האנציקלופדיה העברית

כללית, יהודית וארצישראלית

כרך שמיני

בוריה — במברגר

חברה להוצאת אנציקלופדיות בע״מ

ירושלים — תשב״ט — תל־אביב

ENCYCLOPAEDIA HEBRAICA

הנהלה ראשית של החברה להוצאת אנציקלופדיות בע"מ

מאיר (ז"ל) וברכה פלאי

הכרך סודר ונדפס במפעלי דפוס פלאי-פי.אי.סי בע"מ, גבעתיים ורמת־גן
ההגהות — עוזר רבין ושרה יפה, M.A.; ציור ומיפוי — נורית יובל ויהודית בלומנצווייג

המערכת הכללית לכרך ח׳

רשימת המחברים המשתתפים בכרך ח׳

אביגר נחמן, ד״ר
ירושלים, מרצה באוניברסיטה העברית / הערך: בית־שערים

אבי־יונה מיכאל, M. A.
ירושלים, מרצה באוניברסיטה העברית / טופוגראפיה וגאוגראפיה היסטורית של א״י; ארכאולוגיה כללית וארצישראלית

אבנימלך משה, ד״ר
ירושלים, פרופסור־חבר באוניברסיטה העברית / גאולוגיה

אבנרי (ליכטנשטיין) צבי, ד״ר
חיפה / תולדות היהודים בגרמניה ובצרפת; חכמת־ישראל

אוואנס הנרי, ד״ר
לונדון, פרופסור באוניברסיטה / הערך: בלזק, אונורה דה

אוליצקי אריה ל., ד״ר
ירושלים, פרופסור באוניברסיטה העברית / באקטריולוגיה

אורמיאן חיים, ד״ר
ירושלים, מערכת האנציקלופדיה החינוכית / פסיכולוגיה

אטינגן שלמה, אינג׳
חיפה, פרופסור בטכניון — המכון הטכנולוגי / טכניקה

אחימאיר אב״א, ד״ר
רמת־גן / היסטוריה של רוסיה; ספרות רוסית

איל-גלעדי חפצי-בה, ד״ר
ירושלים, אסיסטנטית באוניברסיטה העברית / אנאטומיה; זואולוגיה

אלטבאואר משה, ד״ר
תל־אביב, חבר־הוראה באוניברסיטה העברית / בלשנות סלאווית

אלכסנדר ארנסט, ד״ר אינג׳
ירושלים, מרצה באוניברסיטה העברית / פיסיקה

אלקושי גדליהו, ד״ר
ירושלים / ספרות עברית חדשה

אסף שמחה, הרב (ז״ל)
ירושלים, פרופסור באוניברסיטה העברית; שופט בית־המשפט העליון / תקופת הגאונים וספרותם

אפלבאום שמעון, ד״ר
ירושלים, חבר־מתקר באוניברסיטה העברית / היסטוריה רומית

אקצין בנימין, ד״ר
ירושלים, פרופסור־חבר באוניברסיטה העברית / מדעי־המדינה

ארנסט זאב, אינג׳
תל־אביב / טכניקה

אשתור עלי, ד״ר
ירושלים, מרצה באוניברסיטה העברית / אסלאם; תולדות היהודים בארצות המזרח ביה״ב

בודנהיימר שמעון, ד״ר
ירושלים, לשעבר פרופסור באוניברסיטה העברית / ביולוגיה; זואולוגיה

ביין אלכס, ד״ר
ירושלים, מנהל הארכיון הציוני המרכזי / ציונות

בילסקוב-יאנסן פ. י., ד״ר
קופנהאגן, פרופסור באוניברסיטה / הספרויות הסקאנדינאוויות

בלום הייב קארל, ד״ר
ירושלים / תולדות היהודים בביזאנטיון וברומניה; היסטוריה של רומניה

בן-דור עמנואל, ד״ר
ירושלים, סגן מנהל אגף־העתיקות במשרד החינוך והתרבות / הערך: בית־שאן

בן-שמאי מאיר הלל, ד״ר
ירושלים / כימיה ופיסיקה; פילוסופיה; אנתרופולוגיה

בן-תור יעקב, ד״ר
ירושלים, מרצה באוניברסיטה העברית ומנהל המכון הגאולוגי שע״י משרד הפיתוח / מינראלוגיה ופטרוגראפיה

בר ישראל, ד״ר, סגן־אלוף
תל־אביב / הערך: בליסטיקה (הלק)

בראזור אברהם יעקב, ד״ר
ירושלים / גאוגראפיה

בראוור משה, M. A.
רמת־גן / גאוגראפיה

ברגמן שמואל הוגו, ד״ר
ירושלים, פרופסור באוניברסיטה העברית / פילוסופיה כללית

ברויר יוסף, אינג׳
חיפה, פרופסור בטכניון-המכון הטכנולוגי / הידרולוגיה

ברלב יוסף, ד״ר
ירושלים / הערך: בלדה בספרות העברית החדשה

גואררו חוסה גוסטאבו, ד״ר
האג, חבר בית־הדין הבינלאומי ולשעבר נשיאו / הערך: בית־דין בינלאומי

גוטמן יהושע
ירושלים, מרצה באוניברסיטה העברית / מקרא; תולדות בית שני; ספרות עברית הלניסטית

גולדרינג גבירול, ד״ר
רחובות, המחלקה לפיסיקה ב„מכון וייצמן" / הערך: בליסטיקה (חלק)

גולדשמידט אלישבע, ד״ר
ירושלים, מרצה באוניברסיטה העברית / זואולוגיה; פיזיולוגיה

גלבר נתן מיכאל, ד״ר
ירושלים / תולדות־היהודים בפולניה ובאוסטריה; היסטוריה של פולניה

גנוסר שלו, ד״ר
ירושלים, פרופסור־חבר באוניברסיטה העברית ודקאן הפאקולטה למשפטים / תורת־המשפט

גרדנוויץ פטר עמנואל, ד״ר
תל־אביב / מוסיקה

גרזון-קיווי אסתר, ד״ר
ירושלים, חברת־מחקר ומנהלת המכון למוסיקולוגיה העברית של האוניברסיטה העברית / מוסיקה

גרינץ יהושע מאיר, ד״ר
ירושלים / מקרא; המזרח הקדמון

גרץ אהרון
ירושלים, מנהל המרכז למכון משרדי / נקודות־התישבות בישראל

האזרחי פפיטה, ד״ר
ירושלים, חברת־הוראה באוניברסיטה העברית / פילוסופיה כללית

הברמן אברהם מאיר
ירושלים, מנהל ספריית־שוקן / השירה העברית ביה״ב; ביבליוגראפיה

הד אוריאל, ד״ר
ירושלים, מרצה באוניברסיטה העברית / היסטוריה תורכית

הול דניאל ג'ורג אדווארד, ד"ר
לונדון, פרופסור באוניברסיטה, חבר החברה ההיסטורית המלכו־תית / הערך: בורמה, היסטוריה

הלה פה, ד"ר
לונדון, מרצה באוניברסיטה — ביה"ס לחקר המזרח ואפריקה / הערך: בורמה, לשונות וספרות

הלר יוסף אליהו, ד"ר
לונדון, מורה באוניברסיטה / ציונות

הארווי ג. א.
אוכספורד, מרצה באוניברסיטה / הערך: בורמה, דת

ואדיה סופיה
ב'מביי, הודו, עורכת העתון התאוסופי "The Aryan Path" / הערך: בלוצקי, הלנה פטרובנה

וידה יהודה אריה (ז'ורז'), ד"ר
פאריס, פרופסור בבית־המדרש לרבנים / פילוסופיה יהודית

ויטנברג גרעון, ד"ר
ירושלים, פרופסור־חבר באוניברסיטה העברית / פאראזיטולוגיה

ויטנברג־זלצברגר לורה שולמית, ד"ר
לונדון / ספרות גרמנית

וינצנק אנדז'יי, ד"ר
פאריס / ספרות פולנית; היסטוריה של פולניה

ויק־בהן לאה, Lic. Lett., Lic. Sc.
ירושלים / גאוגראפיה

זהרי מיכאל, ד"ר
ירושלים, פרופסור באוניברסיטה העברית / בוטאניקה

זוסמאן יואל, ד"ר
ירושלים, שופט בבית־המשפט העליון / תורת־המשפט

זילברנר אדמונד, ד"ר
ירושלים, מרצה באוניברסיטה העברית / סוציאליזם; תולדות המח־שבה הכלכלית

זפוס פאנאיוטיס, ד"ר
אתונה, פרופסור באוניברסיטה / משפט ביזאנטי

הנני חיים, ד"ר
חיפה, מרצה ראשי בטכניון העברי / הערך: ביטוח־חיים

חשין צבי, אינג' M. Sc.
חיפה / טכניקה

חשין שלמה זלמן, ד"ר
ירושלים, שופט בבית־המשפט העליון / משפט ארצישראלי־ישראלי

טרסקי גד, ד"ר
ירושלים, פרופסור באוניברסיטה העברית / תורת־המשפט

טל יוסף
ירושלים / מוסיקה והערך: בלט

טרגן מלכה, M. Sc.
ירושלים / בוטאניקה

טרוור, ג'ק ס., ד"ר
קימבריג', מרצה באוניברסיטה / אנתרופולוגיה פיסית

טרטקובר אריה, ד"ר
ירושלים, לשעבר מרצה באוניברסיטה העברית / סוציולוגיה של היהודים

טריפאניס קונסטאנטין אתאנאסיוס, ד"ר
אוכספורד, פרופסור באוניברסיטה / היסטוריה וספרות ביזאנטית; ביזאנטיניסטיקה

יאפה־הופמאן עדית, ד"ר
בריסל / אמנות

ידין יגאל, ד"ר, רב־אלוף
ירושלים, מרצה באוניברסיטה העברית / הערך: בית־המקדש (חלק)

ייבין שמואל, M. A.
ירושלים, מנהל אגף־העתיקות במשרד החינוך והתרבות / ארכאו־לוגיה ארצישראלית; אגיפטולוגיה

ימר משה, ד"ר
ירושלים, אסיסטנט באוניברסיטה העברית / הערך: בליסטיקה, היסטוריה

ירדני־אגמון גליה
ירושלים / ספרות עברית חדישה; תאטרון

ירושלם אדמונד מאיר, ד"ר
ירושלים / היסטוריה כללית ביה"ב ובתקופה החדשה

כהן ארנסט
ירושלים / כלכלה

כהן מאכסימיליאן, ד"ר
תל־אביב / ארדיכלות

כ"ץ יעקב, ד"ר
ירושלים, מרצה באוניברסיטה העברית / הערך: ר' יעקב בירב

כ"ץ שמחה, M. A.
ירושלים / תולדות־היהודים ברוסיה; ספרות רוסית והיסטוריה של רוסיה

לוטן גיורא, ד"ר
ירושלים, מנהל המוסד לביטוח לאומי / הערך: ביטוח סוציאלי

לווינגר דוד שמואל, ד"ר
ירושלים, סגן מנהל המכון לכ"י עבריים / חכמת־ישראל בהונגאריה

לורך נתנאל, M. A., סגן־אלוף
לוס־אנג'לס, אה"ב / היסטוריה כללית בתקופה החדשה

ליבוביץ גרטה, ד"ר
ירושלים / פיסיקה

ליבוביץ יהושע, ד"ר
ירושלים / תולדות־הרפואה

ליבוביץ ישעיהו, ד"ר
ירושלים, פרופסור־חבר באוניברסיטה העברית / מדעי־הטבע, רפואה

ליבנה אליעזר
ירושלים / תנועת־העבודה בא"י

ליברמאן רוברט, ד"ר
ירושלים, מדריך באוניברסיטה העברית / תורת־המשפט; מדעי־המדינה

ליפצין סול (שלמה), ד"ר
ניו־יורק, פרופסור ב"סיטי קולג'" / ספרות גרמנית

מאהלר רפאל, ד"ר
ירושלים / הערך: בלבן, מאיר שמואל

מארכוס שמעון, ד"ר
ירושלים / תולדות־היהודים בארצות המזרח התיכון והבאלקאנים

מן קלמן יעקב, ד"ר
ירושלים, מנהל כללי של הסתדרות מדיצינית הדסה / הערך: בית־חולים (חלק)

מנדילוב אדם אברהם, M. A.
ירושלים, פרופסור־חבר באוניברסיטה העברית / בלשנות וספרות אנגלית

מנדלסון היינריך, ד"ר
תל־אביב, מנהל המכון האוניברסיטאי למדעי־הטבע / זואולוגיה

נוה סנינה, ד"ר (פ. בת שלה)
ירושלים / ספרויות מערב־אירופיות; אמנות

נוי דב, ד"ר
בני־ברק / אנתרופולוגיה ופולקלור

ניגר שמואל
ניו־יורק / ספרות יידית

סגל משה צבי, ד"ר
ירושלים, לשעבר פרופסור באוניברסיטה העברית / פרשנות־המקרא

סטמפ לורנס דאדלי, ד"ר
לונדון, פרופסור באוניברסיטה — ביה"ס לכלכלה ולמדעי־המדינה / הערך: בורמה, גאוגראפיה

סימון עקיבא ארנסט, ד"ר
ירושלים, פרופסור באוניברסיטה העברית / תורת החינוך ותולדותיו

סירמונטה יוסף ברוך, ד"ר
ירושלים / פילוסופיה של יה"ב; ספרות איטלקית והיסטוריה של איטליה

סלומניצקי ישראל, אגר.
רחובות, התחנה לחקר־החקלאות / חקלאות

פאנבר אליאן
פאריס / ספרות צרפתית חדישה

פולוצקי ח. יעקב, ד"ר
ירושלים, פרופסור באוניברסיטה העברית ודקאן הפאקולטה למדעי־הרוח / בלשנות כללית

פוסטר אידריס ליואלין, ד"ר
אוכספורד, פרופסור באוניברסיטה / בלשנות קלטית

פיין יצחק
באלטימור, אה"ב, מורה בקולג' העברי/הערך: היהודים בבאלטימור

פיינברג נתן, ד"ר
ירושלים, פרופסור באוניברסיטה העברית / הערך: בלוך, איון

פיינמאן דניאל א., ד"ר
ירושלים, מרצה באוניברסיטה העברית / ספרות אנגלית

פינס שלמה, ד"ר
ירושלים, מרצה באוניברסיטה העברית / פילוסופיה יהודית ואס־לאמית ביה"ב

פינקרפלד יעקב, אדריכל
תל־אביב / הערך: בית־כנסת (אדריכלות)

פלוסר דוד ג., ד"ר
ירושלים, חבר־מחקר באוניברסיטה העברית / ספרות קלאסית; נצרות ביה"ב

פלסנר מאיר, ד"ר
ירושלים, פרופסור־חבר באוניברסיטה העברית / אסלאם

פראוור יהושע, ד"ר
ירושלים, מרצה באוניברסיטה העברית / היסטוריה כללית ביה"ב

פרי (כלאום) הירש, ד"ר
ירושלים, פרופסור־חבר באוניברסיטה העברית / בלשנות וספרויות רומאניות; ספרות גרמנית; תאטרון

פרל מלכה, ד"ר
ירושלים / מוסיקה

פרנם אברהם
ירושלים / גאולוגיה

פרנקל אברהם הלוי, ד"ר
ירושלים, פרופסור באוניברסיטה העברית / מאתמאטיקה; כרונולוגיה

צוכל משה נחום, ד"ר
ירושלים / ספרות רבנית; ספרות המחשבה היהודית ביה"ב

צונדק הרמן, ד"ר
ירושלים, פרופסור / רפואה

צ'ריקובר אביגדור, ד"ר
ירושלים, פרופסור באוניברסיטה העברית / היסטוריה עתיקה

קבנר ריכארד, ד"ר
ירושלים, פרופסור באוניברסיטה העברית / היסטוריה כללית בתקו־פה החדשה

קבקוב יעקב, M. H. L.
קליוולאנד, אה"ב / היסטוריה אמריקנית

קטן משה, Lic. Lett.
ירושלים / ספרות צרפתית

קיסטר יעקב מאיר, M. A.
חיפה / אסלאם

קלויזנר יוסף, ד"ר
ירושלים, לשעבר פרופסור באוניברסיטה העברית / ספרות עברית חדשה; תולדות הבית השני

קלופה פר., ד"ר
בריסל, פרופסור באוניברסיטה / הערך: בלגיה, ספרות

קפלן צבי
ירושלים / תלמוד ומשפט עברי

קצבורג נתנאל, M. A.
ירושלים / תולדות־היהודים בהונגאריה; היסטוריה הונגארית

קרמל גצל
חולון / תולדות־הישוב בא"י; העתונות העברית

רבינוביץ צבי מאיר
תל־אביב / חסידות

רוזן חיים, ד"ר
ירושלים, מדריך באוניברסיטה העברית / בלשנות כללית

רוזן שבתאי, עו"ד L. L. B.
ירושלים, היועץ המשפטי של משרד־החוץ / משפט בינלאומי ויחסים בינלאומיים

רוזנבאום אליזבת, ד"ר
לונדון / אמנות וארדיכלות ביזאנטית

רונה ברוך, ד"ר
ירושלים / ספרות הונגארית

רות בצלאל (ססיל), ד"ר
אוכספורד, מרצה באוניברסיטה / תולדות־היהודים באיטליה, אנג־ליה וארצות־השפלה

ריינר מרדכי, ד"ר
חיפה, פרופסור בטכניון — המכון הטכנולוגי / טכניקה

רימר שלמה, B. Sc. (Econ.)
ירושלים / כלכלה

רמוס־גיל קארלוס, ד"ר
ירושלים, חבר־הוראה באוניברסיטה העברית / הספרויות הספרדית והפורטוגיזית

שוהטמן ברוך, M. A.
ירושלים, בית־הספרים הלאומי והאוניברסיטאי / הערך: בלכה

שטייניץ היינץ, ד"ר
ירושלים, מרצה באוניברסיטה העברית / זואולוגיה

שלום גרשום, ד"ר
ירושלים, פרופסור באוניברסיטה העברית / קבלה

שלון רחל, אינג'
חיפה, פרופסור בטכניון — המכון הטכנולוגי / טכניקה

שליט אברהם, ד"ר
ירושלים, מרצה באוניברסיטה העברית / היסטוריה עתיקה; תולדות הבית השני

שמעוני יעקב
ראנגון, ציר ישראל בבורמה / המזרח החדש ואסיה המודרנית

שכיר אוטו עמנואל
ירושלים / פילוסופיה כללית

שפירא בנימין, ד"ר
ירושלים, פרופסור־חבר באוניברסיטה העברית / ביוכימיה

תורן חיים, M. A.
ירושלים / ספרות עברית חדישה

ראשי־תיבות של שמות המחברים

א. א. = ארנסט אלכסנדר
א. ב. = אלכסביין
א. או. = אריה אוליצקי
א. אח. = אב"א אחימאיר
א. א. מ. = אדם אברהם מנדילוב
א. ג. = אלישבע גולדשמידט
א. ג.־ק. = אסתר גרזון־קיווי
א. ה. = אוריאל הד
א. ה. פ. = אברהם הלוי פרנקל
א. ז. = אדמונד זילברנר
א. ט. = אריה טרטקובר
א. י. בר. = אברהם יעקב בראוור
א. כ. = ארנסט כהן
א. ל. פ. = אידריס ליואלין פוסטר
א. מ. ה. = אברהם מאיר הברמן
א. מ. י. = אדמונד מאיר ירושלם
אנ. ו. = אנדז'יי וינצנץ
א. ע. ש. = אוטו עמנואל שפיר
א. פר. = אברהם פרנס
א. צ'. = אביגדור צ'ריקובר
א. ר. = אליזבת רוזנבאום
א. ש. = אברהם שליט
ב. א. = בנימין אקצין
ב. ר. = בצלאל (ססיל) רות
ב. ש. = ברוך שוחטמן
ב. שפ. = בנימין שפירא
ג. א. = גדליהו אלקושי
ג. א. ה. = ג. א. הארווי
ג. ג. = גבירול גולדרינג
ג'. ג. ג. = חוסה גוסטאבו גוארדו
ג. וי. = גדעון ויסנברג
ג. ט. = גד טדסקי
ג. י. א. = גליה ירדני־אגמון
ג. ל. = גרטה ליבוביץ
ג. לו. = גיורא לוטן
ג'. ט. ט. = ג'ק ט. טרוור
ג. ק. = גצל קרסל
ג. ש. = גרשום שלום
ד. א. פ. = דניאל א. פיינמאן
ד. ג'. א. ה. = דניאל ג'ורג' אדווארד הול
ד. נ. = דב נוי
ד. פ. = דוד ג. פלוסר
ד. ש. ל. = דוד שמואל לוינגר
ה. א. = הנרי אוואנס
ה. מ. = היינריך מנדלסון
ה. צ. = הרמאן צונדק
ה. ש. = היינץ שטייניץ
הל. פ. = הלה פה
ז. א. = זאב ארנסט
ח. א. = חיים אורמיאן
ח. א. ג. = חפצי־בה איל־גלעדי
ח. ח. = חיים חנני
ח. י. פ. = ח. יעקב פולוצקי
ח. פ. = חירם פרי
ח. ק. ב. = חיים קארל בלום
ח. ר. = חיים רוזן
י. א. ה. = יוסף אליהו הלר
י. א. ו. = יהודה אריה (ז'ורז') וידה
י. ב. = יעקב בן־תור
י. ב. ס. = יוסף ברוך סירמונטה
י. ג. = יהושע גוטמן
י. זו. = יואל זוסמאן
י. י. = יגאל ידין
י. כ. = יעקב כ"ץ
י. ל. = ישעיהו ליבוביץ
י. מ. ג. = יהושע מאיר גרינץ
י. מ. ק. = יעקב מאיר קיסטר
י. ס. = ישראל סלומניצקי
י. פי. = יעקב פינקרפלד

י. ק. = יוסף קלוזנר
י. קב. = יעקב קבקוב
י. שמ. = יעקב שמעוני
יה. ל. = יהושע ליבוביץ
יה. פ. = יהושע פראוור
יו. ב. = יוסף ברלב
יו. בר. = יוסף ברויר
יו. ט. = יוסף טל
יצ. פ. = יצחק פיין
יש. ב. = ישראל בר
ל. ד. ס. = לורנס דאדלי סטמפ
ל. ו. ז. = לורה שולמית ויסנברג־זלצברגר
ל. ו. כ. = לאה ויץ־כהן
מ. = מערכת
מ. א. = משה אבנימלך
מ. א.־י. = מיכאל אבי־יונה
מ. אל. = משה אלטבאואר
מ. בר. = משה בראוור
מ. ה. ב. = מאיר הלל בן שמאי
מ. ז. = מיכאל זהרי
מ. ט. = מלכה טרגן
מ. י. = משה ימר
מ. כ. = מאכסימיליאן כהן
מ. נ. צ. = משה נחום צובל
מ. פ. = מאיר פלסנר
מ. צ. ס. = משה צבי סגל
מ. ק. = משה קטן
מל. פ. = מלכה פרל
נ. א. = נחמן אביגד
נ. מ. ג. = נתן מיכאל גלבר
נ. ל. = נתנאל לורך
נ. ק. = נתנאל קצבורג
נת. פ. = נתן פיינברג
ס. ו. = סופיה ואדיה
ס. ל. = סול (שלמה) ליפצין
ע. א. = עלי אשתור
ע. ב. = עמנואל בן דור
ע. א. ס. = עקיבא ארנסט סימון
ע. י.־ה. = עדית יאפו־הופמאן
פ. י. ב. = פ. י. בילסקוב־יאנסן
פ. ה. = פפיטה האזרחי
פ. י. ז. = פאנאיוטיס י. זפוס
פ. נ. = פנינה נוה (בת שלה)
פ. ע. ג. = פטר עמנואל גרדנויץ
פר. קל. = פר. קלוסה
צ. א. = צבי אבנרי (ליכטנשטיין)
צ. ק. = צבי קפלן
ק. א. ט. = קונסטאנטין אתאנאסיוס טריפאניס
ק. י. מ. = קלמן יעקב מן
ק. ר. ג. = קארלוס רמוס־גיל
ר. לי. = רוברט ליברמאן
ר. מ. = רפאל מאהלר
ר. ק. = ריכארד קבנר
ר. ש. = רחל שלון
ש. א. = שמחה אסף
ש. אפ. = שמעון אפלבאום
ש. ב. = שמעון בודנהיימר
ש. ג. = שלו גנוסר
ש. ה. ב. = שמואל הוגו ברגמן
ש. ז. ח. = שלמה זלמן חשין
ש. י. = שמואל ייבין
ש. כ. = שמחה כ"ץ
ש. מ. = שמעון מרכוס
ש. נ. = שמואל ניגר
ש. פ. = שלמה פינס
ש. רו. = שבתאי רוזן
ש. רי. = שלמה רימר

ראשי־תיבות וקיצורים

א״ב = אלף בית
אב״ד = אב בית־דין
אדמו״ר = אדוננו, מורנו ורבנו
אדר״נ = אבות דרבי נתן
אה״ב = ארצות־הברית
אה״ע או אהע״ז = אבן העזר
או״ח = אורח חיים
או״מ או או״ם = אומות מאוחדות
אח״כ = אחר־כך
איט׳ = איטלקית
איכ״ר = איכה רבתי
אנג׳ או אנגל׳ = אנגלית
אע״פ = אף־על־פי
אעפ״כ = אף־על־פי־כן
אר״י = (ה)אלהי ר׳ יצחק (לוריא)
אשכנזי ר׳ יצחק
ארמ׳ = ארמית
ב׳ = בבלי
ב״ב = בבא בתרא
ב״ח = בית חדש
ביה״ד = בית־הדין
ביהכ״נ = בית־הכנסת
ביהמ״ד = בית־המדרש
בכור׳ = בכורות, בכורים
בכ״מ = בכל מקום
ב״מ = בבא מציעא
במד׳ או במ׳ = במדבר
במד״ר או במ״ר = במדבר רבה
בס״ה = בסך הכל
בעה״ח = בעלי־החיים
בעש״ט = בעל שם טוב
ב״ק = בבא קמא
ב״ר = בראשית רבה
ברא׳ או בר׳ = בראשית
ברכ׳ = ברכות
ג׳ = גראם
גיט׳ = גיטין
ג״כ = גם כן
גרמ׳ = גרמנית
דב׳ = דברים
דה״א או דהי״א = דברי הימים א׳
דה״ב או דהי״ב = דברי הימים ב׳
דו״ח = דין וחשבון
דנ׳ = דניאל
די״י = דברי ימי ישראל
ה״א = ה׳ אלפים; הלכה א׳
הו׳ = הושע
הונג׳ = הונגארית
הוצ׳ = הוצאה, הוצאת
הל׳ = הלכה, הלכות
הנז׳ = הנזכר
הנ״ל = הנזכר למעלה
הקב״ה = הקדוש ברוך הוא
וגו׳ = וגומר
ויק׳ = ויקרא
ויק״ר = ויקרא רבה
וכד׳ = וכדומה
וכיו״ב = וכיוצא בזה
ז״א או ז. א. = זאת אומרת
ז״ל = זכרונו לברכה
ח״א = חלק א׳
ח״ב = חלק ב׳, וכיו״ב

חב״ד = חכמה, בינה, דעת
חו״ל = חוץ לארץ
חול׳ = חולין
חו״מ = חושן משפט
חז״ל = חכמינו זכרונם לברכה
חיד״א = חיים יוסף דוד אזולאי
ח״ן = חכמה נסתרה
חשמ״א = חשמונאים א׳
חשמ״ב = חשמונאים ב׳
יבמ׳ = יבמות
יה״ב = ימי הביניים
יהו׳ = יהושע
יו״ד = יורה דעה
יוו׳ = יוונית
יו״ט = יום טוב
יו״ר = יושב ראש
יחזק׳ = יחזקאל
ילק״ש = ילקוט שמעוני
יצ״ו = ישמרהו צורו וגואלו
ירוש׳ או יר׳ = ירושלמי
ירמ׳ = ירמיהו
יש׳ =ישעיהו
יש״ר = יצחק שמואל רג׳ו
או יוסף שלמה רופא (מקאנדיאה)
ית״ש = יתברך שמו
כה״י או כ״י = כתב־היד
כה״ע = כתב־העת
כה״ק = כתבי־הקודש
כיו״ב = כיוצא בזה
כי״ח = כל ישראל חברים
כנ״ל = כנזכר למעלה
כ״מ = כמה מקומות
כת׳ = כתובות
כת״י = כתבי־יד
לאט׳ = לאטינית
לסה״נ = לספירת הנוצרים
לפסה״נ = לפני ספירת הנוצרים
מ׳ = מטר
מה״ר = מורנו הרב
מהר״ל = מורנו הרב ר׳ ליווא (מפראג)
מו״מ = משא ומתן
מו״נ = מורה נבוכים
מו״ק = מועד קטן
מי׳ = מיכה
מל״א = מלכים א׳
מל״ב = מלכים ב׳
מלח׳ = מלחמות
מ״מ = מילימטר
ממ״ע, מ״ע, מע״ק = מטר מעוקב
מנח׳ = מנחות
מס׳ או מס. = מספר
מס׳ = מסכת
מס״ב = מסילת־ברזל
מסה״ב = מסילת־הברזל
מ״ץ או מו״ץ = מורה צדק
מ״ר = מטר מרובע
משנ׳ = משניות
נדר׳ = נדרים
נו׳ = נולד
נחמ׳ = נחמיה
ס׳ = ספר

סס. = סנט
סי׳ = סימן
ס״מ = סנטימטר
סמ״ג = ספר מצוות גדול
סמ״ק = סנטימטר מעוקב
סמ״ר = סנטימטר מרובע
סנה׳ = סנהדרין
ספר׳ = ספרדית
ס״ת = ספר תורה
ע׳ וגם עי׳ = עיין
ע״א, ע״ב = עמוד א׳, עמוד ב׳
עבה״י = עבר הירדן
ע״ד = על דבר
עוב׳ = עובדיה
ע״ז = עבודה זרה
ע״י = על יד, על ידי
עי״ז = על ידי זה
עיר׳ = עירובין
ע״כ = על כן
עכו״ם = עובדי כוכבים ומזלות
עכ״פ = על כל פנים
עמ׳ = עמוד, עמודים
ע״נ = על נהר
ע״ע = עיין ערך, עיין ערכים
ע״פ או עפ״י = על פי
עפ״ר = על פי רוב
ערב׳ = ערבית
ע״ש = על שם
פדר״א = פרקי דרבי אליעזר
פי׳ = פירוש
פס׳ = פסחים
פסיקתא דר״כ = פסיקתא דרב כהנא
פסי״ר = פסיקתא רבתי
פפד״מ = פראנקפורט דמיין
צ״ל = צריך להיות
צרפ׳ = צרפתית
ק״ג = קילוגראם
קדמ׳ = קדמוניות
קה״ר = קוהלת רבה
קיד׳ = קידושין
ק״מ = קילומטר
קמ״ר = קילומטר מרובע
ר׳ = ראה, רבי, רב, ראש
ראב״ד = ר׳ אברהם בן דוד
ראב״ד = ר׳ אברהם בן דאוד
ראב״ח = ר׳ אברהם בר חייא
ראב״ע = ר׳ אברהם אבן עזרא
רא״מ = ר׳ אליהו מזרחי, ר׳ אליעזר
מגרמיזא, ר׳ אליעזר ממיץ
רא״ש = רבנו אשר בן יחיאל
רדב״ז = ר׳ דוד בן זמרא
רד״ק = ר׳ דוד קמחי
ר״ה או רה״ש = ראש־השנה
ר״י = ר׳ יהודה, ראש ישיבה
ריב״ז = ר׳ יוחנן בן זכאי
ריב״ש = ר׳ ישראל בעל שם
רי״ף = ר׳ יצחק אלפסי
רלב״ג = ר׳ לוי בן גרשום
רמ״א = ר׳ משה איסרלש
רמב״ם = רבנו משה בן מימון
רמב״ן = ר׳ משה בן נחמן
רמב״ע = ר׳ משה אבן עזרא

ראשי־תיבות וקיצורים [המשך]

רמח״ל = ר׳ משה חיים לוצאטו
רנ״ק = ר׳ נחמן קרוכמאל
רס״ג = ר׳ סעדיה גאון
רשב״א = ר׳ שלמה בן אדרת
רשב״ג — ר׳ שלמה אבן גבירול
רשב״ם = ר׳ שמואל בן מאיר
רשב״ץ = ר׳ שמעון בן צמח (דוראן)
רש״י = רבנו שלמה יצחקי
ר״ת = ראשי תיבות ; רבנו תם

ש׳ = שנה, שנת
שד״ל = שמואל דוד לוצאטו
שה״ש = שיר השירים
שהש״ר = שיר השירים רבה
שו׳ או שופ׳ = שופטים
שו״מ = שפייאר, ורמייזא, מגנצא
שו״ע גם ש״ע = שולחן ערוך
שו״ת = שאלות ותשובות
שי״ר = שלמה יהודה רפאפורט

שמ׳ = שמות
שמ״א או ש״א = שמואל א׳
שמ״ב או ש״ב = שמואל ב׳
שמו״ר = שמות רבה
ש״ס = ששה סדרים
תהל׳ = תהלים
ת״ח = תלמיד חכם
תנ״ך = תורה, נביאים, כתובים
תשב״ץ = תשובות ר׳ שמעון בן צמח (דוראן)

ג׳ורג׳ ו. בֶּלוז: במעלה ההאדסון
המוזיאון המטרופוליטאני, ניו־יורק

בית־קברות יהודי ישן בבאוואריה (בקהילת בֶּהוֹפּן)

בוריה (Bavaria; בגרמ' Bayern), מדינה (Land) בדרום־מזרחה של הרפובליקה הפדראטיווית של גרמניה המערבית. שטחה 70,238 קמ"ר ומספר תושביה 9,126,000 (1950). גבולותיה: בדרום ובדרום־המזרח — אוסטריה; במזרח — צ'כוסלובאקיה; בצפון — חבלי סאכסוניה ותורינגיה של גרמניה המזרחית; בצפון־המערב — מדינת־הסן שבגרמניה המערבית; במערב — מדינת בדן־וירטמברג של גרמניה המערבית. רוב גבולותיה של ב' הם טבעיים. מחמת גבולות אלה, וכן משום גודל־שטחה, הרכב־אוכלוסיה ומסורת־עברה, ב' היא יחידה נפרדת ומובחנת יותר מכל מדינה אחרת שבפדראציה הגרמנית.

המבנה. בתחומה של ב' נכללת כמעט כל הרצועה הצרה, שיש לגרמניה בהרי האלפים (ע"ע). רצועה זו היא בטורים הצפוניים של האלפים המזרחיים (הכוללים את האלפים הזאלצבורגיים, הבאווריים והאלגאויים) ובהם שיא ההרים שבב' ובגרמניה כולה — צוגשפיצה — המתרומם על גבול־הדרום (כ90 ק"מ דרומית־מערבית למינכן, בירת־ב') לגובה של 2,964 מ'. מרגלי האלפים עד הדאנובה, החוצה את ב' ממערב למזרח, שופעת צפונה רמת־ההדום של האלפים (Alpenvorland), שרחבה המאכסימאלי הוא כ135 ק"מ (בקר־הצהריים של רגנסבורג) וגבהה הממוצע כ500 מ'. האלפים שבב' הם כולם בתוך האיזור הגירני הצפוני; רמת־ההדום בנויה שכבות־משקע שלישוניות מאוחרות (אבן־חול רכה [מולאסה] וקונגלומראטים). בשני השלישים הצפוניים של הרמה — שטח־המעבר לתחום־ההתפשטות הקיצוני של הקרחונים האלפיניים — סמוכות השכבות השלישוניות לשטח העליון, חוץ מבעמקי הנהרות והנחלים, שבהם מכוסות שכבות אלו במשקעים רביעונים של נהרות וימות; בשליש הדרומי שלרגלי ההרים נמצאים משקעי־קרחונים בעומק מרובה. רצועת־ההרים המקבלת לגבול הצ'כי (רחבה הממוצע: כ60 ק"מ) שייכת לשיטה הסידטית (ע"ע צ'כוסלובקיה) והיא בנויה מאבני־יסוד פאלאוזואיות, ברובן גנייס ובמיעוטן גרניט. מרגנסבורג עד שפך האין לדאנובה, הדאנובה היא גבולו של איזור סודטי זה, שחלקו המערבי נקרא היער הבאווארי (Bayrischer Wald) וחלקו המזרחי — היער הבורמי (גובה שיאיו בב', הנמצאים בתחום המקורות של נהר־רגן, הוא למעלה מ1,450 מ'). מצפון ליער הבאווארי משתרע היער הפפאלצי (יער־הפלטינט), הנמוך ממנו, ואחריו — עד גליל מקורותיו של נהר מיין — הר פיכטל, ששיאו — שניברג — מתרומם לגובה של 1,051 מ'. מצפון לדאנובה — במערב עד רגנסבורג ובצפון עד המיין — משתרעים הרי היורה השוואבית (בדרום־המערב) והפראנקית (בצפון־המזרח), הנמנים על הרי גרמניה התיכונה. הרי־היורה אינם מתרוממים אלא בשיאים מועטים עד למעלה מ600 מ'. חלקיהם הדרומי והמזרחי, הבנויים גיר מתור היורה, גבוהים מחלקם התיכון, הבנוי אבני־חול מגוונות חוריות מתור הטריאס (קויפר), ומחלקם הצפוני, הבנוי גיר־שבלולים (מושלקאלק). בפינה הצפונית־המערבית של ב' נמצאים הרי הרינוס, הבנויים משכבות־געש שלישוניות. שיאם בב' מגיע לגובה של 928 מ'.

המים. רובה של ב' הוא בגליל־המים של הדנובה (ע"ע), חלק גדול ממנה הוא בגליל הרינוס (באמצעות פלגו הגדול המיין), ורק שטחים קטנים של ב' בצפון־המערב ובצפון־המזרח שייכים לגלילות הוזר והאלבה. הדאנובה והמיין מחוברים זו לזה ע"י תעלת־לודוויג, שמקשרת את האלטמיל, פלגה של הדאנובה, עם הרגניץ, פלגו של המיין, ועוברת דרך נירנברג, העיר השניה בגדלה בב'. בדרומה של ב', בתחום הקרחון הקדום, נמצאות ימות קטנות אחדות; ימת־קים (Chiem; 80 קמ"ר) במזרח וימת־וירם (Würm) במרכז הן הגדולות שבימות אלו.

האקלים. ב', הגבוהה בארצות גרמניה, היא בממוצע הקרה שבהן. בעמקים של הדאנובה והמיין הטמפראטורה השנתית הממוצעת היא בין °8 ל°9, ועם ריבוי־הגובה היא פוחתת והולכת. באלפים שבב' החורף ארוך וקשה. הכמות

ארמון נוישוואנשטיין בבאוואריה העילית

השנתית של המשקעים, היורדים בעיקר בקיץ, בעמקים שבמזרח היא כ600 מ"מ ובהרים — יותר מ2,000 מ"מ.

האוכלוסיה. הצפיפות של האוכלוסיה היתה ב1950 כ130 נפש לקמ"ר. היא מועטת ביותר באלפים וברמת־ההדום שלהם, היא בינונית בעמקי הדאנובה והמיין ומרובה ביותר במינכן ובסביבתה ובמחוזות־התעשיה שמסביב לנירנברג, אוגסבורג, וירצבורג ורגנסבורג. כ72% מאוכלוסי־ב' הם קאתולים; השאר כמעט כולם פרוטסטאנטים לותרנים. הקאתולים מרוכזים במחצה הדרומית־המזרחית של המדינה ובעמק המיין; הפרוטסטאנטים — במרכז ובמערב. תושבי־ב' נמנים ברובם הגדול על השבטים והניבים הגרמניים הדרומיים (הבאווארים וקרוביהם הפפאלצים העיליים במזרח והשוואבים במערב — כלומר, ממערב לנהר לך), ובמיעוטם על הפראנקים המזרחיים. הבאווארים הם כמעט כולם קאתולים, הפפאלציים העיליים הם ברובם קאתולים, השוואבים והפראנקים הם ברובם פרוטסטאנטים.

החלוקה האדמיניסטראטיווית. ב' מתחלקת ל7 מחוזות־שלטון, שבעיקרם הם גם מחוזות היסטוריים ואתנוגראפיים. מאלה נמצאים במזרח: ב' העילית, ב' התחתית, פפאלץ העילית (הפאלאטינאט העילי) ופראנקוניה העילית; במערב: שוואביה, פראנקוניה התיכונה והתחתית.

הכלכלה. ב' היא ארץ חקלאית ותעשיינית. כ35% מאדמתה מעובדים, כ22.5% משמשים למרעה וכ32.5% מכוסים יער. את רובו של השטח המעובד תופסים הדגנים (שיפון, חיטה, שעורה ושיבולת־שועל), אך בכמות היבול עולה על כולם יחד תפוח־האדמה. הכישות, שבדומה לשעורה היא דרושה לתעשיית־השכר, תופסת רק שטח קטן, אבל חשיבותה לכלכלה של ב' היא מרובה. החקלאות, היער וגידול־המקנה מעסיקים 30.6% מן העובדים (1950). ב1951 היו בב' (בעיקר בהרים ובהדום) 3.43 מיליון גולגלות־בקר. ב' אינה עשירה במכרות. ב1950 הופקו בה 3.21 מיליון טונות של פחם חום, כחצי מיליון טונות של בצר ברזל, כ60.5 אלף טונות של מלח ו1821 אלף טונות של קאולין. המכרות מעסיקים כ16,000 פועלים, בעוד שהתעשיה מעסקת כ738,000 עובדים ב21,200 מפעלים. ענפי־התעשיה החשובים ביותר הם: מכונות, ובכלל קטרים וקרונות־רכבת, טכסטיל של כותנה וצמר, נייר ומכשירי־כתיבה, רהיטים, בירה וסוכר. ב1950 ייצרה ב' 6,634 מיליון קילובאט חשמל, 75% מהם בכוח־המים. — ארכן של מסה"ב שבב' 8,550 ק"מ (1937) וארכם של הכבישים כ26,500 ק"מ. מסה"ב הראשונה ביבשת אירופה נבנתה ב1835 בין נירנברג ושכנתה פירת (פיורדה).

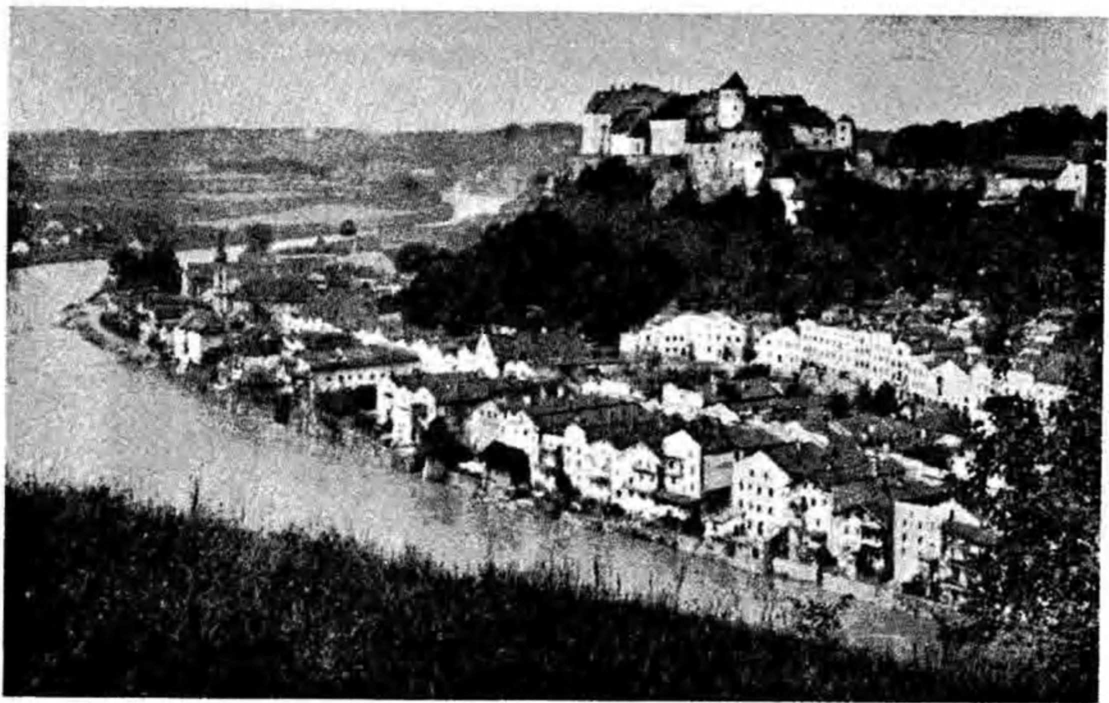
א. י. בר.

היסטוריה. 1. ב' בימי־קדם וביה"ב המוקדמים (עד 1180). התושבים הראשונים הידועים של ב' היו קלטים. אחד משבטיהם היו הוינדליקים (Vindelicii), שישבו בב' הדרומית־מערבית של היום. בשנת 15 לפסה"נ כבשו הרומים את הארץ ואירגנו בה את הפרובינציות רטיה (ע"ע) ונוריקום (ע"ע). אחר התפוררותה של האימפריה הרומית המערבית חדר השבט הגרמני של הבאיובארים (Bajuvari) לב' (ב500 לערך). הבאיובארים באו מבוהמיה, ארצם של הבויים (Boii), ומכאן שמם ושמה של הארץ: ב' או בגרמנית בייארן (Bayern).

הבאיובארים התפשטו מערבה עד נהר לך, ששימש גבול בינם ובין האלמנים (ע"ע) או השובים. בדרום חדרו אל גאיות האלפים (טירול של היום) ובמזרח — לאוסטריה של זמננו, ובמשך המאות ה7 וה8 דחקו את רגליהם של הסלאווים משטחים אלה. מ560 בערך שלטה בב' משפחת האגילולפינגים (Agilolfinger), שהיו כפופים למלכיהם של הפרנקים (ע"ע). במאה ה7 התחילה הנצרות חודרת לב', הוקמו ההגמונויות של זאלצבורג, פאסאו (Passau), רגנסבורג, פרייזינג (Freising) ואייכשטט (Eichstatt) ונוסדו מנזרים מרובים. התלות בממלכת הפראנקים התרופפה במרוצת הזמן, אך הוחזרה לישנה ע"י קרולוס הגדול, שהדיח ב788 את הדוכס טאסילו (Tassilo) משלטונו בב' וסיפח את הארץ לממלכתו.

אחר חלוקתה של האימפריה הפראנקית (843) שימשה ב' כגרעין לממלכתם של לודוויג מלך־גרמניה ויורשיו. בסוף המאה ה9 התחילו המאדיארים בהתקפותיהם על ארצות־גרמניה — התקפות, שהיו מלוות בהרס וחורבן. את ההגנה בפניהם ניהל הרוזן הבאווארי לואיטפולד (Luitpold), שליטה של קרינתיה (ע"ע), שב907 נפל בקרב עם המאדיארים. בנו, ארנולף (907—937), הדף את המתקיפים, נעשה הדוכס של באוואריה והיה בפועל בלתי־תלוי במלכי־גרמניה.

מצב זה שונה מיסודו ע"י הקיסר אוטו הגדול, שב947 מסר את ב' לאחיו היינריך (מת 955) וב952 סיפח אליה את חבלי־הגבול הדרומיים של ורונה, פריאולי (Friuli) ואוסטריה. בנו של היינריך, שאף הוא נקרא היינריך (955—995) ושההיסטוריונים של המאה ה16 כינו אותו בשם „איש־המדנים" (H. der Zanker), התקומם לבן־דודו, הקיסר אוטו II, ולפיכך הודח ע"י זה האחרון משלטונו. חלקה המערבי של ב' נקבע אז (ב976) כיחידת־שלטון בפני עצמה בשם הספר המזרחי (Ostmark, ע"ע אוסטריה, עמ' 965), בעוד שקרינתיה, ורונה ופריאולי אורגנו כדוכסות מיוחדת.

העיירה בורנהאוזן ע"נ זאלצאר בבאוואריה

אחר מותו של אוטו II חזרו ב' וקארינתיה לרשותו של היינריך. בנו היה הקיסר הגרמני היינריך II, שיורשו, הקיסר קונראד II, מסר ב1027 את ב' לבנו, הקיסר לעתיד לבוא, היינריך III. ב1061 העניקה אלמנתו של זה האחרון את הארץ לאציל הסאכּסוני אוטו מנורדהיים, אך ב1070 כבר ניטלה הדוכסות מידיו של זה ונמסרה לחתנו וֶלף I, בנו של אצו לבית אסטֶה (ע"ע). נכדו של וֶלף זה, הדוכס היינריך ה„גאה" (1126—1139), קיפח את דוכסותו במלחמתו בקיסר השטאופי קונראד III, שמסר את ב' לבבנברגים (ע"ע) האוסטריים, והללו שלטו בה מ1139 עד 1156. ב1156 החזיר הקיסר פרידריך I את ב' להיינריך ה„אריה", בנו של היינריך ה„גאה", אך קרע מעליה את אוסטריה (ע"ע, ע' 965). לאחר שגירש הקיסר את היינריך ה„אריה" מב', עברה הארץ לשלטונו של הרוזן אוטו לבית ויטֶלסבך (ע"ע), שצאצאיו משלו בב' עד 1918.

2. תקופת החלוקות (1180—1508). אוטו (1180—1183) הוריש את ארצו לבנו, לודוויג I (1183—1231), שב1214 רכש את הפאלאטינאט שעל־יד הרינוס. אחר מותו של בנו, אוטו II (1231—1255), חולקה ב' בין בניו: לודוויג II (1253—1294) קיבל את הפאלאטינאט עם התואר „נסיך בוחר" ואת חלקה הדרומי־מערבי של ב' עם עיר־הבירה מינכן (שטח, שנקרא אח"כ ב' העילית, Oberbayern), ואילו היינריך (1255—1290) נשתלט על החלק הצפוני־מזרחי (ב' התחתית, Niederbayern). לודוויג IV, הדוכס של ב' העילית (1302—1347, מ1314 מלך־גרמניה), איחד את כל ב' תחת ידיו (1340). לאחר שמסר ב1329 את הפאלאטינאט שעל־יד הרינוס ואת הפאלאטינאט העילי (השטח שעל־יד נהר נב; ע"ע בדן, המפה) לענף אחר של בית ויטֶלסבך. לודוויג השיג בשביל ביתו גם את בראנדנבורג, הולאנד וטירול, אך ארצות אלו עברו עד מהרה לרשותם של אדונים אחדים. אחר מותו של לודוויג נתחלקה ב' שוב, ובמאה ה15 היו קיימות בתחומה ארבע דוכסויות, שערי־הבירה שלהן היו מינכן, לנדסהוט, שטראובינג ואינגולשטט (ע"ע). בעליהן של דוכסויות אלו נלחמו תכופות זה בזה. מתוך כך נתמעטה השפעתם של הדוכסים ועלה כוחם של המעמדות (כמרים גבוהים, אצילים, ערים). אלברכט III, ה„אדוק", הדוכס של באוואריה־מינכן (נולד 1401, שלט 1438—1460) הסתכסך עם אביו, הדוכס ארנסט (מת 1438), כשנשא ב1432 את אגנֶס ברנאוֶאר, בתו היפה של אחד מאזרחי אוגסבורג, ואביו הטביע אותה בדאנובה בשנת 1435. את הכינוי ה„אדוק" קיבל משום התיקונים, שהנהיג במנזרים. בנו, אלברכט IV, „החכם" (נולד 1447, משל 1460—1508), השתלט אחר קרבות ממושכים על כל ב', הנהיג ב1508 את ירושת הבכור („פרימוגניטורה") ועי"כ שם קץ לחלוקות. הוא ויורשיו צימצמו את השפעתם של המעמדות ושלטו בעזרת פקידים, מקבלי משכורת קבועה. מאותו זמן ואילך היו דוכסי־ב' הנסיכים הכבירים ביותר בגרמניה.

3. תקופת הרפורמאציה והאבסולוטיזם (1508—1806). בנו ויורשו של אלברכט IV, וילהלם IV (1508—1550), הזמין ב1547 את הישועים לארצו ומאז היו דוכסי־ב' המנהיגים של המחנה הקאתולי בגרמניה. אלברכט V (1550—1579; ע"ע) השמיד בב' את הפרוטסטאנטיות ומתוך כך השמיט את הקרקע מתחת רגליהם של האצילים. באותו זמן עצמו הכין את העלאת אחיו הצעיר ארנסט לדרגת ארכיהגמון ונסיך בוחר של קלן (ע"ע), ונסיכות חשובה זו נשארה במשך שנים הרבה (1583—1761) בידיהם של בני בית־ויטלסבך.

בנו של אלברכט, וילהלם V (1579—1597, מת 1626), המשיך במדיניות של אביו, היה כפוף להשפעתם של הישועים ובשנת 1598 נכנס למנזר. בנו, מאכסימיליאן (נולד 1573, משל 1597—1651), אף הוא חניך של הישועים, היה מן השליטים החשובים ביותר בתקופתו. במשך עשר השנים הראשונות של שלטונו הסדיר את הענינים הכספיים של מדינתו, אירגן פקידות נאמנת וצבא דרוך לקרב. ב1609

ייסד את ברית הנסיכים הקאתוליים („ליגה") ובמלחמת 30 השנה רכש לו את הפאלאטינאט של הרינוס עם התואר של נסיך־בוחר, וכן את הפאלאטינאט העילי (ראה למעלה). בהמשך המלחמה התנגד בהצלחה לשאיפתו של הקיסר פרדינאנד II להרחבת זכויותיו בתוך האימפריה הגרמנית ומ1629 התקרב לצרפת (ע"ע גרמניה, היסטוריה). ארצו סבלה קשות מן החורבן, שנגרם לה ע"י המלחמה. שלום־וסטפאליה (1648) השאיר למאכסימיליאן את התואר של נסיך־בוחר ואת הפאלאטינאט העילי.

בנו, פרדינאנד מַריה (נולד 1636, שלט 1651—1679), השתדל לתקן את נזקי המלחמה ולקדם את החקלאות והמלאכה. ב1669 כינס את המעמדות, שאסיפותיהם הופסקו ב1612. בנו, מאכסימיליאן עמנואל (נולד 1662, שלט 1679—1726), התערב שוב במדיניות הגבוהה. היה מצביא בעל כשרון וביחד עם אוסטריה (ע"ע, ע' 985/6) נלחם בהצלחה בתורכים (1683—1688). ב1685 נשא את מריה אנטוניה, בתו של הקיסר לֵאופולד, וב1691 נַעֲשָׂה הנציב של ארצות־השפלה מטעם ספרד. אך בראשיתה של מלחמת הירושה הספרדית (ע"ע אירופה, עמ' 155) הכריז, בניגוד לרצון־עמו, מלחמה על בית־האבסבורג וב1704 גורש מארצו, שנכבשה ע"י הצבא האוסטרי־האנגלי (1704). שלום־באדן (1714) החזיר את ב' לידיו. בנו, קרל אלברכט (נולד 1697, שלט 1726—1745), תבע לעצמו ב1740 את ירושתו של הקיסר קארל VI (ע"ע אוסטריה, ע' 986), נבחר ב1742 לקיסר־גרמניה, אך באותה שנה עצמה גורש מב' ע"י הצבא האוסטרי. בנו, מַכסימיליַן III יוסף (נו' 1727, שלט 1745/77), שׂם ב1745 קץ למלחמה באוסטריה, נקט, לפי עקרונות־ההשכלה, מדיניות של שלום וחיסכון והגדיל את עושר־ארצו. עם מותו נכרת הענף הבאווארי של הוויטלסבאכים ויורשו היה קארל תאודור, בן שושלת המושלים של פַלְטינַט־זולצבַך (ע"ע בדן, המפה). לזה האחרון הציע הקיסר יוסף II, שביקש לספח את ב' לאוסטריה השכנה, את ארצות־השפלה תמורת ב', אך לחליפים אלה התנגד פרידריך II, מלך־פרוסיה, שחשש לגידול כוחם של יריביו האוסטריים. קארל תֵאודור (1777—1799) לא המשיך במדיניות המושכלת של קודמו, היה נתון להשפעתה של הכמורה הקאתולית וב' פיגרה בכלכלתה ובהתפתחותה הרוחנית לעומת גרמניה הצפונית הפרוטסטאנטית. בשנותיו האחרונות (1793—1797) הצטרף קארל תֵאודור לקואליציה נגד צרפת המהפכנית, ב' הפכה שוב לשדה־קרב וקארל תאודור הוכרח לוותר לטובת צרפת על הפאלאטינאט שממערב לרינוס ועל הדוכסות של יילִיך־בֶרג (Jülich-Berg). אחר מותו (הוא היה חשוך־בנים) עברה ב' לידיו של מאכסימיליאן יוסף (1799—1825) מן השושלת של פאלאטינאט־צווייבריקן (Pfalz-Zweibrücken, ע"ע בדן, המפה).

4. ב' כממלכה עצמאית (1806—1870). בעצתו של המיניסטר החשוב מאכסימיליאן, הרוזן של מונז'לָה (Montgelas; 1759—1838), כרת מאכסימיליאן יוסף ברית עם צרפת (אוגוסט 1801), וב1803, כשחולקו שטחים רחבים בגרמניה (ע"ע גרמניה, היסטוריה), קיבל את ההגמוניות של וירצבורג, באמברג, פרייזינג, אוגסבורג, חלקים מן ההגמוניות של אייכשטט ופאסאו ומספר של רוזנויות, מנזרים וערים. במלחמת הקואליציה השלישית (1805) העמיד הנסיך־הבוחר את צבאו לרשותו של נאפוליון, ובשלום פרסבורג (סוף 1805) קיבל מאוסטריה את טירול ומבראנדנבורג (לפי חוזה מיוחד) את אַנְסבַך (ע"ע). חוץ מזה קיבל את התואר „מלך", פרש (כרוב הנסיכים של דרום־גרמניה) מן האימפריה הגרמנית וב' נעשתה מדינה עצמאית.

בהשפעתו של נאפוליון נתן המלך לארצו חוקה חדשה, שהנהיגה בב' את ההשגים העיקריים של המהפכה הצרפתית; בעיני החוק היו כל האזרחים שווים, עבדותם של האיכרים בוטלה, האצילים נתחייבו בתשלומי מיסים והונהגה חירות־הדת.

ב1809 סופחו לב', שנלחמה שוב על צידו של נאפוליון, הנסיכויות של רגנסבורג ובײרויט (Bayreuth), זאלצבורג עם בֶרחטֶסגאדן ומערבה של אוסטריה העילית (ע"ע אוסטריה, מפה). במשך שבע שנים גדל שטחה של באוואריה מ40,000 קמ"ר ל90,000 קמ"ר ומספר אוכלוסיה גדל ממיליון אחד ל3¼ מיליונים.

ב1812 יצא צבא־ב' עם נאפוליון למלחמה ברוסיה והושמד שם כמעט כליל. רק באוקטובר 1813 (ע"י החוזה שנחתם בריד [Ried], באוסטריה העילית) הצטרפה ב' למתנגדיו של נאפוליון, וצבא באווארי־אוסטרי ניסה בלא הצלחה על־יד האנאו (מזרחית לפראנקפורט, 30 ו31 באוקטובר) לעצור בעד נסיגתו של נאפוליון לצרפת. בחוזי־השלום של 1814/15 החזירה ב' לאוסטריה את טירול, זאלצבורג (בלא בֶרחטֶס־גאדן) ואת אוסטריה העילית המערבית וקיבלה את הגבולות, שהיו לה מאז עד 1945.

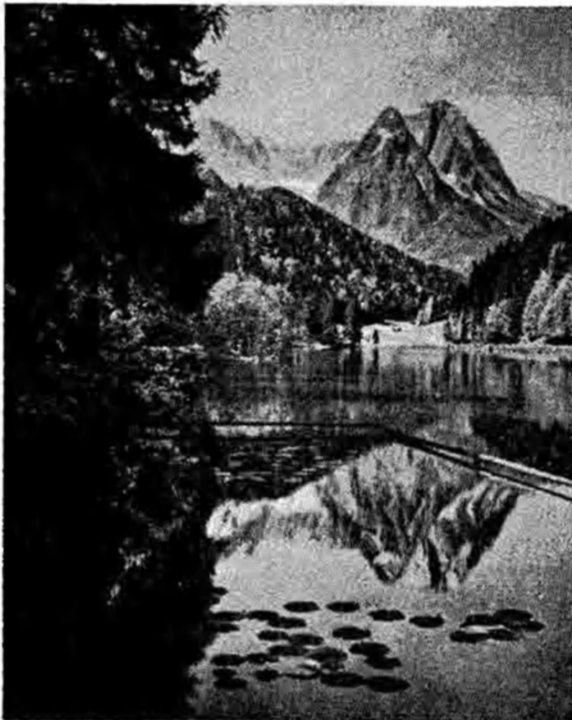
אחר מפלתו של נאפוליון (1814/15), כשהמדינות הגרמניות התייעצו על תחוקה חדשה, דרשה ב' והשיגה עצמאות מַרחקת לכת בשביל מדינות הברית הגרמנית. במדיניות־הפנים של ב' נתפתחו ניגודים בין מונז'לָה והחצר. מונז'לָה שאף לשלוט באופן אבסולוטיסטי ונוסף על כך לשמור על זכויותיה של המדינה כלפי הכנסיה הקאתולית, וביחוד על מרותה של המדינה בענייני־חינוך. לעומת זה רצו החצר והעם בכללו במדיניות מתונה יותר כלפי הכנסיה. מונז'לָה התפטר (1817) ולב' ניתנה בשנת 1818 חוקה, שלפיה הוקמו בה שני בתי־מחוקקים, בית עליון (Reichsrat), לפי דוגמתו של בית־הלורדים בבריטניה, ובית־נבחרים (Landtag), שבו היו מיוצגים הערים והאיכרים, אמנם על יסוד זכות־בחירה מצומצמת מאוד.

המלך לודויג I (1825—1848, ע"ע) הנהיג חסכנות בהוצאות־המדינה והשתמש בעדפי־הכספים שהיו ברשותו לשם הקמתם של בניינים נהדרים ורכישתם של אָספי־אמנות. כן תמך בשאיפות הליבראליות והלאומיות, שהיו רווחות אז בגרמניה. אך ב1830/31, כשפרצו מהומות בב' בהשפעת המהפכה הצרפתית של יולי 1830, נקט המלך מדיניות שמרנית קיצונית והטיל צנזורה חמורה על העיתונות. ב1837 מינה כראש־הממשלה את קארל פון אָבֶל (Abel; 1788—1859), קאתולי מסור, שהגביל את זכויותיהם של הפרוטסטאנטים. אולם כשסירב אָבֶל להסכים להעלאת אהובתו של המלך, הרקדנית הספרדית לולה מוֹנטֶס (Montez), למעמד האצולה, הוכרח להתפטר. זעמו של העם על המלך, קציר דל ומשבר כלכלי עוררו בב' במארס 1848 תנועה מהפכנית, והמלך הנעלב ויתר על כתרו (20.3.1848) לטובת בנו מאכסימיליאן II (נולד 1811, שלט 1848—1864). נתקבלה חוקה חדשה, שלפיה שוחררו האיכרים מכל ההתחייבויות, שהיו להם כלפי בעלי־הקרקעות, הורחבה זכות־הבחירה לבית־הנבחרים והונהגו בתי־דין של מושבעים. באותן השנים

נעשתה מינכן, ע״י פעילותו המיוחדת של המלך, מרכז ספרותי ומדעי חשוב. — באסיפה הלאומית בפראנקפורט (1848/49; ע״ע גרמניה, היסטוריה) התנגדו צירי־ב׳ להגמוניה הפרוסית־הפרוטסטאנטית בגרמניה ובאותו כיוון עצמו פעל, מאפריל 1849 ואילך, ראש ממשלת־ב׳ לודוויג פון דר פפורטן (von der Pfordten), ששאף לארגן את המדינות הבינוניות (ב׳, וירטמברג, באדן, הסן, האנובר, סאכסוניה) ל„כוח שלישי״ בצד אוסטריה ופרוסיה, שתי המעצמות הגדולות — בניגוד גמור לכוונותיו של ביסמארק. ב1866, בימי מלכותו של לודוויג II (נולד 1845, מלך 1864-1886), נלחם צבא־ב׳ על צידה של אוסטריה נגד פרוסיה ונוצח. אך ביסמארק דרש מב׳ רק ויתורים קלים בשטחים ופיצויים כספיים לא מרובים, ומאחר שנאפוליון III תבע לעצמו את הפאלאטינאט הבאווארי כפרס בעד הניטראליות שלו, נכרתה ב22.8 1866 ברית בין פרוסיה וב׳. כראש־הממשלה נתמנה הנסיך כלודויג הוהנלוהה (Chlodwig Hohenlohe; 1819—1901), שהיה לאומי וליבראלי, וצבא־ב׳ נלחם ב1870 בצרפת תחת פיקודה של פרוסיה.

5. ב׳ כחלק של האימפריה הגרמנית (1871-1918). בתוך האימפריה החדשה הבטיחה ב׳ לעצמה זכויות מיוחדות, כגון צבא עצמאי (שבו היו גם יהודים מתעלים לדרגת־קצינות, שלא כבצבא הגרמני בכללו), זכות לשלוח צירים דיפלומאטיים לחצרות ומדינות זרות, דואר, טלגראף ורכבות עצמאיים (חוזה מ23.8.1870). נסיונותיו של ביסמארק להרחיב בכל האימפריה את סמכויותיה של המדינה בענייני חינוך וחוקי־נישואים עוררו התנגדות בב׳ הקאתולית, והמפלגה הקאתולית (ה„צנטרום״) הצליחה בבחירות. כשאר חלקי־האימפריה התקדמה אף ב׳ בעשרות־שנים אלו מבחינה כלכלית ורוחנית כאחת. אך הנטיה נגד ההנהגה הפרוסית (ה„פארטיקולאריזם הבאווארי״; לאט׳ particula — חלק) נשארה רווחת בחוגים רחבים של העם הקאתולי. — המלך לודויג, שהיה חביב ביותר על עמו, לקה בשיגעון ב1886 ומת באותה שנה. מאחר שאף אחיו ויורשו אוטו (מת 1916) היה לקוי באותה מחלה עצמה, התנהלה ב׳ על־ידי ה„נסיך העוצר״ (Prinzregent) לואיטפולד (1821—1912), אחיו של מאכסימיליאן II, מתוך שיתוף־דעות גמור עם אסיפת־הנבחרים והעם. השושלת של ויטלסבאך היתה בכללה חביבה על העם ואף מנהיגי הסוציאלדמוקראטים בב׳ נמנו על הענף הימני של מפלגתם. זמן קצר אחר מותו של לואיטפולד הכריז על עצמו בנו ויורשו כעל לודויג III, מלך ב׳ (1913). הוא הורד מכס־מלכותו במהפכה של 1918 ומת בהונגאריה (1921).

6. ב׳ כרפובליקה (1918—1933). בראש הממשלה המהפכנית במינכן עמד הסוציאלדמוקראט היהודי קורט איזנר (ע״ע), אך הכוחות השמרנים בב׳ היו חזקים יותר, והרוב של הצירים, שנבחרו לבית־הנבחרים בבחירות של 1919, ייצגו מפלגות בורגניות, ובראשן „מפלגת־העם הקאתולית״ (Katholische Volkspartei), כפי שכינה עכשיו את עצמו ה„צנטרום״ הקודם. ב21.2.1919 נרצח אייזנר ע״י צעיר לאומני, והפועלים הראדיקאליים במינכן הכריזו על „רפובליקה של מועצות״ ופיזרו בכוח את בית־הנבחרים. אבל ב2 במאי כבר כבשו גדודים קונטרה־מהפכנים את מינכן ובין הקרבנות היו הסוציאליסטים היהודיים גוסטף לנדאואר (ע״ע) ואויגן לוינה (Leviné, נולד 1883). הסוציאלדמוקראט המתון הופ־

באוואריה: ימת־ריסר והצוגשפיצה

מאן נבחר כראש־הממשלה וב12.8.1919 הוחלט על חוקה חדשה, שלפיה נעשתה ב׳ רפובליקה דמוקראטית (Freistaat Bayern), ללא נשיא ועם בית־מחוקקים אחד, שנבחר בבחירות כלליות על יסוד ייצוג יחסי. החוקה החדשה של הרייך הגרמני מ11.8.1919 ביטלה את הזכויות הקודמות של ב׳ (ר׳ למעלה) והממשלה המרכזית נטלה לידה גם את הנהלת הצבא, הדואר והרכבות בב׳. החלטות אלו עוררו תרעומת בב׳, ממשלתו של הופמאן סולקה במארס 1920 ע״י גדודים צבאיים, בבחירות של יוני 1920 נבחר רוב בורגני גדול לבית־הנבחרים ומאז עד פברואר 1924 התנהלה ב׳ על־ידי ממשלות שמרניות, ובמשך כמה חדשים אף באופן דיקטאטורי (ממשלתו של גוסטאף פון קאר [Kahr], מספטמבר 1923 עד פברואר 1924). ממשלת־ב׳ התנגדה לממשלה המרכזית וסירבה להישמע לצוויה. אך קאר דיכא ב8.11.1923 את נסיונו של אדולף היטלר להקים בכוח דיקטאטורה לאומנית בב׳.

זמן קצר אחר־כך (פברואר 1924) התפטר קאר מתפקידו. הריב עם הרייך פסק, ומנהיגה של מפלגת־העם הקאתולית, היינריך הלד (Held), נעשה ראש־הממשלה. ב1925 חתם על חוזה (concordatus) עם האפיפיור, שלפיו עתיד היה זה האחרון למנות את ההגמונים בב׳ והובטח קיומם של בתי־הספר הגבוהים הקאתוליים בארץ.

7. ב׳ בתקופת־היטלר ואחריה (1933 — 1953). לאחר שעלה היטלר לשלטון בוטלה עצמאותה של ב׳ (כמו של שאר מדינות־גרמניה) והפרובינציות של ב׳ התנהלו ע״י „הממונים על המחוזות״ (Gau-Leiter; Gau — מחוז) בהתאם להוראותיה של הממשלה המרכזית בברלין. — אחר מפלתה של גרמניה ב1945 נכבש החלק הגדול ביותר של ב׳ ע״י הצבא האמריקני, בעוד שהעיר לינדאו על־יד ימת־בודן (Bodensee) והפאלאטינאט שעל־יד הרינוס נמצאו תחת פיקוד צרפתי ונקרעו מעל ב׳. האמריקנים מינו מיד ממשלה באווארית

זמנית, וב30.6.1946 נבחרה אסיפה מחוקקת. זו בחרה בממ־שלה קואליציונית, שבראשה הועמד חבר של המפלגה הקאתולית וסוציאליסטן נבחר כסגנו. מן הקומוניסטים לא נבחר לאסיפה אף אחד. ב1.12.1946 החליטה האסיפה על חוקה שקבעה בשביל ב׳ מידה מרובה של עצמאות. גם החוק היסודי של הרפובליקה הגרמנית המערבית (מאי 1949) העניק ל11 הארצות, שנכללו בה, זכויות רחבות יותר מאלו שנהנו מהן בשנות 1919—1945. אעפ״כ היתה ב׳ היחידה בין האר־צות הללו, שלא היתה מרוצה במידת זכויותיה והביעה את התנגדותה לחוק, אך עם זה הכריזה, שתצטרף לברית הגר־מנית המערבית אם שני שלישים של הארצות יסכימו לחוק היסודי הנזכר. בהתאם לכך הצטרפה ב׳ לברית ב23.5.1949.

Monumenta Boica (קובץ מקורות, 60 כרך, 1763-1932); S. Riezler, *Gesch. Bayerns*, 1927 ff.^{2} (8 כרכים, עד 1726); M. Doeberl, *Entwicklungsgeschichte Bayerns*, 3 כרכים, I, 1916^{3}; II, 1928^{3}; III, 1931; B. Hubensteiner, *Bayerische Geschichte*, 1952; *Historischer Atlas von Bayern*, 1950 ff.; Ph. Dollinger, *L'evolution des classes rurales en Baviere*, 1949; H. Rall, *Kurbayern in der letzten Epoche der alten Reichsverfassung, 1745-1801*, 1952; W. G. Zimmermann, *B. und das Reich, 1918-1923*, 1953.

א. מ. י.

היהודים. להתיישבות של היהודים בתחומי ב׳ היה ערך מיוחד משום מקומה של הארץ לאורך דרכי־המסחר להונגאריה, דרום־רוסיה וצפון־מזרח גרמניה. בסוף המאה ה10 נזכר לראשונה יהודי תושב רגנסבורג. בימי מסע־הצלב הראשון (1096) נפגעו בפרעות הקהילות של במברג ורגנס־בורג ובתקופת מסע־הצלב השני (1146-1147) נפגעו אשפנ־בורג, וירצבורג ונירנברג. יהודי־ב׳ עסקו בעיקר במסחר (עבדים, זהב, כסף ושאר מתכות) ובהלוואת־כספים. ב1276 גורשו מב׳ העילית. ב1285 נשרפו במינכן 180 יהודים, שהעלילו עליהם עלילת־דם. מגזירות־רינדפלייש (1298) נפ־געו קשה קהילות־פראנקוניה, ואילו גזירת ארמלדר (1336-1338) והעלילות של חילול־לחם־הקודש בדגנדורף, שטראו־בינג ולנדסהוט, שבאו בעקבותיה, וכן הרדיפות בתקופת המגפה השחורה (1348—1349) המיטו שואה על היהודים בכל חלקי־ב׳. בין השאר הושמדו אז קהילות אוגסבורג, אולם, אנסבך, אשפנבורג, באמברג, וירצבורג, מינכן, נירנברג, פאסאו, רגנסבורג ורוטנבורג. לאלה שנמלטו מן הטבח הותר לאחר זמן לחזור ולהשתקע בארץ. ב1390 הפקיע המלך ונצל את הכספים, שהגיעו לנושים יהודיים. ב1442 שוב גורשו היהודים מב׳ העילית. ב1450 הוחזקו היהודים בכל ב׳ התח־תית בתפיסה עד ששילמו לדוכס סכום של 32,000 זהוב ואחר־כך גורשו מן הארץ. מפראנקוניה גורשו היהודים בהשפעת דרשותיו של קפיסטראנו. ב1478 גורשו היהודים מפאסאו, ב1499 מנירנברג וב1519 מרגנסבורג. היהודים המועטים, שנמצאו בב׳ ב1551, גורשו ממנה באותה שנה לבקשתם של המעמדות. ב1555 גורשו היהודים גם מן הפאלאטינאט העילי. רק בזולצבך נמצאה בשליש האחרון של המאה ה17 קהילה קטנה של מגורשי־וינה, ולבית־הדפוס העברי, שנתקיים בעיר זו מ1669 ואילך, יצא שם. בימי מלחמת הירושה הספרדית (1701—1714) נשתקעו בב׳ כמה יהודים מאוסטריה, ששימשו ספקים לצבא או מלווים בריבית. היתה זו תקופת פריחתה של קהילת פיורדה (פירת), והודות לכך — גם תקופת־שיגשוג לעיר כולה. אחר המלחמה גורשו היהודים האוסטריים מן הארץ, אלא שביד כמה מהם עלה לקנות שביתה במינכן כ„יהודי־חצר", טובעי־מטבעות, בעלי־מונופולין ורופאים. גם באנסבך ובפיורדה עלו זמנית לגדולה במאה ה18 יהודי־חצר אחדים (בני פרנקל ומודל). ליהודים אלה נודעה חשיבות מרובה בניהול משקה של המדינה. בתקופת־נאפוליון הותר לילדי־ישראל ללמוד בבה״ס הכלליים (1804), הגברים נת־קבלו למיליציה (1805), בוטל מס־הגוף (1808), הוענק ליהו־דים מעמד של אזרחים (1813), אבל עם זה הוגבל מספרם וצומצמה זכות־ישיבתם. ב1819 פרצו מהומות נגד היהודים בפראנקוניה („הפ־הפ"); מהומות אלו וקיום ההגבלות הנז־כרות גרמו לכך, שבמחציתו של הנוער היהודי בב׳ היגרה לאה״ב של אמריקה. גל שני של מהגרים יצא מב׳ לאה״ב בתקופת הריאקציה השניה, שבאה אחר מהפכת 1848. ב1861 בוטלו ההגבלות הנזכרות וכן הותר ליהודים לעסוק בכל מקצוע שהוא. שיווי־זכויות גמור לא הוענק להם אלא ב1872, בתוקף חוקת הרייך הגרמני מ1871, אע״פ ש„מיסי־היהודים" המיוחדים לא בוטלו אלא ב1880. במאה ה19 שלטו היהודים בסחר־הבהמות בב׳, ובתחילת המאה ה20 היה להם חלק ניכר בחנויות כל־בו ובענפי־תעשיה אחדים. שלטון־המועצות, שהוקם בב׳ ב1919 ושבראשו עמדו כמה יהודים, עורר גל חדש של שנאת־ישראל. ב1923 גורש מב׳ הרוב של יהודי מזרח־אירופה, שישבו בה, ואותה שעה התחילה בה התנועה הנאציונאל־סוציאליסטית. ב1931 נאסרה בב׳ השחיטה לפי מנהג־ישראל. מתקופת־נאפוליון עד 1933 כמעט לא נשתנה מספרם של יהודי ב׳: ב1818 נפקדו בה 53,208 יהודים ובשנת 1933 — 41,939. יהודי־ב׳ היו מאורגנים באירגון ארצי, שהוקם ב1921, בשם Verband bayer. israelit. Gemeinden, שהקיף 273 קהילות ו21 מוסדות־רבנות. הגדולות והחשובות שבקהי־לות־ב׳ היו: מינכן, שמנתה ב1925 10,068 יהודים, נירנברג (8,603), אוגסבורג (1,203), וירצבורג (2,261) ופירת (2,504). יהודי־ב׳ היו ברובם עסוקים במסחר ובתחבורה (54.5%) ובתעשיה (19%), אך מקצתם עסקו גם בחקלאות (2.7% ב1925, לעומת 9.7% ב1882). באוניברסיטות של ב׳ למדו אחר מלחמת־העולם I יותר מ1,000 צעירים יהודיים — מכסה, שהיתה גבוהה פי עשרה מחלקם של היהודים באוכלו־סיה הכללית.

חכמי־רגנסבורג נודעו לתהילה כמעט מראשית התישבו־תם של היהודים בעיר. מרגנסבורג בא ר׳ פתחיה, שסייר בארצות־המזרח בסוף המאה ה12. כמה שנים אח״כ נשתקע ברגנסבורג ר׳ יהודה בן שמואל משפייאר, המייסד של הקבלה האשכנזית, וייסד באותה עיר ישיבה, שזכתה לפירסום. עם תלמידיו נמנו, בין השאר, ר׳ אלעזר בן יהודה מוורמס, בעל „הרוקח", ר׳ יצחק בן משה מווינה בעל ס׳ אור זרוע, ור׳ יהודה בן קלונימוס משפייאר, מחבר ס׳ יחוסי תנאים ואמו־ראים. מפי ר׳ שמואל מבאבנברג (באמברג), מגדולי־ההוראה באמצע המאה ה13, קיבל מהר״ם רוטנבורג. בתחילת המאה ה15 שימש ר׳ יעקב וייל בהוראה בנירנברג ובאוגסבורג. תלמידו, ר׳ ישראל ברונא, נשתקע ברגנסבורג באמצעה של אותה מאה; לאחר שהלכו רבו ור׳ ישראל איסרלין לעולמם, נחשב הוא לגדול בדורו. ב1469—1474 היה ר׳ משה מינץ רבה של באמברג. יליד נוישטאט שבב׳ היה אליהו בחור, המדקדק הידוע מתקופת־הרנסאנס. במאה ה19 ישבו במינכן החכמים מ. גרינבאום, חוקר־האגדה, שעסק גם בחקר היידית והלאדינו, ר׳ רפאל נתן נטע רבינוביץ, בעל „דקדוקי סופרים", וד״ר יוסף פרלס, שהיה רבה של הקהילה ב1871—1894. ב1875—1910 שימש ה. גרוס, מחבר Gallia Judaica, כרבה של אוגסבורג.

בימי מלחמת־העולם II הוקם בדכאו שבב׳ מחנה־הריכוז הראשון, ובו נספו יהודים הרבה, ילידי גרמניה ושאר ארצות־אירופה. אחר המלחמה התגוררו אלפי יהודים בב׳ במחנות של עקורים. מכל המחנות הללו לא נותר אלא מחנה פֶרְנוַלד (Föhrenwald), שבו עדיין יושבים כ1,700 יהודים (1955). בב׳ כולה נמצאו בשנת 1954 7,000—7,500 יהודים (לעומת כ42,000 היהודים, שהיו בה בשנת 1933), מהם כ6,000—6,400 ילידי מזרח־אירופה — מחוסרי־נתינות, שנתגלגלו למחנות־העקורים ונשתקעו בב׳. חלק גדול מתוך 1,000—1,100 היהודים שבב׳, שהיו אזרחי־גרמניה עוד מלפני שלטון הנאצים, ניצלו מפני שהיו נשואים לגרמנים או מפני שהיו צאצאים של נישואי־תערובת. יותר ממחציתם של יהודי־ב׳ (להוציא את אלה שבמחנה־פֶרְנוַלד) מאורגנים ב12 קהילות. החלוקה שלהם לפי קהילות אלו (ולפי הגיל) היא כלהלן:

	למטה מ6 שנים	6–16	16–21	21–30	30–60	למעלה מ60 שנה	בסה״כ
מינכן	154	177	79	425	986	277	2,098
פירת (פיורדה)	52	25	?	?	?	18	250
נירנברג	7	12	5	15	89	63	191
רגנסבורג	21	17	4	18	85	13	158
באמברג	?	?	?	?	?	?	115
שטאובינג	13	7	—	21	37	2	80
וירצבורג	3	1	—	2	35	33	74
אוגסבורג	—	3	1	3	33	34	70
פאסאו	?	12	?	?	?	?	48
ויידן	5	3	—	5	30	3	47
אמברג	3	5	2	6	11	1	41
הוף ע״נ זאלה	4	4	1	4	20	2	35
							3,207

רבנים מכהנים בקהילות מינכן, פיורדה ואמרבג.

א. א. אורבאך, בעלי התוספות, תשט״ו, 167–181; Taussig, *Geschichte der Juden in Bayern*, 1874; *Germania Judaica*, I, 1917, 22–4; Raphael Strauss, *Regensburg and Augsburg*, 1939.

צ. א.

הבּוּרְיָטִית־המּוֹנְגוֹלִית, הרֶפּוּבְּלִיקָה (Бурят-Монгольская Автономная Советская Социалистическая Республика), רפובליקה אוטונומית בתחום הרפובליקה הסובייטית הרוסית הפדראטיווית (РСФСР) בסביבות ימת־בייקאל; בערך בין מעלות הרוחב הצפוני 50° ו־57° ובין מעלות האורך המזרחי 99° ו־117°. שטחה כ351,000 קמ״ר ומספר אוכלוסיה כ600,000 (לפי אומדן משנת 1953; לפי מפקד 1939: כ542,000).

רובה הגדול של הר׳ הב׳־המ׳ הוא ממזרח לימת־בייקאל; רק חלק קטן ממנה הוא דרומית־מערבית לימה ורצועה צרה ממנה נמצאת בצפון־המערב. גבולות טבעיים יש לר׳ הב׳־המ׳ בצפון־המזרח לאורך נהר־ויטים, בחלק מדרום־המזרח — בנהר צ׳יקוי, ובמערב — ברובה של ימת־בייקל. גבולותיה המדיניים והאדמיניסטראטיוויים נקבעו מנקודת־מבט אתנוגראפית־לשונית. גבולות אלה הם: בדרום — הרפובליקה העממית (הקומוניסטית) מונגוליה; בדרום־המערב — חבל טובה שברפובליקה הסובייטית הרוסית; במערב ובצפון — חבל אירקוטסק; במזרח — חבל צ׳יטה.

המבנה. הר׳ הב׳־המ׳ היא כולה ארץ הרים ורמות והגובה הממוצע שלה הוא למעלה מ1,000 מ׳. הרוחב הגאוגראפי והגובה המרובה של הארץ גורמים לכך, שרק עמקי־הנהרות וחופי־הבייקאל ראויים לישוב של קבע. הגבוהים בהרי־הארץ הם הסאיאנים המזרחיים, ובהם השיא העליון שברפובליקה: מונקו סארדיק (הגובה: קרוב ל3,500 מ׳) שעל גבול־מונגוליה, מצפון לימת חובסו־גול־דאלאי. המשך לסאיאנים הם ההרים העוטרים את ימת בייקאל בדרום ובמזרח, ובהקבלה לסאיאנים נמשכים יותר מתריסר טורי־הרים עד הרי־יבלונוי שמעבר לתחום־הרפובליקה. הגבוהים והארוכים בהרים שעל חוף־הימה הם טורי חאמאר־דאבאן בדרום־המזרח (2,384 מ׳) והרי־בארגוזין בצפון־המזרח (2,700 מ׳). בעמקים שבין טורי־ההרים עוברים נהרות גדולים וגם הם מקבילים לחוף־הבייקאל. לגלילות של נהר־ויטים בצפון־המזרח ונהר סלנגה ופלגו האודה בדרום־המזרח יש יותר אופי של רמת־מישור משל ארץ־הרים.

הידרוגראפיה. רשת מימיה של הרפובליקה הב׳־המ׳ כלולה ברובה בגלילו של נהר־אירטיש, שאליו זורם נהר אנגרה (ע״ע) היוצא מן הבייקאל. משטח גדול בצפון־המזרח זורמים המים לנהר לנה. החשוב בנהרות שבר׳ הב׳־המ׳ הוא הסלנגה, הבא מדרום, מן הרפובליקה הקומוניסטית מונגוליה, והוא גם הגדול שבנהרות הנשפכים לבייקאל (ארכו: 1,430 ק״מ). 415 הק״מ התחתיים של אפיקו נמצאים בתחום הר׳ הב׳־המ׳, ולכל ארכו בתחום זה משמש הנהר לספנות בחדשי מאי—אוקטובר. מפלגיו הימניים (הבאים ממזרח) חשובים ביותר הצ׳יקוי, החילוק והאודה, שעל שפכו לסלנגה בנויה אולאן־אודה, עיר־הבירה של הרפובליקה. מן הפלגים השמאליים חשובים הג׳ידה והטמניק. השני בארכו ובחשיבותו בין הנהרות הנשפכים לבייקאל הוא הבארגוזין הבא מצפון־המזרח וכולו בתחום הר׳ הב׳־המ׳ (ארכו: כ440 ק״מ). שלישי לאורך הוא האנגרה העליון, הנשפך לימה בחופה הצפוני. מפלגי־הלנה שבר׳ הב׳־המ׳ חשוב ביותר הויטים. בתוך הרפובליקה ועל גבולה הוא עובר דרך ארוכה פי שלושה מזו של הסלנגה; אעפ״כ הוא נופל מן הסלנגה בכמות־מימיו ובחשיבותו לתחבורה; בגליל־מימיו אין אף ישוב גדול אחד.—בתחום הר׳ הב׳־המ׳, ממזרח לבייקאל, מצויות כמה ימות קטנות. ימת־גוסינו נשפכת לטמניק. נהר חולוי, פלגו של הויטים בחלקו העליון, יוצא מימות יראונו.

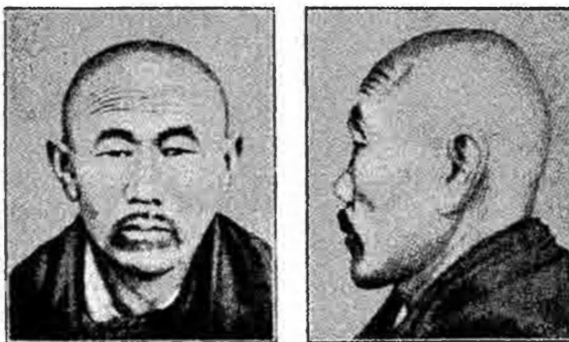
האקלים של הרפובליקה הוא יבשתי־קר. ההבדלים בין ממוצעי־הטמפראטורה של יאנואר ויולי הם מ־40° עד 47°. הממוצע ביאנואר—לפי הגובה והרוחב הגאוגראפי—הוא בין ‎-19°‎ ל־‎-27°‎ והמינימום הוא ‎-50°‎; הממוצע ביולי — בין 8° ל־20°. ימת־בייקאל ממזגת את הטמפראטורה של הסביבה הקרובה, אבל אין בכך משום ברכה לצמחיה, כי הקיץ הקריר אינו יפה לגידולה. המשקעים, שהממוצע השנתי שלהם הוא כ350 מ״מ, יורדים בעיקר בקיץ. בדרום משקים צמחי־מספוא (לפי מקור סובייטי: בשטח של מיליון דונאם לערך) כדי להחיש את גידולם.

יערות של עצי־מחט מכסים כ־70% משטח הארץ. את התוספת השנתית בחומר־העץ מעריכים ב48 מיליון ממ״ע; כ־15% משטחה של הארץ מכוסים שיחים, שגדלים גם בין טרשי־ההרים, וכ־12% משטחה הם אדמת־מרעה. רק חלק קטן מן האדמה בעמקים הנמוכים שבגליל־הסלנגה משמש לחקלאות.

האוכלוסיה. תושבי הר׳ הב׳־המ׳ הם ברובם בוריאטים, שהם שבטים מונגוליים צפוניים. שניים במספרם וראשונים במשקלם הכלכלי והתרבותי הם הרוסים, או צאצאיה של תערובת רוסית־בוריאטית, שלשונם היא רוסית. הללו הם רוב האוכלוסים על גדות־הימה, בעמקו של נהר־אודה, לאורך מסה״ב, וביחוד בעיר־הבירה. בצפון, שבו צפיפות־

הישוב פחותה מנפש אחת לקמ״ר, יושבים אֶוֶנקים (טונגוזים). למרות המגע, שהיה קיים בין האוכלוסיה ובין הכובשים הרוסיים מאמצע המאה ה17 ואילך, התקיים האירגון השבטי של הילידים על חוקיו ומנהגיו הישנים עד ימי שלטון-הסובייטים. מ1921 ואילך הולך אירגון זה ומתפורר.

כרבע מן האוכלוסיה נמנה על הדת השאמאנית. מרובים יותר הם הבודהאים הלאמאנים נוסח מונגוליה, ואת המקום השלישי תופסת הנצרות האורתודוכסית. לשאמאנים וללאמים (כוהני הדתות הנזכרות) היתה בעבר השפעה מרובה על חייהם של השבטים. הם היו השכבה הדקה של יודעי קריאה

גבר בוריאטי. מפנים ומן הצד

וכתיבה בא״ב המונגולי, שהיה נהוג אצל הבוריאטים. המשטר החדש הקים מעמד של משכילים, שכותבים בוריאטית בכתב רוסי ושולטים גם בלשון הרוסית. לפי מקורות סובייטיים למדו ב1950/51 107,000 תלמידים בב״ס שונים ברפובליקה, ובכללם בכמה ב״ס טכניים מקצועיים.

כלכלה. היער (עציו וחיות-הפרווה שבו) הוא המקור החשוב ביותר לפרנסתם של התושבים. בעצים קשורה תעשיה מסועפת, שמכשרת אותם ליצוא בצורות שונות. נמל באבושקין שבחוף הדרומי-המזרחי של ימת-בייקאל הוא מרכז היצוא של העצים הנשלחים (ברכבת ובנהר-אנגארה, הנופל אל הימה בחוף-שכנגד) לאירקוטסק. הואיל והחיות בעלות הפרוות היקרות (ביחוד הסנאי [Mortes zibellina] והחולד הצפוני [Mustella erminea]) מתמעטות והולכות, שומרים עליהן כיום ביערות גדורים ומפקחים על הציד. לחולדה הסיבירית נועד שטח שמור של אלפי קמ״ר בהרי בארגוזין על חוף-הבייקאל. את המקום השני בכלכלה תופס גידול-המקנה: בקר, סוסים וצאן. על יסוד ענף זה הוקמו ברפובליקה בימי מלחמת-העולם II בתי-חרושת לשימורי-בשר ותוצרת-חלב, שהם מן הגדולים שבסיביר, וכן בית-חרושת לעיבוד-עורות ולאריגי-צמר. על חופי-הבייקאל מפותח הדיג ושני בתי-חרושת עוסקים בשימורי-דגים. לצרכיה של האספקה המקומית ואספקת-הצבא שבמזרח הרחוק השתדל השלטון לפתח חקלאות בדרום-מזרחה של הרפובליקה ואף הנהיג גידול חיטה, תפוחי-אדמה, סלק-סוכר וירקות. טחנות-קמח ובתי-חרושת לסוכר ולכהל מעבדים חלק מן התוצרת החקלאית. על חמרי-הגלם המקומיים מבוססת גם תעשיית הזכוכית בעיר-הבירה, המספקת את צרכיו של שטח נרחב בסיביר המזרחית. מציאותו של פחם חום בהרים שבדרום-מערבה של הבירה מאפשרת גם תעשיית-מכונות ותיקון מכונות וקרונות-רכבת בחמרים המובאים מרחוק.

עיר-הבירה, אולן-אודה, יושבת בצומת-מס״ב: עוברת בה מסה״ב הטראנס-סיבירית ומסתעפת ממנה מס״ב לדרום, לגבול מונגוליה. כ150,000 נפש, רבע מתושבי הרפובליקה, מרוכזים בעיר זו וכ80% מהם הם רוסים. העיר משמשת גם מרכז אדמיניסטראטיווי וכלכלי וכן מרכז להפצת השכלה והשקפות קומוניסטיות. שאר הישובים הם קטנים, ובכללם גם הבירות של המחוזות (אימאקים).

מחוץ לרפובליקה הבוריאטית-המונגולית יש עוד שני גלילות בוריאטיים-מונגוליים, שהם בעלי אוטונומיה מצומצמת יותר: האחד ממערב לבייקאל (שבירתו היא אוסט-אורדינסק, מצפון לאירקוטסק) והשני ממזרח לו (שבירתו אגינסקויה היא דרומית-מזרחית לצ׳יטה). נראה, שגלילות אלה לא צורפו לר׳ הב׳-המ׳ מפני הערים הרוסיות רבות-האוכלוסים, אירקוטסק וצ׳יטה, החוצצות בינה ובינם.

א. י. בר.

היסטוריה. חניות מתקופת-האבן הקדומה המאוחרת נתגלו בסביבות קיַחטה (ע״ע), לאורך נהר סֶלֶנגה ולאורך הזרם התחתון של נהר צ׳יקוי. חניות מרובות מתקופת-האבן החדשה והברונזה נתגלו על חופי הבייקאל והנהרות סלנגה, אודה וצ׳יקוי. ב׳ היתה חלק ממלכות-ההונים, שהתקיימה מן המאה ה2 לפסה״נ. במאה ה2 לסה״נ קמה בדרום-סיביר ממלכת סיאן-בי, ואחריה ממלכתו של עַם ז׳וז׳אן, שהוכה ב522 ע״י שבטי-התורכים של טוגיו, שמרכזם היה באגן-הסלנגה. במאה ה8 קמה במקומם ממלכת האויגורים, שעובדה ב840 ע״י החאקאסים, שישבו בעיקר לאורך נהר יניסי העילי ובירתם נמצאה על גדות נהר-אורחון. ב1207 נכנעו החאקאסים לג׳נגיז חאן. השבט הבוריאטי סאראדול, היושב לאורך נהר-סלנגה, מתיחס על ג׳נגיז חאן, והשבט הבוריאטי זאלאיר-אוזון מתיחס על אוזון, אחיו של ג׳נגיז. במשך המאות ה12 וה13 נדדו באיזור שבין ימת בייקאל ונהר אונון שבטים מונגוליים, אֶוֶנקיים ותורכיים, שמהם הורכבו במרוצת-הזמן העמים הבוריאטי-המונגולי והאוונקי. ההיסטוריון הפרסי רשיד אלדין (ע״ע), בן המאה ה14, מזכיר בין תושבי „בארגודז׳ין-טוקום" (ארץ-הבייקאל) את שבטי הבורגוטים, הבולאגאצ׳ינים, שעסקו בציד הסנאי, ואת הקרמוצ׳ינים, שהתמחו בציד החולד הצפוני. שבטים אלה היו ה„מונגולים היעריים", שהם אבות שבטי הבוריאטים המונגוליים של עכשיו: בולאגאטים, אחיריטים וחורינים. במשך המאות ה15 וה16 התנהלו ענייני הבוריאטים ע״י משפחות-אצילים, שעם-הארץ העלה להם מס („יאסאק"), בעיקר בפרוות. הבוריאטים ניהלו סחר-חליפים עם המונגולים והסינים.

חלוצי השלטון וההתיישבות הרוסיים בסיביר, הקוזאקים, הופיעו לראשונה בארץ הבוריאטים של היום ב1612. ב1628 הטיל השלטון הרוסי „יאסאק" על כמה משפחות בוריאטיות צפון-מערביות. ב1631 יסדו הרוסים על נהר-אנגארה את בראטסקי אוסטרוג („מצודת-האחוה"), שנקראה בקיצור „בראטסקי" ושעל שמה כינו הרוסים לראשונה את הבוריאטים. ב1628—1689 נכבשה ארץ-הבוריאטים כולה ע״י הרוסים. מרכזי השלטון הרוסי היו ערי-מבצר: וֶרכנה-אנגארסק (1646), סֶלֶנגינסק (1665), וֶרכנה-אודינסק (1666) ואירקוטסק (1652), שמתוכה שלטו הרוסים על הארץ והשתדלו להפיץ בתוך הבוריאטים את הנצרות הפראווסלאווית. השלטון הרוסי הקשה, וביחוד כפיית הנצרות על האוכלוסים

בדם ואש ע״י מנהיג־הקוזאקים פֶּרְפִילְיֶב, גרמה לבריחתם של הרבה בוריאטים למונגוליה. ב1665—1710 חזרו הבורחים ממונגוליה לסיביר.

דתם המקורית של הבוריאטים היה השאמאניזם. במאה ה17, בזמן אחד עם הכיבוש המדיני של ארצם על־ידי הרוסים, התחיל חודר ממונגוליה — בעיקר לחלק המזרחי של הארץ — הבודהיזם הלַמאני. במאה ה18 התפשטו בתוך האוכלוסיה הבוריאטית שני כתבים: הרוסי והמונגולי. הלאמים (הכמרים הבודהאיים) תירגמו לבוריאטית ממונגולית וטיבֶּטנית כמה מכתבי־הקודש הבודהיסטיים. ב1764 נתמנה ע״י הממשלה הרוסית הלאמה זאיֶב, ראש הדאצאן (מנזר בודהיסטי) צונגולי, שנוסד ב1758, כראש הכנסיה הבודהיסטית הבוריאטית. הלאמאניות, שמצאה מתחילה סעד בממשלה הרוסית, נלחמה בהצלחה בשאמאניות, ביחוד אחר 1812, כשבאו לארץ 150 לאמים ממונגוליה וטיבט. אבל לאחר שהממשלה הרוסית עמדה על הסכנה הנשקפת מן הלאמאניות לנצרות, הגבילה בשנת 1853 את מספרם של הדאצאנים ל34 ואת מספרם של הלאמים ל285. הרוסים התחילו מפיצים את הנצרות הפראווסלאווית בתוך הבוריאטים על־ידי משלחת דתית מיוחדת, שמרכזה היה באירקוטסק. במאה ה18 נוסד מיסיון אנגליקני, שפעל בתוך הבוריאטים המזרחיים עד שנת 1842, שבה נסגר ע״י השלטונות הרוסיים מטעמי התחרות דתית. הבוריאטים הפראווסלאוויים (ה„יאסאצ׳יים״) היו מרובים בין הבוריאטים המערביים, השאמאניים, ואילו בתוך הבוריאטים המזרחיים, הלאמאניים, כמעט לא נתפשטה הנצרות כלל. הב׳ שהתנצרו הרבו להתבולל בתוך הרוסים שכניהם ומתוך כך נוצר טיפוס מונגולי־סלאווי. לפי מפקד 1897 מנו הבוריאטים ברוסיה כ270,000 נפש, מזה 160,000 לאמאנים, 75,000 שאמאנים, 35,000 פראווסלאוויים. ב1766 הוקם חיל קוזאקי עֵבֶר־בייקאלי (Забайкальское казачье войско), שכלל 4 גדודים ושימש משמר־גבול לאורך הסְלֶנְגָה. עד 1811 היו גדודים אלה בוריאטיים לפי הרכבם. תפקיד ה„אטאמאן״ (מפקד קוזאקי) היה עובר בירושה.

במלחמת־האזרחים הרוסית עמדו הבוריאטים מן הצד. 1918—1920 שלט בתמיכת היאפאנים בחלק המזרחי של הארץ האטאמאן הלבן סֶמְיוֹנוֹב. מ1920 ואילך שלטו בארץ הסובייטים; אבל עד 1922 היה החלק המזרחי שלה שייך ל„הרפובליקה של המזרח הרחוק״ (Дальне-Восточная республика), שהלכה היתה דמוקראטית ולמעשה קומוניסטית. ב30 במאי 1923 הוכרז על הקמתה של „הרפובליקה הבוריאטית־המונגולית האוטונומית־הסוציאליסטית־הסובייטית״ עם אולאן־אודה (היא וֶרְכְנֶה־אודינסק של ימי־השלטון הצארי) כעיר־הבירה שלה. השלטון הסובייטי השתדל מתחילה להנהיג בין הבוריאטים את הכתב הלאטיני, אך ב1938 הוחלף כתב זה בכתב הקירילי. כלשון רשמית וספרותית של הארץ נקבע הניב החוריני. השלטון הסובייטי טישטש את ההבדלים השבטיים בתוך הבוריאטים, שם קץ לאורח חיי־הנוודים שלהם והצמידם לקולחוזים.

על הלשון הבוריאטית ע״ע מונגוליות, לשונות.

Л. И. Прасолов, Южное Забайкалье, 1927; Ф. А. Кудрявцев, История бурят-монгольского народа (от XVII в. до 60-х годов XIX в.), 1940; П. Т. Хаптаев, Краткий очерк истории бурят-монгольского народа, 1942; 25 лет Бурят-Монгольской АССР (сб. статей), 1948.

א. אח.

בורים; בורים, מלחמת־ה־, ע״ע אפריקה הדרומית.

בוריניון, אנטואנט — Antoinette Bourignon de la Porte — (1616—1680), קוויאטיסטית פלאמית. נולדה בלִיל, כשעיר זו היתה תחת שלטונם של הספרדים, למשפחה קאתולית בעלת־אמצעים. נתייחדה מנעוריה בצירוף של רגשות דתיים עזים עם אי־אמון כלפי בני־אדם ועם רצון לשלטון. ב1653 נעשתה מנהלת של בית־יתומות ושלטה בו ביד חזקה; אך ב1662 נאשמה בהתנהגות אכזרית כלפי היתומות והוכרחה לברוח מליל, ומאז ישבה בערים שונות בארצות־השפלה. בגנט זכתה, לדבריה, ל„התגלות״, שעל יסודה הכריזה על עצמה כעל גילגול של מרים, אם־ישו; היא „אור־עולם״ ורוח־הקודש שוכנת בקרבה. כמו־כן טענה, שהאנטיכריסט (ע״ע) כבר בא והוא שולט בכנסיה ובמנזרים. היא התנגדה לטבילה בגיל רך ואת השילוש של הנצרות החליפה בשילוש של האמת, טוב־הלב והצדק. ה„קולות״ אמרו לה, שהיא עתידה להיות נרדפת. באמסטרדאם התווכחה עם מייצגיהן של כנסיות שונות והשפיעה, בין השאר, על קומניוס (ע״ע) הזקן, שהיה זקוק אז בימי־גלותו להתעוררות רוחנית. היא מתה בפראנֶקר (Franeker) שבהולאנד.

בתורותיה של ב׳ אין שום חידוש של ממש. דמותה אפיינית להתעוררות הדתית, שבאה בתקופת האנדרלמוסיה שלאחר מלחמת שלושים השנה. מפני־כן הושפעו רבים מדעותיה בארצות־השפלה ובצרפת, וביחוד בסקוטלאנד, שבה התקיפו את תורותיה האסיפות הכנסייתיות הכלליות של הכנסיה הפרסביטריינית ב1701, 1709 ו1710. — תלמידה של ב׳, הכומר פְּיֶר פּוּאָרֶה (Poiret), הוציא את עיקר כתביה באמסטרדם ב1687 ב7 כרכים בשם „המאזן האלהי, או שיטת־העולם״ (L'Oeconomie divine, ou système universal).

A. R. Macewen, *A. B.*, 1910; A. Therive, *Le Troupeau galeux*, 1934.

ד. פ.

בוריס I (Борис), מלך בולגאריה (853—890); בנו של פרסיאן. ב׳ נלחם בסרבים (854) ובחורוואטים (855). מתחילה היה ב׳ בעל־בריתו של הקיסר הגרמני לודויג (ע״ע). בשנת 865 הצליח הקיסר הביזאנטי מיכאל III (ע״ע) להעביר את ב׳ אל צידו. לאחר שנקלע בשאלת־הדת בין קונסטאנטינופול ורומי, התנצר ב׳ בהשפעת שליחו המיוחד של פוטיוס (ע״ע), הפאטריארך של קונסטאנטינופול. ב׳ קיבל את השם הנוצרי מיכאיל, על שמו של קיסר ביזאנטיון. ב866 התקרב ב׳ לאפיפיור ניקולאוס I (ע״ע) מתוך תקווה, שהכנסיה המערבית תמנה פאטריארך בולגארי עצמאי. לאחר שתקוות אלו נתבדו, החליט ב׳ לצדד בזכותה של הכנסיה המזרחית (870). לאחר שמת האפוסטול הסלאווי מתודיוס (ע״ע) ב885, באו לבולגאריה תלמידיו, שגורשו ממוראוויה, הפיצו בה את הנצרות ויסדו בה מנזרים הרבה. ב890 ויתר ב׳ על הכתר ונעשה נזיר. אבל בנו בכורו ויורשו, ולאדימיר, לא הצליח כמלך, ועל־כן לקח אותו אביו בשבי, הרעיל אותו והכריז את בנו הצעיר שמעון (ע״ע) למלך (893). בהיסטוריה של בולגאריה ידוע ב׳ כמפיץ הנצרות והתרבות. ב׳ הוכרז כקדוש ע״י הכנסיה היוונית־האורתודוכסית.

בוריס III, מלך בולגאריה (1918—1943). נולד ב1894 כבנם בכורם של הצאר (אז: הנסיך הגדול) של בולגאריה פרדינאנד I ואשתו מריה־לואיזה מבית בורבון־

פרמה. ב׳ היה נין של לואי-פיליפ (ע״ע). מטעמים מדיניים הועבר ב1896 מן הקאתוליות, הדת של אביו, לפראווסלאויות, הדת של העם הבולגארי. כיורש-עצר הוכתר ב׳ בתואר „נסיך טירנובו״. במלחמה הבאלקאנית הראשונה שירת ב׳ בדרגה של מאיור ובמלחמה הבאלקאנית השניה כשלישו של אביו הצאר. ב4 באוקטובר 1918 הוכרז ב׳ למלך-בולגאריה לאחר שאביו הוכרח לוותר על הכתר, כשבולגאריה נכנעה לפני האנטאנטה (ע״ע אירופה). ב1930 נשא ב׳ את ג׳ובאנה, בתו של ויטוריו אמנואלה III מלך-איטליה, ואז התחילה התקרבותה של בולגאריה למעצמות-המרכז, וביחוד לאיטליה. ב׳ שלט כמלך קונסטיטוציוני עד שקבוצת קצינים ומדינאים הכריחה אותו להכריז על דיקטאטורה (19 במאי 1934). בשנת 1940 הסכים ב׳ לחנייתו של צבא-גרמניה בבולגאריה. במארס 1941 נכנסה בולגאריה, בראשותו של ב׳, לברית של מעצמות-ה„ציר״; ובדצמבר 1941 הכריזה מלחמה על אנגליה ועל אה״ב, אבל לא על רוסיה. באביב 1943 התחיל ב׳ בודק אפשרויות של שלום נפרד עם אנגליה ואה״ב, אבל ב28 באוגוסט אותה שנה מת במסיבות מיסתוריות בתחנה על-יד סופיה, מיד לאחר שחזר ממטה-היטלר. — במידה מכרעת הודות לב׳ לא הושמדו יהודי-בולגאריה כרוב היהודים של ארצות-ה„ציר״.

בוריס פיודורוביץ׳ גודונוב — Б.Ф. Годунов — (1552–1605), מלך רוסיה. משפחתו של ב׳, שמקורה היה טאטארי, מיוצאי ה„הורדה הזהובה״, היגרה למוסקווה במאה ה14. ב1571 נשא ב׳ את בתו של מאליוטה סקוראטוב-בילסקי, ראש האופריצ׳ניקים (ע״ע איון IV). ב1580 השיא איוואן IV את אחותו של ב׳, אירינה, ליורש-העצר פיודור, וקודם שמת (ב1584) קבע איוואן חבר של חמישה עוצרים בשביל המלך פיודור, שהיה חלוש-דעת. ב׳, שהיה אחד מן החמישה, הרחיק את שאר העוצרים, וכן גם את המטרופוליט של מוסקווה, מן השלטון, ונעשה בפועל השליט היחיד של רוסיה. מאחר שלפיודור לא היו בנים, ויורש-העצר היה דימיטרי, בן-הזקונים של איוואן מאשתו החמישית מאריה נאגאיה, הגלה ב׳ את דימיטרי ואמו עם הפמליה שלהם לעיר אוגליץ׳. ב15 במאי 1591 נרצח דימיטרי. תושבי-אוגליץ׳ רצחו בו במקום את אלה, שלפי דעתם היו הרוצחים. ועדת-חקירה, שמונתה ע״י ב׳, באה לכלל מסקנה, שהנסיך מת בתאונה, כשנפל על סכין בשעת התקפה של מחלת-הכפיה. אבל קול-ההמון האשים את ב׳ ברצח. בשריפה הגדולה, שפרצה במוסקווה ב1591, ובנסיון הפלישה של הטאטארים הקרימאים, שנעשה באותה שנה, ראה העם עונש מידי-שמים על רצח דימיטרי או את מעשה-ידיו של ב׳, שרצה להסיח על-ידי אסונות אלה את דעתו של הציבור מרצח דימיטרי. אשמת ב׳ לא נתבררה כל-צרכה; היא מבוססת על ההנחה של „למי זה מועיל?״. מיתתו של דימיטרי פינתה לפני ב׳ את הדרך לכיסא-המלוכה, וכשמת הצאר פיודור (1598), האחרון לשושלת ריוריק, נעשה ב׳ גודונוב מלך לא רק למעשה, אלא גם להלכה.

השלטון של ב׳ היה שלטון יעיל. בימיו נערכה פעולת-התיישבות רחבה בגלילות-הספר: נבנו ערי-מבצר בארץ-הצ׳רמיסים לאורך הוולגה התיכונה (סאמארה, סאראטוב, צאריצין); בוצרה אסטראחאן; נבנתה העיר יאיק; מחמת סכנת-הפלישה של הטאטארים הקרימאים נבנו ערי-מבצר בספר הדרומי: קורסק, וורונייז׳, בילגורוד, ועוד; ב׳ חידש את שלטון-רוסיה בסיביר, שהופקרה לאחר שנרצח ירמק (ע״ע) ב1584. בסיביר הצפונית-מערבית הוקמו הערים טיומן, טובולסק (1601), נארים, ועוד; בוצרה מוסקווה והוקם הפרבר של ה„עיר הלבנה״ (Белый город) ב1586; כן בוצרה סמולנסק, עיר הספר המערבי. הפעולה ההתיישבותית הרחבה בזמנו של ב׳ היתה קשורה גם בביטולו של „יום יוריב״ (1597); ביום יחיד זה בשנה יכול היה כל איכר להחליף את בעל-האחוזה שלו באחר; ביטולו של „יום יורייב״ נחשב לראשית ה„הצמדה״ של האיכרים הרוסיים; נדידת-האיכרים חוסלה ונוצר מעמד חקלאי צמוד לקרקע — דבר, שהיה לטובתם של בעלי האחוזות הזעירות ולרעתם של בעלי האחוזות הגדולות וכן של המנזרים והכנסיה בכללה. ב׳ היה המלך הרוסי הראשון, ששיגר לחוץ-לארץ לשם השתלמות צעירים, שאגב, אף אחד מהם לא חזר לרוסיה. ב׳ הרשה להקים במוסקווה בית-יראה לותרני — מה שהיה אסור ברוסיה קודם לכן. לשומרי-ראשו בחר בגרמנים באלטיים. בימיו התחילו רוסים מרובים מגלחים את זקניהם. בשנת 1587 נתן ב׳ לאנגלים זיכיון של מסחר ללא-מכס ברוסיה, ואסר את המסחר ברוסיה לשאר בני חוץ-לארץ. ב1589 הוקמה הפאטריארכות של מוסקווה — דבר, שהעמיד את הכנסיה הרוסית על דרגה אחת עם הכנסיות המזרחיות המסרתיות ושיחרר את מוסקווה מהשפעת המטרופוליט של קיוב, שנמצאה אז בידי פולניה. מדיניות-החוץ של ב׳ הצטיינה בזהירות וברדיפת-שלום. אחר המלחמה בשוודים (1590—1595) קיבלה מוסקווה חזרה את הערים, שאבדו לה בימי „המלחמה הליוונית״ (ע״ע איון IV). ב1590 הוכה החאן הקרימאי קאזי-גיריי, שעלה על מוסקווה בראש 150 אלף איש. ב1592 חידשו הקרימאים את נסיון-הפלישה שלהם. היתה זו הפלישה האחרונה של הטאטארים הקרימאים לתחומה של מוסקווה. ב׳ התערב בסיכסוכים הפנימיים בקרים ע״י תמיכתו במפלגה המתנגדת לתורכיה. אחר מותו של סטפן בטורי (ע״ע), 1586, ניסה ב׳ להמליך על פולניה את הצאר פיודור. כן רצה לספח לרוסיה באמצעים דיפלומאטיים את החבל הבאלטי.

ב׳ גודונוב היה מטובי מלכי-רוסיה. אבל היה חשדן. התחרו בו הבויארים המיוחסים, שקינאו בב׳, הבן בלי-שם, שישב על הכסא של בית-ריוריק. ב1600 התחילו מתפשטות שמועות, שדימיטרי חי. ב1601 הוגלו, לפי פקודתו של ב׳, הרומאנובים, וראש-המשפחה, פיודור, הוכרח להיכנס למנזר. המבוכה במוסקווה גברה מחמת הרעב הכבד, שפרץ בארץ ב1601. לשם מלחמה ברעב אירגן ב׳ עבודות ציבוריות במוסקווה — מה שעורר את קנאתן של ערי-השדה. ברחבי מדינת-מוסקווה פשטו כנופיות של ליסטים, רובם איכרים, שאדוניהם שיחררו אותם מחמת הרעב. ב1603 הופיע בפולניה „טוען-שקר״ (Самозванец) לכסא של בית ריוריק: דימיטרי (המדומה) I (ע״ע). ב13 באפריל 1605 מת ב׳ גודונוב לפתע-פתאום. בתמיכתם של פולניה והקוזאקים של הדון, כבש דימיטרי הנזכר את מוסקווה בשנת 1606 והרג את פיודור II, בנו של ב׳ גודונוב, שמלך אחר אביו. המחקר ההיסטורי עדיין לא פתר בשלמות את הבעיות הקשורות בפעולתו של ב׳: כלום היתה ידו ברציחתו של דימיטרי? וכלום הטוען הראשון לכסא ריוריק היה דימיטרי מדומה או דימיטרי האמיתי, בן-הזקונים של איוואן IV? בעיות אלו שימשו נושא לדראמה של פושקין „בוריס גודונוב״, שנכתבה ברוחו של שיקספיר. מושפע מן ההיסטוריון קרמזין (ע״ע)

השיב פושקין בחיוב על השאלה בדבר אשמתו של ב׳ ברצי־חתו של דימיטרי.

Н. А. Карамзин, История Государства Российского, 1818-29; С. М. Соловьев, История России, VII-VIII, 1894-5; Н. Костомаров, Русская история в жизнеописаниях, I, 1880; П. В. Павлов, Об историческом значении царствования Бориса Годуиова, 1863[3], Б. Ф. Платонов, Борис Годунов, 1921.

א. אח.

בּוֹרִיסוֹב (Борисов), עיר בחבל („אובלאסט״)־מינסק שברפובליקה הסובייטית הביילורוסית. שוכנת על חופו של נהר בֶּרֶזִינָה (ע״ע) ועל מסילת־הברזל מוסקווה—ביאליסטוק; כ80 ק״מ צפונית־מזרחית ממינסק. מספר תו־שביה כ26,000. ב׳ היא ממרכזי־התעשיה של ביילורוסיה; קיימים בה מנסרות, ביח״ר גדול לגפרורים ומפעלים אחרים לעיבוד עץ ולמוצריו, לעיבוד עורות, ביח״ר לכלי גביש וזכוכית ומפעלי־תעשיה אחרים.

ב׳ כבר ידועה מתחילת המאה ה12; חשיבות מסויימת היתה לה בימי הפלישה של נאפוליון לרוסיה. בנובמבר 1812 נגרמו לצבא נאפוליון — בדרך נסיגתו ממוסקווה — אבידות כבדות בקרב, שניטש סמוך לב׳ כשביקש לצלוח את הברזינה. במלחמת־העולם II נפלה ב׳ — אחר מערכה כבדה — בידי הגרמנים, ששלטו בה במשך 3 שנים (יולי 1941—1944).

יהודים התיישבו בב׳ לכל המאוחר בתחילת המאה ה18 (לפי נתונים רשמיים לא מנתה הקהילה ב1766 אלא 249 חבר) ובמרוצת־הזמן נעשו כאן רוב התושבים. יהודי־ב׳ עסקו בסחר הדגן והעצים, שהיו משיטים אותם לריגה על פני הדווינה ולרוסיה הדרומית — על פני הדנייפר. ב1861 ישבו בב׳ 2,581 יהודים, ב1897 — 7,722 (51.2% מן האוכלוסיה הכללית). עד סמוך למלחמת־העולם I הוסיפה הקהילה להת־פתח: ב1914 היו בה 10,617 יהודים — 51.8% מכלל האוכלו־סיה. אח״כ פחת מספרם של היהודים וכן נצטמצם חלקם באוכלוסיה הכללית: 7,212 (39%) ב1923.

במחוז־ב׳, שב1925 ישבו בו כ30,000 יהודים. עסקו כמה מאות של משפחות יהודיות בחקלאות. היו מצויים שם ישובים חקלאיים, שהאוכלוסיה שלהם היתה כולה יהודית.

С. Гинзбург, Отечественная война и Евреи, 1912.

ש. כ.

בּוֹרִיס וּגְלֶב (Борис и Глеб), נסיכים רוסיים. ב994 ו996 קיבל בּוריס בירושה את רוסטוב (ע״ע) וגלב — את מורום (ע״ע). בתקופת הסיכסוכים הפאודאליים (1015) על ירושת אביהם, הנסיך הגדול ולאדימיר „הקדוש״, נרצחו ב׳ וג׳ בפקודת אחיהם הגדול סְוְיאטופולק. ב1071 הועברו עצמותיהם למנזר בּוריסוגלֶבסק בווישגורוד, שמצפון לקיוב. ב׳ וג׳ הוכרזו לקדושים מטעם הכנסיה הפראווסלאווית. מסי־בות מותם הטראגי שימשו נושא אהוב על כותבי ״הלטופי־סים״ (ההיסטוריונים הרוסיים הקדומים). בשמם נקראים כמה מקומות־ישוב ברוסיה.

בּוֹרִיסְלַו (Борислав; בפולנ׳ Borysław), עיר במער־בה של אוקראינה (בעבר: גאליציה המזרחית), מדרום לעיר־המחוז דרוהוביץ׳. מספר תושביה כ45,000 (?). ב1846 נתגלה בב׳ אוזוקֵריט (ע״ע) ואחר־כך התחילו גם מזקקים בה נפט, שהיה מבעבע בה על־פני השטח בכמויות קטנות. ב׳ היתה המקור הראשון בזמן ובמעלה לנפט ולתו־צרתו באוסטריה־הונגאריה, ואח״כ בפולניה. בשנות ה1920 סיפקו ב׳ וסביבתה הקרובה 75% מן הנפט הפולני. באותן השנים התחילו משתמשים גם בגאז הטבעי, שהיו מעבירים מב׳ בצינורות. — בסביבת בוריסלאו נמצאים מעיינות־מרפא ומקומות־מרגוע, שכבר יצא להם שם בימי שלטונה של אוסטריה.

היהודים בב׳. ב1846 נעשו ע״י היהודי הֶקר הנסיו־נות הראשונים לעבד את הדונג השמן, שמצא באדמות ב׳. היהודי אברהם שריינר היה הראשון, שהצליח להפיק מתוך דונג זה נפט ואף התחיל בזיקוקו (1853). מאז גילו היהודים מספר מרובה של מקורות־נפט (מכרות ובורות), שבניצולם הועסקו כ3,000 פועלים יהודיים. תהליך הייצור היה פרימי־טיווי. ב1880 התחילו באנקים אוסטריים מממנים את תפוקת־הנפט ומספקים לתכלית זו ציוד טכני חדש. הבאנקים, שריכזו בידיהם את הרוב המכריע של המכרות, השתדלו לדחוק את רגליהם של הפועלים היהודיים ולהחליפם בפו־עלים נוצריים. גם יצרנים יהודיים קטנים ובינוניים הוכרחו מעט־מעט על־ידי משרד־המכרות הממלכתי, שהוקם ב1880, לחסל את מכרותיהם ובורותיהם — מה שהחמיר ב1896—1898 את מצבם של הפועלים היהודיים, שהוצאו ברובם מתהליך הייצור והזיקוק. ב1898 פנו פועלים אלה בבקשה אל הקונגרס הציוני, שיאפשר להם לעלות לא״י — דבר, שלא היה ניתן אז לביצוע. בהשתדלותו של ד״ר הרצל סייעה

בּוריס וגלב, איקונין מסוף המאה ה13
לנינגראד, המוזיאון הרוסי

חברת כי"ח ל500 פועלים יהודיים מב' להגר לאמריקה. אעפ"ב נשארו עוד בידי היהודים כמה מכרות גדולים בב'.

ב1860 היה מספרם של יהודי ב' כ1,000 ; ב1890 — 9,047 (בין 10,424 תושבים); ב1900 — 7,986 (בין 11,681 ת'), ב1910 — 5,753 (בין 12,767 ת'). אחר מלחמת־העולם I שוב נתרבה מספר היהודים בב'. במיפקד של 1921 נמנו בין 16,000 תושבים 7,170 יהודים. מבחינה אירגונית היו יהודי־ב' מסונפים לקהילת דרוהוביץ'. ב1928 קיבלו רשיון מטעם השלטונות להקים להם קהילה עצמאית. — ב1887 נוסדה בב' אגודת „חובבי־ציון" הראשונה.

נ. מ. ג.

בּוֹרִישָׁא (מתחילה: גולדברג), **מְנַחֵם** (1888, בריסק דליטא — 1949, ניו־יורק), משורר יידי. ב', שהיה בנו של מורה עברי, קיבל את ראשית חינוכו היהודי מאביו, ואח"ב למד בביה"ס הרוסי שבעירו. כשהיה בן 16 נצטרף לתנועה הציונית־סוציאליסטית, ובאותו זמן כבר כתב שירים ברוסית וביידית. ב1905 בא לוארשה. כאן התחיל מפרסם את שיריו הראשונים בעיתונים ובקבצים ידיים, וכן מאמרי־ביקורת על הצגות־תיאטרון בעיתון „הײַנט", שנמנה עם משתתפיו הקבועים. ב1909/11 שירת בצבא הרוסי, ואת רשמיו מחיי־הקסרקטים פירסם בעיתונים „הײַנט" ו„פריינד". ב1913 נתפרסמה הפואמה של ב' „פוילן"—פואמה, שלירקה ופאתוס דברני משמשים בה בעירבוביה ושבה ניתן ביטוי פיוטי ליחסים המתוחים, שנתקיימו אז בין היהודים והפולנים. הפואמה ניתרגמה לפולנית.

ב1914 השתקע ב' באה"ב ולאחר שנים מועטות (1918) נתמנה חבר של מערכת ה„טאָג". באה"ב נתפרסמו קבצי־שיריו הראשונים: „א רינג אין קייט" („חוליה בשלשלת"; 1916) ו„זאַמד" („חול"; 1920). הגיבור הראשי של אחת מן הפואמות שבקובץ האחרון הוא ד"ר הרצל. לאחר שחזר ב' ממסע בברית־המועצות (1926) נתקרב לקומוניסטים היהו־דיים באה"ב ואף השתתף בעיתונם „פרייהייט". אך אחר מאורעות תרפ"ט עזב ב'—ביחד עם סופרים ידיים אחרים— את הקומוניסטים. לאחר שפרש ממערכת־ה„טאג" ניהל את לשכת העיתונות של הג'וינט ואח"כ את זו של הקונגרס היהודי האמריקני.

בשנת 1923 נתפרסמה בוארשה הפואמה שלו „זאוול רימער" — כרוניקה בחרוזים ב16 פרקים, שמגוללת את הזוועות של הפרעות ביהודים ברוסיה בסיפה של מלחמת־העולם I. כמה מחלקיה של פואמה זו, שהם כתובים בנוסח השיר העממי היידי, הם ליריים ביותר; אך המסגרת הסיפו־רית של הפואמה מרסנת כאן את הליריזם הסנטימנטאלי של ב', שלפעמים אינו יודע גבולים.

הטובה ביצירותיו של ב' היא הפואמה „דער גייער" („ההלך"; שני כרכים, 1942), שהיא מעין אוטוביוגראפיה רוחנית. פואמה זו, שב' עסק בחיבורה כ10 שנים, מתארת את דרכו בחיים של גיבורה הראשי, נוח מרקון, המוליכה מספקנות לאמונה ומחולין לקדושה. יש ביצירה זו משום ניסיון פיוטי לסכם את הירושה הרוחנית של היהדות ואת ההיסטוריה הישראלית בדורות האחרונים. — אחר מותו של ב' נתפרסם (ב1950) קובץ־פואמות משלו בשם „דורך דורות".

ש. ניגער, אלגעמיינע ענציקלאפעדיע, V (1944), 230-232; „דער גייער", צוקונפט, מרץ 1943.

ש. נ.

בּוֹרְבְּהַרְט, לוּדְוִיג, ע"ע בּוֹרְקְהַרְט, יוֹהַן לוּדְוִיג.

בּוֹרְכְּס, ע"ע בּוֹר.

בּוֹרְכַרְט, גֶאוֹרְג הֶרְמַן, ע"ע הֶרְמַן, גֶאוֹרְג.

בּוֹרְכַרְט, הֶרְמַן — Hermann Burchardt — (1857, בר־לין — 19.12.1909, תימן), תייר־חוקר בארצות המזרח הקרוב. ב', שהיה בן למשפחת־סוחרים יהודית, עסק אף הוא מתחילה במסחר. אחר מות־אביו ערך מסעות מקיפים בכל חלקי־העולם. כשגמל בלבו הרעיון לחקור את המזרח הקרוב ולסייר בו, התחיל לומד ערבית בסמינאריון ללשונות־המזרח בברלין (1890/92). אח"כ המשיך בלימודיו בדמשק, שממנה יצא פעם אחר פעם למסעותיו בסוריה, ארם־נהריים ופרס, ערב המזרחית ותימן, וכן באפריקה המזרחית. ביחוד התעניין ב' בתימן, שבה ערך שלושה מסעות. כאן ביקר באיזורים, שלפניו לא דרכה בהם רגל של אירופי. למרות איגרת־החסות, שניתנה לו ע"י האמאם יחיא, נהרג ב' עם חברו־לסיור, סגן־הקונסול האיטלקי בֶּנצוֹני, במסעו השלישי בפנים תימן. — ב' לא חיבר ספר מקיף על רשמי־סיוריו, אך הניח אחריו יומנים, רשימות בניבי דמשק ותימן ותצלומים הרבה, שהם בעלי ערך מדעי מרובה ושנמסרו לספריה של הסמי־נאריון ללשונות־המזרח בברלין. במסעותיו נתן ב' את דעתו במידה ניכרת על היהודים בארצות־ערב, וחלק מן התצלומים שבאוסף שלו חשוב להכרתם של יהודי פרס ותימן. ממסעו השלישי של ב' בתימן נשתמר, מלבד יומנו, דו"ח מפורט, שנכתב ע"י בן־לוויה שלו, אַחמד אִבּן מֻחמד אַלְגַ'רַאדִי, שהיה גם מורו של ב' לערבית. הדו"ח ניתרגם לגרמנית ונתפרסם, ביחד עם חומר מדעי אחר ותצלומים, ע"י א. מיטווך. חלק קטן מעזבונו המדעי של ב', שהגיע אחר מלחמת־העולם II לאוניברסיטה העברית, שמור במכון למדעי־המזרח שלה.

Aus dem Jemen, Hermann B.s letzte Reise durch Südarabien, bearb. v. E. Mittwoch, 1926.

מ. פ.

בּוֹרְכַרְט, רוּדוֹלְף — Rudolf Borchardt — (1877, קֵניגס־בֶּרג — 1945, טְרִינְס [טירול]), משורר ומספר גרמני. בנו של באנקאי וסוחר ממשפחה, שהיתה יהודית על־פי מוצאה אבל פרוטסטאנטית על־פי דתה במשך כמה דורות. ב', שרוחו דבקה, מתוך הערצה כמעט מסתורית, בירושה התרבותית של אירופה בכלל וגרמניה בפרט, היה אדיש ליהדות — אפשר, חוץ מבשנותיו האחרונות, כשנרדף מחמת מוצאו ונמלט על נפשו כשהיה בדרך למחנה־ההשמדה באוש־ויַנצ'ים. — ב' למד בלשנות קלאסית בברלין, בּוֹן וגטינגן; מ1904 ואילך היה חי חיי־בודד באחת מן הערים העתיקות של טוסקאנה (מתחילה בוולטרה ובפיזה, ואח"כ בסאלטוקיו שעל־יד לוקה), פרט לשנים של מלחמת־העולם I, שבהן שירת בצבא, ופרט לתקופות קצרות אחדות, שבהן ביקר בגרמניה לשם מתן הרצאות (בהרצאות אלו הטיף ב' להתח־עוררות תרבותית מתוך תפיסת־עולם לאומית־שמרנית, אנ־טי־דמוקראטית ואנטי־מודרנית). ב' היה ידיד קרוב של המשורר הוגו פון הוֹפְמַנסטַל (ע"ע) ובנאומו הנלהב על זה האחרון הביע לראשונה את השקפתו על השירה. מתחילה נשתייך לחוגו של סטפאן גאורגה, אך עד מהרה פרש מחוג זה, ובחיבורו „המעגל השביעי של גֶאורגֶה" (George's Siebenter Ring, 1909), מתח עליו ביקורת נוקבת, שיש לה,

כלכל שאר מאמריו, חשיבות מרובה כמצע של אסתטיקה ספרותית. פרישתו מגאורגה גרמה לכך, שבידולו בספרות הגרמנית עוד גבר, ורק אחר פטירתו התחילו מכירים בדבר, שלא היה עוד בספרות הגרמנית של זמנו משורר, שהגיע לרמתו הסיגנונית של ב׳.

ב׳ היה משורר ופילולוג כאחד, ולפי השקפתו האמנותית היה קלאסיציסטן ואידיאליסטן. יצירתו היא אפיגונית במת־כוון: היא ניזונה ממיטב ירושת־העבר של כמה וכמה עמים. ב׳ נחן בכשרון ליצור דברים נאים ועצמאיים ביותר בלבוש סיגנוני קדום. חלק חשוב ממפעלו הספרותי — שכולל שירים, אפוסים, מחזות, סיפורים, מסות ותרגומים — הן יצירות, שנכתבו בסיגנון קדום, כגון האפוסים Der Durant (1920) ו„הנפש הגאולה למחצה" (Die halbgerettete Seele, 1921), שנתחברו בסיגנון השירה הגרמנית של יה״ב, ו„ספר יורם" (Das Buch Joram, 1907), סיפור על יהודי בימי ישו, שנכתב בסיגנון של ס׳ איוב. וכן הרוב של תרגומיו (מיצירותיהם של פינדארוס, אפלטון, כמה טרובאדורים, דאנטה, סוינברן, ועוד). משאר כתביו המרובים, שכולם עמוקי־מחשבה ולטושי־צורה, יש להזכיר ביחוד את קבצי־השירים „שירי־נעורים" (1920) ו„שירים מעורבים" (Vermischte Gedichte, 1924); המחזות: „הבשורה" (Verkündigung, 1907) ו„מחזה האבוס" (Krippenspiel, 1922); קובץ־הסיפורים „הדור חשוך־התקווה" (Das hoffnungslose Geschlecht, 1929) וקובץ־המסות „מעשים ומסות" (Handlungen und Abhandlungen, 1928). מתוך עזבונו הופיע עד עכשיו רק „הגנן הנלהב" (Der leidenschaftliche Gartner, 1952).

R. B., *Gesammelte Werke*, 1920 ss.; *Ausgewählte Werke in Vers und Prosa, 1900–1918*, 1925; K. Vossler, *Über B.'s deutschen Dante* (in Hofmannsthal's "*Neue deutsche Beiträge*", I, 1923); H. Uhde-Bernays, *R. B.* (*Deutsche Beiträge*, Nr. 3, 1947).

ח. פ. — ל. ו. ז.

בּוֹרֶל, אֶמִיל — Emile Borel — (נו׳ 1871), מאתמאטיקן ומדינאי צרפתי. מ1897 היה ב׳ מורה, ואח״כ מנהל של הÉcole Normale, שבו קיבל את השכלתו; מ1909 ואילך היה פרופסור ל־מאתמאטיקה בסורבונה. ב1921 נבחר כחבר הא־קאדמיה של המדעים; ב1950 קיבל את הצלב הגדול של לגיון־הכבוד. ב׳ היה חבר פעיל של המפלגה הסוציאליסטית והראדיקאל־סוציאליס־טית; ב1924 נבחר כחבר בית הנבחרים וב1925 היה שר־הימיה בממשלת פנלוה. באוקטובר 1941 נעצר ע״י הגרמנים.

אמיל בורל

כמאתמאטיקן נתפרסם ב׳ (מ1898 ואילך) כעורך של אוסף־המונוגראפיות על תורת־הפונקציות וגם ע״י תרומותיו המקוריות המרובות לתורת־הפונקציות ותורת־ההסתברות. בחקר יסודות־המאתמאטיקה עמד ב׳ בראש האסכולה האינ־טואיציוניסטית (ע״ע) הצרפתית, המבטלת תחומים נרחבים של האנאליזה ושל תורת־הקבוצות, אע״פ שאינה מרחקת ללכת בזה כאסכולה ההולאנדית. משנת 1925 ואילך עמד ב׳ בראש מפעל ספרותי מקיף על תורת־ההסתברות, שבו השתתפו הרבה מן המאתמאטיקנים ידועי־השם בדור האחרון.

עבודותיו העיקריות: *Leçons sur la theorie des fonctions*, 1898, 1914, 1928, 1950; *Leçons sur les fonctions de variables reelles et les developpements en series de polynomes*, 1905, 1928; *Elements de la theorie des probabilites*, 1910; *Methodes et problèmes de la theorie des fonctions*, 1922; *Traite du calcul des probabilités et ses applications*, 1924–1934.

בּוּרְלָא, יְהוּדָה (נו׳ 1886, ירושלים), מספר עברי. ב׳ הוא בן למשפחת־רבנים ספרדית, שנתיישבה בא״י עוד במאה ה18. הוא נולד וגדל בעיר העתיקה בירושלים ולמד ב„חדר", ואח״כ בישיבה ובבית־המדרש למורים של „חברת־העזרה". ב1912 התחיל עוסק בהוראה. בשנות מלחמת־העולם הראשונה היה חייל בצבא התורכי ואחר המלחמה ישב שנים אחדות בדמשק כמנהל בתי־הספר העבריים של ההסתדרות הציונית. עם תקומתה של מדינת־ישראל נתמנה למנהל של המחלקה לתרבות, עיתונות והסברה במש־רד של שר־המיעוטים, ואח״כ עבד במשרד החינוך והתרבות.

יהודה בורלא

ב׳ הרחיב את תחומיו של הסיפור העברי: הוא הראשון, שתיאר את חייהן של עדות־המזרח שבארץ על הפולקלור העשיר שלהן. בקיאותו בדרכי־חייהן של עדות אלו בארץ ובארצות השכנות שימשה מעיין לא־אכזב לסיפוריו, שברובם הם מצטיינים בעלילה מגרה ומרתקת. אך נוסף על היסוד הסיפורי החזק יש ביצירותיו גם הגות, תיאורים נאמנים של הווי, וטיפול בבעיות מקומיות ואנושיות כלליות — מה שמרומם אותן על ספרות־שעשועים בלבד.

סיפורו הראשון „לונה" נתפרסם בקובץ „האזרח" (בעריכתו של ש. בן־ציון) ב1918, ומאז פירסם שורה ארוכה של סיפורים בודדים, קבצי־סיפורים ורומאנים, ביניהם „קסמי־מולדת" (תרפ״ו ותרצ״ד), „בלי כוכב" (תר״פ ותרצ״ז), „המרננת" (תר״ץ), „בת־ציון" (תר״ץ—תרצ״א), „סיפורי־מלחמה" (תשי״ב), „במעגלי־אהבה" (תשי״ג) ועוד.

הנושא העיקרי של רוב־סיפוריו הוא מאבק האדם עם יצריו, שבמזרח הם סוערים ביותר, ועם זה הם כבולים בכבלי מסורת ודעות קדומות. כמו־כן ניכרת בסיפוריו של ב׳ גם שאיפה למלא אחר תביעות היהדות לחיים של קדושה ומוסריות טהורה. ב„אשתו השנואה" (תרפ״ח) מתוארים הלבטים בחיי־נישואיו של דאוד חדד והסבל האילם של אשתו, שנשא בלא אהבה, מפני שנכנע למרותה של אמו, ולבטיו מתוארים על הרקע של חיי עדות־המזרח בירושלים העתיקה. בסיפור החשוב השני של ב׳, „נפתולי אדם" (תרפ״ט), מתואר אדם מסתבך באהבה אומללה, שהגורל האכזר גזר, שלא תמצא את סיפוקה, וחייו הם שורה ארוכה של יסורים ועינויים. — הטוב שבסיפורי־הנשים של ב׳ הוא „בקדושה" (תרצ״ה), שבו מתוארים על רקע של חיי העיר העתיקה

יסוריה של בוסה רבקה, שלאחר שנים של נישואי־עקרה לבעל אהוב היא משיאה לו אשה שניה, צעירה, כדי שיהא לבעלה בן. התאורים של שאול־הקנאה, שהיא יורדת לתוכה, ואח"כ — של ההזדככות הנפשית הגדולה, של השלמתה וכניעתה לגורל, הם מן ההשגים הנאים ביותר של ב'.

בין הספרים החשובים, שחיבר ב' בשנים האחרונות, יש להזכיר את „באופק" (תש"ג—תש"ז) — רומאן רחב־יריעה מחייו של יהודה חי אלקלעי (ע"ע) — ואת הרומאן „עלילות עקביה" (1939) — תיאור הרפתקות־האהבה ולבטי־הנפש של יהודי מאנאטוליה, שעלה לא"י.

ב' פירסם גם מאמרי־ביקורת על סופרים עבריים ולועזיים, וכן גם על הספרות הערבית החדשה, וקיבל שני „פרסי־ביאליק" מטעם „מוסד־ביאליק" ומטעם עיריית תל־אביב, וכן גם את „פרס־אוסישקין".

ג. י. א.

בּוֹרֶלִי, ג'וֹבַני אַלְפוֹנְסוֹ — Alfonso Giovanni Borelli — (1608, נאפולי — 1679, רומא), רופא, מאתמאטיקן ופיסיקן איטלקי. ב' למד ברומא רפואה, ואח"כ הידרומכאניקה (אצל קַסטלי). מ1636 שימש כפרופסור לרפואה באוניברסיטה של מֶסינה, ומ1656 כפרופסור למאתמאטיקה— באוניברסיטה של פיזה. גם בתקופת כהונתו האחרונה עסק ברפואה. בשנת 1661 תיאר מגפה, שפרצה בפיזה, ובשעת מגפה זו הצטיין בריפוי־חולים וגם בניתוחי־גופות. ב1667 חזר למסינה והורה שם רפואה, אבל באותו זמן עסק גם במדעים אחרים, ותיאר בספר מיוחד את התפרצותו של הר־הגעש אֶטנה וכן גם מימצאים ארכאולוגיים בסיראקוסי. מחמת השתתפותו בהתקוממות לשלטון הספרדי הוכרח לברוח ב1674 ממסינה לרומא. כאן עסק בהוראת המאתמאטיקה והיה גם רופאה הפרטי של המלכה כריסטינה משוודיה. ב' מת בעוני ובדחקות.

ברומא חיבר את ספרו המפורסם De motu animalium (על תנועת בעלי־החיים), שבו ניתן תיאור תנועות־הגוף באדם ובבע"ח על־סמך שיקולים פיסיקאליים וחישובים מאתמאטיים. ב' הוא אבי האסכולה היַאטרו־פיסיקאית, שהשתדלה לבאר את תהליכי־החיים במצבי בריאות ומחלה באמצעות מושגי המכאניקה. הוא תיאר את תנועות־הלב ואת עבודתו מבחינה כמותית; הסביר את המכאניזם של הנשימה: את השאיפה — ע"י פעולה אקטיווית של השרירים הבין־צלעתיים, ואת הנשיפה — כתהליך פאסיווי; ביאר את הפעולה המכאנית במערכת־העיכול ופרטים מרובים בתנועות של שרירי־הגפיים, ביחוד במעוף־הציפרים. ב' היה נציגן של השיטות החדשות בביולוגיה וברפואה ונסתמך בעיקר על תוצאות־הניסוי; לפיכך הירבה בפתיחת גופות של חיות שונות, בעבודות־מעבדה ובניסויים בכל השטחים של מדעי־הטבע.

בספרו על השביט של 1664 הביע ב' לראשונה את ההשערה, שמסלולי־השביטים הם פאראבוליים.

H. E. Sigerist, *Grosse Ärzte*, 123, 1933; V. Robinson, *The Story of Medicine*, 305 ff., 1943.

יה. ל.

בּוּרְלֶסְקָה (= דבר מצחיק, משם־התואר בּוּרלֶסק, שפירושו „מצחיק"; מן המלה האיטלקית burla = „בדיחה, לעג", שמוצאה הוא, אפשר, לאטיני: burra = „צמר"; המלה ב', המופעת לראשונה בכתביהם של פרנצ'סקו בֶּרני [ע"ע] ואחרים, בשם של הקובץ Opera burlesche [1552], עברה במאה ה16 מן האיטלקית אל הספרדית והצרפתית ומזו האחרונה לכל לשונות־המערב). במאות ה16—ה18 — חיקוי אירוני של סיגנון נשגב בספרות, במוסיקה ובציור (פארודיה, קאריקאטורה) וכן מחזות פארודיסטיים וסאטיריים, כגון The Beggar's Opera („אופרה של הקבצן") של ג'ון גי (1718, ע"ע); ביחוד ציין המונח ב' את האפיקה ההרואית־קומית (באנג' mock-heroic poem, בצרפ' travestie), המספרת בסיגנון נשגב על דברים בלתי־נשגבים או מגוחכים, כגון „מלחמת הצפרדעים והעכברים" המיוחסת להומרוס או „חטיפת התלתל" של פופ, או בסיגנון בלתי־נשגב או מגוחך על דברים נשגבים ורצינים, כגון Virgile travesti של סקארון או „הלנה היפה" של אופנבאך (ע"ע אפוס). כיום מציינים במלה „ב'" מידה מרובה של קומיות נחותת־דרגה, כאותה של המוקיונים, שמעוררת את המוני־העם הפשוטים וילדים לצחוק. הב' דומה איפוא לfarce, אלא שזו האחרונה היא בעלת עלילה יותר סדירה הגיונית.

השימוש הרווח ביותר של הב' בזמננו הוא על הבמה האמריקנית. בב' מציינים באה"ב סוג של הצגות־בידור לגברים בלבד, שהופיע לראשונה סמוך לשנת 1865, הגיע לשיא הפופולאריות שלו בערב מלחמת־העולם I ונבלע בצורות־שעשוע אחרות בתחילת שנות ה40. הצגת־הב' היתה מגוונת, והיתה מורכבת מקטעי־בידור שונים, שכללו הופעות של להקת־נערות, בדחנים, עושי־להטים, מנגנים על כלים שונים, אקרובאטים, וכד'. מתחילה כללו ההצגות גם פארודיות על הצגות־תיאטרון אקטואליות או על נושאים פוליטיים — מה שמקשר הצגות אמריקניות אלו אל ההצגות הפארודיסטיות, שהיו מוצגות במאה ה19 על הבמה של Gaiety Theatre בלונדון —. אבל עד מהרה תפס מקום עיקרי בב' גרוי־החושים ע"י הופעת הנשים בלבוש שקוף או בלבוש הדוק לגוף (tights), עפ"ר לחלקו התחתון, וביחוד לרגליים (ומכאן הכינוי leg shows, שנתקבל בשביל ב'), ואח"כ נתרבו בהצגות גם מעמדים של ריקוד מגרה („קנקן"; ריקודים כושיים) או התפשטות מודרגת של הרקדניות מלבושן (strip-tease). להצגה כולה היה אופי של ניבול־פה; קהל־הגברים היה מרבה לשתות, להרעיש ולהתריע או גם להתקוטט ולהתאגרף באולם, ופעמים שהיה רוגם בירקות רקובים את האמנים, שלא מצאו חן בעיניו. לעיתים קרובות היתה המשטרה פולשת לאולם ומפסקת את ההצגה.

ירידת הב', שהתחילה בשנות ה20 של המאה הנוכחת, באה משום הכנסת קטעי־ההתערטלות, שכבשו במהירות את החלק העיקרי של התכנית, משום התרת הכניסה לנשים וילדים, משום האיסור שהוטל על משקאות חריפים (ב1920) ומשום הפופולאריות המרובה, שזכה לה הראינוע ואח"כ הקולנוע. על בימות הב' נתקיימו ההופעות הראשונות של הרבה מן הקומיקנים וזמרי הרויו הנודעים של אה"ב, ביניהם מי וֶסט, אל ג'ולסון, צ'ארלי צ'אפלין, ועוד.

K. F. Flogel, *Gesch. des Burlesken*, 1794; W. Hamilton, *Parodies of the Works of Engl. and Amer. Authors*, 6 vols., 1884–9; P. Morillot, *Scarron et le genre burlesque*, 1888; W. D. Adams, *A Book of Burlesque*, 1891; T. Massarani, *Storia dell'arte di ridere*, 3 vols., 1910²; G. Kitchin, *Burlesque and Parody in English*, 1932; V. C. Baddeley, *The Burlesque Tradition in the Engl. Theatre after 1660*, 1952.

ח. פ.–ג. י. א.

בּוּרְמָה או **בֻּרְמָה**, הברית של (באנג׳ Union of Burma, בבורמנית — Pyee-Daung-Su Myanma-Nainggan), רפובליקה בדרום־מזרחה של אסיה, בחלק הצפוני־מערבי של חצי־האי הודו־סין; שטחה, לפי האומדן הרשמי האחרון — 656,600 קמ״ר; מספר תושביה — כ־18 מיליון (1954). הברית של ב׳ מורכבת מחמש מדינות (ב׳, שאן, קאצ׳ין, קאיה וקארֶן) וממחוז־צ׳ין.

המצב הגאוגראפי והגבולות. ב׳ נמצאת בין 92°11׳ ו־101°9׳ אורך מזרחי ובין 9°55׳ ו־28°30׳ רוחב צפוני, באופן שקצת יותר ממחצית שטחה היא באיזור הטרופי („ב׳ התחתית״), והשאר — מצפון לו („ב׳ העילית״). במערב גובלת ב׳ במפרץ־בנגאל, בדרום ובדרום המערב — בים־אנ־דאמאן, בצפון־המערב—בהודו ובפאקיסטאן, בצפון־המזרח—בפרובינציה הסינית יונאן, ובמזרח — בוויטמין ובתאילאנד. הגבולות בצפון ובמזרח אינם מוגדרים כל צרכם, ומכאן הבדלים בחישובי־השטח של ב׳. ארכה של ב׳ מצפון לדרום הוא 1,920 ק״מ, ורחבה המאכסימאלי — 920 ק״מ.

המבנה. הכיוון של הפורמאציות הגאולוגיות העיקריות בב׳ הוא מצפון לדרום: בכיוון זה נמשכים רכסי ההרים, שהגבוהים שבהם הם בצפון; משם אף יוצאים הנהרות העיקריים, שכולם זורמים דרומה. חלק גדול של ב׳ נמצא בגלילו של נהר אירַוַדי — הנהר הראשי של הארץ — ושל יובלו העיקרי, צ׳ינדְוִין; במזרחה של ב׳, במדינות שאן וקארֶן, נמצא הגיא העמוק של נהר־סאלוין העצום, שמקורו בתחומה של סין.

מבחינת המבנה שלה אפשר לחלק את ב׳ לשלושה איזורים אלה: (א) במערב — שלשלת הרי אַרַקַן־יוֹמָה והמשכיה — שורה ארוכה של הרי־קמטים מן המִסוֹזואיקון והשלישון (ע״ע אַרַקַן), שהם חלק ממערכת ההימאלאיה וביניהם עמקים עמוקים. בחלקה הדרומי נמשכת שלשלת זו בצורת חומה צרה ותלולה, ורק במקומות מועטים יש בה פרצות, שמשמשות מעברות לעגלות; בחלקה הצפוני היא מתרוממת עד לשיא של 3,000 מ׳ ויותר (הר־ויקטוריה); כאן מהווים ההרים רמה, שבה כלולה מדינת מַניפור, המפרדת בין ב׳ ופאקיסטאן המזרחית.

(ב) במזרח ובדרום — רמת־שאן ושלוחותיה שבתחומים של קארֶן וטֶנאסֶרים. איזור זה בנוי מבחינה גאולוגית מסלעים קדומים מאלה שבתחומם של הרי־אראקאן; שטחים נרחבים בנויים סלעים מֶטאמוֹרפיים עם מובלעות גדולות של שחם, וכן מצויים כאן שטחים של אבן־גיר וגושים של אבני־פרצים עתיקות. גבהה הממוצע של הרמה הוא כ־900 מ׳ מעל פני־הים, ובה כמה אגנים של ימות קדומות; באחד מהם שרדה ימת־אינלֶה, הגדולה בימות־ב׳ (ארכה 19 ק״מ ורחבה 5 ק״מ).

(ג) במרכז — השפלה שבין שלשלת אראקאן־יומה ובין המורד התלול של רמת־שאן. איזור זה — שהיה בעבר, מן התקופה השלישונית המוקדמת ואילך, מפרץ של ים—מכוסה חול, אבני־חול וצפחות מאותה תקופה; באמצעה של השפלה, שהיא יפה לחקלאות, מתרוממים טורי־הגבעות המיוערים של פֶגוּ־יוֹמָה. בתקופת־קיומו הארוכה השקיע נהר־אירַאווַדי על פני שטחים נרחבים של שפלה זו שכבות־חצץ וּמִעֲטֵי־טין והוא מוסיף להרחיב את הדֶלתה הגדולה שלו כלפי דרום. כן מתנשאים במישור כמה הרי־געש, שדעכו רק בזמן האחרון — ביניהם הר פופה, שגבהו כ־1,500 מ׳. שכבות־השלישון שבשפלה הוקמטו בכמה מקומות קמטים קטנים ובקמרוניהם מצויים שדות־נפט.

האקלים. אקלימה של ב׳ הוא מונסוני־טרופי. עונת־היובש הקרירה, שבה מנשבות רוחות־יבשה קלות מן הצפון, נמשכת מנובמבר עד פברואר. אח״כ מתחלת עונת־היובש החמה, שבה כמעט אין רוחות כלל; החודש החם ביותר הוא אפריל. במאי חלה הקלה במזג־האויר הקשה עם בואם של הגשמים הראשונים, המלווים סופות־רעמים. עונת הגשמים הממושכים מַתחלת ביוני, עם בואו של המונסון מדרום־המערב; בעונה זו הטמפראטורה הממוצעת בב׳ — פרט לחבליה היבשים ביותר — היא 27°.

ההבדלים באקלים בין חלקיה השונים של ב׳ הם גדולים מאוד. באיזורי־החוף שבמערב מרובים הגשמים (עד 5,200 מ״מ בשנה) משום שהרוחות נושאות־הגשמים, הבאות מדרום־המערב, נתקלות כאן בחומת־הרים, ואילו מרכזה של הארץ נמצא ב„צל״־ההרים, וכתוצאה מכך יש בו איזורי־ערבה, שכמות־המשקעים השנתית בהם אינה מרובה מ־520 מ״מ. באיזורים מרובי־הגשמים, וביחוד בדרומה של ב׳, אין הבדלי־טמפראטורה ניכרים בין שעות היום והלילה או בין עונה לעונה (הטמפראטורה כאן היא בין 21° ל־32°), ואילו באיזור היבש יורד החום בלילות בעונה הקרירה עד ל־10° ואף למטה מזה, ובעונה החמה הוא עולה כל יום אחה״צ עד 40.5° ויותר. ברמות ובהרים, שהם גבוהים מ־900 מ׳, מצוי כפור, ובצפון מכוסים ההרים שלגי־עד.

צומח־הבר. הרבה מחבלי־ב׳ עדיין מכוסים צמחיה טבעית או טבעית־למחצה. באיזורים, שכמות־המשקעים השנ־תית בהם היא מרובה מ־2,000 מ״מ, מצויים יערות־גשמים ירוקי־עד, הכוללים שפע־עצים רבגוני, ביחוד ממיני הדיפטֶרו־קארפוס וקשי־העֵצה. באיזורים, שכמות המשקעים השנתית בהם היא בין 1,000 ל־2,000 מ״מ, משירים האילנות את עליהם בעונת־היובש החמה. זוהי מולדתו של הטיק הבורמני — אחד ממיני־העץ המשובחים והחזקים ביותר, המשמש ביחוד לבניין־ספינות. באיזור הגשום יותר גדל עץ־הברזל הבורמני, שגם לו נודעת חשיבות בבניין ספינות. לעומת שפע־העצים באיזורים אלה גדלים ביער הדליל, היבש יותר, רק שנים־שלושה מיני־עצים בלבד. באיזורים מעוטי־הגשמים (פחות מ־1,000 מ״מ) הצמחיה היא שיחית וערבתית; מרובים בה מינים של שיטה דוקרנית וצמחים בעלי עלים בשרנים, כגון החַלבלוב. ברמות־ההרים יש מישורי־עשב (סאוואנות) מרובים, וכן יערות של עצים לא־טרופיים, בכללם האורן והאלון. באיזורי הדלתה הפונים לים מצויים יערות גדולים; בביצות שלאורך חופי טֶנאסֶרים מרובים עצי־המאנגרוֹבָה (וע״ע אסיה, הצומח, עמ׳ 875; וכן ע״ע אסיה, החי, עמ׳ 882).

האוכלוסיה. לעומת סין והודו שכנותיה, ב׳ היא בעלת אוכלוסיה מועטת־ביחס, ובשטחים נרחבים בה — וביניהם גם פורים — הישוב הוא אף דליל. לפי מיפקד־האוכלוסים של 1931 מנתה ב׳ 14,667,146 נפש. לפי המיפקד של 1941 מנתה האוכלוסיה 16,823,798 נפש.

תושבי־ב׳ נמנים על הגזעים המונגולואידי והסיאמי. הבורמנים, היושבים במרכז־הארץ, וכמה שבטים קרובים להם — כ־65% מן האוכלוסיה —, מהווים עם הטיבֶּטיים משפחה מיוחדת בתוך הגזע המונגולי; עורם חום־בהיר ועצמות־העול שלהם בולטות, אך סדק־עינם מאוזן. ברובה

של רמת־שאן יושבים שבטי־השאנים, שהם קרובים לשבטי־תאי (סיאם); הם מונים כ־7% מן האוכלוסיה. מבחינה תרבותית עולים עליהם הקארנים (כ־10% מכלל האוכלוסיה), שעזבו ברובם את מולדתם ההררית והתיישבו בדלתה של נהר־איראוואדי. בני מון הם כיום חלק בלתי־נפרד של העם הבורמני. בגלילות הצפוניים יושבים שבטי קאצ׳ין ושבטים סיניים שונים. כן היגרו לב׳ הודים (כ־6%) וסינים; מספר האירופים ובני־התערובת בב׳ הוא מועט: פחות מ־35,000.

רובם של תושבי־ב׳ חי בכפרים; פחות מ־20% מהם יושבים בערים. יש בב׳ רק שתי ערים גדולות: עיר־הנמל ראנגון, שהיא גם עיר־הבירה של ב׳ (700,000 תושבים), ומאנדאלי (175,000 תוש׳); מספר תושביה של מולמין (על חופו של מפרץ־אנדאמאן) עולה, כנראה, כיום (1955) על 100,000. — עבודת־שכיר קבועה זרה לבני ב׳, ורוב הפועלים בבהח״ר, במספנות ובמיתקני־הנמל בראנגון, וכן ברכבות ובמרכזים בפנים־הארץ הם אף כיום מהגרים הודיים, שמספרם הגיע בפרק־זמן מסויים למיליון. חלק ניכר (כ־300,000) מן הסוחרים, החנוונים והפקידים הנמוכים בראנגון ובבאמו שעל הגבול הסיני הם סינים, שהרבה מהם התחתנו ביושבי־הארץ. שוויון־הזכויות בין המינים בב׳ בולט לעומת נחיתות מצבה של האשה בארצות אחרות באסיה; חלק ניכר מן המסחר הקמעוני מתנהל ע״י נשים.

הכלכלה. — 1. חקלאות. ב׳ היא ארץ חקלאית מעיקרה, שכוללת שטח של 4.9 מיליון דונאם של אדמת־שלחים. היבול הראשון־בחשיבות (כ־70%) הוא של האורז, שמגדלים אותו הן בהרים והן באיזור־הדלתה. עד הפלישה היאפאנית (של 1942/43) היה האורז מביא עדפי־יבול עצומים, ששימשו היצוא העיקרי של ב׳. באיזור היבש שבלב־הארץ מרבים לגדל שומשמים, שעועית, כותנה, בטנים וירקות. — בהמת־הבית המצויה ביותר בב׳ הוא זן של בקר גוץ בעל דבשת, שמשמש לחריש ולמשיכת־עגלות. באיזורים הגשומים רווח גם התאו, ובאיזורים היבשים מרובים הכבשים והעיזים. הפיל משמש כבהמת־משא וכמנוף. אע״פ שדתם של הבורמנים אוסרת המתה של בעלי־חיים, הם אוכלים בשר, וביחוד מרבים הם לאכול דגים.

נערה קארנית בנאמטוק (מדינת־שאן)
מסביב לברכיה — קישוט־תיל מסרתי, שמעכב את ההליכה

2. מחצבים. חלקים מרובים של הרמה ושל טנאסרים עשירים במחצבים: סמוך לנאמטו בצפון, נמצא אחד מבצרי עופרת־הכסף הגדולים שבעולם; סביבות מוגוק, במרכז, הן מקורן של אבני־האודם המפורסמות של ב׳ ושל אבני־חן אחרות. חציבתן, שהתחילה בימי־קדם, כמעט פסקה בימינו; גם בדרום נמצאות שכבות־כסף עשירות וכן עפרות־נחושת. בגראניט של טנאסרים יש כמויות מרובות של וולפראם ובדיל, הן בסלעים עצמם והן בחצץ שבשפלות־הנהרות. — החשוב בשדות־הנפט של ב׳ הוא ינאנגיאונג („נהר־הנפט״), שבני־המקום כבר הפיקו ממנו נפט בימי־קדם ע״י בארות, שנחפרו ביד; בשנת 1888 הוקמו כאן מיתקנים מודרניים, ולמרות הקפו המצומצם של שדה זה — 7.5 עד 10 קמ״ר בלבד — עדיין יש בו שפע גדול של נפט. את רובו של הנפט המופק בב׳ מעבירים בצינורות אל בתי־הזיקוק בסיריאם, מדרום לראנגון. הפקת־הנפט הושבתה בתקופת הכיבוש היאפאני ונתחדשה ב־1945. בקירבת תאיטמיו נמצא גאז טבעי, שמשמש כדלק לביח״ר למלט, שהוקם בסביבה זו.

3. תעשיה. התעשיה של ב׳ קשורה בעיקרה בתוצרתה החקלאית. יערות־הטיק טופחו ונוצלו באופן מתוכנן, כדי לקיים את אספקתו של עץ זה. כן יש בב׳ כמות ניכרת של מטעי־טיק. משאר התעשיות שבב׳ החשובות הן: זיקוק־נפט, טחינת־אורז, טכסטיל (כותנה, משי), צביעת־עורות. חיטובי־עץ ועיבוד מתכות הם ענפי־מלאכה, שמעסיקים עובדים מרובים.

4. סחר־החוץ. עד הפלישה היפנית, שעירערה את כל יסודות משקה של הארץ, היה לב׳ סחר־חוץ מקיף. את המקום הראשון ביצוא (65%) תפס האורז (הקלוף והבלתי־קלוף); כן ייצאה ב׳ עצים לבניין (ביחוד טיק), נפט גלמי ומוצרי־נפט, מתכות ועפרות, בעיקר כסף, עופרת ובדיל. נוסף על כך ייצאה ב׳ כמויות קטנות של עורות גלמיים ומעובדים, כותנה וגומי. 85% מן היצוא עבר דרך נמל־ראנגון והשאר דרך באסין, אקיאב — נמלה של רצועה פוריה בחוף אראקאן — ומולמין. — היבוא כלל מוצרים מוגמרים מכל הסוגים, בעיקר מוצרי־טכסטיל, ומכונות.

5. מצבה הכלכלי של ב׳ בזמננו. עם חידוש עצמאותה של ב׳ הוקמה הכלכלה שלה, שניזוקה קשות ע״י מלחמת־העולם II והמרידות שבאו אחריה, על יסודות חדשים מעיקרם. בתחום החקלאות מופעלת תכנית של 5 שנים; נוסד באנק לאומי למתן אשראי לחקלאים, שמעבדים אדמה מולאמת. כן הולאמו מפעלי האירז והעץ, ואת התחבורה היא בידי סוכנויות־ממשלה. עם זה תומכת הממשלה במפעלי תעשיה וחקלאות פרטיים ונמצאת בשותפות עם מפעלי המחצבים והנפט. במאזן היבוא והיצוא מכריע היצוא.

התחבורה. שער־הכניסה לב׳ — הסגורה משלוש רוחות ע״י הרים, שהמעבר בהם קשה — היא ראנגון, שאליה מגיעים בדרך הים או האויר. גם בפנים־הארץ מרבים להשתמש כיום בתעבורה אוירית; קיימים יותר מ30 שדות־תעופה אזרחיים. עורק־התחבורה הראשי של ב׳ הוא — מימי קדם — נהר־איראוואדי, שספינות יכולות לעלות בו עד 1,500 ק״מ מצפון לדלתה; וכן שימשו תמיד לתחבורה יובליו של נהר זה, בעיקר נהר צ׳ינדווין, היפה לספנות לאורך של כ600 ק״מ. ב1934 נבנה על־פני האיראוואדי מדרום למאנדאלי גשר גדול, ששימש את מסה״ב והכביש כאחד. אך גשר זה נהרס בימי הפלישה היאפאנית, ומאז נוהגים לחצות את הנהר בדוברת־מעברה. רשת מס״ב (רוחב־המסילה: מ׳ אחד) מקשרת את ראנגון אל מאנדאלי, אל מייטצ׳ינה ופרום בצפון, אל הנמל הקטן באסין בדרום־המערב, אל נמל מולמין שבשפך נהר־סאלוין, ומכאן—אל באנגקוק, בירת סיאם. כן נבנו שתי מסילות־משנה אל רמת־שאן. — הדרכים של ב׳ הן ברובן דרכי־עפר. הכביש המצופה־זפת שבין ראנגון למאנדאלי אינו ניתן לשימוש תמידי מפחד כנופיות של שודדי־דרכים. כמה כבישים בעלי חשיבות אסטראטגית נבנו באיזורי־ההרים. המפורסם שבהם היא „דרך־ב׳״ (שכיום

בנייתו של גשר־קנים על נהר טאפאי (בורמה הצפונית)

קטע מדרך־בורמה, שמתפתל בהרים בין שדות־אורז (צילום מן האויר)

אינה בשימוש), הנמשכת לאורך של כ1,100 ק״מ מלאשו, העיר הראשית (כ4,500 תו׳) של מדינות־שאן הצפוניות, בכיוון צפוני־מזרחי דרך באמו עד קונמינג, העיר הראשית של הפרובינציה הסינית יונאן. כן מצויים בצפון כמה כבישים עזובים, שנסללו בימי מלחמת־העולם II לשימושם של הצבאות, שגירשו את היאפאנים; ואילו היאפאנים סללו כביש בין ב׳ ובין סיאם.

חינוך. האחוז של האנאלפביתים בב׳ היה תמיד נמוך, וסיבת הדבר: בתחומים המיושבים ע״י בודהיסטים יש בכל כפר מנזר, שהוא משמש גם כבי״ס לבנים. כיום קיים בב׳ חוק לימוד־חובה. לשון־ההוראה בבתי־הספר היסודיים היא הלשון המדוברת בסביבה. החינוך התיכון מכניס לשימוש את האנגלית כלשון שניה. האוניברסיטה של ראנגון (שנוסדה ב1920) מצטיינת ברמת־הלימודים הגבוהה שלה. היחס בין מספר התלמידות והתלמידים באוניברסיטה הוא 5:1; מספרם הכולל היה ב1950 — 3,350. מצויים בב׳ גם מכון טכנולוגי ומכון לחקלאות, וכן מפותח בה החינוך האמנותי והדראמאטי. הבורמנים הם גם חובבי־אספורט.

השלטון. בינואר 1948 נכנס לתקפו החוזה בין ב׳ ובין בריטניה (נחתם בלונדון באוקטובר 1947), שהעניק לב׳ עצמאות מחוץ לקהיליית־העמים הבריטית. הממשל של ברית־המדינות הוא בידי פארלאמנט פדראלי בעל שני בתים: בית־נבחרים, שכולל 250 צירים, ובית־לאומים, שכולל 125 צירים — 25 ממדינת שאן, 12 ממדינת קאצ׳ין, 8 ממחוז־צ׳ין, 3 ממדינת קאיה, 24 ממדינת קארן ו53 משאר חלקי־הברית. שני הבתים בוחרים, בישיבה משותפת, בנשיא הרפובליקה,

מקדש שְׁוֶה־דגון בראנגון

שכהונתו נמשכת חמש שנים; הצירים נבחרים ל4 שנים. מערכת־המשפט של ב' כוללת בית־דין לערעורים ובית־דין עליון, שהוא הפוסק היחיד בכל העניינים הקשורים באמנות, וכן בסיכסוכים בין הברית ובין חלקיה. — המצב המדיני הפנימי של ב' עדיין אינו יציב, ואין חלוקה ברורה בין הסמכויות של השלטון המרכזי לאלו של שלטונות־המדינות. לכל מדינה שמורה הזכות לפרוש מן הברית ע"פ החלטה של מועצת־המדינה — כלומר, ציריה בבית־הנבחרים, שהם להלכה בעלי השלטון המקומי. — מדיניות־הפנים של ב' מכוונת ליצירת מדינת־סעד ועם זה לחיזוק כוחה הצבאי.

הלשון הרשמית היא בורמנית, אך גם השימוש באנגלית מוכר באופן רשמי.

Shwe Yoe [Sir J. G. Scott], *The Burman, His Life and Notions*, 1910[3]; J. L. Christian, *Modern B.*, 1942; H. L. Chhibber, *The Geology and Mineral Resources of B.*, 1934; J. S. Furnivall, *An Introduction to the Political Economy of B.*, 1938; T. L. Leroy, *Modern B.*, 1942; J. R. Andrus, *Burmese Economic Life*, 1947; L. D. Stamp, *Asia*, 1950[8].

ל. ד. ס.

ד ת. אוכלוסי־ב' הם כיום ברובם — 90% — בודהיסטים; בכלל זה נמנים הבורמנים וחלק מן השאנים. לפי מיפקד־התושבים האחרון מ1931, השתייכו לבודהיזם 84.3% מכלל התושבים, בעוד שהמוסלמים מנו 4%, ההינדואים — שהיגרו מהודו — 3.9% והנוצרים — 2.3%. לנצרות עברו מן העמים הילידים רק קארֶנים, בעיקר אלה שהיגרו לשפלה (החלק החמישי מכלל הקארנים), ושבטי־הרים בודדים. ואולם שאר שבטי־ההרים של ב', ובעיקר שבטי צ'ין וקאצ'ין וכמה משבטי־שאן — הכוללים, לפי המיפקד הנזכר, 5.2% מן האוכלוסיה — הם עובדי־רוחות (אנימיסטים), ואחדים מהם — שבטי נָא ונאגא — הם אף ציידי־גולגלות. כן יש בב' אחוז זעיר של בני דתות אחרות, בעיקר סינים.

הבודהיזם הגיע לב' במאה ה1 לסה"נ, עם התפשטותם של ההודים מעבר לים, וחדר אל פנים הארץ בדרכי־התחבורה (לאורך הנהרות ועורקי־המסחר). במאה ה3 כבר היה הבודהיזם הדת השלטת בגליל האיראוואדי התחתון. היה זה בודהיזם סינקרטיסטי; מתחילה היה הינדואי בעיקרו, אך בהדרגה קיבל את יסודות האסכולה של הינאיאנה —, ביחוד אחר המאה ה12, כשהודו פסקה להיות בודהיסטית וצילון נעשתה מקור־השראה לב'. ואולם ב' עצמה תרמה הרבה לחיזוק ההינאיאניזם של צילון, ואפשר אף לראותה כָּארץ בעלת האמונה הבודהיסטית הצרופה ביותר: אמנם אין בה התאולוגיה והמטאפיסיקה המפותחות של המאהאיאניזם, אך עם זה אין למצוא בה גם את הסטיות מן הבודהיזם הטיפוסיות לאסכולה אחרונה זו. עד היום קיימים בין הבודהיסטים בב' כמה מנהגים של עבודת־אלילים, אך אין בהם כדי לשנות ממטבע־הדת של העם.

באיזורי־ההרים הנוחים למעבר נתפשט הבודהיזם עפ"ר בדרכי־שלום, ולפעמים גם בדרך־כיבוש. כך אירע, למשל, ב1556, כשביינאונג מלך־ב' כבש את מדינות־שאן, ייסד בהן מנזרים ואסר הקרבת קרבנות של בני־אדם ובהמות — מנהג, שעדיין היה מקובל בטכס־הקבורה של נסיכי־שאן.

את המונח „פּוֹנגיי" (Pongyi) נוהגים לתרגם „נזיר" משום שהבודהיזם ההינאיאני אינו מכיר בקרבנות או בפולחן ומשום שבדת לא־תאיסטית כבודהיזם אין מקום לכמורה מתווכת בין האלוהים והאדם. ואולם הפונגיים, הלובשים אדרות צהובות, הם, לאמיתו של דבר, מעמד של כוהנים; נדרם מחייב אותם לרווקות, לחיי־עוני ולצניעות, והם מאורגנים במשטר מסדרי, בנפרד מן העם. בתקופה שקדמה לשלטון הבריטי השפיעו הפונגיים בעקיפים גם על המדיניות, למרות מנהגם לפרוש מעסקנות ציבורית — או אפשר מפני־כן דוקה: הם־הם שהמתיקו את דיני־השליטים ומזמן לזמן היו פונים אל המלך בבקשה, שינהג במידת־הרחמים. האופי הלאומי של הבורמנים עוצב במידה מרובה בהשפעתם.

הבודהיזם של ב', למרות החומרה שבו, אינו מחוסר עליזות כלל וכלל. עליזות זו מתבלטת בשעת החגיגות הגדולות, כשהמאמינים, הלבושים בגדי־חג, מצטופפים מסביב למקדש (הפאגודה). בכל כפר — פרט לכפרים הקטנטנים — יש פאגודה קטנה ומנזר. הפאגודה — בית־גנזים של איזה חפץ מקודש — היא בניין־לבנים, שחלקו העליון מצופה זהב. ראשו של המגדל המתנשא מעליו עטור פעמונים זעירים; אין בפאגודה כל חדר או אולם. משום שלבודהיזם אין פולחן

בציבור. המנזר הוא בניין־עץ, ולפעמים יושב בו רק פונגיי יחיד, שמבקש בבדידותו להגיע לידי נירוואנה. ואולם הפונגיי מצוּוה להורות גם לזולתו את הדרך להשגתה של מטרה זו, ומכאן חובתו כלפי ההדיוטות, ובכלל זה — גם פעולתו כמורה הכפר. כל נער מחוייב לשמש — לכל הפחות, זמן־מה — כפרח־כהונה (לבָנות אסורה הכניסה למנזר, ולפיכך הוריהן הן מוריהן). חינוך זה הוא בדרך כלל יסודי בלבד, אך כתוצאה ממנו היה מספרם של יודעי קרוא וכתוב בב׳ במשך מאות־שנים גדול הרבה מזה שהיה מצוי באירופה הדרומית עוד בדור הקודם. כל הכוהנים שייכים למעמד אחד. כל פונגיי יכול לזכות לחשיבות ע״י חיי־קדושה במשך שנים הרבה, אך אין כל היארארכיה בכהונה. פגישות דו־שבועיות של הכוהנים בני סביבה אחת מספקות מעין פיקוח הדדי על התנהגותם, הנקבעת במידה מרובה גם ע״י דעת־הקהל, שלא תשלים עם פונגיי מופקר. ואולם בהעדר של רשות מרכזית פעילים בארץ גם נוכלים עוברי־אורח, שמפתים את התמימים להאמין, שהם שולטים בכוחות מַגיים, ואף מסיתים אותם למרידות. משום כך ראה המלך מינדוֹן (סמוך ל1860) צורך בהקמתה של מועצה לפיקוח על הכהונה, שחציה הורכב מכוהנים וחציה מהדיוטות. מועצה זו נתקיימה עד נפילת שושלתו ב1885.

בתקופת השלטון הבריטי שוב לא היה שום פיקוח על הכוהנים, ועם עליית הלאומיות ב1918 התחילו כמה מהם עוסקים בתעמולה מדינית. ב1930 עמדו בראש מרידה, שהיתה מבוססת על אמונות תפלות, ואע״פ שלא נתפשטה מחוץ לחוגים של איכרים בורים, העסיקה במשך כשנה חטיבה שלמה של צבא־הודו; ב1937 אירגנו כוהנים כאלה פוגרום אנטי־הודי. רובו של מעמד הכוהנים התנגד בחריפות למעשים מסוג זה, שלא נשנו מאז.

השפעת־המערב, במידה שחדרה לב׳, כמעט שלא שינתה את זיקתם של ההמונים לדתם. לפי חוקת־הרפובליקה מ1948 המדינה היא חולונית; אך הממשלה מכבדת את הכהונה בפרהסיה, וכמה משרי־הממשלה הם שומרי־מסורת. להוצאה החדשה של כתבי־הקודש הבודהיסטיים, שעליה החליטה ה„מועצה הדתית הגדולה", שנתכנסה בשנת 1954, הובטחה תמיכתה של ממשלת־ב׳.

ג. א. ה.

הלשונות. הלשון הבורמנית שייכת לתת־המשפחה הטיבטו־בורמנית של משפחת הלשונות הסינו־טיבטיות (הסיניטיות). את תת־המשפחה השניה — סינית של תאי — מייצגות בב׳ לשונות שאן וקארן, שמסתעפות לניבים מרובים. לשון עתיקה וחשובה אחרת של ב׳ היא לשון מון; כיום היא משמשת לשון־הוראה בין המונים, שזכו לתחיה תרבותית. לשון פאלי — אחת מן הלשונות הספרותיות של הודו — היתה ידועה לבורמנים זמן מרובה קודם שהבורמנית הועלתה לראשונה על הכתב — בעשור השני של המאה ה12. בבורמנית מרובות מלים שאולות מפאלי, סאנסקריט, מון ואנגלית.

הבורמנית היא הראשונה־במעלה בין הלשונות המדוברות והספרותיות בב׳. היא והלשון הטיבטית הן הלשונות הטיבטו־בורמניות היחידות, שיש להן כתב משלהן. מוצאו של הכתב הבורמני הוא מדרום־הודו: הוא נתקבל באמצעות המונים מב׳ הדרומית. יש בו 33 סימני־עיצורים — בהם 6, שמשמשים רק למלים שאולות מפאלי ומסאנסקריט — ו7 סימני־תנועות.

סימני־ההכר של הלשון הבורמנית הם המבנה החד־הברי וקביעת המשמעות של המלים על־פי הטונאליות שלהן וע״פ מקומן במשפט. המלים מתחלקות לשלושה סוגים — פעלים, שמות (או שמות־פועל) ומליות. התחביר אינו מותנה בסיומות נטיה, אלא מיוסד על עמדותיהן של המלים במשפט, הנקבעות באמצעות מלות־תיפקוד. מלים מורכבות נוצרות ע״י מה שמקדימים שֵם לשֵם, או ע״י מה שמקדימים או מצרפים שם־פועל לשם. חלקי־המשפט מצטרפים מיחסים בין שמות ופעלים, שהם שקולים זה כנגד זה או משועבדים זה לזה, או על־ידי שימוש במליות. סדר־המלים במשפט הוא: מושא, משלים, נושא, אך לשם הדגשה יכול המשלים לבוא במקום המושא. הזמן, האופי והמין מסומנים ע״י מליות או מלים מתאימות. שמות־מספר באים בדרך כלל אחר השם, עם מלת־סיום.

הספרות. — 1112—1364 לסה״נ (בורמנית עתיקה). התעודות הקדומות ביותר של הספרות הבורמנית הן כתובות, שנחקקו באבן; העתיקות שבהן הן הכתובות ב„היכל האזמרגד", שהוקם בפאגאן ב1113. כתובות אלו ברובן באו להנציח את מעשיהם הטובים של מלכים ואנשי הפמליה שלהם, ויש להניח, שנתחברו ע״י סופרי־החצר. הסיגנון הוא נשגב, אוצר־המלים מצומצם והכתיב הוא שמרני.

1364—1555 (תקופת אֳנה). הספרות היפה הבורמנית הקדומה ביותר נתחברה באמצע המאה ה15. היא כתובה על עלי־דקלים, והשליטים הבודהיסטיים טיפחו אותה בצורה זו עד המאה ה19. המחברים היו בריבם נזירים בודהיסטיים או חצרנים, שנתחנכו במנזרים; אך היו גם כמה משוררות־חצר. ספרות זו מצטיינת באדיקות בודהיסטית ובלשון חצרנית מעודנת.

בתקופה זו נתחברו באלאדות היסטוריות, מזמורי־תהילה, שירי־טבע ושירי־חשק קצרים, שירים על לידתו של בודהא ושירים לימודיים; כל היצירות הללו כתובות בטורים בעלי ארבע הברות. היצירה הקדומה ביותר, שנכתבה על עלי־דקל ונשתמרה בידנו, היא „הבאלאדה לכבוד נסיכת אראקאן", שחוברה ב1455 ע״י חצרן של מלך־אראקאן. אולם בתקופה זו נתחברו בעיקר שירים על לידת־בודהא. נזיר בורמני בשם שין תילוונתה חיבר את השירים „על עשר השלמויות" (ב1491) ואת שירי „סומדה המשתוקק להיות בודהא" (כנראה, ב1495). כן ייחסו לו את חיבורן של שתי יצירות־הפרוזה הראשונות, „סיפורים דתיים" (1501) ו„היסטוריה מפורסמת" (1502). מתחרהו, שין רַתתרה, שהיה נזיר מוני, חיבר כמה „עלילות־בודהא" מצויינות. המשורר הרומאנטי ביותר בתקופה זו היה שין אגתמדהי, שחיבר כמה „לידות־בודהא", ביניהן „מעשה מימי המלך נמי" (1535), „מסע המלך נמי לתופת" (1538) ו„מסע המלך נמי למעונות־מעלה" (1542).

1555—1752 (תקופת־טאונגו). הנושאים החביבים על הסופרים הבורמנים בתקופה זו היו מיליטאריזם והרפתקות של אהבה. הלאיגה־תון־דַאונג־מו הילל בשתי יצירות (1516, 1530) את השגיהם הצבאיים של מלכי־ב׳. נודה I, שכתביו העיקריים נתחברו בין 1545 ו1600, כתב יותר מ300 שירי־חשק ושירי־טבע ברוח רומאנטית, וכן כמה לידות־בודהא ובאלאדות מרובות. אך המחבר המחונן ביותר של הימנונים לטבע ולאהבה היה הנסיך נַתזינאונג; הבאלאדה לכבוד הנסיך מינרדיפה של שין תאניקו נחשבת לאחת משתי הבאלאדות ההיסטוריות המשובחות, שנכתבו בבורמנית; השניה היא

הפאגודה של מינגאלאזֶדי, פאגאן. המאה ה13

הבאלאדה על תולדות ב׳, שחיבר מושלה של העיר פאלֶיק במאה ה18. משוררת אחת חיברה שיר, שבו מתוארים חמישים אֳפָנים לסידור תסרָקתה של גברת.

בתחום הפרוזה עיבּד המוֹני ביניָה דלֶה — בן־זמנו של נוֹדֶה — את הרומאן ההיסטוֹרי על רַזַדַרִיט המלך. אוּ קלֶה, שפעל בין 1714 ו1735, ליקט את החיבור ההיסטוֹרי השלם הקדום ביותר.

פדתיָזה, שחיה בערך בין 1684 ו1754, היה המשורר החשוב ביותר בזמנו. נוסף על כמה לידות־בּוּדהא, שכתב בסיגנון מקוֹרי, חיבר גם את הדראמה החצרנית הקדומה ביותר שנשתמרה: „הדראמה של מַניֶחט". כן היה משורר־החצר הראשון, שחיבר שירי־רועים.

תקופת 1752—1875. המגע עם תרבות־סיאם וההתחרות בין משוררי־החצר גרמו לריבּוּי של צורות ותכנים בספרותה של ב׳. בתקופה זו נתחברו ספר־עזר חשוב על הכתיב הבּוּרמני וההיסטוֹריות בחרוזים.

האמנות של כתיבת פּיו (סיפּוּרים בחרוזים על לידת־בּוּדהא) נתחדשה על־ידי השׂר טוֹינטין טַייקוּון (בערך 1726/97) וע"י מוֹניוֹה סַידאוּ. הראשון חיבר גם מילון למלים, שהשימוש בהן נעשה נדיר בזמנו; ולמדנותו של האחרון נתגלתה בפיו המרוּבּים שחיבר ובכתבי־הפרוזה שלו. נוֹדֶה II היה המחבר החשוב ביותר של מזמורי־תהילה; המשובח מ15 השירים מסוּג זה, המיוחסים לו, הוא „שיר־הזוהר", שנכתב בשנת 1806.

מן החיבורים בפרוזה של אותו זמן יש לציין את התרגומים לבּוּרמנית של שמונה מתוך עשרת „הסיפּוּרים הגדולים על לידתו של בּוּדהא" מן הנוסח שלהם בלשון פאלי, וכן של כל 537 „הסיפּוּרים הקטנים על לידתו של בּוּדהא" (אף הם מלשון פאלי). בתקופה זו נתפשט גם המנהג של כתיבת איגרות ספרוּתיות. קודם לכן היו איגרות כאלו נכתבות — עפ"ר בחרוזים — רק למלכים, אך מעתה נכתבו גם לאנשים פרטיים.

תקופת 1875—1954. עם הכנסתו של הדפוּס לב׳ התחתית, סמוּך ל1870, התחילה מסתמנת בספרות הבּוּרמנית מגמה חדשה מעיקרה. במקומם של סוגי־הספרות המסרתיים באים מ1875 ואילך סוגי־ספרות עממיים, כגון מחזות עממיים, רוֹמאנים וסיפּוּרים קצרים. ביחוּד בעשור־השנים של 1875/85 נתחבבו על הקהל מחזות עממיים ארוכים, שכללו שירים והוראות־בימוּי.

ב1900 בא מפנה חדש. הסיפורת הבּוּרמנית החדישה התחילה עם הרוֹמאן „מר יין מאוּנג וגב׳ מֶה מֶה" של ג׳ימז הלֶה גיוּ. כן זכו לתפוצה הרוֹמאן „מוכר הירקות" של אוּ קיי, וכמה רוֹמאנים של אוּ לֶט — „סגַדאוּנגסה", „שיח היסמין" ו„מושל עיר־הפז".

מקדש אַנאנדה, פּאגאן; המאה ה11

האוניברסיטה של ראנגון (נוסדה ב1920) שימשה גורם נוסף להתהוותה של ספרות בלשון הבורמנית. דור חדש של סופרים פיתח ספרות מודרנית, שכוללת מסות וסיפורים קצרים, כתובים בסיגנון, שאינו מרוחק מן הלשון המדוברת. עם יצירת הברית של ב׳ (1948) גבר העניין בתרבות הלאו־מית, ונתרבה גם מספר התרגומים מלשונות אחרות.

Journal of the Burma Research Society, 1910–41 (vol. VII, part 2; vol. X, part 3; vol. XXIX, part 3).

הל. פ.

אמנות. הארדיכלות והאמנות של ב׳, שמצטיינות בשאי־פה להידור, נתפתחו מתוך השפעות הודיות, מצד אחד, והשפעות מתאילנד וסומאטרה, מצד שני. הבניינים מעוטרים מגדלים מרובים. הקירות החיצונים של המקדשים והארמו־נות מצופים תבליטים שטוחים ולוחות־אֶמל, והפנימיים — תמונות־פרסקו. המבנים הם מלבנים או מעץ, ורובו של העץ — מוזהב. גם פסלי־העץ הנאים הם מוזהבים ומקושטים במלאכת־מחשבת עשירה. לעומת פיסול־העץ המפותח, אין עבודות־הברונזה של ב׳ מגיעות לאלו של כמה עמים שכנים.

השרידים העתיקים ביותר, שנשתמרו מן הארדיכלות, הן אלפי הפאגודות, שהוקמו בפאגאן. אחד מן הגדולים שבמקד־שים אלה, שנבנה בסיגנון הארדיכלות הבודהיסטית של הודו, הוא מקדש־אנאנדה (הוקם בסוף המאה ה11). לבסיסו צורת צלב שווה־זרועות, וקמרונותיו עפ״ר מחודדים. במאה ה13 התחילו בונים את הפאגודות בצורת בָּצָל, שבראשו מגדל מחודד. ממדיהן של פאגודות אלו הם לפרקים עצומים. המפורסם במקדשים, שנבנו בסיגנון זה — שהוא הסיגנון המקובל בתאילאנד —, היא הפאגודה המוזהבת של ראנגון, „שוה דאגון" (שוכללה במאה ה18). על־יד המקדשים מצויים בדרך כלל גם מנזרים — מיבני־עץ פיראמידיים, שנשענים על עמודים. מן הבניה האזרחית מתקופת־המלוכה יש להזכיר את טירת־המלכים במאנדאלי (שבנייתה נסתיימה ב1859).

בתחום הציור טופחו בב׳ פְּרֶסקות, תמונות על גבי לוחות ומיניאטורות. כה״י מקושטים בעיטורים עשירים. שפע־דמיון ורבגונות מציינים גם את אריגי־הברוקאט ואת גילוף־השנהב של ב׳.

פ. נ.

מוסיקה וריקוד. המיזוג של תרבויות סין והודו, שהוא טיפוסי לב׳ — כמו לסיאם ולקאמבודיה — ניכר גם במוסיקה הבורמנית, וביחוד בגילוייה החצרנים והדתיים; אך בצידה של מוסיקה מסוגים אלה קיימת גם מוסיקה כפרית מקורית.

גם כלי־הנגינה של ב׳ נוצרו מתוך השפעתן של סין והודו. הכלי המוסיקאלי היחיד, שהוא מצוי רק בב׳, הוא הצ׳אוֹן — מעין לירה בצורת סירה, ששרדה כאן מימי־קדם, בעוד שנעלמה בשאר הארצות ההודו־סיניות. כלי־נגינה אָפיינים אחרים הם: מערכות של גונגים ותופים, אבובים, חלילי־באמבו, הכינור המזרחי והסנתור (הפסנתרין). עפ״ר משתמשים בהם בתזמורות רב־קוליות, שמלוות בעיקר את מחזות־הצלליות; בשעת תהלוכות משתמשים בהרכב־כלים מצומצם יותר.

בשיטת־הצלילים של ב׳ ניכר מיצוע בין המערכת הדִיאַ־טונית (בעלת שבעת הצלילים) הנהוגה בהודו ובין המערכת הפֶּנטאטונית (בעלת חמשת הצלילים) הנהוגה בסין.

בין הריקודים האפיינים לב׳ מצטיינים ריקודי־מעגל, שבהם מופיעים גם רקדנים יחידים, המציגים במרכז־המעגל פאנטומימות דראמאטיות. הצד המעניין ביותר בריקודים אלה הוא הסיגנון ה„מאריונטי" — הרפיון המפליא של כל אברי־הגוף, המתנועעים, כביכול, לפי צו של אחר, בתנועות דו־ממדיות.

Notes (Music Library Ass., Washington), vol. VII, 1949, 85/86; C. Sachs, *The Rise of Music in the Ancient World...*, 1943, pp. 132–133; "South East Asia", in *Ethnic Folkways Libr.*, p. 423; "Burmese Folk and Traditional Music", in *Ethnic Folkways Library*, p. 436.

א. ג־ק.

היסטוריה. האירופי הראשון, שתיאר את ב׳, היה מארקו פולו, שהגיע אליה, לדבריו, סמוך ל1277; אך ייתכן, שתיאורו מבוסס על מה ששמע מפיהם של קצינים מונגוליים. במאה ה15 ערך סייר אחר מוויניציאה, ניקולו די קונטי (dei Conti), מסע מאראקאן עד פגו; רשמיו נשתמרו בספרו של פ. פ. ברצ׳וליני (ע"ע). מכאן ואילך הגיעו לב׳ מזמן לזמן נוסעים ומיסיונרים, שסיירו בארצות המזרח הרחוק; כמה מהם התחילו עוסקים בדיקדוק הלשון של ב׳ ובטופוגראפיה של הארץ.

ילידי־ב׳ הקדמונים נמנו, כנראה, על הגזע הנגריטי, ששרידים ממנו נשתמרו באיי־אנדאמאן; מוצאם של הבורמנים היה, לפי המשוער, באחד מן הנופים שבין מדבר־גובי ובין טיבט הצפונית־מזרחית. לפי מסורת קדומה, שהיא מקובלת על הבורמנים, הוקמה ממלכתם ב850 לפסה"נ; אך יש להניח, שהבורמנים לא באו לב׳ אלא באמצע המאה ה9 לסה"נ לערך. כמו־כן ייתכן, שבני פיו, הנזכרים במקורות סיניים מן המאה ה3 לסה"נ ואילך, היו חלוצי־ההתיישבות שלהם בב׳. עקבותיהם נמצאו בשפלת־האיראוואדי התיכונה. המקום היחיד, שנחקר עד עכשיו בשיטתיות, הוא שרי קסטרה (המאוזה); נמצאו בו חומות־עיר איתנות, שלושה מקדשים בודהיסטיים בסיגנון קדום, שאחד מהם מתרומם לגובה של 50 מ׳, פסלים בודהאיים בסיגנון־הגופטה ההודי ופסלי־אבן של וישנו. כן נמצאו כתובות, שלפיהן משלה כאן שושלת בשם ויקראמה — לכל הפחות, בשנות 673—718. משבאו הבורמנים הקיץ הקץ על קיומם של הפיו כעם נבדל, אע"פ שכתובת בלשונם נחקקה בפאגאן עוד ב1113.

עם אחר, המונים, ישב בתחילת הספירה הנוצרית בב׳ התחתית, בטנאסרים ובעמק מנאם (שכיום הוא שייך לתאי־לאנד). בדומה לפיו קיבלו גם המונים את התרבות ההודית ונעשו בודהיסטים. הבורמנים קראו להם טאלאינג — מה שמשמש יסוד להנחה, שהמונים היו קשורים קשרי־תרבות אל מחוז טלינגאנה שבחופה המזרחי של הודו. במאה ה9 נחרבה בירתם של הפיו ע"י שבטים מורדים, שנמלטו מממלכת נאנצ׳או שבסין הדרומית (יונאן), אך לסוף נהדפו על־ידי המונים. לאחר זמן קצר התחילו בורחים מאותה ממלכה גם הבורמנים, שרובם התיישבו בשטחיהם של הפיו ומיעוטם — בהרים, עד לאראקאן שבצפון.

מרכז השיגשוג הראשון של הבורמנים היתה העיר פאגאן, ששכנה 230 ק"מ דרומית למאנדאלי, על גדתו המזרחית של נהר־איראוואדי. השליט אנאווראטה (1044/77) הכניע את המונים ואת תושבי אראקאן והקים ממלכה מאוחדת. הבורמנים קיבלו מן המונים את התרבות ההודית ואת הבודהיזם לפי האסכולה של הינאיאנה, הנאמנת לתורה המקורית שנשתמרה בכתבים בלשון פלי (ע"ע). יורשיו של אנאווראטה קישטו את בירתם באלפי מקדשי־פאר, שדומים בעשרם לאלה של החמרים באנגקור, שאף הם הוקמו באותה תקופה. כמאה ה13 גברה השפעתו של הבודהיזם לפי נוסח־צילון, ומכאן ואילך נעשה גם סיגנון־הבניה של צילון רווח בב׳.

ממלכת הבורמנים בפאגאן נתפוררה ע"י שורת התקפות של המונגולים מיונאן, לאחר שמלך־פאגאן האחרון סירב לשלם מס לקובלאי־חאן, ועיר־הבירה פאגאן נכבשה ב1287. כתוצאה מכך נשתחררו אראקאן והמונים שבדרום. ממלכת־מון, שבירתה היתה פגו, שמרה על עצמאותה עד המאה ה16, יצרה תרבות עשירה ופיתחה קשרים אל ארצות־חוץ. במשך תקופה ניכרת שימש השלטון על אראקאן סלע־מחלוקת בין הבורמנים והמונים; בשנת 1430 זכתה אראקאן למעמד של ממלכה עצמאית, עד שנכבשה ב1785 ע"י בודאופיה, מלך־ב׳.

לאחר מפלתה של פאגאן נשמט מידי הסינים השלטון על ב׳ הצפונית והתיכונה, ומדינות־שאן החזקות שמצפון וממזרח לב׳ ביקשו להשתלט עליה. ב1364 ייסדו הבורמנים עיר־בירה חדשה, אוה, שעד מהרה נעשתה מרכזם התרבותי: בה נוצרה ספרותם ובה שיגשג הבודהיזם שלפי כתבי פאלי. בסוף המאה ה14 ניסו הבורמנים להכניע מחדש את המונים; הניסיון נכשל, ביחוד מחמת פלישתם של השאנים משבט מאו לב׳ מצפון־המזרח. ב1527 בזזו השאנים את אוה והשתלטו על הממלכה כולה.

אחר מפלתה של פאגאן נתפתח מרכז בורמני חדש בעיר טאונגו על נהר סיטאנג. המלך טאבינשוטי (1531—1550), שמשל כאן, כבש את ממלכת־המונים והכניע את ב׳ התיכונה. אך במקום להקים מחדש את הממלכה המאוחדת של אנוראטה, ביזבז את כוחות־צבאותיו בהתקפות על אראקאן וסיאם. יורשו באיינאונג (1551—1581) — אפשר, גדול המצביאים שקמו בב׳ — השלים את כיבושה של ב׳ העילית והכניע את מדינות־שאן שבאיזור־ההרים המזרחי. כן כבש את סיאם, שלט בה זמן ניכר, ואף ניסה לספח לממלכתו הנרחבת את מדינות־לאוס שבהודו־סין, עם ערי־הבירה וינטיאן וצ׳יאנג־מאי. ואולם בימי בנו נאנדבאיין (1581—1599) נתפוררה המדינה, שתחומיה היו רחבים מכדי כוח שלטונם של הבורמנים. תנועת־מרי במנהיגותו של פרא נארט, גיבורה הלאומי של סיאם, גירשה את הבורמנים מן הארץ והחזירה לסיאם את עצמאותה. לאחר מכן פלשו הסיאמים לב׳ התחתית, שתושביה המונים, שהיו משועבדים לבורמנים, היו נתונים בתסיסת־מרד. באותה שעה התקיפו נסיכי ב׳ התיכונה ומלך אראקאן את פגו, בירתו של נאנדאבאיין; העיר נפלה, והממלכה המאוחדת חוסלה ב1599.

בשלב זה ניסה שכיר פורטוגיזי בשם פיליפה דה בריטו, שקודם לכן פעל בשירותו של מלך־אראקאן והחזיק בעיר־הנמל סיריאם, להשתלט על ב׳ התחתית, ובמשך כמה שנים עלה בידו לעמוד בפני התקפותיהם של מלך־אראקאן והבורמנים. רק ב1613 הוכנע ע"י אנאוקפטלון — אחד מנכדיו של באיינאונג —, שהשתלט מתחילה על איזור אוה ועל ב׳ התיכונה, ואח"כ כבש את סיריאם והחזיר לבית־המלוכה הבורמני את השלטון העליון על ב׳ עצמה ועל איזורם של המונים; רק טנאסרים נשארה ברשותה של ממלכת־סיאם. יורשו, תאלון (1629—1648), העתיק את בירתו מפגו שבחבל־מון החרב אל אוה שבלב ב׳. הוא שקד על חיזוק ממלכתו, נמנע מהרפתקות של כיבושים והפיח רוח של חיים חדשים במסורת הבורמנית.

אע״פ שחברות הודו המזרחית של הבריטים ושל ההולאנדים קיימו יחסי־מסחר עם ממ־לכתו, הוכרחו לסוף לבטל את סוכנויותיהן באוָה מחמת ההגבלות החמורות, שבהן הוגבלו פעולותיהן ע״י השלטון המרכזי, שהתנגד לזרים.

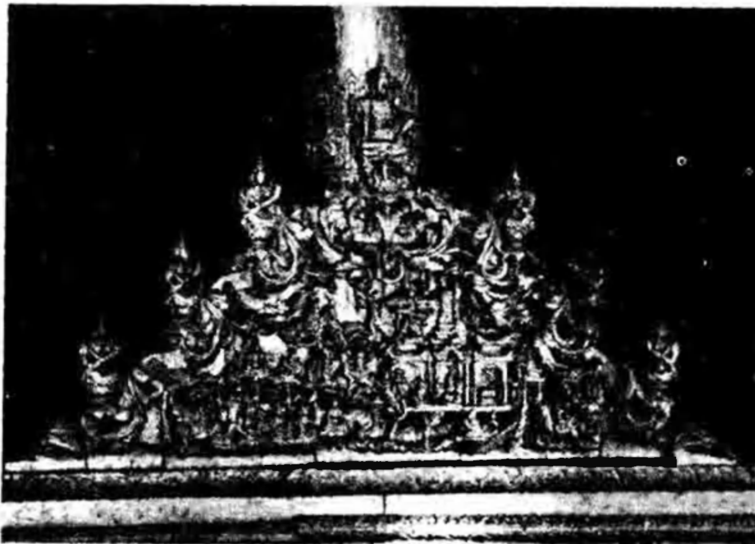
בתחילת המאה ה18 קפאה ב׳ על שמ־ריה ונחשבה לארץ חלשה ביותר. בשנות ה30 פלשו בני מאניפור עד לסאגיינג שעל נהר־איראוואדי, וב1740 עלה בידם של המוֹנים לחדש את עצמאותם, שניטלה מהם מאתיים שנה קודם לכן ע״י המלך טאבינ־שוטי. הם חזרו וקבעו את בירתם בפגו, הדפו את כל התקפותיהם של הבורמנים, כבשו ב1752 בהתקפת־פתע את עיר־הבירה אוה ושמו קץ לשושלת־טאונגו.

המוֹנים היו זקוקים לנשק לשם השלמת כיבושה של ב׳ וביקשו עזרה מן הרוזן דיפלֶכּס (Dupleix), מושלה של המושבה הצרפתית פונדישרי שבהודו. דיפלכס בא עמהם לידי הסכם והציע לממשלתו לנצל את שעת־הכושר ולהאחז בב׳. הבריטים במאדראס חששו מהתפשטות צרפתית וכבשו ב1753 את האי נגראיס בשפכו של נהר באסין. אך תכניתו הנועזת של דיפלכס נדחתה ע״י ממשלתו, שהחזירה אותו ב1754 לצרפת.

משום מיעוט העזרה, שקיבלו מפונדישרי, לא הצליחו המוֹנים להחזיק בב׳ העילית כשקמה תנועת־המרי של הבור־מני אלאונגפיה. ב1755 פלש זה האחרון לארצם של המוֹנים, ייסד בה את עיר־הנמל ראנגון, שנועדה למלא את מקומה של עיר־הנמל סיריאם, ואת זו האחרונה הרס ב1756. ב1757 כבש את עיר־הבירה פגו והשלים בזה את הכנעתם של המוֹ־נים. כל נסיונותיהם לחידוש עצמאותם נכשלו, ואלפים מהם נמלטו אל סיאם.

אלאונגפאיה ייסד את השושלת האחרונה בב׳, ששלטה עד 1885. הבריטים תמכו בו בתחילת מאבקו במונים, אך ב1759 חשד בהם במתן סיוע לאויביו ורצח את בני המושבה הבריטית הקטנה בנגראיס כשאלה האחרונים עמדו לפנות את האי. אלאונגפאיה חידש את מדיניות ההתפשטות הקדומה של הבורמנים וערך מסע־ענשים למאניפור. כן פלש לסיאם, ובשעת מצור על עיר־הבירה איוּתיה נפצע ומת. אך יורשיו המשיכו במדיניותו. בהנהגתו של סינביושין כבשו הבורמנים את סיאם והחריבו את עיר־הבירה שלה ב1767; ואולם שורה של פלישות סיניות לב׳ העסיקה את כוחותיהם, וסיאם הצליחה להשתחרר בהנהגתו של פאיה טאק. צבאותיו של סינביושין הצליחו להדוף את הפולשים הסיניים; לאחר זמן פנו למאניפור, החריבו אותה והגלו לב׳ אלפים מתושביה.

בודאופיה, אחיו הצעיר של סינביושין, כבש ב1785 את אראקאן, שסופחה לממלכת־ב׳. לאחר שנכשלו נסיונותיו המרובים להשתלט על סיאם, ביקש להרחיב את ממלכתו לצד צפון־מזרח; בשנת 1819 התערב בענייניה של אסאם, שהיתה שסועה במחלוקת פנימית, אך מת באותה שנה קודם שהספיק להשלים את כיבושה. כיבושה של אראקאן גרם למתיחות ביחסים בין ב׳ ובין הבריטים בבנגאל. כמחצית מתושבי־אראקאן נמלטה אל תחום־ההפקר הסמוך של צ׳יטא־

היטובי־עין ממנזר שוונאנדאו, מאנדאלי. סוף המאה ה19

גונג; בראשותו של צ׳ין־ביאן ניהלו ב1811/15 מלחמת־גרילה בבריטים ובבורמנים.

לאחר המלכתו של באגיידו (1819) התחילה פעולתו של המצביא הצעיר באנדולה, שכבש את אסאם וניסה לגרש את הבריטים מבנגאל ע״י התקפת־מלקחיים מאסאם ומאראקאן. התקפה זו נעצרה ב1824 עם פלישת הבריטים לב׳ מצד דרום; באנדולה נפל כשביקש לעכב את התקדמותם מראנגון לאורך עמק האיראוואדי. המלחמה — שנקראה לאחר־מכן המלחמה הבריטית־הבורמנית הראשונה — נסתיימה בתחילת 1826, כשהצבא הבריטי העיקרי עמד בּיאנדאבּוֹ, מהלך של ימים אחדים בלבד מעיר־הבירה אוָה. הבורמנים הוכרחו לוותר על אסאם, אראקאן וטנאסרים, שסופחו לקיסרות הבריטית־ההודית, ולהסכים לנוכחותו של נציג בריטי בחצר־המלכות באווה, שתפקידו היה למנוע התקפות נוספות על הגבול הצפוני־מזרחי של הודו. ואולם נתברר, שהניסיון לקיים יחסים תקינים נכשל, והנציגות בוטלה ב1840. מכאן ואילך הורעו היחסים בהדרגה, ובשנת 1852, כשהמושל הבריטי בהודו, לורד דלהוזי (Dalhousie), עמד בתוקף לצידם של שני רבי־חובלים בריטיים, שדרשו פיצויים ממושל ראנגון, פרצו סיכסוכי־דמים. זו היתה תחילתה של המלחמה הבריטית־הבורמנית השניה, שנמשכה רק כמה חדשים ונסתיימה בסיפוחו של חבל פגו לתחומי־שלטונם של הבריטים.

המלחמה גררה מהפכת־חצר, שבה הומלך הנסיך מינדון. המלך החדש פיתח יחסי־ידידות עם הנציב הבריטי בפגו, ארתור פרוס פיר (Purves Phayre). הוא הבחין יפה בהש־פעתה העצומה של אירופה על מזרח־אסיה, ובדומה למונגקוט, מלך סיאם בן־זמנו, ביקש לקיים בידו את שרידי ממלכתו ע״י הנהגתו של מינהל מודרני. מרובים היו אז בב׳ כוחות־מרי, ולשם הכנעתם זקוק היה מינדון לכמויות ניכרות של נשק; כשהבריטים לא סיפקו את דרישותיו, ביקש את עזרתם של הצרפתים, שעמדו אז בכיבושה של הודו־סין, ופניה זו עירערה את היחסים בין ב׳ ובין הבריטים. אמנם מינדון הקפיד על כך, שהקשרים לא ינותקו כליל; אך יורשו, תיבּאו (1878—1885), היה שליט חלש, שנכנע ליסודות השמרנים שבארצו: הוא ביטל את הנציגות הבריטית שבחצרו וחתם

הפאגורה של באיבאו, פרום, בורמה התחתית, המאה ה5

על חוזה עם הצרפתים, שזכו על־ידי כך להשפעה מכרעת בממלכתו. צרפת עסקה אז בכיבוש טונקין והתחילה מאיימת על עצמאותה של סיאם. משום־כך נטשה בריטניה את מדיניות ה„סלחנות", שבה נקטה עד אז כלפי המלך הצעיר, הורידה אותו מעל כסאו ב1885 וסיפחה את ממלכתו אל הקיסרות הבריטית.

עוד ב1862 נוצרה הפרובינציה של „ב' הבריטית" — שכללה את אראקאן, פגו וטנאסרים —, שהיתה כפופה להודו הבריטית. מ1886 עד 1937 היתה ב' כולה פרובינציה של הודו. בפרק־זמן זה זכתה, הודות לפיתוחו של יצוא־האורז ולניצולם של אוצרותיה הטבעיים — עץ, נפט ומחצבים —, לשיגשוג כלכלי, שלא ידעה כמותו עד אז. אעפ"כ לא דעכה הלאומיות של ב', שקיבלה חיזוק מיחסם של הבריטים אל שתי בעיות כלכליות חמורות: עומס־החובות, שרבץ על האיכרים, וריבויה של ההגירה מהודו, שפגעה ברמת־החיים של האוכלוסים. בתחילת המאה ה20 הביאה התנועה הלאומית בב' לידי התעוררות בודהיסטית אנטי־מערבית, ובשנת 1920 הפגינה את כוחה בחרם כללי, מאורגן היטב, על מוסדות־החינוך של הממשלה והמיסיונים.

הבריטים ניסו לשכך את ההתמרמרות ע"י הנהגה מדרגת של מוסדות דמוקראטיים. ב1923 הוקם השלטון הכפול (dyarchy), שהונהג ב1921 בהודו: באורח דמוקראטי נבחרה מועצה מחוקקת, שמידיה קיבלו מיניסטרים בורמנים את תיקי החינוך, הבריאות, הייעור והמכס. ואולם ב1930 שקעו החקלאים בעוני חמור כתוצאה מן השפל הכלכלי העולמי, והדבר גרם להתפשטותה של תנועת־מרד. מעכשיו גברו תביעותיהם של הלאומיים לשלטון עצמי ולהפרדתה של ב' מהודו. לפיכך הכינו הבריטים, בשיתוף עם מנהיגים בורמנים מתונים, חוקה חדשה בשביל ב' נפרדת; לפי חוקה זו — שנכללה ב„חוק הודו" (India Act) מ1935 והופעלה בשנת 1937 — נמסרו ענייני הפנים כמעט בשלמותם לידי ממשלה בורמנית, שהיתה אחראית בפני שני בתי־מחוקקים. ואולם אך ניגשה הממשלה החדשה לתיקון המעוות בתחומי החברה והכלכלה, והנה פרצה מלחמת־העולם II. ומ1942 עד 1945 שלט בב' צבא־הכיבוש היאפאני.

באוגוסט 1943 העניקו היאפאנים לב' „עצמאות"; אך הכיבוש היאפאני הרס את המבנה הכלכלי של הארץ ובתחילת 1945, כשצבאותיהן של בעלות־הברית גירשו מב' את היאפאנים, הצטרף הצבא הלאומי של ב' בפיקודו של אונג סן לצבא הבריטי. לאחר שהוחזר המינהל הבריטי לב' עמד אונג סן בראשו של האירגון המדיני החזק ביותר בב': „ברית־החירות האנטי־פאשיסטית של העם" — ותבע שוב בשביל ב' שלטון עצמי. באוקטובר 1946 נתמנו אונג סאן ומקורביו כ„מועצה המבצעת של המושל" והתחילו נושאים ונותנים עם בריטניה על הקמתה של ברית־ב' עצמאית, שלסוף נוסדה ב4 ליאנואר 1948. עוד בשעת המו"מ נרצחו אונג סאן ואחדים מחבריו ע"י יריב פוליטי, אך מקומו נתפס מיד ע"י או נו, שנעשה ראש־הממשלה הראשון של המדינה החדשה. נוסף על ב' במובן המצומצם נצטרפו לברית הפדראציה של מדינות־שאן, מדינת וא, מדינותיהם של הקארנים והמחוזות מייטצ'ינה ובאמו.

C. Duroiselle and C. O. Blagden, *Epigraphia Birmanica*, 5 vols., 1919–36; Pe Maung Tin and G. H. Luce (translators), *The Glass Palace Chronicle of the Kings of Burma*, 1923; G. E. Harvey, *History of B.*, 1925; W. S. Desai, *History of the British Residency in B., 1826–40*, 1939; B. R. Pearn, *A History of Rangoon*, 1939; D. G. E. Hall, *B.*, 1950; id., *Europe and B.*, 1945; J. L. Christian, *B. and the Japanese Invader*, 1945; George Coedes, *Les États Hindouises d'Indochine et d'Indonesie*, 1948; J. S. Furnivall, *Colonial Policy and Practice*, 1948; F. S. V. Donnison, *Public Administration in B.*, 1953.

ד. ג'. א. ה.

היהודים. תחילתו של הישוב היהודי בב' היתה באמצע המאה ה19. היהודי הראשון, שהגיע לב' היה, כפי הנראה, שלמה רינמאן, יליד גאליציה. בספרו „מסעות שלמה" (שהניח אחריו בכ"י בשם „מסעות בהודו, בורמא וסין" ו„החכם הנוסע" וולף שור התקינו לדפוס, הוסיף עליו הערות ופירסם אותו בשנת 1887) מספר רינמאן כיצד הגיע ב1852, עם הצבא הבריטי, לראנגון ממאדראס שבהודו. המחבר שימש מתחילה מעין ספק לצבא הבריטי במסעו, ואח"כ פתח בית־מסחר בראנגון. ספרו הנזכר מוקדש בעיקרו למסע בהודו, אך בעשרת עמודיו האחרונים ניתן תיאור של „ארץ בירמאן", מצבה הגאוגראפי והמדיני, אוצרותיה הטבעיים וכלכלתה. הספר כולל גם תיאור דראמאטי של כיבוש ראנגון על־ידי הבריטים.

לדברי המחבר נתיישבו היהודים הראשונים בב' אחר 1855 (לפי מקור אחר, כבר הקימו יהודים יוצאי־בגדאד קהילה בראנגון ב1830). הם באו מקאלקאטה, קוצ'ין, וקצתם אף מפרס. יהודים בודדים נתיישבו גם בערי־השדה של ב'. לפי הערתו של מפרסם הספר, ישבו בזמנו בב' כ40 משפחות יהודיות, שעסקו במסחר וכמה מהן הגיעו לעושר.

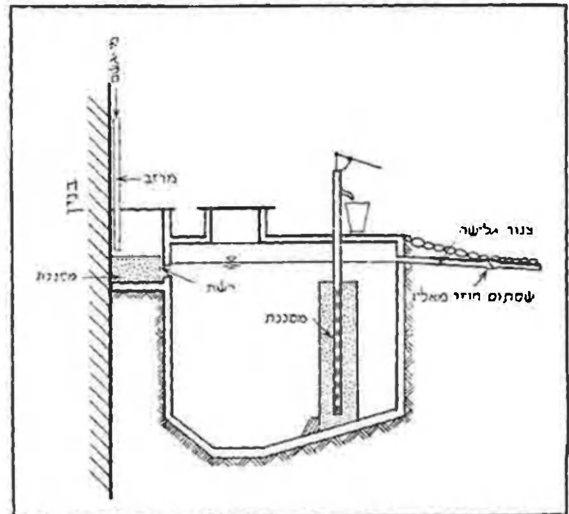
ב1857 הוקם בראנגון ביכ"נ בשם „מצמיח־ישועה", שהוא קיים עד היום. קודם מלחמת־העולם II הגיע מספר היהודים בב' ל500 משפחות (או 2,000 נפש). בשנות הכיבוש היאפאני ברחו יהודי־ב' מן הארץ. כיום אין בב' אלא כ200 יהודים בלבד. יהודי־ב', שהם עוסקים במסחר, הם ברובם שומרי־

מסורת ודוברי־אנגלית. בב׳ יש גם קבוצה קטנה של יהודים אירופיים ואמריקנים, שהם בעלי עמדה במנגנון הממשלתי. — ב1953 נפתחה צירות של מדינת־ישראל בראנגון. ב1955 הוקמה נציגות דיפלומאטית של ב׳ בישראל.

ש. כ.

בּוֹר־מַיִם (בלאט׳ cisterna), מיכל חצוב בסלע או בנוי (עפ״ר בתוך האדמה) אבנים או בטון ומטויח בפנימו טיח אטים, שהוא מיועד לצבירת מי־גשם לצרכי־בית, לכיבוי־שריפה ולפעמים להשקאתם של שטחים קטנים. הוא משמש לתושביהם של בתים בודדים או קבוצות־בתים במקומות שאין בהם מקור־מים אחר: למשל, בסביבה קַרסטית מחוסרת מעיינות איתנים (ירושלים) או על פסגת־הר.

עפ״ר אוגרים בתוך ב׳ את מי־הגשם היורדים על גגות הבניינים הסמוכים לו; אם שטח הגגות אינו מספיק, מרצפים שטחים מיוחדים, כדי להשיג את כמות־המים הדרושה. חישוב גדלו של השטח, שממנו יש לקבץ את המים למילוי הב׳, מבוסס על ידיעת כמות־הגשם השנתית במקום. נהוג להביא

בחשבון רק את מחצית כמות־הגשם השנתית או — לכל היותר — ⅔ ממנה, מפני שאחר תקופת־יובש ארוכה (למשל: בישראל אחר עונת־הקיץ) אין למשוך לתוך בור־מים את מי הגשמים הראשונים, הגורפים הרבה טין וליכלוך מן הגגות, וכן יש להביא בחשבון גם את התאדותו של חלק ממי־הגשמים.

מי־הגשמים היורדים מן הגגות (ר׳ ציור) עוברים דרך מרזבים ונכנסים תחילה לתוך תא רצוף שכבת־חול, שמשמשת כמסננת; כאן נעצר הטין, והמים מחלחלים לתוך בה״מ. מי־התצרוכת ניטלים מן הב׳ על־ידי דלי דרך פתח־כניסה שבתקרת הב׳ או — בצורה היגיינית יותר — ע״י משאבת־יד. רצוי גם לעטוף את צינור־היניקה במסננת של חול גס (הנתון בתוך רשת צפופה של חוטי־נחושת מגולונים).

מחשש לעודף־מים בשנים גשומות מתקינים גם צינור־גלישה, שדרכו יכול עודף־המים לגלוש מן הב׳. רצוי לצייד צינור זה בשסתום חוזר מאליו, כדי למנוע חדירת צפרדעים, עכברים או חרקים לתוך הב׳.

י. בר.

בּוֹרְן, מַכְּס — Max Born — (נו׳ 1882), פיסיקן יהודי־גרמני. ב׳, בנו של האנאטום יעקב בורן, שהיה פרו־פסור בברסלאו, הכריז על פרישתו מן הקהילה היהודית. ב׳ היה פרופסור לפיסיקה בברלין (1915), בפראנקפורט (1919) ובגטינגן (1921). ב1933 גורש מגרמניה משום מוצאו היהודי ועבר לאנגליה; מתחילה היה מרצה למאתמאטיקה שימושית בקימבריג׳. מ1936 הוא פרופסור לפילוסופיה של הטבע באדינבורג.

לב׳ חלק חשוב בהתפתחותה של הפיסיקה העיונית החדישה. הוא פיתח את ההסבר המאתמאטי המודרני של סגולות־היסוד של החומר, כגון חום סגולי (ע״ע) במוצקים וכוחות־הקשר בנוזלים. אך השגו החשוב ביותר קשור בפעו־לתו המשותפת עם הַיזנבֶּרג (ע״ע) ועם יוֹרדן (ע״ע) ב1925 בביסוס מכאניקת הקְוַנטים (ע״ע) על השימוש בחשבון־המאטריצות. ב׳ היה הראשון שהכיר בדבר, שפונקציית־הגלים של שְׁרֶדינגר (ע״ע) ניתנת להתפרש כפונקציה סטא־טיסטית, שמתארת את ההסתברות של התנהגות מסויימת של חלקיק בודד בחלל ובזמן. ספריו בתחומי הפיסיקה הם: Aufbau der Materie („מבנה החומר״), 1922²; Atom-theorie des festen Zustandes („התאוריה האטומית של המצב המוצק״), 1923; Atommechanik („מכאניקה אטו־מית״), 1925; Moderne Physik („הפיסיקה החדישה״), 1933; Atomic Physics („פיסיקה אטומית״), 1947⁴, ו־A General Kinetic Theory of Liquids („תאוריה קינטית כללית של הנוזלים״), 1949. מטיפול בבעיית ההסתברות (ע״ע) הגיע לדיון בבעיות פילוסופיות כלליות של מדעי־הטבע — דיון, שמשתקף בספרין The Restless Universe („לא ינוח הקוס־מוס״), 1936, ו־Natural Philosophy of Cause and Chance („פילוסופיית־הטבע של הסיבתיות והמקריות״), 1949. עניין מרובה יש בוויכוחו עם אינשטין (ע״ע) על משמעותן של הסיבתיות והמקריות במדע החדיש. ויכוח זה מצא את סיכומו במאמרו Physics and Metaphysics („פיסיקה ומטאפיסיקה״), שנתפרסם ב Penguin Science News 17, 9—27, 1950. — בשנת 1954 ניתן לב׳ (בשיתוף עם בותֶה [ע״ע]) פרס־נובל לפיסיקה.

י. ל.

בּוֹרְנֵאוֹ (Borneo), אי בקבוצת איי־סוּנדה הגדולים דרומית־מזרחית ליבשת אסיה; השלישי בגדלו בין האיים שעל פני כדור־הארץ. השם ב׳ ניתן לאי במאה ה16 על־ידי האירופים, שסחרו עם עיר־החוף בְּרוּנֵי (ע״ע) שבצפון־המערב בהשפעת הקרבה בצילצול שמה של עיר זו למלה הספרדית והפורטוגיזית borneo (= אני מטה). לילידים לא היה שם כולל לאי. השם הרשמי של ב׳ כיום הוא קָלִימֶנְטַאן (Kalimentan).

מפות מדוייקות של ב׳ אינן בנמצא ומיפקד־אוכלוסים לא היה בה מעולם. לפי אומדן זהיר שטחה של ב׳ הוא 750.8 אלף קמ״ר ומספר אוכלוסיה 3.8 מיליון; מהם 539.5 אלף קמ״ר עם 2.9 מיליון נפש בתחום הרפובליקה האינדונזית ו211.3 קמ״ר עם 0.9 מיליון נפש ברשות בריטית. את ב׳ מקיפים בצפון ים־סין הדרומי וים־סולו; במערב — ים־סין הדרומי ורחובי־ים קארימאטָה; בדרום — ים־יאווה; במזרח — רחובי־ים מאקאסאר וים־סֶלֶבֶּס הגובל בים סולו. ארכה של ב׳ מצפון לדרום כ1,280 ק״מ; רחבה המאכסימאלי כ1,100 ק״מ; שיא־גבהה (בהר קיניבאלו בצפון) 4,475 מ׳.

המבנה. משערים, שיותר מ75% משטחה של ב׳ הם בגובה של יותר מ500 מ׳ מעל פני־הים. רובה—הרים וגבעות, מיעוטה — שפלות־מישור ורמות־מישור. טורי־ההרים הגבו־הים והארוכים ביותר נמצאים במרכזו ובמערבו של האי והם

נהר־סאראוואק ופלגיו בג'ונגל של בורנאו. התמונה מורכבת מעשרות צילומים מן האויר

מקבילים לחופו, כלומר, הם נמשכים מדרום־המערב לצפון־המזרח. יש טורים נמוכים, שנמשכים למזרח ולדרום־המזרח עד קרוב לחוף, אבל ההשערה, שטורי־ההרים בב' מתפשטים מן המרכז כחשורי־אופן (השווה עם סלבס), נתבדתה. על ראשי הטורים הגדולים עוברות פרשות־המים בין גלילות־מים גדולים וכן עוברים עליהם גבולות מדיניים ואדמיניסטראטיביים. על הרי קפואס (Kapoeas) שבלב האי, המתרוממים עד לגובה של 1,770 מ' מעל פני־הים, עוברת פרשת־המים בין נהר קאפואס (ארכו כ1,300 ק"מ, והוא הארוך בנהרות־ב'), הזורם מערבה, ובין נהר־ראג'אנג, שאף הוא זורם למערב, ועל פרשת־מים זו עובר הגבול בין ב' האינדונזית וסאראוואק הבריטית. בטורים הנמשכים מהרי קאפואס עד הר קיניבאלו עוברת פרשת־המים בין הנהרות הזורמים לצפון־המערב, לים־סין הדרומי, ובין הנהרות הזורמים מזרחה, לימי סלבס וסולו, ובהם עובר אף הגבול בין שתי המדינות הנזכרות עד קו־הרוחב הצפוני '4°20. הטורים הללו, החסרים רציפות (ומפני־כן — גם שם כולל), מתרוממים משני עבריו של קו־הרוחב הצפוני הנזכר לשיאים גבוהים מ2,400 מ'. בין גלילותיו של נהר־קאפואס וגלילותיהם של כמה נהרות היורדים לים־יאווה עוברים הרי־שוואנר, המתנשאים לגובה של 2,280 מ'. צפונית־מזרחית להם נמצאים הרי־מילר, שעליהם עוברת פרשת־המים בין נהר קאפואס ונהר באריטו, השני בגדלו בנהרות־ב'. על פרשות־מים אלה עובר גם הגבול בין חבל־ב' המערבי וחבל־ב' הדרומי (לפי החלוקה שהיתה קיימת בימי שלטונם של ההולאנדים). הגבוהה ברמות־המישור הרצופות היא טבלת מאדי, המשתרעת בין הקאפואס ופלגו הדרומי מלאווי. הארוך שבטורים הנמשכים לדרום הוא הטור המסתיים בהרי מראטוס והמתרומם — כמה עשרות ק"מ לפני החוף — עד לגובה של 1,310 מ'. שפלה רחבה רצופה משתרעת לאורך כל החוף הדרומי והדרומי־מערבי והיא נמשכת עם עמקי־הנהרות הרחק פנימה. בחלקים אחרים של ב' מתקרבות גבעות ורמות אל הים ואף מגיעות לשפתו. בחופיה של ב' אין אף מפרץ גדול אחד והמפרצים הקטנים שבהם אינם נוחים לספנות, כי הים בסביבותיהם אינו עמוק. ב' יושבת על מוסדה של יבשת־אסיה (קרקע־ים, שאינו עמוק מ200 מ') ומימי־הנהרות הבאים מפנים־האי משקיעים על שפת־ימה חול וטין, שמרחיבים את שטחה של שפלת־החוף.

הרכבן של השכבות בב' וגילן ידוע עוד פחות מפני־הארץ (ע"ע אסיה, המפית בעמ' 851). בשפלות מצויות שכבות־משקע פליסטוקניות על גבי שכבות שלישוניות. בגבעות ודרמות נפוצות שכבות של אבני־משקע ואבני־פרצים שלישוניות על פני השטח או מתחת לשכבת־הקרקע, שעביה בב' הוא מרובה (עפ"ר הוא מגיע לעשרות מ' אחדות) מפני שההתפוררות באקלים המשווני היא מהירה ונמרצת. שכבות שלישוניות ופליסטוקניות תופסות כשני שלישים משכבותיה של ב'. המשקע השלישוני המצוי ביותר במערב ובמרכז הוא אבן־החול, שמוצאה (משפת־ים או ממדבר) לא הוברר. המסוזואיקון מצוי ביחוד בדרום־המזרח ובצפון־המערב, אבל אף כאן במידה מועטת בלבד. על שכבות־המשקע מוטלות שכבות של אבני־פרצים שלישוניות. שכבות־משקע פלאוזואיות מצויות בהרים שבמרכז האי, באיזור־הספר שבין ב' האינדונזית וב' הבריטית והן נמשכות מזרחה לתחום האינדונזי. את דרום־המערב תופסות שכבות של אבני־יסוד, ביחוד גראניטים, גנייסים וצפחות גבישיות. שכבות כאלו מצויות גם בצפון. הר קיניבאלו הוא גוש־שחם כביר, שיורד תלול לכל עבריו. הטופים והאפר־הגעשי הפליסטוקניים, שמהם נתהוו הקרקעות הפורים שביאווה, נעדרים בב', וזוהי הסיבה העיקרית למיעוט הישוב בב' ולדלותו. ההרים שבמערבה של ב' הוקמטו, כנראה, במסוזואיקון, ואילו באלה שבמזרח מצויה הקמטה שלישונית. את הפנים ממלאות, כנראה, טבלות נרחבות, שהן בלתי־מקומטות. שברים מצויים בב' במידה מצומצמת ולפיכך (בניגוד ליאווה) אין רעידות־אדמה שכיחות בה. אוצרות־המחצבים שבב' נחקרו רק במקצת לאורך החוף ובאיי־החוף הקטנים. נפט ראוי לזיקוק נמצא בבאליקפאפאן, בסביבות החוף המזרחי והחוף הצפוני־מערבי. הנפט שבאי טאראקאן, בצפון־המזרח, אינו ראוי לזיקוק ומשמש רק כדלק גס. בכמה מקומות בחוף המזרחי, ביחוד באי לאוט, יש מכרות של פחם חום. אבני־ברזל יש בב' בכמות מרובה ביחוד בדרום, אבל אין בה פחם, שמתאים לייצור קוקס הדרוש להתכה.

ה א ק ל י ם הוא משנני, כלומר חם ולח כל ימות־השנה. בשפלות הטמפראטורה הממוצעת היא בין °25 ו°26.5. מידת־הגשמים השנתית היא בין 200 ו350 ס"מ. המערב לח מן המזרח, מפני שהמונסון המערבי מביא יותר גשמים. בהרים הגבוהים הטמפראטורה נמוכה יותר והמשקעים מרובים. אקלימה של ב' קשה לא רק לאירופים אלא אף ליילידים, ומפני־כן מצב־בריאותם של האחרונים ירוד.

ה א ו כ ל ו ס י ה. תושבי־ב' מתחלקים ליילידים ולזרים —

מהגרים וצאצאיהם —, שלא התערבו בילידים. התושבים הקדומים ביותר בב׳ היו, כנראה, שחורים (נגריטים), שצאצאיהם מצויים כיום רק כננסים מנוונים באיים הקטנים הסמוכים לב׳, אבל סימנים גזעיים שלהם, פְּרִיָּה של תערובת, ניכרים במידה מסויימת גם בילידים שבב׳. השחורים הושמדו או נדחקו ע״י שבטים, שבאו מן הצפון — שבטים, שהיו צאצאי תערובת של פרוטוקאווקאזיים (קאווקאזיים קדומים) ומונגוליים. סימני־הגוף של הגזע הלבן נמצאים בילידי־ב׳ במידה ניכרת. לשבטי־הילידים אין שם כולל. את שבטי־החוף, שרובם נחשבים למוסלמים, קוראים לַאוּט — כלומר בני־הים — או מאלאים, ואת שבטי־הפנים דאיאקים, כלומר בני־הארץ. אלה האחרונים הם ברובם המכריע עובדי־אלילים אנימיסטיים, ובמיעוטם נוצרים. הם מתפרנסים מעבודת־אדמה פרימיטיווית ללא שימוש במחרשה, ומספר צמחי־התרבות שהם מטפלים בהם הוא מועט; מפני־כן התזונה שלהם היא דלה. הם יושבים בבתי־משפחה גדולים, לפעמים עד ארבעים משפחות תחת גג אחד. הכפרים מורכבים מבתים מועטים, שהם בנויים על עמודי־עץ בגובה של עד 5 מ׳ מעל לאדמה. בפנים ב׳ קיים עד היום המנהג לצוד בני־אדם ולהרגם כדי לזכות בגולגלותיהם. המטרה של ציד זה — התהדרות בזריזות ובגבורה או הנאה מן הברכות שהגולגולת מביאה לבית, לפי אמונתם של ציידי־אדם אלה. הקדומים והמרובים ביותר בין הזרים היושבים בב׳ הם הסינים; מספרם נאמד ברבע מיליון והם מצויים ביחוד בחופי הצפון והמערב ועוסקים בחקלאות (לצרכי יצוא), במסחר, במלאכה ובעבודה, בהפקת הנפט, שגברה אחר מלחמת־העולם I, ומשכה לב׳ גם הודים ויאוואנים. אף קודם שעברה לידי הרפובליקה האינדונזית היו בב׳ רק אלפים אחדים של אירופים.

תולדותיה של ב׳ קודם המאה ה16 ידועות רק במקצת. שרידים ארכאולוגיים הודיים מן המאות ה4—ה6 לסה״נ נמצאו בגליל התחתון של נהר קאפואס במערב ושל נהר־מאהאקאם במזרח. במאות שלאחר מכן נעלמו ההודים מב׳. ביה״ב סחרו הסינים עם פו־ני (= ברוּנֵי); במאה ה14 השתלטה ממלכת מאג׳אפאהיט היאוואנית על חופי־ב׳, ושרידים של שלטון יאוואני נמצאו באי אף במאה ה16. החדירה היאוואנית הביאה לב׳ את האסלאם, שמאז הוא מצוי בה. האירופי הראשון שביקר בב׳ היה הפורטוגיזי לורנסו דה גוֹמֶס (1518). במחצה השניה של המאה ה16 הגיעו לפרקים לחופי ב׳ ספינות פורטוגיזיות וספרדיות לשם מסחר. ההולאנדי הראשון שביקר בב׳ הגיע לכאן ב1598. ב1606 יסדו ההולאנדים תחנה מסחרית בסוקאנדה שבחוף המערבי, ואח״כ ייסדו עוד תחנות אחדות, אבל עד המאה ה19 לא התעניינו ההולאנדים באי זה במידה ניכרת מבחינה כלכלית או מדינית. הבריטים הגיעו לב׳ לראשונה ב1609. ב1698 היתה להם תחנה מסחרית חשובה בבאנג׳רמאסין שבדרום, אבל ב1733 גורשו משם ע״י ההולאנדים. הבריטים רכשו להם אח״כ השפעה בצפון, אבל נדחקו משם בסופה של המאה ה18. ב1809 עזבו ההולאנדים את האי, שהפך לבסיס לשודדי־ים בקנה־מידה רחב. לאחר שההולאנדים חזרו ב1816 ליאווה התחילו מתעניינים גם בב׳, ועל סמך חוזים, שעשו עם מושלים שונים, תפסו נקודות שונות בחוף. בשנות 1850/4 ו1859/62 כבשו במלחמות את החוף כולו, חוץ מן הצפון וצפון־מערב, שלשם חדרו הבריטים. הבריטי ג׳ימז ברוּק רכש בשנת 1841 את סאראוואק ונעשה מושלה. ב1888 קיבל עליו יורשו חסות בריטית. בימי מלחמת־העולם II השתלטו היאפאנים על האי, וב1946, לאחר שהבריטים חזרו וכבשו את סאראוואק מידי היאפאנים, ויתר המושל לבית ברוק על שלטונו לטובת בריטניה. השולטן של ברוּנֵי קיבל עליו חסות בריטית ב1847. ב׳ הצפונית נרכשה ב1878 ע״י חברה בריטית מידי השולטן של סולו ואורגנה כ„מדינה" ב1888. ב1946 ויתרה החברה על ריבונותה לטובת הממשלה הבריטית.

הגבולות בין השטחים הבריטי וההולאנדי בב׳ נקבעו ב1891. היאפאנים, שהשתלטו על האי ב1942, הכריזו על ייסוד מדינה עצמאית בו. ב1945 חזר האי לידיהם של ההולאנדים, שהקימו בב׳ חמש מדינות אוטונומיות (1949), אבל ב1950 חידש השלטון האינדונזי העצמאי את השיטה הצנטראליסטית וב׳ נעשתה שוב פרובינציה.

ב׳ האינדונזית, התופסת כ72% משטח האי (את כל הדרום ואת החלק התיכון) וכ76% מאוכלוסיה, מקפת כ28.5% משטחה של הרפובליקה האינדונזית וכ3.5% מתושביה. הישוב הקטן והדל של ב׳ האינדונזית נמצא כמעט רק בעמקי־הנהרות. ריכוזים עירונים אחדים, שהרוב של אוכלוסיהם מורכב מזרים, מצויים רק בשפכי־נהרות, המשמשים כנמלים. כבשאר חלקי־ב׳ כך אף כאן מתפרנסים הילידים מחקלאות פרימיטיווית או מליקוט פירות וגרגירי־יער. צמחי־מסחר, ביחוד עצי־קאוצ׳וק, דקלי־קוקוס ועצי קאמפור (מין מיוחד של קאמפור נודע בשם בורניאול). מגדלים כמעט רק מאלאים וזרים; ואלה האחרונים גם כורתים ומנסרים עצי־יער ליצוא. רוטאנג הוא החשוב בעצי־היצוא. גם בשאיבת הנפט ובזיקוקו עוסקים זרים ובהם מהגרים חדשים. הישובים החשובים שבב׳ האינדונזית הם: בדרום באנג׳רמאסין, עיר־נמל על שפכו של נהר־באריטו, שמונה כ66,000 נפש; במערב פונטיאנאק, הנמל של גליל נהר קאפואס, שבה כ45,000 נפש; בימי ההולאנדים שימשה בירה של שולטנות; מצפון לפונטיאנאק יושבת העיר סאמבאס, מרכז של מכרות זהב ויהלומים קטנים; במזרח שוכנת באליקפאפאן — עיר־הנפט, שבה כ30,000 נפש.

ב׳ הצפונית (British N. B. או North Borneo) תופסת את צפונו של האי וגובלת במערב בשולטנות ברוּנֵי (ע״ע) ובדרום בב׳ האינדונזית. שטחה (עם האי הקטן

נערה משבטי דאיאק בבורנאו

לאבואן) כ־76,100 קמ״ר ומספר אוכלוסיה כ־335,000 (1953). עיר הבירה שלה היא ג׳סלטון (Jesselton), שבה כ־11,000 נפש. ב׳ הצפונית היא החלק הגבוה שבב׳ וחופיה הם המסועפים ביותר. כ־80% מתושביה הם דאיאקים ומאלאים, כ־20% סינים וכ־1,000 מהם הם אירופים. ב׳ הצפונית מוציאה לשוק קאוצ׳וק, עצים, קופרה, פשתן־מאנילה ודגים. מן המאה ה־16 עד 1872 היתה חלק מן השולטנות של ברוני (ע״ע). חברה בריטית־אמריקנית קנתה את הארץ מידי השולטן ואירגנה בו שלטון בחסות בריטית ב־1881. ב־1942—1945 החזיקו היאפאנים בב׳ הצפונית ומשהוחזרה לבריטים נעשתה מושבת־כתר. א. י. בר.

בּוֹרְנֶאוֹל, ע״ע קַמְפוֹר.

בּוֹרְנְהוֹלְם (Bornholm), אי דאני בים הבאלטי; כ־39 ק״מ מחופי שוודיה הדרומיים. ארכו 38 ק״מ; רחבו 30 ק״מ; שטחו 582 קמ״ר; שיא גבהו 162 מ׳; מספר אוכלוסיו כ־48,000 (1953). האי הוא המשכה של הטבלה השוודית והוא דומה במבנה־אדמתו לטבלה זו ולא לשאר אייה של דאניה. שכבותיו בצפונו ובאמצעו מורכבות מגראניט, גנייס,

בורנהולם: כנסיית־מבצר מיה״ב
אגף־הבניין מימין הוא מזמן מאוחר יותר

צפַחות גבישיות, ובדרומו — מאבן־חול וגיר. איזור־החוף של ב׳ יפה לחקלאות, ואילו הפנים אינו מתאים אלא למרעה. התושבים, שלשונם היא דאנית, מתפרנסים מעבודת־אדמה, מדיג, מחציבה של אבני־גראניט (לבניין ולריצוף־רחובות בדאניה) וקאולין (לתעשיית החרסינה בדאניה). יש בב׳ גם מכרה־פחם קטן. בקיץ באים לב׳ תיירים מרובים. עיר־הבירה רֶנה (Rōne; כ־12,000 תושבים) שוכנת בחוף המערבי. —האי נקרא בתקופת הנורמאנים בשם בּורגונדאר הוֹלם ושימש קן לוויקינגים. במאה ה־11 התנצרו תושבי־ב׳ והאי היה כפוף למרות המדינית של הארכיהגמון של לונד שבדרום שוודיה. ב־1522 עבר לידי המלך הדאני, ששלט אז גם בשוודיה, ומאז, חוץ מבתקופות קצרות, נשאר האי ברשותה של דאניה.

בּוֹרְנוּ (Bornu), אחת מן הפרובינציות בחבל הצפוני (Northern Region) שבחסותה של בריטניה בניגֶריה; ממערב לימת־צ׳אד שבלב אפריקה; כוללת גם חלק מארץ־הנאמנות הבריטית קַמֶרוּן. שטחה כ־118,500 קמ״ר ומספר תו־שביה (1931) כ־1,045,000; מזה כ־13,300 קמ״ר ו־185,000 נפש בתחום הנאמנות. הגדול והחשוב בעמי ב׳ הם הקאנורי — כושים מעורבים במקצת בבֶּרבֶּרים (טוּארג). בגליל, שבו נמצאת העיר קוקאווה (קוּקה), יושבים השוּבַה, ערבים מעורבים בכושים, שבאו לב׳ במאה ה־17 מן הצחרה המזרחנית ושהם עד היום דוברי ערבית. הקאנוּרי התקדמו מבחינה תרבותית וכלכלית יותר משאר שבטי ב׳, הגיעו לאמידות ואיבדו את כָּשרם הצבאי (במאה ה־18). השוּבַה ושבטים קטנים אחדים עדיין מעמידים פרשים־לוחמים מצויינים. בירת ב׳ מ־1908 ואילך היא מיידוגורי, כ־110 ק״מ דרומית לימת־צ׳אד. קוקאווה, הקרובה לימה, היתה בירת השלטון במאה ה־19. דיקוּוה, כיום בתחום הנאמנות, היתה בירתו של רַבַּה (ע׳ להלן).

ב׳ היתה אחת מן הממלכות הקדומות בחבל ימת־צ׳אד. הידיעות הראשונות על ב׳ הן מן המאה ה־9 לסה״נ. השושלת של בית־סֵף, שהיתה ממוצא בֶּרבֶּרי ושעלתה אז לגדולה בארץ קאנֶם שממזרח לצ׳אד, הטילה את מרותה על שבטי־כושים בב׳. שושלת זו, שנתאסלמה במאה ה־10 או ה־11, הפיצה את האסלאם גם בב׳. מתגרת שבטי־בּוּלַאלַה הוכרחו בני בית־סֵף בסוף המאה ה־14 לברוח מקאנֶם אל עבר־הימה מערבה, במקום שיסדו את העיר בִּירְני (כ־150 ק״מ ממערב לימה). לאחר זמן עלה בידם להשתלט על הבוּלַאלַה, אבל שוב לא ישבו במזרח וב׳ נעשתה מרכז שלטונם וסחרם. עד סוף המאה ה־19 היו שיירותיהם יוצאות לטריפולי, ומשפחות־סוחרים מטריפולי שנתיישבו בב׳ קיימו קשרי־מסחר עם קרוביהן בעיר־מוֹצאם. לב׳ היו חוזים עם ראשי־שבטים בצחרה והשיירות יכלו לעבור במדבר לבטח. מב׳ היו נשלחים לחופי הים התיכון עבדים (עד ביטולו בפועל של סחר־העבדים בשליש האחרון של המאה ה־19), שנהב, נוצות בנות־יענה, עפרות־זהב; מחופי הים התיכון היו מביאים לב׳ אריגים, כלים, רובים ואבק־שריפה; מב׳ יצאו גם שיירות של עולי־רגל לחג׳אז. הודות לקשריה הקבועים אל העולם הערבי נעשתה ב׳ גם מרכז תרבותי־מוסלמי, והתיירים האירופיים מצאו בה מלומדים, שהגו בספרי־פילוסופיה וידעו אף את כתבי אריסטו בתרגום ערבי. הקאנורי התייחסו בסבלנות לסיירים האירופיים.

ב־1808 נפלה ב׳ בידיהם של שבטי־פוּלבֶּה, שבאו מארץ סוקוטו שממערב לב׳. בית־סֵף, שנתנוון במרוצת־הזמן, שוב לא יכול היה לעמוד בפני הכובשים, אבל לב׳ קם מושיע מקאנֶם בשם פַּקִיה מוחמד אֶל אַמִין אל קאנֶמי. יליד נַאוּת־פֶּזַאן. הוא כאילו החזיר את השולטן הסֵּפאי אל כסאו, אך בפועל החזיק הוא עצמו ברסן־השלטון בעיר קוקאווה שייסד. הוא מת ב־1835 ובנו עוּמַר, שירש את מקומו, ביטל את מלכות־הצללים של בית־סֵף. ב־1893 גורשה השושלת החדשה מב׳ על־ידי רַבַּה, ראש־גדוד מן הסודאן המצרי, שנתמחה במלחמות־שוד בשירותו של זוּבֵיר. שודד וסוחר־עבדים מפורסם, והגיע עם גדודו לחבל־הצ׳אד, במקום שייסד במשך זמן קצר ממלכה מוסלמית גדולה. הוא בחר בדִיקוּוה שמדרום לימת־צ׳אד כעיר־הבירה שלו. ב־1900 נפל רַבַּה בקרב עם הצרפתים וממלכתו נתחלקה בין צרפת, בריטניה וגרמניה.

רובה של ב׳ נכלל בארצות־החסות של בריטניה בניגריה, ועליה סופח בשנת 1919 חבל, שהיה בידי הגרמנים ונמסר לבריטים ב1919 כארץ־מאנדאט וב1945 — כארץ־נאמנות. הבריטים החזירו את שלטון־הצללים של השולטן המוסלמי לישנו.

א. י. בר.

בּוֹרְנְמוּת (Bournemouth), עיר־מרגוע ועיר־רחצה על חופה של תעלת־לאמאנש באנגליה הדרומית; כ40 ק״מ דרומית־מערבית לסאותאמטון וכ170 ק״מ באותו כיוון מלונדון. מספר תושביה כ145,000 (1951). קודם הכיבוש הרומי (50 לפסה״נ) היתה ב׳ אחד מנמלי־התעלה החשובים של בריטניה. אח״כ נתמעטה חשיבותה ועד אמצע המאה ה19 לא היתה אלא כפר־דייגים קטן. מאז ואילך גדלה במהירות מרובה הודות לתנאי־אקלימה הנוחים וכן הודות לסביבתה הנאה: גבעות מכוסות ארנים, שפת־ים שטוחה מכוסה חול, וים נוח לרחצה. בנייניה תוכננו לצרכי מרגוע, הבראה ושעשועים. בשנת 1855 הוקם בה בית־הבראה לחולי־שחפת. ב1861 הותקן בה רציף למטיילים על שפת־הים, שהוארך אח״כ עד 5 ק״מ; ב1870 חוברה ב׳ לרשת מסה״ב של אנגליה, ומאז היא משמשת מקום־נופש לסופי־שבועות לתושביהם של כרכי התעשיה והמסחר שבאנגליה הדרומית והתיכונה. במלחמת־העולם II ניזוקה ב׳ קשה בהפצצותיהם של הגרמנים. בב׳ יש קהילה יהודית, שמונה כ1,500 נפש. חלק מבני־הקהילה קשור בבית־הכנסת האורתודוכסי, שנוסד ב1905, וחלק אחר בביהכ״נ הרפורמי, שנוסד ב1947.

בּוֹרְנְשְׁטֵין, חַיִּים יְחִיאֵל (תר״ה/1845, קוז׳ניץ, פולניה — תרפ״ח/1928, וארשה), מחשובי החוקרים בתולדות הלוח העברי. מ1885 ואילך שימש ב׳ מזכיר בית־הכנסת של „המתקדמים״ (ברחוב טלומאצקה) בווארשה. בזקנותו נתעוור.

ידיעותיו של ב׳ בתחומי הכרונולוגיה, ההיסטוריה והחשבון המאתמאטי הכשירו אותו לסלול דרכים חדשות בחקר התפתחותו של הלוח העברי. הוא נסתייע בכך ע״י כמה תעודות, שנמצאו ב„גניזה״ של מצרים ושעמד ראשון על חשיבותן. דעתו המהפכנית היתה, שפרטי הלוח העברי, על המחזור הקטן (של י״ט שנה) ועל חשבון המולדות שבו, תוקנו ונתקבלו רק בין אמצע המאה ה8 ואמצע המאה ה9 לסה״נ, ולא בתקופת האמוראים, בימיו של הלל השני (ע״ע), כפי שהיה מקובל לחשוב עד זמנו. ועל אחת כמה וכמה — לא במאה ה1 לסה״נ, כדעתו של גדול הכרונולוגים הגרמניים, פ. ב. גינצל. חשובי חיבוריו של ב׳ בתורת־הלוח ובכרונולוגיה, שרובם נתפרסם בכתבי־עת, הם: 1) מחלוקת רב סעדיה גאון ובן מאיר בקביעת שנות ד״א תרפ״ב—תרפ״ד, וארשה, תרס״ד; נתפרסם גם ב„ספר היובל לכב׳ נ. סאקאלאוו״; 2) פרשת העבור, „הכרם״, תרמ״ח; 3) תאריכי ישראל, „התקופה״, ח׳ וט׳; 4) חשבון שמטים ויובלות, „התקופה״, י״א; 5) התקופות והתפתחותן, וארשה, תרפ״ח (גם בספר־הזכרון לש״א פוזנאנסקי); 6) מאמר חקרי עולמים, וארשה, תרפ״ז; 7) פליטה מני קדם, במאסף „זכרון לאברהם אליהו [הרכבי]״; 8) דברי ימי העבור האחרונים, „התקופה״ י״ד־ט״ו, ועוד.

ב„האסיף״ (כרך ג׳) פירסם ב׳ הערות־ביקורת על הוצאת מדרש תנחומא לשלמה בובר (ע״ע), ובספרו של מרדכי טייטלבוים „הרב מלאדי ומפלגת חב״ד״ (וארשה, תר״ע) כלול פרק משלו על ידיעותיו של ר׳ שניאור זלמן מלאדי בהנדסה, תכונה וטבע. ב׳ פירסם גם מאמרים על נושאים שונים בכתבי־עת לועזיים ותירגם לעברית כמה יצירות־מופת של הספרות העולמית, ביניהן את „האמלט״ לשיקספיר ואת „פאריס״ (Farys) של מיצקביץ׳.

נ. סוקולוב, ספר זכרון, וארשה 1889; נ. סוקולוב, אישים, תרצ״ה, ב׳, 101–143; הספרות היפה בעברית, ירושלים תרפ״ז; מבוא (מאת א. א. עקביא) לספרו של צבי הירש יפה: קורות חשבון העבור (ירושלים תרצ״א).

א. ה. פ.

בּוּרְסָה (Bursa), עיר בצפון־מזרחה של אנאטוליה, במרחק של כ30 ק״מ מים־מארמארה ושל כ85 ק״מ מקושטה; בירת מחוז (איל) הנקרא על שמה (500,000 תוש׳). מספר־תושביה כ100,000 (1953). עד 1932 היה שמה ברוסה ובימי־קדם נקראה פרוסה.

ב׳ יושבת בבקעה פוריה בגובה של 150 מ׳ מעל פני־הים, לרגליו הצפוניות של הר־אולו (אולו־דאג, 2,400 מ׳, והוא האולימפוס המיסי). מחוז־ב׳ מגדל דגנים, אורז, ירקות, טאבאק, עצי־פרי שונים, וביחוד אגוזים תורכיים, קאסטאניות ותות, שמשמש להזנתם של תולעי־משי. ב׳ היא החשוב במרכזי־המשי שבתורכיה ויש בה גם סוגים אחרים של תעשיית־טכסטיל. כן מצטיין המחוז בחלבנות ובייצור צמר (של כבשי־מרינו). לשוקי־קושטה מובאים יום־יום מב׳ הרבה מתוצרת השדה והרפת של המחוז. — באולו־דאג חוצבים כרום בכמויות ניכרות. בכמויות מועטות יותר מפיקים ממחוז־ב׳ גם מאנגאן, נחושת, ברזל, כספית ופחם חום. — מעיינות־הרפואה החמים שבב׳ (המכילים גפרית וברזל) הם המצויינים ביותר שבתורכיה. הודות להם, וכן לאקלימה הנוח של ב׳ בחורף, ליפי סביבתה ולבניינים ההיסטוריים שבה היא משמשת נווה מרפא ומרגוע בחורף, ותיירים נמשכים אליה כל ימות־השנה. היא מחוברת במס״ב לנמל־מודאניה שעל חוף ים מארמארה, בקווי־אויר עם קושטה ואנקארה ובכבישים עם כל חלקי אנאטוליה. התושבים הם ברובם המכריע תורכים והשאר — יהודים.

היסטוריה. ב׳ (בשם פרוסה) נוסדה בתחילת המאה ה2 לפסה״נ על־ידי מלך ביתיניה, פרוסיאס I, בעצתו של חניבעל, ושימשה לו כעיר־בירה. בימי־קדם כבר היתה ב׳ מפורסמת במעיינותיה. ראשית תעשיית־המשי בב׳ נעוצה במאה ה6, כשהגיעו לראשונה ביצים של תולעי־המשי לקיסרות הביזאנטית. במאה ה11 כבשו את ב׳ התורכים הסלג׳וקיים, אך הצלבנים הוציאו אותה מידם (1097) והחזירו אותה לביזאנטיון. ב1326 כבש את ב׳ השולטן התורכי העותומני אורחאן, שקבע בה את מושבו וקבר בה את אביו עותמן, שמת ימים מועטים אחר הכיבוש. גם לאחר שכבשו התורכים את אדירנה (1361) ועשו אותה לעיר־בירתם, חיבבו השולטנים את ב׳, הקימו בה מסגדי־פאר וקבעו בה את מקומות־קבריהם (עד 1481). מכאן הבניינים הנאים שבב׳. בסוף המאה ה14 נאמד מספרם של תושבי־ב׳ ב200,000. ב1401 החריב את העיר טימורלנק; ב1607 הרס אותה המורד קאלנדרוגלו. ב1855 ניזוקה ב׳ קשה ברעש. ב1779 היו בה כ50,000 תושבים, מהם כ2,000 ארמנים וב2,000 יוונים. עם המכאניזציה, שבאה בתעשיית־המשי במחצה השניה של המאה ה19, התחילה לב׳ שוב תקופת־גידול. ב1890 היו בה יותר מ76,000 נפש, מהם כ8,000 ארמנים וכ5,000 יוונים.

בקיץ 1920 כבשו את ב' היוונים; אחר שנתיים נכבשה ע"י מוסטפה כמאל (אח"כ אטאטורק) והיוונים והארמנים גורשו מן העיר. צבאותיו של מוחמד VI, אחרון השולטנים התורכיים, ניסו להוציאה מידי מוסטפה כמאל, אך הדבר לא עלה בידם.

א. י. בר.

היהודים בב'. על היהודים בב' בתקופה העתיקה ע"ע ביתיניה.

על ישוב יהודי בב' בתקופה הביזאנטית מעידות שבע כתובות עבריות מ820. יהודי־ב' היו רומאניוֹטים ודיברו יוונית. עם כיבושה של ב' ע"י התורכים נתרוקנה העיר מתושביה, אך היהודים חזרו אליה לאחר זמן קצר. גולי־ספרד נזכרים לראשונה כתושבי־העיר במחצה הראשונה של המאה ה16 והיהודים הרומאניוֹטים נתבוללו בתוכם. יהודי־ב' היו דרים בשכונה מיוחדת, שבה הוסיפו לשבת עד הזמן האחרון. משלושת בתי־הכנסיות שבעיר, ביהכ"נ „עץ־חיים", הדומה למסגד, הוא העתיק ביותר, ואילו האחרים („גירוש" ו„מאיור") הם מן התקופה שאחר גירוש ספרד. שלושת בתי־כנסת אלה היו מחלקים ביניהם את ה„הראג'" (כרגא, מס־הגולגולת), שהוטל על הקהילה מטעם השלטונות. הערכת הרכוש היתה נעשית אחת לשלוש שנים. לרבנים היתה ניתנת הנחה של 25% בתשלום־המס.

רבניה של הקהילה במאות ה15 וה16 היו ר' יעקב טאייטאצאק ור' יוסף בנבנשתי, בעל „יבול יוסף" ו„בצל הכסף". ב1667 בא לב' נתן העזתי, אך מחמת החרם, שהוטל עליו כאן, והחשש שיִמסר לשלטונות, עזב בבהלה את העיר. במאה ה17 ישבו בב' המשורר ר' יוסף אבן מובחר, שר' ישראל נאג'ארה הקדיש לו את שיריו הראשונים, ור' יוסף גאנזו, שטופס מקובץ־שיריו נמצא בספריה של בית־המדרש לרבנים בניו־יורק.

יהודי־ב' עוסקים בעיקר ביבוא וביצוא של עורות, ביצים, שומשמים, תבואה, משי. יש בהם גם בעלי־מלאכה.

במחצה השניה של המאה ה17 ישבו בב' 1,200 יהודים; ב1892—1899 מנו יהודי־ב' כ3,000, לפני מלחמת־העולם I — כ3,500 נפש וב1927 ירד מספרם עד כדי 1,865 (משום ההגירה של הרבה מהם לאמריקה הדרומית). ב1931 חזר ועלה מספרם עד 2,600, וב1939 היו בב' 2,400 יהודים. כיום אין קהילת־ב' מונה אלא כ120 משפחות (כ600 נפש) בלבד.

ש. רוזאניס, דברי ימי ישראל בתוגרמה, א', תר"ץ; הנ"ל, קורות היהודים בתורקיה וארצות הקדם, ב'–ה', תרצ"ד–ה; תרצ"ז–ח'; ו' תש"ה; A. Galante, *Histoire des Juifs d'Anatolie*, 1939; id., *Appendice a L'Histoire des Juifs d'Anatolie*, 1948.

ש. מ.

בּוּרְסָה, שוק למסחר בנכסים ניתנים לייצוג. ב„שוק" מתכוונים במדע־הכלכלה למקום ממשי או מופשט, שבו נפגשים ההצע והביקוש של נכסים שונים. כך מדברים, למשל על שוק־עבדים, שוק־עבודה, שוק־דירות ושוק של ניירות־ערך. אולם מאחר שהנכסים הם ברובם שונים זה מזה (בית אחד אינו שקול כנגד השני, פועל אחד מייצר יותר מן השני, בגד אחד שונה מן השני, ובד'), הם ניתנים עפ"ר לחליפים, אך לא לייצוג. רק מספר מוגבל של נכסים הם זהים בהחלט, ומשום כך הם יכולים לבוא זה במקומו של זה, כלומר — ניתנים לייצוג. על נכסים אלה נמנים, קודם כל, ניירות־הערך. למשל, במלווה של מדינה בסך של מיליון ל"י, שהוא מחולק ל10,000 אגרות של —.100 ל"י כ"א, שוות כל האיגרות בערכן, והוא הדין לגבי 100,000 מניות בנות —.1 ל"י כ"א, שהוצאו ע"י איזו חברה. זוהי סיבת־הדבר, שניירות־ערך מתאימים במיוחד למסחר בב', ועל־כן כשהמדובר הוא בב' מתכוונים, קודם כל, לב' של ניירות־ערך. מלבד ניירות־הערך קיימות גם סחורות מסויימות אחרות, סטאנדארדיות ומיוצרות ייצור המוני, שאף הן משמשות, מסיבה זו, בנכסים ניתנים לייצוג. לסחורות אלו שייכים סוגים מסויימים של תבואה, כותנה ומתכת. משום כך קיימות ליד הב" של ניירות־ערך גם ב" של סחורות.

בתקופה העתיקה כבר ידועה היתה הב' (אמנם בצורה פרימיטיווית) הן ביוון והן ברומי. ביה"ב השתמשו איגודי־האומנים במעין ב', ובסופה של תקופה זו אף נוצר השם ב': מקורו הראשון היה בשלט של משפחת ואן דר בּוּרְסָה (Burse) מבריגה, שבו היו מתוארים שלושה שקיקי־כסף (בצרפ' bourse). ואולם הנכס הניתן לייצוג הוא במידה מרובה המצאה של המאות האחרונות, וראשית קיומה של הב' במובן המודרני נעוצה בתקופת ההתגברות של גיוס־ההון. באמצע המאה ה18 עדיין היו המתווכים בניירות־ערך בלונדון, למשל, נפגשים בב' המלכותית (Royal Exchange) או בבתי־קפה. רק בשנת 1773 עברו למקום משלהם, שממנו נתפתחה לאחר זמן קצר הב' של ניירות־ערך (Stock Exchange). עוד קודם לכן היו מתקיימות באמסטרדאם אסיפות קבועות לשם עסקי־ב'. בניו־יורק הוקם שוק של ניירות־ערך בתקופה קדומה־ביחס, כתוצאה מן הקשיים הכספיים, שאה"ב עמדו בפניהם. בית־הנבחרים של אה"ב החליט עוד בישיבתו הראשונה (1789) על הוצאת אגרות־מלווה בסך של 80 מיליון דולאר, בעיקר כדי לייצב את חובות־המלחמה קצרי־המועד. הקהל היה מוכן לקנות איגרות אלו בתנאי שיוקם שוק, שבו תהא אפשרות לחזור ולמכרן. המתווכים בניירות־ערך היו נפגשים משום כך יום־יום תחת עץ עתיק בוולסטריט — לא רחוק מן המקום, שבו נמצא כיום הבניין הענקי של הב' הניו־יורקית.

תפקידיה של הב'; התועלת והנזק הכרוכים בפעולתה. — התפקידים הכלכליים, שמילאו ועדיין ממלאות הב" לניירות־ערך, הם בעלי חשיבות מרובה ביותר. אין לצייר את התפתחותו של המשק המודרני, ושל המשק הכספי של המדינה בכללו, בלא השתתפותה המכרעת של הב'. הרכבות והתעשיה הכבדה נבנו במהירות אך ורק הודות לעזרתה, שהרי את הכספים הדרושים אפשר היה להשיג רק ע"י שיתוף של חוגים רחבים ביותר: של בעלי־חסכונות, בעלי־הון קטנים ורודפי־בצע. התקווה לרווחים קלים — שלא תמיד היתה מוצדקת — משכה אל הב' במידה גוברת והולכת ספסרים מקצועיים ובלתי־מקצועיים. בדרך זו „עיכלה" הב' את ניירות־הערך „עיכול" מוקדם.

המהפכה התעשיינית, מצד אחד, והתפקידים הכבירים והחדשים, שהוטלו על המדינות חסרות־הכספים, מצד שני, דרשו סכומים ענקיים. בתקופות קודמות לזו אפשר היה להשיג את האמצעים הדרושים מתוך חסכונותיהם של בעלי־המפעלים עצמם, אך עכשיו — כשהיה צורך לבנות בבת אחת מסילות־ברזל לאורך של מאות או אלפי ק"מ, או להכניס לשימוש כללי אמצאות חדשות, כגון בתחום החשמל — מה שהצריך השקעות עצומות — שוב לא היתה אפשרות כזו קיימת אלא לעיתים רחוקות בלבד. את מקומו של בעל־

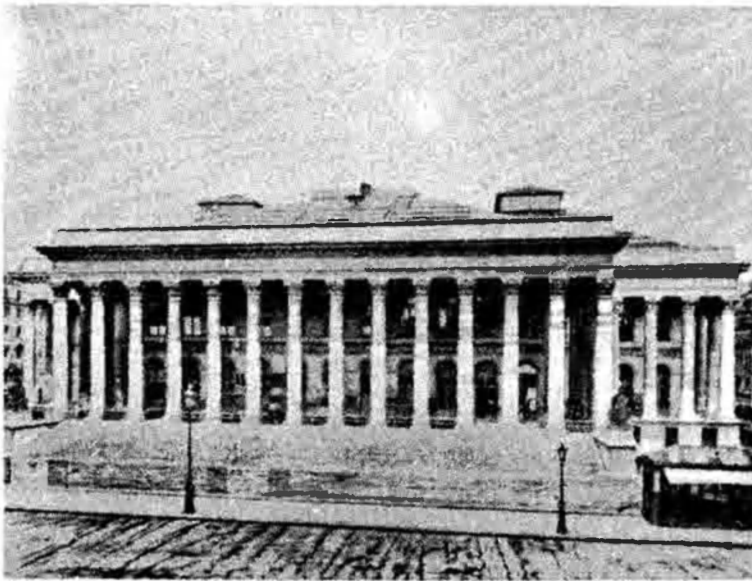
המפעל הפרטי מן הסוג הישן מילאו עכשיו חברות־מניות או — כפי שהצרפתים קוראים להן — חברות „אנונימיות" (Sociétés Anonymes). החשיבות של הב' הלכה וגברה עם גידולן וריבויין של חברות־מניות חדשות אלו ועם עליית חובותיהן של המדינות, שבעלי־הון פרטיים שוב אי־אפשר היה להם לשאת בעולם. קיצורו של דבר: התחיל גיוס־ההון, ומכשירו ההכרחי היתה הב'.

חשיבותה של הב' בלטה ביחוד בעש־רות־השנים הראשונות של התפתחות זו, כשהיה צורך חיוני ליצור, במידה מסויימת, יש מאין. במידה שגדל הונה של התעשיה, בה במידה פחתה תלותה בהון של המוסדות הכספיים ובב'. כי המימון העצמי איפשר התרחבות ניכרת של המפעלים בלא להז־דקק לשוק הכספים, כלומר לב'. התפתחות זו מסברת במידה מרובה את דחיקת רג־ליהם המודרגת של שליטי־הב' ע"י שליטי־התעשיה. מרכז־הכובד של ההשפעה הכלכלית, ועמה גם של ההשפעה המדי־נית, עבר באה"ב מוולסטריט לבתי־החרושת של פיטסבורג ולשדות־הנפט של טכסאס, ובאנגליה — מן ה„סיטי" של לונדון למשרדי „התעשיות הכימיות הממלכתיות" ולחברת־הנפט הפרסית. למרות כן ממלאת הב' אף כיום תפקיד עצום, ביחוד במדינות צעירות, שבהן התעשיה המתפתחת רעבה מאוד להון.

לעומת התועלת המרובה הכרוכה בפעולת הב' יש לציין גם את הנזקים, שהיא גורמת. קודם כל, מגרות העליה והירידה של השערים, וכן התקוה לרווחים בלא השקעת־עבודה, את יצר־המשחק של בני־האדם, ולא אחת אירע הדבר, שהשקעת־הון בריאה בוטלה (כולה או מקצתה) לטובת השקעות מוטלות בספק. מתוך כך נהרסו הרבה בני־אדם מבחינה כלכלית. ביחוד אירע הדבר לפעמים קרובות כשהיתה קיימת האפשרות לרכוש ניירות־ערך תמורת השקעה קטנה. עד לפני זמן קצר־ביחס מותר היה בכמה ב' לרכוש מניות בהשקעה של 10—20% מערכן; אם ירד אח"כ השער בשיעור של השקעה זו, והמספסר לא יכול היה למלא את החסר, היו הניירות שרכש נמכרים — בניגוד לרצונו — במחיר הנמוך ביותר של אותו יום.

כשתאוות־הספסרות מתפשטת על אומה שלמה, עשוי שינוי לרעה בתנאי־הב' להשפיע השפעה הרסנית לא רק על המספסרים, אלא גם על האומה — ולפעמים על האנושות — כולה. כך, למשל, שימשה התמוטטותה של הב' הניו־יורקית בסתיו 1929 גורם מכריע למשבר האמריקני ולמשבר העולמי, שבא בעקבותיו.

הספסרות הפרועה אינה הפגע היחיד של ב' בלתי־מאורגנת, שאין עליה פיקוח. מחוסרי־מצפון השתמשו מאז ומתמיד במכשיר זה כדי להתעשר — בדרכי אונאה — על חשבונם של אחרים. אחת מדרכים אלו היא הפצת שמועות־שוא על הפסדים או רווחים גדולים של חברה רשומה בב'. ביחוד פועלות בכיוון זה שמועות כוזבות על גילויים של אוצרות־טבע (זהב, נפט, וכו'), שגורמות לקניית־בהלה של מניות מחוסרות־ערך.

בניין הבורסה של פאריס, הוקם ב־1808 ע"י א. ת. ברוניאר (Brongniard)

הפיקוח על הב' ודרכי־פעולתה בזמננו. כדי למנוע או לצמצם את ליקויי־הב' ננקטו בהדרגה הצעדים הבאים:

1) הותר לרשום ניירות־ערך בב' רק לאחר שנבדקו בדיקה קפדנית ע"י ועדה מיוחדת. בתנאים אלה הוכרחו החברות הנוגעות בדבר להמציא לוועדה ידיעות ברורות על מצבן הכספי, וכך נמנע מהן לבצע עיסקות מוטלות בספק לרעתו של הקהל הרחב.

2) החברות, שניירות־הערך שלהן נרשמו בב', גם נתחייבו לפרסם במועדים קבועים דו"ח על מצבן הכספי. דבר זה נעשה כדי להגן על הבעלים והקונים של ניירות־ערך מפני הפתעות בלתי־נעימות, ולמנוע את האפשרות, שרק בני־אדם מועטים, שהם קשורים בהנהלתן של החברות הנז־כרות, ידעו את מצבן וינצלו ידיעות אלו לטובתם ולרעתו של הציבור בכללו.

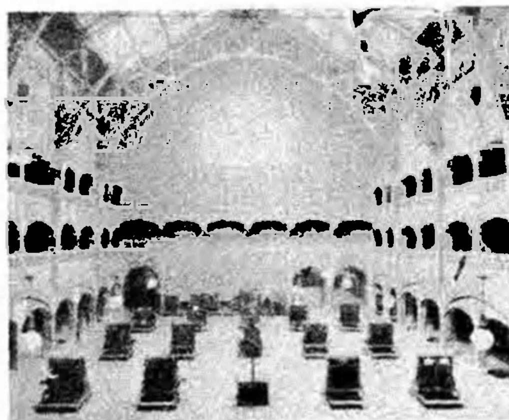
3) המסחר בניירות־ערך על יסוד תשלומים חלקיים צומצם בהדרגה או נאסר בהחלט, וע"י כך צומצמה במידה ניכרת גם האפשרות של הפסדים ע"י קלי־הדעת והבלתי־מנוסים.

4) מוסדות־הב' הגבירו את הפיקוח על חבריהם; הוקמו בתי־דין של כבוד, שניתנה להם הסמכות לנקוט בצעדים משמעתיים במקרים של עבירות מצד חברי־הב', ואף לגרש עוברי עבירה מן הב' לזמנים מוגבלים או לתמיד. — נוסף על צעדים אלה משמש כאמצעי־מגן חשוב נגד שימוש לרעה בפעולותיה של הב' שירות־הידיעות בענייני־כספים, שמס־פקת עיתונות מקצועית בקיאה ובלתי־תלויה.

כל האמצעים הללו צימצמו במידה ניכרת את ליקוייה של הב', וע"י כך הבליטו עוד יותר את תפקידיה החיוביים המרובים.

המסחר בניירות־ערך מבוצע כמעט בכל הב' על־ידי מתווכים מקצועיים; תפקידם של מתווכים אלה הוא לבצע את ההוראות בנוגע לקניות ולמכירות, שהם מקבלים מן המשקיעים—תכופות באמצעותם של באנקים. צורה אחרונה זו מקובלת בעיקר במקומות, שבהם אין הבאנקים משתתפים באופן ישיר במסחר־הב' או אינם חברים בעלי זכויות שלמות

בב׳. הוא הדין, למשל, בלונדון ובניו־יורק, שבהן רשאים לסחור בב׳ רק יחידים, ולא חברות. מתפקידו של המתווך הוא למצוא את השותף־שכנגד, העלול להביא את התועלת המרובה ביותר. כדי להקל על השגחה של תכלית זו הקצו בב״ הגדולות מקום מיוחד למעוניינים בסחורה כלשהי — כגון באגרות־מדינה, במניות־זהב, בניירות־ערך של חברות־נפט ובמניות תעשייניות. — בב׳ של לונדון פועלים בצד

האולם הראשי, עם דוכני־המתווכים, בבניין־הבורסה החדש של אמסטרדאם (נבנה ע״י ה. פ. ברלאז׳ ב1898—1903)

המתווכים, שהם סוכנים בלבד, גם ה„עוסקים בניירות־ערך" (jobbers). בניגוד למתווך בניירות־ערך עושה ה„עוסק" עיסקות עצמאיות: הוא מציע מחיר, שבו הוא מוכן לקנות או למכור על חשבונו ניירות־ערך מסויימים, וע״י כך הוא מאפשר למשקיעים לבצע עיסקות גם בשעה שאין שותף־שכנגד מתוך הקהל. ההפרש, הקיים במקרים אלה בין מחירי הקניה והמכירה, מהווה את הרווח של ה„עוסק". הפרש זה הוא מועט בניירות־ערך, שהביקוש שלהם הוא גדול — ניירות „אקטיוויים" —, והוא מרובה בניירות, שהביקוש שלהם הוא מצומצם — ניירות „בלתי־אקטיוויים". בב״, שבהן אין „עוסקים" מקצועיים מצויים, אין זה מן הנמנע שבמשך ימים או שבועות לא תבוצע שום מכירה (בעיקר של ניירות־ערך שניים במעלה). אולם עפ״ר נוטלים לידם הספסרים המקצועיים את העיסקות מסוג זה, אם יש להם תקווה לקנות ניירות אלה בזול או למכור אותם ביוקר. — בכמה ב״, ובעיקר בקטנות שבהן, קיים „שוק אחיד", — כלומר, בכל ישיבת־ב׳ נקבע שער אחד ויחיד לכל נייר־ערך. לעומת זה נרשמת ברוב הב״ הגדולות, כגון בניו־יורק או בלונדון, כל עיסקה ועיסקה, ומשום־כך עלולות לחול אף במשך יום אחד תנודות ניכרות במחירו של אותו נייר־ערך. — בקביעת מועדי המסירה של ניירות־הערך, שבהם נעשות עיסקות, מבחינים בין שני עקרונות: עיסקות מיידיות ו„עיסקות מועד" — כלומר, מסירתם של ניירות־הערך במועד שנקבע מראש, בדרך כלל באמצע החודש או בסופו. בניו־יורק, למשל, נוהגים רק לפי השיטה הראשונה, ואילו בלונדון לפי האחרונה; כן יש ב״, שבהן נהוגות שתי השיטות הללו כאחת.

ביחס שבין המדינה והב׳ קיים הבדל גדול בארצות השונות. הממשלות ביבשת־אירופה הטילו מאז ומתמיד פיקוח חמור הרבה יותר על פעולות הב׳ מן הממשלות של אנגליה ואה״ב. סיבת־הדבר: הארצות של יבשת־אירופה כבר נוטות היו בתקופה קדומה־ביחס לשיטה של פיקוח ממלכתי, בעוד שבארצות האנגלו־סאכסיות היתה רווחת מסורת ליבראלית יותר. בשתי הקצוות עמדו (ועומדות, כנראה, אף כיום) הב״ הגרמניות מצד אחד והב׳ האנגלית מצד שני. בגרמניה היתה הממשלה נותנת — מסוף המאה ה19 ואילך — סמכויות רחבות של פיקוח על חוקתה של הב׳ ועל העיסקות, שהיו נעשות בה, לממונה מיוחד, שפעל בשמה, והמתווכים בניירות־ערך היו מושבעים ע״י השלטונות. לעומת זה היתה הב׳ הלונדונית נוהגת לכנות את עצמה „מועדון פרטי", ואף הקפידה על האכסקלוסיוויות של מועדון זה. בפאריס היתה לב׳ עמדת־ביניים. גם הב׳ של ניו־יורק שמרה על אפיה החפשי עד היום, אך עם זה בודקת שם כיום רשות פדראלית את ההוצאה של ניירות־ערך בדיקה חמורה ביותר.

הצעירה שבב״ בעולם, זו שבתל־אביב, הלכה בנידון זה בעקבות הב׳ הלונדונית: היא עומדת ברשות עצמה וקובעת את חוקיה באופן עצמאי, הן ביחס למסחר הסדיר והן ביחס לרישומם של ניירות־ערך חדשים; עד עכשיו לא התערבה המדינה בפעולתה.

סוגים של ב״. — את הב״ לניירות־ערך אפשר לחלק ל3 סוגים עיקריים: ב״ בינלאומיות, לאומיות ומקומיות.

הב׳ הבינלאומית ביותר היתה עד מלחמת־העולם II זו של לונדון, ולמרות צימצום־פעולותיה מחמת התרוששותה הניכרת של אנגליה ומחמת החזרתם של הרבה ניירות־ערך לארצות־מוצאם, קיים בה אף כיום מסחר נרחב ביותר בניירות־ערך מארצות־חוץ מרובות. מן הב״ שביבשת־אירופה מוסיפה זו של אמסטרדאם לקיים במידה מסויימת את מסרתה הבינלאומית העתיקה; והוא הדין גם בב׳ של פאריס.

בין הב״ הלאומיות כבשה לעצמה הב׳ של ניו־יורק את המקום הראשון. כאן מתקיים מסחר בניירות־ערך מכל חלקי אה״ב. מתוך עמדת־המפתח, שיש לכלכלה האמריקנית בעולם, וגם מתוך תאוות־הספסרות של הרבה אמריקנים, מסתבר מעמדה המיוחד של בורסת־„וולסטריט", שהוא חשוב לא רק לגבי אה״ב בלבד: בתנודות של ניירות־הערך הרשומים בה מעיינות יום־יום מערכות־העיתונים והממשלות של רוב מדינות העולם כבמודד לסיכויי העסקים. עם התרחבותה של השקעת ההון האמריקני בארצות־חוץ נעשית הב׳ של ניו־יורק גם שוק בינלאומי. — לב׳ של פאריס יש חשיבות מרובה לגבי צרפת; הב׳ של ברלין מילאה עד 1945 תפקיד דומה בשביל גרמניה, אך כתוצאה ממצבה הפוליטי המיוחד של ברלין כיום עבר תפקיד זה לפראנקפורט ע״נ מיין, המתחרה הוותיקה שלה.

נוסף לב״ הלאומיות הללו קיימים בכל הארצות הגדולות גם שווקים, שבהם מתנהל בעיקר מסחר בניירות־ערך בעלי חשיבות מקומית, ביחוד בניירות־ערך של חברות קטנות־ביחס. ב״ מקומיות כאלו מצויות באה״ב, אנגליה, צרפת, גרמניה, ועוד.

הב׳ התל־אביבית נפתחה באופן רשמי ב1.1.1954 כיורשתה של „לשכת הסילוקין לניירות־ערך", שמתפקידה היה לרכוש ניסיון לצרכי פתיחתה של ב׳ ממש. במדינה צעירה ושואפת להתקדמות כישראל ממלאת הב׳ תפקיד חשוב ביותר. שהרי בניגוד למדינות מבוססות מבחינה כל־כלית, בעלות תעשיה מפותחת ובעלות אפשרויות של מימון עצמי (עי׳ למעלה), יש לגייס בארץ את ההון הדרוש למפעלים גדולים ממקורות מרובים. הניסיון מלמד, שתפקיד זה

יכולה למלא בצורה הטובה ביותר ב׳ אחראית. ואולם נייר־הערך, וביחוד המניה, הוא מכשיר של קאפיטאליזם מפותח. ליוצאי מזרח־אירופה, אסיה ואפריקה, ואף לילידי־הארץ, אין מפני־כן יחס חיובי לרכישת ניירות־ערך: הם נוטים להשקעות מוחשות, כגון במגרשים ובתים. משום כך יש צורך בעבודה חלוצית סבלנית מצד הבאנקים הנוגעים בדבר כדי ליצור את מלאי ההון ולהזרים אותו למשק הזקוק למי־מון. ההצלחה תלויה ביכולתה של הב׳ להציע למשקיעים ניירות־ערך בטוחים ונושאי רווחים. — התחלתה של הב׳ התל־אביבית היא מעודדת; המחזור גדל במהירות — הן זה של ניירות־ערך פרטיים והן זה של מלוות־המדינה, ועובדה זו מושכת אל הב׳ במידה גדלה והולכת גם חוגים, שקודם לכן היו מתרחקים מהשקעות ממין זה.

היהודים בב׳. בספרות, וביחוד בספרות האנטישמית, מתוארת הב׳ לפרקים כמוסד יהודי. ואולם סקירה אוביֶקטי־ווית מגלה עובדות, שסותרות במידה מסויימת דעה זו: נראה, שפני־הדברים שונים בארצות שונות, אך בדרך כלל אפשר לומר, שחלקם של היהודים במסחר־הב׳ הוא ביחס ישיר לחלקם במשקיהן של הארצות השונות בכללם. בכל המקומות, שבהם שיגשגו כיתות פרוטסטאנטיות, כגון הפו־ריטאנים, הקאלוויניסטים והקויקרים, נטלו אלו לידן את ההנהגה במשק־הכספים המודרני; לעומת זה היו היהודים בעלי־היוזמה בעיקר במקומות, שבהם לא נמצאו כיתות כאלו. משום כך בלטו היהודים ביותר בב״ הגרמניות, כגון באותן של ברלין ופראנקפורט, וביחוד בב״ המזרחיות יותר, בתחומי הכנסיה הקאתולית, כגון בפראג, וינה ובודאפסט. ואילו בב״ השווייציות — של ז׳נווה ובאזל — שחשיבותן אינה מרובה, לא נמצאו אלא יהודים מועטים בלבד, ואף במרכזים חשובים ביותר, כמו לונדון או ניו־יורק, לא היה ליהודים בשום פנים משקל יָתֵר. ביחוד בולט הדבר כשמביאים בחשבון את העובדה, שקרוב ל־25% מתושבי ניו־יורק הם יהודים.

המקומות, שהשפעתו של הגורם היהודי היתה בעבר חזקה בהם ביותר, נמחקו ממפת־הב״ או מחמת השתלטותו של הקומוניזם או מפני שהיהודים גורשו מהם או הושמדו בהם ע״י הנאצים. משום כך בטלה ההשפעה הבולטת של היהודים בב׳ אף במקומות, שבהם היתה קיימת מתקופת האמאנציפאציה עד 1933; שהרי קודם האמאנציפאציה לא הותר ליהודים לבקר בב״ חשובות — כגון בלונדון וברלין — אלא במידה מוגבלת מאוד, ואף במאה ה־19 היו בלונדון רק 12 מתווכים יהודיים מוסמכים, ביניהם משה חיים מונטיפיורי. — את ירידתה של ההשפעה היהודית בעולם־הב׳, ובעולם־הכספים בכלל, יש לייחס לא רק לשינוי המכריע לרעה, שבא במצבם באירופה המרכזית והמזרחית. אף קודם לכן נתרופפה השפעתם של היהודים בתחומים אלה מתוך דחיקת־רגליהם של אנשי־כספים ובאנקים פרטיים מסוגם של רוטשילד, פולד, קון, לֶב ושות׳, מנדלסזון ובליכרֶדֶר על־ידי הבאנקים, המבוססים על מניות, שלמנהליהם היה מעמד של מעין פקידים. הקבילה לכך הירידה, שבאה בהשפעתה של הב׳ בכללה. התעשיה, שהונה התרבה בהדרגה, נשתחררה מת־לותה בשליטי־הב׳; מן המעמד הפעיל של שליטת־הכלכלה ירדה הב׳ לדרגה של מכשיר טכני סביל.

הב׳ של סחורות. — בצד הב״ של ניירות־ערך, שדובר עליהן עד עכשיו, ממלאות הב״ של סחורות תפקיד חשוב, שנובע הן מצורך משקי ממשי והן מן הצורך בזירה למשתקי־ספסרות. בעוד שבב׳ של ניירות־ערך נעשות, ביחוד כיום, עפ״ר עיסקות במזומנים, שבהן חייב המוכר לספק לקונה את ניירות־הערך שמכר לו במשך מועד קצר, ממלאת בב׳ של סחורות „עיסקה למועד ארוך" את התפקיד העיקרי. סיבת הדבר היא מה שבעיסקות מסוג זה המדובר הוא בסחורות שעוד לא באו לעולם. כדוגמה טיפוסית לכך משמשת תעשיית־הכותנה, המבוססת על קניית הכותנה הגלמית ומכירת התוצרת המוגמרת באמצעות בורסת־הסחורות — דבר, שמבטיח מחירים יציבים פחות או יותר לבעל־המטעים ותעסוקה סדירה לפועלי־התעשיה. לפרקים נוהגים להשתמש גם בתחומי־ייצור אחרים בב׳ של סחורות — למשל, טוחן יכול להיזקק לבורסת־החיטה או יצרן־מכונות לבורסת־המתכת, אם הוא רוצה או מוכרח לקבל הזמנות למועדים ארוכים וחפץ להימנע מספסרות בחמרי־גלם. משום־כך ממלאת הב׳ של סחורות תפקיד כלכלי חשוב בעיסקות כשרות; אך בדומה לב׳ של ניירות־ערך אפשר להשתמש בה גם לרעה כבמכשיר של ספסרות; ולא עוד אלא שבמקרה זה עלולים הצדדים השליליים שלה להיות בעלי היקף גדול יותר מבב׳ של ניירות־ערך; שהרי ספסרות, שהיא מכוונת להשגת מחירים גבוהים עד כמה שאפשר, יכולה לגרום להתייקרות של צרכי־אוכל חיוניים, כגון לחם; לעומת זה עלולה ספסרות, שהיא מכוונת להנמכת המחירים, להזיק לייצרנים. עובדה היא, שהחוגים החקלאיים הנוגעים בדבר בארצות שונות נלחמו לעיתים קרובות בב״ של סחורות והכריחו אותן לצמצם את פעילותן.

בנייני־הב׳. בתקופה העתיקה היו עסקני־הב׳ מת־אספים בבניינים ציבוריים, וביה״ב שימשו לתכלית זו הבניינים המפוארים של העיריות ושל איגודי־הסוחרים. עם התפתחותה של הב׳ בארצות־השפלה במאה ה־16 נבנו שם בנייני־הב׳ המיוחדים הראשונים. מאז ואילך הועסקו בכל עיר בעלת־ב׳ טובי הארדיכלים בהקמתם של בנייני־הב״, שמשום כך הם נמנים על הבניינים האפיינים ביותר לסיגנ־נות־הבניה השונים. רוב הב״, שנבנו במאה ה־19, נבנו לפי תכנית הב׳ של פאריס — מעין היכל יווני בסיגנון הקורינתי. בדורנו משווים לב״ צורה יעילה יותר, כדוגמת הב׳ החדשה של אמסטרדאם. — הבניינים מכילים עפ״ר — נוסף על אולם־העיסקות המחולק למדורים — גם אולם־קיץ פתוח, וכן תאי־טלפון, חדרי־לבלרות, חדרים למינהל ולעיתונאים, מכבש־דפוס להדפסת הודעות־השערים ואולם־קריאה.

W. Sombart, *Der moderne Kapitalismus*, I–III, 1924–27; F. Schmidt, *Die Effektenborse und ihre Geschafte*, 1922; M. Fürst, *Die Borse*, 1923; G. Paillard, *Les grands marchés financiers*, 1924; A. Hilbrink, *Die Waren-Borse*, 1925; F. Messineo, *Operazioni di borsa e di banca*, 1926; J. E. Meeker, *The Work of the Stock Exchange*, 1930; F. Machlup, *Borsenkredit, Industriekredit und Kapitalbildung (Beitrage zur Konjunkturforschung, no. II)*, 1931; R. Lewinsohn and F. Pick, *La Bourse*, 1933; F. W. Armstrong, *The Book of the Stock Exchange*, 1934; P. Czernin, *Die Borse*, 1937.

א. כ.

בּוֹרְסְטַל, שִׁטַּת־, מוסד במנגנון של המשפט הפלילי האנגלי, שהוא מיועד לתיקון מידותיהם של עבריינים צעירים. לפי שיטת־ב׳, אפשר להשיג תיקון־מידות זה לא ע״י מה שהפושעים הצעירים ירצו את עוונם בכלא, אלא ע״י תכנית מיוחדת של אימון, שהיא מכוונת להכשיר את החוטא

הצעיר לחיים תקינים מבחינה נפשית, גופנית ומוסרית. בשיטה זו השתמשו לראשונה ב1902 בבית־הספר לעבריינים צעירים בבּוֹרסטאל (בקֶנט שבאנגליה). שש שנים לאחר מכן ניתן לה, לשיטה זו, אישור חוקי, כשהוכנסה למנגנון המשפט הפלילי של אנגליה ע"י שני מעשי־חקיקה של בית־הנבחרים, והם ה„חוק למניעת פשעים (או חוק בורסטאל)", ו„חוק־הילדים".

באמצע המאה ה19 הופנתה תשומת־לבו של הציבור בבריטניה, ע"י סופרים מפורסמים (וביניהם צ'ארלז דיקנס) וכן ע"י חשובי עורכי־הדין, למגרעותיה של שיטת־העָנשים, שהיתה מטלת על כל הפושעים במידה שווה, בלא לשים לב לגילם, את העָנשים הקשים של מאסר, עבודת־פרך וגירוש לארץ־גזירה. ב1854 נקבע הכלל, שבמקרים מסויימים יש להשתמש, לגבי עבריינים שהם למטה מגיל 16, בשיטה של טיפול בבית־ספר מתֻקן. אך המחקרים, שנערכו לאחר מכן בשאלת מינהל בתי־הסוהר, הבליטו את העובדה, שהצעירים עלולים ביותר לעשות מעשי־פשע משנתם השש־עשרה עד שנתם העשרים ואחת דוקה. כרפואה למכה זו נחקק חוק־ב', שלפיו נכללו בטיפול של בית־הספר המתקן גם העבריינים בגיל 16—21. נאסרה הטלת עונש־מאסר על צעירים בגיל של למטה מ16 (חוץ מבמקרים יוצאים מן הכלל), ונקבעה צורה מיוחדת של מעצר מתֻקן, שנועד לשפר את אָפיים של הנתונים בו תוך תקופה של לא פחות משנה ולא יותר משלוש שנים.

שיטת־ב' מיוסדת על התפיסה הסוציולוגית החדשה של הפשע, תפיסה מתקדמת יותר, שלפיה נגרם הפשע, ביחוד מצד צעירים, לפעמים קרובות ע"י סביבה חברותית גרועה או ע"י התנוונות גופנית, ושמחובתה של המדינה לנסות לרפא את הצעיר, קודם שהיא מטבעת בו את החותם של פושע מקצועי ומכרחת אותו — ע"י כליאתו בבית־הסוהר — להימצא בכפיפה אחת עם פושעים מסוג זה. מפני־כן דואגים לכך, שבמוסדות־ב' יימָצא חֶבר נבחר, מאומן היטב, של מנהלים ומורים, שיודעים לעורר את יצרי־הטוב בנפשו של הצעיר ולפתח בו רוח של שיתוף־פעולה, רגש של כבוד עצמי, חיבה לאספורט ויחס של הגינות בהתחרות. ע"י שימוש קבוע ונכון בשיטות אלו זכו מוסדות־ב' להצלחה ניכרת בתיקון אָפיים של עבריינים צעירים. אלפי צעירים כאלה שוחררו לאחר טיפול לפי שיטת־ב', ורק כשליש מהם נתפס שוב, ביום מן הימים, לעבריינות פלילית. — גם בתחוקות של ארצות אחרות ניכרת כיום הנטיה להכיר בעקרונות, שעליהם מבוססת שיטת־ב'.

L. W. Fox, *The English Prison and Borstal System*, 1952.

ר. לי.

בּוֹרְסִיף (באכדית בּוֹרְסִפַּ[ה]), בתקופה העתיקה — עיר במדינת־בבל, מדרום לעיר בבל ולשפת־הפרת. היתה מחוברת לבבל על־ידי התעלה נאר (=נהר) בּוֹרְסִפּ. ביה"ב קראו למקום בקיצור בשם בורס (שכמותו כבר נמצא בתלמוד — ע"ז י"א, ב'; קדושין ע"ב, א'); כיום שמו: בִּירְס נִמְרוּד. מתוך קרבתה לבבל, ואפשר גם משום חשיבותה, היו הבבלים מכנים לפעמים את ב' בשם „בבל השניה". ב' היתה קדושה לנבו, אל־הנבואה, ושם עמד מקדשו אֵ־זִדַה (=בית אמת) ומגדל־המקדש (=הזקֻרת) אֵ־אוּר־אִמִן־אַנְכִּ (=בית שבעת המפקדים בשמים ובארץ), וכן מקדשים אח־רים, שכולם חודשו ע"י נבוכדנאצר II (602—562). לתהלוכה הגדולה בראש השנה הבבלית היו מביאים לבבל את פסלו של נבו מב', ולעומת זה היו באות בתחילת חודש סיון כוהנות ממקדש בבל לא־זדה שבב'.

העיר נתפרסמה בתקופה ההלניסטית על־ידי בית־הספר לאצטגנינים שהיה בה (סטרבון, XVI, 7, 1 [739]; נגד אפיון, א', כ'; תלמי, V, 9), וכן נודעה בבתי־המלאכה שהיו בה לבדים ואריגים. עד התקופה התלמודית עמד כאן המקדש לנבו, שנחשב לאחד מחמשת הבתים הקבועים לעבודה זרה (ע"ז י"א, ב'). בעיי־המגדל, שנמצאו בב', ראו חכמי־התלמוד את עייו של מגדל־בבל (סנהד' ק"ט, א'; ב"ר ל"ח, י"ז), ואילו בבבל של ימיהם ראו את מקומה של ב' הקדומה (שבת ל"ו, א'; סוכה ל"ד, א' ועי' שבת ק"ט, א'). בנימין מטודלה, שביקר במקום, מספר: „ומשם — מן חִלה, הקרובה לבבל — ב' מילין למגדל, שבנו דור הפלגה והוא בנוי מלבנים... א[ו]רך יסודו כשני מילין ורחבו מאתים וארבעים אמה וארכו כמו מאה קנים, ובין עשרה ועשרה אמות דרכים... ובהם עולים ומסבבין עד למעלה ורואים ממנה מהלך עשרים מיל, כי הארץ רחבת ידים ומישור ובתוכו נפלה אש מן השמים ובקעה אותו עד התהום".

בתקופה התלמודית נתקיים בב' ישוב יהודי חשוב, שנחשב לעניין יוחסים כמשובח בישובי־היהודים בבבל (קדושין ע"ב, א'). וע"ע נבו.

R. Koldewey, *Die Tempel von Babylon und Borsippa*, 1911; id., *Das wiedererstehende Babylon*, 1913; F. Hommel, *Grundriss der Geogr. und Geschichte*, 1927; J. Obermeyer, *Die Landschaft Babyloniens*, 1929, p. 314 f.

י. מ. ג.

בּוּרְצֶב, וְלָדִימִיר לְבוֹבִיץ' — В. Л. Бурцев — (1862, אלכּסנדרובסק ע"נ אמור — 1942, פאריס), מהפכן והיסטוריון של התנועה המהפכנית ברוסיה. ב1885 נאסר ב' לראשונה משום פעילות רֶוולוציונית (כחבר ה„נארודנאיה ווליה"), נשלח לסיביר המזרחית וברח משם (1888) לחוץ־לארץ. ב1891 הגיע ללונדון. ב1896/7 הופיע כאן ספרו בשם „במשך מאה שנה", שעוסק בתולדות התנועה המהפכנית ברוסיה. ב' נידון לשנה וחצי של עבודת־פרך ע"י בית־הדין האנגלי בעוון הטפה לרציחתו של הצאר ניקולי II (ע"ע). לאחר שנשתחרר ממאסרו התחיל עורך בלונדון (ב1900) את כתב־העת Былое („מה שהיה"), שהיה מוקדש לתולדות המהפכה ברוסיה. מ1906 היה כתב־עת זה יוצא בפטרבורג וב1908—1914 בפאריס. ב', שהיה קרוב ברוחו למפלגת הס.ר. בלא שהשתייך אליה, הטיף לאיחוד של הכוחות המהפכנים והאופוזיציוניים לשם מלחמה בשלטון. לשם איסוף חומר היסטורי בא בדברים עם פקידי הבולשת, ומהם נודע לו על פעולתם של כמה מסוכניהם. בדרך זו גילה ב' ב1908/9, שיונה אַזֶף (ע"ע), הארדינג־לאנדאייזן ואחרים שירתו ב„אוכרנה" (המשטרה החשאית הצאריסטית), ומתוך כך נתפרסם שמו בעולם כולו. בימי מלחמת־העולם I התנגד ב' להפסקת המלחמה בגרמנים, וב1917 האשים את לנין בכך ששירת בשכר את המטה הצבאי הגרמני. בזמן מלחמת־האזרחים התנגד ב' לקומוניזם ועמד על צידם של מתנגדי המהפכה (ה„לבנים"). בהגירה הוסיף להטיף לאיחוד הכוחות האנטי־קומוניסטיים לשם מלחמה במשטר הסובייטי. 1918—1922 ערך עיתון, ששימש זמן מה בטאונה של ממשלת־

וראנגל בקרים. ב1935 הופיע ב׳ כמומחה במשפט „הפרוטו־קולים של זקני־ציון", שנערך בברן, והוכיח את הזיוף שבפרוטוקולים אלה.

בּוּרְקְהַרְט, יוֹהַן לוּדְוִיג — J. L. Burckhardt — (1784, לוזאן — 1817, קאהיר), מזרחן וסייר ממוצא שווייצי. ב׳ למד מדעי־המזרח בלייפציג ובגטינגן. ב1806 נסע לאנגליה והציע לחברה לחקר־אפריקה, שבראשה עמד חוקר־הטבע סר ג׳וזף באנקס, תכנית של מסעות באסיה ובאפריקה, שתכליתם הסופית היתה להגיע עד למקורותיו של נהר־ניגר. תכניתו נתקבלה, וב1809 הלך ב׳ דרך מאלטה לחלב, במקום שהרחיב את ידיעותיו באורח־החיים המוסלמי ובמסורה של הקוראן, עד שיכול היה לנסוע בארצות־ערב כשהוא מתחפש כערבי מלומד בשם אברהים אבן עבדאללה, בלא לעורר חשד כלשהו בין המוסלמים. ב׳ ביקר בתדמור, דמשק ובלבנון ואח״כ — בחורן; מן החורן הלך לצפת, טבריה, נצרת ובית־שאן, ומשם — דרך רבת־עמון וסלע־אדום — למפרץ־אילת. מאילת נסע ב׳ דרך חצי־האי סיני לקאהיר. ב1813 יצא למסע בעמק הנילוס העליון ובמדבר הנובי. ב1814 ביקר במכה ומדינה, שבה שהה שלושה חדשים. באביב 1816 יצא שוב להר־סיני; וכשחזר משם לקאהיר חלה ומת. — דינים־וחשבונות על מסעותיו נתפרסמו (על־יסוד רשימותיו) ע״י החברה לחקר־אפריקה ב1819—1830. חיבורים אלה כוללים את תיאור מסעותיו בסוריה וארץ־ישראל (Travels in Syria and the Holy Land, 1822) ורשימות על אורח־החיים ומנהגיהם של המצרים בני־דורו (Arabic Proverbs, or the Manners and Customs of the Modern Egyptians, 1830), וכן רשימות על הבדווים והוואהבים (Notes on the Bedouins and Wa-habys, 1830). ב׳ רשם את תכניותיהן של הערים העתיקות, שדרכן עבר, ואת הכתובות היווניות והרומיות, שמצא בהן. אמנם הסייר הגרמני א. י. זצן (Seetzen) הקדים את ב׳ בגילויה של סלע־אדום (1806), אך הדו״ח של ב׳ נתפרסם קודם לזה של זצן, וממנו למדו האירופים לראשונה על עתיקותיו של מקום זה. ב׳ היה גם הראשון, ששירטט מפה מדוייקת של מפרץ־אילת. — את 800 הכרכים של כה״י שאסף הוריש לספריית האוניברסיטה של קימבריג׳.

מ. א. י.

בּוּרְקְהַרְט, יַעֲקֹב — Jacob Burckhardt — (1818, באזל — 1897, שם), אבי ההיסטוריה המודרנית של התרבות וההיסטוריון של האמנות. את שנות־לימודיו העיקריות בילה בברלין, במקום שהיה תלמידו של לאופולד ראנקה, אולם אף בתקופה זו כבר נק־בעה גישתו המיוחדת להיסטוריה בניגוד לזו של מורהו בעל ההיסטוריה המדינית („לדידי הרקע הוא העיקר, ואותו אני מוצא בתולדות־התר־בות"). יבול נוסף של השנים הברליניות היתה חקירה מרוכזת

יעקב בורקהארט
תחריט מאת א. קריגר

בתולדות־האמנות, שאז עדיין היו בחיתוליהן. כשחזר לבאזל נתמנה כעורך של עיתון שמרני, שב׳ קיווה להפוך אותו לעי־תון דוגל בליבראליזם „חדש", כלומר מתון. אולם לאחר זמן קצר זנח פעילות זו (1864) ועם זה פנה עורף לכל העניינים המדיניים של זמנו, שמאז היה מסתכל בהם בעיניים ספקניות ביותר ומתוך פסימיות שמרנית („סבורני, שדמוקראטים וכן פרולטארים יוכרחו לפנות מקום למשטר של עריצות מחמירה והולכת. באירופה המזדקנת לא יצמח עוד שום אורגאניזם חברותי של ממש; על כגון זה הקיץ הקץ עם שנת 1789". — מכתב משנת 1849). בינתיים נתמנה ב׳ כמרצה באוניברסיטה של באזל ופירסם מחקרים היסטוריים קצרים. אך גם עבודה זו נטש, ויצא לאיטליה, שהיתה חביבה עליו ביותר, כדי להתעמק באמנות וברקע ההיסטורי שלה. ב1848 חזר לבאזל והורה כאן היסטוריה באוני־ברסיטה וגם בגימנסיה. שנים אלו הניבו יצירה היסטורית־תרבותית גדולה: Die Zeit Constantins des Grossen („תקופת קונסטאנטינוס הגדול", 1853; הוצאה חדשה 1950), שבה נתגלתה לראשונה דרכו המיוחדת בתיאור תקופות היסטוריות ומאורעותיהן. מתוך שפע של עדויות מפורטות ומאלפות נוצרה כאן תמונה כוללת ושיטתית של תרבות־התקופה. ספר זה, שהוא מוקדש לשקיעתו של הזמן העתיק, משקף יותר את דעותיו של ב׳ על זמנו משהוא משקף את מסקנות חקירותיו באיטליה. אולם עם סיומו של „קונסטאנ־טינוס" הקדיש ב׳ את עיקר כוחו לבירור ערכי־האמנות ולחקר גילוייהם והתפתחותם. ב1853 יצא שנית לאיטליה, שהה בה יותר משנה והניח את היסוד לספר, שכולו מוקדש לתיאורן והערכתן של יצירות אמנותיות: Der Cicerone („הצי׳צ׳רונה"), 1855, מדריך ליצירות האמנות באיטליה — שספק גדול הוא אם יש בדומה לו לשאר־רוח בין כל ה„מדרי־כים" בתולדות־האמנות. ב1855 נתמנה ב׳ כפרופסור לתולדות־האמנות בפוליטכניון בציריך. כאן צמח בלבו הרעיון לתאר את הרקע התרבותי של האמנות, שנתגלתה לו באיטליה כגילומו של היופי האידיאלי; וזו היתה התכנית של ספרו החדש: „תרבות הרנסאנס באיטליה". ב1858 חזר לבאזל ומאז עד סמוך למותו כיהן שם באוניברסיטה כפרופסור מן המניין. בשנים הראשונות של עבודתו זו חיבר את ספרו הנזכר.

הספר Die Kutur der Renaissance in Italien („תרבות־הרנסאנס באיטליה") יצא ב1860. בעקבותיו נתכוון ב׳ לכתוב ספר מקביל על אמנות־הרנסאנס. שני הספרים, כפי שעלו במחשבתו, נועדו לשמש ביטוי לתפיסה, שתפס ב׳ את ההיסטוריה החדשה כולה: „את הרנסאנס יש לתאר כמולדת וכמקור לדרכי המחשבה וההרגשה של האדם המודרני וכן לדרכי הביטוי התצורתי שלו. כי הנה נתברר ששני זרמים נרחבים אלה, תולדות־האמנות ותולדות־התרבות, ניתנים לעיון מתואם ולמיזוג" (מכתב למלך־באוואריה, מאי 1858). בפרקים „התפתחות היחיד" ו„גילוי העולם והאדם" ניתן לתכנית זו של מפעלו הביטוי הברור ביותר. בסיומו של הספר מביע ב׳ את דעתו, שתנועת־הרנסאנס האיטלקית „ראויה לתואר של מורה־דרך לתקופת־העולם החדשה". רעיונות אלה כוללים יחס חיובי לתרבות המודרנית — דבר, שנראה כפאראדוכס לאור השקפותיו של ב׳. אלא שבהשקפה זו לא החזיק זמן מרובה. לא עברו ימים מועטים, וב׳ לא מצא עוד בספרו זה, ספרו הראשי, סיפוק לרוחו. דיכאון עמוק, שנשתלט עליו, שיתק את השלמתו של ספר־התאום: „אמנות הרנסאנס". לא עלה בידו לסיים אלא את Geschichte der Renaissance

in Italien („תולדות הרנסאנס באיטליה"), שהוא מוקדש לארדיכלות בלבד ושהופיע ב1867 בכרך רביעי לתולדות אמנות־הבניה של קוּגלר. זו היתה האחרונה מיצירותיו של ב׳, שנתפרסמה בחייו. גם כשהתעניינותו הגוברת של הציבור ב„צ׳יצ׳רונה" וב„תרבות־הרנסאנס" הצריכה מהדורות חדשות של ספרים אלה, מסר ב׳ את עיבודם מחדש לידי אחרים. לא ששותק כוח־היצירה שלו, אלא שהסתפק בהבאת פירותיו לתלמידיו־שומעיו בלבד. ב1868/71 קרא מחזורי־הרצאות על „מחקר ההיסטוריה" (Über Studium der Geschichte), על „הגדלות בהיסטוריה" (Über historische Grösse), ועל „האושר והאסון בהיסטוריה" (Über Glück u. Unglück in der Weltgeschichte). הרצאות אלו נתפרסמו אחר מותו ב1905 בשם Weltgeschichtliche Betrachtungen („עיונים בהיסטוריה העולמית"; הוצאה חדשה 1948/9). ב1872 התחיל ב׳ מתעניין בשרשיה של תרבות המערב. פעם בפעם חזר וחידש את הרצאותיו בתולדות תרבותה של יוון עד שהרצאות אלו נתגבשו בשנת 1880 לכדי ספר, אלא שאף חיבור זה לא הושלם ונגנז במגרת־שולחנו (הוא יצא אחר מותו של ב׳ [ב1898—1902] בשם Griechische Kulturgeschichte). מבחינת הבהירות, חוסר־הפניוּת והעדר הדעות הקדומות בתיאורי האופי, יצירה זו היא המושלמת שביצירותיו, אע"פ שאי־תשומת־לב מספקת מצד ב׳ למסקנות של המחקר החדש צימצמה את כוח השפעתה במדע. לכשפרש ב׳ מדוכן־ההרצאות פנה שוב לנושאים בתחום תולדות־האמנות. פרקים בודדים ממה שנועד להיות „אמנות־הרנסאנס" לבשו צורה של „מסות על תולדות האמנות של איטליה" (Beiträge zur Kunstgeschichte Italiens, 1898). ב„זכרונות מתוך רובנס" (Erinnerungen aus Rubens, 1898) נתן ביטוי להערצתו העמוקה לאמן הפלאמי הגדול.

ב׳ היה כל ימיו מחבר־מכתבים פורה. הגיונותיו בענייני־הזמן, בבעיות־אמנות ובחכמת־החיים, המצויים לרוב באגרותיו עד ימיו האחרונים ממש, משמשים חומר קריאה מלבב לא פחות מספריו והרצאותיו. להרגשתו האריסטוקראטית הבלתי־מעורערת נתלוו לעיתים קרובות דעות קדומות ספוגות שנאה. ביחוד חדורה היתה דעות כאלו השקפתו על מעמדם של היהודים בחברה המודרנית ובהיסטוריה בכלל, מה שלא מנע בעדו למסור את עיבודה של „תרבות הרנסאנס" לידיו של יהודי, לדוויג גייגר. אולם אין הוא חושך את שבט־גינויו גם מן ה„תרמית הרומאנטית" שבדראמות המוסיקאליות של ריכארד ואגנר. קורא בן המאה ה20 יוכה פעם בפעם בתימהון למקרא נבואותיו של ב׳ על השואה המדינית והתרבותית הצפויה לאירופה.

זמן מרובה היתה תהילתו של ב׳ מיוסדת בעיקרה על ה„צ׳יצ׳רונה" ו„תרבות־הרנסאנס". אך במאה ה20 זכו להוקרה יתרה ה„עיונים בהיסטוריה העולמית", שב׳ עצמו לא הועיד אותם לפירסום, כאמור. ב׳ הוגה־הדעות נטל את הבכורה מב׳ ההיסטוריון. ודאי, שדבר זה לא היה בהתאם להשקפתו. „כידוע, לא חדרתי מעולם לִפני ולִפנים של היכל־ההגות", כתב אל פרידריך ניטשה (1879). הפילוסופיה של ההיסטוריה היא בעיניו אנדרוגינוס, דבר והיפוכו. אף לא הסכים לאותן מסקנות כוללות, שהוסקו מחוך אי־אלה משפטים בודדים ב„תרבות הרנסאנס" על „האדם של יה"ב" ו„האדם החדש" או על „האינדיווידואליזם של הרנסאנס כיסודו של העולם החדש". ב„עיונים בהיסטוריה העולמית" שוב אין זכר לאותה השקפה, שמצאו לה רמזים באותם משפטים מועטים, וכל האמור ב„עיונים" מעיד על כך, שב׳ נטש אותה בהחלט. ואכן, הקשר בין הנושאים המרובים והשונים של יצירתו ההיסטורית לא הוקם — כפי שרגיל הדבר במדע־ההיסטוריה — ע"י הצגת בעיות כוללות ומגשרות, ולא ע"י גילוי הזיקה ההדדית של הדינאמיות המדינית והחברותית. התעניינותו בהיסטוריה היתה אישית במובנה העמוק של המלה. במרכז מעייניו ההיסטוריים עמד — כפי שציין הוא עצמו — „האדם הסובל, השואף והעושה". היחיד המושלך לתהומות התוהו ובהו של החיים המסתערים עליו, והוא מתעלה עליהם ברוחו או מדביר אותם תחתיו בחוזק־יד, יחיד זה הוא ששימש נושא עיקרי לעבודת־חייו, וכל השאר היה טפל לו. לשמו ירד למעמקי המקורות ההיסטוריים הן של תרבות־הרנסאנס והן של תרבות־יוון. הצעתו של נושא זה כעניינן של תולדות־התרבות מְקנה ליצירותיו אריכות־ימים כחומר ראוי לקריאה ועיון, אף אם הרבה מדעותיו אינן עומדות עוד בפני הביקורת המדעית.

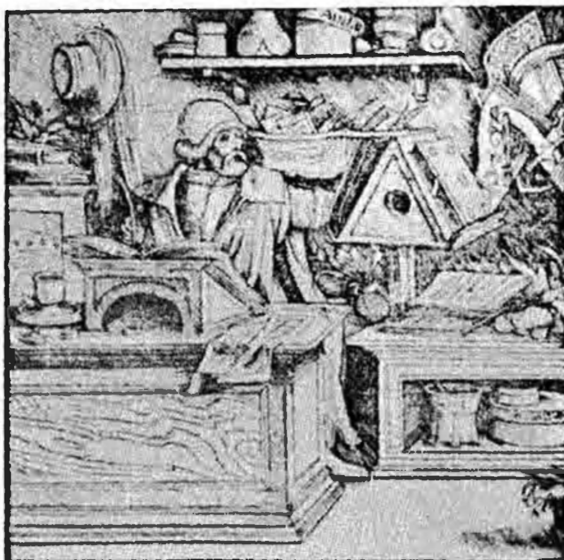
„כל כתבי יעקב בורקהארט" (גרמנית), שיצאו ב14 כרכים ב1929—1934 בהוצאת Deutsche Verlags-Anstalt בשטוטגארט, כוללים את כל ספריו בצורתם המקורית ואת כתבי־היד להרצאותיו האוניברסיטאיות והפומביות. בעברית יצא „תרבות־הרנסאנס" (ירושלים תשי"ג) בתרגומו של יעקב שטיינברג ובעריכתו המדעית של חירם פרי.

ב1949 התחילו יוצאות בבאזל איגרותיו של ב׳, שפירסומן עוד לא הושלם (עד עכשיו נתפרסמו מכתביו עד שנת 1846). כמו־כן פירסם פריץ קאפהאן (Kaphan) „מכתבים להכרת דמותו הרוחנית" של ב׳ (Briefe zur Erkenntnis seiner geistigen Gestalt, 1935), ולקובץ־איגרות זה צירף המקבץ גם רשימה ביוגראפית.

C. Neumann, *J.B.*, 1927; K. Löwith, *J. B., der Mensch inmitten der Geschichte*, 1936; W. Kaegi, *J. B.*, 2 Bde, 1946—50.

ר. ק.

בּוּרְקְמִיר, הַנְס — Hans Burgkmair — (1473, אֻוגסבּוּרג — 1531, שם), צייר וגַלָּף גרמני. ב׳ היה בנו של הצייר תומאן ב׳, אך הושפע ביותר מן המסורת של הולביין האב. סוברים, ששהה שלוש פעמים באיטליה, בפעם הראשונה סמוך ל1506 — בתקופה, שהשפעת הרנסאנס האיטלקי כבר ניכרת היטב בצבעיו הרוויים, שדוגמתם ראה, ודאי, בוויניציאה, וכן בדרך הטיפול שלו במרחב ובפרספקטיווה, בציור־הקפלים ובפרטים ארדיכליים. נושאיו העיקריים — קדושי־הנצרות ומרים, אמו של ישו. אך מ1510 ואילך הירבה לעבוד בשביל הקיסר מאכסימיליאן, שבשבילו עשה שורה ארוכה של פיתוחי־עץ, המתארים את נצחונותיו. כן עשה 110 פיתוחים לסיפור האוטוביוגראפי של מאכסימיליאן, „המלך הלבן" (Weisskunig; נדפס 1775), והשתתף בשלושה רישומי־עט בקישוטים לספר־התפילה של הקיסר. — לשיא השגיו כצייר הגיע ב׳ ב1520/30. תמונותיו מתקופה זו מעידות על חוש לפלאסטיות, שהיה נדיר אז בגרמניה; הן מצטיינות בצירופי־צבעים עשירים והארמוניים ובתיאור פיוטי ביותר של הנוף והצמחיה. בשנותיו האחרונות נעשה סיגנונו קפוא במקצת ונתקרב לסיגנון הנוקשה והמחוטב של הצייר האיטלקי הראשון, ששימש לו למופת: קארלו קריוֶלי (Crivelli; 1435°—1494), שממנו היה מושפע, לפי הסברה, קודם שסיגל לו כמה מתכונותיו של טיציאן.

האנס בורקמאיר: לואיס רה אווילה. מבני־לווייתו של קארל החמישי. חיתוך־עץ

ב׳ צייר תפאורות (שאבדו) לארמון של משפחת פוגר באוגסבורג. כן קישט כמה כנסיות בעיר־מולדתו, וציורו „כנסיית פטרוס הקדוש" (אוגסבורג, הגאלריה) נחשב לציור הראשון של בניין איטלקי מתקופת־הרנסאנס, שבוצע בגרמניה.—מתמונותיו החשובות: „דיוקנו של סבסטיאן בראנט", 1505 (המוזיאון בקארלסרוהה); „סבאסטיאן הקדוש", 1505 (תמונת מזבח; נירנברג); „ישו בהר־הזיתים", 1505 (האמבורג); „הבתולה והילד", 1509 (נירנברג); „המשפחה הקדושה", 1511 (ברלין, המוזיאון); „יוחנן הקדוש", 1518 (תמונת־מזבח; הפינאקותקה, מינכן); „ההצלבה", 1518/19 (מזבח סאן סאלוואטור, אוגסבורג); „אסתר ואחשורוש", 1528 (הפינאקותקה, מינכן). במוזיאון של וינה נמצאת תמונה מצוינת של הצייר ואשתו, משנת 1529, שנהגו לייחס אותה לב׳, אך כיום רווחת הדעה, שנעשתה ע״י אחד מבני־דורו.

H. Schmitz, *Die deutsche Malerei vom ausgehenden Mittelalter bis zum Ende der Renaissance* (*Handbuch der Kunstwissenschaft*, Vol. III, 1919, s.v.); C. Glaser, *Die Kunst der Renaissance in Deutschland* (*Propylaen-Kunstgeschichte*, 1928, s. v.).

ע. י.־ה.

בוררות (בצרפת׳ arbitrage, באנג׳ arbitration), שיטה לבירור סיכסוכים ע״י מסירתם להכרעתו של אדם (או מוסד) פרטי במקום להביאם לפני בית־הדין של המדינה. מקורו של רעיון הב׳ הוא במשפט היווני הקדום וכן במשפט הרומי. ברומי לא היו קיימים בתי־משפט קבועים, אלא הפרטור, שהיה ממונה על סדרי־הדין ועל יישוב סיכסוכים בין האזרחים, היה ממנה פעם בפעם אדם לשמש כדיין בסיכסוך מסויים. אדם זה היה נקרא judex או arbiter ועם גמר מלאכתו היה פוקע כוח שיפוטו. אלא אם כן היה מתמנה שוב לשמש באותו תפקיד בסיכסוך אחר. arbiter היה מתמנה במקרים שבעלי־הדין היו נוטים לפשרה, כגון בתביעות שהיו נוגעות לחלוקת נכסי שותפות, לקביעת גבולות בשדות מצרנים, וכיוצא בזה.

המשפט האנגלי בענייני־ב׳ נטל את עיקריו מן המשפט הרומי, ועל חוק־הבוררות האנגלי (מ1889) מיוסדים סדרי־הבוררות הנהוגים בישראל, שנקבעו בפקודת־הבוררות של 1926. החוק האנגלי תוקן ב1934, ואף נוסח מחדש ב1950, אך השינויים הנובעים משני מעשי־חקיקה אלה אינם מחייבים בארץ.

1. אע״פ שחוק־הבוררות הקיים בארץ מחייב את הצדדים לערוך שטר־בוררים (submission) בכתב, שבו הם מתחייבים „להגיש לבוררות סיכסוכים קיימים או סיכסוכים שיתגלעו בעתיד", אין החוק פוסל בהחלט הסכם של ב׳ שנעשה בדיבור פה, אלא שאינו כופה על הצדדים לקיים הסכם זה: הסכם־ב׳ שבעל־פה כמותו כהסכם רגיל, שהפרתו מזכה את הנפגע בקבלת דמי־נזק. לפי טבעו, שטר־הבוררים הוא בבחינת פשרה, אולם בעוד שתנאיה של פשרה רגילה נקבעים בפרטות ע״י הצדדים עצמם, נקבעת בשטר־הב׳ רק המסגרת לקביעתם של התנאים הללו, והבורר הוא הניתן להסכם את צורתו הסופית ע״י מה שהוא גוזר את הדין בפסקו וקובע את המוטל על הצדדים. כל עניין, שבו רשאים הצדדים לבוא עליו לכלל הסכם לפי ראות־עיניהם, רשאים הם למסרו להכרעתו של בורר. ואילו עניין, שתקנת־הרבים אינה מרשה להם להתנות עליו, כגון עניינים שהם כרוכים במעמד אישי או בהגנה על דיירים, אין הם רשאים למסרם לב׳. שטר־בוררים פג תקפו עם מותו של אחד מן הצדדים החתומים עליו; היורשים אינם קשורים בו אלא אם כן הוסכם הדבר בפירוש.

2. לא קבעו הצדדים אחרת, ידון בסיכסוך בורר יחיד, אך עפ״ר נהוגה בארץ ב׳ בשלושה, „זה בורר לו אחד, וזה בורר לו אחד, ושניהם בוררים להם עוד אחד", או שהצדדים בוררים אף את הבורר השלישי (זבל״א). נוהג זה אינו מעשי כל עיקר, כיוון שרק במקרים מועטים מגיעים שני הבוררים („הצדדיים") לידי הסכם, וההכרעה היא כמעט תמיד בידיו של הבורר השלישי, שתפקידו אינו שונה מזה של דן יחיד, בעוד שצירופם של שני הבוררים אליו מסבך ומאריך את הבירור ומרבה את הוצאותיו, בלא להביא תועלת לצדדים. בורר שלישי יכול שיהא בורר נוסף ויכול שיהא בורר מכריע (umpire). כשהוא בורר נוסף הריהו מצטרף אל חבריו הבוררים ושלשתם פוסקים את הדין פה אחד (אין רוב רשאי לפסוק אלא אם כן הוסמך לכך בשטר־הבוררים). כשהוא בורר מכריע, פוקע מינוים של שני הבוררים האחרים משלא יכלו לבוא לכלל הסכם, וכוח־השיפוט עובר לבורר המכריע כדן יחיד.

לא נקבו הצדדים בשם הבורר (דן יחיד) בשטר־הבוררים, צריכים הם להגיע לידי הסכם בנוגע למינויו ולמנותו תוך 15 יום מן היום, שצד אחד דרש את מינויו, ואם לא מינוהו, ימנהו בית־המשפט. הוא הדין כשהב׳ היא בשני בודדים או יותר, כשכל צד חייב למנות בורר אחד: לא מינה הצד את הבורר שלו לאחר שנתבע לכך ע״י הצד השני, רשאי בית־המשפט למנותו.

3. אין הצדדים יכולים, ע״י חתימת שטר־בוררים, לשלול מבית־המשפט את סמכותו להכריע בסיכסוך שביניהם; סמכות זו נמשכת גם לאחר מכן. ניתן פסק־הבורר, מוסמך בית־המשפט לבטלו, אם נתברר לו, שהתנהגותו של הבורר לא היתה הוגנת, או אם נתגלה בפסק פגם נראה לעין. סמכות זו לבטל את פסק־הבורר משמשת תחליף לזכות־עירעור, שאינה קיימת לגבי פסק־בוררים. כמו־כן רשאי בית־המשפט, כשהוא מבטל את הפסק, להחזיר את העניין לעיונו של הבורר, ובמקרה זה חייב הבורר לדון בו מחדש.

4. סדרי הדין בפני הבורר הם בכלל בסדרים הנהוגים בבית־המשפט. הבורר רשאי להזמין עדים ולהשביעם, ואם לא נענו להזמנתו, יפנה את הזמנתו לבית־המשפט, שיכפה את העדים להופיע בפני הבורר. לא נקבע משך הבירור בשטר־הבוררים, חייב הבורר לסיים את הדיון ולהוציא את הפסק תוך שלושה חדשים, אך הבורר רשאי גם להאריך את המועד כל עוד לא פקעה סמכותו, ואף לאחר מכן רשאי בית־המשפט ליתן לבורר ארכה נוספת למתן הפסק, וע״י כך לחדש את סמכותו. אין הבורר חייב לנמק את פסקו. פסק זה מבוצע ע״י משרד ההוצאה לפועל שעל־יד בית־המשפט — לאחר שבית־המשפט התיר את הוצאתו לפועל.

5. פעמים שהחוק מחייב את הצדדים להתדיין בפני בורר, אע״פ שלא חתמו על שטר־בוררים ולא הסכימו להתדיין בפני בורר. דבר זה נקרא „שטר־בוררות שבחוק״ (Statutory reference). שטר כזה נקבע בפקודת הפיצויים לעובדים, 1947 (שבמקומה בא חוק הביטוח הלאומי תשי״ד — 1953), וכן מחייבים אותו חוקים אחרים, כגון סעיף 37 לפקודת בניין ערים, 1936, סעיף 32 לפקודת הכפרים, סעיף 107 לפקודת המכרות, ועוד.

6. הב׳ נהוגה ברוב ארצות־העולם. ב צ ר פ ת — שבה היה שטר־הבוררים סעיף הכרחי בכל חוזה־שותפות עד אמצע המאה הקודמת — רשאים הצדדים ליתן לבוררים מעמד של „מפשרים״ (amiable compositeurs), ואם עשו כך, פטורים הבוררים מלנהוג לפי סדרי־הדין ולפי משפט־המדינה והרשות בידם לפסוק לפי ראות־עיניהם. הבוררים חייבים לפרש את נימוקיהם, ופסקם ניתן לעירעור לפני בית־המשפט אלא אם כן שימשו כ„מפשרים״. הפסק מוגש לבית־המשפט על־ידי הבורר עצמו ונרשם שם, ולאחר מכן יכול בית־המשפט לצוות על ביצועו.

דיני־הב׳ ב ש ו ו י י ץ שונים לפי 25 הקאנטונים שבמדינה. מקצתם פוסלים בורר אם אינו אזרח־הארץ או אינו מתגורר בה בקביעות. לעומת זה אין הבוררים חייבים, בדרך כלל, לנהוג לפי הפרוצדורה של בתי־המשפט. ברוב הקאנטונים אין הבוררים רשאים להשביע עדים, אלא חייבים לפנות לצורך זה לבית־המשפט. פסק־הבוררים צריך להיות מנומק, אך עפ״ר אין לערער עליו לפני בית־המשפט.

ב א י ט ל י ה צריך מספר הבוררים להיות לא־זוגי, ואין אדם יכול לכהן כבורר אם אינו אזרח איטלקי. קביעת סדרי־הדין מסורה לשיקול־דעתם של הבוררים; אין הם חייבים לשמוע את בעלי־הדין, ורשאים הם לנהל את כל הב׳ בכתב וגם להרשות לאחד מהם לשמוע את העדים לבדו. באיטליה, כמו בצרפת, טעון הפסק רישום בבית־המשפט.

בארצות־הברית נתקבל חוק־הב׳ הראשון רק ב1920 (במדינת ניו־יורק). דיני־הב׳ במדינות של אה״ב דומים לדיני־הב׳ האנגליים, ששימשו יסוד לחוקי־הארץ.

7. ב1927 נחתמה בז׳נווה אמנה בינלאומית בדבר ביצועם של פסקי־בוררים שניתנו בארץ אחת לגבי בני־אדם שהם כפופים לשיפוטן של ארצות אחרות. ישראל הצטרפה לאמנה זו, ופקודה מיוחדת (פקודת הבוררות [פסקי־בוררות של חו״ל]) הוצאה עוד ב1934 כדי ליתן תוקף להוראותיה של האמנה.

י. זוסמן, דיני בוררות, תל־אביב, 1953; Russell, *Arbitration*, 1952[15]; Hogg, *Arbitration*, 1936; *Commercial Arbitration and the Law Throughout the World*, 1951; Kellor, *American Arbitration*, 1948.

י. זו.

ב׳ ב מ ש פ ט ה ע ב ר י. זכותם של בעלי־דין בדיני־ממונות ל ב ר ו ר להם דיינים כפי ראות־עיניהם נקבעה במשנה (סנהדרין, ג׳, א׳): זה בורר לו אחד וזה בורר לו אחד, ומכאן באה צורת ראשי־התיבות: זבל״א. אלא שיש מחלוקת בין ר׳ מאיר לחכמים בנוגע לצורת מינויים של הבּוֹררים: לדעתו של ר׳ מאיר, זקוק הדיין השלישי להסכמתם של שני בעלי־הדין; ולדעת החכמים, די בהסכמתם של שני חבריו הדיינים לישב עמו בדין (עי׳ בבלי, שם, כ״ג א׳). ההלכה נפסקה כחכמים (עי׳ חו״מ, י״ג, א׳). בתלמוד נתבאר, שאין המשנה באה לקבוע כאן את הנוהל המשפטי הכללי בדיני־ממונות, אלא רק להקנות זכות לכל אחד מבעלי־הדין לברור לו דיין. כמו־כן נתבארה היעילות שבנוהג זה: „מתוך שזה בורר לו דיין אחד וזה בורר לו דיין אחד ושניהם בוררין להן עוד אחד — יצא הדין לאמיתו״ (שם).

כשם שכל אחד מן הצדדים זכאי לברור לו דיין אחד, כך הוא זכאי לפעמים לפסול את הדיין, שבּרר לו הצד השני, ולסרב להיות נידון בפניו. ואף כאן מחולקים ר׳ מאיר וחכמים בשאלת גבולותיה של זכות זו. ר׳ מאיר סבור: זה פוסל דיינו של זה וזה פוסל דיינו של זה; וחכמים אומרים: אימתי, בזמן שמביא עליהן ראיה, שהן קרובים או פסולים (משנה, שם). ביחס לדיינים מ ו מ ח י ם מודים הכל, שאין שום צד יכול לפסלם.

הרמב״ן (בפירושו לתורה, דברים א, יב) סבור, ש„אם הנתבע אומר, שהוא יברור ש נ י ם, והתובע ג״כ ש נ י ם, והם יבררו ח מ י ש י — הרשות בידו״ משום ש„כל זמן שהדיינים רבים יותר — יוצא הדין לאמיתו״.

במשנה נזכרו „ש ט ר י ב י ר ו ר י ן״ (בבא־מציעא, א׳, ח׳; בבא־בתרא, י׳ ד׳), ופירושם, לפי התלמוד: שטרות־התחייבות לציית לפסקי־הדין של זבל״א (ב״מ כ׳, א׳; ב״ב קס״ח, א׳). בירוש׳ נותן ר׳ יוחנן את הצורה הלאטינית של compromissum — „קומפרומיסין״ (מו״ק, פ״ג, ה״ג [פ״ב א׳]) —, שהיתה מקובלת לציון שטרות כאלה במשפט הרומי (וע׳ Corp. iur. civ., Dig., IV, 8). — בין שרידי בית־הכנסת בבית־שערים נמצאה כתובת יוונית, שכוללת את הכינוי היווני של המשמש בתפקיד של שופט בורר (עי׳ מ. שובה, אשכולות, א׳, תשי״ד, עמ׳ 76 ואילך).

לפי השערתו של א. גולאק היה השימוש בבית־דין של זבל״א רוֹוח בישראל בדור שלאחר מרד בר־כוכבא, שאז אסרו השלטונות הרומיים בא״י לדון גם דיני־ממונות לפי דיני־ישראל („בימי ר׳ שמעון בר־יוחאי ניטלו דיני ממונות מישראל״ — ירוש׳ סנהד׳ פ״ז, ה״ב [כ״ד ב׳]), וכנראה שלא הותר לבית־דין של ישראל לדון אלא כבוררים (וכך הוא לפי פקודת הקיסר הונוריוס, שהיא אמנם מתקופה מאוחרת יותר — מ398 לסה״נ; עי׳: Codex Theodosianus, II, II, 10), ואפשר שמשום כך מוצאים אנו את בן הדור ההוא — ר׳ מאיר — שונה הלכות בעניין זבל״א וזבל״א (מ׳, סנהד׳ ג׳, א׳).

כנראה, שבבבל — בתקופת התלמוד ובתקופת הגאונים — לא היה מצוי השימוש בבית־דין של זבל״א וזבל״א, כיוון שבה היה לבית־הדין של ישראל תוקף חוקי וכוח־כפיה (ע״ע משפט עברי). כמו־כן אפשר, שמסיבה זו עצמה כמעט שאין אנו מוצאים בספרות שנתחברה בבבל בתקופות הנז־כרות (בתלמוד הבבלי ובספרות־הגאונים), זכר לדיון בפועל בפני בית־דין של זבל״א.

גם בתקופות מאוחרות יותר מצוי היה השימוש בבית־דין של זבל״א בעיקר באותן הארצות, שבהן לא היה תוקף חוקי

מטעם השלטונות לבתי־הדין של ישראל, כגון בגרמניה ובאיטליה (שבהן היו גם קהילות ללא בית־דין קבוע). וכך מסופר על קהילת־מֶץ שבגרמניה, שבה „נהגו מעולם... שלא להושיב דיינים קבועים, רק דנים ע״פ זבל״א וזבל״א, והאב״ד (=רב העיר) הוא הַשְּׁלִישׁ (=הדיין השלישי)״ (שו״ת שבות יעקב, ח״ב, סי׳ קמ״ג); ו„בהרבה קהילות, אף שיש להן דיינים קבועין, מכל מקום בדבר גדול — מת־פשרים על־פי הרוב לדון בזה בורר, כדי שיצא הדין לאמיתו״ (שם). כנראה, שהמנהג הרגיל היה „שהרב הוא תמיד השליש״ (עי׳ שם, וב„העבר״, סידרה א׳, כרך ב׳, עמ׳ 73). בקהילת וילנה, שגם בה היה מקובל הדיון בפני בית־דין של זבל״א, אע״פ שהיו בה בתי־דינים קבועים, היו מציינים בכתב־הרבנות, ש„אין הרב חייב לשמש חמישי או שליש, כי אם לפי רצון הצדדים לבחור להם איזה מכריע שירצו״ („העבר״, שם, עמ׳ 66).

בספרד לא היה, כנראה, השימוש בבית־דין של זבל״א רווח ביותר (אע״פ שלא היה נעדר), כיוון שהיו בה ליהודים בתי־דין קבועים ופרנסים בעלי כוח־כפיה. וכך כמעט שלא נזכרו בספרי השו״ת הספרדיים — שמלפני גירוש ספרד — מקרים של זבל״א. לעומת זה מצוי היה השימוש בזבל״א בפולניה גם בזמן שהיו בה ליהודים בתי־דין קבועים בעלי כוח־כפיה. וכך מוצאים אנו בין תקנותיה של קהילת קראקא את סדרי בית־הדין של זבל״א (עי׳ Jahrbuch d. jüd. Lit. Ges., כרך X, עמ׳ 33).

בין תקנותיה של קהילת האמבורג־אלטונה מצויה תקנה, שהדיינים בבית־דין של זבל״א צריכים להיות בעלי תואר „מורנו״ דוקה (עי׳ Mitteilungen der Gesellschaft für jüd. Volkskunde, 1903). עפ״ר היו הדנים בזבל״א מקבלים שכרם מבעלי־הדין, אע״פ שהיתה קיימת התנגדות לכך והובעה דרישה, ש„יקצבו מנהיגי־העיר שכר לבוררים ולהשליש, ויגזרו בחרם על הנותן והמקבל, שלא יתן ולא יקבל שום מתנה, חוץ מה שקצבו הקהל״ (שו״ת פנים מאירות, ח״ב, סי׳ קנ״ט).

א. גולאק, יסודי המשפט העברי, ספר ד׳, ירושלים—ברלין תרפ״ג, עמ׳ 25–26, 30–31; ש. אסף, בתי־הדין וסדריהם אחר חתימת התלמוד, ירושלים תרפ״ד, עמ׳ 54–57; ג. אלון, תול־דות היהודים בא״י בתקופת המשנה והתלמוד, כרך א׳, תל־אביב תשי״ג, עמ׳ 137–138.

צ. ק.

בּוֹרְרוּת בֵּינְלְאֻמִּית, שיטה ליישוב סיכסוכים בינלאומיים באמצעות בית־דין מיוחד לבוררות (=ב׳). אפיינית לב׳ הבינלאומית היא האוטונומיה של הצדדים — כלומר, זכותם להסכים לא רק על נושאי־הב׳ אלא גם על הזהות של הבורר או הבוררים, וכן על החוק, שלפיו יהא העניין נידון ועל ענייני־נוהל. עד המאה ה19 היה לב׳ הבינלאומית אופי מדיני־דיפלומאטי מובהק, שהרי בית־הדין היה מורכב מנצי־גיהם של הצדדים בלבד — מה שעלול היה להביא לידי מצב של תיקו. אולם במאה ה19 לבשה הב׳ צורה משפטית וכיום נהוגה בדרך כלל שיטה של ב׳־זבל״א, שבה הבורר המכריע הוא אזרח של מדינה שלישית, וכן ב׳ ע״י בורר יחיד. הב׳ הבינלאומית היא איפוא כיום ביסודה מעשה שפיטה, אך היא שונה מהתדיינות בפני בית־הדין הבינלאומי (ע״ע) בַּמָּה שהרכבו של חבר־השופטים, ענייני־הנוהל, ובמידה מסויי־מת — החוק שלפיו חייבים הבוררים לפס״ק, אינם קבועים מראש, אלא משמשים נושאים למו״מ בשעת קביעתו של הסכם הב׳, הידוע בשם „פשרה״.

ב׳ בין עמים היתה נהוגה בתקופה העתיקה במזרח התיכון — ביחוד אצל החיתים והפרסים —, אך רק היוונים הקדומים עשו מן הב׳ מוסד מדיני של קבע ביחסיהם הפני־מיים, והדמיון בין בתי־הדין של ב׳, שפסקו בסיכסוכים שבין הערים היווניות, ובתי־הדין של ב׳ בזמננו, הוא מרובה. מן היוונים עבר מוסד הב׳ הבינלאומית גם לרומי, אולם כאן לא היכה שרשים עמוקים מחמת המגמה האימפריאליסטית הכל־לית של רומי. ביה״ב אנו מוצאים מקרים בודדים של שימוש בב׳ „בינלאומית״ ע״י הערים האיטלקיות וע״י הקאנטונים השווייציים בסיכסוכים שפרצו בינם לבין עצמם, אך המגמה המרכזית של הכנסיה הקאתולית לא התאימה לרעיון־הב׳, שהצלחתו מחייבת שוויון בין הצדדים.

ראשיתה של הב׳ הבינלאומית של ימינו נעוצה במלחמת־השיחרור האמריקנית. אמנת־ג׳יי (Jay Treaty) משנת 1794 הקימה שלוש ועדות־ב׳ ליישוב סיכסוכים שונים, שמקורם במלחמה. שתיים מאלו הצליחו לבצע את משימתן, והניסיון הכללי הבליט את המעלות שבדרך זו של יישוב בעיות בינלאומיות. מ1794 עד 1938 אירעו כארבע־מאות מקרים של ב׳ בין אומות. פסק־הדין המפורסם בעניין הספינה „אַלַבַּמָה״ (ע״ע אלבמה, פסק־דין של) במלחמת־האזרחים האמריקנית הראה, בפעם הראשונה, כיצד אפשר למצוא באמצעות ב׳ פתרון משביע רצון לבעיה מדינית חמורה, כשהיצרים המדיניים ודעת־הקהל מוסערים; והאוסף הגדל והולך של פסקי־ב׳ מנומקים שימש גורם חשוב בהתפתחותו של המשפט הבינלאומי בכללו.

עד סופה של המאה ה19 היתה הב׳ הבינלאומית חסרה מוסד בינלאומי מוכר — מה שסיכל לא אחת את המאמצים הדיפלומאטיים להגיע לידי הסכם של ב׳. הוגי־דעות כגון בֶּנטאם (במאה ה18) ומיל (במאה ה19) ואחרים עמדו על הצורך להקים מוסד קבוע יותר, שבלא לפגוע באוטו־נומיה של הצדדים יָקֵל את מימוש רצונם. רעיון זה נשא פרי בוועידת־השלום הראשונה של האג (1899), שבה הוסכם להקים בית־דין קבוע לב׳; בשנת 1907 נוסחה בהאג החוקה מחדש, אך בלא שינויים יסודיים. בית־דין זה אינו בית־דין בפועל, אלא חֶבֶר של „שופטים״, שהמתדיינים יכולים לבחור להם מתוכם בוררים בכל מקרה מסויים. שיטת־הב׳ הנהוגה היא של זבל״א. נקבעו כללי־נוהל, שהיה בהם משום ניסיון ראשון לקביעת העקרונות של דיני־הנוהל הבינ־לאומיים. כללים אלה היו יפים לא רק בשביל ב״ בפני בית־דין זה, אלא בשביל כל ב׳ בינלאומית, ואין לדון על השפעתן של שתי אמנות־האג אלו אך לפי מספר הב״, שהתקיימו במישרים בפני בית־הדין, שהוקם על יסודן (20 משנת 1900 עד 1954). מזכירות מרכזית מיוחדת, שמושבה נקבע בהאג, איפשרה ריכוז אדמיניסטראטיווי רצוי בתחום זה, וגם את הפירסום השיטתי הראשון של פסקי־הב׳.

בספר־הברית של חבר־הלאומים, כמו במגילת־האו״ם אחריה, הוקצה מקום מיוחד לב׳, בצד התדיינות ממש, בתוך שאר האמצעים ליישוב סיכסוכים בינלאומיים בדרכי־שלום. כן השתדלה הברית למצוא פתרון לבעיה של ביצוע פסקי־הדין, שעד אז היה תלוי בפועל ברצון הטוב של הנידון לחובה. לאחר שהוקם החֶבֶר נעשו נסיונות — באמנת ז׳נווה משנת 1924, באמנת לוֹקַארנוֹ משנת 1925 ובהסכם הכללי

ליישוב סיכסוכים בינלאומיים משנת 1928 (תוקן ב1949) — להנהיג שיטה של ב׳־חובה ביחסים שבין המדינות. הנסיונות הללו נסתיימו ללא הצלחה, כי באמנות הנזכרות משולב תהליך־הב׳ בתהליך של פישור. בית־הדין הצבאי של נירנברג (1946) הרשיע את הנאשמים — בין השאר, משום שעברו על ההוראות של הסכמים אלה, שגרמניה היתה קשורה בהם. הוועדה למשפט בינלאומי שליד עצרת האו״מ עסקה בשנות 1949—1953 בנסיון לנסח מחדש את העקרונות הכלליים של המשפט הבינלאומי בנוגע לב׳.

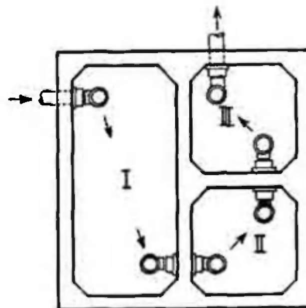
נוסף על בית־דין של ב׳ ממש, אנו מוצאים מוסדות־שיפוט אחרים, כגון ועדות מעורבות, ועדות תביעות (Mixed Commissions, Mixed Claims Commissions), שדינם כדין בוררים ממש. מוסדות כאלה מאפשרים לאדם יחיד, שבדרך כלל אינו בעל זכויות במשפט הבינלאומי, להביא את תביעותיו נגד מדינה זרה להכרעה משפטית, בהסכמתן של הממשלות הנוגעות בדבר.

א״י המאנדאטורית היתה צד במשפט־ב׳ אחד — בקשר לחלוקת החוב הציבורי העותומאני —, שהתנהל, לפי בקשת המועצה של חבר־הלאומים, ב1924 בפני המשפטן השווייצי בורל.

A. de Lapradelle & N. Politis, *Recueil des arbitrages internationaux*, vol. I (1798–1855), 1905; vol. II (1856–1872), 1923; J. H. Ralston, *International Arbitration from Athens to Locarno*, 1929; A. M. Stuyt, *Survey of International Arbitration, 1794–1938*, 1939; United Nations, *Reports of International Arbitral Awards*, vols. 1–5 (continuing), 1948–52; United Nations, *Bibliography on Arbitral Procedure*, doc. A/CN. 4/29, 1950.

ש. רו.

בּוֹר־רָקָב (באנג׳ septic tank), בּוֹר, שדרכו מעבירים מי־שְׁפָכִים מבתים בודדים או מקבוצת־בתים בהעדר של ביוב כללי בסביבה. בור כזה בנוי 2—3 תאים: בתא הראשון שוקע רובו של הרפש, בתא השני—שיירו, ובשלישי מכילים השופכים רק חמרים דקים (קולואידיים). בשני התאים הראשונים נפרד ממי־השופכים גם השומן, הצף ועולה על פני המים ביחד עם קצת רפש, שֶׁבּוּעוֹת גאז או טיפות־שומן נדבקו אליו. ע״י סידור מתאים בהעברת השופכים מתא אל תא מַשהים את השופכים בב׳־הר׳ כדי להשיג טיהור יסודי יותר. התא הראשון גדול ועמוק משאר התאים. הרפש השוקע בקרקעו מרקיב (בהשפעת מיקרואורגאניזמים, שמתפתחים בו) במרוצת־הזמן, ונפחו פוחת כמידה מרובה. יש לבדוק מזמן לזמן את פעולת בה״ר ולנקות את הרפש הרקוב ואת השכבה הצפה למעלה. אורך־הזמן של תהליך־הריקבון תלוי בטיב השופכים ובטמפראטורה שלהם. באקלימה של א״י מספיק בדרך־כלל לנקות את הב׳ פעם בשנה. רצוי, שנפחם של כל שלושת התאים יחד יהא שווה לנפח השופכים של יממה.

מן התא האחרון יוצאים השופכים המטוהרים אל צינורות־חילחול, שהם מותקנים מתחת לפני־הקרקע בתוך מצע של צרורות או חצץ, בשיפוע מועט (1—$2^0/_{00}$), בדומה לצינורות־ניקוז, והמים יוצאים מהם דרך הרווחים הצרים שבין הקצוות ומחלחלים לתוך הקרקע. תקינות־הפעולה של מיתקן כזה מותנית במציאותה של שכבה חדירה, לא רוויה במים, שהיא מסוגלת לספוג את השופכים.

אפשר להשתמש בשופכים גם להשקאה, אם יש בקרבת המקום עצים, גן או שדה מעובד; שימוש זה רצוי ביותר כשאדמת הסביבה אינה חדירה אלא היא אדמת חרסית.

יו. בר.

בּוּשׁ, אִיזִידוֹר — Isidor Busch — (1822, פראג — 1898, סט. לואיס), עיתונאי ועסקן יהודי אמריקני. בצעירותו עבד ב׳ בבית־הדפוס של אביו בווינה. ב1842/7 הוציא וערך את השנתון הספרותי עשיר־התוכן Kalender und Jahrbuch für Israeliten, שבו נתפרסמו בין השאר מחקרים היסטוריים־ספרותיים של צונץ, שי״ר, שד״ל, מ. לטריס, ל. פיליפסון, מיכאל זקש ואחרים. — ב׳, שהיה בעל השקפות ליבראליות־מהפכניות, הדפיס בבית־דפוסו גם עלונים בעלי תוכן מהפכני וכן עיתון, שהטיף להגירה לאה״ב, ולאחר כשלון המהפכה של 1848 היגר הוא גופו לאה״ב. בניו־יורק הוציא את השבועון הראשון באה״ב, שהיה מוקדש לעניני־היהודים, בשם Israels Herold, אך השבועון נתקיים 3 חדשים בלבד. ב1849 השתקע ב׳ בסט. לואיס והיה ממארגניה של קהילת „בית־אל" בעיר זו. במלחמת־האזרחים של אה״ב שירת בדרגת קצין בצבא של מדינות־הצפון ואף שימש כשלישו של הגנראל פְרֵימוֹנט. כן היה חבר של „ועד התשעה", שניהל את מדינת־מיזורי עד שנצטרפה לצפון. בסוף ימיו עסק בגידול־גפנים באחוזה, שקרא אותה על שמו: „בּוּשְׁבֶּרג".

בּוֹשׁ (בּוֹס), הִיאֶרוֹנִימוּס — Hieronymus Bosch — (1450°, הֶרטוֹחֶנבּוֹשׁ — 1516, שם), מגדולי הציירים של האסכולה הנידֶרלַנדית. שם־משפחתו המקורי היה וַן אַכֶן (Van Aeken), ובשם ב׳ נקרא ע״ש עיר־מולדתו. ליצירתו, שדוגמות ממנה מצויות באספי־אמנות מרובים, היה תמיד כוח־משיכה יחיד במינו, ובזמננו עוד גברה ההתעניינות בה; מפני־כן הירבו לחקור את ב׳ יותר מֵאֶת כל שאר אמני־תקופתו.

אעפ״כ אין תולדות־חייו ידועים אלא במקצת. ע״פ שם־המשפחה המקורי שלו מניחים, שמשפחתו באה מן העיר אַכֶן, וכן מניחים, שאביו היה צייר. נראה, שהיארוֹנימוס עבד באופן עצמאי לגמרו בבדידות הפרובינציאלית שלו, שהרי כמעט שאין להבחין בתמונותיו דבר שהוא משותף להן וליצירות של בני־דורו בארצות־השפלה. את המקורות להשראתו האמנותית יש לבקש בעיטורים של כה״י הצרפתים והפלמיים של זמנו, בתחריטים של שוֹנגאואר והאמן, שהיה נוהג לחתום ES, ואפשר, אף בפרסקות ובחיטובים שבקאתדראלה של עירו.

ידוע, שהיה חבר באיגוד הציירים ושב1493/4 צייר 6 לוחות לחלונות הקאתדראלה של עירו; יצירות אלו ניתארו עוד ב1611, אך אבדו לאחר מכן. כן ידוע, שפיליפ היפה הזמין אצלו תמונה על „אחרית־הימים" ושברשותה של מארגארטה מאוסטריה, העוצרת של ארצות־השפלה, היתה תמונתו: „נסיונותיו של אנטוניוס הקדוש". לפיליפ II, מלך־ספרד, היו יותר מ24 תמונות של ב׳, ומפני־כן נמצאות עד היום כמה מיצירותיו העיקריות בספרד.

ב׳ צייר תמונות על נושאים מן הברית החדשה, ובעיקר על סבלותיו של ישו; הנסיונות, שבהם עמדו הקדושים,

ועינוייהם, מעמדות של אחרית־הימים וסצנות סאטיריות מסוג הז'נר, שנראות כאילו הן נטולות מסביבתו, אבל שאף הן כנראה אלגוריות או מיוסדות על רעיונות תנ"כיים. דמויותיו של ב' הן רזות, בעלות ראשים וידיים מחודדים, פנים צרים ותנועות קפדניות. את ישו תיאר כחיוור עד כדי שקיפות, וקדושיו מופי־הבדידות נראים חלושים מכדי לעמוד בעינויים, שנגזרו עליהם. דומה, שכל כוחו נתרכז בדמויות־האימים של מעניהם—יצורים סאדיסטיים, מטורפים־למחצה, שבהמצאתם לא עלה עליו שום צייר אחר. השקפתו של ב' על האנושות חדורת מרירות ופסימיות, והשגו העיקרי הוא בתיאור מופרז של הטיפוסים השפלים ביותר שבה, עד שהם נראים ביצירותיו כשדים ולא כבני־אדם. המצאתו המקורית ביותר היו שוכני־הגיהינום: יצורי־כלאיים נוראים, שבהם משמשים בעירבוביה אברים של בני־אדם או בעלי־חיים וכלי־נשק ומכתות: דג מחובר לסירה וטס בשמיים, ציפרים על גלגלים, בני־אדם בעלי ראשים ורגליים בלבד, אחרים, שנושאים על כתפיהם אגרטלים שבורים. דמיונו בתחום זה היה ללא סייג. מראות־זוועה, כפי שב' תיאר אותם בתמונותיו, אינם עולים על רוחו של אדם בריא אף בגרוע שבסיוטי־הלילה. ברור, שמצא תענוג מיוחד בתיאור של אכזריות קיצונית ופריצות ללא סייג. אך לא היה מי שהטיל ספק בכוונתו המוסרית של ב': להציב בתמונותיו ראי־תוכחה לפני בני־דורו.

משמעותן האמיתית של תמונות אלו שוב אינה ברורה זה דורות, אע"פ שכל דור ודור פירש אותן ע"פ דרכו. מתחילה לא ראו בו אלא צייר, שתיאר את סכלותו של האדם ורוע־מידותיו ואת העונש הצפוי לו. בזמננו מוצאים ביצירותיו פרשנים מן האסכולה הפסיכואנאליטית חומר מסייע לשיטתם, ביחוד מפני שמרובים בהן ציורי חפצים כגון חמתות־חלילים, סולמות, גשרים שבורים, וכן ציורי ציפרים ארוכות־מקור, אוחים ולטאות — וכל אלה הרי הוכרו בפסיכואנאליזה כסמלים. הסיר־ראליסטים רואים בב' אחד ממבשריהם.

היארונימוס בוש: „עגלת־השחת" — תיאור אלגורי של העולם. הלוח האמצעי (162×105 ס"מ) של תמונה שלש־אגפית: תמונת־שמן. אסקוריאל

זה לא כבר ניסו טולנאי ופרנגר לפרש את תמונותיו כביטויים לרעיונותיהן של תנועות דתיות מסויימות, שמילאו תפקיד חשוב בזמנו של ב'; לפי הנחתם צייר כמה מתמונותיו התמוהות ביותר — כגון „גן־התענוגות" (שנקראת כיום גם „שנת האלף" [של אחרית־הימים]) — בשביל ה„אחים של הרוח החפשית"; כת זו של מינים נוצריים ראתה באהבה את העקרון הראשי של היצירה והתולדה, האמינה בשוויון כל בניו של אדם הראשון וקיימה טכסים, שהיו למורת־רוחם של הנוצרים האדוקים. נסיון־ההסבר האחרון הוא זה של לוטה בראנד־פיליפ, הרואה קשר בין נושאיו של ב' ובין התלמוד הבבלי ו„מדרש כונן", שעוסק בתיאור השמים והארץ, הגיהינום וגן־העדן.

מה שאפשר לומר בבירור הוא שב' מגלה לנו ביצירותיו מהלך־רוח של תקופתו—תקופת תסיסה של רעיונות חדשים. הגיהינום והשטן, שהיו מושגים קרובים לאנשי יה"ב, עדיין מילאו תפקיד חשוב בדמיון האנושי; ואולם נתעורר חוש־הביקורת, שעתיד היה להתבטא ברפורמאציה, וחוש זה התלוצץ הן על יצורי־הדמיון והן על מתנגדיו הארציים של השטן — הכמרים: ב' תיאר נזירים ונזירות, ואף שרי־כנסיה, במצבים מבישים ביותר. כן היה הצייר הראשון בזמנו, שתיאר את בני־העם בסביבתם הטבעית ובחייהם היומיומיים בלא שהיסווה אותם באיפור של משתתפים במאורע תנ"כי; משום כך מייחסים לו את תחילתו של ציור הז'אנר. כנראה אף היה מן הציירים הראשונים, שבחרו בנושאי־הציור שלהם — לכל הפחות, במידה מסויימת —, ולא ציירו על־פי הזמנה תמונות, שכל פרטיהן נקבעו ע"י המסורת או ע"י המזמין. אך נוסף על חשיבותו כמחדש בתחום הנושאים, היה ב' צייר נפלא, בעל חוש נדיר לצורה ולצבע, והמפלצות שצייר מזהירות כגחליליות, והשמים האדומים שבתמונותיו משרים אוירה של מיסתורין. תכונותיו אלו כצייר ורוחו הסתומה הן שעושות אותו לאחד מן הציירים המעניינים ביותר שבכל הזמנים. היתה לו השפעה ניכרת הן על ציירים — ביחוד על ברגל

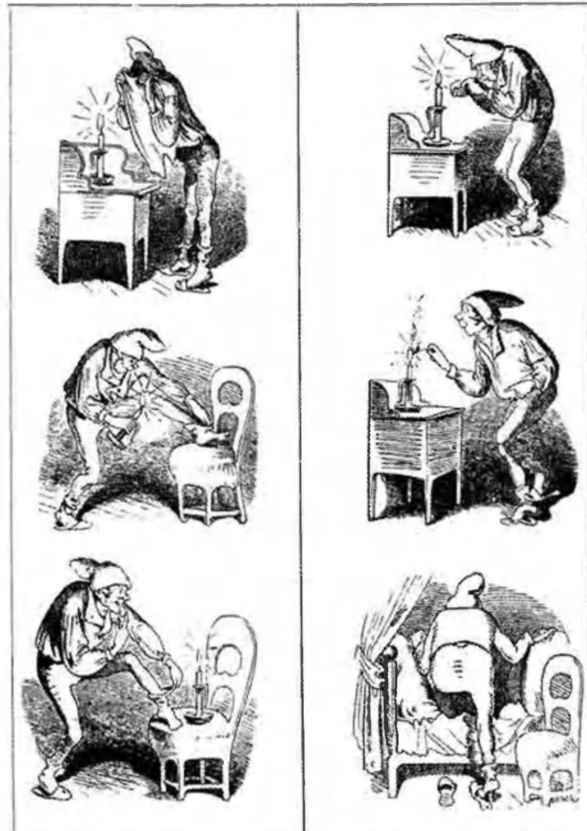
(Breughel) וקאלו (Callot) — והן על סופרים, כגון פלוֹבֶּר. החשובות בתמונותיו של ב׳ הן: „שבע חטאות־המוות" (על לוח של שולחן; אסקוריאל); „החתונה בכפר קָנָה" (מוזיאון בוימַנס, רוטֶרדַם); „ספינת־הכסילים" (לוּבר, פא־ריס); „הגיהינום — גן־עדן של מעלה" (ארמון־הדוּכּס, ויני־ציאה); „עגלת־השַׁחַת" (אסקוריאל); „נסיונותיו של אנטוניוס הקדוש" (המוזיאון, ליסבון; פראדו, מאדריד); „אחרית־הימים" (האקאדמיה לאמנות, וינה); „גן־התענוגות" (או „שנת־האלף"; אסקוריאל); „יוחנן בעל האַיוואנגליון" (מוזי־און, ברלין); „היאֶרוֹנימוּס הקדוש" (מוזיאון, חֶנט); „עינוייה של יוליה הקדושה" (ארמון־הדוּכּס, ויניציאה); „הבן האובד" (מוזיאון בוימנס, רוֹטרדאם); „ישו נושא את הצלב" (אסקו־ריאל; מוזיאון, חֶנט); „העטרת ישו בקוֹצים" (הגאלריה הלאומית, לונדון; אסקוֹריאל); „מלכי־קדם מעריצים את ישו" (פראדו, מאדריד).

במוזיאונים העיקריים של אירופה נשתמרו גם רישומי־עט של ב׳, שברובם מתוארים קבצנים, מכשפות, שדים ומפלצות.

M. J. Friedlander, *Geertgen van Haarlem und H. B. (Altniederlandische Malerei, Vol.* V, 1927); Ch. de Tolnay, *H. B.*, 1937; L. Baldass, *H. B.*, 1943; J. Combe, *J. B.*, 1946; W. Franger, *The Millenium of H. B.*, 1949/50; id., *Die Hochzeit zu Kana: ein Dokument semitischer Gnosis bei H. B.*, 1950; L. Brand Philip, *"The Prado Epiphany by J. B." (Art Bull.,* Dec. 1953, pp. 267–293).

ע. י.־ה.

בּוּשׁ, וִילְהֶלְם — Wilhelm Busch — (1832, וידנזאל [Wiedensahl], על־יד האנובר — 1908, מֶכטסהַאוּזן [Mechtshausen], בהרי־הַרץ), צייר ומשורר הוּמוֹריסטי גר־מני. ב׳, שכמה מסיפוריו המצויירים ידועים כמעט לכל גרמני,

וילהלם בוש: קטע מן הסיפור ללא מלים על „מנוחת הלילה שהופרעה"

כילד כמבוגר, עבר בנעוריו מלימוד־הנדסה לציור ורישום. הוא למד ציור באקאדמיות של דיסֶלדורף, מינכן ואנטוֶרפֶּן, והשפעתם של הציירים הפלאמיים, וכן זו של דוֹמְיֶה, ניכרת ברישומיו, שמוסרים את אָפיין של הדמויות ואת תנועות הגוף והנפש בקווים מועטים, לפעמים גאוֹניים ממש. פשטות ותמימות מדומה והומור עז, אף אם פסימי ביסודו, כמזג־נפשו בכלל, מציינים גם את החרוזים המגובשים, שצירף ב׳ לרישומים של כל אחד מספריו כדי להסביר את העלילה ולהבליט את מוסר־ההשכל שלהם. ב׳ פירסם גם שירים ליריים מועטים, מלאים תוגה, והירהורים פילוסופיים (שבהם אפשר להבחין הדים מתורתו הפסימית של שוֹפּנהאוּאר, שב׳ היה ממעריציו הראשונים). ואולם תהילתו של ב׳ מיוסדת בעיקרה על סיפוריו המחורזים והמצויירים (שאותם היה ב׳, שחי מתחילה במינכן ופראנקפורט, ואחר־כך בכפר־מולדתו ובהרי הַרץ, נוהג לפרסם בשבועון Fliegende Blätter ובכתבי־עת הומוריסטיים אחרים), ביניהם — „אנטוֹניוס הקדוש מפאדוֹ־בה" (1870), „האנס הוּקֶבּין, עורב ביש־גד" (1872) ו„הצייר קלֶכְּסֶל" (1884). ביחוד הירבו את פירסומו סיפוריו „מאכס ומוֹריץ" (1865, מעשה בשני פרחחים) ו„הלנה האדוקה" (1872), מעשה בּרְוקה צליינית ושתיינית—התקפה עוקצנית על הכנסיה הקאתוֹלית ברוחה של „מלחמת־התרבות" (בין בּיסמארק והכנסיה), שהתחילה באותם הימים. ב׳ נחשב לאלוף של הציירים ההומוריסטיים בארצו.

W. B., *Gesammelte Werke*, ed. O. Noldeke, 8 Bde., 1942–44; R. Schaukal, *W. B.*, 1904; F. Novotny, *W. B. als Zeichner u. Maler*, 1949.

ח. ס.

בּוֹשׁ, קָרל — Carl Bosch — (1874, קלן — 1940, היידל־ברג), כימאי ומהנדס גרמני. מ1899 היה ב׳ עובד מדעי ב Badische Anilin und Soda-Fabrik בלודוויגסהאפן, מ1914—מנהל־בפועל של המפעל ומ1919—ראשו. במלחמת־העולם I היה מראשי העוסקים בחרושת התחליפים הכימיים ופעל הרבה לסיגולה של שיטת הַבֶּר (ע"ע) בייצור אמון סינתטי לצרכי החרושת ובניצולה לייצור חמרי־נפץ. אחר המלחמה השתתף במידה ניכרת בפיתוחה של שיטת בֶּרְגִיוּס (ע"ע) בייצור של נפט (ע"ע) סינתטי, ועל יסוד הֶשֵּׂג זה נעשה ב׳ שותף לפרס־נוֹבל לכימיה ב1931. ב1935 נעשה ב׳ ראש הטראסט של התעשיה הכימית הגרמנית I. G. Farben-Industrie.

בּוּשֶׁה, פְרַנְסוּאָ — François Boucher — (1703, פאריס—1770, שם), צייר ורשם צרפתי. בן 17 נעשה תלמידו של הצייר פראנסוא לְמוּאַן (Lemoyne), וכן למד את אמנות הגילוף והחריטה אצל ז׳אן פראנסוא קאר (Cars), שבבית־מלאכתו הועסק בהתקנת העתקים מתמונותיו של ואטוֹ (Watteau). מגע קרוב זה עם יצירותיו של גדול האמנים הצרפתיים של הזמן הטביע את חותמו על ב׳ הצעיר, שאח"כ נקרא תכופות „יורשו של ואטוֹ"; השפעתו של ואטוֹ על ב׳ כבר ניכרת היתה בצעירותו של זה האחרון הן בחיבתו לנושאים פאסטוֹראליים והן באמנות־הרישום שלו ובדרכו המיוחדת בצירוף של דמויות ופסלים לקבוצות. ב1723 זכה ב׳ בפרס מטעם האקאדמיה (על תמונתו „אויל־מרודך מסיר את כבליו של יהויכין"). ולאחר שנתיים הציג את תערוכתו הפומבית הראשונה. כיוון שבאותם ימים נחשב הדבר הכרחי

פ. בושה: „הרועים"

לאמן, שילמד באיטליה, נסע ב׳ ב1725 לרומא, בלווייתו של הצייר קארל ואן לו. ביצירות, שיצר באיטליה, אפשר להבחין ברורות בהשפעה של קורג׳ו, האחים ריצ׳י (Ricci) מוויני־ציאה, פראנצ׳סקו אלבאני, ובעיקר של ג׳אמבאטיסטה טיפולו. ע״פ יצירותיהם של אמנים אלה והשפעות איטלקיות אחרות נתגבשו תפיסת הגוף האנושי ומושגי המיתולוגיה הקלאסית של ב׳; כן הושפע סיגנונו האמנותי ממחזור־התמונות לכבוד מאריה די מדיצ׳י של רובנס שב„לובר" — תמונות, שהיו ידועות לרוב האמנים בצרפת —, ומבן־דורו לה טור למד הרבה במה שנוגע לציור־הדיוקן. בשנת 1731 נמצא ב׳ שוב בפאריס, במקום שנעשה צייר מקובל על רבים וניסה את כוחו בתחומי־אמנות שונים. מאז — במשך שלושים שנה — הלך שמו ונתפרסם יותר ויותר. הוא השתתף בקישוט הארמו־נות המלכותיים של פונטנבלו, מארלי ובלוי (Bellevue); ב1734 צייר 4 לוחות־קישוט לארמון ורסאי ו33 אילוסטרא־ציות להוצאה חדשה של כתבי־מוליר. באותה שנה נבחר כחבר לאקאדמיה; ב1735 השלים כמה תמונות־פנים — ביניהן: „הצייר בביתו" —, שעל־ידיהן נתפרסם כצייר־ז׳נר. ב1736 קיבל עליו להתקין תרשימים לתעשיית השטיחים הממלכתית בבובה — פעולה, שמאז נודעה לה חשיבות מרובה הן לב׳ והן לתעשיית השטיחים בצרפת. ב1739, שהיתה שנה חשובה ליצירתו הגראפית, התקין תחריטים לפי בלומארט (Bloemart) ואת שורת־התחריטים המקורית „טיפוסים מרחובות־פאריס", שזכתה לחיקויים הרבה. נראה, שסמוך ל1740 התחיל ב׳ מתעניין בציור־נוף — ומניחים, שזו היתה תוצאה מנסיעותיו התכופות לבובה. — פירסומו הגיע אף לחצרות־מלוכה זרים, וב1741 הוזמנו אצלו כמה תמונות לארמון המלך של שוודיה. בשנה שלאחר־מכן הציג לראשונה כמה „רישומים לחפצים סיניים" — מסוג החיקויים הצרפתיים של כלי־קישוט סיניים, שהלכו ונתפשטו מאז ואילך באירופה בכל התחומים של הקישוט הפנימי, פתוח בשטיחים וסיים בחרסינה. 1745 היתה אף היא שנה חשובה לב׳: הוא התחיל מצייר שורה של דיוקנות מפורסמים בשביל תעשיית־החרסינה של ונסן (Vincennes) ואחר־כך של סור (Sèvres), כמה מהם בשיתוף עם הפסל פלקונה (Falconet). ב1755 קיבל — נוסף על תפקידיו המרובים — את התפקיד של מפקח על תעשיית השטיחים ע״ש גובלן בפאריס. באותה שנה הוקצתה לו דירה בארמון־הלובר. לשיא השגיו הגיע עם התמנותו כ„צייר הראשון של המלך" ב1764 וכמנהל האקאדמיה המלכותית ב1765. — ב׳ זכה בחייו לכל הטובות, שהיו אפשריות לאמן מצליח בתקופתו: נישואים מאושרים עם אשה יפה, ששימשה לו לעיתים קרובות כדוגמנית; פעולה ממושכת במפעלי־האמנות החשובים ביותר בארצו; חסותם של החוגים קובעי־האפנה, ותמיכה של החצר, וביחוד של הגב׳ דה פומפאדור, שהיתה במשך זמן־מה תלמידתו ועשתה תחריטים על־פי כמה מתמונותיו; המשרות הגבוהות ביותר, שהיו פתוחות לפניו, וההכרה שתרם תרומות מכריעות להתפתחותם של רוב הענפים של האמנויות הפלאסטיות והקישוטיות. ואולם תהילתו של ב׳ התחילה שוקעת עוד בחייו. ב1765 — שנת־הפסגה של ב׳ — התקיף אותו דידרו בחריפות בSalons שלו: „לאדם זה — כתב — יש הכל, חוץ מכנות". בינתיים התרחק הטעם הכללי מאלגאנטיות וחיי־עושר לכיוון של פשטות, רגשנות ומוסריות לפי הנוסח של רוסו, כפי שנתבטאו בתמונותיו של גרז (Greuze). לשפל הגיע פירסומו של ב׳ בתקופת־המהפכה, כיוון שזיהו אותו בצדק עם ה„משטר הישן". אך בזמן שלטונו של לואי פיליפ חזרו והחשיבו אותו כמסמלה של תקופה, שנראתה אז בחינת אידיאל בענייני־טעם, וב1860 כתב תורה (Thoré) — מת

שיאמר כיום כל מבקר צרפתי —. שחוץ מוואטו לא היה במאה ה18 צייר בעל רמה כאותה של ב׳.

תמונותיו של ב׳ מצויות במוזיאונים של צרפת, בלונדון, ברלין, סטוקהולם ולנינגראד, וציוריו והדפסיו—בכל האספים הגראפיים הגדולים של אירופה ואמריקה. הם מתארים עולם של „נשפי־תענוגות" וחדרים מהודרים („ארוחת־הבוקר", לובר), רועים וגבירות לבושות לפי האפנה, אלים ואלות משתעשעים („דיאנה אחר הרחצה", לובר), אמורים וציידים, כבשים וילדים ורודי־בשר — כל מה שאנו מזהים עם תקופת הרוקוקו, האמנות של ימי לואי XV. את כל אלה צייר בצבעים בהירים וקרירים על פני שטח חלקלק מעין האמל; ואכן המבחר של הצבעים הבהירים, עם ההטעמה של כחול, ורוד ולבן, היה אחד מחידושיו של ב׳. הקומפוזיציות שלו מבוססות על הצורה המעוגלת של קישוט הצדף (בצרפ׳ rocaille), האפייני לתקופתו, והן שטופות אור אחיד, שאין בו חצאי־גונים. אמנם קווים אלה משותפים לאמנים הרבה מזמנו של לואי XV, אלא שביצירותיו של ב׳ הם בולטים ביותר. הוא אמן הרוקוקו המובהק, הנציג הראשי של אותה תקופה, שפיתחה פולחן־נשים, שהיתה בעת ובעונה אחת תאוותנית וקרירה, אישית ביותר וקישוטית. דיוקנות־הנשים של ב׳, כגון זה של הגב׳ פומפאדור (אוסף ואלאס, לונדון) או „האשה בעלת השרוול" (לובר, פאריס), מבטאים חן ופקחות כאחת. תמונותיו המיתולוגיות עוסקות כולן באלת־האהבה. ב׳ היה קשטן מחונן, כפי שמעידים ביחוד השטיחים, שנעשו לפי ציוריו, אף בהם בולטות מגמותיו העיקריות, שהן מגמות־התקופה, כפי שמעידים שמותיהם: „נשפים איטלקיים", „המחול", „המוסיקה", „הדיג", „הציר", „יפהפיות רועות", „אהבות האלים", ועוד. שטיחים אלה, בדומה לתמונותיו ולעבודות הגראפיות שלו, משמשים ראי יקר ונאמן לתקופתו על מנהגיה, תלבשתה, רהיטיה וקישוטי־הבית שלה.

ואולם לא זו בלבד שב׳ נתן ביצירותיו ביטוי לסיגנון מסויים, אלא שהיה אף בין יוצריו של סיגנון זה: שהרי נוסף על הרבצדדיות של כשרונו, היה גם בעל השפעה מרובה, בדומה לוואטו בדור שקדם לו. היו לו מחקים מרובים, אע"פ שמתלמידיו הגיע רק פרגונר (Fragonard) לרמה גבוהה. אף אחד מהם לא נחן באותה קלות־יצירה ובבטיחות־הרישום, שהיו מיוחדות לב׳. עולמו נראה כיום רחוק מאוד מעמנו, אך יצירתו חיה משום טיבה האמנותי ומשום החן התרבותי המשתקף במשובחות שבתמונותיו.

E. et J. Goncourt, *B.*, 1862 etc.; P. Mantz, *F. B.*, *Lemoyne et Natoire*, 1880; A. Michel, *B.*, 1886; G. Kahn, *B.*, 1904; E. Hildebrandt, *Malerei und Plastik des 18. Jahrhunderts in Frankreich* (in *Handbuch der Kunstwissenschaft*, 1924: pp. 129–137); P. de Nolhac, *B.*, *Premier Peintre du Roi*, 1925; M. Fenaille, *F. B.*, 1925.

ע. י.־ה.

בושה דה פרוקר דה פרת, ז׳ק — Jacques Boucher de Crèvecœur de Perthes — (1788, רתל, — 1868, אביל), סופר, ארכאולוג וגאולוג צרפתי. ב׳ נתפרנס מעבודתו כפקיד ממשלתי ומת כמנהל־המכס באביל; אך את זמנו הפנוי הקדיש לספרות ולמדע. הוא פירסם כמה טראגדיות וקומדיה אחת, שורה של רומאנים, ספרים על מסעותיו בארצות־אירופה, חיבור סאטירי בארבעה כרכים, מסה פסיכולוגית, וכן פירסם בשם בדוי כמה ספרים בבעיות של כלכלה ופילאנתרופיה. את עולמו קנה כחוקר־קדמוניות וכגאולוגן. על־סמך כלי־צור שנמצאו בעמק־הסום (1830), וביחוד על־סמך כלי־צור משופר, שנמצא ביחד עם שרידים של פיל, קרנף, ועוד, היה ב׳ הראשון, שהבחין בבירור בתקופת־האבן בפרהיסטוריה ועמד על מציאותו של האדם בפליסטוקן. להבחנה זו קדמו רק כמה השערות, וב׳ נעשה מיסדו־בפועל של מדע הפרהיסטוריה. חניכי־אדם מאובנים, שב׳ מצא ושנתייחסו לתקופת הדילוביום, עוררו ויכוח גדול בין חכמי־דורו. האוסף הארכאולוגי והטרם־היסטורי של ב׳ שימש יסוד לבית־הנכות בסן־ז׳רמן־אן־לי.

ספריו העיקריים: De la Création, Essai sur l'origine et la progression des êtres („על היצירה, מסה על מוצאם והתפתחותם של היצורים"), 1839—1841; Antiquités celtiques et antédiluviennes („קדמוניות קלטיות וטרם־מבוליות", 5 כרכים), 1847—1864; De l'homme antediluvien et de ses œuvres („על האדם הטרם־מבולי ועל מעשי־ידיו"), 1860.

י. מ. ג.

בושה־לקלר, לואי תומא־אוגיסט — Louis-Thomas-Auguste Bouché-Leclercq — (1842, פראנסייר [Francières], אואז — 1923, נוז׳אן ע"נ מארן [Nogent-sur-Marne]), חוקר בהיסטוריה של ימי־קדם, ביחוד של התקופה ההלניסטית. משפחתו הועידה אותו לכמורה, אך ב׳ בחר במחקר ההיסטורי. בנעוריו ערך מסעות־מחקר באיטליה (1864/5) ובגרמניה. באיטליה שקד לא רק על הכרת שרידיה ומוסדותיה של רומי העתיקה, אלא אף על הספרות האיטלקית; מכאן ספרו על חייו ויצירתו של לאופארדי, שפירסם ב1874. לאחר מסעו הנזכר בגרמניה סיים שני מחקרים: על „השקפותיהם של היוונים על מקור הגזע האנושי" (Placita Graecorum de origine generis humani) ועל „הכהונה הגדולה ברומי העתיקה" (Les Pontifes de l'ancienne Rome), שעל־יסודם קיבל תואר־דוקטור מן האוניברסיטה של פאריס (1872). מ1874 שימש ב׳ פרופסור לספרות עתיקה באוניברסיטה של מונפלייה ומ1879 ואילך הירצה על ספרות זו וכן על ההיסטוריה הקדומה באוניברסיטה של פאריס. ב1898 נתמנה ב׳ חבר האקאדמיה (L'Académie des inscriptions). כמה ממחקריו החשובים של ב׳ מוקדשים לניחוש־עתידות בעולם העתיק (Histoire de la divination dans l'antiquité, 1879/82, ארבעה כרכים) ולאסטרולוגיה ביוון וברומי (Astrologie grecque, 1899; Astrologie romaine, 1897). כן פירסם ספר בן 3 כרכים על המוסדות המשפטיים של רומי (Manuel des institutiones romaines, 1899). אך מקום מכובד נתייחד לו, לב׳, בהיסטוריוגראפיה של התקופה העתיקה בעיקר בזכות שני ספרי־היסוד שלו על „תולדות בית־לגוס" (Histoire des Lagides, 1903/7), בארבעה כרכים ו„תולדות בית סלווקוס" (Histoire des Seleucides, 1913/14), בשני כרכים. ערך קיים יש ביחוד לראשון שבהם, שנוסף על הרצאה היסטורית שיטתית, יש בו גם שימוש נרחב בפאפירוסים.

S. Reinach, *Revue Archéologique*, ser. 5, XVIII (1923), 159—.

מ.

בושהר (בפרס׳ بوشهر; באנג׳ Bushire), עיר־נמל במחוז פרס שבפרס, בצפון־מזרחו של המפרץ הפרסי. מספר תושביה כ25,000. ב׳ יושבת על לשון־יבשה קטנה,

בּוּשהר. צילום מן האויר

שאף היא נקראת ב׳. היא משמשת מושב השלטון לחלק הפרסי של איזור־המפרץ ויש בה תחנת־שידור ממשלתית ושדה־תעופה. דרך נמלה של ב׳ עובר יצוא של שטיחים, צמר, אופיום ופירות מיובשים, ויבוא של קפה, תבלים ומוצרי־תעשיה. ואולם חשיבותו של הנמל, שהיה הגדול בנמלי פרס במאות ה18 וה19, נתמעטה במידה ניכרת בעשרות השנים האחרונות הן משום שניצול מקורות־הנפט של אבַדָן גרם לפיתוחו של נמל חורַמשה (ע״ע) והן משום שתנאי־העגינה הורעו בב׳ מחמת המים הרדודים שבחופה (ספינות גדולות עוגנות כיום בים הפתוח או בנמלה של רישֶׁהר, היושבת מדרום לב׳ על לשון־היבשה). למרות אק־לימה הקשה של ב׳ (מידות החום ולחות־האויר גבוהות בה במשך 7—8 חדשים בשנה) ולמרות מה שהיא חסרה שירות אספקה של מים מתוקים, תפסה ב׳ מימי־קדם מקום חשוב בתולדות המסחר בפרס, משום שבה נסתיימה דרך־השיירות העתיקה מטהראן (דרך שיראז) לים.

בזמן החדש התחילה עלייתה של ב׳, כשנאדיר־שאה (1736—1757) ביקש להפוך אותה לנמל־הבסיס של הצי, שנתכוון להקים. הצי לא הוקם, אך בהשפעתה של תכנית זו קבעו הבריטים ב1759 בב׳ את מושבה של סוכנות ל„חברת הודו המזרחית", שנעשתה במאה ה19 השלטת הראשית במפרץ הפרסי. חברה זו שמה קץ לשוד בים, דאגה להחזקת מגדלורים ונלחמה בדבר, בחולירע ובסחר־העבדים. שלטון עליון זה היה קיים ברציפות עד 1921 (וע״ע פרס, היס־טוריה). — בלשון־היבשה של ב׳ — שהיוונים והרומים קראו לה מֶסֶמְבְּרִיָה — נתגלו שרידים מתקופת השושלת הסאסאנית.

יהודים נתיישבו בב׳ בדורות האחרונים; הם באו לכאן משיראז, מאיספאהאן, מיֶזד ומנמלי המפרץ הפרסי. מצבם הכלכלי של יהודי־ב׳ היה טוב מזה של היהודים בערים אחרות בפרס, עד שהמונופולין הממשלתי, שהוטל על הענפים החשובים של סחר־ההוץ בימי השאה ריזה פַּהלוי (ע״ע), קיפח את פרנסתם. ב1935 מנתה קהילת־ב׳ 500 נפש.

א. י. ברוור, מפרשת מסעי בפרס, בירחון „סיני", כרכים א׳ וב׳.

א. י. בר.

בּוּשְׁמֶנִים, ע״ע אַפְרִיקָה, לְשׁוֹנוֹת; אֶתְנוֹלוֹגְיָה.

בּוּת, אֶדְוִין תּוֹמַס — Edwin Thomas Booth — (1833, בֶּלֶר [Belair], מֶרִילַנד — 1893, ניו־יורק), שחקן אמריקני. ב׳ היה בן למשפחת־שחקנים ממוצא אנגלי (שממנה יצא, אפשר, גם בארטון בּוּת [1681—1733], שחקן טראגי נערץ, שנקבר בוֶסטמינסטר אֶבּי). אביו של ב׳, ג׳וניוס ברו־טוס בּוּת (1796—1852), שאף הוא היה שחקן טראגי מעולה ומפורסם (מתחרה לאֶדמונד קין), היגר ב1821 מאנגליה לאה״ב והופיע שם בהצלחה מרובה, בעיקר בתפקידים שֶׁיקספיריים. גם אחיו הבכור של אדווין תומאס ב׳, ג׳וניוס ברוטוס בּוּת הבן, היה שחקן ידוע. אדווין תומאס ב׳ היה מן השחקנים האמריקנים הראשונים, שקנו להם שם עולמי. בפעם הראשונה הופיע על הבמה ב1849, כשהיה בן 16, ושנתיים לאחר מכן כבר מילא את מקומו של אביו כריי־צ׳ארד III. מאז נתפרסם, בדומה לאביו, בתפקידים טראגיים, וביחוד בתפקידים שיקספיריים. „האמלט" שלו נחשב לאחד מן העיצובים של טיפוס דראמאטי, שהם מן המצויינים ביו־תר בתולדות־התיאטרון. ב1864 הציג ב׳ את „האמלט" ב100 הצגות רצופות — שיא, שלאחר שנים הרבה עברו אותו רק ג׳ון בֶּארִימוֹר באה״ב וג׳ון גִילגוּד באנגליה.

ב׳ הצטיין גם כמנהל־תיאטרון וכבמאי. מ1863 ואילך ניהל את ה־Winter Garden Theater בניו־יורק, ולאחר שתיאטרון זה נשרף ב1867, בנה לו ב׳ תיאטרון משלו, את Booth's Theater המפואר והמשוכלל, שבו הציג עם להקתו עפ״ר מחזות שיקספיריים. ב1874 פשט התיאטרון של ב׳ את הרגל, ומאז ערך סיבובי־הצגות באה״ב, גרמניה ואנגליה. ב׳ היה קטן־קומה, וכאביו וכאחיו הבכור סבל ממלאנכוליה, שגברה לאחר שאחיו הצעיר, ג׳ון וִילְקֶס בּות (1839—1865), אף הוא שחקן, רצח ב14 באפריל 1865 את אברהם לינקולן בתיאטרון „פורד" בוואשינגטון ונהרג ביריה, לאחר כשבוע, במחבוא. ב׳ נחשב לגדול בשחקנים האמריקנים. הוא הכניס למשחק הטראגי את הטון העצור, שנתחבב על הקהל יותר מן המשחק המוגזם והפאתטי, שהיה נהוג עד זמנו.

E. M. Royle, *E. B. as I Knew Him*, 1933; Otis Skinner, *The Last Tragedian: Booth Tells his Own Story*, 1939; St. Kimmel, *The Mad Booths of Maryland*, 1940; Eleanor Ruggles, *Prince of Players, E.B.*, 1953.

ג. י. א.

בּוּת, וִילְיַם — William Booth — (1829, נוטינגאם — 1912, לונדון). מייסדו של „צבא־הישע" (Salva-tion Army). כשהיה בן 15 הושפע ב׳ ע״י המתודיסטים (ע״ע) בכיוון של התלהבות דתית וע״י הצ׳רטיסטים (ע״ע) בכיוון של תביעת רפורמות סוציאליות. כתוצאה מכך פרש מן הכנסיה האנגליקנית ונצטרף אל המתודיסטים. ב1849 עבר ללונדון, וכדי לסייע להוריו העניים עבד אצל מַלְוֵה במשכון — עבודה, שהיתה למורת־רוחו. מ1852 ואילך היה נוהג להטיף ברבעי־העניים שבמזרחה של לונדון וגם בערים אחרות של אנגליה. בדרשותיו הטעים ב׳ את עונש־הנצח הצפוי למי שאינו מאמין אמונה שלמה באלהים ואת חובתו של כל אדם לתמוך בעניים. ע״י כשרונותיו כנואם וכמארגן משך אליו ב׳ חסידים הרבה. ב1861 נפרד מן המתודיסטים וב1865 ייסד בפרוור וייטצ׳פל את ה„מיסיון הנוצרי של מזרח־לונדון" (East London Christian Mission). מ„מיסיון" זה יצא ב1878 צבא־הישע (ע״ע), שנתפשט עד מהרה ברובו של העולם הנוצרי. אשתו קַתרין מַמפורד (Mumford), שב׳ נשא ב1855, שימשה לו עוזרת מסורה. לה ולנשים אחרות היה תפקיד מכריע בהתפתחותה של התנועה.

ב1890 פירסם ב׳ את ספרו In Darkest England and the Way Out („מחשכי־אנגליה — והמוצא מהם"), שבו הציע תכנית מפורטת להצלתם של בני־אדם, שתעו ממסלולי החברה התקינה. מתחילה נהגו ללגלג על פעולותיו של ב׳, אך התפוצה המרובה, שזכה לה ספרו, וההשפעה שנודעה לו גרמו לכך, שב׳ הוכר כאחד מן המתקנים הסוציאליים החשובים ונמנה עם הדמויות הגדולות של אנגליה.

בנו הבכור, ויליאם בראמוֶל ב׳ (.William Bramwell B, 1856—1929) ירש את מקומו של אביו כ„מצביא" (General) של צבא־הישע ובתפקיד זה הקדיש את עצמו ביחוד למלחמה בסחר־הנשים. בן אחר, באלינגטון ב׳ (-Ba .llington B, 1859—1940), ייסד ב1898 תנועה דומה באה״ב בשם Volunteers of America („המתנדבים של אמריקה"). בתו של ב׳, אֶוַאנג׳לין (נולדה 1865), עמדה ב1934—1939 בראש צבא־הישע. — המחזה של ברנארד שו Major Barbara („רב־סרן בַּרְבָּרָה") דן בפעולתן של הנשים כמארגנות בתנועה זו.

H. Begbie, *Life of W. B.*, 1920; J. Ervine, *God's Soldier: General W. B.*, 1934.

א. מ. י.

בּוּת, צ׳רְלְז — Charles Booth — (1840, ליוורפול — 1916, לֶסטֶרשיר [Leicestershire]), סוציולוג אנגלי. ב׳ היה בן למשפחה עשירה, בעלת חברה לספנות, ואף היה שמרני בהרבה מהשקפותיו, אך גילה עניין בתנאי־חייהם של הפועלים, וביקש להשלים את המחקרים על העוני ועל האבטלה, שנתפרסמו בשנות ה80 של המאה ה19, בחומר סטאטיסטי. לתכלית זו פירסם מ1886 שורה של מחקרים בעיתונה של החברה המלכותית לסטאטיסטיקה. לשם עריכת מחקר על בעיית־העוני אירגן ב׳ קבוצת־חוקרים, שנסתייעה בעבודתה על־ידי האיגודים המקצועיים ומוסדות ציבוריים שונים; תוצאות המחקר נתפרסמו על־ידי ב׳ בספר בן שני כרכים בשם Labour and Life of the People („עבודתם וחייהם של המוני־העם", 1889—1891; הוצאה מתוקנת ומורחבת של ספר זה בשם „חייהם ועבודתם של אנשי־לונדון", ב17 כרכים, יצאה ב1891—1903). חלק ממחקר זה, שנכתב ע״י ביאטריס פוטר (אח״כ: וֶב), הוקדש לקהילה היהודית. המחברת מגלה בו את דעתה, שיהודי אירופה המזרחית חסרים „מוסר חברותי", „רמת־חיים מוגדרת", „נאמנות מעמדית ויושר מקצועי", וכן שהיהודי מבקש לו הצלחה ע״י התחרות בלבד. השקפות אלו מסבירות במקצת את יחסם השלילי ליהודים של כמה ממנהיגי ה„ליבור" באנגליה. ב1892/4 היה ב׳ נשיאה של החברה המלכותית לסטאטיסטיקה.

M. M. Booth, *Charles Booth, a Memoir* (published anonymously, 1918); E. Silberner, *British Socialism and the Jews*, in *Historia Judaica*, vol. XIV, part II (April 1952), pp. 27–52.

א. ז.

בּוֹתֶה, וַלְטֶר — Walter Bothe — (נו׳ 1891), פיסיקן גרמני. ב׳, תלמידו של מ. פְּלַנְק (ע״ע), היה פרופסור לפיסיקה באוניברסיטות של ברלין וגיסן מ1929 עד 1932; השתתף בחקירות, שהביאו לידי גילוי הנוטרון ונתמנה כמנהל של המכון לפיסיקה בהיידלברג. במלחמת־העולם II היה עסוק במחקר אטומי מטעם ממשלת־היטלר. מ1946 ואילך היה שוב פרופסור לפיסיקה באוניברסיטה של היידלברג.

עיקר עבודותיו: על קרינת־גמה גרעינית ונפיצת אלקטרונים. במחקריו על מעברן של קרני־X דרך חומר קבע את הסינכרוניות של הופעת האלקטרון וקרן־הנפיצה באפקט קומפטון (ע״ע) — עובדה, שהיא בעלת חשיבות עקרונית בתורת הקוַנטים (ע״ע). הוא גילה קרינת־גמה, שנפלטת בראקציות גרעיניות מלאכותיות (ע״ע אטומי, גרעין; רדיו־אקטיוויות). — ב1954 קיבל — ביחד עם מ. בורן (ע״ע) — את פרס־נובל לפיסיקה.

בּוֹתָה (Botha)**, לוּאִי** (1862—1919), מצביא ומדינאי דרום־אפריקני. ב׳ נולד בנאטאל למשפחה של בורים, שהיגרו ב1869 עם 13 ילדיהם לאוראנג׳. תקופת הילדות והנוער שלו עמדה בסימן ההרפתקנות של חיי־„פארמר" באיזור־הספר. ב1884 יסדו ב׳ ולוקאס מייאר בארץ זולו את ה„רפובליקה החדשה", שלאחר מכן סופחה לטראנסוואל (1888). ב1897 נבחר ב׳ ל„מועצת־העם" (Volksraad) — בית־המחוקקים של טראנסוואל, והתנגד למדיניות של הנשיא קרוגר (ע״ע) כלפי הזרים (ע״ע אפריקה הדרומית, ע׳ 395). באוקטובר 1899 התנגד לאולטימאטום, ששלחה ממשלת־טראנסוואל לבריטניה ושגרם למלחמה בין טראנסוואל ואוראנג׳ ובין הקיסרות הבריטית. אבל כשפרצה המלחמה התנדב ב׳ מיד לצבא־הבורים. הוא השתתף, תחת פיקודו של הגנראל יאוברט (Joubert), במצור על לֵידִיסְמִית, ולזכותו של ב׳ יש לזקוף את חלק־הארי בנצחונותיהם של הבורים בקולֶנסו (Colenso) וספיאון־קופ (Spion-Kop). כשמת יאוברט (מארס 1900) נעשה ב׳ מפקד הצבא של טראנסוואל. לאחר שהוכו הכוחות הסדירים של הבורים ניהל ב׳, ביחד עם דה־וֶט (ע״ע), מלחמת־גרילה, שהאריכה את המלחמה באפריקה הדרומית ב18 חודש. כשנוכח ב׳, שאין עוד לבורים כל סיכוי לניצחון, צידד בהפסקתה של המלחמה והסכים לשלום, שהושג בפריניכינג (Vereeniging, מאי 1902). עם נצחונה של מפלגת־„העם" (Het Volk) בבחירות של 1907, נעשה ב׳ ראש־הממשלה הראשון של טראנסוואל — המושבה הבריטית. בוועידת־המושבות בלונדון הכריז ב׳ על מדיניות של אימון כלפי הקיסרות ושל פשרה בין הבורים והבריטים. בוועידת האיחוד של אפריקה הדרומית (1908—1909) היתה

המשלחת של טראנסוואל, שבראשה עמדו ב׳ וסמטס (ע״ע), הפעילה והמלוכדת במשלחות הדרום־אפריקניות, וביחוד בהשפעתה נתקבלה החוקה של ברית אפריקה הדרומית. במאי 1910 נבחר ב׳ כראש־הממשלה הראשון של ברית ז׳. ב׳ נקט מדיניות של סבלנות כלפי הגזעים וברוח זו טיפל, בין השאר, במשא־ומתן עם גאנדהי בבעיית המהגרים מהודו. בוועידה הכל־קיסרית (1911) הזדהה ב׳ עם ב״כ הקיסרות. כשפרצה מלחמת 1914—1918, הכריזה אפריקה הדרומית, בהשפעתו של ב׳, מלחמה על גרמניה. ב׳ דיכא בכוחות מקומיים את המרד, שפרץ נגד הקיסרות ושבראשו עמדו אחדים מחבריו־לנשק במלחמת 1899—1902, אך גילה יחס אדיב ביותר כלפי המנוצחים. ב׳ עמד בראש המשלחת הצבאית של אפריקה הדרומית, שכבשה את אפריקה הדרומית־מערבית הגרמנית. מיולי 1915 ואילך היה פעיל, ביחד עם סמאטס, באירגון כוחותיה של אפריקה הדרומית למלחמה בארצות שמעבר לים ובאפריקה המזרחית הגרמנית. ב׳ עמד בראש המשלחת של אפריקה הדרומית במו״מ על שלום עם גרמניה. כשחתם על חוזה ורסאי העיר ב׳: „היום (28 יוני 1919) אני נזכר ביום 31 למאי 1902״. סוד השפעתו של ב׳ היה בקסמו האישי, בכנותו, באבירותו ובאמונתו באצבע־אלוהים. טיפוסיים לאפיו ולהשקפותיו של ב׳ הם דבריו: „אתם, האנגלים, הושטתם לנו יד ידידותית, ואנו אחזנו בה ולעולם לא נרפה ממנה״.

H. Spender, *General B.*, 1919[2]; Earl Buxton, *General B.*, 1924; P. V. Engelenburg, *General Louis B.*, 1929; A. F. B. Williams, *B., Smuts and South-Africa*, 1947.

א. את.

בּוֹתְוֶל, ג׳יֶמְז הֶפְּבֶּרְן, רוֹזֵן — James Hepburn Earl of Bothwell — (1536—1578), בעלה של מרי סטיוּארט (ע״ע), מלכת סקוטלאנד. מ1559 ואילך השתתף ב׳ בסיכסוכים הפנימיים, שפרצו בסקוטלאנד, ולמרות מה שנמנה על הפרוטסטאנטים פעל נגד השפעתה של אנגליה בארץ־מולדתו. בתחילת 1566 נמנה עם יועציה של המלכה מרי ולאחר שהנרי דַארנְלִי, בעלה של המלכה, רצח את מזכירה, דוד ריצ׳ו (Riccio), במאי 1566, נעשה ב׳ מאהבה של המלכה ואירגן את רציחתו של דארנלי (9.2.1567). בית־הדין, שהיה כפוף להשפעתה של המלכה, זיכה את ב׳ מאשמת־הרצח וב15 במאי התחתן עם המלכה. אך כתוצאה ממאורעות אלה פרץ מרד בסקוטלאנד, ב׳ ברח לנורווגיה ודאניה, נכלא שם ומת בכלאו בארמון דראגסהולם באי הדאני זלאנד.

F. Shiern, *J. H. B.*, 1878 (בדאנית, תרגום אנגלי: 1880).

בּוֹתְנִיָה, מִפְרַץ־, ע״ע בַּלְטִי, הַיָם הַ־.

בַּז או תַחְמָס (Falco), סוג של עופות דורסים קטנים או בעלי גודל בינוני. סימניהם: הכנפיים ארוכות וחדות ושנץ מצוי באברה הראשונה או בשתי האברות הראשונות; הזנב קצר או בינתי; השרשכף קצר; בקצהו של המקור העליון הכפוף מצוי בכל צד חוד נוסף; בתוך הנחיריים העגולים יש בליטה; הביצים עגלגלות וצבען לבן־צהבהב בצירוף כתמים חומים הרבה. בניגוד לדורסים אחרים אין הב״ בונים קינים, אלא מטילים את ביציהם בתוך מחסה מתאים, שהם מוצאים מן המוכן: בקן עזוב, בנקיק־סלע, בתוך עץ חלול, בחור של חומה וכד׳. כברוב הדורסים, כך אף בב״ הזכר קטן מן הנקבה (ברבע או בשליש לערך). — מבחינת התעופה והתזונה אפשר להבחין שתי קבוצות של ב״: 1) מינים מוכשרים לתעופת־ריפרוף ולשהיה מתוך ריפרוף באויר במקום אחד — מה שמקל עליהם להבחין בפרטים בנוף המשתרע מתחתם. מינים אלה אינם צדים טרף באויר, אלא תופסים את טרפם על פני האדמה בלבד. אצבעותיהם קצרות, זנבותיהם ארוכים־ביחס, מעופם אינו מהיר ביותר. על קבוצה זו נמנים בא״י **הב׳ המצוי** (F. tinnunculus) **והב׳ האדום** (F. naumanni); בשניהם הנקבה והצעיר הם חומים (עם פיספוס שחור) והזכר הבוגר הוא חום־אדמדם (עם ראש וזנב אפורים). הב׳ האדום אוכל רק חרקים, הב׳ המצוי — גם זוחלים ועכברים. — 2) מינים מוכשרים לתפוס את טרפם באויר ומצטיינים באצבעות ארוכות וביַבלות־אחיזה בולטות מצידן התחתון של האצבעות. המינים הגדולים

בז־נודד צעיר

שבקבוצה זו, שמשקלם מגיע ל1¼ ק״ג ואף ליותר מכן, ניזונים מעופות בלבד, ואילו המינים הקטנים אוכלים גם חרקים. כל הב״ בקבוצה זו מצטיינים בכושר עיפה מהירה ביותר, אבל אינם יכולים לרפרף. המינים הגדולים משיגים את טרפם לא רק ע״י מהירות־מעופם, אלא גם ע״י מה שהם מטילים את עצמם על טרפם מלמעלה כשכנפיהם צמודות לגופם; בדרך זו הם מגיעים למהירות עצומה והורגים את קרבנם ע״י מכה בחזם השרירי. ממיניה הקטנים של קבוצה זו דוגר בא״י **ב׳־הסנוניות** (F. subbuteo) — שחור מלמעלה, לבן עם פיספוס שחור מלמטה; מקנן עפ״ר בקינים עזובים של העורב האפור. ממיניה הגדולים נמצאים בא״י בחורף **הב׳ הנודד**

ראש בז עשוי זהב. מצרים, הממלכה הישנה. המוזיאון, קאהיר

המלך קונראדין צד בעזרת בז
מיניאטורה מתוך ספר־השירים ע"ש מאנסה

(F. peregrinus) — אפור־שחור מלמעלה, לבן עם פיספוס־רוחב שחור מלמטה; ב־הציידים הגדול (F. cherrug) — חום־אפור מלמעלה עם פיספוס חום מלמטה; בקיץ דוגרים בא"י זוגות בודדים מב־הציידים הקטן (F. biarmicus) — חום־אפור למעלה, בעל כיפה חומה־צהבהבת, לבן עם פיספוס שחור למטה.

שלושת המינים שנזכרו לאחרונה משמשים בבזי־צַיד; הציד באמצעות ב" מאולפים הוא אספורט עתיק־ימים, שפותח תחילה במזרח, היה מקובל מאוד באירופה ביה"ב, הוזנח אח"כ, אך נתחדש במידת־מה בדור האחרון, ביחוד באנגליה ובאה"ב. לשם אילופו לצַיד מרעיבים את הב' תחילה ואח"ב מרגילים אותו לקבל את מזונו מידי האדם ולא להתירא מפניו. יום יום מוצא הב' לטיול, כשהוא מושב על ידו של המאמן, המוגנת על־ידי כסיה עבה מפני הציפרניים החדות של הב'; שרשרת קלה, צמודה לרצועת־עור שמסביב לרגלו של העוף, מקשרת אותו למקום־מושבו, ועיניו מכוסות בכובע מיוחד, כדי למנוע ממנו מראה של ציפרים וכד', שעלול להביא אותו לידי התפרצות והשתוללות. לשם הפעלת הב' המאולף בצַיד מרעיבים אותו יום או יומַים, מוציאים אותו אל השדה, וברגע שמופיע טרף מתאים מסירים את הכובע מעל עיניו ומטילים אותו לתוך האויר: הוא מסתער על הטרף, ואם הצליח לצודו — הוא יורד ארצה כדי לדרסו ולאכלו. אם לא הצליח בציד והוא מוסיף לעוף, הוא מובא חזרה באמצעות יונה קשורה בחוט, שהוא נתון ביד אדם שמכוון את מעופה, או באמצעות כדור בעל כנפי־יונה, שמפריחים לפניו. באילוף הב' יש להתמיד יום־יום, מאחר שהוא נוטה לחזור לפראותו; לפיכך אספורט זה הוא יקר מאוד, וביה"ב היה בדרך־כלל מיוחד למלכים ולאצילים. כיום משתמשים באנגליה בבזי־ציד מאולפים כדי להבריח משדות־תעופה להקות־ציפרים, שעלולות להפריע לתנועת־האוירונים.

ה. מ.

בַּזְבּוּז (Serinus canaria), ציפור קטנה ממשפחת הפרושיים (ע"ע). משקלו של הזן S. c. serinus, שהוא רוֹוֵחַ באפריקה הצפונית־מערבית, אירופה הדרומית וקדמת־אסיה, אינו מרובה מ13—14 ג'. סימניו: מקור קטן, קצר ועבה; זנב ארוך־ביחס; גון ירקרק־אפור בעיקרו וצהוב, עם פסים חומים־כהים, בחלקו. הב' ניזון מזרעים, בעיקר של מֶצִּ־ליבים, שהוא מלקטם על־פני האדמה. מנובמבר עד תחילת מארס הב", המד־רימים בחורף, רווחים מאוד בא"י. הם נראים תמיד בלהקות, שבוחרות להן נוף פתוח, מגוון בעצים ושדרות. מאמצע החורף מתחילים הזכרים לשיר, כשהלהקות — שתרו אחר מזון — נחות על ענפי־עצים. השירה היא פשוטה ודומה לזימזום של מכונת־תפירה. — הזן S. c. canarius, המצוי באיים הקאנאריים, גדול מן הזן הים־תיכוני, גונו חום יותר ושירתו יותר ערבה; מִזן זה גידלו את הקנרית הביתית (ע"ע). — בלבנון ובחרמון דוגר הב' הסורי (S. c. syriacus) שאף הוא גדול מן הב' המצוי, צבעו יותר אפור ושירתו יותר נאה ודומה לזו של הב' הקאנארי; בחורף הוא יורד מן ההרים, וב" בודדים מסוגו מופיעים בא"י.

בזבוז (Serinus canaria)

בֶּזְבּוֹרוֹדְקוֹ, אַלֶכְּסַנְדֶר אַנְדְרֶיֶבִיץ', נסיך — A. A. Безбородко — (1747—1799), מדינאי רוסי ממוצא אוקראיני. ב' היה סגנו של רומינצב (ע"ע), המושל של אוקראינה אחר ביטול ההטמניות. הוא הצטיין במלחמה הרוסית־תורכית (1768—1774), ביחוד בקרבות של לארגה (1770), קאגולה והרעשת סיליסטריה (1773) וכן היה מראשי העורכים של שלום קוצ'וק־קיינארדז'ה, שסיים מלחמה זו. מ1775 ואילך שימש ב' המזכיר הפרטי של יקאתרינה II וחיבר את כל המנשרים, שפירסמה ב1776—1792; מ1780 ואילך היה ב' האחראי־בפועל למדיניות־החוץ של רוסיה. ב' השתדל בסיפוח קרים, הכין את שלום־רֶוַל (1790) עם שוודיה, וערך את חוזה־יאסי (1791), שסיים את המלחמה הרוסית־התורכית השניה. ב' ערך את התכנית של חלוקת־פולניה הראשונה (1772), וב1781 אף ערך תכנית של חלוקת תורכיה בין רוסיה ובין אוסטריה. כמר־כן ערך ב' את ה„תכנית היוונית", שלפיה היתה עתידה לקום על תילי־עותומאניה ביזאנטיון, ובראשה הנסיך קונסטנטין (ע"ע דקבריסטים), הנכד השני של יקאתרינה, כקיסר. כשעלה פָּוֶל (ע"ע) על ביסא־המלוכה מסר לו ב' את הניירות של יקאתרינה אמו ועל־ידי כך קנה את לבו. ב' כתב על היחסים הרוסיים־טאטאריים, „היסטוריה של רוסיה הקטנה" (אוקראינה), ועוד. כמר־כן אסף תמונות, תמך בסו־פרים דֶרז'אוִין, פון ויזין (ע"ע), חֶמְנִיצֶר ועוד. ב' ייסד בכספו

את המכון ההיסטורי־פילולוגי בנֶז'ין (הנקרא על שמו), שבו התחנך גוגול. ב' היה שׂר טיפוסי מתקופת יקאתרינה: מושחת, מופקר, מבקש תועלת עצמו ועם זה נדיב ורחב־לב. יקא־תרינה ופאוול הירבו להעניק לב' תארים ונכסים.

Н. И. Григорович, Канцлер князь А. Безбородко I-II 1879-1881.

בְּזֶ'ג (בפולנ' Brzeg [= גָּדָה], בגרמ' Brieg), עיר בפולניה הדרומית־מערבית (חבל אוֹפּוֹליה). יושבת על הגדה השמאלית של נהר אוֹדְרָה בגובה של 148 מ' מעל פני־הים, במרחק של 45 ק"מ מוורוֹצלאו (ברסלאו) בצפון ומאוֹפּוֹליה (אוֹפֶּלְן) בדרום. מספר תושביה כ7,500 (1946). — ב', שסופחה לפולניה ב1945, נכללה קודם לכן בשלזיה התח־תונה (גרמניה) ושימשה מרכז לגליל חקלאי פּוֹרֶה, שהצטיין בין השאר בגידול עצי־פרי וירקות; כן היו קיימות בה תעשיות של סוכר וכוהל, בורסקאות וייצור־מזונות. היו בב' גם כמה מוסדות־תרבות — בתי־ספר גבוהים, ספריות, מוזי־און, ועוד. מספר תושביה קודם הסיפוח הנזכר, שהיה כרוך בגירושם של הגרמנים מן העיר, היה ב31,500 (1931).

ב' קיבלה זכויות־עיר ב1250. עם חלוקתה של נסיכות־וְרוֹצלאו (1311) נעשתה עיר־הבירה של דוכסות פולנית, שנקראה בשמה. מושליה, משושלת הפּיאַסטים, העסיקו במאה ה16 אדריכלים איטלקיים בהקמתם של בניינים מפוארים בעיר. מביטול השושלת (1675) עד המלחמה השלזית הרא־שונה (1740/42) היתה ב' בידי בית־האבסבורג; ב1742 נכבשה ע"י צבאות־פרוסיה. ביצוריה העתיקים של ב' נהרסו במלחמות נאפוליון (1806); בנייניה מתקופת־הרנסאנס ניזוקו קשה במלחמת־העולם II.

כיום יש בב' שדה־תעופה צבאי וקסרקטים.

על **יהודים** בב' קיימות ידיעות מן המאה ה14 ואילך. ב1358 היו כמה מיהודי־ב' נושיהם של אצילים שונים ושל הדוכס לודוויק I. באותה שנה העניק זה האחרון ליהודים את זכות התנועה החפשית בדוכסותו. בתקופת ה„מגפה השחורה" נרדפו גם יהודי־ב' (1362). ב1423 קיבלו כמה יהודים מן הדוכס לודוויק II — תמורת מס שנתי של 20 זהוב — את הרשות להשתקע בב'. בהשפעת הטפתו של קַפִּיסְטְרָנוֹ (ע"ע) גורשו היהודים מן הדוכסויות של ב' וליגניץ ב1453. מן

בית־העיריה של בז'ג

היהודים הבודדים, שהיו בב' באמצע המאה ה16, ידוע רופא־החצר של הדוכס, אברהם. ב1660 הוקמה בב' שוב קהילה יהודית וב1799 נבנה בה בית־כנסת. בב' היו מפרסמים במשך שנים הרבה היהודים ק. קליין וה. ליברמאן שנתונים גרמ־ניים: הראשון (מ1841) את השנתון Jahrbuch des Nützlichen und Unterhaltenden והשני (מ1851) את Deutscher Volkskalender und Jahrbuch. ב1785 הגיע מספרם של יהודי ב' ל156, ב1843 — ל376, ב1913 — ל282.

C. F. Schonwalder, *Die Piasten zum Briege*, 1855; Schonborn, *Gesch. der Stadt und des Fürstentums Brieg*, 1907.

בֶּזֶדוֹ או בֶּזֶדוֹב, יוֹהָן בֶּרְנַרְד — J. B. Basedow — (1723, האמבורג — 1790, מאגדבורג), החשוב בפדאגוגים של תקופת־ההשכלה בגרמניה; מייסדה של תנועת ה„פילאנתרופיניזם".

ב' למד באוניברסיטה של לייפציג וקיל תֵאולוגיה פרוֹ־טסטאנטית, אך התרחק מן הדוגמה האורתודוכסית והגיע למעין מזיגה עצמאית של ביקורת שכלתנית ומשיחיות מיס־טית־פדאגוגית. לאחר ששימש כמה שנים כמורה בבתי־ספר תיכונים וגבוהים בדאניה ובגרמניה הקים ב' ב1774 בעיר דֶסָאוּ את מפעל־חייו: מוסד חינוכי שקרא לו בשם „פילאנ־תרופינום" (בערך: „מכון לאהבת־האדם"). בכשרון־התעמולה המעולה שלו עלה בידו של ב' להפנות למפעלו את תשומת־לבם של שרים וחכמים שונים, ביניהם של קאנט וגתה, וגם קיבל תרומות הרבה מן הקהל הרחב, ובכלל זה מיהודי־ברלין — בתיווכו של משה מנדלסזון. תרומות אלו, שלא הספיקו לצרכי פעולתו החינוכית של ב', הוצאו בחלקן על המוסד עצמו, שכלל בית־ספר, פנימיה ושעורים למורים לשם הכשרתם במֶתודה החדשה, ובחלקן על הדפסת ספריו הפדא־גוגיים והדידאקטיים של ב', וביחוד על הדפסתו של ה„ספר האלמנטארי" (Elementarwerk, 1774). ספר זה הוא מעין אנציקלופדיה לנוער עם תמונות, שהן מוסברות על־פי דרך הלימוד ההסתכלותי של עמוס קוֹמֶנסקי, בעל Orbis Pictus („העולם המצוייר"), אך ברוח הפילאנתרופיניזם.

ב' היה בן זמנו של רוסו ותירגם חלק מדעותיו האינדי־ווידואליסטיות המופשטות של זה האחרון ללשון המציאות החברותית והחינוכית, אף אם לא בכל היה תלוי בדעות אלו. הפילאנתרופיניזם שאף: א) לשיחרורו של האדם מהבדלי דת ולאום, ובמידה פחותה יותר — גם מהבדלי־מעמד, לשם השגת אֹשרו, שהוא תכליתו; ב) ליחס של ידידות אל הילד, שמתבטא ע"י הנהגת משמעת מתוך רצון טוב במקום מתוך סמכות של כפיה; ג) להעמדת הלימוד על יסודות ההתחרות וההתעניינות, וכן לשימוש ב„מתודה הטבעית" בהוראתן של הלשונות החיות ולמעבר מן ההשכלה הקלאסית אל הרֵאַלית, מתוך הטעמת חשיבותם של הלשונות המודרניות ומדעי־הטבע.

בהשפעתו של ה„פילאנתרופינום" בדסאו, שנסגר ב1793, נוסדו בתי־חינוך דומים לו בערים שונות, בהם גם של יהו־דים, כגון בית־הספר „חינוך־נערים" בברלין, שנוסד ע"י דוד פרידלנדר ויצחק איציג (1781). אמנם ה„פילאנתרופין" בפראנקפורט ע"נ מיין (נוסד ב1804) היה בפועל, למרות שמו, מוסד פֶּסטַלוֹצִיני יותר מפילאנתרופיניסטי. השפעתם של ב' והפילאנתרופיניזם על יהודי מערב־אירופה, ובמאוחר

יותר גם על אלה שבמזרחה, באה להם בעיקרה באמצעותו של מנדלסזון, שהתקרב ביותר אל ב' ושיטתו.

J. B. Basedow, *Ausgewählte Schriften*, ed. H. Göring, 1880; ע. א. סימון, הפילאנתרופיניזם הפדגוגי והחינוך היהודי, ס' היובל לכב' מ. מ. קפלן, ניו־יורק, תשי"ג, קמ"ט־קפ"ז.

א. ע. ס.

בַּזֶדוֹ (Basedow), **מַחֲלַת־**, אחת ממחלות הבלוטות של ההפרשה הפנימית, שמקורה — ליקוי בפעולתה של בלוטת־התריס. מ"ב תוארה לראשונה ע"י פלאיאני (Flaiani) באיטליה (1802), ע"י פֶּרִי (Parry) וגְרֵיוְז (Graves; שעל שמו היא קרויה בארצות האנגלוסאכסיות) באנגליה (1825) וע"י ב' בגרמניה (1840).

שלא כשאר המחלות של בלוטת־התריס (כגון הזַפֶּקֶת והקְרֶטיניזם), אין הופעתה של מ"ב קשורה, כנראה, באיזורים גאוגראפיים מסויימים והיא נפוצה על־פני כל כדור־הארץ. בארצות המזרח התיכון מתגלית המחלה עפ"ר בצורה חלקית. עדיין לא הוברר הדבר אם גזעי־אדם מסויימים לקויים בנטיה מיוחדת למחלה זו. הדעה המקובלת, שהגזעים הרומאני והצפוני (הנורדי) נוחים להיפגע בה ביחוד, לא הוכחה כל צרכה. בתוך היהודים אין מ"ב שכיחה יותר מבתוך עמים אחרים.

מחלת־באזדו

יש סימנים קלושים להופעה משפחתית־תורשתית של המחלה. התרגשות נפשית, אַקוטית או כרונית, עלולה לעורר את מ"ב בבני־אדם, שהם נוטים לחלות בה („מ"ב מחמת בהלת־פתאום"). מ"ב עלולה להופיע בכל הגילים, אך ביחוד בין שנת 20 ו30. בילדים שלפני גיל־ההתבגרות ובישישים היא נדירה. נשים נוטות למ"ב הרבה יותר מגברים; היחס בין תחלואת הגברים והנשים במחלה זו הוא בערך 1:5—6.

השלישיה היסודית של סימני מ"ב היא: זַפֶּק (= הגדלה והתבלטות של בלוטת־התריס), התבלטות גלגלי־העיניים (exophthalmus), החשת פעולת־הלב. שאר הסימנים, שעפ"ר הם מצויים, הם: רגישות־עצבית מוגברת, בילבול המחשבה, ירידה במשקל, אפיסת־כוחות, נשירת־השער, שילשול, עליית־הטמפראטורה, עור לח וחמים, רעידת־ידיים דקה, ובנשים — אף הפרעות־הווסת. כל תהליכי־החיים נראים כמוחשים ומומרצים במ"ב; המחלה עלולה להביא לידי מיתה. סימן מובהק של מ"ב היא הגברה יתרה של חילוף־החמרים היסודי (ע"ע חלוף־חמרים), שהיא הסיבה הישירה להמרצה של כל התהליכים הפיסיולוגיים.

יסודה של מ"ב הוא בהגברת פעולת־ההפרשה של בלוטת התריס ובהצפתו של הגוף בתירוכסין (ע"ע הורמון). מ"ב היא תירֵאוטוכסיקוזה, ז. א. הרעלה, שבאה מחמת בלוטת־התריס. במקרים הרבה אין התסמונת של מ"ב מתגלית בשלמותה ונעדרות בה הגדלת הבלוטה והתבלטות גלגלי־העיניים. כך הוא במקרים של עליה מוגבלת בהפרשת התירוכסין — היפרתירֵאוזה, ז. א. פעילות־יתר של בלוטת־התריס. הגברה מוגבלת או קיצונית בפעילותה של בלוטה זו עלולה לבוא כתוצאה של ליקוי ראשוני בבלוטת־התריס עצמה, אך סיבתה עלולה להיות נעוצה אף בבלוטות אחרות של ההפרשה הפנימית, המשפיעות על פעילותה של בלוטת־התריס, בעיקר באונה הקדמית של יתרת־המוח (או באיזור ההיפרתאלאמי של המוח, הקשור מבחינה פונקציונאלית קשר הדוק בהיפופיזה), וכן בכלי־הביצוע של הורמון בלוטת־התריס, ביחוד במערכת־השרירים, כשמוטל עליה לעבוד עבודה מוגברת במשך זמן ארוך („מ"ב מחמת השרירים").

בבלוטת־התריס הנגועה במ"ב ניכרים מבחינה אנאטומית שינויים אָפיינים, שהם כרוכים בייצור מוגבר של הורמון־הבלוטה ובהפרשתו (הגדלת ממדיה ומסתה של רקמת־החיפוי; דילדולו של הקולואיד, שבו נאגר ההורמון). מבחינה ביוכימית יכולה הבלוטה הנגועה למשוך אליה כמות גדולה הרבה יותר של יוד משיכולה הבלוטה התקינה. הגברת כושר הקיבול של יוד ראדיואַקטיווי וריבוי כמותו של חומר זה בדם משמשים כיום סימנים דיאגנוסטיים חשובים לקביעתה של המחלה.

הטיפול במ"ב מכוון לצמצם את פעולתה של בלוטת־התריס. האמצעים, שאפשר לנקוט לתכלית זו, הם: 1) סילוקו של חלק מרקמת־הבלוטה ע"י ניתוח; 2) עצירת פעולתה של הבלוטה (א) ע"י הקרנה בקרני־רנטגן או ע"י שימוש ביוד ראדיואקטיווי, שאף הוא פועל בדרך של הקרנה פנימית, או (ב) ע"י תרופות — אספקת יוד במנות קטנות או חמרים אנטי־תירֵאואידיים.

הסיכויים להבראה נשתפרו במידה ניכרת משהונהגו דרכי־הטיפול החדישות. ביחוד הופחתו עד למינימום הסכנות הכרוכות בניתוח (שבעבר היה מסוכן ביותר) מזמן שהונהג הטיפול המוקדם ביוד או בתיואוראציל (Thiouracil). כיום אין המחלה גורמת למוות אלא לפעמים רחוקות מאד.

ה. צ.

בֶּזָה, תֵאוֹדוֹר — בלאט' Theodorus Beza; בצרפ' Théodore de Bèze — (1519, וֶזְלֶה [Vézelay], בורגונדיה — 1605, ז'נווה), תאולוג פרוטסטאנטי. ב', בן למשפחת אצילים, למד מ1534 ואילך משפטים באורלֵאַן — במקום שקשר קשרי־ידידות עם קאלווין הצעיר —, אך ביחוד נמשך באותה תקופה אחר שיריהם של המשוררים הלאטיניים ובהשפעתם התחיל אף הוא כותב שירי־אהבה בלאטינית. שירים אלה היו חביבים על משכילי־דורו בפאריס, שבה ישב ב' מ1539. בהשפעתה של מחלה קשה, שחלה בה, נעשה ב' מאמין נלהב וכתוצאה מכך בא שינוי גמור בכיוון של פעולתו הספרותית. ב1548 עבר לז'נווה, במקום שקאלווין קיבל אותו בסבר פנים יפות, וישב בה זמן קצר. ב1549 עבר ללוזאן, שבה שימש פרופסור ליוונית באקאדמיה ובה גם חיבר את המחזה Sacrifice d'Abraham („עקידת־יצחק"), שיש בו רמזים לניגוד שבין הקאתוליות והפרוטסטאנטיות. בתחילת שנות ה50 של המאה ה16 פירסם ב' את תרגומו הצרפתי לס' תהילים. ב1553, כשביזמתו של קאלווין הועלה סֶרְוֶט על המוקד ככופר, הצדיק ב' מעשה זה, שזיעזע את העולם הפרוטסטאנטי, בחיבורו: De haereticis a civili magistratu puniendis („על הענשת הכופרים ע"י הרשות האזרחית", 1554; תורגם לצרפתית: 1560). ב1558 חזר ב' לז'נווה, שבה

שימש פרופסור ליוונית ולתאולוגיה, וכן פעל שם כדרשן וכמחבר סאטירות על מתנגדיו של קאלווין. ב1560 הלך לאנטואן, מלך נאווארה, כדי להטות את לבו לדת הקאלוויניסטית, אך הדבר לא עלה בידו. כשנפטר קאלווין (1564) נעשה ב׳ יורשו וגילה כשרון אירגוני בהנהגת קהילתו ובאירגון רשת־החינוך בשווייץ. אחר הרג חפרוטסטאנטים בליל־בארתולומיאוס בפאריס (24.8.1572) דאג ב׳ לבני־ארצו, שנמלטו לז׳נווה.

פעולתו הספרותית של ב׳ היתה רבגונית. מחיבוריו ההיסטוריים חשובים ספריו: Histoire ecclésiastique des eglises réformées au royaume de France („ההיסטוריה הכנסייתית של הקהילות הרפורמיות במלכות צרפת"), 1580, ו„חיי־קאלווין". בחיבוריו התאולוגיים מתגלה ב׳ כתלמידו הנאמן של קאלווין. ב1565 הוציא הוצאה ביקרתית של הברית החדשה ביוונית. למהדורה השניה של ספר זה השתמש בשני כתבי־יד שגילה. אחד מהם, שנתן במתנה לספריית האוניברסיטה של קימבריג׳, נקרא כיום בהוצאות של הברית החדשה על שמו (Codex Bezae), ונמנה עם כתבי־היד החשובים ביותר של הברית החדשה.

J. W. Baum, *Theodor Beza* (2 vol.), 1843, 1851; E. Choisy, *L'etat chretien calviniste à Genève au temps de Th. de Bèze*, 1903; P. Keegstra, *Abraham sacrifiant de Th. Bèze et le theatre calviniste de 1550 à 1566*, 1928.

ד. פ.

בֵּזְיֶה (Béziers; בספרות־ישראל: בדרש, על יסוד הכתיב הלאטיני של השם ביה"ב: Bederrae[is]), עיר בדרום־צרפת, בדֶפּארטמנט של אֶרוֹ (Heraults), בפרובינציה ההיסטורית של לאנגדוק, בין מונפֶליֶה ובין נארבון. מספר תושביה כ75,000. ב׳ שוכנת במרחק של 13.5 ק"מ מן הים התיכון על גבעה, שגָבהה 66 מ׳; סמוך לה נמצאים נחל אוֹרב (Orb) ותעלת־הדרום (Canal du Midi). ב׳ היא צומת של כבישים ומס"ב, שיוצאים ממנה צפונה לצרפת, דרומה לספרד ומזרחה לאיטליה. בסביבותיה של ב׳ מרבים לגדל גפנים, ובב׳ קיימת תעשיה מפותחת של יין, משקאות כֹּהליים אחרים וחומץ; כן מייצרים בה חביות, מוצרי־מתכת וזבלים כימיים. — מבנייני־ב׳ חשובה הקאתדראלה ע"ש נאזֶר הקדוש — כנסיה גותית מבוצרת מן המאה ה14.

בימי־קדם היתה ב׳ עיר קלטית בשם בֶּטֶרִיס, וישבו בה וולקים. הרומים כבשו אותה ב120 לפסה"נ, וב50 לפסה"נ הושיב בה יוליוס קיסר חיילים משוחררים מן הלגיון השביעי; העיר, שנקראה על שמו: יוליה ביטֶרָה (Julia Biterra), נתפתחה כעיר־מסחר על הדרך מאיטליה לספרד. ב412 נכבשה ע"י הוויזיגוֹטים ונכללה ב„ספּטימאניה" שלהם. ב720—733 היתה ביד המוסלמים. שארל מארטֶל כבש אותה מידם, ובנו, פֶּפִּין ה„גוּץ", הקים בה רוֹזנוּת. מן המאה ה10 עד ה13 שלטו בה רוֹזני־קארקאסוֹן, לפרקים בשותפות עם ההגמוֹן המקומי: ב׳ שימשה מושב־הגמון מן המאה ה5 עד 1790; וכן נתקיימו בה 12 ועידות־כנסיה (הראשונה מהן ב356). סמוך ל1200 היתה ב׳ ממרכזיה של כת האלביגֶנזים, ובמסע־הצלב, שערך נגדם סימון דֶה מונפוֹר, נטבחו ב1209 רוב תושביה. במאה ה16 נטו תושבי־ב׳ לצד הרפורמאציה והעיר נפגעה קשה במלחמות בין הקאתוֹלים והפרוטסטאנטים. — מבני־ב׳ זכה לפירסום המהנדס פ. פ. דה ריקֶה (Riquet; 1604—1680), שיזם וניהל את חפירתה של תעלת־הדרום.

E. Sabatier, *Histoire de la ville et des eveques de B.*, 1854; *Cartulaire de B.* (Livre noire), ed. J. Rouquette, 1918.

א. י. בר.

ה י ה ו ד י ם ב ב׳. סידוניוס אפּוֹלינָריס (המאה ה5 לסה"נ) מציין את קיומן של קהילות יהודיות באיזור, שבו כלולה ב׳. אחוזת־קרקע, שהיתה שייכת ליהודים (Guardia Judaica) ושנמצאה סמוך לב׳, נזכרת בתעודה מ990. במאה ה11 היה קיים בב׳ רובע יהודי מיוחד. היהודים ישבו בשני חלקי־העיר, שהיתה מחולקת בין ההגמון והרוזן. הם היו מעלים לרוזן מיסים על דבש, קינמון ופילפל, ואפשר, יש להסיק מכאן, שיהודי־ב׳ עסקו בסחר־התבלים. הרוזנים וגם הוואסאלים של ההגמון נסתייעו בסוכנים וגזברים יהודיים. ב1160 ביטלו הרוזן וההגמון מנהג קדום, שלפיו היו תושביה הנוצריים של העיר רוגמים באבנים את היהודים ביום א׳ שקודם הפסחא. בעד ביטולו של מנהג זה נתחייבו היהודים לשלם מס שנתי בשיעור של ארבע ליטרות־כסף. ב1167 נמנעו היהודים מלהשתתף בהתקוממות של אזרחי־ב׳ נגד הרוזן, ומשום כך גילה בנו של הרוזן שניצח יחס של אהדה ליהודי־ב׳, ואף מסר לידם כמה תפקידים מדיניים־אדמיניסטראטיוויים חשובים. גם תושביה הנוצריים של ב׳, שהיו נוטים לאַלביגֶנזים, התייחסו בדרך כלל מתוך אהדה אל היהודים. כשנכבשה ב׳ במסע־הצלב נגד האלביגנזים (1209) נשארו בב׳ יהודים מועטים, מאחר שרובם נמלט קודם לכן לנארבונה. אבל בשעת הטבח שנערך בב׳ באלביגנזים נספו גם כ200 יהודים.

ההכנסות, שרוזני־ב׳ היו גובים מן היהודים, עברו עכשיו לידיו של המלך, אך חלקו של ההגמון לא נגרע. ההגמון אף בנה בית־כנסת חדש בחלק־העיר שהיה ברשותו, כדי למשוך אליו יהודים שהיו כפופים למלך, אלא שב1278 הכריח אותו המלך להרוס ביכ"נ זה ופקד על היהודים, שעברו לתחום ההגמון, לחזור למקומם הקודם. כמו־כן ניסה המלך לפרוש את חסותו על יהודים, שהיו חייבים בתשלומי מיסים להגמון. עם גירוש היהודים מצרפת ב1306 בטלה קהילת־ב׳, רכושם של היהודים נמכר וההכנסות מן המכירה נמסרו למלך. אעפ"כ הוסיפו יהודים בודדים לשבת בב׳ בחסותם של נוצרים, שעדיין נטו בסתר לתורת־האלביגנזים. ב1367 נתחדשה הקהילה על־יסוד חוזה, שערכו כמה יהודים עם ההגמון, אך בזמן הגירוש של היהודים מצרפת ב1394 בטלה הקהילה שנית. — יהודים חזרו ונתיישבו בב׳ רק אחר המהפכה הצרפתית. ב1940 היו בה כ200 משפחות יהודיות. כיום קיימת בב׳, שעדיין נמצא בה רחוב על שם רובע־היהודים (Rue de la Juiverie), קהילה יהוּדית קטנה, שרוב חבריה אינם ממוצא צרפתי.

מאמצע המאה ה12 עד הגירוש ב1306 נודעה ב׳ כ„ירושלים הקטנה". בב׳ שהה זמן־מה, סמוך ל1155, ר׳ אברהם אבן עזרא (ע"ע), שהקדיש את חיבורו „ספר השם" לשנים מחכמי־ב׳. ר׳ בנימין מטודלה, שביקר בב׳ כעשר שנים אחר הראב"ע, מזכיר אף הוא את חכמי־ב׳. הידועים שבהם הם הפייטן ר׳ אברהם בן יצחק בדרשי (ע"ע) ובנו ידעיה הפניני (ע"ע) הבדרשי, וכן ר׳ משולם בן משה, מחבר „ספר ההשלמה". ילידי־ב׳ היו גם המשוררים אלעזר האזובי, אסטרוק מב׳ ומשולם האזובי. גם ר׳ שמואל אבן תבון ישב

זמן־מה בב', שבה סיים את התרגום של „פירוש מלאכה קטנה" לאבו אלחסן עלי בן רדואן (1199). לפי בקשתם של חכמי ב' ונארבונה תירגם יעקב בן אבא מארי לעברית חלק מן הפירוש הבינוני של אבן רשד על ה„אורגנון" של אריסטו (1232). ב1240 התחיל שלמה בן יוסף אבן איוב מגראנאדה, שנשתקע בב' לפי בקשת חכמיה, מתרגם לעברית את „ספר המצוות" לרמב"ם. יעקב בן משה עדסי תרגם בב' לעברית (ב1299) את פירושו של הרמב"ם לסדר־נשים. חכמי־ב' גילו עניין מרובה במדעים, ובזמן המחלוקת על כתבי־הרמב"ם היתה בה ידם של מעריצי־הרמב"ם על העליונה, והללו הטילו חרם על ר' שלמה מן ההר (ע"ע) ותומכיו (1232). בב' נתגלה חלק מכתובת מעניינת מבית־הכנסת של העיר ביה"ב (נתפרסמה בחיבורו של מ. שוואב: Inscriptions hébraïques de la France, 1904). חלק מכתובת אחרת — כנראה, של פליט־ב' — נמצא בסביבות גירונה (J. M. Millas בכתב־העת Sefarad, 1950/2, 341/3).

Graetz, VI[4], 176, 202 f.; VII[3], 9, 37, 48; G. Saige, *Les Juifs du Languedoc*, 1881; *REJ*, XX (1890), 244–8; H. Gross, *Gallia Judaica*, 1897. 96–105; M. Steinschneider, *HÜ*, 58, 734, 1017.

צ. א.

בזילאה, שלמה אביעד שר שלום (1680°, מאנטובה — 1743, שם), רב ומקובל איטלקי. ב' היה בן למשפחת־רבנים, שמוצאה מבאזל, ומכאן שמה (מצוי גם בצורות באזילה, באזולה, וכן בסולה, ע"ע). בדומה לאביו, מנחם שמשון בן שלמה ב', השתייך ב' לחוג הדבקים בקבלת־האר"י, שהיה בעיר מולדתו ושעליו נמנו גם משה זכות, יהודה בריאלי, בנימין הכהן מרג'ו ושמואל בן יהושע נורצי. בנעוריו התעמק ב' בכתביו של משה קורדוברו (ע"ע), אבל עם זה הירבה לעסוק במדעים כלליים, ובקיאותו בפילוסופיה ובאסטרונומיה משתקפת בספרו העיקרי „אמונת חכמים" (מאנטובה ת"צ/1730), שבו ביקש להוכיח את קדמותה של חכמת־הנסתר ולברר את חשיבותה לדת־ישראל ולצרכי הבנתה האמיתית של התורה. כמו־כן השתדל להוכיח, שספר־הזוהר, אף אם לא נתחבר ע"י ר' שמעון בר יוחאי, כולל את תורת־הנסתר של רשב"י, כפי שנרשמה בדורות מאוחרים. ספרו זה זכה להכרה בחוגי־המקובלים, ועורר עליו ביקורת מצד המתנגדים לקבלה. ב' חיבר גם פירוש ל„תפתה ערוך" של ר' משה זכות והחליף מכתבים עם כמה מגדולי הפוסקים בדורו; השו"ת שלו כלולים ב„פחד יצחק" של חברו יצחק למפרונטי. מכתביו וחיבוריו באיטלקית נשתמרו בחלקם בכ"י.

את נאמנותו לאנשי־הקבלה הוכיח ב' ב1732/33, כשמשה חיים לוצאטו נרדף ע"י רבני ויניציאה כחשוד בשבתאות, וב', שהיה אז ראש־הישיבה של מאנטובה, תמך בו במסירות. ב1733 נאשם ב' ע"י האינקוויזיציה בהחזקת ספרים שלא נבדקו ע"י הצנזורה, והיה חבוש קרוב לשנה. ב1738/9 הוטל עליו מטעם הכנסיה מעצר־בית, ואח"כ — מעצר־גטו (כנראה, עד למותו).

ניפי־גירונדי, תולדות גדולי ישראל, תרי"ג, 36, 38; U. Cassuto, *B.* (*Enc. Jud.*, III, 1146/48).

פ. נ.

בזילה, ג'מבטיסטה — Giambattista Basile — (1575, נאפולי — 1632, ג'ולינו [על־יד נאפולי]), סופר איטלקי. ב' שירת מתחילה (1604/7) כחייל בצבא־ויניציאה. אח"כ (1612/14) כחצרן אצל הדוכס פרדינאנדו גונצאגה ממאנטובה (שהעניק לו את תואר ה„רוזן של טורונה") ולסוף (1614/32) כמושל־מחוז של נסיכים שונים בנאפולי ובסביבתה. ביצירותיו האיטלקיות לא הגיע ב' אלא לדרגת תלמיד שני־במעלה של גדול משוררי הבארוק באיטליה, ג'מבטיסטה מרינו (ע"ע). יצירות אלו כוללות שירים, אפוס בשם Il Teagene (על־פי הליודורוס), דראמה פאסטוראלית בשם Le avventurose disavventure („תקלות של הרפתקות"), 1612, ו„הערות על שיריו של במבו", 1616. ואולם שם־תהילה קנה לו ב' על־ידי ספרו, שמן המהדורה השניה (1650) שלו ואילך הוא נקרא בשם Il Pentamerone („ס' חמשת הימים") ושנכתב בניב הנאפוליטני (ב' חיבב וחקר את לשון־העם); במהדורה הראשונה, שאף היא יצאה רק אחר מותו של ב', ב1634/6, בפסודונים Gian Alesio Abbattutis (אנאגראמה של שם המחבר) וכללה עוד ספר של ב' בניב הנזכר בשם Le Muse napolitane („המוזות של נאפולי", כלו' תשע אקלוגות מחיי־העם), נקרא ה„פנטאמרון" בשם Lo cunto de li cunti overo Trattenemiento de peccerille („מעשיית־המעשיות או שעשוע הפעוטים"). ה„פנטאמרון", המצטיין במזיגה הומוריסטית נאה של סיגנון עסיסי וסיגנון בארוקי מחוכם ומצועצע ביותר, כולל, בתוך מסגרת דומה לזו של ה„דקאמרון" (ע"ע בוקאצ'ו), חמישים „מעשיות" (fiabe, כלומר אגדות־ילדים) שהן מסופרות (בפרוזה; זולת ארבע, שהן מחורזות) ע"י עשר זקנות.

ב'. באזילה. תחריט מתוך הספר Lo cunto de li cunti

„הפנטאמרון הוא העתיק, העשיר והאמנותי שבכל ספרי־המעשיות של עמי־אירופה" (קרוצ'ה). הסיפורים שבו הם ברובם עליזים ואף קומיים מאוד, ורק אחדים מהם הם טראגיים; לפיות ולמעשי־כשפים ניתן בהם מקום מרובה. הספר, שנתחבב מיד על הציבור הנאפוליטני, ניתרגם במאה ה18 לאיטלקית ספרותית ולניב הבולוני; שרל פרו (Perrault) שאל ממנו כמה דמויות (Chat-botte, La Belle-au-bois-dormant, Cendrillon, Poucet ועוד) בשביל קובץ־האגדות שלו (Contes de ma Mère l'Oye, 1697), וכן עשו לורנצו ליפי בשביל האפוס שלו Malmantile (1676), קארלו גוצי בשביל ה Fiabe הדראמאטיות שלו (ביחוד Il Re cervo, L'Amore delle tre melarance, 1761) והפייטן הגרמני וילאנד בסיפורו המחורז Pervonte (1780). את ערכו המרובה של ה„פנטאמרון" בשביל הפולקלור וחקירת־האגדות המשנה ציין לראשונה יעקב גרים (ע"ע) ב„הערות לאגדות הילדים והבית" שלו (כרך ג', 1822); על חשיבותו הספרותית המרובה של הספר עמד ראשון בנדטו קרוצ'ה (1883), שגם תירגם אותו לאיטלקית (1925) וצירף לתרגום הערות חשובות. בין שאר תרגומיו של הספר (לגרמ', לאנגל' ולספרד') בולט תרגומו האנגלי של פנזר (1932) בזכות המחקר המקיף והעמוק

הנלווה אליו על אישיותו ויצירתו של ב' ועל הבעיות הפולק־לוריות הקשורות בספרו.

B. Croce, *G. B.* (1883; in Croce, *Saggi sulla lett. it. del Seicento*, 1924[2]); G. B., *Il Pentam.*, trad. con introd. e note, da B. Croce (Scrittori d'Italia, 1925, 2 vols.); L. di Francia, *Il Pent. di G. B.*, 1927; G. B., *The Pent.*, Transl., w. Notes, Bibliogr. a. Append. by N. M. Penzer, 2 vols., 1932; L. Hage, *Der Cunto de li cunti, Stilstudie*, 1937; Ch. Speroni, *Proverbs in the Pent.* (Un. of Calif. Publ. in *Mod. Philol.*, XXIV, 2, 1941).

ח. פ.

בָּזֶל (בגרמ' Basel; באנגל' גם Basle, בצרפ' Bâle), השם של עיר וקאנטון בצפון־מערבה של שווייץ.

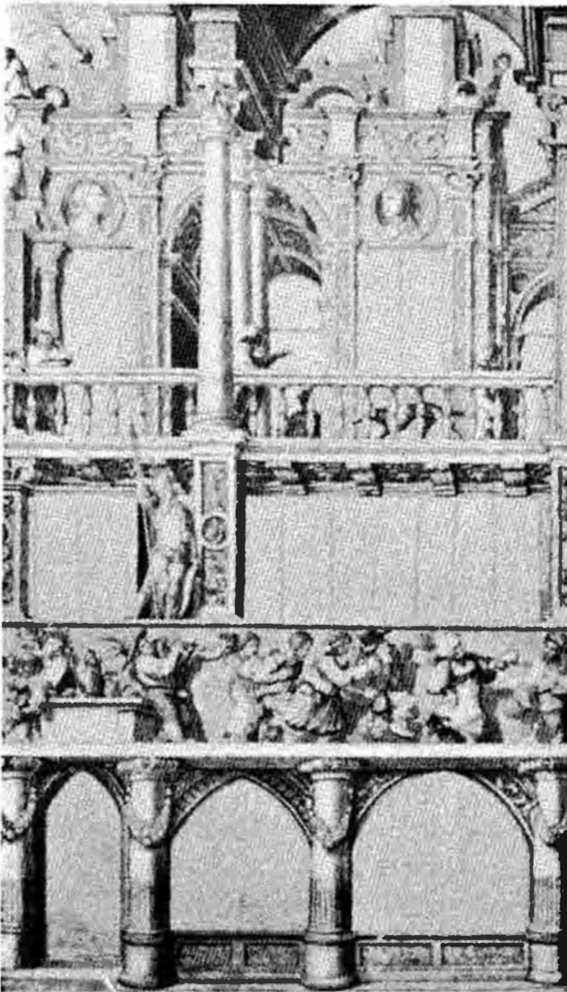
1. ב' העיר יושבת על גבול גרמניה וצרפת בגובה של 250 מ' מעל פני־הים; תושביה, שמספרם הוא 190,000 (1954), דוברים ברובם המכריע גרמנית ובמיעוטם — צרפתית. כשני־שלישים מהם הם פרוטסטאנטים. זולת ציריך, ב' היא הגדולה והחשובה בערי־שווייץ.

ב' משתרעת משני עבריו של הרינוּס, במקום שהוא מתחיל לשמש לספנוּת. מהרי היוּרה יורדים לב' עמקי־נחלים ובהם דרכים אל תחומי־ההרים. הרינוּס מקשר את ב' אל הים הגרמני, וב' היא עיר־הנמל היחידה של שווייץ. המסחר מב' לפנים־צרפת עובר דרך ה„שער של בורגונדיה" — המעבר מעמק־הרינוּס לגליל־הרון; כמו־כן יוצאים מב' כבישים ומס"ב לצרפת (אלזאס) ולגרמניה (ארץ־באדן). עיקרה של העיר, „ב' הגדולה" (Grossbasel), הוא משמאל לרינוּס; כאן מרוכזים המסחר והמינהל. מימין לנהר נמצאת עיר־התעשיה, „ב' הקטנה" (Kleinbasel). 5 גשרים מתוחים על־פני הרינוּס מקשרים את שני חלקי־העיר.

כמחציתו של סחר־החוץ השווייצי עוברת דרך ב', שהיא גם מרכז־כספים בינלאומי. בין השאר נמצא בה גם הבאנק של אר"מ לעסקי־כספים בינלאומיים. תעשיית־המשי וענף־הדפוס של ב' קיימים זה מאות שנים; כן יש בה מפעלים למתכת ולמוצרי־כימיה, תעשיה של עור עדין, בתי־מבשל של בירה וחרושת־נייר.

ב' היא גם מרכז מדעי ודתי חשוב. בה הוקמה האוניבר־סיטה הראשונה בשווייץ (1460); מספר תלמידיה כ2,200 (1950) והספריה שלה מונה 1.4 מיליון ספרים. כן יש בב' שלושה מוזיאונים גדולים. מבנייני־העיר חשובים ביותר הכנסיה הראשית הבנויה אבן־חול אדומה בסיגנון גותי (נבנתה ב1019—1356), בית־העיריה, שנבנה בסיגנון גותי מאוחר (1521), ובניין המוזיאון ההיסטורי (שהוא בניין של כנסיה מן המאה ה14).

2. הקאנטון ב' מחולק לשני חצאי־קאנטונים: גליל־ב' (Basel-Land) ועיר־ב' (Basel-Stadt). גליל־ב' משתרע דרומית־מזרחית לעיר ב'; שטחו 427 קמ"ר; מספר־תושביו כ108,000 (1941), רובם ככולם דוברי־גרמנית ו75% מהם פרוטסטאנטים. הגליל הוא בחלקו שלוחה של הרי היוּרה; מרובים בו המעברות, ובהם מבצרים עתיקים. אקלימם של העמקים הוא נוח, ותושבי־הגליל, שכלכלתם משולבת בזו של העיר ב', מתפרנסים מחקלאות, שעיקרה הוא גידול־דובדבנים, ומענפי־תעשיה שונים, ביחוד מאריגה של משי וכותנה ומייצורם של מוצרי־מתכת, כלי־חרס ושעונים. ביערות שבהרים יש קיטנות. בירת־הגליל היא ליסטאל (Liestal), שיש בה כ7,000 תושבים. — חצי־הקאנטון של עיר־ב' כולל,

החזית של „בית־המחול" בבאזל, שהיה קיים בתקופת הרנסאנס, לפי ציורו של האנס הולביין הבן. האוסף הגראפי, ברלין

זולת העיר, שטח כפרי ובס"ה: 37 קמ"ר; מספר תושביו כ197,000 (1950).

א. י. בר.

היסטוריה. תושבי־ב' הראשונים הידועים לנו היו קֶלטים מבני שבט הָרָאוּרָאקים (Rauraci). מבצר רומי בשם באזיליה (Basilia) נזכר ב374 לסה"נ, ומזמן סמוך לאותה תקופה יש ידיעות על קיומה של הגמונות בב'. מ500 לסה"נ ואילך היתה העיר כלולה בממלכת־הפראנקים; ב912 עברה לבורגונדיה (ע"ע) וב1032 לאימפריה הגרמנית. אדוניה של העיר היה ההגמון, ששלט על אלזאס הדרומית ועל שטחי שווייץ הצפונית־מערבית של היום עד נהר אָרֶה (Aare) וימת־נֶשָׁאטֶל (Neuchâtel). בתקופת מסעי־הצלב עלתה חשיבותה של העיר מבחינה מסחרית. באמצע המאה ה14 נשתחררו האזרחים משלטון־ההגמון וב' נעשתה עיר חפשית של האימפריה הגרמנית. סמוך ל1400 קנתה העיר מן ההגמון שטחים נרחבים בסביבתה ובמאות ה15 וה16 זכתה לפריחה כלכלית. ב1431—1449 נתקיימה בה ועידת־כנסיה מפורסמת (ע"ע כנסיה, ועידות־). ב1501 נצטרפה ב' לברית־הנשבעים השווייצית בהשפעת הסכנה, שנשקפה אז לחירותה מצידם של ההאבסבורגים. החיים הרוחניים היו מפותחים בה מאוד וב' נעשתה אז אחד מן המרכזים החשובים של ההומאניזם הגרמני; נוסדו בה בתי־דפוס מפורסמים (אָמֶרְבַּךְ, פרוֹבֶּן),

החלק הצפוני של העיר העתיקה בבאזל, עם כיכר־השוק וגשר־הרינוס האמצעי. הגשר נבנה 1902/5 (צילום מן האויר)

וכאן ישבו ישיבת־קבע אראסמוס מרוטרדאם והולביין הבן. ב1528/9 עברה ב׳ בהנהגתו של איקולמפדיוס (ע״ע) לפרו־טסטאנטיזם וההגמון העביר את מושבו לפורנטרי (Porren-truy) שבחלק המערבי של ארצו ובה שלטו יורשיו עד 1792. בב׳ משלו כמה משפחות־אזרחים מיוחסות. הן לחצו על איכרי־הסביבה, ואלה האחרונים מרדו בהן ב1653, אך ללא הצלחה. בהשפעתה של המהפכה הצרפתית הונהג בב׳ (1798) שוויון־זכויות, אך אחר מפלתו של נאפוליון (1814) חזר המצב לישנו. משום כך מרדו האיכרים שוב בבעלי־ב׳ (1830) וב1833 עלה בידם להכריח את האחרונים, שיסכימו להפרדת השטחים החקלאיים מן העיר ולייסודו של חצי־הקאנטון גליל־ב׳ (עי׳ למעלה). בעיר ב׳ נמשך השלטון האריסטוקראטי עד 1875, שנת הרפורמות הדמוקראטיות. מ1882, שבה נפתחה מסה״ב על מעבר־גוטהארד, ואילך הלכה חשיבותה הכלכלית של העיר וגדלה, וכתוצאה מכך גדלה אוכלוסיתה ב100 השנים האחרונות פי ששה: (1850: 30,000 תושב; 1880: 65,000; 1920: 140,000; 1941: 162,000; 1952: 190,000). אף בחייה הרוחניים של ב׳ באה התקדמות מרובה. ביחוד במחצה השניה של המאה ה19; בין הוגי־הדעות והסופרים המפורסמים, שישבו בה בתקופה זו, היו יעקב בורקהארט ופרידריך ניטשה.

ב1792 סופחו שטחי־ההגמונות לצרפת, וחלק מהם, שנכלל באלזאס, נשאר ברשותה של צרפת גם אחר 1814. מן התחום הדרומי קיבלה ב׳ רק שטח קטן, ואילו רובו נתחלק בין הקאנטון של ברן ונסיכות־נשטל.

Urkundenbuch der Landschaft B., 2 Bde., 1881–84; *Urkundenbuch der Stadt B.*, 11 Bde., 1890–1910; R. Wackernagel, *Geschichte der Stadt B.*, 3 Bde., 1907/24; A. Heusler, *Geschichte der Stadt B.*, 1934[4]; id., *Geschichte der Landschaft und des Kantons B.-Land*, 1932; G. Burckhardt, *Basler Heimatskunde*, 3 Bde., 1933; C. H. Baer, *Kunstdenkmaler des Kantons B.-Stadt*, 1932; id., *B., Stadt und Land*, 1937; *Concilium Basiliense, Studien und Quellen zur Geschichte des Konzils von B.*, 8 Bde., 1896–1938; P. Burckhardt, *Geschichte der Stadt B. von der Reformation bis zur Gegenwart*, 1942; E. Bonjour und A. Bruckner, *B. und die Eidgenossen*, 1951.

א. מ. י.

היהודים. הידיעות הראשונות על ישוב של יהודים בב׳ הן מתחילת המאה ה13. לא הוקצה ליהודים רובע מיוחד בעיר, אבל הם ישבו ברחובות מסויימים, שהיו סמוכים זה לזה. הם היו חפשים לרכוש נכסים־לא־נדים ולמכרם. בית־הקברות של אותה תקופה נתגלה בשנים האחרונות, בשעת הקמת בניין חדש לאוניברסיטה של העיר, ועצמות־המתים שנמצאו בו הועברו ב1938 אל בית־הקברות של הקהילה בזמננו. ביה״ב התפרנסו יהודי־ב׳ ממסחר ומהלוואת־כספים, ובכמה מקרים אף נשו בהגמוני־העיר. אמיצים היו קשריהם אל יהודי־קולוניה (קלן), ואחדים מיהודי־ב׳ אף עקרו לשם. מבחינה משפטית נמצאו בחסות־המלך; לפי רשימה מ1242

היו יהודי־ב׳ חייבים לשלם למלך מס שנתי בסך של 40 מארק. בזמן המגפה השחורה נאשמו גם יהודי־ב׳ בהרעלת־הבארות. חברי המועצה העירונית ניסו להגן עליהם, אבל לסוף נכנעו לבעלי־המלאכה, שהפגינו לפני בית־העיריה. 600 יהודים ורב־העדה בראשם הֻעלו על המוקד; 140 ילדים נחטפו מידי הוריהם ונטבלו. כך בא הקץ על קהילת־היהודים הראשונה בב׳ (16.1.1349).

לא עברו שנים מועטות ויהודי מקולמאר שבאלזאס הורשה (ב1362) להשתקע בב׳, ואחריו באו לב׳ גם יהודים אחרים. ב1365 מסר המלך לעיר את זכויותיו על יהודי ב׳, אך ב1374 חזר ושלל מן העיר את הזכות לגבות מיסים מן היהודים והעניק זכות זו לדוכס של אוסטריה. ב1390 עלה ביד המועצה העירונית להחזיר את היהודים לרשותה. למרות האיסור שהטילה הכנסיה על העסקתם של רופאים יהודיים ע״י נוצרים, שימשו כמה יהודים בב׳ כרופאים עירונים, ויהודי־העיר גם יכלו להתעלם מן ההפליות, שקבעה הכנסיה בדבר אות־הקלון וכיו״ב. גם מעמדם המשפטי נראה בטוח, והמחצה השניה של המאה ה14 היתה תקופת־שיגשוג לקהילת־ב׳. אך בסופה של אותה מאה (ב1397) חזרו והעי־לילו על היהודים את עלילת הרעלת־הבארות. בבהלה נסו היהודים מן העיר, וקהילת־ישראל בב׳ בטלה שנית.

מאז לא היתה קהילה ישראלית בב׳ במשך כ400 שנה. אפילו הלינה בעיר היתה אסורה על יהודים עוברי־אורח. רק בזמן ועידת־הכנסיה, שנתקיימה בב׳ ב1431—1449, ישבו בב׳ כמה יהודים ישיבת־ארעי. מאמצע המאה ה16 ואילך הוציאו שלטונות־ב׳ רשיונות־ישיבה ופקודות־גירוש חליפות. בסוף המאה ה16 ובתחילת המאה ה17 היתה ב׳ ממרכזיו של הדפוס העברי. נדפסו כאן התלמוד הבבלי (1578—1581) וספריהם של יוהאנס בוכסטורף האב והבן, שהיו מורים לעברית באוניברסיטה המקומית (1591—1664). בעלי בתי־הדפוס היו נוצרים, אבל היו זקוקים למגיהים יהודיים וקיבלו בשבילם רשיונות של ישיבה בעיר. כשיהודים היו מבקרים בב׳ היו צריכים לשלם בכניסתם לעיר את מס־הגוף. — ב1789, כשפרצו פרעות באלזאס, ברחו כאלף יהודים אלזא־סיים לב׳ והותר להם לשהות בעיר זמנית. נפתלי הירץ ויזל שיבח בשיר עברי את אזרחי־ב׳ על מידת הכנסת־האורחים, שנהגו בפליטים. לפי דרישתה של הממשלה הצרפתית פטרו שלטונות העיר ב1797 את יהודי־צרפת מתשלום מס־הגוף עם כניסתם לב׳, וב1798 בוטל מס זה מעיקרו.

בימי נאפוליון הסתמכו כמה יהודים, וביחוד אזרחי־צרפת, על הזכויות, שהובטחו לאזרחי־חוץ בחוזה בין צרפת ו„הרפובליקה ההלווטית״, והשתקעו בב׳. ב1805 כבר ישבו בעיר 128 יהודים, שנתארגנו בקהילה. אך ב1845 שוב גורשו היהודים מב׳. קצתם חזרו אליה לאחר זמן קצר, אך ב1854 הוכרחו שוב לעזוב את הקאנטון (5 סוחרים, שהיו תושבי־העיר, ו50 משפחות, שהתגוררו בעיירות שונות). גם ליהודים צרפתיים לא הותר עוד לבוא לקאנטון של ב׳, ואיסור זה גרם לכך, שממשלת־צרפת ביטלה חוזה מסחרי, שהיה לה עם שווייץ. רק עם שיווי זכויותיהם של יהודי־שווייץ (1866) יכלו יהודים לשוב ולשבת בב׳ ישיבת־קבע. ב1868 נחנך בב׳ בית־כנסת. — בימי מלחמת־העולם II שימשה ב׳ מקלט זמני לפליטים יהודיים הרבה. רובם יצא ממנה אחר המלחמה; מיעוטם נשאר בה וקיבל רשיונות־עבודה. ב1928 ישבו בב׳ 600 יהודים; ב1954 נמנו על קהילת־ב׳ 811 יהודים; בעוד שבקאנטון כולו נמצאו אז 2,800 יהודים. — בב׳ נתקיימו כמה קונגרסים ציוניים: הראשון (ב1897), שבו נתקבלה „תכנית־ב׳״, השני (ב1898), השלישי (ב1899), החמישי (ב1901), הששי (ב1903), השביעי (ב1905), השבעה־עשר (ב1931) והעשרים ושנים (ב1946).— דמויות בולטות מיהודי־ב׳ בדור האחרון היו ז׳. דרייפוס־ברודסקי, פרנס־הקהילה ונציגם של יהודי שווייץ בסוכנות היהודית לא״י (נפטר 1942), והעורך־דין ד״ר מארכוס מרדכי כהן, עסקן ציוני וחוקר במשפט העברי, שבשנות־חייו האחרו־נות שימש יועץ במשפט העברי למשרד־המשפטים של ממשלת־ישראל (נפטר 1953).

A. Wolf, *Die Juden in B.*; M. Ginsburger, *Die Juden in B.: Baseler Zeitschrift für Geschichte und Altertums-kunde*, VIII (1909) תדפיס מ־; A. Nordmann, *Geschichte der Juden in B., 1397–1875* (1913, תדפיס מאותו כתב־עת, כרך י״ג); id., *Die Juden im Kanton B.-Land*. (תדפיס מתוך *Baseler Jahrbuch*, 1914); Theodor Nordmann, *Judenwohnungen im mittelalterlichen B.* (תדפים מאותו שנתון, 1929); M. Ginsburger, *REJ*, LXXXVII (1929), 209–11; *Jahresberichte der Israelitischen Gemeinde B.*, 1938–1953.

צ. א.

בַּזֶּלֶת (basalt; לפי פליניוס, מקור־השם הוא בחבשית ומשמעותו — סלע מכיל ברזל), בפטרוגראפיה — קבוצה של סלעי־געש בסיסיים, מורכבים מפלגיוקלזים (ע״ע פצלת־שדה), ובעיקר לאבראדוריט או ביטוניט ואוגיט (ע״ע). רוב הב״ מכילות כמויות קטנות של מגנטיט, אילמניט ואפאטיט, ולפעמים גם אמפיבול, אוליוין, לויציט, נפלין. מבחינה כימית מבחינים בין ב״ רגילות, שהן קלקו־אלקאליניות וב״ אל־קאליות, שהן עשירות יותר באלקאלי ודלות־ביחס בסיליקה.

פסל בזלת של קואטליקואה, אלה־האדמה של האצטקים
הגובה: 3 מ׳. המוזיאון הלאומי, מכסיקו־העיר

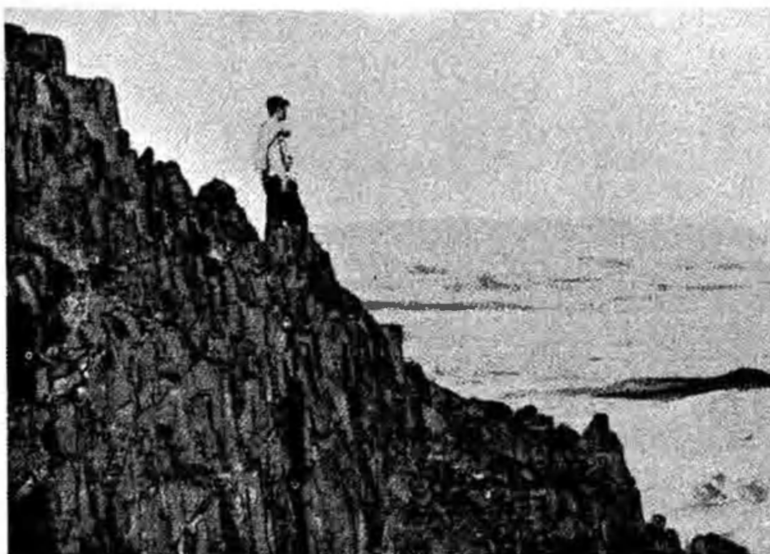

בזלת שחורה בסירֶרֶה (איי פֶרֶר, Färøer), דאניה

הב״ הן סלעים שחורים או אפורים־כהים, עפ״ר דחוסים ובעלי גרגר דק. ב״ בעלות גרגר גס הן דולֶריט, שנוצר בהתקררות איטית־ביחס של לבה. ב״, שנקרשו במהירות ולא הספיקו להתגבש כלל, מורכבות מזכוכית געשית ונקראות טכיליט. ב״ הרבה הן נקבוביות כתוצאה של ריכוזי־גאז בתוך הלבה בשעת הקרִשתה. הנקבים הקטנים המרובים שבהן הם עגולים או סגלגלים והם עלולים להתמלא מינרא־לים משנִים, שמתגבשים מתוך גאזי־געש או מתוך מי־תהום; כך נוצרות הב״ האמיגדואידליות. — פעמים שבזלות מת־פרדות בשעת התקררותן לפריסמות מקבילות בעלות חתך הכסאגונאלי.

סלעים בזלתיים מופיעים או בדמות זרמי־לבה קפואים או בצורת גיבושים של השתפכויות־לבה על פני שטחים של אלפי קמ״ר בעובי של מאות מ׳. מן המין האחרון הם כיסויי־הב׳ הגדולים של הדקאן בהודו, של איסלאנד, גרנלאנד וסקוטלאנד ושל החורן בעבר־הירדן ובסוריה. בניגוד לחומר־ההתפרצות של הרי־געש בתקופות גאולוגיות קדומות, שעיקרו סלעים חומציים, שכיחות הב״ ביותר בסלעים של התפרצויות געשיות צעירות, מן השלישון ואילך. הרי־הגעש הגדולים ביותר שבזמננו — כגון של איי־הוואי, האטנה, הוזוביוס, ועוד — בנויים סלעי־ב׳.

בא״י מצויות ב״ מתקופות גאולוגיות שונות: בצורת גושים בודדים באיזור העַד־קמברי של אילת; בצורת זרמי־ב״ גדולים מן היורה העליונה—במכתשים של רמון ושל עריף, ומן הקנומן והטורון — בכרמל (זכרון־יעקב, שפיה, כרם מהר״ל) ובאיזור אום־אל־פחם; אך לממדיהן הגדולים ביו־תר הגיעו ההתפרצויות הבזלתיות בא״י במיוקן, בפליוקן וברביעון. זרמים בזל־תיים מתקופות אלו בעובי של יותר מ300 מ׳ מופיעים בלוויית טופים בעיקר בגליל הדרומי־מזרחי (מבית־שאן עד טבריה), בעמק־הירדן הצפוני ובמקומות שונים בעמק־יזרעאל (עין־חרוד, גבעת־המורה, ועוד). נשתמרו גם כמה הרי־געש בזלתיים רביעונים, כגון בקרני־חיטין.

זרם בזלתי בעל התפרצות פריסמתית. נחל רמון

סלעים בזלתיים משמשים חמרי־ריצוף לכבישים וחמרי־בניין לבתים (טבריה, צפת).

י. ב.

בָּזֶן, פְּרַנְסוּא אַשִׁיל — François Achille Bazaine — (1811, וֶרסאי — 1888, מאדריד), מצביא צרפתי. ב־1831 נכנס לצבא כטוראי וב־1833 עלה לדרגת־קצין. ב׳ השתתף במלחמת הקארליסטים בספרד (1834—1840), ולאחר מכן השתתף במשך זמן ארוך בקרבות עם שבטים מורדים באלג׳יריה. כן השתתף בהצטיינות במלחמת קרים (ע״ע, 1854/5) ובמלחמת־איטליה (1859). ב־1863—1867 שימש מפקדו של הצבא הצרפתי במכסיקו (ע״ע), שהובא לשם לשם תמיכה בקיסר מאכסימיליאן. ואולם ב׳ קיווה, כנראה, לזכות בשלטון ונסתבך משום כך בתככים נגד הקיסר. ב־1870 היה ב׳ המפקד של „צבא־הרינוס", שנסוג ב־18.8 אותה שנה למבצר־מֶץ. אחר מפלתם של הצרפתים ליד סֶדָן (2.9) היה צבאו של ב׳ הכוח הצבאי היחיד שנשאר לה, לצרפת. ב׳ לא הכיר במשטר הרפובליקני החדש וניסה לנהל על דעת עצמו — וללא הצלחה — מו״מ עם הגרמנים להשגת שלום (ע״ע בּוּרבַּקי). ב־27.10 הוכרח להסגיר את עצמו ואת צבאו הגדול (173,000 איש) לידי האויב. כשחזר מן השבי ב־1873 הועמד בפני בית־דין צבאי, שדן אותו למיתה על התנהגותו אחר התבוסה. אך הנשיא מק־מאון (ע״ע) המתיק את דינו למאסר של 20 שנה. ב־1874 ברח ב׳ ממאסרו לספרד, שבה חי עד סוף ימיו. לשם הגנה על עצמו פירסם ב׳ שני חיבורים: Rapport sommaire sur les operations de l'armée du Rhin („דו״ח קצר על פעולותיו של צבא־הרינוס"), 1871, ו־Episodes de la guerre de 1870 et le blocus de Metz („אפיזודות ממלחמת 1870 והמצור על מץ"), 1883. הספר האחרון יצא במאדריד, והפצתו בצרפת נאסרה מטעם הממשלה.

E. Bapst, *Siège de Metz*, 1926; J. Humbert, *B. et le drama de Metz*, 1929; E. Picard, *La guerre en Lorraine*, 1911.

א. מ. י.

בָּזֶן, רֶנֶה — René Bazin — (1853, אנז׳ה [Angers] — 1932, פאריס), סופר צרפתי. ב׳ שימש מתחילה כפרופסור למשפטים באוניברסיטה הקאתולית של אַנזֶ׳ה, אבל פרש מן ההוראה כדי להתמסר ליצירה ספרותית. ב׳ כתב רומאנים וסיפורים הרבה; השתתף בקביעות ב־Journal des Debats והיה חבר של האקאדמיה הצרפתית (מ־1904 ואילך). ב׳ הוא יוצרו הראשי של רומאן־האיכרים הקאתולי והפאטריוטי בצרפת: בסיפורים נעימים, גדושי־מוסר, הוא נותן תיאור נאמן (אך לא רֵאליסטי קיצוני) מחיי־המשפחה וביחוד מחיי־האיכרים במחוזות שונים של צרפת; בכל ספריו בולטת המגמה הקאתולית והשמרנית: שיבה אל המסורת, דבקות בקרקע, שמירת המשפחה, אהבת־המולדת. חיבה מיוחדת מקהל־קוראיו נודעה לסיפוריו Une tache d'encre („כתם־דיו", 1888; זכה בפרס מטעם האקאדמיה הצרפתית); La Terre qui meurt („האדמה הגוֹססת", 1897; על הפחתת האוכלוסיה ועזיבת־הקרקע); Les Oberlé (1901; על משפחה צרפתית באלזאס הגרמנית) והמשכו: Les Nouveaux Oberlé (1919) וכן Fils de L'Eglise („בנים של הכנסיה", 1927).

J. Lecigne, *R. B.*, 1901; Ch. Baussan, *R. B.*, 1926; J. S. Wood, *Un aspect du mouvemt. traditionaliste et social de la litt. frç. contemp.: R. B. sa vie et son œuvre*, 1934.

ח. פ.

בֶּזַנְט, אַנִי — Annie Besant — (1847—1933), סופרת אנגלית; מראשיה של התנועה התֵאוֹסוֹפית (ע״ע). ב־1867 נישאה לכומר הפרוטסטאנטי פראנק ב׳. אך נפרדה ממנו בשנת 1873, השלימה את חינוכה בשיעורי־ערב מטעם האוניברסיטה של לונדון והתמסרה לתעמולה ל„מחשבה החפשית" ולאתאיזם. ב׳ שיתפה פעולה עם צ׳ארלז בראדלו (Bradlaugh), שנלחם, מתוך שימוש בפסוּדונים „איקונוֹקלאסט", מלחמה ספרותית על רעיונות אלה. ב׳ הוציאה ביחד עמו את כתב־העת National Reformer, ופירסמה בו מאמרים בחתימת Ajax. כשהצנזורה האנגלית אסרה את הפצתו של ספר, שהטיף לצימצום הלידות, הוציאו ב׳ ובראדלו את הספר האסור מחדש, כדי להפגין את הזכות לחירות־הדעות, ונידונו למאסר ולקנס כבד. אך פסק־הדין לא בוצע מסיבות טכניות. ב־1885 התחילה ב׳ בתעמולה סוֹציאליסטית ועבדה לטובתה של אגודת הפֶבִּיָנים (ע״ע), שבראשה עמד ברנרד שו (ע״ע). ב׳ זכתה לפירסום מרובה כנואמת ותעמלנית. מפנה חדש בא בחייה, כשהתחילה מתעניינת ב„צדדים האפלים של התודעה", בחלום, האלוציינאציה וכיוצא בזה. ב־1889 נתבקשה לכתוב ביקורת על הספר „תורת־הנסתר" של מנהגת התנועה התֵאוֹסוֹפית, ה. פ. בְּלַוָצקי (ע״ע), ועם קריאתו של ספר זה באה מהפכה בהשקפותיה של ב׳. היא נספחה לתנועתה של בלאוואצקי, למרות ההאשמות הכבדות, שזו האחרונה נאשמה בהן באותו זמן על־ידי ה„חברה לחקר פסיכי". מאז שימש ביתה של ב׳ מרכזה של התנועה עד מותה של בלאוואצקי (1891). ב־1907 נבחרה ב׳ כנשיאה של החברה התאוֹסוֹפית והעתיקה את מושבה לאדיאר (Adyar) שבהודו. היא יסדה את ה־Central Hindu College בבנארס, ערכה עיתונים של התנועה (Lucifer, Theosophist) והטיפה לדעותיה במספר מרובה של ספרים וחוברות. עם זה שירתה את תנועת־השיחרור ההודית ואף יסדה את הליגה לעצמאות הודו. ב־1917 אף נבחרה לנשיאה של הקונגרס הלאומי ההודי. מחמת פעולתה בכיוון זה נכלאה ב׳ לזמן מה ע״י השלטונות הבריטיים בימי מלחמת־העולם I. ב־1910 הכריזה על הנער ההודי Iidda Krishnamurti (נולד 1897), שהוא המשיח החדש ו„מורה־העולם". היא יסדה למענו את החברה „כוכב־המזרח". דבר זה הביא לידי פילוג בתנועה. רודולף שְטַינֶר (ע״ע), מנהיגם של התֵאוֹסוֹפים הגרמניים, סירב להצטרף לתנועת „כוכב־המזרח" והוצא מן החברה התאוֹסוֹפית. ב־1926 ו־1927 נסעה ב׳, ביחד עם הצעיר ההודי הנזכר, לאירופה ולאמריקה. תנועת „כוכב־המזרח", שמרכזה היה באוֹמֶן (הולאנד), נתפשטה ומנתה יותר ממאה אלף חבר, אך קרישנאמורטי פיזר את אירגונו בטענה, שהאמת אינה ניתנת לאירגון. ב׳ מתה במאדראס. בין כתביה יש להזכיר את ה„אוטוביוגראפיה" שלה, שנתפרסמה ב־1893.

Annie Besant, *Autobiography*, 1893; Th. Besterman, *Bibliography of A. B.*, 1924; G. M. Williams, *Priestess of the Occult: Mme Blavatsky*, 1946, p. 303 sq.; R. Steiner, *Mein Lebensgang*, 1925, p. 293 sq.

ש. ה. ב.

בֶּזַנְט, סֶר וֹלְטֶר — Sir Walter Besant — (1836, פּוֹרטְסמות — 1901, לונדון), מספר ומבקר אנגלי. ב׳ למד באוניברסיטות של לונדון וקֶימבריג׳. בשנות 1868—1885 שימש מזכיר של ה„קרן לחקירת א״י" (Palestine Exploration Fund) וכתב בשיתוף עם המזרחן א. ה. פאלמר,

בזאנסון: מראה מן האויר (המצודה -- במרכז התמונה)

את ה„היסטוריה של ירושלים" (1871). כמו־כן היה אחד ממייסדיה של אגודת־הסופרים האנגלית ושימש היושב־ראש הראשון שלה (1884—1892). ב' כתב סיפורים אחדים בשיתוף עם ג'ימז רייס (Rice), ולאחר־מכן חיבר בעצמו רומאנים על נושאים היסטוריים, סאטיריים וחברותיים. הרבה מן התי־קונים החברותיים שהציע בוצעו בימי־חייו. ב' הושיט עזרה רבת־ערך לפליטים היהודיים מרוסיה ופולניה, שהתרכזו בשכונת „איסט אנד" שבלונדון, וסיפוריו All Sorts and Conditions of Men („בני־אדם על סוגיהם ותנאי־קיומם"), 1882, ו Children of Gibeon (ה„גבעונים"), 1886, היפנו את תשומת־לבו של הקהל לתנאים הסוציאליים הירודים בחלק זה של העיר. הצעתו להקים מרכז תרבותי במקום זה גרמה לייסודו של „היכל־העם" (People's Palace), ששימש בעיקר את הרוב היהודי שבאיזור. הגיבורה הראשית של אחד מסיפוריו האחרונים, The Rebel Queen („המלכה המורדת"), 1893, והרבה מן הנפשות השניות־במעלה שבו הן יהודיות. בשנת 1894 התחיל ב' בחיבור יצירתו הגדולה: Survey of London („סֶקר של לונדון"); ואע"פ שמעולם לא השלים ספר זה, מקנים לו החלקים מתוכו שנתפרסמו, וכן כתביו הקודמים על עיר זו, את הזכות לתואר שניתן לו: „הסופר וההיסטוריון של לונדון ותושביה".

א. א. מ.

בֶּזַנְסוֹן (Besançon), עיר־תעשיה במזרחה של צרפת, בהרי־היוּרה, במרחק של 45 ק"מ מגבול שווייץ; העיר הראשית בדפארטמנט של דו (Doubs). מספר תושביה כ65,000 (1949). ב', שהיא מן המבצרים הגדולים של צרפת, משמשת עמדת־מפתח להגנה על עמקי הסון והרון. נהר־דו מקיף אותה משלוש רוחות, ובצד הרביעי, המזרחי, מתנשא צוק תלול לגובה של 125 מ' מעל חוף־הנהר (368 מ' מעל פני־הים), ועליו בנויה מצודה. מתחת למצודה זו נמצאת מנהרה, שארכה 380 מ' ושבה עוברת התעלה המחברת את הרון עם הרינוס (נחפרה ב1882). מב' יוצאת מס"ב לשווייץ במזרח, לאלזאס בצפון־המזרח, לשאמפאניה בצפון, ולבור־גונדיה במערב ובדרום. ענף־הכלכלה העיקרי של ב' היא תעשיית־השעונים, שב' משמשת לה מרכז בצרפת, ובה קיים גם בי"ס לשענים. מפותחות בב' גם תעשיות־טכסטיל, ביחוד של משי מלאכותי ואריגים אלאסטיים. כמרכז סוחרת ב' ביין ובגבינה של הסביבה. — באוניברסיטה של ב' למדו ב1950 כ1,000 תלמידים; הספריה העירונית כוללת כ1,000 אינ־קונאבולות וכ1,850 כ"י חשובים, ביניהם כ"י תימני מעוטר של התנ"ך.

בנייניה ההיסטוריים של ב' כוללים את „השער השחור" (שהוקם ע"י מארקוס אורליוס לזכר נצחונו על הגרמנים בשנת 167), שרידים של אמפיתיאטרון, אמת־מים וכנסיות עתיקות, ביניהן הקאתדראלה, שחלקה המרכזי נבנה במאה ה12. החשוב בבניינים הנאים, שהוקמו בב' ביה"ב המאוחרים וברנסאנס, הוא ארמון גראנוֶל, שנבנה בסיגנון פלאמי (בשנות 1534/40); מ1945 ואילך הוא משמש מוזיאון היסטורי.

בב' כבר היה ישוב בתקופה הטרם־היסטורית. בתקופה העתיקה שימשה ב' מרכז לשבט־הסֶקוואנים הקלטי, ששלט מכאן על הסביבה, עד שב' נכבשה ע"י יוליוס קיסר (48 לפסה"נ) ונקראה בפי הרומים Vesontio (ואח"כ Besantio). לפי המסורת הנוצרית ישב ההגמון הראשון בב' ב212; בין יורשיו, שמספרם מגיע ל100 בערך ושבמאה ה5 הועלו לדרגת ארכיהגמונים, זכו קרוב ל30 להתעלות לדרגת קדושים של הכנסיה הקאתולית. ביחד עם בורגונדיה סופחה ב' — בגרמנית ביזאנץ — ב1032 לאימפריה הגרמ־נית. מן המאה ה6 עד ה10 היו הארכיהגמונים אדוני־העיר, עד שהתושבים נשתחררו משלטונם החולוני וזכו למעמד

עצמאי, שאושר ב1282 ע״י הקיסר. — ניקולה פרנו דה גראנול, שומר־החותם של קארל V, בנה כאן את ארמונו המפואר; בנו ויורשו המדיני, הקארדינאל גראנול, נעשה ארכיהגמון של ב׳. ב1595 הוצאה ב׳ מן האימפריה ונכללה בפרובינציה של פראנש קונטה, שב1674 סופחה לצרפת. ווֹבאן, הגדול במהנדסי־הצבא של צרפת, תיכנן את המצודה (1665/68) והביצורים (הושלמו 1711) שבב׳, וב׳ ירשה את מקומה של העיר דול (Dole) כעיר הראשית של הפרו־בינציה; מלבד המינהל עברה לכאן ב1691 גם האוניברסיטה, שנוסדה בדול בשנת 1422.

על בניה המפורסמים של ב׳ נמנים ויקטור הוגו, ש. פוריה וז׳. פרודון.

E. Droz, *Recherches historiques sur la ville de B.*, 2 vols., 1856–70; P. George, *Les pays de la Saône et du Rhône*, 1941.

היהודים. הידיעות הראשונות על מציאותם של יהו־דים בב׳ הן מאמצע המאה ה13. בהתאם לבולה של האפיפיור אינוצנטיוס IV מ1245 נתחייבו יהודי־ב׳ לקבוע במלבושם סימן מיוחד. בכרוניקות על מלחמת צרפת־אנגליה ב1296—1301 נזכרים באנקאים יהודיים מב׳. במשך המאה ה14 שימ־שה ב׳ פעמיים מקום־מקלט ליהודים: ב1321 באו לכאן היהודים, שגורשו ע״י פיליפ V מפראנש קונטה, וב1393—1404 הגיע לב׳ גל שני של פליטים יהודיים מפראנש קונטה ומבורגונדיה. בתקופת הפריחה של הקהילה ישבו יהודי־ב׳ באחד מפרברי־העיר, ובעד זכות־הישיבה שילמו מיסים מיו־חדים. כן היו מטילים קנסות מיוחדים על אותם מן היהודים שהפרו את הפקודה, שלפיה נצטוו לשאת סימן מיוחד במל־בושם. באמצע המאה ה15 נעזבה ב׳ ע״י הרבה מיהודיה, וחיי־הקהילה כמעט שותקו. ב1465 נמכרה הקרקע של בית־הקברות היהודי בב׳ ותמורתה נמסרה לקופת־העיר.

בתקופת המהפכה הצרפתית נתחדשה הקהילה היהודית בב׳. בתחילת המאה ה19 ישבו בה כ20 משפחות יהודיות, ששיגרו ב1807 את נציגם (ליפמאן) לסנהדרין, שכונסה ע״י נאפוליון. עד 1858 היתה קהילת־ב׳ שייכת לקונסיס־טוריה של נאנסי, ומאז עד 1872 — לזו של ליון. באותה שנה נקבעה בב׳ קונסיסטוריה עצמאית. בתחילת המאה ה20 ישבו בב׳ 170 משפחות יהודיות, ומאז ועד שואת־היהודים באירופה לא נשתנה מספר זה. — כיום קיימת בב׳ קהילה קטנה, שבה מכהן רב.

J. Morey, *Les juifs en Franche-Comté au XIVe siècle*, in *REJ*, VII (1883), 2–3, 19–20; XLIX (1904), 2–7, 257–61; J. Auscher, *Notice sur les Israélites de Besançon et de la Comté*, in *Archives Israélites*, XXXI (1870), 441–, 472–, 592–; Gerson, *Essai sur les juifs de la Bourgogne au moyen âge*, 1893.

בַּזַר, סֶנט־אָמַן — Saint-Amand Bazard — (1791, פאריס — 1832, קורטרי שעל־יד מונפרמי [Mont-fermeil]), קארבונאר וסן־סימוניסטן צרפתי. ב1818 יסד לשכה חשאית של בונים חפשים בשם Amis de la vérité („ידידי־האמת״), שמטרתה היתה למגר את המונארכיה ולכונן רפובליקה. ב1820 אירגן התאחדות של קארבונארים צרפ־תיים, על־פי הדוגמה של אירגונים איטלקיים דומים. ב1821 נטל חלק ראשי ב„קשר בלפור״ שנכשל, ונידון למות שלא בפניו, אבל לאחר מכן קיבל חנינה. משנחל אכזבה מן הקארבונאריזם נצטרף אל האסכולה של סן־סימון, וייסד את בטאוניה Le Producteur („היצרן״), 1825, ו-L'Organisateur („המארגן״), 1829. ב1829 הרצה, ביחד עם אנפאנטן, שורה של הרצאות בפאריס, שנתפרסמו בדפוס בשם Doctrine de Saint-Simon („משנת סן־סימון״, 1830; מהדורה חדשה, עם מבוא מצויין של בוגלה [C. Bouglé] והלוי [E. Halévy], יצאה ב1924). ספר זה, שבו פיתח ב׳ את הפילו־סופיה־של־ההיסטוריה הסן־סימונית, הוא אחד מן החיבורים החשובים ביותר של אסכולת סן־סימון. החלק הראשון שלו נתחבר ע״י ב׳, והשני — בעיקרו ע״י אנפאנטן.

ב׳ ואנפאנטן נעשו המנהיגים המוכרים של האסכולה הנזכרת, שעד מהרה נעשתה „כנסיה״ גמורה, שה„כוהנים״ שלה היו ב׳ ואנפאנטן. עם אנפאנטן חיבר ב׳ את ה„מנשר אל הצר־פתים״ (1829) המפור־סם, והוא הרצאה תמציתית של המיס־טיציזם הסן־סימוני, שהופצה באלפי טפסים ואף נדפסה במודעות־קיר בפאריס. בבית־הנבחרים נמתחה בי־קורת חריפה (1830) על מנשר זה משום תורותיו ה„אנטי־חברותיות״ המכוונות להקמת „שותפות ברכוש ובנשים״. ב׳ וחבריו השיבו מיד ב„איגרת מחאה״, שהיא אחת מן התעודות הנאות ביותר, שפירסמה האסכולה, וה„אני מאמין״ שלה.

סט.־אמאן באזאר
ליתוגראפיה מאת ארי שפר, 1821

התחברותו של ב׳ עם אנפאנטן לא האריכה ימים. ביחוד התנגד ב׳ לתורתו הקיצונית של אנפאנטן בדבר האמאנצי־פאציה של הנשים, ובשאט־נפש פרש מן האסכולה. ממחלוקת זו שבתוך האסכולה יצא אנפאנטן כמנצח, ואף עלה בידו לשכנע את אשתו של ב׳ ולפתותה. מאמציו של ב׳ ליסד אסכולה משלו לא זכו להצלחה.

Willy Spuhler, *Der Saint-Simonismus. Lehre und Leben von Saint-Amand Bazard*, 1926; וע״ע סן סימון.

א. ז.

בֶּזְרֶדְקָה, אַלֶכְּסַנְדֶר — Alexander Besredka — (1870, אודסה — 1940, פאריס), אימונולוג יהודי. ב׳ היה בנו של הסופר העברי אלימלך איש־נעמי. מתחילה למד ברוסיה, אך כשהוצע לו להתנצר לשם קידום דרכו במוסדות־המדע, דחה ב׳ את ההצעה ועבר לצרפת, סיים את חוק־לימודיו בביה״ס לרפואה בפאריס, נתאזרח בצרפת, נתמנה חבר של מכון־פאסטר, ואח״כ נעשה אחד ממנהליו. ב׳ שמר כל ימיו על קשריו אל היהדות, היה פעיל בהסתדרויות יהודיות, כגון אוזה (ע״ע), והשתתף בכתבי־עת מדעיים יהודיים.

ב׳ נתפרסם במחקריו על אנאפילאכסיה, על החיסון המקו־מי ועל החיסון במחלות מידבקות. הוא היה חוקר בעל רעיונות מקוריים, שהיו רחוקים ברובם מן ההשקפות המקובלות באימונולוגיה (ע״ע). בשנת 1907 גילה ב׳ את אפ־שרות הביטול של רגישות־היתר באנפילכסיה (ע״ע); שיטת ה„דסנסיביליזאציה״ שלו נתקבלה בכל העולם כשיטת־טיפול

בבני־אדם זקוקים לנסיוב־ריפוי, לאחר שכבר קיבלו פעם בחייהם נסיוב, שהקנה להם את הרגישות הסגולית כלפיו.

כ„חיסון מקומי" ציין ב' את המצב „המתקבל ע"י הרכבה באבר אחד בלבד והגורר את חיסון האורגאניזם כולו; זהו חיסון בלא נוגדנים". הוא התייחס בספקנות לחשיבותם של הנוגדנים האנטי־בקטריאליים, אע"פ שהכיר בחשיבותם של האנטיטוֹקסינים (ע"ע חסון). את „החיסון המקומי בכל טהרו" ראה בגחלת (ע"ע) — „מחלת־עור, שסופה הרעלת־מוות של הדם". העור הוא האבר הרגיש, וכל עוד לא נגרם נזק לעור ולא הוכנס זיהום לתוכו, אין גורם־המחלה יכול לפלוש לשאר חלקי־הגוף. „אין החיסון נגד הגחלת אפשרי אלא על־ידי הרכבה בעור בלבד", ואילו נוגדנים רגילים נמצאים רק במידה מועטת—או אינם נמצאים כלל — בבע"ח, שנעשתה בו הרכבה כהלכה ושהתחסן במידה מרובה.

א. בזרדקה

את רעיון החיסון המקומי של האבר הרגיש ניסה ב' לממש גם בתחומי מחלות אחרות, כגון ע"י בליעת אנטיגנים („חיסון דרך הפה") לשם חיסון רירית־המעיים נגד טיפוס־הבטן, דיסנטריה וחולירע. מידת נכונותם של רעיון זה ודרכי־הגשמתו שנויות במחלוקת בין החוקרים. כיוצא בזה הציע ב' — בטיפול בזיהומים מוגלתיים בעור או באילוח שלאחר לידה — להשתמש בתחבשות ספוגות תסניני־תרביות, שלהם ייחס פעולת־אנטיגנים ושבהם ראה גם הצטברות של „אנטי־וירוס", ז. א. של תוצרות חילוף־החמרים של החידקים, שמעכבות את התפתחותם.

א. בזרדקה, על החסון המקומי, הרפואה, א', 107, 1924; ש. אדלר, על בזרדקה ועל ויינברג (זכרונות), הרפואה, י"ס, חוב' ט', 13, 1940; פרופ' א. מ. באזראדקה ז"ל, הרפואה, י"ח, חוב' ב', 1940; A. Besredka, *Immunization locale*, *Pansements spécifiques*, 1925.

א. או.

בזרוּץ', פֶּטר — Petr Bezruč — פסוּדוֹנים ספרותי של ולאדימיר ואשק — (נו' באופאווה [Opava], צ'כיה, 1867), משורר צ'כי. ב', שהיה פקיד־דואר, נעשה משורר הלאומי של הצ'כים לאחר שנתפרסם האוסף שלו Slezské Písně („השירים השלזיים", 1903; הוצאה מורחבת: 1909). בשירים אלה, שהם כתובים בלשון נמרצת, מושפעת מן הניב השלזי, שר ב' על מצבם הטראגי של תושבי־שלזיה הצ'כיים, שהיו נתונים אז בלחץ של התבוללות פולנית מכאן וגרמנית מכאן; הוא מתקיף את האצולה האוסטרית ואת בעלי־המכרות, שבהם היו גם יהודים, על הסבל והעוני, שהם גורמים לכורים. המפורסם בשיריו היא הבאלאדה על הנערה מאריצ'קה מאגדונובה, שהתאבדה לאחר שנתפסה בגניבת־עצים. אף כיום, בצ'כוסלובאקיה הקומוניסטית, נמנה ב' עם החשובים שבמשוררים הצ'כיים ועם אבותיה של השירה הסוציאלית. ב1947 קיבל את התואר: „אמן־האומה".

בּח'ארי (البخاري), **מֻחַמד אִבְּן אִסְמאעִיל אַל־** (810—870), מחשובי בעלי המסורת (החדית) באסלאם. ב' נולד בבוכארה למשפחה ממוצא פרסי. מילדותו התמסר ללימוד החדית ומאז עסק בו כל ימיו. כשהיה בן 16 עלה לרגל למכה ולאחר מכן נדד שש־עשרה שנה בארצות־המזרח כדי לאסוף את המסורות על הנביא, שהיו רווחות בהן. לסוף חזר למולדתו וחיבר שם את ספרו „אלג'אמע אלצחיח („הקובץ התקין"), שבו סדורות המסורות ע"פ נושאיהן. בליקוט החומר נהג ביקרתיות קפדנית. הספר נתקדש אצל המוסלמים, שנוהגים לקרוא בו בחודש רמדאן (בציבור) ובשעות־סכנה (מעין אמירת תהילים) ושהם אף נשבעים בו. הקובץ (הוצ' אירופית ע"י קרל, ליידן 1862—1868) ניתרגם לכמה לשונות מזרחיות וגם לצרפתית (1903) ואף נתחברו עליו פירושים מרובים, שהמפורסם שבהם, הנקרא ארשאד אלסארי („הדרכת הנוסע"), הוא זה של אלקסטלאני (מת 1517). בין שאר חיבוריו של ב' יש להזכיר ביחוד את ספר „אלתאריח' אלכביר" („ההיסטוריה הגדולה") העוסק בקורותיהם של אנשי־המסורת.

I. Goldziher, *Muhammedanische Studien*, II, 1890, 234–245; C. Brockelmann, *GAL*, I, 158, S. I, 160–65; M. Hartmann, *Der Islam*, 1909; J. Fuck, *ZDMG*, 92 (1938), 60–87.

בָּחוּר, אֵלִיָּהוּ, ע"ע אליהו בחור.

בַּחְיֵי בֶּן אָשֵׁר, מקובל ופרשן ספרדי, שישב בסאראגוסה (אראגון) בסוף המאה ה13. לפי כ"י קדום היה בן למשפחה הידועה של אבן־חלאוה. ב' היה תלמידם של ר' שלמה בן אדרת (הרשב"א) ור' יצחק בן טודרוס ושימש כדיין ודרשן בקהילתו. ב1291 התחיל בחיבור פירושו על התורה, שהוא ספרו העיקרי. בפירוש זה ביאר ב' את הפסוקים על־פי ארבע דרכים: פשט, מדרש, שכל (כלומר, ביאור פילוסופי־אלגורי), קבלה. פירושו של ב' הוא הראשון, שבו הובאו החומר המסרתי של בעלי־הפשט הגדולים ודרשותיהם של בעלי ההלכה והאגדה התלמודית בצד דרושיהם של הפילוסופים והמקובלים, וכך סייע במידה מרובה להקנות לשתי הדרכים האחרונות מעמד שווה לראשונות. השימוש הרחב, שהשתמש במקורות־הפרשנות של יה"ב, ובקיאותו המרובה בספרות המדרשית הוסיפו הרבה על ערך ספרו. שברובו הגדול הוא מלוקט ממקורות שונים, ובהם גם מקורות הרבה שלא נשתמרו בידנו. בחלק ה„מושכל" הלך כמעט תמיד בדרכי הרמב"ם והאלגוריסטיקה השכלתנית, כדי להראות ש„חכמות האומות אינם אלא פירות התורה". בחלק של הפירוש לפי הקבלה, שנטייתו של ב' אליה בולטת, נמשך אחר הרמב"ן, אבל ב' הרחיב מאוד את מסגרת הדיון הקבלי מתוך הסברת רמזיו של הרמב"ן. ביאורו של ב' הוא אחת מן התעודות המפורסות ביותר על התפתחותה של הקבלה הקדומה. מתמיה יחסו אל ספר־הזוהר, שנתפרסם בימים שבהם חיבר את פירושו: רק פעמיים הביא ב' מאמרים ממנו בשם „מדרש ר' שמעון בן יוחאי", אבל בעשרות מקומות השתמש בו בלא שהזכירו, וכך באו כמה חוקרים לכלל המסקנה המוטעית, שאין השפעת־הזוהר ניכרת בביאורו. הביאור נדפס ראשונה ב1492, ומאז חזר ונדפס פעמים הרבה, ובמשך זמן מרובה נמנה על מבחר הפירושים של התורה. נתחברו עליו, ובעיקר על חלק־הקבלה שבו, גם פירושים מיוחדים, כגון ס' נפתולי אלהים לר' נפתלי הירץ טריויס (1546) וס' תורת חיים לר'

חיים הכהן (ליוורנו, 1894). — ב׳ חיבר גם ס׳ כד הקמח — דרשות ובירורי־דברים ביסודות־האמונה ובמוסר־היהדות, מסודרים לפי א״ב של ערכים. חלק גדול מן החומר שבכספר זה הוא בעיקרו אותו שבביאורו על התורה, ולפעמים קרובות הוא מובא כאן כצורתו בביאור, מלה במלה, אך יש בו גם תוספת־חידוש. מחמת סידורו הנוח לפי העניינים נעשה גם הוא ספר־קריאה נפוץ וזכה להשפעה מרובה. הוצאה משובחת מספר זה (ע״פ כ״י) הוציא חיים ברייט (למברג 1880—1892). מכתביו של ב׳ נתפרסם גם ס׳ שלחן של ארבע, על הנהגת האדם בשעת הסעודה (מאנטובה 1514, ועוד). השערתו של רייפמאן (שנתקבלה על דעתם של כמה חוקרים), שלפיה חיבר ב׳ גם את ס׳ האמונה והבטחון — אחד מספרי־המופת של מקובלי גירונה — בטעות יסודה.

חיים מיכל, אור החיים, סי׳ 562; יעקב רייפמאן, תולדות רבינו בחיי (אלומה, מאסף ראשון, תרצ״ו, עמ׳ 69—101); אריה טויבר, מחקרים ביבליוגראפיים, 1932, עמ׳ 27—29; *Catal. Bodleian.*, *col.* 777–780; B. Bernstein, *D. Schrifterklärung des Bachiâ b. Ascher ibn Chalâwa und ihre Quellen*, in *Magazin f. d. Wissenschaft d. Judentums*, 1891.

ג. ש.

בַּחְיֵי בֶּן יוֹסֵף אִבְּן פְּקוּדָה (לערך 1080), בעל־מוסר והוגה־דעות יהודי. ב׳ ישב בספרד המוסלמית, קרוב לוודאי בסאראגוסה. החיבור היחיד משלו שנשתמר (חוץ מפיוטים אחדים) הוא „ספר תורת חובות הלבבות״, שנקרא במקור הערבי — „כּתאב אלהדאיה אלה פראיץ׳ אלקלוב״ („ספר המבוא לחובות הלבבות״). החיבור נכתב על־פי הדוגמה של ספרי בעלי־המסתורין הערביים, שמטרתם היתה להעלות את האדם בהשתלמותו הרוחנית ממדרגה למדרגה עד למדרגת השלמות הנפשית והדבקות באלוהים. כמרכן שאל ב׳ מן הסופרים המוסלמיים הגדרות, מימרות ומשלים, שמשמשים לו בהרצאת משנתו. בדרך כלל אי־אפשר לציין בבירור את המקורות, שמהם שאב במישרים. הדעה, שלפיה הושפע מאלגזאלי, משוללת יסוד.

לאחר הקדמה, שבה הוא מציין כמניע לחיבור ספרו את הפורמאליזם הדתי של בני־עמו, הוא דן בזה אחר זה (בעשרה שערים) בייחוד האל, בבחינת טיבם של הברואים, בעבודת־האלוהים, בביטחון באלוהים, בייחוד כל מעשי־האדם לשמו של האל, בכניעה לאל, בתשובה, בחשבון־הנפש, בפרישות, ולסוף — באהבת ה׳.

הדברים, ששאל ב׳ מן המיסטיקה המוסלמית ומן הנאו־אפלטוניות הערבית (ואפשר גם מן ההרמטיזם הערבי), לא השפיעו על מקוריותה של משנתו, שנשארה נאמנת ביסודה לעיקרי האמונה הישראלית ולמצות אהבת ה׳ („שמע ישראל... ואהבת״). השקפתו על מהות־האדם היא ביסודה אפלטונית (קרוב לוודאי, שבתחום זה הושפע ב׳ במידת־מה מן האֶנציקלופדיה של ה„אחים הנאמנים״). הנפש, שהיא „עצם רוחני אורי״, נקבעה בגזירת־האל בגוף, ומתוך שהנפש משמשת את הגוף, נשקפת לה הסכנה, שתשכח את מהותה ואת יעודה הרוחני, שהוא למעלה מן הטבע. והנה באים לעזרתה השכל (שהוא גם כושר מַכשירי־הנפש של האדם וגם ישות שלמעלה מן הטבע) והתורה, שניתנה מפי הגבורה. מצוות־התורה הן מגילויי החסד, שגומל האל לאדם, וביחוד ליהודי, שהוא בנו של העם הנבחר; אולם הן גם קובעות את החובות, שהשכל הישר מחייב את מילויָן, וביחוד את חובת הכרת־הטובה לגומל־הטובה. בעזרת השכל וחוקי־התורה יכולה הנפש להתגבר על אויבה, היצר הרע, התוקף אותה תמיד ומבקש להתעותה מדרך־האמת ולשעבדה לצרכי־הגוף. הנימוקים למציאות האל ואחדותו, וכן הדיונים בנוגע לתארי־האלהות, אין להם ב„חובות הלבבות״ תכלית אחרת זולת זו: לספק לנפש את כלי־הנשק הדרושים לה במלחמתה בתחום האמונות והדעות (בחלק זה של חיבורו שואב ב׳ מרעיונותיהם של רב סעדיה גאון ודוד אלמוקמץ).

ותקוה ומחסה ותוחלת וחסי וסמיכה וסבר ומשען וסבל · האלהים
ישימנו מן הבוטחים עליו המוסרים לדינו בר״ה ובנסתר ברחמיו
נשלם השער הרביעי והוא שער ר״ה הבטחון

השער החמשי

בבאור אופני חיוב היות כל
מעשינו מיוחדי׳ לשמו ולהזהר
מן החנופה · אמר המחבר מפני שקדמ׳ אמרנו בבטחון על האלהי׳
ית׳ ראינו לסמוך לו באור אופני חיוב היות כל מעשה העבודה ית׳
מיוחדים לאלהים לבדו בעבור מה שהי׳ בסדר זה מתנאי התפשטו׳
ומי הלבבות מן הערבות המפסיד אותם והצלה ממנו · ר״ה יסוד
המביא אל החנופה ולהתרצות באלקות לברואים כמו שאמ׳ אליהוא
אל נא אשא פני איש ואל אדם לא אכנה כי לא ידעתי אכנה · וראוי לבאר עתה
מעניני יחוד המעשים לאלהים שהם עניינים · אחד מהם מה הוא
ייחוד המעשים לאלהים · והשני במה יהיה והשלישי באי זה מעשה
חייבים בו · והרביעי במה יהיו מפסידיו · והחמשי איך אופני
הרחקתם מן הנפש עד שיתכן לבני אדם לייחד כל מעשה שיעשה
לשם האל · והששי שיהיה נזהר במחשבה ובסתר ממנה ומושל בה

פרק א

אבל מה הייחוד מן מעשינו לאלהים ר״ל הוא
הכונה בגלוי ובנסתר במעשה עבודתו לשמו
להגיע אל רצונו בלבד מבלתי רצון הברואים

פרק ב

אבל במה יהיה יחוד המעשה לאלהים לבדו
שמורה עניינים באשר יתקיימו בלב האדם
ויתבדר אצלו כי הם אדני עבודתו ושרשי מעשיו · ישלם יחוד
מהם לשם האל ולא יפנה אל זולתו ולא יקוה בלעדיו ולא יכוין בהם
זולתי רצונו · הראשון יחוד האלהים בלב שלם כאשר קדם בספר
זה · והשני הבחינה בטובת האלהים והתמדתם עליו כאשר בארנו
והשלישי שיקבל עליו העבודה לאלהים כאשר זכרתי בו · והרביעי
שיודה בבטחון עליו מבלתי הברואים · והחמשי

עמוד מספר חובות הלבבות של רבנו בחיי בר׳ יוסף. דפוס ראשון. נדפס ע״י יוסף בן יעקב אשכנזי, [נאפולי] ר״ן/1489

הטעמת היופי של מערכת־העולם ותיאור פלאי מבנהו של האדם, העולם הקטן, תכלית כפולה להם: להביא את האדם לידי הכרת האלוהים ע״י התבוננות ביצור הנברא, ולנטוע בלבו את חובת הכרת־הטובה לאל הגומל לו חסדים.

כדי למלא בשקידה את חובותיו לאלוהים וכדי לקיים את יעודו האמיתי, צריך האדם לפתח בתוכו כמה מידות טובות. החשובה שבמידות אלו היא הביטחון באל, שיסודו בשני עקרונות: (א) מה שטוב בשביל האדם מיטיב האל לדעת מן האדם עצמו; (ב) האדם חפשי בכוונותיו ובהחלטותיו, ורק במימוש מעשיו מכריע רצון־האל (בנקודה זו מתרחקת משנתו של ב׳ בפירוש מן האסלאם האורתודוכסי). מלבד זה מחייבים חיים רוחנים בריאים: (א) התאמה גמורה בין השקפתו של האדם ובין התנהגותו החיצונית—מה שמתבטא, קודם כל, בהתרחקות מן ה„חונף״ לאל ולבני־אדם, וזהו ייחוד המעשה; ו(ב) תיקון הכשלונות הבלתי־נמנעים בחיי בשר־ודם, וזוהי התשובה. ועוד: בכל שעה ושעה צריך האדם לעשות את חשבון־נפשו. בדרך זו מגיעים אל המדרגות הגבוהות ביותר של החיים הרוחנים: אל הפרישות ואהבת־ה׳. את הפרישות הגמורה, הכוללת את ניתוקם של

כל קשרי־החברה, רואה ב' כאידיאל, שהושג לפעמים רחוקות בימי־המקרא. אלא שבהווה אין להמליץ עליו. בזמננו חייב האדם להתנהג באופן שיקיים את שיווי־המשקל, הנדרש ע"י חוקי התורה, והפרוש האמיתי הוא מי שמשווה את ה' לנגדו תמיד ועם זה ממלא את התפקידים המוטלים עליו בחברה. אהבת־ה' היא „כלות הנפש ונטותה בעצמה אל הבורא, כדי שתדבק באורו העליון". הגדרה זו היא בעלת אופי מיסטי מובהק, אלא שב' אינו מסיק ממנה את כל המס־קנות. לפי ב', אהבת־ה' היא סינתזה של מדרגות־השלמות המתוארות למעלה, אך לא מדרגה גבוהה מהן, ואוהב ה', בציורו של ב', שומר על מרחק מן האהוב, מרחק שביראת־כבוד. אע"פ שכאן, אפשר, הולך ב' בעקבותיהם של המיס־טיקנים המוסלמיים עוד יותר משהוא עושה כך במקומות אחרים, נשארת משנתו בקו המסורת היהודית. בלא לחרוץ משפט על נסיונו הפנימי, יש לומר, שדבריו אינם נותנים יסוד מוצדק לראותו כמיסטיקן ממש.

אני יוסף האשכנזי אחי המעתיקים אשר העתיקו וחקקו בדפוסי
ספרים יקרים דברים עתיקים · העתקתי זה הספר הנותן אמרי
ספר במצוות חובות הלבבות נתן לבני חקים ומשפטים צדיקים ·
ידע מעלתו ותהלתו ותפארת גדולתו קל לכל רואהו וקרוב לכל א
אשר יקראהו · באמת ובאמונה · עד שיגיע למדרגה העליונה ·
להבין מאמר דעת חכמה ובינה · והחזיק על ידי המניה אשרי ה
חנים חשבי ויתן תתו דרכי החכם ר' שלמה' בן מאיר פרן אשר מדע
שמו בכל הארץ · כי בהגהתו לא[illegible] יוצאת ואין פרץ · נשגת עד
היה נר דברו לרגלי · מאור חכמה ה' אור לי ברוך העוזר והמחזר
חילי והוא יזכנו אנחנו וכל הקוראים בספר הזה לחזות בנועם ה'
במחזה ביום הגדיל הפסח את כבוד שמו ופדה ה' את עמו אמן

הקולופון שבספר חובות הלבבות, דפוס ראשון (ר"ן/1489)

ספר „חובות הלבבות" ניתרגם לעברית ע"י יהודה אבן תבון ב1161. גם יוסף קמחי תירגם חלק קטן ממנו, אבל גירסתו לא נתפשטה. בתרגומו של יהודה אבן תבון נעשה הספר עד מהרה רווח בעם והשפיע השפעה עמוקה ומתמדת על כל ספרות־המוסר בישראל, שנוצרה אחריו. נעשו כמה קיצורים ממנו, ומן הנוסח העברי ניתרגם הספר אף ללשונות, שהיו מדוברות בפי היהודים: ערבית, ספרדית, פורטוגיזית, איטלקית ויידית. מצויים גם תרגומים חדשים לגרמנית, לאנגלית ולצרפתית, שאף אחד מהם אינו מניח את הדעת. הנוסח העברי נדפס לראשונה בשנת ה'ר"ן (1489), ולאחר מכן חזר והופיע בדפוס פעמים הרבה. מהדורה ביקרתית של הספר בלבושו העברי לא יצאה עד היום. המקור הערבי נדפס לראשונה ב1912.

במשך זמן־מה היו מיחסים לב' קונטרס נאו־אפלטוני יהודי־ערבי, שנתגלה בסוף המאה ה19 וניתרגם לעברית ע"י יצחק ברוידה בשם „תורות הנפש", פאריס 1896, ויצא במקורו ע"י י. גולדציהר בשם „כתאב מעאני אנ־נפס" (ברלין 1907). אך נתברר, שחיבור זה אינו משל ב' ושהוא זר למשנתו.

A. S. Yahuda, *Kitâb al-Hidâya ila fara'id al-qulûb*, 1912; תרגום ר' יהודה אבן תבון, דפוס ראשון נאפולי ר"ן; מה־דורה מתוקנת מאת א. צפרוני ירושלים, תרפ"ח (על הדפו־סים השונים עי' שם במבוא, עמ' 10–13); י. י. גוטמן, הפילוסופיה של היהדות, תשי"א; א. מ. הברמן, לחקר ספר חובות הלבבות ונוסחאותיו העבריות, „סיני", שנה י"ד (תשי"א), נ"ח–ע"ט, שס"ו–שכ"ט; D. Kaufmann, *Die Theologie des Bachja ibn Pakuda* (*Gesamm. Schriften*, II, 1–98); G. Vajda, *La theologie ascetique de Bahya ibn Paquda*, 1947; C. Ramos Gil, *Bahya Ibn Paquda, El Puro Amor Divino*, 1952.

י. א. ו.

בחילה (nausea, מיוו' ναῦς — ספינה; ע"ש ההרגשה התוקפת לפעמים נוסעים בספינה), הרגשה יחידה במינה, שעפ"ר היא קודמת להקאה (ע"ע). הרגשת־הב' מאותרת באיזור שלמטה מעצם־החזה או בלוע, והיא מלווה עפ"ר הזעה, חיוורון, ולפעמים גם דפיקות־לב. בצילום־רנטגן מבחינים בשעת ב' צניחת הקצה התחתון של הקיבה מחמת התרופפות המתח של שרירי־הבטן, וכן התרחבות הקצה התחתון של הושט.

הסיבות המעוררות ב' הן מרובות ושונות: קצתן — השפעות ישירות על צינור־העיכול וקצתן גירויי־חושים אחרים או פגיעות במקומות שונים של הגוף. מאכלים שונים עלולים לגרום לב' משום טעמם או ריחם או משום פעולתם על הקיבה לאחר שנתעכלו בה. קיימים הבדלים מרובים בין בני־אדם מבחינת החמרים, הטעמים והריחות המעוררים ב'. גם מראות, קולות והרגשות־מישוש מסויימות עלולים לעורר ב' בתנאים ובבני־אדם מסויימים. ביחוד בולטת השפעת הגירויים של חוש המצב ושיווי־המשקל: תנודות של כלי־רכב בשעת נסיעתם, וביחוד טילטוליה של ספינה בים גלי, וכן טיסה, וביחוד ירידה פתאומית, באוירון או אף במעלית, גורמים לב' מלווה סימנים שמעידים על גירוי מער־כת־העצבים של כלי־הדם. אולם גם תהליכים נפשיים—ביחוד תהליכים בעלי משקל אמוציונאלי — עלולים לגרום להו־פעתה של ב'. הב' היא לפעמים אף סימן למצבים מיוחדים או חולנים בהקף מרובה ביותר: התחלת הריון; מחלות־מוח; מחלות של הקיבה, כיס־המרה או המעיים; תולעים בדרכי־העיכול; זיהום אמבי; מחלת־כליות; מחלות־כבד מסויימות, כגון הצהבת המגפתית. אף רעלים וסמים שונים וגם תרופות מסויימות (אופיום, עופרת) הם בין גורמי־הב'.

בטיפול בב' משתמשים בתרופות, שניתנות למניעת הקאה (ע"ע).

בחירה, בפילוסופיה — מונח, שמציין את כשרו של האדם — או את גילויי כשרו — לברור לו, מתוך הכרעת רצונו שלו, אחת מאפשרויות־התנהגות שונות. שאלת הב' החפשית היא הבעיה המרכזית של תורת־המידות. זו מורה אותנו הטוב מהו; אך השאלה היא, אם יכולים אנו לרצות ולבחור, לחיות ולפעול, בהתאם למה שלמדנו על מהות־הטוב. הידיעה של כללי־המוסר בלבד אינה מספקת לצורך זה; מן ההכרח הוא, שידיעה זו תוכל גם להשפיע על הרציה והב'. זוהי שאלת החירות של הרצון (יותר נכון: הרציה), שיש לה פנים הרבה. חכמי־האסכולה בימי־הביניים הבחינו: א) שאלת החירות בביצועה של הפעולה המצווה ע"י הרציה (actus imperatus voluntatis); ב) שאלת החירות של פעולת הרציה עצמה (actus ellicitus voluntatis). הרציה היא אירוע נפשי־פנימי, ואילו הפעולה המצווה ע"י הרציה יכולה להיות פעולה בעולם החיצוני. כשאני רוצה להרים את זרועי, הרי רצית הדבר היא אירוע נפשי, ואילו הרמת הזרוע היא אירוע בעולם החיצוני. השאלה מתחלקת איפוא לשתיים: א) וכי יכולים אנו לעשות מה שאנו רוצים? — התשובה היא, שבגבולות מסויימים אנו יכולים. אך קביעת הגבולות הללו מצרכת חקירה מרובה, שמתפקידה לברר באיזו מידה מוגבל שלטוננו על גופנו ובאיזו מידה אנו שולטים בחיינו הנפשיים, וכן באיזה אמצעים אנו יכולים להרחיב שלטון זה

ע״י אימון כוחותינו הגופניים והנפשיים. אולם שאלה זו — כלומר, אם יש בכוח־רצוננו להגשים את הנרצה, אינה תלויה בשאלה השניה, שמבחינת תורת־המוסר היא העיקרית: ב) כלום הרציה עצמה חפשית היא בהכרעתה? כלום יכולים אנו לרצות מה שאנו רוצים?

לשאלה זו של החירות בפעולת הרציה עצמה פנים אחדות: 1) שאלת החירות מן הכפיה של רצון אחר בפעולת־הרציה (libertas a coactione). — חירות זו קיימת בגבולות רחבים. יכול מישהו להכריחנו לעשות פעולה מסויימת, אך קשה לו מאוד להכריחנו לרצות רציה מסויימת אלא אם כן הוא מטיל את מרותו עלינו במידה מרובה כל־כך, שאנו מזדהים עמו: ע״י היפנוזה, סוגסטיה, חינוך; 2) אי־התלות של פעולת־הרציה בסיבות חיצוניות. אי־תלות זו קיימת במידה מסויימת, שהרי אין רצייתנו נקבעת ע״י סיבות חיצוניות בלבד: ה„אני" שלנו, עם נטיותיו, שהן טבועות בו מלידה או שנקנו על־ידיו, הוא עצמו סיבה פנימית חשובה של רציותינו; 3) הבעיה העיקרית היא: כלום חפשים אנו ברצייתנו מהכרח פנימי? כלום רצייתנו במקרה מסויים היא תולדה של סיבות פנימיות או כלום פותחת היא שלשלת סיבתית חדשה, בלא להיות תולדה של סיבה שקדמה לה (liberum arbitrium indifferentiae)?

בתשובה על שאלה זו מחולקות האסכולות השונות בתורת־המידות.

האינדטרמיניסטים טוענים, שאנו חפשים בב׳, ואילו הדטרמיניסטים טוענים, שבחירתנו היא תולדה הכרחית. טעמיהם של האינדטרמיניסטים הם בעיקרם אלה: 1) בתוך עולם, שהכל קבוע בו מראש על־ידי שלשלת של סיבות ותולדות, אין שום מקום למדע. שהרי בעולם כזה אין איש־המדע חפשי לחשוב ולהכריע ע״פ טעמים הגיוניים; כל דעה שתובע הכרחית היא וקבועה מראש ע״י סיבותיה ולא ע״י נימוקים שבהיגיון. ואם המדע כולו בלתי־אפשרי הוא בתוך עולם דטרמיניסטי, הרי גם הדטרמיניזם כטענה מדעית מן הנמנע הוא; 2) אם אין הב׳ אפשרית הרי החוקים המוסריים הם מחוסרי־שחר. מה טעם יש לחוק מוסרי, כשאין אנו חפשים לקבוע את רצייתנו בהתאם לתביעותיו? עצם מציאותו של החוק המוסרי יש בה משום ערובה לחירות־הב׳ שלנו. „אתה יכול, שכן אתה מצווה" (קאנט); 3) כשם שאין בעולם דטרמיניסטי מקום לחוקי־המוסר, כך אין בו מקום לשבח ולגינוי, להתמרמרות ולחרטה על מעשה שנעשה. אילו היה הכל מוכרע מראש ע״י הסיבות, הרי היתה קיימת, במסיבות מסויימות, רק הכרעה אחת. למה, איפוא, נשבח או נגנה אותה? לשכר ועונש אין מקום; 4) נסיוננו הפנימי מראה לנו, שהיינו יכולים לבצע ב׳ שונה מזו שביצענו; אנו מרגישים בחופש הכרעתנו; 5) כמו־כן מלמד אותנו הניסיון, שאנו מכריעים אף במקרים, שמניעים בעלי עצמה שווה מושכים אותנו לכאן ולכאן. אילו היתה הב׳ תוצאה סיבתית־הכרחית של המניעים בלבד, הרי במקרים של מניעים מתנגדים שווי־עצמה לא היינו יכולים להכריע כלל (ע״ע בורידן). אך האדם נחן בכושר של ב׳ חפשית, ועל־כן הוא מכריע את הכף למרות שיווי־משקלם של המניעים; 6) עובדת היסוסו של האדם בין החלטות שונות מאשרת את חופש־הב׳ שלו.

כנגד זה מסתמכים הדטרמיניסטים על חוק־הסיבתיות: לכל אירוע סיבתו המיוחדת לו, והוא מתחייב בהכרח על־ידיה. רציה חפשית, נטולת־סיבה, היתה סותרת חוק זה והיתה מופקרת למקרה. הסיבתיות, החודרת לתוך הכל והשולטת בכל, חודרת גם לתוך רצונו של האדם. חופש־הב׳ קיים רק במובן זה, שהרציה לפי מהותה המופשטת יכולה לבחור בדבר ובניגודו, אך למעשה קיימות סיבות־קביעה, שפועלות עליה ומכריחות אותה להכריע לצד זה או אחר. בתוך עולם אינדטרמיניסטי היתה כל פעולה של אדם בבחינת נס, כלומר תולדה ללא סיבה, ואדם, שהיה מגיב בתוך אותן המסיבות עצמן פעם באופן זה ופעם באופן אחר, היה דומה לעץ שהיה עושה פעם אגסים ופעם דובדבנים, כלומר היה „ישות ללא מהות" (שופנהאואר). יתר על כן: שכר ועונש מוצדקים בשיטה זו דוקה, שהרי הם משמשים מניעים סיבתיים, שקובעים את הרצון.

לחילוקי־דעות אלה יש גם צד תאולוגי־דתי. בתאולוגיה מופעת השאלה בצורה זו: כיצד אפשר להשלים בין הדטרמיניזם ובין כבודו של האדם ואחריותו הדתית והמוסרית? ושוב: כיצד אפשר להשלים בין האינדטרמיניזם ובין דעת־הכל ויכולת־הכל של אלוהים? אם האדם הוא רק כלי ביד אלוהים ואינו בעל הכרעה חפשית עצמית, הרי חלה האחריות לחטאיו על אלוהים, שהוא סיבת־הכל! ושוב: אם האדם הוא בעל כוח־הכרעה ויכול להתחיל מכוח עצמו שלשלת של סיבות, הרי הוא בורא ממש — דבר, שהוא סותר את ההנחה, שהאל צופה הכל מראש. „מן ההכרח, שהאל יהא כזה, שהוא מטיל עלינו ע״י חרותו את ההכרח" (לותר). העיון התאולוגי והפילוסופי נקלע בין שתי עמדות אלו ללא פתרון משביע־רצון (אוגוסטינוס, פלאגיוס, לותר, ואניני, לייבניץ, קאנט, ועוד).

מבחינה פילוסופית קשורה שאלת חופש־הב׳ קשר הדוק בבעיית התוקף האפריורי של חוק־הסיבתיות. המאה ה19 האמינה בתקפו החמור של חוק זה וראתה בו את חוט־השדרה של מדעי־הטבע. אך התפתחותם של מדעים אלה מתחילת המאה ה20 ואילך זיעזעה את חוק־הסיבתיות אף בתחומם שלהם: הפיסיקה של הקוואנטים שמה במקום הקביעה החמורה ע״י סיבתיות את מושג־ההסתברות, והביולוגים הפנו את תשומת־לבם לתופעות כגון ה„התפתחות היוצרת", ה„צבירה היוצרת" ודומיהן, שחרגו או נראו כחורגות מתחום הסיבתיות הקלאסית. כיוון זה של מדעי־הטבע עורר גם את הפילוסופים לבדוק מחדש את יסודות תקפו של חוק־הסיבתיות. כוחן של הטענות, שטען דויד יום (ע״ע) נגד ההוכחות לשלטונו המוחלט של חוק זה, מורגש כיום מחדש. רוב הפילוסופים של דורנו סבור, שהתוקף המוחלט של חוק־הסיבתיות, שבו האמינו בדורות הקודמים, אינו אלא אידיאליזציה של הנתונים, שאין להוכיחה בפועל בשום פנים. חוק־הסיבתיות הוא בשבילנו מעין מסגרת לניחושי העתיד, אך מסגרת זו היא גמישה מאוד ומן ההכרח הוא שתהא גמישה. לקשר בין הסיבה והמסובב אין אופי הגיוני ברור, כאותו שמצוי בין ההקדמות של הקש הגיוני ובין המסקנה הנובעת מהן. אי־אפשר להעמיד את התולדה באופן חד־משמעי על סיבתה ולגזרה ממנה. לפיכך אין הסיבתיות מונעת את חופש־הב׳. ואם בטבע הדומם אין העתיד קבוע בהחלט ע״י העבר, על אחת כמה וכמה שיש להניח אפשרות זו בתחום האנושי. כיום אין לנסח את הבעיה בצורת או—או, כלומר: או חופש או סיבתיות — אלא בצורה זו: מהי מידת־החופש ומהי מידת־ההכרח המתגלות בחייו

של האדם ומה הן הדרכים להרחבתו של יסוד־החירות, היסוד האנושי המובהק?

פלטיאל דיקשטיין (דייקן), דיני עונשין, חלק שני, תש״ז, פרק 17: חופש־הבחירה; בן־ציון רפפורט, הוגים והגיונות, תרצ״ו (ע׳ ר״ן ואילך: חירות הרצון); A. Schopenhauer, *Preisschrift über die Freiheit des Willens (Die beiden Grundprobleme der Ethik*, I), 1840; E. Boutroux, *De la contingence des lois de la nature*, 1874 (תרג׳ אנגלי: 1916); Paul Weiss, *Nature and Man*, 1947, ch. 2; Nicolai Hartmann, *Ethik*, 1949[3], p. 621–821.

ש. ה. ב.

רעיון הב׳ בפילוסופיה היהודית. שאלת הב׳ החפשית נדונה בכמה מקומות בכתביו של פילון האלכסנדרוני, אלא שעמדתו בבעיה זו אינה ברורה כל צרכה. מצד אחד, הוא מייחס בפירוש לאדם את כושר הב׳ החפשית, כלומר את היכולת לבחור בין טוב ורע מתוך ידיעה והבחנה ביניהם. מצד שני, אנו מוצאים אצל פילון את ההשקפה, שבחירתו של האדם בין טוב ורע נקבעת מראש ע״י המאבק בין יצריו השונים וע״י השפעתם של מניעים חיצונים עליו, באופן שאין ודאות בדבר, שפילון התנגד לדטרמיניזם ולהנחה היסודית שלו, שכל האירועים המתארעים בעולם הם פרי השתלשלות הכרחית של סיבות ומסובבים. אמנם בכמה מקומות מצביע פילון על הדמיון בין חופש־הרצון, שהוענק לאדם ע״י האל, ובין חופש־רצונו של האל עצמו; וברור שהכוונה היא כאן לפעולת־רצון, שאינה כפופה לאותה השתלשלות סיבתית. יתר על כן: בדעה זו על מקורו של חופש הרצון האנושי יש משום חידוש לגבי המסורת הפילוסופית היוונית; שכן האסכולה האריסטוטלית, למשל, היתה נוטה לראות בחופש הב׳ של האדם, שהניחה את קיומו, פגם ופחיתות, שמקורם ביסוד האין, המעורב בטבעו של האדם כבן־תמותה. אך גם בנקודה זו אין פילון נראה עקבי. שהרי מוצאים אנו אצלו גם ביטוי להשקפה, שלפיה כל הפעולות המיוחסות לנבראים, ובכללם האדם, נעשות, לאמיתו של דבר, ע״י האל. לפי דעה זו, לא באו דברי־התורה המכוונים אל האדם כאל יצור בעל חופש־רצון אלא בשביל אותם בני־אדם, שסוד גדולתו של האל ואפסותם של הנבראים אינו ידוע להם. הנסיונות בכתבי־פילון לגשר סתירה זו נראים כמלאכותיים.

בכמה מקומות בכתביו מגלה פילון את דעתו, שאין לתלות ברצון־האל חטאים שנעשו במזיד, בעוד שפשעים כלפי הזולת שנעשו בשוגג הם לפעמים תוצאה מסדרי־הטבע, ולפעמים — אמצעים, שהאל משתמש בהם כדי להעניש אותו „זולת" על חטאיו. בעשיית מעשיו הטובים זקוק האדם לעזרת האל ול„חן" (פילון רומז למלה עברית זו), שהאל משפיע עליו, ואין לו, לאדם, לזקוף את מעלותיו לזכות עצמו.

דומה, איפוא, שלפי תפיסתו של פילון, כמעט שאין קשר בין תורת חופש־הב׳ ובין בעיית הצדק האלוהי. לעומת זה אצל רב סעדיה גאון, שהושפע השפעה מכרעת ממשנת המעתזלה, גורר רעיון הצדק האלוהי את חופש־הב׳ של האדם. לדעתו לא יתכן, שהאל יכריח את האדם לעשות פעולה מסויימת ואח״כ יענישו עליה, ובאין חופש־ב׳ היה מגיע שכר אחד לצדיק ולרשע, שהרי שניהם ממלאים אחר רצונו של האל באותה מידה עצמה. ראיה נוספת למציאותו של חופש־הב׳ מביא רב סעדיה מהרגשתו של האדם: האדם מרגיש, שהוא יכול לדבר ויכול לשתוק, יכול לתפוס ויכול להניח. וכן הוא מרגיש, שאין מי שימנע אותו מלעשות כחפצו („האמונות והדעות", מאמר רביעי). ולפיכך קובע רב סעדיה, בהתאם לתורת המעתזלה, שלכל פעולה קודמת מבחינת הזמן היכולת לבצע או להימנע מכך. יכולת זו יש לראותה כבעלת קיום ממשי, וקדימתה לכל פעולה היא שמבטחת את החופש. אף הימנעותו של האדם מפעולה מסויימת, בכלל פעולה היא.

מאחר שהנחת חופש־הב׳ של האדם נובעת אצל רב סעדיה, בחלקה או בעיקרה, מן הצורך להצדיק את פעולותיו של האל, הריהי קשורה אצלו בהכרח בהנחה, שהמושגים הראשונים של האדם מן הטוב והרע הם זהותיים ביסודם עם מושגיו של האל. גם הוא נוהג וחייב לנהוג בהתאם למושגים אלה, ולפי דעתו של רס״ג, שהיא מנוגדת לדעתם של הפילוסופים האריסטוטליים, אחד מתפקידיו העיקריים של השכל האנושי הוא לתפסם באופן בלתי־אמצעי.

מכאן שהרשות נתונה לשכל האנושי להקשות על פעולותיו של האל, וביחוד בשאלת הפשעים המשמשים כמעשי־עונש, כדוגמת המעשה של אבשלום לגבי דוד. מצד אחד, חטא אבשלום כשמרד באביו, וחטא זה נבע מבחירתו החפשית; מצד שני, באה השתלטותו של אבשלום על מלכות־אביו כעונש לדוד על חטאיו.

בניגוד למעתזלה, או לקיצונים שבתוכם, אין רס״ג סבור, שקיים ניגוד בין חופש פעולתו של האדם ובין ידיעתו של האל, שנהירים לו מראש המעשים, שיבחר האדם לעשות. לדעת רס״ג, אין ידיעה זו פוגעת בחופש־הב׳, מכיוון שאין היא סיבה למעשיו של האדם.

בחיי אבן פקודה (ב„חובות הלבבות", שער שלישי) מציע בקצרה את דעותיהם של המאמינים, שכל פעולות־האדם נגזרו ע״י האלוהים, ואת דעות מתנגדיהם, הדוגלים בב׳ החפשית, ולסוף הוא בא לכלל מסקנה, שלפיה אין המתעמק בשאלה זו יכול להימלט מטעות. משום כך חייב האדם לנהוג כמי שמאמין, שמעשיו הופקדו בידיו (כלומר, כמי שמאמין שיש לו חופש של ב׳) ולבטוח באלוהים כמי שהוא בטוח בדבר, שכל מעשיו נגזרו עליו. השקפה זו, שממלצת על הימנעות מבקשת האמת העיונית, באה מתוך שאיפה למזג את תורת־הצדק של רס״ג עם רעיון ההתמכרות הגמורה לאלוהים (הכולל ויתור על חופש־הפעולה), שהוא אפייני לתורת־הצופיה המוסלמית שבחיי הושפע ממנה.

בדומה לרס״ג דוגל ר׳ יהודה הלוי בתורת הב׳ החפשית של האדם, וכן תומך הוא את דעתו בהוכחות, שכמה מהן דומות לאותן של רס״ג. אחת מהן היא מה שהאדם מרגיש, שיש לו היכולת לדבר ולשתוק, לעשות ולהימנע מעשיה. משום ראיה למציאותה של הב׳ משמשת לו, לר׳ יהודה הלוי, העובדה, שרק המעשים, הנחשבים כבאים מתוך ב׳, נתונים לשבח או לגנאי. אך בניגוד לרס״ג הוא מפתח, אגב דיונו בסוגיית הב׳, את תורת סוגי־הסיבות; בהצעתה של תורה זו על־ידיו ניכרת בבירור השפעתה של אסכולת־אריסטו.

הסיבה הראשונה של כל הנעשה הוא, לפי ר׳ יהודה הלוי, האל, שממנו משתלשלות הסיבות האמצעיות, ולפי סוגיהן של הסיבות הללו מתחלקים הפעולות והתהליכים לטבעיים (כלומר, לנובעים מסדרי־הטבע), למקריים ולבחיריים (שהם תוצאה מבחירתם של בני־האדם). הכרחיות גמורה אינה שלטת אף בתחום התהליכים משני הסוגים הראשונים, בעוד שפעולות־הבחירה שייכות בהחלט לתחום

האפשרי: קודם המעשה אין כל הכרח בדבר, שיבוצע או לא יבוצע.

כרס"ג כך מחזיק אף ר' יהודה הלוי בדעה, שאין סתירה בין הנחת קיומו של תחום פעולות, שנעשות מתוך ב' חפשית, ובין ההשקפה, שהאל יודע את כל העתיד להתארע, וכרס"ג טוען אף הוא, שאין ידיעתו של האל סיבה, שהיא מממשת את הידוע. עם זה טוען ר' יהודה הלוי, שהגדרת־הב' שלו כסיבה אמצעית, שנובעת מן הסיבה הראשונה, מחייבת את הישארותם של מעשי־הב' בתחום גזירתו של האל.

בהתנהגותו חייב האדם לפעול כמיטב יכלתו. הביטחון המופרז באלוהים עלול להביא את האדם לכלל סכנה, שעליה מוסבה האזהרה: לא תנסו את ה'. אך פעמים שהאל פועל בלא תיווכן של הסיבות האמצעיות, ואז מתרחשים ניסים מסוג הצלתו של משה ממיתת־רעב במשך ארבעים הימים, שהיה על הר־סיני (בשעת קבלת־התורה), או מפלת־סנחריב.

לדבריו של אברהם אבן דאוד נכתב ספרו „אמונה רמה" כתשובה על השאלה ביחס לחופש־הבחירה. אעפ"כ מוקדש לנושא זה רק חלק קטן של הספר (מאמר שני, עיקר ששי, פרק שני, הוצאת וייל, עמ' 93 ואילך). עמדתו של אברהם אבן דאוד בשאלת הב' דומה לזו של ר' יהודה הלוי. אנו מוצאים אצלו אותה חלוקה של הסיבות לאלוהיות, טבעיות, מקריות ובחיריות. לדעתו מצויים בני־אדם, שמידת־הטוב או מידת־הרע היא בהם חזקה כל־כך, שלמעשה אינם נדרשים כלל להפעיל את חופש־הב' שלהם. אך הרוב של בני־האדם הוא בין הקצוות הללו, ולפיכך הם מוכרחים לבחור בטוב או ברע. כשהם בוחרים בטוב הם זוכים לסיועה של ההשגחה האלוהית, ואילו הבוחר ברע נעזב לנפשו. בהתאם לתורתם של מפרשי־אריסטו סבור אברהם אבן דאוד, שקיומו של תחום האפשרי בעולם — וכן אי־קיומו של דטרמיניזם גמור — הוא פגם. מצד אחר, יש לציין, שבסוגיה זו סוטה אברהם אבן דאוד ממשנת רבו אבן סינא, שממנו שאב את רוב תורתו הפילוסופית, שכן אבן סינא האמין בדטרמיניזם מוחלט של כל הנעשה, והמעשים הבחיריים בכלל.

הרמב"ם דן ב„מורה נבוכים" בשאלת חופש־הב' בקשר לשאלת ההשגחה, שביחס אליה הוא מבחין חמש דעות („מורה נבוכים", חלק ג', פרק י"ז): א) דעתו של אפיקורוס, השולל את קיומה של כל השגחה שהיא; ב) דעת אריסטו, שלפיה מגעת השגחתו של האל רק עד גבול גלגל־הירח ואינה חלה על מה שלמטה ממנו; לפי דעה זו, נתפסת תנועתם התמידית והבלתי־משתנית של הגלגלים והכוכבים כתוצאה של ההשגחה האלוהית; תנועותיהם של הגלגלים והכוכבים הן שגורמות גם לקיומם התמידי של המינים שלמטה מגלגל־הירח, בעוד שעל אישיהם של המינים הללו אין השגחת־האל חלה כלל ולפיכך הם נתונים לשלטון־המקרה; ג) תורת כת האשעריה המוסלמית, השוללת בהחלט כל מקריות והקובעת שכל דבר, מקטן ועד גדול, מנפילת עלה מעץ עד מות־אדם, אינו מתארע אלא ברצונו של האל; ד) דעת המעתזלה, שלפי תיאורו של הרמב"ם היא מייחסת לאדם יכולת בלתי־שלמה של עשיית מעשים; ה) „דעתנו, רצוני לומר: דעת תורתנו". לפי דעה זו, האדם הוא „בעל יכולת גמורה — רצוני לומר: שהוא בטבעו ובבחירתו וברצונו יעשה כל שיוכל האדם לעשותו מבלתי שיברא לו דבר מתחדש כלל; וכן כל מיני בעלי־חיים שאינם מדברים יתנועעו ברצונם; וכן רצה האלוה יתברך — רצוני לומר שמרצונו הקדום באין־תחילה — שיהיה כל בעל־חיים מתנועע לרצונו ושיהיה האדם בעל על מה שירצהו או יבחרהו ממה שיוכל עליו. וזאת פינה לא נשמע כלל באמתנו ובאנשי תורתנו חולק עליה".

ביאורה של פיסקה זו תלוי בבירור המשמעות של הרצון והבחירה אצל הרמב"ם. ביחס לרצון יש לשים לב לעובדה, שאין הרמב"ם מבחין הבחנה עקרונית בין רצונו של האדם ורצונם של שאר בעלי־חיים, בעוד שבנוגע לבחירה הוא סבור, כנראה, שאינה קיימת אלא אצל האדם בלבד. דעה זו מתאמת לדעתו של אריסטו, המגדיר את הב' כפעולה חפשית, שקדם לה שיקול־דעת, שכן יש בב' גם יסוד מחשבתי (האתיקה הניקומכית, III, 11, 2; שם, 17); ומתוך כך נראה, שהרמב"ם ייחס למונח „בחירה" אותה משמעות עצמה, שייחס לו אריסטו. והשאלה היא: כלום היה הרמב"ם סבור, שבחירתו ורצונו של האדם נקבעים ע"י סיבות קודמות, כפי שחשבו פילוסופים מוסלמיים כאבן סינא, שגם הם שאבו מאריסטו, או שבדומה לאנשי האסכולה האריסטוטלית היוונית ראה בפעילות הרצונית והבחירה של האדם תחום, שאין הדטרמיניזם הגמור שולט בו שלטון יחיד? — מתוך כמה פיסקות ב„מורה נבוכים" נראה, שהרמב"ם נטה להשקפה השניה.

מעניינת מבחינה זו היא הדעה, שהביע הרמב"ם בשאלת ההשגחה לאחר שעמד על חמש הדעות שהזכרנו. דעה זו מותאמת, לדעתו, ל„כוונת תורת האלוה וספרי נביאינו", ולפיה „ההשגחה האלוהית אמנם מתגלית בזה העולם התחתון — רצוני לומר: מתחת גלגל הירח — באישי מין האדם לבד, וזה המין לבדו הוא אשר כל עניני אישיו ומה שישיגם מטוב או מרע נמשך אחרי הדין... אבל שאר בעלי חיים, וכל שכן הצמחים וזולתם, דעתי בהם דעת" אריסטו, זאת אומרת שאין ההשגחה מתגלית ביחס אליהם כלל. דעה זו מבוססת על ההשקפה, שההשגחה „נמשכת אחרי השפע האלוהי — והמין אשר נדבק בו השפע ההוא השכלי... הוא אשר התחברה אליו ההשגחה האלוהית ושערה לו כל פעולותיו על צד הגמול והעונש. אמנם אם טבעה הספינה ומה שבתוכה... ונפל הגג על מי שבבית, אם היה זה במקרה גמור, לא היתה ביאת האנשים הללו בספינה ושבת האחרים בבית במקרה, לפי דעתנו, אבל ברצון אלוהי — לפי הדין במשפטיו, אשר לא יגיעו ידיעותינו לידיעת סדרם". ומאחר שיש יחס בין ההשגחה ובין השלמות האנושית (מו"נ, חלק ג', פרק י"ח), אין ההשגחה האלוהית על בני־האדם שווה לגבי כולם.

ההשקפות השונות על ההשגחה ועל אחריות האדם למעשיו נדונות, לדעת הרמב"ם, גם בס' איוב (שם, ג', כ"ג). דעת אליפז, ה„הולך על דעת תורתנו", היא ש„כל מה שישיג האדם הוא במשפט, וחסרונותינו כולם, אשר נתחייב בעבורם העונש, תעלם ממנו השגתם ואפני התחיבנו בעבורם". קול אלוהים מן הסערה בא, לפי הרמב"ם, ללמד את איוב, ש„אין ענין השגחתו כענין השגחתנו, ולא ענין הנהגתו לברואיו כענין הנהגתנו".

ידיעתו של האל, שאמנם אין בינה ובין הידיעה האנושית אלא שיתוף־שם בלבד, מקפת כל מקרה ומקרה; שכן יודע האל, „לפי דעת תורתנו", איזו מן האפשרויות הבאות בחשבון עתידה להתגשם. אין ידיעה זו מוציאה את הדברים

הידועים, ובתוכם את מעשי־האדם, מגדר האפשר. „וזהו — המספק הגדול, לפי השגת דעתנו הקצרה" (שם, חלק ג׳, פרק כ׳).

במשנה־תורה (הלכות תשובה, ה׳), שנועד לקהל־קוראים שונה מזה ש„מורה נבוכים" היה מכוון אליו, מדבר הרמב"ם בשאלת־הב׳ דברים ברורים ביותר: „רשות לכל אדם נתונה: אם רצה להטות עצמו לדרך טובה ולהיות צדיק — הרשות בידו, ואם רצה להטות עצמו לדרך רעה ולהיות רשע — הרשות בידו... אל יעבור במחשבתך דבר זה שאומרים טפשי אומות העולם ורב גלמי בני־ישראל, שהקב"ה גוזר על האדם מתחילת בריתו להיות צדיק או רשע. אין הדבר כן, אלא כל אדם ראוי לו להיות צדיק כמשה רבנו או רשע כירבעם, או סכל או רחמן או אכזרי, או כילי או שוע [נדיב] וכן שאר כל הדעות ואין לו מי שיכפהו, ולא גוזר עליו, ולא מי שמושכהו לאחד משני הדרכים — אלא שהוא מעצמו ומדעתו נוטה לאיזו דרך שירצה... ודבר זה עיקר גדול הוא והוא עמוד התורה והמצוה, שנאמר: ראה נתתי לפניך היום את החיים (דבר׳ ל, טו). וכתוב: ראה אנכי נותן לפניכם היום (שם יא, כו), כלומר שהרשות בידכם. וכל שיחפץ האדם לעשות ממעשה בני האדם עושה, בין טובים בין רעים... אילו האל היה גוזר על האדם להיות צדיק או רשע, או אילו היה שם דבר שמושך את האדם בעיקר תולדתו לדרך מן הדרכים, או למדע מן המדעות, או לדעה מן הדעות, או למעשה מן המעשים, כמו שבודים מלבם הטפשים, הוברי השמים — היאך היה מצוה לנו על ידי הנביאים: עשה כך ואל תעשה כך, היטיבו דרככם ואל תלכו אחרי רשעכם? והוא — מתחילת בריתו כבר נגזר עליו או תולדתו תמשוך אותו לדבר שאי אפשר לזוז ממנו. ומה מקום היה לכל התורה כולה? ובאיזה דין ואיזה משפט היה נפרע מן הרשע? או משלם שכר לצדיק? השופט כל הארץ לא יעשה משפט?... כשם שהיוצר חפץ להיות האש והרוח עולים למעלה, והמים והארץ יורדים למטה, והגלגל סובב בעיגול, וכן שאר בריות העולם להיות כמנהגן שחפץ בו — ככה חפץ להיות האדם רשותו בידיו וכל מעשיו מסורין לו, ולא יהיה לו לא כופה ולא מושך אלא הוא מעצמו ובדעתו שנתן לו האל — עושה כל שהאדם יכול לעשות, לפיכך דנין אותו לפי מעשיו... שמא תאמר: והלא הקב"ה יודע כל מה שהיה, וקודם שהיה — ידע שזה יהיה צדיק או רשע, או לא ידע? אם ידע שהוא יהיה צדיק — אי אפשר שלא יהיה צדיק. ואם תאמר שידע שיהיה צדיק ואפשר שיהיה רשע — הרי לא ידע הדבר על בוריו?... כבר בארנו בפרק שני מהלכות יסודי התורה, שהקב"ה אינו יודע מדעה, שהיא חוץ ממנו, כבני־אדם, שהם ודעתם שנים, אלא הוא יתעלה־שמו ודעתו אחד. ואין דעתו של אדם יכולה להשיג דבר זה על בוריו... וכיון שכן הוא — אין בנו כח לידע היאך ידע הקב"ה כל הברואים והמעשים. אבל נדע בלא ספק, שמעשה האדם ביד האדם ואין הקב"ה מושכו ולא גוזר עליו לעשות כך. ולא מקבלת הדת בלבד נודע דבר זה אלא בראיות ברורות מדברי החכמה".

כאן, כמו אצל רס"ג, נקבע בבירור הקשר הקיים בין תורת חופש־הב׳ ובין רעיון הצדק האלוהי. שלא כרס"ג ור׳ יהודה הלוי אין הרמב"ם מתעלם מן הקושי הכרוך בתיאומו של רעיון הב׳ עם הנחת־היסוד על ידיעת־הכל של האל, אלא שבניגוד לכמה פילוסופים שבאו אחריו אינו מנסה לישב קושי זה מאחר שלדעתו פתרון־הבעיה הוא מחוץ לכוח־התפיסה של השכל האנושי.

הפילוסופים האריסטוטליים, שקמו אחר הרמב"ם, הירבו להטעים את הסתירה שבין ההנחה בדבר ידיעת־העתיד הכוללת של האל ובין תורת חופש־הב׳. משה הנרבוני קובע במאמר הבחירה („דברי חכמים", הוצ׳ אליעזר אשכנזי, מץ, תר"ט): „היות האדם בעל יכלת והשי"ת יידע כל דבר הוא סתירה"; אלא שהוא שומר על רעיון חופש־הב׳ כשהוא קובע, שהאל אינו יודע אלא את עצמו. ידיעה זו אמנם כוללת היא את ידיעת „הנמצאות כולם", אך לא את ידיעת הדברים החלקיים. בהתאם למסורת האריסטוטלית מחזיק משה הנרבוני בדעה, שאין דטרמיניזם מוחלט לגבי האירועים בעולמנו. אמנם מסובבים מסויימים מופיעים עפ"ר אחר סיבות מסויימות, אך אין משמעות הדבר, שיש כאן הכרח. קיים גם תחום האפשרי (הקונטינגנטי), והודות לכך קיים גם חופש בב׳ ובפעולה.

בדומה לנרבוני סבור גם הרלב"ג, שקיימת סתירה בין ההנחה של הידיעה, שיודע האל את כל האירועים העתידים להתרחש, ובין הנחת חופש־הב׳ של האדם („מלחמות ה׳", מאמר ג׳, פרק ו׳), ואעפ"כ מאמין גם הוא כנרבוני בקיומו של חופש־הב׳; אלא שהוא מציע פתרון משלו לבעיה הנזכרת. לפי דעתו, אין האל יודע רק את עצמו, שכן הוא יודע (וגם השכל הפועל יודע) את הסידורים הכלליים, ז. א. את מהלך־הדברים, כפי שהוא נקבע ע"י מצבי־הכוכבים. אך אין שום הכרח בדבר, שהאירועים המתארעים בעולם בפועל יתאימו לסידורים הללו. בתוקף בחירתו החפשית יכול האדם לפעול גם בניגוד למה שחייב אותו גורלו, כלומר בניגוד למה שהוטל עליו לעשות ע"י מצבי־הכוכבים. מכאן שידיעתו של האל וידיעתו של השכל הפועל אינם חלים על האירועים המתארעים למעשה, אלא על האירועים הצריכים להתרחש להלכה. נמצא, שבתורת חופש־הב׳ ממשיך גם הרלב"ג הן את המסורת של הפילוסופיה היהודית והן את המסורת של הפילוסופיה היוונית מן האסכולה של אריסטו, שלא הכירה בקיומו של דטרמיניזם גמור בעולם התחתון.

דטרמיניזם מסוג זה משמש יסוד לתורת־הב׳ של חסדאי קרשקש („אור ה׳", מאמר שני, כלל חמישי), שיש בה משום חזרה למסורת הפילוסופית הערבית, שמימיו של אבן סינא שלטה בה הדעה, שבחירתו של האדם נקבעת באופן מוחלט ע"י ההשתלשלות של סיבות קודמות: סיבות פנימיות, שהן קשורות באפיו של האדם, וסיבות חיצוניות, שהן הגורמים המשפיעים עליו. כפי שהראה י. בר (במאמרו „ספר מנחת קנאות של אבנר מבורגוש והשפעתו על חסדאי קרשקש", תרביץ, ת"ש, עמ׳ 188—206), הושפעה השקפתו של חסדאי בנידון זה גם ממשנתו של אבנר (ע"ע) מבורגוס.

בלשונו של קרשקש, שהיא גם לשונו של אבן סינא, הפעולות הרצוניות אפשריות בבחינת עצמן, אך הכרחיות בבחינת סיבתן. לפי תפיסתו של קרשקש, פעולות אלו הן הכרחיות גם משום שהן ידועות לאל קודם יציאתן לפועל. אולם סבור הוא, שפירסומה של תורה זו ברבים „מזיק להמון" מכיון שיש בה כדי לספק „התנצלות לעושי הרעות, ולא ירגישו שהעונש נמשך מהעבירות כהמשך המסובב מן הסבה". למרות עמדתו זו מבחין קרשקש בין פעולות מתוך רצון וב׳ ובין פעולות מאונס. מן הראוי, לדעתו, שהשכר והעונש יינתנו רק על פעולות מן הסוג הראשון, שהן פעולות

נפשיות של האדם, מכיוון שהן באות מתוך הסכמת הכוח המתעורר (ז. א. המתאווה) עם הכוח המדמה שבו. רק לגבי פעולות מסוג זה עלולות המצוות והאזהרות שבתורה לשמש מניעים; אבל ע"י מה שהן משמשות בתור כאלו אינן פוגעות, לדעתו של קרשקש, בדטרמיניזם המוחלט. לעומת זה: אמונותיו ודעותיו של האדם אינן תלויות ברצונו, ומשום כך אין זה מן הראוי שיבוא עליהן שכר ועונש.

עמדתו של קרשקש היה בה משום סטיה מן המסורת היהודית, ותלמידו יוסף אלבו לא הלך בעקבותיו בבירורה של שאלה זו. הוא מבחין („עיקרים", מאמר רביעי, פרק חמישי) בין שלושה סוגים של פעולות אנושיות: א) „הפעולות הבחיריות בחירה גמורה, הנה הן אותן שטבע האפשר שמור בהן, והן הנה שיפול בהן החריצות וההשתדלות ושעליהן ישובח האדם או יגונה, ובפעולות הללו יפול האזהרה והציווי, ועליהן יקובל השכר והעונש". הכוונה היא בזה לסוג של פעולות, שאין השתלשלות־הסיבות, הקודמת להן, קובעת אותן באופן מוחלט — כלומר, סוג, שקרשקש הכחיש את קיומו; ב) „הפעולות המוכרחות הכרח גמור, הנה הן הנגזרות אם מפאת המערכת ואם מהשגחת השם... ואלו הדברים אין לבחירה האנושית יכולת עליהן כלל"; ג) פעולות „מעורבות מן ההכרח, רצה לומר מן הגזרה ומן הבחירה. הנה הן כמי שיחפר יסוד וימצא מטמון". פעולות מסוג זה הן פרי מזיגה של השתדלות־האדם וההשגחה. „ורוב פעולות האדם הבאות מהשגחת השם על האדם בדרך השכר והעונש באות על זה הדרך, כלומר מעורבות מן הגזרה ומהבחירה". יש לציין, שלפי אלבו (שם, מאמר ראשון, פרק תשיעי) הנחת הבחירה „היא התחלה (ז. א. עיקר) לכל הפעולות וההסכמות האנושיות וההנהגות הנמוסיות שיתוקן בהם הישוב המדיני, שאי אפשר זולתה".

י. גוטמן, הפילוסופיה של היהדות, ירושלים, תשי"א; Jacob Guttmann, *Die Religionsphilos. des Abraham Ibn Daud*, 1879; id., *Die Religionsphilosophie des Saadia*, 1882; Julius Guttmann, *Das Problem d. Willensfreiheit bei Hasdai Crescas und den islamischen Aristotelikern (Jewish Studies in Memory of G. A. Kohut)*, 1935; H. A. Wolfson, *Halevi and Maimonides on Design, Chance and Necessity (Proceedings of the American Academy for Jewish Research*, XI), 1941; id., *Philo. Foundations of Religious Philosophy in Judaism, Christianity and Islam*, 1947.

ש. פ.

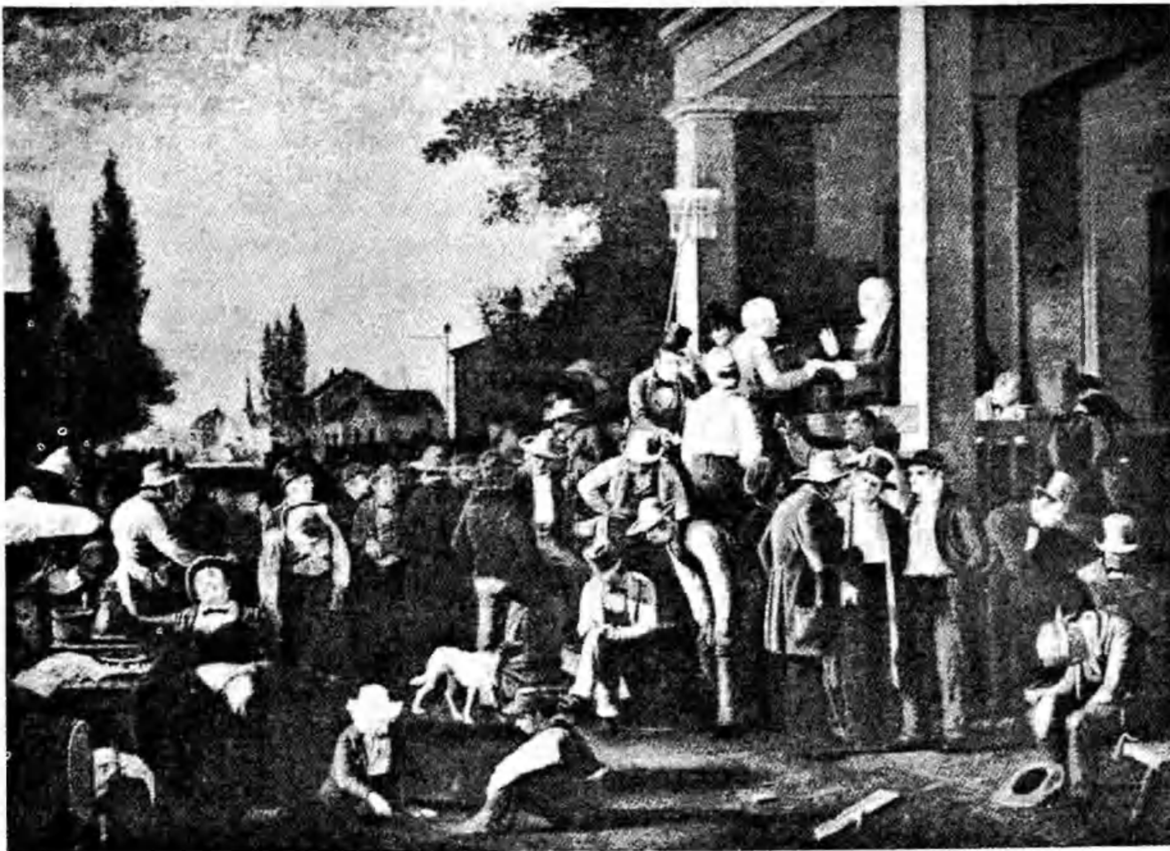
בְּחִירוֹת, התהליכים המדיניים והחוקיים, שבאמצעותם מְמַנים האזרחים של מדינות מסויימות (או תושבים, שהם חשובים כאזרחים) את נציגיהם — בדרך כלל לכהונה פארלאמנטארית. ב' נהוגות בכל מדינה דמוקראטית, הואיל וביטוי רצונו של העם בפארלאמנט ניתן להתממש מימוש מעולה — לפי התורות הקונסטיטוציוניות החדשות — ע"י מה שמאפשרים לבני־העם בחירה חפשית של שליחיהם לבית־המחוקקים.

נוסף על הנציגים הפארלאמנטאריים, אפשר גם לבעלי כהונות שונות (מבצעת, שיפוטית ואדמיניסטראטיווית) להתמנות באמצעות ב'; אלא שמינויָם של בעלי כהונות אלו בדרך זו אינו נחשב לעקרון יסודי של הדמוקראטיה. וכך, בעוד שמלכים מסויימים בפולניה, בהונגאריה, וקודם המאה ה19 גם בגרמניה, היו נבחרים, הרי ברובן של הדמוקראטיות החדשות אין העם בוחר אף בְראש של הרָשות המבצעת. המנהג המקובל באה"ב לערוך ב' עממיות לשם קביעת ראשות זו (הנשיא) הוא יוצא מכלל הנהוג בדמוקראטיות המערביות. להצדקת המינויים לכהונות המבצעות, השיפוטיות והאדמיניסטראטיוויות שלא באמצעות ב' משמשת הטענה, שהמצביע אינו מסוגל לדון כראוי לא על כשרם וישרם של המועמדים לכהונות אלו ולא על ההכשרה הנדרשת מהם — ביחוד בחברה המודרנית, שתפקידי המימשל נעשו בה מקצועיים עד מאוד ומצריכים סגולות אישיות מיוחדות.

ס ק י ר ה ה י ס ט ו ר י ת. באתונה העתיקה היו כמעט כל בעלי הכהונות נבחרים על־פי הגורל — נוהַג, שהיוונים ראו בו תנאי יסודי למימשל דמוקראטי. ההצבעה על הצעות־חוקים היתה נערכת כרגיל ע"י הרמת־ידיים. אך בעניינים, שהיו קשורים בתביעה משפטית או בנידויו של יחיד מן העדה, היו השופטים המושבעים או בתי־הדין משתמשים לפעמים קרובות, כדי להודיע את החלטתם, באבני־חצץ שחורות ולבנות, בפיסות־מתכת או בקונכיות שהיו מסומנות כיאות. נתברר, שבמקרים כאלה השתמשו גם בפְתקי־הצבעה חשאיים. המועצה האתונאית מן המאה ה5 לפסה"נ, שהיסטוריונים הַרבה מציינים אותה לפעמים קרובות כדוגמה לייצוג ע"י ב' בימי־קדם, היתה מורכבת מחמש מאות חברים, שהיו נבחרים על־פי גורל מתוך רשימה של מועמדים, ולפי שיטה פרופורציונית. המצביעים בב' אלו כללו את מְאת ה„עמים" (demoi) לערך, כלומר, את כלל האזרחים של המדינה האתונאית. נשים ועבדים הוצאו מכלל המצביעים, מאחר שלשכָבות אלו לא הוענקו זכויות־אזרח או מעמד של אזרחות. הערים שנמנו על הליגה האכַיאית היו מיוצגות באספה של אותה ליגה — כך נותנת הדעת — באופן זה עצמו.

ברומי הקדומה היו הב' של בעלי כהונה ציבורית נהוגות בקנה־מידה רחב יותר. אזרחי־רומי היו לא רק בוחרים בקציני־ממשלה מרובים, אלא (בתקופות מאוחרות יותר) אף מחווים את דעתם על עסקי־ציבור על־ידי הצבעה. מתחילה היתה ההצבעה באסיפות הרומיות נערכת באופן זה: האזרחים היו קמים ממקומותיהם, עוברים לפני הפקידים המונים את הקולות ומודיעים לפקידים אלה את דעתם בעניין הנדון. אחר המאה ה2 לפסה"נ היו פְתקי־הצבעה, מסומנים ב„הן" ו„לאו", ניתנים לַמצביעים על השינויים המוצעים בחוקים. באמצע המאה ה2 לפסה"נ נעשה הדבר גלוי לעין, שמחמת ההשפעה היתרה על הפלְבְיים, שהיתה נודעת לפאטריצים, היו שיטות אלו של ב' גלויות נתונות לשימוש לרעה. לפיכך נחקקה בין 139 ו107 לפסה"נ שורה שלמה של חוקים, שחייבו את האזרחים למסור בדרך סודית את פְתקי־ההצבעה, שבהם ציינו את בחיריהם בין המועמדים. כך, למשל, דרש הראשון לחוקים אלה (החוק הגאביני מ139 לפסה"נ), שלכל מצביע יינתן פתק־הצבעה (פיסת־עץ מגולפת) מיוחד בשביל כל מועמד מן המועמדים המבקשים להיבחר לComitia Centuriata, ושכל מצביע, לאחר שיטיל לתוך הקלפי את הפתק שבחר בו, יחזיר את שאר הפתקים לשַמש, שהיה מחכה בחוץ. נראה, איפוא, שלפי שיטה זו יכול היה השַמש, אם רצה בכך, לבדוק את הפתקים המוחזרים, ועל־ידי כך לעמוד על בחירתו של המצביע. אך תקנות מאוחרות יותר מנעו בפירוש אפשרות כזו.

גם ביוון גם ברומי היתה זכות־ההצבעה קשורה קשר הדוק במושג ה„משפחה" וה„אזרחות". השתתפות בפעולות

תמונת־הווי של בחירות במערב אה"ב באמצע המאה ה19 לפי ציורו של ג'ורג' כלב בינגאם (Bingham)

של ב', וכן בתפקידיה החברותיים, הדתיים והכלכליים של המדינה, נחשבה לזכותם המיוחדת של האזרחים. ההיסטוריה הקדומה, הן של יוון הן של רומי, מראה, שהזכויות האזר־חיות היו מונופולין של משפחות מסויימות (האֶופאטרידים ביוון, הפאטריצים ברומי), ושרק לאחר מאבק ממושך, ולפעמים רוה־משטמה, נתגבשה השקפה רחבה יותר על האזרחות וזכות־ההצבעה. באתונה שמו התיקונים, שתיקן סולון (בתחילת המאה ה6 לפסה"נ), קץ לכל ההפליות, שהיו מיוסדות על מוצאו של היחיד, אך הוסיפו להכיר בארבע שכָבות של אזרחים ומצביעים, שהיו מיוסדות על בַעלות של רכוש. אבל תוך מאה שנה נמחו גם קווים מעמדיים אלה, ונקבע שוויון של אזרחים שלם למדי. הזכות להצביע באסיפות־העם של אתונה נראתה צמודה לאזרחות, ולא נקבעה ולא הוכרה שום הבחנה בין האזרחים באסיפות אלו. אריסטו דן בשאלה אם בעלי־המלאכה והסוחרים ראויים לאזרחות, כלומר לחברות במדינה, אך בשום מקום אינו מטיל ספק בזכותו של האזרח להצביע. הכרה דומה לְזו היתה מונחת ביסודה של ההשקפה הרומית על זכות־ההצבעה. האזרחים היו משתתפים במימשל באמצעותן של האסיפות השונות, שהיו קרויות comitiae. בתחילה נחשבו כאזרחים רק הפאטריצים בלבד, ולפיכך היו רק הם זכאים להצביע ב Comitia Curiata. אבל משנתכוננו האסיפות המאוחרות — ה Comitia Centuriata וה Comitia Tributa —, קיבלו הפלֵבּיים את זכויות האזרחות וההצבעה, כתוצאה מכמה חוקים ליבראליים, שנתקבלו באסיפות אלו. אל זכות־ההצבעה נתלוו זכויות אחרות, כגון זכית־המסחר (jus commercii), הזכות לשמש במשרה (jus honorum), זכות־הנישואים (jus connubii), והזכות לתבוע לדין בבתי־המשפט (jus legis actionis). לעמים הלאטיניים, שהכניעה רומי, ניתנה האזרחות הרומית, אע"פ שבמשך תקופה ניכרת לא כללה אזרחות זו את הזכות להצביע בב' הרומיות. בתחילת המאה ה1 לפסה"נ בוטלה הפליה זו, והאזרחים כולם, כלאטיניים כרומיים, זכאים היו להצביע. כמו ביוון, כך אף ברומי, ניתנה זכות זו רק לגברים המבוגרים בלבד.

התפיסה היוונית והרומית של זכות־ההצבעה כזכות קשו־רה באזרחות השפיעה על המחשבה האירופית בדורות שלאחר מכן, עד השנים המאוחרות של תקופת־התחיה. אך מאז צמחו השקפות שונות בנוגע ליסודה ומשמעותה של זכות זו. היו שראו אותה כזכות־יתר קנויה וכרוכה במעמד פאודאלי מיוחד, שעפ"ר נתקשר בבעלות של קרקע; וכן היו שראו אותה כזכות עצמית מופשטת, שיסודה בחוק הטבעי, וכתוצאה של אמנה חברותית ושל ריבונות־העם; כמו־כן היו שראו אותה — והנדון הוא בבעלי התורות החדשות על המדינה — כביטוי אורגאני של תפקיד־מימשל, שהמצביע ממלא בשעה שהוא מוסר את קולו, או, לסוף, כאמצעי לפיתוח אָפיו המדיני והחברותי של האזרח, כעין תנאי הכרחי להתממשות ערכה של אישיות־האדם. השקפה אחרונה זו, שרואה את זכות־ההצבעה כזכות מוסרית ביסודה ושטוענים לה סופרים חדשים, כגון לאסקי בספרו Grammar of Politics („יסודות המדיניות"), 1925, מאקאן (MacCunn) בספרו Ethics of Citizenship („מוסר של אזרחות"), 1894, ודול (Dole) בספרו The Spirit of Democracy („רוחה של הדמוקראטיה"), 1906, עדיין לא נשתלבה עם עקרונותיה של המחשבה המדינית החדשה.

מכל ההשקפות הללו זכתה ההשקפה בדבר „זכות־יתר קנויה" להשפעה הממושכת ביותר על הזמנים שלאחר התקופה הקלאסית. בחברות של יה"ב, שמבחינה סוציאלית היו בנויות רבדים־רבדים, היתה זכות־ההצבעה נחשבת בדרך כלל, במקום שהיתה קיימת, כתלויה באיזה מעמד מיוחד, כגון מעמדו של משלם־מיסים, של בן־חורין, או של בעל־אחוזה אמיד. הזכות לבחור בנציגים לבית־הנבחרים (House of Commons) האנגלי, לבית־המחוקקים הצרפתי (Etats Généraux), או לאסיפות דומות בארצות אחרות באירופה, היתה מיוסדת עפ"ר על סימנים של מעמד מסויים, שנתקשרו בדרך כלל בבעלות של אחוזת־קרקע. לפעמים, אך לא תמיד, היתה זכות־ההצבעה ניתנת לנשים בנות אותו מעמד. מבחינה היסטורית שימשה השקפה זו על זכות־ההצבעה יסוד לכל התביעות, שנתבעו מן המצביעים בנוגע לבעלות של רכוש ולתשלומי־מיסים. אך מ1918 ואילך, משנתקבל באנגליה חוק תיקון־הב', כמעט נעלמה בארצות הדמוקראטיות ההשקפה הרואה בזכות־ההצבעה „זכות־יתר קנויה".

היסוד העיוני לזכות־ההצבעה, שהוא מקובל כיום ביותר, קשור בתורת ריבונות־העם, כלומר, בתורת ה„חוק הטבעי" בדבר זכותו של האזרח לבחור בנציגיו. שרשיה של תורה זו נעוצים בספרות הקלאסית העתיקה, אך השפעתה בעולם־המעשה לא היתה ניכרת אלא מסופה של המאה ה17 ואילך. זו היתה השקפתם היסודית של אנטואן קונדורסה (ע"ע) ומנהיגים רוחנים אחרים של המהפכה הצרפתית. אעפ"כ עדיין הגביל חוק־הב' הצרפתי של 1789 את זכות־ההצבעה לאזרחים המשלמים מיסים ישירים. שלוש שנים לאחר מכן נתקבל חוק־ב' חדש, שהכיר הכרה גמורה בזכות־ההצבעה העצמית, המופשטת, שאינה מוגבלת על־ידי התביעות המסרתיות של שייכות למעמד מסויים. מתוך שמירת הסייגים של גיל, מין וכושר־שיפוט נעשתה זכות־ההצבעה זכות כללית, ואף הוענקה לסוגים מסויימים של לא־אזרחים. מעניין לציין, שגם ברוסיה הוענקה זכות־ההצבעה ללא־אזרחים אחר המהפכה הרוסית של 1917; אך גם בצרפת וגם ברוסיה הוגבלה עד מהרה זכות זו באופן שכללה רק אזרחים בלבד. במדינות המודרניות לא פסקה, איפוא, זכות־ההצבעה מלהיות קשורה במושג של אזרחות, ולא עוד אלא שהיא קשורה בה עד כדי כך, שאזרחיהן של מדינות מסויימות נענשים באיבוד־האזרחות כשהם מעיזים להשתתף בב' במדינות אחרות. מכאן שהתפיסה היוונית־הרומית של זכות־ההצבעה עדיין היא מרובת־השפעה ומרובת־חיות.

השפעה קיימת על התורות האירופיות המאוחרות בדבר ייצוג ע"י ב' נודעה גם להשקפה (הנובעת מחכמי־המשפט הרומיים), שלפיה השליט המדיני הוא מבחינות חשובות הרבה דוברו, סוכנו, או נציגו של העם. אף בתקופות האוטוקראטיות ביותר של שלטון־הקיסרים הרומי, תיארו בני־הסמך בענייני חוק ומשפט את הקיסר כזכאי להפעיל את כוחות־השלטון שבידו אך ורק כנציגם של אזרחי־רומי. ביה"ב חזרה תפיסה זו של ייצוג ונתנסחה בצורות הרבה; למשל, שקבוצה מסויימת — של אנשי־כנסיה או של בני־אדם חילונים — עליונה היא על מי שנקרא לעמוד בראשה או להנהיג אותה; או: שלא הנסיך הוא המדינה, אלא עדת־האזרחים כולה; או: שלא האפיפיור או איזה חשמן אחר הוא הכנסיה, אלא הקהילה של בני־הכנסיה; ובקיצור, שזכויותיהם היסודיות של בני־החברה פועלות מין פעולה, שיש בה כדי להגביל את כוחות־השלטון שביד השליט או המנהיג. אך במידה שהדבר נגע למוסד־הב', יש להטעים, שתפיסה זו של ייצוג, שהיא ישנה יותר, לא נתבססה על ההנחה, שבני־החברה זכאים לבחור להם בשליט שלהם. חכמי־המשפט הרומיים לא נתכוונו ולא ציפו לכך, שיהיו בני־רומי בוחרים בקיסר. גם רוב הסופרים ביה"ב, שדיברו על אפיו הייצוגי של האפיפיור, של המלך או של הקיסר, לא נתכוונו בכך לעקרון, שיהא מאפשר לשכבות הנשלטות להתערב במידה כלשהי, בדרך של ב', במינויו של השליט או בקביעת מדיניותו.

על הב' בתחילת יה"ב יש לנו ידיעה מוגבלת בלבד. השבטים הגרמניים ושבטי אירופה המרכזית היו מקשרים את האזרחות בזכות ההשתתפות בב'—מורשת־רומי בבירור. בתחילת יה"ב היתה ההשתתפות באסיפת־העם או ב„מועצת־הזקנים" של הגרמנים כרוכה תמיד באזרחות. ההבדל במעמד החברותי עדיין לא גרר שום אי־שוויון בזכות־ההצבעה. בשאלות החשובות, שהיו נדונות באסיפות־השבט (עפ"ר שאלות של מלחמה או שלום), הכריעו אזרחי־השבט, שכללו אך ורק את הגברים המזויינים. כל אחד מהם היה „מצביע" ע"י הנפת חניתו באופן מסויים או ע"י הקשה בכלי־זינו. בני־החורין שבשבטים הטווטוניים היו זכאים לבחור במלכם, ולשם כך היו משתמשים לעיתים קרובות בשיטה של ב'. הב' העקיפות — כלומר השיטה, שלפיה אין האזרח מצביע בעד המועמד — היו נהוגות במידה מוגבלת ביה"ב המאוחרים בבחירת הקיסרים הגרמניים. אך זכות־ההצבעה צומצמה צימצום חמור, מתחילה ללוחמים ולחיילים, ולאחר מכן לבעלי־רכוש; והעובדה שבידם של בעלי־הרכוש נתרכזו יתרונות בולטים בהצבעה — עובדה זו היתה אפיינית לב' הגרמניות עד סופה של מלחמת־העולם I.

היסטוריונים אחדים שמו לב לשיטת המימשל העממי, שהיתה קיימת, בצורה פרימיטיווית במקצת, בתוך השבטים הטווטוניים של המאה הרביעית לסה"נ, והביעו את הסברה, שהאנגלו־סאכסים הביאו שיטה זו עמהם כשפלשו לאיי־בריטניה ונתיישבו בהם. אפשר, כמובן, למצוא צדדים דומים בין האסיפות של הגברים הגרמניים מכל הדרגות, שהיו מיועדות להכריע בשאלות החשובות של המדיניות הציבורית, ובין התאגדויות־הכפר של אנגליה האנגלו־סאכסית. בזמן מאוחר יותר, במאות ה10 וה11, היתה התאגדות של כפר שולחת נציג (reeve), ביחד עם כמה תושבי־כפר נוספים, לייצג את הכפר בבתי־הדין המחוזיים (ב shire courts וב hundred courts) של אנגליה האנגלו־סאכסית. אך כיום דוחים בדרך כלל תורה „טווטונית" זו על מוצאו של הייצוג המודרני על־ידי ב'. ההשקפה הרווחת בזמננו היא ששיטת־הייצוג באנגליה ובמדינות אחרות צמחה בהדרגה, לא מתוך תכנית מכוונת או מתוך חיקוי, אלא כשלב בהתפתחותה של המדינה המודרנית — התפתחות, שהיתה קשורה בעיקרה בארבע תופעות היסטוריות אלו: (1) כמישת המשטר הפאודאלי; (2) צמיחת המדינות הלאומיות; (3) עליית המעמדות הבינונים; (4) תנועה כללית מן האוטוקראטיה והשלטון האבסולוטיסטי אל הדמוקראטיה ושלטון־העם.

את קוויה של התפתחות זו לא קשה לסמן. במשך רוב תקופת יה"ב היה המלך עורך התייעצויות עם גופים, או נמלך בדעתם של גופים, שכללו את העשירים שבוואסאלים שלו,

את כוהני־הכנסיה העליונים ו/או — את פקידי־המלכות עושי־דברו. אך ביה״ב המאוחרים, משנתקלו תביעותיו הכספיות של המלך בסירובן או באי־יכלתן של קבוצות אלו להיענות להן, התחיל עורך התיעצויות עם קבוצות אחרות: האצולה הנמוכה, בעלי־קרקעות והעירונים. מנהג זה נעשה קו משותף של המימשל הפאודאלי ברחבי־אירופה, וכך נהגו למשל, בקאסטיליה ב1169, בלאנגדוק בתחילת המאה ה13, באנגליה ב1264 וב1295, בצרפת ב1302, ובארצות השפלה, בשוודיה ובהונגאריה במאה ה15. אך בעלי־הקרקעות וביחוד העירונים מרובים היו מכדי שיוכלו להשתתף בהתיעצויות הנזכרות באופן אישי, וכך התחיל השימוש בשיטת הייצוג או הב׳ במובנה המודרני ממש. בהזמנה לכינוס הפארלאמנט האנגלי בשנת 1295, למשל, נקראו האבירים והעירונים לבחירת נציגיהם. שליחיו של המעמד השלישי (tiers etat) בצרפת היו, כנראה, נבחרים מלכתחילה, אך בארצות־אירופה אלו ואחרות, שמנהג זה נתפשט בהן, הוסיפה ההזדמנות העיקרית לכינוסם של גופים אלה להיות מה שהיתה: צרכיו הכספיים של המלך והקושי שהיה לו לספק צרכים אלה בלא שהובטחה הסכמתן של קבוצות מסויימות לשאת בנטל של המיסים החדשים. ע״י הפיקוח על הכנסותיו של המלך פיתחו מעמדות אלה בהדרגה את סמכותם המחוקקת. הענקת הכספים למלך היתה מותנית בדרך כלל בהיענותו של המלך לתלונות שונות. במידה שצרכי־המלך נעשו דוחקים יותר, בה במידה נעשו אסיפות־הנציגים תכופות יותר, והמוסד של הב׳ נעשה בהדרגה קו קבוע יותר של המימשל.

באנגליה, שהעקרון של ייצוג ע״י ב׳ נתפתח בה במהירות מרובה, נסתמנו לראשונה הקשיים והבעיות של הנהגת צדק בב׳; והצורות השונות של אי־שוויון בייצוג, הבעיות של זכות־ההצבעה ואף הסילופים בב׳ נעשו נושאים של ויכוח ציבורי חריף. מ1750 עד קבלת „חוק התיקון״ של 1832 היו הב׳ לבית־הנבחרים קשורות במעשי־זיוף ובפעולות בלתי־כשרות אחרות (כגון מתן־שוחד). בשנת 1872 נתקבל חוק־ההצבעה (Ballot Act), שחייב הצבעה „אוסטראלית״ או חשאית — מה שהיה אחת מתביעותיה של התנועה הצ׳ארטיסטית באנגליה. בתקופה זו נחקקו גם חוקי־הרישום, שחייבו את כל המצביעים במחוזות השונים להירשם לצורך הב׳; חוקים אלה נועדו למנוע את המצביע מלהשתמש ב„קולו״ בב׳ יותר מפעם אחת. כן נחקקו חוקים נוספים, שנועדו לעקור מנהגי־שחיתות שונים ולהבטיח שיטה של ב׳ הוגנות.

במושבות־אמריקה התנהלו הב׳ עפ״ר תחת כיפת־השמים, ושם היה נהוג למסור את הקול בדיבור־פה ממש ולא בפתק של נייר. בווירג׳יניה, במאסאצ׳וסטס ובשאר המושבות, פרט לניו־יורק, נהוגות היו ב׳ פומביות של מחוקקים ושל שאר בעלי כהונה ציבורית. שום חוק לא קבע במדוקדק את האופן של עריכת הב׳; ניצח עליהן ה„שריף״ או ראש־הקהילה. ב1634 פסלה מאסאצ׳וסטס לפתע את השיטה של הצבעה פומבית בדיבור־פה והנהיגה את פתק־הנייר בבחירת המושל. שאר המושבות עשו עד מהרה כדוגמתה. פתק־נייר זה, שהיה מוטל לקלפי בדרך חשאית, לא היה פתק רשמי, ועפ״ר היתה זו פיסת־נייר, שהמצביע הביא עמו מביתו. אעפ״כ יש עניין היסטורי בדבר, שמושבות־אמריקה היו, כנראה, הראשונות בעולם המערבי להנהגת פתק־הצבעה של נייר, אף אם בצורה בלתי־רשמית, בב׳ של נציגים. בין 1776 ו1780 נקבע השימוש בפתקי־הצבעה של נייר כדבר של חובה בחוקות של כל מדינות אה״ב, פרט לאחת מהן. רק ב1808 חוקקה פרוסיה חוק, שחייב את השימוש בפתקי־הצבעה של נייר בב׳ לעיריות, וחוקים דומים נתקבלו לאחר מכן בצרפת (1852), באוסטראליה הדרומית (1856), באיטליה (1859), בבריטניה הגדולה (1872; כמו שכבר צויין למעלה) ובבלגיה (1877).

תהליכי הבחירות בזמן החדש. — 1. פתק־ההצבעה וזכות־ההצבעה. בב׳ בזמננו משתמשים לצורך הצבעה בפיסת־נייר, שרשומים עליה שמות המועמדים, המפלגות המדיניות ו/או נושאי־החקיקה המיוחדים, שההצבעה מוסבת עליהם. אך המונח „פתק־הצבעה״ עלול לציין ארבעה סוגים של פתק זה, שהם תואמים לארבעה שימושים שונים שלו, והם: פתק־ההצבעה החשאי, הכללי, הישיר, והשווה.

פתק־ההצבעה החשאי היה אחד מן האמצעים העיקריים, שהונהגו כדי להגן על היחיד המצביע מהשפעות־חוץ בשעה שהוא מפעיל את זכות־ההצבעה שלו. אפשר לומר, שאותן התופעות של כפיה עצמן, שעוררו את הרומים במאה ה2 לפסה״נ לחוקק חוקים בנוגע לפתק־הצבעה, שהיו מיועדים לשמור על קולו של האזרח מכפיפות להשפעות־חוץ —, אותן התופעות עצמן גררו מאבקים פארלאמנטאריים קשים במאה ה19. אוסטראליה הדרומית היתה בשנת 1856 המדינה הראשונה, שהנהיגה את פתק־ההצבעה החשאי כדת וכדין, כסימן חוקי, שהוא חובה על כל מצביע; ומטעם זה נוהגים לעיתים קרובות לציין את פתק־ההצבעה החשאי כ„אוסטראלי״. על־פי שיטת פתק־ההצבעה האוסטראלי, המקובלת כיום בדרך כלל בארצות של דוברי־אנגלית, אין אדם רשאי להשתמש בפתק־הצבעה אחר זולת בטופס־ההצבעה, שהמדינה מספקת אותו; את קביעת המועמדים מסדיר החוק; בחלוקתם של פתקי־הצבעה רשאים לעסוק רק נציגים מושבעים של המדינה; והמצביע נדרש לסמן את פתק־ההצבעה שלו בחשאי. השימוש במכונת־ההצבעה, העסקתם של מפקחים על הב׳ ושל שומרי־קלפיות כדי להבטיח התנהגות הוגנת ומניין־קולות אמיתי, והשימוש בפתקי־הצבעה מסומנים במספרים — כל אלה היה בהם משום סיוע של ממש להשגת מטרתו המקורית של פתק־ההצבעה החשאי, והיא — גילוי־דעת נאמן וחפשי של המצביעים.

ואולם יותר משמוסב המונח „פתק־הצבעה כללי״ על פתק־ההצבעה הגשמי גופו, הריהו מוסב על הסוגים של בני־האדם, הזכאים להשתמש בו בב׳. למרות התרחבותה המתמדת של זכות־ההצבעה במאות ה19 וה20, לא הובעה מעולם בכובד־ראש הדעה, שיש להעניק זכות זו לכל אחד מבני־הערה. כאמור, נחשב במשך זמן מרובה קניין של קרקע כתנאי מוקדם הכרחי לזכותו של אדם להצביע; וקניין של רכוש, אף אם לא קניין של קרקע דוקה, נשאר הסייג העיקרי לזכות־ההצבעה עד השנים המאוחרות־ביחס של המאה ה19. ההצדקה הרגילה ביותר, שניתנה לסייג זה, היא שקניין של רכוש מעיד באופן־מה על חינוך ועל כושר מצד המצביע לדון כראוי בעניינים מדיניים; ומעניין הדבר, שבני־אדם בעלי שאר־רוח כד׳ישראלי, הגל ובּיג׳וט, תמכו ברעה זו. עם זה יש לזכור, שבמאה ה19 היה הבסיס הרחב של החינוך העממי נמוך הרבה משהוא במאה ה20, וכן שהרעיון, שבני־אדם רשאים לחוות דעות בשאלות מדיניות גם בלא

שקיבלו חינוך פורמאלי מתאים, הוא רעיון חדש במידה יחסית; ועוד, במאה ה-19 רווחת היתה הדעה, שהענקת זכות-ההצבעה למחוסרי-רכוש תביא לידי חיסולו של הרכוש הפרטי.

ברוב הארצות בוטלו הסייגים של רכוש, שהוטלו על ההצבעה, או צומצמו עד כדי שיעור של מה-בכך. הישיבה בארץ היא כמעט הדרישה היחידה לגבי המצביע בישראל, באנגליה, באה"ב, בצרפת ובגרמניה. לעומת זה שכיחים יותר סייגים של חינוך. ישראל אינה שוללת את זכות-ההצבעה ממי שאינו יודע לקרוא ולכתוב. אך בהרבה מן המדינות של אה"ב קיים מבחן של ידיעת קריאה וכתיבה בשביל המצביעים. אע"פ שהממונים על מבחנים אלה מסתפקים עפ"ר בגילויין של ידיעות מצומצמות ביותר בקריאה ובכתיבה מצד המועמדים להצבעה, נוהגות מדינות אחדות בדרומן של אה"ב להשתמש במבחנים הנזכרים כבאמצעים למניעת זכות-ההצבעה של הכושים בגלילות מסויימים. בראזיל וצ'ילה שוללות את זכות-ההצבעה ממי שאינו יודע לקרוא ולכתוב; ובצ'ילה מוציאה שלילה זו מקהל-המצביעים יותר ממחצית מספרם של הגברים המבוגרים שבמדינה.

עד לפני דור אחד היו הנשים משוללות זכות-הצבעה כמעט בכל מקום. במשך תקופת-זמן ארוכה היתה שלילה זו מיוסדת על הרעיון, שתפקידיה של האשה צריכים להיות מוגבלים לענייני-הבית בלבד. אבל לפעמים קרובות היתה הגבלה זו מיוסדת על שיקולים, שהיו קשורים בצרכי-השעה. בצרפת חששו הפוליטיקנים לכוח, שהכמורה עלולה לזכות בו עם מתן זכות-הבחירה לנשים, שברובן הן דבקות בקאתוליות; וכך היתה המחלוקת בצרפת בעניין זכותה של האשה להצביע כרוכה תמיד במאבק על השלטון המדיני בין הכנסיה ובין המפלגות האנטי-קלריקאליות. במידה שגברה השתתפותן של הנשים בכל תחומי-החיים, בה במידה פקע תקפו של הסייג מטעמי-מין. מדינת-ישראל לא קבעה מעולם סייג של מין בשביל קהל-הבוחרים שלה. אך איטליה, פורטוגאל, ספרד, הולאנד, בלגיה ושוויץ — שלא בדומה לשכנותיהן באירופה —, או שאינן מתירות לנשיהן להצביע, או שהן קובעות סייגים רצינים לזכות-ההצבעה שלהן.

בכל מקום מודים בצורך בסייג של גיל לגבי הזכות להצביע. הגיל, שבו רשאי אדם להצביע, שונה בארצות השונות: מ-18 שנה ומעלה בארצות כגון ישראל, תורכיה, רוסיה וארגנטינה, עד 25 שנה ומעלה בספרד, בדאניה ובהולאנד. ברוב ארצות-אירופה תואם גיל-ההצבעה המינימאלי לגיל הבגרות החוקית, כלומר ברגיל ל-21 שנה. הפרקליטים של גיל-הצבעה צעיר יותר טוענים, שהמבחן האמיתי לזכותו של היחיד להצביע הוא כשרו לעבוד, ליצר ולהתגייס לשם הגנה על ארצו בזמן-מלחמה. רוסיה הסובייטית, שטענה זו הושמעה בה לעיתים קרובות, מקיימת בעקיבות את הדרישה לגיל צעיר יותר. פרקליטי הסייג של גיל קשיש יותר טוענים, שאך לפעמים רחוקות בלבד מסוגל שכלו של אדם בן 21 לחרוץ משפט מדיני נבון ושבגיל זה עלול היחיד להיות מושפע יותר מדי מפעולות קיצוניות, מנאומים משלהבים או מאישים שטחיים. נעדרים מחקרים סטאטיסטיים, שהם עשויים לשמש משען להשקפה זו או זו.

סייגים של גזע הופיעו בזמנים החדשים הן באה"ב הן באירופה. במדינות-הדרום של אה"ב נפסלו בני הגזע הכושי להצבעה על יסוד נוהג חברותי מוסכם באמצעים של אלמות והפליה אדמיניסטראטיווית, וכן בדרך של קביעת סייגים על יסוד רכוש, חינוך או מיסים, שהכושים (כשכבה חברותית) לא היו יכולים לעמוד בהם. דרך אחרונה זו הביאה לפעמים קרובות לידי שלילת זכות-ההצבעה גם משכבות מסויימות של תושבים לבנים עניים, שאינם יודעים קרוא וכתוב. אך המספר הגדל והולך של מקרים, שבתי-המשפט האמריקניים קבעו בהם את אפיין הבלתי-חוקי של פעולות אלו, וההגירה הגוברת של הכושים ממדינות-הדרום למדינות-הצפון באה"ב הביאו לידי ירידה במספרם של משוללי זכות-ההצבעה מטעמים של גזע בארץ זו. הדוגמה העיקרית באירופה לשלילת זכות-ההצבעה מטעמי-גזע ניתנה על-ידי גרמניה הנאצית. על-פי ההשקפה הנאצית נחשבה ההצבעה לזכותו המיוחדת של הגזע ה„גרמני" בלבד.

ההצבעה יכולה להיות נתונה גם לסייגים ממין אחר, שמשקפים, בצורה רחבה, את השקפתה של המדינה על כשרו של היחיד לאזרחות. למשל, בגרמניה משמשת „אביונות ראויה לנזיפה" יסוד לדבר, שאדם יהא פסול להצבעה. ברוב המדינות מבטלים עבריינות וליקוי שכלי את זכות-ההצבעה. בארצות אחרות — אפשר. מפני שפשיטת-רגל נתפסת בהן ככרוכה באשמה מוסרית — אין פושט-רגל, שבית-המשפט לא פטרו מחובותיו, רשאי להצביע. בדרך כלל אין המדינות הנחשבות כמתקדמות, ובתוכן ישראל, אנגליה ואה"ב, רואות בפשיטת-רגל מניעה לשלילתה של זכות-ההצבעה.

כשמדובר על הצבעה „ישירה" ו„שווה" הכוונה היא לשתי דרכים נוספות, שבהן אפשר להרחיק את המצביעים מבחירת-הנציגים או לשלול מהם את הפיקוח עליה. ההצבעה מוחזקת „ישירה" כשהאזרח זכאי להצביע בעד המועמד, המבקש לו כהונה של נציג. בגלילות הרבה אין המצביע בוחר במישרים במועמד שלו, אלא אנוס הוא להצביע בעד איזה „בוחר סופי", וזה האחרון מבצע את הבחירה-בפועל של הנציג. כבר צויין, שבדרך זו היתה נערכת בחירתם של הקיסרים הגרמניים ביה"ב המאוחרים. והנה דוגמה חדשה יותר: נשיא אה"ב נבחר באופן זה עצמו, אע"פ ש„הבוחרים הסופיים" באותה מדינה שוב אינם אלא מאשרים את תוצאותיה של הצבעת-הציבור, ומעולם לא אירע, ואין זה מתקבל על הדעת כלל, שהחלטתם תהא מנוגדת להצבעת-העם.

ההצבעה מוחזקת „שווה" כשקולו של כל מצביע בתוך העדה שווה במשקלו לקולו של כל מצביע אחר. שיטת-ההצבעה בפרוסיה קודם מלחמת-העולם I היא דוגמה להצבעה בלתי-שווה. יכולת-הבחירה של כל מצביע הודרגה בהתאם לסכום המיסים הישירים ששילם. שלושה סוגים של משלמי-מיסים הוכרו לצורך זה; לבני הסוג הראשון הוענק כוח-הצבעה גדול יותר מלבני הסוג השני, וכד'. חלוקה מעוותת זו של כוח-ההצבעה הביאה לידי כך, שהנציגים נבחרו ברובם ע"י בני הסוג הראשון של משלמי-המיסים, מאחר שקולו של בן הסוג הראשון היה בעל כוח גדול פי שישה-עשר בערך מזה של קול מן הסוג השלישי, ופי ארבעה משל קול מן הסוג השני. באורח זה ניתנה האפשרות למשפחת-קרופ לבדה, בפרק-זמן מסויים, לבחור בנציגות של מחוז-אסן כולה. המצביעים בגרמניה לא השיגו את יכולת-הבחירה המלאה והשווה עד שנטלוה לעצמם ע"י המהפכה של 1918 בסוף מלחמת-העולם I.

2. **המועמד.** מן הדברים הפוסלים אדם למועמדות, צעירות היא מן השכיחים. מן הראוי לציין, שברוב הארצות צריך המועמד לכהונה ציבורית להיות קשיש מן המצביע הצעיר ביותר—לכל הפחות, בשנה אחת ופעמים אף בעשר שנים. ארצות שונות הגבילו בדרכים אחרות את מספרם ואת סוגם של היחידים, היכולים להיות מועמדים. הסוגים, שאינם זכאים לבקש להם כהונה של נציג בצרפת, הם: זרים שנתאזרחו — במשך עשר השנים הראשונות מיום התאזרחותם, גברים, שלא מילאו את חובת־השירות בצבא, אנשי־צבא בשירות פעיל, פושטי־רגל, שבית־המשפט לא פטרם מחובותיהם, בני־אדם שנמצאו אשמים במנהגי־שחיתות, ופקידים שונים של הרשות המקומית והמרכזית. באנגליה מורחקים מבית־הנבחרים: פקידי־הממשלה, אנשי־הכנסיה, אנשי־צבא וחברי בית־הלורדים. עד 1945 היה מועמד באנגליה אנוס להפקיד 150 לי"ש ביד קצין־הבחירות, והיה מפסיד סכום זה אם לא עלה בידו להשיג, לכל הפחות, שמינית מן הקולות, שנמסרו באיזור־הבחירות שלו. דרישה זו היתה נראית כמכוונת למנוע את המועמדות של בני־אדם, שעיקר כוונתם היה לעשות פירסום לרעיונות ראדיקאליים או תמוהים, ולא לזכות במושב בבית־הנבחרים. מ1945 ואילך ניטלה במידת־מה חומרתה של התקנה בדבר איבוד הסכום המופקד. כדי להיפטר ממועמדים פוחזים ומרודפי־כהונית, שאין להם בתחילת דרכם אלא תמיכה מועטת מצד הבוחרים או שאין להם תמיכה כלל, קבעו הרבה מן המדינות תקנה, שהמועמד יהא נתמך ע"י כתב־בקשה או כתב־מועמדות חתום בידי מספר נקוב של מצביעים.

בעיקרו של דבר, באנגליה, באה"ב, בצרפת ובגרמניה אין המועמד מוצע ע"י אזרחים, שפועלים על־פי יזמתם העצמאית, אלא ע"י אירגונים מדיניים, כלומר „מפלגות", שבוררות את המועמד, ולא עוד אלא שהן אף מתוות את דרך־התעמולה שלו. חשיבותה העצומה של המפלגה המדינית בזמנים החדשים נובעת מן המספר המרובה של הבוחרים שבתוך כל איזור־ב׳. שום מועמד אינו יכול לפנות אל בוחרים אלה אלא אם כן הוא נתמך ע"י אירגון מסויים. ה„מפלגה" מספקת למועמד אירגון זה ואת אמצעי־התעמולה הדרושים, הכוללים בין השאר פירסום ופירסומת, תהלוכות, הופעות פומביות וכד׳. המפלגה מונעת מצידה או ע"י הסיכוי לשלטון ולשלל מדיני או ע"י הסיכוי לנצחונגם של עיקרי־תכניתה, או ע"י שני הדברים כאחד. מפני־כן חשוב הדבר — מנקודת־מבטה של המפלגה —, שהמועמד יהא מחונן בעיקר באותן התכונות, שהן נראות כהכרחיות לשם ניצחון בב׳, והן: קסם אישי, שנינות, הומור, חן של דיבור, זריזות־מחשבה והופעה נאה. לא פחות מכן חשובה למנהיגי־המפלגה בטיחות בנאמנותו ובמסירותו של המועמד למפלגה ולעקרונותיה. כל שאר המעלות, כגון כושר שכלי ובינה מדינית, אינן אלא שניות־במעלה לגבי עיקר מטרתה של המפלגה — ניצחון בב׳. נוח לה, למפלגה, שתזכה בב׳ ע"י מועמד נטול־כשרונות משתפסיד באמצעותו של מועמד גאון. יותר שחזק הוא אירגונה של המפלגה המדינית, יותר קל לה לכוון את אפיו ואת פעולותיו של המועמד הממוצע גם קודם היבחרותו וגם אחריה. ביחוד מרובה הפיקוח מצד המפלגה באותן הארצות, שהמצביע בהן אינו מתבקש לבחור במועמדים אלא באחת מן המפלגות המדיניות. שהרי בארצות אלו — והדוגמות לכך הן ישראל, צרפת, גרמניה ובלגיה — ראשי־המפלגה הם המכניסים את שמו של המועמד לרשימה ולפעמים קרובות גם קובעים את המספר הסידורי של מקומו בתוכה.

בארצות, שזנחו בגלוי את המסורת הדמוקראטית לטובת צורה מצורות השלטון הדיקטאטורי, הופכת מפלגתו של הדיקטאטור למונופולין שלה גם את הצעת שמו של המועמד גם את בחירתו. לאמיתו של דבר, אין המונח „בחירות" מתאים לנוהג המקובל בארצות אלו, שהרי יש במשמעותו של מונח זה ברירה מצד האזרח בקביעת נציגותו, ולא רק אישור של נציגות זו בלבד. למשל, באיטליה הפאשיסטית בימי משטרו של מוסוליני היתה נהוגה השיטה של רשימה יחידה: 400 מועמדים, שהוצעו ע"י המועצות הפאשיסטיות השונות, קובצו ברשימה יחידה שהוגשה לבחירה משותפת ברחבי־המדינה. להלכה, אפשר היה, שרשימות מתחרות תוגשנה ע"י אירגונים יריבים. אלא ששום אירגון זולת המפלגה הפאשיסטית לא היה יכול להיות קיים בלא התר של הממשלה. כתוצאה מכך לא הוגשה מעולם שום רשימה מתחרה. בתוך המפלגה הפאשיסטית עצמה היתה קיימת התחרות בהצעת שמותיהם של מועמדים, וברגיל היו מיישבים אותה על יסוד נאמנותו של המועמד למשטר, מראהו הנאה והכרותו עם ראשי־המפלגה. גם בגרמניה הנאצית היתה שלטת השיטה של רשימה יחידה, ובעוד שבפרטים מסויימים היתה שיטה זו שונה במקצת ממה שהיה נהוג באיטליה הפאשיסטית, היתה שווה לה בסימן־הכר זה: פיקוח חמור של המפלגה על המועמדים והרחקתם של מועמדים אלטרנאטיוויים. ברוסיה הסובייטית אפשרי הדבר, להלכה, שהמועמדים יוצעו על־ידי המפלגה הקומוניסטית, התאחדויות־הפועלים, האיגודים המקצועיים, הקואופראטיווים ואירגוני־הנוער, והצעות אלו של שמות יכולות אז להימסר לוועדת־הבחירות הגלילית. אך האסיפות של התאחדויות אלו, של האיגודים המקצועיים, הקואופראטיווים ואירגוני־הנוער, אינן יכולות להתקיים באורח חוקי בלא קבלת התר מן הרשויות הממשלתיות, ובאלו האחרונות שולטת המפלגה המדינית היחידה, שקיומה מותר בארץ, היא המפלגה הקומוניסטית. יתר על כן: רק שמו של מועמד אחד בלבד לכל כהונה זוכה להסכמה - ומוכנס לרשימה. כיצד פועלת שיטה זו ביחס למועמדים האלטרנאטיוויים אפשר לראות לפי תוצאות־הב׳ לסובייט העליון של ס. ס. ס. ר. מן ה10 בפברואר 1947; 99.70% מן המצביעים הרשומים מסרו את קולותיהם ו99.18% הצביעו בעד הרשימה הקומוניסטית הרשמית. המצביעים המועטים, שנתנו ביטוי להתנגדותם, עשו כך לא ע"י הצעת מועמדים אחרים, אלא אך ורק ע"י מחיקת שמותיהם של המועמדים שהוצעו.

3. **הבחירות המוקדמות.** במדינות, כמו ישראל, שהמצביע בוחר בהן ברשימת־מפלגה, ברירת המועמד הרוצה בכהונה זו נתונה כולה בידם של ראשי־המפלגה, ואין למצביע שום השפעה על ברירתו. אך במדינות, שנהוגה בהן הצבעה בעד מועמדים מיוחדים, גברה במשך הזמן תרעומת בתוך המצביעים על המונופולין של המפלגה בקביעת שמותיהם של המועמדים ועל אופן ההכרעה שלה ביחס לקביעתם. תרעומת זו גברה ביחוד באה"ב במידה שגדלו בהן שיעורם וכוחם של המנגנונים המפלגתיים באמצע המאה ה19 ובסופה של אותה מאה. את הוועידה הקרויה „מוקדמת" (primary), שבה היו נקבעים מועמדי־המפלגה, היה ה„בוס" של המפלגה

מכנס לעיתים קרובות במסיבות, שמנעו כל השתתפות של ממש מצד השכבות האמידות או המשכילות שבעדה. כך, למשל, היו אסיפות אלו נערכות בבתי־שיכר זולים, בבתי־מלון נחותי־דרגה, בקצווי־הכּרך או בבניינים עזובים. באולמים היו מתהלכים בעלי־אגרוף, פרצופים מאיימים או דוחים. האסיפות היו נקבעות לשעות־היום או שעות־הלילה שכרגיל אין מקיימים בהן כינוסים. בדרכים אלו נעשתה קביעת המועמדים רשות־היחיד של „אדוני"־המפלגות.

אע"פ שאנגליה נתנה את משפט־הבכורה לשיטת שתי המפלגות, לא הגיע בה מעולם גידולן של המפלגות המדיניות לאותם הממדים העצומים, שאליהם הגיעו המפלגות באה"ב, וכן לא נחקקו בה שום תקנות בעניין קביעת שמותיהם של מועמדים. אבל באה"ב, סמוך ל1870, עם גידול כוחם של המנגנונים המפלגתיים, הבינו התושבים, שהזכות לבחור במועמד עלולה להתרוקן מתכנה, אם לא תהא לו, למצביע, דעה בקביעתו של המועמד, שישתתף בתחרות על הכהונה. לפיכך נחקקו כמה חוקים בנוגע ל„אסיפה מוקדמת ישירה" (direct primary laws), שבאו ליטול מן המפלגה את הסמכות לקבוע את שמותיהם של המועמדים ולהעביר סמכות זו לבוחרים עצמם. כיום המצביעים בב' המוקדמות באה"ב הם בדרך כלל אזרחים, שמצהירים על נאמנותם למפלגה העורכת את הבחירה המוקדמת; וכמובן, אוחזים באמצעים למנוע את התומכים במפלגה מדינית אחת מלהצביע בב' המוקדמות של מפלגה מדינית אחרת. ב' מוקדמות ממין זה קרויות ב' מוקדמות „סגורות", בניגוד לב' המוקדמות ה„פתוחות" של מפלגה נתונה, שאף התומכים במפלגות אחרות יכולים להשתתף ולהצביע בהן. אך הרוב המכריע של ב' אלו הוא מסוג ה„סגורות".

למרות כל זה עדיין חלוקות הדעות בשאלה אם הצליחו החוקים של אסיפה מוקדמת ישירה לשבור את כוחם של המנגנונים המפלגתיים לקבוע את שמותיהם של המועמדים; שהרי המועמדים עדיין תלויים הם במפלגה בנוגע לאירגון השירותים של מסע־התעמולה; ובב' המוקדמות, שמספרם של המצביעים מועט בהן, נבחרים עפ"ר המועמדים של המפלגות החזקות. אעפ"כ יש יסוד לומר, שכוחן של המפלגות המדיניות נתרופף עם חקיקתה והפעלתה של שיטת הב' המוקדמות. חלוקת המקומות ברשימת־המועמדים לידידים ולקרובים נעשתה קשה יותר ל„אדוני"־המפלגות. נעלמו בהחלט הרבה מסימני־הכפיה, שציינו את הב' המוקדמות קודם שנחקקו החוקים הנזכרים. יתר על כן: ראשי־המפלגות, מתוך שהם יודעים שהמקומות ברשימת־המועמדים פתוחים גם לבני־אדם אחרים זולת אלה שהם עצמם בחרו בהם, מביאים בחשבון את האפשרות, שמרידה עממית נגד רשימת־המפלגה תביא לידי כשלונה של הרשימה וגם תפגע פגיעה חמורה בהשפעתה של המפלגה. ואכן אירעו מרידות כאלו. הדעת נותנת, שאפשרות זו בלבד מעוררת את ראשי־המפלגות לנהוג בברירת־המועמדים במידה ניכרת של שיקול־דעת ומתינות; וכמה סופרים נוטים לסברה, שגורם פסיכולוגי זה הוא הערך החיובי החשוב ביותר של הב' המוקדמות. כן בולטת העובדה, שמספרם של המשתתפים בבחירות המוקדמות גדל במידה ניכרת בעשרות־השנים האחרונות.

4. **שיטות של בחירות.** — א. שיטת־ההצבעה המסרתית והמקובלת ביותר מכּרת באיזור־ב' זהה עם שטח גאוגראפי מיוחד, שהמצביעים נכללים בתוכו. אע"פ שבבתי־המחוקקים של כמה מארצות אירופה במאה ה17 היו ה„מעמדות" השונים, כלומר הכמורה, האצולה והמון־העם, מיוצגים בבתים מיוחדים, היו הנציגים של המון־העם נבחרים תמיד ממחוזות טריטוריאליים. שיטת־ב' זו לא נבעה מתחילה מתוך איזה טעם מפורש או תורה מסויימת. היתה זו, בפשיטות, הדרך הטבעית והנוחה ביותר לארגן לשם הב' קיבוצים גדולים. רק לאחר מכן נתגבשה ההשקפה, שענייניהם המשותפים של המצביעים במחוז מסויים הם הם העניינים החשובים ביותר, ורק מתוך תשומת־לב ראויה לעניינים אלה והבנה יסודית של הבעיות הכרוכות בהם אפשר לשקול כראוי את השאלות המדיניות ושאלות החקיקה של הארץ כולה.

שורת־הצדק וגם שורת־הנוחות נותנות, שאיזור־הב' אינו צריך להיות גדול מדי באופן שימנע מגע אישי בין המועמד ובין המצביעים. גם מספרם של המצביעים באיזור־ב' אחד אינו צריך להיות מרובה או מועט במידה ניכרת משהוא באיזורי־ב' אחרים; שהרי אם כך יהא מצב־הדברים, תהא נציגותו של איזור אחד בלתי־שווה לזו של שאר האיזורים. אעפ"כ נפתו ממשלות הרבה, כשעמדו בפני המשימה הממשית של קביעת השטחים של איזורי־הב' בארץ, אחר התחבולה הידועה של gerrymandering, שהמציאו פוליטיקנים מסויימים באה"ב בתחילת המאה ה19. לפי תחבולה זו נקבעים איזורי־הב' בארץ באופן שבאיזורים מרובים עד כמה שאפשר יהא רוב למפלגה מדינית אחת, ואילו במחוזות, שמובטח בהם ניצחון לאופוזיציה, יהא הרוב של האופוזיציה גדול ביותר, אלא שמספרם של איזורי־הב' יהא מועט בהם עד כמה שאפשר. בעשרות־השנים האחרונות ניתן לתחבולה זו פירסום ברבים ונמתחה עליה ביקורת יסודית, ובארצות מרובות מכירים כיום בצורך לקבוע חלוקה חדשה של איזורי־הב'. באנגליה הסכימו כל המפלגות לדבר, והתיקונים בוצעו ע"י ועדה של ממונים, שאין עמם משוא־פנים, בהגינות ראויה לשבח. אבל במקומות אחרים, וביחוד בחלקים מסויימים של צרפת ואה"ב, קשה היתה המשימה לקבוע בצדק וביושר חלוקה חדשה של איזורי־הב', שבמקרים מסויימים כבר היו קיימים מלפני שבעים שנה; משימה זו נתקלה שם בהתנגדות חזקה.

ב. **איזור־בחירות בעל נציג יחיד.** משנקבע איזור־הב' יכולות הב' של הנציגים להיערך באחת משתי דרכים אלו. יכול האיזור לבחור בנציג יחיד, שיהא הדובר של האיזור כולו, וזוהי השיטה של איזור־ב' בעל נציג יחיד; או יכול הוא לבחור בנציגים לכל אחד מן הגופים המדיניים המאורגנים שבאיזור, וזוהי צורה מצורות ה„ייצוג הפרופּורציוני". השיטה של נציג יחיד עשויה ללבוש צורות שונות, הכל לפי ה„רוב", שצריך לקבל המועמד המנצח. באה"ב ובאנגליה, שבהן נהוגה השיטה של נציג יחיד, מספיק „רוב יחסי" או „ריבוי"; כלומר, יהא מה שיהא מספרם של המועמדים המתחרים זה בזה, מוכרז כמנצח אותו מועמד שהשיג יותר קולות משאר המועמדים. על־פי שיטה זו אפשר, איפוא, לכל הפחות, להלכה, שייבחר מועמד שלא השיג אלא מעוט מן הקולות שנמסרו. דבר זה יקרה כשיש שלושה (או יותר משלושה) מועמדים, ואף אחד מהם לא השיג יותר מחמישים אחוז מן הקולות. אבל עפ"ר משיג המנצח בב' באנגליה ובאה"ב רוב מוחלט מן הקולות

שנמסרו. ומקרה נדיר הוא, שמועמד ינצח במספר של קולות מועט מזה. תופעה זו היא פרי הנטיה של קהל־המצביעים להתחלק לשני מחנות מתנגדים או לשתי מפלגות כשיודעים הם, שנציג אחד ויחיד עומד להיבחר כדי לייצג את כל המצביעים שבאיזור. וכן כשידוע להם מראש, שלא ינצח אלא אותו מועמד, שיקבל את מספר־הקולות המרובה ביותר. אע"פ שלפעמים מוסר המצביע את קולו בעד מועמד מטעם מפלגה שלישית או רביעית, הרי הרוב המכריע של הבוחרים נמנע מלהצביע פעם בפעם בעד המפלגות הקטנות, שסיכויי־הניצחון שלהן הם מועטים, והוא מצביע בעד אחת משתי המפלגות הגדולות, שסיכויי־הניצחון שלהן הם בדרך כלל מרובים. מטעם זה, השיטה של איזור־ב' בעל נציג יחיד נהפכת תכופות לשיטה של „שתי מפלגות" או של „רוב", וכך היא גם נקראת לפעמים קרובות, אע"פ שלהלכה אין זה מתחייב כלל שתהא בעלת „סימנים" אלה.

כדי למנוע את האפשרות, שהמועמד ינצח בלא שהשיג רוב מוחלט, התחילו ארצות אחדות, וביחוד צרפת וגרמניה, להשתמש במחוזות מסויימים בשני אמצעים: ה„הצבעה השניה" וה„קול האלטרנאטיווי". שני האמצעים מיוסדים על העקרון, שלא ייבחר נציג אלא אם כן ישיג, בסופו של דבר, רוב מוחלט של הקולות באיזור־הב' שלו. על־פי שיטת ה„הצבעה השניה", אין מכריזים על המועמד כנבחר אלא אם כן השיג יותר מ־50% מן הקולות. אם המועמד המצליח ביותר השיג פחות מכן, עורכים ב' שניות בין שני המועמדים המצליחים ביותר, והמנצח בבחירות אלו מוכרז כנבחר.

שנים הם היתרונות של שיטת ה„הצבעה השניה". ראשית, ניתנת לו למצביע ההזדמנות לשקול בדעתו שנית את הצבעתו, כשהוא יודע, שמועמדים מסויימים שוב אינם באים בחשבון. בידו נתונה אז האפשרות להעדיף אחד מן המועמדים הנותרים. שנית, יוצרת שיטה זו משען של רוב לבחירה הסופית, אף אם אינה נראית כבחירה בלב שלם. אך הניסיון של שנים הרבה (בצרפת ובגרמניה) ביחס לשיטת ה„הצבעה השניה" הוכיח, שיש בה, בשיטה זו, ליקויים רצינים: היא מעודדת את קיומן של מפלגות קטנות מרובות; מצביעים מרובים משתמשים בהצבעה הראשונה אך ורק לשם מתן ביטוי לאהדה, לטינה או לרגשות אחרים, מתוך ביטחון, שתתקיים גם הצבעה שניה, שתאפשר להם להביע את דעותיהם המדיניות לאמיתן; מצביעים אחרים מוסרים לפעמים קרובות את קולם בהצבעה הראשונה בעד מועמד מסויים אך ורק כדי לסייע לעריכת ב' שניות; ולסוף: הב' השניות גורמות למועמד הוצאות נוספות גדולות, והסיכוי של סיבוב שני יש בו כדי להרחיק את המועמדים העניים.

ה„קול האלטרנאטיווי" הומצא כדי למנוע את הליקויים שב„הצבעה השניה". על־פי שיטת „הקול האלטרנאטיווי" עורכים את הב' פעם אחת בלבד, והמצביע מביע את סדר ההעדפות שלו ע"י מה שהוא מסמן אותן במספרים. אם לא נבחר המועמד, שהמצביע סימנו כמספר 1, מתחלקים המספרים שסימן אחר מספר זה בין המועמדים שבראש הרשימה. יש כאן, איפוא, שתי הצבעות בפעולה אחת. אמנם דרך זו מונעת את הליקויים האפיינים של שיטת ה„הצבעה השניה" — הב' הכפולות וההוצאות הכפולות —, אבל אינה תורמת שום תרומה לפירוקן או לאיחודן של מפלגות־המיעוט הקטנות המרובות. ששיטת ה„הצבעה השניה" מעודדת את פריחתן; גם אינה מסלקת, באופן זה או אחר, את המיקוח בין המפלגות, שהוא תופעה שכיחה קודם הב' על־פי שיטת ה„הצבעה השניה".

ג. הייצוג הפרופורציוני. כל שלש הדרכים הללו — שיטת ה„רוב היחסי" או ה„ריבוי", ה„הצבעה השניה", וה„קול האלטרנאטיווי" — מיועדות להעלות מתוך איזור־הב' נציג יחיד. אך מאחר שגלוי וידוע הדבר, שאין אדם אחד יכול „להיות הכל בשביל הכל", לא די לבחור בנציג אחד בלבד מן האיזור, אם רוצים שיהא ייצוג למיעוטים השונים שבתוך איזור־הב'. לפיכך הונהגו כללים ביחס לב', ביחוד במשך מאה ועשרים השנים האחרונות, כדי להבטיח, שהגוף המחוקק ישקף, בדיוק מאתמאטי עד כמה שאפשר, את כוחן של הקבוצות השונות שבאיזור־הב'. המונח „ייצוג פרופורציוני" נועד לסמן כללים אלה.

הקו המיחד את כל הצורות העיקריות של הייצוג הפרופורציוני הוא איזור־ב' בעל נציגים מרובים. מספר המקומות בבית־המחוקקים גדול הוא בדרך כלל במידה מספקת כדי להבטיח בו ייצוג עצמאי לכל קבוצה מאורגנת של מצביעים, שהיא בעלת השקפה מדינית מיוחדת. מוצגות לפני המצביע רשימות מטעם מפלגות, וכל אחת מהן כוללת את שמות־המועמדים, שמפלגה מדינית מסויימת בוררת, ולפעמים קרובות גם קובעת את סדר־בחירתם. המצביע מביע את העדפתו על־ידי סימון רשימתה של המפלגה הרצויה לו. אין הוא מצביע בעד מועמדים מיוחדים. לכל מפלגה ניתנים אז מקומות בבית־המחוקקים בהתאם לאחוז הקולות שקיבלה. שיטה זו של ב' נהוגה כיום בישראל, בצרפת, בגרמניה, בשווייץ, בבלגיה, בפינלאנד ובארצות הסקאנדינאוויות — לפעמים בהבדלים קלים בין ארץ לארץ. בבלגיה, למשל, משתמשים ברשימות, אך המצביע זכאי לציין את העדפתו האישית ביחס למועמדים מסויימים. בישראל נהוגה שיטת־הרשימות במלוא חומר הדיוק, והמצביע אין לו דעה בברירת המועמדים או בקביעת סדר שמותיהם ברשימה. השיטה הנהוגה בהולאנד היא ביסודה אותה שהיא מקובלת בבלגיה. בנורווגיה ובשוודיה משתמשים ברשימות־מועמדים, אבל את סדר המועמדים בהן קובע המצביע עצמו. בדאניה נהוגה תכנית מסובכת, שבה משתלבות הדרכים של איזור־ב' בעל נציג יחיד באלו של הייצוג הפרופורציוני. בשווייץ נהוגה שיטה של רשימות, שמאפשרת למצביע מידת־חופש יתרה בהרכבתה של הרשימה, ובאורח זה מושג שם ייצוג כמעט מאתמאטי של ההשקפות הרווחות בציבור. התוצאה היא המבנה המפלגתי המסובך שבשווייץ, שאעפ"כ אינו מונע את האפשרות של פעולה פוריה, בעיקר מפני שהרשות המבצעת אינה כפופה בשווייץ לפארלאמנט.

השאלה אם הייצוג הפרופורציוני מביא לידי בית־מחוקקים מעולה יותר או לידי דרך טובה יותר של בחירת נציגים פארלאמנטאריים משעלולה להביא שיטת ה„רוב", משמשת זה שנים הרבה נושא לדיון פומבי. לפי דעתם של התומכים בייצוג הפרופורציוני, שתי מעלות לו, לייצוג זה: ראשית, הוא יוצר בבואה נכונה וצודקת של דעת־הקהל; ושנית, מאחר שהייצוג הפרופורציוני מונע בדרך כלל כל מפלגה בודדת מלהשיג רוב בבית־המחוקקים, הוא מסלק את האיום של „שימוש לרעה" מצד מפלגה מדינית בשלטון־הרוב שבידה. מצד אחר, הטעימו המתנגדים לייצוג הפרופורציוני

שתי נקודות עיקריות אלו: ראשית, מאחר שבמשטר של ייצוג פרופורציוני אין לשום מפלגה בודדת שליחות של רוב מטעם העם, נעשית ממשלת־קואליציה צורך הכרחי; וממשלת־קואליציה היא בהכרח בלתי־יציבה, וסימניה הם הת־עסקותם של המיניסטרים בתמרונים וב„מוקשים", המיועדים להביא במבוכה את מפלגות־האופוזיציה, מיקוח בינמפלגתי מאומץ, אוירה פסיכולוגית מתמדת של מריבה, תכסיסי־אופוזיציה בלתי־אחראים מצד המפלגות הידועות שמועטים הם סיכוייהן להגיע בזמן מן הזמנים לשלטון, ומשברים מדי־ניים חוזרים ונשנים. החסרון השני שמוצאים בב׳ לפי שיטת הייצוג הפרופורציוני הוא: המגע הרופף בין הנציגים ובין קהל־הבוחרים, שהרי ברוב הצורות של ייצוג זה אין המצביע אלא מאשר את רשימת־המועמדים של איזו מפלגה מדינית, ולעיתים קרובות מתעורר ספק בלבו אם ראש־המפלגה מוסמך יותר ממנו לבחור במועמד בעל יושר וכשרון מינ־הלי במידה הדרושה כדי לייצג את המצביע. הנציג מצידו מרגיש בלחץ מועט בלבד, או אינו מרגיש בלחץ כלל, מצד הציבור בנוגע למילוי ההתחייבויות, שנתן בשעת מסע־התעמולה בשים לב לעובדה הגלויה, שכשאר המפלגות, כך אף מפלגתו שלו אין לה רוב, ולפיכך אין בידה האפשרות לבצע התחייבויות אלו. ועוד טוענים, שהשליטה הגמורה של המפלגה על המועמד בשיטות הייצוג הפרופורציוני מנמכת את שיעור־קומתם של המועמדים, ומתוך כך פוגמת בסמכותה המוסרית של הממשלה גופה.

מה שנוגע לאיום, שאיזו מפלגה „תשתמש לרעה" בכוח־הרוב שבידה, הרי הממליצים על שיטת נציג יחיד והמתנגדים לייצוג פרופורציוני טוענים, שאיום כזה הוא מדומה משני טעמים. ראשית, בשיטת־הרוב (חוץ מבמקרים בלתי־נדירים) אין המפלגה השלטת אלא מפלגת־מיעוט, שהצליחה למשוך אליה קבוצות תומכות בה — קבוצות, שהמפלגה עלולה לאבד את תמיכתן ולעיתים קרובות גם מאבדת אותה. לפיכך אנוסה המפלגה להתרצות לקבוצות אלו כדי להחזיק מעמד. וכך — לכל הפחות, בתוך שורותיה שלה — מונע האינטרס העצמי כל „שימוש לרעה" בכוח. שנית, קיומה של שיטת־הרוב ממריץ את שתי המפלגות הגדולות לסגל לעצמן כל אותה מידה של משיכת־קולות, שהאופוזיציה נהנית ממנה, ע"י נקיטת צעדים ש„מוציאים את הרוח ממפרשי־האופוזיציה". הדוגמות העיקריות לתופעה זו — התיקונים הסוציאליים, שהמפלגה השמרנית קיימה והנהיגה באנגליה בתקופה האח־רונה, והמפלגה הרפובליקנית — באה"ב. כמו־כן ממרצת שיטה זו את שתי המפלגות לנקוט ולהמליץ על צעדים, שהם מיועדים למשוך את קולותיהם של יחידים ומעמדות, שאינם מזדהים אף עם אחת מהן, כלומר של המצביעים הבלתי־תלויים. כתוצאה מזה — כך טוענים חסידיה של שיטת־הרוב — אנוסות שתי המפלגות המדיניות לדבר בסיגנונות דומים זה לזה, ובכלל ליעשות קרובות זו לזו יותר מלהתרחק זו מזו; המצעים המפלגתיים של שתי המפלגות באים לידי תיאום ולעיתים קרובות כוללים הבטחות זהות; האומה קונה לה תחושת־כיוון משותפת, והפלוגתות המדיניות מצטמצמות, בעיני הפוליטיקנים והמצביעים כאחד, עד כדי „חילוקי־דעות בריאים" ושוב אינן מתפתחות לניגודים שאין לגשרם. בדרך זו נבלמות הנטיות הקיצוניות והאפשרות של „שימוש לרעה" בשטחים השונים של החיים המדיניים: במנהיגות, בתוך המפלגות, וביחסים שבין המפלגות.

חילוקי־הדעות בעניין זה מקורם בשתי השקפות מנוגדות על תפקידה של כנסת־הנציגים. מצד אחד, אפשר לראות כנסת זו כבמה להשמעת הדעות המדיניות השונות שבאומה, או כבית־וועד, שבו מיוצגת כל שכבה או קבוצה שבעדה; ואם זהו עיקר תפקידו של בית־המחוקקים, הרי דומה שהייצוג הפרופורציוני הוא הדרך הנכונה לקיימו. מצד שני, יש רואים את עיקר משימתם של המחוקקים בהקמתו של גוף מוכשר מלכתחילה למשול בדרך ברוכת־תוצאות, ולפי זה ברור הדבר, שיש צורך במידה של ליכוד ויציבות. במק־רה זה אין לראות את בית־המחוקקים אך ורק כאסיפה של נציגים, שפונים זה אל זה בשם אינטרסים עוינים ומנוגדים. צריך שיהא בתוכו רוב, יציב ובטוח כל צרכו, כדי לנהל ממשלה בתקופות־זמן, שהן מספיקות לשם הגשמתן של תכניות מדיניות בעלות חשיבות לאומית. כמו־כן מן הצורך הוא שיהא בית־המחוקקים מעודד ביקורת מצד מיעוט אחראי, מיעוט מאוחד ומאורגן באותה מידה, שיהא לו סיכוי להקים מתוכו ממשלה אלטרנאטיווית. מבחינת שיקולים אלה, השיטה של איזורי־ב׳ בעלי נציגים יחידים, שיטת־ה„רוב", נראית כשרה יותר. יחס צודק כלפי קבוצות־המיעוט שבתוך איזור־הב׳ יכולה שיטת ה„רוב" להבטיח: משאלותיהן של קבוצות־המיעוט נכללות בדרך כלל במצעים של מפלגות־הרוב בקצב ובמידה שיש בהם כדי להעיד, שקבוצות אלו אינן מתקפחות.

J. S. Mill, *Representative Government*, 1861; L. Bergstrasser, *Die preussische Wahlrechtsfrage im Kriege*, 1929; P. Lewinson, *Race, Class, Party*, 1932; L. Duguit – H. Monnier, *Les Constitutions*, 1932; R. C. Brooks, *Political Parties and Electoral Problems*, 1933; A. Brecht, *Federalism and Regionalism in Germany*, 1945; J. Towster, *Political Control in USSR*, 1948; H. Finer, *Theory and Practice of Modern Government*, chapters 12, 13 and 14, 1949; F. Hermens, *Europe Between Democracy and Anarchy*, 1953.

ר. לי.

בַּחְצ׳יסרי (Bakhchisaray, Бахчисарай), עיר בדרומה של קרים; יושבת לרגלי הרי־יאילה בגיא עמוק, שבו זורם נחל צ׳ורוּ־סוּ. ב׳, שכיום היא תחנה של מסה"ב בקו סימפרופול וסוואסטופול, היתה בירת החאנים של הטא־טארים מאמצע המאה ה15 עד כיבושה של קרים ע"י הרוסים ב1783. ב1939 היו בה כ10,000 נפש, מהם כ70% טאטארים. לאחר שהוגלו הטאטארים מקרים בסופה של מלחמת־העולם II פחת גם מספרם של אוכלוסי־ב׳. בסביבותיה של ב׳ היו הטאטארים מגדלים טאבאק ועצי־פרי וב׳ שימשה שוק ליצוא יבולם. כן היתה מפותחת בה צורפות־כסף אמנותית. ב׳ מפורסמת בארמון החאנים שבה, בגניה (מובן השם ב׳ הוא: ארמון הגן) ובמסגדיה. פושקין ומיצקוויץ׳ פיארו בשיריהם את יפיה. ועל ב׳ שר גם ש. טשרניחובסקי, יליד פלך טאווריה שעל גבול קרים. ב1950, כשמלאו 150 שנה למותו של גדול המצביאים הרוסיים סוּבוֹרוב, הפכו הבולשוויקים את ארמון־החאנים למוזיאון על שמו. — בב׳ היו שתי קהילות יהודיות, קראית ורבנית, שישבו בפרבר מיוחד בשם צ׳וּפוּט קָלֶה (צ׳וּפוּט = שם בוז ליהודים בתורכית; קָלֶה = מבצר). ב1794 היו בב׳ 1,162 יהודים, ברובם קראים. ב1897 היו בה כ13,000 נפש ובתוכם כ700 קראים וכ200 יהודים רבניים. צ׳וּפוּט קלה נעזבה במאה ה19. 4,5 ק"מ מב׳ נמצאת מערה, ששימשה פעם בית־תפילה ליהודים ובה כתבות עבריות.

העיר מוחרק שבאיי־בחרין; מימין—שדה־התעופה הצבאי, ברקע—העיר מנאמה, המחוברת למוחרק ע"י סוללה

בַּחְרֵין, אַל־ (البحرين, Bahrein), קבוצה של איים במפרץ הפרסי, במקום שמסתעפת ממנו לשון־הים שבין חבל אל־חסא שבחצי־אי ערב במערב ובין חצי־האי המשני אל־קַטַר (מכאן שמם של האיים, שמובנו בערבית: „שני ימים"—על שום המפרץ ולשון־הים הגובלים אותם מזה ומזה). שטחם הכללי כ550 קמ"ר ומספר תושביהם כ125,000. השל־טון על איי־ב' הוא בידי שיך ערבי, הכפוף לחסות בריטית.

איי־ב' כוללים 5 איים מיושבים ישוב של קבע וכמה איים פעוטים וכֵפים, שהם ריקים מאדם. כולם נמוכים כיבשות הסמוכות להם; הם בנויים גיר, בעיקר גיר קוראלי, וברובם הם מכוסים חול. ארכו של הגדול שבהם, הנקרא ב' או אואל (הראשון), הוא כ48 ק"מ (מצפון לדרום) ורחבו כ16 ק"מ. טבלת־גיר בגובה של 30—40 מ' בעלת שיא צוקי בשם ג'בַּל דוּחַן (הר־העשן), בגובה של 120 מ', מתרוממת בו מעל שפלת־החוף. מצפון לאי זה נמצא השני בגדלו באיי־ב', ששמו מֻחַרַק. שני האיים מחוברים זה לזה ע"י כביש, שעובר לאורך של 2.4 ק"מ על־פני סוללה, שנשפכה על קרקע־הים. ממזרח לאי מחרק נמצא האי הקטן סִיתְּרָה, שממנו יוצאים צינור־נפט וכביש (על־פני סוללה באורך של 5 ק"מ), שמגי־עים כמעט עד למקום, שבו מי־הים עמוקים וספינות־נפט יכולות לעגון בהם. בגדולים שבאיי ב' יש רשתות־כבישים מסועפות ושדות־תעופה בינלאומיים.

אקלימם של איי־ב' חם מאוד במשך 9 חדשים בשנה ולח תמיד, אבל הגשמים מועטים בהם. כיום משתמשים בבארות ארטֶסִיוֹת לאספקת־מים לשם שתיה והשקאה. כלכלת־האיים מיוסדת בעיקרה (מתחילת שנות ה30 למאה הנוכחת) על הפקת־הנפט, בעוד שקודם לכן נתבססה על עבודת־האדמה (חיטה, אורז, ירקות ותמרים משובחים, שנמכרים גם בחוץ־לארץ), דַיג (יצוא של דגים מיובשים) ודליית־פנינים (מקרקעי־ים לא עמוק לאורך של 300 ק"מ). ב' מפורסמת בפניניה מימי־קדם, ועד לפני שנים מועטות עסקו במלאכות ובמסחר הקשורים בפנינים אלפי בני־אדם, שהתרכזו בב' בעונת־הדליה, הנמשכת כארבעה ירחים בקיץ. משנתגלה נפט בב' (ב1932) הולכים האמודאים ופוחתים, כי האמודאות, חוץ ממה שהיא עבודה עונתית, היא אומנות קשה ומסוכנת ומקצרת את החיים. לירידת האמודאות באיי־ב' גרמה גם הירידה העולמית, שבאה בענף הפקת הפנינים הטבעיות משהומצא הגידול המלאכותי של פנינים אמיתיות ופותחה תעשיית הפנינים המלאכותיות. תעשיה קדומה בב' היא זו של בניית סירות־מפרשים מעצים מובאים מהודו. בסירות אלו משתמשים הערבים עד היום להפלגות רחוקות.

תושבי־ב' הם ברובם הגדול דוברי־ערבית ומנהגים ערביים מיה"ב נשתמרו בידם. הדת השלטת בתוכם הוא האסלאם: בכפרים — בצורתו השיעית־הפרסית, בערים — בצורתו הסו־נית. מבחינת גזעם הם מעורבים: יש בהם גם מיעוט פרסי, שלשונו מובנת לרבים מתושבי־ב', וכן יש בהם מיעוטים של הודים (כמעט כולם סוחרים) ושחורים. קודם הקמתה של מדינת־ישראל ישבו בעיר־הבירה של ב' כתריסר משפחות יהודיות. חברת־הנפט של ב', שהיא אמריקנית, מעסקת כאן כמה מאות טכנאים מאה"ב. — בכל איי־ב' יש יותר מ200 ישובים. הגדול שבהם הוא מַנַאמָה, עיר־הבירה השוכנת בגדול שבאיי־ב', ובה יותר מ30,000 נפש. השני הוא בעיר מחרק (20,000 תוש'), היושבת באי הנקרא על שמה.

ב' כבר היתה ידועה לאשורים בשם תִּלְוּן, ומכאן שמה ביוונית ובלאטינית: טילוס (אצל תֵאוֹפְרַאסְטֹס, פְּלִינִיוּס וסטראבוֹ). בב' נמצאים קברי־כוכים קדומים בנויים גזית (כאותם שנמצאו בתדמור) ובעלי שתי קומות. שלדי־הגופות המועטים, שנמצאו בקברים אלה, מעידים, שבימי־קדם ישב באיי־ב' גזע ארוך־גולגולת. סופרים קדומים סיפרו על ישוב פיניקי, שהיה קיים בב', וחוקרים שונים במאות ה19 וה20

מצאו דמיון בין הקברים שבב׳ ובין קבריהם של הפיניקים. כיום מטילים ספק בהנחה, שתושבי־ב׳ הקדומים היו קשורים בפיניקים, והבעיה של זהותם בעינה עומדת. תושבי־ב׳ התנגדו זמן מרובה להשלטתו של האסלאם בתוכם. במאה ה10 שימשו האיים מקלט לכת המוסלמית של הקארמאטים. ב1507—1622 החזיקו הפורטוגיזים באיים; אח״כ היה בהם שלטון פרסי להלכה, שהפך ב1735 לשלטון־למעשה. ב1783 נכבשו איי־ב׳ ע״י שבט ערבי מסביבות כוית בשם עטיבה, על שבט זה נמנית שושלת השיכים הסוניים של אל־חליפה, שמאז היא שלטת באיים אלה. ב1861 נעשה השיך בן־חסותם של הבריטים, וחסות זו מנעה את נפילתם של האיים בידי השליטים השכנים, שחמדו אותם, בעוד שכיום היא מגינה עליהם מפני תביעותיה של פרס, הרואה באיי־ב׳ חלק מן הטריטוריה שלה ותובעת את סיפוחם לתחומה. הבריטים הטילו על השיך פיקוח וקבעו בב׳ תחנה לצים.

בסוף 1934 נתנו שלטונות־ב׳ זיכיון לניצול־הנפט באיים ל„חברת הנפט של ב׳״ (חברת־בת של „סטאנדארד אויל״ שבקאליפורניה), שממנה רכשה חברת־הנפט של טכסאס (בשנת 1936) כמחצית המניות. אעפ״כ שהפקת־הנפט כבר התחילה בערב מלחמת־העולם II, לא הגיעה לממדים ניכרים אלא עם גמר־המלחמה; מאז הקפה הוא כ1.5 מיליון טון בשנה. הכנסותיו של השיך מגיעות בשנים האחרונות לכדי 6.5 מיליון דולאר לשנה. בין השאר בנתה חברת־הנפט באיי־ב׳ בית־זיקוק (1936), שהורחב בהדרגה; ב1944 הונח צינור־נפט תת־מימי משדות־הנפט שבערב הסעודית אל בית־זיקוק זה; תפוקתו מגעת כיום ל7.75 מיליון טון בשנה. חברת־הנפט מעסקת כ6,000 עובדים, כרבע מהם זרים (הודים, עיראקים, אמריקנים). במלחמת־העולם II שימשו איי־ב׳ תחנת־אספקה חשובה של חמרי־העזר, שנשלחו דרך פרס לצבא הרוסי, וחיל אמריקני חנה בהם. ב׳, שהיא עשירה בכסף ודלה במשכילים, מושכת אליה משכילים וטכנאים ערביים מרחוק, ובכלל גם פליטים מארץ־ישראל.

A. Faroughy, *The Bahrein Islands*, 1951; M. Tweedy, *Bahrein and the Persian Gulf*, 1952.

א. י. בר.

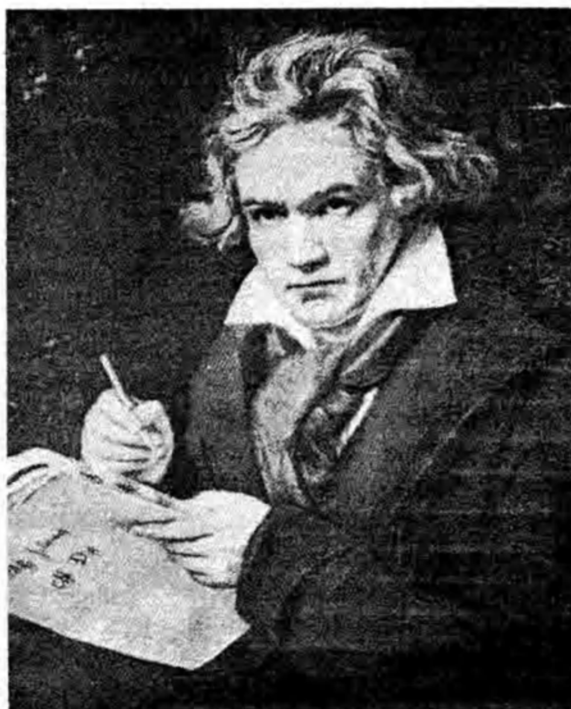
בחתיארים (بختیاری, Bakhtiari), שבט הררי במרכזה של פרס המערבית, שמונה (לפי אומדן) מ250,000 עד 350,000 נפש. הב׳, שנסתעפו בסוף יה״ב מן הלורים, נקראו מתחילה לורים גדולים, בעוד שאבותיהם של הלורים שבימינו נקראו לורים קטנים. נהר אב־אי־דיז, שבעמקו עוברת כיום מסה״ב הטראנס־פרסית, משמש גבול צפוני לחבל האתנו־גראפי של הב׳ ומפריד בין חבל זה ובין לוריסטן (ע״ע). גרעינו של חבל־הב׳ הם הרי־זארדה (כ150 ק״מ ממערב לאיספאהאן), המתנשאים לגובה של 4,050 מ׳. — הב׳ מת־פרנסים מחקלאות ומגידול־מקנה. בקיץ הם נודדים עם עדריהם להרים הגבוהים ובסתיו הם חוזרים לכפרים שברמה ושבעמקים. הם מחולקים לשתי קבוצות גדולות: האפת־לאנג וצ׳אהאר־לאנג. בעשרות השנים האחרונות של המאה ה19 ובתחילת המאה ה20 — תקופת חולשתה של פרס — היו הב׳ חפשים בפועל מכל עול־מלכות. שלט בהם ראש־שבטם, הנקרא איל־חאן, לפי חוקי־השבט. ב1909 סייעו הב׳ למפלגה, שדגלה בחוקה, במלחמתה בשאה מוחמד עלי, שניסה לבטל את החוקה ולחדש את שלטון־היחיד. גדודי־ב׳ כבשו באותה שנה את טהראן ונשארו בה כשלוש שנים. מנהיגם, סאמסאם אס־סולטנה, היה ב1911 ראש־הממשלה, ואף כמה שרים אחרים בפרס היו באותם הימים מבני־הב׳. לחירותם של הב׳ שם קץ ב1924 השאה ריזה פאהלוי, ששלח נגדם גדוד צבא סדיר. השאה הטיל עליהם חובה של ישיבת־קבע ועבודת־אדמה, אך כשהודח משלטונו ב1941 חזרו הב׳ לאורח־חייהם הקודם. אעפ״כ חדרה קצת מרוח־החידושים גם לתוכם, וכמה מבני־מנהיגיהם נתחנכו בארצות־המערב בבתי־ספר גבוהים. במאבק בין השאה הצעיר וראש־הממשלה מוסאדק (1952/53) נודעה לב׳ שוב חשיבות מדינית.

א. י. בר.

בטהובן, לודוויג ון — Ludwig van Beethoven — (16 או 17 בדצמבר, 1770, בון — 26 במארס, 1827, וינה), קומפוזיטור גרמני.

1. תולדותיו. בתולדות חייו ויצירותיו של ב׳ קשה לפעמים להבחין בין אגדה ואמת, מאחר שבני־הדורות, שבאו אחריו, פירשו תכופות את מחשבותיו ואת יצירותיו פירוש רומאנטי וראו בו מעין דמות קדושה של גאון־ענק, לוחם וגואל. לאמיתו של דבר, היו חייו של ב׳ חסרים מאורעות חיצונים בולטים: נסיעותיו והופעותיו הפומביות היו מועטות וחייו בכללם היו חיי רוק מתבודד. הטראגדיה העיקרית בחייו היתה כרוכה במחלת־האזניים שלו, שהתחילה מטרדת אותו עוד בצעירותו ושלסוף גרמה לו חרשות גמורה, שממנה סבל בעשר שנותיו האחרונות.

אביו של ב׳ (יוהאן ב׳, 1740—1792), שהיה בן למשפחת מוסיקאים ממוצא פלאמי, שירת בתזמורת־החצר בבון, ואמו היתה בת למשפחת יועצים של העיר והחצר. לודוויג היה השני בשבעת ילדיהם, שארבעה מהם מתו בגיל צעיר (אחיו הצעיר ביותר, יוהאן, מת בווינה ב1848, והצאצא האחרון של המשפחה, שנקרא בשם ב׳ [קארל יוליוס מאריה, ממשפחת אחיו של ב׳, קספר אנטון קארל], עיתונאי, מת בווינה ב1917). עוד כשהיה בן 4 התחיל לודוויג מגלה התעניינות מיוחדת במוסיקה ואביו שימש לו מורה ראשון; במארס 1778 הציג יוהאן את לודוויג בן ה7¼ (שבמודעה ציין אותו כבן 6) בפני הקהל בקלן. כתוצאה מהופעה זו התחילו כמה מוסיקאים ידידים מתעניינים בהשכלתו המוסיקאלית של ב׳, ומאז קיבל שיעורים (אצל מורים שונים) בפסנתר, בכינור, באורגאן וביסודות־החיבור. מפנה חשוב בהתפתחותו המוסיקאלית של ב׳ הצעיר חל כשבא לבון המנצח והקומפוזיטור כריסטיאן גוטלוב נפה (Neefe; 1748—1798), שנתמנה כאן כאורגאניסטן של החצר. מ1779 ואילך, בהפסקה קצרה בחורף 1781, כשב׳ נסע עם אמו לרוטרדאם, כיוון נפה את השכלתו של ב׳. מ1782 ואילך מילא ב׳ לעיתים קרובות את מקומו של נפה על־יד האורגאן או הצ׳מבאלו וב1784 קיבל ב׳ עצמו משרה כמוסי־קאי של החצר. השכלתו הכללית של הצעיר סבלה במקצת מהתעסקותו המרובה במוסיקה, אך במרץ בלתי־רגיל השלים אח״כ את החסר וכשהיה בן 18 נתקבל לפאקולטה הפילו־סופית באוניברסיטה של קלן. במילוי תפקידיו בחצר השתתף ב׳ בליווי המוסיקה הדתית בכנסיה, בקונצרטים של החצר ובנגינה בתיאטרון וע״י כך רכש לו ידיעה מרובה במוסיקה של זמנו על כל ענפיה וזרמיה; מלבד זה הוזמן לעיתים קרובות לבתיהם של אצילים־משכילים, שבהם נתעשרו ידיע־תיו בכמה תחומים ובכלל נתפתח מבחינה רוחנית, ובהם גם השתתף כמנגן בנשפים של מוסיקה קאמרית; בעיקר היה נמשך לביתה של הגב׳ פון ברוינינג (von Breuning),

לודוויג ואן בטהובן ובידיו כה"י של ה„מיסה סולמניס"
ציור של י. ק. שטילר (Stieler)

שבתה אליאונורה נשארה ידידתו הנאמנת של ב׳ עד סוף־ימיו (היא נישאה לרופא גרהארד וגלר [Wegeler], שאף הוא היה ידידו של ב׳ מנעוריו). בתחילת 1787 נסע ב׳ לווינה כדי להשתלם במוסיקה אצל מוצארט. מוצארט שמע את נגינתו ואת יצירותיו הראשונות, אבל לא היה יכול להקדיש לו זמן מרובה מאחר שהיה עסוק בהשלמת האופרה שלו „דון ג׳ובאני". ימים מועטים לאחר שבא לווינה נודע לב׳, שאמו חלתה בשחפת, והוא מיהר לחזור אליה לבון, באופן שלא שהה בווינה אלא שבועיים בלבד. זמן קצר לאחר מכן, כשמתה אמו, הוצרך ב׳ לדאוג לכל בני־משפחתו, כי אביו נעשה שתיין, איבד את משרתו בחצר, וב׳ קיבל את מחצית משכורתו כתרומה להוצאות הקיום והחינוך של אחיו. בחג־המולד של 1790 ביקר בבון יוסף היידן וכתוצאה מפגישתו של ב׳ עמו החליט ב׳ לנסוע שוב לווינה ולהשתלם אצל היידן. תכנית זו נתגשמה רק ב1792 וב׳ הגיע לווינה רק לאחר הרפתקות־נסיעה קשות. במסיבת־הפרידה, שידידיו ערכו לו בבון, רשם פטרונו, הרוזן האוסטרי ואלדשטיין, בספר־הזכרונות שלו: „עבוד בחריצות, ותקבל מידיו של היידן את רוחו של מוצארט" (שמת שנה אחת קודם לכן). קודם שהגיע ב׳ לווינה ב1792 כבר חיבר כמה יצירות מוסיקאליות, שאחדות מהן אף נתפרסמו: ואריאציות לפסנתר על מנגינת־לכת של דרסלר, שירים בליווי פסנתר, קונצ׳רטו לפסנתר במי במול, מוסיקה לבאלט־אבירים, יצירות קאמריות ושתי קאנטאטות („סימפוניית ינה", המיוחסת לפעמים לב׳, אינה, כנראה, פרי־עטו); יצירה מעניינת, אף אם בלתי־גמורה, שבה כבר ניכרים יפה סימני סיגנונו המקורי של ב׳, היא קונצ׳רטו בדו מאז׳ור לכינור ולתזמורת. אע"פ שברוב יצירותיו המוקדמות מתקופת־בון עדיין שלטת רוחה של המוסיקה המשעשעת, שהיתה מקובלת בזמנו, כבר בולטים בהן כמה וכמה גורמים, שמרמזים על ב׳ המבוגר, על מחשבותיו, על חידושיו ועל דרכו המיוחדת. יצירתו המודפסת הראשונה (הוואריאציות על מנגינת־הלכת של דרסלר, שנתחברה כשהיה אך בן 12), כתובה בדו מינור — והרי זוהי גם הטונאליות של אחת מן הרביעיות הראשונות (יצירה 18, מס׳ 4), של ה„סונאטה הפאתטית", של הקונצ׳רטו השלישי לפסנתר ותזמורת, של הפרק האיטי (מארש האבל) שבסימפוניה ה„הירואית", של הסימפוניה החמישית ושל יצירות ופרקים חשובים אחרים עד לסונאטה האחרונה לפסנתר בכלל; ומלבד זה יש לראות משמעות מיוחדת גם בטיבו של הנושא שבחר לו (מנגינת־לכת איטית), שמלווה קטעים אפיינים של ב׳ בכל תקופות־יצירתו, וגם בצורת־הוואריאציות, שב׳ פיתח אותה באופן בולט; ביסודו של דבר, יש לראות באמנות השינוי, הוואריאציה, את יסוד כל אמנותו ואומנותו המוסיקאלית: שלא כבחיבוריהם של קומפוזיטורים אחרים אין מרכז־הכובד של יצירות־ב׳ בנושא, אלא בפיתוחו, עיבודו ושינוייו של חומר־הגלם, ששימש לו כנושא ושהיה נראה לפעמים דל בסקירה ראשונה, קודם שב׳ הוציא מתוכו, בהשתלשלות הגיונית ומפתעת כאחת, את כל המקופל בו. דרכו זו של ב׳ שכבר היא מסתמנת ביצירת־ילדותו הנזכרת, הוליכה אותו עד לסדרת 33 הוואריאציות הגאוניות האחרונות שלו, שחיבר על נעימת־הוואלס של דיאבלי.

בווינה מצא ב׳ הזדמנויות תכופות להופיע כפסנתרן, וכתוצאה מזה טיפח בעיקר את היצירה לפסנתר, התופסת מקום בולט ברשימת־יצירותיו. המלצות מידידיו בבון, בעיקר של הרוזן ואלדשטיין, סייעו לו לקבל הזמנות ממשפחות־אצילים חשובות, ביניהן של הנסיך ליכנובסקי והרוזן דומנובץ׳, ובזמן יותר מאוחר — של הנסיך לובקוביץ, הרוזן רזומובסקי והארכידוכס רודולף. ב׳ הרגיש את עצמו בטוב באוירה המוסיקאלית של וינה והצליח בהופעותיו, אך תכנית ההשתלמות אצל היידן לא יצאה לפועל. היידן היה עסוק מדי בענייניו שלו ולא התמסר לשיעורים, וב׳ הרגיש עד מהרה, שהיידן לא שם לב לבעיותיו, לשאלותיו, ואף לא לטעויותיו. בדעה זו תמך הקומפוזיטור הווינאי יוהאן שנק, שלימד את ב׳ שלא בידיעתו של היידן. כשנסע היידן לאנגליה ב1794, הוסיף ב׳ ללמוד אצל שנק, וכן למד אצל אלברכטסברגר וסאליירי. ב1796 ערך ב׳ סיור בכמה מערי־גרמניה: בברלין ניגן בחצר־המלך. ב׳ ביקר גם בפראג, שאליה חזר שנתיים לאחר מכן לשם מתן קונצרטים נוספים. ב1795 חתם על חוזה עם המו"ל ארטריה ומיד אח"כ ראו אור כמה מחיבוריו: 3 שלישיות לפסנתר, כינור וצ׳לו ו3 סונאטות לפסנתר; אלו הן היצירות הראשונות, שב׳ סימן ב„מספרי אופוס"; השלישיות סומנו כ„אופוס 1", הסונאטות — כ„אופוס 2". ב1798 כבר ציין מבקר אחד, ששמע את ב׳ כשהוא מנגן יצירות לפסנתר, שבמוסיקה שלו מתגלות „קפיצות נועזות ממוטיו אחד לשני... כנראה, שואף הוא בעיקר להיות בלתי־רגיל וחדיש". — באפריל 1800 בוצעה לראשונה הסימפוניה הראשונה של ב׳ ובאותה שנה חיבר ב׳ את סדרת 6 הרביעיות לכלי־מיתר (יצירה 18). באותו זמן הכיר ב׳ את משפחת הרוזן בראונשווייג והתיידד עם הרוזן עצמו, עם שתי אחיותיו תרזה ויוזפינה ועם הרוזנת היפה (בת אותה המשפחה) ג׳וליטה גיצ׳ארדי, שב׳ הקדיש לה את הסונאטה לפסנתר „לאור־הירח" (שם בלתי־מתאים, שלא ניתן לה ע"י המחבר). בניגוד לקומפוזיטורים שקדמו לו, לא פעל ב׳ (משעה שבא לווינה) בשירותם של אצילים, אלא התפרנס מהופעות פומביות, שבהן ביצע את יצירותיו, ומשכר־הסופרים, שקיבל מהוצאתן של

יצירות מרובות. הוא גרם לכך, שהמו"לים וציבור חובבי־המוסיקה התחילו מכירים בזכויותיו של האמן היוצר — דבר, שהביא לידי שינוי במעמדו של הקומפוזיטור בחברה. בתקופות, שהכנסותיו היו מועטות, פנה לתומכים; מ809 ואילך, כשהופעותיו הלכו ונתמעטו עם התגברות חרשותו, קיבל סך של 4,000 זהובים לשנה משלושה אצ׳ילים, מידידיו הנאמנים ביותר, ומאז התמסר ליצירה מוס־קאלית ללא דאגה כספית. ב1794/6 כבר חש בסימנים ראשונים של מחלת־אזניים ובמכתבו לידידו אמנדה מיום 1 ביוני 1801 הוא מספר על מיחושיו, ואח"כ הוא מודיע גם לידידו הרופא וגלר על המחלה יעל נסיונות הריפוי שלה. במכתב מאוחר יותר לאותו ידיד מובעים הירהוריו על מצב־בריאותו הרופף תמיד, אך גם על מרצו הכביר וכוחו המתגבר. מסמך נוגע עד הלב הוא ה„צוואה מהייליגנשטאט" מאוקטובר 1802, שנכתבה לאחיו ושבה מתגלים יאוש ורצון הירואי כאחד. מפנה לרעה בא במחלתו ב1812; ב1815 נתקיימה הופעתו הפומבית האחרונה של ב׳; מ1818 ואילך שוב לא יכול היה לשמוע כלל, ולא הועילה לו גם השפופרת, שהממציא יוהאן נפומוק מלצל התקין בשבילו. מאז ניהל ב׳ את שיחותיו רק בכתב. מ400 „פנקסי־השיחה" שלו, שהיו מתחילה ברשותו של אנטון שינדלר (עוזרו של ב׳ בשנות־חייו האחרונות), נשתמרו כ140 לערך, ופנקסים אלה משמשים מקור חשוב להכרת עולמו הפנימי של ב׳ באותם הימים.

במידה שמחלתו של ב׳ ניתקה אותו מחיי־החברה, בה במידה נעשתה המוסיקה שלו מופשטת ועמוקת־ביטוי. בני־דורו לא עמדו על משמעותן של יצירותיו ועל המפנה, שהן מסמלות בכללן — המפנה מן הנגינה הקלה והמשעשעת אל המבע הנועז והחמור; אך מעניין הדבר, שרק מעטים נתנו ביטוי נאמן ליחסו של בן־הזמן ליצירותיו של ב׳: אישיותו והביטחון ששפע מעמידתו, השפיעו על כל בני־דורו השפעה כבירה כל־כך, שקשה למצוא דברי־ביקורת, ששיקפו את דעת־הקהל האמיתית; רק מבקרים בודדים גילו יחס של התנגדות לסיגנון החדיש ולביטוי הנועז, שמצאו ביצירותיו של ב׳. אך את תגובת־הקהל האמיתית לסימפוניות ולסונאטות הדראמאטיות של ב׳ אפשר לשער על־יסוד העובדה, שברוב היצירות המוסיקאליות, שהיו מקובלות בזמנו, בלטו קטעים מבריקים שטחיים, בעלי אפקטים צליליים ותיאוריים חזקים, שהקהל חיבב אותם ביותר.

ב1802 סיים ב׳ את הסימפוניה השניה שלו, שבוצעה מתחילה בווינה באפריל 1803; ב1804 עסק בעיקר בחיבורה של הסימפוניה השלישית, שב׳ קרא לה בשם „ארואיקה" („ההירואית"): מתחילה נתכוון ב׳ לקרוא לה „בונאפארטה" (אך הוא לא הקדיש אותה לנאפוליון, כפי שסבורים מחברים הרבה). הסימפוניה הרביעית הושלמה ב1806, החמישית ב1807/8, בזמן שחיבר גם את הששית (ה„פאסטוראלית"). רק ב1812 נוצרו הסימפוניות השביעית והשמינית, ואילו התשיעית (האחרונה), שבחיבורה התחיל ב1817, לא הושלמה אלא ב1823. בין סיום ה„ארואיקה" והתחלת עבודתו בסימפוניה הששית טיפל ב׳ ביחוד בחיבור האופרה היחידה שכתב, למרות תכניותיו המרובות לכתיבת אופרות, שהעסיקו אותו במרוצת־חייו. הצגת־הבכורה של אופרה זו, שמסדריה קראו לה בשם „פידליו", בניגוד לרצונו של ב׳, שקרא לה „ליאונורה", התקיימה בווינה ב20 בנובמבר 1805 ולא עלתה יפה; ב29.3.1806 בוצעה שוב, לאחר שב׳ הכניס בה שינויים מרחיקי־לכת, אלא שעדיין לא היה ב׳ מרוצה מיצירה זו ועל־כן חזר ועיבד אותה: האופרה זכתה להצלחה רק בעיבודה הספרותי והמוסיקאלי הסופי, שהוצג לראשונה ב1814. — ב1807 השלים ב׳ את יצירתו הדתית הגדולה הראשונה („מיסה ב־דו").

ב1810 רצה ב׳ להתחתן עם תרזה מלפטי, אך זו דחתה את הצעתו. ב׳ נשאר רווק עד סוף־ימיו ויחסו לנשים היה ידידותי־ענייני בלבד, אלא שעם זה היתה לו תמיד איזו אהובה דמיונית. חידת ה„אהובה הנצחית" — שב׳ כתב לה מכתב ארוך ויחיד — וה„אהובה הרחוקה" — שעמדה לעיניו כשחיבר את המוסיקה שלו לשיריו של הפייטן ייטלס — עדיין לא נפתרה פתרון סופי. ב1810 אירע עוד מאורע חשוב בחייו של ב׳: הוא הכיר את בטינה ברנטנו, שהציגה אותו לפני גתה: שני האישים הגו זה לזה רגשי אהדה והערצה.

ב1813/15 העיקו על ב׳ דאגות משפחתיות קשות, שנגרמו לו ביחוד ע"י אחיו קאספאר קארל, וכשמת זה האחרון — ע"י בנו בן התשע, שב׳ קיבל עליו את האחריות לחינוכו. אולם באותן השנים עצמן עמד ב׳ גם על שיא הצלחותיו החיצוניות והופיע בשורת הקונצרטים האחרונים שלו. באחד מהם בוצעה הסימפוניה שלו לעת מצוא, „נצחונו של ולינגטון", ובתזמורת המורחבת, שאורגנה לשם ביצוע זה, ניגנו טובי המוסיקאים הווינאים.

היצירות, שחיבר בתקופת חרשותו הגוברת, הן מרוכזות ועמוקות ביותר, ותכנן הרוחני העשיר וכוחו המעבד והמפתח של ב׳ גרם לפיצוץ התבניות המקובלות ולהרחבת הצורה: ב׳ חיבר אז את יצירותיו בקושי ומתוך מאבק פנימי עצום, והדרך מן התרשים הראשון של גרעין מוטיווי או נושא ועד ליצירה השלמה והמושלמת היתה ארוכה ורבת־יסורים. בתביעותיו המוסיקאליות לא שם לב להגבלות של קול וכלי־נגינה וזמן מרובה חשבו את שיריו (ואת האופרה שלו) לבלתי מתאימים לזמרה כלל, וכן טענו, שאי־אפשר לבצע את הסונאטות שלו לפסנתר, אע"פ שעושי־הפסנתרים הכניסו שינויים בהתקנת כלי־המנענעים לפי דרישותיו של ב׳. בסונאטות האחרונות שלו לפסנתר ובחמש הרביעיות האחרונות שלו לכלי־מיתר נראה ב׳ כשהוא עומד על שיא בודד: זוהי מוסיקה בעלת עומק ברעיון ובמבע, שהשראה ומחשבה מתמזגות בה מזיגה מופתית; על דרגה אחת עם היצירות הללו עומדות ה„ואריאציות על ואלס של דיאבלי", ה„מיסה סולמניס" והסימפוניה התשיעית. ה„מיסה סולמניס" (=מיסה חגיגית) היא ביסודה יצירה סימפונית. ב׳ חיבר אותה מתוך כוונה לבצעה לרגל העליה של ידידו, הארכידוכס רודולף, לכסא הארכיבישוף של אולמיץ (1818). אך היצירה נתרחבה יותר ויותר, באופן שב׳ לא השלים אותה אלא ב1823.

ב1824 הוזמן ב׳ ללונדון ע"י החברה הפילהארמונית המלכותית, אך מפני שסבל באותו זמן ממחלת־הכבד, אי־אפשר היה לו להיענות להזמנה. בספטמבר 1826 שהה כמה שבועות בחווה של אחיו יוהאן על הדאנובה (במרחק של כ80 ק"מ מווינה), ביחד עם בן־אחיו קארל, שקודם לכן ניסה לאבד את עצמו לדעת. אך מצב־בריאותו לא השתפר וכתוצאה ממחלת־הכבד שלו לקה אף במחלת־המים. כשחזר לווינה בעגלה פתוחה, בדצמבר 1826, הצטנן ב׳ וחלה במחלת־הריאות; ב׳ החלים ממחלה זו, אך מחלת־הכבד ומחלת־המים הלכו והחמירו, ולאחר שלושה חדשים מת. בהלווייתו, שהיתה רבת־עם, נקראו דברי־הספד של גרילפארצר.

2. יצירותיו. מקומו ההיסטורי של ב׳ הוא בין הקלאסיציזם והרומאנטיקה. למרות החיבה וההערצה היתרות, שרחשו לו הרומאנטיקנים, אין ספק בדבר, שהערכת יצירותיו של ב׳ ואישיותו נשתנתה במרוצת־הזמן ושוב אינה כפופה לתפיסת הרומאנטיקנים דוקה. ב׳ עצמו אמר פעם אחת, שהוא „מפייט בצלילים". אך הרומאנטיקה הרחיקה ללכת מזה וראתה ביצירותיו „פיוטים צליליים" בעלי תוכן תיאורי, ונסיונות הרבה נעשו כדי לקשר יצירות מסויימות משלו אל יצירות ספרותיות. השפעת התיאורים והפירושים השונים של יצירות ב׳ ניכרת אף בביצוע של יצירותיו גם מצד המנגנים וגם מצד המנצחים, הצריכים להחליט פעם בפעם כיצד לבצע את יצירתו: ביצוע „טהור" או „מפרש", „רוחני" או „פיוטי". זהו סוד־גדולתו של ב׳, שבכל פירוש או תפיסה יש מן האמת, מן הקולע ומן המסעיר; מחמת התרשמותו העמוקה של המאזין מאישיותו של ב׳, המדברת אלינו מתוך היצירה, שאמנם צמחה על קרקעה של תקופה מסויימת, אך אינה שייכת עוד לזמן, מקום או מרחב מסויימים דוקה, עוברת מוסיקה זו את כל הגבולות של זמנים וארצות וכאילו צופנת בה תעודה אנושית נצחית, שהיא מכוונה לכל בני אנוש.

יצירותיו הידועות ביותר של ב׳ הן 9 הסימפוניות שלו, שמציינות לא רק את דרכו האמנותית של ב׳ אלא גם את כל התפתחותה של המוסיקה בין הקלאסיציזם והרומאנטיקה. בסימפוניה הראשונה (מ1800) נשמעים עוד הדי המוסיקה המשעשעת, שראשוני הקומפוזיטורים הסימפוניים חיברוה בשביל אולם־הקונצרטים הראשון; לא מרובות הן הסגולות המייחדות את הסימפוניות של היידן ומוצארט בתקופות־היצירה האמצעיות שלהם מן היצירה הסימפונית המושלמת הראשונה של ב׳. סימפוניה זו לא הושפעה ביותר מן הקווים הדראמאטיים המובהקים, המציינים את היצירות האחרונות של היידן ומוצארט. אעפ"כ ניכרת עצמותו של ב׳ בהעזה ובחידוש שבבמה וכמה מקומות שבה: ב׳ אינו פותח את הסימפוניה בתצליל־היסוד (כפי שהיה נהוג אז), אלא בתצליל שהוא עלול להטעות את המאזין; כמו־כן מפתיע הקומפוזיטור את המאזין בפרק האחרון כשהוא מראה לו כיצד הוא „בונה" את הנושא מחלקים זעירים; כאן נעשה הדבר מתוך בידוח־הדעת, אבל בסימפוניה האחרונה שלו, בתשיעית, הופך „אופן־בניה" זה לעקרון, והקומפוזיטורים הרומאנטיים, וביחוד ברוקנר ומאלר, פיתחו עקרון זה במידה יתרה. הסימפוניה השניה אינה מוסיפה הרבה להתפתחות עצמותו של ב׳; השלישית היא יצירתו הסימפונית הראשונה שיש לה אופי אישי־מקורי בהחלט; סימפוניה זו היא בעלת רעיון יסודי (תהילת הגבורה) ונושאיה קשורים זה בזד קשר הגיוני, וסגולות אלו מעצבות את צורתה יותר מעקרונות־הבניה המסרתיים שלה. מכאן ועד הסימפוניה התשיעית מטפח ב׳ את העקרון של אחדות הרעיון טיפוח מכוון. קודם לכן שאפו מחברי־הסימפוניות להרכיב את יצירותיהם מפרקים מנוגדים זה לזה מבחינת אפים, ולפעמים מנוגדים אף ניגוד מפתיע; גם אצל ב׳ קיימים הניגודים הללו, אך רעיון פיוטי או מוסרי מקשר אותם, ונושאי הפרקים נובעים זה מזה באופן גלוי או נסתר. הדבר בולט ביותר בסימפוניה החמישית, שכל הנושאים והמוטיווים שלה נובעים מארבעת תווי־הפתיחה המפורסמים, ובתשיעית, שהפרק האחרון שלה (המיוסד על ההימנון של שילר „אל הגיל" המושר על־ידי קולות סולו ומקהלה) מצטט ומאחד את כל רעיונות־היצירה. גם בצורת הקונצ׳רטו לסולו ותזמורת אנו מבחינים ביצירות ב׳ (1 לכינור, 5 לפסנתר, 1 לכינור, צ׳לו ופסנתר — מלבד יצירות־נעורים) חידוש מרובה. בשטח הקונצ׳רטו (ע"ע) הירבו הקומפוזיטורים שקדמו לב׳ לכתוב יצירות, שבהן הבליטו את תפקיד־הווירטואוז בלבד, ואת תרגילי־הטכניקה המבריקים שלו היו מלווים ליווי תזמרתי נעדר־אופי ומחוסר חשיבות מוסיקאלית. מוצארט כבר הפך את הקונצ׳רטו למעין דו־שיח בין הסוליסטן ובין התזמורת וסטה מדרך השעשוע הקונצרטאנטי עד כדי כך, שהקהל שוב לא חיבב את נגינתו בתקופת־חייו האחרונה. לעומת זה תפס ב׳ את הקונצ׳רטו תפיסה חדשה, שהיה בה משום העזה אמנותית: לדעתו, אין הקונצ׳רטו אלא סימפוניה, שבה ניתן תפקיד בולט לכלי מיוחד. אע"פ שב׳ לא חיבר קונצ׳רטו בעל אופי סימפוני דראמאטי כאותו של הסימפוניה החמישית או של הסונאטה „אפאסיונאטה" לפסנתר, הרי בולטת בכל הקונצרטים שלו השאיפה לביטוי סימפוני ולמבנה דראמאטי־סימפוני, שבו עדיף התוכן המוסיקאלי מן הברק הווירטואוזי. במוסיקה הקאמרית וביצירותיו לפסנתר מורגשת העזתו ההיסטורית של ב׳ עוד יותר משהיא מורגשת בתחומי הסימפוניה והקונצ׳רטו, שהרי באלו האחרונים משפיע הלבוש הרבגוני שבתיזמור גם על המאזין, שאינו חודר לתכנן הפנימי של היצירות. במוסיקה הקאמרית, ביחוד במאוחרת, מדברת אלינו אמנותו של ב׳ בטהרתה, ונפשו ומחשבתו של היוצר מתבטאות בהן באופן ישיר ביותר. בסונאטות לפסנתר מתקופות־יצירתי האחרונה וברביעיות האחרונות לכלי־מיתר הגיע ב׳, מתוך מאבק פנימי קשה וממושך, לידי התלכדות עילאית של כל ערכי־ההבעה האישיים, ויצירות אלו שקולות מבחינת העומס הנפשי שבהן כנגד הדראמות הסימפוניות שלו. בעיקר בחמש הרביעיות האחרונות בולטות אחדותו של התוכן המוסיקאלי ורבצדדיותן של הצורות, שנתפתחו מתוך תוכן זה ונתמזגו זו בזו מזיגה יחידה במינה, באופן שאפשר לראות ביצירות אלו מעין עולם בפני עצמו, משמיע צלילים, שמן הנמנע להשיג את משמעותו הצרופה, אפילו ינותחו נתוניו המוסיקאליים לפרטי־פרטיהם. ביצירות הללו הוכיח ב׳ בבירור, שהוא אמן־יוצר עצמאי ושאינו מתחשב בטעמם ובדרישותיהם של אלה, שמידם בא לו קיומו החמרי. לעומת הראשונות שב17 הרביעיות לכלי־מיתר, וכן לעומת השלישיות והסונאטות הקאמריות הראשונות, שהיו בעיקרן מוסיקה לשעשוע־המנגנים, מציינות הרביעיות האחרונות של ב׳ את שיא דרכו של מוסיקאי, שהגיע למרומי המעוף של דמיונו. והוא הדין גם ביצירותיו האחרונות לפסנתר. כלי־מנגנים זה היה עד שבא ב׳ כלי־הנגינה הביתי למופת, וכל הקומפוזיטורים שאפו לספק מוסיקה נעימת־ביצוע למנגניו. וגם בתחום זה לא עניינו את ב׳ הצורך, הביקוש והסיגנון המקובל. להפך, כשסיגנונו ותביעות־היוצר שלו הכריחוהו לחבר מוסיקה, שאי־אפשר היה לבצעה בפסנתר המקובל דרש ב׳ ממייצרי־הפסנתרים לבנות כלים, שיהיו מסוגלים להפיק את הצלילים, שהיו דרושים לו. דבר זה לא בא לו מתוך אי־ידיעה של הכלי, שהרי ב׳ היה פסנתרן מעולה ורק חרשותו הפסיקה את הקאריירה הווירטואוזית שלו. לעומת כ70 היצירות המוסיקאליות שלו, שבהן אין לפסנתר כל תפקיד שהוא, חיבר ב׳ כ60 יצירות לפסנתר בלבד, וכ65 יצירות נוספות, שהפסנתר הוא אחד מכלי־הביצוע שלהן. גישתו לכלי היה כלמכשיר טכני: הוא דרש, שישרת את

תביעותיו ולא רצה להיות עבד לו, כפי שאמר לידידו הכנר שופאנציג, כשזה האחרון התלונן על הקשיים הטכניים המרובים, שנתקל בהם בביצוע מקום מסויים ביצירה לכלי־מיתר: „כלום חושב אתה, שבנוח עלי הרוח, ואני כותב את מה שתצווני, מהרהר אני בכינור הקדוש?" את שיא יצירותיו לפסנתר השיג ב׳ ב„שלושים ושלוש ואריאציות על ואלס של דיאבֶלִי" (יצ׳ 120), שבהן בנה יצירה מוסיקאלית כבירה, רַבצדדית ורבגונית, על יסודה של נעימה פשוטה והמונית, פרי עטו של אנטון דִיאבלי (ע"ע), מוסיקאי ומו"ל אוסטרי. יצירה זו מפליאה ביחס המופשט המתגלה בה אל הצליל, ואינה מקדשת אלא תשומת־לב מועטת לאפשרויות הטכניות הממשיות. בזמנו של ב׳ היו סבורים, שה„ואריאציות של דיאבלי" אינן ניתנות לביצוע כלל ושאף אין זה מן הרצוי לבצען. עם השיכלולים שהוכנסו בתעשיית־הפסנתרים ועם הדרישות מן הפסנתר, שנתרבו והלכו מצד קומפוזיטורים מאוחרים יותר, התחילו רואים ב„ואריאציות של דיאבֶלִי" צעד היסטורי לקראת שיחרורו של הפסנתר מכבלי מעמדו החברותי הקודם ולקראת שיחרורה של המוסיקה בכללה מתביעותיהם של הקהל והמבצע כאחד. כמו־כן הוכיח ב׳ ביצירה זו, שגדלותה של יצירה מוסיקאלית אינה במידה שבה מתגבר האמן על רעיון מקורי, מבטא אותו ונפטר ממנו, אלא להפך — בדרך הבלתי־מצויה, שבה הוא חוזר בלא הפסק על נושאו, ועם זה מניח למעוף־דמיונו לשלוט בו שלטון ללא מצרים: סמל לכל דרכו של ב׳ בגאוניותו.

עמדתו היחידה במינה של ב׳ בתולדות־המוסיקה מתבטאת גם בעובדה, שהקומפוזיטורים שבאו אחריו הטעימו את ההשפעה, שהושפעו מיצירותיו, בעוד שבדרך כלל נוהגים הקומפוזיטורים, כשהם מבקשים להם דרך משלהם, לכפור בהשפעות של קודמיהם. הראשון בין אלה היה שוברט (ע"ע), שהסימפוניות שלו (ביחוד הרביעית, ה„בלתי־גמורה" והסימפוניה הגדולה „דו־מאז׳ור") הושפעו מב׳ הרבה, אע"פ שיצירתו של שוברט שונה תכלית־שינוי מזו של ב׳ הן בשטף המלודי שלה והן בנושאיה. ובר (ע"ע), מנדלסון (ע"ע) ושומן (ע"ע) המשיכו בדרך הסימפוניה של ב׳, וביחוד שאף שומאן לפתח את ה„גורם הפיוטי"; שומאן כבר התקרב לאסכולת המוסיקה ה„תכניתית", שראתה בסימפוניה ה„פאסטוראלית" של ב׳ יצירה מתארת ותיאורית, בניגוד לדבריו של ב׳ עצמו, שהבעת־הרגש עדיפה ביצירה זו מן הציוריות שבה. ברליוז (ע"ע), שכתב את הסימפוניה התכניתית הראשונה (ה„סימפוניה הפאנטאסטית") נקט בקו אחדות־הנושאים של ב׳, אך הוסיף את גורם התיאור העצמי האישי, שנעשה אצלו בולט ושולט. את הסימפוניה הראשונה של בְּרַמס (ע"ע) היו רגילים לציין (לפי המנצח בילו [Bülow]) כ„עשירית של בטהובן"; אבל בראמס יוצא יותר מן הקו האוסטרי־הלירי של התפתחות הסימפוניה (בדרכי שוברט) משהוא יוצא בדרך אמנותו של ב׳ ממש. שני הקווים—הלירי והדראמאטי — מאוחדים בשלב הרומאנטי האחרון, כלומר, בסימפוניות של ברוקנר (ע"ע) ומלר (ע"ע); מאלר הוסיף לפתח את הרעיון היסודי של הסימפוניה התשיעית של ב׳, ואף צירף למספר מדובה של הסימפוניות שלו את קול־הזמרה והמקהלה. בתחומה של הדראמה המוסיקאלית פיתח ריכַרד וגנר (ע"ע) את עקרון ההשתלשלות הסימפונית הדראמאטית של ב׳ וגם אצלו משתתפים בהשתלשלות זו קולות־זמרה. דרכו של ב׳ בריכוז הרעיונות ובמזיגתם העליונה של הגורמים ניכרת גם ברביעיות לכלי־מיתר של ארנולד שֶנבֶּרג (ע"ע) ובכל עקרונות השקפתו של קומפוזיטור מחדש זה, בן המאה ה20. יצירותיו של ב׳ מוסיפות עד היום להשפיע את ההשפעה הנמרצת ביותר, הן על קהל־המאזינים והן על היוצרים החדישים, שכקודמיהם נתונים אף הם להשראתו הרַבצְדָדִית.

E. Kastner, *Bibliotheca Beethoveniana, Versuch einer B.-Bibliographie* (1827–1913), 1913, 1925[2].
מכתבי ב׳: *Briefe B.'s* (ed. L. Nohl), 1865; *Neue Briefe B.'s* (ed. L. Nohl), 1867; *Neue Beethovenbriefe* (ed. A. C. Kalischer, 1902; מהדורה שניה, מתוקנת ע״י T. von Frimmel, 1911); A. Leitzmann, *L. v. B. Berichte der Zeitgenossen; Briefe und persönliche Aufzeichnungen, gesammelt und elräutert*, 2 Bde., 1921; J. S. Shedlock, *B.'s Letters*, 2 vols. (vol. 1, ed. A. Eaglefield Hull), 1926; H. Leichtentritt (ed.), *L. v. B.-Briefe*, 1936.
ספרות על ב׳: A. Schindler, *Biographie B.'s*, 1840, 1927[5]; W. von Lenz, *B., eine Kunststudie*, I–V, 1855–60, 1908[2]; A. B. Marx, *B.'s Leben und Schaffen*, 2 Bde., 1859, 1908[6]; A. W. Thayer, *L. v. B.'s Leben*, I–III, 1866–79; 1917–23[3]; IV–V, 1907–8 (הכרכים IV–V שנכתבו על־ידי H. Deiters לפי חומר שהשאיר אחריו המחבר, נערכו ונתפרסמו ע״י Hugo Riemann; תרגום אנגלי של הספר ב־3 כרכים נתפרסם ע״י H. E. Krehbiel, 1921); M. G. Nottebohm, *Beethoveniana*, 1872; id., *Zweite Beethoveniana*, 1887; L. Nohl, *B.'s Leben*, 1880; T. von Frimmel, *Neue Beethoveniana*, 1888, 1890; id., *L. v. B.*, 1901[6]; id. (ed.), *Beethoveniahrbuch*, 2 Bde., 1908, 1909; J. v. Wasielewski, *L. van B.*, 1895; G. Grove, *B. and his Nine Symphonies*, 1898; R. Rolland, *B.: sa vie*, 1903 (עברית 1945); id., *B., Les grandes epoques creatrices*, 1928–1949; id., *Le chant de la resurrection*, 1937; E. Walker, *B.*, 1905; J. G. Prod'homme, *Les Symphonies de B.*, 1906; id., *La Jeunesse de B. (1770–1800)*, 1921; J. Chantavoine, *B.*, 1907; La Mara, *B.'s unsterbliche Geliebte*, 1908; Paul J. Bekker, *B.*, 1911 (עברית 1954); Vincent d'Indy, *B.* (*Musiciens celebres*), 1913; W. Nagel, *B. und seine Klaviersonaten*, 2 Bde., 1923–1924[2]; O. G. Sonneck, *B.-Impressions of Contemporaries*, 1926; Harvey Grace, *L. van B.*, 1927; E. Newman, *The Unconscious B.*, 1927; A. Schmitz, *Das romantische Beethovenbild*, 1927; J. W. N. Sullivan, *B – his Spiritual Development*, 1927; W. J. Turner, *B.*, 1927; R. H. Schauffler, *B.*, 1929; 1937; M. Scott, *B.*, 1934; H. Riezler, *B.*, 1936, 1951[7]; S. Kaznelson, *Beethovens ferne und unsterbliche Geliebte*, 1953.

פ. ע. ג.

בטוח, פעולה, שבה מתחייב צד אחד (המבטח) תמורת תשלום (פרמיה) על־פי חוזה (פוליסה) לפצות את הצד השני (המבוטח) או לערוב לו בעד הנזק, שייגרם לו במקרים מיוחדים, שהם מפורטים בחוזה (הסיכונים); כמו־כן נקראת בשם ב׳ עצם העיסקה של עריכת חוזים כאלה. הב׳ מתבטא במה שהיחיד, במקום לשאת ביום מן הימים בנזקים בלתי־ודאיים אך כבדים, מתחייב לשאת בהוצאות ודאיות וקבועות, אך קטנות־ביחס.

כל מעשה שעושה האדם כרוך בסיכון מסויים; כל עסק עשוי להסתיים בכישלון, וכן אין לך משרה, שיש בה משום ערובה גמורה להכנסותיו של האדם בעתיד. יש סיכונים, שהם נוגעים לאדם גופו (תאונות, מחלה, מוות), ויש סיכונים, שהם נוגעים לרכושו (דלקות, גנבות וכד׳). יש סיכונים, שהבריות מקבלים עליהם ברצון (במסחר, למשל), או אפילו יוצרים אותם באופן מלאכותי (כגון במשחקי־מזל), מתוך תקווה להרוויח בסופו של דבר. ולעומת זה נוהגים הבריות להגן על עצמם לפי מיטב הכרתם מפני סיכונים אחרים, כגון תאונה קטלנית או חוסר־עבודה ממושך וכדומה. אבל הב׳ אינו יכול להקיף את כל הסיכונים כולם.

תנאי־היסוד של הב׳. התנאי ההכרחי הראשון לב׳ הוא, שהיחיד, המבקש להתבטח, ירגיש באי־בטיחות מסויימת: צריך שהסיכון יהא בגדר האפשרי, אך בלא שאירועו ייראה מראש בוודאות. אם אין שום סיכון, אין צורך בב׳; ואם אירוע־הסיכון נראה לו, ליחיד, מראש כוודאי, יתכן שיוכל למנוע אותו או להישמר מפניו, ואף אז לא יהא זקוק לב׳.

תנאי אחר, שבו מותנה הב׳, הוא שהסיכון יהא עלול לפגוע (באופן ישיר או בעקיפים) באדם המבקש להתבטח מפניו. אם אין סיכון כזה נשקף לו, ייחשב נסיונו להשיג ב׳ כפסול בעיניו של המבטח. למשל, אם ראובן, שאינו קשור בשמעון שום קשר אישי או עסקי, ישתדל לבטח את ביתו של שמעון שלא בידיעתו, הרי ינסה בכך לבצע עיסקה פסולה, כיוון שראובן לא יסבול שום הפסד אם ייהרס ביתו של שמעון. להיפך ייתכן, שהדבר ימריץ את ראובן לשרוף את ביתו של שמעון, שהרי סכום־הב׳ שיקבל אז יהא בשבילו רוַח נקי. שונה מזה הוא מצב־הדברים כששמעון עצמו ביטח את ביתו, מאחר שסכום־הב׳ אינו אלא מפצה אותו בעד הנזק, שנגרם לו ע״י הרס הבית. אמנם אפשרי גם מקרה, ששמעון יהא מעוניין בשריפת ביתו שלו: בשעה שסכום־הב׳ יעלה על שוויו של הבית. מפני־כן אין לבעל־נכס זכות חוקית לב׳, שעולה על שוויו של הנכס.

התנאי ההכרחי השלישי לב׳ הוא קיומה של אפשרות לקבוע את הסיכויים לאירועו של סיכון מסויים לגבי קבוצה מסויימת של מבוטחים, אע״פ שאין אפשרות לקבוע את שיעור הסיכון לגבי כל יחיד מבוטח. חברת־הב׳ מתחייבת לשלם סכומים קבועים־מראש תמורת דמי־ב׳, שהמבוטח משלם בשיעורים קבועים לחברת־הב׳ („פרמיות"). כדי שחברת־הב׳ תוכל לעמוד בהתחייבויותיה הכלולות בחוזים שלה עם המבוטחים, צריך שתהא מסוגלת לחשב מראש את ההפסדים שייגרמו לה. בהתאם לכך תוכל לגבות מבעלי־הפוליסות שלה סכומים, שיספיקו לתשלום ההפסדים. במלים אחרות: כדי להגביל למינימום את המקרים של „ביטוח־יתר" או „ביטוח מופחת" דרושה קביעה סטאטיסטית של הסיכויים לאירוע הסיכון. מן ההכרח הוא שהסיכון יחול על קבוצת־אנשים, שהקפה יאפשר את השימוש בתורת־הסיכויים ובחישובים על־פי חשבון־הממוצעים; אמצעי־חישוב אלה הם שקובעים גם את גדלו של סכום הכיסוי, וכן את הפרטים שבקביעת גדלן של הפרמיות ותשלומיהן. מידת התכיפות של אירועי־הסיכונים נקבעת על־פי הנתונים הסטאטיסטיים הנאספים ע״י מוסדות ממשלתיים שונים או ע״י חברות־הב׳ עצמן. כך, למשל, קובעות הרבה מן החברות האמריקניות הגדולות לביטוח־חיים את גודל הפרמיות (בעד ביטוחים מן האחד בינואר 1947 ואילך) על יסוד לוח של תמותה, שמסכם את נסיונן של חברות־הב׳ הגדולות בין 1930 ו1940 (The 1941 Commissioners' Standard Ordinary Table of Mortality = C.S.O.). חברת־הב׳ צריכה, איפוא, (1) לקבוע את הנתונים הסטאטיסטיים הנוגעים לפעולתה על סמך אירועים, שחזרו ונשנו בקבוצות גדולות של בני־אדם בזמנים שונים ובמקומות מרוחקים זה מזה, ו(2) לבטח מספר גדול למדי של בני־אדם, מאחר שהמספרים הממוצעים שנקבעו בהתאם לתורת־הסיכויים ושלפיהם היא מתכוונת לפעול, נכונים הם רק לגבי מספרים גדולים. מתוך כך מסתבר, שסיכונים מסויימים אינם ניתנים לב׳.

תנאי רביעי הכרחי לב׳ הוא, שהחברה המבטחת תוכל לחשב לא רק את מידת התכיפות של הסיכונים, אלא גם את שיעורי הנזקים, שיהיו כרוכים בהם. שיעורים אלה ניתנים להיקבע בשתי דרכים. הדרך הראשונה היא להסכים לתשלום מחירו המלא של הרכוש שניזוק, או לתשלום חלק מסויים ממנו. שיטה זו ידועה בשם „מתן פיצוי בעד נזק" (indemnification), ועליה מבוססים בדרך כלל תשלומים בעד נזקי־רכוש. למעשה אין חברת־הב׳ נוהגת לבטח את הרכוש בסכום מרובה משוויו. הדרך השניה לחישובו של שיעור־הנזק היא לקבוע בשביל הרכוש הנדון מחיר שרירותי. כשבא אדם לבטח את חייו, הרי קשה לאמוד את שוויים. משום כך אין מתכוונים כלל בב׳־חיים שדמי־הב׳ ישמשו כתשלום מלא של הערך (החיים); אלא שכאן בא האדם מראש לידי הסכם עם חברת־הב׳ על הסכום, שבו הוא רוצה לבטח את עצמו.

סוגי־הב׳. את הב׳ אפשר לסייג משתי בחינות: **ראשית** מבחינת **טיב הדבר**, שבאים לבטח, כגון **ביטוח נפש**, שכולל ביטוח־חיים, ביטוח מפני נכות, ביטוח סוציאלי; **ביטוח רכוש**, שכולל ביטוח מאש, ביטוח ימי, ביטוח מפני אבדות, ביטוח התחייבויות, ביטוח מהימנות, ביטוח ערובה; **ושנית**: מבחינת **טיב הסיכון**, שמפניו באים לבטח, כגון **סיכונים גופנים**, התלויים במקום, במבנה, בתנאי־סכנה וכד׳; או **סיכונים נפשיים**, הנובעים ממצבי־נפש שגורמים לאי־יושר, רשלנות או מחלת־רוח.

ואלה הם סוגי־הב׳ העיקריים:

ביטוח ימי חל על ספינות ועל מטענן. בעיקר זהו ב׳ מפני פגעים שבים (כגון טביעת אניות, עלייתן על שרטונות, או התנגשויות ביניהן), וכן מפני תאונות בחופים ובפנים היבשה. **ביטוח־התחייבות ימי** חל על התחייבויותיו של המבוטח כלפי צד שלישי לגבי אבדות, נזקים, או הוצאות הנובעות מבעלות, משימוש, מהחזקה, מתיקונים או מבניה של כל כלי־שַיִט, שמשתמשים בו לשם הובלה בים; ביטוח זה כולל גם אחריות לחבלות גופניות, מחלה או מוות. **ביטוח מטענים** חל על הסיכונים הכרוכים בהובלתן של סחורות בים, וכן בהעברתן של סחורות אלו בחופים ובפנים היבשה בקשר לאותה הובלה.

בטוח־חיים (ע״ע) מכוון למתן פיצוי על אבדן חייהם של בני־אדם מבוטחים.

ביטוח מפני נכות הוא סוג כללי של ב׳, שבעיקרו נועד לפצות את המבוטחים על ההפסדים הנגרמים להם ע״י ליקויים בכושר־פעולתם שבאו מחמת מום שהוטל בהם. סוג זה כולל כמה צורות של ב׳, שהחשובות שבהן הן: **ב׳ מפני תאונות** — מפצה בעד חבלות גופניות או מוות, שבאו מחמת תאונה, והוא כולל פיצויים בעד איבוד הפרנסה, הוצאות־אישפוז, הוצאות של טיפול ע״י רופאים ואחיות וכד׳; **ב׳־בריאות** מפצה בעד איבוד־פרנסה, שנגרם ע״י מחלה, ובעד הוצאות־ריפוי; לפעמים תכופות משתלב ב׳־הבריאות בב׳ מפני תאונות. ב׳ של **אישפוז** מפצה בעד תשלומים שהמבוטח משלם לבית־החולים, שאליו נכנס מחמת מחלה או תאונה.

ביטוח מאש מפצה את המבוטח בעד נזקים, שנגרמו לרכוש מסויים משלו ע״י תבערה. מה שנוגע לבניינים או

למיטלטלים שבתוכם, נוהגים בדרך כלל לבטחם באחת מצורות־הב׳ הכלליות, המקיפות נזקי־דלקה וגם נזקים אחרים הרבה.

ביטוח מכוניות מפני נזק מפצה את בעל המכונית בעד נזק, שנגרם למכונית או למה שבתוכה. ב׳ של אחריות למכוניות קובע אחריות חוקית של חברת־הב׳ לפיצויים בעד חבלות גופניות, מוות או נזקי־רכוש, שנובעים מתוך בעלות על המכונית המבוטחת, מן השימוש בה או מהחזקתה. ב׳ מקיף של אחריות למכונית קובע אחריות חוקית של החברה לבל מקרה של נזק הכרוך בהחזקתה של מכונית, בהפעלתה, או בשימוש בה, יהיו בעליה של המכונית מי שיהיו.

ביטוח כולל מפני כל הסיכונים מבטח מפני כל סיכון של הפסדים או נזקים, שנגרמים ע״י סיבות חיצוניות; אם יש יוצאים מכלל זה, יש לפרט אותם בחוזה־הב׳.

ביטוח מפני גנבה בדירה מפצה את המבוטח ואת כל משפחתו (לרבות אורחים ומשרתים שבתוך השטח המבוטח) בעד הפסדים ברכוש הנגרמים ע״י פריצה, שוד, גנבה וגזלה.

ביטוח של מהימנות (או ערובה למהימנות) מפצה את נותן־העבודה בעד אבדן רכוש, שהוא קניינו או שהופקד בידו, מחמת אי־ישרם של עובדיו.

ביטוח של בעלות מפצה את בעל־המקרקעים או את בעל־המשכנתא בעד הפסד, שנגרם לו ע״י פגם שנמצא בתעודות־הבעלות שלו או ע״י תביעות מצד שלישי.

ערובה לנכסים באנקאיים קובעת תשלום פיצויים למוסדות כספיים בעד מעילות של פקידיהם, בעד גנבות ומעשי־שוד, שבוצעו בתוך כתליהם או מחוץ להם, וכן בעד נזקים, שנגרמו להם ע״י מעשי־זיוף, שפורטו בחוזה.

ערובה היא עיסקה, שבה מתחייב צד אחד (הערב) לערוב למילוי התחייבויותיו של צד שני (העיקרי) כלפי צד שלישי (בעל־החוב).

ביטוח אשראי משמש למבוטח ערובה לדבר, שיוחזר לו סכום (בגדר הסכום הנקוב בחוזה) בעד הפסדים בלתי־משוערים מראש, שנגרמים לו ע״י אי־פרעון של חובות בסכומים שהם למעלה מן ההפסד הממוצע שלו; ההפסד הממוצע נקבע לפי ספרי־החשבונות של המבוטח או ע״י הסכם בינו ובין החברה המבטחת. הפסדים ממוצעים כגון זה הם זהירים וצפויים מראש, ומשום שהם בחזקת ודאי הם יוצאים מכלל הסיכונים הניתנים לב׳; יתר על כן: יש לראותם כחלק מהוצאות־העסק הרגילות.

ביטוח יבול מפצה בעד הפסדים או נזקים, שנגרמים ליבולים מסיבות שונות, כגון ברד, בצורת, כפור, שטפונות ומחלות־הצומח.

ביטוח מפני עונות מתות בעסקים מפצה בעד ההוצאות, שמוציא בעל־עסק על ניהול עסקו במשך עונה מתה, שבה אין העסק מכניס לו שום רֶוח מסיבה שהיא מפורשת בחוזה־הב׳.

ביטוח מפני אבדן של כספים וניירות־ערך כולל שני סוגים עיקריים של ב׳: 1) ב׳ מפני „כל הסיכונים בתוך הבניינים" קובע פיצוי בעד אבדן של כספים או ניירות־ערך בין כתלי הבניינים מחמת השחתה, היעלמות, גנבה וכד׳; 2) ב׳ מפני „כל סיכוני המשלוח" מפצה בעד אבדן של כספים או ניירות־ערך (מחמת השחתה, היעלמות, גנבה וכד׳) מחוץ לכתלי־הבניינים בשעת העברתם ממקום למקום ע״י ממונה לדבר. מכלל שני סוגי־הב׳ הללו כאחד מוציאים נזקים, שנגרמו ע״י מעילות של פקידים, הפקרת־הרכוש וזיופים.

ביטוח של חבילות־דואר מפצה את השולח בעד אבדן של חבילה, רשומה או בלתי־רשומה, מאיזו סיבה שהיא משעה שנמסרה למשרד־הדואר עד השעה, שבה צריכה היתה להימסר לרשותו של מי שנועדה לו.

ביטוח של פקדונות בכספת מבטיח פיצוי בעד הפסדים, שנגרמים ע״י השחתה, היעלמות, או גנבה של ניירות־ערך וכד׳, שהופקדו בכספות מושכרות.

ביטוח של זכוכית מפצה בעד הפסדים, שבאים מחמת השתברות של זכוכית מסוגים שונים מאיזו סיבה שהיא, פרט לדלקה והשחתה ע״י חומצות או חמרים כימיים אחרים. נזקים מחמת דלקה מוצאים מכלל הסיכונים שב׳ זה חל עליהם מתוך הנחה, שחוזה הב׳ של הבניין, שבו נמצאת הזכוכית, כולל בין השאר גם ב׳ מפני סיכון זה.

ביטוח מפני הפסקת הזרם החשמלי מפצה בעד הפסדים, שנגרמים ע״י הפסקת זרם־החשמל כתוצאה מתקלות בשירות־החשמל הציבורי.

ביטוח של אחריות לטיבם של מוצרים מפצה את המבוטח על ההפסדים שהוא עלול לסבול מתוך אחריותו החוקית לנזקים, שנגרמים ע״י שימוש במוצריו או ע״י עצם קיומם (נזקים אלה כוללים גם חבלות גופניות ומוות).

ביטוח של התחייבויות מקצועיות חל על חובתם החוקית של בעלי־מקצוע שונים, כגון רופאים, מנתחים, רופאי־שיניים ורוקחים, לשלם פיצויים בעד חבלות גופניות או מוות, שנגרמים ע״י טיפול בלתי־מתאים, שגיאות או טעויות, שנעשו ע״י המבוטח, ע״י האחיות הרחמניות או ע״י עובדים אחרים, שהוא מעסיק.

ביטוח של צד שלישי כולל כל אותן הצורות של ב׳ הקשורות באחריותו של המבוטח לחבלות גופניות או מוות או נזקי־רכוש, שהוא גורם לצד אחר. צורה זו של ב׳ נקראת גם בשם ב׳־ערובה.

ביטוח־משנה הוא צורה של ב׳, שבאמצעותו מבטחת חברת־ב׳ את עצמה אצל חברת־ב׳ אחרת מפני הפסדים או התחייבויות הכרוכות בפעולות־הב׳ שלה. המבטח מפחית את מידת־האחריות המוטלת עליו ע״י הטלת חלק מן הסיכון על צד אחר; עם זה הוא מעביר לזכותו רק חלק מתאים מדמי־הב׳ שקיבל. לב׳־המשנה נודעת חשיבות מרובה, והוא אחד מן היסודות של עסקי־הב׳ המודרני.

ביטוח מפני זקנה כולל צורות שונות — פרטיות, קיבוציות וציבוריות — ומתפקידו להעניק ביטחון כלכלי לבני־אדם באים בימים.

ב׳ לקבלת קצבות שנתיות (Annuities) מבטיח למבוטח הכנסה קבועה מסויימת משהגיע לגיל, שהוא מפורש בחוזה. המבטח עלול למלא את ההתחייבות המוטלת עליו בשלמותה על־ידי תשלום קצבות מפקידה לפקידה במשך ימי־חייו של המבוטח, בלא שיצטרך לשלם אחר מותו אפילו פרוטה אחת; סוג זה של קצבות נקרא בשם „קיצבה למשך החיים" או „קיצבה בלתי־חוזרת". מצד שני, יתכן שייקבע בחוזה, שמשלם הקיצבה מתחייב לפרוע סכום, שיהא שווה לכלל התשלומים ששילם המבוטח או לאיזה מינימום

אחר; במקרה זה נקראת העיסקה: „קיצבה שנתית חוזרת״. במקרה של הענקת קצבות שנתיות „למשך החיים״, יש לו, למקבל־הקיצבה, יסוד לחשוש, שמא לא יזכה לקבל אפילו את שיעור־הקיצבה הראשון, אם ימות מיתה חטופה. אך לעומת סיכון זה הוא נהנה מן הזכות לקבל שנה־שנה סכומי־קיצבה, שהם גדולים הרבה יותר ממה שהיה מקבל לפי חוזה המבוסס על „קיצבה חוזרת״.

בטוח סוציאלי (ע״ע).

ביטוח מפני נזקי־מלחמה. רוב החוזים לב־רכוש מוציאים במפורש מכלל הב׳ תשלומי פיצויים בעד נזקים, שמקורם בפעולות־מלחמה ישירות. נזקים שנגרמים ע״י הפצצות, דלקות שנגרמות ע״י פצצות־תבערה, טיבוע ספינות ע״י צוללות, ושאר פגעים כיוצא באלה — בדרך כלל אין ב׳־הרכוש חל עליהם מכיוון שתורת־הסיכויים אין כוחה יפה לגביהם. אעפ״כ נוהגות הממשלות לפצות את הניזוקים בפגעים אלה כתמורה לדמי־הב׳ הנגבים מבעלי־הרכוש. אמנם דמי־הב׳ אינם מספיקים כדי לכסות את כל ההפסדים מסוג זה. אך הממשלה משלמת חלק מן ההפסדים מכספי־המדינה מתוך הנחה, שהציבור כולו, הנמצא במצב־מלחמה, חייב לשאת בהפסדים אלה — לכל הפחות, באופן חלקי.

טיפוסים שונים של חברות־ב׳. מוסדות־הב׳ ניתנים לסיוג גם לפי המבנה שלהם ולפי שיטות־פעולתם. החשובים במוסדות־הב׳ מבחינות אלו הם:

1. חברות־מניות שעוסקות בב׳. — חברות אלו פועלות בענפי־ב׳ מרובים והן הרוב בחברות־הב׳ לסוגי־הסיכון השונים. דרכי־פעולתן: א) המבוטח חייב לשלם דמי־ב׳ בשיעור קבוע, ותמורתו מתחייבת החברה לשלם פיצויים בעד נזקים, שהם מפורטים בחוזה; גם אם ההכנסה מדמי־הב׳ אינה מספקת לכיסוי כל ההפסדים בשלמותם, אין החברה רשאית לתבוע ממחזיקי־הפוליסות כל תשלום נוסף; ב) הקף פעולתן של חברות־המניות הוא רחב ביותר, ודבר זה מאפשר להן להשתמש ביתר יעילות בחוק־הממוצעים; ג) חברות־מניות, שעוסקות בביטוח רכוש, נוהגות לקיים שירות־פיקוח נרחב, שדואג להשתמרותו של הרכוש במצב טוב, וכתוצאה מכך הן מצליחות להפחית את הפסדיהן ולהנמיך את שיעור דמי־הב׳.

2. חברות לביטוח הדדי. — אלו הן אגודות, שהחברות בהן כרוכה בחוזה־ב׳. אם מתוך הסכומים שנגבו מדמי־הב׳ נצטבר עודף, נוהגים להחזיר לחברים חלק מדמי־הב׳; ולהפך, כשקיים גרעון, נתבעים החברים להכניס תשלומים נוספים. כדוגמה לסוג זה של חברות־ב׳ יש להזכיר חברות מקומיות לב׳ הדדי מפני דלקות (שפועלות בארץ אחת או בעיר אחת), אגודות לב׳ הדדי של בתי־חרושת מפני דלקות, וכן אגודות לב׳ הדדי מפני מקרי־מוות.

3. חברות לויד. אלו הן חברות־ב׳, שמקיפות מספר מסויים של בני־אדם, שכל אחד מהם מסכים לקבל עליו אחריות לחלק מן הסיכון. הן נקראות על שם חברת „לויד״ המפורסמת שבלונדון.

4. מוסדות־ב׳ ממשלתיים (ע״ע בטוח סוציאלי).

א. ז.

היסטוריה. — א. בתקופה העתיקה. — דומה, שאת העקבות הראשונים של הב׳ אנו מוצאים בפעולותיהן של חברות־החסד, שהוקמו לתכליות סוציאליות ודתיות ושהיו נוהגות להושיט עזרה לחבריהן, שנפגעו באסון, מתוך הכספים, שנתרמו ע״י כל חבריהן. חברות כאלו היו קיימות אצל המצרים, הסינים וההודים הקדומים, ובידוע, שהיו קיימות אצל היוונים עוד במאה ה3 לפסה״נ. אצל הרומים פותחו צורות שונות של חברות, שהיו ידועות בשם קוֹלֶגִיוֹת (Collegia) והגיעו בימי הקיסרות למעמד חשוב כל־כך, שחייבו חקיקת חוקים מיוחדים לשם הסדרת פעולותיהן. חברות אלו מילאו כמה תפקידים, שהם דומים לאותם של החברות לעזרה הדדית בזמננו; בין השאר דאגו לכיסוי הוצאות הקבורה של המתים ונתנו סיוע לחבריהן החולים או הזקנים. בתקנון של אחת מן החברות הללו, שנשתמר עד היום, מוצאים אנו סעיף, שלפיו מאבד חבר, שמתרשל בתשלומים או שמאבד את עצמו לדעת, את הזכות ליהנות מעזרת־החברה; כמו־כן כולל סעיף זה עצה לחברים, שיקראו את התקנון בתשומת־לב, כדי למנוע סיבוכים משפטיים. יש להניח, שמתוך חברות רומיות אלו התפתחו ביה״ב הגילדות, שהגיעו לשיגשוג בכל רחבי־אירופה ושקיבלו עליהן כלפי חבריהן התחייבויות, שאנו רואים בהן כיום מעין חוזים לב־חיים, ב׳ מפני תאונות, או ב׳ של הבריאות. היו גילדות, שהיו אף משלמות פיצויים בעד הפסדים, שנגרמו ע״י דלקות, טביעת־ספינות וגנבות. הנוהג של ב׳ הדדי מפני אש הורחב במידה נוספת במאות ה12 וה13 ע״י ה„קוֹירים״ (Keuren); חברות אלו נתארגנו כאגודות מקומיות, שהתפתחו מן הגילדות בארצות־השפלה ובגרמניה הצפונית, אבל מכיוון שצימצמו את שירוּתיהן מתוך קפידה יתרה, הדמיון בינן ובין חברות־הב׳ שבזמננו הוא קלוש למדי.

הקווים האָפיינים של הב׳ המודרני, הן מבחינת ההתחייבויות המפורשות בחוזה והן מבחינת חלוקת־הסיכון, התפתחו, כפי שיש להניח, מן הנוהג, שהיה קיים בתקופה הקדומה ובימי הרנסאנס, שלפיו נקבעה „אחריות כללית להפסד הממוצע״ בקשר למתן הלוואות על ספינות. אם הושלכה סחורתו של אחד מן הסוחרים אל הים, כדי להציל ע״י כך את מטענם של שאר הסוחרים כולם, היו בעליהן של שאר הסחורות, שנהנו מהפסדו זה, נוהגים לפצות אותו בעד ההפסד בתשלומים פרוֹפּוֹרציונאליים. בנוהג זה של חלוקת האחריות להפסדים היה כלול אחד מן היסודות של הב׳ המוֹדרני, אלא שחסר היה את היסוד החשוב השני — את ההתחייבות הברורה מראש לשאת באחריות זו. לעומת זה, נוהגים לראות בעיסקה של מתן־הלוואות על ספינות את נקודת־המוצא של הב׳ המודרני, שהרי כאן מוצאים אנו את היסוד של הסכם מפורש, מרצון ולמפרע, בין הצדדים; אלא שנעדרה כאן חלוקת ההפסדים בין קבוצה שלמה של אנשים, שנוטלים את הסיכון על עצמם. וכך, בעיסקה של מתן הלוואה על ספינה היה בעל־הספינה מקבל עפ״ר הלוואה מאדם, שביקש לשכּור את הספינה לשם מסע מסויים בים או לתקופה מסויימת. את ההלוואה צריך היה לפרוע רק לאחר סיום המסע, או עם החזרת הספינה לבעליה אחר סיום תקופת־החכירה; ואם נטרפה הספינה בים, לא קיבלו בעליה שום פיצויים בעדה אלא שהיו פטורים מלהחזיר את המלווה. צורות פרימיטיוויות של מתן־הלוואה על ספינה כבר מצויות בספר־החוקים של חמורבי (2250 לפסה״נ), וצורות משוכללות יותר של אותו נוהג — בחוקי מאנו ההודיים (600 שנה לפסה״נ). קרוב לוודאי, שהיוונים קיבלו צורת־עיסקה חשובה זו מן הצורים (הפיניקיים), ששיכללו במידה ניכרת את הצורה, שקיבלו מן הבבלים. בין היוונים—לכל הפחות, בתקופה של

מלחמת־טרויה — היו תושבי רודוס שהביאו את הנוהג של מתן־הלוואות על ספינות, שתואר ע״י דֶמוֹסתֶנֶס (341 לפסה״נ), לידי שיכלול מרובה כל־כך, שבשינויים מועטים היתה שיטת־פעולתם עלולה להתאים אף לצרכי הזמן החדש. מאותה שיטה של מתן הלוואות על ספינות, שהונהגה ע״י בני־רודוס, צמח ועלה ביה״ב הנוהג של ב׳ ימי; וכך היה הב׳ הימי הסוג הקדום ביותר של הב׳ בכללו, ובמשך תקופה ארוכה היה גם ענפו החשוב ביותר.

ב. בערים האיטלקיות ביה״ב. בידוע, שפעולות של ב׳ בוצעו בתחילת המאה ה13, ויש יסוד מסויים להשערה, שעיסקות מסוג זה כבר נעשו במאה ה10. בין המאה ה13 והמאה ה16 עשו סוחרים מוויניציאה, פירנצה וג׳נובה לעיתים קרובות חוזי־ב׳ כדי להגן על עצמם מפני סיכונים בים. הטופס הקדום ביותר של חוזה־ב׳, שהגיע לידנו, נערך בג׳נובה ב1347; ונוסח חוקי של ב׳ נקבע ע״י השלטונות של פירנצה ב1523. מאיטליה נתפשט המנהג של עריכת חוזים לב׳ הדדי במהירות מרובה בשאר חלקי־אירופה, וביחוד נעשה מקובל בין סוחרי־הערים, שהשתייכו לברית־ההאנזה. עצם המונח „פוליסה״ מעיד על מוצאו האיטלקי, שכן הוא בא מן המלה האיטלקית poliza, שמובנה הסכם של ביטוח. סוחרים באירופה הצפונית לא זו בלבד שחיקו את מעשיהם של הסוחרים האיטלקיים בתחום הב׳ הימי, אלא גם הרחיבו את מושג הב׳ על יבולי־התבואות ועל בעלי־חיים. צורות אחרונות אלו של ב׳ נתפשטו ביחוד בגרמניה, ובמאה ה18 הונהגו ע״י השלטונות בדוכסות הגדולה של שלזיה.

ג. הב׳ כחלק מחוק־המסחר הכללי (המאות ה14—ה19). הנוהג של עריכת חוזי־ב׳ בארצות־אירופה, שסחרן היה מפותח, נצטמצם מתחילה (במאות ה14—ה16), כפי שיש להניח, בחוגי הסוחרים, שעסקו במסחר בינלאומי ענף, ומעובדה זו נבע הצורך בהאחדת צורות־הב׳ והסדרתן בכל הארצות הימיות. אחידות זו, שהושגה מתחילה בתחומי־מסחר אחרים, הושגה לסוף גם בתחום הב׳ ע״י פירסומם של ספרי־חוקים, שבהם פורטו המנהגים והכללים השונים, שהיו נהוגים בפועל ושבצירופם היוו את מה שנתפרסם בשם „חוק־המסחר״. בעוד שבספרי־החוקים הקדומים יותר עדיין לא הוזכר ענף־הב׳, הרי בספרי־החוקים המאוחרים־ביחס כבר מדובר עליו בהרחבה. קרוב לוודאי, שהאוסף המצויין ביותר של תקנות־המסחר, שהיו נהוגות ביבשת־אירופה הוא „פקודת הסחר הימי״, שחוברה בימיו של לואי XIV ושמייחסים אותה לשר־הכספים המזהיר שלו קולבֶר (1681); החלק השישי של ספר־תקנות זה כלל אוסף של חוקי־ב׳, שהוא מושלם עד להפליא. אך תקנות אלו, שנעשו ברוח־הקידמה, לא נתקבלו בזמנן על בתי־הדין של מדינות אירופיות אחרות, וכתוצאה מכך — קבעו להם הסוחרים בתקופה הנזכרת את המנהג למסור את ההכרעה בסיכסוכים בענייני־ב׳, בדומה למה שהיה נהוג בסיכסוכים מסחריים אחרים, לבתי־דין מיוחדים, שהם עצמם מינו להם ושסמכותם השיפוטית נבעה מתוך הסכם חפשי בין הצדדים; ובתי־דין אלה השתמשו בתקנות הכלולות בחוק־המסחר. לאמיתו של דבר, לא היו מוסדות־השיפוט הללו אלא מעין ועדות־בוררות, כיוון שלא היו בידם אמצעים לכפות את פסקי־הדין שלהם על הצדדים. במחצה השניה של המאה ה18 נתרחבה ונתפתחה מערכת־המשפט האנגלית (בעיקר הודות למאמציו של שופט אנגלי חשוב, לורד מאנספילד) כל־כך, שכבר כללה עקרונות וכללים טכניים, שהיו ראויים לשימוש בענייני־ב׳.

במאה ה19, עם התפתחותם של החיים התעשיינים הכרוכים בסיכונים מרובים ושונים, ניתנה דחיפה חדשה להתפתחותו של הב׳. ריבוים של מסילות־הברזל ובתי־החרושת, וכן הופעתם של המכונית והמטוס, סייעו במידה מרובה לקידומו של רעיון־הב׳. ב׳ מפני חבלות גופניות ותאונות הונהג לראשונה ב1845, ב׳־נוסעים—ב1864, וב׳־התחייבויות (שמתפקידו לבטח את נותן־העבודה מפני ההפסדים הנגרמים לו ע״י תאונות, שמתארעות לעובדיו, ומפני נזקים, שהוא מחוייב לשלם בעדם) — ב1876. ב׳ כלי־רכב (1895) וב׳ מפני התנגשויות (1899) הונהגו לראשונה באנגליה. ב׳ מפני פריצות — אמצאה אמריקנית — הונהג ב1885. ב׳ של אשראי בצורתו המקובלת כיום הוצע באנגליה בשנות ה90 של המאה ה19. במאה ה20 התפתח „הביטוח הימי־היבשתי״, המקיף ענפי־ב׳ שונים, כגון חבילות־דואר, מזוודות של תיירים, מטעני־מכוניות, וכד׳. הב׳ מפני דלקות הורחב, ונכלל בו גם ב׳ מפני ברק. כמו־כן פותחו צורות אחרות של ב׳ מפני פגעי־הטבע, כגון ברד, סופות, שטפונות ובצורת.

התפשטותם של עסקי־הב׳ גרמה להתפתחותו של ביטוח־המשנה, שהולך ודוחק את רגליו של הביטוח ההדדי. יתר על כן: חברות־הב׳ גדלו ונתרחבו והרבה מהן, שפתחו סניפים בארצות שונות, הפכו למפעלים בעלי ממדים בינלאומיים. בסוף המאה ה19 גברה בארצות הרבה הנטיה מצד המדינה להיכנס לתחום הב׳, כדי להגן על הפועלים מפני תוצאותיהם הכלכליות של מחלה, נכות, זקנה וחוסר־עבודה. גרמניה היתה החלוצה בשדה הביטוח הסוציאלי: ביסמארק הנהיג ביטוח מפני מחלות ב1883, ב׳ מפני תאונות—ב1884, וב׳־זקנה ב1889.

בחינות משפטיות של הביטוח. א. החוזה וקוויו האפייניים. היחס בין החברה המבטחת לבין המבוטח נקבע כיום על יסודות מוצקים, כמעט ללא שינוי, באמצעותו של חוזה מיוחד, הנקרא בשם חוזה־הב׳. לגבי חוזה־הב׳ קיימים בקירוב אותם הכללים, שבהם מותנה תקפם של חוזים בכלל. כך צריך, שחוזה־הב׳ יהא נובע מהצעה ומהסכמה להצעה, שצריכות לבוא בצורה הנדרשת על־פי החוק; צריך, ששני הצדדים יהיו כשרים מבחינה חוקית לעשותו; ולסוף צריך, שמטרתו של החוזה תהא חוקית ושלא יהא בניגוד לטובת הכלל. הואיל והיחסים בין שני הצדדים, הבאים לידי הסכם כזה, אי אפשר להם שיתקיימו אלא על יסוד מהימנות שלמה, מוטלת על שני הצדדים החובה להתנהג זה כלפי זה בכנות גמורה ולבסס את יחסיהם, הנובעים מן החוזה, על גילוין של כל העובדות, שנודעת להן חשיבות מבחינת הסיכונים וההתחייבויות, שהצדדים קיבלו עליהם.

הקו האפייני לחוזי־הב׳ הוא מה שהם מחלקים את סיכוני ההפסדים בין קבוצה גדולה של בני־אדם, שכולם נתונים בסכנה של הפסדים דומים. לא תמיד קל להבחין בקו מיוחד זה. ברור, למשל, שמתן ערבות להתחייבות כספית מפחית את הסיכון הכרוך באי־מילויה של ההתחייבות; אך מאחר שאין מחלקים כאן את הסיכון בין קבוצה גדולה של בני־אדם, אין עיסקה כזו נמנית על סוגי־הב׳. אבל יש הסכמים, שלגביהם אין ההבדל גלוי כל־כך לעין; כאלה הם ההסכמים בדבר הענקת שירותים אפשריים, כגון התחייבות לתקן את מכוניתו או אופניו של מישהו בעד שכר מסויים או הבטחתו של שען ללקוחו, שיתן לו שעון אחר במקום השעון שקנה ממנו, אם יתקלקל השעון תוך פרק־זמן מסויים מסיבות שנקבעו מראש. לא פעם נתעוררה בבתי־הדין השאלה אם עיסקות כאלו הן בגדר ב׳ או לא; והוצעו דרכים שונות לבירורה של השאלה.

אם האיש המתחייב לשלם את הנזק, שנגרם על־ידי איבוד השעון, למשל, פורע אותו מן הכספים, שהוא מקבל מלקוחות אחרים, שגם הם נתונים בסיכון דומה, או לא. בתחום זה מתעוררות לפעמים בעיות, שקשה מאוד ליישב אותן; אבל מכיוון שהאופי הציבורי־למחצה של הב׳ גרם לכך, שהפעולות הכרוכות בו תוסדרנה ע״י תקנונים קבועים וסייגים מסויימים, הרי השאלה אם התחייבות זו או אחרת של מישהו שייכת לסוג של ב׳ או לא, נודעת לה חשיבות מכרעת; שהרי אם נפסוק הלכה, שפעולה מסויימת היא בגדר ב׳, יתחייב המתחייב בכמה סייגים תקנוניים, שבלא זה לא היו חלים עליו.

הקו האָפייני השני שבחוזי־הב׳ הוא סגולתם ה„אישית״. פירושו של דבר הוא שהצדדים הבאים לידי הסכם מביאים בחשבון בשעת חתימת החוזה, ולמועד תְקפו של החוזה, את אָפיו, את מצבו הכספי ואת התנהגותו של הצד השני. מכאן שהמבַטֵח התחייב לבַטֵח אדם מסויים, את פלוני בן פלוני, מפני סיכון מסויים תוך הערכת שיעורו של סיכון זה ביחס **לאותו אדם דוקה**. ברור הדבר, ששיעור הסיכון עלול להיות גדול הרבה יותר לגבי אדם אחר, שהוא מרושל יותר, או שבריאותו רופפת יותר, או שנוטה יותר להיפגע בתאונות, או שעוסק בעבודה מסוכנת יותר משעוסק בה אדם אחר. והואיל וחוזי־הב׳ הם בעלי אופי אישי, אין המבוטח זכאי בדרך כלל למסור את החוזה לרשותו של אדם אחר בלא הסכמתו המפורשת של המבַטֵח; ומאותה סיבה עצמה בעיקר אין חוזה־הב׳ על רכוש עובר באופן אוטומאטי לרשותו של הלקוח, שקנה את הרכוש. רק שני סוגים חשובים של ב׳ יוצאים מכלל זה: ב׳ ימי וב׳־חיים. לפי המנהג, הרוֶוח בין העוסקים בסַחַר ימי — מנהג, שהוכר גם על־ידי התחוקה המודרנית — אפשר להעביר פוליסות ימיות לרשותו של הקונה את הנכס המבוטח גם בלא הסכמתו המוקדמת של המבַטֵח, אלא אם כן הכניס המבטח לחוזה סעיף מפורש, שמַתנה את ההעברה בהסכמתו. מה שנוגע לב׳־חיים, אין לראותו כתשלום של פיצויים אלא כהבטחה לפרוע סכום מסויים לכשיתרחש מקרה, שבואו ביום מן הימים הוא ודאי בהחלט, ומידת הוודאות של הסיכון — של מיתת־המבוטח — אינה גדלה אף במשהו ע״י העברתה של הפוליסה מרשותו של המבוטח לרשות אחרת. משום כך מותר להעביר פוליסות לב׳־חיים מידי המבוטח לידיו של אדם אחר בלא הסכמתו המוקדמת של המבטח, אם לא הוכנס לתוך החוזה סעיף מפורש, שאוסר העברה כזו.

ב. **עניין ביטוחי**. הדרישה, שיהא למבוטח עניין בב׳, כתנאי לכשרותו של חוזה־הב׳, מבוססת על התאוריה הרווחת, הפוסלת כל פעולת־ב׳ לגבי נכס, שאין בו למבוטח „עניין ביטוחי״ ישיר, והמגדרת עיסקה כזו כמעשה־המראה. בדרך כלל, כשבאים להזים את האשמה, שעיסקת־הב׳ לא נעשתה אלא לתכליות של המראה, מתאמצים להוכיח, שהיה לו למבוטח „עניין ביטוחי״ בעיסקה זו. כך אפשר לומר, שהמבוטח יש לו „עניין ביטוחי״ בביטוח רכושו או חייו של מישהו, אם הוא עשוי „להפיק תועלת״ מהמשך קיומו של הרכוש או של האיש הנדון ולסבול הפסדים ע״י אבדנו. אבל השאלה הקשה, הכרוכה בכך, היא: מה צריך להיות טיבם של תועלת זו והפסד זה? כלום צריכה התועלת להיות מאותן התועליות, שהחוק מחייב אותן, וכלום צריך ההפסד להיות מסוג ההפסדים, שהחוק קובע פיצויים בעדם — או לא?

התשובה על שאלה זו קשורה בהבחנה בין ב־רכוש לבין ב׳־חיים. בנוגע לב׳־רכוש ברור הדבר, שכל מי שיש לו עניין בזכות בעלות או חזקה על רכוש מסויים, יש לו „עניין ביטוחי״ באותו רכוש, אע״פ שלפעמים קיים „עניין ביטוחי״ גם במקום שנעדרת זכות הבעלות או החזקה. הגורם המשמש ראיה לקיומו של „עניין ביטוחי״ נקרא תכופות „**ציפיה, שנשענת על בסיס חוקי**״. כך, למשל, כפי שקובעים החוקים במקומות שונים, נחשב בעל מניה של אגודת בעלי־מניות לאדם שיש לו „עניין ביטוחי״ ברכושה של אותה אגודה, אע״פ שאין לו בשום פנים כל זכות־בעלות או זכות־חזקה על אותו רכוש. ציפייתו המשוערת להפקת תועלת מהמשכת קיומו של הרכוש השייך לאגודה נובעת מן העובדה, שהוא, בעל־המניה, מקווה לזכות בחלק מרכושה של האגודה, במקרה שתפורק, או לקבל חלק מהרווחים שלה, אם תוסיף להתקיים. ה„עניין הביטוחי״ שלו נשען כאן, כפי שמניחים, על „בסיס חוקי״, אע״פ שיתכן מאוד, שבעל־המניות לא יזכה לעולם ברווחים ואף לא יזכה בשום חלק מרכושה של החברה. בדומה לזה משמש גם חוזה, שקובע זכויות מסויימות על רכוש מסויים, שעלולות להיפגע קשה ע״י השחתתו של אותו רכוש, יסוד מספיק ל„עניין ביטוחי״, אע״פ שהמבוטח אין לו זכות־בעלות על הרכוש. כך, למשל, יש לו, לפועל, „עניין ביטוחי״ בבניין, שהתחייב לתקן אותו; וכך זכאי האמן לבטח בניין לאחר שקיבל עליו לערוך את הקישוט הפנימי של חדריו; ואדם, שמשמש מפקח בבית־חרושת במשך תקופה ארוכה, יש לו „עניין ביטוחי״ בביטוחו של אותו בית־חרושת. מצד שני, במקום שאי־אפשר לקבוע בוודאות, שאבדנו או קילקולו של רכוש מסויים יפגע בהכרח במידה חמורה במבוטח, אין לדבר על „עניין ביטוחי״. ומשום כך אין עובד רגיל בחברת מסילות־הברזל זכאי לבטח את הקטר, שבו הוא נוהג, על סמך טענה, שאם ניזוק הקטר עלולה לבוא הפסקה בעבודתו; מלווה, שאין לו משכנתה על רכושו של הלווה, אינו זכאי לבטח רכוש זה על יסוד הטענה, שממנו הוא מקווה לגבות את חובו ביום מן הימים. וכך אדם, שהוריש לו מישהו בצוואתו רכוש מסויים לאחר מותו, אינו זכאי לבטח את הרכוש בעוד המצווה חי, אע״פ שיש באפשרותו להוכיח בדרך ההיגיון את התועלת שיפיק מהמשכת קיומו של אותו רכוש. שכן בשום מקרה מן המקרים, שהוזכרו לאחרונה, אין הכרח בלתי־נמנע בכך, שאבדנו או קילקולו של הרכוש יפגע קשה במועמד להיות מבוטח. עובד במסילות־הברזל עשוי לקבל עבודה בענף אחר; אין כל הכרח בדבר, שיכלתו של הלווה לפרוע את חובו תבוטל עם הרס רכושו; וצוואתו של עורך־הצוואה אין לה שום תוקף חוקי קודם מיתתו של המצווה, וגם אפשר, שזה האחרון ישנה ביום מן הימים את צוואתו.

בתחום ב׳־החיים, כפי שמסתבר, אין מקום לסייג כזה, שמתנה את תוקף החוזה ב„ציפייתו של המבוטח״. כאן רצוי להבחין בין ב׳, שמבטח אדם את חיי עצמו, ובין ב׳, שנועד לבטח את חייו של אדם אחר. באותם המקרים, שאדם מבטח את חייו שלו, אפשר לומר, ששאלת ה„עניין הביטוהי״ אין לה ערך של ממש; מכיוון שהניסיון מוכיח, שבדרך כלל אין מקום לחשש, שמא יבטח אדם את חייו לשם ספסרות או שמא יאבד את עצמו לדעת כדי להבטיח תשלומי־ב׳ לזולתו, אע״פ שקרו מקרים של מעשי־רמאות כאלה מצד המבוטחים. בדרך כלל פועלים לפי ההנחה, שכל אדם ואדם יש לו „עניין ביטוחי״ בלתי מוגבל בחייו שלו. אבל כשבא אדם לבטח את חייו של אדם אחר — מיד מתעוררת שאלת ה„עניין

הביטוחי" בכל חריפותה, שכן אם נתיר לבני־אדם לבטח חיי אחרים בלא שנהא בטוחים בדבר, שהם מעוניינים בהמשכת חייהם של המבוטחים, ולא עיד אלא שנוכל אף לשער, שהם מעוניינים להשיג רווחים לעצמם ע"י קיצור ימיהם של המבוטחים — נפתח פתח להשתוללותו של יצר־הרציחה.

הבדל חשוב שני מבחינת ה„עניין הביטוחי" שבין ב׳־רכוש וב׳־חיים הוא ביחס בין ערכו של הנכס המבוטח לבין הסכום של תשלום־הב׳, שמותר לקבוע בשבילו. בתחום ב׳־הרכוש, הסכום המלא של ההפסד, הנגרם על־ידי השחתת־הרכוש, הוא המאכסימום של תשלום־הב׳, שמותר להתחייב בו לפי החוק; ואילו בנוגע לב׳־חיים לא נקבע שום תחוב לשיעור תשלומי־הב׳, פרט למקרים של קביעת ה„עניין הביטוחי" על בסיס מסחרי. כך, למשל, יש לו, לאב, „עניין ביטוחי" בחייו של ילדו — עניין, שהוא מבוסס על זכותו לקבל שירותים מבנו. ואע"פ שהניסיון מוכיח, שהשירותים שהבן נותן לאב אינם שווים הרבה ושהמשכת קיומו של הילד כרוכה בהפסדים חמריים בשביל האב, לא נקבע שום כלל, שימַנע את האב מלבַטח את בנו בכל סכום שירצה. „עניין ביטוחי" של אדם בחייו של חברו עשוי, כמובן, להיות מבוסס על חוזה או על יחס עסקי בינו לבין אותו האיש, באופן שזכות בעלת־ערך עלולה להיפקע או להיפגם מחמת מותו של זה; משום כך זכאית אשה לבטח את ארוסה; שותף זכאי לבטח את שותפו; מלווה רשאי לבטח את חיי הלווה, ועובד — את חייו של נותן־עבודתו. מקרים אלה הם הסוג היחיד של ב׳־החיים, שבו חלה הגבלה על שיעור תשלומי־הב׳, שהמבטח זכאי ע"פ החוק להתחייב בהם; הווה אומר: שיעור תשלומי־הב׳ אינו יכול לעלות על ערכו של הנכס, שעליו רוצים להגן. חשוב לציין, שביטוח חייו של אחר אין לו תוקף בלא הסכמתו של המבוטח. סייג זה הותקן כדי למנוע מצב, שבו עלולה להתרקם בלבו של קונה־הב׳ מזימה להחיש את מותו של המבוטח ע"י מעשה־פשע; מזימה כזו יהא לה מקום אם נתיר לערוך את הב׳ בסכום, שעולה הרבה על שוויו של הנכס, שבו כרוך ה„עניין הביטוחי". הדרישה, המַתנה את תקפו של החוזה לביטוח הזולת בהסכמתו של אותו זולת, מבוססת על ההנחה, שהסכמה כזו משמשת הוכחה לרצונו הטוב של האיש, שקונה את הב׳, ומצמצמת את האפשרות שהעיסקה נעשתה מתוך כוונה רעה לספסר בחייו של המבוטח.

ההבדל השלישי בטיבו של ה„עניין הביטוחי" שבין ב׳־רכוש וב׳־חיים, הוא בפרק־הזמן שבו צריך העניין הביטוחי להיות קיים. כדי שהחוזה לב׳־רכוש יהא בר־תוקף, צריך שהעניין הביטוחי יהא קיים בשעת אבדנו של הרכוש המבוטח, ואין הכרח בכך, שיהא קיים בשעת עריכת חוזה־הב׳, כפי שנדרש הדבר לגבי ב׳־חיים. בהתאם לכך אפשר לבטח רכוש, שעדיין לא בא לעולם; האיכר זכאי לבטח יבולים שעתידים לבוא; בעל־מלון זכאי לבטח את מלונו מפני הפסדים שייגרמו לו אם תבוטל, למשל, הוועידה המפלגתית, שצריכה היתה, כמשוער, להתכנס באותו מלון; בעלי־ספינה זכאי לבטח מטענים, שעדיין לא נשלחו ושאף לא הוסכם עליהם; וכך זכאי הסוחר לבטח את מלאי־סחורותיו המשתנה מזמן לזמן. במקרים אלה אין הב׳ חל על הרכוש המבוטח אלא בשעה שיירכש או בשעה שייחתם חוזה לרכישתו; וברור הדבר, שמאותה שעה ואילך כבר קיים עניין ביטוחי לגבי הרכוש. בתקופה האחרונה התפשט יותר ויותר

המנהג של ב׳ מפני הפסדים, שייגרמו על־ידי אי־בואם של רווחים משוערים. בשנת 1923 רכש הקולג׳ ע"ש סוורתמור (Swarthmore College) שבאה"ב פוליסה בסך של 10,000 דולאר לביטוח תצלומים של ליקוי־חמה, שעתידים היו להיעשות ע"י משלחת, ששוגרה למכסיקו לתכלית זו. החברה המבַטחת הסכימה לשלם את הסכום, אם יהיו השמים מכוסים עננים במשך שלוש הדקות של ליקוי־החמה, ואי־אפשר יהא לעשות את הצילומים. העניין הביטוחי של הקולג׳ בתצלומים היה כרוך בעובדה, שהקולג׳ קיווה לרווחים כספיים מן התצלומים, שהמשלחת נתכוונה לבצע. עניין ביטוחי דומה לזה אנו מוצאים ברווחים משוערים של מפעלי־שעשועים תחת כיפת־השמים, שעליהם ניתנו פוליסות של ב׳ מפני גשם.

ג. שיטות טכניות לבדיקת הסיכונים. בעיסקת־הב׳ עומדות לעיניו של המבַטח (החברה) ארבע מטרות עיקריות אלו:

(1) לאמוד את שיעור־הסיכון כראוי, כדי להחליט אם ליתן את הב׳ או לא. ואם הוא מחליט ליתן אותו — מה הוא שיעורם של דמי־הב׳ (הפרמיה), שיש לדרוש מן המבוטח;

(2) לקבוע בבירור — על יסוד האומדן הנזכר (1) — את שיעור התשלום, שהמבטח יכול להתחייב בו;

(3) להיזהר מפני הגדלת הסיכון לאחר שהמבטח התחייב להיות אחראי לו;

(4) לקבוע אם נגרם הפסד באמה: ואם נגרם — לקבוע את שיעורו.

כדי להשיג מטרות אלו פיתחו המבטחים שיטות מיוחדות או אמצעים טכניים מיוחדים לבדיקת־הסיכון.

מה שנוגע למטרה הראשונה מקובל הדבר, שהאיש המבקש להתבטח חייב לגלות למבטח את כל העובדות, שיש להן נגיעה לעריכת שומה מדוקדקת של שיעור־הסיכון, ואם הוא מתרשל במילויה של חובה זו, הרי חוזה־הב׳ שנערך עמו בטל ומבוטל.

המטרה השניה מחייבת לקבוע (א) את טיב הרכוש, שיש לפצות את המבוטח בעד אבדנו או קילקולו; (ב) את טיב הסכנות, המאיימות על הרכוש, שהמבטח מתחייב לשאת באחריותו. בקשר לכך חייב המבוטח לערוב לעובדות מסויימות; למשל, לקבוע על אחריותו, שהבניין המבוטח עשוי מפלדה ולא מעץ, או שהאיש המבוטח לא נתנסה מימיו בניתוח רציני. וכן הוא חייב להסכים לסייגים ולתנאים, שמַקנים למבַטח את הזכות לבטל את החוזה אם יתברר, ששיעור־הסיכון היה גדול מכפי שהמבטח היה מוכן להיות אחראי לו. אע"פ שרגילים להשתמש במונחים „סייגים" ו„תנאים" כבשמות נרדפים, קיים הבדל ביניהם מכמה בחינות במערכות־חוקים שונות. מסתבר, שההבדל החשוב ביותר בין „סייג" לבין „תנאי" הוא מה שהפרת סייג מבטלת את החוזה בכל מקרה שהוא, ואילו הפרת תנאי אינה גורמת לביטולו של החוזה אלא אם כן היו גם התנאי וגם ההפרה נוגעים לעצם העניין. על־ידי ניסוחם של הסייגים והתנאים במלים ברורות, שנבחרו בקפידה מרובה, מצליח המבטח, כרגיל, לצמצם את שיעור סיכונו; והדבר נעשה במידה מרובה כל־כך, שהשופטים היו נוטים בזמנים שונים לפרש את הסעיפים של חוזי־הב׳, מתוך הסתייגות מסויימת, לטובתו של המבוטח דוקה.

ב„סייגים" ו„תנאים" משתמשים גם לשם המטרה השלישית, והיא: להבטיח, ששיעור הסיכון לא יוגדל לאחר

שהתחייב המבטח להיות אחראי לו. כך, למשל, יתכן, שהמבוטח יתחייב להחזיק שומר לבניינים המבוטחים במשך כל מועד תקפה של הפוליסה; כמו־כן יתכן להכניס לתוך החוזה תנאי, שלפיו תהא הפוליסה בטלה ומבוטלת אם יכניסו תיקונים בבניין המבוטח או מסביב לו או אם יעשו מעשה אחר, שיגדיל את סכנת־הדלקה בבניין, בלא הסכמתו של המבטח. במקום שמשתמשים בשיטת ה„תנאים", זכאי המבטח במקרה של הפרת התנאי לבטל את התחייבותו אם ירצה בכך; אבל תחוקות שונות אינן כיללות תשובה על השאלה אם זכות זו של המבטח קיימת גם כשהפרת התנאי היתה זמנית בלבד ולא גרמה לשום הפסדים.

המטרה הרביעית מושגת כרגיל ע"י מה שהמבטח מכניס לתוך חוזה־הב' סעיפים מיוחדים, שכוללים „תנאים מוקד־מים". בכמה מקרים של ב'־רכוש טענו המבוטחים להפסדים שלא היו מעולם. לפעמים קרובות קשה מאוד לברר אם הסחורות, שנמצאו בתוך בניין מבוטח מפני אש, ניזוקו או לא; ויצרו של המבוטח משיא אותו לעיתים להודיע, שמבניין מבוטח נגנבו חפצי־ערך קטנים, כגון תכשיטים ואבנים יקרות; במקרים כאלה קשה מאוד לסתור את טענותיו של התובע. כדי להישמר ממעשי־מרמה כאלה נוהג המבטח להכניס לחוזה סעיפים, שמחייבים להמציא לו הוכחות של ממש לתביעותיו של המבוטח. כמו־כן מוכרח המבטח להת־גונן לא רק מפני תביעות, שהוגזמו מתוך כוונות־מרמה, אלא גם מפני נטייתם של בני־אדם מהוגנים להפריז בהערכת הנכסים שאבדו להם. לתכלית זו משתמשים המבטחים בשתי תחבולות עיקריות: (1) מכניסים לתוך החוזה סעיף שקובע, שבמקום שאין הצדדים יכולים לבוא לידי הסכם בהערכתו של הנכס שאבד, יש למנות ועדה של שמאים בוררים; וכן (2) סעיף בנוגע ל„כספת־ברזל". סעיף זה, שהוא מצוי, בדרך כלל, בחוזים המודרניים בב' סחורות מפני דלקות, מחייב את המבוטח להכין ספרים, שמכילים את רשימת־סחורותיו, ולהחזיק את הספרים הללו בארונות־ברזל או במקומות אחרים, שהם מוגנים מפני סכנת־דלקה. ע"י שיטה זו מפחית המבטח במידה ניכרת את הסכנה, שהמבוטח יטען שסחורו־תיו נשרפו בדלקה, בעוד שלאמיתו של דבר מכר אותן בכסף מלא.

A. H. Willet, *The Economic Theory of Risk and Insurance* (*Columbia University Studies in History, Economics and Public Law*, vol. XIV, No. 2), 1901; C. F. Trenerry, *The Origin and Early History of Insurance* (London School of Economics, *Studies in Economics and Political Science*, No. LXXXVII), 1926; A. N. Hill, et al., *War and Insurance* (Carnegie Endowment for International Peace, Division of Economics and History, *Economic and Social History of the World War*, British Series), 1927; S. S. Huebner, *The Economics of Life Insurance*, 1927; 1944; E. A. Woods, *The Sociology of Life Insurance*, 1928; *Versicherungslexikon*, ed. A. Manes, 1930[8]; A. Manes, *Versicherungswesen*, 3 Bande, 1930–32[5]: I: *Allgemeine Versicherungslehre*; II: *Güterversicherung*; III: *Personenversicherung*; C. Ancey, L. Sicot, *La loi sur le contrat d'assurance*, 1930; T. O'Donnell, *History of Life Insurance in Its Formative Years*, 1936; W. Haber and W. J. Cohen, *Readings in Social Security*, 1948; A. H. Mowbray, *Insurance: Its Theory and Practice in the United States*, 1946[3]; R. Riegel and J. S. Miller, *Insurance Principles and Practices*, 1947[3]; id., *Fire Insurance*, 1948; S. B. Ackerman, *Insurance*, 1948[3]; R. I. Mehr and R. W. Osler, *Modern Life Insurance*, 1949; C. Crobaugh, *Handbook of Insurance*, 1949; W. Rodda, *Inland Marine Insurance*, 1949; H. T. Owen, *Fundamentals of Life Insurance*, 1951.

ר. לי.

בִּטּוּחַ־חַיִּים

בִּטּוּחַ־חַיִּים, צורת בטוח (ע"ע), שלפיה מקבל עליו המבטח התחייבות כספית, שהיא קשורה בחייו של המבוטח.

הסוגים של ב'־ח' הם מרובים ואפשר לחלק אותם לכמה קבוצות מבחינות שונות:

א. **מבחינת הסיכון של המבוטח**. החשובים שבסוגי־הביטוח (= ב') בקבוצה זו הם: 1) **ב' לכל החיים**; סכום הב' משתלם עם מותו של המבוטח; 2) **ב' מעורב**; סכום הב' משתלם כשהמבוטח מגיע לגיל מוסכם או מיד אחר מותו, אם הוא מת קודם שהגיע לגיל זה; 3) **ב' לתקופה מוגבלת**; סכום־הב' משתלם עם מותו של המבוטח, אם מת קודם שהגיע לגיל מוסכם; 4) **ב' של פנסיה**; סכום־הב' משתלם בתשלומים שנתיים (או חדשיים) משהגיע המבוטח לגיל מוסכם ועד מותו. בדרך כלל מתנים בב' מסוג זה שאם ימות המבוטח קודם שהתחיל ליהנות מפנסיה, ישלם המבטח סכום חד־פעמי מוסכם; 5) **ב' של ילדים** 6) **ב' של חיי 2 אנשים או יותר** (Endowment Assurance); בכל אחד משני סוגי־הב' האחרונים יכול המבוטח לשלם את תמורת הפוליסה בפרמיה אחת, או — כפי שנהוג עפ"ר — בפרמיות שנתיות (שוות או משתנות) במשך כל זמן קיומו של הב' או במשך תקופה קצרה יותר. תשלום הפרמיות נפסק עם מותו של המבוטח.

ב. **מבחינת הקפו של הב'**. בקבוצה זו מבחינים: 1) **ב' אינדיווידואלי** — רגיל; 2) **ב' קיבוצי** — של ציבור מוגדר (למשל: העובדים במפעל מסויים); במקרה זה מותרת עפ"ר חברת־הב' על בדיקה רפואית (ראה להלן); כמו־כן חוסכת החברה בהוצאות אדמיניסטראטיוויות, ועל־כן היא יכולה להציע ב' בתנאים נוחים מאותם שהם נהוגים בב' אינדיווידואלי; אותו דבר נכון גם לגבי 3) **ב' עממי**, שהוא מקובל בארצות הרבה; חברות־הב' מוציאות פוליסות סטאנדארדיות על סכום קבוע וכל הרוצה יכול לרכוש פוליסה אחת כזו בלא בדיקה רפואית.

ג. **מבחינת ההשתתפות ברנחים**. מלבד פוליסות רגילות, שבדרך כלל אינן מזכות את המבוטח בהשתתפות ברווחיה של החברה, מוציאות חברות־ב' מרובות פוליסות, שמקנות למבוטח זכות של השתתפות ברווחים. הפרמיות על פוליסות אלו הן גבוהות במקצת מאותן שנקבעות בפוליסות הרגילות.

הצדדים בחוזה של ב'־ח' הם המבטח (עפ"ר חברת־ב'), המתחייב לשלם את סכום־הב' במקרה המתואר בפוליסה, האדם שעל שמו הוצאה הפוליסה, והאדם שחייו בוטחו, כפי שצויין בפוליסה; ברוב המכריע של המקרים הוא גם האדם, שעל שמו הוצאה הפוליסה. המבוטח רשאי לציין בפוליסה את שמו של הנהנה, שלו יש לשלם את סכום־הב' עם מותו של המבוטח. המבוטח רשאי להחליף את הנהנה באחר כל שעה שירצה בכך.

תנאי־הפוליסה. רוצה אדם לקבל פוליסה, הריהו חייב להגיש למבטח הצעה בכתב, שבה הוא מציין את המחלות, שחלה בהן, את גיל־הוריו או את משך־חייהם (אם מתו) ופרטים אחרים, שמהם אפשר להסיק מסקנות כלשהן ביחס לאורך־חייו. לאחר מכן נדרש עפ"ר המציע להיבדק ע"י רופא. משנתברר שהמציע הוא במצב־בריאות טוב, הוא יכול לקבל פוליסה בתנאים רגילים. אם בריאותו לקויה מאוד, מסרב המבטח ליתן לו פוליסה. ולפעמים — כשבריאותו

אינה לקויה ביותר — הוא מוכן ליתן לו פוליסה אם המציע יסכים להוסיף תשלום מסויים על הפרמיה הרגילה.

המדינה וביטוח-החיים. המדינה מעוניינת בגידול הקפו של ב׳-הח׳ והיא מעודדת אותו בין השאר ע״י מתן הנחות במס-ההכנסה. טעמו של דבר הוא כפול: 1) ע״י ב׳-ח׳ נוצר במדינה חיסכון לזמן ארוך; 2) כשמת המפרנס מקבלת משפחתו את סכום-הב׳ ואינה נופלת למעמסה על הציבור.

מפני-כן מתפשטת בארצות-התרבות ההכרה, שיש להנהיג את ב׳-הח׳ כחובה — לכל הפחות, לגבי מפרנסים שאינם בעלי-הון. — בישראל הונהג ב׳ מפני מקרי-מוות לגבי ציבור רחב למדי של עובדים על-ידי מחלקה לב׳ הדדי, משותפת לברית-הפיקוח וקופות-התגמולין על-יד „הסנה" בע״מ. ב׳ לאומי מחייב בישראל את כל העובדים בשכר (ע״ע: בטוח סוציאלי).

אקטוארים. חישוב הפרמיות של ב׳-הח׳ נעשה ע״י אקטוארים, שקיבלו הכשרה מקצועית לכך. ברוב ארצות-התרבות קיימות אגודות של אקטוארים, שמוציאות לאור כתבי-עת מקצועיים וספרי לימוד ושימוש.

חישוב הפרמיות. כמו בכל שאר סוגי-הב׳ כך גם בב׳-הח׳ נקבע גובה-הפרמיה בעיקר ע״י מידת-הסיכון שמקבל עליו המבטח. הסיכון העיקרי בב׳-ח׳ קשור במותו של המבוטח, וסיכון זה כרוך בדרך כלל בגילו. לשם הערכתה של מידת-סיכון זו הוכנו לוחות-תמותה מפורטים.

גורם-שני, שאף הוא רב-חשיבות, הוא שער-הריבית. ע״י ב׳-הח׳ מצטברים בידי חברות-הב׳ סכומים ניכרים לתקופות ארוכות למדי, וקבלת ריבית גבוהה מהשקעותיהן של חברות אלו מאפשרת להן לצמצם את הפרמיות. לשם חישובן של הפרמיות משתמשים האקטוארים בלוחות-ערך (monetary tables) מבוססים על לוחות-תמותה ושער-הריבית בגבולות שימושיים.

לוחות-תמותה. לוחות אלה מראים כמה בני-אדם מתוך מספר מסויים של נולדים (בדרך כלל 100,000 או 9,999,999) מגיעים לכל גיל וגיל. נוסף על המספרים הללו כוללים הלוחות הנזכרים גם נתונים אחרים, כגון: מספר המתים בכל גיל, ההסתברות שאדם בגיל x יגיע לגיל x + 1, וההסתברות שימות במשך השנה. בהכנתם של לוחות-התמותה מסתייעים במספר מקרי-המוות בכל גיל וגיל במשך תקופה מסויימת; על יסוד מספר זה מחשבים את ההסתברות (9x), שאדם בגיל x ימות תוך שנה, ועל יסוד זה — את שאר הנתונים. לוחות-התמותה הם, איפוא, פרי-הניסיון של התקופה, שעל סמך נתוניה נערכו.

יש לוחות-תמותה ממלכתיים, שהם מבוססים על מפקדי-האוכלוסיה, כגון לוחות-התמותה של אה״ב לשנות 1939—1941 ושל אנגליה לשנות 1930—1932. חברות-הב׳ אינן סומכות בדרך כלל על לוחות-תמותה ממלכתיים מתוך הנחה, שהתמותה של המבוטחים שונה במידה ניכרת מזו של כלל האוכלוסיה. לפיכך מכינות חברות-הב׳ לוחות-תמותה, שהם מבוססים על נסיונן שלהן. שלא כלוחות הממלכתיים, אין לוחות אלה מתחילים בגיל 0, אלא בגיל גבוה יותר, בדרך כלל בגיל 10. המפורסמים שבלוחות אלה הם:

(1) H_M (Healthy Males), H_F (Healthy Females). לוחות אלה היו בשימוש כללי באנגליה ובחלק גדול של אירופה עד שנת 1902 ואז הוחלפו ב-

(2) O_M (Office Males), O_F (Office Females), שהוכנו על סמך נסיון התמותה בשנות 1872—1902 של 60 חברות-ב׳ אנגליות. לוחות אלה היו בשימוש בשנות 1903—1935. מאז הוחלפו בלוחות התמותה של

(3) A 1924—1929, שהם מבוססים על נסיון-התמותה בשנות 1924—1929 של כמעט כל החברות האנגליות.

(4) באה״ב היו בשימוש עד 1941 הלוחות הידועים בשם American Experience Table of Mortality, שפורסמו עוד ב-1868. מאז הוחלפו בלוח-התמותה (5).

(5) C.S.O. (Commissioners' 1941 Standard Ordinary Mortality Table), המבוסס על נסיונן של 16 חברות-ב׳ מן הגדולות ביותר ב-1930—1940.

מספרים מתוך לוח-תמותה של חברות-הב׳ האנגליות, לשנות 1924—1929

הגיל	מספר המגיעים לגיל	מספר המתים	הסתברות בגיל להגיע לגיל	הסתברות בגיל למות תוך שנה	כוח התמותה	תוחלת-החיים
x	l_x	d_x	p_x	q_x	$\mathring{\mu}_x$	$\mathring{e}_x$
10	9.999.999	15.600	.99844	.00156	.00151	58.658
11	9.984.399	16.574	.99834	.00166	.00161	57.749
12	9.967.825	17.543	.99824	.00176	.00171	56.844
13	9.950.282	18.508	.99814	.00186	.00181	55.943
14	9.931.774	19.466	.99804	.00196	.00191	55.046
15	9.912.308	20.420	.99794	.00206	.00201	54.154
20	9.802.572	23.036	.99765	.00235	.00235	49.731
25	9.687.932	22.767	.99765	.00235	.00235	45.290
30	9.574.248	23.074	.99759	.00241	.00239	40.798

המספרים הללו קשורים זה בזה כלהלן:

l_x — מספר האנשים המגיעים לגיל x

$d_x = l_x - l$ — מספר המתים בגיל שבין x לבין x + 1

$p_x = \frac{l_x + 1}{l_x}$ — החלק היחסי של האנשים בגיל x, שמגיעים לגיל x + 1

$q_x = 1 - p_x = \frac{d_x}{l_x}$ — החלק היחסי של האנשים בגיל x שימותו תוך שנה, ז. א. קודם שיגיעו לגיל x + 1

$\mu_x = -\frac{1}{l_x}\frac{dl_x}{d_x}$ — הסתברות למות בגיל x בדיוק — מחושב לשנה

$\mathring{e}_x = \frac{(\frac{1}{2}l_x + l_x + l_{x+1} + l_{x+2} + \dots)}{l_x}$ — מספר השנים הממוצע, שאדם בגיל x יוסיף לחיות

כדי להדגים באיזו מידה משתנים לוחות-התמותה במרוצת-הזמן ועד כמה הם שונים בארצות שונות, נביא כאן כמה מספרים אפיינים מארצות אחדות בנוגע לתוחלת-החיים בגיל 0, 10 ו-30 ובנוגע לאחוז האנשים בגיל 20, שהם עתידים להגיע לגיל 60 — דבר, שמעניין את חברות-הב׳ ביחוד, כיון שכמעט כל המבוטחים הם בגבולות-גיל אלה (עי׳ הלוח בראש עמ׳ 203/4).

לוחות-ערך. בעזרת לוחות-תמותה מכינים לוחות-ערך, שמשמשים לאקטוארים מכשיר-עזר חשוב בחישובן של הפרמיות. בלוחות-ערך אלה מביאים בחשבון את שערי-הריבית השונים, שעלולים להשתמש בהם. להלן מובא לוח-ערך, שהוא מבוסס על לוחות-התמותה של חברות-הב׳ באנגליה לשנות 1924—1929 ועל שער-ריבית של 4%.

ארץ ותקופה		תוחלת־החיים בגיל — גברים 0	10	30	נשים 0	10	30	האחוז של בני 20 שמגיעים לגיל 60 — גברים	נשים
ישראל	1949	65.2	60.9	42.2	67.9	62.7	43.7	83.4	85.7
	1951	67.3	61.3	43.0	70.1	63.9	44.8	83.6	87.0
אה״ב	1900—02	47.88	50.39	34.76	50.70	51.94	36.30	60.4	63.8
	1950 לבנים	66.6	59.2	40.5	72.4	64.6	45.4	77.2	86.6
אנגליה	1910—12	51.50	53.08	35.81	55.35	55.91	38.54	65.7	71.8
	1951	65.8	58.7	39.7	70.9	63.2	44.0	79.2	86.5
צרפת	1898—1903	45.31	49.25	33.86	48.69	51.53	36.44	59.2	65.7
	1946—49	61.9	57.6	39.4	67.4	62.4	43.9	75.3	83.8
איטליה	1901—11	44.24	51.44	35.94	44.83	51.53	36.58	65.5	67.7
	1930—32	53.76	55.46	38.58	56.00	57.15	40.41	72.4	76.4
הולאנד	1900—09	51.0	54.3	37.8	53.4	55.4	38.8	69.9	72.6
	1947—49	69.4	62.7	43.8	71.5	64.1	45.0	85.1	87.6
יאפאן	1899—1903	43.97	48.23	33.43	44.85	48.34	34.84	57.7	60.0
	1949—50	56.19	53.20	36.72	59.61	56.36	39.95	67.2	73.4
אוסטראליה	1946—48	66.07	59.04	40.40	70.63	63.11	44.08	78.5	84.7
ס.ס.ס.ר. (החלק האירופי)	1926—27	41.93	51.65	35.65	46.79	55.72	39.75	62.0	71.6
מצרים	1936—38	35.65	46.86	32.96	41.48	54.47	38.23	55.7	69.3
הודו	1921—31	26.91	36.38	23.60	26.56	33.61	22.30	29.2	25.0

לוח־ערך 4% (Monetary Table)

לפי לוחות־תמותה של חברות־הב׳ באנגליה 1924—1929

הגיל	D_x	C_x	N_x	M_x	S_x	R_x
10	6 775 641	10 133	153 133 124	865 906	2 993 330 595	38 005 050
11	6 485 675	10 352	146 377 483	855 773	2 840 197 471	37 139 144
12	6 225 874	10 536	139 891 808	845 421	2 693 819 988	36 283 371
13	5 975 882	10 688	133 665 934	834 885	2 553 928 180	35 437 950
14	5 735 352	10 809	127 690 052	824 197	2 420 262 246	34 603 065
15	5 503 953	10 902	121 954 700	813 388	2 292 572 194	33 778 868

נסמן ב־i את הריבית (במקרה הנדון $i = 0.04$, ויהיה $v = \frac{1}{1+i}$; כאן $v = \frac{1}{1.04}$). הטורים בלוח זה מחושבים כלהלן:

$$D_x = v^x l_x \qquad N_x = \Sigma D_{x+t} \qquad S_x = \Sigma N_{x+t}$$

$$C_x = v^{x+1} d_x \qquad M_x = \Sigma C_{x+t} \qquad R_x = \Sigma M_{x+t}$$

$$t = 0$$

פרמיות נטו וברוטו. לוחות־הערך מאפשרים חישוב ישיר של הפרמיות, כפי שמתברר מן הדוגמות הבאות:

1) ב׳ של אדם בגיל x לכל החיים.

פרמיה חד־פעמית $A_x = \frac{M_x}{D_x}$

פרמיות שנתיות במשך כל זמן קיומו של הב׳

$$P_x = \frac{M_x}{N_x}$$

2) ב׳ מעורב של אדם בגיל x עד גיל 60.

פרמיה חד־פעמית $A_{x\overline{n}|} = \frac{M_x - M_{60} + D_{60}}{D_x}$

פרמיות שנתיות במשך כל זמן קיומו של הב׳

$$P_{x\overline{n}|} = \frac{M_x - M_{60} + D_{60}}{N_x - N_{60}}$$

פרמיות אלו הן פרמיות נטו. כדי לקבל את הפרמיות ברוטו, הנגבות ע״י חברות־הב׳, יש להוסיף על כך: הוצאות משרדיות, הוצאות בדיקה רפואית, ההוצאות הכרוכות בהכנת הפוליסה, תשלומים לסוכן, דמי־גביה, ולסוף סכום מסויים כתמורה לסיכון, שקיבלה עליה החברה. עפ״ר מחולקות הפרמיות השנתיות לתשלומים ½־שנתיים, ¼־שנתיים או חדשיים. במקרים אלה מתוספים לפרמיה ריבית מסויימת ודמי־גביה מוגדלים.

פדיון הפוליסה. המבוטח רשאי בכל שעה שירצה בכך להפסיק את חוזה־הב׳, ואם עשה כך הוא מקבל מחברת־הב׳ סכום־כסף, שהוא שווה בקירוב לערך האקטוארי של הפוליסה. בשנות־הביטוח הראשונות סכום זה הוא קטן־ביחס מחמת ההוצאות הראשונות המרובות־ביחס, שיש לחברה בזמן עריכת הפוליסה; אך במרוצת־הזמן עולה ערך־הפדיון

בהדרגה. רוב החברות מציינות בפוליסה את ערך־פדיונה בתקופות מסויימות.

במקום לקבל את דמי־הפדיון רשאי המבוטח להפסיק את התשלומים ולשנות את הפוליסה שלו לפוליסה בלא תשלו־מים נוספים. ע״י כך פוחת, כמובן, סכום הב׳ בהתאם לחישוב אקטוארי.

רזרוות. — ב׳־חיים הוא מטיבו ב׳ לזמן ארוך, ובחברות־הב׳ מצטברות רזרוות גדולות מתשלומי־הפרמיות. רזרוות אלו דרושות להן, לחברות, לשם מילוי התחייבויו־תיהן בעתיד. מדי שנה מכינות החברות מאזן אקטוארי, שמראה את סכום הרזרוות הדרוש לכיסוי ההתחייבויות הללו. העודף הוא הרוח של החברה.

בארצות הרבה קיימים חוקים, שמקנים לחברות־הב׳ זכויות רחבות בשימוש ברזרוות אלו, שביסודן אינן אלא חסכונות של המבוטחים. בארצות אחדות אוסר החוק על החברות לב׳־ח׳ לעסוק בעסקי־ב׳ אחרים, ויש ארצות, שבהן מחייב החוק את חברות־הב׳ לנהל חשבונות מיוחדים לעסקי ב׳־ח׳. את הרזרוות משקיעות חברות־הב׳ בניירות־ערך, עפ״ר — איגרות־חוב, אך גם במניות ולפעמים גם בנכסים בלתי־נדים. משום גדלן של הרזרוות הללו — באה״ב, למשל, הגיעו בסוף שנת 1950 לסך של 64,000 מליוני דולאר — נודעת לחברות־הב׳ השפעה מרובה על שוק ניירות־הערך (וע״ע בטוח).

מספרם של המבוטחים ב׳־ח׳ נתרבה במידה ניכרת בעשר השנים האחרונות בארצות הרבה, אבל הערך הכספי הממשי של הסכומים המושקעים בב׳ צומצם ברוב הארצות מחמת אינפלאציה או פיחות ערך־המטבע.

E. F. Spurgeon, *Life Contingencies,* 1932; *Continuous Investigation into the Mortality of Assured Lives Monetary Tables A 1924–29,* Cambridge 1934; S. G. Leigh, *Guide to Life Assurance,* 1935; J. B. Maclean, *Life Insurance,* 1945; *United States Life Tables and Actuarial Tables 1939–41,* 1946; R. E. Underwood, *The Elements of Actuarial Science,* 1948; D. Houseman, *The Law of Life Assurance,* 1949; L. I. Dublin, A. J. Lotka & M. Spiegelman, *Length of Life,* 1949; *Journal of the Institute of Actuaries; Transactions of the Actuarial Society of America; United Nations Demographic Yearbook 1953.*

ת. ח.

בטוח סוציאלי, סוג של בטוח (ע״ע), שהוא מכוון להבטיח הכנסה מינימאלית לעובד בשעת הפסקה זמנית או תמידית של עבודתו כתוצאה ממחלה, נכות, זקנה, אבטלה, תאונה בשעת־עבודה, הריון ולידה, וכן להבטיח אמצעים לקיום בני־משפחתו של העובד אחר מותו.

הב׳ הס׳ שונה מן הביטוח (=ב׳) המסחרי בארבעה דברים עיקריים אלה:

א) הוא מיועד לשמש הגנה מפני הסיכונים האפיינים המאיימים על בטחונם של העובדים, ולא מפני כל סיכון אחר (כגון נזק לרכוש).

ב) הוא מוטל בדרך כלל על המבוטחים כחובה.

ג) שיעור הגמלאות שלו נקבע במידה מרובה על־פי הצרכים המינימאליים של המבוטחים, ובמידה מועטת יותר — על־פי התשלומים של דמי־הב׳. סיבת־הדבר: בעוד שחברות־הב׳ הפרטיות יכולות להשתמש לשם מילוי התחייבויותיהן רק במקורות הכספיים של עסקי־הב׳ שלהן בלבד, יכולה הממשלה לשם מילוי התחייבויותיה בתחום הב׳ הסוציאלי לשאוב לא רק מן ההכנסות שהיא מקבלת מדמי־הב׳, אלא גם ממקורות אחרים, כגון מיסים כלליים, מלוות, וכד׳.

ד) דמי־הב׳ בב׳ הסוציאלי משתלמים עפ״ר ע״י העובד, נותן־העבודה ולפעמים קרובות גם ע״י הממשלה, בעוד שדמי־הב׳ בב׳ המסחרי משתלמים ע״י המבוטח בלבד.

הב׳ הס׳ שונה מן העזרה הסוציאלית במה שהזכות ליהנות ממנו תלויה בתשלום דמי־הב׳, שהחוק מטיל כחובה על המבוטח, בעוד שההנאה מעזרה סוציאלית אינה מותנית באיזה תשלום שהוא.

התפתחותו של הב׳ הסוציאלי בעולם. תחילתו של הב׳ הסוציאלי המודרני נעוצה בהנהגת ב׳ מפני מחלה לפועלי־התעשיה בגרמניה ב1883 ובהנהגת ב׳ מפני תאונות בשעת־עבודה באותה ארץ ב1884. כהשלמה לכך הונהג בגרמניה ב1889 גם ב׳ מפני נכות וב׳ לימי־זקנה. אוסטריה הלכה בעקבות התחיקה הגרמנית והנהיגה ב׳ מפני מחלה ב1888 ו1889.

ב1911 קיבלה בריטניה חוקים על ב׳ מפני מחלה ונכות וכן על ב׳ מפני אבטלה. ב1897 הונהג בה חוק של מתן פיצויים לעובדים במקרים של תאונות בשעת־עבודה וב1908 נתקבל חוק, שמחייב מתן קצבות מאוצר־המדינה לזקנים נצרכים מגיל 70 ומעלה. ב1894 הנהיגה צרפת ב׳־חובה לכורים, שהורחב ב1910 על כל העובדים השכירים.

באה״ב הנהיגו כמה מדינות ב׳־חובה, אך החוק הפדראלי הראשון לב׳ ס׳ נתקבל רק ב1935 לפי הצעתו של הנשיא רוזוולט (Social Security Act, 1935).

התפתחותו של הב׳ הס׳ והקפו בעולם משתקפים בלוח הבא:

לוח א׳

ענפי־הביטוח	המספר של הארצות, שהנהיגו ביטוח סוציאלי	
	בשנת 1939	בשנת 1949
ב׳ לימי זקנה, מפני נכות ומוות	33	44
ב׳ בריאות ואימהות	24	36
ב׳ מפני פגיעה בעבודה	—	57
ב׳ מפני אבטלה	21	22
הענקות למשפחות	7	27

תחומי פעולתו של הב׳ הס׳ נתרחבו ביותר ביחוד בהשפעתו של הדו״ח שמסר ויליאם בוריג׳ לבית־הנבחרים הבריטי על „הביטוח הסוציאלי והשירותים הקשורים בו״ (1942) ושבו הוסבר, שהסכנות המאיימות על הביטחון הסוציאלי של העובדים מאיימות גם על בטחונם הסוציאלי של שאר אזרחי־המדינה ושלפיכך מן הדין הוא להרחיב את הגנת הב׳ על כל תושבי־המדינה. ב׳ ס׳, שמקיף לא רק את העובדים השכירים, אלא את כל האוכלוסיה, נקרא ב׳ לאומי (National Insurance).

גם בארצות, שהנהיגו ב׳ לאומי, קיימים ענפי־ב׳ שהם מיועדים אך ורק לעובדים שכירים, כגון ב׳ מפני פגיעות בשעת־עבודה, ב׳ מפני אבטלה וכד׳. הרעיון של הב׳ הלאומי מתגשם עפ״ר בענף הב׳ מפני מחלה, במקרי־מות ולימי־זקנה.

ענפי הב׳ הסוציאלי. — א) ב׳־אמהות. בב׳ זה מקובלים שנים עד שלושה סוגים שונים של גמלאות:

לוח ב׳

ארצות שבהן נהוג ב׳ ס׳ (לפי ענפי־הב׳ ולפי שיטות־סיוע משלימות)
לוח זה מתאר את המצב ב1.1.1949

הארץ	ביטוח לימי־זקנה	ביטוח מפני נכות	ביטוח מפני מוות	שיטות של מתן קצבות או סיוע שמשלימות את הביטוח		
				זקנה	נכות	מוות
אוסטריה	×	×	×			
אורוגואי	×	×	×	×	×	
איטליה	×	×	×			
איסלאנד	×	×	×			
אירלאנד		×	×	×	×	×
אלבאניה	×	×	×			
אקוואדור	×	×	×			
ארגנטינה	×	×	×	×		
ארצות־הברית	×		×	×	×	×
בולגאריה	×	×	×			
בלגיה	×	×	×			×
בראזיל	×	×	×			
בריטניה	×	×	×	×	×	×
גרמניה	×	×	×			
הרפובליקה הדומיניקנית	×	×	×			
הולאנד ודאניה	×	×	×	×	×	×
הונגאריה	×	×	×			
יאפאן	×	×	×			
יוגוסלאוויה	×	×	×			
יוון	×	×	×			
לוכסנבורג	×	×	×			
מכסיקו	×	×	×			
פאנאמה	×	×	×			
פאראגוואי	×	×	×			
פולניה	×	×	×			
פורטוגאל	×	×	×			
פינלאנד	×	×	×	×	×	
פרו	×	×	×			
צ׳ילה	×	×	×			
צ׳כוסלובאקיה	×	×	×	×	×	×
צרפת	×	×	×	×		×
קובה	×	×	×			
קוסטה־ריקה	×	×	×			
רומניה	×	×	×	×		
רוסיה	×	×	×			
שוודיה	×	×		×	×	×
שווייץ	×		×	×		

1. מענק־לידה, שנועד לכסות את ההוצאות הקשורות בלידה.

2. דמי־לידה, שמשתלמים לעובדות שכירות או עצמאיות כדי לפצותן בעד הפסדי השכר או ההכנסה הנגרמים להן מתוך הפסקת עבודתן לרגל הריון או לידה.

3. דמי־מיניקה (לאימהות מיניקות).

ב) הענקות לילדים. הענקות אלו נהוגות רק במספר מצומצם של ארצות. מטרתן להטיל חלק מן המעמסה הכספית הכרוכה בגידול ילדים על שכם הציבור. צרפת היתה הארץ הראשונה, שהנהיגה הענקות כאלו כדי לעודד את הילודה. בכמה ארצות ניתנות הענקות לכל ילד; באנגליה, אוסטראַליה, צרפת ונורווגיה — לכל הילדים, פרט לראשון.

ג) ב׳־בריאות. ב׳ זה מעניק למבוטחים את ההוצאות הכרוכות בטיפול רפואי, באישפוז, הבראה, החלמה, וכן פיצויים (דמי־מחלה) בעד הפסד של שכר (או הכנסה אחרת), שנגרם לו, לעובד, מתוך הפסקת־עבודתו מחמת מחלה. המוסדות של ב׳ זה דואגים לשמירת הבריאות ע״י שימוש ברפואה מונעת ומספקים (בעצמם או על חשבונם) את השירותים הרפואיים למבוטחים. באנגליה הפך ב׳־הבריאות לשירות, שמשמש את כל התושבים, ועקרון הב׳ נשתמר בתחומו רק ביחס לדמי־מחלה.

ד) ב׳ מפני נכות מיועד להבטיח אמצעי־קיום למבוטחים, שאיבדו את כושר עבודתם מחמת מחלה או חבלה גופנית קודם שהגיעו לזקנה. כענף עצמאי של הב׳ הס׳ מתבטל עכשיו ב׳ זה בארצות אחדות (ביניהן: אנגליה) והנכה נהנה מב׳־הבריאות הכללי כל עוד אינו מוכשר לעבודה.

ה) ב׳ מפני פגיעה בשעת־עבודה כולל עפ״ר גם ב׳ מפני מחלות, שהמקצוע גרמן. הוא מעניק לעובד הנפגע: א) עזרה רפואית, בכלל זה את ההוצאות הקשורות בהחלמה ובהספקת מכשירים אורתופדיים; ב) שיקום מקצועי; ג) הוצאות־קיום בתקופה, שבה אין המבוטח מוכשר לעבוד; ד) קצבת־נכות, שהיא מודרגת לפי הצימצום של כושר־העבודה; ה) קיצבה לאלמנה וליתומים כשהפגיעה גרמה למותו של העובד.

ו) ב׳ מפני אבטלה. ב׳ זה מיועד לספק אמצעי־קיום לעובד, שאינו יכול למצוא עבודה אע״פ שהוא מוכן לעבוד ומוכשר לעבודה. אבטלה, שבאה כתוצאה של שביתה או השבתה, אינה מזכה עפ״ר את המובטל לקבלת דמי־אבטלה. השיעור של דמי־האבטלה נקבע בהתאם לשכר הממוצע, שקיבל המובטל בתקופת־העבודה שקדמה לאבטלה, או בהתאם למספרם של התלויים במובטל.

ז) ב׳ לימי־זקנה בא להבטיח אמצעי־קיום למבוטח ולתלויים בו משהגיע לגיל מסויים או משנעשה מחמת זקנה בלתי־מוכשר לעבודה. גיל־הקיצבה הוא ברוב הארצות מ65 שנה ומעלה בגבר ומ60 שנה ומעלה באשה. באה״ב ובארצות אחרות גיל־הקיצבה הוא אחד לגברים ולנשים. תנאי רווח לקבלתה של קיצבת־זקנה הוא פרישה מכל עבודה; אך משהגיע המבוטח לגיל מסויים (עפ״ר ל70 שנה) שוב אין מקפידים על קיומו של תנאי זה.

שיעור־הקיצבה בארצות מסויימות (למשל, באה״ב) נקבע בהתאם להכנסותיו של המבוטח בשנות־עבודתו, ולפעמים גם בהתאם לתקופת־הב׳ שלו; בארצות אחרות (למשל, באנגליה) נקבע שיעור אחיד לקיצבה, שהוא משתנה רק לפי מספרם של התלויים במקבלה.

ח) ב׳ מפני מות מכוון להבטיח אמצעי־קיום לתלויים במבוטח אחר מותו. שיעורה של הקיצבה הניתנת במקרים אלה שווה עפ״ר לקיצבת־הזקנה. בארצות הרבה מקובל לשלם לאלמנה, שאין עמה ילדים ושעדיין לא הגיעה לגיל מסויים (40 עד 50 שנה), מענק חד־פעמי במקום קיצבה.

צורות־הארגון של הב׳ הסוציאלי. בכמה ארצות ביבשת־אירופה (בכללן גרמניה) הוקם בתוקף החוק גוף מיוחד (מחוץ למנהל הממשלתי), שמתפקידו לבצע את החוק, לגבות את דמי־הב׳ וליתן את הגמלאות למבוטחים. בארצות האנגלוסאכסיות נכלל הב׳ הס׳ או הב׳ הלאומי (בדומה לשירותים ציבוריים אחרים, כגון חינוך, סעד ועבודה) במינהל הממשלתי. בארצות מסויימות (בכללן אנגליה) נוצרו לצרכי הב׳ הס׳ מיניסטריונים מיוחדים. באה״ב כלול המינהל של הב׳ הס׳ במיניסטריון לחינוך, בריאות וסעד. לפי המלצותיו של בווריג׳ בדו״ח הנזכר מאוחדים ענפי־הב׳ השונים של הב׳ הס׳ במינהל אחד, וכן משתלמים דמי־ב׳ אחידים. בידי המבוטח נמצא כרטיס־ב׳ אחיד, שמשמש לצרכי כל ענפי־הב׳. — צורת הארגון של הב׳ הלאומי במדינת־ישראל יש בו משום פשרה בין שתי הצורות הנזכרות. הוקם גוף נפרד לצרכי הב׳ הס׳, אך הסמכויות הנוגעות להרכבת מועצת־המוסד, מינוי מנהלו והפיקוח הכללי עליו הם בידי שר־העבודה.

מימון הב׳ הסוציאלי. מקורות המימון המקובלים של הב׳ הס׳ הם התשלומים של דמי־הב׳, שבאים מן העובדים, נותני־עבודה והממשלה. אך בכמה ארצות (ביחוד באה״ב) מתכסות ההוצאות של הב׳ הס׳ ע״י העובדים ונותני־העבודה בלבד, ללא השתתפות מצד הממשלה. חלוקת הוצאות־הב׳ בין העובדים, נותני־העבודה והממשלה שונה היא בארצות שונות.

Philippovich-Somary, *Grundriss der politischen Okonomie*, I.I, 2, 1921; Sir Ernest Barker, *The Development of Public Services in Western Europe 1660–1930*, 1944; D. Gagliardo, *American Social Insurance*, 1949; *Social Security Legislation Throughout The World*, 1949–1954; *International Survey of Social Security*, 1950; Haber & Cohen, *Reading in Social Security*, 1948.

ג. לו.

בטו (או בטי) חאן (תחילת המאה ה13—1253 או 1255), שליט מונגולי. ב1223, לאחר שמת אביו של ב׳, ג׳וצ׳י, בנו בכורו של ג׳נגיז חאן, ירש ב׳, בתור אולוס (נחלה), את קיפצ׳אק שממערב למונגוליה. ב1229 השתתף ב׳ במסע על סין. שערך החאן הגדול אוגוטאי. ב1229 הוחלט בקורטולאי (המועצה העליונה המונגולית) על פלישה בכיוונים שונים ובידו של ב׳ הופקדו המונגולים, שפלשו בכיוון מערבי־צפוני. ב1237 כבשו המונגולים של ב׳ את בולגרי (ע״ע) שעל הוולגה התיכונה, והחריבו אותה. ב1237—1238 כבשו את הנסיכויות הרוסיות שבין הוולגה העילית לבין האוקה, בכלל זה את ריאזאן, מוסקוה, סוזדאל וולאדימיר. אח״כ פנה ב׳ צפונה־מערבה. אבל המונגולים, שהיו רגילים לערבה, לא יכלו לעמוד בתנאי הטבע הצפוני של יערות־עד וביצות, וכשהיו במרחק של 200 ק״מ מנובגורוד פנו דרומה וכבשו את הנסיכויות הרוסיות שלאורך הדניפר התיכון ופלגיו. ב1239 נכבשו על־ידיהם פריאסלאב וצ׳רניגוב, וב1240 — קיוב. נובגורוד היתה הנסיכות הרוסית היחידה, שהמונגולים לא כבשוה. פירוד־הלבבות בין הנסיכים הרוסיים היה הגורם העיקרי, שאיפשר את כיבושה של רוסיה ע״י המונגולים. ב1241/42 פלש ב׳ לפולניה. ב9 באפריל 1242 התלקח קרב־ליגניץ בין המונגולים, מצד אחד, ובין האבירים הפולניים, הצ׳כיים והגרמניים, מצד שני. המונגולים הוכרחו לשנות את כיוונם ממערב לדרום־המערב, וכך פלשו למישור ההונגארי. הידיעה על מותו של החאן הגדול אוגוטאי (1241) והסיכסוכים בשאלת־הירושה, שפרצו בקאראקורום, בירת המונגולים, גרמו להפסקת התקדמותו של ב׳ בכיוון וינה והוא חזר דרך דאלמאטיה, בולגאריה ורומניה לאיזור הוולגה. כחאן גדול נבחר בנו של אוגוטאי, גויוק, שלאחר זמן קצר נרצח — כפי הנראה, בהשתתפותו של ב׳. ב1251 נבחר כחאן גדול מנגקה, שב׳ היה בפועל שווה לו במעלה. בחלקו של ב׳ נפל החלק המערבי של הקיסרות המונגולית, מימת־באלכאש עד הגבול המערבי של רוסיה, בשם „אולוס ג׳וצ׳י״ או „האורדה הכחולה״ (לפי הכינוי הרוסי: „אורדת־הזהב״), עם עיר־הבירה סאראי שעל נהר־אחטובה, דרומית־מזרחית לסטאלינגראד של עכשיו. כשמת ב׳ הורדו ביחד עמו לקברו, לפי המנהג המונגולי, נשותיו, משרתיו, סוסיו ואיליו. ב׳ היה שליט אכזר ומפקד גדול, אך יש שזוקפים את נצחונותיו הצבאיים על חשבונו של סובוטאי—אפשר, הטוב שבמפקדים המונגוליים.

בספרות הרוסית הקדומה מסופר על פלישתו של ב׳ לרוסיה ועל רציחתו של נסיך צ׳רניגוב מיכאיל ע״י האורדה של ב׳. בבילינה (ע״ע) על איליה מורומץ מסופר על „בטיגה בטיגוביץ״ (= באטו), ששם מצור על קיוב כעונש על חטאו של הנסיך ולאדימיר, שכלא את איליה מורומץ במרתף.

H. Howorth, *History of the Mongols*, II, 1880; I. Curtin, *The Mongol in Russia*, 1908; Н. Веселовский, Родословная таблица первых Чингизидов Золотой Орды, 1916; А. Н. Насонов, Монголы на Руси, 1940; Б. Греков и А. Якубовский, Золотая Орда и ее падение, 1950.

א. אח.

בטויה, ע״ע נ׳קרטה.

בטוים (בלאט׳ Batavi), בתקופה העתיקה — שבט גרמני, שישב בתחום הדלתה של הרינוס (ב„אי הבאטאווי״). לפי טאקיטוס היו הב׳ נצר של החתים (ע״ע), שמהם נפרדו כשעברו לתחומיה של מלכות־רומי סמוך ל10 לפסה״נ. יש להניח, שקשריהם של הב׳ אל הרומים קדמו להגירה זו, וכמה חוקרים סבורים, שיוליוס קיסר כבר בא במגע עמהם כשעבר את הרינוס ב55 לפסה״נ. כבעלי־בריתה של רומי שוחררו הב׳ מתשלומי־מיסים, אך היו חייבים לספק חילות־

עזר לרומי, כי היו ידועים כחיילים טובים. ב׳ נזכרים מזמן לזמן בין שומרי־ראשו של הקיסר. ב69—70 לסה״נ מרדו הב׳, בהנהגתו של קיויליס (ע״ע), ברומי. תולדותיה של המרידה אינן ידועות לנו כל צרכן מאחר שאותו חלק ב„תולדות״ של טאקיטוס, שדן בהן, לא הגיע לידנו. על כל פנים יודעים אנו, שהמרד הגיע לממדים רחבים ולאחר שדוכא חזרו הב׳ למעמדם הכללי הקודם במלכות־רומי, אך כנראה לא בתנאים הקודמים. במאות ה2 וה3 לסה״נ ניטשטשו עקבותיהם של הב׳ יותר ויותר עד שנעלמו כליל.

Tac., *Hist.*, I, 59; IV, 14; V, 18, etc.; id.,*Germ.*, 29; L. Schmidt, *Geschichte der deutschen Stämme*, II: *Die Westgermanen*, 1940[2]; A. W. Byvanck, *Nederland in den Romeinschen tijd*, 3 vls., 1945.

בַּטוּמִי (Батуми; עד 1936: באטום), עיר־נמל על חופו המזרחי של הים השחור; בירתה של הרפובליקה האוטונומית האג׳ארית שבתחום הרפובליקה הסובייטית גאורגיה. מספר תושביה (לפי אומדן) 75,000 (1947).

ב׳ יושבת ברצועת־שפלה צרה לרגלי הרי־הקאווקאז, מצפון לנהר־צ׳ורוך, הבא מתורכיה, שגבולה קרוב לב׳ (רק כ12 ק״מ ממנה). כלכלתה של ב׳ מיוסדת בעיקרה על תנועת היצוא בנמלה, שהוא משוכלל ועמוק מטבעו. רובו של היצוא הוא הנפט, המובא מבקו (ע״ע) לב׳ בשני צינורות, אחד לנפט גלמי ואחד למזוקק, וחלק מן הנפט הגלמי אף מזקקים בב׳. מסה״ב מבאקו, העוברת לכל רחבה של טראנסקאווקאזיה, מביאה לנמלה של ב׳ עצים, מאנגאן, משי גלמי, פירות, צמר, כותנה וזרעוני־שמנים. החשובים בענפי המלאכה והתעשיה שבב׳ הם: תיקון ספינות, תיקוני קטרים וקרונות־רכבת, בניית מכונות, עיבוד טאבאק ואריזה של תה, שגדל סמוך לב׳ באחת מחוות־התה הגדולות שבס.ס.ס.ר. אקלימה של ב׳ דומה במידות־החום שלו לזה של ארצות הים התיכון הצפוניות (הטמפראטורה השנתית הממוצעת היא 14.7°; הקיצית 22.7°; החרפית: 7.1°), אבל מידת־המשקעים (2,400 מ״מ בממוצע ב154 ימים בשנה) והעננות מרובות בה יותר: במשך השנה יש בב׳ רק 72 ימים בהירים.

משום יפי־נופה, צמחייתה התת־טרופית והססגונית, וביחוד משום המעיינות החמים ומעונות־היער שבסביבתה, משמשת ב׳ גם נוה־מרגוע ועיר־מרפא. בב׳ כמה בתי־ספר למקצועות טכניים, ובכללם בי״ס לספנות. הגן הבוטאני שבב׳ עשיר בצמחים טובטרופיים.

היסטוריה. בתקופה העתיקה היתה ב׳ ידועה בשם בתיס (Bathys, Βαθύς). פומפיוס סיפח את ב׳ לרומי ובימי הדריינוס קיסר בוצרה. במאה ה6 סופחה ב׳ לביזאנטיון ונקראה בשם ואטי (Vati); נמלה שימש חוליית־קשר עיקרית בין קאווקאז ובין שאר חלקי־הקיסרות. במאה ה12, בימי המלכה תמרה (ע״ע), סופחה ב׳ לגאורגיה. ב1221 נכבשה ב׳ ע״י טימורלנק. לאחר שנתפוררה מלכות־גאורגיה (1483) נפלה ב׳ בחלקו של המטאור (נסיך) גוריאלי. ב1564—1878 היתה ב׳ בתחום שלטונה של תורכיה, ובתקופה זו נעקרו מתוכה ומסביבתה שרידי התרבויות הביזאנטית והגאורגית. ב1878 סופחה ב׳ לרוסיה ומאז עד 1886 היתה נמל חפשי. בימי השלטון הרוסי התפתחה ב׳ הודות לנמלה, לצינור־הנפט, שהועבר אליה מבאקו (ארכו: 895 ק״מ), ולבנייתה של מסה״ב הטראנסקאווקאזית. בשנים שקדמו למהפכה של 1905 פיתחו פועלי־ב׳ פעילות ניכרת ולשביתה ולהפגנה, שערכו בה ב1902, היתה השפעה מדינית כל־רוסית. ב1918 היתה ב׳ בידי תורכיה. מדצמבר 1918 עד יולי 1920 היתה ב׳ בידי צבא־הכיבוש של אנגליה, שמסרה את ב׳ לגאורגיה. ב1921 נכבשה ב׳ ע״י הצבא האדום.

קהילה יהודית נוסדה בב׳ ב1878, לאחר שהעיר סופחה לרוסיה. ב1889 גורשו מב׳ הרבה מתושביה היהודיים, שהיו חסרים זכות־ישיבה בתוכה. אחר גירוש זה נשארו בה, לפי מספרים רשמיים, 31 משפחות יהודיות, ולפי מקורות בלתי־רשמיים — כ100 משפחות יהודיות. מספרם של היהודים בב׳ חזר וגדל במהירות וב1897 כבר ישבו בה 1,179 יהודים. אחד מבתי־הזיקוק של נפט בב׳ היה שייך לבית רוטשילד ולבעלי־הון יהודיים ברוסיה.

א. י. בר. — א. אח.

בֶּטוֹן, תערובת של צמנט, חול, חצץ או צרורות (אגרגט) ומים, שמתקשית והופכת לאבן־קונגלומראט, שבה דבקים זה בזה הגרגירים של האגרגאט באמצעות חומר־הצמנט, המתרכב עם המים ומתקשה במשך הזמן. כוח־הלחץ המרובה של הב׳, העובדה שבשעת יציקתו קל ונוח לצור ממנו כל צורה שהיא, והאפשרות למצוא אגרגאטים לב׳ כמעט בכל מקום, עושים את הב׳ לחומר מקובל ביותר על הארדיכל והמהנדס. לגבי ישראל יש לב׳ יתרון נוסף, כי הוא חומר־הבניה החשוב היחיד, שאפשר ליצרו מגלם־הארץ. סכרים, גשרים, נמלים, כבישים, מנהרות, בנייני־תעשיה ובתי־מגורים — את כל אלה מקימים מב׳. וכן עושים מב׳ בלוקים, צינורות, מרצפות ומוצרים אחרים הרבה.

הצמנט השכיח ביותר בייצור ב׳ הוא צמנט פורטלנד (ע״ע צמנט).

תכונות הב׳. תכונותיו של הב׳ נבחנות בשני מצבים: (1) כשהוא פלאסטי ו(2) לאחר שהוא מתקשה. התכונה החשובה של הב׳ כשהוא פלאסטי היא עבידותו, כלומר הקלות, שבה אפשר לצופף אותו בתוך התבניות בשיטות־עיבוד מסויימות (בידיים, בוויבראטור ועוד). אם נשארים בב׳ נקבים וחללים מחמת צפיפות לקויה, פוחת חזקו במידה מרובה.

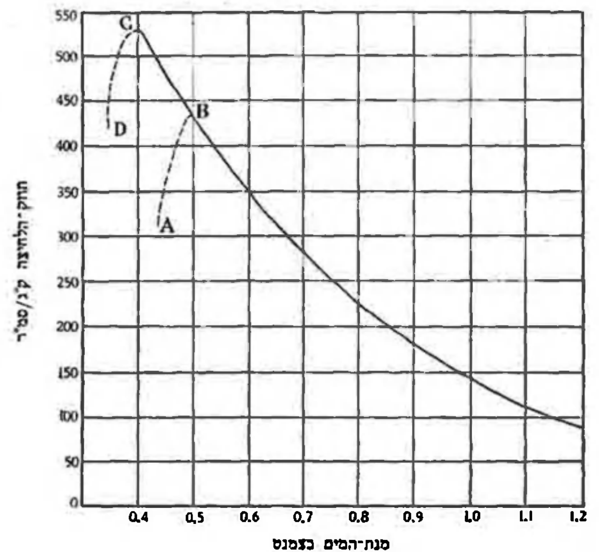
בב׳ שכבר נתקשה חשובות מבחינה טכנית התכונות הללו: חוזק הלחץ, המשיכה, הכפיפה והגזירה, הצפיפות, התנגדות לחדירת מים ולשחיקה, התכווצות והתפשטות, התנגדות להשפעת האטמוספירה, ובארצות קרות — התנגדות להשפעת הקור. המבחן של ב׳ שנתקשה הוא חוזק־הלחיצה שלו. גם כשיש לחוזק זה ערך מעשי מועט, הוא משמש אמת־מידה לאיכותו של הב׳. לב׳ חזק חוזק־לחיצה גדול וחוזק־משיכה קטן. עפ״ר אין סומכים על ב׳ מבחינת ההתנגדות למשיכה, ומבנים, שבהם מצויים מאמצי־משיכה, נעשים מב׳ מזויין (בפלדה), שבו מתגלית התנגדות מצד הב׳ למאמצי־לחיצה ומצד הפלדה — למאמצי־משיכה.

חוזק הלחיצה הוא פונקציה לוגאריתמית של מנת־המים בצמנט ($= \frac{\text{משקל־המים}}{\text{משקל־הצמנט}}$), לפי הנוסחה: $\sigma = \frac{A}{B\omega}$,

שבה: σ הוא חוזק־הלחיצה של הב׳; A ו B הם מקדמים תלויים בטיבו של הצמנט, בעיבודו של הב׳, בטמפראטורה, ועוד; ω הוא מנת־המים בצמנט. המים כוללים את מי־התערובת המוספים ואת „הרטיבות החפשית״ של האגרגאט.

אם האגרגאט יבש בהחלט יש להחסיר ממי־התערובת המוספים את כמות־המים העתידה להיספג על־ידי האגרגאט. באגרגאט השכיח בארץ (בצמנט פורטלאנד של „נשר"), בטמפראטורה הרגילה בחדשי־הקיץ ובעיבוד משביע רצון, ערכי המקדמים A וB לגבי חוזק־הלחיצה של ב׳ בן 28 יום הם: A=1,330; B=9; בעיבוד פחות־דרגה A=1,000; B=9.

בציור מס׳ 1 מתואר היחס בין חוזק־הלחיצה ומנת־המים בצמנט. כשמנת־המים בצמנט היא גדולה, הב׳ הוא יציק. עביד, אך בעל חוזק מועט. כשמנת־המים בצמנט פוחתת, נעשה הב׳ סמיך יותר, ציפופו לתוך המבנים מצריך עבודה מרובה יותר, אך חזקו מתרבה והולך. כשהב׳ הוא כמעט יבש ושוב אינו ניתן לציפוף, נשארים בו נקבים וחללים מרובים וחזקו מועט יותר, כפי שמראה קטע־הקו A—B.

מנת־המים בצמנט, הדרושה למאכסימום של חוזק, תלויה בשיטת־הציפוף של הב׳. ב׳ מועבד בוויבראציה דורש פחות מים מב׳ מעובד בידיים (מאכסימום החוזק הוא בנקודה C, ופחות מדי מים בקטע CD שבציור), וב׳ מעובד בכבישה דורש כמות־מים פחותה אף מזו.

כמות־המים הנדרשת ע״י תערובת־הב׳ תלויה בעיקר בגדלו של האגרגאט, בדירוג של גרגיריו, בצורתם ובפניהם. מכאן החשיבות המרובה שבבחירת אגרגאט מתאים. רצוי ביותר אגרגאט גדול עד כמה שהמבנה מרשה את הדבר, ומודרג באופן שיכיל אחוז מסויים של גרגירים מכל גודל („אגרגאט רצוף") או גרגירים מגודל נבחר בלבד („אגרגאט חסר"). הרכב הגרגירים נעשה לפי שיטות־הרכבה אחדות, כגון לפי קווים ושטחים למופת או לפי ספרת הגרגירים האופטימאלית, הנקבעת במעבדות או בבניין ע״י ניסויים באגרגאט המצוי. חשובה גם צורתו של האגרגאט. אגרגאט עגול (טבעי) זקוק לפחות מים מאגרגאט מוגרס, בעל פיאות ופינות הרבה. אסור, שאגרגאט יכיל חמרים אורגאניים, אדמת חרסית וגרגירים דקיקים כל שהם במידה יתרה.

חול מוגרס מסלעים מכיל לפעמים קרובות אחוז ניכר של קמח. קמח זה כשלעצמו אינו מזיק לב׳, וכשהוא מצוי בכמות קטנה הוא אף מגביר את העבידות של הב׳ ואת צפיפותו. אך כשהוא מצוי בכמות מרובה הוא מצריך תוספת־מים יתרה לתערובת הב׳ וע״י כך הוא גורם להחלשתו.

היחסים בין חלקי־התערובת של הב׳ מבוטאים כרגיל ביחס המשקל (או הנפח) של צמנט אל המשקל (או הנפח) של חול ואל המשקל (או הנפח) של אגרגאט גס (חצץ או צרורות), כגון 1:2:4 (1 — צמנט, 2 — חול, 4 — אגרגאט גס). משמעות ברורה יש ליחסי־המשקל בלבד. יחסי־הנפח מתייחסים להלכה לאגרגאטים יבשים בהחלט. אך למעשה אין האגרגאט שבבניין יבש, ורטיבותו משתנית. שינוי־הרטיבות גורר את שינוי־הנפח (לגבי משקל קבוע), ביחוד של אגרגאט דק. 5% של רטיבות בחול דק מגדילים את נפחו ב־33% בערך. מפני־כן כשמודדים את האגרגאט (במקום לשקלו), מקבלים תוצאות שונות מבחינת יחסי־התערובת. מטעם זה נוהגים בארצות מפותחות, כשעוסקים בהקמתם של בניינים גדולים, לקבוע את יחסי־התערובת במשקל, והשקילה נעשית במאזניים אוטומאטיים. בשנים האחרונות הוצאו לשוק גם ערבלי־ב׳ קטנים, מצויידים במאזניים אוטומאטיים, והשימוש בהם נעשה רווח יותר ויותר גם בבניינים קטנים לערך. לעיתים קרובות (ביחוד בישראל) מציינים את יחסי האגרגאטים (באחוזים) לחוד ואת הצמנט (בקילוגראמים למ״ק של ב׳) לחוד.

המים המיועדים להכנת ב׳ צריכים להיות נקיים (מי־שתיה). אך כשאין במקום־הבניין מים נקיים, אפשר להשתמש גם במים, שמכילים אחוז מסויים של סולפאטים (עד 1% של SO_4) או של מלח־בישול (עד 1%), במי הים התיכון או במי־בצה, אע״פ שכל אלה מפחיתים את חוזק־הב׳ ב־10—20%. בכל מקרה יש לקבוע את שיעור־ההפחתה על־ידי נסיונות מוקדמים. אסורים בשימוש מי־שפכים מבתי־חרושת לשמנים ולסבון, ומי־שפכים, שמכילים סוכר או חומצות. עדיין לא ברור הדבר אם מים שאינם יפים לשתיה מותרים בשימוש במבנים מב׳ מזויין (שהרי קיים חשש של החלדת הזיון).

את הצמנט, האגרגאט והמים מערבבים בערבל לתערובת חד־מינית, שיוצקים אותה לתוך התבניות ומצופפים אותה בהן בעבודת־ידיים, בוויבראטור, בפטיש פנומטי וכד׳. לאחר שעות מועטות מאבד הב׳ את הפלאסטיות שלו ואח״כ הוא מתחיל להתקשות. ההתקשות נמשכת זמן מרובה. ב׳ נתון בתוך מים הולך ומתקשה, הולך ומתחזק, במשך שנים. ב׳ נתון באויר מתקשה בשיעור הולך ופוחת כל עוד נשמרת בו רטיבות. מסיבה זו (ועוד אחרת, ר׳ להלן) מעכבים ע״י השקאה, כיסוי בנייר חציץ, וכד׳, את התייבשותו של ב׳ יצוק במשך 3—14 ימים. את גידולו של חוזק־הב׳ עם הזמן מראה טבלה מס׳ 1. את קצב־ההתחזקות אפשר להחיש ע״י הקשיה בקיטור, ביחוד בלחץ, או ע״י חימום בזרם חשמלי.

חוזק הלחיצה נקבע ע״י בדיקתן של קוביות־ב׳ או גלילי־ב׳. בא״י נוהגים לבדוק קוביות, שאורך כל אחת מצלעותיהן 12 ס״מ.

טבלה מס׳ 1

גיל־הב׳ (ימים)	חוזק־הב׳ (%)
3	30 — 50
7	60 — 80
28	100
90	105 — 125
365	110 — 130

לפי התקן הישראלי נדרש מב׳ מיועד למבנים, מב׳ מזויין (בגיל של 28 יום), חוזק-לחץ של, לכל הפחות, 120 ק״ג לסמ״ר. אך החוזק של ב״ משובחים מגיע ל400—600 ק״ג ממ״ר, ואף ליותר מכן.

חוזק המשיכה הטהורה של ב׳ מנוצל לפעמים רחוקות. הוא מגיע בממוצע לחלק העשירי של חוזק-הלחיצה (10—35 ק״ג לסמ״ר).

חוזק הכפיפה של הב׳ מובא בחשבון בחישוב של כבישים, צינורות וכד׳. את חוזק-המשיכה בכפיפה מחשבים מתוך הנחה, שהגמישות של הב׳ בלחיצה שווה לגמישותו במשיכה ושהדפורמאציות הן פרופורציונאליות לעומס. אך הנחה זו אינה מכוונת כל צרכה אל המציאות, ומשום כך יש לחוזק-הכפיפה של ב׳ ערך של השוואה בלבד. חוזק המשיכה בכפיפה עולה על חוזק המשיכה הטהורה פי 1.3—1.9.

התנגדותו של הב׳ לשחיקה חשובה ביחוד בהתקנת כבישים, מדרכות, רצפות בבתי-חרושת ובתי-מגורים, ועוד. במידה מרובה היא תלויה בהתנגדותו של האגרגאט לשחיקה ובגדלם של גרגיריו. מבחינה זו משובחים גרגירים של גראניט ובזלת, פחות מכן — גרגירים של דולומית ושיש, ופחות אף מאלה — גרגירים של אבני-גיר. רצוי, שהגרגירים יהיו גדולים. את שיעור-השחיקה קובעים על-ידי שחיקתו של הב׳ הנבדק בשמיר על פני לוח-ברזל. בבדיקה קובעים את עביה של השכבה שנשחקה ב220 סיבובים של הלוח (בארצות אחרות — 440 סיבובים). בב׳ מעולה תשחק בדרך זו שכבה שעביה 1 מ״מ, בב׳ רגיל — שעביה עד 2 מ״מ, ובב׳ נחות-דרגה — שכבה בעלת עובי של מ״מ אחדים.

שינויי-צורה. עם השתנות מידת-רטיבותו של הב׳ משתנה גם נפחו. כשהוא מתייבש הוא מתכווץ וכשהוא סופג מים הוא מתפשט. לשיעורי התכווצותו והתפשטותו של הב׳ נודעת חשיבות מרובה. שיעורים אלה תלויים בטיב הצמנט ובכמותו, בכמותם של מי-התערובת ובמידת-היניקה של האגרגאט (יניקה מרובה מגדלת את שינויי-הנפח). הצמנט המתקשה מתייבש ומתכווץ „התכווצות בלתי-חוזרת". לעומת זה צמנט, שכבר נתקשה, מתפשט כשהוא סופג מים, ומתכווץ כשהוא מתייבש (שינויי-הנפח בהתכווצות שווים זה לזה בקירוב כשהם חוזרים ומופיעים במקרים של התייבשות, והוא הדין בשיעורי-ההתפשטות במקרים חוזרים של ריבוי הרטיבות). התכווצותו הממוצעת של הב׳ היא 0.4—0.7 מ״מ למ׳ אורך; לפעמים קרובות, כשהמבנה אינו מרשה לב׳ להתכווץ, יוצרים מאמצי-ההתכווצות סדקים בב׳ („סדקי-התכווצות"). התפשטותו של הב׳ מועטת מהתכווצותו וסכנתה פחותה. במקרים ידועים היא אף מרבה את כשרו של הב׳ להתנגד לחדירת-מים.

עיכוב התייבשותו של הב׳ (ע״י השקאה וכד׳) מפחתת את התכווצותו ועמה — את סכנת ההתהוות של סדקים, גם משום שבינתיים מספיק הב׳ להתחזק. ב׳ שנתקשה בקיטור בלחץ אינו מתכווץ אלא במידה מועטת בלבד.

העמסת ב׳ גורמת לשינויי-צורה (דפורמאציה). קצתם מתגלים מיד אחר ההעמסה וקצתם נגרמים ע״י התמדת העומס במשך זמן ניכר. לשינוי-צורה מן המין האחרון קוראים „זחילה". הזחילה גדלה מעט-מעט במהירות פוחתת והולכת, אך בסופו של דבר היא עלולה להיות גדולה כמה פעמים מן הדפורמאציה בראשיתה. יש שהזחילה אינה מזקת למבנה ופעמים היא אף מועילה לו (באיזור משיכה של מבנה ב׳ מזויין, שהולך ומתייבש), אך לפעמים כרוך בה נזק (במבנה מאומץ מראש).

מודול הגמישות של הב׳ אינו גודל קבוע. הוא תלוי בחוזק הב׳ וברטיבותו, וכן בגמישות של האגרגאט. בב׳ מסויים תלוי המודול בסוג המאמץ (לחיצה, משיכה) ובגדלו. ערכי המודולים של ב׳ (כבד) הם 100,000—500,000 ק״ג לסמ״ר.

כושר ההתנגדות של הב׳ להעברת-מים חשוב במבנים הרבה, כגון בברכות-מים ובצינורות. ב׳ מתנגד להעברת-מים (גם בלחץ של 10 אטמוספירות ויותר) כשהאגרגאטים הם בעלי הרכב וצורה רצויים, כשכמות הצמנט מספקת, כשמנת-המים בצמנט אינה גדולה (לכל היותר: 0.6), והעיקר — כשהב׳ מצופף היטב בתבניות והטיפול בב׳ היצוק היה מספיק. גם טיבו של הצמנט ודקות טחינתו הם גורמים חשובים מבחינה זו.

התנגדות לשרפה. ב׳ עומד יפה בשרפה ומשמש להגנה של מבני-פלדה בפני אש (מבנים אלה מתחממים במהירות ומפסידים את חזקם). ציפוי-ב׳ בעובי של 5 ס״מ על פני פלדה יש בו משום הגנה מספקת.

התנגדות למתקיפים כימיים ולאטמוספירה. כל החומצות, מימות של נתרן ושל אשלגן, סולפאטים, כמה מלחים אחרים, סוכר ושמנים מן הצומח ומן החי, עלולים לגרום להרס הב׳. שיעור פעולתם תלוי במין הצמנט ובטיבו של הב׳, וכן במידת הריכוז של החומר המתקיף ובטמפרא-טורה.

מגינים על ב׳ ע״י הקמת מחיצה בינו ובין המתקיף, כגון ע״י ציפויו בלוחות חרסינה, או באספלט, או במלחים של חומצה סיליקופלואורית, וכד׳ — הכל לפי התנאים.

ב׳ צפוף, עשוי מאגרגאט בן-קיָם, עומד זמן מרובה מאוד בפני ההשפעות של האטמוספירה. התהוות של קרח בתוך הב׳ משמשת סכנה חמורה לקיומו כשהיא חוזרת תכופות. אך אפשר לייצר ב׳, שעומד היטב גם באקלים קר.

ב׳ של הובלה הוא ב׳, שהוכן בבית-חרושת בהשגחת מומחים ומובל לבניין בערבל או במכונית-משא מיוחדת. ב׳ של הובלה נעשה לפי אחת משתי השיטות הבאות:

1. מערבבים את הב׳ בערבל בבית-חרושת ואת הב׳ המוכן מובילים לבניין תוך כדי בחישה אטית.
2. גוף-המכונית משמש ערבל רגיל. בבית-החרושת ממל-אים את הערבל באגרגאט, בצמנט ובמים, ואילו עירבוב הב׳ נעשה בשעת הובלתו.

בטון קל. פעמים שהב׳ הרגיל הכבד (ר׳ למעלה) אינו מתאים לבניית דירות, כי אין בו משום בידוד מספיק מחום. אפשר גם לייצר ב׳ נקבובי, שתפקידו העיקרי הוא לשמש מבדד מחום וקור, ובמידה פחותה מזו — לשאת עומס. משתמשים בו להקמת מחיצות, לבידוד של קירות, כחומר-מילוי לרצפות (למשל, מתחת ללינוליאום) וכד׳.

ב׳ קל עושים מאגרגאט, שגודל גרגיריו אינו פחות מ1 מ״מ, או מגרגירים גסים, בגודל של 15—30 מ״מ, שמשקלם מ1,600 עד 1,800 ק״ג/מ״ק. ב׳ קל יותר עושים מצמנט ואגרגאט אורגאני, כגון נסורת, כבול, או אגרגאט מינראלי קל, כגון חפף. ב׳ טוב מזה מבחינה תרמית עושים מכמות ניכרת של צמנט ומאגרגאט דק (חול) או מצמנט בלבד, ותוך כדי עשייתו מקנים לו מבנה נקבובי ע״י מה שמערבבים אותו בחומר מקציף („ב׳ קצף" או „ב׳ תאים") או בחומר

כימי פולט גאז („ב' גאז"). משקלו: 300—1,400 ק"ג/מ"ק. המשקל משמש קנה־מידה לכושר־הבידוד.

ב' מזויין. כאמור, יש לב' חוזק־משיכה וחוזק־גזירה קטנים, ולעומת זה יש לו חוזק־לחיצה גדול. מפני־כן בוניב מבנים, שבהם מופיעים כל הכוחות הללו, מב' מזויין במוטות־פלדה. התכונות היסודיות המאפשרות לב' ולפלדה לפעול במשותף הם: מקדם־התפשטות תרמי שוה בקירוב (= 0.000012) וכושר הידבקות של הב' בפלדה, שמאפשרת את העברת המאמצים. הב' מגן על הפלדה מפני חלודה ומפני שרפה ומאפשר קונסטרוקציות בכל צורה רצויה. בב' מזויין נושא הב' בעיקר במאמצי־הלחיצה והפלדה במאמצי־המשיכה, ושניהם ביחד — במאמצי הגזירה. כיוֹצרו של הב' המזויין נחשב הגנן הצרפתי מוֹניֶה, שבשנת 1868 „זיֵן" במוטות־פלדה עציצים גדולים ומיכלי־מים קטנים, שהיו עשויים מב'.

כדי למנוע התהוות של סדקי־משיכה בב', וכן כדי לנצלו ניצול שלם יותר, התחילו בזמן האחרון מקימים מבנים מ„ב' מאומץ מראש". קודם שמעמיסים את המבנה יוצרים בב מאמצי־לחיצה גדולים על־ידי משיכה מוקדמת של הפלדה. כך נעשה הב' „מאומץ מראש". בהשפעת ההתכווצות והעומס מתהווים בב' מאמצי־משיכה, שמתבטלים ע"י מאמצי־הלחיצה המוקדמים. אם שיעורם של מאמצי־הלחיצה המוקדמים בב' מרובה משיעורם של מאמצי־המשיכה המתהווים, לא יתהוו בב' מאמצי־משיכה כלל והב' לא יסדק. מב' מאומץ מראש עושים מוצרים שונים, כגון צינורות ללחץ גבוה (בארץ: בביח"ר „יובל גד" שבמגדל־אשקלון), אדנים למסילות־ברזל, קורות, פלָטוֹת וכד', וכן יוצקים ממנו מבנים, כגון גשרים, ברכות־מים ועוד. בהתקנתו של ב' מאומץ מראש משתמשים רק בב' מעולה מאוד ובפלדה מעולה.

„צמנט ובטון", רחל פרידלנד (עלון), 1939; A. Hummel, *Das Beton A. B. C.*, 1939; Bureau of Reclamation, U. S. A., *Concrete Manual*, 1949; H. M. S. O., Road Note, No. 4, *Design of Concrete Mixes*, 1950; O. Graf, *Die Baustoffe*, 1950; *Journal of American Concrete Institute*.

ר. ש.

בַּטוֹן רוּז' (Baton Rouge), עיר־הבירה של מדינת לוּאיזיאנה באה"ב; כ140 ק"מ צפונית־מערבית לניו אוֹרלינז. מספר־תושביה כ125,000 (1950).

ב' יושבת בחופו השמאלי של המיסיסיפי על גבעה, שמגינה עליה מפני שטפונות־הנהר. הנמל הנהרי המשוכלל של ב' משמש תחנה סופית לספינות־ים ודרכו מייצאים פירות, צמר־גפן וסוּכּר (הגדלים על חופי המיסיסיפי התחתון) ועצים (מן היערות שמצפון לב'). אבל בעיקר משמש נמל זה ליבוא של נפט גלמי — שמובא לכאן הן בספינות־נהר והן בספינות־ים מוונזואֶלה וממכסיקו — וליצוא של נפט מזוקק. נפט מופק בכמויות מרובות גם מבארות־נפט עשירות שבסביבות ב', וזיקוקו של הנפט — הן המקומי והן המובא מחוץ־לארץ — הוא עיקר התעשיה של ב'; להברת Standard Oil בלבד יש בב' בית־זיקוק שמפיק כ110,000 חביות ליום, והוא מבתי־הזיקוק הגדולים בעולם. 6 קווי־מס"ב, שנפגשים בה, ושדה־התעופה העירוני שלה מקשרים את ב' אל כל שאר חלקיה של אה"ב.

ב' היא עיר חדישה ונאה, בעלת גנים ציבוריים נרחבים וכמה בניינים היסטוריים מתקופת השלטון הספרדי. בה נמצאת האוניברסיטה של לואיזיאנה המשתרעת על־פני שטח של כ8,000 דונאם וכוללת כ35 מכונים (בכללם מוסד מדעי־טכנולוגי לייצור סוכר, בי"ס למהנדסי־נפט, למכונאות, לחקלאות וכד'). כן נמצאים בה בתי־ספר לחרשים ועוורים.

ב' נוסדה על־ידי מתיישבים צרפתיים, שהקימו במקום מבצר (1719). ב1763 עברה לידי אנגליה; ב1779 כבשו אותה הספרדים, וב1810 סופחה לאה"ב. ב1848—1862 היתה ב' בירת־לואיזיאנה; בתקופת מלחמת־האזרחים שימשה שדה לקרבות מכריעים. ב1862 קבעה ממשלת־המדינה את מושבה בניו אורלינז; אך ב1882 נעשתה ב' שוב בירתה של לואיזיאנה.

ל. ו. ־ כ.

בַּטוֹרִי, סְטֶפָן — Stefan Batory [Istvàn Bathory] — (1533", זיבנבירגן — 1586, גרודנו), נסיך־טראנסילוואניה (1571—1576); מלך־פולניה (1576—1586). בצעירותו היה ב' מתחילה מאנשי־חצרו של הקיסר פרדינאנד ואח"כ למד באוניברסיטה של פאדובה. כנסיך־טראנסילוואניה שקד ב' על פיתוח עצמאותה של הארץ, ולתכלית זו ניהל מדיניות נגד הקיסרות והכיר בשלטון העליון של השולטן. לאחר שהמלך אנרי ואלוא ברח מפולניה לצרפת, נבחר ב' ב1576 למלך־פולניה, מתוך תמיכתה של האצולה הנמוכה והבינונית והתנגדותו של הסנאט — כלומר, של המאגנאטים, שמועמדם היה הקיסר מאכסימיליאן. בחירתו של ב' למלך־פולניה הותנתה בוויתורו על נסיכות־טראנסילוואניה, שמסר אותה לאחיו, ובנישואיו עם אחותו של המלך המנוח, זיגיסמונד־אוגוסט, האחרון ליאגלונים. יועצו הראשי של ב' היה יאן זאמויסקי. ב' דיכא את מרד המאגנאטים, שבראשו עמדו האחים זְבוֹרוּבסקי, ואת אחד מן האחים, סַמוּאל זבורובסקי, הוציא להורג. ב1577 נפלה בידיו של ב' גדאנסק, שהיתה מרכזם של שרידי־מתנגדיו. ב' הצליח בצבאיות ובדיפלומאטיה, הכין

תמונה של סטפאן באטורי, שצוירה ב1576; נירנברג, המוזיאון הגרמני

את פעולותיו מתוך פקחות וגילה מרץ בהוצאתן לפועל. בימיו התחילו הישועים חודרים לפולניה. מתוך שאיפה לפשר בין הקאתולים ובין הפורשים (דיסדנטים) ומתוך שאיפתו לאחד את פולניה, טראנסילוואניה ומוסקווה, תלה ב׳ תקוות בעזרתם של הישועים, אך עד מהרה נתאכזב מהם, כי המיסדר התחיל מתערב בעניינים מדיניים חולונים בלא שגילה גמישות בשאלה הדתית. בימיו של ב׳ התחיל גם אירגון הקוזאקים שמעבר לסיץ׳. ב׳ קבע את היחסים בין הרשות הפולנית ובין הקוזאקים, סיפק לאלה האחרונים קרקעות וזיכה אותם בזכות בחירה של הטמאן ומפקדים אחרים. כך נתגבשו בזמנו שני הכוחות הציבוריים המנוגדים ביותר בפולניה — הישועים נושאי הקאתוליות והקוזאקים בעלי המגמה הצנטרופוגאלית — שבסופו של דבר שימשו גורמים ראשונים במעלה לחיסול עצמאותה של פולניה. ב1578 אירגן ב׳ את האקאדמיה בווילנה. הפעולה החיצונית החשובה ביותר של ב׳ היתה השתתפותה של פולניה במלחמת ליווניה (1579—1582) נגד איוואן IV („האיום״).

על־ידי הברית הצבאית, שכרת ב׳ עם שוודיה, סוכל רצונו של איוואן IV להרחיב את גבולות־מוסקווה עד הים הבאלטי. ב1581 צר ב׳ על פסקוב ואיוואן הוכרח (בחוזה זאפוליה, 1582) להכיר בשלטונה של פולניה על חלקו הדרומי של החבל הבאלטי, וכן לוותר לטובתה על פולוצק. המתווך בין מוסקווה ובין פולניה היה שליח האפיפיור, הישועי פּסווין. ב׳ חילק את ליווניה הפולנית לשלוש „פרזידנציות״: פּרנוב, וֶנדן ודֶרפּט. קודם מיתתו הפתאומית תיכן ב׳ תכנית למסע־צלב נגד תורכיה ולשיחרורה של הונגאריה מעולה.

A. Pawinski, *St. Batory pod Gdanskiem*, 1872; Paul Pierling, *Un arbitrage Pontifical*, 1890; Zakrzewski, *St. Batory*, 1887.

א. אח.

בַּטוּרִין (Батурин), כפר באובלאסט (חבל) של צ׳רניגוב שבצפון־מזרחה של אוקראינה. ב׳ נקראת על שמו של המלך הפולני סטפן בטורי (ע״ע), שייסד אותה ב1575 כמרכז להנהגה של הקוזאקים הזאפורוז׳יים. לאחר שאוקראינה שמשמאל לדניפר סופחה לרוסיה (1667) נעשתה ב׳ מקום ישיבתו של ההטמן (ע״ע) מטעם מוסקווה. ההטמן מזֶפּה (ע״ע; 1669—1708) ביצר את ב׳, אך כשעבר מזֶפּה אל צדו של קארל XII, מלך־שוודיה, לא מנעו ביצוריו אלה את כיבוש המקום ע״י המפקד הרוסי מֶנשיקוב (ע״ע). ב׳, ששימשה מרכז של אספקה לצרכי הצבא השוודי, נחרבה ע״י הכובש ביחד עם הארמון הנהדר של ההטמאן. ב1750—1764 ישב בב׳ ראזומובסקי, ההטמאן האחרון של אוקראינה.

А. Лазаревский, Описание старой Малороссии, 1893.

בַּטָּטָה (Ipomaea batatas), „תפוח־אדמה מתוק״; עשב רב־שנתי ממשפחת החבלבליים (ע״ע). הב׳ היא צמח מטפס או זוחל בעל ענפים דקים ועלים תמימים או שסועים בדמות כף־יד. בחיקי־העלים יוצאים הפרחים הגדולים מאוחי־הכותרת, שצבעם ורוד־סגול או לילך וצורתם צורת־משפך; הפרי — הֶלקֵט בעל שתי מגורות־זרעים. שרשיהן הצדדיים של הב״ מתעבים בצורת פקעות גדולות, שמשקלן מגיע לפעמים עד 1—2 ק״ג; צורתן מארכת או דמויית־ביצה, וצבען מבחוץ לבן, צהבהב או כתום, ומבפנים — לפעמים ארגמן־אדום. הזנים הטרופיים המשובחים של הב׳ מכילים בפקעות־

בטטה (Ipomaea batatas)

שרשיהם כ10—15% עמילן וכ15—20% סוכר, ואילו שאר הזנים — כ10—15% עמילן וכ10% סוכר, וכן 2—3% חלבון וכמות־מה של קָרוטין; ערכם הקאלורי: בין 120 ו150 קאלוריות ל100 ג׳. טעמה של הב׳ מתוק וחשיבותה התזונית מרובה במידה ניכרת מזו של תפוח־האדמה.

כיום מגדלים את הב׳ כמעט בכל הארצות הממוזגות־החמות והחמות כצמח תרבותי; שרשיה משמשים כמאכל־אדם וכמקור לתעשיית־עמילן, נופה — כמספוא לבהמות. דרישותיה האיקלימיות הן צנועות; היא גדלה גם בקרקעות חול וחמרה דלים, אך היא מבכרת עונת־צמיחה של — לכל הפחות — 5 חדשים חמים בעונת קיץ גשום; בתנאים האקלימיים של א״י יש צורך להשקותה במשך כל תקופת־גידולה. מצפון לקו־הרוחב של 30° אין הצמח התרבותי עושה זרעים אלא במקרים יוצאים מן הכלל, ומצפון ל35° אין הוא פורח. מרבים את הב׳ בעיקר על־ידי נצרים־שתילים, היוצאים משרשיה, או ע״י ייחורי־הגבעול. הב׳ נענית לדישון אשלגני וזרחני, ואילו דשן חנקני משפיע בעיקר על גידול נוף מופרז לעומת גידול־שרשים מועט. בתנאים מתאימים היבול הוא מ2 עד 4 טונות של שרשים לדונאם, בזנים משובחים — עד 7 טונות. יבול־הנוף עלול להגיע, עם דישון חנקני, עד 10 טונות לדונאם.

מולדתה של הב׳ היא, כנראה, אמריקה הטרופית, שבה כבר גידלוה כצמח תרבותי קודם זמנו של קולומבוס. לאירופה הדרומית־מערבית הגיעה הב׳ בתחילת המאה ה16 מן האיים הקאנאריים. שטחי־גידולה העיקריים בזמננו הם ארצות אמריקה הטרופית, אה״ב, יאפאן, אינדונזיה ואוקיאניה. בדור האחרון הולך ומתרחב מקומה של הב׳ בחקלאות העולמית. ביאפאן הב׳ היא הצמח השני (אחר האורז) — לפי שטח־הגידול והקף־היבול; באמריקה הדרומית — השני (אחר תפוח־האדמה) בגידולי־הגן והשביעי בגידולי־החקלאות כולם. מחמת הקושי באיחסונה, עדיין מועט הסחר הבינלאומי

בב׳ ואינו מתאים לגודל חשיבותה. האוכלוסיה של הארצות הממוזגות והצפוניות עדיין אינה רגילה באכילת הב׳, משום טעמה המתוק, ומבכרת עליה את תפוח־האדמה. — בא״י אין שטח גידול־הב׳ עולה כיום על אלף דונאם.

מ. ז. — י. ס.

בֶּטִי, אוּגוֹ — Ugo Betti — (1892, קָמֶרִינוֹ שבמחוז־מַרקֶה, איטליה — 1953, רומא), משורר, מספר ודראמאטורגן איטלקי. ב׳ למד משפטים ולאחר שהשתתף במלחמת־העולם I כמתנדב, התחיל מכהן כשופט בעריי־מחוז איטלקיות שונות, ומ1930 עד מותו שימש בתפקיד זה ברומא. ב׳ נסתייע אף בפעולתו המקצועית כשופט לשם חיבור שירים ודראמות: מן המגע המתמיד שלו עם בני־אדם מכל הסוגים, שבאו לפניו כנאשמים או כמאשימים, קיבל השראה ליצירותיו וחומר לכתביו. ב׳ לא היה מאוהדיו של הפאשיזם ובתקופת קיומו של משטר זה הועמד בצל.

את ראשית־פירסומו קנה ב׳ ע״י אספי־שיריו (ביניהם: Il Re Pensieroso [„המלך השקוע במחשבות״], 1922; Canzonette: La Morte [„שירים: המוות״], 1932; Uomo e Donna [„גבר ואשה״], 1937), שבהם משתקפים המוטיווים המשותפים לכל הזרמים הדקאדנטיים באירופה של זמנו, כגון הרגשת בדידותו של האדם, תחושת־המוות, המלווה אותנו תדיר, וכד׳. ניכרת ביחוד השפעתם של הסימבוליזם הצרפתי (מטרלינק), של ד׳אנונציו, וביחוד של אסכולת ה Crepuscolari (גוֹצאנוֹ, ע״ע איטליה, ספרות, עמ׳ 781); אבל ב׳ ידע לשלב לתוך שירים אלה, שמתייחדים בין השאר במקוריות של כשרונו הפיוטי, גם צלילים משירת־העם ומוטיווים סוציאליים. ביתר בהירות והצלחה פיתח ב׳ מוטיווים אלה ביצירותיו הדראמאטיות, שבזכותם נתעלה אחר מלחמת־העולם II לדרגת אחד מראשי הדראמאטורגים האיטלקיים. במחזות אלה נתפסים האסונות הבאים על אדם כפרי של מקריות עיוורת, שאין לה שום מובן והצדקה, בעוד שמאמציו של האדם למנוע אותם או להתגבר עליהם נראים כמאמצי־שווא בלבד. יצירתו של ב׳ מתקרבת מתוך כך לעולמם המחשבתי של לואיג׳י פִּירַנדֶלוֹ ושל פְרַנץ קַפקָה (ע״ע); אעפ״כ אין לראות אותה כניהיליסטית בהחלט, שהרי עם כל הטעמת אכזריותו של הגורל העיוור, מובעת בה גם האמונה באדם השואף. מן הדראמות העיקריות של ב׳ יש לציין את La Padrona („בעלת־הבית״, 1927 — אלגוריה של ה„חיים״ בדמות של אשה יפה וסוררת); Un albergo sul porto („מלון ליד הנמל״), 1934; „שחיתות בבית־הדין״ (1949). — ב׳ חיבר גם קבצים של נובלות מצויינות: Caino („קין״), 1929 ו Le Case („הבתים״), 1937.

E. De Michelis, *La poesia di U. B.* in *Civilta Moderna*, IX, 1937; S. D'Amico, *U. B.* in *Nuova Antologia* — Dicembre 1936 e Aprile 1937; F. Vegiiani, *Saggio su U. B.*, 1937; D. Fabbri, *La drammatica di U. B.*, in *Riv. it. del dramma*, IV (1940), 129–53.

י. ב. ס.

בַּטַיי, אַנְרִי — Henry Bataille — (1872, נִים [דרום־צרפת] — 1922, רוּאֵי, על־יד פאריס), דראמאטורגן צרפתי. ב׳, שהיה חובב־אמנות מנעוריו (ב1890/4 למד ציור), התחיל את עבודתו הספרותית בכתיבת שירים, שחלק מהם נתפרסם בקובץ La Chambre blanche („החדר הלבן״) ובקבצי־שירים נוספים, שהאחרון שבהם נתפרסם ב1920. ואולם מ1895 ואילך התחיל ב׳ מקדיש את רוב מרצו לתיאטרון, ובין 1900—1914 היה אחד מן המחזאים המפורסמים ביותר בצרפת. בדראמות שלו, הגדושות מסתורין ורומאנטיקה, הטיף ב׳ לחירות גמורה ביחסי־אהבה: Maman Colibri, 1904; La Marche nuptiale, 1905; La Femme nue, 1908; La Vierge folle, 1910; La Possession, 1922 („אמא קוליברי״; „מארש־החתונה״; „האשה הערומה״; „הבתולה השוטָה״; „הבעלות״), בכמה ממחזותיו העיקריים („האמאזונה״, 1916; „בשר־ודם״, 1922) מתאר ב׳, מתוך ניתוח פסיכולוגי חודר, בני־אדם בעלי אופי רופף או אף שלילי בהחלט, שנופלים קרבן לתאוותם. ואולם נימוקיו חסרים יסוד מחשבתי מוצק. ב׳ עורר בשעתו תגובה מרובה בעדו ונגדו; כיום נשתכח כליל.

D. Amiel, *H. B.*, 1912; J. L'Héritier, *La Vie et l'œuvre d'H. B.*, 1930; E. Seillière, *L'evolution morale dans le théatre d'H. B.*, 1936.

מ. ק.

בַּטִי, גַסְטוֹן — Gaston Baty — (1885, פֶּלִיסָן, הדפארטמנט של לואר — 1952, פאריס), במאי צרפתי. ב׳ למד בימוי בגרמניה והושפע ביחוד ממאכס ריינהארט. להשגו הראשון כבמאי זכה בהצגת „השרב״ (פאריס, 1920) לא. ר. לֶנורמאן — מחזה, שהתאים במיוחד לתאוריות הבימתיות שלו. ב׳ היה סבור, שהטכסט עצמו אין בכוחו להביע את כל מה שכלול במחזה, ותפקידו של הבמאי הוא לבטא מה שנעדר בטכסט ע״י יצירתה של אוירה מתאימה. מפני־כן ייחס ב׳ חשיבות מרובה לצד הדקוראטיווי שבהצגה (התפאורות, התלבשות, וביחוד התאורה). והצגתו העצמאית השניה — „מארטין״ לז׳אן־ז׳אק ברנאר (Bernard) באה להדגים השקפה זו. ב׳ הצליח ביותר במחזות, שבהם נדרש בימוי עשיר, רב־המצאות וחדור אוירת־מסתורין, כ„מאיה״ לסימון גאנטיון (Gantillon) או כ„הדיבוק״ לש. אנסקי, אך נכשל במחזות, שמחייבים תשומת־לב מיוחדת לטכסט (כמחזות של שיקספיר, מולייר, ראסין, גתה [„פאוסט״], ועוד). לתאוריות שלו, שהובעו על־ידיו גם בספרים הרבה („המסכה והמקטרת״, 1924; „תולדות אמנות־התיאטרון״, 1932, ועוד), נודעה השפעה מרובה בשנות ה20 וה30. ב׳ ריכז סביבו קבוצה של דראמאטורגים צעירים (כאדמון פלג, גבריאל מַרסֶל ועוד), שהתאימו את כתיבתם לדרישותיו המיוחדות, וע״י כך הביא לידי חיבורם או התפרסמותם של כמה מחזות מצויינים. כמה רומאנים מפורסמים (כמו „החטא וענשו״ לדוסטוייבסקי, „מאדאם בובארי״ לפלובר, ועוד) עיבד הוא עצמו לדראמות, שהעלה אותן על הבמה. ב׳ היה קאתולי נלהב ושאף לעורר בקהל־המסתכלים מעין רטט דתי. ובזה שימשו לו כמופתים התיאטרון היווני והצגות־ה„מיסתורין״ של ימי־הביניים.

ב1924/9 היה ב׳ אחד מן המנהלים של התיאטרון החדש Studio des Champs-Elysées, ומשנת 1930 ואילך ניהל את תיאטרון „מוֹנפַרנַס״, שקרא לו בשם „התיאטרון של גאסטון באטי״. ב1936 נקרא לשמש כבמאי בתיאטרון הצרפתי הלאומי („קוֹמֶדִי פְרַנסֶז״). בסוף ימיו ערך ניסויים מעניינים בתיאטרון־בובות. פעולתו כבמאי רצופה חידושים חשובים ביחד עם הפרזות מזיקות, שנגרמו ביחוד ע״י נטייתו להגזים בתפאורה.—ב׳ היה נשיא־כבוד של אגודת־הבמאים בצרפת.

J.-J. Bernard, *Témoignages*, 1933; P. Blanchart, *G. B.*, 1948.

ג. י. א.

בַּטְיוּשְׁקוֹב, קוֹנְסְטַנְטִין נִיקוֹלַיֶבִיץ' — К. Н. Батюшков — (1787, ווֹלוֹגדה — 1855, שם), משורר רוסי. ב' השתתף במלחמות-רוסיה בנאפוליון ב1807 (נפצע בקרב היילסבֶּרג), ב1813—1815, ונגד שוֶדיה ב1808. מ1818 ואילך היה חבר של הצירות הרוסית בנאפולי. ב1821 חלה במחלת-רוח, שקיבל בירושה מאמו, ומאז היתה דעתו טרופה עד שמת. ב' היה — ביחד עם פושקין, ז'וּקוֹבסקי, גנדיץ' — אחד מחבורת הסופרים „ארזאמאס" (ע"ע פוש-קין). — ב1817 יצאו שני כרכים משלו בשם „נסיונות בשירה ובפרוזה", שכּללו כמעט כל מה שכּתב. בתקופה הראשונה של יצירתו (1802—1811) היתה שירתו של ב' קלילה, לירית, מעודנת, אלגית, רחוקה מן הגברות הבארבארית של דֶרזָ'וין (ע"ע). ב' לעג ללשון הסלאוית-הכנסייתית הנוקשה והמיוש-נת — זו של שירת חצר-המלכות הרוסית במאה ה18. ב' ראה ברוסית של זמנו „לשון גרועה, גסה, שריח של טאטאריות נודף ממנה" ושאף לסגל לה את ה„הארמוניה האיטלקית". ב' דרש „לכתוב בלשון-הדיבור" ושאף ל„סיגנון עממי פשוט". הוא הושפע מן הסנטימנטאליות של קרמזין (ע"ע) והיה מיוצריה של „הספרות האינטימית" הרוסית. ב1815 הורגשה בשירתו של ב' התחלה של מפנה בכיוון של מיסתו-רין ופסימיות, ברוחם של שאטוֹבריאן ושאר מבקשי הגאולה בדת. ב„טאסוֹ, ההולך למות" (1812) מהוארת דמותו של הגאון הנרדף וב„פתגמי מלכיצדק" (1821) בולט מוֹטיו האכזבה. מוֹטיו אחר, שבולט בשיריו, הוא הניגוד בין המשורר וההמון. הוא ציין, שמתוך כתביו מבצבץ „זקן בגיל של 22". ב' וז'וקובסקי פילסו את הדרך לשירה הרוסית הקלאסית והיו אבות המודרניזם בשירה ובלשון הרוסיות. פושקין, שהחשיב את ההארמוניה שבשירת ב', ראה בב' את רבּוֹ בשירה ואת יוצרו של הסיגנון הרוסי. לפי בֶּילינסקי (ע"ע) יש בשירת ב' „הרבה פלאסטיות, הרבה פיסול... יש ששירתו מגעת אלינו לא רק דרך האוזן, אלא גם דרך העין".

В. Г. Белинский, Сочинениия А. Пушкина, 1923; Л. Н. Майков, Батюшков, его жизнь и сочинения, 1896; id., Пушкин о Батюшкове (в сб. статей: Пушкин), 1899; М. О. Гершензон, Пушкин и Батюшков, 1926.

א. אח.

בַּטִּים (Batoidea) או **תְּרִיסָנִיּוֹת**, קבוצה של דגי-סחוס מן הכרישנים (ע"ע). הב' הם דגים בעלי גוף שטוח, פחוס מגב אל בטן; סנפירי-החזה הרחבים והאפקיים מוסיפים על שטיחותה של צורת-הגוף. הפה, פתחי-הזימים והנחיריים נמצאים בצד הבטן; העיניים הבולטות ופתחי צינור-השאיבה (spiraculum) — בצד הגב. רוב מיני-הב' מסוגלים לחיי-קרקע; הם מתחפרים בחול, כשעיניהם מסתכלות בסביבה ומי-הנשימה נשאבים דרך הספיראקולום מלמעלה ומוצאים דרך סדקי-הזימים החוצה מצד הבטן. הפה הוא קטן, ולסתו-תיו מצויידות בשיניים שטוחות, מותאמות לטחינת חיות-קרקע — מזונם העיקרי של הב'. שחייתם הזריזה של הב' נעשית בתנועות גליות, שעוברות לאורך סנפירי-החזה. — מינים מרובים של הב' (מן הסוגים Raja, Rhina ועוד) מצויים בכל האוקיינוסים, עפ"ר בקירבת החופים. רחבם של הגדולים שבמיני-הב', החיים בימים החמים, מגיע למ' אחדים. ב' כאלה מצויים גם בחופי-ישראל — בים התיכון ובים-סוף. — יש מיני-ב' (Dasyatis, Urobatis, Aetobatis), שזנבם מזויין בקוץ חד וארוך, שהוא משונן בשני צידיו ובעל בלוטת-ארס בבסיסו; דקירה בקוץ זה בדייגים או מתרחצים מכאיבה ועלולה לגרום למחלה ממושכת. צורות של ב', שהן יחידות במינן, הן: דג-המשור (ע"ע) ודג-החשמל טוֹרפֶּדוֹ (ע"ע).

בַּטְיַנִי, לָיוֹשׁ, רוזן — Batthiany Lajos — (1806—1849), מדינאי הונגארי. ב' נולד למשפחת-אצילים עתיקה, שהיא ידועה מן המאה ה14. מ1839 ואילך היה ב' מנהיגה של קבוצת-צירים בפארלאמנט-האצילים ההונגארי, ששאפה לרפורמות — בין השאר לשיחרורים הגמור של האי-כרים — וב1847 יזם את בחירתו של קושוט (ע"ע) לבית-הנבחרים. אחר המה-פכה של מארס 1848 (ע"ע הונגריה, היסטוריה) נתמ-נה ב' כראש הממשלה הראשונה לפי החוקה החד-שה ומינה את קושוט כמי-ניסטר-הכספים בממשלתו. ב' השתדל להשיג פשרה בין מדיניות-החצר בווינה ובין השאיפות הלאומיות של המאדיארים; ומשלא עלה הדבר בידו התפטר בספטמבר אותה שנה. לאחר מכן השתתף זמן-מה בקרבות של הצבא ההונגארי נגד הגנראל הקרוֹאטי יֶלַצִ'יץ', שפלש להונגאריה בהסכמתה של החצר האוסטרית. ב' נאסר בינואר 1849 לאחר שבודאפסט נפלה בידי הצבא הקיסרי, וב6 באוקטובר אותה שנה נורה כבוגד במדינה. ב' נערץ על-ידי ההונגארים כאחד מן הגיבורים של מהפכת 1848.

הרוזן לאיוש באטיאני

M. Horváth, *Graf Ludwig B.*, 1850; B. Szemere, *Graf L. B.*, 1853; A. Károlyi, *Der Prozess des... Grafen L. B.*, 1932; H. Friedjung, *Österreich 1848–1860*, 1908/12.

בֶּטִּינֶלִי, סָוֶרְיוֹ — Saverio Bettinelli — (1718, מאנ-טובה — 1808, שם), משורר ומבקר ספרותי איטלקי. ב1738 נכנס ב' למסדר-הישועים, ומאז פעל בערים שונות באיטליה כמורה לספרות בבתי-אולפן ישועיים וכמחנך של נסיכים. ב1758 ביקר את וולטר בפאריס. לאחר שהוחרמו הישועים באיטליה (1773) היה ב' זמן-מה נודד; נאפוליון מינה אותו כחבר של האקאדמיה, שייסד באיטליה.

יצירותיו הפיוטיות המרובות של ב' (שיריו נתפרסמו ברובם ב1757 עם „איגרות וֶרגיליוס" שלו [ר' למטה] ועם שיריהם של אלגארוטי ופרוגוני, שהיו כמותו מראשי האס-כולה של ה„ארקדיה" [ע"ע], בקובץ Versi Sciolti, „טורים בלא חרוז") הן מחוסרות-חשיבות, פרט לשתיים מהן: אֶפּוֹס סאטירי בשם Le Raccolte („הקבצים", 1751, נגד השירה לפי אפנות-הזמן) והטראגדיה Serse („אחשורוש", 1767, לפי המחזה בשם זה [1714] של קרֶבּיוֹן [Crébillon], אך בסיגנונו של וולטר) — המעולה שבמחזות (לא רק באיטליה) של האסכולה הדראמאטית הידועה בשם „תיאטרון-הישועים".

חשיבות היסטורית מסויימת נודעת לב' בתחום הביקורת הספרותית: הוא המייצג הראשי של הilluminismo (ה„הש-כלה"), כלומר של הזרם השכלתני והקלאסיציסטי בספרות האיטלקית; למרות צרוּתה של תפיסתו האסתטית כבר מוצאים

אנו אצלו קצת דעות, שהן קרובות לאותן של האסתטיקה הפרוטו־רומאנטית מיסודם של הסקוטים ושל שפטסברי (ע"ע אסתטיקה). מבחינה זו חשובים ביחוד מסתו L'entusiasmo delle belle arti („ההתלהבות באמנות", 1769; על תפקידו של כוח־הדמיון ביצירה האמנותית ובהכנתה), וספרו העיקרי Del risorgimento dopo il Mille (בשמו השלם: „על תחייתה של איטליה בהש־כלה, באמנויות ובמנהגים אחר שנת האלף", 1775), שבו בא ב' להראות, על סמך חקירה מקורית ויסו־דית, שתקופת־התחיה הא־מיתית של איטליה היתה התקופה הגותית (המאות ה11—ה14, מייסודן של הרפובליקות העירוניות עד דאנטה ופטרארקה), ולא תקופתם של ההומאניסטים, שוחרי החיקוי של הספרות הקלאסית ומשרתי־השרים.

סוריו בטינלי. האקאדמיה של ציידי הארקדיה, רומא

הספר, שזכרו של ב' קשור בו במיוחד (משום הפולמוס שעורר), הוא Lettere Virgiliane (בשמו השלם: „עשר איגרות, ששלח ורגיליוס מן האליסיום אל הארקאדיה שברומא, בדבר הליקויים [abusi], שדבקו בשירה האיטל־קית", 1757). באיגרות אלו, שהפיקציה ההומוריסטית המונחת ביסודן שאובה מן ה Ragguagli di Parnaso („חדשות מן הפארנאסוס", 1600) של טריינו בוקליני (ע"ע), בא ב' בטענה על הספרות האיטלקית, שהיא משועבדת יותר מדי לסופרי־המופת שלה, ביחוד לדאנטה ולפטרארקה, והוא בודק בקפ־דנות, אך גם בטעם, את השגיהם של סופרים אלה ושל „תלמידיהם" — כלומר, למעשה את כל הספרות האיטלקית עד זמנו. בשניה, בשלישית וברביעית מן ה„איגרות" מותקפת „הקומדיה האלוהית" על מזיגת השירה והלמדנות שבה, על סיגנונה המחוספס ועל מה שב' מציין כהעדר של שקיפות קלאסית; רק שורות מסויימות, כאלף במספר, מרים ב' על נס (גם פטרארקה מבוקר קשה, אע"פ שהוא, לדעתו של ב', קרוב יותר לשלמות מדאנטה). בין הסופרים המרובים, שהת־דיינו עם ב', בולטים גספרו גוצי (ע"ע) בחיבורו Difesa di Dante („הגנה על דאנטה", 1758) והשווייצי יוהאן יעקב בודמר (ע"ע). ב' בירר אח"כ את דעותיו בשני ספרים: Lettere inglesi (בשמו השלם: „איגרות אנגליות על כמה עניינים וביחוד על הספרות האיטלקית", 1767) וDissert. accadem. sopra Dante (1799). עזבונו של ב', השמור בספריית־מאנטובה, כולל כמה חיבורים, שעדיין לא נדפסו. עם עלייתה של התנועה הרומאנטית בספרות שקע כוכבו של ב', אבל יש לציין, שאנאטול פראנס שאל, כנראה, מן ה„איגרות" את הרעיון הכלול בפרק 27 של „אי הפינגווינים", שבו מספר איזה מרבוד, נזיר כמו ב', כיצד פגש את ורגיליוס באליסיום וכיצד התלוצץ זה האחרון על בערותו של דאנטה.

S. B., *Opere*³, 24 vols., 1799–1801; S. B., *Opere scelte*, ed. V. E. Altieri ("Scrittori d'Italia", 1930); S. B., *Le Lettere Virgiliane*, ed. P. Tommasini-Mattiucci, 1913; E. Errera, *Le Lettere Virgiliane*, 1894; F. Colagrosso, *S. B. e il teatro gesuitico*, 1901; L. Capra, *L'ingegno e l'opera di S. B.*, 1913; G. Federico, *L'opera letteraria di S. B.*, 1918.

ח. פ.

בטיסטי, צ'זרה — Cesare Battisti — (1875, טרנטו — 1916, שם), מדינאי ופאטריוט איטלקי. למד ספרות בפירנצה, וכאן התחיל גם מתעמק בבעיות המדיניות של עיר־מולדתו, בירת המחוז הטרידנטיני, שהיה אז תחת של־טונה של אוסטריה. לאחר זמן קצר נעשה ב' מיוזמיה ומנהיגה הראשי של התנועה האירדנטיסטית האיטלקית (ע"ע אירדנ־טיזם), שתבעה את סיפוחו של המחוז הטרידנטיני אל הממלכה האיטלקית על יסוד ההרכב האתני של אוכלוסייתו ומצבו הגאוגראפי. כשחזר לעירו נלחם ב' מעל דפי עיתונים שונים על שיחרורו של המחוז, שראה אותו כחלק בלתי־נפרד משיחרורם של כל שאר המיעוטים האתניים באוסטריה. ב1911 נעשה ב' ציר של מחוז־מולדתו בפארלאמנט האוסטרי, אך כשפרצה מלחמת־העולם I חזר לאיטליה. כאן פעלו נאומיו הלוהטים פעולה נמרצת בהטייתה של דעת־הקהל האיטלקית לטובת כניסתה של איטליה למלחמה על צידן של מעצמות־האנטאנטה. ב1915 התגייס לצבא, ובפעולה צבאית על הרי־האלפים נתפס ע"י האוסטרים, נידון למיתה ונתלה בטרנטו. הוצאתו להורג עוררה הד בכל חלקי־העולם, וב' נמנה מאז ואילך עם קדושיה וגיבוריה של איטליה. — בצעירותו רכש ב' לעצמו גם שם כגאוגראף: הוא תרם תרומה ניכרת למחקר הגאוגראפי של האלפים המזרחיים (ע"ע דולומיטים). כל כתביו יצאו בשם Scritti Politici e Scritti Geografici, („כתבים מדיניים וגאוגראפיים", 1923).

J. Hazon de Saint Firmin, *C. B. et la fin de l'Autriche*, 1917; O. Ferrari, *Martiri ed eroi trentini nella guerra di redenzione*, 1927.

בטיק (בלשון־יאווה, כנראה: „מנומר"), טכניקה לצביעה רב־גונית של אריגים, שמוצאה ממזרח־אסיה. הב', שמקומו בטכניקות הוא בין ההדפס הצבעוני ובין התחריט, מסתייע באטימת האריג ע"י שעווה. אטימה זו באה לאפשר את הצביעה החלקית של האריג בכל מקום שאינו ספוג שעווה. בתהליך העבודה, כפי שהוא נהוג ביאווה זה אלפי שנים, מציירים על הבד המעומלן והמתוח את הציור המבוקש; כלי־הציור הוא מעין „עט נובע" דק וכפוף (הקרוי „טאט־יאנג"), וכ„דיו" משמשת שעווה חמה. את המוטיוויים הציו־ריים, שהם קבועים ע"י מסורת עתיקה, מציירים אמני־הב' המושלמים בלא להסתייע במתכונת, בעוד שהטירונים נעז־רים במתכונות־בד ואף נזקקים לרישום בפחם וכדו'. קודם הצביעה הראשונה באחד מן הגונים (ביאווה הוא הגון הכהה ביותר של האריג) מכסים בשעווה חמה את כל השטח, שאינו מיועד לספוג גון זה. הבד האטום מוכנס לתמיסת־צבע קרה, ואחר הייבוש מרחיק האמן את השעווה מחלקי־הציור, שהוא מתכוון לצבעם בגון שני, ומכסה את שאר החלקים בשעווה, וכן עד לגמר הצביעה כולה. מתוך שאיפה לשכלל תהליך זה, שמצריך הספגת־שעווה לפני כל שלב־צביעה, פיתחו אמני־הב' בארצות־המערב תהליך אחר, שהוא מבוסס על הפרדת הצבעים לקבוצות של צבעי־יסוד (צהוב, כחול ואדום) ועל מיזוגם הנכון. שיטה זו מאפשרת מתן גונים עשירים ומרובים מתוך הספגת־שעווה אחת לכל צבע־יסוד; אלא שהדבר מחייב חישוב זהיר של תוצאות־המיזוג. — כשהשעווה נסדקת נוצרים באריגי־ב' ורידי־צבע דקיקים; המבינים אינם רואים בעין יפה קווים אלה, שמוצאים חן בעיני ההדיוטות שמחוץ לאסיה.

בצד הב' האמיתי, שבו מותקן הציור על הבד באמצעות

פרט מתוך בד יאוואני מקושט בציורי באטיק

„סאטיאנג", נוהגים בני־יאווה להדפיס את הדוגמה על־ידי חותמות של עץ או מתכת. הציור המתקבל הוא בהכרח מונוטוני יותר; טכניקה זו נקראת „הדפס טיאפ" ואינה מגעת מבחינה אמנותית לרמה של ב' ממש, אך באמצעותה נת־אפשר במאה השנים האחרונות הייצור החרשתי של בדי־ב', שתפוקתו השנתית נאמדת ב40—50 מיליון בדים. כן התחילו ילידי־יאווה, בדומה לאמני־הב' באירופה ובאמריקה, להשתמש בצבעי־אנילין; אך ההולאנדים, שליטי־יאווה לשעבר, היו מעודדים את בני־המקום לחזור לתהליכי־העבודה המסרתיים. — כיום אין מוסיפים להשתמש באריגי־ב' למלבושי יום־יום, כפי שהיה נהוג ביאווה קודם שהובאו לשם בדי־כותנה מודפסים; לעומת זה נשתמר השימוש בבדי־ב' בשביל הלבושים המסרתיים בפולחן הדתי, בטכסי־החצר ובאמנות־הריקוד.

נראה, שהשימוש בשיטת־הב' היה נהוג מתחילה בקורו־מאנדל שביבשת־הודו, ומשם הובא סמוך למאה ה12 ליאווה. כאן חלה במאות ה14 וה15 התפתחות עצמית מרובת־תנופה בייצור של אריגי־ב', שהיו מיועדים מתחילה לרמי־המעלה ואח"כ (במאה ה19) גם לכל שאר השכבות. כמוטיווים מקו־ריים לקישוט־הב' שימשו עלים, פרחים וציפרים, שהם מכסים את השטח כולו או ערוכים בו בצורת פסים אלכסוניים. קודם שחדר האיסלאם ליאווה (במאה ה15) נהגו לקשט את אריגי־הב' גם בדמויות מיתולוגיות. — משום שאין צבע צהוב טבעי, שעומד בפני שעווה ושמש, לא היה צבע זה מצוי באריגי־הב' המקוריים אלא לפעמים רחוקות בלבד; וכן לא היה מצוי בהם גם הירוק, שהוא מזיגה של צהוב וכחול. הצבעים החבי־בים על אמני־הב' של יאווה היו הכחול והחום. — תהליך דומה לזה של הב' נהוג בארצות אירופה המזרחית לשם צביעה אמנותית של ביצים לכבוד חג־הפסחא.

כטכניקה אמנותית התחיל הב' זוכה לתשומת־לב במחצה השניה של המאה ה19 — מתחילה ע"י אמנים הולאנדיים, ואח"כ גם בגרמניה, איטליה ואה"ב. משום העבודה המרובה, הכרוכה בהתקנתם של בדי־ב', לא נועדו בדים אלה ללבוש, חוץ מבמקרים נדירים; הם נחשבים למלאכת־מחשבת, מכוונת לקישוטים בני־קים, ועל־כן הם משמשים בייצור של אבאז'ו־רים, טאפיטים, וילונות רוויי־צבע וכד'; תכופות נראים אלה האחרונים כעין שמשות צבעוניות.

כמה מאמני־המערב משתמשים במכחול לביצוע עבודות־ב'. העבודות של רובם — אע"פ שהגיעו מבחינה טכנית לשיכלול — נופלות מבחינה אמנותית מן הדוגמות המפוארות של הב' היאווני וההודי, המצויות בכמה מוזיאונים אתנו־גראפיים — למשל, במכון של הודו ההולאנדית באמסטרדאם.

G. P. Rouffaer–H. R. Juynboll, *De batikkunst in Nederlandsch-Indie en haar geschiedenis*, 1914; C. F. Lewis, *A Practical Handbook on Batik, the Art of Wax Pattern Dyeing*, 1924; J. A. Loeber, *Das Batiken*, 1926; T. Adam, *Art of Batik in Java*, 1935.

פ. נ.

בַּטִיקָה (Hispania ulterior Baetica), בתקופה העתיקה — פרובינציה רומית בקצה־הדרום של חצי־האי האיברי.

ב' נוצרה על־ידי חלוקת הפרובינציה הגדולה Hispania ulterior לשתי פרובינציות: לוזיטאניה (Lusitania) ובטיקה (Baetica). החלוקה נעשתה ע"י אוגוסטוס, קרוב לוודאי אחר 27 לפסה"נ. גבולותיה של ב' היו: במזרח — הר סולורי (Solorius mons); במערב ובצפון־המערב — נהר אנאס (Anas), הגואדיאנה של היום; בצפון־המזרח — ארץ־האורֵטָנים; בדרום־המזרח, מן המפרץ האורקיטָני עד מיצר־גיבראלטאר — הים התיכון; בדרום־המערב, ממיצר־גיבראל־טאר עד שפכו של האנאס — האוקיינוס האטלאנטי.

ב' היתה מחולקת לארבעה מחוזות־שיפוט (Conventus iuridicii): מחוז־גאדס (קדש; conventus Gaditanus); מחוז היספל (סֶבִילִיָה; conventus Hispalensis); מחוז אַסְטִיג (conventus Astigitanus) ומחוז קורדובה (conventus Cordubensis).

ב' נמנתה עם הפרובינציות הסֶנאטוריות, הואיל ולא היה צורך להחזיק בה צבא; השלום בה לא הופרע אלא מסוף המאה ה2 לסה"נ ואילך. ב' היתה מן הפרובינציות העשירות והמיושבות ביותר במלכות־רומי. היא היתה זרועה ישובים (לפי פליניוס, היו בה 175 ערים), שהרבה מהם זכו לאוטו־נומיה רחבה מבחינה מדינית־משפטית. מן התעודות החשו־בות ביותר המעידות על כך הן: החוקה, שניתנה ב44 לפסה"נ למושבה, שנוסדה באורסוֹ (Urso) ע"י מארקוס אנטוניוס אחר מותו של קיסר (lex Coloniae Juliae Genetivae Urbanorum), וחוקותיהן של הערים סַלְפֶּנְסָה ומַלָקָה משנות 81—84 לסה"נ. ב' היתה מפורסמת בתנובת־אדמתה ובתוצרת־החקלאות שלה (חיטה, שמן־זית, יין, דבש), וכן היתה עשירה באוצרות־טבע (נחושת, עופרת, כסף). המשא־ומתן המסחרי בין ב' ואיטליה היה ער ביותר.

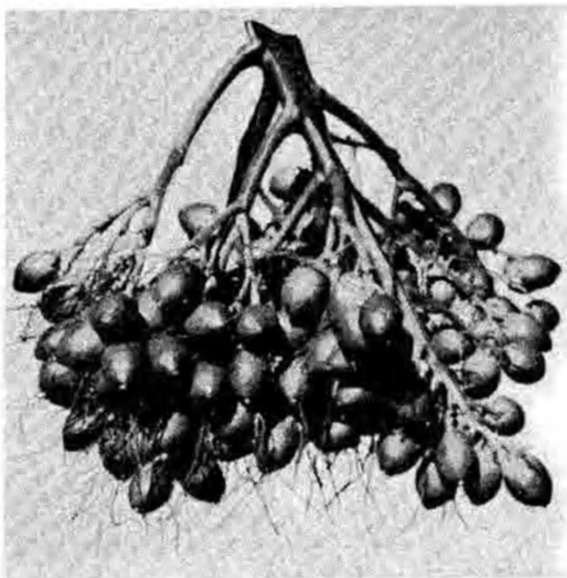
מילידי־ב' היו לוקיוס אַניאוס סֶנֶקָה (ע"ע), פומפוניוס מֶלָה (ע"ע) וקולומֶלָה (ע"ע). בני־ב' היו גם הקיסרים טרייַנוס ואדריינוס.

א. ש.

בֶּטֶל (Betel), השם המקובל של שני צמחים שונים, שהצד השוה שבהם הוא בשימוש של פירותיהם ללעיסה:

1) ב'־פלפל, ע"ע פלפל.

2) ב'־דקלים (Areca catechu), עץ גבוה (10—15 מ') ממשפחת הדקלים (ע"ע). מולדתו מאלאיה; משום פריו מגדלים אותו באיזורים טרופיים נרחבים: הודו הדרומית, צילון, סִיאם, איי־הפיליפינים, ועוד. פריו — אגוז בעל קליפה חיצונית סיבית, ובו זרע, שקליפתו קשה וצבעה חום

אשכול של אגוזי־ארקה (בטל)

או אפור־מנומר; גודל־הפרי כגודל ביצת־תרנגולת. אגוזי־ב׳ מכילים כמה סמים מגרים ומפיקי־צבע: האלקלואיד (ע״ע) ארקולין, שמבחינה כימית הוא קרוב במקצת לחומצה הניקו־טינית, ואלקאלואידים אחרים; חמרי־בורסי; קאטכול, שמת־חמצן באויר לפיגמנט אדום־שחרחר.

עונת־האסיף להכנת ב׳ ללעיסה היא בחדשי אוגוסט—נובמבר. הפירות נקטפים כשעדיין הם בוסר, נקלפים, נח־תכים פרוסות־פרוסות, מורתחים במים ומיובשים בשמש; חתיכות־הב׳ נעשות אז חומות־אפורות או שחורות. חתיכת־ב׳ נלעסת כשהיא עטופה בעלה של ב״פלפל ובתוספת של סיד חי וחמרים צמחיים ארומאטיים שונים. לעיסת־הב׳ גורמת להאדמת הרוק, הצובע את השפתיים, החך והחניכיים; כשמרבים בלעיסת־ב׳ משחירות השיניים ומקדימות לנשור. נוסף על צביעת־הפה, הנחשבת לייפוי, מיוחסת לב׳ גם פעולת זירוז על כושר העיכול של הרוק ופעולה מרעננת ומדרבנת על כל האורגאניזם. לעיסת־הב׳ עלולה ליעשות הרגל, שקשה להיגמל ממנו.

לעיסת־הב׳ ידועה מימי־קדם; תיאורה הראשון ניתן ע״י הרודוטוס. הב׳ נלעס ע״י מאות מיליונים של בני־אדם שמסביב לאגן האוקיינוס ההודי, מזאנזיבאר עד סין ועד אוקיאניה. נערים וזקנים, ואף טף ונשים, נושאים קופסות־ב׳ לכל מקום שהם הולכים אליו ומכבדים זה את זה בב׳. כמו־כן מוקרב הב׳ כמנחה בפולחנים שונים. ההוצאות על ב׳ בארצות־תפוצתו מסתכמות במיליוני דולארים לשנה, והשי־מוש בו הוא בעיה סוציאלית והיגיינית כדוגמת העישון והאלכוהוליזם בארצות אחרות. מעניינת העובדה, שלעיסת־הב׳ מקובלת רק בין עמי־התרבות, ואילו השבטים הפרימיטיוויים שבאיזור־הב׳, כגון הוֶדה, האנדאמאנים והסאמאנאגים שבאיי האוקיינוס ההודי ותושבי הפנים של בּוֹרנאוֹ, פורמוזה וברי־טניה החדשה, אינם יודעים אף על מציאותו של הב׳.

הקאטכול והאלקאלואידים שבב׳ הם חמרים אנטהלמי־נתיים (ע״ע), אך מחמת ארסיותו של הב׳ צומצם שימושו ברפואה, ורק רופאי־בהמות משתמשים בתמצית־ב׳ כחומר מגרש־תולעים מכלבים ומצאן. — מן האפר של ב׳ מכינים אבקת־שיניים טובה.

מ. ט.

בַּטַלְיָה (Batalha), עיירה בפורטוגאל, כ־105 ק״מ מצפון לליסבון וכ־20 ק״מ מחופו של האוקיינוס האטלאנטי. יושבת בעמקו הפורה של נהר־החוף ליס ובה כ־5,500 נפש (1953). השם ב׳ פירושו בפורטוגיזית „קרב" והמקום נת־פרסם על־ידי מנזר, שהוקם בו בשנות 1388—1530 לזכר הניצחון, שנחל ב־1385 ז׳ואן I, מלך־פ׳רטוגאל, על חואן I, מלך־קאסטיליה — ניצחון, שהכריע במאבקה של פורטוגאל על עצמאותה עם קאסטיליה, שהיתה חזקה ממנה הרבה. בבניין זה, שדומה בצורתו למלבן (ארכו, מצפון לדרום, 150 מ׳ ורחבו 133 מ׳) ושנבנה מאבני גיר חום קשה, בעלות ברק זהבהב, הצליחו אמנים מפורטוגאל, אנגליה, אירלאנד וצרפת למזג יסודות של סיגנון גותי, רומאני ומוסלמי־ספרדי לאח־דות הארמונית. הבניין מקושט בשפע של חיטובים ופסלים. הוא הוקדש לסאנטה מריה דא ויקטוריה („מרים הקדושה של הניצחון") ועד 1834 שימש מנזר דומיניקני, שבו נקברו המנצח־המייסד, אשתו האנגליה וכמה מבני־המלוכה של פורטוגאל ובתוכם אֶנְרִיקֶה הספן. הבניין ניזוק ברעש של 1755 ובאש־התותחים של הצרפתים במלחמת 1810, אך הנז־קים תוקנו; ב־1840 הוכר רשמית כמצבת־זיכרון לאומית.

בַּטַלְיוֹסִי (البطليوسي), **עַבְּד אַללָּה אִבְּן מֻחַמַּד אִבְּן אַלְסִיד אַל־** — (1052, בַּדָחוֹז, ספרד — 1127, ואלֶנ־סיה), פילוסוף מוסלמי ספרדי. כתביו עוסקים ברובם בנו־שאים, שהם שייכים לתחום הפילולוגיה הערבית, ושאלות לשוניות ודיקדוקיות נדונו גם בוויכוח שנערך בסאראגוסה בין ב׳ והפילוסוף אבן באג׳ה — ויכוח, שתכנו ידוע לנו מ„ספר השאלות" (כִּתַאבּ אַלְמַסַאִל) של ב׳. אך ספרו החשוב ביותר של ב׳ הוא כִּתַאבּ אַלְחַדַאִק („ספר העיגולים"), שבו הוא מציע את שיטתו הפילוסופית. הספר תורגם לעברית ע״י משה אבן תבון, שקרא לו בשם „ספר העגולות הרעיו־ניות", וגם (ברובו) ע״י שמואל אבן מטוט, שהכניס תרגום זה לתוך פירושו על ספר־יצירה הידוע בשם „משובב נתי־בות". תרגום שלישי לעברית נמצא בכ״י בספריית הסורבונה בפאריס (Cod. Par. hebr. 853); קטע ממנו פורסם על־ידי יהודה אריה ווידה.

לפי שיטתו הפילוסופית של ב׳, האל הוא סיבת כל הסיבות וממנו נאצל כל הנמצא. אחר האל באים בסדרי־הנמצאות עשרת השכלים הנפרדים. השכל העשירי הוא השכל הפועל המאיר את נפש־האדם. מתחת לגלגל־הירח קיימים מיני־הנפשות הללו: הנפש הצומחת, הנפש החיונית, הנפש האנושית (המדברת), הנפש החכמה (הפילוסופית) והנפש הנבואית. זו האחרונה מחוקקת חוקים ומודיעה דברים, שאין ביכלתה של הנפש הפילוסופית להבחין בהם מאחר שהיא מעיינת רק בדברים הכלליים. משום כך הכיר אפלטון באי־יכלתם של הפילוסופים להבין את תורות־הנביאים; ואריסטו מצידו ציווה להאמין לכל מה שנאמר בתורות אלו. חכמת־האדם דומה לעיגול, ושני הסברים למימרה זו. לפי האחד, מתחלת ידיעתו של האדם מחכמת המאתמאטיקה ועולה אל חכמת־הטבע ואל העיון בדברים הבלתי־גשמיים ובאל; מכאן מתחלת הירידה אל העיון בסדר העולם והנ־הגתו, ומשם — אל המדע המדיני, עד שהיא חוזרת אל האדם עצמו, שבו התחיל העיון. לפי ההסבר השני, דומה חכמתו של האדם לעיגול, מכיוון שהוא יורד בעיונו אל בעלי־החיים, אל הצמחים, אל המחצבים, אל ארבעת היסודות ואל החומר

ההיולי, ועולה שוב אל הצורה, אל הנפש ואל השכל הפועל, שממנו נובע הכוח הדברי של האדם ושאליו הוא חוזר.

השפעת „ספר העגולות הרעיוניות" על הוגי־הדעות היהודיים היתה ניכרת, ולבירורה הקדיש ד. קאופמאן ספר מיוחד (יצא ב1880). אלא שקאופמאן הקדים הרבה את תקופת־חייו של ב' (סבור היה, שב' מת ב1030/1031) ומתוך כך בא לכמה מסקנות מוטעות. — בין הסופרים היהודיים, שהיו נתונים להשפעתו של ב', יש להזכיר את יוסף כספי, את יוחנן אלמאנו ואת משה אבן חביב.

David Kaufmann, *Die Spuren Al-Baṭaljausis in der judischen Religionsphilosophie*, 1880 (הספר כולל את תרגומיהם של משה אבן תיבון ואבן מטוט לספר העגולות הרעיוניות); M. Asín Palacios, *Ibn al-Sīd de Badajoz y su "Libro de los Cercos", Kitab al-hada'iq* (*Al-Andalus*, 1940 V, pp. 45–154); id., Al-Andalus, III; G. Vajda, *Une version hebraïque inconnue des "Ceviles imaginaires" de Batalyausi* (*Semitic Studies in Memory of Immanuel Löw*, 1947, p. 202–4; M. Steinschneider, *HÜ*, 286–288.

ש. פ.

בֶּטְלִינְק, אוטו פון — Otto von Böhtlingk — (1815, פטרבורג — 1904, לייפציג), בלשן גרמני־רוסי; מגדולי האינדולוגים של המאה ה19 וממייסדיה של הבלשנות התורכית. ב1842 נתמנה „אדיונקט" (עוזר מדעי) של האקאדמיה הקיסרית למדעים בפטרבורג. ב1855 נתעלה בה לדרגה של חבר־מן־המניין; וכן נעשה „יועץ־מדינה" (מכאן תואר־האצולה שלו); ב1868 עזב את רוסיה והשתקע בינה (גרמניה) ואח"כ בלייפציג.

עבודת־חייו של ב' היתה בתחום המילונות, שכן הוטלה עליו מטעם האקאדמיה הכנתו של מילון מקיף לסאנסקריט. שותפו בעבודה זו היה האינדולוג הגרמני רודולף רות (1821—1895, פרופ' בטיבינגן), שהיה מומחה ללשון־הוודה, ואילו ב' עצמו עסק בעיקר בסאנסקריט הקלאסית. הוצאת המילון נמשכה 20 שנה (Sanskrit-Wörterbuch, 1855—1875). מהדורה מקוצרת של מילון זה אך מתוקנת בפרטים הרבה, שהיא כולה מעשה ידיו של ב', יצאה ב1879—1889 (Sanskrit-Wörterbuch in kürzerer Fassung). משאר עבודותיו של ב' בתחום הסאנסקריט ראויה לציון מיוחד הוצאת דיקדוקו של פאניני (מהדורה שניה 1887). כמרכן ההדיר ב' טכסטים ספרותיים, הוציא מבחר של טכסטים לצרכי־הוראה ופירסם מחקרים דיקדוקיים.

בשנים שקדמו להוצאת המילון הנזכר מצא ב' פנאי ומרץ להשתלט גם על שטח לשוני אחר: בעזרתו של יאקוטי, שישב בפטרבורג, התחיל בחקר הלשון היקוטית (ע"ע). ספרו המוקדש ללשון זו: דיקדוק, טכסטים ומילון (Über die Sprache der Jakuten, 1851) הוא ציון־דרך בתולדות הבלשנות, שהרי הוא אחד מן הנסיונות המוצלחים ביותר לתאר לפי שיטה מדעית קפדנית לשון מחוסרת כל מסורת שבכתב. עם זה נחקרת היאקוטית בספרו של ב' במסגרת הלשונות האלטאיות בכללן, ומתוך כך נוצר אחד מספרי־היסוד של הבלשנות התורכית המשווה. בבעיות הדיקדוק התורכי טיפל ב' גם בכמה מאמרי ביקורת ופולמוס, שהיה בהם בזמנם משום חידוש והתקדמות שיטתית.

C. Salemann – S. Oldenburg, *Bulletin Acad. Imp. St.-Pbg*, N. S. III (XXXV), 1894, 97–106 (= *Melanges asiatiques*, X, 247–56); B. Delbrück, *Indogermanische Forschungen*, XVII (1905), 131 ff.

ח. י. פ.

בַּטְלֶר, ג'וֹזֶף — Joseph Butler — (1692, וונטג' [Wantage], בֶּרְקְשִיר — 1752, באת, סומרסט), תאולוג אנגלי. ב' נולד למשפחה פרסביטריינית, אך עבר בצעירותו לכנסיה האנגליקנית. מ1736 היה מזכיר פרטי של המלכה קארוליין, ואחר מותה (1737) נתמנה בישוף של בריסטול. ב1750 נעשה בישוף של דרהאם.

משנתו של ב' בתאולוגיה ובתורת־המוסר השפיעה השפעה ניכרת על בני־דורו וכן על בני הדורות שלאחריו. ספרו The Analogy of Religion, Natural and Revealed, to the Course and Constitution of Nature („ההקבלה שבין הדת, הטבעית והנגלית, ובין המהלך והמבנה של הטבע", 1736), היה מכוון נגד הדאיסטים (ע"ע דאיזם). בספר זה השתדל ב' להוכיח, שחוקי הדת הטבעית אינם סותרים לא את תוצאות־הניסיון ולא את מסקנות־השכל, והם גם מתאשרים על־ידי ההתגלות. אמנם ההתגלות היא תופעה שמעבר לתחומי־השכל, אך הרי גם בטבע וגם בחיי יומיום של הפרט, אנו נתקלים בתופעות, שאין בכוח שכלנו לעמוד על משמעותן. ההוכחה החיובית לאמיתותה של ההתגלות היא ההוכחה ההיסטורית: הנבואות נתקיימו וניסים אירעו. אותו חלק מספרו, שבו סותר ב' את טענותיהם של הדאיסטים, השפיע על אישים שונים, כגון ג'ון סטיוארט מיל ווילים גלדסטון, שהוציא ב1896 מהדורה חדשה מספר זה.

תורת־המוסר של ב' כלולה ב15 דרשותיו (Fifteen Sermons Preached at the Rolls Chapel), שנתפרסמו לראשונה ב1726. ב' קרוב בשיטתו להשקפותיהם של הפילוסופים היווניים, וביחוד לסטואיקנים, בהנחתו, שטבע־האדם האמיתי הוא בהארמוניה עם חוקי־המוסר. האהבה העצמית של האדם מתאמת, לדעתו, לתכונותיו הטובות ואין בה משום ניגוד לגילוי רצון טוב כלפי הזולת. במצפון רואה ב' את העקרון העליון של טבע־האדם; לו הסמכות העליונה להכריע אם פעולה מסויימת היא טובה או רעה. — ההוצאה הטובה ביותר של כתבי־ב' היא זו של ברנארד (2 כרכים, 1900).

C. D. Broad, *Five Types of Ethical Theory*, 1930; A. Duncan-Jones, *Butler's Moral Philosophy*, 1952; W. E. Taylor, *The Ethical and Religious Theories of Bishop Butler*, 1903.

ד. פ.

בַּטְלֶר, ג'וֹזֶפִין אֶלִיזַבֶּת — J. E. Butler — (1828—1906), מתקנת סוציאלית בריטית. ב', בתו של חקלאי באנגליה הצפונית בשם ג'ון גרי (Grey), נישאה ב1852 לפדאגוג הידוע בזמנו, ג'ורג' ב' (1819—1890). ב1866 התיישבה ב' עם בעלה בעיר־הנמל ליוורפול וכאן פעלה הרבה לטובת הרחבתו של חינוך־הנשים, לטובת זכות־הבחירה שלהן וביחוד לתיקון גורלן של נשי־ההפקר, ובעיקר — נגד ריכוזן בבתי־בושת. ב' נלחמה על ביטולם של החוקים הקשים, שנחקקו נגדן ב1864/69, כדי להגן על חיילים ומלחים מפני מחלות־מין. נשים מפורסמות, ביניהן פלורנס ניטינגייל (ע"ע), תמכו במלחמתה העקשנית וב1886 עלה ביד ב' להשיג את ביטולם של החוקים הנזכרים. כן פעלה ב' נגד המסחר בנשים. מאמציה המתמידים בכיוונים אלה גרמו לשינוי גמור בדעת־הקהל לגבי הבעיות הנזכרות. ב' פירסמה את זכרונותיה בשם „זכרונות אישיים ממסע־צלב גדול" (Personal Reminiscences of a Great Crusade, 1896; 1913[2]). אחר מותה נתפרסמה האוטוביוגראפיה שלה (An Autobiographical Memoir, 1909; הוצאה מורחבת 1928).

M. C. Fawcett and E. M. Turner, *J. B., Her Work and Principles*, 1927; A. S. B. Butler, *Portrait of J. B.*, 1954.

בטלר, סמיואל — Samuel Butler — (1612, סטרנשאם, ווסטרשיר — 1680, לונדון), סאטיריקן אנגלי. פרטי־חייו לוטים בערפל, למרות הפירסום שזכו לו כתביו בחייו. ב׳ היה בן למשפחה, שלא נמנתה על מעמד־האצילים. נראה, שלא ביקר באוניברסיטה ושעבד כפקיד או מזכיר בבתיהם של עשירים או אצילים. אחד מאלה היה ביתו של הפוריטני הקנאי סר סמיואל ליוק (Luke) — מי ששימש, כנראה, אבטיפוס לגיבור של שירו הסאטירי המפורסם „הודיבראס" (Hudibras). חלקו הראשון של שיר אפי־היתולי זה נתפרסם ב1663, לאחר כשלונה של הקומונוולת והקמתו מחדש של המשטר המלוכני; חלקו השני נתפרסם ב1664, וחלקו האחרון — ב1678/9. מהדורה שניה של שני החלקים הראשונים יצאה ב1674 ומאז חזרו והדפיסו את „הודיבראס" לעיתים קרובות. הודות להצלחה העצומה שזכה לה נתחברו גם חיקויים לשיר זה והמשכים מזוייפים לעשרות. השיר כולל יותר מ10,000 שורות והרבה מחרוזיו הם כיום אמרות מהלכות. הנושא — הרפתקותיהם של אביר פרסביטריאני ונושא־כליו הפוריטני — נידון על־פי דוגמת „דון קישוט", אך הסאטירה החריפה של ב׳ על ההשקפות הדתיות (של הפוריטאנים) ועל סדרי המדינה והחברה, וכן התקפנות המיוחדת שבחיבורו הן בניגוד גמור לרגש החמלה האנושית, שבו חדורה יצירתו של סרואנטס. „הודיבראס" גדוש ביקורת שנונה ועקצנית, והוא נמנה עם השירים הסאטיריים המושלמים ביותר, שנתחברו באנגלית. ב1759 יצאו שאר כתביו של ב׳, ובכללם „הפיל בירח" (The Elephant in the Moon) — סאטירה על החקירות המדעיות של ה„חברה המלכותית", שבה מתואר ה„פיל", הנראה לחוקרים, כעכבר שנתקע לתוך הטלסקופ. כן נכלל בכתבים אלה הזיבור המצויין בפרוזה „אפיים" (Characters) — אוסף תיאורים תמציתיים ושנונים של טיפוסים חברותיים, כתובים לפי הדוגמה של תאופראסטוס, שיצירתו נתגלתה זמן קצר קודם לכן ע״י קאזובון וניתרגמה על־ידיו מיוונית לרומית. במידה ניכרת בהשפעת חיבורו של ב׳ נעשתה צורה ספרותית זו רווחת באירופה במאה ה17. למרות הפירסום, שב׳ זכה לו, התנכרו לו בני־זמנו והוא מת בחוסר־כל. המכתב החקוק על מצבת־הזיכרון, שהוקמה לו במנזר וסטמינסטר ב1720, מסתיים במלים: „גורלו של המשורר מובא כאן במשל: הוא ביקש לחם ונענה באבן".

J. Veldkamp, *S. B., the Author of Hudibras,* 1923; D. Gibson, *S. B.,* 1932; W. F. Smith, in *Cambridge History of English Literature*, vol. 8, Chap. 2.

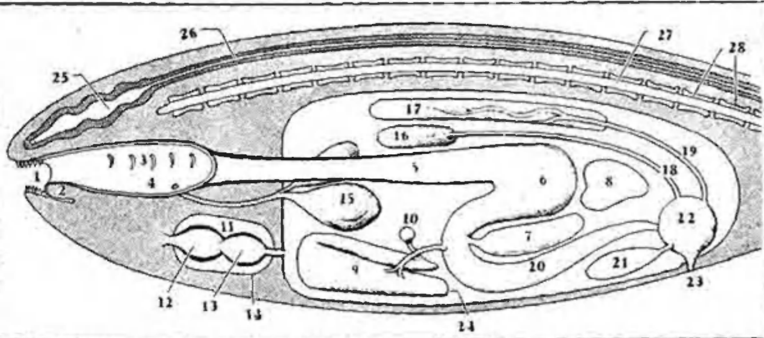
א. א. מ.

בטלר, סמיואל — Samuel Butler — (1835, נוטינגמשיר — 1902, לונדון), סופר אנגלי. ב׳ היה בנו של כומר ונכדו של סמיואל ב׳ — הגמון של ליצ׳פילד ומחנך ידוע, שב׳ כתב את הביוגראפיה שלו. הוא ביקר בבית־הספר בשרוזברי (Shrewsbury), שבו כיהן בזמנו סבו כמנהל, ולמד לימודים קלאסיים באוניברסיטה של קימבריג׳. מתחילה היה בדעתו להיות כומר, אך לסוף זנח מחשבה זו וב1859 היגר לניו־זילאנד. כאן עסק בגידול־צאן, וכאן גם התחיל בעבודתו הספרותית ע״י פירסום מאמרים נגד הדארווינים. ב1864 חזר לאנגליה, ושוב לא יצא ממנה אלא לביקורים באיטליה ובסיציליה. ב׳ הקדיש את רוב זמנו לציור (תמונותיו הוצגו ב„אקאדמיה המלכותית"), ליצירה מוסיקאלית, לספרות ולמדע. בכמה מספריו, כגון „חיים ונוהג" (Life and Habit, 1877), „אוולוציה ישנה וחדשה" (Evolution, Old and New, 1879) ו„זכרון בלתי־מודע" (Unconscious Memory, 1880), השתתף בפולמוסים המדעיים, הדתיים והפילוסופיים של זמנו. ההשקפות האנטי־דארוויניות שלו על התורשה ותורת־ההתפתחות השפיעו השפעה מרובה על ג׳. ב. שו. בפעולתו הביקרתית גרם לתסיסה רוחנית ע״י הדעות הנועזות, שהביע בספריו „המחברת של האודיסיאה" (The Authoress of the Odyssey, 1897) ו„הסונטות של שיקספיר אחר בדיקה נוספת" (Shakespeare's Sonnets Reconsidered, 1899); כן פירסם תרגום בפרוזה של ה„איליאס" וה„אודיסיאה". ספרי־המסע שלו, וביחוד „אלפים ומקדשים בחבלי פיימונט וטיצ׳ינו" (Alps and Sanctuaries of Piedmont and the Canton Ticino, 1881), כוללים פרקים, שהם ממבחר יצירותיו הסיגנוניות. ואולם עיקר פירסומו מיוסד על הרומאנים והסאטירות שלו. בשנת 1872 פירסם את „ארוהון" (Erewhon; אנגרמה של Nowhere — בשום מקום), שחלקים מסויימים ממנו אינם אלא ניסוחים מורחבים של מאמרים, שכתב בתקופת ישיבתו בניו־זילאנד. האירוניה החריפה שברומאן אוטופי זה, המציג לראווה את הצביעות של השכבות הבינוניות בזמנו, כלולה בהיפוך הפאראדוכסאלי של המוסד הדתי ושל הערכים החברותיים והמדעיים המוסכמים באנגליה הוויקטוריינית. השנינות של הסאטירה ותכנה מזכירים את „מסעות גוליוור" של סויפט ואת „קאנדיד" של וולטר. כהמשך לספר זה כתב ב׳ „ביקור נוסף בארוהון" (Erewhon Revisited, 1901), שאף הוא סאטירה מבריקה על מוצאן של הדתות העממיות. „דרך כל בשר" (The Way of All Flesh), שיצא לאור ב1903, אחר מותו של ב׳, הוא אוטוביוגראפיה מוסווית בצורת רומאן. ב׳ מבטל ביצירה מצויינת זו את הדעה, שהאב, בדומה לאפיפיור, אינו טועה לעולם, ומגדיר כדבר־הבל את הרודנות הקשורה במושג־המשפחה. הוא מביע כאן הרבה מן ההשקפות המקובלות כיום על התורשה, החינוך והדת המוסכמת; הטעמת החשיבות, שיש לתחומים התת־הכרתיים בחייה של האישיות, מעלה ספר זה לדרגת מבשר חשוב ביותר של הרומאן החדיש. כמה ליקוטים מספרי־הרשימות המרובים של ב׳ נתפרסמו לאחר שמת; הם כוללים אמרות פאראדוכסאליות והערות ספקניות על חיי־הפרט, וכן על שאלות החברה והדת, שהרבה מהן נכללו בתוך הרומאנים שלו.

ב׳ התקומם, במשך כל שנות פעולתו, לעריצות על כל צורותיה — תהא זו עריצותם של קפדנים או של הורים, של המדינה, הכנסיה או החברה. תמיד היה בין המתנגדים לסמכות דוגמטית, לקיצוניות, ל„זכויות החזקה" של מוסדות אקאדמיים ודתיים ושל מעמדות ומפלגות. ב׳ היה ממנהיגי המלחמה בצביעות ובפשרנות של תקופת־ויקטוריה, וכן היה מן הלוחמים הראשיים במוסר הפוריטני צר־האופק, המוקיע את הרע ואת הפשע, אך מתעלם מן ההשפעה של הסביבה והתורשה על התהוותם וגילוייהם. להשקפותיו המוסריות של ב׳ נודעה השפעה מיוחדת גם מפני הזילזול בתוכחות המקובלות, שבו היו חדורות, וגם מפני שבעיקרן לא היו אלא ביטוי לשנינותו ושכלו הישר של אדם בעל מחשבה מקורית.

H. F. Jones, *Charles Darwin and S. B.,* 1911; id., *The Life of S. B.,* 1919; G. Cannan, *S. B.,* 1915; C. E. M. Joad, *S. B.,* 1925.

א. א. כ.

סכמה כללית של הקרביים בבעל־חוליות

1. פה; 2. לשון; 3. חריצי־זימים; 4. בית־הבליעה; 5. ושט; 6. קיבה; 7. לבלב; 8. טחול; 9. כבד; 10. כיס־המרה; 11. לב; 12. הרר־הלב; 13. פרוזדור־הלב; 14. כיס־הלב; 15. ריאות; 16. בלוטת־מין; 17. כליה; 18. דרכי־ההולדה; 19. דרכי־ההפרשה; 20. מעי; 21. כיס־השתן; 22. בין; 23. פי־הטבעת; 24. צפק; 25. מוח; 26. חוט־השדרה; 27. מיתר־הגב; 28. חוליות; 29. קלוֹם

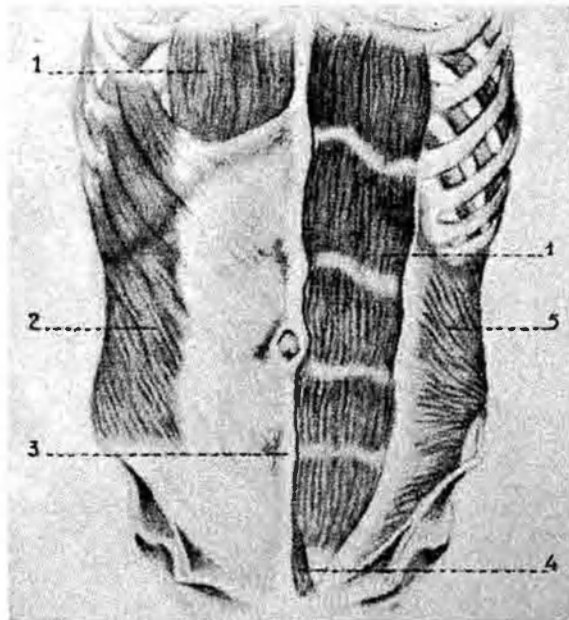
אברי־הבטן ביונקים הם: 6—10, 16—21, 24

בֶּטֶן (בלאט' abdomen; מקורו הלשוני של מונח זה אינו ברור), איזור אנאטומי, שגבולותיו מוגדרים יפה רק בפרוקי־הרגליים שבחסרי־החוליות וביונקים שבחוליתיים. האיזורים המכוּנים בשם ב' בקבוצות השונות אינם הוֹמוֹלוֹגיים; הצד השווה בכולם — שהם מכילים את החלק העיקרי והסופי של מערכת־העיכול ואת האברים הקשורים בה.

בפרוקי־הרגליים הב' היא אחד משלושת איזורי־היסוד של הגוף. היא נבדלת משאר שני האיזורים—הראש והחזה— הן בצורת הסֶגמֶנטים והן בצורת הרגליים. בחרקים בוגרים הב' היא חסרת־גַפים. בפרוקי־הרגליים נמצאים בב' גם אברי־המין החיצונים והפנימיים.

יש משתמשים במונח ב' גם לציון האיזור האחורי של הגוף בקבוצות הירודות של המיתריים: בבַּלַנוגלוֹסוס (ע"ע), באצטלניים (ע"ע) ובאזמלון (ע"ע), אע"פ שבכל אלה אין מחיצה או קו־תחום כלשהו בין חלל־הב' ובין חלל־הגוף שלפניו.

במיתריים עילאים מתהווית עם התפתחות הלב חלוקה של חלל־הגוף לחלל קדמי, שעוטף את הלב, וחלל אחורי גדול, שמכיל את רובה של מערכת־העיכול. חלל־הב' מרופד כולו בצֶפֶק, והאברים הנמצאים בו תלויים בקיפול גבי של ציפוי זה, במצע־המעי — מה שמאפשר פעולה חפשית של

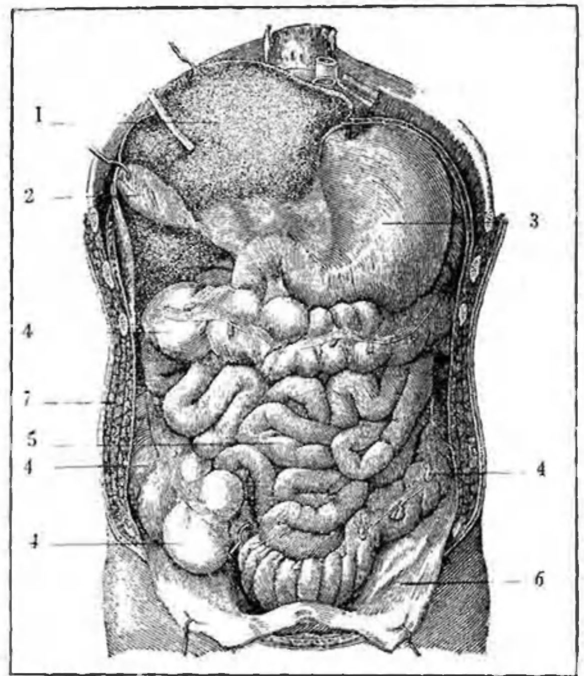
שרירי־הבטן:
1. שריר־הב' הישר; 2. שריר־הב' המלוכסן החיצון; 3. הקו הלבן; 4. שריר־ההרם; 5. שריר־הב' המלוכסן הפנימי

האברים בתוך החלל. לתוך חלל־הב' בולטים גם אברי מערכת ההפרשה והמין, הנמצאים מצידו הגבי.

רק ביונקים מוגבל חלל־הב' באופן ברור: מצידו הקדמי— ע"י הסרעפת, המחלקת את חלל־הגוף לשני איזורים נפרדים: חזה (שכולל את הלב והריאות) וב'; מצידו העליון — ע"י הגב; מלמטה ומן הצדדים — ע"י דופן־הב'. צינור־העיכול, צינורות־הדם, ועוד, חודרים מחלל־החזה אל חלל־הב' דרך נקבים מיוחדים בסרעפת.

עיקרו של דופן־הב' הוא שכבת־שרירים, מצופה מבחוץ בעור־הגוף ומבפנים — בצפק. בקבוצות הירודות יש לשכבת־השרירים מבנה סֶגמנטאלי. בגולגלתיים העילאים מחולק כל סגמנט ע"י מחיצה של רקמת־חיבור לחלק גבי וחלק בטני. קבוצות השרירים הבטניים משני הצדדים, הנפגשים בקו־הביניים, הן שמהוות את דופן־הב'. במרובעי־הגפיים הסידור הסגמנטאלי של השרירים עדיין ניכר בעוברים, אך עם התפתחותם הוא מיטשטש; נוצרת מערכת־שרירים מסובכת, שמורכבת ביסודה משלוש קבוצות־שרירים, שהן סדורות זו בצידה של זו לאורך הגוף. השכבה העליונה נמצאת מתחת לזיזים הרחביים של החוליות, והיא מורכבת משרירים ארכיים; בקבוצה שמתחתיה אפשר להבחין שלוש שכבות בעומק: 1) השריר המלוכסן החיצון, 2) השריר המלוכסן הפנימי, 3) שריר־הב' הרחבי; הקבוצה השלישית מהווה את שריר־הב' הישר. במקום המפגש הבטני בין השרירים שמשני צידי־הב' נמשך בקבוצות מרובות לאורך הב' הקו הלבן, שהוא איזור גידי. — סדר זה ניכר יפה בזנביים שבדו־חיים, שהם חסרי־צלעות; ברוב הקבוצות האחרות, שהן בעלות־צלעות, נוצרות שכבות ויחידות בודדות נוספות.

בב'־האדם מבחינים מן החוץ שלוש שורות של תחומים, שהם (מלמעלה למטה): רום־הב', ומשני צידיו התחומים התת־צלעיים; הטבור, ומשני צידיו ירכתי־הב', המצטרפים לאמצעית־הב'; החיק, ומשני צידיו המפשעות, המצטרפות לשיפולי־הב' (ע"ע אנטומיה, עמ' 387 ו389, ציור ב'). הב' מוגבלת מלמעלה ע"י הסרעפת, מאחור ומלמטה — על־ידי עמוד־השדרה, האגן ושרירי־האגן, ומלפנים — ע"י שרירי־הב'. את הסרעפת חוצים (מחלל־החזה אל חלל־הב'): האאורטה, הווריד החלול התחתון, צינור־החזה של הלימפה, הוושט, עצבים שונים וצינורות־דם קטנים. דופן הב' השרירית מצטיינת בכושר־התמתחות, וע"י כך היא מאפשרת התרחבות עצומה של חלל־הב', כגון בהריון או בהידרקון־הב'. בחלל־הב' נמצאים (מלמעלה למטה ומימין לשמאל): הכבד והקיבה עם קצה־הוושט; הטחול; הגוש הגדול של המעי הדק, עטוף בצפק ומכוסה בחלקו הקדמי בפַדר (ע"ע) ומוקף משלושה צדדים במעי הגס; שלפוחית־השתן. לאחר שמסלקים את

קרבי־הבטן:
1. כבד; 2. כיס־המרה; 3. קיבה; 4. מעי גס; 5. מעי דק; 6. צפק; 7. שרירי־הבטן.

המעי נראים: יתרות־הכליות, הכליות, צינורות־השתן, ומאחו־רי הקיבה — הלבלב. חלק ממערכת אברי־ההולדה (שלפו־חיות הזרע והערמין בגבר, הרחם וחצוצרותיו והשחלות באשה) נמצא בחלל־האגן, שהוא המשכו של חלל־הב׳.

וע״ע צפק.

A. Sh. Romer, *The Vertebrate Body*, 1949; F. Z. Neal - F. W. Rand, *Chordate Anatomy*, 1939; T. J. Parker - W. A. Haswell, *A Text-Book of Zoology*, 1951; L. A. Borradaile etc., *The Invertebrata*, 1951.

י. ל. — ח. א. ג.

בַּטֶּנְבֶּרְג (Battenberg), משפחה של נסיכים ממוצא גרמני; צאצאיו של הנסיך אלכסנדר מהסן (1823—1888) מנישואיו, שלא לפי מעמדו, עם הרוזנת הפולנית יוליה האוקה (Haucke). הדוכס הגדול מהסן־דרמשטאט העניק ב1858 לבניו של הזוג הנזכר את התואר של נסיכי־ב׳ (לפי שמה של משפחת־רוזנים עתיקה שנכרתה). מהם זכו לחשיבות:

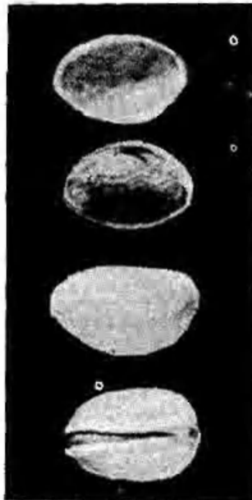
1. לואי (Louis) אלכסנדר, הנסיך של ב׳ (1854—1921). ב1868 נכנס לצי הבריטי וב1913 נתמנה בו כראשי־המטה (First Sealord). כשפרצה מלחמת־העולם I (1914) התפטר ב׳ ממשרתו משום מוצאו הגרמני. ב1917 שינה את שמו למאונטבאטן (Mountbatten — תרגום אנגלי של ב׳) וקיבל את התואר Marquess of Milfordhaven. בתו הבכירה אליס (Alice, נולדה 1885) נישאה לנסיך אנדריאס מיוון (1882—1944) ובנם היחיד הוא פיליפ, הדוכס של אדינבורג (נולד 1921), שנשא ב1947 את הנסיכה אליזבת, שנעשתה אח״כ אליזבת II, מלכת־בריטניה. — בתו השניה של לואי אלכסנדר, לואיזה (נולדה 1889), נישאה ב1923 לגוסטאו VI, מלך שוודיה, לאחר שזה האחרון נתאלמן מאשתו הראשונה.

2. אלכסנדר, שהיה נסיך־ב׳ (1857—1893) ונסיך בולגאריה (ע״ע, כרך ג׳, ע׳ 627).

3. היינריך, נסיך ב׳ (1858—1896), שירת בצבא ובמינ־הל של אנגליה וב1885 נשא את ביאטריס (Beatrice), בתה הצעירה של המלכה ויקטוריה. בתו, אנה (נולדה 1887), נישאה ב1906 לאלפונסו, מלך ספרד (ע״ע, כרך ג׳ ע׳ 744), וקיבלה את השם ויקטוריה אוגניה.

א. מ. י.

בָּטְנָה, פרי האלה (ע״ע) האמיתית. בית־גלעין כדורי, שגדלו 1—2 ס״מ; מכיל זרע כעין השקד, שהוא טוב למאכל משום טעמו המתוק־חמצמץ ומשום שמנו המרובה (המגיע לכדי 20% ממשקלו). השמן המופק מן הב׳ משמש להדלקה, לתמרוקים ולתבלים. הפרי מקובל מאוד באיזור הים התיכון, ביחוד בעולם הערבי. סוריה מייצאת כמויות ניכרות של ב״ לאירופה ולאמריקה. — בדבר הב״ הנזכרים פעם אחת במקרא (ברא׳ מג, יא) נחלקו דעות החוקרים: לכאורה יש לזהותם עם פירותיה המשו־בחים של האלה האמיתית, אך מסתבר, שבתקופת־המקרא לא היו מגדלים עץ זה בא״י; לפיכך יש רואים בב׳ הנזכרים במקרא את פירותיהן של האלה הארץ־ישראלית או של האלה האטלאנטית, שהן גדלות בר בארץ, אע״פ שפירות אלה חמוצים ודלים מן הב׳ האמיתי. בעברית המשנית נקרא הב׳ האמיתי פיסתקין — שם שאול מן הפרסית. — בעברית המדו־ברת החדישה ניתן השם ב׳ בטעות לאגוז־האדמה (ע״ע).

בטנים של האלה האמיתית (P. vera)
למעלה: אגוזים שניטלה קליפתם
למטה: אגוזים בקליפתם

בָּטְנָה, ע״ע אֱגוֹז־אֲדָמָה.

בַּטַקִים, עם מאלאי בפרובינציה סומאטרה הצפונית שב־רפובליקה של אינדונזיה. הב׳, המונים כ800,000 נפש לערך, מחולקים ל6 שבטים, דוברי ניבים מיוחדים של הלשון הבאטאקית, המהווה על ניביה קבוצה מיוחדת במשפחת־הלשונות המאלאית־פולינזית (הנקראת גם אוסטרו־נזית). החשוב שבשבטים אלה, שבט־טובה, כולל כמחציתו של העם כולו; מקום־מושבו — בסביבת הימה הקרויה על שמו (הגדולה בימות שבסומאטרה; כ1,130 קמ״ר) ובאי סאמוסיר שבתוכה.

הב׳ הם עם חקלאי, שמגדל אורז, תואים וסוסים (גזע מקומי). החברה שלהם היא פאטריארכאלית, אכסוגאמית ופוליגאמית. האשה נקנית במוהר והבעל נקנס כשהוא משלח אותה מעל פניו. מטרת־חייו העיקרית של הגבר — יורש, שיביא קרבנות לנפש־האב. — בתי־הכלונסאות שלהם, שכל אחד מהם משמש מושב לבית־אב אחד, ניכרים בגמלוניהם הגבוהים ובקישוטי־הגילופים שלהם.

יותר משליש מן הב׳ הם פרוטסטאנטים, ויש בהם גם שבט שנתאסלם. אך רובם עדיין מחזיק בדת האנימיסטית, שאליה נצטרפו כמה יסודות מן ההינדואיזם. דת זו, שכולה חדורה פחד ואימה מפני רוחות וכוחות מגיים, מתגלית בכל אורח־חייהם, למן קישוטי־ההשבעות שבכלי־העבודה ועד

ספר־כישופים באטאקי עתיק, כתוב על קליפת־עץ ומכורך כריכת־עץ

למטה־הכישוף המגולף של הכוהן (ה„דאטו״), שהוא גם שליט־השבט; גם לכתב לא נזקקו הב׳ אלא לשם חיבור ספרי־כישוף וכתיבת קמיעות נגד מזיקים (יש להם כתב אלפביתי מיוחד, שנתפתח מן הא״ב ההודי), ואף האריגה האמנותית שלהם מלוּוה טכסים מגיים. עדות על הקאניבאליות של הב׳ — שנמשכה עד המאה ה19 — מסר ניקולו דֵי קוֹנטי (ע״ע) בספר־המסעות שלו.

ה א מ נ ו ת של הב׳ מפותחת ועצמאית; נחשפו שרידים ממנה, שזמנם מן התקופה הטרם־היסטורית. היא מצטיינת בדמוניוּת ובשיכלול טכני גבוה, והיא כוללת פיסול באבן (ארונות־מתים, פסלים קטנים), גילוף בעץ ובחמרים אחרים (למשל, פסלים קטנים של דְרקונים ובני־אדם, או דמויות גוהרות זוֹ על גבי זו), יציקת פליז וברוֹנזה (כגון דמות־פָּרָש על מטה־הכישוף), וכן צריפת כסף וזהב, שמצטיינת ביפיה. המסכות של הרקדנים הן רבגוניות ומעניינות. הריקודים משמשים בעיקר להרחקת מזיקים, ולתכלית זו מכוּונת גם המוּסיקה של הב׳, שהתפתחותה היתה דומה לזו של בוּרמה (ע״ע).

הב׳, שנכבשו ע״י ההולאנדים ב1823, שמרו במשך תקופת הממשל ההולאנדי על תרבותם, וגאוותם הקיבוצית אף עוררה בהם תנועת־מרי בתחילת המאה הנוכחת, ואח״כ בשנות העשרים של מאה זו. ההולאנדים טיפחו את חקר־הב׳ במכוֹן מיוּחד (נוסד בליידן ב1908) וב1923 גם הקימו מוּזיאון לענייני הב׳ על־יד מרכז־התיירות בבְּרַסטַגִי (סוּ־מאטרה). הבלשן וַן דֶר טוּק (van der Tuuk) היה האירופי הראשון, שחדר ב1853 לתוך תחומו של שבט־טוֹבָּה ועסק בחקר לשונו. מחוקרי־הב׳ היה גם האתנוֹגראף היהודי האי־טלקי אליו (שמשון) מוֹדיליאני (Modigliani).

H. N. van der Tuuk, *Tobasche Spraakkunst*, 1864—67; E. Modigliani, *Fra i Batacchi indipendenti*, 1892; J. Warneck, *Die Religion der B.*, 1909; M. Joustra, *B. spiegel* (Batak Institut, no. 21), 1926; H. H. Bartlett, *The sacred edifices of the B. of Sumatra*, 1934.

ס. נ.

בֶּטֶרטוֹן, תּוֹמַס — Thomas Betterton — (1635°, לונדון — 1710, שם), שחקן אנגלי. ב׳, שהיה בנו של טבח, שימש בנערותו שוליה למוכר־ספרים בשם ג׳וֹן רוֹדז, שהיה מחובבי־התיאטרון. ב1660 השיג רודז זה רשיון לארגן להקה, שבהצגותיה הופיע ב׳ לראשונה. כשקיבלו קיליגרוּ (Killigrew) ודאוֶנאנט (Davenant) רשיונות מלכותיים לפתיחת שני תיאטרונים, צירפו ללהקותיהם את כל הלהקות, שהיו קיימות באותו זמן, ומאז שיחק ב׳ בתיאטרון של דאוונאנט. כשמת זה האחרון ב1668 נעשה ב׳ מנהל־הלהקה. ב1682 נתאחדו שתי הלהקות היריבות, של ב׳ ושל קיליגרו, אך ב1695 נתפרדו שוב.

ב׳ היה השחקן הראשי והמוּכשר ביוֹתר של הבמה האנ־גלית בזמנו. צארלז׳ II, שהתעניין בתיאטרון, שלח את ב׳ לפאריס ללמוד את דרכי הבימוי הצרפתי, וכשב׳ חזר משם לארצו הכניס לתיאטרון האנגלי הרבה חידושים טכניים. אלכסנדר פוֹפ, סמוּאל פּיפּס (Pepys) וסופרים אחרים בזמנו הירבו לשבח את משחקו של ב׳, וקוֹלי סִיבֶּר (Cibber), שהקדיש לב׳ פרק שלם בזכרונותיו (Apology, 1740), אומר עליו: „לב׳, כמו לשיקספיר, אין מתחרה״. בין המחזות שב׳ הצליח ביותר בהצגתם, היו הטראגדיות של שיקספיר: „המלט״, „מאקבת״, „המלך ליר״ ו„אותלו״, והקומדיות של ויליאם קוֹנגריב, בן־זמנו של ב׳. הוא עצמו עיבד כמה מחזות של שיקספיר ושל אחרים, וכתב (לפי מחזה של בּוֹמוֹנט ופלצֶ׳ר) את הליברֶטוֹ לאופרה של הנרי פֶּרסֶל (ע״ע).

אשתו של ב׳ (מתה ב1710) היתה האשה הראשונה, ששיחקה על הבימה האנגלית (שעליה הופיעו עד 1660 בתפקידי נשים רק נערים וגברים בלבד) והצטיינה בתפקי־דים של „אוֹפֶליה״, „יוּליה״ ו„לֵידי מַקבֶּת״.

Colley Cibber, *Apology for the Comedian*, 1740; R. W. Lowe, *T. B.*, 1891; H. Odell, *Shakespeare from B. to Irving*, Vol. I, 1921.

ג. י. א.

בְּיַאלִיק, חַיִּים נַחְמָן (1873—1934), ראש המשוררים העבריים בתקופת־התחיה.

I. ח י י ו ו פ ע ו ל ת ו ה ת ר ב ו ת י ת. — א. ה י ל ד ו ת ו ה ב ח ר ו ת. — ב׳ נולד בעשרה בטבת, תרל״ג (תרל״ד?) בכפר ראדי, סמוך לז׳יטומיר (פלך ווֹליניה, אוקראינה). אביו, ר׳ יצחק יוסף, היה מתחילה פקיד בעסקי־יער של קרובי־משפחתו ובחכירת־ריחיים. המשורר הזכיר אותו בכבוד ובהערצה בכמה מאגרותיו והקדיש לו את השיר הנלהב „אבי״, ובכולם הוא מתאר אותו כבן־תורה וכאדם רָצין ובעל־מחשבות, „כְּבַד־צעד״, בעל „מצח חרוש־דאגה״ ובעל „עינים, בארות־יגון, תוהות באפס־תקוה״. ודאי, הכביד על האב עול־הפרנסה: כפקיד בעסקי־מסחר לא הצליח בעסקים אלה ונחשב ל„בטלן״ בעיני קרוביו הסוחרים. וכשעברה המשפחה מראדי ל ז׳ י ט ו מ י ר, וב׳ אז כבן שש, „התפרנס ר׳ יצחק יוסף בדוחק מן המרזח, שפתח בביתו לאיכרים עוברים ושבים, אבל מחיה בזויה זו דיכאתהו מאד״ — כך מספר ב׳ בנו באוטוֹבּיוֹגראפיה שלו. ב׳ לא זכר את אביו אלא מעט, שהרי נתייתם מאביו כשהיה ילד בן שבע וכמה חדשים. אבל הרושם, שעשה האב על בנו הקטן ושלא ניטשטש עד סוף־ימיו, מעיד, שר׳ יצחק יוסף לא היה אדם רגיל ושהיה בו משהו משל יהודי למדן והוגה־דעות, וכן שהיה מלא אהבה לתורת־ישראל, שהגה בה אפילו „בשעת מזיגת כוס לאיכר״. — אמו, דינה פְּריבה, שהיתה מעיר שדה־לבן (פלך קיוב), היתה אשתו השניה של ר׳ יצחק יוסף לאחר שנתאלמן מאשתו הראשונה, ואף הוא היה בעלה השני לאחר שנתאל־מנה מבעלה הראשון. בנה הקדיש לה את השיר „אמי, זכרונה לברכה״, שבו הוא אומר עליה, שהיתה „צדקת גמורה

ובאלמנותה עניה מרודה". ככל אשה פשוטה באותו זמן באוקראינה היתה אדוקה מאד; וכן היתה רגזנית ומלאת מרי ותלונה על גורלה המר, שנאבקה עמו בכל כוחותיה („אלמנות").

הכפר **ראדי** היה „מקום יערות ושדות ונוה שאנן מלא יופי צנוע". ואף־על־פי שמשפחתו של ב' ישבה בו רק עד שמלאו לילד שש שנים, לא שכח ב' יפה־נוף זה כל ימיו ובהתלהבות תיאר אותו בסיפורו האוטוביוגראפי „ספיח". אבל אך מלאו לילד שש שנים וכבר עברה המשפחה לפרבריה של עיר־הפלך ז'יטומיר: מתחילה ל„פרבר־העצים", ששם פתח ר' יצחק יוסף חנות קטנה, שלא הצליח כה, ואז עבר ל„פרבר־הזפתים", שבו בנה לו בית קטן ואותו עשה גם בית־מרזח לאיכרים עוברי־דרך מן הכפרים לז'יטומיר ובחזרה. כאן נכנס ב' אל ה„חדר", שהיה ככל ה„חדרים" באותו זמן: היו בו „קללות, מכות, כיעור, סחי ומאוס", מצד אחד, ואמונה תמה והתלהבות דתית, מצד שני. והצד החיובי גבר על הצד השלילי והשפיע על המשורר השפעה, שלא פסקה במשך כל ימי־חייו.

חיים נחמן ביאליק

בינתיים חלה האב מחלה ממושכת ומת בחצי־ימיו — והשאיר את הילד בן השבע יתום נעזב: מחלת־האב אכלה את כל מה שהיה בבית, והאם נשארה אלמנה עם שלשה יתומים, שעליה פרנסתם. מחמת מצבה הקשה ומתוך הכרת כשרונותיו המעולים של חיים נחמן הביאה אותו אמו אל בית הסבא שלו, אבי־אביו, שאף הוא דר בפרבר של ז'יטומיר, אבל בקצה השני של העיר — בפרבר זה, שתיאר ב' בסיפוריו „אריה בעל־גוף" ו„מאחורי הגדר". והסבא, ר' יעקב משה, היה יהודי אמיד, חסיד אדוק ברבותיו ולמדן, פאר־המשפחה. הבית, שאך שלושה זקנים נמצאו בו: הסבא, הסבתא והמבשלת הזקנה, היה מלא תורה ומצוות וחסידות. הסבא, שכבר אז, כשהביאו לו את הנכד, היה זקן מופלג, היה אדוק קיצוני, קפדן ורגזן, לומד תורה ועוסק במצוות כל הימים; ואילו הנכד בן השבע ומחצה היה ילד שובב, עז־נפש ו„מתפרץ" מטבעו — וזיווגם של הסבא והנכד לא עלה יפה: הסבא הקפדן לא סבל את שובבותו והתפרצויותיו של הנכד חם־המזג ועשיר־הדמיון, וכדי „לשבור" את הילד ההולך „בשרירות־לבו" מסר אותו הסבא למלמדים קשים, ש„רדו בו ביד חזקה וימררו את חייו בתואנותיהם". ובבית הוסיפו הקרובים להלקותו, כדי שלא יהיה „שקץ". — ואף־על־פי־כן גם המלמדים הסאדיסטיים ואף הסבא הקפדן ידעו להעריך את כשרונותיו המופלאים ואת שקדנותו הגדולה של „שקץ" זה, כי באותם הימים כבר הירבה הילד ללמוד תורה ולעיין בספרים ואף להפליא בשאלותיו וברעיונותיו המקוריים. והוא הירבה לקרוא בכל מה שבא לידו בבית־סבו: ספרי דרוש, הלכה ואגדה, סיפורי־מעשיות ואף ספרי־היסטוריה מימי־הביניים, ואפילו ספרי קבלה ומחקר. בן י"א כבר היה מעיין ב„עיקרים", ב„כוזרי" ואפילו ב„מורה־נבוכים". ודאי לא תפס את החקירות המופשטות שבספרים הללו. אבל מוחו, שכבר נתחדד אז ע"י לימוד־התלמוד, כבר תפס בהם הרבה על־פי דרכו. **ולכתוב** התחיל עוד כשהיה כבן־שבע. והשפיעו עליו בכיוון זה שני מלמדים: האחד בעל־אגדה והשני „אברך, חסיד מגוהץ עם שמינית שבשמינית השכלה ויָזלית". ולסוף באו לידיו **ספרי־השכלה** ממש וגרמו למהפכה שלמה ברוחו הער.

קודם שמלאו לב' שלוש־עשרה שנה שלח אותו הסב לבית דודו של ב', לעיירה **לישטין**, ששם היה מלמד יותר משובח. וכשנעשה ב' בר־מצווה חזר לבית־הסב, נשתחרר מעולם של מלמדים ונעשה „לומד לעצמו" בבית־המדרש שבפרבר הז'יטומירי. למדו שם הוא והדיין הזקן בלבד. ובתוך בדידות גמורה זו, שאחר־כך תיאר אותה ב' בשיר „לבדי", עשה את חשבון־הנפש שלו והתחילה מלחמתו הפנימית בין הזיקה החזקה לדת המקובלת ובין ההרגשה, שימיו עוברים לשווא, שבלימוד שלו אין צורך עוד לשום אדם, שהרי הוא יחידי, עזוב וגלמוד בבית־המדרש, ואילו החיים שמחוצה לו זורמים באפיק אחר ומכוונים לתכלית שונה מזו שלו מעיקרה. ומעט־מעט התחילו פועלים עליו יותר ויותר ספרי־ההשכלה, שמצא בז'יטומיר. ואעפ"כ עדיין משפיעים עליו בית־סבא ובית־המדרש, תיקון־חצות של סבא עם הבכיות על חורבן בית־המקדש והניגון הערב של לימוד־הגמרא בבית־המדרש. ועלה על דעתו הרעיון: הרי שמע, שיש בברלין בית־מדרש עליון אורתודוכסי לרבנים מייסודו של ר' עזריאל הילדסהיימר, ושם ממזגים תורה בחכמה וחקירה ביראת־שמים. אבל ברור היה לו, שהסבא לא יאבה ולא ישמע לשלוח את נכדו לברלין, מקור־הכפירה. והנה קרא ב' ב„האסיף" של סוקולוב לשנת תרמ"ז את מאמרו של ברדיצ'בסקי על הישיבה בוולוז'ין, ששם לומדים, ביחד עם גמרא ותוספות ומהרש"א, גם לשונות זרות וחכמות חיצוניות; ואמר לסב, שרוצה הוא לנסוע לוולוז'ין, ובלבו חשב, שמוולוז'ין תיפתח לו דרך סלולה לברלין. אבל ר' יעקב משה התנגד גם לוולוז'ין: הרי שם, בין ה„ליטוואקים" (ה„ליטאים"), יאבד חיים נחמן „אמונת־חכמים" של החסידות. ורק לאחר שנוכח הסבא, שהאמונה ב„צדיקים" כבר נכרתה מלב־נכדו, התיר לו לנסוע לישיבת־וולוז'ין:

אפשר, שם תגן עליו זכותה של התורה מהתפקרות גמורה.

ב. בוולוז׳ין. — בן 15 בא ב׳ לוולוז׳יי — ומיד נוכח, שאין לומדים שם לא לשונות ולא חכמות, אלא רק גמרא, גמרא וגמרא. ואף הוא התמכר שם ללימוד־הגמרא בכל לבו ובכל נפשו, נעשה „מתמיד״ ונשא חן בעיני ראש־הישיבה, ששיבח אותו במכתב אל ר׳ יעקב משה. אבל גם ה„התמדה״ לא ארכה הרבה. ב׳ בילה בוולוז׳ין בסך־הכל פחות משנה ומחצה, מסוף ניסן תר״ן עד תחילת אלול תרנ״א, ומזמן קצר זה היה ב׳ „מתמיד״ רק משלושה עד חמישה חדשים. אך החדשים המועטים הללו של השתקעות גמורה ושלמה בלימוד־הגמרא עד כדי שכחת החיים ותביעותיהם, וכן השנה שלאחריהם, שנת ההתפכחות וחשבון־הנפש, שהיה קשור בשאלה במה השקיע את כל לבו ונפשו, היו תקופה שלמה בחייו. אז „היתה נפשו מתלבטת בו כצפור בכלוב״. אבל אז גם נסתיימה התלבטות קשה זו בין הישן ובין החדש — בנצחונו של החדש. אלא שאף הישן השאיר בלבו רשמים כבירים, שטבעו את חותמם לא רק על „המתמיד״, „על סף בית־המדרש״, ועוד, אלא אף על הגדולה והעמוקה שביצירותיו — על „מגילת־האש״. ובוולוז׳ין גם „הרגיש בעצמו, שנתבשל בו איזה דבר״. שם קרא את מאמריו של אחד־העם (ע״ע), שעשו עליו רושם עצום, שלא ניטשטש עד סוף־ימיו. שם השתתף באגודה ציונית „חשאית״ לאומית־דתית בשם „נצח־ישראל״, שיסדו המעולים שבבחורי־הישיבה באותם הימים — אגודה, שהיתה לה תכנית רחבה, דומה בכמה עיקרים לאגודת „בני־משה״ מייסודו של אחד־העם, שבחורים אלה לא ידעו אז אף ממציאותה. שם כתב ב׳ את השיר הראשון שלו, שראה אור־הדפוס — את „אל הצפור״, ושם כתב קודם־לכן, על־פי הצעתם של חבריו ב„נצח־ישראל״, את המאמר הפרוגראמתי של „נצח־ישראל״ בשם „לרעיון־הישוב״, שב׳ עצמו אמר עליו, שהוא „כעין המאניפסט של האגודה״; והמאמר נדפס ב„המליץ״ מיום ט׳ בניסן תרנ״א בחתימה בראשי־תיבות „ח. נ. ב. וולוז׳ין״, והוא הדבר הראשון משלו, שנתפרסם בדפוס. — ושם למד גם רוסית בעזרתו של בחור־ישיבה, בנו של הרב אבלסון מאודסה, עד כדי להבין שירים בודדים משירי־פרוג, והשירים הרוסיים־העבריים המצויינים עשו עליו רושם גדול והושפע מהם הרבה בתחילת יצירתו הפיוטית. וכך נתפתח מעט־מעט בוולוז׳ין ב׳ האדם וב׳ המשורר, ומעט־מעט נתרחק מן הגמרא ופסק לראות בה עיקר כל העיקרים. וכשבאו התנגשויות בין בחורי־הישיבה ובין מנהליה ופגה קדושתה של הישיבה מלבו, ומבית־המדרש של הילדסהיימר בברלין קיבל תשובה, שאי־אפשר לו לקבל תלמיד, שלא גמר בית־ספר תיכון קודם־לכן, החליט ב׳ לעזוב את וולוז׳ין ולנסוע לאודסה, שבה ישב ה„רבי״ החדש שלו, הסופר הנערץ אחד־העם.

ג. באודסה. — סמוך לראש־השנה, תרנ״ב, הגיע ב׳ לאודסה. היה לו שם מכר טוב אחד, בנו של הרב אבלסון הנזכר, והרב או בנו השיג בשבילו שני שיעורים ללמד עברית לילדים, שמהם נתפרנס בדוחק גדול. ועל הדחקות החמרית נוספו יסורים רוחנים: הילדים תלמידיו דיברו רוסית, והוא לא הבין את לשונם כמו שהם לא הבינו את לשונו האשכנזית־היהודית, ודבר זה גרם לו „עינויים ויסורים״. ב׳ התחיל לומד באודסה גרמנית והשתלם ברוסית; גמר כאן לקרוא את שירי־פרוג, קרא את כתבי דוסטוייבסקי, גוגול ופושקין, ובתרגום רוסי קרא את „דון קישוט״

לסרוואנטס. אבל כשמת אחד מתלמידיו פסק השיעור, וב׳ רעב ללחם ו„התגולל במרתפים עם מוכי־שחפת״.

באותם הימים גברה שאיפתו להראות את שיריו לאחד־העם ולשמוע את משפטו עליהם. הוא לא נועז לדפוק על דלתו של הסופר הנערץ. ואולם שמע, שאחד־העם ולילינבלום, למרות פולמוס־הסופרים שביניהם, ידידים הם בפועל. והרב אבלסון הכיר את לילינבלום; ובכן ביקש וקיבל מן הרב המלצה ללילינבלום, שקרא את שיריו בכתב־יד ומצאו חן בעיניו, ועל־כן המליץ עליהם לפני אחד־העם. גם בעיני אחד־העם מצאו השירים חן ושלח את ב׳ עם שיריו אל רבניצקי, עורך הקובץ „פרדס״, שבחר מתוך השירים את „אל הצפור״ כדי להדפיס אותו ב„פרדס״, קובץ א׳, שיצא בשנת תרנ״ב. ומאז התחילה הקורבה הגדולה בין שני האנשים השונים כל־כך זה מזה, שמפני־כן כאילו מילא זה מה שחסר זה ועבדו עבודה משותפת חשובה עד יומו האחרון של ב׳.

6 חדשים נתענה ב׳ באודסה עד שנודע לו, שביום ה׳ בשבט, תדנ״ב, נסגרה הישיבה בוולודין, ובכן היה חשש, שיוודע לר׳ יעקב משה, שנכדו אינו לומד עוד בוולוז׳ין (ב׳ לא הודיע לו, שהלך לאודסה, ש„חמישים פרסה מסביב לה בוערת הגיהינום״). וחבריו בז׳יטומיר הודיעו לו, שהסבא הולך למות, ובאודסה הרי לא מצא מה שביקש ובה רעב ונתגלגל במרתפים. ולפיכך עזב בערב פורים, תרנ״ב, את אודסה, ולאחר שמישכן את חפציו הדלים בשישה רובלים להוצאות־הדרך ולאחר שסבב בערים שונות במשך שבועיים חזר לז׳יטומיר.

ד. בחזירתו לז׳יטומיר. הפגישה עם הסבה בחצות־הלילה בלא צרור של חפצים, בלא שהסב קם משנתו כדי לפגוש את הנכד החביב ובעוד שהסבה מספרת לב׳, שאחיו הבכור הולך למות, ודאי עשתה עליו רושם מזעזע. כנראה, כתב סמוך לאותו זמן את השירים העגומים „משוט במרחקים״ ו„בתשובתי״, שנדפסו רק לאחר חמש שנים בתיקונים שונים; ובראשון משני השירים הללו משתלב צער־היחיד בצער־האומה. אחיו של ב׳ מת ולאחר זמן מועט מת גם ר׳ יעקב משה. ואולם כשנה ושלושה חדשים לאחר חזירתו של ב׳ מאודסה (בכ״ה בסיון, תרנ״ג), בא בחייו שינוי לטובה. הוא נשא אז את מאניה (מניה) אורבוך, בתו של שבח אוורבוך, שהיה סוחר־יערות, כרוב בני משפחתו של ב׳. ועבר לשבת עם אשתו בבית־חותנו בעיירה קורוסטישוב (פלך קיוב). כארבע שנים ומחצה (קיץ תרנ״ב — סתיו תרנ״ז) ישב ב׳ ביערות שבסביבות קורוסטישוב, שחכר חותנו, ושימש בהם כגיזבר ומנהל־חשבונות. הוא השתעמם בישיבה ביער ובמסחר־העצים. אבל הפעם הרי שכן בחיק־הטבע, והסתכלותו העמוקה וקליטת־הרשמים המהירה והחריפה שלו ודאי נתחדדו בשנים הללו והרהוריו ודאי עמקו ורחבו בחדשים ושנים של בדידות, באין סביבו שום אדם חוץ מן הנכרי שומר־היער, השתקן וזעום־הפנים. אז הרבה לקרוא ספרים בעברית וברוסית, ואז חיבר כמה ממבחר השירים של תקופת־יצירתו הראשונה: „אל האגדה״, „על סף בית־המדרש״, „ברכת־עם״, „אגרת קטנה״, „בשדה״, „דמעה נאמנה״, „שממון״, „בערוב היום״, „גמדי ליל״, „משירי הקיץ״, „ביום קיץ, יום חום״, „מתי־מדבר האחרונים״, וכן גם כתב אז את רובה של הפואמה הגדולה הראשונה „המתמיד״, שחלק ממנה חיבר עוד, כנראה, בוולוז׳ין.

בתחילת תרנ״ז (סוף 1896) הורע מצבו החמרי. המזונות על שולחן־חותנו פסקו, עסקיו בסחר־העצים לא הצליחו והוא איבד את כסף־הנדוניה שלו. אז התחיל מבקש משׂרה, אפילו של פינקסן בבית־מסחר. על־פי השתדלותו של המספר עזרא גולדין, שהוציא את הקובץ „הזמן״, שבו השתתף בשיריו גם ביאליק, הסתדר ב׳ כמורה בעיירה הפולנית סוסנוביץ (פלך פיוטרקוב), שהיתה אז סמוכה לגבול שבין רוסיה וגרמניה. הוא בא לסוסנוביץ באביב של שנת תרנ״ז ונתפרנס שם משיעורים. מצבו החמרי היה לא רע, אלא שסבל שם מבדידות ומהעדר סביבה של משכילים עבריים: זרים היו לו שם „האנשים וכל המונם, שאין כל אלהים בלבבם, המלא דאגת־רגע וציניזם נורא לכל קדשי־הקדשים״. והימים הם ימי־הקיץ שלפני הקונגרס הציוני הראשון והורגשה ציפיה גדולה באויר לקראת הבאות; אבל היהודים שבסביבתו לא נתעוררו אף במשהו: „היד הגדולה, אשר יעשה השם בישׂראל, לא נגעה הנה אף בראש צפרנה של אצבעה הקטנה״. מתוך התמרמרותו הקדושה על מצב זה בא שיר־התוכחה הנבואי שלו „אכן חציר העם״, שפירסם את שמו של ב׳ ברבים יותר מכל מה שנדפס ממנו עד אז.

הוא כתב אז גם שירים סאטיריים שונים, שלא נכנסו לתוך קבצי־שיריו. בהשקפתו על הציונות המדינית היה ב׳ מושפע כולו ממלחמתו של אחד־העם בהרצל, שאין זכר לו בשום שיר, סיפור או איגרת של ב׳. בין הסאטירות, שכתב אז, יש גם סאטירה על הציונות המדינית בשיר „רבי זרח״, שהולך אל המלך כדי להשפיע עליו, שיחזיר ליהודים את ארצם, ולסוף הובא ר׳ זרח לא אל בית־המלך אלא אל ה„הקדש״ — סאטירה חריפה, שאחד־העם, למרות התנגדותו להרצל ולציונות המדינית, לא מצא לאפשר לפרסם אותה ב„השלח״: לתנועה מדינית גדולה אפשר להתנגד, אבל „אי־אפשר להתל בה בקלות ראש״. אז שלח לו ב׳ את השיר „על לבבכם ששמם״, שהיה מכוון לא נגד הציונות המדינית אלא נגד המהפכנים בספרות, אגודת „צעירים״ מייסודם של ברדיצ׳בסקי וטהון, ובסופו נספחו אליו חרוזים מלגלגים על האמונה, שאפשר לייסד מדינה בזמן קצר ביותר: „כבר הכל מוכן שם בווינה: מקץ שני רגעים ודקים חמשה — ותהי, למזל טוב, מ ד י נ ה״. וגם שיר זה עם התוספת האנטי־הרצלאית, וכן גם שיר שני נגד המהפכנים הספרותיים בשם „ילדות״, סירב אחד־העם להדפיס ב„השלח״ מאותו טעם של „היתול בקלות־ראש״. אבל ראוי להזכיר, שב׳ חיבר אז גם שני שירים מלאים הערכה חיובית של הקונגרס הציוני הראשון בשם „מקראי־ציון״ ו„משומרים לבוקר״. — ובקיץ של אותה שנת תרנ״ז השלים וליטש ב׳ את „המתמיד״, שנדפס ב„השלח״ בקיץ, שנת תרנ״ח, ושבאו בו לידי ביטוי גם ההערצה הגדולה של אהבת־התורה וגם ההכרה העמוקה, שבהווה החי והסוער אין מקום ל„המתמיד״: „עמלו מאוחר, עבודתו פיגרה״. הפואֶמה עשתה רושם גדול ושוב פירסמה את שמו של ב׳ בעולם העברי.

עוד בתחילת שנת תרנ״ח קרא רבניצקי לב׳, שיעבור לאודסה על מנת להשתקע בה. אלא שרבניצקי לא הראה אז מקור נאמן לפרנסתו של ב׳, ועל־כן לא מיהר ב׳ לשמוע לעצתו. שלוש שנים ישב ב׳ כמורה בסוסנוביץ (תרנ״ז—תר״ס). ואולם באותם הימים נתעוררו ה„ציונים הרוחנים״ בהשפעתו של אחד־העם לטפל בחינוך העברי הלאומי של ילדי־ישׂראל בכלל ושל ילדי־היהודים באודסה בפרט. אז נוסד שם „חדר מתוקן״, שלימדו בו עברית בעברית, ואחד מראשי המורים שלו היה המספר ש. בן־ציון (ע״ע). בשם מנהליו של „החדר המתוקן״ שוב קרא רבניצקי לב׳ לעבור לאודסה ולשמש מורה ב„חדר״ זה, וב׳ אף בא זמנית לאודסה בעשרת ימי תשובה, תר״ס, כדי לראות, אם ימצא את פרנסתו באודסה. „החדר המתוקן״ לא היה יכול לספק לו פרנסה שלמה, ועל־כן חזר לסוסנוביץ ל„זמן־החורף״, תר״ס. אך במשך חורף זה נוסד עוד „חדר מתוקן״ בפרבר אודסאי („פֶּרֶסִיפ״) והוצע לב׳ להיות מורה בשני בתי־הספר ותהא פרנסתו שלמה. וב׳ קיבל את ההצעה בשמחה.

ה. באודסה. ב׳ בא לאודסה בתחילת האביב שנת תר״ס ומאז ישב בה במשך יותר מעשרים שנה. כאן התחילה תקופה חדשה בחייו, בפעילותו הלאומית וביצירתו הפיוטית. כאן נתקרב אל אחד־העם ומנדלי, אל דובנוב ובן־עמי: כאן נתקשר קשר קיים של ידידות ועבודה משותפת בינו ובין י. ח. רבניצקי: כאן נעשה העורך והמו״ל של הוצאת „מוריה״ ושל חלק הספרות היפה של „השלח״; והעיקר — כאן יצר את מבחר יצירותיו הפיוטיות הגדולות עם הקטנות ואת מבחר סיפוריו ומאמריו וכאן גם הוציא לפועל חלק חשוב מעבודת־ה„כינוס״ הגדולה לשם החינוך הלאומי החדש ולשם הפצת התרבות העברית המקורית שבכל הדורות: את „סיפורי־המקרא״, „דברי־הנביאים״, ו„דברי־הכתובים״, את „ספר־האגדה״, את מבחר השירה הספרדית ואת מבחר הספרות העברית החדשה, הפיוטית והמדעית. ולסוף, כאן נעשה מורה ומטיף לעם ומכאן גדלה השפעתו על היהדות הרוסית בחלקה העברי־הלאומי.

בשעת הפרעות בקישינוב (בשני הימים הראשונים של הפסחא הרוסית, 1903), שזיעזעו את כל העולם היהודי, נוסדה באודסה „ועדה היסטורית״ לשם אסיפת החומר על הפרעות. בראש הוועדה עמד ש. דובנוב (ע״ע), ועל־פי הצעתו נשלח ב׳ לקישינוב כדי לגבות עדות על המקום בדבר כל מה שנעשה ליהודים בשני ימי־הפוגרום. ב׳ נסע לקישינוב בתחילת סיוון תרס״ג ושהה שם יותר מחודש, עד אמצע תמוז. כאן רשם מפי הסובלים מן הפרעות רשימות, שרק חלק חשוב מהן נתפרסם זה לא כבר („העבר״, חוברת א׳, תשי״ג, עמ׳ 18—30). עוד קודם שנסע ב׳ לקישינוב כתב באודסה את השיר הקצר והמזעזע „על השחיטה״, שבקושי הותר ע״י הצנזורה הרוסית החמורה לאחר שנדפס ב„השלח״, שיצא אז בקראקוב, בלא צנזורה מוקדמת. ואחר ביקורו בקישינוב כתב את הפואֶמה הגדולה „בעיר־ההרגה״ (מתחילה „משא נמירוב״, מאימת־הצנזורה), שהחרידה את כל העולם היהודי והמריצה את אירגון ה„הגנה העצמית״, שהניחו יסוד לו באודיסה אחד־העם, דובנוב וז׳בוטינסקי. על־ידי פואֶמה זו, שז׳בוטינסקי תירגם אותה רוסית, בא שינוי יסודי ועיקרי בכל מצב־הרוח של העם היהודי: נזדקפה קומת־ישׂראל הכפופה וכאילו הוצק ברזל לתוך עורקי האומה הסְבֵה. הדור היחידי הצעיר פסק מלסמוך על השוטר והחייל הנכרי, שיגנו על עמו, ונטל את הגנת־האומה בידי עצמו. „היתה רוח אחרת מסביב״. אכן, לא יצירה פיוטית בלבד היתה „בעיר־ההרגה״, אלא אף מפעל לאומי גדול!

אבל ביאליק לא הסתפק בחיבור שירים בלבד. הוא התחיל מעורר ליצירתה של ספרות חדשה לשם חינוך עברי־לאומי חדש. לתכלית זו יסד הוצאת־ספרים חדשה בשם „מוריה״, שחבריה היו ב׳, רבניצקי, ש. בן־ציון וא. ל. לווינסקי.

קטע מתוך „אגדת שלשה וארבעה" בכתב ידו של ביאליק

ב׳ רבניצקי ובן־ציון עיבדו את „סיפורי־המקרא", ואח"כ את „דברי־נביאים" ו„דברי־כתובים", שנתפשטו הרבה בעולם העברי וגרמו למהפכה שלמה בחינוך הלאומי, ואח"כ עיבדו ב׳ ורבניצקי ביחד את „ספר־האגדה", שלא רק נתן מושג חדש מן החלק הסיפורי והמוסרי של התלמוד והמדרש, אלא גם דחיפה חזקה, לפי הדרך, שהראה מנדלי בסיפוריו, לחידושה של הלשון העברית כולה. וכן עסקו שניהם גם בפירסומה וביאורה של שירת־ספרד מימי־הבינים. ומ„מוריה" נשתלשלה הוצאת „דביר", שהיא קיימת עד היום במדינת־ישראל ושהשתדלה לפעול ברוחו של ה„כינוס", שב׳ התווה את תכניתו במאמרו „הספר העברי" („השלח" כרך כ"ט, תרע"ד). ומצבו החמרי של ב׳ עדיין היה קשה בשנים הללו עד שעסק זמן קצר בסחר־פחם וגם יסד בשותפות עם סדָר־מדפיס באודסה בית־דפוס עברי.

בשנת תרס"ד מסרה חברת־„אחיאסף" בווארשה, שהיתה המוציאה־לאור של הירחון „השלח", לפי הצעתו של יוסף קלוזנר, את עריכת החלק של הספרות היפה ב„השלח" לב׳. לתכלית זו עבר ב׳ מאודסה לווארשה וערך חלק זה של „השלח" משבט, תרס"ד, עד טבת, תר"ע. השפעתו כעורך על הסופרים הצעירים ועל השבחתה ושיפורה של הספרות העברית בכלל היתה מרובה וחשובה. וישיבתו של ב׳ בווארשה במשך כל שנת תרס"ד ותחילת תרס"ה בחברתו של י. ל. פרץ וצעירי־הסופרים שהקיפוהו השפיעה עליו רעננות וחיוניות; והשפעה זו נתמזגה בהשפעתו של טשרניחובסקי, ששר אז שירה עברית חדשה, שירת אור ודרור, שמש וששׂון־חיים, שירה יהודית־אנושית עזה וחדשה. ומשום כך כתב ב׳ בווארשה ובכפר מרוזי הסמוך לה הרבה ממבחר שיריו ומן העדינים והנמרצים שבהם, כמו „איך", „הכניסיני תחת כנפך", „צפורת" מצד אחד „ואם ישאל המלאך" ו„דבר" מצד שני. סמוך לפסח תרס"ה כש„השלח" פסק זמנית, חזר לאודסה. והימים הם עצם ימי המהפכה הרוסית הראשונה, וספינת־המלחמה „פוטיומקין" הפגיזה את אודסה וכל העיר הגדולה היתה לחרדת־אלוהים. ובעצם הימים ההם, באב תרס"ה, בא ב׳ בחדריו ומחבר את הגדולה והעמוקה שביצירותיו — את „מגילת־האש", שהיא כוללת את כל הבעיות האישיות והלאומיות, שסערו בנפשו כל הימים. זו היתה התפרקות רוחנית עצומה, שאחריה באה הפסקה ארוכה ביצירתו הפיוטית.

ו. **בקונגרס השמיני ובארץ־ישראל.** ב׳ נבחר כציר מאודסה לקונגרס הציוני השמיני, שנתקיים באלול תרס"ז בהאג. היה זה הקונגרס הראשון, שב׳ השתתף בו, והקונגרס עשה עליו רושם. ואולם ב׳ לא חדר לצד המדיני והמעשי של הקונגרס. המלחמה העקרונית שבין אוסישקין וד"ר צ׳לנוב בקונגרס זה לא היתה בעיניו אלא התחרות ביניהם „מי ישב בראש וייכנס לוועד־הפועל ומלחמה על עסקי־גבאות". ניכר, שלא התעניין גם בשאר הבעיות העקרוניות, שהסעירו אז את הרוחות של הצירים הציוניים מכל המפלגות. סוף־סוף לא היה ב׳ לוחם מדיני ואף לא עסקן ציבורי ממש.

בכ"ד באדר, תרס"ט, יצא ב׳ ביחד עם רבניצקי בפעם הראשונה לארץ־ישראל כדי לחוג את חג־הפסח בירושלים. כאן שהה עד אמצע אייר. כבוד גדול נעשה לו בירושלים ובמושבות, ומעריצים ומחבבים היו סובבים ומקיפים אותו בכל מקום תמיד. הוא אפילו מבאר את מיעוט־ההשפעה,

שהשפיע עליו כל מה שראה בארץ, במה שתמיד היו אנשים בקרבתו והפריעו להסתכלות עמוקה ולהרגשה בלתי־אמצעית ביחס למקומות הקדושים וההיסטוריים, שראה בפעם הראשונה בחייו. על כל פנים, נסיעה זו לארץ משאת־נפשו לא השאירה רשמים חזקים בנשמתו ולא חידשה דבר ביצירתו הפיוטית.

ז. **בימי מלחמת־העולם I ובשנים הראשונות אחריה.** כשפרצה מלחמת־העולם I היה ב׳ בפראנצנסבאד לשם ריפוי ונאסר שם כנתין־רוסיה. הוא הועבר לווינה ושם נשתחרר בהשתדלותו של ד״ר קאמינקה, וחזר לרוסיה דרך רומניה.

באביב שנת תרע״ו חגגו הסופרים והקוראים העבריים את יום מלאת חצי־יובל שנים לחיבורו של „אל הציפור". נתפרסמו מאמרים נלהבים ונישאו נאומים נאים לכבוד המשורר ושירתו הגדולה. אך כל אלה לא ניצחו את דכאון־רוחו של ב׳, שהפרעות הנוראות, שהתחוללו אז באוקראינה, הוסיפו עליו. ביחוד סבל ב׳ מן הגזירה, שנגזרה ברוסיה על כל הוצאה עברית. ורק בשנת תרע״ז, כשנתערער המשטר הצאריסטי ברוסיה ורוח חדשה נשבה בספרות העברית מתוך המעשה הרב, שעשה לטובתה א. י. שטיבל (ע״ע), נתעורר גם ב׳ והוציא את הקובץ „כנסת" (אודסה תרע״ז), שבו פירסם את השירים, שחיבר עוד בשנות תרע״ה—תרע״ו: „יהי חלקי עמכם", „אחד־אחד ואין רואה", „הציץ ומת" ו„למנצח על המחולות", את הסיפור „החצוצרה נתביישה" ואת המאמרים „הלכה ואגדה", „גילוי וכיסוי בלשון". נראה, שחלק מן השירים הנזכרים הושפע מיצירותיו של ראבינדראנת טאגור, שהתחילו מתפרסמות אז בתרגום עברי ע״י דוד פרישמאן.

הרדיפות, שרדפה הממשלה הקומוניסטית את הציונות ואת הלשון והספרות העבריות, הביאו את הסופרים העבריים וב׳ בראשם לכלל הכרה, שאין עוד תקומה לספרות העברית תחת השלטון החדש ברוסיה ואין להם מוצא אחר אלא לצאת מרוסיה. עם הסופרים הרוסיים הגדולים, שאחר מלחמה פנימית קשה התחברו אל הקומוניסטים, נמנה המספר מאכסים גורקי, שקרא את שירי־ב׳ בתרגומו של ז׳אבוטינסקי והתייחס לב׳ מתוך הוקרה יתרה. כנראה, גם פנה אל ב׳, עוד בתחילתה של מלחמת־העולם I, לכתוב מסה על **משה** בשביל סדרה של ספרים על אבות התרבות האנושית. ולפי־כך החליטו הסופרים העבריים באודסה בסוף החורף, שנת תרפ״א, לשלוח למוסקווה את ב׳ כדי שישתדל אצל גורקי, שיינתן רשיון למספר של סופרים עבריים מאודסה לצאת מרוסיה. בכ״ז באדר א׳ תרפ״א הגיע ב׳ בלוויתו של משה קליינמן למוסקווה, וכאן התלבט חדשיים ויותר עד שסוף־סוף קיבל ביום ב׳ באייר, תרפ״א, בהמלצתו של גורקי, רשיון בשבילו ובשביל אשתו ובשביל עוד 12 סופדים עבריים, לצאת לחוץ־לארץ. הם יצאו דרך אודסה לקושטה, ושם נפרדו דרכיהם; רובם יצאו מיד לארץ־ישראל, וביניהם גם רבניצקי; אבל חלק מהם, וביניהם גם ב׳, רצה לנסוע לקונגרס השנים־עשר בקארלסבאד, הקונגרס הציוני הראשון אחר מלחמת־העולם I. ב׳ רצה גם לנסות ולבסס בקארלסבאד ובברלין את הוצאת־הספרים „דביר", שתחילת ייסודה היתה באודסה.

הקונגרס בקארלסבאד — הקונגרס הציוני השני, שהשתתף בו ב׳ — „גרם לו התמרמרות רבה ומפח־נפש ורוגז־עצבים עד לאין שיעור", אך אין רישומו ניכר בשיריו של ב׳. בתחילת תשרי, תרפ״ב, בא לברלין, ובמכתב ארוך לרבניצקי הוא מתאר את ה„יריד הספרותי", שהיה אז בברלין: שם נוסדו אז כמה וכמה הוצאות־ספרים עבריות מפני שער־הזול של המטבע הגרמני אחר התבוסה, אבל כמעט כולן לא עשו כלום ונוסדו לא לשם רעיון ותכנית חדשים אלא לשם כסף וכבוד. ואף־על־פי־כן הספיק ב׳ בזמן קשה זה ובאוירה משונה זו לחדש את „דביר" ולבססו במידה מרובה ולהדפיס שם שורה שלמה של ספרי־חינוך ואף קבצי־שירה וספרי־מדע חשובים. אלא שהיה קובל, שהוא „רובץ תחת משאו" מפני שהוא „העורך והמסדר והמגיה והסוחר וכולי". ומפני־כן כשל כוחו וניכרו בו סימני־מחלה. בסוף אייר, תרפ״ב, הלך על־פי מצוות־הרופא למקום־הרחצה הומבורג שלפני הרמה (Homburg vor der Höhe), סמוך לפראנקפורט ע״נ מיין. שם ישב כמעט שנתיים, בהפסקות קטנות, שבהן נסע מזמן לזמן לברלין.

באותן השנים ישבו בהומבורג גם אחד־העם וש״י עגנון והיו נפגשים בביקורים ובשיחות־רעים. בעשרה בטבת, תרפ״ג, מלאו לב׳ 50 שנה, וב׳ קיבל אז הרבה ברכות חמות ונחוגו אז חגיגות הרבה לכבודו ואף נכתבו מאמרים ושירים לבביים עליו ועל שירתו. ואולם הוא כותב לבן־עמי: „לא אכחד ממך, כי נוח היה לי לו לא רעשו התפים סביבי. במצבי עכשיו אין טוב לי בלתי אם מנוחה שלמה, והדברים, שאמרתי בשירי הקטן („שחה נפשי לעפר תחת משא אהבתכם") — האמינה לי —, גם הם יצאו מן הלב".

ח. **ב׳ משתקע בארץ־ישראל.** וכשנתיישב ב׳ בארץ ישיבת־קבע (באייר, תרפ״ד), כאילו נופחה בו נשמה חדשה. כל יחסו לארץ ולכל עבודת הבניין והתחיה נשתנה מיסודו. במקום הגעגועים הרומאנטיים על הארץ העתיקה והקדושה ועל עברה הגדול, במקום להתפעל מ„פליטת־נשמתנו", שנשתמרה גם בגלות, באה לו תחושה ממשית של ארץ נבנית בניין־עדי־עד לעם, שאין לו מקום אלא היא ואין לו ברירה אלא לעורר אותה לחיים חדשים. כך הוא כותב לדובנוב: „בניין ,ירושלים של מטה׳ — דע לך — הולך ונעשה בכוח ש,למעלה מן השכל׳. יום־יום צצים בתים חדשים מן החול. תל־אביב הולכת ומתפשטת לאורך ולרוחב. יש מקימים גם בתי־חרושת לא־קטנים. **רואים בחוש את תקומת הארץ.** מעין ה,טרקלין׳ וה,פלטרין׳ של אותו ,איש חסיד׳ של זמירות מוצאי־שבת. המלאכים בונים את הארץ בלילה". ומתוך אמונה כמעט מסתורית כזו בתחיית־הארץ הוא נכנס במרץ לעבודה ציבורית לשם השפעה על כל חיי־הרוח בארץ. וביחד עם זה אינו מזניח את עבודת־ה„כינוס". לשם איסוף כל שיריו של רשב״ג מכל מקום, שאפשר להשיגם משם, הוא כותב מכתבים לעשרות לחכמי־ישראל, ומעורר אותם לחפש חיפוש אחר חיפוש אחר כל שיר קטן ואחר כל קטע של שיר, ואפילו אחר מלה אחת חסרה או משובשת. וכך הוא מכנס ומצרף, מתקן ומפרש שבעה כרכים של המשורר הספרדי הגדול. ובאותה שעה הוא עובד הרבה בעריכתם ובהדפסתם של ספרי „דביר", מתעניין בכל דבר קטן וגדול, שנוגע לייסודה של **האוניברסיטה** העברית, נעשה מראשוני־היוזמים של „אגודת־שוחרי־האוניברסיטה", מייסד את המוסד התרבותי בשביל העם „אוהל־שם" ונואם שם נאומים חשובים לעיתים קרובות, נעשה אחד משני הנשיאים של „ועד הלשון", מייסד את הירחון ואת השבועון „מאזניים" ואת ה„אנתולוגיה של

סופרי־ישראל" בשביל בתי־הספר, ובכלל אין לך כמעט עניין ציבורי ולאומי בארץ, שאין ב' משתתף בו. ושמו הולך וגדל בתוך הישוב בארץ ובתוך היהדות הלאומית כולה בחוץ־לארץ.

ט. באמריקה. בשבט, תרפ"ו, הוא יוצא בלוויית אשתו ביחד עם ד"ר שמריהו לוין דרך לונדון לאמריקה לשם „קרן־היסוד" ולשם „דביר" כאחד. בכ"ה בשבט הגיע לניו־יורק ובחמישה חדשים שהה באמריקה. כל החדשים הללו עברו עליו ברעש של מסיבות ונאומים ופגישות, שתיאר אותם תיאור נהדר, מלא הומור עגום, במכתב מפורט לאחד־העם. הוא השתתף בוועידה הכ"ט של הציונים האמריקניים בבאפאלו ופעמיים נתכבד בתואר „דוקטור לספרות עברית". משונות היו בעיניו דרכי המסיבות האמריקניות, עם ההפרזות והגוזמאות הנהוגות בהן, וקשה היה לו לראות, שהכל נעשה במסיבות הללו לשם איסוף־כספים בלבד. הוא כותב, שחמישה חדשים רצופים הוא נידון בגיהינום. ואף־על־פי־כן הוא כותב לאחד־העם, שאינו מתחרט על נסיעתו לאמריקה: „היא לא היתה לבטלה לגמרי". על ידיה נתעורר חלק מן היהדות האמריקנית להכיר את הצד הרוחני שבכל העבודה לשם ארץ־ישראל. נאומיו החיו בטובי־היהודים באמריקה את רגש־הקדושה ביחס למולדת ההיסטורית ואת החיבה לתורה וללשון הלאומית וספרותה. ובסיוון, תרפ"ו, כתב בניו־יורק גם את השיר העמוק: „יִנָּסֵר לו כלבבו".

י. החזירה לארץ ושנותיו האחרונות. כשחזר לארץ מאמריקה הוסיף לעסוק ביחד עם רבניצקי בסידור המילואים לשירי־רשב"ג ואף הספיק לסדר, לפרש ולפרסם, גם־כן ביחד עם רבניצקי, את הכרך הראשון של שירי־רמב"ע. בש' תרפ"ח חלה במחלת־החָצָץ (חול ואבנים בכליות), ועל־פי מצות הרופאים היה נוסע לשם ריפוי למאריאנבאד ולקארלסבאד בקיץ שנה אחר שנה. ובשעה ששהה בקארלסבאד בתרפ"ט השלים את „אגדת שלשה וארבעה" — יצירתו הגדולה האחרונה. עוד באלול תר"ץ נסע מברלין, לאחר ריפוי בקארלסבאד, לשם הפצת הספרות העברית ובעיקר לטובת „מאזנים", למזרח־אירופה — לפולניה, ליטה ולאטוויה, וכן גם לאוסטריה, ובכל מקום נתקבל בהערצה ובכל מקום הרצה הרצאות נלהבות על חשיבותן של ארץ־ישראל ושל הלשון והספרות העברית לקיום־האומה. בכ"א בכסליו תרצ"א הלך ללונדון בענייני־„דביר", ושהה שם כשלושה חדשים — בלא הצלחה ובאכזבה גדולה. וכשנסע שוב לחוץ־לארץ לשם ריפוי השתתף בקונגרס השבעה־עשר בבאזל, שנתקיים בתמוז תרצ"א, ונאם בו נאום קצר, שנתקבל בהתפעלות. אבל בקונגרס זה התנהלו ויכוחים חריפים בין צירי־הרוויזיוניסטים ובין שאר צירי־הקונגרס, וב' המשורר, שלא נכנס לעֻמקם של חילוקי־הדעות המדיניים שבין המפלגות הציוניות, נזדעזע מעצם המחלוקת בין המפלגות הללו בשעת משבר קשה זו לציונות אחר הפרעות של שנת תרפ"ט, וראה בהתנגשויות המפלגתיות מעל במת־הקונגרס לא חילוקי־דעות רציניים, אלא פעולת חבורה של „נרפים ומטורפים", בלא שחזה מראש, שמ„חבורה" זו יבואו אנשים, שיעלו לגרדום על רעיונם. והוא שופך את רוחו המרה בשיר החריף: „ראיתיכם שוב בקוצר־ידכם".

ב' לא נתרפא ממחלת־הכליות שלו ומצב־רוחו היה מדוכא מאוד. ואעפ"כ כתב במשך השנים הללו את השירים „גם בהתערותו לעיניכם", „אמי, זכרונה לברכה", „שבעה", „אַלְמְנוּת", ו„פרידה", והשלים את הפירוש ל„סדר־זרעים", שנדפס בתל־אביב תרצ"ב. בי"ג בתשרי, תרצ"ב, יצא ב' מקארלסבאד כדי לחזור לארץ־ישראל. נראה היה, כאילו מצב־בריאותו הוטב קצת. היתה לו גם קצת קורת־רוח, שעל־פי הצעתו של פרופ' א. ש. יהודה (ע"ע) כיבדה אותו האקאדמיה במאדריד בתואר „חבר־כתב" על התרגום של „דון קישוט" לעברית ועל הוצאת משוררי־ספרד רשב"ג ורמב"ע. אבל בקיץ, תרצ"ג, שוב הורע מצב־בריאותו, ובתחילת אב נסע שוב לווינה, ששם הוצאו חול ואבנים מכליותיו, ואחר־כך נסע שוב לקארלסבאד וברצונו היה להשתתף בקונגרס הציוני השמונה־עשר בפראג; אבל מפני שהרגיש את עצמו לא בטוב לא השתתף בקונגרס זה, אלא ישב במקום־הרחצה גאסטיין, שבו שהה מיום י"ח באב, תרצ"ג עד כ"ד באלול, ומשם יצא למיראן, ובה' בתשרי תרצ"ד יצא ממיראן וחזר לארץ־ישראל בכ"ז בתשרי. הוא נתיישב עכשיו ברמת־גן, שאז עדיין היתה שכונה של תל־אביב, נאה ושקטה, ולא הטרידו אותו בה בני־אדם ומוסדות מרובים כמו בתל־אביב. ובכן היה יכול להתמיד שם יותר בעבודתו, אף־על־פי שלא דחה את העסקנות הציבורית: „ואני, לפי טבעי, עם כל בחילת נפשי לעסקנות, שמוציאה את האדם מעולמו הפנימי ומרחקתו מנפשו, איני אגואיסט עד כדי כך שאבכר את צרכי עצמי על צרכי הציבור. ובכלל איני רואה את הסופר כחתן בלילה הראשון, שהוא פטור מכל המצוות".

בעשרה בטבת, תרצ"ג, מלאו לב' שישים שנה, והעולם העברי חגג חג גדול לכבודו ו„ועדת־היובל" הוציאה את כל שיריו, סיפוריו ומאמריו בכרך אחד גדול, בשני ספרים. אבל שוב הורע מצב־בריאותו והרופאים דרשו, שיסע לווינה לשם ניתוח. בסוף סיוון, תרצ"ד, יצא לווינה, ובתמוז נעשו לו שני ניתוחים. ימים אחדים אחר הניתוח השני שכב במיטה וכאילו הוטב לו, אבל באה תסבוכת של טרומבוזה, תוצאת־הניתוח, וביום כ"א בתמוז, תרצ"ד, מת פתאום בווינה. גדל המספד בכל תפוצות־ישראל בכלל, ובפרט בארץ־ישראל, ששם עבד ופעל במשך עשרים שנה ויותר. ספדו עליו מספד־יחיד — היחיד בשירתו ובפעולתו התרבותית בכל דור־התחיה.

11. שירתו. באחד ממכתביו (משנת תרס"ד) כותב ב' בתשובה על הצעה, שיעבור לארץ־ישראל כמורה בבית־ספר חדש, ושם גם ישיר את „השירה לעתיד לבוא", את שירת־התחיה האמיתית, כדברים הללו: „וע"ד השירה לעתיד לבוא שאמרת — דע, ששורש נשמתי הגלות, ומי יודע — אולי אין השכינה שורה עלי אלא מתוך עצבות ובארץ טמאה דוקא". אפשר, בשורה ומחצה הללו גנוז המפתח לכל הבעיה הגדולה של שירת־ב'. אלא שהדברים דורשים תוספת יסודית אחת: אין פירושם, שב' הוא משורר גלותי. לא היה שונא־גלות ושולל־גלות יותר ממנו. הוא קרא בשירו „דאס לעצטע ווארט" לגלות „גיהינום בלא מיתה". אבל נשמתו היתה נתונה בין שני מגניטים: מצד אחד ראה כמשורר של דור־התחיה את כל הכיעור והשפלות, את כל חוסר־הישע והעדר־התכלית שבגלות, ומצד שני — אהב — ושוב כמשורר של דור־התחיה — אהבה רומאנטית גדולה את „פליטת־נשמתנו", ששרדה ונשתמרה בגלות: את יראת־השם ואת קבלת־היסורים, את קידוש־השם ואת אהבת התורה והמצוות, שהם הם לא רק שמרו על קיום־העם בגלותו המרה, בתוך רדיפות

וטביחות, גזירות והשפלות, אלא עשו את ישראל בגלותו עם־מופת בחיי־משפחתו, בטוהר־מידותיו — רחמנות, ביישנות וגמילות־חסדים —, ובכלל, באידיאליות טהורה וצרופה, בלימוד תורה־לשמה ובמעשים טובים לשם־שמים. אלה היו יסודות־הקיום של האומה, שנתנו לה אפשרות לחיות חיים קשים ונאים כאחד בהווה, ואף נתנו תקווה לאחריתה ע״י אמונה בביאת־המשיח — בפירוק של עול השיעבוד הנכרי ובתיקון עולם במלכות־שדי.

ואולם כשם שחיי־הגלות היו בעיני־המשורר, שנפשו נקלעה בכף־הקלע של אהבה ושנאה אליהם כאחת, כפולים ומנוגדים בעצמותם, כך היה יחסו אל ניצני־התחיה, שנראו בימיו, כפול ומלא־סתירות. הימים היו ימי חיבת־ציון, שהמושל הרוחני בהם היה אחד־העם. היתה בעם יקיצה ידועה מתרדמת־הגטו, היתה התעוררות של הצורך בחיים לאומיים חדשים, אבל לא היה ביקיצה והתעוררות אלו די בשביל תחיה לאומית ש ל מ ה. מאה שנה של שיווי־זכויות שלם או של פירורים ממנו הספיקו לעקור מתוך ישראל את המקוריות הדתית־הלאומית העברית, את פליטת־הנשמה, את הגחלת האחרונה, שעמדה לכבות, והעם שקע בבוץ של החיים המדוכאים והמכוערים במזרח־אירופה ושל התרוקנות־הלב מכל דבר יהודי מקורי במערב־אירופה. מכאן — העצבות והפסימיות העמוקות שבשירתו של ב׳, התוכחה הקשה לעם, שהוא „חציר יבש״, שאינו מתעורר לקול הקורא לתחיה מחמת טימטום־רוחו וחוסר־הכנות של שאיפתו לתחיה.

ובארבע פואמות גדולות ובהרבה שירים ליריים הביע המשורר את התלבטות־נשמתו זו בין אמונה בתחיית־האומה ובין חרדה גדולה, שמא אין תנועת־התחיה אלא פירפורי־גסיסה. הפואמה הראשונה „ה מ ת מ י ד״, היא אפותיאוזה של אהבת התורה וישראל, שאין כדוגמתה בשום ספרות; אבל הרי הטיפוס של המתמיד, עם כל האידיאליות שבו, כבר עבר זמנו: התורה, שהוא מוסר נפשו עליה, שוב אינה כוח פועל בחיים החדשים והמתחדשים. המשורר עצמו אומר: „הלב משווע: הכוחות הללו על מה המה כָלים?״. — הפואמה השניה היא „מֵתֵי מ ד ב ר״ — השלמה שביצירותיו מצד האמנות שבה. „מתי מדבר״ גדולים הם אף במיתתם, ושום חיית־טרף אינה מעיזה לנגוע בהם. ומזמן לזמן אף מתמרדים ענקים אלה כלפי „המדבר״ — הגלות, כלפי חול־המדבר, שהם שקועים בו, ומנסים לקום לתחיה ולהעפיל לעלות לארץ. אבל סוף־סוף מ ת י ם הם, ואחר סערת־סֶרֶק הם חוזרים לתנומת־המוות שלהם — שוב שוקעים בחולו של מדבר־הגלות. הפואמה השלישית „בעיר ההרגה״ עומדת לא כל־כך על אכזריות־הפורעים כמו שהיא מדגשת את חולשתם הגופנית ואת רפיפותם הנפשית של בני־הגלות: „ניני־האריות שבאב־הרחמים״ אינם יודעים להגן על חיי־בניהם ועל טוהר־נשיהם — „מנוסת־עכברים נסו ומחבא־פשפשים החבאו״. והניצולים מן הפרעות יודעים רק להכות על לבותיהם ב„על חטא״ ולילל: „אשמנו, בגדנו״ — „ולבם לא יאמין בפיהם״. שהרי המשורר מקשה קושיה חמורה: „היחטא עצב נפוץ אם שברי־חרס יאשמו?״. כרעיו החנפים של א י ו ב מחניף כל העם הגלותי לאלהיו, ש„לא לפניו חנף יבוא״, במקום „להרים אגרוף כנגדו ולתבוע את עלבונם, את עלבון כל הדורות מראשם ועד סופם, ולפוצץ השמים וכסאו באגרופם״. ולסוף הם עושים סחורה בעצמותיהם של הקדושים לשם קיבוץ־כספים ו„שנוררות״.

וכל המלחמה הגדולה שבנפשו של המשורר, שעליה דובר למעלה, מצאה לה ביטוי עמוק ביותר בתיאורים הסמליים שבפואמה הרביעית, „מ ג י ל ת ה א ש״, המופלאה שבארבע הפואמות הגדולות שלו. החורבן גרם לגלות הארוכה, שאין קץ לה ואין תכלית; והיהודי הנודד, שממשיך להתהלך מגוי אל גוי, מתקיים בנדודיו האפלים רק על שני הכוחות האדירים של השנאה והאהבה, שנושאי־דגליהן הם האיש זעום־העפעפיים והעלם בהיר־העינים: האחד מתנקם בגויים על הדם היהודי השפוך על־ידיהם במה שהוא הורס את העולם הישן על־ידי התפרצות, מרידה, שחוק מר וביקורת חריפה, והשני רוצה לשיר את שיר התקווה והנחמה — ו א י נ ו י כ ו ל: הוא רוצה להוסיף ולשאת ברמה את הלפיד של אֵש־הקודש — ושוקע בתהום־ה„אבדון״: בהתבוללות המְנַוֶּונת את הנשמה ע״י כפילות וחצאיות...

ונוסף על ארבע הפואמות הגדולות, שארבעתן מסתיימות באפס־תקווה להיחלץ מן הגלות עולמית, חיבר ב׳ שורה של שירי־תוכחה ושירי־זעם קצרים, שבתהום־היאוש שבהם הם איומים ומאויימים אף מן הפואמות הגדולות: „אכן, חציר העם״, „דבר״, „אכן, גם זה מוסר־אלהים״, „קִראו לנחשים״, „ידעתי, בליל ערפל״, „הם מתנערים וקמים״, שאינם אלא „סף־דמעה״, כביטויו של המשורר, וביחוד „דבר״: בתוך תרועות־התחיה וצהלת־ההתחדשות הוא רואה את מלאך־המוות רוכב על כתפי־האומה ו„בשפתה מתגו׳״, וכך שלא בהכרה ובלא התנגדות אנו „מדדים אל הקבר״... וכזה הוא גם השיר המחריד: „אכן, גם זה מוסר־אלהים״ — מה שהיהודי מתכחש לעצמו ועובד עבודת־זרים: את „דמעתו הקדושה״ הוא שופך אל נחלים זרים ואת רוח־קדשו הוא משקע בחיקה של „אבן זרה״ ו„בכל שיש־נכר״. וכך הוא מאכיל את זוללי־עמו לא רק את ב ש ר ו אלא גם את נ ש מ ת ו. ואם יגדל נשר בישראל משלחים אותו מקנו לנצח. וכך מוריד הגאון היהודי את המאורות משמים על הארץ לא לעמו אלא לעם אחר. וכך משכל ישראל את מבחר־בניו והולך ערירי. הוד ויופי נעלמים ממעונו ואהלו מתרושש ונהפך לחורבה עגומה וקרה...

ובכן נראה לכאורה, שב׳ הוא רק מוכיח לעמו ומקונן על צרותיו, שבאות לו מידי צריו, ועל אסונותיו, שהוא גורם לעצמו. כאילו רק יחס שלילי יש לו ליהדות של זמנו וכאילו רק אבדון וכליה הוא מנבא לעמו בתוכחותיו. אך באמת אין הדבר כך. ע״י הברקים והרעמים שבסופת־תוכחתו עורר המשורר את העם משנת־המרמוטה. העם התנער להכיר את ערך־עצמו, קם להגן על חייו ועל כבודו, הבין את המשמעות האיומה של המלים: „חציר תלוש העם — ואם יש לתלוש תקוה?״ ו„ככה תאנוק אומה, אשר אָבְדָה אָבְדָה״. — והלך לחדש את ביתו ההיסטורי, להשתרש בקרקע־מולדתו ולפסוק מלהיות „תלוש״ על אדמת־זרים. שירים מעין „בשדה״ ו„הבריכה״ עוררו אהבה עמוקה לעבודת־האדמה בפרט ולטבע בכלל. שירים מעין „אל הצפור״, „איגרת קטנה״, „מקראי־ציון״, „משומרים לבוקר״, „ברכת־עם״ ו„מתנדבים בעם״ חיזקו את הנהיה אחר המולדת ההיסטורית ואחר חירות־האומה. שירים מעין „על השחיטה״ ו„בעיר־ההריגה״ עוררו להתנגדות פעילה לפרעות ושמדות, לגזירות והשפלות, ויצרו את „ההגנה העצמית״. ושירים מעין „דבר״, „אכן, גם זה מוסר־אלהים״, „קראו לנחשים״ ו„ידעתי, בליל־ערפל״ היו אזעקה גדולה לראות את המצב המסוכן של האומה כמו

שהוא ולשים קץ לאונאה העצמית והשאננות הנפסדת, שהאפילו על הירידה במדרון תוך כדי מליצות מנופחות ותרועות ריקות והעלימו את המצב האמיתי של האומה בגלותה. השירים האדירים הללו פעלו על הלבבות על־ידי הפאתוס הקדוש של ב׳ וההתמרמרות שלו על כל הנעשה, שעל־ידיהם מתקרבים שירי־התוכחה הללו למבחר הפרקים שבעמוס וישעיהו, שבהושע ובירמיהו.

אבל זולת שירי־התוכחה הנבואיים שר ב׳ גם שירת־יחיד, — שירה נוגה ופנימיותית, שהתרוממה ביצירתו עד לידי צער־הרבים ועוררה את כיסופי־הרבים להתחדשות־הרוח ולמילוי כל החסר בחיי־הגטו המצומצמים והחדגונים.

ב׳ לא כתב שירי־טבע מיוחדים הרבה. אבל שירות עשירות־הסתכלות ומרובות־דימויים כ„זוהר", „הבריכה", „צפרירים", „עם שמש", „משירי־החורף", ועוד, חידשו את פניה של כל הספרות העברית הציורית ויצרו בתוכה ראַליות חדשה, שנתמזגו בה קונקרטיזאציה ראַליסטית מפליאה בדמיון־יוצר עשיר. ואם בשירי־הטבע לשמם שלו יש, אפשר, גודש של צבעים והפרזה של פרטים ציוריים, ועל צד־האמת יש בעיקרם יותר געגועים על הטבע מקליטה הסתכלותית בלתי־אמצעית של הטבע, הרי אין יצירה גדולה וקטנה של ב׳, שאין בה תיאורי־טבע רוויי צבעים ודימויים דרך אגב. בזה דומות יצירותיו לספרי־הנביאים, שלא עסקו בציורי־טבע לשמם, כמשוררים הלועזיים העתיקים והחדשים, אבל תוכחותיהם ונחמותיהם כאחת נתמלאו מאליהן, דרך־אגב, תיאורי־טבע, שהם מפליאים בעושר־צבעיהם ובעומק־הסתכלותם.

גם שירי־אהבה לא הירבה ב׳ לכתוב. ובאלה שכתב, ודאי, יש יותר געגועים על האהבה משיש בהם מבע לרגשות־אהבה טבעיים ובלתי־אמצעיים. אבל שירים מעין „איךְ?", „הכניסיני תחת כנפךְ", „צפורת", „הולכת את מעמי", וביחוד „מגילת־האש" בתיאור „אש־האהבה", „אהבת־מוות", של „העלם בהיר־העיניים", נתנו את המבע המקורי ביותר לאותה אהבה מיוחדת־במינה, שבלהבתה הלכו ונשרפו מבחר בחורי־ישראל, שבשבילם היה אפילו „קול באשה ערווה". ואולם הפואמה הגדולה בכמות ובאיכות מכל הפואמות של ב׳ אחר „מגילת־האש", „אגדת שלשה וארבעה", רוממה בפעם אחת את האהבה והעלתה אותה לא רק לדרגה של תופעה אנושית גדולה, אלא אף לדרגה גדולה מזו — לזו של תופעה קוסמית. ובכלל רואים אנו בפואמה יחידה־במינה זו את ב׳ בסוף־ימיו עולה מדרגה של מוכיח לעמו ו„נביא־האחרית" לדרגה של משורר הוגה־דעות לאומי־אנושי, שנושא משאו על שאלות־גזע ומתנגד בתוקף ועוז למגמה הנפסדת „להבדיל בין עם לעם ולהרחיק אדם מאדם". וכאן, באגדה נפלאה זו, מתגלית גם השקפה חדשה על מלחמת־ההגנה, שבה עושה הלוחם האמיץ לא רק את „דבר־מלכו", אלא גם את „דבר־אלהיו". ויש בשירת־הברבור הגדולה של המשורר הגדול לא רק ציוריות יוצאת מן הכלל אלא גם הומניות עמוקה, ואפילו הימנון נהדר לדרכי־האהבה הבלתי־מקובלות בחברה של זמננו.

III. שאר פעולותיו של ביאליק. — ב׳ כמספר אינו רק תלמידו של מנדלי מוכר־ספרים, אלא גם ממשיכו של האמן העברי הגדול. בסיפוריו המנויים למעלה ב׳ הוא לא רק צייר־ראליסטן, שתופס את החיים מצדם הגשמי, הארצי („אריה בעל־גוף", „מאחורי הגדר", „יום־הששי הקצר", „החצוצרה נתביישה", „שור אַבוס וארוחת־ירק"), אלא גם אמן־חוזה, שרואה מראש את עלייתם של הטיפוסים החדשים ביהדות, טיפוסים בריאים ומגושמים, שאין בהם מריח בית־המדרש וממוסר־היהדות ולא כלום, והם מלאים עזוז־החיים וסערת היצרים הטבעיים. ובסיפור האוטוביוגראפי „ספיח" יש בצד התיאור הציורי, שהוא מפליא בראַליותו, ראיה חדשה של הדברים מפנימיותם, מתוך־תוכם המהותי — ראיה, שעל־ידיה הם נעשים מתיאורים קונקרטיים רעיונות וסמלים. והסיגנון של סיפורי־ב׳ הוא יותר גמיש, פחות לחוץ לתוך מסגרת ישנה, מזה של סיפורי מנדלי, שהיה מורה־דרכו של ב׳.

ב׳ המתרגם נתפרסם ביחוד ע״י תרגום של שלוש יצירות גדולות ומפוארות: „דון קישוט" לסרוואנטס, „וילהלם טל" לשילר וה„דיבוק" לש. אנסקי. „דון קישוט" עדיין נתרגם ע״י ב׳ בפרוזה מקראית, אפילו עם וי״ו ההיפוך, מכיוון שהתרגום נועד לילדים יודעי־עברית מתוך לימודי־התנ״ך, ואילו „וילהלם טל" ו„הדיבוק" הם תרגומים פיוטיים עשירי־מבע, שנכתבו בלשון הפיוטית של זמננו.

על „שירי־העם" ו„הפזמונים" של ב׳, שיש להוסיף עליהם את „למנצח על המחולות", „תקות־עני" ו„המכרנית", וכן גם על מאמריו הפובליציסטיים והביקרתיים המועטים ועל פעולתו והשפעתו כעורך של „השלח", „מוריה" ו„דביר", כבר דובר למעלה (בסעיף I). יש להזכיר עוד את שירי־הילדים המצויינים שלו, את חמשת הכרכים של „אגרותיו" ואת שני הכרכים של „דברים שבעל־פה" — אוצרות בלומים של רעיונות ואפוריסמים ושל הומור רענן ובלתי־אמצעי.

הוא כתב גם אשכנזית־יהודית: תירגם בעצמו ליידית את „בעיר־ההריגה", ועוד, וכן כמה משירי ר׳ יהודה הלוי; וכתב גם שירים מקוריים ביידיש („דאס לעצטע ווארט" ושירים עממיים), שנתכנסו בכרך מיוחד.

ב׳ הוא גם המחדש של הלשון העברית במלוא־מובנן של המלים הללו. בשיריו, במאמריו, בסיפוריו ובחלק מתרגומיו החיה את לשון התוכחה והזעם של נביאי־הכתב ואת הלשון הפשוטה והתמימה של התורה ושל הנביאים הראשונים כמו גם את לשון המשנה והמדרש. ולתוך עשרות ומאות מלים וביטויים מקראיים, שאיבדו במרוצת־הדורות את מובנם האמיתי, נפח רוח של חיים חדשים. וזולת זה גם חידש מלים, צורות דיקדוקיות וביטויים חיים, שנבלעו בלי־משים בכל הספרות העברית, הציורית כעיונית, האמנותית כמדעית.

ואם נוסיף לזה את פעולת־„הכינוס" הגדולה שלו ואת נאומיו המרובים, שכולם היו מכוּונים לחבב את העבר הישראלי הגדול על כל שכבות־האומה, לא נתמה, שאין במדינת־ישראל ובתפוצות־ישראל אישיות נערצת כב׳, שבא ההסכם הלאומי עליו, שלא קם כמוהו מימי ר׳ יהודה הלוי.

שיריו, סיפוריו ומאמריו של ב׳ יצאו בכמה וכמה הוצאות, שלמות וחלקיות. השלמות שבהן הן: „כתבי ח. נ. ביאליק ומבחר תרגומיו", בארבעה ספרים, תרפ״ו; „כתבי ח. נ. ביאליק", בכרך אחד ובשני ספרים, הוצאת ועד־היובל, תרצ״ג; מהדורה שניה, מורחבת, תרצ״ט; „כתבי ח. נ. ביאליק", ספר חמישי, תוספת של שירים וחרוזים לעת־מצוא (שלא נכנסו אפילו להוצאות הגדולות), תרצ״ח; ח. נ. ביאליק,

„דברים שבעל־פה", שני ספרים, תרצ"ה; „אגרות ביאליק", ה' כרכים, מכונסות ומסודרות בצירוף הערות על־ידי פ. לאחובר, תרצ"ח—תרצ"ט. אוטוביוגראפיה של ב' ב4 גירסאות נתפרסמה בשם „סרקי חיים", ירושלים תש"ד.

יצירותיו של ב', וביחוד שיריו, ניתרגמו לכמה וכמה לשונות. ב1913 נתפרסם הספר „פאעזיע" — הכולל את השירים שביאליק כתב אותם במקורים ביידית, וכן תרגומים יידיים משיריו (משל י. י. שווארץ, ז. שניאור, א. רייזן ואחרים). לספר צורפה הקדמה של בעל־מחשבות. ב1922 הופיעה מהדורה שניה של הספר בשם „שירים", שעליה נוספו „שירי־עם" בתרגומו של י. מה־יפית (שאושר ע"י ב'). ב1935 נתפרסם בניו־יורק בהוצאת „יידיש־נאציאנאלער ארבעטער־פארבאנד" הכרך „לידער און פאעמען", שמלבד השירים היידיים המקוריים של ב' הוא כולל תרגומים משירי־ב' בעברית של י. י. שווארץ ואחרים. לספר הוקדמו אוטוביוגראפיה של ב' והערכה של ב' ויצירתו מאת ש. ניגר.

לרוסית ניתרגמו שירי־ב' ע"י ז. ז'בוטינסקי: Х. Н. Бялик, Песни и поэмы, с введением В. Жаботинского, 1926; לאנגלית ע"י סנואומן: Ch. N. Bialik, Poems, from the Hebrew by L. Snowman, 1924; לצרפתית — ע"י קמחי: Poemes hebraïques, Version française de O. Camhy, Préface de G. Kahn, 1933; ולגרמנית — ע"י א. מילר: Die hebr. Gedichte, übersetzt von Ernst Müller (1911, 1921[2]), ואחרים.

ד. פרישמאן, כל כתביו, תר"ץ, V, 160—178; ר. בריינין, כל כתביו, III, 151—168; פ. לאחובר, ביאליק, חייו ויצירותיו, ג' כרכים, תש"ד-תש"ח (לא נשלם); הנ"ל, תולדות הספרות העברית החדשה, כרך ד', תרצ"ו; יוסף קלוזנר, ח. נ. ביאליק ושירת חייו, י"ד מאמרי־ביקורת, תשי"א; הנ"ל, שירת ביאליק, תש"ו; יעקב פיכמאן, חיים נחמן ביאליק, חייו ומעשיו, תרצ"ג; הנ"ל, אמת־הבניין, תשי"א, עמ' 225—293; ז. שפירא, ביאליק ביצירותיו, תשי"א; יצחק אבינרי, מלון חידושי ביאליק, תרצ"ה; אברהם אברונין, מחקרים בלשון ביאליק ויל"ג, תשי"ג, 1—222, 319—355; „ספר־ביאליק", בעריכתו של יעקב פיכמאן, תרצ"ד; ז. שניאור, ח. נ. ביאליק ובני־דורו, תשי"ג; ז. פישמאן, ח. נ. ביאליק („עין־הקורא", ב'—ג', תרפ"ג, עמ' 97—156); כנסת (לזכר ח. נ. ביאליק), ספרים א'—י', תרצ"ו—תש"ז.
A. Soriano, *Dei Poemi di Ch. N. B.*, 1910; J. M. Millas de Vallicrosa, *Poesías de Jaim Najman Bialik*, 1933; E. Simon, *Ch. N. B., eine Einführung in sein Leben und sein Werk*, 1935; B. Klar, *Ch. N. B., Leben für ein Volk*, 1936.

י. ק.

בֵּיאֶר, אַדּוֹלְף פוֹן — Adolf von Baeyer — (1835, ברלין — 1917, שטארנברג [על־יד מינכן]), מחשובי הכימאים הגרמניים במאה ה19. ב' היה בנם של גנראל פרוסי, מומחה לגאודזיה, ושל אם ממוצא יהודי. הוא למד תחילה פיסיקה עיונית ואחר־כך התמסר לכימיה; היה תלמידם של בּוּנזן (ע"ע) ושל קֶקוּלֶה (ע"ע). הורה כימיה באוניברסיטות של ברלין ושטראסבורג, ומ1875 — כיורשו של לִיבִּיג (ע"ע) — באוניברסיטה במינכן.

המדאליה ע"ש ארולף פון ביאר מטעם החברה הכימית הגרמנית

עיקרי מחקריו וחידושיו של ב' היו בתחום הכימיה האורגאנית. בין עבודותיו החשובות בולטות הסינתזות של האינדול (ע"ע) והאאוזין (ע"ע), וביחוד זו של האינדיגו (ע"ע). על יסוד מחקריו וניסוייו המרובים הוקמה תעשיית־הצבעים הגרמנית במאות ה19 וה20. ב1885 הועלה לאצילות; ב1905 קיבל פרס־נובל לכימיה, ובאותה שנה יצאו „כל כתביו" ב2 כרכים.

R. Willstätter, *A. v. B.* (G. Bugge, *Buch der grossen Chemiker*, II), 1930; A. Schmorl, *A. v. B.*, 1952.

בִּיבַּגוֹ, אַבְרָהָם בֶּן שֵׁם־טוֹב, הוגה־דעות יהודי ספרדי במאה ה15; מחבר ספרים בפילוסופיה דתית ומפרש כמה מחיבוריו של אריסטו. נולד בשליש הראשון של המאה ה15 במדינת אראגון, ישב מתחילה באושקה (Huesca), במקום שהשלים בימי עלומיו (ב1446) את ביאורו ל„ספר המופת" (Analytica posteriora) של אריסטו. אח"כ קבע את דירתו בסאראגוסה וכאן התווכח בחצרו של חואן II, מלך־אראגון, עם מלומד נוצרי על אמונת־השילוש ושאר עיקרי־הנצרות. נראה, שב' היה רגיל להתווכח עם אנשי־הכמורה לשם הגנה על עיקריה של אמונת־ישראל, ומשום כך היה שקוד על ספרי התאולוגיה הנוצרית והפילוסופיה הסכולאסטית. מדבריו בראש חיבורו „זה ינחמנו" (עי' להלן) אנו למדים, שהיה דורש ברבים בשבתות ובמועדים. ב1471 עמד בראש מוסד לימודי, מעין ישיבה, בסאראגוסה, הוא נפטר בסוף המאה ה15 — כנראה, סמוך לגירוש היהודים מספרד.

ב' ידע ערבית וגם לאטינית. ר' יצחק עראמה (ע"ע) „בעל העקדה", שהירבה להשתמש בדבריו בלא לפרש בשמו, מכנהו פעם ברמז „אחד מחכמי פילוסופי עמנו ומחשוביהם" („עקדת יצחק", שער פ'), וכן מפליג בשבח חכמתו ר' יעקב אבן חביב (ע"ע), אע"פ שהטיל דופי בפירושיו האלגוריים למאמרי התלמוד („עין־יעקב", סוף מס' ברכות).

מבחינת יחסו של ב' למסורת אפשר לראותו כ„מאמין הוגה־דעות" (שטיינשניידר). מצד אחד, גינה בדברים שנונים את הקנאים המתחסדים, „הלוקחים הקליפות ומשליכים התוכיות בהראותם חסידים נגד ההמון הרב ומלעיגים ומקנטרים על הרב (=רמב"ם) ותלמידיו" („דרך אמונה", מ"ג, עמ' ד'); ומצד שני, התריע על מגמותיהם ההרסניות של כמה מן המשכילים, שוחרי הפילוסופיה והחקירה החפשית.

חיבורו הראשי של ב' הוא „דרך אמונה" — על עיקריה של אמונת־ישראל. הספר נדפס פעם אחת בלבד (קונשטנטינה, רפ"ב /1522) והוא יקר־המציאות. השתמשו בו (קודם שיצא בדפוס) ר' יצחק עראמה, ר' יעקב אבן חביב ור' יצחק אברבנאל, שכדוגמת בעל־העקדה לא הביא אף הוא בפירושו לתורה ובספרו „ראש אמנה" את דבריו של ב' בשם אומרם. הספר „דרך אמונה" נחלק לשלושה מאמרים. במאמר הראשון דן ב' בבעיית ההשגחה וידיעת האלוהים ומעשיו, במאמר השני — בתורת־הנפש, בהכרה השכלית ובמהות־האמונה, ובמאמר השלישי — בעיקריה של דת ישראל, בעניין הבריאה, בסיפורי־הניסים שבמקרא ובתורת־המידות.

חוץ מספרו זה לא נדפסה מחיבורי־ב' אלא דרשתו על בריאת־העולם, שקרא לה „זה ינחמנו" (סאלוניקי, לערך 1522/23, בלא ציון שנת הדפוס ומקומו). חלק גדול משאר חיבוריו נשתמר בכתבי־יד, שנמצאים בספריות שונות. החשוב שבאלה הוא פירושו גדול־הכמות למטאפיסיקה של אריסטו („מה שאחר הטבע") על־פי הביאור האמצעי של אבן רשד (ע"ע). פירוש זה שמור בכ"י מינכן 357 ושטיינשניידר פירסם מתוכו את הקדמתו של ב' (MGWJ לשנת 1883,

עמ׳ 138). ב׳ היה בעל ידיעות רחבות בכל תחומי הספרות הפילוסופית — העברית, הערבית והסכולאסטית, ובס׳ „דרך אמונה״ ובפירושו ל„מה שאחר הטבע״ הוא מרבה להסתייע בהבאות מספרות זו. ניכר, שלב׳ היו ידועים רוב חיבוריו של אריסטו בצירוף ביאוריו של אבן רשד, וכן הכיר גם את אוקלידס, גאלנוס ופטולמאיוס („אלמאגסטי״), את שני מפרשיו של אריסטו — אלכסנדר מאפרודיסיאס (הפרדוסי) ותמיסטיוס (Themistius), את ספרו של אפולוניוס מפרגה על החרוט, ועוד. מן הספרות הערבית הוא מזכיר את ס׳ „התחלות הנמצאות״ לאלפראבי, את אבן סינא ואלגזאלי, את „חי בן יקטאן״ לאבו בכר אבן טפיל (ע״ע), את אבן רשד ועוד. הוא גם הכיר את ספר כלילה ודימנה. מן הסופרים הנוצריים מזכיר ב׳ את אוזביוס וכמה מן החוקרים הסכולאסטיים (ביניהם דונס סקוטוס ואוקאם). ב׳ עסק גם בספרות־הקבלה.

פירושו של ב׳ ל„ספר המופת״ של אריסטו (עי׳ למעלה) נשתמר בכ״י של הוואטיקאן (סי׳ 350), שלפי השערתם של כמה חוקרים נכתב בעצם ידו של ב׳, ובכ״י פאריס (959²). ב׳ מזכיר פירוש זה בביאורו לס׳ „מה שאחר הטבע״. כן הוא מביא שם את פירושו (שלא הגיע לידנו) ל„ס׳ השמע״ של אריסטו. משאר חיבוריו יש לציין את ס׳ „עץ חיים״ על אמונת חידוש־העולם, שב׳ מזכירו כמה פעמים בספרו „דרך אמונה״ ובו השתדל לסתור את הוכחותיהם של אריסטו ואבן רשד על קדמות־העולם. יש סברה, שגם מאמרו הנדפס של ב׳ („זה ינחמנו״) וגם מאמריו על הקרבנות (קיצור ממנו ב„דרך אמונה״ כ״ד, עמ׳ ד׳ ואילך) ועל תחיית־המתים, שקרא לו מ ח ז ה ש ד י („דרך אמונה״ ק״ב, עמ׳ ד׳), אינם אלא חלקים שונים של חיבורו (שלא נשתמר) „עץ חיים״, שהיה אוסף של דרשותיו. ב׳ חיבר גם מאמר, שבו השיב על טענותיו של הרמב״ן (בפירושו לתורה) נגד דרכי פרשנותו של הרמב״ם בחיבורו „מורה נבוכים״ (נזכר ב„דרך אמונה״ ל״ח, עמ׳ א׳).

חיד״א, שם הגדולים, מערכת ספרים ד׳, סי׳ ס״ב; חיים מיכל, אור החיים, סי׳ 255; ש. י. פין, כנסת ישראל, 13; א. כרמולי, אוצר נחמד ב׳, עמ׳ 54 ואילך; S. Munk, *Melanges de philosophie juive et arabe*, 507, 1859; H. Graetz, *GJ*, VIII, 219 sequ., 227; M. Steinschneider, *MGWJ*, XXXII (1883), 79 sequ., 125 sequ., 229; id., *HU*, 1893, 89. sequ. et passim; id., *Cat. München*, 1895², p. 202.

מ. נ. צ.

בִּיבּוֹי (או בִּיבִי) **בַּר רָבָא**, מנהר פקוד, גאון בסורא, שעיקר־פעולתו חל ב777—787 בקירוב. ב׳ היה ממתקניה של התקנה החשובה במשפט העברי, שלפיה מותר לגבות חובות אף מן המיטלטלים של יתומים. תקנה זו ניתקנה לאחר שבזמנו נתרכזו נכסיהם של היהודים במידה מרובה במיטלטלים. יש מייחסים לב׳ את הספר „בשר על גבי גחלים״, שכמה קטעים ממנו מובאים ע״י רש״י. אך ייחוס זה בטעות יסודו, שהרי בספר הנזכר מובאים דבריהם של כמה גאונים, כגון רב נטרונאי ורב נחשון, שחיו אחר זמנו של ב׳.

בִּיבּוּלוּס, מַרְקוּס קַלְפּוּרְנִיוּס (Marcus Calpurnius Bibulus), מדינאי רומי ממצדדי־האריסטוקראטיה בזמנו של יוליוס קיסר (ע״ע). ב׳ שימש אדיליס קורוליס (ע״ע אדילים; קורולי) ב65, פרטור ב62 וקונסול ב59 לפסה״נ. כקונסול היה יריבו של יוליוס קיסר והתנגד בחריפות לחוק האגרארי, שהוצע ע״י זה האחרון. משנכשלה התנגדותו הסתגר ב׳ במשך כל זמן־הקונסולאט בביתו כאות של מחאה נגד מדיניותו של קיסר, וליצני־הדור היו אומרים, שלרומי יש שני קונסולים — יוליוס וקיסר. ב׳ התנגד גם לטריאומווירט של קיסר, פומפיוס וקראסוס. בשנת 51 היה פרוקונסול של סוריה. במלחמת־האזרחים עמד על צידם של פומפיוס והסנאט והיה ממונה על הצי, שמתפקידו היה למנוע את קיסר מלהעביר את צבאו אל החוף האילירי (כיום: האלבאני), אך הדבר לא עלה בידו. אח״כ השתדל למנוע את מעבר התגבורת, שנשלחה לקיסר, מאיטליה לאיליריה. ב׳ מת במחלה על־יד קורקירה ב48 לפסה״נ, קודם קרב־דורכיום.

Caesar, *Bellum civile*, III, 5–18; Dio Cassius, XLI, 48; E. Meyer, *Caesars Monarchie und der Prinzipat des Pompeius*, 1919³; T. Rice-Holmes, *The Roman Republic*, 1923; L. R. Taylor, *Party Politics in the Age of Caesar*, 1949.

בִּיבִּיֶנָה, גַלִּי דָה (Galli da Bibbiena או Bibiena), שמה של משפחת ציירים וארדיכלים, שמוצאה מביביינה שבצפון־איטליה; החשובים בבניה פעלו מן המחצה השניה של המאה ה17 עד סוף המאה ה18 — כלומר, בשיא תקופת־הבארוק — בארצות שונות באירופה. שבהן היו בין המפיצים הראשיים של סיגנון התיאטרון הבארוקי. ביניהם יש להזכיר ביחוד:

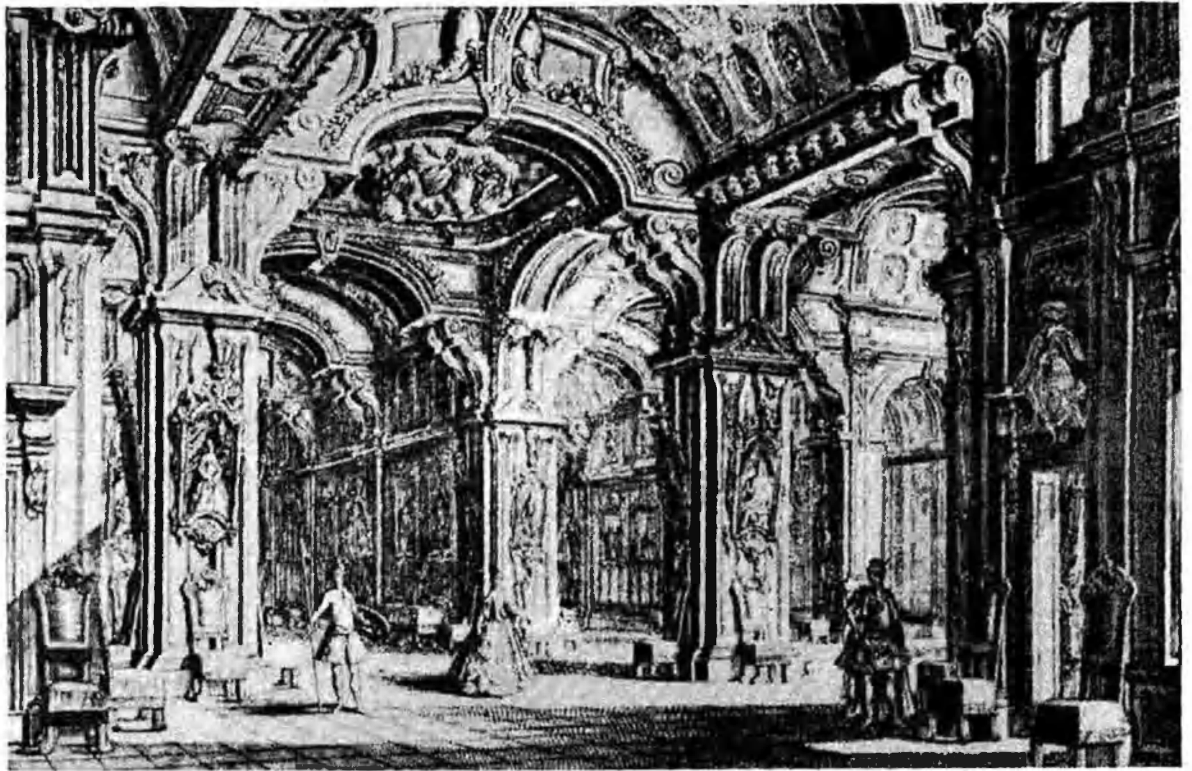
1. פ ר ד י נ א נ ד ו ב׳ (1657—1743). עבד קרוב ל30 שנה בשירותם של דוכסי־פארמה כ„צייר וארדיכל ראשי״. בתפקיד זה בנה כנסיות ובניינים אחרים ותיכנן חגיגות, וכן את ההצגות ב„תיאטרון־פארנזה״. ב1708 תיכנן בבארצלונה את חגיגות־הנישואים של המלך קארל, שאח״כ נעשה הקיסר קארל VI. בהזמנת הקיסר בא פרדינאנדו עם אחיו פראנצ׳סקו לווינה, ומאז ישב כאן בהפסקות מועטות עד סוף ימיו. — נשתמרו הרבה מרישומיו המקוריים, שמשמשים תעודות למיפנה בתולדות־הבימוי: במקום תיכנון של תפאורות בצורה חזיתית נטולת־עומק, שהיה מקובל עד זמנו, הנהיג פרדינאנדו תיכנון־תפאורות על יסוד פרספקטיווה אלכסונית — מה שהכניס לבימוי עושר וגיוון, שהיו בלתי־משוערים קודם לכן. כן כתב כמה חיבורים עיוניים בפרספקטיווה וארדיכלות, שהיו מיועדים לתלמידים.

2. פ ר א נ צ׳ ס ק ו ב׳ (1659—1739), אחיו של 1. פעל בין השאר ברומא ובמאנטובה; בנה תיאטרון בווינה ולסוף התיישב בבולוניה כמורה לתיכנון־תפאורות.

3. ג׳ו ז פ ה ב׳ (1696—1757), בנו של פרדינאנדו. ג׳וזפה, שהיה אמן שופע דמיון ומרץ, הירבה לתכנן חגיגות, ביחוד בשביל הקיסר קארל VII. ב1723 המציא תפאורות שקופות, מוארות מצידן האחורי. בשביל רוזן־הספר של ביירויט הכין תכניות לבית־האופרה המפואר (חוץ מן החזית, שאינה שלו), שהרוזן נתכוון להקים בעירו. בנו, קארלו (ע׳ להלן 5), הקים ב1744/8 בניין זה, שמצטיין בין השאר גם באקוסטיקה מעולה.

4. א נ ט ו נ י ו ב׳, אחיו של 3, נקרא אף הוא לחצרותיהם של שליטים שונים, מווינה עד פטרבורג; בין התיאטרונים המרובים, שתיכנן או השלים באיטליה, מצטיין זה שבבולוניה, עיר־מולדתו.

5. ק א ר ל ו ב׳ (1728—1780), בנו של 3. פעל מתחילה בחצרות של בראונשוויג ומינכן ואח״כ בצרפת, ארצות־השפלה ואנגליה; אף הוא היה מתכנן מפורסם של הצגות.

ג'וזפה ביבינה: תפאורה, שמתארת אולם־קבלה מלכותי. תחריט, הספריה ע"ש אלברט, וינה

רובם של בני ב' עשו תחריטים, שבהם מתוארים מעמדות־תיאטרון; תחריטיהם מצויים בכמה אספים גראפיים, ביניהם של וינה ופירנצה.

O. Pollak, *B.* (in Thieme-Becker, *Künstler-Lexikon*, III), 1909; C. Ricci, *I Bibiena*, 1915; V. Mariani, *Storia della scenografia italiana*, 1930, pp. 57–61; H. Tintelnot, *Barock-theater und barocke Kunst*, 1939; T. Hyam-Mayor, *The B. Family*, 1945.

פ. נ.

בִּיבְּלִיוֹגְרַפְיָה (מיוו' βιβλιογραφία – כתיבה של ספרים; בצרפתית bibliographie — מ1763 בהוראת כתיבה על ספרים), מקצוע מדעי, שנתייחד לשיטות ולאמצעים של תיאור ספרי־הדפוס מבחינת תבניתם, שמות־מחבריהם, זמני־הדפסתם, מציאותם או נדירותם וכד'. סידור הספרים בספריות לשיטותיו השונות — לפי תכנם, לפי שמות־מחבריהם, לפי השיטה העשרונית: שיטתו של מֶלְוִיל דיואי (ע"ע) — שייך גם הוא לב'. מומחה לביבליוגראפיה נקרא ביבליוגראף. כתבי־יד אינם נכללים בדרך כלל במקצוע הב' (וע"ע כתבי־יד).

מבחינים בין שני סוגי־ב': שימושית ועיונית. העיונית עוסקת בחקר הב', סדריה ושיטותיה. השימושית עוסקת ברישום הספרים ובסידורם על־פי כלליה של הב' העיונית, אם לצרכי עבודה מדעית או סידור ספריות ואם לצרכים מסחריים. יש ספרי־ב' כוללים לספרויות בלשונות שונות, ויש ספרי־ב' למקצועות מיוחדים או לסוגי־ספרות מסויימים וגם לספריות מיוחדות.

הרשימות הביבליוגראפיות הראשונות כללו בדרך כלל את שמות־הספרים בלבד, ורק לפעמים גם הערות מועטות על טיב הספרים, על החומר שעליו נדפס (קלף או נייר) ועל תבניתם. רשימות אלו, שהיו נכתבות בדרך כלל בעמוד ריק של ספר, נועדו לתכליות שימושיות בלבד: כדי לספק ידיעות למעיינים; כדי שידע הרושם איזה ספרים נמצאים ברשותו; כדי לסייע בחלוקה של ספרים בין יורשים, וכיו"ב. כיום מקובל לרשום — נוסף על שם־המחבר, שם־הספר, תוכן־הספר ותבנית־הספר — גם את מספר העמודים שבספר, את מקום־הדפוס שלו, את שמו של המדפיס או בית־ההוצאה, ואת שנת־הדפוס.

הרשימות הביבליוגראפיות הראשונות (קאטאלוגים) שנדפסו הוכנו על־ידי המדפיסים הראשונים, שהיו בדרך כלל מלומדים, מתוך כוונה להודיע ללקוחותיהם על ספרים שהוציאו או שהיה בדעתם להוציא. ב1564 נתפרסמה ע"י גאוֹרג וִילֶר (Willer) מאוגסבורג הרשימה המודפסת הראשונה של ספרי־דפוס לשם היריד בפראנקפורט. אח"כ נדפסו על־ידיו רשימות־ספריו לצרכי היריד בלייפציג. הספר הביבליוגראפי הראשון, שיצא בדפוס, הוא ספרו של יוהאנס טְרִיטֶהיים (Tritheim; 1462—1516): Liber de scriptoribus ecclesiasticis (באזל 1494), כיובל שנים לאחר מכן נתפרסם הספר הביבליוגראפי השני — זה של קונראד גֶסְנֶר (Gesner; 1616 — 1565): Bibliotheca universalis (ציריך 1574), שעולה בחשיבותו על ספרו של טריטהיים. בספר זה השתדל גסנר לציין את כל ספרי־החכמה, שנכתבו יוונית, לאטינית ועברית, ומחברו זכה לתואר „אבי־הביבליוגראפיה".

במאה ה16 נתפרסמו הרשימות הביבליוגראפיות הראשונות לספרויות האיטלקית (1550), האנגלית (1557—1559) והצרפתית (1584). הב' המקצועית הראשונה היא ה Bibliotheca theologica, שנתחברה ע"י יעקב זאנאך (Zannach) ונדפסה במילהאוזן, 1591. במאות ה17 וה18 נתרחבו ספרי־הב', אך צורתם המקובלת כמעט שלא נשתנתה, ותכליתם העיקרית היתה לשמש מוכרי־ספרים וחובבי־ספרים. במאה

ה19 נעשתה הב׳ מקצוע מיוחד, שמומחים מיוחדים לו התחילו עוסקים בו, בעוד שקודם לכן היו חוקרים עוסקים בב׳ רק דרך אגב. מאז ואילך נתרבו ספרי־הב׳ והרשימות הביבליוגראפיות יותר ויותר, ובספריה הלאומית (Bibliothèque nationale) שבפאריס נמנו בסוף המאה ה19 יותר מ75,000 חיבורים ביבליוגראפיים וכ60,000 קאטאלוגים. ב1866 נדפסה בלייפציג הב׳ הראשונה של ביבליוגראפיות בשם Petzholdt's Bibliotheca bibliographica. ריבוי ההתעניינות בספרים והתפשטותם בעולם הביאו גם לידי חיבור של ב׳ בינלאומיות ושל ב׳ לסוגי־ספרים מיוחדים, כגון דפוסים ראשונים, דפוסים בעלי תבנית מיוחדת, דפוסים פרטיים, דפוסים על קלף, דפוסים שיצא להם שם מטעמים מיוחדים, וכיו״ב. גם הקאטאלוגים של מוכרי־ספרים (חדשים וגם ישנים) נתרבו ונשתפרו. בסוף המאה ה19 יצאו באנגליה ובאמריקה ספרים מיוחדים על מחיריהם של ספרים עתיקים, וכן של ספרים שנדפסו בדפוסים מיוחדים. גם הספריות הציבוריות החשובות התחילו מפרסמות רשימות של ספריהן. במרוצת־הזמן לבשו מטעמי־נוחיות הרבה מן הקאטאלוגים הכתובים, שמתחילה היו בצורת חוברות או ספרים, צורת כרטיסיות. לטיפול מיוחד זכו במאה ה19, ובעיקר במאה ה20, האינקונבולות (ע״ע). בשנת 1925 התחילה מתפרסמת בלייפציג הרשימה הכוללת של האינקונבולות בכל הלשונות (Gesamtkatalog der Wiegendrucke), שכוללת עשרות כרכים ושעדיין לא נשלמה.

ב1887 הוקם בניו־יורק ע״י מלוויל דיואי בית־הספר הראשון לב׳. מסוף המאה ה19 ואילך נוסדו מכונים ביבליוגראפיים, ובאותו זמן לערך התחילו מתכנסים גם קונגרסים ביבליוגראפיים (הראשון: בפאריס 1878). כמו־כן התחילה נוצרת ספרות עיתית ביבליוגראפית, ועיתונים ומאספים ביבליוגראפיים יוצאים כיום בלשונות הרבה. בשנים האחרונות עוסקת גם „אונסקו״ בעידודה של הב׳ הבינלאומית.

החשובות ברשימות־הספרים, שמציינות את מה שנתפרסם במדינות או בלשונות השונות, הן:

איטליה:	Bibliotheca bibliographica Italica, 1889–1902
אמריקה:	The Annual American Catalogue, 1871
אנגליה:	The Bibliographer's Manual of English Literature, 1857–1864
בלגיה:	Bibliographie de Belgique, 1875
גרמניה:	Verzeichnis der im deutschen Buchhandel erschienenen Bücher, Landkarten, Zeitschriften usw., 1798–1910; Deutsches Bücherverzeichnis, 1911
הולאנד:	Catalogus der boeken, 1884
הונגאריה:	K. Szabó és Á. Hellebrand, Régi magyar konyvtár, 1879–1912
יוון:	Émile Legrand, Bibliographie ionienne, Paris, 1910
ספרד:	Manuel de l'hispanisant, New-York 1920–1924
סקאנדינאוויה:	Svensk bokkatalog, 1878
ערב:	Karl Brockelmann, Geschichte der arabischen Literatur, Weimar 1898 — Leiden 1942
פולניה:	Karol Estreicher, Bibliografja polska, Kraków 1870–1928
צ׳כוסלובאקיה:	František Doucha, Knihopisný slovník česko-slovensky, Praha 1774–1864
צרפת:	La France littéraire, 1827–1864
רוסיה:	Каталог русских книг библиотеки, С. Петербург, 1897—1902
תורכיה:	Bibliographie ottomane, Paris 1868–1889

חשיבות כללית יש לספרו הביבליוגראפי של אפלסהיימר על הספרות העולמית (H. W. Eppelsheimer, Handbuch der Weltliteratur von den Anfängen bis zum Weltkrieg, 1937).

G. Schneider, *Handbuch der Bibliographie*, 1930⁴; F. Milkau, *Handbuch der Bibliothekswissenschaft*, 1931–1940; H. Bohatta, *Einführung in d. Buchkunde*, Wien (בלי שנה); *Lexikon des gesamten Buchwesens*, I, p. 192–193; E. Weller, *Die falschen und fingierten Druckorte*, 1864; G. Brunet, *Recherches sur les imprimeries imaginaires, clandestines et particulières*, 1879.

ב׳ עברית ויהודית. בדומה לב׳ הכללית, מסתמנת אף התפתחותה של הב׳ העברית ע״י המעבר מרשימות קצרות למפורטות. רשימת ספרי־המקרא, שאנו מוצאים בתלמוד (ב״ב י״ד, ב׳; ט״ו, א׳), לא באה אלא לשם קביעת סדרם של בתבי־הקודש לצרכי המעתיקים. רשימות־ספרים, שהוכנו לתכליות רחבות יותר, ידועות לנו (מהן מן ה„גניזה״ הקאהירית) מן המאה ה11 (עי׳ ש. אסף, ב„קרית ספר״, י״ח, עמ׳ 273, הערה 1; מ. זולאי, שם, כ״ה, עמ׳ 203, הערות 1—4; נ. אלוני, „ספר אסף״ [תשי״ג], עמ׳ 33—39, וי. זנה ב Studies in Bibliography and Booklore [תשי״ד], עמ׳ 55—76). לפרקים נרשם ברשימות רק שם־הספר, ולפעמים בא שם־הספר בצירוף שמו של המחבר. ברשימות המאוחרות יותר באים לפרקים גם קצת ציונים על הספר, כגון: „ר׳ דוד קמחי שרשים מכתיבה פרווינצאלי בקע״ט (= בקלף עם טבלאות)״; „פירוש מר׳ לוי מכתיבה עגולה בקלף ונייר ע״ט (= עם טבלאות) על איוב״; „ס׳ העקרים בנע״ט (= בנייר עם טבלאות) עשוי בדפוס״ (א. א. אורבך, ב„קרית ספר״, ט״ו, עמ׳ 239). בספרי־התולדות של המאה ה16 נכללו רשימות ביבליוגראפיות בתוך רשימות ביוביבליוגראפיות, כמו שאנו מוצאים ב„ספר יוחסין״ לר׳ אברהם זכות, קושטא שכ״ו, וב„שלשלת הקבלה״ לר׳ גדליה אבן יחייא, ויניציאה שמ״ז.

בתחילת המאה ה17 נעשו כמה נסיונות חשובים בתחום הב׳: יוהן בוכסטורף (ע״ע) האב הוציא את ספרו De abbreviaturis hebraicis, liber novus et copiosus (באזל 1613), ובו מדור על הספרות הרבנית בשם Bibliotheca rabbinica ordine alphabetico disposita, שהוא הרשימה הביבליוגראפית הראשונה של 324 חיבורים מספרות זו, סדורה בסדר אלפבית לפי שמות־הספרים. ברשימת המקורות (Catalogo de los libros que se aleganen la presente obra), שהשתמש בהם בחיבור החלק הראשון של ספרו Conciliator, פראנקפורט ע״נ מיין (אמסטרדאם) 1632, הבחין מנשה בן ישראל ששה סוגים בספרות־ישראל: 1) תלמוד ומדרש; 2) פירושים לתלמוד ולמדרש; 3) פירושים למקרא; 4) קבלה; 5) פוסקים ותשובות; 6) דיקדוק, דברי־הימים ופילוסופיה. אך הראשון, שחיבר ב׳ ממש מספרות־ישראל, היה ג׳וליו ברטולוצ׳י (ע״ע) בספרו Bibliotheca magna rabbinica (ובעברית: „קרית ספר, והוא חיבור גדול שבו נכתבו כל ספרי היהודים״), רומא, 1675—1693, ארבעה כרכים; ונוסף לו כרך חמישי: Bibliotheca Latina Hebraea מאת ק. י. אימבונאטי (Imbonati), רומא 1694. ספרו של ברטולוצ׳י מסודר בסדר־אלפבית על־פי שמות המחברים, והערכים מנוסחים בקיצור בעברית ובאריכות בלאטינית. הביבליוגראף העברי הראשון היה ר׳ שבתי משורר בס (ע״ע), שספרו „שפתי ישנים״ (אמשטרדאם ת״מ — 1680) כולל רשימת ספרים, ערוכה בסדר אלפבית לפי שמות־הספרים, שבה מפורטים שמותיהם של המחברים, תכנם של הספרים, תבניתם, מקום־הדפוס ושנת־הדפוס שלהם. לפרקים נזכר גם שם הספריה, שבה

נמצא הספר. בראשו של החיבור בא מפתח של הספרים הנזכרים בו, ערוך לפי תכנם וסוגיהם (המחבר מונה 74 סוגים), ובסופו — „שער בת רבים", והוא מפתח „למצוא כל שמות המחברים באיזה דף שבספר זה הם מפוזרים", ו„שער החיצון", „ובו רשומים ספרים הרבה שנעתקו מלשון הקודש ללשון לטינא... וקצת ספרים שחוברו בלשון הקודש ובלשון רומי ממחברים אשר לא מבני ישראל המה". מספר הספרים, שנרשמו בספר, הוא 2,200 בערך, ובכלל אלה נמנו גם כ"י.

השלישי בין הביבליוגראפים החשובים הראשונים היה יוהן כריסטוף וולף (ע"ע). בחיבור ספרו בן שלושת הכרכים Bibliothecae Hebraeae, האמבורג 1715—1733, השתמש וולף בספריהם של ברטולוצ'י ובאס, אך תיקן את דבריהם, בעיקר על פי ספרי ר' דוד אופנהיים (כיום: באוכספורד), שנזדמן לו לראותם. ספר התולדות של ר' דוד קונפורטי (ע"ע), „קורא הדורות", ויניציאה 1746, כולל בין השאר גם ידיעות בעלות ערך ביבליוגראפי. כמרכן הכניס ר' יחיאל הילפרין (ע"ע) לספרו „סדר הדורות", קארלסרוהי תקכ"ט (1769), את שמות הספרים הנזכרים בספרו של באס, אלא שעפ"ר לא ציין את מקום ושנת הדפוס, גם כשהללו נזכרים ב„שפתי־ישנים".

חשיבות מרובה מבחינה ביבליוגראפית יש לספרו של ר' חיים יוסף דוד אזולאי (ע"ע): „שם הגדולים", ליוורנו תקל"ד, שהמדור „מערכת־ספרים" שבו כולל רשימה אלפ־ביתית של ספרים מודפסים וכתבי־יד עבריים, שהרבה מהם צויינו ע"י המחבר לאחר שעיין בהם. אך גם בספר זה נעדרים לפרקים מקום ושנת הדפוס.

ספרו הגדול של י. ב. דה רוסי (ע"ע) Annales Hebraeo-Typographici sec. XV, פארמה 1795, על האינקונאבולות העבריות, וספרו Annales Hebraeo-Typographici ab anno 1501 ad 1540, פארמה 1799, ורשימות שונות, שחיבר לספרים העבריים שנדפסו בערים שונות באיטליה, משמשים מעבר לב' החדשה.

עם התפתחותה של „חכמת־ישראל" נעשתה גם הב' העב־רית חטיבה מדעית בפני עצמה. בספרו של י. ל. צונץ Zur Geschichte und Literatur, ברלין 1845, עמ' 214–303, נמצא מדור ביבליוגראפי שלם: על תאריכים בספרים; אס־פים ורשימות; מדפיסים ודפוסים במאנטובה (1476—1662); בתי־דפוס בפראג; תולדות הדפוס העברי בפראג מ1513 עד 1657. עבודה זו היה בה משום הנחת יסודות מדעיים ראשו־נים לב' העברית החדשה.

ב1848 הדפיס יוליוס פירסט בלייפציג את החלק הראשון של חיבורו Bibliotheca Judaica. Bibliographisches Handbuch der gesamten jüdischen Literatur mit Einschluss der Schriften über Juden und Judentum und einer Geschichte der jüdischen Bibliographie, ספר בעל שלושה כרכים, שנסתיים ב1863. הספר לקוי מבחינת השלמות, ולא תמיד אפשר לסמוך על מידת־הדיוק שבו. אעפ"כ יש לייחס לו חשיבות מרובה, ביחוד משום גודל הקפו, שכולל את ספרות היהודים לכל לשונותיהם ולכל מחבריהם. הספר ערוך לפי שמות המחברים, המפרשים, המהדירים והמדפיסים, ובסוף החלק השלישי בא מפתח אלפביתי לספרים העבריים. זולת מה שציינה התבנית של כל ספר, נרשם לפרקים גם מספר הדפים שבו.

גדולים הרבה משל הביבליוגראפים הנזכרים היו השגיו של משה שטינשנידר (ע"ע), שבחיבורים שונים, וביחוד בספרין Catalogus Librorum Hebraeorum in Bibliotheca Bodleiana (ברלין 1852—1860) ו־Die hebräischen Uebersetzungen des Mittelalters (ברלין 1893), בנה בניין־אב לביבליוגראפיה העברית החדשה.

ב1877—1880 יצא בווילנה ספרו של יצחק אייזיק בן־יעקב (ע"ע) בשם „אוצר־הספרים, ספר ערוך לידיעת ספרי ישראל נדפסים וכתבי יד עד שנת 1863". ספר זה, שגם לו יש חשיבות מרובה, הוצא בצירוף הערות של משה שטיינשניידר ע"י בנו של המחבר יעקב בן־יעקב. מסוף המאה ה19 ואילך נסתעפה ונתפתחה הב' של ספרות־ישראל בכל הלשונות, ואפשר לומר, שבדרך כלל אינה נופלת כיום מן הב' המדעית העולמית.

ספרו של ר' אהרן וואלדמן: „שם הגדולים החדש" (ווארשא תרכ"ה — 1864), כולל, כדוגמת ספרו של אזולאי, מדור בשם „מערכת ספרים", שבו מפורטים ספרי־החסידות, שהיו נעדרים ברשימות הקודמות. זאב (ווליאם) צייטלין רשם בספרו „קרית ספר" (Bibliotheca Hebraica post-Mendelsohniana), לייפציג 1891–1895, את ספרי־ההשכלה שיצאו עד זמנו (יותר מ3,500 ספר). חיים דוד ליפא פירסם את חיבורו „אסף המזכיר", שכולל „רשימה שלימה... מכל הספרים, החיבורים ומכתבי עתים העבריים אשר יצאו לאור במשך שנות תר"מ—תרמ"ז, וינה 1881—1889; וכן את „אסף המזכיר החדש... מכל הספרים החבורים ומכתבי העת אשר יצאו לאור במשך שנות תרמ"ב—תרנ"ח", וינה 1899.

ב1928—1931 הוציא ח. ד. פרידברג (ע"ע) את הספר „בית עקד ספרים, לקסיקון ביבליוגרפי לידיעת הספרות העברית בכלל ושמות הספרים העברים וביהודית־אשכנזית בפרט, וכמו כן אלה בשפות: איטלקית, טטרית, יוונית, ספרדית, ערבית, פרסית ושומרונית, שנדפסו באותיות עב־ריות משנת רל"ח עד תר"ס; תכנם, שמות מחבריהם והערים אשר בהן נדפסו; שנת הדפסתם ומספר הדפים עם מפתח המחברים בסדר א"ב ומפתח הספרים לפי המקצועות השו־נים". בזמן האחרון נתפרסמה מהדורה חדשה ומורחבת של ספר זה (תל־אביב 1951—1954). אין כאן עבודה מדעית, אבל ערכו השימושי של הספר הוא מרובה.

חיבורים ומאמרים חשובים בב' העברית נתחברו ע"י ש. וינר, ישעיה זנה, ז. זליגמן, ד. חבולסון, א. ילינק, אברהם יערי, ח. ליברמן, א. מארכס, מ. רוסט, ג. קרסל, י. צדנר, יצחק ריבקינד, ש. שונמי ואחרים.

הראשון, שהוציא כתב־עת מיוחד לב' העברית והיהודית, היה שטיינשניידר. כתב־עת זה, שקרא בשם „המזכיר", ובגרמנית: *Hebräische Bibliographie.* Blätter für neuere und ältere Literatur des Judenthums, יצא בברלין בשנה 1858—1882. נחמיה בריל ניסה להמשיך מפעל זה של שטיינ־שניידר ב Centralanzeiger für jüdische Literatur, ולא הספיק להוציא אלא כרך אחד, פראנקפורט ע"נ מיין, 1890—1891. אבל שנים מועטות לאחר מכן (ב1896) התחיל יוצא בברלין כתב־עת לב' העברית בשם Zeitschrift für hebräische Bibliographie, שהוצאתו נמשכה עד 1921 (מ1900 בפראנקפורט ע"נ מיין). כרכים 1—3 יצאו בעריכתו של ח. ברודי (ע"ע), כרכים 4—9 בעריכתם של א. פריימן וח. ברודי, ושאר הכרכים בעריכתו של א. פריימן בלבד.

רשימות של ספרים עבריים

א. רשימות כלליות של ספרים, שמצויים בגדולות שבספריות

אודסה. קאטאלוג לספרי המחלקה העברית מבית אוצר הספרים אשר לחברת העובדים בבתי המסחר לבני ישראל באדעסא, אוריסה תרנ״א.

רשימת ספרי המחלקה העברית (Hebraica) בבית אוצר הספרים של חברת עוזרי המסחר העברים באדעסא, נערכה ונסדרה בהשגחתם של ש. דובנוב וא. גינצברג, אודיסה, תרס״ד [הרושם היה זלמן קוסליאר].

אוכספורד. M. Steinschneider, Catalogus librorum hebraeorum in Bibliotheca Bodleiana, Berlin 1852–1860.

A. E. Cowley, A concise catalogue of the Hebrew printed books in the Bodleian library, Oxford 1929.

אמסטרדאם. רשימה של ספרי עקד הספרים בית המדרש של ספרדים עץ חיים... אמשטרדם, אמשטרדם תרי״ח; תוספת רשימה, אמשטרדם תרכ״ד.

M. Roest, Catalog der Hebraica und Judaica aus der L. Rosenthalischen Bibliothek, Amsterdam 1875.

לספר בן שני הכרכים מצורף נספח עברי בשם „יודע ספר", שכולל את רשימותיו של בעל הספריה ל. רוזנטאל. [הספריה ניתנה במתנה לאוניברסיטה של אמסטרדאם].

Systematische Catalogus van de Judaica der Bibliotheca Rosenthaliana, Amsterdam 1936–1940.

[הרושמים היו מ. ש. הילסום ול. הירשל].

בולוניה. Ambrogio Bongiovanni, Le rare e poco note edizioni ebraiche nei secoli XV el XVI esistenti nella Biblioteca dell'Archigimasio, Bologna 1908.

ברסלאו. Leon Vita Saraval, Catalogue de la bibliotheque de litterature hebraïque et orientale et d'auteurs hebreux, Trieste 1853.

האמבורג. מקדש מעט, רשימת ספרי דפוס וכתבי יד אשר אסף וקבץ הח״ר חיים בן ברוך הלוי... יצא לאור ע״י שלמה ב״כ אברהם גאלדשמידט, המבורג תר״ס.
[האוסף עבר לרשות הספריה הממלכתית והאוניברסיטאית].

וילנה. לקוטי שושנים והוא רשימת הספרים אשר אסף וקבץ מוהר״ר מתתיהו שטראשון, ברלין 1889.
[האוסף עבר לספריית הקהילה בווילנה].

וינה. מנחת שלמה והיא רשימת הספרים אשר קנה ר' שלמה ב״ר מנחם ברוך הכהן לבית אוצר הספרים דקהל ווינא, מלאכת דובער ואכשטיין, ווינא תרע״ב-תרע״ד (אוסף ספרי ר' נחום דוב פרידמאן מסאדאגורא וספרי שזח״ה מביליץ).

לונדון. [Joseph Zender], Catalogue of the Hebrew books in the library of the British Museum [London], 1867.

S. van Straalen, Catalogue of Hebrew books in the British Museum acquired during the years 1868–1892, London 1894.

לנינגראד. רשימת ספרי ישראל [העברים] הנמצאים באוצר הספרים אשר להפרופיסור דניאל חוואלזאן, ווילנא תרנ״ז.
[האוסף עבר לרשות המוזיאון האסייתי בלנינגראד].
קהלת משה אריה ליב פרידלאנד, רשימת כל הספרים העברים, נדפסים וכתבי יד, הנמצאים באספת פרידלאנד באוצר מוזיאום האזיאטי של האקאדעמיא למדעים בס״ט פטרבורג מאת שמואל ווינער, פטרבורג תרנ״ג/תרע״ח. [שבע חוברות עד אות כ'; חוברת שמינית: אות ל' נערכה ע״י יוסף בנדר ויצאה לאור: מוסקווה—לנינגראד 1936].

פראג. Otto Muneles, Bibliographical survey of Jewish Prague, Prague 1952.

פראנקפורט ע״נ מיין. ר. נ. רבינוביץ, רשימת הספרים אשר אסף וקבץ מו״ה אברהם מערצבאכער, מינכן תרמ״ח.
[האוסף נמסר לספריה העירונית בפראנקפורט ע״נ מיין].
Bibliothek der Israelitischen Religionsschule zu Frankfurt am Main, Frankfurt a. M. 1909.

[מסדר הרשימה היה אהרן פריימן].

Standortskatalog der Israelitischen Religionsgesellschaft überwiesenen Bücher aus der Bibliothek des Baron W. v. Rothschild, Frankfurt a. M. 1910.

[הרושם היה חיים מאיר הורוויץ].

[A. Freimann], Katalog der Judaica (und Hebraica) der Stadtbibliothek in Frankfurt a. M., Frankfurt a. M. 1932.

רמסגייט. Catalogue of pamphlets belonging to the library of Zunz now in Judith Montefiore College Ramsgate, London 1892.

[הספרים נרשמו ע״י משה גאסטר].

ב. רשימות של ספרים לפי עניינים ומקצועות המקצוע

ארץ־ישראל. Peter Thomsen, Systematische Bibliographie der Palästina Literatur, Leipzig I—V, 1908–1937.

ביבליוגראפיה. שלמה שונמי, ביבליוגרפיה של ביבליוגרפיות ישראליות, ירושלים תרצ״ו.

דיקדוק. M. Steinschneider, Bibliographisches Handbuch über die theoretische und praktische Literatur fur hebraische Sprachkunde, Leipzig 1859.

מהדורה חדשה עם כל התיקונים והתוספות שהופיעו בינתיים: ירושלים 1937.

דפוס. אברהם יערי, דגלי המדפיסים העבריים מראשית הדפוס העברי ועד סוף המאה התשע־עשרה, ירושלים תש״ד.
Aron Freimann, A Gazetteer of Hebrew Printing, New York 1946.

(רשימת כל ערי הדפוסים העבריים בצירוף הספר העברי הראשון שנדפס בהן).

היסטוריה. M. Steinschneider, Die Geschichtsliteratur der Juden in Druckwerken und Handschriften, Frankfurt a. M. 1905.

A. S. Freidus, List of works relating to the history and condition of the Jews in various countries, New-York, 1914.

הספדים. מפתח הספדים הנמצאים והנזכרים בספרי בית־אוצר הספרים דקהל וינא, על ידי דובער וואכשטיין, וינא תרפ״ב—תרצ״ב.

חינוך. אברהם יערי, ספרי חינוך וספרי ילדים שנדפסו בארץ ישראל בשנות תר״נ—תרפ״ח, ירושלים תרפ״ט.
מקורות לתולדות החנוך בישראל (מתחילת ימי הבינים עד תקופת ההשכלה) ערוכים בידי שמחה אסף, תל־אביב תרפ״ה — ירושלים תש״ג. בסוף הכרך האחרון (כרך ד'): רשימת ספרי־הלמוד עד שנת ת״ר.

חסידות. ספר שם הגדולים החדש לר' אהרן וואלדען עם הוספות ותיקונים, ווארשא תר״מ.
גרשם שלום, קונטרס אלה שמות, ספרי מוהר״ן ז״ל מברסלב וספרי תלמידיו ותלמידי תלמידיו, ירושלים תרפ״ח.
א. מ. הברמן, שערי חב״ד (רשימה ביבליוגרפית), ירושלים תש״ח—תשי״ב.

ספרות חדשה. הספרות היפה בעברית (המקורית והמתורגמת) מר' משה חיים לוצאטו עד היום הזה (תפ״ט—תרפ״ו), ע״י אברהם יערי, ירושלים תרפ״ז.

עיתונות. Josef Lin, Die hebräische Presse, Berlin 1928.
העתונות הישראלית בארץ־ישראל מאז היותה ועד ראש שנת תרפ״ט ערוך בידי ד. קלעי ומ. פרובסט, תל־אביב תרפ״ט.
זלמן פוזנר, שבעים שנה לעתונות הישראלית בארץ ישראל, חוברת ביבליוגראפית הכוללת אלף מאה ושלושה עשר שמות של כתבי העת שהופיעו בא״י מאדר ה'תרכ״ג עד אדר ה'תרצ״ב, תל־אביב תרצ״ב.
Moise Schwab, Repertoire des articles relatifs à l'histoire et à la litterature juives parus dans les periodiques de 1665 a 1900, Paris 1914—1923.

פסודונימים. משה זאבלוצקי, אוצר הפסודונימים, ברדיטשוב תרס״ב.
זאב (ויליאם) צייטלין, תעלומות סופרים (בגרמנית), פראנקפורט דמיין 1905.
שאול חיות, אוצר בדויי השם... בעברית ובאידית, וינא תרצ״ג.

קבלה. Gerhard Scholem, Bibliographia Kabbalistica, Die jüdische Mystik (Gnosis, Sabbatianismus, Frankismus, Chassidismus) behandelnde Bücher und Aufsatze von Reuchlin bis zur Gegenwart, Berlin 1933.

שאלות ותשובות. בועז כהן, קונטרס התשובות, ביבליוגרפיה של ספרות השו״ת בצרוף מבוא על ערכן לתולדות ההלכה והתפתחות המשפט העברי, בודאפעשט תר״צ.

שירה ופיוט. ישראל דוידסון, אוצר השירה והפיוט מזמן חתימת כתבי הקדש עד ראשית תקופת ההשכלה, ניו יורק 1924—1933 ; סינסינטי 1937—1938.

שמות ספרים. אברהם ברלינר, שמות ספרים עברים (מתורגם מגרמנית לעברית על ידי א. מ. הברמן), ברלין תדצ״ד.
מנחם מנדל זלאטקין, שמות הספרים העברים לפי סוגיהם השונים, תכונתם ותעודתם, ניישאטעל תש״י — תל־אביב תשי״ד.

תלמוד. רפאל נתן נטע רבינוביץ, מאמר על הדפסת התלמוד, תולדות הדפסת התלמוד, עם תיקונים, השלמות ומפתחות על ידי א. מ. הברמן, ירושלים תשי״ב.
פנחס יעקב הכהן, אוצר הביאורים והפירושים, לונדון תשי״ב.
[ספר זה כולל רשימה של כל החיבורים על המשנה, התלמודים, הרמב״ם, הטורים ושולחן ערוך].

תנ״ך. T. H. Darlow and H. F. Moule, Historical Catalogue of the printed editions of Holy Scripture in the Library of the British and Foreign Bible Society, London 1903—1911.

ג. קרסל, מדע המקרא, מדריך ביבליוגרפי, תל־אביב 1953.

ג. לתולדות הדפוס העברי בארצות שונות וכיו״ב

איטליה, ספרד ופורטוגאל, תורכיה וארצות המזרח. ח. ד. פרידברג, תולדות הדפוס העברי באיטליה, אספמיה־פורטוגליה, תוגרמה וארצות הקדם, אנטוורפן תרמ״ד.

אמריקה. Abraham S. Rosenbach; Wolf, An American Jewish Bibliography, [Baltimore], 1926.

אפרים דיינארד, קהלת אמריקה, חלק א׳ יכיל מאמרים אודות הספרות בכלל ובאמריקה בפרט, וחלק ב׳ יכיל רשימת כל הספרים אשר נדפסו בארצות הברית מראשית יסוד דפוס עברי בארץ הזאת בשנת תצ״ה (1735) עד שנת תרפ״ו (1926), סט׳ לואיס תרפ״ו.

אנגליה. Magna Bibliotheca Anglo-Judaica, a bibliographical guide to Anglo-Jewish history. New edition, revised and enlarged by Cecil Roth, London 1937.

ארצות המזרח. אברהם יערי, הדפוס העברי בארצות המזרח, ירושלים תרצ״ז (רשימת הספרים שנדפסו בצפת, דמשק, ארם־צובה, קהיר, אלכסנדריה, עדן).

גרמניה. ח. ד. פרידברג, תולדות הדפוס העברי בערים האלה שבאירופה התיכונה: אויגשבורג, אופיבאך, איכנהויזן, אלטונא, ברלין הומבורג פ. ד. הא, הידרנום, המבורג, הענא, וואנזבעק, ווילהרמשדארף, זולצבאך, טנהויזן, נייאוויט, פיורדא, פראג ; פרנקפורט דאדרא, פרנקפורט דמיין וקולוניא, אנטוורפן תרצ״ה.

פולניה. ח. ד. פרידברג, תולדות הדפוס העברי בפולניא מראשית התפתחותו בשנת רצ״ד, השתלמותו, דברי ימיו והשתלשלותו עד היום, אנטוורפן תרצ״ב.

שווייץ. Karl J. Luthi, Hebraisch in der Schweiz, Bern 1926. (רשימת הספרים, שנדפסו בבאזל, ז׳נווה, ציריך, ברן, לוזאן ונוישאטל).

ב1924 התחיל יוצא בירושלים „קרית ספר, רבעון לביבליוגרפיה של בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים" (שנה א—ב: בעריכתם של הוגו ברגמן וחיים פיק). כתב־עת זה יוצא לאור עד היום בעריכתו של י. י. יואל.

מכתבי־העת של לב׳ של ספרות־ישראל, שלא האריכו ימים, ראויים להיזכר: (1) „עין הקורא לבקרת ולביבליוגרפיה", שיצא לאור בעריכת ד. א. פרידמן וצ. ויסלבסקי, שלוש חוברות, ברלין 1923 ; (2) *Soncino-Blatter*, Beiträge zur Kunde des jüdischen Buches, שיצא בעריכתו של הרמן מאיר, שלושה כרכים, ברלין 1925—1930 — כתב־עת ביבליופילי, שנקרא על שם המדפיס העברי המפורסם גרשם שונצינו (ע"ע); ו(3) הרבעון Journal of Jewish Bibliography, שיצא בעריכתו של יהושע בלאך, ניו־יורק, 1938—1943.

משום חידוש בב׳ העברית היה ב„האוצר למלאכת הדפוס העברי הראשונה עד שנת ר״ס (1500)" — שמונה חוברות, שיצאו בעריכתו של א. פריימן, ברלין 1924—1931. ה„אוצר" כולל אוסף של רפרודוקציות מן העמודים הראשונים של כל ספרי־הדפוס העבריים עד שנת ר״ס בגדלם המקורי ; החיבור לא נשלם.

הרשימה המסחרית הראשונה של ספרים עבריים יצאה לאור באמסטרדאם ה׳תי״ב ע״י שמואל, בנו של מנשה בן ישראל, והוא Catalogo dos Libros que Semuel ben Israel Soeiro, vende, estampados todos na sua Typographia, adjuntos os preços, para que cada qual saiba o que valem („קאטאלוג של הספרים, שמוכר שמואל בן ישראל סואירו, נדפסו כולם בבית־הדפוס שלו, בצירוף המחירים שבהם נמכר כל אחד ואחד, כמה הוא שווה) [א. יערי, ב„קרית ספר", כ״א, עמ׳ 192—203]. ברשימה זו צויינו 65 ספרים בצירוף מחיריהם בכסף הולאנדי. קודם לכן נתפרסמו רשימות־ספרים מסחריות רק בכ״י, כגון הרשימה של ספרים עבריים, שנדפסו בוויניציאה לפני שנת 1542, שניתנה לקונראד גסנר ונתפרסמה בספרו Pandectarum sive partiorum universalium... XXI, Tiguri 1548 (עי׳ ZfHB, עמ׳ 38—42). רשימת־ספרים, שנתחברה לצרכי־עסק, נדפסה בסוף ספר „שאלות ותשובות" להר״י אבן לב ח״ד, פיורדא, תנ״ב/1692 ; בסופה מוזמנים המחברים להדפיס את ספריהם בבית־הדפוס, שבו נדפס אותו ספר. רשימת ספרים מסוג זה בשם „אפריון שלמה" יצאה לאור ע״י המדפיס ומוכר־הספרים האמסטרדאמי שלמה פרופס בשנת ת״צ (1730).

התפתחותה של הב׳ העברית גרמה גם לשיפורן של הרשימות המסחריות, באופן שלכמה מהן יש ערך מדעי, כגון הקאטאלוגים של מ. רוסט, ר. נ. נ. רבינוביץ ואחרים. תועלת שימושית מרובה יש גם לקאטאלוגים המפורטים של הספרים העבריים והיהודיים בספריות מרובות (כגון של אוכספורד, אמסטרדאם, ליידן, לנינגראד, המוזיאון הבריטי, פאריס ועוד), וכן לעבודות הביבליוגראפיות, שנתחברו על מקצועות שונים מספרות־ישראל (כגון על א״י, תולדות־ישראל, דיקדוק עברי, תנ״ך, חסידות, קבלה וכד׳).

א. מ. ה.

בִּיבַּר, ע״ע גַּן־חַיּוֹת.

בֵּיבַּרְס I (بيبرس — המכונה אַלמַלִכ אַלזָאהִר: „המלך המנצח" — [1223—1277]), הרביעי בשושלת השולטנים הממלוּכּיים (ע״ע) הבַּחריים, שמשלו במצרים, ומבסס שלטונה של שושלת זו. ב׳ היה תורכּי מדרום־רוּסיה, שבא ב1246 עם השולטן האיוּבי אלצאלִח אַיוּב למצרים והצטיין כשר־צבאו. אחר מותו של השולטן הנזכר השתתף ב׳ בהריגתם של שני שולטנים אחרים וב1260 עלה על כסא־המלכות.

כדי לחזק את מעמדו בפני תביעותיהם של טוענים אחרים למלוכה, הכיר ב׳ הכרה פוֹרמאלית בדודו של החליף העבאסי האחרון אלמסתעצם, שנמלט מבגדאד ב1258, כשהעיר נכבשה ע״י המונגולים, והגיע לקאהיר. ב׳ ערך לפליט טכס־הכתרה רב־פאר, ו„החליף" החדש קיבל את השם אלמסתנצר, כך הניח ב׳ את היסוד להמשך החליפות המדומה במצרים,

שהתקיימה עד כיבושה של הארץ ע״י התורכים ב1517 (ע״ע חליפות). ב׳ היה גם הראשון, ששלח שנה־שנה אפריון („מחמל״) למכה, כפי שנהוג עד היום, ועל־ידי כך הביע את זיקתו המיוחדת של מושל־מצרים למקומות הקדושים.

ב׳ הצליח לחזור ולכבוש חלק גדול ממלכות־הצלבנים בא״י ובסוריה: ב1263 כבש את אַלכּרך, ב1265 — את קיסריה וארסוף, ב1266 — את צפת, ב1268 — את אנטיוכיה, יפו ושקיף (בּוֹפוֹר), ב1271 — את צאפיתא, חצן אַלאַכּראד, עכאר ואל־קַרין (מוֹנפורט). כן נלחם ב׳ בהצלחה בארמנים בקיליקיה וביחוד במונגולים מבית הולאגו, שהקימו להם ממלכה בפרס ופלשו פעמים אחדות לסוריה, אך לא יכלו לשלוח את מלוא כוחם למערב. אף החשישיים הוכרחו לסור למשמעתו, וכן הרחיב ב׳ את תחום־שלטונו בדרום ע״י כיבושה של נוּבּיה. להצלחות אלו זכה ב׳ לא רק הודות לכשרונותיו הצבאיים, אלא גם הודות למדיניותו, שהצטיינה בתבונה ובערמה כאחת. הוא כרת בריתות עם אויביהם של הפראנקים ושל המונגולים, שליטי־פרס, כגון עם הקיסר היווני של קושטה ועם המונגולים, ששלטו בדרום־רוסיה, וכך הכניס עירבוביה ומבוכה במחנות־אויביו. הוא אירגן את הצבא והצי הממלוכיים, בנה גשרים והפר תעלות והסדיר את דואר־המלכות. הוא היה הראשון, שמינה בקאהיר דיינים שונים, שייצגו את כל אחד מארבעת בתי־המדרשות (מַדאהִב, ע״ע אסלאם, עמ׳ 968). ב׳ הקים גם בניינים מפוארים, שמהם עומדים עד היום המסגד הגדול והמדרשה הנקראים על שמו. בבית־קברו בדמשק נמצאת הספריה המפורסמת בשם אל־זאהריה.

G. Weil, *Geschichte der Chalifen*, IV, p. 20–103; Ph. K. Hitti, *History of the Arabs*, 1943³, p. 655–677; R. Hartmann, *Zur Vorgeschichte des abbasidischen Schein-Chalifats von Cairo*, Oriens, IV, 1950; H. Wangelin, *Das arabische Volksbuch vom König az-Zāhir Baibars*, 1936.

ע. א.

בּיגֶלאַיזֶן, הֶנְרִיק — Henryk Biegeleisen — (1855, טלוּסטה, גאליציה המזרחית — 1934, לבוב), היס־טוריון של הספרות הפולנית וחוקר הפולקלור הפולני. ב׳ היה בן למשפחת רנ״ק (נכדו, בן בתו; ולפי גירסה אחרת — בן־אחותו). אביו, ששימש רופא במרד הפולני ב1863, היה מן המתבוללים וגם ב׳ דגל בהתבוללות ואף העביר את בניו לנצרות. למרות התכחשותו ליהדות לא סלחו לו הפולנים את מוצאו היהודי ולא נתנו לו דריסת־רגל באוניברסיטה של לבוב אלא בשנות־חייו האחרונות (קודם לכן שימש ב׳ מורה ומנהל בבי״ס לנערות, שנתמך ע״י קופת הקהילה הלבובית). — החשובים שבחיבוריו המרובים הם: Dzieje ilustrowane literatury polskiej („היסטוריה מצויירת של הספרות הפולנית״) ב5 כרכים, הוצאות ביקרתיות של הקלא־סיקנים הפולנים (מיצקביץ׳, סלובאצקי) ומחקרים עליהם. כן פירסם ב1926 ספר בן 3 כרכים על הפולקלור של האיכרים הפולניים (האם והילד, החתונה, ועוד), ומחקר על הרפואה העממית בפולניה.

Słownik Biograficzny Polskiej Akademii Umiejętności, II, 1936.

בִּיגַמְיָה (מלאט׳ bis, פעמיים, ויוונ׳ γάμος, נישואים), נישואי־כפל; לפי משפט־ישראל (סעיף 181 לפ־קודת החוק הפלילי, 1936) — העבירה שעובר אדם, שיש „לו בעל או אשה חיים, הנושא אדם אחר, או נישא לו, בחייהם של אותם בעל או אשה״. עם זה פוטר החוק מעונש על נישואי־כפל בכל אחד משלושת התנאים הללו: א) כש־הנישואים הקודמים הוכרזו כבטלים ע״י בית־משפט מוסמך או ע״י רָשות דתית מוסמכת; ב) כשהבעל הקודם או האשה הקודמת נעדרו במשך שבע שנים רצופות קודם הנישואים החדשים בלא שהיתה כל ידיעה עליהם במשך אותה תקופה, וחוק־הנישואים החל עליהם בשעת הנישואים החדשים אינו החוק היהודי; ג) כשחוק הנישואים החָל על הבעל גם בתאריך הנישואים הקודמים וגם בתאריך הנישואים החדשים היה החוק היהודי, וקודם הנישואים החדשים ניתן פסק־דין סופי על־ידי בית־דין הרבנות, מקויים בידי שני הרבנים הראשיים לישראל, המתיר את הנישואים החדשים.

הב׳ לא נחשבה לעבירה בא״י קודם שנת 1937. האיסור על כפילות־נישואים הוכנס לראשונה לתוך חוקי־הארץ ע״י סעיף 181 לפקודת החוק הפלילי, 1936, שקיבלה תוקף ביום 1.1.1937. בנוסח המקורי שלו קבע סעיף זה, שנישואים חדשים יש בהם משום עבירה „בכל מקרה שבו נחשבים נישואים אלה כבטלים מחמת שחלו בחיי הבעל או האשה״. לפי זה לא היתה אפשרית הַרשעה אלא אם כן קדמה לה הוכחה, שהנישואים החדשים בטלים, בהתאם לחוק המעמד האישי של הצדדים, משום שנתקיימו בחיי בן־הזוג (או בת־הזוג) הקודם. כל ספק בשאלת כשרותם של אותם נישואים הכריע את הכף לזכות. אך נתגלתה תקלה, שהמחוקק לא צפה אותה מראש: כידוע, אין המשפט העברי פוסל את הנישואים החדשים אע״פ שנערכו בזמן שהנישואים הקו־דמים היו בתקפם. ואפילו באותם המקומות, שבהם נהוג החרם של רבנו גרשום, לא נפסקה הלכה, שהנישואים החד־שים אינם תופסים והם בטלים מעיקרם. מכאן, שבפועל לא היתה כל אפשרות להרשיע אדם מישראל בעבירת ב׳. כדי לסתום פירצה זו נמלכו השלטונות המאנדאטוריים ברבנות הראשית לא״י, וב1947 תוקן הסעיף 181 בשני כיוונים עיקריים אלה: ראשית, נקבע בגוף הסעיף, שעבירת־ב׳ נוצרת עם נישואים חדשים בין שנישואים אלה בטלים ובין שאינם בטלים; שנית, בסייג לסעיף זה נוספה פיסקה אחת, שפוטרת יהודי מעונש על נישואי־כפל, אם קיבל התר מבית־דין רבני, מקויים בידי שני הרבנים הראשיים לא״י, המתיר לו לשאת אשה על אשתו. תיקון כפול זה היה מכוון ליהודים בלבד, והתוצאה המעשית שלו היתה כפולה: רא־שית, נעשה גם יהודי בן־ענשים על נישואי־ב׳. על־ידי כך הוטלה בעקיפים פעולת החרם של רבנו גרשום גם על העדות היהודיות, שלא הכירו בחרם זה; שנית, הפיקוח על מתן התר לבעל יהודי לשאת לו אשה על אשתו ניתן מכאן ולהבא בידי הרבנים הראשיים.

העדה המוסלמית, שדתה מַתרת ריבוי־נשים, היתה פטורה מענשו של הסעיף 181, שכן קבעה אחת מן הפִּסקות של הסייג לסעיף זה בנוסח המתוקן שלו, שיהא בכך משום „הגנה טובה״ בפני אפשרות של האשמה בב׳ אם „חוק הנישואים החל על הבעל, הן בשעת עריכת הנישואים הקודמים והן בשעת עריכת הנישואים השניים״, לא היה מדיני־ישראל והתיר לו לשאת יותר מאשה אחת. אך פיסקה זו של הסייג, שהוציאה חלק גדול של האוכלוסיה הארצישראלית מכלל תחולתו של סעיף־העבירה, בוטל ע״י חוק שיווי זכויות האשה תשי״א—1951, וכיום עלול כל אדם במדינת־ישראל — בין

שהוא יהודי ובין שהוא מוסלמי או נוצרי או בן כל דת אחרת — להיות נתבע לדין באשמת־ב'.

כדי להרשיע אדם בעבירת־ב' מן ההכרח להוכיח תחילה, שהנישואים הראשונים היו כשרים מבחינת הצורה והטקס על־פי חוק־המקום שבו נערכו, וכן מבחינת כשרם האישי של הצדדים לבוא בברית־הנישואים על־פי החוק הנהוג במקום־מושבם הקבוע. נישואים ניתנים לביטול מספיקים לצורך הרשעה, כל עוד לא בוטלו ע"י בית־משפט מוסמך בחייהם של בני־הזוג. לא כן נישואים בטלים מעיקרם. אין זה מן ההכרח להוכיח, שהנישואים החדשים היו נחשבים ככשרים אלמלא פשע־הב' שהיה כרוך בהם. כך, למשל, יהא איש יהודי אשם בעבירת ב', אם ישא את כלתו בחיי אשתו, אע"פ שנישואים אלה אינם תופסים לפי דיני־ישראל. אך אין העבירה נוצרת אלא אם כן נערכו הנישואים בכל צורה מוכרת ע"י החוק הנהוג במקום שבו נערכו. לא כל צורה דמיונית של נישואים או קידושים, שנערכים ע"י אדם מחוסר־סמכות או במקום פסול, יש בה משום נישואי־עבירה. הוכיח אדם, שנישואיו הקודמים הותרו בחו"ל, לפי חוקי המקום שבו היו בני־הזוג יושבים אז בקביעות, אין להרשיעו בישראל בעבירת ב', אף אם הנימוקים שעל־יסודם גירש את אשתו לא היו מצדיקים מתן גט בישראל. אך אין שומעים את הטענה: „האמנתי, שגרוש אני", אף אם אמונה זו יש לה על מה שתסמוך.

ההוראות הכלולות בסעיף 181, אם בנוסחו המקורי ואם בנוסחו המתוקן, אינן פוגעות בחופש המצפון והפולחן של היחיד ואינן מפלות בין תושבי־הארץ. אין הן מכוונות אלא לשמירת הסדר הציבורי ולהגנת מוסד הנישואים המונוגא־מיים. חופש־הדת אין פירושו חופש לעשות מה שהדת מתרת, אלא חופש למלא אחר מה שהדת מצווה. מבחינת הדת — היהודית או המוסלמית — אין ריבוי־נשים חובה אלא רשות, ושלילת רשות זו בצורת איסור של ריבוי־נשים אינו פוגע בשום חובה דתית.

החובה להוכיח את העובדות המשמשות להגנה לפי הסייג לסעיף 181 מוטלת על הנאשם, אך מידת ההוכחה הדרושה לתכלית זו מועטת ממידת־ההוכחה המוטלת כרגיל על הקטיגוריה.

עבירת־הב' היא מסוג הפשע, והעבריין צפוי לחמש שנות־מאסר. אך כשבית־המשפט שוקל את כובד העונש, שיש להטיל על העבריין, הוא נותן את דעתו על המסיבות, לחומרה ולקולה, שבהן נעשתה העבירה. העובדה, שהעבריין הוטעה לחשוב, שמותר לו לשאת אשה שניה, היא עילה להקל.

הב' נחשבת לעבירה חמורה בכל הארצות הנאורות. באנגליה, עד ימי־מלכותו של ויליאם III, היה דינו של האשם בב' מיתה. לאחר מכן הוחלף עונש זה במאסר־עולם ובנתינת אות־קעקע ביד ימין. בימיו של ג'ורג' I הופחת העונש שוב והועמד על שבע שנות־גולה או על שתי שנות־מאסר עם (או בלא) עבודת־פרך. ב1861 הוחלף עונש־הגירוש במעצר ועבודת־כפיה, אך הסוג של עונש זה — וכן עונש המאסר עם עבודת־פרך — בוטל ב1948. העונש כיום הוא מאסר לתקופה, שאינה ארוכה משבע שנים.

החוק בעניני־ב' באה"ב נקבע לפי דוגמת החוק האנגלי, אלא שעבירת־הב' אינה נחשבת בהן לפשע. העונש המוטל על העבריין הוא מאסר וקנס בשיעור שונה במדינות השו־נות. כמו באנגליה כך אף בכמה מן המדינות באה"ב נקבע, שבהעדרו של אחד מבני־הזוג מן המדינה במשך שבע שנים רצופות, בלא שנשמע עליו דבר, מותר לו, לבן־זוגו, לבוא בברית־הנישואים בלא שיעבור עבירת־ב'. במקומות אחרים נקבעה תקופת־ההעדר לחמש שנים. ברוב המדינות באה"ב קיימת תקופת התיישנות לעבירת הב', ובכמה מהן נקבע, שאמונה בתום־לב, שגירושיו הקודמים של אחד מן הצדדים היו חוקיים, עשויה לשמש הגנה כלפי האשמה בעבירת־ב'.

ברוב ארצות־אירופה צפוי מי שהורשע בעבירת־ב' למאסר לתקופות שונות עם או בלא עבודת־פרך.

פקודת החוק הפלילי, 1936; J. F. Stephen, *History of Criminal Law of England*, 1883; Kenny's *Outlines of Criminal Law* (ed. J. W. C. Turner), 1952; Wm. L. Burdick, *The Law of Crime*, vol. 3, 1946.

ש. ז. ח.

בֵּיְדָאוִי (البيضاوي)**, עַבְּדאַלְלָה אִבְּן עֻמַר אַל־** (המאה ה13), פרשן של הקוראן. ב', שהיה בנו של שופט, שימש זקן־השופטים בעיר שיראז שבפרס. לפי מקורות שונים מת בין 1282 ו1316.

פירושו של ב' לקוראן — „אַנְוַאר אלתַנזִיל וַאַסְרַאר אל־תַאוִיל" („מאורות־ההתגלות וסודות־הפירוש") — מיוסד על פירושו המקיף של אַלזַמַחְשַׁרִי (1075—1144), אך ב' הכניס לפירושו גם הרבה ביאורים היסטוריים ולשוניים משלו. החיבור מצטיין בבהירותו וזכה לפירסום מרובה; גם נתחברו עליו יותר מ80 פירושי־משנה. הוצאה אירופית פורסמה על־ידי ה. ל. פליישר (1846—1848), ומפתחות לפירוש זה חיבר ו. פל (W. Fell; לייפציג, 1878). ב' חיבר גם ספרים על תאולוגיה אסלאמית, מטפיסיקה, הלכה שאפעית, דיק־דוק ערבי. בפרסית כתב ב' היסטוריה כללית מאדם הראשון עד 1275.

C. Brockelmann, *GAL.*, I, 416; *Suppl.*, I, 738.

בִּידְגוֹשְׁץ' (בפול' Bydgoszcz; בגרמ' Bromberg), עיר בצפונה של פולניה; העיר הראשה של פלך־ב' (שטחו כ20 אלף קמ"ר; אוכלוסייתו: כ1,425,000 נפש). מספר תושביה כ156,000 (1950).

ב' יושבת על נהר־ברדה, לא רחוק משפכו אל הוויסלה, וממנה יוצאת תעלה (נחפרה ב1774), שמחברת את הברדה עם נהר־אודרה ומסעת סירות, שמטענן אינו מרובה מ550 טונות. ב' היא גם צומת של מס"ב (מברלין לגדאנסק ולחבל־קלינינגרד שבפרוסיה המזרחית ומאגן־הפחם שבשלזיה לגדאגסק ולגדיניה) וכמה כבישים ראשיים, ומכאן חשיבותה לתחבורה בימי־שלום ובימי־מלחמה. מצבה מבחינת התחבורה סייע להתפתחותה כעיר־תעשיה. באמצע שנות 1920 כבר היו בה 610 מפעלי־תעשיה, שבהם עבדו יותר מ7,500 פועל. מרוכ־זות בה ביחוד תעשיות של עץ, תאית, נייר (שמנצלות את היערות הנרחבים בצפונו של הפלך) וזכוכית (שלייצורה משמש החול שבסביבה), וכן מייצרים בב' קמח, עמילן, כוהל וגלוקוזה. על חמרים מובאים מן החוץ מבוססות תעשיות המתכת והגומי שבב', וקשורות באלו הן תעשיות האופניים והמכונות החקלאיות שבה. כן יש בב' בתי־מלאכה גדולים לתיקון־רכבות.

היסטוריה. ב' ידועה מן המאה ה11. במאה ה14 קיבלה זכויות של עיר והיתה בירת־נסיכות, ובמאות ה15—17, לאחר שפולניה ניצחה את האבירים הגרמניים ושלטה בחופו

של הים הבאלטי, היו לה תקופות־שיגשוג. ב' סבלה קשות ממלחמות־השוודים במחצה השניה של המאה ה17 וברבע הראשון של המאה ה18, ובשעה שסופחה למלכות־פרוסיה ב1772 היתה עיירה פעוטה. להתפתחותה המחודשת גרמו חפירת התעלה (שנזכרה למעלה), סלילת מסה"ב העוברות דרכה וחיל־המצב הפרוסי הגדול, שחנה בה. כשחזרה ב' לפולניה (1918) היתה עיר גרמנית כמעט טהורה, אבל הלחץ, שלחצה ממשלת־פולניה את הגרמנים, גרם לכך, שהרבה מהם עזבו את העיר וב' חזרה להיות פולנית ברובה. ב1939—1944 היתה ב' שוב עיר גרמנית, וכיום, לאחר השמדתם של היהודים בתקופת־השואה ויציאת הגרמנים מן העיר בסוף המלחמה ואחריה, מיושבת ב' ע"י פולנים בלבד.

א. י. בר.

היהודים בב'. במאות ה11 וה12 ישבו יהודים במבצר ב' (castrum Bydgoscense). בעיר, שהוקמה על־יד המבצר בפקודתו של קאז'ימייז' הגדול (1346), השתקע מספר ניכר של יהודים, שסחרו בתבואות עם דאנציג (גדאנסק). העירונים עשו מאמצים לדחוק את רגליהם של היהודים וב1555 השיגו את מבוקשם: הפריווילגיה, שקיבלו באותה שנה מן המלכות, התירה להם את גירושם של היהודים מן העיר, ויהודי־ב' עברו לפורדון, הסמוכה לב'. לאחר שסופחה ב' לפרוסיה ביטל פרידריך הגדול פריווילגיה זו. ב1788 הגיע מספרם של היהודים בב' ל41; עסקם העיקרי היה סחר־המשי. קהילת פורדון התנגדה מתחילה להקמתה של קהילה מיוחדת בב', ולפיכך הוקמה קהילה בב', לפי החלטת השלטונות, רק בשנת 1809.

מתוך הסתמכות על הפריווילגיה משנת 1555 השפיעה העיריה על משרד־הפנים הפרוסי, שלא יתיר לתושבים יהודים חדשים להשתקע בעיר בלא אישורו. „חוק־היהודים" מן ה23 ביולי 1847 ביטל הסדר זה, ומאז נתרבה מספרם של היהודים בב'. הקהילה התפתחה במידה ניכרת הודות לפעולתו של אחד מתושבי־ב', הבאנקאי לואי אהרנסון, ששימש ציר בלאנדטאג הפרוסי. ב1885 הוקם בב' בית־כנסת מפואר, וכן הוקמו בה בית־ספר ומוסדות־סעד ליהודים. ב1897 נוסד איגוד הקהילות של מחוז־ברומברג, שכלל 27 קהילות ושבראשו עמד לואי אהרנסון הנזכר. ב1903 הגיע מספרם של יהודי־ב' ל2,000 (בין 52,154 תושבים), ב1905 — ל2,600 (בין 54,231 תושבים). משסופחה העיר לפולניה המחודשת (1918) עבר רובם של יהודי־ב' לגרמניה, ואת ארכיון־הקהילה מסרו לארכיון הכללי של יהודי־גרמניה. ב1924 היו בב' רק 1,000 יהודים, אך ב1931 כבר הגיע מספרם — ל3,000. בימי השואה הושמדה הקהילה ע"י הנאצים. אחר מלחמת־העולם II התיישב בב' מספר מצומצם של יהודים.

J. Herzberg, *Geschichte der Juden in Bromberg*, 1903; G. Sonnenschein, *Z dziejów gminy żyd. w Bydgoszczy; P. Almanach gmin żydowskich*, 1939, p. 99–108.

נ. מ. ג.

בידה, גיום או בודיאוס — Guillaume Budé; Budaeus — (1467, פאריס — 1540, שם), מלומד והומאניסטן צרפתי. ב', שהיה בן אצילים, למד מתחילה משפטים באורלאן ולאחר מכן השתלם בחקר הלשון והספרות של יוון הקדומה. ב' השתתף כשליחו של שארל VIII בהכתרתו של האפיפיור יוליוס II, ולואי XII מינה אותו כמזכירו. ב1515 שימש זמן קצר כציר־צרפת ברומא וכשחזר משם שימש בן־לוויה של המלך הצעיר פראנסוא I, שנתמלך אותה שנה. ביזמתו של ב' הוקם ב1530 ה Collegium trilinguae (מוסד ללימוד הספרות של שלוש לשונות: לאטינית, יוונית ועברית), שאח"כ נעשה ה Collège de France. באותו זמן ייסד ב' גם את הספריה של פונטבלו, שהועברה לאחר מכן לפאריס ושימשה יסוד ל„הספריה הלאומית" של צרפת.

ב' תירגם (1502/5) כמה מחיבוריו של פלוטרכוס (ע"ע), כתב הערות לחוק הרומי (Annotationes in XXIV libros Pandectarum, Paris, 1508). בהערותיו אלו פתח ב' אפקים חדשים בחקר המשפט הרומי גם מצד חקר־הלשון גם מצד בירור התנאים ההיסטוריים. ב1514 נתפרסם חיבורו של ב' על המטבע והמידות בתקופה העתיקה. כן חיבר ספר על אוצר־המלים שבספרות היוונית וספר (בצורת ויכוח) על הערך החינוכי שבחקירת הספרות הקלאסית. כל כתביו של ב' יצאו ב4 כרכים בבאזל ב1557.

ב' היה קשור קשרי־ידידות בגדולי המלומדים והסופרים של תקופתו, בכללם אראסמוס מרוטרדאם, תומאס מורוס, פיטרו במבו ופראנסוא רבלה. מכתביו של ב' לידידיו ביוונית עתיקה עוררו בדורו התפעלות מידיעותיו ביוונית. בזמננו קיימת בצרפת „חברת ב'" (Association G. Budé), שעוסקת בין השאר גם בהוצאת הספרות הקלאסית במקורה ובתרגום לצרפתית.

J. E. Sandys, *History of Classical Scholarship*, 1908, II, 170–173; J. Plattart, *G. B.*, 1923; L. Delaruelle, *Études sur l'humanisme français*, 1907.

ד. פ.

בִּידוּלְיָה, זְמִיטְרוֹק - Змитрок Бядуля; כינוי ספרותי של שמואל בן חיים (יפים) פלאוניק — (1886, פוסדן, פלך וילנה — 1941), סופר בילורוסי יהודי. ב' נולד למשפחה יהודית עניה וקיבל חינוך יהודי־מסרתי. את כוחו הספרותי ניסה מתחילה בעברית, אך ב1910 התחיל כותב בבילורוסית (ובמידת־מה גם ברוסית). ב' נעשה במרוצת־הזמן ממניחי־היסוד של הספרות הבילורוסית החדשה ומסופריה הראשיים. בשורת־סיפורים (וגם בשירים) תיאר ב' את חיי־העמל של הכפר בבילורוסיה. לכמה מיצירותיו הפיוטיות („משלי פוליסיה" והפואמה „יארילה"; נתפרסמו ב1922) שאב ב' חומר מן השירה העממית הבילורוסית שבע"פ. מתולדותיה של בילורוסיה קיבל השראה לסיפור ההיסטורי שלו "Салавей" („הזמיר", 1928), שבו תיאר את המאבק לשיחרור־האיכרים ברוסיה הלבנה ב1861. ביצירותיו האחרונות ביקש ב' להסתגל — בנושאים ובכיוון הרעיוני — לתביעות של המשטר הסובייטי. הקו המציין את יצירתו של ב' הוא שילוב של ראליזם ברומאנטיקה.

בִּידְל, ג'וֹן — John Biddle — (1615, ווטון, דוכסות גלוסטר [Gloucester] — 1662, לונדון), המייסד של כת האוניטרים (ע"ע) האנגליים. בשנת 1641 סיים את חוק־לימודיו באוכספורד כמוסמך למדעי־הרוח ונתמנה כמורה בבית־הספר העממי־הציבורי (free school) בעיר גלוסטר. מתוך התעסקותו בכתבי־הקודש בא ב' לכלל פיקפוק בשילוש הנוצרי וביחוד באלהותה של רוח־הקודש. למרות מה שנאסר כמה פעמים בעוון־מינות (לראשונה ב1645) ולמרות מה

שהפארלאמנט החליט ב1648 להטיל עונש־מוות על הכפירה בשילוש, לא ויתר ב' על דעותיו ואף פירסם אותן ברבים. ב1652 התחילה מתארגנת כת־חסידיו, שנקראו „בידליינים" או „אוניטאריים" וגם „סוציניינים", משום קרבת דעותיהם להשקפות של הסוציניאניות (ע"ע סוצינוס). ואמנם בקאטכיזם שחיבר ב' מתחילה (1654) בשביל בנו, ניכרת השפעתה של הסוציניאניות בבירור: ישו הוא אדם, והאל עשאו לנביא. גם בשאר כתביו נלחם ב' בדוגמה של השילוש והביא הוכחות לדעתו לא רק מכתבי־הקודש, אלא גם מאבות־הכנסיה הקדומים ביותר. כמו־כן השתתף בהוצאת תרגום־השבעים ע"י רוג'ר דניאל. ב1655 שיחרר אותו קרומוול ממאסר. אך הגלה אותו לאיי־סילי (Scilly islands), שמהם הותר לו, לב', לחזור לאנגליה ב1658. ב1662 נאסר שוב ומאחר שלא היה ברשותו סכום הקנס, שהוטל עליו, הושם שוב בבור. ב' שוחרר מן המאסר מחמת מחלה, אך מת למחרת יום־שיחרורו.

בֵּידְנִי, דֶמְיָן — Демьян Бедный, כינויו הספרותי של יפים פרידוורוב [Е. Придворов] (1883, הכפר גובובקה, פלך חרסון — 1945), משורר רוסי. לפי הביוגראפיה הרשמית שלו, היה ב' בנו של איכר עני (ומכאן גם כינויו „בידני" — עני), אך לפי גירסה אחרת, היה בנו הבלתי־חוקי של אחד מן הנסיכים הגדולים מבית־המלכות הרוסי. ב1904/8 למד ב' באוניברסיטה של פטרבורג, שבה סיים את חוק־לימודיו במחלקה ההיסטורית־הפילולוגית. כמשורר נתפרסם ב' ברבים רק ב1909, כשהדפיס את שיריו המהפכנים הראשונים. ב1911/12 פירסם בעיתונות הבולשוויסטית שורה של משלים בעלי מוסר־השכל מדיני־אקטואלי. ניכרת בהם השפעתו של קרילוב (ע"ע), מצד אחד, ושל משורר הכפר הרוסי נקרסוב (ע"ע), מצד שני. בשנים של מלחמת־האזרחים ברוסיה שלאחר מלחמת־העולם I (1918/20) פעל ב' כמשורר־תעמלן בחזית. אחר המהפכה שימשו לו כאמצעי־ביטוי לא רק המשל, אלא גם הפליטון, הסאטירה והפארודיה, ואף כתב־הפלסתר התקפני. הגיבור העיקרי ברוב יצירותיו של ב' הוא האיכר המדולדל (Бедняк) או הפועל החקלאי חסר־הכל (Батрак). שניהם נלחמים את מלחמת־המעמדות במנצלם — האיכר העשיר, „בעל־הגוף" (кулак), ושניהם הם בולשוויקים בעלי־הכרה מעמדית, אלא שעדיין הם מוסיפים לדבר בלשונו של הכפרי הרוסי. בכמה מיצירותיו נלחם ב' גם בדת. באחת מהן — הפואמה „ארץ היעוד" (Земля Обетованная) — השתמש ב' בסיפור „יציאת מצרים" בצורה פארודיסטית־מרוססת. כאן מופיעים בשינוי־שם־וצורה בולשוויקים „אמיתיים" (הם המוני היוצאים ממצרים), מנשוויקים וס.ר.ים (אלדד ומידד!), אנארכיסטים, ספסרים המנצלים את מצוקת־העם (הסוחרים במדבר במן!), וכיו"ב. ב', שנלחם ב„אמנות לשם אמנות", השתמש לעיתים קרובות בסיגנון המוני גס, שעורר עליו חרעומת אף מצד לנין. אך ב' נעשה מעין משורר־החצר של המשטר הסובייטי, וב1923 זיכוהו השלטונות באות־הצטיינות גבוה. ב1925/33 כונסו יצירותיו ב20 כרך. בשנות־חייו האחרונות הואשם ב„סילוף דמותה של המציאות הסובייטית" וב„עיוות קווי־אפיו הלאומי של העם הרוסי". לאחר הביקורת, שנמתחה עליו, „חזר ב' בתשובה".

מ.

בֵּידְן־פָּאוּאֶל, רוֹבֶּרְט סְטֵיפֶנְסוֹן סְמִית, ע"ע בֵּדֶן־פָּאוּאֶל רוֹבֶּרְט סְטֵיפֶנְסוֹן סְמִית.

בִּידְפַּי או **פִּילְפַּי**, ע"ע כַּלִילָה וְדִמְנָה.

בִּידֶרְמַיאֶר (Biedermeier; בגרמ' „איש תם ומוגבל" — לפי דמות סאטירית, שיצר המשורר לודוויג אייכרוט [Eichrodt] ב1850), כינוי לאורח־החיים בגרמניה ובאוסטריה בין השנים 1815 ו1860, וביחוד — לסיגנון הריהוט ולאמנות, שנעשו רווחים בארצות אלו באותה תקופה. תקופת הב' (ביחוד בין הקונגרס הווינאי ומהפכת־מארס) הצטיינה בצמיחה שקטה של הבורגנות במדינות־גרמניה, שהתרוששו מחמת המלחמות בנאפוליון. בורגנות זו פיתחה את חיי הבית הפרטי על כל הקשור בו; כדוגמה שימש לה סיגנון־הקישוט האנגלי מסוף המאה ה18, שהיה מבוסס על סיגנון האנפיר (ע"ע) הצרפתי. אך בתנאי־הדילדול, ששלטו אז בגרמניה, ויתרו על כל מותרות שהם; הבתים שנבנו היו קטנים יותר, הדירות היו צנועות והתקרות היו פשוטות, בלא קישוטי־הגבס, שהיו רווחים קודם לכן, ובריהוט החשיבו ביחוד — בצד הנוחיות — גם תכליתיות ויעילות: פסק השימוש בסוגי־עץ יקרים ובקישוטי־הברונזה של סיגנון־האנפיר, אך נשתמרו ארון־הראווה לכלי־חרסינה וכדומה, וביחוד — ספת־האנפיר הרחבה והנוחה, שהפכה בגילגול־הב' שלה לרהיט החשוב ביותר ב„חדר הטוב". התמונות, שבהן היו מקשטים חדר זה, שיקפו אף הן את האידיאלים הזעיר־בורגניים, שנצטמצמו בערכים ראליים מועטים ומוגבלים. משום כך יש לראות באסכולה הציורית של הב' את הניגוד הגמור לאסכולה הרומאנטית, שביקשה את נושאיה בעבר הרחוק ובעולם לירי־דמיוני. לטיפוח מיוחד זכה בתקופה זו

הציירת לואיזה זיידלר בחדרה (המרוהט בסיגנון־בידרמייאר) שבוויימאר. צויר מאת ג. פ. קרסטינג, 1812

ציור־הז׳נר, שהאמן החשוב ביותר בתחומו היה שפיצוג (ע״ע), וכן נתפתחו ציור־הנוף וציור־הדיוקנות. מרכזיה העיקריים של האסכולה היו בדיסלדורף ובמינכן (בגרמניה) וכן בווינה. — גילויים מרוח הב׳ בתחום־הספרות מצויים ביצירותיהם של מחברי הרומאנים העממיים גוטהלף ומריקה ומחברי־המחזות הווינאים ריימונד ונסטרוי.

G. Herrmann (=G. H. Borchardt), *Das B. im Spiegel seiner Zeit*, 1913; P. F. Schmidt, *B.malerei*, 1923[2]; A. L. Leitich, *Wiener B.*, 1940.

ביה (Bayeux), עיר בדפארטמנט של קאלוואדוס שבצפונה של צרפת; יושבת בעמקו של נהר־אור (Aure), כ80 ק״מ מדרום לשפכו לתעלת־לה־מאנש. תושביה, כ8,750 נפש (1950), מתפרנסים על חלבנות ועל מלאכת־מחשבת של תחרים וזכוכיות מצויירות לחלונות.

בתקופה העתיקה היתה ב׳ עיר־בירתם של הביוקסים (שבט קלטי), ומשום כך נקראה ביה״ב המוקדמים על שמם. מ360 ואילך שימשה מושב לבישוף ובימי הקארולינגים

הרקמה של באיה: פרט מתוך תיאור הקרב על־יד הייסטינגז (1066)

היתה בירת רוזן־מחוז. ב890 נכבשה על־ידי הנורמאנים. במלחמת מאת־השנים עברה ב׳ כמה פעמים מיד אל יד, אך ב1450 עברה סופית לרשותם של מלכי־צרפת. במלחמת־העולם II (ב6 ביוני 1944) התחילו בקרבת ב׳ בעלי־הברית את פלישתם ליבשת־אירופה. שני ימים לאחר מכן נפלה ב׳ בידם, וכך היתה ב׳ העיר הראשונה בצרפת, שנשתחררה מידי הגרמנים.

בב׳ יש כנסיה, שחלקיה הקדומים ביותר הם מן המאות ה8—ה10 ואע״פ שנבנתה בסיגנונות־בניה שונים, היא בכללה מבנה הארמוני. בבית־הנכות של ב׳ שמורה רקמת־ב׳ המפורסמת (ארכה 70.40 מ׳ ורחבה 50 ס״מ), שמתארת מחזות מכיבושה של אנגליה ע״י ויליאם, נסיך־נורמאנדיה, ב1066.

Sir E. Maclagan, *The B. Tapestry*, 1945.

ביהייוויוריזם או התנהגותנות (מאנגי׳ behave — התנהג), 1. שם של אסכולה בפסיכולוגיה, שייסד ג׳. ב. ווטסון (Watson) באה״ב בערב מלחמת־העולם I.

התהוות הב׳. שלושה הם מקורותיו של הב׳: (1) המחלוקת בביולוגיה במאה ה19 בין התפיסה הפיסיקאלית־המכאניסטית ובין התפיסה ההתפתחותית־התכליתית; (2) ההתנגדות (שנתעוררה בסוף המאה ה19) לפסיכולוגיה הניסויית מייסודו של וונדט (ע״ע), שעיקרה — ניתוח מצבים ותהליכים מודעים, שנחקרים באמצעות האינטרוספקציה (ע״ע); (3) הנטיה לפסיכולוגיה אוביקטיווית, שמקורה בהתפתחות הפסיכולוגיה של בעלי־החיים, לאחר שזו האחרונה התחילה משתמשת בדרכי־חקירה, שהן נהוגות בפיסיקה ובביולוגיה. השפעה נמרצת ביותר על פיתוחה של „פסיכולוגיה ללא תודעה" נודעה למחקריהם של מ. פ. מאיר (1911), לויד מורגאן (1894), תורנדיק (1898) וכן של מק־דאגל. השפעה דומה בכיוון זה היתה גם לתורת הרפלכסים המותנים (ע״ע) של פאוולוב (מ1903 ואילך) ול„פסיכולוגיה האובייקטיווית" של בכטריב (1907).

עקרונות־הב׳. הפסיכולוגיה שקדמה לב׳ היתה, לדעתו של ווטסון, ספקולאטיווית, אזוטרית ומופשטת, ושיעור ערכה כשיעור ערכן של האלכימיה והאסטרולוגיה, שהכשירו את הקרקע לכימיה ולאסטרונומיה. הב׳ חוקר ל„דרכי־התנהגותם של בעלי־חיים ובני־אדם בסביבתם" — כלומר, הוא חוקר „פעולות ודיבורים — בין שקדמו ובין שלא קדמו להם למידה ואימון" (ווטסון, 1919). מה שמכונה בשם „החיים הפנימיים", כלומר התודעה והחוויות, הוא ספק קיים ספק אינו־קיים; אפשר, ש„חיים פנימיים" אלה הם „עניינו הפרטי" של כל יחיד, אך בשום אופן אינם עניין למדע לענות בו. על אחת כמה וכמה — שהלא־מודע אינו נושא לחקירה מדעית (1927), שכן המדע רשאי לעסוק אך ורק בתופעה מוחשת, שהיא נתונה להסתכלות ישירה. לפיכך נוקט הב׳ אך ורק בדרכי־חקירה „אובייקטיוויים", שהם שאולים ממדעי־הטבע, ובראש ובראשונה — בהסתכלות חיצונית ובניסוי, ומתנגד בחריפות לאינטרוספקציה (ע״ע), שהיא מתודה „סובייקטיווית" מובהקת.

כל ההתנהגות כולה, לדעת הביהייוויוריסטים, אינה אלא מערכת של תגובות על גירויים פיסיים; משמע, שאין בתוך האורגאניזם שום דחף, שמביא אותו לכלל פעילות. התגובות ניתנות למיון משלוש נקודות־מבט: (1) תגובות טבעיות מלידה (כהתעטשות), בניגוד לתגובות נרכשות או מותנות (ככתיבה), שנקראות גם הרגלים; (2) תגובות של אברי־חושים, שרירים (כתנועת־יד) ובלוטות (כהזעה); (3) תגובות פשוטות (ככפיפת־ברך), בניגוד לתגובות מורכבות (כבריחה ממקום־סכנה או כדיבור). הב׳ חוקר תנועות מורכבות של האורגאניזם כולו, בעוד שהפיסיולוגיה חוקרת תנועות פשוטות.

מצדדי־הב׳ ניסו לפרש את ה„חוויות", שבהן דנה הפסיכולוגיה המסרתית, כסוגים שונים של תגובות או רפלכסים. מה שהיה ידוע בעבר בשם תחושה אינו אלא תגובה של אברי־חושים על גירויים פיסיים. ההרגשה אינה בנמצא; מצויות אך תגובות בצורת שינויים בתהליכים של הנשימה והעיכול, במחזור־הדם ובפעולותיהן של בלוטות ההפרשה הפנימית; אלא שלשון־ההדיוטות ולשון־הפסיכולוגים כאחת כללה תגובות אלו במלים מסכמות, כגון שמחה, צער, אבל, כעס וכיוצא בהן, שמרמזות בקיצור על שורה של תגובות מצד האורגאניזם על גירויים פיסיים. גם מה שקוראים כרגיל בשם „חשיבה" או „דימוי" אינו אלא תנועת־שרירים בלבד. הילד הקטן משמיע קולות אגב הפעלת השפתיים, הלשון, החך, מיתרי הקול והגרון. אך לחץ־הסביבה („אל תרעש!") מכריח את הילד להחליף את הדיבור בלחישה ואת הלחישה ב„דיבור פנימי" כששפתיו קפוצות — כלומר, בתנועות של כלי־הדיבור בלא השמעת קול, וזוהי ה„חשיבה".

הסביבה, שהיא כלל הגירויים המשפיעים על האורגאניזם, היא הגורם היחיד המעצב את האישיות; הורשתן של תכונות

„נפשיות" אינה בנמצא. קיימים רק 3 רגשים מלידה: כעס (כתגובה על רעש־פתאום), רוגז (כתגובה על צימצום חופש־התנועה), אהבה (כתגובה על לטיפה). הפחד מפני בעלי־חיים או אהבת־ההורים אינם אלא הרגלים או רפלכסים מותנים, שנתהוו בתנאים מסויימים כחוליות במערכת־ההרגלים, שכל יחיד רוכש לו במרוצת־חייו ושהיא מכונה בשם כולל „התנהגות". גם ליקויים בהסתגלות (maladjustment), נורוזות ושאר מצבים פאתולוגיים אינם אלא „תוצאה של תהליכי־תירגול" בתנאי־סביבה בלתי מתאימים; אף מחלות־הרוח אינן אלא פרי חינוך, שאינו מתוקן כל צרכו.

החינוך הוא תהליך של אילוף והקניית־הרגלים באמצעות תנאי־הסביבה, ותפקידו אינו אלא ליצור גורמים, שיחדירו בחניך את ההרגלים הרצויים. על יסוד השקפה זו אמר ווטסון באחד מנאומיו: „תנו לי 200 ילדים, ויהיו בניהם של מי שיהיו, הטילו עלי להפכם למאתמאטיקנים גאוניים או לגנבים מומחים — ואבצע תפקיד זה ברוח ההזמנה, אם אך אוכל לקבעם בתוך תנאים מתאימים".

בתינוק, שהוא, לדעת הב', כמעט „לוח חלק", אפשר לראות, כיצד בעל־החיים מסגל לו מעט־מעט, בהתאם לתנאי־הסביבה, דרכי־הגבה על הגירויים הפועלים עליו. לפיכך הטעים ווטסון את חשיבותן המכרעת של שנות־הילדות הראשונות להתפתחותו של כל יחיד.

הערכה וביקורת. דברי ווטסון עוררו הד חיובי חזק. מורת־הרוח, שעוררה בשעתה הפסיכולוגיה הסטאטית, המופשטת והרחוקה מן החיים; קיתוני הלעג והבוז, ששפך ווטסון על קודמיו; ניסוחיו המבריקים וכשרונו לפשט תופעות מורכבות, להסביר ולשכנע, פעלו הרבה על הקהל הרחב. אך גם בעלי־מקצוע נמשכו אחר ווטסון, עד שבחרו בו (1915) כיו"ר של „האגודה האמריקנית לפסיכולוגיה", ובשנות ה20 נראה היה, כאילו כל הפסיכולוגים של אה"ב הם חבורה אחת של ביהיוויוריסטים.

לאמיתו של דבר, כבר נשמעו באותו זמן עצמו גם דברי־ביקורת קשים על שיטתו של ווטסון. המבקרים שללו, קודם כל, את ההנחות של „פסיכולוגיה ללא נפש" ואדם ללא כשרונות; בין אלה שהתנגדו לווטסון היו דיואי (ע"ע) ורובאק (1923), וזה האחרון השווה את הב' בפסיכולוגיה לדאדאיזם באמנות ולג'אז במוסיקה; מ. פרינס (Prince) הכריז (ב1926), ש„רגש הוא לעולם רגש, ואין כל דמיון בינו ובין פעולת־הבלוטות"; מק־דאגל טען (ב1928), שהפסיכולוגיה של ווטסון היא פסיכולוגיה של רובוטים, אך לא של בני־אדם. בברית־המועצות נתקבל הב' ברצון בשנות ה20 (בלונסקי, קורנילוב); אך בשנות ה30 הראשונות כבר נדחה ע"י קורנילוב, לוריא, טפליב ואחרים כ„מאטריאליזם גס ופרימיטיווי", שסותר את עקרונות המאטריאליזם הדיאלקטי.

ואולם גם ההתפעלות היתרה מן הב' וגם הביקורת הקטלנית שנמתחה עליו לא היו מוצדקות, כפי שהוכיחה התפתחותה של הפסיכולוגיה משנות ה20 ואילך. הפסיכולוגים התחילו רואים בתודעה ובהתנהגות גורמים שווי־ערך בפסיכולוגיה, ששניהם דרושים להבנתה של ההתנהגות הנפשית. השקפה זו, שהיא מקובלת כיום גם על דעתם של פסיכולוגים אמריקנים מרובים, רווחת בספרי־הלימוד העיקריים, כגון של וודוורת־מארקיז (Woodworth-Marquis, 1947), בורינג (Boring, 1948), ומאן (Munn, 1951). חוקרים מובהקים של הילד באירופה — כגון ק. קופקה, ק. וש. ביִלר (ע"ע) — כבר השתמשו בשנות ה20 גם בדרך החקירה ההתנהגותנית והשיגו באמצעותה תוצאות חשובות ביותר.

גם במחנה הביהיוויוריסטי עצמו קמו עוררים על כמה מעקרונותיו של ווטסון. טולמאן (Tolman) הטעים (1932), שבכל מצב חדש פועל האורגאניזם בדרך תכליתית לשם השגת מטרות מסויימות ומסתייע בכך, בין השאר, בהצלחותיו הקודמות, ועל־כן טען ל„התנהגותנות תכליתית". התנגדות נמרצת ביותר עוררה דעתו השלילית של ווטסון על התורשה (Dashiell). נוסף על כך הוטעם קיומם של מניעים ודחפים, שאינם ניתנים לצפיה אובייקטיווית (ראסל), וכן הודגש, שאין להסיח את הדעת מן האורגאניזם כחוליה בין הגירוי והתגובה (האל, 1943). בזה הודו אחרוני הביהיוויוריסטים בחשיבותם של גורמים פנימיים, שבהם זילזלו קודמיהם ללא הצדקה.

ווטסון וסיעתו לא הצליחו לשרש מן הפסיכולוגיה את ההשקפה הדוגלת בתודעה ובאינטרוספקציה. אך לזכותם ההיסטורית יש לזקוף את החדרת המתודה האובייקטיווית לפסיכולוגיה וכן את ההכרה, שיש לחקור גם את התנהגותו החיצונית של האדם. כיום רווחת הדעה, שאין כל ניגוד בין חוויה „סובייקטיווית" ובין התנהגות „אובייקטיווית" ושההתנהגות הנפשית ניתנת לחקירה באמצעות דרכי־חקירה שונות.

בסופו של דבר, אירע לב' לפי תפיסתו של ווטסון מה שאירע לכל שאר האסכולות בפסיכולוגיה: לא נתקיימה שאיפתו לייצג את „הפסיכולוגיה כולה"; יתר על כן: כ„אסכולה" הוא מיטשטש והולך, אך הרבה ממשפטיו משתלבים יותר ויותר בתוך המדע הפסיכולוגי עם משפטי האסכולות יריבותיו, שאף הן שאפו כמותו לייצג את הפסיכולוגיה כולה.

ג. טורוב, הפסיכולוגיה בימינו, ת"ש, ח"א, פרק ב'; ח. אורמיאן, תרומתה של פסיכולוגית הילד לשיכוך „ריב האסכרלות", החינוך, תש"ט, עמ' 50–92 (נוסח אנגלי מורחב בכה"ע Acta Psychologica, 1953, vol. 9, pp. 16–52); ש. בודנהיימר, פרקים בפסיכולוגית החיות, תשי"א; י. בנאי, הפסיכולוגיה כמדע ריאלי, אורים, תשי"ד; ס. וו. וודוורת, אסכולות פסיכולוגיות בימינו, 1954, פרק ד'; J. B. Watson, *Psychology as a Behaviorist Views it* (*Psychological Review*, 1913, vol. 20, pp. 158–177); id., *Psychology from the Standpoint of a Behaviorist*, 1919, 1924[2]; id. *Behaviorism*, 1924/5, 1930[2]; id., *Psychological Care of Infant and Child*, 1928; A. A. Roback, *Behaviorism and Psychology*, 1923; K. Bühler, *Die Krise der Psychologie*, 1927; J. B. Watson and W. McDougall, *The Battle of Behaviorism*, 1928; W. Śniegocki, *Behavioryzm z punktu widzenia metodologji* (*Przegląd Filozoficzny*, 1932, vol. 35, pp. 272–288); E. C. Tolman, *Purposive Behavior in Animals and Men*, 1932; C. L. Hull, *Principles of Behavior*, 1943; K. W. Spence, *The Postulates and Methods of "Behaviorism"* (*Psychological Review*, 1948, vol. 55, pp. 67–78); R. S. Woodworth, *Contemporary Schools of Psychology*, 1948, ch. IV; R. A. Bauer, *The New Man in Soviet Psychology*, 1952; M. L. Deshayes, *Conscience et comportement* (*Journal de psychologie normale et pathologique*, 1953, vol. 46, pp. 209–277).

ח. א.

2. בפילוסופיה — השקפה, שלפיה יש לבטל את מושג ה„תודעה" ולהמירו במושג ה„התנהגות". השקפה זו, שהובעה לראשונה מתוך שיקולים פסיכולוגיים־מתודיים, קיבלה אצל רבים משמעות פילוסופית קרובה למטריאליזם (ע"ע). כך טען אלברט פ. וייס (Weiss), מראשי האסכולה של הב': „מבחינה סופית אפשר להעמיד כל פעילות וכל השג חברותי על תגובות אלקטרופרוטוניות, ופעולות אלו הן מכאניות ככל תהליך פיסי או כימי". בדומה לזה טען לאשלי

(Lashley), אף הוא ממפתחי שיטת־הב׳: „תנו לי את הנתונים של המדעים הפיסיקאליים ואראה לכם, כיצד נוצרות התופעות של הנפש בתוך מערכת, שאין לה תארים אחרים, זולת תארים פיסיקאליים". דעות אלו דומות מאוד לטענותיה של החמרנות. אעפ"כ יש הבדל בין החמרנות של אמצע המאה ה19 ובין הב׳. החמרנות הכירה בעובדה של החיים הנפשיים והשתדלה להראות, כיצד נוצרת התודעה מן החומר; והאמרה הידועה של פוגט: „יחס המחשבות אל המוח הוא כיחס השתן אל הכליות" תוכיח. אך לפי הב׳, אין תודעה במציאות (מבחינה מדעית) בכלל ובמקומה קיימים אך אופנים מסויימים של התנהגות; במקום ה„חשיבה" קיימות תנועות של הגרון וכדומה. מתנגדי־החמרנות טענו, שאנו תופסים את התודעה באופן בלתי־אמצעי בתפיסה הפנימית שלנו, ואילו לפי הב׳ אין תפיסה פנימית זו קיימת מבחינה מדעית, הואיל והמדע הוא בין־סובייקטיווי ואינו מכיר בקיומה של רשות־היחיד. מבחינה זו הב׳ הוא קיצוני מן החמרנות. כל הנתונים המדעיים צריכים, לפי הב׳, להיות נתוני התחושה החיצונית, המשותפת לכולנו והכפופה לביקורת הדדית, בין־סובייקטיווית.

כנגד הב׳ אפשר להביא שלוש טענות אלו: א) הב׳ ממיר את התופעות הפסיכיות בתנועות (למשל: של הגרון), שניתנות לצפיה. הצפיה ממלאת איפוא תפקיד מרכזי בב׳. אך כיצד אפשר להסביר מושג זה עצמו — מושג הצפיה — באמצעיו של הב׳?; ב) הב׳ אינו יכול להסביר ולהצדיק את ההבדל בין ,נכון׳ ו,בלתי־נכון׳, שהוא יסודי לכל מדע. אירועים מכאניים מתארעים או אינם מתארעים, אך אין הם נכונים או בלתי־נכונים, כמו שאינם כשלעצמם טובים או רעים. לפיכך: אם הב׳ טוען, שתורתו היא נכונה ותורה אחרת מוטעית, עבר את גבולותיו ותבע לעצמו זכות, שאינו יכול להצדיקה. אי־אפשר להסביר את הב׳ עצמו בעזרת הב׳; ג) ייחודה של התודעה הוא באותה רפלכסיוויות, שמאפשרת לפסיכי להתייחס אל משהו אחר ולהתכוון אליו („אני רואה את השולחן"). לכפילות „אינטנציונאלית" זו אין הקבלה בתחום הפיסי. אופי רפלכסיווי זה, שמתבטא ביחוד בכך, שבעל־התודעה יכול לומר לעצמו: „אני", קובע את ההבדל העקרוני בין האובייקט והסובייקט, והבדל זה אין להסבירו באמצעים מכאניים.

הטענות הללו מכוונות אל הב׳ כתפיסת־עולם. לעומת זה יש להודות בדבר, שהתיאור של תופעות רוחניות באמצעות הב׳ עלול להיות מועיל מאוד. תיאור ההתנהגות החיצונית של בני־אדם בחברה, בעבודת־הפולחן (הדת), באסיפה מדינית, בקריאת ספרים וכד׳ עלול להרחיב את ידיעותינו כהשלמה — אך כהשלמה בלבד — לתפיסה הרוחנית־הפנימית של התופעות הללו. מבחינה זו נודעת לב׳ חשיבות, שהיא מעבר לתחומה של הפסיכולוגיה.

E. Cassirer, *Erkenntnistheorie* (*Jahrbücher der Philosophie*, III, 1927); T. L. Snethlage, *Der Behaviourismus* (*Kant-studien*, vol. 34, 1929); Gilbert Ryle, *The Concept of Mind*, 1949, p. 327 sq.; Paul Weiss, *Man's Freedom*, 1950, p. 9 sq.; Wolfgang Mentzger, *Das Bild des Menschen in der neueren Psychologie* (*Studium Generale*, Oktober 1952).

ש. ה. ב.

בִיהַר או בֶּהַר (Bihar, Behar), מדינה בצפון־מזרחה של הודו (הרפובליקה). שטחה כ178,550 קמ"ר; מספר תושביה כ40.6 מיליון (1953). בצפון היא גובלת בממלכת נפאל, בצפון־המזרח בבנגאל הפאקיסטנית; בשאר צדדיה היא גובלת עם מדינות הודיות: בנגאל במזרח, אוריסה בדרום, מאדיה פראדש בדרום־המערב, אוטאר פראדש במערב. רוב שטחה של ב׳ והרוב הגדול של אוכלוסיה הם בשפלת־הגנגס התחתונה; בדרומה של ב׳ נמצאת רמת צ׳וטה נאגפור, שהיא הקצה הצפוני־המזרחי של רמת דקן (ע"ע) ושמעליה מתרומם הר־פאראסנאת — שיאה של ב׳ — לגובה של 1,365 מ׳. בין הרמה ובין השפלה מפרידים איזור של גבעות נמוכות ועמקו של נהר־סון, מפלגיו הימניים של הגאנגס.

האקלים הוא זה של סאוואנה טרופית. הטמפראטורה הממוצעת בשפלה היא בינאואר בין 16° ל18°, ובמאי — כ35°. בפנים־הארץ מצויות לפעמים טמפראטורות קיצוניות: מינימום של 1.5° ומאכסימום של 48°. כמותם של הגשמים, המצויים בכל ירחי־השנה, אינה קבועה: מ1,000 מ"מ עד 1,820 מ"מ בשנה; 90% מהם יורדים ביוני—אוקטובר. הם באים עם המונסון הדרומי־מזרחי והם מרובים ביותר בגבולה הדרומי־מזרחי של הרמה.

מאחר שרוב שטחה של ב׳ הוא בפוריה שבשפלות־הודו, ב׳ היא ברובה ארץ חקלאית, ומפני שיש לה חלק גם בחבל העשיר במחצבים שברמת־דקאן היא גם ארץ־המחצבים החשובה ביותר בהודו. בסוף תקופת השלטון הבריטי עיבדו בב׳ יותר מ93 מיליון דונאם; 40% משטח זה תפס האורז ואחוזים אחדים ממנו — כל אחד ממינים אלה: תירס, צמחי־שמן, קטניות, שעורה, חיטה; כמו־כן תפסו ירקות ועצי־פרי כ1.5% מן השטח המעובד, צמחי־מטווה יותר מ1% וטאבאק כ0.5%. בעמקים־שברמה נשתמרו יערות נרחבים ובהם מצויים גם העצים, שמהם מפיקים את הלאקה ההודית האדומה. הבקר מונה כ16 מיליון גולגלות ומשמש בעיקר לעבודת־האדמה. המכרות מרובים לרגלי־הרמה, בצפון ובמזרח. סביבות הערים האזארידאג (בצפון) ופורוליה (במזרח) מספקות כ50% מתפוקת־הפחם ההודית, כמעט את כל הנחושת המופקת בהודו, כ80% מן הנציץ (הודו היא המקור העיקרי של מחצב זה), כמחצית הברזל שלה וכמויות חשובות של אבני מאנגאן, בוכסיט, כרומיט וקיאניט ($Al_2 Si O_5$). התעשיה מעבדת את התוצרת החקלאית ואת תפוקת־המכרות. בעיר ג׳אמשדפור שבדרום־המזרח (כ150,000 תושבים) נמצא מפעל „טאטה" — המפעל הגדול ביותר בהודו להתכת ברזל ופלדה, וסמוך לו נמצאים בתי־חרושת למכונות, קטרים ומכשירים שונים. בב׳ נפגשים שני קווי־מסה"ב החשובים ביותר בהודו: קו בומבי—קאלקאטה וקו דלהי—קאלקאטה. ארכם הכללי של הכבישים בב׳ הוא כ11,250 ק"מ (1952).

האוכלוסיה. תושבי־ב׳ הם ברובם הגדול הודים־אריים מבחינה גזעית ולשונית. ברובם הם דוברי ביהארית — המערבית ביותר בין הלשונות ההודיות־האריות המזרחיות. מניביה המרובים זכה רק הניב ה„מיתילי" לספרות שבכתב, שנודעה לה השפעה בכל הודו המזרחית. בסוף תקופת־השלטון של הבריטים 92% מתושבי־ב׳ דיברו ביהארית. מצד דתם הם ברובם בראהמנים (83%) ובמיעוטם מוסלמים (9%). מספרם של המוסלמים נתמעט ע"י מנוסתם משטח השלטון ההודי ב1947.

כ6% מתושבי ב׳ הם שחורים מגזע מקומי, שישב כאן עוד קודם הכיבוש הארי. הם נדחקו ע"י הכובשים להרים שברמת צ׳וטה נאגפור ונשארו פרימיטיוויים בכלכלתם.

בדרכי־מלחמתם (בקשת וחץ) ובדתם האנימיסטית (ע"ע אנימיזם): עד 1847 היו מקריבים קרבנות־אדם. במאה ה20 הצליחו מיסיונרים נוצריים לעשות נפשות לנצרות בתוכם, וביחוד הצליחו בבך הקאתולים. כן יש בב' כ450,000 נוצרים.

הישובים הגדולים שבמדינה הם: פאטנה, עיר־הבירה (כ200,000 נפש ב1953), מדרום לגאנגס, ג'אמשדפור (הנזכרת למעלה), ב' (העיר), דרומית־מזרחית לעיר־הבירה (55,000 נפש), גאיה, מדרום לעיר־הבירה (134,000 נפש), באגאלפור, במזרחה של המדינה (90,000 נפש), ראבאנגה, בצפונה (93,000 נפש), וראנצ'י, בצ'וטה נאגפור. צפיפות־הישוב בב' מרובה ביותר בשפלת־הגאנגס (יותר מ400 נפש לקמ"ר).

היסטוריה. בימי־קדם התקיימה בשטחה של ב' מלכות־מאגאדה. השושלת הראשונה הידועה, שמשלה בה, היתה זו של בית סיסונאגה, שנוסדה סמוך ל600 לפסה"נ. בימי שלטונו של בימביסארה, שהיה משושלת זו (מת 528 לפסה"נ), הפיצו מייסדיהן של הדתות הג'אינית והבודהאית (ע"ע ג'יניזם; בודהיזם) את תורותיהם במאגאדה. הבודהאיות הצליחה בתעמולתה והממלכה נעשתה מרכז להפצתה של דת זו עד צילון וטיבט ועד מונגוליה וסין. במאה ה3 לפסה"נ מלך במאגאדה הגדול במלכים הבודהאיים, אשוקה (ע"ע). אחריו התחילה ירידתה של הממלכה ושל הבודהאיות בתוכה כאחת. באמצע המאה ה8 חידש הכובש גופאלה את תפארתה של מלכות־ב' ומאגאדה נעשתה שוב מרכז לבודהיזם, לאחר ששקעה שמשו במדינות אחרות בהודו. ביהאר העיר היתה אז בירת־המדינה. בסוף המאה ה12 כבשו מוסלמים ממוצא תורכי את ב' וערכו טבח בנזירים הבודהאיים. לאחר קיום עלוב במשך דורות אחדים נוספים נעלמה דת זו מב', אבל עד היום עולים בודהאים מטיבט ומארצות אחרות לרגל למקומות מקודשים בב', כגון גאיה. האסלאם ירש את מקומה של הבודהאיות רק במידה מצומצמת, מאחר שהרוב של בני־ב' חזר אחר 1700 שנה של בודהיזם לדת ההודית הלאומית, שהיא הבראהמנית. ב' היתה בידי שליטים מוסלמיים, שמשלו בה כנציבים או כמלכים עצמאיים, עד שנכבשה ב1765 ע"י הבריטים וסופחה לפרובינציה של בנגל (ע"ע). ב1857 השתתפה ב' ב"מרידה ההודית" נגד הבריטים, אבל המרד דוכא באותה שנה. ב1912—1937 היוותה ב', ביחד עם אוריסה (ע"ע), פרובינציה של הודו הבריטית; ב1937 נפרדה מעל אוריסה ונעשתה פרובינציה מיוחדת. ב1947 נצטרפה לרפובליקה של הודו ומ1950 היא אחת ממדינותיה האוטונומיות.

השלטון. בראש־הממשלה עומד נציב, שמתמנה ע"י נשיא הרפובליקה של הודו. הרשויות המחוקקות והקובעות את תקציב־המדינה הן האסיפה המחוקקת והמועצה המחוקקת; הראשונה מורכבת מ330 חברים, שהם נבחרים ע"י כל המבוגרים שבאזרחי־ב' ללא הבדל מין; השניה מורכבת מ72 חברים, שמהם נבחרים 36 ע"י העם, 24 ע"י האסיפה המחוקקת ו12 ממונים ע"י הנציב.

א. י. בר.

ביו, ז'ן בטיסט — Jean Baptiste Biot — (1774—1862), פיסיקן צרפתי; מ1800 פרופסור לפיסיקה בקולז' דה פרנס ומ1809 פרופסור לאסטרונומיה בסורבון. ב' היה חוקר רב־פעלים בענפי־פיסיקה שונים. ב1804 הצטרף לגי־ליסק (ע"ע) בטיסה בכדור־פורח לצרכי־מחקר; ב1806/7 נלווה לאראגו (ע"ע) בביצוע מדידות גאודטיות חשובות בספרד, וביחד עמו חקר את תכונות השבירה של גאזים שונים. השגיו החשובים ביותר של ב' הם גילוי קטוב (ע"ע) האור ב1812, בניית הפולאריסקופ הראשון והנחת היסוד לפולארימטריה. עם סאוואר גילה ב' וניסח את החוק האלקטרומאגנטי היסודי, הנקרא על שמם (ע"ע אלקטרומגנטיות, עמ' 795). ב' הירבה לעסוק גם בהיסטוריה של המדע וחקר את האסטרונומיה של המצרים, הסינים וההודים הקדמונים.

ביואיק, תומס — Thomas Bewick — (1753, על־יד ניוקאסל, — 1828, שם), גלף־עץ ומעטר־ספרים אנגלי. כשהיה בן 14 התחיל עובד כשוליה בבית־מלאכה לתחריטים בניוקאסל, וכשהיה בן 23 נעשה שותף של רבו. בניגוד לאילוסטראציה, שהיתה מקובלת בזמנו — התחריט, — שיכלל ב' את חיתוך־העץ ומתוך כך החיה את דרך־העיטור העתיקה. חיתוכי־העץ הראשונים שלו, שהיו מיועדים לספרי־ילדים, עדיין היו מסורבלים; אך ב' פיתח בהדרגה טכניקה מעודנת, שבה אפשר היה לו לנצל את כל האפשרויות של החומר, שהשתמש בו — העץ; את הדמויות הבהירות היה נוהג להבליט על־ידי רקע כהה. תמונותיו הן ברובן קטנות — 30—40 סמ"ר —, אך בשטח זעיר זה עלה בידו להשיג אשליית־עומק מפתעת ושפע מרובה של פרטים. הוא תיאר מעמדים של חיי־הכפר — ציד, דיג, חצרות־איכרים, נופים מכוסים שלג וילדים משחקים —, שבהם משתקפת אהבה עמוקה לטבע. חיתוכיו העיקריים הם ב"היסטוריה כללית של הולכים על ארבע" (A General History of Quadrupeds, 1790), ב"היסטוריה של הציפרים בבריטניה" (The History of British Birds) — שהכרך הראשון שלה ("ציפרי־יבשה") יצא ב1797 והשני ("ציפרי־מים") ב1804 — וב"משלי איסופוס" (1818). כן נמצאות יצירות משלו במוזיאון הבריטי ובמוזיאון של ניוקאסל. — נוסף על כושר־הסתכלות מיוחד הצטיין ב' בדייקנות מרובה ובגישה פיוטית אל הנושא, ומשום כך יש רואים בו

ת. ביואיק: קופים. מתוך "היסטוריה כללית של הולכים על ארבע", 1790. חיתוך־עץ

ת. ביואיק: נוף כפרי. תיתור־עץ

את המעולה שבמעטרי־הספרים האנגליים. — ב1862 יצאה האוטוביוגראפיה של ב׳ (Memoirs of Thomas Bewick), שבכתיבתה התחיל ב1820.

C. Glaser, *Die Graphik der Neuzeit*, 1922. pp. 189–191; J. Rayner, *A Selection of Engravings on Wood by Th. B.*, 1947; M. Weckley, *Th. B.*, 1953; S. Roscoe, *Th. B.*, 1953.

ע. י. ה.

ביוב, רשת של צינורות (ביבים), שמשמשת לסילוק שְפָכים ומי־גשם משטח־הישוב. השפכים מכילים חמרים אורגאניים, שעלולים להרקיב ומתוך כך ליתן ריחות רעים, וכן הם עלולים לשמש מקור למחלות מידבקות, שהרי מקנ־נים בהם גורמים של מחלות כאלו (באקטריות ופרוטוזואים); לפיכך יש לסלקם בהקדם. גם את מי־הגשמים (או השלגים) יש לסלק כדי שלא יפריעו לתנועה ברחובות או בדרכים.

בישובים קטנים (כפרים, עיירות) מתקינים עפ״ר — לשם קימוץ בהוצאות — ב׳ חלקי, כלומר רק בשביל השפכים, בעוד שמי־הגשמים זורמים על פני הרחובות אל מחוץ לשטח הבנוי. בערים גדולות מתקינים ב׳ שלם, כלומר מעבירים את השפכים ואת מי־הגשמים ברשת של צינורות אל מחוץ לשטח־העיר. הב׳ השלם יכול לֵיעשות באופן שהשפכים ומי־הגשמים מוזרמים ברשת־צינורות אחת („שיטת־שטיפה״) וכן באופן שהשפכים מוצאים בביבים מיוחדים להם ומי־הגשמים בביבים אחרים („שיטת־הפרדה״). מבחינה היגיינית אין אחת משיטות אלו עולה על השניה, ועל־כן מכריע בבחירת השיטה חישוב ההוצאות בלבד. בארצות תת־טרופיות (כמדינת־ישראל), שבקיץ אין גשמים יורדים בהן, מתקינים את הב׳ עפ״ר לפי שיטת־ההפרדה.

ע״י הב׳ משתדלים להחזיר את המים המסולקים למחזור הטבעי שלהם בדרך הקצרה ביותר: את מי־הגשמים לתוך נחל, נהר, אגם או ים קרוב (את השפכים מטהרים עפ״ר קודם לכן טיהור יסודי פחות או יותר); כשאין מקור־מים בקרבת־מקום או כשמבקשים לנצל את המים וחמרי־הזבל שבשפכים, משתמשים בהם להשקאת־שְלָחים, לזיבול בריכות־דגים וכד׳ (ע״ע שפכים).

כדי לחשב את המידות של הביבים הדרושים יש, קודם כל, לקבוע את כמות־המים, שעתידה לעבור דרך כל קטע של הצינור ביחידת־זמן מסויימת. את כמות־השפכים בישו־בים, שיש בהם אספקת־מים מסודרת, מחשבים לפי כמות־המים שצורכים ישובים אלה (כמויות אלו הן שוות לערך). את כמות־השפכים בישובים, שאין בהם אספקה כזו, מחשבים לפי כמותם הידועה בישובים אחרים, שיש בהם תנאים דומים (למשל, כמות־השפכים בחיפה ובירושלים היא כ80—100 ליטר לנפש ליממה; וע״ע מים, אספקת־). את כמות מי־הגשמים (או משקעים מֶטאורולוגיים אחרים) מחשבים על־פי התצפיות של התחנה המטאורולוגית הסמוכה; הכמות המאכסימאלית במדינת־ישראל היא 36—40 מ״מ של מי־גשם לשעה, או 36—40 מ״ק לדונאם לשעה אחת. אבל חלק מכמות זו מתאדה וחלק מחלחל לתוך הקרקע, ורק שאריתה נכנסת לתוך הביבים וזורמת דרכם. אחוז ההתאדות משתנה לפי הגורמים המטאורולוגיים, אחוז החילחול — לפי טיבם של פני־הקרקע (רחובות מרוצפים), וכד׳.

את תכנית הרשת של הביבים ואת שיפועיהם מסגלים עפ״ר לתכנית־הרחובות. השיפוע המינימאלי נקבע ע״י הצורך, שהמהירות של זרימת־השפכים בביב תהא לכה״פ של 40 ס״מ לשניה, כדי שלא ישקע הרפש בביב. אפשר להתקין את הביב תחת המדרכה, או בין המדרכה והמסעה, או באמצע המסעה; יש להביא בחשבון את העובדה, שחוץ מביבים מתקינים ברחובות גם צינורות־מים, צינורות־גאז, כבלי־טלפון וכבלים חשמליים אחרים, כדי שלא יהיו קשיים בנקודות־ההצטלבות (בפרט בב׳ לפי שיטת־ההפרדה).

כשקוטר־הביב אינו צריך להיות גדול מ50 ס״מ, מש־תמשים עפ״ר להתקנת הביב בצינורות־חרס מזוגגים; כשקטרו צריך להיות יותר גדול, משתמשים בצינורות־בטון. את הביבים הראשיים בונים עפ״ר מבטון, בטון מזויין, או לבֵנים. מחוץ לתחום־הישוב מעבירים לפעמים את השפכים בתעלות פתוחות.

בנקודות, שבהן בא שינוי בכיוון של הביבים, וכן בנקו־דות, שבהן מתאחדים שני ביבים, מתקינים שוחות, שמאפ־שרות את בדיקתו של הביב כשיש איזו הפרעה בפעולתו. אם המרחק בין שתי שוחות כאלו הוא גדול־ביחס, מתקינים ביניהן שוחות נוספות, באופן שהמרחק בין שתי שוחות לא יהא מרובה מ50—60 מ׳.

כששיפוע לאורך הרחוב הוא מועט והמהירות של זרם־השפכים בביב היא רק של 40 ס״מ לשניה או קצת יותר מכן, עלול הביב להתמלא סחף. ביבים כאלה יש לנקות מזמן לזמן. ביבים עגולים, שקטרם אינו גדול מ50 ס״מ, מנקים במברשות עגולות או בשיטות־שטיפה מיוחדות. ביבים ראש־יים, שאפשר להיכנס לתוכם, מנקים ע״י סירות, שֶאֵל חלקן האחורי מצומד מדף זקוף, מותאם לצורת החלק התחתון של הביב; לחץ־המים דוחף את הסירה קדימה ביחד עם הרפש הנגרר ע״י המדף. לשם הכנסתה של הסירה לתוך הביב והוצאתה מתוכו מתקינים בקצות המדרכות שוחות מיוחדות, שמעליהן מקימים ביתן קטן מפח־ברזל, שמשמש עפ״ר — לשם הסוואה — גם כעמוד־מודעות. הכניסה לתוך השוחה והביב היא דרך דלת שבקיר־הביתן.

בישובים בנויים במישור מְחַלקים את השטח לאיזורים; בכל איזור בונים מיכלים תת־קרקעיים שבהם מצטברים השפכים. נתמלא המיכל, מוציאים את השפכים מתוכו ע״י משאבות־שְפָכים מיוחדות.

מן החפירות, שנערכו בבבל, בנינווה, בערים שונות במצרים ובאתונה נתברר, שבזמן העתיק כבר היה קיים ב׳ בערים הללו, שבהן היה ישוב צפוף. גם בירושלים הותקן ביוב עוד בימי בית ראשון. מבית־המקדש היו מדיחים את דם־הקרבנות ושאר הפסולת במים, שהיו מוּצָאים דרך ביבים מיוחדים אל נחל־קדרון, וכאן היו משתמשים בשפכים

אלה לזיבול גני־ירקות והשקאתם (ר' יומא, פרק ה', משנה ו'; מעילה, פרק ג', משנה ג'). כ600 שנה לפסה"נ נבנה ברומי הביב הראשי (Cloaca maxima), שבו השתמשו עד הזמן האחרון. ביה"ב לא התפתחה מלאכת־הב' ועל־כן היו פורצות בהם תכופות מגפות שונות. רק במאה ה19, וביחוד לאחר שנודע, שהמגפות מתפשטות ע"י מיקרואורגאניזמים פאתוגניים, עמדו על מלוא חשיבותו של הב' מבחינה היגיי־נית והתחילו מתקינים ב' ברוב הערים של ארצות־התרבות.

Bevan & Rees, *Sewers, Theory, Design*, 1942; H. E. Babbitt, *Sewerage and Sewage Treatment*, 1947; K. Imhoff, *Manuel de l'assainissement urbain*, 1947; Metcalf & Eddy, *American Sewerage Practice*, 1935; W. Geissler, *Kanalisation und Abwasserreinigung*, 1951; A. Schoklitsch. *Der Wasserbau*, I Band: *Ortsentwasserung*, 1950; *Handbuch der Ing. Wissenschaften*, III. Teil, 4. Band, 1924[5].

יו. בר.

ביוגרפיה ואוטוביוגרפיה, ב' היא חיבור, שמתאר את חייו של אדם. אוטוב' היא ב', שנכתבה ע"י נושאה.

המלים ב' ואוטוב' (מיוו' αὐτός, „עצמו", βίος, „חיים", ו γραφία, „כתיבה") אינן עתיקות: היוונים והרומים הביעו את המושג ב' ע"י βίος או vita, שפירושו „חיים" סתם (וברבים βίοι, vitae, במובן של „אוסף תיאורי חייהם של כמה אנשים"; כן פלוטארכוס). המלה „ב'" מופעת לראשונה ביוונית ביזאנטית (אצל דאמאסקיוס, המאה ה5–ה6 לסה"נ). ללאטינית עברה רק בעת החדשה (המאה ה16?) והראשונה בלשונות החדשות שהנהיגה אותה, היתה, כנראה, האנגלית (בצורת biography). את הדוגמה הראשונה לשימוש זה באנגלית אנו מוצאים במבוא של דריידן לתרגום ה„חיים המקבילים" לפלוטארכוס, 1683; ומן האנגלית עבר, כנראה, המונח אל הצרפתית (בצורת biographie, שאנו מוצאים במילון של האקאדמיה הצרפתית, הוצאת 1720) וממנה לשאר הלשונות. בעברית נוהגים לציין ב' במונח „חיי־", שהוא זהה ע"פ תכנו עם המונחים היווני והרומי הקדומים, וגם במונח „תולדות־"; אוטוב' בעבר' „חיי־... כתובים בידי עצמו". את המלה אוטוב' אנו מוצאים לראשונה רק ב1809 אצל רוברט סאותי (Southey).

הב' יכולה לשמש לשלוש התכליות הבאות, שלשתי הראשונות מהן משמשת גם האוטוב': א) לסייע בחקר ההיסטוריה הכללית או בחקר ההיסטוריה של מדע מסויים אי אמנות מסויימת וכד'; ב) להפיץ אור על הגורמים הנפשיים, שהיו טבועים ביסודם של מאורעות מסויימים, ומתוך כך על דרכי־פעולתה של הנפש האנושית בכללה; ג) לשרת את מה שתומאס קארלייל (שהוא עצמו היה ביוגראף מחונן) קרא בשם hero-worship, „עבודת־גיבורים", כלומר, להקים מצבת־זיכרון לאישים גדולים, שיהא בה משום דוגמה מלהבת או מאלפת להנהגה מופתית או לפעולה מצויינת. אך תהא תכליתן של הב' והאוטוב' מה שתהיה, מן הראוי שתהא בהן מזיגה של אמת ואמנות. במידה שב' או אוטוב' יש בה יותר מיסוד היצירה האמנותית, בה במידה מרובים יותר סיכוייה להיחשב כספר־מופת למשך כמה דורות (לדוגמה: קובץ־הב' של פלוטארכוס או „שירה ואמת" של גתה). ב', שהעיקר בה אינו יפי הסיגנון והתיאור, אלא הנכונות של העובדות המסופרות בה והסברתן, כלו' ב' מדעית, יכולה עפ"ר לחיות רק דור אחד או שני דורות, שהרי מצב־החקירה של האדם, נושא־הב', ועל כל פנים של מפעלו וזמנו משתנה מדור לדור. אעפ"כ מביאה גם ב' כזו, אם ביושר ובבקיאות נכתבה, פרי קיים: עיקרי הדברים, שגילתה והסבירה, עוברים בירושה אל החוקר־הביוגראף, שבא שוב לכתוב על חייו של נושאה. תנאי לתוצאה כזו הוא שהכותב לא יערבב במתכוון מציאות ובדות באיזו מידה שהיא. כספר משעשע יש אמנם זכות־קיום גם ל„ב' בצורת רומאן", שהתחילה להיות נהוגה בשנות העשרים של מאה זו (בלשון הצרפתים שהמציאוה: biographie romancée), כגון „לאונארדו דה וינצ'י" למרז'קובסקי, „פראנסואה ויון" (Villon) לז'אן קוקטו, „אני, קלאודיוס" לרוברט גריוז, „התאווה לחיים" (Lust for Life; על ואן גוך) לארווינג סטון וכד'; אבל אין זה מן הראוי להכניס לתוך ב', שהיא מיועדת לשמש תיאור נאמן של אישיות, איזה דבר שהוא שלא ניטל מן המקורות. איסור זה (שמרובים הם העוברים עליו כיום) חל לא רק על השימוש בנאומים ודיבורים, שמייחסים לנושא הב' בלא יסוד מספיק (כשלא נמסרו ע"י עדי־שמיעה מוסמכים וכד'), אלא אף על ציון מחשבותיו וכוונותיו, אלא אם כן מודיע הביוגראף בפירוש שאין כאן אלא השערה משלו, שהיא נראית לו מטעם זה או אחר. קישוט בטל, אף אם מחופש, הם המונולוגים הפנימיים, שביוגראפים מסויימים, כגון אמיל לודוויג ואחרים, ממציאים בקשר למאורעות גורליים או סמליים ידועים (למשל, כשנאפוליון עומד לרגלי הפיראמידות). לעומת זה אין הביוגראף צריך לדלג, מתוך יחס ביקרתי יתר, על אנקדוטות שנמסרו על גיבורו אף אם אין ביטחון גמור באמיתותן, שהרי עצם קיומן של אנקדוטות אלו מפיץ אור עליו ועל דמותו בדורו.

מי ראוי לכך שתיכתב הב' שלו? בראש וראשונה, כל אלה שפעלו או יצרו דבר־מה (ולא רק המפורסמים שבהם); שנית, כל אדם שמילא איזה תפקיד, גדול או קטן, חיובי או שלילי, בהיסטוריה (למשל, מארי אנטואנט, טורקוומאדה או היטלר); שלישית, כל אדם, שמאורע בלתי־רגיל קשור בחייו (למשל, דרייפוס) או שאישיותו היתה מאיזו בחינה יחידה במינה (למשל, המארקיז דה סאד [Sade]).

ומי ראוי לו לכתוב את חיי־עצמו? שוב בעיקר כל אלה, שפעלו פעולה בעלת חשיבות או שאירעו להם דברים בלתי־רגילים. אבל, נוסף על אלה ואלה, חל לגבי האוטוב' הכלל, שאף חיים (או פרק־חיים) רגילים של אדם רגיל (ואפילו עברו ימיו בפינה נידחת ובצל) ראויים לכך שיספרום, אם אך יש בסיפורם מעשה־אמנות או התגלות של סתרי־הנפש או תיאור חי של הסביבה: סגולות אלו וכיוצא באלו הן שמעניקות ערך קיים לספרי־זכרונות כאותם של סמיואל פיפס (Pepys) או גליקל המיל (עיין ערכיהם).

כל האמור כאן על האוטוב' (במובן המדוייק של המלה) חל גם על שאר הסוגים של כתבים אוטוביוגראפיים: ה„וידויים" (גילויים של סתרי־הנפש, כאותם של אוגוסטינוס ורוסו), ה„זכרונות" (תמונות נבחרות ומפורטות מתוך תקופת־חיים ארוכה, כאותם של הדוכס מסן סימון), ה„סני־גוריה על עצמו" או האפולוגיה (כמו הספר המזעזע „דוגמה של חיי־אנוש" של אוריאל אקוסטה), ה„יומן" (רשימת חוויות מרובות, גדולות וקטנות, ללא פירוט מיוחד, מתקופה ארוכה, כמו ה„יומן האינטימי" של אנרי אמיאל, ע"ע), וה„פרק מן החיים" (סיפור מפורט על שורת־מאורעות מסויימת, כגון „בריחתי מבית־הכלא של וינציאה" של קאזאנובה).

להבנת פעולתם של אישים גדולים ביותר יש צורך בב׳ חדשה אחת — או אף בב״ חדשות אחדות — בכל דור; לגבי אישים פחות בולטים מספקת עפ״ר ב׳ מפורטת או מעמקת אחת. ערך מיוחד יש לב׳ כשהכותב הכיר באופן אישי את נושא הב׳ או חי בזמנו (או, לכל הפחות, סמוך לזמנו), שהרי בתנאים אלה עלול לעמוד לרשותו חומר, שלא ימצא בנקל או בשלמות בידי הבאים אחריו. מכאן חשיבותן הקיימת של כמה ב״ מפורסמות, כגון „חיי פלוטינוס" מאת תלמידו פורפיריוס, „חיי קארולוס הגדול" מאת יועצו איינהארד, „חיי פראנציסקוס מאסיזי" מאת בונאוואנטורה, אחיו למסדר, „חיי דאנטה", מאת תלמידו בוקאצ׳ו, „חיי ד״ר ג׳ונסון" מאת ידידו בוזול, „נאפוליון" מאת איפוליט טן, וכד׳ — ומכאן גם חשיבותם של כמה קבצי־ב׳ קלאסיים, שכוללים תיאורי־חיים של בני מעמד אחד או תקופה אחת, כגון „חיי הקיסרים" לסוטוניוס (עיין למטה); „חיי הפילו־סופים" לדיאוגנס לארטיוס; „חיי איטלקים גדולים בני המאה ה15" מאת וספזיאנו דה ביסטיצ׳י; „חיי המשוררים האנגליים" מאת ד״ר סמיואל ג׳ונסון, וכד׳.

אין זה מן ההכרח, שהב׳ תתאר גם את הרקע ההיסטורי של חיי נושאה (כמו שעשו למופת פאסקואלה ויל‎לארי ב„מאקיאוולי וזמנו", 1882, ראומונט [Reumont] ב„לורנצו המפואר", 1874, ואחרים במאה שעברה); אבל חיבור ביוגראפי על אדם יוצר לא מילא כראוי את תפקידו אם התעלם מיצירתו כאילו היתה משהו טפל בחייו, כפי שנוהגים לעשות כמה ביוגראפים בזמננו („ז׳ורז׳ סאנד" לאנדרי מורוא, ועוד); אדרבא, אצל האדם היוצר (סופר, אמן, הוגה, חוקר וכד׳) מהלך־החיים, אפילו היה מרתק, צריך להיחשב כטפל למפעלו, והעיקר הוא המפעל, ניתוחו, הערכתו וקביעת השפעתו; ביוגראף, שמעדיף על אלה את תיאורו של מהלך־החיים החיצוני, מעיד שכוחותיו הם למטה מתפקידו והוא מזיק לנושאו. משום חשיבותו היתרה של המפעל מוטב בדרך־כלל, שהב׳ תכלול שני חלקים נפרדים: חלק ראשון, קצר יותר, שמתאר את החיים, וחלק ראשי, שמתאר את המפעל. מקובל בימינו גם סוג של ב׳, שבניגוד לזו שמתכחשת למפעל, היא מתעלמת ממאורעות־חייו של היוצר. ב׳ זו מתרכזת במפעל בלבד (אין היא אלא Werkgeschichte, „תולדות־יצירה", כפי שקראו לה הגרמנים, יוצריו של סוג זה), כגון „שיקספיר" לגונדולף (1931), שאינו מטפל בחייו של שיקספיר כלל. אעפ״כ האידיאל של ב׳, שנושאה הוא יוצר גדול, הוא תיאור, שמסביר את מוצאו האישי של המפעל ביחד עם המפעל עצמו.

כל ב׳ צריכה להיכתב מתוך יחס חיובי ואדיב כלפי המתואר — לכל הפחות, כשזה האחרון יצר או עשה דברים בעלי־ערך. חסרונותיו של אדם שייכים לאישיותו, אבל אין זה מן הראוי (כפי שנהוג כיום) להרבות בליגלוג על גילויי־קטנות (כגון התפארות, רדיפת־בצע, חוסר־כנות אצל סופר, וכד׳), כשהמפעל, הנשקל כנגדם, מכריע אותם בכבדו. כאן חלה מימרתו של גתה: Nichts vom Vergänglichen, wie's auch geschah! Uns zu verewigen, sind wir ja da („אל־נא תתעכב על שום דבר טפל; כדי להנציח את עצמנו נבראנו"). משום אותה עדיפות, שיש למפעל על יוצרו, בטלות, לגבי הב׳, גם שאלות כגון זו, אם „באמת" אהב המשורר את האשה שעליה שר; שהרי ערך שירו אינו ברגש שהרגיש, אלא בזה שהביע.

אבל אם ראוי לה, לב׳, להקל בדינה כשהיא מטפלת בחסרונותיו של נ ו ש א ה, אין היא צריכה להתעלם כלל וכלל מן החסרונות של י צ י ר ו ת י ו: על הביוגראף להיות מבקר ישר ולציין בגלוי גם את מגרעותיהן של היצירות הנידונות בצד מעלותיהן. כמו־כן אסור לו (מה שמצוי הרבה בב״) להיגרר אחר הנטיה, שהיא טבעית עפ״ר לכל מי שכותב את חייו של אדם: להגזים בגדולתו ובחשיבותו או בכוחם המושך של מעשיו או קורותיו.

„הב׳ היא, אפשר, המעניין שבכל סוגי־הספרות", אמר ואלטר סקוט; כשעולה בידה ליתן תיאור נכון ומאיר עיניים של אדם בעל ערך — כלומר, כשהיא מעשה־אמן ומפעל־היסטוריון גם יחד —, יש בכוחה לשמש גם גורם, שקשה להעריך את מלוא השפעתו החיובית על חייו של הקורא, שהרי, כפי שאמר לונגפלו: „חיי כל הגדולים מלמדים אותנו, שניתן לנו להאציל גם את חיינו שלנו ולהשאיר אחר מותנו עקבות קיימים בחולות־הזמן".

ה ב י ו ג ר א פ י ה ב י ש ר א ל. ב״ במובן השלם של המלה — כלומר, תיאורים מפורטים ומקיפים של חיי־אישים (מהלך חייהם, פעולותיהם, התפתחותם הפנימית וקשריהם לבני־דורם) — כמעט שאינן מצויות בספרות־ישראל קודם שהת־חילה החקירה השיטתית והמדעית של היהדות בתקופת־ההשכלה.

אע״פ שהתנ״ך (מספר בראשית עד דברי־הימים) והגנוזים כוללים דיוקנים הרבה של בני־אדם, שהם נפלאים בעוז התפיסה והתיאור שבהם, פתוח באבות, הנביאים ומשה בראשם, השופטים והמלכים, וסיים בחשמונאים — אין לראות תיאורים אלה כב״ ממש, שהרי אף אחד מהם אינו חיבור בפני עצמו: כולם משועבדים לתכליתם העיקרית של ספרים אלה, שהיא בירור תולדותיו של עם־ישראל, תורתו ויעודו. אין אנו יודעים באיזו מידה היה אופי ביוגראפי לחיבורים שאבדו, כגון „ס׳ דברי שלמה" (מל״א יא, מא), „דברי שמואל הראה", „דברי נתן הנביא", „דברי גד החזה" (דהי״א כט, כט), „דברי שמעיה הנביא" (דהי״ב יב, טו), „מדרש הנביא עדו" (שם יג, כב), „מדרש ס׳ המלכים (שם כד, כז), „דברי מלכי ישראל" (שם לג, יח), ועוד.

גם בספרות התנאים, האמוראים והגאונים הראשונים אין הב׳ מצויה כסוג ספרותי: עם כל מה שהתלמודים מתאמצים לשמור ולטפח את המסורות הקשורות בתורתי של עם־ישראל, חוקיו ומנהגיו, אין הם מטפלים ביוצריה של מסורת זו אלא דרך אגב, זעיר שם זעיר שם. והוא הדין אף במדרשים, המרבים כל־כך לרקום אגדות מסביב לדמויות גדולות וקטנות של התנ״ך.

רק סופר אחד אנו מוצאים בכל הספרות הישראלית העתיקה, שחיבר ב״: פילון האלכסנדרוני. ניכרת בב״ אלו ההשפעה היוונית; בדומה לחיבורים שנוצרו ע״י שתי האסכולות הביוגראפיות היווניות, הפריפאטטית והאלכסנ־דרונית, מכוונת גם הב׳ של פילון להדגים אופי אנושי והנהגת־חיים, שהם ראויים לשמש מופת. מן הב״ שחיבר פילון אבדו „חיי יעקב" ו„חיי יצחק" (כמו שאבדו כמעט בשלמותם גם חיבורים ביוגראפיים של יהודים הלניסטיים אחרים: „חיי האבות והמלכים" מאת דמטריוס, 220° לפסה״נ, „חיי מלכי יהודה" מאת אופולמוס, 160° לפסה״נ, ו„חיי משה" מאת ארטאפאנוס, 90° לפסה״נ); ולעומת זה נשתמרו מן הב״ של פילון „חיי אברהם" ו„חיי יוסף", ומה שחשוב

היצירות החשובות ביותר בתחום הביוגראפיה והאוטוביוגראפיה

I. בספרות הכללית

א. קבצי־ביוגראפיות

1. במזרח

סומה צ׳ין (145—186 לסה״נ), לִיֶת צִיאֶן („מסורת על נושאים שונים״: אוסף של ביוגראפיות מרובות מאוד).

אבן־כאליקאן (1211—1282), „מלון ביוגראפי של המוסלמים הגדולים״.

2. יוון העתיקה

אריסטוכסנוס מטאראנטו (370?—300? לפסה״נ), Βίοι τῶν ἀνθρώπων („חיי האישים״).

דיקאיארכוס ממסינה (המאה ה4 לפסה״נ), Βίοι („ביוגראפיות״).

קאלארכוס (250° לפסה״נ), Βίοι.

סאטירוס מאלכסנדריה (המאה ה3 לפסה״נ), Βιοι.

אנטיגונוס מקאריסטוס (240 לפסה״נ), Βίοι τῶν φιλοσόφων („חיי הפילוסופים״).

פלוטארכוס (46?—120? לסה״נ), Βιοι παραλληλοι (חיי 46 יוונים ורומים, מתוארים זוגות־זוגות; קובץ הביוגראפיות המפורסם ביותר בספרות־העולם). — תרגום עברי חלקי ע״י יוסף ג. ליבס (בעריכה הסיגנונית של מ. ה. בן־שמאי): „חיי אישים״, כרך א׳: „אנשי רומי״, ירושלים תשי״ד.

דיאוגֶנֶס לארטיוס (200—250?), Βιοι τῶν φιλοσόφων.

פילוסטראטוס (180—250?), Βιοι τῶν σοφιστων („חיי הסופיסטים״).

3. רומי העתיקה

קורנליוס נֶפּוֹס (99?—24? לפסה״נ), De viris illustribus („על אנשי שם״).

סֻוֶטוֹניוס (69?—140? לסה״נ), Vitae duodecim Caesarum („חיי שנים־עשר הקיסרים״; עברית א. שור, 1954).

ספרטִיָנוּס ואחרים, Historia Augusta (תיאורים של חיי שלושים קיסרים מהדריינוס עד קארינוס, 117—284, נכתבו במאות ה3—ה4).

היארוֹנִימוּס (348—420), Vitae eremitarum („חיי אבות־המדבר״).

4. ביזאנטיון

הסכיוס ממילֵטוס (המאה ה6 לסה״נ), Ὀνοματολόγος („ספר השמות״; חיי סופרים מרובים).

פוטיוס (820—900?), Μυριοβιβλον („ספר רבבות הספרים״: חיי 300 סופרים).

סואידאס (המאה ה10?), Λεξικον („לכסיקון״, חיי אנשי־שם).

5. ימי־הביניים

יאקובוס דֶה ווראגִינֶה (1230—1298?), Legenda Aurea („אגדת־הפז״; המפורסם והחשוב שבקבצים המרובים על „חיי הקדושים״, שנתחברו ביה״ב).

פרנאן פרץ דה גוסמאן (Guzmán; 1378—1460), Generaciones y Semblanzas („דורות ודיוקנים״; חיי 34 אנשי־שם ספרדיים, בני־דורו של המחבר).

6. הרנסאנס

בוקאצ׳ו (1313—1375), De claris mulieribus („על הנשים המפורסמות״).

פֶּטרארקה (1304—1374), De viris illustribus („על אנשי שם״).

וֶספאזיאנו דה ביסטיצ׳י (1421—1498), Vite di uomini illustri del suo tempo („חייהם של אנשי־שם של דורו״).

ואזארי, Delle vite dei piu eccellenti artisti („על חייהם של המעולים שבאמנים״), 1550.

ג׳ון בֵּיל (Bale, 1495—1563), Lives of English Writers („חייהם של סופרים אנגליים״).

בראנטום (1540—1614), Vies des dames galantes („חייהן של אֵילוֹת־האהבים״).

פרנאנדו דֶה פולגאר (1430—1491), Los claros varones de Castilla („אצילי־קאסטיליה״).

7. המאה ה16

קארל וַן מאנדֶר, Schilderboek („ס׳ הציורים״: חיי הציירים של ארצות־השפלה), 1604.

יאן בולאנד (מת 1665) ותלמידיו, Acta Sanctorum („מעשי הקדושים״; 65 כרכים, 1643—1931).

אייזק וולטון, Lives of English Writers („חייהם של סופרים אנגליים״), 1670.

פונטנל (1657—1757), Éloges („תשבחות״).

8. המאה ה18

ויליאם אולְדִיס (Oldys), Biographia Britannica (ביוגראפיות של אנשי־שם בריטיים), 1747.

תאופילוס סִיבֶּר (Cibber), Lives of the Poets („חיי־המשוררים״), 1753.

סמיואל ג׳ונסון, Lives of English Poets, 1778.

פֶנֶלוֹן (Fenelon, 1651—1715), Vies des philosophes („חייהם של פילוסופים״).

9. המאה ה19

מקולי, Essays, 1844 („מסות היסטוריות״, עברית: מ. בן־אליעזר, תש״ד).

ראלף ו. אֶמרסון, Representative Men, 1850 („אנשי־מופת״, עברית: י. ל. ברוך, תרפ״ג).

ויליאם מ. תֶקרי (Thackeray), The English Humorists („הסופרים ההומוריסטיים האנגליים״), 1851.

שארל א. סַנט־בֶּו (Sainte-Beuve), Portraits littéraires („דיוקנות ספרותיים״), 1844; Portraits contemporains („דיוקנות מבני־הזמן״), 1846; Causeries du Lundi („שיחות של יום ב׳״), 1857—1862.

לֶאופולד פון ראנקה, Historisch-biographische Studien („מחקרים היסטוריים־ביוגראפיים״), 1880.

10. המאה ה20

הילֶר בֶּלוֹק, Characters of the Reformation („דמויות מתקופת־הרפורמאציה״), 1910.

ג׳יילז לִיטון סְטְרֵיצ׳י (Giles Lytton Strachey, 1880 — 1932), Eminent Victorians („אנשי־שם מתקופת ויקטוריה״), 1918; Portraits in Miniature („דיוקנות בזעיר־אנפין״), 1931.

גמליאל בראדפורד (1863—1932), Damaged Souls („נשמות שנפגעו״), 1923.

פיליפ גֶוֶדְלָה (Guedalla), Masters and Men („אמנים וגברים״), 1928.

מאכסימיליאן הארדן, Kopfe („ראשים״), 1910—1924.

סטפאן צוויג (1881—1945), Drei Meister („שלושה אמנים״), 1920; Der Kampf mit dem Damon („הקרב עם הדֵמון״), 1925.

ב. ביוגראפיות בודדות חשובות

1. במזרח

„חיי בודהא״ (תיאורים שונים).

„חיי מוחמד״ (תיאורים שונים).

אחמד אבן ערבשה (מת 1451), „חיי טימור״ (בפרוזה ערבית מחורזת).

2. יוון העתיקה

סטסימברוטוס (המאה ה5 לפסה״נ), Περὶ Θεμιστοχλέους καὶ Περικλέους („חייהם של תמיסטוקלס ופריקלס״)

כְּסֶנופון (430—354 לפסה״נ), Ἀπομνημονεύματα („אזכרות על סוקראטס״); Κυροπαιδία („חינוכו של כורש״).

פילוסטראטוס (180—250 לסה״נ), Τὰ ἐς τον Τυανέα Ἀπολλώνιον („אפולוניוס מטיאנה״).

חיי ישו (האוואנגליונים).

3. רומי העתיקה

סאלוסטיוס (86—34 לפסה"נ), "קאטילינה".

קרטיוס רופוס (המאה הו לסה"נ), Vita Alexandri Magni ("חיי אלכסנדר הגדול").

טאקיטוס, "אגריקולה", 97 לסה"נ.

4. ימי־הביניים

איינהארד (770—840), Vita Caroli Magni ("חיי קארל הגדול").

Gesta Berengarii Imperatoris ("מעשי ברנגר קיסר"), המאה ה11.

ויפו (המאה ה11), Vita Conradi II ("חיי הקיסר קונראד II").

ארמר (1060—1143), Vita Sancti Anselmi ("חיי אנסלמוס הקדוש").

סיז'ה דה סן־דני (Suger de Saint-Denis; 1081-1151), Vita Ludovici VI ("חיי לואי VI").

בונאונטורה (1221—1274), Vita Sancti Francisci ("חיי פראנציסקוס הקדוש"); I Fioretti di San Francesco ("פרחי סראנציסקוס מאסיזי"), המאה 13.

ז'ואנויל (Joinville), Histoire de Saint Louis ("תולדות לואי הקדוש"), 1309.

5. הרנסאנס

ביקאצ'ו, Vita di Dante ("חיי דאנטה"), 1360.

מאקיאולי (1459—1527), Castruccio Castracani ("קאסטרוצ'ו קאסטרא־קאני").

תומאס מור (1478—1535), "ריצ'ארד III".

6. המאה ה16

דריידן (Dryden), "פלוטארך", 1683.

7. המאה ה18

וולטר, Vie de Charles XII ("חיי שארל XII"), 1731.

קונדורסה (1743—1794), "וולטר".

ג'ימז בוזול (Boswell), Life of Dr. Johnson ("חייו של ד"ר ג'ונסון"), 1791.

8. המאה ה19

רוברט סאותי (Southey), "נלסון", 1813.

תומאס מור, "ביירון", 1830.

לוקהארט, "סר ואלטר סקוט", 1838.

קארלייל, "קרומול", 1845; "פרידריך הגדול", 1865.

ואשינגטון ארווינג (Irving), "ואשינגטון", 1859.

איפוליט טן (Taine), "נאפוליון", 1860.

ארנסט רנאן, La vie de Jesus ("חיי ישו"), 1863.

אקרמאן, Gesprache mit Goethe ("שיחות עם גתה"), 1836.

דוד פרידריך שטראוס, Das Leben Jesu ("חיי ישו"), 1836.

פאסקוואלה וילארי, Savonarola ed i suoi tempi ("סאוונארולה וזמנו"), 1859; Macchiavelli ed i suoi tempi ("מקיאולי וזמנו"), 1882.

9. המאה 20

ליטון סטריצ'י, "המלכה ויקטוריה", 1921; "אליזבת ואסכס", 1928.

ג' ק. צ'סטרטון, "דיקנס", 1930.

קארל סאנדבורג, "חיי אברהם לינקולן", 1939.

רומן רולאן, "בטהובן", 1903 (עברית: ל. ויק־כהן, 1945); "מיכאל־אנג'לו", 1905 (עברית: ל. ויק־כהן, תש"ח); "טולסטוי", 1911; "גאנדי", 1926 (עברית: מ. חיים, תר"ץ).

אנאטול פראנס, "ז'אן ד'ארק", 1908.

אנדרי מורוא, "אריאל או חיי שלי", 1923 (עברית: פסח גינזבורג, תש"ה); "דיזראלי", 1927 (עברית: פסח גינזבורג, תר"ץ); "ביירון", 1930 (עברית: י. הירשברג, 1951); "ז'ורז' סאנד", 1953.

אמיל לודויג, "ביסמארק", 1911; "גתה", 1920; "נאפוליון", 1924 (עברית: י. לופבן, תר"ץ); "וילהלם II", 1925; "לינקולן", 1930; (עברית: מ. בוגדנובסקי, א'—ג' תר"ץ); "רוזולט", 1938 (עברית: ס. לנדר, תש"א).

פרידריך גונדולף, "גתה", 1915; "שיקספיר", 1930.

סטפאן צוייג, "מארי אנטואנט", 1932 (עברית: ש. הרברג, תרצ"ד); "אראסמוס", 1934; באלזאק, 1946 (עברית: א. שלח, 1952).

ג. כתבים אוטוביוגראפיים

1. במזרח

טימור (1336—1405), "זכרונות" (נכתבו בתורכית נשתכרו רק בתרגום פרסי).

אלגזאלי (1058—1111), "המציל מן הטעות".

2. יוון העתיקה

כסנופון (430—354), Ἀνάβασις ("השיבה").

איסוקראטס (436—338) Ἀπολογια ("אפולוגיה").

דמוסתנס (384—322), Περὶ στεφάνου ("על הזר").

3. ביזאנטיון

גרגוריוס מנאציאנזוס (330—390), Περι ἑαυτοῦ βίου ("על חייו"; אוטו־ביוגראפיה מחורזת).

4. רומי העתיקה

יוליוס קיסר (102—44), De Bello Civili ("על מלחמת האזרחים"); De Bello Gallico ("על המלחמה בגאליה").

אוגוסטוס (63 לפסה"נ — 14 לסה"נ), Res gestae ("מעשיות"); כתובת אוטוביוגראפית ארוכה, שהיא ידועה בשם Monumentum Ancyranum ("המצבה של אנקרה").

מארקוס אורליוס (121—180 לסה"נ), Meditationes ("הירהורים").

אוגוסטינוס הקדוש (354—430), Confessiones ("וידויים", הראשון והמפורסם שבכל גילויי־הנפש הספרותיים), 397—400.

פאולינוס פלאוס (Paulinus Pellaeus; 376-460), Eucharisticon ("שיר החסד"; הפואמה האוטוביוגראפית הראשונה; נוצרי).

5. ימי־הביניים

בדה (672—735), De vita propria ("חייו").

אבלאר, Historia calamitatum mearum ("תולדות יסורי"), 1136.

אריגו דה סטימלו, De diversitate fortunae ("על תמורות המזל"; אוטו־ביוגראפיה מחורזת), 1193.

דאנטה, Vita Nuova ("חיים חדשים"), 1295.[0]

מארקו פולו (1254—1324), Il Milione (תיאור מסעותיו במזרח הרחוק).

6. הרנסאנס

פטרארקה (1304—1374), Secretum ("סוד [חיי]").

ג'ירולאמו קארדאנו (1501—1576), De vita propria.

בלארמינו (1542—1621), Vita.

פראנצ'סקו גויצ'ארדיני (1483—1540), Ricordi ("רשומות").

סאנטה טרסה דה חסוס (de Jesus, 1518—1582), Historia de mi vida ("תולדות־חיי").

7. המאה ה17

לורד הרברט מצ'רברי, "אוטוביוגראפיה", 1624.

ג'ון באניאן (Bunyan), Grace Abounding to the Chief of Sinners ("שפע החסד לגדול החוטאים"), 1666.

סמיואל פיפס (Pepys), Diary ("יומן"), 1660—1669.

ג'ון אוולין (Evelyn), "יומן", 1660—1706

ג'ורג' פוקס, "יומן", 1694.

אגריפה דאוביניה (d'Aubigne, 1552—1630), Memoires pour servir a mes enfants ("זכרונות כתובים בשביל ילדי").

באסונפיר (Bassompierre, 1579—1646), Memoires ("זכרונות").

לרושפוקו, "זכרונות", 1662.

החשמן מרץ (de Retz, 1614—1679), "זכרונות".

גאבריאלו קיאברֵרה (Chiabrera, 1552—1638), La mia vita ("חיי").

8. המאה ה18

קולי סיבר (Colley Cibber), Apology for the Life of Colley Cibber ("הצדקה לחייו של קולי סיבר"), 1704.

יונתן סויפט (Swift; 1667—1745), Journal to Stella ("יומן בשביל סטלה").

בנימין פראנקלין, "אוטוביוגראפיה", 1766 (עברית: יהודה יערי, תשי"ד).

דויד יום, My Own Life ("חיי"), 1777.

ג'ון וסלי (Wesley; 1725—1791), „יומן"
אדוארד גיבון, Memoirs („זכרונות"), 1799.
סֵן סימון (Saint-Simon), „זכרונות", 1730—1755.
ז'אן־ז'אק רוסו, Les Confessions („הווידויים"), 1782.
לאמארטין, Les Confidences („ההתוודויות"), 1789.
מארמונטֶל (1723—1799), Souvenirs de mon pere („זכרונות על אבי").
מאדאם רולאן (Roland), Souvenirs de ma vie privee („זכרונות חיי הפרטיים"), 1795.
ג'אמבאטיסטה ויקו (1678—1743), Vita, scritta da lui medesimo („חייו, כתובים בידי עצמו").
ג'אקומו קאזאנובה, Storia della mia vita („תולדות חיי"), 1751.
קארלו גוצי, Memorie inutili („זכרונות מיותרים"), 1786.
קארלו גולדוני, Memoires („זכרונות"), 1787.
ויטוריו אלפיֶרי (1749—1803), Vita di V. A. da Asti, scritta da esso („סיפור חייו של ויטוריו אלפירי, כתוב בידי עצמו").
היינריך יונג־סטילינג, Heinr. Stilling's Jugendgeschichte („תולדות נעוריו של היינריך סטילינג"), 1777.
אלברכט פון האלר, Tagebucher („יומנים"), 1787.
יוהן קאספאר לאוואטר (1747—1801), „יומנים".

9. המאה ה19

לורד ביירון, „יומן", 1813—1821.
תומאס דה קוינסי (de Quincy), Confessions of an English Opium-Eater („וידוייו של אוכל־אופיום אנגלי"), 1821.
סר ואלטר סקוט, „יומן", 1825—1832.
החשמן ניומן, Apologia pro vita sua (באנגלית), 1864.
ג'ון סטיוארט מיל, „אוטוביוגראפיה", 1873.
תומאס קארלייל, Reminiscences („זכרונות"), 1881.
ג'ון ראסקין, Praeterita („דברים שחלפו"; באנגלית), 1886.
צ'ארלז דארווין, „אוטוביוגראפיה", 1887.
נאפוליון, „זכרונות" (בתוך Memorial de Sainte-Helene — „זכרונות מסנט־אלֶן" — של א. לאס קאזס), 1823.
טאליראן, „זכרונות", 1830.
שאטובריאן, Memoires d'Outre-tombe („זכרונות אחרי מותי"), 1848.
אלפרד דה מיסֶה (Musset), Confessions d'un enfant du siecle („וידוייו של בן־זמנו"), 1857.
הקטור בֶרליוז (Berlioz; 1803—1869), „זכרונות".
ז'ורז' סאנד, Histoire de ma vie („תולדות חיי"), 1870.
ארנסט רנאן, Souvenirs d'enfance et de jeunesse („זכרונות ילדות ונעורים"), 1892.

האחים גונקור, Les Journaux („יומנים"), 1896 (חלק מן היומנים בשם „מיומני האחים גונקור" ניתרגם לעברית ע"י א שלונסקי, 1945)
לאופרדי, Memorie del primo amore („זכרונות מן האהבה הראשונה"), 1818.
סילויו פֶליקו, Le mie prigioni („בתי־הסוהר שלי"), 1832.
מאסימו ד'אצליו (d'Azeglio), Memorie („זכרונות"), 1860.
גאריבאלדי, Note autobiografiche („רשימות אוטוביוגראפיות"), 1872.
גתה, Dichtung und Wahrheit („שירה ואמת"), 1811—1832.
ריכארד ואגנר, Aus meinem Leben („מחיי"), 1860.
ביסמארק, Gedanken und Erinnerungen („מחשבות וזכרונות"), 1898.
טולסטוי, Исповедь („הווידוי"), 1880.
אלכסנדר הרצֶן, Былое и думы („עבר והגיגות"), 1855.
דוסטוייבסקי, Записки из мертвого дома (עברית: „רשימות מבית־המות", תרגם אז"ר, תרע"ב), 1861.
מריה באשקירצֶווה, Journal d'une jeune artiste („יומן של אמנית צעירה"), 1884.
פיוטר קרופוטקין, Souvenirs d'un revolutionnaire, 1885. („זכרונות של רבולוציונר", עברית: מ. פוזננסקי, א'—ב', תרפ"ה; ג', תרפ"ו).

10. המאה ה20

הֶלֶן קֶלֶר, The Story of My Life („סיפור־חיי"), 1903 (עברית: א. ולד־קובסקי, תש"ו).
הרברט ספנסר, „אוטוביוגראפיה", 1904.
ג'ורג' מור, Confessions of My Dead Life („וידויים מחיי המתים"), 1906; Confessions of a Young Man („וידויים של איש צעיר"), 1950.
אוסקר ויילד, De Profundis, 1905 (תרגום עברי: „ממעמקים", ע"י ד. פרישמן, תרע"ט).
סר אדמנד גוס (Gosse), Father and Son („אב ובן"), 1907.
פראנק האריס, My Life and Loves („חיי ואהבותי"), 1923.
קתרין מאנספילד, „יומן", 1914—1923.
ו. ב. יֵטס (Yeats), The Trembling of the Veil („רעידת הצעיף"), 1922.
ת. א. לורֶנס (Lawrence), Seven Pillars of Wisdom („שבעה עמודי החכמה"), 1926.
סר אוסברט סיטול, Left Hand Right Hand („יד שמאל יד ימין"), 1945.
זיגפריד ששון (Sassoon), Siegfried's Journey („מסעו של זיגפריד"), 1945.
מארסל פרוסט, A la recherche du temps perdu („חיפוש אחר הזמן שאבד"), 1913/22.
אנדרה ז'יד (Gide), Journaux („יומנים"), 1920—1950.
אוגוסט סטרינדברג (1849—1912), Der Sohn der Magd („בן־השפחה"); Die Beichte eines Toren („וידוי של כסיל").
„גרמניה יודאיקה" Germania Judaica 1917—34.

II. בספרות־ישראל

קבצי־ביוגראפיות וספרי־עזר ביוגראפיים

1. בעברית

אברהם זכות, „ספר יוחסין השלם", תרי"ז.
גדליה בן יוסף אבן יחייא, „שלשלת הקבלה", שמ"ז.
יחיאל היילפרין, „סדר הדורות", מהדורת נ. משכיל לאיתן, תרל"ז—תרמ"ב.
חיים יוסף דוד אזולאי, „שם הגדולים", תרי"ג.
חננאל ניפי — מרדכי שמואל גירונדי, „תולדות גדולי ישראל וגאוני איטליה", תרי"ג.
אהרן וואלדן, „שם הגדולים החדש", תרכ"ה.
פנחס זליג שווארץ, „שם הגדולים מארץ הגר" תרע"ד—תרע"ה.
אריה ליב פרומקין, „תולדות חכמי ירושלים", תרפ"ח—תר"ץ.
שמואל יוסף פין, „כנסת ישראל" (אות א—י), תרמ"ז.
חיים מיכל, „אור החיים", תרנ"א.
בנציון איזנשטאט, „דור רבניו וסופריו", תרנ"ה—תרס"ה.
שמואל נח גוטליב, „אהלי שם" (תולדותיהם ויחוסיהם של רבני וגדולי הדור מכל תפוצות ישראל), תרמ"ב.
שמעון משה חאנס, „תולדות הפוסקים", תרפ"ב.
„ספר זכרון לסופרי ישראל" (בעריכת נ. סוקולוב), תרמ"ט.
גרשם באדר, „מדינה וחכמיה" (סופרי גליציה), תרצ"ד.
אביגדור אפטוביצר, „מבוא לספר ראבי"ה", תרצ"ח.
ש. א. הורודצקי, „החסידות והחסידים", תשי"א.

2. בלועזית

דניאל לוי מיגל דה באריוס (D. L. Miguel de Barrios), Relación de los poetas y escriptores espanoles de nación judayca („תולדות המשוררים והסופרים הספרדיים בני האומה היהודית"), 1675.
ג'וליו בארטולוצ'י (Bartolocci), Bibliotheca Magna Rabbinica („ספריה רבנית גדולה"; 4 כרכים), 1675/93.
יוהן כריסטיאן וולף, Bibliotheca Hebraea („ספריה עברית"; 4 כרכים), 1715/33.
בֶרנארדו דה רוסי, Dizionario storico degli autori ebrei e delle loro opere („מילון היסטורי של הסופרים העבריים ושל כתביהם"), 1802.
ז. דויטש ופ. גרפר (Deutsch-Graeffer), Jüdischer Plutarch, Biographisches Lexikon der markantesten jüdischen Männer und Frauen („פלוטארך יהודי; לכסיקון ביוגראפי של המצויינים שבגברים ובנשים היהודיים"), 1848.

משה שטיינשניידר, Catalogus librorum hebraeorum in Bibliotheca Bodleiana („קאטאלוג של הספרים העבריים בספריית בודליאנה") 1852/60.

Jüdisches Athenaum, Gallerie berühmte Männer und Frauen jüdischer Abkunft („אתניאום יהודי, גלריה של גברים ונשים ממוצא יהודי"), 1858.

ח. ד. ליפֶּה (Lippe), Biograph. Lexikon der gesamten judischen Literatur („לכסיקון ביוגראפי של כל הספרות היהודית"), 1879/99.

ה. ס. מורייס (Morais), Eminent Israelites of the 19th century („יהודים מפורסמים בני המאה הי"ט"). 1880.

מ א. קייזרלינג (Kayserling), Gedenkblatter. Hervorragende jüd. Persönlichkeiten des 19. Jhdts. („דפי זכרונות. אנשי־שם יהודיים בני המאה הי"ט"), 1892.

נהידה רמי (Nahida Remy), Das jüd. Weib („האשה היהודית"), 1896.

ז. רייזין, „לעקסיקאן פון דער יידישער ליטעראטור, פרעסע און פילאלאגיע" („לכסיקון של הספרות, העיתונות ותורת־הלשון היידית"), 27—1926.

אדולף קוהוט, Berühmte israelitische Manner und Frauen („גברים ונשים דגולים מבני־ישראל"; 2 כרכים), 1909.

ס. ויניגר (Wininger), Grosse jüdische Nationalbiographie („ביוגרפיה לאומית יהודית גדולה", 7 כרכים), 1925/36.

ז. מייזלס, Judenkopfe („ראשי היהודים"), 1926.

י. אֶלבוגן, Gestalten und Momente aus der jüdischen Geschichte („דמויות ורגעים מן ההיסטוריה היהדית"), 1927.

א. גרוס, Gallia Judaica („יהודי צרפת"), 1897.

א. רנאן, ארולף נויבאואר, Les écrivains juifs français du 14e siècle („הסופרים היהודיים־צרפתיים של המאה הי"ד"), 1893.

מ. מורטארה, Indice alfabetico dei rabbini e scrittori israeliti in Italia („מפתח אלפביתי של הרבנים והסופרים העבריים באיטליה"), 1886.

חוסה רודריגס דה קאסטרו (J. Rodríguez de Castro), Biblioteca española, tomo primero que contiene la noticia de los Rabinos españoles hasta el presente („ספריה ספרדית, כרך א: רשימות על רבני ספרד עד היום"), 1781.

מ. א. קייזרלינג, Sephardim („ספרדים"; בגרמנית), 1859.

גרים אגילאר (Aguilar), The Women of Israel („נשים יהודיות"), 1866.

מ. איזלר, Vorlesungen über d. jüd. Philosophie des Mittelalters („הרצאות על הפילוסופיה היהודית ביה"ב"), 1870/83.

א. כרמולי (Carmoly), Hist. des medecins juifs („תולדות הרופאים היהודיים"), 1844.

ר. לנדאו, Gesch. der jüdischen Arzte („תולדות הרופאים היהודיים"), 1895.

א פרידנוולד, Jewish Physicians and the contributions of Jews to the Science of Medicine („רופאים יהודיים ותרומתם של היהודים למדע הרפואה"), 1897.

י. מינץ (Munz), Die judischen Arzte im Mittelalter („הרופאים היהודיים ביה"ב"), 1922.

א. פרידמאן, Lebensbilder berühmter Kantoren („חזנים מפורסמים"), 1921.

פאולו מדיצ'י, Catalogo dei neofiti illustri („קאטאלוג של המומרים הדגולים"), 1701.

כתבים אוטוביוגראפיים

א. בעברית

נחמיה, „ספר נחמיה" (מת 412 לפסה"נ).

אחימעץ, „מגילת אחימעץ", מהדורת כ. קלאר, תש"ד—תש"ה.

דוד הראובני, „סיפור דוד הראובני", מהדורת א. ז. אשכולי, ת"ש.

אשר בן אליעזר הלוי, „ספר זכרונות", תרע"ג.

יהודה אריה ממודינא, „חיי יהודה", תרע"ב.

יעקב ישראל עמדן (יעב"ץ), „מגילת ספר", תרנ"ז.

שמואל דוד לוצאטו, „תולדות שד"ל", ב„המגיד" 1858/59; 1862; ובאיטלקית: Autobiografia di S. D. L., 1882.

מ. א גינצבורג, „אביעזר", תרכ"ד.

משה ליב לילינבלום, „חטאת נעורים", תרל"ו.

ספר זכרון לגדולי ישראל (כולל אוטוביוגראפיות של מגדלי מו"ס, א. בן אמוזג, ש. ברנפלד, ח. י. גורלנד, א. וקסלר (איש נעמי), ישעיהו לוצאטו, ועוד), תרמ"ס.

אייזק הירש וייס, „זכרונות ילדותי עד מלאת לי שמונים שנה", תרנ"ה.

„רשומות", כרכים א—ו, תרפ"ב—תר"ץ, כוללים כתבים אוטוביוגראפיים של ח. צ'מרינסקי, פ. מינקובסקי, י. י. טשארני, ועוד.

יהושע ילין, „זכרונות לבן ירושלים", תרפ"ד.

מרדכי בן הלל הכהן, „עולמי", תרפ"ז—תרפ"ח.

אחד העם (אשר גינצבורג), „פרקי זכרונות", תרפ"ז.

י. ל. גורדון, „על נהר כבר", תרפ"ח.

יצחק ניסנבוים, „עלי חלדי", תרפ"ט.

זרח ברנט, „זכרונות", תרפ"ט.

אליהו זאב לוין־אפשטין, „זכרונות", תרצ"ב.

זאב ז'בוטינסקי, „סיפור ימי" (כתבים: אבטוביוגרפיה, תש"ז).

יעקב מזא"ה, „זכרונות", תרצ"ו.

ש. דובנוב „ספר החיים" (מתורגם מרוסית ע"י מ. בן־אליעזר), תרצ"ו.

מ. ד. שוב, „זכרונות לבית דוד", תרצ"ז.

צבי שמשי, „זכרונות", תרצ"ח.

ח. א. זוטא, „דרכו של מורה", תרצ"ח.

חיים נחמן ביאליק, „פרקי חיים" (ארבע גירסאות), תש"ד.

משה בלוי, „על חומותיך ירושלים" (פרקי חיי), תש"ו.

י. ל. קצנלסון, „מה שראו עיני ושמעו אזני", תש"ז.

ארתור רופין, „פרקי חיי" (תרגום עברי על פי Erinnerungen, 1945), תש"ז.

מ. י. בודנהיימר, „דרכי לציון" (זכרונות יהודי־גרמני, מתורגם מגרמנית), תשי"ג.

יוסף קלוזנר, „דרכי לקראת התחיה והגאולה" (אוטוביוגראפיה), 1955 [2].

ב. בלועזית

יוסף בן מתתיהו, Bίος („חיי יוסף", תרגום עברי: מנחם שטיין, תרצ"ט), 70 לסה"נ.

אוריאל אקוסטה, Exemplar humanae vitae („דוגמה של חיי־אדם"), 1640.

גליקל מהאמילן (מתה 1724), „זכרונות" (ביידית).

שלמה מימון, Lebensgeschichte („תולדות חיי", תרגומים עבריים, ע"י י. ח. טביוב, תר"ס, וע"י י. ל. ברוך, תש"ב), 1792.

ר' דוב בער מבולחוב (1723—1805), „זכרונות" (ביידית).

לורנצו דה פונטה (la Ponte; 1749—1838), Memorie („זכרונות", 3 כרכים), 1823.

יוהאן קארל אוגוסט לֵואלד (1792—1871), Ein Menschenleben („חיי־אדם", 12 כרכים), 1843/6.

הנריאטה הרץ (1764—1847), Jugenderinnerungen („זכרונות־נעורים").

פרדינאנד לאסאל (1825—1864), Tagebuch („יומן"; תרגום עברי: ישראל כהן, תש"ו).

מוריץ דניאל אופנהיים (1800—1882), Erinnerungen („זכרונות", עברית תשי"א).

משה מונטפיורי, „יומנים 1812—1883" (באנג').

פאני לֵואלד (Fanny Lewald, 1811—1889), Bilder aus F. L.'s Leben („תמונות מן החיים של פ. ל."), 1888.

היינריך גרץ (1817—1891), „יומן" (גרמ').

ת. הרצל, „יומנים" (גרמ'. 1895; תרגום עברי ע"י ר' בנימין וא. ברש, תרפ"ח—פ"ט).

אלפרד דרייפוס, Cinq ans de ma vie („חמש שנים מחיי"), 1901.

לודויג בארנאי (Barnay), Lebenserinnerungen („זכרונות"), 1903.

אליקים צונזר („הבדחן", 1845—1913), „מיין לעבן" („חיי"), 1905.

אברהם גולדפאדן (1840—1908), „מיין לעבן", 1902.

שלום עליכם (1859—1916), „איין מענשן־לעבן" (תרגום עברי: „חיי־אדם" ע"י י. ד. ברקוביץ, תרצ"ט).

פטר אלטנברג (1859—1919), Mein Lebensabend („ערב חיי"), 1918.

פריץ מאוטנר, Jugenderinnerungen („זכרונות־נעורים"), 1918.

לודויג לואיסון (Lewisohn; נולד 1883), Upstream („במעלה הנהר"), 1922; Mid-Channel („באמצע הנהר"), 1929.

שרה ברנאר (Bernhardt; 1843—1923), Ma double vie. Memoires („חיי הכפולים זכרונות"), 1907.

אמה פאליירך (Aime Palliere), Le Sanctuaire inconnu („המקדש הנעלם": תולדות התגיירותו. עברית: א. אלמאליח, תש"ו), 1926.

ארתור הוליצ'ר, Erinnerungen eines Rebellen („זכרונותיו של מורד"), 1928.

אוסקר ש. שטראוס (1850—1926), Under Four Administrations („תחת ארבע ממשלות"), 1922.

זיגמונד פרויד, „אוטוביוגראפיה" (גרמ'), 1927 (עברית: „חיי ופעלי", ע"י ש. גולן וצ. זוהר, 1947).

אריך מיזאם (Mühsam), Weltanarchist („אנארכיסט עולמי"; תולדות חייו), 1923.

אדמונד פלג, Pourquoi je suis Juif („מפני־מה אני יהודי?"). 1928.

יעקב ואסרמן, Mein Weg als Deutscher und Jude („דרכי כגרמני וכיהודי"), 1923.

אדוארד ברנשטיין Entwicklungsgang eines Sozialisten („דרך התפתחותו של סוציאליסטן"), 1930.

אברהם כהן (Cahan), „בלעטער פון מיין לעבען" („דפים מחיי", 5 כרכים), 1926/31.

אלברט איינשטיין, Mein Weltbild („דמות עולמי"), 1934.

לאון טרוצקי (1879—1940), Моя жизнь (תרגום עברי: „חיי", תר"ץ).

שמריהו לוין (1867—1935), „זכרונות" (ביידיש), 3 כרכים; (עברית: 4 כרכים, צ. ויסלבסקי, חרצ"ה—תש"ב).

כורש אדלר (1863—1940), I Have Considered the Days (תולדות חייו).

דוד פיליפסון (1862—1949), My Life as an American Jew („חיי כיהודי אמריקני"), 1941.

חיים וייצמן, Trial and Error, 1942 (עברית: „מסה ומעש", ע"י אשר ברש, תשי"ג).

ביחוד — חיבורו הגדול והיפה, בשני ספרים: „חיי משה" (ספר א': משה כמנהיג העם; ספר ב': משה כמחוקק ונביא).

אחר זמנו של פילון נעלם הסוג של הב' מספרות־ישראל ושוב אינו מופיע בה עד לתקופה החדשה; הסופר העברי הראשון, שהקדיש לתיאור חייו של אדם חיבור בפני עצמו, הוא, כנראה, ברוך עוזיאל חזקיטו, שנתן, כהקדמה לס' „מעיני הישועה" של ר' יצחק אברבנאל (הוצ' פרארה 1551) תיאור קצר מחייו של חכם זה. רק ב' אחת נתפרסמה עוד בעברית קודם המאה ה19: זו של משה מנדלסזון מאת יצחק איכל (ע"ע) בשם „תולדות־הרמבמ"ן" (ברלין 1789).

עם זה כבר נוצרו ביה"ב (פתוח ב„סדר תנאים ואמוראים", המאה ה9, ו„אגרת רב שרירא גאון", המאה ה10) רשימות של תלמידי חכמים, שנתרחבו אח"כ לקבצי־ב" ממש, שקצתן נכללו בתוך ספרי דברי־הימים וספרים דומים, כגון „סדר הקבלה" של אברהם אבן דאוד (המאה ה12) ו„שבט יהודה" של שלמה אבן וירגה (המאה ה15), וקצתן נתפרסמו גם כחיבורים בפני עצמם, כגון „שמית הגדולים" של אהרן בן אברהם (המאה ה15). חומר ביוגראפי עשיר מכילים גם ספרים (מיה"ב המאוחרים והתקופה החדשה) שאינם ב" כשלעצמם, כגון „שירת ישראל" של משה אבן עזרא או קובץ־המקאמות („תחכמוני") של יהודה אלחריזי, וכן ספרי־מסעות, כמו זה של בנימין מטודלה, וספרים של שאלות ותשובות, דיואנים, מחזורים וכד'. לקבצי־ב" של אישים יהודיים מצטרפים בעת החדשה גם אלה שנתחברו ע"י חוקרים לא־יהודיים, כגון וולף, דה רוסי, בארטולוצ'י, ועוד.

להלן ניתנת רשימה של החשובים ביותר בין אלפי הספרים המשמשים מקורות לב' היהודית, ביהוד קבצי־ב", ובמקצת גם ספרים היסטוריים כלליים. מב" בודדות נכללו ברשימה זו רק הקדומות ביותר, שהרי מתקופת־ההשכלה ואילך זכו כמעט כל האישים היהודיים בעלי־השם לב", ומספרם של החיבורים המשובחים מסוג זה הוא גדול כל־כך, שאין מקום לפרט אותם ברשימה מיוחדת.

כתבים אוטוביוגראפיים בישראל. בניגוד למה שאנו מוצאים אצל היוונים והרומים, קדמה אצל היהודים האוטוב' לב', שהרי ספר שלם מספרי התנ"ך, ס' נחמיה, הוא כולו כעין אוטוב'. וכן יש עוד אוטוב' ממש בספרות הישראלית העתיקה: „חיי יוסף בן מתתיהו".

ביה"ב אין אנו מוצאים סוג ספרותי זה אצל היהודים (כמו גם אצל אומות־העולם) אלא במידה מצומצמת בלבד. ככתבים אוטוביוגראפיים יש לראות איגרות שונות של הרמב"ם, וביחוד כמה הקדמות שהקדים ר' יצחק אברבנאל לספריו. במאות האחרונות מתרבה והולך גם אצל היהודים מספרם של החיבורים האוטוביוגראפיים. רשימת החשובים שבהם באה להלן; בולטים ביניהם אלה של גליקל מהאמילן, אוריאל אקוסטה ושלמה מיימון.

1) קבצי־ביוגראפיות על אישים מפורסמים בעמים קיימים כמעט בכל לשון (את הספרים מסוג זה הנוגעים ליהודים ר' בפרק „ב' בישראל"). החשובים שבקבצי־הב' הלאומיים הם: *Dict. of National Biography*, 63 vols., 1885–1937; *Dict. of Amer. Biography*, 22 vols., 1928–1944; *Dict. de Biogr. franç.*, I–VI: A—B, 1933–54; *Allgemeine deutsche Biographie*, 56 vols., 1875–1912; *Neue deutsche Biographie*, I: A–Be, 1953; *Enciclop. biografica e bibliogr. ital.*, I. 1936;

2) ספרי־עזר ביוגראפיים אחרים:
J. Michaud, *Nouv. Biographie universelle*, 45 vols., 1843–62[2]; Ch. F. Hofer, *Nouv. Biogr. gener.*, 46 vols., 1857–70; *Die Philosophie der Gegenwart in Selbstdarstellungen*, 5 Bande, 1925 ss.; *Chambers' Biographical Dict.*, new ed. 1947; *The Internat. Who's Who*, 1950[4]; A. M. Hyamson, *Dict. of Univ. Biogr.*, 1951[2]; *Webster's Biographical Dict.*, new ed., 1953; C. L. Barnhart (ed.), *The New Century Cyclopaedia of Names*, 3 vols., 1954.

3) ביבליוגראפיות:
E. Edwards, *Handbook to the Lit. of Collective Biography*, 1885; U. Chevalier, *Repertoire des sources histor. du moyen-âge, I: Bio-bibliographie*, 2 vols., 1900[2]; R. Dimpfel, *Biographische Nachschlagewerke*, 1922; *Bibliographie der Biographie* (in: G. Schneider. *Handbuch der Bibliogr.*, 1930[4]. pp. 498-531); *Bibliographie de la Biographie* (in: L. Maclès, *Les sources du travail bibliogr.*, 1950);*Bibliographies of Biographies* (in: Th. Bestermann, *A World Bibliogr. of Bibliographies*, 1950[2]); M. Arnim, *Internat. Personal-bibliogr. 1800–1943*, 2 vols., 1952[2].

4) על אמנויות הביוגראפיה והאוטוביוגר' ועל תולדותיהן:
Th. Carlyle. *Biography, an Essay*. 1832; F. v. Bezold, *Uber die Anfänge der Selbstbiogr. u. ihre Entwicklung im Mittelalter (Zeitschr. f. Kulturgesch.*, 1894, 145 ss.); F. Leo, *Die griech.-röm. Biogr.*, 1901; A. F. West, *Roman Autobiography*, 1901; M. Serrano y Sanz, *Autobiografias y memorias*, 1905; G. Rossi, *Autobiografie italiane*, (in *Storia dei generi letterari italiani*), I, 1910; S. Lee, *Principles of Biography*, 1911; Andre Maurois, *Aspects de la biographie*, 1928 (Engl. transl. 1929); D. R. Stuart, *Epochs of Greek and Roman Biography*, 1928; M. Beyer-Fröhlich, *Entwicklg. der deutschen Selbstzeugnisse*, 1930; id. (ed.), *Deutsche Selbstzeugnisse, 13.–19. Jh.* (in *Deutsche Lit. in Entwicklungsreihen*), 8 Bande, 1931 ss.; E. H. O'Neill, *Hist. of Amer. Biography*, 1935; J. M. Romein, *Die Biographie* (in *Sammlung Dalp*), 1948; G. Misch, *Geschichte der Autobiogr., I: Das Altertum*, 1907, 1949[3].

ח. פ.

בִּיוֹ־וָרֶן, זַ'ן נִיקוֹלָה — Jean Nicolas Billaud-Varenne — (1756—1819), מהפכן צרפתי. ב1775 נכנס למסדר קאתולי, אך זמן קצר אח"כ נטש אותו, למד משפטים ומ1786 פעל כעורך־דין בפאריס. הוא הצטרף למהפכה (1789), היה בין הקנאים ביותר בחוג היקובינים, וביחד עם אחרים עמד בראש ההסתערות על ארמון־המלך (טילרי [Tuileries], 10.8.1792). בספטמבר 1793 נבחר ב' כנשיא של הקונוונט וכחבר של ה„וועד לטובת־הקהל" (Comité de salut public) ובתקופת ממשלת־הטרור (1793/4) היה מעוזריו הקרובים של רובספייר. באותן השנים (1789—1793) פירסם גם כמה

חיבורים היסטוריים־פוליטיים. לאחר שהוצא דאנטון להורג (אפריל 1794) פנה ב׳ נגד רובספייר והשתתף בהדחתו. אעפ״ב הוטל עליו ועל חבריו לשאת באחריות למעשי־הטרור ובאפריל 1795 נידונו למאסר בגיאנה שבאמריקה הדרומית. ב1816 נמלט ב׳ ממאסרו וברח לאי האיטי, שבו מת. — ב1821 נתפרסמו זכרונותיו (Mémoires), הלקויים בסטיות מרובות מן האמת. לעומת זה אין למנות בחסרון זה את זכרונותיו על ימי־נעוריו (Tableau du premier âge), שנת־פרסמו בכתב־העת La Révolution Française (1888).

F. A. Aulard, *Les orateurs de la Législative et de la Convention*, 1906².

בְּיוּט, ג׳וֹן סְטִיוּאַרְט, רוֹזן — John Stuart, Earl of Bute — (1713—1792), מדינאי בריטי. כבנה של משפחת־אצילים סקוטית היה ב׳ ב1737/41 אחד מ16 באי־הכוח של סקוטלאנד בבית־הלורדים הבריטי. אחר המרד הסקוטי ב1745 התיישב באנגליה ומ1747 ואילך היה מקורב ביותר ליורש־העצר פרדריק לואיס (Frederick Louis; 1707—1751) ולרעייתו, הנסיכה אוגוסטה מסאכסוניה (1719—1772). ביחוד רכש לו את ידידותו של בנם ג׳ורג׳, וכשזה האחרון עלה באוקטובר 1760 על כסא־המלוכה (כג׳ורג׳ III), תמך ב׳ בשאיפתו של המלך להדיח את פיט (ע״ע) וע״י כך לצמצם את השפעתם של הוויגים והפארלאמנט כאחד. במארס 1761 נעשה מזכיר־המדינה ובאוקטובר (אחר פיטוריו של פיט) ראש־הממשלה. ב1762 יזם משא־ומתן לשלום עם צרפת (ע״ע בריטניה, היסטוריה). אך פיט היה חביב על העם בעוד שב׳ היה בלתי־אהוד (בין השאר גם משום מוצאו הסקוטי) והותקף בחריפות בפומבי ובעיתונות. משום כך, וגם מחמת בריאותו הלקויה, התפטר ב׳ באפריל 1763, ולאחר שנים מועטות איבד את שארית השפעתו על המלך. מאז השתתף רק במידה מועטת בחיים המדיניים.

J. A. Lovat Fraser, *John Stuart, Earl of B.*, 1912; R. Sedgwick, *Letters from George III to Lord B.*, 1939; L. B. Namier, *England in the Age of the American Revolution*, 1930.

בִּיוֹטִיט, ע״ע מִיקָה.

בִּיוֹטִין, ע״ע ויטמינים.

בִּיוֹכִימְיָה, ענף של הכימיה, שעוסק בחקר ההרכב הכימי של חומר־הגוף של היצורים החיים ובשינויים הכימיים החלים בחומר זה. מטרת־הב׳ היא לתאר את התופעות הקשורות בחיים במונחים של הכימיה והפיסיקה. הב׳ היא מקצוע־גבול בין הכימיה ובין הביולוגיה: היא משתמשת במושגים ובמתודות של החקירה הכללית בחומר ובגילגוליו, ואילו את רוב תפקידיה ונושאיה היא נוטלת מעולם־החיים. בהתאם לכך אפשר להבחין בב׳ שני זרמים: אחד, שמכוון לחקירת המבנה והתכונות של חמרי־הטבע שבאורגאניזמים החיים — שהוא חלק מן הכימיה האורגאנית, ואחד, שמכוון לבירור התהליכים הכימיים בגוף החי — שהוא חלק מן הפיסיולוגיה („ב׳ דינאמית", כימיה פיסיולוגית). השם „ב׳" נוצר רק במאה ה20. אך בימי־קדם כבר קיים היה העיסוק בבעיות והשימוש בעובדות, שלפי מושגינו כיום הן שייכות לתחומה של הב׳. כך, למשל, השתמשו בתופעת־התסיסה בהכנת־העיסה ובדריכת־היין, השביחו את הקרקע ע״י זיבול ואספו ידיעות חשובות על צרכיהם התזו־ניים של צמחים ובעלי־חיים.

ניסיון ברור להסביר את תופעות־החיים במושגים כימיים נעשה במאה ה16 ע״י פרצלסוס (ע״ע) ובמאה ה17 ע״י וַן הלמונט (ע״ע). שני חוקרים אלה זיהו את תהליך־העיכול עם פירוקם הכימי של חמרי־המזון וראו בו את מקור חומו של הגוף, בניגוד להשקפה הקדומה (של גאלנוס), שלפיה מתעכלים המזונות ע״י חום־הגוף. ואן הלמונט חידש את המונח „פרמנט" („תסס") ככינוי לגורמים החמריים המביאים לידי הפירוק הכימי של המזון (בלשונו: ה„תסיסה"). קו־מחשבה זה נמשך ע״י סילויוס (ע״ע), שהבחין בכוחם המעכל של מיצי מערכת־העיכול — הרוק, המָרָה, מיץ־הלבלב ועוד. אך הסתכלויות נכונות אלו עורפלו ע״י הכללות וסברות מוטעות, שלא ניתנו לבדיקה כל עוד לא נעשתה הכימיה בכללה מדע ניסויי.

באביה של הכימיה החדישה, לַוואזְיֶה (ע״ע), יש לראות גם את אביה של הב׳. לאחר שעלה בידו להגדיר הגדרה נכונה את תהליך־השריפה בעולם־הדומם, בא לאוואזיה לכלל מסקנה, שגם הנשימה של בעלי־החיים אינה אלא שריפה איטית של חמרי־המזון: בנשימה קולט הגוף חמצן ופולט דו־תחמוצת הפחמן, ממש כמו העץ הבוער, אלא שפעולת־השריפה של הגוף נעשית בקצב איטי יותר; וכשם שהנר הבוער מפיק חום בשעת חימצון החומר האורגאני שבו, כך מפיקים חום תהליכי־החימצון באורגאניזם החי (ומכאן חומו של הגוף). בדומה לזה הגדיר לאוואזיה הגדרה כימית גם את תהליך־התסיסה: מיץ־הענבים התוסס מתפרק לדו־תחמוצת הפחמן ולכוהל.

ה מ ב נ ה ה כ י מ י ש ל ה ר ק מ ה ה ח י ה. היכולת האנאליטית של הכימיה בתחילת המאה ה19 לא הספיקה אלא להוכיח את מציאותם של היסודות פחמן, מימן וחמצן בכל התרכבות, בודדו מעולם־החי. ברתולֶה (ע״ע) גילה את מציאותו של החנקן בחלק מן התרכבות הללו, ומאז מוינו חמרי־הטבע הביולוגיים כמחוסרי־חנקן וכחנקניים. הסיכום הראשון של הידיעות בכימיה של עולם־החי אחר השליש הראשון של המאה ה19 ניתן ע״י ליביג (ע״ע) בספריו הגרמניים: „הכימיה בשימושה בתחומי החקלאות והפיסיולו־גיה" (1840) ו„הכימיה של בעלי־החיים או הכימיה האורגא־נית ויחסה לפיסיולוגיה ולפאתולוגיה" (1842) — החיבורים המדעיים המודרניים הראשונים בב׳. בחיבוריו אלה הוכיח ליביג, שחוקי הכימיה והפיסיקה חלים גם על האורגאניזם החי, והשתדל להסביר את הכימיה של היצורים החיים ואת השינויים הכימיים המתרחשים בהם על־ידי חוקי־הכימיה, שהוכרו בעולם־הדומם. ליביג הגדיר את צרכיהם התזוניים של הצמחים ובעלי־החיים וקבע, שהצמחים מסוגלים לבנות את חמרי־גופם מתרכבות אנאורגאניות פשוטות — מדו־תחמוצת הפחמן של האויר וממלחים אנאורגאניים של הקרקע —, בעוד שבעלי־החיים זקוקים לשם הזנתם לתרכבות אורגאניות מסובכות וקיומם תלוי בעולם־הצמחים. ליביג מיין את חמרי־המזון ואת מרכיביו של עולם־החי ל3 קבוצות עיקריות — חלבונים, פחמימות ושומנים; אך עדיין סבור היה, שהחלבון הוא חומר מוגדר אחד ואין הבדל בין חלבון אחד לשני, ואף לא בין חלבון־הצמחים והחלבונים של בעלי־החיים. זו היתה גם השקפתו של ההולאנדי מולדר (1802—1880), שערך הרבה מחקרים שיטתיים בתחום החלבונים ובחן במיוחד את תכונותיהם של חלבון־הביצה, הג׳לטינה, פיברין־הדם ועוד, ושטבע את המונח „פרוטאינים" לציון חמרים אלה. עד מהרה הוברר, שהפרוטאינים אינם חומר

אחד אלא קבוצה של חמרים מסובכים שונים, שמכילים כמה מרכיבים משותפים.

התקדמות הידיעות בכימיה של עולם־החי לא היתה אפשרית עד שהונחו היסודות של מדע הכימיה האורגאנית. עד אז נחשבה הכימיה האורגאנית כזהה עם הכימיה של עולם־החי: „החלק של הפיסיולוגיה המתאר את הרכבם של הגופים החיים ואת התהליכים הכימיים החלים בהם" (הגדרתו של ברצליוס, ע"ע). זיהוי זה היה מיוסד על ההנחה, שתרכבות־הפחמן המסובכות, המרכיבות את האורגאניזמים החיים, שונות שינוי מהותי מתרכבותיו של עולם־הדומם ושאין ליצור אותן ע"י סינתזה כימית במעבדה; היצורים החיים לבדם מסוגלים לבנותן, הודות למציאותו של „כוח־חיים" מיוחד בהם. הנחה זו הופרכה ע"י הסינתזה הכימית של השתנן, שבוצעה ע"י ולר (ע"ע) ב1828, ושל חומצת־החומץ, שבוצעה ע"י קולבה (ע"ע) ב1845. משהונחו היסודות לחוקי הכימיה האורגאנית על־ידי קקילה (ע"ע) ב1859 הוכר, שאין כל הבדל־שבמהות בין התרכבות האורגאניות ובין התרכבות האי־אורגאניות; הכימיה האורגאנית הוגדרה ככימיה של תרכבות־הפחמן: „הכימיה האורגאנית אינה דנה בחקר התהליכים הכימיים באבריהם של הצמחים ובעלי־החיים; חקירה זו היא תפקידה של הכימיה הפיסיולוגית" (קקילה). מאז עד סוף המאה ה19 הורכבו מאות תרכבות, שהן מצויות בעולם־החי, במעבדות כימיות, וכיום אין עוד שום ספק בדבר, שבנייתם המלאכותית של כל חמרי־הטבע הביולוגיים אינה אלא שאלה של זמן ושל ביצוע טכני ושבמבניהם אינם גלומים כוחות וגורמים, שהם שונים מאותם שפועלים בכימיה כולה.

התקדמות נוספת בהבנת המבנה הכימי של חמרי־התא נתאפשרה מתוך פיתוח מושגי־היסוד של הכימיה הקולואידית (ע"ע) ע"י גריאם (Graham) ב1850. נתברר, שחלק מן התכונות המיוחדות לחמרי־התא נובע מגודל החלקיקים של חמרי־התא ומשטח־המגע הגדול של חלקיקים אלה בנוזלי־התא.

הסיבוך הגדול במבנה המולקולות של חמרי־החיים עיכב את בירור הרכבם הכימי של חמרים אלה. רק ביחס לשומנים כבר קבע שורל (ע"ע) ב1823, שהם מורכבים מחומצות אורגאניות וגליצרול, הקשורים זה בזה קשר אסטרי. הרכבן של שתי הקבוצות הראשיות האחרות, החלבונים והפחמימות, הוברר רק בסוף המאה ה19 ע"י מחקריו הכבירים של אמיל פישר (ע"ע). פישר השתמש בידיעות שנצטברו בתחומה של הכימיה האורגאנית ותקף את בעיית הרכבם המסובך של חמרי־הגוף ע"י פירוקם של חמרים אלה לתרכבות פשוטות יותר וע"י בירור המבנה שלהם בשיטות הסינתזה והאנאליזה האורגאנית. במשך המאה ה19 נתגלו כמרכיבים משותפים של החלבונים (ע"ע) החומצות האמיניות, שנתקבלו על־ידי בישולם של החלבונים בחומצות או בסיסים ועל־ידי עיכולם במיצי־העיכול; בדרך זו בודדו עד זמנו של פישר כ13 חומצות אמיניות מחלבונים שונים. פישר פיתח שיטות מרובות ליצירתן של חומצות אמיניות בדרך סינתטית ולבידודן מן החלבונים. אך עיקר תרומתו בתחום זה היה בבירור הדרך, שבה קשורות החומצות הללו בחלבון, וכן בבירור האופן, שבו אפשר להרכיב מהן בדרך סינתטית פוליפפטידים (ע"ע אמיניות, חמצות). המחקר החדיש אישר את מסקנותיו של פישר והראה, שמספרן של החומצות האמיניות השונות, המצויות בכל החלבונים המרובים של עולם־החי, הוא כ30. ריבוים של החלבונים השונים מתאפשר ע"י הסדרים שונים בקשירת החומצות המועטות הללו זו לזו.

גם בתחום הכימיה של קבוצת־הפחמימות מילא פישר תפקיד מכריע. אף כאן נתברר, שהחמרים הטבעיים בנויים ברובם מאבני־בניין משותפות — הסכרים (ע"ע), שהחשוב שבהם הוא סוכר־הענבים או הגלוקוזה. סוכרים אלה, שהם קשורים זה בזה קשר אתרי, מהווים את הפוליסוכרים הטבעיים, העמילן, הגליקוגן והתאית. הכימיה של הסוכרים היא מסובכת ביותר, מאחר ששולטים בה גורמים של סטראו־איזומריות (ע"ע סטראוכימיה). פישר פתר את הבעיות הסטראוכימיות של הסוכרים על סמך ניסוייו של פסטר (ע"ע) באיזומרים האופטיים של חומצת־היין ולפי כללי ונ'ט הוף (ע"ע) בנוגע לסטראואיזומריות ופעילות אופטית.

בשנות ה70 גילה מישר (Miescher; 1844—1895) את הנוקליאו־פרוטאינים כחומר העיקרי של גרעיני כל התאים. הוא מצא אותם מורכבים ממרכיב חלבוני וממרכיב שני, שקרא לו „נוקליאין" (כיום: חומצות נוקליאיות); מרכיב זה נחקר בעיקר ע"י קוסל (ע"ע) וע"י ה. א. לוין (ע"ע), שפירקו את החומצות הנוקליאיות ליחידות, שמהן הן מורכבות — הנוקליאוטידים, שכל אחד מהם מורכב, כפי שנתברר, משלוש אבני־בניין: בסיס (פוריני או פירימידיני), סוכר (פנטוזה) וחומצה זרחנית. הפורינים (והפירימידינים) נחקרו אף הם בעיקר ע"י אמיל פישר. עד היום לא נמצאו יותר מ8 בסיסים שונים כאלה בחומצות הנוקליאיות; נמצא, איפוא, שאבני־בניין מועטות מרכיבות גם את כל הנוקליאו־פרוטאינים המרובים הקיימים ושרק ההסדר השונה במבניהם מביא לידי רבגונותם העצומה. הסוכרים שבחומצות הנוקליאיות הם ריבוזה ודסאוכסי־ריבוזה. כיום יודעים אנו, שנוקליאוטידים של דסאוכסי־ריבוזה מצויים בגרעיני־התאים, ואילו נוקליאוטידים של ריבוזה — בפלסמת־התא. עניין מיוחד עורר המימצא (מ1942 ואילך), שכמה מן הוירוסים (ע"ע), שנתקבלו בצורה גבישית טהורה, הם נוקליאו־פרוטאינים טהורים.

המבנה של התרכבות המסובכות של חמרי־הצבע החשובים ביותר בעולם־החי, של חמרי־הצבע הירוקים של הצמחים והאדומים של הדם, הוברר ב1913 ע"י מחקריו של וילשטטר (ע"ע), שנעשו בשיתוף עם שטול. הכלורופיל נמצא מכיל, חוץ מן המתכת מאגניזיום והכוהל פיתול, את המערכת הטבעתית של הפורפירין, שהיא מצויה גם בהמוגלובין, שבו ממלא הברזל את מקומו של המאגניזיום. מבנה הפורפירינים נתברר סופית ע"י הנס פישר (ע"ע) בין 1920 ו1940, ובינתיים נמצאו גם חמרים חשובים אחרים, הציטוכרומים — שהם פעילים בתהליכי־הנשימה של כל הרקמות ושכולם מבוססים על המערכת הפורפירינית ומכילים ברזל. — מהותו הכימית של שלל־הצבעים הטבעי של הגינות והאחים הוברה בתחילת המאה ה20 ובימי מלחמת־העולם I ע"י מחקריהם של קונסטאנצקי ושל וילשטטר על אנתוכסנתינים ואנתוציאנינים (ע"ע) — מחקרים, שבהם המשיכו אח"כ קרר (ע"ע) ורובינזון (ע"ע).

קיצורו של דבר, המחקר במבנה הכימי של חמרי עולם־החי הגיע לידי מסקנה, שלמרות הרבגונות העצומה של עולם־החי, קיים דמיון מרובה במבנה הכימי של היצורים השונים ושכולם מורכבים מאותן אבני־הבניין היסודיות עצמן. בקוויה הכלליים קיימת ב' אחת של כל עולם־החי, ועל־כן אין אנו צריכים לדון בב' מיוחדת לכל מין ומין. עם זה נעשה בירור ההבדלים הספציפיים במבנה הכימי של היצורים השונים אחת מן הבעיות החשובות של הב'.

חמרים ספציפיים לקבוצות מסויימות של צמחים, ולפעמים אף למינים בודדים, הם — למשל — האלקלואידים (ע"ע). חקירתם הכימית של חמרי־טבע מורכבים ומסובכים אלה נמשכת זה יותר מ100 שנה, ובירור המבנה והסינתזה של הרבה מהם הוא מן ההשגים המפוארים ביותר של הכימיה האורגאנית.

אנזימים וחילוף־החמרים. גם הצעדים הראשונים בהבנת התהליכים הכימיים באורגאניזם החי נעשו בתחילת המאה ה19. לאחר בירור מהותה של הנשימה ע"י לאוואזיה על יסוד השוואתה לתהליך־הבערה בעולם־הדומם, ואף לאחר שעלה ביד הכימאים ליצור בדרך סינתטית תרכבות מרובות מן המצויות בעולם־החי, עדיין מרובה היה ההבדל בין אופן הביצוע של הפעולה במעבדה, הנזקק לאמצעים חריפים (טמפראטורות גבוהות, זמני־פעולה ארוכים, לחצים גבוהים וכד') ולראגנטים נמרצים, ובין דרכי התהוות החמרים והתפרקותם בתא החי (או בהשפעתו), שאינו נזקק לאמצעים חריפים כלשהם. אור ראשון נשפך על בעיה זו עם גילוי תופעת הקטליזה (ע"ע) ע"י ברצליוס (ע"ע). זה האחרון הביע את הסברה, שאף התהליכים הכימיים בתא החי מופעלים ע"י מספר מרובה של גורמים קאטאליטיים. הקאטאליזאטורים של האורגאניזמים החיים נקראו פרמנטים (תססים). מתחילה נמצאו פרמנטים כאלה במיצי־העיכול ובמיצי־צמחים, המסוגלים — במצבם הטבעי או לאחר ייבוש — לגרום לפירוקם של חמרי־מזון מסובכים. ב1833 גילו פַּיֵן (Payen) ופֶּרסוס (Persoz), שהעמילן מתפרק ע"י תמציות־שיפון, והתסס המפרק נקרא דיאסטאזה. בזמנו של ברצליוס נודעו גם הפפסין של מיץ־הקיבה, המפרק חלבונים; האמולסין (ע"ע) של השקדים, המפרק את האמיגדלין (ע"ע); פרמנט במיץ־הפאנקריאס, שמפרק שומנים, ועוד. התהליך הפרמנטאטיווי של פירוק הסוכר לכוהל ודו־תחמוצת הפחמן היה נראה תחילה קשור במכאניזם מסוג אחר, וחקר תהליך־התסיסה נעשה אחד מן המניעים העיקריים בהתפתחותה של הב'. אחד מהשגיו המדעיים החשובים של פסטר (ע"ע) היתה ההוכחה (מ1860), שהתסיסה הכהלית קשורה בנוכחותם של תאים חיים, שמרים או חידקים. פאסטר הסביר את התסיסה הכהלית כביטוי לחייהם של תאים אלה, שמספקים לעצמם את האנרגיה הדרושה להם ע"י פירוק הסוכר ללא שימוש בחמצן־האויר („חיים בלא אויר"). על תפיסתו של פאסטר חלק ליביג, והמחלוקת ביניהם הסעירה את עולם־המדע. מתחילה נתקבלה השקפתו של פאסטר על דעת רובם של החוקרים, שהתחילו מבחינים בין שני סוגים שונים של קאטאליזאטורים בעולם־החי: גורמי־פעולה מופקים מתאים חיים ומתגלים במיצים שונים, שאין כושר־פעילותם קשור לתאים חיים („פרמנטים מחוסרי־צורה" או „אנזימים", לפי קינה [Kühne], 1878), וגורמים שפעולתם קשורה בתאים חיים („פרמנטים בעלי־צורה" או „פרמנטים" סתם). אך הבחנה זו בין „אנזימים" ובין „פרמנטים" לא האריכה ימים. בתחילת המאה ה20 הצליח בוכנר (ע"ע) להפיק מיץ־שמרים, מחוסר תאים חיים, שהיה מסוגל להפעיל את התסיסה הכהלית. מאז משמשים המונחים „פרמנט" ו„אנזים" כשמות נרדפים. מערכת האנזימים במיץ־השמרים, המפעילה את התסיסה הכהלית — ה„זימאזה" —, הוכרה ב1905 כמורכבת, לכל הפחות, משני חלקים: מרכיב חלבוני, שנהרס בשעת החימום, ומרכיב לא־חלבוני, בעל מולקולה קטנה הרבה מזו של החלבונים ויציב לחום; כל אחד משני הגורמים לבדו אין בכוחו לבצע את הפעולה הנזכרת ורק צירופם זה לזה מאפשר את התסיסה הכהלית. ע"י כך הונח היסוד להבחנה החשובה בין אפו־אנזים ובין קו־אנזים במבנה ובהרכב של אנזימים מרובים (ע"ע פרמנט). בעבודה מאומצת של דור שלם — בעיקר הודות למחקריהם של הרדן (ע"ע), ינג (ע"ע), נויברג (ע"ע), אמבדן, מיארהוף (ע"ע), פרנס (ע"ע) וחבריהם — פוענחו כל מנגנוני הראקציה של פעולת הזימאזה והתסיסה הכהלית. שלביה של ראקציה זו בודדו וזוהו, והאנזימים המפעילים אותם והנכללים במערכת הזימאזה נוקו וגובשו, ומנגנון התסיסה הכהלית משמש כיום דוגמה קלאסית למכאניזמים של תהליכים מטאבוליים אחרים (ע"ע תסיסה). מתוך מחקר זה צמחה ההכרה, שפירוקם של החמרים בתא החי הוא תהליך מודרג, שבו חלים בחומר המתפרק שינויים קטנים בכל שלב, ואין הוא מתפרק בבת־אחת לתוצרות־הפירוק הסופיות; כל שלב ושלב מופעל ע"י אנזים מיוחד או ע"י אנזים בצירוף קו־אנזים. ההרכב הכימי של הקו־אנזימים הוברר מ1930 ואילך, ובולם נמצאו תרכבות, שהן קרובות במבנן לויטמינים (ע"ע) מקבוצת B. השפעה מרובה על התפתחותה של המחשבה הביוכימית השפיעה התגלית, שפירוקם של חמרי־המזון מלווה שינויים בהרכב התרכבות הזרחניות של תערובת־האנזימים או של התא החי: האנרגיה המשתחררת תוך כדי פירוק זה מתגלגלת ברובה לאנרגיה הכרוכה בקשירת חומצה זרחנית לחמרים אורגאניים. החומר העיקרי, הנוצר מתוך סינתזה זו, הוא הטרי־פוספאט של האדנוזין (ע"ע). חומר זה הוא מחסן־האנרגיה העיקרי, שבו מצטברת האנרגיה, הבאה מתוך פירוק־המזון, ובו משתמש התא לפעולותיו — לסינתזות כימיות, לעבודה מכאנית ואוסמוטית, להעברת גירויים ועוד. באמצעותה של אנרגיה זו מסוגל התא לסובב את הגלגל של פירוק־המזונות בכיוון הפוך ולחזור ולבנות את חמרי־התא מחמרי־פירוק

מחזור־הראקציות, שנתגלה בתסיסה הכהלית ע"י השמרים, אינו יחיד במינו בעולם־החי. כמעט כל התאים והרקמות שנבדקו מפרקים סוכר, בהעדר חמצן, בדרך קרובה לזו של התסיסה הכהלית; למשל: בתסיסת חומצת־החלב של החלב ע"י חידקים ובפירוק הסוכר לחומצת־חלב ע"י השרירים ואברים אחרים של בעלי־חיים שונים, ובכללם האדם (ע"ע גליקוליזה). כאן מסתמנת שוב אחדות הב' של עולם־החי כולו.

חקירת האנזימים: הכרתם, זיהוים, בידודם וניקוים, הבהרת מכאניזמי־פעולתם, וביחוד המכאניזמים של התאמתם לפעולות קאטאליטיות מסויימות בחמרים מסויימים בלבד (בעית ה„ספציפיות"), היא אף כיום נושא מרכזי של הב'. האנזים הראשון, שהוכן (ב1926) כחומר גבישי אחיד ומוגדר, היתה האוראזה (ע"ע). מאז נוקו, גובשו והוגדרו אנזימים הרבה.

נשימת־התאים. לאוואזיה עדיין היה סבור, שהבערה האיטית של חמרי־המזון, שהיא היסוד הכללי של הנשימה, מקומה בריאות, הקולטות את החמצן. ליביג קבע את מקום־הבערה בדם. אך פפליגר (ע"ע) הראה בבירור, שמקום השריפה של חמרי־המזון הוא בתאי־הגוף כולם. מאז מבחינים בין הנשימה החיצונית — הובלת החמצן ע"י הריאות ומחזור־הדם, ובין הנשימה הפנימית — החימצון ממש של חמרי־המזון ברקמות.

המחקר החדש בנשימת התאים והרקמות התחיל עם המצאת השיטה המאנומטרית ע"י ברקרופט (ע"ע) והולדין (ע"ע) ב1902, וביחוד עם השיפורים שהוכנסו לשיטה זו ע"י ורבורג (ע"ע) ב1923. בשיטה זו נמדדות קליטת החמצן ויצירת דו־תחמוצת הפחמן ע"י חתכים או תכשירים של רקמות. בשיטה זו נתברר, שהנשימה היא תכונה של כל תא ותא שבגוף ושהתא מסוגל להמשיך בה זמן מרובה אף לאחר שהוצא מן האורגאניזם. אח"כ נתגלה, שכושר־הנשימה מצוי בעיקר בחלקיקים בעלי סטרוקטודות מוגדרות בתא ושהללו מסוגלים לנשום אף לאחר שנהרסה שלמות־התא.

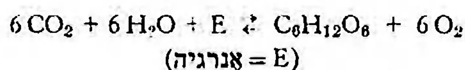
גם מחקר המערכות האנזימאטיות המפעילות את נשימת־התאים התחיל עם ליביג, שהבחין בתפקידו של הברזל באורגאניזם כמפעיל את החמצן בנשימה וייחס תפקיד זה לברזל של כדוריות־הדם (ההמוגלובין). בארקרופט הוכיח, שאין להמוגלובין תפקיד בנשימה הפנימית אלא בהובלתו של החמצן בלבד. צעד מכריע בהבנת התהליך של הנשימה התאית ובבירור תפקידן של תרכבות־ברזל בתהליך זה שימשה התגלית של מאק מאן (Mac Munn) ב1885 (שנשתכחה וחזרה ונתגלתה ע"י האנס פישר ב1923 וע"י קילין [ע"ע] ב1925) בדבר מציאותן של תרכבות־ברזל, שהן דומות בהרכבן להמוגלובין, בתאיהם של האברים השונים. תרכבות אלו משתתפות בתהליכי חימצון וחיזור הפיכים, והן הקאטאליזאטורים של הנשימה התאית. קילין קרא להם ציטוכרומים (חמרי־הצבע של התא).

אולם הציטוכרומים אינם אלא חוליות בשלשלת הארוכה של הקאטאליזאטורים המרובים הדרושים להפעלת־הנשימה. אין הם מסוגלים להתחמצן ע"י חמצן־האויר אלא בסיוע של אנזים נוסף, שנתגלה ע"י וארבורג ב1923 וכונה על־ידיו „אנזים־הנשימה"; אך מאחר שאין בכוחו של אנזים זה לחמצן את חמרי־המזון בדרך ישירה ואינו מוכשר אלא לחמצן את הציטוכרומים בלבד, מוטב לכנותו „ציטוכרום־אוכסידאזה".

גם ציטוכרום שחומצן ע"י ציטוכרום־אוכסידאזה אינו מסוגל לפעול על חמרי־המזון פעולה ישירה. החימצון הישיר של חמרי־המזון מבוצע ע"י שורה של אנזימים, שנחקרו בעיקר ע"י וילנד (ע"ע) מ1912 ואילך ועל־ידי תונברג (Thunberg) ב1925. אנזימים אלה הם „דהידרוגנאזות" — נוטלי מימן, שהקו־אנזים שלהם הוא אחד מן הקו־אנזימים הפועלים גם בתסיסה הכהלית ובגליקוליזה. הקו־דהידרוגנאזה, שחוזרה ע"י המימן, חוזרת ומתחמצנת ע"י מערכת־הציטוכרום בתיווכן של מערכות אנזימאטיות נוספות. גם כאן, כבתסיסות, אין פירוק מידי ושריפה מידית של החמרים ושל המימן המופק מהם, אלא שרשרת ארוכה של ראקציות, שמביאה לידי חימצון מודרג ולידי הפקה מאכסימאלית של האנרגיה הקשורה בתהליכי־החימצון. כל שלב של חימצון־המימן, פתוח בהיפרדותו מחמרי־המזון וסיים בשריפתו הסופית ע"י החמצן שבאויר, צמוד גם הוא למערכת הקושרת חומצה זרחנית לחומר אורגאני, וגם כאן לובשת האנרגיה ברובה הגדול צורת קשרים כאלה. בסופו של דבר מתחמצן המימן למים.

המוצר השני של נשימת־התאים, דו־תחמוצת הפחמן, אינו נוצר ע"י פעולת החמצן על הפחמן. נויברג (ע"ע) הוכיח ב1910, שדו־תחמוצת הפחמן נוצרת ע"י פירוק של אחד מחמרי־הבינים של התסיסה, החומצה הפירובית, בעזרת האנזים קארבוכסילאזה, שהקו־אנזים שלה מופק מן הוויטא־מין תיאמין (ויטאמין B_1). דו־תחמוצת הפחמן של הנשימה משתחררת מחמרי־ביניים של מעגל־ראקציות קאטאליטי, „מעגל החומצה הציטרית", שנתגלה ע"י קרבס (ע"ע) בשנת 1937. בכל הראקציות הללו, הכרוכות ביצירת דו־תחמוצת הפחמן, אין לחמצן־האויר כל תפקיד ישיר: „נשימת־התאים אינה אלא שריפתם של אטומי־המימן של חמרי־הבערה" (סנט דירדיי, 1938).

ההטמעה של דו־תחמוצת הפחמן. ב1774 הראה פריסטלי (ע"ע), שהצמחים הירוקים מסוגלים לחדש את הגורם המסייע לשריפה (החמצן) של האויר. זמן קצר אח"כ (1779) הוכיח אינגנהאוס (ע"ע), שהאור הוא הכרחי להפיכתה של דו־תחמוצת הפחמן לחמצן ע"י הצמחים הירוקים. לאחר 20 שנה נוספות מצא דה־סוסיר (ע"ע), שהכמות של דו־תחמוצת הפחמן הנבלעת ע"י הצמחים היא שוות־ערך לכמות החמצן הנוצרת על־ידיהם. משוויית הפוטוסינתזה נוסחה כהיפוכה של שריפת־הסוכר:

$$6\,CO_2 + 6\,H_2O + E \rightleftarrows C_6H_{12}O_6 + 6\,O_2$$
(אנרגיה = E)

משנקבע הקשר ההכרחי בין תופעת הפוטוסינתזה ובין החומר הירוק של העלים, הכלורופיל, הוצעו היפותזות מרובות להסברת מנגנון הפוטוסינתזה, שלא עמדו במבחן הניסויי. נקודת־מפנה חשובה בחקר זה שימשה תגליתו של בלקמן (Blackman) ב1905, שהפוטוסינתזה מורכבת משני שלבים: אחד מהם צריך לאור והשני מתקיים גם בחושך. משמעותה של תגלית זו נתחוורה רק לאחר כ30 שנה, כשנתברר שההטמעה של CO_2 מצויה גם ביצורים הטרוטרופיים ואינה קשורה בנוכחותו של כלורופיל ובפעולת האור דוקה. מתוך המחקרים של 15 השנים האחרונות, שעסקו בחלקם גם בשימוש בשיטת האיזוטופים (ע"ע), נתברר, שCO_2 נקלט בלא כל קשר אל האור ושתפקידו של האור בפוטוסינתזה הוא הפעלת המים ויצירת מימן פעיל, שמסוגל לחזר חמרי־ביניים ולגרום להפיכת הכיוון של שרשרת־הראקציות הקשורה בפירוק־הסוכר. האנרגיה הדרושה לכך מסופקת בצמחים הירוקים ע"י האור, ואילו בבעלי־חייס הטרוטרופיים משמש כמקור־אנרגיה רק חימצונם של חמרי־המזון; לפיכך אין בעלי־החיים מסוגלים לבנות את חומר־גופם מCO_2 בלבד.

הזנה, ויטאמינים וחמרי־גידול. תפקידם של המזונות, כספקי־החום של הגוף, כבר היה ידוע יפה בתחילת המאה ה19. לאוואזיה עיבד שיטה למדידת כמות־החום המופקת ע"י שריפת־המזונות וגילה יחס ישר בין חום זה ובין תצרוכת־החמצן של האורגאניזם. באמצע המאה ה19 שוכללו שיטות אלו והוכנו מכשירים, שמאפשרים את מדידת חילוף־החמרים בבעלי־חיים ובאדם. מדידות אלו, ביחד עם אנאליזה מדוייקת של המזון וההפרשות, איפשרו עריכת מאזן של המטאבוליזם וקביעת ההרכב הרצוי של המזון המספיק לאיזון צרכיהם של האדם ובעלי־החיים. הוגדרו „שלושת אבות־המזון" הדרושים בהזנה — החלבונים, הפחמימות והשומנים. הוכר, שהחנקן של חלבוני־המזון נפרש כולו בשתן ובצואה ושדרושה כמות מסויימת של חלבון במזון כדי לקיים את המאזן החנקני. התפתחות נוספת בענף זה הושגה עם גילויו של חוק האיזודינמיה (ע"ע) על־ידי רובנר (ע"ע) על אפשרות ההחלפה של אבות־המזון השונים זה בזה, בהתאם ל„ערכים הקאלוריים" שלהם; יוצאים מכלל זה הם החלבונים, שמהם נדרשת כמות

מינימאלית מסויימת, שאינה ניתנת להחלפה באבות־מזון אחרים, כדי לקיים את מאזן־החנקן.

נוסף על אספקה קאלורית מתאמת במזונו, זקוק האורגאניזם לחמרים נוספים, ל„מזונות מגינים", שאין חשיבותם מוגדרת באספקת האנרגיה ואעפ"כ הם דרושים לשמירת בריאותו, חייו וגידולו הנורמאלי של האורגאניזם. רמזים להכרה זו כבר מוצאים אנו בתקופה העתיקה, ביה"ב וביחוד במאות ה18 וה19. אולם רק הב' החדישה הצליחה להפוך הסתכלויות בודדות והשערות, שהיו כרוכות בהסתכלויות אלו, לשיטה מדעית שלמה, שהיא ידועה כתורת הויטמינים (ע"ע). ראשיתה של שיטה זו נעוצה בהכרת מציאותו של חומר מגן מפני מחלת בֶּרִי־בֶּרִי בקליפות־האורז ע"י איקמן (ע"ע) ב1897. הניסויים הראשונים בגידול בעלי־היים על מזונות „סינתטיים" (מורכבים מחמרים מנוקים ומוגדרים בלבד) בוצעו ע"י הופקינז (ע"ע) בתחילת המאה ה20. את השם (הבלתי־מתאים) „ויטאמינים" יצר פונק (ע"ע) ב1912. מחקר־הוויטאמינים נסתעף. נתגלה מספר מרובה מהם, ובמשך הדור האחרון בודדו ונוקו החמרים הללו ניקוי כימי, הוגדרו מבחינת מבנם, וקצתם אף הוכנו באופן סינתטי.

מפנה מכריע בתורת־הוויטאמינים בא עם גילויה של העובדה, שהחמרים, הדרושים למניעת מחלה בבעלי־חיים, דרושים גם לחידקים מרובים לשם גידולם והתרבותם. מחקר חמרי־הגידול של המיקרו־אורגאניזמים השפיע במידה ניכרת על מחקר הוויטאמינים. הניסויים במיקרו־אורגאניזמים הביאו לידי גילוים של חמרי־גידול חדשים, שקצתם — כפי שנתברר אח"כ — אינם אלא ויטאמינים, שהם דרושים גם לבעלי־חיים. כאן שוב נתאשרה האחדות של הב' של כל היצורים החיים.

התקדמות נוספת בתורת־הוויטאמינים באה ממחקר האנזימים. הרבה ויטאמינים הוכרו כמרכיבים של מערכות קאטאליטיות, בעיקר של קו־אנזימים. חמרים, שהם דומים בהרכבם לוויטאמינים ולחמרי־הגידול, מסוגלים לעכב את בניין הקאטאליזאטורים המתאימים ולגרום להפסקת הגידול ולמוות ע"י התחרות בחמרי־הגידול הטבעיים ודחייתם מן האנזימים הפועלים עליהם. בדרך זו נפתחה הדרך בפני הכימותרפיה (ע"ע) הראציונאלית.

הסדר חילוף־החמרים. העובדה, שאברים הרבה באורגאניזם, וביחוד בלוטות מסויימות, מפרישים לתוך מחזור־הדם חמרים, שמשפיעים על פעילותם של רקמות ותאים אחרים, כבר היתה ידועה במאה ה18; היא הוגדרה ע"י קלוד ברנר (ע"ע) ב1859 כ„הפרשה פנימית". החמרים המופרשים כונו אח"כ בשם „שליחים כימיים" או „הורמונים" (ע"ע); את המונח טבע הארדי (Hardy) ב1904. המרים אלה מסוגלים לשנות את הקצב של חילוף־החמרים, ובמידה מרובה אף את כיוונו. פעולתם של ההורמונים הללו נחקרת ע"י הפיסיולוגיה, ואילו החמרים עצמם נוקו והוגדרו הגדרה כימית, ואת קצתם אפשר אף ליצור בדרך סינתטית. בזה נתווסף על הב' פרק חשוב חדש, אך אופן־פעולתם של ההורמונים על תאי־הגוף עצמם לא הוברר. הנסיונות להדגים את פעולתם על אחד מן האנזימים המבודדים לא נשאו עד עכשיו פרי.

בשנים האחרונות התקדם המחקר באירגון הפנימי של התא, המסדיר את המגע בין החמרים שבתוכו ואת האפשרות של הראקציות ביניהם. התקדמות זו נתאפשרה הודות לפיתוחן של שיטות חדשות. אחת מהן היא הציטוכימיה, המשתמשת בראקציות מיקרוכימיות לשם קביעת מקומם של החמרים השונים והאנזימים השונים בחלקי־התא. שיטה אחרת קובעת את חלוקת האנזימים בתא על־ידי הריסתו והפרדת חלקיקיו ע"י צנטריפוגה. נמצא, שמערכת המפעילים את מעגל־קרבס ומערכת־הציטוכרום מרוכזות בתוך המיטוכונדריות. הגרעין דל ביותר בפעילות אנזימאטית. אנזימי התסיסה והגליקוליזה מפוזרים בחלק ה„הומוגני" של התא. — חקירת הקארצינוגנים, חמרים גורמי סרטן (ע"ע), שמיעוטם חמרי־טבע ורובם מוצרי הכימיה הסינתטית, היא ספק חלק מחקר אירגון־התא ספק חלק מחקירת ההורמונים.

בדור האחרון הולכת הכימיה ומשתלטת על ענפים נוספים של הביולוגיה ע"י בירור הרקע הכימי של גילויי־חיים שונים: ענפים נוספים של הפיסיולוגיה נעשים ב'. חשיבות מיוחדת נודעת למחקרים החדישים בטיב החומר של הכרומוסומים ובאירועים הכימיים שביסוד המוטאציות של הגנים, ז. א. לגישה ביוכימית לבעיות־התורשה. נעשו אף צעדים ראשונים להכרתם של הגורמים הכימיים, הפועלים באונטוגנזה והמשתקפים בפילוגנזה, ונסיונות להעמיד את ההבדלים שבין קבוצות בעה"ח או את הקירבה שביניהן, המשתקפת בסיסטמטיקה, על משמעות ביוכימית.

הדינאמיות של מרכיבי־האורגאניזם. החומר המרכיב את היצורים החיים נמצא בדרך־כלל בחילוף מתמיד. דבר זה ברור ונראה לעין בכל יצור גדל וצומח. אך גם אורגאניזם, שהגיע לגמר גידולו ולמראית־עין אינו מוסיף להשתנות, הולך ונהרס ונבנה בלא הפסק. מבחינה זו אפשר להשוותו לנהר זורם, שצורתו וכמות מימיו והרכבם אינם משתנים, ואעפ"כ אין בו קביעות סטאטית מאחר שמימיו הולכים ומתחלפים בתמידות. באורגאניזם, כמו בנהר, קיים שיווי־משקל דינאמי בין ההכנסה וההוצאה, בין תהליכים רצופים של אנאבוליזם ושל קאטאבוליזם, אלא שהרווח וההפסד מאזנים זה את זה.

דינאמיות זו היתה ידועה ומקובלת על הביולוגים עוד קודם שאפשר היה להם להוכיחה בוודאות ולמדוד את מהירותו של חילוף־החמרים. עד הדור האחרון היתה רווחת ההנחה, שקיימים שני זרמים של חילוף־חמרים באורגאניזם: האחד זרם מהיר — של חמרי־המזון, שהם נקלטים, נשרפים ופסלתם נפרשת; השני זרם איטי — של חומר־הגוף עצמו, או „מכונת־הגוף", שבו חלים רק הפסד איטי ותיקונו כנגדו.

בשיטת האיזוטופים (ע"ע) הראדיואקטיוויים והיציבים ניתנה אפשרות לבחון את אמיתותה של הנחה זו. הניסויים בתחום זה, שבוצעו תחילה ע"י שנהימר (ע"ע) וריטנברג (ע"ע) ב1936—1938, הראו, שחומר־המזון אינו נשרף ברובו, אלא הופך בחלקו הגדול לחלק מחומר־הגוף, בעוד שחומר־הגוף עצמו משמש כחומר־בערה; ז. א.: אין שני זרמי־חומר נפרדים באורגאניזם. המזון וחומר־„המכונה" מתערבים זה בזה, וחלק מתערובת זו משמש כדלק. החומר האיזוטופי, הנטמע באורגאניזם כחלק מחומר־הרקמות, מאפשר את מדידת מהירות ההתחלפות של חומר־הגוף עצמו. על־פי הפסד האיזוטופ מתוך הגוף אפשר לקבוע באיזו מהירות מתחלפות מולקולות של חומר מסויים באורגאניזם. התוצאות של מדידות אלו הראו, שבחמרי־הגוף חל חילוף מהיר ביותר; רובם הגדול של החמרים בגופו של בע"ח, כגון עכבר, אינו מתקיים בו יותר משבועות אחדים, ומקומו מתמלא במשך זמן זה ע"י מולקולות חדשות.

סקירה זו על קוויה הראשיים של הב׳, שנתכוונה להדגים את היסודות המשותפים בב׳ של היצורים השונים ולסכם את ההתקדמות, שבאה בידיעותינו על מרכיבי האורגאניזמים ועל הראקציות המתקיימות בהם, מראה, שאין אנו עומדים אלא בהתחלת בירור הבעיה של אירגון התא והאורגאניזם.

E. Abderhalden, *Biochemisches Handlexikon*, I–XI, 1910–1924; C. Oppenheimer, *Handbuch der B.*, I–X, 1936[3]; I. Brachet, *Embryologie chimique*, 1947; E. Abderhalden, *Lehrbuch d. physiologischen Chemie*, 1948[28]; M. Florkin - S. Morgulis, *Biochemical Evolution*, 1949; J. Needham, *B. and Morphogenesis*, 1948; R. A. Gortner, *Outlines of B.*, 1949[3]; B. Harrow, *Textbook of B.*, 1950[5]; K. Felix, *Physiologische Chemie*, 1951; O. Hammarsten – B. Flaschenträger, *Physiologische Chemie*, I–II, 1952; M. Polonowski, *B. medicale*, 1952; E. Baldwin, *Dynamic Aspects of B.*, 1953[3]; J. S. Fruton – S. Simmonds, *General B.*, 1953; E. S. West – W. R. Todd, *Textbook of B.*, 1954[2]; A. Cantarow – B. Schepartz, *B.*, 1954.

ב. שפ.

ביולוגיה (מיוו׳ βίος, חיים), במשמעות רחבה — כלל מדעי־הטבע העוסקים בחקר היצורים החיים ותופעות־החיים. את המונח ב׳ טבע חוקר־הטבע הגרמני ג. ר. טרווירנוס (1776—1837) ב1802, והוא נשתרש במדע, בספרות ובדיבור בעיקר ע״י פעולתו של למרק (ע״ע). הקפו העצום של החומר הנידון בב׳ והצורך לדון בו מבחינות שונות, שכל אחת מהן מחייבת טכניקה ומתודות משלה, גרמו לחלוקתה של הב׳ למקצועות מרובים, שכל אחד מהם נעשה מדע בפני עצמו. לפיכך איבד מושג־הב׳, בהקפו הרחב, את משמעותו כמדע מיוחד, וחוקרים הרבה מעדיפים על המונח ב׳ את הצירוף: „המדעים הביולוגיים". מבחינה סיסטמתית יש נוהגים להעמיד את „המדעים הביולוגיים" מול מדעי הטבע הדומם או „המדעים המדוייקים". הבחנה זו היא ביסודה פסיכולוגית: היא נובעת מהתרשמותנו המיוחדת מתופעות־החיים, שהיא שונה מהתרשמותנו מתופעות פיסיקרכימיות בעולם־הדומם, ומן ההערכה המיוחדת, שאנו מעריכים את תופעות־החיים מחמת הקשר הקיים בהרגשתנו בין החיים בכללם, מצד אחד, ובין מושגי הנפש, התודעה, הרוח וכד׳, מצד שני. יסודה האובייקטיווי של הבחנה זו מוטל בספק ושנוי במחלוקת: הצדקתה אינה אלא בהנחה, שגילוייהחיים שונים שינוי מהותי מכל שאר הגילויים של האירועים בחומר — לשון אחרת: בהנחה, שקיימים „גורמים ויטאליים", שאינם ניתנים להיתפס בקאטגוריות של הפיסיקה והכימיה (בעיית הוויטאליזם והמכאניזם, הדואליזם והמוניזם וכו׳; ע״ע חיים; אורגניזם). בזה משתלבת בעיית הב׳ כמדע עצמאי בבחינות פילוסופיות, והתשובה החיובית עליה אף מעוררת בעיות פילוסופיות. מבחינה מתודית קשורה התפתחותם והתקדמותם של המקצועות הביולוגיים דוקה בהריסת המחיצות שבינם ובין מדע־הטבע הכללי, בשימוש בשיטות החשיבה והחקירה של המאתמאטיקה, הפיסיקה והכימיה ובניסוח הבעיות של הב׳ ופתרוניהן במונחים של המדעים המדוייקים. אך ההשגים הכבירים של מדעי־הב׳ הניסויים לא הביאו לידי מיצוין של תופעות־החיים בקאטגוריות של המדעים האחרים, ובעיית יחודה של הב׳ היא אף כיום בעיה מטאפיסית, כמו שהיתה בכל הדורות הקודמים.

הב׳ ניתנת להתחלק למקצועות מבחינות שונות. חלוקות אלו אינן תמיד אובייקטיוויות ומחוייבות המציאות או ההיגיון, אלא נובעות במקרים הרבה מצרכים מתודיים או דידאקטיים, ולפעמים אינן אלא עניין של הסכמה בלבד. מבחינת ט י ב ה ע צ מ י ם הנידונים בב׳ אפשר להבחין בה: 1) אנתרופולוגיה פיסית (ע״ע), 2) זואולוגיה (ע״ע), 3) בוטניקה (ע״ע), 4) מיקרוביולוגיה (המטפלת במיקרואורגאניזמים, שבהם אין הדיפרנציאציה בין בע״ח ובין צמחים מוצאת לה ביטוי ברור: ע״ע בקטריולוגיה). מבחינת ט י ב ה ע נ י י נ י ם הנידונים בב׳ מתחייבת חלוקה למקצועות, שהם חותכים את החלוקה הראשונה: 1) הבחינה הסידורית, או בעיית המיון של כל צורות־החיים במערכת שיטתית אחידה, כתנאי לאפשרות הטיפול המדעי בעולם־החיים — סיסתמטיקה או טכסונומיה (ע״ע); 2) בחינת החומר שממנו מורכבים היצורים החיים והחמרים המופקים מהם — ביוכימיה (ע״ע); 3) בחינת הצורה והמבנה — מורפולוגיה (ע״ע), אנטומיה (ע״ע), היסטולוגיה (ע״ע), ציטולוגיה (ע״ע); 4) בחינת גילגולי־הצורה בפרט — אמבריולוגיה (ע״ע), מכאניקת־ההתפתחות (ע״ע התפתחות); 5) בחינת קשרי הקירבה והמוצא בין יצורים חיים שונים — גנטיקה (ע״ע), תורת־ההתפתחות, פלאונטולוגיה (ע״ע); 6) בחינת תהליכי־החיים — ביוכימיה דינאמית, פיסיולוגיה (ע״ע), ביופיסיקה (ע״ע); 7) בחינת קשרי הקיום והמציאות של יצורים חיים בינם לבין עצמם ובינם ובין סביבתם — אקולוגיה (ע״ע), גאוגראפיה וסוציולוגיה ביולוגית. — ספק הוא, אם בעיית ההתהוות של החיים עצמם מסוגלת לשמש נושא למחקר ביולוגי.

ב מ ש מ ע ו ת מ צ ו מ צ מ ת י ו ת ר משמש המונח ב׳ לציון חקר גילויי־חיים ותהליכי־חיים, שהם משותפים לכל האורגאניזמים החיים ויוצרים את הבסיס, שעליו מתפתחים ומתקיימים הגילויים המיוחדים לקבוצות השונות. לסוג זה של תופעות משתייכים, למשל: עיקרי מבנה־התא, חלוקת־התאים, הרביה, חילוף־החמרים, נשימת־התא, התורשה, ההתפתחות. צירופן של הזואולוגיה והבוטאניקה לבחינה ביולוגית כללית מתחייב גם מתלותם של בעה״ח בצמחים (מזונם) לשם קיומם, מתופעות הסימביוזה בבע״ח וצמחים מסויימים, מן הפונקציה של חרקים בהאבקה (ז. א. ברביה) של צמחים נושאי־פרחים, וכד׳. ב׳ כ ל ל י ת זו שואפת להכרת תכונות־היסוד הכלליות של יצורים חיים, והיא מוגדרת לפעמים גם כ פ י ס י ו ל ו ג י ה כ ל ל י ת.

כ ב׳ ע י ו נ י ת מוגדרים כל המאמצים והנסיונות לצרף את השגיהם ומסקנותיהם של המדעים הביולוגיים למערכת־מושגים שיטתית בעלת תוקף כללי ולהגיע מתוך כך להכרה של מהות־החיים. נושאה העיקרי של הב׳ העיונית היא תחימת תחומים וקביעת גבולות בין הב׳ ובין מדעי־הטבע האנאורגאניים, מצד אחד. ובין הב׳ ובין מדעי־הרוח (פסיכולוגיה, פילוסופיה, סוציולוגיה וכו׳), מצד שני. בזמן האחרון יש עניין מיוחד בנסיונות למצוא סמוכים לתופעות־החיים בהכרותיו של מדע־הטבע החדיש (תורת הקונטים [ע״ע]), וכן להגדיר בקאטגוריות של „המכשירים הטלאולוגיים" החדישים את גילויי־החיים הנתפסים כביטויים לתודעה, חשיבה ורציה (ע״ע קיברנטיקה).

ב י ו ל ו ג י ז ם הוא השם, שבו נקראת תפיסת־עולם או תחושת־עולם, שתופעת־החיים עומדת במרכזה ושסולם־ערכיה נקבע לאור החיקיות המתגלית בתופעה זו. אסכולות ויטאליסטיות בב׳ נוטות לפרש פירוש מטאפיסי את מימצאיה של הב׳ הניסויית (ע״ע דריש). שיטות פילוסופיות ביולוגיסטיות נוטות לראות כמוחלטים את המושגים, המתודות והמסקנות

המדעיים־המקצועיים של ההכרה הביולוגית. שיטות אלו מש־תדלות לתפוס תפיסה „אורגאנית" את כל המציאות הטבעית ואת כל התופעות האנושיות, ובכללן חיי הנפש, הרוח, ההיס־טוריה והחברה; לפיכך הן נקראות לפעמים גם שיטות „אור־גאניסמיות". הביולוגיזם נתפתח במאה ה19 ממטאפיסיקת־החיים הרומאנטית (ק. ג. קארוס, א. שופנהאואר, ג. ת. פכנר ואחרים) וגבר בהשפעת הדארוויניזם (ה. ספנסר, א. הקל), ביחוד בסוציולוגיה. הוא הצמיח את השיטות ה„ביוצנטריות" של פילוסופיית־החיים (פר. ניטשה, ו. דילתי, א. ברגסון, ל. קלאגס) ואת ה„מורפולוגיה של ההיסטוריה" (א. שפנגלר, א. טוינבי), והוא משתקף בשיטות פסיכולוגיות חדישות, כגון הפסיכואנליזה (ע"ע), בפילוסופיה מעין האכסיסטנציליזם (ע"ע) ובנסיונות למצוא ביסוס אובייקטיווי־מדעי לתורת־המידות בחוקיות המתגלית בחיים („אתיקה אוולוציונית").

Acta Biotheoretica, I–X, 1935–1953; *Folia Biotheoretica*. I–IV, 1936–1949; *Bibliographia Biotheoretica*, I–V, 1938–1954.

ר. גולדשמידט (תירג' צ. רודי), אסקריס, 1942; Herbert Spencer, *Principles of B.*, I–II, 1864/67; Claude Bernard, *Introduction a l'etude de la médecine experimentale*, 1865; id., *Phenomenes de la vie communs aux Animaux et aux Vegetaux*, 1878; S. Tschulok, *Das System d. B.*, 1910; H. Driesch, *B. als selbstandige Grundwissenschaft*, 1911[2]; id., *Philosophie d. Organischen*, 1928[4]; H. F. Osborn, *The Origin and Evolution of Life*, 1918; H. Rickert, *Philosophie d. Lebens*, 1922[2]; E. S. Russell, *A. Study of Living Things*, 1924; id., *The Directiveness of Organic Activities*, 1945; W. M. Bayliss, *Principles of General Physiology*, 1924[4]; P. Geddes-J.A. Thomson, *B.*, 1925; M. Hartmann, *B. u. Philosophie*, 1925; id., *Allgemeine B.*, 1945[4]; D. Jean, *Theorie de la vie*, 1927; J. v. Uexküll, *Bausteine e. biologischen Weltanschauung*, 1913; id., *Theoretische B.*, 1928[2]; id., *Lebenslehre*, 1930; T. Peterfi, *Methodik d. wissenschaftl. B.*, 1928; L. Hogben, *The Nature of Living Matter*, 1930; id., *Principles of Animal B.*, 1940; H. G. Wells–J. Huxley–G. P. Wells, *The Science of Life*, 1931 (עברית: מדעי החיים); J. A. Thomson—P. Geddes, *Life: Outlines of General B.*, I–II, 1931; R. Hesse, *B. (Handworterbuch d. Naturwiss.*, 1931); E. Lippmann, *Urzeugung u. Lebenskraft*, 1933; Э. С. Бауэр, Теоретическая б., 1935; L. v. Bertalanffy, *Theoretische B.*, I–II, 1932–1941; id., *Das biologische Weltbild*, I, 1949; id., *Handbuch der B.* (מ 1942 ואילך); L. L. Woodruff, *Foundations of B.*, 1936; H. Spemann, *Experimentelle Beitrage zu e. Theorie d. Entwicklung* (וסיום), 1936; W. McDougall, *The Riddle of Life*, 1938; E. Ungerer, *Die Erkenntnisgrundlagen d. B.* (Hndb. d. B., 1942); J. Huxley, *Evolution: The Modern Synthesis*, 1943; id., *Evolutionary Ethics*, 1943; E. Schrodinger, *What Is Life?*, 1945; T. H. Huxley–J. Huxley, *Evolution and Ethics*, 1947; А. И. Опарин, Происхождение жизни, 1948[2]; A. Szent-Györgyi, *Nature of Life*, 90, 1948; A. Portmann, *Grenzen d. Lebens*, 1944; id., *Probleme d. Lebens*, 1949; N. Wiener, *Cybernetics*, 1949; G. Sommerhoff, *Analytical B.*, 1950; J. Carles, *Les origines de la vie*, 1950; P. D. F. Murray, *B.*, 1950; J. D. Bernal, *The Physical Basis of Life*, 1951; A. Goudot, *Les quantas et la vie*, 1952; B. T. Scheer, *General Physiology*, 1953; G. Hardin, *B.: Its Human Implications*, 1954; M. Abercrombie–C. J. Hickmann–M. L. Johnson, *Dictionary of B.*, 1954[2].

י. ל.

ת ו ל ד ו ת ה ב'. ה ת ק ו פ ה ה ע ת י ק ה. — מושגיו של האדם הקדמון מן הטבע החי וההסברים הראשונים, שנתן לתופעותיו, לא נוצרו מתוך גישה מעשית אמפירית, אלא מתוך תפיסות קוסמולוגיות מסובכות מאוד ומשיטות הטוטם והטאבו, שקשרו קשרים מיסטיים־מגיים בין גרמי־שמים, בעלי־חיים, צמחים ועצמים דוממים.

היחס לעולם־החי היה טבוע בחותמה של המגיה, המשתקפת בקסם־הציד שבציורים הנפלאים של בע"ח, שנמ־

קטע ממטה־מושלים מגולף: איילים צולחים נהר, שבו שוחים סלמונים. מימצא פרהיסטורי מן הפירניאים הגבוהים

צאו במערות מן התקופה הפאלאוליתית, ובטקסי־הטוטם השנתיים המסובכים של הילידים האוסטראליים. — בשלושת מרכזי־התרבות העתיקים — בבל, הודו ומצרים — קובצו ידיעות מרובות על בע"ח וצמחים. הן מתגלות בחותמות ובחפצי־אמנות של תרבות־האינדוס, בציורי־קיר, בתבליטים (ר' תמונה ע' בבל, עמ' 559/60), בפסלים, בחנוטי־חיות במצרים העתיקה ובשפע של מוצגים מאשור ומבבל, שבה נכתבו הספרים העתיקים ביותר בזואולוגיה ובבוטאניקה. ההרהבל ושאר מילונים דו־לשוניים שומריים־אכדיים רו־שמים את שמות הצמחים ובעה"ח לפי קבוצות, כשכל השמות בכל קבוצה מסויימת מצויינים בתחיליות משותפות.

בלוחות־זיכרון ומצבות־אבן מרובים מתוארים מסעות־ציד, שערכו מלכים על אריות, פילים ושורי־בר. כת מיוחדת של כוהנים היתה עוסקת בניחושים על סמך התנהגותם של בע"ח, עופות, נחשים, חרקים וכד'; כת אחרת היתה מנחשת על סמך מבנה הכבדים של הצאן, שנועדו לקרבן. כמה ממלכי־אשור הביאו ממסעותיהם צמחים ובע"ח חדשים וניסו לאקלם אותם בארצם (למשל: הדבורה), או הציגו אותם בפני העם בגניהם. שפע של תבניות ותבליטים של בע"ח, שנשתמרו מימי־קדם, מאפשר לנו לזהות את גזעי בהמות־הבית של התקופות השונות ושל חיות־הבר הגדולות. כך, למשל, אפשר היה לזהות מין של אנטילופה, שכיום אינו מצוי אלא בטיבט בלבד. — שרידיה של התרבות הקרטית־המינואית כוללים ציורים מרובים של חיות־ים.

התהוותה של הב' כמדע בתחילת המחצה השניה של האלף הראשון לפסה"נ היתה — כזו של כל שאר מדעי־הטבע — השגם של היוונים. אמנם היוונים הושפעו השפעה מרובה מבבל וממצרים וקיבלו מארצות־המזרח אוצר גדול של ידיעות. אך הם לא רק מיינו וסידרו ידיעות אלו והיר־הרו על משמעותן, אלא אף הכניסו אותן למסגרת של שיטה ומתודה, ביחוד מבחינת המושג של „סיבות טבעיות".

אין זו מן הסברות המתקבלות על הדעת, שמפעלו העצום והיחיד במינו של א ר י ס ט ו — הניתוח המעמיק, שהוא מנתח כל דעה והנחה בתחום הב', והאוצר הבלום של תצ־פיותיו בתחום זה — נוצר בחינת יש מאין. השכל מחייב, שקדמה לו, לאריסטו, שורה ארוכה של צופים והוגים; רובם נשתכח ללא זכר, אחדים מהם נזכרים בסעיפי הפולמוס של אריסטו. נשתמר „האוסף ההיפוקראטי", כתבי ביה"ס העתיק לרפואה באי קוס (500—350), שבהם ניתנת הדרכה ללימוד האמבריולוגיה של האפרוח ובהם נמצאים פרקים טובים על האקולוגיה של האדם ורעיונות ברורים על התורשה: ההנחה, שחלקיקים זעירים מכל אברי־הגוף נודדים ובאים לתוך

תמונות מחיי בע"ח (דגים, דישונים, אנטילופות). תחריט מקברו של מלך־מצרים מהזרע מן השושלת החמישית

הזרע, ומשם בונה אח"כ כל אחד מהם את האבר, שממנו בא; בדיון על הדיאטה מוזכרים הרבה בע"ח וצמחים. הפאתו־לוגיה, שיטות האבחנה והפרוגנוזה, וכן התראפיה של אסכולה זו נתבססו בעיקר על ההסתכלות, בלוויית מושגים מצומצמים ביותר באנאטומיה ופיסיולוגיה; לפיכך יש להעריך ביותר את השגיהם. צ'ארלז סינגר רואה בחיבור על האפילפסיה (ע"ע) שבאוסף ההיפוקראטי את ה„מאגנה כארטה" של המדע", מאחר שכאן הועמדה לראשונה התצפית מעל לאמו־נות תפלות ומעשי־קסמים, וכן הוטעם כאן לראשונה הצורך במציאת סיבות טבעיות במקום סיבות משוערות או תאו־לוגיות. מחלוציה של הב' המדעית היו גם אמפדוקלס (ע"ע) ודמוקריטוס (ע"ע), שאריסטו מזכירם בכתביו; יש לציין במיוחד את כסנופון (ע"ע), שתצפיותיו הנפלאות על אורח־חייה של הארנבת מעוררות את התפעלותנו עד היום (Cynegeticus, V).

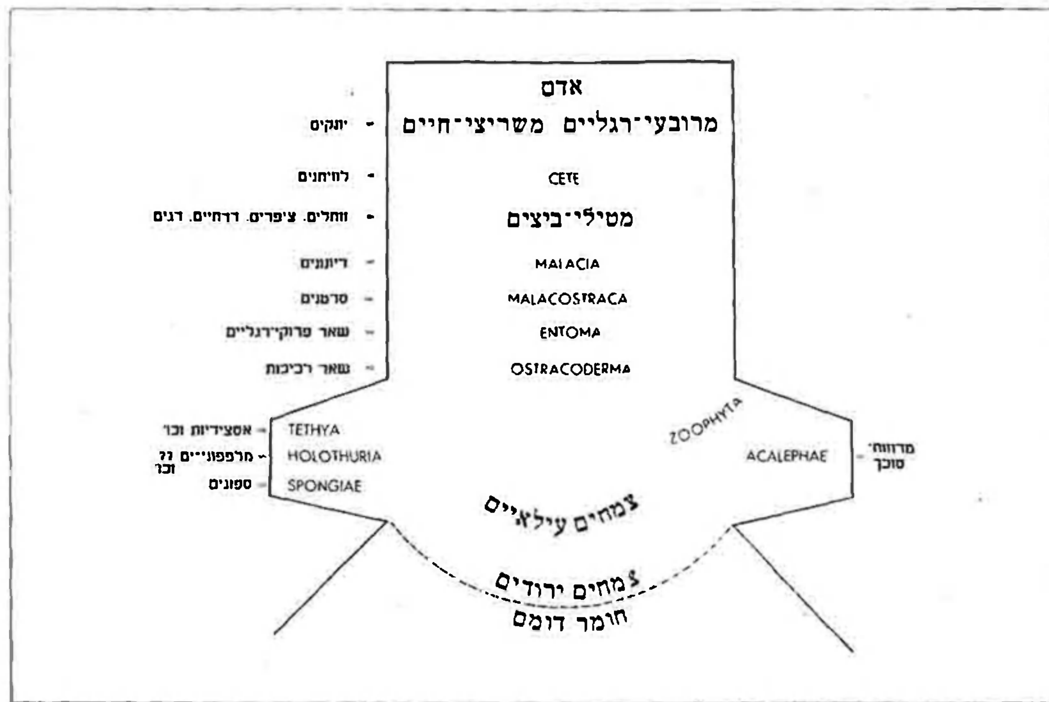
באריסטו הגיעה הב' לשיא, שמעליו לא התרוממה במשך יותר מ2,000 שנה. אולם בעוד שחיבוריו של אריסטו בפילו־סופיה, אתיקה, מדיניות ופיסיקה זכו להשפעה מכרעת במשך מאות־שנים, הרי חיבוריו הביולוגיים דוקה נשתכחו. דבר זה מפתיע ביותר, מאחר שהב' שימשה עמוד־השדרה של כל הפילוסופיה והמתודה שלו. מן הב' שאב אריסטו את עקרונות התצפית והאינדוקציה כיסודות של כל ידיעה מדעית ואת היחס הביקרתי לכל התאוריות המבוססות על אינטואי־ציה ודדוקציה בלבד. והרי בעוד שהשקפותיו הקוסמולוגיות והפיסיקאליות הסטאטיות של אריסטו הוחלפו במרוצת־הזמן במושגים דינאמיים, נשאר אריסטו בב' עד היום המורה הגדול, כפי שהכירו חוקרים כמו קיויה, דארווין, סינגר, רסל, נידאם ואחרים הרבה. הוא היה, כנראה, הראשון, שלא רק בחן פרטי־תופעות השייכים למבנה, להתנהגות ולסביבה הטבעית של יצורים חיים, אלא אף צירף את כל הפרטים הללו, ביחד עם המורפולוגיה, האנאטומיה וההתפתחות, לחטי־בה מקפת וכוללת אחת. הוא הישווה את היחסים בין מבנה ופונקציה בבע"ח שונים ומתוך כך יצר את המדע המשווה.

ספריו הביולוגיים של אריסטו הגיעו אלינו בעריכתו של אנדרוניקוס מרודוס (96—85). הם כוללים (בשמותיהם הלאטיניים המקובלים מיה"ב): תורת בעלי־החיים (Historia animalium); על אברי בעה"ח (De partibus animalium); על דרכי הרביה של בעה"ח (De generatione animalium); על הנפש (De anima).

אריסטו לא היה סיסטמאטיקן, שסידר ומיין במפורש את בעה"ח במערכת כוללת אחת. אך האנאטומיה המשווה והאתו־לוגיה שלו סוקרות את בעה"ח קבוצה אחר קבוצה, ולפי סקירה זו אפשר לשחזר את המערכת, שהניח ביסוד דיוניו ושהיא הראשונה, שמקפת את כל ממלכת־החי.

דגים מעופפים, דיונוני־הסירה וחיות־ים אחרות
פאיאנס מקרטה מן התקופה המינואית (המאה ה17 לפסה"נ).

סולם־החיים ע״פי אריסטו

המינים של אריסטו הם בקירוב המינים המוכרים גם כיום. מדרגות המיון הסיסטמאטיות הגבוהות יותר הכיר רק את ה־εἶδος — הסוג. מונח זה משמש לו לפעמים לציון קבוצות קטנות יותר (סוג או משפחה) ולפעמים — לציון קבוצות גבוהות יותר (סדרות).

אחת מתגליותיו הגדולות של אריסטו הוא עקרון ההומו־לוגיה של האברים במבנה בעה״ח, בניגוד לאנאלוגיה הפונק־ציונאלית בלבד או לדמיון המקרי. עקרונות חשובים אחרים בב׳ האריסטוטלית הם: חוק הקורלאציה (התיאום ההדדי) של האברים, הנקרא גם חוק־החיסכון בטבע („הטבע אינו עושה דבר בלא תכלית״) והמסביר, למשל, את העדר החו־תכות העליונות במפריסי־פרסה מקרינים; את ההתאמה בין מבנה־הגוף, אורח־החיים ותנאי־הסביבה בציפרים; את סידור האלמנטים העיקריים ברקמות (homoeomera), שמצטרפות לאברים (anhoeomera); וכן את עקרונות הזואוגאוגראפיה והאתולוגיה. הרבה מתגליותיו הנפלאות חזרו ונתגלו רק במאת־השנים האחרונה; למשל: הטיפול של השפמנונים (Glanis, Parasilurus Aristotelis) בצאצאיהם; הזרוע הנר־דדת והמזריעה של הזכר בדיונונים אחדים; דג־החשמל (Torpedo); דג שד־הים (Lophius) והאופן, שבו הוא משיג את טרפו; אפני־תנועותיו של דיונון־הסירה (Nautilus); השליה המדומה של הסמוריים (מיני גירית); שפע של הערות — מסקנות הסתכלויותיו — על יונקים ימיים ועטלפים ועל נדידות־דגים; תיאור ארבע הקיבות של מעלי־הגרה, וכד׳. בקיאותו המיוחדת במתרחש בחיי־הים היתה תוצאה מישיבתו הממושכת באי לסבוס. במחקריו הביולוגיים הס־תייע אריסטו גם בסיפורי דייגים, מלחים, נוסעים, ציידים, איכרים ורועי־צאן.

אריסטו הוא מייסדה של האסכולה הוויטאליסטית בב׳: אין תופעת־חיים בלא נפש. הצמחים, השלב הנמוך ביותר של החיים, הם בעלי „נפש צמחית״ בלבד, שמתגלית בהזנה, בצמיחה וברביה. בבעה״ח נתווספה עליה „נפש חיה״, שהפונקציות שלה הן התחושה והתנועה; לאדם לבדו יש, נוסף על שתי נפשות אלו, גם „נפש דברית״ או „משׂכלת״, שהיא מכשיר החשיבה והשיפוט.

מלבד מחקריו היסודיים באנאטומיה משווה ובאתולוגיה, הקדיש אריסטו עבודה מרובה לחקר השפעת הסביבה על בעה״ח, וע״י כך נעשה אבי מדע האקולוגיה של החי (האקו־לוגיה של האדם כבר פותחה יפה ע״י האסכולה ההיפוקרא־טית). הוא יצר את הזואוגאוגראפיה האקולוגית, תיאר את נדידות בעה״ח, את שנת־החורף, ערך תצפיות לבירור תחומי־מגוריהם של ציפרים, חקר מחקר משווה את התנהגותם של בע״ח ביחידות, בחברה, בעדר, בלהקה וכד׳. תיאור ההת־פרצות של מכת נברן־השדה (Microtus guentheri), המצוי בכתביו, מוחזק עד היום כקלאסי.

הצד החלש ביותר בב׳ האריסטוטלית היא הפיסיולוגיה. הרקע הכללי שלה היא תורת ארבעת היסודות (אש, אויר, מים ואדמה), ארבע האיכויות (יובש, לחות, חום וקור), וארבע המרות (הירוקה של הכבד, השחורה של הטחול, האדומה של הלב, הלבנה של המוח), שמהן נבנה האורגא־ניזם; תורת החום או הקור הפנימי הטבעי של כל מין; הלב כמרכז־התחושה; התפיסה של הנשימה כתופעת־צינון. כל המושגים הללו כבר נתקבלו ע״י האסכולה ההיפוקראטית, ועד להופעתם של האסכולה האלכסנדרונית וגאלנוס לא חלו בהם שינויים חשובים.

ברביה הניח אריסטו, שבבע״ח ירודים קיימת „התהוות מאליה״ (generatio spontanea) של יצור חי מחומר דומם. באמבריולוגיה היה אריסטו חלוץ התורה האפיגנטית, שלפיה מתפתחים כל האברים, זה אחר זה או זה בצד זה, מתוך חומר־מזון כללי וגלמי, שנמצא בביצה.

בתורשה דחה אריסטו את הדעות ההיפוקראטיות על הפאנגנזה. הוא טען נגדן כמה טענות חזקות: ההורשה של הקול ואפני תנועות־הגוף אינה מוסברת לפי שיטה זו; מפני־מה מלבינות בתקופת הזקנה שערותיהם של ההורים

ושל הצאצאים, שאינן לבנות מעיקרן? המבנה המורכב — האַנהומיוֹמֶרי — של כל אבר ושל כל חלק מן הגוף; מפני־מה נולדים עפ"ר צאצאיהם של הורים, שנעשו בעלי־מוּם בחייהם, בלא מומים אלה?

ביצירת האורגאניזם החדש, מספקת הביצה את החומר המזין הגלמי ליצירת הגוף, והזרע צר צורה בחומר זה, בדומה למיץ־הקיבה שמקריש את החלב. המין נקבע לפי

ריאגראמה של ארבעת היסודות וארבעת המזגים
(מספר „מעשה טוביה", ויניציאה 1707/8)

מידת־„חזקו" של החומר הנקבי או הזכרי (מבחינת חומו הפנימי); נמצא, איפוא, שהמין נקבע בשעת־ההפריה.

ההשקפה הביולוגית של אריסטו מושתתת — ככל פילוסופיית־הטבע שלו — על הנחת 4 ה„סיבות": הצורנית, החמרית, הפועלת והתכליתית, שכל ארבעתן דרושות כדי ליצור מין מסוים של אורגאניזם. הסיבות החמרית והצורנית הן יסודותיו של תהליך זה, הסיבה הפועלת נותנת את הדחיפה והסיבה התכליתית קובעת תכנית, שעדיין לא לבשה צורה, אבל שמכוונת את העובר להתפתח לפרט של מין מסוים. סיבה תכליתית זו, שהיא אימאננטית ביצור, משווה לו את צורתו הטיפוסית — מעין מושג „ההתפתחות הכיוונית" בב' המודרנית. הסיבה התכליתית קובעת את כל התכונות, שהן מהותיות, ז. א. אפייניות למין, כגון הגודל והמבנה של העיניים, ואילו התכונות המקריות, כגון צבע־העיניים, נתונות לוואריאציות. מבחינה זו חולק אריסטו על תורת־המקריות, כפי שהוצעה על־ידי אֶמפֶּדוקלס ודמוֹקריטוס: הכיוון של ההתפתחות הוא מחויב מראש ומוסדר ע"י ארבע הסיבות — זוהי האֶנְטֶלֶכְיה של אריסטו, הנראית להרבה ביולוגים בימינו כמקבילה למושגים של האמבריוֹלוגיה הניסויית החדישה. — מכל הבחינות מתגלה אריסטו כאישיות הבולטת ביותר בתולדות הב' עד ימינו.

תלמידו החשוב ביותר של אריסטו היה תְּאוֹפְרַסְטוֹס (ע"ע), הראוי להיקרא „אבי הבוטאניקה" באותו מובן, שרבו נקרא אבי הזואולוגיה או הביולוגיה. תאופראסטוס מזכיר יותר מ־500 מינים של צמחים בחיבוריו „על סיבות הצמחים" (שעוסק ברביה, במחלות וכד') ו„תורת הצומח" (מקביל ל„תורת בעלי־החיים" של אריסטו). גם תאופראסטוס לא הציע שיטה למיונם של הצמחים במערכת כוללת, אלא איחד הרבה מינים לסוגים. הוא תיאר את העברת האבקה לתפרחות נקביות בתמרים; תיאר חברות־צמחים, כגון יערות־מנגרוֹבה, וכן הניח את היסוד לגאוגראפיה של הצמחים, תיאר את החלקים השונים של הצמחים ואת פעולותיהם, וכמה מן השמות שהציע מקובלים עד היום. הוא קבע, שלצמח כושר־נביטה בכל חלקיו: הצמחים יכולים להתרבות ולצמוח מזרע, משורש, מענף, מעלֶה, מגזע וכד' או על־ידי „התפתחות מאליהם". בדבקותו בעקרונות ההסתכלות והאינדוקציה בלבד ובהימנעותו מכל גישה דדוקטיווית ואינטואיציונית, מתגלה תאופראסטוס כמצומצם באפקו מרבו הגדול.

התקדמות נוספת בב', ביחוד באנאטומיה ובפיסיולוגיה של האדם, באה באלכסנדריה: הֶרוֹפִילוֹס (ע"ע) במאה ה־3 לפסה"נ ניתח גופות של בני־אדם והשווה את מבנן לזה של היונקים הגדולים; הוא הבחין בדבר, שהמוח, שאותו תיאר לפרטיו, הוא מרכז־העצבים ומושב־המחשבה; הוא גם הבחין בין עורקים לוורידים, הראשונים כדופקים והשניים כלא־דופקים, מתוך שסבור היה, שדופק הוא תנועה עצמית של דפנות־העורקים. גם בן־דורו אֶרַסִיסְטְרָטוֹס (ע"ע) חקר את המוח, הבחין בין המוח הגדול והמוח הקטן, שם לב לכך, שקיפולי־המוח באדם מסובכים יותר משהם בבע"ח, וכרך תופעה זו במידת האינטליגנציה הגבוהה יותר של האדם; וכן גילה בנסיונות בבע"ח את ההבדל בין השורש הקדמי המוטורי והשורש האחורי הסנסורי של עצבי חוט־השדרה. הוא ראה את עיקרו של כל אבר כמורכב משלוש מערכות של צינורות: עורקים, ורידים ועצבים (שגם הם נחשבו כחלולים וכמעבירים „נוזל עצבי").

בוטאנאים אלכסנדרוניים, שעסקו בעיקר בצמחי־רפואה ובתרופות מופקות מהם, היו ניקאנדרוס מקולופון וקראטֶוּאַס מאנאטוליה. אך עלה עליהם בזה דְּיוֹסְקוֹרִידֶס (ע"ע), שספרו על „חמרים רפואיים" (De materia medica) היה

ארונים. ציור של קראטֶואַס (המאה ה1 לפסה"נ),
מכ"י ביזאנטי מן המאה ה5 או ה6 לסה"נ

ספר־היסוד להכרת צמחי־רפואה, ובבוטאניקה בכלל, עד המאה ה 16.

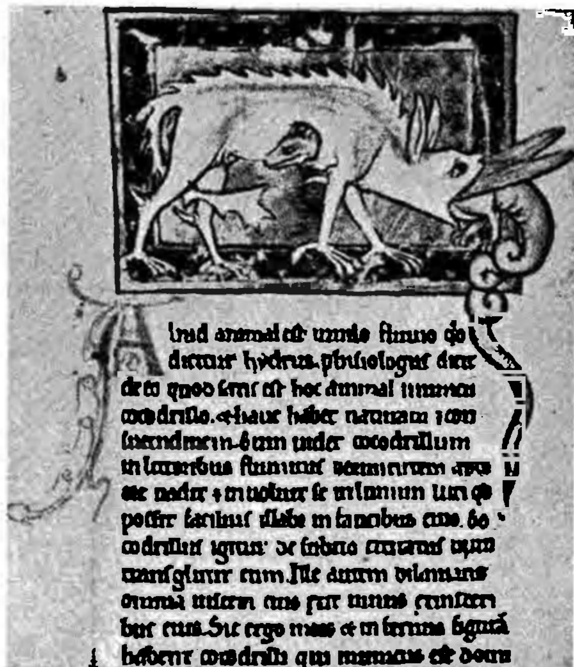
מן הסופרים הרומיים נגע בבעיות־היסוד של הב׳ לוקרטיוס (ע"ע) במסגרת הביטוי השירי, שנתן לפילוסופיית־הטבע שלו. בהתאם להשקפתו החמרנית־אפיקורית ייחס את ההכ־רעה בכיוונה של ההתפתחות למקרה. אפיינית הרבה יותר לדרך־המחשבה של הרומים היא שורת הספרים השימושיים, שנתחברו בלאטינית על החקלאות ושכוללים תיאורים של תבואות ובהמות־בית ושל הטיפול בהן, ודנים בענפים שונים של עבודת־האדמה וגידול צאן ובקר. החשובים שבהם הם חיבוריהם של מ. פורקיוס קאטו, מ. טרנטיוס וארו, לוקיוס קולומלה. עמם יש למנות את השירים הכפריים של ורגיליוס.

חיבורו הענקי של פ ל י נ י ו ס (ע"ע) על עולם־הטבע זכה להערצה בלתי־מוגבלת ביה"ב, ואילו בתקופה החדשה מזלזלים בו. גם ההערכה החיובית וגם ההערכה השלילית נראות מופרזות. לפליניוס לא היתה כל מגמה של עריכת תצפית מקורית או של ניתוח־בעיות. לפי עדות עצמו, לא נתכוון אלא למסור את החומר שליקט מתוך 2,000 ספרים של כ200 מחברים. ע"י 16 ספרי־הבוטאניקה ו41 ספרי־הזואו־לוגיה שלו נשתמר ביה"ב עיקר ידיעת־הטבע של העולם העתיק. אמנם, בצד העובדות הנכונות נמצאו בספרים אלה גם הרבה דברי־הבאי ואמונות תפלות, מאחר שפליניוס היה חסר גישה ביקרתית, והרבה מטעויותיו נשתרשו בדעת־הקהל ונשארו מקובלות עד התקופה החדשה. מחמת זרותו לפילו־סופיה ולדרך הניתוח הרעיוני, לא מסר פליניוס לדורות המאוחרים את ההכרות הביולוגיות החשובות של קודמיו.

הביולוג הגדול האחרון של התקופה העתיקה היה ג ל נ ו ס (ע"ע). נוסף על פעולתו בליקוט החומר הפילוסופי, הביו־לוגי, וביחוד הרפואי, מכתביהם של קודמיו הצטיין גאלנוס גם כחוקר מקורי. הוא המשיך בקו הטלאולוגי של אריסטו וכמותו האמין אף הוא בתורות ארבעת היסודות, ארבע האיכויות וארבע המרות, החלקים ההומיומרים והאנהומו־יומרים של הגוף וכד׳, אך בהשגיו באנאטומיה ובפיסיולוגיה עלה על אריסטו הרבה, את מסקנותיו מניסוייו המרובים בקופים העביר ללא ביקורת גם על האדם, ובזה הכניס לאנאטומיה מספר טעויות, שבהן החזיקו הרפואה והב׳ במשך כל יה"ב. מפליאים הם השגיו בפיסיולוגיה, ביחוד בקביעתן של כמה עובדות בנוגע למחזור־הדם בעובר ומחזור־הדם בכללו, בתלותה של פעולת־השרירים בעצבים, בהפרשת השתן מן הכליות ועוד. אך ההסבר, שנתן לתופעות אלו על סמך תורת שלוש הנפשות (ע"ע גלנוס), היה מוטעה ושימש גורם מעכב להתקדמותה של הב׳ עד התקופה החדשה.

תיאורים מצויינים של הטבע החי, בצירוף הסתכלויות אקולוגיות, נמצאים בפואמות של אופינוס (ע"ע) מן המאה ה2 על הציד, על הדיג ועל החיים בים, על ציד־הציפרים ועל הציפרים עצמן.

י מ י ־ ה ב י נ י י ם. על סף יה"ב עומד „ספר־החיות" של טימותיוס מעזה (המאה ה5). ספר זה מכניס אותנו לעולמם של ספרי־חיות כתובים בסיגנון של סיפורי־מעשיות, שיש בהם ערב של אמונות תפלות ועובדות מוזרות, שהן מובאות מפי השמועה, ללא הסתכלות ישירה וללא גישה ביקרתית. את תחילתה של ספרות זו אפשר לראות בספרו של קלאודיוס אליאנוס במאה ה3, ואת המשכה — באנציקלופדיות הער־ביות הראשונות, כגון זו של אבן קתיבה (ע"ע).

מיניאטורה מכ"י של „ספר־החיות" מן המאה ה12 (כ"י במוזיאון הבריטי). התנין בולע „נחש־מים" (Hydrus); זה האחרון מכרסם את מעיו של בולעו ונמלט. הסמכסם מסביר, שהתנין הוא סמל־הגיהינום ונחש־המים סמל לישו המשיח

באותה תקופה נוצר גם טיפוס חדש של ספר על „תולדות־החי", שבמשך כל יה"ב היה חביב ביותר על הקוראים בכל ארצות־אירופה: ה„פיסיולוגוס" (Physiologus) או — בתקופה מאוחרת יותר — ה„בסטיאריוס" (Bestiarius); הספרים הראשונים מטיפוס זה נתחברו באלכסנדריה בסוף המאה ה2 לסה"נ. הפיסיולוגוס — ז. א. „חוקר־הטבע" — נותן במלים ספורות תיאור של בע"ח, צמח או אבן וממשיך במוסר־השכל נוצרי. ה„פיסיולוגים" הראשונים, שהופיעו במזרח, כגון החיבור הסורי על „עצמי־הטבע", מאריכים קצת בתיאורי־הטבע, אך אח"כ הועבר הדגש אל פרקי־המוסר. בספרים אלה מתוארים כ60 בע"ח וקצת צמחים ואבנים, אך למרות הפופולאריות שזכו לה, מציינים „ספרי־החיות" הללו תקופת־שפל בידיעת־הטבע, שלטון של אמונות תפלות והעדר של כל הסתכלות ותצפית.

התרבות הביזאנטית לא הפיקה יצירה מקורית בב׳, אך זכותה הגדולה היא מה ששמרה על כתבי־אריסטו. בימיו של יוסטיניינוס הביאו נזירים נסטוריינים את ביצי טוואי־המשי הסיני (Bombyx mori) לקושטה, ותוך שנים מועטות נת־פתחה ופרחה תעשיית־המשי לכל אורך חופיו של המזרח הקרוב.

חשיבותה המרובה של הב׳ ה ע ר ב י ת כלולה בלא ספק בהחיאתה של הב׳ האריסטוטלית ובהפיכתה למדע ממשי וחי. תכנם של כתבי־אריסטו בב׳ חדר לתוך הספרות הערבית עוד קודם שאיסחק אבן חונין והאסכולה שלו הכינו במאה ה9 את תרגומיהם החשובים מסורית לערבית. הב׳ האריסטוטלית בלבושה הערבי הגיעה לשיא התפתחותה המדעית ב„אלקאנון פי אלטב" (חוקת־הרפואה) של אבן־סינא ובהסברותיו ופירו־שיו של אבן־רשד. אלה היו המקורות הראשיים, שדרכם חדרה תורת־אריסטו בב׳ — עם ערב של השקפות מן הפי־לוסופיה והתאולוגיה הערביות — לעולם הלאטיני והיהודי במאות ה13 וה14.

מן היצירות המקוריות של הערבים בב' יש לציין: ספרים על הארנבת, הגמל, הדבורה, התמר וכו' של אלאצמעי, שהם מחקרים לשוניים קצרים על שמות בע"ח בערבית, מספר אנציקלופדיות, שמכילות סיפורי־מעשיות על בע"ח לפי דרכו של אליאנוס, אך בצירוף הסתכלויות טובות של בדוים. הספר הטוב ביותר בזואולוגיה בערבית הוא בלא ספק „ספר בעלי־החיים" של ג'אחז (ע"ע), שיש בו תערובת של סיפורי־מעשיות על בע"ח עם תיאורי־הסתכלות מצויינים ממסעותיו של ג'אחז עצמו, מסיפוריהם של בדוים, מלחים, דייגים, נוסעים וכד'. האינפורמאציה הניתנת בספר זה על לשון־הנמלים, על נדידת הדגים בחידקל ועל כמה נושאים אחרים ראויה להופיע בשינויים קלים בלבד אף בספר חדיש. גם באנציקלופדיה הנאו־אפלטונית של ה„אחים הנאמנים" מבצרה נמצאים פרקים מעניינים בזואולוגיה, בוטאניקה, אנתרופולוגיה, ועוד.

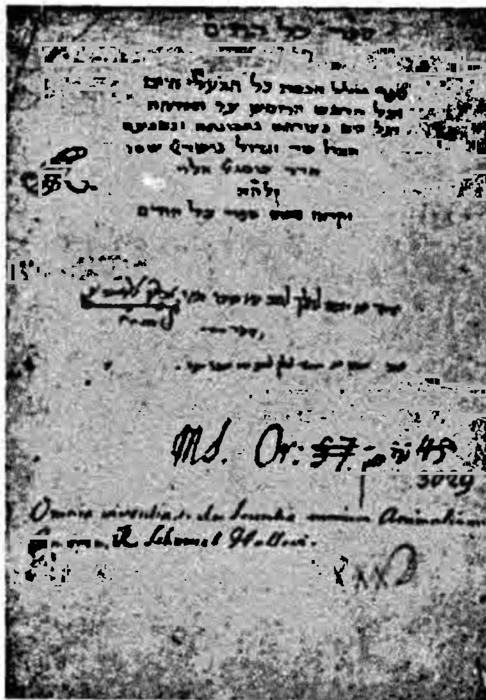
הגאוגראף הגדול אלקזויני (המאה ה13) תיאר בספרו „פלאי־העולם" הרבה צמחים וחיות; הספר מכיל הערות והשערות מעניינות על התהוות החי מן הדומם, על פוטוטרופיזם ובעיות ביולוגיות אחרות. הספר הטוב ביותר בחקלאות הוא „החקלאות" של אבן אלעואם מספרד (המאה ה12), שהוא אחד מן הספרים המועטים מאותו זמן, המבוססים בעיקר על הסתכלות וניסיון.

קובץ מסכם של המסורת הזואולוגית הוא „ספר בעלי־החיים" של אלדמירי מקאהיר (המאה ה14), שהוא ערוך לפי שמות־החיות בסדר האלף־בית, ויש שבעל־חיים אחד נזכר בו כמה פעמים בשמות נרדפים. הספר מוסר מה שנאמר על כל אחד מבעלי־החיים בחדית ובמקורות דתיים אחרים, בשירה ובסיפורי־מעשיות עממיים.

בבוטאניקה נשתמרו קטעים מ„ספר־הצמח" של אלדינורי (המאה ה9). הקובץ העיקרי המסכם את הבוטאניקה הערבית הוא ספרו רב־הכמות של אבן אלביטאר, הערוך לפי סדר האלף־בית ושליש מ2,324 השמות שבו הם שמות נרדפים. הספר מכיל הרבה משלי־צמחים ומעיד על ניסיון פארמאקולוגי ועל ידיעות שימושיות מרובות; אך גם בו אין למצוא כל מחקר מקורי. מגדולי הרופאים הערביים בימי־הביניים הצטיינו בתרומותיהם לב' אבן אלנפיס (המאה ה13), שגילה את מחזור־הדם הקטן, ואבן אלהיתם (ע"ע), מייסד פיסיולוגיית־הראות.

במערב הלאטיני היו יה"ב הראשונים תקופת־שפל לב'. דלות־הידיעות והעדר־המחקר באים לידי ביטוי באנציקלופדיות של איזידור (ע"ע) מסביליה (המאה ה7) ושל בדה (ע"ע; המאה ה8) ובכתבים הרפואיים־מיסטיים של הילדגארד הקדושה מבינגן (המאה ה11). אך באותו זמן עצמו היו גניהם של מנזרים הרבה מעין אספים מסודרים של צמחי־רפואה. תחיית־הב' לא התחילה אלא עם חדירתה של המסורת האריסטוטלית למערב בחסות חצרו של פרידריך II בפאלרמו. הקיסר עצמו חיבר את הספר האירופי הראשון, שנכתב ברוח מודרנית: „אמנות ציד־הציפרים" (De arte venandi cum avibus), ובו הוא מותח ביקורת על אריסטו על שמיעט לבדוק את מקורותיו; המבוא לתורת־הציד באמצעות בזים מציע ב' כללית מצויינת של העופות.

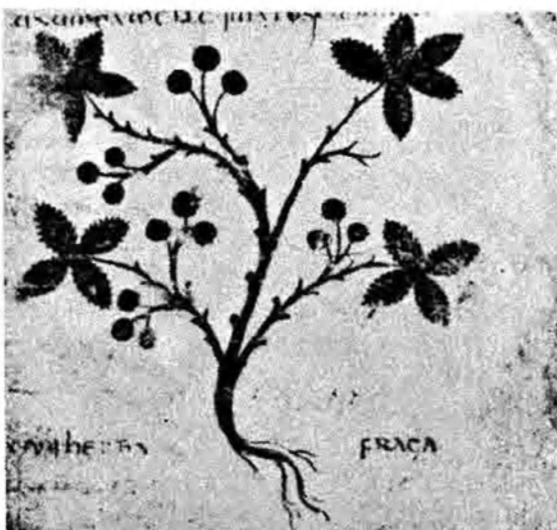
שלושה חכמים ממיסדר הדומיניקנים תרמו תרומות לב' באנציקלופדיות שלהם: תומאס מקאנטנפרה (Cantimpré), וינצנטוס מבובה (Beauvais) במאה ה13, וביחוד אלברטוס

שער „ספר כל החיים" מאת שמואל אבולעפיה.
כ"י מן המאה ה15 (המוזיאון הבריטי)

מגנוס (ע"ע), שחיבורו על הטבע (Opus naturae) אינו תרגום של תורת־הטבע של אריסטו בלבד, אלא הוא כולל אף 4 ספרים מוקדשים לבע"ח, שהמחבר הכיר אותם מתוך הסתכלותו האישית, וכן תיאור של עלי עצי־הדר ואת התצפית הראשונה במנח מערכת־העצבים המרכזית של פרוקי־הרגליים (בצד־הבטן של הגוף). זה היה הספר המקורי הראשון בב' מימיו של פליניוס. נופלים ממנו בחשיבותם הסופרים הראשונים, שכתבו על נושאים ביולוגיים בלשונותיהם הלאומיות: עברית — גרשם בן שלמה (ע"ע): שער־השמים (המאה ה13); צרפתית — ברונטו לאטיני: Le livre du trésor (המאה ה13); גרמנית — קונראד ממגנברג: Buch der Natur (המאה ה14); פלאמית — יעקב ואן מרלנט (Maerlandt): Der Naturen Bloeme (המאה ה13/14).

העת החדשה. טאכסונומיה. בהשפעתם של כתבי אריסטו ותאופראסטוס התפתחה מעט־מעט השאיפה למחקר עצמי בהכרתם ובזיהויים של בע"ח וצמחים. הספרים הראשונים בבוטאניקה היו „ספרי־הצמחים" (Herbaria), שעסקו בעיקר בצמחי־רפואה, למשל: „גן־הבריאות" (Hortus sanitatis), שזכה לתפוצה מרובה. ואלריוס קורדוס מוויטנברג תיאר ב„תורת־הצמחים" (Historia plantarum) שלו, שיצא אחר מותו ב 1561, כ400 צמחים (וקצת בע"ח ומינראלים) על־פי דיוסקורידס. עם „אבות־הבוטאניקה" הראשונים נמנים אוטו ברונפלס (1489—1534), וביחוד לאונארד פוקס (1501—1566), שספרו הגדול מצטיין בציוריו (וע"ע בוטניקה, עמ' 744). במאה ה16 הופיעו החיבורים הראשונים על הפלורה והפאונה של העולם החדש ושל המזרח הרחוק. פיר בלון (ע"ע) היה חוקר־הטבע החדיש הראשון, שתר את המזרח הקרוב, ובכללו את א"י, מתוך מגמה לזהות את הצמחים ובעה"ח הנזכרים בספרות העתיקה. ספריו על דגי־הים (1551) ועל הציפרים (1555) הם הזואולוגיות החדישות הראשונות המבוססות בעיקר על תצפיות. בלון נותן את

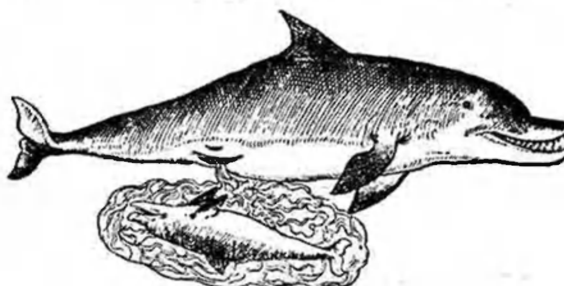

ציור של תות־שדה מכ״י של „ספר־עשבים״ מצרפת הדרומית מן המאה ה10

השירטוט הראשון באנטומיה משוה (ע״ע, עמ׳ 410) של חוליתיים מבחינת ההומולוגיה של עצמות־השלד באדם ובציפור — צעד מהפכני בדורותיו. בן־ארצו ובן־דורו של בלון, גיום רוֹנדֶלֶה (Guillaume Rondelet), חקר דגים, רכיכות וחסרי־חוליות אחרים מן הים התיכון; הרבה מיצו־רים אלה תוארו וצויירו לראשונה על־ידיו.

שני האנציקלופדיסטים הראשונים של הב׳ החדשה היו קוֹנרד גסנר (ע״ע) ואוּליסֶה אלדרוֹבנדי (ע״ע). הללו לא רק אספו בשקידה את כל החומר הספרותי על החיות והצמחים, הנידונים בחיבוריהם, אלא אף הוסיפו עליו חומר משלהם, שאוב מהסתכלות עצמית, ולפעמים אף מניתוחים (עיין, למשל, באלדרובאנדי על מעיה של תולעת־המשי, גרונו של ברבור, וכד׳), ומלווה בציורים מדוייקים למדי בצבעי־מים, שעל־יסודם נעשו אח״כ תחריטי־עץ. חמשת הכרכים המצויירים מחיבורו הגדול של גסנר „תורת בעה״ח״ (Historia animalium) יצאו ב1551—1621, 2 כרכים נוס־פים — בבוטאניקה ופאלאונטולוגיה — רק במאה ה18. הם חשובים לא רק מבחינת הקפם אלא בעיקר מבחינת החידוש הגדול שבהם — הגישה התצפיתית־הביקרתית. ב1568 יסד אלדרובאנדי בבולוניה את אחד מן הגנים הבוטניים (ע״ע) הראשונים הקשורים לאוניברסיטה. מחיבוריו מרובי המספר וההקף חשובים ביחוד הספרים על הציפרים (1599) ועל החרקים (1602); זה האחרון נחשב כנקודת־המוצא של האנטומולוגיה (ע״ע) החדישה.

אנדראה צ׳זלפינו (ע״ע) האמין, שכיפת־השורש היא מושבה של „נשמת־הצמח״ ושה„לֶשֶד״ היוצר את הפירות

הלוויתן בחית־שליה. ציור של בלון (1551)

הוא החלק הנאצל ביותר של הצמח; לפיכך בחר בפרי כסימן־הכר לקביעת היחידות הסיסטמתיות שלו. — קַספר בּוֹאן (ע״ע) תיאר 6.000 מיני־צמחים בספרו המפורסם Pinax Theatri Botanici (1623), ועם זה נתן סימני־אבחנה של הסוגים, שסידר אותם לפי שיטה שמתקרבת למערכת טבעית.

ספרו של ג׳וֹן רי (John Ray; 1628—1705), Historia plantarum generalis מרכז את כל החומר העובדתי על הצמחים, שהיו ידועים בשעתו. הוא הגדיר את המין כיחידה סיסטמתית קבועה. הוא גם כתב על מערכות היונקים, הזו־חלים והחרקים.

שורה של חוקרים בחקלאות, מיה״ב המאוחרים עד התקופה החדישה, תרמו כאמפיריססים תצפיות פיסיולוגיות חשובות ומועילות לפיתוחה של החקלאות, קודם התבססותה של החקלאות המדעית על הכימיה המודרנית. מהם ייזכרו: פיטרו קְרֶסצֶנצִי, בן בולוניה מן המאה ה13, שחיבורו Ruralium commodorum Libri XII הופיע ב1478 באיטל־קית; הצרפתים אוליווִיֶה דֶה סֶר (Olivier de Serres; 1539—1619), שספרו Théatre d'Agriculture et Ménage des Champs יצא במאה ה17 ב20 מהדורות, וה. ל. די אַמֶל די מוֹנסוֹ (H. L. du Hamel du Monceau; 1700—1782); הגרמני א. תֶר (A. Thear; 1752—1828), שעשה רבות בשטח עיבוד־הקרקעות ומחזור־הזרעים.

רֶאוֹמִיר (ע״ע) חקר תחומים שונים ונרחבים של הב׳: הדגירה המלאכותית של ביצי תרנגולת־הבית; עיקוּר ע״י רתיחה; התהוות־הפנינים; מבנה המשי של קורי־העכביש; הרגנראציה בסרטנים; האבר החשמלי של דגי־טורפדו; מבנה־האלמוגים, ועוד. הוא ערך ניסויים פיסיולוגיים במיצי־העיכול ע״י הכנסת חתיכת־ספוג לתוך זפק או קיבה של עוף והוצאתו משם לאחר שנתרטב בנוזל, שהוא מסוגל לפעול על חמרי־מזון שונים. אך עיקר תרומתו של ראומיר לב׳ כלול בחיבורו הגדול (ב6 כרכי־פוליו) על החרקים; רוב האנטו־מולוגים בזמננו אינו יודע, שחיבור זה משמש אף כיום הבסיס לידיעותינו על אורח־חייהם של רוב החרקים, והוא גם אוצר בלום של תצפיות אקולוגיות.

ההולאנדי פיטר ליאוֹנֶט (Pieter Lyonet) תיאר ב1740 את האנאטומיה של זַחַל הַסָס (Cossus cossus) תיאור מקיף וממצה כל־כך (הוא כולל בין השאר תיאור של יותר מ6.000 השרירים של הזחל), שהמדע לא יכול היה להוסיף עליו כלום עד היום. — הז׳נווי שַרל בּוֹנֶה (ע״ע) נתפרסם בדורו בהש־ערותיו העיוניות בב׳ (תורת הפרפורמאציה, סולם־הטבע, תורת־„הנבט״, ועוד), שחשיבותן היתה לשעתן בלבד. אך ערך קיים היה לניסוייו, שקבעו את חילופי רביית־הבתולים והרביה המינית בכנימת־העלה והבהירו את דרך־הרביה של הזבו־בים משריצי־הגֻלְמים ואת תופעות הרֶגנראציה. את כוחה של הרגנראציה בדק בן־ארצו ובן־דורו של בונה, אברהם טְרֶנבְּלֵי (Trembley), בפוליפוסים — לאחר שהכיר לראשונה את טיבם כבע״ח. — בונה, ואחריו האנגלי ת. א. נַיט (T. A. Knight), היו ראשונים, שחקרו בדרך ניסויית את הטרו־פיזמים בצמחים.

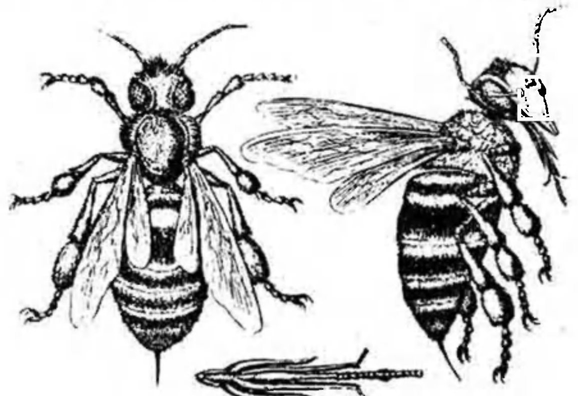
קַרל לִינֶה (ע״ע) הוא החלוץ של המיון המדעי החדיש בכל שלושת ממלכות־הטבע: החי, הצומח והדומם (אבנים). המהדורה הראשונה (1753) של „מערכת־הטבע״ (Systema naturae) שלו הכילה רק 11 עמודים (בפוליו). המהדורה

השתים־עשרה (1766) — 2,300 עמודים. תרומתו הגדולה היתה כלולה בפיתוח של שיטת סימני־אבחנה קצרים ומדוייקים להגדרת מינים, סוגים ומחלקות. בבוטאניקה ביסס את שיטתו על מבנה־הפרח ויצר בזה — לתכליות שימושיות בלבד, כפי שהודה בעצמו — שיטת־מיון מושלמת, אך מלאכותית, שבה ניתן להיכלל כל צמח בעל פרחים. לינה הנהיג את שיטת השמות הכפולים, שבה מוגדר כל אורגאניזם בבירור ע"י שם־הסוג ושם־המין — שיטה, שעם הנהגתה ב1758 מתחיל המינוח המודרני. לינה ראה בסוגים ובמינים נתונים טבעיים קבועים, ואילו הווריאציות לא היו בעיניו ראויות לסימון ולמינוח מיוחד: „אין מינים אלא במספר שברא יוצר־בראשית".

שיטתו של לינה הכניסה אירגון וסדר באנארכיה של תיאורים ושמות לא־מוגדרים, שהלכה וגברה עם התגלותן של צורות חדשות בכל חלקי־העולם. לינה עצמו שלח אחדים מתלמידיו המוכשרים לחקור את הנוף הטבעי על צמחייתו ועולם־החי שלו בארצות הרחוקות; מהם היה הסלקויסט (ע"ע) החוקר המודרני הראשון של המזרח הקרוב, וא"י בכלל. מערכת־הטבע של לינה, לאחר ששופרה ע"י ציונם של טיפוסים נוספים וע"י הכללתן של קבוצות־מיון גבוהות יותר (משפחות, סדרות), נשארה יסודה של הטאכסונומיה החדישה.

ראשית המיקרוסקופיה. מיד לאחר שהורכבו המיקרוסקופים הראשונים ע"י אופטיקנים הולאנדיים בעשור הראשון של המאה ה17, השתמש בהם גליליאי (ע"ע) להסתכלות בחרקים ותיאר את עיני־העדשות שלהם. הנסיך פ. צ'זי וחבריו באקאדמיה למדעים ברומא הרבו להשתמש במיקרוסקופים אלה וגילו בין השאר את „הזרעים" (פרותליון) של השרכים. ב1630 נתן סטלוטי תיאור נהדר של המורפולוגיה של דבורת־הדבש.

גדול המיקרוסקופיקנים במאה ה17 היה מלפיגי (ע"ע). הוא גילה בשנת 1660 את הנימים בריאות של צפרדע חיה, ואח"כ הבהיר את המבנה המסועף של הריאות והסביר את הנשימה — בניגוד לפיסיולוגיה העתיקה — לא כפעולת־קירור בלבד, אלא כחילוף של אויר, שחודר לדם. בחיבורו האנאטומי על דרגות־ההתפתחות השונות של טוואי־המשי תיאר מאלפיגי גם את הפונקציה האמיתית של הנשימה ע"י טרכאות, וכן את החלקים השונים של צינור־המעיים (1668). במונוגראפיה על התפתחותו של עובר־אפרוח בתוך הביצה הבחין מאלפיגי בהתהוותם והעלמותם של צינורות־„זימים",

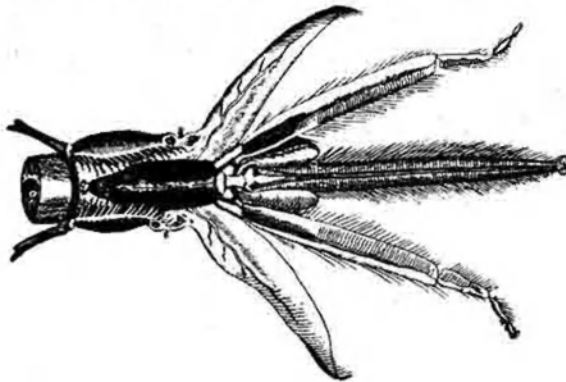

הציורים הראשונים שהוכנו באמצעות המיקרוסקופ (בהוצאת ה Accademia dei Lincei ברומא, 1625). דבורה מנגה ומן הצד (ההגדלה פי 5), ואברי־הפה של הדבורה (ההגדלה פי 10)

וכן בהופעת חמש השלפוחיות, שהן ההתחלות של המוח. הוא תיאר את המבנה האנאטומי של צמחים וכן עפצים של צמחים הרבה, והוכיח שהאחרונים נגרמים ע"י פגיעות של חרקים. הוא גילה את שק־העובר ואת האנדוספרם בביצית, ותיאר את נביטת האפונה, הער, התמר התרבותי, הדגניים; החשובה בתגליותיו הבוטאניות היתה ההבדלה בין הנביטות של חד־פסיגיים ודו־פסיגיים.

אנטוני ון לויונהוק (ע"ע) הוא המגלה של עולם המיקרו־אורגאניזמים — של החד־תאיים ושל חידקי מי האגמים והנחלים ומי השטיפה של עשבים, עלים ופירות. משאר תגליותיו: שירטוט השרירים הרצוניים, כדורי־הדם האדומים, תאי־הזרע של האדם ושל חיות מרובות, עדשת־העין של החוליתיים, לידת־חיים בכנימות, והרבה תופעות אחרות בחרקים. כל תצפיותיו מודגמות בציורים פשוטים.

ין סומרדם (ע"ע) היה שני ללויונהוק בחקירת חייהם ומבנם האנאטומי המפורט של החרקים. הוא היה מאבותיה של תורת הפרפורמאציה, והעקרון, שהדריך את עבודתו, היה החיפוש בכל זחל (של חרק או של צפרדע) וניצת־פרחים אחר החרק או הצפרדע או הפרח הקיים ועומד בהם מלכתחילה

אברי־הפה של הדבורה. ציור מיקרוסקופי של סוואמרדאם. ההשוואה בין ציור זה ובין זה שלפניו מעידה על התקדמות המיקרוסקופיה תוך 50 שנה

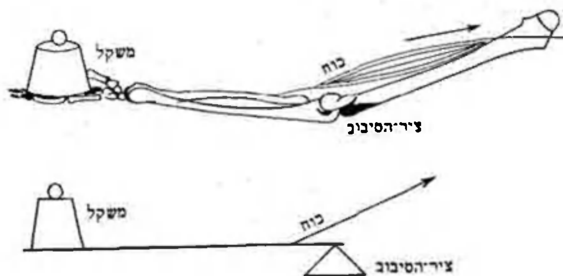
והזקוק רק לצמיחה ולשיחרור מן העטיפות, שנעשו מיותרות. חשיבות מרובה היתה למחקריו על בריומנים, שפריריות ויתושים, על החילזון המצוי ועל ראשנים. ה Micrographia (1665) של רוברט הוק (ע"ע) מצטיינת בציוריה, בין השאר בציורי המבנה התאי של השעם; הוק היה הראשון, שהשתמש במונח תא. הוא תיאר את המכאניזם של התאים הצורבים בצמחים קוצנים, את התפתחותן של פטריות שונות, את הפוליפוסים, וצייר באופן מצויין חרקים הרבה.

נחמיה גרו (ע"ע) היה — בצד מאלפיגי — ממייסדי ה„אנאטומיה של הצמחים". בספרו הנקרא בשם זה ניתנים בעיקר חתכי־רוחב של גבעולים ושרשים של מינים מרובים, בפרוטרוט ובדייקנות. מחקרים אנאטומיים אלה הביאו את גרו לידי הכרת המבנה התאי „הספוגי" של רקמות־הצמח ולידי הסתכלות בפרטים מסויימים, כגון הצינורות והסיבים. הוא ראה בפרחים אברי־מין של הצמחים (אע"פ שטעה בכמה פרטים). הוא צייר גרגירי־אבקה של הרבה מיני־צמחים. המונח „פארנכימה", שגרו הנהיג אותו, מקובל עד היום באנאטומיה של הצמחים.

מורפולוגיה. באנאטומיה של המערב שלטה בסוף יה"ב ה„אנאטומיה" של מונדינו (ע"ע אנטומיה, עמ' 395). הידיעות היו לקויות באי־דיוקים חמורים; הן נתבססו בעיקר

על המסורת הגאלֵנית ועל ניתוחי־גוויות מועטים, שנעשו בשיטה פרימיטיווית. לֵאוֹנַרְדוֹ דַה וִינְצִ׳י (ע״ע) הירבה בניתוחים והעלה את התיאור ואת האילוסטראציה, ביחוד באנאטומיה טופוגראפית ומשווה, לרמה גבוהה של דיוק מדעי ושל שיכלול אמנותי; הוא היה הראשון, שצייר עובר־אדם במנחו הטבעי ברחם. אך לאונארדו לא פירסם את השגיו האנאטומיים, והם נשארו גנוזים בכ״י — ביחד עם מחקריו בפיסיולוגיה של הראיה ובמעוף־הציפרים — עד המאה ה19. מחדשה של האנאטומיה ומייסדה־בפועל כמדע חדיש היה וֶזַלְיוּס (ע״ע), שספרו De corporis humani fabrica (1547) הוא ספר־יסוד בתולדות הב׳, שעמו התחיל עירעור הדבקות במסורת מיושנת ומוטעית, אע״פ שוֶזאליוס עצמו לא נתכוון כלל לנטוש את תורתו של גאלנוס; למשל: הוא לא כפר מעולם במציאותם של נקבים במחיצת־הלב, למרות מה שהודה בדבר — במהדורה האחרונה של ספרו —, שלא הצליח מימיו לראותם בעיניו.

בעקבותיו של גַלִילֵאִי (ע״ע) חדרה החשיבה המכאנית לב׳. ניקולאוס סְטֵנוֹ (ע״ע) תיאר את השרירים לא ברקמות־חיבור או כאברי־עזר לחוש־המישוש אלא כאברים פעילים של התנועה, שפועלים לפי עקרונות מכאניים ומאתמאטיים. גישה מכאניסטית זו היתה אפיינית לאסכולה של היאטרו־פיסיקנים, שהגדול שבהם היה בּוֹרֶלִי (ע״ע). חוקרים אלה העלו את הפיסיולוגיה המכאנית משלב של הסתכלות והשע־רות לרמה של מדע נסיוני, שמסביר — על סמך הגמישות

הצגת פעולת־השרירים כמכאניזם. ציור ע״פ בורלי

של השרירים המופעלים ע״י העצבים — כיצד בע״ח מהלך, עף או שוחה במים, או היכן הוא מרכז־הכובד של גופו בשעת מנוחה או תנועה, וכד׳.

את האנאטומיה המשווה והאנאטומיה של האדם קידמו: מיכאל סֶרְוֶטוּס (ע״ע), שגילה את מחזור־הדם הקטן; פַּבְּרִיצִיוּס (ע״ע), שגילה את שסתומי־הוורידים והוכיח גם ע״י ניסויים את תפקידם: למנוע את הזרמת הדם מן הלב; גבריאל פַּלוֹפִּיוֹ (ע״ע), שתיאר את האנאטומיה של מערכת־העצבים ושל אברי־המין וטָבע את המונח „פְלַצֶנְטָה״ לשִליָה.

כמרכזיה של אסכולה איטלקית מפוארת זו שימשו בולו־ניה ופאדובה. אחד מתלמידיה מבני חו״ל היה וִילְיַם הַרְוֵי (ע״ע), שהוכיח ב1628 את מציאות המחזור השלם של הדם בגוף. בזכותה של תגלית מכרעת זו נחשב הארווי כמייסדה של הפיסיולוגיה המודרנית. אך יש לציין, שהוא לא היה אביהן של שיטות־הניסוי החדישות, אלא הגיע למסקנתו על סמך שיקולים וחישובים, שנתבססו על עבודות ידועות ומוכרות.

המחקרים הכמותיים הניסויים הראשונים על לחץ־הדם, קיבול־הלב, קוטר צינורות־הדם וכד׳ נמצאים ב-Haemo-statics של סטִיוְן הֵילְז (ע״ע), שנתפרסם גם כפיסיולוג של הצמחים בחקירותיו על להץ־השורש ועליית־המים בצמחים וכמגלה חשיבותו של „האויר״ (ז. א. של CO_2) כחומר־מזון יסודי של הצמח.

האקאדמיות והחברות המדעיות, שנוצרו במאה ה17, תרמו תרומה גדולה להתפתחותה של הב׳. חבריה של אקאדמיית־המדעים ברומא עסקו בעיקר במיקרוסקופיה; באקאדמיית־המדעים בפאריס נערך מספר מרובה של ניתוחים, בעיקר ביונקים, בהדרכתו של קלוֹד פֶּרוֹ (Perrault). חבריה של ה„חברה המלכותית״ בלונדון עסקו במיקרוסקופיה וניתחו בע״ח וצמחים. קשורה בפעולותיהן של חברות אלו היתה הופעתם של העיתונים המדעיים הראשונים. הן גם יזמו את החקירות השיטתיות והמתוכננות הראשונות בב׳, שנערכו ע״י חוקרים שונים, והכשירו את הקרקע להתהוות שכבה של אנשי־מדע מקצועיים, שירשו את מקומם של החוקרים־החובבים. באותו זמן הונחו גם יסודותיהם של המוזיאונים המדעיים הראשונים, בגון: „גן־הצמחים״, שהפך אחר־כך ל„מוזיאון של מדעי־הטבע״, בפאריס; המוזיאון הבריטי בלונדון; אוסף־הצמחים המפורסם של קארל לינֶה באופ־סאלה, ועוד.

האנציקלופדיה למדעי־הטבע של בִּיפוֹן (ע״ע) סללה את הדרך לפני רעיונות חדשים על תולדות־החיים, על מוצאם של החיים ועל התורשה. ביפון הניח את מציאותן של „מולקולות אורגאניות״, שיוצרות ע״י התקבצותן את בעה״ח הקטנים ביותר. בניגוד לתורת הפרֶפורמאציה הסביר ביפון את יצירתו של העובר ע״י פעולתו של כוח צורני, שנותן הסדר טופוגראפי־מִבני למולקולות האורגאניות הצבורות בביצים ובתאי־הזרע. השפע המרובה של צורות־החיים נובע כולו מתהליך של „דֶגֶנֶראציה״ (ז. א.: ואריאציה), שחל באורגאניזמים הקדומים המועטים. ביפון ראה את העולם האורגאני כרֶצֶף זורם, בניגוד ללינה, שראה עולם זה כקבוע לעולמים במסגרות סיסטֶמטיות נוקשות. ביפון היה מן הרא־שונים, שהבחינו בבעיות הזוֹאוֹגאוגראפיה: לדעתו, חשובה הכמות המקומית של מולקולות אורגאניות לא פחות מן האקלים והמזון.

ז׳וֹרְז׳ קִיוְיֶה (ע״ע) הוכר כגדול הזואולוגים בדורו — כלומר, בתחילת המאה ה19. בספרו הגדול „ממלכת־החי״ (Règne animal) חילק את כל בעלי־החיים לארבע מערכות־יסוד (embranchements, ענפים), שנבדלות זו מזו באברים הוֶגֶטאטיוויים (הלב ומחזור־הדם) ובאברים האנימאליים (מערכת־העצבים המרכזית): I. בעלי־חוליות; II. רכיכות; III. פרוקים (Articulata, שבהם כלולים גם תולעי־הטב־עות); IV. קורנניות (Radiata, שהן כל שאר החיות!). חקירו־תיו האנאטומיות החשובות ביותר הוקדשו לרכיכות ולדגים. קיוויה יסד את הפאלֶאונטולוגיה החדישה על־ידי השימוש העקבי בעקרון האריסטוטלי העתיק של הקורלאציה: הוא הניח, שמבנהו של כל אבר באורגאניזם החי משולב במבנם של שאר חלקי־הגוף ומותאם לאורח־חייו של בעל־החיים. מכאן בא לכלל מסקנה, שאף עצם אחת בלבד של יצור חי או מאובן יכולה לשמש יסוד מספיק לשיחזור כל גופה של החיה ולתיאורו של אורח־חייה. מתוך מחקריו הפאלֶאונטו־לוגיים של קיוויה נתברר, שבתקופות מסויימות בתולדות־הארץ ניכרים שינויים יסודיים בכל הצומח והחי, שקיוויה

ייחס אותם לקאטאסטרופות גדולות, שאחריהן אוכלסו מחדש האיזורים שהושמו ע״י צמחים ובע״ח מאיזורים שלא נפגעו. חוקרים אחרים, שהחזיקו בדעה זו, הסבירו את הופעתם של צמחיות חדשות ובע״ח חדשים כבריאות חוזרות ונשנות.

חבריו של קיוויה ב„מוזיאון לידיעת הטבע״ בפאריס היו למרק (ע״ע) וז'ופרואה סט. אילר (ע״ע). הראשון — שעיקר מפעלו היה בתורת ההתפתחות (ר' להלן, עמ' 344) — היה גם פלוריסטן מושלם, ועם זה תרם תרומה חשובה לסיסטמאטיקה ע״י הכנסת שיטתיות נוספת במיונם של בע״ח. הוא הבחין בין בעלי־חוליות לחסרי־חוליות; הוציא את העכבישים והסרטנים ממחלקת־החרקים וקבע אותם במחלקות מיוחדות; הפריד את החדתאיים ואת הנבוביים וקווצי־העור מן התולעים, שלינה עדיין ראה אותם כבני מחלקה אחת.

ז'ופרואה סט. אילר הירבה להשתמש באמבריולוגיה לשם בירור המבנה של בע״ח מבוגרים. הוא התקיף את שיטת המיון של בעה״ח לפי ארבעת טיפוסי־יסוד, שבה דגל קיוויה, וניסה להסביר את כולם כגילויים של טיפוס אחד, שממנו נפרדו כל צורות־החיים. מאורע גדול בתולדות הב' היה הוויכוח הסוער, שהתקיים באקאדמיה למדעים ב1830, על סמך מחקר של שנים מתלמידי־ז'ופרואה, שניסו לגלות סמוכים בין המבנה של הדיונון ובין זה של בעל־חוליות; קיוויה סתר בקלות תפיסה מוטעית זו. לוויכוח זה היה הד מרובה, וביחוד עורר את התעניינותו של גתה (ע״ע). אותם מן ההיסטוריונים, הרואים בוויכוח זה את המאבק הראשון על רעיון האוולוציה, אינם צודקים, אך אין להתעלם מן העובדה, שהדעות, שהובעו בוויכוח זה, היו קרובות לדעותיהם של גתה ואוקן (ע״ע) בדבר אחידות התכנית של כל הצמחים ובעלי־החיים על כל חלקיהם.

את ראשיתה של האנאטומיה הפאתולוגית יש לראות בספר Sepulchretum (1670) של תאופיל בונה מז'נווה, שבו מתוארות 3,000 תופעות לא־תקינות, שנתגלו בפתיחת גופות־מתים. אך מייסדו־בפועל של מקצוע זה כמדע שיטתי היה מורגני (ע״ע), שניסח בבירור את הרעיון, שלכל מחלה יש מושב באבר מסויים, ובו היא גורמת שינויים נראים לעין, שסיבתם נעוצה בגורמים פאתוגניים, שהם סגוליים לכל מחלה. באותו זמן עצמו הונח בצרפת היסוד לפיטופאתולוגיה החדישה ע״י מחקריהם של מתיה טייה (Mathieu Tillet) „על הסיבה המשחיתה והמשחירה את גרגירי־החיטה בשיבליות ועל האמצעים למניעתם של מקרים אלה״ (1755) ושל הכומר טיסיה (Tissier) על „מחלות־הזרעים״ (1783). פליצ'י פונטנה (1730 — 1805) מפירנצה גילה את גורמיהן של כמה ממחלות־הדגניים. גם הנסיונות הראשונים בפיתוחה של אנטומולוגיה חקלאית נעשו באותה תקופה בצרפת ע״י די האמל (du Hamel; 1700—1782), שהתמסר לחקר המגפות הפורצות בזרעים שבהחסנה וכתב חיבור על עש־הזרעים ועל הדברתן של מגפות אלו.

אמבריולוגיה. במאה ה17 שלטה באמבריולוגיה תורת הפרפורמאציה, שבה החזיקו הארווי, סוואמרדאם ואחרים. תורה זו מיוסדת על ההנחה, שהאורגאניזם השלם כבר קיים ועומד — בממדים זעירים — מלכתחילה, מקופל ומסוגר בתוך עצמו, בנבט, שמתוכו הוא עתיד להתפתח, ושיצירתו של הוולד אינה אלא התפתחות במשמעותה המילולית — פתיחת הקיפולים. מתוך תפיסה זו באו לכלל מסקנה, שכל הדורות של הגזע האנושי, שהיו ושעתידים להיות, כבר היו קיימים מלכתחילה ונתונים זה בתוך זה, כעין נרתיק בתוך נרתיק, באדם הראשון. נושא לוויכוח גדול שימשה השאלה, אם התכנסות זו של נרתיק בתוך נרתיק אירעה בזרע או בביצה (ע״ע התפתחות). — באותה תקופה גילה דה גרף את „ביצי־הרחם״ של היונקים; רק במאה ה19 נתברר הדבר, ששלפוחיות־גראף אינן הביצים עצמן אלא בתי־קיבול גדולים, שבהם נמצאים תאי־הביצים הזעירים.

המתנגד הגדול הראשון לתורת הפרפורמאציה אחר אריסטו היה כ. פ. וולף (ע״ע), שהוכיח ב1759 שאברים חדשים בצמחים צומחים מרקמה אחידה חסרת דיפרנציאציה — מקדקוד־הצמיחה של השורש או של הגבעול —, ולפי־כך אין הצמיחה יכולה להיות פתיחת קיפולים והתגלות של חלקים, שכבר היו קיימים קודם לכן. גם כשעקב וולף אחר התפתחותו של האפרוח בביצה, בא לידי מסקנה, ש„אין לגלות בה במיקרוסקופ שום פרטים נוספים על מה שאפשר לראות בה בעין״. כך הועמדה תורת־האפיגנזה מול תורת־הפרפורמאציה, ומושגים ורעיונות מעולמותיהן של שתי התפיסות מיוצגים בלבוש מודרני בתורת־התורשה (ע״ע גנטיקה) ובאמבריולוגיה הניסויית (ע״ע התפתחות) של ימינו; כמה ביולוגים מנסים להוכיח, שאפשר לגשר בין שתי התפיסות הללו, הנראות כמנוגדות.

התקופה הקלאסית באמבריולוגיה התחילה עם קרל ארנסט פון בר (ע״ע), שגילה את ביצת־היונקים האמיתית וקבע שמיתר־הגב הוא הסימן המובהק לכל עוברי החוליתיים בשלבי־התפתחותם הראשונים (1828—1837). פון בר נתרשם מן הדמיון הניכר בעוברים של כל החוליתיים בדרגותיהם הקדומות, בעיקר על סמך תגליתו של מ. ה. רתקה (Rathke; 1793—1860) על פתחי־הזימים וקשתות־הזימים של עוברי עופות ויונקים, הדומים לאלה של דגים. הכלל הביוגנטי של פון בר קובע, שבהתפתחות מופיעות התכונות הכלליות לפני התכונות המיוחדות, שהן תולדת הדיפרנציאציה של הראשונות; במהלך ההתפתחות מתרחקים זה מזה בהדרגה העוברים של מינים שונים ושל קבוצות שונות; נמצא, שבע״ח מקבוצה עילאית עובר במשך התפתחותו דרך שלבים, שהם דומים לשלבי־ההתפתחות של בע״ח ירודים.

אחד מחידושיה הגדולים של הב' במאה ה19 היה גילוין של שכבות־הנביטה. וולף כבר תיאר שכבות מסויימות, שמופיעות בהתפתחות המוקדמת של הביצה. ה. ק. פנדר (H. C. Pander; 1794—1865) התחיל מפריד את המערכות השונות של האברים, המתפתחים משכבות־נביטה אלו. תהליך זה הושלם ע״י פון בר וע״י רמק (1845), שהעמיד את מספרן של שכבות־הנביטה על 3 וקרא להן בשמותיהן המודרניים: אקטודרם, אנטודרם ומסודרם. עקרון זה הוא מן המקיפים והכוללים ביותר בב'; הוא קובע, שבכל בע״ח נוצרים העור, מערכת־העצבים ואברי־החושים מן האקטודרם, אפיתל־המעיים — מן האנטודרם, ושאר כל האברים — מן המסודרם. תאוריה זו — בסייג מסויים — עמדה במבחן המחקר בכל עולם־החי. ממנה נובעים מושגי ההומולוגיה (זהות במבנה) והאנלוגיה (זהות בתפקיד) באנטומיה המשנה (ע״ע).

א. הקל (ע״ע) הכניס בכלל הביוגנטי של בר משמעות חדשה: התפתחות היחיד (אונטוגנזה) היא חזרה מקוצרת על התפתחות כל דורות־אבותיו (פילוגנזה). בר עצמו לא הסכים מימיו לפירוש אוולוציוניסטי זה של כללו, והב'

החדישה חזרה אף היא במידה מרובה לדעותיו המיושבות של בר. — אך תרומה חשובה ביותר של הקל לאמבריולוגיה היא תאוריית הגסטרולציה, שלפיה עובר הרוב של האורגאניזמים בהתפתחותם שלב של גסטרולה, שהיא מורכבת משתי שכבות־נביטה בלבד ושצורתה צורת כדור מקופל פנימה, ואילו המסודרם מופיע בשלב מאוחר יותר, כקיפול או כהתלמח מתוך אחת מן השכבות הראשוניות.

המשורר אדלברט פון שמיסו (ע״ע) פירסם ב1819, אחר השתתפותו במסעות־המחקר בספינה הרוסית „רוריק״, את תגליתו בדבר חילוף־הדורות בסאלפות (ע״ע אצטלניים). יפתוס סטנסטרופ מקופנהאגן פירסם ב1842 ספר, שהוא מוקדש כולו לחילוף־דורות זה, והרחיב את הנושא גם על דורות הפוליפוסים והמדוזות בנבוביים ועל כמה תולעים טפיליות, שבכולם הפרט אינו דומה לאבותיו אלא לאבות־אבותיו. קארל תאודור פון סיבולד (1804—1884) נתן ביסוס ניסויי לתופעה זו בתולעים טפיליות, שבהן היא קשורה בשינויו של הפונדקאי. הוא מצא בין השאר, שהכיסיות המפורסמות של האכינוקוקוס (ע״ע) אינן אלא שלב של חילוף־דורות בגילגולו של השרשור הקטן, החי במעי־הכלב.

וילהלם הופמיסטר (ע״ע) הבהיר את חילוף־הדורות המסובך בהתפתחותם של הצמחים חסרי־הפרחים, ומחקריו ביטלו את החלוקה המסרתית של עולם־הצומח לצמחי־פרחים וצמחים חסרי־פרחים, ובמקומה באה החלוקה ל5 קבוצות: תלופיטים, טחבים, שרכים, ארניים, צמחים בעלי־פרחים. חשיבות מיוחדת נודעה לגילוי הארכיגוניות — בתי־קיבול מיוחדים המכילים ביצים, שהן מופרות ע״י ספרמטוזואידים בעלי־תנועה — ולקביעת חילופים־לסירוגים בין הצורות המיניות הללו ובין צורה לא־מינית (אגאמית).

את „מכאניקת־ההתפתחות״ — המכונה כיום אמבריולוגיה ניסויית — ייסד בשנות ה80 של המאה ה19 וילהלם רו (ע״ע). הוא השתדל להבדיל בין גורמי־ההתפתחות הקשורים במבנה הפנימי של הנבט ובין הגורמים הקשורים בהשפעות־חוץ, שפועלות בשלבים המוקדמים של ההתפתחות. כשהרס ע״י כוויה במחט מחוממת את אחד משני התאים שבנבט־הצפרדע אחר ההתלמה הראשונה, מצא, שהתא השני מוסיף להתפתח בכיוון של חצי־עובר. מכאן הסיק רו, שהדטרמינאציה המקומית של ההתפתחות כבר קיימת בשלב של שני תאים. אך אח״כ נתברר, שדטרמינאציה זו אינה מוחלטת ושעכ״ם היא הפיכה, שהרי אחר סילוקם של כל שרידי התא הנפגע ללא שיור, אפשר להפיק מן התא הנשאר עובר שלם. א. הרטויג (ע״ע) מצא אובייקט מתאים ביותר לאמבריולוגיה הניסויית — את הביצים השקופות ודלות־החלמון של קיפודי־הים. כשמפוררים את הנבט, הנמצא בשלב של 2, 4, 8, 16 או אפילו 32 תאים, לתאיו, מסוגל כל אחד מן התאים הללו ליצור זחל (פלוטאוס) שלם. רו והרטוויג מצאו, שהציר הקטבי של העובר נקבע ע״י הנקודה המקרית של חדירת הזרע לתוך הביצה. הם אף הצליחו לפתח ביצי־צפרדע מותלמות בקוטב הפרוטופלאסמתי בלבד, ובזה הוכיחו, שאין החלמון נוטל חלק פעיל בתהליך ההתלמה.

הנס דריש (ע״ע) נעשה חסיד נלהב של הוויטאליזם החדיש (ע״ע התפתחות; חיים) על סמך מימצאיו בנבטיהם של בע״ח מסויימים, שלפיהם מסוגל כל אחד מתאי־ההתלמה הראשונים (הבלאסטומרים) שלהם להתפתח לאורגאניזם ננסי שלם („ביצי־הסדר״, „ביצים רגולאטיוויות״), כנגד בע״ח אחרים, שבהם כל בלאסטומר אינו מפיק אלא קטע חלקי ירגיונאלי של העובר („ביצי־פסיפס״). כושר להתפתחות שלמה נמצא בכוח בכל אחד מן הבלאסטומרים מן הסוג הראשון, ואילו בסוג השני כבר נקבעה ההתפתחות לעתיד על־ידי המנח המקומי של הבלאסטומרים. חידוש מרובה היה בתגליותיהם של דריש, של ז׳. לב (ע״ע) ושל ק. הרבסט, שמתוכן נתברר, שהרבה ביצים (של קיפודי־ים, צפרדעים ואחרים) מסוגלות להתפתחות תקינה בהשפעת גירויים מכאניים וכימיים שונים; בזה הוכח, שההפריה וגרימת־ההתפתחות הן מבחינה עקרונית שני תהליכים נפרדים זה מזה.

להשגים הגדולים ביותר באמבריולוגיה הניסויית זכה ה. שפמן (ע״ע) עם גילוי האינדוקציה (ע״ע, עמ׳ 901) והאורגניזטור, הניתנים להתפרש כהוכחות לפעולתם של גורמי־הכוונה בתהליך־ההתפתחות. תגליות אלו הביאו הרבה ביולוגים בדור האחרון לחידוש קאטגוריות־חשיבה טלאולוגיות — מעין האנטלכיה של אבי־הב׳ אריסטו (ר׳ למעלה, עמ׳ 321).

בשיטת תרבות־הרקמה (קיומן והתפתחותן של רקמות חיות בקרקע־מזון מלאכותי) השתמש לראשונה רוס הריסון ב1907, ושיטה זו שוכללה ע״י אלכסנדר קרל (ע״ע). התאים של גושי־רקמה קטנים, הנטולים מאבר עוברי, מוסיפים להתחלק בקרקע מזון גוזלי בלא הגבלה, ובלבד שיוחלף ויחודש פעם בפעם קרקע־המזון. התאים מלבו של עובר־אפרוח, שנזרעו ע״י קארל ב1912, עדיין מוסיפים לגדול כיום — לאחר 43 שנים.

תרבויות־רקמות של בע״ח מקיימות את התכונות של רקמות־מוצאן, ואילו בכמה צמחים, כגון בבגוניה, ניתן להצמיח אברים או צמחים שלמים מתאים בודדים. — המחקרים בחד־תאיים בשני הדורות האחרונים הוכיחו, שבתנאים מתאימים — כלומר, כשקרקע־המזון מוחלף לעיתים מזומנות — אפשר למנוע את כל התופעות של רביה מינית ולקיים במקומן שלשלת מתמדת של חלוקת־תאים וגטאטיווית. המכאניזם של התפתחות־הצמחים נחקר בדור האחרון ע״י קרל פון גבל (K. v. Goebel).

תורת־התאים. מימיהם של מאלפיגי, גרו והוק הוכח המבנה התאי של הצמחים בעלי־פרחים, ודופן־התא המעובה היתה הסימן הבולט של מבנה זה. אך שום חשיבות מיוחדת לא יוחסה לעובדה זו. מ. פ. כס. בישה (ע״ע, 1771—1802) היה הראשון, שדרש להכיר בקיומן של יחידות טבעיות בגופיהם של בעלי־החיים, שמצטרפות ל„רקמות״ הבונות את האברים השונים. רקמות כאלו הן, למשל, העצם, השריר, העצב, רקמת־החיבור וכד׳.

מ. י. שלידן (ע״ע) הכריז ב1838 על התא כעל יחידת־הבניין של כל צומח וחי. הוא הבחין בין דופן־התא, בין הגוש הרירי שבו — שה. פון מול (H. v. Mohl) קרא לו פרוטופלאסמה — ובין הגרעין, שכבר תואר ע״י רוברט בראון; שלידן היה סבור, שתאים חדשים נוצרים כניצנים של הגרעין.

ב1839 הרחיב תאודור שון (ע״ע) את התורה התאית ע״י ההוכחה, שגם אותם חלקי־הגוף, שהם חמרים הומוגניים חסרי מבנה תאי, כגון הסחוס, אינם אלא הפרשות מתאים ראשוניים. שוואן גם כפר בחשיבותו של הדופן להגדרתו ולקיומו של התא בבע״ח. תורת־התא שלו ניתנת לסיפום, שביסודו הוא שריר וקיים עד היום: כל צמח וכל בע״ח בנוי

מתאים או מתולדה של תאים; לכל תא חיים עצמיים משלו, חוץ ממה שהוא משולב כולו בחייו של האורגאניזם. הרבה מן הדיונים בב׳ של מאת השנים האחרונות נסבו על מבנה תוכן־התא — הפרוטופלאסמה. ב1861 הגדיר מ. שולצה את התא כ„גוש־פרוטופלאסמה מכיל גרעין". לפרוטופלאסמה יוחס מבנה כעין הקצף, או מבנה רשתי או מגורען. כיום היא נתפסת תפיסה דינאמית כגוף קולואידי, שמשמש נושא לשלבים שונים של תהליכים קולואידיים.

תורת־התאים הותאמה לאנאטומיה על־ידי קליקר (ע"ע) ב1844, וב1852 הותאמה ע"י רמק (ע"ע) ואחרים לאמבריולוגיה; בזה נוסדה ההיסטולוגיה כמדע. ר. וירכו (ע"ע) בנה על יסודותיה את הפאתולוגיה התאית, המייחסת כל תופעה פאתולוגית למתרחש בתוך התאים או לתוצאה ממנו.

התקדמות בהכרת מבנה־הגרעין הושגה על־ידי השימוש בשיטת הציבוע ההיסטולוגי. במתודה זו הוכר — תחילה ע"י שטרסבורגר (1875) בבוטאניקה וע"י פלמינג (1882) בזואולוגיה —, שחלוקת־התא אינה התחלקות פשוטה של מסת־הפרוטופלאסמה, אלא פעולתו של מכאניזם עדין, שיסודו בהתרחשות מסויימת בגרעין, שבו מתגלים הכרומוסומים (ע"ע) על צורותיהם המיוחדות ועל תנועותיהם וגילגוליהם הסגוליים בשעת המיטוזה והמיאוזה. ע"י מחקר הכרומוסומים השתלבה הציטולוגיה (= תורת התא) במאה ה20 בגנטיקה (תורת־התורשה).

פיסיולוגיה. אחר ההשגים הגדולים של האלכסנדרונים ושל גאלנוס בפיסיולוגיה הניסויית (ר׳ למעלה עמ׳ 323), היה דקרט (ע"ע) מחדשה של החשיבה הפיסיולוגית בעת החדשה ע"י ההפרדה שהפריד בין החיים ובין הרוח וע"י גישתו לחקר תופעות־החיים בבע"ח בקאטגוריות של מדעי־הטבע. דקארט יצר את מושג הרפלכס על־ידי הנחתו, שגירויים הנקלטים על־ידי החושים מן החוץ עלולים להיות מוחזרים מן המוח דרך עצבים אל אברי־התנועה ולגרום לפעולה בהעדר כל מחשבה — בדומה לפעולת־מכונה. כמאה שנה אחריו ניסה דה לה מטרי (ע"ע) לכפור במציאותה של „נפש" רוחנית גם באדם ולהעמיד את כל התנהגותו של האדם על הפיסיולוגיה, שבה כלל גם את הפסיכולוגיה.

מן המהפכנים האמיצים בב׳ היה הרופא פרנצ׳סקו רדי (ע"ע) במאה ה17, שנועז לתאר כנה של חמור — למרות הודעתו המפורשת של אריסטו שלכל בעה"ח נטפלות כינים, פרט לחמור. ביחוד חשובה היתה גישתו העצמאית והביקרתית בבדיקתה של התורה האריסטוטלית על התהוותם של חרקים מן העובש. בעניין זה הותקף רדי קשות ע"י אתנסיוס קירכר (ע"ע), שהחזיק בתורת יצירת החי מן הדומם (ע"ע אביוגנזה); מאלפיגי ואליסנירי תמכו בעמדתו של רדי. במאה ה18 עדיין האמינו ביפון (ע"ע) ונידם (ע"ע), שאפשר להוכיח באופן ניסויי את התהוותם הספונטאנית של יצורים זעירים במים שהורתחו. טעותם נתבררה ע"י הוכחתו של ספלנצני (ע"ע), שיצורים אלה חודרים אל המים מן החוץ. אנטי־ספונטנאיסטים במאה ה18 היו גם א. פון הלר (ע"ע), ראומיר ושארל בונה. אולם רק פסטר (ע"ע) במאה ה19 עקר מן השורש את האמונה בהתהוותם של החיים „מאליהם" וביסס את העקרון ש„כל חי בא מן החי".

ספאלאנצאני היה ממייסדיה של הב׳ הניסויית. חשיבות מיוחדת היתה לחקירותיו ברגנראציה בתולעים, רכיכות ודו־חיים. הוא שהנהיג את השימוש בצפרדע כחיית־הניסיון המקובלת ביותר במעבדה הפיסיולוגית. מחקריו במכאניזם של הרביה בצפרדע ובצב הוכיחו, שלא זיווג הנקבה עם הזכר אלא רק התמזגות תאי־הזרע בביצים היא התנאי ההכרחי להתפתחות העובר מן הביצה. ספאלאנצאני אף עשה את הנסיונות הראשונים בהזרעה מלאכותית ביונקים. בבוטאניקה גילה ספאלאנצאני את ההבדל בין מינים, שהם זקוקים להפריה ע"י אבקה, ובין מינים, שהם מסוגלים להתפתח בלא האבקה. נפלאים ביותר הם מחקריו של ספאלאנצאני בהתמצאות של העטלפים בחלל בחושך ומסקנתו על מציאותו של חוש „מעין־השמיעה" שמדריך את העטלפים — מסקנה, שמצאה את אישורה רק בימינו. בחקר פעולת־הנשימה מצא ספאלאנצאני, שכל חלקי־הגוף מסוגלים לקלוט חמצן מן האויר ולפלוט דו־תחמוצת פחמנית, ומה שחשוב ביחוד — שתהליכים אלה עלולים להימשך זמן־מה גם אחר המוות. אותו דבר הוכיח ספאלאנצאני גם ביחס לעיכול, ומכאן הגיע למסקנה, שגם הנשימה וגם העיכול הם תהליכים כימיים ולא גילויים של כוח ויטאלי מיוחד. ספאלאנצאני היה לוחם נמרץ בוויטאליזם והשתדל להרחיב את הדטרמיניזם הפיסיקו־כימי על כל תופעות־החיים.

להכרת הפיסיולוגיה של הרביה בצמחים תרמו תרומות בעלות חשיבות מכרעת בסוף המאה ה17 ובמאה ה18: ר. י. קאמראריוס, שגילה בעצי־תות את תלותו של ייצור הפירות בצמח הנקבי בהאבקתו על־ידי צמח זכרי; י. ג. קלרויטר (Koelreuter), שגילה את תופעות העקרות העצמית וקבע את חלקם של שני ההורים בתורשה וע"י כך ביסס את המיניות בצמחים; כ. ק. שפרנגל, שהבהיר את הב׳ של הפרח ואת תפקידם של החרקים בהעברת אבקה מפרח לפרח. אולם רק ב1825 גילה ג׳. א. באטיסטה אמיצ׳י את נחשוני־האבקה, וב1846 תיאר לראשונה את כל מהלך ההתפתחות ברביה של הצמחים מגרגרי־האבקה עד העובר.

אלברכט פון הלר (ע"ע) הוא מאבות הפיסיולוגיה החדישה של בעה"ח. הוא הכיר בכוויצות ובגריות של השריר את תכונותיו המהותיות, שהן מופעלות על־ידי גורם עצבי. בניגוד לכל קודמיו, לא ייחס את פעולת־העצבים לזרימת נוזל עצבי בעצבים החלולים, אלא הסביר אותה הסבר, שהוא מתקרב למושגינו על המוליכות העצבית. האלר הבחין בין אברי־פעולה ואברי־תחושה והכיר, שהתחושה נקלטת בחלקים מסויימים של קליפת־המוח ולא במקום־הגירוי.

ל. גלוני (ע"ע) הוכיח, שהתכווצות־השרירים נגרמת ע"י גירויים מועברים דרך העצבים; וולטה (ע"ע) בירר את הטיב החשמלי של הגירוי הגאלוואני. על יסודות אלה הקים די בואה־רימון (ע"ע) באמצע המאה ה19 את האלקטרופיסיולוגיה והראה, שכל גירוי עצבי בדרכו לאורך־העצב מלווה בשינוי מצבו החשמלי — שינוי, שמביא לידי התלקחות התהליכים הכימיים המלווים התכווצות שרירית.

סר צ׳רלז בל (ע"ע) מצד אחד, ופ. מז׳נדי (ע"ע), מצד שני, הבחינו בין השורש הקדמי המוטורי ובין השורש האחורי הסנסורי של העצבים ההקפיים (הבחנה, שאפשר כבר היתה ידועה לאלכסנדרונים); תגלית זו סללה את הדרך להבנת הרפלכסים בבע"ח.

תגליתו הגדולה של קליקר (ע"ע) היתה, שכל הסיבים העצביים אינם אלא הסתעפויות ארוכות, שיוצאות מתאים עצביים ומקיימות קשר רציף עמהם (1889); התאים העצביים

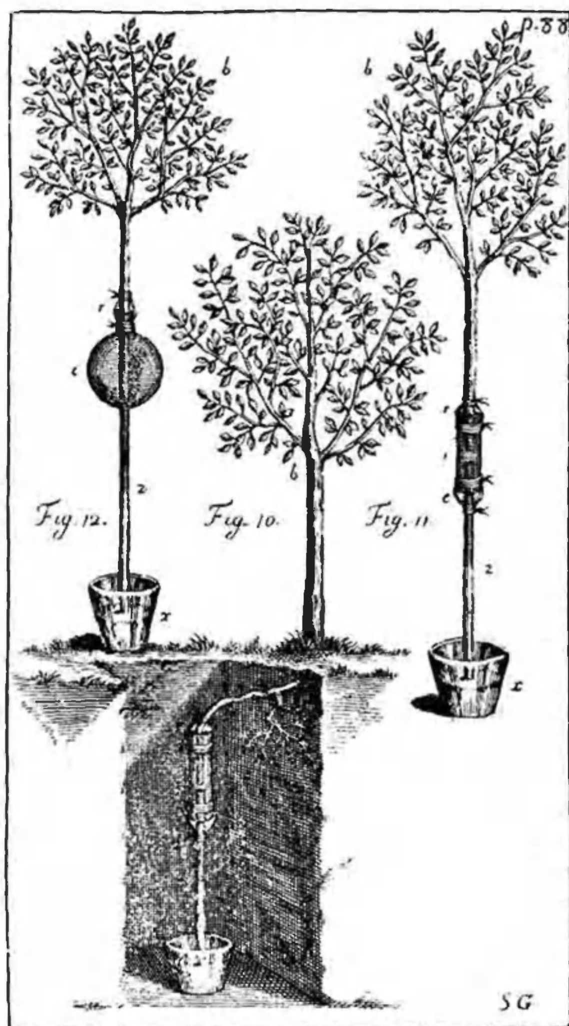
מרוכזים במערכת־העצבים המרכזית. את המבנה הסיבי של העצב בירר בדורות האחרונים גולג'י (ע"ע) וקהל (ע"ע).

פ. י. גל (ע"ע) עמד על חשיבות ההבדל בין החומר האפור והחומר הלבן במערכת־העצבים המרכזית, והוא היה הראשון, שניסה לאתר הרבה פונקציות באיזורים מסויימים של קליפת־המוח. אחר כשלון הפרנולוגיה שנוסדה על־ידיו, חזרו ברוקה (ע"ע) בשנות ה60 ופריטש (Fritsch) והיציג (Hitzig) בשנות ה70 של המאה ה19 ונתנו ביסוס ניסויי לתורת הלוקאליזאציה (איתור הפונקציות) במוח; אך בדור האחרון נתעוררו ספקות חמורים לגבי היסודות העיוניים של תורה זו. בדורנו סיכם סר צ'רלז שרינגטון (ע"ע) את המחקרים במכאניזמים של ההולכה העצבית והרפלכסים ובהשפעותיהם זה על זה ויצר שיטה מקפת וכוללת בדבר השילוב והתלות ההדדיים של הפונקציות ביחידות עצביות שונות, שפעולותיהן מצטרפות למערכת־פעולה אחת (אינטגראציה) השולטת באורגאניזם בכללותו ובשלמותו.

הנשימה נתפסה ע"י הפיסיולוגיה העתיקה כתהליך, שמהותו אינה אלא איוורור־הריאות לשם צינונו של חום־הגוף הפנימי, המרתיח את המרות. ניחושים על קשר בין הנשימה ובין מרכיב מסויים של האויר ועל דמיון בין הנשימה והבערה הובעו לראשונה במאה ה17. רוברט בויל (ע"ע) הוכיח, שבע"ח מתעלפים — ולסוף מתים — בריק. אולם רק לאחר שנתגלתה דו־תחמוצת הפחמן במאה ה18 יכול היה לוואזיה (ע"ע) מ1777 ואילך להוכיח, שהאויר נשאף לתוך הגוף לשם גרימת בערה איטית, שהיא מקור החום הפנימי. לאוואזיה אף הסיק משיקולים חישוביים, שמקומה של בערה זו אינה בריאות בלבד, אלא בכל הגוף — דבר, שהוכח ע"י ספאלאנצאני (ר' למעלה 338). את האנאליזה הכמותית הראשונה של גזי־הדם, בעורקים ובוורידים, ביצע ה. מאגנוס ב1837. רוברט מיאר (ע"ע) כלל את תהליך הבערה הביולוגית שבנשימה במסגרת העקרון של שימור־האנרגיה (1857).

בחקירת הזנת הצמחים היו לאונארדו דה וינצ'י בתחילת המאה ה16 וון הלמונט (ע"ע) בתחילת המאה ה17 הראשונים שהבינו, שהמים מן הקרקע משמשים מזון לצמח. אולם רק סטיון הילז (ע"ע) הבחין בטיבו של לחץ־השורש, המעלה את המים עם החמרים המומסים בהם מן הקרקע אל הגבעול והעלים, וכן עמד על העובדה, שהצמח גם סופג חמרים מסויימים מן האויר. בעניין חילוף־הגאזים בצמח שררה זמן מרובה מבוכה גדולה. בפועל גילה אינגנהאוס (ע"ע) את ההטמעה והפוטוסינתזה בצמח הירוק, בלא שהבין את משמעותן של תופעות אלו. פריסטלי (ע"ע) הכיר שהצמח קולט CO_2 מן האויר, אך תגליתו נראתה כסותרת את מימצאו של שלה בדבר הקליטה של חמצן ופליטת CO_2 על־ידי הצמח. את הסתירה המדומה ישב דה סוסיר (ע"ע) ע"י הבחנה ברורה בין קליטת הCO_2 באור, שהיא הזנת הצמח, ובין נשימתו, שהיא תהליך מצוי בכל האורגאניזמים. שהצמח נושם אף באור הוכח רק ב1857 ע"י י. זקש (ע"ע).

הסינתזה של השתנה (ע"ע) מאמון ציאנתי, שבוצעה ע"י פ. ולר (ע"ע) ב1828, שימשה הוכחה מכרעת לשליטתם של הכוחות והגורמים הכימיים הרגילים על החמרים ה„אורגאניים", מרכיבי הרקמה החיה ומוצרי האורגאניזמים החיים. מצד אחד, נתערערה ע"י תגלית זו האמונה ב„כוח־חיים" (vis vitalis) מיוחד, שפועל בגילגולי־החומר בצמחים ובע"ח;

ציוריו של סט. הילז להסברת ניסוייו במכאניזם של תנועת המוהל (1727)

ומצד שני, נסללה הדרך להתפתחותה המופלאה של הביוכימיה.

העיכול נחשב בתקופה העתיקה וביה"ב כתהליך של „בישול", שהופך את המזון לדם בכבד ולתזקיק דק יותר בלב. במאות ה16—ה17 נחלקו היאטרו־מכאניקנים והיאטרו־כימאים בשאלה, אם עיקרו של העיכול הוא התפוררות מכאנית של המזון או „רקבונו", ז. א. התפרקותו הכימית. ראומיר וספאלאנצאני המציאו שיטות להוצאת מיצי־העיכול מן הקיבה או מן הזפק של בע"ח ולבדיקת פעולתם מחוץ לגוף החי; הם מצאו, שאין מיץ־הקיבה גורם לריקבון כלל; וספאלאנצאני הוכיח, שהעיכול יכול להימשך גם מחוץ לגוף. הרופא והמנתח הצבאי האמריקני ו. בומון (W. Beaumont, 1785—1853) טיפל מ1822 ואילך באינדייני פצוע־בטן, שנתהווה בו נצר קיבתי רחב. הוא ניצל הזדמנות זו לתצפיות וניסויים ממושכים במתרחש במזונות שונים בקיבה, וב1833 פירסם את מסקנותיו, שהבהירו את תהליך־העיכול בקיבה. קלוד ברנר (ר' להלן, עמ' 341) חקר וסיכם ב1843 את פעולותיהם של מיצי־העיכול השונים מחלל־הפה עד החלחולת וגילה, בין השאר, את ניגוד־הפעולה שבין מיץ־הקיבה ומרת־הכבד.

ליביג (ע"ע) בגרמניה ודימה (ע"ע) בצרפת עשו את הכימיה בסיס לחקלאות המדעית ולפיסיולוגיה של הצומח

והחי. ליביג הכיר את טיב מלחי־הקרקע, המשמשים מזון לצמח, וקבע את עקרון ה„גורמים המגבילים" בפעולתה של תערובת־מלחים כזו. הפרוטופלאסמה של כל התאים הוכרה כמורכבת מחלבונים, שומנים ופחמימות. מזונותיהם של בעה"ח חולקו — לפי מציאותו או העדרו של חנקן — לחמרי־צמיחה או לחמרי־שימור. הוכחה הפיכתן של הפחמימות לשומנים בגוף החי ונקבע סופית, שמקור־החום בכל בעה"ח הוא בערה. בוסנגו (ע"ע) וליביג קבעו, שהחנקן הדרוש לצמח נקלט מן הקרקע ע"י השורש. ליביג סבר, שהוא נקלט בצורת הומוס, אך בוסנגו הוכיח, שאפשר להחליף את ההומוס במלחי־אמון. מהפכה בהבנת מחזור־הגידולים בחקלאות חוללה תגליתו של ברתלו (ע"ע) ב1886, שכמה חידקי־קרקע — המצויים בפקעות, שמופיעות בשרשי־הקטניות — מסוגלים לקשור חנקן מן האויר.

בין הפיסיולוגים של תחילת המאה ה19 בלט יוהנס מילר (ע"ע), שניסח את עקרון אנרגיות־העצבים הסגוליות (ע"ע חוש). מהשגיו האחרים חשובים המחקרים ברפלכסים של הצפרדע, הכרת התאים הגאנגליוניים שבמוח בנושאי הפונקציות של המוח, ראשית החקירה השיטתית של הפלאנקטון בים בצירוף תיאור טיפוסים חדשים של זחלים. קרל לודויג (ע"ע) היה ממציאם של מכשירים חשובים ביותר בניסוי הפיסיולוגי—של התוף הסובב (קימוגראף), משאבת־הכספית לגאזי־הדם ומכשירים אחרים הרבה. הלמהולץ (ע"ע) הגדיל לעשות בפיסיולוגיה של החושים, ביחוד במכאניזמים של הראיה והשמיעה. מגדולי הפיסיולוגים של המאה ה19 — ואפשר, הגדול שבהם — היה קלוד ברנר (ע"ע), שגילה את הצטברות הסוכר בצורת גליקוגן בכבד בשעת הזנתו של הגוף ואת הפיכתו החוזרת של הגליקוגן לסוכר בדם לשם צריכתו בשעת עבודת־הגוף; חקר את מיצי העיכול (ר' למעלה); הסביר את ההסדר הוואזומוטורי של אספקת־הדם לחלקי־הגוף השונים, וגילה תגליות פיסיולוגיות מרובות אחרות. אך נוסף על השגיו הניסויים, העמיק קלוד ברנאר את החשיבה הביולוגית ואת העיון ביסודות קיומם של החיים. הכרתו באוטונומיה של החיים וההגדרה, שנתן לכלל המכאניזמים הפיסיולוגיים, כמאמץ מרוכז לקיום „סביבה פנימית" (milieu intérieur) עצמית ויציבה של האורגאניזם, הובנו במלוא חשיבותן רק בימינו.

מיקרוביולוגיה. לואי פסטר (ע"ע) הוא אחת מן הדמויות הגדולות בתולדות הב', בעיקר משום השגיו רבי התוצאות המעשיות בשני תחומים. מתוך חקירותיו בתסיסת־החלב (1857) ותסיסת־היין (1866) נעשה מתנגדה החריף של הדעה השלטת, דעת־ליביג, שריקבון ותסיסה הם תהליכים כימיים טהורים, שנלווים במקרה לתופעות־חיים. פאסטר הוכיח, שאין תסיסה ואין ריקבון בטבע בהעדר מיקרואורגאניזמים טיפוסיים, שגורמים להתהוותם. נוסף על כך גילה במהלך־חקירותיו, שמצויים מיקרואורגאניזמים, שהם גדלים ומתפתחים בהעדר חמצן בלבד (ע"ע בקטריולוגיה). פאסטר הכריע סופית בוויכוח הישן־נושן על שאלת מוצאם של החיים הפרימיטיוויים — אם הם באים ממולקולות אורגאניות, שהן מצויות בנוזלים מסויימים, או מנבטים או נבגים חיים בלבד: פאסטר פסק לטובת הדעה השוללת את היצירה הספונטאנית של החיים, והכרעתו זו כוחה יפה עכ"פ לגבי כל יצור חי ידוע לנו, שהוא נמצא בשלב של התארגנות תאית.

מגפת תולעת־המשי בדרום־צרפת, שסיכנה את קיומו של הענף הכלכלי החשוב, המושתת עליה, הביאה לראשונה את פאסטר במגע עם מחלות מידבקות. הוא גילה שני מיקרואורגאניזמים, שהם אחראים להופעתן של שתי מחלות שונות, חקר את מחזור־חייהם והציע דרכים ושיטות למניעת התפרצותן של מגפות נוספות (1862). בזה הוגדר בפעם הראשונה מיקרואורגאניזם סגולי כגורם של מחלה מסויימת, ובזה נפתחה התקופה המזהרת של הבאקטריולוגיה, עם תורת־החיסון והרפואה המונעת, שבאו בעקבותיה, ושגדוליה בסוף המאה ה19 ותחילת המאה ה20 היו פאסטר עצמו, רוברט קוך (ע"ע), אמיל פון ברינג (ע"ע) ואיליה מצ'ניקוב (ע"ע).

לתקופת־פריחה זו קדמו, כמובן, חלוצים ומבשרים. מהם ראויים להיזכר: מבחינה עיונית — פרדיננד כהן (ע"ע), שהבחין ראשון בדבר, שעולם־המיקרואורגאניזמים אינו חד־גוני, אלא מורכב משפע של קבוצות שונות בעלות צורות שונות, והיה הראשון שניסה למיין קבוצות אלו מיון מורפולוגי (שבמקומו בא בבאקטריולוגיה החדישה המיון הפיסיולוגי); מבחינה מעשית—איגנץ זמלויס (ע"ע), שגילה את ההדבקה המרעילה כסיבת קדחת־היולדות, ולורד ליסטר, הלוחם הגדול לשם האנטיספסטיקה (ע"ע חטוי). קדם לכולם— אדוורד ג'נר (ע"ע), שהנהיג בסופה של המאה ה18 את ההרכבה נגד האבעבועות (ע"ע), בלא שיכול היה בשעתו להכיר את המהות של שיטתו ואת המכאניזם של פעולתה.

ביוגאוגראפיה, אקולוגיה. הגילויים הגאוגראפיים והמסעות הגדולים של המאות ה16—18 הפנו את תשומת־לבם של החוקרים לרבגונותן של צורות־החיים ולחלוקתן הגאוגראפית. ביפון (ר' למעלה, עמ' 332) תחם תחומים לתפוצת הצומח והחי ועורר כמה בעיות ביוגאוגראפיות. חלוץ הפיטוגאוגראפיה היה וילהלם פון הומבולט (ע"ע), שתיאר לראשונה, במסעותיו באמריקה הדרומית (1799—1804), טיפוסי־צומח במקום לתת רשימת מינים, וכן היה הראשון, שחקר את טיב הקשרים שבין חיי־הצמחים ובין האקלים, הגובה וכד'. והסביר את גבולות החלוקה של טיפוסי־הצמחים על סמך קווי האיזותרמות, המאכסימום והמינימום של הטמפראטורות וכד'. מסעו של דארווין מסביב לעולם בספינה Beagle ב1831—1835 (ר' להלן, עמ' 345), וביחוד סיורו באיי גאלאפאגוס, פקחו את עיניו להכרת התכונות המיוחדות המתגלות בצומח ובחי באיזורים מבודדים. — חלוץ הזואוגאוגראפיה היה פ. ל. סקלייטר (P. L. Sclater), שחיבורו היסודי על נושא זה נתפרסם ב1858. את מפעלו המשיך, העמיק וביסס ולס (ע"ע), שהנהיג את החלוקה של עולם־החי ל6 רשויות — חלוקה המקובלת עד היום: פאלארקטית, נארקטית, אתיופית, אוריינטאלית, אוסטראלית, נאוטרופית; הוא אף קבע את קו־הגבול — הנקרא על שמו — בין האיזור האוריינטאלי והאוסטראלי, בין האיים באלי ולומבוק (ע"ע אסיה, מפה, עמ' 881/2). קביעתו של קו זה עוררה ויכוח פורה ביותר על טיבם והגדרתם של גבולות ביוגאוגראפיים, שעדיין לא נסתיימו. אחדות מתוצאותיו של ויכוח זה היו: הבחנת המבנה הגאולוגי בהווה ובעבר, והכרת ההבדלים בין התפוצה של קבוצות בעלות מינים חדשים, כגון יונקים, ציפרים ופרפרים, ובין זו של רוב קבוצות־הצמחים וקבוצות בעה"ח בעלות מינים קדומים, כגון זוחלים, חרקים רבים, עקרבים; וכן

הזכר, שאין ניתוח של רשימות בע"ח וצמחים יכול לבוא במקום ההתרשמות הישירה מן הטבע.

א. ה. ר. גְריזֶבַּך (1813—1879) הציע שיטה דומה למיון איזורי־תפוצה מסויימים לצמחים מתוך הטעמת השפעתם של הגורמים האקלימים על מבנה הצמחיה; הוא הרחיב את האיזור האיראנו־טוראני של הפאלארקטיקה וכלל בו את אסיה הפנימית. רוב חוקרי הגאוגראפיה של הצמחים שבאו אחריו (א. וורמינג [E. Warming], א. פ. ו. שימפר ואחרים) נטשו את הגאוגראפיה הרגיונאלית לטובת האקולוגיה (ע"ע), וחקרו בעיקר את השפעתם של גורמי האקלים וההתחרות על התהוותן של חברות־צמחים.

מדע הגאוגראפיה ההיסטורית של הצמחים התפתח מסביב לחקר השינויים, שבאו בצמחיה של אירופה המרכזית מן השלישון המאוחר ואילך. א. אנגלר (ע"ע) תיאר שינויים אלה — מן הצמחיה של אקלים ממוזג בשלישון העליון עד להתהוות הערבות של אקלים קר בתקופת־הקרחון. הוכר, שהצמחיה של אירופה המרכזית בזמננו נוצרה מצמחים מהגרים, שמוצאם מן הערבות המזרחיות של סיביר (אנגארה), ומשרידים של צמחיות קדומות, שנשתמרו מתקופת־הקרחון בבתי־גידול, שהיו מוגנים במיוחד. חקר הצמחיה של התקופה שאחר השלישון שופר הרבה ע"י שיטת בדיקת האבקה (ע"ע, עמ' 267), שהונהגה ע"י לאגרהים ב1902. הדמיון, שאנו מוצאים בצמחיה ובחי של איזורים מרוחקים זה מזה, כגון גִינֶאָה ובראזיל, הוסבר ע"י אחד משני אופנים אלה: ע"י הנחת מציאותם של גשרים יבשתיים בין איזורים אלה בעבר הגאולוגי או ע"י התאוריה של וֶגנר (ע"ע) בדבר תזוזת־היבשות. ג'. ק. וִיליס (1922) ניסה להסביר את ההבדלים בגודל שטחי־התפוצה של מינים שונים על סמך גילם; תחומם של מינים צעירים עדיין הוא מצומצם, ואילו זה של מינים עתיקים הוא נרחב. תאוריה זו נעזבה לטובת תאוריה, שמסבירה תופעות אלו על רקע של גורמים אקולוגיים. האקולוגיה של בע"ח, וביחוד תורת־האוכלוסים, התפתחה על סמך הזואולוגיה השימושית, האנטומולוגיה השימושית, ההידרוביולוגיה והדמוגראפיה. כיום מוסבים הדיונים באקולוגיה של החי בעיקר על השפעתם של גורמים אקלימיים ואדאפיים, מצד אחד, ושל גורמי ההתחרות והשי־תוף בין אורגאניזמים שונים, מצד שני. רוב האקולוגים בזמננו סבור, שהמינים החיים בבית־גידול אחד מצטרפים למערכת של אירגון, שמקיף את כולם ושהוא בעל כושר מרובה לרֶגולאציה עצמית; בבוטאניקה נקרא כיוון זה של החשיבה בשם סוציולוגיה של הצמחים.

חקירת החיים באוקיינוסים בוצעה על־ידי מספר של משלחות מיוחדות, שלשתיים מהן נודעה חשיבות מיוחדת: מסע הChallenger (1872—1876) תרם תרומה חשובה לאוקינוגרפיה (ע"ע) וגילה מספר מפתיע של חיות־תהום; משלחת הDeutschland (1911) גילתה את הנאנופלאנקטון — שפע של שוטונים זעירים, שלא ניתנו להיתפס ברשתותיהם של הסירים הקודמים, אבל נמצאו בכמויות עצומות במעי אסצידיות.

י. שמיט הצליח במחקריו רחבי־המידות (1904—1924) לפתור את חידת חייו של הצלופח (ע"ע), הגדל בנחלי־אירופה ונודד לשם הטלת־ביציו אל איזור מצומצם מזרחה מאיי־בַּהַימָה, שמהם חוזר הזחל לאיטו לנחלי־אירופה.

נדידות בע"ח, וביחוד נדידות הציפרים, מוסיפות למשוך את לבותיהם של החוקרים החדישים, מאחר שאף אחד מן הגורמים היסודיים, הקובעים את המגמה והמאפשרים את ייצוב הכיוון, לא הוברר כל־צרכו.

התפתחות ותורשה. רעיונותיה והשערותיה של פילוסופיית־הטבע העתיקה מייסודם של אַנַכְּסִימַנדרוֹס (ע"ע). אֶמפדוקלס (ע"ע), לוּקרֶטיוּס (ע"ע) ואחרים, הדנים במוצאם של החיים בים, בהתפתחות של צורות־חיים עילאיות מצורות ירודות ובמושגים דומים לזה של הברירה הטבעית במלחמת־הקיום, אינם יכולים להיראות כשלבים מוקדמים של תורת־האֶוולוציה החדישה: נעדרת בכולם הבנה ברורה לתהליך של טראנספורמאציה פרוגרסיווית איטית, שנמשכת תקופות ארוכות — הבנה, שאינה נקנית אלא בידיעה יסודית של צורות־חיים של בע"ח וצמחים. במאה ה18 היו חוקרים (א. דארוין, בּיפון, טרוויראנוס, אוֹקן), שהביעו השערות בעלות אופי אוולוציוני. אבל הטראנספורמיזם במשמעותו המודרנית מתחיל בלַמַרְק (ע"ע). הוא היה הראשון, שראה ב„סולם־החיים", העולה בקו ישר, לא רק ביטוי למיון צורני, אלא גילוי של תהליך היסטורי מודרג, שכל אחד משלביו נבדל רק במקצת מן השלב הסמוך לו. בכל מקום שנראות פרצות נרחבות בקו רציף זה יש לצפות שתגליות פאלאונטולוגיות תמלאנה פרצות אלו. רציפות־חיים זו מוליכה בשרשיה למוצא משותף של חיי הצמחים ובעה"ח. המינים אינם קבועים באופן מוחלט, אלא משתנים בהשפעתם של שינויי־הסביבה ותגובות האורגאניזם על שינויים אלה. כל שינוי נגרם ע"י העברה תורשתית של תכונות, שנרכשו ע"י שימוש או אי־שימוש באברים או חלקי־גוף שונים: אבר, שהשימוש בו מרובה, מתחזק ע"י תירגול מתמיד זה; אבר בטל מתנוון וכלה.

תורת לאמארק לא עמדה במבחן התקדמותה של הב' במאות ה19 וה20, וביחוד לא נמצא לה אישור מצד הגֶנֶטיקה (ע"ע) החדישה. כיום יודעים אנו, שהורשתן של תכונות נרכשות אינה אפשרית — עכ"פ לא במשך מספר מצומצם של דורות, כפי שהניחה תורתו של לאמארק. אעפ"כ מצויים גם כיום ביולוגים חשובים, שלדעתם יש הכרח להניח — למרות ההעדר של הוכחות עובדתיות — צורה כלשהי של טראנספורמאציה לאמארקית „כפוסטולאט של התבונה המעשית", וכן טוענים הם, שבלא הנחה זו אין כל המכאניזמים שהוצעו להסברת האֶוולוציה מספיקים להסברתה.

הרעיונות על חוסר היציבות של המינים ועל השינויים הבאים באברים ההומולוגיים היו קרובים ללבותיהם של פילוסופי־הטבע הגרמניים, וגתה (ע"ע) נתן להם ביטוי ב„מטאמורפוזה של הצמחים" (ע"ע גלגול, עמ' 750). בצרפת המשיך בקו זה ז'ופרוּאָה סט. אילֵר (ר' למעלה עמ' 333).

דחיפות חדשות לרעיון האֶוולוציה בב' באו מן החוץ: מן הסוציולוגיה — ע"י מלתוס (ע"ע), שהגה את רעיון אי־ההתאמה הגוברת והולכת בין התצרוכת ובין האספקה של המזון, שבעקבותיה מתחוללת מלחמת־קיום מתמדת, שאחריה נשארים בחיים המוכשרים ביותר להסתגל לתנאיהם; ומן הגאולוגיה — ע"י לַיאֶל (ע"ע), שהטעים את רעיון הרציפות והקביעות של הכוחות והגורמים, המחוללים במשך תקופות ממושכות שינויים גאומורפולוגיים עצומים ללא כל מעברים פתאומיים וקאטאסטרופאליים בין התקופות השונות (ע"ע גאולוגיה, עמ' 93).

צ׳רלז דרוין (ע״ע) צירף את מושגיהם של מאלתוס ושל ליאל עם הסתכלויותיו ועיוניו בעולם־החיים, וביחוד עם רשמיו ממסעו בBeagle (ר׳ למעלה, עמ׳ 342), ומ1837 ואילך התחיל מפתח את שיטתו, שאת מסקנותיה לא הודיע מתחילה אלא לחוג־ידידיו. את חיבורו המהפכני הגדול „מוצא המינים" הוציא לאור ב1859, לאחר שוֹלס (ע״ע; ר׳ למעלה, עמ׳ 342) פירסם רשימה, שבה הגיע — על סמך תצפיותיו באיים המאלאיים — למסקנות דומות לאלו של דארווין.

דארווין ביסס את הוכחת ההתפתחות הפילוגנטית על חומר מרובה, שניטל בעיקרו מן האנאטומיה המשווה, האמבריולוגיה המשווה והביוגאוגראפיה, ורק בחלקו מן הפאלאונטולוגיה, שלאחר זמן עתידה היתה לספק את העדויות החשובות ביותר לתורה זו; למשל, גילוי הארכאופטריכס (ע״ע ארכאוניתים) כבר אירע ב1861. אולם עיקר חידושו של דארווין היה במתן הסבר חדש למכאניזם־ההתפתחות על סמך הברירה הטבעית.

משתי הנחותיו של דארווין — זו בדבר מוצאם של כל הצמחים ובעה״ח מצורות פרימיטיוויות יותר ובסופו של דבר מיסוד משותף אחד, וזו של הברירה הטבעית — נתקבלה הראשונה עד מהרה בחוגים נרחבים של המדע, לאחר ויכוחים קשים, שבהם הופיעו ת. ה. הכסלי (ע״ע), הרברט ספנסר (ע״ע) וארנסט הקל (ע״ע) כמגינים נלהבים על דעותיו של דארווין, שהרחיב את התאוריה שלו גם על מוצאו של האדם מאבות דמויי־קופים. שונה מזה היה גורלו של ההסבר, שנתן דארווין לעובדת ההתפתחות — זה של הברירה הטבעית. תקפו של הסבר זה מותנה בתורשתיות של השינויים הזעירים המופיעים בתמידות כ„ואריאציות" בטבע החי. דארווין התייחס לתורשה זו כאל דבר מובן מאליו, בדומה ליחסו של לאמארק לתורשת התכונות הנרכשות. בהתאם לכך פיתח דארווין ב1868 תורת־תורשה, שהיא דומה מאד להשקפה העתיקה של היפוקראטס (ר׳ למעלה, עמ׳ 316) ושיש בה גם משהו מן התורה בדבר הורשת התכונות הנרכשות. כשתורה זו לא אישרה ע״י הגנטיקה, נגרם משבר חמור לדארוויניזם.

הליקויים, שנמצאו בשיטתו של דארווין — העדר כל ידיעות ברורות ועובדתיות על התורשה, ההסתמכות על כללים אמפיריים בתנודות האוכלוסיה בלא ביסוס מאתמאטי מדוייק וההפרזה בתצפיות בוואריאציות בצמחים ובבע״ח מתורבתים — באו על תיקונם בדור שלאחריו. מתחילה נראו העובדות כמטפחות על פני הדארוויניזם. **אוגוסט ויסמן** (ע״ע) הבדיל הבדלה עקרונית בין תאי־הנביטה ובין שאר תאי־הגוף או התאים הסומאטיים; רק הראשונים מקיימים את המינים דרך שלשלת־הדורות, וחמרם הוא נצחי־בכוח ובלתי ניתן לשינוי. כך נוצרה מעין תורה של הפרפורמאציה (ר׳ למעלה, עמ׳ 333) בלבוש חדש, שעדיין דוגלים בה גנטיקנים אדוקים ושהיא שוללת בהחלט כל אפשרות של הורשת תכונות נרכשות. לידי אותה מסקנה הביאו גם ניסויי־התורשה של יוהנסן (ע״ע), שנתנו לכאורה מכת־מוות לתורת הברירה הטבעית.

בעת ובעונה אחת עם התפתחותו של הדארוויניזם והוויכוח עליו נוצר הענף השני של הב׳ החדישה, שעתיד היה לשאת את הפירות העשירים ביותר ולהשתלב בתורת־האוולוציה — **הגנטיקה** (ע״ע) או תורת־התורשה המדעית החדישה. ההשגים המכריעים, שנעשו אח״ב היסודות הבלתי־מעורערים של הב׳, כבר הושגו בימי דארווין ע״י **גרגור מנדל** (ע״ע), אלא שבמשך יותר מדור לא השפיעו על התקדמותו של המדע, מאחר שנשארו בלתי־ידועים ומוזנחים, עד שנתגלו מחדש ב1900 ע״י 3 חוקרים צעירים (בלא שהיה כל קשר ביניהם) — דה פריס (ע״ע), קורנס (ע״ע) וטשרמק (ע״ע). **המנדליזם** המקורי ומושגיו על המבנה הפסיפסי של כלל הגורמים התורשתיים, הקיימים כיחידות בלתי־תלויות ובלתי־משתנות, לא היה מתחילה אלא אישור לתורתו של ויסמאן ולא היה בו משום הבהרה לבעיות־ההתפתחות. מפנה מכריע בתפיסת מכאניזם ההתפתחות בא עם גילוין של **המוטציות** על־ידי **דה פריס**, כשהוכחה מציאותם של שינויים תורשתיים, שהם מסוגלים לשמש חומר לפעולת הברירה הטבעית ולהיות נושאיה של האוולוציה. על יסוד זה קם במאה ה20 מחדש **הנאו־דארוויניזם**, שהוא כיום ההשקפה הרווחת והמקובלת ביותר בב׳, אע״פ שעדיין לא זכה להכרה כללית. נסיונות חדישים להסברת האוולוציה ע״י מכאניזמים אחרים (למשל תורת האורתוגנזה [ע״ע] של אימר) נראים מוצלחים הרבה פחות.

בתחילת המאה ה20 היתה הגנטיקה המנדלית נתונה במאבק קשה עם **הביומטריה**, שחלוצה במאה ה19 היה קטלה (ע״ע; וע״ע אנתרופולוגיה, עמ׳ 709—710). מקצוע זה פותח בעיקר ע״י **גולטון** (ע״ע), בן־דודו של דארווין, וע״י תלמידו **קרל פירסון** (ע״ע). הללו יצרו את מושג הקורלאציה וביקשו ניסוח מאתמטי לוואריאביליות המתנודדת של דארווין ולהשפעתה על התורשה. תכניתם, להגיע למסקנות על סמך נתונים סטאטיסטיים שבאוכלוסיה, היתה פחות מבוססת מן הגישה האינדיווידואלית של המנדליזם; הם אף באו לכלל מסקנות, שאח״כ הוכחו כמוטעות. אך טעויות אלו הטביעו את חותמן **באוגניקה** (ע״ע) של האדם בתחילת התפתחותה. הרעיון של גולטון, שע״י סילוקם של יחידים בעלי תכונות שליליות (כגון ע״י סירוס מלאכותי) אפשר לסלק גם את גורמי־התורשה השליליים מקרב הציבור, הוא בלתי־מבוסס: הוא מתעלם הן מן ההשפעה האקולוגית של הסביבה החברותית והן מן המוטאציות החוזרות ונשנות בכל דור ודור.

בינתיים הלכה הגנטיקה בדור האחרון מחיל אל חיל: בין 1901 ו1908 הובררה הקביעה התורשתית של הזכרות והנקבות ע״י מכאניזם כרומוסומי, וכן הובררה תורשת התכונות הקשורות במין; ת. ה. מורגן (ע״ע) ועוזריו ערכו מיפוי של הגנים בכרומוסומים של דרוזופילה; תאוריה פיסיולוגית של התורשה — שעדיין לא זכתה להכרה כללית — הוצעה ע״י ר. גולדשמיט (ע״ע); ה. י. מילר (ע״ע) פיתח את שיטת הגרימה המלאכותית של מוטאציות; הציטולוגיה החדישה, המסתמכת על אולטראמיקרוסקופיה ועל אולטראמיקרוכימיה, מתקרבת להכרת המבנה של הכרומוסומים, ואפילו של הגנים. ההתקפה, שנערכה על הגנטיקה מטעמים פוליטיים ואידיאולוגיים ברוסיה הסובייטית, חסרה כל בסיס ומשמעות מדעיים.

ההשערה בדבר ההתפתחות המודרגת של כל מערכת־החיים עלי אדמות מצורות פשוטות מועטות היא כיום מקובלת ומוסכמת כמעט ללא התנגדות, מאחר שהיא משקפת יותר מכל השקפה אחרת את העובדות שבתולדות־החיים, כפי שהן ידועות לנו מן הפאלאונטולוגיה. לעומת זה עדיין רחוקה הב׳ מהסכמה כללית בין החוקרים בתחום בעיית המכאניזם של האוולוציה. המוטאציות ופעולתה של הברירה

הטבעית עליהן הן אמנם עובדות מוּכּרות, אך קיימים ספקות חמורים אם הן הגורמים המכריעים בהתפתחותה של מערכת־החיים, ועכ"פ — אם יש בהן כשלעצמן הסבר מספיק להת־פתחות נפלאה זו. בצידה של האסכולה הנאו־דארוויניסטית עמדו בדור האחרון גם נאו־לאמארקיסטים: א. ו. מֶקְבְּרִיד (E. W. MacBride), ר. סֶמוֹן (R. Semon), ווּד־ג'וֹנְז (Wood-Jones) ואחרים. ביולוגים חשובים נמנעים מחוות־דעת סופית על מכאניזם־ההתפתחות. יש לציין, שעדיין לא נמצאה סינתזה מַנַחַת את הדעת בין תורת־התורשה ותורת־ההתפתחות, המתבססות על חקירתם של מכאניזמים מסויי־מים, ובין האֶמבריולוגיה הניסויית, העומדת בפני גילויים של הכוונה ותיכנוּן.

ש. בודנהיימר, מקורות לתולדות הביולוגיה, תשי"ב; E. M. Fr. Meyer, *Geschichte d. Botanik*, I–IV, 1854/57; J. V. Carus, *Geschichte d. Zoologie*, 1872; J. Sachs, *Geschichte d. Botanik*, 1874; F. C. Müller, *Geschichte d. organischen Naturwissenschaften im 19. Jh.*, 1902; E. Radl, *Geschichte d. biolog. Theorien*, I–II, 1907/8; W. A. Locy, *B. and Its Makers*, 1908; R. Burckhardt, *Geschichte der Zoologie*, 1921; C. Singer, *Greek B. and Medicine*, 1922; id., *A Short History of B.*, 1947; id., *A History of B.*, 1950[2]; F. S. Bodenheimer, *Materialien zur Geschichte d. Entomologie*, I–II, 1927/28; A. Almquist, *Grosse Biologen*, 1931; M. Demoll, *Der Wandel d. biol. Anschauungen in d. letzten 100 Jahren*, 1932; M. Mobius, *Geschichte d. Botanik*, 1937; F. J. Cole, *History of Comparative Anatomy*, 1944; M. Caullery, *Les étapes de la B.*, 1948[3].

ש. ב.

בִּיוֹמֶטְרִיָה, ע"ע אַנְתְּרוֹפּוֹלוֹגְיָה פִּיסִית; גֶּזַע; גֻּלְגֹּלֶת.

בַּיּוֹן (Bayonne), עיר בפינה הדרומית־מערבית של צרפת. מספר תושביה כ־31,500 (1950). ב' יושבת על שפכו של נהר נִיב (Nive) לנהר אַדוּר, במרחק של 5 ק"מ ממפרץ־ביסקאיה. תושביה, המדברים צרפתית, באסקית וספרדית, מתפרנסים מתעשיות שונות (בניית סירות וספינות קטנות, הכנת־צבעים, זיקוק כּוֹהל, שוֹקוֹלאדה, אריגת־בדים ובורסקאות), משירותי־תחבורה (יש בב' נמל קטן ותחנת־רכבת) ומדַיִג. בעיירה לֶה בּוּקוֹ (Le Boucau), הסמוכה לב', מרוכזות תעשיות כימיות ותעשיות־פלדה (בעבר: תעשיית נשק קר, באיוֹנֶטים — על שם ב').

ב' ידועה מן התקופה הרומית בשם לאפורדום. ביה"ב היא נזכרת לראשונה במאה ה10, ובאותו זמן שימשה מושבו של בישוף. ב1199—1451 היתה בידיהם של מלכי־אנגליה והגיעה למצב של גאות כלכלית ע"י היצוא של יינות לפלאנדריה ולאנגליה, שב' שימשה לו מרכז. כשנקרעה מעל אנגליה ועברה לידי מלכות־צרפת פחת סחרה, אך במאה ה16 זכתה לשיגשוג מחודש הודות ליהודים־אנוסים מספרד ופורטוגאל, שנתיישבו בעיר ופיתחו בה תעשיות ומסחר קולוניאלי (ר' להלן). במלחמות, שפרצו בין צרפת וספרד במחצה הראשונה של אותה מאה, הותקפה ב' ע"י הספרדים כמה פעמים, אך לא נכבשה. ב1808 הכריח כאן נאפוליון את מלך־ספרד ובנו לוותר על כתרם לטובת אחיו יוסף.

בב' יש קאתדראלה מן המאה ה13 ובתים מיה"ב, שהם בנויים בסיגנון ספרדי.

ל. ו־ב. — א. י. בר.

היהודים בב'. האנוסים מיוצאי ספרד ופורטוגאל, שבאו לכאן, כאמור, במאה ה16, היו היהודים הראשונים שנשתקעו בב'. הם נתיישבו בפרבר Saint-Esprit, שבו ישב הרוב של יהודי־העיר עד ימינו. כ„נוצרים חדשים" סחרו אנוסים אלה עם ארצות חצי־האי הפירנאי ועם ערי המזרח התיכון. ב1550 העניקו להם השלטונות המרכזיים זכויות של ישיבה ומסחר. אך עינם של הסוחרים הנוצריים, שליטי־העיר, היתה צרה באנוסים, ומתוך כך אסרו עליהם את המסחר הקמעוני. ב1636 גורשו כמה משפחות של אנוסים מב', ואחדות מהן מצאו מקלט בננט (ע"ע). מאמצע המאה ה17 ואילך שוב לא העלימו ה„נוצרים החדשים" בב' את יהדותם ואירגנו את קהילתם, שקראו לה בשם „נפוצות יהודה"; בבית־הקברות שלהם, שהוקם ב1623, פסקו לערוך טכסים קאתוליים. אך זכותם לשמירת חוקי־היהדות בפרהסיה הוכרה באופן רשמי רק ב1723. במחצה השניה של המאה ה17 שימש ברבנות בב' ר' חיים די מרקאדו, שעמד בקשרי־מכתבים עם ר' יעקב ששפורטש. בתחילת המאה ה18 היה רבה של ב' ר' יצחק קוסטה, מחבר הספר Vía de Salvación („דרך התשועה", 1709), ואחריו כיהנו ברבנות בב' ר' רפאל מֶל־דוֹלה (1730—1792) יליד ליוורנו, שחיבר את קובץ השו"ת „מים רבים", ור' אברהם דוד לאון מחבר ס' Instrucciónes sagradas y morales („לימודי קודש ומוסר", 1765). בתחילת המאה ה18 מנתה קהילת „נפוצות יהודה" כ־700 נפש.

גם בערים הסמוכות לב' היו קהילות קט־נוֹת של צאצאי־אנוסים, וקהילת־ב' ניסתה להטיל את מרותה עליהן. אנוסים הוסיפו לבוא לבאיון מספרד ומפורטוגאל כמעט עד סופה של המאה ה18. ב1752 נתחברו תקנות־הקהילה. יהודי־ב' היו בין מייסדי בתי־החרושת לשוקולאדה בב', שיצא להם שם בעולם, ובאמצע המאה ה18 החזיקו בידם את היבוא של מלח ודבק לעירם. כמו־כן היו יהודי־ב' מן הראשונים, שקשרו קשרי־מסחר עם המושבות הצרפתיות בהודו המערבית. כשליש מהכנסותיה של

מראה כללי של באיון

העיר ממיסים היה בא מהם. למרות התנגדותם של שכניהם הנוצריים, השתתפו יהודי־ב' בבחירות לאסיפת־המעמדות ב1789. יהודי־ב' הוכרו כאזרחים צרפתיים ב1790 ואף השתתפו באופן פעיל במהפכה: רוב חברי ועדת־הפיקוח בפרבר St. Esprit שבב' בימי שלטון־האימים היו יהודים; אפשר, שע"י כך יש להסביר את העובדה, שבב' לא נידון באותם הימים שום אדם למוות. ב1808 ישבו בב' כ1,100 יהודים, ובהם אחדים שבאו מאוויניון וממונפליה. בתקופת־נאפוליון שיגשג מסחרה של ב' והעשיר את יהודיה. ב1844 מנו יהודי־ב' 1,293 נפש. מאז פחת מספרם וב1926 שוב לא נמצאו בב' אלא 45 משפחות מישראל.

Henri Leon, *Histoire des juifs de B.*, 1893; H. Gross, *Gallia Judaica*, 1897, 92 f.; M. Schwab, *REJ*, XXXVIII (1899), 272-4; M. Liber, *REJ*, LXIV (1912), 254-61; M. Genevray, *REJ*, LXXIV (1922), 127-47; E. Ginsburger, *Le Comite de Surveillance de J. J. Rousseau*, 1934.

צ. א.

בִּיוֹן מִבּוֹרִיסְתֶנֶס (Βίων) (בערך 325 — 255 לפסה"נ), פילוסוף וסופר יווני. ב' נמכר בילדותו לעבדות ביחד עם שאר בני־משפחתו משום שאביו נאשם במעשה־רמאות. אדוניו דאג לחינוכו, שיחרר אותו מעבדותו וקודם שמת אף הניח לו את כל רכושו בירושה. לאחר מכן עבר ב' לאתונה ושמע תורה מפיו של תאופראסטוס. מוריו האחרים של ב' היו כסנוקרטס (ע"ע) וקרטס (ע"ע) הקיניקו. אע"פ שב' לא היה שייך לאסכולה פילוסופית מסויימת, הושפע בעיקר מן האסכולות הקינית והקירניאית, וכך דגל בהשקפה, שהתענוגות החושניים הם מטרת־החיים ושאפשר להגיע לאושר ע"י הסתגלות לתנאים החיצונים. תורה זו הטיף ב' בשכר כשהוא נודד מעיר לעיר. זמן־מה ישב ב' בחצרו של אנטיגונוס גונאטאס, מלך־מוקדון. לפי עדותו של ארטוסתנס (ע"ע), היה ב' הראשון, שהלביש משנה פילוסופית לבוש רבגוני: את כתביו חיבר בסיגנון רב־צורות, שאול מן הדראמה הסאטירית. ב' נחשב על־ידי הקדמונים לממציא הדיאטריבי (דרשה) — סוג ספרותי, שהיה מקובל באסכולה הקינית. מכתביו לא נשתיירו אלא כמה אמרות שנונות, אך השפעתו על הספרויות של יוון ורומי היתה ניכרת; הורציוס (ע"ע) מציין את ההומור הנוקב שלו.

R. Dudley, *A History of Cynicism*, 1937.

בִּיוֹן מִפְּלוֹסָה (Βίων) (על־יד סמירנה [איזמיר]), משורר יווני מסוף המאה ה2 ומתחילת המאה ה1 לפסה"נ. ב' ישב רוב ימיו בסיציליה ובעקבותיו של תאוקריטוס חיבר אידיליות (ע"ע) ואף סיגל לעצמו את הניב הדורי, שבו נתחברו האידיליות, שקדמו לשלו. מיצירותיו נשתמרו שרידים מועטים, ברובם בילקוט הקטעים מספרות־יוון של סטוביאוס (ע"ע), ורק אחדות מהן הגיעו אלינו בשלמותן. כפי שסבורים החוקרים, היה ב' מחברה של ה„קינה לאדוניס", שיר ב98 הכסאמטרים, שמתאר את אבלה של אפרודיטי על מותו של אדוניס (ע"ע). אע"פ שכ"י אחדים מייחסים את השיר לתאוקריטוס, יש להניח, על־יסוד הרמזים לחיבור זה המצויים ב„קינה לביון" — פרי עטו של אחד מתלמידי־ב' —, שמחברה של ה„קינה לאדוניס" היה ב'. ב' כתב גם שירים על נושאים ארוטיים וקטע אחד מתוכם מתאר שיחה של רועים על עונות־השנה.

U. v. Wilamowitz-Moellendorff, *Bucolici Graeci* (Oxford Classical Texts), 1910², pp. 122, 130, 140; E. Bethe, *Die griechische Dichtung*, S. 334-35.

בִּיוּס, מִיכָאֵל, ע"ע יַנְסֶנְיוּס.

בִּיוֹפִיסִיקָה, ענף של הפיסיולוגיה; מקצוע־גבול בין הביולוגיה ובין הפיסיקה והכימיה הפיסיקאלית. הב' נסתעפה מן הביוכימיה (ע"ע), שבה היא קשורה קשר הדוק. התפתחותה כמקצוע בפני עצמו התחילה רק בשנים האחרונות ותכליתה העיקרית היא הפעלת הגישה, המתודה ושיטות התצפית והמדידה של הפיסיקה בחקר הגופים החיים והמתרחש בהם. חשיבותה של הב' בשביל כל מקצועות הביולוגיה והרפואה הולכת וגדלה.

פעולתה של הב' היא משולשת: חקר המבנה של הגופים החיים וחלקיהם; חקר הפונקציות שלהם; חקר התגובות של הגוף החי על הגורמים הפיסיקאליים של העולם החיצון — חום, אור, גירויים מכאניים או חשמליים.

מבעיות המבנה של החומר החי — נוסף על בעיית הרכבו הכימי — הן בעיות הצטברותו כחומר קולואידי (ע"ע) דו־פאזי. חומר זה טעון חקירה מבחינת טיב המחיצות הפנימיות שבין הפאזות שבו והכוחות הפועלים על שטחי־הביניים הללו, מבחינת הגודל של (1) היחידות המורפולוגיות של הפרוטופלאסמה, (2) מתח־הפנים ו(3) המטענים החשמליים שלהן, וכן מבחינת חילופי־האנרגיה הקשורים בשינויי גדלים אלה. בשנים האחרונות הולכת ומתרחבת ידיעתנו במידת ההסדר המורפולוגי של יחידות־היסוד — במקרים מסויימים של המאקרו־מולקולות —, שמהן מורכב חומר־התא. הרבה מבנים תת־תאיים נמצאו גבישיים בבדיקה הרנטגנית. המיקרוסקופ האלקטרוני מאפשר „ראיה" של עצמים הרחק מעבר לגבול יכלתו של המיקרוסקופ. הב' מנצלת הבדלים בין מרכיבי־תאים שונים מבחינת כושר־הבליעה לגבי ארכי־גלים מסויימים ומבחינת מעריכי־השבירה שלהם לשם הבלטת מציאותם של גופיפים חסרי־צבע ובלתי־נראים לעין הבלתי־מזויינת, וכן לשם עקיבה אחר תנועותיהם. ע"י כך אפשר לערוך תצפיות בתא בחייו, במקום להרוס אותו ע"י השימוש בחמרי־צביעה, כפי שחייבו הטכניקות הישנות. טכניקה קינמאטוגראפית מיוחדת מאפשרת הצגה צילומית של תהליכי־חיים, כשהם מוחשים או מואטים פי כמה עשרות או מאות או אף אלפים וע"י כך — עקיבה אחר תופעות, שאינן מורגשות כשהן מתרחשות בקצבן הטבעי. — בעיות אחרות במבנה החומר החי, שמשמשות נושאים לטיפול בב', הן: הלחץ האוסמוטי והאונקוטי, ה pH, תכונות הזרימה והצמיגות וכד'. — שיטות דיאגנוסטיות וריפויות, שנכללות בתחום הב', הן: האלקטרוקרדיוגראפיה (ע"ע), האלקטרואנקפאלוגראפיה (ע"ע מח), הטיפול בגלים קצרים וכד'.

תפקיד חשוב יש לב' בציטולוגיה (ע"ע) הן בחקירה הניסויית של תנועות הכרומוסומים והפלאסמה בשעת חלוקת־התא, והן בשיקולים העיוניים על המכאניזמים של תהליכי־החיים. מסתבר, שאירועים מכריעים בחי, כגון פעולה של גן בתורשה, מתרחשים בקבוצות־מולקולות קטנות כל־כך, שאין לחוקים ולכללים של הפיסיקה הקלאסית (התרמודינאמיקה) — המושתתים על חישובים סטאטיסטיים במספר מרובה מאוד של יחידות — תוקף לגביהם. בהסברת תופעות מעין המוטאציות נעשו נסיונות חשובים להשתמש בקאטגוריות־החשיבה של פיסיקת־הקוואנטים.

בתחומה של תורת ההתפתחות (ע"ע) משתדלת הב' להסביר גילויים מסויימים בעיצובה של דמות העובר מנבטו

על סמך שיקולים, שהם קשורים במתח־הפנים ובמינימום של אנרגיית־הפנים. — חקירות, מדידות וחישובים גאומט־ריים של הצמיחה והגידול מהווים פרק בביומאתמאטיקה, שהיא קרובה ביותר לב׳, וכן אפשר לכלול בב׳ גם את הקיברנטיקה (ע״ע).

תופעות חשמליות, שהן כרוכות בתהליכי־החיים, ידועות מימיו של גלוני (ע״ע) ובדור האחרון הוכרו כתופעות אלקטרוכימיות. הרקמה החיה מפיקה זרמים חשמליים מחמת חדירה סלקטיווית של יונים לתוך הרקמה ועם התהוות של הפרשים בריכוזי־יונים וכתוצאה מהם — של מתחים חש־מליים. מחוקי הגירוי החשמלי של הרקמות ומתלותה של פעולת הגירוי בעצמת־הזרם, בזמן־הפעולה ובטמפראטורה, מסתבר, שהגירוי הוא, בעיקרו של דבר, תופעת־קיטוב מחמת אלקטרוליזה. ההולכה בעצב (ע״ע) היא ביסודה התקדמות גלית אוטומאטית של קיטוב חשמלי. בנקודה זו נפגשים מימצאי הב׳ במימצאים הביוכימיים בדבר גילגולי האצטיל־כולין (ע״ע) במחיצה ההקפית של העצבים.

גם חקירת חילוף־החמרים בשיטת האיזוטופים (ע״ע), שהביאה לידי הכרת הדינאמיות שבקיומה של הרקמה החיה, קובעת לעצמה פרק גדול בב׳. — תחום־מחקר מיוחד לב׳ הוא בירור השפעתן של סוגי הקרינות השונות (קרני־X, ‎-γ, ‎-β, ‎-α, פרוטונים וניטרונים מהירים, קרינה קוסמית) על הרקמה החיה ועל פונקציות ביולוגיות מסויימות: על העור, על המכאניזמים של יצירת־הדם, וביחוד על מנגנון התולדה והתורשה ועל עצם כושר־החיים. לחקירות אלו נודעת חשי־בות מכרעת בקשר לבעיות השימוש בנשק האטומי ולסכנת הקרינות הראדיואקטיוויות הכרוכות בו.

H. S. Taylor–E. O. Lawrence–I. Langmuir, *Molecular Films, Cyclotron and New Biology*, 1942; C. Stuhlman, *An Introduction to Biophysics*, 1943; E. Schrodinger, *What is Life?*, 1944; W. E. Le Gros Clark–P. W. Medawar, *Essays on Growth and Form*, 1945; D. E. Lea, *The Actions of Radiations on Living Cells*, 1946; N. W. Timofeeff-Ressovsky u. K. G. Zimmer, *B.*, I, 1947; *Isotopes in Biology and Medicine* (Symposium Univ. of Wisconsin), 1948; N. Rashevsky *Mathematical B.*, 1948²; N. Wiener, *Cybernetics*, 1949.

י. ל.

ביוקלימטולוגיה, ע״ע אקלים ובריאות.

ביוקנן, ג׳ורג׳ — George Buchanan — (1506, קילרן, סטרלינגשיר — 1582, אדינבורג), משורר, דראמא־טורגן והיסטוריון סקוטי. למד באוניברסיטה של סט. אנדרוז בסקוטלאנד ובאוניברסיטה של פאריס, ואח״כ הורה לאטינית באוניברסיטה של בורדו, וכן שימש כראש במכללות בקוימ־ברה ובסט. אנדרוז. ב׳ היה מעורב בזמנים שונים בוויכוחים סוערים עם הפראנציסקאנים, שבהם ראה את שונאיהן של הקידמה והחכמה, ובזמן מאוחר יותר, לאחר שנרצח דארנלי, יצא נגד מרי, מלכת־סקוטלאנד. תכופות היו חייו נתונים בסכנה משום השקפותיו המדיניות והדתיות, שב׳ נתן להן ביטוי בסאטירות עקצניות. סאטירות אלו כתובות בחרוזים לאטיניים, חוץ משתיים מהן, שנכתבו בלשון־אמו של ב׳ ובפרוזה. ב׳ היה מן המלומדים החשובים ביותר באירופה של זמנו, ובפעולתו נתגלם הקשר שבין הרפורמאציה ותחיית־ההומאניזם. הגנתו על הרפורמה של הכנסיה הסקוטית ונימוקיו להגבלת המונארכיה השפיעו על עמדתו של ה„פארלאמנט הארוך״ האנגלי במאבק של הפוריטאנים עם צ׳ארלז I.

מפעלו החשוב ביותר הוא — „ההיסטוריה של סקוטלאנד״, שהוא ספר רב־כרכים. אך התרגומים הלאטיניים שלו ממזמורי־תהלים והטראגדיות שחיבר בנוסח קלאסי הקנו לו את התואר: גדול המשוררים של המאה (Huius saeculi poetarum facile princeps). בסוף־ימיו נעשה ב׳ המורה של ג׳ימז VI, מלכה המלומד והקפדן של סקוטלאנד, שאחר מותה של אליזאבת I עלה על כסא־המלכות של אנגליה כג׳ימז I. כל כתביו הוצאו ב4 כרכים: הלאטיניים (2 כרכים) על־ידי ראדימאן (Ruddiman: 1715), והאנגליים על־ידי ברמן (Burman: 1725).

P. Hume Brown, *G. B., Humanist and Reformer*, 1890; id., *G. B. and his Times*, 1906; G. J. C. Henriques, *G. B. in the Lisbon Inquisition. The Records of his Trial, etc.*, 1906.

ביוקנן, ג׳ימז — James Buchanan — (1791—1868), הנשיא ה15 של אה״ב. ב׳ היה בנו של מהגר אירי־פרוטסטאנטי, שהתיישב בפנסילוויניה. מ1812 פעל כעורך־דין, ב1814/16 שימש כציר בבית־הנבחרים של מדי־נתו, וב1821/31 כחבר של הקונגרס. כאן עסק בשאלות משפטיות והיה חסיד מסור של הנשיא אנדרו ג׳קסון (ע״ע) והמפלגה הדמוקראטית. ב1832/3 שימש כציר של אה״ב ברוסיה ובתיווכו נחתם חוזה מסחרי בין רוסיה ובין ארצו. ב1834/45 היה חבר של הסנאט, ב1845/9 שימש כשר־חוץ, וב1853/6 כציר בבריטניה. כאן דרש ב1854 בהכרזה מאוסט־אנד (Ostend Manifesto) את סיפוחה של קובה לאה״ב. ב1856, כשחזר לאמריקה, הגיעה המחלוקת בשאלת־העבדות לשיאה (ע״ע אה״ב, ע׳ 175/6). ב׳ נחשב ע״י הדמוקרא־טים כמועמד המתאים ביותר לנשיאות, משום ששהה כמה שנים בחו״ל ולא היה מעורב בסיכסוך; הוא משך לצידו גם את קולותיהם של דמו־קראטים, שהתנגדו לעבדות, וכך נבחר ברוב קטן. הסיכסו־כים נמשכו בתקופת־כהונתו. כשלינקולן נבחר לנשיא בנו־במבר 1860 השתדל ב׳ — ללא הצלחה — במשך החדשים המועטים, שעדיין היה נשיא, קודם שעבר השלטון לידי לינקולן — למנוע את היקרעותן של מדינות־הדרום מעל אה״ב, אך סירב להשתמש בכוח צבאי נגד חברי־מפלגתו. עד סוף ימיו נשאר נאמן לרעיון של אחדות־הברית.

ג׳ימז ביוקנן

The Works of J. B., Speeches, State Papers, Private Correspondance, 12 vols., ed. J. B. Moore, 1908/11; G. T. Curtis, *The Life of J. B.*, 1883; P. G. Auchampaugh, *J. B. and his Cabinet*, 1926; R. F. Nichols, *The Disruption of American Democracy*, 1948.

א. מ. י.

ביורוקרטיה (מ bureau בצרפ׳ — לשכה ומ κρατέω ביוו׳ — לשלוט), שיטה של ניהול ענייני־המימשל באמצעות לשכות, שאת פעולתה של כל אחת מהן מכוון העומד

בראשה; וכן שיטה של מימשל על־ידי ראשי הלשכות והפקידים האדמיניסטראטיוויים הגבוהים שלהן; במובן הרחב — הגוש של בעלי־המשרות בגוף המבצע של הממשלה; ולפעמים קרובות גם מימשל, שהפקידים מכוונים אותו לפי רצונם, באופן שכוח־שלטונם מאיים על חירותם של האזרחים. תכופות משתמעת מתוך המונח ב׳ כוונה של גינוי, והוא בא להורות על העדר כושר ועל טפילות בקרב הפקידות. המלה „ביורוקראט" משמשת על־פי רוב כתואר שלילי לפקיד, שראש דאגתו — ריכוז הכוח האדמיניסטראטיווי בלשכתו או בו גופו. בשימושה הסתמי היא מורה רק על פקיד, שנתמנה לדרגה מסויימת בסולם־המעלות האדמיניסטראטיווי בלא שיהא מומרץ מתוך כך בהכרח לשאוף להגברת הכוח שבידו.

הקווים האפייניים של הב׳ הם לפעמים קרובות (אך לא תמיד): תלות ברשויות גבוהות יותר, רדיפה אחר משרות נוחות, שאיפה לעליה בדרגה, התרפסות לפני אלה שעליה זו תלויה בהם, שחצנות כלפי פקידים נמוכים יותר, טיפוח של השיגרה באדמיניסטראציה, אי־גמישות בפעולות־המינהל, השהייה של קבלת־החלטות והתנגדות לחידושים.

הב׳ מצויה בתחומים שונים. היא מילאה וממלאת תפקיד גדול באירגונים דתיים (למשל, בכנסיה הקאתולית), במפעלים כלכליים רחבי־היקף, בצבא, באירגוני־הפועלים וכד׳. בתחום המדיני רווחת הב׳ במדינה ובמפלגות הגדולות.

מכס ובר (ע"ע) היה סבור, שהתפתחותה של האדמיניסטראציה הביורוקראטית היא „התופעה המכרעת ביותר במדינה המערבית המודרנית". למרות התופעות הציבוריות המרובות, שלכאורה הן סותרות השקפה זו, כגון אסיפות של נבחרי־העם, ועדות פארלאמנטאריות, בעלי כהונות של כבוד, שופטים מקרב האזרחים וכד׳, ולמרות כל התלונות על „פגעי הב׳", אך אשליה היא, לדעתו של ובר, להניח, שעבודה אדמיניסטראטיווית עלולה להתנהל ברציפות בתחום מן התחומים שלא באמצעותם של פקידים עובדים במשרדים. מחמת התקדמותן המהירה של הטכנולוגיה המודרנית ושל שיטות־הייצור המסחריות נעשית האדמיניסטראציה הביורוקראטית יותר ויותר דבר שאי־אפשר בלעדיו. מבחינה זו אין שום הבדל בדבר אם המשטר הכלכלי הוא קאפיטאליסטי או סוציאליסטי. הכלכלה הסוציאליסטית — כדי להיות יעילה — מצרכת, אפשר, אף דרגה גבוהה יותר של ביורוקראטיזאציה. האירגונים, שנוצרו כדי להילחם במנגנון הביורוקראטי הקיים, נתונים אף הם בתהליך של ביורוקראטיזאציה. רק ע"י חזרה לאירגונים צרי־הקף בתחומי הכלכלה, המדיניות, הדת, וכד׳, אפשר יהא, לפי ובר, לצמצם את הב׳ במידה ניכרת.

אע"פ שהתפתחותו השלמה של משק־כספים אינה תנאי מוקדם הכרחי לביורוקראטיזאציה, נראה הדבר, שהתפתחות זו מסייעת לגידולה של הב׳. תנאי מוקדם לקיומה של הב׳ היא הכנסה קבועה, שתספיק לצרכיה. במקום שאי־אפשר לשאוב הכנסה כזו מרווחים פרטיים — דבר, שהוא אפשרי באירגון הביורוקראטי של הגופים הכלכליים הגדולים בימינו —, או מדמי־חכירה קבועים של קרקעות — דבר שהוא אפשרי במשטר של אחוזות —, שיטת־מיסים יציבה היא תנאי מוקדם לקיומה המתמיד של אדמיניסטראציה ביורוקראטית. הדרישה הגוברת מצד החברה לסדר ולחסות בכל התחומים והשיטה של מתן סעד לנזקקים לכך משפיעות השפעה משמרת ביותר בכיוון של ביורוקראטיזאציה.

כל אירגון נרחב מצריך מנהיגות מנוסה. המנהיגים של מפלגות מדיניות, של אגודות מקצועיות, וכד׳, אם אף נבחרו באורח דמוקראטי, נעשים בלתי־תלויים, פחות או יותר, בהמונים הבוחרים בהם. „אפשר לקבוע ככלל", אומר הסוציולוג הגרמני רוברטו מיכלס (Michels), „שעליית כוחם של המנהיגים היא ביחס ישר להתרחבותו של האירגון. במפלגות ובהסתדרויות־הפועלים שבארצות השונות נקבעת השפעתם של המנהיגים בעיקר (מלבד הגורמים הגזעיים והאינדיווידואליים) על־ידי מידת־התפתחותו של האירגון. במקום שהאירגון חזק יותר, שם קיימת מידה קטנה יותר של דמוקראטיה למעשה".

דוגמות היסטוריות של ב׳ גדולות מבחינת הקפן כבר מוצאים אנו בימי־קדם: מצרים בתקופת הקיסרות החדשה; הפרינקיפאט הרומי המאוחר, וביהוד המונארכיה של דיוקלטיינוס; סין, מימיו של שי הואנגטי ואילך. במצרים, שבה נתקיים מינהל ביורוקראטי בתקופה הקדומה ביותר, אי־אפשר היה להימנע, מטעמים טכניים־כלכליים, מן הוויסות הציבורי והקיבוצי של דרכי־המים לארץ כולה ע"י הוראות באות מלמעלה. ויסות זה יצר את המנגנון של לבלרים ופקידים. משהוקם מנגנון זה, מצא לו, אפילו בזמנים הקדומים, את שדה־עיסוקו הגדול השני בפעולת־הבניה היוצאת מגדר הרגיל, שהיתה מאורגנת אירגון צבאי.

היתה, כמובן, ב׳ גם ביה"ב. „בכיוונים אחדים", אומר ההיסטוריון האנגלי ט. פ. טאוט (Tout), „היה הביורוקראט פעיל במאה ה14 לא פחות מבמאה ה20". אך לעומת האמצעים של הזמנים החדשים, היו האמצעים של יה"ב דלים עד מאד, ולמדינה באותה תקופה לא היתה שליטה אלא על חלק קטן בלבד מן האמצעים החמריים המועטים, שעמדו לרשותה של החברה. פקיד־המדינה ביה"ב היה מסתגר בתחום מיוחד הרבה פחות מן הפקידים המקבילים לו בזמן החדש. הבדל בולט אחר בין פקידי־המדינה בזמן החדש ובין אותם של יה"ב הוא מה שאלה האחרונים היו ברובם הגדול כמרים. ידיעת כתוב וספור היתה נדירה בין ההדיוטות, ביחוד משום שהלאטינית היתה הלשון, שבה נכתבו כל המכתבים ונערכו כל החשבונות. ב׳ מובהקת ורבת־הקף התפתחה בצורות צרופות יותר ויותר במדינות האירופיות החדשות, וכן, במידה גדלה והולכת, בכל הגופים הציבוריים מימי האבסולוטיזם ואילך.

כל תורה על הב׳ קשורה באיזו פילוסופיה של היסטוריה. בשנים האחרונות הוצעו שני ביאורים של הב׳, שהם סותרים זה את זה. קצת חוקרים, כגון ג׳ימז ברנאם (Burnham), פראנץ נוימן (Neumann) ורוברט א. ברידי (Brady), טוענים, שהב׳ היא תוצאה בלתי־נמנעת מן הנטיה לריכוז בתעשיה ולמונופוליזאציה — נטיה, שהיא טבועה במשק הקאפיטאליסטי. אחרים, כגון לודוויג פון מיזס ופרידריך פון האיק (Ludwig von Mises, Friedrich von Hayek), מציינים, שהריכוז הכלכלי אינו אלא תוצאה בלתי־נמנעת מן הב׳ הממשלתית ומהתערבותה בחיים הכלכליים. והדין נותן — כמו שאומר ריינהארד בנדיכס (Reinhard Bendix) — שכל אחת משתי תורות אלו מטעמת מה שהשניה מתעלמת ממנו. על כל פנים, ע"י כך שהממשלה ממלאת את התפקיד של בורר בין קבוצות־האינטרסים הגדולות, כגון אנשי־העסקים והפועלים, היא מסייעת להתגבשותן של קבוצות

אלו; ובמידה שקבוצות אלו אנוסות למסור ביד הממשלה תפקידים חדשים, בה במידה גדלה הב' הממשלתית. ובר טען, שהב' היתה קיימת במשך אלפי שנים בצורה זהה ביסודה, למרות ההבדלים הגדולים במבנה החברותי, שהב' נשתזרה לתוכו. דומה, שמהלך־המאורעות סתר מה שקבע ובר בעניין היחס בין המהפכה ובין יציבות ההרכב של הב' הממשלתית. ובר סבר, שבמהפכה העתידה לבוא יוחלפו הפקידים שבמרום־הסולם, ואילו המנגנון הביורוקראטי בכללו, המצריך אימון מיוחד וידיעה מיוחדת, יישאר על כנו וישמש את השליט המדיני החדש כדרך ששימש את השליט שקדם לו. אך הבולשוויזם והנאציזם החליפו את הפקידים מכל הדרגות והכהונות, ממרום הסולם ועד תחתיתו.

על־יסוד העובדה, שבגופים הכלכליים הגדולים קיימת הפרדה בין הבעלות ובין הניהול, יצר בזמן האחרון ג'ימז ברנאם תורה על managerial revolution („מהפכת המנ־הלים"). על־פי תורה זו, אנו שרויים עכשיו בתקופה של מעבר: הניהול המדיני והכלכלי המרכזי עובר מידו של ה„מעמד השליט" הישן לידו של ה„מעמד השליט" החדש. שליטתם של הקאפיטאליסטים האינדיווידואליים, שהיו גם בעלים וגם מנהלים של מפעליהם, חלפה לבלי שוב מחמת התרחבותה המתמדת של שיטת הגופים הכלכליים. השליטה על הכוח הכלכלי נתרכזה ביד הקרויים בפי ברנאם „מנה־לים" (managers), כלומר, בידם של כל אלה שקובעים את שיטות־הפעולה של עסקים ושל סוכנויות ממשלתיות. על־פי תורה זו, כל ההבחנות (פרט להבחנות של מדרגה) בין השיטות המדיניות השונות, כגון פאשיזם, נאציונאל־סוציא־ליזם, קומוניזם, קאפיטאליזם ממלכתי, בטלות מכוחה של „מהפכה" זו, המתחוללת ברחבי־העולם והמשותפת לכולן. הביורוקראטיזאציה הגדלה־והולכת בתעשיה ובממשלה — בה רואה תורתו של ברנאם את הסיבה להתרכזותו של כוח־השלטון ביד ה„מנהלים". ומאחר ש„מנהלים" אלה מהווים, כפי שמסתבר, קבוצה אחת מלוכדת, נמצאנו למדים, על־פי ברנאם, שמשטר חברותי חדש קם ונוצר, או צמח בימינו.

כ„מנהלים", כלומר, כבניו של ה„מעמד החברותי החדש", מגדיר ברנאם את כל אלה ש„בידם סמכויות של ניהול" (controls); המעמד החדש מנהל את התעשיה ואת הממשלה כאחת, ומפני־כן אפשר לומר, שמהפכת המנהלים מתרחשת כיום בכל הארצות שהן בעלות תעשיה מפותחת. כנגד השקפה זו טענו מבקריו של ברנאם, שריכוז כוחית־הניהול ביד אלה שמנהלים את המפעלים, אך אינם בעליהם, אין במשמעותו שה„מנהלים" הם בדעה אחת — כלומר, שהם קבוצה מלוכדת. על חשיבותם הגדלה־והולכת של תפקידי־הניהול אין חולקים. אבל אופן התחלקותו של הכוח הכלכלי אינו משתנה אך ורק ע"י העובדה, שהממלאים את התפקידים הללו מנהלים מפעל בלא להיות בעליו. ברנאם לא הוכיח, שהמנהלים את שיטות־הפעולה של התעשיה, של הממשלה, של הסתדרויות־הפועלים, של התאחדויות־האיכרים, וכד', מהווים קבוצה מלוכדת הודות לקו אָפייני משותף זה, ושרעיונותיה ודרכי־מדיניותה של מה שקוראים קבוצת־המנהלים שונים הם מבחינה כלשהי מן הרעיונות ושיטות־הפעולה של בעל־המפעל מן הטיפוס הישן.

הדבר ברור, שאין להגזים בהערכת הכוח שביד המומחה. המומחים השפעה להם על קבלת החלטות, אך אין הם מחלי־טים החלטות. נוסף על כך עשויים מומחים שונים לבוא לכלל מסקנות שונות זו מזו על־יסוד אותן התצפיות עצמן, ומתוך כך — להמריץ את הממונים עליהם להחליט החלטות עצמאיות. יתר על כן: חילופי המומחים במסגרת של הרשות הממשלתית, הצבאית, התעשיינית וכד', מונעים מן המומחים השפעה קבועה על ההחלטות הסופיות. חילופים כאלה מת־רחשים גם במדינות דמוקראטיות וגם במשטרים טוטאלי־טאריים („טיהורים"). במדינות הדמוקראטיות, המומחים (או הביורוקראטים או המנהלים) אפשר להם לפרוש מן השירות ולרטון; במדינות הטוטאליטאריות אין זה מקרה נדיר, שמחסלים אותם. לא במשטר זה ולא במשטר זה אין המומחים בטוחים בדבר, שמשרתם תישמר בידם, ביחוד בדרגות הגבוהות של סולם־המעלות.

על־פי קארל מארכס ופרידריך אנגלס נעה החברה לקראת משטר בלא מעמדות. לא רק המדינה הבורגנית עתידה להיעלם, אלא עצם המוסד של המדינה יעבור מן העולם כתוצאה מן הסוציאליזאציה של אמצעי־הייצור. הב' תכלה עם כלות המדינה. בינתיים, העיתונות של הארצות, הדוגלות רשמית בתורות של מארכס ואנגלס, מלאה דינים־וחשבונות, שמגנים את דרכי־הטימטום של הביורוקראטים (ברגיל, של הביורוקראטים מן הדרגות הנמוכות־ביחס, אך לעולם לא, או כמעט לעולם לא, מן הדרגות הגבוהות ביותר של הב' המדינית), — ובאותה שעה עצמה מבעת עיתונות זו את בטח'נה, שבארצות אלו אין לב' שליטה.

Roberto Michels, *Zur Soziologie des Parteiwesens in der modernen Demokratie*, 1911; Th. F. Tout, *The English Civil Service in the Fourteenth Century*, vol. III, 1916; Max Weber, *Wirtschaft und Gesellschaft*, 2 Bde., 1925^{2}; H. J. Laski, *A Grammar of Politics*, 1925 (עברית: המדינה, 1945); id., "Bureaucracy", in *Encyclopaedia of Social Sciences*, III (1930), 70—74; O. H. Gablentz, "Industriebürokratie", in *Schmollers Jahrbuch für Gesetzgebung, Verwaltung und Volkswirtschaft*, I (1926), 539—572; James Burnham, *The Managerial Revolution*, 1941 (עברית: מהפכת המנהלים, תש"ו); Hans H. Gerth and C. Wright Mills, "A Marx for Managers", in *Ethics*, II (1941–42), 200-215; Franz Neumann, *Behemoth*, 1942 (עברית: במלכות השטן (בהמות), 1943); Robert A. Brady, *Business as a System of Power*, 1943; Ludwig von Mises, *Bureaucracy*, 1944; id., *Omnipotent Government*, 1944; Friedrich von Hayek, *The Road to Serfdom*, 1944; Reinhard Bendix, "Bureaucracy and the Problem of Power," in *Public Administration Review*, V (1945), 194-209; id., "Socialism and the Theory of Bureaucracy," in *The Canadian Journal of Economics and Political Science* (1950), 501-514; R. K. Merton, et al. (eds.), *Reader in Bureaucracy*, 1952 (בעמ' 451—464: ביבליוגראפיה מקפת על הבחינות השונות של הב').

א. ז.

בִּיוּרִי (או: בֶּרִי), ג'וֹן בַּגְנֶל — John Bagnell Bury — (1861, מונאגאן, אירלאנד — 1927, רומא), היסטו־ריון בריטי; מחשובי החוקרים של ביזאנטיון. למד באוניבר־סיטה של דובלין, שבה נתמנה ב1893 פרופסור להיסטוריה החדשה וב1898 — פרופסור ללשון ולספרות היווניות. מ1902 הורה היסטוריה בקימבריג'. כהיסטוריון הצטיין ב' בלמדנות, דייקנות, וכן בכשרון של תיאור והרצאה. ב1896—1900 הוציא מהדורה מתוקנת מחיבורו של גיבון, „שקיעתה ונפילתה של האימפריה הרומית", בצירוף מבוא וביאור ביקרתי רבי־ערך. את היסוד לחקר תולדותיו של המינהל הביזאנטי הניח בפירושיו להוצאה ביקרתית מספרו של פילותיאוס על סדר־הדרגות של פקידי החצר והאורחים מן החוץ בשעת סעודות הקיסרים (The Imperial Administrative System in the

9th Century, 1911). ב1889 פירסם את ספרו „תולדות האימפריה הרומית המאוחרת, 395 — 800"; ב1912 — את „תולדות האימפריה הרומית המזרחית מ802 עד 867" (The Eastern Roman Empire); וב1923 — את „תולדות האימפריה הרומית המאוחרת, 395 — 565" (The Later Roman Empire). בן השתתף בתרומות חשובות ב Cambridge Ancient History וב Cambridge Mediaeval History, ששימש בהן כעורך. אחר מותו יצא ספרו: „פלישת הבארבארים לאירופה" (The Invasion of Europe by the Barbarians, 1928).

N. H. Bayens, *A Bibliography of J. B.*, 1929.

בִּיזֶה, ז'וֹרְז' — Georges Bizet — (1838, פאריס — 1875, בוז'יוואל [Bougival]), קומפוזיטור צרפתי. ב' היה בנו של מורה לזמרה וקיבל את הכשרתו כמוסיקאי

ז'ורז' ביזה

בקונסרוואטוריה של פאריס; נגינה בפסנתר למד אצל מארמונטל ונגינה באורגאן אצל בֶּנוּאָ (Benoist); את תורת־ההארמוניה למד אצל צימרמאן ואת תורת־הקומפוזיציה אצל הלוי (ע"ע), שאת בתו ז'נוויב נשא ב' ב1869. ב' הצטיין בלימודיו וזכה בפרסים ראשונים: ב1852 — בפרס לנגינה בפסנתר, ב1855 — בפרסים לנגינה באורגאן ובעד פוגה, וב1857 — ב„פרס הגדול של רומא" בעד הקאנטאטה שלו „קלוביס וקלוטילדה". באותה שנה קיבל ב' גם פרס (שתרם אופנבאך), בעד ה„אופרה בופה" שלו במערכה אחת, Le Docteur Miracle („הדוקטור פלא").

במשך השנה הראשונה לשהייתו ברומא (1857) חיבר ב' אופרה־בופה איטלקית בשתי מערכות בשם „דון פרוקופיו" (הוצגה לראשונה במונטה קארלו, ב1906). בזמן ישיבתו ברומא חיבר גם סימפוניה תיאורית (בליווי מקהלה) בשם „ואסקו דה גאמא" (1859); שני פרקים סימפוניים: „מארש אבל וסקרצו"; פתיחה, „הציד של אוסיאן", ואופרה קומית במערכה אחת בשם „הגוזלה של האמיר" (1862).

כשחזר לפאריס הועלו על במת „התיאטרון הלירי" שתי אופרות של ב': „דולי הפנינים" (שלש מערכות; 1863), שהרקע האכזוטי שלה הוא האי צילון; ו„הנערה הנאה מפרת" (ארבע מערכות; 1867), על־פי הרומאן של ואלטר סקוט. ואולם יצירות אלו, וכן האופרה הקומית שלו במערכה אחת בשם „ג'אמילה" (1872), לא זכו לחיבת־הקהל והועלו על הבמה שוב רק אחר מותו של ב', כשכבר זכה לפירסום בינלאומי. בפאריס התפרנס ב' מהוראה, מעריכת מוסיקה לריקודים, מעיבודים לפסנתר ומבימויי של אופרות. נישואיו המאושרים עם יהודיה וקשרי־הידידות, שהיה קשור בקומפוזיטורים וסופרים יהודיים, גרמו לכך, שב' עצמו נחשב תכופות כיהודי.

המוסיקה, שחיבר ב' ב1872 כליווי למחזה של אלפונס דודה L'Arlésienne („הנערה מארל"), לא נתקבלה בצורתה זו בחיבה מצד המבקרים, ולעומת זה זכתה להצלחה מרובה כמוסיקה לתזמורת, והיא שגרמה לשינוי יסודי ביחסו של הקהל אליו. שתי הסוויטות התזמרתיות בשם זה מקובלות עד היום ברפרטואר התזמרתי.

הגדולה ביצירותיו של ב' היא האופרה בארבע מערכות „כרמן" (1875). אע"פ שהיא שייכת לסוג של האופרה הקומית, היא שונה במידה ניכרת משאר היצירות של סוג זה. בניגוד לאופרה הקומית המסרתית, שהצד הדראמאטי מפותח בה בחלקים המדוברים דוקה, ממלאת כאן המוסיקה את התפקיד הדראמאטי העיקרי. מתחילה נזדעזע הקהל מן הליברטו ה„גס" ומן המוסיקה הבלתי־רגילה, וכתוצאה מן הביקורות השליליות, שנתפרסמו על אופרה זו, נערכו ההצגות באולמות ריקים־למחצה. רק אחר ההצגה המוצלחת, שנתקיימה בווינה חדשים מועטים אחר מותו של המחבר, זכתה „כרמן" לתהילה עולמית, ומאז הוצגה כ2,500 פעם.

„כרמן" כתובה בצורה הרגילה של אריות, דואטים, מקהלות ועוד, וכן יש בה במידת־מה דו־שיח מדובר. המוסיקה מצטיינת בבהירותה, בהארמוניה המשוכללת שלה, במנגינותיה השובות־לב, בחידושו של סיגנון הצוענים הספרדיים (סיגנון ה„פלאמנקו"), בתיזמור מזהיר ובנאמנות נאטוראליסטית לעלילה הנועזת. „כרמן" נעשתה האופרה החביבה ביותר על הקהל בכל ארצות־התרבות והליברטו שלה ניתרגם ל25 לשונות (תרגום עברי של א. אשמן, 1925).

ב' היה פסנתרן מחונן (ליסט העריץ את כשרונו בתחום זה) וכתב מספר מרובה של יצירות לפסנתר, שביניהן בולטת הסוויטה לארבע ידיים, „משחקי ילדים" (1871). כמה מן המנגינות שחיבר לשירים שונים מצטיינות ביפין, ואף בהן, כמו בכמה מן האופרות שלו, מתגלית נטייתו לגון אכזוטי ולאותה „דוח ים־תיכונית", שניטשה האשים בה את ואגנר. הסימפוניה היחידה של ב', שחיבר אותה כשהיה בן 17, נתגלתה ב1935 ונדפסה לאחר שנה.

בין יצירותיו יש להזכיר אופרטת־נעורים בשם „הכוהנת" (1854); את האופרות „נומה" (1871) ו„איוואן האיום" (1865); את הקאנטאטה „דויד" (1856); את הסוויטה הסימפונית „מזכרות מרומא" (נתפרסמה בשם „רומא", 1880), ואת הפתיחה „מולדת".

A. Weissmann, *B.*, 1907; Ch. Pigot, *B. et son œuvre*, 1911; H. Gauthier-Villars, *B., biographie critique*, 1911; Fr. Nietzsche, *Randglossen zu B.s Carmen*, 1912; E. Istel, *Bizet und Carmen*, 1927; *B. Issue (Revue de musicologie*, Nov., 1938); M. Cooper, *G. B.*, 1938; W. Dean, *B.*, 1948.

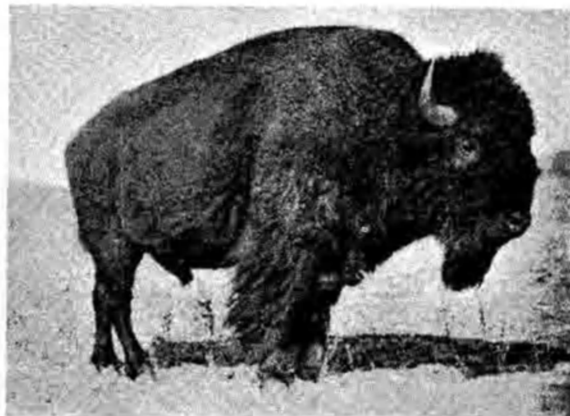
מל. פ.

בִּיז'וֹ דֶה לָה פִּיקוֹנְרִי, תּוֹמָא רוֹבֶּר, הַדֻּכָּס שֶׁל אִיסְלִי — Thomas Robert Bugeand de la Piconneric — duc d'Isly (1784—1849), מארשאל צרפתי. ב1804 נכנס כטוראי לצבאו של נאפוליון והשתתף במסעות־מלחמה מרו־בים. כחסידו של הקיסר פוטר מן הצבא על־ידי הממשלה הבורבונית (1815) ומאז ניהל את אחוזתו החקלאית. אחר מהפכת־יולי (1830) נבחר כציר בפארלאמנט (1831) ותמך במדיניותו השמרנית של המלך לואי פיליפ. ב' התעניין בפיתוחה של אלג'יריה (ע"ע, ע' 413), שנכבשה ב1830 ע"י הצרפתים. ב1836 נשלח לארץ זו והצטיין בקרבות נגד האמיר עבד אל קאדר, שהתקומם לשלטון הצרפתי. ב1840 נתמנה כנציב עליון באלג'יריה. ב' בנה בארץ זו כבישים ויישב בה חקלאים מצרפת, שמספרם עלה בתקופת־מנהלו מ17,000 ל100,000. ב1843 הוסיף ב' — שזכה אז בתואר „מארשאל של צרפת" — להילחם בהצלחה בשבטים הערביים המתמרדים. באוגוסט 1844 היכה את עבד אל קאדר ואת בעלי־בריתו המארוקנים על־יד נהר איסלי — ניצחון, שבזכותו העניק לו המלך את התואר: „דוכס של איסלי". ב1847 חזר ב' לפאריס וכאן הוסיף לשרת בצבא עד יומו האחרון. ב' הוא האיש, שעשה את אלג'יריה קניין רב־ערך של צרפת. הוא פירסם ספרים הרבה על נושאים צבאיים ועל שאלות כלכליות וחברותיות. קובץ של כתביו בשם „בחרב ובמחרשה" (Par l'épée et par la charrue) יצא ב1948.

H. d'Ideville, *Le marechal B.*, 3 vols., 1881/3; L. Roches, *Le marechal B. en Afrique*, 1885; E. de Lamaze, *B.*, 1943.

א. מ. י.

בִּיזוֹן (Bison), סוג של מפריסי־פרסה ממשפחת הבקר (ע"ע). סימניו: גולגולת גדולה מאוד; קרניים קצרות בצורת חצי־עיגול; דבשת על החלק הקדמי של הגב, שנוצרת מתוך התארכות הזיזים העליונים של חוליית־הצוואר האחרונה ושל חוליות־החזה; שער מארך על־פני החלק הקדמי של הגוף. הסוג כולל שני מינים בלבד: (1) הב' האירופי (B. bonasus), שהוא בעל דבשת פחות גבוהה וקרניים ארוכות יותר משל (2); ארכו של הזכר — עד 3½ מ', גובה־כתפיו — עד 1.80 מ', משקלו — עד ¾ טון. הנקבה קטנה הימנו, והיא מתעברת וממליטה רק פעם אחת ב2—3 שנים. הב' האירופי שוכן ביערות־עד וניזון מעשבים, ובחורף — גם מענפים וקליפות של עצים ושיחים. בעבר היה מצוי כמעט בכל אירופה וקדמת־אסיה, אך עם התפשטותו של הישוב

הביזון האמריקני

וצימצומם של שטחי־היערות הלך ונצטמצם איזור־תפוצתו. בתחילת המאה ה20 שוב לא נמצאו ב" אלא בשני מקומות בלבד: ביער של בֶּילוֹבֶיזֶ'ה בליטה, שבו נשתמר, בהגנתה של הממשלה הרוסית, עדר של כמה מאות ראשים, ובהרי־קאווקאז, שאף בהם נשתמר עדר בעל גודל דומה. בתקופת

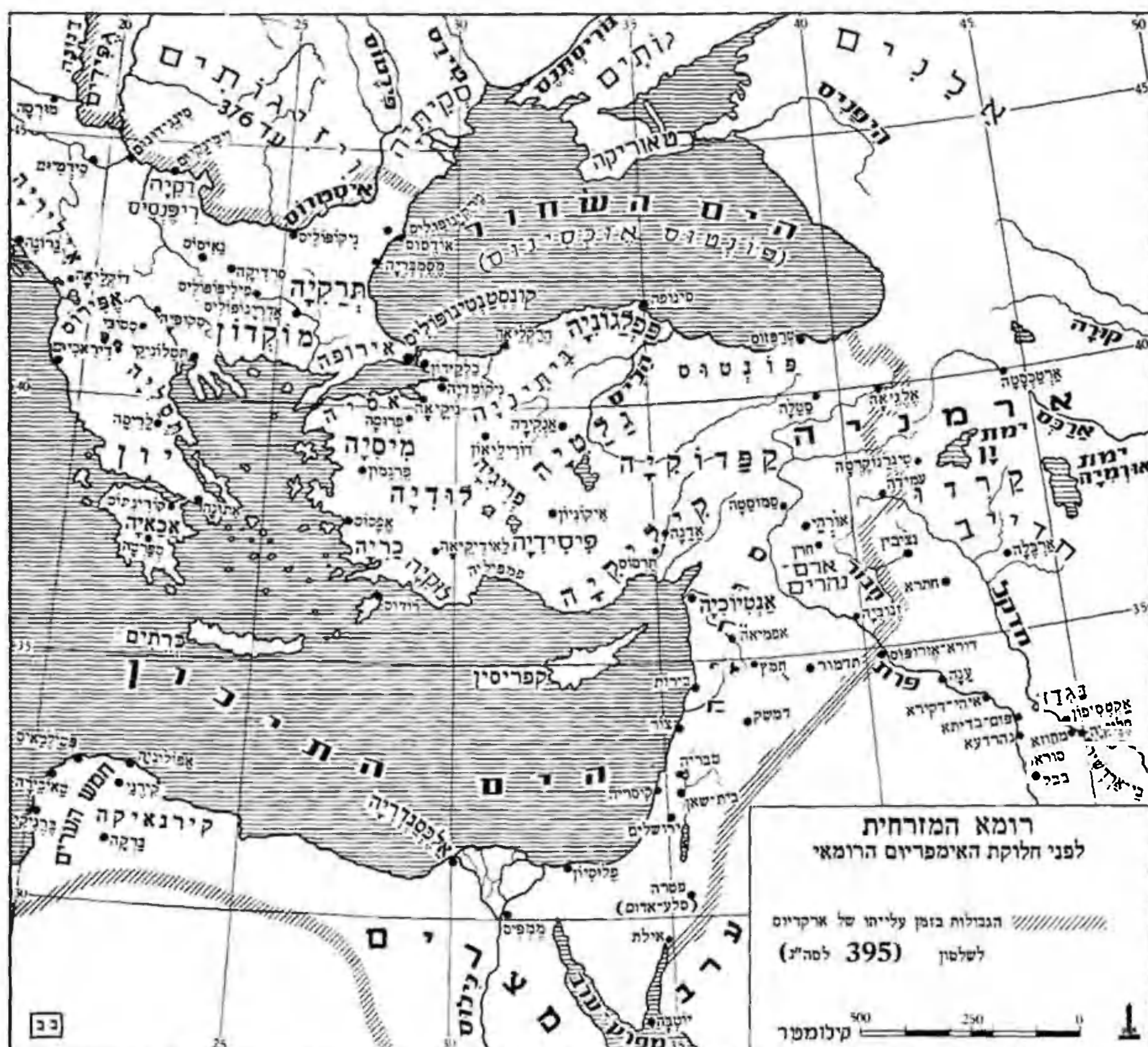
הביזון האירופי

מלחמת־העולם I והמהפכה הרוסית, שבאה אחריה, הושמד העדר בביילוביז'ה (ב1921); השרידים האחרונים בקאווקאז הושמדו ב1925, ולא נשתיירו מן הב' אלא כ45 ראשים בגני־חיות שונים. נעשה ניסיון מיוחד לשמור על קיומו של מין אדיר זה של בקר־בר, והודות לטיפול ולטיפוח מכוון גדל מספרם כיום ליותר מ100 ראש, רובם בגרמניה, פולניה ושוודיה, בגני־חיות ובשמורות־טבע.

(2) הב' האמריקני (B. americanus), או הבאפאלו (buffalo), שהוא בעל דבשת גבוהה יותר וקרניים קצרות יותר משל (1). ארכו עד 3½ מ', גבהו עד 1.9 מ' ומשקלו עד טונה אחת. גם במין האמריקני הנקבות קטנות מן הזכרים, אך הן ממליטות שנה־שנה עגל אחד. הב' האמריקני הוא תושב הפרריות, ולפנים היה נפוץ מאוד באה"ב ובקאנאדה; אוכלוסיית־הב' בפרריות של מרכז אה"ב בתחילת המאה ה18 מנתה, לפי אומדנים שונים, יותר מ15 מיליון ראש. עדרים של רבבות או מאות־אלפים של ב" היו נודדים על־פני הפרריה כשהם תרים אחר מזונם, דרומה בסתיו וצפונה באביב. שבטי־האינדיינים היו מתפרנסים בעיקר מבשרם ומשתמשים בעורם, בלא לגרום להפחתה ניכרת במספרם. במאה ה18 התחילו המתיישבים הלבנים בציד המוני מאורגן של הב', ובמחצה השניה של המאה ה19, כשנבנו מסה"ב החוצות את הפרריה, התחילה השמדה כללית של העדרים. מיליונים של ב" הומתו בזדון מתוך תאוות־ציד בלבד; עפ"ר לא השתמשו בב" ההרוגים כלל, ולפעמים לא ניצלו אלא את לשונותיהם ואת פרוותיהם בלבד. בין 1870 ו1890 הושמדה כמעט כל אוכלוסיית־הב" העצומה, שהיתה באה"ב, ובסוף המאה נשארו ממנה רק מאות אחדות של ראשים במקומות נידחים. המדינה הפעילה חוק לשמירת השרידים האחרונים של מין זה, וכיום קיימים בשמורות־טבע כאלפיים ב" באה"ב וכאלף בקאנאדה. — במקומות־מרעה בתנאי־אקלים קשים מגדלים לפעמים כבקר־בשר בני־כלאיים של ב" אמריקנים ובקר־הבית, שמיטיבים להחזיק מעמד מבקר־הבית בתנאי־אקלים כאלה.

ה. מ.

בִּיזִיד, ע"ע **בּאיַזִיד**.

ביזַנְטיון (העיר), ע"ע קוּשְׁטָה.

ביזַנְטיון, שמה של האימפריה הרומית המזרחית, שנוצרה עם הקמתה של קונסטאנטינופוליס (ע"ע קושטה) כבירה השניה של רומי ושנתקיימה כמעצמה של דוברי־יוונית כאלף שנה אחר חורבנה של האימפריה הרומית המערבית.

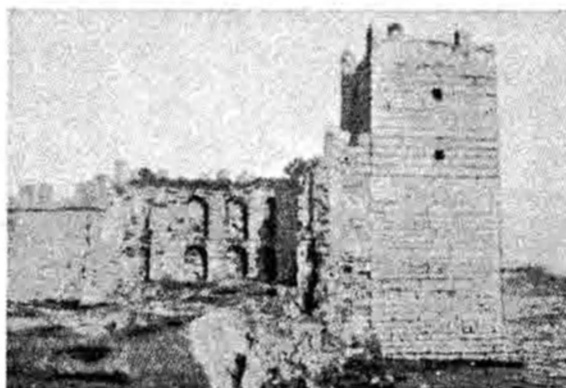
היסטוריה. 1. מקונסטאנטינוס עד יוסטיניינוס (330 — 518 לסה"נ). תולדותיה של הקיסרות הביזאנטית מתחילות להלכה עם חנוכת המטרופולין החדשה על גדות הבוספורוס ע"י קונסטאנטינוס ב11 במאי 330 לסה"נ. תיקוניהם המנהליים של דיוקלטיינוס ושל קונסטאנטינוס הפיחו רוח־חיים חדשה בקיסרות הרומית; אבל ייסודה של המטרופולין החדשה ואהדתם של הקיסרים לנצרות, שגברה והלכה — הם הם שהוליכו את הקיסרות הרומית בנתיבות חדשים. עברו שלוש־מאות שנה עד שמעשים גורליים אלה נתנו את פריים והבשילו את תוצאותיהם; היתה זו תקופה ארוכה של התגבשות, שבה ניתקה ב' בהדרגה את קשריה אל המערב; התפתחות זו הגיעה לסיומה עם התמורות הגדולות, שבאו במאה ה7 במזרח התיכון, ועם השינויים במבנה הפנימי שלה, שבאו בעקבותיהן.

שלושת עקרוני־היסוד, שעליהם הושתתו משטרה וחייה של ב', היו: שלטון קיסרי בעל סמכות נרחבת, אורתודוכסיות נוצרית, ותרבות יוונית. קונסטאנטינוס אירגן את המדינה כמונארכיה בעלת כושר אדמיניסטראטיווי אדיר; בראשה עמד הקיסר, נציגו של אלוהים עלי אדמות, שסמכותו היתה בלתי־מוגבלת ושהחליט החלטות בענייני הכנסיה והמדינה כרצונו, רצון־היחיד. ועידת־הכנסיה בניקיאה (325 לסה"נ), שבה היה מיוצג כל העולם הרומי, כשהוא מאוחד בתוקף שלטונו של קיסר אחד, הכריזה, שישו הנוצרי היה אלוהי במהותו, וכך הונח היסוד לנצרות האורתודוכסית. אבל נצרות זו עדיין לא נחלה את נצחונה השלם. עדיין היה בידו של יוליינוס קיסר (361—363) לחזור לאלילות, אע"פ שנסיונו בכיוון זה הוכיח, שהאלילות כבר היתה כוח גוסס; ורק לאחר מכן הופיעו כמה כיתות של מינים, שהטרידו את מנוחתה של ב'. ואחרון־אחרון חשוב: המסורת הגדולה של תרבות־יוון העניקה לקיסרות המזרחית, שנשענה יותר ויותר על אוכלוסיה דוברי־היוונית, את ההכרה, שהיא מייצגת את הציוויליזאציה, כאי מוצק ובודד בתוך העולם הבארבארי. הכרה זו, שהיתה מלווה בהרגשת־גאון, ביחד עם המורשה הגדולה של הקיסרות הרומית והמסורת הצבאית הגדולה של רומי, איפשרה לה, לב', להחזיק מעמד בפני כל האויבים, שקמו עליה דור אחר דור במשך יותר מאלף שנים, ולסוף — לאחר שמוגרה ונפלה — להוריש את מכמני־תרבותה למערב.

בתקופה הראשונה לקיומה (330—518) עברו על הקיסרות שני משברים רצינים: פלישות־הבארבארים והוויכוחים הדתיים; אך על שתי הסכנות הללו התגברה בהצלחה. במאה ה5 בא הקץ על הקיסרות הרומית המערבית, שהוכרעה והוצפה ע״י קלגסי הבארבארים. לאחר ויתורו של רומולוס אוגוסטולוס על כסא־המלוכה ב476 ומותו של יוליוס נפוס ב480 שוב לא נמצא אדם במערב, שהוכתר בתואר של קיסר. מזלה של הקיסרות המזרחית היה טוב יותר. ב׳ זו, שחוזקה מבחינה צבאית ע״י תאודוסיוס הגדול (379—395), השליט האחרון של העולם הרומי השלם, ונשענה על מערכת של ביצורים איתנים, החזיקה מעמד בפני מחנות הפולשים הבארבאריים. הויזיגותים, ההונים והאוסטרוגותים — כולם חצו את הדאנובה, אך לסוף פנו כולם לבקש את מזלם בארצות־המערב; ופלישות אלו למערב לא היתה להן כל השפעה של ממש במזרח, עד שהשתכנו הוואנדאלים באפריקה והקימו (ב439) צי משלהם, ששם קץ לשלטון הרומי בים.

בימי השושלת של תאודוסיוס הופנו הבארבארים לכיוונים אחרים; אבל הגנת־הקיסרות היתה נתונה בידיהם של בארבארים שכירים, וב457, אחר מותו של הקיסר מארקינוס, הכתיר המצביא הבארבארי, אספאר, את אחד מקציניו, בן דאקיה בשם לאון, לקיסר (457—474). לאון הצליח לשחרר את הקיסרות מן הקלגסים הגותיים, לאחר שגדודיו האסייתיים באו לעזרתו.

אבל המאה ה5 היתה גם תקופה מרובת חשיבות בתולדותיה של הנצרות המזרחית. המינות האריאנית הודברה במאה ה4 בתוקף החלטותיהן של ועידות ניקיאה (325) וקושטה (381). במאה ה5 צצה ועלתה המינות הנסטוריינית, שמוגרה בוועידת־אפסוס (431); ובאותו זמן נתפשטה תורה, שהיתה מסוכנת הרבה יותר לקיסרות, תורת המינות המונופיסיטית, שהוצעה ע״י הארכימאנדריט נחות־הדרגה אוטיכס. המונופיסיטים הכריזו על טבעו היחיד של ישו הנוצרי, שהיה, לדעתם, בן־אדם ולא אל, ודעתם נתקבלה ע״י האסכולה האלכסנדרונית. אבל ועידת־הכנסיה העולמית הרביעית, שכונסה בכאלקידון (451) ע״י הקיסר מארקיינוס (שביקש לשמור על יחסיו הטובים עם האפיפיור ברומא), מיגרה את אוטיכס והכריזה על התורה המונופיסיטית כעל מינות. הוועידה בכאלקידון שימשה גורם חשוב בשינוי היחס אל הקיסרות במצרים ובסוריה. בעטיה של המרירות, שנזרעה בשתי ארצות אלו ע״י נידוי זה, הצליחו הערבים לאחר מאתיים שנה לכבוש בנקל את השטחים החשובים הללו. גם הארמנים התנגדו להחלטותיה של ועידת־כאלקידון, ואף בקושטה עצמה

מגדל־השיש וחלק של הביצורים הקדומים ביותר בקושטה

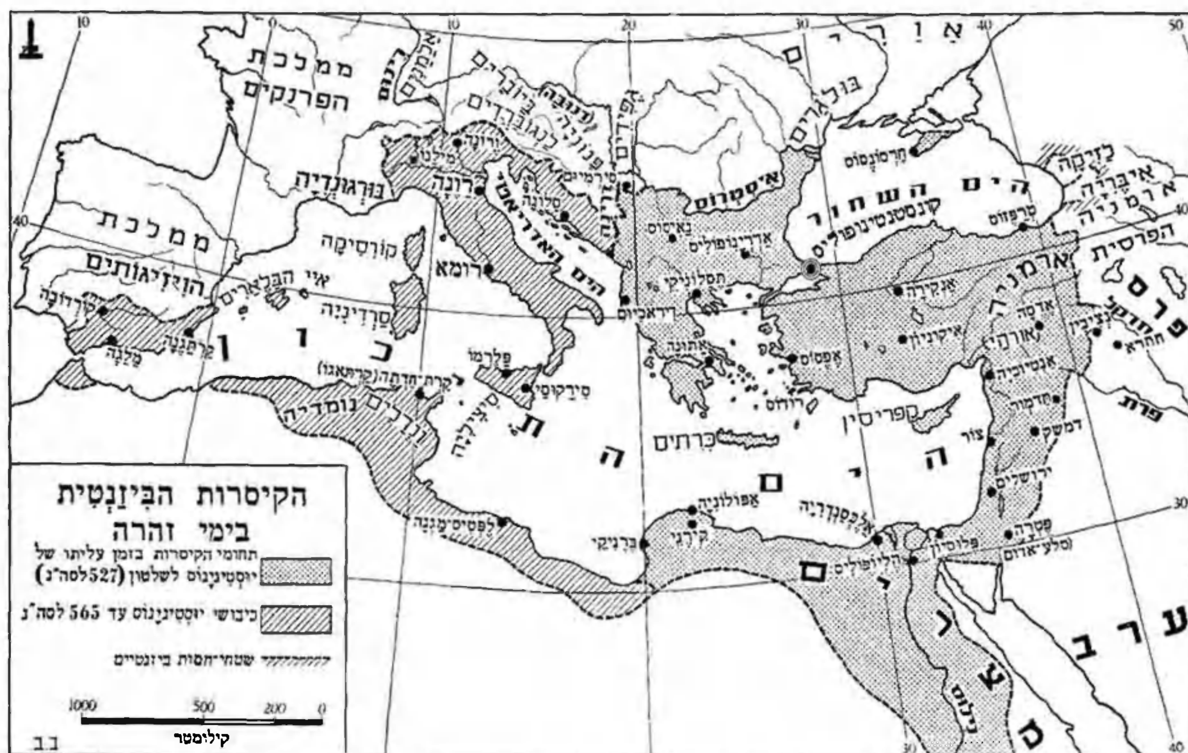
מרובים היו הדבקים במינות המונופיסיטית. הקיסר זנון ניסה בכנות לפשר בין הזרמים ופירסם את ה„הינוטיקון" שלו; אך הפשרה לא סיפקה שום אדם.

אע״פ שסוריה ומצרים היו באותה תקופה הפרובינציות החשובות ביותר של הקיסרות מבחינה כלכלית ואמנותית כאחת, וכן מבחינת רמת־התרבות הכללית שלהן, היתה גאוותה של הקיסרות על קושטה, שבה רוכזו ע״י מייסדה יצירות־המופת של יוון ושלאחר מכן הורחבה ובוצרה ע״י תאודוסיוס II (408—450). בה נפגשו כל הזרמים והמסורות, שהיו רווחים במדינה המזרחית, ומתוך התמזגותם יצרו את הנכס, שאנו קוראים לו בשם ה„תרבות הביזאנטית".

אחר שנת 502 חידשו הפרסים את מלחמתם במזרח, והסלאווים והבולגארים התחילו בפלישותיהם דרומית לדאנובה. המטרופולין היתה מסוערת בשל המדנים בין סיעות הקרקס (ע״ע), ה„ירוקים" וה„כחולים". היה צורך ביד חזקה ובמדיניות ברורה כדי לחלץ את ב׳ מן המשבר. עלייתו של יוסטיניינוס על כסא־המלוכה סיפקה צורך זה.

2. שלטונו של יוסטיניינוס והקיסרות המזרחית במאה ה6 (518—610). עם מותו של אנאסטאסיוס (518) עלה על כסא־המלוכה החייל האילירי הבור יוסטינוס באמצעותם של תככים פתלתולים. יוסטינוס הביא לחצר־המלכות את יוסטיניינוס, בן־אחיו, שנעשה לאחר זמן קצר העוצר־בפועל של המדינה; ואחר מותו של יוסטינוס ב527 הוכרז יוסטיניינוס לקיסר. יוסטיניינוס ייצג שני רעיונות גדולים: הרעיון הקיסרי והרעיון הנוצרי. על גישומם של רעיונות אלה נלחם עד סוף־ימיו, ולמזלו הטוב מצא לו עוזרים מוכשרים, כגון המשפטן טריבוניינוס וראש־הפרטוריינים יוחנן מקאפאדוקיה, מצביאים טובים כגון בליסאריוס ונארסס, ונוסף על אלה — יועצת נפלאה, הקיסרת תאודורה, אשתו; לאשה זו, שהיתה תאבת־כבוד ועזת־רצון כאחת, היתה במשך כל שנות־חייהם המשותפות השפעה כבירה על הקיסר; הודות לחכמתה ולתקיפותה הצליח יוסטיניינוס להישאר על כסא־המלוכה בימי ההתקוממות ההמונית לשלטונו, שפרצה בקושטה ב532 („מרידת־ניקה" — על שם ארמון־ניקה, הארמון הקיסרי, שבקרבתו התחילו פעולות־המרד). מדיניותו המערבית היתה מותאמת לשאיפתו לחדש את גדלותה של רומי בעבר; לפיכך חזר וכבש את אפריקה מידי הוואנדאלים (534) ואת איטליה מידי האוסטרוגותים (536). ספרד הדרומית הוחזרה אף היא לקיסרות, ושוב נהפך הים התיכון כולו ל„ים רומי". אבל מפעלות גדולים אלה במערב גרמו לכך, שהזניח את המזרח והצפון; במזרח איימו על הקיסרות הפרסים, בעוד שקו־הגבול של הדאנובה נוטש בהדרגה מחמת לחצם של הסלאווים, החונים והאווארים, שפלשו לחצי־האי הבאלקאני ועשו בו שמות. בינתיים התאמץ יוסטיניינוס לחזק את עמדות־ההגנה של הקיסרות ע״י הקמת מערכת נרחבת של ביצורים וע״י שיפורו של המינהל בפרובינציות. יתר על כן: ע״י חלוקה מחוכמת של תארי־כבוד ושל כספים וע״י שיסוים של אויבי־הקיסרות זה בזה הצליח לרסן את השבטים הכארבאריים, שנדדו לאורך גבולותיה של הממלכה.

מתוך שאיפה כפולה זו לגדולה קיסרית ונוצרית יצר יוסטיניינוס גם את שתי הגדולות שביצירותיו: (1) כינוס ההלכות של המשפט הרומי בספר־חוקים אחד, המכונה Corpus Juris Civilis („ספר המשפט האזרחי") ו(2) בנייתה של כנסיית „סופיה (או: החכמה) הקדושה" (Ἁγία Σοφία). לעומת זה לא היתה המדיניות הדתית שלו מוצלחת ביותר.

מצד אחד, גילה קנאות דתית, שהיתה עשויה להניח את דעתו של האפיפיור ברומא, ומצד שני, הראה יחס של מתינות כלפי המונופיסיטים; יחס זה נבע בלא ספק מהשפעתה של הקיסרֶת תאודורה, שאהדה את המונופיסיטים וכך הסעיר עניין „שלושת הפרקים" (ע"ע יוסטיניינוס) את הקיסרות המזרחית במשך יותר מעשרים שנה (543—565) וגרם לקרע בכנסיה המערבית בלא שהשכין שלום במזרח הקרוב. כמו־כן יש להזכיר, שיוסטיניינוס הוא שסגר את בתי־המדרש הפילוסופיים באתונה (529) ובזה הנחית מהלומת־מוות לאלילות הגוססת.

תקופת־מלכותו של יוסטיניינוס היתה בעלת חשיבות מכרעת בתולדותיה של התרבות הביזאנטית. היתה זו תקופת־שיגשוג לספרות של ב' וכן לארדיכלות ולאמנות שלה. אבל העצמה והתפארת של מלכות יוסטיניינוס, וביחוד הכיבושים שלו במערב, עלו לה, לקיסרות, בדילדול אוצרותיה. יורשיו של יוסטיניינוס — יוסטינוס II (565–578), טיבֶּריוס (578–582), בן־אחיו, ומאוריקיוס (582—602) — נקטו במדיניות חדשה, שהיתה מכוונת לבסס את הקיסרות על המזרח, מאחר שהלאנגובארדים כבר קרעו מעליה את מחציתה של איטליה. הם ייסדו את הנציבויות (ע"ע אֶכְּסארכיה) של אפריקה ושל ראוֶנה, וסיימו את מלחמת־פרס, שחזרה ופרצה ב572, ע"י חוזה־שלום נוח (591). כמו־כן הדפו בהצלחה את ההונים, הסלאווים והאווארים, שהיו עושים שמות בחצי־האי הבאלקאני. למזלם הרע, פרץ במדינה משבר פנימי, ששיחת הרבה מהשגיהם. מהפכה צבאית חיסלה את שלטונו של מאוריקיוס והעמידה בראש הקיסרות את פוקאס (602), שנשאר על כסא־המלוכה רק בכוח פעולות־אימתנות עד 610. מלחמת־הפרסים בב', שחודשה ע"י כוזרו II, שהופיע כ„נוקם נקמתו" של מאוריקיוס, הביאה את חיל־פרס עד כַּלְקידון שמול קושטה; ובפנים המדינה פרצו זו אחר זו התקוממויות ומרידות נגד השליטים; הקיסרות כולה שיוועה למושיע.

3. **שושלת בית־הֶראקליוס. הסכנה הערבית ושינוי דמותה של הקיסרות במאה ה7 (610—717).** המושיע בא מאפריקה. ב610 קם הראקליוס, בנו של נציב קרתא־חדתא, מיגר את כסאו של פוקאס וייסד שושלת־קיסרים חדשה. בתקופת־שלטונה של שושלת זו חודשה והושלמה התפתחותה של הקיסרות בצורתה היוונית־המזרחית — התפתחות, שהופסקה לזמן־מה מחמת פעילותיו ושאיפותיו של יוסטיניינוס.

הראקליוס, שנתמך ע"י אומץ־רוחו ומרצו הכביר של הפאטריארך סֶרְגִיוס, עמד בהצלחה בפני התקפותיהם העזות של הפרסים והאווארים, שכמעט לכדו את קושטה עצמה (626), ואף העביר את המלחמה לתוך שטחיו של האויב. ממלכת הסאסאנידים מוגרה לצמיתות (629), וב' הרחיבה את שלטונה על הסלאווים, שתפסו עכשיו את רובו של חצי־האי הבאלקאני. כמו־כן השתדל הקיסר להשלים בין המונופיסיטים והכנסיה הרומית ע"י ניסוח התורה המונותֶליטית (ע"ע מונופיסיטים); התעודה, שפירסם על כך, נודעה בשם אֶ ק תֶ ס י ס. אך למרות ההצלחות המזהירות, שזכה להן, היו עייפותה של ב' ודילדול־כוחותיה גלויים לעין. המצב הכספי היה עגום; מגמות־ההתבדלות לא פסקו; והפלישה הערבית, שבאה אחר שנים מועטות, שמה לאל את כל תוצאות נצחונותיו של הראקליוס; כשמת (ב641) היה אכול יאוש.

במשך תקופת־מלכותו של הראקליוס כבר פרצו הערבים לסוריה, לארם־נהרַים ולמצרַים, וב645 כבשו את אלכסנדריה. בני כיתות המינים בארצות אלו, שהיו נתונים לרדיפות מצד השלטונות וכרעו תחת נטל־המיסים הכבד, לא ניסו כלל להגן על הקיסרות. בתקופת מלכותו של קונסטאנטיוס II (642–668) הצליחו הערבים לכבוש שטחים נוספים באפריקה הצפונית, להחריב את אסיה הקטנה ולשעבד את ארמניה. לסוף בנו להם הערבים צי משלהם, כבשו את קפריסין, איימו על שלטונה של ב' בים ואף על קושטה עצמה. ב668 העמיקו לחדור עד לכַלקידון, ערכו התקפה במערב, וב673 עשו מאמץ כביר לכבוש את קושטה. המטרופולין ניצלה הודות למרצו

של הקיסר החדש, קונסטאנטינוס IV, המכונה פוגונאטוס (668—685), שהדף את התקפותיהם המתואמות של הערבים בים וביבשה. גילויה של ה„אש היוונית" נתן ביד הביזאנטים נשק רב־ערך והעניק לצי שלהם עליונות מוחלטת על הצי הערבי. לסוף, ב687, הוכרח החליף לחתום על חוזה־שלום עם ב', וזו היתה מפלתו הראשונה של האסלאם. כתוצאה מכך עלתה שוב במידת־מה קרנה של הקיסרות. אך בבאלקאנים עוררו הסלאווים מהומות בלתי־פוסקות; וב679 הופיע גורם חדש, שחולל שם תוהו ובוהו: הבולגארים, שבט אמיץ ולוחם, שחצה את הדאנובה והתיישב מדרום לה. לאחר שאיבד את שתי הפרובינציות המונופיסיטיות הגדולות במזרח, היה הקיסר מעוניין להדק את הקשרים עם שרידי־הקיסרות באיטליה. משום כך הטיל נידוי, באמצעותה של ועידת־קושטה (680—681), על המינות המונותליטית, ומתוך הסכם גמור עם האפיפיור השיב את הדת האורתודוכסית על כנה.

אולם כל מבצעיו של קונסטאנטינוס IV נסתכנו ע"י בנו יוסטיניינוס II. בימיו נלחמה ב' ללא הצלחה בבולגארים וגם בערבים, שלסוף השתלטו על כל ארמניה (692). המדיניות הדתית, שנקט בה בית־הראקליוס, פתחה פתח לאנארכיה, שהשתררה בארץ למשך כעשרים שנה (695—717). שישה קיסרים נתמלכו זה אחר זה בתוקף שש הפיכות, ובאותה שעה עצמה החריבו אויבי־הקיסרות את מחוזותיה המזרחיים, המערביים והצפוניים. שוב ייחלה ב' למנהיג ולמושיע, ושוב הופיע מנהיג כזה. היה זה לאו האיסאורי.

בתקופת־שלטונה של שושלת־הראקליוס, אע"פ ששטחי־הקיסרות צומצמו במידה ניכרת מתוך אבדנן של סוריה, מצרים, אפריקה, ספרד ואיטליה, נראה היה, שהמבנה הפנימי של הקיסרות נעשה מגובש ומוצק יותר. רובם המכריע של אוכלוסיה היו דוברי־יוונית (באותו זמן הוכרה הלשון היוונית לראשונה כלשון ה„רשמית" של הקיסרות), ומבחינה דתית היו חטיבה אחידה, שהיתה תלויה בפאטריארכות שבקושטה. המנהל היה מאורגן על יסוד העקרון של ה„תימות", שהיה עקרון צבאי במהותו, ואפיה הצבאי של הקיסרות נתבלט ע"י כך ביותר. צבא חזק, הלניות, ואורתודוכסיות (בתחום הדת) — אלה הם היסודות, שעליהם עתידה היתה הקיסרות להישען מכאן ואילך. בתחום החיים הרוחניים היה ההווי של המנזרים בהתפתחותם אחת מן התופעות האפייניות ביותר לאותה תקופה. מצד אחד, השפיעו המנזרים השפעה עצומה על החברה, שהיתה ירודה מבחינה רוחנית ומוסרית, ומצד שני, סייעו להתפשטותן של אמונות תפלות, וביחוד לאמונה בתופעות שמחוץ לגדר הטבע. רגש של פאטאליזם השתלט על הנפשות, ועובדה זו מסבירת לנו במידת־מה, מפני־מה היתה אותה תקופה בתולדותיה של ב' אחת מן התקופות הדלות ביותר ביצירות רוחניות ואמנותיות.

4. **השושלת האיסאורית והמחלוקת האיקונוקלאסטית** (717—867). מקום־מוצאה של השושלת האיסאורית אינו ידוע בבירור. יש רגליים להשערה, שיצאה מצפון־סוריה. בשנה הראשונה למלכותו (717-741) הדף לאו III את הערבים מעל חומות קושטה — עובדה, שקבעה את גורלה של אירופה אף יותר מנצחונו של קארל „מארטל" על המוסלמים בפואטיה ב732. עם עלייתו של בית־עבאס לשלטון ב750, נע מרכז־השלטון האסלאמי מזרחה, אל בגדאד, והאיום האסייתי על הקיסרות לא נתחדש עוד במשך שנים הרבה. קונסטאנטינוס V (741—775), שהיה מכונה גם קופרונימוס, בנו של לאו III, חזר וכבש את קפריסין והזיז את גבולותיה המזרחיים של הקיסרות עד לגבול־המזרח של אסיה הקטנה. כשרם הצבאי של השליטים מן השושלת האיסאורית היה גדול כל־כך, שלא רק הערבים בלבד, אלא אף הבולגארים פסקו להיות בעיה רצינית לקיסרות עד סופה של המאה ה8. אף מתנגדיהם החריפים ביותר של הקיסרים משושלת זו — והם היו מרובים מאד — זכרו להם לטובה את הופעתם כמושיעי הממלכה בשעת מצוקתה הקשה ביותר.

מדיניותם המנהלית של שני הקיסרים האיסאוריים הראשונים, שהיו גם החשובים שבמושלי שושלת זו, כללה את הרחבתה של שיטת ה„תימות" (ע"ע צבא) ואת פירסומה של ה„אקלוגה", ספר־חוקים חדש, שהמתיק את מידת־הדין בעבירות הרבה. למהפכניות ביותר נחשבו בעיני הביזאנטים הפקודות האיקונוקלאסטיות. המלחמה בתמונות הקדושות התחילה ב726, כשלאו III פירסם את התקנה הראשונה שלו נגד האיקונין. בתקופת־מלכותו של קונסטאנטינוס V נעשתה המחלוקת בשאלה זו חריפה ביותר, וב765 התחילו רדיפות קשות נגד חסידי־האיקונין. ב787 הצליחה הקיסרת אירנה לכונן מחדש את פולחן התמונות הקדושות; אבל בתקופת־מלכותם של הקיסרים לאו V, מיכאל II ותאופילוס (813—842), ששלשתם היו ממוצא אסייתי, שוב גברה תנועת המלחמה באיקונין, ומתוך כך נתחדשו גזירותיהם של לאו III וקונסטאנטינוס V אף אם בצורה פחות חמורה. ב843 ביססה הקיסרת תאודורה את פולחן־האיקונין באורח סופי, ועד היום חוגגת הכנסיה היוונית־האורתודוכסית את יום חידושו של פולחן זה כ„יום־השבתון של האורתודוכסיה". נצחונם של חסידי־האיקונין היה נצחונם של האמונה העממית והלך־הרוחות העממי. עם זה שימש כשלונה של התנועה, ששאפה להפרדה בין השלטונות המדיני והדתי, ביטוי להשקפה, שהיתה מקובלת על הביזאנטים ושלפיה אין לתחום תחומים בין השלטון האזרחי והשלטון הדתי.

בימי מלכותה של הקיסרת אירנה (787—802) אירע במערב מאורע רב־חשיבות. קארל הגדול הוכרז כקיסר בחג־המולד של שנת 800 בכנסיית פטרוס הקדוש ברומא. בב' התייחסו מתחילה אל קארל כאל אחד טרדן, טוען לשלטון, שלא נשקפה ממנו סכנה יתרה לממלכה או אף לאחד מחבליה. אך כשכבש קארל הגדול את לומבארדיה וכשמסר את האכסארכיה של ראונה בידי האפיפיור, בא הקץ על השלטון הביזאנטי באיטליה — פרט לרצועת־החוף בקצהו הדרומי של חצי־האי ולסיציליה, שעדיין נשתיירו בידי ב'.

בית־המלוכה האיסאורי שקע כליל עם מותה של הקיסרת אירנה ב802. בין 802 ו867 לא קמה בב' שום שושלת יציבה, וכל אותו הזמן נמשכו בה הפיכות־חצר בלתי־פוסקות, מלוות מעשי־רצח אכזריים. שושלת־הקיסרים האמורית (מיכאל II, תאופילוס, תאודורה, מיכאל III; 820—867) משלה בתקופה, שבה נחלו הביזאנטים תבוסה במערב (סיציליה נפלה בידי הערבים, ויניציאה הגיעה לעצמאות); לעומת זה נחלו נצחונות במזרח: הצליחו לדכא את מרידתו של תומה הסלאווי, להדוף את תומכיו הערביים מתחומי אסיה הקטנה ולקבוע קו־גבול יציב במזרח, שנמשך מארמניה עד סוריה הצפונית. לאורך הגבול החדש השתמשו שני הצדדים, הערבים והביזאנטים, באותם הטכסיסים עצמם: פשיטות והסגות־גבול, ומפרק לפרק הגיעו לכלל הסכמים. תנאים אלה מצאו

את תיאורם הנכון במחזור היצירות האפיות של דיגֶנֵיס אַקְרִיטאס. אבל הצי המוסלמי איים על כל הים התיכון, ואילו בגבול הצפוני נעשו הבולגארים, לאחר שקם להם מנהיגם הגדול הראשון קְרוּם, כוח אדיר, שסיכן את הקיסרות. הקיסר ניקֶפוֹרוֹס I נרצח, והכובשים הפראיים השתמשו בגולגלתו כבגביע. רק חומותיה הבצורות של המטרופולין מנעו את קרום מלהסתער עליה, ומותו ב814 הציל לסוף את העיר.

בתקופת האמוריים באה התעוררות מסויימת בתחומי האמנות והמדע; כמו־כן נתחדשה בתקופה זו הפעולה המיסיונֶרית של הכנסיה המזרחית, והנזירים קירילוֹס ומֶתוֹדיוֹס הפיצו את הנצרות בין השבטים הסלאוויים במוֹראוויה. התנצרותם של הבולגארים ב864 חיזקה את ההשפעה הביזאנטית על אויב עז זה של הקיסרות. אבל בתקופת מלכותו של מיכאל III (842—867) שוב בא קרע בין ב׳ לבין רומא. קרע זה נגרם ע״י התנגשות בין שני אישים שואפי־כבוד, האפיפיור ניקוֹלָאוּס הגדול והפאטריארך פוטיוס, והריב החריף ביותר עם התנצרותם של הבולגארים ושל הסלאווים במרכז־אירופה. לקרע זה בין הקיסרות ובין רומא היו לאחר־מכן תוצאות מרחיקות־לכת.

5. השושלת המַקֶדוֹנית (867—1081). תקופת־הזוהר בתולדותיה של ב׳ היה זמן־מלכותה של השושלת המקדונית. במאה ה9 היה אירגונה הפנימי של הקיסרות מוצק כל־כך, שהקיסר בַּאסיליוּס I, מצביא מוכשר, יכול היה לחולל מִפנה במלחמה עם הסאראצנים לטובת הקיסרות. הוא השאיר את סיציליה בידי הערבים, אך החזיר את איטליה הדרומית לידי ב׳. בימי בנו לֶאוֹ VI, המכונה ה„חכם״ (886—912), לא בא המשך להצלחות צבאיות אלו. המלחמה בבולגארים לא הביאה עמה הצלחות. והערבים בזזו והחריבו את סאלוֹניקי, העיר השניה במעלה בקיסרות. כדי להבליט את הניגוד בינו ובין הלוחמים באיקונין התחיל באסיליוּס מטפל בעריכת ספר־חוקים חדש, ולאו השלים את המלאכה. ספר־חוקים זה ידוע בשם „באסיליקה״, והוא נשאר בתקפו עד נפילתה של הקיסרות.

אחר לֶאוֹ עלה על כסא־המלכות אלכסנדר אחיו, שמלך יחד עם קונסטאנטינוּס VII, בנו הצעיר של לֶאוֹ, הידוע בכינויו „פּוֹרְפִירוֹגֶנֶטוֹס״ (בן הארגמן). ב914—919 עבר השלטון לידי אמו של קונסטאנטינוס, זוֹאֶי; אבל פלישתם של הבולגארים, שבראשם עמד הצאר סוּמֶיאון, וכשלון נסיונה של הקיסרֶת זוֹאֶי לקדם את פני הרעה, גרם להדחתה מן השלטון. במקומה בא האדמיראל שלה, רוֹמַאנוס לֶקאפֵינוֹס, שעלה על כסא־הקיסרות בתור רוֹמאנוּס I (919—944), ועד מהרה השתלט על קונסטאנטינוס, שלו השיא את בתו. רומאנוס I היה מושל חכם. שלום מניח את הדעת הושכן על־ידיו בין ב׳ לבין הבולגארים, והביזאנטים פתחו בשורה של כיבושים במזרח, שציינו את מאת השנים הקרובות. אך למרות כל מאמציו לא הצליח רומאנוס לייסד שושלת; לסוף הודח מכסאו, וקונסטאנטינוס נעשה שליט יחיד על הקיסרות (945—959). בימי מלכותו ובימי בנו, רומאנוס II (959—963), נמשכו הכיבושים במזרח. האי כרתים חזר ונכבש, ואף חַלֶב נלכדה לזמן־מה. כשמת רומאנוס, הניח אחריו שני בנים קטנים, שנודעו לאחר מכן בשם בּאסיליוּס II וקונסטאנטינוס VIII; אלמנתו של הקיסר, העוצרת תֵאוֹפָאנוֹ, נישאה למצביא בשם נִיקֵפוֹרוֹס פוֹקאס, והלה שׂם את כתר־הקיסר על ראשו. תקופת־מלכותו של ניקפוֹרוֹס II (963—969) היתה מצויינת בנצחונות צבאיים גדולים. הוא חזר וכבש את קיליקיה, קפריסין ואף את אנטיוכיה, אלא שנרצח ע״י יוחנן צִימִיסְקֵס בהסכמתה של המלכה. גם יוחנן I (969—976) היה איש־צבא גדול. הוא כבש את מחציתה של בולגאריה — והסכנה הבולגארית היתה באותה תקופה הגדולה בסכנות שארבו לקיסרות; כמו־כן סיכל פלישה רוסית, והוליך את צבאותיו עד פרברי־ירושלים. כשמת יוחנן עלה באסיליוּס II על כסא־הקיסרות.

באסיליוּס ניצל את נצחונותיה של הקיסרות כדי להנחית מהלומה לאצילים בעלי־האחוזות, שגרמו טרדות לקיסר. לאחר שהצליח בפעולה זו, ערך מסעות־כיבוש אחדים והרחיב את גבולותיה של הקיסרות במזרח; רוב ימיו היה טרוד במלחמות בבאלקאנים, בעיקר במלחמה בבולגארים, שייסדו בראשותו של סַמוּאיל, הצאר שלהם, קיסרות אדירה ורחבת־ידיים. מ996 עד 1018 נלחם באסיליוּס בהם כמעט בלא הפסק עד שהכריעם לסוף, וכך זכה לכינוי ההיסטורי „בּוּלגארוקטוֹנוֹס״, קוֹטֵל־הבולגאדים. בינתיים, הודות לחסכנותו ומרצו, נתמלאו אוצרותיה של הקיסרות זהב. בסוף תקופת־מלכותו נתרחבו שטחיה של הקיסרות במידה שלא היתה כמותה מימי הראקליוס; והיא גם הגיעה לשיגשוג כלכלי. אחר מותו של באסיליוס התחילה הירידה. אחיו, קונסטאנטינוס VIII (1025—1028), מלך שלוש שנים ללא הצלחה ומת. הוא הניח אחריו שלוש בנות — אֶוּדוקיה, שהיתה נזירה, זוֹאי ותאוֹדוֹרה. בעשרות השנים שלאחר־מכן משלו בקיסרות בעליה ומאהביה של זואי. הראשון שבהם, רומאנוס III אַרְגִירוס, היה אדם בעל ערך מכמה בחינות, אך יהיר ובזבזן. לאחר שמת נישאה זואי לאדם יפה־תואר בן פאפלאגוניה, מיכאל IV, שמלך שבע שנים (1034—1041). וכשמת אף הוא אימצה את בן־אחיו, מיכאל, והכתירה אותו לקיסר. קיסר זה היו לו תכניות־תיקונים, שגרמו להדחתה של זואי. אבל השושלת המקדונית היתה אהובה מאוד על העם; העם בקושטה התקומם למיכאל V, הדיח אותו משלטונו והחזיר את הכתר לזואי ולתֵאוֹדוֹרה אחותה (1042). כדי להחליש את השפעתה של אחותה, נישאה זואי לקונסטאנטינוס מוֹנוֹמאכוֹס — אדם בא בימים, רודף־תענוגות, אבל מוכשר למדי. קונסטאנטינוס IX מונומאכוס (1042—1054) לא עשה דבר כדי לצמצם את ההשפעה של הכנסיה ומעמד־האצילים, שגדלה והלכה. באותו זמן חולל הפאטריארך מיכאל קרוּלָאריוֹס ע״י תמרוניו את הקרע הסופי בין ב׳ ובין רומא, וכך גרם להפרדה גמורה בין הכנסיות המזרחית והמערבית. אמנם ארמניה סופחה באותו זמן לב׳, אך לעומת זה התחילו הנורמאנים פולשים לסיציליה ולשטחי־איטליה, שהיו בידי הקיסרות. אחר מותו של קונסטאנטינוס (זואי מתה ארבע שנים לפניו) נעשתה תאוֹדוֹרה לעת־זקנתה שַׁלֶטֶת יחידה במדינה וניהלה את העניינים מתוך תקיפות מְפַתַּעַת. עם מותה ב1056 בא קיצה של השושלת המקדונית.

בתקופה גדולה זו בתולדותיה של ב׳ מתבלטת שאיפתם הנמרצת של הקיסרים לשלוט בלא הגבלות בכנסיה כמו במדינה, וכן נטייתם להגן על האיכרים מפני התעללויות מצד בעלי־האחוזות התקיפים. הפעולות בכיוונים אלה נצטמצמו והלכו עם התנוונותה של השושלת. בתחיית האמנות והספרות, שבאה באותה תקופה, מורגשת שוב השפעתה של המסורת הקלאסית ביחסה החיובי לצורה ולצבע ובכמיהתה לדעת רבצדדית.

בימי מלכותו של קונסטאנטינוס מונומאכוס, שהיה חסר רוח מלחמתית, היה השלטון נתון בידי אנשים יודעי־ספר, כגון פסלוס, כסיפילינוס ויוחנן מאורופוס. בין הפקידות אדירת־הכוח ובין הצבא פרץ עד מהרה סיכסוך חמור. הריב נתגלע כשאיסאק קומננוס, המצביא המפורסם, הוכרז ע״י הצבא לקיסר (1057); אך ב1059 רפו ידיו והוא הסתלק מן המלוכה. עלייתו של קונסטאנטינוס X דוקאס על כיסא־המלוכה סימנה את נצחונה של הפקידות על הכת הצבאית. רומאנוס IV דיוגנס (1067—1071) חידש את עליונות השפעתו של הצבא, אך תחת לחץ התקפותיהם של מתנגדיו סולק לאחר שנים אחדות מן השלטון, ומיכאל VII דוקאס (1071—1078) ירש את מקומו. היה זה ניצחון מכריע למפלגה האזרחית. סיכסוך פנימי זה היו לו תוצאות חמורות. מחוזות־הספר של הקיסרות הוזנחו, גבולותיה נצטמצמו והלכו, מעמד האצילים הפאודאליים הרים ראש, הצבא היה בשל להתקוממות וגם החיילים השכירים התמרדו. מהפכה באה אחר מהפכה. ניקפורוס בוטאניאטס התקומם למיכאל VII באסיה, ובו בזמן התמרד ניקפורוס בריאניוס באירופה (1078). וכשעלה ניקפורוס III בוטאניאטס על כסא־הקיסרות (1078—1081), נמצאו טוענים אחרים לכסא, שמרדו בו. שוב שיוועה הקיסרות למושיע, ואף הפעם לא איחר לבוא. זה היה אלכסיוס קומננוס.

6. **שושלת הקומננים** (1081—1204). אלכסיוס קומננוס (1081—1118), שהוכרז לקיסר ע״י ראשי הצבא והאצילים, פתח את תקופת־הזוהר האחרונה בתולדותיה של רומא המזרחית. עלייתו לכסא־המלוכה מסמנת את נצחונם הסופי של הצבא ושל בעלי־האחוזות בפרובינציות על הפקידות האזרחית במטרופולין. בשנות־מלכותו הראשונות הונחלה תבוסה לנורמאנים, שפלשו לאפירוס בראשותו של רוברט גיסקאר; אבל המחיר, ששילמה ב׳ לוויניציאה בעד העזרה שקיבלה ממנה, היה עצום ואף הרה־אסון. כל נמליה של ב׳ נפתחו בפני הספנות הוויניציינית — מה שגרם נזק חמור למדיניות־הסחר הביזאנטית. בשנים שלאחר מכן הלכה ויניציאה והידקה את טבעת־החנק מסביב לסחר־הים הביזאנטי, והשנאה בין היוונים ובין הלאטינים, שגברה והלכה, נבעה במידה מרובה מעובדה זו. אע״פ שמצבה הכספי של הקיסרות היה בכל רע, הצליח אלכסיוס להדוף את התקפתם הכפולה של התורכים והפצ׳נגים על המטרופולין; כן התכונן בהצלחה לעריכת התקפה נמרצת על אויבה העיקרי של הקיסרות באותו זמן — הסלג׳וקים שבאסיה הקטנה. ב1096 כבר הופיעו הצלבנים הראשונים במזרח; קלגסיהם מחוסרי־המשמעת עלו נחשולים־נחשולים על שטחי הקיסרות, בזזו וחמסו את ישוביה וגם גזרו משטחיה נסיכויות בשביל עצמם. אבל ע״י פעולה דיפלומאטית מחוכמת ומתוך הסתמכות על הנוהג המערבי של שבועת־האמונים הפאודאלית, עלה ביד אלכסיוס להחזיר לב׳ את ריבונותה על רוב השטחים, שנכבשו מידה ע״י הלאטינים.

מסע־הצלב הראשון יצר מצב חדש במזרח התיכון. השליטים הצלבנים במזרח פתחו בשיטה של בריתות לשם הבטחתו של שיווי־המשקל. כובשים יוצאי־המערב ונסיכים תורכיים־ערביים נעשו בעלי־ברית נוחים זה לזה נגד תביעותיהם של שולטנים, חליפים וקיסרים ביזאנטיים. אלכסיוס היה בקי בענייני־המזרח, וגם ידע לפעול לשם הגשמת מטרותיו מתוך התמדה ועקשנות. המטרה האחת, שלא הושגה על־ידיו, היתה מיגור הנורמאנים, שנעשו, בראשותו של בוהמונד, בנו של רוברט גיסקאר, כוח עולה ומטריד. יוחנן II קומננוס המשיך במדיניות־החוץ של אביו. קיליקיה וטאורוס (אמנה), שבהן נוסדו מדינות ארמניות עצמאיות, הוכנעו, ואנטיוכיה נעשתה כפופה למרותה העליונה של ב׳. מאמציו של הקיסר היו מכוונים בעיקר כלפי המזרח; אבל אחר התמלכותו של רוז׳ר II בפאלרמו (1130) ואיחודן של סיציליה ואיטליה הדרומית תחת כתרו, כרת הקיסר הביזאנטי ברית עם הקיסר הגרמני, שהיתה מכוונת נגד רוז׳ר. ברית זו מילאה תפקיד חשוב בימי־מלכותו של מאנואל I קומננוס (1143—1180), שחולל שינוי חשוב במדיניות הביזאנטית. את המדיניות החדשה אפשר להגדיר בקווים כלליים כהכוונת הפעולות וההתעניינות כלפי המערב. ע״י הקמת חזית מאוחדת של שתי הקיסרויות קיווה מאנואל למגר את הנורמאנים, שפלשו ליוון ב1147. אבל כשחזרו הצבאות הביזאנטיים ופלשו לאיטליה (בפעם האחרונה בתולדותיה של ב׳), הוחרדה ויניציאה, שראתה בפלישה זו איום על סחרה האסייתי, ונצטרפה לנורמאנים; וגם הקיסר הגרמני בארבארוסה הלך בעקבותיה. מאנואל הפך את כיוון־מדיניותו והציע את ידידותו לאפיפיור, שהיה בברית עם הנורמאנים. אבל כל מאמציו עלו בתוהו, כפי שנתגלה בקונגרס, שנערך ב1177 בוויניציאה ושהביא לידי התפייסות בין האפיפיור לבין בארבארוסה והערים של איטליה הצפונית. כך נהפכו כל בעלי־בריתו המערביים של מאנואל לאויבים לו. גם במזרח היו פני־הדברים עגומים. התבוסה, שנחלו הביזאנטים במיריוקפאלון שבמחוז פריגיה (1176), שמה קץ לכל תקוותיה של ב׳ לחזור ולכבוש את אסיה הקטנה מידי הסלג׳וקים, ומעכשיו לא התאמצו הביזאנטים אלא להגן על רצועת־החוף של מערב אסיה הקטנה בלבד.

בחצר־מלכותם של הקיסרים האחרונים לבית־ק מננוס היתה האוירה רוויה זהרורי־שקיעה. האמנות והספרות שיגשגו בימי שושלת זו, ועד לרגעיה האחרונים עסקו כאן בחקר כתביהם של הסופרים, ההיסטוריונים והפילוסופים של יוון העתיקה; וסופרים ואמנים, שקמו בב׳ באותה תקופה, שאבו מתוך ספרות זו את השראתם. אבל בין חומותיה של המטרופולין פרץ סיכסוך מסוכן בין היוונים ובין יוצאי־המערב. פירותיו הראשונים של סיכסוך זה נראו לעין עם עלייתו של אנדרוניקוס I קומננוס על כסא־המלוכה (1183—1185); גל של רגשות לאומנים, שהציף את היוונים, גרם לסוף לעריכת טבח המוני בלאטינים בקושטה ב1182. מצד שני כבשו הנורמאנים את סאלוניקי ובזזו אותה, וכשהתקרבו לשעריה של עיר־הבירה (1185) הודח אנדרוניקוס מכסאו ונרצח.

את מקום בית־המלכות של הקומננים תפסו הקיסרים מבית־אנגלוס דלי־הכשרון, ומעצמות־המערב ציפו להזדמנות נוחה, כדי להוסיף ולהשפיל את ב׳. הזדמנות זו ניתנה להן ע״י מסע־הצלב הרביעי; מגמת־פניהם של הצלבנים היתה, לאמיתו של דבר, מצרים, שבה הצליח צלאח אלדין לגבש את כוחות־האסלאם מחדש. אבל נוכחותו של נסיך ביזאנטי במחנה־הצלבנים — נסיך, שאביו, איסאק אנגלוס (1185—1195), הודח על־ידי אחיו, אלכסיוס III (1195—1203) — וכן השפעתה של ויניציאה והשוחד שפיזרה היטו את הצלבנים ממטרתם הראשונית והפנו אותם לעבר קושטה כדי להחזיר את המלך שהודח לכסא־מלכותו. כתוצאה מזה פרצו בעיר פרעות בלאטינים, איסאק II ובנו נספו, הצלבנים

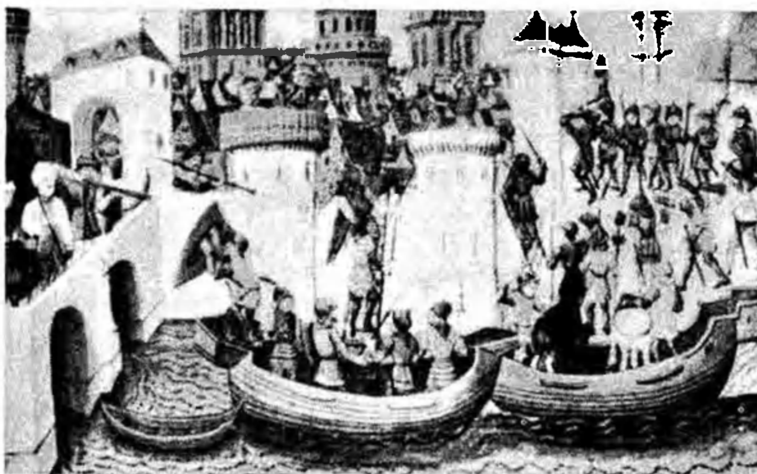
ביזנטיון
בימי מסעי־הצלב
(1096—1291 לסה"נ)
הגבולות הקיצונים באירופה בימי הקיסרים הקומננים
הגבולות המדיניים במאה ה 13
מסע־הצלב הרביעי (1202—1204 לסה"נ)
הממלכה הלטינית והנסיכויות הכפופות לה
ממלכת ניקיאה
ממלכת טרפזונט
חבלים ברשותה של ונציה
600 300 0
קילומטר

הסתערו על העיר מצידי היבשה והים כאחד ולכדו אותה ב13 באפריל 1204.

7. **קושטה תחת שלטון־הפראנקים. הקיסרות של ניקיאה** (1204—1261). מעשי השוד והאונס במטרופולין הלכודה נמשכו שלושה ימים רצופים. שטחי־הקיסרות חולקו בין הכובשים. את חלק־הארי קיבלה ויניציאה. שיטת־המינהל נקבעה לפי עקרונות פאודאליים גם במטרופולין וגם בנסי־כויות הזערערות, שהוקמו ביבשת היוונית ובאיים. וכך נמחו לנצח העקבות האחרונים של המימשל הרומי, שפעל לאיחודו של העולם העתיק.

אע"פ שמאותו זמן ואילך מלכו בקושטה קיסרים לאטיניים (באלדווין, הנסיך מפלאנדריה, מראשי מסע־הצלב הרביעי, היה הראשון שבהם), הוסיפו להתקיים כמה מדינות יווניות, שאחדות מהן גם זכו ליציבות מסויימת. בטראפזונט מלכו צאצאיה של משפחת־קומננוס עד אמצע המאה ה15; באפי־רוס ייסד בן בלתי־חוקי למשפחת־אנגלוס מימשל־עריצות בשטחים שבין נאופאקטוס לדוראצו; ולסוף, ב1206, אסף תאו־דור לאסקאריס, חתנו של אלכסיוס III אנגלוס, את שרידי האצילים והכמורה הגבוהה בניקיאה והוכתר ע"י הפאטריארך ל„קיסר־הרומאים". הקיסרות הפאודאלית הלאטינית, ששתי המדינות היריבות באפירוס ובניקיאה עמדו לשטן על דרכה ושהבולגארים איימו עליה מצפון, התקיימה קיום עלוב במשך קרוב לשישים שנה (1204—1261). במשך תקופה מסויימת, בימי מלכותו של היינריך מפלאנדריה — יורשו של באלד־ווין —, שהיה בלא ספק הטוב שבשליטים הלאטיניים (1205—1216), נדמה היה, שיש תוחלת לקיסרות הלאטינית ושיעלה בידה לייצב את עמדתה. אבל מותו של היינריך קודם זמנו שם קץ לתקוות הללו, ושוב היו ידיהם של היוונים והבולגארים חפשיות להילחם במדינה הלאטינית רפת־הכוח.

הקיסרות של ניקיאה היא שהצליחה בימי מלכותו של תאודור לאסקאריס (1205—1222), ובייחוד כימיו של יוחנן ואטאצס (1222—1254), השליט המוכשר, ליעשות הראשה והראשונה בשלוש המדינות היווניות העיקריות. הקיסר של סאלוניקי ואף העריץ מאפירוס קיבלו עליהם את מרותה העליונה של ניקיאה. רוח חדשה, פעלתנית ונמרצת, פיעמה מעתה בקיסרות של ניקיאה. בימיו של תאודורוס II לאסקא־ריס (1245—1258) הצליחה ניקיאה לעמוד בפני המונגולים והפראנקים, והמצביא המחונן מיכאל פאלאולוגוס הנחיל בקרב של פלאגוניה (1259) תבוסה ניצחת לכוחות הברית, שעמה נמנו העריץ רב־התככים מאפירוס מיכאל II, מאנפרד, מלך־סיציליה, וכן וילהארדוין, הנסיך מאכאיה. אחר מותו של תאודורוס II תפס מיכאל פאלאולוגוס את הכתר; הוא חצה את מיצר־הדארדאנלים וכבש מידי הלאטינים את כל שטחי־תראקיה, חוץ מן העיר קושטה עצמה. בעזרתם של בני ג'נובה, שנתקנאו במעמדם של הוויניציינים במזרח, כבש המצביא שלו, אלכסיוס סטראטגופולוס, את המטרופולין. ב15 באוגוסט 1261 נכנס מיכאל פאלאולוגוס חגיגית לתוך העיר לאחר שהקיסר הלאטיני, באלדווין II, ביחד עם הפאטריארך הלאטיני והמתיישבים הוויניציינים, נמלטו על נפשם. הפאט־ריארך האורתודוכסי הושב על כנו; התלהבות־ההמונים

כיבושה של ביזאנטיון ע"י התורכים. מיניאטורה מתוך כ"י, שנכתב ב1462 בבריסל
בשביל לואי האחד־עשר, מלך צרפת. ספריית בית־הנשק, פאריס

היתה מרובה; הם הריעו לכבוד בית־המלוכה החדש של הפאלאולוגים וראו בכך אות לעתיד מפואר.

8. הקיסרות בתקופת הפאלאולוגים (1261—1453). לאמיתו של דבר, לא כללה המדינה הביזאנטית המחודשת אלא שרידים עלובים של הקיסרות הישנה. בעת ובעונה אחת עם הקיסרות המחודשת שבקושטה היו קיימות מדינות יווניות אחרות (הקיסרות של טראפזונט באסיה, שלטון־העריצות באפירוס באירופה), שהיה מקום לחשוש מפניהן כמפני יריבות, והוויניציינים והפראנקים שלטו כמעט בכל האיים היווניים וגם במוריאה (הפלופונסוס). באותו זמן התחזקו והלכו הבולגארים והסרבים באירופה, וסכנת התור־כים העותומאניים באסיה גברה מיום ליום. המדינה החדשה עמדה בפני קשיים חמורים, כספיים וצבאיים כאחד, וכך הלכה והתקרבה בהדרגה לשקיעתה הגמורה, למרות מאמצי־הם של כמה קיסרים גדולים, שקמו לה, לעכב את התהליך של שקיעה זו.

מיכאל VIII (1261—1282) הצליח להוציא מידי היוונים והלאטינים כמה מן המחוזות, שאבדו לה, לקיסרות. יתר על כן: הודות לחריצותו הדיפלומאטית עלה בידו להכשיל קואליציה כללית של המערב, שנתארגנה נגד ב' בראשותו של שארל מאנז'ו. לשם כך היה אנוס לחתום עם האפיפיור גרגוריוס X בוועידת־הכנסיה בליון (1274) על הסכם, שלפיו נכנעה הכנסיה המזרחית למרותו של האפיפיור. אך מעשהו זה עורר תגובת־זעם בחוגי הכנסיה המזרחית, ולסוף גם לא הצליח להתגבר על שארל מאנז'ו. זה האחרון רכש לו את אהדת האפיפיור והקים ליגה חדשה, שלתוכה נכנסו רומא, ויניציאה וגם הסרבים והבולגארים, שהסכימו להצטרף לחזית נגד ב'. מיכאל VIII הצליח להחזיק מעמד בפני כוחות־המערב, אבל כשמת הניח את ב' במצב מעורר דאגה: הוא הזניח את המזרח, שבו נעשו התורכים כוח מסוכן ביותר. הירידה, שבאה מעכשיו, היתה מהירה ובלתי־נמנעת. אנדרו־ניקוס II (1282—1328) ואנדרוניקוס III (1328—1341), שמלכו אחר מיכאל VIII, היו שניהם מושלים גרועים, והמלך יוחנן V, שירש את כסא־אביו, אדרוניקוס III, עדיין לא הגיע לשנתו האחת־עשרה כשעלה למלכות; גילו הרך שימש עילה להתפרצותן של מהומות, שנמשכו זמן מרובה, אך שהיתה להן תוצאה חיובית אחת: הן העלו לכסא־המלוכה את יוחנן VI קאנטאקוזנוס (1347—1355), השליט החשוב ביותר שקם לה, לב', במאה ה14. שליט זה עשה ניסיון נמרץ לחדש את כוחה של הקיסרות; כן התאמץ לטפח את המורשה ההלנית ולכונן את ריבונותה של הכנסיה האורתודוכסית במזרח. אבל ב1355 קם יוחנן V, ששלטונו של קאנטאקוזנוס הש־איר אותו בצל, והדיח מכסא־המלוכה את האיש, שעלה עליו שלא כחוק. תקופת־מלכותו הארוכה של יוחנן V (1341—1391) החישה את קיצה של הקיסרות. אע"פ שבנו, מנואל I (1391—1425), היה שליט מצויין, הוברר בימיו יותר ויותר, שאין לקיסרות כל הצלה. מנואל II ובנו, יוחנן VIII (1425—1448), לא התאמצו אלא לדחות עד כמה שאפשר את הקץ, ולקיסר האחרון והטראגי של בית־מלוכה זה, קונסטאנטינוס XI (1448—1453), לא נשאר אלא למות מות־גיבורים בשעה שהתורכים הסתערו על העיר ולכדוה. כוחן של המסיבות היה גדול מכוחו של יחיד מוכשר או חדור כוונות טובות.

ותמוה הדבר: תקופת הפאלאולוגים, למרות המאבקים המדיניים והחברותיים הקשים המסמנים אותה, הביאה עמה גם תחיה מסויימת בספרות ובאמנות. אבל המלחמות הקשות והמרובות, שהתנהלו בין הטוענים לכסא־המלוכה, שימשו רקע למדנים חברותיים ודתיים, שהשפיעו על היוונים השפעה נפסדת והרת תוצאות עגומות. שאלת איחודן של הכנסיות היא שגרמה לב' הגוססת את הצרות הגדולות ביותר. מיכ־אל VIII היה סבור, שמן החכמה הוא להכניע את הכנסיה המזרחית לאפיפיור. ואילו אנדרוניקוס II ביטל את החוזה עם האפיפיור, שנחתם ברומא וכליון. כדי להילחם בתורכים היתה ב' זקוקה לעזרתו של המערב, ויוחנן V אף ביקר לתכלית זו באיטליה ועבר חגיגית לדת הרומית הקאתולית ב1369. מנואל II נשא ונתן עם רומא לשם אותה מטרה עצמה, ולסוף חתם יוחנן VII בוועידת־הכנסיה בפירנצה על הסכם עם האפיפיור אוגניוס IV, ששם קץ לפירוד שבין שתי הכנסיות (1439). אבל התנגדותן העקשנית של הכמורה הביזאנטית ושל המפלגה הלאומית האורתודוכסית להסכמים מסוג זה היתה נמרצת כל־כך, שכל מאמציהם של הקיסרים יוחנן VII וקונסטאנטינוס XI להביא לידי איחודן של שתי הכנסיות הוכשלו; אף ערב האסון עצמו עדיין היו הקנאים הדתיים והלאומיים אומרים, שמוטב שימשול בקושטה התר־בוש התורכי משימשול בה צניף־הכהונה הלאטיני. ב29 במאי 1453 נלכדה העיר סופית בהסתערות. למחר נכנס מוחמד II לקושטה, ובכנסיית ה"חכמה הקדושה" נערכו תפילות־הודיה לאלוהי־האסלאם.

כך בא הקץ על הקיסרות הביזאנטית אחר קיום ממושך ורב־ערך מבחינה היסטורית כללית. קיסרות זו איחדה בקרבה את התרבות היוונית ואת המסורת הרומית: היא בלמה את התקדמותו של העולם המוסלמי עד לזמן, שאומות־המערב הצליחו לגבש את הכרתן הלאומית — מה שנתן להן את הכוח להגן על עצמן ולפתח את הציוויליזאציה המערבית; וכן הפיצה את זרע־התרבות בעולם הסלאווי ובין העמים השונים שבמזרח התיכון. ואף כשהלכה למות, בשעת גסיסתה, היה סיפק בידה לשגר למערב את חלוצי הרנסאנס המערבי.

ממשל־העריצות במוריאה וקיסרות טראפזונט הוסיפו להתקיים אחר נפילתה של ב׳. עם כיבושה של טראפזונט ע״י התורכים (ב1461) נמחה השריד האחרון לשלטונה של ב׳.

E. Gibbon, *The Decline and Fall of the Roman Empire*, 1788, ed. J. Bury, 1900; G. Finlay, *Byzantium*, in *A History of Greece*, 1877; H. Gelzer, *Abriss der byzantinischen Kaisergeschichte*, 1897; Ch. Diehl, *Figures byzantines*, 1906; A. Rambaud, *Études sur l'histoire byzantine*, 1912; Ch. Diehl, *Histoire de l'Empire byzantin*, 1919; J. B. Bury, *History of the Later Roman Empire*, 1923; id., *Selected Essays*, 1930; F. Dvornik, *Les Slaves, Byzance et Rome au IXe siecle*, 1926; E. Stein, *Geschichte des spätrömischen Reiches*, I, 1928; A. J. Toynbee, *A Study of History*, IV, pp. 320–408, 1939; N. H. Baynes, *The Byzantine Empire*, revised ed., 1943; Ch. Diehl, *Les grands problemes de l'histoire byzantine*, 1943; id., - R. Guilland - L. Ockonomos - R. Grousset, *L'Europe orientale de 1081 a 1453*, 1945; L. Brehier, *Le monde byzantin — Vie et mort de Byzance*, 1947; A. A. Vasiliev, *History of the Byzantine Empire*, 1952[2]; G. Ostrogorsky, *Geschichte des byzantinischen Staates (Handbuch der Altertumswissenschaft*, XII, 1, 2), 1952[2]; S. Runciman, *A History of the Crusades*, 1951–54.

ק. א. ס.

המשפט. המשפט הביזאנטי אינו אלא מערכת של חוקים רומיים, שהיה לה תוקף משפטי בקיסרות הרומית המזרחית מיום מותו של יוסטיניינוס קיסר (565 לסה״נ) עד נפילתה של קושטה ב1453 לסה״נ.

במשך תקופה ארוכה זו הלך ונתגבש אפיה ההלניסטי של הקיסרות הביזאנטית יותר ויותר; ותהליך זה של הלניזאציה, שנתגלה בבירור בלשון, בספרות, בפילוסופיה ובחיים החברותיים בכללם, הטביע את חותמו גם על המשפט ועל המדע המשפטי. מבחינה זו מסמן המשפט הביזאנטי את תקופת־ההתפתחות האחרונה של מערכת המשפט הרומי, וכן את התקופה השלישית בתולדותיה המשפטיות של יוון בכללן (אחר יוון העתיקה ואחר התקופה הידועה בשם „הלניסטית״). במשפט הביזאנטי נשתלבו אלה באלה רעיונות משפטיים רומיים ויווניים; וכך נוצרה מערכת משפטית חדשה, רומית לפי המבנה המקורי שלה, אך ספוגה מסורת יוונית ונתונה להתפתחות נוספת בהשפעתן של התורות הנוצריות השליטות. לשון אחרת: זהו משפט רומי, שעובד ופותח ע״י משפטנים יווניים והושפע מרעיונות נוצריים, אך נתגבש כחטיבה עצמית ומקורית.

בדרך התפתחותו של המשפט הביזאנטי יש להבחין שלוש תקופות עיקריות. התקופה הראשונה התחילה עם מותו של יוסטיניינוס ונסתיימה עם עלייתו של באסיליוס I המאקדוני לשלטון (565—867). התקופה השניה נמשכה עד ייסודה של האסכולה המשפטית החדשה בקושטה ע״י קונסטאנטינוס IX מונומאכוס (867—1045). והתקופה השלישית באה לידי גמר עם חיסולה הסופי של הקיסרות הביזאנטית ב1453.

I. **התקופה שבין 565 ו867 לסה״נ.** בתקופה זו שימש ספר־החוקים הרומי של יוסטיניינוס מקור עיקרי בתורת־המשפט; סטיה זמנית מנוהג זה חלה בתקופה האיקונוקלאסטית (726—843), בשעה שקיסרים מן השושלת האיסאורית פירסמו קבצי־חוקים משלהם, שהחשוב שבהם הוא ה„אקלוגה״—קובץ, שזכה להשפעה מרובה גם בזמנים מאוחרים יותר.

יוסטיניינוס עצמו השלים את מפעל־החקיקה שלו על־ידי פירסום ה„נובלות״ (Novellae constitutiones = חוקים חדשים), שנכתבו כמעט כולן יוונית ושכללו את פקודות־הקיסר בתחום המשפט הציבורי, הכנסייתי והפרטי, והיה בהן משום הכרה ברעיונות יווניים־ביזאנטיים, שהיו מקובלים בקיסרות המזרחית. ומכיוון שחשש, שמא ייגנז מפעלו הענקי בעתיד ויבוטל תקפו, אסר לחבר כל פירושים מדעיים על ספר־חוקיו, ורק התיר לתרגם ליוונית את ה indices וה paratitla, שעל־הן הוסיף לאחר־מכן את ה Παράγραφαι, כלומר: הערות בשולי ספר־חוקיו. כתוצאה מזה התחילו עוד קודם מותו של יוסטיניינוס בעיבוד יווני־ביזאנטי של התחוקה הקיסרית, והתפתחות זו הוחשה בימי יורשיו, עם תגבורת ההלניזאציה של המשפט ושל המדע המשפטי.

ה„נובלות״, שפורסמו על־ידי יורשיו של יוסטיניינוס — יוסטינוס, טיבריוס, הראקליוס, ועוד — וכן קבצי־החוקים המעניינים מאוד, שפורסמו ע״י הקיסרים האיקונוקלאסטיים מבית־המלוכה האיסאורי במאה ה8, היו חדורים מחשבה נוצרית מובהקת או ייצגו את המשפט היווני המקורי; למשפט זה היו שרשים עמוקים בחוקיה של יוון העתיקה, שתקפם לא פקע במשך כל התקופה ההלניסטית.

כך מתגלים לעינינו רעיונות נוצריים באותן ה„נובלות״ המועטות, שפורסמו ע״י יוסטינוס II, טיבריוס והראקליוס; המשפט הכנסייתי, הציבורי והפרטי, ובייחוד דיני־נישואים, נידונים בהן על־יסוד רעיונות משפטיים חדשים; כן מטפלים חוקים אלה במרץ ובישרות בבעיות חברותיות חריפות, כגון היעלמותם של פועלים חפשים והתעללותם של ה„תקיפים״ בנתונים למרותם.

מצד שני: ה„אקלוגה״ (Ecloga legum = מבחר החוקים), שפורסמה ע״י הקיסרים האיסאוריים (726 לסה״נ), ושלושת קבצי־החוקים הקטנים הידועים בשמות „חוק־החיילים״, „חוק־החקלאים״ ו„החוק הימי״, שמייחסים אותם בדרך כלל לאותם הקיסרים עצמם ושחוברו, על כל פנים, בין 600 ל800 לסה״נ, שאולים ברובם מחוקים יווניים מזרחיים עתיקים ונכתבו יוונית. השפעתו של החוק היווני בולטת ביחוד ב„אקלוגה״; ענייני בעלות משפחתית משותפת על רכוש, ענייני נישואים וחיתון, ענייני נדוניה וסבלונות, ענייני ירושה וכד׳, נידונים בה ברוח המסורת המשפטית של יוון; גם בחוק הימי, שכולל קנסות מוסכמים, חוזים בכתב ואת רעיון ה Κοινωνία (אגודות, שותפויות, וכד׳), ניכר רישומה של המחשבה המשפטית היוונית, שנתפשטה בעולם בהשפעתם של ה„חוקים הימיים מרודוס״.

כך אנו מוצאים, שבתקופה הישנה מתבלטת השפעתם של רעיונות נוצריים, מצד אחד, ושל המחשבה המשפטית היוונית, מצד שני. והשפעה זו גברה והלכה בתקופה, שבאה אחריה.

II. **התקופה שבין 867 ו1045 לסה״נ.** אפייני לתקופה זו הוא ביטולם של החוקים, שפורסמו ע״י השושלת האיסאורית וחיבורם של קבצי־חוקים חדשים, שחידשו את תקפם של חוקי־יוסטיניינוס, אלא שעם זה היו חדורים רעיונות משפטיים יווניים.

אע״פ שהחוקים החשובים ביותר, שנחקקו ע״י הקיסרים האיסאוריים, בוטלו ע״י הקיסרים שבאו במקומם מפני שהאחרונים דימו למצוא בהם דברי־מינות, הוסיפו הרעיונות העיקריים, שנתגלמו בתחוקה האיסאורית, להשפיע גם על כל התחיקה בתקופה השניה. הדבר מתגלה ביחוד בחוקים, שפורסמו מטעם הקיסרים המאקדוניים, שמלכו בב׳ במאות ה9 וה10.

קבצי־החוקים הידועים בשמות Πρόχειρος νόμος (אוסף של מבחר חוקי־יוסטיניינוס) ו Ἐπαναγωγή (ספר־שימוש של

החוק המקובל), שנערכו בעשרות השנים האחרונות של המאה ה9 (בימיו של באסיליוס I). נועדו למלא את מקומם של החוקים האיסאוריים שבוטלו להלכה, אך למעשה נשתמרו בהם כמה מתקנותיהם, ואף ה„באסיליקה" (Basilica) של לאו החכם, הקובץ הגדול והחשוב ביותר של הלכות המשפט הרומי, שכלל שישים כרכים ונכתב יוונית, לא חובר במישרים לפי הדוגמה הלאטינית של יוסטיניינוס, אלא נתבסס על הגירסות היווניות של אותו חוק ועל חיבוריהם של משפטנים יווניים מן המאות ה6 וה7. ביחוד מתבלט ערכן המכריע של התורות המשפטיות היווניות באותו חלק של ה„באסיליקה", המכונה ה„סכוליות (scholia) הישנות". ה„סכוליה" היו מעין פירוש, שהובא בשוליים.

מפעלו התחיקתי המונומנטאלי של לאו החכם הושלם ע"י Ἐπαρχικὸν Βιβλίον („ספר ההיפארכוס"), המכיל תקנות בנוגע לאירגונם של חברות ואיגודים בב', וע"י „נובלות" הרבה, כתובות יוונית, שבהן פותח המשפט, שיסודותיו הונחו ב„באסיליקה", התפתחות נוספת לפי קווים ברורים יותר של המחשבה המשפטית היוונית. ה„נובלות", שפורסמו על-ידי יורשיו של לאו החכם, וכן האספים הפרטיים, שהופיעו עד סוף התקופה השניה (כגון: ה Epitome legum מן המאה ה10, ה Ecloga privata, ה Synopsis Basilicorum, ה Epanagoge aucta, ה Peira — אוסף מעניין של פסקי-דין, שניתנו ע"י שופט ההיפודרום בקושטה, וכד' — רובן מן המאה ה11), בכולם ניכרים בדרך כלל רישומיה של ההשפעה היוונית. ולסוף, אף ב„סכוליות החדשות" של ה„באסיליקה", שמוצאן, כפי שמסתבר, מן המאה ה11 או ה12 ושולבו לתוך גוף הטכסט של ה„באסיליקה" — כנראה, במאה ה13 —, נתגלמו רעיונות משפטיים יווניים. הופעתן של „סכוליות" אלו היתה קשורה בתחייתו של החקר המשפטי, שהורגשה באותו זמן בקיסרות הביזאנטית ושנתבלטה ביותר בתקופה שלאחריה.

III. התקופה שבין 1045 ו1453. את ראשיתה של תקופה זו מסמן ייסודו של בית-הספר למשפטים בקושטה ב1045 ע"י קונסטאנטינוס IX מונומאכוס. מוסד זה נתן סיוע נמרץ לתחיית החקר המשפטי ולהתפתחותו של לימוד-החוקים בב'.

יש לזכור, שבתקופה הקלאסית לא פותח מעולם מדע-המשפט היווני כענף-חקירה מיוחד. עורכי-הדין היווניים בתקופה הקלאסית, שלא כדרך חבריהם הרומיים, נשארו כל ימיהם פילוסופים, נואמים או משוררים, אע"פ שהתיאורים שנשתמרו בכתביהם מן החוקים, שהיו נהוגים בחלקי-יוון השונים, שימשו יסוד למדע הידוע כיום בשם „תורת-המשפטים המשווה". אחר המאה ה3 לסה"נ נוסדו בתי-ספר למשפטים במקומות שונים בחלקה המזרחי של הקיסרות — בקושטה, באלכסנדריה, באנטיוכיה, ובראש וראשונה בבירות. מוסדות אלה היו במשך מאות-שנים בתי-היוצר של תורת-המשפט היוונית, שהיתה שונה כל-כך באפיה מתורת-המשפט, שהורו ברומי. הלשון היוונית, המחשבה המשפטית היוונית וההשקפות של הפילוסופיה היוונית שלטו בבתי-הספר למשפטים במזרח; וחיבורים יווניים בתורת-המשפט, כגון ה Scholia Sinaitica המפורסמות, — שימשו ספרי-יסוד לעורכי-הדין היווניים קודם זמנו של יוסטיניינוס ואחריו.

האסכולה המפורסמת של בירות בטלה ב551 לסה"נ, כשבירות, העיר הקוסמופוליטית והמיוונת, נהרסה ברעידת-אדמה קשה. מתוך כך נעשתה בהדרגה המדרשה שבקושטה המרכז החשוב ביותר של המחשבה היוונית-הביזאנטית; בבית-ספר זה טיפחו גם את לימוד-המשפטים, אף אם לא תמיד כענף מדעי מיוחד, אלא בעיקר כחלק של הפילוסופיה או הרטוריקה. הקיסר הראקליוס (610—641) והפאטריארך סרגיוס נתנו דחיפה נוספת להתפתחות המחקר המדעי בכללו במאה ה7; ובימי שלטונו של וארדאס (856—866) הורגשה התעוררות חדשה במדרשה של קושטה; אך לימוד-המשפטים הופקד באותו זמן בידי אגודת הנוטאר-יונים הציבוריים, ה tabularii שבקושטה, כפי שנמצאנו למדים מ„ספר ההיפארכוס", שחובר, כמסתבר, בימיו של לאו החכם. רק ב1045 כשיסד הקיסר קונסטאנטינוס מונומאכוס את בית-הספר החדש למשפטים בקושטה, נעשה שוב החקר המשפטי ענף מדעי מיוחד ועצמאי.

מחלקת-המשפטים במדרשה של קושטה, ביחד עם המחלקה הפילוסופית, נעשו עד מהרה המרכזים העיקריים ללימודים ולמחקר בכל העולם התרבותי. תורת-המשפטים, שהורבצה במדרשה זו, שימשה התחלה לתקופת-זוהר חדשה בתולדותיו של מדע-המשפט היווני. כאן הונחו היסודות למסורת משפטית, שעתידה היתה להשפיע במידה מרובה על מערבה של אירופה, וביחוד על איטליה. זרם רצוף של רעיונות משפטיים מתמשך מבירות לקושטה ומקושטה לבולוניה; המחשבה המשפטית היוונית-הביזאנטית, כשהיא פתוכה ברעיונות נוצריים, הכשירה את הקרקע ושימשה דחיפה לתחייתו של החקר המשפטי במערב, ממש כמו שהמחשבה והאמנות הביזאנטיים סללו דרך לפני הרנסאנס ההומאניסטי במערב.

כתוצאה מפעולותיה של מחלקת-המשפטים במדרשה של קושטה נתחברו כמה קבצי-חוקים פרטיים, שנוגעים לתחומי המשפט האזרחי והכנסייתי: Sinopsis Legum או „פואמה משפטית" מאת מיכאל פסלוס; Liber de Actionibus והמסכת de homicidiis, שאת שניהם מייחסים לגארידאס (Garidas); Meditatio de nudis pactis, שנכתב, כפי שמשער, ע"י יוחנן כסיפילינוס (Xiphilinos), ששימש הראש של מחלקת-המשפטים במדרשה; „החיבור המשפטי" של מיכאל אטאליוטיס (Attaliotis); ה Synopsis Minor, לכסיקון (ערוך לפי סדר האלפבית) של החוקים, שהיו קיימים במאה ה13; Tipuceitos, מפתח לדינים, וכדו'; והרבה Canones, Nomocanones ו Syntagmata, שנוגעים למשפט הכנסייתי. אלה הם קבצי-חוקים, שחוברו ברובם מן המאה ה11 ואילך. כולם נכתבו יוונית ובכולם מתגלית הנטיה לנסח בצורה תמציתית את החוק הקיים, וכן לסגל אותו לרוח היוונית והנוצרית, בהתאם למגמותיה של המחשבה המשפטית באותו זמן. החיבורים המושלמים והשיטתיים ביותר בתחום זה הם ה Promptuarium או ה Hexabiblos של הארמנופולוס (Harmenopoulos) — קובץ, שחובר בסאלוניקי ב1345 — ובתחום המשפט הכנסייתי — ה Syntagma canonum et legum, שהושלם על-ידי הנזיר מתיא בלאסטארס (Blastares) ב1335. שני הקבצים נכתבו יוונית, ובהם נתגלמה המחשבה המשפטית הביזאנטית בדורותיה האחרונים.

IV. השפעתו של המשפט הביזאנטי. עוד קודם שחוסלה הקיסרות הביזאנטית השפיע המשפט הביזאנטי על הארצות, שהיו סמוכות לה באירופה ובאסיה. אחר חיסולה של הקיסרות (1453) נשאר המשפט הביזאנטי, הן האזרחי והן הכנסייתי, בתקפו בקרב האוכלוסים הנוצריים, שישבו בקיסרות העותומאנית. יתר על כן: המשפט הכנסייתי

הביזאנטי כוחו יפה עד היום לא רק בארצות שהיו חלק מב׳, אלא אף בכל הארצות והמדינות (פרט לרוסיה), שבהן מצויים אוכלוסים נוצריים אורתודוכסיים, שהושפעו מן הכנסיה הביזאנטית.

המשפט הביזאנטי שימש, עוד קודם התפרקותה של הקיסרות, מופת ודוגמה למחוקקים בארצות שונות במזרח ובמערב. כך אנו רואים, שאוסף החוקים הסרביים „זאקוניק" (Законыкъ), שפורסם ע"י הצאר סטפאן דושאן, וכן קובץ החוקים הבולגאריים „זאקון סודני ליודם" (Законъ Суд-ний людем — „החוק לעם"), שזמן־חיבורו אינו ידוע בבירור, אינם בעיקרם אלא העתקים מן ה„אקלוגה" האיסאורית.

וכן ברוסיה: ספר־החוקים, המכונה „קורמצ׳איה קניגה" (кормчая книга), שנכנס לתקפו ב1284 ונדפס לראשונה במוסקווה ב1653; ספר המשפט הרוסי הלאומי „רוסקאיה פראוודה" (Русская правда) וספר־החוקים של אלכסי מיכאילוביץ׳ (1649) — כולם הושפעו במידה מרובה מאוד מן „האקלוגה" של הקיסרים האיסאוריים.

בארמניה מוצאים אנו בכל קבצי־החוקים, שחוברו ע"י הפאטריארכים וההגמונים השונים מן המאה ה12 ואילך, את רישומי השפעתם החזקה של ה„אקלוגה" ושל המשפט הביזאנטי בכללו. ה„אקלוגה" שימשה מקור ראשי גם לספר־החוקים שפורסם בגאורגיה (גרוזיה) מטעם המלך ואחטאנג VI ב1723.

גם מחבריו של ספר־החוקים המצרי, שפורסם ע"י צאפי אלדין אבו אל־פאדא אבן אל־עסל (1240—1250), שאבו את חוקיהם ממקורות ביזאנטיים שונים: מספר־החוקים הסורי־הרומי, מן ה„אקלוגה" של האיסאוריים, מן ה„פרוכירוס נומוס" של באסיליוס המאקדוני, ומקבצים ביזאנטיים אחרים.

ואחרון אחרון: באיטליה, שהחוק הביזאנטי הונהג בה עם כיבושה של הארץ ע"י ב׳, נשאר חוק זה בתקפו גם אחר נסיגתם של הצבאות הביזאנטיים; וה Procheiron Legum, אוסף־חוקים מן המאה ה10, ובתי־הדין של רוז׳ר II (1130—1140) היו ביזאנטיים ברוחם; באותה רוח עצמה היו חדורים גם קבצי־החוקים Epitome ad Procheiron mutata, Ecloga privata aucta, Ecloga ad Procheiron mutata, שכוחם היה יפה באיטליה הדרומית מן המאה ה11 או ה12 ואילך.

וכך נקלטו רעיונות משפטיים יווניים־ביזאנטיים בכל רחבי אירופה המזרחית, בארצות השוכנות לחופי המזרח של הים התיכון ואף באיטליה.

אחר נפילתה של קושטה ב1453 השפיעה הדוגמה של ה„באסילוס" (ביוו׳ מלך) הביזאנטי, שהיה ראש המדינה והכנסיה כאחת, על התפתחות המושג של הצאריזם בכל הארצות הסלאוויות, ולא עוד אלא שהשפיעה אף על מעמדו של השולטן התורכי. והמשפט הפרטי והכנסייתי הביזאנטי, שבו נתמזגו ביחד מסורות יווניות, נוצריות ורומיות, התפשט והלך בכל הכיוונים.

הכובש העותומאני הכיר בזכויות־השיפוט המסרתיות של העמים המשועבדים ובעקרון של Lex patriae („חוק־המולדת") בתור היסוד המשפטי, וגם התייחס בסבלנות לדת הנוצרית האורתודוכסית. שופט־השלום התורכי, ה„קאדי", שסמכויות־השיפוט היו בידיו, היה חורץ את משפטיו על יסוד „חוק־המולדת" של בעלי־הדין בשעה שבעלי־הדין היו נוצרים. וכך נשאר המשפט היווני־הביזאנטי בתקפו להלכה. אך למעשה נטו ה„קאדים", שהיו בדרך כלל בורים, להשתמש בחוק העותומאני שלהם; ודבר זה הניע את היוונים להגיש את עצומותיהם לפני השלטונות הנוצריים המקומיים או לפני ההגמונים שלהם. התורכים התירו צורת־שיפוט זו והעניקו אותה כזכות מיוחדת עוד בשנים הראשונות אחר נפילתה של קושטה. בעיקר עסקו מוסדות נוצריים אלה בענייני־בוררות; אך סמכויותיהם נתרחבו מעט־מעט עד שלסוף קיבלו תוקף משפטי גמור. ביחוד נכון הדבר לגבי ההגמונים ובתי־הדין שלהם, שנעשו עד מהרה רשות מוסמכת לשפוט בעניינים הנוגעים לחוק האזרחי הפרטי, ובפרט לחוק־המשפחה ולחוק־הירושה, ובמקרים מסויימים אף בעניינים פליליים. הפאטריארך של קושטה ובית־הדין שלו היו בבחינת בית־הדין העליון של הנוצרים בלבה של הקיסרות העותומאנית; ובפסקי־הדין שלהם מתגלם השלב האחרון בהתפתחותו של המשפט היווני־הביזאנטי.

בדרך זו נשתמר המשפט היווני־הביזאנטי במלוא כוחו החיוני. בתולדות־המשפט זוהי תופעה מפתעת, שהיא דומה מכמה בחינות להתפתחות ההלכה בישראל: מערכת משפטית של קיבוץ משועבד, שלא זו בלבד שהוסיפה להתקיים, אלא אף נתרחבה והתפתחה התפתחות נוספת.

המקור העיקרי של המשפט הביזאנטי, שבו השתמשו אחר שנת 1453 פאטריארכים, הגמונים ורשויות מקומיות, היה ה„הכסאביבלוס" של הארמנופולוס. בבסאראביה נשאר חוק זה בתקפו עד 1917, ואילו ביוון היה כוחו יפה עד 1946. אך חוץ מן המשפט הביזאנטי שבכתב, שהיה כלול באספי־חוקים, היה קיים גם משפט יווני שבעל־פה, שבו נתבטאה המחשבה המשפטית היוונית החיה וקיימת; וחוק־שבעל־פה זה היה נהוג בתחומים שונים ומרובים, ולפרקים גם נתגבש בחוקים כתובים, שעד היום מתגלם בהם חלק חשוב מתולדותיו של המשפט היווני.

התופעה המפליאה ביותר, שנתגלתה בתקופה זו, היא התפשטותו של המשפט היווני־הביזאנטי ברומניה. בארץ זו פעלו ה„פאנאריוטים", נסיכים יווניים ממוצא ביזאנטי, שהיו מכונים כך על שם הרובע „פאנאר" (Phanar) שבקושטה, שבו ישבו בעבר; הם משלו בוואלאכיה ובמולדאוויה כנציגיו של השולטן ונתפרסמו בהשכלתם ובכשרונותיהם הדיפלומאטיים; הם הכניסו לרומניה ציוויליזאציה ביזאנטית ומשפט יווני־ביזאנטי, שרישומיו ניכרים בכל ספרי־החוקים, שפורסמו בשתי הנסיכויות הנזכרות במשך המאה ה18.

ספר־החוקים של מיכאל פוטינופולוס (Photinopoulos), שפורסם בבוקארסט ב1765 ושאינו אלא קיצור של ה„באסיליקה", כתוב יוונית חדשה; ה Syntagmation Nomikon של אלכסנדר איפסילאנטי, שפורסם ביוונית ורומנית בבוקארסט ב1780; ספר־החוקים של גאורג קאראדג׳ה (Caradgea), שפורסם יוונית בבוקארסט ב1818; ובמידה מסויימת גם ספר־החוקים של קאלימאכוס, שפורסם יוונית ביאסי ב1816 (אוסף זה הוא בחלקו הגדול העתק של ספר־החוקים האוסטרי מ1811) — בכל קבצי־החוקים הללו נתמזגו המשפט היווני־הביזאנטי והמשפט היווני שבעל־פה באורח מפליא.

אנו מוצאים כאן את זכות הבעלות המשותפת של המשפחה על הנכסים, את זכות־הירושה של הבן על בית־אביו, ואת שלילת זכות הירושה מן הבת, שקיבלה נדוניה: אלו הן דוגמות למשפט היווני הקלאסי, שמוסדות ביזאנטיים סיגלו אותו לעצמם ויצרו מתוך כך מושגים, כגון ירושת bona materna (נכסי־האם), ה patria potestas (סמכותו של האב); ואילו החוקים הנוגעים למכירת־נכסים, רישום שטרי־חוב, protimissis, חוקי הלוואות וריבית, דיני ערבות וחכירה

לצמיתות, זכויות בעלות על טחנות ואגמי־מים, τριμοιρία, ἀντιχρησις וכד׳, הם תקנות של המשפט הביזאנטי־ההלניסטי, שנתבטאה בהן תערובת של דעות משפטיות ממקורות יוו־נ־ים, ביזאנטיים ונוצריים.

במערכת משפטית יוונית־רומנית זו מסוף המאה ה18 ותחילת המאה ה19 יש לראות את נקודת־השיא של הפירא־מידה, שנבנתה על יסודו של המשפט הרומי־הביזאנטי. כמו־כן נתבלט בתחילת המאה ה18 שלב חדש בהתפתחות זו: יוון, ששוחררה משיעבודה לתורכיה במהפכה של 1821–1827, חזרה וקיבלה עליה את המשפט האזרחי הביזאנטי. משפט זה נשאר בתקפו עד שנת 1946, שבה פורסם ספר־החוקים האזרחי היווני החדש.

א. התקופה הביזאנטית (565–1453 לסה״נ):
J. A. B. Mortreuil, *Histoire du droit byzantin*, I–III, 1843–46; K. E. Zachariae von Lingenthal, *Geschichte des griechisch-romischen Rechts*, 1892³; C. Heimbach, *Griechisch römisches Recht*, in *Ersch und Gruber, Allgemeine Encyclopadie der Wissenschaften und Künste*, Bd. 86 (1868), 191–471; L. Siciliano-Villanueva, *Diritto Bizantino*, 1906; P. Collinet, *Études historiques sur le droit de Justinien*, I–II, 1912, 1925; id., *Byzantine legislation etc.*, in *The Cambridge Mediaeval History*, IV (1936), pp. 706 et seq.; A. Albertoni, *Per una esposizione del diritto bizantino*, 1927; E. H. Freshfield, *Roman Law in the Later Empire, The Isaurian Period etc.*, 1932; P. Zepos, *Greek Law*, 1949.
ב. התקופה שלאחר נפילת ביזאנטיון (1453 ואילך):
G. L. von Maurer, *Das griechische Volk* etc., 3 Bde., 1835; G. Geib, *Darstellung des Rechtszustandes in Griechenland wahrend der türkischen Herrschaft und bis zur Ankunft des Konigs Otto*, 1835; C. Heimbach, *Griechisch-romisches Recht*, in *Ersch und Gruber, Allgemeine Encyclopädie der Wissenschaften und Künste*, Bd. 87 (1869); P. J. Zepos, *Syntagmation Nomikon of A. Hypsilantis etc.* (ed. Athens Academy), 1936; id., *Greek Law*, 1949.

פ. י. ז.

הספרות. שלא כבאמנות הביזאנטית, אין למצוא בספרות של ב׳ בכלל גילויים של כשרון־יצירה מקורי. רובם של הסופרים בב׳ כתבו את חיבוריהם במסגרת המסורת הלשונית והספרותית של יוון הקדומה, ומסורת זו דיכאה הרבה ממקוריותם. לגדולה ממש התקרבה הספרות הביזאנטית רק בשירת־הקודש ובחיבורים, שיש בהם משום דבקות של מסתורין, וכן בכמה ספרי־היסטוריה וביוגראפיות. בסקירה שלהלן תישמר החלוקה העיקרית של הספרות היוונית ביה״ב, שהיא החלוקה לשירה ולפרוזה.

א. שירה. — 1. **תקופת־המעבר.** — כמה חוקרים הטעימו בצדק את האופי של מעבר, המציין את הספרות היוונית ב300 השנים הראשונות לקיומה של האימפריה הרומית המזרחית. בספרות זו מוצאים אנו את הגילויים האחרונים של החיים והתרבות העתיקים בצד ראשוני הביטויים החשובים של החיים והתרבות הנוצריים. חוץ מלקנאות הדתית נתנה הספרות ביטוי גם לאהבת־חיים תאוותנית, כפי שאנו יכולים לראות ב„עלילות דיוניסיוס״ (Dionysiaca) של נונוס (Nonnos). בצד פיוטים ברוח נוצרית נתחברו אף פיוטים שבהם מפעמת רוח של עבודת־אלילים, ונכתבו „ספרי־תיאור״ (ecphraseis) עצומי־הקף, שבהם תוארו הן יצירות־האמנות הגדולות של הנצרות והן אותן של האלילות. לשיאם הגיעו תיאורים הלניסטיים מסוג זה במאה ה6 בכתביו של פאולוס „השתקן״ (Silentiarios), שפעל סמוך ל563. בתיאור הארוך והנשגב של כנסיית סופיה הקדושה, שנשתמר ממנו, הוא משבח את גדלותן של הכנסיה והמדינה — שני הכוחות, שראה בהם את קטבי הציר של חיי־ב׳. למרות מה שסוג ספרותי זה טופח בב׳ עוד זמן מרובה, לא נתחבר בה עוד ספר־תיאור, שהגיע לרמה דומה.

הסוג של **אפוס־החצר ההיסטורי**, שהיה רווח בתקופה ההלניסטית המאוחרת, הוסיף להתקיים אף בתקופה זו; אך אם נדון לפי השרידים המועטים, שנשתמרו ממנו, לא נתגלה בו השג אמנותי של ממש.

המייצג הביזאנטי הגדול ביותר של האפוס ההיסטורי — או ביתר דיוק: של שיר־התהילה האפי (encomium) — ואחד ממשוררי־החול העיקריים, שקמו לה, לספרות הביזאנטית, הוא גאורגיוס פיסידס (המאה ה7). בחרוזים משוכללים ובלשון צרופה ונשגבת כתב על נושאים שונים מתחומי הפילוסופיה, התאולוגיה והמדיניות. כמה משיריו החשובים ביותר נכתבו בשבח תומכו, הראקליוס קיסר, ולכבוד נצחונו של זה האחרון על הפרסים.

בידיו של גאורגיוס פיסידס התחילו מתגבשים המשקלים החדשים של שירת־ב׳, וביחוד הטור היאמבי בעל 12 ההברות, שמאז ואילך נעשה המשקל העיקרי של השירה היוונית הלמדנית ביה״ב. שיר־התהילה האפי היה רווח עד לזמן מאוחר; אפשר, שיש לציין לטובה גם את השירים מסוג זה, שחיברו תאודוסיוס דיאקונוס במאה ה10 וקונסטאנטינוס מנסס במאה ה12.

2. **שירת־הקודש.** — בתקופת־מעבר זו אנו עדים גם לצמיחתה ולפריחתה של שירת־הקודש החדשה, שהופיעה עם השתרשותה של הנצרות בב׳. במשך 600 השנים הראשונות של חיי־ב׳ היתה שירה זו הסוג החשוב היחיד, שנוצר ע״י הספרות היוונית. בלשונם של שירי־הקודש נתמזגה היוונית המסרתית, ה„צרופה״, עם הרבה מצורותיה של לשון־הדיבור; והמשקל הקצוב, שהונהג בשירה זו, העניק לה גונים מעודנים, שלא היו מצויים בשירה העממית.

מתחילה השתמשה השירה הדתית לא רק במשקלים שהם בנויים על מקצב קבוע, אלא אף — בשינויים מסויימים אחדים — במשקליה הכמותיים של השירה היוונית הקלאסית: ההכסאמטר, המשקל האלגי, וכן המשקלים היאמבי, האנאפסטי והאנאקראוני. המחברים העיקריים, שכתבו במשקלים אלה, היו: מתודיוס, הארכיהגמון של אולימפוס (המאה ה4), סינסיוס מקירני (המאה ה4 — ה5) וגרגוריוס מנאציאנצוס (המאה 4), שחידש, לדעתם של כמה חוקרים, את שיטת המשקלים הקצובים. פיוטים נכתבו מזמן לזמן במשקלים העתיקים עד לתקופה מאוחרת למדי, כפי שמתברר מתוך עיון ביצירותיהם של סופרוניוס, הפאטריארך של ירושלים במאה ה7, ושל יוהאנס הקדוש מדמשק (המאות ה7—ה8), אחד ממשוררי־הקודש הפורים ביותר מן האסכולה הקצבית.

בתולדותיהם של הפיוטים הקצובים אפשר להבחין שלוש תקופות. אפייני לתקופה הראשונה (המאות ה4־ה5) הוא הפיוט הקצר (מן הסוגים טרופאריון [troparion] ו isostichon); בתקופה השניה (המאות ה6 — ה7) רווח סוג־הפיוט הארוך והמסובך: הקונטאקיון (kontakion); בתקופה השלישית (המאות ה7—ה9) נוצרה הצורה של מחזור־הפיוטים, הקאנון.

התקופה השניה היתה תור־הזהב של ההימנון היווני; בחלקה הקדום של תקופה זו חי רומאנוס (המאה ה6), הגדול במשוררי־הקודש הביזאנטיים. נראה הדבר, שבידיו קיבל הקונטאקיון הביזאנטי את צורתו הסופית. לפי השמועה חיבר רומאנוס כ1,000 פיוטים מסוג זה, לחגים שונים ולכבוד קדושים של הכנסיה האורתודוכסית; מהם נשתמרו כ85 —

וחלק מהם אך בצורה מקוטעת. מאחר שהיה נוצרי אדוק, טיפל בכל נושאיו מתוך נאמנות גמורה להשקפתה של הכנסיה. ואולם לפעמים נתן חירות לדמיונו, ואז נעשה סיגנונו נמלץ, לפי דוגמתה של דברנות־הראווה. אין למצוא בלשונו סתומות או צורות קדומות ביותר, ולעומת זה היא עשירה בהשאלות ובדימויים נאים. הוא משבץ בשיריו פסקות שלמות מתוך כתבי־הקודש, וכן הוא משלב בהם את שמו בצורת אקרוסטיכון. חסרונו העיקרי הוא — נטיה מזרחית לאריכות; מפני־כן עשויים שיריו להטיל שיעמום על הקורא בן זמננו.

התקופה השלישית של שירת־הקודש היוונית נפתחה במחצה השניה של המאה ה7, עם הקאנונים של אנדריאס, הארכיהגמון של קרטה (חי בערך 650—720), שהחשוב שבהם הוא ה„קאנון הגדול"; בסוג שירי זה הובא הצד הצורני של ההימנון לגמר שיכלולו, אך אין להבחין בו השראה שירית ורגש אמנותי אמיתי.

שני המייצגים החשובים ביותר של תקופה שלישית ואחרונה זו של ההימנון היווני הם יוהאנס הקדוש מדמשק (המאות ה7—ה8) ואחיו המאומץ, קוסמאס ממאיומה. יוהאנס היה פיטן, שזכה לפירסום מרובה; הוא חידש את השימוש במשקלים הכמותיים וביקש למזג אותם עם המשקלים החד־שים ע"י הקפדה על החלוקה הקדומה של הטור השירי להברות ארוכות וקצרות, מצד אחד, וע"י שמירה על כללי ההברות המוטעמות, שהם חלים על הטור היאמבי הביזאנטי בעל 12 ההברות, מצד שני.

סערת המחלוקת האיקונוקלאסטית, שפרצה בימיו של יוהאנס הקדוש מדמשק, הביאה בעקבותיה ראקציה, שגרמה לפריחה חדשה של הפיטנות. פיוטיהם של המשוררים, שקמו בתקופה זו (ברובם עלומי־שם), ירשו בסופו של דבר בלי־טורגיה של הכנסיה היוונית את מקומם של הפיוטים הארוכים מן האסכולה של רומאנוס.

גדול משוררי־הקודש, שפעלו אחר תקופת־האיקונוקלאזם, היה בלא ספק סימון המיסטיקן (Symeon Mystikos; 949—1022); וזולת רומאנוס, הוא גם הדמות העיקרית בשירה הביזאנטית. יתר על כן: הוא היה הראשון, שהנהיג את השימוש בטור ה„המוני" (ה„פוליטי") בעל 15 ההברות, בשירת־היחיד — אותו טור, שלאחר זמן נעשה מקובל ביותר.

בתחילת המאה ה11 בטלה חשיבותה של הפיטנות; הרגש הדתי נחלש, ותשומת־הלב של הכנסיה, החצר והחברה היתה מופנית למחלוקות בשאלות דוגמאטיות, שבהן התנצחו הכנ־סיה הרומית־הקאתולית והכנסיה היוונית־האורתודוכסית.

שירת־הקודש הביזאנטית מילאה תפקיד היסטורי חשוב לא רק בעם היווני, אלא אף בכל העולם הסלאווי ובעמי המזרח התיכון. בעולם היווני סייעה לקיים את הרגש הנוצרי ואת התודעה הלאומית בתקופות של פלישות־הבארבארים; ובארצות שבמזרח, במערב ובצפון זרעה את הזרע, שמתוכו צמחו ספרותם ותרבותם של עמים אחרים — הרוסים, הסלא־ווים הדרומיים, הרומנים, הסורים, הקופטים והארמנים.

3. המכתם. — המכתם הוא הסוג השירי האחד, שטופח בהתלהבות במשך כל תקופת־חייה הארוכה של ב'. כמעט כל משוריה של ב', החשובים והבלתי חשובים, וביניהם אף פאטריארכים וקיסרים, חיברו מכתמים, שהרבה מהם נשתמרו עד ימינו. ברובם נכתבו על־פי דוגמת המכתמים היווניים, אך מתחילת המאה ה8 ניכר בהם העדרו של היסוד הארוטי. את מקומו תופסים נושאים מחיי־הדת — כנסיות, תשמישי כנסיות, חגים דתיים, איקונין קדושים, שרידי־קדושה, וכד'.

הראשון שחיבר מכתמים בכיוון חדש זה היה תאודור מסטודיון (759—826), שהודות לו ביחוד קמה לתחיה שירת־החול הביזאנטית במאה ה9. יתר על כן: הוא הדמות החשובה היחידה, המשמשת חוליית־קשר בין גאורגיוס פי־סידס וחוגו ובין שירת־החול של המאה ה10. — במאה ה9 פעלה קאסיה (או איקאסיה), המשוררת החשובה האחת שקמה לה, לב', שהמבקרים אמנם הגזימו בערך שירי־הקודש שחיברה, וכן בערך מכתמיה.

במאות ה10 וה11 הגיע המכתם הביזאנטי לכלל שלמות בכתביהם של יוהאנס הגאומטריקן (קיריוטס), כריסטופורוס ממיטילנה ויוהאנס מאורופוס. יצירותיהם — שבהן ניכרות השפעות הלניסטיות — מצטיינות בטוב־טעם, בהתאפקות וברגש, וכן מצויים בהן שנינות מעודנת והומור.

מסוף המאה ה11 ועד לחורבנה של האימפריה הביזאנטית נוצר שפע של מכתמים, אך בין מחבריהם בתקופה זו ראויים לציון רק שנַים בלבד: המשוררים־הקבצנים הפורים תאודורוס פרודרומוס (המאה ה12) ומנואל פילס (המאה ה14), שכתב בין השאר על צרותיו בחיי־נישואיו. — בב' היה רווח גם חיבורן של חידות בצורת מכתמים, אך רק למיעוטן יש ערך שירי כלשהו; אף נכתבו נבואות מחורזות, שרובן נתייחס לאחר מכן לקיסר לאו VI (886—911).

4. סוגים אחרים של השירה הלירית. טיפוס אחר של השירה הלירית, שהיה מקובל על משוררי־ב', היה מסוג־הקינה. קינה זו מופנית תכופות אל נפשו של המשורר או לובשת צורה של תלונה, חדורה ברוח הסגפנות של אותה תקופה. גרגוריוס מנאציאנצוס, בשירה האוטוביוגראפית שלו, היה המבשר הגדול גם של סוג שירי זה, ולפעמים קרובות שימש אף בתחום זה דוגמה למופת מבחינת הצורה והתוכן. יש לומר, שיוצריה של שירה זו גילו עפ"ר אך מידה מועטת של דמיון ומקוריות. עם השירים המועטים מסוג זה, שנכתבו מתוך השראה ושיש להם חשיבות, נמנים: קינה על חיי־אנוש מאת גאורגיוס פיסידס; הקינה על מותה של הנזירה אנאסטאסיה מאת כריסטופורוס ממיטילנה; שיר מאת קונסטאנטינוס, היווני מסיציליה (Siceliotes, המאה ה10) על טביעתם של הוריו ואחיו בשעת נסיעה בים סוער; והשיר על אתונה ביה"ב מאת מיכאל איש כונה (Chonae), ההגמון האורתודוכסי האחרון של אתונה קודם שנכבשה ע"י הפראנקים ב1205. „תוכחות מוסר", „וידויים על חטא", וכדו', נתחברו לפי סדרים אקרוסטיים שונים (כגון הא"ב) עד סופה של התקופה הביזאנטית, הן בלשון יוונית ספרותית והן ביוונית עממית; אחדים משירי־מוסר אלה מצטיינים ביפיים ובעוז הרגש המובע בהם.

5. האפוס. — בפרובינציות המזרחיות, שהיו מרוחקות מקושטה ומן המדינה הביזאנטית המאורגנת, שלטו במאה ה10 תנאים, שהיו נוחים ליצירתו של מחזור אפי ממש; ואמנם באותה סביבה ובאותו זמן נכתב האפוס „דיגניס אקריטס". אף שם הגיבור של אפוס זה מרמז על האוירה, ששלטה באותן הפרובינציות: „דיגניס" פירושו: בנם של שני גזעים, שהרי על־פי האפוס אביו היה סרצני ואמו יווניה, „אקריטס" פירושו — הלוחם בגבולות.

מחזור אפי זה נוצר או בסוריה הצפונית או בקומאגני או באופראטסיה, התפשט משם צפונה, אל ערבות־הקרח של רוסיה, ודרומה, אל מדבריות־השרב של סוריה, ואף למערב הגיע — עד למושבות־יוון המרוחקות שבדרום איטליה.

אך נשתמרו ממנו רק כמה שירי־עם בודדים מאסיה הקטנה ומאיי־יוון, וכן שש גירסות (מן המאה ה14 עד ה17) של שיר ארוך (שמקורו אבד) בשם „האפוס של באסיל דיגניס אקריטס"; גירסות אלו שונות זו מזו בלשונן, בסיגנונן ואף בסדר המאורעות המסופרים בהן. כן יש בידנו גירסה רוסית מן המאה ה12. על סמך סימני הלמדנות, שאנו מוצאים בגירסות המחורזות ביוונית, רשאים אנו לבוא לכלל מסקנה, שהמקור האבוד אמנם שאב את נושאו ואת השראתו משירי־העם של קומאגני, אך נתחבר ע"י משורר מלומד ביוונית של משכילים.

באפוס על אקריטאס כלול, בצד יסודות יווניים והלניסטיים, מספר ניכר של יסודות מזרחיים, שהם שאובים מן השירה הערבית, הפרסית וההודית; בן מסופר בו על כמה עובדות היסטוריות מתמיהות, שעל כל פנים אין להן שייכות לאותה תקופה כלל. מפעמת אותו רוח לאומית ערה, שאת הופעתה יש לייחס לנצחונותיה הגדולים של השושלת המאקדונית על הסרצנים, הרוסים והבולגארים. רוח זו מתגלית בגילויי הלמדנות של המשורר הביזאנטי דל־הכשרון, וביחוד היא מתבלטת בשירי־העם הקשורים בדמותו של אקריטס.

6. **שירה לימודית**. נראה הדבר, שהמשוררים הביזאנטיים ירשו את הנטיה של אנשי־אלכסנדריה ומשוררי־ההלניזם לכתוב חרוזים לימודיים. אפשר, שחוץ מן המכתם לא טופחה בב' שום צורת־שירה אחרת ברציפות מרובה כל־כך. ואולם כל היצירות הללו של פרוזה חרוזה ודאי שאינן שירה במובן האמיתי של המלה, ויש להטיל ספק בדבר, אם אף מחבריהן עצמם ייחסו להן תכופות חשיבות אמנותית.

7. **הדראמה**. הנטיה הדראמאטית של העם היווני נתגלתה בב' בצורה של דו־שיחים, שירי־עם, משלים, או בתהילות־הקיסרים; במידה מרובה ניזונה נטיה זו מן התפארת הרבגונית, שהיתה נסוכה על טכסי־הארמון ועל פולחן־הכנסיה. אך דראמה ממש לא נוצרה כאן. אמנם נשתמרו בספרות הביזאנטית שרידים של כתבים, שלפי צורתם החיצונית הם בלא ספק דראמות, אך כל אלו, בלא יוצא מן הכלל, נועדו לקריאה ולא להצגה. דראמות מדומות כאלו הן, למשל, ה„דו־שיח בין אדם, חוה והנחש" מאת איגנאטיוס דיאקונוס (המאה ה9) או „יסורי המשיח" — מעשה־פסיפס ספרותי (מן המאה ה11), שאינו אלא תשבץ מחרוזיהם של מחברי־טראגדיות מן התקופה הקלאסית, ובעיקר של אוריפידס.

מחזה־המיסתורין, וכן כל צורה אחרת של הצגה דראמאטית בעלת תוכן דתי, לא היו ידועים אף הם בב'. הצורה ה„דראמאטית" היחידה, שיש בה קירבה כלשהי לסוגים אלה, היא השירה, שהקהל והחזן היו שרים לסירוגים ושנתקבלה בכנסיה בתחילת המאה ה4; יסוד דראמאטי נוסף אפשר למצוא בפיוטי־הקונטאקיון הארוכים.

8. **שירה סאטירית**. במאה ה12 נתחברו כמה יצירות מסוג השיר הלימודי־הסאטירי; שידים אלה מכונים עפ"ר „שירים פרודרומיים" משום שמייחסים אותם בדרך כלל למשורר־המלומד־הקבצן תאודורוס פרודומוס, שחי בימיהם של הקומננים. שירים אלה חדורים בהומור עקצני, שהוא מיוחד לב' ושאינו תמיד מחוכם או משכילי דוקה. כמו־כן הם משמשים דוגמה עתיקה ביותר הן לשימוש בלשון־הדיבור בשירת־היחיד — אע"פ שלשון זו עדיין מעורבות בה צורות־ביטוי „טהורות" —, והן לשימוש בטור ה„המוני" בשירים, שהם מופנים אל הקיסר עצמו.

9. **הרומאנים המחורזים**. מתקופת שלטונם של הקומננים נשתמרו שני רומאנים, שהם כתובים במשקל הטרימטר היאמבי: „מעשה רודנתה ודאסיקלס" מאת תאודורוס פרודרומוס ו„מעשה דרוסילה וכאריקלס" מאת ניקטס אוגניאנוס. רומאנים אלה אינם אלא חיקוי של עבודות ליצירותיהם של הליודורוס ואכילס טאטיוס.

מ1204 ואילך שוב לא הסתפקה השירה הביזאנטית בחיקוי הרימאנים של ההלניזם המאוחר, ואף לא בתרגום סתם של יצירות פראנקיות, כגון הסיפור על „גירוי (Gyroy) החצרן" (ממחזור הסיפורים על המלך ארתור), „מלחמת־טרויה" או הרומאן על „אפולוניוס מצור". השירה הרומאנטית של הפראנקים עובדה והורחבה באופן שנוצר מתוכה סוג חדש של שירת־אבירים יוונית, שהיא מעניינת ואף תוססת למדי. מסוג זה נשתמרו היצירות „קאלימאכוס וכריסורואה", „בלתאנדרוס וכריסאנטזה", „ליויסטרוס ורודאמנה", וכן גם „אימפריוס ומארגארונה" ו„פלורוס ופלאציאפלורה" — כולן של משוררים, שאינם ידועים לנו. כל הסיפורים הללו הם רומאנטיים ביותר: האהבה, נוסף על האבירות והגבורה, משמשת בהם מוטיו עיקרי.

סימני־ההכר של האבירות, שהופיעו בשירה הביזאנטית עם השתלטותם של הפראנקים על היוונים, מרמזים על דוגמות פראנקיות לשירה זו; על אותו מקור מעידים גם מלים ושמות פראנקיים, כגון פלורוס (Floros), שמזכיר את השם פלוירה (Floire), או מארגארונה (Margarona), שמזכיר את מגלונה (Maguellone). אך ביצירתם של משוררי־ב' נתמזגו היסודות המערביים ביסודות מזרחיים, באופן שאפיזודות מסויימות של שירים נאים אלה חדורות אוירה של כישופים וקסם. קיים קשר הדוק בין הרומאנים הנזכרים ובין שתי ביוגראפיות ארוכות בחרוזים, שנכתבו, אפשר, בסוף המאה ה14 — ה„שיר על אלכסנדר הגדול" וה„סיפור על בליסאריוס המפורסם"; הראשון מבוסס על „חיי־אלכסנדר" המיוחסים שלא בצדק לקאליסתנס, ונושאו של השני הם מעשיו של בליסאריוס, המצביא הגדול של יוסטיניינוס קיסר. לקבוצה זו מן הראוי לצרף אף את ה„אכיליאיס", שמספרת על חייו ופעולותיו של אכילס החומרי, המתואר כאן בדמותו של אביר מן המערב.

10. **הכרוניקה של מוריאה** (= פלופונסוס). כיבושם של חבלי־יוון ע"י הפראנקים גרם עוד לתופעה ספרותית חשובה: „הכרוניקה של מוריאה" — היסטוריה, שמתארת ב„חרוז הפוליטי" כיצד הנהיגו הפראנקים במאה ה13 ביוון את הפאודאליזם; אך חיבור זה הוא כולו היסטוריה וקשה למצוא בו שירה.

11. **שירת־אהבה**. — נראה, שהלמדנים שבמשוררי־ב' חיברו אך שירי־אהבה מועטים; לעומת זה נכתבו שירים מרובים מסוג זה בלשון המדוברת. שירי־אהבה מצויים גם ביצירות ארוכות יותר, והם כלולים לפעמים אף בתוך אגרות־האהבה (pittakia) המשולבות ביצירות כאלו. נראה, שהשירה הארוטית היוונית של סוף יה"ב לא הושפעה בכללה מן הפראנקים. עובדה זו יש בה כדי להוכיח, שהשפעת־המערב על כלל השירה היוונית בלשון־הדיבור, שנוצרה בתקופה הביזאנטית המאוחרת, לא היתה עמוקה כל־כך, כפי שסבורים כמה חוקרים.

12. **שירי־עם ביזאנטיים; הימנונים פוליטיים**. היצירה השירית בלשון המדוברת נמשכה, כנראה, במשך כל יה"ב. השרידים המועטים, שנשתמרו משירת־עם זו, מצטיינים בעוז־הביטוי שבהם וביפים כאחד. ואולם מאחר שכל השירים

הללו הגיעו לידנו בניב מאוחר יותר של הלשון היוונית, לא כאן המקום לדון בהם. לעומת זה יש לעמוד כאן על סוג מסויים של שירת־העם מיה״ב — ההימנונים לקיסרים. שירים אלה הם בעלי חשיבות מרובה הן מבחינה מדינית והן מבחינת המשקלים, שבהם נתחברו, שהרי הם נותנים מקום לסברה, שהמשקלים של השירה הכנסייתית הקצובה מוצאם משירת־העם.

ב. פרוזה. — 1. תאולוגיה. הספרות התאולוגית, שנתחברה בב׳, תפסה מקום מרכזי בספרותה של ב׳ בכללה. כאן לא נדון אלא באותם המחברים התאולוגיים המועטים, שכתביהם הם בעלי חשיבות גם מבחינה ספרותית.

בזמן שבו יסד קונסטאנטינוס את הבירה החדשה שלו, כתבו אבות־הכנסיה ואחרוני הפילוסופים מן האסכולה הנאו־אפלאטונית חיבורים ברוחה של המסורת הקלאסית, מתוך נטיה לרטוריקה ולחקירות עיוניות. שלושת התאולוגים הגדולים בני המאה ה4, באסיליוס מקיסריה, אחיו הצעיר גרגוריוס מניסה (*Nyssa*) וגרגוריוס מנאציאנצוס, היו נתר־נים להשפעתה של המחלוקת החריפה, שפרצה בקשר לדעותיו של אריוס. באסיליוס ניסח כללים לתיקון הנזירות — כללים, שעדיין הם משמשים מורה דרך למסדרים האורתודוכסיים — והתקיף את האריאני הקיצוני אונומיוס. בדרשות ובפירושים שחיבר נתגלה כשרון־ההרצאה שלו; חיבורים אלה כתובים בסיגנון, שיש בו משום שיבה לסיגנון האטי, במידה שהדבר היה ניתן להתגשם ללא דיקדוקי־עניות. גם גרגוריוס, אחיו של באסיליוס, חיבר מסות פולמיות נגד אונומיוס; וכן חיבר פירושים לכמה מספרי התנ״ך והאונגליונים ומסכת על חיי־הנזירות. סיגנונו העשיר וכשרון־ההטפה שלו ניכרים בנאומי־ההלוויות שלו ובאגרותיו. גרגוריוס מנאציאנצוס נעשה בקושטה הלוחם העיקרי באריאנים מטעם ה„אמונה הצרופה״ האורתודוכסית. משום מסותיו על השילוש נתכנה „תאולו־גוס״. דברי־הגנאי, שהטיח כלפי יוליינוס קיסר, הם חריפים ביותר, ואגרותיו שופעות שנינות וטבעיות. חשיבות נודעת גם לשיריו — בכללם כמה שירים אוטוביוגראפיים — והיה מי שהשווה אותם אל ה„וידויים״ של אוגוסטינוס. אוגריוס, בן־דורם של שלושת התאולוגים הנזכרים, אע״פ שהוחרם ככופר בימי שלטונו של יוסטיניינוס, שימש מקור לחיבורים בענייני נזירות, שחיבר מאכסימוס המודה (במאה ה7), וכן השפיע השפעת־קבע על התפתחותה המאוחרת יותר של המחשבה הביזאנטית התאולוגית.

המקור העיקרי השני, שממנו שאבו בעלי־המסתורין באימפריה הרומית המזרחית, היה דיוניסיוס אראופאגוס (חי סמוך לשנת 500), שפירושים על כתביו נתחברו עד המאה ה13. הוא הורה, שהיטהרות, קבלת האור האלוהי והתא־חדות עם האל משמשים שלבים בסולם התעליתו של האדם. — השלישיה של באסיליוס ושני הגרגורים מסמנת את השיא, שאליו הגיעה אמנות־הספרות הביזאנטית ברוח הכנסיה האורתודוכסית; אך כמה מדרשותיו של יוהאנס כריסוסטומוס (במאה ה5) הן ממבחר יצירות הפרוזה הרטו־רית, שנתחברו בלשון היוונית.

במאה ה6 עדיין פעלו כמה סופרים מוכשרים בתחום הדת, אך התאולוגיה נעשתה יותר ויותר פולמית ושוב לא היתה בה השלמות הקודמת. אמנם במאות ה6—ה8 ניכרת עצמאות כלשהי בדרך הפרשנות לכתבי־הקודש; אלא שפר־שנות זו — שהיתה מבוססת על תרגום־השבעים — היתה מוגבלת בתוקף העובדה, שאף המלומדים שבחכמי־ב׳ לא ידעו עברית. המחלוקות, שפרצו בקשר לדעותיהם של המונו־פיסיטים והמונותליטים, לא הצמיחו סופרים בעלי שיעור־קומה. לעומת זה צמחו סופרים כאלה על רקע הסיכסוך האיקונוקלאסטי. כתביהם של האיקונוקלאסטים לא נשתמרו, אך לעומת זה נמצאים ברשותנו כתביהם של המגינים על הערצת־האיקונין, שהעיקריים שבהם היו יוהאנס מדמשק ותאודורוס מסטודיון.

יוהאנס מדמשק פעל את פעולתו הספרותית במנזר מר סבא המפורסם שבמדבר־יהודה. את יצירתו הגדולה, „מקור הדעת״ (Πηγὴ Γνώσεως), כינו בשם המדריך הדוגמאטי של יה״ב. הספר פותח בהגדרתו של אריסטו למושג הישות, עובר להתקפה על המינים ומסיים בהרצאת התאולוגיה הדוגמאטית. תאודורוס, שהיה הראש של מנזר־סטודיון שבקושטה, השפיע השפעה מרחקת לכת על תיקונם של חיי־הנזירים באימפריה המזרחית. סבור היה, שהאיקונוקלאזם הוא מינות, ונימוקיו לכך מובעים בשלש מסכתות שחיבר בענין זה, וכן באגרותיו.

אחר המחברים מתקופת המחלוקת האיקונוקלאסטית יש להזכיר את הפאטריארך הפעיל פוטיוס (המאה ה9), שהיה גם איש־אשכלות; אך כתביו התאולוגיים חסרים את התנופה, שמציינת את כתביהם של אבות־הכנסיה הראשונים. תורת־הסוד של ב׳ הגיעה לשיאה במאה ה11 בחיבוריו של סימון המיסטיקן, שנקרא גם סימון הצעיר. ההתלהבות, שבה אנו רואים אותו חותר בכתבים אלה לקראת התגלותו של האור האלוהי, נותנת מקום לסברה, שיש כאן ביטוי לחוויה רוחנית בלתי־אמצעית.

בתקופת־שלטונם של הקומננים נמשכה הכתיבה התאו־לוגית. דמות אפיינית לזמנו של אלכסיוס קומננוס היא זיגא־בנוס — הנזיר, שחיבר בפקודת הקיסר את ה„תחמושת הדוגמאטית״ — בית־נשק לתאולוג האורתודוכסי, שכולל סקירה על הדעות האורתודוכסיות בעניין השילוש והתקפה על כופרים מסוגים שונים, ביניהם הסאראצנים. מהוגי־הדעות הדתיים, שפעלו במאה ה12, יש להזכיר את התאולוגים ההומאניסטיים אוסטאתיוס מסאלוניקי ומיכאל אקומינאטוס איש־כונה.

בתקופת שלטונם של הפאליאולוגים נתנו המחלוקת ההסיכאסטית והמאבק לאיחוד הכנסיות דחיפה חדשה לתאו־לוגיה. המשתתפים במאבק הנזכר — מארקוס מאפסוס וגנא־דיום, מצד אחד, ובסאריון, מצד שני, היו לפי טיבם פלמסנים עקרים. אך התנועה ההסיכאסטית יצרה כמה מן הכתבים המעניינים ביותר של תורת־הסוד המזרחית, והם כתביהם של פאלאמס ושל ניקולאוס קבאסילס.

2. היסטוריה וכרוניקות. במאה ה6, שבה נידל־דלה התאולוגיה, עלתה שמשה של ההיסטוריה החולונית. אין ספק בדבר, שבספרות־החול הביזאנטית החיבורים ההיס־טוריים הם הבולטים ביותר. חיבורים אלה הם משני סוגים: (1) היסטוריה במובן המצומצם, שנכתבה ע״י מלומדים מוב־הקים בסיגנון, שמזכיר את סיגנונם של ההיסטוריונים ביוון העתיקה, ו(2) כרוניקות, שנכתבו ע״י נזירים בסיגנון עממי והיו מיועדות לקהל הרחב. — ההיסטוריון החשוב הראשון, שקם בב׳ אחר ייסודה של קושטה, היה הביוגראף של קונ־סטאנטינוס, התאולוג אוסביוס מקיסריה. אך ההיסטוריונים, שקמו אחריו, במאה ה5, לא הצטיינו משום בחינה. תקופה חדשה לכתיבת־ההיסטוריה נפתחה בימיו של יוסטיניינוס. בראש המחברים של כתבי־היסטוריה בזמנו עומד פרוקופיוס.

שהשאיר ספרים בעלי רמה ספרותית וחשיבות היסטורית. יצירתו העיקרית היא תיאור מלחמותיו של יוסטיניינוס (8 ספרים) בפרסים, בוואנדאלים ובגותים — תיאור, שהוא מבוסס ברובו על נסיונו האישי. לאחר מכן חיבר את ה„היסטוריה הסודית"; ספר זה, שנכתב אחר מותו של הקיסר, הוא לקט של דברי־רכילות שופעי מרירות; התפרצות זו, שמפחתת בעינינו מערכו של פרוקופיוס כאיש, אין בה כדי לצמצם את חשיבותו כהיסטוריון, שהרי הוא מראה כוח־שיפוט מצויין וכשרונות־תיאור מובהקים. בן־דורו הצעיר, אגאתיאס, אינו כלל וכלל בעל אותה רמה. בניגוד לפרוקופיוס, המדינאי, ניכרות בו התכונות של משורר ורטור. — בימי שלטונו של יוסטיניינוס אף התחילו מחברים כרוניקות — סוג חדש של חיבורים היסטוריים, שנתבסס, כנראה, על כתבים דומים של יהודים בתקופה ההלניסטית. כרוניקות פשוטות אלו, שפותחות בדרך כלל באדם וחוה, שימשו ביחוד את הקורא מן העם. אע"פ שהרבה חיבורים מסוג זה אבדו והרבה מהם עדיין הם בכ"י, ידועים לנו כמה וכמה ממחבריהן. הראשון בין אלה היה יוהאנס מלאלאס מאנטיוכיה — סופר קנאי וצר־תפיסה, שתכופות אינו מדייק במסירת־העובדות, אך עם זה הוא מצליח למסור פרטים מעניינים מחיי יום־יום בזמנו, וחיבוריו משמשים עדות ראשונה לחדירה הממשית של הלשון המדוברת לתוך הסיגנון הספרותי.

ההיסטוריונים העיקריים, שפעלו בסוף המאה ה6 ובתחילת המאה ה7, היו מנאנדר פרוטקטור — שספרו משמש מקור מצויין להכרת מצב־הדברים במאה ה6, הודות לפרטים האתנוגראפיים והגאוגראפיים המצויים בו —, אוגריוס והמחבר של „כרוניקת־הפסחא". מחברים אלה היו בדרך כלל יורשים ראויים להיסטוריונים של תקופת־יוסטיניינוס. אחריהם באה הפסקה בכתיבת־ההיסטוריה הביזאנטית למשך 200 שנה לערך, עד שבתחילת המאה ה9 כתב הנזיר תאופאנס את הכרוניקה הארוכה והחשובה שלו ביוונית עממית. בן דורו, ניקפורוס האפאטריארך, היה היסטוריון פחות מהימן ממנו. שרדו כמה קטעים שמעידים על כך, שכתיבת־ההיסטוריה לא הוזנחה במשך המאה ה9, אך רק במאה ה10 זכתה שוב לתמיכה מחצר־הקיסרים. לקונסטאנטינוס היה עניין בהשלמת הכרוניקה של תאופאנס עד זמנו שלו, ובסופו של דבר קיבל עליו את עריכת הקובץ הידוע בשם „המשך לתאופאנס" (Theophanes Continuatus), שבו השתתף הוא עצמו כמחברו של הפרק על חיי סבו, באסיליוס I. סופריו של קובץ זה הירבו להשתמש בדבריהם של הכרוניקן גאורגיוס הנזיר (המאה ה9), המכונה גם האמארטולוס או החוטא, ושל הכרוניקן החולוני סימון שר־האוצר (מתחילת המאה ה10). חיבוריו של קונסטאנטינוס עצמו על המינהל והטכסים של האימפריה הם אוצר בלום של ידיעות, אך ערכם הספרותי מועט.

מכאן ואילך לא פסקה השלשלת של ההיסטוריונים והכרוניקנים, חוץ מבימיו של באסיליוס II. החשובים שבהם היו: לאון דיאקונוס (סוף המאה ה10), שיצירתו מקפת את מלחמותיהם של ניקפורוס פוכאס ויוהאנס צימיסקס בערבים, בבולגארים וברוסים; איש־האשכולות מיכאל פסלוס (אמצע המאה ה11), שהיה מרבה בשבח עצמו; מיכאל אטאליאטס, בן דורו של פסלוס, שעלה על זה האחרון ביָשרו; הקיסר ניקפורוס בריאניוס; אשתו של זה האחרון, הנסיכה אנה קומננה, שחיברה ספר בשם האפי „אלכסיאדה" על תולדות פעולותיו של אביה, ולמרות הפירוט היתר שבספר זה ולמרות יהירותה, הבולטת בו, יש לראות בה היסטוריונית גדולה; קינאמוס, שהוא פחות פורה, אך ידיעותיו אינן פחות מבוססות; הכרוניקנים קדרנוס, זונאראס וגליקאס, שהראשון שבהם השתמש בכרוניקה הקדומה יותר של סקיליצס, השני שבהם היה מלומד בעל סיגנון שוטף למדי, ששאב את ידיעותיו ממקורות חשובים הרבה, למן הרודוטוס ועד פסלוס, והשלישי שבהם היה למדני ובעל נטיה למדעי־הטבע; ניקטס אקומינטוס איש כונה — מן הפקידים הגבוהים ביותר בזמן שלטונם של הקיסרים לבית אנגלוס, שחיבורו המקיף על כיבוש־קושטה ב1204 כולל חומר חשוב למסע־הצלב הלאטיני. אפשר, שגליקאס היה האובייקטיווי ביותר בין ההיסטוריונים של ב'. השלשלת של המחברים במקצוע זה נמשכה גם בתקופת־שלטונם של קיסרי־ניקיאה ובזו של שושלת הפאלאולוגים: גאורגיוס אקרופוליטה, שכתב על רובה של המאה ה13 עד התחדשותו של השלטון הביזאנטי בבירה; גאורגיוס פאכימרס, תאולוג נלהב, שחיבר את תולדות האימפריה עד 1308 (ב12 ספרים); ניקפורוס גרגוראס, שהתרכז בתיאור זמנו שלו (1320—1359) ב37 ספרים; הקיסר יוהאנס קאנטאקוזנוס, שהאפולוגיה שלו היא ספר כתוב בכשרון, למרות הדעות הקדומות שבו; ולסוף, ארבעת ההיסטוריונים, שתיארו את חורבנה הסופי של קושטה: לאוניקוס כלקוקונדילס מאתונה, שתיאר בלשון ארכאית את עלייתה של האימפריה התורכית והתפשטותה ואת מפלת־קושטה; דוקס — מי שדגל באיחוד הכנסיות ועם זה היה יווני לאומי — שכתב בסגנון קרוב ללשון המדוברת על התפשטותם של התורכים אחר הקרב בעמק־קוסובו (1389); גאורגה פראנצס, איש־מעשה ומשרת נאמן של המשפחה הקיסרית, שסיפר בסיגנון ברור, דומה בכללו לסיגנון האטי, על המאורעות שאירעו בין 1402 ו1478; התיאור, שנתן ממצור קושטה ומפלתה, הוא בעל חשיבות היסטורית מרובה וכוח דראמאטי; ולסוף, אוהד־התורכים קריטובולוס מאימברוס, שגמר את ההלל על השולטן מוחמד II; דבריו כתובים ברוח של נתין תורכי, שמבקש להסתגל לתנאים החדשים.

בדרך כלל עומדים ההיסטוריונים של ב' על רמה גבוהה משל אותם של כל אומה אחרת בזמנם. את החומר לחיבוריהם אספו מתוך זהירות ניכרת, התעמקו בכתבי־קודמיהם ואף מתחו עליהם ביקורת.

3. ביוגראפיה, תולדות קדושים וכד'. מחברי־הביוגראפיות היו קרובים בדרך פעולתם להיסטוריונים, ועלו עליהם במספרם. הביוגראפיות עסקו ברובן בתולדות־הקדושים. בדומה לכרוניקות העממיות היו מיועדות לקהל הרחב, ובדרך כלל נכתבו בסיגנון עממי; סימן־הכר משותף לכולן הוא העדר־הביקרתיות בהבאת החומר. „חיי אנטוניוס", שנכתבו ע"י אתאנאסיוס, שימשו מופת לביוגראפיות המאוחרות יותר, וכמעט שלא היה סגפן־מתבודד או איש־כנסיה מפורסם, שלא נכתבו תולדות־חייו. בתקופה הראשונה נכתבו אך „חיי־קדושים" מועטים, פרט לכמה חיבורים קצרים, שנכתבו ע"י קירילוס מסקיתופוליס במאה ה6 וע"י לאונטיוס מנאפוליס (שבקפריסין) במאה ה7. הרדיפות, שבאו על חסידי־האיקונין, עוררו את הגל הגדול הראשון של ביוגראפיות. פאטריארכים ומעריצי־איקונין ענווים, שנעשו קדושים־מעונים, ואפילו הקיסרת האדוקה תאודורה, שימשו נושאים לביוגראפיות, שנתחברו על־ידי מעריציהם. עד מהרה נכתבו ספרים נוספים הרבה על חייהם של „קדושי־עמודים" מתבודדים, של נשים צדקניות מפשוטי־העם, של פאטריארכים

והגמונים — ספרים, שחשיבותם ההיסטורית והספרותית שונה לפי מחבריהם ונושאיהם. רוב החומר על חיי־הקדושים נאסף במאה ה10 ע״י סימון מטאפראסטס, שערך אותו בצורת לוח, לפי סדר ימי־הזיכרון של הקדושים. מן המאה ה12 ואילך פוחת במקצת מספרם של הספרים על חיי־קדושים.

ביוגראפיות קצרות כלולות גם בנאומי־הספד שונים, שהשמיעו בני־אדם בעלי השכלה מרובה; אחדים מנאומים אלה הם יצירות נאות של הספרות הרטורית, כגון הנאומים, שנאם תאודור מססודיון לזכרם של אמו ודודו אפלטון, או נאומיו של מיכאל פסלוס לזכרם של המשפטן כסיפילין, המדינאי ליכודס והפאטריארך קרולאריוס. נדירים יותר הם אוטוביוגראפיות וספרי־זכרונות. האוטוביוגראפיה החשובה היחידה שנתחברה בב׳ היא זו של ניקפורוס בלמידאס, המלומד הגדול של האימפריה הניקיאית. חיבורי־ההיסטוריה של פסלוס ויוהאנס קאנטאקוזנוס אינם בעיקרם אלא ספרי־זכרונות. כמרכן יש להזכיר את התיאור החי, שנתן יוהאנס קאמניאטס מהרפתקותיו בזמן שהסאראצנים פלשו לסאלוניקי (ב904), ואת חיבורו של קקאומנוס (המאה ה11) ה„אסטראטגיקן" — ערב של עצות ישירות ושל אנקדוטות, שמשמש מקור חשוב להיסטוריה החברותית של ב׳.

4. שונות; אגדות. זולת הסוגים הנזכרים נכתבו בב׳ רק יצירות־פרוזה מועטות, שיש להן חשיבות ספרותית. היו כמה חיבורים, ספק מדעיים ספק תיאוריים, כגון המסכת של קוסמאס אינדיקופלוסטס, או כגון ספרי־העזר בענייני הצבא, החוק והמינהל. כן נתחברו כמה ספרים תיאוריים, כגון ספרו של פרוקופיוס „על הבניינים", או „המולדת", שנוהגים לייחס אותה לקודינוס; נכתבו ספרים חשובים, שהם אנציקלופדיות על־פי טיבם, כגון הלכסיקון של סואידס, או ה„ביבליותקה" של פוטיוס; אך כל אלה היו ספרים לימודיים יותר משהיו יצירות ספרותיות. אפילו סאטירות נתחברו רק לעיתים רחוקות (שרדו כמה דו־שיחים ברוחו של לוקיינוס, כגון „פילופטריס", „טימוריון", „מסע־התופת של מאזאריס"), והרומאן כמעט שלא היה מצוי בב׳ כלל. הדוגמה החשובה ביותר של רומאן הוא ה„מעשה המחכים בברלעם ויושפט", שהוא גילגול נוצרי־יווני של סיפור הודי על חיי־בודהא. מתחילה היו סבורים, שהמעבד היווני של סיפור זה היה יוהאנס מדמשק, אך כיום יודעים אנו, שהיה זה הנזיר יוהאנס, ממנזר מר סבא הקדוש (במחצה הראשונה של המאה ה7). הסיגנון היווני הוא שוטף, רטורי, ותיאור־הדמויות הוא בעל רמה. הסיפור ניתרגם לכמה מלשונות אירופה המערבית ונתפשט גם בגירסות סלאוויות ובארמנית. ביוונית ההמונית נתחברו כמה ספרי־עם: „סינטיפס", שעלילתו מזכרת את הסיפור ביוסף ואשת פוטיפר; ספר־העם הדידאקטי „סטפאניטס ואיכנילאטס", הבא ללמד כיצד ראוי להם, לשרים, לשלוט; „חייו של איסופוס"—מבוסס על ספר אחיקר החכם (באמצעות ספר טוביה). ביוונית המדוברת נכתבו בין השאר תרגומים ועיבודים של „קדמוניות היהודים" ו„מלחמות־היהודים" של יוסף בן מתתיהו. באותיות עבריות נכתבו תרגומים של המקרא ביוונית מדוברת, שהיו מיועדים לשימוש בבתי־הכנסת. כן שימשה הלשון המדוברת לחיבור של משלי־חיות ומשלי־צמחים.

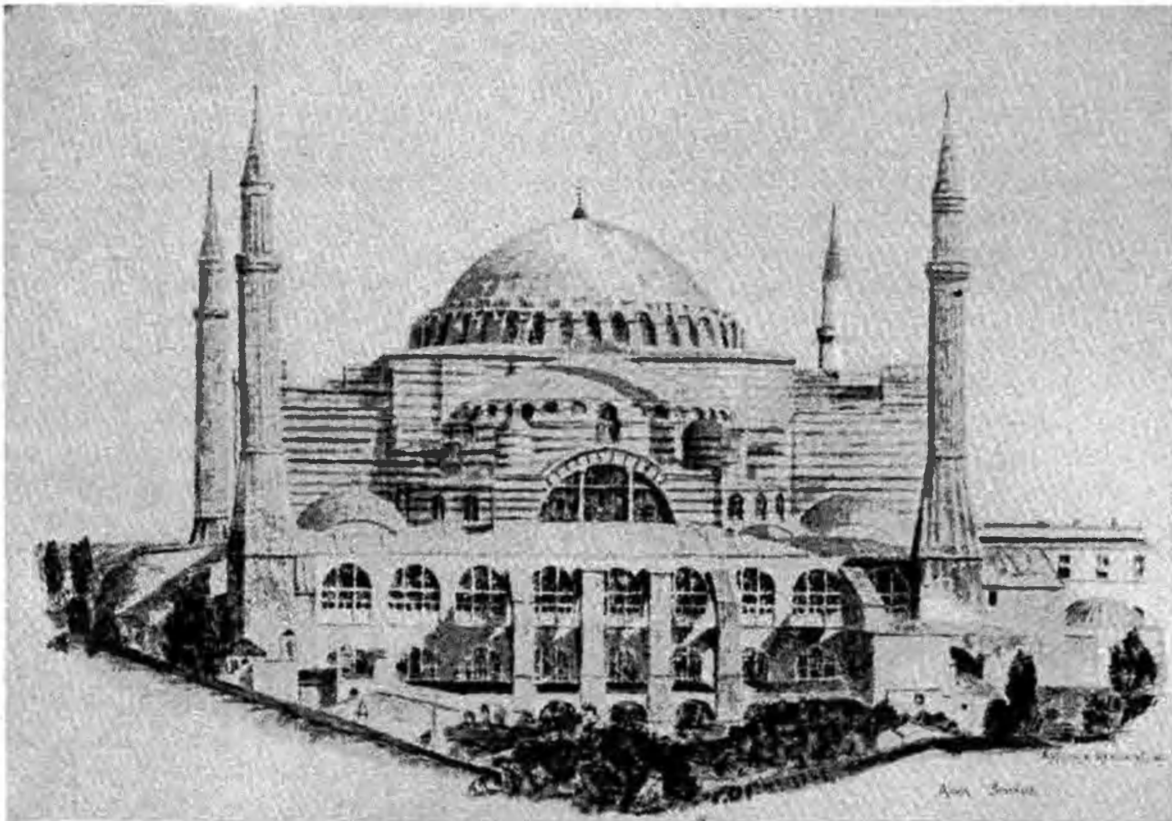
האגדות הן מן הענפים הפורים ביותר של הפרוזה הביזאנטית. קיימים אספים מרובי־הקף מחליפות־המכתבים של אבות־כנסיה, קיסרים, פאטריארכים, הגמונים ומדינאים מן המאה ה4 עד המאה ה15; אספים אלה, שהרבה מהם עדיין לא נתפרסמו, כתובים בדרך כלל בסיגנון רטורי עשיר; אך באגרות הקצרות ניכרת גם נטיה לניסוח ענייני ופשטני. אין ביניהן כאלו, שיכולות להימנות על מיטב־הספרות, אך מרובה הוא מספרן של האגרות, שבהן מתגלם בכל עוזו הכשרון הביזאנטי להבעה עצמית, וכן נודעת להרבה מהן משמעות חברותית והיסטורית רבת־ערך.

K. Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Literatur, 527–1453*, 1891, 1897²; K. Dieterich, *Geschichte der byzantinischen und neugriechischen Literatur*, 1902, 1909²; G. Montelatici, *Storia della litteratura bizantina*, 1916; F. Wright, *A History of Later Greek Literature*, 1932; F. Dölger, *Die byzantinische Dichtung in der Reinsprache*, 1948; R. Cantarella, *Poeti bizantini*, 2 vls., 1948; C. A. Trypanis, *Medieval and Modern Greek Poetry, an Anthology*, 1951.

ק. א. ס.

אמנות וארדיכלות. האמנות הביזאנטית היתה מתחילתה אמנות של הכנסיה וחצר־המלוכה של ב׳. היא צמחה ונתפתחה בתחומי ההלניזם, והמסורת היוונית־ההלניסטית ניכרת בבירור בכל שלבי־תולדותיה, אע״פ שמידת השפעתה של מסורת זו היתה משתנית מזמן לזמן. גם האמנויות, שנוצרו ע״י הלאומים בפרובינציות השונות של האימפריה הביזאנטית, תרמו את חלקן לאמנות זו, וכמה מן הבירות העתיקות של ארצות־המזרח — אנטיוכיה, אפסוס ואלכסנדריה — מילאו תפקיד חשוב בהתפתחותה. יסוד מזרחי מובהק הוכנס לתוכה ע״י האמנות הסאסאנית ובזמן מאוחר יותר — ע״י האמנות האסלאמית, והשפעתו ניכרת בעיקר בפיסול הקישוטי ובענפי האמנות הזעירה. כל היסודות הללו נתמזגו בעיר־הבירה, שאליה נמשכו, ודאי, אמנים מכל הפרובינציות; הרי בין לקוחותיהם של בתי־המלאכה שלה היו חצר־המלוכה והכנסיה. בקושטה, שהיתה המרכז התרבותי הראשי של האימפריה, עוצב גם אפיה של האמנות הביזאנטית, ומכאן אפשר היה לה גם להתפשט לארצות־הבאלקאן, לרוסיה, ארמניה וגאורגיה, מצד אחד, ולאירופה המערבית, מצד שני. אך רוב־רובן של יצירות האמנות והאדריכלות, שנוצרו במטרופולין, נהרס או נשדד — מתחילה על־ידי התנועה האיקונוקלאסטית, ואחר־כך בימי המהפכות והמלחמות, שנסתיימו בנפילת קושטה (1453). את ידיעותינו על אמנות זו שואבים אנו מפני־כן במידה מרובה משרידיה בפרובינציות ובמרכזים שינקו במישרים מביזאנטיון.

1. ארדיכלות. תולדותיה של האמנות הביזאנטית מתחילות עם ייסודה של קונסטאנטינופוליס ע״י קונסטאנטינוס הגדול כעיר־הבירה של האימפריה הרומית. על הארדיכלות הקדומה של בירה זו ידוע לנו אך מעט. מסוף המאה ה4 לסה״נ עד תחילת המאה ה6 שימשו סוריה ואסיה הקטנה כמרכזים העיקריים של הארדיכלות ובהן נוצרו כמה טיפוסים של כנסיות: הבאסיליקה הסורית, שבה היו קאפלות מימין לבימה ומשמאלה ושחזיתה המערבית היתה בעלת־מגדלים ומקושטת בעמודים ובקשתות (כגון הכנסיות בדיר טורמאנין וקלב לאוזה); בניינים על בסיס סימטרי (כגון הכנסיות של קלעת סמעאן, בצרה ועזרא); הבאסיליקה האנאטולית בעלת הקימורים (כגון זו שבבין ביר קיליסה), וכן הבאסיליקה בעלת הכיפות הנשענות על סמוכות (כגון זו של מריאמליק). לכל הצורות הללו נודעה השפעה מכרעת על התפתחותו של סיגנון הארדיכלות הביזאנטית בתקופות

החזית המערבית של כנסיית ה„חכמה הקדושה" („האגיה סופיה") בקושטה. לפי ציור בצבעי־מים של א. א. הנדרסון

מאוחרות יותר, והן גם שימשו אבטיפוסים לרובה של הארדיכלות במערב־אירופה, גם ברומא וגם בפרובינציות שלה לשעבר.

תור־הזהב הראשון של האמנות הביזאנטית חל בתקופת־שלטונו של יוסטיניינוס (527—565 לסה"נ). ב532/37 הוקם בקושטה הבניין החשוב ביותר של התקופה, שהוא אחד מפלאי־הארדיכלות בכל הזמנים — כנסיית האגיה סופיה (ה„חכמה הקדושה"); שני הארדיכלים, שתיכננו את בניינה, היו ילידי אסיה הקטנה, אַנְתֶמיוס מטראלֶס ואיזידורוס ממילֶטוס. לתוך בניין עצום־מידות זה נכנסים דרך פרוזדור כפול (בתקופה העתיקה צריך היה לעבור תחילה דרך עֲזָרָה, שמאז נהרסה); בגובה של 50 מ' מעל לרצפת האולם המרכזי מצויה כיפת־ענק (בעלת קוטר של 31 מ'), שנשענת על 4 קשתות גדולות. בתוך הקשתות הצפונית והדרומית כלולים קירות בעלי שתי שורות של חלונות, ואילו הקשתות המזרחית והמערבית קשורות זו בזו בשתי חצאי־כיפות, שתומכות בכיפה האמצעית. זו האחרונה נפרצת בחלקה התחתון לכל הקפה ע"י שורה של חלונות, ומשום כך היא נראית כמרחפת בחלל — כדברי פרוקופיוס (המאה 6): „כיפה זו אינה נתמכת ע"י לְבֵנים, אלא דומה, שהיא תלויה בשרשרת־זהב מן הרקיע".

אחת מן הכנסיות־הגדולות, שנבנו בקושטה בזמנו של יוסטיניינוס, היתה כנסיית־השליחים (שאינה קיימת עוד)— באסיליקה בעלת כיפות ובסיס בצורת צלב. מאותו זמן שרדה הכנסיה הקטנה ע"ש הקדושים סֶרגיוס ובאככוס, שהיא בניין סימטרי בעל כיפה ושתכניתה השפיעה על זו של כנסיית ויטאלֶה הקדוש בראונה. — הכנסיות הביזאנטיות הקדומות, שברובן נבנו מלבנים, הן בדרך כלל קודרות ומונוטוניות בחיצוניותן, ואילו תוכן מפואר ביותר: העמודים הם מסוגים שונים של שיש ומפורפירה, וכותרותיהם מקושטות בגילופים מעשה־תחרים. הקירות מצופים בחלקם התחתון בלוחות־שיש יקרים, שלמעלה מהם מצויים קישוטי־פסיפס.

עם עלייתה של השושלת המאקדונית לשלטון — זמן קצר אחר שקיעתה של התנועה האיקונוקלאסטית (843) — נכנסה האמנות הב' לתקופת־פריחה שניה, שנמשכה עד ירידתה של השושלת הקומְנֵנית בסוף המאה ה12. בפרק־זמן זה נתפתחה הצורה הקלאסית של ארדיכלות־הכנסיה הביזאנטית, שהאבטיפוס שלה היא ה„כנסיה החדשה", שהוקמה במחצה השניה של המאה ה9 ע"י הקיסר באסיליוס I. השפעתה של כנסיה זו על הארדיכלות בתקופה הביזאנטית התיכונה היתה מרובה אף מהשפעתה של „האגיה סופיה" בזמן הקדום. את תכניתה חיקו בשינויים מרובים בכל רחבי האימפריה ואף מחוץ לה — בתחומי השפעתה של ביזאנטיון. צורת־הבסיס של טיפוס קלאסי זה הוא צלב שווה־זרועות („צלב יווני") נתון בתוך ריבוע. בהמשך הזרוע המזרחית של הצלב נמצא אפסיס, בעוד שכל אחד משני הריבועים המזרחיים שמצדיה של זרוע זו מסתיים באפסיס צדדי קטן. תכנית־הבסיס מובלטת בתבנית הבניין כולו: מעל להצטלבות המרכזית מתרוממת כיפה על גבי „תוף" גבוה, וארבע כיפות קטנות, נמוכות יותר, מכסות את הריבועים שבפינות; זרועות־הצלב מקומרות בצורה גלילית; בכמה בניינים מכוסה אף הפרוזדור בכיפות קטנות; המראה החיצוני אינו קודר כאותו של הכנסיות הביזאנטיות הקדומות; הלבֵנים הן רבגוניות ומצטרפות לתבניות עליזות, שכמה מהן מושפעות מן האמנות האִסלאמית; שטחי־הקיר מודגשים

קישוסים מגולפים בכנסיית ה„חכמה הקדושה", קושטה

באמצעות קשתות סתומות, משקופים מובלטים וכד׳. בפנים־הכנסיה משמשים ריבודי־שיש, תמונות־קיר ופסיפסים להבלטתם של החלקים הארכיטקטוניים השונים. בדומה לכנסיות הקדומות מצופה אף כאן החלק התחתון של הקירות בשיש צבעוני. למעלה מאיזור זה נמצאים ציורי־קיר או פסיפסים ערוכים בסדר קבוע. המקומות הגבוהים ביותר — הכיפה שבמרכז וקימורי האפסיס — מוקדשים לישו כמושל־הכל, לבתולה הקדושה ולמלאכים; מתחת להם מתוארים מעמדות מחייהם של ישו והבתולה; ובגובה של הנאספים בכנסיה נמצאים על הקיר תיאורים של נביאים, שליחים וקדושים.

מלבד הכנסיה בעלת תכנית־הצלב על צורותיה השונות הוסיפו לבנות באותה תקופה כנסיות מטיפוס הבאסיליקה — ביחוד בפרובינציות, אך גם בקושטה; סדרם של הקישוסים — שהיו מותאמים לתכנית־הבית המְאֻרכת — נקבע גם כאן ע״פ כללים חמורים.

ה„כנסיה החדשה" של באסיליוס נהרסה כליל, ובכנסיות אחרות, שנבנו באותו זמן בעיר־הבירה לפי אותה תכנית עצמה (למשל, הכנסיה ע״ש „המשיח מושל־הכל") ונתקיימו עד ימינו, לא נשתמר הקישוט הפנימי; אף הבאסיליקות, שהוקמו אז בקושטה, נהרסו, או שקישוטיהן נחרבו. כמה דוגמות של הארדיכלות הביזאנטית התיכונה, ובכללן קישוטי־הקיר, נשתמרו בשלמות יחסית ביוון; הכנסיות של לוקאס הקדוש בפוֹקיס (מתחילת המאה ה11), מנזר נֵאָה מוֹני בכִּיוֹס (מאמצע המאה ה11) ומנזר דַפְנִי שעל־יד אתונה (מסוף המאה ה11) הן צורות־משנה של הכנסיה הקלאסית על בסיס של צלב. מושג ברור מדמותה של כנסיה ביזאנטית בתקופה זו מקנה לנו הכנסיה ע״ש מארקוּס הקדוש בוויניציאה (למרות שמצויים בה כמה יסודות מערביים) בארדיכלותה, שהיא מן המאה ה11, ובפסיפסים שבה, שהם מן המאה ה13.

עם כיבושה של קושטה ע״י הצלבנים ב1204 ויסוּדה של הממלכה הלאטינית הופסקה שוב התפתחותה של האמנות הביזאנטית. היא נכנסה לשלב חדש – אחרון – לאחר שמיכאל VIII פאלאולוגוס חזר וכבש את האימפריה ב1263. הטיפוס העיקרי של הארדיכלות הכנסייתית בתקופה זו היתה הכנסיה בעלת חמש הכיפות על בסיס של צלב. גברה אז הנטיה להגביה את הכיפה המרכזית, וצורות תמירות הן סימן־הכר לארדיכלות הביזאנטית המאוחרת. עם זה הופיעו כמה טיפוסים עתיקים, כגון הבאסיליקה בעלת הכיפות וכן אגף־המקהלה בעל שלוש הקונכיות, למשל בכנסיות שבהר־אתוס.

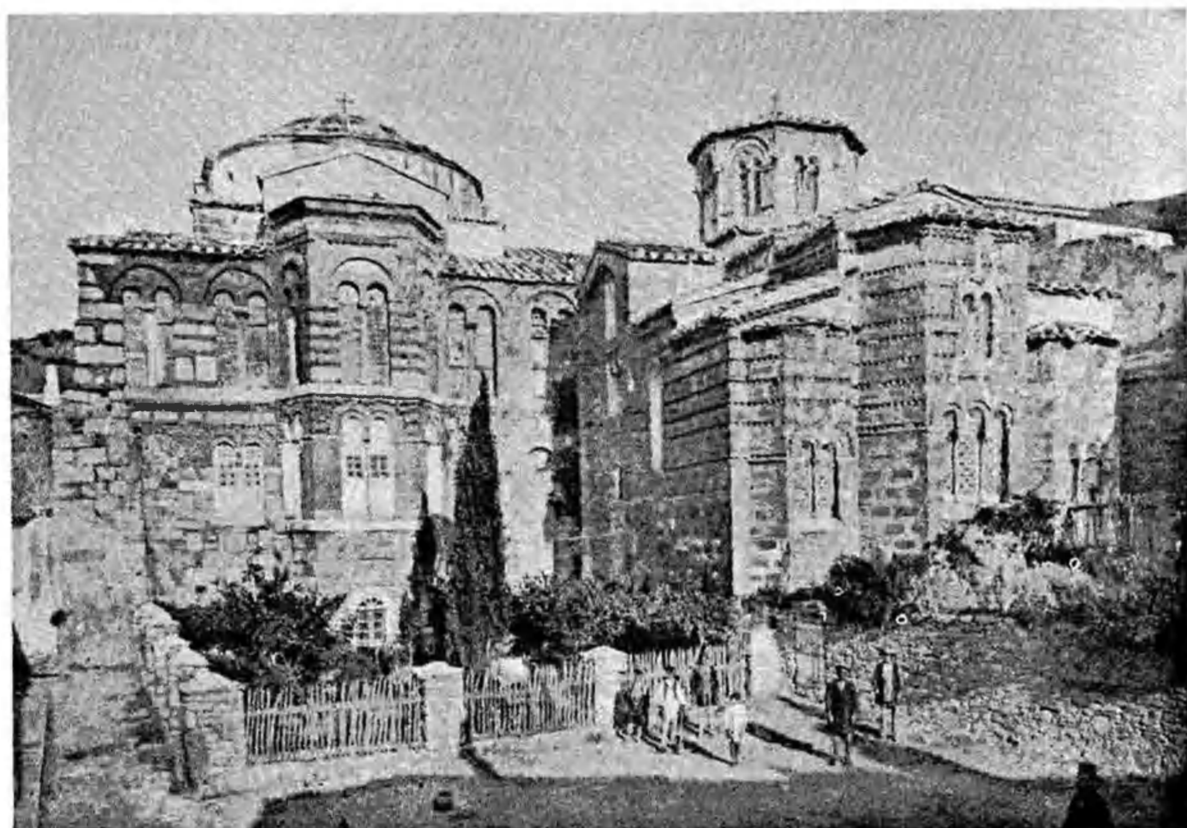
בתחומיה של האימפריה הביזאנטית נתפתחו גם כמה אסכולות מקומיות, שבהן נתמזגו הצורות הביזאנטיות המסרתיות עם יסודות מקומיים שונים. בין אסכולות אלו נתבלטו ביחוד האסכולה היוונית, ביחוד מן הפלופונס והר־אתוס, והאסכולה הסֶרבית. כדוגמות לארדיכלות הביזאנטית מסוף המאה ה13 עד המאה ה15 יש להביא את כנסיית פאמאקאריסטוס בקושטה, את כנסיית־השליחים בסאלוניקי, את הכנסיות במיסטרָה — בירתם של העריצים היווניים ממוֹרֵיאה —, את כנסיית פאריגוריטיסָה באַרְטָה שביוון הצפונית, וכן את הכנסיה של גראצ׳יניצה בסרביה, שכולן בנויות על בסיס של צלב.

כותרת־עמוד, מקושטת בעלי־אקנתוס, בכנסיה ע״ש דמטריוס הקדוש בסאלוניקי

הכנסיה שבגראצ'אניצה (סרביה)

שתי הכנסיות ע"ש לוקאס הקדוש מססירים בפוקים (Phocis), שביוון

לוח־שנהב מגולף, מן ה„כסא של מאכסימיאנוס". המאה ה6; ראוונה, הקאפלה של הארכיהגמון

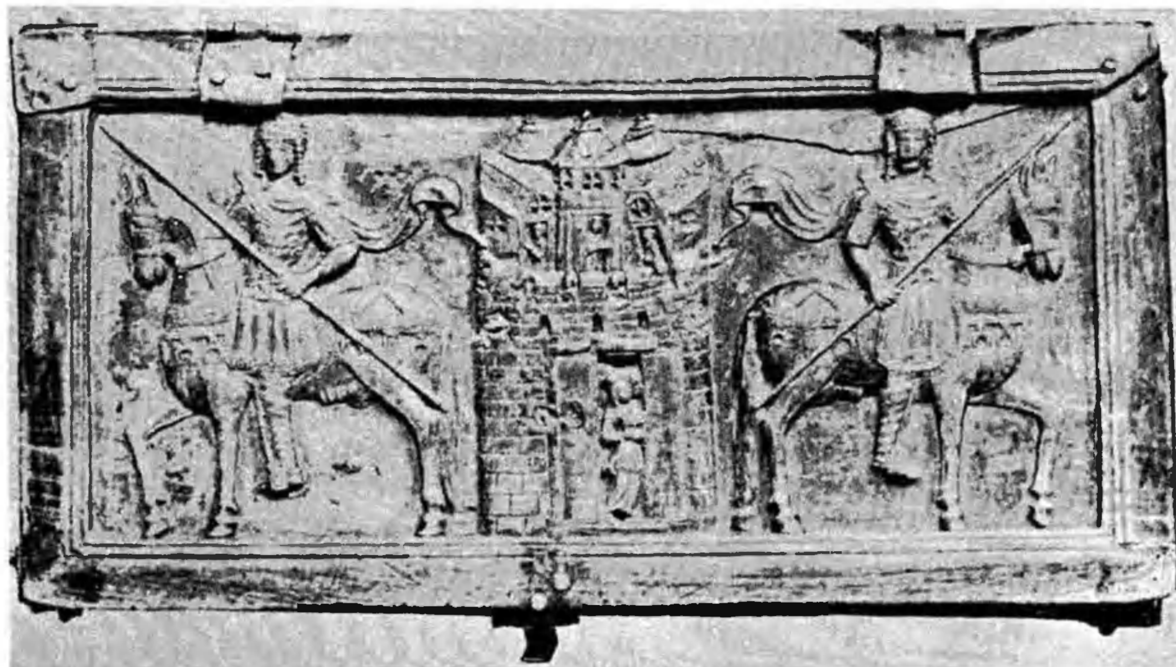
תחייתו של לַעֲזַר. גילוף־שנהב בסיגנון אלכסנדרוני, מן המאה ה6(?)

יהושע בגבעון. ציור בדיו חומה, מגוון בצבעי־מים,
מחור מגילת יהושע (המאה ה 6 ?). הוואתיקן, רומא

נישואיו של דויד המלך, עם שני מהללים(?). ריקוע בצלחת־כסף
מן ה„אוצר של קפריסין". המוזיאון הבריטי, לונדון

נסיכים (או קיסרים) יוצאים לציד. ניקוד־שנהב על מכסה של קופסה (עם שרידים של צבע־ארגמן); המאה ה11(?). טרוא, הקאתדראלה

2. א מ נ ו ת. בקושטה עצמה ובפרובינציות שרד מספר של פסלים מסוף המאה ה4 ומן המאה ה5. לערך משנת 400 נשתמרו פסלי־דיוקן, האובליסק של תאודוסיוס והבסיס של עמוד־ארקאדיוס, שהעיבוד של השטח המפוסל שבכולם מז־כיר פסלים יווניים. ואולם מאמצע המאה ה5 ואילך נעשים הפסלים שטוחים יותר ויותר — הם מכוונים להסתכלות מנקודה מסויימת בלבד, והרושם שהם עושים דומה לזה של תבליט; קפלי־הבגדים מתוארים בקווים שבורים, ועיקר כוונתו של האמן היא להבליט את ארשת־הפנים — כוונה, שמתגלית ביחוד במתן מידה מופרזת לעיניים.

בחפירות, שנערכו בשנים האחרונות הן ב„ארמון הגדול" של הקיסרים בקושטה והן באנטיוכיה, נחשפו רצפות־פסיפס מרובות, שמעידות על קיומה של מסורת־הציור ההלניסטית. הנושאים העיקריים בפסיפסים רוויי־צבעים אלה הם מחזות־ציד ומעמדות של קרקס, וכן מעמדות מן המיתולוגיה היוונית, אַלגוריות והגשמות הלניסטיות. גם הפסיפסים רחבי־המידות שבכנסיות ע"ש הקדושים גיאורג ודוד בסאלוניקי מייצגים את אמנויות הפסיפס והציור של תקופה זו. כן דומה, שבאותו זמן כבר הושפעה האמנות של איטליה ע"י האמנות של המטרופולין, ועֵדות עיקרית לכך משמשים הפסיפסים מן המאה ה5 שבראוֶנה, כגון אלה שבמאוזוליאוֹן של הקיסרית גאלָה פלאקידיָה.

על טיבם של הפסיפסים, שנעשו בכנסיות של קושטה בזמנו של יוסטיניינוּס, אין אנו יודעים דבר. אלה שנחשפו עד עכשיו בכנסיית האגיה סוֹפיָה מוצאם מזמן מאוחר יותר. אך הכנסיות שבראוונה, שנבנו במאה ה6, יש בהן כדי להקנות לנו מושג מן המראה הפנימי של הכנסיות בקושטה באותו זמן לערך. נשתמרו הפסיפסים באולם־התווך שב־באסיליקה ה„חדשה" ע"ש אפולינאריס הקדוש, והמאוחרים שבהם — מאמצע המאה ה6 — מתארים תהלוכות ארוכות של קדושים מעונים ושל בתולות בתלבושת של גבירות־החצר. הפסיפסים בכנסיה ע"ש ויטאלֶה הקדוש מעידים על הקשר ההדוק, שהיה קיים בין חצר־הקיסר והכנסיה; ביניהם נמצאים התיאורים המפורסמים של יוסטיניינוס ואשתו תיאודורה, כשהם מביאים את תרומותיהם אל המזבח. החומרה שבמיבנה התמונה, רקע־הזהב העשיר שלה ומערכת־צבעיה הכוללת ארגמן, אדום וירוק — כל אלה מקנים לדמויות המתוארות בהן אופי של יצורים שאינם מעולם זה.

מכתבי־היד המעוטרים, שהיו, ודאי, מצויים בביזאנטיון בשפע, נשתמרו רק מועטים בלבד. קטע של ספר בראשית (כיום בווינה) ושני קטעים של הברית החדשה (כיום ברוֹ־סאנוֹ [קאלאבריה] ובפאריס) נכתבו ועוטרו, כנראה, באסיה הקטנה; הם כתובים באותיות־זהב על קלף ארגווני, והטכסט מלווה אפריז של תמונות. דוגמה לספרי־מדע בליווי ציורים משמשת המסכת על צמחי־רפואה של הרופא היווני דיוסקוֹ־רידס, המעוטרת בשפע של ציורי־צמחים; גם כ"י זה, שהו־עתק בשביל גברת אצילה בקושטה, נמצא כיום בווינה. התמונות שבו מפליאות בטבעיותן ומשמשות המשך למיטב המסורת הקלאסית.

מאמנויות הקישוט והתכשיטים נשתמרו דוגמות מרובות יותר, בשנהב ובמתכות יקרות. בין השאר שרדו כמה דו־לוחות משנהב, שהקונסולים היו נוהגים לשלוח אותם מקוש־טה כמתנות לראש־השנה, ובהם דיוקנות של הקונסולים בבגדיהם הרשמיים ולפרקים גם תיאורים של משחקי־הקירקס, שהיו נוהגים לערוך עם כניסתם למשרה. הזרמים השונים בסיגנון הביזאנטי הקדום מיוצגים בקופסות של לחם־הקודש ובכריכות־ספרים משנהב, שבהן מגולפים תי־אורים של מעמדות מקראיים, וביחוד — בכס־השנהב של הארכיהגמון מאכסימיאנוס מראוונה (מאמצע המאה ה6), שבדפנותיו מגולפים מעמדות מחיי־ישו ומתולדות־יוסף. השפעתה של המיתולוגיה היוונית במאות ה6 וה7 משתקפת מתוך התיאורים על גבי כלי־כסף הרבה — תיאורים של אלים ומעמדות משירי־הומרוס, וכן מתחום־האגדות על

דיוניסוס. כמה מכלים אלה מסומנים בגושפנקות רשמיות, ובהן טבועים הדיוקנות של הקיסרים, שבתקופת־שלטונם נעשו הכלים, ביחד עם קיצורי־שמותיהם; הרבה מהם נתגלו בדרומה של רוסיה, שלשם הובאו, כנראה, מקושטה. חשי־בות מיוחדת יש למערכת של צלחות־כסף, שבהן מרוקעים תיאורים מחיי־דוד (חלק ממערכת זו, שנמצאה בקפריסין, שמור כיום במוזיאון המטרופוליטני בניו־יורק וידוע בשם „האוצר מקפריסין"). הצלחות נעשו בתקופת־שלטונו של הראקליוס (בתחילת המאה ה7), כפי שמעידות הגושפנקות שבהן.

על האמנות הביזאנטית מן המאה ה7 — תקופת המלחמות בפרסים ובערבים — ידוע רק מעט. משום כך מרובה כל־כך ערכם של שרידי תמונות־הקיר, שנשתמרו בכנסיה הקטנה, ה„עתיקה", ע"ש מריה (S. Maria Antica) שבפורום של רומא; את הטובות שבתמונות אלו ציירו אמנים יווניים במחצה השניה של המאה ה7. המסורת ההלניסטית ניכרת בהם בטהרתה גם בהרכב־הצבעים וגם בסיגנון.

במשך התקופה הארוכה של המחלוקת האיקונוקלאסטית (726—843) נהרסו יצירות הרבה של האמנות הכנסייתית, ואף פסקה התפתחותה של אמנות זו; אך הפעולה האמנותית בב' לא נסתיימה בזה. ידוע לנו, שבאותו זמן עצמו פרחה בה האמנות החולונית ושארמנותיהם של הקיסרים קושטו בתיאורי־ציד, בתמונות־נוף ובתיאורים היסטוריים; אך מכל היצירות הללו לא שרד כמעט דבר.

בתחילת התקופה הביזאנטית התיכונה — סמוך לזמן, שבו הונהג שוב פולחן־האיקונין —, עוצבה צורתו המסרתית של קישוט־הפסיפס הביזאנטי. מכאן ואילך נקבע סדר חמור לשורות של תמונות־הפסיפס, שקישטו את הכנסיות — סדר, שהיה מיוסד כולו על שיקולים תאולוגיים. שוב צריכים אנו לפנות לפרובינציות כדי למצוא דוגמות שלמות פחות או יותר של תמונות־פסיפס מסוג זה. הסדרות השלמות ביותר הן אלו שבכנסיה ע"ש לוקאס הקדוש בפוקיס, במנזר נֵאָה מוֹני שבאי כיוס ובמנזר דַפְני. תמונות־הפסיפס מן המאה ה12 שבכנסיות של סיציליה הנורמאנית — בצֶפאלו, פאלֶרמו ומונְרֵאלֶה — בוצעו ברובן ע"י אמנים מקושטה, והן משמשות עדות נאמנת לסיגנון של פסיפס־הענק, שהיה רווח בתקופה הקומננית המאוחרת. סמוך לאותו זמן גם צוירו הפרסקות שבנֶרֶץ (Nerec [יוגוסלאוויה], 1164), נֶרֶדיצָה (Neredica) וולאדימיר (רוסיה 1196, 1199).

לעומת המספר המועט של תמונות גדולות (פסיפסים או פרסקות), ששרד מתחילת התקופה הביזאנטית התיכונה, נשתמרו כתבי־יד מעוטרים במספר ניכר. מזמנו של באסיליוס I שרד כ"י (כיום: בפאריס) מדרשותיו של גרגוריוס מנא־ציאנצוס (Nazianzus) וכמה מן המיניאטורות שבכ"י זה משקפות את הסיגנון של תמונות־הפסיפס הגדולות. בתקופת־שלטונו של קונסטאנטינוס פורפירוגניטוס (912/59), שהוא עצמו היה אמן, קמה האמנות הקלאסית לתחיה — אותה תחיה, שנוהגים לציינה כ„הרנסאנס המאקדוני". כתבי־היד המפורסמים ביותר, שנכתבו ועוטרו באותו זמן בקושטה, הם כה"י של ספר־תהילים שבפאריס וכ"י של ס' יהושע (בצורת מגילה) שבספריית־הוואתיקן. כ"י אלה נעשו, כנראה, במי־שרים לפי המתכונת של כ"י מן המאות ה6 וה7, אך סיגנונן של המיניאטורות ומערכת־הצבעים שלהן קרובים ביותר לציור ההלניסטי, ומשום כך הם מעלים על הזיכרון את

מיכאל הקדוש. כריכת־ספר עשויה כסף רקוע מכוסה אמל: במסגרת—תמונות־קדושים וקישוטים באבני־חן ועבודות־פיליגראן. הקאתדראלה ע"ש מארקוס הקדוש, ויניציאה

הפרסקות, שנמצאו בפומפיי. כמה כ"י בעלי תוכן חולוני מעידים על התפקיד החשוב, שמילא חקר האמנות הקלאסית בחצרו של קונסטאנטינוס. נטיה קלאסיציסטית מובהקת זו נתקיימה רק זמן קצר. במיניאטורות שבלוח־הקדושים של באסיליוס II (סוף המאה ה10) שבספריית־הוואתיקן שוב אין להבחין בנימה הקלאסית, הניכרת בכה"י הנזכרים של ספרי תהילים ויהושע, ואפשר לראות בהן כעין מעבר לסיגנון הנוקשה יותר של התקופה הקומננית.

הפיסול הביזאנטי, שהזניח עוד בתחילתו את פיתוח הצורות במעוגל, נצטמצם מן התקופה האיקונוקלאסטית ואילך בתבליטים בלבד. חמרי־הפיסול העיקריים היו שנהב ומתכות. ביחוד יש לציין את קופסות־השנהב מן המאות ה11 וה12, שבהן מגולפים מחזות בעלי תוכן חולוני. גילו־פים אלה משמשים עדות נוספת לתחיית הקלאסיציזם, שבאה באותו זמן, שהרי מתוארים בהם בין השאר מעמדות מיתולוגיים, כגון עלילותיו של הֶראקלֶס. עבודות־הארד הביזאנטיות היו מפורסמות באירופה — מה שמוכח מתוך דלתות־הארד (ממוצא ביזאנטי) שבכמה כנסיות באיטליה הדרומית. מענפי האמנות הזעירה בתקופה הביזאנטית התי־כונה הגיעו לשיכלול מיוחד מלאכות הצורפות והאמל, ובקא־תדראלות מרובות באירופה מצויות יצירות־מופת של אמנויות אלו — צלבים ותשמישי־קדושה אחרים, וכן תכשיטים חולו־נים. האוצר הגדול ביותר של יצירות מסוגים אלה — אוצר, שבא בחלקו משללם של המשתתפים במסע־הצלב הרביעי — מצוי בכנסיה ע"ש מארקוס הקדוש בוויניציאה, ו„לוח־הזהב" (Pala d'oro) המפורסם שעל גבי המזבח הראשי בכנסיה זו הוא דוגמה נאה של עבודת־אמל ביזאנטית. דוגמות מעניינות של האמנות הביזאנטית הם הכתר של קונסטאנטינוס מונו־

שמשון (או הראקלס) נלחם באריה. אריג־משי ביזאנטי. המוזיאון ע"ש ויקטוריה ואלברט, לונדון

מאכוס (כיום: בבודאפסט) והחלק התחתון של כתר המלכים ההונגאריים — "הכתר של אישטוואן הקדוש". מקוריותם של אמני־ביזאנטיון ניכרת ביחוד באופן שבו פיתחו את קישוטי־האמל, אע"פ שבענף זה של האמנות הזעירה מתגלים בבהירות היסודות האמנותיים, שביזאנטיון קיבלה מארצות המזרח הרחוק. חשיבות מרובה נודעת גם לתעשיית־האריגים של קושטה, שגם בה בולט היסוד המזרחי; באריגי־המשי מתוארים אריות, גריפונים, נשרים ופילים בסדר הראלדי, ומן הכתבות, המצויות בכמה מהם, אנו למדים, שנעשו בבתי־מלאכה ממלכתיים.

כל היצירות הללו של האמנויות הזעירות — כ"י, גילופי־שנהב, עבודות־צורפות ואריגים — גרמו להתפשטותה של האמנות הביזאנטית הן במזרח והן במערב. תנועות־התחיה של האמנות הקלאסית באירופה הירבו לשאוב מן המקור הביזאנטי.

עם עלייתה של שושלת־הפאלאולוגים לשלטון (1263) באה תחיה שניה, שקבעה את דמותו של השלב השלישי בתולדותיה של האמנות הביזאנטית. בתקופה זו אפשר להב־חין — בצידן של השפעות חדשות, שמוצאן מארצות־המזרח ומן האמנות הסלאווית העממית — בהשפעתה של אמנות־הפרסקו האיטלקית. אך עיקר חשיבותו של שלב זה הוא בתהייתם ובפיתוחם של השגי־העבר של ביזאנטיון עצמה. תרבות המדינות הסלאוויות החדשות, שנוסדו בבאלקאנים, כגון סרביה ובולגאריה, היתה מבוססת בעיקרה על יסודות ביזאנטיים, ומשום כך יש לראות גם באמנויות הסרבית והבולגאדית של המאות ה14 וה15 וגם באמנות היוונית מאותה תקופה אסכולות־משנה של האמנות הביזאנטית. הסיג־נון הפאלאולוגי החדש ניכר ביתר בירור בציור ובפסיפס. מעכשיו בטל הסדר החמור של המערכת הקישוטית, שהיה נהוג בתקופה התיכונה, וכל תמונה בחדת יש לה ערך משלה. מכלול־הצבעים שונה הרבה מזה שהיה רווח בתקו־פות הקודמות. סיגנון־הקפלים נעשה עכשיו קווי יותר, ואפיינים לו ביחוד קווים שבורים. הכנסיות, שנבנו בתקופה זו, מקושטות ברובן לא בפסיפס, אלא בפרסקות.

הפסיפסים בכנסיית־כורה שבקושטה (מתחילת המאה ה14; כיום: מסגד קהריה ג'אמע) הן יצירות־המופת של האמנות רחבת־הממדים, שנוצרה באותו זמן בבירה. במעמ־דות מחייה של הבתולה הקדושה ומילדותו ומעשי־נפלאותיו של ישו ניכר סיגנון חדש, שהמוטיווים הארדיכליים שלו, תנועות הדמויות ומראות־הנוף מזכירים את התחיה ההל־ניסטית מן המאה ה10, ועם זה ניכרת בו, בסיגנון זה, קירבה לאמנות האיטלקית של אותה תקופה.

מאסכולת־הציור של קושטה נתפתחו שתי אסכולות חדשות — המאקדונית והקרטית. הראשונה ירשה מן המזרח את תיאורם של מעמדות באפריזים ארוכים ובלתי־מופסקים, ובכמה מיצירותיה מורגש היסוד הסיגנוני האיטלקי במידה מרובה יותר מבציורים של קושטה. סימני־ההכר של אסכולה זו נראים יפה בכמה מסדרות־הפרסקות שבכנסיות הסרביות (כגון בנאגוריצ'ינו, 1317, בגראצ'אניצה, 1321), וכן הם נראים ברובן של תמונות־הקיר הקדומות בכנסיות שעל הר־אתוס. האסכולה של קרטה מתרחקת מן המסורת הביזאנטית פחות מן המאקדונית. במקום אפריזים גדולים נוצרו על־ידיה תמו־נות בודדות, מוקפות מסגרות שנעשו באותה טכניקה, בדומה לפסיפסים שבכנסיית־כורה. מכלול־הצבעים של אסכולה זו הוא עשיר ומעודן ביותר; יצירת־המופת שלה הם הפרסקות שבכנסיית הפריבלפטוס במיסטרה (מאמצע המאה ה14), ובהם — תיאור של תהלוכת־מלאכים חינניות בשעת עבודת־הקודש השמימית. במחצה השניה של המאה ה14 ירשה האסכולה הקרטית את מקומה של המאקדונית בסרביה; אחד ממייצגיה הראשיים היה היווני תאופאמס, שפעל בנובגו־רוד (רוסיה). אסכולה זו האריכה ימים אף לאחר מפלתה של קושטה ובמאה ה16 עדיין עמדה בפריחתה, ביחוד בהר־אתוס.

בצד הציור של תמונות גדולות גברה בתקופת הפאלאו־לוגים חשיבותו של ציור־האיקונין. אמנם נשתמרו איקו־נין — ציורים בשעווה או בטמפרה — גם מן התקופות הביזאנטיות הקדומה והתיכונה; אך נראה הדבר, שטכניקה

בשורת־המלאך. פסיפס מתוך שורה של תמונות־קיר (בסיגנון הלניסטי) על חיי מרים בכנסיית־כורה (כיום: מסגד קהריה ג'אמע) בקושטה. מ1310/20

נער וחמור. המאה ה5 (?)
רצפת־מוזאיקה, ההיכל הגדול של הקיסרים, קונסטאנטינופול

זו הגיעה לשיאה רק בתקופה המאוחרת, ושאף בתחום זה היתה מרובה ביותר השפעת האסכולה של קרטה.

גם בעיטורי־הספרים ניכרת באותה תקופה תחיה של המסורת הקלאסית, מעין זו שבאה בימי השושלת המאקדוֹנית; אך המיניאטורות, שנוצרו בתקופה זו, אינן מגיעות לרמה של המיניאטוּרות המשובחות, שנוצרו בתקופות הקדומות. דילדול מבחינים גם באמנויות הזעירות, שמהן ראויות לציון רק כמה עבודות־רקמה.

עם חורבנה של קושטה ב1453 בא הקץ על האמנות הביזאנטית במובנה המצומצם. בהעדר ההשפעה המפרה של עיר־הבירה ירדו האסכולות המקומיות בפרובינציות מרמתן הקודמת. אך במשך כל יה"ב שימשה האמנות הביזאנטית חוליית־קשר בין המזרח והמערב; היא שמרה על חיוניותה של המסורת ההלניסטית ושימשה מקור־השראה מתמיד לאמנות האירופית בכללה.

ספרים כלליים: J. Ebersoit, *Les arts somptuaires de Byzance*, 1923; O. M. Dalton, *East Christian Art*, 1925; Ch. Diehl, *Manuel de l'art byzantin*, 1926; H. Pierce, R. Tyler, *L'art byzantin*, 1934; O. Demus, *Byzantine Mosaic*, 1947; A. Grabar, *Byzantine Painting*, 1953.
ספרים על ענפים בודדים: O. Wulff u. M. Alpatov, *Denkmäler der Ikonenmalerei in kunstgeschichtlicher Folge*, 1925; L. Matzulewitsch, *Byzantinische Antike, Studien auf Grund der Silbergefässe in der Eremitage*, 1929; A. Goldschmidt, K. Weitzmann, *Die byzantinischen Elfenbeinskulpturen des 10.–11. Jahrhunderts*, 1930 f.; E. Diez and O. Demus, *Byzantine Mosaics in Greece*, 1931; Ch. Diehl, *La peinture byzantine*, 1933; J. Ebersolt, *Monuments d'architecture byzantine*, 1934; K. Weitzmann, *Die byzantinische Buchmalerei des 10. und 11. Jahrhunderts*, 1935; L. Brehier, *La sculpture et les arts mineurs byzantins*, 1936; H. Buchthal, *The Miniatures of the Paris Psalter, a Study of Middle Byzantine Painting*, 1938; K. Weitzmann, *The Joshua Roll, a Work of the Macedonian Renaissance*, 1948; O. Demus, *The Mosaics of Norman Sicily*, 1949.

א. ר.

מ ו ס י ק ה. רובה של המוסיקה הביזאנטית מצטרף משני חלקים עיקריים: המנגינות, שבהן היתה מושרת הליטורגיה של הכנסיה הרומית־המזרחית, והמנגינות, שהושמעו בשעת טכסי־החצר.

בנוגע למוסיקה של טכסי־החצר קיימת תעודה אחת בלבד: בספרו של קונסטאנטינוס VII פורפירוגֶנֶטוס „על הטכסים" מתואר טכס לחג־המולד, שבו שרו מקהלות־החצר של ה„ירוקים" וה„כחולים" את התהילות לקיסר, בליווי של תזמורת־החצר, שהיתה מורכבת מכלים אדירי־קול בלבד: חצוצרות, קרָנים, מצילתיים וחלילים; תזמורת זו ניגנה הן בהפסקות בין השירים ודן בשעת־הזמרה.

בניגוד למוסיקה של טכסי־החצר נשתמרו מנגינות־הכנסיה הביזאנטיות בתעודות מרובות; תעודות אלו מראות, שהליטורגיה המוסיקאלית של ב' — ולא, כפי שסברו, הגרֵגוריינית — היתה הגילגול הקדום ביותר של מסורת־המוסיקה היהודית העתיקה, ולא עוד אלא שנשתמרו בה קצתן של המנגינות היהודיות כצורתן, ורק בתהליך איטי נשתנו ונתרחבו מתוך השפעות נוצריות ומקומיות כאחת. מסתבר, שהמוסיקה של ב', שקדמה כמה מאות־שנים לשיר הגרֵגוריני, יכולה היתה לקיים לאורך־ימים, וכמעט ללא שינוי, את האופי המזרחי הקדום של מנגינותיה, מאחר שבנצרות האורתודוכסית לא בוצעו רפורמות מרחיקות לכת כאותן שחלו בכנסיה המערבית.

ה צ ו ר ו ת. מראשית קיומה של הכנסיה הביזאנטית היו מצויים בה כמה מן היסודות הליטורגיים של בית־הכנסת היהודי; יסודות אלה הם: זמרת־התהילים, קריאת הפרשיות, תפילות ופיוטים. מחברי־המנגינות בב' נקטו בשיטה המזרחית של שימוש בנוסחי־מנגינה קבועים, שהיו מחולקים לקבוצות. עובדה זו משתקפת ב„אוקטוֹאֵכוֹס", שהוא מעין אוסף שיטתי של נוסחי־דגם למנגינות, בדומה למַקאמות (ע"ע) הפרסיות־ערביות, והוא שונה משיטת שמונה הסולמות, שהיתה רווחת במוסיקה היוונית.

מן הצורות המוסיקאליות העיקריות, שהיו רווחות בב', יש להזכיר:

א) ה ט ר ו פ א ר י ו ן — שיר־ביניים קצר, מעין פירוש, שהיו שרים מן המאה ה5 ואילך אחר כל אחד מפסוקי־התהילים; בטרופארים יש הקבלה מסויימת לאנטיפונות הגרגוריניות (וע"ע אנטיפוניה).

ב) ה ק ו נ ט א ק י ו ן, יצירתו העיקרית של הפייטן הסורי רומאנוס (המאה 6). ניכרת בה מסורת הפיוט המדרשי של סוריה המזרחית, שנתגבשה בפיוטים (מן הסוגים מימרא, מדרשנא וסוגיתא) של אפְרים (ע"ע) הקדוש. הקונטאקיון, שהוא מעין שיר אֶפי בעל בתים מרובים, מורכב מטרופארים; כל הבתים מושרים על־פי המנגינה של הבית הראשון, הנקרא „הירמוֹס" (εἱρμός). חלקי־הקונטאקיון מחוברים ע"י בית חוזר („אֱזוֹר"), שהיה מושר במנגינה מיוחדת.

ג) ה ק א נ ו ן, שבו הגיעה שירת־הפיוט הביזאנטית לשיאה (המאה ה7). בניגוד לקונטאקיון אינו מבוסס על המדרש, אלא על שמונה שירות שבמקרא: שירת הים, האזינו, תפילת חנה, „עיר עוז לנו" (ישעיה כו), תפילת יונה, תפילת חבקוק ושתי תפילות דניאל. כן נוסף עליהן שיר־ההלל לבתולה מרים (Magnificat).

מספרי־הליטורגיה המרובים יש עניין מיוחד ב„הירמוֹלוֹגיון", שכולל את המנגינות של הפיוטים הארוכים, וב„סטיכֵרריון" הכולל את הטרופארים, שהיו מושרים בין פסוקי־התהילים. — לפי המסורת, היו פייטניה של ב' עד המאה ה10 — כגון אנדריאס מקרֵטה ויוהאנס מדמשק — נוהגים לחבר גם את המנגינות לפיוטיהם. רק מן המאה ה10 ואילך בטל נוהג זה, ושוב לא מילא הפייטן את תפקיד הקומפוזיטור.

כ ת ב ־ ה מ נ ג י נ ו ת ו ח ק י ר ת ו. תרומתה של ב' להתפתחותה של המוסיקה האירופית לא היתה ברורה כל צרכה כל עוד היו המנגינות הביזאנטיות ששרדו כספר החתום. על חקירתן של מנגינות אלו האפיל במשך זמן מרובה חקר השיר הגרגוריני, על סיגנונו ואופן־כתיבתו; אך מתוך החיפוש אחר מקורותיו של שיר זה נתברר, שהמוסיקה הדתית של ב' שימשה, בתולדות הצורות המוסיקאליות, הגשר, שהוליך מירושלים לרומא.

בשלב הראשון שלו, מן המאה ה4 עד ה10, לא כלל כתב־המנגינות הביזאנטי אלא סימנים מועטים בלבד; סימנים „אקפוֹנֵטיים" (כלומר, להוראת הקריאה) אלה נכתבו מעל למלים שבתנ"ך ובאוואנגליונים ושימשו — בדומה לטעמי־המקרא — כציונים תחביריים וזמרתיים כאחד. לפי המסורת, הומצאו סימנים אלה ע"י המדקדק ההלניסטי אריסטופאנס מביזאנטיון, שפעל בסוף המאה ה2 לפסה"נ; הם כוללים סימונים להטעמה, לנשימה (חזק—רפה), ליחידות זמן (ארוך—קצר) ולאופן הקריאה (וע"ע טעמי־מקרא; נוימים).

במאה ה10 הוחלפו סימנים אלה בכתב הנוימים (מיוו׳ νεύμος, רמז), שהיו מחוברים לאותיות. בתולדות־התפתחותו של כתב זה ניכרים שלושה שלבים: תחילה נתקבלה צורה של נוימים, שהיתה חסרה סימון מדוייק של מרוחי־הצלילים; צורה קדומה זו היתה נהוגה עד המאה ה12. אך במאה ה11 כבר מופיעים בצידה הנוימים ה„מעוגלים" או ה„האגיופולי־טיים", שיש בהם סימון מדוייק של ערכי־המרווחים; מן המאה ה15 עד ה15 היתה זו הצורה הרווחת. מאז עד המאה ה19 היה רווח השימוש בכתב המאוחר, הנקרא על שמו של הקאנטור יוהאנס קוקוזלס; נוימים אלה כללו סימני־עזר להבעה, שצויינו בדיו אדומה. נוסף על כך הנהיג ב1821 הקאנטור היווני כריסאנטס ממאדיטיס כתב־נוימים מחודש, שבו משתמשים עד היום.

פיענוח אפני־הכתיבה של המוסיקה הביזאנטית מתבסס בעיקר על תגליותיו של חוקר־המוסיקה והקומפוזיטור אגון ולס (Wellesz), שבמחקריו (מ1916 ואילך) בירר הן את קריאת הסימנים המוסיקאליים והן את התפתחות צורותיהם השונות. יש להזכיר את החוקר האנגלי טיליארד (Tiliyard), שהגיע באותו זמן עצמו בערך לתוצאות דומות לאותן של ולס; טיליארד בירר גם את משמעותם של הסמלים הנקראים martyria, שמסמנים בתחילתם של קטעי־הליטורגיה את המודאליות של המנגינה. את התורה של סוגי־הסולמות, הכלולה באוקטואכוס (עי׳ למעלה) חקר האמריקני סטראנק (O. Strunk), ואילו את התאוריות המוסיקאליות, שבהן דנות ה„מסכתות המוסיקאליות", שנשתמרו בב׳ — תאוריות, שהן מנוגדות לאותן שנוצרו ביוון בתקופה הקלאסית —, בירר החוקר הדאני הג (C. Hoeg).

חקר המוסיקה הביזאנטית נסתייע גם בחקר הפולקלור המוסיקאלי שבתחום שלטונה של הלשון היוונית ובתחומי־הגבול שלה — בסוריה, ארמניה וארצות־הבאלקאן. חלוצים בחקירה זו היו ז׳אנן (Jeannin) ופיאד (Peyade) במחקרם המשותף על „המנגינות בליטורגיה הסורית והכשדית" (Melodies Syriennes et Chaldées), שיצא ב1924, וכן ת. גאורגיאדס, בספרו „הקצב היווני" (Der griechische Rhythmus, 1949) ובמחקרים אחרים.

על סמך כל המחקרים הנזכרים ומחקרים מרובים אחרים נתאפשרה העתקתן של אלפי המנגינות של ב׳ שנשתמרו לכתב־התווים המקובל. מ1935 ואילך מתפרסמת בעריכה משותפת של החוקרים הנזכרים ההוצאה הגדולה של Monumenta Musicae Byzantinae, שבה יוצאים לאור כל המנ־גינות והמסכתות העיוניות שנשתמרו, וכן מחקרים בודדים.

H. Tillyard, *Byzantine Music and Hymnography*, 1932; O. Strunk, *The Tonal System of Byzantine Music*, etc., in *Musical Quarterly*, vol. 28 (1942), vol. 31 (1945); E. Wellesz, *Eastern Elements in Western Chant*, 1947; id., *A History of Byzantine Music and Hymnography*, 1949 (כולל ביבליוגראפיה מפורטת).

א. ג.־ק.

היהודים בב׳. — בתקופה שבין ראשיתה של מלכות רומי המזרחית ופלישת הערבים לחבלי המזרח התיכון (640) היתה ידם של היהודים והשומרונים תקיפה בא״י, ומאחר שהיו יכולים לפעמים גם להביא בחשבון את תמיכתם של הפרסים הסאסאנידים, אפשר היה להם לכוון במידת־מה את המדיניות הביזאנטית בא״י. מעמדם של יהודי־התפוצות, שהיו חסרים גורמי־השפעה כאלה, היה רופף הרבה יותר.

בתקופת ארקדיוס (ע״ע) נתאשרו כמה מן הזכויות המיוח־דות, שהיו ליהודים בתפוצות מן התקופה שקדמה לחלוקת האימפריה הרומית. שינוי זמני לרעה ביחס השלטונות אל היהודים בא בהשפעתו של יוהנס כריסוסטומוס (ע״ע), כשזה האחרון שימש בתפקיד של פאטריארך (עד 404). פקידי הקהילות היהודיות בתפוצות היו פטורים מכמה חובות, שהיו כרוכות בנשיאת משרה ציבורית (curialia munera). במידה שמילוין של חובות אלו היה כרוך בפגיעה בתורת־ישראל. לפי פקודה משנת 404 נאסר על היהודים להתמנות למשרות בשירותי־הצבא (militia armata), שירותי־החצר (militia palatina) וכן למשרות נמוכות בשירות המדינה (officia); ולעומת זה נאסר עליהם להשתמט מקבלת משרות, שהשימוש בהן הטיל על בעליהן נטל כספי כבד. נראה, שביצועה של גזירה זו נתקל בקשיים, ולפיכך פורשה שוב ב418. בא״י חודשה ב404 התקנה על זכותו של הנשיא לגבות מן היהודים את מס־הקהילה (aurum coronarium; דמי כלילא), שכוחה היה יפה לגבי כל מלכות־ב׳.

ב399 חולקה א״י מחדש, באופן שכללה שלשה חלקים: 1) Palaestina I, שגבולה המערבי נמשך מעתלית עד סביבות רפיח, והמזרחי — מעמתה שבעבר־הירדן עד אל סלט של זמננו ועד ים־המלח. עירה הראשית היתה קיסריה והמחוז החשוב ביותר שבה היה זה של בית־גוברין; 2) Palaestina II, שהקיפה את עמק־יזרעאל, הגליל ואת ערי הגולן והדקא־פוליס שבעבר־הירדן. עירה הראשית היתה בית־שאן, והיא כללה את ציפורי, טבריה, סוסיתא ופחל. שני חלקים אלה של ארץ־ישראל התנהלו ע״י נציבים בדרגה קונסולארית; 3) Palaestina III, שכללה את הנגב מדרום לבית־גוברין וחלק של חצי־האי־סיני הצפוני. העיר הראשית של חבל זה היתה מתחילה חלוצה, ואחר־כך רקם (= פטרה). בין הערים שנכללו בה היו באר־שבע, ממשית, צוער, אילת. חלק מא״י המזרחית נכלל באותם הימים בתחום הפרובינציה של ערב.

בראשית ימי־שלטונו של הקיסר תאודוסיוס II (408—450) נאסרו על היהודים בסוריה הצפונית מעשי־השעשועים שהיו מקובלים בחג־הפורים, בכלל זה הצגת המחזה של תליית־המן על העץ ושריפתו. איסור זה בא בהשפעת הכנסיה על בטחונם של היהודים הגן הקיסר מתוך התנגדותו להפרת הסדר הציבורי. משום כך אסר התפרצויות נגד היהודים באילירִיה ב397 ואח״כ ב412, כשההתפרצויות חזרו ונשנו למרות האיסור, ואף הביאו לידי שריפת בתי־כנסיות ובתי־מגורים של יהודים בארץ זו (Cod. Theod., XVI, 8, 21 משנת 412). כדי לאפשר ליהודים לשמור את מצוות־דתם, ציווה תאודוסיוס בשנת 412, שלא להטריד את היהודים בימי שבתות וחגים בהזמנות לבוא לפני הרשות. ב415 התקין הקיסר, שסיכסוכים בין יהודים ונוצרים יובאו לפני הערכאות של המלכות. חוק אחר (מ415), שנטל מן היהודים את זכות הקניין של עבדים, הוקל במקצת ב417, כשהותר ליהודים לקנות עבדים בדרך ירושה או ע״י העברתם לקניין־צמיתות של המשפחה (Fidei Commissum).

עלילת־הדם, שהעלילו על היהודים באימנסטר (סוריה הצפונית) ב414, גירוש היהודים מאלכסנדריה בהשפעתו של קירילוס ב415, הפיכתו של בית־הכנסת, שנבנה בשוק צורפי־הנחושת בקושטה, לכנסיה (442) על־יסוד הטענה, שב״כ זה נבנה ברשותו של שר־העיר ולא ברשותו המפורשת של הקיסר, הן העובדות החשובות ביותר, הידועות לנו מאותו

זמן והמעידות על רדיפת־יהודים בהשפעתה של הכנסיה.

מדיניות־הכנסיה בא״י באותו זמן הושפעה גם משאיפתה להרבות בגילויים של שרידי־קדושים למטרות־פולחן. לשם כך השתדלו הנוצרים ביהוד לגלות קברים של אישים מתקופת־המקרא. כך מצאו ב415 בשכם קברים, שרצו לראות בהם את קבריהם של יעקב ויוסף, וארון־קבורה, שנראה בעיניהם כארונו של יוסף, הֻעבר לקושטה. הניסיון, שנעשה ב450 להעביר לקושטה ארונות־קברים, שנחשבו בארונותיהם של פינחס, אלעזר ואיתמר, גרם לסיכסוך בין השומרונים והנוצרים, שהדו נשמע גם בימי ההתקוממות של השומרונים ב484. הידיעה, שלפיה פנו היהודים אחר ועידת־כלקידון (451) אל הקיסר מרקיינוס בבקשה, שיחזיר להם את זכויותיהם הישנות, הואיל והוועידה הכירה, שלישו היה, נוסף על טבעו האלוהי, טבע של בשר ודם, ומשום כך אין להטיל על היהודים את העוון של הריגת־אל (מיכאל הסורי VII, 12), מעידה אף היא על ההנחה, שהיתה רווחת באותם הימים ושלפיה הושתתה המדיניות של השלטונות כלפי היהודים בעיקר על עמדתה של הכנסיה. בא״י ניטל ב415 מן הנשיא שם הכבוד: „איש מעולה ומהולל״ (Vir clarissimus et illustris), ומשמת הנשיא האחרון לבית הילל בטלה הנשיאות (425). קיבוץ־הכספים בשביל בית־הנשיא, שהמשיכו בו מכאן ואילך, הופנה לאוצר־המלכות, לפי פקודה מ420. ימי ישיבתה של הקיסרת אֶודוֹקִיָה (ע״ע) בירושלים (440—460) עוררו ביהודי א״י תקוות לשיפור־מצבם. ואמנם עלה ביד הקיסרת להתגבר לפעמים על איבתם של ראשי־הכנסיה, ועכ״פ בהשפעתה גדל התחום, שיוחד ליהודים בסביבות הר־הבית.

המלחמות בין זנוֹ קיסר (474—491) ומתחרהו לשלטון לאוֹנטיוס ב484 היו כרוכות במרידות־הדמים של השומרונים, כיוון שלאוֹנטיוס התייחס בחיוב גם ליהודים וגם לשומרונים. בראשו של מרד זה עמד יוסטוס (או יוסטא), שהשומרונים העריצוהו כגואל. תחילה הצליח יוסטוס בפעולותיו הצבאיות, ואף עלה בידו לערוך תהלוכת־ניצחון בקיסריה. אך לסוף עלה ביד השלטונות — בעזרת כוחות־צבא, שהובאו מחוץ־לארץ — להתגבר על השומרונים, ומכאן ואילך הוצאו זו אחר זו גזירות קשות על השומרונים, עד שהושפלו למעמד של משועבדים. לשומרונים נאסרה כל דריסת־רגל בהר גריזים, בראש ההר נבנתה כנסיה על שם האם הקדושה, ובית־הכנסת, שנבנה בשכם, לפי המסורת, ע״י יעקב אבינו, נהפך למנזר נוצרי ובעיר עצמה הועמד חיל־מצב רוֹמי. אך גם היהודים, וביחוד יהודי התפוצות, לא נוקו מנקמתו של הקיסר. כשערכה מפלגת ה„ירוקים״ של הקרקס (ע״ע) באנטיוכיה פרעות ביהודי־המקום, ובפרעות אלו שרפו הפורעים בית־כנסת וזרקו את גופותיהם של היהודים שהומתו על־ידיהם לתוך האש, העיר זנו, שבדבר אחד בלבד חטאו ה„ירוקים״: שלא שרפו גם את היהודים שנשארו בחיים (489). ב507 חידשו ה„ירוקים״ את הפרעות ביהודי דפנה שליד אנטיוכיה מתוך רוגז על שהיהודים זכו בפרסי־ניצחון במשחקי הקרקס. בית־הכנסת של דפנה עלה באש.

זמנו של יוסטיניינוס ויורשיו. ההכרה בנצרות במקורה של חוקת־האימפריה, שקיבלה ביטוי רשמי בימיו של יוסטיניינוס, הביאה לידי ביטולו של היחס החוקי המיוחד אל היהדות, שהיה קיים קודם לכן לפי החוק הרומי. ההגבלות והגזירות, שהוטלו על היהודים ושחזרו ונשנו פעם אחר פעם, קיבלו מעכשיו צורה של חוקים מגובשים. ליהודים ניתנה הזכות לשמש כעדים לאישור תעודות, אך במשא־ומתן לפני בית־משפט לא הותר להם להעיד אלא כשהמתדיינים היו יהודים (Cod. Just. I, 5, 21 משנת 531). חוק, שנתפרסם בין 527 ו534, בא לאשר חוק מ423, שחייב את השלטונות להגן על רכוש־היהודים בפני פורעים נוצריים, אך העמיד את דמי־הפיצויים למעשי־פרעות על תשלומי כפל ולא על תשלומים משולשים, כפי שהיה קבוע בחוק הקודם (Cod. J. I, 11, 6). באותו זמן נאסר על היהודים להחזיק עבדים נוצריים (שם, 56, 54, 35, 1). מן היהודים נשללה זכות־הבעלות על אדמה, שנבנתה עליה כנסיה. והחוק (משנת 535), שאסר כל מו״מ מסחרי בקרקעות, בניינים ועבדים של הכנסיה (וכן נתינתם במשכון ועשייתם אפותיקי), העביר נכסי־קרקע מרובים לרשותה של הכנסיה בא״י(Nov. VII).

ה„תקנה״ החשובה ביותר בנוגע ליהודים היא זו של שנת 553, שלפיה נטל הקיסר לעצמו את הסמכות להתערב בענייני קריאת־התורה ולימוד־התורה בבתי־הכנסת. על פנייתם של היהודים אל הקיסר בבקשה, שיתירו להם לקרוא בבתי־הכנסת תרגום יווני לכתבי־הקודש, הגיב הקיסר במתן זכויות שוות למקור העברי ולתרגומים. למשתמשים בתרגום יווני הציע להשתמש בתרגום־השבעים: לא אסר את השימוש בתרגום של עקילס, אך לא נמנע מלהעיר, שעקילס לא היה יהודי ע״פ מוצאו, כדי להשפיע בכך על היהודים, שיתנו את זכות־הבכורה לתרגום־השבעים, שהיה מקובל על הנוצרים. עם זה נאסר מתן פירושים לתורה על־פי מדרשי־ההלכה והאגדה (הקיסר קורא להם בשם, שהיה רווח בין הנוצרים δευτέρωσις, כלומר: „משנה תורה״). על המסרבים לקיים את פקודת־הקיסר לפרטיה הוטלו ענשי־מלקות, גלות והפקעת־רכוש (Nov. 146). אותם ענשים עצמם הוטלו גם על הכופרים בתחיית־המתים, ביום־הדין ובמציאות־המלאכים. מקרה שני של התערבות בחיי־הדת של היהודים יש לראות באיסור, שהטיל עליהם הקיסר לחוג את חג־הפסח במועדים מסויימים. כי בניגוד לתקנה של ועידת־ניקיאה, שגזרה על חגיגת־הפסחא בימים שבהם חל חג־הפסח, החזיקו נוצרים הרבה במנהג הישן וקידשו את חג־הפסחא ביום הארבע־עשר בניסן (quartidecimani); ולפיכך אסר יוסטיניינוס על היהודים לחוג את חג־הפסח, אם חל קודם לפסחא של הנוצרים.

המאורע המכריע, שאירע בא״י בימיו של יוסטיניינוס, היה מרד־השומרונים. השומרונים התמרמרו על קיפוח זכויותיהם, וכתואנה למרד שימש להם מנהגם של הנערים הנוצריים לידות אבנים בבתי־כנסיותיהם של השומרונים. אפשר, שקיפוח־זכויותיהם של השומרונים בא מתוך דאגה לגבולות־המזרח, לאחר שהללו נאשמו ע״י הנוצרים כבעלי־ברית סודיים של פרס, אויבתה של ב׳. ההתקוממות, שפרצה ב528 בהנהגתו של יוליַנוס, שהשומרונים בחרו בו למלך, התפשטה משכם גם לערים אחרות, ובמהלך המרד נהרגו נוצרים הרבה וכנסיות נוצריות נשרפו. ההתקוממות דוכאה רק לאחר ש20,000 מן השומרונים נפלו במלחמה ומספר קרוב לזה נפל בשבי. השבויים, שנמסרו לראש של שבט ערבי בשכר העזרה שהושיט לשלטונות, נמכרו בשווקים של פרס והודו. התמוטטותו של הישוב השומרוני, שבאה עם כשלון המרד, גרמה למשבר כלכלי בארץ, ובהשפעת השומרוני ארסיניוס, שנמצא אז בחצר־המלך, נתעוררה השאלה, אם אין להאשים את הנוצרים באסון שבא על הארץ כולה. אך נסיונותיו של ארסיניוס לתקן את מצב־השומרונים לא

נשאו פרי מחמת התנגדותם של הנוצרים. מן השומרונים ניטלה הזכות להקים בתי־כנסת ומן הצוואות שלהם בענייני־ירושה נשלל כל תוקף משפטי. המרידה הנוספת של השומרונים, שפרצה בקיסריה ב555 ושאליה נצטרפו גם יהודים, גרמה לעירעורו הגמור של מעמד השומרונים בא"י.

פלישתם של הפרסים לתחומי־האימפריה בימיו של פוקס (602—610) עוררה את האוכלוסים הנוצריים הקנאים של אנטיוכיה להתנפל על יהודי־העיר. אלה האחרונים עמדו על נפשם, והסיכסוך נתפתח למלחמה ממש. מתחילה החזיקו היהודים מעמד בפני שר־הצבא הביזאנטי בונוסוס, אך כשהגיעה תגבורת מן החוץ הוכרעו; הרבה מהם הוצאו להורג, הרבה מהם הוגלו ונכסיהם הוחרמו. הקהילה היהודית באנטיוכיה בטלה.

בית־הראקליוס. מלחמת הפרסים בביזאנטים (מ603 ואילך) לא פסקה גם אחר רציחתו של פוקאס (610). בימי יורשו הראקליוס (610—641), כשפלשו הפרסים לגליל, קידמו היהודים את פניהם כגואלים. בנימין מטבריה (ע"ע) היה מוכן להוציא את כל רכושו הגדול לשם תמיכה בפרסים, ובאמצעיו הוקמו גדודי־עזר יהודיים, שנצטרפו לצבא הפרסי בעלייתו על ירושלים (614). בקרבות העזים, שהתחוללו על חומות־ירושלים, עלו כנסיותיה של עיר זו, ובכללן כנסיית־הקבר, באש, אבל הפרסים הפרו את ההבטחות, שנתנו ליהודים, וגמלו להם על עזרתם בהגליות לפרס. בגידה זו גרמה, שהיהודים נטו להתפייס עם הראקליוס כשיצא נגד הפרסים ב622. בנימין מטבריה אף השיג מהראקליוס חנינה ליהודים, שסייעו לפרסים, אבל הקיסר הפר את שבועתו כשכבש את ירושלים. מספר היהודים שנהרגו בפרעות, שערכו הכובשים ביהודים בכל חלקי־הארץ, היה עצום. בתחילת הפלישה הערבית לארץ (634) נתרבו הגזירות על יהודי־ב' כולם, ורבים מהם ברחו לקרים ולחבלי הקאווקאז. ב638 נמסרה ירושלים, לאחר מצור ארוך, מידי הפאטריארך סופרוניוס לידי החליף עומר (ע"ע). הערבים נתקבלו ע"י היהודים והנוצרים המונופיסיטיים כגואלים.

במרד, שפרץ בקושטה אחר מותו של הראקליוס (641), היה חלק גם לפשוטי־העם שביהודי־קושטה. בימי קונסטנס II (641—668) כבשו הערבים את אלכסנדריה (643) ואת צפון־אפריקה (647/8) וברשימה של השלל, שלקחו הערבים באלכסנדריה (רשימה, שנמסרה לחליף עומר), נזכר גם מס־הגולגולת, שנגבה מ40,000 היהודים, תושבי־אלכסנדריה באותו זמן. אבדן חבלי־המזרח והמצור, ששמו הערבים על קושטה בשנות 673—678, הגבירו את האיבה של הנוצרים ליהודים, והוועידה הנוצרית העולמית השישית (680/1) אסרה על הליכות־חסד עם היהודים, וכן על שימוש ברופא יהודי או קבלת תרופה מידיו.

השושלת האיסאורית. כששמו הערבים שוב מצור על קושטה (717/8) בימיו של לאו III (717—741), אבי השושלת האיסאורית, לא יכלו היהודים להסתיר את שמחתם לאידו של השלטון. גזירת השמד של 721/2, שגזר לאו III על היהודים, המונטאניים וכל שאר המינים היתה קשורה, כנראה, בתנאים המדיניים המיוחדים, שבהם נמצאה ב' באותו זמן. התחילה אז תנועת־יציאה רבת־ממדים לסוריה ונתעוררה תנועה משיחית, שבראשה עמד שריני (ע"ע), שהיה אף הוא מיוצאי־ב' שהגיעו לסוריה. קבלת דת־ישראל על־ידי בולאן מלך־הכוזרים (731) יצרה מקלט חדש ליהודי־ב', ועם נישואיו של קונסטאנטינוס V, בנו של לאו, עם בתו של מלך־הכוזרים (732) ועם המשך המלחמה באיקונין, שלאו התחיל בה ב726, באה נימה של מתינות ביחס ליהודים. בקובץ־החוקים (ה„אקלוגה"), שנתפרסם בשנת 739, נידונים, אמנם, מונטאניים ומאכיניאים למיתה, אבל היהודים אינם נזכרים כאן. גם משלוח האיגרת מטעם קונסטאנטינוס V (741—775) אל קארל הגדול בידי שני היהודים, יצחק החכם ושמואל הכהן, שהיה יודע יוונית ורומית, מעיד על שינוי לטובה ביחס אל היהודים. בימי אירנה, אלמנתו של לאו הכוזרי (775—780), שהיתה העוצרת של בנה, קונסטאנטינוס VI (780—797), חידשה ועידת־ניקיאה את פולחן־האיקונין. ליהודים, שנשתמדו למראית־עין, התירה ועידה זו לחזור ליהדות בגלוי, ובלבד שיחולו עליהם כל הגזירות שהמלכות גזרה על היהודים, וכן קבעה הוועידה, ששוב לא יתקבלו לטבילה יהודים אלא כשנאמנותם לנצרות אינה מוטלת בספק.

השושלת האמורית. מיכאל II (820—829), אבי השושלת האמורית, היה יליד העיר אמוריון, שבה ישבו יהודים ואתינגאנים, בני כת של מינים נוצריים, שהיו נאמנים לכמה ממנהגי־היהדות (ע"ע כנסיה מזרחית־אורתודוכסית). בהמשך לתולדות־הכנסיה של תאופאנס נאמר על קיסר זה כלהלן: „הוא לחץ את נחלת־המשיח, אבל פטר את היהודים מכל מס ועשאם בני־חורין, מפני שהיה מחבבם וגומל להם חסדים ומכבדם מכל שאר בני־האדם". בימי בנו תאופילוס (829—842), שהיה שונא־איקונין מושבע, שיגשג המסחר עם הכוזרים, שמעמדם בסחר־הפונטוס היה חשוב. הסוחרים היהודיים, שהיו בקיאים בלשונות שונות, עסקו במאה ה9 במסחר, שנתפשט ממערבה של אירופה על פני כל הארצות הביזאנטיות, הכוזריות והערביות והגיע עד הודו וסין.

השושלת המאקדונית. בימי בסיליוס I (867—886) נגזרה על היהודים שוב גזירת־שמד, שממנה ניצלו, לפי המסורת, רק חמש קהילות באיטליה הדרומית בלבד בזכותו של שפטיה בן אמתי (ע"ע). בימיו של קיסר זה נתפרסם הנומוקאנון (ב883), שנכללו בו כל ההחלטות נגד היהודים, שנתקבלו בוועידות־הכנסיה. גם קובץ־החוקים של ה„באסיליקה", שבעריכתו התחילו ב867 וסיימו ב893, כולל מספר חוקים, שמבטיחים ליהודים הגנה על חייהם ורכושם, וכן חירות דתית מסויימת. בשני אספים אלה בולטת המגמה להקים מחיצה בין היהודים והנוצרים.

בימיו של לאו החכם (886—912) הותר ליהודים לחזור לדת־אבותיהם, אך רומאנוס ליקאפנוס (919—944) גזר שוב גזירת־שמד (932) בהשפעתו של הפאטריארך מירושלים. הרבה יהודים נמלטו לארץ־הכוזרים, ויוסף מלך־הכוזרים הגיב על גזירת־ב' בגזירות של נגישה על הנוצרים שבקרים. בזמנו של קונסטנטינוס VII פורפירוגנטוס (שמ944 היה שליט יחיד), נכתבה איגרתו של חסדאי אבן שפרוט (ע"ע), יועצו של החליף מקורדובה, אל גברת מושלת (ודאי, הלנה, אשת־הקיסר), שבה נתבקשה המושלת לפרוש את כנפיה על שארית־ישראל. נראה, שאיגרת זו לא החטיאה את מטרתה. על כל פנים, בסוף המאה ה10 ובמאה ה11 הוטב מצבם של היהודים בב', אע"פ שבזכויות המיוחדות, שניתנו לסוחרי־ויניציאה בתחומה של ב' ב992, הותנה בפירוש, שיהודים ואחרים אינם רשאים לטעון את סחורותיהם על ספינות ויניציייניות כדי שלא ייהנו בעקיפים מן ההנחות, שניתנו לסוחרי־ויניציאה. משנות 1026—1081, הידועות כזמן־

שלטונן של הפקידות והאצולה, לא נשתיירו רישומים על רדיפות־יהודים בב׳. וכך מתאר הנסטוריייני אלישע את מצבם של היהודים בזמנו: „הביזאנטים מניחים הרבה יהודים במלכותם ומתירים להם עבודת־אלוהים בציבור ובניין בתי־כנסיות. היהודי שבארצות־ב׳ יכול להודות בפה מלא: ,אני יהודי!׳ הוא יכול לנהוג לפי מצוות־דתו ולהתפלל [בציבור], ואינו נתבע על כך לדין. שום אדם אינו מקפחו באיסורים״. ההוראה, שמטילה על היהודים שבועה מיוחדת, שתולים אותה בקונסטאנטינוס VIII ,(1025–1028), קרוב יותר, שיצאה מיד קונסטאנטינוס VII, שהיה שקוד למשוך את היהודים אל הנצרות. המהומות, שפרצו בעיר־הבירה בימיו של מיכאל V (1041—1042), גרמו לכך, שהקיסר גזר גירוש על הזרים (יהודים, ארמנים, מוסלמים, ועוד), שנשתקעו בעיר בשלושים השנים שקדמו לכן, ומן העיר יצאו כמאה אלף איש, ובהם מספר ניכר של יהודים. אך גזירה זו לא היתה מכוונת בכללה נגד היהודים תושבי־העיר, שברובם המכריע היו בני תושבים ותיקים. על־פי דוגמתם של הנורמאנים, שעם השתלטותם על אפוליה מסרו במתנה את ההכנסות, שקיבלו מיהודים, למנזרים ולכנסיות שבמקום, הנהיג גם קונסטאנטינוס IX שיטה זו באי כיוס, וב1049 הורה, שמיסיהן של 15 משפחות יהודיות, שישבו אז באותו אי, יימסרו למנזר נאה מוני.

מדוקאס עד המלכות הלאטינית (1059—1204). קונסטאנטינוס X דוקאס (1059—1067) הכביד את עולו על היהודים, שהיו שייכים למנזרים ולכנסיות. על המשפחות היהודיות הוטל לגור בחדרים ריקים של המנזרים, והעבריינים היו צפויים לענשי־ממון כבדים; הגזירה, שלפיה היו ילדיהם של המתגוררים חייבים להיות כפופים למנזר, באה, ודאי, לכפות על ילדים אלה חינוך נוצרי. קודם שעלה ניקפורוס III בוטניאטס על כסא־הקיסר (1079—1081) חנה עם צבאו לפני עיר־הבירה והצית הרבה בתים, שעמדו בקרבת השכונה היהודית סטאנור (או סטנון), וכל בתי־העץ של דלת־העם מן היהודים, שישבו בעיבורה של השכונה, היו למאכולת־אש. בימי הקיסר אלכסיוס קומננוס (1081–1118) קמה תנועה משיחית בקרב יהודי־ב׳. עילה לתנועה זו, שנודעה לנו מתוך מכתבו של יהודי ביזאנטי אחד (ר׳ י. מן, „התקופה״, כ״ג—כ״ד, וכן D. Kaufmann, Ein Brief aus dem byzant. Reiche ueber eine messian. Bewegung, Byz. Zeitsch. VII, 1898), היו דרשותיהם של האפיפיור אורבן II (ע״ע), שקרא למסע־צלב לשם כיבושה של ארץ־הקודש, ושל פטרוס המתבודד, שהסית ביהודים. המוני פליטים יהודיים, שברחו מצרפת, לותרינגיה וגלילות־הרינוס, נהרו מזרחה דרך הונגאריה. מספרם הלך וגדל כשנוסעי־הצלב ערכו פרעות־דמים נוראות ביהודי הארצות הנזכרות. בואם של יהודי־אשכנז לארצות־ב׳ עורר התרגשות מרובה בין יהודי־ב׳, וביחוד בין יהודי סאלוניקי וקושטה, שנתפסו לתנועה המשיחית. בואם של נוסעי־הצלב, שהיו שנואים על היוונים, מתנגדיה של הכנסיה הרומית, לא פחות משהיו שנואים על היהודים, מיעטה את איבתם של היוונים ליהודים ואף עוררה רגשי־השתתפות בצערם של היהודים מתוך חשש שמא צפויים גם הם לגורלם של היהודים. בהשפעתן של מסיבות אלו ויתרו השלטונות של ב׳ ליהודים על מס־הגולגולת ומיסים אחרים. אבל לתקוות המשיחיות של היהודים בא הקץ כשנכנסו נוסעי־הצלב לירושלים ב1099 והשמידו את קהילת־היהודים שבתוכה. בימיו של יוהאנס II קומננוס (1118—1143) נעשה מומר יהודי בשם לאון מונגוס ארכיהגמון של אורכידה והראש (פרימאס) של בולגאריה (ב1092—1143); תפקידו היה למשוך אל האמונה הנוצרית את המינים והכופרים המרובים, שהיו אז בבולגאריה. באותו זמן נעשתה העיר קסטוריה מקום־תורה בהשפעתו של רבי טוביה בעל „לקח טוב״, שישב בה. על מצבם של היהודים בימיו של מנואל I (1143—1180) אפשר לדון לפי תיאורו של ר׳ בנימין מטודלה (ע״ע). מאלפיים וחמש מאות המשפחות היהודיות, שישבו אז בקושטה, נמנו 500 על עדת־הקראים, ובין שכונתם ושכונת־הרבניים היתה חוצצת חומה. השכונה שבה ישבו היהודים נמצאה בפרה (בחוף הצפוני של קרן־הזהב), והיהודים היו אנוסים לעבור את מיצר־הים כל אימת שביקשו להביא את סחורותיהם לטבורה של העיר. רוב היהודים היו אנשי־מסחר, הרבה מהם אורגי־משי, וכמה מהם בורסקאים; אך היו בהם גם גדולים בתורה. בדרך כלל היו יהודי־קושטה אנשים אמידים, נדיבי־לב ויראי־שמים. קודם זמנו של מנואל היו יהודי קושטה נוהגים להביא את הסיכסוכים ביניהם לפני המפקד (האסטרטיגוס) של סטאנור, ששימש להם דיין — מה שגרם לכך, שמנואל פסק, שבתי־הדין שבמדינה רשאים לדון בסיכסוכים בין יהודים, אם אך אינם נוגעים לענייני־דת. בדרך כלל היו היוונים שונאים את היהודים והטילו עליהם תכופות עבודות קשות. היהודי היחידי, שהותר לו לרכב על סוס, היה רופאו של הקיסר, שלמה המצרי. בסאלוניקי ישבו בימי ר׳ בנימין כ500 משפחות יהודיות. יהודי סאלוניקי היו עוסקים בעיקר בתפירת בגדי־משי. בתבאי ישבו כ2,000 משפחות יהודיות, שעסקו בעיקר בייצור אריגי משי וארגמן. בשנת 1147 שיגר המלך רוז׳ר מסיציליה צי־מלחמה נגד ב׳, כבש את קורפו, קפאלוניה, תבאי, קורינתוס ואת גליל־החוף עד מלואסיה, והביא את כל יהודי המקומות הללו כשבויי־מלחמה לסיציליה. השבויים הובאו לפאלרמו וכאן נהגו בהם בחסד. כך קם באיטליה מתחרה כלכלי מסוכן למלכות־ב׳ בדמות יצרני בגדי־משי ואריגי־הברוקאט היהודיים, שייצורם היה עד אז מונופולין של מלכות זו ונשמר על־ידיה בסודי־סודות. בזמן ממשלתה של מריה, אלמנתו של מנואל I, ששימשה עוצרת בשם בנה הקטן, אלכסיוס II (1180—1183), נספו יהודים הרבה בטבח, שערכו היוונים ב„לאטינים״, כיוון שעם אלה האחרונים נמנו גם יהודים, שבאו מוויניציאה ומג׳נובה (1182).

בתקופת הממלכה הלאטינית סחט תאודור דוקאס אנגלוס (1214—1230), שליטה של אפירוס, כספים מנתיניו היהודיים ואחר־כך גירשם מארצו; אבל כשניצח אותו ב1230 יוהאנס אסן II (1218—1241), מלך־בולגאריה, ולקחו בשבי, הטיל על שני יהודים לסמא את עיניו של השבוי. כשסירבו היהודים למלא אחר דבריו, פקד מלך־הבולגארים להשליכם הימה מראש צוק.

שושלת הפאלאולוגים. עם עלייתו של מיכאל VIII פאלאולוגוס (1261–1282), הקיסר האחרון של מלכות־ניקיאה, הושם קץ (1261) למלכות הלאטינית וגם לרדיפות נגד היהודים. לפי עדות היסטורית אחת כינס הקיסר את חכמי־ישראל שבמלכותו והודיע להם את החלטתו להפסיק את רדיפת־היהודים, ומאז חל שינוי ניכר לטובה במצבם של יהודי־ב׳. אנשי ג׳נובה וויניציאה, שערי־מולדתם הגיעו לידי הסכמים עם ב׳, קבעו את מושבותיהם בפרבר פרה, שבו עמדה,

כאמור, גם שכונת־היהודים (סטאנור). בין האיטלקים, שפעלו בב' בחסותן של ג'נובה וויניציאה, היו גם יהודים, נתיניהן של ערים אלו. אנשי־ויניציאה ויהודי־ויניציאה ישבו גם בגוף העיר קושטה, בעבר קרן־הזהב מזה, ובקרבתם התיישבו במשך הזמן גם יהודים ביזאנטיים. וכשקבע הקיסר אנדרוניקוס II (1282—1328) שכונה חדשה ליהודים היווניים בטבורה של קושטה על־יד המושבה הוויניציאנית, הודיע לרפובליקה של ויניציאה: „היהודים שלנו הם בבחינת קניין־המדינה ולפיכך הוקצתה להם שכונה, שיוכלו לגור בה, לעסוק בה במלאכה שהחזיקו בה ולשלם את המיסים המוטלים עליהם". קיומה של מושבה יהודית חדשה זו בחלק של העיר, שקודם לכן היתה הישיבה בו אסורה ליהודים, היתה למירת־רוח לפאטריארך אתאנאסיוס, שהביע לפני הקיסר את תרעומתו על החירות, שניתנה ליהודים, „רוצחי־האל", וכן לארמנים ולתורכים. אבל תלונת הפאטריארך לא נשאה פרי. עיקר עיסוקם של היהודים היווניים, שישבו בשכונה החדשה, היה בייצור בגדי־פרוות ובבורסקאות. הם הקימו איגוד־אומנים בפיקוחה של המדינה, וקיבלו לאיגוד זה גם יהודים מחוץ־לארץ, ביחוד יהודים נתיני־ויניציאה, שהקיסר לא היה יכול להטיל עליהם מיסים. שיטת־הקיפוחים, שהמלכות נקטה כנגד יהודי־ויניציאה, לא היתה מכוונת בעיקרה כנגד היהודים הללו, אלא כנגד ויניציאה. הקיסר גזר על יהודי־ויניציאה להסתפק בעסקי־פרוונות ולהניח את הבורסקאות לאזרחי־המדינה. אבל הואיל ויהודי־ויניציאה הוסיפו לעסוק גם בבורסקאות וסמכו בזה על הזכויות היתרות, שניתנו לאנשי־ויניציאה, יצאו פקידי־המלכות בכוח כנגד הבורסקאים היהודיים־הוויניציייניים, החרימו את השלחים, שמצאו ברשותם, וכפו אותם לעזוב את מקום־מגוריהם. המעשה הביא לידי סיכסוכים דיפלומאטיים בין ב' ובין הרפובליקה של ויניציאה; ממשלת־ויניציאה תבעה את קיום תנאי־החוזה בינה ובין ב', שלפיהם היו נתיניה בכל הגבולות של מלכות־ב' זכאים לבחור להם כרצונם מקום־ישיבה ומקצוע, ותבעה מב' תשלומי פיצויים לנזקים. עברו שנים הרבה עד שבאה הטבה ביחסים הדיפלומאטיים שבין המדינות המסוכסכות. הגנה זו, שמדינות־הים האיטלקיות נתנו לנתיניהן, גרמה לכך, שהרבה יהודים ולא־יהודים קיבלו עליהם את נתינותן של ויניציאה וג'נובה. בזמנו של אנדרוניקוס III (1328—1341) ביקר הנוסע הערבי אבן בטוטה (ע"ע) בחצרו של הקיסר; בין שלושת הפקידים, שקיבלו את פניו, היה יהודי סורי, ששימש בשעת הראיון כמתורגמן. ב1423 הודיע הממונה הוויניצייני על המושבה שבקושטה לממשלת־ויניציאה, שיהודים רבים, שאבותיהם היו זה 80 שנה נתינים ויניציינים ישרים, הוכרחו ע"י פקידים יוונים לעבוד עבודת־כפיה, וחדשים מועטים לאחר מכן נמסרה לשגריר היווני בוויניציאה איגרת־מחאה בעניין זה. לסוף סירבו השלטונות היווניים להכיר ביהודים הוויניציינים כנתיני־ויניציאה, והטילו מיסי־ייבוא על מטעני־סחורותיהם שלא כדין נתיני־ויניציאה. בשעת משא־ומתן על חידוש חוזה־מסחר בין ב' לוויניציאה (1450) בזמנו של קונסטאנטינוס XI (1448—1453), הבטיח הקיסר לכבד את זכויותיהם של היצואנים היהודיים הוויניציינים. בשעה האחרונה בחייה של קושטה כבירת ב', כשהופיע מחמד II (ע"ע) לפני שערי העיר (אפריל 1453), נהגו היהודים בלויאליות כלפי השלטונות. גדוד תורכי, שחדר לשכונת־היהודים, בזז את בתיה, ובהולכת התושבים כשבויי־מלחמה לא הבחינו הכובשים בין יהודים לנוצרים.

מ. אבי־יונה, בימי רומא וביזאנטיון, ירושלים תש"ו; J. A. Montgomery, *The Samaritans*, 1907; R. Janin, *Les Juifs dans l'Empire romain*, in *Echos d'Orient*, XV (1912); J. Juster, *Les Juifs dans l'Empire romain*, I–II, 1914; S. Krauss, *Studien zur byzantinisch-jüdischen Gesch.*, 1914; A. M. Andreades, *The Jews in the Byzantine Empire, Economic History*, III, 1934; J. Starr, *The Jews in the Byzantine Empire, 614-1204*, 1945; id., *Romania*, 1949; P. Charanis, *The Jews in the Byzantine Empire under the First Paleolog* (*Speculum*, 1947, 75–78).

ח. ק. ב.

ביזנטיניסטיקה, העיסוק המדעי בתולדותיה ובתרבותה של ביזנטיון (ע"ע).

במשך המאות ה14 וה15 עסקו המשכילים באיטליה בעיקר בחקר היצירות הקלאסיות של יוון ורומי; בתולדותיה ובספרותה של ביזאנטיון התעניינו רק בני־אדם מועטים, ובדרך מקרית בלבד. במאה ה16 גברה ההתעניינות בחקר התרבות הביזאנטית; כתבי־יד מרובים של מחברים ביזאנטיים נחקרו, והרבה מיצירותיהם הוצאו לאור באיטליה, בהולאנד ובגרמניה.

1. ר א ש י ת ה ב'. היסוד לחקר מדעי מדוקדק של דברי ימי ביזאנטיון ותרבותה הונח בצרפת במאה ה17, בימיו של לואי XIV. המלומד הצרפתי החשוב ביותר בתחום זה היה באותו זמן דִי קאנז' (Du Cange; 1610—1688), חוקר שנון ורב־מרץ, שהניח אחריו חיבורים חשובים בתחומי ספרותה ותולדותיה של ביזאנטיון. אחריו קמו כמה חוקרים גדולים בתולדות ביזאנטיון ביה"ב, כגון מַאבִּיוֹן (Mabillon; 1632—1707), מוֹנְפוֹקוֹן (Montfaucon; 1655—1741), הבנדיקטני באנדירי (Banduri; 1670—1743) והדומיניקני לֶה קְיֶין (Le Quien; 1661—1733); הללו, ביחד עם האספנים של כתבי־יד יווניים, שפעלו בשביל הספריה המלכותית (כיום: הלאומית) הצרפתית ובעזרתו של בית־הדפוס המלכותי בפאריס, ייחדו לצרפת עד אמצע המאה ה18 את המקום הראשון במעלה בחקר התרבות הביזאנטית. הרבה מן המחקרים הצרפתיים בתחום זה, שנתחברו באותה תקופה, נודעת להם חשיבות מרובה עד היום.

2. המאה ה18 ותקופת נאפוליון. תקופת־ההשכלה, שהיתה כרוכה ביחס קפדני לדת ובמתיחת ביקורת על שלטון־הכמורה ועל שלטון מלכות ללא הגבלות, שוב לא מצאה עניין מרובה בביזאנטיון. תקופת־קיומה של מלכות־יוון ביה"ב נחשבה ל„תקופה חשכה" ולמקור בערות. אישים גדולים, כגון וולטר, ראו בעולם הביזאנטי את „חרפת השכל האנושי"; ומוֹנְטֶסְקְיֶה (1689–1755), שהיה היסטוריון מעמיק, דן על תולדותיה של ביזאנטיון מתוך יחס חמור ובלתי־צודק.

ההשקפות, שהיו רווחות במאה ה18, השפיעו גם על ההיסטוריון האנגלי הגדול, אדוארד גיבון (ע"ע, 1737–1794), שספרו „שקיעתה ונפילתה של האימפריה הרומית" אינו, לדבריו, אלא „תיאור נצחונן של הבארבאריות והדת". אותה תפיסה עצמה שלטת בחיבוריהם של סופרים רציניים אחרים, כגון לֶבּוֹ, נוּגָארֶה ורוּאַיוּ (Lebeau, Nougaret, Royou), וביחוד בגילויי־דעת של אישים, שלא היו היסטוריונים מקצועיים. יחס זה של שלילה וזילזול כלפי ביזאנטיון לא נשתנה גם אחר המהפכה הצרפתית והאריך ימים עד קרוב לאמצע המאה ה19.

3. מאמצע המאה ה19 עד ימינו אלה. שינוי יסודי

ביזרתה: מראה כללי של העיר עם התעלה

ביחס הנזכר יש למצוא לראשונה בחיבוריו של ג׳ורג׳ פינלי (Finlay; 1799—1875), שסללו דרך להערכה חדשה מעיקרה של העולם הביזאנטי. ספרו „דברי־ימי יוון מתקופת כיבושה ע״י הרומים עד ימינו אלה״ סייע ביד העולם המערבי לדון על בעיותיה והשגיה של ביזאנטיון מתוך יחס צודק יותר, וכך תיקן הרבה מן הנזק, שנגרם ע״י גיבּון.

שורה ארוכה של מלומדים חשובים הופיעה לאחר מכן; המחקר נסתעף לכמה שטחי־משנה; דברי־הימים, הספרות, האמנות, המוסיקה, בעיות חברותיות וכלכליות וכד׳, נחקרו והוערכו הערכה חדשה על־ידי חוקרים כגון הופף (Hopf), הרצברג, פאפארגופולוס (Paparrhegopoulos), גרגורוביוס (Gregorovius), לאמפרוס (Lampros), גלצר (Gelzer), קרומבאכר (Krumbacher), שלומברגר (Schlumberger), ראמבו (Rambeau), דיל (Diehl), ביורי (Bury), בינז (Baynes), ראנסימאן (Runciman), גרגואר (Gregoire), מאס (Maas), דלגר (Dölger), דוקינז (Dawkins), אמאנדוס (Amandos), ביז (Bees), מרקאטי (Mercati), וחוקרים אחרים הרבה בכל ארצות־המערב, כקטנות כגדולות. באותו זמן עצמו נוצרו כמה כתבי־עת מדעיים, שהוקדשו לחקר ביזאנטיון (Byzantinische Zeitschrift, Byzantion, Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher, etc.). כמעט בכל האוניברסיטות הגדולות בעולם נוסדו קאתדרות לטיפוח המחקרים הביזאנטיים, וכן הוקמו לתכלית זו כמה מכונים וחברות מדעיות. קונגרסים בינלאומיים לחקר ביזאנטיון נתכנסו מזמן לזמן.

4. חקר ביזאנטיון ברוסיה. במחצה השניה של המאה ה19 התחילו גם מלומדים רוסיים מתעניינים באורח פעיל בתולדותיה של ביזאנטיון. הדחיפה לכך ניתנה על־ידי חוקרים גרמניים, כגון קרוג וקוניק, שהיו חברים באקאדמיה הרוסית למדעים וישבו ברוסיה. מייסדו של המחקר הרוסי בתולדות־ביזאנטיון היה, לאמיתו של דבר, ואסילבסקי (1839—1899). אחריו באו מלומדים כגון קונדאקוב ות. י. אוספנסקי, שפיתחו את ענפי החקר בתולדותיה החברותיות של ביזאנטיון ובאמנותה. אבל חיבורים גדולים וכלליים יותר נתפרסמו רק במאה ה20; החשובים שבהם הם חיבוריהם של קולאקובסקי ות. י. אוספנסקי, שחקרו ביחוד את השתלשלות היחסים בין הסלאווים לבין ביזאנטיון. הניסיון הראשון לסקור את תולדותיה של ביזאנטיון מנקודת־מבט מארכסיסטית נעשה ב1940 ברוסיה הסובייטית ע״י מ. פ. לוצ׳נקו בספרו הרוסי „קורות ביזאנטיון״. החיבורים הגדולים, שנתפרסמו בזמן האחרון ע״י רוסים בגולה, כגון יאסיליב ואוסטרוגורסקי, הם קבוצה בפני עצמה; משולבות בהם הסגולות הטובות של המדע המערבי והמדע הרוסי.

ק. א. ט.

ביזרתה או בנזרת (بنزرت, בצרפ׳ Bizerte), עיר בתוניסיה, כ65 ק״מ צפונית־מערבית לתוניס העיר. מספר תושביה כ40,000 (1953). ב׳ יושבת על רחוב־הים שבין הים התיכון המזרחי והמערבי, באחת מן הנקודות הקרובות ביותר לסיציליה — מה שמיחד לה חשיבות אסטראטגית. גבעות מגינות על נמלה מפני רוחות המערב וצפון־המערב; הים בסביבתה עמוק וספינות גדולות יכולות לגשת עד החוף. התנאים הללו גרמו להתפתחותה של ב׳ כנמל הצבאי וכמבצר־הים הגדול ביותר שבחופי־הדרום של הים התיכון. מ1895 ואילך מחברת תעלה טבעית שהורחבה את החלק הצפוני של הנמל עם ימת־ב׳ (בערב׳ גרעאת אל תינג׳ה) — לאגונה מלחה במרחק של 5 ק״מ מן הים. מדרום לימה זו הוקמו בית־נשק ומחסנים לציודו של הצי הצרפתי, וסמוך לאלה הוקמה (ע״י הצרפתים) העיר פריויל. לימת־ב׳ נשפכים המים מימה שניה קטנה ממנה (גרעאת אשפל), שמימיה מלוחים בקיץ ומתוקים בימות־הגשמים. ימה זו משמשת

בריכת־סינון טבעית למי־השטפונות, ומפני־כן אין הסחף מגיע לימת־ב׳ ואינו חוסם את התעלה, הנקראת בצרפתית goulet (= מבוא־המפרץ).

ב׳ היא גם עיר־הבירה של נפה, שנקראת על שמה. שטחה 3,530 קמ״ר ומספר אוכלוסיה כ240,000 (1953), בכללם אחוז גדול של אירופים. נפת־ב׳ פוריה וברובה היא מעובדת היטב ע״י ילידים ממוצא אנדאלוסי וע״י מתיישבים מבני־אירופה. ביחוד היא מצטיינת בגידול־זיתים וב׳ מייצרת שמן־זית ליצוא. הים והימות שעל־יד ב׳ עשירים בדגים, שאף הם משמשים מקור־פרנסה חשוב לעיר ולסביבה.

ב׳ היתה מיושבת עוד קודם שבאו למקום הפיניקים. אך שמה, שהוא ידוע מן המאה ה4 לפסה״נ, נשתמר בצורה יוונית (היפּוֹן דִיאַרִיטוֹס — Ἱππὼν Διάρρυτος). אחר־כך נעשה רווח השם הלאטיני היפו זאריטוס, שאפשר הוא דומה יותר לשם השֵמי או הבֶּרבֶּרי הקדום — וממנו נתגלגלה אח״כ הצורה הערבית בִּנְזֶרְת. הצורה ב׳, המקובלת ביבשת־אירופה מחוץ לצרפת, מקורה באיטלקית. — משום קרבתה של קרתא־חדתא ואח״כ של תוניס לא הגיעה ב׳ למעמד של חשיבות עד שהצרפתים עשוה נמל צבאי בסוף המאה ה19, ועל־כן אין בה עתיקות בעלות־ערך לא מימי־קדם ולא מן התקופה המוסלמית. בסוף יה״ב שימשה קן לשודדי־ים מוסלמיים. ב1534 כבשוה הספרדים והחזיקו בה עד שגורשו מתוכה ע״י המוסלמים ב1572. ביחד עם שאר חלקי תוניסיה (ע״ע) באה ב׳ ב1881 תחת שלטון־חסות צרפתי. במלחמת־העולם II כבשו הגרמנים את ב׳ (בנובמבר 1942), אבל הפיקו מנמלה רק תועלת מועטת מאחר שלא היה ברשותם צי והאיטלקים לא נועזו להכניס את ספינותיהם לנמל קרוב לחזית. אעפ״כ הרעישו בעלי־הברית את ב׳ ועשו בה שמות עד שכבשוה במאי 1943.

א. י. בר.

בִּיחוֹב (Быхов; לפנים גם: ביחוב ישן — Старый Быхов), עיר־נפה במחוז (אובלאסט)־מוהילב שברפובליקה הסובייטית הבילורוסית. מספר תושביה — יותר מ10,000 (1939); 30% מהם היו — עד מלחמת־העולם II — יהודים. — ב׳ שוכנת 27 ק״מ מדרום למוהילב, על חופו המערבי של הדנייפר, במקום שהוא משמש מעגן לספינות־קיטור ובקו מסה״ב לנינגראד־אודסה. בב׳ קיימות מנסרות, מלבנות, בח״ר למוצרי־מזון שונים. בסביבותיה של העיר מופק כבול.

הידיעות הראשונות על ב׳ הן מן המאה ה14, אע״פ שבקרבתה נמצאו שרידים מן התקופה הטרם־סלאווית. ב1610 בוצרה ב׳ ע״י ההטמאן חודקביץ׳, ומאז נחשבה אחד מן המבצרים החשובים בבילורוסיה. בב׳ עדיין עומדים הארמון של הנסיכים מבית ספיהא (Sapieha) ובניינים אחרים מן המאות ה16—ה17.

הקהילה היהודית של ב׳ נזכרת ברשימת הקהילות מתקופת הרדיפות של חמלניצקי ופינקס ה„חברה קדישא" שלה מכיל רישומים מ1673. בזמן כיבושה של ב׳ ע״י צבאותיו של הצאר הרוסי אלכסיי מיכאילוביץ׳ (1659) נהרגו בה — לדבריו של עד־ראיה, שניצל מן הטבח (יהודה ליב פוחוביצר, „קנה חכמה", תמ״ג; „כבוד חכמים", ת״ס) — 300 יהודים. כשחזרה ב׳ לידי הפולנים קיבלו היהודים יצחק ואברהם וולפוביץ׳ מידי המלך הפולני מיכאל וישניוביצקי פריווילגיה (1669), שלפיה נפטרו למשך עשרים שנה ממיסים. ב1670 נתקיימה בב׳ התוועדות של קהילות „מדינות רוסיא" (חלק מרוסיה הלבנה). ב1758 ניתנה לקהילת־ב׳ פריווילגיה מיוחדת ע״י אדוני־העיר הנסיך מיכאל ספיהא. מאחר שהיהודים היו רוב מכריע באוכלוסיה של ב׳, הוכרחו השלטונות הרוסיים בשנות ה40 של המאה ה19 להתיר, בתורת יוצא מן הכלל, בחוק מיוחד את בחירתם של שני יהודים למועצת־העיר. בב׳ חי ופעל ר׳ דוד לוריא (ע״ע).

ב1766 ישבו בב׳ 887 יהודים, ב1847 — 3,046, ב1897 — 3,037 (47.6% מכלל האוכלוסיה) וב1923 — 2,846 יהודים (34.1%).

ש. דובנוב, דברי ימי עם עולם, ת״ש, ז׳, 18, 52, 82; Регесты и Надписи, I—III, 1899—1913; П. Марек, Историческия Сообщения, Восход, 1903; Московский Разгром Быхова, Еврейская Старина, 1911, 114—116; М. Вишницер, История Еврейскаго Народа, XI, 1914, 67, 74.

ש. כ.

בֵּי חוזאי, ע״ע חוזיסטן.

בִּיטוֹלָה (במקדונית Битола, בסרבו־קרואטית Bitolj), בירת פלך (אובלאסט) במקדוניה היוגוסלאווית. מספר תושביה כ32,000 (1953). ב׳ יושבת לרגליו של הר פריסטר (2,000 מ׳) בגובה של 620 מ׳ מעל פני־הים, בבקעה טקטונית קטנה, ששמה פלאגוניה, על נחל דראגור, הנופל בקרבתה לנהר צרנה. בקעת־ב׳ היא בכללה פוריה והיא מגדלת דגנים, טאבאק ועצי־פרי; בהרים הסמוכים לה מגדלים צאן ובקר. ב׳ משמשת שוק לתוצרת של החקלאות וגידול־המקנה שבסביבתה, אך היא גם מייצרת שטיחים ותחרים ומעבדת עורות. ב׳ היא תחנה בקו מסה״ב תסאלוניקי־פרילפ ובה עוברת גם דרך, שמוליכה לימת אוכרידה (ע״ע) ולאלבאניה. תושבי ב׳ הם ברובם סלאווים־מאקדוניים; יש בהם מיעוטים של אלבאנים, סרבים, ארומנים (קוצו־ואלאכים), ועוד.

בימי־קדם התקיימה סמוך למקומה של ב׳ עיר בשם הראקליאה לינקסטיס, שבתקופת הקיסרות הועתקה למקומה של ב׳. כאן עברה אז ויה (= דרך) אגנאטיה, הדרך הרומית מדוראכיום (כיום דורס; באיטל׳ דוראצו) לתסאלוניקי. בתקופה הביזאנטית נקראה ב׳ פלאגוניה, שהיה כנראה שמה הקדום ביותר. מפני המנזרים המרובים, שהוקמו בה, נודעה ב׳ מן המאה ה11 ואילך בשם היווני מונאסטריון. הבולגארים, שלטו במקום זמן־מה בסוף המאה ה10 ובתחילת המאה ה11 קראו לה ביטולה. ב1382 כבשו התורכים את העיר ושלטו בה עד 1913 (ועל־יסוד השם היווני נקראה אז ב׳ בשם מונאסטיר). בסוף תקופת־שלטונם ישבו בב׳ 40,000 נפש, שמחציתם היו מוסלמים (תורכיים ואלבאניים) והשאר נוצרים (סלאוויים ואחרים) ויהודים ספרדיים. ב׳ שימשה אז עיר־הבירה של פלך (ווילאיט), ששטחו היה 28,500 קמ״ר ומספר תושביו ב850,000.

כשנפלה ב׳ בידי הסרבים (1913) יצאו ממנה כמעט כל התורכים וחלק מן האלבאנים המוסלמיים שהיו בה. בסוף 1915 כבשו את ב׳ הגרמנים והבולגארים ושנה לאחר מכן — הצרפתים ובעלי־בריתם. ב1919—1941 היתה ב׳ בתחומה של יוגוסלאוויה ונכללה בפרובינציה הווארדארית. ב1921 ישבו בה כ28,500 נפש, ב1932 — כ33,000. ב1941 כבשו את ב׳ הגרמנים והבולגארים, שהחזיקו בה עד 1945. אחר מלחמת־העולם II חזרה ב׳ לרשותה של יוגוסלאוויה ונכללה

ברפובליקה האוטונומית של מאקדוניה, שבה הוכרה הלשון הסלאווית המאקדונית כלשון רשמית. בלשון זו נקראת העיר שוב ביטולה.

א. י. בר.

היהודים בב׳. עדות ראשונה לקיומו של ישוב יהודי בב׳ מצויה מן המאה ה12. כשנכבשה ב׳ על־ידי התורכים ב1382 נמצאו בה יהודים דוברי יוונית, שעסקו במסחר ובמלאכות. אך במאה ה16 נטמעו יהודים אלה בתוך גולי־ספרד, שבאו לעיר, וקיבלו את לשונם. באותה מאה נתיישבו בב׳ גם יהודי אוֹלוֹנה (=ואלונה) שבאלבאניה. בב׳ ישב שלמה מלכו (ע״ע) וכאן כתב את „ספר המפואר״. במאה ה18 שימש ברבנות בב׳ ר׳ אברהם בן יהודה די בוטון, בעל „מחזה אברהם״. במחצה השניה של המאה ה19 שימש בה כרב ר׳ אברהם גר צדק, יווני (יליד מיטילינה או מוריאה) שנתגייר (קודם שבא לב׳ שימש כרב בסאלוניקי). חכמים ומלומדים, שישבו בב׳, היו מתחילה פטורים ממיסים, אך במרוצת־הזמן נתבטל מנהג זה על־ידי „הסכמה״ מיוחדת של בני־הקהילה.

בימי התורכים היתה ב׳ מרכז מסחרי חשוב, והמסחר בה היה ברובו בידי יהודים. יהודי ב׳ סחרו עם סרביה, אלבאניה, סאלוניקי, סופיה, קושטה, אנקונה וויניציאה. כדי למנוע התחרות בסחר־העורות נתקבלה על־ידיהם „הסכמה״, שלפיה לא היה אף אחד מהם רשאי למכור עורות בלתי־מעובדים לבניהן של ערים אחרות, אך במרוצת־הזמן בטל תקפה. יהודי־ב׳ עסקו גם בייצור גבינה ובמכירתה, ביבוא של יין שרוף, שמן־זית, מלח ודגים מלוחים וביצוא של צמר, משי, אריגים, נחושת וענבים. בעלי־המלאכה היהודיים בב׳ עסקו בצבעות, בורסקאות וצריפת־זהב. — מ1895 ואילך קיימה חברת כי״ח בית־ספר לנערים בב׳ ומ1903 — גם בי״ס לנערות ובי״ס למלאכה.

עם סיפוחה של ב׳ ליוגוסלאוויה אחר מלחמת־העולם I בא שינוי לרעה במצבה הכלכלי והרבה מיהודי־ב׳ עזבו את העיר. קהילת מונאסטיר נחשבה אז כאחת מן המדולדלות ביותר בקהילות היהודים שביוגוסלאוויה. מ826 המשפחות היהודיות שהיו בה נתמכו 450 ע״י ועד־הקהילה וחברות־צדקה שונות. ב1942 נתמזגו כל חברות־הצדקה שבב׳ לחברה אחת בשם „עזרה בצרות״.

השואה פגעה גם ביהודי־ב׳ בתקופת שלטון הבולגארים במאקדוניה. ב11 במארס 1943 הוקפה העיר על־ידי חיילים ושוטרים בולגאריים. היהודים, במספר של 3,269 נפש, הוצאו מבתיהם, רוכזו בתחנת־הרכבת, ואח״כ הוסעו עם מטענם (בקרונות־סוסים) למחנה־הריכוז של טרבלינקה, שאליו הובאו ב5 באפריל 1943. רכושם של יהודי־ב׳, בשווי של 19,564,484 לֶוות בולגאריות, הוחרם.

לפי דבריו של הדיפלומאט הוויניציאני לוֹרֶנצו בֶרנַארדוֹ ישבו במונאסטיר ב1591 כ200 משפחות יהודיות. ב1893 הגיע מספר היהודים בב׳ ל5,038. ב1898—1908 ישבו בב׳ 6,000 יהודים בקירוב; מספרם גדל מעט־מעט וב1914 הגיע ל7,000, אך אחר המלחמה פחת הרבה. ב1931 היו בב׳ 3,751 יהודים, ב1942 — 3,422 וב1952 שוב לא היו בב׳ אלא יהודים בודדים בלבד.

דניאל אישטרושה, מגן גבורים, תקי״ד; ש. רוזאניס, דברי ימי ישראל בתוגרמה, א׳, תר״ץ; הנ״ל, קורות היהודים בתורקיה ובארצות הקדם, ב׳, תרצ״ז־ח׳; ג׳, תרצ״ח; יוסף עוזיאל, הרב הכולל רבי אברהם גר הצדק מסלוניקי, „ההד״, שנה י״ב, חוב׳ ב׳, תרצ״ז.

ש. מ.

בִּיטוֹם (Bytom; בגרמ׳ Beuthen), עיר־מכרות בפולניה הדרומית־מערבית, בפלך קאטוביץ (Katowice).

מספר תושביה כ120,000 (1952). ב׳ שוכנת בלבה של הטבלה השלזית, בגובה של 280 מ׳ מעל פני־הים, בסביבה עשירה באוצרות של פחם, אבץ, עופרת וברזל. תושביה מתפרנסים בעיקר מהיתוכם של בצרי־המתכות ומתעשיית מכונות, וכן מתעשיית־עץ. ב1921—1939 היתה ב׳ שייכת לגרמניה ומכיוון שהיתה על הגבול הפולני נתפתח בה מסחר ער עם פולניה. ב1945 סופחה לפולניה.

ב׳ היתה כפר עד שנת 1254, שבה ניתנו לה זכויות של עיר, אבל גם אח״כ הוסיפה להיות עיירה, ועוד ב1820 לא היו בה אלא 2,000 נפש בלבד. מאז גדלה ע״י פיתוח־המכרות וע״י התעשיה שנתרחבה בה כתוצאה מכך, ובשנות ה30 של המאה הנוכחת עלה מספר אוכלוסיה של ב׳ עד ליותר מ100,000.

מן המאה ה14 עד אמצע המאה ה18 ישבו בב׳ רק יהודים בודדים בלבד. ב1811 מנתה קהילת־ב׳ 255 נפש; ב1855 — 1,110 נפש; ב1925 — 3,600 נפש.

א. י. בר.

בִּיטוּמֶן, ע״ע אַסְפַּלְט.

בִּיטוֹן, דֵיוִד — David Beaton [Beton, Bethune] — (1494—1546), נסיך־כנסיה ומדינאי סקוטי. ב׳ היה בן למשפחה ממוצא צרפתי, למד בסקוטלאנד ובפאריס תאולוגיה ומשפטים ושימש (מ1519) כמה פעמים כבא־כוחה של סקוטלאנד בחצר־המלכות הצרפתית. ב1528 נתמנה שומר החותם הסודי (Keeper of the Privy Seal) של מלך־סקוטלאנד הצעיר ג׳ימז V. ב1538 הועלה ב׳ ע״י האפיפיור לדרגת חשמן וב1539 נעשה ראשה של הכנסיה הסקוטית כשנתמנה ארכיהגמון של סט. אנדרוז. ב׳ התנגד להשפעתה של אנגליה בסקוטלאנד וב1537/8 ניהל בפאריס את המשא־ומתן על נישואיו של המלך ג׳ימז עם נסיכה צרפתית. כשג׳ימז מת בצעירותו (1542) ומרי סטיוארט (ע״ע), בתו התינוקת, ירשה את המלוכה, ביקש ב׳ ליעשות שליט בשמה על סמך מסמכים מזוייפים. כשנתגלה הדבר, נכלא ב׳ וישב במאסר חדשים מועטים, אך לאחר מכן חזר לעמדתו התקיפה.

ידידי־צרפת וב׳ בראשם היו מצדדים נמרצים של הקאתוליות מתוך התנגדותם לחסידיה של אנגליה בסקוטלאנד, שביקשו להנהיג תיקונים בכנסיה לפי הדוגמה האנגלית. ביזמתו של ב׳ הועלה במארס 1546 המטיף הפרוטסטאנטי ג׳ורג׳ וישארט (Wishart, נולד בערך 1513) על המוקד — דבר, שעורר התמרמרות מרובה בציבור, וב׳ נהרג ב29 במאי ע״י יריביו. — ב׳ היה בעיקרו מדינאי ולא איש־דת. חייו הפרטיים היו חולונים ביותר, והיו לו שבעה ילדים בלתי־חוקיים.

J. Herkless, *Cardinal B.*, 1891.

בִּיטִי, דֵיוִד, רוזן — David Beatty, Earl of the North Sea and of Brooksby — (1871—1936), אדמיראל בריטי. ב׳ נתגייס לצי כשהיה כבן 13. ב1889 נתעלה בו לדרגת־קצין; ב1897/8 הצטיין במסעו של קיצ׳נר (ע״ע) בסודאן כמפקד של סירת־תותחים ביאור וב1900 — במסע נגד הבוֹקסרים בסין. במלחמת־העולם I ניהל את ספינות־הסיור בקרבות הימיים על־יד הֶלגוֹלַנד (אוגוסט 1914), על־יד שרטון־דוֹגֶר (יאנואר 1915) ועל־יד יוטלנד (31.5.1916; ע״ע מלחמת־העולם I). ב1919 נעשה ב׳ רוזן, ומאותה שנה

עד 1927 שימש כמפקד של הצי הבריטי. — אחר המלחמה הטיחו כלפי ב׳ את האשמה, שאחר לבוא לאיזור־החזית בקרב־יוטלנד, וכתוצאה מכך התקיים באנגליה ויכוח ציבורי חריף על פעולתו של ב׳ בקרב זה.

G. Rawson, *Earl B.*, 1930; R. H. Bacon, *The Jutland Scandal*, 1925; J. E. T. Harper, *The Riddle of Jutland*, 1934.

בֵּיטְסוֹן, וִילְיַם — William Bateson — (1861—1926), זואולוג וגנטיקן אנגלי. למד באוניברסיטה של קימבריג׳, שבה שימש לאחר זמן סגן־פרופסור לזואולוגיה (מ1899 עד 1908) ופרופסור לביולוגיה (מ1908 עד 1910); אחר־כך עסק במחקר במכון הבוטאני ע״ש ג׳ון אינס. השגו החשוב הראשון באנאטומיה היה גילוי מיתר־הגב מקדמת־הגוף של הבלנוגלוסוס (1884) — הוכחה לקירבה בין יצור ירוד זה, הדומה לתולעת, ובין בעלי־החוליות מבחינת תכנית־המבנה היסודית שלהם.

למרות הצלחה זו בגילוי חוליה חשובה בקו הפילוגנטי של בעלי־המיתר, נתייאש ב׳ מן האפשרות „לגלות את שלבי האוולוציה של יצור מסויים, מאחר שהעדויות לכך נעלמו... לעומת זה רשאים אנו לקווֹת, שנמצא את הסימנים הכלליים של פעולת האוולוציה, כי ברי לנו, שעדיין היא פועלת״ (1894). מתוך מחקריו בכיוון זה בא לכלל מסקנה, שהוואריאציות הטבעיות, שבהן פועלת הברירה הטבעית הגורמת להתהוותם של מינים שונים, הן בלתי־מודרגות, ושהשינויים המצטרפים להתפתחותם של מינים חדשים אינם רציפים אלא באים בקפיצות. תורת מנדל, שנתגלתה מחדש ב1900 (ע״ע גנטיקה), אישרה את השקפותיו של ב׳, והוא נעשה חסידה וחלוצה של האסכולה החדשה של המנדליזם. משום מעמדו הצנוע באוניברסיטה של קימבריג׳ באותה תקופה הוכרח ב׳ לעשות את ניסוייו בעצם ידיו בגינתו הפרטית ובלול־התרנגולות שעל־יד ביתו. ניסויים אלה הוסיפו אישור לתורת־מנדל, ואף הביאו לידי גילויין של עובדות־יסוד בפיסיולוגיה של הגנים. ב׳ מצא את שיתוף־הפעולה בין גנים שונים, שמשלימים זה את זה בסינתזה של חמרים מסויימים, כגון צבעי־הפרחים. המכאניזם הכרומוסומי של הורשת־המין נתגלה ע״י שנים מתלמידיו של ב׳.

מ1900 עד 1908 התנהל ויכוח חריף בין ב׳ ובין „הביומטריקנים״ פירסון (ע״ע) וולדון (Weldon), שהחזיקו בוואריאביליות הרציפה (ע״ע גנטיקה). ויכוח זה תרם לא מעט לחיזוק עמדתו ולייצובו של המנדליזם החדש ולהעלאת קרנו של ב׳. נצחונו נתבטא בין השאר בייסוד הפרופסורה הראשונה לגנטיקה בקימבריג׳.

חיבוריו העיקריים של ב׳: Materials for the Study of Variation („חומר לחקירת הוואריאציה״, 1894); Mendel's Principles of Heredity („עקרונות־התורשה של מנדל״, 1902); Problems of Genetics („בעיות הגנטיקה״, 1913).

B. Bateson, *W. B.*, 1928; R. C. Punnett, *Early Days of Genetics* (*Heredity*, 4[1]), 1950; R. A. Fisher, *Statistical Methods in Genetics* (ibid., 6 [1]), 1952.

א. ג.

בַּיִי, זָ׳ן סִילְוָן — Jean-Sylvain Bailly — (1736, פאריס—1793, שם), אסטרונום ומדינאי צרפתי. ב1760 התחיל עוסק בצפיה בכוכבים בהדרכתו של נ. ל. לקי (ע״ע). ב׳ חישב את מסלול השביט של האלי וב1763 נתמנה חבר האקדמיה למדעי־הטבע. ב1771 פירסם את תוצאות צפיותיו בירחי־צדק, וב1775—1787 — כמה חיבורים בעלי ערך בתולדות־האסטרונומיה. באותם הימים התעניין בעסקי־ציבור, ובמאי 1789 נבחר כצירה של פאריס לאסיפת־המעמדות וליושב־ראש הצירים של המעמד השלישי. במאורעות המכריעים, שאירעו בשבועות הראשונים של המהפכה, מילא ב׳ תפקיד חשוב: בין השאר ניהל את ישיבת ה20 ביוני, שבה נשבעו הצירים שלא לפרוש מן הדיונים קודם שיקבעו חוקה לצרפת. אחר כיבוש הבאסטיליה נבחר ב׳ כיושב־ראש של עיריית־פאריס וזכה לחיבת־העם; אך כשציווה על חייליו של ה„משמר הלאומי״, ב17.7.1791, לירות בהמוני המפגינים, שדרשו את גירושו של המלך, איבד את אהדת־הציבור. בנובמבר התפטר מתפקידיו הציבוריים והלך לנאנט. כאן חיבר את „זכרונותיו של עד־המהפכה״ (Mémoires d'un témoin de la révolution, 1821/2). ב1793 עבר למלן (Melun), במקום שנאסר על שום התנהגותו ביולי 1791. הוא נידון למיתה והוצא להורג בפאריס (12.11.1793).

D. Arago, *Notices biographiques*, 1852; J. F. Nourisson, *Trois Revolutionnaires, Turgot, Necker, B.*, 1886.

בִּיכְלֶר, אַבְרָהָם — Adolf Büchler — (1867, פריקופה, פלך טורוץ [הונגאריה; כיום: צ׳כוסלובאקיה] — 1939, לונדון), היסטוריון וחוקר במקצועות של חכמת־ישראל. ב׳ היה תלמידם של ב. ז. בכר ודוד קאופמן (בבית־המדרש לרבנים בבודאפסט), וכן למד אצל ישראל לוי וצבי גרץ (בביה״מ לרבנים בברסלאו). ב1891 הוכתר כדוקטור לפילוסופיה על יסוד מחקרו לתולדות טעמי־המקרא (Untersuchungen zur Entstehung der hebr. Akzente), שנתפרסם בדו״ח של כינוסי האקדמיה הווינאית למדעים. באותה שנה הוסמך גם לרבנות מטעם ביה״מ לרבנים בבודאפסט. ב1892 הוסיף להשתלם באוניברסיטה של אוכספורד ובספריה הבודליאנית, בהדרכתו של דודו אברהם נויבאואר (ע״ע), ביחוד במקצוע הביבליוגראפיה העברית. כאן פירסם באנגלית את מחקרו על „קריאת התורה וההפטרות במחזור השלשי״ (JQR, 1893). באותה שנה נתמנה פרופסור לספרות התלמודית ולתולדות־ישראל בביה״מ לרבנים בווינה, שנוסד באותו זמן, ובמשרה זו שימש שלוש־עשרה שנה. בקבצים השנתיים של מוסד זה פירסם ב׳ את חיבוריו: א) Die Priester u. der Kultus im letzten Jahrzehnt des Jerusalemischen Tempels („הכהנים ועבודתם בעשר השנים האחרונות של הבית השני״), וינה 1895; ב) Die Tobiaden u. die Oniaden im II. Makkabäerbuche u. in der verwandten jüd.-hellenistischen Literatur („משפחות בני־טוביה ובני־חוניו בספר חשמונאים ב׳ ובספרות היהודית־ההלניסטית המקבילה״), שם 1899; ג) Das Synhedrion in Jerusalem u. das grosse Bet-Din in der Quaderkammer des Jerusalemischen Tempels („הסנהדרין בירושלים ובית־הדין הגדול בלשכת־הגזית של בית־המקדש״), שם 1902; ד) Der galiläische 'Am-ha-'Arez des zweiten Jahrhunderts („עם־הארץ הגלילי במאה השניה״), שם 1906.

ב1906 נתמנה ב׳ סגן־מנהל בביה״מ לרבנים (Jews' College) בלונדון, וב1907, כשפרש ד״ר מיכאל פרידלנדר (ע״ע) מתפקידו כמנהלו של מוסד זה, ירש ב׳ את מקומו. במשרה זו כיהן עד סוף ימיו. מן החיבורים, שפירסם ב׳

בתקופה זו, יש לציין את: א) The Political and Social Leaders of the Jewish Community of Sepphoris in the Second and Third Centuries („המנהיגים המדיניים והחברותיים של קהל־ישראל בצפורי במאה השניה והשלישית"), לונדון 1909; ב) The Economic Conditions of Judea After the Destruction of the Second Temple („התנאים הכלכליים של ארץ יהודה אחר חורבן הבית השני"), שם 1912; ג) Types of Jewish-Palestinian Piety from 70 B.C.E. to 70 C.E. („טיפוסים של חסידי ארץ־ישראל מש' 70 לפסה"נ עד שנת 70 לסה"נ" [על הלל הזקן, החסידים הראשונים, חוני המעגל ועוד]), שם 1922; ד) Studies in Sin and Atonement in the Rabbinic Literature of the First Century („מחקרים על 'חטא' ו'כפרה' בספרות הרבנית של המאה הראשונה"), שם 1928. כמו־כן פירסם ב' מאמרים הרבה בכתבי־העת לחכמת־ישראל ולמדעי־המזרח וכן בכמה קבצי־יובל וספרי־זכרון לחכמי־ישראל בני־דורו. ב' היה מחברי הוועד המפקח של המכון למדעי־היהדות באוניברסיטה העברית בירושלים.

שמואל קליין, פרופסור ר' אברהם ביכלר כחוקר ארץ־ישראל, ב„ידיעות החברה העברית לחקירת א"י ועתיקותיה", שנה ה' (תרצ"ח), עמ' 132 ואילך; י. קלוזנר, „העולם", תרצ"ס, גליון כ', עמ' 331.

מ. נ. צ.

ביכנר, גאורג — Georg Büchner — (1813, גודלאו, הסן — 1837, ציריך), סופר גרמני. ב' היה בנו של רופא ואחיהם הבכור של הסופרים אלכסנדר, לואיזה ולודויג ב' (ע"ע). ב' למד בגימנסיה בדארמשטאט (בשנת 1831/3) ואח"כ באוניברסיטה של שטראסבורג (מדעי־הטבע, רפואה ופילוסופיה). את לימודיו המשיך בגיסן, במקום שנצטרף לאגודת־סתר מהפכנית, ייסד „חברה לזכויות־האדם" והשתתף ככותב־מאמרים בעיתון הלוחם של הסוציאליסטים, Der Hessische Landbote; כשריחפה עליו סכנת־מאסר, ברח משם לשטראסבורג. ב1835 התיישב בציריך, ולאחר שקיבל כאן תואר־דוקטור נתמנה כמרצה לאנאטומיה משווה באוניברסיטה של עיר זו. שנתיים לאחר מכן מת מדלקת־מוח.

גאורג ביכנר.
לפי רישום של א. הופמאן

את עיקר פירסומו קנה לו ב' ע"י יצירתו „מותו של דאנטון" (1835) — דראמה מן המהפכה הצרפתית — וכן ע"י הקומדיה „לאונס ולנה" (Leonce und Lena; 1836), ע"י הקטע הסיפורי „לנץ" (על המשורר י. מ. ר. לנץ, ע"ע) וע"י הטראגדיה המקוטעת „ויצק" (Woyzeck; 1836), ששימשה יסוד לדראמה המוסיקאלית „ויצק" של אלבאן ברג. הנושא העיקרי בכתביו הוא סבלו של האדם המודרני בבדידותו. הוא מנתח את צער־העולם ואת הביטול העצמי של איש־הרוח, הרואה במוסר תופעה פסיכופאתולוגית ובהיסטוריה את משחק־המקריות. ב' מתאר בשליטה ריבונית את התופעות של נורוזה וטירוף־דעת, את הניגוד בין המבנה של נפש־האדם, העשויה להתמוטט, ובין סדרי־העולם החיצונים. המיוסדים על עקרונות מכאניים, וכן את סבלם של מדוכאי־החברה; אך ביחוד הוא מצטיין בתיאור כאבם האלם של פשוטי־העם.

תיאורו של ב' הוא על דרך ההתוויה של מספר קווים בולטים. יותר משהוא מציג לפנינו פעולה או אופי, הוא מגלם אוירה לירית כוללת. — ב' הוא ראליסטן, ועם זה יורשה של הרומאנטיקה. מבחינה זו הוא בן־דורם של גראבה והיינה, וכבר ניכרים בו סימנים של הנאטוראליזם והאכספרסיוניזם, שעתידים היו להשתלט בספרות בסופה של המאה ה19.

Allgemeine Deutsche Biographie III (1876), 488–490; G. B., *Werke und Briefe*, herausgegeben von W. Widmer, 1948; P. Schmid, *B., Versuch über die tragische Existenz*, 1940; H. Mayer, *G. B. und seine Zeit*, 1946; K. Vietor, *G. B.*, 1949; A. H. J. Knight, *G. B.*, 1951.

ל. ה. ז.

ביכנר, לודויג — Ludwig Büchner — (1824, דארמשטאט — 1899, שם), הוגה־דעות גרמני, רופא וחוקר במדעי־הטבע; אחיו של גאורג ב' (ע"ע). לאחר שלמד בכמה אוניברסיטות (ביניהן בזו של וינה) נתמנה ב1852 כמרצה לרפואה באוניברסיטה של טיבינגן. בהשפעת המאבק בין תפיסות־העולם המטריאליסטית והאידיאליסטית־הדתית, שלבש צורה חריפה בכינוס של חוקרי־הטבע, שנתקיים בגטינגן ב1854, נתעורר ב' לכתוב את ספרו Kraft und Stoff („כוח וחומר"), 1855, שבו נתן הרצאה פופולארית של המאטריאליזם הפיסיקאלי והביולוגי. הספר זכה להשפעה מרובה: במשך 50 השנים הראשונות אחר פירסומו יצא ב20 מהדורות; אך הביקורת השלילית החריפה, שנמתחה עליו מצד בעלי התפיסה המסרתית־דתית, גרמה לכך, שב' הוכרח לפרוש מן האוניברסיטה. הוא חזר לדארמשטאט, עיר־מולדתו, שבה פעל מאז כרופא פרטי. הוא הוסיף לחבר מאמרים מקצועיים ולכתוב ספרים פילוסופיים פופולאריים, שבהם הטיף — בצידם של יעקב מולשוט (ע"ע), קרל פוגט (ע"ע) ואחרים — לתפיסת־עולם מאטריאליסטית ולאתאיזם (ע"ע), הגן על תורת דרוין (ע"ע) והביע רעיונות סוציאליסטיים, לא־מארכסיסטיים. ב' היה גם פעיל באגודות־התרבות של הפועלים. פרידריך אנגלס (ע"ע) התנגד בחריפות לתורתו של ב' ולהשפעתו.

מספריו: Natur und Geist („טבע ורוח"), 1857; Die Darwinische Theorie von der Entstehung und Umwandlung der Lebe-Wesen („תורת־דארווין על התהוותו והשתנותו של עולם־החי"), 1868; Der Gottesbegriff und seine Bedeutung in der Gegenwart („מושג האלוהים ומשמעותו בהווה"), 1874; מהדורה שלישית בשם Gott und die Wissenschaft („אלוהים והמדע"); Darwinismus und Sozialismus („דארוויניזם וסוציאליזם"), 1894; Meine Begegnung mit Ferdinand Lassalle, Nebst 5 Briefen Lassalles („פגישתי עם פרדינאנד לאסאל, בצירוף 5 מכתבים של לאסאל"), 1894; Im Dienste der Wahrheit („בשירותה של האמת" — מאמרים נבחרים על טבע ומדע), הוצא בצירוף ביוגראפיה על־ידי אחיו אלכסנדר (1899). וע"ע מטריליזם.

J. Frauenstadt, *Der Materialismus, Seine Wahrheit und sein Irrtum. Eine Erwiderung auf Louis Büchners 'Kraft und Stoff'*, 1856; F. A. Lange, *Geschichte des Materialismus und Kritik seiner Bedeutung in der Gegenwart*, II, 1875; W. C. Dampier, *A History of Science and its Relations with Philosophy & Religion*, 1948[4], Chap. 8.

א. ע. ש.

בִּיכֶר, קַרְל — Karl Bücher — (1847—1930), כלכלן והיסטוריון גרמני. ב׳ שימש כפרופסור באוניברסיטות של דורפאט, מינכן, באזל, קארלסרוהה ולייפציג. בחיבורו הידוע ביותר, Die Entstehung der Volkswirtschaft („התהוותה של כלכלת־העם״), 1893, הניח את קיומם של שלושה שלבים עיקריים בהתפתחות הכלכלית: כלכלת־הבית (Hauswirtschaft), כלכלת־העיר (Stadtwirtschaft) וכלכלת־העם (Volkswirtschaft). בשלב הראשון — זה של כלכלת־הבית — אין חליפים וכל משק־בית מספק את צרכי עצמו. בשלב השני — כלכלת־העיר —, הסחורות עוברות במישרים מן היצרן אל הצרכן ומבן־הכפר אל בן־העיר. בשלב השלישי — כלכלת־העם — מופיעים מתווכים בין היצרנים ובין הצרכנים. ב׳ טען, שכל המהלך של ההתפתחות הכלכלית—על כל פנים במרכז אירופה ובמערבה—ניתן להיכלל במסגרת זו.

ב׳ היה מן הראשונים, שראו באתנולוגיה את הבסיס של תורת־הכלכלה והסוציולוגיה. בחיבורו Arbeit und Rhythmus („העבודה והריתמוס״), 1896, הראה, על יסוד חומר אתנולוגי, כיצד מושפעת העבודה מן הריתמוס של שירי־העובדים.

לאחר שפרש מעבודת־ההוראה ב1917, נתמסר כולו למדע העיתונאות (Zeitungswissenschaft) וייסד באוניברסיטה של לייפציג את ה„מכון לחקר העיתונות״ (Institut für Zeitungskunde). מלבד החיבורים הנזכרים כתב ב׳: Die Aufstände der unfreien Arbeiter 143—129 v. Chr. („ההתקוממות של הפועלים המשועבדים בשנות 143—129 לפסה״נ״), 1874; Die Frauenfrage im Mittelalter („שאלת הנשים בימי־הביניים״), 1882; Die gewerblichen Betriebsformen in ihrer historischen Entwicklung („צורות־הייצור התעשייניות בהתפתחותן ההיסטורית״), 1892; Beiträge zur Wirtschaftsgeschichte („מחקרים לתולדות־הכלכלה״), 1922; Gesammelte Aufsätze zur Zeitungskunde („קובץ מאמרים לחקר העיתונות״), 1925 ו־Lebenserinnerungen („זכרונות״, 1847—1890), כרך א׳, 1919.

O. Leroy, *Karl Bücher, historien de la vie économique primitive*, 1925.

א. ז.

בִּיל (בגרמ׳ Biel, בצרפ׳ בִּיֶן [Bienne]), 1. עיר בקאנטון בֶּרן שבשווייץ הצפונית־מערבית, במרחק של כ22 ק״מ מגבול־צרפת; יושבת בקצה הצפוני־המזרחי של ימת־ב׳ (ר׳ להלן, 2), לרגלי הרכסים הדרומיים של היורה השווייצית, על שפכו של נהר סיז (Suze; בגרמ׳ Scheuss — שויס) ובגובה של 440 מ׳ מעל פני־הים. מספר תושביה כ48,000 (1950); מהם ⅔ דוברי־גרמנית והשאר דוברי־צרפתית; ⅘ פרוטסטאנטים, והשאר קאתולים. העיר הישנה בנויה בגבעות, החדשה (מן המאות ה19 וה20) — במישור־החוף. ב׳ מתפרנסת בעיקר מתעשיית־שעונים וממלאכת צורפות אמנותית, וכן מייצור מכשירי־חשמל, מכונות שונות ועוד. את כוח־החשמל מקבלת כ׳ ממפעלי־המים שעל נהר סיז ותעלת־האגנאֶק (ר׳ להלן). מבנייני־העיר הנאים ראויים להיזכר כנסיה גותית מן המאה ה15, בית־העיריה (טירה ישנה) ובית־הכנסת, שהוקם ב1882.

במקומה של ב׳ כבר היה, כנראה, ישוב בתקופת בנייני־הכלונסאות ובלא ספק — בתקופת־הברונזה. השם הלאטיני הקדום של ב׳ (בֶּלֶנוס) שרשו קלטי וציין מעיקרו אליל־מים. ב׳ נוסדה כעיר במאה ה13 על־ידי הארכיבישוף של בזל, שבחסותו נשארה עד 1798. במשך תקופה זו היתה ב׳ בפועל חפשית בהנהלת־ענייניה ואף כרתה בריתות עם ערים שווייציות אחרות, וביחוד עם ברן. ב1798 סופחה לצרפת וב1815 הוחזרה לשווייץ, לקאנטון של ברן.

יהודים בודדים כבר ישבו בב׳ במאה ה13. אחר 1848 התיישבו בה כמה משפחות יהודיות מאלזאס, שנתארגנו לקהילה, ומ1860 ואילך יש לה, לקהילה זו, רב. ב1929 היו כב׳ 520 יהודים.

2. ימה, שנקראת על שם העיר ב׳ (ר׳ למעלה 1); השניה בגדלה בימות של הרי־היוּרה. ארכה כ15 ק״מ ורחבה המאכסימאלי — כ4 ק״מ. שטחה — משנחפרו שתי התעלות, המקשרות את ימת־ב׳ לנהר־אַרה (1878) — 41 קמ״ר, וקודם לכן — 44.2 קמ״ר. גובה פני־מימיה — 432 מ׳ מעל פני־הים. אחת משתי התעלות הנזכרות — תעלת־האגנאֶק — מביאה לימה ממזרח את מימיו של נהר־ארה, שעליו יושבת בֶּרן, ואילו השניה היא האפיק המועמק של נהר ציל (בצרפ׳ תִּיאֶל), הנופל לארה התחתון. הימה מקבלת את מימיה של ימת־נֶשטֶל (ע״ע). עם ירידת פניה של ימת־ב׳ נתגלו בנייני־כלונסאות מן התקופה הנאוליתית המאוחרת (ע״ע פְּרֵה־היסטוריה). החפצים שנמצאו בבניינים הללו וסמוך להם, שמורים בבית־הנכוֹת שבב׳. אי־פטרוס הקטן שבדרומה של הימה (בעונות של שפל הוא מתחבר עם אחת מלטונות־היבשה שלה) נקבע ב1912 כפארק לאומי. מקננים בו חיות־בר קטנות ועופות־מים.

א. י. בר.

בִּיל, אַנְרִי, ע״ע סְטֶנְדָל.

בֵּיל, ג׳וֹן — John Bale — (1495—1563), סופר אנגלי. ב׳ סיים ב1529 את לימודיו בתאולוגיה בקימבריג׳. בזמן שהייתו בקימבריג׳ נעשה חסידה של הרפורמאציה ומשום כך הוכרח אח״כ לעזוב מזמן לזמן את אנגליה ולבקש מפלט בארצות־השפלה.

במחזותיו, שחיבר בנוסח יה״ב על נושאים מן המקרא והברית החדשה (כגון על השטן המנסה את ישו ועל יוחנן המטביל), התקיף את האפיפיורות. במחזה Kynge Johan („המלך ג׳והאן״), 1548°, דן בצורה אלגורית במאורעות, שאירעו במלחמות בין הפרוטסטאנטים והקאתולים בימיו של הנרי VIII. חיבורו החשוב ביותר של ב׳ הוא Scriptorum illustrium majoris Britanniae... Catalogus („רשימת הסופרים המפורסמים של בריטניה הגדולה״), באזל 1557/9. בחיבור זה מובאות עובדות מחייהם של המחברים האנגליים ורשימות של חיבוריהם בסדר כרונולוגי. אי־הדיוקים וחוסר האובייקטיוויות שבחיבור זה אינם פוגמים בחשיבותו כאביה האמיתי של הביוגראפיה והביבליוגראפיה האנגליות.

H. Christmas (ed.), *Select Works of John Bale*, 1849.

בֵּיל, פְּיֶר — Pierre Bayle — (1647, קארלה [Carlat] — 1706, רוטרדאם), פילוסוף צרפתי; מאבות „המחשבה החפשית״. ב׳ היה בנו של כומר פרוטסטאנטי. כשלמד בטולוז עבר אל הקאתוליות, אך לאחר זמן קצר חזר אל הפרוטסטאנטיות. ב1675 נתמנה כמורה לפילוסופיה באוניברסיטה של סֶדן, וב1681 — בזו של רוטרדאם. ויליאם III, מלך־אנגליה

ונסיך־אורַניה, פיטר אותו ממשרתו באוניברסיטה על שום דעותיו החפשיות. מאז פעל ב׳ ברוטרדאם כסופר ושימש המרכז של חוג ספרותי, שעליו נמנו טובי הסופרים.

ספרו העיקרי של ב׳, שהשפיע השפעה מרובה על חיי־הרוח של המאה ה18, הוא האנציקלופדיה שלו: Dictionnaire historique et critique („מילון היסטורי וביקרתי״), שיצא לראשונה בשני כרכים, 1695 ו1697, ואח״כ — בארבעה כרכים. „מילון״ זה מכיל את כל חומר־הידיעות של התקופה ומגלה את בקיאותו המופלאה של ב׳ בתחומי־מדע שונים,

פייר ביל

וכן את חריפותו הביקָרתית, שנתבטאה בסיגנון שוטף, חי ופולמי. ב׳ נלחם בכל כוחו בכל דוגמאטיות, הן בפילוסופיה והן בדת, והשתדל לגלות את הסתירות המסתתרות מאחרי צעיף הוודאות המדומה של שיטות־מחשבה פסקניות. ב׳ היה קרוב לבית־מדרשו של דקארט, אך לא נמנע מלמתוח ביקורת גם על יסודותיה המטאפיסיים של אסכולה זו. ה„מילון״ הכיל גם מאמר מפורט (ועם זה ביקרתי) על שיטתו של שפינוזה — מאמר, ששימש מקור חשוב להכרתה של תורת־שפינוזה במאה ה18. ביחוד טרח ב׳ לגלות את הסתירות שבין הדת ובין התבונה. בלא שהתקיף את הדת באופן ישיר, הראה ב׳ שכמה מעקרונות־הנצרות, כגון ה„שילוש״, ה„חטא הקדמון״ וכד׳, אינם מתיישבים עם תביעות־ההיגיון. ב׳ מטיל ספק בדבר, אם רשאים אנו לבסס דעות דתיות, שאינן ניתנות להוכחה שכלָנית, על ההנחה הסתמית של אמיתות־האל. בניגוד לעמדתו הספקנית של ב׳ כלפי הפילוסופיה והדת, היה יחסו אל התודעה המוסרית נקי מכל ספקות. ב׳ ראה את התודעה המוסרית כנטועה בלבנו וכמחייבת אותנו באופן בלתי־אמצעי ללא כל הנחות פילוסופיות או דתיות. ה„מילון״ של ב׳ נדפס פעמים הרבה ושימש מקור־השראה לתקופת־ההשכלה. פרידריך II, מלך־פרוסיה, הוציא ב1765 מבחר מתוך הספר, והסופר הגרמני גוטשד תירגם — אגב הסתייגויות מרובות — את הספר לגרמנית (1741—1744).

ספקנותו הפילוסופית והדתית ולעומתה — עמדתו הוודאית בשאלות־המוסר עשו את ב׳ לסבלָן הגמור הראשון באמונות ודעות. ב׳ תבע סבלנות ללא כל הסתייגות בענייני־דת, ובניגוד לז׳ן בודן (ע״ע) דרש להתייחס מתוך סבלנות אף אל האתאיסטים. ב׳ טען, שאם זכאים אנו לרדוף אדם על דעותיו ודתו, הרי שיש זכות כזו גם לסינים ולתורכים, ואם כך הרי צדקו גם הקיסרים הרומיים כשרדפו את הנוצרים. המגינים על זכות־הכפיה בענייני־דת הסתמכו על דבריו של ישו: „והחזק־בם לבוא (compelle entrare) למען יימלא ביתי״ (לוקס י״ד, כ״ג), אך ב׳ הראה, שהפירוש המקובל של פסוק זה אינו מכוון אל האמת. למלחמתו האמיצה של ב׳ על חופש־הדת נודעה חשיבות מיוחדת, שהרי ב1685 ביטל לואי XIV את חופש־הדת של הפרוטסטאנטים.

P. des Maizeaux, *La vie de Pierre B.*, 1722–32; L. Feuerbach, *Pierre B.*, 2 Aufl., 1848; W. Bolin, *Pierre B.*, 1905; A. Cazes, *P. B., sa vie, ses idees*, 1905; H. E. Smith, *The Literary Criticism of P. B.*, 1912; F. Mauthner, *Der Atheismus und seine Geschichte*, 1922, II, p. 248–308.

ש. ה. ב.

בִילְבָאוֹ (Bilbao), הגדולה שבערי־הנמל של ספרד הצפונית; עיר־הבירה של הפרוביניציה ביסקאיה (שטחה 2,224 קמ״ר ומספר־תושביה כ570 אלף [1950]); יושבת סמוך לקצה הדרומי־מזרחי של מפרץ־ביסקאיה, משני עבריו של נהר נֶרויון, כ12 ק״מ ממקום השתפכותו למפרץ קטן וצר (ריאה), הנקרא על שמה של ב׳. מספר תושביה של ב׳ כ230,000 (1950); ברובם בסקים (ע״ע). לנמלה הפנימי של ב׳ מגיעות ספינות בעלות נפח של עד 4,000 טון; ספינות גדולות יותר עוגנות בנמל החיצון פורטוגאלֶטֶה, המוגן מסערת־הים ע״י שני שוברי־גלים. מס״ב מחברות את ב׳ עם מאדריד ובארצלונה. הודות למכרות־הברזל העשירים שבסביבתה נעשתה ב׳ המרכז הגדול ביותר לתעשיות־ברזל בחצי־האי כולו. היא מייצרת מכונות ומנועים, קטרים, קרונות־רכבת ומכשירי־חשמל, וכן יש בה מספנות גדולות. תעשיות אחרות, שקיימות בב׳, עוסקות בייצורם של זבלים כימיים, חמרי־נפץ, צבעים, תרופות, מלט, זכוכית, שימורי־דגים, מזונות שונים, וכן בזיקוק־נפט. ב׳ היא הנמל הראשי ליצוא של בצרי־הברזל הספרדיים, הנשלחים לבריטניה ולגרמניה, ושל תוצרת החקלאות הספרדית, ביחוד שמן ויין. באחד מפרבריה של ב׳ נמצאת אוניברסיטה של הנזירים האוגוסטינים. כן יש בב׳ בית־ספר גבוה לספנות ובית־נכות לאמנות.

ב׳ הישנה בנויה מימין לנהר, המהווה כאן קשת פתוחה לדרום־המערב. רחובותיה צרים וקצרים אבל ישרים, וניכר בהם תיכנון מסויים. בלבה של העיר הישנה נמצאת הכנסיה הראשית על שם סאנטיאגו (יעקב הקדוש), שהיא מן המאה ה13 (בנויה בסיגנון גותי). על שפת הנהר בנויה (בסיגנון הרֶנֶסאנס) כנסיה על שם סאן חואַנס (יוחנן הקדוש), שהיא מן המאה ה16. ב׳ החדשה משתרעת משמאל לנהר והיא בעלת רחובות ישרים, ארוכים ורחבים. הרחוב הראשי שלה נקרא על שם דיאֶגו לופס דֶה אָרוֹ (Haro), שייסד ב1300 את ב׳ והיה שליטה הראשון של העיר. לאורך הנהר, עד הנמל החיצון, נמצאת שורה של בתי־חרושת ומספנות.

ביה״ב כבר היתה ב׳ מרכז חשוב לחרושת ברזל ופלדה וזכויותיה הורחבו כמה פעמים ע״י מלכי־קאסטיליה. ב1475 ניתן לה התואר Noble Villa („העיר האצילה״). מב׳ יצאו ספנים נועזים, שהשתתפו במסעי התגליות והכיבושים של ספרד, וכן סיפקה ב׳ למושבות־ספרד מוצרי־ברזל וספינות.

בילבאו: רחוב ראשי

בימי המלחמות המרובות, שבהן הסתבכה ספרד במאה ה17, פגעו בב' צייהם של ההולאנדים (1624/5), הצרפתים (1637, 1639, 1640) והאנגלים (1666); כמו־כן נפגעה ב' כמה פעמים במלחמות המהפכה הצרפתית ונאפוליון (ביחוד ב1808). גם מלחמות־האזרחים, שפרצו בספרד במאות ה19 וה20, פגעו בב' קשה. הקארליסטים (ע"ע ספרד, היסטוריה) צרו על ב' זמן ממושך ב1834, 1836 ו1873. ב1936/7, קודם שנכבשה על־ידי הגנראל פראנקו, שתושביה נלחמו בו בחירוף־נפש, היתה עיר־הבירה של הרפובליקה הבאסקית האוטונומית. אחר כיבוש זה בוטלה האוטונומיה הבאסקית והלשון הקאסטילית הושלטה בב' בחיי־הציבור ובחינוך.

א. י. בר.

בִּילְגוֹרוֹד – דְנִיסְטְרוֹבְסְקִי (Белгород-Днестровс-; ־ווא; בעבר: אַקרמאן — מתורכית אַק־כֶּרְמַן, וברומנית Cetatea alba — „המבצר הלבן"; ומכאן גם השם הגרמני „וייסנבורג" שבמקורות העבריים), עיר בחבל (אוֹב־לאסט) אִזמאיל שברפובליקה הסוֹבייטית אוקראינה (בעבר: בסאראביה), סמוך לשפכו של נהר־דנייסטר לים השחור. האוֹכלוסיה שלה — המורכבת מאוקראינים, רוּמנים, רוסים, יהודים, ארמנים ויוונים — מונה כ50,000 נפש.

ב"ד' שוכנת במקום, שבו נוסדה ע"י בני מילטוס סמוך ל650 לפסה"נ המושבה טירס (Tyras = צור?). לפי אמיאנוס מרקלינוס (XXII, 8, 41) היתה טיראס קודם לכן מושבה מסחרית של הפיניקים. כמושבה יוונית היתה טיראס נתונה במשך תקופה קצרה לשלטונו של הדיאדוך ליסימאכוס, ובמאות ה3 וה2 לפסה"נ זכתה לפריחה מרובה. בימיו של קלאודיוס קיסר שלטו בה הרומים, שפטרו אותה ממיסים והעניקו לה זכויות־מכס. ב238 לסה"נ השתלטו על העיר שבטים גרמניים. במאה ה6 נכללה בתחום־מושבו של שבט־האַנטים הונדי, שהתיישב באותה סביבה אחר מפלתם של ההונים. לאחר מכן, עוד לפני המאה ה9, ישבו שם השבטים הסלאוויים של הלוּביצים והטיורצים. שלטון־הכוזרים נתפשט על טיראס, כמו על כמה ישובים אחרים, שהיו בעבר מושבות של מילטוס. המקום היה ידוע גם לכרוניקן הרוסי נסטור (מת ב1100 בקירוב). ב1241 נכבשה העיר ע"י הטאטארים. הביזאנטים קראו לעיר אספרוקאסטרון („המבצר הלבן") ולאחר שבאה תחת שלטון־הבארבארים — מאורוקאסטרון („המבצר השחור"). במאה ה14 אנו מוצאים כאן ישוב של סוחריי־ג'נובה, שקראו לה בשם Moncastro. אליהם הצטרפו אח"כ אחרים, שמוצאם היה מראגוזה. במאה ה15 היתה העיר ברשותם של המולדאווים, ומשום מקומה על פרשת־הדרכים בין לבוב וקרים היתה לה חשיבות מסחרית ניכרת. ב1484 כבשו התורכים את העיר ומחסני־הסחורות של סוחרי ג'נובה וראגוזה היו לשלל לכובשים. בתקופת המלחמות הרוסיות־תורכיות בסוף המאה ה18 נכבשה ב"ד' פעמיים (לזמנים קצרים) ע"י הרוסים; ב1806 חזרו הרוסים וכבשו את ב', ולפי שלום בוקארסט (1812) סופחה רשמית לרוסיה ביחד עם שאר חלקי בסאראביה. ב1918 נמסרה ב"ד' לרומניה.

בתחילת המאה ה16 נתמעטה חשיבותה המסחרית של העיר, ששמה היה אז אקרמאן, לעומת זו של הערים בראילה וגאלאץ. בתקופת השלטון הרוסי (1806—1918) פרח מסחר־התבואה בין העיר ובין אודסה; כן נתפרנסו התושבים על המסחר בטאבאק, יין, פירות, דגים, צמר, שמנים, עורות, ועוד. מסחר מפותח זה נידלדל עם איחודה של בסאראביה עם רומניה מחוסר תחבורה מתאמת בין העיר ובין רוב חלקיה של רומניה. ב1941 נכבשה העיר ע"י הצבא הגרמני־הרומני, לרוסיה; ב1941 נכבשה העיר ע"י הצבא הגרמני־הרומני, אך ב1944 הוחזרה ע"י הצבא האדום לרשותה של רוסיה. בתקופת השלטון הסובייטי הוקמו בב"ד' תחנות־כוח, מתקנים לבדק־ספינות, טחנות, בח"ר לשימורי־דגים ועוד מפעלים בניהול קומוניסטי. ב1850 היה מספר התושבים של העיר 25,000; ב1897 — 28,258; ב1914 — 33,600; ב1939 — כ45,000.

היהודים. ב1330, בימי השלטון הטאטארי, ישבו יהודים באַקרמאן ברובע מיוחד. בתקופת התורכים (מ1484 ואילך) נוספו על יהודים אלה גם מהגרים מפולניה ומגרמניה, אך גם קודם 1484 היו סוחרים יהודיים באים לאקרמאן מארצות־ביזאנטיון ואחר 1453 — משטחיה של תורכיה. ידוע, שמסוף יה"ב ואילך היו עולי־רגל יהודיים ממזרח־אירופה נוהגים להפליג, בדרכם לא"י, מאקרמאן לסאמסון (Σαμψάμη) שבצפונה של אסיה הקטנה. מתוך שו"ת הב"ח (ר' יואל סירקיס) מתברר, שבמאות ה16 וה17 הלכו יהודים בענייני מסחר לאקרמאן, שבה היתה קיימת אז קהילה יהודית. ב1867 פרצו פרעות באקרמאן: המון מוסת התנפל על היהודים ובזז את רכושם.

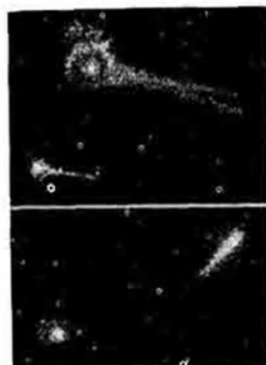
ב1861 היה מספר היהודים בב"ד' 1,797, ב1897 — 5,624, ב1910 — 5,802, ב1925 — כ5,000 וב1940 — כ8,000. ב1941 הושמדה כל הקהילה היהודית בב"ד', פרט למעטים מבניה, שהצליחו להימלט לברה"מ.

N. Iorga. *Studii ist. aspra Chiliei și Cetăţii Albe*, 1900; id., *Ist. Comerţului rom.*, vols. I–II, 1915–25, passim; W. Heyd, *Histoire du commerce du Levant*, vols. I–II, 1923, passim; M. A. Halevy (in *Sinai, București*, I. 1927); G. Bratianu, *Recherches sur le commerce genois etc.*, 1929; Pauly-Wissowa, *RE*, XIV, 1849 ff.; M. Mircu, *Pogromurile în Basarabia*, 1947; F. Honigmann, *An Ephemeral Byzantine Metropolis Maurokastron* (in *Byzantion*, XVIII [1946–48], pp. 158–172).

ח. ק. ב.

בִּילָה, וִילְהֶלם פוֹן — Wilhelm von Biela — (1782—1856), קצין בצבא האוסטרי, אסטרונום-חובב, שנתפרסם כמגלה ש ב י ט (ע״ע), שנקרא על שמו.

ב׳ גילה ב1826 שביט מחזורי, חישב את מסלולו וקבע את תקופת מחזורו ל6.6 שנים. בהתאם לחישוב זה חזר השביט ונראה ב1832 וב1839. כשהופיע השביט שוב ב1846 נראה מפולג לשני שביטים, שהיו מרוחקים זה מזה כ300,000 ק״מ; וכך גם נראה ב1852. אלא שבינתיים גדל הרווח בין שני הפלגים עד 2½ מיליון ק״מ. אחר 1852 לא נתגלה השביט בשנים שבהן היו צפויות הופעותיו (1859, 1865), אך ב27 בנובמבר 1872, בשעת מעבר הארץ דרך המסלול המחושב של שביט-ב׳, נראה בשמים „גשם של כוכבים נופלים". מאז נראה בכל שנה, סמוך ל25 בנובמבר, המון של כוכבים נופלים, הנקראים בשם „בִּילִידים".

שביט-בילה
למעלה: ב1846; למטה: ב1852

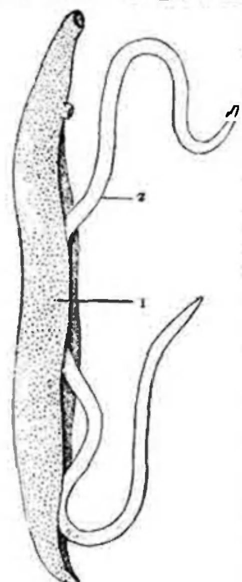
על-ידי גילויו של שביט-ב׳ ניתן לראשונה בחוש פילוגו של שביט והתפוררותו הסופית למטאורים (ע״ע), שנתפזרו לאורך מסלולו.

בִּילָה־בִּילְסְקוֹ (Biała-Bielsko), עיר-תעשיה בפולניה הדרומית, כ72 ק״מ דרומית-מערבית לקראקוב. מספר תושביה כ45,000 (1951). ב״ב יושבת משני עבריו של נהר ביאלה, שהוא פלג ימני של הויסלה, והיא מורכבת משתי ערים סמוכות זו לזו, שנתאחדו לעיר אחת ב1950: ביאלה (שנקראה קודם לכן ביאלה-קראקובסקה) הגאליצאית ובילסקו-ביליץ (Bielitz) השלזית, שזה מאות שנים הן מובלעה של תעשיה מפותחת בגליל חקלאי. החשובה בתעשיות של ב״ב היא תעשיית-הטכסטיל (ביחוד: אריגי-צמר כבדים לבגדים עליונים), שהיא קיימת כאן מיה״ב. בב״ב גם תעשיות של מתכת (בכלל זה: נשק), משקאות כהליים ושימורי-פרות. — התעשיה פותחה בעיקר על-ידי הגרמנים, שהיו רובם של תושבי-ב״ב עד 1918. אחר מלחמת-העולם II גורשו הגרמנים מן העיר.

לב״ב לא היה עבר יהודי ארוך וחשוב, כי הגרמנים לא הניחו ליהודים לשבת בתוכם. בבילסקו לא היו יהודים במאה ה18, ומביאלה גורשו היהודים ב1765. קהילות ומוסדותיהן הוקמו בשתי הערים רק במחצה השניה של המאה ה19. התנועה הציונית היכתה שורש בב״ב עוד בימי שלטונה של אוסטריה, ביחוד הודות לפעולתו של ד״ר מיכאל ברקוביץ׳, מזכירו העברי של הרצל, ששימש כאן מורה-דת בבתי-ספר תיכוניים. עד 1939 ישבו בב״ב יותר מ8,000 יהודים, מהם כשני שלישים בבילסקו, שרובם דיבר גרמנית. בביאלה דיבר הרוב יידית. בימי מלחמת-העולם II הושמדו יהודי ב״ב.

בִּילָה פּוֹדְלַסְקָה (Biała Podlaska), עיר במזרחה של פולניה, בגליל ההיסטורי פודליאסיה (שפירושו בפול׳ „ירכתי-היער") שבפלך לובלין; יושבת על נהר קְזְ׳נָה (פלגו של הבוג) ועל קו-מסה״ב בריסק-ורשה, כ38 ק״מ ממערב לבריסק דליטא. ב׳ שמונה כ15,000 תושבים (1950). היא מרכז לתוצרת החקלאות והיער. בתקופה שבין שתי מלחמות-העולם היתה בה גם תעשיה של חלקי-אווירונים. בתחילת המאה ה16 קבעו בב׳ את מושבם הנסיכים לבית-ראדזיוויל וחורבת-ארמונם עדיין עומדת בה. — הידיעות הראשונות על ישוב יהודי בב׳ הן משנת 1620, שבה היה מותר ל30 משפחות יהודיות לדור בב׳. ב1841 היו בה 2,200 יהודים מתוך 3,588 תושבים, ב1921 הגיע מספר היהודים ל6,875 (בין 13,000 תושבים).

בִּילְהַרְצְיָה (השם המדעי סְכִיסְטוֹסוֹמָה [Schistosoma]), עלקה (ע״ע) טפילית, גורמת מגפה בארצות החמות. הטפיל קרוי על שמו של הרופא הגרמני ת. בִּילְהַרְץ (Th. Bilharz), שגילה אותו במצרים ב1852. הסוג סכיסטוסומה כולל כ10 מינים, שהם טפילי-דם של האדם ושל יונקים אחרים. המינים השונים אינם נבדלים זה מזה אלא בפרטים קטנים. מיני הב׳, בניגוד לרוב העלקות, נפרדים: זכר ונקבה. לכל המינים מחזור-חיים דומה בצורת גלגול (ע״ע, עמ׳ 742) רב-דרגתי, ולכולם משמשים מינים שונים של חלזונות-מים כפונדקאי-ביניים באחד משלבי-חייהם. שלושה מינים יש להם חשיבות בפאתולוגיה של האדם:

טפיל הבילהארציה (S. haematobium)
הזכר (1) נושא בחיקו את הנקבה (2)

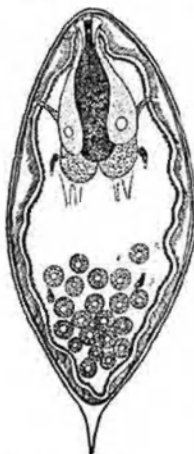
1) S. haematobium מצוי בעיקר במצרים, אך תחום התפשטותו מגיע עד דרום-אפריקה, מצד אחד, ועד עיראק, מצד שני. הטפיל המבוגר מקנן זוגות-זוגות בסעיפי וריד-השער ובמקלעת-הוורידים שמסביב לשלפוחית-השתן ודפנות דרכי-השתן. הזכר ארכו כ12—14 מ״מ ורחבו כ0.8 מ״מ, ושולי-גופו מורחבים כעין כנפות, שתעלה עוברת ביניהן לאורך הבטן; בה הוא מחזיק את הנקבה. שגופה צר (כ0.3 מ״מ) וארוך משלו — עד 20 מ״מ —, ונושא אותה עמו. הנקבה מטילה ביצים המצויידות בדקר קטבי. הביצה מפרישה חומר, שממס את הרקמה שמסביב לה; היא חודרת דרך דפנות דרכי-השתן פנימה, ועם השתן היא מופרשת החוצה. תנאי להתפתחותה — הגעתה למים מתוקים, שבהם משתחרר ממנה הזחל — מירצידיום, שהוא צף במים ואורך-חייו כיום אחד. אין הוא מתפתח אלא אם כן הצליח להיטפל לחילזון Bulinus contortus, שבקרביו הוא הופך לספורוציסטה — שקיק מוארך ומסועף. בספורוציסטה נוצרות במשך כמה שבועות באורח לא-מיני ובמספר מרובה צרקריות בעלות-זנב. שהן פורצות דרך קרום-הספורוציסטה ורקמות-החילזון ונכנסות למים. אורח-חייהן אינו עולה על 24 שעות, ובמשך זמן זה הן צריכות להגיע למאכסן הסופי — אדם או בעל-חיים, שלעורו הן נטפלות. החדירה דרך העור — אגב השרת הזנב — מתאפשרת ע״י פעולת בלוטות מיוחדות של הצרקריה, שמפרישות חומר ממס את העור. הטפיל נודד

בוורידים עד שהוא מגיע לכבד, וכאן הוא מתפתח במשך שבועות אחדים לעלקה מבוגרת. התולעים המבוגרות מצטרפות לזוגות, שנודדים בוורידים עד שהם מגיעים למקום־התיישבותם הסופית.

2) S. mansoni מצוי מעיקרו במצרים התחתית ובכמה איזורים באפריקה המרכזית, אולם ע"י סחר־העבדים הועבר גם לאמריקה התיכונה והדרומית. טפיל זה קטן במקצת מ(1): הזכר 8—10 מ"מ, הנקבה 9—14 מ"מ; הוא שוכן בעיקר בוורידי־החלחולת, וביציו — שהן בעלות דקר צדדי — מופרשות בצואה. אורח־חייו דומה לזה של (1), אלא שפונדקאי־המעבר שלו באפריקה הוא החילזון Planorbis alexandrinus, וכן נמצאו מינים מיוחדים של חלזונות, שמשמשים להעברתו ביבשת האמריקנית.

3) S. japonicum רווח במחוזות מסויימים ביאפאן, באיזור יאנג־טצה בסין ובפיליפינים. הוא שוכן בעיקר בוורידי־הסלסילה וסעיפי וריד־השער. טפיל זה דומה מאוד ל(1); אורך הזכר 15—20 מ"מ ורחבו כ0.6 מ"מ, ממדי הנקבה: 25 × 0.3 מ"מ. גם ביציו מועברות ע"י חלזונות מסוג Oncomelania, ומאכסניו הסופיים הם לא רק האדם אלא גם בהמות־בית, מכרסמים, טורפים קטנים, ועוד.

ביצת S. haematobium בתוכה — מיראצידיום ריסני

המחלות הנגרמות ע"י הב' ידועות אף הן בשם ב" (ביתר דיוק: בילהארציוזות); השם הרפואי־המדעי — סכיסטוסומיוזות. באיזורים הטרופיים והתת־טרופיים המנוגעים בהן הן נפוצות כמגפות המוניות אנדמיות, בצורת מחלות כרוניות, שנמשכות לפעמים 20—25 שנים. אין הטפילים והמחלות הנגרמות על־ידיהם יכולים להתפשט אלא מתוך מגע של בני־אדם במים, שבהם חיים החלזונות המפרישים צרקאריות, כגון בשעת רחיצה, השקאה, דיג וכד'.

הב' היא אחת מן הבעיות הבריאותיות־החברותיות החמורות בקנה־מידה עולמי. את מספר החולים בעולם אומדים ב100—120 מיליון: כ60—65 מיליון באפריקה, נגועי (1) ו(2); כ2—3 מיליון נגועי (1) בקדמת־אסיה; כ5—6 מיליון נגועי (2) באנטילים, בגוואיאנות ובבראזיל; כ40—50 מיליון נגועי (3) במזרח הרחוק. מידת שכיחותה של המחלה באיזורים המנוגעים גדולה ביותר; היא מגעת, למשל, ל100% באוכלוסיה הכפרית במצרים.

בהתפתחותה של המחלה ניכרות בדרך־כלל 3 דרגות. הדרגה הראשונה — הטוכּסמית — נגרמת ע"י הפרשות התולעים בתקופת התפתחותן בכבד והיא מתבטאת בעיקר בסימנים אַלרגיים: סרפדת, עליות־חום לא־קבועות, אֶאוזינופיליה (ע"ע). הדרגה השניה משקפת את פעולת־התולעים בדפנותיהם של האברים הנגועים. סימניה הבולטים של מחלת הב' של דרכי השתן וההולדה, הנגרמת ע"י (1), הם הפרשת דם בשתן, אח"כ—דלקת השלפוחית ואגן הכליה; בב' שבאה מחמת (2) — שילשול והפרשת־דם בצואה. הביצים המופרשות בדפנות האברים הנגועים גורמות להתפתחותה של רקמת־הגנה מסביב להן, וכשהביצה נשמדת נשארת במקומה צלקת. ריבוי הצלקות גורם להצטמקות האבר ולהפרעות בתיפקודו, שהן כרוכות בכאבים ובסבל מרובה. בשלב השלישי מופיעים במקום הצלקות גידולים ונגרמות סתימות במעבר ההפרשות — פאפילומים ופוליפים של שלפוחית־השתן או של החלחולת והפרעות בשפכה או בפי־הטבעת; לפעמים נוטים הגידולים לניוון ממאיר. — הזיהום ע"י (3) (מחלת־קאטאיאמה) מתבטא אף הוא בשלב אַלרגי שהוא מלווה אֶאוזינופיליה קשה ביותר. לפעמים מתרפאת המחלה מעצמה לאחר חדשים אחדים; במקרים אחרים היא מתפתחת לצורת דיסאנטֶריה קשה עם אַנמיה ודילדול כללי.

הרפואה הציבורית המונעת יכולה להילחם בב' ע"י השמדת החלזונות בקיבולי־המים הטבעיים באמצעות נחושת גפריתנית או סמים אורגאניים מסויימים, שפועלים במיוחד על חלזונות. כלורינאציה של מי־השתיה משמידה את הצרקאריות; לפיכך ערים, שהן שוכנות באיזורי־הב' ומצויידות במכוני־מים חדישים (כגון קאהיר), פטורות מנגע זה. הטיפול בחולים הוא כימותראפי; כיעילים ביותר נמצאו תכשירים של אנטימון שלש־ערכי, כגון אשלגן־אנטימוניל טארטרטי ותכשירים אורגאנומתכתיים של האנטימון — פואדין וכד' (ע"ע אנטימון, עמ' 476).

בא"י מצוי (1) בקיבולי־מים מרובים, (2) — רק בירקון. מחלת־הב' היתה נפוצה בא"י בצורה אנדמית בכפרים ערביים, שישבו על נהרות, וכן נפגעו בה לפעמים ילדים יהודיים, שהתרחצו בנהרות אלה. למדינת־ישראל הגיעו עולים נגועים במחלת־הב', בעיקר מתימן ועיראק; מאחר שחלזונות מעבירי־הטפילים מצויים במימי־הארץ, קיים עתה חשש להתפרצות המחלה בכל מקום שהפרשות האדם מגיעות לקיבול־מים.

ג. וי

ביל"ו, ראשי־תיבות של הסיסמה: „בית יעקב לכו ונלכה", שבה דגלה קבוצה של צעירים יהודיים ברוסיה, ובהם כמה סטודנטים, כתגובה על הפרעות ביהודים, שפרצו בדרום־רוסיה ב1881. הפרעות הללו עוררו מחשבות חדשות בדבר עתידם של יהודי־רוסיה, ומאחר שע"י פרץ סמולנסקין (ע"ע) כבר נתפשט הרעיון הלאומי העברי וע"י אליעזר

בן־יהודה (ע"ע) הרעיון, שהיהודים צריכים להחיות את ארצם ואת לשונם ההיסטורית, נולדה התנועה לעזוב את רוסיה בפרט ואת אירופה בכלל, מכיוון שגם בגרמניה, ברוּמניה ובהונגאריה נתפשטה אז תנועה אנטישמית חזקה (ע"ע אנטישמיות, כרך ד', עמ' 510—512). בניגוד לדעת רוב המטיפים להגירה, שאמריקה היא הארץ העיקרית, שאליה יש לכוון את גלי־ההגירה, הטיפו חובבי־ציון לעליה לא"י. והקבוצה היחידה באותו זמן, שביקשה להעתיק תביעה זו ללשון־המציאות, היתה קבוצת־ב', שהוקמה בחארקוב באחד בשבט, תרמ"ב (21.1.1882).

באותו יום נתקיימה בחארקוב תענית־ציבור, שהוכרזה בעיר זו, כבערים אחרות בדרום רוסיה, כתגובה על הפרעות, וחבורה של סטודנטים יהודיים בחארקוב נתאספה כדי לטכס עצה על מצבם של היהודים ברוסיה. הנאספים היו רחוקים עד אז מכל ענייני־יהדות ומסורים לתנועות הסוציאליסטיות של רוסיה. אבל הדיונים על ההגירה גוללו את גודל האשליה, שבה חיו עד אותו זמן. הוויכוח נמשך לאחר מכן במשך כמה ימים עד שהוחלט על א"י כמקום־ההגירה. תחילה נקראה בשם דאבי"ו (ר"ת של „דבר אל בני ישראל ויסעו"), ואחר־כך נשתנה שמה לב' („בית יעקב לכו ונלכה"). ראש־המדברים של קבוצת־ב' היה ישראל בלקינד (ע"ע), מי שעמד להיכנס לאוני־ברסיטה ובמקום זה הקדיש את עצמו לניהול תעמולה בחארקוב וסביבותיה בעד כיוון ההגירה לא"י. עד מהרה הקימה הקבוצה מרכז בחארקוב וסניפים בכמה ערים אחרות.

חותמת ביל"ו

עם הצעדים הראשונים של ב' בציבוריות היהודית אנו שומעים על מגמתם זו: „לברוא לעם־היהודים מרכז מדיני". לימים נתחברו ע"י ב' תקנות על גבי תקנות, שרק קצתן נשתיירו בידנו. מתקנות אלו אנו שומעים, ש„מטרת החברה היא תחיה מדינית, כלכלית ולאומית־רוחנית של העם העברי בסוריה ובארץ־ישראל. כדי להגיע למטרה זו שואפת החברה לעורר אנשים ללא הבדל מעמד ודת להתאגד לשם הגשמת הרעיון הנעלה והקדוש הזה". ובתקנות אחרות נאמר: „להו־שיע ולהתאמץ להשיב את ישראל אל ארץ נחלת אבותיהם, לטעת אותם כאזרח רענן, לתמכם בל יפולו, לעזרם בל ייכשלו, להפיח רוח חיים בעצמותיהם, להיות אור ומאיר את הדרך באישון לילה, לשאת את דגל הלאומיות ולמצוא לו מסילה בלבב כל איש, אשר בשם עברי יכונה". בחותמת הוס־בעה כתובת: „הקטן יהיה לאלף והצעיר לגוי עצום", והכתובת עוטרת זוג ידים משולבות וכתובת לאטינית מקבלת לעברית.

קבוצת־ב' היתה קבוצת־החלוץ הראשונה בתנועת חבת־ציון (ע"ע), שהראתה את הדרך להגשמה ציונית ע"י עליה ופעולה אישית. בכיוון זה פעל המרכז, שהעתיק לאחר זמן קצר את מושבו מחארקוב לאודיסה, מקום הפלגתן של הספי־נות מרוסיה לא"י. עם תחילת־הפעולה נתבלטו שני כיוונים. האחד דגל בפעולה מעשית מיידית וראה בעליה לארץ־ישראל ובעבודה בה את הצעד הראשון וההכרחי. לעומתו טענו בעלי הכיוון האחר, שכל עוד אין ביד היהודים ערובות מדיניות מצידה של תורכיה אין להתחיל בפעולה ישובית ומעשית. מאבק זה בין שני הכיוונים נמשך כמה שנים וגרם הפרעות לא־מעטות לצעדיה הראשונים של הקבוצה בא"י. הפשרה, שהושגה במיזוג שני הכיוונים, היתה אך פשרה למראית־עין, ומשום כך היו חיכוכים בין הביל"ויים לעיתים קרובות.

הפעולה המדינית היתה צריכה להתנהל בקושטה. תקוות מרובות נתלו בעוסמן פחה (ע"ע), גיבור מלחמת־פלוונה, שנפל בשבי ונשלח לחארקוב, ושם נתקרב לכמה מן הביל"ויים. וכן נשאו הביל"ויים את עיניהם ללורנס אוליפנט (ע"ע), שישב בקושטה ועוד קודם להופעתם של הביל"ויים פעל לטובת הרעיון של ההתיישבות היהודית בא"י. אלה מבני־ביל"ו, שישבו בקושטה, התחילו משתדלים באמצעות שני אישים אלה בחצר־השולטן בדבר הקלות מסויימות בעליה ובדבר רשיון לרכישת קרקע בא"י. לסוף הוברר, שהשתדלויותיו של אוליפאנט נסתיימו בכישלון ואף ההבטחות האחרות לא נתקיימו. נשתיירה אז ההחלטה האחת: לעלות לא"י ולהתחיל בעבודה מעשית אף בלא רשיונות והקלות מצד תורכיה. המרכז, שהועבר מאודיסה לקושטה ושנתקיים כאן עד 1884, נתפרק רק לאחר שהוברר הדבר, שאין סיכוי לפעולת הביל"ויים בקושטה. אבל קודם לכן נשלחו מקושטה מכתבי־עידוד וחוזרים לביל"ויים ברוסיה ובא"י. במכתבים וחוזרים אלה הוטעם, שרעיון ב' עמד במבחן המציאות, ואף השיפור הארעי, שבא במצבם של יהודי־רוסיה (כשהרוזן טולסטוי, שר־הפנים ברוסיה, שמילא את מקומו של איגנטיב [ע"ע] — בעל „חוקי מאי" הידועים —, שלח ביוני 1882 חוזר, שבו איים בענשים חמורים על כל מי שיערוך פרעות ביהודים), לא השפיע על הביל"ויים, שיסורו מדרכם ויחדלו לראות את עתידם של יהודי־רוסיה כקודר: „אנו צריכים להוכיח בפועל, שאין אנו מאמינים באפשרות להתקיים ברוסיה קיום אנושי כל שהוא ושגם עתה אנו מוכנים להקריב את עצמנו לשם תחייתו הגדולה והקדושה של עמנו". בתקנות של ב' היו סעיפים, שדרשו חיים משותפים ועבודה משותפת, מעין הקומונה הרוסית של עובדים (ארטל).

קבוצת־הביל"ויים הראשונה, שעלתה לא"י, היתה בת ארבעה־עשר חברים (ובכללם חברה אחת — דבורה סירוטה), ובראשותו של ישראל בלקינד הגיעה לחופה של יפו בי"ט בתמוז, תרמ"ב (6.7.1882). בין המקבלים את פני הביל"ויים הראשונים היו ישראל דוב פרומקין (ע"ע), עורך ה„חבצלת", וזלמן דוד לבונטין (ע"ע), מי שביקש לקנות קרקע בא"י בשביל חבורה של יהודי־רוסיה ולסוף רכש את אדמת ראשון־לציון. יום לאחר שירדו ביפו הלכו למקוה־ישראל ונתקבלו בה לעבודה. סבלותיהם של הביל"ויים הראשונים רבו ועצמו מיום ליום. הם חיו חיי־קומונה ולא כולם עבדו בקביעות, ואף השכר היה עלוב ומצער, ועל כל זה נוספו הנגישות של ש. הירש, המנהל של מקוה־ישראל באותם הימים. על הקבוצה הראשונה נוספו לאחר זמן ששה חברים חדשים, ועם כל אלה שבאו בעקבותיהם הגיע מספרם ליותר מחמישים.

תנאי־החיים העלובים, היחס העויין אליהם במקוה־ישראל והכשלונות בקושטה הירבו את החיכוכים בין הביל"ויים, וחיכוכים אלה גברו עוד משנתברר, שתקוותם להתנחל בארץ הולכת ונכזבת. מצבם נשתפר במקצת כשנת־מנה קרל יעקב (קאפל) נטר (ע"ע) כמנהל של מקוה־ישראל (בסוף אוגוסט, 1882). יחסו הנלבב לביל"ויים פעל הרבה לחיזוק מעמדם. אך נטר נפטר לאחר זמן קצר (2.10.1882), ושוב נשארו הביל"ויים ללא דואג ופטרון וסיכוייהם

להתנחל נעשו מצומצמים משהיו. לעזרתם בא אז יחיאל מיכל פינס (ע"ע), שאנשי־ב' בחרו בו לראש ומדריך, והוא אף העביר חלק מהם לירושלים כדי שיעסקו במלאכה. חבורת הביל"ויים בירושלים נקראה בשם: „שיבת החרש והמסגר" (שה"ו) והקימה לעצמה בית־מלאכה לנגרות ולייצור חפצי־קישוט מעצי־זית. התוצרת נמכרה, אבל בלא הצלחה חמרית ניכרת, והביל"ויים הירושלמיים נתפזרו.

חלק מן הביל"ויים הלך אז לראשון־לציון, שבה עבדו כשכירי־יום ואף קיבלו חלקת־קרקע לעיבוד. היבול הזעום גרר אכזבה ויאוש, וכך חזר חלק מהם למקוה־ישראל. בדרך זו נמשכה הנדידה בין ראשון־לציון ומקוה־ישראל זמן ניכר. חובבי־ציון בחוץ־לארץ הכזיבו ולא המציאו לבני ב' את האמצעים הדרושים להקמת מושבה משלהם ואף הביל"ויים ברוסיה נתמעטו והלכו מיום ליום עד שנתפזרו והועמדו אך על כמה עשרות בלבד. רק פינס עמד במסירותו לביל"ויים ובכסף שלווה לצרכי התיישבותם רכש שטח־קרקע (3,300 דונאם) בכפר הערבי קטרה. חילק אותו לעשרים וחמישה חלקים ושלח ציר לחוץ־לארץ כדי שימכור את החלקות לאגודות ציוניות בתנאי שכל אחת מהן תמסור את חלקה לביל"ויים. בדרך זו הוקמה מושבת־הביל"ויים גדרה (ע"ע), ובחנוכה תרמ"ה (דצמבר, 1884) עלתה על אדמת־גדרה קבוצת־ביל"ויים, שהורכבה מאותם שעבדו במקוה־ישראל ומרובם של אלה שעבדו בראשון־לציון. תולדות הביל"ויים מכאן ואילך הן תולדותיה של המושבה גדרה.

ת. חיסין, מיומן אחד הבילויים, תרפ"ח; מ. מאירוביץ, מהשביל אל הדרך, 1936; הנ"ל, בני ביל"ו, 1942; הנ"ל, מביל"ו עד ויעפילו, תש"ז; ז. ד. ליבונטין, לארץ אבותינו, הלק א', מהדורה ג', תש"י; ספר ראשון לציון, 1941; כתבים לתולדות חיבת ציון, חלקים א'–ג'; מ. סמילנסקי, משפחת־האדמה, חלקים א'–ג', תש"ג–תשי"א; מימים ראשונים, כרכים א'–ב'; ד. תדהר, אנציקלופדיה לחלוצי־הישוב, כרכים א'–ה' (ביוגראפיות של כמה ביל"ויים); מ. פינס, בנין הארץ, כרך ב', ספר א', תרצ"ס; ש. בן־ציון, בני־ביל"ו, תר"ץ; ש. יבנאלי, ספר הציונות, כרך ב', ספרים א'–ב', תש"ב–תש"ד; ב. דינאבורג, חיבת־ציון, כרך א'–ב', תרצ"ג; הנ"ל, מפלסי־דרך, תש"ו, עמ' 40–48; י. קלוזנר, היסטוריה של הספרות העברית החדשה, IV[2], 254–256; V, 148–149; י. בעלקינד, די ערשטע שריט פון ישוב אין ארץ־ישראל, ב' חלקים, 1918.

ג. ק.

בילוב, בֶּרְנְרד, הנסיך של ב' — Bernhard, Prinz von Bülow — (3.5.1849, קליין־פלוטבק [Flottbeck], על־יד אלטונה — 28.10.1929, רומא), מדינאי גרמני. ב', שנולד בדוכסות־הולשטיין, היה בנו של ברנארד פון ב' (1815—1879), שבסוף־ימיו (1873—1879) היה מיניסטר־החוץ של הקיסרות הגרמנית, בהנהגתו של ביסמארק. ב' למד משפטים באוניברסיטות של ברלין, לייפציג ולוזאן והשתתף כמתנדב במלחמת 1870/71. ב־1874 החליט לבחור בקאריירה דיפלומאטית. הוא מילא תפקידים שונים בשירות הדיפלומאטי הגרמני ברומא, פטרבורג, וינה, אתונה ופאריס. כבא־כוחה של גרמניה ביוון השתתף ב־1878 בקונגרס־ברלין. ב־1888 הוטלה עליו לראשונה משרה דיפלומאטית עצמאית כציר בבוקארסט. ב־1894 הועבר לרומא, ביחוד בזכות הקשרים לחוגי־השלטון באיטליה, שב' פיתח באמצעות אשתו, שמוצאה היה ממשפחה של אצילים איטלקיים. ב־1897 נתמנה כשר־החוץ וב־1900 — כקאנצלר של הרייך הגרמני. גם כששימש כתפקיד האחרון הוסיף להקדיש את עיקר תשומת־לבו למדיניות־החוץ של גרמניה. בשנים שקדמו למינויו של ב' היתה מדיניות זו מכוונת בעיקרה לחיזוקה של הברית המשולשת — גרמניה, אוסטריה ואיטליה — כנגד החוזה הרוסי־צרפתי (1894), שאיים על גרמניה בסכנה של מלחמה בשתי חזיתות.

באותו זמן עצמו שימש פיתוח־הצי, בהתאם לתכניתו של האדמיראל טירפיץ, אחד מעקרונות־היסוד במדיניותו של הקיסר וילהלם II. ב' שאף לבצע את התכנית של חיזוק־הצי בלא לדחוף את אנגליה לזרועות מתנגדיה של גרמניה. הוא עצמו לא היה משוכנע מעולם בחיוניותו של צי חזק בשביל גרמניה; אך הוכרח להשלים עם החלטתו של הקיסר בדבר. ב־1898 נעשה מצד בריטניה הגדולה (שהיתה אז מבודדת מכמה בחינות ועמדה בפני ריכוז כוחה הצבאי באפריקה הדרומית לצורך המלחמה בבורים) ניסיון של התקרבות לגרמניה. הוצע חוזה־הגנה בין שתי המעצמות, שחייב כל אחת מהן לסייע לשניה אם תותקף ע"י מעצמות אחרות. ב' שוכנע ע"י הבארון פון הולשטיין, המנהל־בפועל של המחלקה המדינית, שיש לדחות את ההצעה, מחשש שמא מתכוונת בריטניה לסבך את גרמניה במלחמה ברוסיה. הוא קיווה להשפיע על אנגליה שתסכים להכללתה של אוסטריה בחוזה; אך למעשה גרמה הימנעותה מחתימת החוזה להתקרבות בין אנגליה וצרפת, שמצאה את ביטויה בחוזה, שנחתם בין שתי המדינות הללו ב־1904 ושבו יושב הרוב של חילוקי־הדעות ביניהן בשטח הקולוניאלי (ביחוד הוגדרו איזורי־ההשפעה בצפון־אפריקה). כשנקטה צרפת על־יסוד זה צעדים, שהיו מכוונים להבאת מארוקו תחת חסותה, נתן ב' את הסכמתו להכרזת הקיסר הגרמני (אביב 1905), שהוא רואה במארוקו מדינה עצמאית, שאין לשום מעצמה אירופית זכויות מיוחדות בה. כהמשך לכך תבע ב' מצרפת לשנות את מדיניותה במארוקו, דרש את פיטוריו של שר־החוץ הצרפתי דֶלקאסֶה (Delcassé) וכן את כינוסה של ועידה בינלאומית לבעיית־מארוקו. ועידה זו (ועידת אלחסיראס) אישרה בפועל את מדיניותה של צרפת. עמדתו של ב' במשבר־המארוקו לא גרמה אלא להחרפת היחסים בין גרמניה וצרפת ולהידוק קשריה של זו האחרונה עם אנגליה, שראתה את עצמה מחוייבת לתמוך בבעלת־בריתה. ב־1905, עם מפלתה של רוסיה במלחמה ביאפאן, בעלת־בריתה של אנגליה, באה התקרבות זמנית בין רוסיה וגרמניה. בבִּירקה (Björkö) חתמו הקיסר והצאר על חוזה, שנועד לשמש צעד ראשון ליצירתה של ברית יבשתית נגד אנגליה. אך סעיפי־החוזה לא בוצעו מאחר שיועציו המדיניים של הצאר התנגדו לדבר, ורוסיה חזרה להדק את קשריה אל צרפת. ב' הסתייג מחתימתו של הקיסר הגרמני על החוזה, והדבר גרם למתיחות בינו ובין הקיסר. יחסיה של גרמניה עם רוסיה הוחרפו כשגרמניה תמכה באוסטריה, שסיפחה לתחום־שלטונה את בוסניה והרצגובינה (1908), בעוד שרוסיה תמכה בהכללתם של חבלים אלה

ברנארד פון בילוב

ביער ביאלוביז׳ה

בתחומה של סרביה. ב׳ הודיע לרוסים ברורות, שגרמניה תפעל בכל עצמתה אם תנסה רוסיה למנוע את הסיפוח בכוח. המתיחות ביחסים בין ב׳ והקיסר גברה, כשב׳ הסתייג בפומבי מן הדברים שהשמיע הקיסר בנוגע לפיתוחו של הצי הגרמני בראיון, שנתן לסופרו של ה„דיילי טלגראף" (1908) — דברים, שחוללו סערה בעיתונות הגרמנית והאנגלית.

לאחר החרפת־יחסים זו היו שלטונו והשפעתו של ב׳ מבוססים בעיקר על הרוב ברייכסטאג, שהושג ע"י קואליציה של השמרנים והליבראלים. קואליציה זו התפרקה מחמת חילוקי־דעות, שפרצו בין ב׳ ובין השמרנים בשאלת מס־הירושה, שב׳ נמנה עם המצדדים בהטלתו. בלא אמונו של הקיסר ובלא תמיכתו של הרייכסטאג הוכרח ב׳ להגיש את התפטרותו, שנתקבלה ביולי 1909.

לאחר מכן התנזר ב׳ מחייה הציבוריים של גרמניה. אעפ"כ חיבר ספר על מדיניות־החוץ הגרמנית בשביל שורת־קבצים על 25 שנות־שלטונו של וילהלם (1913); כרך זה גם פורסם בנפרד בשם Deutsche Politik („המדיניות הגרמנית"), 1916. עוד פעם אחת חזר לזירה המדינית ב־1914. הוא נתמנה אז כשגריר ברומא, שמתפקידו היה לנסות במניעת הצטרפותה של איטליה לאויביה של גרמניה.

בשנותיו האחרונות עסק ב׳ בכתיבת זכרונותיו (4 כרכים, 1930/31), שבהם תקף בחריפות הרבה מבני־דורו, בכללם את הקיסר, ואת בֶּתְמַן־הוֹלְוֶג, שנתמנה קאנצלר אחר התפטרותו של ב׳. נאומיו של ב׳ נתפרסמו בשלושה כרכים ע"י י. פֶּנְצְלֶר וא. הֶץ׳ (Hetzsch) ב־1903/9.

בכתביו ובהתנהגותו מתגלה ב׳ כדיפלומאט מושלם, בעל טאקט וגמיש, כנואם מבריק ומרתק, בעל־תרבות ובעל חוש הומור, אך לא כמדינאי בעל מעוף כביסמארק. שב׳ ביקש לחקותו. נטייתו לפשרה בלטה בעיקר במדיניות־הפנים שלו, שהצטיינה בהעדר של קו ברור.

E. Brandenburg, *Von Bismarck bis zum Weltkrieg*, 1939[2]; W. Spickernagel, *Fürst B.*, 1921; J. Haller, *Die Ära B.'s*, 1922; *Front wider B., Kritik seiner Denkwürdigkeiten*, herausgegeben von F. Thimme, 1931; E. Eyck, *Das persönliche Regiment Wilhelms II*, 1948.

ג. ל.

בֵּילוֹבְיֶז׳ה או בֵּילוֹבֶז׳ה, יַעַר־ (ברוס׳ Беловежская пуща; בפול׳ Puszcza Białowieska), יער־בראשית, שמשתרע משני עבריו של הגבול שבין בילורוסיה ופולניה, מצפון לבריסק דליטא ודרומית־מזרחית לביאליסטוק. שטחו 1,144 קמ"ר (מהם 745 בתחומן של ס. ס. ס. ר.) והוא הגדול ביערות שבשפלות־אירופה. י"־ב׳ נמצא בתחום של פרשות־המים שבין הנהרות בוג, נרו, נימן ופריפט. שטח־גידולו — גבעות נמוכות וביניהן עמקים רחבים משובשים בביצות; גובה־קרקעו: 150—165 מ׳ מעל פני־הים, וחומר־הקרקע — סחף קרחוני, בעיקר חול וחומר. היער מורכב מ־20 מיני־עצים. יותר מ־2/3 של השטח תופסים עצי־מחט; בהם 51% אורן ו־16% אשוח; מעצי־העלים תופס האלנוס 14% והאלון 6%. ביער זה שרד שור־הבר (Bison bonasus = הביזון האירופי), שנעלם זה דורות הרבה בשאר חלקי־אירופה, וכמה מינים נדירים של צבאים ואיילים (ביחוד מסוג אֶלְקֶס — Alces palmatus), וכן יש בי"־ב׳ כמה סוגים של טארפאנים (Equus cab., gmelini Ant., forma silvatica) וגם דובים. מן הציפרים יש 202 מינים, ובכללן חסידה שחורה וזנים נדירים של הלילית. מ־1392 ואילך שימש י"־ב׳ אחוזת־ציד למלכי־פולניה ואחר חלוקת־פולניה — לצארים של רוסיה. בסופה של המאה ה־16 התחילו השלטונות שוקדים על הגנת שורי־הבר שבי"־ב׳ וב־1803 הטיל החוק עונש חמור על כל הורג

שור־הבר. בתקופת מלחמת־העולם I עשו הגרמנים שמות בשרידיהן של החיות, שהיו ביער־ב', וכמה זוגות של שור־הבר העבירו לגרמניה. ב1921 הכריזה פולניה על שטח של 47 קמ"ר מי־ב' כשטח שמור של פארק לאומי, וב1929 כלאה את שורי־הבר המועטים, שהוחזרו לה מגרמניה; ב1939 כלאה גם את הטארפאנים וב1937 את הצבאים. כיום שוקדות שתי הממשלות השכנות על קיומו של הפארק השמור. יער־ב' ניצל מגדיעה בדורות הקודמים מחמת קשי הגישה אליו. ב1892 נסללה אליו מסילת־ברזל — ענף ממסה"ב ביאליסטוק־בריסק. בתקופה שבין שתי מלחמות־העולם קיבלה חברה בריטית זיכיון לניצול־היער.

אנ. ו. – א. י. בר.

בילורוסיה (Белоруссия = רוסיה הלבנה), רפובליקה במערבה של ברית־המועצות. שטחה 207,600 קמ"ר ומספר תושביה (לפי אומדן) כ10 מיליון (1947).

ב' משתרעת בין קווי הרוחב הצפוני ′15°51—′8°56 וקווי האורך המזרחי ′10°23 ו′43°32. במזרח ובצפון־המזרח היא גובלת ברוסיה; בצפון בלאטוויה; בצפון־המערב בליטה; במערב בפולניה; בדרום באוקראינה. רק חלק קטן מגבולה של ב' הוא טבעי — נהר בוּג בדרום־המערב ונהר דניפר בדרום־המזרח. הגבול המדיני הוא כמעט זהה עם הגבול האתנוגראפי משום שב1919 ו1939 (ראה להלן, היסטוריה) הותאם לתחום התפשטותה של הלשון הבילורוסית. הוא רחב מגבולה ההיסטורי של ב' (מן המאות ה14—18) וכולל את רוסיה השחורה (גלילות נובוהרודוק, סלונים, וולקוביסק ועוד) ושטחים אחרים.

ה מ ב נ ה. ב' היא חלק מן המישור הפולני־הרוסי. רובה שפלות־מישור ספוגות־מים (ביצות, בוֹץ וימות קטנות) ומיעוטה טורים של גבעות נמוכות, שנפסקים ע"י עמקי־נהרות. טורי־גבעות, שנקראים בשם כולל: הרמה הבילורוסית (Белорусская Гряда), חוצים את ב' ממזרח למערב ומהווים את האיזור התיכון שלה. בסויטיה הורה („ההר הקדוש", שבטור מינסק) מתרוממת ב' לשיא־הגובה שלה — 347 מ'. מדרום לרמה משתרע, ממערב למזרח, משני עבריו של נהר פריפט, פלגו של הדניפר, המישור הרצוף הגדול ביותר שבב'. במישור זה מובלעים טורים קטנים אחדים של גבעות נמוכות (כגון זהורודיה שממערב לפינסק) וכלולים בו שטחי ביצות ובוץ נרחבים, מן הגדולים ביותר שבאירופה. לפנים היה המישור ברובו יער־עד, ומכאן השם ההיסטורי פוליסיה, שמובנו ארץ־יער. כיום נקרא בשם זה רק המחוז המזרחי שבמישור. מצפון לרמה הבילורוסית משתרע, בגלילם של נהר דוינה המערבי ופלגו הדיסנה, מישור פולוצק. הגדול במישורים שבתוך הרמה הוא עמקו של נהר־נימאן שבמערבה של ב'.

שכבות־הקרקע העליונות של ב' וצורתן הן תוצאה של פעולת־קרחונים מתקופת־הקרח הפליסטוקנית (ע"ע אירופה, עמ' 104/5). הגבעות הן מורנות, שנצטברו לאורך קצותיהם של הקרחונים במקום שהקרחונים עמדו זמן מרובה. מישור־פוליסיה הוא חלק מן האפיק של הנהר הקדום, שבו זרמו מימי־הקרחון. המישור בנוי מחול ומדקב־צמחים; הגבעות בנויות טיט ואבני־גיר, שנגררו ע"י הקרחון מרחוק ונשארו במקום שנמס. בימות ובבצות נצטבר כבול (טוּרף), שמשמש דלק זול וחומר־גלם לתעשיות שונות.

ה י ד ר ו ג ר א פ י ה. גדול הנהרות בב' הוא הדניפר (ע"ע), העובר בה מצפון לדרום (כ700 ק"מ בתחומה של ב'), אבל לתחבורה בב' חשוב יותר פלגו הפריפט (ע"ע), הזורם ממערב למזרח (כ500 ק"מ בתחומה של ב') ועומק אפיקו ברוב דרכו הוא כ4 מ'. תעלות, שנחפרו מיובלי הפריפט אל הנימאן והבוג (ע"ע), פלגו של הויסלה, מחברות את הדניפר עם נהרות אלה. ע"י פלגו ברזינה (ע"ע), הזורם בב' מצפון לדרום (כ600 ק"מ בב'), מחובר הדניפר עם הדווינה הבלטית (או המערבית). רשת־הנהרות בב' היא צפופה.

יותר ממחציתה של ב' כלול בגליל הים השחור, והשאר — בגליל הים הבאלטי (ע"י הדווינה, הנימאן והבוג). מפני השיפוע המועט של קרקעה, זרימת־המים בנהרותיה ונחליה של ב' היא בכללה איטית מאוד והנהרות מתפצלים לזרועות הרבה ויוצרים שטחי־ביצות נרחבים בעמקיהם. אחד מפלגיו של נהר פינה (יובל של הפריפט), שעליו יושבת פינסק, נקרא סטוחוד, כלומר „מאה הליכות", מפני התפצלותו המרובה. בימי הפשרת־השלגים (באביב) ותגבורת־הגשמים (ביוני) עוברים הנהרות על גדותיהם ומציפים שטחים נרחבים. את מספרם של מקווי־המים הקבועים אומדים ב4,000, רובם בפוליסיה ומיעוטם במישור־פולוצק ובין הגבעות. שטחה של הגדולה בימותיה של ב', ימת־נארוץ' (כ57 ק"מ מצפון לעיר־המחוז מולודצ'נו), הוא כ80 קמ"ר. שטחה של הימה השניה בגדלה, ימת־אוסויה, הסמוכה לגבול הצפוני, הוא 58 קמ"ר. ימותיה המרובות והקטנות של פוליסיה נוצרו ע"י המורנות, שחסמו את דרכיהם של הנחלים והנהרות. שטחי־הביצות נקראים בשמות שונים, עפ"ר על שם ישובים סמוכים להן, כגון ביצות־פינסק.

ה א ק ל י ם. ב' היא בתחום המעבר מאירופה התיכונית למזרחית, וההבדלים באקלימה בין המערב והמזרח וגם בין הצפון והדרום הם מפני־כן גדולים למדי. במינסק, היושבת בלב־הארץ, בגובה של 220 מ' מעל פני־הים, הטמפראטורה הממוצעת של יאנואר היא °6.8−; של יולי — °17.5; הטמפראטורה השנתית הממוצעת היא °5.3 וההבדל בטמפראטורה בין החדשים הקיצונים הוא °24.3; במות־המשקעים היא 610 מ"מ. במישור הדרומי־המערבי החום הממוצע השנתי הוא °8 וההבדל בין החדשים הקיצונים הוא °23; בצפון־המזרח הטמפראטורה השנתית הממוצעת היא °5 וההבדל בין החדשים הקיצונים °27. כמות־המשקעים במערב היא 700 מ"מ ובמזרח — 500 מ"מ. לפי ארכה של עונת־הצמיחה בשנה אפשר להבחין בב' שלושה איזורים: השליש הצפוני (175—185 ימים); הדרומי־מזרחי (185—194 ימים); הדרומי־מערבי (200—205 ימים). תגבורת הגשמים חלה באמצע הקיץ ביחד עם עליית־החום — תופעה שמסייעת לפיתוח היערות.

ה צ ו מ ח ו ה ח י. כ22.6% משטחה של ב' מכוסים יערות ראויים לשימוש כלכלי. היער מורכב מעצי־עלים (אלונים, שדרים, אלנוסים) ומעצי־מחט (ארנים ואשוחים) והוא רווח ביחוד בשטחים הנמוכים שבצפון ובדרום ופוחת באיזור־הרמה היבש. בב' שרדו מטליות של יער־עד, שהן נשמרות עם החיות הנדירות שבהן ע"י הממשלה. שטחים כאלה נמצאים (1) בתחום הספר המערבי (בילוביז'ה, ע"ע), (2) דרומית־מזרחית לוולוז'ין ו(3) כ90 ק"מ צפונית־מזרחית למינסק. — בביצות, התופסות יותר מ10% משטחה של ב'

גדלים צמחי־בר מחוסרי ערך כלכלי. הביצות עשירות בעופות ביצתיים ובכללם מינים נדירים.

האוכלוסיה. בתחומה של ב׳ הסובייטית היו ב1939 כ5,568,000 תושבים, מהם כ80% בילורוסים, כ8% יהודים, כ7% רוסים, כ2% פולנים, כ0.7% אוקראינים. בחלקה של ב׳, שהיה בתחומה של פולניה, ישבו אז (לפי אומדן) כ5 מיליון נפש, שאף בהם היה לבילורוסים רוב גדול. עם השמדתם של יהודי־ב׳ בתקופת־השואה ויציאתם של הפולנים ממחציתה המערבית של ב׳, שסופחה לברית־המועצות (1939), באו שינויים חשובים גם במספרם של תושבי ב׳ וגם בהרכבם.

לפני תקופת השלטון הקומוניסטי היתה ב׳ ארץ כפרים ועיירות. רק בשתי ערים (מינסק וויטבסק) ישבו קצת יותר מ100,000 נפש. פיתוחה של התעשיה ע״י הקומוניסטים ריכז בערים עובדים הרבה והגדיל את הישוב העירוני פי 2.4. הפולנים לא פיתחו תעשיה בחבלי הספר המזרחי והישוב העירוני לא גדל בחבלים אלה, ולפי מקורות רוסיים אף פחת.

הכלכלה. החקלאות, גידול־המקנה והיערנות הם מקורות־הפרנסה העיקריים של תושבי־ב׳ והם גם מספקים חומר־גלם לתעשיות שונות. רק כשליש מאדמתה של ב׳ מעובד. המאמצים הראשונים ליבש את ביצותיה של ב׳ ולהפכן לאדמה חקלאית או לאדמת־מרעה נעשו על־ידי בעלי אחוזות גדולות במאה ה16, וחזרו ונשנו מזמן לזמן עד 1914. הקומוניסטים במזרחה של ב׳ והפולנים במערבה יבשו ביצות לפי תכנית ארצית בשנות 1920—1939. ב1949 היו בב׳ כ4,000 קולחוזים, שכללו כ200,000 אחוזות־איכרים לשעבר. — את המקום הראשון בפלחה תופסים דגנים (שיפון, שבולת־שועל, שעורה, חטה, כוסמת), את המקום השני — תפוחי־אדמה, את השלישי — פשתה וקנבוס, ואת הרביעי — צמחי־מספוא. כמו־כן מתפשט בב׳ צמח, שמשמש לתעשיית־הגומי; שמו: קוק סאגיז, והוא הובא לב׳ מאסיה המרכזית הרוסית. לשם גידול תולעי־משי ניטעו על־יד הומל עצי־תות ועל־יד ויטבסק עצי שדר (Betula alba), שאף הם משמשים להזנתם של תולעי־משי (מסוג מיוחד). המשק מותאם לתנאי האקלים והקרקע: הצפון מתפרנס בעיקר מגידול פשתה ובהמות חולבות; המחצה המערבית של האיזור התיכון מגדלת דגנים, תפוחי־אדמה ומקנה; המחצה המזרחית מגדלת בעיקר תפוחי־אדמה וחזירים; הררוס, שהוא ארץ־יער, חי על היער והתעשיות הקשורות בו ועל גידול־בהמות.

התעשיה, המרוכזת בערים, קשורה ברובה בחומר הגלמי המקומי. בין תעשיות־העץ חשובות ביותר: מנסרות, רהיטים וחלקי בתים מוכנים להרכבה. בתוצרת־היער קשורה תעשיית־הנייר שבסביבות הומל. תפוח־האדמה משמש בב׳ לא רק כמזון לאדם ולבהמה, אלא גם כחומר גלמי לתעשיות שונות: כוהל, עמילן ונופת. בהורודנו מייצרים סוכר מסלק. כן קיימים בב׳ בח״ר לשימורים של תוצרת־חלב ובתי־בורסקות. חלק מן הפשתה והקנבוס מעבדים בב׳, וחלק משמש ליצוא אף מחוץ לס. ס. ס. ר. החול שבב׳ משמש לתעשיית־זכוכית. לשם הספקת מכשירים לחקלאות ועבודות־היער הוקמו בב׳ בתי־חרושת מיוחדים, והחשובים שבהם נמצאים בעיר הומל. הדלק הרווח ביותר בתעשיה הוא הכבול, המופק בכמויות גדולות ב200 מקומות. חומר מחצבי חשוב אחר, שמצוי בב׳, הוא מלח־בישול.

התחבורה והישובים. רשת מסה״ב והכבישים בב׳ אינה צפופה מפני הביצות המרובות שבה. אבל משום מצבה כארץ־מעבר חוצות את ב׳ דרכים (כבישים ומס״ב) בעלות חשיבות בינארצית ובינלאומית (מברלין ומוורשה למוסקווה וללנינגראד ומחופי הים השחור לים הבאלטי). התחנות החשובות ביותר של מסה״ב, שבהן נפגשים כמה קווים, הן (מצפון לדרום): פולוצק, ויטבסק, אורשה, מולודצ׳נו, לידה, מינסק, שהיא עיר־הבירה של ב׳, מוהילב שעל הדניפר, קריצ׳ב, ברנוביצ׳י, ז׳לובין, הומל, לונינץ, וברסט. אלה הם גם הישובים החשובים ביותר. רק לשלוש ערים חשובות איז צומת־דרכים ביבשה; אלו הן: פינסק (ע״ע), שממנה יוצאת התעלה, שמחברת את גליל־הדניפר עם גליל־הבוג, בוברויסק (ע״ע), שהיא עיר־גשר על הברזינה, והורודנו (ע״ע), עיר־גשר על הנימאן.

כתריסר עיירות בב׳ זכו לפירסום בין היהודים משום הישיבות שהיו בהן או בזכות גדולי־ישראל שפעלו בהן: וולוז׳ין, וולוקוביסק, מוטול, מיר, נובוהרודוק, נסויז׳ (ע״ע רדזיויל), סטולין, סלונים, סמורגון, פרוז׳ני, קוברין, קלצק.

א. י. בר.

הלשון הבילורוסית (беларуская мова) שייכת, עם הרוסית והאוקראינית, לקבוצה המזרחית של הלשונות הסלויות (ע״ע). מספר דובריה (כ10 מיליון) מועט מזה של אחיותיה, ואף למעמד של לשון ספרותית וממלכתית לא הגיעה אלא זמן ניכר אחריהן. לאומנים בילורוסיים קוראים לה, ללא כל הצדקה היסטורית, קריויצקאיה (кры-віцкая; על שם הקריויצ׳יס — קבוצת־שבטים קדומה של הסלאווים המזרחיים), כדי להבדילה מן הרוסית ולמנוע את הערכתה בדיאלקט רוסי בלבד.

התכונות העיקריות המשותפות לה וללשונות של הקבוצה, שעליה היא נמנית, הן:

א) הטעמת־מלים (אקצנט) חזקה, חפשית ונעה, כלומר: ההברה המוטעמת נהגית בחיתוך חזק יותר מן הבלתי־מוטעמת, וההטעמה אינה קשורה בהברה מסויימת (כבפולנית ובצ׳כית), אלא יכולה לנוע מהברה להברה אגב נטיית־המלה.

ב) מלוא־תנועתיות (לפי המונח הרוסי „פולנוגלסיה״), כלומר, הוספת תנועה בסוף הצירופים *-el-, *-er-, *-ol-, *-or- הטרמסלאוויים, כשהם באים בין עיצורים, כלומר הפיכתם ל-ele-, -ere-, -olo-, -oro-. כגון: город (הורד — „עיר״; על הגיית o כa ראה להלן) במקום *gordъ הטרמסלאווי; серада (סרדה — „יום רביעי״) במקום *serda; малако (מלקו — „חלב״) במקום *melko.

ג) איבוד התנועות האנפיות הטרמסלאוויות (שנשתמרו, למשל, בפולנית): дуб (דוב — „אלון״), пяць (פיאץ׳ — „חמש״) לעומת dąb, pięc בפולנית.

ד) השמטת d, t בצירופי־העיצורים *dl *tl הטרמסלאוויים. כגון мыла (מילה — „סבון״), кавало (קוַלו — „סדן״) ועוד, לעומת mydło, kowadło בפולנית.

ה) עיצורים č, ž (צ׳ ז׳) במקום *tj, *dj, *ktj *gtj טרמסלאוויים, כגון свеча (סואצ׳ה — „נר״) межа (מז׳ה — „מחיצה, גבול״), וכד׳.

התכונות, שהן אפייניות ללשון הב׳ ביחוד, אף אם הן מצויות גם בלשונות סלאוויות אחרות, הן:

א) אקניה — הגיית כל o בלתי־מוטעמת כa (תופעה רווחת גם בדיאלקטים רוסיים־דרומיים ובלשון הספרותית הרוסית ומצויה אף בהגיה הבלתי־תקינה של העברית בפי עולי־רוסיה מרובים). הגיה זו מסומנת גם בכתיב הבילורוסי כגון раса (רַסה — ,טל׳), на стале (נה סטַלֶה — ,על השולחן׳), дамы (דַמי׳ — ,בתים׳) וכד׳, בעוד שבכתיב הרוסי אין מסמנים את ה„אקניה״. גם התנועה э (אֶ), אחר עיצורים בלתי־רכים וכשאינה מוטעמת, הו־פכת לa: цэд ולעומת זה: цадзіць (צדזיץ׳ — ,לסנן׳).

ב) h (כבאוקראינית) במקום g* הטרמסלאווי, כגון: год (הוד — ,שנה׳) לעומת год (גוד) ברוסית.

ג) הגיית ў (u — או שאינה יוצרת הברה) במקום л (l, ל׳ כבדה), כשהיא סוגרת הברה ובמקרים מסויימים אחרים, כגון ня ўзяў (ניא אוזיאו — ,לא לקח׳), ברוסית взял (ווזיאל), воўк (וואוק — ,זאב׳, ברוסית волк וולק). כזו היא גם הגייתה של w (в בכתיב הבילורוסי) בתנאים מסויימים, כגון дзяўчонка (דזיאוצ׳ונקה – ,נערה׳) לעומת девчонка (דיבצ׳ונקה) ברוסית וכיו״ב.

ד) צ׳יאקניה ודזיאקניה, כלומר החלפת העיצורים t', d' פאלאטאליים־חיכיים ל־ć, ź (אפריקאטיים־מהופכים), כגון: пісаць (פיסץ׳ — ,כתוב׳) לעומת писать (פיסט׳) ברו־סית; хадзіць (חדזיץ׳ — ,הלוך׳) לעומת ходить ברו־סית; судзьдзя (סודז׳דזיא — ,שופט׳) לעומת судья ברוסית.

ה) הוספת ה׳, ו׳, י׳ פרוסטטיים (כלומר אספירציה, לבי־אליזציה, ופריוטציה) לפני התנועות הבאות בראש המלה ובתוכה, כגון: гуліца (הוליצה — ,רחוב׳; ברוסית ули-ца); вугаль (ווהל — ,פחם׳; ברוסית уголь); ягонь (יהון׳ — ,אש׳; ברוסית огонь, אגון׳); навука (נא־ווקה — ,מדע׳; ברוסית наука) וכד׳.

בעלי ה„תיאוריה הסלאווית״ הסבורים, שיהודי אירופה המזרחית דיברו סלאווית קודם שנבלעו בזרם הגדול של ההגירה היהודית מגרמניה, שהגיע אליהם בסוף יה״ב, רואים בתופעה בילורוסית זו (שהיא מצויה במידת־מה גם באוקראינית) את סיבת השינויים הפונטיים אצל דוברי יידית (ואף אצל דוברי עברית) מאותם המחוזות: השווה הגיית tuwes במקום tues (,טעות׳), ej במקום hej (,שחת׳) ובהפך מזה: hejer (,ביצים׳), וכן בעברית הם במקום עם, אם במקום הם ובהפך מזה: שוהלים במקום שואלים וכיו״ב.

גם בכמה תופעות בנטיית השמות והפעלים נבדלת הלשון הב׳ מן הרוסית והאוקראינית. אוצר־מלותיה של הב׳ הושפע במשך מאות־שנים מן הפולנית ורק בשנים האחרונות (אחר מהפכת־אוקטובר) מן הרוסית.

נוסף על מלים תנ״כיות מתחום־הדת קיימות בב׳, כפי שקבע החוקר החשוב של הב׳, קרסקיי, כ40 מלים מן התחו־מים של קשרי־מסחר, מלאכה וכד׳, שמוצאן מיידית או מעברית (באמצעות היידית). לעומת זה נקלטו מלים בי־לורוסיות לא מועטות בניבים היידיים המקומיים והן אף מופיעות ביצירותיהם של הסופרים היידיים מב׳.

מידת האקניה והדיפטונגיזציה של e, o בהברות סגורות ושל ה־ě (יאט׳) קובעת את החלוקה לדיאלקטים, שהמרכזי שבהם שימש, לאחר שסיגל לו כמה תכונות דרום־מערביות, יסוד להתהוותה של הלשון הספרותית הב׳ במאה ה־19 (עד אז שימשה תערובת של הלשון הסלאווית־הכנסייתית ושל יסודות בילורוסיים שונים מעין לשון ספרותית־רשמית־ממלכתית, ע״ע ספרות).

יש רואים יסוד בילורוסי בשינויים הפונטיים בהגיית ש/ס צ/צ׳ ז/ז׳ בפי דוברי־יידית (ואף עברית) של חלק מיהודי ליטה ההיסטורית (תופעה דומה מצויה בכמה דיאלקטים בילורוסיים צפוניים ואף רוסיים צפוניים).

הכתב הבילורוסי הוא הגרז׳דנקה (היינו הכתב החילוני־העירוני שביסודו האלפבית הקירילי — ע״ע — ששוכלל בימי פיוטר I ע״י מתן צורה חדשה לאותיות הקיריליות המקרבת אותן לכתב הלאטיני), בצירוף כמה סימנים מיוחדים: ў, ё (מסמן o אחר עיצור רך ו־jo) וכן i (ברוסית и).

Е.Ф. Карскии, Белоруссы, I-II, вып. 1-3, 1903—1912; id., Белорусская речь, 1918; id. Белоруссы. Язык белорусского народа, 1954; П. Расторгуев, Белорусская речь в её современном и прошлом состоянии, 1918—1920; id; Беларуская мова у сьвятле яе навуковага пазнанья, 1922; Я. Станкевіч, Жыдоускія рялігійныя песні пабеларуску. Гадавік Беларускага Навуковага Тста, 1933; id., Падручнік крывіцкае (беларускае) мовы, ч. I-III, 1947; Т. П. Ломтев, Белорусский язык, 1951.

Chr. S. Stang, *Die westrussische Kanzleisprache des Grossfürstentums Litauen*, 1935; W. Y. Entwistle and W. A. Morison, *Russian and the Slavonic Languages*, 1949; R. G. A. de Bray, *Guide to the Slavonic Languages*, 1951, pp. 129–191.

מלונים:
И. И. Носович, Словарь б. нарѣчія, 1870 (מיושן); И. Колас, Русско-б. словарь, 1946.

על השפעות הדדיות בין הלשונות הבילורוסית והיידית: נ. פרילוצקי, יידישע דיאלעקטאלאגיע, ווילנע, 1930 (בדו״ח מוועידת ייווא, 1929); מ. אלטבויער, די קעגנזייטיגע פויליש־יידישע השפעות אויפן שפראכגעביט, ווילנע 1934; מ. אלט־באואר, הגייתנו (השפעת הלשונות הסלאוויות על הגייתנו), לשוננו לעם, קונטרס ה׳—ו׳ (תש״ו), 32–37.

מ. אל.

ספרות. — ראשיתה של הספרות הבילורוסית נעוצה בתחילת המאה ה19; עד אז שימשה כלשון הספרות של הבילורוסים (ועד 1696 גם כלשון הממלכתית של הדוכסות הליטאית הגדולה) הלשון הסלאווית־הכנסייתית, שסיגלה לה תכונות בילורוסיות אחדות.

אבל גם אצל הבילורוסים, כאצל שכניהם הסלאווים המזרחיים, התפתחה (מתחילה בשיתוף עם האחרונים ואחר התגבשותם של הב׳ כשבט אתני־לשוני — בנפרד) בניבים הלאומיים השוגים יצירה עממית בעל־פה („ווסנאיה נא־רודנאיה טוורצ׳אסט״) בצורת שירים, משלים, מעשיות וכיו״ב, שעברו מדור אל דור, ורק כשנתעוררה ההתענ־יינות ביצירה העממית בתקופת הרומאנטיקה, התחילו חובבים ואתנוגראפים פולניים, ואח״כ רוסיים וב׳, רושמים מפי העם דוגמות שונות של יצירה עממית זו, ובמאה ה20 זכו אספים אלה לעיבוד ונתוח מדעי־משווה מקיף. סקירה מקפת של היצירה העממית הבילורוסית ניתנה על־ידי א. פ. קרסקיי באחד מן הפרכים של ספרו הגדול על הבילורוסים (ראה להלן, ביבליוגראפיה).

2. הספרות ה„כתובה״ של הבילורוסים התחילה עם קבלת הנצרות, אבל פיגרה הרבה אחר הספרות העשירה, שנוצרה במרכז התרבותי הגדול בדרום־רוסיה, בקיוב (ע״ע אוקראינית, ספרות; רוסית, ספרות), אלא שאחדות־הלשון (הסלאווית־הכנסייתית, כאמור, פרס לאי־אלה הבדלים מקומיים) גרמה לכך, שספרות־הדרום שימשה גם את ב׳

ואף עתידה היתה להשפיע על דרכי התפתחותה של היצירה הבילורוסית לאחר מכן. עם כיבושם של שטחי־ב׳ ע״י הדוכסות הליטאית הגדולה נתגבשו במרוצת־הזמן מרכזי־תרבות עירונים בצפון המערב והתחילה היצירה המקומית, שכללה מתחילה תרגומים של יצירות דתיות ואף חולוניות (סיפורים על אבירים, על אלכסנדר מוקדון, אגדות־טרויה, ועוד). תרגומים אחדים מן התנ״ך (מהם אלה של מגילות רות ואסתר הוצאו לאור רק בזמננו) נעשו בלא ספק על־פי המקור העברי (על כך מעידות צורות השמות הפרטיים ושמות־המקומות) ע״י יהודים בילורוסיים משכילים או בסיועם—אפשר, בקשר לפעולותיה של כת ה„מתיהדים״ (ע״ע).

בצד התרגומים מופיעות, מן המאות ה13—ה14 ואילך גם יצירות מקוריות, כגון הספר „חיי אברהם איש סמולנסק״, שנתחבר ע״י תלמידו של אברהם זה, שהיה מטיף כנסייתי ונלחם בכמורה בעירו. וכן כתביהם של הסופרים הכנסייתיים, כמו קְלִימֶנט סמוליאטִיץ׳, קִירִיל טורוֹבְסקְיי ואחרים. מתקופה זו נשארו גם יצירות חולוניות, ספרותיות־למחצה, כגון חוזים (כאותו שנחתם ב1299 בין סמוֹלֶנסק וריגָה והחוף הגותלֶנדי) ומזמן מאוחר יותר, כְרוֹנִיקוֹת — „לֶיטוֹפִּיסִים״ (דברי־ימים), שהם מוקדשים לתולדות הדוכסות הליטאית, ואף יומנים (כגון זה של פ יֶבְלַשׁוּסקְי מן המאה ה16, הכולל פרטים מעניינים על אישים מרובים מזמנו), רשימות — אוֹטוֹבִּיוֹסִי (של פילון־קְמִיטָה צֶ׳רְנוֹבִילְסקְיי, ששימש סטארוֹסְטָה בעיר־סְפָר ונתן ברשימותיו ובדו״חות שלו תיאור חי מזמנו ומן היחסים בין ליטה למוסקווה), וכן נאומו של הַקַשְטֶלָן של סמוֹלֶנסק, איוואן מֶלֶשקוֹ (שנאם בסים הפולני ב1589 בנוכחותו של המלך זיגמונד 111 — נאום, שהוא פאמפלט פוליטי וסאטירה שנונה על הליכותיהם של האצילים הבילורוסיים, שנכנעו במאה ה16 לתרבות הפולנית ונתכחשו לעמם). דוגמה של פרוזה משפטית יכול לשמש אוסף־החוקים ה„סטאטוט הליטאי״ שנדפס לראשונה ב1588 בווילנה.

הרפורמאציה הדתית במאה ה16 גרמה להתעוררות רוחנית וליצירת ספרות דתית פוּלְמִית, מקורית ומתורגמת. במיוחד ראויה לציון בתחום זה פעולתו של דוקטור פְרַנְצִישֶק סְקוֹרִינָה, המשכיל וההומאניסטן הבילורוסי הגדול (למד באוניברסיטות של קראקא ופדובה), שתירגם והדפיס ב1517 בפראג את רוב ספרי התנ״ך בבילורוסית־כנסייתית (תרגום, שפירסומו קדם בעשרות שנים להופעתו של התרגום הרוסי כדפוס) ואח״כ המשיך בפעולתו בווילנה, שבה הוציא את את ה„אַפוסטול״ (1525) ואת „הספר הקטן לדרך״ הכולל בין השאר גם תרגום של ספר תהילים. הפרוטסטאנטי נְסִילִיי טִיאַפִּינְסקְיי תירגם ללשון המדוברת את האוואנגליון (1572), ובהקדמה לתרגומו, שהוחרם ע״י הכנסיה האורתודוכסית, נלחם בכמורה, בזילזול בלשון הלאומית, שהיה נהוג בזמנו, ובהתבוללות. הקַלְוִיניסטָן, ואח״ב האַנְטִיטְרִינִיטארְיָן, ש. בוּדְנִי, הוציא בעזרת אֶפִּיטרופסיו רבי־ההשפעה מן האצילים הגבוהים את ה„קַטֶכיזם הקאלוויני״ (1562). נגר „המחדשים״ וספרותם קמה ספרות פוּלְמִית מצד הקאתולים ומצד האורתודוכסים (שנלחמו בקאתולים וב„אוניאטים״ [ע״ע] גם יחד); בין השאר כוללת ספרות זו התקפות חריפות נגד „המתיהדים״ והיהודים. ספרים „אסורים״ אחדים מתקופה זו, כגון Тайна Тайных („סוד הסודות״), Легіка („היגיון״) ו Шестокрыл („שש כנפים״), מבוססים, לדעת רוב החוקרים, על מקורות עבריים, וכנראה, ניתרגמו מעברית ע״י מצדדים של כת ה„מתיהדים״ (התרגום העברי של ס׳ „סוד הסודות״ המיוחס לאריסטו נעשה ביה״ב ונדפס מכ״י ע״י מ. גאסטר 1908, ובמהדורה של ס׳ „הזוהר״ [תש״ין] הביא הרב ר. מרגליות מקבילות בין ספר זה ובין הפרק „רזא דרזין״ שב„זוהר״; התרגום העברי של ה„לוגיקה״ לאריסטו כלול ב„ספר המדות״, שתירגם דון מאיר אלגואדש [ע״ע]; השם „שש כנפים״ מקורו בישעיהו ו, ב).

המאות ה17 וה18 היו תקופה של שפל וירידה רוחנית ושל התבוללות בתרבות הפולנית. היצירות הספרותיות של אותו זמן כללו רק „וִירְשִים״, כלומר שירים מחוסרי כל ערך אמנותי של „חרזנים״, וכן „מחזות של בית־ספר״, שהוצגו במוסדות־החינוך של הישועים ובתוכם „אינטֶרמֶדיות״ (intermedia) עליזות, שלשונן היא עפ״ר פולנית (ושהן כתובות בכתב הלאטיני); האציל, המופיע בהם, מדבר פולנית, בעוד שהאיכר והיהודי מדברים בילורוסית עממית, וזה האחרון—בשיבושים „יהודיים״ טיפוסיים. נשתמרו כ״י מיצירות מסוג זה, שמזכירות את ה„פורים־שְפִּיל״ היידי, והן: Drama Comoedia de Jakob et Joseph Patriarchis („מחזה־קומדיה על האבות יעקב ויוסף״) וכן Daemon et pueri illius Rusticus et Judaeus („השטן וילדיו הכפרי והיהודי״), שתיהן מן המאה ה17.

3. בספרות ה„אמנותית״ החדשה, שהתחילה, כאמור, במאה ה19, לא נוצרו עד תחילת המאה ה20 כל יצירות, שהן יכולות להשתוות אל אותן שנוצרו בספרות האוקראינית, ועל אחת כמה וכמה — בספרויות הרוסית והפולנית. את הופעת החיקוי ל„אנאידה״, שנתחבר (1812) בבילורוסית עממית ע״י וִיקֶנטיי רוֹוִינסקְיי, (ע״פ חיקוי קודם של יצירה זו שנתפרסם באוקראינית) נוהגים לציין כפתיחה לתקופה חדשה בתולדות הספרות הבילורוסית. הסופרים הבילורוסיים הראשונים בתקופה זו היו כולם ממעמד „השליאכטה״ (האצולה) הזעירה, ספק פולנים, ספק בילורוסים, שנמשכו ע״י הזרם הרומאנטי אל העם, וברוח השירה העממית ואף בצורתה כתבו את שיריהם וסיפוריהם. נושאי־שירתם הם הנוף, ההוי הכפרי, עבודת אדמה וכיו״ב. החשובים שבסופרים אלה היו אלכסנדר רִיפִּינסקְי (מחבר באלאדות עממיות); יאן צֶ׳צ׳וֹט (ידידו של המשורר הפולני אדם מיצקֶביץ׳ [ע״ע]; אספן ומשורר, שהוציא ב1844 קובץ בשם „שירי הכפר מעל הנימן והדווינה המערבית״); המספר יאן בארשצֶ׳בְסקְי („שוד האיכרים״, „הרְלִיצָה״ ועוד) והפורה והפופולארי שבהם — ו. דונין־מַרְצִינקֶבִיץ׳ (1807—1884), שחיבר את האופרה „הכפרית״, סיפור בחרוזים „הַפּוֹן״ מחיי הכפר, בעל מגמה דידאקטית, ועוד.

המרד הפולני של 1863, שבו השתתפו בילורוסים מרובים בהנהגתו של ק. קַלִינוֹבְסקִי, רישומו ניכר גם בספרות (כשירה ובפובליציסטיקה של מצדדי המרד ומתנגדיו), ודיכויו האכזרי של מרד זה ע״י הרוסים, עם האיסור להדפיס באלפבית הלאטיני, שהוטל ע״י השלטונות הרוסיים, שיתק לשנים הרבה את היצירה הספרותית

הבילורוסית. בסוף המאה ה19 ניתן ביטוי מחודש בספרות זו לרעיונות של שיחרור לאומי וסוציאלי, של מתן השכלה לעם ושיפור תנאי־חייו, וכן הטיפו בה לטיפוחה של הלשון הלאומית. בין אלה שדגלו ברעיונות הללו היו המשוררים פ ר א נ צ י ש ק ב ו ה ו ש ב י ץ׳ (1840–1900; כינויו הספרותי מצ׳יי בורצ׳וק — אציל, שהשתתף במרד הנזכר ופרסם שני קבצי־שירים: „החליל הבילורוסי״, 1891; ה„קשת הבילורוסית״, 1894) ו א י ו א ן נ י ס ל ו ־ ח ו ו ס ק י י (1851—1897; כינויו הספרותי: יאנקה לוצ׳ינה). אצל שניהם מצויה נימה אנטישמית: ב„שעשועי הפאנים״ מתרעם בוהושביץ׳ על בעלי־האחוזות על שהם רוקדים לפי חלילו של היהודי לא רק בנשפיהם בלבד אלא גם בעולם־המעשה, והסובל מזה הוא הכפרי; בפואמה „קארשון״ (הציט) משווה ניסלוחווסקיי את היהודי לעוף דורס, שהרי הוא „מנשל ומוצץ את דמם״ של עובדי־האדמה.

4. גליהן של תנועות החופש הלאומיות, שהציפו את רוסיה במהפכת 1905, הגיעו גם למחוזות הנידחים של ב׳ ונתנו דחיפה ל„תנועת־התחיה״ הבילורוסית הלאומית, שנושאיה היו משכילים צעירים מן הלאומיים הראדיקאליים, ואליהם הצטרפו אוהדים מן הדור הקודם, ואף זרים —פולנים ויהודים. הסופרים באו עכשיו משכבות שונות: מן האיכרים, העירונים, הפועלים, ולא רק מן השליאכטה הזעירה, כמו קודם לכן. בראש סופרים אלה עמדו: א י ו ו א ן ל ו צ ב י ץ׳ (1882—1942; הידוע בעיקר בכינויו הספרותי: י נ ק ה ק ו פ ל ה, ע״ע); ק ו נ ס ט א נ ט י ן מ י צ ק ב י ץ׳ (1882—ידוע בכינויו: י ע ק ו ב ק ו ל ס, ע״ע) והיהודי ש מ ו א ל פ ל ו נ י ק (1886—1941; הידוע בכינויו ז מ י ט ר ו ק ב י ד ו ל י ה, ע״ע). ביצירותיהם, שמבחינה אמנותית הן עולות הרבה על אלו של קודמיהם, הורחבה גם יריעת־הנושאים. בין השאר נידונות בהן גם בעיות אוניוורסאליות („תחת שמי המולדת״ לביארוליה, שבה מופיעים גם מוטיוונים תנ״כיים), המשפחה ובעיותיה, ועוד. ובתקופה זו מתפתחים גם הדראמה והרומאן הבילורוסיים.

5. מהפכת־אוקטובר נתנה, מצד אחד, דחיפה להתפתחותה של הספרות הבילורוסית ע״י ייסודה של הרפובליקה הבילורוסית הסובייטית על מוסדות החינוך והתרבות שלה, ומצד שני, גרמה להאלמותם או לגלותם־מרצון של יוצרים הרבה, שהסיסמה השלטת החדשה של „ספרות לאומית לפי צורתה ופרולטארית לפי תכנה״ לא היתה לפי רוחם; כמה מן הגדולים שבין הסופרים הבילורוסיים השלימו עם המהפכה רק לאחר זמן: אצל קופאלה (במחזה „המקומיים״) עדיין עומדים הכובש הפולני והבולשוויק הרוסי בדרגה אחת; גם קולס עבר דרך ארוכה מאוד עד שהפך מלאומי ראדיקאלי למשורר הרשמי של ב׳ הקומוניסטית.

אגודות סופרים („מאלאדניאק״ ו„אוזוישה״) וכתבי־העת, שהוצאו ע״י אגודות אלו, כיוונו עכשיו את פעולותיהם של הסופרים ה„זקנים״ וה„צעירים״ כאחד. יצירותיהם (בשירה ובפרוזה), שהן בעלות ערך אמנותי ופיוטי שונה, מוקדשות לתיאור המציאות ההדשה, הקולקטיוויזאציה של הכפר, העבודה בבתי־החרושת, מלחמת־האזרחים ואף העבר הבילורוסי באספקלריה קומוניסטית. שלשת הסופרים הגדולים (קופאלה, קולס וביאדוליה) השתלבו במקהלת המשוררים החדשים, השרים על „המולדת הסובייטית״, על „מנהיג הלאומים״ ועל הבעיות האקטואליות של „הבניין הסוציאליסטי״ והיחסים הבינלאומיים. מבקרים ספרותיים, ביניהם גם יהודים, שמרו על הקו הרשמי והעריכו את היצירות בהתאם לנאמנותן לקו זה או לסטייתן ממנו.

מחוץ לגבולותיה של ב׳ הסובייטית התפתחו בין שתי מלחמות־העולם פעולות תרבותיות וספרותיות בין הבילורוסים במחוזות הבילורוסיים של פולניה ובלאטוויה. בווילנה ובריגה היו קיימות הוצאות ספרים וכתבי־עת וכן אגודות־מדע בילורוסיות; מן היוצרים שפעלו בלאטוויה ראויות לציון המשוררות נ. ארסנייבנה וב. קוזלובסקאיה. לאחר שהמחוזות הבילורוסיים של פולניה סופחו לברית־המועצות נתארגנו כמה מאנשי המדע והספרות, שגלו ממחוזות אלה מתוך התנגדותם למשטר הסובייטי, לחוגים מיוחדים, מתחילה בגרמניה, וכיום באה״ב.

Е. Ф. Карский, Белоруссы, т. III: Очерки словесности белорусского племени. вып. 1 Народная поезия, 1916; вып. 2. Старая западно-русская письменость, 1921; вып. 3. Художественная литература на родном языке, 1922; М. Гарэцкі, Гісторыя беларускае літаратуры, 1926; З. Жылуновіч, Б. літаратура, 1918—1920; Л. Бэнде, Матерялы да нарысу па історыі б. літаратуры, Маладняк, 1931, 5-7; Писатели Советской Белоруссии. Сборник, 1955; E. Karskij, *Geschichte der weissrussischen Volksdichtung und Literatur*, 1926; A. Luckevič, *Die weissrussische Literatur in der Vergangenheit und Gegenwart*, Jahrb. f. d. Kultur und Geschichte der Slaven, VII (1931), 365-390.

מ. אל.

היסטוריה. 1. תקופת קיוב. הבילורוסים הם אוטוכטוניים בב׳. בתחילת ההיסטוריה הרוסית במאה ה9 ישבו בב׳ של עכשיו השבטים הסלאוויים המזרחיים הבאים: הפולוצ׳אנים — על גדות הדווינה המערבית העילית, הקריוויצ׳ים — מדרום לפולוצ׳אנים, הדרגוביצ׳ים — בין הנימאן העילי ובין הברזינה, והראדומיצ׳ים — על שתי גדות הסוז׳ (ע״ע). בתקופת ההגמוניה של קיוב ברוסיה היו נסיכיהן של הערים הבילורוסיות סמולנסק, פולוצק וטורוב כפופים לנסיך הגדול שבקיוב. החשוב בנסיכי־ב׳ היה נסיך־פולוצק, וחשיבותו היתה מבוססת על ערך מקום־מושבו. הדווינה המערבית קישרה את פולוצק אל המערב; ופולוצק היתה גם קרובה לדרך־המסחר, שהוליכה מנובגורוד לקיוב. אחר מותו של נסיך־פולוצק, וססלאב (Всеслав; 1044—1101) התפוררה נסיבות־פולוצק לכמה נסיכויות: פולוצק, מינסק ויטבסק, דרוצק, ועוד. מן המאה ה13 ואילך נלחם נסיך־פולוצק מזמן לזמן בנסיכי־ליטה ובמסדר הבאלטי של האבירים הגרמניים — „האבירים־הכלבים״ בלשון ההיסטוריונים הרוסיים של אז. ב1206 הגיע הנסיך הפולוצקי, ולאדימיר, במסע הצבאי שלו, עד ריגה. ב1223 נכבשה נסיכות־פולוצק ע״י נסיכות־סמולנסק.

2. תקופת־ליטה. הפלישה הטאטארית לרוסיה הקלה את השתלטותה של ליטה על רוסיה המערבית שלאורך הדניפר העילי והתיכון. בתחילת המאה ה14 כבר היתה ב׳ חלק מנסיכות־ליטה. ב1440 כבש נסיך־מסטיסלאב, יורי לונגוניביץ׳ (Лунгвеньевич), את סמולנסק, פולוצק וויטבסק וניסה להקים נסיכות מרוכזת בסמולנסק, שתהא בלתי־תלויה בליטה. אבל הנסיך הליטאי קאזימיר החזיר את המצב לישנו. משום־מה ניתנו סמוך לאותו זמן שמות של צבעים לחלקיה הצפוניים־מערביים של רוסיה. בשם „רוסיה

הלבנה" (Белоруссия) כונתה אז ב' הצפונית-מזרחית של עכשיו; בשם „רוסיה השחורה" (Черная Русь) כונתה אז ב' הדרומית-מערבית של עכשיו. ווליניה עם גאליציה המזרחית נקראו אז „רוסיה האדומה" (Красная Русь או Червонная Русь). מקור השמות הללו אינו ברור. בתקופה זו נתגבשו ההבדלים בעם הרוסי, שהתפורר אז לשלושה חלקים: הוליקורוסי, האוקראיני והבילורוסי. אע"פ שב' דומה בטבעה לווליקורוסיה, קרובים הבילורוסים יותר לאוקראינים. על וליקורוסיה הניח את חותמו ה„עול הטא־טארי", בעוד שעל ב' ואוקראינה הניח את חותמו השלטון הליטאי ואחר־כך הפולני. עיר־הבירה של נסיכות־ליטה היתה וילנה, הנמצאת על הגבול האתנוגראפי שבין ליטה וב'. תקופת השלטון של נסיכות־ליטה היתה תקופת־פריחה לב'. הנסיכות הנזכרת היתה ליטאית להלכה ובילורוסית למעשה. ב' היתה מרכזה של הנסיכות, שהשתרעה מן הים הבאלטי כמעט עד הים השחור. הלשון, שהיתה מקובלת בב', היתה בפועל הלשון הרשמית של נסיכות־ליטה. התעודות הרשמיות (Господарские листы) נתפרסמו בלשון זו, ובה נכתבו גם דברי־הימים (летописи) של רוס המערבית. במשך המאות ה14—16 התגבש העם הבילורוסי, כפי שהוא בזמננו. ב1529 פורסמה „החוקה הליטאית" (Литовский статут). במאה ה16 התחילה מתפשטת בב' הרפורמאציה, שחדרה ביחוד לתוך השכבה של העירונים.

3. השלטון הפולני. במלחמות הממושכות בין מוס־קווה ובין ליטה — ואח"כ בין מוסקווה ובין פולניה — על ההגמוניה באירופה המזרחית שימשה ב' שדה־הקרב העיקרי. ב1514 כבש הנסיך המוסקוואי ואסילי III את סמולנסק. ע"י כיבוש זה פסקו סמולנסק, העיר ובנותיה, להיות חלק מב', ונעשו חלק של וליקורוסיה. ב1563 כבש איוואן IV („האיום") את פולוצק ובנותיה, אך שלט בהן זמן קצר בלבד. נסיכות־ליטה, שנמצאה בין מוסקווה ובין פולניה, ביכרה את האיחוד עם פולניה על הכיבוש של רוסיה. ב1569 נוצרה ה„אוניה (=האיחוד) של לובלין", שביטאה במרוצת־הזמן את הכיבוש המדיני של נסיכות־ליטה ע"י מלכות־פולניה. ב1596 נוצרה ה„אוניה של בריסק דליטא", שנתבטאה בקבלת הקאתוליות על־ידי הליטאים. נסיכות־ליטה, שהיתה בעיקרה רוסית, כלומר בילורוסית ופראווסלאווית, הפכה עד מהרה לחלק בלתי־נפרד של פולניה גם מבחינה מדינית וגם מבחינה דתית. בדומה לזה התחילה השכבה העליונה של חושבי־ב' מתבוללת בפולנים מבחינה לשונית ודתית. ביחוד היה פעיל בהפיכתם של הפראווסלאווים לקאתולים־אוניאטים הארכי־בישוף יהושפט קונצביץ', שנהרג ב1623 בוויטבסק ע"י המון פראווסלאווי קנאי. בב', שנמצאה בין הפטיש והסדן, לא התפתחה תנועה עצמאית כקוזאקיות, שביטאה את השאיפה לעצמאות באוקראינה. במלחמות בין מוסקווה ובין פולניה ובימי המרידות של הקוזאקים נשארה ב' פאסיווית. ביחוד נתבלטה פאסיוויות זו במלחמה בין מוסקווה ופולניה ב1654–1667, כשהמוסקוואים עברו באש ובחרב ברובה של ב'. לפי חוזה אנדרוסובו (1667) נמסרו למוסקווה כל אוקראינה המזרחית וחלקים קטנים בב'. נוכח האיום של הסכנה המוס־קוואית עודדה הממשלה הפולנית את התיישבותם של פולנים ויהודים בב', והשתדלה להפיץ בה את הדת הקאתולית ע"י הישועים. ב1697 נאסר השימוש בלשון הבילורוסית במוס־דות הרשמיים. ב1707 חדר קארל XII לב', בין דולגינובו לבין בוריסוב, בדרכו לאוקראינה. אבל צבאו הוכה בלסנו (1708). זה היה הניצחון הראשון של הרוסים על השוודים קודם קרב־פולטאווה.

4. השלטון הרוסי. בשלוש החלוקות של פולניה קיבלה רוסיה את כל ב': בחלוקה הראשונה (1772) סופחו לרוסיה מתחומי־ב' איזורי הדווינה המערבית והדנייפר העילי עם הערים פולוצק, ויטבסק ומוהילב. בחלוקה השניה (1793) סופחו לרוסיה מב' איזורי הברזינה והפריפט עם הערים מינסק ופינסק; בחלוקה השלישית (1795) קיבלה רוסיה את מערבה של ב', כלומר את איזור הנימאן העילי עם הערים נובוהרודוק, גרודנו ובריסק דליטא. במאה ה19 היתה ב' כלולה במובן אדמיניסטראטיווי בפלכים של ויטבסק, מוהילב, מינסק, גרודנו ווילנה, וביחד עם ליטה האתנוגראפית נקראה בשם „החבל הצפוני־מערבי". נאפוליון חדר לרוסיה דרך ליטה וב'; ובנסיגתו מרוסיה נחל נפוליון את המפלה הניצחת שלו בנובמבר 1812 במעבר ברזינה (ע"ע).

הרוסיפיקאציה של ב' התחילה אחר מרירת הפולנים ב1831. בימי ניקולי I (ע"ע) בוטלה ה„אוניה של בריסק" והאוניאטים הוכרחו לקבל את הדת הפראווסלאווית. תהליך הרוסיפיקאציה התחזק אחר המרד השני של הפולנים ב1863. מרד זה קיבל צורה פארטיזאנית ומרכז לו שימשו היערות של ליטה וב', שתושביה בכללם גילו יחס של אדישות. הממשלה הרוסית החרימה את קרקעותיהם של המורדים. בשנות ה70 השתייכו 54% משטחי־הקרקע בב' לאצילים, שרובם היו פולנים. מצבה האסטראטגי של ב' שימש אף הוא גורם לרוסיפיקאציה. עיקרו של הצבא הרוסי חנה בב' וכאן נסללו מסילות־ברזל אסטראטגיות. בצפיפותה של רשת מסה"ב תפסה ב' את המקום השני בכל הקיסרות הרוסית. החיים הכלכליים והתרבותיים התנהלו בעיקר ע"י פולנים ורוסים. הבילורוסים עצמם היו איכרים בעלי משקים חקלאיים פרי־מיטיוויים. בב' נתפתחה תנועה מהפכנית חזקה, שנושאיה לא היו בילורוסים, אלא פולנים (בזמן המרד של 1863) ויהודים (ע"ע בונד) בתקופת 1905. הרפורמה האגרארית של סטוליפין (ע"ע) העבירה 20% מאדמת־האיכרים בב' למשקים של חוות (хутор).

5. ב' בזמן המהפכה. בתחילת מלחמת־העולם I שימשה ב' כעורף לצבא החזית הרוסית, שהיה מכוון נגד פרוסיה המזרחית. אחר ההתקפה הגרמנית באביב ובקיץ של 1915 נסוגו הרוסים גם ממערבה של ב', והחזית עברה בתוכה של ב' בקו נארוץ' (האגם)־באראנוביץ'־פינסק.

בבחירות לאסיפה המכוננת הכל־רוסית, שנתקיימו בסתיו 1917, קיבלה הרשימה הבילורוסית 29,000 קולות. ב25 במארס 1918 הוכרז במינסק על הקמתה של „הרפובליקה הבילורו־סית הלאומית", שהיתה מחוסרת שלטון של ממש הן מחמת העובדה, שרובה של ב' עדיין היה בתחום הכיבוש הגרמני, והן מחמת הרגש הלאומי הבלתי־מפותח של הבילורוסים. בסופה של מלחמת־העולם I פינו הגרמנים את ב', ובחלל הריק, שנוצר ע"י כך, נכנס הצבא האדום. ב1 בינואר 1919 הוכרז בווילנה על הקמתו של שלטון סובייטי משותף לליטה ולב'. בקיץ 1919 הגיע הצבא הפולני עד נהר ברזינה, אבל לאחר שהצבא האדום ניצח את הרוסים ה„לבנים", עבר להתקפה על הפולנים, וב11 ביולי 1920 כבש את מינסק ובמשך ימים אחדים אח"כ — את ב' כולה. לפי חוזה־ריגה (18 במארס 1921), בותרה ב' לשני חלקים: רובה נכלל ברוסיה הסובייטית, שהקימה בשטח זה רפובליקה סובייטית סוציאליסטית בשם ב', עם מינסק כעיר־הבירה שלה, ומיעוטה

סופח לפולניה. הממשלה הפולנית חילקה את ב׳ המערבית, שעברה לרשותה ל„ויוֹוֹדסטווֹת״ (גלילים): פוליסיה, נוֹבוֹ־הרודוק, וילנה וביאליסטוק, וערכה בה התיישבות של פולנים.

מ1925 ואילך התחילו חוזרים לב׳ הסובייטית המהגרים הבילורוסיים הלאומיים. ב1928 אסרה הממשלה הפולנית על קיום „החברה הבילורוסית של פועלים ואיכרים״ הפרו־קומוניסטית, שמנתה עד מאה אלף חברים, וכתוצאה מכך היגר רובם לב׳ הסובייטית. מינסק נעשתה מרכזה של התנועה הלאומית הבילורוסית ומרכז של התככים הקומוניסטיים כלפי ב׳ הפולנית. אך מ1929 ואילך התחיל השלטון הסובייטי רודף את התנועה הלאומית הבילורוסית ובמשך שנות ה30 הושמדה האינטליגנציה הבילורוסית, ובכללה — האינטליגנציה הקומוניסטית. בין אלה שהוצאו להורג היו המזכיר של המפלגה הבילורוסית הקומוניסטית, יו״ר מועצת־הקומיסארים הבילורוסית, נשיא הרפובליקה הסובייטית הבילורוסית ועוד; כמו־כן התאבד צ׳רויאקוב, מייסדה של המפלגה הקומוניסטית בב׳. ההיסטוריה של ב׳ נכתבה מחדש, בהתאם לקו הסובייטי הרשמי.

ב17 בספטמבר 1939 פלש הצבא האדום לב׳ המערבית, שעד מהרה הוקם בה שלטון סובייטי. הרבה מתושביה של ב׳ המערבית, ביחוד פולנים ויהודים, הוגלו לרוסיה. בהתקפה הגרמנית על רוסיה, שהתחילה ב22 יוני 1941, נכבשה ב׳ כולה במשך שלושה שבועות, כשהאוכלוסיה שלה בכללה, מתוך שנאה לשלטון הסובייטי, שיתפה פעולה עם הכובשים הגרמניים. ב3 ביולי 1944 חזר הצבא הסובייטי וכבש את מינסק. השלטון הסובייטי המחודש הגלה הרבה מן הבילוריסים מן הארץ ועודד התיישבות של איכרים בילורוסיים ב„חבל קאלינינגראד״ (בצפונה של פרוסיה המזרחית), בסיביר המערבית ובתורכסטאן, וחוטבי־עצים בילורוסיים — בקאדליה ובצפונה של רוסיה האירופית. ב1951 עמדו בראש השלטון הסובייטי בב׳ 22 רוסים, 9 בילורוסים, גאורגי אחד ויהודי אחד.

Акты относящиеся к истории Западной России, I—V, 1846 - 53; Акты относящиеся к истории Южной и Западной России, I—VX, 1863—92; Е. Ф. Карский, Белоруссы, I—III, 1903—22; М. К. Любавский, Очерк истории литовско-русского государства, 1915; В. И. Пичета, Гісторыя Беларусі, I, 1924; Гісторыя Беларусі у дакументах і матэрыялах, I—II, 1936—40; 30 лет Белорусской Советской Социалистической Республики, 1949.

N. P. Vakar, The name "White Russia" in *The American Slavic and East European Review*, VIII, 3. Oct. 1949, 201-213 (במאמר ביבליוגראפיה מלאה).

א. את.

בֵּילִי, אַנְדְרֵי — А. Белый; פסודונים של בּוֹריס ניקוֹליביץ׳ בּוּגיב [Бугаев] — (1880, מוסקווה — 1934, שם), סופר רוסי. ב׳ שהיה ממשפחת־סוחרים עשירה ובן לאב, שהיה פרופסור למאתמאטיקה, למד מדעי־הטבע ובלשנות באוניברסיטה של מוסקווה. הוא הירבה בנסיעות באירופה ובארצות הים־התיכון (בין השאר ביקר בא״י, 1910–1911). ב1916 חזר ב׳ ממסעותיו לרוסיה. אחר המהפכה (מ1921 ואילך) ישב שוב במשך כמה שנים בחו״ל (בעיקר בברלין), אך אח״כ חזר לרוסיה, אע״פ שהמשטר הקומוניסטי והכיוון הסימבוליסטי — ולפרקים אף המיסטי — של יצירתו לא עלו בקנה אחד. ואמנם בשנים האחרונות (ב1946) צירף ז׳דנוב (ע״ע) את ב׳ ל„שורה של נציגי הריאקציה... במדיניות ובאמנות״.

על במת־הספרות עלה ב1901 ונעשה סופר פורה ומגוון. ב׳ היה המקורי והמשפיע ביותר שבאסכולה הספרותית ה„סימבוליסטית״ הרוסית (ע״ע רוסיה, ספרות). בכתיבתו כבאפיו היה מחוסר־יציבות, אימפולסיווי ומיטלטל מהשקפה להשקפה, ולשונו היתה שופעת השאלות מפליאות. בפולחן־היופי, בנטיה למיסתורין ובציפיה לאחרית־הימים שבכתביו הושפע ב׳ מוֹלדימיר סוֹלוֹביוֹב (ע״ע). לפרקים היה ב׳ מטיף לפוזיטיוויזם, כמו שלפרקים היה מבקר ושולל שיטה זו, וזמן־מה אף היה נאו־קאנטיני. ב1912 היה תלמידו של רודולף שטינר (ע״ע) וסייע להקמת ה„גתאנוּם״ — מקדש האנתרופוסופיה שעל־יד באזל. יצירתו הספרותית של ב׳ היא רבגונית: היא כוללת ליריקה, רומאנים, פובליציסטיקה וביקורת.

במחזור־השירים „השדות״, שנכתב ברוחו של נֶקרסוב (ע״ע), הכריז ב׳ על עצמו כעל „נביא־השדות״. מחזור זה כולל את הקבצים „זהב בתכלת־הרקיע״ (Золото в лазури, 1904), „אפר״ (Пепел, 1908) ו„ארון־המתים״ (Урна, 1909), ובהם מצויים שירי־נוף, שירי־יחיד ושירים מתארים את הכפר, את האחווה, את הקרתנות, ואת העבר. אך עד מהרה נתאכזב ב׳ מרוסיה הכפרית והתחיל דוגל בסימבוליזם (ע״ע), שלדעתו לא היה רק ביטוי של אסכולה ספרותית בלבד, אלא תפיסת־עולם חדשה. המעבר של ב׳ מליריקה לפרוזה התבטא ב„סימפוניות״ — צורה ספרותית, שנוצרה על־ידי ב׳ ושבה שאף להעביר אל השירה את הצורות של המוסיקה. ה„סימפוניות״ של ב׳ הן פרוזה פיוטית ותכנן מוזר, דמיוני ומעורפל. אחר הסימפוניות בא תור־הרומאנים: „יונת־הכסף״ (Серебряный голубь, 1910), והרומאן „פטרבורג״ (1913/6), המתאר את אוירת־המהפכה של 1905. ברומאן זה, שהוא מעניין מצד תכנו וצורתו כאחד, מורגשת השפעתם של גוגול, דוסטויבסקי וטולסטוי. ב„החתלתול ליטאיב״ (Котик Летаев, 1918) מתאר ב׳ את ימי הילדות והבחרות שלו. היצירות הפרוזאיות האחרונות של ב׳ מוקדשות לזכרונותיו על מוסקווה ועל אלכסנדר בלוק (ע״ע), שבהם מתוארים החוגים הספרותיים של רוסיה בערב המהפכה. אחר המהפכה חזר ב׳ לליריקה: „בת המלכה והאבירים״ (Королевна и рыцари, 1919), „המשיח קם לתחיה״ (Христос воскресе), „הראיון הראשון״ (Первое свидание, 1921), „הכוכב״ (Звезда, 1922), „אחר הפרידה״ (После разлуки, 1922). ב׳ הירבה ליצור בתחום הביקורת הספרותית: „סימבוליזם״ (1910), „הטראגדיה של היצירה: דוסטוייבסקי וטולסטוי״ (1911), והמסה „שירת המלה״ (1922), שבה הטיף ב׳ לשיר הפורמאלי. כתאורטיקן של הסימבוליזם היה ב׳ יותר עקבי משלושת הסימבוליסטים הגדולים האחרים שבשירה הרוסית (בריוסוב, בלוק, בלמונט).

אנדרי בילי

אוטוביוגראפיה של ב' נתפרסמה בקובץ Русская Литература 20го века בעריכת ס. וֶנגֶרוב.

O. S. Mirsky, *A History of Russian Literature*, 1949; M. Slonim, *Modern Russian literature*, 1953; Л. Троцкий, Литература и революция, 1923; Иванов-Разумник, Вершины, 1923.

א. אח.

בִּילְיָה, דָּוִד בֶּן יוֹם טוֹב, אֶבֶן, ע"ע אֶבֶן בִּילְיָה, דָּוִד בֶּן יוֹם טוֹב.

בִּילְיָה צֶרְקוֹב, ע"ע שְׂדֵה לָבָן.

בִּילִיטוֹן (Billiton; בפי הילידים — בֶּליטוּנג), אי קטן ברפובליקה של אינדונזיה, שרחוב־ים קארימאטה מפריד בינו ובין בּוֹרנאוֹ, ורחוב־ים גאספאר — בינו ובין האי בַּנגקה (ע"ע). שטחו 4,840 קמ"ר, ועם 135 האיים הפעוטים, שהם סמוכים לו — קרוב ל5,000 קמ"ר. גובה שיאו 520 מ' מעל פני־הים. מבחינת המבנה שלו דומה ב' לאי בַּאנגקה, ובדומה לאי זה יש גם בב' מכרות־בדיל עשירים, שהם מנוצלים מ1853 ואילך. מספר אוכלוסיו כ75,000 (1950), מהם כ29,000 סינים, שעובדים במכרות או עוסקים במסחר ובמלאכה (בימי השלטון ההולאנדי היו בב' כ660 אירופים). הילידים עוסקים בדיג ובחקלאות ומספקים קוֹפּרה ליצוא. עיר־הבירה ונמל־היצוא של ב' היא העיר טאנג'וּנג פאדאן שבקצה הצפוני־מערבי של האי ובה כ16,000 נפש.

בִּילִינָה (Былина), סוג של שיר אפי עממי רוסי. פירוש המלה ב': מאורע, מעשה שהיה. המונח ב' הונהג בספרות ע"י א. פ. סאכארוב בשנות ה30 של המאה ה19, מתוך הסתמכות על הביטוי „הבילינות של זמננו" (Были-ны сего времени), שהוא מצוי באפוס מן המאה ה12 Слово о полку Игореве (בתרגומו העברי של ש. טשרניחובסקי: „מסע מלחמת־איגור", 1939). הכינוי העממי של ב' הוא „עתיקות", „ישנות" (старины, старинки, старинушки).

הב" היו במשך זמן מרובה שירה שבע"פ. הנוסח־שבכתב הקדום ביותר של ב' הוא מ1619; הוא הוכן בשביל הכומר ריצ'ארד ג'ימז, שישב אז במוסקווה כחבר של המשלחת האנגלית. לאחר שהתחיל בדבר ההיסטוריון טַטישצֶ'ב (ע"ע) רשמו אנשי־מדע במשך המאות ה18—20 ב" מפי־העם. באמצע המאה ה18 אסף ורשם ב" הקוזאק קירשה דאנילוב, וקובץ־ב" שלו נתפרסם לראשונה ב1804. בשנות ה60 וה70 של המאה ה19 נתגלו ב" הרבה, בעיקר הודות לעבודת־הכינוס של חוקרי הפולקלור הרוסי רִיבּניקוֹב והילפֶרדינג. ב1862—1874 הופיעו קבצי־הב" של הסלאוויאנוֹפיל קִירֶייבְ־סקי (ע"ע), שקובצו על־ידיו במשך עשרות שנים ונתפרסמו אחר מותו ב11 כרכים. מן המאה ה17 נשתמרו 5 כ"י של ב". כיום מצויים בסך־הכל כ1,500 ב", שדנות על 40 נושאים. החוקרים רשמו במקומות נידחים (עפ"ר בצפון) את הב" מפי זמרים, „מְסַפרים" (сказители). מאלה האחרונים ראויים להיזכר ביחוד ט. ג. ריאבּינין (מן הסביבות של ימת־אוֹנגה) ומ. צ. קריוּפּוֹלנוֹבה. ב" לא נמצאו לא באוקראינה ולא בבֶּילורוסיה. הב' היא היצירה הרוחנית של הוֶליקוֹ־רוסים. ואף בווליקורוסיה לא נשתמרו ב" בפי־העם לא במרכז, לא במערב ולא בדרום. ב" מועטות נרשמו במקומות שונים לאורך הוולגה, בדרום־המזרח הקוזאקי ובסיביר, ביחוד בחבלי אלטאי וקולימה. הב" נוצרו במרכזים המדי־ניים של רוסיה הקדומה (קיוב, האליץ'־ווֹליניה, צ'רניגוֹב, רוסטוב, נוֹבגוֹרוֹד, ריאזאן, מוסקווה), אבל נשתמרו ברובן המכריע במקומות הנידחים של רוסיה—באיזור האגמים הצפוֹני־מערבי, כלומר בקאֶרליה של עכשיו, ובחבל ארכאנגלסק. מן המחזור הקיובי של הב" נשתמרו עד 400 שירים, שמהם נרשמו כ300 בקארליה. הב" נשתמרו בצפון־רוסיה כחלק מאורח־החיים הקדמון הודות לריחוקו של הצפון ממרכזי השלטון והתרבות, וכן הודות ליערות־העד, לביצות ולאקלים התת־ארקטי. לצפון לא הגיע השלטון הטאטארי; בצפון לא היתה קשה כל־כך ידו של הכוח האטאטיסטי הקיצוני של מוסקווה, שטישטש את הפרצוף הרוחני המקומי והמקורי. בצפון היה קיים זמן מרובה שלטונה של העיר החפשית נוֹבגוֹרוֹד, ששימשה גורם לחדירת השפעה המערבית לרוּסיה, וביחוד לזו של הסקאנדינאווים השכנים. לא מקרה הוא הדבר, שרובן של הב" נמצא בחבל־אוֹלוֹנייץ, היא קארליה, שבה נשתמר גם האפוס הפיני „קָלוולה" (ע"ע). בצפון נתקיים עד היום גם סיגנון־הבניה הרוסי הקדמון, המקורי. כאן גם נשתמרו זמן מרובה הסטארוֹאוֹבריאדצים — הפורשים הדתיים, שהיו חדורי־שמרנות בכל אורח־חייהם.

הב" הקדומות והחשובות ביותר נוצרו במשך המאות ה10—12, בתקופת־הפריחה של נסיכות־קיוב ובתקופת ההת־קפה על נסיכויות־רוסיה מצד הנוודים שבערבה. הב" נחתמו במאות ה13 וה14 בהשפעת החורבן, שגרמה לו הפלישה הטאטארית. בב' משתקפת האוירה החברותית הרוסית מן המאה ה11 עד המאה ה16, כלומר עד אחר נצחון העקרונות הצנטראליסטיים של מוסקווה. הב" כוללות שיר־מזמור לגדלותה של קיוב, בעיקר. בב" משתקפות מלחמות־ההגנה, שהרוסים נלחמו בפולשים שבאו מאסיה (הפֶּצֶ'נֶגים, הקוּמאִ־נים־פּוֹלוֹבצים, ולסוף — הטאטרים). הגיבור החביב על הב", איליה מוּרוֹמֶץ, עומד על המשמר על אם־הדרך לבל יחדור האויב, הזר.

האישים המרכזיים של הב" הם הגיבורים, בלשון־הב" ה„בּוֹגאטירים" (ביחיד: „בּוֹגאטיר" — Богатыр). המקור של שם זה אינו ברור; הדעה המקובלת היא, שמוצאו מן המלה התורכית: „באהאטור", שפירושה „גיבור". הגיבורים הם בעלי סגולות מסויימות: נעורים, חוסן גופני, גבורת־מלחמה. לפעולות־הגיבור ערך דתי־לאומי. הב" מתארות את הגיבורים מתוך אידיאליזאציה. בתיאורי חייהם של הגיבורים ממלאים תפקיד גדול הניסים, שאירעו להם.

ביחס לטיבם של הגיבורים שבב" מחולקים החוקרים: הגיבורים הם יצירים מיתולוגיים (א. מילר); הגיבורים הם טיפוסים שאולים מספרויות זרות, בעיקר מן המזרח (סטאסוב); הגיבורים של הב" הם גיבורים היסטוריים או תוארו לפי דוגמות של גיבורים היסטוריים רוסיים (בּזסוֹנוֹב); בגיבורים של הב" — יסודות שונים: מיתולוגי, היסטורי, אגדותי, סמלי (בּוּסלַיֶב, וֶסֶלוֹבסקי ואחרים). ואמנם בתיאורי־הגיבורים ניכרות השפעות שונות. בסוויאטוֹגוֹר מכירים את שמשון; במיקולה סֶליאנוֹבִיץ' — את תור, אל הגשם והרעם של הגרמנים; בוולגה סוויאטוסלאבוביץ' — את הנסיך הקיובי אוֹלֶג או את קארל הגדול.

ב" אחדות, שדומות זו לזו בתכנן, מהוות מחזור. מצויים המחזורים הבאים: (1) המחזור הקדום ביותר, המתאר גיבורים פרימיטיוויים, טֶרֶם־היסטוריים; (2) המחזור הקיובי ביחד עם הוולאדימירי המספר על גיבורים, שעלילותיהם אירעו בקיוב ובוולאדימיר או בבנותיהן; ו(3) המחזור

הנובגורודי. במחזור הטרם־היסטורי בולטים הגיבורים סוויאטוגור, וולגה סוויאטוסלאבוביץ׳ ומיקולה סליאנוביץ׳ (בן־הכפר); הם מסמלים יסודות אנושיים־כלליים וגם מאורעות קוסמיים (כגון ליקוי־חמה). אבל חלק מן הגיבורים הטרם־היסטוריים שייך לקיוב ולנובגורוד. במרכזו של המחזור הקיובי עומד הנסיך הגדול ולאדימיר, ה„שמש האדומה" כלומר ה„יפה" (Красное Солнышко), ובצידו הגיבורים איליה מורומץ (איש מורום), דוברינה ניקיטיץ׳, אליושה פופוביץ׳ (בן הכומר). איליה מורומץ הוא מעין „זיגפריד" של השירה האפית הרוסית הקדומה. הוא משמש נושא לב" יותר מכל גיבור אחר שבאפוס הרוסי. הגיבורים של המחזור הנובגורודי שונים הם מן הגיבורים של המחזור הקיובי. הגיבורים הנובגורודיים הם טיפוסים זרים, בלתי־רוסיים. ואסילי בוסליביץ׳ הוא טיפוס סקאנדינאווי. בסאדקו „האורח המיוחס" (Знатный гость), יש רואים אישיות היסטורית מסויימת, שפעלה בעיר־המסחר נובגורוד. ויש מקשרים את השם „סאדקו" בשם העברי „צדוק" (הרי יהודים הגיעו לנובגורוד מגרמניה לרגל מסחרם). אגב, במידה שזרים נזכרים בב" הם נזכרים בהן לשלילה. בין אלה מצוי „יהודון" (ז׳ידובין; жидовин). למחזורים הנזכרים יש להוסיף את המחזור המאוחר של ב", מחזור־מוסקווה, שגיבורו הראשי הוא הצאר איוואן IV (ה„איום").

הב" הן התופעה המעניינת ביותר בספרות הרוסית העממית. בעיקרן הן, כאמור, שירים אֶפיים, שכל אחד מהם מוקדש לגיבור מסויים. תיאורי־הגיבורים, כתיאוריהם של שאר האנשים הנדונים בב׳, הם חיים ומלאי־תנועה. הב׳ פותחת בשיר קצר (Запев), שפעמים אין לו שום קשר לתכנה, והיא מסתיימת ב„מוצא" (исход), מעין סיום. הב׳ חדורה שלווה אֶפית והמשורר נכנס לפרטי־הפרטים וחוזר על עצמו, הכל לפי הזֶמר, השר לאט לאט. מבנה־השיר הוא תדגוני: 9—13 הברות ערוכות לפי עקרון טוני, מתוך החלפה לסירוגים של ההברות המוטעמות ובלתי־מוטעמות. תכנן של הב" מעיד, שהעתיקות שבהן נוצרו בחוגים צבאיים. בהפצתן סייעו שחקנים נודדים, זַמרים־משוררים (скоморохи). את הב" היו שרים גם צליינים, מהם בעלי־מום (калики прохожие). למרות האינדיווידואליות של הזמרים השונים, קיים סיגנון מסרתי אחיד לגבי הב׳.

Кирша Данилов, Древние российские стихотворения, 1804 (1818, 1893, 1901, 1938 :הוצאות מאוחרות); П. В. Киреевский, Песни, собранные К-м, I—X, 1860—1874; Н. С. Тихонравов и В. Ф. Миллер, Русские былины старой и новой записи, 1894; А. И. Соболевский, Великорусские народные песни, I, 1895, I—III, 1949—1954; А. Ф. Гильфердинг, Онежские былины, 1895—98; А. В. Марков, Беломорские былины, 1901; Н. Е. Ончуков, Печорские былины, 1904; П. И. Рыбников, Песни, 1909; А. М. Лобода, Русский богатырский эпос, 1896; В. А. Келтуяла, Курс истории русской литературы, 1—2, 1911—3; М. Н. Сперанский, Былины, I-II, 1916—9; П. Н. Сакулин, Русская литература, I, 1928; А. М. Астахова, Былины Севера, I, 1938, II, 1951; А. Д. Григорьев, Архангельские былины и исторические песни, I—II, 1939; Б. И. Богомолов (ред.), Былины, 1950; Героические былины, 1951. W. A. Wollner, *Untersuchungen über die Volksepik der Grossrussen*, 1879; B. Stern, *Fürst Vladimir und seine Tafelrunde*, 1892 (תרגום בפרוזה של 35 מן השירים); L. A. Magnus, *The Heroic Ballads of Russia*, 1926; R. Trautmann, *Die Volksdichtung der Grossrussen*, I, *Das Heldenlied*, 1935; H. M. and N. K. Chadwick, *The Growth of Literature*, II, 1936.

א. אח.

בִילִינְסוֹן, מֹשֶׁה (1890, וְפְרִיקָה, על־יד יארוסלאוו, רוסיה — 1936, תל־אביב), פובליציסטן עברי; מראשי המדברים בתנועת־הפועלים הארצישראלית. אמו של ב׳, בילה, היתה בתו של הסופר ר׳ מרדכי פלונגיאן. ב׳ נתחנך בגימנסיה רוסית ואח"כ למד בכמה אוניברסיטות (פרייבורג, באזל ועוד) וב1913 הוכתר כד"ר לרפואה. היה חבר של התנועה הסוציאליסטית הרוסית, אך בהשפעתם של ז. שזר וב. כצנלסון עבר אל התנועה הציונית־הסוציאליסטית. בסוף מלחמת־העולם I השתקע באיטליה, נעשה בה מן הפעילים בתנועה הציונית, ואף פירסם באיטלקית שורת תרגומים של ספרים, שעוסקים בענייני־יהדות („קיצור תולדות הספרות העברית החדשה" לי. קלוזנר [תורגם ע"י ב׳ ודאנטה לאטס], „שבע שיחות על היהדות" למ. בובר, „הפרושים" לט. הרפורד, „נביאי־ישראל" לק. ה. קורניל, ועוד). ב1924 עלה לארץ, ונתיישב בפתח־תקוה כחבר של קבוצת „מעבר". ב1925, כשנוסד העיתון היומי „דבר", הזמין עורכו, ב. כצנלסון, את ב׳, שיצטרף למערכתו.

ב„דבר" פיתח ב׳ פעילות פובליציסטית רחבה (הוא פירסם בו כ2,300 מאמרים ורשימות), שנמשכה עד ימיו האחרונים. ב׳ היה דן במאמריו בבעיות הישוב, הציונות, הסוציאליזם, וביחוד בבעיות של תנועת־הפועלים הארצישראלית. מאמרים אלה, שנכתבו תחילה רוסית ומיוני 1926 עברית, מצטיינים בפשטות של ביטוי ועם זה בשנינות של ביקורת, שמתח על תופעות שונות, ציבוריות ומדיניות. בשורת המאמרים שפירסם נגד ממשלת המאנדאט בימי מאורעות תרצ"ו השתדל ב׳, בין השאר, לברר בירור יסודי את שאלת היחסים בין היהודים והערבים בארץ־ישראל.

בחייו נתפרסמו ספריו: „בימי מסה" — אוסף של מאמרים בשאלה היהודית־הערבית (תר"ץ, תורגם ליידית) — ו„בימי תחיית איטליה" (תר"ץ). אחר מותו יצאו שני כרכים ממאמריו: „במשבר העולם" (ת"ש; בצירוף מסה של ב. כצנלסון על ב׳) ו„בדרך לעצמאות" (תש"ט). בתוספת ל„דבר" מיום ה׳ בכסלו תרצ"ה, המוקדשת לזכרו של ב׳, מצויים ביבליוגראפיה של כתביו וכמה מאמרי־הערכה עליו.

ג. ק.

בִילִנְסוֹן, מֹשֶׁה אֱלִיעֶזֶר (1835, דוּבְּרוֹבְנָה — 1908, אודסה), סופר עברי מתקופת־ההשכלה. ב1855, בימי מלחמת־קרים, כשגברה בציבור היהודי ההתעניינות במאורעות מדיניים, עלה במחשבתו להוציא עיתון עברי ליהודי־רוסיה, ועל כך בא בדברים עם משכילי־וילנה וגם עם לודוויג פיליפסון, העורך של Allgemeine Zeitung des Judentums; אך התכנית לא יצאה לפועל. ב1860 פירסם חוברת בשם „צבי לצדיק או אחד אלף המגן", שכולל מאמרים אפולוגטיים על היהדות נגד הנצרות והקראות, וכן תירגם מגרמנית את הסיפור ההיסטורי של לודוויג פיליפסון „גלות ספרד או האנוסים בשפניא". בשנות הששים היה לב׳ דפוס עברי באודיסה, וב1865 התחיל מוציא כעין עיתון ספרותי־מדעי „עלי־הדס", שיצאו ממנו 4 חוברות, ובהן נדפסו, בין השאר, אגרות חשובות של אברהם מאפו וכן חליפת־המכתבים בין ב׳ לבין סופרים עבריים ב1855 בקשר לנסיונו להוציא עיתון עברי. במשך חמש השנים שישב סמולנסקין באודסה (1862—1867) והדפיס את מחברותיו הראשונות בבית־הדפוס של ב׳, היה ב׳ „מתקן" את לשונו של סמולנסקין, וזה האחרון היה מתנגד לרוב התיקונים ומסכים

למיעוטם. ב1871 היה נדפס בבית־דפוסו של ב׳ השבועון הידי „קול מבשר״. שא. צדרבוים (ארז), העורך של „המ־ליץ״, היה מוציא כתוספת ל„המליץ״. כשהעורך של „קול מבשר״, מ. ל. לילינבלום (ע״ע), פרש מעריכת העיתון משום חילוקי־דעות עם ארז, מילא ב׳ את מקומו כעורך, ואז פירסם ב„קול מבשר״ גם מספר מאמרים, שעליהם חתם בכינויו העברי מאב״ן. — ב׳ פירסם חיבורים לתולדותיהן של משפחות שונות בישראל (ביניהן של משפחתו שלו): „מגילת יוחסין״ (1891), „ילקוט משפחות״ (1892) ו„מילואים לקובץ ילקוט משפחות״ (1893). כן פירסם: „תולדות יש״ר״ (1864), לפי חיבורו הגרמני של א. גייגר, „קובץ יגדיל תורה״ (1878—1881) ו„קובץ מכילתא דרבנן״ (1886—1887) בענייני הלכה ופסקי־דין של רבנים בני־זמנו, ו„שלומי אמוני ישראל״ (1898), אגרות בשאלות ספרות ומדע. ב׳ כתב גם ביידית: „גבורות יהודה המכבי או נס חנוכה״ (1882), דראמה ב5 מערכות של לונגפלו, מתורגמת מן התרגום הרוסי; „גירוש ספרד״ (1888), תרגום של אחד מסיפוריו של פיליפסון, שב1860 פירסם ב׳ את תרגומו העברי (ע׳ למעלה); „מילון של מלים זרות״, חוברת א׳ (1887), עם הקדמה ארוכה, שבה מתנצל המחבר על שהוא כותב יידית.

ציטלין, קרית ספר, 18–19; זלמן רייזען, לעקסיקאָן, 1926, ו, 328–330; С. Цинберг, История еврейской печати, 1915 26—29; С. Станиславский, Восход 1893; id., Хроника Восхода, 1904, № 4. Wachstein-Taglicht-Kristianpoller, *Hebräische Publizistik in Wien*, 1930, Abt. I, 11, 293.

ג. א.

בילינסקי (Белинский), ויסריון גריגוריביץ׳ (1811, סואבורג, פינלאנד — 1848, פטרבורג), אחד מן הראשונים ומן הגדולים במבקרים הספרותיים הרוסיים. ב׳ היה בנו של רופא צבאי עני ונכדו של כומר פראוסלאווי. עובדה זו קבעה את אורח־חייו של ב׳, של „אדם ללא מעמד״ (Разночинец), שחי מעמל־כפיו, לעומת רוב נושאי התר־בות הרוסית בזמנו, שהיו אצילים ובעלי־אחוזות. ב׳ למד בגימנסיה במוסקווה וב1829—1834 למד על חשבון הממשלה ב„מחלקה הספרותית״ שבאוניברסיטה של מוסקווה, אבל גורש ממנה באמשלה, שהוא „מחוסר־כשרון״, מפני שחיבר טראגדיה רומאנטית, שנאסרה על־ידי הצנזורה. מ1834 עד שמת נתפרנס מן הספרות — אף זה בניגוד לאורח־חייהם של רוב הסופרים הרוסיים בדורו. במוסקווה התקרב ב׳ לסטאנקוויץ׳, שהטיף לאידיאליזם אסתטי ברוחו של שלינג (ע״ע), לבקונין (ע״ע), שהטיף להגליניות, ולהרצן (ע״ע), שהיה מושפע מן הסוציאליזם ה„אוטופי״ הצרפתי. ב׳, שהיה „מערבי״ לפי השקפתו, לא קרא ספרים בשום לשון לועזית, זולת צרפתית. ב׳ היה הראשון, שניצל את הביקורת הספ־רותית לצרכי ההטפה של השקפות בענייני־ציבור. הוא היה אדם כן ונלהב, וידידיו כינו אותו בשם „ויסאריון הסוער״ (Неистовый Виссарион).

בהשפעת ההגליניות הטיף ב׳ ל„השלמה עם המציאות״ ולהצדקת הקיים. ב1834 פירסם את מאמרו „חלומות ספרו־תיים״, שעשה רושם חזק וקבע את מעמדו כמבקר ספרותי. ב1839 עבר לפטרבורג, שבה נתמנה עורך של מדור הביקורת הספרותית בירחון „דשומות־מולדת״ (Отечественные записки) ומ1841 נתגבשה תפיסת־עולמו ברוח של ה„הגליניות השמאלית״ והסוציאליזם. מן הספרות דרש תיאור של החיים כמו שהם. ב1846 עבר אל הירחון „בן־הדור״ (Современник) של נקרסוב (ע״ע) ופניב. ב׳ ראה בגוגול את האידיאל של המספר. לאחר שגוגול הנערץ עליו פירסם את הקובץ „חליפת־מכתבים עם ידידים״, פירסם ב׳ ב1847 את ה„מכתב לגוגול״, שהוא כעין המנשר של האינטליגנציה הרוסית מ1848 ואילך. לדעתו של ב׳, גוגול המספר הוא כולו זכאי לעומת גוגול הוגה־הדעות, שהוא כולו חייב. ב׳ מת בשחפת כשהיה אך בן 38 שנים ומיתתו המוקדמת הצילה אותו מן הרדיפות, שהממשלה היתה ודאי רודפת אותו משום מכתבו לגוגול ומפני שהיה מעורב באיגוד של פטרשבסקי (ע״ע).

ב׳ נחשב בצדק כאחד מאבותיה של האינטליגנציה הרוסית. פעם כתב ב׳:

ו. ג. בילינסקי

„אנו מלאים קנאה לנכדינו ונינינו אחרי־נו, שיחיו ברוסיה בש־נת 1940״. ב׳ האמין בעתיד טוב ובהעדר גבול להתפתחותו של המין האנושי. ב׳, שנקרא בשם „לסינג הרוסי״, טעה אך לעי־תים רחוקות בשיפוטו בענייני־ספרות. ביחוד מעידים על כך מאמ־ריו על פושקין (ע״ע), שב׳ הקדיש לו אחד־עשר מאמרים. ב׳ הכניס את הנימה האזרחית, הציבורית בדיון על דברים שבאמנות. זכותו הגדולה היא, ששאף במאמריו לחנך את החברה הרוסית באידיאלים של ההומאניות.

זכרונות על ב׳ מצויים בכתביהם של הרצן, טורגנייב, גונצ׳ארוב, אננסקי. כתביו של ב׳ כונסו ב13 כרכים ונערכו ע״י ס. א. ונגרוב (כרכים 1—11, 1900—1917) וע״י ו. ס. ספירידונוב (כרכים 12—13, 1926—1948). כן כונסו מכתביו ב3 כרכים (1914).

А. Н. Пыпин, В. Г. Белинский, его жизнь и переписка ,1908; К. Г. Чернышевский, Очерки гоголевского периода ,1859; Иванов-Разумник, Книга о Белинском ,1913; Г. В. Плеханов, Белинский ,1923.

א. אח.

ביליס, ע״ע עלילות־דם.

ביליס, סר ויליאם מדוק — Sir William Maddock Bayliss — (1860—1924), פיסיולוג אנגלי. למד רפואה בלונדון; כבן למשפחת־תעשיינים אמידה היה פטור מדאגות־פרנסה ופנה לעבודות־מחקר עצמאיות. ב1883 עבר לאוכס־פורד; ב1888 חזר לאוניברסיטה של לונדון. כאן הוקמה בשבילו ב1912 קאתדרה לפיסיולוגיה כללית, שבה הורה עד מותו. הוא הוכר עוד בחייו כאחד מחשובי הפיסיולוגים בזמנו, זכה לאותות־הצטיינות (כגון מדאליית־קופלי) וב1922 לתואר־אבירות.

מחקריו המרובים של ב׳, שהביאו לידי תגליות וחידושים בשטחים שונים של הפיסיולוגיה, עסקו בעיקר (1) בתופעות האלקטרו־פיסיולוגיות הקשורות בפעולת הלב והבלוטות, (2) במכאניזמים העצביים השולטים על פעולות הקרביים

ועל הסדר מחזור־הדם בחלקי־הגוף השונים, (3) במשמעות של פעילות שטחי־פנים להבנתם של תהליכים פיסיולוגיים בתאים. הוא נתפרסם בשעתו ביחוד — בעבודה משותפת עם א. ה. סטרלינג — ע״י הגילוי של הסקרטין (1902), ההורמון המדרבן את פעולת־ההפרשה של הלבלב. במלחמת־העולם I הנהיג ב׳ את השימוש בזריקה התוך־ורידית של תמיסות־מלח פיסיולוגיות לטיפול במקרים של הלם, שבא מחמת פציעה.

ספרו של ב׳ על „עקרונות הפיסיולוגיה הכללית״ (Principles of General Physiology), שיצא ב4 מהדורות מ1915 עד 1924, נחשב כספר־יסוד של מקצוע זה והשפיע השפעה מרובה על התפתחותו. מספריו האחרים: „טיב פעולת האנזימים״ (1908); „המערכת הוואזומוטורית״ (1923).

I. Barcroft, *Sir W.M.B.* (*Dictionary of National Biography*, 1922/30); *Sir W.M.B.* (*Proc. Roy. Soc. Med., XCIX* B), 1926.

בְּיַלִיסְטוֹק (Białystok), עיר־תעשיה בפולניה הצפונית־מזרחית, כ50 ק״מ מגבולה של בילורוסיה; העיר הראשה של פלך, שנקרא על שמה (שטחו כ22,300 קמ״ר ומספר אוכלוסיו כמיליון אחד; 1953). מספר תושביה של ב׳ כ66,000.

ב׳ יושבת בגובה של 135 מ׳ מעל פני־הים מדרום לנחל סופראשל, פלג של נהר־נארו, בצומת של קווי מס״ב השונים: וארשה—וילנה—לנינגראד ובריסק־דליטא—קאלינינגראד, ועוד. כלכלתה של ב׳ מבוססת בעיקרה על הייצור של ענפי־טכסטיל שונים, וביחוד של בדי צמר טבעי וצמר מלאכותי, קטיפה, פסי־אריג, ועוד. מקום שני בתעשיה של ב׳ תופסות התעשיה של מכונות חקלאיות (שמשמשות לצרכי החקלאות בפלך ב׳) ותעשיות של מכשירים לצרכי טוויה ואריגה. כן יש בב׳ תעשיות של עץ ומזון.

היסטוריה. ב׳ כבר היתה קיימת ככפר במאה ה14. בתעודה המוסמכת הראשונה עליה, שהיא מ1514, מסופר, שהכפר היה שייך לאציל, שקיבל אותו במתנה מידי המלך זיגמונד I. הכפר הפך אח״כ לעיירה, שהיתה כפופה לסטארוסטה של טיקוצ׳ין (טיקטין). במאה ה17 עברה ב׳ לבעלותה של משפחת בראניצקי. אחד מבניה של משפחה זו התחיל בונה ב1703 ארמון בב׳ ולשם העביר את מושבו. ב1729 קיבלה ב׳ זכויות של עיר על יסוד החוק המאגדבורגי. הארמון של משפחת בראניצקי הוגדל ונתפרסם כאחד מן היפים ביותר בפולניה, וגן־החיות, שהיה סמוך לארמון, התפשט על שטח של 10 קמ״ר. ב1750 פרצה דליקה בעיר, שהרסה את כל בנייני־העץ, שהיו בה. אז ציווה בראניצקי להקים בב׳ רק בנייני־אבן בלבד, וב׳ קיבלה צורה של עיר מערבית. ב1772 הגיע מספר תושביה ל3,400. ב1819 עברה ב׳ לבעלות של משפחת־פוטוצקי. ב1795—1807 היתה כפופה לשלטון־הפרוסים; בתקופה זו היתה ב׳ עיר של מחוז, שנקרא על שמה, ונעשתה עיר־מסחר.

לפי חוזה־השלום של טילזיט (7 ביולי 1807) נמסר מחוז ב׳ לרוסיה, שקיבלה עליה לקיים את הזכויות והפריווילגיות, שניתנו לתושבי־ב׳ בעבר. בראש העיר עמד עכשיו ראש־עיריה נוצרי, וסייעו על־ידו 2 סטארוסטים (1 נוצרי ו1 יהודי) ו4 נבחרי־העיר (2 נוצרים ו2 יהודים). גוף זה היה אוטונומי. האצולה קיבלה זכויות מיוחדות ובראשה עמדה מועצה, שנבחרה מתוכה אחת לשלוש שנים.

בזמן הפלישה של נאפוליון לרוסיה (1812) נתמנתה ועדה מיוחדת להנהלת־העיר, שבה השתתף גם יהודי אחד — הירש מיודובניק. בימי המרד הפולני של 1830/31 סבלה ב׳ רבות — בין השאר, מחמת החלירע שפרץ אז בעיר. ב1842 נעשתה ב׳ עיר־מחוז בפלך של גרודנו. התפתחותה של העיר התחילה בשנות ה60; ב1895 הגיע מספרם של מפעלי־התעשיה בב׳ ל415. שביתת־פועלי־ב׳ באותה שנה היתה אחד מן המאורעות הגדולים בתולדות תנועת־הפועלים בתחומה של פולניה.

ב1918 נכללה ב׳ בפולניה המחודשת ונעשתה בירת־פלך. לפי ההסכם על חלוקת־פולניה בין הנאצים והסובייטים (אוגוסט 1939), נפלו ב׳ ומחוזה בחלקה של רוסיה הסובייטית. ביוני 1941 פלשו הנאצים לב׳. ב1945 הוחזרה לפולניה.

ב1857 היו בב׳ 13,787 נפש, מהם 9,547 (70%) יהודים; ב1895 הגיע מספרם של תושביה ל62,993, מהם 47,783 יהודים (76%); ב1913 גדל מספר זה ל89,700, מהם 61,500 יהודים; ב1932 — ל91,207, מהם 51.6% יהודים, 38.6% קאתולים, והשאר נוצרים מכיתות שונות.

היהודים בב׳. לפי פנקס־טיקטין היה הישוב היהודי בב׳ כפוף לקהילת־טיקטין. כשעברה ב׳ לבעלותה של משפחת בראניצקי התחילו המושלים החדשים מעודדים הגירה של יהודים לב׳. בראניצקי העניק ליהודים אותן הזכויות, שמהן נהנו התושבים הלא־יהודיים. ב1745 נפרדה קהילת־ב׳ מקהילת־טיקטין, אע״פ שנשארה במסגרתו של גליל־טיקטין. ב1749 פירסם בראניצקי הוראות מיוחדות בנוגע להנהלתם של ענייני־העיר, וענייני־היהודים בכלל. לפי הוראות אלו רשאים היו ראשי־הקהילה להשתתף בבחירות לעיריה. לפי הוראה נוספת מ1759 הורחבו הסמכויות השיפוטיות של ראש־העיר לא רק בסיכסוכים בין נוצרים ויהודים, אלא אף בסיכסוכים בין יהודים לבין עצמם, וגם בעניינים הנתונים לסמכותם של הקהילה והרב. בכיסוי ההוצאות להזנתם של הצבאות, שהיו עוברים דרך העיר, חייבים היו היהודים להשתתף בשני שלישים. בתקנון לאיגודי־אומנים, שאושר ע״י בראניצקי, נקבע בפירוש, שהיהודים רשאים להיות חברים בהם, בתנאי שישלמו דמי־חברות, ועם זה פטרו אותם מתשלומים לטובת הכנסיה. מכאן, שבעלי־המלאכה היהודיים בב׳ היו שווי־זכויות עם חבריהם הנוצרים. תקנון הקהילה מ1777 נקבע גם הוא ע״י משפחת־בראניצקי. ב1765 נמצאו בב׳ 765 יהודים.

מצבם של היהודים בב׳ נשתנה לרעה כשעברה ב׳ לתחום שלטונה של פרוסיה ואח״כ לזה של רוסיה. המגמה הכללית של השלטונות הפרוסיים להפחית את מספרם של היהודים בגבולם והמגמה של השלטונות הרוסיים להטיל הגבלות שונות על היהודים צימצמו את האפשרויות של קהילת־ב׳. אך מצבה המיוחד של ב׳ כעיר־גבול גרם לפיתוח המסחר בינה ובין שוקי רוסיה כולה, ודבר זה גם הביא לידי גידולה של הקהילה היהודית. בין יהודי־ב׳ היו ספקים של הצבא הרוסי, יבואנים של תה וכד׳. עם גירושי־היהודים מן הכפרים הסמוכים לעיר בשנות 1825—1835 ו1845 גדל מספרם של היהודים בב׳ מאחר שרובם המכריע של המגורשים התיישב בה. אך מתוך כך החמר מצבה הכלכלי של הקהילה בכללה. באותם הימים הוקמו בב׳ מוסדות־סעד שונים.

היהודים תפסו מקום חשוב בתעשיית־הטכסטיל של ב׳ מראשיתה. אחר מלחמות־נאפוליון נשארו בב׳ חיילים

מסאקסוניה, שהיו אורגים וטוואים מומחים, והללו הקימו בב׳ סדנאות בעזרתם של בעלי־הון יהודיים. ב1850 הקימו שני יהודים בתי־חרושת לטכסטיל בב׳ ובמרוצת־הזמן נתאמנו יהודים בטוויה, אריגה, סריגה וצביעת־אריגים, באופן שמעט־מעט תפסו את מקומם של המומחים הגרמניים. ב1860 היו 19 מ44 בהח״ר לטכסטיל שבב׳ (41.3%) בידי יהודים ושווי תוצרתם הגיע ל3 מיליוני רובל; ב1868 עלה מספרם של הפועלים היהודיים בבהח״ר בב׳ ל2,500. ב1882 פרצה בב׳ שביתה ראשונה של אורגים יהודיים. ב1886 היו קיימים בב׳ ובסביבתה 150 בח״ר, מהם 75 בידי יהודים, ומ6,000 הפועלים, שהיו בהם, היו 1,200 יהודים, ברובם המכריע טוואים. ב1887 היו עסוקים ב98 בח״ר יהודיים בב׳ 2,919 פועלים, מהם 2,095 יהודים; ב1898 היו מ372 בהח״ר שבב׳ 299 (80.38%) בידי יהודים. מ9,400 הפועלים, שעבדו בכל בהח״ר הללו, היו 5,592 (59.5%) יהודים. שווי התוצרת של כל בהח״ר לטכסטיל בב׳ עלה לסך של 12,855,000 רובל, בכללם סך של 6,909,800 רובל (47.3%), שבו נאמד שווי־התוצרת של בהח״ר היהודיים.

ב1897 כבר היו הפועלים היהודיים מאורגנים ברובם המכריע ב„בונד" (ע"ע), ובאותה שנה הוציאו פועלי־ב׳ היהודיים עיתון בלתי־לגאלי בשם „דער ביאליסטאָקער ארבייטער". תנועת־הפועלים היהודית בב׳ היתה פעילה ביותר בשנות המהפכה הרוסית של 1905/6 — מה שהניע את תנועת־הראקציה ברוסיה למעשי־נקם נגד ב׳ היהודית. ב1—3 ביוני 1906 פרצו פרעות ביהודי־ב׳, שהיו הקטלניות בכל ההתפרצויות, שאירעו נגד יהודי־רוסיה. בפרעות אלו נהרגו בב׳ 70 יהודים ו90 נפצעו קשה. ועדת ה„דומה" הרוסית, שבאה לב׳ לשם חקירת הגורמים של הפרעות, קבעה את אשמתם של המשטרה הביאליסטוקאית והשלטונות המרכזיים. כתוצאה מפרעות אלו בא בב׳ משבר ממושך בתעשיה ובמסחר.

השכלה ותרבות. הסוחרים היהודיים, שבימי השלטון הפרוסי היו קשורים קשרי־מסחר בפרוסיה, וביחוד בלייפציג, קניגסברג, פראנקפורט ע"נ אודר וברלין, באו במגע עם יהודים גרמניים והושפעו מרוח ההשכלה. מראשוני המשכילים בב׳ היה אליעזר האלברשטאם בעל „לקט שבלים". בין משכילי ב׳ נתפרסמו: משפחת זמנהוף (ע"ע), אברהם שפירא (בעל „תולדות ישראל וספרותו", תקנ"ב), יחיאל מיכל זאבלודובסקי, מסופרי „הכרמל", בעל „רוח חיים" (תרכ"ט), והמשורר מנחם מנדל דוליצקי (ע"ע). בין הרבנים, ששימשו ברבנות בב׳ במאה ה19, נתפרסמו ביחוד: (1) ר׳ לייב בעל „שאגת אריה", שכיהן כרב בב׳ ב1815—1820, (2) ר׳ יום טוב ליפמן היילפרן (1849—1879), (3) ר׳ שמואל מוהילובר, שהיה רבה של ב׳ ב1883—1898.

בתקופת השלטון הרוסי נוסדו בב׳ חדרים מתוקנים ובתי־ספר עממיים מאושרים ע"י השלטונות, שלשון־ההוראה היתה בהם רוסית, אך שלימדו בהם גם עברית. ב1907 נוסד בב׳ בית־ספר עממי לנערות. כמרכן נוסדו בה באותם הימים בית־ספר למסחר ובית־ספר למלאכות שונות. ב1910 נוסד בב׳ גן־הילדים העברי הראשון. — בסוף מלחמת־העולם I נוסדו בב׳ בתי־ספר עממיים וגימנסיה, שלשון־ההוראה בהם היתה עברית.

ב1880 התחילה בב׳ תנועת חובבי־ציון, ואח"כ נתפתחה בה התנועה הציונית על כל זרמיה ואגפיה. בראשם של ציוני־ב׳ עמד מתחילה הרב ר׳ שמואל מוהילובר הנזכר, ואח"ב — ד"ר יוסף חזנוביץ.

היהודים בב׳ בתקופת שלטון הנאצים. עם כניסתם של הנאצים לב׳ ביוני 1941 נערכו פרעות ביהודים, שבהן נהרגו כ600 מיהודי־העיר. בסוף יולי 1941 הוקמו בב׳ גטו ו„יודנראט", שבראשו עמדו המהנדס אפרים ברש, שהיה עד 1939 מנהל ענייני־הקהילה, בר סובוטניק והמטיף ד"ר גדליה רוזנמן. באוגוסט 1941 נאסרי היציאה מן הגטו והכניסה לתוכו, ויהודי־ב׳ נותקו משאר האוכלוסים. מ18 בספטמבר 1941 ואילך גורשו 4,000 מיהודי־ב׳ לפרוז׳אני, וב2 בנובמבר 1942 התחיל חיסול היהודים במחוז־ב׳. בגטו של ב׳ עדיין עבדו אז מפעלים תעשייניים (בענפי־הלבשה, הנעלה וציוד מלחמתי) בשביל הגרמנים, ובהם הועסקו ב1941—1942 יותר מ17,000 פועלים יהודיים. ע"י כך קיוו ראשי ה„יודנראט" להציל את יהודי־העיר מגירושים ומחיסול.

בתחילת 1942 התחילו מתארגנים בגטו יחידים מן ה„בונד", האינטליגנציה ותנועות הנוער הציוני לוועד מהפכני לשם אירגון יציאה ליערות והרכבת פלוגות של פארטיזאנים. עשרות צעירים עזבו את בתי־החרושת, ביחוד מיאנואר 1943 ואילך, כשפליט שברח ממחנה־הריכוז בטרבלינקה מסר פרטים על גורלם של המגורשים לשם. בעזרת הפארטיזאנים, שפעלו בסביבות העיר, הוקמה בגטו „הגנה". בשעת החיסול החלקי הראשון של הגטו (בפברואר 1943), שבה הוצאו מן הגטו 6,300 יהודים, פרצה התנגשות בין ה„הגנה" של ב׳ ובין הגרמנים, שבה השתמשו שני הצדדים במכונות־יריה. לגרמנים היו אבדות. מאז עשו קבוצות־לוחמים יהודיות מעשי־טרור, שבהם נהרגו קצינים וחיילים נאציים וגם מלשינים יהודיים.

ב15 באוגוסט 1943 נתכוונו הגרמנים להוציא את שאריתם של יהודי ב׳ (במספר של 45,000) מן העיר ולהעבירם למחנות־מוות שונים. כשנודע ל„הגנה" של ב׳ על מזימה זו, פירסמה כרוז, שבו קראה ליהודים להתנגד לגירוש, שאינו אלא פתיחה לחיסול. אך הכרוז השפיע רק על חלק מועט מיהודי־העיר. אנשי־ה„הגנה" התחילו במאבקם, שנמשך ימים אחדים, ובו נהרגו כמעט כל חבריה. הגירוש בוצע אחר־כך בשלמות. 45,000 יהודי־העיר חוסלו: חלק גדול מהם הושמד בטרבלינקה, והשאר בפוניאטוק (על־יד לובלין) ובמאידאנק, ובתוכם גם חברי ה„יודנראט". רק בודדים מיהודי־ב׳ ניצלו מן השואה.

א. ש. הערשבערג, פנקס ביאליסטאק, 1949; י. קאס, חורבן ביאליסטאק, בואנוס איירס, 1947; ב. מארק, דער אויפשטאנד אין ביאליסטאקער געטא, ווארשה, 1950;
J. Leszczynski, *Enc. Judaica*, IV, 471-479; Еврейская Енциклопедия 174-177; *Zydzi w Polsce odrodzonej*, II, 495-496, 523; Bohdan Wasiutyński, *Ludność zydowska w Polsce w w. XIX i XX, Warszawa*, 1930; Dr. Szymon Dattner, *Walka i zagłada białystockiego Geta*, Łodź, 1946.

נ. מ. ג.

בִּילִיץ, ע"ע בִּילָה בִּילְסְקוֹ.

בִּילְיַרְד ע"ע מִשְׂחָקִים.

בִּילֶפֶלְד (Bielefeld), עיר־תעשיה בגרמניה המערבית, בצפון־מזרחה של ארץ־הרינוס־הצפוני—וסטפאליה, במרחק של כ90 ק"מ מדורטמונד שבדרום־המערב ומהאנובר שבצפון־המזרח. מספר־תושביה כ165,000 (1952). ב׳ יושבת

בגובה של 118 מ׳ מעל פני־הים במבוא המזרחי למעבר־ב׳, החוצה את הרי היער הטויטובורגי ומחבר את גרמניה הצפונית עם חבל־הרור וארצות הרינוס — מעבר, שבו עובר קו חשוב של מס״ב מחבלי הרור והרינוס לסאכסוניה התחתונה. ענפי־התעשיה החשובים ביותר של ב׳ הם: טכסטיל של פשתן ומשי, צרכי־הלבשה (ביחוד לבנים), מכונות־תפירה, אופנים (דירקופ), כלי־מלאכה שונים, מזונות, תרופות והדפסת ספרים וציורים. סמוך לב׳ נמצא המוסד לטיפול בנכפים (בית־אל) מייסודו של פ. בודלשוינג (ע״ע).

ב׳ נזכרת לראשונה ב1015. ב1214 קיבלה זכויות של עיר וב1270 הצטרפה לברית־ההאנזה. ב1346 נפלה בידי הדוכסות של יייליך וביחד עם שאר חלקיה של דוכסות זו עברה לידי בראנדנבורג ב1609. במאה ה16 התיישבו בב׳ אורגי־פשתן הולאנדיים, והללו ייסדו כאן את תעשיית־הטכסטיל, שהגיעה לפריחה במאה ה19. במלחמת־העולם II נהרסה ב׳ ברובה הגדול, וכיום היא כעיר חדשה. מבנייניה ההיסטוריים שרדו כנסיה בסיגנון גותי קדום ובית־קריול (Crüwel; נבנה 1530), שמשמש למוזיאון.

היהודים. הידיעה הקדומה ביותר שברשותנו על מציאותם של יהודים בב׳ היא משנת המגפה השחורה (1348—1349), שבה קידשו בני־הקהילה את השם. ב1370 חזרו והשתקעו יהודים מועטים בב׳. הישוב היהודי בעיר בטל שוב בשנת 1554, כשנאסר על היהודים לשבת בשטחי הדוכסות של יייליך, ונתחדש שוב ב1586. יהודי־ב׳ עסקו בעיקר במסחר והלוואת־כספים; עם המבקרים בירידי לייפציג בתחילת המאה ה18 נמנו גם יהודים מב׳, וב1719 היה יהודי מב׳ נושה באוצר של מדינת ליפה (Lippe) הסמוכה. מספרם של יהודי־ב׳ נתרבה מ65 ב1783 עד 1,100 לערך ב1933. בתקופת שלטון־הנאצים נצטמצמה הקהילה ע״י הגירה, ולסוף בטלה עם גירושם של שרידיה למחנות־ריכוז. אחר השואה חזרו לב׳ רק 12 יהודים; אליהם הצטרפו יוצאי ערים וארצות אחרות, ובתחילת 1955 ישבו בב׳ 66 יהודים. ב1951 נחנך בעיר בית־כנסת חדש.

Mitteilungen d. Gesamtarchivs d. deutschen Juden, III (1912), 14–21; H. Kronheim, *Geschichte der Synagogen-Gemeinde B.*, in *Buch der Stadt B.*

צ. א.

בילר, קרל לודויג — Karl Ludwig Bühler — (נו׳ 1879, במדינת באדן שבגרמניה), ממעצבי הפסיכולוגיה הגרמנית החדשה. תלמידו של א. קילפה (ע״ע), ממשיך מפעלו המדעי ומרחיבו בחקירת החשיבה („אסכולת וירצבורג"). ב׳ שימש דוצנט לפסיכולוגיה בוירצבורג (1907), פרופסור באוניברסיטה של מינכן (מ1915), בביה״ס הטכני הגבוה בדרזדן (מ1920) ובאוניברסיטה של וינה (מ1922); כן היה יו״ר „החברה הגרמנית לפסיכולוגיה" ועורך כתבי־עת מדעיים. עם כיבושה של אוסטריה ע״י הנאצים הוכרח, משום דעותיו הליבראליות, לעקור לאה״ב, שבהן הוא עוסק בפסיכולוגיה שימושית, בעיקר בפסיכותראפיה. עם אשתו, שרלוטה בילר (ע״ע), יסד את „אסכולת־וינה" והניח את עקרונותיה העיוניים. ב׳ הוא אחד מן הפסיכולוגים הגרמניים המועטים־ביחס, שזכה להכרה באה״ב משנות העשרים ואילך. הוא עסק בחקירה ניסויית (חשיבה ותפיסה) ובדיונים מופשטים (עקרונות הפסיכולוגיה, התפתחות רוחנית, לשון). לעומת הגישה האטומיסטית־האסוציאטיווית הבליט ב׳ את המיוחד שבתהליכי־החשיבה („חשיבה ללא מוצגים"). ההתפתחות הרוחנית של האדם מתחלת, לדעתו, באינסטינקט (ע״ע), עוברת דרך האילוף ומגעת עד האינטלקט, ששיאו — השימוש בלשון הדיבור. שלושה תפקידים ללשון (ע״ע), שכל אחד מהם מציין גם דרגה בהתפתחותה: היא מודיעה על חוויותיו של היצור היחיד, מעוררת תגובה בזולת, מתארת את העולם החיצוני והפנימי; לדרגה השלישית מגיע האדם בלבד. תורת „שלושת הממדים של הלשון" מדגמת את „תורת שלושת האספקטים" בחיים הנפשיים—החוויה, ההתנהגות החיצונית, תפיסת ערכים רוחנים אובייקטיוויים. בתורתו זו נתכוון ב׳ לפתור את בעיית ה„משבר בפסיכולוגיה", שהיתה אקטואלית בסוף שנות ה20, ולתווך בין הפסיכולוגיה הטבעונית מצד אחד והרוחנית מצד שני, בין הפסיכולוגיה החווייתית והפסיכולוגיה ההתנהגותית, וכן בין פסיכולוגיית־התודעה ובין זו של הלא־מודע. כתביו העיקריים: Die geistige Entwicklung des Kindes (תמציתו תורגמה לאנגלית ולעברית: „קיצור ההתפתחות הרוחנית של הילד", תש״ד), 1918, 1930^{6}; Krise der Psychologie („משבר הפסיכולוגיה"), 1927, 1929^{2}; Sprachtheorie („התיאוריה של הלשון"), 1934.

ח. א.

בילר, שרלוטה ברתה — Charlotte Bertha Bühler — (נו׳ 1893, ברלין), פסיכולוגית גרמנית. ב1920 נתמנתה כמרצה לפסיכולוגיה בביה״ס הטכני הגבוה בדרזדן וב1922 באוניברסיטה של וינה, שבה נתעלתה ב1929 לפרופסורה. מ1938 פעלה באנגליה, אח״כ באה״ב, בעיקר בתחום היעוץ הפסיכולוגי; כיום משמשת ב׳ פרופסור לפסיכולוגיה באוניברסיטה של לוס־אנג׳לס. עם בעלה, קרל בילר (ע״ע), ייסדה את „אסכולת־וינה" ואף הפכה את וינה למרכז חשוב של חקירה במקצוע הפסיכולוגיה ושל הכשרה לעוסקים בו. ב׳ התחילה בחקירת תהליכי־חשיבה ועברה לחקירת הילד והמתבגר. בעזרת צוות גדול של עוזרים, ולפי תכנית קבועה מראש, יזמה וביצעה חקירות מרובות, שהקיפו ילדים לאלפים. המסקנות של חקירות אלו נתפרסמו בעריכתה — בין השאר בסדרות „מקורות ומחקרים לידיעת הנעורים" (Quellen und Studien zur Jugendkunde), מ1922 ואילך, ו„עבודות וינאיות לפסיכולוגיה החינוכית" (Wiener Arbeiten zur pädagogischen Psychologie), מ1924 ואילך. לחידושיה בפסיכולוגיה הסוציאלית של הילד יצא שם באה״ב עוד בשנות ה20.

ב׳ היתה הראשונה בין הפסיכולוגים, שהשתמשו ביומנים של מתבגרים כמקור־ידיעות עיקרי בחקר ההתבגרות. עשרים שנות־החיים הראשונות (הילדות וההתבגרות) מתחלקות, לדעת ב׳, לחמישה שלבי־התפתחות, שהם נובעים זה מתוך זה, אך לכל אחד מהם יש משמעות ותכונות משלו. 20 שנות־חיים אלו הם חלק מ„משך חיי־האדם", שמבחינה פסיכולוגית אף הוא מחולק לחמישה שלבים. החשובים בחיבוריה של ב׳ הם: Das Seelenleben des Jugendlichen („חיי־הנפש של המתבגר"), 1922, 1929^{5}; Kindheit und Jugend (תורגם לעברית: „ילדות ונעורים", תש״ז/ט), 1928, 1931^{3}; Kleinkindertests („מבחנים לפעוטים"), ביחד עם H. Hetzer, 1932; Der menschliche Lebenslauf als psychologisches Problem („משך חיי־האדם כבעיה פסיכולוגית"), 1933; Kind und Familie („הילד והמשפחה"), 1937; Childhood Problems and the Teacher („בעיות־הילדות והמורה"), 1954.

ח. א.

בילרות באולם־ההרצאות בביה"ח הכללי בווינה

בִּילְרוֹת, תֵּאוֹדוֹר — Theodor Billroth — (1829—1894), רופא גרמני; ממייסדיה של הכירורגיה החדישה. ב' למד רפואה בגריפסוואלד, גטינגן וברלין, השתלם במקצועו בווינה ובפאריס, והתחיל בעבודה מעשית בקליניקה הכירורגית בברלין ב1853 ובהוראה באוניברסיטה של ברלין ב1856. ב1860 נתמנה כפרופסור ומנהל הקליניקה הכירורגית בציריך, וב1867 באוניברסיטה של וינה, שבה נשאר עד מותו. ב' קנה לו שם עולמי כמנתח וכממציא של שיטות־ניתוח חדשות, כמארגן ההוראה הכירורגית וכיוצר של אסכולה חשובה. ב' הצליח לבצע ניתוחים גדולים, שלא בוצעו לפניו. ב1873 ביצע לראשונה כריתה שלמה של כל הגרון לשם סילוק סרטן. הוא היה הראשון, שהוציא לפועל (ב1881) את הניתוח הגדול של כריתת־הקיבה — ניתוח, שנעשה עד היום לפי שיטתו של ב' במקרים של סרטן־הקיבה ולפעמים גם במקרים של כיב־הקיבה. עם פעולתו של ב' התחילה התפתחות מזהרת בכירורגיה של דרכי־העיכול. ב' לא היה להוט אחר מעשי־להטים כירורגיים, שעולים יפה רק ביד אמן, אלא שאף ליצור שיטות ניתוחיות טיפוסיות, שהן ניתנות ללימוד ולביצוע מוצלח גם ע"י כירורג בינוני.

ב' התעניין גם בבעיות רפואיות כלליות. בתחילת פעולתו התמסר לחקירות אנאטומיות, ובתחום זה עוסקים חיבוריו: „על התפתחות כלי־הדם" (1856); „היסטולוגיה פאתולוגית" (1858); „על מיון הגידולים" (1859); לפירסום מרובה זכה ספרו „הפאתולוגיה והתראפיה הכירורגית הכללית" (1863), שעד 1906 יצא ב16 מהדורות. כמו־כן עסק בתולדות־הרפואה — למשל, בספרו „חקירות היסטוריות על הטיפול בפצעי־יריה מן המאה ה15 עד ימינו" (1859). — על עושר אישיותו של ב' מעיד קובץ־מכתביו, שיצא לאור במהדורות הרבה. ב', שהיה ידידו של בראמס, היה בין השאר גם פנסתרן מושלם ואף חיבר ספר בשם ?Wer ist musikalisch („מיהו אדם מוסיקאלי?"), שיצא אחר מותו (1896).

בספרו של ב' „על לימוד הרפואה באוניברסיטות של האומה הגרמנית" (1876) מתבלטים נימה אנטישמית ויחס עוין לסטודנטים היהודיים, ביחוד לאלה שממזרח־אירופה. תשובה ניצחת על התקפותיו האנטישמיות ניתנה לו על־ידי שלידן במאמרו „חשיבותם של היהודים לקיום המדע ולהחייאתו בימי־הביניים" (1876).

R. Gersuny, *Th. B.*, 1922; G. Fischer, *Briefe von Th. B.*, 1922[9]; J. Fischer, *Th. B. und seine Zeitgenossen*, 1929; id., *Th. B.*, *(Medical Life*, 37, 432-440), 1930.

יה. ל.

בֵּילְשְׁטֵין, פְרִידְרִיךְ קוֹנְרַד — F. C. Beilstein — (1838, פטרבורג — 1906, שם), כימאי גרמני. ב' היה תלמידם של גדולי הכימאים הגרמניים בזמנו (בונזן, ולר, ליביג) וירש את מקומו של מנדלייב בהוראת הכימיה במכון המלכותי הטכני שבפטרבורג (מ1866). הוא נתפרסם ע"י ספרו Handbuch der organischen Chemie, שבו ציוינה כל תרכובת אורגאנית ודאית, שהיתה ידועה בשעת חיבורו. המהדורה הראשונה של הספר (ב2 כרכים) יצאה ב1880—1882, והחיבור נעשה ספר־שימוש יסודי בכימיה האורגאנית, שמזמן לזמן הוא יוצא במהדורות חדשות, מתוקנות ומורחבות. את המהדורה האחרונה (הרביעית), הכוללת 31 כרכים, הוציאה החברה הכימית הגרמנית (ב1918—1938) בשם Beilstein's Handbuch (זולת כרכי־מילואים, שיצאו אחר־כך מפרק לפרק. — בכימיה האורגאנית ידוע „מבחן־ב'" לקביעת מציאותו או העדרו של האלוגן (כלור, ברום, יוד) בתרכובת אורגאנית.

בֵּין, אַלֶכְּסַנְדֶר (נו' ב1903 בשטיינאך, גרמניה), חוקר בתולדות־הציונות. ב' למד באוניברסיטות של ארלאנגן וברלין. בזו האחרונה הוכתר ב1926 כד"ר לפילוסופיה. ב1927/33 שימש פקיד־מחקר בארכיון הגרמני הממלכתי בברלין. ב1933 עלה לא"י. כאן נתמנה ב1936 כסגן־המנהל של הארכיון הציוני המרכזי וב1955 — כמנהלו של מוסד זה. מספריו של ב' יש לציין את „רעיון־המדינה של אלכסנדר המילטון בהתהוותו והתפתחותו" (Die Staatsidee Alexander Hamiltons in ihrer Enstehung und Entwicklung), 1927; תולדות ההתישבות הציונית, תש"ג, וביחוד הביוגראפיה „תאודור הרצל" (שני כרכים, תרצ"ד), שנתפרסמה בכמה לשונות. כהשלמה לעבודה זו עסק ב' גם בכינוס איגרותיו של הרצל.

בֵּין, אַלֶכְּסַנְדֶר — Alexander Bain — (1818, אברדין — 1903, שם), פסיכולוג ופילוסוף סקוטי. ב', שהיה בעל קאתדרה ללוגיקה וללשון האנגלית באוניברסיטה של אברדין (1860—1880), נתפרסם בעיקר כפסיכולוג, ששאף לביסוסה של הפסיכולוגיה על הניסוי. לשם כך ייסד (1876) את Mind („נפש") — כתב־העת הפסיכולוגי הראשון בעולם. בהשפעתו נעשתה מקובלת ביותר ההשקפה האסוציאטיווית והאטומיסטית, הרואה בתחושות ובקשרים שביניהן את היסודות של התפיסה, הזיכרון, השכל והרצון. ההקבלה הפסיכופיסית, שב' מצא בתופעות הנפשיות והגופניות, הביאה אותו לתחום הפסיכופיסיולוגיה הניסויית, שבו סלל את הדרך לבאים אחריו, ביחוד לוונט (ע"ע) ולג'מז (ע"ע). גם את הפדאגוגיה שאף ב' לבסס על פסיכולוגיה ניסויית. החשובים בחיבוריו בפסיכולוגיה ובפדאגוגיה הם: The Senses and the Intellect („החושים והאינטלקט"), 1855; The Emotions and the Will („האמוציות והרצון"), 1859; Mind and Body („נפש וגוף"), 1872; Education as a Science („החי־

נוּך כמדע"), 1879; לב' היתה גם השפעה ניכרת על דרכי ההוראה של הדיקדוק האנגלי, ובין השאר חיבר ספר על טיפוח הסיגנון על יסוד עקרונות־הדברנות בשם On Teaching English („על הוראת האנגלית"), 1887. אחר מותו (ב1904) יצאה האוטוביוגראפיה שלו.

בִּינְג (Byng), שמם של שלושה מצביאים בריטיים.

1. ג'ורג' ב', הרוזן של טורינגטון (Viscount Torrington; 1663—1733), אדמיראל בריטי. ב1678 נתגייס לצי ובמהפכה של 1688 עבר לצידו של ויליאם III. ב1704 הצטיין בכיבוש גיבראלטאר וב1718 ניצח צי ספרדי על־יד כף פאסארוֹ בקצה הדרומי של סיציליה. ב1721 זכה לתואר הרוזן של טורינגטון וב1727—1733 שימש כמפקד של הצי הבריטי.

2. ג'ון ב' (1704—1757), אדמיראל בריטי, בנו של 1. כבן 14 נכנס לצי וב1747 נתמנה כמפקד של הצי בים התיכון. כשלא הצליח למנוע את כיבוש האי מינוֹרקה (ע"ע) על־ידי הצרפתים (מאי 1756) הועמד לפני בית־דין צבאי ונורה במארס 1757.

3. ג'וליאן ב' (1862—1935), גנראל בריטי. השתתף במלחמת הבורים (1899—1902, ע"ע) וב1912 נתמנה כמפקדו של חיל־המצב הבריטי במצרים. במלחמת־העולם I נלחם (בקיץ 1915) בחצי־האי גליפולי (ע"ע) ואח"כ (ב1916/8) בצרפת. ב9.4.1917 כבש בראש גדוד קאנאדי את הגבעות שעל־יד וִימִי (Vimy), צפונית לאַרא (Arras). ב1919 הועלה לדרגת בארון. ב1921—1926 כיהן כמושל כללי (Governor-General) בקאנאדה.

בִּינְגֶן (Bingen), עיר במדינה האוטונומית ריינלאנד (= ארץ־הרינוס)־פפאלץ שבגרמניה המערבית; יושבת על שפת־הרינוס השמאלית, מעל פתחו של גיא צר הידוע בשם „בינגר לוך" („החור של ב'", ע"ע רינוס). מספר תושביה: כ17,000; רובם קאתולים.

ב' היא עיר־גשר קדומה ומאמצע המאה ה19 היא גם צומת של מס"ב. כלכלתה מיוסדת על גידול־גפנים, מסחר ביין, בישול־שכר, תעשיית־סיגארות ועל נְמל־הנהר שלה, שדרכו מועברים עצים וזבלים כימיים.

בב' בית־עיריה וכנסיה מיה"ב. במרומי־העיר מתנשאת מצודת־קלופּ (Klopp), אף היא מיה"ב, המשמשת כיום בית־נכות לעתיקות. כמה מקומות בסביבת־ב' קשורים באגדות־עם שונות: על כֵּף בנהר נמצא „מגדל־העכברים", ולפי האגדה, נרדף הארכיהגמון האטוֹ II ממאגנצה (968—970) ע"י עכברים עד מגדל זה ובו נאכל על־ידיהם, וכך בא על ענשו על שהציק לענייֵ־העם. כמו־כן שקוע, לפי האגדה, על קרקע־הרינוס סמוך לב' אוצר הניבֶּלונגים (ע"ע).

ב' נקראה ע"י הרומים בשם וינקום או בינגיום (Vincum, Bingium) ונכללה בגאליה הבלגית. שר־הצבא הרומי דרוזוס בנה במקום מצודה ב13 לפסה"נ. מן המאה ה10 עד 1797 היתה ב' בתחום שלטונו של הארכיהגמון של מאגנצה, אבל היתה לה אוטונומיה פנימית רחבה. ב1254 הצטרפה לחבר ערי־הרינוס. ב1797—1814 היתה בידיה של צרפת ואחר־כך סופחה להסן. ב1834 הורחב ה„בינגר לוך" וע"י כך הוסרה הסכנה, שנשקפה במקום זה לספנות. במלחמת־העולם II (18.3.1945) נכבש ראש־הגשר של ב' ע"י הגנראל האמריקני פאטון אחר קרב כבד.

א. י. בר.

היהודים. על קהילת ב' שמע בנימין מטודלה כשהיה בדרום צרפת (בין 1160 ו1170). הידיעה הוודאית הראשונה על יהודי־ב' מספרת, שבראש השנה תתקנ"ט או תתק"ס (1198—1199) התנפלו נוצרים מתושבי־העיר על רובע־היהודים הקטן ואח"כ גורשו תושביו מב'. באמצע המאה ה13 נמצאו שוב יהודים בב'. הם היו כפופים לארכי־הגמון של מאגנצה ולא לשלטונות־העיר, וכמה מהם הילוו כספים לרוזנים ולהגמונים באיפרכיה של מאגנצה. ב1343 השתקעו בב' יהודים צרפתיים. בזמן המגפה השחורה (1348) הושמדה קהילת־ב', אך שנים אחדות לאחר־מכן (ב1357) כבר הותר ליהודים אחדים לשוב ולהשתקע בעיר. ב1405 שמט הארכיהגמון חמישית מן הכספים, שנשו יהודי־ב' בשכניהם הנוצריים, וגם בעשרות־השנים שלאחר מכן סחטו הארכי־הגמונים מיהודי־ב' סכומים גדולים. מפליא המספר המרובה של רבנים ידועי־שם, שישבו על כסא ההוראה בקהילת־ב' הקטנה. אחד מהם, ר' זליקמן, כינס בשנת רט"ז (1455—1456) כמה חכמים בעירו וניסה בסיועם להטיל את מרותו על כל ארץ־הרינוס, אלא שהקהילות החשובות וגדולי־ההוראה סיכלו את נסיונו זה. בתקופת המהפכה הצרפתית נעשו יהודי־ב' אזרחים (1793). אבל ה„פקודה המחפירה" של נאפוליון מ1808 חלה גם עליהם, ותקפה בטל רק ב1847. מספרם של היהודים בב' גדל מ343 ב1765 ל596 ב1933. אחר מלחמת־העולם II לא נתחדשה קהילת־ב'.

R. Grünfeld, *Zur Geschichte der Juden in B. am Rhein*, 1905; *Germania Judaica*, 26—7.

צ. א.

בִּינְדִינְג, קַרְל — Karl Binding — (1841, פראנקפורט ע"נ מיין — 1920, פרייבורג בברייסגאו), משפטן גרמני; חוקר המשפט הפלילי. ב' התחיל את דרכו המדעית בהיידלברג במחקרו על „מהות החקירה בסדרי הדיון הפלילי של הרומים" (De natura inquisitionis processus criminalis Romanorum, 1864). אח"כ הורה משפט פלילי באוניברסיטות של באזל (מ1866), פרייבורג (מ1870), שטראסבורג (מ1872), ובעיקר בזו של לייפציג (1873—1913).

ב' היה ראש המדברים באסכולה הקלאסית של המשפט הפלילי והתנגד בחריפות לכיוון הסוציולוגי, שמייצגו היה פ. פון ליסט (ע"ע). בניגוד לכיוון האחרון, שהטעים את עקרון המניעה בתורת־העונש, שלפיו אין העונש אלא אמצעי־בטחון להגנתה של החברה, ראה ב' את משמעות העונש כגמול על פגיעה בנורמות המשפטיות, שהמדינה תובעת לציית להן. החשוב שבספריו בתחום המשפט הפלילי הוא ספרו בן 4 הכרכים „הנורמות והעבירה עליהן" (Die Normen und ihre Übertretung, 1872—1920). כן פירסם ב' כ„ספר־עזר שיטתי של מדע־המשפט הגרמני" (Systematisches Handbuch der deutschen Rechtswissenschaft) — ממבחר החיבורים המקובצים שבספרות המשפטית בגרמניה, שיצא מ1883 ואילך בראשותו של ב' — „ספר־עזר במשפט הפלילי" (Handbuch des Strafrechts, I, 1885). ב' כתב גם כמה מחקרים בהיסטוריה ובמשפט־המדינה.

J. Nagler, *Karl Binding zum Gedachtnis*, in *Gerichtssaal*, XCI (1925), 1-66.

בִּינֶה, אַלְפְרֶד — Alfred Binet — (1857, ניצה — 1911, פאריס), פסיכולוג ניסויי צרפתי. ייסד וניהל את המעבדה הפסיכולוגית הראשונה בצרפת (על־יד הסורבונה), ולאחר מכן — את המעבדה הראשונה לפדאגוגיה ניסויית. ביחד עם רבּוֹ (ע"ע) ייסד ב1894 את כתב־העת הפסיכולוגי הראשון בצרפתית L'Année Psychologique, ובו פירסם

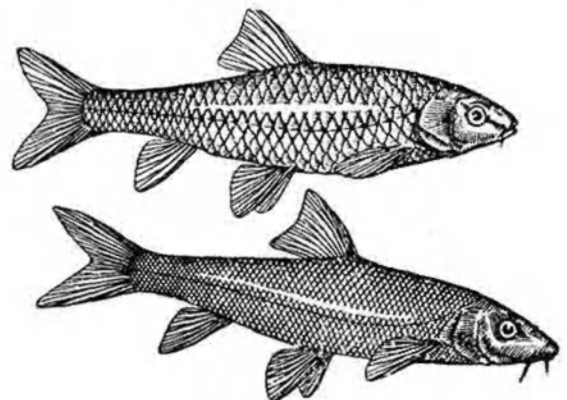
את רוב מאמריו. ב׳ עסק לראשונה בפסיכולוגיה ניסויית „כללית" ועבר מחקירת החשיבה לחקירת המשכל (האינטליגנציה) של ילדים. כחבר של ועדה שנתמנתה לחקר הגורמים לנחשלות של הרבה מתלמידי בתה"ס היסודיים בצרפת, הציע ב׳ לערוך בבה"ס בדיקות פסיכולוגיות; לשם כך הציע ב׳, עם חברו למחקר תאופיל סימון, מערכת של שאלות־מבחן מתאימות, שהיה בה משום מפנה עקרוני בשיטת המבחנים בזמן החדש. ב׳ וסימון הציעו (1905) להשתמש לצרכי הבחינה ב„סולם" (échelle) של שאלות ערוכות מן הקל אל הכבד, שהתשובה עליהן תובעת מאמץ מחשבתי, אך לא ידיעות, שנרכשו מתוך לימודים בבית־הספר. על יסוד מספרן של התשובות הנכונות, שמשיב הילד הנבדק, נקבע „גיל־המשכל" שלו. „סולם ב׳־סימון" שוכלל על־ידי מחבריו ב1908 וב1911 ושימש בסיס לסולמות דומים, שהותאמו בארצות הרבה לתנאי המקום. החשוב בין מבחנים מותאמים אלה הוא זה שהונהג לבדיקת־המשכל באה"ב על־ידי הפסיכולוג ל. מ. טרמן (ע"ע). — מספריו של ב׳ יש לציין במיוחד את L'étude expérimentale de l'intelligence („החקירה הניסויית של המשכל"), 1903; Les enfants anormaux („הילדים הבלתי־נורמאליים"), 1907; ו Les idées modernes sur les enfants („הרעיונות המודרניים על הילדים"), 1909.

F. L. Bertrand, *A. B. et son œuvre*, 1930; E. Probst, *Der Binet-Simon-Test zur Prüfung der Intelligenz bei Kindern*, 1948.

ח. א.

בִּינוֹס, ע"ע פּוֹלִינוֹס.

בִּינִית (Barbus, מלאט׳ barba, זקן), סוג של דגים ממשפחת הקרפיונים (ע"ע). סימנם: בצידי הפה מחוסר־השיניים — שני זוגות של בינים, שהם משמשים אברי־מישוש (ואפשר, גם אברי־טעם). הסוג כולל כ200 מינים, שהם נפוצים במים מתוקים באסיה, אפריקה ואירופה; מהם צורות זעירות, שאפשר לגדלן באקוואריום, ומהם גדולות עד לענק ההודי B. nosal, שמשקלו כ50 ק"ג. רובם דגי־קרקע, שניזונים מצמחים ורקבובית, אך גם מחרקים, תולעים וכד׳.

בינית (Barbus)
למעלה: בינית גדולת־קשקשים (B. canis)
למטה: בינית ארוכת־הראש (B. longiceps)

בא"י מצויים שני מינים של ב׳ — ב׳ גדולת־קשקשים (B. canis) וב׳ ארוכת־ראש (B. longiceps) —, שארכם מגיע עד 40—50 ס"מ. שני המינים הם דגי־מאכל, ובים־כינרת הם ניצודים בכמויות מרובות. רביית המין האחרון מותנית בחום נמוך ובתנועת־מים חזקה; בעונת־החורף נראות להקות של דגים ממין זה כשהם עולים בנחלים לשם הטלת ביציהם.

בִּיַנְקִי, לוּאִיגִ׳י — Luigi Bianchi — (1856, פארמה — 1928, פיזה), מאתמאטיקן איטלקי. רוב שנותיו שימש כפרופסור לגאומטריה באוניברסיטה של פיזה וגם כמנהל בית־המדרש הגבוה למורים בעיר זו. מחקריו מקיפים את כל שטחי המאתמאטיקה, אך בעיקר עסק בגאומטריה הדיפרנציאלית (ע"ע), שהוא ביסס אותה ראשון על תורת החבורות של לי (Lie) ועל הטראנספורמאציות האינפיניטסימאליות בכלל. ב׳ העביר מושגים אלה ואת הטכניקה הקשורה בהם אף למרחבים בעלי n ממדים, ועל יסוד זה בנה אח"כ ג׳ ריצ׳י (G. Ricci) את חשבונו המוחלט. אפשר לומר, שכל הגאומטריה הדיפרנציאלית של ימינו — וביחוד הגאומטריה הפרויקטיווית (ע"ע), שנוסדה על־ידי תלמידו ג. פוביני (G. Fubini) — מבוססת על מחקריו של ב׳.

G. Fubini, *L. B.* (*Boll. Un. Mat. Ital.*, VII), 1928.

בִּינְקֶרְסְהוּק, קוֹרְנֶלִיס — Cornelis van Bijnkershoek — (1673, מידלבורג — 1743, האג), משפטן הולאנדי; מומחה למשפט הבינלאומי. מ1704 שימש כחבר של בית־המשפט העליון בהולאנד ומ1724 — כנשיאו. ב׳ היה מיוצרי השיטה הפוזיטיוויסטית במשפט הבינלאומי. בדומה להוגו גרוטיוס (ע"ע) דגל ב׳ בהפרדת המשפט מגורמים דתיים, אך בניגוד לגרוטיוס ראה את יסודו של המשפט הבינלאומי לא בעקרונות דתיים־מוסריים, שהם משותפים לעמי־התרבות, אלא בהסכמותיהן של המדינות, שמתבטאות בהסכמים בינלאומיים מפורשים או בצורת מנהג. השקפה זו זכתה להשפעה מרובה במאה ה19. תרומתו החשובה של כ׳ להלכות המשפט הבינלאומי היא בתחום של מושגי־הניטראליות. הוא לא קיבל את ההבחנה בין מלחמה צודקת (bellum justum) ובין מלחמה בלתי־צודקת (bellum injustum) ואת המסקנה הנובעת מהבחנה זו, שחובתם של הניטראליים היא — אם לא לסייע לצד הצודק —, לכל הפחות, לא להפריע לו. ב׳ פיתח את המושג של ניטראליות מוחלטת, שהיה מקובל עד הזמן האחרון. כן הכניס ב׳ שיטתיות פוזיטיוויסטית למשפט המקובל בהולאנד (המשפט הרומי־הולאנדי). ספריו העיקריים הם: Observationes juris Romanis, 1710—33 („סקירה על המשפט הרומי"); De dominio Maris, 1702 („על השלטון בימים", על חופש השיט בימים); De foro legatorum, 1721 („על משפט הנציגים", על דיני הנציגים הדיפלומאטיים) ו Quaestiones juris publici, 1737 („על בעיות המשפט הציבורי"). שלושת הספרים האחרונים נתפרסמו — ביחד עם תרגום אנגלי — בסידרה של Classics of International Law, שמוציא מוסד קארנגי בניו־יורק.

A. Nussbaum, *Concise History of the Law of Nations* (rev. ed. 1954), 167–172; Luis García Arias, *C. v. B., Su vida y sus obras*, 1948.

ש. רו.

בִּיסִי־רַבִּיטָן (רוז׳ה דה רביטן, הרוזן מביסי) — Roger de Rabutin, Comte de Bussy — (1618, אפירי [Epiry], בורגונדיה — 1693, אוטין), הרפתקן וסופר צרפתי. משנת 16 שלו היה ב׳ קצין בצבא של צרפת וקנה לו שם בהרפתקותיו בשדה־הקרב וכן בהצלחותיו אצל נשים ובמשחקי־קלפים. הוא היה בעל אופי קשה ורתחני וחיבר פזמוני־ליגלוג על מפקדיו. כשחזרו ימי־השלום (1659) התעלס עם חבריו במשתאות, שעוררו שערוריה בין האדוקים וגרמו לכך, שב׳ הוגלה לאחוזתו המרוחקת. שם, כדי לשעשע את אהובתו,

חיבר את יצירתו הראשונה Histoire amoureuse des Gaules („תולדות-האהבה בגאליה"), 1660, שבה הוא מספר, מתוך שימוש בשמות בדויים אבל שקופים למדי, על עגביהן של כמה יפהפיות מבנות-האצולה. מאז לא הביט עליו לואי XIV בעין טובה, ורק בעולם-הספרות גדל שמו: בלא שהציג את מועמדותו, נבחר ב' כחבר של האקדמיה הצרפתית (1665). אך באותה שנה גם נאסר ונכלא ל16 חדשים במבצר הבאסטיליה משום קטעי-השמצה, שמצאו בספרו הנזכר נגד אחדות מבנות-המעלה; אח"כ נאסרה עליו במשך 17 שנה הישיבה בפאריס. בדידותו הביאה לידי חליפת-מכתבים בלתי-פוסקת בינו ובין רוב בעלי הטעם וההשכלה בעיר-הבירה, ובכללם דודניתו המארקיזה דה סוויניה. ידידיו היו מוסרים לו דו"ח מן המתרחש בחצר-המלכות ובפאריס, וב' היה מגיב על כך בחוות-דעת על הספרים, שיצאו אז לאור, ובחרוזים היתוליים על המאורעות ועל גיבוריהם. ב' עצמו טיפל בהכנה לדפוס של חלק ממכתביו — ובכללם חליפת-המכתבים שלו עם הגב' דה סוויניה, ובדרך זו שימש גורם לפירסומה הספרותי של זו האחרונה. אחר פטירתו נתפרסמו זכרונותיו עד שנת 1666 (1696), המשמשים אחד מן המקורות העיקריים להכרת חצרו של לואי XIV. כשהופיעו ב1697 מכתביו (שהם מרובים ומעניינים ביותר), עוררו תגובה חיובית כל-כך, שבמשך 40 שנים יצאו ב14 מהדורות. ב' כתב בחן ובאמנות, אלא שהאריך את הדיבור יותר מדי על תעלולי-אהבה — ועל עצמו, שהחשיב עד מאוד. הוא הניח אחריו גם תרגומים לצרפתית של אובידיוס ושל פטרוניוס.

B.-R., *Mémoires* (6 vol.), *Correspondance* (2 vol.), ed. Lalanne, 1857–9; Sainte-Beuve, *Causeries du Lundi*, X, 3, 1851–62; E. Gérard-Gailly, *B.-R., sa vie, ses œuvres, ses amies*, 1909.

מ. ק.

בִּיסְכְּרָה או **בִּיסְכַּרָה** (بسكرة, Biskra), עיר בנווה-מדבר באלג'יריה המזרחית, בדפארטמנט של קונסטאנטין; הנווה המרכזי בגליל-הערבה זיבאן. ב' יושבת מדרום לאטלס-הצחרא, בגובה של 255 מ' מעל פני-הים, במקום מוצאו של נחל-ב' מן ההרים ועל גבולה של שפלה, שהיא שופעת דרומה-מזרחה לצד המלחה שוט מלע'יר. בב' ובסביבתה הקרובה כ36,000 נפש (1950).

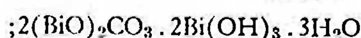
את נווה-ב' משקים נחלים אחדים, שיורדים מן ההר, ומן המחצה השניה של המאה ה19 ואילך — גם בארות ארטזיות. הנווה עשיר בדקלים. בעמקו של נחל-ב' עוברת דרך-שיירות עתיקה, שהודות לה נעשתה ב' תחנת-מסחר חשובה בימי-קדם. שמה העתיק וסקרה (Vescera), שבו היא נזכרת במאות הראשונות לסה"נ, הפך בפי הערבים לב'. כיום עוברים בב' כביש ומס"ב, שמחברים את קונסטאנטין עם טוגורט, נווה-מדבר במרחק של 185 ק"מ מדרום לב'.

ב' מתחלקת לעיר עתיקה, שתושביה הם מוסלמים — ערביים, ברברים ושחורים, שמתפרנסים מגידול-דקלים ומשירותים לאירופים, ולעיר חדשה, שהוקמה ע"י הצרפתים לאחר שכבשו את המקום ב1844. מתחנה צבאית ואדמיניסטראטיווית התפתחה ב' החדשה לנווה-מרגוע מפואר לעונת-החורף, הודות לאקלימה הנוח בעונה זו (החום הממוצע בינואר הוא 11°, אוירה יבש וכמעט שאין בה גשמים) והודות למעיינות-החמים (47°) של מי-גפרית שבסביבותיה (חמאם אס-סלחין), הידועים מימי הרומים. בגליל-ב' נמצאים מכרות של ברזל, מלחת ומלח. — ב1930 ישבו בב' 93 משפחות יהודיות, שברובן היו עניות.

א. י. בר.

בִּיסְמוּט (Bismuthum; אנג' bismuth, גרמ' Wismut), יסוד כימי מתכתי, מקבוצת-V של המערכת המחזורית. סמלו הכימי: Bi. מספרו הסידורי: 83. משקלו האטומי: 209.00. ערכותו: 3 (ויש סימנים גם לערכויות 4 ו5, ע' למטה). בטבע מצוי רק איזוטופ יציב אחד בעל מספר-מסה 209. בראקציות גרעיניות (ע"ע אטומי, גרעין; רדיואקטיביות) מופיעים כמה איזוטופים ראדיואקטיוויים. — הב' הוא מתכת לבנה-אפרפרת, בדומה לאנטימון ולארסן, אבל גוון ברקה אדמדם. המשקל הסגולי: 9.8. נקודת-ההיתוך: 271°. נקודת-הרתיחה: 1450°. — הב' הוא המתכתי (אלקטרו-חיובי) ביותר בין היסודות של קבוצת-V, אבל אף הוא אינו בעל אופי מתכתי מובהק. הולכתו התרמית והולכתו החשמלית גרועות מאוד לעומת אלו של מתכות אחרות, והן פוחתות ביותר בשדות מאגנטיים (סלילי-ב' משמשים משום כך למדידת עצמתם של שדות מאגנטיים). הב' הוא הדיאמאגנטי שבחמרים (ע"ע מגנטיות) והוא מצויין בתכונותיו התרמו-אלקטריות (ע"ע). חומצה מלחית וחומצה גפריתנית מרוכזות חמה תוקפות אותו רק במידה מועטת, אבל חומצה חנקנית, גם מהולה וגם מרוכזת — במידה מרובה.

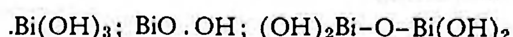
בצורתו האלמנטארית מצוי הב' בטבע אך במקצת. עפרותיו העיקריות הן: ביסמיט, או אוכרה של ב' — Bi_2O_3; ביסמוטיט — הקארבונאט הבסיסי.

$$2(BiO)_2CO_3 . 2Bi(OH)_3 . 3H_2O;$$

ביסמוטיניט — הסולפיד Bi_2S_3. כמויות ניכרות של ב' מתקבלות כמוצרי-לוואי של עופרת ומתכות אחרות (פסולת, סיגים). — לאחר שמרכזים את העפרות ע"י שטיפה או ע"י הפרדה מאגנטית, הופכים אותן ע"י קליה לתחמוצת, ואת התחמוצת מחזרים על-ידי פחם-עץ. שיירי מתכות אחרות, שמכילים ב', נהתכים עם NaOH או עם Na_2CO_3 ופרי-ההיתוך מומס בעודף של HCl ומופרד הפרדה אלקטרוליטית. בדרך זו מתקבלת מתכת טהורה. לשם צריפתה יש להתיכה באויר על פני מישור משופע. — המרבצים החשובים ביותר של עפרות-ב' נמצאים במכסיקו, פרו, קאנאדה, יאפאן וצרפת. התפוקה השנתית העולמית ב1949—1952 היתה בממוצע 1,500 טון מתכת, מהם הופקו במכסיקו 20%; בפרו — 20%; בקאנאדה — 10%; ביאפאן — 5%; בצרפת — 5%.

ת ר כ ו ב ו ת. החשובה שבתרכובות החמצניות של ב' היא השלש-תחמוצת Bi_2O_3. ידועים כחמרים מעוטי יציבות וחשיבות גם ב' דו-חמצני (או ארבע-חמצני) Bi_2O_4, וב' חמש-חמצני Bi_2O_5. B_2O_3 נוצר כאבקה גבישית צהבהבת-ירקרקת ע"י שריפת היסוד באויר (חמצן) או ע"י ליבונם של מלחי חומצות חמצניות, כגון הניטראט $Bi(NO_3)_3$. לתחמוצת זו תכונות בסיסיות, והיא מפיקה מלחים עם חומצות, וכן שורה של הידרוכסידים:

$$Bi(OH)_3;\ BiO . OH;\ (OH)_2Bi{-}O{-}Bi(OH)_2.$$

כל מלחי-הב' הם צאצאיו של הב' השלש-ערכי, הבסיסי. הבסיס $Bi(OH)_3$ נמנה עם החלשים שבבסיסים ועל-כן מלחיו מתפרדים בקלות על-ידי מים ונהפכים למלחים בסיסיים, שמכילים את הקבוצה הביסמוטילית $BiO-$; למשל, הקארבונאט ידוע רק כמלח בסיסי, או כקארבונאט ביסמוטילי, $(BiO)_2CO_3$. — הכלוריד $BiCl_3$ הנוצר על-ידי התחברות ישירה של יסודותיו או בדרכים אחרות, הוא גוף גבישי לבן,

היגרוסקופי; במעט מים הוא נמס (תמיסה סמיכה), ובהרבה מים שוקע מתוך התמיסה — מחמת הידרוליזה חלקית — ב' אוכסיכלורי (ביסמוטיל כלורידי) לבן, $BiOCl$.

המתכת ב' משמשת הרבה בייצור נתכים בעלי טמפרא־טורות־היתוך שלמטה מ־100°, כגון: מתכת־ניוטון (8Bi, 5Pb, 5Sn; נקודת־ההיתוך: 94.5°); מתכת־רוזה (2Bi, 1Pb, 1Sn; נקודת־ההיתוך: 93.75°); מתכת־ווד (4Bi, 2Pb, 1Sn, 1Cd; נקודת־ההיתוך: 70.5°), ועוד, שמשמשים במת־קני־ביטחון חשמליים וכד'. נתכים אחרים משמשים במלאכת־הדפוס. המתכת גופה משמשת בייצור של מסבים, סוללות תרמואלקטריות (ע"ע) ומכשירי־מדידה פיסיקאליים אח־רים. — מן התרכבות משמשת השלש־תחמוצת בייצור של זכוכית בעלת מעריך־שבירה גבוה ושל זגוגית לבנה לציפוי חרסינה. אולם עיקר שימושן של תרכבות־הב' הוא בקוס־מטיקה וברפואה. ביסמוטיל ניטראטי, $Bi(OH)_2NO_3$, מש־מש כמשחת־נוי לבנה (וכן היה משמש בעבר כמרכיב של משחות־פנים שונות). תרחיף של אבקת־ב' דקה בתמיסת־גלוקוזה משמש, כתזריק שרירים, אחד מן התכשירים היעי־לים ביותר בריפוי העגבת (ע"ע), וביחוד הוא פעיל בצירוף עם תכשירי־ארסן או עם פניצילין. מלבד תרחיף־המתכת הנזכר יש מספר ניכר של תכשירים אנאורגאניים ואורגאניים מסוג זה, כגון ב' יורי, סאליצילאטי, אולאטי, אשלגן־ביסמוטיל טרטרטי, ועוד. מלחים אנאורגאניים (ניטראט [magisterium bismuthi] וקארבונאט ביסמוטילי) ואורגא־ניים (גאלאט וציטראט ביסמוטילי) משמשים כחמרים מכוו־צים — תרופות למיחושי־עיכול ומיחושי־מעיים, וכן משמשים תרחיפים של מלחי־ב' בשיקופים רנטגנולוגיים של מערכת אברי־העיכול. בריפוי חיצוני (פצעים) היתה אבקת־התחמוצת משמשת כחומר אנטיספטי; כיום משתמשים במקומה במלח־ביסמוטיל של חומצה גאלית (דרמאטול).

מתולדות הב'. הקדמונים לא הבחינו בין ב' ובין בדיל ועופרת. גאורג אגריקולה (ע"ע) מתאר את המתכת וקורא לה בשם bisemutum או plumbum cinereum („עופרת אפורה"). בסיליוס ולנטינוס (ע"ע) מתאר אותה וכמה מתר־כבותיה בלא שהבחין הבחנה ברורה בין תרכבות אלו ובין תרכבותיהן של מתכות אחרות. גם ליבויוס (ע"ע) מזכיר את הב' ב1606 ומתאר את שימושו הריפויי של הניטראט הבסיסי, לאחר שפרצלסוס (ע"ע) כבר השתמש בתרכבות־ב' כתרופות, בלא שעמד על מהותן. יש אומרים, שהשם ב' נגזר מגרמ' Weissmuth (ביה"ב wis mat), „חומר לבן". לחוקרי המאה ה17 נתחלף הב' באנטימון או באבץ. רק ב1739 הכיר ג'. ה. פוט (G. H. Pott) בייחודו של הב' ותיאר תיאור נכון אותו ואת תרכבותיו. מחקריו הושלמו ב1780 ע"י ת. ברגמן (ע"ע).

מ. ה. ב.

ביסמרק, אוטו אדוארד, נסיך — Otto Eduard Fürst von Bismarck — (1.4.1815, שנהאוזן [Schönhausen], על נהר־אלבה — 30.7.1898, פרידריכסרוה [Friedrichsruh], ממזרח להאמבורג), מדינאי גרמני; מייסדה של האימפריה הגרמנית השניה.

1. מוצאו, חינוכו וימי־נעוריו. ב' היה בן למשפחה של בעלי־אחוזות, שכבר היתה ידועה במאה ה13. אביו, פרדינאנד פון ב' (1771—1845), שימש זמן־מה כקצין

הנסיך ביסמארק. צילום משנת 1880

בחיל־הפרשים הפרוסי, ואילו אמו, וילהלמינה מנקן (Mencken; 1790—1839), היתה ממוצא אזרחי — בתו של פקיד גבוה ומשכיל בחצרו של פרידריך II, מלך־פרוסיה. מאביו ירש ב' כוח־רצון ויחס של אדנות לזולת, וכמה קווי־אופי אחרים, טיפוסיים לבעל־אחוזה, שהוא רגיל לפקד, נהנה מאכילה ושתיה, מרכיבה ומצייד ו„מרגיש את עצמו בטוב במגפיו המלוכלכים בסבך־היער". מאמו ירש את רגישות־עצביו, שנתגלתה תכופות בהתקפות־בכי ובהתפרצויות־זעם.

אמו של ב' לא רצתה, שהילד המוכשר יקבל רק את החינוך הדרוש לבעל־אחוזה כפרי, ומשום־כך נשלח ב' לבר־לין כדי ללמוד בגימנסיה קלאסית ואח"כ לאוניברסיטות של גטינגן וברלין, שבהן למד (1832/35) משפטים. שם אף מצא את ידידיו — ברובם סטודנטים מארצות־חוץ. אך ב' לא נתפס לזרם הליבראלי, שהיה חזק באותם הימים. 1836/39 עבד בשירות־המדינה של פרוסיה, אך בלא התעניינות מיוחדת. עניין מרובה יותר מצא בניהול אחוזה מוזנחת של המשפחה בפומראניה (1839/46), שעד מהרה הפכה בידיו לנכס פורה. כאן חי חיים עליזים של בן־אצילים צעיר („ב' המשתולל"), אך עם זה הירבה לקרוא, ורכש לו ידיעות עמוקות בתול־דותיהן של צרפת ואנגליה, בלשונותיהן ובספרויותיהן, וכן קנה לו את שליטתו העילאית בלשון הגרמנית. בתקופה זו בא במגע עם חוגים פיאטיסטיים (ע"ע פיאטיזם), שהשפיעו זמן־מה על תפיסת־עולמו, ומאז ועד סוף־ימיו האמין בהשגחה אישית; אך למרות השפעה זו, ולמרות מה שמצא בחוגים הנזכרים את רעייתו לעתיד, יוהאנה פון פוטקאמר (Puttkamer; 1824—1894), שנשא ביולי 1847, נשארה השקפתו הדתית של ב' רחוקה מדוגמאטיות.

2. פעולה מדינית, 1847—1862. ב1847 נבחר ב' כציר לאסיפה המאוחדת של הפרובינציות הפרוסיות (Vereinigter Landtag; ע"ע פרוסיה, היסטוריה) ובתפקיד

זה רכש לו שם כשמרן קיצוני. הוא היה מתנגד נמרץ של האסיפה הלאומית, שנתכנסה בפראנקפורט, התמרמר על הפשרות, שהמלך פרידריך וילהלם IV עשה עם המורדים בברלין (מארס 1848), ופעל לביטולן. כמו־כן התנגד להצעה, שהמלך יסכים לקבל (ב1849) את הכתר של קיסר־גרמניה — דבר, שב׳ ראה בו „כניעה למהפכה ואיבוד עצמאותה של פרוסיה״. הוא הגן על הסכם־אולמיץ (נובמבר 1850), שבו נכנעה פרוסיה לתביעותיה של אוסטריה, שלפיהן נתחייבה לוותר על הניהול של גרמניה הצפונית, ובעמדתו זו רכש לו את אמונו של המלך, שמינה אותו ב1851 כנציגה של פרוסיה באסיפת הברית הגרמנית (Bundestag; ע״ע גרמניה, היסטוריה) בפראנקפורט. באותה תקופה (1851/59) נתעלה ב׳ לדרגה של מדינאי עצמאי. לאסיפה נכנס כידידה של אוסטריה השמרנית, ובדומה למלכו וידידיו השמרנים חשב, שאוסטריה ופרוסיה תוכלנה לנהל בשותפות את ענייניה של גרמניה. ואולם לא עבר זמן מרובה וב׳ נוכח לדעת, שאוסטריה סירבה להתיר לפרוסיה עמדה של שוויון־זכויות. באותה שעה הכיר את רפיונה הפנימי של הממלכה הגדולה והחליט לעשות את פרוסיה למעצמה המנהגת בגרמניה, ולצורך זה אף היה מוכן להשתמש בכוח־הנשק. מאז פעל ב׳ לתכלית זו במרץ מתמיד ובערמה עמוקה.

בנובמבר 1858 נעשה וילהלם, אחיו של המלך, העוצר (Prinz-Regent) של פרוסיה, מאחר שפרידריך וילהלם IV לקה במחלת־רוח. השליט החדש הנהיג מדיניות ליבראלית

ביסמארק ונאפוליון השלישי בביאריץ. קאריקאטורה. חיתוך־עץ של ו. שולץ

יותר, ובבחירות לפארלאמנט הפרוסי (נובמבר 1859) נבחר רוב ליבראלי גדול. כתוצאה מכך בוטלה נציגותו של ב׳ השמרני בפראנקפורט והוא נשלח כציר־פרוסיה לחצר הרוסית בפטרבורג. בשלוש השנים, ששהה שם (1859/62), למד רוסית ורכש לו ידיעות הגונות לא רק מחיי החצר והחברה הגבוהה של רוסיה, אלא אף מחייה של הארץ בכללה. כן התעניין אז, בניגוד לרוב מדינאי־אירופה, במלחמת־האזרחים, שפרצה באה״ב. במאי 1862 הועבר מפטרבורג לפאריס, שאף בה שימש ציר של פרוסיה. ב׳ רכש את אמונו של הקיסר נאפוליון III, וכן ביקר באותם הימים באנגליה ובא בדברים עם מדינאיה, ביניהם עם דישראלי.

3. ב׳ כראש ממשלת־פרוסיה, 1862—1871. המלחמות נגד דאניה, אוסטריה וצרפת. בינתיים פרץ בפרוסיה (ע״ע) הסיכסוך בין וילהלם (שמלך מיאנואר 1861) ובין בית־הנבחרים, שהתנגד לשינויים כאירגון הצבא, שבהם רצה המלך. לפי בקשת ידידו של ב׳, רון (ע״ע), מיניסטר־המלחמה, נסע ב׳ בספטמבר 1862 לברלין, שוחח עם המלך ונתמנה כראש הממשלה הפרוסית. מיד אח״כ הצהיר בין השאר בוועדת־התקציב של הפארלאמנט, שהשאלות הגדולות של התקופה — והכוונה היתה לבעיותיה של גרמניה — לא תוכרענה בנאומים ובהחלטות של הרוב, אלא ע״י ברזל ודם.

הפארלאמנט הליבראלי סירב להמציא את הכספים הדרושים לאירגון החדש של הצבא, אך ב׳ הפר את החוקה וגבה את המיסים, שהיו דרושים לתכלית זו, וכך הוציא לפועל את השינויים בצבא. באותו זמן היה ב׳ שנוא על רוב־רובו של העם. במלחמתו בבורגנות הליבראלית, ששלטה בבית־הנבחרים, לא נרתע אף מלהתקשר (1863/64) במנהיג־הפועלים פרדינאנד לסל (ע״ע) וגינה בחריפות את התנהגותם של בעלי־התעשיה בשלזיה כלפי האורגים העניים.

בהתאם לשאיפתו לעשות את פרוסיה המעצמה השלטת בגרמניה, מנע ב׳ בקיץ 1863, לאחר ויכוחים קשים עם המלך וילהלם, את השתתפותו של זה האחרון באסיפת נסיכי־גרמניה (Fürstentag) בפראנקפורט, שכינס פראנץ יוסף, קיסר־אוסטריה, מתוך כוונה להכניס רפורמות לתוך הברית הגרמנית ולחזק בדרך זו את עמדתה של אוסטריה בתוך הברית. — באותה שעה רכש את ידידותה של רוסיה במה שסייע לה בדיכויו של המרד הפולני — שוב בניגוד לדעת־הקהל באירופה המרכזית והמערבית.

ב1864 ערך, בתמיכתה של אוסטריה, מלחמה עם דאניה, שנסתכסך עמה בשאלת שלזויג־הולשטין (ע״ע), מתוך כוונה לספח את שתי הדוכסיות הללו לפרוסיה. ואולם אחר הניצחון הוכרח להסכים לדבר, שהמנהל בארצות הנכבשות יהא בשיתוף עם אוסטריה (הסכם גאסטיין [Gastein], אוגוסט 1865). אך ב׳ ראה מראש, שמינהל זה יביא לידי סיכסוכים, ומשום־כך נפגש באוקטובר 1865 בביאריץ עם נאפוליון III, שהסכים לתכניתו של ב׳ לצאת למלחמה על אוסטריה, לאחר שנתעוררה בו התקוה, שיקבל בשביל צרפת תחומים במערב־הרינוס. כן סייע נאפוליון לב׳ בהשגתה של הברית בין פרוסיה ואיטליה (אפריל 1866, ע״ע איטליה, ע׳ 743). אך הרוב של נסיכי־גרמניה (באוואריה, באדן, וירטמברג, האנובר, הסן ואחרים) הצטרף לאוסטריה. דעת־הקהל בגרמניה התנגדה ל„מלחמת־האחים״ והזעם הציבורי אף הביא לידי התנקשות בחייו של ב׳. הדמוקראט הצעיר יוליוס כוהן־בלינד ירה בו בברלין (מאי 1866) והתאבד לאחר מכן בבית־הסוהר.

ב׳ היה בטוח ביתרון־כוחו של הצבא הפרוסי המחודש. ואמנם בקיץ 1866 ניצחה פרוסיה את כל אויביה במשך שבועות מועטים. אוסטריה הוכרחה להסתלק מן הברית הגרמנית, והנהגתה של גרמניה הצפונית עברה לידי פרוסיה; אלא שכבר אז הבין ב׳, שיזדקק בעתיד לעזרתה של אוסטריה והטיל עליה תנאי־שלום נוחים — שוב לאחר ויכוח חריף עם המלך. ע״פ חוזה־השלום סופחו לפרוסיה שלזויג־הולשטיין, האנובר, נאסאו והסן־קאסל. לאחר מעשה (בספטמבר 1866) ביקש ב׳ — ואף קיבל — את אישורו של הפארלאמנט הפרוסי לכל ההוצאות, שגרם להן. בזה חוסל הסיכסוך הפנימי בפרוסיה והרבה מן הליבראלים עברו לצידו של ב׳.

עכשיו איחד ב׳ את כל המדינות הגרמניות שמצפון לנהר

מיין לברית הגרמנית הצפונית בהנהגתה של פרוסיה, ובפב־רואר 1867 נבחר הפארלאמנט (Reichstag) שלה על יסוד של זכות־בחירה כללית. חוזים צבאיים קישרו ברית זו קשר הדוק אל המדינות הדרומיות (באוואריה, וירטמברג, באדן, הסן־דארמשטאט).

נאפוליון III ראה, שאיחודה של גרמניה הולך ומתגשם — התפתחות, שעוררה בו חששות לעתיד —, וכן היה מאוכזב ממה שלא עלה בידו להרחיב את גבולותיה של צרפת בתחומה המערבי של גרמניה. עם זה היתה צפויה לצרפת הסכנה, שנסיך גרמני יעלה על כסא־המלכות בספרד — כשהממשלה הזמנית של ספרד הציעה ביוני 1870 את כתר־המלוכה לנסיך לאופולד מהוהנצולרן (1835—1905), בן הענף הקאתולי של משפחה זו. הדבר עורר התרגזות מרובה בצרפת, ומשום כך ביטל הנסיך את מועמדותו. אבל נאפו־ליון III דרש מן המלך וילהלם, ששהה לצרכי־הבראה בעיר־הרחצה אמס, באמצעות הציר ונסן בנדטי (Vincent Benedetti; 1817—1900), שיאסור על הנסיך לאופולד כל מועמדות בעתיד לכתר־ספרד. המלך סירב להיענות לדרישה זו ושלח מברק על העניין לב׳ מתוך מתן רשות לפרסם את התקרית בעיתונות (13.7.1870). ב׳ פירסם את המברק („מברק אמס") בקיצור מסויים, שהבליט את סירובו של המלך במידה יתרה, והשיג את מבוקשו: הפירסום פעל בצרפת „כמטפחת האדומה על הפר" (לפי אמרתו של ב׳), וב19 ביולי הכריזה צרפת מלחמה על גרמניה. צרפת היתה בטוחה בנצחונה, אך ב׳ היה בקי יותר במצב הצבאי, והצבא הגרמני, שכלל גם את הגדודים הדרום־גרמניים, היכה במשך חדשים מועטים את צבא־צרפת (ע"ע גרמניה, היסטוריה), וב18 בינואר 1871 נוסדה בורסאי האימפריה הגרמנית השניה (1871—1918), שבראשה הועמד וילהלם כקיסר. כך השיג ב׳ את המטרה, שלשמה עמל במשך 20 שנה. במאי 1871 נחתם בפראנקפורט חוזה־השלום, שלפיו סופחו אלזאס וחלק של לורן הצרפתית (עם מבצר־מץ) לגרמניה. ב׳ הת־נגד להכללת החבל של לורן עם 200,000 הצרפתים שבו בגרמניה, אך נכנע לדרישותיהם של המומחים הצבאיים. — לב׳ הוענק עכשיו (1871) התואר נסיך (Fürst), לאחר שקיבל ב1865 את התואר רוזן (Graf).

4. פעולתו של ב׳ באימפריה הגרמנית (1871—1890). בתקופה זו היה ב׳ המדינאי בעל ההש־פעה המרובה ביותר באירופה. ב׳ היה המיניסטר־השליט (Reichskanzler) באימפריה הגרמנית ונוסף על כך היה (בהפסקות קצרות) הראש של ממשלת־פרוסיה. ב׳ התנגד להקמתה של ממשלה באימפריה הגרמנית לפי דוגמתה של אנגליה או צרפת. בראש מחלקות־הממשלה השונות (עניני־חוץ, כספים, מסחר, משפט, וכיוצא באלה) העמיד כמזכירים (Staatssekretäre) מומחים, שהיו נתונים לפיקוחו האישי, ורק הוא היה אחראי גם בפני הקיסר וגם בפני הרייכסטאג. אישיותו הכבירה הטביעה את חותמה על האימפריה הצעירה, לטובה ולרעה.

א) מדיניות־החוץ של ב׳. עם הקמת האימפריה הגרמנית השיג ב׳ לעמו עמדה, שהיתה שוה לזו של שאר המעצמות הגדולות באירופה (בריטניה, צרפת, רוסיה ואוס־טריה־הונגאריה). את תפקידו העיקרי ראה בשמירה על עמדתה של גרמניה בדרכי־שלום. מכיוון שחשש לנקמנותה של צרפת, השתדל לבודד אותה ע"י טיפוח קפדני של יחסים טובים עם רוסיה, אוסטריה־הונגאריה, בריטניה ואיטליה, והשתדל לתווך בין המעצמות כל שעה שנתגלעו ביניהן ניגודים. במשך כל 20 השנים הללו ביקש לרסן את השאי־פות המתנגדות של אוסטריה ורוסיה בבלקנים (ע"ע אוס־טריה־הונגאריה, ע׳ 992/3) ולצמצם את חילוקי־הדעות בין רוסיה ובריטניה בשאלת־תורכיה. „הסכם שלושת הקיסרים" (אלכסנדר, פראנץ יוסף, וילהלם), שהושג ע"י ב׳ באוקטובר 1873, סילק את המתיחות בין רוסיה ואוסטריה־הונגאריה. וכשנתקלקלו שוב היחסים בין רוסיה ואוסטריה לאחר המרי־דות של העמים הנוצריים בחצי־האי הבאלקאני (1876/7), הקפיד ב׳ על הניטראליות של גרמניה, ובמשך המלחמה הרוסית־תורכית (1877/8), כשפרצו ניגודים בין רוסיה, מצד אחד, ובריטניה ואוסטריה, מצד שני, השתדל ב׳ — כיושב־ראש בקונגרס־ברלין (קיץ 1878) — לתווך שוב בין עמדו־תיהן של המעצמות הללו בבעיות־הבאלקאן. אך הכרעותיו של ב׳ בקונגרס זה עוררו תרעומת מצד רוסיה על גרמניה, וב׳ מצא לנחוץ לכרות (באוקטובר 1879) ברית־הגנה סודית עם אוסטריה־הונגאריה, שבמאי 1882 הורחבה ע"י הצטרפותה של איטליה (ע"ע, עמ׳ 746). הצטרפות זו באה לחזק את עמדתה של גרמניה במקרה של התקפה צרפתית ואת אוס־טריה במקרה של התקפה רוסית; ברית דומה לזו נכרתה ב1883 עם רומניה. אך ב׳ הצליח גם בתיקון היחסים עם רוסיה, וב1881 השיג הסכם בין גרמניה, רוסיה ואוסטריה בשאלות־הבאלקאן; תקפו של הסכם זה הוארך ב1884 לשלוש שנים נוספות.

לאחר שב1885/6 החמיר הניגוד בין אוסטריה ורוסיה בשאלת ההשפעה של מעצמות אלו בבולגאריה, חתם ב׳ (ב1887), שלא בידיעתה של אוסטריה, על חוזה עם רוסיה לתקופה של שלוש שנים, שלפיו הכירה גרמניה בהשפעתה המכרעת של רוסיה בבולגאריה ושתי המעצמות כאחת הת־חייבו לקיים ניטראליות במקרה של מלחמה באירופה. אך משום התחייבותה של גרמניה בברית־השלושה לא נגע החוזה באפשרות של התקפה על אוסטריה מצד רוסיה, ולא בהת־קפה על צרפת מצד גרמניה. בזמן מאוחר יותר כינו הסכם זה בשם „חוזה של ביטוח משנה". עריכתו של חוזה זה היתה מסובכת מאד ועמדתו של ב׳ לא היתה ישרה בהחלט, אך מכל מקום נשתמר השלום.

באותן השנים (1884—1885) רכשה גרמניה, לפי דרי־שותיהם של חוגי התעשיה והמסחר, מושבות באפריקה ובאוקיינוס השקט. בוועידה על חלוקת המושבות באפריקה, שב׳ שימש בה כיושב־ראש (נובמבר 1884 — פברואר 1885; ע"ע אפריקה, עמ׳ 355), עלה בידו להתגבר על טענותיה של בריטניה ולהביא את המעצמות המעוניינות לכלל הסכם.

ב) מדיניות־הפנים של ב׳ היתה פחות מוצלחת ממדיניות־החוץ שלו. ב1872/75 היה נתון בריב קשה עם המיעוט הקאתולי הגדול בפרוסיה (36% של האוכלוסיה), וההתמרמרות עליו מצד הקאתולים בארץ גברה כל־כך, שביולי 1874 נערכה התנקשות בחייו של ב׳ ע"י הפועל קולמאן (ע"ע גרמניה, היסטוריה). ב„מלחמת־התרבות", שבה ביקש ב׳ לכוף על הכנסיה את מרותה של המדינה, תמכו בב׳ הליבראלים; וכן השפיעו הליבראלים על מדיניותו הכל־כלית של ב׳, שצידד במסחר חפשי בלא הגבלות ביבוא ויצוא. ב1878 שינה ב׳, לאחר חקירות ושיקולים מפורטים,

את מדיניותו הכלכלית ועבר למדיניות של מכסי־מגן; הסיבה העיקרית לשינוי זה היה המצב הקשה, שבו היו נתונים החקלאים ובעלי־האחוזות מחמת ההתחרות של התבואה הזולה, שהובאה מרוסיה ומאה"ב. את התעשיינים הליבראליים פייס ב' במה שהעניק גם להם מכסי־מגן. הצירים הקאתוליים בפארלאמנט של האימפריה היו ברובם באי־כוחם של חקלאים והסכימו להטלת מכסים על תבואות־חוץ, וב' השלים עכשיו עם הכנסיה הקאתולית.

עזרתה של המפלגה הקאתולית החזקה היתה דרושה לו גם במלחמתו בסוציאל־דמוקראטים, שמספרם נתרבה יותר ויותר עם ההתפתחות המפליאה של התעשיה מ1870 ואילך. הודות לרושם העמוק, שעשו שתי התנקשויות בחיי הקיסר הזקן (קיץ 1878), השיג ב' באוקטובר 1878 בפארלאמנט את קבלת החוק „נגד השאיפות של הסוציאל־דמוקראטים המסכנות את שלום־הציבור". אבל זמן קצר לאחר מכן נתרבה שוב מספר הקולות, שקיבלו הסוציאליסטים בבחירות, ולסוף נכשל ב' במלחמה זו כמו שנכשל בסיכסוכו עם הכנסיה הקאתולית. לעומת זה הבין ב', שמחובתה של המדינה לדאוג לצרכיהם של הפועלים, וב1883/7 הנהיג חוקים חשובים לביטוח הפועלים מפני מחלות ותאונות, וכן מפני נחשלות בעבודה או בטלה מחמת־זקנה. ב' קיווה, שחוקים אלה יקלו לו את מלחמתו בסוציאל־דמוקראטים. אך תקווה זו לא נתגשמה.

ואולם עיקר דאגתו של ב' במשך כל תקופת־ממשלתו היה לשמור על כוחה הצבאי של גרמניה. לשם כך דרש והשיג מן הפארלאמנט ב1874 וב1881 את קביעת תקציב־הצבא לשבע שנים (Septennat). ב1887, כשהפארלאמנט החליט לקבוע את תקציב־הצבא רק לשלוש שנים בלבד, פיזר ב' את הפארלאמנט ויזם את הקארטל (Kartell), כלומר את ברית השמרנים והליבראלים הלאומיים נגד המרכז הקאתולי, הליבראלים המתקדמים והסוציאל־דמוקראטים. ב' הצליח בבחירות והרייכסטאג החדש אישר שוב את תקציב־הצבא לשבע שנים.

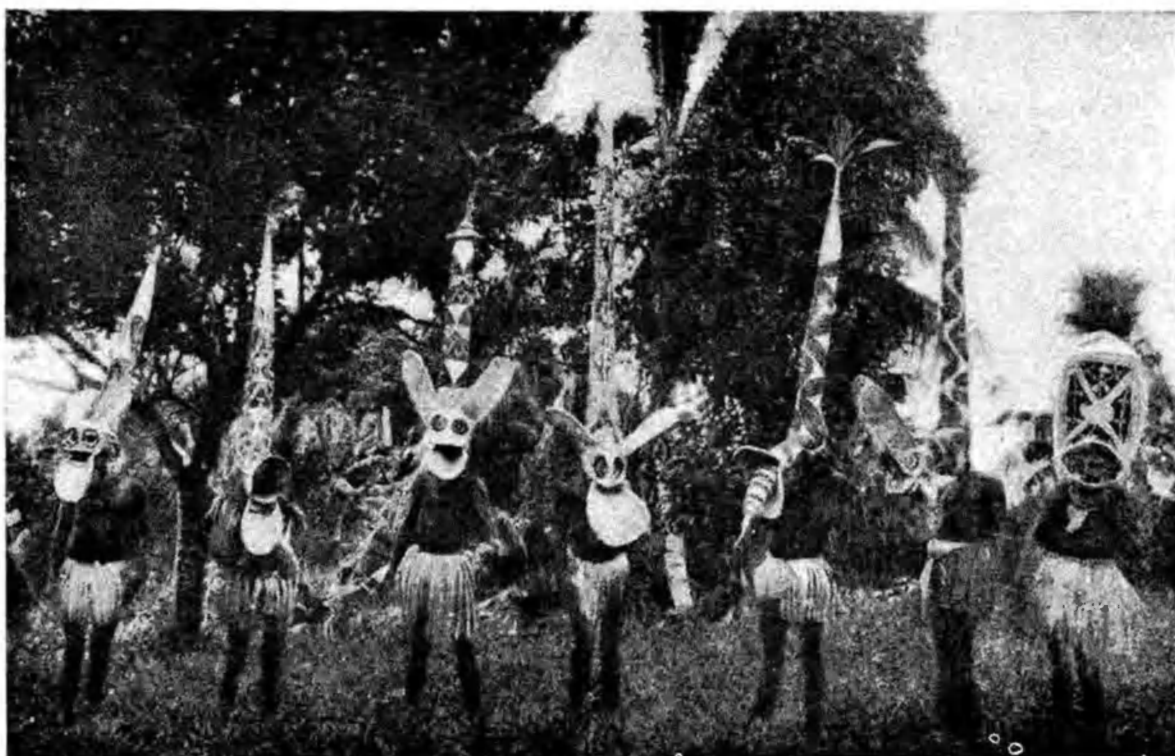
5. פיטוריו של ב' ושנות־חייו האחרונות. במארס 1888 מת הקיסר וילהלם I, שב' שירת אותו 26 שנה. במשך תקופת־מלכותו הקצרה של פרידריך III (ממארס 1888 עד יוני אותה שנה) החזיק ב' במשרתו למרות היחס השלילי, שבו התייחס לאשתו של הקיסר, הנסיכה האנגלית ויקטוריה (1840–1901). אך עם וילהלם II הצעיר הסתכסך ב' עד מהרה. הקיסר לא הסכים למדיניות־הידידות כלפי רוסיה, שבה דגל ב', וכן התנגד לכוונתו של ב' לדכא בכוח את הפועלים הסוציאליסטיים. אך סיבתה העיקרית של המחלוקת, שפרצה בין השניים, היתה מה שהקאנצלר הזקן היה רגיל לשלוט והקיסר הצעיר רצה אף הוא לשלוט, ומשום כך לא יכלו לעבוד ביחד. במארס 1890 דרש הקיסר, לאחר ויכוחים חריפים, את התפטרותו של ב'. ב' עבר לאחוזתו בפרידריכסרו בקרבת האמבורג ומשם מתח ביקורת חריפה, עפ"ר בעיתון Hamburger Nachrichten („ידיעות מהאמבורג"), על מדיניותם של הקיסר ויועציו, „המוליכים את האימפריה אל עברי־פי־פחת". חוגים רחבים הסכימו לדעתו וראו בו את הגרמני הגדול ביותר של תקופתו. אך מתנגדיו (קאתולים, סוציאליסטים, חלק מן הליבראלים) החזיקו בדעותיהם הקודמות ובאפריל 1895 החליט הפארלאמנט ברוב קטן, שלא לברך אותו ליום־הולדתו ה80.

באותן השנים כתב ב', בעזרתו של לותר בוכר (Bucher; 1817—1892), את חיבורו המפורסם Gedanken und Erinnerungen („מחשבות וזכרונות"; כרכים א'—ב', 1898, כרך ג', 1921).

6. יחסו של ב' ליהודים. בנעוריו החזיק ב' בדעות קדומות נגד היהודים. הוא הכיר אז רק את יהודי־הכפר, שנחשבו לנושכי־נשך. ב„אסיפה המאוחדת" (1847, ראה למעלה, 2) אמר, שהוא רואה בעין יפה מתן זכויות ליהודים, אלא שהוא מתנגד לדבר, שיהודים ימלאו תפקידים ציבוריים במדינה נוצרית, והטעים את אפיה הנוצרי של המדינה. בתקופת־פראנקפורט (1851/59) נשתנה יחסו אל היהודים — בין השאר, כתוצאה ממה שהכיר שם את הבארון מאיר אנשל רוטשילד. בזמן מאוחר יותר (1867—1878) היה לודויג במברגר (ע"ע) בין יועציו המדיניים. גם עם אדוארד לסקר (ע"ע) היה ב', בתקופתו הליבראלית, ביחסים טובים. אך אחר 1878 נמנו גם במברגר גם לאסקר עם מתנגדיו החריפים. יועצו הכספי של ב' היה גרשון בליכרדר (ע"ע), ומשום כך הותקף ב' ב1875 באופן חריף בעיתונות ע"י יריביו השמרנים. ב' התנגד להסתה האנטישמית של מטיף־החצר שטקר (ע"ע אנטישמיות, ע' 496), אך לא עלה בידו להשפיע על הקיסר וילהלם, שיפטר את שטקר מעמדתו. ב' לא פעל במרץ נגד התפשטותה של התנועה האנטישמית.

7. צאצאיו של ב'. לב' היו שני בנים ובת אחת: הבן הבכור, הרברט (1849—1904), פעל מ1873 בשירות־החוץ, בעיקר כמזכיר פרטי של אביו. ב1882—1884 עבד בצירויות של גרמניה באנגליה, רוסיה וארצות־השפלה; ב1885—1890 שימש שוב כעוזר לאביו בשירות־החוץ ובממשלת פרוסיה. לאחר שפוטר אביו מראשות־הממשלה התפטר גם הוא ממשרתו, ובשנים שלאחר מכן ביטא את התנגדותו למדיניותו של הקיסר וילהלם II. ב1881—1889 וב1893—1898 היה חבר של הפארלאמנט הגרמני. — בנו של הרברט, אוטו (נו' 1897), כיהן 1927—1945 בשירות הדיפלומאטי הגרמני. — בנו השני של ב', וילהלם (1852—1901), שירת במינהל הפרוסי ולא עסק במדיניות גבוהה. — בתו של ב', מרי (Marie; 1848—1926), נישאה ב1878 לדיפלומאט הרוזן קונו רנצאו (Kuno Rantzau; 1843—1917).

8. ב' בעיניהם של הדורות שלאחריו. ב' הגדיר את המדיניות כ„האמנות של המסתבר" (Die Kunst des Möglichen). מה שהיה נראה לשיקולו החריף כמסתבר הוציא אל הפועל בלא שהיה ברֵרן ביותר בבחירת אמצעיו. יורשו, וילהלם II, היה חסר שיקול מדיני מסוג זה, ומפני־כן נדחתה בזמנו האימפריה הגרמנית, שהוקמה על־ידי ב', מעמדת־הכבוד, שהיתה לה בעולם. יש סבורים, שגרמניה לא היתה יורדת מגדולתה אילו חינך ב' יורשים מוכשרים, שהיו ממשיכים בדרכו המדינית, ושאירופה היתה ניצלת ע"י כך מן האסונות של מלחמות־העולם I ו־II. לעומת זה יש טוענים, שב' העניק ע"י פעולתו לגרמניה עמדה כבירה מדי, וכן ששימש מופת לשאר המעצמות ע"י הצורה החריפה של מדיניות־החוץ שלו עד 1870 — ובכך גרם לחידוד היחסים בין המעצמות ולהגברת המתיחות הבינלאומית. קו זה בדמותו של ב' הובלט בייחוד ע"י ההיסטוריונים הבריטיים, כמו פישר (H. A. L. Fisher) וטילור (A. J. P. Taylor).

ריקוד־ראש של בני שבט ביינינג באי פומראניה החדשה בארכיפלאגוס של ביסמארק

בספרות הרחבה על ב׳ משתקפות גם תפיסות מנוגדות אלו: מחברי הביוגראפיות של ב׳, שנכתבו קודם 1918 — והחשוב שבהם הוא א. מארכס — מתארים את ב׳ כגיבור הגדול של העם הגרמני, ואילו האחרונים, ובייחוד א. איק, מותחים ביקורת חריפה על מדיניותו.

כל כתביו של ב׳ (חיבורים פוליטיים, שיחות, נאומים, מכתבים, זכרונות) יצאו ב15 כרכים 1924/33 (Fürst Otto von B., Die gesammelten Werke).

E. Marcks, *B.*, 1919[20]; id., *B.s Jugend, 1815–1851*, 1940[18]; E. Eyck, *B., Leben und Werk*, 3 Bande, 1941/43; A. O. Meyer, *B., der Mensch und der Staatsmann*, 1944; C. G. Robertson, *B.*, 1918, new ed. 1951; E. Brandenburg, *B.*, (in *Encyclopaedia Britannica*, vol. 3); A. Stolberg-Wernigerode, *B.-Lexikon*, 1936; E. Gagliardi, *B.s Entlassung*, 1927/41; Ph. Eulenburg-Hertefeld, *Aus 50 Jahren*, 1925[2]; H. Rothfels, *Problems of a B. Biography (Review of Politics*, Vol. 9, 1947); Th. Heuss, *Das B.-Bild im Wandel* (מבוא למהדורה חדשה של הזכרונות), 1950; W. Bussmann, *Gedanken zum B.-Bild der Gegenwart*, 1951; G. P. Gooch, *Studies in German History*, 1948; id., *B.'s Legacy (Foreign Affairs*, July 1952); L. v. Muralt, *B.s Politik der europaischen Mitte*, 1954; W. Mommsen, *Stein, Ranke, B.*, 1954; J. Popper-Lynkeus, *Furst B. und der Antisemitismus*, 1886 (הוצאה חדשה 1925); O. Jöhlinger, *B. und die Juden*, 1921; ראה גם הספרות על תולדות גרמניה (ע״ע) בתקופתו של ב׳.

א. מ. י.

ביסמרק, הארכיפלגוס של (Bismarck Archipelago), קבוצות־איים צפונית־מזרחית לגיניאה החדשה, בין מעלות הרוחב הדרומי °2 ו־°6'30, שהן נתונות לשלטון־נאמנות של אוסטראליה. שטחן הכללי קרוב ל47,500 קמ״ר ומספר תושביהן — כ130,000 (1953). כל איי־ב׳ הם הרריים ובכמה מהם מצויים הרי־געש פעילים; האקלים משׂני ורוב שטחם מכוסה יער־עד סבוך. התושבים שבפנים־האיים הם פאפואנים אוכלי־אדם, ובחופים — ברובם מלאנזיים (ע״ע אוקיאניה) ובמיעוטם סינים ואירופים. הניצול הכלכלי של איי־ב׳ מצומצם: מייצאים מהם אגוזי־קוקוס וקצת מתכות. הגדול באיי־ב׳ הוא בריטניה החדשה (בעבר: פומרניה החדשה), הנפרד מגיניאה החדשה על־ידי רחוב־ים דמפיר (Dampier; רחבו 90 ק״מ). ארכו של אי זה כ440 ק״מ, רחבו כ150 ק״מ, שטחו 37,812 קמ״ר ומפר אוכלוסיו כ81,000. בו כמה הרי־געש פעילים, שהגבוה שבהם, סמוך לקו־הרוחב °5, נקרא „אולאואן" או „דה־פאדר" (האב; 2,265 מ׳). הר־הגעש „קומביו" או „דה מאדר" (האם; 675 מ׳) החריב ב1937 את רובה של ראבאול, עיר־הבירה והנמל הראשי של אי זה. מצפון לבריטניה החדשה נמצא השני בגדלו בין איי־ב׳: אירלנד החדשה (בעבר: מקלנבורג החדשה). ארכו כ370 ק״מ, שטחו 7,250 קמ״ר, ושיאו (בדרום) מתנשא לגובה של כ2,200 מ׳. עיר־בירתו: קויאנג (Kavieng), ובה נמצא שדה־תעופה. השלישי בגדלו באיי־ב׳ הוא לאוונגה (בעבר: האנובר החדשה), המשכו של אי אירלאנד החדשה; שטחו: 1,190 קמ״ר. — המערבית שבקבוצות־האיים הקטנות, הכוללת יותר ממאה איים, היא קבוצת איי־האדמיראליות, ששטחה 1,117 קמ״ר. מבחינה כלכלית חשובה קבוצה זו משאר הקבוצות של איי־ב׳ ולפיכך יש בה יותר מ1,000 נפש מבני־חוץ. זולת קוקוס מייצאים מכאן גם פנינים וצדף.

את הארכיפלאגוס של ב׳ גילו ב1616 לה מר (Le Maire) וסחאוטן (Schouten). ב1884 תפסו אותו הגרמנים, שקראו לו בשם א־ב׳ (ע״ש אוטו ביסמרק, ע״ע). עד 1899 היו האיים בהנהלתה של חברת גיניאה החדשה (הגרמנית) ואחר־כך בידי ממשלת־גרמניה. ב1914 כבשו האוסטראלים את האיים וב1919 נמסר להם מאנדאט עליהם מטעם חבר־הלאומים. ב1941 פלשו היאפאנים לאיי־ב׳ ללא התנגדות והפכו את ראבאול לבסיס חזק לצי ולאויריה שלהם. בסוף 1943 פלשו

האמריקנים לבריטניה החדשה ואח"ב לאיים אחרים מאיי־ב', אבל ראבאול נשארה בידיהם של היאפאנים עד כניעתם ב1945. ב1947 מסרו האו"מ את איי־ב', כשטח־נאמנות, לשלטונה של אוסטראליה.

א. י. בר.

בִּיסְקָיָה (בספרד' Vizcaya, באנגל' גם Biscay), 1. אחת משלש הפרובינציות הבַּסקיות שבצפונה של ספרד, דרומית־מזרחית למפרץ־ב' (ראה למטה, 2). שטחה 2,224 קמ"ר ומספר תושביה כ570,000 (1950).

ב' שוכנת בחלק המזרחי של ההרים הקאנטאבּריים היורדים תלולים אל הים. לתוך חומת־הרים זו חודרות פה ושם לשונות־ים צרות וקטנות, שבהן נמצאים כמה נמלי־דייגים והנמל המסחרי הגדול בִּילְבַּאוֹ (ע"ע). ב' עשירה בבצר־ברזל משובח (כ60% מזה שבמדינה כולה), שהוא מותך במקום וגם מוצא לחוץ־לארץ, ביחוד לבריטניה. כן יש בב' כמה תעשיות אחרות: מכונות, בניין ספינות, טכסטיל, נייר זכוכית ותוצרת כימית (ביחוד של זבלים). גם הדיג וגידול־המקנה תופסים בה מקום חשוב. הודות לבסיסה הכלכלי הרחב, הישוב בב' הוא צפוף ביותר, וב' היא מרכזה של התנועה הלאומית הבסקית (ע"ע בסקים).

2. ביסקיה, מפרץ (באנגל' Bay of Biscay; בצרפ' Golfe de Gascogne), מרחב־הים (סעיף של האוקיינוס האטלאנטי) שבין החוף הצרפתי של חבל גַסקוניָה (ע"ע) ובין החוף של הפרובינציות הבַּסקיות (ע"ע בסקים) שבספרד. החוף הצרפתי של מפרץ־ב' שטוח והים שעל־ידו אינו עמוק (35 מ'), ואילו החוף הספרדי הוא גבוה ותלול והים שעל־ידו הוא עמוק למדי (350 מ'); במרחק של 70 ק"מ מן היבשה כבר מצויים מעמקים של 4,000 מ'. מפרץ־ב' משובש בסערות תכופות. על החוף מסתערים גלים גבוהים, שמכבידים על פעולת הספנות בקרבתו (חוץ מִבּלשונות־הים הסגורות).

בִּיפוֹן, ז'ורז' לואי לֶקְלֶרְק, רוֹזן — George-Louis Leclerc, Comte de Buffon — (1707, מונבּאר [Montbard] — 1788, פאריס), חוקר־טבע צרפתי.

ב' היה בן למשפחה אצילה ועשירה. אביו היה יועץ של הפארלאמנט הבורגונדי, וב' הצעיר למד תחילה משפטים במכללה של הישועים בדיז'ון. שם הכיר את הלורד הצעיר קינגסטון ואת מדריכו הִיקְמַן (Hickmann), שהיה חוקר בבוטאניקה והשפיע על ב' להתעניין במדעי־הטבע. עם ידידיו האנגליים נסע ב' לאיטליה ואח"כ לאנגליה, שבה ישב שנה והתמסר ללימודי המתמאטיקה, הפיסיקה והבוטאניקה. כשחזר למולדתו תירגם לצרפתית את „הסטאטיקה של הצמחים" של הֵילְז (Hales) ואת „מתודת־הפלוכסיה" של ניוטון. כשהיה בן 25 קיבל ב' ירושה מאמו, ומאז התמסר לעבודה מדעית ללא דאגות־פרנסה. ב1739 נתמנה כמנהל של הגן הבוטאני והמוזיאון המלכותי למדעי־הטבע בפאריס. תוך עבודתו בגן אסף חומר הסתכלותי מרובה בשביל ספרו הגדול, שבחיבורו עסק יותר מ30 שנה. ב1753 נבחר כחבר באקאדמיה למדעים, וכן היה חבר בחברה המלכותית בלונדון וברוב החברות המדעיות באירופה. הוא מת בערב המהפכה, ובנו היחיד, שהיה קצין בצבא הצרפתי, הוצא להורג בתקופת־הטרור.

ב' היה בעל השכלה רחבה ובעל תרבות מעודנת. כסופר הוא מן הפרוזאיקנים הצרפתיים המעולים, ובזכות חיבורו „על הסיגנון" (Discours sur le style, 1753) נתקבל כחבר באקאדמיה הצרפתית. אך עיקר חשיבותו היא בפעולתו המדעית. יצירתו הגדולה היא הקובץ „מדע־הטבע" (Histoire naturelle), שיצא ב44 כרכים מ1749 עד 1804; 36 מהם פירסם ב' בחייו בסיועם של דוֹבַּנטוֹן (Daubenton) ואחרים, 8 נתפרסמו מתוך עזבונו אחר מותו. החלקים שהוציא בחייו כוללים קוסמוגראפיה וקוסמולוגיה, גאולוגיה וגאוגראפיה פיסית, מינראלוגיה, ואת הזואולוגיה של היונקים והציפרים; החלקים, שיצאו אחר מותו — את הזואולוגיה של הזוחלים, הדגים והלוויתנים.

בחיבור גדול זה נתן ב' סיכום מקיף של השגי המדע הקלאסי במאות ה17—ה18. עם זה הוא מתגלה בחיבור זה כחלוצם של רעיונות חדשים ונועזים, שסללו את הדרך לפני המדע החדיש של המאה ה19. רעיונו המרכזי של ב' היה — העולם הוא יחידה מאורגנת שלמה אחת, שבה נכללות ומשולבות יחד המערכות של גלגלי־השמים, של כדור־הארץ והמינראלים שלו, של הצומח, החי וכו'. בזה הרחיב ב' את תפיסתו של ניוטון, שלפיה מופעלות המערכות של גרמי־השמים וכדור־ארצנו על־ידי אותם הכוחות עצמם; חידושו של ב' היה מה שהכניס למסגרת זו גם את העולם האורגאני. כאן עורר ב' שתי שאלות־יסוד: מוצאו והתהוותו של כדור־הארץ והתפתחות־החיים על פניו. בטיפול בבעיית תולדות כדור־הארץ קדמו לו רֵי (Ray), סְטֶנוֹ (Steno) וסְוֶדֶנְבּוֹרג (Swedenborg), אבל אף אחד מאלה האחרונים לא קישר את השתלשלות־החיים בתולדות השינויים הגאולוגיים של הארץ. ב' היה הראשון, שעמד על קשרים אלה.

ז'. ל. ביפון

ב' הביע את ההשערה על התהוות כדור־הארץ כתוצאה מהתנגשות בין גרם שמימי („שביט") ובין השמש. מתחילה היתה הארץ כדור לוהט; עד הופעת האדם על פניה חלו בה תמורות הרבה — קאטאסטרופות —, שנמשכו זמן ארוך. לדעתו של ב', היו שני גורמים עיקריים להתהוותם של שינויים אלה: זרמי־המים בגאותם (נֶפטוּניזם) והגעשיות (פלוטוניזם). ב' הבחין 7 תקופות בתולדות־הארץ: 1) הארץ ככדור נוזלי ולוהט; 2) הצטננותה והפיכתה למוצק; 3) כיסוי פני־הארץ בימים מתוך הצטננותם של אדי־המים; 4) ראשית פעולתם של המים והרי־הגעש; 5) הופעת בעלי־החיים; 6) הפרדת היבשות; 7) הופעת האדם.

ב' דחה את האומדן המסרתי של גיל כדור־הארץ — אומדן, שלפיו קיים הכדור כ6,000 שנה. השינויים הגאולוגיים העצומים הנזכרים הצריכו, לדעתו, משך־זמן גדול הרבה מן המקובל, וב' נועז להציע מספר, שנחשב בשעתו בדמיוני — לכל הפחות, 65,000 שנה.

ב' תפס את המשותף שבתופעות־החיים. ה„חיים",

כתכונת־יסוד, שהיא אפיינית לחי ולצומח כאחד, שוכנים בגופיפי־יסוד זעירים, שב' קרא להם „מולקולות אורגאניות". מולקולות אלו קיימות לנצח, אינן נהרסות ואינן מתחדשות (בדומה ל„מונדות" של לייבניץ). היצורים החיים נתהוו מהצטברותן של מולקולות אורגאניות אלו, שהן זורמות בעולם, עוברות מגוף לגוף, חודרות לכל חומר אורגאני גלמי, נצמדות אליו (forces pénétrantes) ומעבדות אותו; בהתאם ל„תבנית הפנימית" (moule intérieure) של החומר הגלמי מתהווים בע"ח או צמחים מסויימים. נמצא, שבבריאת יצור חי שותפים כמה גורמים: המולקולות האורגאניות, החומר הגלמי ו„התבנית הפנימית".

ע"י תורת ה„תבנית הפנימית" ביטא ב' את התנגדותו לתורת הפרפורמאציה. ב' לא ראה בהתהוות־החיים גילוי של בריאה מטאפיסית; סבור היה, שהחיים הם תכונה פיסיקאלית של החומר, הנובעת מפעולת־הגומלים שבין החומר הדומם והמולקולות האורגאניות. כדי שלא לעורר עליו את חמתה של הכנסיה, נמנע ב' מלהביע דעה זו בפומבי והסתפק ברמזים בלבד.

ב' היה ממבשריה של התפיסה האוולוציונית בביולוגיה, שהגיעה לפריחה בדור שאחריו. ב' הניח, (1) שהעולם האורגאני הוא רצף של תופעות ותהליכים, (2) שאין גבול מוחלט בין עולם־הצומח ועולם־החי ו(3) שקיימות צורות־מעבר בין המינים השונים. הוא שם לב לעובדה, שבבעה"ח יש אברים שאין למצוא להם שימוש או תכלית. לסוף בא לכלל הכרה, שהמינים עשויים להשתנות במקצת מזמן לזמן, מתוך שמירה על סימני־היסוד של המינים הקודמים, ושיש מינים, שהם צורות מנוונות של מינים אחרים; למשל: החמור הוא סוס מנוון. מתוך כך סטה ב' מתפיסתו הסטאטית של לינה, שראה בעולם האורגאני יחידות סיסטמאטיות קבועות ומוגדרות.

בזואולוגיה היה ב' ממייסדי הגאוגראפיה הדינאמית של בעה"ח. הוא עורר שאלות כגון: מפני־מה נוצר הפיל הקדמון — הממותה — רק בצפון, ומפני־מה הגיע לאיזור המשווני ע"י נדידה — ולא נוצר גם שם? או: מפני־מה חזר ונוצר הטאפיר המאלאי גם בדרום־אמריקה? הוא החליט, שהכמות המקומית של המולקולות האורגאניות מכרעת בתפוצת בעלי־החיים לא פחות מן האקלים או המזון. את זהות החי באיזורים הארקטיים באיראסיה ובאלו שבאמריקה הסביר ב' ע"י מה שהניח את קיומו של חיבור יבשתי קדמון בין שתי היבשות. בעיות אקולוגיות העסיקו אותו ביותר; כך, למשל, הוא מביא בפרק על הארנבת דיון כללי על ההתרבויות הפתאומיות של העכברים, הלמינגים, החגבים ושאר חרקים, וכן של האדם הקדמון ועל הנדידות, שבאו בעקבות התרבויות־פתע אלו; כל התרבות־פתע ועודף אוכלוסיה מופחתים באופן אוטומאטי ע"י כוחות שונים, שהם פועלים בטבע. רעיון זה עובר כחוט־השני דרך כל ספר „מדע־הטבע". את האנדרוגיניות־לסירוגים המיוחסת לארנבת מסביר ב' ע"י המבנה המיוחד של אברי־המין החיצונים של חיה זו. הוא הבחין בין ארנבות־הרים וארנבות־עמקים, ולאחר שערך סקר של טיפוסי־ארנבות שונים בא לכלל מסקנה, שכל הארנבות אינן אלא חילופי־צורה של המין האחד „ארנבת".

בתיאוריו של מין הנמנמן כלול דיון מפורט בתופעת שנת־החורף ביונקים, שמסתמך בין השאר על מדידות־טמפראטורה של הסביבה וגוף־החיה, ובהבדלים שבהתנהגות בין בע"ח שונים כשהם ישנים ושקועים בשנת־חורף. ב' סבר (בטעות) ש־10^{0} R ($=12.5^{0}$ C) הוא גבול הטמפראטורה הגורמת לשנת־החורף.

חיבורו של ב' היה בשעתו מפעל מדעי גדול, ואף אחריו — עד אמצע המאה ה19 — נחשב כסיכום ספרותי מעולה של השגי מדעי־הטבע.

M. J. P. Flourens. *Histoire des traveaux et des idees de B.*, 1844; H. N. de Buffon, *Correspondance de B.*, 1860; L. Dimier, *B.*, 1919; L. Roule, *B. et la description de la nature*, 1924.

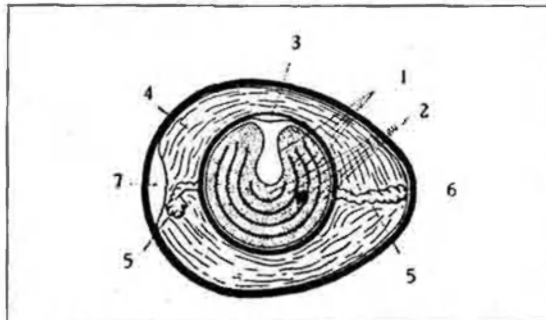
ש. ב.

בֵּיצָה, מסכת בסדר „מועד" — במשנה, בתוספתא, בתלמוד בבלי ובירושלמי, שנקראת כך על שם המלה הראשונה שבה. תכנה: הלכות יום־טוב. בעוד שכל אחת משאר המסכתות בסדר־„מועד" דנה במועד מסויים, דנה מסכת ב' בעיקרה בהלכות המשותפות למועדים שונים, ומטעם זה היא קרויה בתוספתא ובמקורות אחרים גם בשם „יום־טוב". חומר־ההלכה של המשנה, שבעיקרו הוא כולל חילוקי־דעות בין בית־שמאי ובית־הילל, קצתו מתקופת הבית (עי' משנה ביצה, ג', ח'; ה', ה'; ובבלי כ"ס, א'), וקצתו מתקופת־יבנה, שבה נתקבלו שינויים שונים בהלכה, לפעמים אף כדעת בית־שמאי בניגוד לדעת בית־הילל (משנה, ביצה, ב', ו'). חכמי־ההלכה המאוחרים ביותר הנזכרים במסכת זו חיו בבבל באמצע המאה השניה לסה"נ. בין השאר נזכרים כאן כמה חכמים, שאין לנו עליהם שום ידיעות ממקורות אחרים, כמו רב אדא ורב שלמן מבי כלוחית ועוד.

בֵּיצָה (ovum), התא המיני הנקבי בבע"ח בעלי רביה מינית.

בניגוד לתא המיני הזכרי — תא־הזרע — חסרה הב' כושר של תנועה עצמית, ובדרך־כלל היא גם גדולה ממנו הרבה, מחמת חמרי־המלאי שהיא אוגרת בתוכה.

הב' גדלה בבלוטת־המין הנקבית — השחלה, ושם היא מתבגרת („מבשילה") תוך כדי צבירה של טיפות־חלמון

חתך סכמתי בביצת־העוף
1—2. — חלמון לבן וצהוב; 3. — לוח־הנביטה; 4. — חלבון־הביצה; 5.—סינבלות; 6.—קליפה קרומית פנימית וקליפה סידנית חיצונית; 7. — תא־אויר

בציטופלאסמה שלה. הציטופלאסמה של הב' בשלב־הגידול עשירה בחומצה הריבונוקלאינית (ע"ע נוקלאיניות, חמצות), התופסת מקום חשוב בכל התהליכים הסינתטיים בציטופלאסמה. נתברר, שבב' של דו־חיים וחרקים אחדים מופיעות חומצות נוקלאיניות בקרום של גרעין־הב', ומשם הן עוברות לציטופלאסמה. ההבשלה השלמה של הב' מצריכה שתי חלוקות־הפחתה, שבכל אחת מהן פולטת הב' תא זעיר — את

„גוף־הקוטב" הראשון ואת השני. בתהליך החלוקות הללו היא מפחתת את הכרומוסומים שבגרעינה מן המספר הדי־פלואידי למספר ההאפלואידי.

הב" של רוב בעה"ח זקוקות ל ה פ ר י ה — להתלכדות עם תא־זרע אחד —, כדי שתתחלנה בהן התלמה והתרקמות של העובר. אך בטיפוסים אחדים (גלגיליות, פרעושי־מים, דבורת־הדבש, כנימות־העלים וחרקים אחרים) אפשרית הת־פתחות עוברית גם בלא הפריה קודמת — תופעה, שהיא ידועה כהולדת־בתולים או פרתנוגנזה (ע"ע).

לאחר שעזבה את השחלה מתאחדת הב' כרגיל עם הזרע — או בגוף האם (הפריה פנימית) או בתוך מי־הסביבה (הפריה חיצונית). במקרים הרבה, כגון בתולעת אסקריס (ע"ע קרץ) וברוב בעלי־החוליות, אין הב' משלמת את חלוקות־הבגרית שלה אלא אחר כניסת הזרע לתוכה. ברובן של התולעים השטוחות (ע"ע) כלולים חמרי־המלאי לא בב' עצמה אלא ב„תאי־חלמון" מיוח־דים, שמתווספים אליה מתוך בלוטות־חלמון מיוח־דות. תאים אלה נכללים עם הב' המופרית בתוך קליפה אחת ומשמשים בשלב מאו־חר יותר להזנת־העובר.

ביצת־הבריש, הנתלית בצמחי־ים

ברוב החיות של האוק־יינוס — כגון הנבוביים (ע"ע), תולעי־הים למיני־הן, שבלולים וצדפים ימיים מרובים, קווצי־העור (ע"ע), האזמלון (ע"ע) — הב" הן בעלות גודל מיקרוסקופי או נראות בקושי לעין. ב" אלו דלות בחלמון, ומהן נופק בהתפתחות מהירה ז ח ל, שהוא מסוגל להתפרנס באופן עצמאי ולהשלים את ההתפתחות עד לשלב־הבגרות בדרך של גלגול (ע"ע). גם ביצי־היונקים קטנות הן (ביצת־האדם: כ0.2 מ"מ) ודלות בחלמון; אעפ"כ מתאפשרת בהן התפתחות עוברית ישירה, בלא גילגול, ע"י שתילת הב' המופרית בדופן הרחם (ע"ע) והזנה ממושכת של העובר בחמרי־מזון, שמפעפעים ממחזור־הדם האימהי דרך השליה למחזור־הדם העוברי. הב" של כל בעלי־החוליות, פרט לאזמלון וליונקים, מצטיינות בכמויות ניכרות של חלמון, ולפיכך — אף בגדלן.

הנקבות של דגי־העצם מטילות עפ"ר מאות ואלפים של ב" והפרייתן נעשית כרגיל במים. במועטים מדגי־העצם, כגון בקרפיוני־שן מסויימים, ההפריה היא פנימית, והנקבה מש־ריצה רק עשרות של דגיגים. גם בטיפוסים השונים של הדגים הדוגרים מספר־הביצים הוא מצומצם. האמנונים (ע"ע) דו־גרים את ביציהם בפה; בסוס־הים (ע"ע) מתפתחות הב" בכיס מיוחד בבטנו של הזכר.

גדלן של הב" בדו־חיים (ע"ע) הוא 1—3 מ"מ. תא־הב' מכיל פיגמנט ומשתקף ככדור כהה במקצת דרך הקטיפה הרירית העוטפת את גושי־הב". ריר זה מתווסף לב" כשהן עוברות דרך צינור־הב" ומשמש הגנה עליהן בפני יובש ובפני טורפים. ההטלות של רוב הקרפדות הן חוטים קרישיים ארוכים; הצפרדעים מטילות גושים גדולים לא־סדירים של קריש, שמכיל ב" מרובות. דו־חיים אחדים „דוגרים" את ביציהם: הזכר של „הקרפדה־המילדת" (Alytes) האירופית נושא את חוטי־הב" כשהם קשורים לרגליו; בקרפדה הדרום־אמריקנית (Pipa) מתפתחות הב" כשהן שקועות בתאים מיוחדים בגב אמן.

ביציהם של הכרישים, הזוחלים והעופות הן גדולות ביותר. ה„צהוב" של ב" אלו (שצבען בא להן מן החומר הקרוטיני [ע"ע] כסאנתופיל) הוא כולו תא־ב' ענקי אחד; החלמון של בת־היענה הוא התא הגדול ביותר הידוע לנו. אולם אף בתאים עצומים אלה אין הגרעין עולה בגדלו על ממדים מיקרוסקופיים; הוא נמצא בהקף־הב', בתוך שכבה דקה של ציטופלאסמה חסרת־חלמון — לוח־הנביטה, שבתוכו מתחלת ההתלמה כסימן ראשון של ההתפתחות העוברית. לב" הגדולות הללו מתווסף חומר חלבוני לא־תאי — ה„חלבון" — מבלוטות שבדפנות דרכי־הב". בתוך החלבון של ביצי־העופות ניכרים שני חוטים מסולסלים — המיגבלות (Chalazae); סילסולם הוא תוצאה מהסתובבותה של הב' על צירה הארוך, כשהיא יורדת בצינור־הב".

הב" הגדולות של כרישים אחדים מתפתחות בגוף־האם. במינים אחרים הן מוטלות החוצה, כשהן עטופות קליפה קרנית, שהיא מופרשת באיזור התחתון של צינור־הב". ביצי הלטאות (ע"ע) והנחשים (ע"ע) עטופות עטיפה קרומית רכה. ביצי השממיות (ע"ע), הצבים (ע"ע), התנינים (ע"ע) והעופות (ע"ע) עטופות קליפה קשה, שגם היא תוצרת של הפרשת צינור־הב" והיא בנויה בעיקר מסיד. הקליפה של ביצי־העופות עשויה שכבות מרובות של סיד, וכולן נקובות נקבים דקים, שמאפשרים לעובר את חילוף־הגאזים. השכבה החיצונה של קליפת־הב" בעופות הרבה מכילה פיגמנטים, שמתאמים את צבעה של הב' לגוני־הסביבה ומשמשים לה הסוואה כשהיא מונחת גלויה בקן.

על ביצי העופות, ע"ע עוף; על הביצה כמזון, ע"ע תרנגלת; לול. וע"ע רביה; אמבריולוגיה.

E. Korschelt, *Vergleichende Entwicklungsgeschichte der Tiere*, 1936; T. O. Caspersson, *Cell Growth & Cell Function*, 1950.

א. ג.

ביציוס, אלברט ע"ע נוטהלף, ירמיאס.

ביצ'קוב, אפנסי פיודורוביץ' — А. Ф. Бычков — (1818—1899), ארכיונאי רוסי. ב' היה תלמידו של מ. פ. פוגודין (ע"ע). מ1844 ואילך היה המנהל של מחלקת כתבי־היד שב„ספריה הציבורית" בפטרבורג, שבה שירת במשך 55 שנה. מ1854 פעל ב„וועדה הארכאולוגית" כעורך התעודות ההיסטוריות הרוסיות. ב1866 נתמנה כחבר האקאדמיה למדעים בפטרבורג, ב1882 נעשה המנהל של „הספריה הציבורית", וב1890 — חבר של ה„מועצה הממלכ־תית". בעריכתו של ב' נתפרסמו הכרכים 7, 10, 15, 16, של „אוסף הלטופיסים (הכרוניקות) הרוסיים"; ה„לטופיסים של נובגורוד" מן הסידרה השניה והשלישית; ה„מיסמכים והמכ־תבים של פיוטר הגדול", וכן היומנים ממסעותיו הצבאיים של פיוטר הגדול מ1695 עד 1725, ועוד. ב' מיין, סידר ותיאר את כתבי־היד שב„ספריה הציבורית".

ביצ'ר סטו, הריאט אליזבת, ע"ע סטו, הריאט אליזבת.

ביק, אמיל — Emil Byk — ‏(1845, יאנוב, גאליציה המזרחית — 1906, וינה), עסקן יהודי־אוסטרי. ב׳, שפעל כעורך־דין בלבוב, היה ממייסדיה של האגודה היהודית הפוליטית הראשונה בגאליציה „שומר־ישראל" (1869), שדגלה מתחילה בסיסמותיו של הליבראליזם האוסטרי הצנטראליסטי, וביזמתו גם התכנס ביולי 1878 בלבוב כנס של הקהילות היהודיות בגאליציה לשם ליכודן ואירגונן של קהילות אלו במסגרת ארצית. בבחירות לפארלאמנט האוסטרי ב1873 העמידה „שומר־ישראל", ביזמתו של ב׳, רשימת־מועמדים מיוחדת, בשיתוף עם הרותנים, נגד הפולנים. אך שנים מועטות לאחר מכן שינה ב׳ את טעמו: מ1879 ואילך התחיל תומך במדיניות של הפולנים בגאליציה, ובהשפעתו הצטרפו המועמדים של „שומר־ישראל" לסיעה הפולנית בפארלאמנט האוסטרי. גם במדיניותו היהודית הפנימית נקט ב׳ קו פרו־פולני; הוא היה ממתנגדיה הקיצונים של התנועה הציונית, וכן התנגד להקמתה של קוריה יהודית כשההצעה נדונה בפארלאמנט האוסטרי. מ1891 עד שמת שימש ב׳ כצירה של העיר ברודי בפארלאמנט, שבו מילא תפקידים חשובים כמשפטן. בשנות־חייו האחרונות (1903—1906) היה ב׳ נשיאה של הקהילה הלבובית (שקודם לכן היה סגן־נשיאה וחבר בועד שלה); ואף את הקהילה ניהל ברוח פולונופילית. ב1906 כינס ב׳ בלבוב את נציגיהן של הקהילות בגאליציה מתוך כוונה לעורר אותם להתנגדות לתביעות של היהודים הלאומיים. נגד כינוס זה נערכו הפגנות מצד הציונים.

נ. מ. ג.

ביק, יעקב שמואל (1772, ברודי — 1831, שם), סופר עברי בגאליציה בתקופת־ההשכלה. ב׳ היה מחלוצי ההשכלה העברית בברודי ומידידיו של שלמה יהודה רפפורט (שי"ר). תירגם לעברית שירים מצרפתית ומאנגלית ופירסם מכתבים סאטיריים נאים ב„ביכורי־העיתים", ב„כרם־חמד" ובקובץ „הצפירה", שיצא בעריכתו של מ. לטריס. מתחילה לא נבדל יש"ב משאר משכילי־גאליציה בזמנו, שליגלגו על החסידים הבוערים ועל האמונות התפלות, שההמון היה שקוע בהן; אך מאהבתו העזה להמוני־העם ולמסורת־אבות התחיל חושש, שמא תהרוס ההשכלה את יסודות קיומו הרוחני של עם־ישראל בגולה ותנתק את קשר־האחדות בין בני־האומה. מתוך חששות אלה בא לכלל מסקנה, שלשם קיומה של האומה חשובה לא השכלה אלא נאמנות לאומה ולמסורותיה. מתוך כך בא שינוי מכריע ביחסו אל החסידות ואל הלשון היידית, שבניגוד לבוז, שרחשו להן המשכילים בזמנו, התייחס אליהן יש"ב בחיוב. כשהמליץ טוביה פדר יצא בחוברתו „קול מחצצים" (1816) נגד מנחם לפין מסאטאנוב על שתירגם ליידית את ספר „משלי", התעורר יש"ב להגן על לפין, ובמכתבו לפדר (נתפרסם ב„כרם חמד") הוא טוען, שלפין ראוי לכבוד על שנתן להמוני־העם את ספר „משלי" בלשונם המובנת להם. יש"ב מת במגיפה, הוא ובנו יחידו, וכתביו, שהניח אחריו, נשרפו בדליקה, שנפלה בבית חתנו בברודי ב1835. בבית־עקד־הספרים, שייסד יוסף פרל בטארנופול, נמצאו בכ"י, בערב מלחמת־העולם II, שלושה מחזות היתוליים בעברית, שהם מכוונים נגד החסידות, ולפי סברתו של דוב סדן (שפירסמם בתוך ספר־הזיכרון „מזכרת לוי", ת"א תשי"ד, עמ׳ 96—108) נתחברו ע"י יש"ב בתקופתו הראשונה, האנטי־חסידית.

ש. ברנפלד, תולדות שי"ר, תרנ"ט, 9-14; א. מ. ליפשיץ, י. ש. ביק, בתוך לוח „חרמון", II, לבוב, תרס"ד, 80-84; י. קלוזנר, היסטוריה של הספרות העברית החדשה, ו, תשי"ב², 242-244; ג. באדר, מדינה וחכמיה, תרצ"ד, 36-37; Wachstein-Taglicht-Kristianpoller, *Die hebraische Publizistik in Wien*, 1930, 26.

ג. א.

ביקון, פרנסיס — Francis Bacon — ‏(22 בינואר 1561, לונדון — 9 באפריל 1626, שם), פילוסוף ומדינאי אנגלי; בנו של המשפטן והמדינאי סר ניקולאס ב׳ (1509—1579), שזכה ברכוש גדול עם הפקעת המקרקעים של המנזרים באנגליה ושמ1556 ואילך היה הלורד שומר־החותם במועצה של המלכה אליזבת I. כשהיה בן 13 נתקבל ב׳ כסטודנט באוניברסיטה של קימבריג׳ (טריניטי קולג׳), שבה הצטיין במדעים השונים, שנלמדו בה בזמנו, ושבה גם נתפתחה התנגדותו לפילוסופיה הסכולאסטית, לשיטת־הלימוד שלה ולהערצה היתרה, שהעריצה את אריסטו. מיד לאחר שסיים את חוק־לימודיו נספח לשגרירות האנגלית בחצר־המלוכה הצרפתית, ומשם כתב מכתבים על המצב הכלכלי והמדיני באירופה, שהצטיינו בסיגנון חריף ובריאית־דברים חודרת. כשמת אביו חזר ב׳ לאנגליה; ומאחר שירושת־אביו ניתנה כולה, כפי שהיה נהוג אז, לבן הבכור, התחיל ב׳ עוסק בפרקליטות, ובין השאר שימש יועץ פרטי למלכה. למרות השתדלותו והשתדלות פטרונו, הרוזן של אסכס, שיתמנה כפרקליט־המדינה, לא קיבל ב׳ התמנות זו, וכדי לפצותו על כשלון זה העניק לו הרוזן הנזכר אחוזה נרחבת. אעפ"כ לא סירב ב׳ לשמש כפרקליט־הכתר במשפט, שנערך לאחר זמן נגד אסכס, ואף חיבר לאחר הוצאתו של הרוזן להורג את המסה „על התחבולות והבגידות" (Declaration of the Practices and Treasons), שבאה להצדיק את פסק־הדין — מעשה, שעורר על ב׳ מקטרגים הרבה. ב׳ נבחר כציר לפארלאמנט עוד בזמנה של אליזבת I, אך לגדולה, שאליה שאף, זכה רק בימיו של ג׳ימז I, שהעלה את ב׳ לדרגות של אביר (1603), יועץ־הכתר (1604), פרקליט־המדינה (1608), תובע כללי (1613), יועץ סודי (1616), הלורד שומר־החותם (1617) והלורד הצ׳נסלור (1618); באותה שנה הועלה למעלת הבארון של ורולם (Verulam), ושנתיים לאחר מכן — למעלת הרוזן (Viscount) של סט. אלבאנז. אך עוד באותה שנה, כדי להגן על בחיר־המלך הנסיך באקינגאם ולכסות על שערוריית הענקת הזיכיונות שהלה הסתבך בה, נאשם ב׳ בלקיחת־שוחד ונמצא חייב בדינו. ב׳ נענש בקנס

פראנסיס ביקון.
תמונה מאת פאול ו. זומר, לונדון

של ארבעים אלף לירה, במאסר ב„מגדל־לונדון”, בשלילת זכויותיו האזרחיות, וכן בשלילת זכותו להיבחר לפארלאמנט ולטעון בבתי־המשפט. לאחר זמן קצר שוחרר ממאסרו, והקנס, שהוטל עליו, בוטל, כנראה, בהתערבותו של המלך, אך זכויותיו השלמות ומקומו בפארלאמנט לא הוחזרו לו אלא כשעלה צ׳ארלז I על כסא־המלוכה. כשהיה מובטל מעסקי־המדינה בילה ב׳ את זמנו בכתיבה, וכתיבתו זו הקנתה לו שֵם ותהילה, שלא היה זוכה להם לעולם בתורת מדינאי ופרקליט בלבד.

ב׳ היה סופר רבצדדי: הוא תירגם לאנגלית בחרוזים את ספר־התהילים (1625), עסק בתיקון החוק בספרו Rules and Maxims of the Common Law, 1607 („הכללים והעקרונות של החוק האזרחי”), כתב חיבור על „ההיסטוריה של הנרי VII” (1622), ולסוף עסק בחקירות פילוסופיות בכתבים, שאת רובם כתב לאטינית או תירגם ללאטינית, ובמסות (Essays, 1626), שנכתבו אנגלית. סיגנונו מצטיין בקיצורו ובשנינותו יותר מִבסגולות הדברנות הרומית, ששימשה מופת לסופרי־אירופה בזמנו. „הקיצור הוא נשמת הפיקחות”, אמר ב׳.

כתביו הפילוסופיים, כאישיותו, זכו לתהילה ולגנאי כאחד. הם עוררו את המחקר המדעי וחיזקו את המגמות הראציונאליסטיות והמאסריאליסטיות בפילוסופיה, אע״פ שב׳ טעה הן בהערכתם של השגי־המדע בזמנו (למשל, בהתעלמותו מגילוייו של הרופא ו. הארווי) והן בהבחנת כיוונו של המדע לעתיד לבוא (למשל, באי־הבחנתו בתפקיד המכריע של המאתמאטיקה). וכן רחוק היה מלהיות דומה לדמות, שלבש בתיאוריהם של האנציקלופדיסטים הצרפתיים שראו בו את אבי תורתם. ב׳ נשאר נאמן ליסודות המסורת הנוצרית; האמין בחטא הקדמון ובאבדן הידיעה בסיבתו; אלא שבדומה ללידגיט, ויוֶס וארסמוּס ראה במסורת ההומאניסטית הנוצרית את גילוי יעודו של רוח־האדם לרכוש מחדש את הידיעה שאבדה. לתכלית זו תיכנן ב׳ את מפעלו העצום: „ההתקנה הגדולה של המדעים” (Instauratio magna scientiarum). ב׳ ראה את עצמו מחוֹנן בסגולות הנפשיות הדרושות לביצועו של מפעל זה: כושר של דימוי עֵר ומהיר לתפוס את המשותף שבדברים; זיקה להֶגות ולחקירה פילוסופית; אורך־רוח והתמדה בפיקפוק; איטיות וזהירות בהכרעה; נכונות להכיר בטעות; אהבת סדר ותיכנון; העדר של נסיה להתפאר בחידושים ואי־התבטלות בפני סמכותם של הקדמונים; שנאה להעמדת־פנים — תכונות, שכולן מקשרות ומקרבות את בעליהן לאמת.

הוא נתכוון לבצע את מפעלו בששה שלבים: השלב הראשון נועד לכלול סֶקֶר של מצב־הידיעה בזמנו, מתוך חלוקת החומר לשלושה חלקים עיקריים — הפילוסופיה, השירה וההיסטוריה. השלב השני בא להציע שיטה חדשה לפיתוחו של כושר־החשיבה ולהפעלתו היעילה ביותר בכל שטחי־החקירה: זוהי תורת־הלוגיקה החדשה המיוסדת על עקרון האינדוקציה. השלב השלישי בא להדגים את השימוש במכשיר־חשיבה חדש זה. השלב הרביעי בא להראות את הדרגות, שבהן מתעלית המחשבה ממסקנוֹתיה המוּטעות הראשונות אל ההכרה הפילוסופית הנכונה. השלב החמישי בא, כנראה, להדגים טעויות אלו, ואילו השלב השישי נועד להביאנו אל הידיעות האַכּסיומאטיות והוודאיות. אך תכנית נועזת זו לא בוצעה אלא למחצה: השלב הראשון נתבטא בחיבורו האנגלי על „קידום הידיעה” (The Progress and Advancement of Learning, 1605), ובהוצאה המורחבת של חיבור זה בלאטינית (De dignitate et augmentis scientiarum, 1623); השלב השני — ב„המכשיר החדש” (Novum Organum, 1620); השלב השלישי — ב„תורת־הטבע” (Sylva Sylvarum, 1627), שנתפרסמה אחר מותו ושחלקים גדולים ממנה אינם מעובדים כל צרכם ונראים כאוסף־חומר כמעט מקרי; השלב הרביעי — ב„סולם־הרוח” (Scala Intellectus), שאך מחציתו נכתבה; השלב החמישי — ב„ידיעות מקובלות בפילוסופיה הפחותה” (Anticipationes philosophiae secundae), שמהן לא נשתמרו אלא השם והתכנית; מה שנוגע לשלב השישי — „הפילוסופיה העליונה והשלמה” (Philosophia prima sive activa) — נראה, שב׳ עצמו נתייאש בסוף־ימיו מן האפשרות להוציאו לפועל.

מתכניתו רחבת־המידות לא הושלמו, איפוא, אלא שני החלקים הראשונים בלבד. בחלק הראשון מבקר ב׳ והורס את הידענות הישנה, המיוסדת על תורת־ההקש האריסטוטלית. בחלק השני הוא מנסה לעַצב שיטה חדשה להשׂגת ידיעות אמיתיות — ובעיקר, מועילות — על העולם. טענתו העיקרית נגד המדע והקניית־הידיעות, שהיו מקובלים בזמנו, היא שהם מסתמכים רק על היוונים הקדמונים, וביחוד על אריסטו, בעוד שהללו, לדעתו של ב׳, לא ידעו הרבה. קודם כל, לא ידעו את אמנות ההסתכלות־בטבע. יראת־הכבוד המופרזת כלפיהם מונעת אפשרות של תגליות חדשות, והנוער המתחנך עליה מתרגל לסמוך על מסקנותיהם בלבד. אולם החכמים הקדמונים אינם ראויים לכבוד זה. זמנם היה זמן־ילדות לאנושות: „אנו הזקנים האמיתיים”. הרוח האנושית יכולה וצריכה להסתכל וללמוד מן הספר הפתוח לפניה, שהוא עולם־הטבע. כי ספר־טבע זה נפתח לפניה ע״י אלוהים עצמו, להשלים ולחזק את האמיתות, שגילה לאדם בכתבי־הקודש; אלא שהאדם הזניח מקור־ידיעות חשוב זה, שהועמד לרשותו. ע״י הסתכלות בטבע ימצא האדם דברים, שיוכל להתפעל מהם ולנצלם לטובת החברה. רעיון הניצול והשימוש־למעשה של השגי־המדע חשוב ביותר בעיניו של ב׳: אחת מן המגרעות העיקריות של שיטת הלימוד והחשיבה הסכולאסטית היא, לדעתו, מה שכל עיקרה אינו אלא עיסוק ב מ ל י ם ולא בעצמים, ולפיכך אי־אפשר שתהיינה לה תוצאות מעשיות כלשהן. לפי ב׳, המבחן והתכלית האמיתית של כל ידיעה כלולים בשימוש המעשי ובתועלת שהיא עלולה להביא לנו, או ביתר בירור: בכוח, שהיא מקנה לנו להשתלט על עולם־התופעות. מכאן אמרתו הידועה: Nam et ipsa scientia potestas est, שב׳ עצמו תירגמה לאנגלית: For knowledge itself is power („כי הדעת כשלעצמה היא כוח”).

כדי לבחון את המדעים ביתר קלות, חילק אותם ב׳ לפי שיטה, שבה השתמש אח״כ גם דידרו בתיכנונה של האנציקלופדיה הצרפתית. לרוח האנושית שלוש ספיקות עיקריות: זכרון, כוח־דימוי ותבונה. לספיקה הראשונה מתאמת ההיסטוריה, לשניה — השירה, לשלישית — הפילוסופיה.

ההיסטוריה מתחלקת לשני חלקים: מדעי־הטבע ומדעי־החברה. מדעי־הטבע מתחלקים לתורת ההתהוות או היצירה של כל המינים לפי חוקים כלליים ויציבים, לתורת ההתהוויות היוצאות דופן, שאינן מצייתות לאותם החוקים, ולתורת הטבע הכבול, הכפוף לצרכי־האדם על־ידי הטכניקה או

המגיה. מדעי־החברה מתחלקים לשלושה חלקים עיקריים: היסטוריה דתית ותולדות־הכנסיה, היסטוריה של המדינות והחברות והיסטוריה של האמנות והספרות. בזו האחרונה נכללים גם הדברנות, כתיבת־המכתבים ויצירת האמרות השנונות.

השירה מתחלקת לשלושה חלקים: המספרת, הדראמאטית והממשלת.

הפילוסופיה מתחלקת לשלושה חלקים: ידיעת־האלוהים, ידיעת־הטבע וידיעת־האדם. ידיעת־האלוהים או התאולוגיה מתחלקת לתאולוגיה קדושה, תאולוגיה טבעית ודמונולוגיה (או ידיעת הרוחות השניים במעלה). ידיעת־הטבע מתחלקת לשני חלקים: עיוני ושימושי. החלק העיוני כולל את ידיעת מקורם של הדברים, ידיעת הצורות, ידיעת המינים, ידיעת האיכויות וידיעת התנועות; ביחוד היא כוללת את האפשרות של ידיעת המידות והדרגות ושל מדידת־התנועות. החלק השימושי כולל את המכאניקה ואת המגיה הטבעית. נוסף על כך כוללת ידיעת־הטבע את המאתמאטיקה, הן בצורתה הטהורה: גאומטריה, אריתמטיקה ואלגברה, והן בצורתה השימושית: אסטרונומיה, ארכיטקטורה והתקנת־מכונות. ידיעת־האדם מתחלקת אף היא לשני חלקים: ידיעת האדם היחיד וידיעת האדם בחברה. הראשונה כוללת את (1) ידיעת־הגוף: תורת הפיסיוגנומיה, הרשמים והטעויות, הרפואה, הקוסמטיקה, האתלטיקה והתענוגות, בכללם אלה שאנו מקבלים מיצירות־אמנות: רומאנים וסיפורים, ציורים ופסלים, הצגות־תיאטרון ומנגינות; ואת (2) ידיעת הנפש; הן של הנפש הנבראת־החשה, ז.א. תורת הפעולות והתנועות הרצוניות ותורת התחושות, והן של הנפש האלוהית־התבונית, שבכוח פעולתה היא יוצרת את הלוגיקה ואת האתיקה. הלוגיקה שוב מתחלקת ל(1) כוח־המצאה של דברים או של נימוקים, (2) כוח־השיפוט ע״י הקש או ע״י אנאלוגיה או ע״י אינדוקציה, ו(3) כוח־ההתקשרות ע״י סימנים. לחלק האחרון משתייכים תורת־הדיקדוק, התחביר ותורת־הלשון בכללה. האתיקה כוללת את תורת הטוב בכללו, ואת ידיעת התרבות, המנהגים והנימוסים. האתיקה היא הלוגיקה של הנשמה. לפיכך היא מקפת גם את תורת־הניחוש, הנבואה ואת תורת הפיתוח של כושר־ההשפעה. לידיעת האדם בחברה שייכים תורת ניהול־השיחות, תורת ניהול־העסקים, תורת־השלטון.

כדי להעמיד את כל התורות והמדעים הללו על יסוד מוצק, יש צורך בשיטת־מחקר חדשה. בניגוד להוגי־הדעות הסכולאסטיים, המסמיכים מסקנות מרחיקות־לכת על עובדות ונסיונות מועטים, שלא נבדקו כראוי, חייבים אנו להקפיד על איסוף שיטתי ובדיקה קפדנית וזהירה של עובדות מרובות עד כמה שאפשר. כדי לגלות חוק־טבע לא די להראות, ששני דברים מופיעים לעיתים קרובות ביחד, אלא יש להראות שאי־אפשר להם להופיע אלא כשהם קשורים זה בזה. מחובתנו „לרדוף אחר פאן עד מחבואי־סתריו". אינדוקציה שטחית והסקת מסקנות נמהרת אינן עשויות לשמש מכשיר, שיסייע לנו בגילוים של חוקי־הטבע; גרעין האינדוקציה במובנה הביקוני הוא השגחה מעשית־נסיונית על שלשלת־האינדוקציות ועל כל חוליה מחוליותיה. למשל, אע״פ שהגורמים א׳ ב׳ קודמים תמיד לגורמים ג׳ ד׳, אין אנו רשאים לראות בכך הוכחה לדבר, שא׳ וב׳ הם הסיבה של ג׳ וד׳, שכן לא הוכחנו ואין אנו יודעים אם ג׳ וד׳ לא יוכלו להופיע גם כשא׳ וב׳ נעדרים. כדי להשיג ודאות זו צריכים אנו למנוע במכוון את הופעתם של א׳ וב׳, בניסיון מאורגן במיוחד לתכלית זו. ורק כשנראה שבכל מקרה שבו סילקנו את א׳ וב׳ נעלמו גם ג׳ וד׳, ניווכח בתלות ההכרחית שביניהם. לא על יסוד ההתאמה המוסכמת אלא על יסוד ההבדלים שבניסיון יש לגלות את הקשרים הסיבתיים; יש לבדקם לפי טבלות של נוכחות, של היעדרות ושל דרגתיות גם יחד. שכן על חוקר־הטבע לרשום את הקשרים המחייבים והשוללים זה את זה וכן את הוואריאציות היחסיות שבין תופעות שונות קודם שיוכל להשיג ידיעה בת־קיים. מתודה זו היא השגו הגדול והעיקרי של ב׳, ובה השתמשו כל חוקרי־הטבע שבאו אחריו.

מקור זה של טעויות — המתודה המסולפת של החקירה — נתכוון ב׳ לבטל ע״י שיטת האינדוקציה החדשה, שהוצעה על־ידיו. ואולם ב׳ הצביע על מקור־טעויות נוסף. לא רק השיטה הסכולאסטית הטעתה את האנושיות, אלא אף החולשות האפייניות לרוח־האדם. החולשות הללו נעוצות בהרגלים, ב„אלילים" (idola), שהרוח סוגדת להם. אלילים כוזבים אלה, ששולטים בנו, הם מארבעה מינים: 1) „אלילי־המין" — כלומר, חולשות המין האנושי כולו, שתפיסת־עולמו פגומה ומעוותת מחמת מוגבלותם של חושיו ושכלו; 2) „אלילי־המערה" — כלומר, האופי והמבנה המיוחד של כל אחד מאתנו, המתכונת, שלפיה עוצבה אישיותו; 3) „אלילי־השוק" — כלומר, הרגלי הלשון, הרגלי היחסים שבין אדם לחברו, הדעות המקובלות במשפחות, בחברות, במדינות; 4) „אלילי־התיאטרון" — כלומר, הסמלים שבהם הורגלנו, האגדות שעליהן גודלנו, הדעות הקדומות, המסתמכות לא על ידיעת העובדות והעצמים אלא על משחקי־מלים. ביהוד נוטים הפילוסופים להשתעבד לאלילים מן המין האחרון. כל חיפושיה של פילוסופיית יה״ב אחר ה„סיבות הראשוניות", הסיבות הבלתי־מסובבות, מדגימים השתעבדות זו. סיבות אלו הן „בתולות עקרות, שאין בכוחן ללדת מאומה". אף הניסיון לבטא את הוקיות־הטבע בנוסחות מאתמאטיות מבוסס, לדעתו של ב׳, על רעיון מוטעה ומתעה. אין לשים לב אלא לעובדות כמות שהן, לעובדות הנסיוניות; ע״י בדיקתן של העובדות וע״י התקנת נסיונות מכוונים באמצעות האינדוקציה, אפשר להגיע למשפטים כוללים יותר ויותר, ולסוף — לצורה, שהיא מהותם של הדברים והמאורעות, תכליתו של המדע העליון והחוק המאחד וקובע את ההופעות השונות של היש. וזהי הצורה הפשוטה, שהיא היסוד המשותף של כל הדברים. באמונה, שהאמין ב׳ במציאותו של יסוד משותף זה, התקרב במידה מרובה להשקפתם של האלכימיסטים, שדעתם בנוגע לאפשרות הפיכתן של כל המתכות לזהב נתבססה על אמונה כגון זו. חיפושיהם אחר אבן־הפילוסופים ניתנים לתיאור במושגים ביקוניים. ואף אמרתו הנזכרת של ב׳: „הדעת היא כוח", משתמעת לשתי פנים: כוח כפיה על הטבע במובן הטכנולוגי המודרני וכוח אוקולטי (בעיקרו מגי) במובן של יה״ב. ואמנם ב׳ נטה גם אחר הידיעה במובן האחרון.

ב׳ היה על פי כל תפיסתו מייצגה הטיפוסי של הרוח האנגלית, רוח הפראגמאטיות הפוזיטיוויסטית. מצד אחד, הטעים את חשיבותם של העובדות, הניסיון המעשי, העולם המוחש, ונלחם בהפשטה, בספקולאציה המילולית; ומצד שני, הדגיש את חשיבותן של התכלית, השימושיות והתועלת

של הידיעה. מפני־כן היה מוכן לכלול במערכת־המדעים שלו את המגיה, את הדמונולוגיה, את האלכימיה, וכד׳. השליטה על הטבע, הכוח המעשי, הפקת־התועלה, ולא הידיעה לשמה, היו מטרתו העיקרית. וכבר הבחינו בכך בני־דורו. אף בן־זמנו, הרופא הנודע הארווי, שגילה את מחזור־הדם בגוף האנושי, העיר, שב׳ „כותב פילוסופיה כיאות ללורד צ׳נסלור". אך יחס ביקרתי זה אל ב׳ נשתנה לחיוב משגילה וולטר את ב׳ ופירסם את שמו בין הצרפתים, והאנציקלופדיסטים, ביחוד ד׳אלנבר, ראו בו את „הגדול, האוניוורסאלי, המשכנע והמלוטש ביותר בין הפילוסופים". הם, ובעקבותיהם גם קונו פישר, שהילל את ב׳ כמייסד המתודה של מדעי־הטבע החדשים וכמי שפעל ראשון לפי מתודה זו, טעו במה שראו אותו כמאטריאליסטן, ואפילו כאתאיסטן. ובאותה טעות נכשל גם מבקרו החריף של ב׳, הצרפתי דה מסטר, שתקף את ב׳ והאשים אותו באתאיזם ביחוד. ב׳ היה רחוק מן התפיסה העקבית, שיחסו לו הצרפתים, ונשאר כל ימיו נוצרי נאמן, כפי שמעידה אמרתו: A little philosophy inclineth man's mind to atheism, but depth in philosophy bringeth men's minds about to religion („מידה מועטת של עיון פילוסופי מטה את האדם אל הכפירה, אך פילוסופיה מעמקת מחזרת אותו אל הדת").

מבוססות יותר הן טענותיו של ליביג, שהצביע על זילזולו של ב׳ בחשיבותה של הדדוקציה הלוגית ועל אי־ההכרה הגמורה שלו בחשיבותו המרובה של הביטוי המאתמאטי בניסוחם של חוקי־הטבע — דברים, שיש לראות בהם נסיגה מעמדתו של גליליאי. כן טענו כנגדו, שלמרות מה שהטעים את חשיבותה של החקירה המעשית התעלם מהשגי־המדע של ימיו: השגיהם של קופרניקוס, גליליאי וקפלר באסטרונומיה, של וסאליוס והארווי באנאטומיה ושל גילברט בפיסיקה. ביחוד מפליא הדבר לגבי קפלר, שבספרו על תנועת־הכוכבים (1609) טיפל גם בבעיית הגאות והשפל, שאף ב׳ כתב עליה; לגבי הארווי, שהיה רופאו הפרטי של ב׳, אך בהתאם לאמרתו השנונה המובאת למעלה, שהיה בה משום זילזול בב׳, לא גילה לצ׳נסלור את כיוון מחקרו; ולגבי גילברט, שספרו על הכוח המאגנטי פיתח והדגים שיטה של נסיונות מעשיים ומיונם המדוייק. ואולם הטענה העיקרית, שטענו נגד ב׳, היא מה שלא עמד על חשיבותם של המאתמאטיקה והשיפוט אפילו בשלב של איסוף העובדות הנחקרות, שכן הבחירה של הנסיונות והעובדות כוללת מלכתחילה את השיפוט.

לזכותו של ב׳ יש להעיר, שאע״פ שנעדר מכינוסיה של החברה לחקר־הטבע, שהיתה מתוועדת בביתו של גילברט, שימשו כתביו מניע עיקרי להקמתה של חברה אחרת, שנוסדה זמן־מה אחר מותו ושממנה התפתחה „החברה המלכותית של אנשי־מדע" (The Royal Society of Scientists), הקיימת באנגליה עד היום. וכמו באנגליה כך אף בצרפת זכה ב׳ להשפעה מרובה, ביחוד בתחומי הפסיכולוגיה, האתיקה, תורת־ההכרה (לוק!) ותורת־המדינה. הכיוון השימושי־המעשי של הלך־מחשבתו ודאי תרם להעמקתו של אותו כיוון עצמו במחשבה המדינית והפילוסופית של האומות הדוברות אנגלית, ואה״ב בכללן, מאז ועד היום.

ייתכן, שלאחר בדיקה קפדנית אי־אפשר יהא להצביע על השגים מיוחדים של ב׳, אך אין ספק בדבר, שהביע עד להפליא את הלך־הרוחות של דורו — דור של מתמרדים בראציונאליזם הסכולאסטי, מואס בחשיבה כשלעצמה ושואף לבסס את ידיעותיו על תופעות־הטבע ועל ניסוי. ומפני שנתן ביטוי נמרץ לשאיפותיו והשקפותיו של דור זה, סלל דרך גם להשפעתן על הדורות שלאחריו.

הוצאות־ספריו: *Opera omnia*, ed. J. Blackbourne, 4 vols., 1730; *Works*, ed. J. Spedding, R. L. Ellis, D. D. Heath, 14 vol., 1857–74; *Philosophical Works*, ed. J. M. Robertson, 1905; *Essays*, ed. W. A. Wright, 1892.
ספרות על ב׳ ושיטתו: ה. ש. ברגמן, תורת־ההגיון, 1953; R. W. Gibson, *F. B., A Bibliography to the Year 1750*, 1950; J. de Maistre, *L'Examen de la philosophie de B.*, 1836; J. von Liebig, *Über F. B.*, 1863; E. Wolff, *F. B. und seine Quellen*, 1910; K. Fischer, *F. B. und seine Schule*, 1923[4]; C. D. Broad, *The Philosophy of F. B.*, 1926, 1927; F. H. Anderson, *The Philosophy of F. B.*, 1948; B. Farrington, *F. B.'s Philosophy of Industrial Science*, 1949; D. G. James, *The Dream of Learning*, 1951.

פ. ה.

ביקון, רוג׳ר — Roger Bacon — (1214, סמוך לאילצ׳סטר, סומרסטשיר — 1294, אוכספורד), פילוסוף וחוקר־טבע אנגלי. בפרשת תולדותיו של ב׳ מרובות הסתומות. הוא נולד למשפחה עתיקה ומכובדת, שירדה מנכסיה. כשהיה בן 13 התחיל לומד באוכספורד — כנראה, תיאולוגיה בעיקר — במקום שהוסמך כ.M.A, ואח״כ (סמוך ל1236) הלך לפאריס, במקום שהיה שקוד על לימודי־הפילוסופיה. לאחר שהוסמך גם בפאריס כ M. A. הורה כאן מספר שנים בפאקולטה לאמנויות. מאותה תקופה נשתיירו ה„שאלות" שלו על ה„פיסיקה" וה„מטאפיסיקה" של אריסטו, וכן על הספר „על הצמחים" המיוחס לאריסטו. סמוך לשנת 1247 פרש מהוראה על מנת להקדיש את כל זמנו לחקר המדעים הניסויים. לאחר שנים מועטות חזר לאנגליה והצטרף למסדר הפראנציסקני. בחקר־הטבע נמשך ב׳ ביחוד אחר הכימיה (אלכימיה) והאופטיקה, והאמצעים הדרושים לכך — ביחוד לרכישת מכשירים וספרים — באו לו מידי ידידים נדיבי־לב ושוחרי־מדע. באמצע שנות ה50 הלך שוב לצרפת, כנראה מפני מורת־הרוח והאיבה שעורר עליו בחוגי המסדר והכנסיה ע״י פליטות־פה, שבהן גילה יחס של זילזול כלפי חבריו וביקורת הליכותיהם ודעותיהם, וע״י פנייתו אל האפיפיור בגילוי־דעת, שבו צידד בהכנסת תיקונים בסדרי־הכנסיה; ביחוד גברו הקיטרוגים על ב׳ אחר מותו של ההגמון רוברט גרוסט (ע״ע), שהיה איש־חסדו ומגינו באוכספורד ושמפיו למד יוונית. אמרו עליו, על ב׳, שנטפל ל„מגיה השחורה", ובונונטורה (ע״ע), ראש המסדר, אסר עליו את ההוראה באוכספורד. בפאריס היה נתון תחת פיקוח חמור של המסדר כעשר שנים (1256—1266). מטעם זה ומחמת התערערות בריאותו הוכרח למעט בחקירה, אבל מסתבר, שלא נאסרו עליו השימוש בספרים והכתיבה, שגם בה מיעט. אפע״כ נראה, שבאותה תקופה חיבר את הספרים De Speculis („על המראות"); De mirabili Potestate

ביקון, רוג׳ר

Artis et Naturae („על הכוח המופלא של האומנות והטבע"), וּודאי נכתב אז גם הספר Computus Naturalium („רשימות הדברים הטבעיים"). ב1265 עלה על כסא האפיפיור בשם קלמנס IV (ע"ע) החשמן גי דה פולק (Guy de Foulques), שדעתו היתה רחבה מדעת זמנו, וב', שהכיר את נטיותיו הפילוסופיות של האפיפיור החדש, פנה אליו בהצעה, שהוא, ב', „יערוך שיטה מתוקנת של הפילוסופיה האמיתית עד קצה גבול יכלתו". דבריו של ב' נתקבלו על דעתו של האפיפיור ובשנת 1266 ביקש מב', שישלח אליו העתק מספריו „בסתר ובלא כל דיחוי, ושלא ישגיח בשום גזירה מצד הממונים עליו ולא בשום תקנה של המסדר הפראנציסקני, שמעכבת בידו דבר זה". ב' נתכוון לכתוב ספר אנציקלופדי גדול, שידון בכל ענפי־המדע בסדר שיטתי. אבל לאחר שסיים את שני החלקים הראשונים, את Communia Naturalium („יסודות הטבע") ואת Communia Mathematicae („יסודות המאתמאטיקה"), ראה, שהמשימה היא למעלה מכוחו. ועל־כן כתב במשך שמונה־עשר חודש אך את שלושת הספרים הללו: Opus Maius („החיבור הגדול") או Tractatus Praeambulus („מסכת האקדמה"); Opus Minus („החיבור הקטן"); Opus Tertium („החיבור השלישי"). שני הספרים הראשונים, ביחד עם הספר De Multiplicatione Specierum („הכפלת התמונות") ומסכת על אלכימיה, נשלחו אל האפיפיור (בערך 1268). אע"פ שקלמנס IV מת בינתיים (בנובמבר 1268), הרימו כתבים אלה את קרנו של ב' והותר לו לחזור לאוכספורד. מן הספרים הנודעים, שחיבר בעשר השנים שלאחר מכן, יש להזכיר את החיבור האנציקלופדי (שרק שרידים נשתיירו ממנו): Compendium Studii Philosophiae („קובץ לימודי הפילוסופיה"), 1271, וכן דיקדוק יווני ודיקדוק עברי. במשך זמן מרובה היה ב' נחשב לראשון בין המלומדים הנוצריים של יה"ב, שעסק במקצוע זה. אבל עכשיו נתברר, שקדמה לו בזה האסכולה של מנזר סן־ויקטור בפאריס. לפי הדעה המקובלת נפגע ב' ע"י רדיפות חדשות משנת 1277 ואילך; שוב נתנדה כעוסק במגיה שחורה, כתביו הוחרמו והוא גופו נכלא ע"י ראש־המסדר היארונימוס מאסקולי בבית־המסדר בפאריס (1278). אבל תקופה זו סתומותיה הביוגראפיות מרובות. לפי המסורת, הוצא לחפשי ב1292 וחזר לאוכספורד. כאן עסק בחיבור ספרו האחרון: Compendium Studii Theologiae („קובץ לימודי התאולוגיה"), שלא נסתיים.

בדורות שלאחריו זכה ב' לכינוי doctor mirabilis („המלומד המופלא"). ואכן, מופלא היה ב' לא רק בלמדנותו ובידיעותיו, בבקיאותו המרובה במדעי־זמנו ובחריפות־ראייתו, אלא אף ביחסו המיוחד לבעיות של הדת והמדע. ב' היה קשור בכל נימי־נפשו בדרכי־המחשבה של יה"ב, האמין בכנסיה השלטת וציפה לישועה באמצעותה בלבד ודבק בשיטות הניתוח והפרשנות של הסכולסטיקה (ע"ע). אעפ"כ דרש תיקונים בכנסיה; טען לביקורת הנוסח הלאטיני של כתבי־הקודש ע"פ המסורות היוונית והעברית; הציע תיקונים בשיטות־החקירה; דחה את הפילפול המופשט, חלק על סמכותה של המסורת לפסוק בענייני מדע והכרה, ותבע את ההסתכלות הישירה ואת הניסוי, ששימשו יסוד להרבה מחידושיו. מורכב ומלא סתירות היה גם יחסו לסביבתו: בצד ענוותנות מרובה, כראוי לנזיר פראנציסקני שפל־רוח, אנו מוצאים בו זחיחות־דעת מעורבת עם בוז לחבריו, שבאה, ודאי, מתוך הכרת חשיבותו — חשיבות של אדם יחיד בדורו. ב„חיבור הגדול" הוא קורא לאפיפיור קלמנס IV לשקוד על תיקון החינוך הנוצרי כדי להשליט את האמונה והכנסיה הקאתולית על כל העולם על יסוד ההודאה „בכל המדעים", שהרי כולם הם חלקים מחכמה אחת כוללת ושלמה. בראש המדעים הוא מעמיד את הפיסיקה ואת הכימיה (אל־כימיה), אחריהן — את מדעי היצורים החיים, שיש לייסדם על תוצאות החקר הפיסיקאלי והכימי; וכאן הוא מתאר בדמיון ער ובצבעים חיים את תור העתיד של האמצאות הגדולות ואת התפתחותן העצומה של הטכניקה והתעשיה בעזרת הניסוי וההסתכלות בתופעות־הטבע — שרק הם בלבד צריכים לשמש אבן־בוחן לדעות מקובלות. ב' כורך את תורת הישועה של האמונה והכנסיה הקאתולית עם רעיון הישועה מצד המדע והטכניקה, שעלה במחשבתו — צירוף תמוה גם בעיני בני זמננו ועל אחת כמה וכמה בעיני בני המאה ה13, שנטו לראות בלהטי האלכימיה מעשי־שטן (מגיה שחורה). יתֵר על כן: ב' דרש לכלול במערכת־המדעים הכללית גם את חקירת כל הדתות בדרך ההשוואה, וגם זה — בהכשרה של הכנסיה הקאתולית. לפיכך אין משום תימה בדבר, שאע"פ שב' הסכים לדעתה של הכנסיה, שהפילוסופיה (והמדע) צריכה להיות „שפחת האמונה", הרגישו מתנגדיו, שמגמתו הפילוסופית והמדעית אינה מתיישבת עם עיקרי האמונה של הכנסיה הקאתולית; שתפיסת־עולמו של ב' היתה אינדיווידואליסטית וחולונית בשרשה ונוטה לנומינַליזם (ע"ע; וע"ע אוניורסליה; סכו־לסטיקה) מובהק. ואמנם דבר זה בולט לא רק בתביעתו המתודולוגית של ב', שלפיה יש למסור את ההכרעה בכל שטחי־החקירה לניסוי ולהסתכלות הישירה, אלא גם בדעותיו בשאלת היחס בין החומר והצורה שבתרכובת הכימית — שאלה, ששימשה סלע־מחלוקת בבתי־המדרשות של הפילוסופיה באותו זמן. תומס מאקוינו (ע"ע) הורה, שהתרכובת היא בעלת צורה עצמית, שונה מצורת יסודותיה, בהתאם לתורת אריסטו, שלפיה מורכב כל גוף מחומר (אחד) וצורה (אחת) — ורוב הדומיניקנים הודו לו. אבל גם יוהנס דונס סקוטוס (ע"ע), בן־מחלוקתו הגדול של תומאס, הודה לכללה של שיטת־האחדות (הסובסטאנציאלית), אע"פ שמכמה בחינות סטה ממנה במקצת על־סמך תורת־החומר מיסודו של אבן גבירול (ע"ע). גם רוב גדולי הנומינאליסטים (כגון ויליַם מאוקם, ע"ע) קיבלו את תורת־האחדות. הסתירות ההגיוניות, שנבעו מתורה זו היו מרובות וקשות, ורק בחריפות שנונה ובגיבוב השערות על השערות אפשר היה להתאים אותה למסקנות של הניסיון בעולם הגופים הממשיים. וכאן הורה ב' שיטה חדשה (ב„יסודות־הטבע", ב„חיבור הגדול" וב„חיבור השלישי"), שיש בה משום התחלה של מהפכה במושגי החומר והצורה. ב' הניח בצד ריבוי הצורות השונות והמיוחדות של היסודות ריבוי של החמרים ממינים שונים, והורה, שאחדותם של חמרים אלה אינה אחדות סובסטאנציאלית, אלא הגיונית בלבד, כאחדות של הסוג, הכולל מינים שונים, שאין לו חומר סובסטאנציאלי סוגי. חומר־היסודות שונה תמיד מחמרו של הגוף המורכב, כמו שחומר־הדוממים שונה מחמריהם של מיני החי. ב' מביא ראיה לריבוי של מיני־החומר מאפני־ההשתברות של קרני־האור (המגיעות אלינו מן הכוכבים), שעל־יסודם בא לכלל מסקנה, שהחומר שמעל גלגל־הלבנה שונה מן החומר שמתחתיו. ב'

אינו מודה בהנחה, שהצורה היא אב־סיבה יחיד, שטובע בחומר את תבניתו, ושאין לחומר אלא מין מציאות שב„כוח" בלבד; לדעתו אבות־העולם הפיסיקאליים־הסובסטאנציאליים הם מיני חמרים (יסודות) בעלי צורות עצמיות, שאינן נמצאות בשום פנים בהפרד מנושאיהם החמריים הסגוליים, ולעומת זה — צורת הגוף המורכב אינה צורה סובסטאנציאלית חדשה שיש לה קיום עצמי, כמו שיש קיום כזה (סובסטאנציאלי) לצורתו היסודית, וכל עיקרה של צורת הגוף המורכב, הפיסיקאלי, אינה אלא עניין להבחנתנו המופשטת במיני החמרים השונים במערכתם (סוגם) וביחסי־הגומלים שביניהם. על־ידי הוצאת מושג צורתו של גוף מורכב מן התחום הסובסטאנציאלי־האונטולוגי והגדרתו כתופעה הגיונית־אֶפיסטֶמולוגית בלבד, פתח ב' את הדרך להבנה חדשה בתהליכי־הטבע שלא ע"פ השערת גילגול היסודות זה בזה (אלכימיה), אלא על־פי ההנחה, שהיסודות הם עצמים בלתי־משתנים במהותם הסובסטאנציאלית, אבל מסוגלים לצירופי־גומלים. הצירופים הם צורות סוגיות מוכרות, אבל לא ישויות סובסטאנציאליות, שהרי אין הצירוף מהווה שום חומר מיוחד, ועל כן אינם אלא צורות הגיוניות (לוגיות) בלבד. הדבר ברור, שמושג זה של צורת הגוף המורכב מעיד על נטיה לנומינאליזם מתון (ע"ע קונצפטואליזם), ועם זה על ייחוס מידה גדולה של ממשות סובסטאנציאלית לעצמים החמריים (היסודות), שהם נושאי החקירה המדעית, וכן על מתן ערך מדעי מיוחד לשיטה האמפירית, שעצמים אלה הם עיקר עניינה ושבכוחה — כפי שהאמין ב' — לגלות את ה„כוח המופלא של האומנות והטבע".

ב' ניחש הרבה מן האפשרויות, שכוח מופלא זה עתיד לפתוח לפני האנושות. „ראשית — אמר בספרו הנזכר — אפשר לעשות ע"י תחבולות־מלאכה כלי־שיט, שאינם צריכים לתופשי־משוט, וכן ספינות גדולות עוברות בים, שדַיָן באיש אחד תופש בהגה, וכל אלה יהיו נוסעים במהירות מרובה... וכן מרכבות מהלכות בכוח לא ישוער, ואין שום יצור חי מניע אותן; וכן אפשר לעשות כלי לָעוף בו, ואיש יושב באמצע הכלי וסובב מכונה, שבעזרתה בוטשות הכנפיים, העשויות ביד אדם, באויר כדרך העוף הפורח... וגדולה מזו: ע"י תחבולות פיסיקאליות אפשר לעשות משקפות ומראות, שבהן דבר אחד נראה כהרבה, למשל איש אחד נראה כמחנה גדול, ושמש או ירח נראה כפול ומכופל. וכן אפשר לעשות משקפות, שבהן דברים רחוקים נראים קרובים אלינו מאד". מובן, שלא כל מה ש„אפשר לעשות" עשה ב'; אבל חידושיו באופטיקה היו ניכרים: הם השפיעו הרבה על המאות ה14 וה15 והם גם היו הצד החשוב שבירושתו המדעית־פיסיקאלית. הוא הכיר ותיאר את תכונותיהן של עדשות ושל מראות עקומות (כמוכח מן „החיבור הגדול") ושל הרבה תופעות אופטיות, שהן כרוכות בהן. וכן הוא מציע את תורת המשקפים (ע"ע), שהם אמצאת זמנו. אע"פ שאין ראיה לדבר, שידע או המציא את הטלסקופ (ע"ע), ברור מכתביו, שראה את אפשרות־בנייתו ראיה מדעית מדוייקת. כמו־כן חקר את תכונותיו של אבק־השרפה (ע"ע), ואע"פ שלא המציאוֹ (כדעת אחדים), הרי קבע ומסר לנו את הרכבו הכימי: „ממלח פטרוס (מלחת) ומחלקים אחרים אנו יכולים לעשות אש, שיש בה כדי לבעור בכל מרחק שאנו רוצים" („סודות הטבע והאומנות"). עם זה הוא מתאר בצבעים חיים את אימי־ההרס של חומר זה, שדייה לכמות קטנה ממנו „להרוס עיר או מחנה כמו במלחמת גדעון, שבשבירת הכדים והלפידים יצאה האש ברעש שאין לתארו והרגה מדיינים בלא מספר".

ביבליוגראפיה שלמה של כל כתבי ב' יש למצוא בחיבורים אלה: A. G. Little, *Roger Bacon Commemoration Essays*, 1914; המהדורות המשובחות ביותר של כתביו הן: *Opus Maius*, ed. J. H. Bridges (1897, vol. 3, 1900); *De Multiplicatione Specierum* (שם בסוף כרך ב'); *Opus Minus, Opus Tertium, Compendium Studii Philosophiae*, ed. J. S. Brewer, 1859 (*Rogeri Bacon Opera hactenus inedita*); *Compendium Studii Theologiae*, ed. H. Rashdall, 1911; *The Greek Grammar of R. B. and a Fragment of his Hebrew Grammar*, ed. E. S. Nolan and S. A. Hirsch, 1912; A. Pelzer, *Textes inedits et autres textes de R. B.*, 1948; K. Werner, *Die Psychologie des R. B.*, 1879; id., *Die Kosmologie des R. B.*, 1879; S. Vogel, *Die Physik des R. B.*, 1900; J. H. Bridges, *The Life and Work of R. B.*, 1914; C. Baumker, *Roger Bacons Naturphilosophie*, 1916; R. Carton, *L'Experience mystique de l'illimination interieure chez R. B.*, 1924; id., *L'Experience physique chez R. B.*, 1924; W. Frost, *Bacon und die Naturphilosophie*, 1927; U. R. Newbold and R. G. Kent, *The Cipher of R. B.*, 1928; F. Strunz, *R. B. als Chemiker* (*Das Buch der grossen Chemiker*, ed. G. Brügge, Bd. 1), 1929; D. E. Sharp, *Franciscan Philosophy at Oxford in the 13th Century*, 1930.

מ. ה. ב.

בִּיקוֹנְספִילְד, לוֹרְד, ע"ע דִּישְׂרַאֱלִי, בִּנְיָמִין.

בֵּיקוֹנְתוֹרְפּ, ג'וֹן — John Baconthorpe: נקרא גם Baconius או Johannes Baco וכונה ב' על שם הכפר שבקרבת נורפוק [Norfolk], שבו נולד — (מת בין 1345 ו1348), תאולוג ופילוסוף אנגלי. ב' נכנס בצעירותו למסדר הכרמליטים, וב1327—1337 אף שימש כראשו של מסדר זה באנגליה. הוא הורה שנים הרבה פילוסופיה של הטבע ותאולוגיה בקימבריג' ובאוכספורד וכתב כמה חיבורים, שעוסקים בבעיותיה המסרתיות של האסכולאסטיקה. מאלה חשובים ביחוד פירושיו על הSententiae של פטרוס הלומברדי (ע"ע) וכן כמה „שאלות ותשובות" (Quodlibeta) בתחום העיון הפילוסופי. ב' ביקש לפשר בחיבוריו אלה בין דעותיהם השונות של הסכולאסטיקנים המאוחרים. בהצעת תורת־ההכרה שלו הוא מנסה, ללא הצלחה יתרה, לשמור על מציאותם הממשית של הפרטים (particularia) בלא לפגוע בתקפם ובמציאותם של המושגים הכוללים (universalia). במשנתו התאולוגית הושפע מן האסכולה הפראנציסקנית. את ב' היו נוהגים למנות עם מצדדי שיטתו של אבן רשד, אך מחקרים חדישים (של חִיבֶּרטָה — Xiberta) הוכיחו, שהערכה זו בטעות יסודה.

B. F. M. Xiberta, *De Magistro J. B.* (in *Annales Ord. Carmel.*, VI, 1927); id., *J. B. Averroista Estudi Sobre l'orientacio doctrinal y metodica del Doctor Resolut* (in *Criterion*, III, 1927); F. Überweg, *Grundriss der Geschichte der Philosophie*, II (1928), 617, 787.

י. ב. ס.

בֵּיקִי, וִילְיַם בַּלְפוּר — William Balfour Baikie — (1824—1864), חוקר סקוטי, שסייר את גלילות הניגר התחתון. אביו של ב' היה ספן בקרקוול, עיר־הבירה של איי־אורקְני (ע"ע), וב', שלמד רפואה באדינבורג, נתקבל לשירות של הצי הבריטי. ב1854 נתמנה כרופא וחוקר־טבע בספינה „פליאד" (Pleiad), שנשלחה מטעם הממשלה הבריטית לחדור לנהר־ניגר ופלגיו. כשמת ראש־המשלחת בִּיקרופט (Beecroft) נעשה ב' מפקדה של המשלחת והרחיק לעלות במעלה נהר־בנוּאה, פלג שמאלי של הניגר, 400 ק"מ יותר מאלה שקדמו לו. כשחזר לאנגליה פירסם ספר על

מסעו בשם Narrative of an Exploring Voyage up the Rivers Kwora and Binue (1856). ב1857 נתמנה קונסול בריטי בגלילות־הניגר ונשלח שוב באותה ספינה לניגר העליון. כשנשברה הספינה בנהר וכל חבריו האירופיים עזבוהו, נשאר ב׳ לבדו עם כמה מן השחורים וביקש — סמוך לשפך הבנואה לניגר — את מקומה של לוקוג׳ה (Lokoja), שבה נתקיים ב1841 ישוב בריטי. הוא מצא את המקום והקים בו חווה, שהיתה למופת לגלילות הסמוכים. ב׳ שימש בפועל כמושל, רופא וכומר בלוקוג׳ה ובסביבתה בלא שקיבל עזרה מן החוץ. בדרכו לנופש ולהבראה בבריטניה מת בדרך בסיארה ליאון. הוא אסף חומר לכסיקוגראפי מ50 ניבים של שבטים בגלילות הניגר והבנואה ותירגם חלקים מספר־התפילה האנגליקני ומן הביבליה ללשון־האוסה, הרווחת בגלילות הניגר.

ביקיני (Bikini), אטול (ע״ע) קטן באוקיינוס השקט בצפונה של קבוצת איי־מארשאל. נתגלה ע״י אוטו פון קוצבו (ע״ע) ב1825, ונתפרסם בנסיונות בפצצה האטומית (ע״ע, עמ׳ 527, תמונה), שנעשו בו ובמימיו ב1946.

ביקל, ימת־ (Озеро Байкал), ימה בדרומה של סיביר המזרחית, בין קווי־הרוחב 51°29׳ ו־55°46׳. ארכה מדרום־המערב לצפון־המזרח 636 ק״מ; רחבה המאכסימאלי 79 ק״מ והמינימאלי 25 ק״מ; שטחה — 31,500 קמ״ר; גובה פני־מימיה מעל פני־הים — 453 מ׳; עמקה הממוצע 730 מ׳ והמאכסימאלי 1,741 מ׳; כמות־מימיה כ23,000 ק״מ מעוקבים (ככמות־המים שבים הבאלטי).

ימת־ב׳ היא הגדולה בימות המתוקות באיראסיה והעמוקה שבימות בעולם. הטמפראטורה של מימיה העליונים ביולי היא בין 9° ל10° וסמוך לחוף היא גבוהה יותר; בעומק של 200 מ׳ היא 4° בקביעות, ובעומק של 1,600 מ׳ — 3°. הימה קופאת רק בתחילת יאנואר, כי המים מאחרים לפלוט את החום, שקלטו בקיץ, ורוחות הסתיו וראשית־החורף מסעירות את המים ומונעות את הקפאתם. הקרח מפשיר במאי. ימת־ב׳ משפעת על הטמפראטורה של הסביבה; היא מורידה אותה מעלות אחדות בקיץ ומעלה אותה במידה דומה בחורף.

בימת־ב׳ יש 27 איים, שהגדול שבהם, אולחון (730 קמ״ר), סמוך לאמצעו של החוף המערבי. כ50 ק״מ צפונית־מזרחית לאי זה נמצא חצי־האי סויאטוי נוס („החוטם הקדוש״), שהוא המשכו של אי אולחון ודומה לו בגדלו. האי וחצי־האי הם הרריים — שרידים של טור־הרים, ששקע עם קרקעה של הימה כולה. חצי־האי מחובר אל החוף המזרחי ע״י רצועת־שפלה ביצתית, שנוצרה, כנראה, ע״י הסחף של נהר־בארגוזין, הנשפך לימה מדרום לחצי־האי.

ימת־ב׳ מוקפת הרים גבוהים. לאורך המחצה הדרומית של החוף המערבי נמשכים הרכסים של הרי פרימורסקי (החופיים), המתרוממים עד לגובה של 1,500 מ׳, ובמחצה הצפונית של אותו חוף — רכסיהם של הרי־ב׳, המתנשאים לגובה של 2,673 מ׳. בשליש הדרומי של החוף המזרחי נמשכת שלשלת הרי חאמאר־דאבאן, שמתרוממים לגובה של 2,384 מ׳, בשליש התיכון נמצאים הרי אולאן בורגאסי, שגובה שיאם הוא למעלה מ2,500 מ׳, ובשליש הצפוני הרי־בארגוזין, שגבהם מגיע עד 2,724 מ׳. בין ההרים והימה מצויות רצועות־מישור צרות, שמופסקות בכמה מקומות ע״י גושי־הרים, שמגיעים עד שפתה של הימה ממש. רק שפכיהם של הנהרות הגדולים, הבאים מן המזרח — הסֶלֶנְגה, הקיקה, הטורקה, הבארגוזין —, והאנגארה, הבא מן המערב ונופל אל הימה בדרומה, מרחיבים את מישורי־החוף על־ידי הסחף ויוצרים דלתות וביצות. מצד המערב נשפכים לב׳ רק נחלי־פאה קצרים. נהר אנגארה, היוצא מן הימה בקצה הדרומי־מערבי שלה, נשפך לייניסי ונקרא בחלקו התחתון גם טונגוסקה העליון. בין מוצא האנגארה מן הימה ובין הדלתה של הסלנגה יש רצועת־חוף צרה, שבה עוברת מסילת־הברזל הטראנס־סיבירית. — הספנות פועלת בימה מ210 עד 250 יום בשנה והיא עוסקת בעיקר בהובלת תפוקת היער והמכרות שבהרים, וכן בהובלת דגים, דגן ומלח.

עולם־החי בימה כולל יותר מאלף מינים, שכשלושה רבעים מהם מצויים רק במקום זה. קצתם שרידי החי מתור השלישון וקצתם נסתעפו ונתפתחו בימה — מחמת בידודם מעולם־החי הכללי — למין מיוחד. חשיבות כלכלית יש לכלב־הים הסיבירי (Phoca sibirica), הנצוד כאן, ולכמה מ40 מיני־הדגים שבימה, שמחציתם לערך הם מינים אנדמיים.

הישובים שעל חופי־הב׳ הם כולם כפרים ועיירות. אלה שממערב לב׳ כלולים בחבל־אירקוטסק, שמרכזו הוא העיר הגדולה אירקוטסק (ע״ע), המקשרת את הב׳ אל המשק של ס. ס. ס. ר. והיושבת על נהר־אנגארה, כ65 ק״מ אחר יציאתו מן הימה. על־יד מוצאו של הנהר מן הימה יושבת העיירה בייקאל הקשורה בקו־ספנות אל נמל באבושקי שמולה, בחוף המזרחי. חוף זה כלול ברפובליקה האוטונומית הבוריטית־מונגולית (ע״ע). בדלתה של הסלנגה נמצאות עיירות אחדות וביניהן חאראוז, היושבת על שפתה של הזרוע הראשית. על שפכו של נהר־בארגוזין יושבת אוסט־בארגוזין. החשוב בישובים שבחוף הצפוני (בדלתה של האנגארה) היא עיר־הנמל ניז׳נֶה־אַנְגַארְסק.

א. י. בר.

היסטוריה. ימת־ב׳ נתגלתה ע״י הרוסים במחצה הראשונה של המאה ה17. אך תיאור כללי פחות או יותר תוארה הימה רק במחציתה השניה של אותה מאה, וביחוד בתחילת המאה ה18. במאה ה18 אף נעשו בב׳ החקירות המדעיות הראשונות. — בשמה של ימת־ב׳ קשורות תולדותיה של התנועה המהפכנית ברוסיה הצארית. טראנסבייקאליה שימשה מקום־גירוש להרבה מן המהפכנים הרוסיים, פתוח בדקאבריסטים. בתקופה של מלחמת־האזרחים ברוסיה (1920) ניטשה על חופיה של ימת־ב׳ מערכה כבדה בין הצבא האדום לבין חיילי הגווארדיה הלבנה בהנהגתו של האטאמאן סמיונוב, שנתמך ע״י צבאות יאפאניים.

ביקניר (Bikaner), 1. עיר בחבל רג׳סטן (ע״ע) שברפובליקה של הודו; עד 1949 — בירתה של נסיכות, שנקראה על שמה (ראה להלן, 2). מספר תושביה (1941) כ127,000 (בראהמאנים ומוסלמים). ב׳ יושבת בקצהו של מדבר תאר, בגובה של 239 מ׳ מעל פני־הים. כלכלתה מיוסדת על תעשיית טכסטיל (שטיחים, שמיכות, סודרים — כולם מצמר), מלאכת־מחשבת (אריגה ורקמה, מלאכת שן, לאכה וצורפות) ומסחר (צמר, עורות, דגן ומלח). ב׳ נוסדה ב1488 ע״י ביקה, ראש שבט הראג׳פוטים. היא מוקפת חומה, שארכה 5.6 ק״מ וגבהה (המאכסימאלי) 9 מ׳.

2. עד 1949 — תחומה של נסיכות, שהשתרעה על שטח של 59,800 קמ״ר במדבר תאר ועל שטח יבש למחצה שממזרח

לו. הארץ היא בעיקרה שפלה, בעלת גבעות נמוכות וחולות. נחלי־איתן אין בה כלל, ובין נחלי־האכזב שבה הגדולים הם קאטלי וגאגאר. הגשמים יורדים בקיץ וכמותם השנתית: מ250 עד 520 מ"מ. מים מועטים נמצאים בבארות בעומק של 50—100 מ'. בצפון מסתעפת תעלה מנחל־גאגאר, שמשקה כ22 אלף דונאם. על יסוד השקאה התקיים ישוב בעל תרבות גבוהה בצפונה של ב' בתחילת האלף הראשון לפסה"נ, כפי שהוכיחו חפירות, שנערכו כאן בעשרות תילים (ע"ע הדו, פרהיסטוריה והיסטוריה).

ביקר, ג'ורג' פירס — George Pierce Baker — (1866, ניו־יורק — 1935, פרובידנס, רוד איילנד), מחנך אמריקני; תאורטיקן של הדראמה. ב1887 סיים ב' את האוניברסיטה של הארווארד ונתמנה בה מיד כמדריך לאנגלית; ב1905—1924 שימש בה פרופסור. אך כל אותן השנים הירבה להתעניין בכל הנוגע לדראמה ולתיאטרון, ואף היה שחקן־חובב מוכשר. הודות להשפעתו היתה הארווארד האוניברסיטה הראשונה באה"ב, שהכניסה לתכנית־לימודיה קורס בטכניקה של הדראמה, וכן נוסדה בה, ב1906, מעבדה דראמאטית מפורסמת ("47 Workshop"), שבה חינך ב' הרבה מן הדראמאטורגים האמריקנים, ובכללם את יוג'ין אוניל (ע"ע). ב1925 עזב ב' את הארווארד ועבר לאוניברסיטה של ייל (Yale). כאן ייסד את המחלקה לדראמה, שעמד בראשה עד שפרש ממשרתו מטעמי גיל ב1933.

ב' היה סבור, שהדראמאטורגן חייב להכיר את בעיות־התיאטרון הלכה למעשה, ותלמידיו כתבו את הדראמות, ביימו אותן ואף שיחקו בהן. כמה מן הדראמות הללו עברו אח"כ מן הבימה הנסיונית של האוניברסיטה לתיאטרון המקצועי.

ב' פירסם כמה ספרים על התיאטרון, ביניהם: „התפתחותו של שיקספיר כדראמאטורגן" (1907), ו־Dramatic Technique („טכניקה של הדראמה"), 1919, שהוא ספר־לימוד יסודי באמנות־התיאטרון.

ביקר, סר סמיואל ויט — Sir Samuel White Baker — (1821, לונדון — 1893, דוונשיר הדרומית), תייר וחוקר אנגלי; מן המגלים של גלילות מקורות־הנילוס. ב1844—1855 פעל באיים מאוריציוס וצילון וכתב שני חיבורים על חייו וסיוריו באי האחרון. ב1861 יצא עם אשתו לסיור בגלילות של הנילוס העליון ופלגיו. ב' סייר את איזור־הספר שבין סודאן וחבש ואח"כ פנה דרומה במעלה הנילוס הלבן. בגונדוקורו פגש את שני החוקרים ספיק (Speke) וגראנט בדרכם חזרה, לאחר שגילו את ימת־ויקטוריה, ומפיהם שמע על קיומה של ימה גדולה שניה. ב' מצא ימה זו ב14.3.1864 וקרא לה ימת־אלברט על שם בעלה של ויקטוריה, מלכת־אנגליה. כשחזר ב1866 מסיוריו פירסם שני ספרים: The Albert Nyanza ו־The Nile Tributaries of Abyssinia, ובאותה שנה הועלה לדרגת־אצילות. ב1869 יצא ב' בראש צבא מצרי לאיזור המשני של הנילוס כדי לכבוש איזור זה ולספחו למצרים וכן כדי לשים קץ לסחר־העבדים, שאיזור זה שימש לו מרכז. לאחר שביצע משימה זו ושלט באיזור (הנקרא כיום הסודאן הדרומי) ארבע שנים כפחה מצרי חזר ב' לבריטניה, במקום שפירסם את זכרונותיו על הכיבוש הנזכר בשם Ismailia (1874). את שאר שנותיו בילה באחוזה שרכש בדוון הדרומית ובסיורים ומסעות־ציד בארצות שונות. ב1890 נתפרסם ספרו Wild Beasts and their Ways („חיות־בר ודרכיהן").

T. Douglas Murray and A. Silva White, *Sir Samuel Baker*, 1895.

ביר, אוגוסט — August Bier — (1861, הלזן — 1949, זאואן), מנתח גרמני. היה פרופסור לכירורגיה באוניברסיטות בקיל, גרייפסוואלד ובון, ומ1907 עד 1932 — בברלין, כיורש הקאתדרה של פון ברגמן (ע"ע). ב' הנהיג ראשון — אחר ניסויים בגופו שלו — את האנסתזיה הלומבלית, שכבר הוצעה לפניו ע"י קורנינג באה"ב ב1885. כן פיתח שיטה חדשה לטיפול בדלקות מוגלתיות ע"י הקוויות־דם מלאכותיות בעזרת חוסם־עורקים או פעמון־מציצה. שיטה זו של היפראמיה פאסיווית נקראת על שמו של ב'. הוא העריך את ההומאופאתיה כשיטה רפואית ונלחם בפיצול ובספציאליזאציה יתרים של הכירורגיה. ב' הדגיש את הקשרים שבין כוחות הגוף והנפש והשפעותיהם ההדדיות. מתוך כתביו זכו לפירסום רחב: Hyperaemie als Heilmittel („היפראמיה כאמצעי־מרפא"), 1907; Über die Berechtigung des teleologischen Denkens in der praktischen Medizin („להצדקת המחשבה הטלאולוגית ברפואה המעשית"), 1910; Wie sollen wir uns zur Homöopathie stellen („מהו יחסנו להומאופאתיה"), 1925; Die Seele („הנפש"), 1939.

K. Vogeler, *August B.*, 1941.

ביר, (מחמוד) ג'לאל — [Mahmud] Celâl Bayar — (נו' 1884), נשיאה השלישי של הרפובליקה התורכית.

ב' נולד בכפר אומור־בי שבקרבת גמליק, לא הרחק מחופו של ים־מארמארה. אביו היה מורה ומופתי, שהיגר מפלוונה אחר הקמתה של בולגאריה האוטונומית ב1878. לאחר שסיים את לימודיו בבית־ספר צרפתי בבורסה (ברוסה), עבד ב' במשך שנים הרבה בסניף של באנק גרמני באותה עיר ועלה בו לדרגת פקיד ראשי. בתקופה זו נעשה חבר פעיל

שליט כושי חוזר עם מלוויו מביקור אצל ס. ו. ביקר.
אילוסטראציה מתוך ספרו של ביקר „אסמאעיליה"

באירגון החשאי „אחדות וקדמה", ולאחר מהפכת התורכים הצעירים (1908) נתמנה כמזכיר של מפלגה זו באזמיר (סמירנה). בבית־הנבחרים העותמאני ייצג את מחוזו.

אחר מלחמת־העולם I השתתף בפעילות במלחמה ביוונים, שפלשו לאנאטוליה המערבית, והצטרף לתנועה הלאומית בהנהגתו של מצטפא כמאל. מ1920 ואילך שימש ציר במו־עצה הלאומית הגדולה — הפארלאמנט התורכי — באנקארה. בשנה שלאחר מכן נתמנה כשר־הכלכלה; זמן־מה היה גם מ"מ שר־החוץ וב1923 קיבל לידיו את התיק לחילופי־אוכלו־סים ושיקום. ב1924 התפטר כדי לשמש מנהל כללי של באנק „איש" (Iş Bankasi), שנוסד באותו זמן לשם עידודה של היזמה הפרטית, בעיקר בתעשיה. בשנות 1932—1937, שבהן הונהג המשטר האֶטאטיסטי בתורכיה, היה ב' שוב שר־הכל־כלה ופעל הרבה לפיתוחה של התעשיה. בסוף 1937 נתמנה כראש־הממשלה, אך התפטר מעמדה זו זמן קצר לאחר שמת אטאטורק (תחילת 1939).

אחר מלחמת־העולם II פרש ממפלגת־העם הרפובליקנית וייסד, ביחד עם כמה חברים, את המפלגה הדמוקראטית, שדגלה בחיזוקו של המשק הפרטי. מפלגתו ניצחה בבחירות הכלליות ב1950, וב22 במאי של אותה שנה בחר בו הפאר־לאמנט כנשיא־הרפובליקה במקומו של עצמת אינוני. ב1954 נבחר ב' לתקופה של ארבע שנים נוספות.

Cemal Kutay, *Celal Bayar*, 1950.

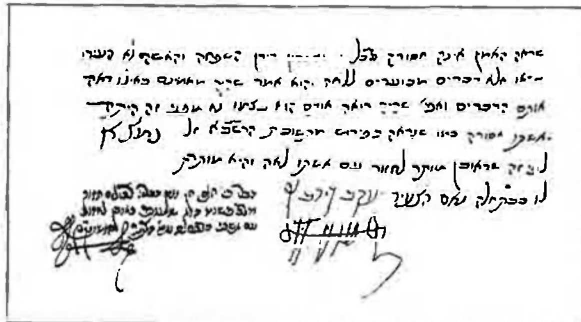
א. ה.

בַּיָּר, פְּיֶר טֶרִי, סֶנְיֶר דֶּה — Pierre Terrail, Seigneur de Bayard — (1524–1475), אביר צרפתי. ב1494–1524 השתתף בשירותם של מלכי־צרפת בקרבות הרבה, שנערכו באיטליה ובארצות־השפלה, ונתפרסם כאביר האמיץ והאצילי ביותר שבאומה הצרפתית. אע"פ שנלחם בצבאות־שכירים היה נקי מכל רדיפת־בצע ומשום כך נתכנה „האביר ללא מורא וללא דופי" (chevalier sans peur et sans re-proche). ב' נפל בהתנגשות על־יד גאטינארה (Gattinara) בפיימונטה המזרחית. עלילותיו כבר תוארו ע"י בני דורו.

S. Champier, *Les Gestes... du chevalier B.*, 1525 (מהדורה חדשה: 1918); J. Joffrey, *Histoire... des gestes... de B.*, 1527 (מהדורה חדשה: 1927); P. Plan, *Histoire du... B.*, 1913; P. Ballaguy, *B.*, 1935.

בִּירַב, ר' יַעֲקֹב (1474?, מַקֵּדָה, על־יד טולדו — 1541, צפת), מגדולי ההלכה ומראשי הישוב היהודי בארץ־ישראל, מצרים וסוריה במחצה הראשונה של המאה ה16. מתחילה ישב ב' בפס שבמארוקו, וכאן נתמנה לרב כשהיה אך בן 18. משם הלך למצרים, לארץ־ישראל (ירושלים, צפת) ולסוריה (חלב, דמשק). מסעותיו בארצות אלו היו קשורים בעסקי־מסחרו, שעל־ידיהם נעשה ב' עומד ברשות עצמו מבחינה כלכלית. אך ב' מצא פנאי גם להרביץ תורה במקו־מות שהתגורר בהם ולהעמיד תלמידים הרבה שהעריצוהו. מסורות היו בידו מגדולי־ההלכה האחרונים בספרד בנוגע לפתרונן של בעיות הלכיות שונות, ואף בדרך לימודו הלך בעקבותיהם. הוא ראה עצמו נעלה על רוב חכמי מצרים, ארץ־ישראל וסוריה והשתדל להטיל את מרותו עליהם בשאלות של הלכה, שהובאו לפניו או שנזקק להן בלא בלא שנת־בקש לכך. היו באישיותו תכונות, שריתקו אליו הרבה מבני־דורו, אך נטייתו לשררה הביאה אותו לידי מחלוקות עם חכמים, שלא נכנעו לו. בקבלה לא עסק עד כדי כך, שאפשר היה לו להגיע בה לכלל יצירה עצמאית, אך ב' נגרר אחד הלך־הרוח המשיחי, שניזון מן ההתעמקות בקבלה בדור שלאחר גירוש ספרד. וכך קיבלה על־ידיו הצפיה המשיחית בזמנו דחיפה מעשית.

בהשפעתו של הלך־הרוח הנזכר, שגרם לביקוש דרכים לקירוב הגאולה ע"י מילוי התנאים, שנקבעו, לפי המסורת, לביאתו של הגואל, נתעוררה שאלת הסמיכה. הקמתו של בית־דין גדול בארץ־ישראל, שיהא רשאי לסמוך תלמידי־חכמים, היא, לפי הרמב"ם (פירוש המשניות, סנהדרין א', א'), מן הדברים שצריכים להתרחש קודם בואו של המשיח. מוסד בעל סמכות למתן־סמיכה לא היה קיים זה מאות־שנים, והרמב"ם בא להורות דרך כיצד לחדש מוסד זה בדור הסמוך לגאולה. לדבריו, רשאים חכמי ארץ־ישראל למנות עליהם אדם, שיקרא סָמוּך ראשון וסמוך זה יהא רשאי לסמוך אחרים, שיהיו ראויים לשבת בסנהדרין הגדולה. תכנית זו ביקש ב' להוציא לפועל בדורו, שמחמת גירוש־ספרד וכינוסם של פזורים הרבה בארץ־ישראל נחשב כדור עומד להיגאל. ב' עשה תעמולה לחידוש הסמיכה עוד כשהיה במצרים. עם חיזוק הישוב היהודי בצפת וריבוי מספרם של חכמיה נעשתה עיר זו מרכז להתעוררות המשיחית. כאן ישב גם ב' מזמן לזמן, לכל המאוחר משנת רפ"ד (1524). בשנת רצ"ח (1538) הצליח ב' להטות לדעתו את חכמי־צפת, בכללם את ר' יוסף קארו ואת ר' משה מטראני. אלה האחרונים החליטו לחדש את הסמיכה ומינו את ב' כסָמוּך ראשון. מיד לאחר שנתקבלה החלטה זו נשלח שליח לירושלים לר' לוי בן חביב (רלב"ח),

קטע־הסיום מתוך תשובה של ר' יעקב בירב כתובה בכתב־ידו. בשולי התשובה—הסכמה בכתב־ידו ותחימתו של ר' יהושע ז' נון, רב צפתי בן־זמנו של ר' יעקב בירב

שנתבקש להסכים לחידוש הסמיכה, ולהיות הראשון לנסמכים ע"י ב'. הרלב"ח וב' הכירו זה את זה מזמן וכבר נפלו דברי־ריב ביניהם, שגרמו למתיחות מסויימת ביחסיהם. הרלב"ח לא רק סירב לקבל סמיכה מידיו של ב', אלא אף יצא לחלוק על עצם ההחלטה של חכמי־צפת מטעמים שבהלכה, וביחוד טען, שאף דבריו של הרמב"ם לא נאמרו בפסקנות, ולא היתה בהם אלא משום חוות־דעת, שלעת זקנתו, במשנה־תורה (הלכות סנהדרין פרק ד', י"א), חזר בו ממנה. מחאתו של הרלב"ח עיכבה את המשך פעולתו של ב', ומעין משא־ומתן בשאלה הנדונה התנהל בין חכמיהן של שתי הערים במשך שלושה חדשים. אותה שעה הוצרך ב' לעזוב את ארץ־ישראל: הוא נסתכסך בעניין פרטי, ויריביו הלשינו עליו בפני השל־טונות התורכיים בצפת. מכיוון שלפי ההלכה אין סמיכה בחוץ־לארץ וב' חשש, שמא לא יוכל לחזור לארץ ומתוך כך יתבטל עניין־הסמיכה כולו, עמד וסמך קודם שיצא מצפת ארבעה חכמים, ביניהם את ר' יוסף קארו ואת ר' משה

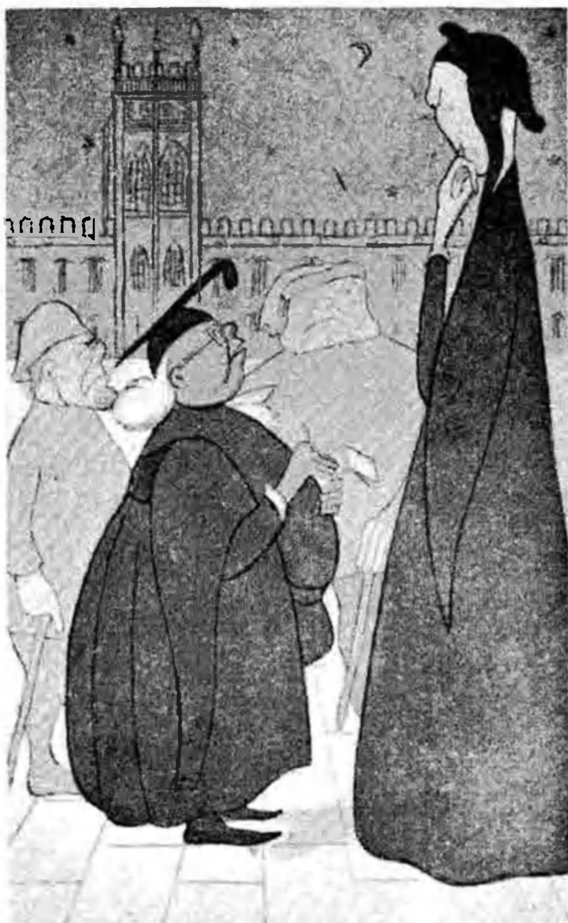
מטראני. לרלב"ח נראה הדבר כהסחת־דעת ממחאתו ולפיכך יצא בהתנגדות פומבית לסמיכה. ב' עבר לדמשק ומשם ניהל את הוויכוח בשאלת־הסמיכה בחריפות ומתוך פגיעות אישיות כמתנגדו. אף בתשובותיו של הרלב"ח גברה ההתקפה האי־שית, והרלב"ח גם מצא בעל־ברית חשוב במלחמתו ברבי דוד בן זמרא, שישב במצרים. מתוך כך פסקה הפעולה להקמתו של ביה"ד הגדול ואף תקפן של הסמיכות שניתנו היה תלוי ועומד. אעפ"כ העבירו המוסמכים את התואר „סמוך" לתלמידי־חכמים אחרים גם אחר מותו של ב'. דברי־הוויכוח בשאלת־הסמיכה נדפסו בסוף תשובות הרלב"ח (ויניציאה, שכ"ה). — ר"י ב' חיבר פירוש על הרמב"ם לכל אותם החלקים, שאין עליהם פירוש „מגיד משנה", אך מפירושו זה לא נתפרסם אלא חלק קטן ע"י הרב יהודה מיימון (ב„סיני" תשט"ו). תשובותיו נתפרסמו בוויניציאה, תכ"ג, ובסופן באו חידושיו למסכת קידושין. חידושים אלה בצורה מורחבת נדפסו מחדש ע"פ כתב־יד ע"י מיכל רבינוביץ בספר היובל לב. מ. לוין, ירושלים ת"ש. הרבה מפסקיו מובאים בספרי־ההלכה של בני־זמנו, וביחוד של ר' יוסף קארו.

א. גרינהוט, לתולדות הגאון ר"י בירב, „הצופה לארץ הגר", שנה ב'; י. כ"ץ, מחלוקת הסמיכה בין ר"י בירב והרלב"ח, „ציון", תשי"א.

י. כ.

בִּירְבּוֹם, סֶר מַכְּס (מכונה: „מאכּס") — Sir Max Beerbohm — (נו' 1872, לונדון), סופר ורַשָּׁם אנגלי־יהודי. למד בבית־הספר של Charterhouse שבסארי (Surrey) ובאוניברסיטה של אוכּספורד, ובצעירותו כבר נתבלט כשרונו כסופר וכצייר. ב1896 פירסם ב' קובץ של מסות בשם The Works of M. Beerbohm („כתבי מ. ב.") על נושאים ספרותיים שונים. ב1898, כשירש ב' את מקומו של ברנארד שו כמבקר הדראמאטי של ה Saturday Review, כינהו זה האחרון בשם „מאכּס שאין דומה לו"; מאז דבק בו כינוי זה כאות הערכה לסיגנונו המלוטש ולביקורת החריפה והאירונית המונחת ביסוד כתביו ורישומיו. ב' חיבר עוד כמה קבצים של מסות, ביניהם More („עוד"), 1899; Yet Again („ושוב"), 1909; Seven Men („שבעה אנשים"), 1919, ו Mainly on the Air („מעל גלי־האתר"), 1946. כמו־כן חיבר ב' A Christmas Garland („זר לחג־המולד"), 1912 — שורה של פארודיות על סופרים מפורסמים; רומאן־סאטירה על חייו של סטודנט באוכּספורד (בתקופת שלטונו של המלך אדוארד VII), שבא תחת השפעתה של הרפתקנית, בשם Zuleika Dobson („זוּליכה דוֹבְּסון"), 1911, שזכה לפירסום מרובה, וסיפור דמיוני קצר בשם The Happy Hypocrite („הצבוע המאושר"), 1892, הנחשב למעשה ידי־אמן. ב1910 נשא ב' את פלורנס כהן, יהודיה אמריקנית, והתיישב ברַפַּלוֹ (איטליה). ב1939 הועלה לדרגת־אביר. אחיו החורג של ב' הוא השחקן סר ווֹלטר ב'־טרי.

למרות הצלחתו של ב' כסופר, יש סוברים, שהקאריקטורות שלו תארכנה ימים מכתביו. גם בהן, כמו ביצירותיו הספרותיות, פונה ב' בעיקר אל קהל מחונך ומפוּנק. נושאי־רישומיו הם עפ"ר מדינאים, אנשי־רוח או אמנים, שאת אפיָם ותכונותיהם הוא מתאר ברגישות מרובה. מנושאי־ציוריו: המלכה ויקטוריה, המלך אדוארד VII, גלאדסטון, תאודור רוזולט, וינסטון צ'רצ'יל, סוינבֶּרן, ד. ג. רוזטי, ויליאם

מאכּס בירבום: דאנטה באוכּספורד. הרשם: „מהו כיתתר וכתכתר, אדוני?". מתוך „פינת הפייטן".

מוריס, ג'ימז ויסטלר, קארלייל, איבסן, גרהארד האופטמאן, הנרי ג'ימז, ג'וזף קונראד, ה. ג'. ולז, קיפלינג, צ'סטרטון וג'ורג' מור. אע"פ שב' לא ראה מימיו אחדים מאלה שנזכרו כאן, עלה בידו למסור את קווי־אָפיָם בשירטוטים מלאי־חיים. את דמויותיו הוא מתאר בסביבה האפיינית להן, ובדרך כלל — בשעת דו־שיח קצר, שמובא ככותרת. בציפורן דקה ועדינה מתווה ב' ראשים וגופים רכי־קווים, שצורתם דומה לפרקים לפקעת, ומגוון אותם בצבעי־מים קלושים. חריפותו היא בהסתכלותו, אך לא בדרך־הביצוע, שיש בה תמיד יופי מוזר וחולני במקצת. רישומיו מצויים בגלריה ע"ש טֵיט בלונדון, במוזיאון ע"ש אַשמול באוכּספורד ובאספים אנגליים אחרים, ביניהם פרטיים. הרבה מהם נתפרסמו באספים הבאים: „ספר־קאריקאטורות" (1907); „ילדותו השניה של ג'ון בול" (1911); „חמשים קאריקאטורות" (1913); „סקירה" (1921); „רוזטי והוגו" (1922); „עניינים חדשים וישנים" (1923); „תצפיות" (1925).

H. Jackson, *The Eighteen Nineties*, Ch. VII, *"The Incomparable Max"*, 1913 etc.; Sir Max Beerbohm, *The Poet's Corner*, Introduction by John Rothenstein, *1943*; David Low, *British Cartoonists, Caricaturists and Comic Artists* (in *Aspects of British Art*, ed. W. J. Turner, 1947, p. 248 ff); H. G. Riewald, *Sir M. B.*, 1953.

א. א. מ. — ע. י. ה.

בִּירְגֶר, גוֹטפריד אוֹגוּסט — Gottfried August Bürger — (1747, מולמרסונדה, בהרי־הארץ — 1794, גֶטינגן), משורר גרמני. ב', בנו של כומר, למד מ1764 תאולוגיה

בהאלה וחי חיי־הוללות. מ1768 ואילך למד משפטים בגטינגן, במקום שנעשה ידידו של המשורר בּוֹיֶה (Boie) ונצטרף לברית־המשוררים של „חורשת־גֶטינגן" (Gottinger Hain). ב1772 נתמנה כקצין־מחוז באַלְטֶנְגְלַייכֶן הסמוכה לגטינגן, אך מפני שלא מילא את תפקידו כראוי הוכרח להתפטר ממשרה זו בשנת 1784. באותה שנה נתיישב בגטינגן ונעשה מרצה לאסתטיקה באוניברסיטה. ב1774 נשא את דוֹרֶט לֶאוֹנהַארט, אך נתאהב אהבה עזה בגיסתו אוגוסטה („מולי" בשיריו) וחי חיי־אישות עם שתי האחיות — דבר, שעורר שערוריה פומבית. לאחר שמתה אשתו נשא את גיסתו, שאף היא מתה לאחר חדשים אחדים — מה שגרם לב' דיכאון קשה. אעפ"כ בא בברית־הנישואים בפעם השלישית, אלא שגירש את אשתו לאחר זמן קצר. את שנותיו האחרונות חי מתוך בדידות, כשהוא חולה ועני מרוד.

ג. א בירגר
לפי התחרים של גְלַמשיק

מתוך קובץ־השירים של ב', שיצא ב1778, נתפרסמו כמה באלאדות ושירי־האהבה הלוהטים שלו אל מולי. כן זכה לפירסום מרובה העיבוד־התרגום הגרמני של „המסע המופלא בים וביבשה של הבארון מינכהאוזן, מסעי־הקרב שלו והרפתקותיו המבדחות" (1786), שב' הכין על־פי הנוסח האנגלי של יצירה זו. מתרגומיו של ב' יש להזכיר גם את תרגומו לארבעת הפרקים הראשונים של ה„איליאס" ותרגום־פרוזה של „מקבת", וכן קטעים מתרגום של „חלום־ליל־קיץ" לשיקספיר ושל שירי־אוסיאן.

עיקר חשיבותו של ב' בספרות הגרמנית הוא בתחום־הבאלאדה. הוא הצליח ליצור שירה, שהיא קרובה לטבע ולרוחו של העם — שירה, שיש בה עלילה מרתקת וכוח־הבעה חושני. התעוררות לכך קיבל מרעיונותיהם של רוסו, האמאן והֶרדֶר, מצד אחד, ומלקט הבאלאדות האנגליות העתיקות, שערך פֶּרסי (Percy), מצד שני. את השקפותיו על השירה סיכם ב' בחיבור קטן בשם „השתפכות־לב על שירת־העם" (Herzensausguss über Volkspoesie, 1776). הגילויים המושלמים ביותר של השקפות אלו הן הבאלאדה „לֶנוֹרֶה", שעליה נוסד פירסומו, והשירים „בת הכומר מטאוּבֶּנהַיין", „הצייד הפראי", „השיר על האיש אמיץ־הלב", ועוד, שבהם הלך ב' ביודעים בעקבותיהם של בעלי שיר־העלילה העממי, הBänkelsänger. הבאלאדות של ב' מצטיינות בהלך־רוח מטיל־אימים, שאותו הוא מעורר ע"י שורה של תמונות מרוכזות ומדהימות, ע"י דו־שיח דראמאטי, וכן ע"י שימוש אמנותי בצלילי־המלים. אל אוירת־המסתורין של שיריו מצטרף מוסר־השכל פשוט, ולפרקים באנאלי. כן הצליח בחיבורן של באלאדות הומוריסטיות (למשל „הקיסר וראש־המנזר", „נשי־ויינסברג"). ב' השתייך אל תקופת ה„סַעַר והדַחַף" בגרמניה. הסופרים הקלאסיים הסתייגו מן הפראות וחוסר־הטעם, המתגלים ביצירותיו בכמה מקומות; ביחוד עשה כך שילר בביקורת, שפירסם על ב' ב„עיתון הספרותי הכללי של ינה" (יאנואר 1791). ואילו הזרם הרומאנטי, ובראש וראשונה א. ו. שלֶגל (ע"ע), החשיב ביותר את יצירתו של ב' ואת הכיוון הספרותי, שדגל בו.

G. A. B., *Samtliche Schriften*, herausg. von L. C. Althof, 1796–98; W. v. Würzbach, *G. A. B.s Leben und Werke*, 1900; L. Filippi, *La poesia di B.*, 1920; E. S. Blenkinsip, *B.'s Originality*, 1936; E. Krienitz, *B.s Jugendlyrik*, 1929.

ל. ו. ז.

בִּירְגֶר, לֵיאוֹ — Leo Buerger — (1879, וינה — 1943, לוס אנג'לס), רופא יהודי. מ1901 שימש פאתולוג, ואח"כ כירורג, בביה"ח „הר־סיני" בניו־יורק, ומ1930 היה פרופסור לאורולוגיה כירורגית בלוס אנג'לס.

„מחלת־ב'" — ששמה המדעי הוא thromboangitis obliterans — היא ליקוי במחזור־הדם, בעיקר ברגלים, שעלול לגרום להפרעות קשות, עד לאבדן האבר. המחלה, שהיתה ידועה מ1879 ואילך, לא תוארה תיאור נאמן כיחידה פאתולוגית אלא ע"י ב' ב1908. עיקרה — דלקת לא־מוגלתית של העורקים הבינונים והקטנים, שמביאה לידי סתימתם של הצינורות ולהפסקתה של אספקת־הדם לרקמות, והיא מסתבכת ע"י חבלות או זיהום מבחוץ. סימניה בשלביה הראשונים: כאבי־רגלים, חיוורון וקור בעור־הרגלים, התעייפות מהירה של הרגלים בשעת הליכה, צליעה־לסירוגים; אח"כ התמגלות ונֶמק, שמתחילים עפ"ר בקרבת הציפרניים ומתפשטים ברגל לכיוון הגופה. מהלך המחלה הוא עפ"ר ממושך, וניכרות בו עליות וירידות; אך יש גם מקרים של התקדמות מהירה מאד. סיבת־המחלה אינה ידועה; אך השפעת העישון המופרז על התהוותה והחמרתה הוכחה ללא ספק. הטיפול השמרני הוא קשה, אך לפעמים מוצלח למדי: שמירה על הגפיים המנוגעות מפגיעה מכאנית ומקור, הימנעות מעישון, מנוחה, טיפול מקומי בזיהום ובהתמגלות; במקרים קשים יותר — ניתוח העצבים הסימפאתיים מְכווצי־הצינורות; וכשטיפולים אלה אינם מביאים לידי הקלה, מן ההכרח לכרות את החלקים הנגועים.

מחלת־ב' היא מחלה נדירה; היא פוגעת כמעט רק בזכרים, עפ"ר בגיל 25—50. היא מצויה בבני כל הגזעים, אך שכיחה יותר בין יהודים ובמשך זמן־מה נחשבה בטעות כמחלה מיוחדת ל„גזע היהודי".

Allen-Barker-Mines, *Peripheral Vascular Diseases*, 402–474, 1947.

יה. ל.

בִּירְד, צ'רְלְז אוֹסְטִין — Charles Austin Beard — (1874—1948), היסטוריון אמריקני. נולד במדינת אינדיאנה שבאה"ב ונתחנך באוניברסיטה ע"ש דפּוֹ (Depauw) שבמדינה זו, וכן באוניברסיטות של אוכספורד, קוֹרְנֶל וקולומביה. מזו האחרונה קיבל ב1904 את התואר של ד"ר לפילוסופיה על־יסוד דיסרטאציה על „משרת השופט באנגליה" וב1904—1917 לימד בה היסטוריה ושימש פרופסור למדע־המדינה. מתחילה התעניין ב' בתולדות־אירופה, וביחד עם ג'ימז הארווי רובינזון כתב את הספר „התפתחותה של אירופה המודרנית" (1907). אח"כ פנה לתולדות אה"ב והתעניין ביחוד במידת השפעתם של האינטרסים הכלכליים על המדיניות והמפלגות. ב' פירסם שורה של מחקרים, שבהם בירר את הגורמים הכלכליים, שהיו אחראים, לדעתו, לצמיחתן של אה"ב וליסודותיה של החוקה האמריקנית. בתחום זה ידועים ביותר ספריו An Economic Interpre-

tation of the Constitution („הסבר כלכלי לחוקה"), 1913, Economic Origins of Jeffersonian Democracy („יסודות כלכליים של הדמוקראטיה הג'פרסונית"), 1915. ספרו של ב' על „הממשלה והפוליטיקה האמריקנית" (1910) נחשב כספר־יסוד בתחום זה, ולהערכה דומה זכה גם חיבורו „ממשל עירוני אמריקני" (1912). לאחר שעזב את משרתו באוניברסיטה של קולומביה ניהל ב' בשנות 1917—1922 את ביה"ס לשירות ציבורי בניו־יורק. ב1923 הוזמן ע"י ממשלת־יאפאן לשמש לה כיועץ בענייני־מינהל וב1927 — ע"י ממשלת־יוגוסלאוויה. פירסום מיוחד הקנתה לו סידרת־הספרים, שחיבר על תולדות אה"ב ביחד עם אשתו מרי ריטר ב' ושבהם השתדל לתאר ביחוד את הרקע הכלכלי והחברותי של המאורעות ההיסטוריים. מספרים אלה, שהם כתובים בסיגנון מושך לב וכוללים בין השאר את תיאור גורמיהם ויסודותיהם של המוסדות האמריקניים, יש להזכיר ביחוד את The Rise of American Civilization („צמיחתה של התרבות האמריקנית"), 1927, בשני כרכים, America in Midpassage („אמריקה במעבר"), 1939, ואת The American Spirit („הרוח האמריקנית"), 1943. כמו־כן חיבר ביחד עם אשתו A Basic History of the United States („היסטוריה תמציתית של אה"ב"), 1944. ב' התנגד למדיניות־החוץ של הנשיא פראנקלין ד. רוזוולט בתקופת מלחמת־העולם II, ולהתנגדות זו נתן ביטוי בספרו האחרון: „הנשיא רוזוולט ובואה של המלחמה" (1948).

אשתו של ב', מרי ריטר ב', שנישאה לו ב1900, נתחנכה באוניברסיטות של דפו וקולומביה. נוסף על פעולתה כהיסטוריונית, השתתפה בתנועה לזכויות־נשים ובתנועת־הפועלים והקדישה לתנועות אלו כמה ספרים. על אלה נמנים: „היסטוריה קצרה של תנועת־הפועלים האמריקנית" (1920), „אמריקה בעיני הנשים" (1933) ו„הנשים ככוח בהיסטוריה" (1946).

י. קב.

בִּירְדְסְלִי, אוֹבְּרִי וִינְסֶנְט — Aubrey Vincent Beardsley — (1872, ברייטון — 1898, מֶנטוֹנה, על־יד ג'נובה), צייר אנגלי, שהירבה לצייר אילוסטראציות בשחור־לבן. ב' לא קיבל שום הכשרה אמנותית במובן המקובל, חוץ מבתקופה הקצרה (חדשיים), שבה למד בביה"ס לאמנות בוסטמינסטר (לונדון), ואת עיקר ידיעותיו בציור רכש מתוך הסתכלות ביצירותיהם של אמנים מן המאות הקודמות, כגון דירר ובוֹטיצ'לי, של אמני־הרישום הצרפתיים בני המאה ה18 ושל אנשי האסכולה הטְרֶם־רְפָאֶלית, וכן מתוך הסתכלות בחיתוכי־העץ היאפאניים, שהכל התחילו מתפעלים מהם בזמנו. לאחר שבֶּרְן־ג'וֹנז ופיוי דה שאוואן (Puvis de Chavannes) ראו את רישומיו, דיברו על לבו, שיתמסר לאמנות. כשב' היה אך בן 21, מסרו לו את ציור העטיפה לגליון הראשון של כתב־העת האמנותי The Studio, וכן צייר אז 250 אילוסטראציות לאפּוס „מות ארתור" (Morte d'Arthur) של סֶר תומאס מַלוֹרי. ב1894 עשה 10 רישומים לדראמה „שלומית" (Salomé) של אוסקאר ויילד, ובאותה שנה נתמנה עורך־האמנות של הרבעון הספרותי־אמנותי „הספר הצהוב" (The Yellow Book; הופיע עד 1897). כן היה בין העורכים והמשתתפים של כה"ע The Savoy Magazine, שאף הוא יצא ב1896. נוסף על כך עיטר באותה

א. ו. בירדסלי: אילוסטראציה מתוך „שלומית" מאת א. ויילד

שנה את הפואמה ההרואית־סאטירית „חטיפת התלתל" של אלכסנדר פופ. — ב' היה שחפן מילדותו; שנה אחת קודם מותו עבר לדת הקאתולית.

התבגרותו המוקדמת־להפליא של ב' ופוריותו האמנותית הן שגרמו לשפע היצירות שלו; אך תוכן ציוריו עורר גל של התנגדות בשעת הופעתם, והמומחים לאמנות מחולקים עד היום בדעותיהם על יצירות אלו — יש שמתפעלים מהן, ויש שמבקרים אותן בחריפות. אין ספק בדבר, שב' שלט באמנות הציור בשחור־לבן וידע להשיג בה תוצאות מחוכמות ע"י השימוש בקווים מותווים במעוף אלגאנטי על רקע של גושי־שחור מלאי הבעה. את השראתו קיבל ממקורות ספרותיים שונים — מיה"ב, מן המאה ה18 ומדורו — וכן מן השכלתנות החולנית־במשהו של „סוף־המאה": ציוריו מסוגננים במידה מרובה, קישוטיים, ולעיתים קרובות מורגשת בהם מעין רשעות מיתממת, אך תמיד הם עושים רושם חזק וניכרים בהם הסימנים המיוחדים ליוצרם, למרות האֶקלֶקטיות שלו. אפשר לומר, שב' חיקה את הכל — מן ההתפנקות החולמנית של יפהפיות בסיגנון האסכולה הטְרֶם־רפאלית ועד לקלות־הדעת בסיגנון הרוֹקוֹקוֹ; אך ב' היה מן הטובים שברַשמי־אנגליה בדורו ויותר מכל אמן אחר הביע את הרוח של שנות־התשעים למאה ה19.

H. C. Marillier, *The Early Work of A. B.*, 1899; J. Lane, *The Later Work of A. B.*, 1901; H. Jackson, *The Eighteen Nineties*, 1913, 1939, pp. 82–93; A. Symonds, *A. B.*, 1948; R. A. Walker, *The Best of B.*, 1948; id., *How to Detect B. Forgeries*, 1950.

ע. י. ה.

בִּירָה, ע"ע שֵׂכָר.

בֵּירָה (Beira), פרובינציה היסטורית בפורטוגאל התיכונה. עד 1936 היה שטחה 23,942 קמ"ר; כיום מכיל רובו של שטח זה (20,325 קמ"ר) שלשה מחוזות (פרובינציות) אדמיניסטראטיביים: ב' אַלְטָה (הגבוהה), בצפון־המזרח (9,536 קמ"ר; כ־695,000 נפש), ב' בַּיְשָׁה (Baixa — הנמוכה), בדרום־המזרח (7,504 קמ"ר; 360,000 נפש), וב' ליטוראל (החופית; 3,285 קמ"ר; 1,240,000 נפש).

ב' (כצירוף של שלושת מחוזותיה) גובלת במזרח בספרד, במערב באוקיינוס האטלאנטי, ובדרום בנהר טֶז'וּ. בצפון עובר הגבול כ־25 ק"מ מדרום לנהר־דָאוּרוֹ (בעוד שגבולה של ב' ההיסטורית היה בנהר־דאורו עצמו). ב' החופית היא ברובה שפלת־חוף פוריה ואקלימה נוח כל ימות־השנה. היא מגדלת דגן, גפנים, זיתים, קאסטאניות, פרי־הדר ובקר (לחלבנות). בה מרוכז רוב הישוב של ב' ההיסטורית ובה עיר־הבירה הקדומה של פורטוגאל, קוֹימְבְּרָה (ע"ע). בב' הגבוהה והנמוכה עוברים טורי הרים וגבעות מדרום־המערב לצפון־המזרח. בב' הגבוהה נמצאים הרי סֶרָה דֶה אֶשְטְרֵלָה ובהם הר־מַלִינוֹן — השיא של הרי פורטוגאל (1,991 מ'). מחמת הגובה החורף כאן קר הרבה מבשפלה ושלגים מצויים בכל שנה. בעמקים החקלאות דומה לזו שבשפלה, ואילו בהרים מגדלים צאן, שצמרו נטווה ונארג בערי־התעשיה של המדינה. עיר־הבירה של ב' הגבוהה היא ויזֵאוּ (Viseu; 14,500 נפש) ושל הנמוכה — קאשטֵלוֹ בראנקוֹ (9,300 נפש). גדולה מהן היא קוביליאן (Covilhã; 19,300 נפש), שיש בה תעשיית־טכסטיל ושמשמשת מרכז לתיירים חובבי אספורט חרפי.

א. י. בר.

בֵּירָה (Beira), העיר הראשית של מחוז מאניקה־סופאלה במוֹזמביק (ע"ע). מספר תושביה כ־42,500 (1950). יושבת על מפרץ קטן באוקיינוס ההודי, שאליו נשפכים הנהרות פּוּנגְוֶה (Pungué) ובּוּזִי, כ־200 ק"מ דרומית־מערבית לשפכו של נהר זאמבזי. ב' היא המוצא למס"ב, שעולה לסוֹלְזבּרִי, בירת רוֹדֶזיה הדרומית, וקשורה ברשת מסה"ב של אפריקה הדרומית והמרכזית. נמלה משמש ליצוא של חמרי־גלם וליבוא של מוצרי־תעשיה למוֹזאמביק התיכונה, לשתי הרוֹדֶזיות, לניאסה ולקאטאנגה שבדרומה של קונגו הבלגית. מחמת חשיבותה מבחינה מסחרית וגם משום אקלימה הנוח־ביחס אף בקיץ, יש בב' אחוז ניכר של תושבים מבני־אירופה (ב־1947: יותר מ־20%). בחדשי־החורף (יוני־ספטמבר) באים לכאן אירופים מפנימה של אפריקה לשם נופש ורחיצה בים. ב־1891—1941 היתה ב', עם הנפה הנקראת על שמה (שטחה קרוב ל־129,000 קמ"ר ומספר תושביה [1950] 710,000), בידיה של „חברת מוֹזאמביק" על יסוד זיכיון, שקיבלה ל־50 שנה. חברה זו פיתחה את הנמל וסללה את מסה"ב.

בִּירוֹבִּיגַ'ן (Биробиджан), שמו הבלתי־רשמי של החבל האוטונומי היהודי בברית־המועצות (Еврейская автономная область) הכלול בארץ (край) חַבָרוֹבְסְק (ע"ע) שבמזרח הרחוק, ושם עיר־הבירה שלו (175 ק"מ מערבית לחברוֹבסק העיר). חבל־ב' גובל במערב ובדרום בנהר־אמור, המפריד בינו ובין מאנג'וריה הסינית. בצפון עובר הגבול ברובו בהרי־בּוּרֵיָה, ואילו במזרח הוא עובר בשפלה. שטחו של חבל־ב' הוא כ־22,000 קמ"ר; מספר תושביו, שברובם אינם יהודים, כ־150,000 (1950).

ה מ ב נ ה. כמחציתו של חבל־ב' היא שפלה התופסת את חלקו הדרומי ומתפשטת בצורת פרוזדור לאורך גבולו המזרחי; הצפון וצפון־המערב הם איזורי־הרים, שמתרוממים (על גבול־הצפון) לגובה של 1,450 מ'. ההר בנוי בכללו שכבות של אבנים געשיות־חומציות קדומות, שבהן נמצאים בכמה מקומות עורקים של ברזל, בדיל וזהב; בשכבות־משקע פאלֶאוֹזואיות בצפון נמצא גראפיט. בשפלה השכבות הן רְבִיעוניות עד עומק מרובה. בעמק־האמור ובמזרח יש אדמת־ביצות, שאינה מתייבשת אף בסוף הקיץ. החבל שופע ברובו דרומה — לעמק האמור. שני הנהרות הראשיים הם: נהר־בירה, שעובר בחבל בצפונו ובמזרחו ושעליו יושבת העיר ב', ונהר ביג'אן, החוצה את החבל לרחבו. חלק מן הצפון וצפון־המערב שופע צפונה לנהר בוריה, הזורם באפיק בצורת קשת ונשפך לאמור.

א ק ל י מ ה של ב' הוא יבשתי. בחורף מנשבות רוחות קרות ויבשות מצפון־המערב והטמפראטורה הממוצעת של יאנואר היא לערך ‎−25°. החום הממוצע ביולי בשפלה הוא כ־23° והטמפראטורה השנתית הממוצעת בב' — חוץ מבתחומי ההרים הגבוהים — היא למעלה מ־0°. מידת־המשקעים בחורף אינה מרובה מ־50 מ"מ, ובקיץ — שבו מנשבות מדרום־המזרח רוחות נושאות גשמים — היא כ־600 מ"מ בעמק האמור וכ־800 מ"מ בהרים.

רוב שטחה של ב' מכוסה יערות, ותוצרת־העץ תופסת מקום חשוב בכלכלתה. החקלאות מייצרת חיטה, שיבולת־שועל, סויה. כמרכן מגדלים בב' בקר. משק המכרות, תעשיית־הטכסטיל והבּורסקאות הם בתחילת התפתחותם. את החבל חוצה (ממערב למזרח) מסה"ב מצ'יטָה לוולאדיווֹסטוֹק; בעיר ב' מסתעפת ממנה מסילה, שפונה דרומה, לֶלֶנינסקוֹיֶה שעל שפת האמור השמאלית. העיר ב', שנקראה בעבר (כשהיתה תחנה קטנה של מסה"ב) טיכוֹנְקאיה, יושבת על נהר־בירה הגדול. מספר תושביה ב־1939 היה קרוב ל־30 אלף.

א. י. בר.

ה ה ת י י ש ב ו ת ה י ה ו ד י ת ב ב'. הרעיון להקצות את שטחה של ב' להתיישבות יהודית נולד לראשונה ב־1926. לאחר בדיקת התנאים במקום ע"י ועדה מטעם „קוֹמזט" (אירגון לענייני ההתישבות היהודית שהוקם ע"י מחלקת־הלאומים של ס. ס. ס. ר.) החליטה נשיאות הוועד הפועל המרכזי של ברית־המועצות ב־28 במארס 1928 להקים כאן איזור לאומי יהודי, שבו יימסרו להתיישבות יהודית הקרקעות הפנויות, מתוך הנחה שאם תזכה הפעולה להצלחה תוקם יחידה יהודית טריטוריאלית. ב־7 במאי 1934 החליט הועד הפועל המרכזי של ברית־המועצות להפיך את האיזור הלאומי הנזכר לגליל אוטונומי (אוֹבְלַסט) יהודי בתוך חבל המזרח הרחוק. הלשון היידית הוכרה כלשון הרשמית של המחוז בצידה של הלשון הרוסית, וכן ניתנה למחוז נציגות ב„כנסיית־הלאומים", שהיא הבית השני של פארלאמנט־המדינה.

על הנימוקים, שהניעו את ממשלת ברית־המועצות להחלטות אלו, יש כמה וכמה השערות. לפי אחת מהן הוחלט על ההתיישבות היהודית בב' מתוך כוונה להקים במקום זה תריס בפני היאפאנים, שהיו אז מושלי מנג'וריה. לפי השערה אחרת לא היה כאן אלא ניסיון חדש של התיישבות יהודית, לאחר שהנסיונות הקודמים של התיישבות כזו בחלקים האירופיים של המדינה לא עלו יפה משום התנגדותה של האוכלוסיה המקומית הבלתי־יהודית או משום הכשרתם

שער־השוק בקולחוז יהודי בבירוביג'אן, עם כתובות ברוסית וביידית

הבלתי־מספקת של המתיישבים לעבודה חקלאית. לדבריו של יושב־ראש הוועד הפועל המרכזי של ברית־המועצות, מיכאל קאלינין, באה ההתיישבות בב' בעיקר מתוך כוונה להקים בית לאומי ליהודים, שבו יוכלו לפתח את תרבותם. דברים אלה משמשים סיוע לדעתם של אלה, שראו את כל עיקרה של תכנית זו כהצעת תחליף לציונות מתוך כוונה לרופף את המאמץ היהודי בכיוון ההתיישבות בארץ־ישראל.

הפעולה ההתיישבותית בב' התחילה מיד לאחר שהוכרז עליה במארס 1928, אך התקדמה באיטיות יתרה ולא הצדיקה את התקוות שתלו בה. המתיישבים באו בחלקם הגדול מתוך שכבות בלתי־מסוגלות למאמץ גופני קשה ולא יכלו לעמוד בתנאים של הארץ, שהיתה ברובה מכוסה יערות עבותים, בעוד שמטעם השלטונות כמעט שלא נעשה דבר כדי להקל את היאחזותם במקום. לפיכך מרובה היה האחוז של המס־תלקים. מתוך קרוב ל20,000 מתיישבים, שהגיעו לב' בשש השנים הראשונות להתיישבות, חזרו לרוסיה האירופית יותר מ11,000. בשנים שלאחר מכן לא הסתפקו השלטונות בתנועה החפשית של המועמדים להתיישבות, אלא ניסו לגייסם מתוך חקלאים, פועלים מומחים או חניכים של בתי־ספר מקצועיים. אעפ"כ גדלו גם אז ממדי־ההתיישבות רק לאט־לאט. בסוף שנות ה30 לא עלתה האוכלוסיה היהודית בב' על 22—23 אלף, וכך הגיעה ל20% של האוכלוסיה הכללית בב', שלפי מפקד התושבים של 1939 מנתה 108,419 נפש. עד אותה שנה הוקמו בב' 18 ישובים חקלאים שיתופיים (קולחוזים) יהודיים מתוך המספר הכללי של 64 ישובים מסוג זה, שהוקמו במחוז; אחדים מהם, ביחוד הישובים בולדהיים ובירופלד, הצטיינו ברוח החלוצית של מתיישביהם ואף הספיקו להתבסס מבחינה כלכלית. רחבים יותר היו ממדיה של הפעולה ההתיישבותית בערים, וכתוצאה מכך גדלה ביחוד האוכלוסיה של בירוביג'אן, העיר המרכזית של המחוז. כן נוסדו עוד ערים אחדות, שהאוכלוסיה היהודית שלהן נתפרנסה בעיקר מענפי־חרושת שונים וגם מפקידות. הפעולה ההתיישבותית פסקה בימי מלחמת־העולם II, אך נתחדשה ב1946, וכנראה, בממדים רחבים יותר. נראה, שעד סוף שנות הארבעים גדלה האוכלוסיה היהודית בב' עד כדי ארבעים או ארבעים וחמשה אלף (לפי הדין־וחשבון, שהוגש לוועידת המפלגה הקומוניסטית בחברובסק ב1951 היו באותה שנה בב' כמאה ושלושים אלף תושבים, מהם כ30% יהודים). סופרו של ה„ניו יורק טיימס", שביקר בב' באמצע שנת 1954, אמד את כלל האוכלוסיה של המחוז ב200,000; לפי עדותו, היהודים במחוז הם הקבוצה הרביעית בגדלה (אחר הרוסים, האוקראינים והטאטארים). יש, איפוא, להניח שמספרם כיום הוא כ50,000, ואפשר אף פחות מכן.

הישוב היהודי בב' הוא, כנראה, מבוסס מבחינה כלכלית. לעומת זה לא נתגשם בב' הרעיון של בית לאומי יהודי, שאגב, לא היו חסידיו מרובים גם בין הקומוניסטים היהודיים. התכנית להקים בב' מרכז תרבותי ליהודי ברית־המועצות נראית כמחוסרת־סיכויים. אמנם היידית משמשת גם

כיום בצד הרוסית כלשון רשמית שניה, אך כלשון־דיבור היא נדחקת יותר ויותר על־ידי הלשון הרוסית. עוד בשנות השלושים נתפרסמו בעיתונות היידית ברוסיה תלונות הרבה על הזילזול ביידית, שהיה מורגש בב׳ ברוב המוסדות וגם בקולחוזים היהודיים. ובשנים שלאחר מכן לא נשתנה היחס אל היידית בב׳ אלא בכיוון של שלילה בלבד. התיאטרון היהודי בב׳ נסגר בתחילת שנות ה50 מחוסר התעניינות בו מצדו של הקהל; העיתון היידי „ביראבידזשאנער שטערן" עדיין יוצא שלש פעמים בשבוע, אך הוא נדפס באלף טפסים בלבד (לעומת עשרת האלפים הטפסים, שבהם נדפס העיתון היומי הרוסי); שידורים ביידית נערכים בב׳ רק פעמיים בשבוע במשך שתי שעות, ועל בתי־ספר יהודיים במחוז אין כל ידיעות מסוף שנות השלושים ואילך. הסופר הניו־יורקי הנזכר קובע, שבמחוז מצויים כ52 בתי־ספר עממיים, 10 בתי־ספר תיכונים ושני בת״ס גבוהים טכניים, אך לשון־ההוראה בכל אלה היא רוסית, והיידית היא בהם מקצוע־לימוד בלבד— אמנם מקצוע של חובה גם לתלמידים לא־יהודיים.

נראה, שהשמועות, שפשטו בשנים האחרונות, על ביטולו של המחוז כמחוז אוטונומי יהודי, אינן מוצדקות, אע״פ שהשלטונות אינם מגלים כיום עניין מיוחד לא בהגברת האוכלוסיה היהודית במקום ולא בהבטחת אפיו היהודי של המחוז. אעפ״כ גם כיום ראש־המחוז הוא יהודי, ומרובה חלקם של היהודים בהנהלת־העניינים בתחומים שונים. אין, איפוא, כל ספק בדבר, שמה שנשאר מן החיים היהודיים בברית־המועצות מרוכז בעיקרו במחוז זה.

ספרות קומוניסטית: ל. זינגר, דאָס באנייטע פאָלק, מאסקווע 1941, פרק 7 („ידנ אין דער סאָציאַליסטישער לאַנדווירט־שאַפט"); ש. גאָרדאָנ, ביראָבידזשאַנער טויששווים, מאסקווע 1947, 159 עמ׳; Paul Novick & J. M. Budish, *Jews in the Soviet Union. Citizens and Builders*, II, *A Jewish State Rises in Birobidjan*, New-York, 1948, 31—47. ספרות לא־קומוניסטית: יעקב לשצינסקי, היהודים ברוסיה הסוביטית, תל־אביב, תש״ג, פרק ט״ז: בירוביג׳אן, עמ׳ 172–192; Solomon M. Schwarz, *The Jews in the Soviet Union*, Syracuse, 1951, 174-194; Harrison E. Salisbury, "Jewish Province in Soviet Depicted", in *New York Times*, June 21, 1954; id., *"Birohidshan Jews Drop Yiddish, Prefer Russian"*, in *New York Times*, June 22, 1954.

א. ט.

בירוית (Bayreuth), עיר־הבירה של מחוז פראנקוניה העילית שבבאווריה הצפונית, כ65 ק״מ צפונית־מזרחית לנירנברג. מספר תושביה כ60,000 (1954). יושבת בגובה של 342 מ׳ מעל פני־הים על נהר מיין האדום, בעמק שבין הרי־פיכטל והרי שווייץ הפראנקונית ובצומת של דרכים, שמחברות את עמק הדאנובה עם עמקי האלבה והריינוס. כ75% מתושביה הם פרוטסטאנטים, והשאר קאתולים. כל־כלתה של ב׳ מיוסדת בעיקרה על תעשיה, מסחר ותיירות. התעשיה מייצרת אריגים, בגדים, מכשירי־חשמל, חרסינה, מכונות, פסנתרים, נייר, זכוכית ומזונות. ב׳ משמשת שוק למחוזה. בב׳ חי ופעל בתריסר שנותיו האחרונות ריכרד וגנר (ע״ע) ובה בית־האופרה, שנבנה במיוחד להצגת יצירותיו. ביתו ואוסף המזכרות מחייו, וביחוד ההצגות השנתיות או הדו־שנתיות של יצירותיו, שנערכות כאן בהשתתפותם של טובי האמנים, מושכים לב׳ תיירים הרבה.

שמה של ב׳ נזכר לראשונה ב1194. ב1231 ניתנו לה זכויות־עיר; ב1260 סופחה לאחוזתם של רוזני נירנברג משושלת־ההוהנצולרן. ב1603 קבע בה את מושבו רוזן־הספר כריסטיאן מאותה שושלת עצמה (ע״ע אנסבך), ובזה התחילה בב׳ תקופת־פריחה, שעליה מעידים בניינים נאים מן המאות ה17 וה18. ב1791 עברה ב׳ לפרוסיה, ב1806 לידי צרפת וב1810 לידי באוואריה. במלחמת־העולם II נפגע כשליש מבנייניה. מגמר־המלחמה עד היום (1954) הוקמו כמעט כל ההריסות והאוכלוסיה גדלה ב33% מכפי שהיתה קודם המלחמה כשנשתקעו בעיר גרמנים, שגורשו בצ׳כיה.

בירון, ג׳ורג׳ גורדון, לורד —George Gordon Byron— (1788, לונדון — 1824, מיסולונגי, יוון), משורר אנגלי. גם מצד אביו וגם מצד אמו היה ב׳ נצר למשפחות־אצילים עתיקות, שהיו ידועות לשמצה משום חייהן הסוערים ומעשי הפשע והאלמות שביצעו — מעשים, שכללו גם חטיפת־נשים, רצח והתאבדות. אביו של ב׳, „ג׳ק ב׳ המטורף", נטש את אשתו השניה, שהיתה אמו של ב׳, ומת בצרפת כשב׳ היה אך בן שלוש שנים. הילד גדל בדלות יחסית בחברת אמו, שהיתה בעלת מצבי־רוח בלתי־צפויים ושעתידה היתה לעורר בו יחס של תיעוב אליה, ובחברת מטפלת — אשה בעלת מידות מושחתות, שגודלה על ברכי הדת הקאלוויניסטית; אשה זו הטילה אימה על הילד בסיפוריה על הגיהינום ויתכן שאף הרגילה אותו לראשונה לאותו אורח־חיים בלתי־מוסרי, שהוציא לו שם רע לאחר זמן. ב׳ היה חיגר מינקותו, ורגישותו היתרה למום זה הגבירה את נטייתו הטבעית להתבודדות ואת זעמו חסר־האונים על עצמו ועל העולם כולו. ב1798, כשמת אחי־סבו, שהיה ידוע בכינויו ה„לורד הרשע", ירש ב׳ את התואר „בארון" ואת האחוזות שהיו כרוכות בתואר זה. לאחר שינוי פתאומי זה, שבא במזלו, נשלח ב׳ ללמוד בהארו ובקימבריג׳. עוד כשהיה תלמיד בבית־הספר היסודי כתב חרוזים בסיגנון המלאכותי, הרגשני של ה„דֶלה קרוס־קאנים" — קבוצה של משוררים פחותי־ערך מבני־זמנו: שיריו אלה נדפסו בהוצאה פרטית ב1806, ולאחר מכן — בשינויים — ב1807 בשם „שעות־בטלה" (Hours of Idleness). ספר קטן זה הותקף בכתב־העת Edinburgh Review, וב׳ השיב על כך בשיר סאטירי עקצני בשם English Bards and Scotch Reviewers („משוררים אנגליים ומבקרים סקוטיים"), 1809, שכולל את הראשונה להתקפותיו על המשוררים האנגליים הרומאנטיים והגנה על האסכולה הנֵאו־קלאסית של דריידן ופופ. ב1809 תפס ב׳ את מקומו בבית־הלורדים, וזמן קצר לאחר מכן הפליג עם ידידו הוֹבהאוס (לעתיד לבוא: לורד ברוטון) לסיור בארצות הים התיכון וחצי־האי הבאלקאני. הוא חזר לאנגליה ב1811, וסיכם את הרהוריו על רשמי־סיורו בשני השירים הראשונים של Childe Harold's Pilgrimage („מסעותיו של בן־האצילים הארולד"), 1812, שמיד היקנו לו פירסום. באותה שנה נשא נאום מז־היר בבית־הלורדים להגנתם של פועלי־האריגה בנוטינגאם, שהתפרעו ושיברו את המכונות החדשות, שהיו מנשלות אותם מעבודתם. לאחר מכן פירסם במשך כמה שנים סידרה שלמה של סיפורים בחרוזים — צורה ספרותית, שנעשתה רווחת באותו זמן בזכותו של סקוט; נושאיהם של סיפורים אלה ניטלו עפ״ר מן המזרח: The Giaour („הכופר"), 1813; The Bride of Abydos („הכלה מאבידוס"), 1813; Lara („לרה"), 1814; The Corsair („שודד־הים"), 1814; The Siege of Corinth („מצור־קורינתוס"), 1816; Parisina („פאריסינה"), 1816, ועוד. סיפורים מחורזים אלה עוררו התפעלות ונסיונות של חיקוי בכל רחבי־אירופה, ויסוד המס־

לורד ביירון

תורין והרע שבהם יצרו את פולחן הגיבור השטני־הביירוני. ב1815 כתב ב' שירים ליריים אחדים, רובם על נושאים יהודיים, וקרא להם בשם Hebrew Melodies („מנגינות עבריות; ניתרגמו לעברית ע"י י. ל. גורדון [בשם „זמירות ישראל"], ש. מאנדלקרן [בשם „שירי ישורון], יעקב אורלנד [1944], ועוד); שני מוסיקאים יהודים, ניתן ובְרַיאַם (Braham), חיברו מנגינות לשירים אלה ופירסמו אותם. אותה שנה הת־חתן ב' עם אן מִילְבַּאנְק, אשה בעלת־השכלה ממשפחה טובה, שעמדתה הקפדנית בשאלות־מוסר נבעה מחינוך נוקשה וקרירות־רגשות טבעית. — הנישואים לא עלו יפה, ולאחר שנולדה להם, לב' ואשתו, בתם עדה (אח"כ: הרוזנת לאוּלֵיס [Lovelace]), עזבה לֵידִי ב' את בעלה. בשערוריה, שפרצה עם פרישתה, הואשם ב' בין השאר במעשי־ניאוף עם אוגוסטה לִי (Leigh), אחותו החורגת, שנולדה מנישואי־אביו הראשונים; כתוצאה מכך הוטל על ב' מעין חרם חברו־תי וב1816 עזב את אנגליה בלא שחזר אליה לעולם. קצת מן המתיחות הנפשית, שבה חי באותם הימים, ניכרת בסיוט השופע משירו הקצר Darkness („חשכה"). כשבא לז'נֶוָה נפגש כאן לראשונה עם שֶלִי, אף הוא משורר ממוצא ארים־טוקראטי, שהלך לנכר משום השקפותיו המהפכניות בענייני־המוסר, ואחד מן המועטים, שזכו להערצתו של ב'. פרי מסעותיו של ב' בגרמניה ובשווייץ היה החלק השלישי של „בן־האצילים הארולד", ואת החלק הרביעי חיבר תחת רושם סיורו באיטליה, שלְשָם הלך לאחר מכן (1816—1818). בשני חלקים אלה ניכרת השפעתם של רוסו ושל „יסורי וֶרטֶר הצעיר" של גתה. מצד שני ניכר רישומם של שֶלִי ו„פאוסט" של גתה באוירתו ובסיגנונו של השיר הדראמאטי „מאנפרֶד" שב' חיבר באותו זמן עצמו (1817). תיאור אידי־אליסטי של שלי וב' ניתן ע"י הראשון בשירו Julian and Madalo („ג'וליאן ומאדאלו").

בדומה ללארה ול„כופר", מוחרם אף הגיבור של „מאנפרד" (עברית: ד. פרישמן, ב„התקופה", III, 1918; 1922) ע"י החברה מחמת פשע נורא, שפשע לנפש קרובה אליו ביותר: הוא הרס אותה באהבתו. כתוצאה מכך הוא חי חיי־בדידות בהרי־האַלְפִּים; בפתיחת־השיר אנו מוצאים את מאנפרד קורא לרוחות־תבל. הן מציעות לו הכל, זולת הדבר האחד, שהוא מבקש — שכחה, שתמחה את רגשי־החרטה. הוא מנסה להתאבד, אך צייד עובר־אורח מונע אותו מכך. עכשיו מזעיק הוא אליו את רוח־האלפים. אך מכיון שהוא מסרב לקבל את מרותה, אינו יכול גם לקבל את העזרה שהיא מוכנת להושיט לו, כדי שיוכל להשמיד את עצמו. לאחר מכן נכנס מאנפרד להיכלו של אחרימן, ובעזרת כוחו המָגִי הוא מכריח את הרוחות להעלות את אהובתו אסטארטֶה („עשתורת") מעולם־המתים. היא מודיעה לו, שלמחר עתיד הוא למות, ונעלמת. כשהוא חוזר לארמונו, בא אליו אב־מנזר, שדורש ממנו לחזור בתשובה. אך מאנפרד טוען, שאחר את המועד. בשעה המיועדת מופיעות רוחות כדי לחטוף את נשמתו. הוא כופר בסמכותן עליו, מגרש אותן מעל פניו ומת.

נקודת־מפנה בחייו הספרותיים של ב' שימשה הופעת שירו Beppo („בֶּפּוֹ") ב1817; בשיר זה, שהוא אפוס היתולי בחרוזים, מן הסוג שהיה רווח אז בספרות האיטלקית, מסופר על בפו, הסוחר הוויניציאני, שספינתו נטרפה בים באסיה הקטנה והוא נפל בשבי ונלקח לעבדות. בפו נמלט מיד משעבדיו, נעשה שודד־ים וצבר לו רכוש ניכר. לאחר שנים אחדות הוא חוזר לעירו, לבוש בגדים תורכיים, ומוצא בקארנוואל את אשתו בחברתו של הרוזן, אהובה. שיבתו הבלתי־צפויה מפתעת את זוג־הנאהבים; אך השלושה מגיעים לידי פתרון ידידותי תוך כדי שתיית קפה; בפו חוזר אל אשתו ואל החברה וקושר קשרי־ידידות אמיצים עם הרוזן. ב' נוכח אז לדעת, שתכונ־תו הספרותית הועידה אותו ביחוד לחיבור שירים סאטיריים שנונים על נושאים חברותיים ומדיניים, וכן לחיבור שירים אֶפִּיִים־היתוליים בלשון היום־יומית המדוברת, ולא בסיגנון הרֶטורי של שיריו הקודמים.

ב1818 התחיל ב' כותב את יצירתו הארוכה והחשובה ביותר, „דון ז'ואן" — סאטירה אֶפית, שב' לא סיים אותה מחמת מיתתו קודם זמנו. הגיבור הוא אציל מִסֶביליה, שנש־לח לחוץ־לארץ ע"י אמו לאחר שנתגלו קשריו אל אשה נשואה. ספינתו נטרפת בים והגלים משליכים אותו, כשהוא מת למחצה, לחופו של אחד מאיי־יוון. האירֶה, בתו של שודד־ים יווני, שנעדר זה זמן מרובה מביתו, משיבה אותו לחיים והשנַיִם מתאהבים זה בזו. כשחוזר האב לביתו הוא תופס את דון ז'ואן ומוכר אותו לעבד לאשתו של השולטן בתור־כיה, ואילו האירֶה מתה מתוך געגועיה על אהובה. דון ז'ואן נעשה מאהבה של אשת־השולטן, אך מעשי־תעלוליו עם שאר גבירות־ההרמון מעוררות את קנאתה; הוא מצליח להימלט מידה, מצטרף אל הצבא הרוסי הצר על איזמַאיל, מצטיין בקרבות ונשלח כ„רץ" אל הקיסרת יקאתרינה. זו האחרונה מתאהבת בו ושולחת אותו בשליחות מדינית לאנגליה. שאר חלקי־השיר מוקדשים בעיקר לסאטירה על החיים החברותיים באנגליה, אגב תיאור הרפתקות נוספות של דון ז'ואן.

בינתיים חי ביירון באיטליה חיי־הוללות, עד שב1819 נתקשר לטֶרֶזָה גוִיצ'וֹלִי (Guiccioli), אשתו הצעירה של רוזן

איטלקי מזקין. היא נפרדה מבעלה ב1820 ועברה לביתו של אחיה, הרוזן גאמבה, שהיה ממנהיגיהם של הקארבונארים. ב׳ הצטרף אליהם, ובהשפעתה של משפחת גאמבה, וכן משום שנאתו לעריצות ולשיעבוד, נמשך לתוך תנועת־המרד האיטלקית, והשתתף בה עד שדוכאה זמנית ב1821. לשם עידודה של תנועת ה„ריסורג׳ימנטו״ כתב ב׳ את שירו The Prophecy of Dante („נבואתו של דאנטה״), 1821. לאחר מכן, בשנת 1822, יצר את הסאטירה המדינית עזת־הרושם שלו: The Vision of Judgment („חזון־הדין״), שנתפרסמה בכתב־העת The Liberal, שב׳, שלי והמשורר־המבקר לי האנט (Hunt) הוציאו לאור במשך זמן קצר. באותה תקופה הוסיף ב׳ לפרסם חלקים מ„דון ז׳ואן״ וכן דראמות אחדות בחרוזים, מהן על נושאים היסטוריים, כתובות בהתאם לתאוריה הנאו־קלאסית של „שלש האחדויות״. מחזות אלה לא היו מיועדים לבמה, אלא — כפי שאמר — ל„תיאטרון שבדמיון״, ואמנם רק אחד מהם בלבד, „ורנר״ (1822), שב׳ הקדיש אותו לגתה ושהוא, אפשר, החלש שבכל שמונה המחזות שחיבר, זכה להצלחה על הבמה.

ממחזות אלה עורר „קַיִן״ (1821; עברית: ד. פרישמן, 1900) את ההתעניינות המרובה ביותר, וסקוט היה סבור, שיצירה זו עולה אף על „גן־העדן האבוד״ של מילטון. היצירה פותחת בסירובו של קין להצטרף להוריו ולאחיו בשיר־שבח לאלהים על החסדים שגמל להם. הוא מערער על היושר שבמעשה הפיתוי, שבהם נתנסו אדם וחוה, ועל הצדק שבעונש שהוטל על אדם — עונש, שכפה עליו, על לא עוון בכפו, עמל אין־סופי מחוץ לגבולות גן־העדן. לוציפר מופיע לפני קין, מעודד אותו להתקומם לאֵל העריץ, שבקנאתו אסר את הדעת על המין האנושי. בלא לשים לב להפצרותיה של אחותו־אשתו עדה, הוא מבכר את הדעת, המגעת לשיא־דרגתה במות, על האהבה והבערות; לוציפר מראה לו רבבות עולמות אחרים ואת הרוחות של אותם היצורים היפים, שחיו בעולם קודם הופעתו של אדם ושנוצרו אף הם, כמו המין האנושי, כדי ליהרס בבוא עיתם. לוציפר מסביר לקין, שהרע מקורו באלהים ושהוא חלק מהותי של המציאות. כשהוא חוזר לאדמה, מגדף קין את האלהים על שקיבל בשמחה את דמו של הכבש החף מפשע, שהקריב לו הבל, והוא מנסה להרוס את מזבח אחיו. בתגרה, שפורצת בין שני האחים, נהרג הבל שלא במתכוון. אחוז חרטה יוצא קין לנדודים, אך האהבה, בצורתה של עדה, מלווה אותו.

ב1823 הצטרף ב׳ לתנועת־ההתקוממות של היוונים נגד המשטר התורכי. ב׳ טרח הרבה באירגונן ובאיחודן של הסיעות היווניות המפולגות, עד שהמאמץ התיש את כוחותיו וב1824 מת בקדחת במיסולונגי שעל מפרץ פאטראס.

ב׳ נמנה על אותם הסופרים המועטים, ששבו את דמיון־הקוראים עד כדי כך, שבמשך זמן קצר נעשו מעין דמויות אגדיות. בתחילת המאה ה19 נתפשט באירופה פולחן של ביירוניזם. ועד היום יש בפירסומו העצום של ב׳ ביבשת משום ניגוד למעמד הצנוע יותר כהיכל־הספרות, שנקבע בשבילו ע״י המבקרים האנגליים. לדבריו של מאציני, נתן ב׳ „תפקיד אירופי לספרות האנגלית״. משוררים הרבה, מפורטוגאל עד רוסיה, חזרו והשמיעו את טענתו של גתה: „תהא דעתם של האנגלים על ביירון מה שתהיה, אין ספק בדבר, שעדיין לא הוציאו מתוכם משורר אחד, שישוֶה לו״. אלפרד דה מיסֶה כונה „ב׳ הצרפתי״; אדם מיצקֶויץ׳ — „ב׳ הפולני״, אלכסנדר פושקין — „ב׳ הרוסי״; לאמארטין ודֶה וִינְיִי בצרפת, סלובאצקי בפולניה, לרמונטוב ברוסיה, בִּיטס (Beets) בהולאנד וקאסטיליו (Castilho) בפורטוגאל היו אף הם בין המשוררים המרובים, שהיו כפופים להשפעתו של ב׳. קשה לקבוע באיזו מידה נובעת הערכה זו של ב׳ מהערכת יצירתו הפיוטית או מהערכתו כאדם. העובדה, שפירסומו מרובה יותר מחוץ לתחומי־אנגליה, אינה מסתברת אך ורק על־ידי כוח־המשיכה של השקפותיו, הדרת־פניו, או מה שב׳ היה מעין קרבן של הצביעות האנגלית, וכן לא ע״י אורח־חייו ההרפתקני ומותו הרומאנטי. שיריו הראשונים השכילו לבטא באופן נפלא מה שנקרא בשמות שונים: “Weltschmerz”, “ennui”, “mal-de-siècle”, בעוד שיצירתו המאוחרת יותר נתנה ביטוי להלך־רוחות אחר, שהיה רווח באותה תקופה: זה של הציניקן נטול־האשליות, שצחוקו מחפה על עצב עמוק. האינדיווידואליזם הקיצוני, שבא מתוך התמוטטותם של דפוסי־החיים הקבועים במאה ה18, סייע להיווצרותו של הלך־רוח זה, ובכל רחבי־אירופה נתפשטה תנועה, שהיתה ידועה בשם „שׂטניזם״. תנועה זו לא היתה מקצתה אלא העמדת־פנים שבאפנה, ומקצתה — רצון לדראמאטיזאציה עצמית; עם זה נתגלמו בה בקשת הרגשות חדשות („ההרגשות הן התכלית הגדולה של החיים״, כתב ב׳) והכרת אשמה נסתרת על ההתקוממות לחוקים וערכים מקובלים בלא שהוצעה במקומם פילוסופיה חיובית אחרת. הסיפורים והדראמות המחורזים של ב׳ נתנו ביטוי לכל הנטיות הללו, תיארו את ההתנגשות הפנימית בין היסודות המתנגדים הנזכרים, שהטרידה מספר מרובה כל־כך של נפשות רגישות באותו דור של מעבר; ואמנם לקהל הקוראים בזמנו של ב׳ נראה היה, ששירתו נותנת את הביטוי האמנותי לבעיות, שהעסיקו אותם ביותר.

לאי־השוויון שבין פירסומו של ב׳ באנגליה ובין פירסומו בארצות היבשת האירופית גרם גם האופי הספרותי של כתביו. משוררים אנגליים אחרים מבני־זמנו, שעלו עליו בכשרונם, היו בעלי השקפות אנגליות טיפוסיות ושיריהם ניתנים בקושי לתרגום ללשון אחרת. בקצב, בתיאורים ובסיגנון של היצירות הטובות ביותר של ורדזוֶרת, קולריג׳, שלי וקיטס יש גונים דקים ועדינים, שהם נעלמים בהכרח מעיניו של הקורא הלא־אנגלי, שלעומת זה הוא מוכשר יותר להעריך את הרושם הפיוטי העז והנמרץ יותר, שעושה שירתו של ב׳. משום עדות לטיב יצירתו של ב׳ יש לראות גם בגילויי חוש־הביקורת שלו. הוא היה מהלל כמה ממשוררי־זמנו, שהיו פיטנים ממדרגה שניה, ולעומת זה היה מגנה כמה מן הגדולים שבהם. אהדתו היתה נתונה לנאמני האסכולה של פופ, פחותי־הערך, ולא למשוררים החדשים, שהשתדלו להכניס שיטות מהפכניות לספרות, להלכה ולמעשה.

גם בדראמות שלו דחה את חוסר־האחדות שביצירותיהם של שיקספיר ודראמאטורגים אחרים מתקופת אֶליזבת והעדיף עליהם את אַלְפיירִי וראסִין, שביצירותיהם ראה דוגמות משוכללות יותר; סירובו להשקיע עמל בשיכלול שיריו וקצב־כתיבתו הבלתי־רגיל הדגישו את חוש־שמיעתו הלקוי ואת מיעוט רגישותו הפיוטית. הוא אף הודה בכך: „אין אני יכול ליצור מחדש או להחליף צורה... אין אני יכול לתקן; אין אני יכול ואיני רוצה״. כמו־כן יש לציין את זילזולו כלפי אלה, שהתיחסו ברצינות יתרה אל מלאכת־האמן, ואף את יחסו אל ההשתפכויות של עצמו כאל שעשוע שאין בו רע. גורלם של שיריו פסק, לדבריו, להעסיקו לאחר שהעלה אותם על הנייר. וזו לא היתה העמדת־פנים בלבד. ב׳ לא

כתב לשם פירסום, אלא בראש ובראשונה כדי להקל מעליו את המעמסה הכבדה של רגשותיו. „השירה", אמר, „היא הלַבָּה של הדמיון, שהתפרצותה מונעת רעידת־אדמה"; בה ביקש אפשרות של שכחה ואמצעי להימלט מעצמו. „הטעם האחד, היחיד, והאמיתי לרשימותי החטופות היה חמיד להר־חיק את עצמי מעצמי", כתב ביומנו ב1813.

בנפשו התחוללה התנגשות של יסודות מנוגדים, בלתי־מתפשרים, ואלה דחפוהו לעיתים, לפי עדות עצמו, עד ספ־הטירוף. ההכרה, שהוא בעל אישיות כפולה, רדפה אותו, לדבריו, כחלום־בלהות, וישות שניה זו היה בה בשבילו מן הפיתוי ומן הדחיה בעת ובעונה אחת. הוא היה שחקן, שהש־קיף על משחקו במבט ציני. הוא היה גם פורק־עול מתמסר לתאוותיו וגם נזיר, שמסגף את בשרו. הוא הקפיד על תארו ועל זכויותיו כאציל מתוך יהירות, שנידונה לכף־חובה אפילו ע"י ידידיו האריסטוקראטים, ועם זה יצא להגנתם של מעמד־הפועלים והמדוכאים הן באנגליה והן מחוצה לה, והקריב את רכושו ואת חייו לשם רעיון־החירות. הוא היה ההתגלמות המושלמת ביותר של אדם למוד־ניסיון, פיקח ונטול־אשליות, ועם זה נשתמרו בו מעין געגועים על חיים אידיליים, טבעיים ואף פרימיטיוויים — געגועים, שמוצאים את ביטויים היפה ביותר בקטע על האֵידֶה (Haidée) ב„דון ז׳ואן" ובשיר The Island („האי"), 1823. אישיותו מש־תקפת בגיבוריו הראשיים — נפשות גלמודות, שמהרהרות בבדידותן הרהורים נוגים ושמעשי־פשעיהן הנסתרים משמ־שים מחיצה בינן ובין האנושות כולה, ועם זה מוצאים אנו בו רצון עז לפירסום ולתהילה, שהיה גובל עם וולגאריות; אהבת־עצמו היתה גדולה כשנאת־עצמו; אנוכיותו, שהגיעה עד כדי רשעות כלפי הזולת, היתה קיצונית לא פחות מן ההתקפות הנמהרות של נדיבותו וטוב־לבו. אע"פ ששימש סימלה של התנועה הרומאנטית החדשה בספרות האירופית, שנא את הספרות הרומאנטית ובז לה ותמך בכל כוחו בהש־קפה הנאו־קלאסית; כמרכן לא נמנע מלהיכנס לשם הגנת אלילו, פּופּ, בויכוחים ארוכים ונרגשים עם המבקרים מן האסכולה הרומאנטית. במשך רוב ימי חייו הקצרים נלחמו בתוכו שני הכיוונים הספרותיים הנזכרים. „משוררים אנגליים ומבקרים סקוטיים" וHints from Horace („רמזים מהורא־ציוס") הם ניגוד גמור לסיפורים הרומאנטיים בחרוזים, בעוד שבדראמות שלו מוצאים אנו גם מן הרוח הרומאנטית, שבה נתייחדו מחזותיו על נושאים ומאורעות, שהם יוצאים מגדר־הטבע, כגון „קין" ו„מאנפרד", וגם מן הקלאסיות המובהקת, שמציינת את מחזותיו ההיסטוריים, כגון „מארינו פאליֵרו", „שני הפוסקארים", „סרדנפל". הרגשת האשמה של ב׳, שהיא טיפוסית לכל גיבוריו, מקורה, אפשר, בזעזוע נפשי עמוק, שנגרם לו בילדותו ושהשאיר פצעים בנפשו. „מעיינות־חיי הורעלו", אומר ב׳ ב„בן־האצילים הארולד" (חלק שלישי). עם זה האמין אמונה שלמה בעונש מידי שמים: בי למרות נימוקיו נגד הנצרות בצורתה המקובלת, לא הצליח לפרוק מעליו את עולה; ו„זה שהביא אותו, לפי דעתי, לידי יאוש", מעידה אשתו.

„נוצרתי להתנגדות", כתב ב׳. ואמנם רק בסאטירות שלו מצא מזגו את הצורה הספרותית, שאיפשרה לו לחרוג מתוך האני שלו באופן מניח את הדעת. רק בהן יכלו למצוא להם ביטוי ההגיון הבריא, שנַחן בו, כשרו להבחין בכל דבר מגוחך ושנאתו לעריצות ולצביעות. אף רשלנותו בטכניקה של הכתיבה מנוצלת כאן ליצירת סיגנון חדש. ב„דון ז׳ואן" הגיע ב׳ לכלל השקפה פילוסופית, שהיא אמנם בלתי־שלמה, אך יש בה משום הצדקה של איש־הטבע בפני המלאכותיות של החברה, המנסה לכפות על חבריה דפוס אחיד של הת־נהגות לשם תועלתם האנוכית של מתי מספר. שיר זה הוא, אפשר, היחיד בין הסאטירות בחרוזים שלו, שיש לו ממדים וסגולות אפיים. תכונתו המרדנית מצאה לה בו נושא ראוי להתקפה, וכשרון־החידוד וכן בגרות־הרוח שלו, שמצאו עד עכשיו את ביטוים רק בפרוזה, במכתביו וביומניו המלאים עניין, מצאו לסוף את דרכם באמצעות „דון ז׳ואן" גם אל שירתו. מכאן ואילך לא הוכרח עוד „להציג לראוה את לבו השותת דם". הוא מצא את שליחותו:

„כי אלמד, אם אך אפשר הוא, אף את האבנים להתקומם לעריצי־האדמה".

נוסף על התרגומים לעברית מיצירותיו של ב׳, שנזכרו למעלה, ניתרגמו לעברית גם „שמים וארץ" (ע"י ד. פריש־מן, 1920), פואמה דראמאטית על אהבתם של מלאכים לבנות־האדם ע"פ הסיפור המקראי וספר־חנוך, הפואמה „אסיר שיליון" (ע"י י. ל. ברוך ב1901), על גורלו של הנזיר השווייצי פראנסוא דה בּוֹניוואר [Bonnivard], שיזם סמוך ל1530 מרידה של תושבי־ז׳נווה נגד שלטון בית־סאבויה ונכלא במצודת־שיליון, ו„איי־יוון", שיר מתוך הפרק השלישי של „דון ז׳ואן" (ע"י ש. טשרניחובסקי).

א. י. פאפירנה, לחג יובל המאה ללידת המשורר האנגלי לארד באיראן („האסיף", V, 1889; כל כתבי א. י. פאפירנה, תשי"ב, עמ׳ 167–175); אהרן צייטלין, ביירון, „התקופה", XXII, 1924; י. קלוזנר, הביירוניסמוס בשירה העברית החד־שה", „מלילה", ג, 1944; י. ז. רייזין, לורד ביירון, „השלח", כ"ב, עמ׳ 456—463, 541—556.

Poetry, ed. by E. H. Coleridge, 7 vol., 1898–1904; *Letters and Journals*, ed. R. E. Prothero, 6 vols., 1898–1901; Th. J. Wise, *A Bibliography of the Writings in Prose and Verse of Lord B.*, 2 vols., 1932–33; *Cambridge Bibliography of English Literature*, vol. III, pp. 187–212, 1941; R. Edgcumbe, *B., the Last Phase*, 1909; Lord Lovelace, *Astarte*, 1921[2]; E. C. Mayne, *B.*, 1924[2]; A. Maurois, *B.*, 1930; P. C. Quennel, *B., the Years of Fame*, 1935; id., *B. in Italy*, 1941; H. Nicolson, *B., the Last Journey*, 1948; S. C. Chew, *B. in England, his Fame and After-Fame*, 1924; Robertson, *Goethe and Byron*, 1925; E. Esteve, *B. et le romantisme français*, 1929; Helene Richter, *Lord B., Personlichkeit und Werk*, 1929; Ch. Du Bos, *B. and the Need of Fatality*, 1932 (הוצאה מורחבת ומתורגמת); Calvert, *B.: Romantic Paradox*, 1935; Marjorum, *B. as Sceptic and Believer*, 1938; Hentschel, *The Byronic Teuton*, 1939; Boyd, *B.'s "Don Juan"*, 1945; Trueblood, *The Flowering of B.'s Genius*, 1945; S. de Madariaga, *Don Juan as a European Figure*, 1946.

א. א. מ.

בֵּירוּנִי (البيروني), אַבּוּ אלרַיְחַאן מֻחַמַּד אִבְּן אַחְמַד אל־ (973, ח׳וארִזם, פרס — 1048, גזני, אפגאניסטן), מגדולי המלומדים באסלאם. כשהיה בן עשרים לערך התיישב למשך כמה שנים בגורגאן, ולשליטה של ארץ זו, קַאבּוּס אִבּן וַשְׁמְגִיר, הקדיש את ספרו הכרונולוגי (ע׳ להלן). לאחר שנכבשה ארץ־מולדתו ע"י מחמוד מלך גזני עבר ב׳ לעירו של הכובש, שבה ישב עד מותו. משם יצא למסעותיו בהודו ואסף את החומר לספרו על תרבותה של ארץ זו. ב׳ למד גם סַנסקרט ותירגם כמה ספרים הודיים בפילוסופיה לערבית; אחד מהם, פאטנג׳ליה, נשתמר בכ"י.

ב׳ מפליא לא רק בהקף של פעולתו המדעית, שכללה את מקצועות המאתמאטיקה, מדעי־הטבע, בלשנות, פילוסופיה והיסטוריה, אלא גם — ובעיקר — בעצמאות, שבה טיפל בחומר של חיבוריו, ובחוש־הביקורת, שבו בחן חומר זה. ספרו הכרונולוגי „אַלאַתַאר אלבַּאקִיָה עַן אלקֻרוּן אלח׳אליה"

(„השרידים הנותרים מן התקופות שחלפו") הוא הניסיון הראשון להשוואת חשבונות־העיתים של עמי־הקדם, ואגב, הוא מביא חומר מרובה על חגיהם של עמים אלה. הספר, שיצא גם בתרגום אנגלי בשם Chronology of Ancient Nations ע"י המהדיר של הטכסט הערבי, זַכַאוּ (Sachau), 1879, כולל גם תיאור מקיף של הלוח היהודי. כמה קטעים, שהם נעדרים במהדורה זו, הובאו מתוך כ"י אחר ע"י גרברס ופיק [Fück] בספר Documenta Islamica inedita (1952). בספרו „אלקנון אלמסעודי" (המוקדש למסעוד אבן מחמוד מלך גזני), העוסק באסטרונומיה וגאוגראפיה, הגיע ב' לדיוק מרובה בקביעת הרוחב הגאוגראפי. ספרו „אלתַּפְהִים פִי צִנַאעַת אלתַּנְג'ים" („הסברת מלאכת האצטגנינות", יצא בצירוף תרגום אנגלי, 1934) כולל מבוא אסטרונומי מצויין עם הגדרות ברורות למופת. מלבד זה חיבר ב' מספר מרובה של חיבורים מאתמאטיים קטנים, שחלק מהם פורסם בחיידראבאד, 1948. ספרו הגדול על הודו, שאף הוא תורגם ע"י זכאו לאנגלית (1888), נותן תיאור מפורט וחשוב של הזרמים הרוחניים בהודו על יסוד לימוד עצמי. ספרו המינראלוגי שונה מכל הספרות העשירה מסוג זה המצויה בערבית ע"י הגישה הראציונאלית, שבה הוא מתאר את האבנים, בלא להתעלם מן העדויות הספרותיות עליהן. הוא המציא גם שיטה לקביעת המשקל הספציפי. כן כתב ב' ספר על סממנים, שעדיין לא יצא לאור, פרט להקדמה שבו, שפורסמה ע"י מ. מאירהוף.

ב' השאיר רשימה של כתביו בנספח לספרו על כתביו של הרופא אַלְרַאזִי. השגיו המדעיים בתחומים שונים נתפרסמו הודות לתרגומים חלקיים של חיבוריו הגדולים בצירוף פירושים של מלומדים שונים, ביחוד אֶ. וִידֶמַן, ק. שוֹי (C. Schoy), י. פראנק ואחרים. לרגל שנת האלף למותו נתפרסם קובץ־מאמרים להערכת מפעלו.

C. Brockelmann, *GAL*, I, 475–6, *Suppl.*, I, 870–5; G. Sarton, *Introduction*, I, 1927, 707; Zeki Velidi Togan, *B.'s Picture of the World*, 1937; P. Kraus, *Epitre de B. contenant le repertoire des ouvrages de... ar-Razi*, 1936; *Al-Biruni Commemoration Volume*, 1951; M. Schreiner, *Les Juifs dans al-B.*, *REJ*, XII (1886).

מ. פ.

בֵּירוּת (بيروت; בצרפ' Beyrouth; ביונ' Βήρυτος; בלאט' Berytos, Beritho, Biritos), עיר־הבירה והנמל הראשי של מדינת־הלבנון. מספר תושביה כ־201,000 (1950).

ב' יושבת באמצע החוף המזרחי של הים התיכון, בשפתו הדרומית של מפרץ קטן, שנקרא בערבית ג'וֹן אַל חַ'דִ'ר (جون الخضر), ובלשונות־המערב: מפרץ גאוֹרגיוס הקדוש (St. George Bay). עומק־מימיו של מפרץ זה, שיש בו מקום־מעגן לספינות גדולות, וכן ההגנה, שהוא מספק לספינות מפני רוחות הדרום ודרום־המערב, הם התנאים הטבעיים, שסייעו להתפתחותה של ב' לכרך ולנמל גדול. כמו־כן סייעו להתפתחות זו הדרכים, שב' משמשת להם צומת: הכבישים לדמשק (1863) ולאורך החוף, רשת־הכבישים מב' להר־הלבנון, מסה"ב לדמשק (1895) ולחלב עם סעיפיה הפונים לתורכיה ולעיראק, ולסוף מסה"ב החופית לחיפה ולטריפולי, שנבנתה בימי מלחמת־העולם II. בשנים האחרונות שוכלל שדה־התעופה של ב', בח'אלדה, וכיום הוא אחד משדות־התעופה הגדולים ביותר במזרח התיכון וצומת לדרכי־האויר הבינלאומיות.

ב' בנויה על גוש קטן של גבעות, שמתרוממות בתחום־העיר לגובה של 60 מ' ומחוץ לה עד 101 מ'. הגוש הופרד מן הלבנון ע"י שבר ונעשה אי, שבתקופה הפרהיסטורית נתחבר עם היבשה בסחף שהובא מן ההר, ביחוד ע"י נחל ב' (ביוונית: מאגוֹראס), העובר ממזרח לעיר ומשקיע כאן גם כיום סחף מרובה בעונות־גאות שלאחר גשמי־זעף. שפלת־החוף שעל־יד ב' היא צרה, וכ־8 ק"מ צפונית־מזרחית לב', סמוך לנחל־הכלב (בערב': כַּלְבּ, ביונ': לִיקוֹס), היא מופסקת ע"י ההר. ממזרח לב' מתרומם הלבנון כחומה, ובמרחק של 10 ק"מ מב' הוא מגיע לגובה של 833 מ'. — אקלימה של ב' חם, ביחוד בקיץ, והלחות בה מרובה ומעיקה ביותר. המשקעים שכיחים ואינם מועטים: בממוצע 81 ימי־גשם בשנה וכ־920 מ"מ.

באוכלוסיה של ב' מיוצגות כל הכיתות הדתיות המרובות שבמדינת־הלבנון, אבל מכמה סיבות היסטוריות וכלכליות שונה הוא היחס הכמותי ביניהן בב' מזה שבשאר חלקי־המדינה: האחוזים של המוסלמים־הסונים, הנוצרים האורתודוכסיים והארמנים, וביחוד של היהודים, גבוהים בב' יותר; של המארוניטים, המוסלמים־השיעיים והדרוזים נמוכים יותר; גדול־ביחס גם מספרם של הזרים (סוחרים, מורים ובעלי כהונות דתיות).

ב' מתפרנסת בעיקר מסחר־החוץ (העובר בנמלה), שחלק מרובה ממנו הוא סחר־מעבר לסוריה, לממלכת־הירדן, לעיראק ולפרס. כמעט כל סחר־החוץ של המדינה (ע"ע לבנון, כלכלה) מרוכז בב'. בסחר־היבוא תופסים מקום ראשון מזונות (28.2% ב־1951) וסחורות־טכסטיל (18%). ביצוא תופסים מקום ראשון מוצרי־טכסטיל (36.3%) ומקום שני צרכי־מזון, ביחוד פירות מיובשים ושימורים. מתכות יקרות היוו 7.2% מערכו של היבוא ו־8.3% מזה של היצוא. ב' היא מרכז חשוב לבאנקאות ולמסחר במטבע זר ובזהב, שמתקיים בה בלא פיקוח ממשלתי (מ־1948 ואילך). כמו־כן משמשת ב' מרכז למסחר בסמים משכרים לכל המזרח הקרוב והתיכון. — התעשיה של ב' דלה ומכוונת לסיפוקם של צרכי־המקום.

פעולתם של מוסדות מיסיוניים, קאתוליים־צרפתיים ופרוטסטאנטיים (פרסביטריינים)־אמריקניים, שמתחרים זה בזה על ההגמוניה התרבותית בב', עשו את ב' למרכז חשוב של חינוך והשכלה מערביים. ב־1866 נוסדה בב' אוניברסיטה אמריקנית, לאחר שבתי־ספר פרוטסטאנטיים עממיים ותיכונים כבר התקיימו בה במשך דור שלם. אוניברסיטה צרפתית של הישועים על שם יוסף הקדוש פועלת בב' מ־1881 ואילך, וקדמה לה רשת של בי"ס קאתוליים. ביחד עם רשת־החינוך התפתחה בב' הוצאת־ספרים בערבית. ב־1943 הוקמה בב' ע"י המדינה אקאדמיה לאמנויות, שכוללת גם בי"ס למדיניות ולכלכלה. במודרניזאציה של העמים הערביים מילאה ב' תפקיד חשוב: היא העמידה רבבות משכילים, שעל ההשכלה פרנסתם, אבל לשלב עליון מזה של הכשרה מקצועית־מעשית לא התרוממה והשגיה התרבותיים הם בכללם מצומצמים. דלותן של הספריות שבב' מעידה על השטחיות של ההדרכה לעבודה מדעית, הניתנת במוסדות־החינוך שבה.

ב' היא בכללה עיר חדשה וגרעינה הישן (מלפני המאה ה־19) כמעט שאינו ניכר. השפעתם של האירופים והאמריקנים על מבנה־העיר ניכרת בקווי־הרחובות הישרים שלה ובסיגנון־הבניה החדיש. בניינים בעלי חשיבות אמנותית אין בה.

א. י. בר.

בירות: האוניברסיטה האמריקנית הנשקפת על פני ספרין ג'ון אל ח'ד'ר (סם. ג'ורג')

היסטוריה. ב' נזכרת לראשונה ברשימה של תחות־מס III (תחילת המאה ה15 לפסה"נ), ושליטה של ב' נזכר במכתבי תל אל עמרנה. מסורות־האגדה על ב', שהיו רווחות בימי־קדם, מסופרות אצל סנכוניאתון (ע"ע). סטרבון מספר, שדיוטוס טריפון כבש והרס את ב' ב140 לפסה"נ. ב15 לפסה"נ נכבשה ב' ע"י מארקוס ויפסניוס אגריפא, חתנו וידידו של אוגוסטוס. היא הועלתה לדרגת קולוניה ונקראה Colonia Julia Augusta Felix Berytus, ואף הוענק לה מעמד של עיר בעלת ius italicum הורדוס השפיע על ב' הרבה טובות ובנה בה בניינים מרובים; ובב' ערך הורדוס את משפטם של שני בני־מרים. גם אגריפאס I ואגריפאס II בנו בב' בניינים ציבוריים, כגון תיאטרון ואמפיתיאטרון. בימי הפולמוס של ורוס (4 לפסה"נ) נלחמו כ1,500 מאנשי־ב' על צידם של הרומים. אחר חורבן בית שני ערך טיטוס קרבות של לודרים בזירת־ב', שבהם נהרגו שבויים יהודיים מרובים. בתקופה הרומית המאוחרת שימשה ב' מקום־מושבו של בית־ספר מפורסם למשפטים. שנים מן המורים בבי"ס זה, אנטוליוס ודודותאוס, חיברו את החלק השלישי של חוקי יוסטיניינוס. בית־הספר נהרס בשעת רעידת־אדמה (529), והמוסד הועבר לצידון.

א. ש.

מימי־הביניים ואילך. ב' היתה מן הערים הראשונות, שהנצרות הכתה בהן שרשים, ותולדות־העיר קשורות באגדות נוצריות: ישו עצמו הביא לב' את בשורת־המשיח; ממזרח לעיר נתקיים הקרב בין גאורגיוס הקדוש (ע"ע) והדראקון (מכאן שם המפרץ); בב' היתה מצויה תמונת־ישו, שצויירה ע"י תלמידו יוסף מארימתיה, מידיו של זה האחרון עברה ל(רבן) גמליאל ולתלמידו פאולוס, ומידיהם עברה ליוחנן הקדוש; יהודים מצאוה בבית שקנו, וכשדקרוה ניתזו ממנה דם ומים. הוועידה השמינית של הכנסיה, שנתכנסה בניקיאה, קבעה ב787 חג שנתי לזכר נס זה. ב635 נכבשה ב' ע"י המוסלמים, ובתקופה, שדמשק שימשה בה כבירת־החליפות, היתה ב' נמל מסחרי חשוב ויינותיה היו מהוללים בשווקים ובשירים. משהועתק מרכז־השלטון מסוריה לעיראק פחתה חשיבותה של ב' כעיר־מסחר. ב1100 כבשו אותה הצלבנים לאחר מצור, שנמשך 3 חדשים. וסיפחוה כסיניוֹדיה לממלכת־ירושלים. ב1187 נפלה ב' בידי צלאח אל־דין, אבל ב1196 חזרה לידי הנוצרים, ובידם נשארה עד שנת 1291, שבה נכבשה על־ידי הממלוכים. בימי־הצלבנים היתה ב' שוב עיר־מסחר חשובה. לסוחרים איטלקיים, דרום־צרפתיים וקאטאלאניים היו בה „פונדקים" (משרדים ומחסנים), אבל לעומת יפו, עכו, צור, צידון וטריפולי היתה שניה או שלישית במעלה; מפני־כן לא הרסו אותה הממלוכים כמו שנהגו בערי־חוף חשובות יותר. כשנתחדשה במאה ה14 תנועת־המסחר בין סוריה וקפריסין, שבה שלטה השושלת הצלבנית של לוסיניאן, שימשה ב' שוק־חליפים בין סחורות המזרח והמערב. לנתיניו של מלך־קפריסין הובטחה הגנה על פונדקיהם וכנסיותיהם. עם הכיבוש העותמאני (1516) התחילה ב' יורדת מגדולתה, בעוד שצידון וטריפולי זכו שוב לחשיבות. כשלש מאות שנה היתה ב' טפלה לצידון הן מבחינה מדינית והן מבחינה כלכלית, ובמדיניות של שושלות התקיפים הסוריים לא נודעה לה כל חשיבות שהיא (ע"ע לבנון, היסטוריה). ערכה של ב' התחיל עולה שוב עם התפתחות התנועה של ספינות־הקיטור, שנמלה של ב' במפרץ המוגן שלה נוח להן מנמליהן של צידון וטריפולי. ב' נעשתה השער של סוריה וארץ־ישראל הצפונית למדינות־הים. קשריה אל המערב ומציאותם של נוצרים מרובים בב' השפיעו על התרכזותה של פעולת־המיסיונים בתוכה, ובתי־הספר שיסדו המיסיונרים בעיר השפיעו אף הם על התפתחותה המהירה. ב' נעשתה שוב, כבימי הרומים והביזאנטים, עיר־תורה למזרח. בספטמבר 1840 הופצצה ב' ע"י צי בריטי, שנלחם את מלחמת־השולטן במוחמד עלי (ע"ע) — הפחה המצרי, שהשתלט על סוריה. ב1841, כשחזרו התורכים לשלוט בסוריה,

ניתנה להר־הלבנון אוטונומיה, שהורחבה ב1861, אך אוטו־נומיה זו לא חלה על ב׳, שהופרדה באופן אדמיניסטראטיווי מן ההר. בפועל היתה קיימת הפרדה זו גם קודם לכן, כי מושלי־סוריה לא השתלטו מעולם על ההר אלא להלכה בלבד, בעוד שבב׳ היתה ידו של השלטון המרכזי תקיפה. התרכזותם של סוניים מרובים בב׳ ובערי־החוף לא היתה אלא תוצאה של עובדה זו. ב1888 הקימו התורכים מן החלק המערבי של פחות־דמשק פַּחְוָה (וילאית) חדשה, שעיר־הבירה שלה היתה ב׳. על פחנה זו נמנו גם חלקים מא״י (הגליל ושומרון). הצרפתים עשו את ב׳ לעיר־הבירה של מדינת הלבנון (ע״ע) וגם למושבו של הנציב העליון, שהיה ממונה על שאר שטחי־המאנדאט הצרפתי בסוריה. מ1943 ואילך ב׳ היא בירת הרפובליקה הריבונית של הלבנון.

א. י. בר.

היהודים בב׳. יהודים ישבו בסביבת ב׳ מסוף המאה ה2 לפסה״נ, ויש להניח, שבאותו זמן ישבו גם בב׳ עצמה. מן הכרוניקה של יהושע סטיליטס אנו למדים על קיומו של בית־כנסת יהודי בב׳ בתחילת המאה ה6. ר׳ אביתר בן אליהו (ע״ע) מונה את ב׳ וּגבל עם הערים, שהיו כפופות לגאונות של א״י. עם כיבושי הצלבנים פחת מספרם של היהודים בב׳, ור׳ בנימין מטודלה (ב1170 בערך) לא מצא בה אלא 50 בתי־אב בלבד. יהודים היו מבקרים מזמן לזמן בב׳ בדרכם לא״י ואחד מתלמידיו של הרמב״ן, שעבר בה (בתחילת המאה ה14), אינו מציין את מציאותם של יהודים בעיר. גם בכתבי הנוסעים ר׳ יוסף דמונטַנייא (1480) ור׳ משולם מוולטֶרה (1481) אין רמז לישוב יהודי בב׳. הנוסע האלמוני (ש׳ 1495), שהיה מתלמידיו של ר׳ עובדיה מברטי־נורו בירושלים, אומר באיגרתו: „בבארוטו (= ב׳) אין עומדים יהודים, אמנם לא ידעתי הסבה, כי הישמעאלים בבארוטו הם יותר טובים מכל אנשי זה המלכות ואוהבים היהודים מאד״. הישוב היהודי בב׳ נתחדש עם בואם של כמה מגולי־ספרד לעיר. ר׳ משה באסולה, שביקר בב׳ בין 1521 ו1523, מצא בה כי״ב בעלי־בתים יהודיים מסיציליה וביניהם את אברהם קאשטרו, מנהל בית־יציקת־המטבעות בירושלים, שהיה ממונה על ענייני־מכס בב׳. בזמן שהייתו של ר׳ משה באסולה בעיר עוררה פעילותו של דוד הראובני, שסוחר יהודי מב׳ פגש בו בעזה, התרגשות בין יהודי ב׳. ר׳ דויד דבית הילל, שביקר ב1824 בא״י ובסוריה, מספר: „יש בה [בב׳] כחמש־עשרה משפחות [של] יהודים סוחרים, ילידי הארץ [= המקום], המדברים ערבית ולהם בית־כנסת קטן ומנהגיהם דומים למנהגי יהודי ארץ־ישראל״. גם בזמן החדש שימשה ב׳ תחנת־מעבר לעולים ונוסעים לא״י, ור׳ מנחם מנדל מקאמניץ, שביקר בארץ בין 1833 ו1844, אומר: „הרוצה לבא לצפת או לטבריא יִתנה עם הספן להביאו לים של חיפה. ואף אם יזדמן לו ספינה לבאיורוד (לב׳) ג״כ טוב, כי משם יוכל לבוא לארץ בלא ספינה, רק דרך יבשה״.

ב1849 מנו יהודי ב׳ יותר מ25 משפחות. ב1856 מצא לודויג אוגוסט פְּרַנקל (ע״ע) בב׳ כ500 יהודים ספרדיים, רובם סוחרים וסבלים. כמעט כל יהודי־ב׳ באותם הימים היו עניים מרודים. במרוצת־הזמן באו לב׳ יהודים נוספים מדמשק, אזמיר, חלב, קושטה, ולסוף גם מרוסיה. ב1878 פתחה חברת כי״ח („אליאנס״) בב׳ בית־ספר לבנות ובשנה שלאחריה בי״ס לבנים. ב1901 למדו בביה״ס לבנים 271 תלמידים ובביה״ס לבנות — 218 תלמידות. ב1911 למדו בבת״ס אלה 264 בנים, 230 בנות. ב1897 פתחה ה„אליאנס״ בית־מלאכה לילדות.

ב1890 — בהשפעת הסתה, שהיתה קשורה בעלילת־דם — התנפלו נוצרים מתושבי־ב׳ על הרובע היהודי. הסדר הוחזר על כנו על־ידי הממשלה והפורעים נאסרו. מסוף המאה ה19 — בסיבת הגזירה, שהוטלה אז על כניסת יהודים לארץ־ישראל — שימשה ב׳ תחנת־מעבר ליהודים שעלו לארץ. בסוף המאה ה19 היו בב׳ בית־כנסת אחד ושנים־עשר „מדרשים״ [= בתי־מדרש].

ב1939 נחשבה קהילת־ב׳ למאורגנת ביותר שבקהילות הלבנון וסוריה. מסביב לביהכ״נ הגדול „מגן אברהם״ נתרכזו מוסדות־הקהילה: בתה״ס של ה„אליאנס״ ושל העדה, אגודת „בני־ברית״ ואגודת „המכבי״. הקהילה עצמה התנהלה ע״י ועד, שנבחר אחת לשנתיים בבחירות חשאיות. משפרצה מלחמת־העולם II נצטמצמו מקורות־ההכנסה של קהילת־ב׳. הקהילה הכריזה על מגבית מיוחדת, כעין „מס־חירום״, ומהכנסות אלו היתה מושיטה עזרה לנצרכים ולפליטים. לחברת כי״ח 5 מוסדות־חינוך בב׳ (בית־ספר לבנים, בי״ס לבנות, גן־ילדים, בי״ס עממי ו„תלמוד תורה״). מלבד בתה״ס של ה„אליאנס״ מקיימת גם הקהילה בי״ס, שנקרא על שם מנדבו סלים טראב.

יהודי־העיר שייכים ברובם למעמד הבינוני, ולאחדים מהם משרות גבוהות בממשלה. אין הם מרוכזים בשכונות מיוחדות, אך העניים שבהם יושבים ברחובות, שנכללו לפנים ברובע היהודי. ב15 במאי 1948 — יום הקמתה של מדינת־ישראל — נערכה הפגנה אנטי־יהודית בחוצות ב׳. המונים משוסים עלו על הרובע היהודי. אך העדה הנוצרית שבעיר עמדה לימין היהודים והמפגינים פוזרו.

בימי מלחמת־העצמאות בא״י אירעו אך התפרצויות בוד־דות נגד יהודי־ב׳. בין השאר נזרקה פצצה לבי״ס של ה„אליאנס״ ויהודים אחדים נפצעו. העיתון היהודי אל־עאלם אל־אִיסְרָאִילִי („העולם הישראלי״) שינה את שמו לאל־סלאם („השלום״). הקהילה היהודית הוכרחה לתרום סכום־כסף לטובת הקרן של הליגה הערבית. אך בדרך כלל לא הופרעו היהודים בעסקיהם ופעולותיהם. אחר המלחמה חזרו לעבו־דתם כמה פקידי־ממשלה יהודיים, שפוטרו ממשרותיהם קודם לכן, ואחדים מהם אף הועלו לדרגות גבוהות יותר.

ב1856 ישבו בב׳ כ500 יהודים; ב1880 — 1,000—1,200; ב1889 — כ1,500. בין 1892 ו1906 היו בב׳ כ3,000 יהודים; בין 1907 ו1910 הגיע מספרם ל5,000, וב1940 — ל6,000.

ש. קראוס, עיר בירות וקורות היהודים בתוכה, ירושלים, כרך ששי (תרס״ב); י. בן־צבי, מסעות ארץ־ישראל לרבי משה באסולה, תרח״ץ; א. שטראוס, תולדות היהודים במצ־רים וסוריה תחת שלטון הממלוכים, תש״ד; א. יערי, מסעות א״י, תש״ו; הנ״ל, זכרונות א״י, תש״ז; הנ״ל, מסע משולם מוולטרה בא״י, תש״ט; ילקוט המזרח התיכון, שנה א׳, חוב׳ 9–10, 1949; W. Wright, *The Chronicle of Joshua the Stylite*, 1882; I. Lévi, *Bari dans la pesikta rabbati* (REJ, XXXII [1896]); W. Bacher, *Bari in der Pesiktha rabbathi* (MGWJ, XLI [1897]); id., *Notes critiques sur la Pesikta Rabbati* (REJ, XXXIII [1896]); S. Krauss, *Bari in der Pesiktha rabbathi* (MGWJ, XLI [1897]); *Bull. de l'All. Isr.*, 1868, 1878, 1880, 1886, 1890, 1901–11; S. Landshut, *Jewish Communities in the Muslim Countries of the Middle East*, 1950.

ש. מ.

בִּיָרִיץ (Biarritz), עיר־חוף בקצה הדרומי־מערבי של צרפת לרגלי הפִּירֶנֵאִים. מספר תושביה כ20,000 (1950). ב׳ היא אחד ממקומות־הרחצה ונוֵי־המרגוע המפורסמים

והיקרים בעולם, ולפיכך מבקרים בה כמעט רק בעלי הון רב. שפת־ימה השטוחה, המכוסה חול לאורך של 12 ק"מ, נוחה מאוד למתרחצים, אקלימה רך כל ימות־השנה וסביבותיה מצטיינות במראות־נוף נאים. לצרכי התיירים הוקמו בתי־מלון, בתי־מרפא ובתי־שעשועים מפוארים.

ב' היתה כפר של דייגים באסקיים נועזים, שראה תקופה ממושכת של שפע כל עוד היו מופיעים במפרץ־ביסקאיה לוויתנים. ברבע האחרון של המאה ה13 פסקו הלוויתנים לבוא לימה של ב', וב' נידלדלה. באמצע המאה ה19 התחילו פוקדים אותה קיטנים, ביחוד מזמן שהמקום נתחבב על איז'ני, אשתו של נאפוליון III (שהיתה ילידת־ספרד). הזוג הקיסרי היה רגיל לבלות בב' זמן־מה בקיץ, ובעקבותיהם באו לכאן עשירי־צרפת וגם בעלי־הון מארצות אחרות. כיום רוב מבקריה של ב' הם אנגלו־סאכסים. בשנים של שלום ושפע בעולם מגיע מספר המבקרים בב' עד חצי מיליון.

בִּירָם, אַרְתּוּר [יִצְחָק] (נו' 1878, בישופסורדה, גרמניה), מחנך עברי בא"י. למד באוניברסיטה של ברלין בלשנות שמית וקלאסית והוכתר ב1900 בתואר ד"ר לפילוסופיה על יסוד הדיסרטאציה: „התורה האטומיסטית בשיטת הכלאם". ב' למד גם בביהמ"ד הגבוה לחכמת־ישראל בברלין והוסמך לרבנות ב1904. אח"כ הורה בבתי־ספר שונים בגרמניה. ב', שנצטרף לתנועה הציונית בנעוריו, נתמנה ב1913 ע"י הוועד הפועל הציוני כמנהל של ביה"ס הרֵאלי בחיפה, וב1914 עלה לארץ. במלחמת־העולם I שירת בצבא הגרמני. ב1918 נתמנה סגן־מנהל של בית־המדרש למורים העברי בירושלים. ב1920 חזר לביה"ס הראלי, ומאז הוסיף לעמוד בראשו עד שנת 1948 (שבה התפטר מטעמי גיל).

בהנהלתו של ב' נתרחב ונסתעף ביה"ס הראלי, באופן שהוקמו סניפים לבי"ס זה בשכונות שונות בחיפה וכן מוסדות־חינוך שלמים, שהם מסונפים אליו: ב1935 הקים ב' את ביה"ס התיכון החקלאי בפרדס־חנה; ב1938 — את ביה"ס התיכון בקריית מוצקין; וב1939 — בי"ס תיכון בטבריה. ב1937 היה מיוצרי חג"ם (חינוך גופני מורחב. אח"כ גדנ"ע). ב1947 הקים בית־מדרש למורים בחיפה. ביזמתו הוקמה ב1953 בחיפה פנימיה צבאית. מ1953 משמש ב' יו"ר הקוראטוריון של הטכניון.

ב' רואה את החינוך כפעולה, שמַקֶפת את חיי־החניך בשלמותם וכוללת גם חינוך גופני וצבאי, צופיות, וכן הכשרה למילוי חובות אזרחיות וטיפוח של משמעת, סדר ודיוק, שנחשבים בעיני ב' כעיקרים חינוכיים, שהם עשויים לקבוע את גורלה של אומה. מכאן גם דאגתו המתמדת לעיבוד שיטתי של תכניות־הלימודים ולשיכלול דרכי־ההוראה, ביחוד בלימודים העבריים. בהנהלתו של ב' נקבעה תכניתו של ביה"ס הראלי כתכנית ל6 שנות־לימוד, שהיא מחולקת לשני שלבים וכוללת התמחות לפי מגמות בכיתות העליונות. כמה מן התיקונים, שהנהיג ב' בבית־הספר הרֵאלי, נתקבלו בחינוך העברי בכללו.

ב1954 קיבל ב' את פרס־ישראל לחינוך. פרי־נסיונו בהוראת המקרא בביה"ס התיכון הוא ספרו „ההיסטוריה של תקופת־המקרא", שעדיין הוא בכ"י.

בִּירְנְבַּאוּם, נָתָן — Nathan Birnbaum; כינויו הספרותי: „מתתיהו אחר" — (16.5.1864, וינה — 2.4.1937, סכֶוֶנינגן, הולאנד), סופר והוגה־דעות יהודי. אביו היה בן של משפחת־חסידים מגאליציה, ואמו — בת של משפחת־רבנים מהונגאריה. ב' למד בבי"ס גרמני ובאוניברסיטה של וינה עיר־מולדתו, ועוד בנערותו הושפע מן הספרות הגרמנית החפשית ונתרחק מן היהדות הדתית. הכרתו היהודית־הלאומית באה לראשונה לידי ביטוי בחוברת נגד השאיפה להתבוללות, שכתב כשהיה בן 15. ב1883 הקים בווינה — ביחד עם ראובן בירר ומשה שְנירר — את „קדימה", אגודת־הסטודנטים היהודיים־הלאומיים הראשונה באוסטריה, שנקראה בשם שנתן לה פרץ סמולנסקין (ע"ע). ב1885 התחיל מוציא לאור דו־שבועון יהודי לאומי, מוקדש לרעיון חיבת־ציון, בשם Selbstemanzipation (1885—1893), שכיוונו, ואפילו שמו, באו מתוך המחברת Autoemanzipation לד"ר י. ל. פינסקר (ע"ע). — עוד לפני הרצל (לערך ב1892) קבע ב' את השם הגרמני של תנועת „חובבי־ציון": Zionismus („ציונות"). תקופה ראשונה זו של פעולתו הספרותית לטובת הרעיון של חיבת־ציון נסתיימה בחיבורו הגרמני: Die nationale Wiedergeburt des jüdischen Volkes als Mittel zur Lösung der Judenfrage („התחיה הלאומית של עם־ישראל כאמצעי לפתרון שאלת־היהודים"), 1893.—לאחר שסיים ב' את חוק־לימודיו באוניברסיטה בתואר דוקטור למשפטים (1887) עבד 4 שנים במשרד של עורך־דין ואח"כ נתמסר לעבודה ספרותית־פובליציסטית. ב1897 השתתף בקונגרס הציוני הראשון ובמשך שנה זו היה המזכיר הראשי של המשרד הציוני, שהתנהל ע"י הרצל. אבל חילוקי־דעות בין ב' ובין הרצל פרצו עוד בקונגרס הראשון. ב' נתפטר ממשרת המזכיר והתחיל מתרחק מן הציונות המדינית. אבל עדיין הוסיף להוציא עיתון ציוני בשם Jüdische Volkszeitung (1893/5).

נתן בירנבאום

בחוברת שלו Die jüdische Moderne (על „היהדות החדישה"), 1896 ובהרצאתו בקונגרס הציוני הראשון על הערך התרבותי של הציונות נסתמנה נטיה לשלילת ערכו של הצד המדיני בציונות ולהבלטת חשיבותה של התרבות הלאומית בתנועה הציונית. ב1898, אחר הקונגרס הציוני השני, עזב ב' את התנועה הציונית ונעשה אחד מדבריה של ה„לאומיות הגלותית". מתוך תפיסה זו פירסם באותם הימים מאמרים ב„השלח", שבהם מתח ביקורת חריפה על ה„דיפלומאטיה" של הרצל, על האופי ה„בלתי־אורגאני" של התנועה הציונית ועל רעיון „שלילת־הגלות". בהמוני־היהודים שבמזרח־אירופה ראה את החלק החשוב ביותר של האומה הישראלית ובלשונם העממית המדוברת — ביידית — את אבן־הפינה לתרבות יהודית חיה. במקום הגשמתה של התכ־

נית הציונית המדינית דרש עבודה מדינית בארצות־הגולה לשם השגת אוטונומיה לאומית־תרבותית. את דעותיו אלו השתדל להפיץ ע״י תעמולה ספרותית במאמריו בשבועון שלו Neue Zeitung (1906—1907) ובכתבי־עת אחרים. ב1906 סייע לייסודה של אגודת־סטודנטים בווינה לשם ה„תרבות היידית". ב׳ היה מיוזמיה ומכנסיה של ועידת הסופרים היידיים בצ׳רנוביץ (1908), שהכריזה על היידית כעל לשון לאומית של העם היהודי. לשם פעולה מעשית להפצתו של רעיון זה ישב ארבע שנים בצ׳רנוביץ (1908—1911), שבה הוציא לאור את העיתון Das Volk („העם") ואת „השבועון של ד״ר בירנבוים" (ביידית) ובה גם הופיע מבחר כתביו בשני כרכים (Ausgewählte Schriften, 1910).

בתקופת מלחמת־העולם I שוב באה תמורה בתפיסת־עולמו של ב׳: הוא הסתלק מן הלאומיות החולונית ושב בלב שלם „לאמונה היהודית הישנה: ליהדות ולשאיפות־הקדושה של היהדות". הוא דרש קידוש החיים היהודיים לשם הגשמתו של היעוד הרוחני של עם־ישראל. מנקודת־מבט זו התקיף גם את היהדות החרדית ה„מאובנת", והטיף לייסוד של חבר „עולים", שדרך־חייהם תשמש מופת לאחרים ותכשיר את הקרקע לעליית־הרוח של העם היהודי. את רעיונותיו אלה הביע בספריו „דברי העולים" (בעברית וביידית, 1917), Gottes Volk („עם־אלהים"), 1917, ובמאמרים בכתבי־עת שונים, שמבחר מהם נתפרסם בקובץ Um die Ewigkeit („לשם הנצח"), 1920. ב1919 השתקע ב׳ בגרמניה (בהאמבורג ובברלין). זמן־מה שימש אז כמזכיר־ראשי של „אגודת־ישראל".

סיכום כולל לדעותיו בתקופת־חייו האחרונה ניתן בספרו Im Dienste der Verheissung („העבודה לשם היעוד"), 1927, שבו העמיד ב׳ שוב את ארץ־ישראל במרכזה של העבודה הלאומית, אלא שדחה כל מגמה מדינית ודרש „להתרחק מכל פוליטיקה גבוהה ומאשליות מסוכנות ולעבוד בארץ ולשם הארץ לפי מצוותה של האהבה הישנה, הגדולה והקדושה". ב1930 יצר כתב־עת בשם Der Aufstieg („ההתעלות"), שרוב המאמרים שבו נכתבו על־ידיו. לאחר שעלו הנאצים לשלטון יצא ב׳ מגרמניה והתיישב בסכוינינגן שבהולאנד. כאן הוציא לאור כתב־עת בשם Der Ruf („קול קורא"), 1934—1936, שחלק מן המאמרים שנתפרסמו בו יצאו אח״כ בצורת קונטרסים, שכוללים זירוזים ואזהרות (Rufe) — והם מעין צוואתו של ב׳ לעם היהודי. — מלבד ספריו ומאמריו בגרמנית וביידית ואף בעברית (ע׳ למעלה) פירסם ב׳ תרגומים לגרמנית מכתביהם של סופרים יידיים (פרץ ואחרים).

ש. ל. ציטרון, לכסיקון ציוני, תרפ״ד, עמ׳ 64–66; ז. רייזען, לעקסיקאָן פון דער יידישער פּרעסע און ליטעראַטור, באַנד 1, 1926[2], עמ׳ 280–289; Nathan Birnbaum, *Autobiographie*, 1924; *Der Freistaat* (ירחון), Mai und Juni, 1914 (חוברות מוקדשות ליובלו של ב׳); *Israelitische Wochenschrift*, 27. April 1924; *Vom Sinn des Judentums*, herausg. von A. E. Kaplan und Max Landau, 1925 (קובץ־מאמרים, שנתפרסם ליום־הולדתו הששים של ב׳, ושבו מצויה ביבליוגראפיה מפורטת); H. Kohn, *Jüdische Rundschau*, 15 November 1927; A. Boehm, *Die Zionistische Bewegung*, Bd. I (1935), 135–138.

י. א. ה.

בִּיֶרְנְסוֹן, בִּיֶרְנְסְטִיֶרְנֶה — Bjørnstjerne Bjørnson — (1832, קְוִיקְנֶה [Kvikne], נורווגיה — 1910, פאריס), סופר נורווגי. ב׳ היה בן לכומר כפרי, וילדותו עברה עליו בין הרי־נורווגיה. כאן עשה עליו רושם עמוק הטבע

בירנסון בירנסטירנה

הנשגב של ארץ־מולדתו, על הריה, עמקיה והים שלה, שעליה שר אח״כ בשיריו ושב׳ אהב אותה ביותר. באחד משיריו, שנעשה ההימנון הלאומי של נורווגיה, ביטא ב׳ את דבקותם של הנורווגים באדמת־מכורתם. כשהיה בן 20 כבר זכה להצלחה מסויימת כמחבר של מחזות, שאח״כ השמיד אותם. במשך ימי־חייו היה בזה אחר זה — או אף בעת ובעונה אחת — עורך של עיתון ומבקר ספרותי, מנהל־תיאטרון ובמאי, קונפראנסיה נודד, ועם זה משורר לירי ואפי (בחרוזים ובפרוזה) ומחבר־מחזות.

ביצירתו, כבחייו הציבוריים, אפשר להבחין ארבע תקופות, שהראשונה שבהן נמשכה עד 1860. ב׳ נלחם בתקופה זו על חירותה הרוחנית של נורווגיה; הוא נלחם במסורת הדאנית, שהיתה מושרשת בנורווגיה מתקופת האיחוד שלה עם דאניה, וגם בהגמוניה השוודית, שבאה מתוך ה„איחוד האישי" של נורווגיה עם שוודיה (מ1814 ואילך). לעומת זה דגל בקיום קשרים רוחניים עם גרמניה ואף בייסודה של „ברית סְטוֹנית", שתכלול את ארצות־סקאנדינאוויה, גרמניה ואנגליה. — אחר שנת 1857 פירסם ב׳ רומאנים ונובלות, שבהם תיאר את חייהם של האיכרים הנורווגיים תיאור מפורט ומלא חן: „סִינֹוֶה סוֹלְבַּקֶן" (Synnöve Solbakken), 1857; תרגום לעברית: א. ברש, תש״ו), „אַרְנֶה" (1859; תרגום עברי: ד. קמחי, תרפ״ז), „עלם עליז" (En glad gut; 1860, תרגום עברי: ד. קמחי, תרע״ו).

ב1860 נסע ב׳ לרומא ולא חזר ממנה לארצו אלא ב1863. עוד קודם מסעו זה חיבר דראמות, שאת נושאיהן שאב מן ה„סאגות", ואילו עכשיו יצר, כמתכונת „ואלנשטיין" של שילר, טרילוגיה בשם „סיגורד הממזר" (Sigurd Slembe; 1862); זוהי הטראגדיה (בשלוש דראמות) של טוען לכתר הנורווגי מיה״ב: החיים מלמדים אותו על־כרחו, שהזכות לשלטון אינה נובעת מתאוות־כיבושים אלא מרגש־החובה. ב„מאריה סטיוארט בסקוטלאנד" (1864) — מחזה, שבו עוצבו דמויות מעניינות — נתקרב ב׳ לשיקספיר. „אַרְנְליוֹט גֶלִינֶה" (Arnljot Gelline, 1870) היא פואמה אפית גדולה

על רקע של יה״ב; הגיבור של יצירה זו מתנהג מתחילה מתוך מרי אנוכי, אך לסוף הוא לומד להתמסר לעניין נעלה. גם בדראמה „סיגורד העולה לירושלים" (Sigurd Jorsalfar), שמשמשת חתימה לתקופה השניה של יצירתו — תקופת המחזות ההיסטוריים —, מתאר ב׳ את כוחן ונצחונן של השלמה עם הגורל וההכנעה.

ב1872 יצא ב׳ שוב למסע באירופה, שנמשך כשלוש שנים. באותה תקופה התקרב לרעיונות החדשים של הראליזם. מכאן מחזותיו המגמתיים, שהטיפו להגינות בעסקי-מסחר („פשיטת רגל"; En fallit, 1875) ובעיתונאות („העורך"; Redaktoren, 1865), בחיים המדיניים והדתיים („המלך"; Kongen, 1877), ביחסים שבינו לבינה („הכפפה"; En handske, 1883). במחזה אחר ורב-רושם של ב׳ מנסה כומר אחד לרפא את אשתו המשותקת בכוח-התפילה, אך הנס לא אירע, הוא „למעלה מכוח-אנוש", כפי שמעיד שמה של היצירה (Over aevne, 1883). הקומדיה הנאה „גאוגראפיה ואהבה" (Geografi og Kjaerlighet, 1883) באה ללמד פרופסור לגאוגראפיה, שלא יזניח את משפחתו לשם המדע. ברומאן „דגלים מעל העיר והנמל" (Det flager i byen og paa havnen, 1884) מטעים ב׳ את חשיבותו של חינוך הילדים; וברומאן אחר, „בנתיבות אלוהים" (Paa Guds veje, 1889), הוא מזהיר אותנו מפני חריצת משפט מוסרי נמהר מדי. התקופה השלישית ביצירתו של ב׳ (1872—1890) היתה, איפוא, תקופה של רומאנים מגמתיים ומחזות, שדנים בבעיות-המוסר. בתקופה זו ערך ב׳ — פרט למסעיו בארצות-אירופה — גם מסע-הרצאות באה״ב (1880/81).

בתקופה הרביעית והאחרונה של פעולתו שוב אין מוסר-ההשכל מורגש כל-כך ביצירותיו, ולעומת זה בולטים בהן ניתוח פסיכולוגי וחכמת-חיים. בתקופה זו היה ב׳ ממחברי-המחזות המנוסים ביותר בזמנו. ב1898 הופיע הטוב שבמחזותיו, „פאול לאנגה וטורה פארסברג". זוהי הדראמה של פוליטיקן, שרצונו נחלש מחמת רגישותו ואצילות-נפשו. אע״פ שמחזה זה מתבסס על אירועים במדיניות המקומית, יש לו משמעות כללית. העלילה פשוטה ומתפתחת כראוי, כל הנפשות מתוארות תיאור עדין ונאמן. זוהי היצירה ההומאנית ביותר של ב׳.

ב1903 קיבל ב׳ את פרס-נובל לספרות. בדומה לשני אישים שהעריץ, הדאני גרונטויג והצרפתי ויקטור הוגו, לא היה אף ב׳ משורר בלבד; עד סוף-ימיו השתתף בחייה הדתיים והמדיניים של ארצו, וכן נלחם בלא ליאות לשם השלום העולמי, חופש-הפרט וחירותם של העמים המדוכאים. הוא התערב לטובתו של דרייפוס, וכן יצא בעיתונות הבינלאומית להגנתם של הסלובאקים, הצ׳כים והפינים. פעילותו של ב׳ בתחומים אלה מצאה את ביטויה בנאומיו המדיניים הלוהטים, שבכוחם נעשה אחד מן האישים המשפיעים ביותר בארצו. — כל כתביו יצאו ב9 כרכים על-ידי פ. בול (1919/20); בתרגום אנגלי נתפרסמו סיפוריו (בעריכת גוס) ב13 כרכים (1895/1909); ובתרגום גרמני ב5 כרכים (1911).

בנו של ב׳, בירן בירנסון (1859, אוסלו — 1942, שם), היה סופר ושחקן, ושימש ב1899—1907 מנהל התיאטרון הלאומי באוסלו.

G. Brandes, *Critical Studies of Ibsen and B.*, 1895; J. Lescoffier, *B. et la France*, 1936; H. Larson, *B. B., A Study in Norwegian Nationalism*, 1944.

בירקנטל, דב-בר (תפ״ג / 1723, בולחוב, גאליציה — תקס״ה/1805, שם), סופר עברי משכיל ותורני מן התקופה שקדמה להשכלה הברלינית. מתחילה נקרא ר׳ דוב-בר ברזובר, אך כשהונהגו בימי יוסף II שמות-משפחה ליהודים תירגם את כינויו לגרמנית: בירקנטל. אביו, ר׳ יהודה, היה בעל-אכסניה וסוחר ביינות, שהיה מביא מהונגאריה, ובין לקוחותיו היו אצילים וכמרים פולניים. מתוך כך נתעוררה בב׳ התשוקה „ללמוד חכמת הגויים, תוכן ושורש דקדוק לשונם", ואביו שכר לו מורה נוצרי. ב׳ למד פולנית על בוריה וידע לקרוא גם לאטינית, גרמנית וצרפתית. מספרו „דברי בינה", שדן בתולדות משיחי-השקר בישראל, וביחוד ביעקב פראנק, ניכר שהירבה לקרוא על נושא זה, וביחוד על הנצרות. ב׳ חיבר ספר זה בשנותיו האחרונות לאחר שפרש מן המסחר ביינות, שבו עסק, כאביו, רוב ימיו. הליכותיו והשקפותיו היו כאותן של יהודי אדוק יודע ספר באותו דור, ולפיכך היה מקובל על רבני-לבוב, והרב הראשי ר׳ חיים כהן רפפורט השתמש בו במתורגמן וכשתדלן בימי הוויכוח עם הפראנקיסטים בכנסיה הראשית בלבוב בשנת תקי״ט (1759). תיאורו של ויכוח זה הוא החלק המקורי שבספר „דברי בינה". מפני שהספר פוגע בנצרות אי-אפשר היה לו להתפרסם בחייו של המחבר, ואף לא בחיי יורשיו. כתב-היד נתגלגל לספרייתו של יוסף פרל (ע״ע) בטארנופול ושם מצא אותו בתר״ע אברהם יעקב ברור ופירסם את הקטעים המקוריים שבו ב„השלח" (כרכים ל״ג ול״ה). כה״י של זכרונותיו, שאף הוא היה, כנראה, בספריית-פרל, הוצא משם ביחד עם כתבי-יד אחרים ונמכר כנייר לשימוש. כמה דפים מתוכו נתגלגלו לספריית ביהמ״ד לרבנים בלונדון ופורסמו בתרפ״ב ע״י מ. וישניצר בצרוף מבוא והערות. לשני הספרים הללו נודע ערך מרובה לתולדות היהודים בגאליציה במאה ה18.

בירקנס, וילהלם — Vilhelm Bjerknes — (1862, אוסלו — 1951), שם), גאופיסיקן נורווגי. ב׳ שימש פרופסור באוניברסיטות של סטוקהולם (1893—1907), אוסלו (1907—1912), לייפציג (1913—1917), ברגן (1917—1926), ושוב אוסלו (1926—1932).

את פעולתו המדעית התחיל בהשלמת המחקרים של אביו, קארל אנטון ב׳ (1825—1903), על כוחות הידרודינאמיים. הוא הוסיף על מחקרים אלה חקירות בתופעת הצירקולאציה בהידרודינאמיקה, שהן בעלות חשיבות יסודית באוקיאנוגראפיה ובאסטרופיסיקה; חקר את תורת-הגלים של הציקלונים וניסח משוואות של הפרעות אטמוספריות. תורתו המושלמת על התהודה החשמלית שימשה יסוד חשוב להתפתחותה של טכניקת-האלחוט. ספריו העיקריים: Dynamic Meteorology and Hydrography („מטאורולוגיה והידרוגראפיה דינאמית"), 1910/11; Physikalische Hydrodynamik („הידרודינאמיקה פיסיקאלית"), 1933. ב׳ גם ייסד והדריך שירות מטאורולוגי נרחב; „אסכולת-ברגן" שלו, ששילבה במחקריה תאוריה והסתכלות, ביחוד לגבי גופי-אויר, חזיתות והפרעות חזיתיות („מטאורולוגיה סינאופטית"), זכתה להוקרה מרובה. בין נציגיה של אסכולה זו הצטיין בנו של ב׳, יעקב ב׳, שב1940 נתמנה פרופסור בלוס אנג׳לס ובשנים האחרונות של מלחמת-העולם II ניהל בלונדון את השירות המטאורולוגי של חיל-האויר.

ג. ל.

בִּישָׁה, (מַרִי פְרַנְסוּאַ) כְּסַוִיֶה — Xavier (Marie François) Bichat — (1771—1802), אנאטום ופיסיולוג צרפתי; מחלוצי ההיסטולוגיה (ע"ע) ומראשוני הוגי־הדעות של הביולוגיה החדישה. אביו היה רופא מן היורה הצרפתית, וב' נועד מנעוריו לרפואה. הוא למד בבי"ח בליון, וב1793 ברח משם (מחמת מלחמת־האזרחים) לפאריס, שבה השתלם בכירורג ואנאטום. ב1799 נתמנה רופא בביה"ח Hôtel-Dieu, וכאן ביצע במשך תקופה קצרה מתוך שקידה קדחתנית פעולת־מחקר נרחבת באנאטומיה ופיסיולוגיה נורמאלית ופאתולוגית ובעיון הביולוגי. הוא מת קודם שהגיע לגיל 31.

מ. פ. כ. בישה
לפי תחריט של גולטשיק

ב' הכיר, שכל הגופים החיים וכל חלקיהם מורכבים ממספר מסויים של מערכות־מבנה, שנבדלות זו מזו בסידורן הפנימי ובתכונותיהן; הוא קרא למערכות אלו tissus — „אריגים" או „רקמות" — שם, שנשתרש בביולוגיה. ב' הבחין — מבחינה שנראית היום כשרירותית — 21 רקמות, שכל „אבר" (כגון הקיבה, הריאות, המוח) מורכב מכמה מהן. ידיעת רקמות אלו היא „האנאטומיה הכללית" (ההיסטולוגיה — במונחינו החדישים), שעליה יש להשתית את הכרת האברים, „האנאטומיה התיאורית". כל רקמה היא יחידה ביולוגית, שהיא חיה חיים מיוחדים לה; חיים אלה הם סגולתה הספציפית, שאינה זהה עם סכום התכונות הפיסיקו־כימיות של חומר־הרקמה. למשל: סגולתה הספציפית של הרקמה העצבית היא הרגישות, של הרקמה השרירית — הכוויצות, שהיא שונה מן הגמישות של חמרים דוממים מסויימים. חיי האורגאניזם כולו הם תוצאה ממכלול חיי הרקמות, שמצטרפים זה לזה, משתלבים זה בזה ומשפיעים זה על זה בחיים התקינים ובמחלות; „סימפאתיה" זו אף היא זרה לעולם הדומם. העובדה, שמחלה אחת עלולה לעורר תופעות דומות באברים שונים, מוסברת לפי ב' ע"י מציאותן של רקמות זהות באברים הללו. בחיבוריו של ב', שבהם הוא מברר השקפות אלו, יש לראות את ההתחלה של ההיסטולוגיה הנורמאלית והפאתולוגית.

ב' הוא הנציג המדעי האחרון והחשוב ביותר של הויטליזם (ע"ע חיים) הישן: הוא מתנגד חריף ליאטרו־מכאניציזם מייסודה של הפילוסופיה המכאניסטית של דֶקַרט (ע"ע), שבו החזיק בּוֹרְהָוֶה (ע"ע) ושראה בגוף החי מכונה מסובכת; אך הוא פוסל גם את הוויטאליזם הפרימיטיווי של שְׁטַל (ע"ע), שבהשפעת האידיאליזם של לַיְבְּנִיץ (ע"ע) נעשה אנימיזם — הסברה מילולית של תופעות־החיים כגילויים של „נפש" סתמית. ב' השתדל להכניס משמעות ברורה למושגים הקשורים ב„פעולות־החיים" ולייחס פעולות אלו לתכונות מוגדרות של רקמות מסויימות. בבירור מושג־הכוויצות, למשל, הבחין בין 2 אופנים של הפעלת השריר: ע"י דחפים, שמגיעים אליו דרך העצבים מן המוח—כוויצות „חיונית" (אנימאלית), שהיא נתונה לשלטון הרצון ומתבטלת עם ניתוק העצב; ע"י השפעות פיסיקאליות או כימיות — כוויצות „אורגאנית", שאין בה משום גילויי־הרצון ושמתבטלת עם שיתוקו של השריר (כגון ע"י אופיום). כיוצא בזה, הבחין ב' ברגישות בין רגישות אורגאנית, שהיא הכושר של קליטת רשמים ע"י האברים עצמם בלא קשר לתודעה, ובין רגישות חיונית, שהיא הכושר של העברת הרשמים הנקלטים ל„מרכז" של האורגאניזם לשם גרימת־תגובה. ההבחנה בתופעות־החיים בין גילויים „אורגאניים", החלים באורגאניזם כשלעצמו, ובין גילויים „חיוניים" („אנימאליים"), החלים ביחסי האורגאניזם לסביבתו, היא יסודית לביולוגיה של ב'. אין היא רחוקה מן ההבחנה המודרנית בין פונקציות „היסטוטרופיות" ופונקציות „ארגוטרופיות".

בביולוגיה של ב' מצטיירים החיים כמאבק מתמיד בין הכוחות הוויטאליים של הרקמות והסדרם ההדדי באורגאניזם, מצד אחד, ובין מכלול הכוחות הפיסיקו־כימיים של הטבע הדומם, מצד שני; התגברותם של אלה האחרונים משמעותה— המוות. לשון אחרת: החיים הם דחף פנימי של האורגאניזם, הנאבק עם כוחותיו של העולם החיצון העומדים עליו תמיד לכלותו. מכאן ההגדרה המפורסמת, שהגדיר ב' את החיים: l'ensemble des fonctions qui résistent à la mort („מכלול הפעילויות הדוחות את המוות"). עם כל היסודות הוויטאליסטיים־מטאפיסיים שבהשקפה זו, היא משמשת נקודת־מוצא לתפיסתו של קלוד בֶּרְנַר (ע"ע), המבוססת על הכרת הניגוד הקיים בין „הסביבה הפנימית" ובין „הסביבה החיצונית" של האורגאניזם, ולראיית מהות החיים בייצובה של הסביבה הראשונה ובאי־תלותה בסביבה השניה — הכרה, שהיא קרובה למושג ההומאוסטאזה של הפיסיולוגיה החדישה. — שופנהאואר (ע"ע) אמר על פילוסופיית־החיים שלו עצמו, שהיא תרגום מטאפיסי של הפיסיולוגיה של ב'.

M. Coquerelle, *X. B.*, 1901; A. Blanchard, *Centenaire de la mort de X. B.*, 1903; E. J. Jervelle, *La vie et l'œuvre de B.*, 1931; H. E. Sigerist, *Great Doctors*, 1933.

י. ל.

בִּישָׁה, פִילִיפּ־ז'וֹזֶף־בֶּנְז'מֶן — Philippe-Joseph-Benjamin Buchez — (1796—1865), פובליציסטן ופילוסוף חברותי צרפתי. למד רפואה ונטל חלק פעיל בתנועת־הקארבונארים; לאחר זמן נמשך אחר הסן־סימוניזם, אך ב1829 נטש אותו משום שחלק על התורות הדתיות של באזאר (Bazard) ושל אנפאנטן. ב' ייסד כתבי־עת משלו (1831—1848), ובהם פיתח את שיטתו — תערובת של קאתוליות אדוקה ושל משנות דמוקראטיות ביותר. ביתר פרוטרוט הציע אותה בחיבוריו Introduction à la science de l'histoire („מבוא למדע ההיסטוריה"), 1833, וEssai d'un traité complet de philosophie au point de vue du catholicisme et du progrès („מסה מתוך מסכת שלמה של פילוסופיה מנקודת־המבט של הקאתוליות ושל הקידמה"), 1838—1840, ב3 כרכים.

בימי המהפכה של 1848 נבחר ב' לאסיפה המכוננת כנציג של האגף המתון. השפעתו כמדינאי היתה קלת־ערך, ואחר המהפכה פרש מפעילות ציבורית. ב' היה סבור, שרפורמה חברותית ניתנת להתגשם ע"י יזמתם החפשית של יחידים בלא כל התערבות יוצאת מגדר הרגיל מצד המדינה. הוא לימד זכות על ייסוד התאחדויות יצרניות של פועלים

ועל ייסוד מוסדות־אשראי לפועלים. תומכיו הגנו על דעותיו בכתב־העת Atelier (1840—1847).

ביחד עם רו־לאורן (Roux-Lavergne) פירסם ב' Histoire parlementaire de la révolution française („היסטוריה פארלאמנטארית של המהפכה הצרפתית"), 1834—1838, ב40 כרכים — אוסף עצום של תעודות.

N. Wassilieff, *Buchez, der Begründer der modernen Associations-Bewegung Frankreichs*, 1898; J. Regnier, *L'œuvre économique de Buchez*, 1938; G. Castella, *Buchez historien*, 1909.

א. ז.

בִּישִׁינְג, אַנְטוֹן פְרִידְרִיךְ — Anton Friedrich Büsching — (1724—1793), פוליהיסטור גרמני, שחיבר ספרים הרבה, ביהוד במקצועות הגאוגראפיה המדינית, ההיסטוריה, התאולוגיה והפילוסופיה. ב' הורה פילוסופיה באוניברסיטה בגטינגן, היה כומר בפטרבורג ומנהל־גימנסיה בברלין. בספרו על כתיבת־הארץ (Neue Erdbeschreibung, 1788) ובכתב־העת להיסטוריה וגאוגראפיה (Magazin für Historie und Geographie), שערך ב' ב1767—1793, ניסה ראשון להשתמש שימוש מדעי בחומר סטאטיסטי. — בנו, יוהאן גוסטאו ב' (1783—1829), היה בלשן וחוקר קדמוניותיה של גרמניה.

בַּיִת, ע"ע בְּנִיָּה; דִּיּוּר.

בֵּית־אֵל, בתקופה העתיקה — עיר כנענית, ישראלית ויהודית, 17 ק"מ צפונית לירושלים. במקומה נמצא כיום הכפר ביתין שבתחומה של ממלכת־ירדן (880 מ' מעל פני־הים, 600 תוש' מוסלמיים). ב1927 וב1934 נערכו כאן חפירות ע"י ו. פ. אולברייט. נראה, שראשיתו של הישוב בב"א היתה כרוכה בחורבנה של העי (א־תל) במאה ה21 לפסה"נ. במאה ה16 לפסה"נ נתרחב הישוב והמקום הוקף חומה, בנויה אבנים מסותתות. לאותה תקופה יש ליחס את דברי התורה על אברהם, שבנה מזבח לה' בין בית־אל ובין העי (בר' יב, ו—ח); אך עיקר חשיבותה של ב"א נבע ממה שהמסורת קישרה אותה אל חלום־יעקב (בר' כח, י—כב): בב"א הראו את המקום, שבו ראה יעקב בחלומו „סולם מוצב ארצה וראשו מגיע השמימה, והנה מלאכי־אלהים עולים ויורדים בו", ומקום זה — כנראה ממזרח ללוז (כך יוצא מיהו' טז, ב; במקומות אחרים במקרא [בר' כח, יט; לה, ו וטו] ובמסורת המאוחרת מזהים את ב"א ולוז) — היה מקודש לבני־ישראל במשך דורות הרבה. אחר תקופת־האבות (בתקופת הברונזה המאוחרת, המאות ה15—13 לפסה"נ) הגיעה ב"א הכנענית למרום התפתחותה. במקום נמצאו חרסים, שמעידים על קיומם של יחסים מסחריים בין ב"א ובין קפריסין, וכן כלי־חרס מקומיים מצויירים. לתקופה זו שייכים שרידיו של בית, שחדריו היו בנויים מסביב לחצר רחבה, רצפותיו היו מטוייחות או בנויות אבן, וכן היו לבית תעלות־ביוב, שאף הן היו בנויות אבנים. שכבת־אפר מסופה של תקופה זו, שנמצאה כאן, מעידה על כיבוש ושריפה, שאירעו, כנראה, במקום בזמן כיבוש הארץ בימי יהושע; מלך ב"א נזכר בין המלכים, שהוכו ע"י בני־ישראל (יהו' יב, טז). עם הכיבוש הישראלי נכללה העיר בתחומו של שבט בנימין בגבול אפרים (יהו' יח, כב; דהי"א ז, כח). בתקופה זו באה ירידה ברמת־החיים בב"א והבניה נעשית גסה יותר (רק בימי דוד ושלמה ניכרת עליה חדשה). תקופת־השופטים הנסערת מתבטאת בשלושה שלבים של בניה ואילו תקופת־השלווה היחסית של הממלכה המאוחדת באה לידי ביטוי בשלב־בניה אחד. זכרונות מימי־האבות, שהיו קשורים בב"א, עוררו את בני־ישראל להתייחס למקום בכבוד; זמן מה שכנו כאן המשכן והארון (שופ' כ, כז); כאן היה גם מקומו של משפט האורים (שופ' כ, יח; שם, שם, כז); וכן היו מקריבים כאן קרבנות (שופ' כ, כו ועוד).

דבורה הנביאה ישבה בקרבת ב"א (שופ' ד, ה), ובה שפט שמואל לפרקים את העם (שמ"א ז, טז). חשיבות מרובה נתנו לב"א הדרכים המצטלבות בה: דרך פרשת־המים והדרכים לערבות־יריחו ולשפלת־החוף; בימי השופטים (שופ' כ, לא ועוד) היתה ב"א חשובה כמרכז־תחבורה ובימי שאול (שמ"א יג, ב) — כמרכז צבאי. עם חלוקת־הממלכה עברה ב"א לידי ירבעם (ע"ע), שהקים בה אחד משני המקדשים הראשיים בממלכתו. ירבעם העמיד בב"א פסל של עגל, שנועד, כנראה, לשמש תחליף לכרובים, שהיו בבית־המקדש בירושלים, מינה כוהנים מיוחדים למקדש־ב"א וקבע את יום החמישה־עשר לחודש השמיני (ירח בול) כיום־החג החשוב ביותר למקדש זה, במקום חג החמישה־עשר לחודש השביעי (ירח האיתנים), שהיה נהוג בירושלים (מל"א יב, כט—לג). מעשים אלה עוררו התנגדות נמרצת מצד הנביאים (מל"א, פרק יג), שאחיה השילוני היה לה לפה (מל"א יד, ט). מה שמסופר במקרא על חיאל, שהפר את קללת יהושע והקים את יריחו מהריסותיה (מל"א טז, לד), וכן על הילדים, שהתקלסו באלישע (מל"ב ב, כג), שהיו מבני בית־אל, מעיד, כנראה, על ההתנגדות לב"א, שהיתה רווחת בחוגים רחבים בישראל. בימי עמוס (ג, יד; ד, ד ועוד) והושע (הקורא לב"א „בית אָוֶן" ד, טו) קיבלה התנגדות זו צורה חריפה ביותר.

במאה ה8 לפסה"נ הוקפה ב"א חומה עבה בעלת מגדלים: חומה זו תוקנה במאה ה7. גם אחר חורבן שומרון (721) עוד שימשו כוהנים בב"א (מל"ב יז, כח), עד שבא יאשיהו מלך יהודה וכבש את ב"א, ניתץ את המזבח, הרס את הבמה, וטימא את המקום בעצמות־מתים (מל"ב כג, טו ואילך). הישוב בטל עם הפלישה הבבלית (587 לפסה"נ) וב"א נשרפה באש ונשארה בחורבנה עד התקופה הפרסית.

בימי נחמיה נכללה ב"א בתחומה של יהודה המחודשת (עז' ב, כח; נח' ז, לב). בימי מרד־החשמונאים ביצר אותה המצביא הסורי בכחידס (חשמ"א ט', נ'), וביצוריו מציינים את סוף השלב הראשון בבניה, שבוצעה כאן בתקופה ההלניסטית. מכאן ואילך שוב אין ב"א נזכרת אלא לאחר שנכבשה ע"י אספסיינוס (מלח' ד', 551); במקום נמצאו מטבעות רק מן השנים שבין 4 לפסה"נ ו69 לסה"נ. בתקופה הביזאנטית היתה ב"א כפר בתחומה של „אליה קאפיטולינה" (ירושלים), י"ב מילים מעיר־הבירה, „לימין ההולך לנאפוליס", כדברי אוזֶביוס (אונומאסטיקון, 192, ועוד), ו„הנוסע מבורדו" (333 לסה"נ) ותאודוסיוס (503 לסה"נ בקירוב) מזכירים את המקום. במאה ה5 הוקמה בב"א, לפי עדותו של היארונימוס, כנסיה. במפת־מידבא מתוארת „לוזה היא גם בית־אל" ככפר מצפון לירושלים. במקום נמצאו שרידים דלים מן התקופות הרומית והביזאנטית.

י. קויפמן, תולדות האמונה, מפתח בערכה; נ. ה. טור־סיני, לשון וספר, תשי"א, ב', 307; A. Alt, *PJB*, 21 (1925) 28 f.; L. T. M. Noth, *PJB*, 31 (1935), 7–29; W. F. Albright, *BASOR*, 55 (1934), 23–25; 56 (1934), 2–5; 57 (1935), 27–30; 74 (1939), 15–17; U. Cassuto, *La questione della Genesi*, 1934, 284–6, 291–7; K. Galling, *ZDPV*, 66(1942), 140–155; 67 (1943), 21–43.

מ. א.־י.

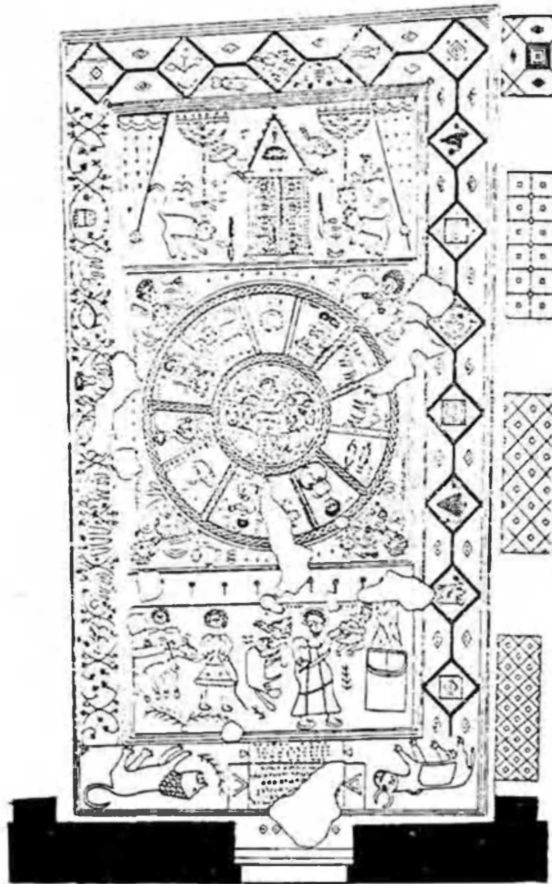
בֵּית־אֶלְגֶ׳וזָא (Betelgeuze [מערב׳ ابط الجوزا]), ‏Orio-α‏ nis, כוכב מדרגה ראשונה (m = 0.92 בממוצע) במזל אוריון (ע״ע); אחד מתריסר הכוכבים המבהיקים ביותר לעינינו; „הכתף (או הזרוע) הימנית של אוריון״. — ב׳ הוא על־ענק אדום מן הטיפוס הספקטראלי M2; הטמפראטורה שלו: כ־2,800°. רחקו נאמד על סמך מדידת־הפאראלאכסה ב־290 שנות־אור. ב׳ הוא מן הכוכבים המועטים, שקטרם החזותי ניתן למדידה ישירה באינטרפרומטר. הוא כוכב מש־תנה, שהגודל הזוויתי שלו מתנודד בין ״0.047 ובין ״0.034; מכאן שהוא משנה את קטרו בתחומים שבין 420 ובין 300 קטרי־השמש, ז. א.: קטרו עכ״פ גדול הרבה מקטרו של מסלול־הארץ. בהתאם לתנודה בגדלו עולה ויורדת אף דרגת־אורו בשיעור של ½־דרגה, במחזור, שקביעותו אינה מוחלטת: הוא נמשך מ־5 עד 10 חדשים ונכלל, כנראה, במסגרתו של מחזור ארוך יותר, שנמשך כ־5—6 שנים. על־יסוד רחקו ובהקתו הנראית של ב׳ אפשר לחשב את בהקתו המוחלטת, שהיא M = −3.7 — פי 40,000 מזו של השמש.

בֵּית־אַלְפָא, קיבוץ בעמק־יזרעאל המזרחי, שהוא מסונף לקיבוץ הארצי של „השומר הצעיר״. נוסד בתשרי תרפ״ב (אוקטובר 1922) ונתפלג באותה שנה לשתי נקודות־ישוב, שאחת מהן הוסיפה להיקרא בשם ב״א, והשניה נקראה בשם חפצי־בה. השם ב״א מקורו בח׳רבת בית־אלפא (بيت الفا) הסמוכה. מבחינה לשונית יש, כנראה, קשר בין שם המקום לשם אילפא או חילפא, הנמצא כשם פרטי בתלמוד. קיבוץ ב״א, המונה כ־560 נפש (1955), מעבד שטח של 5,500 דונאם. בשנת תרפ״ט (1929) נתגלו באדמותיה של קבוצת חפצי־בה יסודות של בית־כנסת עתיק, שנחשפו ע״י א. ל. סוקניק ונ. אביגד מטעם האוניברסיטה העברית.

ב י ת ־ ה כ נ ס ת ה ע ת י ק ב ב ״ א השתרע על שטח של 14×28 מ׳; בשטח זה היו כלולים: חצר, עזרה, פרוזדור (נרתכס), אולם ומבנה נוסף, ששרידיו לא נשתמרו במידה, שאפשר יהא לקבוע את טיבו וצורתו. היסודות שנחשפו בנויים מאבני־גוויל והם רעועים למדי. בית־הכנסת של ב״א שייך לסוג של בתהכ״נ המאוחרים: בקצה־עולמו יש אפסיס (מופרד מן האולם על־ידי מדרגה), שפונה בכיוון לירושלים. לאורך קירות־האולם מצויים ספסלים, שנבנו עם הקמת ביהכ״נ; בתקופה מאוחרת יותר נבנו בין העמודים הקרובים לאפסיס ספסלים נוספים. בשטח־האפסיס נמצא שקע, ששימש כנראה לגניזה; מעליו עמד ארון, שבו היו ספרי־התורה. מאחר שהמקום נמצא מצפון לירושלים פונה בית־הכנסת לצד דרום.

כל שטח בסיסו של ביהכ״נ מרוצף פסיפסים. הדגמים שבחצר ובעזרה הם פשוטים למדי. האולם, שאליו היו נכנסים בשלושה פתחים, בנוי בצורת בסיליקה, שיש בה שתי שורות של אומנות. האומנות מחלקות את הבסיליקה לאולם־תווך ולשתי סטראות. ברצפת־הפסיפס של הסטראות נמצאו דגמים הנדסיים פשוטים, ואילו הרצפה של אולם־התווך מעוטרת בשלוש תמונות, שכולן יחד מוקפות בשוליים רחבים, שאף הם מעוטרים.

בכניסה לאולם נמצאו שתי כתבות: אחת מהן (בארמית) קובעת, שהפסיפס נעשה בתקופת מלכותו של יוסטינוס קיסר (הכוונה היא, ודאי, ליוסטינוס I, שמלך ב־518—527). הכתובת השניה (ביוונית) מציינת את שמות האמנים: מריאנוס וחנניה. משני צידי־הכתבית מתוארים בעלי־חיים סמליים: מימין — אריה ומשמאל — פר. שלוש התמונות שבמרכז־האולם הן (מצפון לדרום): (א) תיאור של ע ק י ד ת ־ י צ ח ק, שבה נראה אברהם כשהוא שולף מאכלת; הוא עוקד את יצחק על מזבח, שעליו בוערת האש; מאחרי

בית־אלפא: רצפת־הפסיפס בבית־הכנסת

אברהם מתואר איל קשור אל עץ ועל־ידו הכתובת: „והנה איל״; יד ה׳ מופעת בין קרני־השמש מלמעלה, ועל־ידה הכתובת „אברהם״; מאחרי אברהם מתוארים שני נעריו והחמור; פס של עצי־דקל מפריד בין תמונה זו והתמונה השניה; (ב) ג ל ג ל ־ ה מ ז ל ו ת, שבמרכזו מתוארת השמש בדמות עלם צעיר כשהוא עומד בתוך מרכבה רתומה לארבעה סוסים. כל מזל מתואר בדמות אדם או בעל־חיים, ועל־ידו כתובת שמציינת את הדמות. בפינות של תמונה זו מתוארות ארבע תקופות־השנה (תקופות תשרי, טבת, ניסן ותמוז), כ״א מהן בצורת פרוטומה של אשה בעלת־כנפיים מקושטת באבנים טובות; (ג) תיאור של א ר ו ן ב י ת ־ ה כ נ ס ת. ארון זה הוא בעל גמלון, נר תמיד תלוי בכיפתו ובפינותיו מתוארות שתי דמויות של ציפרים; משני צידיו ניצבים שני אריות, ולמעלה מהם מתוארות שתי מנורות, שלכל אחת מהן שבעה קנים; בין המנורות והאריות מתוארים לולבים, את־רוגים ומחתות; שתי פרוכות עוטרות את התמונה משמאל ומימין; בשוליים שמסביב למרכז הפסיפס נראות דמויות של בני־אדם, בעלי־חיים, אשכולות ועלי־גפנים.

סיגנון־הפסיפסים בב״א הוא תמים ופשוט למדי; זוהי אמנות יהודית־עממית, שנתפתחה, כנראה, בין הכפריים

בית גוברין: תיאור של צייד. קטע מתוך רצפת־הפסיפס של בית רומי. המאה ה4 לסה״נ

היהודיים בגליל. הדמויות מתוארות מצד החזית שלהן והאמן טרח הרבה להבהיר את העלילה שבכל תמונה.

א. ל. סוקניק, בית הכנסת העתיק בבית אלפא, ירושלים, תרצ״ב.

מ. א.־י.

בֵּית־בַּעַל, ע״ע חַקְלָאוּת.

בֵּית־גּוּבְרִין, בתקופה העתיקה — עיר בשפלה הדרומית, בצומת דרכים מיפו לבאר־שבע ומירושלים לעזה ולדרום. קודם מלחמת־העצמאות היה כאן הכפר הערבי בית ג׳ִבְרִין (2,250 תושבים מוסלמים, 55,000 דונאם, מהם 50% מעובדים, זרועים פלחה). בימי מלחמת־העצמאות נטשו הער־בים את המקום; קיבוץ בשם בית־גוברין הוקם ב1949 מצפון לעיי הכפר הערבי; ב1950 הגיע מספר חבריו ל43.

ב״ג העתיקה עלתה לגדולה עם נפילתה של מרישה, שנחרבה ע״י הפרתים בשנת 40. יוסף בן מתתיהו קורא לב״ג כפר באדום (מלחמות ד׳, ח׳, א׳). בשנת 200 העניק סֶפְּטִימִיוּס סֶוֶרוּס לב״ג זכויות של עיר רומית וקרא לה אֶלֶאוּתֶרוֹפּוֹלִיס („עיר של בני־חורין״). בב״ר מ״ב, ו׳, נאמר: „החורי — זו אילותרופולין״ — פירוש, שנתבסס על משחק־מלים: חוֹרִים = חפשים וחורים = יושבי־מערות, כי סביבת ב״ג עשירה במערות גדולות. ספטימיוס סוורוס העניק לעיר החדשה גם שטח גדול, שכלל את פלכי בית לְתֵפָה, אדום המערבית, וחברון עד לעין גדי; זה היה הגדול בחבלי־א״י בתקופה הרומית. לב״ג היו גם מניין־שנים ומטבעות משלה. על עשירותם של תושביה מעידה רצפת־פסיפס של בית רומי, שנמצאה במקום; מתוארים עליה מסע־צַיִד וארבע נערות, שמחזיקות בידיהן סמלים של עונות־השנה (מן המאה ה4 לסה״נ).

בב״ג ישבו התנא ר׳ יהודה בן יעקב והאמורא ר׳ יונתן מב״ג, ובמאה ה4 עדיין ישבו בסביבתה חקלאים יהודיים. המקום נחשב לפורה ביותר וחכמי־ישראל דרשו עליו את הפסוק מתוך ברכת יצחק לעשו: „ומטל השמים מעל (בר׳ כז, לט) — זו ב״ג״ (ב״ר ס״ז, ו׳). גם בהלכה נחשבה ב״ג כשייכת לתחום־אדום והיתה פטורה מן המצוות התלויות בארץ (ירוש׳ דמאי כ״ב, ג׳; ירוש׳ שביעית ל״ח, ב׳). במקום נמצאו שרידי בית־כנסת מן התקופה הביזאנטית וכתובת, שמזכרת את שמו של אדם, שנדב עמוד לבית־כנסת זה. כמו־כן נתגלו כאן רצפות־פסיפס של שתי כנסיות נוצריות מן התקופה הביזאנטית. בתקופה הערבית שוב נקראה העיר בשמה השמי „בית ג׳ִבְרִיל״. בימי הצלבנים הקים בה ב1134 המלך פולק מבצר (בית־גבלין) ומסר אותו לאבירים ממסדר־ההוספיטלרים; אך צלאח אלדין הרס אותו. שרידיו של מבצר זה עדיין נראים בכפר. בשעת ביקורו של ר׳ בנימין מטודלה בב״ג (1170/71) נמצאו בה שלוש משפחות יהודיות.

השרידים הארכאולוגיים המרובים בסביבת ב״ג מראשיתה של התקופה ההלניסטית שייכים למרישה (ע״ע).

הורוביץ, א״י: ספר הישוב, א׳, א׳, עמ׳ 13; Vincent-Abel, *RB*, 1922, p. 259; 1924, p. 593; Bever, *ZDPV*, 1931, p. 209 ff.

מ. א.־י.

בֵּית־גִּלְעִין, ע״ע פְּרִי.

בֵּית־דָּגוֹן, בתקופה העתיקה — עיר בנחלה של מטה־יהודה (יהו׳ טו, מא). ב״ד נזכרת בכתבות של רעמסס 111 (המאה ה12 לפסה״נ) וכן בכתבות של סנחריב מלך־אשור (בצורת בית דגנה); בזמנו של זה האחרון היתה העיר בתחום אשקלון. יתכן, ש„ארצות דגן האדירות״

הנזכרות בכתובת אשמנעזר (ע״ע) ביחד עם דאר ויפו, מתייחסות לשפלת ב״ד. המקום נזכר בתוספתא (אהלות ג׳, ט׳) בצירוף הציון: „ביהודה״, כדי להבדיל בינו ובין ב״ד שבגליל. אוסביוס (אונומאסטיקון 16, 50) קובע כראוי את מקומה של ב״ד המקראית „בין דיוספוליס (לוד) וימניה (יבנה)״, אלא שהוא מכנה אותה בשם „כפר דגון״. במפת־מידבא מופיע השם המקורי בצורת οδεγανα [Βετ]. במאה ה10 לסה״נ ישבו בב״ד שומרונים. בתקופת מסעי־הצלב הוקם כאן מבצר צלבני, שנקרא בשם Casal Moyen (= „מצודת־הביניים״, כלומר, שבאמצע הדרך שבין יפו ורמלה). השם הקדום נשתמר בשמו של הכפר הערבי בית דג׳ן, שהיה קיים עד הזמן האחרון. ב1903 הביע מקאליסטר את הסברה, שמקומה של ב״ד העתיקה הוא בחרבת דג׳ון שבקרבת ראשון לציון. אך גילוים של קברים רומיים סמוך לכפר ב״ד שבזמננו עירער את השערתו. הכפר הערבי נעזב בימי מלחמת־העצמאות ובמקומו הוקם ישוב עברי בשם בית־דגן (2,600 תושבים בסוף 1954).

מ. אבי־יונה, גיאוגרפיה היסטורית, תשי״א, עמ׳ 107; הנ״ל, מפת מידבא — תרגום ופירוש, ארץ ישראל ב׳ (תשי״ג), עמ׳ 149; F. M. Abel, *Geogr. de la Palestine, II*, 1938, p. 269; R. A. S. Macalister, *QSt, PEF*, 1903, p. 356; Beyer *ZDPV*, 1933, p. 227.

בֵּית־דִּין (בֵּית־מִשְׁפָּט), ע״ע מִשְׁפָּט.

בֵּית־הַדִּין הַבֵּינְלְאֻמִּי, בית־דין של האו״מ ליישובם של סיכסוכים בין המדינות, שמושבו בהאג.

הצורך בבית־דין בינלאומי (=ב״ב) קבוע הורגש זמן מרובה קודם ייסודו וכן הורגש כל אותו זמן הקושי, שהיה כרוך בהקמתו של בית־דין כזה בפועל. עיקרו של קושי זה היה נעוץ בסירובן של המדינות להשלים עם הרעיון, שעליהן להביא את סיכסוכיהן לפני סמכות שופטת, וכן להסכים לדבר, שריבונותן תהא כפופה להחלטות של מוסד שמחוצה להן. הבעיה של פתרון סיכסוכים בין המדינות בדרך משפטית היתה כרוכה בבעיית קיומו של משטר בינלאומי, שבכוחו להסדיר את היחסים בין המדינות בדרך החוק.

במסיבות אלו לא הביאו ועידות־השלום, שנתקיימו בהאג ב1899 וב1907, לידי הקמתו של ב״ב. אעפ״כ עיצבו, בקווים כלליים, את דמותו של המוסד, שהוקם לאחר זמן. הרעיון לבש צורה ממשית בספר־הברית של חבר־הלאומים. הסעיף ה14 של ספר־הברית הטיל על מועצת־החבר לתכנן תכנית של „בית־דין תמידי לצדק בינלאומי״, שיהא מוסמך לדון ולפסוק בכל סיכסוך בינלאומי ולחוות דעה על כל סיכסוך או שאלה, שהמועצה או האסיפה הכללית תביא לפניו. המועצה מינתה ועדה של עשרה חכמי־משפט לשם הכנת חוקתו של בית־דין זה. הוויכוחים בין המומחים, שנתקיימו ב„ארמון־השלום״ בהאג (מ16.6.1920 עד 24.7.1920), נסתיימו בהצעת חוקה, שקבעה את שיטת השיפוט הבינלאומי ותקנות בדבר מבנה בית־הדין, סמכויותיו וסדרי־שיפוטו. ההצעה הובאה לפני מועצת־החבר, ואח״כ לפני האסיפה הכללית, שאישרה את החוקה פה אחד (ב13.12.1920). מקום־מושבו של ביה״ד הבינלאומי נקבע בהאג.

בתקופת־קיומו של חבר־הלאומים קיבלו עליהן 31 מדינות את שיפוט החובה של הב״ב. עד התפרצותה של מלחמת־העולם II הוציא ביה״ד 32 פסקי־דין ו27 חוות־דעת, לפי בקשתה של מועצת חבר־הלאומים. פסקי־דין וחוות־דעת אלה היה בהם משום תרומה בעלת־ערך למדע־המשפטים בכלל ולמשפט הבינלאומי בפרט. עיקרים מסויימים, שהוגדרו על־ידיו בבירור, וכמה מהלכותיו המשפטיות נתקבלו בעולם ונשתרשו במשפט הבינלאומי. כמו־כן הועילו פסקיו של ביה״ד לבירורן של כמה מסוגיות המשפט הבינלאומי, שהיו שנויות במחלוקת. לביה״ד היתה גם השפעה ניכרת בעקיפים. פעמים שעצם קיומו היה ממריץ את המדינות המסוכסכות ליישב את סיכסוכיהן בלא להביאם לפני הסמכות המשפטית הבינלאומית. דעת־הקהל העולמית תמכה בביה״ד וראתה בעבודתו תרומה בעלת־ערך לשמירת השלום הבינלאומי.

ועידת הייסוד של האומות המאוחדות, שנתכנסה בסאן פראנציסקו ב1945, החליטה על ייסודו של ב״ב במקום ביה״ד התמידי לצדק בינלאומי, שבטל עם ביטולו של חבר־הלאומים. בית־הדין החדש קיבל, בשינויים מסויימים, את חוקת ביה״ד הקודם ותקנותיו. השינויים העיקריים, שעליהם הוסכם עם הקמת האירגון של האומות המאוחדות, היו קשורים בשאיפה ליצור קשר בין בית־הדין לבין האו״מ, שיהא הדוק מזה שהיה קיים בין בית־הדין הקבוע לצדק בינלאומי ובין חבר־הלאומים. בעוד שבתקופת חבר־הלאומים היתה החוקה מסמך נפרד מספר־הברית של החבר, באופן שחברות בחבר לא חייבה כפיפות כלשהי לחוקה, נעשתה עכשיו החוקה חלק בלתי־נפרד ממגילת האו״מ, באופן שכל מדינות האו״מ הן צדדים לחוקת־ביה״ד ומשתתפות בבחירת השופטים. כשם שהאסיפה הכללית של האו״מ היא מעין הרשות המחוקקת שלו ומועצת־הביטחון היא מעין רשות־המבצעת, כך הב״ב הוא הרשות השיפוטית שלו. אעפ״כ מבוססת סמכות־השיפוט של הב״ב על הסכמה מיוחדת מצד המדינות המתדיינות למסור את הסיכסוך שביניהן להכרעתו של ביה״ד. סעיף 36 של החוקה מאפשר למדינות השותפות לחוקה — אך אינו מחייב אותן — להצהיר, שמכירות הן בשיפוט־החובה של ביה״ד בסיכסוכים המשפטיים המפורשים בהצהרה. כמו־כן רשאיות מדינות שאינו חברות באו״מ לקבל עליהן — על־פי החלטה של עצרת האו״מ אחר המלצה של מועצת־הביטחון — את החוקות והזכויות הנובעות מהכרה בחוקת בית־הדין. כיום (1955) קשורות בחוקת בית־הדין ארבע מדינות שאינו חברות באו״מ: שווייץ, לוכסמבורג, סן־מרינו ויאפאן. מתוך 64 המדינות השותפות לחוקה (ביניהן הארבע הנזכרות לאחרונה) מסרו עד היום 35 (וישראל בכללן) הצהרות על קבלת שיפוט־החובה של ביה״ד.

השופטים של הב״ב נבחרים ע״י רוב פשוט (כלומר ששה קולות) של חברי מועצת־הביטחון, ורוב פשוט של חברי האו״מ והחברות האחרות, שהכירו בחוקה ושמשתתפות בעצרת כשנערכות בחירות אלו. בניגוד למה שהיה נהוג קודם לכן, כשכל השופטים נבחרו בבת אחת לתקיפה של 9 שנים, נבחר כיום כל שלוש שנים שליש מ15 השופטים, שכל אחד מהם מכהן במשך תקופה של 9 שנים. נמצא, שכל שלוש שנים משתנה הרכבו האישי של המוסד. שינוי זה בשיטת־הבחירות חיזק את האופי המדיני של בחירות אלו ועורר ביקורת חריפה מצדדים שונים, שלפיה עירערה שיטה זו את עצמאותו של המוסד.

מסוף 1947, שבה נתחדשה עבודתו השיפוטית של ביה״ד, עד סוף 1955 הוגשו לפניו 20 דברי־ריבית ו8 בקשות לחוות־דעת. בית־הדין הוציא 15 פסקי־דין, 8 חוות־דעת וכתריסר צווים בעלי ערך עקרוני. מן הסיכסוכים שהובאו בפניו היו אחדים, שנבעו מתוך מתיחות חמורה בין המדינות המת־דיינות — כגון הסיכסוך בין אנגליה ובין אלבאניה אחר

טביעת אניית־מלחמה בריטית במיצרי־קורפו (ב1949); הסיכסוך בין קולומביה ופרו על זכות־המקלט (1950); הסיכסוך בין אנגליה ונורווגיה על ענייני־דיג בים הצפוני (1951); הסיכסוך בין אנגליה ואיראן על הלאמת חברת־הנפט האנגלו־איראנית (1952). בין העניינים, שעצרת האו"מ ביקשה חוות־דעת עליהם, יש להזכיר את בעיית קבלתם של חברים חדשים לאו"מ (1948, 1950), בעיית זכויות־האדם בבולגאריה, הונגאריה ורומניה (1950) ובעיית אפריקה הדרומית־מערבית (1950, 1955). אחר רצח ברנאדוט בא"י ביקשה העצרת לדעת אם האו"מ רשאי לדרוש פיצויים כספיים על הנזק הכספי שנגרם לו, ובית־הדין השיב על השאלה בחיוב (1949). ב1951 הופיע בפני בית־הדין נציג ישראל והשמיע טענות בקשר לחוות־הדעת, שהעצרת ביקשה את בית־הדין להשמיע בנוגע לאמנה הבינלאומית למניעת פשע של השמדת־עם.

פסקי־הדין, חוות־הדעת, הצווים וטענות־הצדדים של הב"ב נתפרסמו מ1922 ואילך בקבצים מיוחדים (בסך־הכל יותר מ114 כרכים מ1922 עד סוף 1954). השנתונים של בית־הדין (16 כרכים מ1922 עד 1945), וכן הפירסומים השנתיים מ1946 ואילך, כוללים ביבליוגראפיה מקפת על המוסד. נוסח עברי של מגילת האו"מ וחוקת בית־הדין פורסמו לראשונה בתרגומו של פרופ' ג. פיינברג, בלוויית מבוא (ירושלים, תש"ז). נוסח עברי רשמי של המגילה וחוקת בית־הדין פורסמו ברשומות, כתבי האמנה, מס' 19, כרך ו, עמ' 203, 237 (1950). הצהרת ישראל בדבר קבלת שיפוט־החובה נתפרסמה שם, עמ' 257.

ג'. ג. ג. – ש. ר.

בית־הלורדים, ע"ע פרלמנט.

בית־הלל ובית־שמאי, ע"ע בית־שמאי ובית־הלל.

בית המדרש, ע"ע חנוך.

בית־המקדש, בתקופה העתיקה — בניין מרכזי לעבודת־אלהים בישראל, שהוקם לראשונה על הר־המוריה בירושלים בין השנה ה4 וה11 למלכות־שלמה.

השם. השמות הרגילים ביותר במקרא לביה"מ הם: בית ה' (כגון מל"א ג, א), בית אלהים (דני' א, ב); היכל קודש (יונה ב, ה); היכל ה' (מל"ב כד, יג); מקדש (יחז' מה, ד). השם הרגיל במשנה (מע"ש ה, ב ועוד) ובספרות הקשורה בה (תוס' ברכות ג, טז, ועוד) הוא בית־המקדש; שם זה נמצא רק פעם אחת במקרא (דה"ב לו, יז).

שני המקורות העיקריים לתכניתו של ביה"מ הראשון הם מלכים א' (פרקים ו, ז, ח) ודברי־הימים ב' (פרקים ב, ג, ד). שני מקורות אלה שונים זה מזה בכמה פרטים חשובים, ונראה הדבר, שהעורך של ספר דברי־הימים השתמש, נוסף על ספר־מלכים, במקור אחר, שתיאור תכניתו של ביה"מ בו היה שונה מזה שבספר־מלכים שינוי ניכר.

מקור שלישי לתכנית הנזכרת הוא ספר־יחזקאל. בזמננו רווחת הדעה, שתיאורו של יחזקאל הוא של עד־ראיה, ודבר זה מאפשר לנו להשלים בכמה פרטים את שאר התיאורים שברשותנו — לכל הפחות, ביחס למקדש־שלמה בתקופתו האחרונה.

ביה"מ לא נועד מלכתחילה לשמש מקום־תפילה, אלא משכן לארון־ה' — סמל־הברית בין העם ואלהיו (מל"א ח, כא). משום כך היה נקרא „בית ה'", כדרך שהיו אומרים „בית המלך" או ביתו של פלוני; ולפיכך לא צריך היה להיות גדול. המבנה צריך היה להספיק למשכן (הסמלי) של האל, לכלי־הקודש ולמנחות, שהיו מובאות לאל ע"י עובדיו; לעומת זה צריכה היתה להיות גדולה החצר שעל־יד המקדש, שהרי בה היה מתאסף הקהל, שבא לדרוש באלהים, להביא את קרבנותיו וגם להתפלל. „בית יהוה", שבנה שלמה, היה „מקדש מלך", שנבנה ע"י המלך סמוך לביתו. מקדשים מסוג זה היו גם למלכים אחרים במזרח הקדום. מכאן מסתבר, מפני־מה לא עלו מידות האולם הראשי של הבית הראשון, המכונה בדה"ב בשם „גדול" (ב, ד), על 10×20 מ'. ערכו של ביה"מ כמבנה לצרכי פולחן לא נמדד לפי גדלו, אלא לפי פאר בנייתו.

תבניתו של בית־המקדש. לפי תבניתו היה ביה"מ מארך ומורכב משלושה חלקים שווים זה לזה ברחבם: מבוא, חדר עבודת־האלהים, והדביר — הוא „קדש הקדשים". הנסיונות למצוא הקבלות לתבנית זו במצרים, אשור, בבל ובתחומי התרבות האגיאית לא העלו הרבה. דמיון מסויים אנו מוצאים בין ביה"מ הראשון ובין המקדשים הכנעניים, שנתגלו במקומות שונים — כגון לכיש, בית־שאן ומגידו — ושקדמו כמה מאות־שנים לבניין־שלמה, אלא שבמקדשים אלה אין חלקי־הבניין שווים זה לזה ברחבם וגם אינם בנויים זה אחר זה. גם לנושאים של הקישוטים נמצאו סמוכים בקישוטי־השן „הכנעניים", שנתגלו במגידו, שומרון, ארסלאן־טאש ונמרוד.

ההנחה, שביה"מ של שלמה נבנה לפי תבניות של מקדשי־הכנענים, קיבלה חיזוק מרובה ע"י גילויי החפירות, שנערכו בתל־תעיינאת שבסוריה. כאן נמצאו שרידיו של מקדש קטן, שדומה כמעט בכל פרטיו למקדש־שלמה (והעיקר: שלושת חלקיו שווים זה לזה ברחבם ובנויים זה אחר זה) ואף הוא נבנה סמוך לבניין־המלך. זמן בנייתו של מקדש זה מאוחר במקצת מזה של מקדש שלמה (המאה התשיעית או השמינית לפסה"נ), אך אפשר לראות בו חוליה מקשרת בין סוגי־המקדשים המרובים, שהיו במזרח התיכון ובין אלה שהיו ביוון.

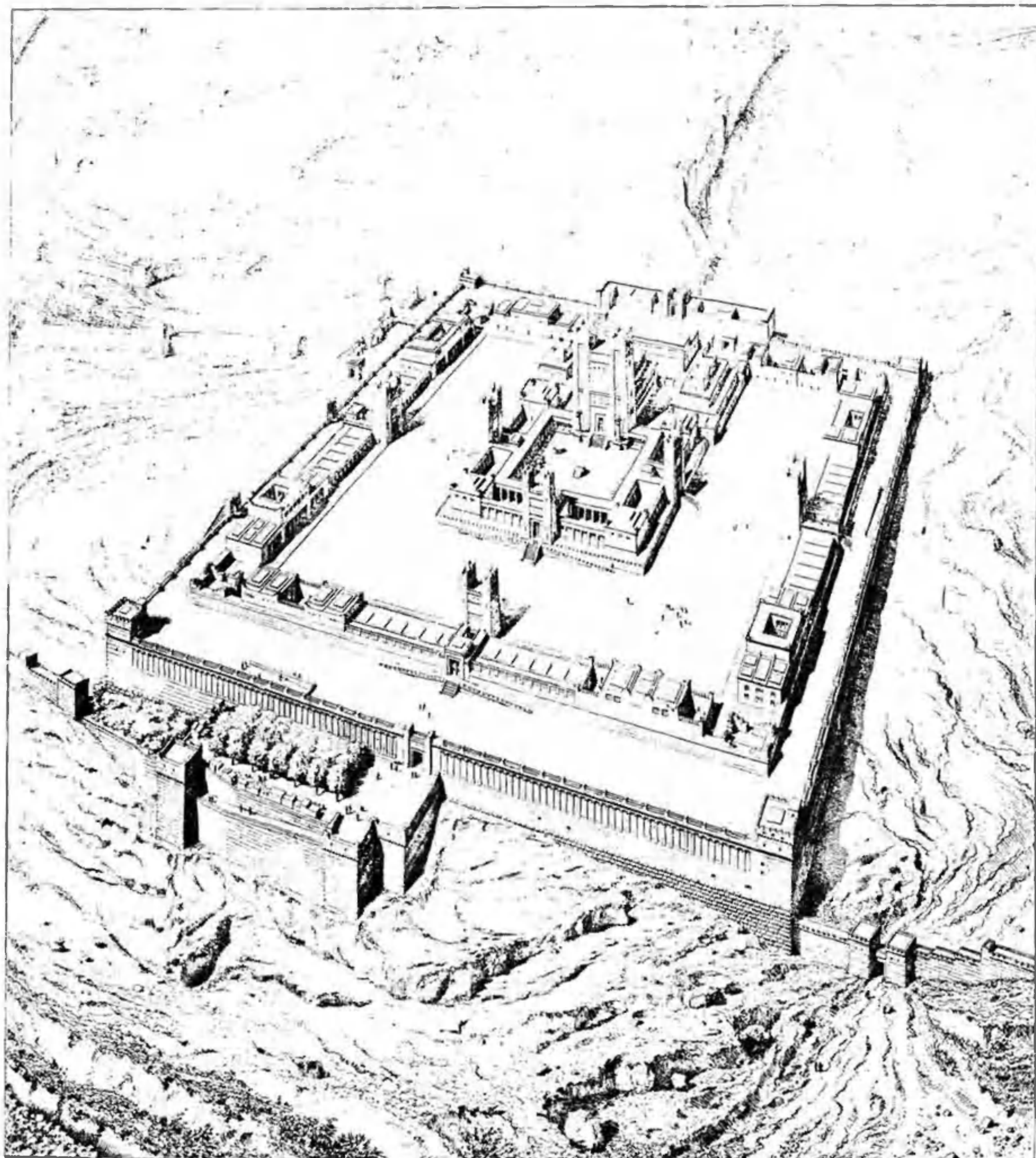
אם מבחינת התבנית היה ביה"מ מושפע מן הארדיכלות המזרחית, הרי מבחינת שימושו היה שונה בתכלית מן המקדשים הנכריים. לפי אמונת־ישראל לא היה ה' דר במקדש, והמקדש לא שימש אלא כמקום, שבו הואיל ה' להשרות את שכינתו, כדי להשפיע על האדם, שיכוון את לבו לאלהיו. ביטוי ברור להשקפה זו כבר מוצאים אנו ב„תפלת שלמה" (מל"א ח).

תכנית המקדש לפרטיה. — א. **תיאור כללי**.— ארכו של הבניין על שלושת חלקיו היה 70 אמות (כ35 מ'), ורחבו 20 אמות (כ10 מ'). צמוד לקירותיו החיצונים של המקדש עמד בניין בעל שלוש קומות, שהיה מחולק לתאים וחדרים.

ב. **האולם** תפקידו היה לחצוץ בין הקודש והחול. לפי יחזקאל הוליכו אליו מעלות (10 לפי השבעים, שתירגמו „במעלות עשר יעלו" במקום: „מעלות אשר יעלו"). רוחב האולם היה 20 אמה וארכו 10 אמות. הכניסה היתה בצידו הרחב. משני צידי הכניסה היו אומנות, שרוחב כל אחת מהן היה 3 אמות ועביה 5 אמות; רחבו של שער־הכניסה היה 14 אמות (7 מ').

מלת „אולם" נכתבת במקרא בצורות: אֵילָם, אולם, אֻלָם; המונח הושאל, כנראה, מאכדית (אֶלַמֻ), שפירושו „הצד הקדמי".

ג. **ההיכל**. שער ברוחב של 10 אמות שימש מעבר מן האולם אל ההיכל. בשער זה היו קבועות שתי דלתות עשויות

הבית הראשון לפי חזון יחזקאל. מראה ממזרח. שיחזור של ש. שיפיה (Chipiez) מתוך הספר:
G. Perrot–Ch. Chipiez, Histoire de l'Art dans l'Antiquité IV, 1887

עץ־ברושים. המזוזה, שהיתה עשויה עץ־הזית, הורכבה, כנראה, מארבע מסגרות, שהיו נתונות זו בתוך זו, כדוגמת מה שאנו מוצאים במקדש תל־תעיינאת. עביים של הקירות שבין האולם וההיכל היה 6 אמות. ההיכל היה החדר הגדול ביותר של המקדש: 40×20 אמות (20×10 מ' בקירוב). ממדים אלה היו גדולים למדי בהשוואה לממדיהם של מקדשים אחרים במזרח. ההיכל שימש החדר העיקרי לעבודת־הקודש. השם „היכל" שאול אף הוא מאכדית (אכל — מלה, שהיא גילגולה של הביטוי השומרי אֵ־גַל, כלומר „בית גדול"). לפי סברת אולברייט, היו המקדשים הכנעניים הקדומים שבארץ־ישראל מורכבים מתחילה מאולם גדול אחד בלבד, שהיה נקרא היכל, ובמרוצת־הזמן, כשנתווספו עליו אולמות מפנים ומאחור, ציין השם היכל את החדר האמצעי והעיקרי. גבהו של ההיכל היה 30 אמה.

חלונות־ההיכל היו קבועים בחלקו העליון, משום שהבניין הצדדי, הנזכר למעלה, התרומם עד למחצית גבהו של ההיכל בקירוב. חלונות אלה נקראים בכתובים „חלוני שקופים אטומים" — מונחים בלתי־ברורים כל־צרכם, שניתנו להם פירושים שונים; לפי תבליטי־השן, שנמצאו בשומרון, באר־סלאן־טאש ונמרוד, יש להניח שחלונות אלה היו מטיפוס החלון, שהיה רווח בסוריה ובארץ־ישראל בתקופה הנדונה: חלון, שהיה רחב מבחוץ וצר מבפנים — דבר שהושג ע"י מסגרות־החלון, שהיו נתונות זו בתוך זו באופן שהמסגרות הפנימיות היו צרות מן החיצוניות.

ד. הדביר. הדביר, החלק האחורי של המקדש, או „קודש הקדשים", נועד לשמש משכן לארון־הברית ולכרובים. מידותיו הפנימיות של הדביר היו 20×20×20 אמות. מתוך השוואה למקדשים הכנעניים, שבהם היה הדביר מורם, אפשר לבוא לכלל הנחה, שקרקע־הדביר, שהיתה מורמת וגבוהה מרצפת־ההיכל, שימשה מעין דוכן, שעליו עמדו הארון והכרובים (רמז לכך אנו מוצאים בישעיהו ו, א). אף מזוזותיו של שער זה, שבו היו קבועות שתי דלתות של עצי־זית, היו עשויות כדוגמת שער־ההיכל וחלונות־המקדש, כלומר, חמש מסגרות, שכל אחת מהן היתה עמוקה מן העליונה ממנה (מלכים א׳, ו, לא). בדביר לא היו חלונות.

ביחס לקיר שבין ההיכל והדביר סבור דה וו, שקיר זה לא היה אלא מחיצה דקה של עצי־ארזים. ראיותיו הן: (1) המקרא דן בהיכל ובדביר כבחטיבה אחת ומוסר את מידות־האורך של שניהם במספר אחד; (2) אורך שניהם יחד היה 60 אמה, אורך ההיכל היה 40 אמה, ואורך הדביר 20 אמה. אילו היה קיר חוצץ ביניהם, היה ארכם המשותף עולה על 60 אמה; (3) בהתאם לכך משנה דה וו את דברי מל"א ו, טז: „ויבן את עשרים אמה מירכתי הבית בצלעות ארזים מן הקרקע עד הקירות, ויבדלו (במקום „ויבן לו") מבית לדביר לקדש הקדשים". ב„צלעות־ארזים" רואה דה וו מחיצה; אולם שער העשוי 5 מסגרות מחייב קיר עבה למדי. גם המקדשים הכנעניים והיווניים ומקדש תל־תעיינאת מעידים על קיר של ממש.

ה. הבניין הצדדי — היציע. בניין זה, שקירותיו היו מקבילים לקירות המקדש והקיפו אותו מכל צדדיו, פרט לצידו הקדמי, היה בנוי שלוש קומות, בעלות מידות־רוחב שונות: מידת הקומה התחתונה היתה 5 אמות, זו של התיכונה היתה 6 אמות, וזו של העליונה 7 אמות. בכל קומה היו חדרים, כנראה 30 במספר. הכניסה ליציע היתה לפי מל"ב בצד הדרומי, ואילו לפי יחזקאל משני צדדים. לקומות העליונות היו עולים ב„לולים" — „פתחים" בצורת חורים. תכנית זו, שלפיה הקומה הגבוהה היא הרחבה ביותר והנמוכה היא הצרה ביותר, נועדה להפחית את משקלן של הקומות העליונות; נמצא שהקירות החיצונים של המקדש היו בנויים דְרָגוֹת־דְרָגוֹת.

בבניין הצדדי היו שמורים כלי־המקדש המרובים ואוצרותיו. הגובה הכללי של הבניין הצדדי היה קצת יותר מ15 אמה, וגובה כל קומה היה 5 אמות (2.5 מ׳ לערך). לפי ואצינגר הוקם היציע בתקופת־שלמה, לפי מֶלנבֶרינק — בימי זרובבל, ולפי גאלינג — בתקופת מלכי־יהודה שבאו אחר שלמה.

ריהוט המקדש (המזבחות, העמודים, כלי־המקדש והכרובים).

א. המזבחות. המזבח הקטן (2×2 אמות; הגובה: 3 אמות) העשוי ארז והמצופה זהב, שעמד לפני הכניסה לדביר, היה דומה למזבחות, שהיו במקדשים הכנעניים הקדומים. המזבח הגדול והעיקרי, ששימש להעלאת עולות ושלמים, היה עשוי נחושת ומקומו היה בחצר־המקדש, לפני האולם (דברי־הימים ב׳ ח, יב). גבהו היה 10 אמות. והיה בנוי קומה על גבי קומה בצורת מדרגות. הקומה התחתונה, שהיתה משוקעת בקרקע ונקראה „חיק־הארץ", הובדלה ע"י חריץ מקרקע החצר, ומידותיה היו 30×20 אמות. מידות הרוחב והאורך של שלוש הקומות שעל גביה היו 16×16 אמות; 14×14 אמות; 12×12 אמות. גבהן היה: של התחתונה — 2 אמות; של התיכונה — 4 אמות; ושל העליונה („הראל") — 4 אמות.

בארבע פינות הראל היו „קרנים", ממש כמו במזבחות־הקטורת הכנעניים הקטנים. התיאור שלפנינו מבוסס בעיקרו על יחזקאל, שנתכוון, כנראה, למזבח שהקים אחז לפי תבנית של מזבח, שראה בדמשק (מלכים ב׳ טז, י). אל המזבח היו עולים במעלות, שהיו בצידו המזרחי (יחזקאל מג, יז). העובדה, שבסיסו נקרא „חיק הארץ" והעזרה העליונה נקראה „הראל", וכן הדמיון המרובה בין תבניתו ובין זו של ה„זקֻרת" הבבלי (שהוראתו הראשונה היתה „פסגה"), הביאו כמה חוקרים לכלל סברה, שתכנית המזבח ביטאה משהו מן הסמליות הקוסמית, שהיתה טיפוסית לדתות של המזרח הקדמון. אולברייט רואה קשר בין „חיק הארץ" ובין ה irat ersiti או irat kigalli האכדיים, שאנו מוצאים במקדשים הבבליים ושאף פירושם הוא „חיק הארץ", „חיק העולם התחתון". והוא הדין בשם „הראל", שבא, לדעתו, מן ה„אַרַלוּ" האכדית, שפירושו „הר האלים".

ב. ים־הנחושת. קערה זו, העצומה במידותיה, שהיתה בחצר־המקדש, דרומית־מזרחית למקדש עצמו, היתה בלא ספק מהשגיו הטכניים הגדולים של חירם. מאחר שקטרה היה 10 אמות וגבהה 5 אמות, היה בו ב„ים", כדי להכיל (אם נניח, שבסיסו היה שטוח וקירותיו זקופים) 50 מ׳ מעוקבים של מים. אך לאור האמור במלכים א׳ ז, כו, שה„ים" הכיל 2,000 בת (לפי דברי הימים ב׳ ד, ה: 3,000 בת) — כלומר, קרוב ל80 מ׳ מעוקבים, יש להניח, שדפנות־ה„ים" היו מקומרים מאוד. מתוך עובי קירותיו של ה„ים" (7.5 ס"מ לערך) נוכל לחשב את משקלו: 30 טון לערך. כמה חוקרים סבורים, שגם צורתו של כלי זה וגם שמו קשורים ב„ים" המיתולוגי, הידוע לנו מתוך המקרא והתעודות הכנעניות. חלוקת 12 הבְקרים, שעליהם עמד ה„ים", לארבע קבוצות של שלושה, שכל אחת מהן היתה פונה לרוח מרוחות־השמים, נתפרשה כסמל לארבע תקופות־השנה.

מפני משקלו המרובה נתפרק ה„ים" במרוצת־הזמן; אחז נתן את הבקר ביחד עם שאר הכלים כמס למלך־אשור (מלכים ב׳ טז, יז). ב586 לפסה"נ שיברו הכשדים את ים־הנחושת ולקחו את מתכתו לבבל (מלכים ב׳ כה, יג).

ג. העמודים. דעות שונות הובעו על עמודי־הנחושת „יכין" ו„בעז": (1) כלום היו אלה עמודים, שתמכו את תקרת־האולם, או עמודים שניצבו „חפשים" בכניסה לאולם ותפקידם לא היה אלא קישוטי בלבד? לפי דה"ב ג, טו נראית ההנחה השניה, אך על יסוד התיאור המפורט של כתרותיהם, השמות המיוחדים שניתנו להם, וכן עביים הגדול (קוטר של 4 אמות), שהיה בו כדי לחסום את הכניסה, נוטה הרוב של החוקרים להנחה הראשונה. (2) כלום היו עמודים אלה מצבות, אובליסקים, מזבחות־אש, או „עצי־החיים" וכיוצא באלה? אולברייט הציע לראות בהם שני כַּנֵי־קטורת ענקיים. (3) גם על מובן השמות נחלקו הדעות; נראית ביותר דעתו של סקוט, שהמלים „יָכִין" ו„בֹעַז" (בעז) היו המלים הראשונות בכתבות, שהיו חרותות על העמודים: „יכין ה׳ כסא דוד ומלכותו לזרעו עד עולם"; ומשהו כגון: בְעֹז יהוה ישמח מלך (ראה תהלים כא, ב).

ד. המכונות והכיורים. התגליות הארכֵאולוגיות

סייעו הרבה להעמידנו על תכונתן של 10 מכונות־הנחושת, המתוארות בפרטות בספר־מלכים. ביחוד מאלפת „המכונה" של לארנאקה הדומה ברוב פרטיה למכונות־המקדש. מידות המכונות הן 4×4 אמות, וגבהן 3 אמות. על חלקן העליון העשוי בצורת „צוואורן" עגול היו מונחים „הכיורים". כיורים אלה, שצורתם היתה שקערורית, ידועים לנו גם מן החפירות באוגרית ובמגידו.

ה. **הכרובים**. בדביר היו קבועים שני „כרובים", עשויים עץ־זית, שהיו סוככים על ארון־הברית. גבהם היה 10 אמות ואורך ארבעת כנפיהם הפרושות 20 אמות. התגליות הארכאולוגיות נותנות מקום להנחה, שהכרוב היה מעין ספינכס, בעל גוף־אריה, ראש־אדם ושתי כנפיים. במיתולוגיה הקדומה היתה מקובלת האמונה, שהכרובים משרתים את האלוהים (השווה שמואל ב' כב, יא: „וירכב על כרוב ויעף"), ועיקר תפקידם היה לשמור על ארון־הברית בדביר ועל „עץ־החיים" בגן־העדן (בראשית ג, כד). ציורי כסאותיהם של חירם מלך גבל ושל שליט מגידו, ועוד, שהיו מושתתים על גבי כרובים, מסבירים באופן מוחש את המושג: „יושב הכרובים".

מקום המקדש וכיוונו. על יסוד מסורת של אלפי־שנים, אפשר לקבוע את מקומו של הבית הראשון ב„הר הבית", בצידה המזרחי של ירושלים, מצפון לעופל. מאז ומתמיד היה ה„סלע" (או „אבן השתיה") נחשב כעצם המקודש ביותר באותו הר והיה קשור בזכרונות היסטוריים שונים ובמסורות על התגלויות של השכינה. אעפ"כ חלוקות דעותיהם של החוקרים ביחס למקומו המדוייק של המקדש. השאלה העיקרית, השנויה במחלוקת, היא, אם על ה„סלע" נבנה המזבח, שעמד ממזרח לבית; יש טוענים, שה„סלע" שימש בתקופה הקדומה מזבח, שהרי לפי ספר שמואל ב' (כד, יח, כה) הקים דוד מזבח בגורן ארונה היבוסי — באותו מקום ממש, שלפי דברי־הימים ב' ג, א, הקים בו שלמה את המקדש. כנגד זה טוענים אחרים, שאילו היה המזבח על הסלע לא היה השטח מספיק למקדש, שנמצא ממערב לו, כפי שהראתה החקירה הטופוגראפית של צורת ההר בימי בית ראשון. כנראה, יש לקבל את דעתם של חוקרי־זמננו הנוטים לדעה השניה, שלפיה הוקם הדביר על הסלע. יתכן, שהסלע עצמו, שגבהו כיום: 1.75 מ' מעל לרצפת המסגד של „כפת־הסלע", שימש דוכן של הדביר.

אין ספק בדבר, שכיוונו של הבניין היה ממזרח למערב, באופן שהאולם היה פונה מזרחה. ראוי לציין, שמקדש תל־תעיינאת פונה אף הוא לצד מזרח. מקומו של המקדש ביחס לארמון־המלך אינו ברור כל צרכו, אע"פ שוודאי הדבר, שבית־המלך היה מדרום למקדש.

חומר הבניה והקישוטים. המקורות המקראיים מעידים על חמרי־בניין עיקריים אלה: עצי־ארז, שהובאו בדוברות אל ים־יפו, ו„אבנים שלמות", „אבני מסע", „אבנים יקרות — אבני גזית" (מל"א ה, לא), ששימשו ליסוד של הבית. כן ניתן לנו תיאור מפורט של האבנים, ששימשו לבניית בתי־המלך, שהיו „מגררות במגרה", וכן „אבנים גדולות אבני עשר אמות ואבני שמונה אמות" (מל"א ז, ט, י), ששימשו ליסוד של הבית. נוסף על כך נמצאנו למדים, ששלמה בנה את החצר הפנימית „שלשה טורי גזית וטור כרותת ארזים" (מל"א ו, לו). כמו־כן מספר המקרא על דרך בנייתו של המקדש, על גדודי החוצבים, שהקים שלמה, ועל אלפי הפועלים, שגייס לתכלית זו.

שיטת הבניה בעץ ואבן כאחד, שבה היה העץ משמש לריתוק הקירות וחיזוקם וכן לציפויו של פנים־הבית, היתה רווחת בארץ ובארצות הסמוכות לה. גם בראס־שמרה נמצא בניין בנוי אבנים ועצים, ואף כאן נתון טור־העץ בין הנדבכים השלישי והרביעי; וכך הוא גם בבניינים, שנמצאו במגידו ובזינג'ירלי.

כאמור, אין התיאור המקראי מניח מקום לספק, שנדבכיו התחתונים של בניין־שלמה היו מאבני גזית גדולות, שקירותיו החיצונים היו אף הם מאבן וקירותיו הפנימיים היו מחופים בעצי־ארזים. בתוך הנדבכים היו קורות וכרותות־ארזים, ששימשו לריתוק הבניין ולחיזוקו.

באותו תיאור נזכרים גם קישוטים שונים: מקלעות, כרובים, תמורות, פטורי־ציצים ושרשרות. כל המונחים הללו, שעד השנים האחרונות לא היתה משמעותם ברורה כלל וכלל, נעשו — הודות לתגליות הארכאולוגיות, שחשפו את תבליטי־השן בשומרון, ארסלאן־טאש, מגידו, ועוד — מוחשים ומובנים.

סיום. התמונה הכללית של בית־שלמה ברורה בקוויה העיקריים. ראינו, שתכנית המקדש, מערכת־הכלים שבו, מוטיווי הקישוטים שפיארוהו וגם שיטת בנייתו — כולם נעוצים במסורת עתיקה של המזרח התיכון הקדום, שאת ביטויה השלם אנו מוצאים בעיקר בסוריה הפיניקית. המקרא ציין את ההשפעה המרובה, שהיתה לעמים השכנים על שלמה. אעפ"כ אין להסיק מתוך כך, שמקדש שלמה היה בניין רגיל ודומה בכל פרטיו למקדשים הכנעניים. עבודת־האלהים המיוחדת של ישראל טבעה את חותמה גם על מבנהו הכללי וגם על כמה מפרטיו.

י. י.

העבודה בבית־המקדש. העבודה במקדש התנהלה, כנראה, לפי ההוראות שבתורה בנוגע לעבודה במשכן. עבודה זו כללה הקרבה של קרבן־התמיד בבוקר ובערב (דבה"ב לא, ג; הש' שמות כט, לח—מד; במד' כח, א—ח); הטבת המנורה (שמ' ל, ז—ח; במד' ח, א וגו') והקטרת הקטורת על מזבח־הזהב (שמ' ל, ז, ח, לד—לח; דבה"ב יג, יא). בחודש ובשבת ובמועדים היו מקריבים, נוסף על קרבן־התמיד, גם את קרבנות־המוספים, שהיו מיוחדים לימים אלה (ויק' כג, במד' כח—כט). על שולחן־הפנים שהיה מיוחד לכך, היה נערך כלחם־התמיד (במד' ד, ז) לחם־הפנים (שמו"א כא, ז) או לחם־המערכת (דה"א כג, כט; דה"ב יג, יא) — י"ב חלות (עשויות מכ"ד עשרונים של סולת) ערוכות בשתי מערכות (ויק' כד, ה—ט). בתחילת הקציר (ויק' כג, ט—יד) היו מקריבים את העומר, ובחג־הביכורים — את שתי הלחם (שם טו—כה). חשוב היה גם הקרבן המיוחד של המלך, שהיה מוקרב לכבודו או על־ידיו (מל"ב טז, טו; הש' גם מל"א ט, כה) — קרבן, שאינו נזכר בתורה ושנתחדש ע"י המלכות. הקרבנות המיוחדים, שהיו מקריבים בימי בית שני לכבוד המלכים הפרסיים, היווניים והקיסר הרומי, הם, אפשר, המשך לעולת־מלך זו.

חוץ מעבודת־הקרבנות נהוגה היתה השירה של הלויים („לעמוד בבקר בבקר להודות ולהלל לה', וכן לערב"; דבה"א כג, ל), שהיתה מלווה „במצלתים, בנבלים ובכנורות" (דבה"ב כט, כה; דבה"א כה, א). ללוויים משוררים אלה (מבני אסף, הימן, ידותון) מיוחסים גם הרבה ממזמורי־

תהלים. גם שירה זו היה בה משום חידוש, שבתורה עדיין אין למצוא רמז לו.

אך בעיקרו של דבר, שימש המקדש בית־מועד לכלל־העם לזביחה, תפילה והודיה. העם היה עולה אליו להביא חטאת ואשם על עוונות שבשוגג או אף על ספק עבירה, או להביא עולות ושלמים ומנחה עם לבונה כנדרים ונדבות או כשלמי־תודה. קרבנות אלה, שהיו נאכלים תוך יום־יומים מזמן שחיטתם, היו מובאים, כנראה, בליווי של שירה (תהל' כו, ו; נו, יג; ק, ב, ד; קטז, יז; קיח, יט) ובתהלוכה („קול אומרים הודו את ה' צבאות, כי טוב ה' כי לעולם חסדו", ירמ' לג, יא). הרבה ממזמורי־תהלים, שקוראים להודות („הודו לה'", כגון: קז, קיח, קלו) ולהלל („הללו יה" — קיג—קטז, קלה, ועוד) לה', ואחרים זולתם (כמו כו, כז, נו, ק, ועוד), קשורים ודאי בהבאתם של קרבנות תודה או נדבה אלה. יחידים מן העם (או הציבור אחר המל־חמה) היו מביאים גם חרמים (שמו"א טו, טו).

ערך מיוחד נודע לתהלוכות של המון חוגג בחגים. העם היה בא לביה"מ „להשתחוות לפני ה'" בשבתות ובחדשים (יחז' מו, ג; ישע' א, יג; סו, כג; השווה מל"ב ד, כג), אך ביחוד היו נוהרים המוני־עם לביה"מ במועדים ובשלש רגלים (יחז' מו, ט; איכה א, ד; ב, ו; ישע' לג, כ, וגם ד, ה). המונים אלה היו באים לא רק מירושלים, אלא אף מכל גבול יהודה (ירמ' יז, כו; כו, ב; והשווה תהלים קכב, א—ב) וגם מעבר לגבולה — „משכם, משילו ומשמרון" (ירמ' מא, ה), וביחוד גדל מספר העולים לרגל אחר חורבן שומרון (שם; דבה"ב ל; לה). ההמון החוגג היה הולך „בסך... בקול רנה ותודה" (תהל' מב, ה) ונכנס לשערי־המקדש „בתודה... ובתהלה" (תהל' ק, ד, והש' תהל' צה, א—ה; קיח, יט; ישע' כו, א—ב). התהלוכה היתה מלווה בנגינת כלי־זמר (ב„שמחת לבב, כהולך בחליל לבוא בהר ה'" — ישע' ל, כט), ואפשר, שכך היה הדבר אף בשעת הבאת־ביכורים (הש' משנה, ביכורים ג', ד': „החליל מכה לפניהם עד שמגיעים להר הבית"). מחמת העליה לרגל היתה העיר מתמלאת אדם וצאן לרוב („כצאן ירושלם במועדיה" — יחז' לו, לח), והחוגגים היו מקדשים את החג בשיר, שהיה נמשך גם בלילות (ישע' ל, כט: „כליל התקדש חג"; הש' פסחים פ"ה, ב': ההלל מבקע את הגגות). ביחוד היו מרובים עולי־הרגל לביה"מ בחג־הסוכות לעת־האסיף (מל"א ח, ב; דה"ב ז, ט; זכר' יד, טז וגו') ובחג־הפסח. בימיהם של חזקיה ויאשיהו, כשמלכים אלה איחדו, כנראה, בידם גם חלקים גדולים מארץ־ישראל שמחוץ ליהודה, שימשה העליה לרגל לביה"מ בחג־הפסח כהפגנה גדולה לקירוב הלבבות בין בני יהודה ו„שארית־ישראל" בא"י ולהתעוררות דתית כאחת (מל"ב כג, כא—כה; דבה"ב ל; לה, א—יט; השווה גם מל"ב יח, בב). בשבועות היו מביאים לביה"מ ביכורי קציר־חיטים (שמ' כג, טז—יט; לד, כב).

ערך מיוחד היה למקדש גם בימי־הצומות. גם אז היו באים לבית־ה' המונים מירושלים ומערי־הגבול (ירמ' לו, ו—ט). התקהלויות אלו היו נערכות כרגיל „בחצר בית ה'" (ירמ' יט, יד), בשער החיצונה (ז, ב), ובהזדמנויות אלו היו הנביאים (ע' להלן) נושאים את דברם אל העם (שם; כו, ב; איכה ב, כ; דבה"ב כד, כ—כא).

אוצר בית־ה'. האמצעים לכלכלת־המקדש היו נשמרים באוצרות קבועים במקדש: „אוצר בית־ה'" (מל"א יד, כו; מל"ב יב, יט; יד, יד; יח, טו; כד, יג; דבה"ב ה, א; דבה"א ט, כו; כו, כ: „אוצרות בית־האלהים"), שממנו היו מסלקים גם מיסים, שהיטלו על המדינה ע"י אויב מן החוץ, ו„אוצר קדשים", שהיה נתון למשמרת של פקיד מיוחד מבית־לוי. מקורותיהם של אוצרות אלה היו: שלל המלחמה והקצבות אחרות, שהעניקו לביה"מ המלכים ושרי־הצבא (דבה"א כו, כז; שמו"ב ח, יא—יב; מל"א ז, נא), והקדשות של יחידים. המקורות מונים שלושה מיני הקדשות מסוג זה: כסף ערכים (שאדם מעריך בו את עצמו, בני־ביתו, או בהמתו ונותן „ערכם" הקצוב לכהן כ„קדש לה'" — ויק' כז); כסף נדבות, „אשר יעלה על לב איש להביא בית ה'"; ו„כסף עובר" (מל"ב יב, ה), שלפי דבה"ב (כד, ו) היה זהה עם המס של מחצית־השקל, שהוטל ע"י משה על כל אדם מישראל מבן עשרים שנה ומעלה לשם בניין המשכן (שמות ל, יג). כסף זה היה נמסר תחילה לידי הכהנים „איש מאת מכרו" (מל"ב יב, ו), והם שהיו מכניסים אותו לאוצר. בשנה הכ"ג ליואש התקין הכהן הגדול יהוידע תקנה, שלפיה הושם כסף־קדשים זה במיצועם של הכהנים, שומרי־הסף, בארון מיוחד לכך שעל־יד מזבח־הנחושת (שם שם, י), וכן קבע, שיש ליחד כסף זה רק לצרכי בדק־הבית (שם שם, ז—טז). תקנה זו נת־קיימה, כנראה, עד סוף ימי הבית הראשון (עי' שם כב, ד וגו'). הממונה העליון על כסף זה (כמו על הנהלת־המקדש בכללה) היה, כנראה, המלך, שכן „מן רכושו" מעלים קרבן־התמיד (דה"ב לא, ג; יחז' מה, יז).

אוצרות בית־ה' היו קשורים, כנראה, במידה מסויימת באוצרות של התבואה, המעשר (של תבואה, בקר וצאן) והקדשים, שלפי ספר דברי הימים ב' (לא, ד וגו') היו מבי־אים ללשכות במקדש (דבר, שיש עליו עדויות ביחוד מן הזמן הראשון של בית שני — ר' להלן) ושמהם היו מחלקים לכהנים וללוויים.

בית־המקדש שימש גם בית־גנזים לכלי־מלחמה של המלכות (לחניתות ולשלטים של המלך דוד — מל"ב יא, י; דבה"ב כג, ט; והש' שמו"א כא, י).

ה ה ע ר כ ה ש ל ב י ת ־ ה מ ק ד ש ב א ו מ ה. ביה"מ היה נחשב כמרכז לאומי, ומאחר שבו היה משוכן הארון נחשב גם כמקום גילוי־השכינה, ומתוך כך גם כמקום מובחר לתפילה (מל"א ח, בב—נד; והש' יהו' ז, ו—ט; שמו"א א, י—טז, שמו"ב ז, יח—כט). אף מרחוק היה היחיד מישראל מכוון אליו את תפילתו (מל"א ח, מד—מח, והש' דני' ו, יא), שהרי כפי שהאמינו, היתה תפילתו של אדם מגעת לשם אף ממרחק (יונה ב, ה, ח). בשעת צרה היה העם מתאסף בו (יואל ב, טו, טז) והכהנים היו בוכים „בין האולם ולמזבח" (שם ב, יז).

עליית חשיבותו של המקדש כמרכז דתי היתה כרוכה במידה מרובה גם במלחמה בבמות, שגברה, כנראה, ביהודה עם הקרע המדיני, שנתהווה באומה אחר מות שלמה. תג־בורת היסודות האליליים בימי שלטונה של שושלת עמרי בישראל (ובימי עתליה גם ביהודה), שבדרך־הטבע נתרכזו ביחוד במקומות שלא היו נתונים לפיקוח רשמי, בבמות, גרמה להחרפתה של מלחמה זו ועמה — להטעמת חשיבותו המיוחדת של המקדש בירושלים — מה שהביא, בסופו של דבר — בימיהם של חזקיה ויאשיהו — לאיסור העבודה בבמות ולייחודו של המקדש לצרכי־פולחן.

הערכה יתרה זו של המקדש בירושלים ניכרת ביחוד במשאותיהם של הנביאים. אע"פ שהתנגדו לקרבנות ולתפילה

כ„מצות אנשים מלומדה" (ישע' א, י—טו; ירמ' יד, יא—יב ועוד), אין למצוא בשום מקום בדבריהם כוונה למעט את דמותו של המקדש כשלעצמו. הר בית־המקדש — הר־ציון — הוא, לדברי הנביאים, הר ה', הר הקודש (ישע' יז, ט; נו, ז; סה, יא, כה; יואל ב, א; ד, יז; צפנ' ג, יא ועוד), בו שוכן ה' (תהל' עד, ב, והש' חש"א ד, נט), ובית־המקדש הוא: בית אלהי יעקב ובית ה' (ישע' ב, ב—ג; מיכה ד, א—ב; ירמ' כג, יא; והש' לג, יח; יואל א, יג—טו; יחז' ח, יד, טז; חגי א, יד, ועוד). כמשכן־שילה, שקדם לו, ביהמ"ק הוא המקום, ששם ה' נקרא עליו (ירמ' ז, יב, ל; לד, טו), „כסא כבוד מרום מראשון" (שם יז, יב), מקום־השכינה (יחז' ט, ג; מג, ה—ט; חבקוק ב, כ; יואל ד, יז, כא ועוד), שמשם היא מתגלית לנביא (ישע' ו, א; עמוס א, ב; ט, א); ובאחרית־הימים עתיד בית זה להיות מקום־תפילה לישראל (ישע' כז, יג; ירמ' לא, ה; לג, י—יא) ולגויים כולם (ישע' ב, ב—ג; נו, ז; סו, כ, כג). עם חורבן הבית מתרכז חלק חשוב מן הנבואה מסביב לחזון של בניית הבית מחדש. את ראשיתו של תהליך זה כבר מוצאים אנו ביחזקאל, החוזה את בניין הבית לעתיד לבוא (מ—מג), ואת שיאו וסיומו — בנביאים האחרונים, הממריצים העיקריים לבנייתו בזמנם (חגי א—ב; זכר' א, טז; ב, טו; ו, יב; ח, ג, כב—כג) ולטיהור העבודה בו (מלאכי).

המשרתים בקודש. הזכות לשרת בקודש היתה נתונה לכהנים מבני־אהרן (כפי שנזכר פעמים הרבה בתורה; ועי' תהל' קטו, י; קלה, יט), אבל עוד קודם בניין־הבית ירדה קרנם של הכהנים מבני אביתר ועלי, וככהנים ראשיים שימשו במקדש רק הכהנים מבני־צדוק.

על הלויים „בית הלוי" (תהל' קלה, כ), היו נמנים המשוררים בכלי־שיר, ובן השוערים והממונים על „אוצרות בית האלהים ולאוצרות הקדשים" (דבה"א כו, כ וגו'). הלויים גם סייעו לכהנים בעבודות שונות.

מלבד כל אלה, שהם מישראל, שרתו במקדש גם נתינים מן הנכרים. — הללו היו מבני־הגבעונים (הש' יהו' ט, כג, כז) ומעבדי דוד ושלמה (עז' ב, נח; ח, כ; נחמ' ז, ס), בלומר מבני שאר העממים הכנעניים, שדוד ושלמה שמו למס עובד. אצל יחזקאל (מד, ט) מתגלית התנגדות לשרות של „בן נכר אשר בתוך בני ישראל" במקדש, אבל התנגדות זו לא נשאה פרי (עי' עז' ב, מג—נח). תפקידם של הנתינים היה, כנראה, לבצע עבודות פשוטות, כגון חטיבת־עצים ושאיבת־מים (עי' יהו' ט, כז).

מעמד־קדושה מסויים היה בביה"מ גם למלך (מל"א ח, סד; ט, כה, והש' שמו"ב ו, יז; ח, יח, ור' למעלה), אלא שבניגוד לכהנים לא היה המלך זכאי להיכנס להיכל ולהקטיר (דבה"ב כו, טז). עם זה ניתנה למלך הזכות לערוך את תכנית־הבניין של המקדש (מל"א ו—ז; דבה"א כח, יא וגו'), לקבוע את סדר החגיגות (מל"א ח, סה—סו), לקדש את החצר הפנימית בשעת הצורך (שם שם, סד), לשנות את צורת המזבח ומקומו (שם ב, טז, י—טז), להוסיף קרבנות לתכלית מסויימת (דבה"ב כט, כ—כא) ולקבוע את מעמדם של הכהנים והלויים (שם שם, כה, והש' דבה"א כב—כו).

תולדות הבית הראשון. הרעיון לבנות בית־מקדש מרכזי מותאם לצרכי הדור ולשינויים החברותיים, שבאו בישראל אחר תקופת־הכיבוש, היה בָשֵל מזמן. אף במשכן שילה (ע"ע) הוכנסו שינויים, שהיו מכוונים להתאים אותו למקום קבע (הש' שמו"א א, ט), ואחר חורבן שילה (ב1050 לפסה"נ לערך) הורגש הצורך בדבר יותר ויותר. התבוסה הצבאית, שנחלו בני־ישראל באבן העזר (ע"ע), שנסתיימה בשביית הארון ע"י הפלשתים, הפרידה בין הארון והמזבח והבליטה את האנומאליה, שלטה באותו זמן בחיי־הדת בישראל. במשך דור ויותר נדד הארון (ע"ע) ממקום למקום עד שלסוף הביא אותו דוד להר־ציון ונטה לו אהל (שמו"ב ו, יז). הבמות, שהוקמו בנוב (שמו"א כא) ואח"ב בגבעון (מל"א ג, ד), ועל אחת כמה וכמה — הבמות הקטנות מהן, שהיו בערי־השדה (בית־אל, מצפה וכד'), לא היו עשויות לשמש מרכז כולל לשבטים הנפרדים והמתחרים זה בזה על המעמד הראשון באומה, ועל־כן גם אי־אפשר היה להן לשמש כמקום־קבע לארון. עם כיבושה של ירושלם וקביעת בית־המלוכה על הר־ציון נמצא מקום מתאים לתכלית זו. ירושלם עמדה על הגבול של בני־רחל ובני־לאה: על גבול יהודה — השבט שממנו בא המלך, המושל בפועל (דוד), ועל גבול בנימין — השבט, שממנו בא המלך הראשון בישראל (שאול), וכעיר שנכבשה זה עכשיו לא נכללה בחלקו של שום שבט (הש' מגלה כו, א). לפי טיבה היתה, איפוא, המקום היחיד, שהיה עשוי לספק את תביעותיהם של כלל השבטים. כמקום־המקדש נבחרה חלקה בגורן ארונה היבוסי, שבה בנה דוד מזבח לשם עצירת מגפה, שפרצה בעם (שמו"ב כד, טז וגו'; דבה"א כא). לפי דבה"ב (ג, א), נראה, שהמקום שנבחר למזבח היה גם המקום, שלפי המסורת נקבע לעקדת־יצחק. דוד כבר רצה לבנות במקום זה את בית־ה'. אך, לפי המסופר במקרא, הניא אותו מפעולה זו נתן הנביא (שמו"ב ז) בנימוק, שראוי לו, לדוד, להניח תפקיד זה לבנו. ואמנם שלמה ניגש במרץ לעבודת־הבניין ואף ביצע אותה בעזרתו של חירם מלך־צור ובפיקוחו של חרש בן איש צור ו„בן אשה אלמנה... ממטה נפתלי" (מל"א ז, יד; לפי דה"ב ב, יג: מבנות־דן). הנחושת הנדרשת לעמודים ולכלים, באה (כפי שמתברר ממחקריו של גליק) ממכרות־הנחושת, שהיו לשלמה באדום על חופי ים־סוף (מל"א ז, מ"ו). הכסף המרובה, שהיה דרוש לעבודה זו, בא ודאי מסחר־שלמה, וביחוד משלל המלחמות של דוד. במלאכה השתתפו 30,000 איש מישראל (מל"א ה, כז—לב) ומאה וחמישים אלף איש (נושאי־סַבָּל וחוצבים) מן הגרים־הכנענים (דבה"ב ב, טז, יז, והשווה מל"א ט, כ—כב), מלבד „שרי הנציבים אשר על המלאכה", שמספרם הגיע ל3,000 איש (בדבה"ב שם, יז: 3,600). העבודה התחילה בחודש אייר בשנה ה4 למלכות־שלמה, ונסתיימה בשנה ה11 בירח בול (=מרחשון. מל"א ו, א, לח). חנוכת־הבית, שנערכה במעמדם של זקני־ישראל, ראשי־המטות, נשיאי־האבות (מל"א ח, א—ב; דבה"ב ה, ב) ו„קהל גדול מלבוא חמת עד נחל מצרים", נמשכה 14 יום (מל"א ח, סה; דבה"ב ז, ח—ט). אותה שעה הובא הארון למקומו הקבוע, לדביר, ושלמה נשא תפילה במעמד כל העם. כך שימשה הקמתו של בית־המקדש הפגנה אדירה לאחדות האומה ולעצמתה.

ואולם המפנה לרעה במצב המדיני, שבא בסוף ימיו של שלמה, השפיע לרעה גם על גורלו של ביה"מ. כדי לבטל את חשיבותה של ירושלים כמרכז דתי, ראה ירבעם צורך מדיני לעצמו לחדש את המקדשים בבית־אל ובדן (מל"א יב, כו—לג). עם התבוסות המדיניות והצבאיות, שנחלה ממלכת־יהודה אחר תקופת־שלמה, היה המקדש, כבית־אוצר

של כסף והיכל עשיר בקישוטי־זהב וכלי־זהב, נתון מזמן לזמן למשיסה. שישק מלך־מצרים (מל"א יד, כה—כו; דבה"ב יב, ט), בן הדד (מל"א טו, יח; דבה"ב טז, ב) וחזאל (מל"ב יב, יט) מלכי ארם־דמשק, ואף יהואש מלך־ישראל (מל"ב יד, יד; דבה"ב כה, כד) — כולם קיבלו, אם כשלל אם כשוחד, כסף מאוצרות בית־ה'. אחז הוריד, לשם משלוח שלמונים למלך־אשור, כנראה, את הכיורים מעל המכונות ואת ים־הנחושת מעל הבקר (מל"ב טז, יז). גם חזקיה קיצץ את הזהב מעל דלתות היכל־ה' והאומנות ושלח אותו לסנחריב (שם יח, טז). מצד שני היה ביה"מ זקוק מזמן לזמן לבדק־בית. נתפרסמו ביחוד הבדק, שנעשה בימי יואש בפיקוחו של יהוידע הכהן הגדול, שהביא לידי התקנת „ארון" קבוע לכספי בדק־הבית (מל"ב יב; ועי' למעלה), ובדק־הבית בימי יאשיהו, שבשעתו מצאו, לפי המקרא, את „ספר התורה" (=ספר דברים?; שם כב; דבה"ב לד, ח וגו'). אך חשובים מן השינויים החיצונים היו השינויים, שהוכנסו בעבודת־המקדש בעקבותיה של המלחמה הדתית, שהתנהלה כל אותם הימים. בימי עתליה „בת עמרי" (מל"ב ח, כו; דה"ב כב, ב) היתה קיימת אמנם במקדש עבודת ה', אך הסכנה, שנשקפה אז לבית זה ולדת ה' בכללה מצד בית־הבעל, שהוקם ע"י המלכה, ומצד כהני הבעל, שפעלו בחסותה, הביאה לידי אירגון של מרד נגד המלכה בהנהגתו של יהוידע הכהן הגדול, שעקר את עבודת־הבעל מירושלים (מל"ב יא). בימי חזקיה נקבע המקדש בירושלים כמקום־העבודה היחיד ביהודה (מל"ב יח, ג—ו, כב; ישע' לו, ז; דבה"ב לב, יב) ובמידה מרובה שימש כמרכז דתי גם לשאר שבטי־ישראל, שמהם היו עולים לרגל לביה"מ לחג־הפסח (דבה"ב ל) אחר חורבנה של מלכות־אפרים. בימי מנשה נתחדש השימוש בבמות, ועבודת־האלילים חדרה אף לתוך המקדש גופו (מל"ב כא, ב וגו'; דבה"ב לג, ב וגו'). אך משעלה יאשיהו על כסא־המלוכה נקבע ביה"מ סופית כמקום־הקודש היחיד לאומה. חגיגת־הפסח, שנערכה בימיו ושלפי דברי המקרא לא היתה כמותה „מימי השופטים", שימשה הפגנה כבירה ליִחודה הדתי של האומה ולבחירת ירושלים (מל"ב כג, כב; דבה"ב לה, א—יח). אך מעמד מפואר זה של ביה"מ לא האריך ימים. שנים מועטות אחר מותו של יאשיהו הוציא נבוכדנאצר מביה"מ את „כלי בית ה'... ויתנם בהיכלו בבבל" (דבה"ב לו, ז; דני' א, ב; הש' גם שם ה, ג וגו'; ירמ' כז, יט—כב, ו; עזרא א, ז; ו, ה). שמונה שנים לאחר מכן עלה נבוכדנאצר שנית על ירושלים והוציא „את כל אוצרות בית ה' ואוצרות בית המלך, ויקצץ את כל כלי הזהב אשר עשה שלמה מלך ישראל בהיכל ה'" (מל"ב כד, יג; דבה"ב לו, י; ירמ' כח, ג), ועברו עוד 11 שנה — ובא החורבן הגמור. נבוזראדן, שר־הטבחים של נבוכדנאצר, פרץ לתוך המקדש (ב586), שיבר את עמודי־הנחושת, המכונות ואת ים־הנחושת, ואת נחושתם, יחד עם כלי־השרת, שהיו עשויים נחושת, כסף וזהב, הוציא מתוכו כדי להעבירם לבבל ואח"כ שרף את הבית כולו. יום חורבן־הבית נקבע במקום אחד כז' באב (מל"ב כה, ח), ואילו במקום אחר (ירמ' נב, יב) כי' באב. לפי המסורת (תענית כט, א) מתיישב הפרש זה על־ידי מה ש„בשבעה [באב] נכנסו נכרים להיכל ואכלו וקלקלו בו שביעי [ו]שמיני, ותשיעי סמוך לחשכה הציתו בו את האור והיה דולק והולך כל היום כולו"; ועוד סיפרו: „כשחרב בית המקדש בראשונה אותו היום ערב תשעה באב היה, ומוצאי שבת היה, ומוצאי שביעית (שנת שמיטה) היתה, ומשמרתה של יהויריב היתה, והלוים היו אומרים שירה ועומדים על דוכנם".

חורבן ביה"מ סמן סוף של תקופה בתולדות האומה ודתה. מימיו של מיכה (ג, יב; ירמ' כו, יח) לא פסקו הנביאים (הש' ירמ' ז, יד; כו, ד—ו; שם כ, ועוד; יחז' ה, יא, ועוד) מלאַים על העם בחורבן הבית, כעונש על חטאיו בתחומי הדת והמוסר, למרות האמונה שהיתה רווחת בהמון, ש„היכל ה'" אי־אפשר לו שלא יעמוד לעולם (ירמ' ז, ד). חורבן־המקדש והגלות הכללית לבבל, שבאה בעקבותיו, היה בהם משום ניצחון להשקפה הנבואית. מתוך כך באה אחר החורבן התעוררות מחודשת לקיים את מצוות התורה, ועם זה נתעוררה גם התקווה להתחדשות החיים הדתיים־הלאומיים העצמאיים ברוחן של נבואות־הנחמה. „ארבע־עשרה שנה אחר אשר הוכתה העיר" ניבא נביא־הגולה יחזקאל לבניין חדש של בית־המקדש והוא גם חזה (מ—מח) את פרטי הבניין, עבודתו, סדריו וכד'. ובאותו דור עצמו נקבעו גם, לזכר החורבן והמאורעות שהיו קשורים בו, ארבעה צומות בשנה: „צום [החודש] הרביעי וצום החמשי וצום השביעי וצום העשירי" (זכר' ח, יט; ז, א וגו'; עי' ר"ה י"ח, ב'; תוס' סוטה ו', ו'—י"א; סיפרי דברים, ואתחנן ד'), שאחד מהם, צום ט' באב (צום החודש החמישי), נקבע ביום שבו נשרף ביה"מ (ר' למעלה). זכר למאורע זה נכתבו הקינות על החורבן (ע"ע איכה), שכנראה כבר היו קוראים אותן ברבים בימי גלות־בבל (הש' דה"ב לה, כה).

י. מ. ג.

הבית השני. — תיאור־הבית. המקורות בנוגע למבנה הבית השני וצורתו הם: (א) המשנה, וביחוד המסכתות של מידות, תמיד, יומא ושקלים. המשנה אינה דנה בחלקים שמחוץ לתחום המקודש של הר־הבית, אך ביחס לבניין עצמו ולעזרות יש להעדיף את עדותה; (ב) התיאורים של בניין הבית ב„קדמוניות" (ט"ו, י"א) וב„מלחמות" (ספר ה', פרק ה') של יוסף בן מתתיהו — זה האחרון ראה את הבית ואף שימש בו כהן; (ג) הממצאים הארכאולוגיים.

1) הר־הבית מוקף שרידים של **חומה**, שפרט לצידה הצפוני והמחצה הצפונית של צידה המערבי נבדקה ע"י וורן ב1864—1867, וכתוצאה מבדיקה זו נקבע, שהחומה היא מזמנו של הורדוס. יסודותיה מכוסים כיום עד לגובה מרובה (25 מ' בפינה הדרומית־מזרחית, 21 מ' על־יד הכותל המערבי), אך גם בתקופה העתיקה היה חלק ממנה מתחת לפני הקרקע. חלקים אלה היו בנויים אבנים רחבות־שוליים ובעלות זיז בולט; אך החלקים שנראו לעין בימי הבית נבנו מאבנים בעלות זיז נמוך ומוחלק ושוליים כפולים. הגדולה שבאבני־החומה שנשתמרו נמצאת בקיר המערבי: ארכה 12 מ'; אך הכבדה מכולן נמצאת בנדבך העשרים ושמונה (המתאים למפלס של סף השערים); ארכה 7 מ', גבהה 1.85 מ' ומשקלה עולה על מאה טונות. — מגמתו של הורדוס ליצור רחבה בצורת מלבן הצריכה שינויים בפני־הקרקע: כדי ליישר את השטח הונמך הסלע בפינה הצפונית־מערבית ב5—14 מ' ע"י חציבה; מצד שני הצריכה התכנית סתימת גיא קטן, שנמשך בכיוון דרומי־מזרחי לארכה של חומת־הבית הישנה עד נחל־קדרון. גיא זה נסתם ע"י חומה, שגבהה היה 38 מ'. בפינה הדרומית־מערבית שונה הכיוון של גיא הטירופויאון, שקודם לכן חצה פינה זו. בפינה

הדרומית־מזרחית, הפונה לעבר נחל־קדרון, נמצא הסלע, שכיפתו היתה נמוכה ב47 מ׳ מפניה של הרחבה המתוכננת. בגובה של 30 מ׳ על־פני הסלע ערם הורדוס שכבה של אבנים וחול, ועליה הקים קימורים (הנקראים כיום: „אורוות שלמה"), לאורך של 88 מ׳.

המשנה (מידות א׳, ג׳) מזכרת רק חמשה שערים בהר־הבית: שני שערי־חולדה בדרום, שער־קיפונוס (על־שם הנציב הרומי קופוניוס, 6—9 לסה"נ) במערב, שער־טדי בצפון ושער־שושן במזרח. תיאור זה מתאים בכללו לממצאים הארכאולוגיים, פרט לאלה שבצד המערבי. כאן נמצאו שרידים של שני שערים ושני גשרים, שמחזקים את עדותו של יוסף בן מתתיהו (קדמ׳ ט"ו, 401), שלפיה נמצאו במערב ארבעה שערים. בדרום נמצאו שרידים של שני שערים, שנקראים כיום „השער הכפול" וה„שער המשולש". משני שערים אלה עולים מעברים מקומרים תת־קרקעיים אל פני הרחבה. מן ה„שער הכפול" נשתמרו הסף והמשקוף, שהם מימי בית שני, וכן אולם־הכניסה ובו עמוד מרכזי וארבע כיפות; בשתים מהן נותרו עיטורים, שאף הם, כנראה, מימי הבית. מן ה„שער המשולש" נשתמר רק חלק מן המזוזה המקורית. רוחב המעברים הוא 5.50 מ׳, בשערים הכפולים — 11 מ׳. בחומה המערבית נתגלו שער וגשר („גשר וילסון"), שהוליכו בכיוון לארמון הורדוס (במקום „המצודה" של היום). שער זה הוא, אפשר, „שער קופוניוס" הנזכר. שער אחר מדרום לכותל המערבי ידוע כיום כ„שער בארקליס"; אורך משקופו 7.50 מ׳ וגבהו 2.08 מ׳. ספּו של שער זה נמוך משל השאר וכנראה, ירדו ממנו במדרגות לטירוֹפּיאון. בקצה הדרומי של החומה המערבית נמצא קטע של קשת, שממנו התחיל גשר שני („גשר רובינסון"). גשר זה חיבר את הר־הבית עם העיר העליונה; מוצאו המזרחי (שלא נמצא) הוליך אל ה„סטיו המלכותי" (ראה להלן). בשער טדי (בצפון) היו, במקום משקוף, שתי אבנים מוטות זו על־גבי זו; שיטת בניה זו מעידה על קדמותו (מידות ב׳, ג׳). על דלתותיו של שער־שושן במזרח היה ציור של בירת־פרס. שער זה, שנמצא, ודאי, בקו־הציר של בית־המקדש היה איפוא מדרום לשער־הרחמים („שער־הזהב") שבחומה המזרחית כיום. החומה המזרחית היתה נמוכה משאר החומות כדי שלא תסתיר את פתחו של ההיכל מעיניו של הכהן השורף את הפרה בראש הר־המשחה (מידות ב׳, ד׳). משער־המזרח יצא „כבש" (גשר), שנשען על „כיפין" (קשתות) ועבר מעל נחל־קדרון; הוא היה נקרא בשם „כבש הפרה" (פרה ג׳, ו׳; שקלים ד׳, ב׳). גשר אחר, שנקרא בשם „כבש השעיר", הוליך מקצה־הדרום של החומה המזרחית בכיוון אל המדבר; שריד של גשר זה נמצא סמוך לפינה הדרומית־מזרחית של הר־הבית (שם, שקלים). אורך החומות של הר־הבית היה: 281 מ׳ בדרום, 466 מ׳ במזרח, 488 מ׳ במערב, 315 מ׳ בצפון, ובסה"כ — 1.550 מ׳ (שטחו של הר־הבית הוא 144,000 ממ"ר). לפי סימנים בכותל הדרומי היתה החומה מחולקת בחלקה העליון לגומחות ע"י אומנוּת אחוזות בקיר (כדוגמת החומה שמסביב למערת־המכפלה בחברון, שאף היא מזמנו של הורדוס). לחוֹמה היו שיניות; על פינותיה ושעריה הופקדו שומרים מן הלוויים.

2) בפנים החומה השתרעה רחבת הבית, שהכניסה אליה היתה פתוחה לכל אדם. מסביב לה עברו סטיוים, שנתחברו בפינה הצפונית־מערבית אל מבצר אנטוניה. כל סטיו היה מורכב משני טורי־עמודים, וגובה כל עמוד היה 25 אמה; גגותיהם של הסטיוים היו שטוחים. הסטיו המזרחי נחשב לקדום ביותר ויוסף מייחסו לימי שלמה; מקום זה היה ידוע כ„רחוב בית־אלוהים" וכבר שימש כמקום להתקהלויות בימי עזרא (י, ט). הגדול והמפורסם מכל הסטיוים היה הסטיו בדרומו של הר־הבית, שהיה ידוע כ„הסטיו המלכותי". לדברי יוסף בן מתתיהו (קדמ׳ ט"ו, 431—416), הגיע ארכו ל185 מ׳; הואיל והחומה הדרומית של הר־הבית ארוכה יותר, נראה, שהיו עולים אל סטיו זה במעלות משני קצותיו. ל„סטיו המלכותי" היתה צורת בסיליקי, בעלת אולם־תווך ושתי סיטראות; ביניהן עברו ארבעה טורים של עמודים, שגובה כל אחד מהם היה 7 מ׳ (עמודים באורך זה נמצאו חצובים בכמה מקומות בסלעי־ירושלים, כגון במגרש־הרוסים, במחנה־יהודה ועוד; נראה, שנסדקו בשעת החפירה ונעזבו במקום). רחבו של אולם־התווך היה 15 מ׳, גבהו 30 מ׳; רחבן של הסיטראות היה 10 מ׳ וגבהן 16 מ׳. הסטיוים ורחבת־הבית עד לסורג היו הומים מבני־אדם. כאן היו מצויים גם סוחרים וחלפנים (שישו בשעתו ניסה לגרשם משם, מתיא כ"א, י"ב; מארקוס י"א, ט"ו; לוקאס י"ט, מ"ה). החלפנים היו מחליפים את הכסף הרומי הקל בשקלים הצוֹריים, שנחשבו שווים בערכם ל„שקל־קודש"; הסוחרים היו מוכרים יונים ושאר צרכי־קרבן. ברחבה זו היה גם מקום לדרשנים (מתיא כ"א, כ"ג ואילך).

3) בקצה הרחבה היה סורג, שהקיף את השטח המקודש, „הר־הבית" במובנו המצומצם במשנה: „ה׳ מאות אמה על ה׳ מאות" (מידות ב׳, א׳). גובה הסורג נקבע (שם, ב׳, ג׳) לי׳ טפחים (70 ס"מ); לפי יוסף בן מתתיהו, היה גבהוֹ שלוש אמות (1.50 מ׳) — מידה, שהיא מַתאֶמת יותר לגדר, שאליה היו צמודים לוחות ועליהם כתבות ביוונית וברומית, שהזהירו את הלא־יהודים מלעבור אותה באיום של עונש־מוות. שרידים של לוחות אלה (לוח שלם אחד ושבר של לוח) נמצאו בירושלים (ב1870 וב1936); הכתבות החקוקות בהם הן ביוונית. מעבר לסורג היו י"ד מעלות ואח"כ חֵל (משטח) ברוחב של עשר אמות (מידות ב׳, ג׳; מלח׳ ה׳, 195—197). מעבר לחֵל נמצאו חומת־העזרה ועזרת־נשים. בחצר החיצונית היו לשכת השקלים והכלים; וכן שופרות (קרנות) לתרומות־הקהל (שקלים ב׳, א׳).

4) עזרת הנשים (מידות ב׳, ה׳) נמצאה ממזרח לעזרת־הבית (עזרת־ישראל ועזרת־הכוהנים). חצר זו היתה מרובעת, ואורך כל אחת מצלעותיה היה 135 אמה. היא היתה קטורה (= לא מקוּרה); בפינותיה היו ארבע לשכות ריבּועיות (מ׳ אמה על מ׳ אמה). שאף הן היו קטורות (אך, כנראה, מוקפות סטיוים להגנה בפני הגשם). בדרום־המזרח היתה לשכת־הנזירים, בצפון־המערב — לשכת המצורעים, בדרום־המערב — בית־שמנים, בצפון־המזרח — לשכת־העצים. גזוזטרה עברה מסביב לעזרת־הנשים, שממנה היו הנשים מסתכלות בנעשה. לעזרת־הנשים היו ארבעה שערים: השער המזרחי היה גדול מאוד (הגובה: 25 מ׳) וככל שאר שערי־הבית (פרט ל„שער ניקנור", ר׳ להלן) היה מצופה כסף וזהב (מלח׳ ה׳, 204—205). שני שערים צדדיים הוליכו אל עזרת־הנשים מצפון ומדרום. השער המערבי של עזרת־הנשים היה שער־ניקנור (ע"ע); יוסף בן מתתיהו קורא לו „השער הקורינתי" — כנראה, על שם ציפויי־הנחושת שלו, שהיו בעלי

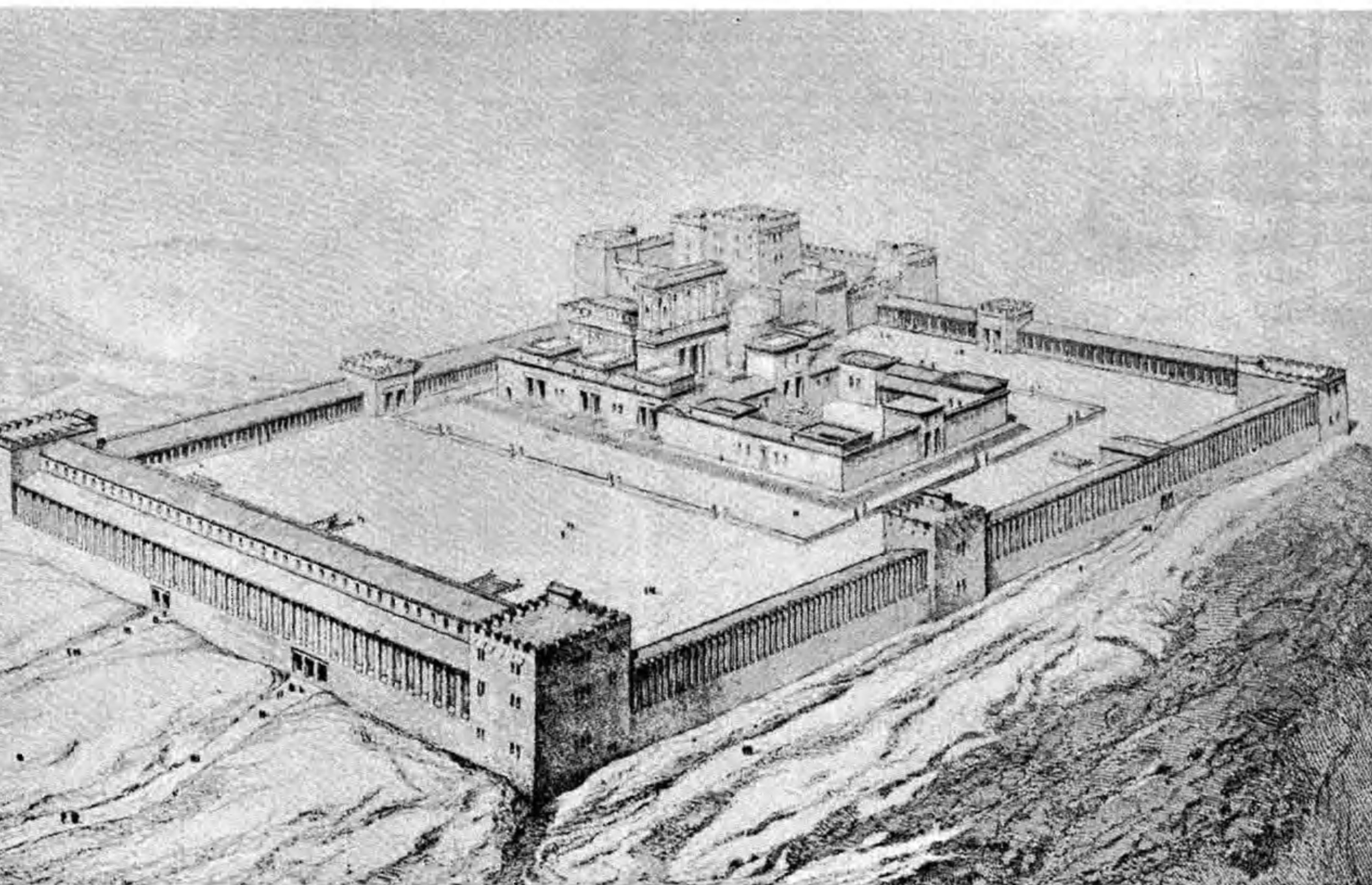
ערך אמנותי, כדוגמת מלאכת־המחשבת, שהיתה נעשית בקורינתוס, ומפני־כן הוא נקרא ב„מעשי־השליחים" (ג׳, ב׳; י׳) „השער היפה"; על־ידו היו יושבים פושטי־יד. לשער זה היו עולים בט״ו מעלות, שלא היו מרובעות כשאר מעלות־הבית, אלא ערוכות בחצי גורן עגולה (מידות, ב׳, ה׳). משני צידי המעלות (שגבהן היה 3.5 מ׳) היו לשכות (מתחת לעזרת־ישראל), שבהן היו הלויים שומרים את כלי־הנגינה שלהם. ל„שער־ניקנור" היו שני פשפשים; על־ידו היו משקים את הסוטה במים מאררים (המלכה הילני עשתה טבלה של זהב, שפרשת־סוטה היתה כתובה עליה ושנקבעה, כנראה, על־יד דלתותיו של שער זה; משנה יומא ג׳, י׳).

5) מעזרת־הנשים היו עולים לעזרת־ישראל, שבפועל לא היתה אלא חלק מעזרת־הכוהנים, שהיה פתוח לגברים; שתי העזרות היו מוקפות בחומה הפנימית של הבית. גבהה של חומה זו היה 20 מ׳ ועליה היו מוצגים כלים משלל־האויבים, שנפל בידי החשמונאים והורדוס. עזרת־ישראל היתה ארוכה וצרה (135×11 אמה); בינה ובין עזרת־הכוהנים הבדילו ראשי־פסיפסים (אבנים גבוהות) ולדעת אחרים — מעלות בגובה של אמתים ומחצה ודוכן־הלוויים. מאחרי עזרת־ישראל, משני צידיו של „שער־ניקנור", היו שתי לשכות: בצפון („מימין") — לשכת פנחס המלביש, ומדרום — לשכת עושי החביתים (מידות א׳, ד׳); אך לשכות אלו היו קשורות, כנראה, לעזרת־הכוהנים. בשטח הצר, שעמד לרשותם, היו בני־ישראל מצטופפים בחגים, בייחוד בחג־הפסח ובמוצאי־[השנה ה]שביעית (שנת השמיטה), כשהמלך היה קורא את „פרשת־המלך" מעל במת־עץ, שהיו מקימים לו בעזרה (סוטה ז׳, ח׳). ישראלים היו רגילים להיכנס לעזרת־הכוהנים רק לצרכי סמיכה, שחיטה ותנופת־הקרבנות (כלים א׳, ח׳).

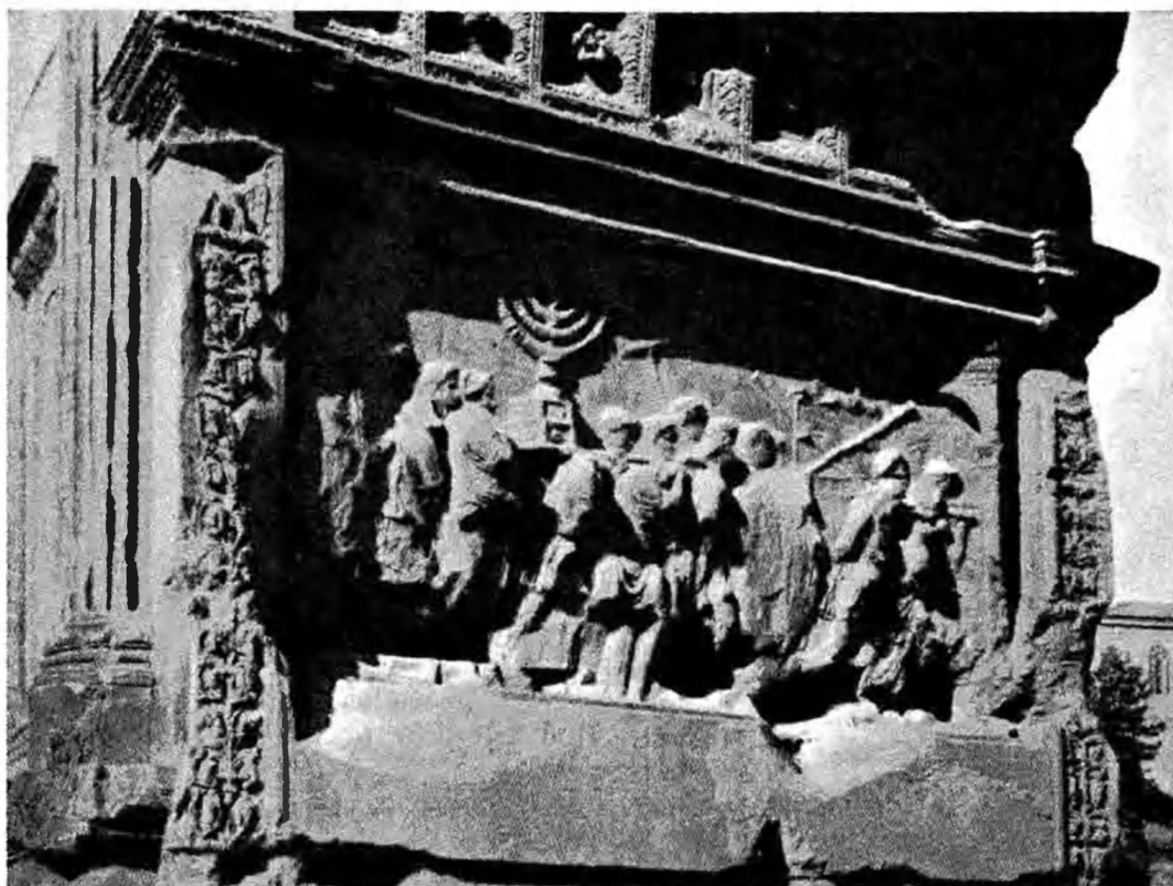
6) עיקר העבודה בבית היה בעזרת־הכוהנים. מידותיה של עזרה זו היו 187×135 אמה והיא הקיפה את הבית מכל צד. בה עמד המזבח הגדול, שבסיסו היה ריבוע בעל צלעות של 32 אמה; גבהו היה לא פחות מ16 אמה; בפינותיו היו ארבעה קרניים, וכנו היה מסוייד בסיד לבן. אל המזבח היו עולים בכבש, שרחבו היה כמחצית רוחב־המזבח. בין המזבח וחזית־הבית היה הכיור — מבנה־נחושת בעל שנים־עשר דדים (ברזים), ששימש לרחיצת ידיהם ורגליהם של הכוהנים. על־יד המזבח היה שית (בור), שלתוכו היו מטילים את אפר־הקרבנות; בכבש היה מקום חלול לפסולי חטאת־העוף. מצפון למזבח נמצא בית־המטבחיים: ששה סדרים של ארבע טבעות (ויש אומרים: ארבע סדרות של ו׳ טבעות — מידות ג׳, ה׳). מעבר לטבעות היו שמונה עמודי־שיש קטנים ועליהם היו קורות של ארז. בקורות אלו היו תקועים אונקלות של ברזל (ווים), שעליהם היו הקרבנות תלויים כשהיו מפשיטים את עורם; בין העמודים היו שולחנות של שיש לטיפול בקרבנות.

7) עזרת־הכוהנים היתה כאמור מוקפת חומה; על מספר השערים, שהיו בחומה זו, חלוקות הדעות: לפי מקום אחד במידות (א׳, ד׳—ה׳) ולפי קדמוניות ליוסף בן מתתיהו (ט״ו, 418) היה מספרם כששה, ולפי מקום אחר במידות (ב׳, ו׳), וכן לפי שקלים (ו׳, ג׳) ומלחמות (ה׳, 198) היה מספרם שמונה. מתקבל על הדעת המספר הקטן יותר. שמות־השערים היו, ממערב למזרח, בצפון: שער בית־המוקד, שער־הקרבן ושער הניצוץ (ומעליו היתה עליה, שבה היה משמר של כוהנים, בעוד שלויים עמדו על משמר השער למטה); בדרום: שער־הדלק, שער הבכורות ושער־המים (שער זה היה קרוב לכיור בפנים העזרה ולמוצא אמת־המים מחוצה לה). לאורך חומת־העזרה בין השערים (ופעמים מעליהם) היו לשכות־העזרה. גם מספרן אינו ודאי: לפי מסכת מידות (ה׳, ג׳), היו שש לשכות בעזרה. חוץ מזה עמדו בצד החומה עוד שני „בתים", שאחד מהם (בית־המוקד) הכיל ארבע לשכות. הלשכות היו חלקן בקודש וחלקן בחול; אחדות היו כולן בקודש ואחדות כולן בחול. אם נניח, שסדר הלשכות בעזרה התאים לסדר השערים, מסתבר שבצפון היו: לשכת־המלח, לשכת־הפרווה ולשכת־המדיחים. בין שתי הלשכות הראשונות עמד בית־המוקד, ששימש גם כמקום־כניסה לעזרה ושכלל ארבע לשכות, שתים בקודש ושתים בחול וראשי־פסיפסים מבדילים ביניהן. בדרום־המערב היתה לשכת־הקרבן (הטלאים). בדרום־המזרח — לשכת עושי לחם־הפנים; בלשכה שבצפון־המזרח היו שמורים חלקי־המזבח, שגנזו החשמונאים, ובצפון־המערב ירדו לבית־הטבילה (מידות, א׳, ו׳). הגישה לבית־הטבילה היתה דרך „מסיבה" (מעבר תת־קרקעי), שאפשר הוא זהה עם הבור הארוך (מס׳ 1), הנמשך מכיפת־הסלע צפונה. את בית־הטבילה עצמו יש, אפשר, לזהות עם הבור (מס׳ 3), שבו יש כמה חדרים. לבית־המוקד היתה עליה בעלת כיפה, שבה היו ישנים הכוהנים. מלשכת־המדיחים עלתה „מסיבה" אחרת (עליה בשיפוע מסתובב) אל הגג של לשכת־הפרווה. לשם היו מביאים את המים החמים בשביל הכוהן הגדול, שהיה טובל ביום־הכיפורים על הגג של בית־הפרווה (יומא ג׳, ה׳). מדרום לעזרה נמצאו: לשכת־העץ, לשכת־הגולה (ובה בור הגולה) ולשכת־הגזית, שבה היתה יושבת הסנהדרין (לשכה זו גבלה, ודאי, עם עזרת־ישראל). בין שתי הלשכות הנזכרות היה בית־אבטינס, שבו היו מכינים את הקטורת; בית זה היה מעל לשער־המים ולשכת הכוהן הגדול היתה מחוצה לו. גבהם של השערים בעזרה היה 20 אמה, רחבם 10 אמות. אל שעריה היו ניגשים מן החל ב12 מעלות (מידות ב׳, ג׳; לפי יוסף בן מתתיהו: 5 מעלות, אך מספר זה נראה קטן מדי). הצד־המערבי, הסמוך לדביר, היה ללא שערים (בניגוד לנאמר בשקלים ו׳, ג׳) וללא מדרגות.

8) לבית עצמו היתה צורת אריה, „צר מאחוריו ורחב מלפניו" (מידות ד׳, ז׳). רוחב חזיתו היה 100 אמה וזו היתה גם מידת גבהה; לאחורי הבית היה אותו גובה עצמו, אך רוחב מצומצם יותר (70 אמה); את התוספת של 30 אמה בחזית השיגו ע״י תוספת של שני תאים בצידי־האולם. חזית־הבית היתה מעוטרת 4 עמודים — אפשר, בעלי שתי קומות. כותרות־העמודים היו, ודאי, מעובדות בסיגנון קורינתי; הגג היה שטוח. שער־האולם היה פתוח ובו נראתה פרוכת גדולה. מעל לשער זה נמצאו חמש קורות־עץ (מלתראות) בין נדבכי־אבן; קורות אלו נתרחבו והלכו כלפי מעלה. גובה הפתח היה 40 אמה ורחבו 20 אמה (מידות ג׳, ז׳). האולם עצמו היה צר: 11 אמה. בתקרתו היו קבועות כלונסות של ארז, ועליהם היו תלויות עטרות של זהב ושרשרות של זהב, שבאמצעותן היו פרחי־הכהונה עולים אל התקרה לשם בדק העטרות. מאחרי האולם היה ההיכל, 40×20 אמה, שכל קירותיו היו מצופים זהב. שער־ההיכל היה „השער הגדול" של הבית, שקול־פתיחתו היה נשמע למרחוק (תמיד ג׳, ח׳: „עד ליריחו"). גבהו היה 20 אמה ורחבו 10 אמות. שער זה היה נסגר בנגר. לשער זה היו שני

בית־המקדש של הורדוס. שיחזור לפי M. de Vogüé, Le Temple de Jérusalem, 1864

הכלים של בית־המקדש, שנלקחו בשלל ע״י הרומים. תבליט על האומנה השמאלית של קשת טיטוס, רומא

פשפשים, שהדרומי שבהם היה סתום, אך הצפוני שבהם שימש מעבר לתא, שהוליך לפנים ההיכל. מעל לשער־ההיכל היתה גפן־הזהב, שבני־ישראל היו מנדבים לה עָלֶה או גרגיר או אשכול והכוהנים היו תולים אותם בו (מידות ג׳, ח׳). בתוך ההיכל עמדו: מזבח־הקטורת, שולחן לחם־הפנים ומנורת־הזהב עם כלי־הלווי שלה (המלקחיים והמחתה). ברצפת־ההיכל היה לוח שיש ומן העפר שהיה תחתיו היו נוטלים להכנת המים המאררים. מסביב להיכל נמצאו 38 תאים מסודרים בשלש קומות; הואיל ועובי הקירות פחת בקומות העליונות, היו התאים בהן רחבים יותר. מצד צפון ודרום היו 5 תאים בכל קומה (15 מכל צד) ומצד מערב היו שמוגה תאים (שלושה בקומת הקרקע ובקומה השניה, ושנים בקומה העליונה). מסביב לתאים עברה בתוך כותל־הבית „מסיבה" (עלִיָה בשיפוע), שאליה היו נכנסים דרך התא שבפינה הצפונית־מזרחית. מסיבה זו יצאה לעליית־ההיכל, שהיתה בגובה של 40 אמה; בתוכה היו עמודי־עץ, שבאמצעותם היו עולים אל גג־העליה השטוח. תוספת זו של העליה יצרה את הגובה הדרוש של 100 אמה. העליה היתה ריקה, ושורה של פסיפסים סימנה בה את הקו המפריד בין ההיכל וקודש־הקדשים. מעבר לקו זה היו חלונות, ששימשו לבדק־הדביר.

9) הדביר, שהיה בקצה המערבי של ההיכל, היה בצורת מרובע (20×20 אמה). שתי פָרוֹכות הפרידו בינו ובין ההיכל. מקום קודש־הקדשים היה ריק תמיד, ולתוכו היה נכנס רק הכוהן הגדול ביום־הכיפורים בלבד. מקום־הדביר היה כנראה מעל לסלע בנקודה הגבוהה ביותר של הר־הבית.

במשנה (כלים א׳, ו׳) מוגדרות עשר דרגות־הקדושה, שהיו מיוחדות למקומות שונים בבית ובסביבתו; הר־הבית היה מקודש מן העיר, החֵל מהר־הבית, עזרת־הנשים מן החל, עזרת־ישראל מעזרת־הנשים, עזרת־הכוהנים מעזרת־ישראל; בעזרת־הכוהנים היה המקום המקודש ביותר בין האולם והמזבח; ההיכל היה מקודש מן האולם, וקודש־הקדשים היה מקודש מכולם.

A. Hildesheimer, *Die Beschreibung des Herodian'schen Tempels*, 1876–7; M. de Vogué, *Le Temple de Jerusalem*, 1864; G. Dalman, *PJB*, 1909, 29-57; P. Berto, *REJ*, LIX. 14–35, 161–187; LX, 1–31; Schick, *Stiftshütte*, 1896; F. J. Hollis, *The Archaeology of Herod's Temple*, 1934; L. H. Vincent, *RB*, 1954. 5–35, 398–418.

מ. א.־י.

העבודה במקדש. — המשמרות והמעמדות.

1. הכהנים. כמו בימי בית ראשון היתה עבודת־הקרבנות אף בימי בית שני כשרה רק בכהנים, וזר (אפילו לוי) שעבד, עבודתו היתה פסולה. בשעת העבודה צריך היה הכהן להיות לבוש בבגדי־כהונה (זבח׳ י״ז, ב׳). העבודה היתה מחולקת בין כ״ד משמרות־כהונה. כל משמר שימש בדרך כלל שבוע, ממוצאי־שבת למוצאי־שבת. המשמר היוצא היה מקריב את עולת התמיד ואת המוספים לשבת, והמשמר הנכנס — את התמיד של בין הערבַּים (תוס׳ סוכה, ד׳, י״ב). בשלשה פרקים בשנה: בפסח, בעצרת ובחג [־הסוכות], היו כל המשמרות משמשים כאחד בעבודת־היום, ואילו המשמר, שזמנו היה קבוע, היה מקריב בשעת עבודתו הרגילה. — המשמרות גופם נחלקו לצורך עבודת־היום לבתי־אבות (תענ׳

ב׳, ו׳—ז׳; ירו׳ הוריות ג׳, ז׳ [מ״ח, ב׳]; תוס׳ הוריות, ב׳, י׳; יומא ג׳, ט׳; ד׳, א׳; תמיד א׳, א׳; מדות א׳, ח׳). בראש כל משמר עמד „ראש־המשמר״, ובראש כל בית־אב — „ראש בית־האב״ (משנה יומא ג׳, ט׳; ד׳, א׳; תוס׳ הוריות, ב׳, י׳; ירו׳ הוריות ג׳, ז׳ [מ״ח, ב׳]). וע״ע כהונה.

2. הלויים. הללו נחלקו (עי׳ דבה״א פרקים כג, כד, כה, כו) (1) ללויים סתם, שסייעו „ליד בני אהרן״ בהכנת לחם־הפנים, המנחות וכד׳ (דבה״א כג, כח—כט), בפשיטת העולה במועדים (וביחוד בפסח — דבה״ב פרקים ל, לה) ובעבודות אחרות בעזרה (עי׳ דבה״א ט), (2) למשוררים ו(3) לשוערים. המשוררים היו עומדים על הדוכן ושרים מזמורים מס׳ תהלים (תמיד ז׳, ד׳; רה״ש ד׳, ד׳) בשעת הקרבת התמיד ושאר עולות־הציבור ושלמי־עצרת ובשעת ניסוך־היין (תמיד ז׳, ג׳; בכלי ערכין י״א, א׳; י״ב, א׳, ברכ׳ ל״ה). השירה היתה מלוּוה בכל „מיני כלי שיר״ [נגינה] (ר׳ להלן, בסעיף על שירת הלויים), אך הצעירים שבלויים, אע״פ שנמנו עם השרים לא נמנו עם המנגנים (מש׳ ערכין ב׳, ו׳). קודם שבן לוי היה נכנס לעבודה היו מלמדים אותו חמש שנים (חולין כ״ד) ולא היה נפסל במרוצת־הזמן אלא אם נתקלקל קולו מחמת זקנה (שם). וע״ע לוי, לויים.

השמירה. מחמת קדושתו היתרה של ביה״מ ולשם שמירת הסדר בתוכו (קדמוניות י״ח, ב׳, ב׳; פילון, על מתנות כהונה, ו׳) היה מתקיים יומם ולילה משמר על שערי־הכניסה לעזרה ולמקדש. השערים היו גדולים וכבדים ופתיחתם כנעילתם הצריכה את השתתפותם של כמה וכמה אנשים. לפי יוסף בן מתתיהו (נגד אפיון ב׳, ט׳; מלח׳ ו׳, ה׳, ג׳) היו 200 איש מתעסקים בנעילת השערים, ומהם 20 — רק בשער־הנחושת בלבד. תפקיד זה היה מוטל בעיקר על מעמד ה„שוערים״ (עי׳ להלן). לפי דבה״א (ט, יז, כד—כז; שם כו, יב—יט) היו הלויים שומרים בכ״ד מקומית „על הלשכות... האוצרות... על כלי העבודה״ (ט, כו—כט), ואילו המשנה (תמיד א׳, א׳; מידות א׳, א׳) מונה כ״א מקומות, שבהם שמרו הלויים. את השערים היו פותחים קודם הנץ־החמה, סמוך לקריאת־הגבר; ביום־הכיפורים — קודם חצות, וברגלים — קודם האשמורה הראשונה (יומא א׳, ח׳; ור׳ קדמונ׳ י״ח, ב׳, ב׳; והש׳ מלח׳ ו׳, ה׳, ג׳). בשעת חילוף־משמרות היה המשמר היוצא מוסר את המפתחות למשמר הנכנס (נגד אפיון ב׳, ח׳). הממונה על השמירה היה נקרא „איש הר־הבית״, והוא היה מחזר על כל משמר ומשמר מן הלויים „ואבוקות דולקין לפניו״, ואם היה רואה מישהו מן השומרים ישן, היה רשאי לחבטו במקלו ואף לשרוף את כסותו (מידות א׳, ב׳).

3. נתינים. השירותים הפשוטים ביותר היו נעשים, כנראה, ע״י הנתינים (ע״ע).

4. ישראלים. הישראלי היה מחוץ לשירות בקודש; אבל בתקופה זו נתקשר גם הוא למקדש באמצעות קרבנות־הציבור (התמידים והמוספים), שהוקרבו בשם כל העם (במד׳ כח, ב). מכיון שחייב היה כל אדם לעמוד על הקרבן, שהיה נקרא בשמו, התקינו „נביאים שבירושלים... ב״ד מעמדות (גירסה אחרת: עמודים) כנגד כ״ד משמרות של כהונה ולויה״ (תוס׳ תענית פ״ד [ג׳], ב׳). כל העם נתחלק, איפוא, לכ״ד חלקים, דוגמת החלוקה של הכהנים, וכמותם היה אף הוא קשור במקדש קשר של קַיָם אע״פ שהחלוקה לא היתה „טבעית״ — לפי משפחות, אלא „מלאכותית״ — לפי הפל־

כים שבמדינה (שאף הם נקראו משום כך „מעמדות״). הגיע זמן המשמר של הכהנים והלויים לעלות לעבודת־השבוע לירושלים, היה עולה עמהם גם „מעמד״ של ישראלים כדי לעמוד על קרבנות של אחיהם. ו„ישראל שבאותו משמר מתכנסין לעריהן וקוראין במעשי בראשית״ — בפרשה ראשונה של ספר בראשית (מש׳ תענית ד׳, ב׳) ומתענים כל יום — חוץ מיום ו׳, שבת ויום א׳ — על שלום העם, מפרשי ימים, יוצאי דרכים וכד׳, ואנשי המעמד בירושלים מתפללים על שלום העם בארץ־ישראל וב„גולה״ (ירו׳ תענית פ״ד, ה״ד ס״ח, ב׳; בבלי, תענית כ״ב, ב׳; יומא נ״ג, א׳ ורש״י; מסכת סופרים פי״ז, ה׳; שונה מזה — בבלי תענית כ״ז, ב׳). גם העליה לרגל במועדים, ביהוד בשעת הבאת־ביכורים, היתה נעשית ב„מעמדות״ (משנה ביכורים ג׳, ב׳ וע״ע בכוּרים).

פקידי־המקדש. הכהן הגדול היה מתמנה ע״י הסנהדריה הגדולה (תוס׳ סנהד׳ ג׳, ד׳). הוא היה עורך את העבודה ביום־הכיפורים (מש׳ יומא א׳, א׳; בן־סירא נ׳, ו׳ [5]), „ושאר כל הימים אם רצה להקריב — מקריב״ (מש׳ יומא א׳, ב׳; תמיד ז׳, ג׳), ואין אנשי משמר של אותו יום יכולים לעכב על־ידו. לפי יוסף בן מתתיהו (מלח׳ ה׳, ה׳, ז׳; קדמונ׳ י״ח, ד׳, ג׳; וכן הש׳ שם י״ג, י׳, ג׳; י״ג, ה׳; ט״ו, ג׳, ג׳) ומקורות אחרים חשמר״א י׳, כ׳—כ״א; וירו׳ סוטה ט׳, י״ג—י״ד [כ״ד, ד׳]) היה מנהגו להקריב בשבתות, ראשי־חדשים ומועדים. מכספו היו מקריבים כל יום מנחה מיוחדת לשמו — מחציתה בבוקר ומחציתה בערב (ויק׳ ו, יב—טו; דבה״א ט, לא; קדמונ׳ ג׳, י׳, ז׳; משנ׳ שקלים ז׳, ו׳; מנחות ד׳, ה׳).

הסגן (או סגן־הכהנים) היה הממונה הראשי על העבודה במקדש (סנה׳ י״ט, א׳). כשהיו מטילים ביום־הכיפורים גורלות על שני השעירים היה הסגן עומד מימינו של הכהן הגדול (יומא ג׳, ט׳; ד׳, א׳), וכשהיה הכהן הגדול בא לקרות ביום זה בספר־תורה, היה חזן־הכנסת נוטל את הספר ונותנו לראש־הכנסת, וזה לסגן, והסגן לכהן הגדול (שם ז׳, א׳), וכן כשהיה הכהן הגדול בא להקטיר, היה עולה בכבש והסגן לימינו (תמיד ז׳, ג׳); וכשהיה הכה״ג מנסך, היה הסגן מניף בסודרים, ואז היו הלויים מתחילים לדבר בשיר (תמיד ז׳, ג׳). גם בשהכה״ג היה עובר בשורה לנחם בני־אדם (שמתו עליהם קרובים) או „עומד בשורה ומתנחם מאחרים״, היה הסגן מימינו (תוס׳ סנהדר׳ ד׳, א׳). מן הסגנים ידועים אלעזר בן חנניה, מראשי הקנאים בימים שלפני החורבן (מלחמ׳ ב׳, י״ז, ב׳; קדמונ׳ כ׳, ט׳, ג׳), חנן (קדמ׳ כ׳, ו׳, ב׳) ור׳ חנינא (עדיות ב׳, א׳; ב׳, ב׳; זבחים ט׳, ג׳. וע״ע כהונה).

בענייני הכספים והאוצרות (ע׳ להלן: אוצר־הכסף) טיפלו כנראה שלשה ממונים עיקריים:

1. קתוליקוס — הנאמן על האוצרות (עי׳ שמו״ר ל״ז, א׳; במד״ר י״ח, י״ב). היו (ירו׳ שקלים פ״ה, ה״ג [מ״ט, א׳]), לכל הפחות, שני קתוליקים במקדש. הקתוליקוס היה חותם על התעודות לפני הכהן הגדול: „הגזבר חותם ונותנו לאמרכל, אמרכל חותם ונותנו לקתוליקוס, קתוליקוס חותם ונותנו לכהן גדול, כהן גדול חותם ונותנו למלך״ (ירו׳ שם; ועי׳ בבלי הוריות י״ג, א׳).

2. אמרכלים, שמספרם הגיע, לכל הפחות, לשבעה (שקלים ה׳, ב׳). מעמדם היה נעלה מזה של הגזברים (הור־

יות, בבלי י״ג, א׳ וירו׳ ג׳, ז׳). לפי השערה אחת היו נחתכים על־פיהם ענייני ההוצאות, ולפיכך הקפידו, שיהא מספרם כפול מזה של הגזברים (בהתאם לדין, שצדקה „נגבית בשנים ומתחלקת בשלשה״ — פאה ח׳, ז׳). האמרכלים היו ממונים על השערים (עי׳ ת״י למל״ב יב, י; כב, ד; כג, ד; ירמ׳ נב, כד; גם קדמונ׳ י׳, ח׳, ה׳; נגד אפיון ב׳, ח׳), ובידם היו „שבעה מפתחות־העזרה״ — כנגד שבעת שערי־העזרה. „רצה אחד מהם ליכנס, אינו יכול עד שיכנסו כולם. אמרכלין פותחין וגזברין נכנסין ויוצאין״ (תוס׳ שקלים ב׳, ט״ו). מעמדו של האמרכל היה מכובד מאוד וכרגיל בחרו את האמרכלים ממשפחות של כהנים גדולים (עי׳ תוס׳ מנחות, י״ג, כ״א), אע״פ שלפי הדין היו גם לויים וישראלים כשרים לתפקיד זה (תוס׳ שקלים ב׳, ט״ו; ירו׳ שם ה׳, ב׳). המונח „אמרכל״ מתפרש בספרות התלמודית כצירוף עברי (מן „אמר כל״ — מצווה על הכל — הוריות י״ג, א׳; או מן מר־כל — ויק״ר ה׳, ה׳; יש השערה, שהמלה היא פרסית ומובנה: מנהל־חשבונות).

3. ג ז ב ר י ם. היו, לכל הפחות, שלשה גזברים (שקל׳ ה׳, ב׳), שהיו ממונים על האוצרות השונים של הקודש; על הסולת, המנחות, היין לנסכים (מנחות ח׳, ב׳, ז׳), הגרנות, השדות, הפירות. הם היו מקבלים את ההקדשות מידי הבעלים והיו חוזרים ומפדים אותם להם (משנה פאה א׳, ו׳; ב׳, ח׳; חלה ג׳, ג׳—ד׳), והם שהיו לוקחים עצים לצורך בניין (מעילה ג׳, ח׳). הגזברים היו מקבלים את כספי מחצית־השקל והם שהיו נושאים ונותנים בו (שקלים ב׳, א׳). מעמדם בהייראכיה של הכהונה היה בין האמרכל לכהן הדיוט (ירו׳ הוריות, ג׳, ז׳). מן הגזברים ידוע הגזבר חלקיה, שנסע ביחד עם ישמעאל כהן גדול בשליחות לרומי (קדמונ׳ כ׳, ח׳, י״א).

ט״ו ה מ מ ו נ י ם. עוד „ממונים״ אחרים שהיו במקדש, שכינו אותם כרגיל לא על־פי תפקידם אלא בשם פרטי — כנראה, לפי שמו של הפקיד הראשון, שבימיו נקבעה המשרה: 1) מתתיה (או מתיא) בן שמואל (יומא ג׳, א׳; תמיד ג׳, ב׳; שקל׳ ה׳, א׳), שהיה ממונה על הגורלות (חפיסות), שהיו מגרילים כל יום בין הכהנים, כדי לקבוע מי מהם יזכה בעבודה מסויימת (יומא ב׳, ב׳—ד׳; תמיד א׳, ב׳; ג׳, א׳; ה׳, ב׳); 2) יוחנן בן פינחס, שהיה ממונה על החותמות; 3) אחיה, שהיה ממונה על הנסכים, ו„מי שהוא מבקש נסכים הולך לו אצל יוחנן... נותן לו מעות ומקבל ממנו חותם, בא לו אצל אחיה... ונותן לו חותם, ומקבל ממנו נסכים״, ולערב באים שני הממונים ועושים חשבון ביניהם (שקל׳ ה׳, א׳, ג׳—ה׳); 4) פתחיה, שהיה ממונה על תורים ובני־יונה, שמביאים זבים ויולדות; 5) בן־אחיה, שהיה מומחה לחלי־מעים (שע״י מה שהכהנים היו אוכלים בשר הרבה ושותים מים הרבה היו באים לידי חלי־מעיים וצריכים לרופא — ירוש׳ שקל׳, פ״ה, ה״ב); 6) נחוניה, שהיה ממונה על חפירת שיחין ובורות, שבקי בקרקעות היה, אילו מהם „שופעים מים״ (מש׳ שקלים ה׳, א׳ וירו׳ ה׳, ב׳); 7) גביני [ה]כרוז, שהיה מכריז כל יום בבוקר שיעמדו „הכהנים לעבודה, ולויים לדוכנן וישראל למעמדן (מש׳ שקל׳ שם, וירו׳ שם; תמיד ג׳, ח׳); 8) בן־גבר, שהיה ממונה על נעילת השערים בערב ופתיחתם בבוקר; 9) בן־בבי, שהיה ממונה על הפקיע, כלומר על הכנת הפתילות למנורה ולשמחת בית־השואבה (ירו׳ שם, וברטינורא למש׳ ה׳, א׳); 10) בן־ארזה, שהיה ממונה על הצלצל (שקל׳ שם; תמיד ז׳, ג׳); הקשתו של הממונה על הצלצל שימשה אות להתחלת השירה של הלויים; 11) הוגרס בן לוי (כלומר, מן הלויים), שהיה ממונה על השירה בפה בלבד (יומא ג׳, י״א); 12) בית (=משפחת) גרמו, שהיה ממונה על הכנת לחם־הפנים; 13) בית אבטינס, שהיה ממונה על מעשה־הקטורת. שתי העבודות האחרונות הצריכו אמנות יתרה, ורק משפחות אלו ידעו לעשות אותן כהלכה (משנה יומא ג׳, י״א); 14) אלעזר, שהיה ממונה על אורגי־פרוכות, שהיו עושים „שתים... בכל שנה״ (שקל׳ ה׳, א׳; ח׳, ה׳; הש׳ גם קדמונ׳ י״ד, ז׳, א׳—, וכן שם, כ׳, ט׳, ג׳); 15) פינחס, שהיה ממונה „על המלבוש״ (שקל׳ ה׳, א׳), כלומר על בגדי־הכהונה (עוזריו נקראו, כנראה, „חזנים״ — תמיד ה׳, ג׳). הממונה האחרון בשם זה נפל בזמן החורבן בידי הרומים „וגילה להם מקום כתנות הכהנים ואבנטיהם, גם הרבה ארגמן ותולעת שני, שנצטבר שם לצרכי הפרוכת״, וכן מסר להם חמרי קטורת וכלים (מלח׳ ו׳, ח׳, ג׳). אפשר, שמידו באו לרומים הפרוכת והציץ, שראה ר׳ אלעזר בן יוסי ברומי (יומא נ״ז, א׳; שבת ס״ג, ב׳).

ס ד ר ־ ה ע ב ו ד ה. — א. ב י מ ו ת ־ ה ח ו ל. — ת מ י ד ש ל ש ח ר. סמוך לזמן קריאת־הגבר היה הממונה על הגורלות דופק על בית־המוקד, שבו היו ישנים זקני בית־האב, והללו היו פותחים לו (תמיד א׳, ב׳). הכהנים היו מסתדרים במעגל ומצביעים לפי סדר מוסכם (תוס׳ יום הכיפורים א׳, י׳; בבלי יומא כ״ה א׳). „זכה מי שזכה״, היה הממונה פותח את הפשפש המוליך לעזרה ונכנס, והכהנים אחריו. הכהנים היו מתחלקים אז לשתי כיתות, שאחת מהן היתה פונה לצד מזרח והשניה לצד מערב, ולאור האבוקות, שהיו מחזיקים בידיהם, היו בודקים את העזרה כדי לראות אם הכלים במקומם. בבית עושי־החביתים היו שתי הכיתות נפגשות. היו מעמידים עושי חביתים לאותו יום, וזה שזכה בגורל היה הולך לאורה של אש המערכת שעל המזבח עד שהיה מגיע לכיור שבין האולם והכבש; היה מקדש (=רוחץ) את ידיו ורגליו, נוטל מחתת־כסף בידו ועולה לראש־המזבח, חותה את הגחלים המאוכלות, יורד דרך צפון, מהלך במזרח־הכבש וצובר את הגחלים שחתה על הרצפה אצל המזבח (תמיד א׳, ד׳; ספרא ו׳). אותה שעה היו ממהרים ובאים הכהנים האחרים, מקדשים ידיהם ורגליהם ונוטלים מגרפות וצינורות, מניחים את האֵבָרים והאֵמוּרים שלא נתאכלו, מסירים את הדשן ומעלים אותו על ציבור־האפר באמצע המזבח, ולכשסיימו היו מתחילים להעלות עצים למערכה הגדולה של התמיד (משנה יומא ד׳, ו׳). הכהן, שזכה בגורל של תרומת־הדשן, היה מסדר את המערכה (גזרי־עצים מסודרים ריבועים־ריבועים) — מתחילה את המערכה הגדולה במזרח־המזבח, ואחריה מערכה שניה, שממנה היו נוטלים גחלים לקטורת, בקרן מערבית־דרומית, ואחריה מערכה שלישית — לקיום האש. הכהנים היו מניחים אז את האֵבָרים שלא נתאכלו בצידי המערכה הגדולה, מציתים את המערכות, והכהן שזכה בפַיס היה מוסיף מצידו שני גזרי־עצים.

שוב היה בא הממונה על הגורלות עם הכהנים ללשכת־הגזית ועורכים פַיס שני, שבו היו זוכים י״ג כהנים: מהם היה הראשון שוחט את התמיד, השני — הסמוך לו — היה מקבל את הדם וזורקו; השלישי היה מדשן את המזבח הפנימי, הרביעי היה מדשן את המנורה ומיטיב את הנרות; החמישי היה מעלה את ראש התמיד ואת רגלו הימנית

לכבש־המזבח; השישי היה מעלה את שתי הידיים; השביעי את העוקץ ואת הרגל השמאלית; השמיני את החזה והגרה (הצוואר); התשיעי את שתי הדפנות; העשירי את הקרביים; האחד־עשר את סולת הנסכים; השנים־עשר את החביתים (מנחת הכהן הגדול) והשלושה־עשר את יין־הנסכים (תמיד ג׳, א׳; יומא ב׳, ג׳). גמרו, היה הממונה יוצא החוצה לראות אם הגיע זמן־השחיטה — שאין שוחטין אלא ביום — והרואה אומר לו: „האיר פני כל המזרח עד שהוא בחברון״. אז היו הכהנים נכנסים ללשכת־הכלים, מוציאים תשעים ושלשה כלי הכסף והזהב, שהיו נדרשים לעבודת־היום, ונכנסים ללשכת־הטלאים ומוציאים משם טלה, בודקים אותו לאור אבוקות, אם אין בו מום. היו משקים אותו מים בכוס של זהב (תמיד ג׳, ב׳—ד׳; יומא ג׳ א׳—ב׳) ומכניסים אותו לבית־המטבחיים לשחיטה. אך עד שהיו שוחטים אותו, היו מקדימים ובאים הכהנים, שזכו בדישון המזבח הפנימי והמנורה, ונכנסים בשער הגדול שבהיכל. אותה שעה היה שוחט מי שזכה את הטלה „על ירך המזבח צפונה״, וזה שזכה בקבלת־הדם היה מקבל במזרק את דם־השחיטה ובא אל קרן מזרחית־צפונית של אותו מזבח וזורק את הדם. מיד היה בא מי שזכה בדישון־המזבח וחופן את האפר ומניחו, ואחריו היה בא מי שזכה בדישון המנורה, ועולה בכבש האבן — בעל שלש המעלות — שלפני המנורה ומסיר את פסולת־הנרות. בינ־תיים היו מפשיטים בבית־המטבחיים את העולה, מנתחים אותה לנתחיה, וכל אחד מתשעת הכהנים, שזכה באברים, היה נוטל את חלקו ומעלהו בחצי הכבש של שיש, ואח״כ היו מולחים את האברים (שקלים ח׳, ח׳; ו׳, ד׳; ועי׳ סוכה נ״ד, ב׳; תוס׳ ד״ה דתניא). לאחר שגמרו כולם היו יורדים ובאים ללשכת־הגזית לקרות את „שמע״. היו קוראים: יוצר אור (או אהבה רבה), עשרת הדברות, פרשת „שמע״, „והיה אם שמוע״, „ויאמר״, ואחר „אמת ויציב״, ברכת „רצה״ ו„ברכת כהנים״ (בלא נשיאת־כפיים). בשבת היו מוסיפים ברכה אחת למשמר היוצא: „מי ששיכן את שמו בבית הזה, הוא ישכין ביניכם אהבה ואחוה, שלום ורעות״ (מש׳ תמיד ה׳, א׳; בבלי ברכות י״א, ב׳).

גמרו, היה הממונה אומר להם: „חדשים לקטורת בואו והפיסו״ ונכנס כל מי שלא זכה בקטורת מעולם. הפיסו, אמר הממונה שוב: „חדשים עם ישנים בואו והפיסו, מי מעלה איברים מהכבש למזבח״. גמרו את הפיסות, היו החזנים (=השמשים של „פינחס המלביש״) מפשיטים את הכהנים שלא זכו בפיס, והללו היו מסתלקים (תמיד ה׳, ב׳—ג׳; יומא ב׳, ד׳, ב׳). ואילו מי שזכה בקטורת היה נוטל את „הכף״ (כלי מחזיק שלושה קבים, ובו בזך — כף קטנה, מלאה קטורת, מכוסה בכיסוי ובמטלית), עולה בקרן הדרו־מית־המזרחית של המזבח, נותן מלח על הקטורת, יורד אל הרצפה, והכהן שזכה במחתה של כסף, שבו היו מביאים גחלים למזבח־הזהב, היה עולה לראש־המזבח, מפנה את הגחלים למחתה ויורד ומערה אותן למחתה של זהב. בשעה שהגיעו שנים אלה לבין האולם ולמזבח, „נטל אחד את המגריפה וזורקה בין האולם ולמזבח״. לקול נפילתה היו הכהנים נכנסים להשתחוות והלויים לדבר בשיר. המשיכו השנים בדרכם וכשהגיעו למעלות־האולם, הקדימו ובאו מי שזכה בדישון־המזבח הפנימי ומי שזכה בדישון־המנורה. הראשון היה נוטל את הסל, „משתחווה ויוצא״, ואז היו נכנסים אחריו הכהן שזכה בקטורת והכהן שזכה במחתה. זה האחרון היה צובר את הגחלים על גבי המזבח הפנימי, משתחווה ויוצא, ואילו זה שזכה בקטורת היה מוציא את ה„בזך״ מתוך ה„כף״ ונותנו לאוהבו או לקרובו. הממונה היה אומר לו: הקטר! והלה היה מפזר את הקטורת על גבי הגחלים. כל העם היו פורשים בשעה זו מן ההיכל — שבו היה הכהן מקטיר על המזבח הפנימי — ו„מבין האולם ולמזבח״, הסמוך להיכל (על־פי ויקרא טז, יז, ועי׳ יומא מ״ג—מ״ד). גמר המקטיר והשתחווה ויצא, היה נכנס מי שזכה בדישון־המנורה, מדשן את שני הנרות המזרחיים שלא דישן קודם לכן (עי׳ למעלה), נוטל את הכוז [פך השמן], משתחווה ויוצא (תמיד ו׳, א׳—ג׳; יומא י״ד, ל״ג, מ״ט).

אחר גמר כל העבודות הללו היו הכהנים משתחווים ויוצאים, וחמשת הכהנים ששימשו בעבודה היו מתייצבים על מעלות־האולם, מימין לשאר הכהנים, שבינתיים סיימו להק־טיר את האברים על המזבח. כל כהן וכליו בידו, ומברכים את העם ב„ברכת הכהנים״ (במד׳ ו, כב וגו׳) כשהם הוגים את השם ככתבו (תמיד ז׳, ב׳; סוטה ז׳, ו׳; ועי׳ פילון, חיי משה, II (111), 114; קדמ׳ ב׳, י״ב, י״ד; יומא ו׳, ב׳) ונושאים כפיהם על גבי ראשיהם (משנה תמיד, שם; סוטה, שם). משמת „שמעון הצדיק״ היו הכהנים נמנעים מלברך כשם (יומא ל״ט, ב׳, אבל עי׳ קידושין ע״א א׳, שעוד בסוף ימי הבית הגו את השם). אחר ברכת־הכהנים היו מעלים את מנחת הנסכים (שהיתה מסולת), את מנחת החביתים, של הכהן הגדול (ויק׳ ו, יב—טז, ר׳ למעלה) ולסוף — היו מביאים יין לניסוך. כשהכהן המיועד לכך היה נוטל בידיו את הכלי של יין־הנסך היו שני כהנים תוקעים ומריעים בחצוצרות, הסגן מניף בסודרים, בן ארזא מקיש בצלצל והלויים „מדברים בשיר״ (תמיד ז׳, ג׳; ור׳ דבה״ב כט, כו—כח ובן סירא נ׳, א׳—כ״א).

השיר, שהיו הלויים אומרים כל יום, היה ביום א׳ — תהלים פרק כד; ביום ב׳ — פרק מח; ביום ג׳ — פב; ביום ד׳ — צד; ביום ה׳ — פא; ביום ו׳ — צג; בשבת — צב; שירה זו היתה, כנראה, קדומה מאוד. המזמור לשבת צויין בתור כזה בס׳ תהלים, והפרקים כד, מח, צד, צב, צג צויינו כמזמורים לימים הנזכרים בתרגום השבעים, בעוד שפרק פא צויין במזמור ליום ה׳ בתרגום הלאטיני הקדום (מתוך הסתמכות על אחת מן הגירסות של השבעים). לפי בעלי־התלמוד נבחרו פרקים אלה מחמת הרמז שמצאו בהם לימי־הבריאה (ר״ה ל״א, א׳; מסכת סופרים י״ח, א׳). במוספי שבת היו אומרים את שירת־האזינו, שחילקו אותה לששה פרקים; כל שבת היו אומרים פרק אחד ובשבת השביעית היו חוזרים לראש השירה. במנחה של שבת היו אומרים קטעים מ„אז ישיר״. במוסף של ראש־השנה היו אומרים פרק פא של ספר תהילים (ואם חל החג ביום ה׳, היו מתחילים בפסוק ז׳). בשעת השירה היו הלויים לבושים בגדי־בוץ (דבה״א טו, כז). בסוף ימי הבית השני דרשו הלויים מאגריפס II, שיספק להם בגדים מיוחדים, והוא נתן להם את מבוקשם (קדמונ׳ כ׳, ט׳, ו׳).

תמיד של בין־ערבים.—הקרבתו של תמיד זה היתה נערכת בדרך כלל לפי הסדר, שבו היו מקריבים את התמיד של שחר, אלא שעכשיו לא היו מתקינים את המער־כות ועורכים את הפיסות — מה שלא היו עושים אלא בשחרית לבד; כל מי שזכה לְדָבר בשחר, זכה לאותו דבר

גם לערבית (פרט לקטורת). התמיד של בין־הערביים היה נשחט בשמונה ומחצה וקרב בתשע ומחצה, בערך ב־2½, 3½ אחה"צ לפי שעון א"י בזמננו (פסח' ה', א'; קדמונ' ג', י', א'; י"ד, ד', ג'; נגד אפיון ב', ח'). קרבן־התמיד היה בא מכסף תרומת־הלשכה (ספרי לבמדבר כ"ח, ב', מנחות ס"ה, א'; ועי' קדמונ' ג', י', א'). הצדוקים חלקו על החכמים וטענו, שהכהנים הגדולים צריכים להקריב קרבן זה מכספיהם (מנח', שם).

העבודה בשבת ולחם־הפנים. בשבת היו מקריבים אחר התמיד־של־שחר עוד קרבן מוסף (ע"ע קרבנות; במד' כח, ט—י; ור' קדמוניות ג', י', א'; פילון, על הקרבנות, ג'). כמו־כן היו מסדרים בשבת את „לחם הפנים" של י"ב חלות בצורת מלבן שהיו נאפות בערב־שבת. מתחילה היו מניחים אותן על שולחן של שיש (שעמד באולם על־יד פתח־ההיכל), ואח"כ היו מעבירים אותן אל שולחן של זהב, שהיה בפנים ההיכל (שקלים ו', ד'). עריכת לחם־הפנים היתה נעשית ע"י ארבעה כהנים, ששנים מהם היו מחזיקים בשני סדרי־החלות ושנים בשני בזיכים, שבהם היתה לבונה זכה, וארבעה כהנים אחרים היו מקדימים ובאים לפניהם: שנים היו נוטלים את הלחם הישן מעל השולחן ושנים מסלקים את הלבונה. את החלות היו מסדרים בשתי מערכות ובצידיהן היו מניחים את שני בזיכי־הלבונה. במוצאי־שבת היו מכניסים שלושה קנים תחת כל חלה תחתונה ושנים תחת כל חלה עליונה — לשם אוורור (משנה מנחות, י"א, ה'—ט'; בבלי צ"ד—ק'). את החלות הישנות היו מחלקים בין המשמר היוצא והמשמר הנכנס; כל משמר היה מקבל שש חלות, שהיו מחלקים אותן בין אנשי המשמר. באופן שכל אחד מהן היה מקבל עד כאפון ו„הצנועין היו מושכין את ידיהן" (ירו' יומא פ"ו ה"ג; בבלי, שם, ל"ט, א'). בשבת היו עושים במקדש את כל העבודות, שהיו אסורות מדברי־חכמים במקום אחר (ע"ע שבות). ובדומה לזה פקע בביה"מ תקפם של כמה חוקים, שכוחם היה יפה בכל מקום אחר (כגון: ביה"מ לא היה מיטמא בנגעים; הר־הבית, הלשכות והעזרות, חוץ משער־ניקנור ולשכת־הפרהדרין — היו פטורים ממזוזה [יומא י', א'; י"א, א']).

על סדר העבודה בראשי־חדשים, ביום הכיפורים, בחג־הפסח, בחג־הסוכות ע"ע ראש־חדש, יום־הכפורים, פסח, סכות.

אוצר־הכסף. לאספקת הקרבנות, הכלים והלבושים, לכלכלת המינהל ולשם צרכים ציבוריים שונים זקוק היה ביה"מ לאוצרות כסף וזהב מרובים (חשמו"ב ג', ו'), וכאמור, נצטברו בו אוצרות כאלה בלשכות מיוחדות (מלח' ו', ה', ב'). כמו בתקופת הבית הראשון כך אף בתקופת הבית השני בא הכסף למקדש (וכן הכלים היקרים שהיו בו) ממקורות שונים. כשארץ־ישראל היתה נתונה תחת שלטונם של מלכים נכריים, היו הללו מכסים לפעמים את הוצאות המקדש מאוצרם או נותנים מתנות לכלכלתו. דריוש I נתן את הכספים, שהיו דרושים לגמר בניין־הבית ולאספקת־הקרבנות ממיסי „עבר הנהר" (עז' ו, ח—יז). ארתחששתא I ציווה לגזברי עבר־הנהר לספק למקדש את הכספים הדרושים להוצאותיו, כפי שישאל עזרא „עד מאה ככרים כסף ומאה כורים חטים ומאה חומר יין ומאה חומר שמן ומלח" (ז, כ—כג). תלמי פילאדלפוס שלח (לפי איגרת אריסטיאס ל"ג, מ', נ"ב—פ"ב; קדמונ' י"ב, ב', ה'—ט') למקדש כמתנה שולחן ומזרקי־זהב מפוארים. סלוקוס IV נתן מהכנסותיו די כסף לכל ההוצאות על הקרבנות (חשמו"ב ג', ג'), וכך עשו גם מלכים יווניים אחרים (קדמו' י"ג, ג', ד'; נגד אפיון ב', ה'). אנטיוכוס III העניק למקדש מתנה לצרכי־הקרבנות סך של 20 אלף שקל ומלבד זה כמיות מרובות של חיטה, סולת ומלח, וכן סיפק את כל התמרים, שהיו דרושים לבדק־הבית, ובכלל זה ארזים מן הלבנון (קדמונ' י"ב, ג', ג'). כיוצא בזה הבטיח דמטריוס „לעם היהודים" את תחום־עכו, שהכנסותיו ממיסים היו צריכות לשמש להוצאות המקדש, ומלבד זה — 15 אלף שקל כסף מתבואת־המלך לבדק־הבית (חשמ"א י', ל"ט—מ"ה). גם שליטים רומיים, כגון סוסיוס, שכבש את ירושלים בשביל הורדוס (קדמוניות י"ד, ט"ז, ד'), מארקוס אגריפאס (המלאכות אל קאיוס, ל"ז), איגוסטוס קיסר ואשתו יוליה (מלחמ' ה' י"ג, ו'; פילון, המלאכות אל קאיוס, כ"ג, מ') ואחרים (מלח' ד', ג', י'; ב', י"ז, ג'), היו נותנים כל מיני מתנות למקדש (מזרקי־זהב, זר־זהב). מן התורמים מישראל נזכר בן קטין, שעשה שנים־עשר דדים (ברזים) ומוכני (גלגל מחובר לבור) לכיור (משנה יומא, ג', י'); מונבז (ע"ע) תרם ידות־זהב לכל הכלים של יום־הכיפורים; הילני המלכה תרמה נברשת של זהב, שנקבעה בפתחו של ההיכל, וטבלה של זהב, שפרשת־סוטה היתה כתובה עליה (שם); במקום שני הגורלות של שעירי יום־הכיפורים, שהיו מתחילה של אשכרוע, תרם בן־גמלא גורלות של זהב (שם ג', ט'). האלברך (ע"ע) אלכסנדר, אחיו של פילון מאלכסנדריה, תרם את ציפוי הכסף והזהב לשערי־ההיכל (מלח' ה', ה', ג'). ניקנור מאלכסנדריה נדב דלתות עשויות נחושת קורינתית, שנקראו על שמו („שער ניקנור"; משנה יומא ג', י'; מידות ב', ג'; תוס' יום הכיפורים ב', ד'; בבלי ל"ח, א'). בימי בניין הבית נדרו חלדי, טוביה וידעיה מן הגולה עטרות של זהב, שתלון בתקרת־ההיכל. לגפן של זהב, שהיתה בפתח־ההיכל, היו יחידים מנדבים, כאמור, עלה או גרגר או אשכול. מקור אחר לאוצר היו פקדונות של יחידים, של אלמנות ויתומים (חשמו"ב ג', י'), אבל ביחוד של עשירים (כהורקנוס בן טוביה — שם, שם, י"א), ש„הניחו בו „את כל כבוד ביתם" (מלח' ו', ה', ב'). חלק זה של האוצר היה גדול כל־כך, שיוסף בן מתתיהו אומר (שם): „שם נערם כל עושר־היהודים".

אך המקור החשוב, ועל־כל־פנים המתמיד ביותר, של הכנסות־האוצר היה המס השנתי של מחצית־השקל, שהיה מוטל על כל יחיד מישראל, מגיל של עשרים שנה ומעלה (על סמך שמות ל, יד—טו; הש' פילון, על המלכות, II, 3), ושימש לצורך קרבנות־הציבור ועניינים אחרים (ר' להלן). בתרומה זו היו חייבים הכל (פרט לנשים, עבדים וקטנים, וגם הללו אם נתנו קיבלו מידם — שקלים א', ה'), אחד בארץ ואחד בחוץ־לארץ, אך העשירים היו תורמים „דרכונות של זהב" (תוס' שקלים ב', ד'). למרות הפרעות זמניות מצד גויים (הש' קדמונ' י"ד, ז', ב') לא פסק זרם־הכסף בשום דור. כספי־המגבית שנאספו בבבל, היו מופקדים תחילה בערים הבצורות נציבין ונהרדעא, ולאחר זמן היו מעבירים אותם לירושלים בלוויית שיירה (קדמ' י"ח, ט', א'). כל שנה, באחד באדר, היה בית־הדין הגדול שולח שליחיו בערי ארץ־ישראל והללו היו „משמיעין" (מכריזים), שיש להביא את השקלים בזמנם, כדי שתיחרם תרומת־הלשכה בא' בניסן (ירו' שקלים פ"א, ה"א [מ"ה, ד']; ור' להלן). בט"ו באדר

היו השולחנים יושבים במדינה (בערי־השדה—מש׳ שם, א׳, ג׳) ובכ״ה בו ישבו וגבו במקדש, וכל מי שלא נתן היו ממשכנים אותו בעל כרחו (פרט לכהנים, ר׳ שם). גם במדינה גם במקדש הועמדו לתכלית זו „שופרות״ (תיבות רחבות למטה וצרות למעלה—שם ב׳, א׳). מספר השופרות במקדש היה י״ג (שם, ו׳, א׳, ה׳) ועל כל אחד היה כתוב מה שימושו (אם בשביל השקלים של השנה [„תקלין חדתין״], אם בשביל אלה של השנה שעברה [„תקלין עתיקין״], אם בשביל מין מסויים של קרבן (כגון עצים למערכה, ללבונה, וכד׳). כל הכסף שנגבה היה נחלק לשנים: שלוש קופות של ט׳ סאים כל אחת נתייחדו בשם „תרומת הלשכה״ והשאר נתרכז בקופה מיוחדת, שנקראה כשם „שיירי הלשכה״. שלש פעמים בשנה: ט״ו יום קודם הפסח, ט״ו יום קודם עצרת (שבועות) ובכ״ט באלול, היו תורמים את תרומת־הלשכה. בכסף של תרומת־הלשכה היו משתמשים בעיקר לצורך קרבנות־הציבור והקטורת (שקל׳ ד׳, א׳). וכן היו נותנים ממנו לשומרי ספיחים בשנה שביעית, לנשים, שהיו אורגות פרוכות לשערי־המקדש (שם; כתוב׳ ק״ו, א׳), לקניית הפרה האדומה והשעיר המשתלח ביום־הכיפורים, לבגדי־כהונה, למבקרי מומין, למלמדים את הכהנים הלכות־שחיטה ולמגיהים של ספרי־הקודש (שם, שם). בכסף של שיירי־הלשכה היו משתמשים להתקנת הכבש המיוחד לפרה האדומה ולשעיר המשתלח, ולהוצאות של מזבח־העולה, ההיכל והעזרות (שקלים ד׳, ב׳; ירו׳ שם פ״ד, ה״ג; לפי בבלי כתוב׳ ק״ו, ב׳, נתכסו הוצאות אלו מכספי בדק־הבית), להשגחה על אמת־המים שבירושלים ועל חומת־העיר ומגדלותיה וכן לכל שאר צרכי־העיר (שקלים ד׳, ב׳; ירו׳ שם פ״ד, ה״ג).

עוד לשכה אחרת היתה בביה״מ לבדק־הבית, שדמיה באו מן הערכין (ר׳ ויקרא כ״ז), ומסתם הקדשות (ערכין כ״ד, א׳). היו גם לשכות מיוחדות לנדבות: לשכת חשאים — למנדבים צדקה בסתר („יראי חטא נותנים לתוכה בחשאי ועניים בני טובים מתפרנסים מתוכה בחשאי״. משנה שקל׳, ה׳, ו׳); ולשכת הכלים (שבה היו מונחים 93 כלי־כסף וכלי־זהב, שהשתמשו בהם לצורך העבודה — תמיד ג׳, ד׳) — למנדבים כלים לביה״מ. אחת לשלושים יום היו הגזברים פותחים אותה „וכל כלי שמוצאין בו צורך לבדק־הבית מניחין אותו, והשאר נמכרין בדמיהן ונופלין ללשכת בדק־הבית״ (שקלים, שם).

אוצר יחיד במינו נוצר מתוך ההתחייבות, שגם אותה קיבלו עליהם הכהנים, הלוויים והעם בכתב האמנה (נחמ׳ י, לה; יג, לא), להביא למקדש „לעתים מזמנים שנה בשנה לבער על מזבח ה׳ אלהינו ככתוב בתורה״ את „קרבן העצים״. משפחות מיוחדות קיבלו עליהן לנדב עצים בימים קבועים בשנה, מפני שלפי המסורת, „כשעלו בני־הגולה לא מצאו עצים בלשכה ועמדו אלו והתנדבו משלהם, וכך התנו נביאים שביניהן, שאפילו לשכה מלאה עצים יהיו אלה מתנדבין משלהן״ (תענית כ״ח, א׳). ואותו יום שהיו מביאים בו את העצים, היו מקריבים עולות נדבה, ונחשב להם היום כיום־טוב שאסורים בו בהספד ובתענית ובעשיית מלאכה (תענית כ״ח, א׳). הימים למתן נדבת־העצים היו קבועים בשביל כל משפחה; למשל, א׳ בניסן נקבע בשביל בני ארח בן יהודה (עז׳ ב, ה; נחמ׳ ז, י); כ׳ בתמוז — בשביל בני דוד בן יהודה (עז׳ ח, ב). מאלה נתייחד יום ט״ו באב (מגלת תענית לאב; מלח׳ ב׳, י״ז, ו׳) כיום „קרבן העצים״, והיתה בו תכונה של חג. „אותו יום פסקו לכרות עצים למערכה... לפי שאינן יבשין״ (תענית ל״א, א׳).

את אספקת צרכי המקדש והמזבח מותר היה להביא ממקומות שונים. לגבי כמה צרכים היו כל הארצות כשרות (כגון לגבי קרבנות ציבור ויחיד), בעוד שלגבי צרכים מסויימים נתייחדה הארץ מכוח קדושתה (כגון העומר והביכורים ושתי הלחם: משנה מנח׳ ח׳, א׳; תוס׳ שם ט׳, ב׳). „העומר ושתי הלחם אינם באים אלא מן המובחר״ — ממכמס (= מכמש, שמצפון לירושלים) ומזוניחה (זנוח בשפלה; כיום: זנוע, מדרום לצרעה (דבהי״א ד, יח; נחמ׳ ג, יג, יא, ל) או ינוחה (במרחק של 12 מיל משכם, מצפון למכמס), שנחשבו אלפא לסולת; שניה להן מבחינה זו היתה חפריים בבקעה (בעמק יזרעאל — יהו׳ יט, יט). את היין לנסכים היו מביאים בעיקר מיהודה (חגיגה ג׳, ד׳): קרוחים (כנראה מדרום לים־המלח), חטולים (כנראה, גם־כן בסביבה זו) נחשבו אלפא ליין; שניים להן בזה היו בית רימה ובית לבן בהר [= יהודה] (במערב) וכפר סגנה בבקעה (בגליל התחתון, מש׳ מנחות, שם). קרבנות־בהמה הביאו: „אילים ממואב, עגלים משרון, כבשים ממדבר (לפי גירסה אחרת: מחברון — בבלי מנחות פ״ז, א׳); גוזלות — לקינין [שבביה״מ] — מהר־המלך״. מלח היו מביאים מסדום. „מצות העמר לבוא מן הקרוב״ (לירושלים—מש׳ מנחות י׳, ב׳), והיו מביאים אותו „מבקעת בית מקלה של נחל קדרון״ (תוס׳ שם י, כ״א), אבל במקרים מסויימים היה מובא גם ממרחק: מגנות צריפים (על־יד לוד), ומבקעת עין סוכר (בקרבת שכם).

העליה לרגל. עוד יותר מבימי בית ראשון היתה מרובה העליה לרגל לירושלים בימי בית שני. ביה״מ בירושלים נחשב כמרכז מקודש בכל תפוצות־ישראל. עולים היו אלה שנתחייבו בקרבנות תודה, חטאת, עולה ואותם שהיו מביאים בכורות למקדש. מצורעים שנתרפאו, זבים וזבות ויולדות שקמו מחליין היו מביאים קרבנם (ערובין ל״ב, א׳; פסח׳ צ׳, ב׳); וכן נזירים שניטהרו לאחר שנטמאו (במדבר ו). ניכרת היתה ביחוד הבאת מעשרות (ע״ע), ולשם כך היו עולים לירושלים בערב יום ראשון של פסח, ומרובה ביותר היה מספר העולים בשעת הבאת הבכורים (ע״ע); כל עולה לרגל לימי־החג היה מביא שלושה מיני־קרבנות: עולת ראיה (ששויה היה לא פחות ממעה של כסף); שלמי־חגיגה (ששוים היה לא פחות משתי כסף; משנה חגיגה א׳, ב׳) ושלמים, שנקראו „שלמי שמחה״.

מספר העולים לרגל בשלש הרגלים (פסח, שבועות, סוכות) היה עצום. בתלמוד מסופר בלשון מופלגת: „פעם אחת ביקש אגריפס המלך ליתן עיניו באוכלוסי ישראל. אמר ליה, לכהן גדול: תן עיניך בפסחים. נטל כוליא [=כליה] מכל אחד ונמצאו שם ששים רבוא זוגי כליות כפלים כיוצאי מצרים, חוץ מטמא ושהיה בדרך רחוקה. ואין לך כל פסח ופסח שלא נמנו עליו [על קרבן אחד] יותר מעשרה בני אדם, והיו קוראין אותו — פסח מעובין״ (פסחים ס״ד, ב׳). בדומה לזה מספר יוסף בן מתתיהו, שקסטיוס גאלוס, הנציב הרומי בסוריה, רצה להראות את תפארת־ירושלים לנירון קיסר וביקש מן הכהנים לקביע את מספר העם, שבא לבהמ״ק, והכהנים מנו לצורך זה את הזבחים ומצאו, שמספרם היה עשרים וחמשה ריבוא וחמשת אלפים ושש מאות (255,600) „והחבורה הנמנית על קרבן אחד לא היתה מעטה מעשרה אנשים... ורבים הצטרפו גם לחבורות בנות עשרים איש״

(מלחמות, ו׳, ט׳, ג׳; שם, ב׳, י״ד, ג׳). יוסף מבאר בזה (שם) את המספר העצום של המתים בירושלים בזמן המצור שקדם לחורבן ואת המספר המרובה של השבויים, שנפלו בידי הרומים (לדבריו: 97,000 שבויים ו1,100,000 מתים). המסו־רת מספרת, שלמרות ריבויים המופלג של הבאים לבה״מ, „מעולם לא נתמעך אדם בעזרה חוץ מפסח אחד, שהיה בימי הלל, שנתמעך בו אדם אחד, והיו קורין אותו: „פסח מעוכין״ (פסחים ס״ד, ב׳); ש„בשעה שישראל עולין לרגל עומדים צפופים ומשתחוים רְוחים, ונמשכים י״א אמה אחורי בית הכפורת״ (יומא כ״א, א׳). כן נמסרו אגדות על עולי־רגלים, שעלו לירושלם והניחו בתיהם פתוחים, וכשחזרו מצאום שלמים; אחד היה נחש קשור בטבעות־דלתותיו; אחר הניח תרנגולות בחוץ, וכשחזר — מצא חתולות מקורעות לפניהן; אדם אחד הניח כדי של חיטים בחוץ, וכשחזר מצא אריות סובבים אותו; שני אחים, שהיו באשקלון, עלו לרגל, וכשחזרו נודע להם מפי הגויים, שכנים רעים, שאותו זמן שהיו הם בירושלים התהלכו בביתם מלאכים בדמות בני־אדם (ירו׳ פאה פ״ג, ה״ח [י״ז, ד׳]; בבלי פסחים ח׳, ב׳). העולים, גם מן הארץ וגם מחו״ל, היו באים מזויינים, ובזמני־מלחמה היו מסתייעים בהם בקרבות עם האויב (עיין מלחמות א׳, יג, ג׳; שם ב׳, א׳, ג׳; ב׳, ג׳, א׳).

ב י ת ־ ה מ ק ד ש ו ה נ כ ר י ם. לפי דין תורה (ויק׳ כב, כה), היו מקבלים קרבנות מן הנכרי, וכך, כנראה, היה הנוהג בפועל בימי בית ראשון (מל״א ח, מא—מג). קרבנות כאלה נתרבו בימי הבית השני ונקבעו דינים מיוחדים לכך. הכלל היה: „כל שנידר ונידב מקבלים מידן״ (משנה שקלים א׳, ה׳). ידועים מלכים ושרים מן הגויים שהקריבו קרבנות בבה״מ, כגון תלמי III (נגד אפיון ב׳, ה׳), אנטיוכוס VII סידטס, בזמן שצר על ירושלים (133 לפסה״נ; קדמונ׳ י״ג, ח׳, ב׳), מרקוס אגריפס שהקריב הֶקטוֹמְבֵּה — מאה עולות — בשנת 15 לפסה״ג (שם ט״ז, ב׳, א׳); וכן עלה במיוחד לירושלים ויטליוס, נציב־סוריה, להקריב בבית־המקדש בפסח (שם י״ח, ה׳, ג׳). המזבח במקדש שבירושלים היה נערץ „על כל ההלנים והבארבארים״. קובע יוסף (מלח׳ ה׳, א׳, ג׳), ופירסומו של ביהמ״ק היה גדול בכל העולם (שם ד׳, ד׳, ג׳; ועי׳ סווטוניוס, אוגוסטוס, 93).

מלבד קרבנות, שקיבלו מידי הנכרים, היו מקריבים מימי העליה מן הגולה קרבן מיוחד לשלום המושל הנכרי. כך הקריבו בבה״מ קרבנות לשלומו של המלך הפרסי (עזרא ו, ט—י), לשלום מלכים יווניים (כגון דמטריוס I [חשמו״א ז׳, ל״ג]), ואח״כ — לשלומם של הקיסרים הרומיים (מלח׳ ב׳, י׳, ד׳); לפי ידיעה אחת (פילון, המלאכות אל גאיוס, 23), היו מקריבים כל יום שני שעירים ופר (ועי׳ שם, 45). כשפרץ המרד נגד הרומים והקנאים (בהנהגתם של אלעזר בן חנניה וזכריה בן אבקולס) התגברו על רודפי־השלום בעם, פסקה הקרבתו של קרבן זה (גטין, נ״ו, א׳; מלח׳ ב׳, י״ז, ב׳—ד׳).

במסורת הישראלית נחשב הבית השני כנחות בדרגה מן הבית הראשון, שהיה יורשו של המשכן ושבו היו ארון־הברית ולוחות־הברית. אך הבית השני היה, מיום שהוקם, המרכז הדתי והמדיני של מדינת־יהודה, ובמרוצת־הזמן נעשה המרכז הדתי והמדיני של היהדות העולמית לכל תפוצותיה. נתקיימה נבואת חגי: „גדול יהיה כבוד הבית הזה האחרון מן הראשון״ (ב, ט). העם ראה את סופה וכשלונה של מלחמת־העצמאות שלו בחורבן־הבית, ולא בחורבן העיר, שעמדה עוד חודש ימים בפני טיטוס. צום ט׳ באב והסמלים של „זכר לחורבן״ בבתי־היהודים השרישו את זכרו של הבית השני בתודעת העם; מאות בשנים אחר החורבן היו מונים לפי חורבן־הבית, ועד היום תופסת התפילה על ה„בית הגדול והקדוש״ ועל חידוש העבודה ב„דביר ביתך״ מקום חשוב בתפילות־ישראל.

משנה תורה, ספר עבודה; ר׳ אהרן בר׳ יוסף הכהן, עבודת הקרבנות ח״א, תרע״ג; ח״ב, תרפ״ג; ש. ביאלובלוצקי, ירושלים בהלכה, קובץ עלי עין, תש״ח־תשי״ב, עמ׳ 25—74; ש. קליין, ארץ יהודה תרצ״ט, 118 וכו׳; A. Büchler, *Die Priester und der Cultus im letzten Jahrzehnt des Tempelbestandes*, 1895; E. Schürer, *Geschichte des jüdischen Volkes*, II[4], para. 24, pp. 277–363.

י. מ. ג.

ה י ס ט ו ר י ה. — ת ק ו פ ת פ ר ס. ב538 פירסם כורש, מלך־פרס, שכבש את בבל, כרוז לבני־הגולה, שבו הודיע על רצונו להקים את בית־המקדש שבירושלים מהריסותיו, ואף האיץ בגולים לעלות לארצם ולהתנדב לצרכי הבית (עזרא א, א—ד). מלבד זה נתפרסם מטעם המלך „זכרון״ (בארמית: דכרונה) מיוחד, שבו נקבעו מידות־הבית, והובטח לספק מאוצר־המלכות את כל צרכי הבניה והעבודה (הבהמה, התבואה והשמן) וכן להחזיר את כלי־הבית, שנשדדו בשעת־החורבן. ואמנם נמסרו הכלים לידי שֵׁשְׁבַּצַּר, „הנשיא ליהודה״, על מנת שיעבירם לירושלים (שם א, ז—יא; ה, יג—טז). בתנועת־ה„שיבה״, שעורר הכרוז בין בני־הגולה, שבראשם עמדו זרובבל וישוע בן יוצדק, עלו 42,360 איש לארץ. הבאים הקימו „אוצר מלאכה״ לבניין־הבית וצרכיו (בזהב, כסף ובגדי־כהונה), והעמידו לפי שעה מזבח לעבודה (שם, ג, ג—ו). העולים באו בדברים עם הצורים והצידונים כדי שהללו יביאו ארזים לבניין, ובשנה השניה לבואם הניחו את יסודות־הבית ואף העמידו את הלויים לְנַצֵּחַ על השירה בשעת העבודה (שם שם, ח וגו׳). אבל כשהגיעה השמועה על כך ל„עמי־הארצות״ (השומרונים) הציעו הללו לבונים, שישתפו אותם בבניין, ומשנדחתה הצעה זו ע״י העולים, ניסו השומרונים לבטל את הבניה ע״י הטלת אימתם על הישובים היהודיים וע״י פניה לרְשות בקיטרוג על היהודים, שלא היכל דתי הם רוצים לבנות, אלא מבצר צבאי מתוך כוונת־מרד: רוצים הם לקרוע את יהודה מעל מלכות־פרס. קיטרוגים מסוג זה חזרו ונשנו וכנראה היתה להם השפעה ידועה. יתכן, שכבר בימי כורש באה הפסקה בבניה (עזרא ד). בשנה השניה למלכותו של דריוש I (521 לפסה״נ), כששככו המרידות הגדולות, שפרצו במלכות־פרס, קמה התעוררות חדשה בעם לבניין־הבית, שבראשה עמדו הנביאים חגי וזכריה (עז׳ ה, א וגו׳ והספרים חגי, וזכריה א—ח). כשנתחדשה הבניה פנה תתני, פחת עבר הנהר, בשאלה אל דריוש בנוגע לחוקיותה של הבניה ולעמדתה של המלכות כלפיה. מתוך חיפוש התעודות הנוגעות לדבר מצאו בארכיון־המלכות שבאחמתא את ה„זכרון״ המקורי של כורש ועל־יסוד זה חזרה המלכות גופה ונכנסה בעובי־הקורה של פעולת־הבניה ע״י מתן הוראות לפחת עבר־הנהר להחיש את מהלך־הבניין ולספק את צרכי המקדש מאוצרותיה (עז׳ ו, ו—יב). בשנה הששית לדריוש I, בשלושה באדר (515 לפסה״נ) — 70 שנה אחר חורבן הבית הראשון — נסתיימה הבניה. חנוכת־הבית נעשתה במעמד רוב העם, תוך הקרבת קרבנות מרובים, ובהם שנים־עשר שעירי־עזים, כמניין שנים עשר שבטי־ישראל. אך הפולמוס הישן עם „עמי־הארצות״ (שעכשיו נוספו עליהם בית־טוביה בעמון והערבים בנגב) לא פסק. בימי עליית עזרא (457

לפסה"נ) הובטחו מטעם המלכות הוצאות העבודה במקדש ואת המשרתים בקודש פטרה המלכות ממיסים (עזרא ז, כד). בתקופת נחמיה התחייבו נציגי העם לתת „שלישית השקל לשנה" לעבודת־הבית. הפילו גורלות על קרבן־העצים, שכמה משפחות מיוחסות קיבלו עליהן להביא למזבח לעיתים מזומנות. וקבעו תקנה לשלוח את המעשרות והתרומות ללשכות בית־האוצר שבמקדש, כדי שיחולקו שם לכהנים וללויים (נחמ' י, לג—לח). גזברים מיוחדים הופקדו לתכלית זו „על הנשכות (=הלשכות) לאוצרות לתרומות לראשית ולמעשרות" (שם יב, מד), שקיבלו את התבואה מידי העם (שם יג, ד—יג; מלאכי ג, י). לתקופה זו בקירוב יש לייחס גם את קביעת כ"ד המעמדות מישראל, שלפי המסורת (תוס' תענית ד[ג], ב) קבעוה „נביאים שבירושלים".

תקופת־יוון וימי החשמונאים. כשנכבשה הארץ ע"י היוונים היה בארץ ישוב יהודי מגובש מסביב למקדש. שמעון הצדיק (קדמונ' י"ב, ב', ה'), חיזק את ההיכל (כנראה, ע"י בניית החומה המערבית, שמגינה עליו מצד העיר) וכרה בו מקוה־מים (בן־סירא נ', ב'). תיאור עבודתו בביהמ"ק, שנמסר ע"י בן־סירא (שם, נ'), יש בו משום רישום ראשון לעבודת־הפאר, שהיתה נהוגה אחר־כך (עי' „סדר העבודה"). המלכים ההלניסטיים התייחסו בכבוד למקדש וזיכו אותו במתנות, ביחוד התייחס בכבוד למקדש אנטיוכוס III (ע"ע), שסיפק לצרכיו מאוצרו ־יין, שמן, לבונה, סולת, חיטה ומלח, וכן המציא עצים לבניין המקדש ולשיפוצו, ובדומה למלכים הפר־סיים פטר את כל עובדי־המקדש — ובכלל זה את הסופרים — מתשלומי מיסים למלכות (קדמונ' י"ב, ג', ג'). כמותו נהג אחריו גם סלווקוס IV, שכיסה מאוצרו את כל ההוצאות, שהיו כרוכות בעבודת־הקרבנות (חשמ"ב ג', ג'), אע"פ שדבר זה לא מנע אותו אח"כ, כשנזקק לכסף, לשלוח לירושלים את שרו הליודורוס כדי להוציא כסף מאוצר־המקדש (אלא שמחשבה זו לא נתקיימה; עי' חשמ"ב ג', ה' ואילך). היחס אל המק־דש מצד מלכי־סוריה נשתנה תכלית שינוי בימיו של אנטיו־כוס IV („אפיפאנס"). ב169, בדרכו חזרה ממצרים, התפרץ אנטיוכוס לביה"מ ובזז את כליו, ושתי שנים לאחר מכן (167) הקים „שיקוץ משומם על המזבח". ביה"מ נועד ע"י אנטיוכוס לשמש כמקדש לזוס. העבודה בביה"מ פסקה למשך שלוש שנים ויותר ונתחדשה רק כשיהודה המכבי כבש את הר־ציון והמקדש. יהודה ניתץ את מזבח־העולה המטומא ואת אבניו גנז בלשכה המזרחית, צפונית לבית־המוקד (מדות א', ו'; חשמ"א ד', מ"ו); את אבני־השיקוץ זרק למקום טמא (חשמ"א שם, מ"ג). במקום המנורה, שהועברה ע"י הסורים לאנטיוכיה, הביאו 8 שיפודים של ברזל, „חיפום בעץ והדליקו בהם את הנרות" (ולאחר זמן כש„העשירו — עשאום של כסף, חזרו והעשירו — עשאום של זהב" — מנחות כ"ח, ב'; מגילת־תענית לכ"ה בכסלו). חג חנוכת־המזבח, שנמשך שמונה ימים, נקבע מכאן ואילך לדורות (חשמ"א ד', נ"ח; חשמ"ב א', ט'; שם ב, י"ח). יהודה גם הקיף את הר־ציון חומה, שנועדה להגן על המקדש (חשמ"א ד', נ"ט), ביחוד מפני הסכנה שנשקפה לו ממערב, מצד מבצר־חקרה, שעדיין היה בידי היוונים. מאז לא פסקה העבודה בבית אף בזמנים שיד־היוונים חזרה וגברה בהם. הכהן הגדול אלקימוס (167—159? לפסה"נ), שצידד עם המתייוונים, ניסה להרוס את „חומת חצר המקדש הפנימית" — אפשר, הסורג ששימש גבול להתקרבותם של נכרים אל הבית — אך ניסיון זה בטל עם מיתתו הפתאומית. לפי המסורת, נפרצו אז י"ג פרצות; לאחר זמן כשחזרו וגדרום גזרו כנגדם „י"ג השתחויות" (מדות ב', ג'). בימי שמעון (141—135) נהרסה החקרה ומאז היה המקדש המקום הגבוה ביותר בעיר (קדמ' י"ג, ו', ז'). בימיו, אפשר, גם נבנה הגשר, שחיבר את הר־הבית עם הגבעה המערבית (קדמונ' י"ד, ד', ב'; ט"ו, ט', ה'). זמנו של יוחנן כהן גדול היה זמן של תיקונים חשובים בסדרי־העבודה במקדש (ירו' סוטה פ"ט, הי"א; תוס' שם י', ג').

י. מ. ג.

מכיבוש רומי עד חורבן הבית. כשכבש פומפיוס את ירושלים פרץ לקודש־הקדשים (מלח' א', ז', ו') ולאחר כמה שנים כשעבר קראסוס בארץ בדרכו לפרתיה, בזז את אוצר־המקדש בשעור של אלפיים ככר כסף (קדמונ' י"ד, ז', א').

מאורע חשיב בתולדות ביה"מ אירע בימיו של הורדוס. כדי לקנות את לב העם החליט הורדוס לחדש את הבית בצורה מפוארת ביותר. בשנה הט"ו למלכותו הוחל בבניין. קודם התחלת־הבניין נעשו הכנות מרובות: אומנו אלף כוהנים כסתתים וכבנאים לעבודה בפנים־הבית; כריבוא פועלים מבני־ישראל הועמדו לרשות המפעל, וכן הוכנו החמרים והמרכבות (כאלף במספר) להובלת האבנים. הבניין הוקם מאחורי־קלעים, כדי שלא תשלוט עין־זרים בקודש (משנה עדיות ח', ו'). האבנים להקמת המזבח והכבש הובאו מסלע־הבתולה שמתחת לקרקע בבקעת בית־הכרם בלא שהונף עליהן ברזל (מדות ג', ד'). עבודת־הבניה נמשכה ארבעים ושש שנים (לפי האוונגליון של יוחנן ב', כ'), אך ההיכל עצמו הוקם במשך שנה וחצי; בניית הסטיוים נמשכה שמונה שנים (קדמ', ט"ו, 420/21). מלבד חידוש הבית והעזרות, הכפיל הורדוס את שטחו של הר־הבית על־ידי הקמתן של חומות גבוהות בקירבת־ההר ועל־ידי מילוי החלל שבין הסלע ורחבת־הבית. לאורך החומות נבנו סטיוים מפיארים, שהיו מחוברים אל מבצר־אנטוניה, שהגן על הר־הבית מצפון־המערב; בו בזמן הוקם גם גשר שני שחיבר את החלק הדרומי של ההר עם העיר העליונה. ההיכל עצמו הוגבה ב40 אמות (20 מ' בקירוב) והורחב ב30 אמה (15 מ') בחלקו הקדמי; אך שאר מידותיו נשארו כפי שהיו. הבית נבנה מאבן לבנה; שעריו וחלקי־עיטור שונים צופו בכסף וזהב, באופן שיוסף בן מתתיהו יכול היה להשוות את הבניין להר של שלג וזהב (מלח' ה', 223). אף חכמי־התלמוד מעידים, ש„מי שלא ראה את בניין הורדוס לא ראה בניין נאה בימיו" (ב"ב ג' ע"ב).

אגריפס II חידש את מבנה הסטיוים המזרחיים (קדמ', כ', 220); בזמנו הקימו הכוהנים קיר בצידה המערבי של העזרה הפנימית, כדי להסתיר את עבודת־המזבח מעיניהם של הסועדים בטרקלין־המלך בעיר העליונה (קדמ', כ', 189—192). סטיוי הבית ניזוקו כמה פעמים בימי המהומות, שקדמו למרד הגדול ברומים: בימי הפולמוס של ווארוס (מלח' ב', 49) ובימיו של גסיוס פלורוס (שם, ב', 330, 405), אך תוקנו פעם בפעם. בזמנו של פונטיוס פילאטוס נמשכה אמת־המים, שבאה לירושלים מסביבות־חברון, עד להר־הבית (מלח' ב', 175). בזמן המלחמה ברומים שימש בית־המקדש כמבצר ליוחנן מגוש חלב (העזרה הפנימית היתה זמן־מה בידיו של אלעזר בן שמעון); בימי המלחמה בין יוחנן

ושמעון בן־גיורא הקים יוחנן מגדלים בפינות־הבית (מלח׳ ד׳, 581).

המנהג למנות כהנים גדולים מטעם השלטונות, שנקבע ע״י הורדוס, גרם, מצד אחד, לירידת ערכה של הכהונה הגדולה, ומצד שני לחיזוק הפיקוח של חכמי־ההלכה על סדרי־העבודה בביה״מ. משמר־הכבוד על בגדי־הכהונה הגדולה, שנתמנה מתחילה ע״י המלכות ואח״כ ע״י נציבי־רומי, גרם לחיכוכים בין הנציבות הרומית והממונים על ביה״מ. בפקודה מיוחדת, שניתנה מטעם קלודיוס קיסר (46 לערך לסה״נ), עבר התפקיד של קביעת משמר־הכבוד לבגדי־הכהונה לשלטונות של ביה״מ. המרד הגדול נגד רומי התחיל עם ביטול הקרבת הקרבן לשלום־הקיסר (מלח׳ ב׳, י״ז, ב׳).

המצור על ירושלים הפך למעשה את המקדש למרכז של כל פעולות־המלחמה. כיבושו של הר־הבית על־ידי הרומים התחיל בפריצת החומה של מבצר־אנטוניה (ג׳ בתמוז). על חורבותיו של מבצר זה שפכו הרומים סוללה, שהגיעה בארבעה מקומות עד החומה הפנימית של העזרה (מלח׳ ו׳, 150—151). בי״ז בתמוז בטל התמיד — מחוסר כהנים מומחים לעבודה (מלח׳ ו׳, ב׳, א׳; תענית ב׳, ז׳). סטיווי ביה״מ נהרסו ונשרפו בכ״ב—כ״ח בתמוז (שם, 164—168, 177—179, 190—192). הסתערות הרומים במכונות ובסולמות על חומת־העזרה נהדפה עד שבח׳ באב ציווה טיטוס להצית את שערי־העזרה באש (שם, 241). בט׳ נתקיימה במפקדה הרומית התייעצות על גורל־הבית; לדברי יוסף בן מתתיהו (שם, 241) חיווה טיטוס את דעתו נגד הריסת־הבית. אך לפי מקור אחר, שנתבסס, כנראה, על טאקיטוס, דרש טיטוס את הריסתו דוקה. לדברי יוסף בן מתתיהו נשרף הבית במקרה: אחד מן החיילים זרק לפיד בוער דרך חלון לתוך תא מתאי־הבית מצד צפון וגרם להתלקחות של אש בבניין; למרות מאמציו של טיטוס למנוע את התפשטות־השריפה (לדברי יוסף) נזרק עוד לפיד אחד על שער־הבית (כנראה, שער־ההיכל, כי פתח־האולם היה פתוח) והבית נשרף כולו, פרט לשנַים משעריו (מלח׳ ו׳, ה׳, ב׳). הלוחמים היהודיים הגנו על הבית מתוך גבורה נואשת עד הרגע האחרון, וכשראו שהבית עולה באש קפצו רבים מהם לתוך הלהבות. הדבר אירע בי׳ באב, 70 לסה״נ. כמה מכלי ביה״מ — מנורת־הזהב, שולחן לחם־הפנים והשופרות — ניצלו מן השריפה ונפלו ביד הרומים. הם מתוארים באחד מן התבליטים שעל קשת־הניצחון של טיטוס ברומי וזכרם בא במשך מאות־שנים אחר החורבן במקורות יהודיים ולא־יהודיים.

מ. א.־י.

בית־הנבחרים, ע״ע **פרלמנט**.

בית־השטה, ישוב קיבוצי (מיסודו של הקיבוץ המאוחד) על אדמת הקהק״ל בעמק־יזרעאל המזרחי (על גבול עמק בית־שאן). מייסדי ב״ה׳ הם יוצאי תנועת־הנוער הארצישראלית „מחנות העולים". ב1929 יצרו ראשוניה של תנועה זו קבוצת עבודה והכשרה במושבה חדרה. לאחר שנתיים עברה הקבוצה לעמק־יזרעאל ובמשך 4 שנים בקירוב ישבה על־יד מעיין־חרוד, במקום שישב קודם לכן קיבוץ עין־חרוד.

משגאלה הקהק״ל חלקים נוספים מאדמת עמק־יזרעאל, נקבע בהם שטח ליישובה של הקבוצה, ובדצמבר 1935 עלתה פלוגת־חלוץ שלה על האדמה שהוקצתה לה ונטתה שם את אהליה. בנייתו של המשק התחילה סמוך לכך ועם גידולו המתמיד נקלטו בקיבוץ חברים חדשים (עולים מפולניה, גרמניה, תימן ועוד). המשק של ב״ה׳ הוא מעורב וכולל את רובם של ענפי המשק החקלאי. יש בב״ה׳ גם כמה מפעלי־תעשיה (בית־בד, נגריה, וכד׳).

השטח הכולל המעובד בב״ה׳ הוא 19,000 דונאם, שמהם 1,750 הם אדמת־שלחים ו17,250 אדמת־פלחה. מספר־הנפשות הוא כ850 (1955).

השם ב״ה׳ נזכר בשופטים ז, כב, בסיפור על מלחמת גדעון במדינים, ונשתמר (בשינוי) בשמו של הכפר הערבי שֻטה, שהיה קיים בסביבה זו.

ביתוניא, כפר ערבי בהרי־יהודה (814 מ׳ מעל פני־הים), 4 ק״מ דרומית־מערבית לרמאללה. מספר תושביו 1,400 (מוסלמים), שטח־אדמתו 23,000 דונאם, מהם 70% מעובדים (50% מזרע, 50% מטעים, בעיקר כרמי־גפן). הכפר נזכר בימי הצלבנים בשם ביתי אומן. במקום נמצא בניין חרב מיה״ב (באב אל בלד — „שער־העיר") ובו רצפות־פסיפס ובריכות.

ביתוסים, ע״ע **צדוקים וביתוסים**.

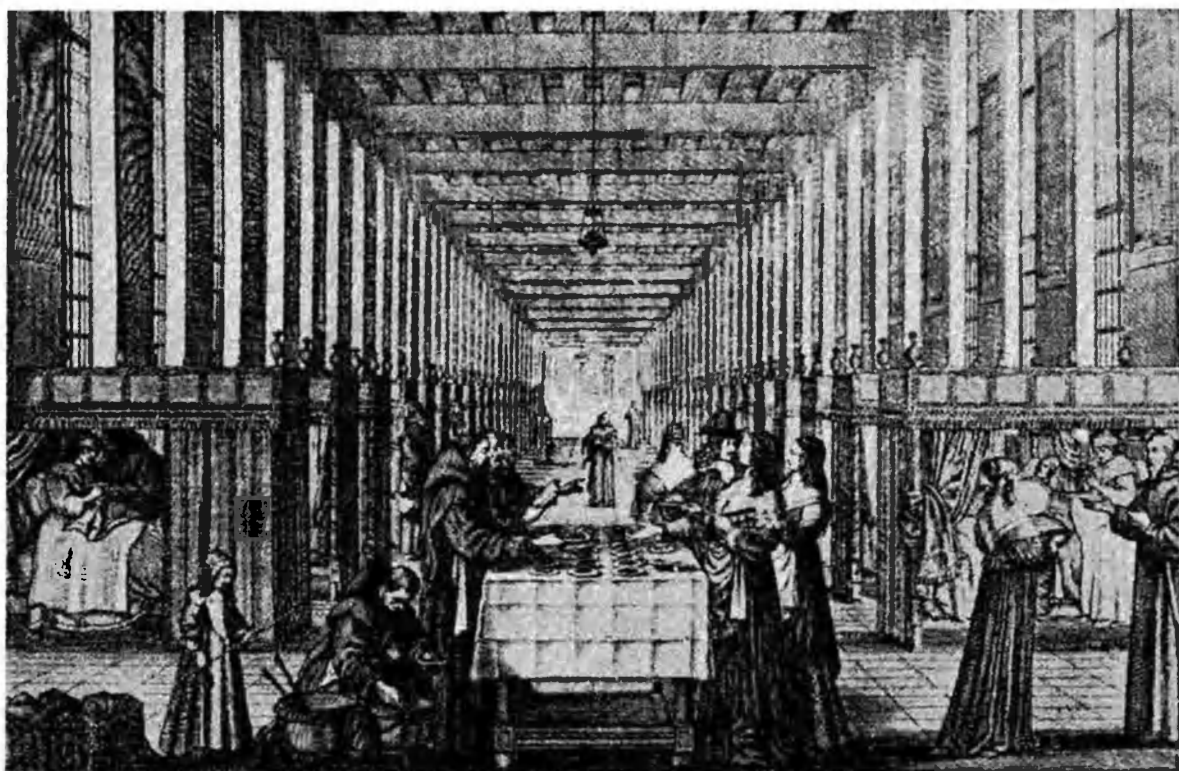
בית־זכריה, מקום בקרבת בית־צור, שבו התנגש צבא־המכבים עם צבאו של אנטיוכוס V אופאטור, מלך סוריה, בשנת 162 לפסה״נ. במלחמה זו נהרג אלעזר, אחיו של יהודה המכבי, לאחר שהרג אחד מפילי־האויב, והצבא היהודי הוכרח לסגת בלחצו של הצבא הסורי החזק. כיום: ח׳רבת בית זכריה, 4.5 ק״מ דרומית־מערבית לבריכות־שלמה.

חש״א, ו׳ ל״ב—ל״ג; קדמוניות י״ב, ט׳, ד׳; מלחמות א׳, א׳, ה׳; Abel, *RB*, 1924, p. 212 s.

בית־זרע, ישוב קיבוצי בעמק־הירדן (בנפת כינרת); ידוע גם בשם „כפר נתן לסקי", על שמו של נדבן יהודי מאנגליה, שתרם מכספו לקה״י. הקף השטח המעובד בו בקביעות — 2,450 דונאם. מספר תושביו — כ600 (1955).

מייסדי הישוב היו מן העולים המועטים, שבאו לארץ מגרמניה בתקופת ה„עליה השלישית". את הכשרתם החקלאית קיבלו בגרמניה בחוות „מרקנהוף". לאחר נסיון־התיישבות קודם בעמק־יזרעאל עלתה (באוקטובר 1926) פלוגת־החלוץ של מתיישבי־ב׳ על נחלתם (חלקת־אדמה, שחברת־החשמל הא״י רכשה לצורך מפעלה והעמידה לרשות הקהק״ל לשם התנחלות של קבוצות־פועלים) והשתכנה בבתי־החומר, שרדו במקום מימי הישוב הערבי. במשק הוקמה רשת־השקאה, שנתבססה על ניצול מי־הירדן ושמקפת את כל אדמת־ב׳. גידולו של המשק הצריך כוחות־עבודה נוספים, ולפיכך החליטה קבוצת־ב׳ להתאחד עם קיבוץ „השומר־הצעיר" מליטה, שנתארגן ב1929, והגוף המאוחד נצטרף לקיבוץ הארצי השוה״צ. במרוצת־הזמן קלט הקיבוץ עולים נוספים, בהם מגרמניה, פולניה, ליטה, מבני „עליית־הנוער" ועוד.

משקו של הישוב הוא אינטנסיווי־מעורב. הענפים העיקריים: רפת, לול, מטעים, ירקות ומספוא. הקיבוץ הוא שותף לביהח״ר „ספן" שבעמק־הירדן המייצר לוחות מאזוניט וצלוטכס.

ה„שאריטה" בפאריס. תחריט מהחילת המאה ה17

בית־חולים (ב'; „בית־החולים" — הב'), מוסד לטיפול קיבוצי ומאורגן בחולים טעונים אישפוז ושכיבה במיטה — להבדיל מקליניקה או פוליקליניקה, שמטפלת בחולים נכנסים ויוצאים, וכן מבתי־הבראה או בתי־מחסה לזקנים וכד', שבהם אין הטיפול הרפואי עיקר.

ב" בצורות שונות קיימים זה כ2500 שנה. אף השם „הוספיטאל", המשמש כיום כמונח בינלאומי, מוצאו קדום (מן המאה ה4 לסה"נ).

ב" נוסדו גם ע"י מושלים וגם ע"י יחידים או גופים בעלי־יכולת (מלך, כנסיה, רשות מקומית, נדיבים), שדאגו לאירגונם ולמימונם. עד לזמן החדש היו שכבות השליטים והעשירים מייסדות ב" בשביל הכפופים להן והתלויים בהן (עבדים, מעוטי־אמצעים וכד'), בעוד שבני השכבות הללו עצמם היו נוהגים לקבל טיפול רפואי בבתיהם.

הב" הראשונים נוסדו ביבשת הודו ואייה. בכרוניקה הסינגלזית של מאהאראמזה מסופר, שבצילון כבר נוסד ב' ב473 לפסה"נ. אחד ממלכי־צילון, שנפטר ב137 לפסה"נ, כותב: „ב182 מקומות שונים קיימתי ב" מצויידים בכל הדברים ההכרחיים, בתרופות ובחבר־עובדים מאומן בריפוי־חולים". גם אשוקה (ע"ע) מספר בכתובותיו על בניין בתים למחסה לחולים עניים ולטיפול בהם. בהודו היו קיימים גם ב" לבהמות.

ביוון העתיקה שימשו תחליף לב" היכלי אסקלפיוס (ע"ע). המפורסם שבהם היה באפידאורוס (ע"ע); שרידיו נמצאו בחפירות ורישומו ניכר בספרות. ההיכלים הללו נבנו במקומות מצויינים ביפי־הטבע, בנופים של גבעות, שפת־ים, יערות. הטיפול כלל התעמלות, מרחצאות, מאסאז'ים, וכנראה גם תרופות אמפיריות; אך עיקרו היה טכס מיוחד של לינה במקום קדוש. אנטונינוס פיוס קיסר הוסיף על היכל־אסקלפיוס באפידאורוס אולמים מיוחדים ליולדות ולגוססים. באפידאורוס נשתמרו טבלות, שבהן תיארו החולים שהבריאו את מחלתם והבראתם — עפ"ר כמעשה־ניסים; אך נמצאה גם טבלה, שבה ניתן תיאור ראציונאלי של תולדות־מחלה ממש. הרופאים היו דרים במעון מיוחד, יאטריאון — שם, שהושאל למעון הרופאים, שעסקו בפראקטיקה פרטית. כמה היסטוריונים סבורים, שממקדשי־אסקלפיוס אלה התפתחו האסכולות הרפואיות. ב" ציבוריים לא היו מצויים ביוון. אפלטון יעץ לפתוח את מעונות־הרופאים במקרים של מגפות לפני אזרחים בני־חורין, אך לא לחשוכי־מרפא.

בניגוד ליוון פעלה רומי הרבה באירגון ב". גרמו לכך הכישרון האירגוני והמינהלי הכללי של הרומים, אינטרסים כלכליים וצרכים צבאיים. בתקופת־הרפובליקה סודר בתוך היכל מוקדש לאסקולפיוס, שעמד באי שבנהר־טיבר, ב' מיוחד בשביל עבדים חולים ותשושים; ע"י כך נתכוונו האדונים להיפטר מעבדיהם, שלא יכלו עוד לעבוד ולהטיל את הדאגה להם על המדינה. קלאודיוס קיסר הוציא חוק, שלפיו הוכרזו עבדים אלה — אם התרפאו — חפשים ופטורים מלחזור לאדוניהם. ב' זה הוא אחת מן הדוגמות הראשונות בעולם המערבי לב' ציבורי, אף אם היה מוגבל לסיג מיוחד של חולים.

דומים לו היו הב", שהקימו בעלי־האחוזות הגדולים בשביל החולים בין עבדיהם, שהיו להם סיכויים להבראה: את האחרים עזבו לנפשם. גם בשביל הלודרים, שנפצעו בהצגותיהם, הוקמו מטעם המדינה ב" מיוחדים. כל הב" הללו לא נוסדו, לאמיתו של דבר, מתוך דאגה לגורלם של החולים כשהם לעצמם, אלא מתוך כוונה למנוע אבדן־רכוש.

גם במסגרתו של השירות הצבאי נוסדו ע"י הרומים במקומות מרוחקים מן המולדת ב" צבאיים בנקודות אסטראטגיות חשובות, נוסף על נקודות של עזרה ראשונה לפצועים

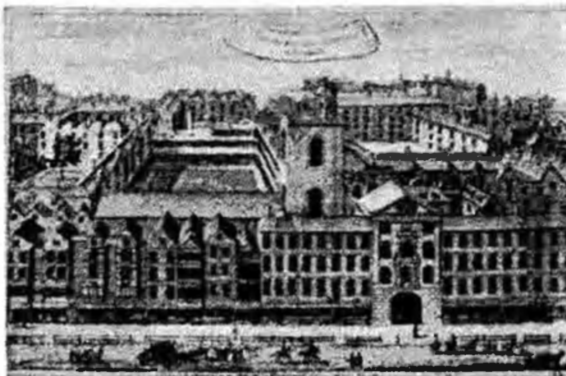

אולם ב Hotel-Dieu בפאריס. מיניאטורה מן המאה ה15

בחזית. תיאור מן ההווי הרפואי בנקודה כזו נשתמר בתבליט אמנותי על עמוד־טריינוס. בימיו של טריינוס נוסד ב׳ צבאי בווינה; ב׳ אחר, שנחקר יפה בחפירות ארכאולוגיות, הוקם באותה תקופה על הריינוס בקירבת דיסלדורף.

הנצרות, שבדומה ליהדות טיפחה את מצוות ביקור־חולים, נתנה דחיפה חזקה לייסודם של ב״. ביזמת הלנה, אמו של קונסטאנטינוס הגדול, הוקם הב׳ הראשון בקושטה. ב370 נוסד בקיסריה ע״י באסיליוס הקדוש ב׳, ששימש גם אכסניה לעניים ובית־מקלט לנערות שנכשלו; הוא עמד מחוץ לעיר והיה כעין עיירה קטנה. גם באנטיוכיה נמצא באותה תקופה ב׳ כזה. היארונימוס מזכיר ב׳ ברומא, שנוסד ע״י אשה מן האצולה, פאביולה, בסוף המאה ה4. מוסדות דומים צורפו אח״כ לקאתדראלות ולמנזרים ונקראו ביוונית נוסוקומיות (= „טיפולי־חולים״); תמיד היה בהם משום בית־מחסה וב׳ בעת ובעונה אחת. גם השם הוספיטאל (מלאט׳ hospes = אורח) מעיד, שהב׳ לא היה מעיקרו — וכך אף בבל יה״ב — מוסד רפואי בלבד.

הב״, שנמצאו במלכות־רומא המזרחית, שימשו דוגמה למדינות־האסלאם. הב׳ הראשון בארצות־האסלאם נוסד ב707 ע״י החאליף אל ואליד I בפוסטאט (קאהיר העתיקה) וכלל מחלקות מיוחדות למצורעים ולעוורים. במאה ה9 היתה מצויה בקאהיר על־יד המסגד הגדול פוליקליניקה, שהיתה פתוחה בימי חג, ובה מחלקות לגברים, לנשים ולחולי־רוח. הב׳ המפורסם ביותר במזרח התיכון היה זה שנוסד בקאהיר במאה ה13 ע״י אל מנצור („בימאריסטאן אל־מנצורי״) וכלל מחלקות לחולי־קדחת, לפצועים, לחולי־עיניים ולמהלי־מים, וכן קאתדרה ללימוד חכמת־הרפואה. ב״ היו מצויים

ביה״ח St. Bartholomew's בלונדון ב1720

בכל תחום השלטון האסלאמי במזרח, באפריקה ובספרד. תיאור של הב׳ הגדול בבגדאד במאה ה12 נמצא בספר־מסעותיו של ר׳ בנימין מטודלה: „ובנה [המלך] פונדקאות לעניים החולים הבאים להתרפאות, ושם כמו ששים חנויות מרופאים, וכולם יש להם בשמים וכל צרכם מבית־המלך. וכל חולה שיבוא שם מתפרנס מממון המלך, והם מרפאים אותם. ושם ארמון שקוראין אותו דאר אל מרסתאן, והוא ארמון שאוסרים בו כל המשוגעים... עד שחוזרים לדעתם... וחוזר כל אחד לביתו ולכבודו״. ב״ אסלאמיים נמצאו גם בארץ־ישראל, רובם מן המאה ה14, בצפת, רמלה, שכם ועזה.

עם התפשטותה של הנצרות והתבססותם של המשטר והתרבות הכנסייתיים נוסדו ב״ בכל רחבי אירופה המערבית: Hôtel Dieu בליון ב542, Hôtel Dieu בפאריס במאה ה9 או ה10, Ospedale Santa Maria delle Grazie ברומא

אולם בביה״ח S. Spirito ברומא. אמצע המאה ה10

ב1045, St. Bartholomew's בלונדון ב1123, ועוד. בזמן מסעי־הצלב קמו מיסדרי־אבירים, שקיבלו עליהם את הטיפול בחולים כמצווה דתית וכשירות־עזר צבאי. המפורסם ביותר מאלה הוא המיסדר ע״ש יוחנן הקדוש בירושלים (ה„יואני־טים״ או ה„הוספיטאליטים״), שנוסד ב1113; הוא קיים בירו־שלים „הוספיטאל״, שהיה ב׳ ובית־מחסה לצליינים כאחד; התקנון של „הוספיטאל״ זה משנת 1182 מזכיר בפירוש את ההנהלה הרפואית: „ארבעת הרופאים המלומדים״. כן היה פעיל מאוד בטיפול בחולים מיסדר האבירים הטוטוניים, מתחילה בעכו בא״י ואח״כ בתחום שלטונו בארצות החוף הבאלטי; הוכחה מציאותם של 150 ב״ של המיסדר, מפרוסיה המערבית עד ריגה ורוואל. בתקופת התגליות הגדולות

ביה״ח בבֶּרגאמו (איטליה): שיטת־הפאוויליונים

התפשטו ב״ של מיסדרי־נזירים עד פֶּרוּ ומכּסיקו. הב׳ הראשון בעולם החדש הוא הב׳ ע״ש ישו מנצרת בעיר מכּסיקו, שנוסד ב1524. תחילה היו המוסדות והמיסדרים הדתיים מספקים משורותיהם כוחות־טיפול מתנדבים, ורק בתקופה מאוחרת הופיעו מטפלים ומטפלות בשכר.

המצב ההיגייני של הב״ ביה״ב היה בכללו גרוע ביותר. העזרה הרפואית הצטמצמה בשירותים של מקיזי־דם, כּלנים או ספּרים, ורק במקרים קשים היה נקרא לעזרה הרופא. רק באיטליה היתה הרמה הרפואית של הב״ גבוהה יותר. ספר־התקנות של הב׳ ע״ש הרוח הקדוש (Liber Regulae S. Spiritus) ברומא, מן המאה ה13, מוסר פרטים על החיים בב׳. פעם בשבוע היו הנזירים עוברים בעיר לחפש חולים עזובים, ואת החולים שמצאו היו מובילים אל הב׳ בעגלה, אבי־אבות האמבולאנס החדיש. לכל הולה היתה ניתנת מיטה (בHôtel Dieu בפאריס היו שני חולים מוּשׂמים במיטה אחת). פרק מיוחד דן בניקיון, בהחלפת כלי־המיטה, וקובע קנסות לעוברים על חוקי־הניקיון. בב׳ זה היו מחלקות נפרדות לבני־האצולה ולאזרחים פשוטים. כשביקר לוּתר באיטליה בתחילת המאה ה16, התפעל מסידורי הב״ שמצא בה, שלא היו דוגמתם בשאר ארצות־אירופה: „הב״ באיטליה נמצאים בבניינים מפוארים; הם מספקים לחולים אוכל ומשקה טוב; חבר־העובדים הוא חרוץ והרופאים הם בעלי־השכלה. כשהחולה מתקבל, הוא מוסר את בגדיו וכל אשר אתו לשמירה; אח״כ מלבישים אותו כתונת לבנה ומשכיבים אותו במיטה נוחה. מופיעים שני רופאים ומשרתים, שמביאים אוכל ומשקה, וכן מטפלות״. המצב ההיגייני בהב׳ נשאר בדרך־כלל רע עד התקופה החדשה; נעדרת היתה הבנה במהות של הזיהום ובדרכי ההידבקות במחלות. במלחמות הספרדים אחר גילוי־אמריקה היתה תמותת פצועיהם בהב״ גדולה הרבה מזו של האינדיאנים, שקיבלו טיפול באהליהם.

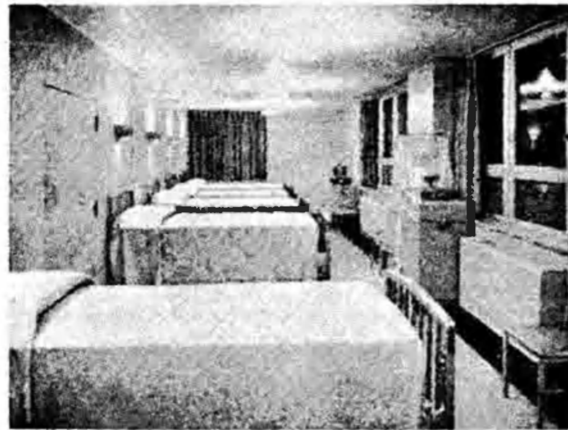
מקום מיוחד ברשת הב״ ביה״ב תפסו המוסדות למצורעים. לגבי הצרעת קיימת היתה הכרה ברורה ביחס לגורם ההידבקות והעברת המחלה — גורם, שלא הוכר ברפואה הקלאסית. האמצעים לבידוד הנגועים לשם מניעת־ההדבקה הושאלו בקפדנות מן התנ״ך (ויק׳ יג). בתי־המצורעים נקראו ע״ש המצורע לאצארוס שבסיפורי האוואנגליונים, ומכאן השם לאצארט, שנעשה שם נרדף ל„הוספיטאל״ כשמוסדות אלה נעשו ב׳ כלליים לאחר ששככו מגפות־הצרעת באירופה (מן המאה ה15 ואילך). מגפת־הדבר של 1347/8 („המוות השחור״), עוררה אף היא את ייסודם של ב״ מרובים; היו אלה ב״ ל„חשוכי־מרפא״, ובהם היו מרוכזים תחילה גם חולי־עגבת.

מבחינה מדעית היה ערכם של הב״ ביה״ב, ואפילו בתקופת־הרנסאנס, מועט. הרופאים הגדולים פעלו והורו מחוץ למסגרתם; גם וֶסאליוס והארווי לא היו קשורים בב׳. רק במאה ה17 התחילו מנהיגים בפאדובה את שיטת התצפיות הקליניות על־יד מיטת־החולה. אך בעיקר היה זה בּוּרהָוֶה (ע״ע), שיצר את הקשר האמיץ בין עבודת הקליניקן ובין הב׳. שיטה זו, שנשתלטה במחקר ובהוראה, פותחה על־ידי תלמידיו של בורהאווה בווינה במאה ה18 וע״י הפסיכיאטרים פִּינֶל ואֶסקירול בפאריס בתחילת המאה ה19.

מן הרנסאנס ואילך התפתחו גם שיטות־בניה וסיגנון־בניין מיוחדים לב״, שהלכו ונשתכללו במרוצת־הזמן. ב1419 נבנה ע״י בְּרוּנֶלֶסקי (ע״ע) ב׳ (degl' Innocenti) בפירנצה.

ביה״ח בּוירכוּר (מישיגן, אה״ב), 230 מיטות (שיטת־המסדרונים)

חדרי־חולים בבתי־חולים מודרניים

ב1456 ייסד הדוכס פראנצ׳סקו ספורצה (ע״ע) את „הב׳ הגדול״ (Ospedale Maggiore) המפואר במילאנו. הבולט ביותר בקישוטו הארדיכלי בין בנייני־הב״ שהוקמו באיטליה, היה זה של הב׳ ע״ש הרוח הקדוש (S. Spirito) ברומא, שחודש ב1473/76; הוא מצטיין בשער־כניסה נהדר ובאולם־חולים, שארכו 121 מ׳. שיטת האולמים הגדולים, שכל אחד מהם מכיל כמה עשרות מיטות, אמנם הקלה את הפיקוח, אך לא היתה לטובתם של החולים מאחר שיצרה את התנאים להתפשטותן של מחלות מידבקות ומגפות בין החולים בתוך כתלי הב׳. שיטת־המסדרונים (4 אולמים ארוכים, שהם נפגשים יחד בצורת זרועות־צלב) שלטה בכל הב״ הגדולים, שנבנו מן המאה ה16 עד תחילת המאה ה18: ספיטאל־יוליוס בוירצבורג (1576/79), שאריטה בפאריס (1602), שאריטה בברלין (1710), ספיטאל־פרדריקס בקופנהאגן, הב׳ הכללי בווינה. שיפור גדול בא במאה ה18, כשכמה מן הב״ העתיקים נבנו מחדש, למשל St. Bartholomew's בלונדון (1730–1753). לאחר שנשרף ב1722 הב׳ העתיק Hôtel Dieu בפאריס, הציע הרופא לה רואה (Le Roy) רפורמה בבניית ב׳ — סידור מחלקות קטנות („פאוויליונים״), נבדלות זו מזו, כל אחת ל30 חולים בערך.

שיטת־הפאוויליונים הונהגה באנגליה ב1764, וע״פ תכנית זו נבנו הב׳ הגדול לריבואזיר (Lariboisière) בפאריס (1854) ורוב הב״ הגדולים בערי אירופה ואמריקה במאה ה19. רק בסוף המאה ה19 הונהגה בב״ גדולים תכנית של מחלקות קטנות יותר, בנות 4—16 מיטות, ושל חדרים או תאים לחולים יחידים. הב״, שנבנו עד לפני כשבעים שנה, היו בעלי קומות אחדות בלבד ותפסו שטח גדול־ביחס, ואילו בזמן האחרון מעדיפים מטעמי ריכוז לבנות ב״ גבוהים בעלי שטח־יסוד מצומצם.

על התפתחותם של הב״ בזמן החדש השפיע השינוי, שבא בהערכתם מבחינה חברותית. מן המאה ה15 ואילך ראו יותר ויותר בהקמת הב׳ לא מעשה צדקה וחסד, אלא ביטוי של חובה למתן עזרה חוקית, שאפשר היה לה להתבסס על תביעה ציבורית. הטיפוס הכנסייתי נדחה והלך, וב״ מסוג זה אף נסגרו באנגליה בזמן שלטונו של הנרי VIII. ביחוד במאה ה18 קיבלו הב״ את אפיים הציבורי. עם התקדמותם של מדע־הרפואה והטכניקה הריפויית במאתיים השנים האחרונות התרחב הצורך בטיפול קליני ובאישפוז בב׳, עד שלסוף הקיף גם את חוגי־האמידים, שקודם לכן היו יכולים לקבל בבתיהם טיפול יעיל יותר. ביחוד גברה הדרישה לאישפוז במחצה השניה של המאה ה19 עם התפתחותה של הכירורגיה ועם הנהגת הטיפול ע״י אחיות מקצועיות (בשנות ה60) בהשפעתה של פלורנס ניטינגיל (ע״ע).

ב״ יהודיים. אין הוכחה ברורה למציאותם של ב״ בתקופה המקראית. הצו של „רפא ירפא״, המצוי במקרא (שמות כא, יט), וכן מה שמוזכרים בו רופאים וריפויים אינם מעידים אלא על ריפוי ביתי. הסגר המצורעים מחוץ למחנה מצדיק את ההשערה, שבתקופה המקראית נתקיימה

„המרכז הרפואי״ בניו־יורק

צורה מסויימת של אישפוז. הביטוי המוזר „בית החפשית", המצוי במל"ב (טו, ה), הביא חוקרים אחדים לכלל מסקנה שבאותה תקופה נמצאו מוסדות דומים לב'; אחרים מפרשים אותו ביטוי ככינוי לבית־הסגר למצורעים (כך גם תרגום־יונתן).

גם מתקופת־התלמוד אין ידיעות ישירות על קיומם של ב" בין היהודים. אך היירונימוס (ע"ע), שחי זמן מרובה בארץ־ישראל, כשהוא מהלל (באפיסטולה 77) את האשה פביולה, שייסדה את הב' הנוצרי הראשון ברומא, מוסיף, ש„היא הסיעה את אשל אברהם לחופי אוזוניה" (=איטליה); מכאן שבעיני היירונימוס היה ייסוד הב' ברומא כעין חיקוי לנוהג יהודי. יש רמז לכך, שבימי־התלמוד היו מבצעים ניתוחים רפואיים בבית מיוחד, שנקרא „בית שיש" („ביתא דשישא", ב"מ פ"ג, ע"ב) — כנראה, מקום מוגן מזיהום מבחוץ ונוח לניקוי; אפשר, שיש לראות בכך מעין גרעין של מוסד לאישפוז של חולים כירורגיים.

בתקופת־התלמוד, וגם ביה"ב, לא הורגש הצורך הציבורי בייסוד ב" במובנם החדיש משום החוש המשפחתי שהיה מפותח בין היהודים ומחמת הדאגה המרובה לטיפול ביתי בחולה, שהיתה רווחת בתוכם. מעין תחליף לב' כמוסד ציבורי היה בקיומה של מצוות ביקור־חולים, שהיתה בעלת גון ציבורי מובהק, שהרי כל יחיד בקהילה היה מצווה עליו ולא הקרובים והידידים בלבד. הרמב"ם (הל' אבל, פ' י"ד, הל' ד'—ה') מסדיר את אופן ה„ביקור" בהתאם לדרישות רפואיות ולסידורים המקובלים בב" חדישים. לפי ההלכה אין ביקור־חולים מצטמצם בשיחה נאה ובדברי עידוד לחולה, אלא הוא כולל גם טיפול ממש, וניתנת אף הוראה „לכבד ולרבץ לפניו" (שו"ע יו"ד, של"ה) — כלומר, לנקות את החדר ולשטוף את הרצפה.

ביה"ב נזכרים בתי „הקדש" לעניים ולחולים — מונח מקביל להוספיטאל של הנוצרים. לראשונה נזכר „הקדש" כזה בקהילת קלן במאה ה11. מן החוקרים החדישים יש שמעריכים מאוד את ה„הקדש"; משערים, שקדם למוסדות־האישפוז של העולם הנוצרי. הגון הזילזולי, שקיבל המונח „הקדש" ביידיש החדשה, נובע מהתנוונותו של מוסד זה בדורות האחרונים. בתנאי הרדיפות וחוסר־הביטחון, שבהם נמצאה יהדות יה"ב, נראה ה„הקדש" הצנוע כמאמץ חשוב לפתרון בעיית אישפוז־החולים.

בשעת מגפות היו משתמשים ב„בתי־חולים לשעת־חירום"; מן הידועים שבהם היה ה„פעסט־האוז" („בית־הדבר") בגטו של פראנקפורט ע"נ מיין, שבו השתמשו לפעמים גם לצרכים אחרים, כגון לשם בידוד של חולי־רוח. ב', שנוסד בשעת מגפת־דבר בגטו של רומא ב1656, תואר יפה ע"י ר' יעקב צהלון בספרו „אוצר החיים" (דף כ"א).

הב" היהודיים החדישים הראשונים באירופה נוסדו בלונדון ב1747 (ע"י העדה הספרדית), בברלין ב1753 ובפאריס רק ב1836. הרבה מן הב" היהודיים במערב־אירופה נועדו מתחילה בעיקר לחולים מיהודי־המזרח, שכמהגרים בודדים היו חסרים טיפול ביתי; כך, למשל, היה הדבר בברסלאו, שבניינו הראשון של הב' היהודי בה נרכש ב1760, וכך אף בווינה ובברלין. באירופה המזרחית היו קיימים ב" יהודיים, בצורה פחות או יותר מושלמת, כמאתיים שנה. הגדול שבהם היה הב' בווארשה, שסמוך למלחמת־העולם II הכיל 1,100 מיטות. באה"ב מתקיימים זה כמאה שנה ב" יהודיים מפוארים, שקנו להם בדורות האחרונים שם גדול בעולם־המדע ושצירפו להם לאחרונה גם מוסדות־מחקר מכובדים; ביחוד נתפרסם הב' „הר־סיני" שבניו־יורק, אחד ממוסדות־הרפואה הגדולים בעולם, שנוסד ב1852.

בייסודם של ב" יהודיים בארץ־ישראל התחילו רק במאה ה19. המייסדים היו מתחילה חברות פילאנתרופיות או נדבנים, אח"כ — „הדסה" ו„קופת־חולים", ולאחרונה — רשויות מוניציפאליות וממלכתיות. הב' הראשון בזמן היה הב' ע"ש רוטשילד בירושלים, שנוסד ב1854; ב1855 נוסף עליו הב' „ביקור־חולים". ב1902 נוסד בירושלים הב' „שערי־צדק", שהיה הב' הראשון בעיר החדשה, ובתורת חידוש כלל גם מחלקה מיוחדת למחלות מידבקות. למרות התנאים הקשים, ששלטו בארץ באותו זמן, נוסדו אז גם ב" ללוקים במחלות מיוחדות, כגון למחלות־עיניים ולמחלות־רוח. ביה"ס לרפואה של האוניברסיטה העברית ביצע את שילוב הב" במסגרת ההוראה והמחקר הרפואיים בארץ.

יהושע ליבוביץ, על מגפת הדבר בגטו של רומא (דפים רפואיים, ד', 12), 1943; הנ"ל, לתולדות בתי החולים היהודיים (דפים רפואיים, י"א, ג'), 1952; H. Haeser, *Geschichte christlicher Krankenpflege und Pilgerschaften*, 1857; R. Virchow, *Ueber Hospitäler und Lazarette*, 1868–1869; D. Cassel, *Offener Brief eines Juden an Herrn Prof. Dr. Virchow*, 1869; B. Neumann, *Die heilige Stadt*, 1877; C. Tollet, *Les edifices hospitaliers depuis leur origine jusqu'a nos jours*, 1892; J. Delaville de Roulx, *Cartulere general de l'ordre des Hospitaliers de Saint-Jean de Jerusalem (1100–1310)*, 1894; K. Kohler, *Zum Kapitel der jüdischen Wohlfahrtspflege (Festschrift fur A. Berliner, 195–203)*, 1903; L. Lewin, *Geschichte der israelitischen Kranken-Verpflegungsanstalt zu Breslau*, 1926; H. Friedenwald, *Notes on the History of Jewish Hospitals* (in "*Jews and Medicine*", 514–22), 1944; G. Sarton, *Introduction to the History of Science*, II, 245–47, 1950; G. E. Gask - J. Todd, *The Origin of Hospitals* (Science, Medicine and History [Essays... in the Honour of Charles Singer], I, 122, 1953.

יה. ל.

ס ו ג י ב". מבחינים בין ב" מיוחדים לטיפול במחלות מסויימות (כגון שחפת, מחלות נשים, ילדים, עצבים, עיניים, רוח, מחלות מידבקות) ובין ב" כלליים, שהם מחולקים עפ"ר למחלקות ספציפיות, כגון מחלקה פנימית, כירורגית, גיניקולוגית וכד'. כל מחלקה מחולקת ליחידות־טיפול, שעל כל אחת מהן ממונה אחות אחראית. יחידה כזו כוללת 24—30 מיטות.

במבנה הב" הכלליים נבדלות זו מזו שתי מגמות עיקריות: א) תכנית מפוזרת (בניה לרוחב או אפקית), ב) תכנית מלוכדת (בניה לגובה או אנכית).

א) המחלקות השונות שוכנות בבתים נפרדים, שהם בנויים מסביב לבית־שירותים מרכזי. מסדרונים סגורים מחברים את הבניינים זה לזה. בתי־המחלקות בנויים בצורת ביתנים בעלי קומה אחת או שתי קומות; בהם נמצאים רק חדרי־החולים, חדרי הפרסונאל הרפואי וחדרי אמבטיה ושימוש. השימוש בשיטה זו (שיטת הפאוויליון) אפשרי רק כשעומדים לרשותו של הב' שטח־בניה נרחב ותקציב־עבודה גדול. יתרונותיו של תיכנון זה הם: הפרדה מוחלטת בין המחלקות, אוורור טבעי מתמיד, מציאות מקום־נופש בשביל החולים המחלימים. לעומת זה מצריך הניהול הרפואי והטכני של ב' כזה כוחות נוספים, שאינם דרושים בתיכנון מרוכז. הפסד הזמן הנגרם ע"י פיצול הכוחות וע"י הצורך לעבור מרחקים גדולים בשעת חלוקת האוכל, הציוד והתרופות, כרוך בהוצאות נוספות, וכן מתווספות על התקציב

ההוצאות הכרוכות בחימום הפרוזדורים, וכן בהארתם וניקוים.

ב) בשיטה המלוכדת נמצאות המחלקות השונות בבניין אחד או — בב״ גדולים — בבניינים גדולים אחדים („בלוקים״). סידורים טכניים, כגון מעליות, מיתקנים להובלה אוטומאטית של הלבנים למכבסה, מיתקנים לחיבור צינורות־ספיגה או צינורות להספקת־חמצן עם מיטות־החולים, הובלת־כלים מרוכזת וכד׳, מקילים את הניהול הרפואי והטכני ומאפשרים צימצום ניכר במספר העובדים.

הבניה לגובה והריכוז ב„בלוקים״ מקובלים בארצות מרובות. כדי למנוע את צימצומה של אספקת־האויר לקומות התחתונות נבנות הקומות העליונות על פני שטח מצטמצם והולך בהדרגה (מידרגים). באה״ב מקובל לבנות ב״ אף כמגרדי־שחקים של 20 קומות ויותר, ואילו באירופה מעדיפים ב׳, שגבהו אינו עולה על 8 קומות.

בכל סוג של ב׳ כללי עומדים לרשות כל המחלקות אגפים רפואיים וטכניים מסויימים: הדרי ניתוח, רנטגן, הקרנה, מעבדות וכן גם מטבחים, מכבסה, חדרי חיטוי וניקוי, חדרי אדמיניסטראציה. רצוי, שהגישה אל אגפים משותפים אלה תהא קלה ונוחה מצד כל מחלקה ומחלקה. הבעיות הטכניות והארכיטקטוניות הכרוכות בבניית חדרים לשירותים רפואיים מודרניים אינן קטנות. תשומת־לב מיוחדת נדרשת לבעיית התאורה והגיוון של החדרים: הם צריכים להיות נוחים לחולים ועם זה לאפשר ראיה מדוקדקת בבדיקה ובטיפול הרפואי.

מקומן של המחלקות או יחידות־הטיפול הוא באולמים, שבב״ מודרניים אינם מכילים יותר מ6—10 מיטות כל אחד, ולפעמים הם נפרדים על־ידי קירות־הזזה או לוחות־זכוכית גדולים ליחידות קטנות יותר. הכרחיים בכל מחלקה גם חדרים קטנים לחולים אנושים וגוססים. כמו־כן צריכים להימצא בכל מחלקה מטבח וחדר־שהיה וגזוזטרה לחולים, שיכולים להתהלך. בהב״ החדישים אין חדרי־החולים תופסים אלא כ20% — ולכל היותר כ40% — מן השטח הכללי, שרובו מוקדש לחדרי שירות ועזר.

ב״ גדולים מכילים מ300 עד 2,500 מיטות. ב״ עם 150—300 מיטות נחשבים לבינונים. עם הב״ הגדולים ביותר נמנים Bellevue Hospital בניו־יורק, הב׳ הכללי בפילאדלפיה, הב׳ של נפת לוס אנג׳לס, הב׳ בסאניו פאולו (2,440 מיטות); באירופה — הב׳ של בוז׳ון (Beaujon) בפאריס (1,500 מיטות).

מספרים אלה אינם משקפים את מידת האישפוז בארצות השונות: האישפוז נמדד במספר המיטות שבהב״ לכל 1,000 נפש באוכלוסיה הכללית. המוסדות הבינלאומיים המטפלים בבעיות הרפואה הציבורית ממליצים על המספרים שלהלן כמספקים את צרכיה של חברה מתוקנת:

סוג הב״		מספר־המיטות ל 1,000 נפש
ב״ כלליים		5
ב״ ליולדית		0.75
ב״ לחולים כרוניים		1.6
ב״ לחולי־שחפת		1
ב״ למחלות מידבקות		0.5
	ס״ה	כ 9

מספרים אלה עדיין לא הושגו ברוב המדינות. רמת־האישפוז הגבוהה ביותר מצייה בניו־זילנד ובנורווגיה (12

מספר בתי־החולים ב1950

מדינה	מספר הב״	מדינה	מספר הב״
אוסטריה	294	מכסיקו	305
אוסטראליה	1,727	מצרים	311
אורוגוואי	113	ניו־זילנד	445
איטליה	523	נורווגיה	307
אינדונזיה	109	סין	268
איסלאנד	49	סעודיה	60
אלג׳יריה	116	ספרד	390
אקוואדור	81	עיראק	18
ארגנטינה	1,050	פאקיסטאן	63
ארצות־הברית	6,335	פאראגוואי	48
בוליוויה	86	פולניה	708
בורמה	246	פורטוגאל	312
בלגיה	455	פיליפינים	126
בראזיל	1,631	פינלאנד	547
בריטניה הגדולה	1,126	פרו	153
דאניה	296	פרס	19
הודו־סין	28	צ׳ילה	254
הולאנד	375	ציילון	38
ונזואלה	206	קאנאדה	537
טוניסיה	56	קובה	139
יאפאן	3,121	קולומביה	424
יוון	341	שוודיה	520
לבנון	97	תאי	63
מאלאיה	272	תורכיה	184
מארוקו	95		

ו11 מיטות ל1,000 נפש); היא נמוכה באירופה ביותר בארצות־הבאלקאן (כ1—2 מיטות ל1,000 נפש באלבאניה וביוון). על התפתחות הב״ והאישפוז בדורות האחרונים מעיד הגידול של מספר המיטות (ל1,000 נפש) באה״ב: ב1872 — 1.9, ב1928 — 7.4, ב1948 — 9.8 (כ1,450,000 מיטות ב6,335 ב״). אך אף בתחומה של כל מדינה באה״ב אין רמת־האישפוז שווה בדרך־כלל בכל מקום; היא גבוהה בכרכים ונמוכה־ביחס באיזורים החקלאיים, למשל במדינות־הדרום של אה״ב. בבריטניה הגדולה נמצאו ב1948 ב1,126 ב״ כלליים כ111,000 מיטות, שהן 4.5 ל1,000 נפש, ואילו בלונדון רבתי סופקו 6.3 מיטות ל1,000 נפש בב״ כלליים ו11.2 בכל הב״.

מ.

אירגונו של בית־החולים. מסגרתו המינהלתית של הב׳ תלויה בתפקידו (אם הוא מיועד, למשל, למחלות כרוניות או למחלות מידבקות), וכן באפיו של הגוף האחראי לו (ממשלה, הסתדרות, פרט וכד׳). אך לכל הב״ יש תפקידים משותפים, שמחייבים מבנה פיסי מסויים ועקרונות אדמיניסטראטיוויים דומים.

תפקידיו של ב׳ מודרני הם: 1) **הטיפול בחולה**, שהוא תפקידו המסרתי העיקרי. קודם קביעת האבחנה — ולפעמים אף אחר קביעתה, במחלות שריפויין הגמור אינו ידוע לנו — טיפול זה הוא סימפטומאטי: הקלת סבלו של החולה. אחר קביעת האבחנה משתדל הטיפול הראדיקאלי לבער את שורש־המחלה ולהחזיר את החולה לחיים תקינים בחברתו. למילוי תפקיד זה זקוק הב׳ למבנה פיסי מתאים ולמכשירים, שמאפשרים איבחון מדוייק וריפוי, למספר־

מיטות מינימאלי, שמספק את הביקוש לאישפוז, ולחבר־עובדים מאומן של רופאים, אחיות וכוחות־עזר. על הנהלת־הב׳ מוטלת האחריות ליצירת המסגרת הפיסית הנדרשת, להשגת המכשירים, להספקת המיטות ולהפעלת מסגרת כוללת זו בעזרתם של אנשי־המקצוע. תפקיד אחרון זה הוא, אפשר, החשוב ביותר; הוא כולל לא רק את חינוכו של חבר־עובדים מומחה, אלא אף הסדר תנאי־עבודתם, יחסי־הגומלים ביניהם, יחסיהם לחולה ולהנהלה.

2. עידוד־הבריאות ומניעת מחלות ביחיד ובציבור. — הב׳ בזמננו אינו רק תחנה לאיבחון מחלת־היחיד ולטיפול בה, אלא הוא אף אחד מן האמצעים החשובים למניעת התפשטותן של מחלות באוכלוסיה ולהעלאתה של רמת־הבריאות הכללית. הוא ממלא תפקיד זה על־ידי כינון מרכזי־בריאות, מרפאות לכל ענפי־הרפואה ומחלקות מיוחדות לבריאות־הציבור, לתזונה, וכד׳. מפני־כן נוהגות ההנהלות של ב״ לטפח קשרים בין הב׳ ובין האוכלוסיה ולהכשיר את הב׳ לשמש גם מרכז־הסברה לציבור בכל העניינים הנוגעים לשמירת־הבריאות.

3. הוראה. — הב׳ החדיש משמש גם מכשיר־הוראה רפואי חשוב ע״י מה שהוא מאפשר לרופא ולאחות להתמחות במקצועות־הרפואה השונים, וכן ע״י מה שהוא משמש בסיס ומסגרת להכשרתם המקצועית של תלמיד־הרפואה והאחות־התלמידה. הכשרת הב׳ לתפקידו כמכשיר־הוראה מחייבת הכנת מסגרת לימודית, כגון חדרי לימוד והרצאה, ספריה, בתי־ספר וקורסים להשתלמות מתמדת, מתן סטיפנדיות, כינון מחלקה משוכללת לרשומות רפואיות ומחלקה מושלמת לסטאטיסטיקה רפואית, ועוד.

4. מחקר. — הב׳ המודרני הוא, בצידה של מעבדת־המחקר, המסגרת הטבעית וההכרחית למחקר הרפואי והמכשיר העיקרי לקידום הרפואה כמדע. מפני־כן נוהגות הנהלות־הב׳ בזמננו לראות את עצמן לא רק כממונות על מוסדות לרפואה שימושית, אלא גם כאחראיות לסיפוק הצרכים ההכרחיים של הפעילות המדעית־המחקרית הטהורה בתחומי הרפואה ומקצועות־העזר שלה.

עקרונות מינהליים. הב׳ הוא כיום מוסד ציבורי, שהוא מבוסס על הציבור ומשרת אותו; לפיכך אף האחריות הסופית להנהלתו צריכה להיות נתונה בידי הציבור. „ציבור״ זה מתגלם: בממשלה; בעיריה; בקופת־חולים, שהיא אירגון לעזרה הדדית של גוף מסויים של תורמים קבועים; אירגונים של תורמים־נדבנים, שקיבלו עליהם את התפקיד של סיפוק צרכים רפואיים באוכלוסיה מסויימת. מקובל, שציבור זה ממנה מתוכו גוף מייצג — „חבר נאמנים״, שהוא אחראי להנהלתו של הב׳. בישראל אחראי שר־הבריאות לשירותי־הבריאות של המדינה בפני הממשלה כולה ובפני הכנסת; בעיריות אחראיות ועדות־בריאות בפני העיריה כולה ובפני ציבור־הבוחרים; קופת־החולים של הסתדרות־העובדים הכללית מנוהלת ע״י מרכז קו״ח האחראי בפני ועד מפקח, שחלק מחבריו נבחר ע״י ועידת חברי קופת־החולים וחלק מהם מתמנה על־ידי מועצת ההסתדרות; במוסדות של תורמים־נדבנים, כגון „הדסה״ (ע״ע), בוחרים תורמי הכספים בוועדה מבצעת, שהיא אחראית בפני ציבור התורמים או בפני מועצה נבחרת של ציבור זה. — גופים־מנהלים אלה מורכבים עפ״ר מרופאים, וכן מאנשי־ציבור, שמתעניינים במוסד ומבינים בענייני בניה, כספים ומשק של ב׳. חבר־הנאמנים מתחלק עפ״ר לוועדות־משנה, שכל אחת מהן מטפלת בענף אחד של הנהלת־הב׳.

ביצוע ההחלטות של חבר־הנאמנים או השלטון והפעלת קו־הפעולה שהותוו על־ידיהם נמסרים לידי מנהל הב׳. רצוי, שמנהל זה יהא רופא בעל כישרון ובעל ניסיון אדמיניסטראטיווי. כשאין למצוא אישיות שבה מתמזגות שתי הסגולות, יש מעדיפים אישיות רפואית ויש מעדיפים אישיות אדמיניסטראטיווית. בחוץ־לארץ מצויים ב״, שבראשם עומדים אדמיניסטראטורים לא־רופאים, שמסתייעים ביועצים־רופאים. בישראל נהוג מינויו של רופא כמנהל כללי כמעט בכל הב״ שבארץ. לצידו עומדים: עוזר אדמיניסטראטיווי, שמרכז בידו את כל שירותי־המשק — אגפי־הכספים, שירותי־העזר (מכבסה, מטבח, בניה, החזקה, מכונאות, אספקה וכד׳), השירותים האדמיניסטראטיוויים (מזכירות, רשומות כלליות, הכנסת חולים והוצאתם וכד׳), שירותי הפרסונאל הלא־רפואי —, אגף־אגף ומנהלו; עוזר רפואי, שמרכז בידו את השירותים הדיאגנוסטיים והרפואיים ועניני הפרסונאל הרפואי והמנהל את העבודה הרפואית של הב׳ באמצעות המנהלים של המחלקות השונות — הפנימית, הכירורגית, מחלקת־הילדים, מחלקת־הנשים והיולדות וכד׳. המנהלים הרפואיים נבחרים ע״י ועדת־תחרות אחר מיכרז בעיתונות הרפואית; בוועדת־התחרות של הב׳ האוניברסיטאי של „הדסה״ משתתפים נציגי הפאקולטה לרפואה.

מנהלי המחלקות הרפואיות בהב׳ האוניברסיטאי ובכמה ב״ גדולים אחרים בא״י מבצעים את תפקידי הריפוי, ההוראה והמחקר של מחלקותיהם בסיוע רופאים ראשיים, שהם קשורים במוסד קשר של קבע ומשמשים סגנים למנהלי־המחלקות. מלבד חבר רפואי קבוע זה קיים חבר רפואי מתחלף, שהוא מורכב מבוגרי־רפואה, החייבים בשנת־שירות, ומרופאים־מתמחים ורופאים אקדמיים, שתקופת־שירותם מוגבלת למספר שנים, כדי לאפשר את הכשרתם של מומחים נוספים וכוחות אקדמיים חדשים.

בהב׳ האוניברסיטאי ובשאר הב״ הגדולים בא״י מסתייע המנהל במילוי תפקידו בשתי ועדות: אדמיניסטראטיווית — שהיא מורכבת מן המנהל, מעוזריו הראשיים וממנהלי האגפים העיקריים של המשק, לפעמים בצירוף האחות הראשית; רפואית — שנבחרת ע״י הרופאים הקבועים של המוסד ופועלת בראשותו של המנהל או של אחד מנציגי־הרופאים.

ק. י. מ.

J. E. Stone, *Hospital Organization and Management*, 1928; A. Gottstein, *Handb. für d. gesamte Krankenhauswesen*, 1930–1938; M. T. McEachern, *Hospital Organization and Management*, 1940; A. C. Bachmeyer – G. Hartman, *The Hospitals in Modern Society*, 1943; A. Hussy, *Das Krankenhaus u. seine Funktionare*, 1943; E. H. Lewinski-Corwin, *The American Hospital*, 1946; K. Volger u. G. Hassenpflug, *Handbuch f. den neuen Krankenhausbau*, 1951; R. Lehmann, *Krankenhauser*, 1952; H. Ritter, *Der Krankenhausbau der Gegenwart*, 1954[3].

בית־חוניו, ע״ע חוניו.

בית־חורון, בתקופה העתיקה — שמן של שתי ערים במרחק של 18 ק״מ צפונית־מערבית לירושלים: ב״ח עליון וב״ח תחתון; נקראו על־שם האל הכנעני חורון (ע״ע), הנזכר בכתבי אוגרית. לפי דה״א (ז, כד) „נבנו״ שתי הערים ע״י שארה בת בריעה בן אפרים, ומכאן ששתי הערים היו שייכות למטה־אפרים. מסקנה זו נתמכת גם על־ידי שלוש הידיעות

הבאות, שאף הן מקורן במקרא: (1) שגבול־אפרים חפף בחלקו את גבול ב"ח תחתון (יהו' טז, ג), (2) שגבול־בנימין עבר בהר מדרום לב"ח תחתון (שם יח, יג—יד), ו(3) שב"ח (לא ברור אם „עליון" או „תחתון", או שתיהן) היתה עיר־לויים בתחום אפרים (יהו' כא, כב; דה"א ו, נג). שלמה ביצר את ב"ח: לפי מל"א ט, יז — את ב"ח תחתון בלבד, ולפי דה"ב ח, ה — את שתי הערים. ב"ח נזכרת ביחד עם גבתון (אף היא במלכות־ישראל) ברשימת כיבושיו של שישק. נראה, שאחר חורבנה של שומרון סיפח יאשיהו את הערים ליהודה, שהרי בתקופה הפרסית וההלניסטית היו שייכות לתחומה. בתקופה של מלחמות־החשמונאים ביצר בכחידס את שתי הערים (חשמ"א ט', ז'). לפי המשנה (שביעית ט', ב') נחשבה ב"ח כתחילתה של שפלת חוף־הים. אֶוזֶביוס (אונומסטיקון 46, 21) קובע את מקומה של ב"ח במרחק של י"ב מיל מירושלים ובתחומה. במפת־מידבא רשומים שני הכפרים כמקום אחד. אך את ב"ח עליון יש לזהות עם הכפר הערבי בַּית עור אל־פּוֹקא (بيت عور الفوقا, 200 תוש' מוסלמיים) ואת ב"ח תחתון עם הכפר בַּית עור אלתחתא (بيت عور التحتا, 600 תוש' מוסלמיים). לדרך העוברת בין שני המקומות, וביחוד למעלה שביניהם, נודעה מימים קדומים חשיבות צבאית. בדרך זו רדף יהושע, אחר הקרב על גבעון, את מלכי־הכנענים (יהו' י, י—יא); בה ברחו הפלשתים אחר מפלתם במכמש (שמ"א יג, יח), וכאן ניצח יהודה המכבי את סירון, המצביא הסלוקי (חשמ"א ג', ט"ז), וחיל הקנאים — את הנציב הרומי, קֶסטיוּס גאלוס, בשעת נסיגתו מירושלים (יוסף בן מתתיהו, מלח' ב', 546—553). המימצאים הארכאולוגיים מעידים, שייסודה של ב"ח תחתון קדם לעליון: בזו הראשונה נמצאו חרסים מתקופת הברונזה המאוחרת ואילך, ואילו בשניה רק מתקופת־הברזל (המלוכה) ואילך. באחד מן החרסים, שנמצאו בתל קסילה, נזכר משלוח של זהב לב"ח, אך אין לקבוע בוודאות אם הכוונה היא לעיר זו או לאיזה היכל של האל חורון.

F. M. Abel, *Geogr. de la Palestine*, II, 1938, p. 274; id., *RB*, 32, 1923, pp. 497 ff.; L. T. M. Noth, *Joshua*, 1938, p. 77; B. Maisler, *JNES*, 10 (1951), p. 266 f.

מ. א.־י.

בֵּית־חֲרֹשֶׁת, ע"ע תַּעֲשִׂיָּה.

בֵּית־טוֹבִיָּה, ע"ע טוֹבִיָּה, בֵּית־.

בִּיתִינְיָה (Βιθυνία; Bithynia), בתקופה העתיקה — ממלכה בקצה הצפוני־מערבי של אסיה הקטנה. ב' השתרעה בין הבּוֹספּוֹרוּס התראקי וחוף הפּרוֹפּוֹנטִיס (ים־מארמארה), לאורך החוף של מִפרץ־אַסטַאקוֹס במערב, ובין חוף הפּוֹנטוּס (הים השחור) עד שפך הסַנגַריוֹס בצפון והחלק התחתון של הסנגריוס במזרח. במרוצת־הזמן נתפשטה הממ־לכה מזרחה ודרומה. השם ב' נגזר משמו של שבט תראקי, שעבר לאסיה הקטנה במאה ה10 לפסה"נ. הארץ היתה עשירה בתבואה, פירות, עצי־בניין ושדות־מרעה; כן הצ־טיינה בנמלים טובים ובדרכי־תחבורה נוחים. ההתיישבות היוונית התחילה כאן אחר המאה ה7. באותה מאה נכבשה הארץ ע"י הלודים; אח"כ עברה לידי הפרסים והיתה כפופה לשלטונה של פֶּחוַת־פְּרִיגִיָּה. בסוף התקופה הפרסית נשתחררו שליטיה של ב' הצפונית מתלותם במלכי־פרס, וב297 נעשתה ב' ממלכה עצמאית. המלך הראשון היה זִיפּוֹיטֶס; הוא הצליח להגן על עצמאות ארצו בפני סֶלוּקוֹס ניקאטור ואנטיוכוס I בנו. בנו של זיפויטס, ניקוֹמֶדֶס I, שעלה על כסא ב' ב280 לפסה"נ, הוסיף להילחם באנטיוכוס I ועמד על צידו של אנטיגוֹנוּס גונאטאס כשזה האחרון נלחם באנטיוכוס על ירושתו של ליסימכוס (ע"ע) באירופה. משהוקם השלום בין אנטיוכוס לאנטיגוֹנוּס גונאטאס התחבר ניקומדס עם הגאלים, שחנו אז על־יד ביזאנטיון, והזמין אותם לעבור את הבוספורוס. בסיועם ובסיוע בעלי־ברית אחרים הצליח ניקו־מדס להרחיב את גבולות־ארצו. ב264 יסד ניקומדס את העיר ניקוֹמֶדיה על חופו של מפרץ־אסטאקוס, ועיר זו נעשתה בירתה החדשה של ב'.

ממלכת־ב' הוסיפה להתרחב בימיו של המלך פְּרוּסִיאַס I (228—182 לפסה"נ), שידע לשמור על הניטראליות של ב' בימי המלחמה המוקדונית השניה וגם בתקופת המלחמה בין אנטיוכוס III והרומים. במלחמה, שפרצה אח"כ בין פְּרוּסִיאַס לאוּמֶנֶס, שליטה של פֶּרגאמוֹן, השתתף חניבעל כמפקד של הצי הביתיני. הרומים, ששלחו לב' את טיטוס קְוִינְקְטִיוּס פלאמינינוס כדי לדרוש את הסגרתו של חניבעל, תיווכו בין הרבים, ופרוסיאס הוכרח להסכים לשלום. כשמת פרוסיאס I ב182 ירש ממנו בנו, פרוסיאס II, ממלכה חזקה, אף אם נתונה לחסותה של רומי. בניגוד לאביו לא הצליח פרוסיאס II להרחיב את גבולותיה של ב': כדי לשמור על ממלכתו נהג כלפי רומי במדיניות של כניעה גמורה. במלח־מה, שנלחם פֶּרסֶוּס, מלכה האחרון של מוקדון, ברומי נקט מתחילה פרוסיאס עמדה של ציפיה, אלא שנטה לצד הרומים. אחר מפלת המוקדונים בפידנה הראה יחס של כניעה יתרה לרומי, והרומים השתמשו בו כמשקל־שכנגד לגבי פרגאמון ורודוס, שנתחזקו אז, לדעתה של רומי, יותר מן הראוי. פרוסיאס הסתבך במלחמה נגד אטאלוס II, שבה נגרמו למלכות פרגאמון אבידות קשות. המלך האחרון של ב' היה ניקוֹמדס IV, שמלך עד 74 ומסר בצוואתו את ממלכתו לעם הרומי. כך נעשתה ב' פרובינציה רומית.

בשנת 65 נצטרפה הפרובינציה של ב' אל פונטוס באופן ששתיהן היו פרובינציה אחת, שגבולותיה הגיעו עד נהר הָליס. חוקתה של פרובינציה מאוחדת זו נקבעה ע"י פומפיוס (Lex Pompeia). בחלוקת הפרובינציות בין אוגוסטוס והסנאט נמסרה ב' (ביחד עם חלק של פונטוס) למרותו של הסנאט, אך המהומות שפרצו בב' הכריחו את הקיסרים במאה ה2 (טריינוס ואדריינוס) לשלוח לשם שליחים מיוחדים בעלי התואר הרגיל של legatus pro praetore. בימיו של טריינוס היה שליחו של הקיסר פליניוס הצעיר, וחליפת־המכתבים בינו ובין טריינוס משמשת מקור חשוב לידיע־תינו על מצבה של הפרובינציה בתקופה זו. הפרובינציה סבלה מאד מהשתלטותם של בני־אדם פרטיים על משקי־הערים, מהוצאות־כספים מופרזות להקמת בניינים מפוארים, מן ההתחרות בין הערים, ועוד. בימיו של מארקוס אוּרֶליוּס נעשתה ב' פרובינציה קיסרית.

א. צ'.

היהודים בב'. חכמי־התלמוד מזהים את ב' עם תובל (יומא י', א'). מ139 לפסה"נ הגיעה אלינו ידיעה על ישוב יהודי באמיסוס, שנכללה בתחומה של ב' בתקופת הת־פשטותה של מלכות־ב' (עי' חשמ' א', ט"ו, טז—כ"ד). על ישוב יהודי בב' מעיד גם פילון (המלאכות אל גאיוס, 36). מַצֶּבָה יהודית ביוונית, שנמצאה סמוך לבוספורוס, מציינת

בית־ירח: בניין־המעגלים (ששימש, כנראה, כבית־ממגורות). תקופת־הברונזה הקדומה

את מקום־קברו של יהודי בשם שבתי (Σαvβάτις), ששימש בכהונת זקן, סופר וראש של קיבוץ יהודי, שקרא לעצמו בשם Παλαιοί („הקדמונים"; REJ, XXVI [1893], 167). במקורות התלמודיים נזכרת לפעמים קרובות „גבינת בית אונייקי" (משנה ע"ז ב', ד'; תוספתא שביעית ה', ט'; תוספתא ע"ז ד', י"ג), שנחשבה לאסורה „מפני שרוב עגלים של אותה עיר נשחטים לעבודה זרה" (בבלי ע"ז ל"ד, ב'). את בית אונייקי זו מזהים עם ב', שעל גבינתה המשובחת מעיד גם פליניוס (XI, 241).

התפשטותה של הנצרות בב', שהתחילה בראשית המאה ה2, עוררה את פליניוס הצעיר (112 לערך), נציבה של ב', לפנות לטריינוס בשאלה, כיצד יש לנהוג בנוצרים. לתשובתו המפורסמת של טריינוס על שאלה זו היתה השפעה מכרעת על מדיניותה של רומי ביחס לנצרות במשך דורות אחדים.

ב. אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, ע' 1104-5; E. Schürer, GJV, III⁴, 23.

א. ש.

בֵּית־יֶרַח, בתקופה העתיקה — ישוב, על חופו המערבי־הדרומי של ים־כינרת, שהשתרע על תל של 200 דונאם לערך ממקומה של המושבה כינרת בזמננו עד מוצאו של הירדן מן הימה על־יד דגניה. קביעת מקומה של ב"י במקום זה מבוססת על ירושלמי מגילה ע', א', שבו מדובר על שתי ערים אוטונומיות, מוקפות חומה — בית ירח וצִינַבְּרִי — שהיו בסביבות של ים־כינרת. הואיל ואת צינברי (ע"ע) יש לזהות, לדעת רוב החוקרים, עם חצר־כינרת, מסתבר שב"י היתה במקום שהיה נקרא על־ידי הערבים בשם ח'רבת אל־כֵּרַךְ. אע"פ שהשם אינו נזכר במקרא, הריהו מעיד על ישוב כנעני קדום, שהבעל שלו היה אל־הירח; והחומר הארכאולוגי שנמצא במקום מחזק הנחה זו. — ב1944—1946 ערכה חפירות בב"י החברה לחקירת א"י ומ1949 — מחלקת העתיקות של מדינת־ישראל.

את הישוב הקדום ביותר בב"י יש לייחס לסופה של התקופה הכאלקוליתית ולתחילת תקופת־הברונזה הקדומה א' (לערך 3200 לפסה"נ). התושבים ישבו בסוכות, שמחציתן היתה שקועה בבורות חפורים עד לעומק של 3.50 מ' בקירוב. בבורות נמצאו סימני ריצוף ותנורים. בתקופת־הברונזה של ב"י אנו מבחינים שלושה שלבים, שנמשכו עד שנת 2000 בקירוב. בנייתם של בתי־אבן התחילה לערך במאה ה29 לפסה"נ. בעוד שקודם לכן נבנו כאן בתים מלבני־טיט. לבנייתם של בתי־הלבנים קדמה הקמתה של חומת־לבנים — הראשונה בביצוריה של ב"י. לשלב השני של תקופת־הברונזה הקדומה שייך גם קבר, שנתגלה בשטחה של קבוצת־כינרת בחפירות, שנערכו על־ידי ב. מזר; בו נמצאו תכשיטי־זהב בסיגנון של אסיה הקטנה. תקופת־הברונזה הקדומה ג' היתה תקופת־השיא בחיי־הישוב בב"י (המאות ה26—24 לפסה"נ). בצפונה של ב"י הוקם באותו זמן בית־ממגורות גדול על שטח של 1,200 ממ"ר — מה שמעיד שב"י כבר היתה באותו זמן מרכז לאיזור גדול של חקלאות־שלחים. מאותה תקופה הם גם השרידים של חומת־האבנים, שהגנה על ב"י מדרום. כלי־החרס של תקופה זו ממורקים מירוק בהיר, צבעם אדום או אדום־שחור, מן הטיפוס שהיה רווח בסוריה ובאסיה הקטנה, ומציאותם כאן קשורה, כנראה, בהשפעות של עמים צפוניים — השפעות, שחדרו לכאן בדרכי־המסחר או ע"י פלישה. בתקופת־הברונזה התיכונה היה הישוב מרוכז בחלקה הדרומי של ב"י, שבה חוזקה החומה (רחבה 4.80 מ', גובה שרידיה: 3.50 מ'); ביסודותיה

נקבעו באותה תקופה אשנבים מקומרים, ששימשו, כנראה, לביוב. אחר תקופה זו לא היה קיים ישוב בב״י במשך 1,500 שנה בקירוב — עד לתקופה הפרסית, שאליה שייכים כמה קברים, שנמצאו במקום.

להתחדשות של ממש ולפריחה זכה הישוב בב״י בתקופה ההלניסטית. נראה, שהמקום זהה עם פִילוטֶרְיָה, שנכבשה ע״י אנטיוכוס III ב198 לפסה״נ. פילוטריה נזכרת גם בין הערים, שנכבשו ע״י ינאי (לפי גאורגיוס סִינְקֶלוס, א׳, 559). ממקומה של העיר באותו זמן ממזרח לירדן, בלשון צרה בין הנהר וים־כינרת, מסתבר גם מפני־מה היו הביצורים העיקריים מצד דרום; צד זה לא היה מוגן ע״י הטבע בימי־קדם (בעוד שכיום זורם הירדן במקום זה).

משׂרידי הישוב ההלניסטי בב״י נחשפו כמה בתים, ביניהם אחדים בעלי רצפות, קירות מטוייחים ומשוּחים בצבע, וחלו־נות נשקפים אל הים; נמצאה גם כמוּת ניכרת של חותמות על ידיות של כדים, שהובאו מרודוס.

בתקופה הרומית הקדומה הוקם על גבי חורבות הבתים ההלניסטיים בדרום מבנה רומי גדול (על־פני שטח של 32×18 מ׳). במאה ה3 לסה״נ הוקם בחלקו הצפוני של התל מבצר גדול בנוי אבני־גזית, בצורת מלבן, שבפינותיו התנשאו מגדלים. מן המאה ה3 הגיעו אלינו כמה ידיעות על ישוב מעורב — יהודי ונכרי — בב״י (ירוש׳ מגילה ע׳, א׳). חכמי־ישראל באותה תקופה דרשו את הפסוק: „נפתלי אילה שלוחה״ (בר׳ מט, כא) על ב״י, שארצו „כולה בית השלחין״ (ב״ר צ״ח, כ״ב). דברי הירוש׳, מגילה (שם): „וחרָב הכרך ונעשה של גויים״ מרמזים אף הם על איזה מאורע, שאירע במאה ה3 לסה״נ בב״י או בסביבתה. במאה ה4 — ה5 לסה״נ נעזב, כנראה, המבצר, וקירו הדרומי שימש כקיר צפוני של בית־מרחץ, שהוקם על־ידו. בבית־מרחץ זה, שהמַים היו מובאים אליו בצינורות־חרס מאמת־המים של טבריה, היה — כפי שנתגלה בחפירות — אולם מרכזי ובו בריכה עגולה (בתּוך), ואולמות מוסקים. במאה ה5 הוקם בפנים המבצר בית־כנסת מן הטיפוּס המאוחר; צורתו צורת בסיליקי בעלת אַפּסיס, שפונה לצד ירושלים. בית־כנסת זה היה מן הגדולים בבתהכ״נ באותה תקופה בארץ (37×22 מ׳). נשתיירו ממנו היסודות וחלק מרצפת־הפסיפס שלו, שבו מתוארים עץ־אתרוג, אדם וסוס (אפשר, תיאור המעשה של מרדכי והמן), וכן בסיס של עמוד, שבו חרותה דמות מנורה בעלת שבעה קנים.

צפונית לבית־הכנסת הוקמה כנסיה נוצרית בצורת בסיליקי בעלת אולם מרכזי ושתי סטראות; מצידה המערבי היתה חצר (אטריוּם) קטורה ובתוכה באר; מצד צפון הור־חבה הכנסיה ע״י תא־טבילה ובו רצפת־פסיפס משנת 529 לסה״נ. במאה ה6, לאחר שנחרבה ב״י בימי הפלישה הפרסית או הערבית, נתחדש הישוב בתוכה, אך לאחר זמן קצר נעזב המקום ונשאר בחורבנו עד השנים האחרונות. ב1945 נבנה בדרומו של תל ב״י בית־ספר חקלאי תיכון למשקי־הירדן וב1949 הוקם בצפון־התל „אהלו״, מרכז לכינוסים ולעיון לזכר ברל כצנלסון.

ב. מייזלר, מ. שטקליס ומ. אבי־יונה, ידיעות החברה לחקירת א״י, י״א, עמ׳ 77–84; י״ג, עמ׳ 53–64; Albright, *AASOR*, VI, 1925, pp. 27 ff; *JPOS*, XV, p. 200; Sukenik, *JPOS*, II, pp. 101 ff.

מ. א.־י.

בֵּית־יְתוֹמִים, ע״ע יָתוֹם.

בֵּית־כְּנֶסֶת, בניין מיועד לתפילה בציבור ליהודים. במקו־רות היווניים מתורגם מונח זה על־פי־רוב במלת συναγωγή (=מקום־כינוס) ולפעמים, ביחוד במצרים, במלת προσευχή (=בית תפילה).

היסטוריה. — א. בזמן העתיק. רמז לביכ״נ במקרא ביקשו כמה חוקרים למצוא בפסוק „שרפו כל מועדי־אל בארץ״ (תה׳ עד, ח). ואם אמנם עקילס וסומכוס תירגמו „מועדי־אל״ במלת συναγωγαί — מה שמעיד, כנראה, שמלה זו הובנה בימיהם בהוראת בתי־כנסת, הרי המאורע, שעליו דן המזמור הנזכר בתהלים אינו ברור ואף את הצירוף „מועדי־אל״ אפשר להבין באופן אחר, ולא כמכוון לביכ״נ דוקה. יש שראו בביטוי „בית העם״ שבירמיהו לט, ח כינוי לביכ״נ (עי׳ רש״י ורד״ק, שם), ולדעתו של לֶאופולד לֶב היה בית־העם גרעינו הראשון של ביהכ״נ. היה זה, לדעתו, מקום־כינוס לעם, שבו היו דנים על ענייני־הציבור, שבו היו נביאים משמיעים את נבואותיהם ובו היו גם נערכות תפילות בציבור, והשם „בית־כנסת״ המאוחר (או בארמית: „בי־כנישתא״) אינו אלא שינוי צורה של הביטוי „בית־העם״ („עדה״ בארמית „כנישתא״; „בי כנישתא״ הוא איפוא „בית־העדה״ או „בית־העם״). העובדה, ש„בית־העם״ נשאר בפי ההמון גם לאחר דורות הרבה ככינוי לביכ״נ, והעובדה שחכמים, שראו בכך זילזול בקדושת ביהכ״נ, התריסו על כך, ואמרו: „בעוון שני דברים עמי־הארצות מתים: על שקורין לארון־הקודש — ,אֲרָנָא׳, ועל שקורין לביהכ״נ — ,בית־עם׳״ (שבת ל״ב, א׳), יש בה כדי לחזק את ההשערה על הזיהוי של ביהכ״נ עם בית־העם. אולם על מהותו של „בית העם״ בירמיהו אין לנו שום ידיעות ממשיות והזיהוי אינו יוצא, איפוא, מגדר השערה.

במקורות מן המאה ה1 לסה״נ מדוּבר על ביהכ״נ כעל מוסד קדום ביותר (פילון: חיי־משה, ג׳, כ״ז), בלא שנאמר משהו נוסף על הזמן שבו הוקם. רק על קריאת־התורה בשבת אומר פילון בכמה מקומות שהיא תקנת משה (שם, שם, וב De Septenovio, 6; כך אומר גם יוסף בן־מתתיהו: „נגד אפיון״, ב׳, י״ז; והשווה המסורת שבתלמוד הירושלמי — מגילה, פ״ד, ה״א [דף ע״ה א׳]). גם בספרוּת הנוצרית הקדוּמה מדובר על ביהכ״נ כעל מיסד קיים „משנים קדמוניות״ (מפעלות־השליחים ט״ו, כ״א), אבל גם בה אין אנו מוצאים דבר ברור על זמן יצירתו.

האגדה התלמודית והמדרשית מספרת על „בתי־כנסיות ובתי־מדרשות״, שכאילו כבר היו קיימים בתקופות קדומות: בימי אחז (ב״ר מ״ב) ובימי חזקיהו (סנהדרין צ״ד ב׳) וש„צפניה היה מתנבא בבתי־כנסיות ובבתי־מדרשות״ (פסי״ר, כ״ו, קכ״ט ב׳; ילקוט, ב׳, רס״ב); ואפילו בתקופת האבות: „שהיתה עומדת [רבקה] על [יד] בתי־כנסת ובתי־מדרשות ויעקב מפרכס לצאת״ (ב״ר ס״ג). אבל בעלי־האגדה עצמם הודו, שלא השתמשו במונחים „בתי־כנסיות ובתי־מדרשות״ לגבי תקופות קדומות כאלה — אלא בדרך־השאלה בלבד: „ותלך לדרש את ה׳״ (בר׳ כה, כב) — „וכי בתי־כנסיות ובתי־מדרשות היו באותן הימים? — והלא לא הלכה אלא למדרשו של שם ועבר״ (ב״ר, שם). הרי שאף הם לא יחסו ל„אותם הימים״ קיומם של „בתי־כנסיות ובתי־מדרשות״ ממש.

השערה רווחת היא שביהכ"נ נוצר בגלות־בבל, בסוף ימי בית ראשון או מיד אחר חורבנו, בשעה שהורגש הצורך בבנייני־ציבור לשם התכנסות לתפילה וקריאה בתורה, ואפשר, גם לשמיעת דרשות, שבהן היו מנחמים את העם בגלותו בתקות־הגאולה. ביהכ"נ — ביחד עם בית־המדרש (ע"ע) — שימש במידה מסויימת כתחליף לבית־המקדש בירושלים (תפיסה זו מצאה את ביטויה בדרשה על הכתוב: „ואהי להם למקדש־מעט בארצות אשר באו שם" [יחזק' יא, טז] — „אלו בתי־כנסיות ובתי־מדרשות שבבבל" [מגילה כ"ט א']; הכינוי „מקדש מעט" רווח עד היום ככינוי מליצי לביכ"נ). מסורת אחת מספרת, שאנשי גלות־יהויכין הקימו ביכ"נ בנהרדעא מאבנים ועפר שהביאו עמהם מבית־המקדש (אגרת רש"ג; רש"י ר"ה כ"ד, ב'; רש"י מגילה כ"ט, א'). לפי המסורת היתה השכינה שרויה בביכ"נ זה וגם באותו שהוקם בהוצל, שאף הוא היה, לפי המסורת, מן העתיקים ביותר שבבבל (מגילה, שם).

אפשר לשער, שפעולותיהם של עזרא ונחמיה וכן פעולותיהם של חכמי־הדור אחריהם, שדאגו להפצת התורה בעם, הגבירו את הצורך לקבוע מקומות מיוחדים לקריאת התורה ולתפילה גם בא"י, אף אם לא הגיעו אלינו על כך ידיעות מפורשות.

מתקופת יוסף בן־מתתיהו יש לנו ידיעות על מציאותם של בתי־כנסת בטבריה, בדואר (חיי־יוסף, נ"ד; קדמוניות, י"ט, ו', ג'), בקיסרי (מלחמות, ב, י"ד, ד'־ה') ועל הנוהג שהיה קיים אז לאכסן בבתי־הכנסת את עולי־הרגל (קדמוניות, י"ז, ב'; שם, י"ח, ט'). בספרות הנוצרית מאותה תקופה מסופר על בתי־כנסיות בנצרת ובכפר־נחום ועל בתי־כנסת הרבה — של עולי־גלויות שונות — בירושלים.

משניות עתיקות (מימי בית שני) מעידות, שקיים היה ביכ"נ בזמן בית שני על הר־הבית עצמו (יומא, ז', א'—ב'; סוטה ז', ז'; ועיין: תוספתא, סוכה, ד', ה'); וכנראה שבו היה מונח תמיד ספר־תורה (עיין שם). מדברי תנאים אנו למדים גם על מציאותם של בתכ"נ בשאר ערי־הארץ בימי בית שני. על „אנשי־מעמד" (ע"ע מעמדות) מסופר, שהיו „מתכנסין לעריהן" (משנה, תענית, ד', ב') בבתהכ"נ (תענית כ"ז ב'). כמו כן ידוע, ש„חזני (=שמשי) ביהכ"נ" בערי א"י השונות היו נלווים אל מביאי־הביכורים מפלכי־הארץ השונים כשעת עלייתם לירושלים (תוספתא, ביכורים, ב' ח'). באותה תקופה היה קיים גם ביכ"נ בירושלים ולא על הר־הבית דוקה (תוספתא, סוכה, ב', י'; שם, ד', ה'; ירוש' סוכה, פ"ג, הי"ד [נ"ד א']; בבלי סוכה מ"א ב'). היו מצויים בירושלים גם ביכ"נ מיוחד „של אלכסנדריים" (תוספתא, מגילה, א', ו'; ירוש' מגילה, פ"ג, ה"א) ו„ביכ"נ של טורסיים" (מגילה כ"ו, א). בתי־כנסת מרובים בירושלים סמוך לחורבן בית שני נזכרים בכמה מקומות בספרות התלמודית (כתובות ק"ה א'; ירוש' מגילה, פ"ג, ה"א; איכ"ר ב', ה'; פסידר"כ קכ"א ב'). בכתובת יוונית מסוף ימי בית שני, שנמצאה בירושלים, נזכר ביכ"נ, שסמוך לו היה בית־מרחץ ומקום להכנסת־אורחים (כתובת תאודוסיוס — ZDMG, LXVIII, 723; REJ, LXX, 10). לפי מסורת תלמודית אחת היו מצויים בירושלים לפני חורבן הבית השני 480 בתי־כנסיות (ירושלמי, מגילה, שם).

על קיומם של בתכ"נ בתפוצות יש לנו ידיעות משלוש מאות־השנים האחרונות של ימי בית שני. העדויות העתיקות ביותר על קיום בתכ"נ — במאה ה3 לפסה"נ — הגיעו ממצרים. התעודה הקדומה ביותר היא כתובת יוונית, שנמצאה (ב1902) בסכדיה שבמצרים (20 ק"מ מאלכסנדריה) ושלפיה הוקדש ביכ"נ (ἡ προσευχή) אחד במקום לכבודו של תלמי III (246—221 לפסה"נ). חשובה ביותר היא כתובת מאותה תקופה, שלפיה הוענקה לביכ"נ מסויים במצרים התחתונה זכות־מקלט, כדוגמת מה שנהגו השלטונות התלמיים לגבי בתי־מקדש במצרים, שהיו בעלי חשיבות דתית מיוחדת. כתובת זו ניטשטשה במרוצת־הזמן ובתקופת שלטונה הקצרה של תדמור במצרים (270 לערך לסה"נ) נחקקה מחדש, ומכאן שזכויות־המקלט נשארו בתקפן או נתחדשו באותו זמן. למאה ה3 לפסה"נ שייכים, כנראה, בתהכ"נ, שהוקמו באתריביס ובאלכסנדרונסוס, וזה של אתריביס נקרא בכתובת היוונית, שנשתמרה בקרבת מקומו: בית־התפלה לאל עליון (ἡ προσευχὴ τῷ θεῷ ὑψίστῳ). זכרם של כמה בתכ"נ הגיע אלינו גם מן המאה ה2 לפסה"נ וגם מתקופות מאוחרות יותר. פילון מספר על בתכ"נ („פרוסויכות") מרובים, שהיו בימיו באלכסנדריה ברבעי־העיר השונים („המלאכות אל גאיוס", 20, 40; „נגד פלאקוס", 7). במקורות תלמודיים מסופר על חורבנו של ביהכ"נ הגדול באלכסנדריה של מצרים (115 לערך לסה"נ), שהיו בו „קתדראות של זהב" — שבהן ישבו, כנראה, חברי המועצה של היהדות המצרית — והיו בו מקומות מסויימים וקבועים לסוגים השונים של בעלי־המלאכה: „זהבין בפני עצמן וכספין בפני עצמן ונפחין בפני עצמן". על אותו ביכ"נ אמרו, שמי שלא ראהו — „לא ראה בכבודן של ישראל" (ברייתא, סוכה נ"א ב'; ומקבילות — תוספתא, סוכה, ד', ו'; ירושלמי, סוכה פרק ה', הל' א', דף נ"ה א'—ב'). ביכ"נ זה ודאי שהוקם עוד בימי הבית, ואליו נתכוון, כנראה, פילון (בספריו הנזכרים) בדבריו על ביהכ"נ הגדול באלכסנדריה, שהיוונים העמידו בו — ב38 לסה"נ — את פסלו של גאיוס קאליגולה. על קיומם של בתי־כנסת ברומי, שמאחד־עשר מהם הגיעו אלינו כתבות שונות, כבר מעיד פילון (המלאכות אל גאיוס, 23). לפי ידיעות מאוחרות יותר שהגיעו על אחד מהם — „כנישתא דאסורס" — היה בו ספר תורה עתיק, שהובא, לפי המסורת מירושלים (בראש' רבתי לבראש' מה, ח). פילון מספר גם על ביהכ"נ בכאלקיס שביוון („המלאכות אל גאיוס", 36). — במקורות נוצריים קדומים מדובר על בתי־כנסת בדמשק (מפעלות־השליחים, ט', ב'—כ'), בסאלאמיס שבקפריסין (שם, י"ג, ה'), באנטיוכיה (שם, שם, י"ד), בסאלוניקי (שם, י"ז, א'), באתונה (שם, י"ז, ט"ז—י"ז), בקורינתוס (שם, י"ח, ד'—ז'), באפסוס שבאסיה הקטנה (שם, י"ח, י"ט—כ"ו; שם, י"ט, ח'), ועוד. מתקבל הרושם שבכל מקום בעולם שהיה בו ישוב יהודי ניכר היו קיימים בתי־כנסת בסוף ימי בית שני.

אחר חורבן בית־המקדש עלתה, ודאי, חשיבותם של בתהכ"נ, והחפירות הארכאולוגיות מעידות על קיומם של בתכ"נ מרובים לא רק בגליל, אלא גם ביהודה ובעבר־הירדן.

בבבל היו קיימים בתכ"נ, הוץ מבנהרדעא ובהוצל, גם בעיר בבל, שנקרא בשם „בי־כנישתא דדניאל" (עירובין כ"א א', עי' רש"י שם; ועי' דניאל ו, יא; גם ר' בנימין מטודלה מספר על ביכ"נ זה) וגם במחוזא (מגילה כ"ז ב'). ביהכ"נ הגדול במחוזא בימי ראש־הגולה מר־זוטרא (לערך בשנת 500 לסה"נ) היה נקרא בשם „כנישתא רבתי" (סדר־עולם

זוטא). החפירות הארכאולוגיות גילו שרידי ביכ״נ בדורה אורופוס, שלפי תאריך־הבניה שנמצא חרות באחד מקירותיו, הוא מאמצע המאה ה3 לסה״נ. ביכ״נ זה הצטיין בריבוי הציורים, שקישטו את קירותיו — מהם הרבה על נושאים מקראיים.

יוהנס כריסוסטמוס (ע״ע) מתאונן על ריבוי בתי־הכנסת בימיו באנטיוכיה, שגם נוצרים — ובעיקר נוצריות — היו מבקרים בהם (Opp., ed., Montfaucon, I, 656; Adv. Jud., XLVIII); הוא מספר גם על ביכ״נ שבפרבר דפני ליד אנ־טיוכיה (Adv. Jud., שם). חפירות ארכאולוגיות גילו שרידי ב״כ באפמיה שבסוריה, שלפי תאריך — שנמצא רשום על רצפתו — יש לקבוע, שהוא מסוף המאה ה4 (עיין: א. ל. סוקניק ומ. שובה: „ביכ״נ עתיק באפמיה שבסוריה", „קדם", א׳, עמ׳ 85 ואילך). ביכ״נ עתיק, שהוא קיים עד היום בחלב שבסוריה, נבנה במאה ה4 או ה5. באוונגליון ובכתבות עתי־קות, שנמצאו באסיה הקטנה, מסופר על בתי־כנסת במקומות שונים באסיה הקטנה. כמה שרידי־בניינים, שנמצאו בקפ־ריסין, הם, כנראה, של בתכ״נ שנחרבו שם בסוף ימיו של טריינוס קיסר (117 לסה״נ). כתבות עתיקות מעידות על מצי־אותם של בתי־כנסת בקרים. ידיעות ספרותיות מעידות על ביכ״נ עתיק, שהיה קיים באורלאן שבצרפת ונהרס בסוף המאה ה6 (גריגוריוס מטור: Hist. Fr. VIII, 1). שרידי־בניינים וקטעי־כתבות יווניות מעידים על קיום בתי־כנסת בספרד בתקופה העתיקה. בסטובי שביוגוסלאוויה נתגלו (בשנת 1931) שרידי בית־כנסת, שהם לערך מסוף המאה ה2 או ה3.

מנהג קדום היה בישראל לבנות את ביהכ״נ במקום הגבוה ביותר בעיר — „בגבהה של עיר" (תנחומא, בחוקותי; תנחו־מא — בובר, שם), וזה בהתאם להלכה ש„אין פותחין אותה [את ביהכ״נ] אלא בגובה של עיר" (תוספתא, מגילה ד׳[ג׳], כ״ג). שרידי בתי־הכנסת שנמצאו בגליל הם ברובם על רוכסי־הרים. כן הקפידו, שלא יהיו גגות שאר בתי־העיר גבוהים מזה של ביהכ״נ, ואמרו בשמו של רב: „כל עיר שגגותיה גבוהים מביהכ״נ — לסוף חרבה" (שבת י״א א׳); ורב אשי (ע״ע) אומר על עצמו, ששמר על מתא מחסיא שלא תחרב על־ידי מה שהקפיד שגגות בתי־העיר לא יהיו גבוהים מביהכ״נ (שם). — כן היו נוהגים לבנות את בתהכ״נ על־יד המים. יוסף בן־מתתיהו מספר שבהאליקארנאסוס הותר ליהודים — כנראה בימי יוליוס קיסר — לבנות בתי־כנסיות על־יד הים, כמנהג אבותיהם (קדמונ׳, י״ד, י׳, כ״ג). גם לדברי פילון — התפללו יהודים על־יד המים („נגד פלאקוס", 13), וכן מסופר שבפיליפי (מקדוניה) התאספו יהודים לתפילה מחוץ לעיר על־יד הנהר (מפעלות־השליחים, ט״ז, י״ג). אף שרידי בתי־כנסת, שנמצאו באי דלוס ואיגינה, הם על החוף. אמנם במקורות התלמודיים אין זכר לדבר, שביהכ״נ צריך להיות על־יד המים דוקה, אבל גם כאן אנו מוצאים, שבחו״ל הטמאה ב„טומאת ארץ־העמים" עלול גילוי־שכינה להתרחש רק במקום טהרה — על־יד המים (מכילתא, לשמ׳ י״ב). — מכמה מקומות בתלמוד נראה, שבתי־כנסת שבבבל, בתקופת־האמוראים, היו מחוץ לעיר (עירו׳ כ״א, א׳; קדו׳ ע״ג ב׳), וטעמו של דבר זה היה, אפשר (לפי מכילתא, שם; שמו״ר י״ב, ז׳), שהערים היו מלאות „שיקוצים וגילו־לים". לעומת זה היו בתי־הכנסת בא״י בתוך העיר (משנה, ראש־השנה ג׳, ז׳; בבלי, ברכות ח׳ א.; סוטה כ״ב א׳).

לפי סדרי־הישיבה, שנקבעו בביהכ״נ, היו הזקנים (חשובי העיד) יושבים כשפניהם כלפי העם ואחוריהם כלפי הקודש... וכל העם פניהם כלפי הקודש (תוספתא, מגילה, ג׳ [ד׳], כ״א), כנראה: לעבר בית־המקדש, שלשם היה העם פונה בשעת־התפילה. הקיר המפואר ביותר בבהכ״נ היה מכוון לערך אל מול בית־המקדש: בארץ־ישראל, בערים שמצפון לירושלים — היה זה הקיר הדרומי; בערים שבמערב א״י — הקיר המזרחי; בערי עבר־הירדן המזרחי — הקיר המערבי (בבתהכ״נ שבצפון עבר־הירדן המזרחי — פעמים שהקיר העיקרי היה פונה לצד מערב ופעמים לצד דרום); בחו״ל בארצות שממערב לא״י היה זה הקיר המזרחי, ובאלו שממזרח לא״י — הקיר המערבי. על־יד אותו קיר היה, כנראה, מקומו של ארון־הקודש (ע״ע) ולעֵברו היו פונים, כנראה, המתפל־לים בשעת תפילתם, בהתאם להלכה: „היה עומד בחו״ל — יכוין את לבו [בשעת התפילה] כנגד א״י... היה עומד בא״י — יכוין את לבו כנגד ירושלים... היה עומד בירוש־לים — יכוין את לבו כנגד בית־המקדש... נמצא: עומד במזרח — מחזיר פניו למערב, במערב — מחזיר פניו למזרח, בדרום — מחזיר פניו לצפון, בצפון — מחזיר פניו לדרום, נמצאו כל ישראל מכוונין את לבם למקום אחד" (ברכות ל׳, א׳; ועיין: תוספתא, ברכ׳ ג׳, ט״ז; ירוש׳, ברכ׳, פ״ד, ה״ה). על־יד הקיר הדרומי של שרידי ביהכ״נ, שהיה מצוי בחמת על־יד טבריה, נמצא כסא־אבן; כסא כזה נמצא גם בין שרידי ביהכ״נ שבכורזין, ואף כאן—סמוך לקיר הדרומי הפונה לעבר ירושלים; וכן נמצא כסא כזה בין שרידי ביהכ״נ באי דלוס סמוך לקיר המזרחי—הפונה לא״י. כנראה, היה זה מקום־מושבו של חכם־העדה (ה„זקן"), ואפשר, שלכסא זה נתכוונו בכינוי „קתדרא דמשה" (פסיק׳ דרב כהנא, ז׳, הוצ׳ בובר, עמ׳ 12).

אע״פ שהתפילה היתה עיקר מטרתו של ביהכ״נ (עיין: מגילה כ״ז א׳), שימשו בתי־כנסת גם למטרות נוספות: „קורין ושונין ודורשין בהן" (תוספתא, מגילה, ג׳ [ד׳], ז׳). חכמים היו דורשים ומלמדים תורה לעם בבתהכ״נ (עיין: ירושלמי, ברכות, פרק ג׳, הל׳ א׳, דף ו׳ א׳; שם, סוטה, פרק א׳, הל׳ ד׳, דף ט״ו ד׳; ויקרא רבה ל״ה; ועוד). אדם גדול שמת — היו מספידים אותו בבית־הכנסת (עי׳ מגילה כ״ח ב׳). כן התאספו בבית־הכנסת גם כדי לדון בצרכי־ציבור — „לפקח על עסקי־רבים" (כתובות ה׳, א׳). רצו להתרים את הציבור לדברים שבצדקה, היו מתוועדים לשם כך, כנראה, בבית־הכנסת (עיין: תוספתא, תרומות, א׳, י׳; שם, שבת, ט״ז, כ״ב; ועוד). מי שמצא אבידה היה מכריז עליה בביהכ״נ (בבא מציעא כ״ח ב׳); כמו־כן אם נגנב מאדם דבר — היו מכריזים על־כך בביהכ״נ (ויק״ר, ו׳, ב׳). לערך מן המאה ה3 לסה״נ שימש ביהכ״נ גם ללימוד תינוקות (ברכות, י״ז, א׳; מגילה כ״ח, ב׳; ב״ק ס׳, ב׳; ירוש׳ מו״ק פ״ג, ה״א). וכן נהגו לערוך בביהכ״נ סעודות־מצווה (ירוש׳ פסח׳ פ״א, ה״א) ולהשביע את אלה שנתחייבו בשבועה (ויק״ר ו׳, ג׳). התפ־קידים המרובים, שמילא ביהכ״נ, ודאי לא היו קשורים בו מראשיתו. אבל כמה סימנים מעידים, שמלכתחילה לא נוצר ביהכ״נ אלא לשם מילוי תפקידים דתיים־ציבוריים, שבית־המקדש לא היה יכול למלאם, ומכאן ריבוי בתי־הכנסת בא״י עוד בזמן הבית ואף בירושלים עצמה.

רוב העם, שהיו עסוקים במלאכתם, היו באים לביהכ״נ בעיקר בשבת (עיין: שבת כ״ד ב׳ ורש״י שם ד״ה משום; ר״ה ל״ה א׳), ומכאן כינויו היווני של ביהכ״נ σαββατεῖον

(שבתיון; קדמוניות, ט"ז ו', ב') וכינויו הסורי: „בי־שַבתא דיהודיא (=בית־השבת של היהודים–אסמָני: ביבל. אורינט., I, 272). אבל החכמים השתדלו לחנך את העם לבוא לביהכ"נ גם בימות־החול, שיהא „אדם בא מן השדה בערב — נכנס לביהכ"ג, אם רגיל לקרות — קורא, אם רגיל לשנות — שונה, וקורא קריאת־שמע ומתפלל" (ברכות ד' ב'), ואף הפליגו בשׂכרם של ה„משכימים ומעריבים לביהכ"נ" (שם ח' א'), ואמרו: „אדם נכנס לביהכ"נ ועומד אחורי העמוד ומתפלל בלחישה — והקב"ה מאזין את תפילתו" (ירושלמי, ברכות, פ"ט, ה"א). קודם שנכנסו לביהכ"נ היו נוהגים לחלוץ את הנעלים (ירוש' ב"מ פ"ב, ה"ט), אך לא היה חיוב בדבר (ברכות ס"ב ב'—ס"ג, א').

בערים גדולות היו מצויים בבתי־הכנסת „עשרה בטלנים" (משנ' מגילה א', ג'; בבלי, שם, ה', א'; כ"א, ב') — „בני־אדם כשרים, בטֵלין ממלאכתן לעסוק בצרכי־ציבור ולבוא קודמין לביהכ"נ כדי שיהיו מצויין עשרה לעת התפילה" (רש"י בבא קמא פ"ב א', ד"ה עשרה; ועיין: ירוש' מגילה, פ"א, ה"ו). בבבל היו בתי־כנסת מיוחדים לקיץ ולחורף (ב"ב ג' ב').

בקישוט ביהכ"נ בציורים התחילו בא"י כנראה במאה ה3 לסה"נ, (ירוש' ע"ז, פ"ג, ה"ג; ועי' י. נ. אפשטין: „לשרידי הירושלמי", „תרביץ", ג', עמ' 20). בתקופה קדומה־ביחס כבר נהגו לקבוע מקום נפרד בביהכ"נ לנשים, ועל כך כבר מעיד פילון (והשווה אוזביוס, Praep. Evang., VIII, 12), ולשם כך שימש, כנראה, היציע (עי' חולין, צ"ב, א'). כנראה, שכבר בזמן העתיק היה מצוי „פלוש" (חדר קדמי למעבר) לפני ביהכ"נ — שכן השטח הפנימי של ביהכ"נ נקרא בשם „דלת לפנים מדלת" (דברים רבה, ז', ב'; ועיין: ירוש' ברכות, פ"ה, ה"א). בביהכ"נ היתה מצויה „תיבה", שבה היו מונחים ספרי־התורה או ספר־תורה יחיד ושנקראה גם בשם „ארון־הקדש" (ע"ע). נהוג היה להביא את ספר־התורה לביהכ"נ רק למשך הזמן שהציבור היה שוהה בו לתפילה ולקריאת־התורה, ואילו אח"כ היו מוציאים אותו משום שאסור היה לו, לקהל, לעזוב את ביהכ"נ קודם שהוציאו מתוכו את ספר־התורה (סוטה ל"ט ב', ורש"י שם). לספר־התורה היה מדור מיוחד בביהכ"נ, שהיה נבדל משאר חלקי־הבית ע"י מסך. בביהכ"נ היתה בימה, ששימשה, כנראה, בעיקר לקריאה בתורה בציבור (ירוש' מגילה, פ"ג, ה"א; בבלי, שם, כ"ו, ב'), וכן היה בו „דוכן", שעליו היו עולים הכהנים לברך את העם (עיין: סוטה ל"ח ב'; וע"ע ברכת־כהנים). הישיבה בבתי־הכנסת היתה על מחצלאות (בבא־בתרא ח' ב'). בבתי־הכנסת שבגליל נמצאו ספסלי־אבן קבועים סמוך לקירות, ששימשו לישיבה. הספסל („ספסלה") נמנה עם כלי ביהכ"נ (ירוש' מגילה, פ"ג, ה"א). בדרך־כלל היה לכל אחד מן המתפללים מקום קבוע בביהכ"נ (ירוש' מו"ק, פ"ג, ה"ה; בבלי, שם, כ"ב ב'—כ"ג א'). בלילות היו רגילים להעלות בביהכ"נ אור (משנה, פסחים, ד', א'; בבלי, ברכות, נ"ג ב'). נראה, שהיו בביהכ"נ חלונות הרבה ובשעות־היום היה „אורן מרובה" (ירוש' פסחים, פ"א, ה"א). בביהכ"נ או סמוך לו היה מצוי גם כיור־מים („גורנה" — ירוש' מגילה, פ"ג, ה"ד). ליד ביהכ"נ היתה גם אכסניה לאורחים או למחוסרי־בית (ירוש' בכורים, פ"ג, ה"ב; שם מגילה, פ"ג, ה"ד; בבלי פסחים, ק"א, א'; יוּבֶנַל: סטירות, III, 296; כתובת־תיאודוסיוס ZDMG, LXVIII, 723; REJ, LXX, 10).

ענייני ביהכ"נ התנהלו ע"י „ראש הכנסת" (תוספתא, תרומות, ב', ח'; שם, מגילה, ד', כ"א)—ביוו' ἀρχισυνάγωγος („ארכיסינָגוֹגוס"), ובשם זה כבר הוא נזכר באוונגליונים (מארקוס, ה', כ"ב; לוּקאס, ח', מ"ט; וכן גם מפעלות־השליחים, י"ג, ט"ו) ובחיבורים יווניים ולאטיניים מן המאות ה3 וה4. „ראשי־כנסיות" היו מנכבדי־העם (פסחים מ"ט ב'; תוספתא, מגילה, ד', י"ב; ירוש' ברכות, פ"ג, ה"א). בביהכ"נ היה גם שַמָש, שהיה נקרא בשם „חזן־הכנסת" או „חזן". גם בביהכ"נ שעל הר־הבית, שהתקיים בימי בית שני, היו „ראש־הכנסת" ו„חזן־הכנסת" (משנה, יומא, ז', א'; שם, סוטה, ז', ז'—ח'). דירתו של „חזן־הכנסת" שהיה נקרא גם בשם „ממונה" (ירושלמי, סוכה, פ"ה, ה"א) או „חזן בית־הכנסת" (תוספתא, בכורים, ב', ח'), היתה לפעמים בתוך ביהכ"נ (עירובין נ"ה ב'; יומא י"א ב'; ועוד). כש„חזן־הכנסת" היה תלמיד־חכם (ירוש' סוטה, פ"ז, ה"ו; שם, יבמות, סוף פ' י"ב) היה משמש לפעמים גם כמלמד־תינוקות (משנה, שבת, א', ג'; פסיקתא זוטרתא, שלח, מ"ח, ע"ג). יש שהחזן היה גם יורד לפני התיבה כשליח־ציבור (ירוש', ברכות, פ"ט, ה"א), אבל לא היה זה תפקידו הקבוע וכשליח־ציבור לא שימש, כנראה, ממונה קבוע, אלא אחד מן המתפללים.

בדרך כלל היה ביהכ"נ שייך לציבור ובעליו החוקיים היו „בני־העיר" (עיין משנה: מגילה, ג', א'; נדרים, ה', ה'). בתכ"נ גדולים שבכרכים נחשבו לרכוש של כלל־ישראל, ולא רק של בני־העיר (מגילה כ"ו א'), אבל היו בכרכים בתכ"נ קטנים יותר, שהיו רכושו של חלק מן הציבור — יוצאי מקום מסויים או בעלי אומנות מסויימת (שם); כמו־כן היה גם „ביכ"נ של יחיד" — שנבנה ע"י אדם פרטי ונחשב לרכושו (ירוש' מגילה, פ"ג, ה"א). יחידים היו מרבים תמיד במתן תרומות לצרכי ביהכ"נ. רב חמא בר־חנינא (במאה ה3, בא"י) מספר על ממון הרבה, שהשקיעו אבותיו בביכ"נ בלוד (ירוש', סוף פאה; שם, שקלים, פ"ה, ה"ו). כתבות, שנמצאו במקומות שונים, מספרות על הקמתם של בתכ"נ על־ידי יחידים או על השתתפותם של יחידים בהקמת חלקי בתכ"נ, או על נדבות של יחידים לריהוט הפנימי של בתכ"נ. בכתבות היווניות והרומיות מן המאות ה3 וה4 נזכרים גם נשים וילדים בתארי־כבוד: „אם־הכנסת", „ראש־הכנסת" וכיוצא בזה, שכנראה הוענקו להם על שום השתתפותם של הנשים והורי־הילדים בבניין ביהכ"נ והחזקתו. על אנטונינוס (ע"ע) מסופר ש„עשה מנורה לביהכ"נ" ורבי אמר על־כך: „ברוך אלהים אשר נתן בלבו לעשות מנורה לביהכ"נ" (ירוש' מגילה, פ"ג, ה"ב). שמות־המנדבים נרשמו לזכרון בביהכ"נ (ירושלמי, שם) ולפעמים הגיעו אלינו בכתבות, שנמצאו בחפירות. בתלמוד מסופר על רב אשי (ויש גורסים: מר בר רב אשי), שדאג לתקנת ביהכ"נ במתא מחסיא עירו, וכשראה שביהכ"נ רעוע — הכניס את מיטתו לשם, ולא הוציאה עד שנגמר תיקונו של ביהכ"נ (בבא בתרא ג' א'). גם שמן למאור (עי' סנהדרין צ"ד ב') וצרכים אחרים של בתהכ"נ היו באים ממקורות פרטיים (עי' תוספתא, בבא קמא, י"א, ג'; שם, בבא בתרא, ט', ט'; בבלי, ערכין ו' ב'; ירוש' מגילה, פ"ג, ה"א) או ציבוריים (בבא בתרא, ח' ב', ורש"י שם).

יחסם של שליטים ואזרחים בני אמונות אחרות לביהכ"נ היה תלוי במעמדם הכללי של היהודים במקומות־מושבותיהם השונים. התלמיים במצרים התייחסו באהדה לביהכ"נ ועל כך מעידה העובדה, שכמה בתכ"נ בערים שונות במצריב הוקדשו (במאות ה3 וה2 לפסה"נ) לבית־המלכית. עם ריבוי

החיכוכים בין היוונים והיהודים במצרים בתקופת שלטונה של רומי נשתנה יחסם של היוונים גם לביהכ"נ. בימי הקיסר גאיוס קאליגולה (37—41 לסה"נ) העמידו היוונים תושבי אלכסנדריה את פסל הקיסר בביהכ"נ הגדול שבעיר זו; בימי מרד־היהודים במצרים בשנות 115/7 נשרף ביהכ"נ הגדול שבאלכסנדריה. בימי אוגוסטוס נקבע לחוק, שגנבה מביכ"נ ברומי דינה כגנבת קדשים (קדמוניות, ט"ז, ו', ב', קס"ד). ברומי היו גם בתכ"נ על שם אוגוסטוס.

עם השתלטותה של הנצרות בתחומי האימפריה הרומית התחילו רדיפות שיטתיות נגד ביהכ"נ, אע"פ שבתהכ"נ שימשו מתחילה מרכז לוויכוחים על מהותה של הנצרות ומתוכם התחילה הנצרות מתפשטת גם מחוץ לתחומי־היהדות. בחוק הרומי היו קיימים אמנם חוקי־הגנה על ביהכ"נ, כגון שאין להפקיע בתכ"נ לשם איכסון של אנשי־צבא (Cod. Theod., VII, 8, 10); כן אסר החוק הרומי להעמיד תמונות אליליות או נוצריות בביהכ"נ ועל־ידי כך להוציאו מכלל שימוש לתפילה, ואף הוטלו ענשים קשים על הריסתם של בתכ"נ, אבל למעשה לא שמרו הנוצרים על חוקים אלה, וכשנשרף ביהכ"נ בקליניקום שבסוריה בשנת 388, בפקודתו של הבישוף המקומי, ציווה אמנם תיאודוסיוס I על הבישוף להקים את ביהכ"נ על־חשבונו ואף דרש שהשורפים יענשו במלקות, אבל אמברוסיוס (ע"ע) מנע את ביצועו של פסק־הדין. צו קיסרי (392) תבע למנוע בתוקף הריסת בתכ"נ או שדידתם בשם האמונה הנוצרית (Cod. Theod., XVI, 8, 9), אבל העובדה שצריך היה לחדש צו זה ב397 (שם, שם, שם, 12), ב412 (שם, שם, שם, 20), ב420 (שם, שם, שם 21) וב423 (שם, שם, שם, 25—27), מעידה על המרחק שהיה בין החוק והמציאות. בשנת 415 הותר, לפי חוק מיוחד, להרוס בתכ"נ שהיו בשדה ושהריסתם לא היתה כרוכה ברעש מרובה (שם, שם, 10, 16); חוק זה העמיד את ביהכ"נ בדרגת „מקדש" אלילי. באותה שנה עצמה נאשם הנשיא ר' גמליאל הששי בהקמתם של בתכ"נ חדשים (שם, שם, 8, 22), ומעט־מעט התחילו הנוצרים הופכים בתכ"נ לכנסיות נוצריות. אחד מבתהכ"נ שבאנטיוכיה נהפך עוד במאה ה4 לסה"נ לכנסיה נוצרית. ביהכ"נ באורהי (ע"ע) נהפך לכנסיה נוצרית בימי הקיסר תיאודוסיוס II (408—450) ע"י הבישוף רבולס (411—435 לסה"נ). מלכתחילה נחשב הדבר לפגיעה בחוק, אבל לאחר מעשה קיבלה העובדה תוקף. לכל היותר הוטל על הכנסיה לפצות את היהודים ולהקצות להם מקום לבניית ביכ"נ חדש — דבר, שנעשה רק לעיתים רחוקות. להלכה, היו צריכים להחזיר ליהודים — במקרה של שריפת ביכ"ג — את המקום שבו עמד ביהכ"נ שנשרף, וכן את רהיטיו וכליו שנשדדו — אם עדיין לא השתמשו בהם בתוך הכנסיה; אבל אם כבר השתמשו בהם בכנסיה, הוחזקו „מקודשים" והחזרתם נאסרה (חוק מן ה15 בפברואר 423 — Cod. Theod., XVI, 8, 25). לבקשתם של היהודים לבטל חוק זה השיב הקיסר, שאינו מסכים „לבקשותיהם העלובות", והוא רק מבטיח, שלהבא לא יתפסו את בתהכ"נ שלהם ולא ישרפום (שם, שם, שם, 26). לסוף אסר החוק הרומי לבנות בתכ"נ חדשים, ולכל היותר הותר המשך קיומם של בתכ"נ קיימים (צו, שהיה מכוון לארצות־המזרח, מיום 8 ביוני 423 — Cod Theod., XVI, 8, 27). לאחר־זמן (Nov. Theod., 6, 3; Cod. Justin, I, 9, 18—31 ביאנואר 438) נקבע, שכל הצעה לבניית ביכ"נ חדש צריכה לקבל אישור מטעם הכנסיה ושמותר לתקן בתכ"נ ישנים רק כשהם נוטים ליפול, והמשפר ביכ"נ — לא לתיקונו אלא לקישוטו — יענש בקנס של 50 ליטרות זהב. ביכ"נ, שנבנה ב„שוק־הנחושת" שבקונסטנטינופול בימיו של הקיסר תאודוסיוס II, ברשיונו של הממונה על העיר, בזמן שהקיסר לא היה בעיר, נהפך בפקודת הקיסר ואחותו פול־כריה לכנסיה נוצרית בשנת 442 (תיאופאנס, הוצ' די בור, עמ' 102).

ב. בימי־הביניים. שרידים של ביהכ"נ בבית־אלפא (ע"ע), שהפסיפס שלו נעשה בימיו של יוסטינוס (כנראה, יוסטינוס I, שמשל ב518—527 לסה"נ), מעידים, שלא תמיד שמו לב לאיסור, שהוטל ע"י השלטונות על קישוטי ביהכ"נ. עם כיבושה של א"י ע"י הערבים נתחדש בניינם של בתכ"נ בא"י ונתרבה מספרם בארץ. כך הוקם ביכ"נ („בית תפלה ומדרש") בירושלים, סמוך לכותל המערבי, ויהודי־התפוצות היו מרבים לנדב לשמו. שני בתכ"נ היו ברמלה בסוף המאה ה11; בחברון היה מצוי באותה תקופה ביכ"נ על־יד מערת־המכפלה. — ר' בנימין מטודלה (ע"ע) מספר על ביכ"נ שמצא ברמלה ועל ביכ"נ שהיה בטבריה בשם „כנסת כלב בן־יפונה". ר' שמואל בר' שמשון (ביקר בא"י ב1210) מספר במכתבו על 24 בתכ"נ בגליל (הוא מייחס את ייסודם לר' שמעון בר יוחאי, ביניהם ביכ"נ „נאה ונחמד" בכפר־ברעם ו„ביכ"נ יפה מאד" במירון) וכן הוא מספר על „ביכ"נ יפה מאד" שמצא בנינוה (כלומר: נוה שבעבר־הירדן) ועל ביכ"נ גדול שהיה בארבל (כיום: ארביד) — „שעשה ניתאי [הארבלי], אבל עתה נהרס". — הרמב"ן (ע"ע משה בן נחמן) מספר במכתבו לבנו: „ירושלים יותר חרבה מן הכל... ומצאנו בית חרב בנוי עמודי־שיש וכיפה יפה — ולקחנו אותו לביהכ"נ, כי העיר הפקר וכל הרוצה לזכות בחרבות — זוכה, והתנדבו לתקן הבית וכבר התחילו ושלחו לשכם להביא משם ספרי־תורה אשר היו בירושלים והבריחום מפני התתרים". ר' עובדיה מברטינורו כותב על ביכ"נ זה באלול הרמ"ח (1488 לסה"נ): „וביהכ"נ של ירושלים היום — אין בה [בו] ספרי־תורה כי־אם מעט מזער, תחת אשר היו בה [בו] לפי הנשמע יותר משש־מאות ספרי־תורה... הוא בנוי על־גבי עמודים וארוך וצר ואפל ואין נוגה לו כי־אם הפתח ובתוכו בור של מים... והחצר אשר בו ביהכ"נ גדולה מאד ובתוכה בתים רבים וכולם הקדש מאשכנזים ואשכנזיות אלמנות יגורו בו". ר' משה באסולה מספר על ביכ"נ זה (ב1521), שהוא „אחד בלבד [בירושלים]... יפה הוא עם ארבעה עמודים... ולפנים ההיכל חדר עם ספרי־תורה סביב, הם יותר מששים, ואין לביהכ"נ אורה אלא מן־הפתח שהוא במערב וחלון קטן עליו, וגם ביום משתמשים לאור הנרות שמדליקים סביב"; וכנראה שעל ביכ"נ זה אומר הנוסע הפורטוגאלי דה אבירו, שביקר בירושלים ב1560 (בספרו „מורה־דרך לארץ־הקדושה"), שהוא „מעורר תוגה ועצב יותר מכל מה שראיתי בארצות־הקדם, אבל בחגים מקשטים אותו ביריעות יקרות מזהב וממשי כיד הטובה שמעניקים להם [ליהודים] בארץ הקדושה — לא רק מפורטוגאל ומקאסטיליה בלבד, אלא גם מכל חלקי־העולם"; ביהכ"נ של הרמב"ן שימש ביכ"נ עד ש' 1586, שאז הועבר ע"י המופתי הירושלמי לידי הערבים (הבית עמד על תילו עד התקופה האחרונה בחצר, שהיתה גובלת בצידה הדרומי עם „חורבת ר' יהודה חסיד" שבירושלים העתיקה). ר' אשתורי הפרחי (בתחילת המאה ה14) מזכיר בספרו „כפתור ופרח" (סוף פרק מ"א)

ביכ״נ, שהיה בימיו בירושלים סמוך למקום הקרוי „היכל דוד״ — „כנגד הר־המוריה לדרום״ (הכוונה היא, כנראה, למקום המיוחס לקבר־דוד על הר־ציון). ר׳ יצחק חילו (חי בתחילת המאה ה14) מספר על „ביכ״נ ישן אשר יתפללו בו יומם ולילה״ בחברון ומזכיר ביכ״נ יפה ועתיק בצפת. כמו־כן הוא מספר על ביכ״נ בטבריה בשם „כנסת כלב בן־יפונה״ (שכבר הזכירו ר׳ בנימין מטודלה בשעתו) ועל ביכ״נ עתיק ויפה בגמזו וביכ״נ עתיק מאוד ביפו, שסמוך לו היו בית־ספרים וישיבה. נוסע, שביקר בא״י ב1481, מספר על ביכ״נ ברמה, עירו של שמואל הנביא („ירושלים״ של לונץ, ה׳, עמ׳ 167 ואילך). נוסע מיה״ב מספר על ביכ״נ בירושלים ע״ש אליהו הנביא („אלה המסעות״ — מצורפים למסעות ר׳ בנימין מטודלה, הוצ׳ גרינהוט, עמ׳ 150), על ביכ״נ בכפר־ברעם, וכן על ביכ״נ במירון ע״ש ר׳ שמעון בר־יוחאי (שם, 141). כנראה, היו ביה״ב בתכ״נ גם בעזה (לפי עדותו של משולם מוולטֶרָה, שביקר בא״י ב1480) ובאשקלון (לפי כתבים, שנמצאו בגניזה).

בתכ״נ מרובים היו ביה״ב בתפוצות־ישראל שבארצות־המזרח. את הקמתם של כמה מהם ייחסו לעזרא או לדניאל (ביהכ״נ בבבל); ר׳ בנימין מטודלה מספר על 28 בתכ״נ בבגדאד, על „כנסת יחזקאל הנביא ע״ה שעל נהר פרת, ובמקום הכנסת כנגדו — ששים מגדלים, ובין כל מגדל ומגדל — כנסת, ובחצר הכנסת — תיבה, ואחרי הכנסת — קברו של יחזקאל... ועליו כיפה יפה ובנין יפה עד מאד מבנין יכניה מלך יהודה... ואותו המקום עד היום הזה מקדש־מעט, באים מארץ־מרחק שם להתפלל מראש־השנה עד יום־הכפורים... וגם ראש־הגולה וראשי־ישיבות באים שם מבגדאד... ומוציאין ספר גדול מכתיבת יחזקאל הנביא וקורין בו ביום־הכפורים... וגם בני גדולי ישמעאל באים להתפלל שם, מרוב חיבתם ליחזקאל הנביא ע״ה... וכל בני ערב באים שם להתפלל״. כמו־כן מספר בנימין על ביכ״נ שעמד על־יד קברו של יכניה מלך־יהודה, ועל „[בית־]כנסת משה רבנו״, שהיה ב„מצרים הקדמונה״ (כנראה פוסטאט) מחוץ לעיר. — ר׳ שמואל בר׳ שמשון (בתחילת המאה ה13) מספר על „ביהכ״נ שעשה אליהו בדמשק״ — „ומקום נאה הוא מאד והוא חוץ לעיר״. — ביהכ״נ העתיק שבחלב (סוריה) נבנה, כנראה, בתחילת המאה ה9 ויש בו שיכלולים מן המאה ה15; הוא מצטיין ב„כסא של אליהו״ (ע״ע ׳ברית־מילה) גבוה; ארון־הקודש מצוי בו במערב (לצד א״י) ומאחריו — ארון־אבנים ובו כתב־יד עתיק של התנ״ך — מיוחס לבן־אשר (ע״ע).

שרידי ביהכ״נ שנתגלו באלצ׳ה שבספרד הם, כנראה, מתחילת יה״ב (דומים הם בצורתם לשרידי ביהכ״נ בבית־אלפא). בספרד נשתמרו כמה בתכ״נ, שמשמשים עד היום, מתקופת־הגירוש ואילך, ככנסיות נוצריות. ביהכ״נ העתיק בוורמייזה (גרמניה), שהיה קיים עד הזמן האחרון (הוא נהרס ע״י הנאצים), נבנה (לפי כתובת, שהיתה בו) במאה ה11 ונתחדש במאה ה12 (אך שיכלולים הוכנסו בו מזמן לזמן עד המאה ה19). ב1624 נבנה מאחרי ביכ״נ זה בניין קטן ל„ישיבה״, שהיה נקרא „בית־מדרשו של רש״י״. אף הוא היה קיים עד שנהרס ע״י הנאצים. ביהכ״נ העתיק בדגנסבורג, שהיה קיים עד התקופה האחרונה, נבנה, כנראה, במחצה הראשונה של המאה ה13 (בנייתו יוחסה לר׳ יהודה החסיד). מציאותו של ביכ״נ בפראג כבר נזכרת במאה ה12. מן המאה ה14 ידוע על שני בתכ״נ בפראג: ישן וחדש; ביהכ״נ החדש הוא, כנראה, זה הקיים עד היום בפראג בשם „אלטנוישול״ וששימש נושא או רקע לאגדות הרבה. ביכ״נ זה מורכב מחלקי־בניין שונים, שנבנו בתקופות שונות: חלקו היסודי והקדום ביותר הוא, כנראה, מתחילת המאה ה14. ביהכ״נ העתיק ביותר בפראנקפורט ע״נ מיין נבנה, כנראה, עם ייסודה של קהילת־היהודים שם, במאה ה12 (שרידיו נתגלו בחפירות בשנת 1847), ביהכ״נ הגדול ביותר מיה״ב במרכז־אירופה, הידוע לנו, היה ביהכ״נ בקראקא (פולניה), שנבנה במאה ה13 או ה14 (הוכנסו בו חידושי־בניה במאה ה16).

גם ביה״ב מילא ביהכ״נ אותם התפקידים, שמילא בזמן העתיק, אלא שעכשיו שימש יותר כבית־מדרש לציבור הרחב. לרשותו של כל מבקר בביהכ״נ עמדו ספרים תורנים ללמוד בהם. תפקידו של ביהכ״נ כבית־הציבור נתגלה בתקופה זו גם במנהג „עיכוב־הקריאה״: אדם, שנעשה לו עָוֶל, היה זכאי לעכב בשעת־התפילה את קריאת־התורה בביהכ״נ ולתבוע, שיֵעָשה לו דין. ביהכ״נ נחשב לבית־הציבור היהודי גם בעיני השלטונות הנכריים. בו הוקראו צַוֵי־השלטון, כמו צוּי־הגירוש ליהודי קונסטאנצה (1448) ונירנברג (1498). בצורתו הפנימית של ביהכ״נ בא שינוי ביה״ב: התחילו בונים אז את ארון־הקודש גם בתוך הקיר הפונה אל עבר הר־הבית (באופן שלא תמיד היה „תיבה״ מיטלטלת כמו בזמן־העתיק). לא תמיד אפשר היה לשמור בארצות־הגולה על המנהג העתיק לבנות את ביהכ״נ „בגָבהה של עיר״ ולהקפיד שלא יהיו גגות שאר בתי־העיר גבוהים מביהכ״נ, ונמצאו כמה הֶתֵרים לביטולו של נוהַג זה. ביה״ב — אחר המאה ה10 — נשתרש המנהג להעמיק את רצפת ביהכ״נ מֵרצפת־הרחוב שעל־ידו, ופעמים שהעמיקו בתוך ביהכ״נ את העמוד של הש״ץ (כגון ב„אלטנוישול״ בפראג) — מנהג, שלא היה רוֵח בזמן העתיק (אמנם בתלמוד נאמר: „אל יעמוד אדם במקום גבוה ויתפלל, אלא במקום נמוך ויתפלל, שנאמר — תהלים קל, א — ,ממעמקים קראתיך ה׳״ ,— אלא שהכוונה היא ש„לא יעמוד אדם לא על־גבי כסא ולא על־גבי שרפרף״ וכדומה — ברכות י׳, ב׳). גם בקביעת מקום ל„עזרת־נשים״ באו שינויים ביה״ב. ר׳ אליעזר בן־יואל הלוי (ע״ע) מזכיר, שהיו פורשים וילונות בביהכ״נ להבדיל בין גברים לנשים בשעת הדרשה. כנראה, שלתפילה לא היו הנשים באותה תקופה רגילות לבוא לביהכ״נ כלל. מתחילת המאה ה13 ידוע על „עזרת־נשים״ בוורמייזה, שהוקמה לאחר שביהכ״נ כבר היה קיים; ביהכ״נ היה קשור ל„עזרת־הנשים״ ע״י חלונות קטנים, והנשים לא יכלו, כנראה, להשתתף בתפילה בציבור, שנתקיימה בביהכ״נ, והיתה להן שליחת־ציבור מיוחדת. מוורמייזה ידועה לנו הש״צית אורניה (נפטרה ב1275), שתפילת־הנשים ב„עזרה״ התנהלה, כנראה, על־ידיה. גם בנירנברג היה, כנראה, לנשים ביכ״נ נפרד — מה שאנו למדים מתוך תעודה מ1499; ידוע גם על ש״צית, בשם רִיכֶנְצָה (נפטרה ב1292), שהיתה בעיר זו, וכנראה כבר היה שם באותה תקופה ביכ״נ מיוחד לנשים.

ביה״ב היתה מצויה עפ״ר חצר על־יד ביהכ״נ, שבה היו מתקיימות ישיבות בית־הדין ונערכים טכסי־נישואים, ופעמים אף שימשה חצר זו כשוק (כגון בפראנקפורט, בסוף המאה ה15). כן היה מצוי בביהכ״נ או ב„פלוש״ מקום מיוחד בשם „גניזה״ (ע״ע), שבו היו גונזים קרעי ספרי־קודש, שיצאו מכלל שימוש.

יחסה העוין של הכנסיה הנוצרית לביהכ"נ נמשך גם ביה"ב: פרעות וגירושים ביה"ב היו תמיד מסתיימים בחורבנם של בתכ"נ או בהפיכתם לכנסיות נוצריות.

יחסו של **האיסלאם** לביהכ"נ היה בדרך כלל פחות עוין מזה של הנצרות, אע"פ שהחליף עומאר (634—644) אסר על קיומם של בתכ"נ בארצות־הכיבוש של המוסלמים והחליף אל־מותוכיל, במאה ה9, קיים פקודה זו וציווה שכל בתי־הכנסיות יהפכו למסגדים. גם בפקודת החליף המצרי אל־חכים (מת ב1020) החריבו בתכ"נ בא"י, וכן נהרסו בתכ"נ הרבה ע"י ה„אלמוחדים" באפריקה הצפונית ובספרד (אחר 1140).

ג. **בזמן החדש**. בעת החדשה נוצר בפולניה טיפוס חדש של בתכ"נ, שנבנו בצורת מבצרים. בפריווילגיה, שנתן זיגמונט III, מלך פולניה, לבניין ביכ"נ בלוצק (1626), כתוב: „שיתקינו [היהודים] על גג ביהכ"נ שלהם סידורים מספיקים להשתמש ברובה ולהתגונן בפני אויבים מכל ארבעת הצדדים ושירכשו להם תותח הגון בכספם, ובשעת ההתקפות של עובדי־האלילים יעמידו מתוכם בני־אדם מסוימים להגנה". כדוגמתו של ביהכ"נ בלוצק נבנו גם בתכ"נ בלובלין, לבוב ועוד. עם זה נבנו בתכ"נ מפוארים רגילים, שלא בצורת מבצר.

גולי־ספרד הקימו בתכ"נ לפי הסיגנון שהיה מקובל אצלם באמסטרדאם, לונדון, האמבורג וכן גם בארצות־המזרח.

אף בזמן החדש משמש ביהכ"נ לפעמים קרובות גם כבית־מדרש ציבורי. נערכים כאן שיעורים במשנה, בתלמוד ובאגדה ונשמעות כאן גם דרשות מפי רבנים או דרשנים מקצועיים, בעיקר בשבתות קודם תפילת־מוסף או קודם תפילת־מנחה; הרב או הדרשן נושאים את דבריהם מעל למדרגות המוליכות לארון־הקודש, או סמוך לאה"ק. בכמה מן הערים והעיירות של מזרח־אירופה היו מצויים שני בתכ"נ: אחד, שהיה מיועד לתפילה בלבד ונקרא בשם ביכ"נ; ואחד, ששימש לתפילה ועם זה ללימוד תורה בציבור וביחידות, והיה קרוי „בית־המדרש". נוסף על בתכ"נ ובתי־מדרשות גדולים, שהיו מתפללים בהם בזמנים קבועים ושבהם היו מתפללים רב־העיר ונכבדי־העדה, היו בכל עיר בתכ"נ קטנים הרבה („שטיבלים"), שלעיתים קרובות היו סמוכים לביהכ"נ הגדול, והיו בהם „מניינים" לתפילה בכל שעות־היום. גם „בית־המדרש" היה פתוח בדרך־כלל כל שעות־היום.

בתקופה החדשה מתנהלים ענייני ביהכ"נ ע"י „גבאי" או „גבאים" אחדים, וכן מצוי בביהכ"נ „שמש", שמפקח על הסדר והניקיון שבו. הכנוי „חזן" שוב אינו משמש לציון של „שמש" (כמו בזמן העתיק), אלא לש"ץ מקצועי, יודע־זמרה, שעובר לפני התיבה בשבתות ובמועדים (ע"ע חזנות).

לערך מתחילת הזמן החדש נעשתה חצר ביהכ"נ מקום־ריכוז למוסדות־ציבור יהודיים שונים, כגון: בית־הקהל, בית־החתונות וה„מקוה". מסוף המאה ה16 ואילך נעשה שוב רווח הנוהג של ייחוד מדור ל„עזרת־נשים" בביהכ"נ, ונתחדש היציע המיוחד לכך.

בזמן החדש נתקיימו גם כמה בתכ"נ פרטיים לצורך הרבים, שהיו רכוש פרטי ממש. ודוגמה לדבר: בתחילת המאה ה18 פרצה מחלוקת ממושכת בקהילת ברלין משום התנגדותה של משפחת ליפמן להקמת ביכ"נ ציבורי בעיר, כדי שלא יתחרה זה בביכ"נ הפרטי, שהיה רכושה של משפחה זו. ידוע שבקהילת פיורדה (גרמניה) היו באמצע המאה ה18 כמה בני־אדם, שהיו להם בתכ"נ פרטיים בבתיהם. בחוק שהוצא ע"י יוסף II, קיסר אוסטריה, ב3 באוגוסט 1797, אנו מוצאים הבחנה בין שלשה סוגי בתכ"נ: א) בתכ"נ ממש (ציבוריים); ב) חדרי־תפילה בבתים פרטיים, ששימשו תחליפים לבתכ"נ; ג) בתכ"נ משפחתיים, ששימשו רק לבניה של משפחה מסויימת.

תנועת־החסידות גרמה ליצירת בתכ"נ מסוג מיוחד. כל אחד מבתכ"נ אלה — חדר לא־גדול, פתוח תמיד, שנקרא בשם „קלויז", משמש מעין מועדון לחסידיו של אדמו"ר מסויים. כאן מתאספים חסידיו של אותו אדמו"ר לתפילה וגם לסעודת־מצווה: „סעודה־שלישית" בשבת לפנות־ערב, סעודת ראש־חודש, סעודות בימי־זיכרון למיתתם של צדיקים, וכאן מקבלים החסידים את פני האדמו"ר שלהם. כן יש ביכ"נ מיוחד לכל אדמו"ר במקום־מושבו, שבו מתפללים החסידים, שעולים אליו לראות את פניו. בישיבות הגדולות, שהוקמו בליטא ושכנותיה, שימש אולם־הלימודים של הישיבה גם ביכ"נ לתלמידים, וצורתו היתה צורת ביכ"נ גדול.

בהשפעת תנועת הרפורמה (ע"ע) ביהדות, שנתחזקה בתחילת המאה ה19, הוקמו בתכ"נ חדשים, שהיו שונים בצורתם מבהכ"נ המסרתיים. ישראל יעקובסון (ע"ע), שהנהיג שינויים בנוסח־התפילה בביהכ"נ שיסד בעיירה סיזן (בנסיכות ברונשוויג שבצפון־גרמניה), הנהיג בביהכ"נ בעיר קסל (גרמניה) גם נגינת־עוגב, ומשם נתפשטו חידושים אלה גם לשאר ערי גרמניה ובארצות אחרות באירופה ובאמריקה. מצדדי הרפורמה העבירו גם את הבימה ממרכז ביהכ"נ אל הקיר העיקרי, סמוך לאה"ק. אמנם בדבר זה לא היה משום חידוש יסודי, שכן במאה ה16 כבר נמצאו בתכ"נ, שהבימה לא היתה באמצעם (ר' יוסף קארו, „כסף־משנה" על הרמב"ם, הל' תפילה, י"א, ג). אך חידושים אלה עוררו התנגדות חריפה מאחר שבאו מתוך השאיפה לקרב את צורת ביהכ"נ לצורת הכנסיה הנוצרית. כמו־כן עוררו התנגדות ביטולה של „עזרת־הנשים" בביהכ"נ וקביעת מקום מיוחד לנשים באולם־התפילה הכללי או גם ישיבה של גברים ונשים ביחד. ואולם כמה מן החידושים שהוכנסו נתקבלו גם בכמה מבהכ"נ המסרתיים. בין אלה יש לציין את המבנה והריהוט, זמרת־המקהלה ודרשות בלשון־המדינה.

אף בעת החדשה לא נעדרו מקרי חורבנות של בתכ"נ והפיכתם לכנסיות נוצריות. מקרים כאלה אירעו בין השאר ברטיסבון (1519) ובווינה, שאחר הגירוש של היהודים מתוכה (1670) הוקמה בה כנסיה נוצרית במקום ביהכ"נ שנהרס. ביחד עם חורבן קהילות־ישראל בגרמניה בתקופת שלטון־הנאצים ובארצות־אירופה שבאו בעול הכיבוש הנאצי נחרבו בתכ"נ הרבה.

על בתהכ"נ בארץ־ישראל ע"ע.

מהלכות ביהכ"נ. חובתו של כל ציבור יהודי להקים לו ביכ"נ נוסחה ע"י הרמב"ם כלהלן: „כל מקום שיש בו עשרה מישראל צריך להכין לו בית שיכנסו בו לתפילה בכל עת־תפילה" (הל' תפילה, י"א, א'). בדברי־תנאים כבר מוצאים אנו, ש„כופין בני־העיר זה את זה לבנות להם ביהכ"נ" (תוספתא ב"מ י"א, כ"ג), והפוסקים ביארו, שאפילו המיעוט יכול לכפות את הרוב לכך (רמ"א, חושן־משפט, קס"ג, א'). כן קבעו חכמים, שאין תלמיד־חכם רשאי לדור ב„עיר שאין בו עשרה דברים", ובכללם ביכ"נ (סנהדרין י"ז ב'). אע"פ שלא נאסרו ציורים בביכ"נ קבעו כמה מן הפוסקים, ש„אסור

לצייר ציורים בכותל ביהכ"נ נגד פניו של אדם — אלא למעלה מקומת איש (מגן־אברהם, או"ח, סי' צ'), כדי שלא יתפלל אדם אל־מול הציורים הללו. בית, שהיה בו בית־תפילה של עכו"ם, מותר לעשותו ביכ"נ (מגן־אברהם, או"ח, סי' קנ"ד, ס"ק י"ז). אבל אם העמידו בו את האלילים שלהם אסור לעשותו ביכ"נ (ביאור־הלכה למשנה־ברורה, שם).

נחלקו תנאים ביחס למזוזה (ע"ע) בביכ"נ. נפסקה הלכה, שביכ"נ חייב במזוזה רק "אם יש בו דירה לשום אדם" (שו"ע, יורה־דעה, רפ"ו, ג'). בתכ"נ, שלומדים בהם תורה — נוסף על מה שהם משמשים בתי־תפילה — ולפיכך דינם כדין בית־מדרש, נוהגים לקבוע בהם מזוזה, כיוון שיש מחייבים את בית־המדרש במזוזה.

כמה ממנהגי־הכבוד שנהגו בהר־הבית (ע"ע בית־המקדש), הנהיגו גם בבתכ"נ, כגון ש"לא יעשנו קפנדריא" (ברכות ס"ב ב') — כלומר ש"לא יכנס בפתח זה לעשותו דרך לצאת בפתח השני לקצר דרכו" (שו"ע, או"ח, קנ"א, ה';). כן אמרו: "בתי־כנסיות אין נוהגין בהן קלות־ראש, ולא יכנס להן בחמה מפני החמה ובצינה מפני הצינה ובגשמים מפני הגשמים. אין אוכלין בהן ואין שותין בהן ואין ישנין בהן ואין מטיילין בהן ואין ניאותין (=מתקשטים) בהן" (תוספתא, מגילה, ג' (ב'), ז'; ומקבילה בבבלי, מגילה כ"ח, א'—ב'). בתלמוד הוסיפו: "חכמים ותלמידיהם — מותרין" (בבלי, שם), והרמב"ם הוסיף: "מדוחק" (הל' תפילה י"א, ו'). כן התירו לאכול בביהכ"נ "לצורך־מצוה" (שו"ע, או"ח, קנ"א, ד').

עוד ממנהגי־הכבוד, שנוהגים בבתכ"נ, ש"מכבדין (מטא־טאים) אותן ומרביצין אותן ("לאחר שמכבדין — מזלפין את המים להרביץ את האבק" — רש"י) כדי שלא יעלו בהן עשבים" (מגילה כ"ח ב'); "ונוהגין להדליק בהן נרות לכבדן" (שו"ע, או"ח, קנ"א, ט').

בפוסקים נקבע, "שלא להיכנס בביהכ"נ בגילוי־הראש" (שו"ע, או"ח, צ"א, ג'), שזהו "דרך קלות־ראש לפני המקום" (לבוש או"ח, קנ"א, ו'); "ויש אוסרים להכנס בו בסכין ארוך" (שו"ע, שם, קנ"א, ו'), "שהברזל מקצר חייו של אדם וביהכ"נ מיוחד לתפילה שמארכת חייו" (בית־יוסף, שם, בשם אורחות־חיים — ע"פ מכילתא, סוף יתרו; ומעין זה בתלמוד: "אין נכנסין בכלי־זין לבית־המדרש" — סנהדרין פ"ב א'). "ואסור לאדם לנשק בניו הקטנים בביהכ"נ, כדי לקבוע בלבו שאין אהבה כאהבת־המקום" (רמ"א, או"ח, צ"ח, א'). בין תקנות חכמי־ישראל ביה"ב: "שלא ידברו בביהכ"נ אך ישבו באימה וביראה" (תקנות שבסוף שו"ת מהר"ם מרוטנבורג).

"מצוה לרוץ לביהכ"נ" (רמב"ם, הל' תפילה, ח', ב' — ע"פ ברכות ו', ב'); וביארו בפוסקים: "עד פתח ביהכ"נ; אבל בביהכ"נ עצמו — אסור לרוץ, אלא ילך באימה וביראה" (מגן־אברהם, או"ח, צ', ס"ק כ"ד). — בתלמוד נאמר: "היוצא מביהכ"נ אל יפסיע פסיעה גסה" (ברכות ו', ב'), "לפי שמראה בעצמו שעיכוב ביהכ"נ דומה עליו כמשוי" (רש"י, שם).

מימרה תלמודית נודעת היא: "לא ליסתור איניש בי־כנישתא — עד דבני בי־כנישתא אחריתי" ("לא יסתור אדם ביכ"נ עד שיבנה ביכ"נ אחר" — בבא בתרא ג', ב').

לגבי בתכ"נ שחרבו — דרשו את הכתוב: והשמותי את מקדשיכם" (ויקרא כו, לא) — "קדושתן אף כשהן שוממין" (משנה, מגילה, ג', ג'); ומשום כך יש לנהוג כבוד בביכ"נ שחרב: "אין מפשילין בתוכו חבלים ואין פורשין לתוכו מצודות ואין שוטחין על־גגו פירות ואין עושין אותו קפנדריא... עלו בו עשבים לא יתלוש מפני עגמת־נפש" (משנה, שם).

חכמי־התלמוד נחלקו מי עדיף: ביהכ"נ או בית־המדרש. יש שדרשו: "ואת כל בית גדול (מלכים־ב, כה, ט) — מקום שמגדלין בו תורה (=בית־המדרש)"; ויש שדרשו: "מקום שמגדלין בו תפילה (=ביהכ"נ)" — (מגילה כ"ז א'). הדעה המקובלת היתה, כפי הנראה, שבית־המדרש עדיף מביהכ"נ (עי' מגילה כ"ז א') ושגם להתפלל טוב יותר בבית־המדרש (ברכות ח', א'). נטיה זו להעדיף את בית־המדרש על ביהכ"נ מובלטת במעשה המסופר בתלמוד הירושלמי: "ר' חמא בר חנינא ור' הושעיה הוון מטיילין באילין כנישתא דלוד (=היו מטיילים באותם בתי־כנסיות שבלוד); אמר ר' חמא בר חנינא לר' הושעיה: כמה ממון שיקעו אבותי כאן [לבניית בתי־כנסיות הללו]! אמר ליה: כמה נפשות שיקעו אבותיך כאן! לא הוה אית בני־נש דלעיין באורייתא (=וכי לא היו בני־אדם שעוסקים בתורה, שמוטב היה לפרנס אותם בממון זה מלבנות בתי־כנסיות)?!" — (ירושלמי, פאה, פרק ח' הל' ט', דף כ"א ב'; שקלים פרק ה' הל' ו', דף מ"ט ב').

בדורות מאוחרים יותר ניטשטשו התחומים בין ביהכ"נ לבית־המדרש, והרבה מבתהכ"נ שבתפוצות־ישראל נעשו בתי־מדרשות. ביהכ"נ נעשה מרכזם של חיי הציבור היהו־די — אף אם לא המרכז היחידי.

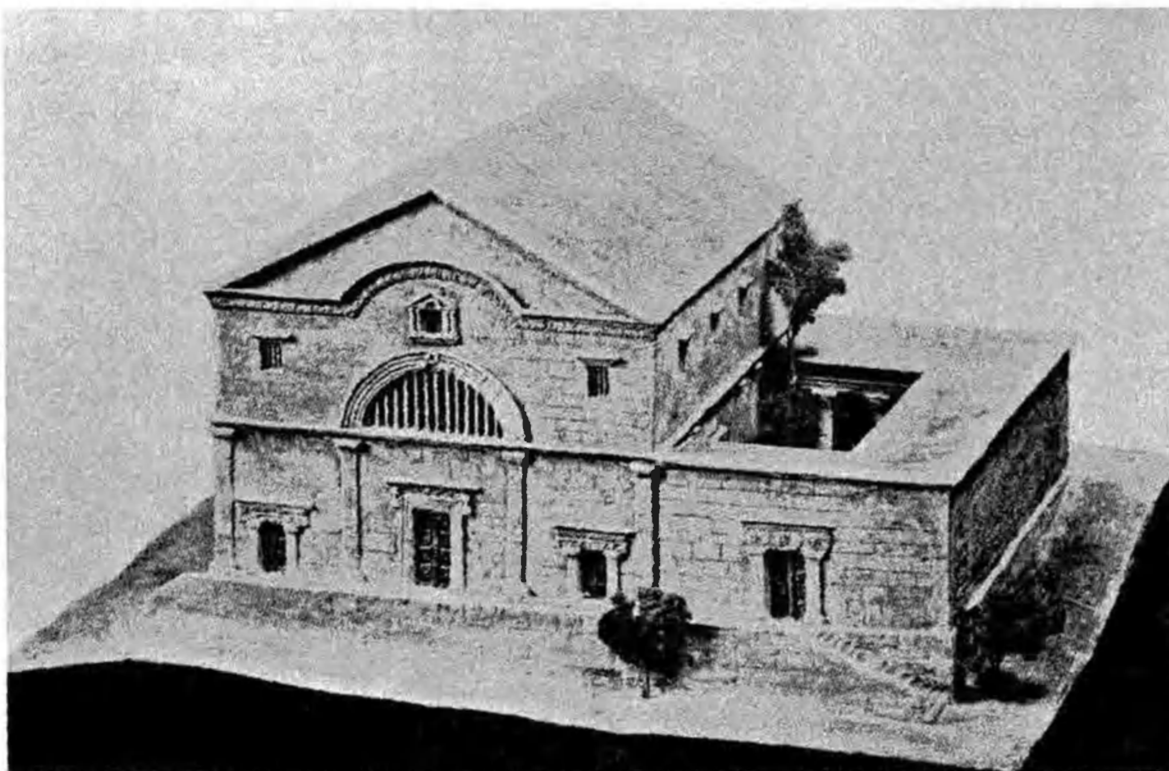
בין חוקרי־ההיסטוריה בזמן החדש יש מצביעים על ערכו האנושי־הכללי של ביהכ"נ היהודי במה שהיה המוסד הראשון בתולדות האנושיות, ששימש לתפילה בלבד ולא לקרבנות, ובזה הלכו בעקבותיו הכנסיה הנוצרית והמסגד המוסלמי. הערכה זו נובעת מן הרעה, שהתפילה היא דרגת־התפתחות גבוהה בפולחן הדתי מזו של הקרבת קרבנות, אבל יש לזכור שלא מתוך יחס שלילי לבית־המקדש ולהקרבת־קרבנות נוצר ביהכ"נ בישראל, אלא מטעמים אחרים, שנזכרו למעלה.

א. ל. סוקניק, "מצב המחקר כעת של בתי־הכנסיות העתיקים" (בולסין של האוניברסיטה העברית — בית־נכות לקדמוניות היהודים, א, עמ' 7—23); ביהכ"נ העתיק בבית־אלפא, תרצ"בו "בתי־כנסיות עתיקים בסביבות ים כנרת" (בקובץ "ארץ כנרות", תשי"א, עמ' 74 ואילך); ש. קליין, "כתובות מבתי־כנסיות עתיקים בא"י" (ידיעות המכון למדעי־היהדות של האוניברסיטה העברית, ב', עמ' 23-48); תולדות הישוב היהודי בא"י (תרצ"ה; חלק א', פרק ב', 3; שם, פרק ג', 3—4; חלק ג', א'—ב'); מ. אבי־יונה, בימי רומי וביזנטיון (תש"ו; ערך ביכ"נ במפתח, ועמ' 208-209); ש. קרויס, "בתי־כנסיות עתיקים בא"י ובארצות־הקדם" ("ירושלים" לזכר לונץ, תרפ"ח, עמ' רכ"א ואילך); מ. באלאבאן, "חיי־ישראל ותרבותם [בפולין] במאה הט"ז והי"ז" ("בית־ישראל בפולין", תש"ח, עמ' 65 ואילך); י. פרס, "אם אשכחך ירושלים" (הרבעון "ירושלים", תשרי—אדר תש"ט); L. Low, *Der Synagogale Ritus* (*MGWJ*, 1884 — *Gesammelte Schriften*, IV, 1898, 1-71); I. Elbogen, *Der Jüdische Gottesdienst und seine geschichtl. Entwicklung*, 1913, 444-510; S. Krauss, *Synagogale Altertümer*, 1922; R. Krautheimer, *Mittelalterliche Synagogen*, 1927; E. L. Sukenik, *Ancient Synagogues in Palestine and Greece*, 1934.

צ. ק.

ארדיכלות. — א. בתי־הכנסת העתיקים.

1. ארץ־ישראל. חֻרבות בגליל, שנשתמרו בחלקן על־פני הקרקע (כפר־נחום, כפר־ברעם, מירון וארביד), זוהו לראשונה כשרידיהם של בתי־כנסת ע"י אדוארד רובינסון

ציור 1. כפר־נחום: בית־הכנסת מצד דרום־מזרח.
חבנית לפי H. Kohl – C. Watzinger, Antike Synagogen in Galilaea, 1916

(ע"ע) באמצע המאה ה19 על־סמך כתובות עבריות וסימנים ארכיטקטוניים מובהקים. ארנסט רנן (ע"ע) הקדיש לנושא זה מחקר מפורט (ב1864) ותבע לראשונה את שיגורה של משלחת מיוחדת לא"י לשם חקר השרידים של בתי־הכנסת הקדומים. משאלה זו נתמלאה בחלקה ב1866 ע"י החפירות, שערך צ. ו. וילסון (ע"ע) מטעם החברה האנגלית של „הקרן לחקר ארץ־ישראל" (Palestine Exploration Fund), ותוצאות־עבודתו נתפרסמו ברבעונה של חברה זו ב1869. גם קונדר (ע"ע) וקיצ'נר (ע"ע), שאף הם נשלחו לארץ מטעם אותה חברה, תרמו למחקר זה, באופן שמספר החרבות, שזוהו כשרידים של בתכ"נ קדומים, הגיע לתריסר בערך. חוקרים אחרים, וביחוד הארכאולוג הגרמני, גוסטו שומכר (ע"ע), מצאו כמה שרידים של בתכ"נ בעבר־הירדן.

המחקר הארכיטקטוני של בתהכ"נ העתיקים נתרחב במידה מרובה ע"י פעולתה של המשלחת, ששיגרה החברה המזרחנית הגרמנית (Deutsche Orient Gesellschaft) לא"י בראשותם של הארדיכל קול והארכאולוג ואצינגר ב1903. משלחת זו, שביצעה חפירות, הצליחה לקבוע את תכניותיהם של כתריסר בתי־כנסת בגליל. על אלה נוספו — תוך יובל־השנים, שעבר מאז — שרידים של עשרות מבנים, שנתגלו בכל חלקי־הארץ ובעבר־הירדן המזרחי בחפירות, שנערכו מטעם האוניברסיטה העברית, החברה לחקירת ארץ־ישראל ועתיקותיה, מחלקת־העתיקות של ממשלת־המאנדאט ואחר־כך — של ממשלת־ישראל, וחברות מדעיות אחרות מחוץ־לארץ.

בסך־הכל מגיע מספרם של בתהכ"נ, ששרידיהם נחקרו, לחמשים לערך. כולם הוקמו בין המאה ה2 וה6 לסה"נ, וניכרים בהם שלושה טיפוסים ארכיטקטוניים:

א) הבניינים העתיקים יותר, שהוקמו במאות ה2 וה3, רובם ככולם בגליל. בין אלה שמצב שרידיהם מאפשר קביעה מדוייקת של תכניתם יש לציין את בתהכ"נ בכפר־נחום, כורזים, גוש־חלב, מירון, ברעם, בית־שערים ואם־אל־עמד. אולמיהם של בתכ"נ אלה הם באסיליקאליים; שני טורי־עמודים, שהם מקבילים לקירות־האורך, מחלקים אותם לשלושה סטיוים, שהמרכזי שבהם רחב ושני הצדדיים שבהם צרים. בין שני העמודים האחרונים, לפני הקיר הקצר הצפוני, נמצאו בבתכ"נ מרובים שני עמודים נוספים, באופן שיצרו סטיו־ערב, שחיבר את שני הסטיוים הצדדיים. בשלושה צדדים אלה היה יציע, ששימש עזרת־נשים. בכפר־נחום ובכורזים נמצאו המדרגות הראשונות של סולמי־המדרגות, שהוליכו אל קומת־היציעים.

כל הבניינים של אותה תקיפה הצטיינו במונומנטאליות, שהוטעמה ע"י השימוש באבני־גזית גדולות ובעיבוד התבליטי של חלקי־המבנה השונים: מזוזות ומשקופים של דלתות וחלונות, אפריזים וארכיטראבים, כותרות־עמודים ועוד. אורך־האבנים מגיע לפעמים ל3 מ' ויותר.

החזית הראשית של בתכ"נ אלה היתה פונה לצד ירושלים (בגליל — לצד דרום). בחזית זו היו כמעט בכולם שלושה פתחים גדולים, מכוונים לשלושת הסטיווים. בכפר־נחום היה מעל לפתח האמצעי חלון גדול בצורת חצי־עיגול, שרחבו הגיע עד כדי שליש מרחבה של החזית (ר' ציור 1).

לא נמצאו בבניינים הללו סימנים מעידים, שלארון־הקודש היה מקום קבוע, ולפיכך יש לשער, שבאותם הימים עדיין היה ארון־הקודש בבחינת רהיט מיטלטל, שהיו מביאים אותו לאולם בשעת התפילה או הקריאה בתורה. בכפר־נחום ובכורזים נתגלה מאחרי האולם חדר קטן, שהכניסה אליו היתה רק מן האולם; נראה, שחדר זה שימש לאיכסון ארון־הקודש או ספרי־התורה.

המפואר בבתהכ"נ הנזכרים היה זה שבכפר־נחום. ממדי־

האולם הם 23×16.40 מ'; שבעה עמודים מונוליתיים היו ניצבים בכל אחד מצידי־האורך. אבני־הגזית שבחזיתות, וכן העמודים, הם מאבן־סיד לְבנה, שהובאה ממרחקים; רק נדבך־היסוד מעל לסלע הטבעי היה בנוי אבן־בזלת מקומית. סביבתו של ביכ"נ זה (הבנוי על שפת ים־כינרת) מצטיינת כיפיה. על־יסוד השיחזור החלקי, שבוצע ע"י מסדר הפראנציסקנים (המחזיק במקום זה) לאחר החפירות, שערכו כאן קול וואצינגר, אפשר לשער את הרושם החזק, שבניין זה עשה בזמנו (עי' התמונה בשער כרך ה').

מצידו המזרחי של האולם, שהיה מכוסה גג־רעפים משופע לשני צדדים, נמצאת חצר מרווחת, שעמודים היו ניצבים לאורך שלוש מחומותיה. הסטיים, שנתהוו בין העמודים והחומות, היו מקורים גג; החלק האמצעי נשאר בלתי־מקורה (ציור 1, לפי קול־ואצינגר). בבתכ"נ אחרים לא נחשפו בחפירות חצרות ארכיטקטוניות בצורת פריסטיל (חצר־עמודים), כאותה שאנו מוצאים בכפר־נחום. אך אפשר להניח, שרְחָבות או חצרות פתוחות היו מצויות לפני החזיתות של כולם או כמעט כולם, כאותה, למשל, שאנו מוצאים בבית־שערים.

ביהכ"נ בכפר־ברעם, שאף הוא היה בניין מפואר, נשתמר בחזיתו עד לגובה של 6 מ' בקירוב. מעל לשלושת הפתחים של דלתות־כניסה, שנמצאו בחזית, נשתמרו פתחי־החלונות; מעל למשקוף של הכניסה האמצעית — חלון בצורת חצי־עיגול, ומעל לפתחים הצדדיים — חלונות מלבניים, ששימשו ליציעים של עזרת־הנשים. פרט ארכיטקטוני מיוחד לביכ"נ זה היה פורטיקו בעל 4 עמודים, לפני החזית הראשית, שאף הוא עומד בחלקו על תילו (ציור 2).

בעיטורים התבליטיים, שנעשו באבנים הארכיטקטוניות, תוארו עפ"ר צורות הנדסיות, צמחים או חלקי־צמחים, כגון אשכולות ועלי־גפן, עלי זית ותאנה, דקלים ועלי־אַקַנתוס. יש עיטורים, שבהם מתוארים תשמישי־קדושה — מנורה בעלת שבעה קנים, כד, מחתה, שופר, ארון־הקודש וכד'. בכורזים מוצאים אנו אפריז, שבו מתוארים ראשי־אריות בין צמחים. בין הקישוטים של ביכ"נ זה היו אף דמויות של בני־אדם. כן נמצאו פסלים שלמים של אריות (בכורזים ובכפר־ברעם), שכנראה שימשו כעין אַקְרוֹטֶרְיוֹת בשיפולי־

ציור 2. כפר־ברעם: חזית בית־הכנסת. שיחזור לפי קול־ואצינגר

ציור 3. ראש אריה. פסל מבית־הכנסת בכפר־ברעם

הגג (ציור 3). הפרטים העיטוריים נעשו בסיגנון רומי־הלניסטי, אך בולטת בהם הנימה המקומית המזרחית.

שטחי־הקירות הפנימיים בין האפריזים, הכרכובים, האֶפִּיסטיליות ושאר האבנים המעוטרות, היו מטוייחים. בכפר־נחום ובמירון עדיין נראים במקומות אחדים סימני־הצבע על חלקי־הטיח — במירון צבע אדום ובכפר־נחום גונים שונים. יתכן, איפוא, שבאחדים מבתהכ"נ הנזכרים היו ציורי־קיר. הרצפה נעשתה מלוחות־אבן גדולים.

ב) הבניינים של בתהכ"נ, שהוקמו במאות ה4 — ה6, שוב אינם מצטיינים במוֹנוּמנטאליות כּבניינים של התקופה הקודמת: הם קטנים יותר, קירותיהם בנויים אבני־גוויל מטוייחות, ולא אבני־גזית. מצד תיכנונם הכללי היו אף הם מטיפוס באסיליקאלי; נמצאו בהם שני טורי־עמודים ושלושה סטיים, וגם בהם היו היציעים של עזרת־נשים מעל לסטיים הצדדיים. ההבדל העיקרי בין בתהכ"נ מתקופה זו (בבית־אלפא, חמת־גדר, נערן שעל־יד יריחו, גרש שבעבר־הירדן המזרחי, ועוד) ובין אלה שהוקמו קודם לכן, היה בָּמָה שבאותם מן הזמן המאוחר יותר נקבע מקום לארון־הקודש בתוך מגרעת בצורת אַפְּסִיס בקיר הפונה לירושלים; עם זה הועברה החזית הראשית בעלת שלושת פתחי־הכניסה לקיר שמנגד, ומתוך כך היו מבטיהם של הנכנסים מכוונים מלכתחילה לאותו צד, שאליו היו מכוונים פניהם של המתפללים, בעוד שבבתהכ"נ מן הטיפוס הקדום יותר היה עליהם, לאחר כניסתם לאולם, לשנות ב180 מעלות את כיוון־מבטם בשעת התפילה או הקריאה בתורה. יש לראות בכך שלב חשוב בהתפתחות הארדיכלות של בתהכ"נ בכללה.

למרות דלות־האמצעים, הניכרת באופן־הבניה, השתדלו לפאר את פנים־האולם באמצעים אמנותיים. כל בתהכ"נ מאותה תקופה — במידה שהם ידועים לנו ע"פ שרידיהם — רוצפו רצפות־פסיפס צבעוניות (אמנם ברמת־ביצוע שונה). הקומפוזיציה של הפסיפס כללה עפ"ר בסטיים הצדדיים שטחים של קישוטים גאומטריים וצמחיים, שעשו רושם של מַרְבַד; הסטיו המרכזי והשטח שלפני ארון־הקודש קושטו עפ"ר

בציורים סמליים, ולפעמים תוארו בהם גם מעמדות מן המקרא — עקידת־יצחק (בבית־אלפא), החיות בתיבת־נוח (בגרש), דניאל בגוב־האריות (בנערן). נושאיהם של הציורים הסמליים נשאבו הן מן המיתולוגיה היוונית (עגלת־החמה רתומה לסוסים, ומסביב לה גלגל־המזלות וארבע תקופות־השנה — בית־אלפא, עספיה) והן מאוצר הסמלים היהודיים (מנורה של שבעה קנים, לולב ואתרוג, שופר, ארון־הקודש, זוגות־אריות). לפעמים נמצאו בפסיפס כתובות עבריות, ארמיות ואף יווניות, שפורשו בהן שמותיהם של האומנים או הנדבנים. על סמך הכתובות הללו אפשר היה לקבוע את זמן הקמתם של הבניינים.

ג) בעוד ששני טיפוסי־הבניינים, שתוארו למעלה, היו בעיקרם אולמים באסיליקאליים, היה הטיפוס השלישי בעיקרו אולם־רוחב. בארץ־ישראל נמצאו עד היום רק שרידים של שני בתכ״נ מסוג זה: באשתמוע מדרום לחברון ובחרבת סוסיה, הסמוכה לה; מוצאו של טיפוס זה הוא, כנראה, בארם־נהריים, שבה היתה צורת־בניה זו רווחת ביותר (בבניינים ציבוריים). ביהכ״נ הקדום — ולפי שעה היחיד שנתגלה (כמעט בשלמותו) בחבל־ארץ זה, בדורא־אורופוס, שייך אף הוא לטיפוס הרחבי.

בית־הכנסת באשתמוע, שכבר הוזכר בתחילת המאה ה20 ע״י גוסטו דלמן (ע״ע) ואחרים, נחשף ע״י פרופ׳ א. ל. מאיר וא. רייפנברג ב1936. ביכ״נ זה נבנה באותה תקופה, שבה נבנו בתהכ״נ בגליל, שנזכרו למעלה. גם בו נמצאו (בקיר הצר) שלושה פתחי־כניסה, ולפניהם פורטיקו. האולם היה חד־סטיוי, וכנראה — מחוסר־עמודים. אע״פ שהכניסה היתה בצידו הצר של האולם (כאן: בקיר המזרחי), היה האולם מכוון, כפי שנראה בבירור, לרוחב, הואיל ובצירו של הקיר הארוך הצפוני, הפונה לירושלים, נקבעו שלוש מגרעות של ארונות־קודש, שכיוונו את מבטיהם של המתפללים. בתקופה מאוחרת יותר נבנתה לפני שלוש המגרעות הללו מגרעת נוספת, נמוכה יותר, בשביל ארון־הקודש. ושלוש המגרעות הישנות נשארו ללא שימוש. כנראה, שלתקופה שניה זו שייכים גם השרידים המועטים של רצפת־הפסיפס; נתגלו אבנים ארכיטקטוניות אחדות עם עיטורים תבליטיים, דומים בתכנם לאותם שנמצאו בבתהכ״נ בגליל, אף אם נחותים מהם מבחינה אמנותית.

בבניין הרחבי של ביהכ״נ באשתמוע אפשר לראות כעין מעבר מן הטיפוס הגלילי (הטיפוס הראשון) לזה של ביהכ״נ בבית־אלפא והדומים לו (הטיפוס השני), שחזית־הכניסה היתה בהם מול האפסים של ארון־הקודש.

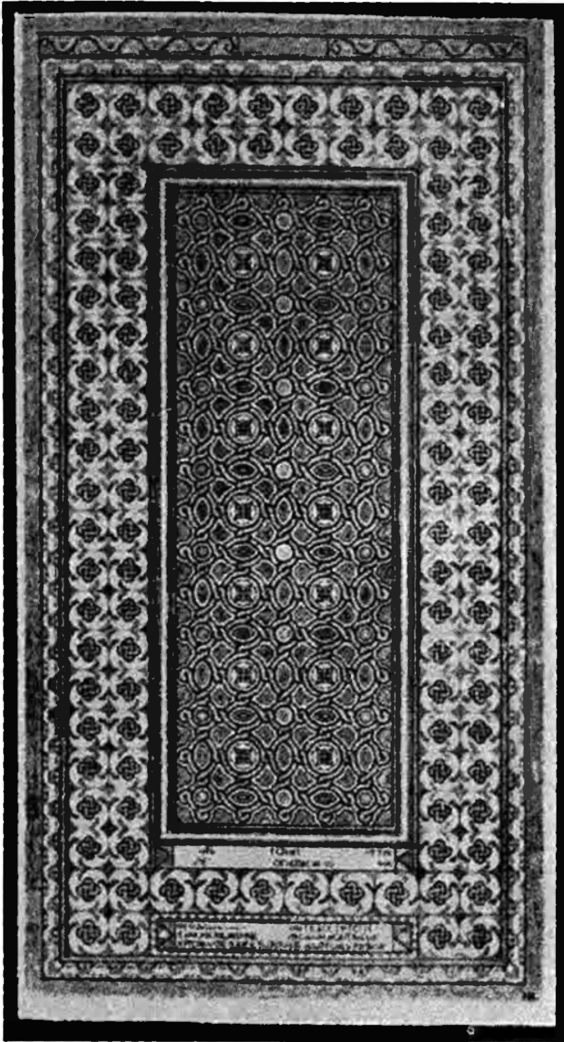
2. בארצות הים התיכון ובארם־נהריים. אע״פ שעדיין לא ברור הדבר היכן ואימתי הוקמו בתהכ״נ הראשונים מחוץ לארץ־ישראל, ידוע, שבתכ״נ היו קיימים בארצות שונות עוד בימי הבית השני. מה שנוגע לצורת־בניינם אין אנו יודעים אלא שכינויו הארכיטקטוני של ביהכ״נ, שהוקם באלכסנדריה של מצרים ושנחרב ב115 לסה״נ, היה „דיפליסטון". לכינוי זה ניתנו פירושים שונים, ולפי האחרון שבהם (של קול־ואצינגר) המכוון בו הוא לאולם, שעמודיו היו בעלי שתי קומות, דוגמת זה שהיה בביהכ״נ בכפר־נחום.

השרידים העתיקים ביותר של בתכ״נ, שנמצאו באגן הים התיכון ושעל־יסודם אפשר לקבוע את התכנית המקורית של מבניהם, נחשפו ביוון. שרידים אלה שייכים לשלושה בתכ״נ, שהוקמו באותה תקופה עצמה שבה נבנו בתהכ״נ שנחשפו בארץ־ישראל, והם גם מזכירים בצורת־בנייתם אותם הטיפוסים עצמם.

בביה״כ, ששרידיו נמצאו במילטוס, היה האולם באסיליקאלי, בעל שלושה סטיוים, ולפניו — במזרח — חצר־פריסטיל מוקפת משלושה צדדים שורת־עמודים. חצר־מרווחת שניה, מרובעת בצורתה, נמצאה בצד הצפוני; על־ידה נמצאה שורת־חדרים.

בביהכ״נ הקטן של פריינה נמצאה בקיר המזרחי, שהיה פונה לירושלים, מגרעת קטנה, ששימשה לארון־הקודש. צורת־האולם היתה של מרובע.

ביהכ״נ השלישי, ששרידיו נמצאו ביוון, באי אגינה

ציור 4. אגינה: רצפת־הפסיפס של בית־הכנסת

שבמפרץ פיראוס, היה מטיפוסם של בתהכ״נ המאוחרים של ארץ־ישראל: רצפתו — פסיפס צבעוני מעוטר עיטורים גאומטריים, כעין מרבד (ציור 4). גם בו נקבע מקום לארון־הקודש בקיר המזרחי, אלא שכאן — בתוך אפסיס רחב.

בחפירות, שנערכו בסטובי שעל שפת הים האדריאטי ביוגוסלאוויה, נתגלו שרידים של ביכ״נ מסוף המאה ה4 לערך. האולם הוא באסיליקאלי, ובו שני טורי־עמודים ואפסיס בצד מזרח. לפני החזית הראשית במערב מצויה עזרת־כניסה, שחוצצת בין אולם־התפילה וחצר־העמודים. העזרה נפתחת בשלושה פתחים הן לאולם והן לחצר.

ב׳, ו׳—ז׳; ירו׳ הוריות ג׳, ז׳ [מ״ח, ב׳]; תוס׳ הוריות, ב׳, י׳; יומא ג׳, ט׳; ד׳, א׳; תמיד א׳, א׳; מדות א׳, ח׳). בראש כל משמר עמד „ראש־המשמר״, ובראש כל בית־אב — „ראש בית־האב״ (משנה יומא ג׳, ט׳; ד׳, א׳; תוס׳ הוריות, ב׳, י׳; ירו׳ הוריות ג׳, ז׳ [מ״ח, ב׳]). וע״ע כהונה.

2. הלויים. הללו נחלקו (עי׳ דבה״א פרקים כג, כד, כה, כו) (1) ללויים סתם, שסייעו „ליד בני אהרן״ בהכנת לחם־הפנים, המנחות וכד׳ (דבה״א כג, כח—כט), בפשיטת העולה במועדים (וביחוד בפסח — דבה״ב פרקים ל, לה) ובעבודות אחרות בעזרה (עי׳ דבה״א ט), (2) למשוררים ו(3) לשוערים. המשוררים היו עומדים על הדוכן ושרים מזמורים מס׳ תהלים (תמיד ז׳, ד׳; רה״ש ד׳, ד׳) בשעת הקרבת התמיד ושאר עולות־הציבור ושלמי־עצרת ובשעת ניסוך־היין (תמיד ז׳, ג׳; בבלי ערכין י״א, א׳; י״ב, א׳, ברכ׳ ל״ה). השירה היתה מלוּוה בכל „מיני כלי שיר״ [נגינה] (ר׳ להלן, בסעיף על שירת הלויים), אך הצעירים שבלויים, אע״פ שנמנו עם השרים לא נמנו עם המנגנים (מש׳ ערכין ב׳, ו׳). קודם שבן לוי היה נכנס לעבודה היו מלמדים אותו חמש שנים (חולין כ״ד) ולא היה נפסל במרוצת־הזמן אלא אם נתקלקל קולו מחמת זקנה (שם). וע״ע לוי, לויים.

השמירה. מחמת קדושתו היתרה של ביה״מ ולשם שמירת הסדר בתוכו (קדמוניות י״ח, ב׳, ב׳; פילון, על מתנות כהונה, ו׳) היה מתקיים יומם ולילה משמר על שערי־הכניסה לעזרה ולמקדש. השערים היו גדולים וכבדים ופתיחתם כנעילתם הצריכה את השתתפותם של כמה וכמה אנשים. לפי יוסף בן מתתיהו (נגד אפיון ב׳, ט׳; מלח׳ ו׳, ה׳, ג׳) היו 200 איש מתעסקים בנעילת השערים, ומהם 20 — רק בשער־הנחושת בלבד. תפקיד זה היה מוטל בעיקר על מעמד ה„שוֹערים״ (עי׳ להלן). לפי דבה״א (ט, יז, כד—כז; שם כו, יב—יט) היו הלויים שומרים בכ״ד מקומות „על הלשכות... האוצרות... על כלי העבודה״ (ט, כו—כט), ואילו המשנה (תמיד א׳, א׳; מידות א׳, א׳) מונה כ״א מקומות, שבהם שמרו הלויים. את השערים היו פותחים קודם הנץ־החמה, סמוך לקריאת־הגבר; ביום־הכיפורים — קודם חצות, וברגלים — קודם האשמורה הראשונה (יומא א׳, ח׳; ור׳ קדמונ׳ י״ח, ב׳, ב׳; והש׳ מלח׳ ו׳, ה׳, ג׳). בשעת חילוף־משמרות היה המשמר היוצא מוסר את המפתחות למשמר הנכנס (נגד אפיון ב׳, ח׳). הממונה על השמירה היה נקרא „איש הר־הבית״, והוא היה מחזר על כל משמר ומשמר מן הלויים „ואבוקות דולקין לפניו״, ואם היה רואה מישהו מן השומרים ישן, היה רשאי לחבטו במקלו ואף לשרוף את כסותו (מידות א׳, ב׳).

3. נתינים. השירותים הפשוטים ביותר היו נעשים, כנראה, ע״י הנתינים (ע״ע).

4. ישראלים. הישראלי היה מחוץ לשירות בקודש; אבל בתקופה זו נתקשר גם הוא למקדש באמצעות קרבנות־הציבור (התמידים והמוספים), שהוקרבו בשֵם כל העם (במד׳ כח, ב). מכיוון שחייב היה כל אדם לעמוד על הקרבן, שהיה נקרא בשמו, התקינו „נביאים שבירושלים... כ״ד מעמדות (גירסה אחרת: עמודים) כנגד כ״ד משמרות של כהונה ולויה״ (תוס׳ תענית פ״ד [ג׳], ב׳). כל העם נתחלק, איפוא, לכ״ד חלקים, דוגמת החלוקה של הכהנים, וכמותם היה אף הוא קשור במקדש קשר של קְיָם אע״פ שהחלוקה לא היתה „טבעית״ — לפי משפחות, אלא „מלאכותית״ — לפי הפל-

כים שבמדינה (שאף הם נקראו משום כך „מעמדות״). הגיע זמן המשמר של הכהנים והלויים לעלות לעבודת־השבוע לירושלים, היה עולה עמהם גם „מעמד״ של ישראלים כדי לעמוד על קרבנות של אחיהם, ו„ישראל שבאותו משמר מתכנסין לעריהן וקוראין במעשי בראשית״ — בפרשה ראשונה של ספר בראשית (מש׳ תענית ד׳, ב׳) ומתענים כל יום — חוץ מיום ו׳, שבת ויום א׳ — על שלום העם, מפרשי ימים, יוצאי דרכים וכד׳, ואנשי המעמד בירושלים מתפללים על שלום העם בארץ־ישראל וב„גולה״ (ירו׳ תענית פ״ד, ה״ד ס״ח, ב׳; בבלי, תענית כ״ב, ב׳; יומא נ״ג, א׳ ורש״י; מסכת סופרים פי״ז, ה׳; שונה מזה — בבלי תענית כ״ז, ב׳). גם העליה לרגל במועדים, ביחוד בשעת הבאת־ביכורים, היתה נעשית ב„מעמדות״ (משנה ביכורים ג׳, ב׳ וע״ע בכורים).

פקידי־המקדש. הכהן הגדול היה מתמנה ע״י הסנהדריה הגדולה (תוס׳ סנהד׳ ג׳, ד׳). הוא היה עורך את העבודה ביום־הכיפוּרים (מש׳ יומא א׳, א׳; בן־סירא נ׳, ו׳ [5]), „ושאר כל הימים אם רצה להקריב — מקריב״ (מש׳ יומא א׳, ב׳; תמיד ז׳, ג׳). ואין אנשי משמר של אותו יום יכולים לעכב על־ידו. לפי יוסף בן מתתיהו (מלח׳ ה׳, ה׳, ז׳; קדמונ׳ י״ח, ד׳, ג׳; וכן הש׳ שם י״ג, י׳, ג׳; י״ג, ה׳; ט״ו, ג׳, ג׳) ומקורות אחרים חשמו״א י׳, כ׳—כ״א; וירו׳ סוטה ט׳, י״ג—י״ד [כ״ד, ד׳]) היה מנהגו להקריב בשבתות, ראשי־חדשים ומועדים. מכספו היו מקריבים כל יום מנחה מיוחדת לשמו — מחציתה בבוקר ומחציתה בערב (ויק׳ ו, יב—טו; דבה״א ט, לא; קדמונ׳ ג׳, י׳, ז׳; משנ׳ שקלים ז׳, ו׳; מנחות ד׳, ה׳).

הסגן (אוֹ סגן־הכהנים) היה הממונה הראשי על העבודה במקדש (סנה׳ י״ט, א׳). כשהיו מטילים ביום־הכיפורים גורלות על שני השעירים היה הסגן עומד מימינו של הכהן הגדול (יומא ג׳, ט׳; ד׳, א׳), וכשהיה הכהן הגדול בא לקרות ביום זה בספר־תורה, היה חזן־הכנסת נוטל את הספר ונותנו לראש־הכנסת, וזה לסגן, והסגן לכהן הגדול (שם ז׳, א׳), וכן כשהיה הכהן הגדול בא להקטיר, היה עולה בכבש והסגן לימינו (תמיד ז׳, ג׳); וכשהיה הכה״ג מנסך, היה הסגן מניף בסודרים, ואז היו הלויים מתחילים לדבר בשיר (תמיד ז׳, ג׳). גם כשהכה״ג היה עובר בשורה לנחם בני־אדם (שמתו עליהם קרובים) או „עומד בשורה ומתנחם מאחרים״, היה הסגן מימינו (תוס׳ סנהדר׳ ד׳, א׳). מן הסגנים ידועים אלעזר בן חנניה, מראשי הקנאים בימים שלפני החורבן (מלחמ׳ ב׳, י״ז, ב׳; קדמונ׳ כ׳, ט׳, ג׳), חנן (קדמ׳ כ׳, ו׳, ב׳) ור׳ חנינא (עדיות ב׳, א׳; ב׳, ב׳; זבחים ט׳, ג׳, וע״ע כהונה).

בענייני הכספים והאוצרות (ע׳ להלן: אוצר־הכסף) טיפלו כנראה שלשה ממונים עיקריים:

1. קתוליקוס — הנאמן על האוצרות (עי׳ שמו״ר ל״ז, א׳; במד״ר י״ח, י״ב). היו (ירו׳ שקלים פ״ה, ה״ג [מ״ט, א׳]), לכל הפחות, שני קתוליקים במקדש. הקתליקוס היה חותם על התעודות לפני הכהן הגדול: „הגזבר חותם ונותנו לאמרכל, אמרכל חותם ונותנו לקתוליקוס, קתוליקוס חותם ונותנו לכהן גדול, כהן גדול חותם ונותנו למלך״ (ירו׳ שם; ועי׳ בבלי הוריות י״ג, א׳).

2. אמרכלים, שמספרם הגיע, לכל הפחות, לשבעה (שקלים ה׳, ב׳). מעמדם היה נעלה מזה של הגזברים (הור-

יות, בבלי י״ג, א׳ וירו׳ ג׳, ז׳). לפי השערה אחת היו נחתכים על־פיהם ענייני ההוצאות, ולפיכך הקפידו, שיהא מספרם כפול מזה של הגזברים (בהתאם לדין, שצדקה „נגבית בשנים ומתחלקת בשלשה״ — פאה ח׳, ז׳). האמרכלים היו ממונים על השערים (עי׳ ת״י למל״ב יב, י; כב, ד; כג, ד; ירמ׳ נב, כד; גם קדמונ׳ י׳, ח׳, ה׳; נגד אפיון ב׳, ח׳), ובידם היו „שבעה מפתחות־העזרה״ — כנגד שבעת שערי־העזרה. „רצה אחד מהם ליכנס, אינו יכול עד שיכנסו כולם. אמרכלין פותחין וגזברין נכנסין ויוצאין״ (תוס׳ שקלים ב׳, ט״ו). מעמדו של האמרכל היה מכובד מאוד וכרגיל בחרו את האמרכלים ממשפחות של כהנים גדולים (עי׳ תוס׳ מנחות, י״ג, כ״א), אע״פ שלפי הדין היו גם לויים וישראלים כשרים לתפקיד זה (תוס׳ שקלים ב׳, ט״ו; ירו׳ שם ה׳, ב׳). המונח „אמרכל״ מתפרש בספרות התלמודית כצירוף עברי (מן „אמר כל״ — מצווה על הכל — הוריות י״ג, א׳; או מן מר־כל — ויק״ר ה׳, ה׳; יש השערה, שהמלה היא פרסית ומובנה: מנהל־חשבונות).

3. גזברים. היו, לכל הפחות, שלשה גזברים (שקל׳ ה׳, ב׳), שהיו ממונים על האוצרות השונים של הקודש; על הסולת, המנחות, היין לנסכים (מנחות ח׳, ב׳, ז׳), הגרנות, השדות, הפירות. הם היו מקבלים את ההקדשות מידי הבעלים והיו חוזרים ומפדים אותם להם (משנה פאה א׳, ו׳; ב׳, ח׳; חלה ג׳, ג׳—ד׳), והם שהיו לוקחים עצים לצורך בניין (מעילה ג׳, ח׳). הגזברים היו מקבלים את כספי מחצית־השקל והם שהיו נושאים ונותנים בו (שקלים ב׳, א׳). מעמדם בהייראכיה של הכהונה היה בין האמרכל לכהן הדיוט (ירו׳ הוריות, ג׳, ז׳). מן הגזברים ידוע הגזבר חלקיה, שנסע ביחד עם ישמעאל כהן גדול בשליחות לרומי (קדמונ׳ כ׳, ח׳, י״א).

ט״ו הממונים. עוד „ממונים״ אחרים שהיו במקדש, שכינו אותם כרגיל לא על־פי תפקידם אלא בשם פרטי — כנראה, לפי שמו של הפקיד הראשון, שבימיו נקבעה המשרה: 1) מתתיה (או מתיא) בן שמואל (יומא ג׳, א׳; תמיד ג׳, ב׳; שקל׳ ה׳, א׳), שהיה ממונה על הגורלות (הפיסות), שהיו מגרילים כל יום בין הכהנים, כדי לקבוע מי מהם יזכה בעבודה מסויימת (יומא ב׳, ב׳—ד׳; תמיד א׳, ב׳; ג׳, א׳; ה׳, ב׳); 2) יוחנן בן פינחס, שהיה ממונה על החותמות; 3) אחיה, שהיה ממונה על הנסכים, ו„מי שהוא מבקש נסכים הולך לו אצל יוחנן... נותן לו מעות ומקבל ממנו חותם, בא לו אצל אחיה... ונותן לו חותם, ומקבל ממנו נסכים״, ולערב באים שני הממונים ועושים חשבון ביניהם (שקל׳ ה׳, א׳, ג׳—ה׳); 4) פתחיה, שהיה ממונה על תורים ובני־יונה, שמביאים זבים ויולדות; 5) בן־אחיה, שהיה מומחה לחלי־מעים (שע״י מה שהכהנים היו אוכלים בשר הרבה ושותים מים הרבה היו באים לידי חלי־מעיים וצריכים לרופא — ירוש׳ שקל׳, פ״ה, ה״ב); 6) נחוניה, שהיה ממונה על חפירת שיחין ובורות, שבקי בקרקעות היה, אילו מהם „שופעים מים״ (מש׳ שקלים ה׳, א׳ וירו׳ ה׳, ב׳); 7) גביני [ה]כרוז, שהיה מכריז כל יום בבוקר שיעמדו „הכהנים לעבודה, ולויים לדוכנן וישראל למעמדן (מש׳ שקל׳ שם, וירו׳ שם; תמיד ג׳, ח׳); 8) בן־גבר, שהיה ממונה על נעילת השערים בערב ופתיחתם בבוקר; 9) בן־בבי, שהיה ממונה על הפקיע, כלומר על הכנת הפתילות למנורה ולשמחת בית־השואבה (ירו׳ שם, וברטינורא למש׳ ה׳, א׳); 10) בן־ארזה, שהיה ממונה על הצלצל (שקל׳ שם; תמיד ז׳, ג׳); הקשתו של הממונה על הצלצל שימשה אות להתחלת השירה של הלויים; 11) הוגרס בן לוי (כלומר, מן הלויים), שהיה ממונה על השירה בפה בלבד (יומא ג׳, י״א); 12) בית (=משפחת) גרמו, שהיה הממונה על הכנת לחם־הפנים; 13) בית אבטינס, שהיה ממונה על מעשה־הקטורת. שתי העבודות האחרונות הצריכו אמנות יתרה, ורק משפחות אלו ידעו לעשות אותן כהלכה (משנה יומא ג׳, י״א); 14) אלעזר, שהיה ממונה על אורגי־פרוכות, שהיו עושים „שתים... בכל שנה״ (שקל׳ ה׳, א׳; ח׳, ה׳; הש׳ גם קדמונ׳ י״ד, ז׳, א׳—, וכן שם, כ׳, ט׳, ג׳); 15) פינחס, שהיה ממונה „על המלבוש״ (שקל׳ ה׳, א׳), כלומר על בגדי־הכהונה (עוזריו נקראו, כנראה, „חזנים״ — תמיד ה׳, ג׳). הממונה האחרון בשם זה נפל בזמן החורבן בידי הרומים „וגילה להם מקום כתנות הכהנים ואבנטיהם, גם הרבה ארגמן ותולעת שני, שנצטבר שם לצרכי הפרוכת״, וכן מסר להם חמרי קטורת וכלים (מלח׳ ו׳, ח׳, ג׳). אפשר, שמידו באו לרומים הפרוכת והציץ, שראה ר׳ אלעזר בן יוסי ברומי (יומא נ״ז, א׳; שבת ס״ג, ב׳).

סדר־העבודה. — א. בימות־החול. — תמיד של שחר. סמוך לזמן קריאת־הגבר היה הממונה על הגורלות דופק על בית־המוקד, שבו היו ישנים זקני בית־האב, והללו היו פותחים לו (תמיד א׳, ב׳). הכהנים היו מסתדרים במעגל ומצביעים לפי סדר מוסכם (תוס׳ יום הכיפורים א׳, י׳; בבלי יומא כ״ה א׳). „זכה מי שזכה״, היה הממונה פותח את הפשפש המוליך לעזרה ונכנס, והכהנים אחריו. הכהנים היו מתחלקים אז לשתי כיתות, שאחת מהן היתה פונה לצד מזרח והשניה לצד מערב, ולאור האבוקות, שהיו מחזיקים בידיהם, היו בודקים את העזרה כדי לראות אם הכלים במקומם. בבית עושי־החביתים היו שתי הכיתות נפגשות. היו מעמידים עושי חביתים לאותו יום. וזה שזכה בגורל היה הולך לאורה של אש המערכת שעל המזבח עד שהיה מגיע לכיור שבין האולם והכבש; היה מקדש (=רוחץ) את ידיו ורגליו, נוטל מחתת־כסף בידו ועולה לראש־המזבח, חותה את הגחלים המאוכלות, יורד דרך צפון, מהלך במזרח־הכבש וצובר את הגחלים שחתה על הרצפה אצל המזבח (תמיד א׳, ד׳; ספרא ו׳). אותה שעה היו ממהרים ובאים הכהנים האחרים, מקדשים ידיהם ורגליהם ונוטלים מגרפות וצינורות, מניחים את האֵבָרים והאֵמורים שלא נתאכלו, מסירים את הדשן ומעלים אותו על ציבור־האפר באמצע המזבח, ולכשסיימו היו מתחילים להעלות עצים למערכה הגדולה של התמיד (משנה יומא ד׳, ו׳). הכהן, שזכה בגורל של תרומת־הדשן, היה מסדר את המערכה (גזרי־עצים מסודרים ריבועים־ריבועים) — מתחילה את המערכה הגדולה במזרח־המזבח, ואחריה מערכה שניה, שממנה היו נוטלים גחלים לקטורת, בקרן מערבית־דרומית, ואחריה מערכה שלישית — לקיום האש. הכהנים היו מניחים אז את האֵבָרים שלא נתאכלו בצידי המערכה הגדולה, מציתים את המערכות, והכהן שזכה בפיס היה מוסיף מצידו שני גזרי־עצים.

שוב היה בא הממונה על הגורלות עם הכהנים ללשכת־הגזית ועורכים פיס שני, שבו היו זוכים י״ג כהנים: מהם היה הראשון שוחט את התמיד, השני — הסמוך לו — היה מקבל את הדם וזורקו; השלישי היה מדשן את המזבח הפנימי, הרביעי היה מדשן את המנורה ומטיב את הנרות; החמישי היה מעלה את ראש התמיד ואת רגלו הימנית

לכבש־המזבח; השישי היה מעלה את שתי הידיים; השביעי את העוקץ ואת הרגל השמאלית; השמיני את החזה והגרה (הצוואר); התשיעי את שתי הדפנות; העשירי את הקרביים; האחד־עשר את סולת הנסכים; השנים־עשר את החביתים (מנחת הכהן הגדול) והשלושה־עשר את יין־הנסכים (תמיד ג׳, א׳; יומא ב׳, ג׳). גמרו, היה הממונה יוצא החוצה לראות אם הגיע זמן־השחיטה — שאין שוחטין אלא ביום — והרואה אומר לו: „האיר פני כל המזרח עד שהוא בחברון". אז היו הכהנים נכנסים ללשכת־הכלים, מוציאים תשעים ושלשה כלי הכסף והזהב, שהיו נדרשים לעבודת־היום, ונכנסים ללשכת־הטלאים ומוציאים משם טלה, בודקים אותו לאור אבוקות, אם אין בו מום, היו משקים אותו מים בכוס של זהב (תמיד ג׳, ב׳—ד׳; יומא ג׳ א׳—ב׳) ומכניסים אותו לבית־המטבחיים לשחיטה. אך עד שהיו שוחטים אותו, היו מקדימים ובאים הכהנים, שזכו בדישון המזבח הפנימי והמנורה, ונכנסים בשער הגדול שבהיכל. אותה שעה היה שוחט מי שזכה את הטלה „על ירך המזבח צפונה", וזה שזכה בקבלת־הדם היה מקבל במזרק את דם־השחיטה ובא אל קרן מזרחית־צפונית של אותו מזבח וזורק את הדם. מיד היה בא מי שזכה בדישון־המזבח וחופן את האפר ומניחו, ואחריו היה בא מי שזכה בדישון המנורה, ועולה בכבש האבן — בעל שלש המעלות — שלפני המנורה ומסיר את פסולת־הנרות. בינתיים היו מפשיטים בבית־המטבחיים את העולה, מנתחים אותה לנתחיה, וכל אחד מתשעת הכהנים, שזכה באברים, היה נוטל את חלקו ומעלהו בחצי הכבש של שיש, ואח"כ היו מולחים את האבריס (שקלים ח׳, ח׳; ו׳, ד׳; ועי׳ סוכה נ"ד, ב׳; תוס׳ ד"ה דתניא). לאחר שגמרו כולם היו יורדים ובאים ללשכת־הגזית לקרות את „שמע". היו קוראים: יוצר אור (או אהבה רבה), עשרת הדברות, פרשת „שמע", „והיה אם שמוע", „ויאמר", ואחר „אמת ויציב", ברכת „רצה" ו„ברכת כהנים" (בלא נשיאת־כפיים). בשבת היו מוסיפים ברכה אחת למשמר היוצא: „מי ששיכן את שמו בבית הזה, הוא ישכין ביניכם אהבה ואחוה, שלום ורעות" (מש׳ תמיד ה׳, א׳; בבלי ברכות י"א, ב׳).

גמרו, היה הממונה אומר להם: „חדשים לקטורת בואו והפיסו" ונכנס כל מי שלא זכה בקטורת מעולם. הֵפיסו, אמר הממונה שוב: „חדשים עם ישנים בואו והפיסו, מי מעלה איברים מהכבש למזבח". גמרו את הפיסות, היו החזנים (=השמשים של „פינחס המלביש") מפשיטים את הכהנים שלא זכו בפיס, והללו היו מסתלקים (תמיד ה׳, ב׳—ג׳; יומא ב׳, ד׳, ב׳). ואילו מי שזכה בקטורת היה נוטל את „הכף" (כלי מחזיק שלושה קבים, ובו בָזְךְ — כף קטנה, מלאה קטורת, מכוסה בכיסוי ובמטלית), עולה בקרן הדרומית־המזרחית של המזבח, נותן מלח על הקטורת, יורד אל הרצפה, והכהן שזכה במחתה של כסף, שבו היו מביאים גחלים למזבח־הזהב, היה עולה לראש־המזבח, מְפַנֵה את הגחלים למחתה ויורד ומערה אותן למחתה של זהב. בשעה שהגיעו שנים אלה לבין האולם ולמזבח, „נטל אחד את המגריפה וזורקה בין האולם ולמזבח". לקול נפילתה היו הכהנים נכנסים להשתחוות והלויים לדבר בשיר. המשיכו השנים בדרכם וכשהגיעו למעלות־האולם, הקדימו ובאו מי שזכה בדישון־המזבח הפנימי ומי שזכה בדישון־המנורה. הראשון היה נוטל את הסל, „משתחווה ויוצא", ואז היו נכנסים אחריו הכהן שזכה בקטורת והכהן שזכה במחתה. זה האחרון היה צובר את הגחלים על גבי המזבח הפנימי, משתחווה ויוצא, ואילו זה שזכה בקטורת היה מוציא את ה„בזך" מתוך ה„כף" ונותנו לאוהבו או לקרובו. הממונה היה אומר לו: הקטר! והלה היה מפזר את הקטורת על גבי הגחלים. כל העם היו פורשים בשעה זו מן ההיכל — שבו היה הכהן מקטיר על המזבח הפנימי — ו„מבין האולם ולמזבח", הסמוך להיכל (על־פי ויקרא טז, יז, ועי׳ יומא מ"ג—מ"ד). גמר המקטיר והשתחווה ויצא, היה נכנס מי שזכה בדישון־המנורה, מדשן את שני הנרות המזרחיים שלא דישן קודם לכן (עי׳ למעלה), נוטל את הכוז [פך השמן], משתחווה ויוצא (תמיד ו׳, א׳—ג׳; יומא י"ד, ל"ג, מ"ט).

אחר גמר כל העבודות הללו היו הכהנים משתחווים ויוצאים, וחמשת הכהנים ששימשו בעבודה היו מתייצבים על מעלות־האולם, מימין לשאר הכהנים, שבינתיים סיימו להקטיר את האברים על המזבח, כל כהן וכליו בידו, ומברכים את העם ב„ברכת הכהנים" (במד׳ ו, כב וגו׳) כשהם הוגים את השם ככתבו (תמיד ז׳, ב׳; סוטה ז׳, ו׳; ועי׳ פילון, חיי משה, II (III), 114; קדמ׳ ב׳, י"ב, י"ד; יומא ו׳, ב׳) ונושאים כפיהם על גבי ראשיהם (משנה תמיד, שם; סוטה, שם). משמת „שמעון הצדיק" היו הכהנים נמנעים מלברך בשם (יומא ל"ט, ב׳, אבל עי׳ קידושין ע"א א׳, שעוד בסוף ימי הבית הגו את השם). אחר ברכת־הכהנים היו מעלים את מנחת הנסכים (שהיתה מסולת), את מנחת החביתים, של הכהן הגדול (ויק׳ ו, יב—טז, ר׳ למעלה) ולסוף — היו מביאים יין לניסוך. כשהכהן המיועד לכך היה נוטל בידיו את הכלי של יין־הנסך היו שני כהנים תוקעים ומריעים בחצוצרות, הסגן מניף בסודרים, בן ארזא מקיש בצלצל והלויים „מדברים בשיר" (תמיד ז׳, ג׳; ור׳ דבה"ב כט, כו—כח ובן סירא נ׳, א׳—כ"א).

השיר, שהיו הלויים אומרים כל יום, היה ביום א׳ — תהלים פרק כד; ביום ב׳ — פרק מח; ביום ג׳ — פב; ביום ד׳ — צד; ביום ה׳ — פא; ביום ו׳ — צג; בשבת — צב; שירה זו היתה, כנראה, קדומה מאוד. המזמור לשבת צויין בתור כזה בס׳ תהלים, והפרקים כד, מח, צד, צב, צט צויינו כמזמורים לימים הנזכרים בתרגום השבעים, בעוד שפרק פא צויין כמזמור ליום ה׳ בתרגום הלאטיני הקדום (מתוך הסתמכות על אחת מן הגירסות של השבעים). לפי בעלי־התלמוד נבחרו פרקים אלה מחמת הרמז שמצאו בהם לימי־הבריאה (ר"ה ל"א, א׳; מסכת סופרים י"ח, א׳). במוספי שבת היו אומרים את שירת־האזינו, שחילקו אותה לששה פרקים; כל שבת היו אומרים פרק אחד ובשבת השביעית היו חוזרים לראש השירה. במנחה של שבת היו אומרים קטעים מ„אז ישיר". במוסף של ראש־השנה היו אומרים פרק פא של ספר תהילים (ואם חל החג ביום ה׳, היו מתחילים בפסוק ז׳). בשעת השירה היו הלויים לבושים בגדי־בּוּץ (דבה"א טו, כז). בסוף ימי הבית השני דרשו הלויים מאגריפס II, שיספק להם בגדים מיוחדים, והוא נתן להם את מבוקשם (קדמונ׳ כ׳, ט׳, ו׳).

ת מ י ד ש ל ב י ן ־ ע ר ב י י ם. — הקרבתו של תמיד זה היתה נערכת בדרך כלל לפי הסדר, שבו היו מקריבים את התמיד של שחר, אלא שעכשיו לא היו מתקינים את המערכות ועורכים את הפְיָסות — מה שלא היו עושים אלא בשחרית לבד; כל מי שזכה לְדָבר בשחר, זכה לאותו דבר

גם לערבית (פרט לקטורת). התמיד של בין־הערביים היה נשחט בשמונה ומחצה וקרב בתשע ומחצה, בערך ב־2½, 3½ אחה"צ לפי שעון א"י בזמננו (פסח' ה', א'; קדמונ' ג', י', א'; י"ד, ד', ג'; נגד אפיון ב', ח'). קרבן־התמיד היה בא מכסף תרומת־הלשכה (ספרי לבמדבר כ"ח, ב', מנחות ס"ה, א'; ועי' קדמונ' ג', י', א'). הצדוקים חלקו על החכמים וטענו, שהכהנים הגדולים צריכים להקריב קרבן זה מכספיהם (מנח', שם).

העבודה בשבת ולחם־הפנים. בשבת היו מקריבים אחר התמיד־של־שחר עוד קרבן מוסף (ע"ע קרבנות; במד' כח, ט—י; ור' קדמוניות ג', י', א'; פילון, על הקרבנות, ג'). כמו־כן היו מסדרים בשבת את „לחם הפנים" של י"ב חלות בצורת מלבן שהיו נאפות בערב־שבת. מתחילה היו מניחים אותן על שולחן של שיש (שעמד באולם על־יד פתח־ההיכל), ואח"כ היו מעבירים אותן אל שולחן של זהב, שהיה בפנים ההיכל (שקלים ו', ד'). עריכת לחם־הפנים היתה נעשית ע"י ארבעה כהנים, ששנים מהם היו מחזיקים בשני סדרי־החלות ושנים בשני בזיכים, שבהם היתה לבונה זכה, וארבעה כהנים אחרים היו מקדימים ובאים לפניהם; שנים היו נוטלים את הלחם הישן מעל השולחן ושנים מסלקים את הלבונה. את החלות היו מסדרים בשתי מערכות ובצידיהן היו מניחים את שני בזיכי־הלבונה. במוצאי־שבת היו מכניסים שלושה קנים תחת כל חלה תחתונה ושנים תחת כל חלה עליונה — לשם אורור (משנה מנחות, י"א, ה'—ט'; בבלי צ"ד—ק'). את החלות הישנות היו מחלקים בין המשמר היוצא והמשמר הנכנס; כל משמר היה מקבל שש חלות, שהיו מחלקים אותן בין אנשי המשמר, באופן שכל אחד מהן היה מקבל עד כאפון ו„הצנועין היו מושכין את ידיהן" (ירו' יומא פ"ו ה"ג; בבלי, שם, ל"ט, א'). בשבת היו עושים במקדש את כל העבודות, שהיו אסורות מדברי־חכמים במקום אחר (ע"ע שבות). ובדומה לזה פקע בביה"מ תקפם של כמה חוקים, שכוחם היה יפה בכל מקום אחר (כגון: ביה"מ לא היה מיטמא בנגעים; הר־הבית, הלשכות והעזרות, חוץ משער־ניקנור ולשכת־הפרהדרין — היו פטורים ממזוזה [יומא י', א'; י"א, א']).

על סדר העבודה בראשי־חדשים, ביום הכיפורים, בחג־הפסח, בחג־הסוכות ע"ע ראש־חדש, יום־הכפורים, פסח, סכות.

אוצר־הכסף. לאספקת הקרבנות, הכלים והלבושים, לכלכלת המינהל ולשם צרכים ציבוריים שונים זקוק היה ביה"מ לאוצרות כסף וזהב מרובים (חשמו"ב ג', ו'), וכאמור, נצטברו בו אוצרות כאלה בלשכות מיוחדות (מלח' ו', ה', ב'). כמו בתקופת הבית הראשון כך אף בתקופת הבית השני בא הכסף למקדש (וכן הכלים היקרים שהיו בו) ממקורות שונים. כשארץ־ישראל היתה נתונה תחת שלטונם של מלכים נכריים, היו הללו מכסים לפעמים את הוצאות המקדש מאוצרם או נותנים מתנות לכלכלתו. דריוש I נתן את הכספים, שהיו דרושים לגמר בניין־הבית ולאספקת־הקרבנות ממיסי „עבר הנהר" (עז' ו, ח—יז). ארתחשסתא I ציווה לגזברי עבר־הנהר לספק למקדש את הכספים הדרושים להוצאותיו, כפי שישאל עזרא „עד מאה ככרים כסף ומאה כורים חטים ומאה חומר יין ומאה חומר שמן ומלח" (ז, כ—כג). תלמי פילאדלפוס שלח (לפי איגרת אריסטיאס ל"ג, מ', נ"ב—פ"ב; קדמונ' י"ב, ב', ה'—ט') למקדש כמתנה שולחן ומזרקי־זהב מפוארים. סלוקוס IV נתן מהכנסותיו די כסף לכל ההוצאית על הקרבנות (חשמו"ב ג', ג'), וכך עשו גם מלכים יווניים אחרים (קדמו' י"ג, ג', ד'; נגד אפיון ב', ה'). אנטיוכוס III העניק למקדש מתנה לצרכי־הקרבנות סך של 20 אלף שקל ומלבד זה כמיות מרובית של חיטה, סולת ומלח, וכן סיפק את כל החמרים, שהיו דרושים לבדק־הבית, ובכלל זה ארזים מן הלבנון (קדמונ' י"ב, ג', ג'). כיוצא בזה הבטיח דמטריוס „לעם היהודים" את תחום־עכו, שהכנסותיו ממיסים היו צריכות לשמש להוצאות המקדש, ומלבד זה — 15 אלף שקל כסף מתבואת־המלך לבדק־הבית (חשמ"א, י', ל"ט—מ"ה). גם שליטים רומיים, כגון סוסיוס, שכבש את ירושלים בשביל הורדוס (קדמוניות י"ד, ט"ז, ד'), מארקוס אגריפאס (המלאכות אל קאיוס, ל"ז), אוגוסטוס קיסר ואשתו יוליה (מלחמ' ה' י"ג, ו'; פילון, המלאכות אל קאיוס, כ"ג, מ') ואחרים (מלח' ד', ג', י'; ב', י"ז, ג'), היו נותנים כל מיני מתנות למקדש (מזרקי־זהב, זר־זהב). מן התורמים מישראל נזכר בן קטין, שעשה שנים־עשר דדים (ברזים) ומוכני (גלגל מחובר לבור) לכיור (משנה יומא, ג', י'); מונבז (ע"ע) תרם ידות־זהב לכל הכלים של יום־הכיפורים; הילני המלכה תרמה נברשת של זהב, שנקבעה בפתחו של ההיכל, וטבלה של זהב, שפרשת־סוטה היתה כתובה עליה (שם); במקום שני הגורלות של שעירי יום־הכיפורים, שהיו מתחילה של אשכרוע, תרם בן־גמלא גורלות של זהב (שם ג', ט'). האלברך (ע"ע) אלכסנדר, אחיו של פילון מאלכסנדריה, תרם את ציפוי הכסף והזהב לשערי־ההיכל (מלח' ה', ה', ג'). ניקנור מאלכסנדריה נדב דלתות עשויות נחושת קורינתית, שנקראו על שמו („שער ניקנור"; משנה יומא ג', י'; מידות ב', ג'; תוס' יום הכיפורים ב', ד'; בבלי ל"ח, א'). בימי בניין הבית נדרו חלדי, טוביה וידעיה מן הגולה עטרות של זהב, שתלון בתקרת־ההיכל. לגפן של זהב, שהיתה בפתח־ההיכל, היו יחידים מנדבים, כאמור, עלה או גרגר או אשכול. מקור אחר לאוצר היו פקדונות של יחידים, של אלמנות ויתומים (חשמו"ב ג', י'), אבל ביחוד של עשירים (כהורקנוס בן טוביה — שם, שם, י"א), ש„הניחו בו „את כל כבוד ביתם" (מלח' ו', ה', ב'). חלק זה של האוצר היה גדול כל־כך, שיוסף בן מתתיהו אומר (שם): „שם נערם כל עושר־היהודים".

אך המקור החשוב, ועל־כל־פנים המתמיד ביותר, של הכנסות־האוצר היה המס השנתי של מחצית־השקל, שהיה מוטל על כל יחיד מישראל, מגיל של עשרים שנה ומעלה (על סמך שמות ל, יד—טו; הש' פילון, על המלכות, II, 3), ושימש לצורך קרבנות־הציבור ועניינים אחרים (ר' להלן). בתרומה זו היו חייבים הכל (פרט לנשים, עבדים וקטנים, יגם הללו אם נתנו קיבלו מידם — שקלים א', ה'), אחד בארץ ואחד בחוץ־לארץ. אך העשירים היו תורמים „דרכונות של זהב" (תוס' שקלים ב', ד'). למרות הפרעות זמניות מצד גויים (הש' קדמונ' י"ד, ז', ב') לא פסק זרם־הכסף בשום דור. כספי־המגבית שנאספו בבבל, היו מיפקדים תחילה בערים הבצורות נציבין ונהרדעא, ולאחר זמן היו מעבירים אותם לירושלים בלוויית שיירה (קדמ' י"ח, ט', א'). כל שנה, באחד באדר, היה בית־הדין הגדול שולח שליחיו בערי ארץ־ישראל והללו היו „משמיעין" (מכריזים), שיש להביא את השקלים בזמנם, כדי שתיחרם תרומת־הלשכה בא' בניסן (ירו' שקלים פ"א, ה"א [מ"ה, ד']; ור' להלן). בט"ו באדר

היו השולחנים יושבים במדינה (בערי־השדה—משׁ׳ שם, א׳, ג׳) ובכ״ה בו ישבו וגבו במקדש, וכל מי שלא נתן היו ממש־כנים אותו בעל כרחו (פרט לכהנים, ד׳ שם). גם במדינה גם במקדש הועמדו לתכלית זו „שופרות" (תיבות רחבות למטה וצרות למעלה—שם ב׳, א׳). מספר השופרות במקדש היה י״ג (שם, ו׳, א׳, ה׳) ועל כל אחד היה כתוב מה שימושו (אם בשביל השקלים של השנה [„תקלין חדתין"], אם בשביל אלה של השנה שעברה [„תקלין עתיקין"], אם בשביל מין מסויים של קרבן (כגון עצים למערכה, ללבונה, וכד׳). כל הכסף שנגבה היה נחלק לשנים: שלוש קופות של ט׳ סאים כל אחת נתייחדו בשם „תרומת הלשכה" והשאר נתרכז בקופה מיוחדת, שנקראה בשם „שיירי הלשכה". שלש פעמים בשנה: ט״ו יום קודם הפסח, ט״ו יום קודם עצרת (שבועות) ובכ״ט באלול, היו תורמים את תרומת־הלשכה. בכסף של תרומת־הלשכה היו משתמשים בעיקר לצורך קרבנות־הציבור והקטורת (שקל׳ ד׳, א׳). וכן היו נותנים ממנו לשומרי ספיחים בשנה שביעית, לנשים, שהיו אורגות פרוכות לשערי־המקדש (שם; כתוב׳ ק״ו, א׳), לקניית הפרה האדומה והשעיר המשתלח ביום־הכיפורים, לבגדי־כהונה, למבקרי מומין, למלמדים את הכהנים הלכות־שחיטה ולמגי־הים של ספרי־הקודש (שם, שם). בכסף של שיירי־הלשכה היו משתמשים להתקנת הכבש המיוחד לפרה האדומה ולשעיר המשתלח, ולהוצאות של מזבח־העולה, ההיכל והעז־רות (שקלים ד׳, ב׳; ירו׳ שם פ״ד, ה״ג; לפי בבלי כתוב׳ ק״ו, ב׳, נתכסו הוצאות אלו מכספי בדק־הבית), להשגחה על אמת־המים שבירושלים ועל חומת־העיר ומגדלותיה וכן לכל שאר צרכי־העיר (שקלים ד׳, ב׳; ירו׳ שם פ״ד, ה״ג).

עוד לשכה אחרת היתה בביה״מ לבדק־הבית, שדמיה באו מן הערכין (ר׳ ויקרא כ״ז), ומסתם הקדשות (ערכין כ״ד, א׳). היו גם לשכות מיוחדות לנדבות: לשכת חשאים — למנדבים צדקה בסתר („יראי חטא נותנים לתוכה בחשאי ועניים בני טובים מתפרנסים מתוכה בחשאי", משנה שקל׳ ה׳, ו׳); ולשכת הכלים (שבה היו מונחים 93 כלי־כסף וכלי־זהב, שהשתמשו בהם לצורך העבודה — תמיד ג׳, ד׳) — למנדבים כלים לביה״מ. אחת לשלושים יום היו הגזברים פותחים אותה. „וכל כלי שמוצאין בו צורך לבדק־הבית מניחין אותו, והשאר נמכרין בדמיהן ונופלין ללשכת בדק־הבית" (שקלים, שם).

אוצר יחיד במינו נוצר מתוך ההתחייבות, שגם אותה קיבלו עליהם הכהנים, הלוויים והעם בכתב האמנה (נחמ׳ י, לה; יג, לא), להביא למקדש „לעתים מזמנים שנה בשנה לבער על מזבח ה׳ אלהינו ככתוב בתורה" את „קרבן העצים". משפחות מיוחדות קיבלו עליהן לנדב עצים בימים קבועים בשנה, מפני שלפי המסורת, „כשעלו בני־הגולה לא מצאו עצים בלשכה ועמדו אלו והתנדבו משלהם, וכך התנו נביאים שביניהן, שאפילו לשכה מלאה עצים יהיו אלה מתנדבין משלהן" (תענית כ״ח, א׳). ואותו יום שהיו מביאים בו את העצים, היו מקריבים עולות נדבה, ונחשב להם היום כיום־טוב שאסורים בו בהספד ובתענית ובעשיית מלאכה (תענית כ״ח, א׳). הימים למתן נדבת־העצים היו קבועים בשביל כל משפחה; למשל, א׳ בניסן נקבע בשביל בני אָרח בן יהודה (עז׳ ב, ה; נחמ׳ ז, י); כ׳ בתמוז — בשביל בני דוד בן יהודה (עז׳ ח, ב). מאלה נתייחד יום ט״ו באב (מגלת תענית לאב; מלח׳ ב׳, י״ז, ו׳) כיום „קרבן העצים", והיתה בו תכונה של חג. „אותו יום פסקו לכרות עצים למערכה... לפי שאינן יבשין" (תענית ל״א, א׳).

את אספקת צרכי המקדש והמזבח מותר היה להביא ממקומות שונים. לגבי כמה צרכים היו כל הארצות כשרות (כגון לגבי קרבנות ציבור ויחיד), בעוד שלגבי צרכים מסויימים נתייחדה הארץ מכוח קדושתה (כגון העומר והביכורים ושתי הלחם: משנה מנח׳ ח׳, א׳; תוס׳ שם ט׳, ב׳). „העומר ושתי הלחם אינם באים אלא מן המובחר" — ממכמס (=מכמש, שמצפון לירושלים) ומזוניחה (זנוח בשפלה; כיום: זנוע, מדרום לצרעה (דבהי״א ד, יח; נחמ׳ ג, יג, יא, ל) או ינוחה (במרחק של 12 מיל משכם, מצפון למכמס), שנחשבו אלפא לסולת; שניה להן מבחינה זו היתה חפריים בבקעה (בעמק יזרעאל — יהו׳ יט, יט). את היין לנסכים היו מביאים בעיקר מיהודה (חגיגה ג׳, ד׳): קרוחים (כנראה מדרום לים־המלח), חטולים (כנראה, גם־כן בסביבה זו) נחשבו אלפא ליין; שניים להן בזה היו בית רימה ובית לבן בהר [= יהודה] (במערב) וכפר סגנה בבקעה (בגליל התחתון, משׁ׳ מנחות, שם). קרבנות־בהמה הביאו: „אילים ממואב, עגלים משרון, כבשים ממדבר (לפי גירסה אחרת: מחברון—בבלי מנחות פ״ז, א׳); גוזלות — לקינין [שבביה״מ] — מהר־המלך". מלח היו מביאים מסדום. „מצות העמר לבוא מן הקרוב" (לירושלים—משׁ׳ מנחות י׳, ב׳), והיו מביאים אותו „מבקעת בית מקלה של נחל קדרון" (תוס׳ שם י, כ״א), אבל במקרים מסויימים היה מובא גם ממרחק: מגנות צרי־פים (על־יד לוד), ומבקעת עין סוכר (בקרבת שכם).

העליה לרגל. עוד יותר מבימי בית ראשון היתה מרובה העליה לרגל לירושלים בימי בית שני. ביה״מ בירו־שלים נחשב כמרכז מקודש בכל תפוצות־ישראל. עולים היו אלה שנתחייבו בקרבנות תודה, חטאת, עולה ואותם שהיו מביאים בכורות למקדש. מצורעים שנתרפאו, זבים וזבות ויולדות שקמו מחלין היו מביאים קרבנם (ערובין ל״ב, א׳; פסח׳ צ׳, ב׳); וכן נזירים שניטהרו לאחר שנטמאו (במדבר ו). ניכרת היתה ביחוד הבאת מעשרות (ע״ע), ולשם כך היו עוליכ לירושלים בערב יום ראשון של פסח, ומרובה ביותר היה מספר העולים בשעת הבאת הבכורים (ע״ע); כל עולה לרגל לימי־החג היה מביא שלושה מיני־קרבנות: עולת ראיה (ששויה היה לא פחות ממעה של כסף); שלמי־חגיגה (ששוים היה לא פחות משתי כסף; משנה חגיגה א׳, ב׳) ושלמים, שנקראו „שלמי שמחה".

מספר העולים לרגל בשלש הרגלים (פסח, שבועות, סו־כות) היה עצום. בתלמוד מסופר בלשון מופלגת: „פעם אחת ביקש אגריפס המלך ליתן עיניו באוכלוסי ישראל. אמר ליה, לכהן גדול: תן עיניך בפסחים. נטל כוליא [=כליה] מכל אחד ונמצאו שם ששים רבוא זוגי כליות כפלים כיוצאי מצרים, חוץ מטמא ושהיה בדרך רחוקה. ואין לך כל פסח ופסח שלא נמנו עליו [על קרבן אחד] יותר מעשרה בני אדם, והיו קוראין אותו — פסח מעובין" (פסחים ס״ד, ב׳). בדומה לזה מספר יוסף בן מתתיהו, שקסטיוס גאלוס, הנציב הרומי בסוריה, רצה להראות את תפארת־ירושלים לנירון קיסר וביקש מן הכהנים לקבוע את מספר העם, שבא לבהמ״ק. והכהנים מנו לצורך זה את הזבחים ומצאו, שמספרם היה עשרים וחמשה ריבוא וחמשת אלפים ושש מאות (255,600) „והחבורה הנמנית על קרבן אחד לא היתה מעטה מעשרה אנשים... ורבים הצטרפו גם לחבורות בנות עשרים איש"

(מלחמות, ו', ט', ג'; שם, ב', י"ד, ג'). יוסף מבאר בזה (שם) את המספר העצום של המתים בירושלים בזמן המצור שקדם לחורבן ואת המספר המרובה של השבויים, שנפלו בידי הרומים (לדבריו: 97,000 שבויים ו1,100,000 מתים). המסורת מספרת, שלמרות ריבויים המופלג של הבאים לבה"מ, „מעולם לא נתמעך אדם בעזרה חוץ מפסח אחד, שהיה בימי הלל, שנתמעך בו אדם אחד, והיו קורין אותו: „פסח מעוכין" (פסחים ס"ד, ב'); ש„בשעה שישראל עולין לרגל עומדים צפופים ומשתחוים רְוָחים, ונמשכים י"א אמה אחורי בית הכפורת" (יומא כ"א, א'). כן נמסרו אגדות על עולי־רגלים, שעלו לירושלם והניחו בתיהם פתוחים, וכשחזרו מצאום שלמים; אחד היה נחש קשור בטבעות־דלתותיו; אחר הניח תרנגולות בחוץ, וכשחזר — מצא חתולות מקורעות לפניהן; אדם אחד הניח כרי של חיטים בחוץ, וכשחזר מצא אריות סובבים אותו; שני אחים, שהיו באשקלון, עלו לרגל, וכשחזרו נודע להם מפי הגויים, שכנים רעים, שאותו זמן שהיו הם בירושלים התהלכו בביתם מלאכים בדמות בני־אדם (ירו' פאה פ"ג, ה"ח [י"ז, ד']; בבלי פסחים ח', ב'). העולים, גם מן הארץ וגם מחו"ל, היו באים מזויינים, ובזמני־מלחמה היו מסתייעים בהם בקרבות עם האויב (עיין מלחמות א', יג, ג'; שם ב', א', ג'; ב', ג', א').

ב י ת ־ ה מ ק ד ש ו ה נ כ ר י ם. לפי דין תורה (ויק' כב, כה), היו מקבלים קרבנות מן הנכרי, וכך, כנראה, היה הנוהג בפועל בימי בית ראשון (מל"א ח, מא—מג). קרבנות כאלה נתרבו בימי הבית השני ונקבעו דינים מיוחדים לכך. הכלל היה: „כל שנידר ונידָב מקבלים מידן" (משנה שקלים א', ה'). ידועים מלכים ושרים מן הגויים שהקריבו קרבנות בבה"מ, כגון תלמי III (נגד אפיון ב', ה'), אנטיוכוס VII סידטס, בזמן שצר על ירושלים (133 לפסה"נ; קדמוני' י"ג, ח', ב'), מרקוס אגריפס שהקריב הֶקָטוֹמְבֵּה — מאה עולות — בשנת 15 לפסה"נ (שם ט"ז, ב', א'); וכן עלה במיוחד לירושלים ויטליוס, נציב־סוריה, להקריב בבית־המקדש בפסח (שם י"ח, ה', ג'). המזבח במקדש שבירושלים היה נערץ „על כל ההלנים והבארבארים", קובע יוסף (מלח' ה', א', ג'), ופירסומו של ביהמ"ק היה גדול בכל העולם (שם ד', ד', ג'; ועי' סוטוניוס, אוגוסטוס, 93).

מלבד קרבנות, שקיבלו מידי הנכרים, היו מקריבים מימי העליה מן הגולה קרבן מיוחד לשלום המושל הנכרי. כך הקריבו בבה"מ קרבנות לשלומו של המלך הפרסי (עזרא ו, ט—י), לשלום מלכים יווניים (כגון דמטריוס I [חשמו"א ז', ל"ג]), ואח"ב — לשלומם של הקיסרים הרומיים (מלח' ב', י', ד'); לפי ידיעה אחת (פילון, המלאכות אל גאיוס, 23), היו מקריבים כל יום שני שעירים ופר (ועי' שם, 45). כשפרץ המרד נגד הרומים והקנאים (בהנהגתם של אלעזר בן חנניה וזכריה בן אבקולס) התגברו על רודפי־השלום בעם, פסקה הקרבתו של קרבן זה (גטין, נ"ו, א'; מלח' ב', י"ז, ב—ד').

במסורת הישראלית נחשב הבית השני כנחות בדרגה מן הבית הראשון, שהיה יורשו של המשכן ושבו היו ארון־הברית ולוחות־הברית. אך הבית השני היה, מיום שהוקם, המרכז הדתי והמדיני של מדינת־יהודה, ובמרוצת־הזמן נעשה המרכז הדתי והמדיני של היהדות העולמית לכל תפוצותיה. נתקיימה נבואת חגי: „גדול יהיה כבוד הבית הזה האחרון מן הראשון" (ב, ט). העם ראה את סופה וכשלונה של מלחמת־העצמאות שלו בחורבן־הבית, ולא בחורבן העיר, שעמדה עוד חודש ימים בפני טיטוס. צום ט' באב והסמלים של „זכר לחורבן" בבתי־היהודים השרישו את זכרו של הבית השני בתודעת העם; מאות בשנים אחר החורבן היו מונים לפי חורבן־הבית, ועד היום תופסת התפילה על ה„בית הגדול והקדוש" ועל חידוש העבודה ב„דביר ביתך" מקום חשוב בתפילות־ישראל.

משנה תורה, ספר עבודה; ר' אהרן בר' יוסף הכהן, עבודת הקרבנות ח"א, תרע"ג; ח"ב, תרפ"ג; ש. ביאלובלוצקי. ירושלים בהלכה, קובץ עלי עין, תש"ח-תשי"ב, עמ' 25–74; ש. קליין, ארץ יהודה תרצ"ס, 118 וכו'; A. Buchler, *Die Priester und der Cultus im letzten Jahrzehnt des Tempelbestandes*, 1895; E. Schürer, *Geschichte des jüdischen Volkes*, II⁴, para. 24, pp. 277–363.

י. מ. ג.

ה י ס ט ו ר י ה. — ת ק ו פ ת פ ר ס. ב538 פירסם כורש, מלך־פרס, שכבש את בבל, כרוז לבני־הגולה, שבו הודיע על רצונו להקים את בית־המקדש שבירושלים מהריסותיו, ואף האיץ בגולים לעלות לארצם ולהתנדב לצרכי הבית (עזרא א, א—ד). מלבד זה נתפרסם מטעם המלך „זכרון" (בארמית: דכרונה) מיוחד, שבו נקבעו מידות־הבית, והובטח לספק מאוצר־המלכות את כל צרכי הבניה והעבודה (הבהמה, התבואה והשמן) וכן להחזיר את כלי־הבית, שנשדדו בשעת־החורבן. ואמנם נמסרו הכלים לידי שֵׁשְׁבַּצַּר, „הנשיא ליהודה", על מנת שיעבירם לירושלים (שם א, ז—יא; ה, יג—טז). בתנועת־ה„שיבה", שעורר הכרוז בין בני־הגולה, שבראשם עמדו זרובבל וישוע בן יוצדק, עלו 42,360 איש לארץ. הבאים הקימו „אוצר מלאכה" לבניין־הבית וצרכיו (בזהב, כסף ובגדי־כהונה), והעמידו לפי שעה מזבח לעבודה (שם, ג, ג—ו). העולים באו בדברים עם הצורים והצידונים כדי שהללו יביאו ארזים לבניין, ובשנה השניה לבואם הניחו את יסודות־הבית ואף העמידו את הלויים לְנַצֵּחַ על השירה בשעת העבודה (שם שם, ח וגו'). אבל כשהגיעה השמועה על כך ל„עמי־הארצות" (השומרונים) הציעו הללו לבונים, שישתפו אותם בבניין, ומשנדחתה הצעה זו ע"י העולים, ניסו השומרונים לבטל את הבניה ע"י הטלת אימתם על הישובים היהודיים וע"י פניה לְרָשׁוּת בקיטרוג על היהודים, שלא היכל דתי הם רוצים לבנות, אלא מבצר צבאי מתוך כוונת־מרד: רוצים הם לקרוע את יהודה מעל מלכות־פרס. קיטרוגים מסוג זה חזרו ונשנו וכנראה היתה להם השפעה ידועה. יתכן, שכבר בימי כורש באה הפסקה בבניה (עזרא ד). בשנה השניה למלכותו של דריוש I (521 לפסה"נ), כששככו המרידות הגדולות, שפרצו במלכות־פרס, קמה התעוררות חדשה בעם לבניין־הבית, שבראשה עמדו הנביאים חגי וזכריה (עז' ה, א וגו' והספרים חגי, וזכריה א—ח). כשנתחדשה הבניה פנה תַּתְּנַי, פחת עבר הנהר, בשאלה אל דריוש בנוגע לחוקיותה של הבניה ולעמדתה של המלכות כלפיה. מתוך חיפוש התעודות הנוגעות לדבר מצאו בארכיון־המלכות שבאחמתא את ה„זכרון" המקורי של כורש ועל־יסוד זה חזרה המלכות גופה ונכנסה בעובי־הקורה של פעולת־הבניה ע"י מתן הוראות לפחת עבר־הנהר להחיש את מהלך־הבניין ולספק את צרכי המקדש מאוצרותיה (עז' ו, ו—יב). בשנה הששית לדריוש I, בשלושה באדר (515 לפסה"נ) — 70 שנה אחר חורבן הבית הראשון — נסתיימה הבניה. חנוכת־הבית נעשתה במעמד רוב העם, תוך הקרבת קרבנות מרובים, ובהם שנים־עשר שעירי־עזים, כמניין שנים עשר שבטי־ישראל. אך הפולמוס הישן עם „עמי־הארצות" (שעכשיו נוספו עליהם בית־טוביה בעמון והערבים בנגב) לא פסק. בימי עליית עזרא (457

לפסה"נ) הובטחו מטעם המלכות הוצאות העבודה במקדש ואת המשרתים בקודש פטרה המלכות ממיסים (עזרא ז, כד). בתקופת נחמיה התחייבו נציגי העם לתת „שלישית השקל לשנה" לעבודת־הבית. הפילו גורלות על קרבן־העצים, שכמה משפחות מיוחסות קיבלו עליהן להביא למזבח לעיתים מזומנות, וקבעו תקנה לשלוח את המעשרות והתרומות ללשכות בית־האוצר שבמקדש, כדי שיחולקו שם לכהנים וללויים (נחמ' י, לג—לח). גזברים מיוחדים הופקדו לתכלית זו „על הנשכות (= הלשכות) לאוצרות לתרומות לראשית ולמעשרות" (שם יב, מד), שקיבלו את התבואה מידי העם (שם יג, ד—יג; מלאכי ג, י). לתקופה זו בקירוב יש לייחס גם את קביעת כ"ד המעמדות מישראל, שלפי המסורת (תוס' תענית ד[ג], ב) קבעוה „נביאים שבירושלים".

תקופת־יוון וימי החשמונאים. כשנכבשה הארץ ע"י היוונים היה בארץ ישוב יהודי מגובש מסביב למקדש. שמעון הצדיק (קדמונ' י"ב, ב', ה'), חיזק את ההיכל (כנראה, ע"י בניית החומה המערבית, שמגינה עליו מצד העיר) וכרה בו מקוה־מים (בן־סירא נ, ב'). תיאור עבודתו בביהמ"ק, שנמסר ע"י בן־סירא (שם, נ'), יש בו משום רישום ראשון לעבודת־הפאר, שהיתה נהוגה אחר־כך (עי' „סדר העבודה"). המלכים ההלניסטיים התייחסו בכבוד למקדש וזיכו אותו במתנות. ביחוד התייחס בכבוד למקדש אנטיוכוס III (ע"ע), שסיפק לצרכיו מאוצרו יין, שמן, לבונה, סולת, חיטה ומלח, וכן המציא עצים לבניין המקדש ולשיפוצו, ובדומה למלכים הפרסיים פטר את כל עובדי־המקדש — ובכלל זה את הסופרים — מתשלומי מיסים למלכות (קדמונ' י"ב, ג', ג'). כמותו נהג אחריו גם סלווקוס IV, שכיסה מאוצרו את כל ההוצאות, שהיו כרוכות בעבודת־הקרבנות (חשמ"ב ג', ג'), אע"פ שדבר זה לא מנע אותו אח"כ, כשנזקק לכסף, לשלוח לירושלים את שרו הליודורוס כדי להוציא כסף מאוצר־המקדש (אלא שמחשבה זו לא נתקיימה; עי' חשמ"ב ג', ה' ואילך). היחס אל המקדש מצד מלכי־סוריה נשתנה תכלית שינוי בימיו של אנטיוכוס IV („אפיפאנס"). ב־169, בדרכו חזרה ממצרים, התפרץ אנטיוכוס לביה"מ ובזז את כליו, ושתי שנים לאחר מכן (167) הקים „שיקוץ משומם על המזבח". ביה"מ נועד ע"י אנטיוכוס לשמש כמקדש לזוס. העבודה בביה"מ פסקה למשך שלוש שנים ויותר ונתחדשה רק כשיהודה המכבי כבש את הר־ציון והמקדש. יהודה ניתץ את מזבח־העולה המטומא ואת אבניו גנז בלשכה המזרחית, צפונית לבית־המוקד (מדות א', ו'; חשמ"א ד', מ"ו); את אבני־השיקוץ זרק למקום טמא (חשמ"א שם, מ"ג). במקום המנורה, שהועברה ע"י הסורים לאנטיוכיה, הביאו 8 שיפודים של ברזל, „חיפום בעץ והדליקו בהם את הנרות" (ולאחר זמן כש„העשירו — עשאום של כסף, חזרו והעשירו — עשאום של זהב" — מנחות כ"ח, ב'; מגילת־תענית לכ"ה בכסלו). חג חנוכת־המזבח, שנמשך שמונה ימים, נקבע מכאן ואילך לדורות (חשמ"א ד', נ"ח; חשמ"ב א', ט'; שב ב, י"ח). יהודה גם הקיף את הר־ציון חומה, שנועדה להגן על המקדש (חשמ"א ד', נ"ט), ביחוד מפני הסכנה שנשקפה לו ממערב, מצד מבצר־חקרה, שעדיין היה בידי היוונים. מאז לא פסקה העבודה בבית אף בזמנים שיד־היוונים חזרה וגברה בהם. הכהן הגדול אלקימוס (167—157 לפסה"נ), שצידד עם המתייוונים, ניסה להרוס את „חומת חצר המקדש הפנימית" — אפשר, הסורג ששימש גבול להתקרבותם של נכרים אל הבית — אך ניסיון זה בטל עם מיתתו הפתאומית. לפי המסורת, נפרצו אז י"ג פרצות; לאחר זמן כשחזרו וגדרום גזרו כנגדם „י"ג השתחויות" (מדות ב', ג'). בימי שמעון (141—135) נהרסה החקרה ומאז היה המקדש המקום הגבוה ביותר בעיר (קדמ' י"ג, ו', ז'). בימיו, אפשר, גם נבנה הגשר, שחיבר את הר־הבית עם הגבעה המערבית (קדמונ' י"ד, ד', ב'; ט"ו, ט', ה'). זמנו של יוחנן כהן גדול היה זמן של תיקונים חשובים בסדרי־העבודה במקדש (ירו' סוטה פ"ט, הי"א; תוס' שם י', ג').

י. מ. ג.

מכיבוש רומי עד חורבן הבית. כשכבש פומפיוס את ירושלים פרץ לקודש־הקדשים (מלח' א', ז', ו') ולאחר כמה שנים כשעבר קראסוס בארץ בדרכו לפרתיה, בזז את אוצר־המקדש בשעור של אלפיים ככר כסף (קדמונ' י"ד, ז', א').

מאורע חשוב בתולדות ביה"מ אירע בימיו של הורדוס. כדי לקנות את לב העם החליט הורדוס לחדש את הבית בצורה מפוארת ביותר. בשנה הט"ו למלכותו הוחל בבניין. קודם התחלת־הבניין נעשו הכנות מרובות: אומנו אלף כוהנים כסתתים וכבנאים לעבודה בפנים־הבית; בריבוא פועלים מבני־ישראל הועמדו לרשות המפעל, וכן הוכנו החמרים והמרכבות (כאלף במספר) להובלת האבנים. הבניין הוקם מאחורי־קלעים, כדי שלא תשלוט עין־זרים בקודש (משנה עדיות ח', ו'). האבנים להקמת המזבח והכבש הובאו מסלע־הבתולה שמתחת לקרקע בבקעת בית־הכרם בלא שהונף עליהן ברזל (מדות ג', ד'). עבודת־הבניה נמשכה ארבעים ושש שנים (לפי האוונגליון של יוחנן ב', ב'), אך ההיכל עצמו הוקם במשך שנה וחצי; בניית הסטיוים נמשכה שמונה שנים (קדמ', ט"ו, 420/21). מלבד חידוש הבית והעזרות, הכפיל הורדוס את שטחו של הר־הבית על־ידי הקמתן של חומות גבוהות בקירבת־ההר ועל־ידי מילוי החלל שבין הסלע ורחבת־הבית. לאורך החומות נבנו סטיוים מפוארים, שהיו מחוברים אל מבצר־אנטוניה, שהגן על הר־הבית מצפון־המערב; בו בזמן הוקם גם גשר שני שחיבר את החלק הדרומי של ההר עם העיר העליונה. ההיכל עצמו הוגבה ב־40 אמות (20 מ' בקירוב) והורחב ב־30 אמה (15 מ') בחלקו הקדמי; אך שאר מידותיו נשארו כפי שהיו. הבית נבנה מאבן לבנה; שעריו וחלקי־עיטור שונים צופו בכסף וזהב, באופן שיוסף בן מתתיהו יכול היה להשוות את הבניין להר של שלג וזהב (מלח' ה', 223). אף חכמי־התלמוד מעידים, ש„מי שלא ראה את בניין הורדוס לא ראה בניין נאה בימיו" (ב"ב ג' ע"ב).

אגריפס II חידש את מבנה הסטיוים המזרחיים (קדמ', כ', 220); בזמנו הקימו הכוהנים קיר בצידה המערבי של העזרה הפנימית, כדי להסתיר את עבודת־המזבח מעיניהם של הסועדים בטרקלין־המלך בעיר העליונה (קדמ', כ', 189—192). סטיוי הבית ניזוקו כמה פעמים בימי המהומות, שקדמו למרד הגדול ברומים: בימי הפולמוס של וארוס (מלח' ב', 49) ובימיו של גסיוס פלורוס (שם, ב', 330, 405), אך תוקנו פעם בפעם. בזמנו של פונטיוס פילאטוס נמשכה אמת־המים, שבאה לירושלים מסביבות־חברון, עד להר־הבית (מלח' ב', 175). בזמן המלחמה ברומים שימש בית־המקדש כמבצר ליוחנן מגוש חלב (העזרה הפנימית היתה זמן־מה בידיו של אלעזר בן שמעון); בימי המלחמה בין יוחנן

ושמעון בן־גיורא הקים יוחנן מגדלים בפינות־הבית (מלח׳, ד׳, 581).

המנהג למנות כהנים גדולים מטעם השלטונות, שנקבע ע״י הורדוס, גרם, מצד אחד, לירידת ערכה של הכהונה הגדולה, ומצד שני לחיזוק הפיקוח של חכמי־ההלכה על סדרי־העבודה בביה״מ. משמר־הכבוד על בגדי־הכהונה הגדולה, שנתמנה מתחילה ע״י המלכות ואח״כ ע״י נציבי־רומי, גרם לחיכוכים בין הנציבות הרומית והממונים על ביה״מ. בפקודה מיוחדת, שניתנה מטעם קלודיוס קיסר (46 לערך לסה״נ), עבר התפקיד של קביעת משמר־הכבוד לבגדי־הכהונה לשלטונות של ביה״מ. המרד הגדול נגד רומי התחיל עם ביטול הקרבת הקרבן לשלום־הקיסר (מלח׳ ב׳, י״ז, ב׳).

המצור על ירושלים הפך למעשה את המקדש למרכז של כל פעולות־המלחמה. כיבושו של הר־הבית על־ידי הרומים התחיל בפריצת החומה של מבצר־אנטוניה (ג׳ בתמוז). על חורבותיו של מבצר זה שפכו הרומים סוללה, שהגיעה בארבעה מקומית עד החומה הפנימית של העזרה (מלח׳ ו׳, 150—151). בי״ז בתמוז בטל התמיד — מחוסר כהנים מומחים לעבודה (מלח׳ ו׳, ב׳, א׳; תענית ב׳, ז׳). סטיווי ביה״מ נהרסו ונשרפו בכ״ב—כ״ח בתמוז (שם, 164—168, 177—179, 190—192). הסתערות הרומים במכונות ובסולמות על חומת־העזרה נהדפה עד שבח׳ באב ציווה טיטוס להצית את שערי־העזרה באש (שם, 241). בט׳ נתקיימה במפקדה הרומית התייעצות על גורל־הבית; לדברי יוסף בן מתתיהו (שם, 241) חיווה טיטוס את דעתו נגד הריסת־הבית, אך לפי מקור אחר, שנתבסס, כנראה, על טאקיטוס, דרש טיטוס את הריסתו רוקה. לדברי יוסף בן מתתיהו נשרף הבית במקרה: אחד מן החיילים זרק לפיד בוער דרך חלון לתוך תא מתאי־הבית מצד צפון וגרם להתלקחות של אש בבניין; למרות מאמציו של טיטוס למנוע את התפשטות־השריפה (לדברי יוסף) נזרק עוד לפיד אחד על שער־הבית (כנראה, שער־ההיכל, כי פתח־האולם היה פתוח) והבית נשרף כולו, פרט לשנים משעריו (מלח׳ ו׳, ה׳, ב׳). הלוחמים היהודיים הגנו על הבית מתוך גבורה נואשת עד הרגע האחרון, וכשראו שהבית עולה באש קפצו רבים מהם לתוך הלהבות. הדבר אירע בי׳ באב, 70 לסה״נ. כמה מכלי ביה״מ — מנורת־הזהב, שולחן לחם־הפנים והשופרות — ניצלו מן השריפה ונפלו ביד הרומים. הם מתוארים באחד מן התבליטים שעל קשת־הניצחון של טיטוס ברומי וזכרם בא במשך מאות־שנים אחר החורבן במקורות יהודיים ולא־יהודיים.

מ. א.־י.

בית־הנבחרים, ע״ע פרלמנט.

בית־השטה, ישוב קיבוצי (מיסודו של הקיבוץ המאוחד) על אדמת הקהק״ל בעמק־יזרעאל המזרחי (על גבול עמק בית־שאן). מייסדי ב׳־ה׳ הם יוצאי תנועת־הנוער הארצישראלית „מחנות העולים". ב1929 יצרו ראשוניה של תנועה זו קבוצת עבודה והכשרה במושבה חדרה. לאחר שנתיים עברה הקבוצה לעמק־יזרעאל ובמשך 4 שנים בקירוב ישבה על־יד מעיין־חרוד, במקום שישב קודם לכן קיבוץ עין־חרוד.

משגאלה הקהק״ל חלקים נוספים מאדמת עמק־יזרעאל, נקבע בהם שטח ליישובה של הקבוצה, ובדצמבר 1935 עלתה פלוגת־חלוץ שלה על האדמה שהוקצתה לה ונטתה שם את אהליה. בנייתו של המשק התחילה סמוך לכך ועם גידולו המתמיד נקלטו בקיבוץ חברים חדשים (עולים מפולניה, גרמניה, תימן ועוד). המשק של ב׳־ה׳ הוא מעורב וכולל את רובם של ענפי המשק החקלאי. יש בב׳־ה׳ גם כמה מפעלי־תעשיה (בית־בד, נגריה, וכד׳).

השטח הכולל המעובד בב׳־ה׳ הוא 19,000 דונאם, שמהם 1,750 הם אדמת־שלחים ו17,250 אדמת־פלחה. מספר־הנפשות הוא כ850 (1955).

השם ב׳־ה׳ נזכר בשופטים ז, כב, בסיפור על מלחמת גדעון במדינים, ונשתמר (בשינוי) בשמו של הכפר הערבי שטה, שהיה קיים בסביבה זו.

ביתוניא, כפר ערבי בהרי־יהודה (814 מ׳ מעל פני־הים), 4 ק״מ דרומית־מערבית לרמאללה. מספר תושביו 1,400 (מוסלמים), שטח־אדמתו 23,000 דונאם, מהם 70% מעובדים (50% מזרע, 50% מטעים, בעיקר כרמי־גפן). הכפר נזכר בימי הצלבנים בשם ביתי אומן. במקום נמצא בניין חרב מיה״ב (באב אל בלד — „שער־העיר") ובו רצפות־פסיפס ובריכות.

ביתוסים, ע״ע צדוקים וביתוסים.

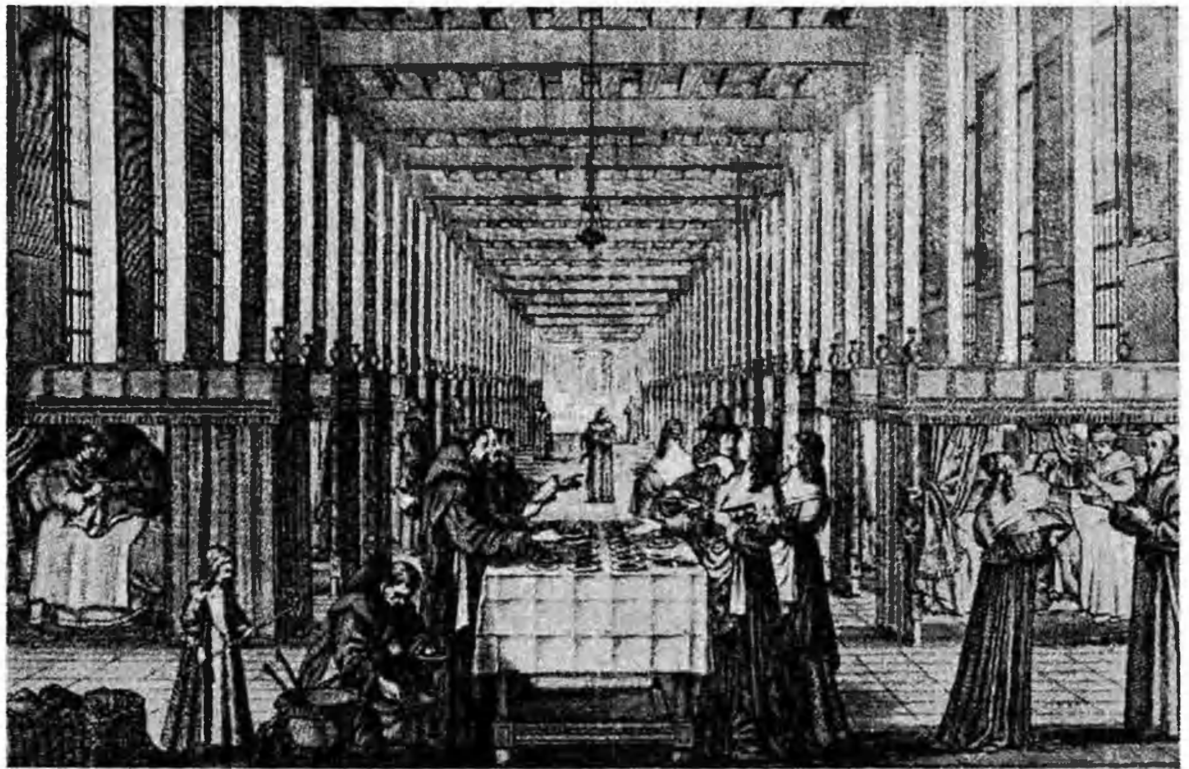
בית־זכריה, מקום בקרבת בית־צור, שבו התנגש צבא־המכבים עם צבאו של אנטיוכוס V אופאטור, מלך סוריה, בשנת 162 לפסה״נ. במלחמה זו נהרג אלעזר, אחיו של יהודה המכבי, לאחר שהרג אחד מפילי־האויב, והצבא היהודי הוכרח לסגת בלחצו של הצבא הסורי החזק. כיום: ח׳רבת בית זכריה, 4.5 ק״מ דרומית־מערבית לבריכות־שלמה.

חשמ״א, ו׳ ל״ב־ל״ג; קדמוניות י״ב, ט׳, ד׳; מלחמות א׳, א׳, ה׳; Abel, *RB*, 1924, p. 212 s.

בית־זרע, ישוב קיבוצי בעמק־הירדן (בנפת כינרת); ידוע גם בשם „כפר נתן לסקי", על שמו של נדבן יהודי מאנגליה, שתרם מכספו לקה״י. הקף השטח המעובד בו בקביעות — 2,450 דונאם. מספר תושביו — כ600 (1955).

מייסדי הישוב היו מן העולים המועטים, שבאו לארץ מגרמניה בתקופת ה„עליה השלישית". את הכשרתם החקלאית קיבלו בגרמניה בחוות „מרקנהוף". לאחר נסיון־התיישבות קודם בעמק־יזרעאל עלתה (באוקטובר 1926) פלוגת־החלוץ של מתיישבי־ב׳ על נחלתם (חלקת־אדמה, שחברת־החשמל הא״י רכשה לצורך מפעלה והעמידה לרשות הקהק״ל לשם התנחלות של קבוצות־פועלים) והשתכנה בבתי־החומר, שרדו במקום מימי הישוב הערבי. במשק הוקמה רשת־השקאה, שנתבססה על ניצול מי־הירדן ושמקפת את כל אדמת־ב׳. גידולו של המשק הצריך כוחות־עבודה נוספים, ולפיכך החליטה קבוצת־ב׳ להתאחד עם קיבוץ „השומר־הצעיר" מליטה, שנתארגן ב1929, והגוף המאוחד נצטרף לקיבוץ הארצי השוה״צ. במרוצת־הזמן קלט הקיבוץ עילים נוספים, בהם מגרמניה, פולניה, ליטה, מבני „עליית־הנוער" ועוד.

משקו של הישוב הוא אינטנסיווי־מעורב. הענפים העיקריים: רפת, לול, מטעים, ירקות ומספוא. הקיבוץ הוא שותף לביהח״ר „ספן" שבעמק־הירדן המייצר לוחות מאזוניט וצלוטכס.

ה„שאריטה" בפאריס. תחריט מתחילת המאה ה17

בית־חולים (ב'; „בית־החולים" — הב'), מוסד לטיפול קיבוצי ומאורגן בחולים טעונים אישפוז ושכיבה במיטה — להבדיל מקליניקה או פוליקליניקה, שמטפלת בחולים נכנסים ויוצאים, וכן מבתי־הבראה או בתי־מחסה לזקנים וכד', שבהם אין הטיפול הרפואי עיקר.

ב" בצורות שונות קיימים זה כ2,500 שנה. אף השם „הוספיטאל", המשמש כיום כמונח בינלאומי, מוצאו קדום (מן המאה ה4 לסה"נ).

ב" נוסדו גם ע"י מושלים וגם ע"י יחידים או גופים בעלי־יכולת (מלך, כנסיה, רשות מקומית, נדיבים), שדאגו לאירגונם ולמימונם. עד לזמן החדש היו שכבות השליטים והעשירים מייסדות ב" בשביל הכפופים להן והתלויים בהן (עבדים, מעוטי־אמצעים וכד'), בעוד שבני השכבות הללו עצמם היו נוהגים לקבל טיפול רפואי בבתיהם.

הב" הראשונים נוסדו ביבשת הודו ואייה. בכרוניקה הסינגלזית של מאהאראמזה מסופר, שבצילון כבר נוסד ב' ב473 לפסה"נ. אחד ממלכי־צילון, שנפטר ב137 לפסה"נ, כותב: „ב182 מקומות שונים קיימתי ב" מצויידים בכל הדברים ההכרחיים, בתרופות ובחבר־עובדים מאומן בריפוי־חולים". גם אשוקה (ע"ע) מספר בכתובותיו על בניין בתים למחסה לחולים עניים ולטיפול בהם. בהודו היו קיימים גם ב" לבהמות.

ביוון העתיקה שימשו תחליף לב" היכלי אסקלפיוס (ע"ע). המפורסם שבהם היה באפידאורוס (ע"ע); שרידיו נמצאו בחפירות ורישומו ניכר בספרות. ההיכלים הללו נבנו במקומות מצויינים ביפי־הטבע, בנופים של גבעות, שפת־ים, יערות. הטיפול כלל התעמלות, מרחצאות, מאסאז'ים, וכנראה גם תרופות אמפיריות; אך עיקרו היה טכס מיוחד של לינה במקום קדוש. אנטונינוס פיוס קיסר הוסיף על היכל־אסקלפיוס באפידאורוס אולמים מיוחדים ליולדות ולגוססים. באפידאורוס נשתמרו טבלות, שבהן תיארו החולים שהבריאו את מחלתם והבראתם — עפ"ר כמעשה־ניסים; אך נמצאה גם טבלה, שבה ניתן תיאור ראציונאלי של תולדות־מחלה ממש. הרופאים היו דרים במעון מיוחד, יאטריאון — שם, שהושאל למעון הרופאים, שעסקו בפראקטיקה פרטית. כמה היסטוריונים סבורים, שממקדשי־אסקלפיוס אלה התפתחו האסכולות הרפואיות. ב" ציבוריים לא היו מצויים ביוון. אפלטון יעץ לפתוח את מעונות־הרופאים במקרים של מגפות לפני אזרחים בני־חורין, אך לא לחשוכי־מרפא.

בניגוד ליוון פעלה רומי הרבה באירגון ב". גרמו לכך הכישרון האירגוני והמינהלי הכללי של הרומים, אינטרסים כלכליים וצרכים צבאיים. בתקופת־הרפובליקה סודר בתוך היכל מוקדש לאסקולפיוס, שעמד באי שבנהר־טיבר, ב' מיוחד בשביל עבדים חולים ותשושים; ע"י כך נתכוונו האדונים להיפטר מעבדיהם, שלא יכלו עוד לעבוד ולהטיל את הדאגה להם על המדינה. קלאודיוס קיסר הוציא חוק, שלפיו הוכרזו עבדים אלה — אם התרפאו — חפשים ופטורים מלחזור לאדוניהם. ב' זה הוא אחת מן הדוגמות הראשונות בעולם המערבי לב' ציבורי, אף אם היה מוגבל לסוג מיוחד של חולים.

דומים לו היו הב", שהקימו בעלי־האחוזות הגדולים בשביל החולים בין עבדיהם, שהיו להם סיכויים להבראה: את האחרים עזבו לנפשם. גם בשביל הלודרים, שנפצעו בהצגותיהם, הוקמו מטעם המדינה ב" מיוחדים. כל הב" הללו לא נוסדו, לאמיתו של דבר, מתוך דאגה לגורלם של החולים כשהם לעצמם, אלא מתוך כוונה למנוע אבדן־רכוש.

גם במסגרתו של השירות הצבאי נוסדו ע"י הרומים במקומות מרוחקים מן המולדת ב" צבאיים בנקודות אסטראטגיות חשובות, נוסף על נקודות של עזרה ראשונה לפצועים

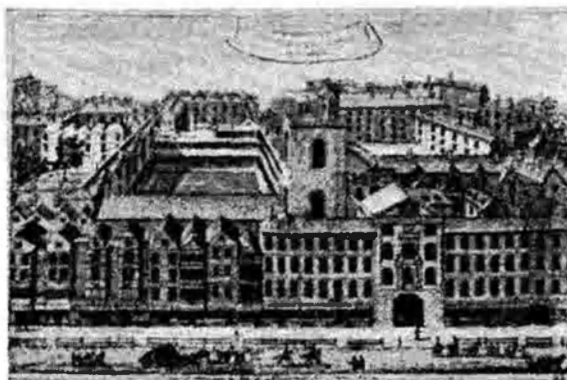

אולם ב Hôtel-Dieu בפאריס. מיניאטורה מן המאה ה15

בחזית. תיאור מן ההווי הרפואי בנקודה כזו נשתמר בתבליט אמנותי על עמוד־טריינוס. בימיו של טריינוס נוסד ב׳ צבאי בווינה; ב׳ אחר, שנחקר יפה בחפירות ארכאולוגיות, הוקם באותה תקופה על הרינוס בקירבת דיסלדורף.

הנצרות, שבדומה ליהדות טיפחה את מצוות ביקור־חולים, נתנה דחיפה חזקה לייסודם של ב״. ביזמת הלנה, אמו של קונסטאנטינוס הגדול, הוקם הב׳ הראשון בקושטה. ב370 נוסד בקיסריה ע״י באסיליוס הקדוש ב׳, ששימש גם אכסניה לעניים ובית־מקלט לנערות שנכשלו; הוא עמד מחוץ לעיר והיה כעין עיירה קטנה. גם באנטיוכיה נמצא באותה תקופה ב׳ כזה. היארונימוס מזכיר ב׳ ברומא, שנוסד ע״י אשה מן האצולה, פאביולה, בסוף המאה ה4. מוסדות דומים צורפו אח״כ לקאתדראלות ולמנזרים ונקראו ביוונית נוסוקומיות (=„טיפולי־חולים״); תמיד היה בהם משום בית־מחסה וב׳ בעת ובעונה אחת. גם השם ה ו ס פ י ט א ל (מלאט׳ hospes =אורח) מעיד, שהב׳ לא היה מעיקרו — וכך אף בכל יה״ב — מוסד רפואי בלבד.

הב״, שנמצאו במלכות־רומא המזרחית, שימשו דוגמה למדינות־האסלאם. הב׳ הראשון בארצות־האסלאם נוסד ב707 ע״י החאליף אל ואליד I בפוסטאט (קאהיר העתיקה) וכלל מחלקות מיוחדות למצורעים ולעוורים. במאה ה9 היתה מצויה בקאהיר על־יד המסגד הגדול פוליקליניקה, שהיתה פתוחה בימי חג, ובה מחלקות לגברים, לנשים ולחולי־רוח. הב׳ המפורסם ביותר במזרח התיכון היה זה שנוסד בקאהיר במאה ה13 ע״י אל מנצור („בימאריסטאן אל־מנצורי״) וכלל מחלקות לחולי־קדחת, לפצועים, לחולי־עיניים ולמחלי־מים, וכן קאתדרה ללימוד חכמת־הרפואה. ב״ היו מצויים

ביה״ח St. Bartholomew's בלונדון ב1720

בכל תחום השלטון האסלאמי במזרח, באפריקה ובספרד. תיאור של הב׳ הגדול בבגדאד במאה ה12 נמצא בספר־מסעותיו של ר׳ בנימין מטודלה: „ובנה [המלך] פונדקאות לעניים החולים הבאים להתרפאות, ושם כמו ששים חנויות מרופאים, וכולם יש להם בשמים וכל צרכם מבית־המלך. וכל חולה שיבוא שם מתפרנס מממון המלך, והם מרפאים אותם. ושם ארמון שקוראין אותו דאר אל מרסתאן, והוא ארמון שאוסרים בו כל המשוגעים... עד שחוזרים לדעתם... וחוזר כל אחד לביתו ולכבודו״. ב״ אסלאמיים נמצאו גם בארץ־ישראל, רובם מן המאה ה14, בצפת, רמלה, שכם ועזה.

עם התפשטותה של הנצרות והתבססותם של המשטר והתרבות הכנסייתיים נוסדו ב״ בכל רחבי אירופה המערבית: Hôtel Dieu בליון ב542, Hôtel Dieu בפאריס במאה ה9 או ה10, Ospedale Santa Maria delle Grazie ברומא

אולם בביה״ח S. Spirito ברומא. אמצע המאה ה19

ב1045, St. Bartholomew's בלונדון ב1123, ועוד. בזמן מסעי־הצלב קמו מיסדרי־אבירים, שקיבלו עליהם את הטיפול בחולים כמצווה דתית וכשירות־עזר צבאי. המפורסם ביותר מאלה הוא המיסדר ע״ש יוחנן הקדוש בירושלים (ה„יואני־טים״ או ה„הוספיטאליטים״), שנוסד ב1113; הוא קיים בירו־שלים „הוספיטאל״, שהיה ב׳ ובית־מחסה לצליינים כאחד; התקנון של „הוספיטאל״ זה משנת 1182 מזכיר בפירוש את ההנהלה הרפואית: „ארבעת הרופאים המלומדים״. כן היה פעיל מאוד בטיפול בחולים מיסדר האבירים הטוטוניים, מתחילה בעכו בא״י ואח״כ בתחום שלטונו בארצות החוף הבאלטי; הוכחה מציאותם של 150 ב״ של המיסדר, מפרוסיה המערבית עד ריגה ורוואל. בתקופת התגליות הגדולות

ביה״ח בבֶּרגאמו (איטליה): שיטת־הפאוויליונים

התפשטו ב״ של מיסדרי־נזירים עד פֶּרו ומֶכּסיקו. הב׳ הראשון בעולם החדש הוא הב׳ ע״ש ישו מנצרת בעיר מכסיקו, שנוסד ב1524. תחילה היו המוסדות והמיסדרים הדתיים מספקים משורותיהם כוחות־טיפול מתנדבים, ורק בתקופה מאוחרת הופיעו מטפלים ומטפלות בשכר.

המצב ההיגייני של הב״ ביה״ב היה בכללו גרוע ביותר. העזרה הרפואית הצטמצמה בשירותים של מקיזי־דם, בַּלנים או סַפּרים, ורק במקרים קשים היה נקרא לעזרה הרופא. רק באיטליה היתה הרמה הרפואית של הב״ גבוהה יותר. ספר־התקנות של הב׳ ע״ש הרוח הקדוש (Liber Regulae S. Spiritus) ברומא, מן המאה ה13, מוסר פרטים על החיים בב׳. פעם בשבוע היו הנזירים עוברים בעיר לחפש חולים עזובים, ואת החולים שמצאו היו מובילים אל הב׳ בעגלה, אבי־אבות האמבולאנס החדיש. לכל הולה היתה ניתנת מיטה (בHôtel Dieu בפאריס היו שני חולים מושָׂמים במיטה אחת). פרק מיוחד דן בניקיון, בהחלפת כלי־המיטה, וקובע קנסות לעוברים על חוקי־הניקיון. בב׳ זה היו מחלקות נפרדות לבני־האצולה ולאזרחים פשוטים. כשביקר לותֶר באיטליה בתחילת המאה ה16, התפעל מסידורי הב״ שמצא בה, שלא היו דוגמתם בשאר ארצות־אירופה: „הב״ באיטליה נמצאים בבניינים מפוארים; הם מספקים לחולים אוכל ומשקה טוב; חבר־העובדים הוא חרוץ והרופאים הם בעלי־השכלה. כשהחולה מתקבל, הוא מוסר את בגדיו וכל אשר אתו לשמירה; אח״כ מלבישים אותו כתונת לבנה ומשכיבים אותו במיטה נוחה. מופיעים שני רופאים ומשרתים, שמביאים אוכל ומשקה, וכן מטפלות״. המצב ההיגייני בהב׳ נשאר בדרך־כלל רע עד התקופה החדשה; נעדרת היתה הבנה במהות של הזיהום ובדרכי ההידַבקות במחלות. במלחמות הספרדים אחר גילוי־אמריקה היתה תמותת פצועיהם בהב״ גדולה הרבה מזו של האינדיאנים, שקיבלו טיפול באהליהם.

מקום מיוחד ברשת הב״ ביה״ב תפסו המוסדות למצורעים. לגבי הצרעת קיימת היתה הכרה ברורה ביחס לגורם ההידבקות והעברת המחלה — גורם, שלא הוכר ברפואה הקלאסית. האמצעים לבידוד הנגועים לשם מניעת־ההדבקה הושאלו בקפדנות מן התנ״ך (ויק׳ יג). בתי־המצורעים נקראו ע״ש המצורע לאצארוס שבסיפורי האוואנגליונים, ומכאן השם לאצארֶט, שנעשה שם נרדף ל„הוספיטאל״ כשמוסדות אלה נעשו ב׳ כלליים לאחר שָׁשככו מגפות־הצרעת באירופה (מן המאה ה15 ואילך). מגפת־הדבר של 1347/8 („המוות השחור״), עוררה אף היא את ייסודם של ב״ מרובים; היו אלה ב״ ל„חשוכי־מרפא״, ובהם היו מרוכזים תחילה גם חולי־עגבת.

מבחינה מדעית היה ערכם של הב״ ביה״ב, ואפילו בתקופת־הרנסאנס, מועט. הרופאים הגדולים פעלו והורו מחוץ למסגרתם; גם וֶסאליוס והארווי לא היו קשורים בב׳. רק במאה ה17 התחילו מנהיגים בפאדובה את שיטת התצפיות הקליניות על־יד מיטת־החולה. אך בעיקר היה זה בורהָוֶה (ע״ע), שיצר את הקשר האמיץ בין עבודת הקליניקן ובין הב׳. שיטה זו, שנשתלטה במחקר ובהוראה, פותחה על־ידי תלמידיו של בורהאווה בווינה במאה ה18 וע״י הפסיכיאטרים פִּינֶל ואסקירול בפאריס בתחילת המאה ה19.

מן הרנסאנס ואילך התפתחו גם שיטות־בניה וסיגנון־בניין מיוחדים לב״, שהלכו ונשתכללו במרוצת־הזמן. ב1419 נבנה ע״י בְּרוּנֶלֶסקי (ע״ע) ב׳ (degl' Innocenti) בפירנצה.

ביה״ח בדירבורן (מישיגן, אה״ב), 230 מיטות (שיטת־המסדרונים)

חדרי־חולים בבתי־חולים מודרניים

ב1456 ייסד הדוכס פראנצ׳סקו ספורצה (ע"ע) את „הב׳ הגדול" (Ospedale Maggiore) המפואר במילאנו. הבולט ביותר בקישוטו הארדיכלי בין בנייני־הב" שהוקמו באיטליה, היה זה של הב׳ ע"ש הרוח הקדוש (S. Spirito) ברומא, שחודש ב1473/76: הוא מצטיין בשער־כניסה נהדר ובאולם־חולים, שארכו 121 מ׳. שיטת האולמים הגדולים, שכל אחד מהם מכיל כמה עשרות מיטות, אמנם הקלה את הפיקוח, אך לא היתה לטובתם של החולים מאחר שיצרה את התנאים להתפשטותן של מחלות מידבקות ומגפות בין החולים בתוך כתלי הב׳. שיטת־המסדרונים (4 אולמים ארוכים, שהם נפגשים יחד בצורת זרועות־צלב) שלטה בכל הב" הגדולים, שנבנו מן המאה ה16 עד תחילת המאה ה18: ספיטאל־יוליוס בוירצבורג (1576/79), שאריטה בפאריס (1602), שאריטה בברלין (1710), ספיטאל־פרדריקס בקופנהאגן, הב׳ הכללי בווינה. שיפור גדול בא במאה ה18, כשכמה מן הב" העתיקים נבנו מחדש, למשל St. Bartholomew's בלונדון (1730–1753). לאחר שנשרף ב1722 הב׳ העתיק Hôtel Dieu בפאריס, הציע הרופא לה רואה (Le Roy) רפורמה בבניית ב׳ — סידור מחלקות קטנות („פאוויליונים"), נבדלות זו מזו, כל אחת ל30 חולים בערך.

שיטת־הפאוויליונים הונהגה באנגליה ב1764, וע"פ תכנית זו נבנו הב׳ הגדול לריבואזיר (Lariboisière) בפאריס (1854) ורוב הב" הגדולים בערי אירופה ואמריקה במאה ה19. רק בסוף המאה ה19 הונהגה בב" גדולים תכנית של מחלקות קטנות יותר, בנות 4—16 מיטות, ושל חדרים או תאים לחולים יחידים. הב", שנבנו עד לפני כשבעים שנה, היו בעלי קומות אחדות בלבד ותפסו שטח גדול־ביחס, ואילו בזמן האחרון מעדיפים מטעמי ריכוז לבנות ב" גבוהים בעלי שטח־יסוד מצומצם.

על התפתחותם של הב" בזמן החדש השפיע השינוי, שבא בהערכתם מבחינה חברותית. מן המאה ה15 ואילך ראו יותר ויותר בהקמת הב׳ לא מעשה צדקה וחסד, אלא ביטוי של חובה למתן עזרה חוקית, שאפשר היה לה להתבסס על תביעה ציבורית. הטיפוס הכנסייתי נדחה והלך, וב" מסוג זה אף נסגרו באנגליה בזמן שלטונו של הנרי VIII. ביחוד במאה ה18 קיבלו הב" את אפיים הציבורי. עם התקדמותם של מדע־הרפואה והטכניקה הריפויית במאתיים השנים האחרונות התרחב הצורך בטיפול קליני ובאישפוז בב׳, עד שלסוף הקיף גם את חוגי־האמידים, שקודם לכן היו יכולים לקבל בבתיהם טיפול יעיל יותר. ביחוד גברה הדרישה לאישפוז במחצה השניה של המאה ה19 עם התפתחותה של הכירורגיה ועם הנהגת הטיפול ע"י אחיות מקצועיות (בשנות ה60) בהשפעתה של פלורנס ניטינגיל (ע"ע).

ב" יהודיים. אין הוכחה ברורה למציאותם של ב" בתקופה המקראית. הצו של „רפא ירפא", המצוי במקרא (שמות כא, יט), וכן מה שמוזכרים בו רופאים וריפויים אינם מעידים אלא על ריפוי ביתי. הסגר המצורעים מחוץ למחנה מצדיק את ההשערה, שבתקופה המקראית נתקיימה

„המרכז הרפואי" בניו־יורק

צורה מסויימת של אישפוז. הביטוי המוזר „בית החפשית״, המצוי במל״ב (טו, ה), הביא חוקרים אחדים לכלל מסקנה שבאותה תקופה נמצאו מוסדות דומים לב׳; אחרים מפרשים אותו ביטוי ככינוי לבית־הסגר למצורעים (כך גם תרגום־יונתן).

גם מתקופת־התלמוד אין ידיעות ישירות על קיומם של ב״ בין היהודים. אך היירונימוס (ע״ע), שחי זמן מרובה בארץ־ישראל, כשהוא מהלל (באפיסטולה 77) את האשה פביולה, שייסדה את הב׳ הנוצרי הראשון ברומא, מוסיף, ש„היא הסיעה את אשל אברהם לחופי אוזוניה״ (=איטליה); מכאן שבעיני היירונימוס היה ייסוד הב׳ ברומא כעין חיקוי לנוהג יהודי. יש רמז לכך, שבימי־התלמוד היו מבצעים ניתוחים רפואיים בבית מיוחד, שנקרא „בית שיש״ („ביתא דשישא״, ב״מ פ״ג, ע״ב) — כנראה, מקום מוגן מזיהום מבחוץ ונוח לניקוי; אפשר, שיש לראות בכך מעין גרעין של מוסד לאישפוז של חולים כירורגיים.

בתקופת־התלמוד, וגם ביה״ב, לא הורגש הצורך הציבורי בייסוד ב״ במובנם החדיש משום החוש המשפחתי שהיה מפותח בין היהודים ומחמת הדאגה המרובה לטיפול ביתי בחולה, שהיתה רווחת בתוכם. מעין תחליף לב׳ כמוסד ציבורי היה בקיומה של מצוות ביקור־חולים, שהיתה בעלת גון ציבורי מובהק, שהרי כל יחיד בקהילה היה מצווה עליו ולא הקרובים והידידים בלבד. הרמב״ם (הל׳ אבל, פ׳ י״ד, הל׳ ד׳—ה׳) מסדיר את אופן ה„ביקור״ בהתאם לדרישות רפואיות ולסידורים המקובלים בב״ חדישים. לפי ההלכה אין ביקור־חולים מצטמצם בשיחה נאה ובדברי עידוד לחולה, אלא הוא כולל גם טיפול ממש, וניתנת אף הוראה „לכבד ולרבץ לפניו״ (שו״ע יו״ד, של״ה) — כלומר, לנקות את החדר ולשטוף את הרצפה.

ביה״ב נזכרים בתי „הקדש״ לעניים ולחולים — מונח מקביל להוספיטאל של הנוצרים. לראשונה נזכר „הקדש״ כזה בקהילת קלן במאה ה11. מן החוקרים החדישים יש שמעריכים מאוד את ה„הקדש״; משערים, שקדם למוסדות־האישפוז של העולם הנוצרי. הגון הזילזולי, שקיבל המונח „הקדש״ ביידית החדשה, נובע מהתנוונותו של מוסד זה בדורות האחרונים. בתנאי הרדיפות וחוסר־הביטחון, שבהם נמצאה יהדות יה״ב, נראה ה„הקדש״ הצנוע כמאמץ חשוב לפתרון בעיית אישפוז־החולים.

בשעת מגפות היו משתמשים ב„בתי־חולים לשעת־חירום״; מן הידועים שבהם היה ה„פעסט־האוז״ („בית־הדבר״) בגטו של פראנקפורט ע״נ מיין, שבו השתמשו לפעמים גם לצרכים אחרים, כגון לשם בידוד של חולי־רוח. ב׳, שנוסד בשעת מגפת־דבר בגטו של רומא ב1656, תואר יפה ע״י ר׳ יעקב צהלון בספרו „אוצר החיים״ (דף כ״א).

הב״ היהודיים החדישים הראשונים באירופה נוסדו בלונדון ב1747 (ע״י העדה הספרדית), בברלין ב1753 ובפאריס רק ב1836. הרבה מן הב״ היהודיים במערב־אירופה נועדו מתחילה בעיקר לחולים מיהודי־המזרח, שכמהגרים בודדים היו חסרים טיפול ביתי; כך, למשל, היה הדבר בברסלאו, שבניינו הראשון של הב׳ היהודי בה נרכש ב1760, וכך אף בווינה ובברלין. באירופה המזרחית היו קיימים ב״ יהודיים, בצורה פחות או יותר מושלמת, כמאתיים שנה. הגדול שבהם היה הב׳ בוורשה, שסמוך למלחמת־העולם II הכיל 1,100 מיטות. באה״ב מתקיימים זה כמאה שנה ב״ יהודיים מפוארים, שקנו להם בדורות האחרונים שם גדול בעולם־המדע ושצירפו להם לאחרונה גם מוסדות־מחקר מכובדים; ביחוד נתפרסם הב׳ „הר־סיני״ שבניו־יורק, אחד ממוסדות־הרפואה הגדולים בעולם, שנוסד ב1852.

בייסודם של ב״ יהודיים בארץ־ישראל התחילו רק במאה ה19. המייסדים היו מתחילה חברות פילאנתרופיות או נדבנים, אח״כ — „הדסה״ ו„קופת־חולים״, ולאחרונה — רשויות מוניציפאליות וממלכתיות. הב׳ הראשון בזמן היה הב׳ ע״ש רוטשילד בירושלים, שנוסד ב1854; ב1855 נוסף עליו הב׳ „ביקור־חולים״. ב1902 נוסד בירושלים הב׳ „שערי־צדק״, שהיה הב׳ הראשון בעיר החדשה, ובתורת חידוש כלל גם מחלקה מיוחדת למחלות מידבקות. למרות התנאים הקשים, ששלטו בארץ באותו זמן, נוסדו אז גם ב״ ללוקים במחלות מיוחדות, כגון למחלות־עיניים ולמחלות־רוח. ביה״ס לרפואה של האוניברסיטה העברית ביצע את שילוב הב״ במסגרת ההוראה והמחקר הרפואיים בארץ.

יהושע ליבוביץ, על מגפת הדבר בגטו של רומא (דפים רפואיים, ד׳, 12), 1943; הנ״ל, לתולדות בתי החולים היהודיים (דפים רפואיים, י״א, ג׳), 1952; H. Haeser, *Geschichte christlicher Krankenpflege und Pilgerschaften*, 1857; R. Virchow, *Ueber Hospitaler und Lazarette*, 1868–1869; D. Cassel, *Offener Brief eines Juden an Herrn Prof. Dr. Virchow*, 1869; B. Neumann, *Die heilige Stadt*, 1877; C. Tollet, *Les edifices hospitaliers depuis leur origine jusqu'a nos jours*, 1892; J. Delaville de Roulx, *Cartulere general de l'ordre des Hospitaliers de Saint-Jean de Jerusalem (1100–1310)*, 1894; K. Kohler, *Zum Kapitel der jüdischen Wohlfahrtspflege (Festschrift für A. Berliner, 195–203)*, 1903; L. Lewin, *Geschichte der israelitischen Kranken-Verpflegungsanstalt zu Breslau*, 1926; H. Friedenwald, *Notes on the History of Jewish Hospitals* (in "*Jews and Medicine*", 514–22), 1944; G. Sarton, *Introduction to the History of Science*, II, 245–47, 1950; G. E. Gask - J. Todd, *The Origin of Hospitals* (Science, Medicine and History [Essays... in the Honour of Charles Singer], I, 122, 1953.

יה. ל.

ס ו ג י ב״. מבחינים בין ב״ מיוחדים לטיפול במחלות מסויימות (כגון שחפת, מחלות נשים, ילדים, עצבים, עיניים, רוח, מחלות מידבקות) ובין ב״ כלליים, שהם מחולקים עפ״ד למחלקות ספציפיות, כגון מחלקה פנימית, כירורגית, גיניקולוגית וכד׳. כל מחלקה מחולקת ליחידות־טיפול, שעל כל אחת מהן ממונה אחות אחראית. יחידה כזו כוללת 24—30 מיטות.

במבנה הב״ הכלליים נבדלות זו מזו שתי מגמות עיקריות: א) תכנית מפוזרת (בניה לרוחב או אפקית), ב) תכנית מלוכדת (בניה לגובה או אנכית).

א) המחלקות השונות שוכנות בבתים נפרדים, שהם בנויים מסביב לבית־שירותים מרכזי. מסדרונים סגירים מחברים את הבניינים זה לזה. בתי־המחלקות בנויים בצורת ביתנים בעלי קומה אחת או שתי קומות; בהם נמצאים רק חדרי־החולים, חדרי הפרסונאל הרפואי וחדרי אמבטיה ושימוש. השימוש בשיטה זו (שיטת הפאוויליון) אפשרי רק כשעומדים לרשותו של הב׳ שטח־בניה נרחב ותקציב־עבודה גדול. יתרונותיו של תיכנון זה הם: הפרדה מוחלטת בין המחלקות, אוורור טבעי מתמיד, מציאות מקום־נופש בשביל החולים המחלימים. לעומת זה מצריך הניהול הרפואי והטכני של ב׳ כזה כוחות נוספים, שאינם דרושים בתיכנון מרוכז. הפסד הזמן הנגרם ע״י פיצול הכוחות וע״י הצורך לעבור מרחקים גדולים בשעת חלוקת האוכל, הציוד והתרופות, כרוך בהוצאות נוספות, וכן מתווספות על התקציב

ההוצאות הכרוכות בחימום הפרוזדורים, וכן בהארתם וניקוים.

ב) בשיטה המלוכדת נמצאות המחלקות השונות בבניין אחד או — בב״ גדולים — בבניינים גדולים אחדים („בלו־קים״). סידורים טכניים, כגון מעליות, מיתקנים להובלה אוטומאטית של הלבנים למכבסה, מיתקנים לחיבור צינורות־ספיגה או צינורות להספקת־חמצן עם מיטות־החולים, הובלת־כלים מרוכזת וכד׳, מקילים את הניהול הרפואי והטכני ומאפשרים צימצום ניכר במספר העובדים.

הבניה לגובה והריכוז ב„בלוקים״ מקובלים בארצות מרובות. כדי למנוע את צימצומה של אספקת־האויר לקומות התחתונות נבנות הקומות העליונות על פני שטח מצטמצם והולך בהדרגה (מידרגים). באה״ב מקובל לבנות ב״ אף כמגרדי־שחקים של 20 קומות ויותר, ואילו באירופה מעדי־פים ב׳, שגבהו אינו עולה על 8 קומות.

בכל סוג של ב׳ כללי עומדים לרשות כל המחלקות אגפים רפואיים וטכניים מסויימים: חדרי ניתוח, רנטגן, הקרנה, מעבדות וכן גם מטבחים, מכבסה, חדרי חיטוי יניקוי, חדרי אדמיניסטראציה. רצוי, שהגישה אל אגפים משותפים אלה תהא קלה ונוחה מצד כל מחלקה ומחלקה. הבעיות הטכניות והארכיטקטוניות הכרוכות בבניית חדרים לשירו־תים רפואיים מודרניים אינן קטנות. תשומת־לב מיוחדת נדרשת לבעיית התאורה והגיוון של החדרים: הם צריכים להיות נוחים לחולים ועם זה לאפשר ראיה מדוקדקת בבדיקה ובטיפול הרפואי.

מקומן של המחלקות או יחידות־הטיפול הוא באולמים, שבב״ מודרניים אינם מכילים יותר מ6—10 מיטות כל אחד, ולפעמים הם נפרדים על־ידי קירות־הזזה או לוחות־זכוכית גדולים ליחידות קטנות יותר. הכרחיים בכל מחלקה גם חדרים קטנים לחולים אנושים וגוססים. כמו־כן צריכים להימצא בכל מחלקה מטבח וחדר־שהיה וגזוזטרה לחולים, שיכולים להתהלך. בהב״ החדישים אין חדרי־החולים תופסים אלא כ20% — ולכל היותר כ40% — מן השטח הכללי, שרובו מוקדש לחדרי שירות ועזר.

ב״ גדולים מכילים מ300 עד 2,500 מיטות. ב״ עם 150—300 מיטות נחשבים לבינונים. עם הב״ הגדולים ביותר נמנים Bellevue Hospital בניו־יורק, הב׳ הכללי בפילאדלפיה, הב׳ של נפת לוס אנג׳לס, הב׳ בסאניו פאולו (2,440 מיטות); באירופה — הב׳ של בוז׳ון (Beaujon) בפאריס (1,500 מיטות).

מספרים אלה אינם משקפים את מידת האישפוז בארצות השונות: האישפוז נמדד במספר המיטות שבהב״ לכל 1,000 נפש באוכלוסיה הכללית. המוסדות הבינלאומיים המטפלים בבעיות הרפואה הציבורית ממליצים על המספרים שלהלן כמספקים את צרכיה של חברה מתוקנת:

סוג הב״		מספר־המיטות ל1,000 נפש
ב״ כלליים		5
ב״ ליולדות		0.75
ב״ לחולים כרוניים		1.6
ב״ לחולי־שחפת		1
ב״ למחלות מידבקות		0.5
	ס״ה	כ9

מספרים אלה עדיין לא הושגו ברוב המדינות. רמת־האישפוז הגבוהה ביותר מצויה בניו־זילנד ובנורווגיה (12

מספר בתי־החולים ב1950

מדינה	מספר הב״	מדינה	מספר הב״
אוסטריה	294	מכסיקו	305
איסטראליה	1,727	מצרים	311
אורוגוואי	113	ניו־זילנד	445
איטליה	523	נורווגיה	307
אינדונזיה	109	סין	268
איסלאנד	49	סעודיה	60
אלג׳יריה	116	ספרד	390
אקוואדור	81	עיראק	18
ארגנטינה	1,050	פאקיסטאן	63
ארצות־הברית	6.335	פאראגוואי	48
בוליוויה	86	פולניה	708
בורמה	246	פורטוגאל	312
בלגיה	455	פיליפינים	126
בראזיל	1,631	פינלאנד	547
בריטניה הגדולה	1,126	פרו	153
דאניה	296	פרס	19
הודו־סין	28	צ׳ילה	254
הולאנד	375	ציילון	38
ונזואלה	206	קאנאדה	537
טוניסיה	56	קובה	139
יאפאן	3.121	קולומביה	424
יוון	341	שוודיה	520
לבנון	97	תאי	63
מאלאיה	272	תורכיה	184
מארוקו	95		

ו11 מיטות ל1,000 נפש): היא נמוכה באירופה ביותר בארצות־הבאלקאן (כ1—2 מיטות ל1,000 נפש באלבאניה וביוון). על התפתחות הב״ והאישפוז בדורות האחרונים מעיד הגידול של מספר המיטות (ל1,000 נפש) באה״ב: ב1872 — 1.9, ב1928 — 7.4, ב1948 — 9.8 (כ1,450,000 מיטות ב6,335 ב״). אך אף בתחומה של כל מדינה באה״ב אין רמת־האישפוז שווה בדרך־כלל בכל מקום; היא גבוהה בכרכים ונמוכה־ביחס באיזורים החקלאיים, למשל במדינות־הדרום של אה״ב. בבריטניה הגדולה נמצאו ב1948 ב1,126 ב״ כלליים כ111,000 מיטות, שהן 4.5 ל1,000 נפש, ואילו בלונ־דון רבתי סופקו 6.3 מיטות ל1,000 נפש בב״ כלליים ו11.2 בכל הב״.

מ.

א י ר ג ו נ ו ש ל ב י ת ־ ה ח ו ל י ם. מסגרתו המינהלתית של הב׳ תלויה בתפקידו (אם הוא מיועד, למשל, למחלות כרוניות או למחלות מידבקות), ובן באפיו של הגוף האחראי לו (ממשלה, הסתדרות, פרט וכד׳). אך לכל הב״ יש תפקידים משותפים, שמחייבים מבנה פיסי מסויים ועקרונות אדמיני־סטראטיוויים דומים.

תפקידיו של ב׳ מודרני הם: 1) ה ט י פ ו ל ב ח ו ל ה, שהוא תפקידו המסרתי העיקרי. קודם קביעת האבחנה — ולפעמים אף אחר קביעתה, במחלות שריפויין הגמור אינו ידוע לנו — טיפול זה הוא סימפטומאטי: הקלת סבלו של החולה. אחר קביעת האבחנה משתדל הטיפול הראדיקאלי לבער את שורש־המחלה ולהחזיר את החולה לחיים תקינים בחברתו. למילוי תפקיד זה זקוק הב׳ למבנה פיסי מתאים ולמכשירים, שמאפשרים איבחון מדוייק וריפוי, למספר־

מיטות מינימאלי, שמספק את הביקוש לאישפוז, ולחבר־עובדים מאומן של רופאים, אחיות וכוחות־עזר. על הנהלת־הב׳ מוטלת האחריות ליצירת המסגרת הפיסית הנדרשת, להשגת המכשירים, להספקת המיטות ולהפעלת מסגרת כו־ללת זו בעזרתם של אנשי־המקצוע. תפקיד אחרון זה הוא, אפשר, החשוב ביותר; הוא כולל לא רק את חינוכו של חבר־עובדים מומחה, אלא אף הסדר תנאי־עבודתם, יחסי־הגומלים ביניהם, יחסיהם לחולה ולהנהלה.

2. עידוד־הבריאות ומניעת מחלות ביחיד ובציבור. — הב׳ בזמננו אינו רק תחנה לאיבחון מחלת־היחיד ולטיפול בה, אלא הוא אף אחד מן האמצעים החשובים למניעת התפשטותן של מחלות באוכלוסיה ולהעלאתה של רמת־הבריאות הכללית. הוא ממלא תפקיד זה על־ידי כינון מרכזי־בריאות, מרפאות לכל ענפי־הרפואה ומחלקות מיוח־דות לבריאות־הציבור, לתזונה, וכד׳. מפני־כן נוהגות ההנהלות של ב״ לטפח קשרים בין הב׳ ובין האוכלוסיה ולהכשיר את הב׳ לשמש גם מרכז־הסברה לציבור בכל העניינים הנוגעים לשמירת־הבריאות.

3. הוראה. — הב׳ החדיש משמש גם מכשיר־הוראה רפואי חשוב ע״י מה שהוא מאפשר לרופא ולאחות להתמחות במקצועות־הרפואה השונים, וכן ע״י מה שהוא משמש בסיס ומסגרת להכשרתם המקצועית של תלמיד־הרפואה והאחות־התלמידה. הכשרת הב׳ לתפקידו כמכשיר־הוראה מחייבת הכנת מסגרת לימודית, כגון חדרי לימוד והרצאה, ספריה, בתי־ספר וקורסים להשתלמות מתמדת, מתן סטיפנדיות, כינון מחלקה משוכללת לרשומות רפואיות ומחלקה מושלמת לסטאטיסטיקה רפואית, ועוד.

4. מחקר. — הב׳ המודרני הוא, בצידה של מעבדת־המחקר, המסגרת הטבעית וההכרחית למחקר הרפואי והמכ־שיר העיקרי לקידום הרפואה כמדע. מפני־כן נוהגות הנהלות־הב׳ בזמננו לראות את עצמן לא רק כממונות על מוסדות לרפואה שימושית, אלא גם כאחראיות לסיפוק הצרכים ההכרחיים של הפעילות המדעית־המחקרית הטהורה בתחומי הרפואה ומקצועות־העזר שלה.

עקרונות מינהליים. הב׳ הוא כיום מוסד ציבורי, שהוא מבוסס על הציבור ומשרת אותו; לפיכך אף האחריות הסופית להנהלתו צריכה להיות נתונה בידי הציבור. „ציבור״ זה מתגלם: בממשלה; בעיריה; בקופת־חולים, שהיא אירגון לעזרה הדדית של גוף מסויים של תורמים קבועים; אירגונים של תורמים־נדבנים, שקיבלו עליהם את התפקיד של סיפוק צרכים רפואיים באוכלוסיה מסויימת. מקובל, שציבור זה ממנה מתוכו גוף מייצג — „חבר נאמנים״, שהוא אחראי להנהלתו של הב׳. בישראל אחראי שר־הבריאות לשירותי־הבריאות של המדינה בפני הממשלה כולה ובפני הכנסת; בעיריות אחראיות ועדות־בריאות בפני העיריה כולה ובפני ציבור־הבוחרים; קופת־החולים של הסתדרות־העובדים הכל־לית מנוהלת ע״י מרכז קו״ח האחראי בפני ועד מפקח, שחלק מחבריו נבחר ע״י ועידת חברי קופת־החולים וחלק מהם מתמנה על־ידי מועצת ההסתדרות; במוסדות של תורמים־נדבנים, כגון „הדסה״ (ע״ע), בוחרים תורמי הכספים בוועדה מבצעת, שהיא אחראית בפני ציבור התורמים או בפני מועצה נבחרת של ציבור זה. — גופים־מנהלים אלה מורכבים עפ״ר מרופאים, וכן מאנשי־ציבור, שמתעניינים במוסד ומבינים בענייני בניה, כספים ומשק של ב׳. חבר־הנאמנים מתחלק עפ״ר לוועדות־משנה, שכל אחת מהן מטפלת בענף אחד של הנהלת־הב׳.

ביצוע ההחלטות של חבר־הנאמנים או השלטון והפעלת קו־הפעולה שהותוו על־ידיהם נמסרים לידי מנהל הב׳. רצוי, שמנהל זה יהא רופא בעל כישרון ובעל ניסיון אדמיניסטרא־טיווי. כשאין למצוא אישיות שבה מתמזגות שתי הסגולות, יש מעדיפים אישיות רפואית ויש מעדיפים אישיות אדמי־ניסטראטיווית. בחוץ־לארץ מצויים ב״, שבראשם עומדים אדמיניסטראטורים לא־רופאים, שמסתייעים ביועצים־רופאים. בישראל נהוג מינוי של רופא כמנהל כללי כמעט בכל הב״ שבארץ. לצידו עומדים: עוזר אדמיניסטראטיווי, שמרכז בידו את כל שירותי־המשק — אגפי־הכספים, שירותי־העזר (מכבסה, מטבח, בניה, החזקה, מכונאות, אספקה וכד׳), השירותים האדמיניסטראטיוויים (מזכירות, רשומות כלליות, הכנסת חולים והוצאתם וכד׳), שירותי הפרסונאל הלא־רפואי —, אגף־אגף ומנהלו; עוזר רפואי, שמרכז בידו את השירותים הדיאגנוסטיים והרפואיים ועניני הפרסונאל הרפואי והמנהל את העבודה הרפואית של הב׳ באמצעות המנהלים של המחלקות השונות — הפנימית, הכירורגית, מחלקת־הילדים, מחלקת־הנשים והיולדות וכד׳. המנהלים הרפואיים נבחרים ע״י ועדת־תחרות אחר מיכרז בעיתונות הרפואית; בוועדת־התחרות של הב׳ האוניברסיטאי של „הדסה״ משתתפים נציגי הפאקולטה לרפואה.

מנהלי המחלקות הרפואיות בהב׳ האוניברסיטאי ובכמה ב״ גדולים אחרים בא״י מבצעים את תפקידי הריפוי, ההוראה והמחקר של מחלקותיהם בסיוע רופאים ראשיים, שהם קשו־רים במוסד קשר של קבע ומשמשים סגנים למנהלי־המחלקות. מלבד חבר רפואי קבוע זה קיים חבר רפואי מתחלף, שהוא מורכב מבוגרי־רפואה, החייבים בשנת־שירות, ומרופאים־מתמחים ורופאים אקדמיים, שתקופת־שירותם מוגבלת למספר שנים, כדי לאפשר את הכשרתם של מומחים נוספים וכוחות אקדמיים חדשים.

בהב׳ האוניברסיטאי ובשאר הב״ הגדולים בא״י מסתייע המנהל במילוי תפקידו בשתי ועדות: אדמיניסטראטיווית — שהיא מורכבת מן המנהל, מעוזריו הראשיים וממנהלי האגפים העיקריים של המשק, לפעמים בצירוף האחות הראשית; רפואית — שנבחרת ע״י הרופאים הקבועים של המוסד ופועלת בראשותו של המנהל או של אחד מנציגי־הרופאים.

ק. י. מ.

J. E. Stone, *Hospital Organization and Management*, 1928; A. Gottstein, *Handb. für d. gesamte Krankenhauswesen*, 1930–1938; M. T. McEachern, *Hospital Organization and Management*, 1940; A. C. Bachmeyer – G. Hartman, *The Hospitals in Modern Society*, 1943; A. Hussy, *Das Krankenhaus u. seine Funktionare*, 1943; E. H. Lewinski-Corwin, *The American Hospital*, 1946; K. Volger u. G. Hassenpflug, *Handbuch f. den neuen Krankenhausbau*, 1951; R. Lehmann, *Krankenhauser*, 1952; H. Ritter, *Der Krankenhausbau der Gegenwart*, 1954[3].

בֵּית־חוֹנְיוֹ, ע״ע חוֹנְיוֹ.

בֵּית־חוֹרוֹן, בתקופה העתיקה — שמן של שתי ערים במרחק של 18 ק״מ צפונית־מערבית לירושלים: ב״ח עליון וב״ח תחתון; נקראו על־שם האל הכנעני חורון (ע״ע), הנזכר בכתבי אוגרית. לפי דה״א (ז, כד) „נבנו״ שתי הערים ע״י שארה בת בריעה בן אפרים, ומכאן ששתי הערים היו שייכות למטה־אפרים. מסקנה זו נתמכת גם על־ידי שלוש הידיעות

הבאות, שאף הן מקורן במקרא: (1) שגבול־אפרים חפף בחלקו את גבול ב״ח תחתון (יהו׳ טז, ג), (2) שגבול־בנימין עבר בהר מדרום לב״ח תחתון (שם יח, יג—יד), ו(3) שב״ח (לא ברור אם „עליון״ או „תחתון״, או שתיהן) היתה עיר־לויים בתחום אפרים (יהו׳ בא, כב; דה״א ו, נג). שלמה ביצר את ב״ח: לפי מל״א ט, יז — את ב״ח תחתון בלבד, ולפי דה״ב ח, ה — את שתי הערים. ב״ח נזכרת ביחד עם גבתון (אף היא במלכות־ישראל) ברשימת כיבושיו של שישק. נראה, שאחר חורבנה של שומרון סיפח יאשיהו את הערים ליהודה, שהרי בתקופה הפרסית וההלניסטית היו שייכות לתחומה. בתקופה של מלחמות־החשמונאים ביצר בכחידס את שתי הערים (חשמ״א ט׳, ז׳). לפי המשנה (שביעית ט׳, ב׳) נחשבה ב״ח כתחילתה של שפלת חוף־הים. אוזביוס (אונומסטיקון 46, 21) קובע את מקומה של ב״ח במרחק של י״ב מיל מירושלים ובתחומה. במפת־מידבא רשומים שני הכפרים כמקום אחד. אך את ב״ח עליון יש לזהות עם הכפר הערבי בית עור אל־פ׳וקא (بيت عور الفوقا, 200 תוש׳ מוסלמיים) ואת ב״ח תחתון עם הכפר בית עור אלתחתא (بيت عور التحتا, 600 תוש׳ מוסלמיים). לדרך העוברת בין שני המקומות, וביחוד למעלה שביניהם, נודעה מימים קדומים חשיבות צבאית. בדרך זו רדף יהושע, אחר הקרב על גבעון, את מלכי־הכנענים (יהו׳ י, י—יא); בה ברחו הפלשתים אחר מפלתם במכמש (שמ״א יג, יח), וכאן ניצח יהודה המכבי את סירון, המצביא הסלוקי (חשמ״א ג׳, ט״ז), וחיל הקנאים — את הנציב הרומי, קסטיוס גאלוס, בשעת נסיגתו מירושלים (יוסף בן מתתיהו, מלח׳ ב׳, 546—553). המימצאים הארכאולוגיים מעידים, שייסודה של ב״ח תחתון קדם לעליון: בזו הראשונה נמצאו חרסים מתקופת הברונזה המאוחרת ואילך, ואילו בשניה רק מתקופת־הברזל (המלוכה) ואילך. באחד מן החרסים, שנמצאו בתל קסילה, נזכר משלוח של זהב לב״ח, אך אין לקבוע בוודאות אם הכוונה היא לעיר זו או לאיזה היכל של האל חורון.

F. M. Abel, *Geogr. de la Palestine*, II, 1938, p. 274; id., *RB*, 32, 1923, pp. 497 ff.; L. T. M. Noth. *Joshua*, 1938, p. 77; B. Maisler, *JNES*, 10 (1951), p. 266 f.

מ. א.־י.

בית־חֲרשת, ע״ע תעשיה.

בית־טוביה, ע״ע טוביה, בית־.

ביתיניה (Bithynia ;Βιθυνία). בתקופה העתיקה — ממלכה בקצה הצפוני־מערבי של אסיה הקטנה. ב׳ השתרעה בין הבוספורוס התראקי וחוף הפרופונטיס (ים־מארמארה), לאורך החוף של מפרץ־אסטאקוס במערב, ובין חוף הפונטוס (הים השחור) עד שפך הסנגריוס בצפון והחלק התחתון של הסנגריוס במזרח. במרוצת־הזמן נתפשטה הממ־לכה מזרחה ודרומה. השם ב׳ נגזר משמו של שבט תראקי, שעבר לאסיה הקטנה במאה ה10 לפסה״נ. הארץ היתה עשירה בתבואה, פירות, עצי־בניין ושדות־מרעה; כן הצ־טיינה בנמלים טובים ובדרכי־תחבורה נוחים. ההתיישבות היוונית התחילה כאן אחר המאה ה7. באותה מאה נכבשה הארץ ע״י הלודים; אח״כ עברה לידי הפרסים והיתה כפופה לשלטונה של פחות־פריגיה. בסוף התקופה הפרסית נשתחררו שליטיה של ב׳ הצפונית מתלותם במלכי־פרס, וב297 נעשתה ב׳ ממלכה עצמאית. המלך הראשון היה זיפויטס; הוא הצליח להגן על עצמאות ארצו בפני סלוקוס ניקאטור ואנטיוכוס I בנו. בנו של זיפויטס, ניקומדס I, שעלה על כסא ב׳ ב280 לפסה״נ, הוסיף להילחם באנטיוכוס I ועמד על צידו של אנטיגונוס גונאטאס כשזה האחרון נלחם באנטיוכוס על ירושתו של ליסימכוס (ע״ע) באירופה. משהוקם השלום בין אנטיוכוס לאנטיגונוס גונאטאס התחבר ניקומדס עם הגאלים, שחנו אז על־יד ביזאנטיון, והזמין אותם לעבור את הבוספורוס. בסיועם ובסיוע בעלי־ברית אחרים הצליח ניקו־מדס להרחיב את גבולות־ארצו. ב264 יסד ניקומדס את העיר ניקומדיה על חופו של מפרץ־אסטאקוס, ועיר זו נעשתה בירתה החדשה של ב׳.

ממלכת־ב׳ הוסיפה להתרחב בימיו של המלך פרוסיאס I (182—228 לפסה״נ), שידע לשמור על הניטראליות של ב׳ בימי המלחמה המוקדונית השניה וגם בתקופת המלחמה בין אנטיוכוס III והרומים. במלחמה, שפרצה אח״כ בין פרוסיאס לאומנס, שליטה של פרגאמון, השתתף חניבעל כמפקד של הצי הביתיני. הרומים, ששלחו לב׳ את טיטוס קוינקטיוס פלאמינינוס כדי לדרוש את הסגרתו של חניבעל, תיווכו בין הרבים, ופרוסיאס הוכרח להסכים לשלום. כשמת פרוסיאס I ב182 ירש ממנו בנו, פרוסיאס II, ממלכה חזקה, אף אם נתונה לחסותה של רומי. בניגוד לאביו לא הצליח פרוסיאס II להרחיב את גבולותיה של ב׳; כדי לשמור על ממלכתו נהג כלפי רומי במדיניות של כניעה גמורה. במלח־מה, שנלחם פרסוס, מלכה האחרון של מוקדון, ברומי נקט מתחילה פרוסיאס עמדה של ציפיה, אלא שנטה לצד הרומים. אחר מפלת המוקדונים בפידנה הראה יחס של כניעה יתרה לרומי, והרומים השתמשו בו כמשקל־שכנגד לגבי פרגאמון ורודוס, שנתחזקו אז, לדעתה של רומי, יותר מן הראוי. פרוסיאס הסתבך במלחמה נגד אטאלוס II, שבה נגרמו למלכות פרגאמון אבידות קשות. המלך האחרון של ב׳ היה ניקומדס IV, שמלך עד 74 ומסר בצוואתו את ממלכתו לעם הרומי. כך נעשתה ב׳ פרובינציה רומית.

בשנת 65 נצטרפה הפרובינציה של ב׳ אל פונטוס באופן ששתיהן היו פרובינציה אחת, שגבולותיה הגיעו עד נהר הליס. חוקתה של פרובינציה מאוחדת זו נקבעה ע״י פומפיוס (Lex Pompeia). בחלוקת הפרובינציות בין אוגוסטוס והסנאט נמסרה ב׳ (ביחד עם חלק של פונטוס) למרותו של הסנאט, אך המהומות שפרצו בב׳ הכריחו את הקיסרים במאה ה2 (טריינוס ואדריינוס) לשלוח לשם שליחים מיוחדים בעלי התואר הרגיל של legatus pro praetore. בימיו של טריינוס היה שליחו של הקיסר פליניוס הצעיר, וחליפת־המכתבים בינו ובין טריינוס משמשת מקור חשוב לידיעו־תינו על מצבה של הפרובינציה בתקופה זו. הפרובינציה סבלה מאד מהשתלטותם של בני־אדם פרטיים על משקי־הערים, מהוצאות־כספים מופרזות להקמת בניינים מפוארים, מן ההתחרות בין הערים, ועוד. בימיו של מארקוס אורליוס נעשתה ב׳ פרובינציה קיסרית.

א. צ׳.

היהודים בב׳. חכמי־התלמוד מזהים את ב׳ עם תובל (יומא י׳, א׳). מ139 לפסה״נ הגיעה אלינו ידיעה על ישוב יהודי באמיסוס, שנכללה בתחומה של ב׳ בתקופת הת־פשטותה של מלכות־ב׳ (עי׳ חשמ׳ א׳, ט״ו, טז—כ״ד). על ישוב יהודי בב׳ מעיד גם פילון (המלאכות אל גאיוס, 36). מַצֵּבָה יהודית ביוונית, שנמצאה סמוך לבוספורוס, מציינת

בית־ירח: בניין־המעגלים (ששימש, כנראה, כבית־ממגורות). תקופת־הברונזה הקדומה

את מקום־קברו של יהודי בשם שבתי (Σανβάτις), *ששימש* בכהונת זקן, סופר וראש של קיבוץ יהודי, שקרא לעצמו בשם Παλαιοί („הקדמונים"; REJ, XXVI [1893], 167). במקורות התלמודיים נזכרת לפעמים קרובות „גבינת בית אונייקי" (משנה ע"ז ב׳, ד׳; תוספתא שביעית ה׳, ט׳; תוספתא ע"ז ד׳, י"ג), שנחשבה לאסורה „מפני שרוב עגלים של אותה עיר נשחטים לעבודה זרה" (בבלי ע"ז ל"ד, ב׳). את בית אונייקי זו מזהים עם ב׳, שעל גבינתה המשובחת מעיד גם פליניוס (XI, 241).

התפשטותה של הנצרות בב׳, שהתחילה בראשית המאה ה2, עוררה את פליניוס הצעיר (112 לערך), נציבה של ב׳, לפנות לטריינוס בשאלה, כיצד יש לנהוג בנוצרים. לתשובתו המפורטת של טריינוס על שאלה זו היתה השפעה מכרעת על מדיניותה של רומי ביחס לנצרות במשך דורות אחדים.

ג. אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, ע׳ 1104-5; E. Schürer, *GJV*, III[4], 23.

א. ש.

בֵּית־יֶרַח, בתקופה העתיקה — ישוב, על חופו המערבי־הדרומי של ים־כינרת, שהשתרע על תל של 200 דונאם לערך ממקומה של המושבה כינרת בזמננו עד מוצאו של הירדן מן הימה על־יד דגניה. קביעת מקומה של ב"י במקום זה מבוססת על ירושלמי מגילה ע׳, א׳, שבו מדובר על שתי ערים אוטונומיות, מוקפות חומה — בית ירח וצינברי — שהיו בסביבות של ים־כינרת. הואיל ואת צינברי (ע"ע) יש לזהות, לדעת רוב החוקרים, עם חצר־כינרת, מסתבר שב"י היתה במקום שהיה נקרא על־ידי הערבים בשם ח׳רבת אל־כּרך. אע"פ שהשם אינו נזכר במקרא, הריהו מעיד על ישוב כנעני קדום, שהבעל שלו היה אל־הירח; והחומר הארכאולוגי שנמצא במקום מחזק הנחה זו. — ב1944—1946 ערכה חפירות בב"י החברה לחקירת א"י ומ1949 — מחלקת העתיקות של מדינת־ישראל.

את הישוב הקדום ביותר בב"י יש לייחס לסופה של התקופה הכאלקוליתית ולתחילת תקופת־הברונזה הקדומה א׳ (לערך 3200 לפסה"נ). התושבים ישבו בסוכות, שמחציתן היתה שקועה בבורות חפורים עד לעומק של 3.50 מ׳ בקירוב. בבורות נמצאו סימני ריצוף ותנורים. בתקופת־הברונזה של ב"י אנו מבחינים שלושה שלבים, שנמשכו עד שנת 2000 בקירוב. בנייתם של בתי־אבן התחילה לערך במאה ה29 לפסה"נ, בעוד שקודם לכן נבנו כאן בתים מלִבני־טיט. לבנייתם של בתי־הלְבנים קדמה הקמתה של חומת־לבנים — הראשונה בביצוריה של ב"י. לשלב השני של תקופת־הברונזה הקדומה שייך גם קבר, שנתגלה בשטחה של קבוצת־כינרת בחפירות, שנערכו על־ידי ב. מזר; בו נמ־צאו תכשיטי־זהב בסיגנון של אסיה הקטנה. תקופת־הברונזה הקדומה ג׳ היתה תקופת־השיא בחיי־הישוב בב"י (המאות ה26—24 לפסה"נ). בצפונה של ב"י הוקם באותו זמן בית־ממגורות גדול על שטח של 1,200 ממ"ר — מה שמעיד שב"י כבר היתה באותו זמן מרכז לאיזור גדול של חקלאות־שלחים. מאותה תקופה הם גם השרידים של חומת־האבנים, שהגנה על ב"י מדרום. כלי־החרס של תקופה זו ממורקים מירוק בהיר, צבעם אדום או אדום־שחור, מן הטיפוס שהיה רווח בסוריה ובאסיה הקטנה, ומציאותם כאן קשורה, כנראה, בהשפעות של עמים צפוניים — השפעות, שחדרו לכאן בדרכי־המסחר או ע"י פלישה. בתקופת־הברונזה התיכונה היה הישוב מרוכז בחלקה הדרומי של ב"י, שבה חוזקה החומה (רחבה 4.80 מ׳, גובה שרידיה: 3.50 מ׳); ביסודותיה

נקבעו באותה תקופה אשנבים מקומרים, ששימשו, כנראה, לביוב. אחר תקופה זו לא היה קיים ישוב בב״י במשך 1,500 שנה בקירוב — עד לתקופה הפרסית, שאליה שייכים כמה קברים, שנמצאו במקום.

להתחדשות של ממש ולפריחה זכה הישוב בב״י בתקופה ההלניסטית. נראה, שהמקום זהה עם פילוֹטֶרְיָה, שנכבשה ע״י אנטיוכוס III ב198 לפסה״נ. פילוטריה נזכרת גם בין הערים, שנכבשו ע״י ינאי (לפי גאורגיוס סינקלוס, א׳, 559). ממקומה של העיר באותו זמן ממזרח לירדן, בלשון צרה בין הנהר וים־כינרת, מסתבר גם מפני־מה היו הביצורים העיקריים מצד דרום; צד זה לא היה מוגן ע״י הטבע בימי־קדם (בעוד שכיום זורם הירדן במקום זה).

משרידי הישוב ההלניסטי בב״י נחשפו כמה בתים, ביניהם אחדים בעלי רצפות, קירות מטויחים ומשוחים בצבע, וחלונות נשקפים אל הים; נמצאה גם כמות ניכרת של חותמות על ידיות של כדים, שהובאו מרודוס.

בתקופה הרומית הקדומה הוקם על גבי חורבות הבתים ההלניסטיים בדרום מבנה רומי גדול (על־פני שטח של 32×18 מ׳). במאה ה3 לסה״נ הוקם בחלקו הצפוני של התל מבצר גדול בנוי אבני־גזית, בצורת מלבן, שבפינותיו התנשאו מגדלים. מן המאה ה3 הגיעו אלינו כמה ידיעות על ישוב מעורב — יהודי ונכרי — בב״י (ירוש׳ מגילה ע׳, א׳). חכמי־ישראל באותה תקופה דרשו את הפסוק: „נפתלי אילה שלוחה״ (בר׳ מט, כא) על ב״י, שארצו „כולה בית השלחין״ (ב״ר צ״ח, כ״ב). דברי חידוש׳, מגילה (שם): „וחֶרֶב הכרך ונעשה של גויים״ מרמזים אף הם על איזה מאורע, שאירע במאה ה3 לסה״נ בב״י או בסביבתה. במאה ה4 — ה5 לסה״נ נעזב, כנראה, המבצר, וקירו הדרומי שימש כקיר צפוני של בית־מרחץ, שהוקם על־ידו. בבית־מרחץ זה, שהמים היו מובאים אליו בצינורות־חרס מאמת־המים של טבריה, היה — כפי שנתגלה בחפירות — אולם מרכזי ובו בריכה עגולה (בתוך), ואולמות מוסקים. במאה ה5 הוקם בפנים המבצר בית־כנסת מן הטיפוס המאוחר; צורתו צורת בסיליקי בעלת אפסיס, שפונה לצד ירושלים. בית־כנסת זה היה מן הגדולים בבתהכ״נ באותה תקופה בארץ (37×22 מ׳). נשתיירו ממנו היסודות וחלק מרצפת־הפסיפס שלו, שבו מתוארים עץ־אתרוג, אדם וסוס (אפשר, תיאור המעשה של מרדכי והמן), וכן בסיס של עמוד, שבו חרותה דמות מנורה בעלת שבעה קנים.

צפונית לבית־הכנסת הוקמה כנסיה נוצרית בצורת בסיליקי בעלת אולם מרכזי ושתי סטראות; מצידה המערבי היתה חצר (אטריום) קטורה ובתוכה באר; מצד צפון הורחבה הכנסיה ע״י תא־טבילה ובו רצפת־פסיפס משנת 529 לסה״נ. במאה ה6, לאחר שנחרבה ב״י בימי הפלישה הפרסית או הערבית, נתחדש הישוב בתוכה, אך לאחר זמן קצר נעזב המקום ונשאר בחורבנו עד השנים האחרונות. ב1945 נבנה בדרומו של תל ב״י בית־ספר חקלאי תיכון למשקי־הירדן וב1949 הוקם בצפון־התל „אהלו״, מרכז לכינוסים ולעיון לזכר ברל כצנלסון.

ב. מייזלר, מ. שטקליס ומ. אבי־יונה, ידיעות החברה לחקירת א״י, י״א, עמ׳ 77–84; י״ג, עמ׳ 53–64; Albright, *AASOR*, VI, 1925, pp. 27 ff; *JPOS*, XV, p. 200; Sukenik, *JPOS*, II, pp. 101 ff.

מ. א.־י.

בֵּית־יְתוֹמִים, ע״ע יָתוֹם.

בֵּית־כְּנֶסֶת, בניין מיועד לתפילה בציבור ליהודים. במקורות היווניים מתורגם מונח זה על־פי־רוב במלת συναγωγή (=מקום־כינוס) ולפעמים, ביחוד במצרים, במלת προσευχή (=בית תפילה).

היסטוריה. — א. בזמן העתיק. רמז לביכ״נ במקרא ביקשו כמה חוקרים למצוא בפסוק „שרפו כל מ ו ע ד י ־ א ל בארץ״ (תה׳ עד, ח). ואם אמנם עקילס וסומכוס תירגמו „מועדי־אל״ במלת συναγωγαί — מה שמעיד, כנראה, שמלה זו הובנה בימיהם בהוראת בתי־כנסת, הרי המאורע, שעליו דן המזמור הנזכר בתהלים אינו ברור ואף את הצירוף „מועדי־אל״ אפשר להבין באופן אחר, ולא כמכוון לביכ״נ דוקה. יש שראו בביטוי „בית העם״ שבירמיהו לט, ח כינוי לביכ״נ (עי׳ רש״י ורד״ק, שם), ולדעתו של לֶאופולד לֶב היה בית־העם גרעינו הראשון של ביהכ״נ. היה זה, לדעתו, מקום־כינוס לעם, שבו היו דנים על ענייני־הציבור, שבו היו נביאים משמיעים את נבואותיהם ובו היו גם נערכות תפילות בציבור, והשם „בית־כנסת״ המאוחר (או בארמית: „בי־כנישתא״) אינו אלא שינוי צורה של הביטוי „בית־העם״ („עדה״ בארמית „כנישתא״; „בי כנישתא״ הוא איפוא „בית־העדה״ או „בית־העם״). העובדה, ש„בית־העם״ נשאר בפי ההמון גם לאחר דורות הרבה ככינוי לביכ״נ, והעובדה שחכמים, שראו בכך זילזול בקדושת ביהכ״נ, התריסו על כך, ואמרו: „בעוון שני דברים עמי־הארצות מתים: על שקורין לארון־הקודש — „א ר נ א״, ועל שקורין לביהכ״נ — „ב י ת ־ ע ם״ (שבת ל״ב, א׳), יש בה כדי לחזק את ההשערה על הזיהוי של ביהכ״נ עם בית־העם. אולם על מהותו של „בית העם״ בירמיהו אין לנו שום ידיעות ממשיות והזיהוי אינו יוצא, איפוא, מגדר השערה.

במקורות מן המאה ה1 לסה״נ מדובר על ביהכ״נ כעל מוסד קדום ביותר (פילון: חיי־משה, ג׳, כ״ז), בלא שנאמר משהו נוסף על הזמן שבו הוקם. רק על ק ר י א ת ־ ה ת ו ר ה בשבת אומר פילון בכמה מקומות שהיא תקנת מ ש ה (שם, שם, וב-De Septenovio, 6; כך אומר גם יוסף בן־מתתיהו: „נגד אפיון״, ב׳, י״ז; והשווה המסורת שבתלמוד הירושלמי — מגילה, פ״ד, ה״א [דף ע״ה א׳]). גם בספרות הנוצרית הקדומה מדובר על ביהכ״נ כעל מוסד קיים „משנים קדמוניות״ (מפעלות־השליחים ט״ו, כ״א), אבל גם בה אין אנו מוצאים דבר ברור על זמן יצירתו.

האגדה התלמודית והמדרשית מספרת על „בתי־כנסיות ובתי־מדרשות״, שכאילו כבר היו קיימים בתקופות קדומות: בימי אחז (ב״ר מ״ב) ובימי חזקיהו (סנהדרין צ״ד ב׳) וש„צפניה היה מתנבא בבתי־כנסיות ובבתי־מדרשות״ (פסי״ר, כ״ו, קכ״ט ב׳; ילקוט, ב׳, רס״ב); ואפילו בתקופת ה א ב ו ת: „שהיתה עומדת [רבקה] על [יד] ב ת י ־ כ נ ס ת ו ב ת י ־ מ ד ר ש ו ת ויעקב מפרכס לצאת״ (ב״ר ס״ג). אבל בעלי־האגדה עצמם הודו, שלא השתמשו במונחים „בתי־כנסיות ובתי־מדרשות״ לגבי תקופות קדומות כאלה — אלא ב ד ר ך ־ ה ה ש א ל ה בלבד: „ותלך לדרש את ה׳״ (בר׳ כה, כב) — „וכי ב ת י ־ כ נ ס י ו ת ו ב ת י ־ מ ד ר ש ו ת ה י ו ב א ו ת ן ה י מ י ם? — והלא לא הלכה אלא למדרשו של שם ועבר״ (ב״ר, שם). הרי שאף הם לא יחסו ל„אותם הימים״ קיומם של „בתי־כנסיות ובתי־מדרשות״ ממש.

השערה רוֹוַחַת היא שביהכ"נ נוצר בגלות־בבל, בסוף ימי בית ראשון או מיד אחר חורבנו, בשעה שהורגש הצורך בבנייני־ציבור לשם התכנסות לתפילה וקריאה בתורה, ואפשר, גם לשמיעת דרשות, שבהן היו מנחמים את העם בגלותו בתקוֹת־הגאולה. ביהכ"נ — ביחד עם בית־המדרש (ע"ע) — שימש במידה מסויימת כתחליף לבית־המקדש בירושלים (תפיסה זו מצאה את ביטויה בדרשה על הכתוב: „ואהי להם למקדש־מעט בארצות אשר באו שם" [יחזק' יא, טז] — „אלו בתי־כנסיות ובתי־מדרשות שבבבל" [מגילה כ"ט א']; הכינוי „מקדש מעט" רוֹוֵחַ עד היום ככינוי מליצי לביכ"נ). מסורת אחת מספרת, שאנשי גלות־יהויכין הקימו ביכ"נ בנהרדעא מאבנים ועפר שהביאו עמהם מבית־המקדש (אגרת רש"ג; רש"י ר"ה כ"ד, ב'; רש"י מגילה כ"ט, א'). לפי המסורת היתה השכינה שרויה בביכ"נ זה וגם באותו שהוקם בהוצל, שאף הוא היה, לפי המסורת, מן העתיקים ביותר שבבבל (מגילה, שם).

אפשר לשער, שפעולותיהם של עזרא ונחמיה וכן פעולותיהם של חכמי־הדור אחריהם, שדאגו להפצת התורה בעם, הגבירו את הצורך לקבוע מקומות מיוחדים לקריאת התורה ולתפילה גם בא"י, אף אם לא הגיעו אלינו על כך ידיעות מפורשות.

מתקופת יוסף בן־מתתיהו יש לנו ידיעות על מציאותם של בתי־כנסת בטבריה, בדוֹאר (חיי־יוסף, נ"ד; קדמוניות, י"ט, ו', ג'), בקיסרי (מלחמות, ב, י"ד, ד'–ה') ועל הנוהג שהיה קיים אז לאכסן בבתי־הכנסת את עולי־הרגל (קדמוניות, י"ז, ב'; שם, י"ח, ט'). בספרות הנוצרית מאותה תקופה מסופר על בתי־כנסיות בנצרת ובכפר־נחום ועל בתי־כנסת הרבה — של עולי־גלויות שונות — בירושלים.

משניות עתיקות (מימי בית שני) מעידות, שקיים היה ביכ"נ בזמן בית שני על הר־הבית עצמו (יומא, ז', א'—ב'; סוטה ז', ז'; ועיין: תוספתא, סוכה, ד', ה'); וכנראה שבו היה מונח תמיד ספר־תורה (עיין שם). מדברי תנאים אנו למדים גם על מציאותם של בתכ"נ בשאר ערי־הארץ בימי בית שני. על „אנשי־מעמד" (ע"ע מעמדות) מסופר, שהיו „מתכנסין לעריהן" (משנה, תענית, ד', ב') בבתהכ"נ (תענית כ"ז ב'). כמו כן ידוע, ש„חזני (=שמשי) ביהכ"נ" בערי א"י השונות היו נלווים אל מביאי־הביכורים מפלכי־הארץ השונים בשעת עלייתם לירושלים (תוספתא, ביכורים, ב' ח'). באותה תקופה היה קיים גם ביכ"נ בירושלים ולא על הר־הבית דוקה (תוספתא, סוכה, ב', י'; שם, ד', ה'; ירוש' סוכה, פ"ג, הי"ד [נ"ד א']; בבלי סוכה מ"א ב'). היו מצויים בירושלים גם ביכ"נ מיוחד „של אלכסנדריים" (תוספתא, מגילה, א', ו'; ירוש' מגילה, פ"ג, ה"א) ו„ביכ"נ של טורסיים" (מגילה כ"ו, א). בתי־כנסת מרובים בירושלים סמוך לחורבן בית שני נזכרים בכמה מקומות בספרות התלמודית (כתובות ק"ה א'; ירוש' מגילה, פ"ג, ה"א; איכ"ר ב', ה'; פסידר"כ קכ"א ב'). בכתובת יוונית מסוף ימי בית שני, שנמצאה בירושלים, נזכר ביכ"נ, שסמוך לו היה בית־מרחץ ומקום להכנסת־אורחים (כתובת תאוֹדוסיוס — ZDMG, LXVIII, 723; REJ, LXX, 10). לפי מסורת תלמודית אחת היו מצויים בירושלים לפני חורבן הבית השני 480 בתי־כנסיות (ירושלמי, מגילה, שם).

על קיומם של בתכ"נ בתפוצות יש לנו ידיעות משלוש מאות־השנים האחרונות של ימי בית שני. העדויות העתיקות ביותר על קיום בתכ"נ — במאה ה3 לפסה"נ — הגיעו ממצרים. התעודה הקדומה ביותר היא כתובת יוונית, שנמצאה (ב1902) בסכדיה שבמצרים (20 ק"מ מאלכסנדריה) ושלפיה הוקדש ביכ"נ (προσευχή) אחד במקום לכבודו של תלמי III (246—221 לפסה"נ). חשובה ביותר היא כתובת מאותה תקופה, שלפיה הוענקה לביכ"נ מסויים במצרים התחתונה זכות־מקלט, כדוגמת מה שנהגו השלטונות התלמיים לגבי בתי־מקדש במצרים, שהיו בעלי חשיבות דתית מיוחדת. כתובת זו ניטשטשה במרוצת־הזמן ובתקופת שלטונה הקצרה של תדמור במצרים (270 לערך לסה"נ) נחקקה מחדש, ומכאן שזכויות־המקלט נשארו בתקפן או נתחדשו באותו זמן. למאה ה3 לפסה"נ שייכים, כנראה, בתהכ"נ, שהוקמו באתריביס ובאלכסנדרונֵסוס. וזה של אתריביס נקרא בכתובת היוונית, שנשתמרה בקרבת מקומו: בית־התפלה לאל עליון (προσευχὴ τῷ θεῷ ὑψίστῳ). זכרם של כמה בתכ"נ הגיע אלינו גם מן המאה ה2 לפסה"נ וגם מתקופות מאוחרות יותר. פילון מספר על בתכ"נ („פרוסויכות") מרובים, שהיו בימיו באלכסנדריה ברבעי־העיר השונים („המלאכות אל גאיוס", 20, 40; „נגד פלאקוס", 7). במקורות תלמודיים מסופר על חורבנו של ביהכ"נ הגדול באלכסנדריה של מצרים (115 לערך לסה"נ), שהיו בו „קתדראות של זהב" — שבהן ישבו, כנראה, חברי המועצה של היהדות המצרית — והיו בו מקימות מסויימים וקבועים לסוגים השונים של בעלי־המלאכה: „זהבין בפני עצמן וכספין בפני עצמן ונפחין בפני עצמן". על אותו ביכ"נ אמרו, שמי שלא ראהו — „לא ראה בכבודן של ישראל" (ברייתא, סוכה נ"א ב'; ומקבילות — תוספתא, סוכה, ד', ו'; ירושלמי, סוכה פרק ה', הל' א', דף נ"ה א'—ב'). ביכ"נ זה ודאי שהוקם עוד בימי הבית, ואליו נתכוון, כנראה, פילון (בספריו הנזכרים) בדבריו על ביהכ"נ הגדול באלכסנדריה, שהיוונים העמידו בו — ב38 לסה"נ — את פסלו של גאיוס קאליגולה. על קיומם של בתי־כנסת ברומי, שמאחד־עשר מהם הגיעו אלינו כתבות שונות, כבר מעיד פילון (המלאכות אל גאיוס, 23). לפי ידיעות מאוחרות יותר שהגיעו על אחד מהם — „כנישתא דאסורס" — היה בו ספר תורה עתיק, שהובא, לפי המסורת מירושלים (בראש' רבתי לבראש' מה, ח). פילון מספר גם על ביהכ"נ בכאלקיס שביוון („המלאכות אל גאיוס", 36). — במקורות נוצריים קדומים מדובר על בתי־כנסת בדמשק (מפעלות־השליחים, ט', ב'—כ'), בסאלאמיס שבקפריסין (שם, י"ג, ה'), באנטיוכיה (שם, שם, י"ד), בסאלוניקי (שם, י"ז, א'), באתונה (שם, י"ז, ט"ז—י"ז), בקורינתוס (שם, י"ח, ד'—ז'), באפֶסוס שבאסיה הקטנה (שם, י"ח, י"ט—כ"ו; שם, י"ט, ח'), ועוד. מתקבל הרושם שבכל מקום בעולם שהיה בו ישוב יהודי ניכר היו קיימים בתי־כנסת בסוף ימי בית שני.

אחר חורבן בית־המקדש עלתה, ודאי, חשיבותם של בתהכ"נ, והחפירות הארכאולוגיות מעידות על קיומם של בתכ"נ מרובים לא רק בגליל, אלא גם ביהודה ובעבר־הירדן.

בבבל היו קיימים בתכ"נ, חוץ מבנהרדעא ובהוצל, גם בעיר בבל, שנקרא בשם „בי־כנישתא דדניאל" (עירובין כ"א א', עי' רש"י שם; ועי' דניאל ו, יא; גם ר' בנימין מטודלה מספר על ביכ"נ זה) וגם במחוזא (מגילה כ"ו ב'). ביהכ"נ הגדול במחוזא בימי ראש־הגולה מר־זוטרא (לערך בשנת 500 לסה"נ) היה נקרא בשם „כנישתא רבתי" (סדר־עולם

זוטא). החפירות הארכאולוגיות גילו שרידי ביכ״נ בדורה אורופוס, שלפי תאריך־הבניה שנמצא חרות באחד מקירותיו, הוא מאמצע המאה ה3 לסה״נ. ביכ״נ זה הצטיין בריבוי הציורים, שקישטו את קירותיו — מהם הרבה על נושאים מקראיים.

יוהנס כריסוסטמוס (ע״ע) מתאונן על ריבוי בתי־הכנסת בימיו באנטיוכיה, שגם נוצרים — ובעיקר נוצריות — היו מבקרים בהם (Opp., ed., Montfauleon. I, 656; Adv. Jud.,) XLVIII); הוא מספר גם על ביכ״נ שבפרבר דפני ליד אנטיוכיה (Adv. Jud., שם). חפירות ארכאולוגיות גילו שרידי ב״כ באפמיה שבסוריה, שלפי תאריך — שנמצא רשום על רצפתו — יש לקבוע, שהוא מסוף המאה ה4 (עיין: א. ל. סוקניק ומ. שובה: „ביכ״נ עתיק באפמיה שבסוריה״, „קדם״, א׳, עמ׳ 85 ואילך). ביכ״נ עתיק, שהוא קיים עד היום בחלב שבסוריה, נבנה במאה ה4 או ה5. באוונגליון ובכתבות עתיקות, שנמצאו באסיה הקטנה, מסופר על בתי־כנסת במקומות שונים באסיה הקטנה. כמה שרידי־בניינים, שנמצאו בקפריסין, הם, כנראה, של בתכ״נ שנחרבו שם בסוף ימיו של טריינוס קיסר (117 לסה״נ). כתבות עתיקות מעידות על מציאותם של בתי־כנסת בקרים. ידיעות ספרותיות מעידות על ביכ״נ עתיק, שהיה קיים באורלאן שבצרפת ונהרס בסוף המאה ה6 (גריגוריוס מטור: Hist. Fr. VIII,1,). שרידי־בניינים וקטעי־כתבות יווניות מעידים על קיום בתי־כנסת בספרד בתקופה העתיקה. בסטובי שביוגוסלאוויה נתגלו (בשנת 1931) שרידי בית־כנסת, שהם לערך מסוף המאה ה2 או ה3.

מנהג קדום היה בישראל לבנות את ביהכ״נ במקום הגבוה ביותר בעיר — „בגָבהה של עיר״ (תנחומא, בחוקותי; תנחומא — בובר, שם), וזה בהתאם להלכה ש„אין פותחין אותה [את ביהכ״נ] אלא בגובה של עיר״ (תוספתא, מגילה ד׳[ג׳], כ״ג). שרידי בתי־הכנסת שנמצאו בגליל הם ברובם על רוכסי־הרים. כן הקפידו, שלא יהיו גגות שאר בתי־העיר גבוהים מזה של ביהכ״נ, ואמרו בשמו של רב: „כל עיר שגגותיה גבוהים מביהכ״נ — לסוף חָרֵבָה״ (שבת י״א א׳); ורב אשי (ע״ע) אומר על עצמו, ששמר על מתא מחסיא שלא תחרב על־ידי מה שהקפיד שגגות בתי־העיר לא יהיו גבוהים מביהכ״נ (שם). — כן היו נוהגים לבנות את בתהכ״נ על־יד המים. יוסף בן־מתתיהו מספר שבהאליקארנאסוס הותר ליהודים — כנראה בימי יוליוס קיסר — לבנות בתי־כנסיות על־יד הים, כמנהג אבותיהם (קדמונ׳, י״ד, י׳, כ״ג). גם לדברי פילון — התפללו יהודים על־יד המים („נגד פלאקוס״, 13), וכן מסופר שבפיליפי (מקדוניה) התאספו יהודים לתפילה מחוץ לעיר על־יד הנהר (מפעלות־השליחים, ט״ז, י״ג). אף שרידי בתי־כנסת, שנמצאו באי דלוס ואיגינה, הם על החוף. אמנם במקורות התלמודיים אין זכר לדבר, שביהכ״נ צריך להיות על־יד המים דוקה, אבל גם כאן אנו מוצאים, שבחו״ל הטמאה ב„טומאת ארץ־העמים״ עלול גילוי־שכינה להתרחש רק במקום טהרה — על־יד המים (מכילתא, לשמ׳ י״ב). — מכמה מקומות בתלמוד נראה, שבתי־כנסת שבבבל, בתקופת־האמוראים, היו מחוץ לעיר (עירו׳ כ״א, א׳; קדו׳ ע״ג ב׳), וטעמו של דבר זה היה, אפשר (לפי מכילתא, שם; שמו״ר י״ב, ז׳), שהערים היו מלאות „שיקוצים וגילולים״. לעומת זה היו בתי־הכנסת בא״י בתוך העיר (משנה, ראש־השנה ג׳, ז׳; בבלי, ברכות ח׳ א; סוטה כ״ב א׳).

לפי סדרי־הישיבה, שנקבעו בביהכ״נ, היו הזקנים (חשובי העיר) יושבים כשפניהם כלפי העם ואחוריהם כלפי הקודש... וכל העם פניהם כלפי הקודש (תוספתא, מגילה, ג׳ [ד׳], כ״א), כנראה: לעבר בית־המקדש, שֶׁלְּשָׁם היה העם פונה בשעת־התפילה. הקיר המפואר ביותר בבהכ״נ היה מכוון לערך אל מול בית־המקדש: בארץ־ישראל, בערים שמצפון לירושלים — היה זה הקיר הדרומי; בערים שבמערב א״י — הקיר המזרחי; בערי עבר־הירדן המזרחי — הקיר המערבי (בבתהכ״נ שבצפון עבר־הירדן המזרחי — פעמים שהקיר העיקרי היה פונה לצד מערב ופעמים לצד דרום); בחו״ל בארצות שממערב לא״י היה זה הקיר המזרחי, ובאלו שממזרח לא״י — הקיר המערבי. על־יד אותו קיר היה, כנראה, מקומו של ארון־הקודש (ע״ע) ולעברו היו פונים, כנראה, המתפללים בשעת תפילתם, בהתאם להלכה: „היה עומד בחו״ל — יכוין את לבו [בשעת התפילה] כנגד א״י... היה עומד בא״י — יכוין את לבו כנגד ירושלים... היה עומד בירושלים — יכוין את לבו כנגד בית־המקדש... נמצא: עומד במזרח — מחזיר פניו למערב, במערב — מחזיר פניו למזרח, בדרום — מחזיר פניו לצפון, בצפון — מחזיר פניו לדרום, נמצאו כל ישראל מכוונין את לבם למקום אחד״ (ברכות ל׳, א׳; ועיין: תוספתא, ברכ׳ ג׳, ט״ז; ירוש׳, ברכ׳, פ״ד, ה״ה). על־יד הקיר הדרומי של שרידי ביהכ״נ, שהיה מצוי בחמת על־יד טבריה, נמצא כסא־אבן; כסא כזה נמצא גם בין שרידי ביהכ״נ שבכוזרין, ואף כאן — סמוך לקיר הדרומי הפונה לעבר ירושלים; וכן נמצא כסא כזה בין שרידי ביהכ״נ באי דְלוֹס סמוך לקיר המזרחי — הפונה לא״י. כנראה, היה זה מקום־מושבו של חכם־העדה (ה„זקן״), ואפשר, שלכסא זה נתכוונו בכינוי „קתדרא דמשה״ (פסיק׳ דרב כהנא, ז׳, הוצ׳ בובר, עמ׳ 12).

אע״פ שהתפילה היתה עיקר מטרתו של ביהכ״נ (עיין: מגילה כ״ז א׳), שימשו בתי־כנסת גם למטרות נוספות: „קורין ושונין ודורשין בהן״ (תוספתא, מגילה, ג׳ [ד׳], ז׳). חכמים היו דורשים ומלמדים תורה לעם בבתהכ״נ (עיין: ירושלמי, ברכות, פרק ג׳, הל׳ א׳, דף ו׳ א׳; שם, סוטה, פרק א׳, הל׳ ד׳, דף ט״ז ד׳; ויקרא רבה ל״ה; ועוד). אדם גדול שמת — היו מספידים אותו בבית־הכנסת (עי׳ מגילה כ״ח ב׳). כן התאספו בבית־הכנסת גם כדי לדון בצרכי־ציבור — „לפקח על עסקי־רבים״ (כתובות ה׳, א׳). רצו להתרים את הציבור לדברים שבצדקה, היו מתוועדים לשם כך, כנראה, בבית־הכנסת (עיין: תוספתא, תרומות, א׳, י׳; שם, שבת, ט״ז, כ״ב; ועוד). מי שמצא אבידה היה מכריז עליה בביהכ״נ (בבא מציעא כ״ח ב׳); כמו־כן אם נגנב מאדם דבר — היו מכריזים על־כך בביהכ״נ (ויק״ר, ו׳, ב׳). לערך מן המאה ה3 לסה״נ שימש ביהכ״נ גם ללימוד תינוקות (ברכות, י״ז, א׳; מגילה כ״ח, ב׳; ב״ק ס׳, ב׳; ירוש׳ מו״ק פ״ג, ה״א). וכן נהגו לערוך בביהכ״נ סעודות־מצווה (ירוש׳ פסח׳ פ״א, ה״א) ולהשביע את אלה שנתחייבו בשבועה (ויק״ר ו׳, ג׳). התפקידים המרובים, שמילא ביהכ״נ, ודאי לא היו קשורים בו מראשיתו, אבל כמה סימנים מעידים, שמלכתחילה לא נוצר ביהכ״נ אלא לשם מילוי תפקידים דתיים־ציבוריים. שבית־המקדש לא היה יכול למלאם, ומכאן ריבוי בתי־הכנסת בא״י עוד בזמן הבית ואף בירושלים עצמה.

רוב העם, שהיו עסוקים במלאכתם, היו באים לביהכ״נ בעיקר בשבת (עיין: שבת כ״ד ב׳ ורש״י שם ד״ה משום; ר״ה ל״ה א׳), ומכאן כינויו היווני של ביהכ״נ σαββάτειον

(שבתיון; קרמוניות, ט״ז ו׳, ב׳) וכינויו הסורי: „בֵּי־שַׁבְּתָא דיהודיא (=בית־השבת של היהודים–אסמני: ביבל. אורינט., I, 272). אבל החכמים השתדלו לחנך את העם לבוא לביהכ״נ גם בימות־החול, שיהא „אדם בא מן השדה בערב — נכנס לביהכ״נ, אם רגיל לקרות — קורא, אם רגיל לשנות — שונה, וקורא קריאת־שמע ומתפלל״ (ברכות ד׳ ב׳), ואף הפליגו בשכרם של ה„משכימים ומעריבים לביהכ״נ״ (שם ח׳ א׳), ואמרו: „אדם נכנס לביהכ״נ ועומד אחורי העמוד ומתפלל בלחישה — והקב״ה מאזין את תפילתו״ (ירושלמי, ברכות, פ״ט, ה״א). קודם שנכנסו לביהכ״נ היו נוהגים לחלוץ את הנעלים (ירוש׳ ב״מ פ״ב, ה״ט), אך לא היה חיוב בדבר (ברכות ס״ב ב׳—ס״ג, א׳).

בערים גדולות היו מצויים בבתי־הכנסת „עשרה בטלנים״ (משנ׳ מגילה א׳, ג׳; בבלי, שם, ה׳, א׳; כ״א, ב׳) — „בני־אדם כשרים, בטֵלין ממלאכתן לעסוק בצרכי־ציבור ולבוא קודמין לביהכ״נ כדי שיהיו מצויין עשרה לעת התפילה״ (רש״י בבא קמא פ״ב א׳, ד״ה עשרה; ועיין: ירוש׳ מגילה, פ״א, ה״ו). בבבל היו בתי־כנסת מיוחדים לקיץ ולחורף (ב״ב ג׳ ב׳).

בקישוט ביהכ״נ בציורים התחילו בא״י כנראה במאה ה3 לסה״נ, (ירוש׳ ע״ז, פ״ג, ה״ג; ועי׳ י. נ. אפשטין: „לשרידי הירושלמי״, „תרביץ״, ג׳, עמ׳ 20). בתקופה קדומה־ביחס כבר נהגו לקבוע מקום נפרד בביהכ״נ לנשים, ועל כך כבר מעיד פילון (והשווה אוזביוס, Praep. Evang., VIII, 12), ולשם כך שימש, כנראה, היציע (עי׳ חולין, צ״ב, א׳). כנראה, שכבר בזמן העתיק היה מצוי „פלוש״ (חדר קדמי למעבר) לפני ביהכ״נ — שכן השטח הפנימי של ביהכ״נ נקרא בשם „דלת לפנים מדלת״ (דברים רבה, ז׳, ב׳: ועיין: ירוש׳ ברכות, פ״ה, ה״א). בביהכ״נ היתה מצויה „תיבה״, שבה היו מונחים ספרי־התורה או ספר־תורה יחיד ושנקראה גם בשם „ארון־הקדש״ (ע״ע). נהוג היה להביא את ספר־התורה לביהכ״נ רק למשך הזמן שהציבור היה שוהה בו לתפילה ולקריאת־התורה, ואילו אח״כ היו מוציאים אותו משום שאסור היה לו, לקהל, לעזוב את ביהכ״נ קודם שהוציאו מתוכו את ספר־התורה (סוטה ל״ט ב׳, ורש״י שם). לספר־התורה היה מדור מיוחד בביהכ״נ, שהיה נבדל משאר חלקי־הבית ע״י מסך. בביהכ״נ היתה בימה, ששימשה, כנראה, בעיקר לקריאה בתורה בציבור (ירוש׳ מגילה, פ״ג, ה״א: בבלי, שם, כ״ו, ב׳), וכן היה בו „דוכן״, שעליו היו עולים הכהנים לברך את העם (עיין: סוטה ל״ח ב׳; וע״ע ברכת־כהנים). הישיבה בבתי־הכנסת היתה על מחצלאות (בבא־בתרא ח׳ ב׳). בבתי־הכנסת שבגליל נמצאו ספסלי־אבן קבועים סמוך לקירות, ששימשו לישיבה. הספסל („ספסלה״) נמנה עם כלי ביהכ״נ (ירוש׳ מגילה, פ״ג, ה״א). בדרך־כלל היה לכל אחד מן המתפללים מקום קבוע בביהכ״נ (ירוש׳ מו״ק, פ״ג, ה״ה; בבלי, שם, כ״ב ב׳—כ״ג א׳). בלילות היו רגילים להעלות בביהכ״נ אור (משנה, פסחים, ד׳, א׳; בבלי, ברכות, נ״ג ב׳). נראה, שהיו בביהכ״נ חלונות הרבה ובשעות־היום היה „אורן מרובה״ (ירוש׳ פסחים, פ״א, ה״א). בביהכ״נ או סמוך לו היה מצוי גם כיור־מים („גורנה״ — ירוש׳ מגילה, פ״ג, ה״ד). ליד ביהכ״נ היתה גם אכסניה לאורחים או למחוסרי־בית (ירוש׳ בכורים, פ״ג, ה״ב; שם מגילה, פ״ג, ה״ד; בבלי פסחים, ק״א, א׳; יוּבֶנַל: סטִירוֹת, III, 296; כתובת־תיאודוסיוס (ZDMG, LXVIII, 723; REJ, LXX, 10).

ענייני ביהכ״נ התנהלו ע״י „ראש הכנסת״ (תוספתא, תרומות, ב׳, ח׳; שם, מגילה, ד׳, כ״א)—ביוו׳ ἀρχισυνάγωγος („ארכיסינגוגוס״). ובשם זה כבר הוא נזכר באוונגליונים (מארקוס, ה׳, כ״ב; לוקאס, ח׳, מ״ט; וכן גם מפעלות־השליחים, י״ג, ט״ו) ובחיבורים יווניים ולאטיניים מן המאות ה3 וה4. „ראשי־כנסיות״ היו מנכבדי־העם (פסחים מ״ט ב׳; תוספתא, מגילה, ד׳, י״ב; ירוש׳ ברכות, פ״ג, ה״א). בביהכ״נ היה גם שַׁמָּשׁ, שהיה נקרא בשם „חזן־הכנסת״ או „חזן״. גם בביהכ״נ שעל הר־הבית, שהתקיים בימי בית שני, היו „ראש־הכנסת״ ו„חזן־הכנסת״ (משנה, יומא, ז׳, א׳; שם, סוטה, ז׳, ז׳—ח׳). דירתו של „חזן־הכנסת״ שהיה נקרא גם בשם „ממונה״ (ירושלמי, סוכה, פ״ה, ה״א) או „חזן בית־הכנסת״ (תוספתא, בכורים, ב׳, ח׳), היתה לפעמים בתוך ביהכ״נ (עירובין נ״ה ב׳; יומא י״א ב׳; ועוד). כש„חזן־הכנסת״ היה תלמיד־חכם (ירוש׳ סוטה, פ״ז, ה״ו; שם, יבמות, סוף פ׳ י״ב) היה משמש לפעמים גם כמלמד־תינוקות (משנה, שבת, א׳, ג׳; פסיקתא זוטרתא, שלח, מ״ח, ע״ג). יש שהחזן היה גם יורד לפני התיבה כשליח־ציבור (ירוש׳, ברכות, פ״ט, ה״א), אבל לא היה זה תפקידו הקבוע וכשליח־ציבור לא שימש, כנראה, ממונה קבוע, אלא אחד מן המתפללים.

בדרך כלל היה ביהכ״נ שייך לציבור ובעליו החוקיים היו „בני־העיר״ (עיין משנה: מגילה, ג׳, א׳; נדרים, ה׳, ה׳). בתכ״נ גדולים שבכרכים נחשבו לרכוש של כלל־ישראל, ולא רק של בני־העיר (מגילה כ״ו א׳), אבל היו בכרכים בתכ״נ קטנים יותר, שהיו רכושו של חלק מן הציבור — יוצאי מקום מסויים או בעלי אומנות מסויימת (שם); כמו־כן היה גם „ביכ״נ של יחיד״ — שנבנה ע״י אדם פרטי ונחשב לרכושו (ירוש׳ מגילה, פ״ג, ה״א). יחידים היו מרבים תמיד במתן תרומות לצרכי ביהכ״נ. רב חמא בר־חנינא (במאה ה3, בא״י) מספר על ממון הרבה, שהשקיעו אבותיו בביכ״נ בלוד (ירוש׳, סוף פאה; שם, שקלים, פ״ה, ה״ו). כתבות, שנמצאו במקומות שונים, מספרות על הקמתם של בתכ״נ על־ידי יחידים או על השתתפותם של יחידים בהקמת חלקי בתכ״נ, או על נדבות של יחידים לריהוט הפנימי של בתכ״נ. בכתבות היווניות והרומיות מן המאות ה3 וה4 נזכרים גם נשים וילדים בתארי־כבוד: „אם־הכנסת״, „ראש־הכנסת״ וכיוצא בזה, שכנראה הוענקו להם על שום השתתפותם של הנשים והורי־הילדים בבניין ביהכ״נ והחזקתו. על אנטונינוס (ע״ע) מסופר ש„עשה מנורה לביהכ״נ״ ורבי אמר על־כך: „ברוך אלהים אשר נתן בלבו לעשות מנורה לביהכ״נ״ (ירוש׳ מגילה, פ״ג, ה״ב). שמות־המנדבים נרשמו לזכרון בביהכ״נ (ירושלמי, שם) ולפעמים הגיעו אלינו בכתבות, שנמצאו בחפירות. בתלמוד מסופר על רב אשי (ויש גורסים: מר בר רב אשי), שדאג לתקנת ביהכ״נ במתא מחסיא עירו, וכשראה שביהכ״נ רעוע — הכניס את מיטתו לשם, ולא הוציאה עד שנגמר תיקונו של ביהכ״נ (בבא בתרא ג׳ א׳). גם שמן למאור (עי׳ סנהדרין צ״ד ב׳) וצרכים אחרים של בתהכ״נ היו באים ממקורות פרטיים (עי׳ תוספתא, בבא קמא, י״א, ג׳; שם, בבא בתרא, ט׳, ט׳; בבלי, ערכין ו׳ ב׳; ירוש׳ מגילה, פ״ג, ה״א) או ציבוריים (בבא בתרא, ח׳ ב׳, ורש״י שם).

יחסם של שליטים ואזרחים בני אמונות אחרות לביהכ״נ היה תלוי במעמדם הכללי של היהודים במקומות־מושבותיהם השונים. התלמיים במצרים התייחסו באהדה לביהכ״נ ועל כך מעידה העובדה, שכמה בתכ״נ בערים שונות במצרים הוקדשו (במאות ה3 וה2 לפסה״נ) לבית־המלכות. עם ריבוי

החיכוכים בין היוונים והיהודים במצרים בתקופת שלטונה של רומי נשתנה יחסם של היוונים גם לביהכ"נ. בימי הקיסר גאיוס קאליגולה (37—41 לסה"נ) העמידו היוונים תושבי אלכסנדריה את פסל הקיסר בביהכ"נ הגדול שבעיר זו; בימי מרד־היהודים במצרים בשנות 115/7 נשרף ביהכ"נ הגדול שבאלכסנדריה. בימי אוגוסטוס נקבע לחוק, שגנבה מביכ"נ ברומי דינה כגנבת קדשים (קדמוניות, ט"ז, ו', ב', קס"ד). ברומי היו גם בתכ"נ על שם אוגוסטוס.

עם השתלטותה של הנצרות בתחומי האימפריה הרומית התחילו רדיפות שיטתיות נגד ביהכ"נ, אע"פ שבתהכ"נ שימשו מתחילה מרכז לוויכוחים על מהותה של הנצרות ומתוכם התחילה הנצרות מתפשטת גם מחוץ לתחומי־היהדות. בחוק הרומי היו קיימים אמנם חוקי־הגנה על ביהכ"נ, כגון שאין להפקיע בתכ"נ לשם איכסון של אנשי־צבא (Cod. Theod., VII, 8, 10); כן אסר החוק הרומי להעמיד תמונות אליליות או נוצריות בביהכ"נ ועל־ידי כך להוציאו מכלל שימוש לתפילה, ואף הוטלו ענשים קשים על הריסתם של בתכ"נ, אבל למעשה לא שמרו הנוצרים על חוקים אלה, וכשנשרף ביהכ"נ בקליניקום שבסוריה בשנת 388, בפקודתו של הבישוף המקומי, ציווה אמנם תיאודוסיוס I על הבישוף להקים את ביהכ"נ על־חשבונו ואף דרש שהשורפים יענשו במלקות, אבל אמברוסיוס (ע"ע) מנע את ביצועו של פסק־הדין. צו קיסרי (392) תבע למנוע בתוקף הריסת בתכ"נ או שדידתם בשם האמונה הנוצרית (Cod. Theod., XVI, 8, 9), אבל העובדה שצריך היה לחדש צו זה ב397 (שם, שם, שם, 12), ב412 (שם, שם, שם, 20), ב420 (שם, שם, שם 21) וב423 (שם, שם, שם, 25—27), מעידה על המרחק שהיה בין החוק והמציאות. בשנת 415 הותר, לפי חוק מיוחד, להרוס בתכ"נ שהיו בשדה ושהריסתם לא היתה כרוכה ברעש מרובה (שם, שם, 10, 16); חוק זה העמיד את ביהכ"נ בדרגת „מקדש" אלילי. באותה שנה עצמה נאשם הנשיא ר' גמליאל הששי בהקמתם של בתכ"נ חדשים (שם, שם, 8, 22), ומעט־מעט התחילו הנוצרים הופכים בתכ"נ לכנסיות נוצריות. אחד מבתהכ"נ שבאנטיוכיה נהפך עוד במאה ה4 לסה"נ לכנסיה נוצרית. ביהכ"נ באורהי (ע"ע) נהפך לכנסיה נוצרית בימי הקיסר תיאודוסיוס II (408—450) ע"י הבישוף רבולס (411—435 לסה"נ). מלכתחילה נחשב הדבר לפגיעה בחוק, אבל לאחר מעשה קיבלה העובדה תוקף. לכל היותר הוטל על הכנסיה לפצות את היהודים ולהקצות להם מקום לבניית ביכ"נ חדש — דבר, שנעשה רק לעיתים רחוקות. להלכה, היו צריכים להחזיר ליהודים — במקרה של שריפת ביכ"נ — את המקום שבו עמד ביהכ"נ שנשרף, וכן את רהיטיו וכליו שנשדדו — אם עדיין לא השתמשו בהם בתוך הכנסיה; אבל אם כבר השתמשו בהם בכנסיה, הוחזקו „מקודשים" והחזרתם נאסרה (חוק מן ה15 בפברואר 423 — Cod. Theod., XVI, 8, 25). לבקשתם של היהודים לבטל חוק זה השיב הקיסר, שאינו מסכים „לבקשותיהם העלובות", והוא רק מבטיח, שלהבא לא יתפסו את בתהכ"נ שלהם ולא ישרפום (שם, שם, שם, 26). לסוף אסר החוק הרומי לבנות בתכ"נ חדשים, ולכל היותר הותר המשך קיומם של בתכ"נ קיימים (צו, שהיה מכוון לארצות־המזרח, מיום 8 ביוני 423 — Cod Theod., XVI, 8, 27; Nov. Theod., 6. 3; Cod. Justin, I, 9). לאחר־זמן (18—31 ביאנואר 438) נקבע, שכל הצעה לבניית ביכ"נ חדש צריכה לקבל אישור מטעם הכנסיה ושמותר לתקן בתכ"נ ישנים רק כשהם נוטים ליפול, והמשפר ביכ"נ — לא לתיקונו אלא לקישוטו — יענש בקנס של 50 ליטרות זהב. ביכ"נ, שנבנה ב„שוק־הנחושת" שבקונסטנטינופול בימיו של הקיסר תאודוסיוס II, ברשיונו של הממונה על העיר, בזמן שהקיסר לא היה בעיר, נהפך בפקודת הקיסר ואחותו פולכריה לכנסיה נוצרית בשנת 442 (תיאופאנס, הוצ' די בור, עמ' 102).

ב. בימי־הביניים. שרידים של ביהכ"נ בבית־אלפא (ע"ע), שהפסיפס שלו נעשה בימיו של יוסטינוס (כנראה, יוסטינוס I, שמשל ב518—527 לסה"נ), מעידים, שלא תמיד שמו לב לאיסור, שהוטל ע"י השלטונות על קישוטי ביהכ"נ. עם כיבושה של א"י ע"י הערבים נתחדש בניינם של בתכ"נ בא"י ונתרבה מספרם בארץ. כך הוקם ביכ"נ („בית תפלה ומדרש") בירושלים, סמוך לכותל המערבי, ויהודי־התפוצות היו מרבים לנדב לשמו. שני בתכ"נ היו ברמלה בסוף המאה ה11; בחברון היה מצוי באותה תקופה ביכ"נ על־יד מערת־המכפלה. — ר' בנימין מטודלה (ע"ע) מספר על ביכ"נ שמצא ברמלה ועל ביכ"נ שהיה בטבריה בשם „כנסת כלב בן־יפונה". ר' שמואל בר' שמשון (ביקר בא"י ב1210) מספר במכתבו על 24 בתכ"נ בגליל (הוא מייחס את ייסודם לר' שמעון בר יוחאי, ביניהם ביכ"נ „נאה ונחמד" בכפר־ברעם ו„ביכ"נ יפה מאד" במירון) וכן הוא מספר על „ביכ"נ יפה מאד" שמצא בנינוה (כלומר: נוה שבעבר־הירדן) ועל ביכ"נ גדול שהיה בארבל (כיום: ארביד) — „שעשה ניתאי [הארבלי], אבל עתה נהרס". — הרמב"ן (ע"ע משה בן נחמן) מספר במכתבו לבנו: „ירושלים יותר חרבה מן הכל... ומצאנו בית חרב בנוי עמודי־שיש וכיפה יפה — ולקחנו אותו לביהכ"נ, כי העיר הפקר וכל הרוצה לזכות בחרבות — זוכה, והתנדבו לתקן הבית וכבר התחילו ושלחו לשכם להביא משם ספרי־תורה אשר היו בירושלים והבריחום מפני התתרים". ר' עובדיה מברטינורו כותב על ביכ"נ זה באלול הרמ"ח (1488 לסה"נ): „וביהכ"נ של ירושלים היום — אין בה [בו] ספרי־תורה כי־אם מעט מזער, תחת אשר היו בה [בו] לפי הנשמע יותר משש־מאות ספרי־תורה... הוא בנוי על־גבי עמודים וארוך וצר ואפל ואין נוגה לו כי־אם הפתח ובתוכו בור של מים... והחצר אשר בו ביהכ"נ גדולה מאד ובתוכה בתים רבים וכולם הקדש מאשכנזים ואשכנזיות אלמנות יגורו בו". ר' משה באסולה מספר על ביכ"נ זה (ב1521), שהוא „אחד בלבד [בירושלים]... יפה הוא עם ארבעה עמודים... ולפנים ההיכל חדר עם ספרי־תורה סביב, הם יותר מששים, ואין לביהכ"נ אורה אלא מן־הפתח שהוא במערב וחלון קטן עליו, וגם ביום משתמשים לאור הנרות שמדליקים סביב"; וכנראה שעל ביכ"נ זה אומר הנוסע הפורטוגאלי דה אבירו, שביקר בירושלים ב1560 (בספרו „מורה־דרך לארץ־הקדושה"), שהוא „מעורר תוגה ועצב יותר מכל מה שראיתי בארצות־הקדם, אבל בחגים מקשטים אותו ביריעות יקרות מזהב וממשי כיד הטובה שמעניקים להם [ליהודים] בארץ הקדושה — לא רק מפורטוגאל ומקאסטיליה בלבד, אלא גם מכל חלקי־העולם"; ביהכ"נ של הרמב"ן שימש ביכ"נ עד ש' 1586, שאז הועבר ע"י המופתי הירושלמי לידי הערבים (הבית עמד על תילו עד התקופה האחרונה בחצר, שהיתה גובלת בצידה הדרומי עם „חורבת ר' יהודה חסיד" שבירושלים העתיקה). ר' אשתורי הפרחי (בתחילת המאה ה14) מזכיר בספרו „כפתור ופרח" (סוף פרק מ"א)

ביכ״נ, שהיה בימיו בירושלים סמוך למקום הקרוי „היכל דוד״ — „כנגד הר־המוריה לדרום״ (הכוונה היא, כנראה, למקום המיוחס לקבר־דוד על הר־ציון). ר׳ יצחק חילו (חי בתחילת המאה ה14) מספר על „ביכ״נ ישן אשר יתפללו בו יומם ולילה״ בחברון ומזכיר ביכ״נ יפה ועתיק בצפת. כמו־כן הוא מספר על ביכ״נ בטבריה בשם „כנסת כלב בן־יפונה״ (שכבר הזכירו ר׳ בנימין מטודלה בשעתו) ועל ביכ״נ עתיק ויפה בגמזו וביכ״נ עתיק מאוד ביפו, שסמוך לו היו בית־ספרים וישיבה. נוסע, שביקר בא״י ב1481, מספר על ביכ״נ ברמה, עירו של שמואל הנביא („ירושלים״ של לונץ, ה׳, עמ׳ 167 ואילך). נוסע מיה״ב מספר על ביכ״נ בירושלים ע״ש אליהו הנביא („אלה המסעות״ — מצורפים למסעות ר׳ בנימין מטודלה, הוצ׳ גרינהוט, עמ׳ 150). על ביכ״נ בכפר־ברעם, וכן על ביכ״נ במירון ע״ש ר׳ שמעון בר־יוחאי (שם, 141). כנראה, היו ביה״ב בתכ״נ גם בעזה (לפי עדותו של משולם מוולטרה, שביקר בא״י ב1480) ובאשקלון (לפי כתבים, שנמצאו בגניזה).

בתכ״נ מרובים היו ביה״ב בתפוצות־ישראל שבארצות־המזרח. את הקמתם של כמה מהם ייחסו לעזרא או לדניאל (ביהכ״נ בבבל); ר׳ בנימין מטודלה מספר על 28 בתכ״נ בבגדאד, על „כנסת יחזקאל הנביא ע״ה שעל נהר פרת, ובמקום הכנסת כנגדו — ששים מגדלים, ובין כל מגדל ומגדל — כנסת, ובחצר הכנסת — תיבה, ואחרי הכנסת — קברו של יחזקאל... ועליו כיפה יפה ובנין יפה עד מאד מבנין יכניה מלך יהודה... ואותו המקום עד היום הזה מקדש־מעט, באים מארץ־מרחק שם להתפלל מראש־השנה עד יום־הכפורים... וגם ראש־הגולה וראשי־ישיבות באים שם מבגדאד... ומוציאין ספר גדול מכתיבת יחזקאל הנביא וקורין בו ביום־הכפורים... וגם בני גדולי ישמעאל באים להתפלל שם, מרוב חיבתם ליחזקאל הנביא ע״ה... וכל בני ערב באים שם להתפלל״. כמו־כן מספר בנימין על ביכ״נ שעמד על־יד קברו של יכניה מלך־יהודה, ועל „[בית־]כנסת משה רבנו״, שהיה ב„מצרים הקדמונה״ (כנראה פוסטאט) מחוץ לעיר. — ר׳ שמואל בר׳ שמשון (בתחילת המאה ה13) מספר על „ביהכ״נ שעשה אליהו בדמשק״ — „ומקום נאה הוא מאד והוא חוץ לעיר״. — ביהכ״נ העתיק שבחלב (סוריה) נבנה, כנראה, בתחילת המאה ה9 ויש בו שיכלולים מן המאה ה15; הוא מצטיין ב„כסא של אליהו״ (ע״ע ברית־מילה) גבוה; ארון־הקודש מצוי בו במערב (לצד א״י) ומאחריו — ארון־אבנים ובו כתב־יד עתיק של התנ״ך — מיוחס לבן־אשר (ע״ע).

שרידי ביהכ״נ שנתגלו באלצ׳ה שבספרד הם, כנראה, מתחילת יה״ב (דומים הם בצורתם לשרידי ביהכ״נ בבית־אלפא). בספרד נשתמרו כמה בתכ״נ, שמשמשים עד היום, מתקופת־הגירוש ואילך, ככנסיות נוצריות. ביהכ״נ העתיק בוורמייזה (גרמניה), שהיה קיים עד הזמן האחרון (הוא נהרס ע״י הנאצים), נבנה (לפי כתובת, שהיתה בו) במאה ה11 ונתחדש במאה ה12 (אך שיכלולים הוכנסו בו מזמן לזמן עד המאה ה19). ב1624 נבנה מאחרי ביכ״נ זה בניין קטן ל„ישיבה״, שהיה נקרא „בית־מדרשו של רש״י״. אף הוא היה קיים עד שנהרס ע״י הנאצים. ביהכ״נ העתיק ברגנסבורג, שהיה קיים עד התקופה האחרונה, נבנה, כנראה, במחצה הראשונה של המאה ה13 (בנייתו יוחסה לר׳ יהודה החסיד). מציאותו של ביכ״נ בפראג כבר נזכרת במאה ה12, מן המאה ה14 ידוע על שני בתכ״נ בפראג: ישן וחדש; ביהכ״נ החדש הוא, כנראה, זה הקיים עד היום בפראג בשם „אלטנוישול״ ושימש נושא או רקע לאגדות הרבה. ביכ״נ זה מורכב מחלקי־בניין שונים, שנבנו בתקופות שונות: חלקו היסודי והקדום ביותר הוא, כנראה, מתחילת המאה ה14. ביהכ״נ העתיק ביותר בפראנקפורט ע״נ מיין נבנה, כנראה, עם ייסודה של קהילת־היהודים שם, במאה ה12 (שרידיו נתגלו בחפירות בשנת 1847). ביהכ״נ הגדול ביותר מיה״ב במרכז־אירופה, הידוע לנו, היה ביהכ״נ בקראקא (פולניה), שנבנה במאה 13 או 14 (הוכנסו בו חידושי־בניה במאה ה16).

גם ביה״ב מילא ביהכ״נ אותם התפקידים, שמילא בזמן העתיק, אלא שעכשיו שימש יותר כבית־מדרש לציבור הרחב. לרשותו של כל מבקר בביהכ״נ עמדו ספרים תורנים ללמוד בהם. תפקידו של ביהכ״נ כבית־הציבור נתגלה בתקופה זו גם במנהג „עיכוב־הקריאה״: אדם, שנעשה לו עָוֶל, היה זכאי לעכב בשעת־התפילה את קריאת־התורה בביהכ״נ ולתבוע, שיֵעָשֶׂה לו דין. ביהכ״נ נחשב לבית־הציבור היהודי גם בעיני השלטונות הנכריים. בו הוקראו צַוֵּי־השלטון, כמו צו־הגירוש ליהודי קונסטאנצה (1448) ונירנברג (1498). בצורתו הפנימית של ביהכ״נ בא שינוי ביה״ב: התחילו בונים אז את ארון־הקודש גם בתוך הקיר הפונה אל עבר הר־הבית (באופן שלא תמיד היה „תיבה״ מיטלטלת כמו בזמן־העתיק). לא תמיד אפשר היה לשמור בארצות־הגולה על המנהג העתיק לבנות את ביהכ״נ „בגבהה של עיר״ ולהקפיד שלא יהיו גגות שאר בתי־העיר גבוהים מביהכ״נ, ונמצאו כמה הֶתֵּרים לביטולו של נוהַג זה. ביה״ב — אחר המאה ה10 — נשתרש המנהג להעמיק את רצפת ביהכ״נ מֵרצפת־הרחוב שעל־ידו, ופעמים שהעמיקו בתוך ביהכ״נ את העמוד של הש״ץ (כגון ב„אלטנוישול״ בפראג) — מנהג, שלא היה רוֵוח בזמן העתיק (אמנם בתלמוד נאמר: „אל יעמוד אדם במקום גבוה ויתפלל, אלא במקום נמוך ויתפלל, שנאמר — תהלים קל, א — „ממעמקים קראתיך ה׳״ —, אלא שהכוונה היא ש„לא יעמוד אדם לא על־גבי כסא ולא על־גבי שרפרף״ וכדומה — ברכות י׳, ב׳). גם בקביעת מקום ל„עזרת־נשים״ באו שינויים ביה״ב. ר׳ אליעזר בן־יואל הלוי (ע״ע) מזכיר, שהיו פורשים וילונות בביהכ״נ להבדיל בין גברים לנשים בשעת הדרשה. כנראה, שלתפילה לא היו הנשים באותה תקופה רגילות לבוא לביהכ״נ כלל. מתחילת המאה ה13 ידוע על „עזרת־נשים״ בוורמייזה, שהוקמה לאחר שביהכ״נ כבר היה קיים; ביהכ״נ היה קשור ל„עזרת־הנשים״ ע״י חלונות קטנים, והנשים לא יכלו, כנראה, להשתתף בתפילה בציבור, שנתקיימה בביהכ״נ, והיתה להן שליחת־ציבור מיוחדת. מוורמייזה ידועה לנו הש״צית אורניה (נפטרה ב1275), שתפילת־הנשים ב„עזרה״ התנהלה, כנראה, על־ידיה. גם בנירנברג היה, כנראה, לנשים ביכ״נ נפרד — מה שאנו למדים מתוך תעודה מ1499; ידוע גם על ש״צית, בשם ר י כ נ צ ה (נפטרה ב1292), שהיתה בעיר זו, וכנראה כבר היה שם באותה תקופה ביכ״נ מיוחד לנשים.

ביה״ב היתה מצויה עפ״ר חצר על־יד ביהכ״נ, שבה היו מתקיימות ישיבות בית־הדין ונערכים טכסי־נישואים, ופעמים אף שימשה חצר זו כשוק (כגון בפראנקפורט, בסוף המאה ה15). כן היה מצוי בביהכ״נ או ב„פלוש״ מקום מיוחד בשם „גניזה״ (ע״ע), שבו היו גונזים קרעי ספרי־קודש, שיצאו מכלל שימוש.

יחסה העוין של הכנסיה הנוצרית לביהכ״נ נמשך גם ביה״ב: פרעות וגירושים ביה״ב היו תמיד מסתיימים בחור־בנם של בתכ״נ או בהפיכתם לכנסיות נוצריות.

יחסו של **האיסלאם** לביהכ״נ היה בדרך כלל פחות עוין מזה של הנצרות. אע״פ שהחליף עומאר (634—644) אסר על קיומם של בתכ״נ בארצות־הכיבוש של המוסלמים והחליף אל־מותוכיל, במאה ה9, קיים פקודה זו וציווה שכל בתי־הכנסיות יהפכו למסגדים. גם בפקודת החליף המצרי אל־חכים (מת ב1020) החריבו בתכ״נ בא״י, וכן נהרסו בתכ״נ הרבה ע״י ה„אלמווחדים״ באפריקה הצפונית ובספרד (אחר 1140).

ג. **בזמן החדש**. בעת החדשה נוצר בפולניה טיפוס חדש של בתכ״נ, שנבנו בצורת מבצרים. בפריווילגיה, שנתן זיגמונט III, מלך פולניה, לבניין ביכ״נ בלוצק (1626), כתוב: „שיתקינו [היהודים] על גג ביהכ״נ שלהם סידורים מספיקים להשתמש ברובה ולהתגונן בפני אויבים מכל ארבעת הצדדים ושירכשו להם תותח הגון בכספם. ובשעת ההתקפות של עובדי־האלילים יעמידו מתוכם בני־אדם מסו־יימים להגנה״. כדוגמתו של ביהכ״נ בלוצק נבנו גם בתכ״נ בלובלין, לבוב ועוד. עם זה נבנו בתכ״נ מפוארים רגילים, שלא בצורת מבצר.

גולי־ספרד הקימו בתכ״נ לפי הסיגנון שהיה מקובל אצלם באמסטרדאם, לונדון, האמבורג וכן גם בארצות־המזרח.

אף בזמן החדש משמש ביהכ״נ לפעמים קרובות גם כבית־מדרש ציבורי. נערכים כאן שיעורים במשנה, בתלמוד ובאגדה ונשמעות כאן גם דרשות מפי רבנים או דרשנים מקצועיים, בעיקר בשבתות קודם תפילת־מוסף או קודם תפילת־מנחה; הרב או הדרשן נושאים את דבריהם מעל למדרגות המוליכות לארון־הקודש, או סמוך לאה״ק. בכמה מן הערים והעיירות של מזרח־אירופה היו מצויים שני בתכ״נ: אחד, שהיה מיועד לתפילה בלבד ונקרא בשם ביכ״נ, ואחד, ששימש לתפילה ועם זה ללימוד תורה בציבור וביחי־דות, והיה קרוי „בית־המדרש״. נוסף על בתכ״נ ובתי־מדרשות גדולים, שהיו מתפללים בהם בזמנים קבועים ושבהם היו מתפללים רב־העיר ונכבדי־העדה, היו בכל עיר בתכ״נ קטנים הרבה („שטיבלים״), שלעיתים קרובות היו סמוכים לביהכ״נ הגדול, והיו בהם „מניינים״ לתפילה בכל שעות־היום. גם „בית־המדרש״ היה פתוח בדרך־כלל כל שעות־היום.

בתקופה החדשה מתנהלים ענייני ביהכ״נ ע״י „גבאי״ או „גבאים״ אחדים, וכן מצוי בביהכ״נ „שמש״, שמפקח על הסדר והניקיון שבו. הכנוי „חזן״ שוב אינו משמש לציון של „שמש״ (כמו בזמן העתיק), אלא לש״ץ מקצועי, יודע־זמרה, שעובר לפני התיבה בשבתות ובמועדים (ע״ע חזנות).

לערך מתחילת הזמן החדש נעשתה חצר ביהכ״נ מקום־ריכוז למוסדות־ציבור יהודיים שונים, כגון: בית־הקהל, בית־החתונות וה„מקוה״. מסוף המאה ה16 ואילך נעשה שוב רווח הנוהג של ייחוד מדור ל„עזרת־נשים״ בביהכ״נ, ונת־חדש היציע המיוחד לכך.

בזמן החדש נתקיימו גם כמה בתכ״נ פרטיים לצורך הרבים, שהיו רכוש פרטי ממש. ודוגמה לדבר: בתחילת המאה ה18 פרצה מחלוקת ממושכת בקהילת ברלין משום התנג־דותה של משפחת ליפמן להקמת ביכ״נ ציבורי בעיר, כדי שלא יתחרה זה בביכ״נ הפרטי, שהיה רכושה של משפחה זו. ידוע שבקהילת פיורדה (גרמניה) היו באמצע המאה ה18 כמה בני־אדם, שהיו להם בתכ״נ פרטיים בבתיהם. בחוק שהוצא ע״י יוסף II, קיסר אוסטריה, ב3 באוגוסט 1797, אנו מוצאים הבחנה בין שלשה סוגי בתכ״נ: א) בתכ״נ ממש (ציבוריים); ב) חדרי־תפילה בבתים פרטיים, ששימשו תחלי־פים לבתכ״נ; ג) בתכ״נ משפחתיים, ששימשו רק לבניה של משפחה מסויימת.

תנועת־החסידות גרמה ליצירת בתכ״נ מסוג מיוחד. כל אחד מבתכ״נ אלה — חדר לא־גדול, פתוח תמיד, שנקרא בשם „קלויז״, משמש מעין מועדון לחסידיו של אדמו״ר מסויים. כאן מתאספים חסידיו של אותו אדמו״ר לתפילה וגם לסעודת־מצווה: „סעודה־שלישית״ בשבת לפנות־ערב, סעודת ראש־חודש, סעודות בימי־זיכרון למיתתם של צדיקים, וכאן מקבלים החסידים את פני האדמו״ר שלהם. כן יש ביכ״נ מיוחד לכל אדמו״ר במקום־מושבו, שבו מתפללים החסידים, שעולים אליו לראות את פניו. בישיבות הגדולות, שהוקמו בליטא ושכנותיה, שימש אולם־הלימודים של הישיבה גם ביכ״נ לתלמידים, וצורתו היתה צורת ביכ״נ גדול.

בהשפעת תנועת הרפורמה (ע״ע) ביהדות, שנתחזקה בתחילת המאה ה19, הוקמו בתכ״נ חדשים, שהיו שונים בצורתם מבהכ״נ המסרתיים. ישראל יעקובסון (ע״ע), שהנהיג שינויים בנוסח־התפילה בביהכ״נ שיסד בעיירה סיזן (בנסי־כות ברונשוייג שבצפון־גרמניה), הנהיג בביהכ״נ בעיר קסל (גרמניה) גם נגינת־עוגב, ומשם נתפשטו חידושים אלה גם לשאר ערי גרמניה ובארצות אחרות באירופה ובאמריקה. מצדדי הרפורמה העבירו גם את הבימה ממרכז ביהכ״נ אל הקיר העיקרי, סמוך לאה״ק. אמנם בדבר זה לא היה משום חידוש יסודי, שכן במאה ה16 כבר נמצאו בתכ״נ, שהבימה לא היתה באמצעם (ר׳ יוסף קארו, „כסף־משנה״ על הרמב״ם, הל׳ תפילה, י״א, ג). אך חידושים אלה עוררו התנגדות חריפה מאחר שבאו מתוך השאיפה לקרב את צורת ביהכ״נ לצורת הכנסיה הנוצרית. כמו־כן עוררו התנגדות ביטולה של „עזרת־הנשים״ בביהכ״נ וקביעת מקום מיוחד לנשים באולם־התפילה הכללי או גם ישיבה של גברים ונשים ביחד. ואולם כמה מן החידושים שהוכנסו נתקבלו גם בכמה מבהכ״נ המסרתיים. בין אלה יש לציין את המבנה והריהוט, זמרת־המקהלה ודרשות בלשון־המדינה.

אף בעת החדשה לא נעדרו מקרי חורבנות של בתכ״נ והפיכתם לכנסיות נוצריות. מקרים כאלה אירעו בין השאר ברטיסבון (1519) ובווינה, שאחר הגירוש של היהודים מתוכה (1670) הוקמה בה כנסיה נוצרית במקום ביהכ״נ שנהרס. ביחד עם חורבן קהילות־ישראל בגרמניה בתקופת שלטון־הנאצים ובארצות־אירופה שבאו בעול הכיבוש הנאצי נחרבו בתכ״נ הרבה.

על בתהכ״נ בארץ־ישראל ע״ע.

מהלכות ביהכ״נ. חובתו של כל ציבור יהודי להקים לו ביכ״נ נוסחה ע״י הרמב״ם כלהלן: „כל מקום שיש בו עשרה מישראל צריך להכין לו בית שיכנסו בו לתפילה בכל עת־תפילה״ (הל׳ תפילה, י״א, א׳). בדברי־תנאים כבר מוצאים אנו, ש„כופין בני־העיר זה את זה לבנות להם ביהכ״נ״ (תוספתא ב״מ י״א, כ״ג), והפוסקים ביארו, שאפילו המיעוט יכול לכפות את הרוב לכך (רמ״א, חושן־משפט, קס״ג, א׳). כן קבעו חכמים, שאין תלמיד־חכם רשאי לדור ב„עיר שאין בו עשרה דברים״, ובכללם ביכ״נ (סנהדרין י״ז ב׳). אע״פ שלא נאסרו ציורים בביכ״נ קבעו כמה מן הפוסקים, ש„אסור

לצייר ציורים בכותל ביהכ״נ נגד פניו של אדם — אלא למעלה מקומת איש (מגן־אברהם, או״ח, סי׳ צ׳), כדי שלא יתפלל אדם אל־מול הציורים הללו. בית, שהיה בו בית־תפילה של עכו״ם, מותר לעשותו ביכ״נ (מגן־אברהם, או״ח, סי׳ קנ״ד, ס״ק י״ז). אבל אם העמידו בו את האלילים שלהם אסור לעשותו ביכ״נ (ביאור־הלכה למשנה־ברורה, שם).

נחלקו תנאים ביחס למזוזה (ע״ע) בביכ״נ. נפסקה הלכה, שביכ״נ חייב במזוזה רק „אם יש בו דירה לשום אדם״ (שו״ע, יורה־דעה, רפ״ו, ג׳). בתכ״נ, שלומדים בהם תורה — נוסף על מה שהם משמשים בתי־תפילה — ולפיכך דינם כדין בית־מדרש, נוהגים לקבוע בהם מזוזה, כיוון שיש מחייבים את בית־המדרש במזוזה.

כמה ממנהגי־הכבוד שנהגו בהר־הבית (ע״ע בית־המקדש), הנהיגו גם בבתכ״נ, כגון ש„לא יעשנו קפנדריא״ (ברכות ס״ב ב׳) — כלומר ש„לא יכנס בפתח זה לעשותו דרך לצאת בפתח השני לקצר דרכו״ (שו״ע, או״ח, קנ״א, ה׳;). כן אמרו: „בתי־כנסיות אין נוהגין בהן קלות־ראש, ולא יכנס להן בחמה מפני החמה ובצינה מפני הצינה ובגשמים מפני הגשמים. אין אוכלין בהן ואין שותין בהן ואין ישנין בהן ואין מטיילין בהן ואין ניאותין (=מתקשטים) בהן״ (תוספתא, מגילה, ג׳ (ב׳), ז׳; ומקבילה בבבלי, מגילה כ״ח, א׳—ב׳). בתלמוד הוסיפו: „חכמים ותלמידיהם — מותרין״ (בבלי, שם), והרמב״ם הוסיף: „מדוחק״ (הל׳ תפילה י״א, ו׳). כן התירו לאכול בביהכ״נ „לצורך־מצוה״ (שו״ע, או״ח, קנ״א, ד׳).

עוד ממנהגי־הכבוד, שנוהגים בבתכ״נ, ש„מכבדין (מטאטאים) אותן ומרביצין אותן („לאחר שמכבדין — מזלפין את המים להרביץ את האבק״ — רש״י) כדי שלא יעלו בהן עשבים״ (מגילה כ״ח ב׳); „ונוהגין להדליק בהן נרות לכבדן״ (שו״ע, או״ח, קנ״א, ט׳).

בפוסקים נקבע, „שלא להיכנס בביהכ״נ בגילוי־הראש״ (שו״ע, או״ח, צ״א, ג׳), שזהו „דרך קלות־ראש לפני המקום״ (לבוש או״ח, קנ״א, ו׳); „ויש אוסרים להכנס בו בסכין ארוך״ (שו״ע, שם, קנ״א, ו׳), „שהברזל מקצר חייו של אדם וביהכ״נ מיוחד לתפילה שמארכת חייו״ (בית־יוסף, שם, בשם אורחות־חיים — ע״פ מכילתא, סוף יתרו; ומעין זה בתלמוד: „אין נכנסין בכלי־זין לבית־המדרש״ — סנהדרין פ״ב א׳). „ואסור לאדם לנשק בניו הקטנים בביהכ״נ, כדי לקבוע בלבו שאין אהבה כאהבת־המקום״ (רמ״א, או״ח, צ״ח, א׳). בין תקנות חכמי־ישראל ביה״ב: „שלא ידברו בביהכ״נ אך ישבו באימה וביראה״ (תקנות שבסוף שו״ת מהר״ם מרוטנבורג).

„מצוה לרוץ לביהכ״נ״ (רמב״ם, הל׳ תפילה, ח׳, ב׳ — ע״פ ברכות ו׳, ב׳); וביארו בפוסקים: „ע ד פתח ביהכ״נ; אבל בביהכ״נ ע צ מ ו — א ס ו ר לרוץ, אלא ילך באימה וביראה״ (מגן־אברהם, או״ח, צ׳, ס״ק כ״ד). — בתלמוד נאמר: „היוצא מביהכ״נ אל יפסיע פסיעה גסה״ (ברכות ו׳, ב׳), „לפי שמראה בעצמו שעיכוב ביהכ״נ דומה עליו כמשוי״ (רש״י, שם).

מימרה תלמודית נודעת היא: „לא ליסתור איניש בי־כנישתא — עד דבני בי־כנישתא אחריתי״ („לא יסתור אדם ביכ״נ עד שיבנה ביכ״נ אחר״ — בבא בתרא ג׳, ב׳).

לגבי בתכ״נ ש ח ר ב ו — דרשו את הכתוב: והשמותי את מקדשיכם״ (ויקרא כו, לא) — „קדושתן אף כשהן שוממין״ (משנה, מגילה, ג׳, ג׳); ומשום כך יש לנהוג כבוד בביכ״נ שחרב: „אין מפשילין בתוכו חבלים ואין פורשין לתוכו מצודות ואין שוטחין על־גגו פירות ואין עושין אותו קפנדריא... עלו בו עשבים לא יתלוש מפני עגמת־נפש״ (משנה, שם).

חכמי־התלמוד נחלקו מי עדיף: ביהכ״נ או בית־המדרש. יש שדרשו: „ואת כל בית ג ד ו ל (מלכים־ב, כה, ט) — מקום שמגדלין בו ת ו ר ה (=בית־המדרש)״; ויש שדרשו: „מקום שמגדלין בו ת פ י ל ה (=ביהכ״נ)״ — (מגילה כ״ז א׳). הדעה המקובלת היתה, כפי הנראה, שבית־המדרש עדיף מביהכ״נ (עי׳ מגילה כ״ז א׳) ושגם להתפלל טוב יותר בבית־המדרש (ברכות ח׳, א׳). נטיה זו להעדיף את בית־המדרש על ביהכ״נ מובלטת במעשה המסופר בתלמוד הירושלמי: „ר׳ חמא בר חנינא ור׳ הושעיה הוון מטיילין באילין כנישתא ד ל ו ד (=היו מטיילים באותם בתי־כנסיות שבלוד); אמר ר׳ חמא בר חנינא לר׳ הושעיה: ,כמה ממון שיקעו אבותי כאן [לבניית בתי־כנסיות הללו]!׳ אמר ליה: ,כמה נ פ ש ו ת שיקעו אבותיך כאן! לא הוה אית בני־נש דלעיין באורייתא (=וכי לא היו בני־אדם שעוסקים בתורה, שמוטב היה לפרנס אותם בממון זה מלבנות בתי־כנסיות)?!׳ — (ירושלמי, פאה, פרק ח׳ הל׳ ט׳, דף כ״א ב׳; שקלים פרק ה׳ הל׳ ו׳, דף מ״ט ב׳).

בדורות מאוחרים יותר ניטשטשו התחומים בין ביהכ״נ לבית־המדרש, והרבה מבתהכ״נ שבתפוצות־ישראל נעשו בתי־מדרשות. ביהכ״נ נעשה מרכזם של חיי הציבור היהודי — אף אם לא המרכז היחידי.

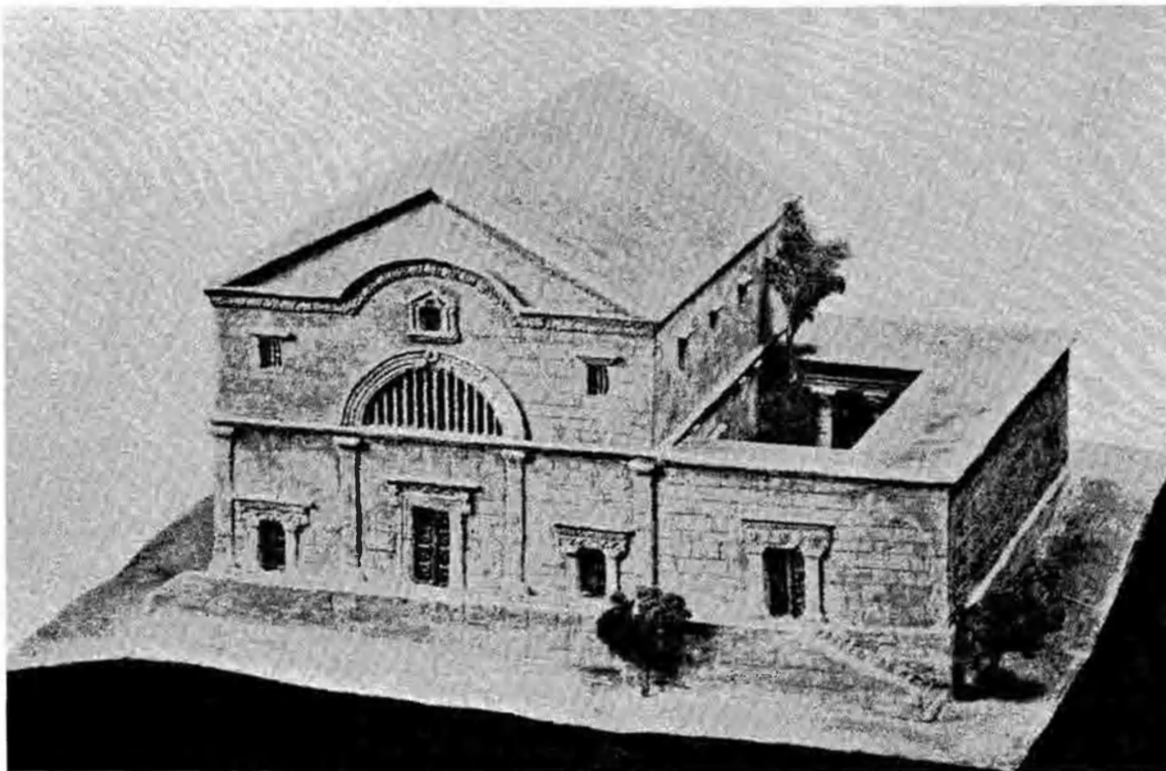
בין חוקרי־ההיסטוריה בזמן החדש יש מצביעים על ערכו האנושי־הכללי של ביהכ״נ היהודי במה שהיה המוסד הראשון בתולדות האנושיות, ששימש לתפילה בלבד ולא לקרבנות, ובזה הלכו בעקבותיו הכנסיה הנוצרית והמסגד המוסלמי. הערכה זו נובעת מן הדעה, שהתפילה היא דרגת־התפתחות גבוהה בפולחן הדתי מזו של הקרבת קרבנות, אבל יש לזכור שלא מתוך יחס שלילי לבית־המקדש ולהקרבת־קרבנות נוצר ביהכ״נ בישראל, אלא מטעמים אחרים, שנזכרו למעלה.

א. ל. סוקניק, „מצב המחקר כעת של בתי־הכנסיות העתיקים״ (בולטין של האוניברסיטה העברית — בית־נכות לקדמוניות היהודים, א, עמ׳ 7—23): ביהכ״נ העתיק בבית־אלפא, תרצ״ב; „בתי־כנסיות עתיקים בסביבות ים כנרת״ (בקובץ „ארץ כנרות״, תשי״א, עמ׳ 74 יאילך); ש. קליין, „כתובות מבתי־כנסיות עתיקים בא״י״ (ידיעות המכון למדעי־היהדות של האוניברסיטה העברית, ב׳, עמ׳ 23-48); תולדות הישוב היהודי בא״י (תרצ״ה; חלק א׳, פרק ב׳, 3; שם, פרק ג׳, 3—4; חלק ג׳, א׳—ב׳): מ. אבי־יונה, בימי רומי וביזנטיון (תש״ו; ערך ביכ״נ במפתח, ועמ׳ 208-209); ש. קרויס, „בתי־כנסיות עתיקים בא״י ובארצות־הקדם״ („ירושלים״ לזכר לונץ, תרפ״ח, עמ׳ רכ״א ואילך); מ. באלאבאן, „חיי־ישראל ותרבותם [בפולין] במאה הט״ז והי״ז״ („בית־ישראל בפולין״, תש״ח, עמ׳ 65 ואילך); י. פרס, „אם אשכחך ירושלים״ (הרבעון „ירושלים״, תשרי—אדר תש״ט); L. Löw, *Der Synagogale Ritus* (*MGWJ*, 1884 — *Gesammelte Schriften*, IV, 1898, 1-71); I. Elbogen, *Der Jüdische Gottesdienst und seine geschichtl. Entwicklung*, 1913, 444-510; S. Krauss, *Synagogale Altertümer*, 1922; R. Krautheimer, *Mittelalterliche Synagogen*, 1927; E. L. Sukenik, *Ancient Synagogues in Palestine and Greece*, 1934.

צ. ק.

ארדיכלות. — א. בתי־הכנסת העתיקים.

1. ארץ־ישראל. חרבות בגליל, שנשתמרו בחלקן על־פני הקרקע (כפר־נחום, כפר־ברעם, מירון וארביד), זוהו לראשונה כשרידיהם של בתי־כנסת ע״י אדוארד רובינסון

ציור 1. כפר־נחום: בית־הכנסת מצד דרום־מזרח.
חבנית לפי H. Kohl – C. Watzinger, Antike Synagogen in Galilaea, 1916

(ע״ע) באמצע המאה ה19 על־סמך כתובות עבריות וסימנים ארכיטקטוניים מובהקים. ארנסט רנן (ע״ע) הקדיש לנושא זה מחקר מפורט (ב1864) ותבע לראשונה את שיגורה של משלחת מיוחדת לא״י לשם חקר השרידים של בתי־הכנסת הקדומים. משאלה זו נתמלאה בחלקה ב1866 ע״י החפירות, שערך צ. ו. וילסון (ע״ע) מטעם החברה האנגלית של „הקרן לחקר ארץ־ישראל״ (Palestine Exploration Fund), ותוצאות־עבודתו נתפרסמו ברבעונה של חברה זו ב1869. גם קונדר (ע״ע) וקיצ׳נר (ע״ע), שאף הם נשלחו לארץ מטעם אותה חברה, תרמו למחקר זה, באופן שמספר החרבות, שזוהו כשרידים של בתכ״נ קדומים, הגיע לתריסר בערך. חוקרים אחרים, וביחוד הארכאולוג הגרמני, גוסטו שומכר (ע״ע), מצאו כמה שרידים של בתכ״נ בעבר־הירדן.

המחקר הארכיטקטוני של בתהכ״נ העתיקים נתרחב במידה מרובה ע״י פעולתה של המשלחת, ששיגרה החברה המזרחנית הגרמנית (Deutsche Orient Gesellschaft) לא״י בראשותם של הארדיכל קול והארכאולוג ואצינגר ב1903. משלחת זו, שביצעה חפירות, הצליחה לקבוע את תכניותיהם של כתריסר בתי־כנסת בגליל. על אלה נוספו — תוך יובל־השנים, שעבר מאז — שרידים של עשרות מבנים, שנתגלו בכל חלקי־הארץ ובעבר־הירדן המזרחי בחפירות, שנערכו מטעם האוניברסיטה העברית, החברה לחקירת ארץ־ישראל ועתיקותיה, מחלקת־העתיקות של ממשלת־המאנדאט ואחר־כך — של ממשלת־ישראל, וחברות מדעיות אחרות מחוץ־לארץ.

בסך־הכל מגיע מספרם של בתהכ״נ, ששרידיהם נחקרו, לחמשים לערך. כולם הוקמו בין המאה ה2 וה6 לסה״נ, וניכרים בהם שלושה טיפוסים ארכיטקטוניים:

א) הבניינים העתיקים יותר, שהוקמו במאות ה2 וה3, רובם ככולם בגליל. בין אלה שמצב שרידיהם מאפשר קביעה מדוייקת של תכניתם יש לציין את בתהכ״נ בכפר־נחום, כורזים, גוש־חלב, מירון, ברעם, בית־שערים ואם־אל־עַמֶד. אולמיהם של בתכ״נ אלה הם באסיליקאליים; שני טורי־עמודים, שהם מקבילים לקירות־האורך, מחלקים אותם לשלושה סטיוים, שהמרכזי שבהם רחב ושני הצדדיים שבהם צרים. בין שני העמודים האחרונים, לפני הקיר הקצר הצפוני, נמצאו בבתכ״נ מרובים שני עמודים נוספים, באופן שיצרו סטיו־עֶרֶב, שחיבר את שני הסטיוים הצדדיים. בשלושה צדדים אלה היה יציע, ששימש עזרת־נשים. בכפר־נחום ובכורזים נמצאו המדרגות הראשונות של סולמי־המדרגות, שהוליכו אל קומת־היציעים.

כל הבניינים של אותה תקופה הצטיינו במונומנטאליות, שהוטעמה ע״י השימוש באבני־גזית גדולות ובעיבוד התב־ליטי של חלקי־המבנה השונים: מזוזות ומשקופים של דלתות וחלונות, אפריזים וארכיטראבים, כותרות־עמודים ועוד. אורך־האבנים מגיע לפעמים ל3 מ׳ ויותר.

החזית הראשית של בתכ״נ אלה היתה פונה לצד ירושלים (בגליל — לצד דרום). בחזית זו היו כמעט בכולם שלושה פתחים גדולים, מכוונים לשלושת הסטיווים. בכפר־נחום היה מעל לפתח האמצעי חלון גדול בצורת חצי־עיגול, שרחבו הגיע עד כדי שליש מרחבה של החזית (ר׳ ציור 1).

לא נמצאו בבניינים הללו סימנים מעידים, שלארון־הקודש היה מקום קבוע, ולפיכך יש לשער, שבאותם הימים עדיין היה ארון־הקודש בבחינת רהיט מיטלטל, שהיו מביאים אותו לאולם בשעת התפילה או הקריאה בתורה. בכפר־נחום ובכורזים נתגלה מאחרי האולם חדר קטן, שהכניסה אליו היתה רק מן האולם; נראה, שחדר זה שימש לאיכסון ארון־הקודש או ספרי־התורה.

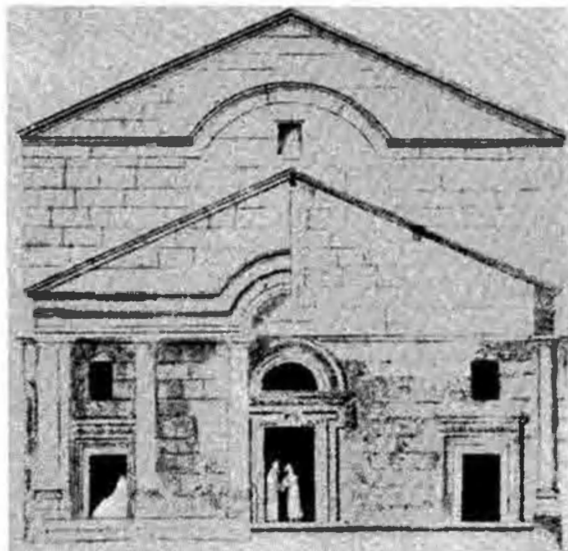
המפואר בבתהכ״נ הנזכרים היה זה שבכפר־נחום. ממדי־

האולם הם 23×16.40 מ׳; שבעה עמודים מונוליתיים היו ניצבים בכל אחד מצידי־האורך. אבני־הגזית שבחזיתות, וכן העמודים, הם מאבן־סיד לבנה, שהובאה ממרחקים; רק נדבך־היסוד מעל לסלע הטבעי היה בנוי אבן־בזלת מקומית. סביבתו של ביכ״נ זה (הבנוי על שפת ים־כינרת) מצטיינת ביפיה. על־יסוד השיחזור החלקי, שבוצע ע״י מסדר הפראנציסקנים (המחזיק במקום זה) לאחר החפירות, שערכו כאן קול וואצינגר, אפשר לשער את הרושם החזק, שבניין זה עשה בזמנו (עי׳ התמונה בשער כרך ה׳).

מצידו המזרחי של האולם, שהיה מכוסה גג־רעפים משופע לשני צדדים, נמצאת חצר מרווחת, שעמודים היו ניצבים לאורך שלוש מחומותיה. הסטיוים, שנתהוו בין העמודים והחומות, היו מקורים גג; החלק האמצעי נשאר בלתי־מקורה (ציור 1, לפי קול־וואצינגר). בבתכ״נ אחרים לא נחשפו בחפירות חצרות ארכיטקטוניות בצורת פריסטיל (חצר־עמודים), כאותה שאנו מוצאים בכפר־נחום, אך אפשר להניח, שרחבות או חצרות פתוחות היו מצויות לפני החזיתות של כולם או כמעט כולם, כאותה, למשל, שאנו מוצאים בבית־שערים.

ביהכ״נ בכפר־ברעם, שאף הוא היה בניין מפואר, נשתמר בחזיתו עד לגובה של 6 מ׳ בקירוב. מעל לשלושת הפתחים של דלתות־כניסה, שנמצאו בחזית, נשתמרו פתחי־החלונות: מעל למשקוף של הכניסה האמצעית — חלון בצורת חצי־עיגול, ומעל לפתחים הצדדיים — חלונות מלבניים, ששימשו ליציעים של עזרת־הנשים. פרט ארכיטקטוני מיוחד לביכ״נ זה היה פורטיקו בעל 4 עמודים, לפני החזית הראשית, שאף הוא עומד בחלקו על תילו (ציור 2).

בעיטורים התבליטיים, שנעשו באבנים הארכיטקטוניות, תוארו עפ״ר צורות הנדסיות, צמחים או חלקי־צמחים, כגון אשכולות ועלי־גפן, עלי זית ותאנה, דקלים ועלי־אקנתוס. יש עיטורים, שבהם מתוארים תשמישי־קדושה — מנורה בעלת שבעה קנים, כד, מחתה, שופר, ארון־הקודש וכד׳. בכורזים מוצאים אנו אפריז, שבו מתוארים ראשי־אריות בין צמחים. בין הקישוטים של ביכ״נ זה היו אף דמויות של בני־אדם. כן נמצאו פסלים שלמים של אריות (בכורזים ובכפר־ברעם), שכנראה שימשו כעין אקרוטריות בשיפולי־

ציור 2. כפר־ברעם: חזית בית־הכנסת. שיחזור לפי קול־ואצינגר

ציור 3. ראש אריה. פסל מבית־הכנסת בכפר־ברעם

הגג (ציור 3). הפרטים העיטוריים נעשו בסיגנון רומי־הלניסטי, אך בולטת בהם הנימה המקומית המזרחית.

שטחי־הקירות הפנימיים בין האפריזים, הכרכובים, האפיסטיליות ושאר האבנים המעוטרות, היו מטוייחים. בכפר־נחום ובמירון עדיין נראים במקומות אחדים סימני־הצבע על חלקי־הטיח — במירון צבע אדום ובכפר־נחום גונים שונים. יתכן, איפוא, שבאחדים מבתהכ״נ הנזכרים היו ציורי־קיר. הרצפה נעשתה מלוחות־אבן גדולים.

ב) הבניינים של בתהכ״נ, שהוקמו במאות ה4 — ה6, שוב אינם מצטיינים במונומנטאליות כבניינים של התקופה הקודמת: הם קטנים יותר, קירותיהם בנויים אבני־גוויל מטוייחות, ולא אבני־גזית. מצד תיכנונם הכללי היו אף הם מטיפוס באסיליקאלי; נמצאו בהם שני טורי־עמודים ושלושה סטיוים, וגם בהם היו היציעים של עזרת־נשים מעל לסטיוים הצדדיים. ההבדל העיקרי בין בתהכ״נ מתקופה זו (בבית־אלפא, חמת־גדר, נערן שעל־יד יריחו, גרש שבעבר־הירדן המזרחי, ועוד) ובין אלה שהוקמו קודם לכן, היה בָמה שבאותם מן הזמן המאוחר יותר נקבע מקום לארון־הקודש בתוך מגרעת בצורת אפסיס בקיר הפונה לירושלים; עם זה הועברה החזית הראשית בעלת שלושת פתחי־הכניסה לקיר שמנגד, ומתוך כך היו מבטיהם של הנכנסים מכוונים מלכתחילה לאותו צד, שאליו היו מכוונים פניהם של המתפללים, בעוד שבבתהכ״נ מן הטיפוס הקדום יותר היה עליהם, לאחר כניסתם לאולם, לשנות ב180 מעלות את כיוון־מבטם בשעת התפילה או הקריאה בתורה. יש לראות בכך שלב חשוב בהתפתחות הארדיכלות של בתהכ״נ בכללה.

למרות דלות־האמצעים, הניכרת באופן־הבניה, השתדלו לפאר את פנים־האולם באמצעים אמנותיים. כל בתהכ״נ מאותה תקופה — במידה שהם ידועים לנו ע״פ שרידיהם — רוצפו רצפות־פסיפס צבעוניות (אמנם ברמת־ביצוע שונה). הקומפוזיציה של הפסיפס כללה עפ״ר בסטיוים הצדדיים שטחים של קישוטים גאומטריים וצמחיים, שעשו רושם של מרבד; הסטיו המרכזי והשטח שלפני ארון־הקודש קושטו עפ״ר

בציורים סמליים, ולפעמים תוארו בהם גם מעמדות מן המקרא — עקידת־יצחק (בבית־אלפא), החיות בתיבת־נוח (בגרש), דניאל בגוב־האריות (בנערן). נושאיהם של הציורים הסמליים נשאבו הן מן המיתולוגיה היוונית (עגלת־החמה רתומה לסוסים, ומסביב לה גלגל־המזלות וארבע תקופות־השנה — בית־אלפא, עספיה) והן מאוצר הסמלים היהודיים (מנורה של שבעה קנים, לולב ואתרוג, שופר, ארון־הקודש, זוגות־אריות). לפעמים נמצאו בפסיפס כתובות עבריות, ארמיות ואף יווניות, שפורשו בהן שמותיהם של האומנים או הנדבנים. על סמך הכתובות הללו אפשר היה לקבוע את זמן הקמתם של הבניינים.

ג) בעוד ששני טיפוסי־הבניינים, שתוארו למעלה, היו בעיקרם אולמים באסיליקאליים, היה הטיפוס השלישי בעיקרו אולם־רוחב. בארץ־ישראל נמצאו עד היום רק שרידים של שני בתכ״נ מסוג זה: באשתמוע מדרום לחברון ובחרבת סוסיה, הסמוכה לה; מוצאו של טיפוס זה הוא, כנראה, בארם־נהריים, שבה היתה צורת־בניה זו רווחת ביותר (בבניינים ציבוריים). ביהכ״נ הקדום — ולפי שעה היחיד שנתגלה (כמעט בשלמותו) בחבל־ארץ זה, בדורא־אֶורופוס, שייך אף הוא לטיפוס הרחבי.

בית־הכנסת באשתמוע, שכבר הוזכר בתחילת המאה ה20 ע״י גוסטו דלמן (ע״ע) ואחרים, נחשף ע״י פרופ׳ א. ל. מאיר וא. רייפנברג ב1936. ביכ״נ זה נבנה באותה תקופה, שבה נבנו בתהכ״נ בגליל, שנזכרו למעלה. גם בו נמצאו (בקיר הצר) שלושה פתחי־כניסה, ולפניהם פורטיקו. האולם היה חד־סטיוי, וכנראה — מחוסר־עמודים. אע״פ שהכניסה היתה בצידו הצר של האולם (כאן: בקיר המזרחי), היה האולם מכוון, כפי שנראה בבירור, לרוחב, הואיל ובצירו של הקיר הארוך הצפוני, הפונה לירושלים, נקבעו שלוש מגרעות של ארונות־קודש, שכיוונו את מבטיהם של המתפללים. בתקופה מאוחרת יותר נבנתה לפני שלוש המגרעות הללו מגרעת נוספת, נמוכה יותר, בשביל ארון־הקודש, ושלוש המגרעות הישנות נשארו ללא שימוש. כנראה, שלתקופה שניה זו שייכים גם השרידים המועטים של רצפת־הפסיפס; נתגלו אבנים ארכיטקטוניות אחדות עם עיטורים תבליטיים, דומים בתכנם לאותם שנמצאו בבתהכ״נ בגליל, אף אם נחותים מהם מבחינה אמנותית.

בבניין הרחבי של ביהכ״נ באשתמוע אפשר לראות כעין מעבר מן הטיפוס הגלילי (הטיפוס הראשון) לזה של ביהכ״נ בבית־אלפא והדומים לו (הטיפוס השני), שחזית־הכניסה היתה בהם מול האפסיס של ארון־הקודש.

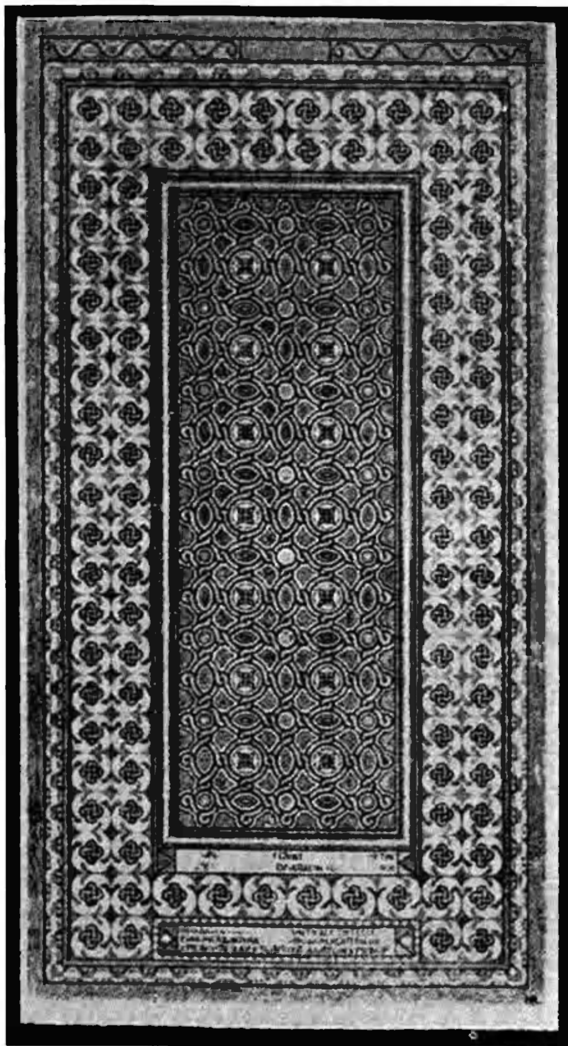
2. **בארצות הים התיכון ובארם־נהריים.** אע״פ שעדיין לא ברור הדבר היכן ואימתי הוקמו בתהכ״נ הראשונים מחוץ לארץ־ישראל, ידוע, שבתכ״נ היו קיימים בארצות שונות עוד בימי הבית השני. מה שנוגע לצורת־בניינם אין אנו יודעים אלא שכינויו הארכיטקטוני של ביהכ״נ, שהוקם באלכסנדריה של מצרים ושנחרב ב115 לסה״נ, היה „די־פליסטון". לכינוי זה ניתנו פירושים שונים, ולפי האחרון שבהם (של קול־ואצינגר) המכוון בו הוא לאולם, שעמודיו היו בעלי שתי קומות, דוגמת זה שהיה בביהכ״נ בכפר־נחום.

השרידים העתיקים ביותר של בתכ״נ, שנמצאו באגן הים התיכון ושעל־יסודם אפשר לקבוע את התכנית המקורית של מבניהם, נחשפו ביוון. שרידים אלה שייכים לשלושה בתכ״נ, שהוקמו באותה תקופה עצמה שבה נבנו בתהכ״נ שנחשפו בארץ־ישראל, והם גם מזכירים בצורת־בנייתם אותם הטיפוסים עצמם.

בביה״כ, ששרידיו נמצאו במילֶטוס, היה האולם באסיליקאלי, בעל שלושה סטיוים, ולפניו — במזרח — חצר־פריסטיל מוקפת משלושה צדדים שורת־עמודים. חצר־מרווחת שניה, מרובעת בצורתה, נמצאה בצד הצפוני; על־ידה נמצאה שורת־חדרים.

בביהכ״נ הקטן של פריֶינה נמצאה בקיר המזרחי, שהיה פונה לירושלים, מגרעת קטנה, ששימשה לארון־הקודש. צורת־האולם היתה של מרובע.

ביהכ״נ השלישי, ששרידיו נמצאו ביוון, באי אגינה

ציור 4. אגינה: רצפת־הפסיפס של בית־הכנסת

שבמפרץ פיראוס, היה מטיפוסם של בתהכ״נ המאוחרים של ארץ־ישראל: רצפתו — פסיפס צבעוני מעוטר עיטורים גאומטריים, כעין מרבד (ציור 4). גם בו נקבע מקום לארון־הקודש בקיר המזרחי, אלא שכאן — בתוך אַפסיס רחב.

בחפירות, שנערכו בסטובִּי שעל שפת הים האדריאטי ביוגוסלאוויה, נתגלו שרידים של ביכ״נ מסוף המאה ה4 לערך. האולם הוא באסיליקאלי, ובו שני טורי־עמודים ואַפסיס בצד מזרח. לפני החזית הראשית במערב מצויה עזרת־כניסה, שחוצצת בין אולם־התפילה וחצר־העמודים. העזרה נפתחת בשלושה פתחים הן לאולם והן לחצר.

השערה רוןחת היא שביהכ״נ נוצר בגלות־בבל, בסוף ימי בית ראשון או מיד אחר חורבנו, בשעה שהורגש הצורך בבנייני־ציבור לשם התכנסות לתפילה וקריאה בתורה, ואפשר, גם לשמיעת דרשות, שבהן היו מנחמים את העם בגלותו בתקות־הגאולה. ביהכ״נ — ביחד עם בית־המדרש (ע״ע) — שימש במידה מסויימת כתחליף לבית־המקדש בירושלים (תפיסה זו מצאה את ביטויה בדרשה על הכתוב: „ואהי להם למקדש־מעט בארצות אשר באו שם" [יחזק׳ יא, טז] — „אלו בתי־כנסיות ובתי־מדרשות שבבבל" [מגילה כ״ט א׳]; הכינוי „מקדש מעט" רווח עד היום ככינוי מליצי לביכ״נ). מסורת אחת מספרת, שאנשי גלות־יהויכין הקימו ביכ״נ בנהרדעא מאבנים ועפר שהביאו עמהם מבית־המקדש (אגרת רש״ג; רש״י ר״ה כ״ד, ב׳; רש״י מגילה כ״ט, א׳). לפי המסורת היתה השכינה שרויה בביכ״נ זה וגם באותו שהוקם בהוצל, שאף הוא היה, לפי המסורת, מן העתיקים ביותר שבבבל (מגילה, שם).

אפשר לשער, שפעולותיהם של עזרא ונחמיה וכן פעולותיהם של חכמי־הדור אחריהם, שדאגו להפצת התורה בעם, הגבירו את הצורך לקבוע מקומות מיוחדים לקריאת התורה ולתפילה גם בא״י, אף אם לא הגיעו אלינו על כך ידיעות מפורשות.

מתקופת יוסף בן־מתתיהו יש לנו ידיעות על מציאותם של בתי־כנסת בטבריה, בדואר (חיי־יוסף, נ״ד; קדמוניות, י״ט, ו׳, ג׳), בקיסרי (מלחמות, ב, י״ד, ד׳—ה׳) ועל הנוהג שהיה קיים אז לאכסן בבתי־הכנסת את עולי־הרגל (קדמוניות, י״ז, ב׳; שם, י״ח, ט׳). בספרות הנוצרית מאותה תקופה מסופר על בתי־כנסיות בנצרת ובכפר־נחום ועל בתי־כנסת הרבה — של עולי־גלויות שונות — בירושלים.

משניות עתיקות (מימי בית שני) מעידות, שקיים היה ביכ״נ בזמן בית שני על הר־הבית עצמו (יומא, ז׳, א׳—ב׳; סוטה ז׳, ז׳; ועיין: תוספתא, סוכה, ד׳, ה׳); וכנראה שבו היה מונח תמיד ספר־תורה (עיין שם). מדברי תנאים אנו למדים גם על מציאותם של בתכ״נ בשאר ערי־הארץ בימי בית שני. על „אנשי־מעמד" (ע״ע מעמדות) מסופר, שהיו „מתכנסין לעריהן" (משנה, תענית, ד׳, ב׳) בבתהכ״נ (תענית כ״ז ב׳). כמו כן ידוע, ש„חזני (=שמשי) ביהכ״נ" בערי א״י השונות היו נלווים אל מביאי־הביכורים מפלכי־הארץ השונים בשעת עלייתם לירושלים (תוספתא, ביכורים, ב׳ ח׳). באותה תקופה היה קיים גם ביכ״נ בירושלים ולא על הר־הבית דוקה (תוספתא, סוכה, ב׳, י׳; שם, ד׳, ה׳; ירוש׳ סוכה, פ״ג, הי״ד [נ״ד א׳]; בבלי סוכה מ״א ב׳). היו מצויים בירושלים גם ביכ״נ מיוחד „של אלכסנדריים" (תוספתא, מגילה, א׳, ו׳; ירוש׳ מגילה, פ״ג, ה״א) ו„ביכ״נ של טורסיים" (מגילה כ״ו, א). בתי־כנסת מרובים בירושלים סמוך לחורבן בית שני נזכרים בכמה מקומות בספרות התלמודית (כתובות ק״ה א׳; ירוש׳ מגילה, פ״ג, ה״א; איכ״ר ב׳, ה׳; פסידר״כ קכ״א ב׳). בכתובת יוונית מסוף ימי בית שני, שנמצאה בירושלים, נזכר ביכ״נ, שסמוך לו היה בית־מרחץ ומקום להכנסת־אורחים (כתובת תאודוסיוס — ZDMG, LXVIII, 723; REJ, LXX, 10). לפי מסורת תלמודית אחת היו מצויים בירושלים לפני חורבן הבית השני 480 בתי־כנסיות (ירושלמי, מגילה, שם).

על קיומם של בתכ״נ בתפוצות יש לנו ידיעות משלוש מאות־השנים האחרונות של ימי בית שני. העדויות העתיקות ביותר על קיום בתכ״נ — במאה ה3 לפסה״נ — הגיעו ממצרים. התעודה הקדומה ביותר היא כתובת יוונית, שנמצאה (ב1902) בסכדיה שבמצרים (20 ק״מ מאלכסנדריה) ושלפיה הוקדש ביכ״נ (ἡ προσευχή) אחד במקום לכבודו של תלמי III (246—221 לפסה״נ). חשובה ביותר היא כתובת מאותה תקיפה, שלפיה הוענקה לביכ״נ מסויים במצרים התחתונה זכות־מקלט, כדוגמת מה שנהגו השלטונות התלמיים לגבי בתי־מקדש במצרים, שהיו בעלי חשיבות דתית מיוחדת. כתובת זו ניטשטשה במרוצת־הזמן ובתקופת שלטונה הקצרה של תדמור במצרים (270 לערך לסה״נ) נחקקה מחדש, ומכאן שזכויות־המקלט נשארו בתקפן או נתחדשו באותו זמן. למאה ה3 לפסה״נ שייכים, כנראה, בתהכ״נ, שהוקמו באתריביס ובאלכסנדרונסוס, וזה של אתריביס נקרא בכתובת היוונית, שנשתמרה בקרבת מקומו: בית־התפלה לאל עליון (ἡ προσευχὴ τῷ θεῷ ὑψίστῳ). זכרם של כמה בתכ״נ הגיע אלינו גם מן המאה ה2 לפסה״נ וגם מתקופות מאוחרות יותר. פילון מספר על בתכ״נ („פרוסיוכות") מרובים, שהיו בימיו באלכסנדריה ברבעי־העיר השונים („המלאכות אל גאיוס", 20, 40; „נגד פלאקוס", 7). במקורות תלמודיים מסופר על חורבנו של ביהכ״נ הגדול באלכסנדריה של מצרים (115 לערך לסה״נ), שהיו בו „קתדראות של זהב" — שבהן ישבו, כנראה, חברי המועצה של היהדות המצרית — והיו בו מקומות מסויימים וקבועים לסוגים השונים של בעלי־המלאכה: „זהבין בפני עצמן וכספין בפני עצמן ונפחין בפני עצמן". על אותו ביכ״נ אמרו, שמי שלא ראהו — „לא ראה בכבודן של ישראל" (ברייתא, סוכה נ״א ב׳; ומקבילות — תוספתא, סוכה, ד׳, ו׳; ירושלמי, סוכה פרק ה׳, הל׳ א׳, דף נ״ה א׳—ב׳). ביכ״נ זה ודאי שהוקם עוד בימי הבית, ואליו נתכוון, כנראה, פילון (בספריו הנזכרים) בדבריו על ביהכ״נ הגדול באלכסנדריה, שהיוונים העמידו בו — ב38 לסה״נ — את פסלו של גאיוס קאליגולה. על קיומם של בתי־כנסת ברומי, שמאחד־עשר מהם הגיעו אלינו כתבות שונות, כבר מעיד פילון (המלאכות אל גאיוס, 23). לפי ידיעות מאוחרות יותר שהגיעו על אחד מהם — „כנישתא דאסורס" — היה בו ספר תורה עתיק, שהובא, לפי המסורת מירושלים (בראש׳ רבתי לבראש׳ מה, ח). פילון מספר גם על ביהכ״נ בכאלקיס שביוון („המלאכות אל גאיוס", 36). — במקורות נוצריים קדומים מדובר על בתי־כנסת בדמשק (מפעלות־השליחים, ט׳, ב׳—כ׳), בסאלאמיס שבקפריסין (שם, י״ג, ה׳), באנטיוכיה (שם, שם, י״ד), בסאלוניקי (שם, י״ז, א׳), באתונה (שם, י״ז, ט״ז—י״ז), בקורינתוס (שם, י״ח, ד׳—ז׳), באפסוס שבאסיה הקטנה (שם, י״ח, י״ט—כ״ו; שם, י״ט, ח׳), ועוד. מתקבל הרושם שבכל מקום בעולם שהיה בו ישוב יהודי ניכר היו קיימים בתי־כנסת בסוף ימי בית שני.

אחר חורבן בית־המקדש עלתה, ודאי, חשיבותם של בתהכ״נ, והחפירות הארכאולוגיות מעידות על קיומם של בתכ״נ מרובים לא רק בגליל, אלא גם ביהודה ובעבר־הירדן.

בבבל היו קיימים בתכ״נ, חוץ מבנהרדעא ובהוצל, גם בעיר בבל, שנקרא בשם „בי־כנישתא דדניאל" (עירובין כ״א א׳, עי׳ רש״י שם; ועי׳ דניאל ו, יא; גם ר׳ בנימין מטודלה מספר על ביכ״נ זה) וגם במחוזא (מגילה כ״ו ב׳). ביהכ״נ הגדול במחוזא בימי ראש־הגולה מר־זוטרא (לערך בשנת 500 לסה״נ) היה נקרא בשם „כנישתא רבתי" (סדר־עולם

זוטא). החפירות הארכאולוגיות גילו שרידי ביכ״נ בדורה אורופוס, שלפי תאריך־הבניה שנמצא חרות באחד מקירותיו, הוא מאמצע המאה ה3 לסה״נ. ביכ״נ זה הצטיין בריבוי הציורים, שקישטו את קירותיו — מהם הרבה על נושאים מקראיים.

יוהנס כריסוסטמוס (ע״ע) מתאונן על ריבוי בתי־הכנסת בימיו באנטיוכיה, שגם נוצרים — ובעיקר נוצריות — היו מבקרים בהם (Opp., ed.. Montfauleon, I. 656; Adv. Jud.,) XLVIII); הוא מספר גם על ביכ״נ שבפרבר דפני ליד אנ־טיוכיה (Adv. Jud., שם). חפירות ארכאולוגיות גילו שרידי ב״כ באפמיה שבסוריה, שלפי תאריך — שנמצא רשום על רצפתו — יש לקבוע, שהוא מסוף המאה ה4 (עיין: א. ל. סוקניק ומ. שובה: „ביכ״נ עתיק באפמיה שבסוריה״, „קדם״, א׳, עמ׳ 85 ואילך). ביכ״נ עתיק, שהוא קיים עד היום בחלב שבסוריה, נבנה במאה ה4 או ה5. באוונגליון ובכתבות עתי־קות, שנמצאו באסיה הקטנה, מסופר על בתי־כנסת במקומות שונים באסיה הקטנה. כמה שרידי־בניינים, שנמצאו בקפ־ריסין, הם, כנראה, של בתכ״נ שנחרבו שם בסוף ימיו של טריינוס קיסר (117 לסה״נ). כתבות עתיקות מעידות על מצי־אותם של בתי־כנסת בקרים. ידיעות ספרותיות מעידות על ביכ״נ עתיק, שהיה קיים באורלאן שבצרפת ונהרס בסוף המאה ה6 (גריגוריוס מטיר: Hist. Fr. VIII,1,). שרידי־בניינים וקטעי־כתבות יווניות מעידים על קיום בתי־כנסת בספרד בתקופה העתיקה. בסטובי שביוגוסלאוויה נתגלו (בשנת 1931) שרידי בית־כנסת, שהם לערך מסוף המאה ה2 או ה3.

מנהג קדום היה בישראל לבנות את ביהכ״נ במקום הגבוה ביותר בעיר — „בגבהה של עיר״ (תנחומא, בחוקותי; תנחו־מא — בובר, שם), וזה בהתאם להלכה ש„אין פותחין אותה [את ביהכ״נ] אלא בגובה של עיר״ (תוספתא, מגילה ד׳[ג׳], כ״ג). שרידי בתי־הכנסת שנמצאו בגליל הם ברובם על רוכסי־הרים. כן הקפידו, שלא יהיו גגות שאר בתי־העיר גבוהים מזה של ביהכ״נ, ואמרו בשמו של רב: „כל עיר שגגותיה גבוהים מביהכ״נ — לסוף חרבה״ (שבת י״א א׳); ורב אשי (ע״ע) אומר על עצמו, ששמר על מתא מחסיא שלא תחרב על־ידי מה שהקפיד שגגות בתי־העיר לא יהיו גבוהים מביהכ״נ (שם). — כן היו נוהגים לבנות את בתהכ״נ על־יד המים. יוסף בן־מתתיהו מספר שבהאליקארנאסוס הותר ליהודים — כנראה בימי יוליוס קיסר — לבנות בתי־כנסיות על־יד הים, כמנהג אבותיהם (קדמונ׳, י״ד, י׳, כ״ג). גם לדברי פילון — התפללו יהודים על־יד המים („נגד פלאקוס״, 13), וכן מסופר שבפיליפי (מקדוניה) התאספו יהודים לתפילה מחוץ לעיר על־יד הנהר (מפעלות־השליחים, ט״ז, י״ג). אף שרידי בתי־כנסת, שנמצאו באי דלוס ואיגינה, הם על החוף. אמנם במקורות התלמודיים אין זכר לדבר, שביהכ״נ צריך להיות על־יד המים דוקה, אבל גם כאן אנו מוצאים, שבחז״ל הסמאה ב„טומאת ארץ־העמים״ עלול גילוי־שכינה להתרחש רק במקום טהרה — על־יד המים (מכילתא, לשמ׳ י״ב). — מכמה מקומות בתלמוד נראה, שבתי־כנסת שבבבל, בתקופת־האמוראים, היו מחוץ לעיר (עירו׳ כ״א, א׳; קדו׳ ע״ג ב׳), וטעמו של דבר זה היה, אפשר (לפי מכילתא, שם; שמו״ר י״ב, ז׳), שהערים היו מלאות „שיקוצים וגילו־לים״. לעומת זה היו בתי־הכנסת בא״י בתוך העיר (משנה, ראש־השנה ג׳, ז׳; בבלי, ברכות ח׳ א, ; סוטה כ״ב א׳).

לפי סדרי־הישיבה, שנקבעו בביהכ״נ, היו הזקנים (חשובי העיר) יושבים כשפניהם כלפי העם ואחוריהם כלפי הקודש... וכל העם פניהם כלפי הקודש (תוספתא, מגילה, ג׳ [ד׳], כ״א), כנראה: לעבר בית־המקדש, שלשם היה העם פונה בשעת־התפילה. הקיר המפואר ביותר בבהכ״נ היה מכוון לערך אל מול בית־המקדש: בארץ־ישראל, בערים שמצפון לירושלים — היה זה הקיר הדרומי; בערים שבמערב א״י — הקיר המזרחי; בערי עבר־הירדן המזרחי — הקיר המערבי (בבתהכ״נ שבצפון עבר־הירדן המזרחי — פעמים שהקיר העיקרי היה פונה לצד מערב ופעמים לצד דרום); בחו״ל בארצות שממערב לא״י היה זה הקיר המזרחי, ובאלו שממזרח לא״י — הקיר המערבי. על־יד אותו קיר היה, כנראה, מקומו של ארון־הקודש (ע״ע) ולעֻברו היו פונים, כנראה, המתפל־לים בשעת תפילתם, בהתאם להלכה: „היה עומד בחו״ל — יכוין את לבו [בשעת התפילה] כנגד א״י... היה עומד בא״י — יכוין את לבו כנגד ירושלים... היה עומד בירוש־לים — יכוין את לבו כנגד בית־המקדש... נמצא: עומד במזרח — מחזיר פניו למערב, במערב — מחזיר פניו למזרח, בדרום — מחזיר פניו לצפון, בצפון — מחזיר פניו לדרום, נמצאו כל ישראל מכוונין את לבם למקום אחד״ (ברכות ל׳, א׳; ועיין: תוספתא, ברכ׳ ג׳, ט״ז; ירוש׳, ברכ׳, פ״ד, ה״ה). על־יד הקיר הדרומי של שרידי ביהכ״נ, שהיה מצוי בחמת על־יד טבריה, נמצא כסא־אבן; כסא כזה נמצא גם בין שרידי ביהכ״נ שבכורזין, ואף כאן—סמוך לקיר הדרומי הפונה לעבר ירושלים; וכן נמצא כסא כזה בין שרידי ביהכ״נ באי דלוס סמוך לקיר המזרחי—הפונה לא״י. כנראה, היה זה מקום־מושבו של חכם־העדה (ה„זקן״), ואפשר, שלכסא זה נתכוונו בכינוי „קתדרא דמשה״ (פסיק׳ דרב כהנא, ז׳, הוצ׳ בובר, עמ׳ 12).

אע״פ שהתפילה היתה עיקר מטרתו של ביהכ״נ (עיין: מגילה כ״ז א׳), שימשו בתי־כנסת גם למטרות נוספות: „קורין ושונין ודורשין בהן״ (תוספתא, מגילה, ג׳ [ד׳], ז׳). חכמים היו דורשים ומלמדים תורה לעם בבתהכ״נ (עיין: ירושלמי, ברכות, פרק ג׳, הל׳ א׳, דף ו׳ א׳; שם, סוטה, פרק א׳, הל׳ ד׳, דף ט״ז ד׳; ויקרא רבה ל״ה; ועוד). אדם גדול שמת — היו מספידים אותו בבית־הכנסת (עי׳ מגילה כ״ח ב׳). כן התאספו בבית־הכנסת גם כדי לדון בצרכי־ציבור — „לפקח על עסקי־רבים״ (כתובות ה׳, א׳). רצו להתרים את הציבור לדברים שבצדקה, היו מתוועדים לשם כך, כנראה, בבית־הכנסת (עיין: תוספתא, תרומות, א׳, י׳; שם, שבת, ט״ז, כ״ב; ועוד). מי שמצא אבידה היה מכריז עליה בביהכ״נ (בבא מציעא כ״ח ב׳); כמו־כן אם נגנב מאדם דבר — היו מכריזים על־כך בביהכ״נ (ויק״ר, ו׳, ב׳). לערך מן המאה ה3 לסה״נ שימש ביהכ״נ גם ללימוד תינוקות (ברכות, י״ז, א׳; מגילה כ״ח, ב׳; ב״ק ס׳, ב׳; ירוש׳ מו״ק פ״ג, ה״א). וכן נהגו לערוך בביהכ״נ סעודות־מצווה (ירוש׳ פסח׳ פ״א, ה״א) ולהשביע את אלה שנתחייבו בשבועה (ויק״ר ו׳, ג׳). התפ־קידים המרובים, שמילא ביהכ״נ, ודאי לא היו קשורים בו מראשיתו, אבל כמה סימנים מעידים, שמלכתחילה לא נוצר ביהכ״נ אלא לשם מילוי תפקידים דתיים־ציבוריים, שבית־המקדש לא היה יכול למלאם, ומכאן ריבוי בתי־הכנסת בא״י עוד בזמן הבית ואף בירושלים עצמה.

רוב העם, שהיו עסוקים במלאכתם, היו באים לביהכ״נ בעיקר בשבת (עיין: שבת כ״ד ב׳ ורש״י שם ד״ה משום; ר״ה ל״ה א׳), ומכאן כינויו היווני של ביהכ״נ σαββατεῖον

(שבתיון; קדמוניות, ט״ז ו׳, ב׳) וכינויו הסורי: „בי־שבתא דיהודיא (=בית־השבת של היהודים־אסמני: ביבל. אורינט., I, 272). אבל החכמים השתדלו לחנך את העם לבוא לביהכ״נ גם בימות־החול, שיהא „אדם בא מן השדה בערב — נכנס לביהכ״נ, אם רגיל לקרות — קורא, אם רגיל לשנות — שונה, וקורא קריאת־שמע ומתפלל״ (ברכות ד׳ ב׳), ואף הפליגו בשכרם של ה„משכימים ומעריבים לביהכ״נ״ (שם ח׳ א׳), ואמרו: „אדם נכנס לביהכ״נ ועומד אחורי העמוד ומתפלל בלחישה — והקב״ה מאזין את תפילתו״ (ירושלמי, ברכות, פ״ט, ה״א). קודם שנכנסו לביהכ״נ היו נוהגים לחלוץ את הנעלים (ירוש׳ ב״מ פ״ב, ה״ט), אך לא היה חיוב בדבר (ברכות ס״ב ב׳—ס״ג, א׳).

בערים גדולות היו מצויים בבתי־הכנסת „עשרה בטלנים״ (משנ׳ מגילה א׳, ג׳; בבלי, שם, ה׳, א׳; כ״א, ב׳) — „בני־אדם כשרים, בטלין ממלאכתן לעסוק בצרכי־ציבור ולבוא קודמין לביהכ״נ כדי שיהיו מצויין עשרה לעת התפילה״ (רש״י בבא קמא פ״ב א׳, ד״ה עשרה; ועיין: ירוש׳ מגילה, פ״א, ה״ו). בבבל היו בתי־כנסת מיוחדים לקיץ ולחורף (ב״ב ג׳ ב׳).

בקישוט ביהכ״נ בציורים התחילו בא״י כנראה במאה ה3 לסה״נ, (ירוש׳ ע״ז, פ״ג, ה״ג; ועי׳ י. נ. אפשטין: „לשרידי הירושלמי״, „תרביץ״, ג׳, עמ׳ 20). בתקופה קדומה־ביחס כבר נהגו לקבוע מקום נפרד בביהכ״נ לנשים, ועל כך כבר מעיד פילון (והשווה אוזביוס, Praep. Evang., VIII, 12), ולשם כך שימש, כנראה, היציע (עי׳ חולין, צ״ב, א׳). כנראה, שכבר בזמן העתיק היה מצוי „פלוש״ (חדר קדמי למעבר) לפני ביהכ״נ — שכן השטח הפנימי של ביהכ״נ נקרא בשם „דלת לפנים מדלת״ (דברים רבה, ז׳, ב׳; ועיין: ירוש׳ ברכות, פ״ה, ה״א). בביהכ״נ היתה מצויה „תיבה״, שבה היו מונחים ספרי־התורה או ספר־תורה יחיד ושנקראה גם בשם „ארון־הקדש״ (ע״ע). נהוג היה להביא את ספר־התורה לביהכ״נ רק למשך הזמן שהציבור היה שוהה בו לתפילה ולקריאת־התורה, ואילו אח״כ היו מוציאים אותו משום שאסור היה לו, לקהל, לעזוב את ביהכ״נ קודם שהוציאו מתוכו את ספר־התורה (סוטה ל״ט ב׳, ורש״י שם). לספר־התורה היה מדור מיוחד בביהכ״נ, שהיה נבדל משאר חלקי־הבית ע״י מסך. בביהכ״נ היתה בימה, ששימשה, כנראה, בעיקר לקריאה בתורה בציבור (ירוש׳ מגילה, פ״ג, ה״א; בבלי, שם, כ״ו, ב׳), וכן היה בו „דוכן״, שעליו היו עולים הכהנים לברך את העם (עיין: סוטה ל״ח ב׳; וע״ע ברכת־כהנים). הישיבה בבתי־הכנסת היתה על מחצלאות (בבא־בתרא ח׳ ב׳). בבתי־הכנסת שבגליל נמצאו ספסלי־אבן קבועים סמוך לקירות, ששימשו לישיבה. הספסל („ספסלה״) נמנה עם כלי ביהכ״נ (ירוש׳ מגילה, פ״ג, ה״א). בדרך־כלל היה לכל אחד מן המתפללים מקום קבוע בביהכ״נ (ירוש׳ מו״ק, פ״ג, ה״ה; בבלי, שם, כ״ב ב׳—כ״ג א׳). בלילות היו רגילים להעלות בביהכ״נ אור (משנה, פסחים, ד׳, א׳; בבלי, ברכות, נ״ג ב׳). נראה, שהיו בביהכ״נ חלונות הרבה ובשעות־היום היה „אורן מרובה״ (ירוש׳ פסחים, פ״א, ה״א). בביהכ״נ או סמוך לו היה מצוי גם כיור־מים („גורנה״ — ירוש׳ מגילה, פ״ג, ה״ד). ליד ביהכ״נ היתה גם אכסניה לאורחים או למחוסרי־בית (ירוש׳ בכורים, פ״ג, ה״ב; שם מגילה, פ״ג, ה״ד; בבלי פסחים, ק״א, א׳; יובנל: סטירות, III, 296; כתובת־תיאודוסיוס ZDMG, LXVIII, 723; REJ, LXX, 10).

ענייני ביהכ״נ התנהלו ע״י „ראש הכנסת״ (תוספתא, תרומות, ב׳, ח׳; שם, מגילה, ד׳, כ״א)—ביוו׳ ἀρχισυνάγωγος („ארכיסינגוגוס״), ובשם זה כבר הוא נזכר באוונגליונים (מארקוס, ה׳, כ״ב; לוקאס, ח׳, מ״ט; וכן גם מפעלות־השליחים, י״ג, ט״ו) ובחיבורים יווניים ולאטיניים מן המאות ה3 וה4. „ראשי־כנסיות״ היו מנכבדי־העם (פסחים מ״ט ב׳; תוספתא, מגילה, ד׳, י״ב; ירוש׳ ברכות, פ״ג, ה״א). בביהכ״נ היה גם שמש, שהיה נקרא בשם „חזן־הכנסת״ או „חזן״. גם בביהכ״נ שעל הר־הבית, שהתקיים בימי בית שני, היו „ראש־הכנסת״ ו„חזן־הכנסת״ (משנה, יומא, ז׳, א׳; שם, סוטה, ז׳, ז׳—ח׳). דירתו של „חזן־הכנסת״ שהיה נקרא גם בשם „ממונה״ (ירושלמי, סוכה, פ״ה, ה״א) או „חזן בית־הכנסת״ (תוספתא, בכורים, ב׳, ח׳), היתה לפעמים בתוך ביהכ״נ (עירובין נ״ה ב׳; יומא י״א ב׳; ועוד). כש„חזן־הכנסת״ היה תלמיד־חכם (ירוש׳ סוטה, פ״ז, ה״ו; שם, יבמות, סוף פ׳ י״ב) היה משמש לפעמים גם כמלמד־תינוקות (משנה, שבת, א׳, ג׳; פסיקתא זוטרתא, שלח, מ״ח, ע״ג). יש שהחזן היה גם יורד לפני התיבה כשליח־ציבור (ירוש׳, ברכות, פ״ט, ה״א), אבל לא היה זה תפקידו הקבוע וכשליח־ציבור לא שימש, כנראה, ממונה קבוע, אלא אחד מן המתפללים.

בדרך כלל היה ביהכ״נ שייך לציבור ובעליו החוקיים היו „בני־העיר״ (עיין משנה: מגילה, ג׳, א׳; נדרים, ה׳, ה׳). בתכ״נ גדולים שבכרכים נחשבו לרכוש של כלל־ישראל, ולא רק של בני־העיר (מגילה כ״ו א׳), אבל היו בכרכים בתכ״נ קטנים יותר, שהיו רכושו של חלק מן הציבור — יוצאי מקום מסויים או בעלי אומנות מסויימת (שם); כמו־כן היה גם „ביכ״נ של יחיד״ — שנבנה ע״י אדם פרטי ונחשב לרכושו (ירוש׳ מגילה, פ״ג, ה״א). יחידים היו מרבים תמיד במתן תרומות לצרכי ביהכ״נ. רב חמא בר־חנינא (במאה ה3, בא״י) מספר על ממון הרבה, שהשקיעו אבותיו בביכ״נ בלוד (ירוש׳, סוף פאה; שם, שקלים, פ״ה, ה״ו). כתבות, שנמצאו במקומות שונים, מספרות על הקמתם של בתכ״נ על־ידי יחידים או על השתתפותם של יחידים בהקמת חלקי בתכ״נ, או על נדבות של יחידים לריהוט הפנימי של בתכ״נ. בכתבות היווניות והרומיות מן המאות ה3 וה4 נזכרים גם נשים וילדים בתארי־כבוד: „אם־הכנסת״, „ראש־הכנסת״ וכיוצא בזה, שכנראה הוענקו להם על שום השתתפותם של הנשים והורי־הילדים בבניין ביהכ״נ והחזקתו. על אנטונינוס (ע״ע) מסופר ש„עשה מנורה לביהכ״נ״ ורבי אמר על־כך: „ברוך אלהים אשר נתן בלבו לעשות מנורה לביהכ״נ״ (ירוש׳ מגילה, פ״ג, ה״ב). שמות־המנדבים נרשמו לזכרון בביהכ״נ (ירושלמי, שם) ולפעמים הגיעו אלינו בכתבות, שנמצאו בחפירות. בתלמוד מסופר על רב אשי (ויש גורסים: מר בר רב אשי), שדאג לתקנת ביהכ״נ במתא מחסיא עירו, וכשראה שביהכ״נ רעוע — הכניס את מיטתו לשם, ולא הוציאה עד שנגמר תיקונו של ביהכ״נ (בבא בתרא ג׳ א׳). גם שמן למאור (עי׳ סנהדרין צ״ד ב׳) וצרכים אחרים של בתהכ״נ היו באים ממקורות פרטיים (עי׳ תוספתא, בבא קמא, י״א, ג׳; שם, בבא בתרא, ט׳, ט׳; בבלי, ערכין ו׳ ב׳; ירוש׳ מגילה, פ״ג, ה״א) או ציבוריים (בבא בתרא, ח׳ ב׳, ורש״י שם).

יחסם של שליטים ואזרחים בני אמונות אחרות לביהכ״נ היה תלוי במעמדם הכללי של היהודים במקומות־מושבותיהם השונים. התלמיים במצרים התייחסו באהדה לביהכ״נ ועל כך מעידה העובדה, שכמה בתכ״נ בערים שונות במצרים הוקדשו (במאות ה3 וה2 לפסה״נ) לבית־המלכות. עם ריבוי

החיכוכים בין היוונים והיהודים במצרים בתקופת שלטונה של רומי נשתנה יחסם של היוונים גם לביהכ"נ. בימי הקיסר גאיוס קאליגולה (37—41 לסה"נ) העמידו היוונים תושבי אלכסנדריה את פסל הקיסר בביהכ"נ הגדול שבעיר זו; בימי מרד־היהודים במצרים בשנות 115/7 נשרף ביהכ"נ הגדול שבאלכסנדריה. בימי אוגוסטוס נקבע לחוק, שגנבה מביכ"נ ברומי דינה כגנבת קדשים (קדמוניות, ט"ז, ו', ב', קס"ד). ברומי היו גם בתכ"נ על שם אוגוסטוס.

עם השתלטותה של הנצרות בתחומי האימפריה הרומית התחילו רדיפות שיטתיות נגד ביהכ"נ, אע"פ שבתהכ"נ שימשו מתחילה מרכז לוויכוחים על מהותה של הנצרות ומתוכם התחילה הנצרות מתפשטת גם מחוץ לתחומי־היהדות. בחוק הרומי היו קיימים אמנם חוקי־הגנה על ביהכ"נ, כגון שאין להפקיע בתכ"נ לשם איכסון של אנשי־צבא (Cod. Theod., VII, 8, 10); כן אסר החוק הרומי להעמיד תמונות אליליות או נוצריות בביהכ"נ ועל־ידי כך להוציאו מכלל שימוש לתפילה, ואף הוטלו עגשים קשים על הריסתם של בתכ"נ, אבל למעשה לא שמרו הנוצרים על חוקים אלה, וכשנשרף ביהכ"נ בקליניקום שבסוריה בשנת 388, בפקודתו של הבישוף המקומי, ציווה אמנם תיאודוסיוס I על הבישוף להקים את ביהכ"נ על־חשבונו ואף דרש שהשורפים יענשו במלקות, אבל אמברוסיוס (ע"ע) מנע את ביצועו של פסק־הדין. צו קיסרי (392) תבע למנוע בתוקף הריסת בתכ"נ או שדידתם בשם האמונה הנוצרית (Cod. Theod., XVI, 8, 9). אבל העובדה שצריך היה לחדש צו זה ב397 (שם, שם, שם, 12), ב412 (שם, שם, שם, 20), ב420 (שם, שם, שם 21) וב423 (שם, שם, שם, 25—27), מעידה על המרחק שהיה בין החוק והמציאות. בשנת 415 הותר, לפי חוק מיוחד, להרוס בתכ"נ שהיו בשדה ושהריסתם לא היתה כרוכה ברעש מרובה (שם, שם, 10, 16); חוק זה העמיד את ביהכ"נ בדרגת „מקדש" אלילי. באותה שנה עצמה נאשם הנשיא ר' גמליאל הששי בהקמתם של בתכ"נ חדשים (שם, שם, 8, 22), ומעט־מעט התחילו הנוצרים הופכים בתכ"נ לכנסיות נוצריות. אחד מבתהכ"נ שבאנטיוכיה נהפך עוד במאה ה4 לסה"נ לכנסיה נוצרית. ביהכ"נ באורהי (ע"ע) נהפך לכנסיה נוצרית בימי הקיסר תיאודוסיוס II (408—450) ע"י הבישוף רבולס (411—435 לסה"נ). מלכתחילה נחשב הדבר לפגיעה בחוק, אבל לאחר מעשה קיבלה העובדה תוקף. לכל היותר הוטל על הכנסיה לפצות את היהודים ולהקצות להם מקום לבניית ביכ"נ חדש — דבר, שנעשה רק לעיתים רחוקות. להלכה, היו צריכים להחזיר ליהודים — במקרה של שריפת ביכ"נ — את המקום שבו עמד ביהכ"נ שנשרף, וכן את רהיטיו וכליו שנשדדו — אם עדיין לא השתמשו בהם בתוך הכנסיה; אבל אם כבר השתמשו בהם בכנסיה, הוחזקו „מקודשים" והחזרתם נאסרה (חוק מן ה15 בפברואר 423 — Cod. Theod., XVI, 8, 25). לבקשתם של היהודים לבטל חוק זה השיב הקיסר, שאינו מסכים „לבקשותיהם העלובות", והוא רק מבטיח, שלהבא לא יתפסו את בתהכ"נ שלהם ולא ישרפום (שם, שם, שם, 26). לסוף אסר החוק הרומי לבנות בתכ"נ חדשים, ולכל היותר הותר המשך קיומם של בתכ"נ קיימים (צו, שהיה מכוון לארצות־המזרח, מיום 8 ביוני 423 — Cod Theod., XVI, 8, 27). לאחר־זמן (Nov. Theod., 6, 3; Cod. Justin. I, 9, 18—31 ביאנואר 438) נקבע, שכל הצעה לבניית ביכ"נ חדש צריכה לקבל אישור מטעם הכנסיה ושמותר לתקן בתכ"נ ישנים רק כשהם נוטים ליפול, והמשפר ביכ"נ — לא לתיקונו אלא לקישוטו — יענש בקנס של 50 ליטרות זהב. ביכ"נ, שנבנה ב„שוק־הנחושת" שבקונסטנטינופול בימיו של הקיסר תאודוסיוס II, ברשיונו של הממונה על העיר, בזמן שהקיסר לא היה בעיר, נהפך בפקודת הקיסר ואחותו פולכריה לכנסיה נוצרית בשנת 442 (תיאופאנס, הוצ' די בור, עמ' 102).

ב. בימי־הביניים. שרידים של ביהכ"נ בבית־אלפא (ע"ע), שהפסיפס שלו נעשה בימיו של יוסטינוס (כנראה, יוסטינוס I, שמשל ב518—527 לסה"נ), מעידים, שלא תמיד שמו לב לאיסור, שהוטל ע"י השלטונות על קישוטי ביהכ"נ. עם כיבושה של א"י ע"י הערבים נתחדש בניינם של בתכ"נ בא"י ונתרבה מספרם בארץ. כך הוקם ביכ"נ („בית תפלה ומדרש") בירושלים, סמוך לכותל המערבי, ויהודי־התפוצות היו מרבים לנדב לשמו. שני בתכ"נ היו ברמלה בסוף המאה ה11; בחברון היה מצוי באותה תקופה ביכ"נ על־יד מערת־המכפלה. — ר' בנימין מטודלה (ע"ע) מספר על ביכ"נ שמצא ברמלה ועל ביכ"נ שהיה בטבריה בשם „כנסת כָלֵב בן־יפונה". ר' שמואל בר' שמשון (ביקר בא"י ב1210) מספר במכתבו על 24 בתכ"נ בגליל (הוא מייחס את ייסודם לר' שמעון בר יוחאי, ביניהם ביכ"נ „נאה ונחמד" בכפר־ברעם ו„ביכ"נ יפה מאד" במירון) וכן הוא מספר על „ביכ"נ יפה מאד" שמצא בנינוה (כלומר: נוה שבעבר־הירדן) ועל ביכ"נ גדול שהיה בארבל (כיום: ארביד) — „שעשה ניתאי [הארבלי], אבל עתה נהרס". — הרמב"ן (ע"ע משה בן נחמן) מספר במכתבו לבנו: „ירושלים יותר חרבה מן הכל... ומצאנו בית חרב בנוי עמודי־שיש וכיפה יפה — ולקחנו אותו לביהכ"נ, כי העיר הפקר וכל הרוצה לזכות בחרבות — זוכה, והתנדבו לתקן הבית וכבר התחילו ושלחו לשכם להביא משם ספרי־תורה אשר היו בירושלים והבריחום מפני התתרים". ר' עובדיה מברטינורו כותב על ביכ"נ זה באלול הרמ"ח (1488 לסה"נ): „וביהכ"נ של ירושלים היום — אין בה [בו] ספרי־תורה כי־אם מעט מזער, תחת אשר היו בה [בו] לפי הנשמע יותר משש־מאות ספרי־תורה... הוא בנוי על־גבי עמודים וארוך וצר ואפל ואין נוגה לו כי־אם הפתח ובתוכו בור של מים... והחצר אשר בו ביהכ"נ גדולה מאד ובתוכה בתים רבים וכולם הקדש מאשכנזים ואשכנזיות אלמנות יגורו בו". ר' משה באסולה מספר על ביכ"נ זה (ב1521), שהוא „אחד בלבד [בירושלים]... יפה הוא עם ארבעה עמודים... ולפנים ההיכל חדר עם ספרי־תורה סביב, הם יותר מששים, ואין לביהכ"נ אורה אלא מן־הפתח שהוא במערב וחלון קטן עליו, וגם ביום משתמשים לאור הנרות שמדליקים סביב"; וכנראה שעל ביכ"נ זה אומר הנוסע הפורטוגאלי דה אבירו, שביקר בירושלים ב1560 (בספרו „מורה־דרך לארץ־הקדושה"), שהוא „מעורר תוגה ועצב יותר מכל מה שראיתי בארצות־הקדם, אבל בחגים מקשטים אותו ביריעות יקרות מזהב וממשי כיד הטובה שמעניקים להם [ליהודים] בארץ הקדושה — לא רק מפורטוגאל ומקאסטיליה בלבד, אלא גם מכל חלקי־העולם"; ביהכ"נ של הרמב"ן שימש ביכ"נ עד ש' 1586, שאז הועבר ע"י המופתי הירושלמי לידי הערבים (הבית עמד על תילו עד התקופה האחרונה בחצר, שהיתה גובלת בצידה הדרומי עם „חורבת ר' יהודה חסיד" שבירושלים העתיקה). ר' אשתורי הפרחי (בתחילת המאה ה14) מזכיר בספרו „כפתור ופרח" (סוף פרק מ"א)

ביכ״נ, שהיה בימיו בירושלים סמוך למקום הקרוי „היכל דוד״ — „כנגד הר־המוריה לדרום״ (הכוונה היא, כנראה, למקום המיוחס לקבר־דוד על הר־ציון). ר׳ יצחק חילו (חי בתחילת המאה ה14) מספר על „ביכ״נ ישן אשר יתפללו בו יומם ולילה״ בחברון ומזכיר ביכ״נ יפה ועתיק בצפת. כמו־כן הוא מספר על ביכ״נ בטבריה בשם „כנסת כלב בן־יפונה״ (שכבר הזכירו ר׳ בנימין מטודלה בשעתו) ועל ביכ״נ עתיק ויפה בגמזו וביכ״נ עתיק מאוד ביפו, שסמוך לו היו בית־ספרים וישיבה. נוסע, שביקר בא״י ב1481, מספר על ביכ״נ ברמה, עירו של שמואל הנביא („ירושלים״ של לונץ, ה׳, עמ׳ 167 ואילך). נוסע מיה״ב מספר על ביכ״נ בירושלים ע״ש אליהו הנביא („אלה המסעות״ — מצורפים למסעות ר׳ בנימין מטודלה, חוצ׳ גרינהוט, עמ׳ 150), על ביכ״נ בכפר־ברעם, וכן על ביכ״נ במירון ע״ש ר׳ שמעון בר־יוחאי (שם, 141). כנראה, היו ביה״ב בתכ״נ גם בעזה (לפי עדותו של משולם מוולטרה, שביקר בא״י ב1480) ובאשקלון (לפי כתבים, שנמצאו בגניזה).

בתכ״נ מרובים היו ביה״ב בתפוצות־ישראל שבארצות־המזרח. את הקמתם של כמה מהם ייחסו לעזרא או לדניאל (ביהכ״נ בבבל); ר׳ בנימין מטודלה מספר על 28 בתכ״נ בבגדאד, על „כנסת יחזקאל הנביא ע״ה שעל נהר פרת, ובמקום הכנסת כנגדו — ששים מגדלים, ובין כל מגדל ומגדל — כנסת, ובחצר הכנסת — תיבה, ואחרי הכנסת — קברו של יחזקאל... ועליו כיפה יפה ובנין יפה עד מאד מבנין יכניה מלך יהודה... ואותו המקום עד היום הזה מקדש־מעט, באים מארץ־מרחק שם להתפלל מראש־השנה עד יום־הכפורים... וגם ראש־הגולה וראשי־ישיבות באים שם מבגדאד... ומוציאין ספר גדול מכתיבת יחזקאל הנביא וקורין בו ביום־הכפורים... וגם בני גדולי ישמעאל באים להתפלל שם, מרוב חיבתם ליחזקאל הנביא ע״ה... וכל בני ערב באים שם להתפלל״. כמו־כן מספר בנימין על ביכ״נ שעמד על־יד קברו של יכניה מלך־יהודה, ועל „[בית־]כנסת משה רבנו״, שהיה ב„מצרים הקדמונה״ (כנראה פוסטאט) מחוץ לעיר. — ר׳ שמואל בר׳ שמשון (בתחילת המאה ה13) מספר על „ביהכ״נ שעשה אליהו בדמשק״ — „ומקום נאה הוא מאד והוא חוץ לעיר״. — ביהכ״נ העתיק שבחלב (סוריה) נבנה, כנראה, בתחילת המאה ה9 ויש בו שיכלולים מן המאה ה15; הוא מצטיין ב„כסא של אליהו״ (ע״ע ברית־מילה) גבוה; ארון־הקודש מצוי בו במערב (לצד א״י) ומאחריו — ארון־אבנים ובו כתב־יד עתיק של התנ״ך — מיוחס לבן־אשר (ע״ע).

שרידי ביהכ״נ שנתגלו באלצ׳ה שבספרד הם, כנראה, מתחילת יה״ב (דומים הם בצורתם לשרידי ביהכ״נ בבית־אלפא). בספרד נשתמרו כמה בתכ״נ, שמשמשים עד היום, מתקופת־הגירוש ואילך, ככנסיות נוצריות. ביהכ״נ העתיק בוורמייזה (גרמניה), שהיה קיים עד הזמן האחרון (הוא נהרס ע״י הנאצים), נבנה (לפי כתובת, שהיתה בו) במאה ה11 ונתחדש במאה ה12 (אך שיכלולים הוכנסו בו מזמן לזמן עד המאה ה19). ב1624 נבנה מאחרי ביכ״נ זה בניין קטן ל„ישיבה״, שהיה נקרא „בית־מדרשו של רש״י״. אף הוא היה קיים עד שנהרס ע״י הנאצים. ביהכ״נ העתיק ברגנסבורג, שהיה קיים עד התקופה האחרונה, נבנה, כנראה, במחצה הראשונה של המאה ה13 (בנייתו יוחסה לר׳ יהודה החסיד). מציאותו של ביכ״נ בפראג כבר נזכרת במאה ה12. מן המאה ה14 ידוע על שני בתכ״נ בפראג: ישן וחדש; ביהכ״נ החדש הוא, כנראה, זה הקיים עד היום בפראג בשם „אלטנוישול״ וששימש נושא או רקע לאגדות הרבה. ביכ״נ זה מורכב מחלקי־בניין שונים, שנבנו בתקופות שונות: חלקו היסודי והקדום ביותר הוא, כנראה, מתחילת המאה ה14. ביהכ״נ העתיק ביותר בפראנקפורט ע״נ מיין נבנה, כנראה, עם ייסודה של קהילת־היהודים שם, במאה ה12 (שרידיו נתגלו בחפירות בשנת 1847), ביהכ״נ הגדול ביותר מיה״ב במרכז־אירופה, הידוע לנו, היה ביהכ״נ בקראקא (פולניה), שנבנה במאה ה13 או ה14 (הוכנסו בו חידושי־בניה במאה ה16).

גם ביה״ב מילא ביהכ״נ אותם התפקידים, שמילא בזמן העתיק, אלא שעכשיו שימש יותר כבית־מדרש לציבור הרחב. לרשותו של כל מבקר בביהכ״נ עמדו ספרים תורנים ללמוד בהם. תפקידו של ביהכ״נ כבית־הציבור נתגלה בתקופה זו גם כמנהג „עיכוב־הקריאה״: אדם, שנעשה לו עול, היה זכאי לעכב בשעת־התפילה את קריאת־התורה בביהכ״נ ולתבוע, שיעשה לו דין. ביהכ״נ נחשב לבית־הציבור היהודי גם בעיני השלטונות הנכריים. בו הוקראו צוי־השלטון, כמו צורי־הגירוש ליהודי קונסטאנצה (1448) ונירנברג (1498). בצורתו הפנימית של ביהכ״נ בא שינוי ביה״ב: התחילו בונים אז את ארון־הקודש גם בתוך הקיר הפונה אל עבר הר־הבית (באופן שלא תמיד היה „תיבה״ מיטלטלת כמו בזמן־העתיק). לא תמיד אפשר היה לשמור בארצות־הגולה על המנהג העתיק לבנות את ביהכ״נ „בגבהה של עיר״ ולהקפיד שלא יהיו גגות שאר בתי־העיר גבוהים מביהכ״נ, ונמצאו כמה התרים לביטולו של נוהג זה. ביה״ב — אחר המאה ה10 — נשתרש המנהג להעמיק את רצפת ביהכ״נ מרצפת־הרחוב שעל־ידו, ופעמים שהעמיקו בתוך ביהכ״נ את העמוד של הש״ץ (כגון ב„אלטנוישול״ בפראג) — מנהג, שלא היה רווח בזמן העתיק (אמנם בתלמוד נאמר: „אל יעמוד אדם במקום גבוה ויתפלל, אלא במקום נמוך ויתפלל, שנאמר — תהלים קל, א — ‚ממעמקים קראתיך ה׳״ — אלא שהכוונה היא ש„לא יעמוד אדם לא על־גבי כסא ולא על־גבי שרפרף״ וכדומה — ברכות י׳, ב׳). גם בקביעת מקום ל„עזרת־נשים״ באו שינויים ביה״ב. ר׳ אליעזר בן־יואל הלוי (ע״ע) מזכיר, שהיו פורשים וילונות בביהכ״נ להבדיל בין גברים לנשים בשעת הדרשה. כנראה, שלתפילה לא היו הנשים באותה תקופה רגילות לבוא לביהכ״נ כלל. מתחילת המאה ה13 ידוע על „עזרת־נשים״ בוורמייזה, שהוקמה לאחר שביהכ״נ כבר היה קיים; ביהכ״נ היה קשור ל„עזרת־הנשים״ ע״י חלונות קטנים, והנשים לא יכלו, כנראה, להשתתף בתפילה בציבור, שנתקיימה בביהכ״נ, והיתה להן שליחת־ציבור מיוחדת. מוורמייזה ידועה לנו הש״צית אורניה (נפטרה ב1275), שתפילת־הנשים ב„עזרה״ התנהלה, כנראה, על־ידיה. גם בנירנברג היה, כנראה, לנשים ביכ״נ נפרד — מה שאנו למדים מתוך תעודה מ1499: ידוע גם על ש״צית, בשם ר י כ נ צ ה (נפטרה ב1292), שהיתה בעיר זו, וכנראה כבר היה שם באותה תקופה ביכ״נ מיוחד לנשים.

ביה״ב היתה מצויה עפ״ר חצר על־יד ביהכ״נ, שבה היו מתקיימות ישיבות בית־הדין ונערכים טכסי־נישואים, ופעמים אף שימשה חצר זו כשוק (כגון בפראנקפורט, בסוף המאה ה15). כן היה מצוי בביהכ״נ או ב„פלוש״ מקום מיוחד בשם „גניזה״ (ע״ע), שבו היו גונזים קרעי ספרי־קודש, שיצאו מכלל שימוש.

יחסה העוין של הכנסיה הנוצרית לביהכ"נ נמשך גם ביה"ב: פרעות וגירושים ביה"ב היו תמיד מסתיימים בחורבנם של בתכ"נ או בהפיכתם לכנסיות נוצריות.

יחסו של **האיסלאם** לביהכ"נ היה בדרך כלל פחות עוין מזה של הנצרות, אע"פ שהחליף עומאר (634—644) אסר על קיומם של בתכ"נ בארצות־הכיבוש של המוסלמים והחליף אל־מותוכיל, במאה ה9, קיים פקודה זו וציווה שכל בתי־הכנסיות יהפכו למסגדים. גם בפקודת החליף המצרי אל־חכים (מת ב1020) החריבו בתכ"נ בא"י, וכן נהרסו בתכ"נ הרבה ע"י ה„אלמוחדים" באפריקה הצפונית ובספרד (אחר 1140).

ג. **בזמן החדש.** בעת החדשה נוצר בפולניה טיפוס חדש של בתכ"נ, שנבנו בצורת מבצרים. בפריווילגיה, שנתן זיגמונט III, מלך פולניה, לבניין ביכ"נ בלוצק (1626), כתוב: „שיתקינו [היהודים] על גג ביהכ"נ שלהם סידורים מספיקים להשתמש ברובה ולהתגונן בפני אויבים מכל ארבעת הצדדים ושירכשו להם תותח הגון בכספם. ובשעת ההתקפות של עובדי־האלילים יעמידו מתוכם בני־אדם מסויימים להגנה". כדוגמתו של ביהכ"נ בלוצק נבנו גם בתכ"נ בלובלין, לבוב ועוד. עם זה נבנו בתכ"נ מפוארים רגילים, שלא בצורת מבצר.

גולי־ספרד הקימו בתכ"נ לפי הסיגנון שהיה מקובל אצלם באמסטרדאם, לונדון, האמבורג וכן גם בארצות־המזרח.

אף בזמן החדש משמש ביהכ"נ לפעמים קרובות גם כבית־מדרש ציבורי. נערכים כאן שיעורים במשנה, בתלמוד ובאגדה ונשמעות כאן גם דרשות מפי רבנים או דרשנים מקצועיים, בעיקר בשבתות קודם תפילת־מוסף או קודם תפילת־מנחה; הרב או הדרשן נושאים את דבריהם מעל למדרגות המוליכות לארון־הקודש, או סמוך לאה"ק. בכמה מן הערים והעיירות של מזרח־אירופה היו מצויים שני בתכ"נ: אחד, שהיה מיועד לתפילה בלבד ונקרא בשם ביכ"נ; ואחד, ששימש לתפילה ועם זה ללימוד תורה בציבור וביחידות, והיה קרוי „בית־המדרש". נוסף על בתכ"נ ובתי־מדרשות גדולים, שהיו מתפללים בהם בזמנים קבועים ושבהם היו מתפללים רב־העיר ונכבדי־העדה, היו בכל עיר בתכ"נ קטנים הרבה („שטיבלים"), שלעיתים קרובות היו סמוכים לביהכ"נ הגדול, והיו בהם „מניינים" לתפילה בכל שעות־היום. גם „בית־המדרש" היה פתוח בדרך־כלל כל שעות־היום.

בתקופה החדשה מתנהלים ענייני ביהכ"נ ע"י „גבאי" או „גבאים" אחדים, וכן מצוי בביהכ"נ „שמש", שמפקח על הסדר והניקיון שבו. הכנוי „חזן" שוב אינו משמש לציון של „שמש" (כמו בזמן העתיק), אלא לש"ץ מקצועי, יודע־זמרה, שעובר לפני התיבה בשבתות ובמועדים (ע"ע חזנות).

לערך מתחילת הזמן החדש נעשתה חצר ביהכ"נ מקום־ריכוז למוסדות־ציבור יהודיים שונים, כגון: בית־הקהל, בית־החתונות וה„מקוה". מסוף המאה ה16 ואילך נעשה שוב רווח הנוהג של ייחוד מדור ל„עזרת־נשים" בביהכ"נ, ונתחדש היציע המיוחד לכך.

בזמן החדש נתקיימו גם כמה בתכ"נ פרטיים לצורך הרבים, שהיו רכוש פרטי ממש. ודוגמה לדבר: בתחילת המאה ה18 פרצה מחלוקת ממושכת בקהילת ברלין משום התנגדותה של משפחת ליפמן להקמת ביכ"נ ציבורי בעיר, כדי שלא יתחרה זה בביכ"נ הפרטי, שהיה רכושה של משפחה זו. ידוע שבקהילת פיורדה (גרמניה) היו באמצע המאה ה18 כמה בני־אדם, שהיו להם בתכ"נ פרטיים בבתיהם. בחוק שהוצא ע"י יוסף II, קיסר אוסטריה, ב3 באוגוסט 1797, אנו מוצאים הבחנה בין שלשה סוגי בתכ"נ: א) בתכ"נ ממש (ציבוריים); ב) חדרי־תפילה בבתים פרטיים, ששימשו תחליפים לבתכ"נ; ג) בתכ"נ משפחתיים, ששימשו רק לבניה של משפחה מסויימת.

תנועת־החסידות גרמה ליצירת בתכ"נ מסוג מיוחד. כל אחד מבתכ"נ אלה — חדר לא־גדול, פתוח תמיד, שנקרא בשם „קלויז", משמש מעין מועדון לחסידיו של אדמו"ר מסויים. כאן מתאספים חסידיו של אותו אדמו"ר לתפילה וגם לסעודת־מצווה: „סעודה־שלישית" בשבת לפנות־ערב, סעודת ראש־חודש, סעודות בימי־זיכרון למיתתם של צדיקים, וכאן מקבלים החסידים את פני האדמו"ר שלהם. כן יש ביכ"נ מיוחד לכל אדמו"ר במקום־מושבו, שבו מתפללים החסידים, שעולים אליו לראות את פניו. בישיבות הגדולות, שהוקמו בליטא ושכנותיה, שימש אולם־הלימודים של הישיבה גם ביכ"נ לתלמידים, וצורתו היתה צורת ביכ"נ גדול.

בהשפעת תנועת הרפורמה (ע"ע) ביהדות, שנתחזקה בתחילת המאה ה19, הוקמו בתכ"נ חדשים, שהיו שונים בצורתם מבהכ"נ המסרתיים. ישראל יעקובסון (ע"ע), שהנהיג שינויים בנוסח־התפילה בביהכ"נ שיסד בעיירה סיזן (בנסיכות ברונשוייג שבצפון־גרמניה), הנהיג בביהכ"נ בעיר קסל (גרמניה) גם נגינת־עוגב, ומשם נתפשטו חידושים אלה גם לשאר ערי גרמניה ובארצות אחרות באירופה ובאמריקה. מצדדי הרפורמה העבירו גם את הבימה ממרכז ביהכ"נ אל הקיר העיקרי, סמוך לאה"ק. אמנם בדבר זה לא היה משום חידוש יסודי, שכן במאה ה16 כבר נמצאו בתכ"נ, שהבימה לא היתה באמצעם (ר' יוסף קארו, „כסף־משנה" על הרמב"ם, הל' תפילה, י"א, ג). אך חידושים אלה עוררו התנגדות חריפה מאחר שבאו מתוך השאיפה לקרב את צורת ביהכ"נ לצורת הכנסיה הנוצרית. כמו־כן עוררו התנגדות ביטולה של „עזרת־הנשים" בביהכ"נ וקביעת מקום מיוחד לנשים באולם־התפילה הכללי או גם ישיבה של גברים ונשים ביחד. ואולם כמה מן החידושים שהוכנסו נתקבלו גם בכמה מבהכ"נ המסרתיים. בין אלה יש לציין את המבנה והריהוט, זמרת־המקהלה ודרשות בלשון־המדינה.

אף בעת החדשה לא נעדרו מקרי חורבנות של בתכ"נ והפיכתם לכנסיות נוצריות. מקרים כאלה אירעו בין השאר ברטיסבון (1519) ובווינה, שאחר הגירוש של היהודים מתוכה (1670) הוקמה בה כנסיה נוצרית במקום ביהכ"נ שנהרס. ביחד עם חורבן קהילות־ישראל בגרמניה בתקופת שלטון־הנאצים ובארצות־אירופה שבאו בעול הכיבוש הנאצי נחרבו בתכ"נ הרבה.

על בתהכ"נ בארץ־ישראל ע"ע.

מהלכות ביהכ"נ. חובתו של כל ציבור יהודי להקים לו ביכ"נ נוסחה ע"י הרמב"ם כלהלן: „כל מקום שיש בו עשרה מישראל צריך להכין לו בית שיכנסו בו לתפילה בכל עת־תפילה" (הל' תפילה, י"א, א'). בדברי־תנאים כבר מוצאים אנו, ש„כופין בני־העיר זה את זה לבנות להם ביהכ"נ" (תוספתא ב"מ י"א, כ"ג), והפוסקים ביארו, שאפילו המיעוט יכול לכפות את הרוב לכך (רמ"א, חושן־משפט, קס"ג, א'). כן קבעו חכמים, שאין תלמיד־חכם רשאי לדור ב„עיר שאין בו עשרה דברים", ובכללם ביכ"נ (סנהדרין י"ז ב'). אע"פ שלא נאסרו ציורים בביכ"נ קבעו כמה מן הפוסקים, ש„אסור

לצייר ציורים בכותל ביהכ"נ נגד פניו של אדם — אלא למעלה מקומת איש (מגן־אברהם, או"ח, סי' צ'), כדי שלא יתפלל אדם אל־מול הציורים הללו. בית, שהיה בו בית־תפילה של עכו"ם, מותר לעשותו ביכ"נ (מגן־אברהם, או"ח, סי' קנ"ד, ס"ק י"ז). אבל אם העמידו בו את האלילים שלהם אסור לעשותו ביכ"נ (ביאור־הלכה למשנה־ברודה, שם).

נחלקו תנאים ביחס למזוזה (ע"ע) בביכ"נ. נפסקה הלכה, שביכ"נ חייב במזוזה רק „אם יש בו דירה לשום אדם" (שו"ע, יורה־דעה, רפ"ו, ג'). בתכ"נ, שלומדים בהם תורה — נוסף על מה שהם משמשים בתי־תפילה — ולפיכך דינם כדין בית־מדרש, נוהגים לקבוע בהם מזוזה, כיוון שיש מחייבים את בית־המדרש במזוזה.

כמה ממנהגי־הכבוד שנהגו בהר־הבית (ע"ע בית־המקדש), הנהיגו גם בבתכ"נ, כגון ש„לא יעשנו קפנדריא" (ברכות ס"ב ב') — כלומר ש„לא יכנס בפתח זה לעשותו דרך לצאת בפתח השני לקצר דרכו" (שו"ע, או"ח, קנ"א, ה'). כן אמרו: „בתי־כנסיות אין נוהגין בהן קלות־ראש, ולא יכנס להן בחמה מפני החמה ובצינה מפני הצינה ובגשמים מפני הגשמים. אין אוכלין בהן ואין שותין בהן ואין ישנין בהן ואין מטיילין בהן ואין ניאותין (=מתקשטים) בהן" (תוספתא, מגילה, ג' (ב'), ז'; ומקבילה בבבלי, מגילה כ"ח, א'—ב'). בתלמוד הוסיפו: „חכמים ותלמידיהם — מותרין" (בבלי, שם), והרמב"ם הוסיף: „מדוחק" (הל' תפילה י"א, ו'). כן התירו לאכול בביהכ"נ „לצורך־מצוה" (שו"ע, או"ח, קנ"א, ד').

עוד ממנהגי־הכבוד, שנוהגים בבתכ"נ, ש„מכבדין (מטאטאים) אותן ומרביצין אותן („לאחר שמכבדין — מזלפין את המים להרביץ את האבק" — רש"י) כדי שלא יעלו בהן עשבים" (מגילה כ"ח ב'); „ונוהגין להדליק בהן נרות לכבדן" (שו"ע, או"ח, קנ"א, ט').

בפוסקים נקבע, „שלא להיכנס בביהכ"נ בגילוי־הראש" (שו"ע, או"ח, צ"א, ג'), שזהו „דרך קלות־ראש לפני המקום" (לבוש או"ח, קנ"א, ו'); „ויש אוסרים להכנס בו בסכין ארוך" (שו"ע, שם, קנ"א, ו'), „שהברזל מקצר חייו של אדם וביהכ"נ מיוחד לתפילה שמארכת חייו" (בית־יוסף, שם, בשם אורחות־חיים — ע"פ מכילתא, סוף יתרו; ומעין זה בתלמוד: „אין נכנסין בכלי־זין לבית־המדרש" — סנהדרין פ"ב א'). „ואסור לאדם לנשק בניו הקטנים בביהכ"נ, כדי לקבוע בלבו שאין אהבה כאהבת־המקום" (דמ"א, או"ח, צ"ח, א'). בין תקנות חכמי־ישראל ביה"ב: „שלא ידברו בביהכ"נ אך ישבו באימה וביראה" (תקנות שבסוף שו"ת מהר"ם מרוטנבורג).

„מצוה לרוץ לביהכ"נ" (רמב"ם, הל' תפילה, ח', ב' — ע"פ ברכות ו', ב'); וביארו בפוסקים: „עד פתח ביהכ"נ; אבל בביהכ"נ עצמו — אסור לרוץ, אלא ילך באימה וביראה" (מגן־אברהם, או"ח, צ', ס"ק כ"ד). — בתלמוד נאמר: „היוצא מביהכ"נ אל יפסיע פסיעה גסה" (ברכות ו', ב'), „לפי שמראה בעצמו שעיכוב ביהכ"נ דומה עליו כמשוי" (רש"י, שם).

מימרה תלמודית נודעת היא: „לא ליסתור איניש בי־כנישתא — עד דבני בי־כנישתא אחריתי" („לא יסתור אדם ביכ"נ עד שיבנה ביכ"נ אחר" — בבא בתרא ג', ב').

לגבי בתכ"נ שחרבו — דרשו את הכתוב: „והשמותי את מקדשיכם" (ויקרא כו, לא) — „קדושתן אף כשהן שוממין" (משנה, מגילה, ג', ג'); ומשום כך יש לנהוג כבוד בביכ"נ, שחרב: „אין מפשילין בתוכו חבלים ואין פורשין לתוכו מצודות ואין שוטחין על־גגו פירות ואין עושין אותו קפנדריא... עלו בו עשבים לא יתלוש מפני עגמת־נפש" (משנה, שם).

חכמי־התלמוד נחלקו מי עדיף: ביהכ"נ או בית־המדרש. יש שדרשו: „ואת כל בית גדול (מלכים־ב, כה, ט) — מקום שמגדלין בו תורה (= בית־המדרש)"; ויש שדרשו: „מקום שמגדלין בו תפילה (=ביהכ"נ)" — (מגילה כ"ז א'). הדעה המקובלת היתה, כפי הנראה, שבית־המדרש עדיף מביהכ"נ (עי' מגילה כ"ז א') ושגם להתפלל טוב יותר בבית־המדרש (ברכות ח', א'). נטיה זו להעדיף את בית־המדרש על ביהכ"נ מובלטת במעשה המסופר בתלמוד הירושלמי: „ר' חמא בר חנינא ור' הושעיה הוון מטיילין באילין כנישתא דלוד (=היו מטיילים באותם בתי־כנסיות שבלוד); אמר ר' חמא בר חנינא לר' הושעיה: ,כמה ממון שיקעו אבותי כאן [לבניית בתי־כנסיות הללו]!' אמר ליה: ,כמה נפשות שיקעו אבותיך כאן! לא הוה אית בני־נש דלעיין באורייתא (=וכי לא היו בני־אדם שעוסקים בתורה, שמוטב היה לפרנס אותם בממון זה מלבנות בתי־כנסיות)?!' — (ירושלמי, פאה, פרק ח' הל' ט', דף כ"א ב'; שקלים פרק ה' הל' ו', דף מ"ט ב').

בדורות מאוחרים יותר ניטשטשו התחומים בין ביהכ"נ לבית־המדרש, והרבה מבתהכ"נ שבתפוצות־ישראל נעשו בתי־מדרשות. ביהכ"נ נעשה מרכזם של חיי הציבור היהודי — אף אם לא המרכז היחידי.

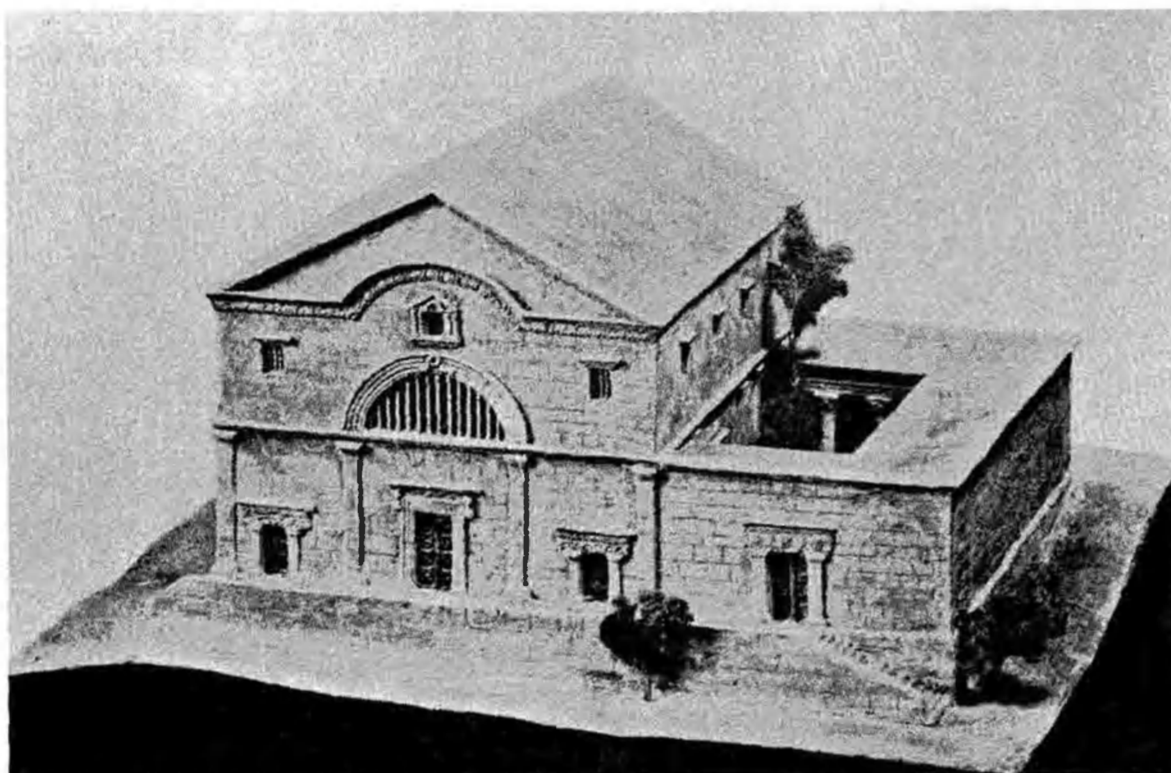
בין חוקרי־ההיסטוריה בזמן החדש יש מצביעים על ערכו האנושי־הכללי של ביהכ"נ היהודי במה שהיה המוסד הראשון בתולדות האנושיות, ששימש לתפילה בלבד ולא לקרבנות, ובזה הלכו בעקבותיו הכנסיה הנוצרית והמסגד המוסלמי. הערכה זו נובעת מן הדעה, שהתפילה היא דרגת־התפתחות גבוהה בפולחן הדתי מזו של הקרבת קרבנות. אבל יש לזכור שלא מתוך יחס שלילי לבית־המקדש ולהקרבת־קרבנות נוצר ביהכ"נ בישראל, אלא מטעמים אחרים, שנזכרו למעלה.

א. ל. סוקניק, „מצב המחקר כעת של בתי־הכנסיות העתיקים" (בולטין של האוניברסיטה העברית — בית־נכות לקדמוניות היהודים, א, עמ' 7—23); ביהכ"נ העתיק בבית־אלפא, תרצ"ב; „בתי־כנסיות עתיקים בסביבות ים כנרת" (בקובץ „ארץ כנרות", תש"א, עמ' 74 ואילך); ש. קליין, „כתובות מבתי־כנסיות עתיקים בא"י" (ידיעות המכון למדעי־היהדות של האוניברסיטה העברית, ב', עמ' 23–48); תולדות הישוב היהודי בא"י (תרצ"ה; חלק א', פרק ב', 3; שם, פרק ג', 3—4; חלק ג', א'—ב'); מ. אבי־יונה, בימי רומי וביזנטיון (תש"ו; ערך ביכ"נ במפתח, ועמ' 208-209); ש. קרויס, „בתי־כנסיות עתיקים בא"י ובארצות־הקדם" („ירושלים" לזכר לונץ, תרפ"ח, עמ' רכ"א ואילך); מ. באלאבאן, „חיי־ישראל ותרבותם [בפולין] במאה הט"ז והי"ז" („בית־ישראל בפולין", תש"ח, עמ' 65 ואילך); י. פרס, „אם אשבחך ירושלים" (הרבעון „ירושלים", תשרי—אדר תש"ט); L. Löw, *Der Synagogale Ritus* (*MGWJ*, 1884 — *Gesammelte Schriften*, IV, 1898, 1–71); I. Elbogen, *Der Jüdische Gottesdienst und seine geschichtl. Entwicklung*, 1913, 444–510; S. Krauss, *Synagogale Altertümer*, 1922; R. Krautheimer, *Mittelalterliche Synagogen*, 1927; E. L. Sukenik, *Ancient Synagogues in Palestine and Greece*, 1934.

צ. ק.

ארדיכלות. — א. בתי־הכנסת העתיקים.

1. ארץ־ישראל. חרבות בגליל, שנשתמרו בחלקן על־פני הקרקע (כפר־נחום, כפר־ברעם, מירון וארביד), וזהו לראשונה כשרידיהם של בתי־כנסת ע"י אדוארד רובינסון

ציור 1. כפר־נחום: בית־הכנסת מצד דרום־מזרח.
תבנית לפי H. Kohl – C. Watzinger, Antike Synagogen in Galilaea, 1916

(ע"ע) באמצע המאה ה19 על־סמך כתובות עבריות וסימנים ארכיטקטוניים מובהקים. ארנסט רנן (ע"ע) הקדיש לנושא זה מחקר מפורט (ב1864) ותבע לראשונה את שיגורה של משלחת מיוחדת לא"י לשם חקר השרידים של בתי־הכנסת הקדומים. משאלה זו נתמלאה בחלקה ב1866 ע"י החפירות, שערך צ. ו. וילסון (ע"ע) מטעם החברה האנגלית של „הקרן לחקר ארץ־ישראל" (Palestine Exploration Fund), ותוצאות־עבודתו נתפרסמו ברבעונה של חברה זו ב1869. גם קונדר (ע"ע) וקיצ'נר (ע"ע), שאף הם נשלחו לארץ מטעם אותה חברה, תרמו למחקר זה, באופן שמספר החרבות, שזוהו כשרידים של בתכ"נ קדומים, הגיע לתריסר בערך. חוקרים אחרים, וביחוד הארכאולוג הגרמני, גוסטו שומכר (ע"ע), מצאו כמה שרידים של בתכ"נ בעבר־הירדן.

המחקר הארכיטקטוני של בתהכ"נ העתיקים נתרחב במידה מרובה ע"י פעולתה של המשלחת, ששיגרה החברה המזרחנית הגרמנית (Deutsche Orient Gesellschaft) לא"י בראשותם של הארדיכל קול והארכאולוג ואצינגר ב1903. משלחת זו, שביצעה חפירות, הצליחה לקבוע את תכניותיהם של כתריסר בתי־כנסת בגליל. על אלה נוספו — תוך יובל־השנים, שעבר מאז — שרידים של עשרות מבנים, שנתגלו בכל חלקי־הארץ ובעבר־הירדן המזרחי בחפירות, שנערכו מטעם האוניברסיטה העברית, החברה לחקירת ארץ־ישראל ועתיקותיה, מחלקת־העתיקות של ממשלת־המאנדאט ואחר־כך — של ממשלת־ישראל, וחברות מדעיות אחרות מחוץ־לארץ.

בסך־הכל מגיע מספרם של בתהכ"נ, ששרידיהם נחקרו, לחמשים לערך. כולם הוקמו בין המאה ה2 וה6 לסה"נ, וניכרים בהם שלושה טיפוסים ארכיטקטוניים:

א) הבניינים העתיקים יותר, שהוקמו במאות ה2 וה3, רובם ככולם בגליל. בין אלה שמצב שרידיהם מאפשר קביעה מדוייקת של תכניתם יש לציין את בתהכ"נ בכפר־נחום, כורזים, גוש־חלב, מירון, ברעם, בית־שערים ואם־אל־עמד. אולמיהם של בתכ"נ אלה הם באסיליקאליים; שני טורי־עמודים, שהם מקבילים לקירות־האורך, מחלקים אותם לשלושה סטיוים, שהמרכזי שבהם רחב ושני הצדדיים שבהם צרים. בין שני העמודים האחרונים, לפני הקיר הקצר הצפוני, נמצאו בבתכ"נ מרובים שני עמודים נוספים, באופן שיצרו סטיו־ערב, שחיבר את שני הסטיוים הצדדיים. בשלושה צדדים אלה היה יציע, ששימש עזרת־נשים. בכפר־נחום ובכורזים נמצאו המדרגות הראשונות של סולמי־המדרגות, שהוליכו אל קומת־היציעים.

כל הבניינים של אותה תקיפה הצטיינו במונומנטאליות, שהוטעמה ע"י השימוש באבני־גזית גדולות ובעיבוד התבליטי של חלקי־המבנה השונים: מזוזות ומשקופים של דלתות וחלונות, אפריזים וארכיטראבים, כותרות־עמודים ועוד. אורך־האבנים מגיע לפעמים ל3 מ' ויותר.

החזית הראשית של בתכ"נ אלה היתה פונה לצד ירושלים (בגליל — לצד דרום). בחזית זו היו כמעט בכולם שלושה פתחים גדולים, מכוונים לשלושת הסטיווים. בכפר־נחום היה מעל לפתח האמצעי חלון גדול בצורת חצי־עיגול, שרחבו הגיע עד כדי שליש מרחבה של החזית (ר' ציור 1).

לא נמצאו בבניינים הללו סימנים מעידים, שלארון־הקודש היה מקום קבוע, ולפיכך יש לשער, שבאותם הימים עדיין היה ארון־הקודש בבחינת רהיט מיטלטל, שהיו מביאים אותו לאולם בשעת התפילה או הקריאה בתורה. בכפר־נחום ובכורזים נתגלה מאחרי האולם חדר קטן, שהכניסה אליו היתה רק מן האולם; נראה, שחדר זה שימש לאיכסון ארון־הקודש או ספרי־התורה.

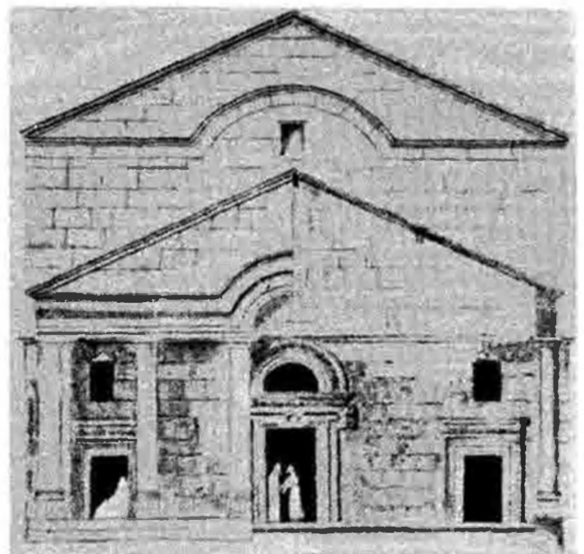
המפואר בבתהכ"נ הנזכרים היה זה שבכפר־נחום. ממדי־

האולם הם 23×16.40 מ׳; שבעה עמודים מונוליתיים היו ניצבים בכל אחד מצידי־האורך. אבני־הגזית שבחזיתות, וכן העמודים, הם מאבן־סיד לבנה, שהובאה ממרחקים; רק נדבך־היסוד מעל לסלע הטבעי היה בנוי אבן־בזלת מקומית. סביבתו של ביכ״נ זה (הבנוי על שפת ים־כינרת) מצטיינת ביפיה. על־יסוד השיחזור החלקי, שבוצע ע״י מסדר הפראנציסקנים (המחזיק במקום זה) לאחר החפירות, שערכו כאן קול וואצינגר, אפשר לשער את הרושם החזק, שבניין זה עשה בזמנו (עי׳ התמונה בשער כרך ה׳).

מצידו המזרחי של האולם, שהיה מכוסה גג־רעפים משופע לשני צדדים, נמצאת חצר מרווחת, שעמודים היו ניצבים לאורך שלוש מחומותיה. הסטיוים, שנתהוו בין העמודים והחומות, היו מקורים גג; החלק האמצעי נשאר בלתי־מקורה (ציור 1, לפי קול־ואצינגר). בבתכ״נ אחרים לא נחשפו בחפירות חצרות ארכיטקטוניות בצורת פריסטיל (חצר־עמודים), כאותה שאנו מוצאים בכפר־נחום. אך אפשר להניח, שרחבות או חצרות פתוחות היו מצויות לפני החזיתות של כולם או כמעט כולם, כאותה, למשל, שאנו מוצאים בבית־שערים.

ביהכ״נ בכפר־ברעם, שאף הוא היה בניין מפואר, נשתמר בחזיתו עד לגובה של 6 מ׳ בקירוב. מעל לשלושת הפתחים של דלתות־כניסה, שנמצאו בחזית, נשתמרו פתחי־החלונות; מעל למשקוף של הכניסה האמצעית — חלון בצורת חצי־עיגול, ומעל לפתחים הצדדיים — חלונות מלבניים, ששימשו ליציעים של עזרת־הנשים. פרט ארכיטקטוני מיוחד לביכ״נ זה היה פורטיקו בעל 4 עמודים, לפני החזית הראשית, שאף הוא עומד בחלקו על תילו (ציור 2).

בעיטורים התבליטיים, שנעשו באבנים הארכיטקטוניות, תוארו עפ״ר צורות הנדסיות, צמחים או חלקי־צמחים, כגון אשכולות ועלי־גפן, עלי זית ותאנה, דקלים ועלי־אקנתוס. יש עיטורים, שבהם מתוארים תשמישי־קדושה — מנורה בעלת שבעה קנים, כד, מחתה, שופר, ארון־הקודש וכד׳. בכורזים מוצאים אנו אפריז, שבו מתוארים ראשי־אריות בין צמחים. בין הקישוטים של ביכ״נ זה היו אף דמויות של בני־אדם. כן נמצאו פסלים שלמים של אריות (בכורזים ובכפר־ברעם), שכנראה שימשו כעין אקרוטריות בשיפולי־

ציור 2. כפר־ברעם: חזית בית־הכנסת. שיחזור לפי קול־ואצינגר

ציור 3. ראש אריה. פסל מבית־הכנסת בכפר־ברעם

הגג (ציור 3). הפרטים העיטוריים נעשו בסיגנון רומי־הלניסטי, אך בולטת בהם הנימה המקומית המזרחית.

שטחי־הקירות הפנימיים בין האפריזים, הכרכובים, האפיסטיליות ושאר האבנים המעוטרות, היו מטוייחים. בכפר־נחום ובמירון עדיין נראים במקומות׳ אחדים סימני־הצבע על חלקי־הטיח — במירון צבע אדום ובכפר־נחום גונים שונים. יתכן, איפוא, שבאחדים מבתהכ״נ הנזכרים היו ציורי־קיר. הרצפה נעשתה מלוחות־אבן גדולים.

ב) הבניינים של בתהכ״נ, שהוקמו במאות ה4 — ה6, שוב אינם מצטיינים במונומנטאליות כבניינים של התקופה הקודמת: הם קטנים יותר, קירותיהם בנויים אבני־גוויל מטוייחות, ולא אבני־גזית. מצד תיכנונם הכללי היו אף הם מטיפוס באסיליקאלי; נמצאו בהם שני טורי־עמודים ושלושה סטיוים, וגם בהם היו היציעים של עזרת־נשים מעל לסטיוים הצדדיים. ההבדל העיקרי בין בתהכ״נ מתקופה זו (בבית־אלפא, חמת־גדר, נערן שעל־יד יריחו, גרש שבעבר־הירדן המזרחי, ועוד) ובין אלה שהוקמו קודם לכן, היה בָמה שבאותם מן הזמן המאוחר יותר נקבע מקום לארון־הקודש בתוך מגרעת בצורת אפסיס בקיר הפונה לירושלים, עם זה הועברה החזית הראשית בעלת שלושת פתחי־הכניסה לקיר שמנגד, ומתוך כך היו מבטיהם של הנכנסים מכוונים מלכתחילה לאותו צד, שאליו היו מכוונים פניהם של המתפללים, בעוד שבבתהכ״נ מן הטיפוס הקדום יותר היה עליהם, לאחר כניסתם לאולם, לשנות ב180 מעלות את כיוון־מבטם בשעת התפילה או הקריאה בתורה. יש לראות בכך שלב חשוב בהתפתחות האדריכלות של בתהכ״נ בכללה.

למרות דלות־האמצעים, הניכרת באופן־הבניה, השתדלו לפאר את פנים־האולם באמצעים אמנותיים. כל בתהכ״נ מאותה תקופה — במידה שהם ידועים לנו ע״פ שרידיהם — רוצפו רצפות־פסיפס צבעוניות (אמנם ברמת־ביצוע שונה). הקומפוזיציה של הפסיפס כללה עפ״ר בסטיוים הצדדיים שטחים של קישוטים גאומטריים וצמחיים, שעשו רושם של מרבד; הסטיו המרכזי והשטח שלפני ארון־הקודש קושטו עפ״ר

בציורים סמליים, ולפעמים תוארו בהם גם מעמדות מן המקרא — עקידת־יצחק (בבית־אלפא), החיות בתיבת־נוח (בגרש), דניאל בגוב־האריות (בנערן). גושאיהם של הציו־רים הסמליים נשאבו הן מן המיתולוגיה היוונית (עגלת־החמה רתומה לסוסים, ומסביב לה גלגל־המזלות וארבע תקופות־השנה — בית־אלפא, עספיה) והן מאוצר הסמלים היהודיים (מנורה של שבעה קנים, לולב ואתרוג, שופר, ארון־הקודש, זוגות־אריות). לפעמים נמצאו בפסיפס כתובות עבריות, ארמיות ואף יווניות, שפורשו בהן שמותיהם של האומנים או הנדבנים. על סמך הכתובות הללו אפשר היה לקבוע את זמן הקמתם של הבניינים.

ג) בעוד ששני טיפוסי־הבניינים, שתוארו למעלה, היו בעיקרם אולמים באסיליקאליים, היה הטיפוס השלישי בעיקרו אולם־רוחב. בארץ־ישראל נמצאו עד היום רק שרי־דים של שני בתכ״נ מסוג זה: באשתמוע מדרום לחברון ובחרבת סוסיה, הסמוכה לה; מוצאו של טיפוס זה הוא, כנראה, בארם־נהריים, שבה היתה צורת־בניה זו רווחת ביותר (בבניינים ציבוריים). ביהכ״נ הקדום — ולפי שעה היחיד שנתגלה (כמעט בשלמותו) בחבל־ארץ זה, בדורא־אורופוס, שייך אף הוא לטיפוס הרחבי.

בית־הכנסת באשתמוע, שכבר הוזכר בתחילת המאה ה20 ע״י גוסטו דלמן (ע״ע) ואחרים, נחשף ע״י פרופ׳ א. ל. מאיר וא. רייפנברג ב1936. ביכ״נ זה נבנה באותה תקופה, שבה נבנו בתהכ״נ בגליל, שנזכרו למעלה. גם בו נמצאו (בקיר הצר) שלושה פתחי־כניסה, ולפניהם פורטיקו. האולם היה חד־סטיוי, וכנראה — מחוסר־עמודים. אע״פ שהכניסה היתה בצידו הצר של האולם (כאן: בקיר המזרחי), היה האולם מכוון, כפי שנראה בבירור, לרוחב, הואיל ובצירו של הקיר הארוך הצפוני, הפונה לירושלים, נקבעו שלוש מגרעות של ארונות־קודש, שכיוונו את מבטיהם של המתפללים. בתקופה מאוחרת יותר נבנתה לפני שלוש המגרעות הללו מגרעת נוספת, נמוכה יותר, בשביל ארון־הקודש, ושלוש המגרעות הישנות נשארו ללא שימוש. כנראה, שלתקופה שניה זו שייכים גם השרידים המועטים של רצפת־הפסיפס; נתגלו אבנים ארכיטקטוניות אחדות עם עיטורים תבליטיים, דומים בתכנם לאותם שנמצאו בבתהכ״נ בגליל, אף אם נחותים מהם מבחינה אמנותית.

בבניין הרחבי של ביהכ״נ באשתמוע אפשר לראות כעין מעבר מן הטיפוס הגלילי (הטיפוס הראשון) לזה של ביהכ״נ בבית־אלפא והדומים לו (הטיפוס השני), שחזית־הכניסה היתה בהם מול האפסיס של ארון־הקודש.

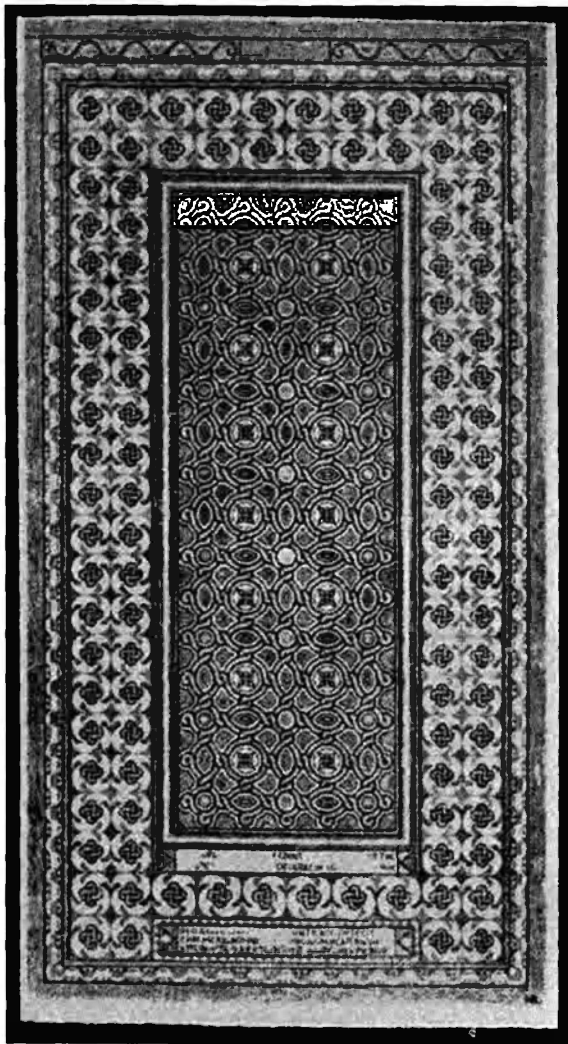
2. בארצות הים התיכון ובארם־נהריים. אע״פ שעדיין לא ברור הדבר היכן ואימתי הוקמו בתהכ״נ הראשו־נים מחוץ לארץ־ישראל, ידוע, שבתכ״נ היו קיימים בארצות שונות עוד בימי הבית השני. מה שנוגע לצורת־בניינם אין אנו יודעים אלא שכינויו הארכיטקטוני של ביהכ״נ, שהוקם באלכסנדריה של מצרים ושנחרב ב115 לסה״נ, היה „די־פליסטון". לכינוי זה ניתנו פירושים שונים, ולפי האחרון שבהם (של קול־ואצינגר) המכוון בו הוא לאולם, שעמודיו היו בעלי שתי קומות, דוגמת זה שהיה בביהכ״נ בכפר־נחום.

השרידים העתיקים ביותר של בתכ״נ, שנמצאו באגן הים התיכון ושעל־יסודם אפשר לקבוע את התכנית המקורית של מבניהם, נחשפו ביוון. שרידים אלה שייכים לשלושה בתכ״נ, שהוקמו באותה תקופה עצמה שבה נבנו בתהכ״נ שנחשפו בארץ־ישראל, והם גם מזכירים בצורת־בנייתם אותם הטיפוסים עצמם.

בביה״כ, ששרידיו נמצאו במילטוס, היה האולם באסילי־קאלי, בעל שלושה סטיוים, ולפניו — במזרח — חצר־פריסטיל מוקפת משלושה צדדים שורת־עמודים. חצר־מרווחת שניה, מרובעת בצורתה, נמצאה בצד הצפוני; על־ידה נמצאה שורת־חדרים.

בביהכ״נ הקטן של פְּרִיֶינֶה נמצאה בקיר המזרחי, שהיה פונה לירושלים, מגרעת קטנה, ששימשה לארון־הקודש. צורת־האולם היתה של מרובע.

ביהכ״נ השלישי, ששרידיו נמצאו ביוון, באי אגינה

ציור 4. אגינה: רצפת־הפסיפס של בית־הכנסת

שבמפרץ פיראוס, היה מטיפוסם של בתהכ״נ המאוחרים של ארץ־ישראל: רצפתו — פסיפס צבעוני מעוטר עיטורים גאו־מטריים, כעין מרבד (ציור 4). גם בו נקבע מקום לארון־הקודש בקיר המזרחי, אלא שכאן — בתוך אפסיס רחב.

בחפירות, שנערכו בסטובי שעל שפת הים האדריאטי ביוגוסלאוויה, נתגלו שרידים של ביכ״נ מסוף המאה ה4 לערך. האולם הוא באסיליקאלי, ובו שני טורי־עמודים ואפסיס בצד מזרח. לפני החזית הראשית במערב מצויה עזרת־כניסה, שחוצצת בין אולם־התפילה וחצר־העמודים. העזרה נפתחת בשלושה פתחים הן לאולם והן לחצר.

בחמאם־ליף — היא נרו העתיקה שעל־יד קרת־חדשת — נתגלו שרידים של ביכ״נ מאותה תקופה לערך. הבניין הצטיין ברצפת־פסיפס מפוארת והיה בכללו מבתהכ״נ העשירים ביותר, הידועים לנו מאותה תקופה. הבניין כלל מערכת של כ15 חדרים, ובכללם אולם־תפילה ראשי וחצר־עמודים, שאפשר שימשה ביכ״נ לימות־הקיץ. אולם־התפילה הראשי היה אולם־רוחב, שבציר קירו המערבי, הארוך, נמצאה מגרעת. כאן נקבע מקום לכורסה של פרנס ביהכ״נ. מתכנית־האולם אנו למדים, שבדומה לבתהכ״נ מן התקופה הראשונה בא״י לא היה בו מקום קבוע לארון־הקודש.

הפסיפס באולם הראשי מחולק לשני חלקים על־ידי לוח, שבו חקוקה — בין שתי מנורות מסוגננות — כתובת־הקדשה בלאטינית. בין התמונות שבפסיפס אנו מוצאים נוף־ים (בצירוף דגים), שני טווסים בצידי באר, חיות וציפרים שונות בין עיטורים צמחיים. — אף באלצ׳ה שבספרד נתגלו שרידים של ביכ״נ מאותו זמן בערך, ובתוכם — פסיפס רבגוני בעל מוטיווים גאומטריים בלבד. הדרגה האמנותית של רצפות־הפסיפס, שנשתמרו מבתהכ״נ הקדומים בחלקו המערבי של אגן הים התיכון, היא גבוהה כאותה של הרצפות המשוכללות ביותר, שנמצאו בארץ־ישראל (למשל, בגרש).

גילוי ביהכ״נ בדורא־אורופוס בחפירות, שנערכו בשנות השלושים למאה הנוכחת מטעם האוניברסיטה של ייל, הפיץ אור חדש על תולדות האמנות היהודית במאות הראשונות אחר חורבן בית שני, ומתוך כך נתבררה גם ההשפעה המרובה שהיתה לאמנות זו על האמנות הנוצרית הקדומה. עיקר חשיבותו של ביכ״נ זה הוא במה שכאן נמצאו לראשונה פרסקות פיגוראליות על נושאים מן המקרא.

דורא־אורופוס, ששכנה על הגדה המערבית של נהר־פרת, עמדה בחורבנה מ256 לסה״נ ואילך משעה שנכבשה על־ידי הפרסים. ביהכ״נ, שהיה ברחוב הסמוך לחומת־העיר המערבית, ניצל מהרס גמור הודות לפעולתם של המגינים בשעת המצור: הרחוב שבין החומה ושורת־הבתים הראשונה וכן הבתים עצמם מולאו עפר ולבנים לשם יצירת סוללה לחיזוקה של החומה. לפי כתובת יוונית, שנמצאה על אחת מלבני־הקראמיקה המקושטות, שציפו את תקרת־האולם השטוחה, נבנה ביכ״נ זה ע״י „שמואל, זקן היהודים", בשנת 556 למניין־השטרות, היא שנת 245/6 לספה״נ.

אולם ביהכ״נ היה רחבי (7.70 × 13.65 מ׳) והיה בו „היכל" בצורת מגרעת מעוגלת בצירו של הקיר המערבי הארוך. משמאל לארון־הקודש היתה בימה קטנה, שאליה היו עולים ב4 מדרגות. מול ארון־הקודש היתה הכניסה הראשית, ולפניה היתה חצר־עמודים מרונחת בגודל 10 × 13 מ׳ בקירוב. באולם ובחצר היה בנוי ספסל לאורך הקירות מסביב. אחד מן החדרים הסמוכים לחצר שימש, כנראה, עזרת־נשים.

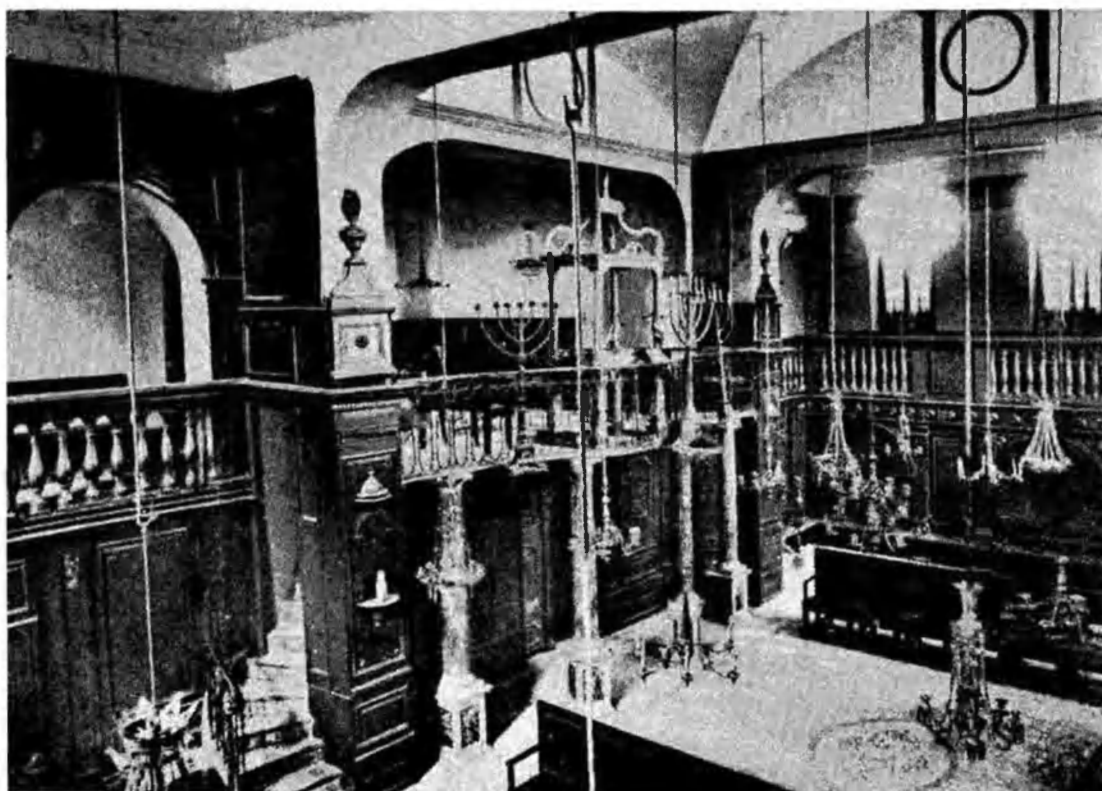
ציורי־הפרסקו, שקישטו את קירות־האולם, היו מחולקים לארבעה רבדים, זה למעלה מזה. ברובד התחתון, שהיה מעל לספסל הבנוי, היו ציורים הנדסיים בצד ציורים של חיות ומסכות תיאטראליות, בסיגנון המקומי של אותו זמן. הרבדים העליונים כללו תיאורים של מעמדות שונים מן המקרא. על הקיר המערבי, שנשתמר כמעט בשלמותו, מתוארים בעיקר מעמדות מחיי־משה: ימי ילדותו, יציאת־מצרים, נס מי־מרה ותמונות אחרות; מלבד זה נמצא על קיר זה: נס פורים (ראה תמונה, כרך ד׳, מול עמ׳ 63/4), אליהו מחיה את בן האלמנה, יהושע בן נון, ברכת־יעקב, ועוד; מעל לקונכיה, שהכתירה את מגרעת־ההיכל, היתה תמונה סמלית של בית־המקדש ובצידה תיאור של עקידת־יצחק; מן הצד השני של ציור בית־המקדש צויירה מנורה גדולה בעלת שבעה קנים. שאר הקירות של האולם נשתמרו רק בחלקם, ומשום כך אי־אפשר לעמוד בבירור על תכנן של כל התמונות, שצוירו עליהם. בין השאר נמצאו כאן אילוסטראציות למעמד נביאי הבעל ואליהו הנביא על הר־הכרמל, חזונות־יחזקאל, ועוד. אע״פ ששפע מרובה כ״כ של אילוסטראציות לסיפורי־התנ״ך נתגלה לראשונה בביהכ״נ בדורא־אורופוס, ברור הדבר, שלפנינו שלב מאוחר במסורת ארוכה של ציור על נושאים אלה.

חלקי האולם של ביהכ״נ שנשתמרו וכל הפרסקות שנמצאו בו שמורים במוזיאון מיוחד, שהוקם בדמשק במתכונת ביהכ״נ, כפי ששוחזר ע״י פירסון, הארדיכל של המשלחת הארכאולוגית. בשעת העברת השרידים של ביכ״נ זה למוזיאון הנזכר, נתגלו תחת הקירות שסולקו שרידים של ביכ״נ קדום יותר, שאף הוא היה מבנה רחבי מקושט בציורים, שטיבם לא הוברר, ושהקפו הגיע כדי מחציתו של האולם העליון. גם לפני חזיתו של ביכ״נ זה היתה חצר־עמודים, שסמוך לה היו חדרים אחדים.

ב. בימי־הביניים ובזמן החדש עד תקופת־האמנציפאציה. — ספרד. הקבוצה המגובשת הראשונה של בתכ״נ, שנשתמרו מיה״ב, הם בתהכ״נ שנבנו בספרד. בניינים אלה ניצלו מחורבן אחר גירוש היהודים מספרד משום שהפכו לכנסיות נוצריות. כולם היו בנייני־פאר. הקדום שבהם הוא ביהכ״נ בטולדו, הידוע בשם Santa Maria la Blanca; הוא הוקם בערך ב1200 ושימש כביכ״נ עד 1405. אולמו הגדול מחולק ל5 סטיוים על־ידי 4 טורי־עמודים. העמודים הם כבדים ובעלי 8 צלעות, וכותרותיהם מקושטות בעיטורים צמחיים (אצטרובלים ובלוטים). את העמודים מקשרות קשתות בצורת פרסה, בנויות בסיגנון מאורי, והקירות שמעליהן מקושטים באפריזים בעלי מוטיווים צמחיים וגאומטריים (ערבסקות; ר׳ תמונה כרך א׳, עמ׳ 106). בקיר המזרחי נראים שרידים של המגרעת, ששימשה לארון־הקודש. במערב — היציע של עזרת־הנשים.

בניין ביהכ״ג השני שבטולדו, זה שידוע בשם El-Transito, הוקם ב1360/65 ע״י ר׳ שמואל הלוי אבולעפיה, שר־האוצר של המלך פדרו האכזר. הבונה היה ארדיכל יהודי, ר׳ מאיר אבדלי, ששמו נרשם בכתובת החקוקה בבניין. האולם הוא חד־סטיוי ובו יציע לעזרת־הנשים; הוא מחוסר־תקרה והקונסטרוקציה של הגג גלויה לעין. הקישוט התבליטי — בסטוקו — המכסה את כל שטח־הקירות הוא בסיגנון „מודיחד" — מזיגה של הסיגנון המאורי עם השפעות גותיות —, שהוא אפייני לסיגנונה של טולדו במאות ה13 וה14. ביחוד יש לציין את ההארמוניה של היסודות העיטוריים בעיטור התבליטי של הקירות הארוכים, שבו שולבו רצועות של כתב עברי אורנאמנטאלי, כמסגרת של אפריז (ראה תמונה כרך א׳, עמ׳ 106). מעליו מצויות ארקדות מדומות של עמודים כפולים, שעליהם נשענות קשתות גזורות, וכהכתרת־העיטור משמשות שוב רצועות של כתב. מוטיווים צמחיים והנדסיים מעניינים בולטים בציורים הממלאים את תליי־הקשתות.

ביהכ״נ בקורדובה, שהוקם ב1315 ע״י יצחק מוהב, דומה

ציור 5 בית־הכנסת בקארפנטראס, צרפת

בתכניתו ובעיטוריו לזה של ביהכ"נ „אל־טראנסיטו". עדיין ניכרים בו בבירור הן מקומו של ארון־הקודש — במגרעת שבקיר המזרחי — והן השקע בקיר המערבי, שהיה מיועד לבימה (כנראה, מעץ), שבעיקרה עמדה לפני השקע. החלל הוא מטיפוס רָחבי: הכניסה היא בצירו של הקיר הארוך, ושני מרכזי־האולם — ארון־הקודש והבימה — בשני הקירות הצרים.

שלושת הבניינים הללו — בקורדובה ובטולדו — נשמרים כיום ע"י המדינה כמצבות־זיכרון לאומיות, והם פתוחים למבקרים. נעשו בהם (ביחוד בביהכ"נ שבקורדובה) עבודות שימור ושיחזור, על סמך מחקר יסודי של ועדת־מומחים.

גם בנייניהן של כנסיות אחרות בערים שונות בספרד נחשבים כבתכ"נ קדומים, אלא שבניינים אלה עדיין לא נבדקו כל צרכם. הידוע והחשוב שבהם הוא ביהכ"נ בסגוביה, כיום כנסיה של מנזר (Convento del Corpus Christi). האולם הוא באסיליקה שלש־סטיוית שעמודיה הם בעלי שמונה צלעות, דומים לאלה שמצויים בביהכ"נ הקדום במולדו. גם בפרטים סיגנוניים אחרים דומים שני בתי־הכנסת הללו. הבניין בסגוביה נבנה מחדש במתכונת הבניין הישן, לאחר שעיטורי־הפנים שלו וחלקיו העליונים נהרסו בשרפה בתחי־לת המאה ה20.

ביהכ"נ שבתומר, פורטוגאל — אף הוא מצבת־זיכרון לאומית — שמשמש, הודות לתרומתו של חוקר־האנוסים, המהנדס שמואל שוארץ, מוזיאון קטן לעתיקות־היהודים, הוא מטיפוס שונה מזה של הבניינים הנזכרים למעלה: האולם, שהוא בצורת ריבוע, מחולק ע"י 4 עמודים ל9 שדות מקומרים קמרונות צלביים.

אע"פ שמספרם של בתהכ"נ, שנשארו לפליטה בספרד ובפורטוגאל, הוא מועט, יש בהם כדי ליתן לנו מושג מטיפוסי־הבניין, שהיו מקובלים בארצות הללו ומאופי העיטור, שהיה נהוג בהן. על צורת הבימות, שהיו בנויות עץ ומשום כך לא יכלו לעמוד בפורענויות, מלמדים אותנו ציורים בודדים, שמצויים בכתבי־יד מאותה תקופה ושמתארים את פנימו של ביהכ"נ (בהגדה של פסח שבמוזיאון בסאראייוו ובהגדה אח־רת שבמוזיאון הבריטי, מס' Or. 2884). לפי ציורים אלה היו הבימות מבני־עץ גבוהים, מוקפים מעקה, שנשענו על מערכת עמודים. המגרעות הרחבות, המצויות בבתי־הכנסת בטולדו ובקורדובה, מראות, שתחומו של ארון־הקודש — ה„היכל" — תפס חלק ניכר מצידו המזרחי של האולם.

צרפת. שני בתהכ"נ שנשתמרו מיה"ב בקארפֶנטְראס ובקאוואיון (Carpentras, Cavallion) שבצרפת הדרומית מזכירים את בתהכ"נ שבקורדובה: גם כאן האולם הוא רָחבי והבימה וארון־הקודש קבועים בו זו מול זה, אלא שכאן הוגבהה הבימה יותר והיא נמצאת על יציע, שאליו מוליכים משני צדדים סולמי־מדרגות סימטריים. בקארפֶנטראס היצי־עים של עזרת־הנשים, הקבועים לאורך שני הקירות האחרים, הם המשך של יציע־הבימה, אך הכניסה לעזרת־הנשים היא מחדר־מדרגות מיוחד. על יציע־הבימה יש מקומות־ישיבה נוספים לגברים. ע"י כך כאילו נעשה אולם־הגברים בעל שתי קומות. שולחנו של הקורא בתורה מובלט מן היציע כלפי האולם. פרט מיוחד בבתהכ"נ של צרפת: למעלה מארון־הקודש, משני צדדיו, מצויות מגרעות זעירות ובהן קבועות כורסאות מיניאטוריות, סמל לכסא־אליהו (ציור 5).

איטליה. מתקופת יה"ב נשארו באיטליה בניינים מועטים, ששימשו בזמנם כבתכ"נ, בחלקה הדרומי של הארץ, וכן בסיציליה ובסארדיניה; הם נשתמרו משום שהפכו לכנסיות נוצריות, אך נעשו בהם שינויים מרובים וקשה לקבוע בבירור את תכניתם המקורית. הידועים ביותר בין אלה הם

שני בתכ"נ בטראני שעל־יד בארי (אחד מהם מ1241). ביהכ"נ בטראפני שבסיציליה וזה שבקאליארי, סארדיניה. ביהכ"נ של פאלרמו תואר ע"י הנוסע ר' עובדיה מברטינורו, שביקר בו ב1486. היה זה אולם מרכזי גדול בעל כיפה, ובימה בצורת מגדל במרכזו.

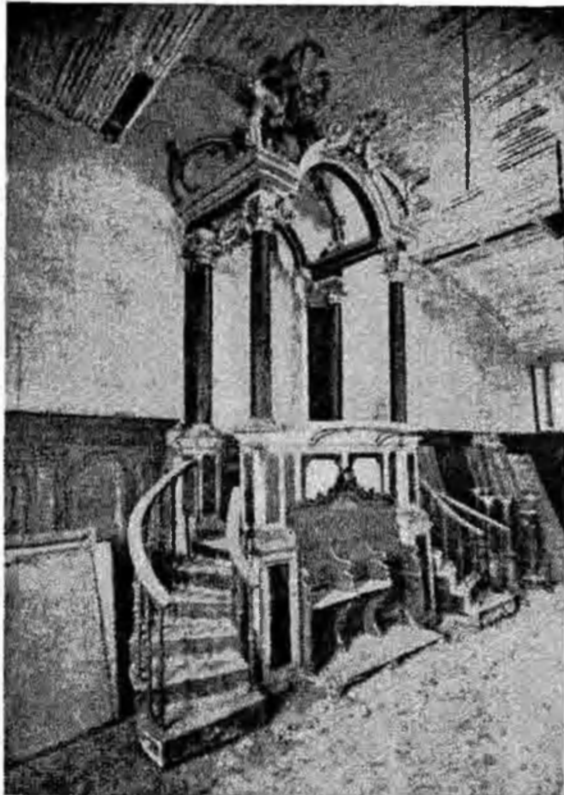
באיטליה המרכזית והצפונית לא נשתמרו בניינים של בתכ"נ מלפני המאה ה16 או סוף המאה ה15. הקדום שבהם הוא בית־המדרש בקומת־הקרקע של ביהכ"נ הגדול בפאדובה, שלפי סימניו הארכיטקטוניים — שמעידים על מעבר מן הגותיקה אל הרנסאנס — עלול היה להיבנות עוד במאה ה15. בית־מדרש זה הוא אולם דו־סטיוי בעל שלושה עמודים, שעליהם נשענות הקורות של תקרת־עץ — דוגמה של בניה, שאין אנו מוצאים בדומה לה בין בתהכ"נ האיטלקיים. בית־מדרש זה היה בשימוש עוד לפני יובל־שנים, ונהרס בשעת הפגזת העיר בימי מלחמת־העולם II.

מן המאה ה16, שבה הגיע לאיטליה זרם של פליטים מחצי־האי האיברי, ואילך, נבנו באיטליה בתכ"נ מרובים, שנשארו בשימוש עד ימינו; נתגבש בהם טיפוס מיוחד, שאפשר לראותו כהמשך לארדיכלות של בתהכ"נ בספרד, לפי הדוגמה שנשתמרה בקורדובה (עי' למעלה); החלל הוא רחבי ושני המרכזים — ארון־הקודש והבימה — נמצאים זה מול זה סמוך לקירות הצרים של האולם.

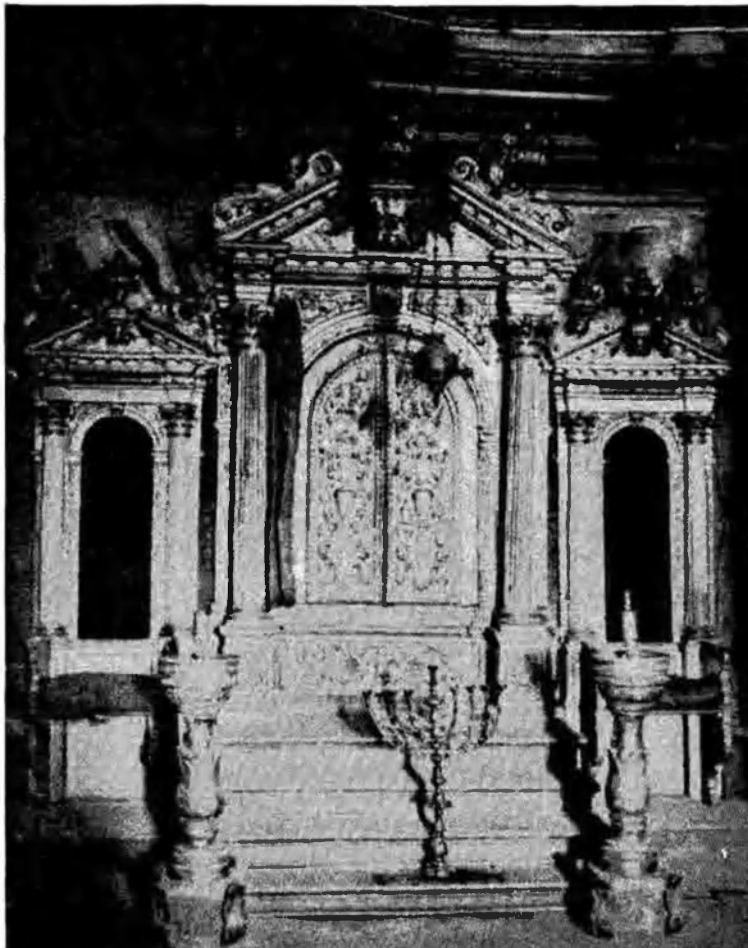
לפי תכנית זו נבנו במאה ה16 האולמים של חמשת בתהכ"נ, שהיוו גוש אחד של בניינים בגטו של רומא (בניינים אלה נהרסו בדליקה שפרצה בגטו בסוף המאה ה19). גם בתי־הכנסת המפורסמים בווניציאה, שנשתמרו עד היום, ובניינים אחרים הרבה, הם מטיפוס זה. העיקרון הראשי של תכנית־הבניין — ארון־הקודש מול הבימה — שימש פתרון מוצלח לבעיה המיוחדת, שהיתה קשורה בתיכנון בתהכ"נ: השגת שיווי־משקל ארכיטקטוני בין שני המרכזים של החלל האחד אגב שמירה על אחדותו של חלל זה. מבחינה זו הגיעה ההתפתחות של הטיפוס הרחבי באיטליה לאחד מן השיאים החשובים בארדיכלות של בתהכ"נ בכל הזמנים.

כתוצאה מקביעת ארון־הקודש בקצה האחד של האולם, בצד הפונה לירושלים, והבימה בקצהו השני, נקבע הסידור המיוחד של שתי קבוצות־הספסלים באולם ביהכ"נ. הספסלים מקבילים לקירות הארוכים והמעבר שביניהם מקשר את שני המרכזים ומשמש לתהלוכות של נושאי ספרי־תורה וכד'.

בבתכ"נ אחדים מוצאים אנו שינוי־צורה של אותו טיפוס עצמו: ארון־הקודש והבימה נקבעו בציריהם של הקירות הארוכים ושורות־הספסלים מקבילות לקירות הצרים. בסידור זה מרובה יותר ניצול־השטח למקומות־ישיבה. דוגמות לכך מצויות בשני בתהכ"נ של פאדובה — הספרדי והאיטלקי, באולם־התפילה של בית־זקנים במאנטובה ועוד (ציור 6).

ציור 6. פאדובה: הבימה בבית־הכנסת הספרדי

ציור 7. ויניציאה: ארון־הקודש בבית־הכנסת הגדול לאשכנזים

ציור 8. קאסאלה מונפראטו: השבכות של עזרת־הנשים והקישוטים בפנים בית־הכנסת

החזיתות של בתהכ״נ באיטליה בתקופה זו לא נתבלטו בין בתי־המגורים הסמוכים להם; עפ״ר הן ניכרות מבחוץ רק ע״י שורת החלונות הגבוהים המעוטרים בקשת מעוגלת. כשלא יוחד לביהכ״נ בניין שלם, נמצא אולם־התפילה תמיד בקומה העליונה; הקומות התחתונות היו תפוסות על־ידי משרדי־הקהילה, כיתות בית־הספר, דירת הרב וכד׳.

לעומת הצורה החיצונית של בתהכ״נ, שהיתה עפ״ר דלה מבחינה ארכיטקטונית, הצטיין פנים ביהכ״נ בעיצוב אמנותי של פרטים ארכיטקטוניים, ויש אולמות, שאפשר למנותם בין הדוגמות המובחרות לסיגנון־התקופה — הרנסאנס והבארוק (בתהכ״נ של האשכנזים [ציור 7] והספרדים בוויניציאה, שני בתהכ״נ בפיסארו, ביהכ״נ הקטן של קוניליאנו ויניטו, שחל־קים ממנו, ובכללם ארון־הקודש, הועברו לירושלים, ועוד). ביחוד זכו לעיבוד ארכיטקטוני עשיר איזורי התיבה וההיכל, באופן שלפעמים היוו חללי־משנה עצמאים, שכל אחד מהם כלל עמודי־שיש ומעקות מפוארים (אנקונה, פיסארו, ועוד).

יסוד ארכיטקטוני חשוב הן גם הארקאדות והשבכות האורנאמנטאליות, המבדילות את עזרת־הנשים (הנמצאות עפ״ר ביציעים) מן האולם הראשי. דוגמות נאות ביותר של שימוש ביסוד זה אנו מוצאים בבתהכ״נ בליוורנו, סיאנה, פיסה, קאסאלה מונפראטו (ציור 8), ובמקומות אחרים הרבה. העיטור הקישוטי של הסבכות בבתהכ״נ האיטלקיים מזכיר את הדוגמות הנפלאות של בתהכ״נ בספרד, אע״פ שסיגנון־העיטור הוא כאן אחר.

הציפוי של הקירות בעץ יקר, העיטור של הקירות והתקרות בסטוקו, לפעמים מוזהב, בשילוב של לוחות ומדאל־יונים של כתב, השורות של נברשות נחושת ונרות־תמיד נאים ועוד, מעשירים את מראה החלל.

הגדול והמפואר שבבתהכ״נ האיטלקיים, שנשתמרו מאותה תקופה עד הזמן האחרון, היה ביהכ״נ של ליוורנו שנהרס בהפגזה של העיר במלחמת־העולם II. האולם הזכיר בגדלו ובתכניתו את הטיפוס של בתהכ״נ העתיקים בגליל: טורי־עמודים נמשכים לאורך שלושה צדדים של האולם; ארון־הקודש הוא בקיר המזרחי, שסמוך לו אין עמודים כלל, והבימה קרובה לטור־העמודים המערבי. עזרת־הנשים תופסת שתי קומות של יציעים, הנשענים על קשתות מתוחות מעל לעמודים בשלושה צדדים של האולם. ארקאדות־היציעים, ביחד עם העמודים של קומת־האולם, משוות לחלל קצב מיוחד.

באירופה הצפונית ובארצות־הפיזור המרוחקות. גם בארצות אחרות, שגולי־ספרד או פליטים מן האנוסים הגיעו אליהן, התחילה תנועת־בניין של בתכ״נ. עפ״ר נבנו אולמי־התפילה סמוך לבניינים אחרים של מוסדות־הקהילה. את ראשיתה של תנועה זו אנו מוצאים בהולאנד.

אחד מן הבניינים המפוארים ביותר שהוקמו כאן, הוא זה של ביהכ״נ הפורטוגיזי באמסטרדאם, שנבנה ב1675 על־ידי הארדיכל הלא־יהודי אליאס בומן. האולם הוא שְלָש־סטוִי, בעל שני טורים של עמודים גדולים מאוד, שעליהם נישאים קמרונות חביתיים. צורת־קימור זו נבחרה, כנראה, כדי להימנע מן הקמרונות הצלביים המקובלים, שיכולים היו להזכיר צורת צלב (כוונה זו בולטת בתכניותיהם של בתכ״נ מרובים הן מתקופה זו והן מתקופות אחרות).

מקומה של עזרת־הנשים הוא ביציעים שלאורך הקירות הארוכים של האולם. ארון־הקודש, מעשה חיתוך־עץ מפואר בסיגנון־הבארוק, תופס כמעט את כל הקיר המזרחי. הבימה הרחבה, הסמוכה לקיר המערבי, מוגבהת במדרגות אחדות

ציור 9. ירושלים: בית־כנסת ע״ש רבן יוחנן בן זכאי

מעל הרצפה ומוקפת מעקה. שורות־הספסלים מסודרות, כמו בבתהכ״נ באיטליה, בשתי קבוצות זו מול זו במקביל לקירות הארוכים. קומפוזיציה זו של החלל חוזרת ונשנית בכל הארצות, שאליהן הגיעו צאצאיהם של גולי ספרד ופורטוגאל, וכך נוצר טיפוס של ביהכ״נ בנוסח ספרד.

מן הבניינים המונומנטאליים מטיפוס זה יש להזכיר במיוחד את ביהכ״נ בוויס מארכס בלונדון (מ1701), הדומה מאוד לביהכ״נ באמסטרדאם, שתואר למעלה, ואת ביהכ״נ הפורטוגיזי באלטונה שעל־יד האמבורג. עם התפשטות תחום הישוב של בני העדה הספרדית מופיע הטיפוס הנזכר גם בבאלקאן, בקושטה וסביבותיה, בארצות הערביות שעל שפת הים התיכון, השייכות לאימפריה העותומאנית, וגם בארצות המזרח הרחוק, בקוצ׳ין שבהודו, בבתהכ״נ של היהודים ה„שחורים״ וה„לבנים״, בקוראסאו שבהודו המערבית ועוד; גם בתהכ״נ הראשונים שנבנו ביבשת אמריקה הם מאותו טיפוס עצמו: ביהכ״נ בניו־פורט, שהוקם ב1763, ביהכ״נ במונטריאל (1838) ועוד. במקומות, שבהם נתארגנה קהילה ספרדית קודם לאשכנזית, הוקמו בתהכ״נ של האשכנזים לפי דוגמת הטיפוס הספרדי. מסוג זה הם ביהכ״נ של האשכנזים באמסטרדאם, ביהכ״נ הגדול בלונדון, ועוד.

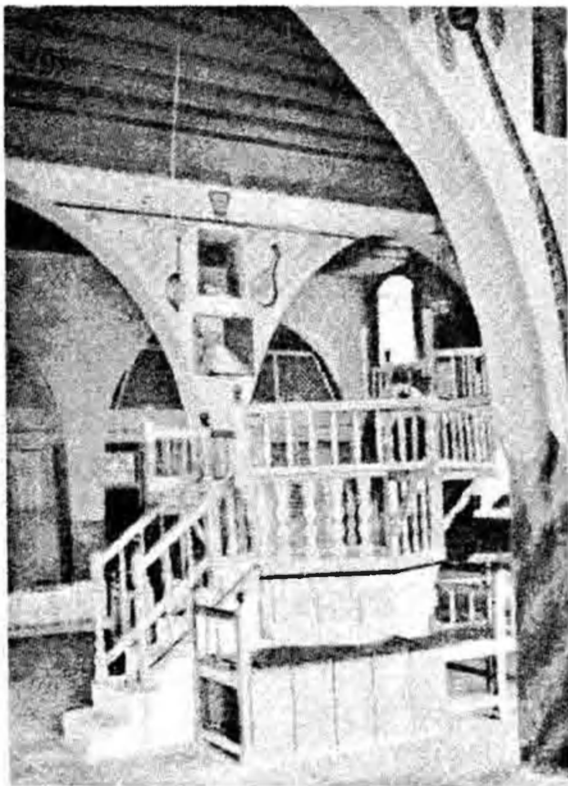
ב א ר ץ ־ י ש ר א ל. בתולדות הארדיכלות של בתי־הכנסת ביה״ב ובתקופה החדשה תופסת א״י מקום מיוחד. שהרי לכאן באו יהודים מכל ארצות־הפזורה והללו הביאו עמם את מסורת־הבניה, שהיתה מקובלת בארצות־מוצאם. משום כך לא נתגבש כאן טיפוס אחיד ואפייני, ולעומת זה אפשר להבחין כאן בריבוי צורות ובהשפעות הדדיות של טיפוסים שונים.

מתקופת יה״ב נשתמרו שני בתכ״נ מעניינים בעיר העתיקה בירושלים, שניהם אולמים דו־סטיויים: ביהכ״נ של הרמב״ן (שימש בעשרות השנים האחרונות מַגבנה) וביהכ״נ של עדת־הקראים. הבניין, שנבחר ע״י הרמב״ן כאולם־תפילה כשבא לארגן מחדש את הקהילה היהודית בירושלים ב1267, שימש, כנראה, כביכ״נ גם במאות ה10 וה11, קודם שנעזב בתקופת מסעי־הצלב. ביהכ״נ של הקראים הוקם אף הוא במאות הללו, שהיו תקופת־פריחה לעדת־הקראים בא״י. שני הבניינים חודשו ומתוך כך הוכנסו בהם שינויים מרובים: בביהכ״נ של הרמב״ן מחולק האולם לשני סטיוים ע״י טור של 4 עמודים, ויש סימנים לדבר שהשטח האמצעי של האולם היה מקורה כיפה; בביהכ״נ של הקראים מצויים במקום העמודים אומנות כבדות. בשני האולמים יש מגרעות סימטריות בקיר המזרחי, הפונה לכותל המערבי, שמשמשות סיום לשני הסטיוים. יתכן, שבאולמים אלה היו שני ארונות־קודש.

דוגמה של ביכ״נ בעל שני ארונות־קודש, שהיו בשימוש עד הזמן האחרון, הוא ביהכ״נ ע״ש ר׳ יוחנן בן זכאי שבירושלים העתיקה (ציור 9). ביכ״נ זה הוא אחד מארבעת בתי־הכנסת, שנבנו בירושלים במחצה הראשונה של המאה ה16 ע״י גולי־ספרד. אע״פ שכולם נבנו במשך עשרות שנים אחדות בתוך גוש־בניינים אחד אינם מטיפוס אחיד: שנים מהם הם אולמים חד־סטיויים (ביהכ״נ ע״ש יוחנן בן זכאי וביהכ״נ ה„אמצעי״ הקטן), ואילו השנים האחרים הם בעלי חלל מרכזי וכיפה. בצורת־הבניה של אלה האחרונים ניכרות השפעות של הארדיכלות התורכית והערבית.

באותה תקופה לערך נבנה גם ביה״כ ע״ש „אברהם אבינו״ בחברון, שאף הוא בעל כיפה. הבניין נהרס בפרעות, שנערכו ביהודי־חברון ב1929.

גם בערים אחרות היו קיימים בתכ״נ, שהוקמו באותו זמן, אך נהרסו בידי אדם או ע״י פגעי־הטבע. מבתהכ״נ המרובים, שהיו בצפת — עיר שנפקדה תכופות ע״י רעידות־אדמה — נשארו אחר הרעש הגדול של 1837 רק ארבעה בתכ״נ בלבד, שאף הם נפגעו בחלקם ונבנו מחדש. הבניין הגדול והמעניין

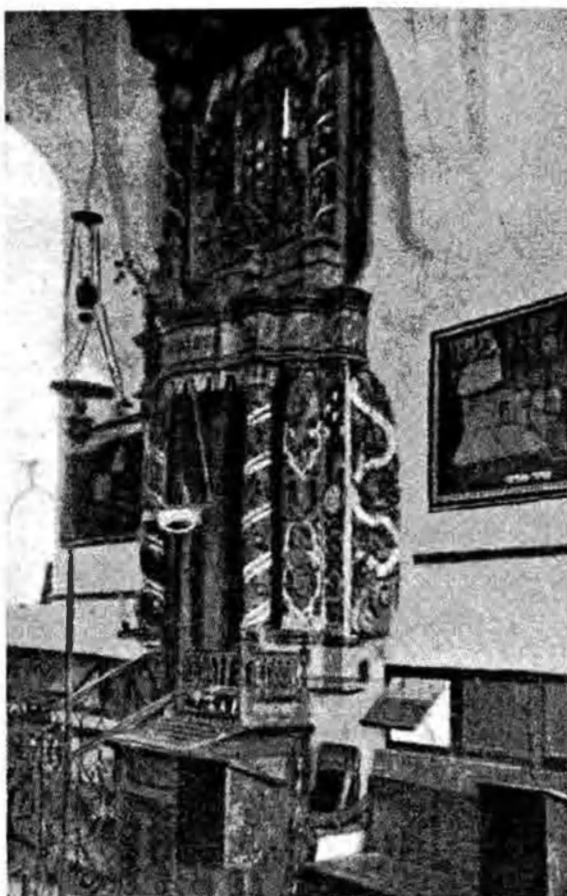
ציור 10. צפת: בית־הכנסת ע״ש יוסי הבנא

ביותר מאלה — שהוא גם העתיק שבהם — הוא זה של ביהכ״נ ע״ש האר״י, השייך לעדת־הספרדים. האולם הגדול הוא חד־סטיוי וארכו גדול מרחבו יותר מפי שנים. בשעה שחודש אחר הרעש הובדל חלקו הצפוני משאר חלקיו ע״י מחיצה, וכך נוצרה עזרה, שמעליה הותקנה עזרת־נשים. בקיר הדרומי מצויים שלושה ארונות־קודש, שהמרכזי שבהם הוא הגדול שבהם. באמצע האולם מצויה בימה מוגבהת. לבניין, שהוא מונומנטאלי בצורתו, נוספה חצר מרווחת.

השני בגדלו וחשיבותו הארכיטקטונית בין ארבעת בתהכ״נ הנזכרים הוא ביהכ״נ ע״ש אבוהב, אף הוא בעל שלושה ארונות־קודש, המקבילים כאן לשלושת הסטיוים של האולם.

ביהכ״נ ע״ש יוסי הבנא צמוד לבניין קברו המסרתי. לאולמו צורה רחבית והבימה המוגבהת שלו היא בין שני עמודים. אפיינית שיטת הקירוי: קשתות מחודדות בין העמודים ובין הקירות משמשות משענת לתקרת־עץ שטוחה (ציור 10).

אולם ביהכ״נ של עדת־האשכנזים ע״ש האר״י הוא בניין מרכזי בעל ארבעה עמודים, מקומר קמרונות צלביים כוכביים. ביחוד ראוי לציון ארון־הקודש שבו: הוא מתנשא לכל גובה־האולם ופיתוחי־העץ המעטרים אותו (ערבסקות, שריגי־צמחים ודמויות של בעלי־חיים, ציור 11) הם בסיגנון הבא־רוק, כדוגמת ארונות־הקודש שבבתהכ״נ במזרח־אירופה. טיפוס כזה של ארון־קודש נמצא גם בביהכ״נ ע״ש ר׳ יהודה החסיד בירושלים העתיקה, שבבנייתו התחילו בימי עליית החסידים מפולניה (1700), אך שהושלם רק בסופה של המאה

ציור 11. צפת: ארון־הקודש בבית־הכנסת האשכנזי ע״ש האר״י

ציור 12. ירושלים: בית־הכנסת „תפארת־ישראל". החזית המערבית

שעברה. ביכ״נ זה, וכן ביהכ״נ „תפארת־ישראל" (ציור 12) הדומה לו, הם בעלי ממדים גדולים ובעלי כיפות, שמתפשטות לכל רוחב־האולם, הנישאות על טנבור, שחלונות קרועים בו מסביב. בניינים אלה התנשאו מעל בתי הרובע היהודי וטבעו דמות מיוחדת לחלק זה של העיר העתיקה (ציור 13). שניהם נחרבו בימי מלחמת־העצמאות.

בארצות אירופה המרכזית והמזרחית. החשוב בבתהכ״נ, שהוקמו כאן בימה״ב, היה ביהכ״נ בוורמס, בגרמניה הדרומית, שהוקם במאות ה11—ה12 ושנתקיים עד הזמן האחרון. בצד ביהכ״נ של הרמב״ן וביהכ״נ של הקראים בירושלים, שנזכרו למעלה, הוא גם מבתהכ״נ העתיקים ביותר, שנשתמרו מיה״ב. אולמו היה דו־סטיוי מארך (15×9.50 מ׳); שני העמודים שבצירו תמכו את ששת קמרונותיו הצלביים. מקומו של ארון־הקודש היה במגרעת קטנה בציר הקיר המזרחי; הבימה היתה במרכז־האולם, בין שני העמודים. הפרטים הארכיטקטוניים, כגון כותרות העמודים והקשתות, היו בסיגנון רומאני. עזרת־הנשים היתה באולם מיוחד — סמוך לאולם הראשי —, שעמוד אחד היה במרכזו; העזרה נבנתה בתקופה מאוחרת יותר וניכרו בה סימניו של הסיגנון הגותי. קודם לכן לא היתה בביכ״נ זה עזרת־נשים כלל. הבניין נחרב ע״י הנאצים ב1938.

בניין דו־סטיוי שני בגרמניה, זה של ביהכ״נ ברגנסבורג, נבנה כמאה שנה לאחר זה של וורמס; הוא נהרס ב1519, אך נשארו תחריטים, שמתארים אותו בדייקנות. לפי אחד מהם היה אולמו של ביהכ״נ בעל 4 עמודים ובמרכזו היתה בימה.

דוגמה שלישית של אולם דו־סטיוי — שאף בצירו היו שני עמודים — משמש ביהכ״נ המפורסם בפראג, „אלטנוישול", שהוקם במאה ה14. האולם היה מקומר בששה קמרונות צלביים. לכל קמרון נוספה צלע חמישית, שהיא מחוסרת כל משמעות קונסטרוקטיווית; נראה, שבאה לטשטש את צורת־הצלב.

בבניין זה הוכנסו במשך הזמן שינויים לא מועטים; החלקים העתיקים שלו הם בסיגנון גותי (כותרות־העמודים והקונסולים של צלעות־הקמרונים, הגמלון של ארון־הקודש וגם האומנות התומכות מבחוץ (סמוכות). הבימה, שהיא מן המאה ה16, תופסת את כל השטח שבין העמודים והיא מוקפת שבכת־ברזל אורנאמנטאלית. עזרת־הנשים שבצידו

המערבי של ביכ״נ זה נבנתה לאחר זמן, במאה ה18. בזמן מאוחר יותר נוספה עזרת־נשים שניה מצד צפון; משתיהן משקיפים לאולם בעד חלונות צרים.

הטיפוס הדו־סטירי מלווה את נדידת היהודים מגרמניה מזרחה ומופיע אחר פראג גם בקאז׳ימייז׳־קראקא שבפולניה המערבית ובמקומות מזרחיים עוד יותר.

בנוגע למוצאו של טיפוס זה של ביכ״נ, אין לקבל את דעתו של ר. קראוטהיימר, שכאילו יש כאן השפעה של אולמות השינה וחדרי־האוכל של מנזרים מסויימים. קרובה לוודאי יותר היא ההנחה, שצורת־בניה זו הובאה מן המזרח הקרוב, וביחוד מארץ־ישראל, וממנה הושפעה גם הבניה הנוצרית. התכנית הדו־סטיוית לא היתה נדירה במז־רח: למעלה נזכרו שני בתכ״נ מסוג זה בירושלים העתיקה, שנבנו עוד קודם הו־פעתו של טיפוס זה באירופה.

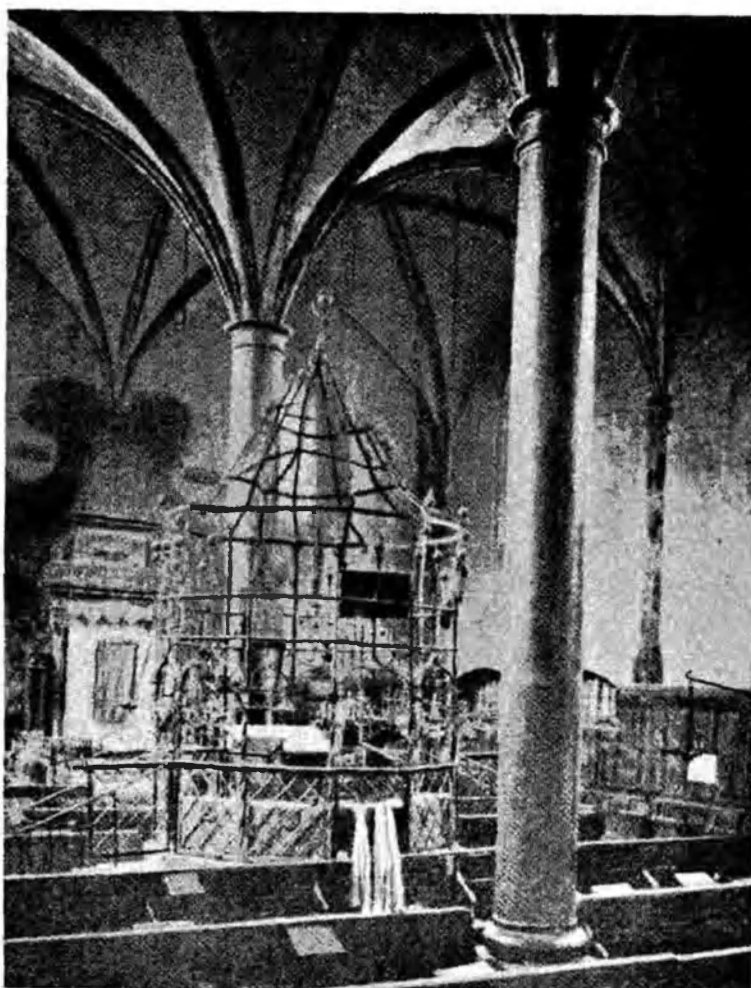
מלבד בתהכ״נ הדו־סטיויים היו ביה״ב באירופה המרכזית, וביחוד בעיירות הקט־נות, בתכ״נ בעלי אולמים חד־סטיויים קטנים. ביכ״נ מסוג זה נתגלה לפני כיובל שנים ברופך שבגרמניה המערבית. הבניין הוא מן המאה ה13; האולם הוא כמעט בצורת ריבוע, ואפסיס קטן בשביל ארון־הקודש מצוי בקיר המזרחי. דומה לו ביהכ״נ במילטנברג, שנבנה בסיגנון גותי. משני קמרונותיו הצלביים מופעת צלע חמישית, כאותה שאנו מוצאים בביהכ״נ בפראג. בתהכ״נ, שנבנו בתקופות מאוחרות יותר, הם עפ״ר בניינים לא גדולים, בעלי אולמים חד־סטיויים מקומרים. עזרת־הנשים היא בהם חלק אורגאני של הבניין ומקומה הוא עפ״ר למעלה מעזרת־הכניסה או שהיא יציע בולט אל פנים־האולם. הבימה, שדצ־פתה מוגבהת ומדרגות אחדות מוליכות אליה משני צידיה, היא במרכזו של האולם. הפרטים הארכיטקטוניים מתאימים לסיגנון הזמן: רנסאנס, בארוק, רוקוקו. ניכרת השאיפה לבחור בשביל ביהכ״נ מקום גבוה עד כמה שאפשר, שמצטיין ביפיו.

הסקירה של השגי התקופה הארוכה מיה״ב עד תקופת־האמאנציפאציה מלמדת, שפרט להופעתו של הטיפוס הדו־סטיוי אין לציין התפתחות נוספת באדריכלות של בתהכ״נ באירופה המרכזית. מרכז־הכובד של היצירה האמנותית עבר בתקופה זו ליהדות של מזרח־אירופה, שגדלה והלכה עם ההגירה מן המערב ונתבססה מבחינה כלכלית וחברותית.

בפולניה ובאירופה המזרחית. גם בפולניה ביהכ״נ העתיק ביותר, ביהכ״נ „הישן" בקראקא, שנשתמר עד ימינו, הוא

ציור 13.
ירושלים: חורבת ר׳ יהודה החסיד (מצד ימין) וביתיהכנסת „תפארת־ישראל" (מצד שמאל) על רקע רובע־היהודים בעיר העתיקה

ציור 14. קראקא: בית־הכנסת הישן (הגדול)

אולם דו־סטיוי, בעל שני עמודים. הוא הוקם בסוף המאה ה14 ולמרות התיקונים והחידושים המרובים, שהוכנסו בו במרוצת־הזמן, עדיין ניכרים בו סימנים של הסיגנון הגותי. העמודים התמירים יותר, הפרופורציה של גובה האולם ביחס לשטחו ועובי־הקירות, המועט מזה שבבניינים שבוורמס ובפראג, גורמים לכך, שהבניין בקראקא עושה רושם של בניין קל יותר, אע"פ שממדיו (12.40×17 מ') גדולים במידה ניכרת מאלה של קודמיו. ראויה לציון הבימה, שהיא מבנה קל של ברזל רקוע מן המאה ה16. ארון־הקודש הוא בסיגנון הרנסאנס המאוחר (ציור 14).

דוגמה שניה לחלל דו־סטיוי בפולניה משמש ביהכ"נ בחלם, מן המאה ה15. פרטיו הארכיטקטוניים כבר הם בסיגנון הרנסאנס. שני עמודים כבדים תומכים את הקמרונות הצל־ביים של האולם הרציני, שרק עיטורי סטוקו מועטים מגוונים את שטחי קירותיו וקמרונותיו.

מן המאה ה16, שבה מרובה היתה השפעתו של הרנסאנס האיטלקי על הארדיכלות בפולניה, נביא שתי דוגמות של בתכ"נ, שאף הם נבנו בסיגנון החדש. הקדום שבהם הוקם בקאז'ימיז', פרברה של קראקא, ב1553 ע"י ר' משה איסרלש (הרמ"א). היה זה בית־כנסת פרטי קטן, בעל חלל חד־סטיוי מארך, מקומר קמרון חביתי. הבימה שבמרכז־האולם וארון־הקודש דומים בצורתם ובעיטוריהם לאלה שבביהכ"נ „הישן" בקראקא.

ציור 15. לוצק: בימת בית־הכנסת

ביכ"נ פרטי אחר מאותה תקופה, גדול ומפואר הרבה יותר, הוקם ב1582 ע"י ר' יצחק בן נחמן בלבוב לפי תכניתו של הארדיכל האיטלקי פאולו רומאנו, שפעל בערי־פולניה. האולם, שהוא כמעט מרובע (10.20×9 מ'), מקומר קמרוני־צלעות. בפרופילים של הצלעות עדיין ניכרת השפעתה של הבניה הגותית וגם כאן מופעת ה„צלע החמישית" הידועה, בארבעת שטחי־הקמרונים. ההעדר של עזרות־נשים הוא תופעה כללית בבנייני בתהכ"נ בפולניה במאות ה15—ה17. הן נוספו בזמנים מאוחרים יותר מעל לעזרות־הכניסה או בחדרים נספחים (בקומה אחת או בשתי קומות). בכמה בתכ"נ עוטרו האול־מים עיטור תבליטי עשיר בסטוקו, כאותו שאנו מוצאים, למשל, בביהכ"נ בזאמושץ', שנבנה בסופה של המאה ה16.

בתקופה זו נתפתח בפולניה המרכזית טיפוס חדש של אולם ביכ"נ, שבמרוצת־הזמן נתפשט משם מזרחה (עד ליטא), מערבה ודרומה (למוראוויה וסלובאקיה), והגיע אף לגרמניה. האולם הוא מרובע ובעל 4 עמודים, שמחלקים אותו ל9 שדות שווים, מקומרים קמרונות צלביים שוי־גובה. מקומה של הבימה הוא בין ארבעת העמודים והיא מוגבהת משני עבריה במדרגות אחדות. מסביב לה — מעקה עץ או ברזל רקוע. לטיפוס זה שייכים ביהכ"נ הגדול בפשמישל (1585), ביהכ"נ „של הפרבר" בלבוב (1632), ביהכ"נ הישן של וילנה (1630), ביהכ"נ של צוזמר (סאנדומיז', Sandomierz), ביהכ"נ הישן בלובלין, ובתכ"נ אחרים הרבה.

האולם של ביהכ"נ מן הטיפוס הנזכר זכה במרוצת־הזמן להתפתחות חשובה, שהביאה לידי יצירתו של חלל יהודי מיוחד, שאין למצוא בדומה לו בבניה הסאקראלית אצל אומות אחרות: ארבעת העמודים מתקרבים זה לזה עד שהמרחק ביניהם נעשה מועט הרבה מרחבם של השדות החיצונים; הם מתאחדים מעל לקשתות בכותרותיהם ומהווים עמוד־תווך יחידי, שתומך את קמרונות־האולם (ציור 15). החלל הקטן שבין ארבעת העמודים משמש עכשיו כולו לבימה ופינות־המעקה מתאחדות עם העמודים. ע"י כך פסקה הבימה להיות כעין רהיט בנוי בתוך החלל והיא נעשית חלק אורגאני וקונסטרוקטיווי שלו. דוגמות לשלב־התפתחות זה משמשים בתהכ"נ בלוצק (1628), פינסק (1641), נובוגרודק (1648), ז'ולקייב (1692), לאנצוט, פשוורסק, ז'שוב ועוד.

שינוי־צורה מעניין אנו מוצאים בביהכ"נ של המהרש"ל (ר' שלמה לוריה) בלובלין, מסוף המאה ה17. כאן נתמך „עמוד התווך" ע"י 12 עמודים — שלושה־שלושה בכל אחת מפינות־הבימה. ראוי לציון מיוחד גם העיצוב המקורי של אולם ביהכ"נ בניקולסבורג (מיקולוב) במוראוויה: מעמוד־התווך, שמתהווה מעל לכותרות הקורינתניות של ארבעת העמודים הקרובים זה לזה ביותר (2.5 מ'), מסתעפות קשתות צרות ל4 עברים (ציור 16). 4 השדות, שנוצרו מתוך כך, מחופות כיפות, במקום הקימור הצלבי המקובל בטיפוס זה. כיפה זעירה מכתרת גם את מרכז־האולם, מעל לבימה.

בטיפוס זה מוטעמת הבימה הטעמה מיוחדת ע"י זהותה עם עמוד־התווך, התומר את קמרונות־האולם, ומתוך כך עלולה היתה לפחות חשיבותו הארכיטקטונית של ארון־הקודש, אילו נשאר בממדיו הקודמים. הבעיה נפתרה ע"י הגדלת הארון, וביחוד על־ידי הגבהתו. לא נדירים בתה"כ, שפיתוחי־העץ העשירים של ארון־הקודש תופסים בהם עד כדי שליש משטחו של הקיר המזרחי ושגבהם מגיע עד לקמרונות־האולם (לפעמים עד למעלה מ10 מ'). קישוטים

ציור 16. מיקולוב (מוראוויה): פנים בית־הכנסת

צמחיים וגאומטריים, דמויות של בעלי־חיים ויצורים דמיוניים הם נושאי־העיטור.

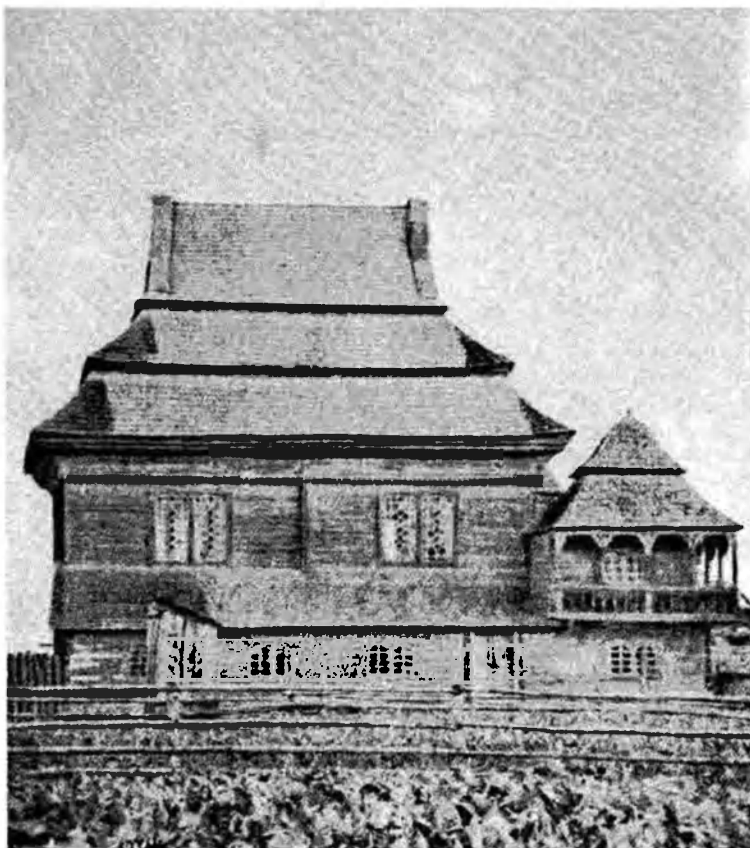
לעושר ולפאר בעיצוב הפנים של ביהכ״נ הקביל בתקופה זו המראה החיצוני שלו. ביחוד הצטיינו מבחינה זו בתהכ״נ הבצורים. במאות ה16 וה18 קיים היה הבדל ניכר בין שני סוגים של בתכ״נ בפולניה: אלה שהוקמו בתוך הערים הבצורות (intra muros) היו נתונים בשעת בנייתם להגבלות של השלטונות בנוגע לצורתם החיצונית, גבהם והמרחק המינימאלי שבינם ובין הכנסיה הקרובה; לגבי בתהכ״נ שהוקמו מחוץ לחומה (extra muros) ניתנו צווים נוספים: הם היו חייבים להיות בנויים מעץ, כדי שאפשר יהא לשרפם עם התקרבות של אויב לעיר, או בנויים בצורת מבצרים זעירים, שגגותיהם השטוחים יוכלו לשמש עמדות לצלפים ואף לתותחים, וכד׳. כך, למשל, נדרש מקהילת־לוצק, בשעה שניתן לה הרשיון לבניית־ביכ״נ חדש ב1626 לצייד את הגג בתותח על חשבון־הקהילה, וכן להעמיד עליו כמה צלפים בעלי רובים (ע׳ למעלה). תפקידו של בית־כנסת זה כעמדת־מגן השתקף גם בצורתו הארכיטקטונית: לבניין צורת קוביה כבדה; מסביב לגג השטוח נבנתה אטיקה בעלת פתחים לצרכי יריה ובאחת מפינות הבניין התנשא מגדל מרובע כבד, ששימש בעמדת־תצפית ללוחמים היהודיים.

רובם של בתי הכנסת הבצורים נבנו במחצה השניה של המאה ה16, שהיתה תקופת מלחמות בטאטארים ובקוזאקים. החשובים שבהם מבחינה ארכיטקטונית הם הבניינים שבלובומל, לוצק, שריגרוד, ברודי, לשניוב, ועוד. אחד מן היפים והמבוצרים ביותר שבהם היה ביהכ״נ בז׳ולקייב (ציור 17). את החלק העיקרי של הבניין תמכו מבחוץ סמוכות. בכל אחד מכתליו של אולם־התפילה היתה שורה של שלושה חלונות גדולים, שהעניקה קצב חזק לשטחי־החזיתות. מסביב לגג, מעל לכרכוב הראשי, המעטר את קוביית־הבניין העיקרית, היתה אטיקה בסיגנון הרנסאנס, שקושטה לארכה בארקאדות מדומות. בשתי הפינות של החזית הראשית היו מגדלים זעירים.

בתי־כנסת מעץ. באיזורים עשירי־היערות בפולניה, ליטה, אוקראינה ורוסיה הלבנה התפתחה, בצד הבניה באבן, גם ארדיכלות מקורית של בתכ״נ מעץ — אחת מן היצירות המופלאות ביותר של הבניה הסאקראלית היהודית. בניינים כאלה היו מצויים בכל עיירה ומספרם הגיע לאלפים. מאלה שנשתמרו עד מלחמת־העולם II, הקדומים ביותר היו מתחילת המאה ה17. מפני שקל היה להעלותם באש, היו תמיד מן הבניינים הראשונים שנהרסו בפרעות ובמלחמות. בימי השמד של חמילניצקי נהרסו אלפים אחדים של בתכ״נ אלה, ובכללם בניינים, שכבר אז נחשבו לעתיקים. אחר תקופת־הכיבוש של הנאצים לא נשארו בכל רחבי פולניה — לפי ידיעות מוסמכות — בתכ״נ מעץ כלל, ולעדות נשאר רק החומר, העשיר ביחס, שפורסם ע״י חוקרים יהודיים ונוצריים, שכולם התפעלו מן הרמה האמנותית הגבוהה של בניה מיוחדת זו.

חרשי־עץ יהודיים פיתחו במשך מאות־שנים טיפוסים מושלמים של בתכ״נ מעץ, מתוך ניצול שלם של התכונות הגלומות בחומר־בניין זה, שאיפשרו עיצוב של צורות מגוונות וציוריות הרבה יותר מכל חומר־בניין אחר. בדוגמות המושלמות של הבניינים מטיפוס זה (פוהרבישצ׳ה, וולפה [ציור 18], נארוביה, זאבלודוב) כלל בניין ביהכ״נ — נוסף על אולם־התפילה הגדול והגבוה — חלקי־בניין נספחים קטנים ונמוכים יותר: עזרת־כניסה (פלוש) לצד מערב ומעליה, בקומה השניה — עזרת־נשים, שאליה הוליכו משני צידי הפלוש חדרי־מדרגות, המסתיימים עפ״ר במגדלים קטנים, שסוגרים באופן סימטרי על חזית הכניסה המערבית, שהיא החזית הראשית. מצפון ומדרום לאולם־התפילה היו עפ״ר חדרים שונים (חדר־מניין לימי־החול, ביכ״נ חרפי, בנוי

ציור 17. ז׳ולקייב: בית־הכנסת. החזית מצד צפון־מערב

ציור 18. וולפה: בית־כנסת של עץ. החזית המערבית

לבנים, שכלל תנור־הסקה, „חדר", מחסן וכד׳). — לפעמים נתווספה על מבנים אלה קומה שניה, ששימשה לעזרת־נשים.

הרכב זה של הבניינים, שהם שונים כל־כך בגדלם וגבהם (האולם הראשי הגיע לפעמים עד לגובה של 15 מ׳) ושכל אחד מהם כוסה גג מטיפוס אחר, שיווה למבנה הכללי דמות ציורית ביותר: הגג של האולם הראשי היה בעל קונדיגנציות אחדות, גגות־המגדלים היו בצורה פיראמידאלית, והגגות המארבים של החדרים הנספחים היו צמודים מצד אחד לקירות־האולם ומשופעים רק כלפי חוץ בלבד. גון מיוחד מוסיפים הגזוזטרות והגאלריות, הנתמכות על־ידי עמודים תמירים והמקשרות את המגדלים שבפינות־הבניין, החלונות, שהם עפ״ר זוגיים ורבי־צורות, והאורנאמנטים העשויים לוחיות־עץ שבגמלונים (ציור 20).

עיצוב פנימו של האולם אינו נופל בעשרו מציוריותו של המראה החיצוני: האולם הראשי הוא מרובע או כמעט מרובע ומקומר קמרון חביתי או כיפה ענקית, שאף היא עשויה מעץ. במרכז — בימה בצורת ביתן קטן. ארון־הקודש הוא גם כאן גבוה: בעל שתים או שלוש קומות (בוולפה גבהו מרובה מ10 מ׳, רחבו — 4.50 מ׳) והוא מקושט בעבודות חיתוך וחריטה אמנותיות. מלאי חן היו ביתני־הבימה במרכז־האולם, שפיתוחי־עץ ואף פוליכרומיה שימשו להם אמצעי־קישוט (ציור 19).

אך הקישוט המעניין והמקורי ביותר, שבו הצטיינו אולמים מרובים בבתהכ״נ מעץ, היו הציורים, שכיסו את שטחי הקירות והקמרונות, באופן שהיוו כעין מרבד רבגוני ועשיר־צורות. בולטים בקישוטים הללו מוטיווים הנדסיים, צמחיים וארכיטקטוניים, ומשולבים בהם דמויות של בעלי־חיים, סמלים יהודיים מקובלים (מנורה, דמות בית־המקדש, לוחות־הברית), שנים־עשר המזלות, יצורים דמיוניים ועוד. יסוד חשוב בקישוטים אלה שימשו לוחות וסרטים של כתב עברי אורנאמנטאלי. דוגמות מפוארות ביותר של קישוטים אלה סיפקו בתהכ״נ בגווזדז׳ק, מוהילב, יאבלונוב, קאמיונקה־סטרומילובה, ז׳ידאצ׳וב, חודורוב.

הבונים והקשטים של בתכ״נ אלה היו כולם אמנים יהודיים; השמות של אחדים מהם נשתמרו בכתבות, שנקבעו על הקירות של בתכ״נ אחדים. בונה בית־הכנסת בנאשלסק היה שמחה בן שלמה וייס (בסוף המאה ה17); הלל בנימין מלאסק בנה במחצה הראשונה של המאה ה18 את אחד מבתהכ״נ המפוארים ביותר, זה שבלוטומירסק; הצייר ישראל בן מרדכי ליסניצקי מיאריצ׳וב (המאה ה18) צייר את התמונות שבבתי־הכנסת בחודורוב (על־יד לבוב) ובגווזדז׳ק, שהוקמו באמצע המאה ה17. את הציורים בגווזדז׳ק השלים ב1728 הצייר יצחק בן יהודה ליב, אף הוא מיאריצ׳וב.

עם זרם המהגרים היהודיים מן המזרח, שחזרו לצ׳כיה ולגרמניה במאה ה18,

ציור 19. גווזדז׳ק: בימת בית־הכנסת

ציור 20. נאשֶלסק: בית־כנסת של עץ. לפי רישום מ־1850

הועברה לארצות אלו גם מסורת־הבניה של בתהכ״נ מעץ; הבניינים שנשתמרו מאלה בגרמניה הדרומית (בכהופן, הורב, אונטרלימפורג) היו מקושטים בצידם הפנימי בציורים, אך פשוטים יותר בארדיכלות־החוץ שלהם. הציורים שבשלושת בתהכ״נ הנזכרים צויירו ע״י אליעזר בן שלמה זוסמן.

ג. סיכום. בסיכומו של דבר, אפשר לומר שבמשך כל התקופה הארוכה של בניית בתכ״נ (מימי־קדם עד תקופת האמאנציפאציה) בולט יחודו של חלל ביהכ״נ מזה של כל בניין סאקראלי אחר. הקווים האפיינים לו קשורים בתפקי־דים המיוחדים, שביהכ״נ נועד למלא בחיי־העם.

שנים הם היסודות הארדיכליים האָפיינים של ביהכ״נ היהודי:

1) האולם הוא אחיד ואין בו חלל מובדל לכוהנים, כמו שאנו מוצאים, למשל, בכנסיות הקאתוליות.

2) בהתאם לשתי תעודותיו של ביהכ״נ — הדתית והציבו־רית — יש לו, לאולם, שני מרכזים ארכיטקטוניים: ארון־הקודש והבימה (מקום קריאת התורה ודרישת הדרשות), שלשניהם נודעה השפעה מכרעת על עיצובו של החלל.

מציאותם של שני מרכזים אלה באולם אחד שימשה גורם ליצירת טיפוסים ארכיטקטוניים מקוריים, שלא היו מקובלים בבניה של עמים אחרים, כפי שראינו, למשל, באיטליה (החלל הרחבי) ובאירופה המזרחית (האולם בעל ארבעת העמודים).

גם הצורך להבדיל בין הגברים והנשים שימש גורם ארכיטקטוני חשוב: כתוצאה מצורך זה כבר נוצר בבתהכ״נ העתיקים בגליל טיפוס יהודי של אולם באסיליקאלי, שהוא שונה מן הטיפוס הרומי (ביציעים המיוחדים לנשים, שהוקמו מעל לסטיווים הצדדיים). לפנינו, כפי הנראה, הטיפוס הרא־שון של אולם בעל יציעים; במרוצת־הזמן נתקבל חידוש זה בבניה הכנסייתית־הנוצרית, שמבחינה זו אפשר להבחין בה שלבי־התפתחות שונים.

צורתם החיצונית של בתהכ״נ, הפרטים הארכיטקטוניים והעיטורים שלהם היו דומים בסיגנונם לסיגנון התקופה והארץ, שבה הוקמו הבניינים. קל להבחין בסימני הגוֹתיקה, הרנסאנס, הבארוק, הרוקוֹקוֹ, ועוד, על גוניהם המקוֹמיים. עם זה ניכר בהם תמיד אופי יהודי מובהק הן מפאת התפיסה המיוחדת של תפקיד העיטור, והן בשילוב של מוֹטיווים וסמלים אָפיינים, שהם נחלתן של כל התקופות כולן.

כשהתחילה במאה ה19, עם התפשטותה של האמאנצי־פאציה, תנועת־בניין רחבה של בתכ״נ מחוץ לתחומי־הגטו, שוב לא היה לבניינים אלה קשר למסורת של התקופות הקודמות. עם תגבורת השאיפה לביטול ההתבדלות התר־בותית בין ישראל לעמים פסק ביהכ״נ להיות המרכז התר־בותי, ומעכשיו שימש בעיקר לצרכי־דת בלבד. כתוצאה מכך בטלה חשיבותה של הבימה כמרכז מעצב את דמותו של החלל, ומפני־כן נצטמצמה למעשה לעמוד־הקראה בלבד, שנקבע סמוך לארון־הקודש. כך הלכו ונעלמו בבניה החדשה צורת החלל, שהבימה היתה במרכזו, כאותו שמצאנו באירופה המרכזית והמזרחית, והחלל הרחבי בעל שני המרכזים שווי־הערך, כאותו שהיה באיטליה. אולם־התפילה נעשה מכוון באופן ברור לאורך, כלפי ארון־הקודש, שהוא עכשיו המרכז היחידי.

באותה מידה נשתנתה גם הצורה החיצונית; כל המאמצים היו מכוונים עכשיו לשוות לבתהכ״נ מוֹנומנטאליוּת מרובה עד כמה שאפשר. הבניינים החדשים הוקמו עפ״ר ברבעים מרווחים ומפוארים, בככרות־הערים או על־יד גנים ציבוריים. בהעדר מסורת עשירה של צורות־חזית לביהכ״נ מחמת ההג־בלות של השלטונות בעבר, התחילו מבקשים אמצעי־ביטוי חדשים. נוסף על כך היתה המאה ה19 בכללה תקופה אקלק־טית בארדיכלות האירופית: סיגנונות היסטוֹריים שונים קמו בה לתחיה באופן מלאכותי. בהשפעתה של נטיה זו נבנו גם החזיתות של בתי־הכנסת בסיגנונות אלה, שזמנם עבר:

בסיגנון הגותי — בתהכ"נ בורינה ובודווייס; בסיגנון הרו־מאני — בתהכ"נ בדרזדן, ברסלאו, מינכן; ובסיגנון הנאו־קלאסי — בברלין. הרבה מן הארדיכלים ביקשו השראה מן הסיגנונות של המזרח הקדום, שבו ראו את במת ההיסטוריה היהודית הקדומה, וכך התחילו מופיעים בבניינים מוטיווים אשוריים, בבליים וסוריים עתיקים (בתה"כ ברומא, טריאסטה ועוד); אך ביותר נתחבב הסיגנון המאורי (פירנצה, לייפציג, וינה, ועוד).

בתה"ב, שנבנו בתקופה זו, חסרים ביטוי מקורי ועצמאי, ואף מורגש בהם חוסר־שליטה מספיק בשימוש במוטיוורים הסיגנוניים השונים — מה שמעיד על העדר־בטיחות מבחינה אמנותית, שהוא אָפייני לתקופת־מעבר. עפ"ר נעדרת גם התאמה בין מבנהו החיצוני של הבניין לבין אופי חללו: בעוד שרוב הבניינים הם בעלי כיפה מרכזית, מכוּון האולם באופן ברור לאורך ובפנים־הבניין אין סימנים מיוחדים למקום מרכזי.

ראויה לציון העובדה, שבין בוני בתה"כ בתקופה זו, וביחוד בתחילת המאה ה19, מרובים היו ארדיכלים לא־יהודיים. רק מעט־מעט, עם פתיחתן של שערי־המכללות בפני תלמידים יהודיים, גדל דור של ארדיכלים יהודיים, ומאז נעשו נדירים המקרים של שיתוף לא־יהודים בבנייתם של בתי־כנסת.

עם ההתפתחות שבאה במאה ה20 בארדיכלות הכללית בהשפעת השימוש בחמרי־בניין חדשים, בא גם שינוי בארדי־כלות של בתה"כ; השאיפה להתאמת צורת־הבניין לתפקידו נעשתה שלטת גם בתיכנון בתהכ"נ.

תנועה זו התחילה בין שתי מלחמות־העולם, ביחוד בגר־מניה; בשנים האחרונות מרכזה העיקרי הוא באה"ב. בין היצירות המרובות של נציגיה יש להזכיר במיוחד את יצירו־תיהם של ארדיכלים אלה: פריץ לנדאואר (ביהכ"נ בפלאר־אן), נ. ליאסקובסקי (ביהכ"נ בציריך), פטר ברנס (ביהכ"נ בסיליין), אריק מנדלסון (בתה"כ בבאלטימור ובסנט לואיס). התקופה היא תקופת חיפושים של צורה וביטוי.

I. התקופה העתיקה: 1. ארץ־ישראל.
א. ל. סוקניק, בית הכנסת העתיק בבית־אלפא, תרצ"ב; ב. מיזלר, עונת החפירות הרביעית בבית־שערים, ידיעות החברה העברית לחקירת א"י ועתיקותיה, תש"ב; ל. א. מאיר וא. רייפנברג, בית הכנסת באשתמוע, שם, תש"ב, תש"ג; H. Kohl – C. Watzinger, *Antike Synagogen in Galiläa*, 1916; S. Krauss, *Synagogale Altertümer*, 1922; N. Makhouly – M. Avi-Yonah, *A Sixth-Century Synagogue at Isfiya*, QDAP, III (1933); E. L. Sukenik, *Ancient Synagogues in Palestine and Greece*, 1934; id., *The Ancient Synagogue of El-Hamme*, 1935; D. C. Baramki – M. Avi-Yonah, *An Early Byzantine Synagogue near Tell-es-Sultân, Jericho*, QDAP, VI (1936); *Bulletin, Louis M. Rabinowitz Fund for the Exploration of Ancient Synagogues, Museum of Jewish Antiquities, Hebrew University*, I, 1949; II, 1951; Erwin R. Goodenough, *Jewish Symbols in the Greco-Roman Period*, 1–4, 1953–4.

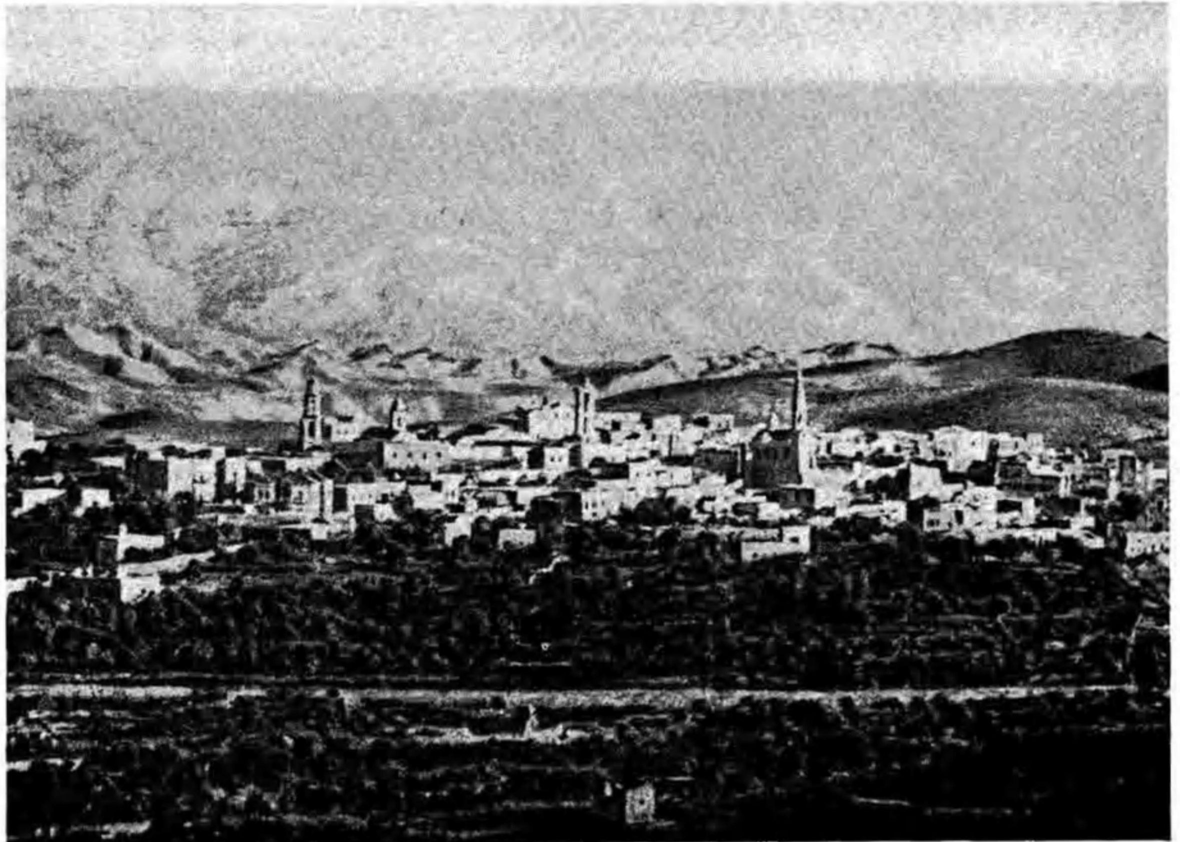
2. דורא־אורופוס.
נ. שנייד, ציורי בית הכנסת בדורא־אירופוס, תש"ו; א. ל. סוקניק, בית הכנסת של דורא־אברופוס וציוריו, תש"ז; *Excavations at Dura-Europos, Report of Sixth Season* (1932–33); *Preliminary Report on the Synagogue at Dura*, 1936; M. I. Rostovtzeff, *Dura-Europos and its art*, 1938; H. F. Pearson, *A Guide to the Synagogue of Doura-Europos*, 1939; Du Mensil du Buisson, *Les peintures de la synagogue de Doura-Europos*, 1939.

II. יה"ב והתקופה החדשה.
י. פינקרפלד, בתי הכנסיות בארץ־ישראל מסוף תקופת הגאונים עד עליית החסידים, תש"ו; הנ"ל, בתי־הכנסת באיטליה מתקופת הרינסאנס עד ימינו, תשי"ד; רחל וויש־ניצער, מזרח־מערבדיקע בינדונגען אין דער שולד־ארכיטעק־טור פון צוועלפטן ביזן אכצענטן יארהונדערט, ייווא־בלעטער XXIX (1947); D. Kaufmann, *Zur Geschichte der Kunst in den Synagogen*, 1897; H. Frauberger, *Uber Bau und Ausschmückung alter Synagogen*, 1901; M. Bersohn, *Kilka słów o dawniejszych synagogach w Polsce*, I–III, 1887–1903; K. Mokłowski, *Sztuka ludowa w Polsce*, 1903; Z. Gloger, *Budownictwo drzewne w dawnej Polsce*, 1907; A. Grotte, *Deutsche, böhmische und polnische Synagogentypen*, 1915; M. Balaban, *Żydzi lwowscy na przełomie XVI. i XVII. w.*, 1919; id., *Die Judenstadt von Lublin*, 1919; id., *Zabytki historyczne Żydów w Polsce*, 1929; id., *Przewodnik po żydowskich zabytkach Krakowa*, 1935; G. A. Garcez Teixeira, *A antiga Sinagoga de Tomar*, 1925; W. G. Tachau, *The Architecture of the Synagogue*, in *American Jew. Year-Book*, 1926; R. Krautheimer, *Mittelalterliche Synagogen*, 1927; E. Toeplitz, *Die Malerei in den Synagogen*, 1928; E. Cohn-Wiener, *Jüdische Kunst*, 1929; A. Szyszko-Bohusz, *Materjały do architektury bóżnic w Polsce*, 1929; M. Simancas Gonzales, *Les Sinagogas de Toledo*, 1929; O. Czekelius, *Antigas sinagogas de España*, in *Arquitectura*, X (1931); A. Breyer, M. Eisler und M. Grunwald, *Holzsynagogen in Polen*, in *Menora*, 1932; Z. Münzer, *Die Altneusynagoge in Prag*, 1932; *Jüdische Gotteshäuser und Friedhöfe in Württemberg*, 1932; *O židovských památkách v Československé Republice*, 1933; S. Zajczyk, *Architektura barokowych bóżnic w Polsce*, 1933; E. Munkácsi, *Der Jude von Neapel*, 1939; M. Atlasz, *Synagogen Baustil in achtzehn Jahrhunderten*, 1940; G. Loukomski, *Jewish Art in European Synagogues, with an histor. introduction by Cecil Roth*, 1947; P. Thiry, R. M. Bennett & H. L. Kamphoefner, *Churches & Temples*, 1953; F. Cantera Burgos, *Sinagogas Españolas*, 1955.

י. פי.

בֵּית־לֶחֶם, עיר ביהודה, 9 ק"מ מדרום לירושלים; כיום — בתחומה של ממלכת־ירדן. הסימנים הקדומים ביותר של ישוב בסביבת ב"ל נתגלו ב1937 ו1940 בחפירות, שנערכו סמוך לפסגת־העיר. נמצאו אז עצמות של פיל קדמון וחיות אחרות, שעל־יסודן אפשר לבוא לכלל מסקנה, שבתקופה הפלֶאוליתית היתה הסביבה מכוסה יער עבות; נמצאו גם אבנים מעובדות בצורה גסה (אֶאוליתים), שכנראה הן מעשה־ידיו של האדם הקדמון. כעיר כנענית נזכרת „בית [האל] לחמו" במכתבי אל־עמארנה. בשעת הכיבוש הישראלי נפלה ב"ל עם כל שאר חלקיה של ארץ אפרת (דהי"א ב, נא, נד) בידיו של שבט־יהודה, ונעשתה מרכז למשפחה חשובה, שייחסה את עצמה לפרץ בן תמר ויהודה; מבניה היו בועז וישי אבי דוד. הנער הלוי בסיפור על פסל מיכה (שופ' יז, ז) והפילגש של הלוי הנזכרת במעשה פילגש בגבעה (שופ' יט) היו מב"ל. מסורת קדומה קבעה את קבר־רחל בסביבתה של אפרת שעל־יד ב"ל (בר' לה, יט—„אפרתה היא בית לחם"), אך, כנראה, ללא הצדקה (ע"ע קבר רחל). בב"ל משח שמואל את דוד למלך (שמ"א טז, א—יג). בסוף ימיו של שאול נפלה ב"ל זמנית בידי הפלשתים, שהעמידו בה חיל־מצב; הסיפור על גיבורי־דוד, שהביאו לו מים „מבאר ב"ל אשר בשער" (שמו"ב כג, טו), מעיד, שב"ל כבר היתה אז עיר בצורה. בזמן מאוחר יותר חיזק רחבעם מלך־יהודה את ביצוריה (דהי"ב יא, ו). בימי שיבת־ציון חזרו גולי ב"ל למקומם (עז' ב, כא; נח' ז, כו), ומאז היתה העיר מיושבת יהודים עד תקופת בר־כוכבא. ב135 הועמד שם משמר־צבא רומי לשם עריכת ציד על שרידי חילותיו של בר־כוכבא (איכה רבה א', ט"ו). לאחר מכן אנו מוצאים בב"ל ישוב של נכרים, שהקימו בחורשה, שהיתה בקצה־העיר, מקדש לאדוניס (תמוז).

על יסוד הפסוק במיכה (ה, א): „ואתה בית לחם... ממך לי יצא להיות מושל בישראל" קבעו הנוצרים הקדומים (מתיא ב', א' וה'; לוקאס ב', ד' וט"ו; יוחנן ז', מ"ב) את

בית־לחם: מראה כללי

מקום לידתו של ישו בב"ל; קביעת המקום של מאורע זה במערה ממזרח לעיר נזכרת לראשונה ע"י יוסטינוס העד (155—160), ובימי אוריגנס (המאה ה3) כבר התאים מקום המערה למקומה בימינו. בתחילת תקופת־שלטונו של קונ־סטאנטינוס קיסר הקימה אמו הילינֵי מעל למערה זו כנסיה נוצרית, שעל תכניתה עמדו החוקרים בשעת החפירות, שנערכו כאן ב1933 וב1935. כנסיה זו היתה מורכבת משלושה חלקים: אטריום מוקף סטיוים, בסיליקי בת אולם־תווך וארבע סטראות ובניין אוקטאגונאלי, שהוקם מעל למערה עצמה ושבו היו המתפללים יכולים להציץ לתוך המערה דרך פתח, שנקבע ברצפת־הבניין. במאה ה5 קושטה הכנסיה ברצפות־פסיפס ועליהן דמויות של בעלי־חיים, פרחים, פירות ודגמים הנדסיים. בימי המרד של השומרונים בשלטון הביזאנטי (529) נחרבה הכנסיה הקונסטאנטינית, והקיסר יוסטיניינוס הקים אותה מחדש מתוך שימוש בשרידיו של הבניין הישן. כנסיית־המולד בצורתה כיום היא מזמנו של יוסטיניינוס. הארדיכלים של יוסטיניינוס הוסיפו לכנסיה פרוזדור (נארתכס) וקיצרו את ארכה של הבאסיליקי. במקום האוקטאגון הקימו שלוש אפסידות בצורת עלֵה־תלתן. באותו זמן קבעו גם את שני הפתחים, המצויים בה כיום, לשימושו של קהל־המתפללים, שהותר לו לרדת למערת־המולד. על חזית הבניין, מעל לכניסה, תוארו לידת־ישו והכבוד שחילקו לו מלכי־המזרח; מספרים, שמחמת תמונה זו, שמתארת אנשים בלבוש מזרחי, לא נגעו הפרסים בבניין בשעה שכבשו את המקום ב614. במאה ה5 התיישב בב"ל היארונימוס (ע"ע), שבנה כאן מנזר. בתרגום־המקרא שלו ללאטינית נסתייע היארונימוס ע"י חכמים יהודיים, שישבו, כנראה, בכפרים שבסביבות ב"ל. על חידושו של הישוב היהודי בהרי־ירושלים מעיד גם תיאור, שנשתמר ממסע־המלחמה הפרסי ושלפיו נצטרפו יהודים מתושבי הרי־יהודה אל הפולשים. בתקופה הערבית הקדומה לא נגעו השליטים בב"ל לרעה; העיר עברה לידי טַנקרד הצלבני בלא התנגדות. מלכי־ירושלים הצלבניים, באלדווין I וII, הוכתרו בכנסיית ב"ל. ב1169 שיתפו פעולה המלך הצלבני אמַלריכוס והקיסר הביזאנטי מַנואל קומננוֹס בעיטור קירותיה של הכנסיה בפסיפסים. העבודה בוצעה ע"י האמן הביזאנטי אפרים. הפסיפסים מתארים את שושלת־היחסים של ישו, כמה מעמְדוֹת מחייו, וכן תיאורים סמליים של שמונה ועידות־הכנסיה הראשונות. שרידים ניכרים למדי נשתיירו מעיטורים אלה אף בזמננו. בתקופת־הצלבנים צוירו בצבע על עמודי־הכנסיה גם תמונות של קדושים שונים.

כנסיית־ב"ל נשארה בידי הנוצרים גם בימי שלטונם של הממלוכים והתורכים, אע"פ שהשליטים המוסלמיים הציקו לא־מעט למיעוט הנוצרי. מטעמי ביטחון הקטינו הנוצרים את פתח־הכנסיה יותר ויותר, באופן שצורתו בזמננו היא של אשנב צר ונמוך. השליטים הנוצריים של אירופה דאגו מזמן לזמן לבדק־הבית ולתיקונה של הכנסיה. המריבות של העדות הנוצריות השונות בב"ל גרמו נזקים לכנסיה ולפרקים גם שימשו סיבה לחיכוכים בינלאומיים; גניבת כוכב־הכסף מן הכנסיה ב1847 שימשה אחד מן הגורמים למלחמת־קרים. באמצע המאה ה19 קבעו השלטונות התורכיים את חלוקת־הכנסיה בין העדות הנוצריות השונות ואת סדר־הטכסים בה לפי מה שהיה נהוג קודם לכן, ונוהג זה נשתמר כמעט בלא שינוי עד ימינו שלנו.

ב"ל היתה במשך כל הדורות הללו עיר בעלת רוב נוצרי.

מ8,000 תושביה ב1947 היו 75% נוצרים והשאר מוסלמים; כיום נשתנה יחס זה במקצת כתוצאה מן המספר המרובה של הפליטים הערביים מתחומה של מדינת־ישראל, שהתיישבו בב״ל. חגיגות חג־המולד הנערכות כאן מושכות גם כיום מספר גדול של עולי־רגל. תושבי־המקום מתפרנסים כמורי־דרך, וכן בהכנת צלבים וחפצי־מזכרת אחרים, שהם עשויים צדפים. כמה מהם, שהיגרו לאה״ב, חזרו לעיר והקימו בה בתים מפוארים.

Vincent-Abel, *Bethléem*, 1914; Harvey, *Structural Survey of the Church of the Nativity*, 1935; R. W. Hamilton, *QDAP*, III, 1 ff; E. J. Richmond, *ib.*, V, pp. 1 ff; VI, pp. 63 ff.; R. W. Hamilton, *A Guide to Bethlehem*, 1939.

מ. א.־י.

בֵּית־לֶחֶם (Bethlehem), עיר במדינת פנסילווניה שבאה״ב; כ720 ק״מ צפונית־מערבית לפילאדלפיה; יושבת על נהר־לי (Leigh) לרגלי ה„בְּלוּ רִיג׳״ (ה„רֶכֶס הכחול״). מספר תושביה כ70,000 (1953).

ב׳ היא עיר־תעשיה ומרכז תרבותי כאחד. בעיר הישנה שמצפון לנהר נמצא רובם של הבניינים ההיסטוריים; ביניהם — הכנסיות של המתיישבים הראשונים (מאמצע המאה ה18). מדרום לנהר משתרע החלק התעשייני עם בתי־היציקה של ברזל ופלדה ובתי־החרושת לטכסטיל, שעל־ידיהם נתפרסמה העיר. ב׳ היא גם מרכז חשוב לתעשיית כלי־נשק.

בב׳ מתקיים פעם בשנה פסטיוואל־באך, שמושך אליו מבקרים מרובים. יש בב׳ בתי־מדרש גבוהים לנשים (מן הראשונים באה״ב) ולגברים מן העדה המוראווית, וכן אוניברסיטה (של לי) בעלת 3,000 תלמידים, ועל־ידה פארק, שבו גדלים כל סוגי־העצים שבמדינת פנסילווניה, מצפה־כוכבים, ועוד. — בין הבניינים המעניינים שבב׳: מגדל־המים הראשון, שהוקם בה, בתי־עץ אינדייניים, „פונדק־השמש״ (Sun Inn), שבו ביקרו ג׳ורג׳ ואשינגטון, בנימין פראנקלין ואישים מפורסמים אחרים, ושהוא פתוח עד היום לאורחים.

ב׳ נוסדה ב1741 ע״י מתיישבים מוראוויים משרידי כת־ההוסיטים, שכוננו כאן קהילה שיתופית דתית. במאה ה19 גדל הישוב ע״י הצטרפות של תושבים מבחוץ, בייחוד לאחר פתיחת תעלת־לי והתחלת ניצול מכרות הפחם והמתכת שבקרבת המקום. בשנות 1860 נוסדה בב׳ חברת־הפלדה הגדולה Bethlehem Steel Corporation.

בב׳ יש כ1,000 יהודים.

בֵּית־מִדְרָשׁ, ע״ע חִנּוּךְ.

בֵּית־מִדְרָשׁ לְמוֹרִים, ע״ע חִנּוּךְ.

בֵּית־מִדְרָשׁ לְרַבָּנִים, ע״ע בָּתֵּי־מִדְרָשׁ לְרַבָּנִים.

בֵּית־מְחוֹקְקִים, ע״ע פַּרְלָמֶנְט.

בֵּית־מִטְבָּחַיִם, ע״ע שְׁחִיטָה.

בֵּית־מָלוֹן, ע״ע מָלוֹן.

בֵּית־מֶרְחַץ, ע״ע מֶרְחֲצָאוֹת.

בֵּית־מִרְקַחַת, ע״ע רְקָחוּת.

בֵּית־נְכֹת, ע״ע מוּזֵאוֹן.

בֵּית־סֹהַר, ע״ע בָּתֵּי־סֹהַר.

בֵּית־סֵפֶר, ע״ע חִנּוּךְ.

בֵּית־עֲבוֹט, ע״ע מַשְׁכּוֹן.

בֵּית־עַנְיָה (או בית־חנניה), כפר סמוך לירושלים (במרחק של 2,800 מ׳ ממנה); כיום — בתחומה של ממלכת־ירדן. נזכר פעמים הרבה באוואנגליון (מארקוס י״א, א׳; י״ד, ג׳, ועוד). לפי המסורת הנוצרית ישבו כאן האחיות מרים ומרתה, שאיכסנו את ישו, וכאן הקים ישו לתחיה את אחיהן אלעזר (לעזרוס) לאחר שהיה קבור ארבעה ימים. הביזאנטים בנו כאן במאה ה5 כנסיה ומנזר בשם לעזרוס, ומכאן השם הערבי של הכפר, אַל־עַאזַרִיָּה (כיום: 900 תושבים מוסלמים; השטח 11,000 ד׳, ש30% מהם מעובדים). בתקופת־הצלבנים נחשבה הכנסיה כרכוש של כנסיית־הקבר. במאה ה16 נחרבה, וכיום עומד במקומה מנזר יווני. מקומה העתיק של הכנסיה הוא, כנראה, בקרבת המנזר הקאתולי (ראס א־שיאח). כאן נתגלו שרידי בניינים עתיקים וקברים מימי בית שני ואחריו. ב1950 נחשף במקום בור מימי בית שני, ששימש מקום מקודש בתקופה הביזאנטית, וחרותות בטיח שעל כתליו כתבות נוצריות־יווניות.

G. Dalman, *Orte u. Wege*, 1924[3], p. 265 ff.; P. Benoit-M. E. Boismard, *Revue biblique*, 1951, pp. 200–250.

בֵּית־צוּר, בתקופה העתיקה — עיר־מבצר במרחק של 7 ק״מ מצפון לחברון, בדרך מעיר זו לירושלים; כיום — בתחומה של ממלכת־ירדן. בסביבה זו נמצא מקום, שנקרא בערבית בשם ח׳רְבֶּת בּוּרְג׳ צור (= חורבת מבצר צור), אך מקומו של המבצר הקדום הוא צפונית יותר, בח׳רבת א־טביקה, על רמה גבוהה ומבודדת. נתגלו כאן סימני־התיישבות ראשונים מתקופת־הברונזה הקדומה (עד 2000 לפסה״נ); אך העיר הראשונה הוקמה כאן, כנראה, ע״י ההיקסוסים במחצה השניה

בית־צור: קטע של מבצר. בנקרה שבמרכז־התמונה נמצאו חרסים מתקופת־הברונזה הקדומה

של תקופת־הברונזה התיכונה (במאה ה18 לפסה"נ). עיר זו נחרבה ב1200 לפסה"נ בערך — אפשר, כתוצאה מן הכיבוש הישראלי. הישוב החדש היה קשור, כנראה, בשלטונם של בני־כלב ומטה־יהודה במקום (יהושע טו, נח; דה"א ב, מה). העיר הישראלית נשרפה ב1000 לפסה"נ בערך — כנראה, באחת מן ההתקפות של הפלשתים. רחבעם כלל את ב"צ ברשת־ביצוריו (דה"ב יא, ז). בימיו של נחמיה היתה ב"צ עיר־פלך, ואחד מן השרים של פלך זה השתתף בהקמתן של חומות־ירושלים (נחמיה ג, טז). מאותו זמן ואילך שימשה ב"צ עמדת־מגן על הגבול הדרומי של יהודה בפני בני־אדום שבסביבות־חברון. במלחמות־החשמונאים היתה לב"צ חשיבות מכרעת. לאחר שבוצרה ע"י יהודה המכבי נתאפשרו חידוש העבודה בביהמ"ק וחנוכת־הבית (חש"א א', ד', כ"ט). שנתיים לאחר מכן חזרו הסורים והשתלטו על ב"צ ומתוך כך נפתחה לפניהם הדרך לירושלים (חש"א ו', א'). המצביא הסורי בכחידס ביצר את ב"צ לערך ב160 לפסה"נ (חש"א ט', נ"ב). אך שמעון החשמונאי לכד אותה לאחר מצור ממושך וחיזק את ביצורה באמצע שנות ה40 של המאה השניה לפסה"נ. שרידיו של מבצר־החשמונאים, שכלל גם בורות גדולים חצובים בסלע, נתגלו בחפירות. העיר נחרבה ונעזבה כנראה בימי מלחמת־אספסיינוס אך הוקמה מחדש בתקופה הביזאנטית, כפי שמעידה מפת־מידבא.

Sellers, *The Citadel of Beth Zur*, 1933.
מ. א.־י.

בֵּית־צַיְדָא, בתקופה העתיקה — כפר־דייגים על חופו הצפוני־המזרחי של ים־כינרת, סמוך לשפך־הירדן. פיליפוס בן הורדוס בנה כאן עיר וקרא לה יוליאס, לכבודה של יוליה (ליוויה), אשתו של אוגוסטוס קיסר; וכאן גם נקבר (קדמונ' י"ח, ב', א'; י"ח, ד', ו'; מלח' ב', ט', ג', י', ז'). העיר נזכרת כמה פעמים גם באוואנגליון בסיפורים על ביקורי ישו ותלמידיו בישובים על חופי־הכינרת (מתיא י"א, כ"א ועוד). כיום: א־תֵל בגולן, לא הרחק משפך הירדן אל הכינרת. נמצאו כאן שרידים שונים הרבה: חרסים, אבני־בניה, פסיפסים.

Alt, *PJB*, 1931, p. 40; Schürer, *GJV*[4], II, p. 208.

בֵּית־קְבָרוֹת, ע"ע קְבוּרָה.

בֵּיתָר, מבצר מעוזו האחרון של בר־כוכבא (ע"ע) במלחמתו ברומים. גירסה משובשת על מרחקה של ב' מן הים (בדפוסים של הבבלי, מס' גיטין, ואיכ"ר) גרמה, שחוקרים שונים ביקשוה סמוך לחוף־הים בשרון ובחוף־יהודה. אך משנתבררה הגירסה הנכונה בירושלמי (תענ', פ"ד, ה"א): ארבעים מיל מהים, נתקבל זיהויה של ב' עם ח'רבת אליהוד („חורבת היהודים") — שטח חרבות שעל מרומי הר תלול, צפונית־מערבית לכפר הערבי בַּתִּיר, ששמר עד היום על השם הקדום.—עיקרו של הכפר והחורבה הם בתחום שלטונה של ממלכת־ירדן, ואילו תחנת מסילת־הברזל של הכפר ובית־הספר שלו נמצאים בתחומה של מדינת־ישראל.

בכמה כתבי־יד של תרגום השבעים נזכרת ב' בפסוק נוסף ביהו' טו, נט (Βαιθήρ) ביחד עם עוד כמה ערים ביהודה, ובניהן בית־לחם. כמו־כן נזכרת ב' אחר בית־שמש גם בכ"י אחד של תרגום־השבעים (נוסח A) בדה"א ו (פס' נט), שהוא מקביל לפס' נד בנוסח של המסורה) ברשימה של ערי־הלויים. מתעתיק־השם בתרגום השבעים ואצל אוזביוס (Hist. eccl., IV, 6): Βιθθήρ, Βηθθηρ, Βεθθήρ נראה שהשם המקורי היה בֵּית־תֶּר. בספרות־ההגדה הישראלית נשתמר השם בכתיב הארמי בֵּי־תֵר. עד היום לא נמצא הסבר אטימולוגי מתקבל על הדעת לשם זה.

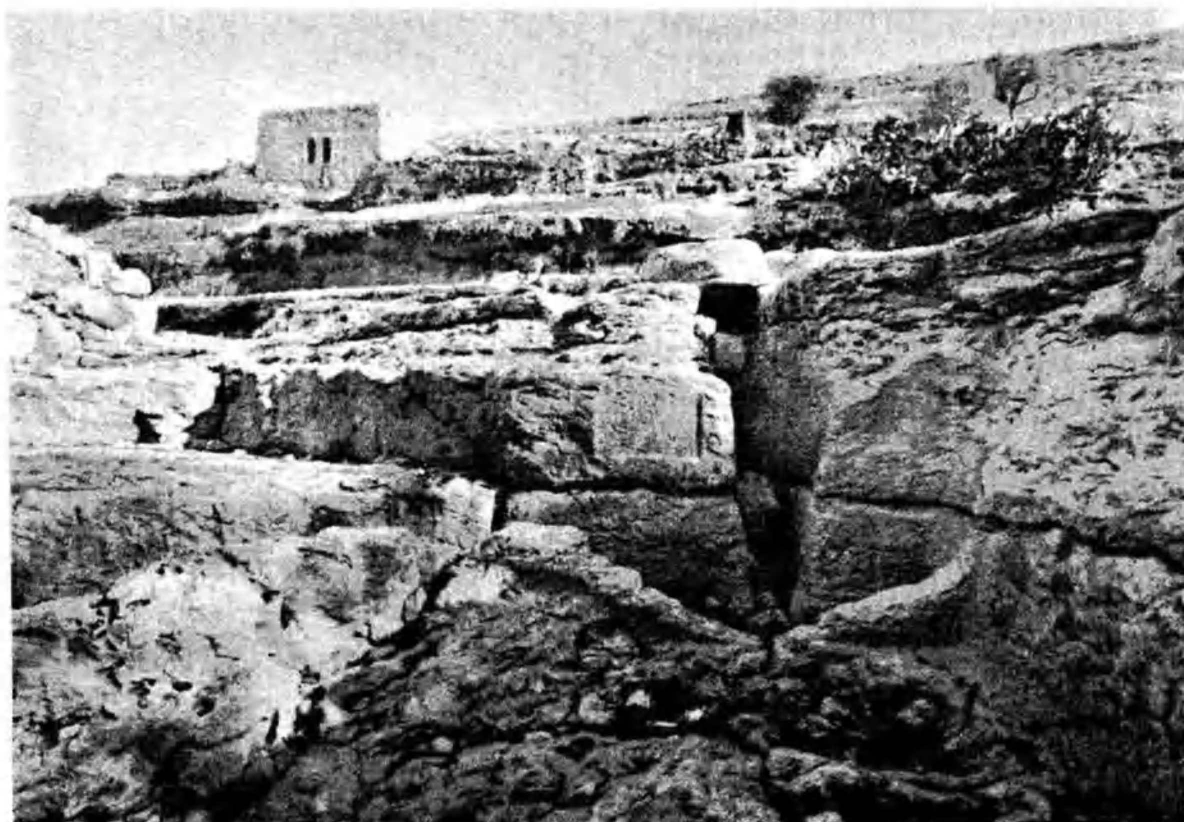
שלוחת־ההר, שעליה שכנה ב', נמצאת כ11 ק"מ דרומית־מערבית מירושלים ונחל שורק מקיף אותה משלוש רוחות: מזרח, צפון ומערב. מרומי־ההר (כ700 מ' מעל פני הים התיכון) הם מעין לשון של רמה, גבוהה בחלק הדרומי, ששם היא מתקשרת אל הרכס של הר־יהודה העיקרי, והיא משתפעת ויורדת מעט־מעט לצד צפון, אל המדרון התלול — לנחל־שורק (כ150 מ' מעל קרקעית־הגיא). מחציתה הדרומית של השלוחה גבוהה היום משחיתה בימי קיומה של ב', שהרי נתגבבו עליה חורבות היישוב, בעוד שהמחצה הצפונית היתה מעין פרבר גינות־ירק של ב' הקדומה, ומועטים בה שרידי־מבנים. בדרום־מזרחה של השלוחה, במקום שהיא מתחלת להתבלט לצד צפון, ובגובה של 120 מ' בקירוב מעל פני־הגיא, מגיח מנקיק צר שבסלע מעיין־מים, ששימש מקור־מימיה של ב' העתיקה, והוא גם מקור־מימיו של הכפר הערבי בתיר. המעיין שהוטה סגור כיום בבניין, שהוקם עליו, ואילו מוצאו העתיק חרב. הסלע משני צדדיו של פי־הנקיק יושר ובצד המזרחי ניכרת עד היום מסגרת מַלבנית משוקעת בסלע ובה שרידים של כתובת לאטינית מטושטשת; נזכרים בה שלושה מן הלגיונות הרומיים, שהשתתפו במצור על ב'.

מן המעיין עולה שביל צר, שהוא חצוב בחלקו בסלע שבצלע המזרחית של השלוחה והיא הרחבה הקרויה אלג'רן (הגורן; ואמנם היא משמשת גורן לתושבים של הכפר הערבי) שמדרום לשטח־החורבות. בין רחבה זו ובין שרידי היישוב הקדום מפריד חפיר עמוק כדי 15 מ' בקירוב, שעובר לכל רחבו של הגב הצר (כ80 מ') המקשר את מרומי־השלוחה אל הרכס העיקרי. מצפון לחפיר מוחלקים פני־הסלע בשיפוע תלול ומעליו ניכרים שרידים של חומה, מוגנת בקצה המזרחי שלה בתבנון (באסטיון) עגול למחצה, שלפניו כיסוי מרובע.

שרידיה של החומה העליונה, החרבה ביותר, מקיפים שטח של 35 דונאם בקירוב, ורק חלק קטן ממנה בצפון־מערבה של העיר שרד בצורת בניה סדירה (בגובה של 3.25 מ'). סמוך לפינה הצפונית־מזרחית של החומה היה אחד משערי־ב', שבזמננו לא נשתייר ממנו דבר. לדבריו של החוקר קארול, שעוד ראה את שרידי־השער בתחילת שנות ה20 של המאה הנוכחת, הגיע רחבו כדי 9 מ'. זה היה, כנראה, שערה הראשי של העיר, שאליו הוליך השביל הנזכר למעלה ודרכו הובאו מים אל תוך העיר ע"י שואבים ושואבות מן המעיין הנזכר (שער־המים). במרחק־מה משער זה, לצד צפונית־מערבית, עדיין ניכר היה ב1946 פשפש צר למדי (1 מ' רחבו) סמוך למגדל רבוע וחזק בחומה, שסביבתו קרויה בפי הערבים של המקום בשם באב אלמְדִינֶה („שער־העיר"). מגדל זה, שהוא שייך למערכת־הביצורים המאוחרת (מימי בר־כוכבא), ושרידיו לא היו קיימים עוד ב1946, נבנה מעל לחורבות של מגדל רבוע גדול הרבה יותר, שדרך־בנייתו והשיטה של סיתות־אבניו העידו עליו, שהוא שייך לתקופת־בניה קודמת, מימי הורדוס וביתו (המאה הראשונה לפסה"נ והמאה הראשונה לסה"נ). מכאן נמשכת החומה תחילה לצד מערב ולאחר מכן דרומה־מערבה עד שרידיו של מגדל מרובע, מכוסה בכיסוי עצום של אבן (revetment), שמשתפע

הר־ביתר וסביבתו מצד צפון־מזרח. בפרוטי־ההר ניכרים שרידי החלק המזרחי־הצפוני של הכרקום, שבנו הרומים

ביתר: הנקיק החרב, שממנו היה נובע בעבר מעיין ביתר
מימינו (מערב) ומשמאלו (מזרח) — טבלאות מרובעות בתוך הכלע, בטבלה המזרחית עדיין ניכרים סימנים של
כתובת לאטינית, שחרתו הלגיונות הרומיים, שצרו על העיר

לצד חוץ. חלק זה של החומה נשתמר יותר מכל מערכת־הביצורים המאוחרת כיוון שהוא קיים כגבול בין גני־מטעים, שהם נטועים במפלסים שונים: מפנים לחומה במפלס גבוה יותר ומחוצה לה במפלס נמוך יותר. אבני־הבניה מסותתות סיתות גס. בוני־החומה השתדלו, שהנדבכים יהיו ישרים, ואת הסדקים והמרוחים שבין האבנים הבודדות בכל נדבך ובין הנדבכים עצמם מילאו בשבבים וצרורות קטנים. מכאן פונה החומה דרומה־מזרחה ודרומה בקו מקוער במקצת עד שהיא מגעת אל תכנון בצורת חצי־גורן עגולה. תבנון זה הגן על פינה חדשה, שבה משנה החומה את מהלכה לצד דרום־מזרח. כאן, לאורך של 100 מ׳ בקירוב, היא מוגנת ע״י שתי קבוצות של זוגות תכנונים עגולים למחצה. המדרגה החקלאית שמחוץ לחומה נמוכה כאן הרבה ממפלס־החורבות שבפנים־העיר, ומחמת מפולות־עפר, שאירעו כאן במרוצת־הדורות, נחשפו בחלקו הצפוני של קטע זה של החומה, מצפון לקבוצות־התבנונים, שרידים של מגדל מרובע, שהיה חלק מביצורי־העיר בתקופת הבית הראשון. אותה סיבה גרמה גם להתגלות קטע של שרידי־חומה מתקופת הבית הראשון שבין הקבוצה הצפונית יותר של התבנונים. בין שני התכנונים הדרומיים יותר נמצא שערה השלישי של העיר, שרחבו היה 4.20 מ׳. השער, שהוא חסום כיום באבנים, נחסם, כנראה, בערב המצור הרומי האחרון, וכך נשאר עד היום. יסודות התבנונים שמשני צדדיו היו מוגנים בכיסויים, שהם משתפעים כלפי חוץ. מביצוריה הדרומיים של ב׳ לא שרד אלא הקטע המזרחי, שבו נשתמר סמוך לפינה הדרומית־המזרחית תכנון עגול למחצה, מוגן בצידו הקדמי ע״י כיסוי מרובע. בצד זה, שהיה מקום־התורפה של ב׳, נבנתה החומה על הסלע, שהוחלק בשיפוע, וכאמור נחפר לפניו חפיר לשם תוספת־הגנה. כנראה, ניסו הרומים להסתער על ב׳ מצד זה, שכן אל מול התבנון הדרומי־המזרחי שפוכה בחפיר סוללה של אבנים ועפר, שעל־גביה ודאי הוסעו מגדלי־הסתערות ניידים. נראה, שהסתערות זו נהדפה, מאחר שבמקום זה דווקה אין להבחין כל פרץ בביצורים שמתקופת בר־כוכבא. חלקה המזרחי של חומת־ב׳ נהרס ונעלם כמעט כליל במרוצת־הזמן מחמת פעולתו של העיבוד החקלאי הרצוף. רק בשניים־שלושה מקומות עדיין ניכרים סימנים של מהלך־החומה; ובקטע הדרומי של החומה המזרחית נתגלו במפלס נמוך יותר שרידים של חומה, שלפי אבניה ודרך־בנייתה יש לייחס אותה לזמנו של הורדוס (סוף המאה הראשונה לפסה״נ).

בפנים החומה אין ניכרים עוד שום שרידי־בניה של העיר, מלבד בניין רבוע לא גדול במרכז־העיר, שגם הוא נהרס ברובו בין 1943 ו1947. בחלקה הצפוני של רמת־ב׳ כמעט שאין למצוא שרידי־בניה על פני־הקרקע. מצויות שם כמה מערות (של קברים?) וגת חצובה בסלע.

מן השרידים הארכאולוגיים ועל־פי מה שיש ללמוד מתרגום־השבעים מתברר, שב׳ כבר היתה מיושבת בימי הכיבוש וההתנחלות ואף בימי בית ראשון; וכמה ממצאים ארכאולוגיים, שנחפרו מתוך קברות ונמכרו בשוק על־ידי שודדי־קברים, מחזקים ראיות אלו. נראה הדבר, שיישובה של ב׳ נמשך ברציפות אף בימי בית שני ולאחריו עד סוף מלחמת בר־כוכבא. לדעתו של ג. אלון, ישב בה זמן־מה אחר הכיבוש חיל־מצב, שהקים בה אף בית־דין צבאי כדי לדון את המשתתפים במלחמת־השיחרור. אך אין שום ראיה ארכאולוגית לקיומו של ישוב בב׳ אחר אמצע המאה ה2 לסה״נ. ואילו ההלכה, שעליה מסתמך אלון בעניין זה — בדבר בני־אדם, ש„ירדו לכרקום ביתר״ (תוספתא, יבמ׳ י״ד, ח׳) —, ניתנת להתפרש על הימים של מצור־ב׳.

תושבי־ב׳ הקדומים היו כפריים פשוטים, שנתפרנסו בעיקר ממכר יבול־גינותיהם בשוק ירושלים, כדרך שמתפרנסים עד היום הפלאחים של הכפר הערבי בתיר. על היחסים, שנת־קיימו בין המעמדות השליטים בירושלים ובין הכפריים התמימים של ב׳ מלמד סיפור־המעשה, המובא בכמה נוסחאות במקורותינו, שלפיו הוציאו אנשי־ירושלים במרמה מידי בני־ב׳ את שדותיהם (ירוש׳ תענ׳, פ״ד, ה״ה; איכ״ר, פ״ב, ה׳).

בימי המצור הקיפו הרומים את העיר הנצורה כרקום (= דייק), ששרידיו עדיין ניכרים על פני־הקרקע בכמה מקומות. וכן ניכרים עוד שרידי המחנות המבוצרים, שבהם שכנו החיילות של הצרים. — על מלחמת בר־כוכבא ומפלת ב׳ ע״ע ארץ־ישראל, היסטוריה; בר־כוכבא.

ש. קליין, ארץ־יהודה, תרצ״ט, 163; ש. ייבין, מלחמת בר־כוכבא, 1952[2], 105 ואילך, 225 ואילך (ושם מצויה ביבליו־גראפיה מפורטת בהערות); ג. אלון, תולדות היהודים בארץ־ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, תשי״ג, המפתח, בערכה; J. K. Sepp, *Jerusalem und das Heilige Land*, 1, 647 ff.; E. Zickermann, *ZDPV*, XXXIX (1906), 51 ff.; E. Schuerer, *GJV*, I[4], 693 ff.; W. D. Carroll, *AASOR*, V (1923/4), 7 ff.; A. Schulten, *ZDPV*, LVI (1933), 180 ff.; A. Reifenberg, *Archaeology*, 3 (1950), 40 foll.

ש. י.

בית״ר, ע״ע ברית יוסף טרומפלדור.

בית־שאן, עיר עתיקה בבקעת בית־שאן שממזרח לעמק־יזרעאל. מספר תושביה כ4,000.

שפע־המים שבסביבתה של ב״ש, אקלימה החם ואדמתה הפוריה שימשו כאן מימי־קדם תנאים מסייעים לישוב של קיום, בעוד שמקומה על פרשת־דרכים גרם להתפתחותה כעמדת־מגן (בפני פולשים מן המזרח). תחומה העיקרי של העיר העתיקה היה בתל אל־חוצן, מצפון לב״ש של היום, סמוך לתל, שמשמש בית־קברות רחב־ידיים ומכיל קברים מכל התקופות. בין 1921 ו1933 נערכו כאן חפירות ארכאולו־גיות ונתגלו שמונה־עשרה שכבות־ישוב זו על גבי זו — מן התקופה הכאלקוליתית עד התקופה הערבית הקדומה.

המתיישבים הראשונים בתקופה הכאלקוליתית (האלף הרביעי לפסה״נ) היו נודדים־למחצה והתגוררו בסוכות. במשך האלף השלישי ורובו של האלף השני לפסה״נ היתה ב״ש ישוב עירוני כנעני. במחצה השניה של האלף השני שימשה ב״ש מבצר־עוז למלכי־מצרים, שהארץ היתה כפופה להם באותם הימים. בתקופה זו הגיעה העיר למצב של שיגשוג, כפי שהוכיחו החפירות שנערכו בתל הנזכר, שבהן נתגלו שרידי מקדשים, בניינים, כתבות, תכשיטים וכלי־בית.

עם כניסתם של בני־ישראל לארץ „לא הוריש מנשה את בית־שאן״, משום רכב־הברזל שהיה ברשותם של תושביה (שופטים א, כז; יהושע יז, טז). בסוף המאה ה11 לפסה״נ היתה העיר במשך זמן־מה בידי הפלשתים, ואחר מפלתו של שאול בהרי־הגלבוע הביאו הפלשתים לב״ש את גוויתו ותקעו אותה בחומת־העיר (שמ״א לא, י). העיר נכבשה אח״כ ע״י דוד ונכללה באחת מן הנציבויות של שלמה (מל״א ד, יב). שרידים של שער־העיר מתקופת מלכי־ישראל נחשפו אף הם בחפירות.

בתקופת שלטונם של בית־תלמי ובית־סלווקוס (במאות ה3 וה2 לפסה״נ) התפתחה העיר ונבנו בה בניינים מפוארים.

בית־שאן: אסטלה מוקדשת למֶכַּל, אלהי בית־שאן. המאה ה14 לפסה״נ

שמה הרשמי היה סקיתופוליס (Scytho-polis), וכן היתה נקראת בשם ניסה (Nysa), — שמות שעל מוצאם הגיעו אלינו כמה אגדות. לערך ב107 לפסה״נ נכבשה ב״ש על־ידי יוחנן הורקנוס ומאז נשארה בידי החשמונאים עד כיבושה של א״י בידי פומפיוס (63 לפסה״נ). היחסים בין הישוב היהודי והנכרי בב״ש היו בדרך כלל טובים במשך ימי־שלטונם של התלמיים והסֶלֶוקיים, אם לא להביא בחשבון את ענשי המיתה והפקעת־הרכוש, שהטיל יוסף בן טוביה על תושבי ב״ש, כשהללו סירבו לשלם את המיסים, שנתבעו מהם (קדמ׳ י״ב, 183).

בתקופה הרומית השתרעה העיר על פני שטח נרחב, בין התל ובין העיר של זמננו ומדרום לנהר חרוד. לצרכיה של האוכלוסיה הגדולה בעיר נבנו תיאטרון, שנשתמר בחלקו, היפודרום, אמת־מים ובניינים ציבוריים אחרים. בתקופת המלחמה ברומי (66—70 לסה״נ) הגיע מספרם של יהודי־ב״ש ל13,000; תושבי־ב״ש היהודיים התנגדו בכוח, ביחד עם תושביה הלא־יהודיים, לתפיסת העיר על־ידי המורדים. אך לאחר מכן הוציאו התושבים הנכריים — אפשר, בהשפעתם של הרומים — את יהודי־העיר בערמה אל מחוץ לעיר והמיתום, כי חששו שמא, בסופו של דבר, ימסרו את העיר למתקוממים מאחיהם (מלה׳ ב׳, 466).

בתקופת־התלמוד היה בב״ש ישוב יהודי

תל בית־שאן (תל אלחצן) מראה מצד דרום

בית־שאן: אסטלה מצרית פרטית. מוקדשת ל„עשתורת בעלה שתי הקרניים" המאה ה14 לפסה"נ

ניכר, שהשתתף בסחר־העיר. „כלי־פשתן הדקים הבאים מבית־שאן" (ירוש', קדושין פ"ב, ה"ה) היו ידועים בעולם הרומי (Totius orbis descriptio, 31), ואין ספק בדבר, שגם יהודים היו עוסקים בהכנתם ובמכירתם. המגע־ומשא בין יהודים ונכרים בב"ש היה הדוק ביותר, ומקרים של שטרות, שעליהם היו חתומים עדים גויים, היו, כנראה, שכיחים בב"ש (ירוש' גטין פ"א, ה"ה); אך יהודי־ב"ש היו ידועים גם כשומרי־מצוות (פסח' נ', ב'). בעיר נמצאו שברים של קופסת־עצם ועליה חרותים סמלים יהודיים: מנורה בעלת 7 קנים, ועוד. בסוף המאה ה4 לסה"נ שימשה ב"ש בירת־המחוז של Palaestina Secunda. אעפ"כ נחשבה אז לעיר נידחת ומקרה של עיוות־הדין, שהיה כרוך בחקירת עדים ונאשמים ע"י עינויים, שהשלטונות רצו להסתירו מעיני הציבור הרחב, הועבר לכאן. בתקופה הביזאנטית היתה ב"ש מושב של אֶפיסקופוס ונבנו בה כמה כנסיות נוצריות. כמו־כן הוקם בה באותה תקופה מנזר, שנשתמר בחלקו עד היום, ובו רצפות־פסיפס, ציורים וכתבות ביוונית.

השם סקיתופוליס, שאנו מוצאים במקורות רשמיים, לא היה מקובל בפי בני־המקום, כפי שמעידים המקורות התלמודיים, וגם מתקופת הכיבוש הערבי ואילך נזכר המקום (במקורות הערביים) רק בשם בֵּיסאן. סופרים ערביים שונים מזכירים תכופות את העיר, שהיתה ידועה ביינה ובפוריותה.

בימי מסעי־הצלב נחרבה ב"ש ומאז לא שבה לגדולתה. במאה ה14 ישב בה ר' אשתורי הפרחי (ע"ע) ובימיו היו ידועים כאן שרידים של שלושה בתי־כנסת („כפתור ופרח", פרק ז', דף כ"א).

בית־שאן: אסטלה של רעמסס השני מן השנה התשיעית למלכותו

בתקופת־המאנדאט ישבו בב"ש 4,000 ערבים והעיר שימשה מרכז של נפה. ההתיישבות העברית הקיפה אותה מכל צד. במלחמת־העצמאות נכנעה ב"ש ליהודים בערב הכרזתה של מדינת־ישראל (13 במאי 1948) ותושביה הערביים נטשוה. אך העיר יושבה עד מהרה על־ידי יהודים. במקום הוקמו בית־ספר ובית־נכות עירוני, ושיכונים חדשים הוקמו מסביב לגרעין של העיר הערבית הישנה. מחלקת

העתיקות של מדינת־ישראל המשיבה בעריכת חפירות בב"ש; נתגלו קברים ישראליים, עיי־שפכים של העיר ההלניסטית, וכמה בתים ביזאנטיים, שמכילים ציוד מרובה.

A. Rowe, *The Topography and History of Beth-Shan*, 1930; G. M. FitzGerald, *A Sixth Century Monastery at Beth-Shan (Scythopolis)*, 1939.

ע. ב.

בֵּית־שְׁלָחִים, ע"ע הַשְׁקָאָה.

בֵּית־שַׁמַּאי וּבֵית־הִלֵּל, שני בתי־מדרש, שהיו קיימים בישראל בדורות האחרונים של ימי בית שני ובדורות שלאחר החורבן; בשם בית־הילל נקראו תלמידיו ותלמידי־תלמידיו של הלל (ע"ע) הזקן; ובשם בית־שמאי נקראו תלמידיו ותלמידי־תלמידיו של שמאי (ע"ע) הזקן.

הילל ושמאי נתייחדו זה מזה בשיטותיהם בתורה ובחיים: הילל היה ידוע כענוותן והיה נוטה להקל; שמאי היה ידוע כקפדן והיה נוטה להחמיר; ותלמידיהם הלכו בדרכיהם. הידיעות שהגיעו אלינו על קיומם של חילוקי־דעות בין שמאי והילל עצמם הן מצומצמות (משנה, עדיות, א׳, א׳—ג׳; ועוד). לעומת זה ידועים יותר מ300 מקרים של חילוקי־דעות בין בית־שמאי לבית־הילל בהלכה למעשה וגם בדברים שבעיון. לפי המסורת, לא היו קודם זמנם של ה„בתים" הללו חילוקי־דעות בין חכמי־התורה בישראל, ורק עם התפשטותם של שני „בתים" אלה גברה המחלוקת: „משרבו תלמידי שמאי והלל שלא שימשו כל צרכן — רבו מחלוקות בישראל ונעשית תורה כשתי תורות" (סנהד׳ פ"ח ב׳). עפ"ר נטו בית־שמאי להחמיר ובית־הילל להקל. בנטייתם של בית־שמאי להחמיר נתגלתה קנאות לאמת המוחלטת, שאינה יודעת פשרה — „יקוב הדין את ההר" (יבמ׳ צ"ב א׳); בנטייתם של בית־הילל להקל נתגלתה התחשבות בחולשות־האדם. והרי מחלוקת אָפיינית בענייני מידות ומנהגים: „כיצד מרקדין לפני הכלה? — בית שמאי אומרים: כלה כמות שהיא. בית־הלל אומרים: כלה נאה וחסודה. אמרו להן בית־שמאי לבית־הלל: הרי שהיתה חיגרת או סומא — אומרים לה: „כלה נאה וחסודה"? — והתורה אמרה: „מדבר שקר תרחק" (שמות כג, ז)! — אמרו להם בית־הלל לבית־שמאי: לדבריכם, מי שלקח מקח רע מן השוק — ישבחנו בעיניו או יגננו בעיניו? הוי אומר: ישבחנו בעיניו! מכאן אמרו חכמים: לעולם תהא דעתו של אדם מעורבת עם הבריות" (כתובות ט"ז—י"ז). והרי מחלוקת אָפיינית בהלכה, בשאלה משפטית: „החושב לשלוח יד בפקדון — בית־שמאי אומרים, חייב, ובית־הלל אומרים: אינו חייב עד שעה שישלח יד" (משנה, בבא מציעא, ג׳, י"ב). — גם בתחום מדרשי־המקראות מתגלה הבדל בין שני ה„בתים": אצל בית־שמאי מתגלית תשומת־לב לפשוטו של מקרא, ואצל בית־הילל—למשמעו (למשל: משנה, ברכות, א׳, ג׳; גטין, ט׳, י׳). — המסורת מונה ששה מקרים, שבהם בית־שמאי מקילים ובית־הילל מחמירים, ודוגמה לדבר: לדעת ב"ש חל דין־הפקר על רכוש שהופקר לעניים בלבד, ולדעת ב"ה אין דין־הפקר חל, אם לא הופקר הרכוש לכל אדם, בין לעניים ובין לעשירים (עי׳ עדיות, ד׳, ושם ה׳, א׳—ה׳ ועי׳ בכורות ל׳, ב׳). אך יש מקרים, שבהם „חזרו בית־הלל להורות כדברי בית־שמאי" (משנה, עדיות, א׳, י"ב—י"ד), ויש שבית־שמאי הודו לבית־הילל (ירושלמי, תרומות, פ"ה, ה"ד) או נהגו כבית־הילל (עי׳ יבמות ט"ו ב׳), ואחד מהם אף הנהיג ברבים את דעתו של הילל בהלכה אחת (ע"ע בבא בן בוטא). — על היחסים בין בית־שמאי ובית־הילל נאמר במקורות: „אע"פ שנחלקו בית־שמאי ובית־הלל... לא נמנעו בית־שמאי מלישא נשים מבית־הלל, ולא בית־הלל מבית־שמאי, ללמדך שחיבה וריעות נוהגים זה בזה" (יבמות, י"ד, ב׳). אבל פעם, בימי המרד הגדול ברומי, אירע מאורע יוצא מן הכלל: „רבו בית־שמאי על בית־הלל" וקבעו הלכה כבית־שמאי ב„י"ח דברים" (משנה, שבת, א׳, ד׳). על „אותו יום" אמרו, שהיה „קשה להם לישראל כיום שעשו בו העגל" (תוספתא, שבת, א׳, י"ז). ואמרו ש„תלמידי בית־שמאי... היו הורגין בתלמידי בית־הלל" (ירושלמי, שבת, פרק א׳, הלכה ד׳). אותם „י"ח דברים", שגזרו באותו יום, היו, לכל הפחות בחלקם גזירות שבאו להבדיל בין ישראל לנכרים (עי׳ ירושלמי שם; בבלי, שבת י"ז ב׳), וסיבת ההתנגשות החריפה בין שני ה„בתים" היתה נעוצה, כנראה, בַמה שבית־שמאי היו נוטים אחר הקנאים, ואילו בית־הילל נטו אחר מבקשי־השלום.

בדרך כלל נפסקה ההלכה כבית־הילל. האגדה התלמודית מספרת: „שלש שנים נחלקו בית־שמאי ובית־הלל, הללו אומרים: הלכה כמותנו; והללו אומרים: הלכה במותנו. יצאה בת־קול ואמרה: אלו ואלו דברי אלהים חיים הן — והלכה כבית־הלל! — וכי מאחר שאלו ואלו דברי אלהים חיים הן — מפני מה זכו בית־הלל לקבוע הלכה כמותן? — מפני שנוחין ועלובין היו, ושונין דבריהם ודברי בית־שמאי, ולא עוד אלא שמקדימין דברי בית־שמאי לדבריהן... ללמדך שכל המשפיל עצמו — הקב"ה מגביהו, וכל המגביה עצמו — הקב"ה משפילו" (עירובין י"ג ב׳). ההכרעה לצד בית־הילל באה, כפי הנראה, בדור שלאחר החורבן, בסנהדרין שביבנה, וכן אמרו: „באיכן יצאת בת־קול? — ביבנה יצאת בת־קול!" (ירוש׳ יבמות, סוף פ"א). יש בתלמוד דיון ארוך בשאלה אם „עשו בית־שמאי כדבריהם" או ש„לא עשו בית־שמאי כדבריהם", כלומר אם נכנעו למעשה לדעת בית־הילל כשנפסקה הלכה כמותם — והמסקנה היא, שעשו כדבריהם (יבמות י"ד—ט"ז).

בירושלמי ברכות (פ"א, ה"ז) אנו מוצאים את ההשקפה: הרוצה להחמיר על עצמו ולנהוג כחומרי ב"ש וכחומרי ב"ה — על זה נאמר: והכסיל בחושך הולך (קהלת ב, יד); כקולי אלו ואלו—„נקרא רשע", אלא או „כקולי וחומרי" של ב"ש או „כקולי וחומרי" של ב"ה. אולם כל זה — קודם ש„יצאה בת־קול"; משיצאה בת־קול — לעולם הלכה כב"ה. ועל אחד מגדולי החכמים שבאותה תקופה — ר׳ טרפון — מסופר, שפעם נהג כבית־שמאי—ונענש (משנה ברכות, א׳, ג׳). אחר תקופת־יבנה לא היו עוד, כנראה, חכמים בישראל שנטו אחר בית־שמאי. בתלמוד אנו מוצאים אימרה חריפה: „בית־שמאי במקום בית־הלל — אינה משנה" (ברכות ל"ו ב׳; ועוד), כלומר: דברי בית־שמאי, כשהם נוגדים לדברי בית־הילל, כאילו לא נאמרו. משנת בית־הילל נעשתה ההלכה המקובלת בישראל, ורק הלכות בודדות נפסקו כבית־שמאי (עי׳ סוכה ג׳ א׳; ועי"ש תוספות ד"ה דאמר).

הקבלה — ובעקבותיה החסידות — הסבירה את ההבדל בין בית־שמאי ובית־הילל ע"פ דרכה: בית־שמאי — שרשם מבחינת הגבורה, ובית־הילל — מבחינת החסד; בית־שמאי באים לבער גם את „דקות הרע", הרע שאינו גלוי כ"כ, ובית־הילל — רק את הרע הגלוי (עי׳ זהר, רעיא

מהימנא, חלק ג׳, דף רמ״ה ע״א). לאור הבחנה זו נעשה ניסיון להוכיח מתוך כמה וכמה מחלוקות שבין בית־שמאי ובית־הילל, שהן מובאות בספרות־התנאים, שבית שמאי היו מתחשבים גם עם מה שבכוח. ובית־הילל — רק עם מה שבפועל. כן אמרו המקובלים שלעתיד לבוא תהיה הלכה כבית־שמאי (עי׳ בס׳ „ויקהל משה״ לר׳ משה גראף מפראג, תנ״ט, דף מ״ה ע״א). נראה, שצפון בזה הרעיון, שאם אמנם בעולם המקולקל של זמננו יש הכרח לילך בדרך הפשרה של בית־הילל, הרי לעתיד לבוא, בעולם המתוקן, אפשר יהא לילך בדרכם של בית־שמאי, שהיא דרך האמת הגמורה.

עניין מיוחד יש במחלוקת בין בית־שמאי ובית־הילל, שאנו מוצאים במקיר מתקופת־התנאים: „תנו רבנן, שתי שנים ומחצה נחלקו בית־שמאי ובית־הילל, הללו אומרים: נוח לו לאדם שלא נברא משנברא, והללו אומרים: נוח לו לאדם שנברא יותר משלא נברא. נמנו וגמרו: נוח לו לאדם שלא נברא יותר משנברא; עכשיו שנברא — יפשפש במעשיו״ (עירובין י״ג, ב׳). הרעיון כשהוא לעצמו („נוח לו, לאדם, שלא נברא״) כבר הוא מצוי במחשבה ובשירה היווניות מן המאה ה5 ואילך (עי׳ למשל, באכסילידס, V, 160, ואריסטו ביצירת־נעוריו .de philos). המחלוקת הנזכרת קשורה, כנראה, ביאוש, שתקף את האומה מיד אחר החורבן — יאוש, שמצא את ביטויו לא רק בכיתות, שקמו אז בישראל והטיפו להתנזרות מחיי העולם הזה (ב״ב ס׳, ב׳), אלא גם בטענות ובקובלנות, שאנו מוצאים בעזרא ד׳ על סדרי־העולם הקיימים ועל יצירתו של האדם, שכל ימיו הם יסורים ועינויים ללא טעם. המסקנה, שאליה באו שתי האסכולות („יפשפש במעשיו״), מכוונת בדרך כלל לדעותיהם של אותם מחכמי־ישראל, שביקשו מוצא לעצמם באותה תקופה בקבלת עול תירה ומצוות.

ז. פראנקל, דרכי המשנה, פרק ב׳, ווארשה, תרפ״ג, עמ׳ 47–57; א. ה. וייס, דור דור ודורשיו, א׳, פרק י״ט, תרע״א, עמ׳ 167–176; ד. צ. הופמן, המשנה הראשונה, תרע״ד, עמ׳ 12 59; ב. ז. בכר, אגדות התנאים, כרך א׳, פרק ב׳ (בתרגימו של א. ז. רבינוביץ), תר״פ, עמ׳ 9–17; י. א. הלוי, דורות הראשונים, ח״א, כרך ג׳, תרפ״ב, עמ׳ 548–607; ז. יעבץ, תולדות ישראל, ה׳, מוצא־דבר, ב׳, תרצ״ג, עמ׳ 164–196; א. ביכלר, „הלכה למעשה כבית־שמאי בזמן הבית ואחר החורבן״ (ספר היובל לבלוד, תרס״ה, עמ׳ 21–30); י. קלוזנר, היסטוריה של הבית השני, ד׳, תש״י, עמ׳ 297–299; ש. י. זוין, קו הדש בשיטות בית־שמאי ובית־הילל, בספרי „לאור ההלכה״, תש״ו.

A. Schwarz, *Die Controversen der Schammaiten und Hilleliten*, 1893; A. Büchler, *Das Synedrion*, 1902, 138 ff.; M. Guttmann, *Zur Einleitung in die Halacha*, I, 1909, 36 ff.

מ.

בית־שמש, עיר־שֶמש או עין־שמש, בתקופה העתיקה — עיר בתחומו של שבט־יהודה, בין כְּסָלוֹן ותִמְנָה (יהו׳ טו, י); דרומית־מערבית להר־טוב של ימינו. תיאור מצבה הגאוגראפי במקורות והשם עין־שמש, שהיה מקובל עד הזמן האחרון בין הערבים ככינוי לחרבות של הסביבה הקרובה לתל א־רמילה, מדרום לנחל שורק, מאשרים את קביעת מקומה של ב׳ בתל א־רומילה.

בחפירות, שנערכו כאן ע״י מאקנזי (1911–1913) וגראנט (1928–1931), נתגלו שרידיה של עיר כנענית, [illegible]יתה קיימת מן התקופה הכאלקוליתית ואילך ובמשך [illegible] תקופות־הברונזה. העיר הכנענית נחרבה ע״י ההיקסוס[illegible] אפשר שנבנתה מחדש והיתה קיימת בימי הכיבוש ש[illegible] במאה ה15 לפסה״נ. במשך דורות הרבה הי[illegible] ישראלית בגבול־הפלשתים. בסיפורים על החזרתו של ארון־

בית־שמש: תל א־רמילה וסביבתו. צילום מן האויר

בית־שמש: הצד הפנימי של שתי קובעות, שנמצאו בבית־הקברות התקופת־הברונזה המאוחרת. הקובעת העליונה מעוטרת בציורי חיות ועופות

בית־שערים: הפינה המערבית של הבניין הגדול במעלה־הגבעה

הברית מארץ־פלשתים ליהודה נזכרת ב״ש כעיר הראשונה בגבול־ישראל, שבתחומה נעצרה העגלה, שבה הובילו את הארון (שמו״א ו, ט ואילך). בימי שלמה נכללה ב״ש, ביחד עם שַׁעַלְבִים ואֵילוֹן (מל״א ד, ט), בתחום הנציבות של בֶּן־דֶּקֶר; סמוך לה ניגף אמציה מלך־יהודה לפני יואש מלך־ישראל — מה שמעיד, שהעיר היתה קרובה גם לגבול־אפרים (מל״ב יד, יא—יג). בימי אחז נפלה ב״ש ביד הפלשתים (דה״ב כח, יח) והיתה מיושבת עד שנהרסה ע״י צבאות־הכיבוש הבבליים. לתקופה הכנענית שייכת חומת־העיר, שהיתה בנויה לְבֵנים על בסיס של אבנים, וכן גם הבמה והמצבות, שנתגלו בחפירות. כן נמצא כאן אוסטרקון בכתב־חרטומים; מן התקופה הישראלית נשתמרו קברים מרובים וחותמות. חשובה ביחוד החותמת: „לאליקים נער יוכן״, שאפשר, היתה שייכת לאחד משריו של יהויכין, מלך־יהודה — מה שמרמז על האפשרות, שב״ש היתה שייכת ליהודה עד חורבן הבית הראשון. במקום נתגלו גם שרידים מרובים של מנזר ביזאנטי. — אֶוזֶבְּיוּס (אונומאסטיקון, 26, 32) מזכיר את ב״ש ככפר וקובע בבירור את מקומה: 10 מיל (15 ק״מ) צפונית לבית־גוברין. בירושלמי (מגלה פ״א, ה״א; שם, תענית, ס״ט) נחשבת ב״ש כקטנה ביותר בין ששים רבוא העיירות שבין גבת ואנטיפאטריס. כיום מוקמת ממזרח לתל עיר חדשה בשם ב״ש.

D. Mackenzie, *PEF*, I. 1911, pp. 40-94; E. Grant. *Ain Shems Excavations*, 1-3, 1931-4; *Tell er Rumeileh*, 1933-4.

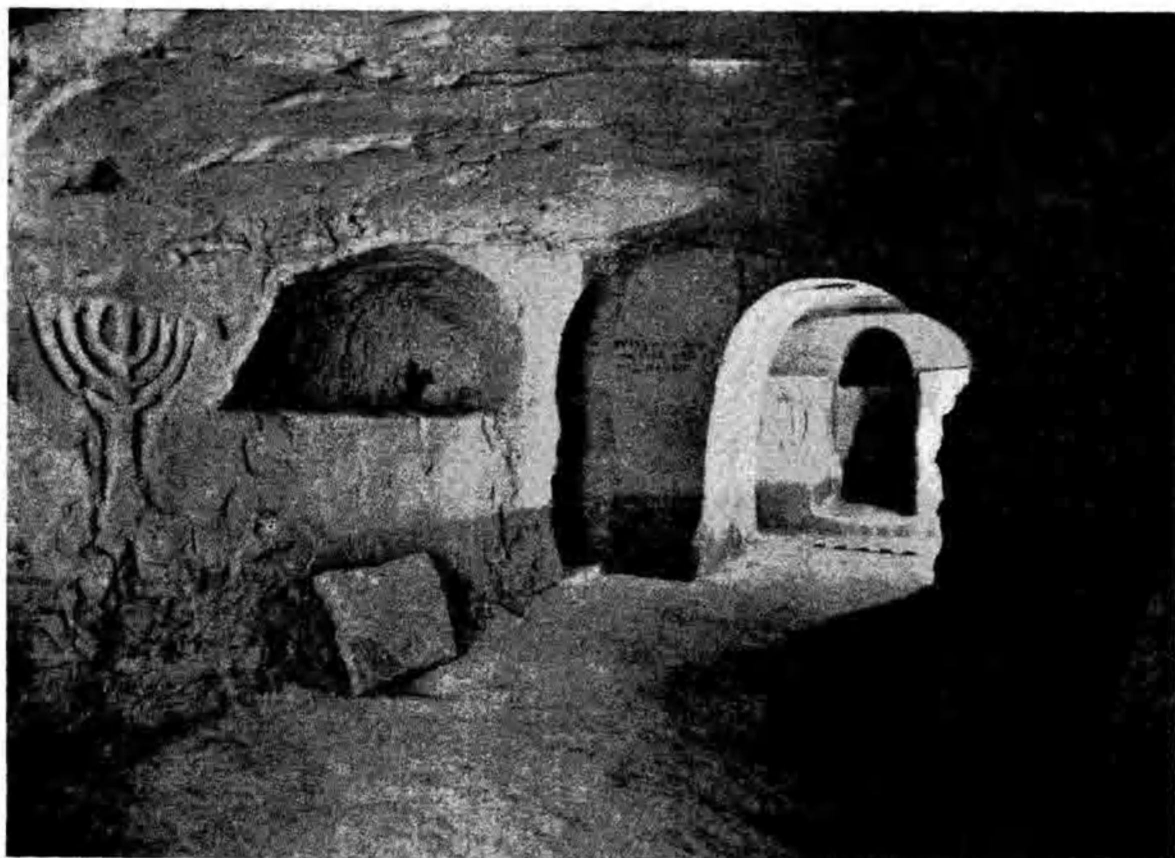
מ. א.־י.

בֵּית־שְׁעָרִים, בתקופה העתיקה — עיר בקצה הדרום של הגליל התחתון, על גבול מחוזה של עכּו ועמק־יזרעאל. ב״ש ידועה מסוף ימי בית שני, שבהם שימשה מרכז לאחוזותיה של המלכה בּרניקי (אחותו של אגריפס II) בעמק־יזרעאל. בכתבי יוסף בן מתתיהו היא נזכרת בצורת Βησάρα. ואילו בספרות התלמודית היא נקראת בית־שערים, בית שריי או בית שריין ומצויינת כמקום־מושבם של תנאים ואמוראים חשובים (תוס׳ תרומ׳ ז׳, י״ד, נדה כ״ז, א׳). אחר מלחמות בר־כוכבא (132—135 לסה״נ), כשמרכז־הכובד של החיים הדתיים והלאומיים בארץ עבר מיהודה אל הגליל, זכתה ב״ש למעמד חשוב, ובימיו של ר׳ יהודה הנשׂיא הראשון, שישב בה זמן מרובה וקבע בה את מקום־מושבה של הסנהדרין, הגיעה לשיא פריחתה: „גלתה סנהדרין... מירושלים ליבנה ומיבנה לאושה ומאושה לשפרעם ומשפרעם לבית שערים ומבית שערים לציפורי ומציפורי לטבריה״ (רה״ש ל״א, א׳—ב׳). ר׳ יהודה הנשׂיא נתיישב בב״ש — אפשר, בימיו של מארקוס אורליוס (161—180 לסה״נ). חשובה גם הידיעה על ר׳ יהודה הנשׂיא, שנפטר בציפורי אך נקבר בב״ש (כתוב׳ ק״ג, ב׳). מכאן ואילך (תחילת המאה ה3) נתפרסם בית־הקברות של ב״ש, שהתחיל משמש מקום־קבוּרה מרכזי ליהודי ארץ־ישראל וליהודי־הגולה (ירוש׳ מו״ק פ״ב, ג׳).

בחפירות הארכאולוגיות שנערכו בגבעת שֵׁיח׳ אַבְּרֵיק (סמוּך לקריית־עמל וטבעון, בדרך חיפה—נצרת) מטעם החברה לחקירת ארץ־ישראל ועתיקותיה בהנהלתם של ב. מזר (ב1936—1940) ונ. אביגד (ב1953—1954), נמצא חומר ארכאולוגי מרוּבה, שבין השאר איפשר את זיהוּיו של המקום עם ב״ש (באחת מן הכתובות היווניות, שנמצאו כאן, נזכר שם־המקום: Βησάρα). מסתבר, שב״ש נוסדה בימי החשמונאים (המאה ה2 לפסה״נ) ונהרסה ע״י גאלוס קיסר בשעת דיכּוּי המרד של היהודים בשנת 352 לסה״נ. אף־על־פי־כן היה קיים כאן ישוב קטן גם בתקופה הבּיזאנטית וגם בתקופה הערבית הקדומה.

בית־שערים: החזית של אחת ממערבות־הקברים, שהיא מקירה קשתות בנויות מאבני־גזית

בית־שערים: אולם־קבורה במערכת־הקברים מספר 4. על קירותיו מגולפים מנורה וארון־קודש

ב"ש השתרעה על פני כל הרמה של הגבעה (137 מ' מעל פני־הים), ששטחה מגיע ל־100 דונאם לערך. היא היתה מוקפת חומה, שקטעים ממנה נחשפו בשני מקומות במעלה המורד הצפוני־מערבי. בחפירות, שנערכו בחלקה הצפוני־מזרחי של הגבעה, נחשפו חרבות של בניינים גדולים. החשוב שבהם הוא זה של בית־הכנסת (ארכו 35 מ' ורחבו 15 מ'), שהיה בנוי אבני־גזית ורק שנים מנדבכיו נשתמרו. חזית בית־הכנסת היתה פונה כלפי ירושלים והיו בה שלושה פתחים, שהוליכו אל אולם־עמודים (בסיליקי) מרוּוח. מעמודים אלה נשתיירו רק אבני־היסוד. חלקים ארכיטקטוניים מרובים, כגון חוליות של עמודים, כותרות, אבני מזוזות ומשקופים, אבני־אפריז מקושטות ואבני־בניה אחרות, שנמצאו מפוזרות בשטח בית־הכנסת, מעוטרים בסיגנון האפייני לבתי־הכנסת בגליל, המיוחסים למאה ה־3 לסה"נ. מסביב לבית־הכנסת נחשפו חרבות של בניינים נוספים וחצרות. בקצה הצפוני־מערבי של השטח החפור נתגלו שרידים ניכרים של בניין גדול, בעל שתי קומות, שקירו החיצון (באורך של 30 מ') נבנה אבני־גזית משובחות. נמצאו גם שרידים של בניין, שכנראה שימש בית־מלאכה לזכוכית.

בשטח החפירות נמצאו חפצים מרובים, דברי־מתכת, כלי־חרס וכלי־זכוכית, כתובות על לוחות־שיש וכ־1,200 מטבעות־ברונזה, שכולם נטבעו במחציתה הראשונה של המאה ה־4 לסה"נ. על־יסוד מציאה זו, ביחוד, נקבע זמן חורבנם של כל הבניינים הללו. במרחק של כ־100 מ' דרומית־מערבית לחורבות של בית־הכנסת, נתגלו שרידים של שער ובית־בד, שהיו בשימוש בעיקר בתקופה הביזאנטית.

עבודת־החפירות נעשתה בעיקרה בשטח בית־הקברות העתיק של ב"ש. בית־קברות זה השתרע על־פני מדרוניה של הגבעה מצפון־המזרח, מצפון וממערב לעיר ועל־פני מדרוני הגבעות הסמוכות לה מצפונה וממערבה. במורד המערבי ובגבעה שממולה נתגלו 11 מערכות־קברים (קאטאקומבות) ובמורד שממערב לאיזור בית־הכנסת נתגלו שבע מערכות־קברים. אחדות מן המערכות שימשו כקברות־משפחה, אך ברובן היו מערכות־קבורה ציבוריות, שנחצבו לשם אספקת מקומות־קבורה (תמורת תשלום) לאנשים שמחוץ לב"ש.

כל אחת ממערכות־קברים אלו כוללת חצר פתוחה ומספר אולמות־קבורה. כל אולם מורכב משורת חדרים, שמהם מסתעפים תאי־הקבורה, שבהם חצובים הקברים. הפתחים שבין החדרים מקורים קשתות. צורת־הקבר השכיחה היא זו של המקמר (arcosolium), — גומחה קשותה בקיר, שבתחתיתה חצובים הקברים בצורת שוקת. גם כוכים שכיחים למדי.

חלק ממערכות־הקברים חסר כל קישוט. אך הרבה מהן חדריהן מקושטים עיטורים שונים. הסלע הרך נוח לגילוף וחריתה. התבליטים המרובים, החריתות והציורים המקשטים את הקירות עשויים עפ"ר בדרך פרימיטיווית, בסיגנונה של האמנות העממית היהודית, שהיתה רווחת בתקופה הרומית. סמלים יהודיים ותשמישי־קדושה היו מוטיווים עיטוריים מקובלים מאוד. ביחוד שכיחים המנורה בעלת שבעת הקנים וארון־הקודש, שהוא בעל עמודים ומדרגות. כמו־כן מצויים ציורי השופר, הלולב, האתרוג והמחתה. אך יש גם עיטורים בעלי תוכן חולוני: צורות של בני אדם, חיות, ספינות, דגמים גאומטריים, ועוד.

עיטורים ארכיטקטוניים מגולפים מן הסלע, כגון עמודים וכותרות, קשתות וגומחות משווים למערות מראה ארכיטקטוני מיוחד. דלתות־האבן מקושטות בחיקוי לדלתות־עץ, שיש בהן ספינים, ראשי־מסמרים וידיות־נקישה. את הדלתות היו נועלים בבריחים, שהיו מופעלים ע"י מפתחות. הדלתות עדיין סובבות על ציריהן.

גם מבנים ארכיטקטוניים שכיחים במערכות־הקברים. לפעמים עטור הפתח הראשי בקשת בנויה, נישאת על־גבי אומנות. חזיתה של מערכה אחת בנויה אבני־גזית בצורת ארקאדה של שלוש קשתות. למעלה מחזית זו נתגלה מבנה של מדרגות מונומנטאליות. במערכה אחרת נמצאו שרידים של בניין מעוטר עיטורים ארכיטקטוניים עשירים, שהיה הציון או הנפש של הקבר.

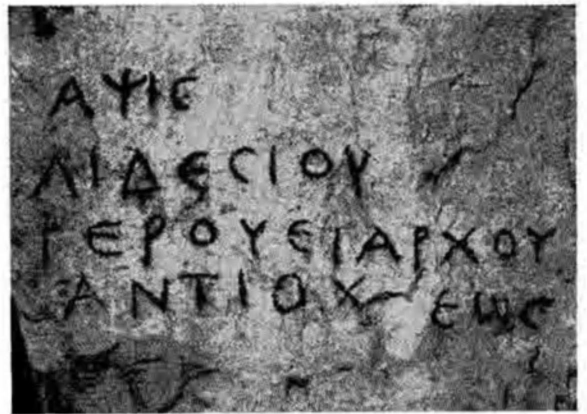
מקום לעצמן בתגליות של ב"ש קובעות להן כתובות־הקבר, שעד עכשיו נתגלו מהן כ־250. הכתובות הללו הן ברובן יווניות ובמיעוטן עבריות, ארמיות ותדמוריות. הן חרותות בסלע הרך של קירות החדרים או על דפנות־הקברים, על משקופים ועל לוחות של אבן או שיש, או שהן משוחות בצבע אדום או שחור. תכנן של הכתובות מוגבל עפ"ר לשם הנפטר ושם אביו (או יחוס משפחה אחר) בתוספת ברכה או מלת חיבה ושבח. לפעמים נזכר בהן מעמדו או משלח־ידו של הנפטר ולפעמים גם מקום־מוצאו. בין השאר נזכרו המקצועות והתארים הללו: מֹרה, כהן, שולחני, צורף זהב, פקיד ממשלתי, בַּשָׂם, זקן־הקהילה, ראש בית־כנסת, רבי, ריבי, בירבי (בן רבי). דוגמה לכתובת עברית היא: שלום ליודן, או: הקבר הזה הוא [של] רבי יצחק בר מקים, „שלום". כתובת ארמית אחת נראית כיוצאת מן הכלל מבחינת

כתובת ארמית על גבי קבר בבית־שערים:
דקביר בהדין / שמעון בר יוחנן / ובשבועה דכל / דיפתח עלו־יהי / מאית בסוף / ביש

נוסחתה: „דקביר בהדין שמעון בר יוחנן ובשבועה דכל דיפתח עליו יהי מאית בסוף ביש" ותרגומה בעברית: „הקבור בזה שמעון בן יוחנן, ובשבועה שכל מי שיפתח עליו ימות בסוף רע". במערת־קברים אחת נמצאו בין השאר שלוש כתובות־קבורה אלו: „רבי שמעון"; „זו הקבורה של רבי גמליאל" ו„אנינא [=חנינא] הקטן". בתלמוד מסופר, שרבי יהודה הנשיא חילק קודם פטירתו את תפקידיו כלהלן: „שמעון בני — חכם, גמליאל בני — נשיא, ור' חנינא בן חמא — יושב בראש" (כתובות ק"ג, ב'). אפשר, שלפנינו אחוזת־הקבר של משפחת ר' יהודה הנשיא.

הכתובות היווניות מרובות יותר, ומכאן שהיהודים של

כתובת יוונית על גבי קבר בבית־שערים. (תרגומה העברי): אפסים של אידסיוס, ראש מועצת־הזקנים, איש אנטיוכיה

אותו זמן היו משתמשים בלשון זו במידה מרובה. לפעמים קרובות הן דו־לשוניות, ביוונית ובעברית (או בארמית). בצד שמות עבריים בתעתיק יווני באים גם שמות יווניים טהורים. בכתובות אחדות מוצאים אנו רמזים ברורים לאמונה בחיי־נצח.

הכתובות, שנזכר בהן מוצאם של הנפטרים, מעידות, שב"ש שימשה מרכז־קבורה ליהודי־הארץ וביחוד ליהודי־התפוצות. בכתובות אחדות נזכרות הערים: עסיה (עציון גבר), ערבה ובקע שבארץ־ישראל, תדמור שבסוריה, מישן שבארם־נהרים וחמיאר שבערב הדרומית. במערכות־קברים אחדות הובאו למנוחות יהודים מגולת־סוריה. בכתובות שעל גבי הקברים הללו נזכרים השמות של ערי־החוף אנטיוכיה, ביבלוס (גבל), צור, צידון ובירות. שתי כתובות, שנמצאו חקוקות על לוחות־שיש, נערכו בצורת אפיגראמות יווניות בסיגנון הומרי והן מעידות, שידיעת היוונית הקלאסית לא היתה זרה לתושבי ב"ש. וזו לשון אחת מן האפיגראמות הללו:

שוכב אני בן ליאונטיוס מת, בן ספו־יוסטוס,
ולאחר שקטפתי מן הפירות (?) של כל חכמה
עזבתי את האור, ההורים האומללים
המתאבלים בלי הרף
ואת האחים, אוי לי, בבית־שערים שלי!
ואחר לכתי שאולה, אני יוסטוס בן ליאו (?) שוכב כאן
עם רבים מאנשי, הואיל וכך רצה הגורל התקיף.
התנחם יוסטוס, אין איש בן־אלמוות.

ספר הישוב א', בעריכת ש. קליין, תרצ"ט, ערך בית שערים, ותוספת ה', בעמ' 167 ואילך מאת מ. שובה; ב. מייזלר, עונת החפירות הרביעית בבית שערים, ידיעות החברה לחקירת א"י ועתיקותיה ס' (תש"ב), עמ' 5–20; ב. מייזלר, בית שערים א', תש"ה; מ. שובה, על כתובות יווניות בבית שערים: קדם, א' (תש"ב), עמ' 76–79, ידיעות, ד' (תרצ"ט), עמ' 105–114; ז', 17–20; ט', 21–30; י"ח, 31–44; נ. אביגד, עונת החפירות החמישית בבית שערים, ידיעות י"ח (תשי"ד), עמ' 7–31; עונת החפירות השישית בבית־שערים, ארץ־ישראל, מחקרים בידיעת הארץ ועתיקותיה, כרך ד' (בדפוס); J. B. Frey, *Corpus Inscriptionum Judaicarum*, vol. II, 1952, pp. 177–212.

נ. א.

בֵּית־תִינוֹקוֹת, ע"ע תינוק.

בַּךְ (Bach), משפחת־מוסיקאים גרמנית, שעשרות מבניה זכו לפירסום במאות ה16—ה18. ביחוד היו בני־ב' ידועים בערי גרמניה המרכזית: באחת מהן, ארפורט, קראו עוד בסוף המאה ה18 — בזמן שבני־באך שוב לא פעלו בעיר זו — את המוסיקאים, שעבדו בשירות העיר, בשם ה„באכים". הראשון מהם, שכשרונו המוסיקאלי עשה רושם של קיים, היה פייט (Veit) ב', בנו של האנס ב' (נו' 1520); הוא נולד ב1550, למד את מלאכת־האפיה, היגר להונגאריה, אך חזר משם למולדתו ומת ב1619. אחיו, קאספאר, שירת בתזמורת של העיר גותה. בנו של פייט ב' — יוהאנס או האנס — וגם בניו של זה האחרון פעלו במשרות שונות כמוסיקאים; אחדים מבניו של יוהאנס, וביחוד כריסטוף ב' (1613—1661), סבו של יוהן סבסטין ב' (ע"ע), הניחו אחריהם גם כתבי־יד של יצירות מוסיקאליות, שכמה מהם נשתמרו. כל שלושת בניו של כריסטוף ב' היו מוסיקאים: גאורג כריסטוף (1642-1697), יוהאן כריסטוף (1645—1693) ואחיו התאום: יוהאן אמברוזיוס (1645—1695) — אביו של יוהאן סבאסטיאן ב' —, שהיה מנגן בתזמורת העירונית של ארפורט ואחר־כך של אייזנאך. אחד מאחיו של יוהאן סבאסטיאן ב', יוהאן כריסטוף (1671—1721), היה אורגאניסטן ידוע וגם מבניו של אח זה הצטיינו אחדים כמוסיקאים. יוהאן סבאסטיאן ב' היה גדול המוסיקאים, שקמו במשפחתו, ובניו קרל פיליפ עמנואל ב' (ע"ע), יוהן כריסטין ב' (ע"ע) ווילהלם פרידמן ב' (ע"ע), היו קומפוזיטורים, שבמחצה השניה של המאה ה18 היה פירסומם מרובה מזה של אביהם. מלבד ה„באכים" הנזכרים פעלו עוד מוסיקאים חשובים ממשפחה זו, בני־דוד ובני אח ואחות של יוהאן סבאסטיאן ב', בדורו של זה האחרון ובדור שלאחריו. אע"פ ששלושת ענפי־משפחתו של יוהאן סבאסטיאן נקראים בשם ב' אף בזמננו, לא נתפרסמו מוסיקאים בשם זה מסוף המאה ה18 ואילך.

פ. ע. ג.

בַּךְ, אַלֶכְּסַנְדֶר — Alexander Bach — (1813—1883). מדינאי אוסטרי. פעל מתחילה כעורך־דין בווינה וזכה בכשרונו ובאומץ־לבו ליחס של הוקרה מצד החוגים הליבראליים באוסטריה. ב' היה ממנהיגיה של המהפכה, שפרצה בווינה במארס 1848 (ע"ע אוסטריה־הונגריה, ע' 988/9). ביולי אותה שנה נתמנה שר־המשפטים בממשלה הליבראלית, שהוקמה אז, אך עד מהרה עבר ממחנה המצדדים במהפכה למחנה של מתנגדיה, ובנובמבר 1848 נעשה שר־המשפטים בממשלה השמרנית, שבראשה עמד הנסיך פליכּס שורצנברג. ביולי 1849 קיבל עליו ב' את הראשות של משרד־הפנים, ובמשך עשר השנים, שבהן מילא תפקיד זה, הקפיד על כיוון אבסולוטיסטי־צנטראליסטי. על־ידי כך פגע ביחוד בשאיפות הלאומיות של המאדיארים. אחר מותו של שווארצנברג (1852) היתה לב', שהוסיף לשמש כשר־הפנים, ההשפעה המכרעת בממשלה. החשובה שבפעולותיו בתקופה זו היתה הגשמתו של שיחרור־האיכרים (שעליו הוחלט ב1848) והנהגת הסדר החדש במינהל ובשיפוט, שהיה כרוך בו. אך ידידיו־לשעבר לא סלחו לו על חילופי־העמדות שלו ועל תמיכתו הנמרצת במשטר האבסולוטיסטי־הקלריקאלי. — אחר מפלתה של אוסטריה במלחמה נגד סארדיניה וצרפת (1859) התפטר ב' מחברותו בממשלה, נתמנה ציר־אוסטריה בחצר־האפיפיור וכיהן במשרה זו עד 1867.

H. Friedjung, *Österreich 1848–1860*, I–II, 1908–12.

בַּךְ, וִילְהֶלְם פְרִידְמַן (1710, ויימאר — 1784, ברלין), קומפוזיטור גרמני; בנו הבכור של יוהן סבסטין בך (ע"ע) מאשתו הראשונה, מאריה בארבארה. קיבל את תחילת

הקודמות. אולם בעוד שבקֶתֶן עמדה לרשותו תזמורת מעולה, סוליסטים טובים וזמרים מקצועיים, הרי בלייפציג הוכרח לפעמים קרובות להשתמש בחובבים (ברובם תלמידי ב״ס). נוסף על כך היתה המסורת של האירגון, ההוראה והנגינה בלייפציג מיושנת ביותר, וקשה היה לב׳ להסתגל לסדר הבורגני הנושן; גם ההכנסות, שב׳ ציפה להן, לא הוענקו לו. 27 שנות־חייו של ב׳ בלייפציג היו מלאות מריבות, תלונות, אכזבות ומאבק; אעפ״כ הצליח לחסוך כאן סכומים ניכרים: הוא הדפיס מספר של יצירות על חשבונו שלו והשאיר לבניו רכוש ניכר בכלים, רהיטים וניירות־ערך. וגדולים לאין שיעור מהשגיו החמריים היו השגיו האמנותיים. מספרן של היצירות המוסיקאליות, שיצר בלייפציג, הוא עצום, ורק חלק מהן נשתמר. לא זו בלבד שב׳ חיבר קרוב ל־300 קאנטאטות לכל יום ראשון ויום־חג ל־3 שנים, „סבלות־ישו״ ו־31 אוראטוריות לחגי־הכנסיה, ולא זו בלבד שסיפק מוסיקה ל„אגודה המוסי־קאית״ של סטודנטים וחובבים (שהופעותיה הפומביות סללו דרך לקונצרט הפומבי, שנעשה רווח מן המחצה השניה של המאה ה־18 ואילך), אלא אף חיבר 53 יצירות לעת־מצוא — ביניהן בעלות הקף ניכר —, לחגיגות, לימי־הולדת, חתונות, הלוויות וכדומה. ב׳ המשיך גם בנסיעותיו: הוא ערך הופעות וחיבר יצירות בשביל כנסיות וחצרות־נסיכים.

מתוך הרגשה, שטעה בקבלת המשרה בלייפציג, הגיש ב׳ ב־1730 תזכיר למועצת־העיר, שבה הצביע על המצב הירוד של המוסיקה בעיר, דרש שינויים וחידושים בהתאם לטעם החדש, וטען, שאי־אפשר עוד להמשיך בדרכים המקובלות והמסרתיות של טיפוח־המוסיקה. באותו זמן התחיל ב׳ מבקש לו משרה אחרת, אלא שלא הצליח למצאה. רגשות של אכזבה, אי־סיפוק ויאוש גרמו להסתכלות פנימית יתירה, להתבודדות ולאדישות כלפי מאורעות־יום־יום, וע״י כך — לאותה בגרות פנימית ורוחנית עליונה, שמציינת את יצירו־תיו של ב׳ בתקופת־יצירתו המאוחרת. שינויים, שבאו בהנ־הלת בית־הספר, הביאו עמהם רוח חדשה במקצת, אך גם בשנות־חייו האחרונות של ב׳ לא חסרו המריבות הסוערות והמדכאות בינו ובין ההנהלה.

משנת 1740 ואילך התחיל ב׳ ממעט בחיבור יצירות — ודאי משום שטיפל בבירורן של בעיות מוסיקאליות קשות. ברוב חיבוריו מעשר שנותיו האחרונות מיזג וסיכם את כל השגי המוסיקה האירופית והציע דרכים חדשות. ב„וואר־יאציות גולדברג״ שלו סיכם את אמנות הוואריאציה; ה„שי המוסיקאלי״ שלו הוא סיכום עליון של אפשרויות הצורות הרב־קוליות, ואילו ב„אמנות הפוגה״ פירש פירוש נושן וחדיש כאחד את הקשה והמסובבת שבכל הצורות המוסיקאליות; כל אחד ממחזורי היצירות המונומנטאליות הללו משמש כעין ילקוט־הוראה מקיף ורב־תוכן, מצד אחד, ומקור להנאה מוסיקאלית טהורה ומקסמת, מצד שני. שורת תלמידיו היתה ארוכה מאוד, ובין תלמידי תלמידיו היו היידן, מוצארט, בטהובן, מנדלסזון, א. ת. א. הופמן. — את נסיעתו האחרונה ערך ב׳ לברלין (מאי 1747) כדי לבקר כאן אצל בנו, קארל פיליפ עמנואל, ולנגן בפני המלך פרידריך („הגדול״); ה„שי המוסיקאלי״ היה פריה של נסיעה זו. בשנותיו האחרונות הירבה לעיין בגורמיה המאתמאטיים, הפילוסופיים והסמליים של המוסיקה, ומחשבותיו על בעיות אלו משתקפות ביצירות מוסיקאליות מרובות. באביב 1749 חלה ב׳ ובסופה של אותה שנה נתעוור; ניתוח, שבוצע

עמוד מכ״י של אקדמה ופוגה לאורגאן מאת יוהאן סבאסטיאן באך

בינואר 1750, לא עלה יפה. אבל מקור־היצירה של ב׳ לא דלל, ותלמידו אַלְטְניקול, בעל בתו, אליזאבת יוליאנה, רשם את החיבורים, שב׳ היה מכתיב לו עד ימיו האחרונים.

על הקפה העצום של יצירת ב׳ אפשר לעמוד רק מתוך אָפיו ותכליתו של החיבור המוסיקאלי בזמנו. בימיו של ב׳ לא היה הקומפוזיטור חפשי כלל וכלל בבחירתם של החומר המוסיקאלי, הטכסט והסיגנון, אלא כתב את יצירותיו לפי פקודה או לפי צרכי תפקידו או משרתו. את יצירת ב׳ אי־אפשר להבין מנקודת־המבט של הקלאסיקן, שחיבר את המוסיקה שלו לצרכי הקונצרט הפומבי והיה חפשי להחליט על סוג יצירתו וצורתה, ולא מנקודת־המבט של הרומאנטיקן, ששאיפתו היחידה היתה להטביע את המאזין באוקיינוס של צלילים ולמשכו ביחד עמו לעולם־הדמיון. המוסיקה של ב׳ היתה מיועדת ל מְ בַ צֵּ עַ ולא ל מ א ז י ן. היא נכתבה (כפי שמעידות הקדשות מרובות של ב׳) בשביל „ידענים וחו־בבים״: ב׳ ידע תמיד, מי ומי היו הזמרים והמנגנים של יצירותיו; כל יצירה נכתבה בשביל יום ומקום מסויימים, והמחבר לא חשב על ביצוע המוסיקה שלו במקומות רחוקים או בזמנים אחרים; וכן לא חזר על ביצועה של יצירה קודמת אלא בשינויים יסודיים. הקומפוזיטור ראה את עצמו כמשרת בעליו, משרת הציבור, ולמעלה מזה — כמשרתו של האל, שרק במלאכת־מחשבת אפשר לשרתו כראוי. העובדה, שכוח־השפעתה של מוסיקה זו לא תש עד היום, נובעת מכשרו הנעלה של ב׳ להביע את ההכרחי והדרוש בביטחון ובעצ־מאות, ובביטוי עמוק־משמעות, עשיר הבעה ורב־דמיון. דבר זה בולט ביחוד ביצירותיו הזמרתיות, שבהן פירש פירוש

חדיש בתכלית את היחס בין המלים ובין המוסיקה. לא זו בלבד שב׳ רשם בתווים וצלילים את כל נטיותיו וכל קוויו המלודיים של הטכסט, אלא נתן במוסיקה שלו מבע גם לרעיונות ולרגשות המסתתרים בין השורות של הטכסט. יש סבורים, שבמוסיקה של ב׳ צפונים סודות עמוקים, ובכלל זה רמזים לתורות־מסתורין קדומות, שהיו קשורות בהשקפות על יחסי המספרים. עם זה אין לשכוח, שלמרות כל הגורמים החינוכיים, הפילוסופיים, התאולוגיים, התיאוריים, המאתמאטיים והסמליים שביצירותיו, נשאר ב׳ בכל חיבוריו בראש ובראשונה מוסיקאי רחב־אופק, עז־דמיון ורב־מעוף, בעל שכל, מסודר והגיוני, ועם זה אמן מעולה ביותר בעיצובן של יצירותיו. — אחר מותו נחשבה המוסיקה של ב׳ למיושנת, פריה של תקופה שעברה, ואף בניו היו סבורים, שחידושיהם עתידים להשכיח את אמנותו של האב. מועטות מיצירותיו של ב׳ היו ידועות לבני הדורות שבאו אחריו, ורק כ70 שנה אחר מותו נתחדשה ההתעניינות ביצירותיו — בעיקר על־ידי צלטר (ע״ע) ומנדלסזון (ע״ע) בברלין. בתקופת הרומאנטיקה נמשכו המוסיקאים בעיקר אחר הצדדים הליריים שבאמנותו של ב׳, שנתפרשו על־ידיהם ברוח השקפותיהם; ואע״פ שבתקופה זו טופחו יצירותיו של ב׳, הרי אין ספק בדבר, שלא בוצעו מתוך נאמנות לרוחן האמיתית. רק במאה ה20, שבה מרבים המוסיקאים לטפל במוסיקה הטרם־קלאסית וכמה מהם שואפים גם לחזור לצורותיה ולדרך־הביצוע המקורית שלה, נתפסות השקפתו של ב׳ על המוסיקה ודרכו המיוחדת בה מתוך הבנה מרובה יותר, ושוב אפשר להעריך לא רק את שליחותו ההיסטורית ואת השגיו המרחיקים לכת, אלא גם את כוחותיה הפנימיים של המוסיקה שלו, העוברת גבולות ותקופות, למרות צימצום האופק הגאוגראפי והחברותי, שקבע את דרך־חייו של ב׳. כי יסודותיה של אמנותו היו אוניוורסאליים — המוסיקה האינסטרומנטאלית שלו נובעת מן הקונצ׳רטו הסוליסטי האיטלקי, מן הסויטה לבאלט הצרפתית ומצורות־המחול הצרפתיות, האנגליות והגרמניות; המוסיקה שלו לכלי־מנענעים מושתתת על אמנות הוואריאציה האנגלית ועל קישוטיה של המוסיקה הצרפתית. במוסיקה הזמרתית שלו התבסס ב׳ בעיקר על אמנותם של האמנים הגרמניים, שקדמו לו, והוא הדין במוסיקה שלו לאורגאן, אע״פ שבתחום זה הושפע גם מאמנים נידרלאנדיים ואיטלקיים גדולים, בעוד שהזמרה הסוליסטית ביצירותיו חייבת הרבה לאמנות־הזמרה האיטלקית ולצורת האריה האיטלקית האופרית. את כל הגורמים הללו, גורמי המוסיקה האירופית־המערבית של התקופה, ליקט ב׳ ומהם בנה את הבניין המקיף והכולל של יצירתו. הוא היה אמן מסכם וסולל דרך כאחד, דוגמת מונטורדי לפניו ובטהובן ושנברג אחריו.

J. N. Forkel. *Über J.S.B.'s Leben, Kunst und Kunstwerke*, 1802, 1942[3] (תרגם לאנגלית Ch. S. Terry, 1920); C. H. Bitter, *J.S.B.*, 2 Bde, 1865; 4 Bde, 1881[2]; Ph. Spitta, *J.S.B.*, 2 Bde, 1873–80, 1921[2]; A. Pirro, *J.S.B.*, 1906; id., *L'esthétique de J.-S.B.*, 1907; A. Schweitzer, *J.S.B.*, 1908, 1951; Ch. S. Terry, *B.*, 1927; J. S. Bach, *Gesammelte Briefe*, herausgeg. v. E. Müller von Asow, 1938, 1950[2]; David and Mendel, *The Bach Reader*, 1945; W. Schmieder, *Thematisch-systematisches Verzeichnis der Werke J. S. B.'s*, 1950 (עם ביבליוגרפיה); K. Geiringer, *The Bach Family*, 1954.

פ. ע. ג.

בך, קרל פיליפ עמנואל (1714, ויימאר — 1788, האמבורג), קומפוזיטור גרמני; השני מן הבנים (שנשארו בחיים) של יוהן סב. בך (ע״ע) ואשתו הראשונה, מריה ברברה. לפי דבריו של ב׳, למד נגינה וקומפוזיציה לא רק אצל אביו בלבד, אלא גם אצל המוסיקאים הגדולים של התקופה, שפגש בבית־אביו בלייפציג ושעמהם טיפח אח״כ יחסי־ידידות. למרות מה שבצעירותו כבר נתגלו בו כשרונות מוסיקאליים מובהקים, למד — לפי החלטת אביו — משפטים, מתחילה באוניברסיטה של לייפציג, ואחר־כך בפראנקפורט. אך ב1738 הוזמן ע״י פרידריך נסיך־פרוסיה לשמש כמוסיקאי בחצרו ועם עלייתו של הנסיך לכסא־המלוכה (כפרידריך II) נעשה ב׳ מוסיקאי מלכותי.

ב׳ השתתף כמנגן בתזמורת־המלך והיה מלווה את פרידריך, כשזה האחרון היה מחלל בחליל. כמרכן נתן שיעורים לנגינה בצ׳מבאלו וחיבר יצירות לחגיגות־החצר. ב1744 התחתן ב׳ עם בתו של סוחר־היין דאנמאן (Dannemann), שילדה לו שני בנים ובת. ב׳ כמעט לא זז מפוטסדאם (מקום־

קארל פיליפ עמנואל באך

החצר) ומברלין; חוג גדול של תלמידים ומעריצים נתלכד סביבו, ולא רק של מוסיקאים בלבד: עם מעריציו נמנו בני משפחתו של הבאנקאי הברליני היהודי איזאק דניאל איציג, שאחת מבנותיה היתה שרה לוי, ידידתם של ב׳ ואחיו, ויל־הלם פרידמן (ע״ע), וקרובת אביו של פליכס מנדלסזון. כשמת יוהאן סבאסטיאן באך השתדל קארל פיליפ ללא הצלחה לקבל את משרתו בלייפציג. נראה, שהמשמעת הצבאית הקפדנית, ששלטה בחצר הפרוסית, לא היתה לפי רוחו. ב1768 עזב את פוטסדאם; הוא ירש את מקומו של טֶלֶמאן כקאנטור ביוהאניאום וכמנהל המוסיקאלי בחמש הכנסיות הראשיות בהאמבורג. משום פעולותיו הממושכות בעיר זו צויין לפעמים כ„באך ההאמבורגי". מעמדו החברותי והמוסיקאלי בהאמבורג היה רם.

השפעתו הסיגנונית של ב׳ על הדורות שלאחריו היתה מרחקת־לכת; כי יצירותיו מסמנות את ראשיתה של תקופה חדשה, וכשבני־דורו ובני הדור שלאחריו היו מדברים על „באך", היו מתכוונים אליו, ולא לאביו, שיצירתו נשארה ידועה אך במקצת עד תחילת המאה ה19. בקטעים לצ׳מבאלו, שנתחברו בתקופת־ברלין, כבר גילה ב׳ מקוריות מובהקת: מצד אחד פיתח את צורת הסונאטה והבליט בה את ניגודי הנושאים — ובזה סלל את הדרך לצורה הקלאסית, ומצד שני נתן מבע לרגישות החדשה ולשאיפה לביטוי עמוק ואישי, ובזה השפיע השפעה מרחקת לכת על הרומאנטיקנים

של המאה ה19. ספרו „מסה על הדרך הנכונה לנגן בכלי־מנענעים" (חלק א׳, 1753; חלק ב׳, 1762) הוא ספר יסודי ורב ערך על הנגינה בכלי זה, על דרך הליווי לפי באס מסומן במספרים ועל הביצוע המוסיקאלי בכללו. כמו־כן מלמד הספר כיצד יש לפרש את סימני־הקישוטים שבתווי־המוסיקה של המאה ה18. יצירותיו כוללות יותר מ200 חיבורים וקבצים לכלי־מנענעים, 2 פאסיות, 2 אוראטוריות, קאנטאטות לכנ־סיה, יצירות אינסטרומנטאליות להרכבים שונים ושירים. עם מעריציו הגדולים של ב׳ נמנו היידן ומוצארט.

C. H. Bitter, *Carl Philipp Emanuel und Wilhelm Friedemann Bach*, 1868; K. Geiringer, *The Bach Family*, 1954.

פ. ע. ג.

בכאופן, יוהן יעקב — Johann Jakob Bachofen — (1815—1887), אנתרופולוג, משפטן והיסטוריון שווייצי. למד משפטים ותולדות החוק והמשפט באוניברסיטה של באזל ובכמה אוניברסיטות אחרות, בכללן בזו של ברלין, שבה בא בתחום השפעתו של סאוויני (Savigny). ב׳ נתמנה פרופסור למשפט הרומי באוניברסיטה של באזל, אך ב1844 התפטר מהתמנות זו כדי שיוכל להקדיש את עצמו לחקר תולדות־האמנות. זמן מועט אח"כ הסכים לקבל משרת שופט בבית־המשפט הפלילי בבאזל, ובתפקיד זה כיהן עד 1877.

ב׳ כתב כמה חיבורים בתחומי המשפט הרומי וקדמוניות־היוונים. אך ביחוד נתפרסם כמחברו של הספר Das Mutterrecht. Eine Untersuchung über die Gynäkokratie der alten Welt nach ihrer religiösen und rechtlichen Natur („משפט־האם: מחקר בגיניקוקראטיה של העולם העתיק מבחינת מהותה הדתית והמשפטית", 1861, מהדורה שניה: 1897). בעוד שקיומו של משטר־אימהות היה נחשב עד זמנו כסטיה מן הכלל החברותי וכעין מעשה־משובה של התרבות, בא ב׳ לכלל מסקנה, שמשטר זה היה שכיח בתוך כל העמים הפרימיטיוויים בשלב מסויים של התפתחותם. ב׳ היה סבור, שבעבר הרחוק היה המין האנושי חי מתוך עירבוב מרובה כל־כך של יחסי־מין, שקשה היה לקבוע את האבהות. מפני־כן התחילו מציינים את שלשלת־היחסים על־פי האם, ומתוך כך קנתה לה האם עמדה שלטת בחברה. חקירות חדשות יותר סתרו תורה זו במידה חלקית.

C. Andler, *J. J. Bachofen, son œuvre et sa methode* in: *Revue de l'histoire des religions*, vol. XCIII (1926), pp. 224–241; W. Deubel, *Der Kampf um Johann Jakob Bachofen* in *Preussische Jahrbücher*, CCIX (1926), pp. 66–75; E. Fehrle, *Johann Jakob Bachofen und das Mutterrecht*, in *Neue Heidelberger Jahrbücher*, 1927, 1–18.

א. ז.

בכור, הוולד הראשון בין בבהמה בין באדם (ברא׳ ד, ד שמ׳ יא, ה; דב׳ יב, ו), בין ראשון לאב בין ראשון לאם (בתנ"ך גם: פטר רחם; ר׳ שמ׳ יג, ב). מכאן המונח **בכורה** (באנג׳ ובצרפ׳ primogeniture: מלאט׳ primus — ראשון, וgenitura — דור, לידה) — מעמדו ומשפטו של הבן הב׳.

1) **ערכי קדושה וחשיבות**. מימי־קדם כרוכה תופעת הלידה (ע"ע) במנהגים ובצווים, ששרשם נעוץ באמונות ודעות מסויימות, ותכליתם — טובת הילוד, ההורים, בני־המשפחה הקרובים והרחוקים, וכל העדה כולה. מבחינה זו גדולה ביחוד השפעתה של לידה ראשונה, שסכנותיה האוביקטיוויות ורישומיה האמוציונאליים מרובים וחזקים בדרך כלל מאלה של כל לידה אחרת, ושהיא אף חשובה מבחינה חברותית מפני שהיא מסמנת התחלה למעמד חדש במשפחה או למשפחה חדשה בקרב העדה או השבט. מנהגים ואמונות הרבה מבוס־סים על ההשקפה, שאין הנישואים שלמים עד הולדת הב׳; וקשור בהשקפה זו הוא המנהג המקובל (בשבטי בנטו באפ־ריקה ובשבטי־אינדיינים באמריקה הדרומית והצפונית, וכן אצל ילידי אוסטראליה, סין, אינדונזיה, מלאנזיה, הודו, המזרח הקרוב ועוד), שהאב או האם נקראים על שם הבן הב׳ או הבת הבכירה (טקנונימיה). לנשים משבט הזהב שעל גדות נהר־אמור בסיביריה אסור לקרוא לבעליהן בשמם הפרטי קודם הולדת הב׳, ואילו אחר הולדתו רשאיות הן לפנות אל בעליהן כאל אבי הב׳, פרי בטנן. מתוך ההשקפות והמנהגים הללו נתקדש הב׳ בקדושה יתירה וזכה למעמד של חשיבות ויתרון במשפחתו ובעדתו.

2) **צורות קדושה**. הקדושה המיוחסת לב׳ שתי פנים לה: אישית ופונקציונאלית.

(א) **הקדושה האישית**. — בחברות הרבה מייחסים לב׳ כוחות מגיים, טובים או רעים, ואמונה זו היא מקורם של הרבה מנהגים עממיים, שהיו (או שעדיין הם) מקובלים במקומות ובזמנים שונים. בפאנג׳אב שבהודו, למשל, משמש תלתל של הב׳ סגולה לפקידת עקרות: האשה מביאה את התלתל אל הקוסם כדי שיעביר אליה מן הכוחות החיוניים השרויים בגוף־הב׳. כן נחשב הב׳ לבעל כוחות על־טבעיים ומתוך כך כמוכשר לעצור סופות וענני־ענק, להכות בתדהמה נחשים וכיו"ב.

(ב) **הקדושה הפונקציונאלית** מתבטאת בתפקיד הפאסיווי או האקטיווי, שהב׳ ממלא בשירות־הקודש של הבית, העדה והחברה, דרך קבע או דרך ארעי.

בתפקיד **פאסיווי** היה הב׳ משמש קרבן (ע"ע) לאלו־הות. הואיל והב׳ הוא ראשיתו של דור חדש והוא נחשב כראשונה למתנות, שהאלוהות נתנה להוריו, היה דינו כדין בכורים (ע"ע) שהם קודש לאלוהות. קרבן־בכור בא, איפוא, הן כהכרת־תודה לאלוהות והן כליווי לתפילה על המשכת הפוריות וההצלחה בעתיד. במרוצת־הזמן נשתרש המנהג להביא את הב׳ לקרבן לאלוהות כדי לעורר אותה למעשה הגנה או הצלה בשעת־חירום. לפי המסורת הישראלית הוקדש ב׳־בהמה לאלוהים מימיה הראשונים של האנושות (בר׳ ד, ד). הסיפור המקראי על מישע מלך מואב, שהעלה את בנו הב׳ על החומה (מל"ב ג, כז), וכן רמזים במקומות אחרים במקרא (יהו׳ ו, כו; מל"א טז, לד; מיכה ו, ז, ועוד), מעידים על הנוהג של הקרבת ב׳־אדם גם בתקופת־המקרא. בתקופה העתיקה היתה הבאת קרבנות של ילדים שכיחה במזרח הקדמון, וביחוד היתה שכיחה ההעברה באש של בכורות (ע"ע מלך). בתופעה זו היתה קשורה, כנראה, הקדו־שה האישית, שיוחסה לב׳, וההנחה, שלקרבן הקדוש כוח והשפעה יתירים. בקצת שבטים קמאים אין מקריבים את הב׳ לאלוהות מסויימת, אלא הורגים אותו מתוך אמונה, שבן ב׳ גורר את מיתת אביו על־ידי מה שהוא נוטל ממנו את רוח־חייו.

הגילוי **האקטיווי** של קדושת הב׳ נתבטא בהקדשתו לעבודת־אלוהים. בהקדשה זו היה משום הבעת־תודה לאלו־הות וזיווג קדושה (בכורית) בקדושה (אלוהית). פעמים שהק־דשת הב׳ לעבודה זו היתה משמשת תחליף להקרבתו. וחילוף

התפקידים היה נעשה ע״י פדיון־הב׳. הדברים אמורים הן בבכורות־בהמה, שהיו, כנראה, קרבים כעולה בתקופה קדומה, אך ניתנים לכוהנים או נאכלים על־ידי הבעלים בתקופות מאוחרות יותר (השווה במ׳ יח, יד—יח; דב׳ טו, יט—כ; וכ׳, נודעה לאחר זמן קדושה גם לב׳ של בהמה טמאה שברשות אדם), והן בבכורות־אדם. אצל שבטים מסויימים, כגון האינקה באמריקה הדרומית, היו הב״ מבני־השבט נפדים ע״י קרבנות־אדם משבויי־מלחמה ועבדים. גם במצוות פדיון־הבן שבתורה יש לראות מעין פשרה בין המנהג הקדום של הקרבת־הב׳ ובין האיסור של קרבנות־אדם (ע״ע). בתקופה מאוחרת יותר היה הב׳ נִתָּן בקדושה אקטיווית ביחוד כשהיה „בר נדרים״ (ר׳ מש׳ לא, ב) של אמו, כלומר, כשאמו היתה עקרה עד שנולד, ולידתו של הב׳ באה מתוך שהתפללה ונדרה להקדיש את הב׳ הנולד לה לעבודת־אלוהים לכל ימי חייו של הב׳ (השווה נדרה של חנה, שמ״א א, יא) או למשך זמן קצוב או לשירות מסויים. לפי המסורת המקראית (במ׳ ג, מ—נא; ח, טז—יח) היו כל הבכורות של בני־ישראל משרתים בקודש קודם שנתמנו הלוויים לשירות זה. המנהג של הקדשת־ב׳ כזו (עפ״ר לשירות מסויים) מקובל במקומות הרבה עד היום; בהודו, למשל, נודרת העקרה המתפללת לבנים, שהב׳ יהא נושא מים בתהלוכות קדושות עד שיתבגר, וכיו״ב.

3) משפט הבכורה — ירושת מעמד ורכוש. עיקרו של משפט־הבכורה הוא מה שהב׳ יורש בבית, במשפחה ובחברה את מעמדו ורכושו של האב שנפטר. החוקרים באו לכלל מסקנה, שירושת־המעמד (ראשות השבט, הכוח העל־טבעי „מאנה״ וכיו״ב) שכיחה יותר מירושת־הרכוש. בשבטי המאורי בניו־זילאנד מקבלת בת בכורה שם של גבר כדי שתירש את מעמד־הבכורה. פעמים יורש הב׳ את המעמד כולו על המצוות, הסמכויות והזכויות הכרוכות בו ועל כל הכבוד והכוח שהוא מקנה בעסקי רכוש, שלטון ופולחן, ופעמים שהוא יורש אך את מקצתו, ואילו את מקצתו היא חולק עם אחיו או עם קרובים אחרים. בחברות הרבה חייבים האחים הצעירים בכבוד הב׳ אחר מות־האב במידה שהיו חייבים בכבוד האב בחייו (השווה בבלי כתוב׳, ק״ג ע״א: כבד את אביך ואת אמך... וי״ו יתירה לרבות את אחיך הגדול). הסינים מקפידים, שהאחים הצעירים יתייחסו בכבוד לב׳ וישמעו בקולו כמו בקול האב, ופעמים הושווה בסין האב עצמו לבנו הב׳: אם מת הבן של האשה הראשונה על־פני אביו, חייב האב להתאבל עליו כדרך שהיה מתאבל על מות אביו. גם בהודו צמודים מעמד־האב ומעמד־הב׳ זה בזה. לפי האמונה ההודית נחשבת לו, לאב, לידת הב׳ כקיום אחת מן המצוות החשובות ביותר, מאחר שבאמצעות הב׳ נולד האב לידה חדשה ומשיג חיי־עולם, ואין בן אחר חשוב כמו הב׳ מבחינה זו. כשמת האב, יורש הב׳ את מקומו ככוהן־הבית. רק הב׳ הוא בן־חורין בין הבנים; אחיו חייבים לנהוג בו כבוד כמו באביהם ואין הם רשאים לישא נשים לפניו או לעשות כל מעשה בקודש שלא בהסכמתו. כל יתרון של כבוד, שהצעיר נוטלו לפני הב׳, טעון כפרה.

בחברה, שהאוכלוסיה שלה גדלה והולכת וכלכלתה מבוססת על חקלאות או חיי־רועים בשטחי עיבוד ומרעה מצומצמים, קיימת בעיה של פיצול האדמות והרכוש המשפחתי ע״י הורשתו וחלוקתו בין יורשים מרובים. „משפט־הבכורה״ במשמעו המצומצם (פרימוגניטורה) בא לפתור בעיה זו ע״י הענקת כל הרכוש או רובו לב׳ (ר׳ להלן). בחברות, ששלטת בהן המגמה לשמור על האחדות המשפחתית, יורש לפעמים הב׳ את הרכוש כולו או את רובו (ע״פ דין תורה, שני חלקים בירושה שנפלה מאביו) או את כל הנכסים־שאינם־נדים, או חפצים שחשיבותם מרובה או כבודם גדול בעיני הבריות ובני־המשפחה, כגון: תכשיטים, בית־המגורים של האב, רהיטיו, וכדומה. אבל גם בחברות כשל שבטי אפריקה המערבית, שבהן אין יוחסי־בנים אלא יוחסי־בנות, והבנים אינם יורשי הרכוש, גם שם ניכרת נטיה ברורה ליתן יתרון לב׳. גם בחיתון פוליגאמי נוחל הב׳ של האשה הראשית את זכות־הבכורה, אף אם אינו ראשון לכל בני־אביו.

יש גם חברות, שבהן האח הצעיר הוא היורש הראשי או היחידי דוקה („משפט־הצעורה״, ultimogeniture). כך הוא הנוהג בשבטים מסויימים בהודו, בשבטי האסקימו במיצר ברינג, ועוד. יש סוברים, שגם בישראל היה קיים בתקופה קדומה „משפט הצעורה״, ורואים את שייריו בסיפורי־האבות על מקרים, שבהם זכה לבכורה הצעיר ולא הבכור.

משפט־הב׳ קשור בדרך כלל בהתחייבויות מסויימות; הב׳ חייב לדאוג לפרנסתם של אחיו שלא קיבלו ירושה, וכד׳. בשבט איפוגאו באיי־הפיליפינים, למשל, חייב הב׳ לתמוך הן באחים (ובאחיות) שאינם יורשים והן בבני הדודים (והדודות) ע״י מתן בעלי־חיים להקרבת קרבנות לשמם במקרים של מחלה, מיתה, חתונה, וכד׳, ע״י תשלומי הקנסות, שהחברה מטלת עליהם, ע״י תשלום־מוהר במקרה של נישואים, וכיו״ב. כן חייב הב׳ במתן עזרה כלכלית והלוואות לקרובים נצרכים, בהספקת אורז בשנות בצורת ורעב, ועוד. גם אסור לו, לב׳, למכור את רכושו בלא שהקרובים התלויים בו הסכימו לכך. בחברות כגון זו של האיפוגאו הב׳ היא מעין „נאמן״, שלידיו נמסר הטיפול ברכושו של אבי־המשפחה הנפטר.

רוב התרבויות המפותחות בעולם העתיק הכירו במעמדו המיוחד של הב׳ בקרב אחיו. מעמד זה ניכר גם בסיפורי־המקרא: קניית־הבכורה מידי עשיו, זכותו של הב׳ לקבל ברכה מיוחדת מפי האב, רשותו של האב להעביר את זכויות־הב׳ מב׳ שנכשל במעשיו לאחד מאחיו, מכת־בכורות, ועוד. לעומת זה לא הכירו רוב התרבויות העתיקות את משפט־הבכורה ברכוש: במצרים, בבבל, ביוון וברומי היתה נהוגה בדרך כלל חלוקה שווה ברכוש. אך יש סימנים לדבר, שגם במזרח הקדמון היה קיים בתקופה קדומה משפט־הבכורה ברכוש. במצרים העתיקה, למשל, במשפחות המיוחסות היה משמש כיורש בנה של הבת הבכורה. לפי חוקי אשור היה הב׳ נוטל חלק אחד בירושה ו„(על) חלקו השני עם אחיו פורו (=גורלו) יפיל״. גם במצרים של התקופה התלמיית היה הב׳ נוטל פי שנים. שבטי אירופה המערבית והצפונית (קלטים, גאלים) לא ידעו את משפט־הב׳, ולכאורה, לא ידעו אותו גם שבטי הגרמנים הקדומים (הטווטונים). אעפ״כ נראה הדבר, שבמשפט הגרמני הקדום היה קיים מעין משפט־ב׳ בירושת־הקרקע: אותו חלק של אחוזת־האיכר, שלא היה אדמת־העדה אלא קניין המשפחה (allodium), לא היה מתחלק בין בניו של הנפטר אלא עובר לידי הבן הב׳, ושאר האחים היו זכאים להקים עליו בתי־מגורים למשפחותיהם. — גם בהודו, שבה ייחסו קדושה מופלגת לבן הב׳, לא ניתנו לו זכויות יתירות בירושת־הרכוש, אלא בדרך כלל היה ניטל עם אחיו חלק כחלק; עם זה הותר לו, לב׳, ליטול הכל, אם

רצונו בכך, בתנאי שיפרנס את אחיו כאב. כיום נוטלים האחים בהודו חלק כחלק בירושת־הרכוש. גם לפי דיני האס־לאם נוטלים כל האחים חלק כחלק, אבל הב׳ נוטל את השררה, אם הוא ראוי לכך. — בסין משתתפים כל האחים במידה שווה בירושת־הרכוש, אבל הב׳ הוא השומר של קדשי־הבית. באירופה הפאודאלית של יה״ב חל שינוי גדול במשפט־הב׳ בנוגע לירושת־הרכוש. כל העמים והשבטים, שלא הכירו בו בימי־קדם, קיבלוהו בהדרגה (ר׳ להלן).

על סף התקופה החדשה שימש משפט־הב׳ גורם חיובי בתולדות ההתיישבות וכיבוש השממות. אחים צעירים נטשו עפ״ר את בתיהם, נדדו למרחקים וייסדו שושלות חדשות וחשובות לאחר שכבשו להתיישבות ולתרבות שטחי־שממה או ארצות מיושבות ע״י פראים. רוב רובם של חשובי המגלים הגאוגראפיים וחברי המשלחות החלוציות לפתיחת נתיבי־מסחר ושטחי־התיישבות היו אחים צעירים, שמשפט־הב׳ הביא אותם לידי נטישת ביתם ואחוזת־אבותיהם.

ברוב החברות, שבהן נהוג ממשל המלוכה (ע״ע), עוברים הכתר והשלטון בירושה מן המלך שנפטר אל בנו הב׳, הגדול באחיו. אך יש חברות, שבהן רשאי המלך לצוות קודם מותו מי ימלוך אחריו. כזה היה גם הנוהג בישראל בתקופת־המקרא (השווה מל״א א; דה״ב יא, כב). בחברות הרבה יכול אדם לצוות את רכושו לאחד מצאצאיו בניגוד למנהג הקובע משפט־ב׳. באוסטראליה, למשל, בחברות שכהן הירושה היא לפי יחוסי־אם, מצווה לפעמים האב את כלי־זינו ואת חפציו האישיים והיקרים לבנו שלו, אע״פ שהיורש החוקי של רכושו הוא בן אחותו הבכורה. בדומה לזה עוברת גם הסמכות של הקוסם, הכוהן וכיו״ב (בישראל — הכהונה הגדולה) מן הנפטר אל בנו הב׳. ברוב החברות אסור לו, לב׳, לסלק את עצמו מבכורתו ולוותר עליה.

E. Cecil, *Primogeniture*, 1895; R. Firth, *Primitive Polynesian Economics*, 1940; M. J. Herskovits, *The Economic Life of Primitive Peoples*, 1940; E. A. Hoebel, *Man in the Primitive World*, 1949; G. P. Murdock, *Social Structure*, 1949; A. H. Post, *Grundriss der ethnologischen Jurisprudenz*, 1894; W. Schmidt, *Das Eigentum auf den ältesten Stufen der Menschheit*, 1937; S. Thompson, *Motif-Index of Folk-Literature*, 1932–1936, VI, 209 f.; R. Thurnwald, *Economics in Primitive Communities*, 1932; E. Westermarck, *The History of Human Marriage*, 1925.

מ. ה. ב.-ד. נ.

ה ב כ ו ר ה ב י ש ר א ל. — א. ב ת ק ו פ ת ־ ה מ ק ר א. הנולד ראשון באדם ובבהמה, אם ראשון לאם („פטר רחם״) ואם ראשון לאב („ראשית אונו״), היה נחשב, ככל ראשית בהוויה (עי׳ בר׳ ד, ד, וע״ע בכורים; תרומה; נטע רבעי), קודש לאלוהים. סימניה של השקפה זו ניכרים בבירור בתקופת־האבות. לב׳ „יתר שאת ויתר עז״ ביחס לאחיו (בר׳ מט, ג); הוא „הגביר״ (כז, כט) והגדול שבהם (מח, יט) ואחיו „עבדים״ לו (שם, שם). בתקופה זו היה הב׳ נוטל „פי שנים בכל אשר ימצא״ לאביו (דב׳ כא, יז), ונראה, שהיה גם נוחל את בית־אביו (שד״ל לבר׳ כה, לא) וכממלא מקומו של אביו היה דואג לבני־הבית הצעירים ממנו (הש׳ בר׳ כד, נ). יתכן שכבר אז היה לו, לב׳, מעמד של כוהן (מעין מה שהבינו חכמים: ב״ר ס״ג, י״ח; שם פ״ב, י״ב; במד״ר ד׳, ו׳; זבחים קט״ו, ב׳; תרג׳ אונקלוס ותרג׳ ירוש׳ לבר׳ מט, ג). באותו זמן יכול היה אדם לקנות את הבכורה (מה שעשה יעקב, בר׳ כה, לא) ואב עשוי היה להפקיע את הבכורה מבנו הב׳ ולהעבירה לב׳ מאשה אחרת אף אם היה צעיר יותר (הש׳ בר׳ מט, ג—ד ודהי״א ה, א, שלפיו העביר יעקב את הבכורה ליוסף; יכן בר׳ מח, יז-כ, וירמ׳ לא, ח). יתכן, שבאפשרות זו וביתרונות השונים הכרוכים בב׳ היה נעוץ שרשה של ההתחרות החריפה והמתמדת שאנו מוצאים באותה תקופה בין האחים (בין עשו ליעקב; בין יוסף בכור רחל לאחיו. ואפשר, שכאן היה נעוץ גם שורש הפילוג בין ישמעאל ליצחק; בר׳ כא, י). החשיבות היתרה, שיחסו למעמד־הב׳, מסתמנת גם בכתובים המרובים שבס׳ בראשית, הנוהגים להטעים את שם הב׳ ולתלות בו את יחוסם של האחים והאחיות (בר׳ י, טו; כה, יג; בח, ט, ועוד) והיא הוסיפה להתקיים בצורות שונות עד לזמנים מאוחרים יותר (הש׳ זכ׳ יב, י: „והמר עליו כהמר על הבכור״; ויה׳ ו, כו: בבכורו ייסדנה, ועוד). במובן מושאל משמשת המלה ב׳ במקרא גם לציון „חשוב״ ו„עיקרי״ (עי׳ שמ׳ ד, כב—כג, והש׳ ירמ׳ ב, ג).

בחוקי־התורה (שמ׳ יג, א וגו׳) ניתן לקדושת הב׳ גם הסבר היסטורי: ב„מכת בכורות״ (שמ׳ יא; יב, כא—לא, והש׳ תהל׳ עח, נא; קה, לו; קלו, י) נהרג „כל בכור בארץ מצרים מבכור אדם ועד בכור בהמה״ (שמ׳ יג, טו) ורק בכורות ישראל ניצלו, ולפיכך „כל בכור פטר כל רחם (כלומר, כל בכור לאם) בבני ישראל, באדם ובבהמה״ (שם יג, ב) שייכים לה׳ (שם יג, ב, יב; כב, כח; לד, יט). אך בניגוד לבהמה, שאפשר היה להעלותה לקרבן (ר׳ להלן), היה ב׳־אדם נפדה (שם יג, יג, טו; לד, כ; במד׳ יח, טו). מהותו של הפדיון נתפרשה בכתוב, הדן במתן תרומות־הקדשים לבית־אהרן (במד׳ יח, טו—יז): אדם מישראל חייב בפדיון „בן־חודש״, וערך הפדיון הוא „חמשת שקלים״ (השווה ויק׳ כז, ו), שחייבים לתתם לכוהן. הכתוב תולה חיוב זה בכניסה לארץ (שמ׳ יג, יא) והיא מצווה לדורות.

לדור־המדבר מייחסת התורה שינוי חשוב במעמד־הבכו־רות. הבכורות, שנחשבו עד אז קודש (במד׳ ח, טז-יז: ואקח את הלוים תחת כל בכור בבני ישראל; הכתוב, כדרכו — שם, ח, יז —, תולה קדושה זו במצרים) ושימשו ככוהנים (הש׳ גם תרגום אונקלוס לשמ׳ כד, ה׳ ורש״י וראב״ע לשמ׳ יט, כב, כד ומשנה זבחים י״ד, ד׳: „עד שלא הוקם המשכן היו הבמות מותרות ועבודה בבכורות״), הוחלפו עם הקמת המשכן (ובעקבות מעשה העגל, שמ׳ לב, כז—כט) בשבט לוי (במד׳ ג, יא—יב, מ—נ; ח, ה—יט, ועי׳ גם בכורות ד׳, א׳; ה׳, א׳—ב׳) וקדושתם בטלה. — שינוי חשוב אחר קובעת התורה בענייני הירושה של הב׳. לפי דברים כא, יז היה הבן הב׳ לאב — אף אם היה בנה של האשה השנואה — נוטל שני חלקים בנחלת אביו, ואסור היה לאביו להפקיעו מבכורתו, „כי הוא ראשית אונו, לו משפט הבכורה״. — בתקופת־המלוכה היתה המלכות עוברת בדרך־כלל לב׳ במשפחה (דהי״ב כא, ג; הש׳ גם מל״ב ג, כז), אבל היו גם יוצאים מן הכלל (עי׳ מל״א א, ל; ב, כב ודה״ב יא, כב).

ב כ ו ר ו ת ב ה מ ה. בב״ בהמה מכדיל הכתוב בין ב׳ הטמאה וב׳ הטהורה. ב׳ הטהורה (שמ׳ יג, יא וגו׳; לד, יט וגו׳; דבר׳ יב, ו, יז; יד, כג; טו, יט) נחשב קודש מתחילת ברייתו ואסור בעבודה (בשור) ובגיזה (בשה — דב׳ טו, יט). הוא נשאר „שבעת ימים עם אמו״ ורק מן היום השמיני ואילך אפשר להעלותו לקרבן (שמ׳ כב, כט), ומשהוקרב ניתן בשרו לכוהן (במד׳ יח, יז—יח). אמנם לפי ס׳ דברים (טו, כ) נראה, שהבעלים היו מותרים באכילת־הב״ במקום־הבחירה „שנה בשנה״ (הש׳ לזה גם שמות לד, יט—כ; ועי׳ שם כג, יד—

יס). אך מתחילת ימי הבית השני (נחמ׳ י, לז), ואפשר אף בימי הבית הראשון (יחז׳ מד, ל), היו נותנים את הב״ לכוהנים (וכך פסקה ההלכה: ר׳ להלן; ועי׳ גם קדמוניות ד׳, ד׳, ב׳, 70).

ב׳ הבהמה הטמאה, שאי־אפשר להביאו קרבן, היו חייבים לפדותו, ואם לא פדהו — עורפו (שמ׳ יג, יג; לד, כ). הכתובים עצמם מפרשים מכלל בהמה טמאה (עי׳ ויק׳ יא, א, וגו׳) רק את „פטר חמור״ — ודאי, „מפני שלא היו אז בידם בהמות טמאות כי אם החמורים לבדם״ (ראב״ע). גם מסורת־ההלכה קובעת, שכוונת החוק היא לפטר חמור בלבד (מכילתא פ׳, י״ח), אע״פ שבמקום אחד בכתוב (במד׳ יח, טו) נאמרים הדברים בצורה כוללת. לעומת זה מדבר פילון על פדיון סוסים וגמלים (De spec. leg., I, X, 135—140), וגם הקראים מרחיבים את דין „פטר חמור״ על כל בהמה טמאה („אדרת אליהו״ לר׳ אליהו בשייצי, עמ׳ קע״ג, ב׳—קע״ד, א׳).

„פטר חמור״ יש לפדות בשה (שמ׳ יג, יג; לד, כ), שבדומה לפדיון־האדם מוסרים אותו (במד׳ יח, טו) לכוהן. ערך השה נקבע במרוצת־הזמן בהלכה. „עין יפה בסלע (שני שקלים), עין רעה בשקל״; בינונית — בשקל וחצי (בכורות, י״א, א׳, ומעין זה אצל יוסף בן מתתיהו).

גם בעמים אחרים של המזרח הקדמון היו נהוגים קרבנות ב׳ של בהמה. לפי ה„הוראות למשרת המקדש״ של החיתים הוטלה חובה על העובדים במקדש להביא בזמן לידת הב׳ „את טלה, אם שה, או גדי או חיות נבחרות״ ואסור היה לאחרים לאכול מהם קודם שהפרישו מהם לאלים. אם נחשד המשרת שאכל או נתן לממונה עליו תחילה, היו משקים אותו „מים מאררים״ (ע״ע), ואם נמצא חייב, היו מוציאים אותו להורג עם כל בני־ביתו.

מלבד הפירושים המסורתיים הש׳ גם פירושו של שד״ל לתורה, תרל״א—תרל״ו; מ. ד. קאסוטו, פירוש על ספר שמות, תשי״ב; ספר ויקרא, מפורש ע״י ד. צ. הופמן (בתרגום עברי), תשי״ג—ד׳; I. Heinemann, *Philons griechische und jüdische Bildung*, 1932, pp. 325, 515; B. Pritchard, *Ancient Near Eastern Texts relating to the Old Testament*, 1950, pp. 210.

י. מ. ג.

ב. בכורה בהלכה. 1. פדיון הבן — ההלכה הגבילה את חוק פדיון־הבן רק למי שהוא בכור לאמו, אף אם אינו בכור לאביו (משנ׳ בכורות, ח׳, א׳). הפילה האם תחילה, אין הבן הנולד לה לאחר מכן צריך להיפדות (עיין שם; ובבבלי בכורות מ״ו ב׳ נתבאר איזהו הנפל הפוטר את הנולד אחריו מפדיון). בת בכירה אינה טעונה פדיון (קדוש׳ כ״ט ב׳). בכורות הכוהנים והלויים — אפילו כשאמם אינה כוהנת או לויה — אינם צריכים להיפדות (בכורות ד׳ א׳; שם מ״ז א׳). ב׳, שאמו לויה (ובכלל זה — כוהנת) ואביו אינו כוהן או לוי, אינו נפדה (שו״ע, יו״ד, ש״ה, יח). בן־בכור לאם ישראלית צריך להיפדות אפילו כשאביו גוי (רא״ש, בכורות, פרק ח׳); ואפילו כשהאם כוהנת צריך הוא להיפדות כשאביו גוי, משום שכוהנת שילדה לגוי נתחללה מקדושתה; מה שאין כן לויה שילדה לגוי, שאינה מתחללת מקדושתה בכך: בנה הבכור אינו צריך להיפדות (עיין: בכורות מ״ז א׳). נכריה שנתגיירה, והיו לה בנים קודם לכן, אין הבן הראשון, שנולד לה ביהדותה, צריך להיפדות (משנ׳ בכורות, שם; שו״ע, יו״ד, ש״ה, כ״א). האב חייב לפדות את בנו, אם הבן הוא בכור לאמו, ו„אם היו לו חמשה בנים מחמש נשים... חייב לפדות כולן״; ואם לא פדה אותו אביו — חייב הבן לפדות את עצמו כשיגדל (קדושין כ״ט ב׳; שו״ע, יו״ד, ש״ה, י״ד). כשהאב גוי והאם ישראלית או כוהנת, חלה חובת הפדיון רק על הבן, ועליו לפדות את עצמו כשיגדל (טור יו״ד, ש״ה). חובת פדיון־הבן אינה חלה על האם (קדושין כ״ט א׳).

ערך הפדיון הוא חמישה שקלים בשקל הקודש (במדבר יח, טז). בתקופה התלמודית קבעו חכמים במקום זה חמשה סלעים צוריים, שערכם היה מרובה מערכם של „חמשת השקלים״ שבתורה (בכורות נ׳ א׳ ורש״י שם). בתקופת־הגאונים היו קיימים בענין זה הבדלי־נוהג בין יהודי־בבל ליהודי א״י (עיין: „החילוקים שבין אנשי מזרח ובני א״י״, סי׳ ד׳). הפדיון יכול להיעשות גם בשווה־כסף; אבל במיטלטלים דוקה, ולא בקרקעות, ואף לא בשטרות ולא בעבדים, שדינם עפ״ר כקרקעות (משנה, בכורות, ח׳, ח׳). — בדורו של הגר״א נהגו בווילנה לתת לכוהן בשעת פדיון־הבן חמשה מטבעות־הכסף הגדולים ביותר, שהיו מקובלים במדינה, אע״פ שערכם היה מרובה מערך „חמישה שקלים״ לפי שיעורם המקובל (עיין: „חכמת אדם״, כלל ק״נ), וכן נהג הגר״א עצמו, והיו שנהגו כך גם בדורות שלאחריו (עיין: „העמק שאלה״ להנצי״ב, בפירושו לשאילתא קי״ז). — בספרות הרבנית המאוחרת יש דיונים על ערכו של כסף הנייר: אם דינו כמטבע או כשטר. גם אלה הסוברים, שכסף־נייר דינו כמטבע, מודים שאינו כשר לפדיון־הבן (עי׳ „חתם־סופר״, יו״ד, קל״ד).

מברכים על פדיון־הבן שתי ברכות: „ברוך אתה ה׳... אשר קדשנו במצוותיו וצוונו על פדיון־הבן״ ו„שהחיינו״. נוסף על שתי הברכות הללו, שהאב מברך, הותקנה בתקופת־הגאונים ברכה ארוכה, שהכוהן חייב לאמרה (עיין: „אוצר הגאונים״ בתשובות סוף מסכת פסחים); אבל כבר דחה ברכה זו רב סעדיה גאון (עי׳ סדור רב סעדיה גאון, מהדורת ירושלים תש״א, עמ׳ ק׳). בתקופת־הגאונים הותקנו גם הפתיחה הנהוגה בפדיון־הבן, והיא: האב מודיע לכוהן, שבנו הוא „בכור־פטר־רחם״, והכוהן שואל בארמית: „מאי בעית טפי: ברך בוכרך דין — או חמש סילעי דמחייבת למיפרקיה בהו?״ (=מה אתה רוצה יותר? בנך בכורך זה — או חמשה סלעים, שאתה מחוייב לפדותו בהם?״), והאב משיב: „ברי בוכרא בעינא טפי והילך ה׳ סילעי בפורקניה״ (= „בני הבכור רוצה אני יותר, והא לך ה׳ סלעים בפדיונו״. — רא״ש, הלכ׳ פדיון בכור א׳; שם, קידושין כ״ט ב׳, בשם „תקון הגאונים״). כנראה, שפתיחה זו לא היתה מתחילה מקובלת על הכל, שכן יש בספרות־הגאונים נוסחי „סדר פדיון הבן״, שבהם אין פתיחה זו נזכרת כלל (סדור רס״ג, שם). לעומת זה היא נזכרת בכמה מקומות בספרות־הגאונים ובספרות הרבנית — בשינויים קלים בתרגומן של המלים הארמיות לעברית; היא מובאת גם על־ידי הפוסקים המאוחרים (טור ורמ״א, יו״ד, ש״ה, י׳) והיא מקובלת בישראל עד היום; רגילים לאמרה בנוסח מעורב — קצתו ארמי וקצתו עברי (ועי׳ רמ״א לשו״ע, יו״ד, ש״ה, י׳). לאחר פתיחה זו מברך האב את שתי הברכות: „על פדיון־הבן״ ו„שהחיינו״. ונותן לכוהן את דמי־הפדיון. בספרות הגאונים והראשונים מובא, שהכוהן מברך אחר הפדיון על כוס יין („בורא פרי־הגפן״) ועל בשמים („בורא מיני [או: עצי] בשמים״), וכן אותה ברכה ארוכה, שנזכרה למעלה, ואח״כ מברך הכוהן את הבן (עיין: „אוצר הגאונים״, שם; רא״ש, שם, בשם הגאונים). בזמננו נהוג, שהכוהן מברך על היין אחר הפדיון (עי׳ רמ״א, שם); ויש עדות בישראל, שבהן נהוג לברך באותו

מעמד גם על הבשמים; אבל אותה ברכה ארוכה, שלפי מה שהונהג בתקופת־הגאונים היה הכוהן חייב לאמרה אחר פדיון־הבן, שוב אינה נהוגה כיום.

לכבוד פדיון־הבן נהוג לערוך סעודה. מנהג זה הוא עתיק: יש לו זכר בתלמוד (ב"ק פ', א', ועיין שם ברש"י ד"ה ישוע הבן, וב„תוספות" ד"ה דבי ישוע הבן; ועיין ערוך, ערך ישוע הבן), והוא מובא כמה פעמים בספרות הרבנית (הגהות מרדכי, יבמות, סי' קכ"ז, בשם מהר"ם; ועוד). יש שעורכים את פדיון הבן בשעת הסעודה ויש שעורכים אותו קודם הסעודה (עיין בהגהת הרמ"א, יו"ד, ש"ה, י'; ובט"ז, שם). יש נוהגים להביא את הילד לפני הכוהן על־גבי טס של כסף. — את פדיון־הבן יש לערוך ביום השלושים ואחד לחייו של הילד (רא"ש, שם; שו"ע, יו"ד, ש"ה, י"א). לא פדה האב את בנו — „יש מי שכתב שכותבין לו [לבן] על טס של כסף שאינו נפדה, ותולין לו [הטס] בצוארו, כדי שידע לפדות עצמו כשיגדל" (מהרי"ל — מובא בהגהה לשו"ע שם, שם, ט"ו); ויש מתנגדים לכך משום שעפ"ר „נאבד הטס. על־כן יותר טוב לפדותו הבית־דין כשהוא קטן" (ש"ך, שם).

במשנה נאמר, שהכוהן רשאי להחזיר את דמי־הפדיון שקיבל (בכורות, ח', ח'). כך, למשל, נהגו ר' טרפון ור' חנינא, שהיו כוהנים, להחזיר את דמי־הפדיון (בכורות נ"א, ב'). בתלמוד ובספרות הרבנית הוגבל הדבר בכמה הגבלות (בכורות שם, וברש"י ובתוספות ד"ה הלכך; רמב"ם, הל' בכורים, י"א, ח'); לפי דעה אחת רשאי הכוהן להחזיר את דמי־הפדיון רק לעניים בלבד (תוספות, שם; שו"ע, יו"ד, ש"ה, ח').

נוסף על פדיון־הבן, נשאר זכר למעמדו המיוחד של הבכור בישראל בימי־קדם בכמה מנהגים, כגון: במקום שאין בו לוי, יוצק הב' מים על־ידיו של הכוהן קודם שהוא עולה לדוכן (ב"ח־או"ח, סי' קכ"ח־בשם מהר"י מולין). כן יש מנהג עתיק בישראל, שהבכורות צמים בערב־פסח, זכר למכת בכורות־מצרים, שבה הופלו בכורות־ישראל לטובה (מנהג זה נזכר בירוש' פסחים, פ"י, ה"א [י', ב']: במסכת סופרים, כ"א, ג'; והוא נקבע אף בשו"ע, או"ח, סי' ת"ע). כיום נהוג, שהבכורות משתתפים בערב־פסח בסעודת־מצוה, לכבוד סיום מסכת וכדומה, כדי שיהיו פטורים מן התענית באותו יום.

2. ירושת־הב'. זכותו של הב' לרשת מנכסי אביו פי שנים, שנזכרה בתורה רק במקרה מיוחד (עי' דברים כא, טו—יז), יש לה, לפי ההלכה, תוקף כללי (ספרי דב', רט"ו). אך זכות זו מסורה למי שהוא ב' לאביו דוקה (משנ' בכורות ח', א'), בניגוד למצות פדיון־הבן, שהיא חלה על ב' לאמו דוקה. כמו־כן ניתנת הזכות של ירושת־ב' כפולה („פי שנים") למי שהוא בן־קים ראשון לאביו, אף אם נולדו לפניו לאביו נפלים — ואף זה בניגוד למצות פדיון־הבן (משנה, שם). — חכמים גם דרשו על הכתוב: „כי תהיין לאיש שתי נשים, האחת אהובה והאחת שנואה" (דברים כא, טו) - „איזו היא אהובה? — אהובה לפני המקום (הקב"ה); שנואה — זו שנואה לפני המקום" (ספרי, שם); „וכי יש אהובה לפני המקום ויש שנואה לפני המקום? אלא: אהובה — אהובה בנשואיה, שנואה — שנואה בנשואיה" (יבמות כ"ג, ב'); כלומר: אשה, שנישאה לאיש בניגוד לחוקי־התורה — כגון אם היתה גרושה והוא כוהן, וכדומה — גם אז אין לקפח את זכותו של בנה הב' („בן השנואה") ויש ליתן לו בירושה „פי שנים". — על הכתוב: „כי את הבכור... יכיר" (דברים כא, יז) דרשו חכמים, שהאב הוא המכיר מי הוא הב' בבניו, ויש להאמין לאב כשהוא אומר על אחד מבניו שהוא הב', ויש ליתן לאותו בן, שהאב העיד עליו שהוא ב', את הזכות לקבל „פי־שנים" בירושת אביו: „יכיר — יכירנו לאחרים" (ספרי, שם; קידושין ע"ד, ב'). אמנם האב אינו היחיד הנאמן על כך: „שלשה נאמנין על הבכור; ואלו הן: חיה [= המיילדת], אביו ואמו; חיה — לאלתר [= בשעת לידתו], אמו — כל שבעה [7 ימים משעת לידתו], אביו — לעולם" (קידושין ע"ד, א'). על יסוד זה טענו, ש„בכור שנולד לאחר מיתת אביו — אינו נוטל פי־שנים" (בבא בתרא קמ"ב, ב') — „כגון ילדה תאומים, או היו ליעקב נשים הרבה ונולד ראובן — אחר מיתתו — מלאה, ויוסף מרחל" — רשב"ם, שם), שהרי יש צורך בדבר שהאב יכיר את בנו הב' כדי לזכותו בירושת „פי־שנים" (וזה בניגוד לדעת הקראים, ש„הבכור נוטל פי שנים... בין שנולד בחיי אביו בין לאחר מותו" — עי' „אדרת־אליהו" לאליהו בשייצי, דיני ירושות, פרק ו'). — על הכתוב: „בכל אשר ימצא לו" (דברים שם) דרשו חכמים ש„אין הבכור נוטל בראוי כבמוחזק" (ספרי, שם, פ' רי"ז; משנה בכורות, ח' ט'), ז"א שהבכור מקבל „פי־שנים" בירושת אביו רק מאותם הנכסים, שהיו ברשותו של האב בשעת מיתתו, כלומר, ש„החזיק" בהם אותה שעה, ולא מן הנכסים, שמן הראוי היה, שיהיו ברשותו של האב, כלומר שהיתה לו הזכות שיעברו לרשותו, אלא שלא היו ברשותו בפועל בשעה שמת (תוספתא, בכורות, סוף פרק ו'; ירוש' ב"ב, פ"א, ה"ד; בבלי, שם, קכ"ה, ב'; לדעת הקראים „הבכור נוטל פי שנים... בראוי ובמוחזק" — עי' „אדרת־אליהו" לאליהו בשייצי, שם). — הבן הבכור מקבל „פי־שנים" רק מירושת־האב אבל לא מירושת־האם (משנה, ב"ב ח', ד'). — הבת הבכורה אינה מקבלת „פי־שנים" בירושה (ספרי, דברים פ' רט"ו; ועיין: בבלי, ב"ב קכ"ו, ב' — ואף זה בניגוד לדעת הקראים, שאף הבת הבכורה נוטלת פי־שנים — עי' „אדרת אליהו" לאליהו בשייצי, שם). — זכותו של הב' לקבל „פי שנים" אינה קיימת אלא כשהבנים זוכים בנכסי־אביהם בתורת ירושה; אבל אם האב מחלק את נכסיו לבניו בחייו בתורת מתנה, יכול הוא גם שלא להקנות זכויות־יתר לב' (משנה ב"ב, ח', ה').

ירושת־השלטון ע"י הבן הב', שהיתה נהוגה בישראל בתקופת־המלוכה, היתה נהוגה, כנראה, גם בתקופת־הנשיאות. רבי יהודה הנשיא מצווה קודם פטירתו, שגמליאל בכורו יהא נשיא אחריו (כתובות ק"ג, א'—ב'); אלא שאין ירושת המלוכה או הנשיאות מגעת לב' אלא אם כן נחן הב' באחת ממעלות־אביו (שם).

3. בכור־בהמה. ב' בקר וצאן צריך להינתן לכוהן, החייב להביאו לקרבן, ודינו כ„קדשים קלים" (ע"ע קרבנות); חלק מגופו קרב על־גבי המזבח, וחלק נאכל ע"י המקריב. ב' בעל־מום, שאינו קרב ע"ג המזבח, ניתן אף הוא לכוהן (ספרי, במדבר, פ' קי"ח) ומותר לשחטו ולאכלו, אבל אסור לגזוז את צמרו או לעבוד בו (ספרי, דברים, פ' קכ"ד). גם משחרב בית־המקדש ובטלה הקרבת־קרבנות — דינו של ב' בקר וצאן שינתן לכוהן, וזה האחרון חייב לחכות עד שימצא בו מום, ואז הוא רשאי לשחטו ולאכלו (רמב"ם, הל' בכורות, א', י'; שו"ע, יו"ד, ש"ט, א'). כדי לדעת אם המום שנפל בב' הוא מן המומים המתירים אותו להיאכל כחולין, יש צורך במומחיות מיוחדת, ואין לשחוט את הב' כחולין אלא על־פי דעת מומחה (עי' משנה, בכורות, ד', ג'). ביחס למומים גלויים, כגון „בכור שנסמית עינו ושנקטעה ידו ושנשברה

רגלו", יש מחלוקת במשנה (בכורות, ה', ה') אם יש צורך במומחה להתירו, או שדי בהתר של שלושה שאינם מומחים, ובתלמוד נפסקה ההלכה, שבמקרה כזה אין צורך במומחה (בכורות ל"ז, א') „במקום שאין מומחה", אבל „במקום שיש מומחה" צריך הוא להתירו (שם ל"ו, ב'). חכם בישראל היה זקוק לרשות מיוחדת להתיר בכורות, נוסף על רשותו להורות ולדון בכלל. כשעמד רבה בר־חנה לרדת מא"י לבבל, פנה דודו, רבי חייא, אל רבי [יהודה הנשיא] ואמר: „בן־אחי יורד לבבל — יורה [„איסור והיתר" — רש"י]"? — השיב לו רבי: „יורה!" — „ידין [בדיני ממונות]"? — ידין!"—„יתיר בכורות?"—„יתיר!" (סנהדרין ה', א'). — לעומת זה, כשעמד רב לרדת מא"י לבבל, ור' חייא דודו פנה שוב אל רבי ואמר: „בן־אחותי יורד לבבל — יורה?" — השיב לו רבי: „יורה!" — „ידין?" — „ידין!" — „יתיר בכורות?" — „אל יתיר!" (שם). על יסוד זה, כנראה, קבע הרמב"ם הלכה זו: „אין שוחטין את הבכור אלא ע"פ מומחה, שנתן לו הנשיא שבארץ־ישראל רשות ואמר לו: התר בכורות במומן" (הל' בכורות, ג', א'). — „בזמן הזה, אין נראה שיהא שום אדם חשוב מומחה להתיר בכור" (תוספות, בכורות ל"ו ב'; ד"ה פסק), ולכן „אינו נשחט... אלא במומים מובהקים" וע"פ שלושה (שו"ע, יו"ד, ש"ט, ב'; ועוד). — לפי השו"ע מצוה היא לשתף „בזמן הזה" את הבעלות על הב' עם גוי „קודם שיצא [הבכור] לאויר העולם, כדי לפטרו מהבכורה, אע"פ שמפקיע קדושתו... כדי שלא יבוא לידי מכשול ליהנות ממנו בגיזה ועבודה... לכך יקנה לו [לגוי] חלק באם" (שם, סי' ש"כ, ו').

ביחס למצות פדיון „פטר־חמור" קובעת ההלכה, שהיא חלה רק על חמור, ולא על שאר בהמות טמאות (מכילתא, בא, פ' י"ח; תוספתא, בכורות, א', ג', בבלי, בכורות ה', א'); ורק בזכר שהוא בכור לאמו (מ', בכורות, א', ג'—ד') ו„השה שפודין בו — נותנו לכהן, שנאמר (במדבר יח, ח—טו): [וידבר ה' אל אהרן...] כל פטר רחם [... יהיה לך] וגו' ואת בכור הבהמה הטמאה תפדה" (רמב"ם, הל' בכורים, י"ב, ב'). — הכוהנים עצמם וכן הלויים — פטורים מלפדות פטר־חמורים (משנה, בכורות, ב', א'). — „מי שיש לו פטר־חמור ואין לו שה לפדותו — פודהו בשויו" (בכורות, י"א א'); אבל אם פדה בשה, אין השה צריך להיות שוה בערכו לפטר־החמור, אלא אפשר לפדותו בשה זול הרבה יותר (עיין שם). — אע"פ שנתנה התורה ברירה: „ואם לא תפדה — וערפתו" (שמות יג, יג), אמרו חכמים: „מצות פדיה קודמת למצות עריפה" (משנה, בכורות, א', ז'). שיתופו של גוי בבעלות על החמור פוטרת מן המצוות התלויות ב„פטר־חמור"; אך אין לשתף את הגוי מלכתחילה בחמור כדי להיפטר ממצוות אלו (כפי שעושים ביחס לב' של בהמה טהורה) „כיון שאפשר בפדיה או בעריפה" (שו"ע, יו"ד, שכ"א, כ'). — יהודי עיראק ותימן נוהגים לערוך סעודה לכבוד פדיון־פטר־חמור.

הלכות גדולות, הל' בכורות; רמב"ם, הל' בכורים, פרקים י"א-י"ב; הנ"ל, הל' בכירות; רמב"ן, הלכות בכורות; רא"ש, הל' פדיון־בכור; טור ושולחן־ערוך, יורה־דעה, סי' ש"ה-שכ"א.

צ. ק.

הבכורה במשפט. „משפט־הבכורה" הוא מונח, שמציין את זכות־העדיפות בירושה הניתנת מטעם החוק, המנהג או הנוהג, לב' וליוצאי חלציו, או — במקרים יוצאים מן הכלל — לשורת הוולדות של הבת הבכורה, על־פני שאר הוולדות.

מקורה של זכות זו הוא קדום ביותר (עי' למעלה, סעיפים 1, 2, 3). ביה"ב, עם התבססותו של המשטר הפאודאלי, נעשה משפט־הבכורה מקובל בעמי־אירופה. סיבת הדבר היתה נעוצה בשאיפה למנוע את התפוררותן של נחלאות־מקרקעים גדולות על־ידי חלוקתן בין בני־המשפחה בדרך ירושה. תנאי־החברה של אותו זמן הולידו צורך זה: רוב הקרקעות באותם הימים היה מוחזק בתנאים של שירות צבאי. למלכים, וכן לרבי־האצילים, נקל היה יותר לקבל שירות צבאי יעיל כשהאדמה היתה מרוכזת בידיים מועטות מבשעה שהיתה מחולקת בין מחזיקים מרובים. איכרים דלים, מעבדי שטחים קטנים, לא יכלו לספק לאדונם חיל־אבירים, שציודו היה עולה ביוקר מרובה. מטעם זה היו אדוניה של החברה הפאודאלית מעוניינים, שמקרקעיהם וזכויות־אריסיהם במקרקעים אלה יפלו בירושה לבן הב'. סדר זה שימש מקור של עצמה ויציבות, והבטיח רציפות.

במרוצת־הזמן בטלו הצורך והדרישה לספק שירות צבאי תמורת הזכות להחזיק במקרקעים, אך משפט־הבכורה לא בוטל ע"י כך, מאחר שמבחינה כלכלית־לאומית היתה הצדקה להמשך קיומו. בתנאי־חברה, שצורת־הרכוש העיקרית בהם היא זו של נחלות־מקרקעים, עשויה חלוקת־האדמה בדרך ירושה לא רק לפורר אחוזות גדולות ועשירות, אלא גם להביא לידי צימצומן של חלקות קטנות. האיכרים מעוטי־היכולת אין ידם משגת, ואף אין הדבר כדאי להם מבחינה משקית, לעבד כראוי את החלקות הקטנות שבחזקתם ולשפרן. במסיבות אלו מתדלדלת האדמה ואינה מוסיפה לתת את יבולה. משפט־הבכורה נועד, איפוא, לשמור על שלמותן של הנחלאות ולהביא לידי עיבודן ופיתוחן היעיל. מכאן, שבתנאי־הכלכלה בזמננו, כשהנכסים מורכבים בעיקר ממניות־ערך בחברות־מקרקעים, שוב אין תוקף לנימוקים הנזכרים, שכן חלוקת המניות בין מחזיקים מרובים אינה משפעת לרעה על ניהול הרכוש גופו. מטעם זה בוטל משפט־הבכורה כמעט בכל הארצות הנאורות.

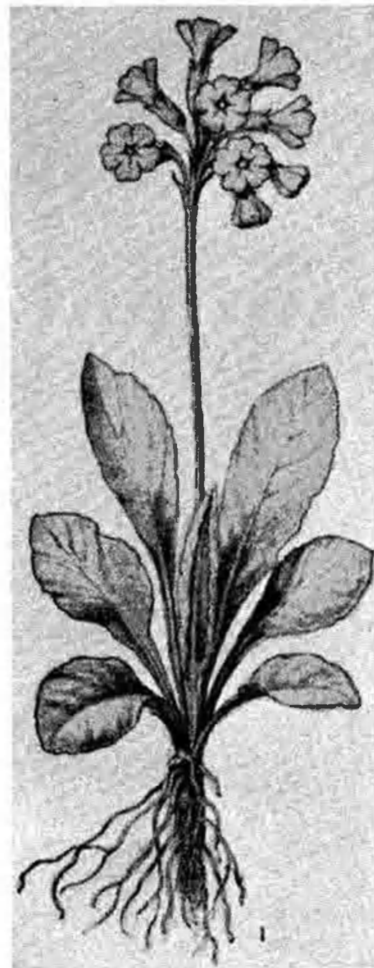
באנגליה היה משפט־הבכורה נוהג בירושת־מקרקעים עד שנות ה20 של המאה הנוכחת. חוק־הצוואות משנת 1540 היקנה לאדם את הזכות לחלק נכסי־מקרקעים לפי רצונו, אך בהעדר צוואה היו המקרקעים עוברים בירושה גם לאחר חיקוק זה לפי משפט־הבכורה. במאה ה19 תבעו הליבראלים רפורמה יסודית בחוקי־הקרקעות ואת עיקר ביקרתם הטיחו כלפי משפט־הבכורה. ההכרעה באה בשנת 1925, כשמשפט־הבכורה בוטל מעיקרו.

משפט־הבכורה היה נהוג גם בכמה ממושבות־אנגליה באמריקה הצפונית. בפנסילווינְיה, למשל, היה הבן הב' נוטל פי שניים בירושת־מקרקעים בהעדר צוואה. אך בסוף המאה ה18 בוטלה זכות־עדיפות זו ע"י חקיקה מיוחדת בכל אותן המדינות של אה"ב, שבהן היתה נהוגה.

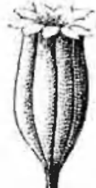
משפט־הבכורה לא נהג מעולם במשפט האזרחי בארץ־ישראל, במידה שמשפט זה לא כלל את החוק הדתי השונה ממנו, ואינו נוהג בישראל.

W. S. Holdsworth, *A History of English Law*, vol. III, 1942, 172–174; id., *An Historical Introduction to the Land Law*, 1927, p. 81–82; Richard B. Morris, *Primogeniture and Entailed Estates in America* (in *Columbia Law Review*, vol. 27 [1927], pp. 24–51); H. J. S. Maine, *Ancient Law*, 1930, Ch. VII.

ש. ז. ח.

בכור־אביב רם (P. elatior)

1. הצמח בשלמותו; 2.—3. חתכי־אורך: פרח ארוך עמוד־עלי וקצר־אבקנים ופרח קצר עמוד־עלי וארוך־אבקנים; 4. פרי בשל; 5. תכנית־יסוד של הפרח

בְּכוֹר־אָבִיב (Primula), סוג של צמחים ממשפחת הרקפתיים (ע״ע); כולל יותר מ300 מינים, שברובם הגדול הם מוגבלים בתפוצתם לחצי־הכדור הצפוני (הימאלאיה, יאפאן, אמריקה הצפונית, אירופה התיכונה והצפונית). צמחים אלה הם עשבים רב־שנתיים נמוכי־קומה, שמצטיינים בדרך כלל בפרחיהם היפים ונעשו מקובלים בגננות כצמחי־נוי.

מיני ב״הא׳ הם בעלי קנה־שורש ומצמיחים קבוצות צפופות של עלים, שהם מרוכזים עפ״ר בבסיסו של הגבעול נושא־הפרחים. הפרח הוא בעל כותרת מאוחה, שגדלה וצבעה שונים במינים ובזנים השונים. הפרי הוא הֶלקט בעל זרעים מרובים. תופעה אפיינית לסוג זה היא הֶטֶרוֹסטִילִיָה (שכבר נחקרה ע״י דַרְוִין [ע״ע]): מציאותן של שתי צורות־פרחים בתוך תחומו של המין — (1) בעלי אבקנים קצרים ועמוד־עלי גבוה, גרגרי־אבקה קטנים ופטמות־צלקות גדולות, ו(2) בעלי אבקנים ארוכים ועמוד־עלי קצר, גרגרי־אבקה גדולים ופטמות־צלקות קטנות. להפריה יעילה (שמביאה לידי יצירת זרעים פורים) דרוש, שהאבקה של הפרחים ארוכי־האבקנים תגיע לפרחים ארוכי עמוד־העלי, וכן שהאבקה של הפרחים קצרי־האבקנים תגיע לפרחים קצרי עמוד־העלי. דבורים ופרפרים הם מעביריה של האבקה; וכשחרק מבקר פרח בעל עמוד־עלי קצר, משהו מן האבקה נצמד ל ר א ש ו, והוא מעביר אותה לפרח בעל עמוד־עלי גבוה, ואילו בפרח בעל עמוד־עלי גבוה נדבקת האבקה ל ל ש ו נ ו של החרק, והוא מעביר אותה לפרח בעל עמוד־עלי קצר.

מינים אחדים של ב״א מכילים חמרים בעלי חשיבות פארמאקולוגית. מן השרשים ומן הפרחים והעלים חריפי־הטעם של המין האירופי — ב״א ש ל ה ר ו ק ח י ם (P. officinalis) — היו מפיקים בעבר תמציות, ששימשו כסמי־כיחה וכמשקאות להרגעה ולחיזוק־העצבים. המין הסיני P. obconica, שהוא בעל פרחים סגולים, מעורר בבני־אדם רגישים תגובה אַלֶרגית (ע״ע אלרגיה) חזקה בצורת דלקת־עור חריפה; סבורים, שהחמרים הפעילים הם מיני סַפּונין (ע״ע). במינים אחדים נמצא הגליקוזיד (ע״ע) פרימוּלין, שהוא תרכובת של תולדת הסַליציל (ע״ע) עם הדו־סאכאריד פרימוּרוֹזה (ע״ע סכר); על פעולתו הפארמאקולוגית אין ידיעות ברורות.

מן המינים המקובלים כפרחי־נוי גדל בר במקומות לחים ביערות ב״א רם (P. elatior),' שהוא בעל פרחים צהובים. בתרבות מגדלים מינים מרובים בגינות או בבתי־זכוכית ומרבים אותם או ע״י זרעים או ע״י חלוקת קני־השורש של הצמח. מהם: ב״א מ א ו ז ן (P. auricula), שהוא בעל פרחים צהובים ושמולדתו היא שווייץ; ב״א מ ש ו נ ן (P. denticulata); ב״א ס ט י ו א ר ט (P. stuarti); ב״א ו ר ו ד (P. rosea); ב״א ס י נ י (P. sinensis), שהוא בעל פרחים אדומים או ורודים; ב״א י א פ א נ י (P. japonica). כמה מיני ב״א הם בני־כלאיים, והמקובל שבהם הוא ב״א קְיוּ (P. kewensis), שהוא בעל פרחים צהובים ריחנים.

מ. ז.

בְּכוֹרוֹת, שמה של מסכת בסדר־קדשים, שהיא מצויה במשנה, בתוספתא ובתלמוד. מסכת־ב׳ כוללת במשנה תשעה פרקים ובתוספתא — שבעה פרקים. כמו לשאר המסכתות שבסדר־קדשים, כך מצויה ברשותנו גמרא למסכת־ב׳ רק בתלמוד הבבלי ולא בירושלמי (ה,,ירושלמי״ לב׳, שהוציא פרידלנדר ב1907, הוא מזוייף, ע״ע תלמוד, ירושלמי). תוכן מסכת־בכורות שבמשנה: פרק א׳ — הלכות פטר־חמור; פרקים ב׳—ו׳ — הלכות בכור־בהמה; פרק ז׳ — הלכות מומי־כהן (ע״ע כהונה); פרק ח׳ — הלכות בכור־אדם; פרק ט׳ — הלכות מעשר־בהמה (ע״ע קרבנות). הלכות מומי־כהן צורפו למסכת־ב׳ בשילוב עם הלכות מומי־בהמה, שנשנו בה לעניין התר בכור־בהמה. הלכות מעשר־בהמה צורפו למסכת־ב׳, מאחר שהתנאים רגילים להזכיר בכור ומעשר זה אצל זה, ששווים במתן דמיהם על המזבח (עי׳ תוס׳ בכורות נ״ג א׳). במסכת ב׳ שבמשנה אנו מבחינים בבירור הלכות, שנוסחו עוד בתקופת־הבית. לכמה הלכות, שנוגעות לבכורות, היתה חשיבות מרובה גם בדורות שבין חורבן־הבית ותקופת בר־כוכבא (עי׳ ה׳, ג׳ ובגמרא ל״ו, א׳), וכמה מן ההלכות שנידונו בתקופה זו נכללו במסכת שלפנינו. חלק ניכר של המסכת שייך לתקופה שלאחר מרד בר־כוכבא. — התוספתא כוללת את חומר המשנה וכמה תוספות, מהן לפי מקורות שהם קדומים למשנה ומהן — מאוחרים ממנה. מעניין הוא החומר, שמוצאו מן התקופה שלאחר מרד בר־כוכבא, המשמש עדות לשכיחותה של העליה לרגל לירושלים אף באותה תקופה (עי׳ תוספתא ב׳, י״ד; ט׳, י׳). — הגמרא של המסכת שלפנינו כוללת חומר מתקופת־התנאים ועריכתה הסופית נעשתה בתקופת־הסבוראים.

בִּכּוּרֵי־הָעִתִּים, שנתונים לדברי ספרות ומדע, שיָצאו בווינה במשך שתים־עשרה שנים רצופות (1821—1833) ושימשו אכסניה מרכזית לסופרי ההשכלה בישראל באותן השנים. העורך הראשון לשלושת הקבצים הראשונים היה שלום הכהן (ע"ע), שביקש להמשיך בווינה את המסורת של „המאסף" (ע"ע). בכרכים הראשונים היה מדור בגרמנית, שעלה בכמותו על החלק העברי; וכן הובא בהם מבחר יצירות של „המאסף". כרכים ד'—ה' ערך משה לאנדא מפראג. כרך ו' נערך ע"י שלמה פרגאמנטר, כרכים ז'—ח' ע"י יששכר בר שלזינגר, כרכים ט'—י' ע"י יצחק שמואל רג'יו (יש"ר) ושני הכרכים האחרונים ע"י יהודה ייטלס. בבה"ע היו מיוצגים כל הסוגים הספרותיים, ונתפרסמו בהם גם תרגומים (בעיקר מגרמנית). המשתתפים בהם היו ממשכילי בוהמיה (צ'כוסלו־באקיה), איטליה, אוסטריה, הונגאריה וגאליציה. ערכם הספ־רותי של הקבצים עלה משנה לשנה, וביחוד מזמן שהוקדשו ליצירות בעברית בלבד. בין השאר נתפרסמו בהם ה„תולדות" של שלמה יהודה רפפורט (ע"ע), שפתחו תקופה חדשה בבי־קורת ההיסטוריה בעברית, וכן „כנור נעים" לשמואל דוד לוצאטו (ע"ע) ו„מאזני־משקל" של יצחק ארטר (ע"ע). ב1845 ניסה י. ש. רג'יו להוציא את „בכורי־העתים החדשים", אך הוציא מהם רק כרך אחד בלבד, שבו נתפרסמו „תולדות שפינוזה" של מ. לטריס (ע"ע), מאמר שעורר פולמוס חריף בין גדולי חכמי־הדור.

המשתתפים ב„בכורי העתים" ויצירותיהם נמנו כולם בספרם של Wachstein-Taglicht-Kristianpoller: Die hebräische Publizistik in Wien, I.

ראובן פאהן, בכורי העתים ועורכיהם, בספרו: פרקי־השכלה, תרצ"ז, עמ' 100–141; י. קלוזנר, היסטוריה של הספרות העברית החדשה, כרך ב', תשי"ב[2], עמ' 30–37.

ג. ק.

בִּכּוּרִים, פירות האדמה והאילן, המבשילים ראשונה או הניטלים ראשונה ממקום־גידולם לאחר שהבשילו; ראשית השלל בצַיִד או בדַיִג.

(1) **ערכי הקדושה**. רוב השבטים הפרימיטיוויים נוהגים קדושה בב', ולפיכך שכיחים מנהגים וטכסים, שהם תלויים בב', בכל חברה חקלאית, קמאית ומפותחת כאחת.

שלושה יסודות רעיוניים גרמו, בנפרד או במאוחד, להפי־כתם של הב' ליסוד פולחני מובהק: (א) **כל „ראשית" קדושה היא**. הב' הם בגדר „ראשית", ועל־כן הם קודש לאלוהות (השווה שמ' כג, יט; לד, כו; ירמ' ב, ג, ועוד; וע"ע בכור), שיש לה חלק ביבולי־האדמה; הרי האלוהות היא המשיבה את הרוחות והמורידה את הגשמים בעיתם והשומרת את הפירות מפני פגעים רעים, וכדומה; לפיכך חייב אדם קודם שהוא נהנה מן היבול להביע לה תודה ע"י מה שהוא מפריש לה מראשית היבול, ומן המיטב והמובחר שבו.

(ב) **אריסות**. כל האדמה וכל פירותיה הם קניין האלו־הות (ר' ויק' כה, כג: „כי לי הארץ"), והאדם הוא מעין אריס, שאינו זכאי לקבל אלא חלק מן היבול כשכר־עבודתו. להלכה חייב האדם למסור תחילה את היבול כולו לידי בעליו החוקיים ולקבל מידם את שכרו, כדין שכיר או עבד. למעשה אין הב' אלא חלק מועט מן היבול; אבל כוחם בסמל: הפרט בא ללמד על הכלל כולו, וע"י הבאת הב' כאילו קונה האדם את כל שאר היבול לשימושו.

(ג) **כפרת־עוון**. כל עצמה של נטילת הפירות, לקיטתם, קטיפתם ואסיפתם, היא בגדר מעשה עוון, שסכנה כרוכה בו, לפי שיש בה משום פגיעה ברשות האלים או השדים בעלי פירות האדמה והשדה. הנאת בני־האדם מפירות־לא־להם מעו־ררת את קנאתם וחמתם של הכוחות העל־טבעיים, ועל האדם לפייסם ע"י הוכחה, שהוא מודה בבעלותם על פרי־האדמה ואינו מֵעֵז להשתמש בו אלא ברשותם. הבאת־הב' יש בה, איפוא, משום פעולה של כפרת־עוון.

בעוד שקצת אנתרופולוגים (בגון פריזר) סבורים, ששר־שיה של הבאת־הב' היו נעוצים בכל מקום בערכי־הקדושה

קישוט־תסרוקת של אינדייני בני של שבט „הרגליים השחורות" (Blackfeet) מערבות אה"ב וקאנאדה, לכבוד מחול־הביכורים („מחול־השמש"). העלים, הפירות והעזרות הם מביכורי העונה ושללה

הנזכרים, סבורים חוקרים אחרים (כגון לאנג), שערכי־הקדושה הללו נתלוו להבאת־הב' רק לאחר זמן, ואילו עיקרו של הטכס בא מתוך הכרה קמאית, שטוב ומועיל לו, לאדם, להינזר מאכילת הב' עד להסרת הטאבו המוטל עליהם, כמו על כל דבר שהוא בעל חשיבות חיונית ליחיד או לציבור. הצמדת תכונות של קדושה (ושל טומאה) לב', או לפירות הראשונים (ראשית־היבול), והנוהג לעשות בהם מעשה־כפרה (או טהרה) הם, לפי דעה זו, פרי פעולת הפיקוח על ההתנזרות, שנמסר לבני־אדם או למוסדות מסויימים (כגון מלך או קוסם).

(2) **יסודות המנהגים השונים של הבאת־ב'**. — כל מנהג של הבאת־ב' נבחן במרחב תרבותו על־פי שלושה ממדים, שאחד מהם הוא ראציונאלי־טבעי (כגון זמן הבאת־הב', שמשתנה לפי האקלימים, וטיב הפירות, שמשתנה לפי הארצות), ואילו השנים האחרים (הצורה של

הבאת־הב׳ וערך הקדושה המיוחסת להם) אינם תלויים בתנאים הטבעיים, אלא בדרכי המחשבה והמעשה של החברה, והם עשויים להשתנות מעם לעם ומשבט לשבט באותו אקלים ובאותו פרי, או מפרק לפרק בתהליך ההתפתחות החמרית והרוחנית של העם או השבט.

במקום שהב׳ מובאים כקרבן מכרעת עפ״ר בחינת הקדושה הפונקציונאלית שלהם. כך היה הדבר בעמי המזרח הקדמון, שראו את האדמה כקניין אלוהי־הארץ ואת פירותיה כתולדות של סגולות־הפריון, שהוענקו לה על־ידי כוחות על־טבעיים. לפיכך היו מביאים בימי־מועד, ששימשו מקראי־קודש לאלוהי־הארץ, קרבנות־תודה מראשית פרי־האדמה (מנחות) לאדוני־האדמה (בְּעָלִים). גם בימי־עצרת לאל־הפריון היו מגישים למשרתיו הכוהנים מנחות־ב׳. — קרבן־הב׳, שההודים הקדמונים היו מביאים לאינדרה, לאַגְנִי (ע״ע) ולאלים אחרים, נועד בעיקר להשפיע על אלים אלה, שיטהרו את הצמחים מרעלם של השדים, ירפאו את הפירות הנגועים וישמרו אותם מרקב. גם בקרבן־הב׳ של היוונים (שהיה מובא לעיתים לגיבור מיתולוגי) והרומים הקדמונים שימשו בעירבוביה היסודות של קרבן־תודה על מתנת־האלים ושל קרבן כפרה וטהרה. בשבטים אפריקנים מרובים רווח המנהג להביא קרבן־ב׳ לרוחותיהם של האבות המתים, משום שלפי האמונה המקובלת בשבטים אלה משגיחים הרוחות שוכני־השאול על פריון־האדמה, ומן הראוי להכיר להם טובה על חסדיהם.—במקומות הרבה אין הב׳ קרבים על המזבח אלא נאכלים ע״י בעליהם בסעודה של קדושה: ילידי איים אינדונזיים מרובים נוהגים לערוך כל שנה, עם הבשלת האורז בשדה, סעודה הקרויה בשם „אכילת נפש־האורז״. הרבה משבטי האינדיינים עורכים סעודת־ב׳, שבה עובר הפרי החדש מיד ליד והנוכחים נוגעים בו בשפתיים ובלשון. לאחר שכל בני־השבט נגעו בפרי, מותרים הוא וכל בני־מינו באכילה במשך כל העונה. הוא הדין בבעל־חיים, שנִצוד ראשון בציד הקיבוצי. בשבטי אוֹרָגוֹן היה הכוהן, משרת האלוהות ומגלמה עלי אדמות, אוכל את הפרי הראשון, לאחר מכן היתה אכילת הפרי מותרת לכל בני השבט. האינדיינים של הפרריות היו נוהגים, קודם שהיו יוצאים ללקט ראשון של תות־השדה, לצאת בריקוד מיוחד, שתנועותיו נועדו להסביר לאלוהות את הצורך החיוני בתות. גם מחול ה„תירס הירוק״ של שבטי האינדיינים באמריקה הדרומית ומחול ה„בוסק״ (שיבוש אנגלי מ„פוּסְקִיטָה״, כינוי של חג־הב׳ באינדיינית) הנהוג כשבטי קריק, מקורם בריקודים בשעת חגיגות־ב׳. — במקומות הרבה כרוכות זו בזו ההקרבה והאכילה ע״י הבעלים: בצפון־מערבה של הודו, למשל, מקריבים ב׳ לאלי־משפחה, אבל חלק מן התקרובת מערבים בחלב ובסוכר, וכל אחד מבני־הבית טועם מן התערובת שבע פעמים. קרוב לוודאי, שעיקר כוונתם של רוב מנהגי־האכילה בסעודות־מצווה אלו הוא לפייס את הרוחות, בעלי־היבול. פיוס זה נעשה על־ידי הזימון, שמזמנים את האלוהות ליסב לסעודה של כריתת ברית וסליחה כדרך זבח שלמים (ע״ע קרבן).

ר. פטאי, אדם ואדמה, ב׳, 1943, 129; A. Lang, *Magic and Religion*, 1901, ch. XIV ("Firstfruits and Taboos"); J. G. Frazer, *Spirits of the Corn and the Wild*, 1912, chs. X ("Eating the God"), XI ("The Sacrifice of First-fruits"); J. A. MacCulloch, "Firstfruits", in *ERE*, VI, 41 ff.; S. Thompson, *Motif-Index of Folk-Literature*, 1932–1936, VI, 209 f.

מ. ה. ב.־ד. נ.

הבאת ב׳ בישראל. — לפי התורה חייב כל אדם מישראל להביא מן הפירות או התבואה, שבשלו ראשונה על אדמתו, לה׳ לבית־המקדש. לחיוב זה, כמו לבכורות (ע״ע בכור) ולתרומה (ע״ע), יש שרשים בהשקפה הקדומה (הש׳ ברא׳ ד, ד), שכל מתות־הטבע מאלוהים באו (הש׳ ויק׳ כה, כג), ושאין אדם רשאי ליהנות מכל מה שזיכו לו מן השמים, אלא אם כן הקדיש את ראשיתו (עי׳ שמו״א טו, כא; שם ב, כט; ירמ׳ ב, ג; ומשלי ג, ט: „כבד את ה׳ מהונך ומראשית כל תבואתך״. וע׳ גם בן־סירא ל״ה, 10) ליוצר הכל (כלומר, למשרתיו). ובשכר זה — כך האמינו — גם מתברכים שדותיו (מלאכי ג, י). — בין המתנות שהיו נוהגים להביא לנביאים בימי בית ראשון (עי׳ שמו״א ט, ז; וע״ע נביא) היו, כנראה, גם „לחם בכורים״ ...„לחם שעֹרים וכרמל״ (מל״ב ד, מב).

הב׳ נקראים בתורה באופן כולל „ראשית בכורי אדמתך״ (שמ׳ כג׳ יט), „ראשית פרי האדמה״ (דב׳ כו, י) וגם „בכורים״ סתם (ויקר׳ כג, כ; נחמ׳ יג, לא). ב„כתב האמנה״, שנערך בימיו של נחמיה (נחמיה י, לו), מפורשת ההתחייבות להביא את „בכורי אדמתנו ובכורי כל פרי כל עץ״. אך לפי המסורת (מש׳ בכורים א׳, ג׳), לא הביאו אלא מז׳ המינים, ש„נשתבחה״ בהם ארץ־ישראל (דב׳ ח, ח—ט: „ארץ חטה ושעֹרה וגפן ותאנה ורמון... זית־שמן ודבש״; לפי ספרי לדב׳ רצ״ז, הכוונה היא לדבש תמרים; ועי׳ ראב״ע ויק׳ ב, יא). ואמנם בתורה לא נזכרו אלא מינים אלה בלבד (ר׳ ספר החינוך, מצות הבאת ב׳, ע״ב, ז׳).

את הב׳ היו מביאים לביהמ״ק (שמ׳ כג, יט; לד, כו; דב׳ כו, א—יא) בטנא (דב׳ שם). ההבאה בטנא נחשבה בתקופת בית שני כחובה (מ׳ בכורים ג׳, ד׳—ח׳; ספרי דברים רצ״ח; יוסף בן מתתיהו, קדמונ׳, ד׳, ח׳, כ״ב), שהכל היו מקפידים על קיומה, באופן שפילון מכנה את חג־השבועות בשם „חג־הטנא״ (κάρταλλος; De specialibus legibus, II, 215). טכס הבאת הב׳ והפסוקים, שהיו נאמרים בשעת־המעשה — בלשון־המשנה: „וידוי״ (מש׳ בכורים ב׳, ב׳) או „מקרא בכורים״ (מש׳ סוטה ז׳, ג׳) — נתפרשו בס׳ דברים (כו, א—יא). המביא את הב׳ היה בא לפני הכוהן ואומר: „הגדתי היום לה׳ אלהיך כי באתי אל הארץ אשר נשבע ה׳ לאבותינו לתת לנו״. הכוהן היה נוטל מידי האיש את הטנא ומניחו לפני המזבח, והמביא את הב׳ היה אומר: „ארמי אֹבד אבי וירד מצרימה ויגר שם במתי מעט ויהי שם לגוי גדול עצום ורב, וירעו אותנו המצרים... ונצעק אל ה׳... וישמע ה׳ את קולנו... ויוציאנו ה׳ ממצרים... ויבאנו אל המקום הזה ויתן לנו את הארץ הזאת, ארץ זבת חלב ודבש. ועתה הנה הבאתי את ראשית פרי האדמה אשר נתתה לי, ה׳״. את ה„וידוי״ היה אומר המביא עצמו. תחילה תיקנו, ש„כל מי שאינו יודע לקרות״ — מַקְרה אותו הכוהן (מש׳ בכורים ג׳, ז׳; ור׳ פילון, שם, 216). ולפי שמפני הבושה, שאינם יודעים לקרוא, היו ש„נמנעו מלהביא״ ב׳, „התקינו שיהיו מקרין את מי שיודע ואת מי שאינו יודע״ (מש׳ שם). לפי המשנה, „מקרא בכורים״ הוא אחד מן הדברים, שנאמרים רק ב„לשון הקודש״ (סוטה ז׳, ב׳). — את הב׳ היו נותנים לכוהן (במד׳ יח, יא וגו׳; מש׳ בכורים ב׳, א׳).

זמן הבאת־הב׳ לא נקבע בכתוב, אבל מתוך שמות־הלווי, שניתנו לחג־השבועות („יום הבכורים״ — במד׳ כח, כו; „וחג הקציר, בכורי מעשיך״ — שמ׳ כג, טז; ו„חג שבעת... בכורי קציר חטים״ — שם לד, כב; ועי׳ מש׳ בכורים א׳, ג׳),

יש ללמוד, שמועד זה סימן את תחילת הבאת־הב'. בתקופה מאוחרת יותר נקבע הזמן: „מראשית הקיץ עד הסתו" (פילון, שם, 220) או בלשון המשנה: מעצרת עד חנוכה: „מעצרת (= חג השבועות) ועד החג (= סוכות) מביא וקורא (= „מקרא בכורים"); מן החג ועד חנוכה — מביא ואינו קורא" (מ' בכו' א', ו'; לדעת ר' יהודה בן בתירא, גם קורא עד חנוכה). עד החג התבואה עודה טריה ואפשר לחשבה לב'. ומעשה ב„אנשי הר צבועים" (כנראה מסביבות ואדי אבו צבע הנופל לוואדי פרעה ממערב לוואדי קלת), ש„הביאו בכוריהם קודם לעצרת — ולא קיבלו מהם" (שם, שם, ג')—התורה לא נתנה שיעור בב' (ע' מש' פאה א', א'), אבל החכמים נתנו בם שיעור: „אחד מששים" (ירוש' בכורי' ג', א'). במשנה נקבע, שיש להביא את הב' מן הפירות המשובחים דוקה — מפירות שבהרים ומתמרים שבעמקים ומזיתי־שמן מעבר־הירדן, בניגוד לדעתו של ר' יוסי הגלילי, ש„אין מביאין ב' מעבר־הירדן, שאינה ארץ זבת חלב ודבש" (מש' בכורים, א' י'; ועי' גם שם, א', ג'); וכן קבעה המשנה, שיש לתת את הב' למשמרת־הכוהנים, העובדת במקדש באותו שבוע (זוהי דעת ח כ מ י ם — משנה, בכורים, ג', י"ב — שהיא בניגוד לדעת ר' י ה ו ד ה, עי' שם).

הפרשת הב' והעלאתם לירושלים בימי בית שני מתוארת בפרטות במשנה: „כיצד מפרישין הבכורים? — יורד אדם בתוך שדהו ורואה תאנה שבכרה, אשכול שבכר, רמון שבכר — קושרו בגמי ואומר: ,הרי אלו בכורים!'"... „כיצד מעלין את הבכורים? — כל העיירות שבמעמד (ע"ע בית־המקדש) מתכנסות לעיר של מעמד, ולנין ברחובה של עיר... ולמשכים היה הממונה אומר: ,קומו ונעלה ציון, אל בית ה' אלהינו!'. — הקרובים מביאים התאנים והענבים, והרחוקים מביאים גרוגרות וצמוקים, והשור הולך לפניהם וקרניו מצופות זהב ועטרה של זית בראשו, החליל מכה לפניהם... הפחות, הסגנים והגזברים יוצאים לקראתם... וכל בעלי אומנויות שבירושלים עומדים לפניהם ושואלין בשלומם: ,אחינו, אנשי המקום פלוני, באתם לשלום'... הגיעו להר־הבית — אפילו אגריפס המלך נוטל הסל [שבו נתונים הב'] על כתפו ונכנס עד שמגיע לעזרה. הגיע לעזרה — ודיברו הלויים בשיר... העשירים מביאים בכוריהם בקלתות של כסף ושל זהב, והעניים מביאין אותם בסלי נצרים של ערבה קלופה", וכו' (משנה, בכורים, פרק ג'). — על הכתוב: „אשר תביא מ א ר צ ך" (דברים כו, ב) דרשו, שאין מביאים מחוצה לארץ (חולין קל"ו, א'). בזמן שאין בית־המקדש קיים — אין מצות ב' (משנה, בכורים, ב', ג'; ועוד).

להלכות ב' מוקדשת מסכת מיוחדת — במשנה, בתוספתא ובתלמוד הירושלמי: „מסכת ב כ ו ר י ם" (בסדר „זרעים"), אבל הלכות ב' נידונות גם במסכתות אחרות שבבבלי ובירושלמי.

רמב"ם, משנה תורה, ג', הלכות בכורים; ש. קליין, ארץ יהודה, 146-147; I. Heinemann, *Philons griechische und jüdische Bildung*, 1932, pp. 17–18.

י. מ. ג.—צ. ק.

בְּכוֹר שׁוֹר, יוֹסֵף (ר' יוסף בן יצחק מאורליינש [Orleans]; נקרא ב"ש לפי התואר ליוסף שבדב' לג, יז), מגדולי פרשני־המקרא בין חכמי־צרפת במאה ה12 ומחשובי בעלי התוספות על התלמוד; תלמידו של רבנו תם. מפירושיו למקרא נשתמר בכ"י רק פירושו לתורה, שמתוכו נדפסו כמה חלקים: בראשית ושמות ע"י א. ילינק (ליפסיא תרט"ז); ויקרא, ע"י מ. אברהם (הצופה לחכמת ישראל, ח', 1924); במדבר, פרקים א—טו ע"י י. ניימן (ברסלאו, 1899); פרקים טז—לו ע"י מ. א. במברגר (הצופה, ט', 1927); דברים, פרקים א—יב ע"י א. צווייג (MGWJ, 1913—1914), ופרקים לב—לד ע"י ואלטר ברסלוי (1890). בפירושיו הירבה ב"ש להסתמך על קודמיו, כגון רש"י ויוסף קרא, וביחוד רשב"ם, אבל הנטיה הביקרתית בולטת בפירושו יותר מאצל קודמיו. כחוקרי־המקרא בזמננו סבר אף ב"ש, שיש בתורה סיפורים, שהם מובאים בצורות שונות במקומות שונים בתורה. הוא השתדל להרחיק את הגשמות, לקרב את הניסים אל השכל ולבאר את טעמי־המצוות באופן הגיוני. אך הראציונאליות שלו היתה מיוסדת על השכל הישר ולא על השקפה פילוסופית. הוא קרא תגר על המבארים את המצוות בדרך הרמז והסוד וגורמים ע"י כך, לדעתו, לפריקת עולן של המצוות. כמו־כן הירבה לטעון נגד הפרשנות האלגורית של הנוצרים ונגד יסודותיה של הנצרות בכללה. עם זה אנו מוצאים בפירושו את התחדשותה של הנטיה לביאורים לפי הדרש, ואפילו לפי נוטריקון וגימטריה. — ב"ש היה גם פייטן וחיבר כמה סליחות.

ש. פוזננסקי, מבוא לפירוש על יחזקאל ותרי עשר לר' אליעזר מבלגנצי, 1913; G. Walter, *Joseph Bechor Schor*, 1890.

מ. צ. ס.

בְּכֶטֶרֶב, וְלָדִימִיר מִיכִילוֹבִיץ' — B. M. Бехтерев (1857, מחוז ויאטקה — 1927, לנינגראד), נורולוג ופסיכיאטר רוסי. למד במכון הצבאי־הרפואי בפטרבורג, השתלם ב1881—1885 בחו"ל בהדרכתם של וונט ופלכסיג בגרמניה ושל שרקו בפאריס. מ1885 היה פרופסור לפסיכיאטריה באוניברסיטה של קאזאן, ומ1894 — במכון הצבאי־הרפואי בפטרבורג. ב1903 ייסד ב' בפטרבורג את המכון הפסיכו־נורולוגי כמוסד של מחקר והוראה, שמימונו נתאפשר על־ידי קרן, שנוצרה מתרומות של שוחרי־מדע. כמוסד לא־ממשלתי לא חלו על מכון זה ההגבלות לגבי יהודים, שהונהגו מטעם השלטונות באוניברסיטות; משום כך למדו והשתלמו במוסד זה בהדרכתו של ב' הרבה סטודנטים יהודיים. במשפט־בייליס (ע"ע) הופיע ב' כמומחה מטעם ההגנה להפרכת עלילת־הדם. אחר המהפכה נעשה המכון הפסיכו־נורולוגי בראשותו של ב' מכון ממלכתי למדעי־הרפואה, וכן נתמנה ב' מנהלו של מכון מיוחד לחקירת־המוח.

ו. מ. בכטרב

ב' תרם תרומות חשובות לקליניקה של מחלות־העצבים ומחלות־הרוח, הגדיר כמה מחלות חדשות וקבע רפלכסים חשובים מבחינה דיאגנוסטית. כחוקר והוגה־דעות היה ב' נציג מובהק של הכיוון האנאטומי־פיסיולוגי המכאניסטי. תחילה החזיק בתורתו של פולוב (ע"ע) על הרפלכסים

תיאור של באכבאנאלים על סארקופאג רומי. המוזיאון של התֶרמות, רומי

המותנים, אך אח"כ הרחיק ללכת מפאוולוב ופיתח את תורת־הרפלכסים למקצוע ה„רפלכסיולוגיה", שנועד לשמש בסיס „אובייקטיווי" להבנת ההתנהגות של בע"ח והפסיכולוגיה של בני־אדם, הן כיחידים והן בקיבוצים; לשון אחרת — להעמיד לא רק את הפסיכולוגיה אלא אף את הסוציולוגיה על בסיס פיסיולוגי. ה„פסיכולוגיה האובייקטיווית" של ב', שהיא כאילו מְקַבֶּלֶת לתורת הבִּיהֵיוִיוֹרִיזם (ע"ע), מוותרת על מושג־התודעה ומתארת רק תגובות מוחָשות, שהאורגא־ניזם מגיב על גירויים חיצונים ופנימיים; ההסתכלות והתיאור האיכותיים מוחלפים בה במדידות כמותיות. מחמת המאטר־יאליזם המכאניסטי הנוקשה שלו נמצא ב' בסוף ימיו בניגוד להתפתחות החדישה בביולוגיה ובפסיכולוגיה, מצד אחד, ולאידיאולוגיה הרשמית של רוסיה הסובייטית, מצד שני.

חיבוריו העיקריים של ב': Проводящие пути спинного и головного мозга („דרכי־ההולכה של מוח־השדרה והראש"), 1893, 1926[3]; Основы учения о функциях мозга („יסודי תורת פונקציות־המוח"), 1907; Объективная психология („פסיכולוגיה אובייקטיווית"), 1910; Общая диагностика болезней нервной системы („דיאגנוסטיקה כללית של מחלות מערכת־העצבים"), 1911; Коллективная рефлексология („רפלכסולוגיה קיבוצית"), 1921; Общие основы рефлексологии человека („היסודות הכלליים של הרפלכסולוגיה של האדם"), 1928[4].

מחלת־ב' (spondylarthritis ankylopoetica = דלקת מפרקי־החוליות הגורמת להתקשות־המפרקים), שגרון כְּרוֹני של עמוד־השדרה, מחלה דלקתית של הרצועות ושל המפר־קים הקטנים של עמוד־השדרה, שמתקדמת באיטיות, עפ"ר מלמטה למעלה, ומסתיימת בהתקשות. התפתחות המחלה ניכרת בשינויים אפיינים באופן החזקת הגופה, בצימצום חופש התנועה עד כדי ביטולה, בקשיחות בית־החזה ובצימ־צום נפח־הנשימה. הממצאים הפאתולוגיים הם: שינויים בשלבים ובמפרקים, התגרמות הרצועות, וכנגדה התמעטות הסיד בעצמות. כתוצאה מלחץ ההתגרמות המתקדמת על שרשיהם של העצבים ההקפיים מופיעים ליקויי תחושה ותנועה מעין הנֶוריטיס. המחלה תוקפת בעיקר גברים בגיל־העמידה או זקנים. סיבתה (או סיבותיה) אינן מחוורות: יש מייחסים אותה להשפעת מוקדים דלקתיים סמויים, ויש רואים בה הפרעה הורמונאלית.

L. H. Grote. *Die Medizin der Gegenwart in Selbstdarstellungen*, II. 1927 (כולל אוטוביוגראפיה של ב'); Сборник посвященный В. М. Б. у к 40-летию профессорской деятельности (1885—1925), 1926; В. П. Осипов, Б., 1947.

י. ל.

בַּכְּכָנָלִים (לאט' Bacchanalia), חגיגות של פריצות והו־ללות, שהיו נערכות ברומי לכבודו של האל בַּכּוּס — השם הרומי של האל היווני דיוניסוס (ע"ע). ידיעותינו על חדירתם של הב' לרומי שאובות מכתביו של ליויוס (ע"ע). הב', שמקורם בפולחן־דיוניסוס, שהיה נהוג ביוון, היו רווחים באיטליה הדרומית ומשם נתפשטו לאֶטרוּרְיָה. האטרוסקים קישרו את הפולחן היווני בגילויים של גסות ואכזריות יתרות, ובצורה זו נתקבלו הב' ברומי. כאן היו חוגגים אותם בחוגים מיוחדים, מתחילה של נשים בלבד, אך אח"כ בשיתוף עם גברים. זולת פושעים ועבריינים מכל הסוגים, נטלו חלק בב' גם הרבה מבני־האצילים. כשנודע טיבם של הב' ברבים נערכה (ב186 לפסה"נ) חקירה קפדנית ע"י הסנאט וכל אלה שנמצאו חייבים בדין, גברים ונשים (כ7,000), באו על ענשם (הרבה מהם אף הוצאו להורג). הסנאט פירסם את ההחלטה המפורסמת על הב' (Senatus consultum de bacchanalibus), שהעתק ממנו (על לוח־נחושת) נמצא ב1640 בקאלאבריה (כיום: בווינה). ההחלטה הטילה אסור חמור על הב' בכל רחבי איטליה, ובכלל זה בערים היווניות של

איטליה הדרומית. מרומי העיר נעלם הפולחן בהשפעת הענ־שים החמורים, שהעבריינים היו צפויים להם, ואילו באיטליה הדרומית התקיימו הב׳ בסתר עוד מאות שנים לאחר שנאסרו. — לדעתו של החוקר הבלגי קימון (Cumont) היו בב׳ יסודות מזרחיים.

Livius, XXXIX, 8 ff.; F. Cumont, *Les religions orientales dans le paganisme romain*, 1929⁴.

א. ש.

בָּכְּס, סר אַרנוֹלד (אֶדוּאַרד טְרֶווֹר) — Arnold (Edward Trevor) Bax — (1883, לונדון — 1953, שם), קומפוזיטור בריטי. למד נגינה בפסנתר וקומפוזיציה באקא־דמיה המלכותית בלונדון. ב׳, שהיה אירי ע״פ מוצאו, הושפע מתנועת ה„תחיה הקלטית״ ומן הספרות האירית בזמנו. מתוך אהבתו לאירלאנד ישב בה תקופות ממושכות, והפולקלור האירי מוצא לו ביטוי ביצירותיו. ב׳ ביקר גם ברוסיה, אך ביקור זה לא הטביע רישום עמוק על המוסיקה שלו. יצירו־תיו הן ברובן בעלות רוח לירית, והרבה מן הנעימות שחיבר לשירים של משוררים איריים ואנגליים (ביניהם של צ׳וסר, שֶלי, ברנז וייטס) מותאמות יפה לתכנן והלך־רוחן של היצירות הפיוטיות. ב׳ לא זכה להתבלט בחיי המוסיקה בבריטניה עד שנת 1942, שבה מינה אותו המלך למשרת „מנהל המוסיקה המלכותית״ (Master of the King's Mu-sick). יצירותיו כוללות 7 סימפוניות ויצירות אחרות לתז־מורת (ביניהן 2 קונצרטים, לכינור ולצ׳לו), כ-30 יצירות קאמריות, מוסיקה לבאלט ועוד.

A. Bax, *Farewell my Youth*, 1942 (אוטוביוגראפיה); R. H. Hull, *A Handbook to Arnold Bax's Symphonies*, 1933.

בָּכְּס, אֶרְנֶסְט בֶּלְפוֹרְט — Ernest Belfort Bax — (1854-1926), סוציאליסטן אנגלי. היה מראשוני ההוגים במשנת־מארכס באנגליה והציע את רעיונותיו בצורה עממית בכתבי־עת. ב-1881 נצטרף לפדראציה ה[סוציאל־] דמוקרא־טית מיסודו של ה. מ. הַינדמן (Hyndman). לאחר מכן (1884) נצטרף לליגה הסוציאליסטית של ויליאם מוֹריס, אך כשנכבשה זו ע״י האנארכיסטים, חזר אל הפדראציה הדמו־קראטית. במחלוקת, שפילגה פדראציה זו ב-1915, נצטרף לצד הפאטריוטי.

ב׳ נתפרסם כמתנגד נמרץ לפמיניזם. בסוף המאה ה-19 התנגד למסע האנטי־יהודי של "Justice" („צדק״) — הבט־און הרשמי של הפדראציה הדמוקראטית בבריטניה הגדולה. אדוארד ברנשטיין לא צדק כשהאשים אותו באנטישמיות.

חיבוריו כוללים: The Religion of Socialism („דת הסוציאליזם״), מהדורה ג׳, 1891; The Ethics of Socialism („המוסר של הסוציאליזם״), מהדורה ג׳, 1893; The Fraud of Feminism („התרמית שבפמיניזם״), 1913; Reminis-cences and Reflections („זכרונות והירהורים״), 1918; The Social Side of the Reformation in Germany („הצד החברותי של הרפורמאציה בגרמניה״), 3 כרכים, 1894–1903; וספר, שנכתב ביחד עם ויליאם מוֹריס: Socialism: its Growth and Outcome („הסוציאליזם: צמיחתו ופירו־תיו״), 1893.

Robert Arch, *Bax, Thinker and Pioneer*, 1927.

א. ז.

בַּכְּסְטֶר, רִיצ׳רְד — Richard Baxter — (1615, רוטון [Rowton], שרופשיר — 1692, לונדון), תאולוג אנגלי פוריטני. ב-1638 נעשה כומר של הכנסיה האנגליקנית ואחר־כך כומר צבאי בחילו של קרומוֶל (ע״ע). ב׳ היה מן הטוענים לרסטוראציה ולאיחוד בין האנגליקנים והפוריטנים. ב-1660 עבר ללונדון וכאן נתמנה אחד מן הכמרים המלכו־תיים, אך לאחר שנתחדשה כנסיית־המדינה האחידה (1662) פוטר ממשרה זו. מחיבוריו המרובים זכה לפירסום מיוחד The Saints' Everlasting Rest („מנוחת־הנצח של הקדו־שים״), 1650 — על חשיבותה של שלוות־הנפש למאמינים. חיבורו The Call to the Unconverted („קריאה לכופרים״), 1657, שימש בין השאר כחומר־שיכנוע לתלמידו הנלהב ג׳ון אליוט, שפעל כמיסיונר בין האינדיינים של מאסאצ׳וסטס ותירגם אותו ב-1664 ללשונם. חיבורו: Gildas Salvianus or the Reformed Pastor („הכומר הרפורמי״), 1657, הוא מורה־דרך להתנהגותו של כומר פרוטסטאנטי ומשמש עד היום ספר־עזר מועיל לכמרים.

בתורתו, שנודעה באנגליה בשם „באכסטֶריניזם״, ביקש ב׳ לגשר בין התפיסה התאולוגית של הקאתולים ובין זו של הקויקרים וכיתות אחרות. עיקרם של כתביו התאולוגיים כלול בנסיונו לבסס את עמדתו המתווכת בשאלת הרצון החפשי; לדעתו, קיימת בחירה אלוהית לישועה, אך את הבחירה לפורענות ועונש דחה ב׳ (ע״ע גזרה קדומה), ובזה נבדל מדעת קאלווין וחסידיו. בצד הצורך בחשבון־הנפש הטעים ב׳ את חשיבותה של מידת־הרחמים; חיבוריו השפיעו הרבה על הפיאֶטיזם (ע״ע).

A. R. Ladell, *R. B.*, 1925; I. Morgan, *The Nonconformity of R. Baxter*, 1947.

ד. פ.

בַּכֶר, בִּנְיָמִין זְאֵב — Wilhelm Bacher — (כ״ט טבת, תר״י/1850, ליפטוֹ־סֶנט־מיקלוֹש, הונגאריה [כיום: צ׳כוסלובאקיה] — כ״ו כסלו, תרע״ד/1913, בודאפסט), מגדולי החוקרים במדעי־היהדות ובבלשנות השמית; בנו של המשורר העברי שמעון בכרך־בכר (ע״ע בכרך, משפחה), מצאצאיו של ר׳ חיים יאיר בכרך (ע״ע). ב-1863/7 למד בליציאון האוואנגלי בפרסבורג (כיום: בראטיסלאווה) ושקד גם על לימודי־התלמוד. ב-1867 השתלם באוניברסיטה של בודאפסט בפילוסופיה ובבלשנות השמית והמזרחית, רכש לו ידיעה יסודית בלשונות הערבית והפרסית ובספרויותיהן, ובאותו זמן עצמו הוסיף לשמוע גם שיעורים בתלמוד. ב-1868 למד באוניברסיטה ובביהמ״ד לרבנים בברסלאו. ב-1870 קיבל את התואר ד״ר לפילוסופיה של האוניברסיטה בלייפציג על יסוד עבודתו לתולדות המשורר הפרסי נִזאמי (נדפסה ב-1871 ולאחר שנתיים יצאה גם באנגלית). ב-1876 הוסמך ב׳ לרבנות וכיהן באותה השנה כרבה של קהילת סֶגֶד (סגדין). ב-1877 נתמנה פרופסור בבית־המדרש לרבנים בבודאפסט. במוסד זה שימש ב׳ במשך 36 שנים כמורה למדעי־המקרא, לספרות האגדה והמדרשים ולחקר הלשון העברית. מ-1907 עד שמת כיהן גם כמנהל־המוסד. ב-1884 ייסד, ביחד עם יוסף בנוֹצי (ע״ע), את הירחון לחכמת־ישראל בהונגארית Magyar Zsidó Szemle, וכן היה ממייסדיה של ה„אגודה הישראלית־ההונגארית לספרות״ (IMIT) ומעורכי השנתונים שלה עד 1899. ב׳ עמד גם בראש המפעל של הוצאת תרגום הונגארי

של ספרי־המקרא (1898—1907), ועם זה היה מעורכי־החוץ של הJewish Encyclopedia (שפירסם בה כמה מונוגראפיות), נמנה עם ראשיהן של חברת „מקיצי נרדמים" וה„אגודה לקידום מדעי־היהדות" בברלין, השתתף בירחונים ובקבצים המיוחדים למדעי־היהדות וגם באנציקלופדיות בעלות אופי כללי וברוב כתבי־העת המזרחנים והתאולוגיים, וכתב גם מאמרים מדעיים בעברית.

בחקר האגדה של חכמי התלמוד והמדרש השתדל ב' לקבוע את חלקו של כל אחד מן התנאים והאמוראים בעיצוב דמותה של האגדה. ממחקריו במקצוע זה יצא ראשונה ספרו Die Agada der babylonischen Amoräer („האגדה של אמוראי בבל"), שטראסבורג, 1878; הופיע גם בהונגארית; מהדורה שניה בצירוף השלמות ותיקונים ב1913. ב1884 פירסם ב' את הכרך הראשון של ספרו Die Agada der Tannaïten („אגדת־התנאים"), מהדורה ב' ב1903, וב1890 פירסם את חלקו השני (שם; תורגם לעברית ע"י א. ז. רבינוביץ בשם „אגדת התנאים", ד' כרכים תרפ"ב—פ"ז). ספרו Die Agada d. palästinensischen Amoräer („אגדת אמוראי ארץ־ישראל") יצא בשלושה כרכים (ב1892, 1896, 1899; עברית: אז"ר, „אגדות אמוראי א"י", ו' כרכים, תרפ"ה—תרצ"ח). על ה„פתיחתות" של חכמי־האגדה הקדמונים דן ב' בחיבורו Die Proömien der alten jüdischen Homilie („הפתיחתות של הדרשה היהודית העתיקה"), 1913, ועל „רבנן דאגדתא" במחקרו Rabbanan, Beitrag zur Gesch. der anonymen Agada („רבנן, פרק בתולדות האגדה עלומת־השם"), שנתפרסם אחר פטירתו (בודאפסט, 1914; גם בהונגארית). בחיבורו Tradition und Tradenten in den Schulen Palästinas und Babyloniens („מסורת ובעלי־מסורת בישיבות של א"י ובבל"), שאף הוא נדפס לאחר שמת (1914), דן ב' על הדרכים, שהשתמשו בהן בישיבות של אמוראי בבל וא"י כדי למסור לדורות הבאים את תורתם של הראשונים, ביחוד את המשניות החיצוניות (ה„ברייתות"), שנשנו בתקופת־התנאים ונמסרו בעל־פה מדור לדור.

חשיבות מיוחדת מבחינה עניינית ומבחינת חקר הלשון והסיגנון יש לחיבורו של ב' Die exegetische Terminologie der jüdischen Traditionsliteratur („המינוח הפרשני של ספרות־המסורת היהודית": שני חלקים, 1899, 1905; עברית: אז"ר, „ערכי מדרש" א'—ב', תרפ"ג). בחלק הראשון של ספר זה ערך ב' בסדר א"ב את המונחים העבריים, שהשתמשו בהם התנאים בפירושי המקראות, ובחלקו השני — את המונחים העברים והארמיים, שאמוראי ארץ־ישראל ובבל השתמשו בהם לאותו צורך. ב' ליקט את המונחים הללו מתוך שני התלמודים ומספרות המדרשים והסביר אותם בפרטות. ועל אלה הוסיף את המונחים, שיצרו האמוראים כדי להסביר את דברי התנאים והלכותיהם.

מלבד סקירתו הכללית על „פרשנות המקרא של חכמי־ישראל מתחילת המאה ה10 עד סוף המאה ה15" (Die jüdische Bibelexegese vom Anfang des 10. bis zum Ende des 15. Jahrhunderts, 1892), חיבר שני מחקרים מפורטים, שהם מוקדשים כמעט לכל פרשני־המקרא הקדמונים. בדו"ח של האקאדמיה־למדעים הווינאית פירסם מסה על הקדמת ר' אברהם אבן עזרא לפירושו על התורה (1875), וכן פירסם חילופי־נוסחאות לפירוש הראב"ע על התורה מתוך כ"י קנטאבריג'יה [קימבריג'] (1894), תרגום של ספר איוב וביאורו בערבית לרב סעדיה גאון בצירוף הערות בעברית (תרנ"ט), וקטעים שנשתמרו בכ"י אוכספורד מתוך תרגומו וביאורו הערבי של ר' משה הכהן אבן ג'יקטילה לספר איוב (תרס"ט). במאמר מפורט, שפירסם בREJ (XV–XVI), ניתח ב' את שיטתו הפרשנית של ר' שמואל בן חפני (ע"ע) על יסוד הקטעים מפירושו הערבי לספר בראשית, שפירסם י. ישראלזון מתוך כ"י פטרבורג. על פרשנות־המקרא של חכמי הפילוסופיה הדתית היהודית, שקדמו לזמנו של הרמב"ם, דן ב' במחקר שפירסם בגרמנית ובהונגארית (1892), וכן פירסם מחקר מיוחד על דרכי פרשנותו של הרמב"ם (1897; עברית, בתרגומו של אז"ר: „הרמב"ם פרשן המקרא", תרצ"ב). לפירושי המקרא של ר' יונה אבן ג'נאח הקדיש ב' שני חיבורים: א) Leben u. Werke des Abulwalid Merwan Ibn Ganah und die Quellen seiner Schrifterklarung, 1885 („חייו וחיבוריו של אבו אלוליד מרואן אבן ג'נאח ומקורות־פרשנותו"); ב) Aus der Schrifterklärung des Abulwalid Merwan etc., 1889 („מן הפרשנות של אבו אלוליד מרואן וכו'"). גם על פרשנות־המקרא שבספר הזוהר כתב ב' מחקר מפורט שנתפרסם בREJ, XXII (1891).

מחיבוריו של ב' בחקר הלשון העברית יש לציין את תיאורו הכולל על „מדע הלשון העברית מן המאה ה10 עד ה16" (Die hebräische Sprachwissenschaft vom 10. bis zum 16. Jahrhundert, 1892), שב' הקדים לו פרק מיוחד על המסורה, וכן רשימה על התחלותיו של מדע הדיקדוק העברי (1895; עברית, בתרגומו של אז"ר: „נצני הדקדוק", תרפ"ז). על שיטתו המיוחדת של „המדקדק הראשון" ר' יהודה אבן חיוג' בחקר הלשון העברית, וכן על פעולתו והישגיו בתחום זה, דן ב' בספרו Die grammatische Terminologie des Jehuda ben David etc., 1882 („המינוח הדיקדוקי של יהודה בן דויד וכו'"). הוא הוציא את ספר השרשים של ר' יונה אבן ג'נאח בתרגומו העברי של ר' יהודה אבן תבון והוסיף עליו מפתחות ותיקונים והקדמה מקפת בעברית על תולדות חייו וספריו של המחבר (תרנ"ו—נ"ז). כמו כן פירסם בכרכים ל"ח (1884) ומ"ב (1888) של ZDMG הגהות ותיקונים למהדורת המקור הערבי של „ס' השרשים" (כתאב אלאצול), שהוציא א. נויבאואר. את המקור הערבי של „ספר־הרקמה" (כתאב אללמע) לר' יונה, שהוא החלק הראשון ממחברת־הדיקדוק שלו, הוציא ב' בהשתתפותו של י. דרנבורג באותיות עבריות (1886). על ההשוואות המרובות בין הלשונות העברית והערבית שבס' השרשים לר' יונה הפיץ ב' אור בספרו Die hebräisch-arabische Sprachvergleichung des Abulwalid etc. 1884 („השוואת העברית והערבית אצל אבו אלוליד וכו'"), ובמחקרו Joseph Kimchi et Abulwalid Merwan etc., 1883 („יוסף קמחי ואבו אלוליד מרואן וכו'") בדק ב' את מידת השפעתו של ר' יונה על המדקדק ר' יוסף קמחי, אביו של הרד"ק. את חיבורו הדיקדוקי של ר' יוסף, „ספר זכרון", הוציא לאור על־פי שלשה כתבי־יד (תרמ"ח). שיטתו המיוחדת של ר' אברהם אבן עזרא בחקר הדיקדוק מתיארת בספרו של ב' Abraham Ibn Esra als Grammatiker, 1882; עברית, בתרגימו של אז"ר: „ר' אברהם אבן עזרא המדקדק" (תרצ"א). כן פירסם ב' ליקוטים מ„ספר המספיק" לר' תנחום בן יוסף הירושלמי (Aus dem Wörterbuche Tanchum Jeruschalmis) וצירף אליהם נספחים על סיגנונו העברי של הרמב"ם בחיבורו

משנה תורה (1903). על „מחברת הערוך" של ר' שלמה פרחון דן בZAW, כרכים י' (1890) וי"א (1891), ועל המדקדק הקראי הירושלמי אבו אלפרג' הרון וחיבורו „אלמשתמל" הרחיב את הדיבור בREJ, כרך XXX (1893).

ב' היה היחידי בין נציגיה של חכמת־ישראל בדורו, שעסק גם בספרות הפרסית, וביחוד בספרות־ישראל הכתובה בלשון זו. כמרכז שקד על חקר השירה העברית והערבית של יהודי תימן. מלבד הדיסרטאציה שלו על נַאזמי (עי' למעלה) הוציא ב' לאור את מכתמיו ופתגמיו של המשורר הפרסי מצלח אלדין סעדי (בן המאה ה13) במקורם הפרסי ובתרגום גרמני (1879). כן פירסם ליקוטים מ„ספר המליצה" (ספר פתרוני מלים בעברית ופרסית) לשלמה בן שמואל מתורכּסתן (המאה ה14), בתוך ספרו Ein hebräisch-persisches Worterbuch aus dem 14. Jahrhundert, 1900 („מילון עברי־פרסי מן המאה ה14"). משאר חיבוריו של ב' על הספרות היהודית־פרסית יש לציין: Ein persischer Kommentar (von Moses Schirwani) zum Buche Samuel („פירוש פרסי מאת משה שירואני לס' שמואל"; ZDMG, כרך נ"א); Zwei jüdisch-persische Dichter, Schahin und Imrani, 1907/8 („שני משוררים ביהודית־פרסית, שאהין ועמראני"); Jüdisch-Persisches aus Buchara („עניינים ביהודית־פרסית מבוכארה"; ZDMG, כרכים נ"ה ונ"ו); Les Juifs de Perse au XVIIe et au XVIIIe siècle, etc. („יהודי פרס במאות ה17 וה18 וכו'"; REJ, כרכים נ"א ונ"ב); Zur jüdisch-persischen Literatur („לספרות היהודית־הפרסית וכו'"; JQR, כרך ט"ז; ZHB, כרך ל"ה; ZDMG, כרך ס"ה). ב1910 פירסם ב' את ספרו על שירי תימן: Die hebräische und arabische Poesie der Juden Jemens („השירה העברית והערבית של יהודי תימן") על יסוד כ"י של שירים עבריים וערביים מתימן, שבא לידיו.

את פעולתו הענפה של ב' אפשר, איפוא, לסכם כלהלן: הוא היה ממניחי־היסוד לחקר הדיקדוק העברי מתקופת־התלמוד עד סוף ימי־הביניים, שקבע את ראשית־צמיחתו ואת המונחים הראשונים שלו. הוא היה גם החוקר הראשון בספרות היהודית־הפרסית ובשירה העברית והערבית של יהודי־תימן. אך ביחוד עשה לו שֵם כאחד מן הראשונים בחוקרי האגדה והמדרש התלמודיים; הוא קבע את חלקו של כל אחד מן התנאים והאמוראים במדרש־אגדה העתיק ואף בירר את הגירסאות ושינויי־הנוסחאות שבשני התלמודים, בתוספתא ובכל המדרשים הקדומים והמאוחרים. במחקריו המרובים נכנס לפרטי־הפרטים, ובלא מחקרים אלה אין לעסוק כיום בחקר התלמוד והדיקדוק העברי הקדום.

ש. קראוס, בנימין זאב בכר, השלח, כרך ל' (טבת—סיון תרע"ד), עמ' 168—178, 384—392, 487—497; חוברת־יובל של כה"ע *Magyar Zsidó Szemle* ליום הולדתו הששים של ב' (1910), שיצאה גם בגרמנית; יהודה אריה בלאי, ביבליוגרפיה של ספרי ב' (1910) והשלמתה בידי ד. פרידמן (1928); מ. ליבר, *REJ*, כרך ס"ז (1914), עמ' 161 ואילך; דב (ברנהארד) הלר, בקובץ *Zsido Piutarchos* (1928), עמ' 9 ואילך (בהונגארית).

מ. נ. צ.

בֶּכֶר, יוֹהַנֶּס רוֹבֶּרְט — Johannes Robert Becher — (1891, מינכן), משורר ודראמאטורגן גרמני. ב', בנו של שופט באווארי, פירסם ב1910/20 שפע של שירים ליריים ברוח האכספרסיוניזם, שמבחר מתוכם כינס בקבצים Das neue Gedicht („השיר החדש"), 1918; Ein Mensch unserer Zeit („אדם בן זמננו"), 1930. אפיינים לשירים אלה הם חידושי־לשון קיצונים וחידושים בסיגנון, התמרדות במוסכמות בספרות ובחברה, וכמיהה עזה למצב אוטופי, שבו ייעלמו כל המעמדות וישרור שלום־נצח. מתוך אמונה, שהקומוניזם עתיד לממש את חזיונותיו, השתמש ב' בכשרונו הפיוטי, ביחוד כאמצעי לתעמולה מדינית. במחזה Arbeiter, Bauern, Soldaten („פועלים, איכרים, חיילים"), 1925, גמר את ההלל על המוני־העם. בסיפוריו ובמסותיו היה נאמן לקו, שהוכתב על־ידי מוסקווה. ב1932 היגר לרוסיה ונלחם משם באידיאולוגיה הנאצית. ב1935/45 היה העורך של כתב־העת לספרות Internationale Literatur / Deutsche Blätter, שהיה יוצא במוסקווה. ב' היה ממנהיגיה של ה„תנועה הגרמנית החפשית", שנתארגנה ב1943 בתחומי שלטונה של רוסיה. ב1945 חזר עם הצבא הרוסי לגרמניה המזרחית ונעשה נשיאה של „אגודת־התרבות לשיקומה הדמוקראטי של גרמניה". ב1949 נתפרסם מבחר כתביו ב4 כרכים וב1952 הוענק לו פרס־סטאלין לשלום.

ס. ל.

בֶּכֶר, נִסִּים (1848, ירושלים — 1931, ניו־יורק), מחלוצי החינוך העברי בארץ־ישראל. למד תורה בירושלים מפי גדולי החכמים והרבנים, וביחוד מפי אבי־אמו, החכם הירושלמי ר' ידידיה רפאל חי אבולעפיה. יצא עם אביו בנערותו לחו"ל ולמד בבית־המדרש למורים של „כל ישראל חברים" בפאריס. עם סיום לימודיו ניהל בתי־ספר מטעם כי"ח בסוריה, בבולגאריה ובקושטה. בקושטה ניסה ב' לראשונה להנהיג שיטת־לימודים כללית בעברית. בתחילת 1882 הגיע לירושלים ופתח בה מטעם כי"ח את בית־הספר: „תורה ומלאכה", שבו הנהיג בעזרתו של א. בן־יהודה (ע"ע) את הדיבור העברי נוסף על שיטת־הלימוד בעברית. הוא לא נרתע מפני החרם, שהכריזו רבני־האשכנזים עליו ועל בית־ספרו, ובית־ספר זה, שנתמזגו בו תורה ומלאכה ושהתנהל על יסודות חינוכיים מודרניים, התפתח משנה לשנה ונעשה גורם חינוכי־תרבותי בירושלים (אחד מתלמידיו הראשונים היה דוד ילין). ב' היה גם מן העסקנים החשובים של הישוב, ביחוד בכל הנוגע ליחסיו של הישוב עם השלטון העותמאני. הוא היה נציגו הבלתי־רשמי של הבארון אדמונד דה רוטשילד ואף ניסה ב1887 לגאול בעזרתו את הכיתל המערבי — ניסיון שלא הצליח מפני שחתרו תחתיו מתנגדיו של ב' בירושלים. מחמת חתירות אלו סולק ב' ממשרתו ב1897 ונתמנה כמנהל של ענייני כי"ח בניו־יורק. באמריקה עסק בענייני־ציבור וביחוד בענייני־חינוך עד ימיו האחרונים. שנה אחר מותו הועברו עצמותיו לירושלים.

ד. ילין, ב„הדואר" מכ"ב, כ"ט בכסלו, תרפ"ח; א. ר. מלאכי, שם, כ"ז בטבת, תרצ"א; מ. ד. גאון, יהודי המזרח בא"י, II, תרצ"ח, 151-159; א. דרויאנוב, כתבים לתולדות חבת־ציון, II, 228—231; ד. תדהר, אנציקלופדיה לחלוצי־הישוב, I, 75-76; י. ר. מלכו, לוח ירושלים, ד', קנ"ז־קס"ח.

ג. ק.

בַּכְּרִי (البكري), אבו עֻבַיד עַבְדאללה אִבְן מֻחמד אל־ (1040, קורדובה — 1095, שם), גאוגראף ערבי. ב' למד בקורדובה, ואחר־כך פעל בשירותו של האמיר באלמריה. אחר כיבושה של ספרד ע"י המראבטים (1086) חזר ב' לקורדובה. מלבד ספרים על נושאים מן הספרות הערבית חיבר ב' שני ספרים גאוגראפיים: האחד, הנקרא

בשם מעג׳ם מא אסתעג׳ם („א״ב של מה שלא הוברר״), הוא מילון של המקומות הנזכרים בשירה הערבית ובפרוזה הערבית הקדומה. עיקר תכליתו של ב׳ בספר זה (שנתפרסם ע״י פ. ויסטנפלד בשני כרכים, 1876/7) היה לברר את הכתיב המדוייק של השמות אגב מתן ידיעות היסטוריות ואחרות. הספר השני, הנקרא אַלְמַסָאלִךְ וַאלְמַמָאלִךְ („הדרכים והממלכות״), הוא גאוגראפיה כללית בצורת מורה־דרך — ספר מקיף, שעדיין לא נתפרסם בשלמותו. חלק ממנו, שעוסק באפריקה הצפונית, נתפרסם בערבית ובצרפתית ע״י De Slane (1857/8; נדפס שנית בערבית: אלג׳יר, 1910). הידיעות המצויות בו על רוסיה הדרומית נתפרסמו ע״י קוניק ורוזן (1878). חלקים אחרים מן הספר ידועים על־פי ציטא־טות מרובות, שמובאות בכתביהם של סופרים מאוחרים. מלבד ידיעות גאוגראפיות כולל ספרו של ב׳ גם הרבה פרטים היסטוריים ואתנוגראפיים. ב׳ התבסס על חיבורים של קודמיו, אך במידה מרובה גם על חקירה עצמית.

C. Brockelmann, *GAL*, I. 476, Suppl. I, 875 f.

מ. פ.

בַּכְרַךְ (Bacharach), עיירה במדינת ריינלאנד־פפאלץ שב־גרמניה המערבית, על שפת־הרינוס המערבית, כ־32 ק״מ ממערב למיינץ (מאגנצה). מספר תושביה כ־2,000 (1953); מקורות־פרנסתם: גידול־כרמים, מסחר ביין (ב׳ ידועה מימי הרומים בשם *Bacchi Arae* — „בָּמות באככוס [אֵל־היין]״), חציבת אבני־צפחה ותיירות. מיה״ב שרדו ביצו־רים וכנסיה בסיגנון רומאני (מן המאה ה־13), וכן חרבותיה של כנסיה גותית. ב׳ השתייכה מן המאה ה־12 ואילך לאחוזות של הנסיך הבוחר מפפאלץ (הפאלאטינאט) ומאמצע המאה ה־14 היו לה זכויות של עיר. ב־1689 נכבשה ונשדדה על־ידי הצרפתים ומצודתה נחרבה. ב־1797—1815 היתה ברשות צרפת ושימשה בירת קאנטון.

מגדלים עתיקים בבאכראך. ברקע — כרמים

היהודים בב׳. הידיעות הראשונות שברשותנו על יהודים בב׳ הן מאמצע המאה ה־12. אפרים בן יעקב מבון (ע״ע) מספר על שלושה יהודים ובני־ביתם מב׳, שנהרגו בערב מסע־הצלב השני (1146) על־ידי פורעים, שמתחילה ביקשו להעבירם על דתם ולא הצליחו בכך. שלוש המשפחות היהודיות הנזכרות, שלא ברור אם זולתן לא היו יהודים בב׳, עסקו במסחר ונמצאו בחסותו של הרוזן מטשׂאלאק. ב־1283 גרמה עלילת־דם למות־קדושים של 26 מיהודי ב׳. עלילה אחרת, שהעלילו על יהודי ב׳ והסביבה ב־1287 ושאף היא הפילה קרבנות בין היהודים, שימשה נושא לסיפורו של היינריך היינה: „הרבי מבאכראך״. יהודי־ב׳ נפגעו קשות ע״י גזירת ארמלדר (ע״ע) ב־1337, ובימי ה„מגפה השחורה״ (1348/9) הושמדו כולם. על חידושה של הקהילה היהודית בב׳ מעידה תעודה מ־1510. ב־1924 ישבו בב׳ 34 יהודים. על שמה של קהילת־ב׳ נקראו כמה משפחות יהודיות (ע״ע בכרך, משפחה).

S. Salfeld, *Das Martyrologium des Nürnberger Memorbuches*, 1898, 449; *Germania Judaica*, I, 1917, 17.

בַּכְרַךְ או **בַּכָרַךְ**, שמן של כמה משפחות יהודיות, שנקראו על שם עיר־מוצאן, בַּכְרַךְ (ע״ע), ושכמה מבניהן נתפרסמו כגדולי־תורה. הראשון מן הידועים בשם ב׳ היה ר׳ אפרים גומפריכט ב׳, שישב בש׳ ר״ו/1446 במאגנצה (שו״ת מהר״ם מינץ סי׳ ל״ט) ושלפי המשוער שימש בש׳ רי״ז/1457 כרב בפראנקפורט ענ״מ. הרב מנחם, המכונה מן ב׳, שהיה אב בי״ד בוורמייזה באמצעה ובמחציתה השניה של המאה ה־15, מכונה בפי ר׳ משה מינץ (שם, סי׳ כ״ה): „גדול לעמו, ראש הגולה״, שממנו „תצא תורה והוראה״. בשו״ת של מהר״ם מינץ נזכרים עוד שני דיינים של ורמייזה, שאף הם נקראו בשם ב׳. בסוף המאה ה־16 ובמאה ה־17 ישבו בפראנק־פורט ע״נ מיין כמה חכמים ממשפחת־ב׳ זו, שכמה מהם נתפרסמו כדיינים וכראשי־ישיבה, כגון: ר׳ יעקב אלחנן (מת 1619), ר׳ מנחם מֶנדלן (מת ב־1599), בנו של זה האחרון ר׳ משה ר׳ מנדלש, שהיה פרנס־הקהילה וראש־ישיבה בפראנקפורט (מת 1620), ור׳ נפתלי הירץ גאנז ב׳ (מת 1709).

על אחת מן המשפחות, שנקראו בשם ב׳, התייחסו הרב ר׳ אברהם שמואל ב״ר יצחק ב׳ (מת 1615), בנו ר׳ משה שמשון ב׳ (ראה להלן), ובן־בנו ר׳ יאיר חיים ב׳ (ראה להלן). לבני משפחת־ב׳ זו לא היתה, כנראה, כל קירבה אל משפחת־ב׳ מפראנקפורט. לאחד מענפיה של משפחה זו נשתייך המשורר העברי שמעון בכר (1823—1891), שתירגם בין השאר, לעברית את „נתן החכם״ ללסינג (1886) ושמבחר שיריו ב־3 כרכים נתפרסם אחר מותו בשם „שער שמעון״ (1894) ע״י בנו בנימין זאב בכר (ע״ע).

משפחה אחרת, שנקראה בשם ב׳, נשתקעה בערי פולניה וליטה. מהם יש לציין את הקדוש ר׳ טוביה ב״ר יוסף שלמה ב׳, שנהרג בגזירה של עלילת־דם ביום ב׳ של ראש־השנה ת״ך/1659 ברוז׳ינאי (Ruzany) שבפלך גרודנו, את צאצאיו, שרובם ישבו בטיקטין (Tykocin), ואת ר׳ יהודה ב״ר יהושע יחזקאל ב׳ (תקל״ה/1775 — תר״ו/1846), שהגהותיו על התלמוד ועל ששה סדרי משנה (בשם נימוקי הגרי״ב) נדפסו בש״ס וילנה. בן בנו של זה האחרון, ר׳ יעקב ב״ר משה ב׳ (תקפ״ד/1824 — תרנ״ו/1896), הוא מחבר הספר „היחש לכתב אשורי״, שדן בקדמות הנקודות והטעמים (וארשה, תרי״ד).

מ. נ. צ.

בַּכְרַךְ, יָאִיר חַיִּים בֶּן משֶׁה שִׁמְשׁוֹן (שצ״ח/1638, לייפ־ניק, מוראוויה — תס״ב/1701, וורמס), חכם תלמודי מובהק בגרמניה, שרכש לו ידיעות מרובות גם בתחומי המדעים הכלליים, ביחוד במאתמאטיקה, באסטרונומיה ובמוסיקה. ב׳ שימש מתחילה כרב במאגנצה. בשנת תכ״ו (1666) נתמנה כאב־בית־דין בקובלנץ, ולאחר שכיהן במשרה זו קרוב לארבע שנים חזר בתחילת ת״ל (1669) לוורמס. כאן הרביץ תורה מתוך חיי צער ועוני. בתל״ט פירסם בפראנק־פורט ע״נ מיין את הספר „חוט השני", המכיל בעיקר צ״ו תשובות בהלכה לאביו ולסבו ר׳ שמואל בכרך בצירוף תשובה אחת משלו (סי׳ צ״ז) על „מידות מטבעות ומשקלות הנזכרות בתלמוד, לפי מדות ומשקלות אשר בדורות הללו". ספר זה יצא בכמה הוצאות נוספות (האחרונה שבהן: לבוב תרנ״ט).

עם כיבושה של וורמס ע״י הצרפתים ברח ב׳ למץ ואח״כ שהה כמה שנים בפראנקפורט, במקום שהוציא (תנ״ט) את חיבורו „חות יאיר" המכיל רל״ח תשובותיו בהלכה. ספר זה מעיד לא רק על בקיאותו של ב׳ בכל חדרי־תורה, אלא גם על הקפן הרחב של ידיעותיו במדעים הכלליים ועל הת־נגדותו לשיטת הפילפול המופרז, שהיה נהוג בימיו. גם מספר זה יצאו מהדורות נוספות (מהדורת לבוב, תרנ״ה, כוללת הגהות של הרב ברוך תאומים־פרנקל מלייפניק). ב׳ הניח אחריו יותר מארבעים חיבורים, שלא זכו לצאת לאור, וכן העתקים ורשימות מתוך ספרי מחברים זולתו, ובכללם קובץ תעודות ומכתבים מלאים עניין לתולדותיה של תנועת שבתי צבי. הגהותיו להלכות הרי״ף נדפסו בש״ס מהדורת־וילנה. השגותיו על ס׳ מטה אהרן לר׳ אהרן תאומים נתפרסמו ע״י ילינק בספר־השנה „בכורים" של נפתלי קלר, תרכ״ה (עמ׳ 4 ואילך), ושנית בירחון „המסדרונה" של חיים הירשנזון בירושלים, חוברת א׳ (עמ׳ 348 ואילך).

כשחזרו בסוף המאה ה17 היהודים גולי־וורמס לעירם, הצטרף אליהם גם ב׳. נראה, שלאחר שר׳ אהרן תאומים נת־מנה כרב בקראקא, ירש ב׳ את מקומו כרבה של קהילת וורמס.

ח. י. ד. אזולאי, שם הגדולים א׳, אות ח׳ סי׳ כ״ז; פין, כנסת ישראל עמ׳ 344 ואילך; חיים מיכל, אור החיים סי׳ 859; אייזנשטט־ווינר, דעת קדושים, הרחבת דעת, עמ׳ 217 ואילך, יתרון דעת, עמ׳ 19 ואילך; מ. מרגליות, אנציקלו־פדיה לתולדות גדולי ישראל, ב׳, עמ׳ 579 ואילך; לייזון, נפשות צדיקים, סי׳ 38; D. Kaufmann, *R. Jair Chajjim Bacharach u. seine Ahnen*; id., *MGWJ*, 1899, p. 37 sequ.

מ. נ. צ.

בַּכְרַךְ, משֶׁה שִׁמְשׁוֹן בֶּן אַבְרָהָם שְׁמוּאֵל (שס״ז/1607°, פורליץ [Pohrlitz], מוראוויה — ת״ל/1670, וורמס), רב ומחבר. סמוך לשנת שצ״ג (1633) נבחר ב׳ כרב וראש־ישיבה בעיר לייפניק שבמוראוויה, וכאן עברו עליו הרבה מן הזוועות של מלחמת שלושים השנה. ביטוי לתלאות שמצאו את יהודי־העיר בימי כיבושה על־ידי השוודים (1643), משמשת הסליחה, שחיבר ב׳ (תחילתה: „אזכרה מקדם פעליך"), שאנשי לייפניק היו אומרים אותה בציבור שנה־שנה בצום שבעה־עשר בתמוז. בשנת ת״ד (1644) נת־קבל ב׳ כדרשן בפראג וישב בה שש שנים ומחצה, וכאן היה עד לצרות, שמצאו את קהילת־פראג בימי כיבושה של העיר ע״י השוודים (49—1648). ב1650 נתמנה ב׳ אב־בית־דין וראש־ישיבה בוורמס, ובמשרה זו שימש עד יום־מותו. ב׳ מצא עניין מרובה בתנועת שבתי צבי וסיעתו ורשם בספר את כל השמועות, שהגיעו אליו על תנועה זו מארצות שונות. ביחוד החליף מכתבים בעניין זה עם רבה של קהילת־האשכנזים באמסטרדאם, ר׳ יצחק אייזק דקינגן. ב׳ נשא ונתן בהלכה עם גדולי חכמי־דורו. מקצת תשובותיו נתפרסמו ע״י בנו ר׳ יאיר חיים בכרך (ע״ע) בקובץ „חוט השני" (פפד״מ תל״ט). בשו״ת „חות יאיר" של בנו זה נדפסה גם הקדמת ב׳ לחיבורו הדרשני „שמן המאור" על התורה, וכן נדפסו שם ששים ושלשה מפיוטיו של ב׳. סליחותיו נתפרסמו בספרו הגרמני של הרב פ. הלל על רבני לייפניק. מחיבוריו של ב׳ שנשארו בכתב־יד יש לציין את פירושו „אבן הראשה" להלכות הרא״ש (ר׳ אשר בן יחיאל) על שתים־עשרה מסכתות של התלמוד.

חות יאיר, דף ר׳ ואילך ובכמה מקומות; חוט השני, סי׳ צ״ה וצ״ו; לויזון, נפשות צדיקים, עמ׳ 55-56, 61 ואילך; י. דודזון, אוצר השירה והפיוט, א׳, סי׳ 2227, 2261, 2293, 2565, 3814; אייזנשטט־ווינר, דעת קדושים, הרחבת דעת, עמ׳ 218 ואילך, יתרון דעת, עמ׳ 16 ואילך; D. Kaufmann, *R. Jair Chajjm Bachrach etc.*, 23–28 et passim; F. Hillel, *Leipniker Rabbiner*, 16–43.

מ. נ. צ.

בֶּכְּתָאשִׁיָּה (بكتاشيه) מסדר־דרווישים תורכי, שחבריו מצויים בעיקר באנאטוליה הדרומית ובאלבאניה. לפי המסורת המקובלת במסדר זה, נוסדה הב׳ ע״י חאג׳י בכתאש, שעל קברו הוקם המנזר המרכזי של המסדר, כ150 ק״מ דרומית־מזרחית לאנקארה. כמו־כן מציינת מסורת זו, שחאג׳י בכתאש בא במגע עם השולטן עתמאן I ועם בנו אורח׳אן (סמוך ל1300) ואירגן את גדוד היאניצ׳ארים. אך לאמיתו של דבר, אורגן גדוד זה רק אחר 1360, בימי שלטונו של מראד I. בדומה לפרט זה, גם שאר הפרטים המסופרים על חאג׳י בכתאש הם אגדיים; ואף אין כל הוכחה לדבר, שיסד את המסדר. ידיעות ודאיות על קיום הב׳ מצויות רק מתחילת המאה ה15. את חוקתו הסופית קיבל המסדר רק ב1500 לערך מן בלים סלטאן, הנקרא „פיר (ראש מסדר) שני" — כלומר, השני אחר חאג׳י בכתאש.

בתפיסה הדתית של הב׳ בולטים יסודות נוצריים ושיעיים, שהראשונים שבהם נעשו רווחים באנאטוליה מכיבושה של קוניה ע״י נוסעי־הצלב (1190) ואילך. בתורת הב׳ תופס מקום חשוב השילוש המורכב מאללה, מחמד ועלי. הערצתם לעלי מגעת לכלל האלהה, בדומה למה שאנו מוצאים בכיתות שיעיות מסויימות. כמו־כן הם מעריצים את שנים־עשר האמאמים של השיעה, וביחוד את ג׳עפר אלצאדק (ע״ע). יסודות נוצריים אחרים בתורתם ובמנהגיהם הם הגשת לחם, יין וגבינה בשעת קבלתם של חברים חדשים, הווידוי וטיהור המתודה מחטאיו, וההינזרות מאשה מצד המקפידים שבחב־רים. את מצוות־האסלאם המעשיות אין הם מחשיבים; ואף את התפילה הרשמית בציבור הם מעריכים פחות מאת התפילה על־יד מקומות קדושים. הב׳ נוהגים להשתקע סמוך למקומות כאלה ומשתדלים לקשר אותם לתולדות־מסדרם.

מקום חשוב בתורותיהם תופסת גימטריות של מספרים ואותיות הא״ב, שהגיעו אליהם מן החרופי (המאמינים באו־תיות). כך, למשל, הם מלמדים ארבעה „שערים": שריעה (הלכה), טריקה (מנהגי־המסדר), מערפה (ידיעת־אליהים), חקיקה (חווית־האמת). לכל אות מן האותיות של ארבע המלים הללו נודעת משמעות מיסטית משלה. הב׳ מאמינים גם בגילגול־הנפש. — תלבשתם כוללת בין השאר מעיל לבן, מגבעת לבנה בעלת ארבעה או שנים־עשר פלכים, קמיע בעל שתים־עשרה זוויות וקרדום בעל צירה מסויימת.

האסלאם התורכי קיבל את צביונו הדתי המיוחד במידה

מרובה בהשפעתם של הב׳, ובאמצעות גדוד־היאניצ׳ארים, שהיה נתון למרותם הרוחנית, זכו הב׳ גם להשפעה ניכרת על תולדותיה של הממלכה העותמאנית. עם השמדתו של גדוד זה ב1826 נפגע המסדר קשות. במאה ה19 חזרה הב׳ ונתאוששה; אך מנזריה נסגרו עם ביטולם של המיסדרים בתורכיה ב1925.

הספרות הבכתאשית כוללת, מלבד ספרי־היסטוריה מלאים אגדות על המסדר וחיבורים על תורותיו, גם ליריקה בעלת רמה.

J. K. Birge, *The Bektashi Order of Dervishes*, 1937 (כולל ביבליוגראפיה מפורטת).

מ. פ.

בֵּל (= בַּעַל בעברית ופיניקית ובְעֵל בארמית, כלומר האדון), כינויו של מרודך — האל הראשי בבבל. ב׳ היה מתחילה האֵל של בבל וכשעלתה בבל לגדולה בימי חמורבי ירש את מקומו של האל השומרי אֶנְלִל ואף ייחסו לו את כוחותיו ועלילותיו של זה האחרון. כאנלל כך נחשב אף ב׳ ל„מלך האלים והמלכים", „אדון־האדונים", „מלך השמים והארץ". בפתיחה לחוקתו קורא לו חמורבי: „הראשון בין אגיגי" (אלי־השמים). בנוסח הבבלי של סיפור הבריאה „אֵנֻמַ אֵלִשׁ" (וכן אצל בֵרוסוס, קטע, 1, 4) מייחסים לו את הניצחון על תְּאָמַת (ע"ע בבל, דת ומדע), שאיימה לאבד בחרונה את בניה האלים; וכן מייחסים לו את מעשה־הבריאה: מגופתה של תאמת יצר את השמים ואת הארץ ומדמו של עוזרה הראשי קִנְגֻ — את האדם, שעליו הוטל לעבוד ולפרנס את האלים במקדשים. ובזכות מעשיו אלה הוכר כמלך־האלים. במיתוס אחד תולים בו גם את הניצחון על אֵל־העוף המאויים „זוּ", שגזל מידו של אנליל את „לוח־הגורלות", שלפיו נחתכים הגורלות של האדם ושל כל היקום. בטכס של חג ראש־השנה הבבלי (שנמשך מא׳ עד י"א בניסן, ע"ע בבל, דת ומדע) היו מציגים את מעשיו של ב׳ כאלהי־הבריאה, וכן היו מתארים כיצד הוא הורג את קנגו (המלך ייצג במחזה את ב׳ ואת קינגו סימל כבש). בחג זה, שהיה המפואר שבכל חגי־בבל, היו מראים את ב׳ כשהוא מת, מוּרָד שאולה, לארץ שאין בה שמש ואור, אסור בתוך „הר" ביחד עם פושע, ורק לאחר כמה ימים (כנראה, שלושה במספר), לאחר שהעם חיפש אותו בבכי ובצעקות והתגודדויות ברחובות ואשתו הספידה אותו, קם האל לתחיה ממאסרו ב„הר". במעמדם של שאר האלים הנאספים לכבודו היה ב׳ חותך אז את גורל־השנה לבאי־עולם. המלך היה תופס אז בידו של ב׳־מרודך ומוליכו בדרך הקדושה, שעברה על־יד מקדש אֶסַגִּילָה (ר׳ להלן) לבית מיוחד שמחוץ לעיר, שנקרא בשם „בית אֲכִּיתֻ". ההשתתפות בטכס זה היתה חובה על כל מלך, ואף מלכי־אשור (ואחריהם מלכי־פרס הראשונים) נהגו לקיימו. כשהומלך בנו השני של אסרחדון על בבל, דרש הלה באל שַׁמַשׁ אם רשאי הוא „לתפוס בידו" של ב׳ בעיר אשור (שֶלשם הוגלה ע"י סנחריב, ע"ע), וכשהאל שַׁמַשׁ השיב בשלילה, יצאו הוא ואחיו אשורבניפל (ע"ע) לבבל בראש תהלוכה גדולה, שאליה נלוו בדרך גם אלים אחרים, כדי להחזיר את האֵל למקומו המקודש.

לב׳ כראש־האלים, יוחסו במרוצת־הזמן גם תכונות וכוחות של אלים אחרים: ב׳ הוא בבחינת אנלל לעצה, בבחינת סין כמאיר את הלילה, בבחינת נֶרְגַל כאל השאול — וכ„מלך" הוא עושה משפט, מעניש עוברי־עברה וגומל חסד לשבי־פשע.

המקדש הראשי של ב׳ בבבל היה אֶסַגִּילָה („הבית הנישא"), שעמד על הגדה המערבית של הפרת והיה מוקף חומות ומגדלים. מצפון לו היה מגדל־המדרגות (הזקֻרַת — ע"ע ארדיכלות, עמ׳ 709—710) של „בית־היסוד של השמים והארץ" (לפי הסברה: „מגדל־בבל", ע"ע דור הַפְּלָגָה), שרחבו הגיע ל91 מ׳ ושהיה בנוי 7 קומות זו על גבי זו. הכּתלים של בית אסגילה היו עשויים ארזי־לבנון, מצופים מבחוץ זהב ואבנים טובות. לפי מה ששמע הרודוטוס, עמדו במרום המגדל „מטה גדולה" ושולחן זהב, ואילו במקדש למטה היה צלם גדול של ב׳ בגובה של 12 אמה — „כולו זהב" (הרודוטוס I, 181—183). בהיכל היו גם שני מזבחות, אחד להקרבת בני־צאן, ואחד לקטורת. מלבד זה נִתייחדו במקדש זה מקומות גם ל55 אלים אחרים. לפי המסופר ב„אֵנֻמַ אֵלִשׁ" בנו מקדש זה האלים בימי הבריאה כגמול לב׳ על שהציל אותם מידיהם של תיאֲמת ועוזריה. לפי בירוסוס, קישט נבוכדראצר את מקדש־ב׳ בשלל, שהביא מיהודה ומסוריה (בבילוניאקה, III, קטע 49; קדמוניות, י׳, י"א, א׳). גם כורש (ע"ע) כיבד את המקום וביקש מכל האלים, שיתפללו בעדו לפני מרודך, שיאריכו את ימיו וימי בנו כנבוזי (האיצטוונה של כורש, II, 26–30; 34–35). כורש גם קיים את טכס „תפיסת־היד" של ב׳ לאות, שנעשה מלך בבבל. במרד, שפרץ בבבל נגד הפרסים ב482 לפסה"נ, ציווה אחשורוש I את מצביאו להחריב את המקדש ולהתיך את פסלו של ב׳ (הרודוטוס, I, 183). מאז עמד המקדש בשוממותו עד שבא אלכסנדר מוקדון לבבל והשתדל להקים את הבניין מהריסותיו (אריאנוס, אֲנַבַּסִיס, VII, 16, 4; III, 16, 4; אסטראבון, XVI, 1, 5). הפולחן של ב׳ היה רווח גם מחוץ לגבולות בבל (הוא נתפשט עד תדמור וקאפאדוקיה) אף בתקופה מאוחרת יותר, ומקדש־ב׳ התקיים אף בתקופת התלמוד (עבודה זרה, י"א ע"ב) והיה נמנה על „חמשה בתי ע"ז קבועין". לעומת זה נחשב „בית־נמרוד" („בית־היסוד של השמים והארץ") כעבודה זרה, שעזבו אותה עובדיה בשעת־שלום ולא היו נוהגים בו איסורי ע"ז (ע"ז, נ"ג ע"ב, והשווה: סנהדרין, ק"ט, ע"א).

בספרי־הנביאים נזכר ב׳ כמה פעמים כאל הראשי של בבל (ישע׳, מו, א; ירמ׳, נ, ב; נא, מד). ב„בית־אלהיו" של נבוכדראצר, שבו הושמו כלי־בית־ה׳ (לפי עזרא, א, ז; ה, יד), המכוון הוא, כנראה, למקדש הראשי של ב׳ — אֶסַגִּילָה.

ו. פ. אולבריט, מתקופת האבן ועד הנצרות, 1953, מפתח; J. Pritchard, *Ancient Near Eastern Texts to the Old Testament*, 1950; E. Ebeling, in *Reallexikon der Vorgeschichte*, 1924–32, III, 233, 27–28; J. Hehn, *Hymnen und Gebete zu Marduk* (מפתח); A. Deimel, *Pantheon Babyloniacum*, 1950²; A. Jeremias, *Handbuch der altorientalischen Geisteskultur*, 1913, 273–276; R. C. Tompson, *Devils and Evil Spirits of Babylonia*, 1903/1904; H. and H. A. Frankfort – J. A. Wilson – T. Jacobsen, *The Intellectual Adventure of Ancient Man*, 1946 (*Before Philosophy*, Penguin Books, 1949); E. Dhorme, *Les Religions de Babylonie et Assyrie*, 1945; S. A. Pallis, *The Babylonian Akitu Festival*, 1926; S. H. Langdon, *Babylonian Menologies and the Semitic Calendar*, 1935; H. Frankfort, *Kingship and the Gods*, 1948, pp. 313–333; F. Cumont, *La religion orientale dans le paganisme romain*, 1929, p. 263, n. 32, 275, n. 73; H. T. Olmstead, *History of the Persian Empire*, 1948 (עי׳ המפתח).

י. מ. ג.

ס פ ו ר י ב ל ו ה ת נ י ן — שני סיפורים שבאו בסוף תרגום־השבעים (ובתרגום היווני המקביל לו של תאודוטיון) של ספר דניאל. בסיפור האחד מתווכח המלך (שבתרגום של תאודוטיון הוא נקרא כורש) עם דניאל ותמה עליו על שאינו עובד אל נערץ כבל, שהוא ודאי אל חי, שהרי הוא אוכל ושותה מכל המוגש לפניו. על זה משיב דניאל, שאליל עשוי מחרס ונחושת אי־אפשר לו שיאכל. כדי לבחון את אמיתות דבריו חותם המלך בהסכמתם של הכוהנים את דלת ההיכל של האל ומצווה לזרות אפר על הרצפה, וכשהוא בא למחר עם דניאל אל ההיכל, מראה לו זה האחרון באפר עקבות של גברים, נשים וטף, ולאחר בדיקה (או לפי הנוסח של תאודוטיון — לאחר שכפו את הכוהנים להודות בדבר) מוצאים גם את מבוא־הסתר, שדרכו היו הכוהנים באים אל ההיכל ומוציאים מתוכו את האוכל אל חדריהם. אז ציווה המלך לנתוץ את פסל־האל ולהרוג את כוהניו.

בסיפור השני מסופר על תנין גדול, שבני־בבל היו מעריצים אותו כאל. המלך ניסה לשדל את דניאל, שיאמין באלוהותו של התנין ודניאל סירב. בהסכמת המלך קיבל עליו דניאל להרוג את התנין בלא נשק. לתכלית זו הכין בליל של זפת, חלב ושער והטילו לפני התנין, שבלע אותו ומתוך כך נתבקעה כרסו. ההמון דרש מן המלך להוציא אליו את דניאל, שגרם למיתת האל שלהם, כדי שיעשו בו שפטים, והמלך נענה לבקשת ההמון, שנטל את דניאל וזרק אותו לגוב של אריות. דניאל נמצא שם ששה (או שבעה) ימים בלא אוכל והאריות לא נגעו בו. ביום האחרון הועף אליו באויר על־ידי מלאך חבקוק הנביא ובידיו מאכל, שהכין לקוצרים, ולאחר ששם לפני דניאל את המאכל הוחזר הנביא למקומו. כשבא המלך אל הבור ומצא את דניאל חי, הילל את ה׳ וזרק לתוך הבור את מקטרגיו, שנטרפו מיד.

כוונתם של שני הסיפורים היא להוכיח, כדרך הנביאים (ישעי׳ מ, יח ואילך, מד, ט ואילך; ירמ׳ נא, יז, אבל כבר מצוי דבר זה בתורה דב׳ ד, כח) ובעלי המזמורים בתהילים (קטו ועוד), את אפסותם של האלילים, וכמו אצל הנביאים (ישע׳ מו, א; ירמ׳ נ, ב; נא, מד), כך אף בסיפורים אלה, בבל היא הסמל של הארץ האלילית ובל אלהיה הוא סמל האלילות. במוטיו של התנין יש שסברו למצוא כעין „נוסח יהודי" לסיפור הבבלי על מלחמת מרודך בתאמת (עיין למעלה, וע״ע בבל, דת ומדע, כרך ז׳, 545—546); אבל הדמיון בין הסיפורים הללו הוא רחוק מאוד. בפולחן הבבלי השתמשו, כנראה, באמת בנחשים, ועכ״פ יש תיאורים של אלים (או אלות), שמחזיקים נחשים בידיהם. כך, למשל, היו מתקינים בחג ראש־השנה הבבלי שני פסלים של עץ מצופים זהב ואבנים טובות ושמים בידיהם נחש ועקרב ומקריבים לפניהם, עד ליום שבא נבו (ע״ע), ואז היו מתיזים את ראשיהם ומטילים אותם לתוך האש. כנראה, השפיע על התהוותם של שני הסיפורים מדרש־כתובים בירמיהו. בפרק נא, לד נאמר שם על נבוכדראצר „בלעני כתנין, מלא כרשו מעדני", ובפסוק אחר (מד) באותו פרק הוא אומר: „ופקדתי על בל בבבל והוצאתי את בלעו מפיו". נראה, שהמחבר פירש את הדברים כפשוטם ועל יסוד דרוש זה חיבר שני סיפורים.

יש חוקרים, שאיחרו את זמן־חיבורם של הסיפורים עד למאה הראשונה לפסה״נ וראו בהם אמצעי־תעמולה בפולמוס נגד האלילות ההלניסטית; אלא שבסיפורים אלה אין להבחין סימנים של השפעה יוונית. מסתבר, שאלו הן יצירות עממיות, שנוצרו בבבל בזמן ששוב לא היה בל נערץ עוד. אפשר, שהסיפורים נוצרו בזמן שבין אחשורוש (485—465), שהחריב את מקדש בל, ובין אלכסנדר מוקדון, שחזר וחידש את מקדשו ועבודתו (עי׳ למעלה).

בין שני הנוסחים של הסיפורים הללו יש שינויים קלים. למשל, לפי נוסח־השבעים לקוחים הסיפורים „מנבואת חבקוק בן יהושע משבט לוי" ודניאל הוא בן אבל (הבל?). בנוסח של תאודוטיון אין פרטים אלה מצויים; אבל זמן־המעשה נקבע בימי כורש (בעוד שבנוסח השבעים לא נזכר שם־המלך). מקורם של תרגומים אלה היה, כנראה, ארמי. נוסח ארמי, שניטל ממדרש בראשית רבתי של ר׳ משה הדרשן, נתפרסם ע״י רימונד מרטיני (ע״ע) בספרו Pugio Fidei (עמ׳ 957), ובזמן האחרון ע״י נויבאואר (ס׳ טוביה, עמ׳ 39). שני נוסחים אלה שווים כמעט בכל פרטיהם לנוסח של הפשיטתא בהוצאת די־לאגארד, אלא שיש בהם פרט אחד נוסף: שדניאל זרק לפני התנין חפיסות־תבן, שהיו בתוכן מסמרים (אפשר, ע״פ הסיפור בירוש׳ [נדר׳ פ״ג, ה״ב, דף ל״ז ע״ד; שם, שבועות, פ״ג, ה״ט דף ל״ד, ע״ד], שלמלך שבור היה נחש אוכל־גמלים, וכשרצה להמיתו האכיל אותו פוחלץ של גמלים, עשוי מתבן, שטמנו בו גחלים). נוסח ארמי אחר נתפרסם ע״י מ. גאסטר מתוך „דברי הימים" לירחמיאל (ע״ע), אלא שלפי דברי נוסח זה מיוסד הסיפור על התרגום שמצא תידוס (כלומר, תאודוטיון). בב״ר (ס״ח) יש קטע בעברית שמדבר על מעשה התנין ודניאל, ונוסח עברי מצוי גם בעיבודו של יוסיפון (פ״ג).

בראשית רבתי, הוצ׳ ח. אלבק, עמ׳ 175; דב הלר, תוספת לספר דניאל בהוצאת א. כהנא, ספרים חיצונים, א, ב׳, עמ׳ תקנ״ט—תק״ס; י. קלוזנר, היסטוריה של הבית השני, III[4], 181—182; א. א. ניומן, יוסיפון והספרים החיצונים, ספר אסף, תשי״ג (391-403); L. Ginzberg, *Legends of the Jews*, 1909-38, V, 291, n. 136; VI, 427, n. 112; 432, n. 6; 434, n. 8; 435, n. 13; 436, n. 18; J. T. Marshall, *Hasting's Dictionary of the Bible* (1910), I, 267—268; E. Schurer, *GJV* (1907-9), III[4], SS. 441; Herzog's *Realencyclopadie* (1896-1913), I, 639-640; Baudissin, *Drache zu Babel*, ib. V, 3 ff.; Ball, Wace, *Apocrypha*, II, p. 96, 126, 128; Davies (in: Charles, *Apocrypha and Pseudepigraphes*, 1913, I, 625-664); Gaster, *Studies and Texts*, 1925-28, I, 39-68, 199-210; R. H. Pfeiffer, *History of New Testament Times*, 1949, pp. 436-444; 455-456.

י. מ. ג.

בל, אלכסנדר גריאם — Alexander Graham Bell — (1847, אדינבורו — 1922, בדק, קאנאדה), פיסיקן ופיסיולוג אמריקני ממוצא סקוטי; ממציא הטלפון.

ב׳ היה בנו של אלכסנדר מלויל ב׳ ונכדו של אלכסנדר ב׳, שהיו שניהם מומחים לפונטיקה ומחנכים של לקויי־דיבור, ומאבותיו קיבל ב׳ את ההתעניינות והעיסוק בבעיות אקוסטיות. הוא למד באוניברסיטות של אדינבורו ולונדון, וב1870 היגר עם אביו לקאנאדה. ב1872 פתח בי״ס לחרשים בבוסטון, ומ1873 שימש פרופ׳ לפיסיולוגיית־הדיבור באוניברסיטה של עיר זו. מתוך הליכה בעקבות־אביו פיתח שיטה של לימוד הדיבור לחרשים ע״י המחשתו בראיה ובמישוש. מהדגמת תנודות־הקול בתנודות מכאניות בא לידי ניסויים מכוונים להביא את תנודות־הקול לידי התאמה עם שינויים בעצמת הזרם החשמלי: מתוך תורתו הדידאקטית גזר ב׳ את עקרון ה ט ל פ ו ן (ע״ע). ב1876 אושר לו פאטנט על המצאת מכשיר להעברת קול באמצעות זרם חשמלי, וב10 במארס אותה שנה הועבר על־ידיו המשפט הראשון דרך המכשיר החדש. להמצאה זו, שחוללה מהפכה בטכניקה,

במסחר, בתחבורה ובת־נאי־החיים בכללם, הגיע ב' בלא שידע על ההמ־צאה הדומה באותו תחום, שכבר המציא פיליפ ריס ב1861.

א. גריאם בל

ב' המציא — ביחד עם טינטר (Tainter) — גם את הפוטופון — מכ־שיר, שמעביר תנודות־קול לקרן־אור ומגביר ומחליש את עצמת־האור בהתאמה לתנו־דות אלו. התעסקותו באקוסטיקה הפנתה אותו גם לאוירו־דינמי־קה (ע"ע), ובין השאר הנהיג — ביחד עם קרטיס (Curtiss) — תיקונים חשובים בכנפי־אוירונים.

Fred de Land, *Dumb No Longer*, 1908; Th. A. Watson, *Exploring Life*, 1926; J. J. Blek, *Hist. of Radiotelegraphy and Telephony*, 1926; MacKenzie, *A. G. B.*, 1928; M.G. B. Davy, *Interpretive Hist. of Flight*, 1937.

ג. ל.

בל, אלכסנדר מלויל — Alexander Melville Bell — (1819, אדינבורו, סקוטלאנד — 1905, ואשינגטון), חוקר דרכי החינוך של חרשים־אלמים. ב' היה אביו של אלכ־סנדר גריאם בל (ע"ע), ממציא הטלפון. מאביו, שהיה מומחה לפונטיקה ולליקויי־דיבור, רכש ב' את ראשית ידיעותיו במקצועות אלה. ב1843—1865 הורה את אומנות־הדברנות באוניברסיטה של אדינבורו, וב1866—1870 הורה מקצוע זה באוניברסיטה של לונדון. ב1870 הלך לקאנאדה, ומ1881 פעל בוואשינגטון בחינוכם של חרשים־אלמים ע"פ שיטת ה„דיבור הנראה", שהמציא לצורך זה. בשיטה זו השתמש באותיות, שצורותיהן כצורת כלי־הדיבור כהיערכותם וכתנו־עותיהם בשעת חיתוך־הקולות. שיטתו של ב' זכתה להצלחה מרובה, וב' נחשב בזמנו למומחה הראשון במעלה בפונטיקה. בתחום מחקרו חיבר ספרים הרבה, שהחשובים שבהם הם: Letters and Sounds („אותיות וקולות", 1858); Visible Speech: The Science of Universal Alphabetics („דיבור נראה: תורת אלף־בית אוניוורסאלית", 1867); Sounds and their Relations („קולות ויחסיהם זה לזה", 1881); The Science of Speech („תורת־הדיבור", 1897); The Fundamentals of Elocution („עיקרי הדברנות", 1899).

J. Hitz, *Alexander Melville Bell*, 1906.

בל, אנדרו — Andrew Bell — (1753, סט. אנדרוז, סקוט־לאנד — 1832, צ'לטנהאם, אנגליה), כומר ומחנך סקוטי. לאחר שהשתלם באוניברסיטה של עיר־מולדתו ושימש מורה בורג'יניה, אה"ב, נעשה כומר של הכנסיה האנגליקנית ונשלח להודו. במאדראס היה ממונה על בית־מחסה לנערים וניסה להתגבר על המחסור במורים במוסדו ע"י הכשרתם של כמה מן התלמידים כעוזרים („מוניטורים"). כשחזר לבריטניה פירסם קונטרס בשם „ניסוי בחינוך" (An Experiment in Education, 1797), שבו תיאר את שיטת־החינוך שלו באמצעות עוזרים, שאמנם נתבססה על מנהגים עתיקים, אך שוכללה על־ידיו לפי כללי הפדאגוגיה. הכנסיה האנגליקנית קיבלה את שיטתו לאחר ששיטה דומה לזו הונהגה ע"י לאנקאסטר בבתה"ס של הקויקרים, שהכנסיה התחרתה בהם. ב1808 פירסם ב' את חיבורו „יסודות ההוראה" (Elements of Tuition). — שיטתו — בשילוב עם זו של לאנקאסטר — עוררה עניין מחודש אחר שתי מלחמות־העולם, שבהן נהרסו מערכות־החינוך במדינות הרבה, והיא מקובלת כיום בכמה ארצות. לפי שיטה זו נתארגנו בימינו בשווייץ קורסים מזורזים למדריכים־מורים בארצות, שיש בהן מחסור ניכר בכוחות פדאגוגיים, ובכללן ישראל.

H. Zschokke, *Umriss von der Verbreitung der Bell-Lancasterschen Schulen in allen Erdteilen*, 1822; R. Southey, *Life of Rev. A. B.*, 3 vls., 1844.

בל, גרטרוד — Gertrude Margaret Lowthian Bell — (1868 — 1926, בגדאד), מזרחנית, ארכאולוגית ומדינאית בריטית. ב', שהיתה נכדתו של המדינאי והתעשיין הבריטי סר איזק לותיאן ב', למדה היסטוריה באוניברסיטה של אוכספורד, שבה סיימה את חוק־לימודיה ב1887. מסוף שנות ה90 ערכה מסעות בסוריה וארץ־ישראל, אסיה הקטנה, עיראק (אז: מסופוטאמיה) ואיראן, ופירסמה תרגומים של שירה פרסית (Safar-Nama, 1894; Poems from the Divan of Hafiz, 1897), תיאורים של סוריה ומחקרים ארכאו־לוגיים (Syria, the Desert and the Sown, 1907; Amurath to Amurath, 1911; Palace and Mosque at Ukhaidir, 1914). ב1913/14 סיירה במדבר הערבי והיתה האשה האירופית השניה (אחר אן בלאנט) שהגיעה עד חאיל, בירתם של בני־רשיד במרכז נג'ד. מ1915 ואילך שימשה קצין־קשר של ה„משרד הערבי" (הבריטי) בעיראק, שנכבשה אז בהד־רגה ע"י הבריטים. ב1917 פירסמה את ספרה „הערבי של מסופוטאמיה" (The Arab of Mesopotamia). מאותה שנה עד 1923 שימשה בתפקיד של יועץ מדיני למושלים־הנציבים הבריטיים בעיראק: סר פרסי קוכס (Cox), סר ארנולד וילסון (שלמדיניותו התנגדה בתוקף), ושוב סר פרסי קוכס, ובתפקיד זה נודעה לה השפעה חשובה בכיוון של הקמת המדינה העיראקית ועיצוב משטרה בשנות־קיומה הראשונות. מבחר של מכתביה, שפורסם אחר מותה (The Letters of G. B., ed. Lady Bell, 1927), גדוש ידיעות על תקופה זו בדברי ימי עיראק. ב' ייסדה בבגדאד בית־נכות ארכאולוגי, ולאחר שפרשה מן השירות המדיני (1923) שימשה מנהלת־כבוד של מחלקת־העתיקות בעיראק.

R. Bodley and L. Hearst, *G. B.*, 1940.

י. שמ.

בל, סר צ'רלז — Sir Charles Bell — (1774—1842), אנאטום, כירורג ופיסיולוג בריטי־סקוטי. ב' היה בנו של כומר עני בסביבות אדינבורו. מתחילה למד רפואה בסיועו ובהדרכתו של אחיו הבכור, הכירורג ג'ון ב', ואח"כ באוניבר־סיטה של אדינבורו, שבה סיים את חוק־לימודיו ב1799. ב1804 חיברו שני האחים ספר־לימוד באנאטומיה. אותה שנה עבר ב' ללונדון ופעל בה כרופא־מנתח. הוא נתפרסם ע"י טיפולו בחיילים שנפצעו בקרבות של חיל־המשלוח הבריטי בספרד ובקרב־ואטרלו. ב1824 נתמנה פרופסור לאנאטומיה, ב1828 — פרופסור לפיסיולוגיה. ב1831 הוענק לו תואר־אבירות. ב1836 חזר לאוניברסיטה של עיר־מולדתו כפרו־פסור לכירורגיה.

ב׳ היה פעיל מאוד כרופא, כחוקר, כמורה וכמחבר. כתביו חדורים רוח של דתיות נוצרית; במציאות האנאטומית והפיסיולוגית ראה בכל מקום גילויים של חכמתו, יכלתו וחסדו של הבורא. תגליתו הפיסיולוגית החשובה של ב׳ היתה ההבחנה בין עצבים סנסוריים ועצבים מוטוריים מצד ההבדל הפונקציונאלי הקיים מלכתחילה בין השרשים האחו־ריים והקדמיים של העצבים ההקפיים. ב׳ פירסם את תגליתו זו ב1811 על סמך מימצאים ניסויים מועטים, שנמנע מלהרחיבם מחשש לצער בעלי־חיים. כשחזר מז׳נדי (ע״ע) ב1821 וביסס סופית את ההנחה בדבר הפונקציות השונות של שני שרשי־העצבים על סמך חומר ניסויי מרובה, פרץ סיכסוך חריף בין שני החוקרים בקשר לזכות־הבכורה על תגלית זו. כיום מכונה עקרון־יסוד זה של מבנה מערכת־העצבים על שמותיהם של ב׳ ושל מאז׳אנדי כאחד, אע״פ שכבר הבחינו בו הבחנה מעורפלת ארסיסטרטוס (ע״ע) וגלנוס (ע״ע) בתקופה העתיקה ובורהוה (ע״ע) בתחילת המאה ה18. — משאר מחקריו של ב׳ באנאטומיה ובפיסיולוגיה של מערכת־העצבים חשובים המחקרים על עצבי־המוח V ו VII וניחושיו בדבר „האנרגיה הסגולית״ של החושים (ע״ע) ובדבר האיתור בקליפת המח (ע״ע).

A. Pichot, *Vie et travaux de Sir Ch. B.*, 1859; J. D. Comrie, *History of Scottish Medicine*, 1932².

י. ל.

בלאד׳רי (البلاذري), אחמד אבן יחיא אבן ג׳אבר אבן דאווד אל־ (מת 892), היסטוריון ערבי. כבן למשפחת־חצרנים ממוצא פרסי למד אצל גדולי המלומ־דים בתקופתו. בנסיעותיו המרובות בא במגע עם מלומדים שונים בערים הפרובינציאליות והרחיב את השכלתו. בידיעות המועטות, הנמסרות עליו ע״י הביוגראפים שלו, מוטעם כשרונו כמשורר וכמתרגם מפרסית לערבית ומובלטים שני־נותו וזכרונו. ב׳ זכה להוקרה בחייו והיה מאנשי הפמליה של החליפים אלמתוכל (847—61) ואלמסתעין (862—66) ומורו של בן החליף עבדאללה אבן אלמעתז, שהיה משורר.

מב׳ נשתמרו שני חיבורים, שיש להם חשיבות מרובה להכרת התקופה הטרם־אסלאמית והתקופה הראשונה של האסלאם. בספרו הגדול על יחוסי־האצילים (אנסאב אל־אשראף) נותן ב׳ תיאור מקיף ומפורט מיחסי האצולה השבטית הערבית וכן הוא מספר את קורות אנשיהם של השבטים בתקופה שקדמה לאסלאם, בזמנו של מחמד ובתקו־פת בני אמיה. הספר, שהמחבר לא הספיק להשלימו, דן רק ביחסים של רוב שבטי מצר ומגלה פרטים מרובים על מלחמותיהם של השבטים בתקופת הג׳אהליה, על עמדתם כלפי הנביא, על ההתחרות בין המנהיגים, על פעילותם של השבטים בתקופת בני אמיה, ועל השתתפותם בתנועות דתיות־פוליטיות שונות, וכן על חשיבותם של שבטים ופלגי־שבטים שתים במערכה המדינית של האימפריה האסלאמית. תיאורי פעולותיהם של החליפים, המנהיגים, המשוררים ואנשי־המחשבה הם רחבים כל־כך עד שפעמים הם נראים כמונוגראפיות מיוחדות. הידיעות על התקופה העבאסית, שבה נתמעטה השפעתם של הערבים באסלאם, הן מועטות. מהדורה ביקרתית של ספר זה, שנערכת ע״י כמה מלומדים, מוציאה (בכמה כרכים) האוניברסיטה העברית.

ספרו השני, על הכיבושים המוסלמיים (פתוח אלבלדאן), מכיל שפע של ידיעות על דרכי הכיבושים הללו, על תנועות־הצבאות, שהיו קשורות בהם, וכן על האדמיניסטראציה של השטחים הכבושים, התיישבותן של קבוצות שבטיות שונות בשטחים אלה, חוזי־השלום שנכרתו ע״י הכובשים, וכיו״ב.

ב׳ ניסה לשלב את החומר העצום של מסורות בודדות בתוך מסגרת של הרצאה היסטורית, לאחר שבדק את החומר ובירר אותו כשהיו לפניו ידיעות סותרות. ספריו, המצטיינים באוביקטיוויות, שימשו מקור להיסטוריונים ערביים מרובים, אך לא זכו לפופולאריות יתרה.

F. Rosenthal, *A History of Muslim Historiography*, 1952; S. D. Goitein, *Atti del XIX Congresso Internazionale degli Orientalisti (Roma 1935)*, 1938, p. 603 ff.; C. Brockelmann, *GAL*, I, 141, *Suppl.*, I, 216, III, 1197; al Beladsori, *Liber expugnationis regionum*, ed. M. J. de Goeje, 1866. Engl. Transl. by Ph. K. Hitti & Fl. Murgotten, 1916; al-Baladhuri, *Ansab al-Ashraf*, vol. V, ed. S. D. Goitein, 1936; vol. IV B, ed. M. Schlossinger, 1938.

י. מ. ק.

בלאו, יהודה אריה — Ludwig (Lajos) Blau — (1861, פוטנוק, הונגאריה — 1936, בודאפסט), חוקר במדעי־היהדות. ב׳, שהיה בן למשפחת־סוהר מטופלת בבנים בעיירה הונגארית, למד מתחילה בישיבת־פרסבורג, ומ1880 — בבית־המדרש לרבנים בבודאפסט ובאוניברסיטה שבעיר זו (בעיקר מדעי־המזרח). ב1887 הוכתר בתואר דוקטור לפילוסופיה, וב1888 נתמנה כפרופסור לתלמוד בבית־המדרש לרבנים בבודאפסט. אח״כ הורה כאן גם מקרא, עברית וארמית ומקצועות אחרים. ב1914, כשמת ב. ז. בכר (ע״ע), נתמנה ב׳ במקומו כמנהלו של בית־המדרש הנזכר, ובתפקיד זה שימש עד 1932. ב׳ היה גם עורכם של העיתונים למדעי־היהדות, שיצאו בהונגאריה: Magyar Zsido Szemle, „הצופה מארץ הגר״, והמשכו — „הצופה לחכמת־ישראל״.

ב׳ היה מן החוקרים הפורים והרבצדדיים ביותר במדעי־היהדות בדור האחרון. מחקריו, המצטיינים בחריפותם, נכתבו בכמה לשונות, אך בעיקר בהונגארית ובגרמנית. החשובים שבהם הם: Massoretische Untersuchungen („מחקרים במסורה״), 1891, שבו האיר ב׳ באור חדש את ענייני המסורה לפי מקורות התלמוד; בנושא זה מטפל ב׳ גם ב„הערות למבוא לכתבי־הקודש״ (Zur Einleitung in die Heilige Schrift), 1894; מרובי־עניין הם ה„מחקרים לתולדות הספר העברי הקדום וספרות־המקרא״ (Studien zum althebräischen Buchwesen und zur biblischen Literaturgeschichte), 1912; מעבודותיו בתחום המשפט העברי ראויים לציון ספרו על „דיני הגירושים וספר־הכריתות בישראל״ (Die jüdische Ehescheidung und der jüdische Scheidebrief), 1911/2; וכן: „הפרוזבול לאור הפאפירוסים היווניים ותולדות־המשפט״ (Prosbol im Lichte der griechischen Papyri und der Rechtsgeschichte), 1927; בתחום הפולקלור היהודי: Das altjüdische Zauberwesen („מנהגי־כישוף יהודיים בתקופה העתיקה״), 1898; חשיבות מיוחדת נודעת לספר: Leo Modenas Briefe und Schriftstücke („אגרותיו וכתביו של ר׳ יהודה דה מודינא״), ב׳ חלקים, 1905/6. במבוא המקיף שלו לספר זה האיר ב׳ את אישיותו של ר׳ יהודה אריה דה מודינא, וכן יש בו פרטים מעניינים על בני חוגו של זה האחרון ועל חיי הרוח והחברה בקהילה היהודית בוויניציאה באותה תקופה. כמו־כן פירסם ב׳ מחקרים על המכילתא והספרי, הפאפירוסים של יב, תולדות היהודים בהונגאריה, מונוגראפיה על ב. ז. באכר,

ומאמרים ב Jewish Encyclopedia. — ב' היה גם פעיל מאוד כמבקר מדעי: הוא פירסם יותר מ1,200 ביקורות וסקירות. גם בחייה הרוחניים של יהדות־הונגאריה נטל חלק פעיל. מ1902 היה ראש הסקציה לפולקלור של החברה היהודית־ההונגארית לספרות.

כמה ספרי־יובל וספרי־זכרון נתפרסמו לכבודו. ביניהם: „וזאת ליהודה", וינה, תרפ"ו (ובאותה שנה גם כרך בהונגארית ובו ביבליוגראפיה מפורטת של חיבוריו ערוכה על־ידי ד. צ. פרידמן); „זכרון יהודה", תרצ"ז (ובו תולדות חייו מאת ד. ש. לוינגר והשלמה לביבליוגראפיה הנזכרת מאת בקוני־פרידמן).

ד. ש. ל.

בֶּל־אִיל, שַׁרְל לוּאִי אוֹגִיסְט פּוּקֶה, דֻּכְּס — Charles — Louis Auguste Fouquet, duc de Belle-Isle

(1684—1761), מצביא ומדינאי צרפתי. ב' היה נכדו של ניקולא פוקה, שב1653—1661 היה מיניסטר־הכספים של המלך לואי XIV. ב' הצטיין במלחמת־הירושה הספרדית (1701—1714) ובמלחמה נגד ספרד (1718/19) וכן השתתף במלחמה על הירושה הפולנית (1733—1738) כמפקד הצבא על־יד הרינוס (1734). ב1741 השיג את התערבותה של צרפת במלחמה על הירושה האוסטרית (1741—1748) ופעל נמרצות לטובת בחירתו של קארל מבאוואריה כקיסר־גרמניה (יאנואר 1742). במלחמה נגד אוסטריה כבש את פראג (1741) וניהל בזריזות את נסיגתו המסוכנת של הצבא למערב־בוהמיה (סוף 1742). ב1744/45 היה בשבי האנגלים וב1746/47 נלחם בהצלחה באיטליה. ב1748 העניק לו המלך לואי XV את התואר של דוכס. 1758—1760 שימש כמיניסטר־המלחמה ויזם רפורמות חשובות באירגונו של הצבא הצרפתי.

P. d'Echérac, *La jeunesse du maréchal B.*, 1908; Ch. P. Pajol, *Les guerres sous Louis XV.*, 1881/91.

בֶּל־אַלְיַנְס, ע״ע וַטֶרְלוֹ.

הַבַּלְאָרִיִּים (Baleares), הָאִיִּים, קבוצת־איים במערבו של הים התיכון, שהיא מחוז של ספרד. שטחם של

הא' הב' כ5,014 קמ"ר ומספר תושביהם כ430,000 (1950).

הב' נמשכים לאורך של כ280 ק"מ מדרום־המערב לצפון־המזרח. והמרחק בין חצי־האי הפירניאי והאי הקרוב אליו כיותר מאיי־הב' הוא 85 ק"מ. הגדול שבאיים אלה, מיורקה (ע"ע), תופס כ72% משטחם ובו כ80% מאוכלוסיהם; השני בגדלו הוא מינורקה (ע"ע), השלישי איויזה (ע"ע) והרביעי פוֹרְמֶנְטֶרָה. שני האיים האחרונים ואחד־עשר האיים הפעוטים הסמוכים להם נקראים גם בשם ה„פיטיאוזים". בכל אחד מן האיים הקטנים יושבות אך משפחות אחדות בלבד. בס"ה יש בב' כ90 ישובים ומהם 7 ערים, שעיר־הבירה פאלמה דֶה מאיורקה היא הגדולה שבהן (ע"ע מיורקה).

הב' יושבים על אדן תת־ימי, שהוא המשך של הרי־הקמטים שבדרום־ספרד (ע"ע פירניאי, חצי־האי). צורת־הקרקע שלהם אינה אחידה; שיאם (1,445 מ') נמצא במאיורקה; הנמוך שבאיים הוא פוֹרְמֶנְטֶרָה. בכל איי־הב' יש, מלבד גבעות והרים, גם שפלות פוריות. האקלים ממוזג ונוח כל ימות־השנה. והב' הם קרקע־גידול משובח לירקות־חורף, וכן לגפן, לזית, לתאנה, לעצי־הדר ולשאר גידולי הים התיכון. אדמות־ההרים, שאינן ראויות לעיבוד, משמשות מרעה לצאן ולחזירים. נשתמרו באיי הב' גם יערות־ארנים בעלי ערך כלכלי. מן המחצבים שבהם יש חשיבות רק לפחם

כביש בהרי־מאיורקה

החום, לעופרת ולשיש. הים מספק דגים לשימורי סארדינים ואנצ'ובי. כמו־כן יש באיים תעשיות של נעליים וקדרות משוכללת ותעשיה קטנה של חרושת־ברזל. תושבי הב' מדברים קאטאלאנית בניב מיוחד.

היסטוריה. שרידים מרובים וחשובים מתקופת־האבן, שנמצאו בב', מעידים, שבאותה תקופה כבר נתקיים בהם ישוב גדול. כשבאו הפיניקים והיוונים אל האיים עדיין נמצאו בהם שוכני־מערות פרימיטיוויים במספר ניכר. בני־האיים הצטיינו בימי־קדם כקלעים, ואנשי קרת־חדשת, ששלטו בב' מן המאה ה6 עד 202 לפסה"נ, ואח"ב הרומים, ששלטו בהם בפועל רק מ123 לפסה"נ ואילך, העמידו מהם גדודי־קלעים. בתקופות שונות שימשו הב' קנים של פירטים מסוכנים. ב465 לסה"נ כבשו הוואנדאלים את הב' וב534 — הביזאנטים. המוסלמים חדרו לב' ב797, אבל רק מן המאה ה10 ואילך החזיקו בהם בקביעות. במאה ה11 היתה בב' ממלכת שודדי־ים מוסלמית תקיפה. חַאימֶה (יעקב) I, מלך אראגון, כבש את הב' מידי המוסלמים. ב1276—1343 היו הב' ממלכה נוצרית עצמאית (ע"ע מיורקה), אח"כ חזרו לידיה של אראגון, וביחד עמה נתאחדו עם קאסטיליה (1474). ב1708—1756 וב1763—1782 היה האי מינורקה בידי הבריטים. במלחמת־האזרחים הספרדית של 1936—1939 הצטרפו מאיורקה ואיוויזה למתקוממים ומאיורקה שימשה בסיס חשוב לצי ולאוויריה של האיטלקים; מינורקה נפלה בידי פראנקו ב1939. על היהודים בב' ע"ע מיורקה.

L. Salvator, *Die B. in Wort und Bild*, 7 Bde., 1869–1891 (מהדורה מקוצרת, 1897); H. Praesent, *Bau und Boden der B.*, 1911; A. F. Störmann, *Studien zur Geschichte des Konigreiches Mallorca*, 1918; F. C. Chamberlin, *The B. and their Peoples*, 1927; P. Lavedan, *Palma de Majorque et les îles B.*, 1936.

מ. בר.

בַּלְבּוֹ, צֶ'זָרֶה — Cesare Balbo — (1789, טורינו — 1853, שם), מדינאי, היסטוריון וסופר איטלקי. אביו של ב', שהיה ממשפחת־אצילים, מילא תפקידים דיפלומאטיים חשובים בשירותם של מלכי־פימונט, וב' ירש ממנו את נטייתו לפעילות מדינית. הוא למד משפטים ומ1808 עד 1814 מילא תפקידים שונים במינהל האזרחי של המדינה, שייסד נאפוליון באיטליה הצפונית. בימי הרסטוראציה נעשה ב' קצין בצבא־פיימונט, אך מאחר שהיה מעורב במהומות הליבראליות של שנת 1821 הוכרח לפרוש מן הצבא. מאז הקדיש את עצמו לספרות ולבירור רעיונותיו המדיניים, וביחוד לחיפוש פתרון לבעיית שיחרורה של איטליה. ב' היה ליבראלי מתון ונוצרי מובהק והיה בין יוצריה של התנועה הנאו־גְוֶלפית, שהטיפה להקמת פדראציה של מדינות־איטליה בראשותו של האפיפיור. את רעיונותיו המדיניים הביע ב' בספרו Le speranze d'Italia („תקוותיה של איטליה"), 1843, שבעיקרו הוא קריאה נרגשת להשגת עצמאותה של המולדת וליצירת משטר קונסטיטוציונאלי, כדוגמת הדמוקראטיה האנגלית, שיאפשר את ייצוגם של כל חלקי־העם בפארלאמנט. בתפיסה לאומית־נוצרית חדורים גם חיבוריו ההיסטוריים־המדיניים: „תולדות איטליה" (1830), „חיי דאנטה" (1839) ו„קיצור תולדות איטליה" (1846), שבהם הוא בוחן את עברה של איטליה מנקודת־המבט של העצמאות הלאומית. ב1848, כשנתקבלה בפיימונט חוקה חדשה, הוזמן ב' ע"י המלך לעמוד בראש הקאבינט הליבראלי הראשון. ב1852 נתבקש ב' שוב להרכיב ממשלה, אך לא הצליח בדבר. בשדה־הספרות השתייך ב' לזרם הרומאנטי. ספרו „ארבע נובלות, שסיפר מורה עממי" כולל סיפור אחד בשם „היהודיה".

E. Ricotti, *Vita e scritti del conte C. B.*, 1856; C. Pomello, *Il conte C. B.*, 1939; A. Passerin d'Entreves, *La giovinezza di C. B.*, 1940; A. Alberti, *C. B. e la politica Europea* (in *Nuova Antologia*, 1938, pp. 308–318); B. Croce, *Storia della Storiografia Italiana nel sec.* XIX, Vol. I, 1921.

י. ב. כ.

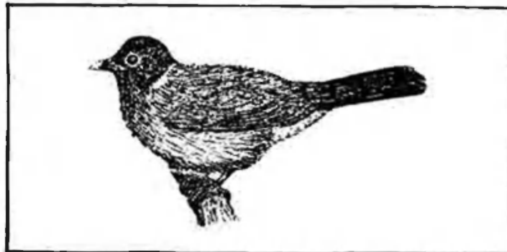
בַּלְבּוֹאָה, וָסְקוֹ נוּנְיֶס דֶה — Vasco Nunez de Balboa — (1475—1517), סַיָּר ספרדי. נראה, שאחר שנת 1501 הגיע לאי־היספאניולה (האיטי); כאן נסתבך בחובות וב1511 נצטרף למסע־תגלית, שבו הגיע אל החוף של מפרץ־דאריין (Darien), ממזרח לפאנאמה. ב' כבש את הארץ בשמו של מלך־ספרד ורכש לו את אמונם של ראשי השבטים האינדיינים. מפיהם שמע על מציאותו של ים גדול מדרום להרים ועל ארץ־הזהב (ממלכת האינקה, ע"ע). בינתיים קיטרגו עליו יריביו בחצר־המלך וב' נצטווה לחזור לספרד. כדי לפייס את המלך ביקש ב' לבצע מפעל חשוב ופנה דרומה. בלווייתם של 190 ספרדים (ביניהם פרנסיסקו פיזרו, ע"ע) וכמה מאות אינדיינים. לאחר מסע קשה של 25 ימים דרך יערות סבוכים ולחים ותוך התגוננות מתמדת מפני התקפות של אינדיינים, נתגלה לעיניו בדרום הים הגדול, כלומר האוקיינוס השקט. ב29 בספטמבר 1513 הכריז במפרץ סן מיגל (San Miguel) על „ים־הדרום" הגדול ועל חופו כקניינו של מלך־ספרד. המלך המפוייס מינה את ב' כמפקד (adelantado) של ים־הדרום וכנציב־פאנאמה וב' נתכוון לכבוש את פֶּרוּ. אך את השלטון בדאריין (שממזרח לפאנאמה) מסר המלך לפֶדרוֹ אַריאַס דֶה אָוִילָה (1440—1530) המכונה פֶּדְרַאריאַס, שעם זה נעשה ממונה על ב'. עד מהרה פרץ סיכסוך חריף בין שני המפקדים ופדראריאס הוציא את ב' להורג כבוגד (1517).

בלבואה מקבל מנחות (כלי־זהב) מידי הילידים (תחריט מתוך החלק הרביעי של הספר על אמריקה מאת Th. de Bry)

A. de Altolaguirre y Duvale, *Vasco Nunez de B.*, 1914; Ch. L. G. Anderson, *Life and Letters of Vasco Nunez de B.*, 1914.

א. ס. י.

בַּלְבּוּל (Brachypodidae או Pycnonotidae), משפחה של ציפרי־שיר (ע"ע), שמיניה מצויים באפריקה ובאסיה הקדמית והדרומית. סימניהם: רגליים קצרות וחזקות; מקור בעל עובי בינוני וכפוף במקצת, שזיפים מצויים בבסיסו; כנפיים קצרות ומעוגלות, זנב בעל אורך בינוני; נוצות הגוף ארוכות ורכות, וביניהן מפוזרות נוצות דמויות־שערות. צבעי־הב" הם עפ"ר אפור, שחור, חום וירוק; במינים מרובים מופיעים צבעים בולטים, כגון צהוב, אדום או כחול, על הראש או בבסיס־הזנב. משפחת־הב' כוללת כ240 מינים, כולם שוכני־עצים, שנעים מענף לענף ועל פני־האדמה בניתור. עיקר־מזונם פירות, אבל הם אוכלים גם חרקים, פרחים, עלים וזרעים. מעיהם קצרים ורחבים, ועיכולם מהיר: כשב' רעב אוכל פירות, מופיעים הגְלָלים הראשונים לפעמים אחר 8—10 דקות. — בא"י חי רק מין אחד של ב" — Pycnonotus capensis —, שהוא רווח בחלקים של אפריקה ושל המזרח התיכון. הוא גדול מן הדרור (משקלו כ38 ג'); הוא מצוי בשפלות יותר מבהרים, וביחוד בקרבת ישובים, אך גם בנאות־מדבר ובכל מקום שיש בו עצים ושיחים. הב" חיים

בולבול (Pycnonotus capensis)

זוגות־זוגות במשך כל השנה; במקומות עשירים במזון, כגון בכרמים ובגני־פרי בזמן הבשלת הפירות ובערמות־אשפה, הם נמצאים לפעמים חבורות־חבורות. הב׳ מצטיין בשירתו היפה („הזמיר הארצישראלי"), שהזכר משמיעה רק בדימדומי־הבוקר. כל זוג דוגר 2—3 פעמים במשך עונת־הדגירה, הנמשכת מאפריל עד אוגוסט. את קינם הם בונים בשיחים או על ענפי־עצים (בגובה של 1—3 מ׳) מזרדים, שרשים ועשבים יבשים, ולפעמים הם גם מדביקים אליו מבחוץ חתיכות של צמר או צמר־גפן. מספר הביצים 2—5. ההורים מאכילים את גוזליהם בחרקים ופירות. הגוזלים עוזבים את הקן בגיל 10 ימים, כשעדיין הם קטנים מאוד וגופם מכוסה רק בנוצות מועטות. — במקומות שבהם הב׳ מרובים, הם גורמים לפעמים נזק ניכר לעצי־הפרי.

ה. מ.

בַּלְבּוּס, לוּקִיוּס קוֹרְנֵלִיוּס (Lucius Cornelius Balbus), המכונה הגדול (Maior) להבדילו מבן־אחיו, הנקרא הקטן (L. Cornelius Balbus Minor), מדינאי רומי. ב׳ נולד בגדס (=קָדֶשׁ) שבהיספאניה בתחילת המאה הראשונה לפסה"נ. נלחם בספרד בקוינטוס סרטוריוס (ע"ע), קיבל את האזרחות הרומית מידי פומפיוס והגיע לדרגת פרש (eques). הוא מילא תפקיד חשוב בהקמתו של הטריומווירט הראשון. ב61 ו58 לפסה"נ שימש „ראש האומנים" (praefectus fab-rum) במחיצתו של קיסר בספרד ובגאליה. היה מצדדו הנלהב של קיסר ברומי והשפיע לטובתו באמצעות עשרו המרובה; ע"י כך עורר את רָגזם של האופטימטים, שתבעו אותו לדין על שנטל לעצמו, כביכול ללא זכות, אזרחות רומית. אך ב׳ זוכה מאשמה זו בעזרתם של קיקרון והטריומווירים. במל־חמת־האזרחים ניסה לתווך בין הצדדים. עם גמר־המלחמה פרש לחיים פרטיים. כשנרצח יוליוס קיסר עמד ב׳ על צידו של אוקטאוויינוס והיה חברו לקונסולאט בשנת 40 לפסה"נ. הוא היה הראשון מבני חוץ לאיטליה שהגיע למשרה גבוהה זו. שנת־מותו אינה ידועה בבירור.

ב׳ היה חובב ספרות וידידם של אַטיקוס (ע"ע), קיקרון וּוַרוֹ (ע"ע). בהשפעת שידוליו השלים אוּלוּס הירטיוס (ע"ע) את רשימותיו של קיסר על מלחמותיו בגאליה.

Cicero, *Pro Balbo; Epistulae*, IV, ed. Tyrrell-Purser, introd. 62; E. Meyer, *Caesars Monarchie*, passim.; R. Syme, *The Roman Revolution*, 1939; M. Grand, *From Imperium to Auctoritas*, 1946.

א. ש.

בַּלְבִּי, אַדְרִיאַנוֹ — Adriano Balbi — (1782—1848), סטאטיסטיקן וגאוגראף איטלקי. ב׳ ישב שנים הרבה מחוץ למולדתו, בפורטוגאל, בפאריס ובווינה, וכתב בצרפ־תית את חיבוריו, בעיקר ספרי־לימוד בגאוגראפיה, שזכו לפירסום גדול, למהדורות מרובות ולתרגומים ללשונות אח־רות. ב׳ לא היה חוקר מקורי, אבל הורה דרכים חדשות לשימוש בחומר סטאטיסטי בגאוגראפיה וכן הבין כיצד להפיץ את ידיעת הגאוגראפיה ברבים. להצלחה מיוחדת זכה חיבורו Abregé de Géographie („תקציר־הגאוגראפיה"), 1832, שהיה מקובל, במקורו ובתרגומיו, עד סופה של המאה ה19.

בַּלְבִּינוּס, דֶקִימוּס קֵילִיוּס קַלְוִינוּס — D. Caelius Calvinus Balbinus — (178 לערך — 238 לסה"נ), קיסר־רומי במשך שלושה חדשים בשנת 238 לסה"נ. ב׳ היה בן למשפחה עשירה, אבל לא מיוחסת ביותר. הוא היה פעמיים קונסול, וכן שימש נציב בפרובינציות רומיות שונות. כשנרצחו שני הגורדיינים באפריקה, שמרדו במכסימינוס התרַקי (ע"ע), בחר הסנאט בב׳ ובמאכסימוס פופיינוס וצירף אליהם בתור קיסר את גורדיינוס השלישי, נער בן 14, שהיה נכדו של גורדיינוס הראשון. כדי למנוע כל התחרות וקנאה בין שני השותפים העניק הסנאט דרגה שווה (דרגת־„אוגוס־טוס") לשניהם ועשה אותם שותפים שווים אפילו למשרת הpontifex maximus, שעד אז נחשבה כבלתי ניתנת לחלוקה. פופיינוס היה איש־צבא יותר מחברו, ועל־כן נשלח בראש צבא נגד מאכסימינוס, שעלה על איטליה מגבול הדאנובה כדי להילחם ביריביו, ואילו ב׳ נשאר ברומי כמנהל־המדינה. לאחר שמאכסימינוס נרצח על־ידי חייליו בסביבות אקוִילֵיאָה חזר פופיינוס לרומי כמנצח כביכול. אך בשעה שנעדר מן העיר פרץ סיכסוך־דמים בין הפרטוריינים והאוכלוסיה של רומי. ב׳ לא יכול היה להשתלט על אי־הסדר ודבר זה הביא את הקץ על שני ה„אַוגוסטים". הפרטוריינים, שלא חיבבו אותם, מפני שלא נבחרו על־ידיהם אלא ע"י הסנאט, ביקשו הזדמנות להיפטר מהם ולהעמיד במקומם קיסר משלהם. ביום, שבו נערכו משחקים ציבוריים התנפלו החיילים על הארמון. פופיינוס ראה את הסכנה וקרא לעזרה את חיל־המשמר הגרמני, שהיה נתון לפיקודו של ב׳. אך ב׳ סירב לשלוח חַיל זה אליו מפני שחשד בכוונותיו של חברו לשלטון. כתוצאה מכך נרצחו שני האוגוסטים על־ידי הפר־טוריינים.

Historia Augusta (Maximus et Balbinus); Herodianus, *Ab excessu Divi Marci*, VII–VIII; Groag, in Pauly-Wissowa, *RE*, III, 1258 f.

א. ש.

בַּלַבַן, מֵאִיר שְׁמוּאֵל (1877, לבוב — 1942, וארשה), היסטוריון של יהדות־פולניה. לאחר שלמד שנתיים משפטים באוניברסיטה של לבוב, הפסיק את לימודיו למשך שבע שנים, שבהן שימש מורה בבתי־ספר מייסודו של הבארון הירש בעיירות של גאליציה. כשחזר לאוניברסיטה התמכר ללימודי־ההיסטוריה. באותן השנים היה פעיל בתנועה הציונית והשתתף כחבר־המערכת בשבועון הציוני Wschod („המזרח"), שיצא בלבוב. כשסיים את חוק־לימודיו באוני־ברסיטה המשיך בעבודה פדאגוגית כמורה לדת בגימנאסיות שונות. בימי מלחמת־העולם I שימש בלובלין כרב צבאי וכפקיד לענייני־היהודים של ממשלת־הכיבוש האוסטרית בפולניה. ב1922—1928 ניהל את הסמינאריון לרבנים „תחכמוני" בוורשה, שנוסד על־ידיו. מ1928 ואילך הרצה באוניברסיטה של וארשה על ההיסטוריה של עם־ישראל וב1936 נתמנה בה פרופסור שלא מן המניין. ב׳ היה מן המייסדים של המכון לחכמת־ישראל בווארשה (1928) ועמד בראשו במשך שנים אחדות.

ב׳ פירסם כשבעים מחקרים היסטוריים, נוסף על כמאתיים רשימות, סקירות ומאמרי־ביקורת, בכתבי־עת ועיתונים. הוא נחשב בצדק למניח היסוד של ההיסטוריוגראפיה של יהודי־פולניה, ביחוד במחקר של חיי־הקהילות. את מחקריו ביסס ב׳ על אוסף עשיר של מקורות, שמצא בארכיונים של המלוכה, הערים והקהילות. בספרו הראשון Żydzi lwowscy na przełomie XVI—XVII wieku, 1906 („יהודי לבוב על סף המאה ה17"), שבעדו קיבל פרס מטעם האוניברסיטה של לבוב,

גילה בקיאות בנושא, דיוק מדעי וכושר־תיאור של תחומי־החיים השונים עד לפרטי־פרטים. באותן המעלות עצמן מצטיין גם ספרו המונומנטאלי השני על תולדות־היהודים בקראקא (Dzieje Żydów w Krakowie i na Kazimierzu 1304—1868; כרך א׳ — 1913; כרך ב׳ [800 עמודים] — 1936). את תולדות היהודים בלובלין סקר בסיגנון מלבב בספרו Die Judenstadt von Lublin, 1918 („עיר היהודים בלובלין"). על אירגון הקהילות בפולניה העתיקה כתב מתוך מומחיות של משפטן שורה של מאמרים ברוסית, שעיבדם ופירסמם מחדש בפולנית בירחון הקהילה היהודית בוואַרשה (1637—1939). בספר История Еврейскаго Народа („תולדות העם היהודי"), כרך XI, שיצא בהוצאת „Мир" ברוסית ב1914, נתפרסם מחקרו הממצה של ב׳ על ועד ארבע הארצות. קבצי מסותיו ומחקריו על תולדות היהודים בפולניה, שכוללים את קורותיהם של רבנים, פרנסים, רופאים, בתי־דפוס וכן את השתלשלותם של מאורעות שונים (כגון עלילות־דם) ואת דברי־ימי הקראים בפולניה, נתפרסמו בגרמנית, בפולנית (Z historji Żydów w Polsce, Szkice i Studja, 1920; Studja Historyczne, 1927) וביידית (יידן אין פוילן, עטיודן, 1930). בחשיבות מיוחדת נתייחדו מחקריו על התנועה השבתאית והפראנקית ביהדות פולניה, שאת עיקרם הציע בספרו „לתולדות התנועה הפראנקית" (שני כרכים, תרצ״ד, תרצ״ה). על בתי־כנסת ועתיקות אחרות של היהודים בפולניה חיבר ב׳ את ספרו בשם Zabytki historyczne Żydów w Polsce („עתיקות היהודים בפולניה"), 1929. סיכום של תולדות־היהודים בפולניה עד סוף המאה ה18 נתן בכרכים השני והשלישי של ספר־לימוד בפולנית בשם „תולדות עם ישראל וספרותו" (1925; הכרך הראשון מן השלושה יצא גם בעברית, 1931; רוב הפרקים ההיסטוריים של הספר ניתרגמו ע״י י. היילפרין ונכללו בספר „בית ישראל בפולין" א׳, הרצ״ח). מחקריו בתולדות היהודים בפולניה במאה ה19 נצטמצמו בתחומי גאליציה (Dzieje Żydów w Galicji 1772—1868, 1914). לתחום זה שייך גם אחד מספריו האחרונים, Historja lwowskiej Synagogi Postępowej, 1937 („תולדות בית־הכנסת של המתקדמים בלבוב"). מהחילת עבודתו המדעית עסק ב׳ בליקוטה של ביבליוגראפיה לתולדות־היהודים בפולניה; ב1903 התחיל מפרסם את הרשימות הביבליוגראפיות הראשונות שלו וב1939 יצא החלק הראשון של ספר הביבליוגראפיה לשנות 1900—1930. תלמידיו באוניברסיטה ובמכון לחכמת־ישראל כתבו בהדרכתו עשרות מונוגראפיות, שברובן נשתמרו עד היום בכתבי־יד בארכיון הוועדה ההיסטורית היהודית בפולניה.

בימי הכיבוש הנאצי של פולניה סירב ב׳ להיענות לבקשת ידידיו מן הפולנים, שהציעו לו להימלט מן הגטו בוואַרשה. הוא נפטר בנובמבר 1942 ועדיין זכה להיקבר בבית־העלמין של הקהילה.

נ. מ. גלבר, פרופ׳ ד״ר מאיר בלבן, גזית, אייר—סיון תש״ג; ר. מאהלער, מאיר באלאבאן — דער געסטאר פון יידישער געשיכטע־שרייבונג אין פוילן, „יידישע קולטור", ניו־יורק, אוגוסט—ספטמבר 1943; רחל אויערבך, בחוצות ורשה, ת״א, תשי״ד, עמ׳ 145; ע. רינגעלבלום, נאטיצן פון װארשעװער געטא, ווארשה, 1952.

ר. מ.

בַּלְבָּסִן, ע״ע דְּגָנִים.

בְּלָגוֹבֵישְׁצֶ׳נְסְק (Благовещенск). 1. עיר־הבירה של חבל־(=אובלאסט) אמור (ע״ע) במזרח הרחוק הסובייטי. מספר תושביה כ59,000 (1939). ב׳, שנוסדה ב1856, יושבת על שפכו של נהר־זיה לנהר־אמור, מול העיר המאנג׳ורית טאהיהו. היא תחנה של מסה״ב המסתעפת ממסה״ב האמורית לצד דרום ונמשכת גם מעבר לגבול הסובייטי, וכן היא תחנת־ספינות חשובה על האמור. קיימים בה מספנה, בתי־מלאכה לתיקון מכונות חקלאיות וכן לתיקון המכונות של מכרות־הזהב שבחבל, בתי־חרושת לגפרורים, לעיבוד־עצים ולתוצרת מזון מיבול־הארץ. ב׳ היא גם מרכז תרבותי־חינוכי לחבל־אמור, ויש בה כמה מוסדות להשכלה מקצועית גבוהה.

2. עיר בת 10,000 תושבים ברפּובליקה האוטונומית בשקיריה (ע״ע). נוסדה ב1756.

בֶּלְגְיָה (בצרפ׳ Belgique, בפלמית België, באנג׳ Belgium). מדינה באירופה המערבית. שטחה 30,506 קמ״ר ומספר תושביה כ8.7 מיליון (1953).

הגבולות והמבנה. — ב׳ משתרעת בין קווי הרוחב הצפוני 49°30′ ו51°30′ ובין קווי האורך המזרחי 2°35′ ו6°25′. היא גובלת בצפון־המערב בים הגרמני (לאורך של כ66 ק״מ); וזהו גבולה הטבעי היחיד. בצפון היא גובלת בהולאנד, בדרום — בצרפת, במזרח — בהולאנד, בגרמניה ובנסיכות־לוכסמבורג. הקו של פרשת־המים שבין נהר־מז (מאס) התיכון ופלגו סאמבר ובין נהר־סחלדה ופלגיו הימניים מחלק את ב׳ לשני חלקים. צפונית־מערבית לקו זה משתרעת שפלה (בגובה של פחות מ100 מ׳ מעל פני־הים), בעוד שדרומית־מזרחית לו מתרוממים גבעות, רמות והרים עד לגובה של 694 מ׳. השפלה היא אגן, שבלבו יושבת אנטוורפן, נמלה הגדול של ב׳, ולמרכז האגן מכוונת זרימתם של נהר־סחלדה ופלגיו הימניים. בשולי־האגן הפונים אל הים נמצא איזור של חולות, שדרכם פורצים להם דרך אל הים כמה נחלים קטנים. הגדול שבהם הוא איזר (ע״ע איפר, במפית שבעמ׳ 65).

איזור־החולות הוא יציר התור הרביעוני, ואילו השפלה שמעבר לו היא מן השלישון — ברובה מן האיוקן ובמיעוטה (בצפון על גבול הולאנד) מן הפליוקן. על גבי השכבות השלישוניות רובצת אדמת חומר וחול פוריה, שהודות לה ולתנאי־האקלים הנוחים יכלה ב׳ לפתח חקלאות עשירה למופת. השכבות השלישוניות מוטלות על שכבות פאלאוזואיות, ביחוד על שכבות קרבוניות ודווניות. שכבות מסוזואיות, ביחוד קרטוניות, חוצצות רק במקומות מועטים בין השלישון והפאלאוזואיקון. השכבות שהן מגיל קודם לשלישון חשופות באיזור־השפלה רק בעמקיהם העליונים של הנהרות; באיזור הגבעות, הרמות וההרים נראות השכבות הפאלאוזואיות על פני־השטח. בשכבות מתור הקרבון העליון, הנמשכות לכל רחבה של ב׳ בעמקי הסאמבר והמז, נמצא הפחם השחור, שהוא חשוב לכלכלתה של ב׳, וסמוך להן מצויות גם שכבות מכילות ברזל. ב1901 נתגלו בגליל קמפן (בפלאמית: קאמפין בצרפ׳: ממזרח לאנטוורפן), בתוך הקארבון העליון שמתחת לשכבות־השלישון, שכבות־פחם עשירית, שכיום הן מספקות יותר מרבע מן הפחם המופק בב׳. מדרום לעמקי הסאמבר והמז יש איזור צר של שכבות גיר דווני, שבו אנו מוצאים תופעות קארסטיות טיפוסיות (ע״ע קרסט), ביחוד בעמקו

נוף בלגי

של נהר לֶס (Lesse), שהוא פלג ימני של המָז: מערות, דולינות, נחלים, שנעלמים מתחת פני־הארץ וחוזרים ומתגלים לאחר מרחק־מה. הרמות וההרים שבדרום־מזרחה של ב׳, הבנויים בעיקר צִפְחוֹת גבישיות, נקראים בשם אַרדֶנים (ע״ע). שיאם, בוֹטראנז׳, מגיע לגובה של 694 מ׳. בקצה הדרומי־המזרחי של הארדֶנים שבב׳ יש שכבות־גיר ומשקעים יוּראסיים אחרים. בעבר היו הארדֶנים מיוערים; כיום הם ברובם מעובדים.

אקלימה של ב׳ בכללה הוא אוקיינוסי ממוזג, דומה לזה של אנגליה הדרומית, ורק בארדֶנים הוא יותר יבשתי ודומה לזה של גרמניה המערבית. באיזור־החוף הטמפּראטורה השנתית הממוצעת קרובה ל־10°; הטמפּראטורה הממוצעת ביאנואר היא 3°, ביולי 18°; מידת־המשקעים השנתית היא בין 700 ל־800 מ״מ. בארדנים מגיעים המשקעים עד 1,400 מ״מ, הטמפּראטורות בכללן נמוכות יותר, וגדולים כאן יותר ההבדלים בטמפּראטורות של היום והלילה, וכן של הקיץ והחורף. קיפאון מצוי בארדנים פי 2.5—3 משהוא מצוי בשפלה. המשקעים יורדים בכל חלקי ב׳ בכל ירחי־השנה; רוב הימים הם ימי־גשם: בבריסל בין 154 ל־244 ימים בשנה.

מחמת שפע המשקעים ומיעוט ההתאדות שבב׳ עשירים נהרותיה במים. לא רק הגדולים שבנהרות אלה, המָז (ע״ע; 183 ק״מ בב׳) והסחֶלדה (ע״ע; 200 ק״מ בב׳), אלא אף כמה מפלגיהם משמשים לספּנות־משא. כמו־כן משמשת לתכלית זו הרשת של התעלות המחברות את הנהרות הללו. הגדולה שבתעלות־ב׳ — תעלת אַלְבֶּר (על שמו של המלך אלבר; ארכה כ־130 ק״מ), מחברת את המָז עם הסחלדה ואת לְיֶז׳ (מרכז המכרות ותעשיית־הברזל) עם אנטוורפן.

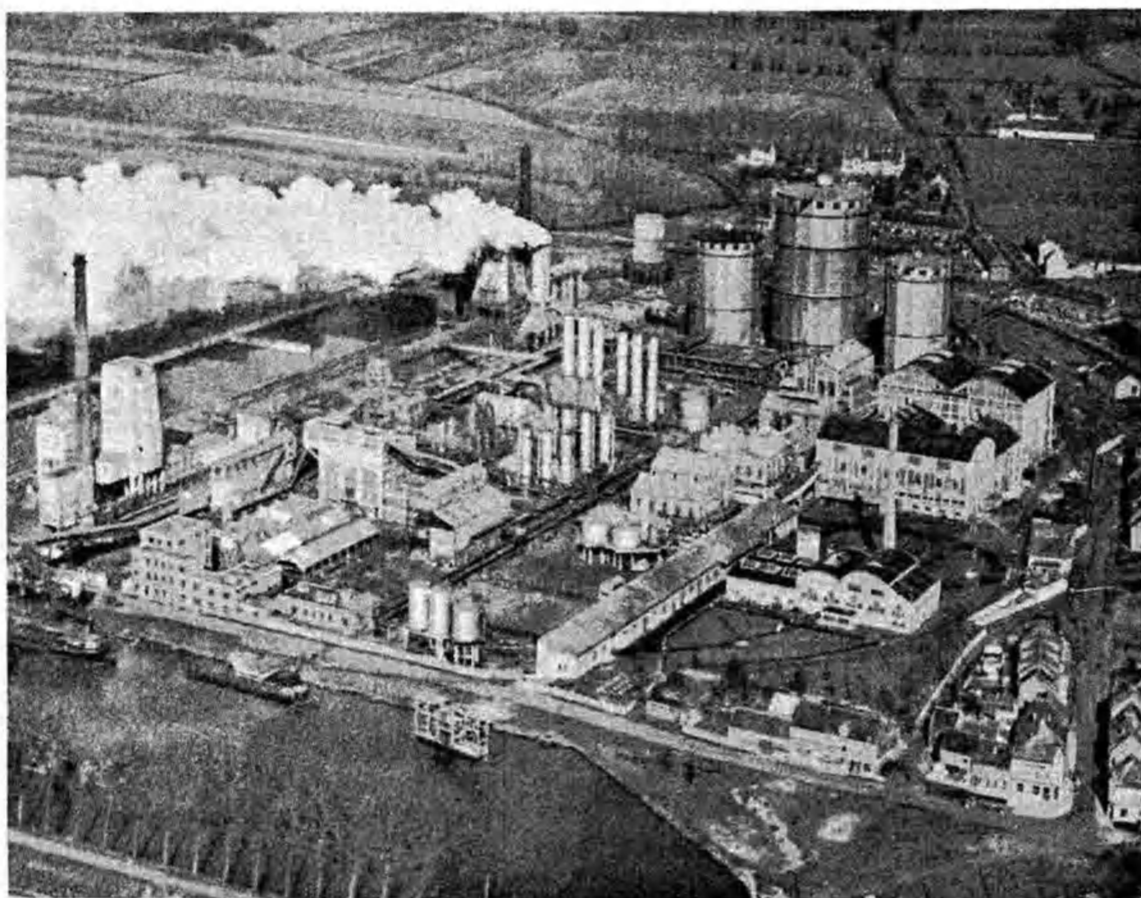
האוכלוסיה. צפיפות־הישוב בב׳ מרובה מזו שבכל שאר מדינות־אירופה והיא בין המרובות שבעולם: 283 נפש לקמ״ר. הצפיפות אינה שווה בכל גלילותיה של ב׳: בבראבאן היא מרובה פי עשרה וחצי משהיא בליכסאנבור (לוּכּסמבורג), ארץ־הארדנים, שאין בה תעשיה וחקלאות עשירות. גם בגלילות לייז׳ ונאמיר יש הבדל עצום בצפיפות בין צפון־המערב, העשיר במכרות ובבתי־חרושת, ובין דרום־המזרח הארדני. באֶנוֹ, הגובלת בדרומה בנאמיר, המצב שונה מזה בתכלית: הישוב מרוכז בעיקר בדרום־המזרח. הריבוי הטבעי בב׳ מועט והוא הולך ופוחת: קודם 1914 היה למעלה מ־1% לשנה. כיום הוא בין

בלגיה: מישור מעובד עיבוד אינטנסיווי מצפון לעיר נאמיר

מראה כללי של איזור־התעשיה בליֶז'

בלגיה: מפעלים לעיבוד־פחם בגרימברגן

אוכלוסי בלגיה וגלילותיה
בשנת 1950

שם הגליל	השטח קמ"ר	ספר הנפשות	הצפיפות בקמ"ר	עיר־הבירה	מספר הנפשות (עם הפרוורים)	לשונם של רוב תושבי הגליל
אֵנוֹ Hainaut (הֶנֶגאוּאֶן)	3,721	1,236,795	332	מונס (Mons)	26,000	צרפתית
אנטוֶרפֶּן	2,860	1,310,311	458	אנטוורפן	600,000	פלאמית
בְּראבאן (בּראבאנט) . . .	3,283	1,832,603	559	בריסל	966,000	צרפתית[1]
לְיֶז'	3,951	973,443	248	לייז'	432,000	צרפתית
ליכסנבּוּר (לוּכּסמבּוּרג) . .	4,418	214,774	49	אַרְלוֹן	11,500	צרפתית
לימבּוּרג	2,408	485,519	201	האסֶלט	30.000	פלאמית
נאמיר	3,660	359,038	98	נאמיר	32,000	צרפתית
פלאנדְרִיָה (פלאנדרן[2]) המזרחית	2,971	1,231,328	414	חֶנט (Gent — גנט[3])	167,000	פלאמית
פ. המערבית	3,234	1,009,832	312	בּרֶחֶה (Brugge[4])	53,000	פלאמית
בלגיה	30,506	8 653,693	296	בריסל	966,000	פלאמית[5]

1) בצפון פלאמית; 2) בפלאמית: פלאנדר (Flandre) בצרפתית; 3) Ghent באנגלית; Gand (גאן) בצרפתית;
4) בצרפתית Bruges (בּרִיז'); 5) כ־41.6% מדברים פלאמית; 36.9% צרפתית; 18% משתמשים בשתי הלשונות;
3.5% מדברים בלשונות אחרות ומהם 1% איטלקית (פועלים)

0.4% ל־0.5% בשנה. ב' קולטת רבבות מהגרים אחדות בשנות־שפע, אבל יש שנים, שבהן היציאה מן הארץ גדולה מן ההגירה אליה (ב־1950: כ־6,000 נפש).

לפי הלשונות המדוברות בב' מתחלקים הבלגים לפלאמים (דוברי פלאמית) ולוואלונים (דוברי צרפתית). כ־41.6% מדברים רק פלאמית, 36.9% מדברים רק צרפתית, 18% מדברים בשתי הלשונות, 3.5% מדברים בלשונות שונות. הגבול בין תחומי־הדיבור של הפלאמית והצרפתית הוא קו־הרוחב של בריסל, שהיא בעלת אוכלוסיה מעורבת. ב־1921 הוכרזה הלשון הפלאמית ללשון רשמית בשתי הפלאנדריות, בגלילות של אנטוורפן ולימבורג ובצפון בראבאנט. בכל בתי־הספר שבשטח זה לשון־ההוראה היא פלאמית. לשונות־הלימוד באוניברסיטה הקאתולית של לוּבֶן (לֶוֶן בפלאמית) שבצפון־בראבאנט הן פלאמית וצרפתית. האחוז של המשכילים והאמידים בתוך הוואלונים גדול משהוא בתוך הפלאמים. האחוז של הפלאמים הנטמעים בתוך הוואלונים גדול מזה של הוואלונים הנטמעים בפלאמים. אך הריבוי הטבעי של הפלאמים גדול מזה של הוואלונים.

ב' היא ארץ קאתולית, אבל קיימת בה חירות דתית. במפקד אין מציינים את הדת. הממשלה אינה מתערבת בעניני־דת, ולעומת זה היא משלמת חלק ממשכרותיהם של הכמרים הקאתוליים המרובים, של הכמרים הפרוטסטאנטים המועטים ואף של 17 הרבנים הרשמיים של יהודי־ב' (1950).

כלכלה. בסוף 1952 היו כ־3.4 מיליון מתושבי־ב' (כ־40% מכלל האוכלוסיה) מפרנסים; כ־67% מאלה היו עובדים שכירים.

ההכנסה הלאומית הגיעה ב־1952 ל־295 מיליארד פראנקים בלגיים, מהם כ־167 מיליארד שכר־עבודה. כ־20% מן ההכנסה הלאומית הושקעו ב־1950—1952 במשק, מהם כשליש בעבודות ציבוריות וכשני שלישים במפעלים פרטיים; 32% מן ההשקעה הפרטית הוצאו בבניין, 31% בתעשיה וחשמל וכ־20.5% בייצור של מכשירי־תחבורה בכבישים. למרות הפעילות הכלכלית המרובה היו ב־1953/4 יותר מ־8.5% מחוסרי־עבודה בין המבוטחים מפני אבטלה.

החקלאות בב' מפותחת ומגוונת והיא מכוונת בעיקרה לסיפוק מזונות לכרכים ולישובי־התעשיה. כ־12.2% מן המפרנסים עוסקים בחקלאות, בעבודות־יער ובדיג. חלקה של החקלאות בהכנסה הלאומית נאמד ב־1949 ב־10.3%, ב־1950 ב־8.7% וב־1951 ב־8.8%. הקרקעות הדלות ביותר הן בהרים שבשליש הדרומי של ב', והן משמשות בעיקר ליערות ולמרעה. בשליש התיכון של הארץ ובפינה הצפונית־המערבית שלה מורכבות הקרקעות מחומר או מחומר וחול; קרקעות אלו הן המשובחות ביותר והן משמשות לגידול חיטה וסלק־סוכר ובמקצת לגידול תפוחי־אדמה ושיפון. שדות־המזרע והגנים תופסים 33.7% משטח הארץ, המרעה הטבעי והזרוע — 24.7% משטחה, יער וחורש — 18.7%, אדמת־בור, דרכים, שטחים בנויים ומגרשים לצרכי התעשיה והמכרות — כ־23%. מן השטח המעובד תפסה ב־1952 החיטה כ־1.52 מיליון דונאם, ושטח כזה לערך תפסה שבולת־השועל; שני מיני־

בלגיה: המחצבות בלסין, מחוז אֵנוֹ

לוח א

מפרנסים בשנת 1947 (באלפים)

	גברים	נשים	ס״ה	%
חקלאית, עבודות־יער ודיג	362	61	423	12.2
מכרות ומחצבות	188	3	191	5.4
תעשיה וחרושת	998	313	1.311	37.6
בנין	194	2	196	5.5
תחבורה	229	15	244	7.0
מסחר	240	151	391	11.2
כספים, בנקאות וביטוח	58	19	77	2.2
בתי־מלון ושירותים אישיים	67	139	206	5.9
שירותי־ציבור	224	101	325	10.0
לא מוגדר	5	1	6	0.16
מובטלים	76	16	92	2.6
ס״ה	2,641	821	3.462	

הסלק (לסיכר ולמספוא) תפסו ביחד 1.4 מיליון ד׳, השעורה — 0.886 מיליון ד׳ והשיפון — 0.769 מיליון ד׳. קודם מלחמת־העולם II תפסו צמחי־מספוא קרוב למחציתו של השטח המעובד, בעוד ש־4.9% משטח זה שימשו לגידולם של צמחי־תעשיה (פשתה, טאבאק). מאז לא נשתנה המצב הרבה. החיטה והשיפון מספקים את עיקרה של כמות־הלחם הדרושה לתושבים. ההכנסה מיבול השדה והגן הגיעה ב־1951 לשליש מן ההכנסה של המשק החקלאי; שאר שני השלישים באו מגידול הבקר, החזירים והעופות.

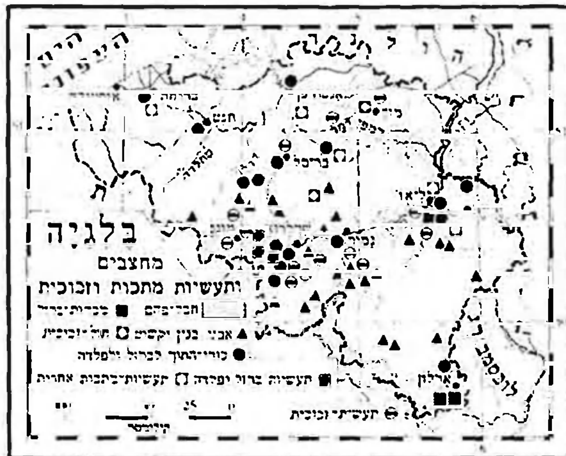
המחצבים והתעשיה. ב׳ עשירה בפחם משובח, שרובו נמצא בחבל קמפן (בצרפ׳: קאמפין) שבצפון־המזרח. משהתחילה התעשיה משתמשת בפחם־אבן (בסוף המאה ה־18) נוצלו בעיקר מכרות־הפחם שלאורך נהר־מז, בלבה של הארץ, מפני שהם קרובים יותר למכרות־הברזל (ר׳ להלן). הפקת־הפחם גדלה בקצב מהיר: 26.7 מיליון טון ב־1948, 30.4 מיליון טון ב־1952. זה זמן מרובה שבצר־הברזל המקומי אינו מספיק לצרכיה של התעשיה הבלגית, וב׳ מביאה בצר משוודיה ומצרפת. הקפה של תוצרת־הברזל משתקף מתוך לוח ב. בולטת כמות־הפלדה העולה פי שנים על זו של הברזל.

לוח ב

תוצרת הברזל והפלדה (באלפי טונות)

השנה	ברזל חום	פלדה גסה	פלדה מעו־בדת למחצה	פלדה מוגמרת
1950	3.693	3,768	655	2,976
1951	4.847	5,004	852	3,931
1952	4.774	4,980	779	3,761

ב׳ מייצרת גם כמות מרובה של מתכות אחרות מבצר מובא מן החוץ. ב־1952 ייצרה ב׳ 146 אלף טונות של נחושת מבצר, שהובא מקונגו הבלגית, ו־185 אלף טונות של אבץ, מבצר שבחלקו בא מב׳ גופה. בייצורן של שתי מתכות אלו תופסת ב׳ מקום ראשון בין כל מדינות־אירופה. כמו־כן ייצרה ב׳ ב־1952 75 אלף טונות של עופרת, 10.2 אלף טונות של בדיל ו־156,160 טונות של סחורות בלתי־מוגמרות ממתכות אחרות (להוציא ברזל). תעשיית המתכות מרוכזת ברובה באיזור התיכון לאירך עמקו של המז ובסביבות שני הכרכים בריסל ואנטוורפן. תעשיות הטכסטיל, המשתמשות בחמרים צמחיים (כותנה, פשתה, יוטה וסיבים מלאכותיים שונים), מרוכזות בעיקרן בשליש הצפוני־מערבי של ב׳; הייצור של אריגי־צמר מרוכז בעיקרו באיזור התיכון, ממערב לעמק־המז. אחד מענפי־התעשיה החשובים של ב׳ הוא המלט, שהקף ייצורו הגיע ב־1951 ל־4.4 מיליון טונות (ב־1952 ל־4.1). ב־1951 ייצרה ב׳ כ־86 אלף טונות של סוכר גלמי וזיקקה כ־190 אלף טונות של סוכר כזה (בכלל זה מה שהביאה מן החוץ). התוצרת של שכר־שעורים הגיעה ב־1951 ל־9.94 מיליון הקטר־ליטר, ושל כהלים אחרים (לשתיה ולתעשיה) ל־282,830 הקטוליטר. השימוש בחשמל בשנת 1952 הגיע ל־9.47 מילי־יון קילוואט־שעה והיה מרובה ב־80.6% משהיה קודם המלחמה.

המסחר. התעשיה של ב׳ עובדת בחלקה הגדול — וכמה מענפיה עובדים בעיקר — לצרכי־יצוא: 97% מתוצרת הנחושת והאבץ, 60% מתוצרת הפלדה, 50% מן הפשתה, 35% מן המכונות ומכשירי־העבודה, 27% מן הצמר, 27% מחוטי־הכותנה, 20% מן היוטה. ב־1921 חתמה ב׳ על הסכם עם לוכסמבורג, שלפיו פטורות שתי המדינות מתשלומי־מכס על סחורותיהן, וב־1947 חתמה ב׳ על הסכם דומה עם הולאנד. זו האחרונה עומדת בראש הארצות הקונות את סחר־החוץ של ב׳. ב־1952 הביאה ב׳ מהולאנד סחורות ב־16.216 מיליון פראנקים בלגיים וייצאה לשם סחורות בסך 18,745 מיליון פראנק. את המקום השני ביבוא (18,070 מיליון) תופסות אה״ב וביצוא — בריטניה (13,588); את המקום השלישי ביצוא והרביעי ביבוא תופסת גרמניה; את המקום הרביעי ביבוא והחמישי ביצוא תופסת צרפת. ביבוא של 1952 תפסו מחצבים ונפט 18%, צמחי־מאכל, שמני־מאכל וחמרים לשמ־נים 14%, חמרי־טכסטיל וטכסטיל מעובד כ־14%, מתכות (מותכות) ומוצרי־מתכת (חוץ ממכונות) 12%, מכונות 10%. ביצוא היוו מתכות ומוצריהן 43%, טכסטיל 16%, מחצבים 8%. סחרה של ב׳ עם מדינת־ישראל משתקף בלוח ג.

לוח ג

סחר בלגיה עם ישראל

	באלפי דולארים				
	1950	1951	1952	1953	1954
יצוא לישראל	6,924	13.661	12.874	12.402	6,324
יבוא מישראל	972	1.371	594	1.284	2,789
עודף היצוא	5,952	12.290	12.280	11,118	3,535

היצוא מב׳ לישראל הגיע לשיאו ב1951 (13.66 מיליון דולאר) וירד עד 6.32 מיליון דולאר ב1954. היבוא מישראל עלה מ0.594 מיליון דולאר ב1952 ל2.79 מיליון דולאר ב1954. ב׳ שלחה לישראל בעיקר ברזל ופלדה וחוטים לטכסטיל, וקיבלה פרי־הדר, מיצי־הדר ויהלומים מעובדים. ב׳ היא המתחרה הגדולה של ישראל בליטוש־יהלומים.

התחבורה. לב׳ רשת צפופה של מס״ב (5,030 ק״מ), שהיא שייכת למדינה. האורך הכללי של הכבישים הציבוריים: 10,866 ק״מ (1951). מספר המכוניות והאופנועים: 643,545 (1951). הצי המסחרי של ב׳ מורכב מ90 ספינות בעלות קיבול של 310,546 טון נטו (1952). האורך הכללי של התעלות והנהרות, המשמשים לספנות־סירות, הוא 1,560 ק״מ. נמלה הגדול היחיד של ב׳, אנטורפן (ע״ע), הוא מן הגדולים בנמלי־אירופה. ב1951 טענו בנמל זה 14.02 מיליון טון, מהם 4.72 מיליון טראנזיט (בעיקר מגרמניה), ופירקו 15.14 מיליון טון, מהם 4.08 מיליון טראנזיט (לגרמניה).

ש. רי.-א. י. בר.

F. Dussart et R. Contreras, *Géograph'e de la Belgique et du Congo*, 1947; A. Demangeon, *Belgique, Pays Bas, Luxembourg*, 1927; E. Mailleux, *Terrains, roches et fossiles de la Belgique*, 1933; H. Buttgenbach, *Les minéraux de Belgique*, 1947; *Overseas Economic Survey, Belgium and Luxemburg*, 1953.

החוקה. ב׳ היא משעת ייסודה (1830) ממלכה קונסטי־טוציונית דמוקראטית. חוקתה, שנתקבלה ב1831, לא שונתה מאז אלא במקצת (ולאחרונה: ב1921). כתר־המלכות עובר בירושה לבן הבכור, לגדול באחים או ליורשו. כשאין יורש זכר ממנה המלך, בהסכמתם של שני בתי־המחוקקים (בית־הנציגים והסנאט), את יורשו. זכות־הבחירה נתונה לכל גבר ואשה מגיל של 21 ומעלה. שיטת־הבחירות היא יחסית, אבל כל מחוז־בחירה גדול בוחר ברשימות־מועמדים מיוחדות. מספר הנציגים הוא לפי מספר הנפשות שבמחוז ולכל 40,000 נפש אין יותר מנציג אחד. הזכות להיבחר לבית־הנציגים או הבית התחתון (המונה כיום [1955] 212 הברים) נתונה לכל אזרח מגיל 25 ומעלה, ולסנאט או לבית העליון — מגיל 40 ומעלה. הבחירות לסנאט נעשות בשלוש דרכים: 1) ע״י כלל הבוחרים (הבוחר — בבחירות יחסיות — סנאטורים במספר שווה למחצית חברי הבית התחתון); 2) ע״י המועצות של תשעת המחוזות, הרשאיות למנות סנאטור אחד לכל 200,000 נפש שבמחוזותיהן (ולכל הפחות, 3 סנאטורים לכל מחוז); 3) ע״י הסנאט (הבוחר סנאטורים נוספים במספר שווה למחצית הנבחרים ע״י המחוזות). בני־המלך הם סנאטורים מגיל 18 ומעלה והם זכאים להשתתף בוויכוחים ובהצבעה משהם מגיעים לגיל של 25. כשאין למלך בנים עוברת זכות זו לאחרים מבני־משפחתו. תקופת־כהונתם של כל הנבחרים היא 4 שנים. המלך מזמין את בתי־המחוקקים לישיבותיהם והוא גם רשאי לפזרם בתנאי שיכנס לישיבה בתי־מחוקקים חדשים במשך שני חדשים מיום־הפיזור. כוח ההוצאה לפועל הוא בידי המלך, הממנה את השרים מתוך חברי הבית התחתון. לפקודת־המלך תוקף חוקי רק כשהוא חתום עליה ביחד עם שר, שהוא ממונה על עניינים מסוג זה שבפקודה. השר אחראי בפני בתי־המחוקקים.

א. י. בר.

משפט. בב׳ מקובל ספר־החוקים האזרחי של נאפוליון (ר׳ צרפת, משפט), בנוסחו המקורי משנת 1804. כשנתחבר קודכס זה עדיין היתה ב׳ חלק מן הקיסרות הצרפתית, אלא שהבלגים לא ראו בו ביטוי של משפט זר, מאחר שבב׳ היו נהוגים מנהגים ממקור גרמני, דומים לאלה של צרפת הצפונית, ששימשו יסוד לספר־החוקים הנזכר. לפיכך הוסיפו חוקיו לנהוג בב׳ גם אחר תקופת־הכיבוש הצרפתי. יתר על כן: אף אותם מחלקי־הקודכס, שבצרפת בטל תקפם (כגון הפרק על גירושים), נשארו בב׳ בתקפם אע״פ שהוכנסו בהם תיקונים ונוספו עליהם סעיפי־חוק מיוחדים לסיפוק צרכים שהזמן גרמם. גם בנידון זה שימש להם, לבלגים, למופת מנהגה של צרפת.

תיקונים חשובים לקולה הובאו בדיני אישות ומשפחה, ביחוד ביחס לצורך בהסכמת ההורים לנישואי בניהם ובנו־תיהם ובהכרת זכויותיה של האשה הנשואה. לעומת זה ביחס לגירושים עדיין נהוגים בב׳ דיני ספר־החוקים של נאפוליון כנתינתם. דינים אלה מכירים בשני סוגים של עילות לגירושים: עילות מפורשות (ניאוף של אחד מבני־הזוג, מעשי־אלימות, הטחת עלבונות וכיו״ב) ושאינן מפו־רשות מאיזה טעם שהוא מתוך הסכמה הדדית. הפרוצדורה להשגת צו־גירושים עדיין היא קשה ומסובכת, למרות כל התיקונים, שהוכנסו בחוק בתחום זה (1955), ולא עוד אלא שמצד בתי־המשפט ניכרת נטיה להחמיר בכל הקשור בה. כבשאר ארצות כך אף בב׳ אין הגירושים משמשים הדרך היחידה להיפרדותם של בני־הזוג זה מזה. גם צו־הפרדה בלבד מספיק להכלית זו, וכל אותן עילות „מפורשות", שמשמשות יסוד לקבלתו של צו־גירושים, משמשות גם להשגתו של צו־הפרדה. נוסף על כך רשאי (מ1927) כל בן־זוג, שנגדו הוצא צו־הפרדה, לבקש (שלוש שנים אחר הוצאתו) את המרתו של אותו צו בצו־גירושים.

בענייני־אפיטרופסות נחקקו ב1903 וב1938 חוקים, שמב־טיחים הגנה נוספת לקטנים. אף במעמדם של בנים, שהוכרו כפסולים, בא שיפור ניכר בתוקף חוק מיוחד שהוחק ב1908.

בדומה לזה הוכנסו כמה תיקונים בתחום הירושה: ב1896 ניתן תוקף לחוק, שהרחיב את אפשרויותיהם של בני־הזוג לרשת זה את זה. מ1919 צומצם מספרן של דרגות־הקירבה, שהיו מוכרות בענייני־ירושה. ב1922 הוכנסו תיקונים בחוק גם במה שנוגע לצורת־הצוואות.

בדיני־קניין הוחלף (ב1851) כל הפרק הדן במשכנתאות בפרק חדש מעיקרו ושופרה הדרך של רישום קניינים ושיע־בודים בספרי־האחוזה, כדי שהרישום יהא עשוי לשקף בל

שינוי העלול לחול בזכויות־קניין ובשיעבודים במקרקעים. אורח־הרישום שופר שוב ב1913, וב1924 הוכנס לחוק תיקון, שמתיר רישום זכויות נפרדות גם בחלקי־בניין.

רוח־השינויים, שעברה על המשפט הבלגי, הקיפה גם את דיני־השכירות, שלפי מהותם אינם אלא ענף בדיני־החוזים. זכותו של המחכיר לדרוש את פינויין של אדמות, שהוחכרו לעיבוד חקלאי, הוגבלה ע״י חוק מ1929, ומ1931 הכיר החוק בזכותו של כל שוכר בית־עסק להעביר למי שקנה את בית־עסקו בשלמותו גם את זכויותיו על־פי חוזה־השכירות שלו.

ב1919—1921 גיבש בית־המשפט העליון הבלגי עקרון חשוב בדיני־נזיקים, שלפיו דין־המדינה לעניין אחריות בנזיקים כדין כל גוף מאוגד, בסייגים מסויימים.

להלכה עדיין שוררים בב׳ דיני ספר־החוקים המסחרי מ1808, שהונהג בה לראשונה בזמן הכיבוש הצרפתי, אך למעשה מרובים בקודכס זה החידושים והתיקונים, והפרוץ מרובה בו על העומד. ב1851 הוחלף כל הפרק הדן בפשיטת־רגל בפרק חדש, וב1872 הוחלפו כמה פרקים נוספים (ובכללם הפרק הדן בשטרי־חליפים) בהוראות־חוק, שאינן עולות בקנה אחד עם המשפט הצרפתי. מן החידושים, שנתחדשו בתחום המשפט המסחרי, יש לציין ביחוד את אלה: ב1873 הוחק חוק־ההמחאות (שתוקן ב1919); אותה שנה חודש הפרק העוסק בביטוח. וב1879—1911 חודשה דמותו של שער המסחר הימי. גם הפרק הדן בשותפויות והברות שונה כל־כך, שלסוף (ב1953) אורגן וקובץ מחדש.

ספר־החוקים האזרחי הבלגי אינו עתיר הוראות בענייני המשפט הבינלאומי הפרטי. גם בנידון זה הולכים בתי־המשפט הבלגיים בעקבות המשפט הצרפתי, שלפיו צריכים ענייני המעמד האישי להיחתך ע״פ משפט המדינה שבעל־הדין הוא נתינה, ענייני מקרקעים — על־פי משפט המדינה שהמקרקעים הנדונים מצויים בה, חיובים — על־פי המשפט הנהוג במקום המעשה, ענייני־ירושה — ע״פ משפט המדינה שהמנוח היה נתינה (להוציא ענייני מקרקעים, שדין אחר להם), ואילו לעניין צורת צוואות ושאר כתבים מחייבות ההוראות, שיש להן תוקף במקום עריכתם של המסמכים.

בדיני־ענשים, וביחוד בשיטות־הענישה, נמנית ב׳ על הארצות המתקדמות. קובץ דיני־העונשים הצרפתי מ1806 הוזנח על־ידיה עוד ב1867 והומר בקובץ חדש, שחובר על־יסוד עקרונותיה של האסכולה המודרנית, המתעניינת בעיקר בחינוכו של העבריין ובתיקון מידותיו. לא רק שב׳ ביטלה כמה חומרות ממשפט־העונשים שלה, אלא אף הנהיגה בתחום זה כמה הקלות חשובות, כגון: מאסר על תנאי במקום מאסר לאלתר, שיחרור העבריין על תנאי, קודם שנסתיימה תקופת־מאסרו, פיקוח על בני־נוער שסרחו ועל ילדים עזובים. כן יש לציין לשבח את בתי־הסוהר של ב׳, ואת מוסדותיה לחינוך עבריינים לחיי־אזרח תקינים.

J. Servais et E. Mechelynck, *Les codes et les lois spéciales les plus usuelles en vigueur en Belgique* (הוצאה שנתית); *Repertoire pratique du droit belge* (15 vol.), 1929–1955; H. De Page, *Traité élementaire de droit civil belge* (10 vol. et Complément), 1947–1953; J. S. G. Nypels et J. Servais, *Le code pénal belge interprete* (3 vol.), 1938–1955; L. de Vos, *Le problème des conflits de lois* (2 vol.), 1947; J. Goedseels, *Commentaire du code pénal belge*, 1948; R. Dekkers, *Précis de droit civil belge* (3 vol.), 1954–1955; J. Van Ryn, *Principes de droit commercial* (3 vol.) (בדפוס).

ג. ט.—ש. ג.

חינוך, השכלה ומדע. חינוך־חובה עממי קיים בב׳ רק משנת 1914 והוא ניתן חינם ע״י השלטונות, בעיקר ע״י העיריות והמועצות הכפריות. אך עיקרו של החינוך העממי הוא בידיהם של מוסדות פרטיים, שברובם הגדול הם קאתוליים וחלק מהם נתמך ע״י השלטונות. ב1947 ביקרו 252,791 ילדים וילדות בגני־ילדים, מהם 67,148 בגנים שברשות השלטונות; 832,531 היו בב״ס עממיים (בעלי 4 שנות־לימוד), מהם 344,241 במוסדות־השלטון. 8,224 תלמידים התכשרו להוראה בב״ס עממיים, מהם 2,230 בסמינאריונים ציבוריים; מתוך 1,085 החניכות לגננות למדו 246 במוסדות ציבוריים. בב״ס התיכונים (שלש שנות־לימוד אחר בה״ס העממי) למדו 25,149 נערים ו10,475 נערות (במוסדות נפרדים); באתוניאות (גימנאסיות בעלות 6 כיתות) למדו 30,085 נערים ו7,011 נערות, גם אלה במוסדות נפרדים. בקולג׳ים תיכונים קאתוליים (בלתי־נתמכים ע״י הממשלה) למדו 45,109 נערים ו21,466 נערות. האחוז של הלומדים בב״ס תיכונים בב׳ הוא מועט מזה שבשאר ארצות־התרבות העשירות. בב׳ מעדיפים חינוך מקצועי על חינוך כללי והומאניסטי. ב1945 למדו בב״ס טכניים שונים (ובכללם ב״ס למסחר) בב׳ 111,145 תלמידים ותלמידות, מהם 5,710 במוסדות קאתוליים בלתי נתמכים ע״י השלטונות. בארבע האוניברסיטות שבב׳, בבריסל (צרפ׳), חֶנט (פלאמ׳), לובן (דו־לשונית) וליֶז׳ (צרפ׳) היו ב1947 13,599 תלמידים ותלמידות (מספר קטן־ביחס לגבי האוכלוסיה). מלבד זה ביקרו כ850 תלמידים בב״ס טכניים גבוהים וכ2,350 בשני מוסדות קאתוליים גבוהים למדעי־הרוח (בבריסל ובנאמיר). בבתי־ספר לציור, פיסול ומלאכת־מחשבת למדו כ11,000 תלמידים, בקונסרוואטוריות — 2,158, ובבתי־מדרשות לכמורה הקאתולית כ1,500 תלמיד. הרבה מבוגריהם של מוסדות אלה פונים להוראה בבה״ס של הכנסיה, ביחוד בתיכונים.

המוסד העליון למדע, לספרות ולאמנות בב׳ היא האקאדמיה המלכותית, שנוסדה ב1772 על־ידי מַריָה תֶרֶזיָה. מושבה של האקאדמיה היא ב„ארמון האקאדמיות" בבריסל, ולשונה היא צרפתית. אותו ארמון משמש גם כמושב לאקאדמיה פלאמית מקבלת ולשתי אקאדמיות ללשון ולספרות (צרפתית ופלאמית). קיימות עוד אקאדמיות ואגודות־מחקר מקצועיות שונות. הגדולה בספריות שבב׳ היא הספריה המלכותית בבריסל, שיש בה יותר מ2 מיליון כרכים מודפסים, וכ32,000 כתבי־יד, 45,000 מפות, 150,000 מטבעות ומדאליות. ספריית האוניברסיטה שבלייז׳ מכילה כ1,050,000 כרכים וחוברות ו3,350 כתבי־יד; בספריית האוניברסיטה שבחֶנט 820,000 כרכים. בתי־נכות גדולים נמצאים בבריסל, אנטוורפן וּבְרוּגֶה (בְּרֻחֶה).

א. י. בר.

ספרות. מאחר שהעם הבלגי מורכב מפלמים ומוואלונים, יש לסקור את הספרות הבלגית בשני תחומיה: בפלמית ובצרפתית. חלוקה זו אין בה מן היסוד הגאוגראפי ולא כלום. אין שום מקום להנחה, שמצפון לקו־הגבול הלשוני התפתחה ספרות פלמית, ואילו מדרום לו — ספרות בלשון הצרפתית. סופרים הרבה, שכתבו צרפתית, נולדו על אדמה פלמית והם ממוצא פלמי; והרבה מאלה שכתבו פלמית יצאו מסביבה, שלא דיברו בה אלא צרפתית בלבד.

מיה״ב נשתמרו בפלמית שתי יצירות מצויינות של מחברים אלמונים: Van den Vos Reynaerde („על השועל ריינרד", המאה ה13)—אפופיאה מחיי־החיות, שהיא סאטירה חריפה על חיי־החברה ביה״ב, וBeatrys („באטריס"), אגדה דתית (1250 בערך). שירי־האהבה, שחוברו במאה ה12 ע״י הנריק ואן ולדקה (Veldeke), בן מחוז־לימבורג, הם היצירות הראשונות החתומות ע״י כותביהן, שהגיעו לידנו ושמשמשות עדות לקיומה של ספרות בפלמית רמה. במאה ה13 כתבה המשוררת האדויק (Hadewyck) שירי־אהבה נרגשים בעלי אופי מיסטי; ובאותו זמן זכתה יצירתו המיסטית של רוסברוק (Ruysbroek) להשפעה רחבה ועמוקה על בני־דורו. באותה תקופה עצמה השתדל יעקב ואן מארלאנט (Maerlant) לאלף את קוראיו דעת ע״י שיריו הדידאקטיים, והתיאטרון הפלמי החילוני הגיע לשיגשוג בAbele Spelen („משחקים רצינים"), בElckerlyc („כל אדם"), השייך לסוג „המחזות המוסריים" (שהשפיע על „המחזה המוסרי" [morality play] המפורסם ביותר באנגלית: הEveryman [„כל אדם"]) וכן ב„מחזות־הניסים" (miracles) של מאריקן ואן נימגן (Mariken van Nieumeghen). במאה ה16 נתפרסם פיליפ ואן מארניכס ואן סנט אלדגונדה (van Marnix van St. Aldegonde), שכתב גם צרפתית וגם פלמית והשתתף באורח פעיל במלחמתם הדתית של המחוזות הבל־גיים בכובש הספרדי.

מה שנוגע לספרות, שנתחברה על אדמת־ב׳ ביה״ב בצרפתית, בולטים בה בעיקר שמותיהם של היסטוריוגרא־פים וכרוניקנים: ז׳אן ד׳אוטרמז (Outremeuse) וז׳אק דה אנריקור (Hemricourt), לאחר מכן, במאה ה15 — ז׳ורז׳ שאטלן (Chastellain) ופיליפ דה קומין (Commines), ואח״כ — בסופה של המאה ה18 ותחילת המאה ה19 — הנסיך שארל־יוסף דה לין (Ligne). החלוץ והמבשר של הספרות הצרפתית המודרנית בב׳ היה שארל דה קוסטר (Coster), שהרומאן שלו „טיל אולנשפיגל", מלבב במזיגת ההומור והפאתוס שבו.

רק אחר 1830, כלומר, לאחר שהוכרז על עצמאותה של ב׳, התחילה הספרות של הארץ מתפתחת בקצב מהיר יותר. אחר תקופה ארוכה של זעזועים היסטוריים וחברותיים, שבה לא נתעשרה הספרות הבלגית בשום נכס בן־קיים, קם לה, לפלאנדריה, רומאניסטן גדול, אנרי קונסיאנס (Conscience, 1812—1883), שגילה לה בבת־אחת גם את מכמני־לשונה וגם את עברה המפואר. באותה תקופה פעל גם הכומר גוידו חזלה (Guido Gezelle; 1830 — 1899; ע״ע גזלה), יליד פלאנדריה המערבית, שלא השתמש אלא בניב המקומי של מחוזו — תופעה יחידה במינה, שבמשך זמן מרובה לא זכתה להערכה הראויה. הוא חיבר שירים נפלאים כל־כך וערבים לאוזן כל־כך, שיצירתו ואישיותו נעשו הרוח החיה של התקופה כולה; חזלה היה המשורר של הטבע, החיים ובורא־העולם.

בשנת 1893 נוסד כתב־העת Van Nu en Straks על־ידי אנשי־רוח פלמיים צעירים. בקבוצה זו, שנקראה בשם בטאונה, התבלט המשורר קארל ואן דה ווסטינה (Woestijne), שנתעלה לדרגה של פייטן בינלאומי. שירתו מצויינת בעושר לשוני גדול ובעוז של רגש ותחושה. הוא השרה מרוחו על שורה שלמה של משוררים פלמיים, שקמו אחריו.

אוגוסט ורמילן (Vermeylen), רומאניסטן, מסאי והיס־טוריון של האמנות, נחשב לראש הקבוצה של „ואן נו אן סטראקס". כוחו היה במה שניסח בצורה ברורה ביותר את שאיפותיו ומטרותיו של דורו. סיריל בויסה (Cyril Buysse) היה רומאניסטן נאטוראליסטי, קרוב ברוחו למופאסאן. סטין סטרולס (Stijn Streuvels), שהיה ראליסטן וחוזה־חזיונות כאחד, הקדיש יצירה חשובה לאדמה ולעונות־השנה. הרמן טירלינק (Teirlinck), שפעילותו הספרותית נמשכה שנים הרבה, חיבר רומאנים מרובים ממדרגה ראשונה ואף מילא תפקיד חשוב בהתחדשותו של התיאטרון הפלמי. בדור שבא אחר „ואן נו אן סטראקס" קמו הרבה מספרים בעלי־כשרון. יצירותיהם של רומאניסטים, שתיארו את ההווי של איזורים מסויימים, כגון פליכס טימרמאנס וארנסט קליס, זכו לתפוצה מרובה. הרוריג הנסן ויוהאן דייסנה חיברו מחזות אחדים, שהם ראויים לתשומת־לב.

במקביל לקבוצה של „ואן נו אן סטראקס", שפעלה בספרות הפלמית, באה התעוררות גם בספרות הבלגית, שנוצרה בלשון הצרפתית; כאן התרכזה תנועת ההתחדשות מסביב לעיתון Jeune Belgique („בלגיה הצעירה"), שהרוח החיה בו היה מאכס ולר (Waller). התחרשות זו נתבטאה ביחוד בשירה, שהיתה נתונה להשפעתו החזקה של הסימבוליזם, כפי שמעידים שיריהם של אמיל ורהארן (Verhaeren), שארל ואן לרברגה (Lerberghe) — המשורר המעודן של La Chanson d'Eve („שירת חוה"), מאכס אלסקאמפ (Elskamp) ומוריס מטרלינק. זה האחרון, שקיבל את פרס־נובל לספרות, היה גם רומאניסטן, מחזאי ומסאי רב־ערך. מחזותיו ומסותיו תורגמו לכל לשונות־התרבות וזכו לתפוצה רחבה ביותר.

שני משוררים, שמתו בצעירותם, הכניסו נעימה חדשה לספרות הבלגית, והם: אודילון־ז׳אן פרייה (Périer) ואריק דה אולוויל (Haulleville). הד לרגש־החרדה המציין את תקופתנו אנו מוצאים בשירתם של מארסל תירי, אדמון ואנדריקאמן ורוז׳ה בודאר, בעוד שהדאגה לבעיות הצורה הספרותית מתבלטת אצל ארמאן ברניה, רובר ויויה ואנרי מישו.

מתוך חיפוש ה„מציאות" היו הרומאניסטים צמודים במשך זמן ארוך מדי לקרקע הנאטוראליזם. קאמיל למוניה התאמץ לצאת ממבוי סתום זה, ואילו ז׳ורז׳ אקהוט, ז׳ורז׳ וירס, ז׳אן טוסל ואדמון גלזנר יותר משהיו ברוכי־דמיון, היו מחוננים בכשרון תיאורי.

הסופרים בני הדור, שנולד סמוך ל1900, חיים או חיו ברובם בצרפת, שבה מצאו מקום מתאים לפיתוח כשרונם. החשוב שבכולם הוא המספר הפורה ז׳ורז׳ סימנון. יש בהם גם מחזאים, כגון פרנאן קרומלניק ומישל דה גלדרודה. אך כמה מסופרי־ב׳, שכתבו צרפתית, דבקו בארץ־מולדתם. מאלה יש להזכיר את הרומאניסטים מארי גברס (Gevers) ומדלן בורדו (Bourdouxhe) ואת המחזאים ז׳ורז׳ סיון, הרמאן קלוסון וסיזאן לילאר.

Fr. Closset, Raymond Herreman, Etienne Vauthier, *Dictionnaire des litterateurs*, 1947; P. Hamel us, *Introduction à la literature française et flamande de Belgique*, 1921; Gustave Charlier, *Les lettres belges* (in J. Bedier et P. Hazard, *Histoire de la litterature française*, 1924); H. Liebrecht et G. Rency, *Hist. illustrée de la litt. belge de langue fr.*, 1926; Fr. Closset, *La litterature flamande au Moyen Age*, 1945; id., *Esquisse des litteratures de langue neerlandaise*, 1941; id., *Aspects et figures de la litterature flamande*, 1944; Andre de Ridder, *La litterature flamande contemporaine*, 1923; J. Persijn, *A Glance at the Soul of the Low Countries*, 1916.

פר. קל.

ז׳.־ב. מאדו: עסקני־כפר

אמנות. שיחרורה המדיני של ב׳ ב1830 לא הביא לה בעקבותיו עצמאות בתחום־האמנות. במשך כל המאה ה19 שימשה צרפת מורה־דרך אמנותי למדינה החדשה. כתוצאה מכך ירשה את מקומו של הנאו־קלאסיציזם מסוף המאה ה18 תנועה רומאנטית, ולאחר מכן באה במקומה של זו אסכולה ריאליסטית; בתקופה מאוחרת יותר היו לאימפרסיוניזם ולנאו־אימפרסיוניזם נציגים משלהם בב׳; ורק בתחילת המאה ה20 נתגלתה השפעה חדשה: זו של האכספרסיוניזם הצפוני. אך אע״פ שהאמנים הבלגיים נהגו לצאת לפאריס לשם השתלמות והביאו ממנה למולדתם את הסיגנונות והזרמים שהיו רווחים בה, לא נעשתה ב׳ פרובינציה צרפתית מבחינת היצירה האמנותית. תת־זרם חזק של מקוריות ועצמיות הורגש בה תמיד, שנתבטא בגונים המקומיים המיוחדים של הנושאים או בטכניקה המיוחדת של האמנים. ב׳ לא ניתקה מעולם את הקשר אל עברה האמנותי (והרי בתקופת־השיא של עבר זה — בתקופת רובנס — נוצרו בה כמה מן היצירות האמנותיות המובחרות ביותר של אירופה), והמסורת של „עשיית מלאכה טובה" נשתמרה בה כל הזמן. אמניה של ב׳ שמרו תמיד על רמת־אמנות מסויימת — לכל הפחות, מבחינה טכנית — ומעולם לא העלימו עין משלשלת־היחס שלהם, שעליה היתה גאוותם. אך מסורת גדולה כל־כך לא תמיד צפונה בה ברכה בלבד; פעמים שהיא מעיקה כמעמסה כבדה על היוצרים — למשל, ע״י מה שהיא מספקת להם אבטיפוסים קבועים, ששוב אינם מתאימים לזמנים החדשים. סכנה זו ארבה תמיד לציירים הבלגיים, שרק לעיתים רחוקות היה בהם די כוח להתרחק משיגרת מורשתם האמנותית וליצור משהו חדש באמת. אעפ״כ היו בהם שנים או שלושה, שהדבר עלה בידם, ולכל הפחות אחד מהם — ג׳ימז אנסור — נעשה גורם משפיע באמנות האירופית. גם ציירים משיעור־קומה קטן יותר, שכמעט אינם ידועים מחוץ לתחומי־ב׳, הצליחו „לעכל" יפה את ההשפעה של העבר הנידרלאנדי ואת זו של האמנות הצרפתית בת זמנם, וליצור מתוך מזיגה זו משהו שונה מעיקרו; על־ידי כך תרמו להתהוותו של זרם חדש, שנחשב בצדק לאסכולה אמנותית מיוחדת.

בואו של ז׳אק־לואי דויד (ע״ע) — הצייר הצרפתי הגולה — לבריסל ב1815 נחשב בדרך כלל לנקודת־מפנה בתולדותיה של האמנות הבלגית במאה ה19. היו לו, לדויד, כמה תלמידים בין האמנים הצעירים בבריסל, שספגו את תורתו והלכו בעקבותיו, ביחוד בתחום של ציור־דיוקנאות, במשך שנים הרבה. החשוב שבהם היה פרנסואה־ז׳וזף נוז (1787—1869; ע״ע), שעבד במחיצתו של דויד עוד בפאריס. מאות דיוקנאות, מהם שלושה של דויד, נקראים על שמו, אבל הוא צייר גם תמונות על נושאים דתיים והיסטוריים. נאוז היה רבם של כמה מן האמנים הבלגיים הנודעים ביותר, והוא נחשב בדרך כלל ל„אבי האמנות הבלגית".

סמוך לשנת 1830 הורגשה גם בב׳ אותה תנועה רומאנטית, שנתפשטה באותו זמן על־פני אירופה כולה; ביחוד ניכר היה כוחה באנטוורפן, בעוד שבבריסל עדיין נמנו הרבה מן הציירים הרשמיים עם אדוקיו של הנאו־קלאסיציזם. הרומאנטיקנים הושפעו במידה מרובה מרובנס, וכן מאמנים צרפתים בני־זמנם, וביחוד מדלאקרוא. לפי רוחו של זה האחרון, ביכרו נושאים מדברי ימי ארצם על־פני נושאים מן התנ״ך או מן התקופה העתיקה. החשוב שבהם היה ג. ואפרס (1803—1874), שנתמנה כמנהל האקאדמיה בבריסל ב1846. הוא צייר „אפיזודה מספטמבר 1830", שמתארת מעמד מימי מלחמת־השיחרור של ב׳. פיליפ ואן ברה (1786—1871) צייר את „קארל V בימי נעוריו" (1832) ואת „רובנס המצייר בגנו" (1833). לואי גאלה (1810—1887) עמד מבחינה סיגנונית בין הרומאנטיקה והנאו־קלאסיציזם. בדומה לז׳ריקו הקדיש זמן מרובה להסתכלות בגופות בחדרי־מתים, מה שהיה גם בהתאם לרוח הנבאה, שעדיין נשתמרה מן התקופה הרומאנטית, וגם בהתאם לתביעות של הראליזם החדש, שרישומו כבר היה ניכר באותו זמן.

א. ליס: חנותו של המדפיס י. ואן ליספלט

מצייר אחר בן אותו הדור, אנטואן וירץ (1806—1865), נודעה חיבה יתרה לנושאים סנסאציוניים ולירִיעות רחבות מאוד, וכן הצטיין בטכניקה, שהיתה נאטוראליסטית במידה גוברת והולכת. כל זה נתגלה בתמונותיו, שהיו מכוּונות, לכאורה, נגד אי־הצדק החברותי, העריצות ועונש־המוות, אך לאמיתו של דבר, היו פרי אהבה חולנית למוות ולמחלה.

בעוד שוואפרס וגם וירץ נמצאו מבחינה סיגנונית תחת השפעתה של הקומפוזיציה בנוסח הבארוק מייסודו של רובנס, ניסו ציירים בלגיים אחרים למצוא את מקור־השראתם ביצירותיהם של אמנים קדומים יותר. הם פנו אל האמנים הפלמיים הפרימיטיוויים מן המאות ה15 וה16 והשתדלו להגיע לרמת־הדייקנות שלהם מתוך התבוננות קפדנית בטבע, בתלבושות היסטוריות ובפרטים אחרים כגון אלו. מגמה זו נקראה „פרה־רובניזם" על משקל ה„פרה־רפאליזם" של הציירים האנגליים. הדמות הבולטת ביותר בין נציגיה של תנועה זו, שנוצרה אחר 1848, היה הנרי ליס (1815—1869). ציוריו הם פדאנטיים במידת מה; אין בהם אלא אמיתוּת חיצונית בלבד והם נראים כעיטורים לספר היסטורי. הם ממלאים חדרים שלמים במוזיאון של בריסל, וכן את אולם העיריה של אנטוורפן, שליס הוזמן לפאר אותו ביצירותיו ב1863.

ציירים אחרים באותה מאה אקלקטית מצאו את סיפוקם בחיקוי של אבטיפוסים אחרים. כך, למשל, נהג צייר ההווי, ז׳.־ב. מאדו (1796—1877), לצייר את דמויותיו בתלבושות מן המאה ה18. פ. דה ברקלר (1792—1883) צייר תמונות בסיגנונם של אמנים בני המאה ה17, כגון אוסטאדה וטנירז. בנו, אנרי דה ברקלר (1840—1888), הושפע אף הוא מן האמנים, ששימשו מופת לאביו, אלא שהיה יותר ממַחקה בלבד. בתמונותיו מורגשת רוח־חיים, שמפעמת בעצמים ממש כמו בבני־האדם, אע"פ שהוא נוטה למלא את הבדים שלו בפרטים מרובים מדי. פעמים שזיו־זהב מציף את תמונותיו ומשווה להן אחידות פיוטית, ובידוע שוואן גוך העריץ את הטכניקה שלו בשימוש בצבעים. ברקלר שימש אחת מחוליות־הקשר בין הראליזם של המאה ה17 והאימפרסיוניזם של המאה ה19. אחדות מתמונותיו המאוחרות נראות בעינינו כ„מודרניות" במידה מפתעת.

הראליזם היה גורם קבוע — אף אם חבוי לפעמים — בעיצוב דמותה של האמנות הבלגית, אך הראליזם כמגמה מוכרת וכשיטה הוכנס לב׳ עם הצגת תמונתו של קורבה, „הסתתים", ב1851. הציירים, שדבקו בסיגנון החדש, נתארגנו ב1868 בקבוצה מיוחדת בשם „אגודה חפשית לאמנויות היפות". באותם ימי „ירח־הדבש" של הראליזם היו אמני־ב׳ מרבים לצייר חוות חקלאיות, נופים, שבהם היו רועות פרות, ותמונות אחרות מחיי־הכפר. החשובים שבאמנים אלה היו א. ורוי (1838—1895), ז׳אן סטובּרץ (1838—1914), שהכניס ראשון לתוך יצירותיו תמונות מן החיים היומיומיים, וא. בולאנז׳ה (1837—1874), שהקדיש את מכחולו לציור של תופעות אטמוספיריות והגיע לפעמים לגדלות אמיתית.

בין האמנים הבלגיים הראליסטיים, שעיצבו דמויות־אדם, היה קונסטאנטן מניה (ע"ע) היחיד, שזכה לפירסום בינלאומי; ולכך זכה לא משום ציוריו, אלא משום פסליו. שארל דה גרו (1825—1870) נתפרסם בכינוי „מילה הבלגי", שכן היה הצייר של האיכרים, כמו שמניה היה הצייר של הפועלים. דה גרו למד את הטכניקה של האמנות מנאוֵז, ולאחר מכן בדיסלדורף. תמונותיו לקויות בעודף־ליטוש ובתאורה מופרזת, והן מזכירות דברים שמתרחשים על הבמה יותר משהן מזכירות את החיים הממשיים.

תלמיד אחר של נאווז, אלפרד סטונס (1823—1906), נעשה הצייר של הבורגנות בזמנו. בתמונות קטנות־הקף צייר בהנאה מרובה גברות בחדרי־השינה שלהן, תלבושות אלגאנטיות ורהיטים מפוארים, ויתכן שיש לראות בו את הכרוניקן הנאמן ביותר של ה„קיסרות השניה" (של נאפוליון III). היו שהשוו את סטונס לגדולי הציירים ההולאנדיים של המאה ה17, אבל היסוד האנקדוטי, המתבלט בכל תמונה משלו, מעורר ספקות ביחס לזכות־השפעתו מעבר לגבולות זמנו. מפורסם ממנו כצייר של נשים, ויוצרו של טיפוס־אשה מיוחד באמנות, היה פליסין רופס (1833—1898; ע"ע), שמילא תפקיד חשוב גם באמנות הגראפית.

אחר 1880 גברה בב׳ השפעתם של האימפרסיוניסטים הצרפתיים ונוצרו המושגים של „אימפרסיוניזם בלגי־צרפתי" ו„אימפרסיוניזם פלמי". לאמיתו של דבר, לא נבדלו נציגיהם של הזרמים הללו אלה מאלה אלא במה שהראשונים נמשכו אחר דוגמת פאריס יותר מן האחרונים. מובן, שזו היתה תקופה, שבה תפסו שוב תמונות־נוף מקום חשוב. גדול ציירי־הנוף של ב׳ בתקופה זו היה, אפשר, גיום פוגלס (1836—1896), שזכה לכינוי „הצייר של מזג האויר הסגרירי".

האמנים הגדולים המועטים, שקמו בב׳ בתקופה החדשה, היו דמויות בודדות ע"פ כיוונה של יצירתם. יתכן, שאפשר לשבץ תקופות־יצירה מסויימות שלהם במסגרת של תנועה זו או אחרת, אך דרך־התפתחותם בכללה אינה ניתנת להיקבע לפי סכֵמה מופשטת ושגרתית. דברים אלה נכונים לגבי ג׳ימז אנסור (1860—1949; ע"ע), שהיה מן הציירים המקוריים ביותר בדורו ושסיגנונו בתחילת יצירתו הוגדר כ„אימפרסיוניזם פלמי". אנסור חי רוב־ימיו חיי מתבודד אכסצנטרי, אך בימי עלומיו היה קשור באגודה הבלגית Les XX („העשרים"), שנוסדה ב1884 ע"י קבוצה חלוצית של אמנים, ששאפו להציג בבריסל את תמונותיהם של ואן גוך, גוגן, וסרא, שבאותם הימים עדיין לא היו מקובלים על הרבים. ביצירותיו מימי־עלומיו יש להבחין כמה קווים משותפים לו ולצייר ויאר (Vuillard), שהיה בן דורו. וכמותו צייר אף הוא חדרי־אורחים של המעמד הבינוני, אבל עם זה בולט ההפרש ביניהם בצבע ובמצב־הרוח. בזמן מאוחר יותר נעשה אנסור מן המבשרים החשובים ביותר של האכספרסיוניזם; ולסוף טענו הסיר־ראליסטים, שהוא שייך לזרם שלהם. אבל הוא הלך תמיד בדרכו המיוחדת.

אע"פ ששגעון־הרדיפה ושגעון־הגדלות לא מצאו מעולם ביטוי ברור כל־כך באמנות, כפי שמצאו אצלו, לא נחשב אנסור בעיניהם של בני־זמנו לבעל אופי פאתולוגי. יש לקבוע, שיצירתו לא היתה מנותקת מן המסורת של האמנות הנידרלאנדית; כבר הושם לב לדבר, שבתמונותיו הדמיוניות מורגשת קירבה לבוש ולבריגל, וכן ניכרת ביצירותיו הקלילות ביותר קרבה לתמונותיו המאוחרות של טרנר. קלו (Callot), רופס, רולאנדסון וגילריי השפיעו בלא ספק על יצירותיו הגראפיות; שהרי אפשר למצוא עקבות של חוש־הסאטירה וכן של ה„קאליגראפיה" שלהם בכמה מתחריטיו. כמו־כן כדאי לציין, שאותן המסכות, העושות רושם מסתורי וסמלי כל־כך בתמונותיו של אנסור, הן אביזר רגיל בחיי־הרחוב של ב׳ בשעת החגיגות השנתיות של הקארנאוואל.

ק. מניה: מלחמת האיכרים

א. דה ברקלר: המכבסה

ז'. בריסלמנס: הבנתיסיד

ג. ואפרס: צ'ארלז הראשון נפרד מילדיו

ת. ואן ריסלברג: דיוקנה של אשה

פ.־ז'. נאווז: דיוקנה של גב' דה לה ה

יש להוסיף, שהשפעתו של אנסור היתה מרובה ביותר על יצירותיהם של אמיל נולדה, פאול קלי, אוסקאר קוקושקה והסיר־ראליסטים. גדולתו מתחוורת מתוך העובדה, שכל אחד מהציירים הללו שאב השראתו מצד מיוחד של יצירתו: דמיונו העשיר, כושר־האמצאה שלו או שליטתו הנפלאה בצבעים.

צייר בלגי אחר, שהגיע ביצירתו לרמה אירופית, היה אנרי אונפול (1872—1899), שלמד בבריסל קודם שיצא לפאריס. הוא צייר דיוקנאות, ילדים, מראות־עיר ודוממים, וכן רשם רישומים וצייר כרזות. יצירותיו מצטיינות בעדינות יתרה, ברגישות עמוקה ובחוש מובהק ליפי־הצורה. מפקידה לפקידה מתגלית בהן חיבת־מותרות ונטיה להפרזה ברוח „סוף־המאה", ומכאן הנוצות של הטווס ושל בנות־היענה שבציוריו וכן השפע של כלי־חרסינה, נחושת ומניפות. אותן מתמונותיו, שנודעה להן חיבת־הקהל ושבהן הוא מצייר נערות לבושות שמלות ורודות, כשהן מטיילות עם חייליהן, מזכירות את חיבוריו של סטנלן וכן את מחזותיו של ארתור שניצלר. אך מה שעניין את אונפול ביחוד היה הרושם, שעושה צרור של סיגליות על לבוש שחור, ולא סיפור המעשה העשוי להיות קשור באותו צרור־סיגליות. בדיוקנותיו כלולים רמזים לעמקים פסיכולוגיים, אך רק רמזים בלבד. אונפול היה אמן אפייני ל„סוף־המאה", ותיאורה של אותה תקופה לא יהא שלם בלא שנכלול אותו.

בינתיים הלכו אמנים בלגיים אחרים בעקבותיהן של מגמות אחרות באמנות הצרפתית. וכך סיגל לעצמו תאו ואן ריסלברג (1862—1926) את השיטות החדשות של הנאו־אימפרסיוניזם והפואנטיליזם וחיקה את סרא, בשעה שנהג כמותו להטיל על הבד כתמים זעירים של צבע בלתי־מעורב זה בצד זה. הוא היה חבר ב„סאלון של העשרים" (Salon des XX) ושל „האסתטיקה החפשית" (Libre Esthétique) בשעה שידידו אוקטאב מאוז עמד בראשו של אירגון זה (1894). ביחד עם ה. ואן דר ולדה היה ריסלברג אחראי לתחיית האמנויות הדקוראטיוויות, שהתחילה בב' ב1895 בערך. מתמונותיו מפורסמת ביחוד „הקריאה" (1903), שבה מצוייר ורהארן, כשהוא קורא לפני מטרלינק, ז'יד וסופרים חשובים אחרים. כמו־כן השאיר לנו ריסלברג דיוקנאות של ורהארן, ז'יד ורוז'ה מארטן די גאר.

שלטון האימפרסיוניזם נמשך בב' עד אחר שנת 1918, אך באותו זמן עצמו פעלו בה גם נציגים של הסימבוליזם וה„אמנות החדשה", שהיו מושפעים מן ה„פרה־רפאליטים" האנגליים, כגון פרננד קנופף (1858—1921). האכספרסיוניזם ממש הופיע בב' בזמן מאוחר מאוד, וכשהופיע נדמה היה, שצמח מתוך המסורת הנידרלאנדית; זה היה מקרהו של יעקב סמיץ (1856—1928), צייר ממוצא הולאנדי, שהתעמק בדרכי־יצירתו של רמבראנדט. את פעולתו האמנותית התחיל כצייר של „אור־צל", וכל ימיו היה צייר־העניים. האיכרים שלו, שביניהם מופיע ישו כאילו היה אחד מחבורתם, הם כבדים ומחוסרי־חדווה, בדומה ל„אוכלי תפוחי־האדמה" של ואן גוך, ואילו „אביו של הנידון" הוא דמות, שיש להעמידה בין מניה לבין קטה קולויץ. יצירתו של סמיץ יש בה מן הפשטות הקצובה יפה; היא רצינית ובלתי־יומרנית, ולעולם אינה סנטימנטאלית.

קרוב יותר לסזאן ול„פראים" (Fauves) מלאכספרסיוניסטים הגרמניים היה ריק ווטרס (1882—1916), שהוא ראוי לתהילה כצייר וכפסל כאחד.

סמוך ל1910 ייסדה קבוצת־אמנים, שהושפעה ביחוד מן המשוררים הסימבוליסטיים, את האסכולה של „ליטם־סן־מארטן", שבה נתבלטה ביותר דמותו של הפסל ז'ורז' מין. האמנים מאסכולה זו טיפלו בנושאים דתיים וראו באמנות ביטוי לנפש־האדם, אך קשה לראותם כאכספרסיוניסטים משום שהצורות שעיצבו היו נאטוראליסטיות. דברים אלה הם נכונים גם לגבי גוסטאב ואן דה ווסטינה ואלברט סרוס, אע"פ שמיצירתו של זה האחרון עובר קו ישר ליצירתו של אחד מגדולי האמנים האכספרסיוניסטיים, קונסטאן פרמקה (1886—1952; ע"ע). יצירתו טיפוסית לאותו הזרם המכונה „אכספרסיוניזם פלמי"; הנושאים שלה נטולים מן הצורות האלמנטאריות ביותר של החיים: דייגים ואיכרים, גברים ונשים, אימהות וילדים; במיוחד הוטעמה כאן הדמות האנרשית על גבי רקע נוגד; היא מבלטת קווים מהותיים על־ידי פרופורציה מוגזמת; אפשר היה לראות דרך־ציור זו כברוטאלית אילמלא שרתה עליה רוח של כנות לוקחת לב. שאר הציירים של ב' מתקופה זו נשארו בבחינת „כוכבים" קרתנים, אע"פ שאחדים מהם היו מקוריים למדי. גוסטאב דה סמט (1877—1943) צייר בקווים אמיצים דמויות, שהן מושפעות משאגאל ומן הקוביסטים. פריץ ואן דן ברגה (1883—1919) הירבה לצייר דברים שבדמיון, מקומות־סתר מפרי חזיונו, מאוכלסים דמויות סיוטיות, או צמחים שעולים מקרקע־החלומות. הוא היה בן לאותה משפחת־היוצרים, שאליה היו שייכים בוש ואנסור, אלא שהיה בן־משפחה צנוע מאוד, ואפשר לראותו כמבשרם של הסיר־ראליסטים.

שני אמנים, שזכו לפירסום מרובה בזמננו, הם אדגאר טיטגאט (נו' ב1879) וז'אן ברוסלמאנס (1884—1953). הראשון שבהם הוא בעל דמיון עשיר יותר והוא אוהב לצייר קירקסים וירידים, השני כבד ו„אפור" וציורי הדוממים שלו מורכבים מעצמים פרוזאיים ביותר. טיטגאט משתדל לספר לנו דברים מתוך תמימות של ילד, אך יש יסוד לחשוד בו, שלמד יפה־יפה את רוסו ואת בומבואו ושתמימותו אינה אלא מזוייפת.

הסיר־ראליזם, שנעשה רווח בשנות ה20 של המאה הנוכחת, עורר הד רחב בין האמנים וחובבי־האמנות של ב', שמיהרו להצביע על הקשר הטבעי שבין תנועה זו ובין יצירתם של בוש, בריגל ואנסור. פול דלוו (נו' ב1897) ורנה מאגריט (נו' ב1898) היו תלמידי האקאדמיה בבריסל, שזכו לשם בינלאומי כציירים סיר־ראליסטיים. אמני־ב' הצעירים יותר שייכים ברובם לאסכולה המופשטת.

אמנות־הציור תפסה בב' תמיד מקום חשוב יותר מן הפיסול. בפיסול כבציור היה הנאוקלאסיציזם האסכולה של תחילת המאה ה19. אנדרטות רשמיות בסיגנון האקאדמי הוקמו בהצלחה ע"י גיום גיפס (1805—1883), שזכות יתרה נודעת לו על שהחליף את העיטוי בסיגנון העתיק בתלבושות מודרניות. ההערצה לאמנות של תקופת־הרנסאנס, של דונאטלו ושל מיכאל־אנג'לו, שגברה והלכה, הביאה במחצה השניה של המאה ה19 לידי התחזקותו של הראליזם. פול דה ויז, ז'ליין דילנס ותומה ונסוט היו נציגיו המפורסמים ביותר; אך הגדול שבכולם היה ק. מניה (ע"ע), שלא קמו לו יורשים בעלי חשיבות. ייצורן של אנדרטות רשמיות נמשך גם בסיגנון האיטלקי וגם בסיגנון הראליסטי, והפסל הגדול שבא אחר מניה היה ז'ורז' מין, שהשתייך לאסכולה הסימבוליסטית ולאסכולת ה„אמנות החדשה". רק שני ציירים

בלגיים גדולים, ווטרס ופרמקה, היו גם פסלים, ומשנים אלה היה לווטרס היתרון באמנות זו. בב' לא נוצרה מעולם מסורת של פיסול, וכיום נמשכים פסלים בלגיים צעירים אחר המגמות הבינלאומיות הקיימות.

Max Rooses. *Les peintres belges du 19e siecle*, 1900; R. Muther, *Die belgische Malerei im 19. Jahrhundert*, 1904; Andre de Ridder, *La jeune peinture belge*. 1928; Paul Colin, *La peinture belge depuis 1830*, 1930; *Histoire de la peinture et de la sculpture en Belgique, 1830–1930*. 1930 (כמה מחברים); G. Marlier, *Bilan de l'expressionisme flamand*, 1934; P. Fierens, *L'Art en Belgique du Moyen-Age a nos jours*, pp. 415—530, 1939 (עם ביבל' מפורטת); Louis Alvin, *F.-J. Navez*, 1870; Leo van Puyvelde, *F.-J. Navez*, 1931; Henry Hymans, *Leys et De Braekeleer*, 1905; Andre de Ridder, *H. de Braekeleer*, 1931; P. Lambotte, *A. Stevens*, 1907; id., *H. Evenepoel*, 1908; Luc & Paul Haesaerts, *H. Evenepoel*, 1932; P. Fierens, *Théo van Rysselberghe*, 1937; G. Marlier, *Jakob Smits*, 1931; L. Dumont-Wilden, *Fernand Khnopff*; Leo van Puyvelde, *George Minne*, 1930; Karel van de Woestyne, *Gustave van de Woestyne*, 1931; Edgar de Bruyne, *Albert Servaes*, .ב. ש; K. Huebner, *Gustave de Smiet*, 1937; M. Devigne, *Catalogue du Musee Royal des Beaux-Arts de Belgique: Sculpture*, 1922; Sander & Pierron, *La Sculpture en Belgique, 1830–1930*, 1932.

ע. י־ה.

מוסיקה. עם גמר התקופה של האסכולה הפלמית (ע"ע) ירדה בב', כמו בשאר ארצות־השפלה, אמנות החיבור המוסיקאלי, אך הפעילות המוסיקאלית הוסיפה להיות ניכרת בהן, וביחוד פעלו אז בתחומה של ב' המו"לים למוסיקה. במאה ה18 ובתחילת המאה ה19 יש לציין מספר של קומפוזיטורים בלגיים חשובים, ביניהם יוצרי־האופרות גרטרי (ע"ע) ומאיל (ע"ע) ומחבר הסימפוניות גוסק (ע"ע); באותו זמן נוצרה אסכולה של מנגנים וירטואוזיים, בעיקר כנרים, ביניהם ויטן (ע"ע), תומסון ואיסאי. את תעשיית כלי־הנגינה טיפחו בב' מזמן מוקדם: יש לציין בעיקר את בונה־הצ'מבאלו רוקרס ואת ממציאי כלי־הנשיפה זאכב האב והבן. — במוסיקה הבלגית העממית, שרישומה ניכר ביצירותיהם של כמה מאמני־ב', יש להבחין במוטיווים שונים, שמקורם בשני יסודות־האוכלוסיה של ארץ זו: היסוד הפלאמי (הצפוני והפרוטסטאנטי), שבלשונו ובפולקלור שלו הוא קרוב להולאנדי, והיסוד הוואלוני (הדרומי והקאתולי) הקרוב בלשונו ובמסורותיו לצרפת. בעוד שבמאות־השנים הקודמות היה רווח היסוד הפלאמי בהשגים המוסיקאליים, גבר במאות ה18 וה19 חלקם של הוואלונים, שהיו מחברים של מוסיקה אופראית ואינסטרומנטאלית. השתתפותם של שני היסודות הנזכרים בחיי־המוסיקה של ב' במאה ה20 שווה בערך.

פעולת ההתמזגות של היסודות הלאומיים בב' ניכרת גם בתחום ההוראה המוסיקאלית ובטיפוחם של חיי־המוסיקה בכללם. לקונסרוואטוריות של ב' וכן לחקר המוסיקה בתוכה יש מסורת עתיקה ומכובדת. החוקר והקומפוזיטור פטיס (ע"ע) היה מגדולי החוקרים והתאורטיקנים של תקופתו. מנהל הקונסרוואטוריה בבריסל, פ. א. גוּוארט (Gevaert), עסק גם הוא בהוראה וחקירה ובחיבור של יצירות מוסיקאליות. מרובים היו במאה ה19 הקומפוזיטורים הבלגיים, שתרמו לספרות־האופרה, אך יצירותיהם לא נשארו ברפרטואר. עם צזר פרנק (ע"ע) קם לה, לב', הקומפוזיטור המעולה ביותר בתקופתה החדשה, ויצירותיו השפיעו השפעה מכרעת על המוסיקאים, שבאו אחריו. בין הקומפוזיטורים הבלגיים על סף המאה ה20 יש לציין את יאן בלוקס (Blockx, 1851—1912), אדגאר טינל (Tinel, 1854—1912), פטר בנוא (Benoit, 1834—1901) ופול ז'ילסון (1865—1942). בין היוצרים של המאה ה20 בולטות דמויותיהם של יוסף יונגן (נ' 1873), ז'אן אבסיל (נ' 1893), פרנאן קינה (נ' 1898), אלברט הויברכטס (1899—1938), רמון שורוי (Chevreuille, נ' 1901), מרסל פוט (נ' 1901), פלור פטרס (נ' 1903) ודוד ואן דה וויסטאין (נ' 1915). בין המנצחים הבלגיים יש לציין בעיקר את דזירה דיפאו ופראנס אנדרה וכ"כ את המומחה למוסיקה העתיקה סאפורד קאפ. גדולי החוקרים במוסיקה בזמן החדיש הם פול קלוטון ושארל ואן דן בורן (van den Borren). בין מוסדות־המוסיקה החשובים שבב' יש לציין את הקונסרוואטוריות של בריסל, אנטוורפן וליז', את החברה הפילהארמונית בבריסל, ואת תחנת־השידור הבלגית בבריסל, שמחלקת־המוסיקה שלה היא אחת מן הטובות באירופה. בב' נולדה „תנועת הנעורים המוסיקאליים" (Les Jeunesses Musicales) בימי מלחמת־העולם II; יוזמה ומדריכה הראשון של תנועה זו הוא מרסל קיוליה (Cuvelier).

G. J. Gregoire, *L'art musical en Belgique sous le regne de Leopold I et de Leopold II (1830–1880)*, 1879; R. Vannes et A. Souris, *Dictionnaire des musiciens (compositeurs) belges*, 1947; *La musique en Belgique du Moyen-age a nos jours*, 1950.

פ. ע. ג.

היסטוריה. על תולדותיה של ב' עד 1579 כחלק מארצות־השפלה, ע"ע.

ארץ־השפלה הספרדית (1579—1713). — ב6 בינואר 1579 הקימו המחוזות הקאתוליים אראס (Arras) ואנו' (Hainaut) את „הברית של אראס", שהסדירה (ע"י „שלום־אראס", שנחתם ב19 למאי) את היחסים בין מלך־ספרד ודרומן של ארצות־השפלה לפי העיקרים הבאים: הקשר היהיד בין ספרד ובין ארץ־השפלה מתבטא במלך המשותף, שבסמכותו נמצאים ענייני־הצבא והיחסים עם ארצות־חוץ; המחוז שומר על שלטונו הפנימי ועל זכותו למנוע הטלת־מיסים. המוסדות הממשלתיים העליונים (המועצה הפרטית של הנציב, מועצת־המדינה, מועצת־האוצר) הורכבו מבני־הארץ, שפעלו יד ביד עם הנציב, ב"כ המלך בבריסל. לפרוטסטאנטים ניתנה הברירה של קבלת הקאתוליות או גירוש. הבעיה הדתית, שביתרה באמצע המאה ה16 את אירופה המערבית כולה, ביתרה גם את ארצות־השפלה לשנים.

וילהלם מאורנו' (ע"ע), שעמד בראש תנועת ההתנגדות לשלטון הספרדי בארצות־השפלה ושהיה אדיש לדברים שבדת, השתדל להכניס פירוד במחנה הקאתולי בין הנאמנים למלך־ספרד ובין המתנגדים לו, ולצורך זה ניסה להעמיד את הדוכס מאנז'ו, אחיו של מלך־צרפת, אנרי III, בראש ארץ־השפלה הדרומית. הדוכס הסכים לבוא לעזרתן של ארצות־השפלה בראש צבא של 10,000 רגלים ו2,000 פרשים בתנאי שאף ארצות־השפלה תגייסנה כוח כזה. נסיונו, ב17 בינואר 1583, להשתלט על אנטוורפן בכח־הזרוע השניא אותו בעיני תושבי ארץ־השפלה והוא עזב את הארץ. המלחמה בין ארץ־השפלה הצפונית ובין ספרד התלקחה לאחר שספרד עשתה שלום עם צרפת (2 במאי 1598). ב1600 הוכה הנציב הספרדי, הארכידוכס אלברכט, בניפור (Nieuport) על־ידי מוריס נסאו (ע"ע), בנו של וילהלם מאורנו'. את עמדת־ספרד ניסה להציל ספינולה (ע"ע), שנתמנה כמפקדו

של הצבא הספרדי ושכבש ב1604 את אוסטנדה. ב1609 חתם אלברכט חוזה ל12 שנה עם „המדינות המאוחדות" (ע"ע הולנד), שלפיו הכירו שני הצדדים בביתורן של ארצות־השפלה. במשך 12 השנים הללו התחזקה בארץ־השפלה הספרדית הקאתוליות, בעיקר בהשפעת פעולתם של הישועים. בשני הבתרים של ארצות־השפלה התחילה תקופת־פריחה. מרכז־התרבות בארץ־השפלה הספרדית עבר מברוחה והנט לאנטוורפן, והאוניברסיטה בלובן נעשתה מרכז של הקאתוליות והמדע. — בתקופת „מלחמת שלושים השנה" שימש תחומה של ב' Place d'armes של ספרד במלחמתה בהולאנד ובצרפת. כשנסתיימו 12 שנות שביתת־הנשק נתחדשה המלחמה בין ספרד והולאנד. ב1629 כבש פרידריק הנריך, בנו של וילהלם מאוראנז', את בוא לה דיק (Bois le Duc), ב1632 — את מאסטריכט (Maastricht), וב1637 — את ברדה. ב9 באוגוסט 1640 כבשו הצרפתים, בעלי־בריתה של הולאנד מ1633, את אראס. ב1643 היכה קונדה (ע"ע) את הנציב הספרדי על־יד רוקרוא (Rocroi). וב1645 כבשו ההולאנדים את הלסט (Hulst), ועל־ידי כך השתלטו על הגדה השמאלית של מוצא הסחלדה. ב30 ביאנואר 1648 הכירה ספרד בעצמאות של „המדינות המאוחדות", בכיבושיהן בפלאנדריה, בראבאנט ולימבורג ובסגירת מוצא־הסחלדה — דבר, שהפקיר את המסחר הימי החיצוני של ארץ־השפלה הספרדית בידיה של הולאנד וגרם לחורבנו של נמל־אנטוורפן. „חוזה־הפירניאים", שנחתם בנובמבר 1659, העביר לצרפת את רובו של מחוז ארטוא ואת קו־הביצורים לאורך הגבול הדרומי של תחום־ב'. חוזה אכן (מאי 1668) העביר לצרפת את שארלרוא, בנש (Binche), את (Ath), דואה (Douai), טורנה (Tournai), ליל, קורטרה (Courtrai). שלום נימחן (Nijmegen; אוגוסט 1678) החזיר לספרד, כלומר לארץ־השפלה הדרומית, את קורטרה, בנש ושארלרוא, ולעומת זה הפסידה ספרד את ולנסין (Valenciennes), מובז' (Maubeuge), קאמברה (Cambrai), סנט א'מר (Saint Omer), פופרינג (Poperinghe), קאסל (Cassel), ביל (Bailleul), איפר. במלחמת „הירושה הספרדית" הציג לעצמו לואי XIV את המטרה לספח את ארץ־השפלה הספרדית לצרפת. אבל נצחונו של מרלבורו (ע"ע) בראמיי (Ramillies), ב23 במאי 1706, הכריח את הצרפתים לפנות את ארץ־השפלה הספרדית.

ארץ השפלה האוסטרית (1713—1792). בהתאם ל„חוזה אוטרכט", 11 אפריל 1713, הוצב הגבול בין צרפת ובין ארץ־השפלה הדרומית, וגבול זה קיים עד היום בין צרפת וב'. הארץ עברה לרשותו של שלטון־אוסטריה. משום החשש מפני צרפת, הכריחו הולאנד ואנגליה את הקיסר קארל VI לחתום, ב15 בנובמבר 1715, על „חוזה הסכר" (Traite de la Barrière), שלפיו הועמד חיל־מצב הולאנדי בכמה ממבצרי ארץ־השפלה הדרומית, ביניהם בנאמיר, טורנה, איפר, הסמוכים לגבול הצרפתי.

העברתה של ב' לידי הקיסר האוסטרי לא גרמה לשינויים בהסדר המדיני הפנימי, כפי שנקבע ב„שלום אראס". הקיסר היה ממנה „שגריר מיופה כוח", שמקום מושבו היה בבריסל, ושגריר זה היה מפקח בשם הקיסר על הנציב, שהיה בן ארץ־השפלה הדרומית. בחיים הרוחנים שלטו בב' הישועים, שהתגברו על הינסניסטים (ע"ע). בתקופה האוסטרית של ב', התחיל הפיתוח הכלכלי המודרני שלה. ההסגר על אנטוורפן, שאושר ע"י חוזה אוטרכט, גרם לפיתוחו של נמל־אוסטנדה. לשם פיתוח קולוניאלי של הארץ, ייסד קארל VI, בדצמבר 1722, את „החברה ההודית באוסטנדה", שלאחר שנים אחדות (1727) הוכרח לבטלה תחת לחצן של הולאנד ואנגליה. ב' נעשתה ארץ של כלכלה יבשתית־מקומית, שעשרה נתבסס יותר ויותר על החקלאות של פלאנדריה ועל המכרות והתעשיה של ולוניה. נקודת־הכובד של ב', ביחוד בכלכלה, עברה מצפון־המערב לדרום־המזרח.

ב„מלחמת הירושה האוסטרית" נפל ה„סכר ההולאנדי" בידי הצרפתים, והאנגלים הוכו (במאי 1745) בפונטנוא (Fontenoy) שעל־יד טורנה. כל ארץ־השפלה האוסטריה נמצאה עכשיו בידי צרפת; אבל שלום אכן (18 אוקטובר 1748), החזיר את הארץ לידי אוסטריה. אע"פ שמאריה־תרזיה הלמה על החלפתה של ארץ־השפלה הרחוקה בבאווארויה הסמוכה לאוסטריה, היה השלטון שלה בתחום־ב', שעליו פיקח גיסה, הדוכס קארל־אלכסנדר מלורן (1748—1780), יעיל ביותר. עשרות שנים אלו היו לארץ־השפלה האוסטרית שנים של שלום ופריחה כלכלית. החקלאות של פלאנדריה היתה למופת לאירופה כולה; נסללו בארץ כבישים, נכרו תעלות, קמו לתחיה התעשיות המסרתיות של ב': מפעלי חוטים, חבלים, פתילים. גברה הפקת־הפחם ונתפתחה תעשיית־הזכוכית. מדיניות־המכס, שנקט קארל־אלכסנדר, היתה אף היא לטובתה של הארץ. ב1772 נפתחה האקאדמיה בבריסל. ב1773 נאסר בתחום ב' מסדר־הישועים ובמקום בתי־הספר שלהם הוקמו בתי־ספר ממשלתיים חולונים. ב1781 ביטלה הולאנד, לפי דרישתו של קיסר אוסטריה, יוסף II, את ה„סכר", אבל לא את ההסגר על שפך הסחלדה, וההולאנדים פתחו באש על הספינות, שהפליגו מאנטוורפן. חוזה פונטנבלו (Fontainebleau), נובמבר 1785, מנע מלחמה בין הקיסרות לבין הולאנד, ע"י מה שאישר את הstatus quo: אנטוורפן נשארה סגורה ומסוגרת מצד הים.

פעולת התיקונים של יוסף II (ע"ע) השפיעה אף היא על ארץ־השפלה האוסטרית. „פקודת הסבלנות" (1781) שלו הכריזה לראשונה על חופש־הדת בתחומה של ב'. ב1783 נאסרו התקהלויות „ללא צורך" ונאסרה הצליינות למקומות קדושים בב', נסגרו הסמינאריונים שבפיקוח הבישופים ובמקומם הוקמו שני סמינאריונים ממשלתיים בלובן ובלוכסמבורג. התיקונים הללו עוררו ב1786 התרגשות בתוך הכמורה והאוכלוסיה הקאתוליות. יוסף II תיכנן תיקונים לשם מודרניזאציה של המוסדות: ביטול הגילדות, ביטול העינויים (כאמצעי של עונש), אירגון מחדש של האוצר, עבודות ציבוריות, מסחר חפשי בשיפון. ב1787 חולקה ב' לתשעה מחוזות, שבראש כל אחד מהם הועמד Intendant („משגיח"), שהיה כפוף למועצת־הממשלה בבריסל. הוקמו שתי מועצות עליונות לשיפוט בבריסל ובלוכסמבורג. הוקמו 63 בתי־דין נמוכים. תיקונים אלה נראו בעיני התושבים כביטול ההסדר, שהיה קיים מימיו של פיליפ II ואילך. ביחוד התמרמרו על הצנטראליזם, שירש את האוטונומיה, ועל שהתיקונים נעשו בלא שנמלכו בהם. לשווא התרו ביוסף II אחותו המושלת מאריה כריסטינה ובעלה הדוכס אלברט מסאכסוניה־טשן, הנציב העליון (1780—1792). עקשנותו של הקיסר נתקלה בעקשנותה של האוכלוסיה. המחוזות בראבאנט ואנו נמנעו מלשלם מיסים. התפרצותה של המהפכה הצרפתית חיזקה את תסיסת־ההתקוממות בב', הסמוכה לצרפת. פרצה מהפכה בב',

שהיא ידועה בשם „מרד בְּרַבַּנסוֹן" ושבה פעלו שני זרמים מנוגדים: שמרני, שדרש שיבה אל המצב שקדם ליוסף II, ומתקדם, שהושפע מן המהפכה הצרפתית. התנגדותם המשותפת של שני היסודות הללו ליוסף II ליכדה אותם מתחילה למחנה אחד. ראש השמרנים, העו"ד וָן דר נוט (Van der Noot; 1731–1827), וראש המתקדמים, העו"ד וונק (Vonck), ברחו להולאנד והקימו בה צבא של מתנדבים, שפלש לתחומה של ב' (24 לאוקטובר 1789). בפיקודו של הקולונל וָן דר מרש (Van der Mersch) היכה צבא זה בטירנהאוּט (Turnhout) את הצבא האוסטרי הסדיר. כל ארץ־השפלה האוסטרית, פרט ללוכסמבורג, נמצאה במצב של התקוממות. ב־11 בינואר 1790 הקימו המחוזות את „ארצות־הברית של ב'", וכך נתחדש השימוש בשם הקדמון של „בלגיה", שלא היה מקובל מסוף יה"ב ואילך.

הרפובליקה הבלגית נמצאה במצב של אנארכיה. האריסטוקראטים או ה„וואן דר נוטיסטים", שנתמכו ע"י הכמורה ורובו של הציבור, רצו ברסטוראציה, וכדי לממשה אף ביקשו עזרה מהולאנד ופרוסיה. הדמוקראטים או ה„וונקיסטים" רצו בחוקה דוגמת זו של „האסיפה הלאומית" הצרפתית. הניגודים בציבור הבלגי הביאו לידי כניעתה של ב' לקיסר (דצמבר 1790). לאוֹפולד II (ע"ע), יורשו של אחיו יוסף II, שאף להחזיר את ב' למצב שקדם ליוסף II, אבל הבלגים דרשו עצמאות.

המהפכה הצרפתית ונאפוליון (1792—1814). ב־6 בנובמבר 1792 הכה דִימוּריה (ע"ע) את האוסטרים בְּז'מאפ (Jemappes) וכבש את ב'. לדימוריה התנגדו היעקובינים בצרפת והשמרנים בב'. ב־18 במארס 1793 היכו האוסטרים את דימוריה בנֶרוִינדֶן (Neerwinden). ב־26 ביוני 1794 היבה ז'וּרדָן (Jourdan) בפלֶריס (Fleurus) את האוסטרים, וחוזי קאמפוֹ פוֹרמידוֹ (אוקטובר 1797) ולינוִיל (פברואר 1801) אישרו את סיפוחה של ב', ביחד עם ההגמונות של לייז', לצרפת. המהפכה הצרפתית הגשימה בב' את תכניתו של הקיסר יוסף II. אך הבלגים התנגדו למשטר הרפובליקני הצרפתי, שגרם למשבר כלכלי. השירות בצבא, שהונהג בב' (1798), גרם להתקוממות של האיכרים הפלאמיים, שדוכאה באכזריות. בתקופת הקונסוליה (1799—1804) והאימפריה (1804—1814) שלט בב' שקט. המשטר הפנימי של ב' הוקם מתוך חיקוי של המשטר הצרפתי. ב' חולקה ל־9 דפארטמנטים, עם פרֶפֶקט בראש כל דפארטמנט. דינה של ב' היה דינה של צרפת לגבי החוקה, השיפוט, השיטה המטרית במידה, במשקל ובמטבע; ענייני־הכנסיה סודרו בקונקורדאט. לתעשיה הבלגית נפתח השוק הרחב של הקיסרות. אבל משטר־נאפוליון לא היה חביב על העם משום הכפיה המדינית, שהיתה כרוכה בו, וכן משום הגיוסים וה„הסגר היבשתי" (ע"ע נפוליון), שמשטר זה הטיל על הארץ. ב' היתה הארץ הראשונה, שאליה פלשו הצרפתים בתחילת המהפכה; ועל אדמתה התלקח גם הקרב האחרון של צרפת המהפכנית והנאפוליונית — קרב ואטרלוֹ.

„ארץ־השפלה המאוחדת" (1815—1830). בהשפעתה של אנגליה, שרצתה להקים כוח חזק בשכנותה של צרפת, אישר קונגרס וינה ביוני 1815 את איחודה של ב' עם הולאנד ב־16 במארס 1815 הוכרז הנסיך וילהלם מאוראנז' למלך על ארץ־השפלה בשם וילהלם I (ע"ע). עם איחוד זה באה לב' פריחה כלכלית; אנטוורפן התחילה תופסת את מקומה כנמל בינלאומי; בחנט התפתחה תעשיה של אריגי־כותנה; בוֶרוִיֶה (Verviers) — תעשיית־הבד; במחוזות של לְיֶז' ואַנוֹ התפתח הניצול של מכרות־הפחם. האימפריה הקולוניאלית ההולאנדית שימשה שוק כביר ליצוא של ב'. נוסדו אוניברסיטות בחנט, לייז' וחודשה האוניברסיטה בלובן (האוניברסיטה של ימי־הבינים בוטלה בימי המלחמה בספרדים), אבל כל זה לא החליש את התנגדותם של הבלגים לאיחודם עם הולאנד.

ארצות־השפלה, שבותרו לשתים בסוף המאה ה־16, שוב אי־אפשר היה להן להתקיים מתוך איחוד. הפלאמים הקאתוליים, הקרובים להולאנדים קירבת גזע ולשון, התנגדו להולאנדים הפרוטסטאנטיים, ויותר מהם התנגדו להולאנדים הוואלונים, שלשונם היא צרפתית. החוקה היסודית (Grond-wet) של ממלכת ארץ־השפלה היתה בשעתה ליבראלית ביחס, אך לא היתה עשויה להשביע את רצונם של הבלגים. המיניסטריון לא היה אחראי בפני המוסד המחוקק; הבית התחתון של המוסד המחוקק (Generalstaaten) היה מורכב בחציו מצירים מהולאנד ובחציו מצירים מבלגיה, אע"פ שמספרם של תושבי־הולאנד הגיע לקצת יותר מ־2 מיליון ואילו זה של בלגיה ל־3.5 מיליון; בבית־העליון היתה לבלגים באות־כוח קטנה מזו שהיתה להולאנדים; בצבא ובפקידות היה היסוד ההולאנדי חזק מן היסוד הבלגי; הלשון ההולאנדית הוכרזה כלשון הרשמית היחידה, חוץ מבחלקים הוואלוניים, שבהם הוכרה גם הצרפתית, ובלוכסמבורג, שבה הוכרה גם הגרמנית, נוסף על ההולאנדית; הפקידים הגבוהים נמצאו בהולאנד; בתחוקה ובהנהלה הודגשו האינטרסים ההולאנדיים; במדיניות המיסים והמכס הובאו בחשבון צרכי המסחר ההולאנדי ולא צרכי התעשיה והחקלאות הבלגיות; החוב המדיני ההולאנדי היה גדול מזה של ב'. החוקה, שהעניקה סמכות מרובה למלך, הפכה אותו למושל אבסולוטי נאור, ולא למלך קונסטיטוציוני. נוסף על כך: מלך זה היה הולאנדי ופרוטסטאנטי, ולפיכך זר לבלגים הקאתוליים. לשם סיגול הכהונה למשטר החילוני נפתח בלובן (1825) „הקולגיום הפילוסופי". בתי הספר „הבלתי־תלויים", כלומר של הכנסיה, הועברו לפיקוחה של הרשות החילונית.

משום כך עורר בב' האיחוד עם הולאנד התנגדות בכל שכבות־העם. לאחר אישור שוויון־הדתות על־ידי החוקה, הכריזה הכמורה הקאתולית (1815), ששבועת־אמונים לחוקה כמוה כעבירה על הדת. נוצרה המפלגה הליבראלית, שהעדיפה את הפארלאמנט על הכתר. בהשפעתו של המנהיג הליבראלי דה־פּוֹטר (De Potter) הוקם ב־1828 „איחוד המפלגות" — כלומר, ברית של הליבראלים והקלריקאלים, שהציגה את התביעות הבאות: מיניסטריון אחראי, חופש־הדפוס, חופש החינוך (בכלל זה למסדרים), בית־דין של מושבעים, ביטול הפקודות בנוגע ללשונות, ביטול מיסי הקמח והבשר. ברוח זו נערכה ב־1829 פטיציה, שעליה חתמו כ־300,000 איש. ב־1830 הקים דה פוטר את „הברית הפאטריוטית", שההולאנדים ראו בה „מדינה בתוך מדינה". בהשפעתה של מהפכת־יולי בפאריס (1830) פרצו, להפתעת השלטונות, מהומות בבריסל (25 באוגוסט 1830), שמארגניהן הקימו „משמרי־עם". הונף הדגל האדום־הצהוב־השחור — דגל־המרד בבראבאנסון. מתחילה לא הועלתה הדרישה על ניתוק הקשרים עם שושלת אוראנז', אלא על הפרדה במינהל בין ב' ובין הולאנד.

ב־3 בספטמבר, לאחר שניהל ללא הצלחה מו"מ עם

המורדים, עזב יורש־העצר וילהלם את בריסל, הוא וחיל־המצב עמו. המורדים מערי־השדה, ביחוד הלייז'אים עם שארל רוז'יה (Rogier) בראשם, התחילו זורמים בהמוניהם לבריסל. לשם מו"מ עם המתונים שיגר המלך את בנו השני, פרידריך, בראש צבא, שתפס ב23 בספטמבר את בריסל ושנסוג ממנה לאחר שלושה ימי־קרבות. ב24 בספטמבר נוצר בב' „ועד אדמיניסטראטיווי", שראה את עצמו כממשלה זמנית. ב29 בספטמבר החליט הפארלאמנט של ארץ־השפלה על הפרדה בין שני חלקי הממלכה. הממשלה המהפכנית התעלמה מהחלטה זו ונמנעה מלנהל מו"מ עם יורש־העצר וילהלם, שהמלך שיגרו לאנטוורפן כדי להכריז על ב' כעל „לאום עצמאי". ב10 לנובמבר נועד קונגרס בלגי לשם קבלת החוקה של ב'. במצודת־אנטוורפן התבצר צבא הולאנדי, בפיקודו של הגנראל שאסה (Chassé), שהרעיש את העיר — מה שהוסיף מרירות על המרירות שנצטברה. ב24 בנובמבר הוחלט לשלול משושלת אוראנז' את כתר־ב'. וילהלם ביקש התערבות של המעצמות, שהתחייבו בקונגרס־וינה על שמירת העקרון הלגיטימי. ביזמתה של אנגליה נתקיימה בלונדון ועידה של צירי־המעצמות לשם מניעת מלחמה אירופית, במקרה של פלישת צרפת לב', אע"פ שבצרפת ניצח הכיוון המתון. המעצמות נמנעו מלהתערב בב' לטובתו של כתר אוראנז'. ב20 ביאנואר 1831 החליטה ועידת צירי־המעצמות בלונדון על עצמאותה של ב'.

המועמד של המעצמות לכתר־ב' היה הנסיך וילהלם, בנו של המלך וילהלם. אבל הקונגרס הבלגי בחר, ב3 לפבריאר 1831, למלך בדוכס של נמור (Nemours), בנו של לואי־פיליפ (ע"ע). בחירה זו, המעידה על מידת השפעתה של צרפת על ב', עלולה היתה לגרום למלחמה, שלואי־פיליפ חשש לה, ועל־כן ויתר בשם בנו על הכתר הבלגי. תכניתה של צרפת על ביתורה של ב' בינה ובין הולאנד נכשלה משום התנגדותה של אנגליה, וב4 ביוני נבחר לאופולד כסאכסוניה־קובורג ע"י הפארלאמנט הבלגי למלך. באוגוסט פלש הצבא ההולאנדי לב' והיכה על נקלה את הצבא הבלגי. בהסכמת ועידת־הצירים פנה המלך לאופולד לעזרתה של צרפת, ובהשפעתה של פניה זו נסוג הצבא ההולאנדי מב' ללא קרבות. לאחר שווילהלם נמנע מלקבל את תנאי־המעצמות, ערכו הציים של צרפת ואנגליה הסגר על חופי־הולאנד (אוקטובר־נובמבר 1831). ב23 לדצמבר הרעישו הצרפתים את מצודת־אנטוורפן וכבשוה. ב21 במאי 1833 הסכים וילהלם ל status quo — מה שהיה לטובתה של ב'. הבלגים פלשו ללימבורג ולוכסמבורג והתכחשו לחובות הכספיים של ארץ־השפלה. ב1838 הכירה הולאנד בב'; רובה של לוכסמבורג סופח לב' וממיעוטה הוקמה הנסיכות הגדולה של לוכסמבורג (ע"ע). ב' הוכרזה כ„מדינה עצמאית וניטראלית לעד ולתמיד" באחריותן של המעצמות.

בלגיה העצמאית (1831—1914). ב7 בפברואר 1831 אישר הקונגרס הבלגי חוקה, שנתבססה על העקרון של מונארכיה פארלאמנטארית, ששלטון־המלך צומצם בה עד למינימום. מ1830 ואילך היה השם הרשמי של ארץ־השפלה הדרומית „בלגיה". הצרפתית היתה הלשון הרשמית היחידה. התרבות הצרפתית היתה השלטת בב', והפלמית לא יכלה להתחרות בה. ב1863 ניסה נאפוליון III לספח לצרפת את נסיכות־לוכסמבורג, כצעד ראשון לסיפוחה של ב' לצרפת. ב1868 ניהלה חברת מסילת־הברזל המזרחית הצרפתית מו"מ על רכישת מסילת־הברזל של מחוז לוכסמבורג. בפברואר 1869 קיבלו בתי־המחוקקים של ב' חוק לשעת־חירום על איסור המכירה של מסילת־הברזל לחברה זרה. ב' עמדה לנתק את יחסיה המדיניים עם צרפת. אנגליה תמכה בעמדתה של הממשלה הבלגית, שאחד מחבריה היה המדינאי הליבראלי המוכשר פרר־אורבן (ע"ע). במלחמת 1870 בין צרפת וגרמניה, ששדה־המלחמה העיקרי שלה היה סמוך לגבול־ב', היתה ב' ניטראלית.

השושלת החדשה נתחזקה גם משום סגולותיהם האישיות של המלכים לאופולד I (ע"ע), לאופולד II (1865—1909, ע"ע) ואלבר I (1909—1934, ע"ע). בשנים הראשונות לעצמאותה של ב' פעלה בארץ תנועה „לויאליסטית", המפלגה האוראנז'יסטית הקטנה, שהתנגדה לקריעתה של ב' מעל הולאנד. ב1839 התחילה ירידה מהירה של האוראנז'יזם ועם זה התחילו להעמיק הניגודים בין שתי המפלגות (הליבראלית והקאתולית), שהיו אחראיות לקרע בין ב' והולאנד ושעד עכשיו פעלו שכם אחד במיניסטריון קואליציוני. ב1856 נתבססה השיטה של מיניסטריון חד־מפלגתי. פקודת־החינוך, שהוצאה ע"י ממשלת פרר־אורבן (1879), נתקלה בהתנגדותם של הקאתולים וגרמה לניתוק הקשרים הדיפלומאטיים עם האפיפיור. המפלגה הליבראלית, שנלחמה על משטר חולוני, נתרופפה ע"י הניגודים בין שני אגפיה: ה„דוקטרינארי" וה„פרוגרסיווי", ונכשלה בבחירות של 1884. מאז עד 1914 שלטה בב' המפלגה הקאתולית. במובן ידוע נבנתה המפלגה הסוציאליסטית מחורבנה של הליבראלית, מאחר שהצד השווה שבשתיהן היה יחסן החולוני לבעיות־המדינה. ב1886 פרצו התמרדויות של פועלים בלייז', שהתפשטו בכל איזור־התעשיה ודוכאו מתוך שפיכות־דמים. ב1889 התחילה תחיקה להטבתם של תנאי־הפועלים: נחקקו חוקי־דיור, הוגבלה עבודת נשים וילדים, נקבעו פיצויים במקרי־אסון בשעת־העבודה, ועוד. באותו זמן עצמו תבעו הפועלים לעצמם גם את זכות־הבחירה ולאחר הפגנות וסיכסוכים מרובים החליט הפארלאמנט ב1893 על שיטת בחירה כללית ורובּנית, שלפיה היה לכל אזרח מגיל של 25 ומעלה קול אחד, לבעלי־משפחה ולאמידים שני קולות ולבעלי חינוך גבוה שלושה קולות. ב1899 נשתנתה שיטה זו עם הנהגתה של שיטת־הבחירות היחסית. הלשון הצרפתית היתה לשון החוקה והמינהל ונתפשטה בתוך המעמד הבינוני שבמחוזות הפלמיים. ב1886 הוקמה אקאדמיה ממשלתית פלמית. ב1898 הוכרז על עקרון־השוויון בין שתי הלשונות. ב1914 נתקבלה החלטה, שקבעה את הלשון הפלמית כלשון־הלימודים בבתי־הספר העממיים במחוזות הפלמיים. קמה תנועת „הפלאמיגאנים", שדרשה שוויון למעשה. ב1912 נרשמו בב' 2,833,334 כדוברי צרפתית ו3,220,662 כדוברי פלמית. 871,288 הכריזו על עצמם כעל דובריהן של שתי הלשונות.

ההתחרות בין המעצמות הקולוניאליות על ההשתלטות בשטחי־אפריקה סייעה להשתלטותה של ב' הקטנה והיבשתית על קונגו (ע"ע). מאחר שאף אחת ממעצמות אלו לא הסכימה לנפילתה של קונגו בידי מעצמה גדולה אחרת, העדיפו שתשתייך לב' הקטנה (1908).

הכיבוש הגרמני הראשון (1914—1918). במדיניותה החיצונית לא נבדלה ב' משאר המעצמות הקטנות שבמערב־אירופה; כמותן ניהלה אף היא מדיניות של בדידות. ב' סמכה על התחייבותן של 5 המעצמות הגדולות

באירופה (אנגליה, צרפת, פרוסיה, אוסטריה ורוסיה) לכבד את הניטראליות שלה ועל התחייבותן לבוא לעזרתה אם תותקף.

ב3 באוגוסט 1914 דחתה הממשלה הבלגית את התביעה האולטימאטיווית הגרמנית למעבר חפשי של צבאות־גרמניה דרך ב׳. הממשלה הבלגית ידעה מראש על קיומה של „תכנית שליפן" (ע"ע) — תכנית המלחמה של גרמניה בצרפת, שלפיה עתיד היה צבא־גרמניה להתקדם לקראת פאריס לאורך הנהרות מז, סאמבר ואואז. משהו נעשה בב׳ לקדם את הפלישה: ב1906—1908 הוקם מחדש קו־הביצורים של אנטוורפן לאורך של 132 ק"מ; ב1913 קיבל הפארלאמנט את החוק בדבר שירות־חובה, שבאמצעותו נתכוונו לגייס 340,00 חייל. אבל כשפרצה המלחמה לא מנה צבא־השדה הבלגי אלא 117,000 חייל, שהיו מחולקים ל6 דיוויזיות של רגלים ודיוויזיה אחת של פרשים. חיל־המצב במבצרים מנה 60,000 איש, שהיו בגיל של 28—35 ובלתי־מאומנים.

ב4 לאוגוסט, עם שחר, חצה הצבא הגרמני את הגבול הבלגי. כוח־המחץ הגרמני הוטל לראשונה על ב׳ הקטנה, הפאציפיסטית והניטראלית. מ4 לאוגוסט עד 16 בו נערך כיבוש לייז׳ ע"י הגרמנים. ב10 באוקטובר נפלה אנטוורפן לאחר שרובו של הצבא הבלגי, שנתרכז בה, הספיק להתאחד עם חיל־העזר הבריטי, שנשלח להגנת־העיר. הצבא הבלגי מנה אחר הנסיגה הכללית 150,000 איש, שהתבצרו באיזור־איפר והחזיקו בו מעמד עד סוף־המלחמה.

במשך רוב תקופת 1914—1918 היתה כל ב׳ בכיבוש גרמני, פרט לקטע קטן בדרום־המערב, מאחרי קו־המים איפר־ניפור. במשך השנים הללו עזבו כמיליון בלגים את מולדתם. מהם נמלטו כ200,000 לצרפת, כ100,000 לאנגליה, כ700,000 להולאנד.

בב׳ נתגלו לראשונה בזמן החדיש הגרמנים ביחסם אל עמים כבושים ומשועבדים. במחוז נאמיר הרגו הגרמנים 1,949 אזרחים ופוצצו 3,000 בית. בלובן נורו 79 איש והועלו באש 1,120 בתים, בכללם הקתדראלה המפורסמת של סט. פייר והספריה. כן נחרבה העיר ארסקוט (Aerschot). במחוז בראבאנט נורו 594 אזרחים ובמחוזות אנטוורפן ואֶנוֹ — 665. החזקת חיל־המצב הגרמני עלתה לב׳ כל חודש ב60 מיליון פראנק. ב3 באפריל 1917 נטלו לידם הגרמנים את הרשות להחרים כל קניין פרטי בב׳. ב7 באפריל 1918 בוטלה החוקה הבלגית. כל בניה של כל משפחה שימשו בני־תערובות לכל אחד מבניה, לחיים ולמוות. ב17 בפברואר 1915 הופקעו המפעלים, שהיו שייכים לבני חו"ל, וכן מפעלים בעלי ערך צבאי, כגון מפעלי המתכת, מחצבות, מכרות, מפעלי־חשמל, ועוד. בנובמבר 1917 התחיל הגיוס לעבודה של גברים בגיל 17—60. 57,541 איש נשלחו לעבודה בעורף ו57,718 לגרמניה. מאלה נספו מחמת תנאי־העבודה הקשים 2,571. ההרס שגרמה המלחמה בב׳ נאמד ב35 מיליארד פראנק.

הגרמנים ניסו לנצל את הניגודים בין הפלמים והוואלונים. הם עודדו את הקמתה של ה„מפלגה האקטיוויסטית" שהאמינה בנצחונם של הגרמנים ודגלה בהקמתה של מדינה פלמית מתוך התנגדותם של רוב הפלמים. ב1916 נעשתה הפלמית לשון־הלימודים באוניברסיטה של חנט. ב1917 נתחלקה ב׳ לשתיים, עם בריסל כמרכזו של החלק הפלמי ונאמיר של הוואלוני. הצרפתית הוכרה כלשון הרשמית של ואלוניה בלבד, עם רשות שימוש בפלמית ובגרמנית, והפלמית הוכרה כלשון הרשמית של ב׳ המערבית. הרוח החיה של ההתנגדות הבלגית לגרמניה היה הקארדינאל מרסיה (Mercier), הארכיבישוף של מכלן. בפברואר 1918 נערכה בבריסל הפגנה כבירה נגד הבדלנים ומשתפי־הפעולה, שפוזרה ע"י הצבא הגרמני. משום ההתנגדות של הפקידות הבלגית הגבוהה, לא נרעזו הגרמנים להכריז על ה„מועצה הפלמית" (Raad van Vlaanderen) כעל מוסד מחוקק.

בלגיה בין שתי מלחמות־העולם (1918—1940). בהתאם לחוזה־השלום עם גרמניה נספחו לב׳: מורזנה (Moresnet), אֶפֶּן (Eupen) ומאלמדי. באפריקה נמסר לב׳ המאנדאט על אורונדי ורואנדה, בצפון־המערב של „אפריקה המזרחית הגרמנית". הניטראליות של ב׳, שלא הצליחה להגן על הארץ מפני הפלישה הגרמנית, בוטלה. המעצמות הגדולות לא נענו ל„תנועת ב׳ הגדולה", שבראשה עמדו ראש־הממשלה ברוקויל (Broqueville) ושר־החוץ היימאנס (Hymans) ושתבעה בשביל ב׳ את מוצא הסחלדה, את לימבורג, את נסיכות לוכסמבורג וחלק ממחוז־הרינוס, בלא שהציגה תביעות טריטוריאליות כלפי צרפת. באוגוסט 1920 כרתה ב׳ ברית עם צרפת, אבל ההצעה על ביטול המכס בין ב׳ וצרפת נדחתה ע"י הפארלאמנט הבלגי (1924). ב1921 הוקם איחוד כלכלי של ב׳ עם לוכסמבורג. לפי חוזה־ורסאי היתה ב׳ זכאית לקבל מגרמניה פיצויים בסך 2 מיליארד מארקים של זהב. נוסף על כך הסכימו בעלי־הברית להוסיף לב׳ עוד 5,600,000,000 פראנקים של זהב מסכום הפיצויים הכלליים, שהוטלו על גרמניה. פאול היימאנס נבחר כנשיא הראשון של חבר־הלאומים (1920). כשהגרמנים סירבו לשלם את הפיצויים, השתתפה ב׳ עם צרפת בתפיסתו של חבל־הרור (1923). ב15 בדצמבר 1932 הפסיקה ב׳ את תשלומי חובה לאה"ב.

ב1921 הגיע החוב הציבורי של ב׳ ל30 מיליארד פראנקים — מה שגרם לירידתו של שער־המטבע הבלגי. אבל קימומה של ב׳ הסתיים זמן קצר אחר המלחמה. ב1919 נתקבל חוק, שקבע יום־עבודה של 8 שעות. ב1919 הפסידו הקאתולים את הרוב, שהיה להם בפארלאמנט הבלגי מ1884. התחזקה המפלגה הסוציאליסטית, בעיקר על חשבון הליבראלים. באפריל 1919 הונהגה בחירה כללית ושווה לגברים, וניתנה זכות בחירה לאלמנות ולאימהות של החיילים, שנפלו במלחמה. השאלה המרכזית הפנימית היתה השאלה הפלמית. ב1921 נעשתה הפלמית לשון רשמית שווה בדרגה לצרפתית. ב1921 נעשתה אוניברסיטת־חנט דו־לשונית.

בשנות ה30 הופיעה מפלגה חדשה, „מלוכנית" (רכסיסטית — Rexistes) עם ליאון דגרל (Degrelle) בראשה, שדגלה בבליל של פאשיזם, קאתוליות ופלאמניות. לאחר שזכו להצלחות מסויימות נוצחו הרכסיסטים בבחירות העירוניות באוקטובר 1938. ב14 באוקטובר 1936 הכריז המלך לאופולד III (ע"ע) על חזרתה של המדיניות הבלגית לקו הניטראליות. עם זה התחילה ב׳ בזיון והוקמה שורה של ביצורים לאורך תעלת־אלבר.

הכיבוש הגרמני השני (1940—1945). ב10 במאי 1940 התקיפה גרמניה בבת אחת את לוכסמבורג, ב׳ והולאנד. למחר נפלה עמדת־המפתח של לייז׳, והגרמנים חצו את המז. ב18 במאי נפלה אנטוורפן וב21 בו הגיעו הגרמנים לתעלת לה־מאנש, וע"י כך כותרו הצבא הבלגי וחלק מן הצבאות הצרפתי והאנגלי. ב28 במאי נכנע לאופולד III,

אבל ראש־הממשלה פירלו (Pierlot) והמיניסטר לעניני־חוץ ספאק (Spaak) הכריזו, שפקודת־הכניעה של המלך היתה בלתי־חוקית. הפארלאמנט הבלגי, שנתוועד בפאריס, הכריז על ביטול מלכותו של לאופולד. ב4 ביוני נפלה בידי הגרמנים הנקודה הבלגית האחרונה, דנקרק. ב18 במאי הכריז היטלר על החזרתן של מורזנה, אפן ומלמדי לגרמניה.

הגרמנים השתדלו לנצל לצרכיהם את כוח־האדם ואת עשרה הכלכלי של ב׳, ובדומה לפעולתם בימי מלחמת־העולם I, השתדלו גם עכשיו להכניס פירוד בין הפלמים והוואלונים. באפריל 1942 קמה בב׳ ה„בריגאדה הלבנה" — תנועת־מחתרת, שפעלה נגד הגרמנים, ביחוד בסוף המלחמה. בעלי־הברית הרעישו פעם בפעם את המפעלים בעלי הערך הצבאי ואת הבסיסים הצבאיים של הגרמנים בב׳, וביחוד את בסיסי־הצוללות שלהם לאורך החוף הבלגי. ב2 בספטמבר 1944 כבשו האמריקנים את העיר הבלגית הראשונה טורנה (Tournai), ב3 בספטמבר נכנס הצבא האמריקני לבריסל. ב17 בדצמבר 1944 נפתחה התקפת־הנגד הגרמנית, בפיקודו של פון רונדשטאט, בארדנים. ב21 בדצמבר כבשו הגרמנים את סטאוולו (Stavelot), אך ב27 בדצמבר עברו האמריקנים להתקפה וחיסלו את כיס־הארדנים של הגרמנים.

הבעיה המרכזית של ב׳ בשנים שאחר המלחמה היתה בעיית המשך מלכותו של לאופולד III, שעל צידו עמדו רובה של פלאנדריה והמפלגה הקאתולית ושהתנגדו לו ואלוניה והמפלגות הסוציאליסטית והליבראלית. בראש המלחמה בלאופולד עמד המנהיג הסוציאליסטי ספאק. ב20 בספטמבר 1944 נתמנה אחיו של לאופולד, שארל, כעוצר. ב22 יולי 1950 חזר לאופולד לב׳, בהגנתה של המשטרה. עם שיבתו של המלך פרצה שביתת־מחאה, בעיקר בוואלוניה. הסוציאליסטים איימו במלחמת־אזרחים אם יומלך לאופולד. הבחירות של יוני 1950 נתנו רוב של 4 קולות בפארלאמנט למפלגה הקאתולית. בהסכמתן של שלוש המפלגות ויתר לאופולד על הכתר (אוגוסט 1950) ובנו בודואן הושבע כמלך. בשעת טכס־ההצבעה צעק מנהיג־הקומוניסטים לאו (Lahaut): „תחי הרפובליקה". ב18 באוגוסט 1950 נרצח לאו בביתו בקירבת לייז׳.

H. Pirenne, *Bibliographie de l'histoire de Belgique*, 1931[3]; id., *Hist. de Belgique* (עד 1914), 7 vols., 1900–1932; L. Dechesne, *Hist. économique et sociale de la B.*, 1932; F. van Kalken, *Hist. de B.*, 1944; I. A. van Houtte, *Hist. de la B. contemporaine 1830–1914*, 3 vols., 1928–1930; L. Hymans etc., *Hist. parlementaire de la B. de 1830 à 1890*, 1877–1901; Juste, *La revolution belge de 1830*, 2 vols., 1873; R. Demoulin, *Les journees de septembre [1830] à Bruxelles et en province*, 1934; G. Cuyot de Mishaegen, *Le parti catholique belge*, 1921; P. Hymans, *Causeries sur l'histoire du libéralisme belge*, 1921; E. Vandervelde, *Le parti ouvrier belge*, 1925; F. L. de Lannoy, *Hist. diplomatique de l'independence belge*, 1930; L. Picard, *Geschiedenis van de Vlaamsche en Grootnederlandsche Beweging*, 1937; J. Garsou, *Les relations exterieures de la B.*, 1946; K. Hampe, *Das belgische Bollwerk*, 1918; *Documents pour servir à l'histoire de l'invasion allemande*, ed. J. Schmitz, N. Nieuwland, 8 vols., 1919; F. van Kalken, *Entre deux guerres*, 1945[2]; P. Delandsheere et A. Ooms, *La B. sous les Nazis*, 4 vols., 1946–47.

א. אח.

היהודים. — **מתחילתה של המאה ה13 ועד סופה של המאה ה19.** — במחצה הראשונה של המאה ה13 נמצאו יהודים בודדים או קבוצות קטנות של יהודים במקומות שונים בבראבאנט (בז׳ודואן [Jodoigne] ב1200[?]; בטירלמון [Tirlemont] ב1232; בבריסל ב1250[?]; בלו [Léau] ב1253). ב1260 גורשו המלוים בריבית שבין היהודים מבראבאנט בפקודת הדוכס אנרי III, ואילו לשאר היהודים הותר להישאר בדוכסות. אחר מותו של הנסיך יעץ תומאס מאקווינו לאלמנתו אליכס (Alix) להשאיר ביד היהודים רכוש, שיספיק לקיומם, ולהפוך אותם ממלווים בריבית לעובדים עבודת־כפיים (Epistola ad Ducissam Brabantiae). הקהילה גדלה שוב כשבאו לבראבאנט יהודים מגרושי אנגליה (1290) וצרפת (1306). ב1309 הגן הנסיך ז׳אן II על היהודים מפני התקפות של אחרוני־הצלבנים, ששמו מצור על טירת ז׳נאפ (Genappe), שלתוכה נמלטו. במחוז אנו (Hainault) נזכרים יהודים — כנראה, פליטים מצרפת — לראשונה ב1307, ובאותה שנה ניתנו להם תעודות־ביטחון שחודשו ב1308, 1310 וב1337. אך קודם לכן, ב1280, כבר הזמין הנסיך של אנו את ר׳ אליהו מנחם מלונדון, שיבוא לרפא את בן־אחיו, הנסיך של פלאנדריה. ב1337 היו באנו 18 משפחות יהודיות, שהיו מפוזרות בתריסר מקומות. מרכזם העיקרי היה במונס (Mons). פרק זה בתולדותיהם של יהודי־ב׳ נסתיים במהומות של ימי המגפה השחורה (1348—1350), שבהן נפגעו יהודי בריסל, אנטוורפן, לובן (Louvain) בבראבאנט ויהודי און (Hon), את (Ath), מונס, נפויל (Neufvilles) וסטנקרק (Steenkerque) באנו. בחבל אחרון זה אין אנו מוצאים עוד לאחר מכן יהודים, אבל ב1368 בקירוב היו שוב כמה משפחות יהודיות בבראבאנט: בבריסל, לובן ואנגין (Enghien), מקום־מושבו של השולחני העשיר יונתן, שנרצח ב1370. אותה שנה הושמדה קהילת־בראבאנט לאחר שנאשמו היהודים בחילול לחם־הקודש בבריסל, ובזה נסתיימה ההיסטוריה של יהדות ב׳ ביה״ב. מפליאה העובדה, שהיהודים לא התיישבו, כנראה, כלל בברוז׳ה, המרכז הגדול של פעילות כלכלית בב׳ של יה״ב.

בתחילת המאה ה16 התיישבו אנוסים מרובים מפורטוגאל באנטוורפן, שהיתה באותו זמן המרכז הגדול של סחר־הבשמים הפורטוגיזי באירופה הצפונית. באותם הימים נהרו לכאן היהודים משום חשיבותה המסחרית של העיר. קשריה המדיניים אל ספרד, ומחמת העובדה, שהיתה להם אפשרות להגר מכאן לאיטליה או לתורכיה. כך נעשתה אנטוורפן במשך המאה ה16 מרכז חשוב ביותר של אנוסים. דיגו מנדס (ע״ע), גיסתו, גראציה נשיא, יוסף נשיא (לאחר מכן: הדוכס מנאכסוס), אמטוס לוזיטנוס (ע״ע) ואנוסים אחרים הרבה ישבו כאן במשך תקופות ארוכות. אין ספק בדבר, שפעלו לא רק באנטוורפן בלבד אלא גם בבריסל ובערים אחרות. שום קהילה לא נתארגנה בגלוי אף באחת מערים אלו, אבל ביכ״נ סודי היה קיים — לכל הפחות, באנטוורפן — במשך זמן מרובה באותה תקופה. ב1531 נאסרו כמה ממנהיגי־האנוסים באשמת־כפירה, אבל שוחררו לאחר זמן קצר. ב1532 נמנעה התקפה רצינית נגד יהודי־אנטוורפן הודות לתגיבתו של ציבור־הסוחרים. קהילת־האנוסים נתחזקה כאן כשהאינקוויזיציה התחילה פועלת בפורטוגאל ב1539, וגילויי־הדעת, שפורסמו לאחר זמן קצר כתוצאה מחקירה שנערכה במילאנו, הביאו ב1540/1 לידי התנפלות על היהודים־בסתר שבאנטוורפן, שהיו לה תוצאות חמורות. התנפלות נוספת נערכה עליהם ב1550, ומאז ואילך פחת כוח־המשיכה של האיזור להתיישבות של אנוסים. אעפ״כ הוסיפו כמה מהם לבוא לתחומה של ב׳ במשך תקופת־שלטונם של הספרדים. יתר

על כן: יהודי־ספרד שנתיישבו בהולאנד קיימו קשרים מסחריים ואישיים הדוקים עם ארץ־השפלה הדרומית והרבה מהם ביקרו בה לעיתים קרובות, אע״פ שמבחינה חוקית נחשב הדבר לעבירה. באנטוורפן היתה קיימת במשך תקופות ניכרות במאה ה17 קהילה יהודית גלויה־למחצה.

באוירה החפשית יותר של המאה ה18, כשב׳ עברה לרשותה של אוסטריה, התחילו מתיישבים באיזור יהודים אשכנזיים מן הפרובינציות הגרמניות הסמוכות. ב1756 הטילה המועצה המלכותית תשלום של „מס מוּגע״ בסכום של 300 פלורינים לשנה על היהודים, שהתיישבו באופן קבוע בחבל, וכן הוטלו עליהם הגבלות אחרות (ב1786), כדי לצמצם את ישיבתם. אעפ״כ נמצאו בתקופת־הכיבוש הצרפתי של 1794—1814 קיבוצים יהודיים קטנים בכמה מקומות בתחומי־ב׳, ואף הם נהנו מן החוקה הצרפתית, שהעניקה שיווי־זכויות לכל האזרחים. בתקופת־השלטון ההולאנדי (1814—1830) נהנו יהודי הארץ, כיהודים בהולאנד, משיוויון גמור, וכשהוכרזה עצמאותה של ב׳ ב1830/1 אושרו הזכויות הדתיות של המיעוטים ואף הובטחו ע״י ערובות בינלאומיות. שיווי־הזכויות של היהודים נעשה חוק מחוקי־המדינה. קהילות־היהודים נתארגנו במועצה (קונסיסטוריה), שמושבה היה בבריסל, ופקידי־הדת מקבלים מאז את משכּורתם מידי הממשלה. תוצאה בלתי־רצויה ממעמד־השיוויון של היהודים היתה מה ששוב לא הותר להם לקבור את מתיהם בבתי־קברות מיוחדים אלא בבתי־הקברות הציבוריים או בבית־הקברות שבהולאנד.

ס. רות, תולדות האנוסים, תשי״ב, עמ׳ 167 ואילך; הנ״ל, בית נשיא, תשי״ג; F. Hachez, *Essai sur la residence à Mons des Juifs et Lombards*, 1853; E. Carmoly, *Essai sur les Juifs en Belgique*, in: *Revue Orientale*, I, III; S. Ullmann, *Studien zur Geschichte der Juden in Belgien bis zum XVIII Jahrhundert*, 1909; id., *Histoire des Juifs en Belgique jusqu au 19e siècle*, 1934; id., *Histoire des Juifs en Belgique jusqu'au 18e siecle, Antwerp n'd.*, (חש״ד); E. Ouverleaux, *Notes et documents sur les Juifs de Belgique sous l'ancien regime*, in: REJ VII, VIII, IX; E. Ginsburger, *Les Juifs de Belgique au XVIIIe siecle*, in: REJ XCI; id., *Marie de Hongroie, Charles-Quint, les veuves Mendes et les Neo Chretiens*, in REJ XCIX; J. A. Goris, *Etude sur les colonies marchandes meridionales a Anvers de 1488 à 1567*, 1925; Reffenberg, in: *de l'etat politique des Juifs au Pays-Bas pendant le moyen age, Nouvelles Archives historiques du Pays-Bas*, V et VI; Jean Stengers, *Les Juifs dans les Pays-Bas au moyen age*, 1950.

ב. ר.

מסוף המאה ה19 עד מלחמת־העולם II. — מתחילת שנות ה80 ואילך גדל מספרם של יהודי־ב׳ ע״י תנועת ההגירה ההמונית למערב של יהודי אירופה המזרחית. ב1900 מנתה האוכלוסיה היהודית בב׳ כ15,000 נפש וב1920 כ40,000. בתקופה שבין שתי מלחמות־העולם נכנסו לב׳ יהודים לא מועטים, בתחילה בעיקר מפולניה, ומתחילת שנות ה30 — גם מגרמניה. הממשלה הבלגית הגבילה עד למינימום את הכניסה לארץ; אך לגבי כניסת־פליטים נהגו השלטונות הבלגיים לפנים משורת־הדין, באופן שמבחינה יחסית קיבלה ב׳ מספר מרובה יותר של פליטים מאיזו ארץ אחרת שהיא. ב1939 נאמד מספרם של יהודי־ב׳ ב95 אלף, מהם כ25—30 אלף מפליטי־גרמניה. הציבור היהודי היה מרוכז בעיקר באנטוורפן (שבה ישבה כמחצית האוכלוסיה היהודית של ב׳) ובבריסל; קהילות קטנות יותר היו קיימות בליֶז׳, חֶנט, שַרְלְרוּא ועוד במקומות אחדים.

התנגדותם של השלטונות להעניק אזרחות בלגית למהגרים חדשים (זולת במקרים יוצאים מן הכלל) גרמה לכך, שיהודי־ב׳ נשארו ברובם זרים מבחינה משפטית — מה שסיבך את מצבם הכלכלי. פרנסת־היהודים היתה מבוססת בעיקרה על תעשיית־יהלומים, תעשיית־עורות ועל מסחר ורוכלות. עד מלחמת־העולם I היו התעשיה והמסחר ביהלומים מרוכזים בעיקרם באנטוורפן, ובחלקם הגדול היו בידם של יהודים (כ75% מן העוסקים בתעשיה זו היו יהודים). בימי מלחמת־העולם I עברה תעשיית־היהלומים ברובה לאמסטרדאם; אך אחר המלחמה יצאה משלחת מיוחדת מטעם ממשלת ב׳ כדי לבקש מבעליה של תעשיה זו, שיחזרו למקומם הקודם. כמו־כן זכתה לחשיבות פעולתם של היהודים בתעשיית־העורות, וביחוד בתעשיית־ארנקים. ביזמתם של היהודים נעשתה תעשיה זו לאחד מענפי־הכלכלה החשובים בארץ. מספרם של הפועלים העסוקים בה עלה מ104 ב1910 ל1,601 ב1926; בעוד שב1913 הגיע שוויו של עודף היבוא על היצוא בענף זה ל1.5 מיליון פראנקים בלגיים, היה ב1928 עודף של יצוא על יבוא בשווי של 44 מיליון פראנק. משנות ה30 ואילך סבלו היהודים מאוד מחמת מעמדם כזרים, לאחר שהוגבל ע״י החוק חלקם של הזרים כפועלים וגם כעומדים ברשות עצמם במלאכה ובמסחר; עם זה הותר לפליטים יהודיים (מגרמניה) לבוא לארץ בתנאי שיצאו ממנה בהזדמנות הראשונה.

חייהם התרבותיים של יהודי־ב׳ קודם מלחמת־העולם II היו מרוכזים בעיקרם באנטוורפן, שבה נמנה הרוב של האוכלוסיה היהודית על חוגי־החרדים; אך בעיר זו וכן בבריסל היו גם חוגים אחרים, שדאגו לבתי־ספר ולעיתונות ולפעילות ציבורית לפי רוחם. האוירה היתה זו של חיי ציבור אינטנסיוויים, שהזכירו מכמה בחינות את חיי היהודים במזרח־אירופה. לא מועט היה גם חלקם של היהודים בחיים הציבוריים והתרבותיים של הארץ. מן המדינאים היהודיים, שקמו בב׳, יש להזכיר את שמותיהם של פאול היימאנס, פאול מאי והרברט שפייאר; מן המלומדים — את ז׳אק אֶרֶרה, הרקטור של האוניברסיטה בבריסל ב1909/11 (שקיבל ב1938 את הפרס הבלגי הלאומי של חצי מיליון פראנק על הרמת מעמדה של ב׳ בעולם־המדע), ניקו גינצבורג ואוסקאר ויל, ומאנשי־הצבא — את הגנראלים בְרנהיים וארנסט וינר.

תקופת הכיבוש הנאצי. כיבושה של ב׳ על־ידי הצבאות הגרמניים ב1940 הביא אף כאן, כמו בארצות־אירופה אחרות, לידי חורבנו של הישוב היהודי. מתחילה הרחיקו הנאצים את היהודים מכל העמדות הציבוריות, מבתי־הספר ומחיי־התרבות, אח״כ החרימו את הונם ולסוף התחילו מגרשים ומשמידים אותם. ההון היהודי, שהוחרם עד אמצע שנת 1943, הגיע ליותר משש מאות מיליון דולאר; מספרם של היהודים שגורשו מן הארץ והושמדו ברובם, נאמד ע״י ממשלת־ב׳ ב52 אלף. היהודים שנשארו בארץ רוכזו במחנות־הסגר ובמחנות לעבודת־כפיה; מפורסם לרעה בין אלה היה המחנה בברנדונק, שנקרא בשם „דאכאו הבלגית״. כעשרים אלף יהודים — מאלה שהיו במחנה זה או שהסתתרו במקומות־מחבוא שונים — נשארו בחיים בשעת שיחרורה של הארץ.

ממשלת־ב׳, שישבה בשנות־הכיבוש בלונדון, הודיעה ב1942 (בשתי הצהרות), שכל החוקים והפקודות שהוצאו

ע״י שלטונות־הכיבוש הנאציים, שהם סותרים את העקרון של שוויון־הזכויות המוכר ע״י החוקה הבלגית, הם מחוסרי כל תוקף חוקי, ושכל אזרח בלגי שיתן יד להגשמתם צפוי לעונש חמור אחר המלחמה. ואמנם האוכלוסיה הבלגית ברובה — פרט לקבוצה קטנה של פאשיסטים בלגיים בראשותו של ליאון דגרל, ששיתפו פעולה עם הגרמנים — לא הושפעה על־ידי תעמולת־השטנה נגד היהודים ואף השתדלה להושיט עזרה ליהודים, וביחוד להחביאם מפני רודפיהם הגרמניים. האוניברסיטה בבריסל סירבה לציית לפקודה, שתבעה את פיטורם של פרופסורים יהודיים; ושביתת־הסטודנטים, שהוכרזה כדי לתמוך בעמדתם של שלטונות־האוניברסיטה, גררה את סגירת המוסד ע״י הגרמנים ואת כליאתם של כל עובדיו המדעיים. המלכה הבלגית מיחתה בפני השלטונות הנאציים נגד גירושם של היהודים מב׳. — לא מועט היה חלקם של היהודים במחתרת הבלגית, שנתארגנה מ1941 ואילך. לוחמי־המחתרת היהודיים הוציאו שני עיתונים משלהם, אחד בצרפתית ואחד ביידית (בשם „אונזער ווארט״). הרבה מהם נפלו במערכה.

המצב בימינו. בשנים הראשונות אחר המלחמה חזרו לארץ מעטים מן המגורשים (רובם המכריע נספה), וכן בא לארץ זרם של פליטים ממזרח־אירופה וממחנות־העקורים בגרמניה, באופן שבתחילת שנות ה50 הגיע המספר הכללי של יהודי ב׳ ל40—45 אלף. הרבה מהם יצאו בשנים האחרונות את הארץ, וכיום מונה האוכלוסיה היהודית בב׳ כ30—35 אלף נפש, שהם 0.3% ממספרם של היהודים בעולם. בניגוד למצב שקודם למלחמה, מרוכזת כיום האוכלוסיה היהודית בעיקר בבריסל (יותר מ15 אלף נפש). בעוד שאנטוורפן על עשרת אלפים יהודיה תופסת את המקום השני; שאר היהודים מפוזרים במקומות אחדים, כגון שרלרואה, ליז׳, חנט, ועוד. בסך־הכל קיימות בארץ עשר קהילות יהודיות, שהן מאוגדות באירגון משלהן בשם Consistoire Générale Israélite de Belgique. רק כ20% מיהודי ב׳ הם אזרחי־הארץ, וכל השאר הם זרים מבחינה משפטית; יותר מששת אלפים מהם מוכרים כפליטים, שכאמור, הותר להם להיכנס לארץ בתנאי שיצאו אותה בהזדמנות הראשונה.

הממשלה תומכת במוסדות היהודיים, ובין השאר היא מכסה חלק מתקציבי הקהילות היהודיות ואף נושאת בעול החזקתם של בתי־הספר המיוחדים, שהוקמו לילדי־ישראל, במידה שמלמדים בהם לימודים כלליים (ללימודים היהודיים דואגים היהודים עצמם). תופעה, שמסבכת במידת מה את היחסים בין היהודים לשכניהם, היא הפרשה של ילדי־ישראל, שהועברו למשפחות בלתי־יהודיות בימי־הכיבוש כדי להצילם מגירוש וממוות ושנתחנכו עפ״ר בדת הקאתולית (מספרם מגיע, לפי אומדן, לאלפים); מאמציהם של היהודים לקבל חזרה את ילדיהם אינם נתקלים בדרך כלל בקשיים משפטיים, אך הם מעוררים מזמן לזמן את רוגזו של חלק מן האוכלוסיה (ביחוד של הכמורה), הרואה בכך סימנים של מדיניות יהודית גזעית.

גם כיום מתפרנס הרוב של היהודים בעיקר מתעשיית־היהלומים ומתעשיות העורות והפרוות, ואילו מיעוטם עוסק במסחר וברוכלות. מצומצם ביותר מספרם של בעלי המקצועות החפשים. התחוקה הבלגית מקשה על השתרשותם הכלכלית של הזרים בארץ, כי הפועל וגם העומד ברשות עצמו זקוקים לרשיון מיוחד לעבודתם המקצועית, שאינו ניתן אלא לאנשים היושבים זמן מרובה בארץ. קשיים אלה הם מן הגורמים העיקריים להגירתם של היהודים מב׳ — הגירה, שמוציאה מן הארץ שנה־שנה מאות אחדות של אנשים. בשנים הראשונות אחר המלחמה פנה רובם של מהגרים אלה לישראל, ואילו כיום פונים הם ברובם לאה״ב.

חיי־הרוח של יהודי־ב׳ מרוכזים גם כיום בעיקר באנטוורפן, אע״פ שהאוכלוסיה היהודית שלה קטנה, כאמור, מזו של בריסל. בבריסל גוברת הטמיעה, ואילו קהילת־אנטוורפן שומרת יותר על יהדותה. דבר זה מוצא את ביטויו ביחוד בשדה־החינוך. בעוד שבאנטוורפן מתחנכים בשני בתי־הספר לילדי־ישראל שבה יותר מאלף ילד (כ50% ממספרם של הילדים היהודיים שבעיר), קיים בבריסל רק בית־ספר אחד לילדי־ישראל, שמספר תלמידיו הוא פחות ממאתיים (לא יותר מ6% ממספרם של ילדי־ישראל שבעיר). לחינוכם המקצועי של ילדי־ישראל דואגים, בין השאר, בתי־ספר וקורסים מטעם חברת „אורט״ באנטוורפן ובבריסל, שמספר הלומדים בהם הוא מ200 עד 300.

גם בשאר התחומים של חיי־הציבור היהודיים ניכרת ירידה מסויימת. בעוד שקודם המלחמה כללה העיתונות היהודית בב׳ שלושה שבועונים ביידית ואחד בצרפתית, אינה כוללת כיום (1955) אלא ירחון אחד ודו־שבועון אחד (שניהם בצרפתית). אמנם הציבור ברובו מרוכז מסביב לתנועה הציונית (באנטוורפן יש עמדה חזקה למדי גם לאגודת־ישראל, ובארץ כולה קיימת גם קבוצה קטנה של קומוניסטים יהודיים), אך פעילותו הלאומית והתרבותית היא מצומצמת. דבר זה מורגש גם בתחום העזרה הסוציאלית, המרוכזת בעיקר ב„אגודת העזרה ליהודים נפגעי־המלחמה״ (Aide aux Israélites Victimes de la Guerre), הנאבקת כיום קשה על קיום מוסדותיה הדואגים ליתומים, לילדים נחשלים, לחולי־שחפת וכד׳.

ק. ליבערמאן, די יידישע מארקהענדלערס אין בריסל, „יידישע עקאנאמיק״, 1938, מס׳ 5־6, 250—265; ד. לעהרער, ווי יידן לעבן היינט אין בענעלוקס־לענדער, „פאלק און וועלט״, דעצעמבער 1952, 21—25; צ. זהר, החינוך בתפוצות, תשי״ד, 63—68; K. Liberman, *Les Juifs dans l'industrie et le commerce diamantaires*, 1935; id., *Les Juifs dans l'industrie et le commerce belges*, I, *La Maroquinerie et les Industries Connexes*, 1939; *Hitler's Ten-Year War on the Jews, Institute of Jewish Affairs*, 1943, *Belgium*, 247–256; *Belgium and Holland* in: *The Jewish Chronicle Supplement*, June 19, 1953.

א. ס.

בֶּלְגִים (Belgae), בתקופה הרומית — חבר־עמים, שישב בצפונה של גאליה. הב׳ ישבו בין הרינוס בצפון והמטרונה (המארן) והסקונה (הסינה) בדרום ובין המוסלה (המוזל) במזרח והאוקיינוס במערב. חלק מהם עבר לבריטניה הדרומית (ע״ע בריטניה). לפי יוליוס קיסר היו הב׳ האמיצים והמוכשרים ביותר למלחמה מכל עמי־גאליה ואף עמדו בהצלחה בפני פלישת הטוטונים והקימברים ב103 לפסה״נ. כיום ידוע, שבין שנות 150 ו125 לפסה״נ התפשטה תרבות הרינוס התיכון הגרמנית מערבה לעמק המארן וע״י כך מתאשרת הידיעה שמוסר קיסר, שלפיה היו הב׳ מגזע גרמני־קלטי מעורב, אע״פ שלשונם היתה קלטית.

לפי סטראבון הקיפה הברית הבלגית חמשה־עשר עממים: הנֶרְוִיים ישבו בין הארְדֶנים והמישור השופע ליד החוף, בעמקים של הסחלדה והסמבְּרה. ממזרח להם ישבו האדואטוקים וממערב להם. על חוף האוקיינוס ליד בולון, ישבו

המורינים. מצפון לאלה האחרונים, בפלאנדריה. לאורך החוף של בלגיה בימינו ישבו המנפיים. בין הארדנים לרינוס ישבו הטררים. מדרום להם ישבו המדיומטריקים ומדרום לאלה — הלוקים. הגוש הדרומי יותר של השבטים הבלגיים, שתחום־מושבו הגיע עד הסקוואנה והמטרונה, היה מורכב מן האטרבטים, האמביאנים והקאלטים. בלב הארץ ישבו הורומנדואים, הבלובקים, הסילונקטים, המלדים, הסוסיונים והרמים. הרמים היו עם עשיר ומפותח והיו הראשונים, שנכנעו לקיסר. מרכזם היתה דורוקורטורום של הרמים (Reims) בלבו של עמק־שאמפאניה. קרוביהם של הרמים היו הסוס־נים. מרכזם היה בנוביודונום, סמוך לסואסון. הבלובקים היו אף הם עם חשוב מרכזם היה בראטוספנטיום שעל־יד בובה (Beauvais). לפי סטראבון נמנו על הב' גם הונטים והאו־סיסמיים, שישבו במערב, על־יד חופי ארמוריקה בנורמנדיה.

העמים הבלגיים ניגפו ושועבדו ע"י רומי ב57, 52 ו46 לפסה"נ. בימיו של אוגוסטוס קיסר הוקמה הפרובינציה בלגיקה (Belgica), שאליה סופחו הלינגונים, הסקונים וההלוטים. מתוך כך נתפשטה פרובינציה זו עד האגם הלמני בדרום, עד הרינוס במזרח ועד האוקיינוס בצפון. בימיו של דיוקלטיינוס קיסר (297—300 לסה"נ) נתחלקה הפרובינציה לשתים. הרומאניזאציה של הב' התקדמה בקצב מהיר. בצבא הרומי שירתו יחידות מרובות של ב', וההתפשטות של יחידות־משק חקלאיות לפי המתכונת הרומית (villae) בתוך הפרובינציה התחילה במאה הראשונה לסה"נ. ביחוד נתפתחה החקלאות בתחום הצפוני של הארץ, מחמת קרבתו של חיל־המצב הרומי על הרינוס, שדרש אספקה של תבואה, צמר ובשר־חזירים מעושן. כמו־כן נתפתחו כאן הקדרות, תעשיית כלי־הזכוכית, כריית־ברזל וחציבת־אבנים. הפרובינציה סבלה קשות מפלישת הבארבארים מגרמניה במחצה השניה של המאה ה3, ובסופה של אותה מאה שקעה בה התרבות הרומית כליל. בין 430 ו450 נכבשה הארץ על־ידי הפראנקים הסאליים.

C. F. C. Hawkes and G. C. Dunning, *The Belgae of Britain and Gaul* (*Archaeological Journal*, London, LXXXVII, 1930, 150 ff.); C. Jullian, *L'Histoire de la Gaule*, 1908–1926; C .A. Ralegh Radford, *The Tribes of Southern Britain*, in *Proceedings of the Prehistoric Society*, 1954, new ser es, XXI (i), 1955.

א. ש.-ש. אס.

בלגנצי, אליעזר, מפרשני־המקרא מבית־מדרשו של רש"י; חי במאה ה12 בבלגנצי (Beaugency) שבצפון־צרפת, ומכאן שמו. ב', שהיה כנראה תלמידו של הרשב"ם, חיבר פירושים לרוב ספרי־המקרא, אך נשתמרו פירושיו לשלשה ספרים בלבד: ישעיה (נדפס על־ידי נאט [Nutt], אוכספורד, 1879) ויחזקאל ושנים־עשר (נדפסו ע"י ש. א. פוזנאנסקי, וארשה, 1909—1913). ב' מפרש את הכתוב על דרך הפשט בלבד. את דרשת רז"ל הוא מזכיר לפעמים רחוקות, ורק כדי להסתייע בה או כדי לסתור אותה. אף את הניסים מבקש ב' לפרש בדרך הטבע. הוא מרבה לעסוק בביאור של שימושי־הלשון ודרכי היגזרותן של המלים. בדיקדוק הוא נאמן, בדומה לרש"י, לשיטה הנושנת של מנחם ודונש. ב' השתדל לברר את הטעמים לחיבור הפרשיות ולקבוע את זמנן של הנבואות. לשונו דומה בפשטותה ובבהי־רותה לזו של חבריו הצרפתיים. הוא נוהג להרכיב את דברי הכתוב בדברי ביאורו, באופן שהביאור נעשה מעין פארא־פראזה של הכתוב המפורש.

ש. א. פוזנאנסקי, מבוא לפירוש על יחזקאל ותרי עשר לר' אליעזר מבלגנצי, וארשה, 1913.

בלגר, ויקטור — Victor Balaguer — (1824, ברצלונה—1901, מאדריד), סופר קאטאלאני. ב' חיבר שירים, טראגדיות, נובלות וחיבורים היסטוריים; הוא נתפרסם כאימ־פרוביזאטור, שלא תמיד אפשר היה לרדת לסוף כוונותיו, והיה להוט אחר צירופי־לשון נועזים כדי להדהים את הקורא בהפתעות סיגנוניות. פעולתו הספרותית בקאטאלאנית (שהת־חילה ב1857 בכתיבת Oda a la Verge de Montserrat [„אודה לבתולה ממונטסראט"]) באה לשמש את שאיפות־התחיה המדיניות והתרבותיות של הקאטאלאנים. בולטים בכתביו Lo llibre de la Patria („ספר־המולדת"), הקובץ Lo llibre del amor („ספר־האהבה"), החדור השפעות של פטרארקה, וביחוד Los Pirineos („הפירינאים", 1897) — טרילוגיה דראמאטית מן ההיסטוריה הקאטאלאנית של יה"ב, ששימשה ליברטו לאופרה של פליפה פדרל (Pedrell; 1841–1922). אך תרומתו העיקרית לתחיית־עמו כלולה ב„טראגד־יות" שחיבר בקאטאלאנית ושכמה מהן תירגם הוא עצמו לספרדית. בטראגדיות אלו, שהן בעלות אופי רומאנטי מובהק („קוריולנוס", „מות נירון", ועוד), ניתנת תמצית־חייהם של גיבוריו בצורה מרוכזת ביותר. כדי להציג את דמותו של חניבעל, של נירון או של קולומבוס בוחר ב' בתיאור רגעיהם האחרונים. בין חיבוריו ההיסטוריים יש להזכיר את Los frailes y sus conventos („הנזירים ומנזריהם", 1851), Historia de Cataluña („תולדות קאטאלוניה", 5 כרכים, 1860—63), וHistoria de los Trovadores („דברי ימי הטרו־באדורים", 1871). — שני החיבורים האחרונים, אע"פ שהם חסרים דיוק מדעי וכתובים מנקודת־מבט חד־צדדית, שירתו יפה את עניינה של הלאומיות הקאטאלונית. ב1867, בתקופת שלטונה של המלכה איזאבלה II, גלה ב' לפרובאנס; אבל ב1871, לאחר שאיזאבלה הודחה מן השלטון, חזר ב' לארצו, שימש כמיניסטר ואחר־כך גם כסנאטור. הוא חידש (1859) את המסורת הקאטאלאנית העתיקה של תחרויות־המשוררים (Juegos Florales) וקשר קשרי־ידידות הדוקים בין הקאטא־לאנים והפרובאנסאלים.

V. Stor, *V. B.*, 1890.

ק. ר.-ג.

בלגרד (Belgrade; בסרבוקרואטית Београд, Beograd), עיר־הבירה של יוגוסלאוויה ושל סרביה הכלולה בה. מספר תושביה כ400,000 (1954). ב' יושבת בגובה של 122 מ' מעל פני־הים משני עבריו של נהר־סאוה במקום שהוא נופל אל הדאנובה. ב' היא השער המערבי לחצי־האי הבאלקאני והיא צומת של כבישים ומס"ב, שמקשרים את אירופה התיכונה והמערבית אל חצי־אי זה. מכאן חשיבותה האסטראטגית והכלכלית. ב' משמשת מרכז ליצוא של תוצרת החקלאות, היער וגידול־המקנה של יוגוסלאוויה וליבוא של חמרי־גלם ומוצרי־תעשיה לארץ מן המערב. ב' היא גם מרכז תעשייני חשוב. מייצרים בה מכונות ומכשירי־עבודה לחק־לאות ולתחבורה ביבשה ובאויר, צרכי־הנעלה, טכסטיל, קמח, שימורי־בשר, סוכר, בירה ותרופות. מקורות־הכנסה חשובים לעיר הם גם הנמל (על הדאנובה), תחנות־מסה"ב, שדה־

בלגראד, מראה כללי

התעופה, מוסדות הממשלה והמפלגה השלטת, הצבא ומוסדות־התרבות. בב׳ יש אוניברסיטה, אקאדמיה למדעים ומכוני־מחקר שונים, ספריה לאומית ובתי־נכות, שהם עשירים ביחוד בחומר אתנוגראפי. היא משמשת מושב לפאטריארך אורתודוכסי ולארכיהגמון קאתולי.

הגרעין הישן של ב׳ היא מצודת־קאלמגדאן, היושבת על גבעה (בגובה של כ70 מ׳ מעל חוף־הנהר) בקרן־הזווית של השפך. חלק מן המצודה הוא כיום גן ציבורי. לרגלי הקאלמגדאן מדרום וסמוך לסאווה קיימת עוד רשת קטנה של רחובות צרים, קצרים וקצתם גם עקלקלים מימי התורכים. בשאר חלקי־העיר שממזרח לסאווה ניכר העדר של תכנית כללית. בב׳ החדשה, שבבנייתה התחילו בימי יוגוסלאוויה ובזמון (בגרמנית: זמלין), שהיתה עד 1918 בתחום הונגאריה וסופחה לב׳ לאחר שעברה לידי יוגוסלאוויה, ניכר התיכנון בקווי־הרחובות, המכוונים לשני הנהרות. המסחר הגדול והבאנקאות, משרדי־הממשלה המרכזיים וכמה מבנייני־האוני־ברסיטה נמצאים בגרעין הישן של העיר וברחובות הסמוכים לו. מפעלי־התעשיה מרוכזים משני עברי־הסאווה, הקשורים זה בזה ע״י שני גשרים. כמו־כן יש בב׳ גשר על הדאנובה. ב׳ דלה בבניינים ציבוריים נאים — במידה ידועה מחמת המלחמות המרובות, שנפגעה בהן, ומחמת אי־יציבותם של השלטונות, שהיו בה. בחלק החדש של ב׳ הוקם ב1845 בניין הכנסיה על שם מיכאל הקדוש, ובמחצה השניה של המאה ה19 נבנו הקונק (ארמון־המלך), בית הסקופשצ׳ינה (הפאר־לאמנט) והתיאטרון הלאומי.

א. י. בר.

היסטוריה. במקום שבו משתרעת ב׳ כבר היה ישוב בתקופה הפרהיסטורית. כשהרומים כבשוהו בשנת 29 היה המקום ידוע בשם סינגידונום. השם מוצאו קלטי, אבל בימי הכיבוש הרומי ישבו כאן אילירים. בתקופת השלטון הרומי שימשה סינגידונום מחנה צבאי, תחנה לצי־המלחמה הרומי וגם מרכז מסחרי חשוב. בה נולד דקיוס ובה הוכרז לקיסר רומי (249). במאה ה4 נעשתה סינגידונום מושבו של בישוף ובאותה מאה (336) נתקיימה בה סינודה אריאנית. מן המאה ה4 עד המאה ה6 עברה סינגידונום בזה אחר זה לידי ההונים, הסארמאטים, הגותים והגפידים, עד שלסוף נכבשה בימי הקיסר יוסטיניינוס ע״י הביזאנטים, שלפי עדותו של פרו־קופיוס ביצרוה כעמדה קדמית נגד הבארבארים. בימי הבי־זאנטים נקראה ב׳ בשם אלבה גרקה (Alba Graeca — יוון הלבנה). מן המאה ה7 עד ה9 נמצאה ב׳ בידי האווארים. במאה ה9 נכבשה ע״י הבולגארים ומאז נעשתה עיר סלאווית לפי אוכלוסייתה ואף ניתן לה השם הסלאווי ב׳, שפירושו ה„עיר הלבנה" או ה„מצודה הלבנה". הקיסר הביזאנטי בסיליוס II (ע״ע), שהחריב את מלבות־הבולגארים, השתלט גם על ב׳. ב1124 נכבשה ב׳ ונחרבה ע״י אישטוואן II, מלך־ההונגארים, אבל ב1154 חזרו הביזאנטים וכבשו את ב׳ ואח״כ הקימו אותה מחורבנה. בימיו של הקיסר אנדרוניקוס (1180—1183) נכבשה ב׳ שוב על־ידי ההונגארים, אך לאחר שנים מועטות נפלה שנית בידי הבולגארים. במאה ה14 היתה ב׳ בידי מלכי־סרביה וב1403 הוכרזה ב׳ ע״י סטפאן, מלך סרביה, כעיר־הבירה של הממלכה. יורשו, ג׳אורג׳ בראנקוביץ, ויתר ב1427 (או ב1433) על ב׳ להונגארים. ב1456 ניצח על־יד ב׳ יוהאן הונידי (ע״ע) את התורכים, אבל ב1521 נפלה ב׳ בידיו של השולטן סולימאן II. התורכים נהגו לקרוא את ב׳ בשם דאראל־אי־ג׳יהאד (Daral-i-Jehad) — עיר מלחמות־הדת. ב1688 נכבשה ב׳ ע״י האוסטרים אבל הוחזרה לתורכיה ב1699 בהתאם לשלום קרלוביץ (ע״ע). בשנת 1717 חזרו האוסטרים (בפיקודו של הנסיך איג׳ן, ע״ע) וכבשו את ב׳, אבל ב1739 הוחזרה שוב לתורכיה בהתאם לחוזה־ב׳. ב1789 נכבשה ב׳ ע״י המצביא האוסטרי לאודון (ע״ע); אך ב1792 הוחזרה שוב לתורכיה. ב1806 נכנע חיל־המצב התורכי שבב בפני הסרבים המורדים. אבל התורכים חזרו והשתלטו על ב׳

ב1813. עד 1862 היתה המצודה של ב׳ ומורד־הדאנובה, שהיה מאוכלס ע״י תורכים, תחת הנהלה תורכית, בעוד שהעיר העליונה, עם האוכלוסיה הסרבית שלה, היתה תחת הנהלה סרבית. ב1842 נעשתה ב׳ עיר־הבירה של סרביה. ביוני 1862 הרעיש המושל התורכי את האיזור הסרבי של ב׳. דבר זה גרם להתערבותן של המעצמות, והתורפים פינו את ב׳, פרט למצודה שבה, שפונתה ב1867. ב׳, כבירת־סרביה, התפתחה לעיר גדולה בעלת סיגנון אירופי. מלחמת־העולם I נפתחה (ב28 ביולי 1914) עם הרעשתה של ב׳ ע״י האוסטרים, שכבשו את העיר בנובמבר, אבל אחר הניצחון המזהיר, שנחלו הסרבים מיד לאחר מכן, חזרו האחרונים לעיר בדצמבר אותה שנה. באוקטובר 1915 נכבשה ב׳ ע״י צבאות גרמניה ואוסטריה, שמאז החזיקו בה עד סוף המלחמה. בנובמבר 1918 נחתם בב׳ חוזה שביתת־הנשק עם הונגאריה. בדצמבר 1918 הוכרזה ב׳ כבירתה של יוגוסלאוויה. בימי מלחמת־העולם II (באפריל 1941) הורעשה קשות על־ידי האוויריה הגרמנית ונכבשה ע״י הגרמנים. באוקטובר 1944 גורש מב׳ הצבא הגרמני ע״י הפארטיזאנים היוגוסלאוויים, בעלי־בריתו של הצבא הסובייטי, שהתקדם בכיוון העיר.

א. אח.

היהודים בב׳. במאות ה13 וה14 באו לב׳ יהודים מראגוזה (דוברובניק), איטליה והונגאריה. לאחר שנכבשה ב׳ ע״י התורכים (1521) נוספו על האשכנזים שבעיר גם יהודים ספרדיים. יהודי־ב׳ מילאו תפקיד חשוב במסחר בין צפון תורכיה ודרומה, שעבר דרך ב׳. הם עמדו בקשרי־מסחר עם סאלוניקי, קושטה, ראגוזה ואנקונה והתחרו בסוחרי־ראגוזה, שמצודתם היתה פרושה על פני הבאלקאנים. לדוֹנה גראציה נשיא היו סוכנים מסחריים בב׳. באותה תקופה נעשתה ב׳ גם מרכז תורני חשוב. מרבני־ב׳ במאות ה16 וה17 ידוע ר׳ מאיר אנז׳יל, בעל „קשת נחושה" ו„מסורת הברית", ר׳ יהודה לירמא, בעל „פליטת בית יהודה", שלישיבתו יצא שם למרחוק, ור׳ שמחה הכהן (1622—1688 בערך), בעל „ספר השמות" (שמות הגיטין). בשעת המצור, ששׂמו האוסטרים על ב׳ (1688), ברח רוב היהודים מב׳ ביום־השבת לניקופול, ואילו מיעוטם, שלא הסכים לחלל את השבת, ובכללו ר׳ יוסף אלמושנינו, נלקח בשבי והובלו לניקולס־בורג, שבה נפדו ע״י בני העדה. אך חיי־הקהילה בב׳ נתחדשו לאחר זמן קצר. בתקופת־שלטונה של אוסטריה בב׳ (1717—1739) היו קיימות כמה הפליות בין יהודים שונים מתושבי־ב׳; זכויותיהם של היהודים האשכנזיים, שנחשבו לנתיני־אוסטריה, היו מרובות מאותן של הספרדים. היו ביניהם ספקי־צבא ומייצרי בירה וכיו״ש. אך היחס אל היהודים מצד השלטונות היה בכללו טוב, במידה מרובה הודות להשפעתו של יוסף זיס אופנהיימר (היהודי זיס) על אלכסנדר מוויטנ־ברג, מושל סרביה.

תנועת־השיחרור של הסרבים, שהביאה פעם בפעם לידי התמרדויות בתורכים, פגעה לעיתים קרובות ביהודים. בשעת כיבושה של ב׳ ע״י הסרבים המורדים (1806), התנפלו חילות הכובשים על בתי־היהודים ועל בית־הכנסת שבב׳. בהתנפלויות אלו נהרס בית־הכנסת, נבוזז כמה מבתי־היהודים, כמה יהודים נהרגו וחלק מן היהודים גוֹרש. בימיו של מילוש אוֹברנוביץ׳, נסיך־סרביה, בא שינוי לטובה במצבם של היהודים. חיים בכר דוד (דויצ׳ו) היה ספקו ויועצו הפרטי של הנסיך. גם יהודים אחרים מילאו תפקידים של ספקי־נשק למילוש. היהודים הספרדיים חידשו את קשריהם המסחריים עם סאלוניקי, סופיה, וינה; האשכנזיים עסקו ברובם במלאכה. בחיי־התרבות של ב׳ ניכרת היתה במידת־מה השפעתו של יוסף שלזינגר, שמילוש מינה אותו מנצח על תזמרתו. ב1837 נפתח בית־הדפוס הסרבי הממלכתי הראשון, שגם אותיות עבריות הוזמנו בשבילו. בבית־דפוס זה נדפסו בין השאר ספרים בעברית ובלאדינו.

עם עלייתה של שושלת קאראגאורגי לשלטון (1842) נשתנה מצבם של היהודים לרעה. קמה תנועה אנטישמית. ולפי פקודה משנת 1856 נאסרה על היהודים הישיבה בערי־השדה. התחילה הגירה לבודאפסט, וינה, פאריס, לונדון וא״י.

כשחזר הנסיך מילוש לשלטון (1859) שופר מצבם של היהודים למשך זמן קצר. אך בימי בנו, הנסיך מיכיילו (1860–1868), נתחדשו הרדיפות עליהם. ביחוד סבלו היהודים הספרדיים, שהיו קודם לכן נתינים תורכיים, בעוד שהקהילה האשכנזית יכולה היתה ליהנות מחסותה של אוסטריה־הונגאריה. אחר קונגרס־ברלין (1878) ויתרה על חסות זו וקיבלה אוטונומיה דתית מיוחדת (1892), אך באותו זמן הכירה ממשלת־סרביה בשיווי־זכויותיהם של היהודים ולסקופּשצ׳ינה (בית־הנבחרים) נבחר גם ציר יהודי (1877). בסוף המאה ה19 כיהן הד״ר שמעון ברנפלד (ע״ע) כרבה הראשי של ב׳.

התקופה שבין שתי מלחמות־העולם היתה תקופה של רווחה ליהודי־ב׳. במועצה של עיריית־ב׳ השתתפו יהודים, וכמה מיהודי ב׳ הועסקו גם בשירותי־הממשלה. ב1927 נבחר לבית־הנבחרים שמעיה די מאיו, עורך־דין בב׳. הרוב של יהודי ב׳ עסק ביבוא, יצוא, באנקאות, שולחנות, ייצור־בגדים ובורסקאות. כמה מהם שימשו כמתווכים בין סוחרי־חוץ ובין סוחרי־המקום. היו יהודים, שניהלו עסקים בשותפות עם הסרבים. בין יהודי־העיר היו מרובים גם בעלי־המלאכה וגם בעלי המקצועות החפשים.

בהפגזה הראשונה של ב׳ ע״י הגרמנים בימי מלחמת־העולם II (1941) נחרבה שכונת־היהודים „דורצ׳ול". בתקופת השלטון הגרמני ביוגוסלאוויה התחיל ה„טיהור" של היהודים בב׳. הגברים נחטפו קבוצות־קבוצות ונכלאו במחנות שהוקמו בב׳, בעוד שהנשים והילדים נכלאו כֻּלם כאחד בסוף 1941. ב29 ביולי 1941 הוצאו 122 מן הצעירים היהודיים בב׳ להורג. יהודי־ב׳ הועסקו בעבודות־כפיה משעת הפלישה הנאצית עד גירושם לפולניה. ב׳ וסרביה כולה „טוהרו" מיהודים בתחילת 1942. בב׳ עצמה, במחנה קאנא־רישצ׳י ובמחנות אחרים, הושמדו 15,000 יהודים. קודם שנסוגו מן העיר פוצצו הגרמנים את בית־הכנסת המרכזי. בית־הכנסת של האשכנזים שימש בית־בושת בזמן הכיבוש. חולל גם בית־הקברות.

מיד אחר מלחמת־העולם II נתחדשה קהילת־היהודים בב׳. משה פיאדה נבחר כסגן־נשיא ראשון של הסקופּשצ׳ינה וכנשיא הרפובליקה הסרבית הפדראלית, וכנציגה של יוגו־סלאוויה השתתף בועידת־השלום. אוסקאר דאנון משמש מנהל־האופרה בב׳.

סטאטיסטיקה. — בין 1718—1739 ישבו בב׳ 33 משפחות יהודיות, ב1750 — כ100 משפחות. מספרם של היהודים בב׳ ב1807 היה 285, ב1831 — 1,200—1,300, ב1835 — 2,000 (מהם 200 אשכנזים), ב1867 — 1,000, ב1874 — 1,000 (בתוך 25,000 תושבים), ב1903 — 4,000

(בתוך 70,000 תו׳), ב1926 — 7,300 (כ6,000 ספרדים והשאר אשכנזים), ב1935/36 — 10,400 (כ8,000 ספרדים, והשאר אשכנזים), ב1941 — 12,000, ב1944 — 600 ב1945 — 1,423, ב1 ביולי 1952 — 1,389.

ש. רוזאניס, דברי ימי ישראל בתוגרמה, א׳, תר״ץ; הנ״ל, קורות היהודים בתורקיה וארצות הקדם, ב׳–ה׳, תרצ״ד–ה׳; תרצ״ז–ח׳; ו׳, תש״ה; יצחק אלקלעי, אונה פיטיסייון די לוס ג׳ודייוס די בילוגראדו אל פרינציפי מילוש די סירבייאה (ספר היובל לכבוד ש. רוזאניס, סופיה, 1933); דוד לוי, הרס היהדות היוגוסלאווית — שנתון „דבר" תו שין דלת; L. Lamouche, *Histoire de la Turquie*, 1934; M. Franco, *Essai sur l'histoire des Israelites de l'empire ottoman*, 1897; *Bull. de l'All. 1873–74*, 1903; *Jevreiski Almanach za godinu 5687* (1927), Vrasac, 1926; *Jevreiski narodni kalendar 1935–36*; *Jevreiski kalendar za godinu 5713* — Isdanje saveza jevrejskich vjeroispovjednich opština FNRJ; *Zlocini fasistickih okupatora i njihovih pomagaca protiv Jevreja u Jugoslavii*, 1952; И. Шланг, Јевреји у Београду, 1926; С. Розанес, Югославянските евреи (Еврейска трибуна, 1926 Год I, кн. 3)

ש. מ.

בֶּלְגְרָנוֹ, מַנוּאֵל — Manuel Belgrano — (1820–1770).

מדינאי ומצביא ארגנטיני. היה בן לסוחר עשיר ממוצא איטלקי ולמד משפטים בספרד. כן עסק בספרד, וביחוד לאחר שחזר לבואנוס אירס (1794), בבעיות כלכליית, ואף פירסם על בעיות אלו חיבורים לפי תורתם של הפיסיוקראטים ושל אדם סמית (ע"ע). ב1806 השתתף בגירושם של הבריטים מבואנוס אירס ונעשה אחד מן המנהיגים במלחמת־השיחרור של מולדתו. ב1812/3 גרמו נצחונותיו על־יד טוקומן וסלטה לשיחרורה של ארגנטינה הצפונית־מערבית. אך נסיונו לכבוש מידי הספרדים את פרו העליונה (בוליוויה של היום) נכשל בסוף 1813 (ע"ע ארגנטינה, היסטוריה). בקונגרס, שנתקיים בטוקומן (1816), הציע חוקה מונארכית לארגנטינה, אך רוב הצירים הכריע לטובתה של חוקה רפובליקנית. לאחר מכן נשלח לארגנטינה הצפונית כדי לחזק שם את מרותה של הממשלה המרכזית. כשהיה עסוק בפעולה זו לקה במחלה קשה (הידרקון), שבה מת.

B. Mitre, *Historia de B.*, 1876/7 (מהדורה חדשה 1927); R. Rojas, *B.*, 1920; L. E. Gondra, *Las ideas economicas de B.*, 1927².

בַּלָּדָה (מפרובנס׳ balada, „שיר־ריקוד", מיוו׳ βαίλειν, שמובנו: זרוק, קפוץ; השווה bal בצרפ׳, שמובנו: ריקוד), שמם של כמה סוגי־יצירות בספרות ובמוסיקה.

1. הב׳ בספרות. — א. השם. — בשם balada היו קוראים בפרובנס במאה ה12 לסוג נדיר למדי של שיר־ריקוד, שבמאה ה13 נתפשט משם לאיטליה (בצורת ballata) וזכה בה לחשיבות מרובה, לספרד (בצורת bailada, balada) ולצרפת (בצורת ballade), שבה ניתן לו במאה ה15 תוכן רציני. תחת ההשפעה הצרפתית ניתן השם ballad במאה ה14 באנגליה ובסקוטלאנד לשיר־עלילה מסרתי עממי, ולפי מתכונתו של שיר זה נוצר במאה ה18 בגרמניה סוג הב׳ (Ballade) האפית, שנתפשטה משם בתקופת הרומאנטיקה לכל שאר ארצות־המערב (ואף לארצות הרומאניות הנזכרות). מכאן ואילך אף נהגו לקרוא בשם ב׳ לכל סוג של שירי־עלילה מטיפוס עממי קדום, כגון שירים טרם־הומריים, רוסיים, פולינזיים וכד׳ ולסוג של יצירה מוסיקאלית רומאנטית.

בהשתנות משמעותו של השם ב׳ קשורה ההבחנה בטיפוסים השונים של הב׳, שנתפתחו בארצות ובתקופות שונות.

ב. הב׳ האיטלקית היא — כב׳ הפרובנסאלית — שיר־ריקוד ממוצא עממי, שהיה משמש בעיקר בחג האחד במאי (Calendimaggio, „הקאלנדות של מאי"); הסכמה הפרוסודית המקורית שלו היא: ארבעה בתים מורכבים משורות בנות 11 הברות ובנות 7 הברות לסירוגים; החריזה היא עפ"ר ab, ab, abc, cx, xy, yx (x ו y מציינים את החוזר). נוסף על כך נתחברו גם ב", שהחרוזים החוזרים שלהן היו בעלי אורך שונה, ולפי ארכו של חרוז זה היו מבחינים חמישה סוגי ב".

הב" הראשונות, שמחבריהן ידועים, הן מן המאה ה13; מחבריהן היו גויטונה ד׳ארצו והפראנציסקני יאקופונה דה טודי, שלכמה משיריו הדתיים (laude spirituali) יש מבנה של ב׳. הב׳ האיטלקית העתיקה הביעה רגשות־אהבה בצורה קלה וחיננית; קשרה אל הריקוד נרמז עפ"ר גם במלים, ובצורה זו היתה מקובלת על המשוררים ועל הקהל עד המאה ה16. ב" מרובות נתחברו על־ידי משוררי האסכ׳לה של ה„סיגנון החדש הערב", וביניהם דאנטה, וב" אחדות נתחברו ע"י פטראךקה; עשר הב" הנאות, שצירף בוקאצ׳ו לעשרת הימים של ה„דקאמרון", פירסמו את הב׳ האיטלקית גם מחוץ לתחומי־איטליה, ועם זה גרמו, שחשיבותה הספרותית של הב׳ עלתה מאוד בצרפת של סוף ימי־הבינים.

חיתוך־עץ ל„הבאלאדה של התלויים", מתוך ההוצאה הראשונה של שירי פראנסוא וייון

ג. הב׳ הצרפתית התפתחה אף היא מן הב׳ הפרובנסאלית; אך במאה ה14 הפכה משיר־ריקוד לשיר לירי רציני, שנועד להביע מוטיווים שונים של רגש והירהורים. בצורה מחודשת זו שיגשגה במאה ה15. מחבריה העיקריים היו גיום מאשו (Guillaume Machaut), אסטאש דשאן (Eustache Deschamps), פרואסאר (Froissart), כריסטין דה פיזאן (Christine de Pisan), הדוכס שארל ד׳אורלאן (Charles d'Orléans), קלמאן מארו (Clément Marot) והחשוב שבכולם — פראנסוא וייון (François Villon), שלפירסום מיוחד זכתה הב׳ המזעזעת שלו, „הב׳ של התלויים" (Ballade des Pendus).

גם לב׳ הצרפתית היתה צורה קבועה: שלושה בתים ובית־סיום (קצר יותר), שנקרא envoi („הקדשה") ושהיה פותח במלת־פניה (עפ"ר Prince, „הוי, נסיך"); השורה האחרונה, הזהה בכל הבתים, היא, איפוא, מעין חוזר.

מן המאה ה17 עד ה19 שוב לא חיברו ב" בצרפת, אבל לפונטן (במאה ה17) ומשוררים צרפתיים של המאות ה19 וה20, ביניהם ביחוד ויקטור הוגו ופול פור (Paul Fort), חזרו וחיברו ב", שבחלק מהן מתמזגת המתכונת של הב׳ הצרפתית המסרתית עם זו של הב׳ הרומאנטית (עי׳ למטה).

ד. הב׳ האנגלית אינה דומה לב׳ האיטלקית אלא בשמה בלבד (שהועבר אליה במאה ה14 מן הב״ לפי המת־כונת הצרפתית, שחיברו אז צ׳וסר, גוֹור [Gower] ובני אסכולתם). בעיקרה היא שיר סיפורי קצר, מן הסוג שהיה רווח מימי־קדם אצל עמים הרבה, וביחוד אצל שבטי־הגרמנים (בכללם האנגלים והסאכסונים) והקֶלטים (בכללם האירים והסקוטים). משום־כך יש דמיון מרובה בין הב׳ האנגלית־הסקוטית ובין הרוֹמַנצָה (ע״ע) הספרדית הן בנו־שאים (אהבה, רוחות ושדים, אסונות־משפחה, מאורעות היסטוריים) והן בסיגנון ובאופן־התיאור; אך יש לה צורה פרוֹסוֹדית משלה, שנשתמרה בדרך כלל עד זמננו. הבית של הב׳ האנגלית מורכב מארבע שורות; הראשונה והשלישית, שיש להן 4 הטעמות, הן לפעמים מחורזות, ואילו השניה והרביעית, שיש להן 3 הטעמות, מחורזות תמיד; לפני ההב־רות המוטעמות — הברה אחת בלתי־מוטעמת או שתי הברות בלתי־מוטעמות. להרבה מן הב״ האנגליות הקדומות יש פזמון חוזר. — לפי עדותם של כרוניסטים מיה״ב, היתה זמרת־ב״ מקובלת ביותר על העם. גורל הטכסטים של הב״ האנגליות, שנמסרו מדור לדור בע״פ, היה דומה לזה של שיר־העם (ע״ע) בכללו: חלו בהם שינויים מרובים מאוד.

מן המאה ה13 נשתמרה בכתב רק ב׳ אנגלית אחת, על יהודה איש־קריות, ואילו מן המאה ה14 לא נשתמרו כתבי־יד של ב״ כלל. במאה ה15 הועלו ב״ מרובות על הכתב, וביחוד בחבל־הספר שבין אנגליה וסקוטלאנד; המפורסמות שבהן — „אדוארד״, „רוֹבין הוד״, „הגברת איזאבל״, Chevy Chase (על המאבק בין שתי משפחות).

במאה ה16 התחילו כמה משוררים מתעניינים בצורת הב״; שיקספיר הכניס כמה ב״ לתוך מחזותיו. מן המאה ה17 נשתמרו בצורת דפים בודדים (broadsides) כמה ב״ עתיקות נאות בצידן של ב״ חסרות ערך אמנותי על ענייני־היום. רק בסוף המאה ה18 באה התקדמות מרובה בחיבור ב״, לאחר שהבישוף תומאס פֶּרסי (Percy) פירסם (ב1765) אוסף של ב״ עתיקות, וביחוד אחר הופעת קובץ השירים מארץ־הספר, שפירסם ואלטר סקוט (1802). מאז נכתבו חיקויים של הב״ העממיות (ע״י וֶרדסוֹרת, ברנז ואחרים). כן נכתבו אז גם סיפורים מחורזים ארוכים, שאף הם נקראו ב״; המפורסמים שבהם הם: The Rime of the Ancient Mariner („שיר הספן העתיק״) של ס. קולריג׳; La Belle Dame sans Mercy („היפהפיה ללא רחמים״) של ג׳. קיטס; The Lady of Shalott („הגברת משאלוט״) של לורד טֶניסון, ו־The Ballad of Reading Goal („הב׳ מכלא־רדינג״) של אוסקאר ויילד.

ה. הב׳ באה״ב. בצד חומר־הב״ העתיק, שהובא מאנ־גליה וסקוטלאנד לאה״ב, נתחברו בארץ זו ב״ מרובות על סוגים שונים של עובדים, כגון ב״ של חוטבי־עצים, עובדי־הרכבת, בוקרים, ועוד; על מאורעות היסטוריים — כגון מלחמת־השיחדור האמריקנית (למשל, ההימנון הלאו־מי); על המלחמות באינדיינים ועל מלחמת־האזרחים של 1864/5; כן יש ב״ על נושאים מן ההווי של הכושים, ועוד. המפורסמות שבב״ האמריקניות נתחברו ע״י לונגפֶלו, בְרֶט הארט (Harte) וּויטיר (J. G. Whittier).

ו. הב׳ הגרמנית נוצרה במחצה השניה של המאה ה18 בהשפעת הקובץ האנגלי של פֶרסי; כן השפיעו על יצירתה תרגומי הֶרדֶר „משירת־העמים״ ובזמן מאוחר יותר האוסף של שירי־עם גרמניים, שפירסמו אַרְנים וּבְרֶנטַנוֹ (ע״ע) בשם „קרן־הפלא של הנער״. הראשונה בין ב״ אמנותיות אלה היא „לֶנוֹרה״ (1774) של ג. א. בירגר. אך לרמה גבוהה ביותר הגיע סוג ספרותי זה ב„שנת־הבלדות״ 1797, כשגם גתה וגם שילר כתבו מספר מרובה של ב״; אלו הן סיפורים ארוכים למדי בחרוזים, שהעלילה נמסרת בהם לפי כללי השיר הקלאסי. המפורסמות שבהן הן: משל גתה — „הדייג״, „מלך־הבלהות״, „האל והבאיאדרה״, „שוליית הקוסם״; משל שילר: „ברית הידידים״, „האמודאי״, „העגו־רים של איביקוס״, „המלחמה בדרקון״, „הכלה מקורינתוס״. הב׳ כסיפור־חרוזים רציני בעל מתח דראמאטי רווחת עד היום בספרות הגרמנית. הטובים בין מחברי־הב׳ הם: אולאנד, היינה, מֶריקה, דרוֹסטֶה־הילסהוֹף, פוֹנטאנה, ב. פוֹן מינכ־האוזן, בֶרט בְרֶכט.

ז. הב׳ המודרנית מקובלת כיום בכל הספרויות כתולדה מן הב׳ הגרמנית, שנתפשטה ביחד עם תנועת־הרומאנטיקה במחצה הראשונה של המאה ה19; זוהי מעין נוֹבלה מחורזת, שמתארת בצורה מזעזעת מאורע דראמאטי או אף טראגי, בלא הגבלות מיוחדות מצד הצורה.

Fr. J. Child, *English and Scottish Popular Ballads*, 8 vols., 1882–98; G. Bonet-Maury, *Burger et les origines anglaises de la ballade litteraire en Allemagne*, 1889; J. H. Bondi, *Aus Goethe's und Schiller's Balladenjahr 1797*, 1898; I. Cecchini, *La ballata romantica in Italia*, 1901; A. Quiller-Couch, *The Oxford Book of Ballads*, 1910; T. F. Henderson, *The Ballad in Literature*, 1912; L. Pound, *Poetic Origins and the Ballad*, 1921; G. H. Gerould, *The Ballad of Tradition* (בצירוף ביבליוגראפיה חשובה), 1932; J. A. Lomax, *American Ballads and Folksongs*, 1934; B. von Münchhausen, *Sammlung deutscher Balladen von Burger bis Münchhausen* (עם מבוא היסטורי), 1934; W. Kayser, *Geschichte der deutschen Ballade*, 1936; F. W. Neumann, *Geschichte der russischen Ballade*, 1937; W. J. Entwistle, *European Balladry*, 1939; M. Pohl, *Gemeinsame Themen englischer, schottischer und französischer Volksballaden*, 1940; W. v. Scholz, *Die Ballade*, 1942; P. Lang, *Balladik, Geschichte und Aesthetik der Ballade*, 1942; M. J. Hodgart, *The Ballads*, 1950; R. Lehmann, *The Ballad and the Source*, 1950.

ח. פ.

2. הב׳ במוסיקה. הב׳ הפרוֹבנסאלית היתה שיר־ריקוד של מעמד־האבירים; הרקדן־המנחה היה שר את המנגינה, שלפיה צעדו שאר המשתתפים, ה„מקהלה״, ואילו קהל־האורחים היה שר את הפזמון החוזר. לב׳ זו לא היה ליווי של כלי, משום שהכניסה לחוגי־האצולה היתה אסורה על הנַגנים המקצועיים. מבנה־השיר נתפתח בשלושה של־בים: 1) רוֹנדוֹ (חוזר, בית, חוזר וכו׳); 2) וירלֶה (חוזר דו־חלקי, כמה בתים, חוזר דו־חלקי וכו׳; צורה זו נקראת גם „שיר ב׳״ — chanson balladée); 3) ב׳, שנבעה משני השלבים הקודמים. במרוצת־הזמן נתפתחה צורה אחרונה זו גם בלא קשר לריקוד. ובמאה ה14 היתה הב׳ מסוג זה, בצד המוֹטֶטה (ע״ע), אחת מן הצורות העיקריות של הקומפוֹזיציה הרבקוֹלית.

הב״ האיטלקיות הקדומות ביותר, שמנגינותיהן נשתמרו, הן ה laudi — שירים דתיים של הפְלַגֶלַנטים (ע״ע),

גיום דה מאשו, התחלה של באלאדה לשלושה קולות.
מתוך Hist. Anth. of Music של האוניברסיטה ע״ש הארווארד

שנתפשטו מ1260 ואילך מאומבריה על־פני איטליה הצפונית והמרכזית כולה: במקום שיר־הריקוד החולוני בא כאן צירוף של צליפות־שוט וריקוד. סיגנונן של מנגינות אלו נתעדן לאחר מכן ונעשה היסוד האפייני ביותר של אמנות המאה ה14 באיטליה. מצד הצורה היתה ב׳ זו מבוססת על הוירלה ושוב לא היה לה כל קשר אל הב׳ העממית ואל הריקוד, ובכך נבדלת הב׳ האיטלקית מן הבורגונדית. בזרם של ה„אמנות החדשה" (ars nova) נעשתה הב׳ האיטלקית צורת־המוסיקה היחידה של חוג בעלי־ההנאה, המתואר ב„דקאמרון", אלא שכאן שימשה שוב, בליווי של כלי, בשעת ריקוד.

עם ההתפתחות המהירה, שבאה באותה תקופה במוסיקה הבורגונדית לכל שלוחותיה, נפרדו עד מהרה התפקידים של מחבר־המלים ומחבר־המוסיקה, שהיו קודם לכן מאוחדים. הב׳ הרבקולית נזקקת לליווי־כלים; הקול הסוליסטי מתבלט על רקע הליווי, וליצירות אלו כבר יש סיגנון „רומאנטי" מובהק, שהוא ניכר ביחוד בחיבוריו של גיום דֶה מאשו. אך במאה ה15 כבר מיעטו הקומפוזיטורים הצרפתיים בחיבור ב" אמנותיות, באופן שמ70 שיריו של הקומפוזיטור גיום דיפָה (Dufay) רק שבעה הם ב". מעכשיו העדיפו את הצורות העממיות הפשוטות יותר של הב׳ — הרונדו, ולאחר מכן את שיר־המעשיה. השאנסון, שדחו את הב׳ של יה"ב. במאה ה17, עם פריחתה של הב׳ הסיפורית־העממית באנגליה, נעשה רוֹוח גם חיבורן של מנגינות פשוטות, שהיו נוהגים להשמיען בשווקים; נתפתח המנהג של הדפסת מנגינות אלו, ביחד עם המלים, שלשמן חוברו, על דפים בודדים— מנהג, שכבר ניתאר ע"י שיקספיר ב„אגדת־החורף" שלו. בדורות שלאחר מכן שיגשגה הב׳ האנגלית־הסקוטית, שאף היא הושמעה ע"י זמרי־ב" מקצועיים.

לפריחה מיוחדת הגיעה הב׳ במוסיקה של התקופה הרומאנטית, כשהקומפוזיטורים חזרו והכניסו אותה לתחום השיר האמנותי וביטאו בשפת־הצלילים אותן התכונות הליריות, האפיות והדראמאטיות, שבהן נתייחדו הב" החשובות, שנכתבו באותם הימים ע"י גדולי־המשוררים. ב" אלו כתובות בהרכבי־ביצוע שונים: הב" של שוּברט מיועדות לקול־סולו בליווי של פסנתר, כגון „מלך־הבלהות" שלו (לפי המלים של גתה); שומאן כתב אוראטוריה באלאדית, „גן־העדן והפֶּרִי" (Das Paradies und die Peri; על־פי שיר של תומאס מור); „ליל וַלפּורגיס" של מנדלסזון (לפי המלים של גתה); בראמס חיבר קאנטאטה בצורת ב׳ („רינאלדו"). מן הב" החשובות של הרומאנטיקה יש להזכיר גם: „כוכב־האש" מאת הוגו וולף ו„שירים וריקודים על המוות" מאת מוסורגסקי. מספר מרובה של ב" חיבר קארל לֶוֶה (Loewe; 1796–1869), שהירבה להשתמש בציורי־צליל נאטוראליסטיים — מה שמכניס את הב" שלו לתחום המוסיקה התכניתית; אך עם זה היה הראשון, שניסה לשַוות לב׳ מבנה יציב יותר באמצעות מוטיווים מוסיקאליים מְאַחדים. מן המוסיקה הבאלאדית המודרנית יש לציין את „באלאדות למקהלה" של יאנאצ׳ק (Janáček), „הב׳ על המלך הטוב" (Ballade von König Lobesam) של קְזֶ׳נֶק (Křenek), ו„הב׳ על חיי־הנועם" של קורט וייל.

הקומפוזיטורים הרומאנטיים הם גם שפיתחו את **הב׳ הכלית**, שמצד המבנה שלה היא קרובה ביותר לרַפּסודיה (ע"ע). המייצגים הראשיים של הב׳ לפסנתר הם שופן, בראמס וליסט; היחס בין ציור־צלילים והמבנה הוא שונה אצל כל אחד מהם ומותנה בתכונות־הסיגנון האישיות. על כל פנים אין לראות בב׳ שלהם ניסוח צורני ברור, ומשום־כך אין היא אלא יצירה לפסנתר, שיש בה הלך־רוח לירי או דראמאטי אחיד פחות או יותר. — גם אחר התקופה הרומאנטית נזקקו כמה קומפוזיטורים לצורת הב׳ — הן לב׳ הכלית והן לב׳ המורכבת מנגינת כלים וזמרת קולות. כב׳ לתזמורת יש לראות את „שוליית הקוסם" של דיקה (Dukas — שציין את יצירתו בשם „סקרצו"), ו„בלדת־הגמדים" (Ballata delle Gnomidi) של או. רֶספיגי; ה„ב׳ לפסנתר ותזמורת" של פורה (Faure) יש בה יסודות של הקונצ׳רטו.

האופרה הבאלאדית היא סוג משני של האופרה הקומית; אך הדו־שיחים שבה אינם מושרים אלא מדוברים, ולמלים המיועדות לשירה שבה מֻתאמות עפ"ר מנגינות־עם. הדוגמה המפורסמת ביותר היא The Beggar's Opera („אופרה של הקבצן", ע"ע), 1728, של ג׳ון גֵי (ע"ע; 1685—1732) — סאטירה על חוגים מושחתים בחברה הלונדונית ועל סיגנון האופרה האיטלקית של אותה תקופה. את המוסיקה חיבר הקומפוזיטור הפרוסי ג׳ון כריסטופר פֶּפּוּש (1667—1752), שבדומה להֶנְדל מצא באנגליה את מולדתו השניה. בהשפעת ההצלחה המפליאה, שהאופרה של ג׳ון גי זכתה לה, נתחבר מספר מרובה של חיקויים לאופרה זו, שאף הם נתקבלו בחיבה ע"י הקהל האנגלי. ביחוד נעשתה האופרה הבאלאדית מקובלת על הציבור כשהשחקנים של Love in a Riddle („אהבה בחידה"), 1729, מאת קולי סיבּר (Colley Cibber) הזמינו את הקהל להשתתף בזמרה. לאחר מכן פג העניין בצורת־ביצוע מגושמת זו, והשירים נתרחקו מסיגנון הב". לאופרה הבאלאדית היתה השפעה מכרעת על התהוותו של המחזה המושר (Singspiel) הגרמני במאה ה18.

A. König, *Die Ballade in der Musik*, 1904; P. Aubry, *Les plus anciens monuments de la musique française*, 1905; A. B. Bach, *The Art Ballad*, 1910; Robert Graves, *The English Ballad*, 1927; F. Gennr.ch, *Grundriss einer Formenlehre des mittelalterlichen Liedes*, 1932; S. Northcote, *The Ballad in Music*, 1942.

יו. ס.

הב׳ בספרות העברית. המשוררים הראשונים בספרות העברית החדשה תירגמו ב" מלשונות לועזיות. מיכה יוסף לבנזון (ע"ע) תירגם את הב׳ Erlkönig לגתה בשם „מלך־בלהות", ויהודה ליב גורדון (ע"ע) תירגם את הב׳ של שילר Das verschleierte Bild zu Sais בשם „סוד־אלוה". את הב" המקוריות הראשונות בעברית חיבר שלמה מנדלקרן (ע"ע). בב׳ הראשונה שלו, „לכה דודי", מורגשת השפעת Erlkönig ל של גתה, אבל התוכן הוא עברי מקורי. ילד יתום, שנאסף ע"י דודו לביתו, נרדם בביהכ"נ בשעת שירת „לכה דודי" והוא מתעורר משנתו לאחר שקהל־המתפללים הלך וביהכ"נ נסגר. בחשכה הוא רואה נשמות־מתים, שלפי השמועה הן מבקרות בביהכ"נ בלילות, ובינידהן את נשמותיהם של הוריו, המרמזים לו שילך אליהם. כשהדוד נזכר בילד, הוא חוזר לביהכ"נ ומוצא בו — גופת מת. בב" השניה והשלישית של מאנדלקרן („כל נדרי" ו„אלדד ומידד") יש קצת מן ההומורסקה (שלשתן נדפסו ב„השחר", שנה ז׳ ושנה ח׳). ב׳ היסטורית חיבר ק. א. שפירא (ע"ע): היא מיוסדת על האגדה, שדוד המלך לא מת, אלא הוא ישן במערה ומצפה עד שיבואו ויעוררוהו משנתו, ואז ינקום את דם עמו השפוך („דוד מלך ישראל חי וקיים" בתוך „חזיונות בת־עמי").

דוד פרישמן (ע"ע) חיבר אף הוא ב" מקוריות. גיבור

הב' שלו „קריאת־התורה" נמשך כבחבלי־קסם אל בית־הכנסת ומשם אל הנחל הפושט את זרועותיו למולו, ולמחר מוציאים הדייגים את גופתו בחכתם... הסיום דומה לזה של „לורלי" להיינה.

ח. נ. ביאליק (ע"ע) חיבר את הב' הנפלאה „גמדי־ליל", שהיא מיוסדת על חלום, שחלם המשורר בימי־ילדותו, או ראה בחזון בימי־נעוריו. מעין ב' הוא גם השיר של ביאליק „אמי זכרונה לברכה".

הגדול ביוצרי הב' בספרות העברית היה שאול טשרניחובסקי (ע"ע). כמקור לב' שלו שימש, קודם כל, ספר־התנ"ך, וביחוד מה שמסופר בו על שאול המלך. לשאול הקדיש טשרניחובסקי את הב' המצויינות „בעין־דור", „על הרי־הגלבוע", „ויהי בישורון מלך". אבל הוא כתב גם ב' על נושאים לא־מקראיים: „מוחמד", „פעמונים", „בת־הרב", ועוד, והוא גם תירגם את „יוחנן בן השעורה" לרוברט ברנז.

הב' של טשרניחובסקי הן אפיות־ליריות. המשורר מוסר את הרושם של רגע נשגב ונאצל אחד, או מעצב בתיאורים קצרים ונמרצים אירועים חד־פעמיים, שאותם הוא מעלה מן העבר או מחיי־ההווה, והוא משתמש גם במוטיווים אגדותיים. כל ב' של טשרניחובסקי היא שיר סיפורי קצר, שמתאר גבורה ואומץ־לב וסופו טראגי על־פי רוב, בעוד שהב' כולה מבוססת על אפיזודה קטנה.

מצויינת במינה מכל הבחינות הללו היא הב' שלו „האחרון לבני קוריטה". הערבי בן תאבת חס על ידידו העברי בן־באטא, לאחר שנסתיים הקרב בין שני השבטים הערבי והיהודי, והוא מציל אותו ממוות. ואולם בן־באטא, האחרון לבני השבט היהודי קורייטה, בוחר במוות לאחר ששמע, שבני־שבטו הגיבורים נפלו בשדה־הקרב: הוא מבקש מידידו הערבי, שיהרוג גם אותו. וכך מת האחרון לבני־קורייטה, והב' מסתיימת בחרוזים אלה: „אך שמם עוד ינון יחיה באבל שירי ערב, במנגינות־הערבות והרועות שופר־הקרב".

חיי הקאנטוניסטים ברוסיה מצאו את ביטויים בב' המחרידה „החוטפים" ליעקב כהן (ע"ע). מזעזע כאן צערם של ההורים, המנסים להציל את בנם יחידם מצפרני־החוטפים ע"י מה שהם מתחפשים כמבכים את בנם, שהשכיבו אותו כמת על הרצפה, וכשהחוטפים הסתלקו וההורים נזדרזו להסיר את הסדין מעל פני־הבן, ראו, שהנער מת. — ב' אחרות של יעקב כהן מבוססות על אגדות־עם. בב' „למד ואו צדיקים" מבקש המשורר את הצדיקים הנסתרים, שבזכותם העולם קיים, והוא מבחין באחדים מהם: שואב־המים העני „המשפיל עיניו ושותק תמיד", והשען העני, „שהתם עצמו מפיו דבר, הישר מעיניו הביט", ואחרים כמותם. — ב„היהודי הנצחי" מספר המשורר על גוי שפגש ביהודי „ושלח כדור אש בו מיד", ומאז הוא פוגש באותו יהודי בכל מקום שהוא הולך; הוא ניסה להטביעו, השתער עליו באגרופו — אך „לבקר שמעהו דופק על דלתו, בערב ראהו צועד לקראתו" (מוטיו, שחוזר אח"כ ב„איוון בן סטפן גוספודר" לאורי־צבי גרינברג).

בב' „חרטה" מספר יעקב כהן על שני ידידים, שידידותם נפגמה, אך כשמת האחד מהם הולך חברו שנשאר בחיים אל קברו של המת לבקש את סליחתו. „אך דומם הקבר, האבן קרה". בב' „לפני שער טיטוס" עומד שלמה מולכו ומטיח דברים כלפי „שער־הקלון", והב' מסתיימת במלים של אמונה: „ולי התקוה והאמונה לי, והנצחון — סוף־הנצחון — עמי!".

שירו של אורי צבי גרינברג „באזני ילד אספר" הוא ב' שמבטאת בדרך סמלית את הטראגדיה הפנימית של העם היהודי, לפי תפיסתו של המשורר: הרוכלים — נציגי־האומה — מגרשים בלעגם את המשיח, שבא לגאלם. באווירה באלאדית נסערת חדור גם ספר־השירים של גרינברג „רחובות־הנהר". תיאורי מחזות־השואה בהווייתם הסיוטית וגילויי החוויות הדתיות־המיסטיות של המשורר, שספר זה מלא מהם, מצטרפים למעין ב' גדולה ומזעזעת אחת על גורלו של עם־ישראל.

גם ביצירותיו של נתן אלתרמן חזק היסוד הבאלאדי. „שמחת־עניים" הוא קובץ של ב', שהן קשורות זו בזו: מת, שחוזר, בכוח אהבת־החיים שבו, לפקוד את החיים, שר על ענייניהם וטעמם. „שירי מכות מצרים" של אלתרמן מתארים את המאורעות הניסיים, שעליהם מספר המקרא, כסמל של חוק הענש על החטא, השולט, לדעת המשורר, בהיסטוריה. ב' קצרה ועזת־רושם היא „האסופי", הדנה בנסיון־שווא מצידה של אם לנתק את הקשר הגורלי בינה לבין בנה.

יצחק למדן חיבר קובץ של ב' בשם „כי בא השמש". אחת מהן היא הב' „חוני", שבה נוגע למדן בטראגדיה המיוחדת, שהיתה מנת־חלקו של חוני המעגל כשהקיץ משנת שבעים שנה ובני־האדם שפגשוהו לא האמינו לו, שהוא חוני.

בב' „גוית שאול" תאר שמואל בס את גיבורי־ישראל, שחרפו את נפשם כדי להוריד את גוויית שאול וגוויות בניו מחומת בית־שאן (לפי שמואל א' לא, י—יג). א. ל. שטראוס כתב ב' בשם „יד פטמה" („על המשמר", ספטמבר 1953), שהיא מבוססת על מקרה, שקרה בימי מלחמת־השיחרור, כשהתעללו חיילים באדם, שנפל בידם — התעללות, שהיא פרי המלחמה, כשבאדם גוברת החיה שבו.

כמה ב' שחיבר יעקב פיכמן כונסו בספרו „פאת־שדה" ואליהו מייטוס כתב ספר בשם „בלדות מנוף הילדות" (תל־אביב, תשי"ד). מן המשוררים בני זמננו כתבו ב' גם שמשון מלצר: „ריקודו של ר' זושא", „המגרפה"; ש. שלום: „שעיר לעזאזל", „הצילו", ועוד.

י. ב.

בל דה פבר, חואן ניקולס — Jean Nicolás Böhl de Faber — (1770, האמבורג — 1836, קאדיס), היספאנופיל גרמני. ב' ד' פ' השתקע בעיר קאדיס והיה הראשון, שהפיץ את השקפותיה של הרומאנטיקה הגרמנית בספרד. בעיתוני קאדיס ניהל תעמולה עקשנית וממושכת לטובת דעותיו של א. ו. שלגל (ע"ע) על הספרות הספרדית, מתוך הבלטת חשיבותם של הרומאנסרו ושל התיאטרון הספרדי הקלאסי, שנדחה לקרן־זווית בהשפעת הנאוקלאסיציזם הצרפתי. מן התומכים בקלאסיציזם שהתפלמסו עם ב' היו סופרים ידועים בזמנם, כמו אנטוניו אלקאלה גאליאנו וחוסה חואקין דה מורה. כסיוע לדעותיו שימשו לב' ההצגות, שערך ממחזות של קאלדרון ושזכו להצלחה מרובה. ב 1821/25 פירסם ב' אוסף חשוב בשם Floresta de rimas antiguas castellanas („חורשת שירים קאסטיליינים עתיקים") וב1832 את האוסף Teatro español anterior a Lope de Vega („התיאטרון הספרדי לפני זמנו של לופה דה וגה"). — ב' היה אביה של המספרת ססיליה בל דה פבר, שנתפרסמה בפסודונים פרנן קבלירו (ע"ע).

C. Pitollet, *La querelle caldéronienne de B. de F. et de J. J. de Mora*, 1909; J. Dornhof, *Böhl von Faber, ein Vorkämpfer der Romantik in Spanien*, 1925.

בֶּל דֶה פֵּבְּר, סֶסִילְיָה, ע״ע קַבַּלְיֶרוֹ, פֶּרְנַן.

בַּלְדוּאִין (Balduin), שמם של שני קיסרים בממלכה הלא־טינית בקושטה.

1. בלדואין I (1172—1205) היה רוזן פלאנדריה, השתתף במסע־הצלב הרביעי (1202/4), נבחר ע״י הצלבנים ב9 במאי 1204 כקיסר ראשון של הממלכה הלאטינית בקושטה ופלש לתראקיה, שהוכרה קודם לכן כתחום־שלטונו. אך משביקש להשתלט על תסאלוניקי נתקל בהתנגדותו של בוניפאציוס ממונפראטו, שמלך בה. בפברואר 1205 התקוממו התושבים היוניים והסלאוויים של תראקיה לשלטונם של הלאטינים, ובהתקוממות זו תמך הצאר של הבולגארים, קאלויאן או יואניציוס (שלט מ1197 עד 1207). ב15 לאפריל אותה שנה נהלו הצלבנים תבוסה בקרב על־יד אדריאנופול. ב׳ I נשבה ע״י הבולגארים ומת בשבי.

2. בלדואין II (1217—1273), קיסרה האחרון של הממלכה הלאטינית בקושטה. ב׳, שהיה בן־אחיו של ב׳ I, נתקסר אחר מותו של רוברט II מקורטני, שמלך ב1221/28; במקומו של ב׳ (שהיה קטין) שלט ז׳אן מבריאן. את בתו של זה נשא ב׳ ב1234; אחר מות חותנו ב1237 התחיל ב׳ שולט בפועל על ממלכתו, שהקיפה רק את קושטה וסביבתה הקרובה. הקיסר, שלא הצטיין בהתנהגות כבודה, נסע פעם בפעם לארצות־אירופה כדי להשיג כספים להקלת המצוקה החמרית, שמדינתו היתה נתונה בה. לשם כך מכר שרידי־קדושה ואף נתן את בנו כערובה. ב1261 נכבשה קושטה ע״י מיכאל פאלאיולוגוס; ב׳ נמלט מן העיר והגיע עד לצרפת, בדרך חיפושיו אחר בעלי־ברית. ב1267 שהה באיטליה, שבה עשה חוזה עם שארל מאנז׳ו על כיבושה של קושטה. בנו פיליפ אף נשא את בתו של שארל מאנז׳ו, אך ב׳ מת ימים ספורים אחר הנישואים.

G. de Villehardouin, *La conquete de Constantinople*, ed. Wailly, 1874; W. Norden, *Das Papsttum und Byzanz*, 1903; E. Gerland, *Geschichte des lateinischen Kaiserreiches von Konstantinopel*, 1905; W. Miller, *The Latins in the Levant*, 1908.

ח. ק. ב.

בַּלְדוֹבִינֶטִי, אָלֶסוֹ — Alesso Baldovinetti — (1425, פירנצה — 1499, שם), צייר מן האסכולה של פירנצה. ב׳ נתקבל ב1448 כחבר באיגוד הציירים של עיר־מולדתו. בתקופת־יצירתו הראשונה היה נתון להשפעתו של פֶדה אנג׳ליקו (ע״ע) ועוד יותר מכן — לזו של דומניקו וֶנציאַנו (ע״ע). נראה, שעם ונציאנו עבד בכנסיה „החדשה" ע״ש מריה, ויצירותיו עדיין הן שמורות ברובן בכנסיות של פירנצה. תמונותיו החשובות ביותר הן: „לידת ישו" (1460/2), בכנסיית הבשורה; תמונת־קיר של „הבשורה" ותמונות־פרסקו של „ארבעת האוואנגליסטים" ו„ארבעת אבות־הכנסיה" בכנסיה של סאן מיניאטו ליד פירנצה — כל אלה מ1466/73; כן צייר בשנות ה70 תמונות־קיר בכנסיית־השילוש, שמהן נשתמרו רק תמונותיהם של ארבעה נביאים, ותמונת־לוח בשם „הבתולה וששה קדושים", שאף היא נועדה לקשט אותה כנסיה עצמה ושנמצאת כיום באקאדמיה של פירנצה. גם במוזיאונים אחרים נמצאות תמונות של ב׳: ה„בשורה" (בגאלריה של אופיצי) — תמונתו הידועה ביותר, שצויירה, כפי שמניחים, בנעוריו; „מרים (אמו של ישו) המעריצה את בנה" במוזיאון ז׳אקמאר־אנדרה, פאריס, ותמו־נה אחרת בלובר. כן צייר לוחות־תקרה, התקין רישומים לחלונות צבעונים שלא נשתמרו, ועסק באמנות־הפסיפס, ביחוד בכנסיית סאן מיניאטו, שבה שיחזר את תמונותיהם של קודמיו.

ב׳ השתייך לדור של ציירים, שהירבו לעסוק בצד העיוני של אמנותם וגם עשו ניסויים הן בדרכי־הביצוע והן באפני הפרופורציה והפרספקטיווה. הוא עצמו נזקק לטכניקה חדשה, שבאמצעותה ביקש לשמר את תמונות־הקיר שלו, אך טכניקה זו לא גרמה אלא להחשת התפוררותן של תמונות אלו. הקומפוזיציות שלו היו מבוססות על המסורות של אמנים כגון פרה אנג׳ליקו. אך ציורי־„מרים" (אם־ישו) שלו מצטיי־נים בחן מרובה, דמויות אציליות ובנופים בעלי יופי פיוטי. בדרך כלל מורכב הנוף בציוריו של ב׳ ממשטח קדמי, שהוא מתואר בדייקנות על פרחיו ושאר צמחיו, ומרקע עמוק מאוד, עפ״ר עמק של נהר. אמרו עליו, על ב׳, שהוא שגילה לציירים את עמק־הארנו.

אמנים ידועי־שם, כגון גירלאנדאיו, האחים פולאיולו ואנדריאה דל ורוקיו, שהיה מורו של לאונארדו, עבדו בבית־המלאכה של ב׳, שנעשה מתוך כך חוליית־קשר חשובה בתולדות־הציור בין המחצה הראשונה של המאה ה15 ובין המחצה השניה שלה.

A. Venturi, *Storia dell'arte italiana*, VII, 1911, pp. 545–558; R. W. Kennedy, *A. B.*, 1938.

ע. י.־ה.

בַּלְדְוִין (בצרפתית: בודואן — Baudouin), השם של חמשה מלכים, שמשלו בממלכת־ירושלים הצלבנית.

באלדווין I (1100—1118), המלך הראשון של ממלכת־ירושלים הצלבנית; ב׳ יצא ביחד עם אחיו, גוטפריד (ע״ע) מבויון, למסע־הצלב הראשון, שבו לא מילא תפקיד חשוב עד ספטמבר 1097, כלומר, עד לאחר שנפרד מן המחנה העיקרי (ע״ע מסעי־הצלב) בהירקליאה וניסה להשתלט על ערי־קיליקיה ולמנוע את נפילתן בידי טַנקרד (ע״ע). משימה זו עלתה בידו רק בחלקה. לאחר שחזר למחנה העיקרי במרעש עזב אותו שוב מתוך שנענה לקריאת־העזרה של הארמנים בסביבות אֶדסה, שהצליחו עד אז לשמור על עצמאות מסויימת בפני כוחות־האסלאם. שליטה של אֶדֶסה, תורוס, אימץ אותו לבן, ולאחר שנרצח תורוס הוכרז ב׳ כמושלה של אדסה, שנעשתה מתוך כך הנסיכות הצלבנית הראשונה במזרח. לאחר שקַראבֻּע׳א ממוצול צר בלא הצלחה על העיר אגב מסע־המלחמה שלו נגד הצלבנים שבאנטיוכיה, הרחיב ב׳ את גבולותיה של הנסיכות בשני עברי הפרת. כשמת אחיו, גוטפריד, נקרא ב׳ ע״י חסידי אחיו לקבל את כתר־ירושלים, למרות ההתנגדות של המפלגה הנורמאנית (שבראשה עמד טנקרד) והכנסייתית. ב׳ מסר את השלטון על אדסה לקרובו, באלדווין די בורג, ובנובמבר 1100 בא לירושלים והוכתר בבית־לחם.

תקופת־מלכותו היתה תקופת ההתפשטות הגדולה של הצלבנים בארץ. השגיו החשובים ביותר של ב׳ היו בשטח החוף, שעריו הפאטמיות נכבשו בעזרת ציים אירופיים. ב1102 נפלו בידי הצלבנים ארסוף וקיסריה בעזרת צי ג׳נובה וב1104 נפלה בידם עכו, שנעשתה הנמל המרכזי של מדינות־הצלבנים. נסיונותיה של מצרים להתנגד לצלבנים הן בים והן ביבשה נסתיימו בכשלונות, שהעיקרי שבהם היתה תבוסת־המצרים ברמלה ב1105. בירות נכנעה לפני הצלבנים

ב1110 בעזרתם של אנשי פיזה, ג׳נובה וצי נורווגי, וצידון נפלה באותה שנה בעזרת הצי של ויניציאה. בחזית הדמשקית עלה ביד ב׳ להכריח את המוסלמים לוותר לטובתו על השלטון וההכנסות בשטחים חשובים של הגלעד והגולן, ולשם חיזוק שלטונו בהם בנה ב׳ את „מבצר ב׳" (קצר ברדאויל) באל־על. גם מדרום לשטחים אלה, בנגב של עבר־הירדן, הניח ב׳ יסודות לשליטה צלבנית. מסע־מלחמה בוואדי מוסא פינה את השטח מכוחות־אויב ובנייתו של מבצר מונריאל (Montréal) בשׁוֹבַּךְ ב1115 ציינה את תחילת־הכיבוש. באותו זמן עצמו (או אפשר ב1116) הגיע ב׳ עד אילת, כבש אותה ולאחר שפלש לאי קריה (הצלבנים קראו לו Ile de Graye) הסמוך לחוף ביצר אותו ואת אילת. נסיונותיו לכבוש את צור לא עלו יפה, אך הקמתם של מבצר תבנין (בפי הצלבנים: Toron) ואסכנדרונה (בפי הצלבנים: Scanderion) גרמו לכך, שצור הושמה בהסגר מצד היבשה. כמו־כן הצליח ב׳ לקבל את הפיקוח על השטח הדרומי של בקעת־הלבנון.

התפשטות זו, וההתפשטות של נסיכויות אנטיוכיה וטריפולי, שבאה באותו זמן עצמו, עוררו את התגובה המוסלמית, שנתבטאה במסעות־המלחמה בפיקודו של שליט מוצול, מודוד, ושבאו למגר את המדינה הפראנקית (1110, 1111, ו1113). בפלישה האחרונה נחלו הצלבנים תבוסה קשה על גשר סן א־נברה (על־יד מוצא הירדן מן הכנרת), וכתוצאה מכך התקדמו המוסלמים בכיוון תבנין, בית־שאן ושכם והפלחים המוסלמים בא"י התקוממו לשלטון הצלבנים. אולם מודוד לא ניצל את נצחונו, נסוג לארצו והמצב חזר לישנו. — מפעלו האחרון של ב׳ היתה פלישת־סיור למצרים, שבה הגיע עד הנילוס. בדרכו חזרה חלה ומת בקירבת אל־עריש (סבח׳ת ברדאויל). הוא נקבר בירושלים. — בזמנו של ב׳ יושבה ירושלים ע"י נוצרים־סוריים מעבר הירדן, שהצלבנים עודדו אותם להשתקע בעיר.

P. Gindler, *Graf Balduin I von Edessa*, 1901; R. Grousset, *Histoire des Croisades, I*, 1934, pp. 201–313; J. Prawer, *The Latin Settlement of Jerusalem* (in Speculum, 1951); R. Fazy, *Baudouin I a Petra*, in *Journal asiatique*, 1936.

יה. פ.

באלדווין II (1118—1131), המכונה „די בורג" (Baudouin du Bourg), בן־דודו של ב׳ I (ע"ע). ב׳ ירש את מקומו של ב׳ I כנסיך־אדסה כשזה האחרון נעשה מלך־ירושלים. בהתקפה על חראן נפל ביחד עם בוהמונד ביד המוסלמים והיה בשבי חמש שנים (1104—1108). אדסה ותל באשיר (בפי הצלבנים: Turbessel) הותקפו ע"י המוסלמים במסעות הראשונים שלהם נגד הפראנקים בפיקודו של מודוד ממוצול. התקפות אלו הביאו על הנסיכות וביחוד על שטחיה ממזרח לפרת, שהיו בבעלותו הישירה של ב׳ II, חורבן כלכלי. כשמת ב׳ I נמצא ב׳ II בירושלים כעולה־רגל, ונבחר מיד כמלך־ירושלים. את אדסה השאיר בידי קרובו ז׳וסלן דה קורטני (Joscelin de Courtenay).

תקופת־שלטונו של ב׳ II בירושלים היתה תקופת־השיא בהשפעתם של מלכי־ירושלים על הנסיכויות הצלבניות של אדסה, אנטיוכיה וטריפולי. עם זה נתגבש בתקופה זו האירגון הפנימי של הממלכה, נתהדקו הקשרים הפאודאליים בתוכה ונתחזק המנגנון המדיני שלה. חלק ניכר מפעולותיו של ב׳ II היה כרוך בהושטת עזרה לנסיכויות הצפוניות. הבעיה המדינית הקשה שעמדה בפני ב׳ היתה לסכל את הנסיונות להקמת ברית בין דמשק ומצרים, שעלולה היתה לאיים מבחינה צבאית על המדינה. טע׳תכין, שליטה של דמשק, ניסה לפרוק את עול הפראנקים בעבר־הירדן, והדבר גרר שורה של פלישות מצד הדמשקאים לתחום הגליל ופלישות של הצלבנים לגלעד ואף לחורן. הצלבנים התקיפו את אדרעי (בפי הצלבנים: Cite Bernard d'Etampes), כבשו את המבצר החזק חבס ג׳לדק שמדרום לירמוך (1119) והחריבו את גרש (1121 או 1132). שליטתם בשטח זה היתה עכשיו שלמה. במשך שנתיים יצא השלטון מידי ב׳ כשנפל בשבי בידיו של בלק, יורשו של אל־ע׳אזי (Al-Ghazi), שליטה של חלב (1122—1124) בשעה שהושיט עזרה לאנשי־אדסה. בפרק־זמן זה הוכה הצבא המצרי בקרב יבנה (1123) והצי המצרי נחל תבוסה מידי בני־ויניציאה במימי אשקלון. כך שותק הכוח המצרי למשך דור ויותר. דבר זה איפשר את הבאתה של צור במצור ואת כיבושה בעזרת הצי הוויניציייני ב1124. עולם האסלאם הגיע באותם הימים למצב של התפוררות גמורה, וב׳ ניסה את כוחו בכיבושן של חלב (1126) ודמשק (1129), אך הדבר לא עלה בידו. מותו של שליט דמשק והמהומות, שפרצו בבירה הסורית, איפשרו לצלבנים לכבוש מידי בני־האסמעאיליה את המבצר והישוב החשוב של באניאס וא־צביבה (קלעת נמרוד), על הדרך הראשית מדמשק לצפון א"י. עם כיבושן של צור ובאניאס נתבצר הגבול הצפוני של הצלבנים.

ב׳ פעל הרבה לחיזוקה הפנימי של המדינה ע"י החדרת משמעת בין הוואסאלים שבה וע"י פיתוח התחיקה הצלבנית. „אסיזות" (חוקים) חשובות, שקבעו ענשים לוואסאלים, נחקקו על־ידיו. ועידת גדולי־המלוכה, שנתקיימה בשכם ב1120, ניסתה לתקן את המצב המוסרי במדינה. ב׳ פעל רבות לשיפורה של ירושלים. הוא ביטל את המכסים על סחורות, שנהגו לגבות בשערי העיר, כדי להגביר את יבוא־האספקה לעיר ולעודד את מסחרה. כוחה הצבאי של המדינה חוזק בזמנו ע"י הקמת מסדרי ההוספיטלרים והטמפלרים (ע"ע). — ב׳ נקבר בכנסיית־הקבר בירושלים.

R. Grousset, *Histoire des Croisades*, t. I, 1934, 531–667; M. Grandclaude, *Listes d'assises remontant au premier royaume de Jerusalem* (*Mélanges P. Fournier*, 1929, 329–347); J. Prawer, The Latin Settlement of Jerusalem (*Speculum*, 1951); id., Les premiers temps de la féodalite du Royaume latin de Jerusalem (*Rev. d'hist. du droit*, 1954); C. Cahen, *La Syrie du Nord a l'epoque des Croisades*, 1940.

יה. פ.

באלדווין III (1131—1163), המלך הרביעי של ממלכת־ירושלים הצלבנית (מ1144); בנם של פולקו מאנז׳ו (ע"ע) ומליסנדה (Mélissende), בתו של ב׳ II. הבעיות המרכזיות של ממלכת־ירושלים בתקופתו היו: המלחמה בנור א־דין (ע"ע), שהצליח לאחד את הכוחות של המוסלמים בסוריה; התקרבות לביזאנטיון הן לשם חיזוקה של המדינה נגד האסלאם הסורי והן לשם הכנת הצעדים לכיבושה של מצרים. השטחים של עבר־הירדן מזרחה והגבול הצלבני עם מצרים שימשו מטרות למסעות־המלחמה העיקריים של ב׳. ב׳ כבש מתחילה את מבצר ואדי מוסא, שלאחר התבססות הצלבנים בתוכו בזמנו של ב׳ I חזר ונפל בידי המוסלמים המקומיים והוגן ע"י חיל־מצב תורכי. למרות יחסי־הידידות בינו לבין דמשק (ע"ע ממלכת־ירושלים) לא עמד ב׳ בניסיון וניסה לעזור למפקד של בצרה, שמרד בשלטון המרכזי בדמשק

מתוך כוונה ליצור אמירות עצמאית. מסע זה (1146) נסתיים במפלה קשה של הצלבנים וגרם להתערבותו של נור א־דין בענייני־דמשק. לרגע נראה היה, שהצלבנים יוושעו על־ידי הגייסות של מסע הצלב השני (ע"ע). שהגיעו לארץ — בפיקודם של לואי VII מצרפת וקונראד III מגרמניה—לאחר נפילתה של נסיכות־אדסה (סוף 1147 — תחילת 1148). אולם במקום להתקיף את אדסה או את חלב, כפי שדרש הנסיך ראימון מאנטיוכיה, הוחלט להתקיף את דמשק, בעלת־בריתם של הצלבנים במלחמותיהם בנור א־דין. מצור שלושת הימים (25—28 מאי 1148) על דמשק נגמר בכשלונם של הצלבנים, והאשמים במפלה היו צלבני־הארץ, שביקשו למנוע את מסירת העיר לאחר כיבושה לטיירי מפלנדריה (ע"ע), וכנראה, גם קיבלו שוחד מדמשק. במשך שנת 1149 איבדו כל הנסיכויות הצפוניות את שליטיהן וב' הוכרח לנהל את ענייניהן, אע"פ שעמד אז בפני בעיות קשות גם בדרומה של המדינה. ב1150 בנה מבצר בעזה, שנמסר למסדר הטמפלא־רים — ודבר זה שימש צעד מכריע לקראת כיבושה של אשקלון המצרית, שנפלה בידי הצלבנים לאחר חמשה חדשי־מצור (1153). העיר נמסרה לאמלריק (ע"ע), אחיו של ב' III. בינתיים פרצו מהומות במדינה מאחר שהמלכה מליסנדה לא רצתה לוותר על השלטון. מתחילה הושגה חלוקת הממלכה בינה ובין ב', אך לאחר מכן השתלט ב' על כל הממלכה, שם מצור על אמו במבצר־ירושלים ולסוף הוסכם, ששכם תשאר בבעלותה. התקפה, שנערכה בזמן זה (1152) על ירושלים ע"י בני אורתוק, נסתיימה במפלתם. נסיונותיו של ב' לכבוש מידי חלב את השטחים שממזרח לאורונטס נכשלו, ואי־יכלתו להגן על שרידיה של נסיכות־אדסה ממערב לפרת הכריחו אותו למכור שטחים אלה לקיסר ביזאנטיון, שאיבד אותם תוך שנה אחת. השתלטותו של נור א־דין על דמשק יצרה מתיחות בגבול הצפוני־מזרחי של הממלכה. באניאס הותקפה פעמיים ב1156 אך ניצלה הודות לב', שהצליח — לאחר שנחל מפלה בקרב על־יד החולה — לנצח את נור א־דין בבטיחה בקירבת הכנרת. באותו זמן השתדל ב' להתקרב למנואל קומננוס (ע"ע), קיסר ביזאנטיון; הוא נשא את קרובתו של הקיסר (1158) והשיא לזה האחרון את מריה, בתו של בוהמונד, נסיך אנטיוכיה (1161). ב' חלה בטריפולי (מקובלת הסברה, שהורעל), מת בבירות ונקבר בירושלים. —תקופתו מצטיינת בבניה צלבנית בירו־שלים. כנסיית־הקבר חודשה וירושלים נתעשרה ביזמתה של מליסנדה בשוק מקומר.

R. Grousset, *Histoire des Croisades*, II, 1934, 169–438; C. Enlart, *Les monuments des Croisés dans le royaume de Jérusalem*, 1926–1927; M. W. Baldwin, *Raymond III of Tripoli and the Fall of Jerusalem*, 1936; F. Chalandon, *Jean II Comnène et Manuel II Comnène*, 1912.

באלדווין IV (1173—1185), המלך הששי של ממלכת־ירושלים. בנם של אמלריק I (ע"ע) ואניס דה קורטני (Agnès de Courtenay). בימיו הגיע כוחו של צלאח א־דין (ע"ע) לשיאו, ממלכת־ירושלים הותקפה על־ידיו בלא הרף, ואף כשרונותיו של ב' לא הצליחו עוד להחזיר לה את זהרה. במשך שנתיים שלט במדינה ריימון II מטריפולי, לאחר שנרצח העוצר הראשון מילון דה פלאנסי (Milon de Plancy), אדוני עבר־הירדן. הנסיונות למנוע את השתלטותו של צלאח א־דין על דמשק (1173) ועל חלב (1175) ע"י פלישות בכיוון דמשק ובעלבק לא נשאו פרי. ב1177 התקיף צלאח א־דין את אשקלון, שניצלה הודות להגנתו של ב', והחריב את רמלה ואת לוד, אך לסוף נחל תבוסה מידיו של ב' בקרב גזר (בנובמבר של אותה שנה). שנה לאחר מכן הוכה ב' ע"י צלאח א־דין בקרב באניאס וסמוך לצידון, וצלאח א־דין אף החריב את מבצר „גשר בנות יעקב" (בפי הצלבנים: Chastellet), שהקים ב' ומסרו לטמפלארים כדי לשמור על מעבר חשוב זה. למרות מה שהוסכם על שביתת־הנשק לשנתיים, נמשכו הקרבות ורנו משטיון (ע"ע) ערך את מסע־ההרפתקות שלו בים־סוף לאחר שהשתלט על אילת. ב1182 הותקפה שובך (בפי הצלבנים: Montréal) במואב וכן הותקף הגליל, שנפילתו בידי המוסלמים נמנעה ע"י נצחונו של ב' על צלאח א־דין בקרב נצרת. מתוך כך הוסר גם המצור, שהושם ע"י המוסלמים על בירות. מחמת מחלת־הצרעת שב' לקה בה, שוב אי אפשר היה לו לנהל את ענייני־המדינה. מ1183 ואילך שלט במדינה ריימון II מטריפולי, שנמצא במריבה מתמדת עם גי דה ליזיניאן — בעלה של סיביל (Sibylle), אחותו של המלך —, שאף סגר את שעריה של אשקלון בפני ב'. זה האחרון מת ללא בנים והשאיר את המדינה ללא שליט.

R. Grousset, *Histoire des Croisades*, II, 1934, 609–764; W. Baldwin, *Raymond III of Tripoli and the Fall of Jerusalem*, 1936.

באלדווין V (1185—1186), בן אחותו (סיביל) של ב' ושל גיוֹם ממונפרה (Montferrat). כשהיה בן 9 הוכתר כמלך־ירושלים (1183). ב1185 עלה לשלטון כשריימון מטריפולי וז'וסלן III דה קורטני שימשו עוצרים בממלכה. שנה לאחר מכן מת בעכו, ולפי השמועה הורעל. מותו גרם להתלקחות של מריבות פנימיות קשות על ירושת הכתר. וע"ע ארץ־ישראל, היסטוריה (ממלכת־הצלבנים).

יה. פ.

בלדוין, ג'ימז מרק — James Mark Baldwin — (1861, קארוליינה הדרומית — 1934, פאריס), פילוסוף ופסיכולוג אמריקני; ממייסדי האסכולה התיפקודית בפסיכו־לוגיה. ב', שהיה מתלמידיו של וונט בלייפציג, יסד מעבדה לפסיכולוגיה ניסויית בטורונטו (קאנאדה), שבאוניברסיטה שלה הורה מ1897, ולאחר מכן — גם בפרינסטון. אך לאחר שנים מועטות זנח את הענף הניסויי של הפסיכולוגיה והתחיל מתעניין בבחינה הגנטית שלה, שבה מצא קירבה אל הסוציולוגיה ותורת־ההתפתחות ע"פ דארווין. לדעתו של ב', יש לברר את שלבי־ההתפתחות של הפרט ושל הכלל גם כשבאים לחקור את הפסיכולוגיה שלהם. משום כך נעשה ב' ממניחי־היסוד לפסיכולוגיה של גיל־הילדות כגיל בעל חוקי־התפתחות מיוחדים לו. עם זה היה מן הראשונים, שנתנו את דעתם על ההבדלים האינדיווידואליים במהלך־ההתפתחות. דעותיו נתגבשו בספרו על „ההתפתחות השכלית בילד ובגזע" (Mental Development in the Child and Race, 1895, 1907[3]). את השקפתו על החשיבה וטבע העצ־מים ביטא בספרו Genetic Logic („לוגיקה גנטית", 3 כרכים, 1906/8). בין השאר חיבר Handbook of Psychology („ספר־עזר לפסיכולוגיה", 1889/91) ו„תולדות הפסיכולוגיה" (1913). ב1901/6 ערך את ה„מלון לפילוסופיה ולפסיכו־לוגיה". ב1894 ייסד את Psychological Review („כתב־העת לפסיכולוגיה") וב1904 את „הבולטין הפסיכולוגי" — כתבי־עת, שמשמשים כיום בטאונים של „האגודה האמרי־קנית לפסיכולוגיה".

בלדוין, סטנלי, רוזן — Stanley Baldwin, Earl of Bewdley — (1867—1947), מדינאי בריטי. ב' נולד למשפחה אמידה של בעלי־אחוזות ותעשייני־פלדה, שהשתייכה לכת הפוריטנית־המתודיסטית. לאחר שסיים את חוק־לימודיו באוניברסיטה של קימבריג' (1888), נכנס להנהלה של מפעלי־אביו, וב־1908 נבחר כציר שמרני לפרלאמנט. ב־1916 נעשה מזכירו הפרטי של שר־האוצר בוגר לו (ע"ע). ב־1917 נתמנה כסגן־שר־האוצר, וב־1921 כשר־המסחר. באוקטובר 1922 הניע ב' את המפלגה השמרנית לעזוב את הקואליציה, שמנהיגה היה לויד־ג'ורג', וע"י כך גרם להדחתו של זה האחרון. מאז היה ב' במשך 15 שנה כוח מכריע במדיניות הבריטית. אחר נצחונם של השמרנים בבחירות של נובמבר 1922 נעשה ב' ראש־הממשלה, אך הצעותיו להגברת התעסוקה ע"י הטלת מכסי־מגן כאמצעי למלחמה באבטלה נדחו על־ידי מצדדי המסחר החפשי, שהיו הרוב בבית־הנבחרים. ב' פיזר את הפארלאמנט, נוצח בבחירות והתפטר בסוף 1923. אחר תקופת־השלטון הקצרה של ממשלת רמסי מקדונלד (ע"ע) זכו השמרנים בניצחון מכריע בבחירות של אוקטובר 1924. ב' נתמנה שוב כראש־הממשלה (1924—1929) והכניס, בין השאר, את וינסטון צ'רצ'יל לקאבינט שלו. ב' השתדל ללא הצלחה להגיע לידי פשרה בסכסוך, שפרץ בשאלת משכורתם של כורי־הפחם, ובמאי 1926 פרצה השביתה הכללית של הכורים, שנסתיימה בכישלון גמור — במידה לא מועטת מחמת חריצותו של ב' והאֵמון שהגה אליו הקהל הרחב. אבל המצב הכלכלי לא נשתפר והשמרנים הפסידו את הרוב בבחירות של 1929. ב' התפטר, אך נכנס ב־1931 לקאבינט הקואליציוני של ראמסי מאקדונאלד. אחר הבחירות של 1935 היה שוב ראש־הממשלה. כשנודעה ברבים כוונתו של המלך הצעיר, אדוארד VIII (ע"ע), לשאת גרושה — מה שעורר התרגשות מרובה בציבור הבריטי —, הצליח ב' להשיג את התפטרותו של המלך (1936). זמן קצר אח"כ פרש ממשרתו והועלה לדרגת לורד.

ב' הירבה להתעניין בספרות ובאמנות, ונאומיו על נושאים שונים בתחומים אלה כונסו בספרו „על אנגליה" (On England, 1926). — בנו הבכור ויורשו הצטרף למפלגת־העבודה.

G. M. Young, *St. B.*, 1952; D. C. Somervell, *St. B., An Examination of Some Features of Mr. Young's Biography*, 1953.

א. מ. י.

בלדונג, הנס, מכונה: גרין — Hans Baldung Grien — (1484 או 1485, גמינד [שוואביה] — 1545, שטראסבורג), מן הציירים של הרנסאנס הגרמני. ב' למד את אמנות־הציור בנירנברג — אפשר, בבית־מלאכתו של אלברכט דירר, שאליו היה מקורב כל ימיו ושמסיגנונו הושפע ביותר. יצירתו הראשונה המסומנת בתאריך היא מ־1507. ב־1511/16 עבד ב' בפרייבורג שבברייסגאו, אך נראה, שבמשך שאר שנותיו ישב בעיקר בשטראסבורג. ב' צייר תמונות על נושאים דתיים — כמה מהן תמונות־מזבח גדולות־ממדים —, תיאורים אלגוריים ודיוקנות, וכן הניח אחריו שפע של רישומים וחיתוכי־עץ וכמה תחריטים. על יצירותיו חתם בצורות שונות: HB ,HG, וגם HGB.

למרות מה שרישומו המדוקדק הושפע הרבה מרישומיו של דירר, ודרך־השימוש שלו באור ובצבע — מזו של

ה. באלדונג: דיוקנו של רוזן־הספר כריסטוף מבאדן (1515)

גרינוואלד, פיתח ב' סיגנון עצמאי. פרטים דמיוניים בתמונותיו מתוארים באופן ראליסטי; למשל, הכנפיים הצומחות מזרועות־מלאכיו נראות כאמת אנאטומית, ונשיקתו של המוות על לחי־הנערה נראית משכנעת כמעשה יום־יום. אך הגופים המבהיקים בתמונות־העירום שלו מובלטים על־פני רקע שחור באופן שהם עושים רושם מגי, ושום צייר גרמני לא צייר בהנאה מרובה כמותו קטיפה רוויית־צבע. מלבושים עשירים ואברים מלאים ומעוגלים. תמונות העירום שלו — שקרא להן, לפי מה שהיה נהוג בזמנו, „חוה", „יהודית", „ונוס" — הן חינניות מאותן של שאר הציירים הגרמניים ומעידות על תכונתו של ב' כאמן ברוח־הרנסאנס. אע"פ שלא היה מימיו באיטליה, צייר דמויות שנראות כאיטלקיות, וכן יש אופי איטלקי להרכבי־הצבעים הקורנים שלו. היו שציינו את יצירותיו של ב' כמיסתוריות ואף כפרוורסיות. ואמנם, דמיונו נתפעל מנושאים כגון מוות או מעמדים ליליים עם מכשפות ומפלצות, אלא שבזה יש לראות גם את השפעת המסורות של יה"ב, כגון האגדה על מחול־המוות והאמונה במעשי־כישוף.

תמונותיו של ב' נמצאות ברובן במוזיאונים שבערים הגדולות בגרמניה, ובמיעוטן בארצות אחרות. החשובות שביצירותיו הן: „סבסטיאן הקדוש", עם חתימה ותאריך (1507; נירנברג); „הערצת המגים" (ברלין); תמונת־המזבח המרכזית בקתדראלה של פרייבורג, המתארת את הצליבה ומעמדים מחיי מרים (1512/16); „האבל על צליבת ישו" (1513; אינסברוק); דיוקנו של הרוזן לוונשטיין (ברלין); תמונת־מזבח של משפחת שנולין (1514; פרייבורג); „הבתולה והילד" (1516; נירנברג); „האבל על צליבת ישו" (1516; באמברג); „המוות והעלמה" (1517; באזל); „אדם", „חוה" (1520; בודאפסט ולוגאנו); „שתי מכשפות" (1522; פראנק־

פורט); „הבל־הבלים" (התמונה נקראת גם „חכמה") ו„מוסיקה" (1529; מינכן); „אל תגעו בי" (1539; דארמשטאט). פנקס־רישומים שלו נשתמר בקארלסרוהה. תרשימים לשלטי־אצילים שערך נמצאים בספריית־אלברטינה בווינה ובמבצר קובורג. דיוקן עצמו (רישום) משנת ה20 שלו נמצא במוזיאון של באזל, ודיוקן אחר שלו משנת 1534 — בלובר. בספר־התפילה המפורסם של הקיסר מאכסימיליאן נמצאות כמה אילוסטראציות של ב' (1515). הטוב שבחיתוכי־העץ שלו הוא: „סוסי־הפרא" (1534).

F. Baumgarten, *Der Freiburger Hochaltar*, 1904; M. J. Friedlander, *H. B. G.* (in *Kunst und Künstler* XV), 1917; H. Curjel, *H. B. G.*, 1923; O. Fischer, *H. B. G.*, 1939; K. Koch, *Die Zeichnungen H. B. G.'s*, 1941; K. Martin, *Skizzenbuch des H. B. G.*, 1950; K. Koch, *Katalog der erhaltenen Gemalde, der Einblattholzschnitte u. illustrierten Bücher von H. B. G.* (in *Kunstchronik*, Nov. 1953, 297–302); J. A. B. von Bartsch, *Le peintre graveur*, 1803–21, VII, 202 ff.

ע. י־ה.

בֶּלָדוֹנָה (Atropa belladonna, ע"ש המוירה Ἄτροπος, החותכת את חוט־החיים), צמח־רעל מסוג האַטרופה שממשפחת הסולניים (ע"ע); עשב רב־שנתי גבוה (עד 2 מ'), שפירותיו ענבות; נפוץ באיזורים הממוזגים והחמים של אירופה, בקידמת־אסיה ובאפריקה הצפונית. עליו ארוכים (עד 20 ס"מ), פרחיו סגולים־חומים, ענבותיו סגולות־שחורות נוצצות, בעלות מיץ ורוד־סגלגל וטעם מתוק־מבחיל. משום דמיונן של ענבות אלו לדובדבנים שחורים נגרמו מקרי־אסון מרובים. כל חלקי־הצמח הם ארסיים ביותר משום האַלקלואידים (ע"ע) שבהם, בעיקר *l*־היאוסציאמין — החומר, שצורתו הראצמית היא האַטרופין (ע"ע) —, וכן קצת סקופולַמין (ע"ע). אכילת 3—4 ענבות עלולה לגרום לאדם הרעלה קשה, ואף מיתה; אך שפנים וכמה בהמות־מרעה, וכן כמה מינים של חרקים, אינם רגישים לרעל־הב'. כמות־האלקאלואידים היא בעלים היבשים מ0.2 עד 1.3%, בשו־

בלדונה (Atropa belladonna)
1. נבעול פורח; 2. חתך־אורך בפרח; 3. פרי בגביעו; 4. חתך־רוחב בפרי; 5. זרע, מן החוץ וכחתך־אורך

רש — מ0.3 עד 0.7%, בפרי היבש — מ0.5 עד 0.9%. תכשירים מאבקת העלים או השרשים המיובשים (Folia,) Radix belladonnae) או תמציות מהם הם הב' הרפואית. ששמה (באיט': „אשה יפה") ניתן לה משום שימושה הקוסמטי (הידוע מן המאה ה16 ואילך), שמרחיב את האישון ומקנה ברק שחור לעין.

בַּלְדִינִי, אַנְטוֹנִיוֹ — Antonio Baldini — (נולד 1889, רומא), סופר איטלקי. ב1912 התחיל מפרסם רומאנים ונובלות ועד מהרה נתחבב על ציבור־הקוראים משום ההומור היחיד במינו, שבו מהודרים כל כתביו, ומשום הסיגנון הפשוט והענייני, שבו הם כתובים. אחר מלחמת־העולם I, שבה השתתף ב' כחייל, פירסם מעין יומן־מלחמה מוזר ובמידת־מה מבדח בשם Nostro Purgatorio („טור־הטוהר שלנו"), 1919, שזכה להצלחה מרובה. באותן השנים (1919/22) ייסד ב' את הבטאון הספרותי La Ronda („המשמרת"), ומעל במה זו נלחם על סיגנון מלוטש, תמציתי ומדוייק, ונגד האסכולות החדישות והמהפכניות של ה Crepuscolari והפוטוריסטים (ע"ע). החשובים שבספריו הם Michelaccio („מיכלאצ'ו", מעשה בילד רע), 1923; Amici allo spido („ידידים צלויים על שפוד", דמויות מסופרי־זמנו), 1931; La Vecchia del Ball Bullier („הזקנה מבאל בוליה"), 1934; Italia di Buonincontro („איטליה בשעה טובה"), 1940; Beato fra le donne („ברוך בין הנשים", על ב' ואהובותיו), 1940; Fine Ottocento („סוף המאה ה19", רשימות־מסע ותיאורי־נוף), 1947. ב' מתבונן במציאות כאילו ממרחקים ובבת־צחוק סלחנית. מ1931 ואילך ב' הוא העורך הראשי של הביטאון הספרותי־מדיני החשוב Nuova Antologia.

P. Pancrazi, *Scrittori Italiani del Novecento*, 1934; A. Bocelli, *A. Baldini: Nuova Antologia*, 1938; A. Gargiulo, *Letteratura del Novecento*, 1940; W. Binni, *A. Baldini: Letteratura, Ottobre–Dicembre*, 1941.

בַּלְדֶר („הזוהר"), במיתוס הסקאנדינאווי — אֵל האור והטוב. ב', שהוא, לפי מיתוס זה, אחד מן האלים העליונים, ה„אַזים", מתואר בכתבי האֶדה (ע"ע) כגבר אמיץ ויפה־תואר, שבו תלויים חייהם של שאר האֵלים. משום כך השביעה אמו, האלה פְרִיג, את כל החיים והדוממים שלא יָרֵעו לו. אך הדמון הערמומי לוקי גרם למותו של ב' באמצעות ענף־הדבקון — הדבר היחידי שלא הושבע —, שנתן אותו בידיו של הענק העיוור הֶדֶר. ב' ירד לתופת, ואלת־התהום, הֶל, בתו של לוקי, התאמצה לשחרר את ב', אך הדבר לא עלה בידה, כי לשם כך היה צורך שהכל יבכוהו, ואילו אביה לא ביכה את מותו. רק עם „חידוש העולם" נשתחרר ב' מכבלי־שאול.

עלילות־ב' מצויות בכמה נוסחים; הגירסות הדאניות נשתמרו בכתבי סאכסו גראמאטיקוס, ההיסטוריון הדאני בן המאה ה12. נראה, שבמיתוס הגרמני המקורי לא נזכר ב'.

בין הסברות השונות על משמעותו של מיתוס זה — כגון שהוא גילגול של סיפור ישן או שהוא הגשמת עץ־האלון (לדעת פְרֵיזֶר) — מתקבלת ביותר על הדעת הסברה, שלפיה ב' הוא דמות של אֵל מן הטיפוס של אדוניס, שהגיעה לארצות־הצפון עם נדידת־העמים.

J. Frazer, *Baldr the Beautiful*, 1913; G. Neckel, *Die Überlieferungen vom Gotte Balder*, 1920.

בֵּלָה (Bela) III (1148?—1196), מלך הונגאריה. ב׳, שהיה בנו השני של המלך גֵיזָה (Geza) II, נתחנך בחצרו של הקיסר הביזאנטי מנואל I, שהמליך את ב׳ על הונגאריה ב1173. בהשפעת החינוך, שקיבל בקושטה, הנהיג ב׳ בהנהלת משרדו המלכותי את הסדרים, שהיו מקובלים בביזאנטיון. בתחילת תקופת־מלכותו נקט ב׳ במדיניות זהירה של ידידות כלפי שכניו, שליטי הקיסרויות המזרחית והמערבית, אך כשמת מנואל הנזכר (1180) ניתנה להונגאריה יד חפשית בבאלקאנים, וב׳ שאף להרחיב את שלטונו בכיוון זה. נסיונו להשתלט על דאלמאטיה לא הצליח אלא בחלקו, ובעקבותיו נסתבך ב׳ במלחמות בוויניציאה (1181—88; 91—1190). זמן מה (ב1188 בקירוב) שלט ב׳ גם בגאליציה המזרחית. ב׳ סייע ביד הסרבים לפרוק מעליהם את עולה של ביזאנטיון, אך בשנותיו האחרונות עמד לימינו של קיסר ביזאנטיון, איסאק II (אַנְגֶלוס), במלחמתו בבולגארים.

בֵּלָה (Bela) IV (1206—1270), מלך הונגאריה; בנו של אנדראס II (ע״ע). עלה על כסא־המלכות ב1235, ובתחילת מלכותו השליט סדר במדינה, שמהומות ומעשי־אלמות נעשו רווחים בה בימי מלכותו של אביו. ב׳ חיזק את תוקף סמכותו של הכתר וחיזק את כלכלתה של המדינה.

המאורע המכריע בתקופת־שלטונו של ב׳ היה פלישתם של הטאטארים להונגאריה ב1241. לאחר שב׳ גירש אותם מן הארץ היו שנות־מלכותו מוקדשות לקימומה של המדינה מן החורבן, שנגרם לה ע״י פלישה זו. לשם כך עודד את התיישבותם של בני עמים שונים בהונגאריה, ובכללם היהודים. הללו השתקעו בערים המלכותיות, שבהן ניתנה להם הגנה מרובה יותר.

ב1251 העניק ב׳ פריווילגיה ליהודי־הונגאריה, שהוכנה לפי דוגמת הפריווילגיה, שניתנה 7 שנים קודם לכן ע״י קיסר אוסטריה, אלא שהוכנסו בה שינויים מסויימים, שאחדים מהם היו לטובתם של היהודים ואחדים לרעתם. עם פריווילגיה זו הונהג בהונגאריה העקרון, שהיהודים הם „עבדי האוצר״. הפריווילגיה של ב׳ שימשה יסוד לזכויות שמהן נהנו היהודים בהונגאריה, בהפסקות מסויימות, עד מלחמת מוֹהַץ׳ (1526).

ב1261 חזרו הטאטארים ופלשו להונגאריה, אך שוב נהדפו על־ידי ב׳. מלחמתו של ב׳ באוטוקר II, מלך בוהמיה, על שטיריה, נסתיימה בכישלון.

A. Büchler, *Das Judenprivilegium Belas IV. vom Jahre 1251* (בספר היובל לב. הלר, בודאפסט, 1941).

בֵּלָה, סְטֶפָנוֹ דֶלָה — Stefano della Bella — (1610, פירנצה — 1664, שם), חָרָט איטלקי. ב׳ עבד בבית־מלאכתו של צורף־זהב ולָמד ציור, ורק לאחר מכן עסק בחריטה. כשרונו הבשיל בנערותו, וכשהיה בן 17 פירסם את התחריט הידוע בשם Le banquet des Piacevoli („סעודתם של בני פיאצ׳ווֹלִי״). למופת שימש לו באותם הימים ז׳אק קאלוֹ (Callot), וב׳ חיקה במשך זמן מרובה את סיגנונו ואת הטכניקה שלו. ב1632/3 קיבל תמיכה מלוֹרֶנצוֹ דִי מֶדִיצִ׳י, שאיפשרה לו לשהות ברומא, במקום שהירבה לצייר לפי פסלים עתיקים; רישומים מסוג זה נשתמרו בגאלריה של אופיצי (פירנצה). כן התחיל אז בציור תמונות של חגיגות, טכסים, תרגילי־צבא ומעמדות־ציד — יצירות, שהביאו לו פירסום. נראה, ששהה כשש שנים (בהפסקות) ברומא. ב1639

סטפאנו דלה בלה: דמות בדמות כרוז

נלוה אל צירו של הדוכס הגדול של פירנצה, שנשלח לפאריס, וכאן זכה ב׳ עד מהרה להצלחה. רישֶלִיֶה הזמין אצלו ב1640 תחריט ממצוֹר־אַרַס, ושלושה רישומים של נשים מַארַס, שנמצאים במוזיאון הבריטי, נעשו לשם תחריט זה. ידוע, שהאמן חקר את הסביבה ואת המאורעות במקום גופו. לאחר מכן הוטל עליו לעשות תחריטים של מָצוֹר לה רוֹשֶל (1628) ושל מצור סֶנט־אוֹמֶר (1638); ב׳ השתמש לצורך זה במפות ובשרטוטים צבאיים. אחר רישֶלִיֶה נעשָה מַזָרֶן פטרוֹנוֹ של ב׳. ב1647 ביקר ב׳ באמסטרדאם, ויש סבורים, שפגש שם את רֶמבּראנדט; על כל פנים נשתמרו תחריטים ממעשה־ידיו, שאינם אלא חיקוי לסיגנונו של רמבראנדט. בשנת 1650 חזר ב׳ לפירנצה ונכנס שוב לשירותה של משפחת־מדיצ׳י. במרוצת־הזמן ערך כמה מסעות לרומא, אך מגבולות־איטליה לא יצא עוד. בשנותיו האחרונות עסק שוב בציור, ובלובר נשתמר רישומו לתמונה של קוֹסמוֹ III די מדיצ׳י כשהוא רכוב על סוסו; התמונה עצמה אבדה.

ב׳ נתפרסם ביחוד על שום תחריטיו המתארים טכסים ותהלוכות (כגון „כניסת הציר הפולני לרומא״, 1633; „הלווייתו של הקיסר פרדינאנד II״, 1637) ומאורעות צבאיים; אך הוא הירבה ליצור גם דיוקנות (הקיסר פרדינאנד II; לואי XIII, רכוב על סוס; כמה מבני מדיצ׳י), וכן תמונות מקראיות אַלֶגוֹריות ודמויות־קדושים. בין השאר נשתמרו מיצירותיו תחריטים של חיות, מחזות־צַיִד, נופים, מראות־כרך (מצבות רומיות, מראות פאריס—למשל, „הגשר החדש״, משנת 1646) וקישוטים. מספרן של יצירותיו מגיע ליותר מ1,100. הרבה מהדפסי־תחריטיו יצאו בחייו בפאריס, שבה גם זכו להוצאה חדשה במאה ה18. ברשות הלוּבר בלבד נמצאים יותר מ150 רישומים משלו; שאר יצירותיו נמצאות ברוב האספים הגראפיים החשובים בעולם.

אין ספק בדבר, שב׳ היה מן החרטים המוכשרים ביותר בזמנו. היתה לו טכניקה משוכללת, שאיפשרה לו לבצע קווי־הקף עדינים ביותר ופרטים דקים; וכן הצליח להעניק לדמויותיו פלאסטיות מרובה. בדרך כלל עולים תיאורי החיות

והצמחים שלו על דמויות־האדם שיצר, אך הפרשים הזעירים שלו מצטיינים בחיוניות מרובה. מיטב עבודותיו הם הנופים ופסי־הקישוט; בנופים הימיים שלו עושים רושם חזק ביחוד העננים הדראמאטיים. האמן הגדול פראגונאר הושפע מב׳, וביחוד מן הסאטירים והנימפות שלו. אך לשיא־השגיו הגיע ב׳ ביצירתו „מחול־המוות", שכמה מן התמונות שבה הן בלתי־נשכחות.

Ch.- A. Jombert, *Essai d'un catalogue de l'œuvre d'Etienne de la Belle*, 1772; H. Nasse, *Ein Maler-Radierer des Spatbarocks: St. d. B.*, 1913; A. de Vesme, *Le peintre-graveur italien*, pp. 66–332, 1906; A. Blunt, *The Drawings of Castiglione and St. d. B. at Windsor Castle*, 1955.

ע. י.־ה.

בֶּלוֹ, רֶמִי — Remy Belleau — (Nogent-le-Rotrou, 1528, על־יד שארטר — 1577, פאריס), משורר צרפתי. בימי־לימודיו התיידד עם רונסאר ונעשה אחד מכוכבי „הכימה" (La Pléiade). ב׳ תירגם בכשרון מרובה חלקים מתוך שיר־השירים (Eglogues sacrées, 1556) וקוהלת (Discours sur la vanité, 1566) ומכתביהם של סופרי־יוון (אנאקראון ואראטוס), וכן כתב ביאור ל„אהבים" של רונסאר. יצירותיו המקוריות כוללות שתי פואמות דידאקטיות („אמצאות קטנות", 1557; „אהבים וחליפים של אבנים טובות", Amours et échanges de pierres précieuses, 1576) ו„שירי רועים" (Bergeries, 1565, 1572) — קובץ של שירים עדינים וקלילי־צלילים.

R. B., *Oeuvres*, ed. A. Gouverneur (3 vols.), 1867; ed. Marty-Laveaux (2 vols.), 1877–8; E. Hinzelin, *Le livre d'or de R. B.*, 1900; A. Eckhardt, *R. B., sa vie et sa "Bergerie"*, 1917; H. Chamard, *R. B.*, in *Dict. des Lettres franç., 16e siècle* (1951), pp. 89–94.

בְּלוֹא (Blois), עיר בצרפת, כ170 ק"מ דרומית־מערבית לפאריס, בירת הדפארטמנט של לואר־א־שר (Loir-et-Cher). מספר תושביה כ27,000 (1954).

ב׳, היושבת על נהר לואר, היא עיר־הגשר היחידה בין אורלאן ובין טור, ומכאן חשיבותה לתחבורה בימי־שלום ובימי־מלחמה. ב׳ משמשת שוק לסביבתה, שמגדלת חיטה וגפנים ומייצרת יינות וליקרים. בב׳ עצמה מייצרים ביסקוויט, שוקולאדה, חומץ, נעליים, רהיטים (סביבת־ב׳ עשירה ביערות), פאיאנסים, סכינים ומכשירי־עבודה שונים ממתכת. מקור־הכנסה חשוב לב׳ הם התיירים, הנמשכים אל הארמון של רוזני־ב׳, שהוקם בה במאה ה13 והורחב כמה פעמים עד סוף המאה ה17. כן יש בב׳ שתי כנסיות נאות, שהאחת מהן בנויה בסיגנון רומאני טהור והשניה בסיגנון־הבארוק של ימי לואי XIV.

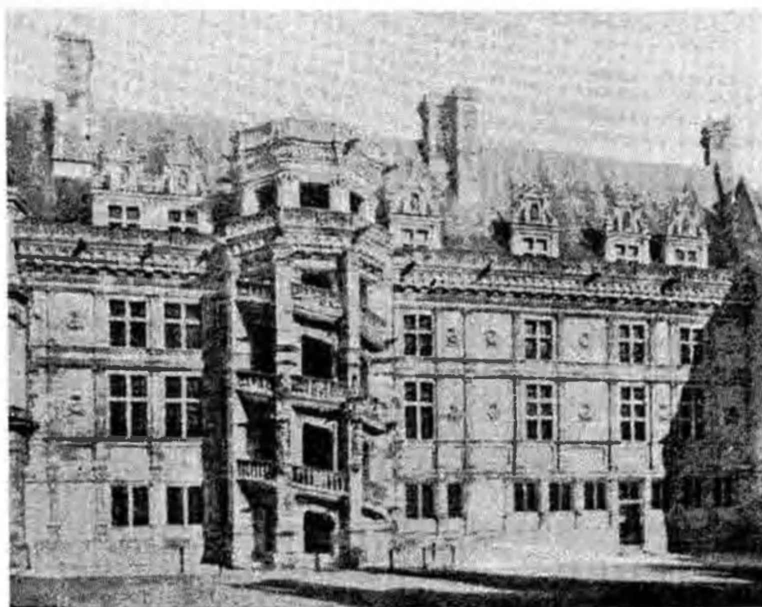
ב׳, שנקראה בתקופה הרומית בשם בלסום (Bloesum), שימשה מ584 עד סוף יה"ב בירתם של אדונים פאודאליים תקיפים. ב1498 סופחה לאחוזותיו של לואי XII, מלך צרפת. מלכי־צרפת במאה ה16 בחרו לפרקים לשבת בב׳ ובה אירעו כמה מאורעות היסטוריים, כגון אסיפות צירי־המעמדות ב1577 ו1586 ורציחתו של המועמד למלכות אנרי גיז (ע"ע).

היהודים בב׳. הידיעות הראשונות על מציאותם של יהודים בב׳ („בלויש") הן משנת 992. קהילת־ב׳ נתפרסמה בתולדות־ישראל ביה"ב על שום עלילת־הדם, שהעלילו על יהודיה ב1171 — המקרה הראשון של עלילת־דם בצרפת — ומשום תוצאותיה הנוראות: כל בני־הקהילה, גברים, נשים וטף, הועלו על המוקד בפקודתו של הרוזן תאובאלד מב׳ ומשארטר. מאז כמעט שאין ידיעות על יהודים בב׳. במצות רבנו תם נקבע יום כ׳ בסיון, היום שבו נשרפו יהודי־ב׳, כיום־תענית בקהילות צרפת, אנגליה וחבל־הרינוס. ר׳ אפרים בן יעקב מבונא, ר׳ הלל אחיו ואחרים חיברו סליחות לזכרם של קדושי־ב׳. המאורע שימש נושא לדראמה „פולצלינה" של ש. ד. גויטיין (תרפ"ו).

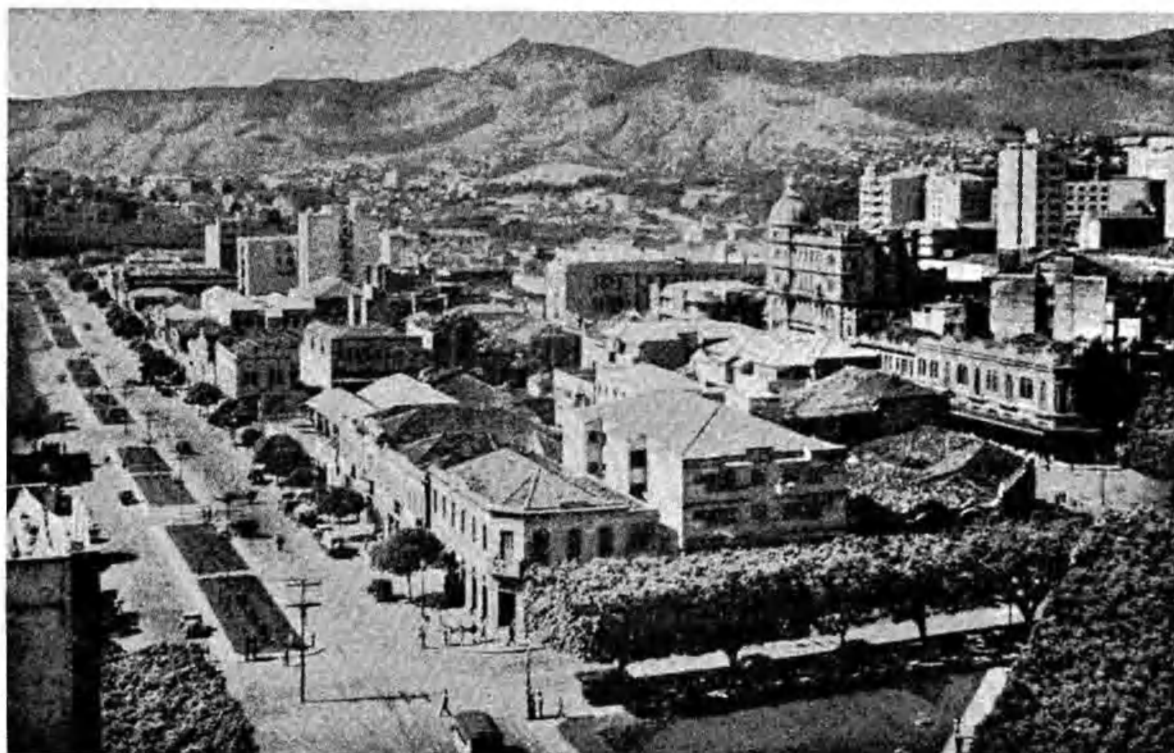
א. מ. הברמן, ספר גזירות אשכנז וצרפת, תש"ו; ש. שפיגל, מפתגמי העקדה: שרופי בלויש (ספר היובל למ. מ. קפלן, תשי"ג); Gross, *Gallia Judaica*, 1907, 117; M. Steinschneider, *Die Geschichtsliteratur der Juden*, 1905, 34; L. Zunz, *Literaturgeschichte der synagogalen Poesie*, 1865, S. 279, 283, 286, 290, 293, 308; Salfeld, *Martyrologium*, 1898.

בְּלוֹא, לֵאוֹן — Léon Bloy — (1846, פריגה [Périgueux] — 1917, על־יד פאריס), סופר צרפתי קאתולי. ב1869 נפגש ב׳ עם הסופר ז׳. א. בארבי ד׳אורויי (J. A. Barbey d'Aurevilly), שעורר את התעניינותו בכתביהם של הרומאנטיקנים התאוקראטיים (בונאל, דונוסו קורטס, ז׳וזף דה מסטר) וכן בכתביו של המיסטיקן הקאתולי א. אלו (Hello). ב׳ ראה בנצרות דת, שמטלת על האדם חובות חמורות ואף השתדל לקיים חובות אלו בגופו; הוא ביקש להימנות על חבר־הקדושים והיה חי עם משפחתו כקבצן. חשיבותו של ב׳ היא בהטעמה המחודשת, שהטעים את ערכו של הסבל בחיי־הדת. לפי ב׳, אין האדם נעשה אדם אלא ע"י ייסוריו, שהם ה„מצפן" המראה לאדם את דרכו. עם ידידיו של ב׳, שהושפעו ממנו ביותר, נמנה ז׳ק מריטן (ע"ע), שנעשה נציגה של התנועה הקאתולית־הפילוסופית בצרפת.

ב1892 הופיע ספרו של ב׳ Le Salut par les Juifs („הגאולה על־ידי יהודים"). יובל־שנים לאחר מכן, בזמן השואה, זכו דעותיו להשפעה מחודשת, כשהתאולוג ז׳ורנה

הארמון של בלוא

בלו אוריזונטה

(Journet) חיבר ספר על דרכי התגלותו של היעוד היהודי. ב' דן ביהודים מנקודת־המבט של גאולת־העולם. לדעתו, עתיד עם־ישראל, לאחר שיקבל את תורתו של ישו, להציל את העולם; האנטישמיות היא המכה הקשה ביותר, שבה מכים הנוצרים את אלוהיהם בעצם ידיהם.

כתביו של ב' הם מרובים. כשרונו נתגלה ביחוד במאמרי־התעמולה הקצרים שלו ובמכתביו, שאלפים מהם נשתמרו. כמו־כן נתפרסמו בשמות שונים יומניו — Le mendiant ingrat („הקבצן כפוי־הטובה"), ועוד. מבחר של כתביו נתפרסם ב1947 באנגלית ע"י מריטן וב1951 בגרמנית ע"י ה. קולמן (Kuhlmann).

ש. ה. ברגמן, „הוגה־דעות קתולי על גורל ישראל", „דבר", ו' תשרי, תש"י; A. L. Laguerriere et J. Bollery, *Biblio-iconographie de L. B.*, 1935; Ch. Journet, *Destinees d'Israël. A propos du Salut par les Juifs*, 1945; J. Bollery, *L. B., Essai de biographie*, 3 vols., 1947–1954; R. Heppenstall, *L. B.*, 1954.

א. ע. ש.

בְּלוּא, פְּיֶר דֶה, ע"ע פֶּטְרוּס בְּלֶסֶנְסִים.

בֶּלוֹ אוֹרִיזוֹנְטֶה (Belo Horizonte), עיר במזרחה של בראזיל, כ300 ק"מ מצפון לריו דה ז'אנירו; בירתה של המדינה מינאס ז'ראיס. מספר תושביה כ360,000 (1955).

ב' א' יושבת ברמת־מישור, בגובה של כ900 מ' מעל פני־הים, על ריו (=נהר) דאס וֶליאס (Rio das Velhas), פלג ימני של נהר סאו פראנסיסקו, במקום מצויין ביפי־נופו (ב' א' פירושו: אופק נאה) ובאקלימו הבריא והנעים. חבל־ב' עשיר במכרות (ברזל, מאנגאן, זהב, יהלומים ואבני־חן אחרות), בחקלאות (כותנה, טאבאק, תירס, קיקיון), בגידול־מקנה וביערות. מענפי־התעשיה שבב' א' חשובה ביותר טוויית חוטי־הכותנה. ב' היא גם עיר של אוניברסיטה (נוסדה ב1929), ובפרבריה נמצאות תחנות־ניסיון לחקלאות ולמשק־יערות. ב', שנוסדה ב1894, התחילה גדלה בקצב מהיר אחר מלחמת־העולם I: ב1920 ישבו בה 56,000 נפש, ב1940 211,000. בתקופת מלחמת־העולם II עוד הוחש קצב־גידולה של ב', בדומה למרכזים אחרים של מכרות ותעשיה בבראזיל.

בב' א' יושבים כ2,000 יהודים. רובם עוסקים במסחר ומקצתם בעיבודן של אבנים טובות (ביחוד אקומרין).

בֶּלוֹז, ג'וֹרג' וֶסְלי — George Wesley Bellows — (1882, קולומבוס, אוהאיו — 1925, ניו־יורק), צייר אמריקני מן האסכולה הרֵאליסטית. ב' לא יצא מעולם מגבולות אה"ב — עובדה, שיש רואים בה הוכחה לעצמאות, שזכתה לה האמנות האמריקנית אחר תקופה ממושכת של תלות באמנות האירופית. ב', שעסק בציור, רישום וליתוגראפיה, השתייך לקבוצת „השמונה" — קבוצת־אמנים, שקמה ברבע הראשון של המאה ה20 ושבניגוד למסורת של הציור האקאדמי שאבו את נושאי־תמונותיהם מן החיים שבסביבתם, ובכלל זה מחיי־הכרך המודרניים. מנהיגה של קבוצה זו היה מורו של ב', רוברט הנרי; זה האחרון ישב זמן־מה באירופה, והוא שקירב את ב' אל דרכי־היצירה של מאנֶה, דֶגָה ואמנים אחרים מבני־אירופה. בעוד שהשפעתו של גויָה ניכרת בטכניקת־המכחול של ב', הירבה ללמוד מן האימפרסיוניסטים הצרפתיים בתיאור הדמות האנושית. הוא נתפרסם הן משום תמונות־הילדים והן משום תיאורי־ההתאגרפות שלו (ר' אחד מציוריו על נושא זה בערך ארצות־הברית של אמריקה, אמנות, כרך ז', עמ' 143). הנושאים החביבים עליו הם מחזות מן החיים באמריקה: תמונתו הידועה „חינגא" (Stag at Sharkey's, 1909) היא תיאור של התאגרפות. תמונתו „יושבי־המערות" (1913) מתארת מראה־רחוב, ויש לה חשיבות של מיסמך בהארת אורח־חייהן של השכבות הנחשלות בחברה האמריקנית בזמנו. תמונות אחרות של ב',

שזכו לפירסום, הן: „הגברת ג'ין" (1924), תמונת ילדה; „הפיקניק" (1924), ו„אידית קאוֶל". הוא דרש שיצירותיהם של הציירים תהיינה בתחום תפיסתו של איש-הרחוב, והעולם היום-יומי קסם לו יותר מכל. — תמונותיו של ב' נמצאות במוזיאונים של קליוולנד, לוס-אנג'לס, ברוקלין, ובאֳספים חשובים אחרים.

מפיתוחי-האבן הידועים ביותר שלו יש להזכיר את „מחול בבית-משוגעים" (1917) ו„מכת-חיסול" (A Knock-out, 1921). כן עשה אילוסטראציות לכתביהם של ה. ג'. ולז וסופרים אחרים.

Th. Beer, *The Lithographs of G. B.*, 1927; Mrs. Bellows, R. Henri, E. Speicher, *The Paintings of G. B.*, 1929.

ע. י.-ה.

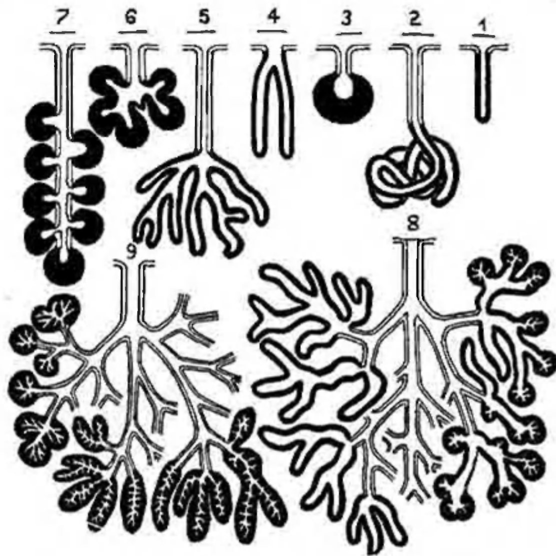
בלוטות (glandulae), אברי-הפרשה של האורגאניזמים החיים.

א. בבע"ח (ובאדם) יש להבחין בין ב" הפרשה חיצונית ובין ב" הפרשה פנימית.

ב" ההפרשה החיצונית הן מחיצות פעילות בין הדם ובין העולם החיצון: תאי-הב' יונקים מן הדם, מכינים מן החמרים המסופקים להם חמרים ספֶציפיים, ומפרישים אותם בצורת נוזלים החוצה, ז. א. על-פני העור או לתוך חללי-הגוף, שיש להם פתח פתוח כלפי העולם החיצון. הספציפיות של מוצרי הב" והפרשתן הישירה על פני שטח-הפנים של הגוף או אל תוך צינורות, שמעבירים את חומר-ההפרשה אל מחוץ לגוף — אלו הן התכונות המבדילות בין תאי-הב" ובין כל שאר תאי-הגוף, הפועלים אף הם בחילוף-החמרים, אלא שמוצריהם הם CO_2, מים, שתנה וכד', שמועברים עם מחזור-הדם אל הריאות או הכליות. מבחינת המשמעות הביולוגית של הפרשותיהן מתחלקות הב" לסֶקרֶטוריות ואֶכסקרֶטוריות: סֶקרֶטים הם הפרשות, שיש להן תיפקודים פיסיולוגיים במקומות הופעתן על פני שטחי-הגוף; אֶכסקרֶטים הם הפרשות, שאינן אלא פסולת של חילוף-החמרים. ב" סקרטוריות מספקות את צרכי האורגאניזם בחמרים מסויימים שהן מייצרות; ב" אכסקרטוריות מספקות את צרכי האורגאניזם ע"י עצם פעולת ההפרשה. לסֶקרֶטים של ב" ההפרשה החיצונית אחת משתי הפונקציות הללו (או שתיהן יחד): 1) מכאנית — הגנה על העור או על קרומים ריריים ונסיוביים על-ידי השמנה, הרטבה והחלקה, כגון ב"-החלב בעור, ב"-הדמעות, ב"-ריר בקרומים שונים; 2) כימית — בעיקר פעולה אנזימית, כגון ב"-העיכול שבכל אברי צינור-הזונה. לעומת זה אין הפונקציה של האכסקרציה אלא שיחדור האורגאניזם מחמרים מיותרים או מזיקים; דוגמה מובהקת של ב' אכסקרטורית היא הכליה. לפעמים קשה לתחום תחום ברור בין הפונקציה הסקרטורית והפונקציה האכסקרטורית. ב"-הזיעה יכולות ליחשב ב" סקרטוריות משום שיתוף-פעולתן בוויסות-החום בגוף. אף פעולת בלוטת-החלב, שאינה צורך הגוף עצמו, היא בגדר סקרציה, מאחר שהיא צורך קיום-המין. דוגמה מובהקת של ב' מעורבת מבחינה פונקציונאלית הוא הכָבֵד, שהפרשתו — המָרָה — היא סֶקרֶט מבחינת חומצות-המרה, שהן משתתפות בעיכול השומנים במעי, והיא אֶכסקרֶט מבחינת צבעי-המרה, שאינם אלא הפסולת הסופית של חילוף-החמרים של חומר-הצבע של הדם וסופם להיות מורחקים מן הגוף עם הצואה. — כב' אכסקרטורית (במשמעות מורחבת) אפשר להגדיר גם את הריאה, המשחררת את הדם מן ה CO_2 המצטבר בו; אלא שהפרשתו של אבר זה היא גאזית.

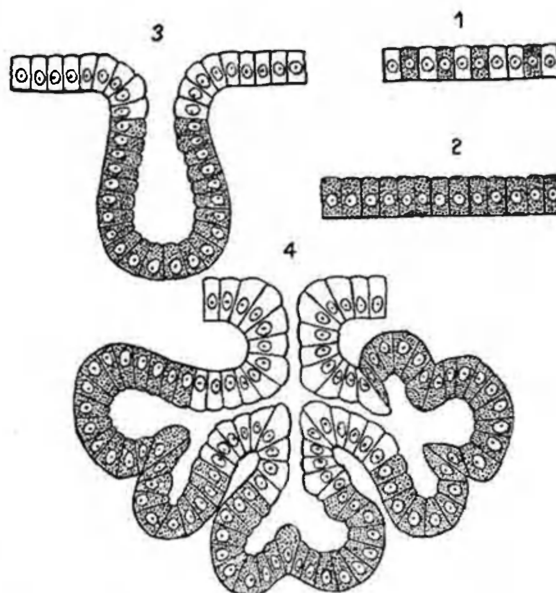
מבחינת הטיב הפיסיקאלי-כימי של הפרשותיהן מתחלקות הב" לריריות ולנסיוביות: הראשונות מפרישות נוזל סמיך, מושך-חוטים, שמכיל מוצינים ומוקו-פרוטאינים — כגון הב" הקטנות והב' התת-לשונית שבריריות-הפה; האחרונות מפרישות מיץ מימי, שעיקרו תמיסת פרוטאינים — כגון בת-האוזן והלבלב; בב' התת-לסתית מעורבים חלקים ריריים וחלקים נסיוביים. בב" הריריות נוצרת ההפרשה בצורת טיפות מיקרוסקופיות, שמתמזגות בכל תא לטיפה גדולה, שהיא נסחטת החוצה. בב" הנסיוביות מופיע המוצר תחילה בתוך התאים כחומר גרעיני דק, שנמס אח"כ. בב"-הזיעה וב"-החלב כוללות ההפרשות שרידי-תאים שמתו. הפרשתן של ב"-החלב מורכבת כולה מתאים שהשמינו ונתמסמסו. — עם ב" ההפרשה החיצונית יש למנות גם את האשכים, שהפרשתם — הזרע — כוללת תאים חיים, מוצרי ההתחלקות של תאי-הב'; במשמעותו הרחבה ביותר כולל מושג ההפרשה החיצונית גם את פעילותה של השחלה.

מבחינה אנאטומית-היסטולוגית כל הב" הן אברים אֶפיתליים, שהם תולדות קרום-החיפוי של העור או של קרומים ריריים. הצורה הפשוטה ביותר של ב" הם תאים בודדים, עפ"ר גליליים או קוביים, בשכבה החיצונית של רקמת-חיפוי,

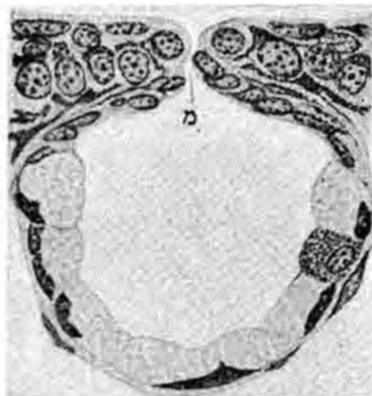
ציור 1. דיאגראמה של צורות-בלוטות שונות
1. ב' שפופרית פשוטה; 2. בלוטת-זיעה; 3. ב' שקיקית פשוטה;
4.—5. ב" שפופריות מסועפות; 6.—7. ב" שקיקיות;
8.—9. ב" אשכוליות

שהם מפרישים את מוצריהם על שטח-הפנים של שכבה זו. אך במקרים הרבה מתפתחות הב" למבנים בעלי גודל ניכר. בקטעים צרים מסויימים בעור או בקרום רירי מתרבים תאי-החיפוי ונעשים גוש עמודי של תאי-אֶפיתל, שחודר לתוך עביו של הקרום הרירי. לאורך ציר-המרכז של גוש זה נוצר חלל, וע"י כך נעשה הגוש כעין אצבע של כפפה, שהיא שקועה בתוך הקרום הרירי. כשפי הב' נמצא בגובה שכבת-החיפוי. זוהי ב" שפופרית (gl. tubularis), שצינורה עלול גם להתפתל וליעשות מעין פקעת — כגון בב"-הזיעה, או להסתעף למספר של צינורות. במקרים אחרים מתרחב הקצה הפנימי של הב' ונעשה חלל כעין שקיק — ב'

ציור 2. דיאגראמה של בלוטות חד־תאיות ורב־תאיות
1. תאים מפרישים בשכבת תאי אפיתל רגיל; 2. שכבת אפיתל מפריש; 3. בלוטה שקיקית; 4. בלוטה אשכולית

שקיקית (gl. alvcolaris). כשמספר מרובה של שקיקים מתחבר לצינור או להסתעפויותיו, נוצרת ב׳ אשכולית (gl. acinosa). גם במבנים המסובכים והגדולים הללו נשאר פי־הב׳ מכוון תמיד לאותו מקום בקרום־החיפוי, שממנו התחילה התפתחותה של הב׳. בב״ המורכבות הללו חלה על־פי רוב חלוקת־עבודה בין חלקי־הב׳ — בין הקטעים

ציור 3. בלוטה שקיקית בודדת בעור הסלמנדרה
מ — מוצא־הבלוטה

הסופיים, שבהם מתרכזת פעולת־ההפרשה, ובין הצינור עם הצינוריות המסתעפות ממנו, שאינם משמשים אלא דרכי־הובלה בלבד (ציורים 1—3, 6).

כל הב״ הן אברים אוטונומיים, שפעילותם אינה נתונה לשלטון רצון בעליהם (ע״ע אוטונומיה). הן מופעלות באופן רפלקטורי ע״י גירויים, שמגיעים אליהן באמצעות מערכת־העצבים האוטונומית. בדרך־כלל קיימת העצבה כפולה של הב״ — סימפאתית ופאראסימפאתית: הפאראסימפאתיקוס פועל כמפעיל ומדרבן, הסימפאתיקוס — כמעכב ומרסן. יוצאות מכלל זה ב״־הזיעה, שפעולתן של שתי המערכות העצביות היא בהן הפוכה. — עיבודם של חמרי־הגלם הניט־לים מן הדם לחמרי־הפרשה מבוצע בתאי־הב״ בעיקר על־ידי מנגנון גולג׳י. תהליך־ההפרשה עצמו הוא תהליך אקטיווי,

ובו מושקעת עבודה, שהיא מבוצעת אף נגד מפל הלחץ האוסמוטי.

על בלוטות ההפרשה הפנימית ע״ע הורמונים.
על בלוטות־הלימפה ע״ע לימפה.

י. ל.

ב. בצמחים קיימת רקמת־הפרשה בשתי צורות: 1) תאים מיוחדים בודדים, שהם מפוזרים ברקמות שונות — בקליפה, בעצה, בשיפה, בלבה, ועוד; 2) קבוצות תאים — „בלו־טות" —, שהן אברים מיוחדים מבחינה מורפולוגית. מערכת זו מפרישה: גומי, שרפים, שמנים אתריים, חמרים ארומא־טיים, מים, צוף ועוד.

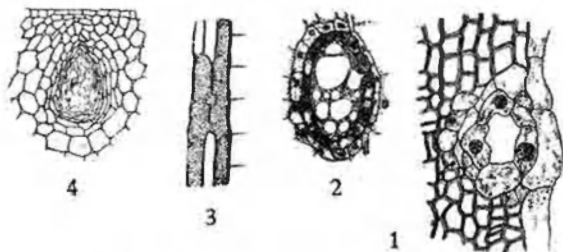
מבחינת מקומו של חומר־ההפרשה מבחינים בין שלושה סוגים של הפרשה:

1) הפרשה חיצונית, שמכשיריה הם תאים או שערות (פטמות). תא מפריש הוא בדרך־כלל תא גדול, מעוט־פרוטופלאסמה ובעל חלל גדול מלא חומר־הפרשה; כאלה הם, למשל, התאים המפרישים שמן אתרי בשושן, בזנגביל וכד׳. שערות או פטמות הן למעשה תאי־אפידרמיס, שדפנם החיצונית חסרה קוטיקולה והם מתארכים לשערה קצרה, כגון: פטמות־הורד, המכילות את תמצית־הוורדים הבשמית, והשערות הצר־רבות של הסרפד, המכילות נוזל ארסי (ציור 4). שערות רב־תאיות בעלות צורות מסובכות יותר נמצאות בשפתניים, והן מפרישות חמרים ארומאטיים ושמנים אתריים. צופנים הם שערות מפרישות צוף בפרחים כאמצעי למשיכת־חרקים לצרכי־האבקה. סוג מיוחד של שערות הן ב״־העיכול בצמחים אוכלי־חרקים, שמפרישות אנזימים פרוטאוליטיים.— על הידאתודות, שהן אברים מיוחדים להפרשת מים, ע״ע פיוניות.

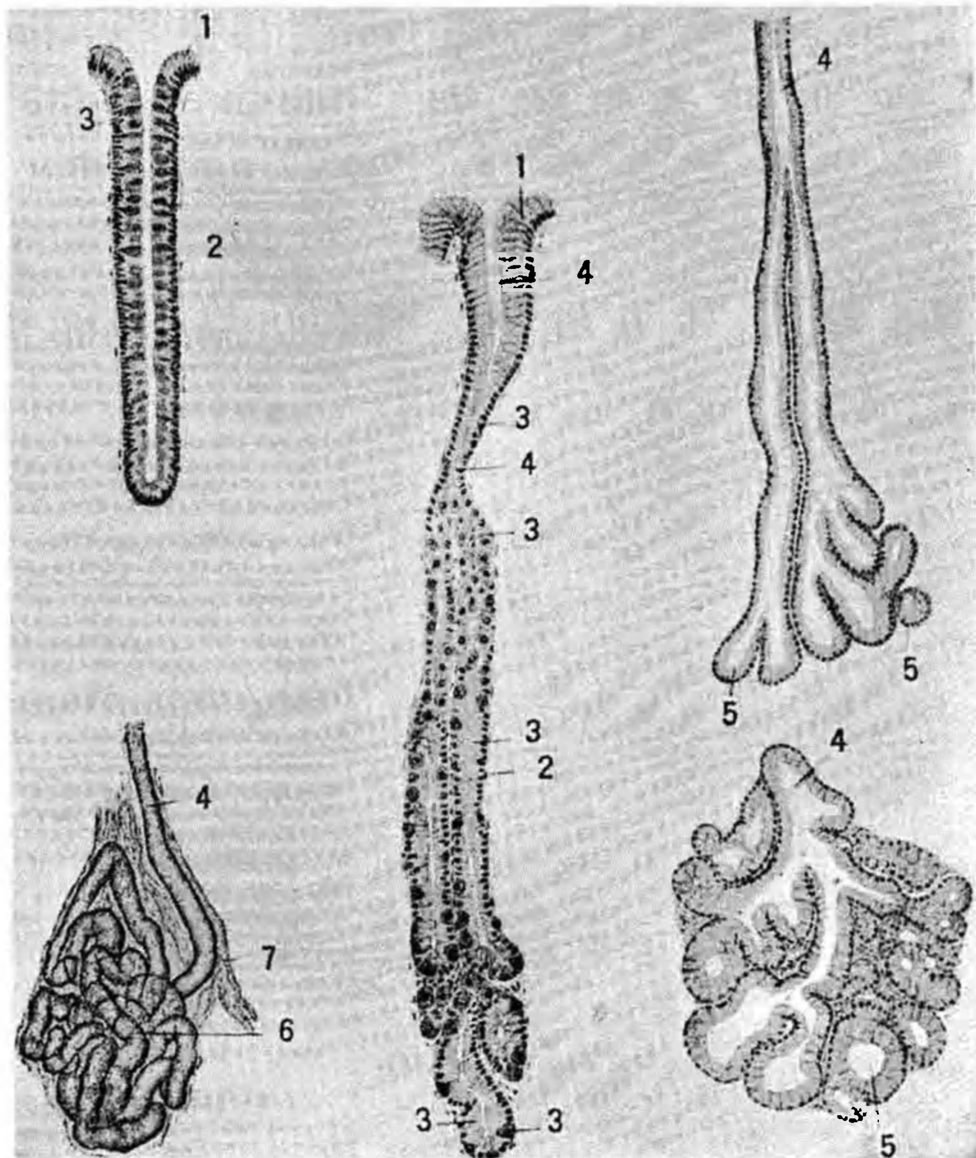

ציור 4. שערה צורבת של הסרפד (Urtica gracilis)

2) הפרשה בין־תאית (אינטרצלולארית) ע״י ב״, שכל אחת מהן מורכבת מקבוצת־תאים, שבה נוצר בית־קיבול או ביב לחומר־הפרשה באחת משתי דרכים אלו: ע״י המסת דפנות־תאים (דרך ליזוגנית); ע״י חלוקת התאים והתרחקותם זה מזה (דרך סכיזוגנית). כאלה הם, למשל, ביבי־השרף בארניים וביבי־השמן בסוככיים. חשיבות מיוחדת נודעת לביבי השרף החלבי של ההוואה, המכילים את הקאוצ׳וק (ע״ע). בתי־הקיבול לשמנים אתריים בהדרים הם, כנראה, ממוצא ליזוגני־סכיזוגני מעורב (ציור 5).

ציור 5. אברי־הפרשה בין־תאיים בצמחים:
1. חתך־רוחב של ביב־שרף באורן־סטרובוס (Pinus strobus);
2. חתך־רוחב של ביב־שמן בפרי צעיר של Angelica atropurpurea;
3. צינור חלבי בזקן־התיש (Tragopogon), הדפנות במצב של התמוססות; 4. חתך של בית־קיבול ליזוגני לשמן אתרי בקליפת תפוח־זהב (Citrus sinensis)

ציור 6.
א. שפופרת ישרה פשוטה — בלוטת רירית־המעי; ב. שפופרת מפותלת פשוטה — בלוטת־זיעה;
ג., ד. שפיפרות מסועפות — בלוטות רירית־הקיבה; ה. פקעת אשכולית של שפופרת מתפתלת — בלוטת רירית־התריסריון;
1. אפיתל של שטח־הפנים; 2. קרום חיצון של הבלוטה; 3. תאים מפרישים; 4. צינור־ההפרשה;
5. קטעים סופיים; 6. פקעת סופית; 7. רקמת־חיבור

3) הפרשה תוך־תאית (אינטראצלולארית), כגון בתאי־העלים של הער האציל, המכילים חומר ארומאטי. חומר־הפרשה אינטראצלולארי בעל חשיבות לבורסקאות הוא הטנין (ע"ע).

רקמת־ההפרשה שבצמחים שונה מכמה בחינות מרקמת־ההפרשה שבבע"ח ובאדם. באחרונים צמודה פעולת הב" לחילוף־החמרים ולפעולות הפיסיולוגיות של האורגאניזם, ואילו בראשונים משמשת ההפרשה להגנה (שערות צורבות), לתפקיד אקולוגי (צופנים) או להכנת חמרי־תשמורת, שצורך־הצמח בהם אינו נראה לנו כלל. רק ב"־העיכול של צמחים אוכלי־חרקים דומים מבחינה זו ל"ב" של בע"ח. בעולם־החי נמצאת מערכת־ב" בכל פרט ופרט ממשפחה או מחלקה מסויימת, ואילו בעולם־הצומח יש שב"־הפרשה אינן מופיעות אלא בצמחים מסויימים במסגרת משפחתם או מחלקתם.

מ. ט.

בְּלוֹי, משֶׁה, רב (תרמ"ו/1885, ירושלים — תש"ו/1946, מסינה, סיציליה), מנהיג של אגדת־ישראל (ע"ע) בא"י. ב', שנתחנך בישיבות של הישוב הישן בירושלים, היה מנעוריו פעיל בעסקי־ציבור ובמוסדות של הישוב הישן בא"י, וכאחד מתלמידיו ועוזריו הראשיים של הרב יוסף חיים זוננפלד (ע"ע) התמסר — מ1921 ואילך — לפעולה ב„אגודת־ישראל". מ1922 ערך את שבועונה של אגודת־ישראל בא"י „קול ישראל", ומ1924 ואילך שימש כמנהל המרכז הירושלמי של הסתדרות זו וכחבר האכסקוטיווה העולמית שלה. בשנות 1933—1945 היה מנהל ה„עדה החרדית" בירושלים. הוא החזיק בשיטת הפירוד בין חרדים לבלתי־חרדים ופעל לקיומה של ה„עדה החרדית" כגוף נפרד מן הישוב, שהיה מאורגן בכנסת־ישראל; אבל שיתף פעולה עם רוב חלקי־הישוב בעניינים, שהיו קשורים בהגנת זכויותיו כלפי־חוץ, וביחוד בהופעות בפני השלטונות המאנדאטוריים בארץ־

ישראל. כן הצטרף לתביעותיו של הישוב המאורגן בנוגע לזכויותיהם של היהודים לעליה הפשית לא״י ולהתיישבות בלתי־מוגבלת בתוכה. ברוח זו ייצג ב׳ את אגודת־ישראל גם בפני ועדת־הכותל, שנשלחה לא״י מטעם חבר־הלאומים, בפני ועדת־פיל ובפני ועדת־החקירה האנגלו־אמריקנית (ע״ע ארץ־ישראל). ב1946 יצא לחו״ל בשליחות המרכז של אגודת־ישראל בענייני הצלת שארית־הפליטה של יהדות־אירופה. כשהיה בספינה בדרכו לאירופה חלה. הוא נפטר במסינה והובא לקבורה בירושלים. ספריו: „עמודא דנהורא" (תולדות הרב י. ח. זוננפלד, ירושלים, תרצ״ב); „על חומותיך ירושלים" (זכרונות ורשימות אוטוביוגראפיות, ירושלים, תש״ו).

בְּלוֹילֶר, אוֹיגֶן — Eugen Bleuler — (1857, צוליקון, על־יד ציריך — 1939, ציריך), פסיכיאטר שווייצי; מ1898 עד 1927 פרופסור באוניברסיטה של ציריך.

ב׳ היה מראשוני המצדדים בתורתו של פרויד (ע״ע). מן הפסיכואנאליזה וממחקריו בתורת־האפקטים בא לכלל תיאור והסבר חדש של הסכיזופרניה (ע״ע). הוא היה הראשון, שהבחין בין סימפטומים ראשוניים ושניים של מחלה זו, שראה בה שיסוע בין חיי־ההרגשה ובין כושר המחשבה (1911). — בחיים הציבוריים פעל כלוחם נמרץ נגד האלכוהליזם.

כתביו החשובים ביותר: Die Schizophrenien („הסכיזופרניות"), 1911; Naturgeschichte der Seele und ihres Bewusstwerdens („תולדות טבע הנפש והגָעתה לתודעה"), 1921; Das autistisch- undisziplinierte Denken in der Medizin u. seine Uberwindung („הטיפול הרפואי בחשיבה האוטיסטית הבלתי־ממושמעת"), 1927[4]; Lehrbuch der Psychiatrie („ספר־לימוד של הפסיכיאטריה"), 1949[8].

R. Gaupp, *E. B. (Zs. f. ges. Neur. u. Psychiatr.*, 168), 1940.

בְּלוֹךְ, אִיוַן — Иван Станиславович Блиох — (1836, ראדום — 1902, ווארשה), באנקאי, סופר ופאציפיסטן יהודי־רוסי. ב׳ למד באוניברסיטה של ברלין, עבד בבאנק בווארשה ואח״ב עבר לפטרבורג. כאן התחיל נוטל חלק פעיל בבניית מסילות־הברזל ברוסיה, שעליהן גם חיבר כמה מחקרים, וכן ייסד כמה חברות לבאנקאות, לאשראי ולביטוח. ב1877 נתמנה חבר הוועד המדעי של מיניסטריון־הכספים.

ב׳ נתפרסם בעיקר כפאציפיסטן וכמחברו של ספר בן 6 כרכים בשם Будущая война в техническом и политическом отношениях („המלחמה העתידה מבחינה טכנית ומדינית"), 1898. הספר זכה להצלחה מרובה ותורגם לאנגלית, צרפתית, גרמנית ופולנית. ב׳ דן בספרו זה בסיבותיה של המלחמה וכן בתוצאותיה החברותיות והכלכליות. הוא ניסה להוכיח, שבעתיד תהא המלחמה בגדר הנמנע מחמת ההוצאות העצומות, שתהיינה כרוכות בניהולה, ושהאימפריאליזם הכלכלי אין בו כדי להביא רווח. רבים רואים בהשפעה, שהיו לב׳ ולספרו על הצאר ניקולאי II, אחד מן הגורמים, שהניעו את הצאר לכנס ב1898 את ועידת־השלום בהאג, שנועדה לבקש דרכים להגבלת ההזדיינות ולישובם של סיכסוכים בינלאומיים בדרכי־שלום.

אע״פ שב׳ המיר את דתו בקאלוויניות, הירבה להתעניין בשאלת־היהודים ואף פעל במרץ לשם שיפור מצבם של היהודים בקיסרות הרוסית. אחר הפוגרומים של שנות ה90, כשהיתה צפויה סכנה ליהודי־רוסיה שמצבם החוקי יוחמר — בהשפעת הצעותיה של הוועדה הממשלתית בראשותו של סגן שר־הפנים וו. ק. פלֶוֶה, שסיימה ב1891 את עבודתה, החליט ב׳ לצאת להגנתם. הוא הגיש שורה של תזכירים לממשלה, שבהם תבע את ביטול הפליתם לרעה. בספר כבד־משקל (ברוסית), שסיימו רק ב1901 („השוואת הרמה החמרית והמוסרית במחוזות המערביים הוליקורוסיים והפולניים", 5 כרכים), נתן תיאור מפורט ממצבם הכלכלי של היהודים ברוסיה וניתח ניתוח מעמיק את תפקידם בחיי הכלכלה הרוסית על כל ענפיה: במלאכה, במסחר ובתעשיה. לשם הכנת החיבור גייס ב׳ חבר של עוזרים מדעיים וחוקרים ובראשם הכלכלן הרוסי א. פ. סובוטין. העבודה נתבססה על מחקרים סטאטיסטיים מקיפים, ביחוד בתחום־המושב, והיתה בעלת אופי אפולוגטי מובהק. מגמתה העיקרית היתה להשיג על טענותיה של הממשלה הרוסית נגד היהודים ולהוכיח, שלא רק שאין הם מביאים נזק לכלכלה הרוסית, אלא, להפך, ברכה מרובה צפונה בהשתתפותם בה. ספר זה, שעל הכנתו הוציא ב׳ הרבה מאות אלפי רובלים, לא זכה לתפוצה כלשהי, שכן לאחר שנדפס גזר ועד־המיניסטרים לחסלו, והספר הועלה באש. במקרה ניצל מידי הצנזורה מספר של טפסים, שנעשו יקרי־מציאות עוד באותה תקופה. תוכן הספר נודע ברבים הודות לסיכום, שנתפרסם ע״י א. פ. סובוטין בשם „השאלה היהודית באורה הנכון".

משנת 1897 ואילך נתקרב ב׳ לעבודת האיק״א ברוסיה ותמך בה. כמו־כן התחיל מתעניין בציונות ואף קשר קשרי־ידידות עם תאודור הרצל. הרצל נפגש עם ב׳ ביוני 1899 בשעת ועידת־השלום בהאג, שלשם בא לבקש קשרים אל מקורביו של הצאר כדי שיעזרו לו להתקבל לראיון אצלו. ב׳ הבטיח להרצל את תמיכתו, ובאמצעותו של ראש הממשלה הרוסית דה סטאל (de Staal) אף העביר טלגראפית לצאר תזכיר, שבו ציין את פעולתו של הרצל בהאג לשם השלום ומסר פרטים על מכתבו של הרצל אל הדוכס מבאדן בדבר הצורך בשינוי עמדתה של גרמניה בשאלת הבוררות הבינלאומית.— לפי בקשתו של הרצל, השתדל ב׳ ביולי 1899 בפני השלטונות הרוסיים בביטולו של האיסור להפיץ ברוסיה את מניותיו של ה„באנק היהודי הקולוניאלי".

ת. הרצל, ספרי הימים, ד׳, תרצ״ד (מפתח); נ. סוקולוב, אישים: יאן גוטליב בלוך, הצפירה, 1926, גל׳ 1, 7, 13, 19, 25, 31, 37; ע. נ. פרענק, יאן בלאך, משומדים אין פוילן אין 19־טען יאָרהונדערט, II, 1924; ש. גינזבורג, יאן בליאך, היסטאָרישע ווערק (נייע סעריע), II, 1946, 209–221; B. von Suttner, Frederic Passy, *Johann von Bloch und sein Werk, Gedenkblatt zur Einweihung des Internationalen Kriegs- und Friedensmuseums in Luzern*, 1902; G. H. Perris, *Jean de Bloch and the Museum of War and Peace*, 1902; B. von Suttner, *La these de Jean de Bloch*, 1900; *Jewish Chronicle*, January 24, 1902.

נת. פ.

בְּלוֹךְ, אֶרְנֶסְט — Ernest Bloch — (1880, ז׳נווה), קומפוזיטור יהודי־שווייצי־אמריקני. למד בעיר־מולדתו אצל זַ׳ק־דַלְקְרוֹז (ע״ע) ואחר־כך בקונסרוואטוריות של בריסל ופראנקפורט. כמו־כן השתלם בקומפוזיציה אצל תּוּיִלֶה (Thuille) במינכן. לאחר שישב זמן־מה בפאריס, במקום שחיבר ב1904 את האופרה „מַקְבֶּת" (בוצעה שם ב1910), חזר לשווייץ והופיע כמנצח בתזמורת, שביצעה את יצירותיו.

ב1915 קיבל פרופסורה לקומפוזיציה בז'נווה. אך שנה לאחר מכן השתקע באה"ב. כאן נעשה מנהלם של „המכון למוסיקה" בקליוולאנד (מ1920) ושל הקונסרוואטוריון בסאן־פראנציסקו (1925—1930). מ1930 עד 1938 ישב באירופה (בצרפת ובשווייץ).

ב' נחשב ביוצרו של סיגנון עברי במוסיקה. בניגוד לקומפוזיטורים היהודיים במזרח־אירופה, שהבליטו את הפולקלור היהודי המזרח־אירופי, שאף ב' לביטוי עברי טהור, שאינו מתבסס על פולקלור אלא על רוח ספרי התנ"ך והתהלים. אך ב' לא ראה את עיקר יעודו ביצירתה של לשון מוסיקאלית לאומית דוקה, שכן השקיף על היצירה המוסיקאלית מנקודת־מבט אוניוורסאלית, וכך חיבר יצירות סימפוניות לתהילת ש ת י ארצות־המולדת שלו: „סימפוניית אמריקה" (1926) ו„הלוציה" (1928). ה„תקופה היהודית" הטהורה ביצירתו של ב' נמשכה מ1913 עד 1916: בשנים אלו חיבר „שלוש פואמות יהודיות" לתזמורת, „שלושה מזמורים" לזמרה ולתזמורת, את „סימפוניית ישראל" ואת הראפסודיה „שלמה" (שנכתבה בהשפעת ספר „קהלת") לצ'לו ולתזמורת. לאחר זמן (1936) חיבר את „קול במדבר" (לצ'לו ולתזמורת) ואת הסוויטה „בעל שם" (נוסח לכינור ולפסנתר ב1923, שאח"כ עובד לתזמורת). יצירותיו החשובות ועזות־הרושם ביותר הן הקומפוזיציות, שאינן קשורות בנושאים קבועים מראש — כגון הרביעיות שלו לכלי־מיתר, הקונצ'רטו לכינור ולתזמורת והסוויטה לוויולה ולפסנתר (שעובדה גם לתזמורת). היצירה מרובת־ההקף ביותר של ב' היא „עבודת הקודש" (חוברה 1930/3, בוצעה לראשונה בטורינו, איטליה). ב1937 אורגנה על־ידי מעריציו של ב' חברה מיוחדת באנגליה, שמתפקידה לסייע בביצוע יצירותיו ובהקלטתן.

M. Tibaldi Chiesa, *E. B.*, 1933; D. Newlin, *The Later Works of Ernest Bloch* (in *Musical Quarterly*, vol. XXXIII, 1947, no. 4).

פ. ע. ג.

בלוך, ז'ן רישר — Jean Richard Bloch — (1884—1947, פאריס), סופר צרפתי. ב', בן למשפחה יהודית עתיקה מאלזאס ומוסמך למדעי ההיסטוריה, שימש תחילה מורה בכמה בתי־ספר תיכונים בערי־השדה בצרפת; ב1913 נתמנה כמורה להיסטוריה וספרות ב Institut Français שבפירנצה. את פעולתו הספרותית התחיל בחיבור רומאנים על נושאים מחיי־היהודים: „לוי" (Levy), 1912, „ושות'" (Et Cie), 1918; בשני רומאנים אלה הוא מתאר את אורח־חייה של משפחה יהודית מאלזאס, שהיא דבקה בבית־החרושת שלה ומנסה לסגל לעצמה את אורח־החיים הצרפתי בלא לפגוע במסורות העתיקות שלה. על הספרים הטובים שלו נמנה „הלילה הקורדי" (La nuit kurde, 1925) — מעין ואריאציות על נושא מזרחי, כתוב בסיגנון מקסים, שבו מגלה המחבר דמיון עשיר. לאחר שניסה ללא הצלחה לכתוב רומאן בעל אופי מיתי בשם „סיבילה" (Sybilla, 1932), התחיל כותב ספרים דוקומנטאריים על נושאים מדיניים־חברותיים, בשם הכולל „מסות להבנה מרובה יותר של זמני" (Essais pour mieux comprendre mon temps). אח"כ חיבר שורה של ספרי־מסע, שהופיעו בשם הכולל „לגילוי העולם המוכר" (A la decouverte du monde connu), ביניהם „בטנים ובאנאנות" (Cacaouettes et bananes, 1929) ו„על ספינת־משא" (Sur un cargo, 1924). בשנותיו האחרונות זנח ב' את הספרות והתמסר לפעילות מדינית לטובת השמאל הקיצוני. — ב1922 ביקר בא"י. אחר פלישת היטלר לצרפת מצא מפלט ברוסיה.

בלוך, יוסף שמואל (1850, דוקלה, גאליציה המזרחית — 1923, וינה), רב וסופר. עזב בנעוריו את בית אביו, שהיה נחתום עני ולא היה ביכלתו לחנכו. למד אצל הרב ר' יצחק שמלקיס בבז'ז'אני ואח"כ בלבוב אצל הגאון ר' י. ש. נתנזון, ולאחר נדודים מרובים הגיע לאייזנשטאט, שבה למד בבית־המדרש של ד"ר עזריאל הילדסהיימר. כמו־כן למד באוניברסיטות של מינכן וציריך, ובזו האחרונה הוכתר ב1875 כד"ר לפילוסופיה. לאחר ששימש כרב בכמה קהילות קטנות נתמנה ב1877 כרב בפלוריסדורף הסמוכה לווינה ושימש מרצה בביהמ"ד לרבנים בווינה מייסודו של ד"ר א. ילינק. בזמן פעולתו בווינה גברה באוסטריה התנועה האנטישמית, וב' התחיל נלחם בה מלחמת־חזית. הוא פירסם חוברות ועלונים, ביחוד נגד פרופ' אוגוסט רולינג, שזייף בכתביו קטעים מן התלמוד. כשרולינג הביע את נכונותו להעיד במשפט עלילת־הדם של טיסא־אסלאר בשבועה, שהיהודים משתמשים בדם־נוצרים, פירסם ב' הודעה בעיתונות, שהוא מוכן לשלם לרולינג סך של 3,000 זהובים אם זה האחרון יוכל לתרגם תרגום נכון דף אחד מתוך התלמוד. רולינג הגיש נגד ב' תביעה משפטית, אך הסתלק מן המשפט קודם מתן פסק־הדין ואף הוכרח כתוצאה מכך לוותר על הפרופסורה שלו בפראג.

ב1884—1921 הוציא ב' לאור שבועון מוקדש למלחמה באנטישמיות בשם Osterreichische Wochenschrift. ב1883־1885, 1885—1891, 1891—1895 היה ב' ציר בפארלאמנט האוסטרי ממחוז־הבחירה של קולומיה־בוצ'אץ'־סניאטין. ב1885 ייסד את האירגון להגנה על שיווי־הזכויות של יהודי־אוסטריה (Union österreichischer Juden). בחוברת שלו Der nationale Zwist und die Juden in Österreich (1886) נקט עמדה לאומית־יהודית. ב' היה מחובבי־ציון, אך נלחם בציונות המדינית ותקף את ד"ר הרצל. קודם פטירתו ביקר בארץ־ישראל.

נוסף על כתבי־הפולמוס שלו פירסם ב' כמה ספרים במדעי־היהדות. ביניהם: Ursprung und Entstehung des Buches Kohelet, 1872 („מוצאו והתהוותו של ס' קהלת"); Studien zur Geschichte der Sammlung der alt-hebräischen Literatur, 1875 („מחקרים לתולדות כינוסה של הספרות העברית העתיקה"); Die Juden in Spanien, 1876 („היהודים בספרד"); Hellenistische Bestandteile im biblischen Kanon, 1879 („יסודות הלניסטיים בכתבי־הקודש"); Quellen und Parallelen zu Lessings Nathan, 1881 („מקורות ומקבילות לנתן החכם של לסינג"); Jean Bodin, 1882 („ז'אן בודן"); Elementarschule und Erziehungswesen bei den alten Völkern, 1884 („בתי־ספר יסודיים ומערכת החינוך בעמי־הקדם"); Geschichte der Entstehung der talmudischen Literatur, 1884 („תולדות התהוותה של הספרות התלמודית"); Erinnerungen aus meinem Leben, 1922—1924 („זכרונות־חיי"); Israel und die Völker, 1923 („ישראל והעמים"). זכרונותיו תורגמו לעברית ע"י ש. שלום (שני כרכים, ת"א תרצ"ג).

M. Grunwald, *Dr. J. S. Bloch* (Österr. Wochenschrift, 20.11.1920).

נ. מ. ג.

בְּלוֹךְ, מָרְדְּכַי אֱלִיעֶזֶר — Marcus Eliezer Bloch — (1723, אנסבאך [באווריה] — 1799, קארלסבאד), רופא וזואולוג יהודי. ב׳ היה בנו של סוחר־זעיר עני; בנעוריו קיבל חינוך יהודי־מסרתי בלבד, אך בגיל של 19 התחיל לומד גרמנית, צרפתית ולאטינית ומתכונן ללימודים אוניברסיטאיים. בסיועם של קרובים אמידים למד רפואה בפראנקפורט ענ״א וקיבל תואר־דוקטור ב1747. הוא נתיישב כרופא בברלין ובמשך זמן קצר יצא שמו לתהילה בכל חוגי־החברה. משה מנדלסזון (ע״ע) היה מידידיו ומן החולים שב׳ טיפל בהם. — ב׳ קנה לו מקום בתולדות הזואולוגיה ע״י עבודתו במורפולוגיה ובסיסטמאטיקה של הדגים. מהכנסותיו מפעולתו הרפואית הקים לעצמו אקוואריום ואוסף ימי, ועל סמך מחקריו ומתוך שימוש בכל הספרות המדעית, שנוצרה עד זמנו, ביצע את מפעלו הגדול באיכתיולוגיה (ע״ע) — החיבור „תורת־הדגים הכללית״ (Allgemeine Naturgeschichte der Fische) ב12 כרכים (1782—1795), שבו תיאר ומיין יותר מ1,500 מינים של דגים. אע״פ ששיטת־המיון של ב׳ היתה פרימיטיווית ושטחית, נודע לספרו, המצטיין בתמונותיו וציוריו, ערך מדעי עד ימינו. ב׳ כתב גם כמה חיבורים קטנים על נושאים רפואיים וזואולוגיים.

J. Hirschberg, *M. E. B.* (*Dtsch. Med. Wochenschr.* 39, 900), 1913; M. Salomon, *M. E. B.* (*Biograph. Lex. hervorragender Ärzte*, I), 1929.

בְּלוֹךְ, מַרְק — Marc Bloch — (1886, ליון — 1944, טְרֵוּו [Trévoux], על־יד ליון), היסטוריון צרפתי יהודי. ב׳ שימש פרופסור לתולדות יה״ב באוניברסיטה של סטראסבור (1919—1936) ופרופסור לתולדות־הכלכלה בסורבונה (מ1936 ואילך). בימי מלחמת־העולם I שירת בהצטיינות בצבא הצרפתי בדרגת־קצין. בימי מלחמת־העולם II היה ממנהיגיה של MUR (Mouvements Unis de Résistance — „תנועות־המרי המאוחדות״); הוא נתפס ע״י הגסטאפו והוצא להורג ב16 ביוני 1944.

ב׳ שזכה לפירסום מרובה כמלומד בתחומי תולדות הכלכלה והחברה, ביחוד בימי־הביניים, חיבר: „ליל־דה־פראנס״ (L'Île de France), 1913; „מלכים וצמיתים״ (Rois et serfs), 1920; „התכונות המקוריות של תולדות הכפר הצרפתי״ (Les caractères originaux de l'histoire rurale française), 1931; „החברה הפאודאלית״ (La société féodale), 2 כרכים, 1939—1940. ב1929 ייסד, עם ליסין פֶּוור (Lucien Febvre), את כתב־העת Annales d'histoire économique et sociale, שבו פירסם הרבה מאמרים וסקירות על ספרים. אחר מותו הופיע ספרו: „התבוסה המוזרה — כתב־עדות, שנכתב ב1940״ (L'étrange défaite, témoignage écrit en 1940), 1946.

א. ז.

בְּלוֹךְ, מֹשֶׁה אַרְיֵה (תקע״ה/1815, רנשבורג [Ronsperg], בוהמיה — תרס״ט/1909, נַדִי־מארוש [Nagy-maros], על־יד בודאפסט), מחבר ספרים בתולדות־ההלכה ובחקר המשפט התלמודי. ב׳ שימש ברבנות בכמה מערי בוהמיה ומוראוויה. ב1877 נתמנה ב׳ (עם דוד קאופמן ובנימין זאב בַּכֶר) כמרצה לספרות התלמודית ולפוסקים בבית־המדרש לרבנים בבודאפסט וכראש חֶבֶר־המורים של מוסד זה. בתפקידים אלה שימש ב׳ 30 שנים רצופות.

חיבורו הראשי של ב׳ הוא ספר „שערי תורת התקנות״ (ב7 כרכים, תרל״ט—תרס״ו), הדן על סמך המקורות התלמודיים בתקנות של חכמי־ישראל מימות משה עד חתימת־התלמוד. מעין השלמה למחקרו זה הוא ספרו „שערי המעלות״ (תרס״ח) — פירוש של כל המעלות והמדרגות של הקדושה, הטהרה וטהרת־המשפחה, שקבעו החכמים בעלי המשנה והתלמוד. בשנתונים של בית־המדרש לרבנים הנזכר ובתדפיסים מיוחדים נתפרסמו מחקריו של ב׳ על המשפט המקראי והתלמודי, בגרמנית ובהונגארית: Das mosaisch-talmudische Polizeirecht (המשפט המשטרתי לפי תורת משה והתלמוד, 1879); Die Zivilprozess-Ordnung nach mosaisch-rabbinischem Rechte (סדרי דיני־ממונות לפי משפטי תורת משה והחכמים, 1882); Die Ethik in der Halacha (תורת־המוסר בהלכה, 1886); Das mosaisch-talmudische Erbrecht (משפט־הירושה לפי תורת משה והתלמוד, 1890); Der Vertrag nach mosaisch-talmudischem Rechte (החוזה לפי משפטי התורה והתלמוד, 1893); Das mosaisch-talmudische Besitzrecht (משפט־הקניין לפי תורת משה והתלמוד, 1897); Das mosaisch-talmudische Strafgerichtsverfahren (נוהל דיני־ענשים לפי תורת משה והתלמוד, 1890); Die Vormundschaft nach mosaisch-talmudischem Rechte (האפיטרופסות לפי משפט התורה והתלמוד, 1904).

ב׳ הוציא לאור על־פי כמה כתבי־יד תשובות למהר״ם ב״ר ברוך (ר׳ מאיר מרוטנבורג) שלא נדפסו קודם לכן (ברלין, מקיצי נרדמים, תרנ״א). כן הביא לדפוס שנית את שו״ת מהר״ם הנזכר, שיצאו בפראג שס״ח בצירוף הערות ומראי־מקומות (פרסבורג תרנ״ה, והוצאה שלישית בודאפסט תרנ״ו).

מ. נ. צ.

בְּלוֹךְ, פֶלִיכְּס — Felix Bloch — (נו׳ 1905, ציריך), פיסיקן יהודי־אמריקני ממוצא שווייצי. למד בשווייץ ובגרמניה, וב1932 נתמנה כמרצה לפיסיקה באוניברסיטה של לייפציג. אחר עלייתם של הנאצים לשלטון היגר לאמריקה. מ1934 ואילך הוא משמש פרופסור לפיסיקה באוניברסיטה של סטֶנפורד (קאליפורניה). ב׳ היה מן הראשונים, שהשתמשו בתורת־הקוואנטים לגבי המצב המוצק של החומר, ופתרוניו למשוואת־שְׁרֶדינגר במקרה של פוטנציאל מחזורי במחזוריות הסריג („פונקציות־ב׳״) מונחים ביסודה של תורת־המתכות המודרנית (1928). ב׳ חקר את מוליכותן של המתכות בטמפראטורות נמוכות וקבע את אופן התלות של המיגנוט הספונטאני בטמפראטורה („חוק־ב׳״, 1930). מ1936 ואילך תרם ב׳ תרומות רבות־ערך להכרת הפיסיקה של הגרעין האטומי (ע״ע), ביחוד מבחינת התכונות המאגנטיות שלו, ולהכרת הנויטרון וקרינת־הנויטרונים. ב1952 הוענק לו (ביחד עם פֶּרסֶל) פרס־נוֹבֶל לפיסיקה.

בְּלוֹךְ, שִׁמְשׁוֹן הַלֵּוִי (1784—1845), מראשוני הסופרים העבריים בתקופת־ההשכלה. נולד להורים אדוקים בעיירה קוליקוב הסמוכה ללבוב (גאליציה). בעצת דודו, המשכיל ברוך צבי ניי מן העיירה ז׳ולקיב, הסכימו הוריו של ב׳ ללמד את בנם גם תנ״ך, שלא כמנהגם של יהודי־גאליציה באותם הימים, ובהשפעתו של דודו זה השתלם

ב׳ גם בגרמנית ובמדעים כלליים. מספר שנים היה ב׳ תלמיד־חבר של ר׳ נחמן קרוכמל (ע״ע) וידיד קרוב של ר׳ שלמה יהודה רפפורט (ע״ע), ומשניהם למד הרבה. לערך ב1804 נשא אשה מעיר זאמושץ שבפולניה הקונגרסאית ועבר לדור בעיר זו, שבה הירבה לקרוא בספרים עבריים ולועזיים ולהעשיר את ידיעותיו. ב1809 פירסם את חיבורו הראשון: מהדורה חדשה של „אגרות הרשב״א" נגד הפילו־סופיה, ביחד עם „אגרת ההתנצלות" של ר׳ ידעיה פניני הבדרשי בעד הפילוסופיה, בצירוף הקדמה של המהדיר, שבה הוא משתדל להסביר, שהרשב״א לא התנגד ללימוד הפילו־סופיה בכלל, אלא רק ללימוד הפילוסופיה בגיל צעיר יותר מדי. כשנתיים (1813—1814) עבד ב׳ כמגיה לספרים עב־ריים בבית־הדפוס של אנטון שמיד בווינה, ובאותו זמן (1814) פירסם תרגום עברי (לפי התרגום הגרמני של ד״ר מארקיס הרץ) לחיבורו של ר׳ מנשה בן ישראל (ע״ע) Vindiciae Iudaeorum, בשם „תשועת־ישראל", בצירוף מבוא ותולדות המחבר כתובות בידי דויד חפשי (= פראנקו מנדס, ע״ע). ואולם את מקומו בספרות העברית קנה לו ב׳ ע״י חיבורו „שבילי־עולם", גאוגראפיה כללית ראשונה בלשון העברית. שני חלקיו הראשונים של חיבור זה, על אסיה ועל אפריקה, יצאו בחייו של המחבר (1822, 1827), ואילו החלק השלישי, הבלתי־גמור, על אירופה, בתוספת כמה מחקרים, מכתבים ושירים, יצא ב1855, אחר מותו, בשם „זהב שב״ה" (ר״ת של שמשון בלוך הלוי). הספר זכה לארבע מהדורות ופירסם את מחברו בספרות העברית. בעיקרו הוא תרגום־עיבוד של ספרי־גאוגראפיה גרמניים, אך ב׳ ידע לתת לחיבורו צורה וסיגנון עבריים־עממיים, שמשכו את הלבבות ע״י מה ששילב בתוכו סיפורים על תופעות בלתי־רגילות בארצות רחוקות, סיפורים עטופים צעיף של מסתורין ואגדה, וכן גם הקדיש בספרו תשומת־לב מיוחדת למקום, שתופסת בתולדות־ישראל בעבר ובהווה כל ארץ, שעליה הוא דן. לשונו של ב׳ ב„שבילי־עולם" היא מליצית קיצונית ומסורבלת מאוד אפילו לגבי תקופתו שלו, וכן פוגמות במבנה־הספר ההערות המרובות שלא לעניין, שהן גדושות פילפולים תורניים וחקירות מייגעות בחכמת־ישראל. ב1840 פירסם ב׳ תרגום עברי מחיבורו של לאופולד צונץ (ע״ע) „תולדות רש״י" בצירוף תיקונים והערות, שיש בהם גם תוספות חשובות למקור הגרמני. את שנותיו האחרונות בילה ב׳ בבדידות בעיירת־מולדתו קוליקוב כשהוא צמוד אל מיטתו מחמת מחלה ממושכת.

יוסף קלוזנר, היסטוריה של הספרות העברית החדשה, כרך ב׳, תשי״ב², עמ׳ 350–368; גרשום באדר, מדינה וחכמיה, תרצ״ד, עמ׳ 42–43.

ג. א.

בְּלוּם, לֵאוֹן — Léon Blum — (1872, פאריס — 1950, שם), מדינאי וסופר צרפתי־יהודי. ב׳ היה בנו של סוחר אמיד ממוצא אלזאסי. למד משפטים ונתבלט בצעירותו כמבקר תיאטרוני. ב1895 צורף למועצת־המדינה (Conseil d'Etat), וב1899 נצטרף — בהשפעתו של ז׳וֹרֶס — לתנועה הסוציאליסטית. בימי מלחמת־העולם I, בתקופת כהונתו של מארסֶל סֶנבא (Sembat) כמיניסטר לעבודות ציבוריות, שימש ב׳ כמנהל משרדו. ב1919 נבחר לבית־הנבחרים, ולאחר שנים אחדות נעשה מנהיגה של המפלגה הסוציאליסטית. כשנתפלגה המפלגה ב1919, עמד ב׳ בראש קבוצת־המיעוט, שסירבה להצטרף אל הקומינטרן. בהנהגתו הקימה המפלגה „גוש שמאלי" (1924).

ב׳ סירב להשתתף בממשלות לא־סוציאליסטיות, אך קיבל עליו את תפקיד הראשות של הממשלה, שנשענה על מה שקראו „חזית עממית": קוֹאליציה של מפלגות שמאליות (4 ביוּני 1936). ב׳ הוא הסוֹציאליסטן הראשון (והיהודי הראשון), שכיהן בתפקיד זה בצרפת. בימי־כהונתו הנהיג שבוע של 40 שעות־עבודה, הלאים את תעשיות־המלחמה ותיקן תיקונים סוציא־ליים אחרים. כדי לפ־תוֹר את קֻשייה הכס־פיים של צרפת ביקש לו סמכויות לשעת־חירום, אך הסנאט השמרני סירב להעני־קן לו. כתוצאה מכך התפטר ב׳ ביוּני 1937. לאחר מכן שימש כממלא־מקום של ראש־הממשלה בקאבינט של שוֹטאן (1937—1938) וב1938 (מארס—אפריל) שימש שוב כראש־ממשלה.

לאון בלום

כמתנגד למשטר פֶּטֶן נאסר בסוף 1940 והובא למשפט בעיירה ריוֹן (Riom) קרוב לקלֶרמוֹן־פֶרָן כנאשם בגרימת־המלחמה; אבל עמידתו האמיצה גרמה, שהחקירה המשפטית נגדו הופסקה לאחר שבועות אחדים. לאחר מכן הושם במשמר בגרמניה וב1945 שוחרר ע״י האמריקנים. בדצמבר 1946 הקים בצרפת ממשלת בין־הזמנים, שנתקיימה עד שנבחר הנשיא הראשון של הרפובליקה הרביעית.

כתביו העיקריים כוללים: „שיחות חדשות של גתה עם אֶקרמאן" (Nouvelles conversations de Goethe avec Eckermann, 1901); „בתיאטרון" (Au théatre, 4 כרכים, 1905—1911); „על הנישואים" (Du mariage, 1907); „סטנדאל והבֵּיליזם" (Stendhal et le beylisme, 1937); „בעיות־השלום" (Les problèmes de la paix, 1937); „השימוש בכוח־השלטון" (L'exercise du pouvoir, 1937); „בסולם אנוש" (A l'échelle humaine, 1945); „זכרונות על משפט־דרייפוס" (Souvenirs sur l'Affaire Dreyfus, 1935).

את רעיונות־היסוד שלו על היהודים הביע ב׳ בספרו „שיחות חדשות"; הוא קובע בו, שהיהודים מתאימים לסוציאליזם יותר מכל שאר העמים. קודם מלחמת־העולם I לא הקדיש ב׳ לענייני־היהודים אלא תשומת־לב מועטת בלבד, אך מ1919 ואילך התחיל מתעניין באופן פעיל בארץ־ישראל. ב1927 נצטרף לוועד הפרו־ציוני „צרפת—ארץ־ישראל", ולאחר זמן מועט פירסם בבטאונו של ועד זה מאמר, שבו הציע הוצאת מלווה בינלאומי ליישובה של ארץ־ישראל בחסותו של חבר־הלאומים. ב1928 נצטרף לוועד הבינלאומי למען ארץ־ישראל. בשנה שלאחר מכן נעשה חבר של הסוכנות היהודית. זמן מועט קודם מותו סיכם את עמדתו כלפי

הציונות כלהלן (פברואר 1950): „יהודי צרפתי, אדם, שנולד בצרפת משלשלת ארוכה של אבות צרפתיים, ואינו מדבר אלא בלשון ארצו, ויונק בעיקר מתרבותה, וסירב לעזוב אותה בשעת סכנה חמורה שבחמורות לנפשו — הריני משתתף בכל לבי במאמץ הנפלא, שהועבר בדרך נס מספירת־החלום לספירת המציאות ההיסטורית, מאמץ, שמבטיח מעכשיו מולדת מכובדת, שווה וחפשית לכל אותם היהודים שלא זכו, כמוני, למצוא אותה בארץ שנולדו בה. עקבתי אחר מאמץ זה למן היום, שהנשיא וייצמן העמידני על מהותו. תמיד הרגשתי את עצמי סולידארי ביחס אליו, וכיום — יותר מבכל זמן אחר".

ח. וייצמן, מסה ומעש, תש"ט; M. Vichniac, *Leon Blum*, 1937; R. L. Stokes, *Leon Blum, From Poet to Premier*, 1937; G. Fraser and T. Natanson, *Leon Blum, Man and Statesman*, 1938; H. Bourgin, *De Jaurès à Leon Blum*, 1938; E. Silberner, *French Socialism and the Jewish Question (Historia Judaica*, vol. XVI, part 1, April 1954); A. Blumel, *Leon Blum, juif et sioniste*, 1951.

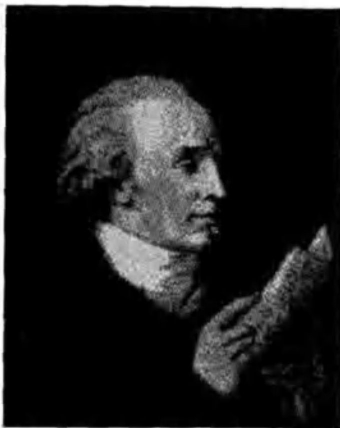
א. ז.

בְּלוּם, רוֹבֶּרְט — Robert Blum — (1804—1848), סופר ופוליטיקן גרמני. ב', בן למשפחה עניה, נעשה שמש של תיאטרון בלייפציג ועלה לדרגת מזכיר־המנהל. חיבר מחזה בשם „השיחרור של קאנדיה" (Die Befreiung von Candia) והשתתף בעריכתו של לכסיקון כללי לתיאטרון (Allgemeines Theater-Lexicon, 1839—1842). באותו זמן התחיל ב', שהיה נואם מלהיב, נוטל חלק בחיים הפוליטיים של לייפציג, ועד מהרה נעשה מנהיגם של הליבראלים. כן פירסם כמה חיבורים במדע־המדינה, וב1848 נבחר כציר לאספה הלאומית בפראנקפורט ונמנה עם מנהיגי השמאל הראדיקאלי. באוקטובר אותה שנה נשלח לווינה כדי למסור את ברכת מפלגתו למהפכנים, שנלחמו אז בעיר זו בצבא האוסטרי (ע"ע אוסטריה־הונגריה, ע' 989). ב' השתתף בהגנת־העיר, ואחר כיבושה נידון למיתה ונורה (9.11.1848). מיתתו עוררה התמרמרות בחוגי הליבראלים בגרמניה וב' נחשב בין קדושי המהפכה הגרמנית של 1848. מבחר נאומיו וכתביו (Ausgewählte Reden und Schriften) יצא ב2 כרכים ב1879/81.

H. Blum, *Robert B.*, 1878.

בְּלוּמֶנְבַּךְ, יוֹהַן פְרִידְרִיךְ — Johann Friedrich Blumenbach — (1752, גותה — 1840, גטינגן), חוקר רפואי ואנתרופולוג גרמני; אבי האנתרופולוגיה החדשה וחקר־הגזעים המדעי. ב' למד את מדעי הטבע והחי („בלי האדם") בינה, ואח"כ למד רפואה בגטינגן והוסמך כרופא ב1775. הוא היה תלמידו של ק. ו. ביטנר (C. W. Büttner), חוקר מקורי ויוצא־דופן, שעשה בהרצאותיו את האדם לנושא מרכזי של המחקר המדעי; השפעתו קבעה את דרך־חייו של ב'. ב' פעל בהצלחה כרופא, ב1778 נתמנה פרופסור לרפואה בגטינגן, ומאז ישב כאן עד סוף ימיו. ב' חיבר ספרים במדע הרפואי, שהיו חשובים בשעתם: Institutiones Physiologicae („יסודות הפיסיולוגיה"), 1787; Handbuch der vergleichenden Anatomie („ספר־עזר לאנאטומיה משווה"), 1804, שהיה מפעל חלוצי במקצוע זה; Handbuch der Naturgeschichte („ספר־עזר לתיאור הטבע"), שהופיע מ1779 עד 1830 ב12 מהדורות וניתרגם ללשונות אירופיות שונות.

אך בעיקרו של דבר, קנה ב' את עולמו בפתיחת פרק חדש באנתרופולוגיה הפיסית (ע"ע). למעשה הניח את היסוד הראשון למקצוע זה כמדע בעבודת־הדוקטור שלו „על ההבדלים הטבעיים שבמין האדם" (De generis humani varietate nativa), 1775, ששימש כ100 שנים חיבור־למופת על חלוקת הגזעים (ע"ע גזע, עמ' 564—566). כלינה (ע"ע) וכחוקרים אחרים בני־דורו ביקש ב' למצוא סימני־הכר אנאטומיים סגוליים, שמבדילים בין האדם לבעה"ח, ואף ראה סימנים כאלה בסנטר הבולט ובעמידה הניצבת של השינים הקדמיות. אך בעיקר נתכוון להעלאת דמותו הטבעית של האדם ומקומו במערכת־החיים. ב' היה תומך מובהק בתורה המוֹנוֹגֶנֶטית, המנחת את המוֹצא האחיד של כל בני־האדם כבני מין אחד ואת שוויון־ערכם הביולוגי. הוא התייחס בתיעוב לסחר־העבדים, נלחם לטובת קרבנותיו העיקריים — הכושים —, ואסף חומר כדי להוכיח, שאין הם נופלים משאר בני־אדם בכושר שכלי, ואף אינם שונים מהם במידה ניכרת במבנה־גופם. תרומתו העיקרית לאנתרופולוגיה היתה הוכחתו, שאע"פ שמצויות קבוצות מרובות ושונות של בני־אדם, אין לתחום ביניהן תחומים מוגדרים, וכולן מצטרפות למערכת רציפה; הכרה זו משמשת אבן־יסוד לכל הנסיונות—בעבר ובזמננו—לקביעת טאכסונומיה אוֹבייקטיווית של המין האנושי. ב' הניח תחילה את מציאותן של 4 קבוצות גזעיות ראשיות; במהדורה השניה של ספרו (1781) הוסיף עליהן קבוצה חמישית, ובמהדורה השלישית והאחרונה (1795) קרא להן בשמות: קאווקאזית (מונח, שב' חידשו), מונגולית, אֶתיופית, אמריקנית, מאלאית — חלוקה, שהשפיעה על האנתרופולוגיה המדעית ועל המושגים המקובלים עד תחילת המאה ה20. — ב' הכין אוסף־גולגלות (שהוא עצמו קרא לו „גולגולתא" [Golgotha] ושהוא שמור עד היום בגטינגן), שהיה הטוב ביותר בזמנו. הוא תיארו בספרו Collectio craniorum diversarum gentium („אוסף־גולגלות של עמים שונים"), 1790—1828, שעל־ידיו נעשה ממניחי היסוד של הקרניומטריה (ע"ע גלגלת, עמ' 771). כמו־כן היה הראשון, שפתח ותיאר גוויות חנוטים מצריים, שנמסרו לו לבדיקה על־ידי החברה המלכותית בלונדון.

י. פ. בלומנבאך
ציור מיוחס לי. ה. ו. טישביין

K. F. H. Marx, *Zum Andenken an J. F. B.*, 1840; M. J. P. Flourence, *Eloge historique de J. F. B. (Mem. Inst. France*, 21), 1847; A. H. R. Grisebach, *B.* (in *Gottinger Professoren*, 1872); H. Plischke, *J. F. B.'s Einfluss auf die Entdeckungsreisenden seiner Zeit (Abh. Ges. Wiss. Gottingen, Phil.-Hist. Kl. III*, Nr. 20), 1937.

ג'. ס. ס.

בְּלוּמֶנְפֶלְד, יְהוּדָה קוּרְט (נו' ב1884, מארגראבובה [כיום טרוֹיבורג], פרוסיה המזרחית), עסקן ותעמלן ציוני. ב', בנו של שופט, נתחנך בנעוריו ברוח ההתבוללות.

הוא למד באוניברסיטות של ברלין, פרייבורג וקניגסברג, וכשהיה סטודנט נצטרף לתנועה הציונית ונעשה מנהיגו של הנוער הציוני האקדמאי ואח"כ — אחד מן המנהיגים המובהקים ביותר של הציונות בגרמניה. מ1909 שימש כמז־כיר ההתאחדות של ציוני־גרמניה, ב1910—1914 — כמזכיר כללי של הנהלת ההסתדרות הציונית העולמית (שמושבה היה אז בברלין), וב1913—1914 — גם כעורך השבועון הציוני Die Welt. אחר מלחמת־העולם I היה ב' ממייסדי קרן־היסוד. ב1924—1933 היה נשיא ההתאחדות של ציוני־גרמניה. ב1933 עלה ב' לא"י (שבה כבר ביקר חמש פעמים קודם לכן — לראשונה ב1913). כאן נתמנה ב1936 כחבר הדירקטוריון של קרן־היסוד. ב' השתתף כציר בכל הקונגרסים הציוניים מן הקונגרס התשיעי (1909) ואילך, והוא גם חבר של הוועד הפועל הציוני (מ1920). ב' היה מראשי האגף הפרוגרסיווי של הציונות הכללית ומתומכיו הנאמנים של חיים וייצמן.

בְּלוּמְפוֹנְטֵין (Bloemfontein), עיר־הבירה של מדינת אורנג' החפשית (ע"ע) שבברית אפריקה הדרומית. מספר תושביה כ110,000 (1954), ויותר ממחציתם שחורים. ב' שוכנת בין גבעות נמוכות בפלט הגבוה (ע"ע אפריקה הדרומית, ברית־), בגובה של 1,350 מ' מעל פני־הים, כ12 ק"מ מדרום לנהר־מוֹדֶר (פלג של הוַאל) ובצומת של מסה"ב מקיפטאון ליוהאנסבורג ומקימברלי לדרבן. ב' משמשת שוק לתוצרת החקלאות וגידול־המקנה של הפרובינציה; יש בה טחנות־קמח, בתי־מטבחיים ובח"ר לשימורי־בשר וכן יש בה תעשיות של רהיטים, זכוכית ומתכת. בב' יש (מ1855) אוניברסיטה, שלשון־הלימודים בה היא אפריקאנס, ובה שש פאקולטות ושני קולג'ים. מקומה של ב' יפה לעריכת תצפיות בכוכבי השמים הדרומיים, והאוניברסיטות של הארוארד ומישיגן באה"ב הקימו בקרבתה בתי־מצפה. — ב' נוסדה ב1846 בימי ה„טרק הגדול" (ע"ע אפריקה הדרומית, היס־טוריה); היא בנויה ברחבות־ידיים ויש בה פארקים גדולים. ב1913 הוקמה בה מצבת־זיכרון לנשים ולילדים, שנספו במחנות־ההסגר שהקימו האנגלים לאוכלוסיה הבורית בימי מלחמת־הבורים; על־ידה קבורים נשיא־הרפובליקה האחרון סטין ועוד כמה מגדולי אורנג'. ב' היא מושב בית־הדין העליון של בירת אפריקה הדרומית.

יהודים בודדים הגיעו לב' זמן קצר אחר ייסודה. הסוחר יצחק באומאן, שהשתקע כאן ב1847, שימש כמנהל הבאנק הלאומי וכיהן פעמיים בתפקיד של ראש־העיר. קהילה יהו־דית נתארגנה בב' ב1887 וביכ"נ הוקם בה ב1904. ב1921 היו בב' כ800 יהודים וכיום (1955) — כ1,300.

בְּלוּמְפִילְד, לֶנֶרְד — Leonard Bloomfield — (1887, שיקאגו — 1949, ניו־הייון), בלשן יהודי אמריקני. לאחר שסיים את חוק־לימודיו באוניברסיטה של שיקאגו השתלם בגרמניה (לייפציג וגטינגן). ב1913/21 שימש מרצה לבלשנות משווה ולגרמנית באוניברסיטה של אילינוי; ב1921/27 היה פרופסור לגרמנית ולבלשנות באוניברסיטה של אוהאיו; ב1927/40 — פרופסור לפילולוגיה גרמנית באוני־ברסיטה של שיקאגו; ומשנת 1940 עד מותו — פרופסור לבלשנות באוניברסיטה של ייל.

אע"פ שמקצועו הרשמי של ב' היה הבלשנות הגרמנית, תרם את עיקר תרומתו המדעית בתחום הבלשנות הכללית. בעבודותיו בתחום זה הירבה ב' להסתמך על מחקריו המקו־ריים בטגלוג (ע"ע) ובלשונות אמריקניות, בייחוד מֶנוֹמִינִי ושפות־אלגונקין אחרות.

ספרו הראשון בבלשנות הכללית (1914) היה מבוסס על הפסיכולוגיה של וילהלם וונט (ע"ע). את ביכורי שיטתו העצמית אפשר לראות ב„טכסטים בטאגאלוג" (1917). הספר מכיל בין השאר מילון ודיקדוק, שהוא שונה במבנהו מן הדיקדוקים המקובלים: התחביר בא בראש; תורת־הצורות שבו אינה בעיקרה אלא רשימה של היסודות התצורתיים אגב ציון אפשרויות הצטרפותם זה לזה ול„שרשים"; תפקידיהן של הצורות מוגדרים פחות או יותר כמקובל, ע"פ „משמעותן". במבנה של דיקדוק זה אפשר להכיר את השפעת דיקדוקו של פָּנִינִי (ע"ע) לסאנסקרט, שב' ראה בו מופת ודוגמה לתיאור־לשון.

לאחר שייסד את „החברה הבלשנית של אמריקה" ואת בטאונה Language („לשון"; מ1925 ואילך) התחיל ב' מפרסם בכ"ע זה את דעותיו המתודולוגיות וב1933 סיכם את משנתו בספרו הגדול Language, שעד מהרה זכה, עכ"פ באה"ב, למעמד של ספר קלאסי ונתן את הדחיפה העיקרית להתפתחותה העצומה של האסכולה האמריקנית. באירופה נתקבל הספר תחילה בקרירות; ביקרתו של מֵיֶה (ע"ע), למשל, אינה מעידה על הבחנה בחידוש שבו.

ב' ראה את עצמו כממשיך האסכולה של „המדקדקים הצעירים" (ע"ע בלשנות), שלמד בבית־מדרשם (ביחוד העריץ את לֶסקין, ע"ע); במחקריו בתחום הדיקדוק המשווה של לשונות־האלגונקין השתמש בהצלחה בשיטת השיחזור של צורות־מוצא ע"פ „חוקים פונטיים", ועי"כ נתן הוכחה נוספת לחשיבותה של שיטה זו. קשה לומר בבירור, באיזו מידה הושפע מפ. דה סוסיר (ע"ע); על כל פנים הודה ב' ב1922, שספרו של דה־סוסיר „נתן בסיס תֵאוֹרֶטִי לכיוון החדיש במחקר הבלשני".

המיוחד שבמשנתו של ב' נובע מזיקתו אל המדעים המדוייקים, משאיפתו לבסס את הבלשנות על יסודות מדעיים גמורים ומהשקפתו ה„מכאניסטית". מכאן שנאתו לאפלטון והתנגדותו החריפה לפסיכולוגיזם של הבלשנות המסרתית, בפרט של ה. פאוּל (ע"ע). אע"פ שב' (שלא כאחדים מחסידיו הקיצונים) לא הוציא את ה„משמעות" מכלל עניינה של הבלשנות, סבור היה, שאין ה„משמעות" נתון בטוח, שאפשר לבסס עליו את הגדרת הקאטגוריות הלשוניות. — בדור האחרון מודים הכל, ששום אדם לא תרם יותר מב' לבירור יסודותיה המתודולוגיים של הבלשנות.

B. Bloch, *Language*, XXV (1949), 87–98; Robert A. Hall Jr., *Lingua*, II (1949/50), 117, 123; E. Sapir, *The Concept of Phonetic Law as Tested in Primitive Languages by L. B.*, 1931, in *Selected Writings* (1949), 73–82; C. F. Hockett, *Implications of B.'s Algonquian Studies*, in *Language*, XXIV (1948), 117–131.

ח. י. פ.

בְּלוּמְפִילְד, מוֹרִיס — Maurice Bloomfield — (1855, בילסקו, שלזיה הפולנית — 1928, סאן פראנציסקו), סאנסקרטיסטן יהודי. ב', שבא לאה"ב בילדותו (1867), קיבל כאן את חינוכו הגבוה באוניברסיטות של שיקאגו וייל, ובזו האחרונה היה תלמידו של הבלשן ו. ד. ויטני (ע"ע). ב' התמסר לחקירת הלשונות והספרויות הסאנסקרטית והורית. לאחר שהשתלם ב1879/81 בברלין ובלייפציג נתמנה ב1881 פרופסור לסאנסקרט ולבלשנות משווה באוני־

ברסיטה ע״ש ג׳ונז הופקינז בבאלטימור, ובתפקיד זה כיהן כמעט עד שנות־חייו האחרונות. — עבודותיו הגדולות ביותר של ב׳ הן בחקר הודה: „קונקורדאנציה לוודה״ (בהוצאת האקאדמיה הבאווארית, 1906) ו„חילופי־נוסחאות שבוודה״ (הושלם אחר מותו ע״י תלמידו פ. אֶג׳רטוֹן [Edgerton] ונתפרסם ב1930/34). כן פירסם ב׳ מתוך כתבי־יד שורה של טכסטים ודיים, הוצאות ביקרתיות ותרגומים, ומאמרים בתחום הבלשנות ההודו־אירופית. — ב׳ היה ממייסדיה ונשיאה של החברה הבלשנית של אה״ב וזכה לתארי־כבוד של חברות מדעיות באירופה.

Studies in Honor of Maurice Bloomfield, 1920; F. Edgerton, *Journal of the American Oriental Society* (1928), 193-9.

בֶּלוֹן, פְּיֶר — Pierre Belon — (1517—1564), רופא, חוקר־טבע ותייר צרפתי. למד רפואה בפאריס, וכן היה תלמידו של וַלריוּס קוֹרדוּס (ע״ע) בויטֶנבֶּרג. בסיועם של שוחרי־מדע רמי־מעלה ערך ב׳ מסע־מחקר בארצות הים התיכון והמזרח התיכון, שנמשך 3 שנים (1546—1549); בין השאר סייר גם בארץ־ישראל. לאחר שחזר ממסעו ישב עפ״ר בפאריס. רשימות־המסע שלו כוללות פרטים חשובים על הגאוגראפיה והאתנוגראפיה, וביחוד על הצומח והחי של ארצות־המזרח, מהם דברים שהיו בזמנו בגדר חידושים בשביל העולם המערבי. עיקר חשיבותו של ב׳ לתולדות־המדע כלול בחיבוריו על הדגים ועל הציפרים (1555), שבהם נעשה מכמה בחינות מייסדה של האנטומיה המַשוָה (ע״ע). אמנם שיטת־המיון של ב׳ היתה מיושנת; הוא לא הבחין יפה בין דגים ובין חיות־ים אחרות: למרות מה שהכיר בבירור שהלוויתנים הם יונקים ולמרות מה שאנו מוצאים אצלו תיאור מדוייק של בע״ח אלה, כלל ב׳ את הלוויתנים במהלקת־הדגים, כדרכם של חוקרי־הטבע הקדמונים. בדומה לזה מיין את העטלפים בין ציפרי־הלילה. לעומת זה יש חשיבות מכרעת להשוואתו המדוקדקת בין השלד של הציפור ובין זה של האדם, שבאמצעותה עמד על השוויון שבתכנית־היסוד של שני מבנים אלה (ציורים: ע״ע אנטומיה משוה, עמ׳ 409/10; ביולוגיה, עמ׳ 327).

F. J. Cole, *A History of Comparative Anatomy*, 1944.

בְּלוֹנְדְהַיים, דָוִד שִמְעוֹן (1884, באלטימור — 1934, שם), חוקר יהודי־אמריקני של הלשונות הרומאניות. לאחר שהוכתר ב1910 בתואר ד״ר לפילוסופיה באוניברסיטה ע״ש ג׳ונז הופקינז בבאלטימור השתלם ב׳ במשך שלוש שנים ב Ecole des hautes études בפאריס. ב1910 נתמנה מדריך לבלשנות רומאנית באוניברסיטה של אילינוי ובשנת 1924 — פרופ׳ לאותו מקצוע באוניברסיטה ע״ש ג׳ונז הופקינז ובתפקיד זה שימש עד שמת (ע״י התאבדות).

ב׳ הקדיש את מחקריו העיקריים לחקר צורותיהן של הלשונות הרומאניות בפי היהודים ביה״ב, וביחוד של המלות הצרפתיות שבפירושיו של רש״י. בין השאר הביע השערה, שהניבים, שהיו שגורים בפי היהודים בארצות הרומאניות ביה״ב, מקורם בדיאלקט הלאטיני, שדיברו היהודים בסוף ימיה של האימפריה הרומית. בין חיבוריו: Contribution à la lexicographie française d'après des sources rabbiniques („תרומה ללכסיקוגראפיה הצרפתית לפי מקורות רבניים״), 1910; Les parlers judéo-romans et la vetus latina („לשונות־דיבור יהודיות־רומאניות והתרגום הלא־טיני הישן של המקרא״), 1925; Poèmes judéo-français du moyen âge („שירים יהודיים־צרפתיים מיה״ב״), 1927; Les gloses françaises dans les commentaires talmudiques de Raschi („התיבות הצרפתיות בפירושיו של רש״י לתלמוד״), ביחד עם אַרסֶן דַרמֶסטֶטֶר (ע״ע), ב׳ כרכים, 1929; Liste de manuscrits des commentaires bibliques de Raschi („רשימת כתבי־היד של פירושי רש״י למקרא״), 1932.

בזמן מלחמת־העולם I ואחריה פעל ב׳ גם בעסקי־ציבור יהודיים. ב1918/9 שימש כמזכיר „הוועד היהודי לסיוע״ (Jewish Welfare Board) בארצות־הברית. כן תירגם ספרים בשאלות־היהדות מצרפתית וגרמנית לאנגלית, ובכללם את ה„אוטואֶמאנציפאציה״ של פינסקר (1916; מהדורה חדשה: 1944).

D. S. B., *Curriculum Vitae*, in *Les Gloses françaises...*, vol. II (1937), pp. 13-14; *A Bibliography of the Publications of D. S. B.*, ibid., pp. 15-21.

מ.

בְּלוֹנְדֶל, מוֹרִיס — Maurice Blondel — (1861—1949), פילוסוף צרפתי. ב1896 נתמנה פרופסור באֶכּס־מַרסֵי (Aix-Marseille). לאחר זמן נתעוור ואת רוב ספריו חיבר מתוך הכתבה. בספרו הראשון L'Action (1893; הוצ־אה חדשה: 1950) דן ב׳ לחובה את הפילוסופיה הדוגלת בעיון בלבד. שלא כאיש־המדע אין הפילוסוף רשאי, לדעתו של ב׳, להצטמצם בהפשטות; עליו לתפוס את הממשות; כי הפילוסופיה היא חיים — ולא השקפה, מעשה — ולא תורה על המעשה. גורלו של האדם המודרני כפה עליו חיים מתוך מאבק ועורר בו הרגשת־אחריות לגבי היצירה כולה, ושוב אין הוא יכול להסתפק באידיאל היווני של ההסתכלות העיונית הטהורה. לפיכך יש להרחיב את התפיסה הפילוסו־פית כלפי מטה, כלפי התחום של פעולת־האדם. אך עם זה יש גם להרחיב אותה כלפי מעלה, כלפי התחום של החוויה הד־תית. בכיוון זה תפקידה של הפילוסופיה הוא לעורר באדם את הרגשת הריקות — אותה ריקות, שרק האמונה עלולה למלא אותה. הפילוסופיה מביאה אותנו עד הסף של החוויה הדתית, אבל לספק חוויה זו אין בכוחה. כל הבריאה חדורה בדחיפה לקראת אלוהים; החומר מצפה לחיים, החיים מצפים לרוח, והרוח מצפה להתעלותה לקראת האלוהי. תנועת־העולם מכוונת מלמטה למעלה; היא מעלה את הדרגה הנחותה לדרגה הגבוהה ביותר. תנועת־עולם זו מרימה את האנושות הטבעית לדרגה של אנושות על־טבעית, שאת ראשית הגשמתה רואה ב׳ בכנסיה.

אחר ספרו הראשון הנזכר, שעל־ידיו נודע שמו ברבים, פירסם ב׳ את הטרילוגיה: La pensée („המחשבה״, 1934), L'être et les êtres („ההויה והישויות״, 1935) ו L'Action („הפעולה״, 1937) ומספר של ספרים מכוונים לקביעת מקומה של הפילוסופיה הנוצרית: La philos. et l'esprit chrétien („הפילוסופיה והרוח הנוצרית״, 1944—1946); Le problème de la philos. catholique („הבעיה של הפילוסופיה הקאתולית״, 1932). — בצרפת קיימת „הברת־בלונדל״, שהתחילה מפרסמת Études blondéliennes.

P. Archambault, *Vers un réalisme intégral*, 1928; T. d'Eypernon, *Le Blondelisme*, 1933; F. Lefèvre, *L'itinéraire philosophique de M. B.*, 1928; H. Duméry, *La philosophie de l'action. Essai sur l'intellectualisme blondélien*; *Philosophic Thought in France and the U. S.*, edited by Marvin Farber, 1950, p. 8 sq., p. 236 sq.

ש. ה. ב.

בֵּלוֹנָה (Bellona; מ־bellum — בלאט׳ מלחמה), אלת־המלחמה של הרומים. בהיכלה, שהיה מחוץ לתחומה של רומי, בשדה־מארס, היה הסנאט נוהג להתאסף כדי להחליט על קבלתן או דחייתן של הצעות לעריכת מסעות־ניצחון למצביאים־מנצחים. לאחר שנתרחבו הגבולים של מלכות־רומי, היו נוהגים לערוך כאן גם את הטכסים של הכרזת־מלחמה. הרומים זיהו מתחילה את ב׳ עם אלת־קרב קדומה של היוונים; אך בזמן מלחמת הרומים במתרדת (ע״ע), מלך פונטוס, זיהו חיילי־רומי את ב׳ עם אלת־המלחמה הקאפאדוקית מא (Ma) והעבידו את פולחנה לרומי. מרכז פולחנה של אלה זו בקאפאדוקיה היתה קומאנה, היא קומאני החיתית, ששימשה קודם לכן מקום־פולחנה של האלה חֶבַּת; לפיכך יתכן, שפולחן מא לא היה אלא המשך של פולחן קדום זה. השם „מא" מובנו, כנראה, „אם". חסידיה של האלה האמינו, שהחזיר הוא חיה טמאה ואסור היה להם לגדל חזירים. בפולחנים מרובים אחרים של אלי־אסיה, היה גם פולחנה של מא־ב׳ פולחן אורגיאסטי; המשתתפים בו היו רצים ברחובות, פוצעים את עצמם בגרזינים ומזים מדמם על צלם־האלה.

G. Wissowa, *Religion und Kultus der Romer*, 1912, pp. 151 sqq., 348 sqq.; O. R. Gurney, *The Hittites*, 1952, p. 135.

ד. פ.

בֶּלוּנוֹ (Belluno), עיר בחבל וֶנֶטוֹ [וְנֶצִיָה אֶוּגַאנֵיאָה] שבאיטליה הצפונית־מזרחית; בירתה של פרובינציה שנקראת על שמה. בב׳ יש להבחין בין העיר גופה, שמונה כ־11,000 נפש (1950), ובין ב׳ כתחום־השלטון של עיריה, שכולל כ־35 שכונות וחוות כפריות, ובו כ־29,000 נפש.

ב׳ שוכנת באלפים המזרחיים בגובה של 390 מ׳ מעל פני־הים, בקרן שבין נהר פִּיָּה ובין פלגו הימני אַרְדוֹ, והיא מוקפת ברובה אפיקי־מים. היא משמשת שוק לסביבה, שמתפרנסת מחקלאות, גידול־מקנה, משק־יער, ומפעלים הידרו־חשמליים. אך יש בב׳ גם כמה תעשיות: מכשירי־חשמל, רהיטים קלועים, ליקרים וסבון. כמרכז היא משמשת מרכז לתיירות בהרים הסמוכים לה, ביחוד בדולומיטים. יש בב׳ כמה כנסיות ובניינים אחרים, שהם בעלי חשיבות אמנותית והיסטורית.

בתקופה העתיקה היתה ב׳ בתחומה של רֶטִיָה ועם זו האחרונה נכבשה ע״י הרומים ב־180 לפסה״נ. מכאן ואילך נקראה בשם בֶּלוּנוּם (Bellunum). בימי הלאנגוֹבּארדים שימשה ב׳ בירת־דוכסות, ובימי שלטון־הפראנקים — בירת־רוזנות. אחר התפוררותה של ממלכת־הפראנקים שלט בעיר ההגמון של המקום ומידיו נטלו העירונים את השלטון במאה ה־12. ב׳ הצטרפה לברית של ערי־לומבארדיה, שנלחמה בקיסר פדידריך בַּרְבָּרוֹסָה (ע״ע). ב־1420 נפלה ביד ונציה (ע״ע) ומאז היתה שותפת לתמורות, שעברו על ויניציאה עד שנתאחדה עם איטליה. ב־1797 ניצחו הצרפתים (בפיקודו של מַסֶּנָה) את האוסטרים על־יד ב׳. ב־1808 כיבד נאפוליון את המארשאל ויקטור פֶּרֶן (Perrin) בתואר הדוכס של ב׳.

שטח הפרובינציה של ב׳ הוא 3,685 קמ״ר ומספר תושביה כ־233,000 (1950).

א. י. בר.

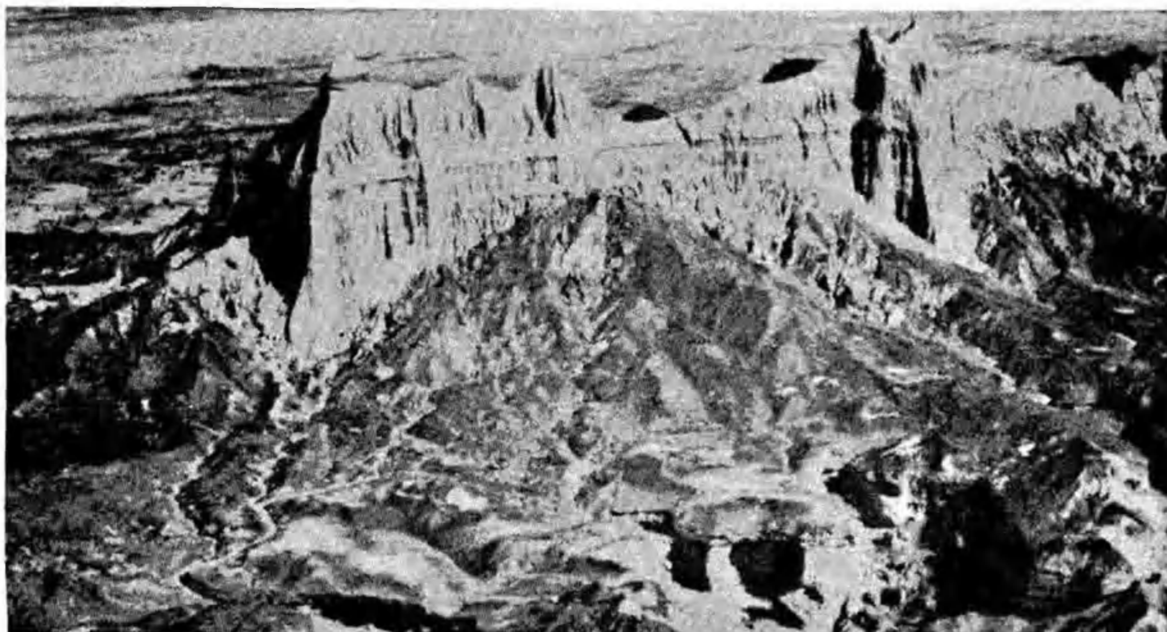
בְּלוּנְצְ׳לִי, יוֹהָן קַסְפַּר — J. K. Bluntschli — (1808, ציריך — 1881, קארלסרוּהֶה), משפטן ומדינאי שווייצי־גרמני. בבחרותו שמע לקח מפי סוויני (ע״ע) באוני־ברסיטה של ברליז, והושפע מתורתו. ב־1837 נבחר כחבר המועצה הגדולה של ציריך, ולאחר מכן כיהן גם כנשיאה. מטעמים פוליטיים עזב את ארץ־מולדתו ועבר לגרמניה. ב־1833/48 הורה באוניברסיטה של ציריך, ב־1848/61 כיהן כפרופסור למשפט קונסטיטוציוני באוניברסיטה של מינכן, ומ־1861 — בזו של היידלברג. חיבורו Staats- und Rechts-geschichte der Stadt u. Landschaft Zurich („תולדות החוקה והמשפט של העיר והגליל ציריך"), 1838/9, היה הניסיון הראשון של שימוש מעשי בשיטותיה של האסכולה ההיסטורית לחקר הוויתו המשפטית של גליל שווייצי. כמו כן חיבר את „ספר־החוקים האזרחי לגליל ציריך", 1854/6. ספרו זה ומחקריו האחרים של ב׳ במשפט השווייצי שימשו יסוד לתחיקה קאנטונאלית ופדראלית של שווייץ. בספרו Allgemeines Staatsrecht („משפט קונסטיטוציוני כללי", שבחלקו ניתרגם לכמה לשונות), 1851/2, תיאר את המדינה כאישיות מוסרית־רוחנית, שגופה, כלומר, המבנה הקונסטי־טוציוני שלה, כפוף לחוקי הצמיחה, הכמישה והמיתה, ואילו נפשה, כלומר רוחה הלאומית, גלומה בלשונו המשותפת של העם, במנהגיו ובתפיסת־עולמו. בספרו Deutsches Privat-recht („המשפט הפרטי הגרמני"), 1853/4, השתדל לקבוע את היסודות המקוריים של המשפט הגרמני ואותם שקיבל מן המשפט הרומי. בתחום המשפט הבינלאומי, שבו קנה לו ב׳ את עיקר פירסומו, ידועים ביחוד ספריו: Das moderne Kriegsrecht der zivilisierten Staaten („חוקי־המלחמה של עמי־התרבות בימינו"), 1866; Das moderne Völkerrecht der zivilisierten Staaten („המשפט הבינלאומי של עמי־התרבות בזמננו"), 1868. ב׳ היה בין מייסדיו של המכון למשפט הבינלאומי בחֶנְט (1873). אוטוביוגראפיה שלו בשם Denkwürdiges aus meinem Leben יצאה ב־1884.

F. Meili, *J. K. B. und seine Bedeutung für die moderne Rechtswissenschaft*, 1908.

ש. ז. ח.

בְּלוּצ׳יסְטָן (Baluchistan), מבחינה מדינית ואדמיניס־טראטיווית — הפרובינציה המערבית ביותר של המדינה הפדראלית פאקיסטאן. שטחה 347,320 קמ״ר ומספר אוכלוסיה 1,178,000 (1951). — מבחינה גאוגראפית והיס־טורית כוללת ב׳ גם חלק מפרס: דרומו של פלך (אוסטאן)־כֶּרְמאן ודרום־המזרח של פלך־לאריסטאן. חלק זה נקרא באופן בלתי־רשמי ב׳ הפרסית, שאת שטחה אומדים ב־150,000 קמ״ר ואת מספר אוכלוסיה ב־225,000. שטחה של ב׳ במובן הרחב הוא, איפוא, קרוב ל־500,000 קמ״ר ומספר אוכלוסיה הוא כ־1.4 מיליון.

לב׳ במובן הרחב גבולות טבעיים בדרום (הים הערבי) ובמזרח (שפלת־האינדוס). בצפון גובלת ב׳ בתחומה הפאקי־סטאני באפגניסטן (ע״ע), וקו־הגבול עובר כאן ברובו הגדול על פרשת־המים שבין האינדוס וההֶלְמַנְד, ומערבה משם — על זו שבין ההלמנד ואגן־תאראן. בחלקה הפרסי אין גבולה הצפוני מוגדר, אך גבול טבעי אפשר לראות בפרשת־המים העוברת בטורי־ההרים, העוטרים את דרומו של מדבר דאשְׁט אי־לוּט, וברכסים הדרומיים־מזרחיים של הרי־פרס המרכזיים (ע״ע אירן, המפית). הגבול המערבי בכיוון לעיר כֶּרְמאן עובר בהרים שמצפון למיצר־הים של הוֹרְמִיז. בין ב׳ הפאקי־סטאנית והפרסית עובר גבול מלאכותי, שנקבע ע״י הבריטים בכיבושיהם ובחוזיהם עם מושלים מקומיים בש׳ 1878—1903.

בלוצ'יסטן: „סלע הקאתדראלה"

ב' נחקרה רק במידה מועטת; ב' הפרסית נחקרה פחות מן הפאקיסטאנית (בעבר: הבריטית). איזור־החוף, הנפרד מפנים־הארץ ע"י הרי־המסגרת הדרומיים של רמת אירן (ע"ע, המבנה), נקרא מאקראן.

ב' הפאקיסטאנית או ב' סתם מתחלקת מבחינה טבעית לאיזור צפוני־מזרחי, שהוא ארץ של הרים גבוהים (השיא: 3,400 מ') והוא גם גשום ופורה יותר, ולאיזור דרומי־מערבי, גדול יותר, שהוא ארץ של דמות־מדבר (גבהן: 800—900 מ') מעוטרות הרים בעלי גובה בינוני, שרק במקומות מועטים הם מתנשאים לגובה מרובה (יותר מ3,000 מ'). בתחומה של ב' נכלל גם חלק קטן של שפלת־האינדוס, שחודרת לתוכו בין ההרים במחוז בוגטי שמדרום לקוטה. הקמטים של הרי סולימאן הנמשכים מצפון לדרום פונים כאן לצפון־המערב ונפגשים בקמטים אחרים, שנמשכים מאפגאניסטן. בשטח שבין קוטה וקלאט נמצאת מעין צומת, שבה הקמטים מתקרבים זה לזה ביותר ומשם הם מתפשטים בצורת מניפה מערבה, דרומה ודרומה־מזרחה. במקומה הצר ביותר של צומת זו — בין שפלת־האינדוס ורמת־אפגאניסטאן — נמצאים שני המעברות החשובים שבב': מעבר־בולאן שמדרום־מזרח לקוטה ומעבר־חוג'אק (2,273 מ'), צפונית־מערבית לעיר זו, שבהם עוברים כבישים ומס"ב. קווי־השבר שבתחומה של הצומת הנזכרת גורמים לרעידות־אדמה, שלפעמים הן כאן חזקות ביותר (ב1935 נחרבה קוטה ברעש, שבו נהרגו כ20,000 נפש). משלשלות־ההרים המסתעפות בדרום־מערבה של ב' הפאקיסטאנית ידועות ביותר השלשלת של הרי־קירתאר, הסוגרת את שפלת האינדוס התחתון ממערב, ושלשלת ראס קוה (השיא: 3,024 מ'), החודרת לתוך דרום־מערבה של רמת־חאראן. רמה זו היא הנרחבת שברמות־ב', ובינה ובין רמת־אפגאניסטאן מפרידים טורי־הרים בלתי־רצופים. בלבה נמצאת בצת־המלח האמון מאשקל, שאליה יורדים נחלי־אכזב מרובים מכל צד (בצה שניה מסוג זה, אך קטנה יותר, ששמה האמון לורה, נמצאת על גבול אפגאניסטאן). מן הנמוכות בשלשלות־ההרים שבב' היא השלשלת של הרי־מאקראן, שאינם מתרוממים ליותר מ1,000 מ', אבל ברובם הם מגיעים עד הים ממש, באופן שבחוף, שאינו מפורץ אלא במקצת, מצויות רק רצועות־שפלה קטנות ובלתי־רצופות. המפרצים הקטנים שבחוף זה, כגון של סונמיאני, גוואדאר (השייכת לעומן) וגוואטאר, נקראים על שמותיהם של נמלי־הדיג הקטנים שבהם. — מבחינה הידרוגראפית מתחלקת ב' לשלושה איזורים: גליל האינדוס במזרח, גליל הים הערבי בדרום ודרום־המזרח וגליל האגנים האטומים, שהוא הגדול שבשלושת האיזורים וכולל את מרכזה ומערבה של ב'.

האקלים. אקלימה של ב', פרט לאיזור שפלת־החוף שבדרום, נתון לתמורות קיצוניות. החורף קר מאוד והטמפראטורה הממוצעת ביאנואר ובפברואר היא (בהתאם לאיזורי־הגובה המיושבים) מ־3°− עד −13°. הקור קשה ביותר בצפון וצפון־המערב. הקיץ חם מאוד, ואקלימו נוח רק בהרים הרמים. ברוב חלקי־ב' עולה הטמפראטורה בשעות־הצהריים בחדשי יוני—אוגוסט עד למעלה מ35°. הלילות קרירים. הטמפראטורה הממוצעת של חודש יולי היא (באיזורי־הגובה השונים) 19°—39°. החוף הדרומי חם ולח כל ימות־השנה. רוב גשמיה של ב' יורדים בחורף; במזרח ובצפון יש עונת־גשם שניה בקיץ. כמות־המשקעים הממוצעת בב' הדרומית היא (לפי איזורי־הגובה) 25—200 מ"מ ובב' הצפונית 150—250 מ"מ. בהרים הרמים הגשמים מרובים יותר, ואילו ברמת־ב' הדרומית עוברות לפעמים כמה שנים ללא גשם.

האוכלוסיה. לפי אומדן, 27% מן האוכלוסיה הם בלוצ'ים, שהם איראנים מעורבים (מבחינה גזעית, ובמקצת גם לשונית) במונגולים ובערבים; כ22% הם פאתנים (המרוכזים בצפון), קרוביהם של השבטים השולטים באפגאניסטאן; וב15% הם בראהואים (בדרום־המזרח), בני הגזע והלשונות של הדראווידים. ב1947 היו כ92% מתושבי־ב' מוסלמים סוניים, אחוזים אחדים מהם בראהמאנים ואלפים אחדים נוצרים.

תושבי־ב' הם ברובם שבטים נודדים, שמגדלים צאן

וגמלים. החקלאות זקוקה להשקאה והיא מצויה ביחוד בצפון־המזרח. כאן מגדלים דגנים, דוחן, אורז, ירקות ועצי־פרי; במאקראן מגדלים ביחוד תמרים. ממזרח לעיר פישין יש כמה מכרות־פחם קטנים. בעמק נהר־ז'וב שבצפון־המזרח יש מכרה־כרום. ב' מייצאת עורות, צמר, פירות מיובשים וקצת כרום.

הגדולה בערי־ב' היא קְוֶטה, שמשמשת מרכז למסחר וצומת של תחבורה. מספר תושביה כ־83,000. בשאר ערי־ב' אין אף אחת, שאוכלוסייתה מרובה מ־20,000 נפש, והבתים של כולן בנויים מחומר. ביניהן ידועות ביותר פישין (מצפון לקוטה) ועיר־המבצר פורט סַנְדֶמַן (בעמק נהר־ז'וב). קלאט, בירתה של נסיכות, שנקראת על שמה (77,000 קמ"ר; כ־285,000 נפש), מוקפת חומה. נסיכות אחרת (46,500 קמ"ר, כ־54,000 נפש) נקראת על שמה של העיר חאראן, וכן יש נסיכות (16,700 קמ"ר, 76,000 נפש) שנקראת על שמה של העיר בֶּלָה. בנסיכות מאקראן (58,000 קמ"ר, כ־145,000 נפש) נמצאים נמלי־הדיג, שהוזכרו למעלה.

ארכם של קווי מסה"ב בב', שנסללו ע"י הבריטים מטעמים צבאיים, הוא כ־1,750 ק"מ. קו אחד עובר בצפונה של ב' עד הגבול הפרסי; קו שני, שעובר על פני קוטה, מגיע לצ'אמאן שעל גבול אפגאניסטאן; קו שלישי מגיע עד פורט סַנְדֶמַן.

מ. ב.

היסטוריה. למרות קרבתה להודו, לא נודעה לה, לב', מעולם חשיבות היסטורית. גרמה לכך שוממותה של הארץ, שהיא דלה מאוד מטבעה. פתגם בלוצ'י אומר, שהבורא הטיל לתוך ב' את הפסולת, שנשתיירה מחמרי־הבניין של העולם. פתגם אחר אומר, שבב' אין פרנסה אף לזבוב. ב' הקימה משום כך שבטים של נודדים, שעסקו בין השאר בליסטום השיירות, שהלכו מאיראן להודו וחזרה. המדינות השכנות התעניינו בב' רק לשם הבטחת הדרך מהודו לאיראן. בשעה שאלכסנדר מוקדון עבר בה (ע"ע אלכסנדר מוקדון, במפה שבעמ' 647) היתה הארץ ידועה בשם גדרוסיה. כשנת־פורר ממלכת־אלכסנדר נפלה ב' בידי בַּקְטְרִיָה (ע"ע), ובמאה ה־7 — בידי המוסלמים. במאה ה־10 פסק שלטונה של החליפות הבגדאדית בב' ומאז היתה כפופה — עפ"ר רק להלכה — למושלים בפרס. במאות ה־12 וה־13 חדרו לתוכה הבלוצ'ים האיראניים מפרס ובמחצה הראשונה של המאה ה־17, כשהשתייכה להודו, באו אליה הבראהואים הדראווידיים מהודו. במאה ה־18 שימשה ב' מזמן לזמן סלע־מחלוקת בין פרס ואפגאניסטאן. צבא בריטי עבר בב' לראשונה ב־1839, בשעת מלחמתה הראשונה של בריטניה באפגאניסטאן. מאז היו הבריטים נוהגים להתערב בסיכסוכים שבין הנסיכים לתועלתו של המסחר הבריטי ולהגנת שלטונם בהודו. לכיבוש־קבע בב' לא הגיעו הבריטים אלא במלחמתם השניה באפגאניסטאן (1878—1881), ועד 1903 הרחיבו את תחומם על־ידי חכירת שטחים נרחבים מנסיכי־ב', וביחוד מנסיך (חאן)־קַלאט, שאף באו תחת חסותם. לצרכי תנועת־הצבא סללו הבריטים כבישים ובנו שתי מס"ב עד גבולות אפגאניסטאן ופרס. משטחה של ב' היו עד 1947 נתונים לשלטונה של בריטניה רק 23,420 קמ"ר מסביב לקְוֶטה, שבה ישב הנציב הבריטי העליון. כ־112,500 קמ"ר היו „חכורים" בידי הבריטים בתשלומים שנתיים, וגם בשטחים אלה היה השלטון בידי הנציב. שטחים אלה, נמצאים בחלק הצפוני־מזרחי, שהוא הררי וגשום ביותר. כ־200,000 קמ"ר עם פחות ממחצית האוכלוסיה היו בידי ארבעה נסיכי־חסות גדולים, שהיו שליטים בלתי־מוגבלים במדינותיהם — קַלאט, מאקראן, לאס־בֶּלָה וחאראן — ושׂררות קטנות הרבה היו כפופות להם. פאקיסטאן העניקה לשטחים, שהיו בידי הנציב, אוטונומיה מסויימת ואת זכות ההשתתפות של העם בשלטון. את הנסיכויות הכריזה כ„שטח מיוחד", הגבילה מתחילה את כוח שליטיהן הנסיכים, ולסוף (בינואר 1955) סילקה אותם כליל מן השלטון.

Sir T. H. Holdich, *The Indian Borderland*, 1901; *District Gazetteer of B. and Administrative Reports of the B. Agency* (שנתון).

א. י. בר. — י. שמ.

בְּלוֹצְקִי, הֶלֶנָה פֶּטְרוֹבְנָה — Helena Petrovna Blavatsky — (1831, יקאטרינוסלאב — 1891, לונדון), המייסדת של התנועה התֵאוֹסוֹפית. אביה היה הקולונל פטר האן דה רוטנשטיין־האן, שהיה בן למשפחה אצילה ממקלנבורג; אמה היתה הסופרת הלנה אנדרייבנה האן, בתה של הנסיכה הרוסית הלנה דולגורוקי, שהיתה בלשנית וחוקרת. ב' נתייתמה מאמה ונתחנכה ע"י מחנכות צרפתיות ואנגליות באחוזות־הכפר הגדולות של משפחתה. תכופות היתה נלוית לאביה במסעותיו עם גדודו. כשהיתה בת 17 נישאה ליועץ־המדינה הזקן נִיקֶפוֹר ב', שהיה סגן־המושל באריון (ארמניה), אך עד מהרה ברחה ממנו לקושטה. מכאן נסעה לפאריס, שבה השתלמה במוסיקה ובציור. כשהיתה בת 20 פגשה בלונדון את ה„מדיום", שבהשפעתו נתפסה לספיריטואליזם. אחר פגישה זו (1851) סיירה לבדה ברחבי־תבל, לא נרתעה מפני סכנות וב־1856 אף חדרה לטיבט. ב־1873 נתישבה בניו־יורק.

כמה ממכריה של ב' היו בטוחים בדבר, שהיה בכוחה לגלות „גילויים" מעולם־הנסתר. בין המתעניינים ב„גילויים" אלה היה הקולונל ה. ס. אולקוט, פקיד־ממשלה של אה"ב. בעזרתו ייסדה ב' ב־1875 את ה„חברה התאוסופית", שקבעה לעצמה שלוש מטרות: 1) ליצור גרעין של ברית־אחים עולמית בין בני־האדם; 2) לקדם את החקר של הדתות, השיטות הפילוסופיות והמדעים של עמי־הקדם; 3) לחקור את חוקי־הטבע הבלתי־מובנים ואת הכוחות הצפונים באדם.

ב־1878 נעשתה ב' אזרחית אמריקנית, ובאותה שנה נסעה עם הקולונל אולקוט הנזכר להודו וקבעה באדיאר, פרבר של מאדראס, את המרכז של החברה התאוסופית. כאן נתקבצו מסביב לב' מלומדים הרבה, שהשתדלו לברר את בעיותיהם לאור התאוסופיה — „הפילוסופיה של הסבר־העצמים הראציונאלי". מכמה צדדים נעשו מאמצים ניכרים כדי להשמיץ אותה, את מפעלה ותורתה; „החברה לחקר פסיכי" בלונדון שלחה חוקר מיוחד, ר. הוג'סון, לחקור את ה„גילויים" הקשורים בגב' ב'. הדו"ח שלו (1885) היה שלילי. למרות כן היו לה עוד בחייה קרוב ל־100,000 חסידים מסורים בכל חלקי תבל.

ב־1885 עזבה ב' את הודו כדי להפיץ את דעותיה באירופה. לסוף התיישבה בלונדון, וגם כאן נמשכו אליה סופרים, מדינאים, פילוסופים ואנשי־מדע. היא הכריזה על קיומה של „ברית־אחים של החכמים בעולם", שהם האחים הבכירים במשפחת־האדם ומוריה של האנושות. — ב' מתה ב־1891 ויום מותה, ה־8 במאי, הוא יום־זיכרון לחסידי־התאוסופיה, ונקרא „יום הלוטוס הלבן".

בין כתביה של ב׳ יש לציין: „איסיס ללא צעיף: מדע ותאולוגיה" (Isis Unveiled: Science and Theology), 1877; „תורת הנסתר: הסינתזה של מדע, דת ופילוסופיה" (The Secret Doctrine: The Synthesis of Science, Religion and Philosophy), 1888; „המפתח לתאוסופיה" (The Key to Theosophy), 1889, 1920[2], 1948[3]; „קול הדממה" (The Voice of the Silence), 1889; „מן המערות והג׳ונגלים של הינדוסטאן" (From the Caves and Jungles of Hindustan), 1892; „סיפורי סיוט-לילה" (Nightmare Tales), 1892; „סל-לחם חדש" (A Modern Panarion), 1895; „מכתביה של ה. פ. ב. לא. פ. סינט", 1925; כן ערכה את „התאוסוף" (The Theosophist), ירחון, שיצא בהודו ב1879/88, ואת „לוציפר", ירחון תאוסופי, שיצא בלונדון מ1887 ואילך.

A. P. Sinnett, *The Occult World*, 1881; id., *Esoteric Buddhism*, 1883; id., *Incidents in the Life of Madame B.*, 1886; *H. P. B.: In Memory of H. P. B. by Some of her Pupils*, 1891; Countess Constance Wachtmeister and others, *Reminiscences of H. P. B. and "The Secret Doctrine"*, 1893; A. L. Cleather, *H. P. B., Her Life and Work for Humanity*, 1922; W. Kingsland, *The Real H. P. B.*, 1928; G. M. Williams, *Priestess of the Occult: Madame B.*, 1946 (ביקורת חריפה).

ס. ו.

בְּלוֹק, אַלֶכְּסַנְדֶר אַלֶכְּסַנְדְּרוֹבִיץ׳ — A. A. Блок —

(1880, פטרבורג — 1921, שם), משורר רוסי.

מצד אביו היה ב׳ מצאצאיו של גרמני מהולשטיין, שהשתקע ברוסיה כרופא-החצר באמצע המאה ה18. אביו, שהיה פרופסור למשפטים באוניברסיטה של וארשה, כבר היה מרוסס ואף סלאוואנופיל בהשקפותיו. אמו היתה בתו של בֶּקֶטוֹב, הבוטאניקן והרקטור של האוניברסיטה של פטרבורג. אביו היה קשה-אופי ואף לקה בסטיות נפשיות, ומשום כך נפרדו ההורים זמן קצר לאחר שנולד ב׳. זה האחרון גדל בבית אמו, שחזרה ונישאה. בילדותו ובנעוריו ספג ב׳ מן האווירה האוניברסיטאית שבבית-סבו החרפי בפטרבורג ובקיץ — מאווירת האחוזה של הסבא בשַׁחְמָטוֹבוֹ שעל-יד מוסקווה. ב׳ היה יפה-תואר, בעל קסם אישי, אך עם זה סבל תכופות מדיכאון נפשי ומפסימיות, שמשתקפים גם ביצירותיו. ב1903 נשא ב׳ את בתו של דמיטרי מֶנְדֶּלֶייֶב (ע"ע). הבן היחיד, שנולד להם, מת בינקותו — מה שהשאיר על ב׳ רישום בלתי-נמחה. ב1906 סיים את חוק-לימודיו במחלקה הסלאווית של הפאקולטה הפילולוגית-היסטורית שבאוניברסיטה של פטרבורג. ב1916/17 שירת בצבא העורף. ב1917 היה מזכיר הוועדה לחקר המסיבות של התמוטטות המשטר הצארי. ב1918/19 מילא תפקידים ציבוריים שונים בתחומי הספרות והתיאטרון (בין השאר היה יו"ר ההנהלה של התיאטרון הדראמאטי הגדול בפטרוגראד). ב1919 התחילה שקיעתו; מאז עד יום מותו היה שקוע בדיכאון והמוות הרוחני קדם למותו הגופני.

שיריו הראשונים של ב׳ נתפרסמו ב1903, אך מוניטין כמשורר כבר יצאו לו קודם לכן (ב1900). שיריו מתקופת יצירתו הראשונה (1898—1904) חדורים, מצד אחד, ברעיונות מיסטיים ומורגשת בהם השפעת הדיאלוגים („שלש שיחות") בעלי הכיוון האנטי-ראציונאליסטי של וְלַדִימִיר סוֹלוֹבְיוֹב (ע"ע), ומצד שני ההלך-רוח רומאנטי, שניכרת בו השפעתה של השירה הקלאסית (ז׳וּקוֹבְסְקִי, פֶּט). שירים אלה

אלכסנדר בלוק

כונסו בקובץ בשם „שירים על הגברת הנהדרת" (Стихи о Прекрасной Даме), שיצא ב1904. הגיבורה של שירים אלה היא האשה המופשטת — סופיה, שהיא מעין הַאֲצָלָה של החכמה האלוהית; ב׳ מטיף בהם לפולחן של ה„נשיות הנצחית" — הטפה, שהיא מלווה מעין צִפִּיָּה אפוקאליפטית; ב׳, בעל האינטואיציה הדקה, חש בקירבת התמורות הכבירות, שעמדו להתחולל ברוסיה. בתקופה השניה של יצירתו (1905—1908) נדחתה המיסטיקה הרומאנטית של ב׳ מפני רֵאליזם אירוני, שמגיע לפעמים עד כדי גרוטסקה. בשנים אלו נתפרסם קובץ-השירים „שמחה בלתי צפויה" (Нечаянная радость) ושירים אחרים, שבעיקרם הם שירי-הכרך; ה„גברת הנהדרת" — „סופיה" המופשטת — נתחלפה ב„האלמונית" (Незнакомка), 1906 — דמות, שהיא ספק מציאותית ספק אהובה מיסטית. בתקופה זו של יצירתו, וביחוד במחזותיו הליריים (כגון Балаганчик), השתדל ב׳ להתרחק מן המודרניזם העירוני של האסכולה הסימבוליסטית. המשבר הנפשי, שהיה כרוך אצלו בניסיון זה, משתקף ביחוד בפואמה הדראמאטית „שירת הגורל" (Песня судьбы), 1907, שחשיבותה האוטוביוגראפית מרובה מערכה הספרותי. הגיבור של פואמה זו מתגעגע על ה„בית הלבן" שבכפר, על ספריו ופרחיו, שממנו גורש ע"י „רוח-פרצים סוציאלית" אל העיר. אך דרך השיבה מן העיר אל האידיליה הכפרית שוב אינה פתוחה לב׳. הדרך מוליכה אל ה„בית הגדול" — המולדת הרוסית, ומזו האחרונה — אל העם. הכרה זו מְלַווה את התקופה השלישית ביצירתו של ב׳ (1906—1917), ורוב השירים שחיבר בה מוקדשים למולדת (Родина). ב׳ יצר כאן דמות לירית-פיוטית של רוסיה („רוס") בצורת רעיה

אחוזת-געגועים או מאוהבת. מתוך סידרת-שירים זו ראויים ביחוד להיזכר השירים „על שדה קוליקובו״ (На поле Куликове)׳ 1908, החדורים חרדה לעתידה של רוסיה. לאותה תקופה שייכת גם סידרת מסותיו של ב׳ על „רוסיה והאינטליגנציה״. שמצטיינות בפאתוס פובליציסטי ושבהן קורא ב׳ למשוררים הרוסיים לצאת ל„מרחביה האינסופיים״ של רוסיה. אע״פ שבמקום אחר הוא מתוודה, שמחיצה מפרדת בינו לבין העם. הפואמה „גמול״ (Возмездие), שנכתבה — תחת הרושם של מות אביו — ב1910 (אך נתפרסמה לאחר זמן), היא בעלת תוכן אוטוביוגראפי. יש בה הירהורים על חוקי-הירושה, על המשטר הישן ברוסיה בסוף המאה ה19, על שקיעתה של תרבות האצולה (Дворянство) הרוסית ועל גילגולי התודעה החברותית של בן-הדור. כמה מיצירותיו של ב׳ הן פרי התרשמויות ממסעותיו בחו״ל (ביחוד באיטליה ובצרפת). מאלו יש להזכיר את „השושנה והצלב״ (Роза и крест), 1912 — טראגדיה לירית, שבה מתוארת לאנגדוק במאה ה13. לשיא יצירתו הגיע ב׳ בתחילת 1918 בהשפעת המאורעות של „מהפכת-אוקטובר״. בינואר 1918 כתב, זה אחר זה, את הפואמה „שנים עשר״ (Двенадцать; ניתרגמה עברית פעמיים: ע״י טל [טוביה לוין] וא. שלונסקי), ואת השיר הלירי „הסקיתים״ (Скифы; עברית: בתרגומו של א. שלונסקי). באותו זמן גם נכתב המאמר „קץ ההומאניזם״. מבחינה אידיאולוגית היה ב׳ נתון אז תחת השפעתם של הסוציאל-רוולוציונרים השמאליים (ע״ע) ודברם בביקורת הספרותית איונוב-רזומניק, שהטיף למשיחיות מיסטית-רוולוציונית. בפואמה „שנים-עשר״, המוקדשת ל„מהפכת-אוקטובר״, מתוארים בצורה סאטירית דמויות מן העולם הישן (הבורגני, ה„פופ״ [כלומר, הכומר הפראווסלאווי], הגברת, הסופר ואחרים), ולעומתם — דמויות-הגיבורים של שנים-עשר החיילים מן הגווארדיה האדומה, כמספר השליחים של ישו, שב׳ שם בפיהם סיסמות על „מהפכה עולמית״. המאורעות שבפואמה מתרחשים בחוצות פטרבורג באחד מלילות-החורף של 1917—1918, מיד אחר תפיסת-השלטון על-ידי הבולשוויקים. סופת-השלג מסמלת את סערת-המהפכה; ונחשול-המהפכה, כסופה, יעורר בעם את הכוחות הטבעיים הגדולים הרדומים בו. אך הזדהותו של ב׳ עם המהפכה לא היתה שלמה. הוא הבליט גם את צדדיה השליליים וחולשותיה האנושיות ע״י תיאור נקמתו האכזרית של אחד מן החיילים בזונה, ש„בגדה״ בו. יחס ביקרתי זה של ב׳ לא היה לרצון לבולשוויקים, שבין השאר לא יכלו לסלוח לב׳ גם מה שהבליט את הדמות של ישו, שבמצעדו בראש שנים-עשר החיילים האדומים, כשבידו דגל אדום, מסתיימת הפואמה. ב„שנים-עשר״ השתמש ב׳ בכמה צורות שיריות; חרוזים נשגבים מצד תכנם וצורתם מופיעים כאן בצד שירי-עם רוסיים ואף פזמונים של חיילים. הפרקים השונים של הפואמה נבדלים זה מזה בריתמוס השירי שלהם. ליצירה היתה השפעה עצומה (לפי מקור אחד הופצה ב12 מיליון טפסים). השיר הלירי „סקיתים״ נכתב תחת רושם המו״מ על שלום, שהתנהל בבריסק של ליטה בין השלטון הסובייטי הצעיר ובין גרמניה ובעלות-בריתה. כאן חזר ב׳ לנושא, שבו כבר נגע ב„על שדה קוליקובו״. לעומת הציוויליזאציה של המערב הוא מעמיד את הסטיכיה של המזרח, של רוסיה. לעם הרוסי נודעת חשיבות היסטורית-עולמית: ביה״ב הציל את אירופה מן הנוודים המונגוליים; אך התנהגות המערב עלולה להביא לידי ברית בין רוסיה והמונגולים. ב„סקיתים״ ובמאמר „קץ ההומאניזם״ מביע ב׳ את הדעות, שאח״ב הביע שפנגלר (ע״ע) ב„שקיעת-המערב״ שלו: מימי הרנסאנס עד כיבוש השלטון ברוסיה ע״י הבולשוויקים היתה אירופה בסימן ההומאניזם והליבראליזם; „מהפכת-אוקטובר״ היא מפנה בתולדות-האנושיות; היא מסמלת את תחילת-הסוף של ההומאניזם והליבראליזם כאחד.

ב׳ היה גדול המשוררים הרוסיים מן האסכולה הסימבוליסטית, שפרחה בעשרים השנים שקדמו למהפכה (ע״ע ספרות רוסית, סימבוליזם). שירת ב׳ היא, קודם כל, שירה לשם שירה, גם כשהיא דנה בנושאים חברותיים, כגון המהפכה. הסימבוליזם מבצבץ גם בשירים הריאליסטיים של ב׳, ובצד הסמליות שבשיריו בולטים בהם היסוד הנבואי והפאתוס השירי; ואפשר, שבאלה עיקר-כוחם.

ב׳ הצטיין גם כמתרגם. בין השאר תירגם מיצירותיהם של בירון, גרילפארצר, היינה, האמסון, יעקובסן ואחרים (ביניהם משוררים פיניים ולטיים). יצירותיו של ב׳ ניתרגמו ללשונות הרבה. כמו-כן יצאו במהדורות מרובות מבחרים משיריו. הכינוס השלם ביותר של כל כתביו (ב12 כרכים) נתפרסם ב1932/36. כן נתפרסמו אוטוביוגראפיה של ב׳, איגרותיו, יומנו ורשימותיו.

М. А. Бекетова, А. Б., 1922; 1930[2]; А. Белый, Записки мечтателей, № 6, 1922; К. Чуковский, Воспоминания, там же; З. Гиппиус, Мой лунный друг (Окно, I, 1922); Иванов-Разумник, Скифы, 1918; В. Жирмунский, Поэзия А. Блока, 1922; М. Горький, А. А. Блок, 1933; Л. Тимофеев, А. Б., 1946, К. Могульский, А. Б., 1948; А. Мясников, А. А. Б., 1949; D. S. Mirsky, *History of Russian Literature*, 1949; M. Slonin, *Modern Russian Literature*, 1953.

א. אח. - ש. כ.

בֶּלוֹק, ג׳וֹזֶף הִילֶר פְּיֶר—Joseph Hilaire Pierre Belloc—

(1870, סן-קלו, ליד פאריס — 1953, גילדפורד), מספר, מסאי והיסטוריון אנגלי. ב׳ היה בנם של עורך-דין צרפתי ואם אנגליה. בנערותו למד בבית-ספר באנגליה; את חובת השירות הצבאי מילא בצרפת ולאחר מכן חזר לאנגליה כתלמיד באוניברסיטה של אוכספורד, שבה הצטיין בלימודי ההיסטוריה. ב1902 קיבל נתינות אנגלית וב1906/10 שימש ציר בבית-הנבחרים, תחילה מטעם המפלגה הליבראלית, ולאחר שפרש ממפלגה זו משום מדיניותה בדרום-אפריקה — כציר בלתי-תלוי. ב1911/13 היה פרופסור לספרות האנגלית באוניברסיטה של לונדון.

במשך תקופה ארוכה היה קשור קשרי-ידידות בג. ק. צ׳סטרטון, שעמו גם כתב במשותף כמה סיפורים סאטיריים. ב׳ כתב ביוגראפיות היסטוריות מרובות, ביחוד של אישים צרפתיים ואנגליים (בכללן: דאנטון״, 1899; נאפוליון״, 1932; „וולזי״ (Wolsey), 1930; „קראנמר״ (Cranmer), 1931; „ויליאם הכובש״, 1933; „קרומוול״, 1934; „צ׳ארלז I״, 1934; „מילטון״, 1935); כן חיבר „דברי-ימי-אנגליה״ (4 כרכים, 1925—1931). אע״פ שהיה אמן-הסיגנון ובעל כשרון דראמאטי ותיאורי מרובה, חדורים כתביו ההיסטוריים רוח מגמתית והם גובלים לפעמים קרובות עם הרומאן ההיסטורי; לפיכך הם מעוררים בקורא עניין ומתח, אך הם פגומים מבחינת האמת ההיסטורית. הגנתו על הדת הקאתולית, חוסר אהדתו לפרוטסטאנטיות ושנאתו ליהודים (שנת-

בטאה ביהוד בספרו The Jews [„היהודים"], 1922) עומדים במרכז כתביו המרובים — סאטירות, סיפורים, מסות וספרים אחרים על נושאים ובעיות מדיניים וציבוריים, שהם בעלי אופי פולמי ביותר. את מקור־מחצבתה של התרבות ראה בארצות הקאתוליות הים־תיכוניות, ואילו בארצות־הצפון הפרוטסטאנטיות — את מקורו של המאטריאליזם הגותי, שהרס את אמונתה הרוחנית של אירופה, את אחדותה ואת מסרתה. את השקפותיו אלו הביע ב' בצורה סאטירית, שדרך־המחשבה התמציתית וחוש־הסיגנון שלו הוסיפו על חריפותה; אך הקנאות הקאתולית והאנטישמיות שלו יותר משהן מחדדות, הן מקהות את עוקצה.

שירתו של ב', וביחוד שיריו הסאטיריים ושיריו הקומיים לילדים, מצויינים הם במינם ועד היום הם חביבים על הקוראים אנגלית. מבחר שיריו נתכנס בקבצים: Cautionary Tales, 1907 („סיפורי אזהרה") ו־Verses and Sonnets, 1924 („שירים וסונטות").

מן המסות של ב' יש להזכיר: The Path to Rome („הנתיב לרומא"), 1902; On Nothing („על לא כלום"), 1908; On Everything („על הכל"), 1909; On Anything („על כל דבר שהוא"), 1910; On Something („על מה שהוא"), 1911.

א. א. מ.

בֶּלְז (Белз, בפול' Bełz), עיירה באוקראינה בפלך לבוב (מ־1919 עד 1939 — בפולניה, בפלך לובלין). יושבת על נהר סולוקיה, פלגו של הבוג, ועל קו מסה"ב קובל—יארוסלאו סמוך לגבול הפולני. לפני 1939 היו בה כ־4,500 נפש, מחציתם פולנים ורותנים ומחציתם יהודים. — ב' היא מן הערים העתיקות ביותר של פולניה. במאות ה־11—14 שימשה בירתה של דוכסות רוסית וב־1462—1777 היתה בירת וויוודסטוו (פלך) בפולניה. בב' — שוק לאיכרי־הסביבה — היו בין השאר ביח"ר לליקרים, טחנות־קמח ומנסרה. עד מלחמת־העולם II שימשה כמקור־הכנסה לתושבי־ב' גם „עלייתם" של חסידים מרובים ל„צדיק", הרבי מב'.

יהודים ישבו בב' מתחילת המאה ה־16 ואילך. ב־1550 היו בה כ־200 יהודים. ב־1921 הגיע מספרם ל־2,104. קהילת־ב' ופרנסיה השתתפו בחיים הציבוריים של יהודי־פולניה, כמו בקביעת התקנות של ועד ארבע ארצות וכיו"ב. בין רבניה הידועים של ב' היו ר' יואל סירקיס (ע"ע), בעל „בית חדש", ר' זכריה מנדל, מחבר „באר היטב" לשו"ע, ור' יונה תאומים, בעל „קיקיון דיונה". אך ביחוד נתפרסמה ב' ע"י שושלת־ה„צדיקים" לבית רוקח (ע"ע), שזכתה להשפעה מרובה על היהדות החרדית בגאליציה.

בֶּלְזִ'יץ (בפול' Bełżyce), עיירה בפולניה, במחוז (וויוודסטוו) של לובלין, כ־20 ק"מ דרומית־מערבית לעיר זו. מספר תושביה כ־4,000 (1930). ב' נוסדה ב־1417. לפי פריווילגיה, שניתנה לב' ב־1432 (וחזרה ונתאשרה ב־1576), נתחייבו סוחרי־הסביבה, שהיו בדרכם לירידים בלובלין, לחנות ימים אחדים עם סחורותיהם בב'. אדוני־העיר במאה ה־16, האצילים מבית אוז'חובסקי, היו מחסידי התנועה האוניטארית.

ישוב יהודי נוסד בב' בתחילת המאה ה־16. נראה, שכסוחרים הפיקו היהודים תועלת מן הפריווילגיה הנזכרת. בסופה של המאה ה־16 ישב בב' הרופא יעקב נחמן מבלזיץ, שפירסם תשובה לחיבוריו האנטישמיים של הכומר מארטין צ'חוביץ. בשנות שצ"ה (1635) ות"ג (1643) נתוועד בב' הוועד של ארבע ארצות. בימי גזירות ת"ח נפגעו קשה גם יהודי־ב', אך אחר־כך נתארגנה הקהילה מחדש. במחצה השניה של המאה ה־19 ישב כאן האדמו"ר גדליהו שמואל יעקובסון. ב־1764 הגיע מספרם של יהודי ב' ל־946 נפש; ב־1897 — ל־1,705 נפש (בתוך אוכלוסיה של 3,182 נפש), וב־1921 — ל־1,882 נפש (יותר מ־50% של האוכלוסיה). במלחמת־העולם II הקימו הנאצים בב' מחנה־השמדה, שבו נספו יהודי־המקום עם רבבות של יהודים אחרים, שהובאו לכאן מן החוץ.

י. היילפרין, פנקס ועד ד' ארצות, עמ' 59, 69; Balinski-Lipiński, *Starozytna Polska; Archiwum Kom. histor,* VIII, 398.

בֶּלְזמו, ג'וֹזֶפֶּה, ע"ע קַלְיוֹסְטְרוֹ.

בַּלְזָק, אוֹנוֹרֶה דֶה — Honore de Balzac — (1799, טור — 1850, פאריס), מספר צרפתי.

I. חייו. — אביו של ב' היה בן למשפחת עובדי־אדמה מדרום־צרפת, שבנפשו התמזגה החיבה לחיי־כפר עם רוח חדשה שואפת קידמה; אמו היתה ילידת פאריס, בת למשפחה של סוחרים ופקידים. נראה, שאפתנותו החברותית של ב' וחריצותו העצומה הן תכונות שירש מהוריו או סיגל לו בהשפעתם.

ב־1807 נשלח ב' לוואנדום, כדי ללמוד שם בבית־ספר, שהתנהל ע"י נזירים; ב' למד בבי"ס זה שש שנים וסבל בו מן המשטר החמור, שהיה דומה למשטר צבאי, ומגעגועיו על בני־משפחתו. ב־1814 עברה משפחתו לפאריס וב' המשיך כאן את לימודיו, בלא הצטיינות, במוסדות פרטיים, ואח"כ ב„בית־הספר למשפטים" הממשלתי, שאותו סיים ב־1816. לאחר מכן עבד במשך שנה אחת, לשם התמחות במקצועו, במשרד של

א. דה בלזק (צילום)

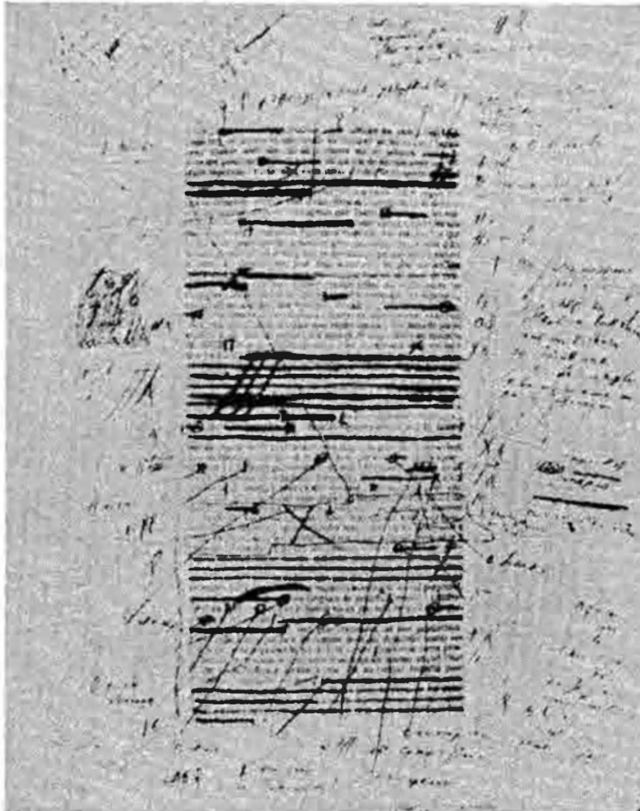
נוטאריון; ובאותו זמן שמע בסורבונה הרצאות בספרות ובפילוסופיה. ב1819 הודיע לבני־משפחתו על החלטתו לעסוק בספרות, וקיבל מהם רשות להתפנות לשנה לשם כתיבת טראגדיה בחרוזים בשם „קרומול". כתיבת הטראגדיה לא עלתה יפה, וב', שלא חזר לעבודתו המשפטית, התחיל כותב רומאנים לשם פרנסה. בין 1820 ו1826 כתב יותר מ15 רומאנים (כמה מהם בשותפות עם מחברים אחרים), שפירסם בשמות בדויים; אחד מהם הוא הרומאן Clotilde de Lusignan ou le Beau juif („קלוטילד דה ליזיניאן או הגנדרן היהודי") מאת לורד רון (R'hoone: אנאגראמה של Honore; 4 כרכים, 1822; הוצאה שניה 1836, בשם L'Israelite). את כל החיבורים הללו הגדיר אחר־כך בעצמו כ„מעשי־נערות ספרותיים", ובפועל שימשו לו כהכשרה לכתיבת סיפורים אמנותיים. באותן השנים היה מהרהר בשאלות־היסוד של הספרות והמוסר וכתב בסתר קטעים ל„ספר על התפילה" (1824) וניסוח ראשון של ה„פיסיולוגיה של הנישואים" (1825). ממכתביו היפים, שכתב באותו זמן לאחותו לור (Laure), אנו למדים, שכבר חלם באותם הימים על תהילה עולמית.

כשהיה בן 23 התאהב ב' בגב' דה ברני (de Berny), שהיתה קשישה ממנו ב22 שנה. ה„ענוגה" (La Dilecta), כפי שקרא לה, העניקה לו עד מותה ב1836 אהבה יוקדת, ידידות מופלאה ומסירות אימהית. היא גילתה לו את סודות הליכותיה של החברה האצילה מלפני המהפכה, היא שיפרה את טעמו הספרותי ועידנה את רגשותיו.

ב1825, מאחר שעדיין לא עלה בידו לבסס את מצבו החמרי, ניסה ב' את מזלו בעסקי דפוס ומו"לות: הוא הגה את הרעיון של הוצאת סופרי־המופת בשורת כרכים אחידים בצורתם החיצונית, וגם חיבר את המבואות וההערות לכתבי מוליר ולאפונטן. ניסיון זה בהוצאת־ספרים נסתיים לאחר שנתיים בפשיטת־רגל, וב' נשאר מטופל בחובות. אך באותן השנים גברה שאיפתו ליעשות „ואלטר סקוט הצרפתי", וב' פירסם לאחר זמן קצר את הרומאן הראשון, שחתם עליו בשמו — Le dernier Chouan („השואן [=מלוכן מורד] האחרון", 4 כרכים), 1829. אף־על־פי שהצלחת הספר לא היתה שלמה, העניק לו מעמד מסויים בחברה ובספרות. מלא מרץ ואמונה בכוחותיו פירסם עכשיו ב' זה אחר זה את La Physiologie du mariage („הפיסיולוגיה של הנישואים"), 1829, שכולל את דעותיו על נושאים מרובים, ולא רק על הנישואים בלבד; וסידרה ראשונה של Scènes de la vie privée („תמונות מחיי הפרט"), 1830. ספרו על הנישואים זכה לפירסום מיוחד משום שהדעות המובעות בו עוררו מעין שערוריה, והצלחה זו פתחה לפניו את הטרקלינים והעיתונים — מה שאיפשר לו להתבונן מקרוב בחברה הפאריסאית על כל שכבותיה. ב1831 היה מועמד לבית־הנבחרים מטעם המפלגה הנאו־לגיטימיסטית, אך נכשל בבחירות.

פירסומו ותפוצת־כתביו הלכו וגדלו משנה לשנה; אבל הכנסותיו נתקפחו הרבה הן משום שנהג להכניס על חשבונו מספר עצום של שינויים בהגהותיו (שרק סַדָרים מאומנים במיוחד, „סדרי מר ב'", ידעו לפענח אותן) והן משום המהדורות המיוחדות מספריו, שנתפרסמו בלא רשותו בבלגיה ובגרמניה. אעפ"כ היו הכנסותיו מרובות, אלא שהיה מפזר את כספו ביד רחבה, וחובותיו גדלו והלכו.

בציבור היה מופיע כגנדרן ומתחכם; כל פאריס הכירה את עגלתו המפוארת, את מדי משרתיו, את גלימתו הכחולה, המקושטת בכפתורי־פז, ואף את מקלו, בעל ידית־הזהב המפוסלת (על מקל זה כתבה ב1836 הסופרת דלפין גה — Gay — נובלה ידועה: La canne de Monsieur de Balzac). שונה בתכלית מהופעה זו, שסיגל לו כלפי חוץ, היה ב' בחדר־עבודתו, במקום שהיה רותם את עצמו לעבודה קשה וממושכת. כשהיה עסוק בכתיבה, לא היה יוצא מחדרו במשך שבועות ואף חדשים שלמים; ובתריסים מוגפים גם ביום, תוך שתיית־קפה מתמדת, היה

גליון־הגהה של אחד מסיפורי באלזאק. הספריה הלאומית, פארים

עובד כל יום משתים־עשרה עד חמש־עשרה שעות.

בעבודת־ענקים זו הניח במשך כמה שנים את היסודות למה שהיה עתיד להיקרא בשם La Comedie humaine („הקומדיה האנושית"); זה אחד זה יצאו ספריו — La peau de chagrin („עור היחמור") ב1831, Le curé de Tours („הכומר מטור") ו Louis Lambert („לואי לאנבר") ב1832, Le medecin de campagne („רופא הכפר") ו La duchesse de Langeais („הדוכסת של לאנז'ה") ב1833 (שני רומאנים אחרונים אלה נכתבו בהשפעת האכזבה הקשה, שהנחילה אותו אהבתו למארקיזה דה קאסטרי — de Castries —, שעמה נפגש בשעת־מסע). באותה שנה כתב גם את Eugénie Grandet („אז'ני גראנדה"), וב1834 את La recherche de l'absolu („ביקוש המוחלט"). כשנתרחב האופק של ראייתו, ומחשבתו נעשתה שיטתית יותר, ניגש ב' לעריכת יצירתו לפי תכנית. מתחילה תיכנן שתי סידרות מקבילות של סיפורים: סידרה אחת של „רומאנים וסיפורים פילוסופיים"

(1831) וסידרה שניה של „תמונות מחיי־הפרט" (1832). שתי הפנים של כשרונו — הסתכלות בחברה והגות פילוסופית — באות בסידרות אלו לידי ביטוי, אבל עדיין לא לידי מזיגה. לאחר מכן פירסם שתי סידרות נוספות, שבכמה מחלקיהן כבר באה מזיגה זו והושגה אחדות פנימית: מהדורה ראשונה של Etudes philosophiques („מחקרים פילוסופיים"), 1833—1840, ו Etudes de moeurs du 19e siècle („מחקרים בהליכות החברה במאה התשע־עשרה"), 1833—1837. עם ספרים אלה נמנים: Le père Goriot („אבא גוריו"), 1834; Le contrat de mariage („חוזה הנישואים"), 1835; La fille aux yeux d'or („הנערה בעלת עיני־הזהב"), Le lys dans la vallée („שושנת־העמקים"), 1835; Séraphita („סראפיטה"), 1835; Les illusions perdues („החלומות שנגוזו", חלק ראשון, 1837).

כשב' התחיל עומד על האחדות הפנימית של מפעלו, עלה על דעתו (ב1834, עם חיבורו של „אבא גוריו") הרעיון לחזור ולשתף בעלילה של רומאנים שונים דמויות מסויימות בתקופות שונות של חייהן; דמויות אלו, שמספרן גדל והלך, נעשו בשבילו מציאות חיה, עד שהיה מספר מזמן לזמן לידידיו על המאורעות החדשים, שאירעו להן כביכול; ובהקדמתו לאותה „קומדיה" ממין חדש עתיד היה לכתוב: „הקומדיה האנושית מתחרה עם משרד רישום־התושבים". — כל כתיבתו של ב' מכאן ואילך לא היתה אלא רומאן־ענק אחד על החברה הצרפתית בדורו; את הנושאים פיתח הן לפי דמיונו והן לפי חושו המסחרי. עם זה תיקן את יצירותיו הקודמות ושיבץ אותן לתוך צרור־כתבים זה, שאף ביקש בשבילו שם כולל, כדי שיהא יצירה אחידה ומושלמת. שם זה נתגלה לב' ב1842 במסיבות בלתי־ברורות, והוא „הקו־מדיה האנושית", ברמז ל„קומדיה האלוהית" של דאנטה; ייתכן, שגרם לכך חרוז אחד של אלפרד דה ויניי (Vigny). הופעתה של המהדורה הראשונה התחילה ב1842, וב' צירף לה הקדמה חשובה; מהדורה זו כוללת 87 רומאנים וסיפורים על החברה הצרפתית לכל שכבותיה מימי נאפוליון ואילך — פרי עבודתו העצומה במשך 18 שנים (1829—1847); אחר מותו נמצאו בעזבונו עוד כחמשים תכניות של רומאנים משלימים.

נוסף על כל אלה כתב מ1832 ואילך את ה-Contes drolatiques — שלושים סיפורים „מבדחים" או „מפולפלים", שהם דומים ברוחם, בסיגנונם ובלשונם לסיפוריו של בן־מחוזו פראנסוא ראבלה (Rabelais). כמו־כן ניסה כמה פעמים את כוחו בכתיבת־מחזות; ואע"פ שמחזותיו לא עלו יפה, צפונות בהם אפשרויות תיאטרוניות, שרק זמן מרובה אחר מותו עמדו המבקרים על חשיבותן.

בינתיים, זמן קצר לאחר שהפסיק את קשריו עם המאר־קיזה דה קאסטרי, קיבל ב', בנובמבר 1832, את מכתבה הראשון (בעילום־שם) של הרוזנת הפולנית אולין האנסקה (Eveline Hanska, 1801—1882); עם אשה זו, שב' כינה אותה בשם „הנכריה", נפגש לאחר שנה בז'נווה ונתאהב בה. ב1835 נפגשו שוב בווינה, ולאחר שמת בעלה ב1841 הפציר בה ב' שתינשא לו; אך ב' לא הצליח אז בשידוליו, והרוזנת האנסקה הסכימה להינשא לו רק חצי שנה קודם שמת. בשנות 1833—1850, שבהן כמעט שלא התראו זה עם זו, נכתבו ה„מכתבים אל הנכריה" (Lettres à l'Etrangère); ארבעת כרכי־המכתבים הללו הם מיסמך יקר־ערך להכרת חייו, אפיו ויצירתו של ב'. נראה, שהגב' האנסקה לא עמדה כראוי על מידת גאוניותו של ב'; אך אהבתו אליה גרמה בלא ספק להעמקת היסודות הרומאנטיים והמיסטיים שב„קומדיה האנושית".

משהגיע ב' לשליטה גמורה באמצעיו הטכניים כסופר — כשהיה בן ארבעים ויותר —, התחיל סובל מגודש עבודתו. במאמץ כביר הקים את בניין יצירתו הסיפורית, לבנה על גבי לבנה; אך כתיבתו של כל ספר היתה כרוכה במאבק בין רצון־הכתיבה ובין עצלות טבעית כביכול, שלא היתה אלא פרי של עייפות גוברת וכן פריה של המחלה המתקרבת; על כך נוסף הלחץ מצד המו"לים, שתבעו את כתבי־היד ששילמו בשבילם מראש, והפיתויים של קסמי החברה והאהבה (פעמים אחדות בגד באהובתו הרחוקה). כן קסמה לו העיתונאות המדינית — ב1836 קנה את כתב־העת La Chronique de Paris וב1840 את כה"ע Revue parisienne (בין כמה מאמרים מצויינים, שפירסם בו, בולטים שנים על „מנזר פארמה" של סטנדאל). אך פעולותיו בתחום זה עוד הירבו את חובותיו, וכך נכשל גם בשאר תכניותיו המסחריות, שכולן סטו מן המקובל, כגון ניצול מכרות־כסף מימי הרומים בסארדיניה, תכנית של יבוא־עצים מאוקראינה וגידול של אנאנאס ע"פ שיטה מדעית. בתקופה זו של פעילות קדחתנית, שהיתה תקופת־חייו האחרונה, יצר בין השאר את הספרים הבאים: L'interdiction („ביטול הזכויות"), 1836; César Birotteau (1837); Le curé de village („כומר הכפר"), 1838/39; Un grand homme de province à Paris („גביר־הפרובינציה בפאריס"), 1839; Une ténébreuse affaire („עסק־ביש"), 1841; La rabouilleuse („הסכסכנית"), 1841/42; Les paysans („האיכרים"), 1844; Splendeurs et misères des courtisanes („גאות ושפל בחיי היצאניות"), 1839/47; La cousine Bette („הדודנית בט"), 1846; Le cousin Pons („הדודן פונס"), 1847, ועוד. למרות שפע זה של יצירות נכשל פעמים אחדות בבחירות לאקאדמיה הצר־פתית, וחובותיו הגיעו לממדים עצומים. אחר מהפכת 1848 וכשלון מועמדותו לאסיפה הלאומית, נסע ב1850, כשהוא תשוש וחולה, לאוקראינה אל הגב' האנסקה, ושם, בברדיצ'ב, התקיימה החתונה, שאליה נכסף כל השנים. ב21 במאי חזר עם אשתו לפאריס, וב18 באוגוסט מת מהתרחבות־הלב; ברגעיו האחרונים קרא כמה פעמים בשמו של ד"ר ביאנשון, אחת מן הדמויות החוזרות שב„קומדיה האנושית". על קברו הספידו אותו סנט־בו וויקטור הוגו.

II. יצירתו. — ה„קומדיה האנושית" היא עיצוב דרא־מאטי של תפיסת־עולם, שנשענה על שתי השקפות־יסוד: העולם הוא אחד — החברה רעה ביסודה. תפיסת האחדות שבשוני המתגלה בעולם מסברת את ההשפעה, שהשפיעו עליו תורותיהם האוקולטיסטיות של סודנבורג ושל לואי־קלוד סן־מארטן (St. Martin; 1743—1803). ואילו השקפתו על אכזריותו של האדם החברותי נבעה מנסיונותיו של ב' בביה"ס בוואנדום ובחיק־משפחתו (השווה את הספרים „לואי לאנבר", „עור־היחמור", „שושנת־העמקים") וכן מקריאת יצירותיהם של רוסו ובירון. השקפה זו נתחזקה בו מחמת המכשולים שנתקל בהם בתחילת דרכו הספרותית, יחס־הביטול של כמה מן המבקרים ליצירותיו, נטל חובותיו, ועמלו הקשה במשך כל חייו. החברה, היה סבור, נוטה על־פי טבעה לדכא את היחיד, וסבלו של היחיד גדול במידה שגדולים כשרונותיו

ומרצו. יתר על כן: כל אדם מוכשר משתמש בכשרונותיו כדי להתגבר על החברה, מאחר שאינו יכול למרוד בה בגלוי (רק השוטים גונבים והורגים), והוא משתמש איפוא בנשק שכלי. הוא הורג וגונב בגדר החוק. במאבק בין בעלי־הרכוש ומחוסרי־הרכוש מצטרף ב׳, על־פי נטייתו הטבעית, אל מחנה הנדכאים, הבודדים והסובלים. גיבורים של ביירון, כמו שודד־הים או לארה, השפיעו על ב׳ בעיצוב דמויותיו, כגון ווטרן וראסטיניאק — שהאחד מהם מורד בחברה כשהוא בתוכה, והשני מורד בה כשהוא מחוצה לה.

ואולם למרות ההשקפות הללו דחפה אותו נטייתו לגילוי אחדות בניגודים לחיפוש פשרה בין החברה והיחיד. כך מופיע בצד ב׳ החוזה המיסטי, הנכסף אל ה„מוחלט" באמנות ובאהבה, ב׳ אחר, ההוגה בפילוסופיה של המדע הפוזיטי־ויסטי, השואף להסביר את רצון־האדם, ועם זה לפרק את גלגלי־החברה ולהרכיבם מחדש כדי לשפר את המוסדות החברותיים, באופן שיהא בכוחם להבטיח את קיום־האנושות מתוך טיפוח אשרו של כל יחיד ויחיד. בכפילות זו, שהיתה באישיותו ובגישתו אל בעיות היחיד והחברה, צפון סוד החיים הדראמאטיים הפועמים ב„קומדיה האנושית".

להארתה והדגמתה של השקפתו המיסטית־המדעית על האדם מוקדש אותו מדור ב„קומדיה". שב׳ קרא לו בשם „מחקרים פילוסופיים": אבל בפועל מוצאת לה השקפה זו ביטוי דראמאטי בהתנהגות הגיבורים שבכל המדורים שבה. לדעתו של ב׳, המחשבה והחומר אינם אלא שתי פנים של אותה מציאות, שהיא האנרגיה הקוסמית; לאנרגיה זו הוא קורא בשם „לוגוס" או „רצון". כמות מסויימת של אותו „רצון" מרוכזת בכל יציר, מן האבן עד האדם והמלאך. באורגאניזמים החיים מתגלית הפעילות המכוונת בשלוש צורות, שהן האינסטינקט, התבונה והרוח. מאחר שברוב בני־האדם שולט האינסטינקט, מתחלת התרבות במה שב׳ קורא המחשבה או ההפשטה (אבסטראקציה) — כלומר, בשימוש המודע בתבונה ובדמיון לשם סיפוקם של יצרים אישיים. האדם הנבון הוא מוצר של החברה: הערכים המוס־ריים, שהוא קובע, נובעים מפשרה בין שאיפותיו האנוכיות השונות. ערכים אלה, בין שנקבעו במפורש (חוקים) ובין שנתקבלו במרוצת־הזמן (מנהגים), נוטים ללבוש צורה מסובכת ומלאכותית יותר ויותר. חיי־התרבות במאה ה19 מפתחים ביחיד תשוקות חדשות, שהטבע לא ידען, ועם זה הם מונעים ממנו את סיפוקן של תשוקות אלו משום שסיפוק זה יהא כרוך בעירעורם של כל יסודות־החברה. זוהי הדראמה של החיים המודרניים, ועל־כן מגיע ב׳ לאותה מסקנה, שאליה הגיע רוסו: „האדם המסוגל לחשוב אינו אלא חיה מושחתת". המחשבה יוצרת את הרע במה שהיא מדכאת את הרגשות הטבעיים ומפתחת במקומם נטיות מושחתות. האדם כיחיד מבקש את האושר, שאותו הוא מזהה עם סיפוק שאיפתו או תאוותו הראשית; אך כבן־החברה מתנגד אותו אדם עצמו לתאוות דומות של זולתו. זהו המאבק הטראגי, המשמש אב־טיפוס לנושאי הרומאנים הגדולים של ב׳: אדם נתפס לתאווה, שסיבותיה נעוצות בטבעו, אבל המסיבות משנות ומחריפות אותה; החברה מתנגדת לאותה תאווה וע״י כך היא מתחזקת; תאוותו של הגיבור גדלה בלא הפסק ואשרו פוחת והולך; לשם סיפוק (זמני בלבד) של תאוותו הוא מגביר את מרצו, ובאותה מידה עצמה גדלה והולכת התנגדותה של החברה; כל חייו של האדם הם — תאווה, והתאווה היא שמוציאה אותו מן העולם. וזהי משמעותו של המיתוס, המונח ביסוד הרומאן „עור־היחמור": כל תאווה, שמתאווה גיבור הסיפור, רפאל, מקטנת את רצועת־העור, שהיא סמל לאורך־חייו, עד שהתאווה האחרונה מחסלת את העור והורגת את הגיבור הצעיר. כך נתונה בידי האדם הברירה בין חיים ארוכים וריקים מתוכן ובין חיים קצרים ומלאי־חוויות — ברירה, שיש בה מן האשליה, שהרי בין כך ובין כך המוות הוא מנת־חלקו: או המוות בחיים, או החיים במוות.

ואולם יש מפלט מברירה טראגית זו, והוא במה שב׳ קורא לו „מומחיות" (spécialité) או „ידיעת המוחלט". גדול כל ה„מומחים" היה ישו, שב׳ לא האמין בטבעו האלוהי: ישו, הוא אומר ב„לואי לאנבר", היה „ההתגשמות המושלמת ביותר של האדם והחוליה המקשרת את העולם הגשמי אל העולמות העליונים". מהלך־חייו הוא כולו „טבעי"; הניסים שחולל הם פרי כוחו המאגנטי, ואהבת־הבריות שלו נובעת ממה שהבין כראוי את המבנה של היקום. הוא הורה לאדם את הדרך אל הטבע ואל התרבות גם יחד, אבל רק אדם חזק מוכשר ללכת בעקבותיו. ככל שאר הדברים, שהאדם דבק בהם במידה יתירה, כך מקרבת אותו גם ההתעלות המיסטית אל מותו, כי הגוף מתנוון במידה שהנשמה מתעלה. בהתאם לכך המציא ב׳ בסיפור „סראפיטה" את המיתוס של ההזדכ־כות המוחלטת, כלומר, של הפיכת אדם למלאך — מיתוס, שהוא מבוסס על אמונה פיוטית ומדעית כאחת: ב׳ האמין, שיבוא יום והמדע יאפשר לו, לאדם, לגרש מתוכו את החיה שבו ולמסור למלאך שבו את השלטון. לכשיגלה המדע את מהותו המדוייקת של „רצון" האדם ואת חוקי־הגילגול, שלפיהם משתנה הרצון, יהא ביד האדם „לייצר" מלאכים וחיות כרצונו. את המדע החדש, שעליו חלם ב׳, קרא בשם „אנרגטיקה", וכמה פעמים הכריז, שבקרוב יפרסם שני ספ־רים, שנועדו לשמש יסוד למדע חדש זה: Essai sur les forces humaines („מסה על כוחות האדם") ו Pathologie de la vie sociale („פאתולוגיה של חיי החברה"). המשימה היתה למעלה מכוחותיו והספרים נשארו בגדר תכניות בלבד; אך אין להכחיש, שיצירתו של ב׳ מלאה רעיונות מדעיים, שנתאשרו בדורות שלאחריו, ואילו היה ב׳ חי כיום, יש לשער, שהיה רואה במכאניקה של הגלים ובתורת־היחסות הוכחות לאינטואיציה המטאפיסית שלו.

„אנתרופולוגיה" זו של ב׳, שיש בה הסתכלות, רגש ודמיון גם יחד, לובשת עור וגידים בסידרת־הרומאנים Etudes de moeurs („מחקרים בהליכות החברה"), המחולקת לקבוצות של „תמונות—מחיי־הפרט, מן הפרובינציה, מפאריס, מתחום־הפוליטיקה, מחיי־הכפר" (Scènes de la vie privée, de province, parisienne, politique, de campagne); חלוקה זו משקפת את מחשבתו האנציקלופדית של ב׳ ואת שאיפתו להעניק סדר ומבנה ליצירתו יותר משהיא משקפת את תכנם הממשי של הספרים. אף־על־פי שרומאנים אחדים מתאימים על־פי תכנם לסידרה שאליה הם שייכים, הרי ביחס לרובם אין הקביעה הנוקשה של המסגרת אלא דבר טפל בלבד. אך משום הופעתם החוזרת ונשנית של הגיבורים מהווה כל רומאן מעין מעמד בדראמה כוללת אחת.

מתוך כך מתעלה יריעת הדראמאטורגיה הבאלזאקית עד לדרגת מיתולוגיה. המיתוס העיקרי הוא זה של האבהות — מיתוס, שהוא רווח בכל מקום ביצירתו של ב׳ ומגלם את

החוק הטראגי, שלפיו נבלע האדם במפעלו: „כשהייתי לאב, הבינותי את האלוהים”, אומר האב גוריו, שהוא „סמל האב המעונה”. לעומת המיתוס של ה א ב, הסמל לכל תהליך של יצירה, עומד המיתוס של ה מ מ ו ן, שהוא סמל הבריאה בדרכה אל החידלון — מטבע התענוג והיצרים, המשמש מכשיר להשגת דעת ועצמה בידיהם של בעלי־התבונה, ואילו לגבי החלשים אינו אלא רודן, שמביא עליהם כליה. במשחק האכזרי של האירועים המתארעים בחברה, ה מ ק ר ה הוא החותך את גורלו של כל אדם, פרט למועטים, שבחרו ללכת בדרכם מתוך התמרדות במסיבות, שבהן הם נתונים; כי מתוך שהללו מעמיקים להבין את טיבה של החברה, שוב אין החברה יכולה להם. מעל למערבולת המאבק מרחפים היצורים, שנשתחררו מרודנותה של החברה ונתקדשו לאהבה — ה„מ ל א ך” (Ange) וה„ר ו א ה” (Voyant), שהם קושרים את האנושות אל הספירות העליונות.

הרומאנים הגדולים של ב׳ מתארים את התפתחותה של תאווה אחת או של תאוות אחדות של כמה דמויות, ולפעמים מתוארת בהם אף תאווה קיבוצית (כמו ברומאן „האיכרים”). בהתאם למתכונת הקלאסית מוצג האדם המשועבד לתאווה מסויימת כטיפוס, שהסופר מטשטש את קווי־המשנה שבאפיו, ולעומת זה הוא מבליט את התאווה השלטת. גישה קלאסי־ציסטית זו הולמת את השקפתו של ב׳ על האדם: לא התבונה היא הכוח השליט בכל, אלא היצר; ואם אך פתח האדם ליצר פתח, היצר נכנס בו, כובש אותו ומבלבל את שכלו. הגיבורים הראשיים ביצירותיו של ב׳ הם סכיזופרניים לפי מהותם (המונח אינו של ב׳, אבל תופעה נפשית זו מתוארת בדייקנות בסיפורו „לואי לאנבר”). בני־אדם אלה בזים למציאות האובייקטיווית, לחוקי־החברה ולחוקי־ההיגיון. לפי דבריו של בודלר, „בכל דמויותיו של ב׳ יש ניצוץ של גאוניות; כל הנפשות כולן טעונות רצון עד אפס מקום”. כל מציאות אחרת מחוורת בפני יקוד התאווה האוכלת את האדם, ועם זה — המכשרת אותו „להבין את האלוהים”. אך גם בני־אדם בינונים מתוארים ב„קומדיה האנושית” — כל ההמון הנופל קרבן לנכלים, כל אותם המעונים בני בלי שם, כל אותן הנפשות האנינות וחסרות־התאווה, שהם כאילו חיל־הרגלים, שהחברה מקריבה במאבקה ביצרים החזקים ושאותם מפקיר גם המחבר עצמו, משום שהוא מסור כולו לקסם של גיבוריו העיקריים.

התאווה עומדת במרכז העניינים, ועל־כן אין העלילה תכלית בפני עצמה, אלא היא הרקע, שעליו התאווה נולדת, צומחת, משחיתה והורגת. בדומה לוואלטר סקוט, פיתח ב׳ במרוצת־הזמן טכניקה סיפורית, שאיפשרה לו לגלם את השקפתו על החיים. הוא מתחיל בפרקי־הכנה ארוכים, שבהם הוא מגולל לפני הקורא — בעזרת פניות אחורנית ותמונות־רגע — את תולדות גיבוריו על רקעם התורשתי והחברותי, עד הרגע שבו מתחלת העלילה עצמה; בדרך זו הוא חושף את מקורן הנסתר של התאוות. העלילה פותחת בעובדות קטנות, שהן לכאורה חסרות־משמעות; אך הן מבררות לקורא כיצד נולדה תאוותו המיוחדת של הגיבור ומה טיבה. תקריות אפייניות נשנות וחוזרות בקצב מוגבר; משמעותן הממשית, המוסרית והחברותית מתרחבת ומתעמקת, הגיבורים נסחפים לתוך רציפות, שמתקדמת בשלבים דראמאטיים עד השיא של פעולת־בזק („כוח־הנפץ של התאווה”). האיטיות שבפרקי־ההכנה מעוררת בקורא דריכות מרובה; במידה שהעלילה מתעכבת ע״י ההכנה האיטית, בה במידה גוברת התפרצותה של העצמה הטראגית שנצטברה. הרומאן מסתיים בהתרופפות של הרצונות הדרוכים: לאלה ע״י המוות או אבדן הרגשות, ולאלה ע״י הפוגה או ציפיה למאבקים חדשים.

ה„קומדיה האנושית” מכילה כתשעים רומאנים ונובלות. הסדר, שלפיו ראוי לקראם, הוא זה של המוקדם והמאוחר שבעלילות: תחילה הרומאנים מתקופת הקיסרות הראשונה, ואחריהם — אלה מזמן הרסטוראציה; את הרומאנים הדנים בעבר רחוק יותר יש לקרוא כחטיבה בפני עצמה, וכן גם את אלה, שעלילתם אינה שייכת לתקופה מסויימת. ב׳ שאף, יותר מכל, להיות ההיסטוריון של החברה בזמנו, וסדר זה נאמן יותר לכוונותיו האמיתיות מן הסדר שקבע הוא עצמו, לאחר מעשה, מתוך נימוקים דידאקטיים.

ל„א ז׳ נ י ג ר א נ ד ה” (Eugénie Grandet) אין מבחינה דראמאטית קשר לשאר הרומאנים של ה„קומדיה האנושית”, שהרי אף אחד מן הגיבורים שברומאן זה אינו מופיע ברומאן אחר; התאווה השלטת בסיפור זה היא הקמצנות, שהיא מתוארת לפי הטכניקה המיוחדת לב׳: אבא גראנדה הקמצן אינו מתיר לבתו אז׳ני להינשא לבן־דודה, שירד מנכסיו. אז׳ני מתקוממת לרודנותו של אביה, אבל בהשפעת התורשה וההרגל היא מוסיפה לחיות גם אחר מותו של הקמצן כפי שנהגה בחייו. — לעומת הפרובינציה הקמצנית מעמיד ב׳ את פאריס הפזרנית, ולעומת אבא גראנדה, שאינו נותן כלום, הוא מעמיד את „א ב א ג ו ר י ו” (Le père Goriot), הנותן את כל מה שבידו. מסיפור טראגי זה על הזקן, המקריב את עצמו לטובת שתי בנותיו כפויות־הטובה ומת מתוך יאוש ובחוסר־כל, יוצאות כמה וכמה נימים אל כל תחומי ה„קומדיה האנושית”. — לאחר המגע הראשון עם השחיתות הפאריסאית מחליט הסטודנט הצעיר ראסטיניאק (Rastignac) להתעשר בכל תנאי. הוא מופיע ב„בית ניסינז׳ן” (La maison Nucingen): התעשרותו קשורה במעשי ספסרות פסולים אך חוקיים של הבאנקאי בארון ניסינז׳ן. — מרומאן זה יוצאים חוטים אל „ס ז א ר ב י ר ו ט ו” (César Birotteau), שבו נאבק סוחר ישר עם אנשי־הכספים המרמים אותו, פושט את הרגל ומכלה את כוחותיו על תשלום חובותיו. — עשר שנים אחר מותו של אבא גוריו מופיע ראסטיניאק מחדש ב„עור־היחמור” כחברו ויועצו של גיבור הספר (רפאל); וכמו־כן הוא מופיע ב„החלומות שנגוזו” (Les illusions perdues), שבו הוא גורם מתוך נימוקים פוליטיים למפלתו של ליסין דה ריבאנפרה (Lucien de Rubenpré), וברומאנים „תמונת אשה” (Etudes de femme), „נשף־הריקודים בסו” (Le bal de Sceaux), „ע ס ק־ב י ש”, „ה ד ו ד נ י ת ב ט”, ועוד.

ז׳אק קולן (Jacques Collin), האסיר שברח, מופיע לראשונה בשם ווטרן (Vautrin) ב„אבא גוריו”, שבו הוא מנסה להניע את ראסטיניאק למעשים בלתי־חוקיים. הוא נתפס ומוחזר לכלא ולעבודת־הפרך שלו, אך מופיע מחדש ב„החלומות שנגוזו” בדמות כומר בשם קארלוס אררה (Herrera). ברומאן זה הוא מציל את ליסין דה ריבאנפרה מהתאבדות, וב„גאות ושפל בחיי היצאניות” הוא משתדל לגרום להצלחתו של אותו ליסין, ולאחר שזה האחרון מתאבד בבית־הסוהר, הוא מוותר על מאבקו עם החברה ונכנס לשירותה של המשטרה. — מ„אבא גוריו” יוצאים חוטים גם אל „גובסק” (Gobseck) — סיפור, שמטפל בין השאר בסיבות ירידתה המוסרית של אנאסטאזיה דה רסטו (Restaud), אחת מבנו־

תיו של גוריו; אל „האשה העזובה" (La femme abandonnée), הגב' דה בוסאן (Beauséant), קרובתו של ראסטיניאק, הפורשת לנורמאנדיה, שבה היא זוכה להרפתקת-אהבה אחרונה; אל „הדוכסת של לאנז'ה" — ידידתה של הגב' דה בוסאן, שהגנראל דה מונריוו (Montriveau) מתאהב בה, נדחה על-ידיה, מתנקם בה, ולסוף, לאחר שהיא נענית לו, היא זונחת אותו; אל „ביטול-הזכויות", שבו משתדלת המארקיזה ד'אספאר (d'Espard) בעזרת ראסטיניאק להשיג מדודו, השופט פופינו (Popinot), צו לביטול הזכויות האזרחיות של בעלה, שהוא אדם ישר בתכלית. ד"ר ביאנשון חוזר ומופיע לכל הפחות בעשרים ושבעה רומאנים שב„קומדיה האנושית"; אע"פ שאינו הגיבור של שום ספר, הוא משמש חוליית-קשר בין כמה וכמה עלילות.

ב„החלומות שנגוזו" בא משורר פרובינציאלי בשם ליסין שארדון (Chardon) לפאריס, כשהוא להוט אחר עושר ותהילה; הוא עוזב את ידידיו, חברי חוג ה-Cenacle (החוג, שבו נולד אז הרומאנטיזם), פונה לעיתונאות ולפוליטיקה, מקבל מן המלך רשות להיקרא בשם-האצילות של אמו, דה ריבאנפרה. אבל החבורה של הגב' ד'אספאר מתנכלת לו וגורמת למפלתו; הוא נמלט לעיר אנגולם, שמשם עתיד ווטרן להחזיר אותו לפאריס. הסיפור „החלומות שנגוזו", שמתאר בריאליזם אכזרי את החוגים הספרותיים, מוליך אל „בת-חוה" (Une fille d'Eve). ברומאן זה מחזר המחזאי ראול נתן אחר אשתו של פליכס דה ואנדנס (Vandenesse), שהיה קודם לכן מאהבה של מאדלן דה מורסוף (Mortsauf), אחת מן הגיבורות של „שושנת-העמקים" (Le lys dans la vallée) — ספר, שהוא אידיאליזאציה של אהבת המחבר לגב' דה ברני (עי' למעלה); וכן משולב „החלומות שנגוזו" בספרים הבאים: „סודותיה של הנסיכה דה קאדיניאן" (Les secrets de la Princesse de Cadignan), „ביאטריכס" (Béatrix), „הדודן פונס" ו„האיכרים".

באמצעות דמותו של לואי לאנבר, המשתייך אל חוגו של ד'ארתז, מקושר אל מחזור ראשון זה של „חיי פאריס" המחזור „מחקרים פילוסופיים". החשובים שבספרי המחזור השני הם „סראפיטה" ו„לואי לאנבר". ב„סראפיטה", שנכתב בשביל „הנכריה", נוטש ב' את הריאליזם ויוצר דמות פיוטית וסמלית — את השרף האנדרוגיני סראפיטוס-סראפיטה: בהרי-הקרח של נורווגיה הוא מדריך את הזוג וילפריד ומינה (שהם ב' וגב' האנסקה) במיסתורין של הרוחניות הסודנבורגית, ולסוף הוא שב בסערה השמימה. „לואי לאנבר" מספר על חייו של סטודנט עני בפאריס — כביכול, חבר-נעורים של ב'; צעיר זה הוא משורר ופילוסוף גאוני, אבל אין בו כוח להילחם את מלחמת-החיים; הוא אוהב באהבה לוהטת את העלמה דה וילנוא (Villenoix; היא הגב' דה ברני); הוא „רואה" (voyant) — כלומר, סכיזופרני — והיא מטפלת בו עד מותו ורושמת את מחשבותיו. רומאן פילוסופי זה, שבגיבורו שילב ב' כמה מקווי-האופי של עצמו, בא להדגים גם את סברתו, שהחברה שוברת במתכוון את ה„מומחה", כלומר את האדם הגאוני והטהור.

במחזור שלישי מראה ב' את הדרך, שהוא מציע לתיקון החברה. מחזור זה כולל שלושה רומאנים: „רופא הכפר", מעשה בד"ר בנאסי (Benassis), שמקדיש את עצמו לשיקומו של כפר עלוב בהרי-האלפים כדי לכפר על חטא-נעורים, ומת כשהוא נערץ ע"י התושבים; „כומר-הכפר", שבו מסופר על כומר צדיק, שמעורר אשה לבצע מפעל דומה בכפר פרובאנסאלי, ככפרה על רצח, שבוצע לפנים ע"י מאהבה הצעיר; „הצד השני של תולדות ימינו" (L'Envers de l'histoire contemporaine), שמתאר את ייסודו ופעולתו של מיסדר-צדקה.

III. הערכת מפעלו. — בחייו של ב' לא התייחסה אליו הביקורת ברצינות, שהיה ראוי לה, ונטפלה יותר להופעתו האישית מלמפעלו. יצירתו, שבזמנו ייחסו לה בצרפת רמה ממוצעת (בין זו של הספרות העממית ובין זו של יצירות הרומאנטיקה), זכתה לראשונה להערכה שלמה רק מחוץ לארצו, בעיקר בגרמניה. סנט-בו, שהיה עפ"ר שופרה של הבורגנות השלטת והאמנות האקאדמית, פסל את יצירתו של ב' כבלתי-מוסרית, אבל היטיב להעריכו בהספדו הנזכר, ובעקבות דבריו התחילו מתעמקים אחר מותו של ב' ביצירתו. טן ראה בו את אמן הריאליזם וקשר כתרים לסיגנונו. תאופיל גוטיה ובודלר ראו בו את יוצרם של יופי חדש ושל אסתטיקה, שהיא מיוסדת על החיים המודרניים; ברינטיר הראה אח"כ את הקווים, המקשרים את ב' אל הנאטוראליזם. אך בסוף המאה ה19, עם שקיעת הנאטוראליזם ועליית הסימבוליזם, בא מפנה בהערכתו של ב': הביקורת התחילה הושפת את האמת שבפסיכולוגיה האינטואיטיווית ובפילוסופיה של ב'. בחמשים השנים האחרונות חידשה גישה זו את המחקר הבאלזאקי מעיקרו, והעמידה את ב' בין גדולי הסופרים המודרניים של כל הארצות. הביקורת הקודמת העריכה את ב' בעיקר כמתאר החברה והטעימה את מקומו בהתפתחות הרומאן — השקפה, שעדיין היא מקובלת באסכולה המכונה „ריאליזם מארכסיסטי"; לעומת זה באו ארנסט רוברט קורציוס (Curtius) ואלבר בגן (Béguin) והצביעו על האחידות הפנימית ועל הערך המוחלט של העולם הבאלזאקי כיצירה אמנותית. מתוך כך קמה אסכולה, שניגשה לחקירה מחודשת של התורה הפילוסופית והטכניקה הספרותית של ב'.

כל כתביו של ב' יצאו ב40 כרכים (1912/40); „הקומדיה האנושית" הופיעה ב10 כרכים (בהוצאת La Pleiade) בצירוף מבוא של מארסל בוטרון (Bouteron). בעריכתם של אלבר בגן וז'אן דיקורנו (Ducorneau) יצאו כתביו ב16 כרכים, לפי הסדר הכרונולוגי של העלילה המתוארת בספרים (1949/52). מכתביו של ב' אל בני-משפחתו ראו אור ב1951. במלאת מאה שנה למותו יצא גיליון מיוחד של ה Revue d'Histoire littéraire de la France (אפריל-יוני 1950) שהוקדש לזכרו של ב', וכן נתפרסמו קבצים נוספים לבירור יצירתו ותולדותיו. בפאריס יוצא לאור כתב-עת לחקר ב' בשם Les études balzaciennes.

לעברית ניתרגמו מיצירותיו של ב': „גובסק"; „פצ'ינו קני" (ע"י מ. אזרחי), 1928; „אבא גוריו" (ע"י א. ראובני), 1930; „אימפריה היפה כאשת איש" (מתוך Contes drolatiques; ע"י י. טן-פי), 1943; קובץ סיפורים: „קולונל שאבר" (ע"י י. שנהר), „האכסניה האדומה", „אהבה במדבר", „פאצ'ינו קאני" (ע"י מ. א. ז'ק), 1943; „הנקמה" (ע"י ז. הלמן), 1946; „פירטה" (ע"י י. הר-אבן), 1946; „אל ורדוגו", „הגיוס" (Le réquisitionnaire; ע"י ח. אבר-ביאה), 1948; „הנווה השומם" (ע"י ב. עברון; בתוך „מבחר הסיפור הצרפתי"), 1953; „אויז'ני גרנדה" (ע"י מ. לוין), 1954; „דודן פונס" (ע"י ש. גורדון וי. ריביקוב), 1954;

„השואנים" (ע״י א. מייטוס), 1954; „עור היחמור" (La peau de chagrin; ע״י מ. לוין), 1955.

G. Sand, *B.*, 1855; L. Gozlan, *B. en pantoufles*, 1856; L. Surville (אחותו של ב׳), *B., sa vie et ses œuvres d'apres sa correspondance*, 1858; Th. Gautier, *B.*, 1859; H. Taine, *Nouveaux essais de critique et d'histoire*, 1865; E. Scherer, *Etudes critiques sur la litterature contemporaine*, IV, 1878; A. Champfleury, *B., sa methode de travail. Etude d'apres ses manuscrits*, 1878; Ch. Spoelberch de Lovenjoul, *Histoire des œuvres d'H. de B.*, 1879, 1888[3]; A. Pages, *B. moraliste, pensees extraites de la Comedie humaine*, 1886; Cerfber et Christophe, *Repertoire biographique des personnages de la Comedie humaine*, 1887; Sainte-Beuve, *Portraits contemporains*, II, 1860; id., *Causeries du Lundi*, II, 1864; A. Le Breton, *B., l'homme et l'œuvre*, 1905; F. Brunetiere, *H. de B.*, 1906; E. Faguet, *B.*, 1913; E. R. Curtius, *B.*, 1923 (בגרמנית; תרגום צרפ׳ 1933); A. Bellessort, *B. et son œuvre*, 1924; L. J. Arrigon, *Les debuts litteraires d'H. de B.*, 1924; id., *Les annees romantiques de B.*, 1927; R. Benjamin, *La prodigieuse vie d'H. de B.*, 1925; E. Preston, *Recherches sur la technique de B.*, 1926; F. Baldensperger, *Les orientations etrangeres chez B.*, 1927; J. Bertaut, *Le Pere Goriot de B.*, 1928; M. Bouteron, *Les cahiers balzaciens*, 8 vols., 1923–28; W. H. Royce, *A B. Bibliography*, 1929; D. Z. Milatchitch, *Le theatre de B.*, 1930; H. Evans, *Louis Lambert et la philosophie de B.*, 1933; M. Bardeche, *B. romancier*, 1940; P. Bertault, *B. et la religion*, 1942; id., *B., l'homme et l'œuvre*, 1946; A. Beguin, *B. visionnaire*, 1944; A. Billy, *Vie de B.*, 2 vols., 1944; St. Zweig, *B., der Roman seines Lebens*, 1946; B. Guyon, *Les idees politiques et sociales de B.*, 1947; id., *La creation litteraire chez B.: la genèse du Medecin de campagne*, 1951; G. Atkinson, *Les idées de B.*, 5 vols., 1950.

ה. א.

בַּלְזַק, ז׳ן לואי גֶז דֶה — Jean-Louis Guez de Balzac — (1597, אנגולם — 1654, שם), סופר צרפתי. לאחר שניסה ללא הצלחה לרכוש לו עמדה מדינית חשובה מתוך השתתפות בתככי החצר הצרפתית ובפעולות דיפלומאטיות ברומא (1620—1622), נשתקע ב׳ באחוזתו בבאלזאק, סמוך לאנגולם, ורק לעיתים רחוקות היה בא לפאריס כדי לבקר בטרקלינים של מכריו ובאקאדמיה הצרפתית, שהיה אחד מחבריה משעת ייסודה. במשך תקופת ישיבתו בפרובינציה כתב איגרות בסיגנון מלוטש, שהקנו לו עוד בחייו שם־תהילה בצרפת ומחוצה לה (מהן פירסם ב׳ עצמו מ1624 ואילך 27 כרכים), ומאמרים על בעיות של הדת, המדינה וביחוד הספרות. החשובים שבמאמרים אלה הם: Le Prince („השליט"), 1631; Le Barbon („הזקן", סאטירה), 1648; Le Socrate chrétien („סוקראטס הנוצרי", הירהורים על המוסר והדת), 1652, וAristippe („אריסטיפוס"; יצא אחר מותו, ב1658). כן נשארו בין כתביו של ב׳ גם הרבה שירים לאטיניים מושלמים. יצירותיו ארוכות וכבדות, ומעלתן העיקרית — סיגנונן השקול, העשיר וההדור, המשמש מעבר מסיגנון־הבארוק (המכונה בצרפת précieux — „גנדרן") לסיגנון הקלאסיציסטי. על ב׳ אמרו, שחולל בפרוזה הצרפתית אותה רפורמה, שחולל מאלרב בשירה הצרפתית, ואף הוכתר בכינוי „מלך־הדברנים". הביקורת החדשה מחמירה במשפטה עליו משום ההעדר של מקוריות רעיונית בכתביו ומשום הניפוח וההדקדקנות היתרה שבסיגנונו.

כל כתביו יצאו ב1665 ע״י קונרר (Conrart); מכתביו משנות 1618—1627 יצאו ב1933/4 ב2 כרכים (בצירוף מבוא) ע״י H. Ribas וK. T. Butler, בשם Les premières lettres.

G. Guillaumie *J.-L. G. de B. et la prose française*, 1927.

בְּלָזֶר, יִצְחָק (תקצ״ז/1837, שניפישוק על־יד וילנה — תרס״ז/1907, ירושלים), מגדולי הרבנים ברוסיה; תלמידו המובהק של ר׳ ישראל סלנטר (ע״ע) ויורשו בהנהגה של תנועת־המוסר (ע״ע).

כדי שלא יוצרך להתפרנס מרבנות למד ב׳ את מלאכת הצבעות, אבל בפקודת ר׳ ישראל סלנטר רבו קיבל עליו ב1862 את הרבנות בפטרבורג, ובתפקיד זה כיהן במשך 16 שנה. ב׳ אירגן מחדש את הקהילה היהודית בפטרבורג והירבה להשתתף בפעולות של שתדלנות אצל השלטונות לשם המתקת הגזירות על יהדות־רוסיה. ב׳ נתפרסם גם בין הלוחמים בתנועת ה„השכלה" (ע״ע).

ב1878 התפטר ב׳ ממשרת הרבנות בפטרבורג, התיישב בקובנה והיה פעיל בתנועת־המוסר. ב1880 נתמנה כאן ב׳ כמנהל — שלא על־מנת לקבל פרס — של מוסד גבוה ללימודי התלמוד בשביל בוגרי־ישיבות. הוא גם סייע בייסודה של ישיבת־המוסר בסלובודקה (ע״ע אפשטין, משה מרדכי) והיה מרצה בה בענייני הלכה ומוסר. — לאחר פטירתו של ר׳ ישראל סלנטר (ב1883) נחשב ב׳ כראשם ופטרונם של אנשי תנועת־המוסר; וההתנגדות החריפה — שנתעוררה אז בחוגים שונים — לתנועה זו היתה מכוונת ביהוד נגד ב׳. מחמת התנגדות זו הוכרח ב׳ ב1891 לפרוש מהנהלת המוסד הנזכר ללימודי התלמוד.

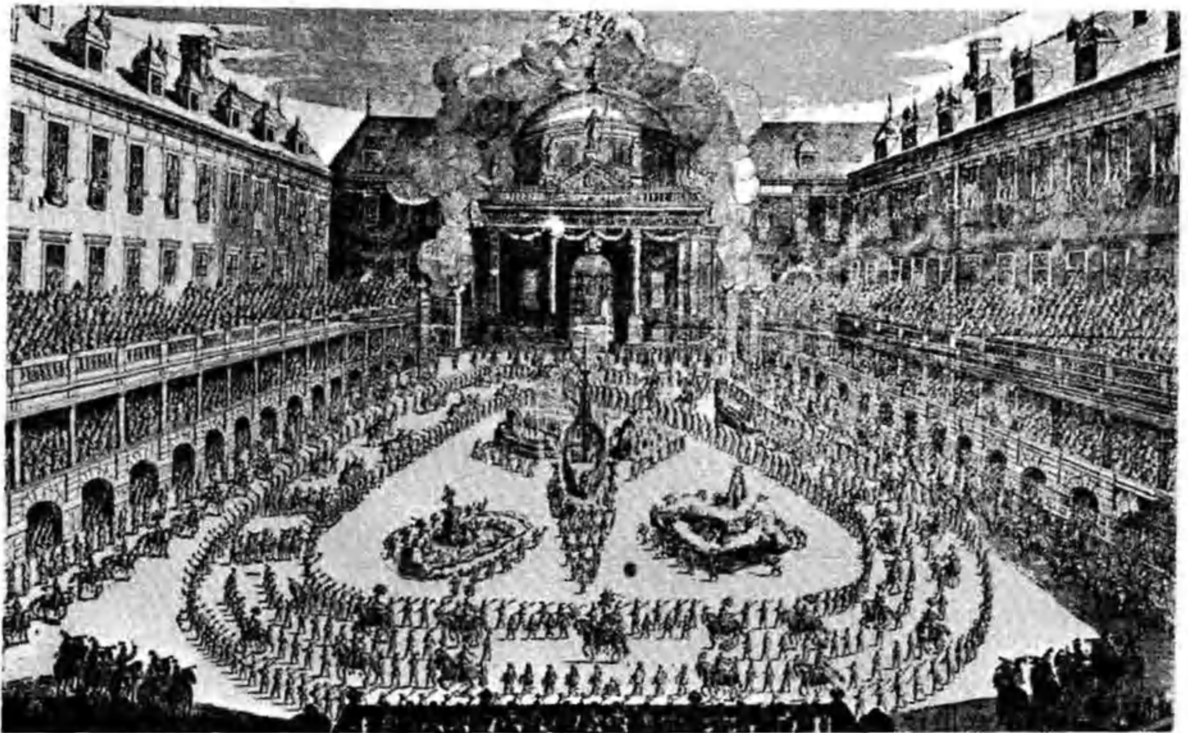
ספרו של ב׳ „אור־ישראל" (וילנה, תר״ס) הוא הרצאה ראשונה ומוסמכת של שיטת־המוסר. ב׳ ראה ביראת־ה׳ את האמצעי היחיד, שבכוחו יכול האדם לעמוד בפני יצריו הרעים. משני סוגי היראה — „יראת־העונש" ו„יראת־הרוממות" — קודמת בזמן „יראת־העונש". ל„יראת־הרוממות" יוכל האדם להגיע רק „כאשר יתפשט מעט מגשמיותו"; נקל יותר להגיע ל„יראת־העונש" — אך גם היא אינה באה מאליה, ויש לעוררה. לפי השקפה זו נהג ב׳ גם למעשה, והיה מטיף בדרשותיו ליראת־העונש, מאריך במשלים ובציורים מוחשים, והיה מתלהב ומרבה בבכיות ומביא גם את שומעיו לידי בכי. בימים שמראש־חודש אלול עד למחרת יום־הכפורים היה מתבודד, ולא היה עוסק אלא בתורה ובמוסר בלבד. בעזבונו של ב׳ נמצאה רשימה של דברים, שקיבל עליו לשם תיקון־המידות. ביניהם: „להחמיר מאד באבק לשון־הרע... להשתדל בלי נדר בכל יום לעשות איזו גמילות־חסד... להזהר מן הכעס ולעורר שלא לכעוס כלל... להיזהר מאד מלהוציא שום דבר שקר, חלילה".

ב1904 עלה ב׳ לארץ־ישראל, התיישב בירושלים ונתמנה למנהל „כולל ליטא וז׳אמוט" של הישוב הישן ואחר־כך לראש „הוועד הכללי" של כוללי הישוב הישן בא״י. גם כאן המשיך בהפצת־דעותיו ברוחה של שיטת־המוסר. בין השאר חיבר ב׳ גם ספר בהלכה: „פרי יצחק" (א׳, וילנה, תרמ״א; ב׳, ירושלים, תרע״ג), שהוא אוסף של תשובות לשאלות בהלכה.

יצחק אלחנן ספקטור, „עלבונה של תורה", ב„המליץ", 1890 גליון ס״ו; הוספה ל„הצפירה", 1890, גליון י״ח; דב כ״ץ, תנועת־המוסר, ב׳, תשי״ד, עמ׳ 220–237; א. ר. מלאכי, „ר׳ יצחק בלזר" („תלפיות", שנה ה׳, חוברת א׳—ב׳, עמ׳ 140–156); יעקב בן ישעיהו מזא״ה, זכרונות, ב׳, תרצ״ח, עמ׳ ל״ס—מ״א; הלל בבלי, „רב איצלה בעיירה" (שיר — „בצרון", כרך י״ח, עמ׳ 44—49).

צ. ק.

בְּלַחַף, ע״ע **חֲצַרְמוֹת**.

בלט־הפרשים (וינה 1667). תחריט לפי ציור של קארלו פאזוטי

בלט (מאיטל׳ ballo — ריקוד), ריקוד־הראווה האירופי, שצורותיו נתגבשו מסוף המאה ה16 ואילך. נוסף על הריקוד עצמו יש בב׳ כמה יסודות, שערכם שקול כנגד זה של הריקוד — המימיקה (ביטוי דראמאטי ועלילה בימתית), תפאורת־בימה ותלבושת׳ (כגורמים פעילים במהלך־התנועה) ומוסיקה. כמו־כן ניכרות בב׳ המודרני התחלות לשילובה של המלה המדוברת או המושרת עם הריקוד (כפי שעשה, למשל, סטראווינסקי ביצירתו „הכלולות" — Les noces), וע״י כך הולך הב׳ המודרני ומתקרב למושג של „יצירת־האמנות הכוללנית" (ע״ע וגנר, ריכרד).

את יסודותיו של הב׳ אפשר למצוא בימי־קדם, בפאנטומימות הרומיות, שהיו הצגות־תיאטרון באמצעות ריקוד, מימיקה ונגינת־תזמורת. אך את תחילתו של הב׳ במובן החדש יש לראות בהצגת ה„ב׳ של המלכה קאתרינה די מדיצ׳י", שנערכה בפאריס, לכבוד שליחי פולניה, ב1573. הצגה זו היתה בנויה על היסודות המסורתיים של ה„מאסקאראדה" (הצגת־ריקוד בתחפושת) האיטלקית, שהועברו ע״י המלכה מאיטליה: קישוטי האולם, התלבושת והתיאור האלגורי. נוסף על התפאורה הנעה היה החידוש העיקרי שבה במה שהריקוד בוצע בתוך מרחב מסויים, וכן במה שמרחב זה הוכלל בתמונה אמנותית מושלמת — ובכן: בהסדר הכוראוגראפי של תכונות ריקודיות־הארמוניות.

השאיפה לשוות לשטח־הריקוד אופי בולט משלו הביאה לידי השימוש בבמה מוגבהת. הב׳ התחיל ממלא עכשיו בחיי החצר המלכותית תפקיד חברותי עצמאי בצורת ב׳ של החצר (Ballet de la Cour). תכליתו הראשונית היתה לחדש את הטראגדיה הקלאסית, ומלבד ריקודים ודיקלום כלל רציטאטיוום, שירים ושירי־מקהלה. בתחילת המאה ה17 נעלמו הדו־שיחים המדוברים, אך נשארו הרציטאטיווים בסיגנון המונודיה (ע״ע) ושירים. בתחילת הב׳ בתקופה זו היתה באה פתיחה תזמרתית; לאחר־מכן היו באים קטעי „מבוא" (בצרפ׳ entrée. ויש להעיר: המונחים של הב׳ הם עד היום צרפתיים, כמו שמונחי־המוסיקה הם איטלקיים), שכללו קטעים למוסיקה כליית, ריקודים ומקהלות. אחר אלה היתה מנגנת תזמורת־המלך, כהקדמה להופעתם של המלך והנסיכים — השיא של ב׳־החצר; חלק זה היה נקרא בשם „הב׳ הגדול" (Grand ballet). ב„ב׳־המלך" השתתפו רק גברים, שמילאו גם את תפקידי הנשים; ואילו ב„ב׳־המלכה" רקדו נשים בלבד. סוג־אמנות עצמאי זה שימש בצרפת שלב־הכנה להתפתחותה של האופרה. לילי (Lully; 1632—1687) שיעבד ב„טראגדיות הליריות במוסיקה" (Tragedies lyriques mises en musique) שלו את קטעי־הב׳ לחלק הלירי־המוסיקאלי; קטעים אלה נקראים מבואות, שעשועים, חגיגות (entrées, divertissements, fetes). מתוך שיתוף־פעולה בין לילי ומוליר נוצר הסוג של קומדיית־הב׳ (comedie-ballet), שבו מתמזגים זמרה וריקוד; המפורסמת שביצירות אלה הוא Le bourgeois gentilhomme („הבורגני האציל"). חשיבותו המרובה של הריקוד באופרה הצרפתית מוצאת את ביטויה בשמו של מכון־האופרה: Académie royale de musique et de danse („האקאדמיה המלכותית [כיום: הלאומית] למוסיקה וריקוד"), שנוסד ב1661 ע״י לואי XIV. עם קומדיית־הב׳ נוסף על „ריקוד־החצר" (danse de la Cour) גם „הריקוד לבמה" (danse pour la scène), ובכך יש לראות את תחילת המעבר של הריקוד מן החצר אל התיאטרון. עם ייסודה של ה„אקאדמיה המלכותית למוסיקה וריקוד" התחילו מופיעים בב׳ רקדנים ורקדניות במעורב. לילי אימן את הבאלרינות הראשונות, שהמפורסמות שבהן היו לפונטן (La Fontaine) ופרוו (Prévost). אך עדיין היו נהוגות באותו זמן בב׳ המסכות והתלבשות של המסורת המונארכית, ומפני־כן אי־אפשר היה לשלב לתוך הב׳ תנועות מהירות אי צעדים גדולים יותר.

השפעתה של אופרת־הב׳ הצרפתית היתה מרובה ביחוד

באוסטריה. אך בחצר־ההאבסבורגים במאות ה17 וה18 פעלו בעיקר קומפוזיטורים וינאים, שהחשוב שבהם היה יוהאן היינריך שמלצר (Schmelzer; 1630—1680). הוא היה הראשון, שנזקק במוסיקה האמנותית ליסודות מן הפולקלור; בצד הריקודים האיטלקיים והצרפתיים, שהיו מקובלים בזמנו (גאייארד, אלמאנד, קוראנט, סאראבאנד, גיג, מנואט, גאבוט, שאקון, פאסאקאליה, ועוד), כתב גם „מנגינות וינאיות" (arie viennesi), שבמקצב שלושת־הרבעים שלהן ובמנגינתן העממית יש לראות את מבשריו של הוואלס.

סוג אחר של הב', שנתפתח במאה ה17, היה ב' הפרשים — הצגות־ראווה ענקיות, שבביצוען התחרו שני השליטים הגדולים של תקופת־הבארוק, לואי XIV ולאופולד I. ב'־הפרשים הווינאי, שהוצג ב1667, עלה הרבה על ה„קארוסלה הפאריסאית" משנת 1662. בהצגת־הענק, שהוצגה בחצר־הארמון בווינה, השתתפו כאלף וחמש מאות איש בתלבושות מפוארות ביותר (ב'־סוסים זה, האמנותי ביותר שהומצא בזמן מן הזמנים, שוחזר בחלקו בווינה ב1936 במסגרת של תערוכת־תיאטרון בינלאומית).

במאה ה18 בא שינוי יסודי בתפיסתה של אמנות־הב'. שני המחדשים הגדולים בתחום זה היו ז'אן־ז'ורז' נוֹבֶר (Noverre; 1727—1810) מפאריס וגאספארו אנג'וליני (Angiolini; 1723—1796) ממילאנו. כל אחד מהם טען, שהוא־הוא שהעלה מתהום־הנשיה את פאנטומימת־הב' הטראגית וחידש אותה. נובר, שהיה תלמידו של רב־האומן של הב' דִיפְּרֶה (Dupré), פירסם ב1760 את מכתביו „על הריקוד והב'" (ניתרגמו לגרמנית ע"י לסינג), ועם פירסומם של מכתבים אלה נפתחה תקופה חדשה בתולדות הריקוד האמנותי. במכתב השלישי נאמר בין השאר ש„הב' דומה לדראמה בַּמָה שכָּמוֹתה הוא צריך להיות מחולק למערכות ולמעמדים וּבַמָה שכל מעמד כשלעצמו, בדומה לכל מערכה, צריך שיהא בעל התחלה, אמצע וסוף — כלומר, מבוא, סיבוך והתפתחות". הב" של נוֹבר היו, איפוא, דראמות, שהוצגו באמצעות ריקוד ושמבחינת המבנה שלהן היו חיקוי לאופרה האיטלקית. הליכה ריתמית מקבלת בהם לרציטאטיוים, וריקוד בעל־תנופה — לאריה משולהבת. ע"י כך נשתחרר הב' מתפקיד־הראווה המשני, שהיה לו במסגרת האופרה, והגיע לידי מעמד עצמאי של דראמת־ריקוד. כן כתב נובר במכתב הנזכר: „רב־האומן של הב' צריך להשתדל להעניק לכל אחת מן הנפשות הרוקדות עלילה, הבעה ואופי מיוחדים; על כולן להגיע לאותה מטרה, אך בדרכים מנוגדות". ע"י חלוקתם של הרקדנים לקבוצות גדולות לצורך ההתפתחות הדראמאטית נעשה נוֹבר מייסדו של ב'־העלילה (ballet d'action). כמחנך דרש מרב־האומן של הב' שליטה מושלמת בכל תחומי־אמנותו: אנאטומיה, גאומטריה, צייר, תורת־התלבושת, בניה של מנגנוני־תיאטרון, וכן ידיעה יסודית של תורת־המוסיקה. מיצירות־הב' המרובות שיצר יש להזכיר את „איפיגניה בטאוריס" לפי המוסיקה של גלוק (1778) ו„ההבלים הזעירים" (Les petits riens) לפי זו של מוצארט (1778).

אנג'וליני פעל בווינה, פטרבורג ובערים איטלקיות שונות. הוא היה תלמידו של רב־אומן הב' ההולאנדי, פראנץ וַן הילפרדינג (Hilverding), וממורו זה למד לראות במחזה את המופת לדראמת־הב'. יותר מנוֹבר הטעים אנג'וליני את חשיבותה של המימיקה בב', ובגלוק מצא את הקומפוֹזיטור, שכתב בשפת־הצלילים המֶלוֹמוטורית של הדראמה הריקודית. המוסיקה של גלוק לב' „דון ז'ואן" (Don Juan; 1796) היתה לה בזמנה חשיבות מכרעת, בדומה לזו שנודעה בזמננו למוסיקה של סטראווינסקי ל„פולחן־האביב". בהשפעתם של אנג'וליני ונוֹבר הפך הב' הבארוקי, שתכליתו היחידה היתה לשעשע את הצופים, לצורת־אמנות עצמאית.

הטפתו של רוסו לשיבה אל הטבע השפיעה גם על התפתחותה של תלבושת־הב'; את הדרך לשיחרור הגוף ממעמסת הלבוש הבארוקי הורו שתי רקדניות בחצרו של לואי XV: מארי סאלה (Sallé; נו' 1711) ומאריה קאמארגו (Camargo; 1710—1770). אחר הופעתה של סאלה ב„פיגמאליון" (1734, לונדון) כתב אחד המבקרים: „היא העזה להופיע בתפקיד פיגמאליון בלא שמלת־חישוקים, בלא מחוך, ואף בלא עיטורים לראשה; היא לבשה שמלת־מוסלין פשוטה, כמו פסל יווני" (גרֶגוֹר: „תולדות־התרבות של הב'"). נועזת ממנה היתה קאמארגו: היא שיצרה את שמלוֹנת־הב' הקצרה והאורירית (הנקראת tutu); היא רקדה בלי עקבים גבוהים וע"י כך איפשרה את הקפיצה לגובה עם הקשת העקבים בשעת הקפיצה (entrechat). אומרים עליה, שהגיעה לארבע הקשות באויר, ובכך התחילה וירטואוזיות הרגליים של הב' הקלאסי.

תלמידיו העיקריים של נוֹבר היו: הגב' אֶנל (Heinel), שמייחסים לה את המצאתה של קפיצת־הסיבוב — ה„פירואֶטה" (pirouette), שנעשתה אפשרית רק ע"י סילוקו של הקישוט המכביד, שהיה נהוג בסיגנון האקאדמיה המלכותית; הרקדנים המפורסמים גאאטאן וסטריס (Vestris; 1729—1808) ובנו, אוגיסט (Auguste; 1760—1842), שכונה בתואר „אל־הריקוד". קפיצות ופיגורות אלו באויר יצרו את הסיגנון החדש של „הריקוד הגבוה" (danse haute), בניגוד ל„ריקוד הנמוך" (danse basse), הבורגונדי, שהיה כבול לאדמה ולא ידע אלא צעדים בלבד.

במאה ה19 הועלו על במת־הב' סיפורי־שדים ואגדות, בהתאם להלך־הרוחות הרומאנטי, שהיה רווח באותה תקופה. אך עם זה הוסיפו לטפח גם את הטראגדיה הקלאסית, ובתחום זה שוכללו בזמן המהפכה הצרפתית החידושים, שהנהיג נוֹבר.

אוגיסט וֶסטריס בשעת־ריקוד

מארי טאליוני (Taglioni; 1804—1884) התקרבה לאידיאל של התלבושת היוונית: היא רקדה כששערותיה היו קלועות ובשמלה שקופה בעלת מחשוף גדול, שהלכה ונתרחבה מן המתניים כלפי מטה והראתה את אברי־הגוף בשעת־הריקוד. חידושים חשובים היו הלבוש בעל צבע־העור, הצמוד לגוף, ה„טריקו" (המצאתו של מאיו [Maillot] מן האופרה הצרפתית), ונעל־הב' המודרנית, שהיא סנדל גמיש בעל קצה נוקשה. טאליוני היתה הראשונה, שתוארה בליתוגראפיות מזמנה כשהיא רוקדת את ריקוד־האצבעות (pointe), המסמל את ההתגברות על הכובד ע"י מגע מועט עד כמה שאפשר של הגוף באדמה. טכניקה זו היתה, כמובן, קרובה ביותר לרוחה של הרומאנטיקה. ומשום כך נתפרסמה טאליוני

פאני אלסלר

ביחוד בתפקידים של נימפות, פרפרים וכד'. המתחרות הגדולות שלה היו פאני אלסלר (Elssler), המייצגת של ריקוד־ההבעה, וקארלוטה גריזי (Grisi), שרקדה את „ג'יזל" בב' שנכתב ע"י תאופיל גוטיה (1841). בב' זה, שעדיין נוהגים להציגו בימינו, מעניינת ביותר המוסיקה של אדולף אדם (Adam; 1803—1856): זוהי היצירה הראשונה, שאינה מורכבת מקטעי־ריקוד בצורת סוויטה, אלא מפרקים שהם קשורים זה בזה קשר מוסיקאלי פנימי — טכניקה, שסללה את הדרך בפני יצירות־הב' המאוחרות יותר, שאף הן יחידות אורגאניות.

אחד מגדולי אמנות־הב' היה האיטלקי סאלוואטורה ויגאנו (Vigano; 1769—1821), תלמידו של דוברוואל (Dauberval) מאסכולת נובר. ויגאנו יצר את ה„כוראודראמה" — הדראמה, שכולה ריקוד רצוף ללא החלוקה הנושנה של ריקודי־סולו וריקודי־קבוצות לצירופיהם השונים. במקומם של אלה באה הכוראוגראפיה של המרחב, שמוצאת את ביטויה בהשתתפותו

של הגוף כיחידת־מבע, שלה כפופים הן המימיקה והן הווירטואוזיות של הרגליים. בטהובן כתב בשביל ויגאנו את „יציריו של פרומיתאוס" (1801). האיטלקי החשוב השני, שפעל במאה ה19 בתחום הב', היה קארלו בלאזיס (Blasis; נולד 1803). הוא פירסם את „מסכת־הריקוד" (Treatise on the Dance, 1820) ואת „הקאנון של טרפסיכורה" (The Code of Terpsichore, 1830); בכתבים אלה טיפל באופן שיטתי באימוני־היסוד של „ריקוד האסכולה", כלומר, בטכניקת־הב' הקלאסית הפורמאליסטית.

האופרה הרומאנטית הרחיקה את הב' מן הנושאים הקלאסיים והפנתה אותו למיתולוגיה הצפונית, לסיפורים, שנושאיהם הם רוחות ושדים ולתכנים אכזוטיים ופולקלוריים. במערכה השלישית של „רוברט השטן" מאת מאירבר (1831) מופיע ב' של רוחות־נזירות, שעולות מתוך קברים נפתחים. התפקיד הראשי באופרה „האילמת מפורטיצ'י" מאת אובר (ע"ע) הוא בידי באלרינה. בזמן זה נשתכחו רעיונותיו של נובר, וחזר ונשתלט האידיאל של הב' הבארוקי על הסדרי־הריקוד הסימטריים והתנוחות (הפוזיציות) שלו; אלא שלכך צורפה הווירטואוזיות, שאליה הגיעו בינתיים מזמנו. התלבשות והתפאורות נעשו שוב עתירים וגדושי־פרטים בנוסח הבארוק. פאני אלסלר קשרה לגבה כנפיים לשם ביצועו של ריקוד־ציפור, ואף פולובה עדיין רקדה את „מות־הברבור" בחצאית־ב' מכוסה בנוצות־ברבור. הירידה האמנותית בולטת באופן ניכר בקישוטי־הבמה הדמיוניים ובהטעמת הצד הארוטי בתלבושת־הריקוד. הבמה נעשית במת־אילוסיה. ה„אופרה הגדולה" מבקשת להרחיק את הקהל מדאגות יום־יום, ומשום כך אין לתאר אותה בלא שיבוצי־ב', בין שהם מתאימים לנושא ובין שאינם מתאימים לו.

הנטיה לראליזם חזרה וגברה עם הנהגת התיאור של הבובה המכאנית, ותיאטרון־הבובות בכלל, באמצעות הב'. המפורסמת בקומפוזיציות־הב' מסוג זה היא „קופליה" (1870) מאת לאו דליב (ע"ע). ב' זה, שהוא מקורב ביותר לבובה שב„סיפורי־הופמאן" של אופנבאך, השפיע על „פית־הבובות" של יוסף באייר (Bayer; 1852—1913), ובזמן מאוחר יותר מופיע נושא זה ב„חנות הדמיונית" (La boutique fantasque) של דיאגילב (לונדון 1919), וכן ב„פטרושקה" של סטראווינסקי (1911).

בדומה לאלגוריות של תקופת־הרנסאנס, התחיל הב' מעלה על נס גם את השגי־המדע המודרניים. ב1881 היתה הצגת־הבכורה של הב' „אכסצלסיור" מאת האיטלקי לואיג'י מאנצוטי, בליווי המוסיקה של ר. מארנקו (Marenco). באחד מן הקטעים מתוארת מעבדתו של וולטה, שבה מאיים רוח־החושך על הבאטריות החשמליות, עד שמבריח אותו הלם חשמלי; המסך יורד לצלילם של פעמוני־החשמל החדשים. מעמד אחר מתאר, בריקוד רב־משתתפים, את פגישתם של האור והחושך בכיכר־הטלגראף בוואשינגטון, וכד'.

תופעה אחרת בב', שנבעה מן הרומאנטיקה, היתה הנטיה לתכנים לאומיים. נטיה זו נתבטאה בצורה הבולטת ביותר בשימוש במוטיווים מן הפולקלור. את המקום בראש בב' הלאומי תופסים הצ'כים. פאול וראניצקי (Vranitzky) כתב עוד ב1798 את המוסיקה לב' „נערת היער" מאת טראפירי (Traffieri), שבו מופיעים כמה ריקודי־עם. בעקבותיו הלך סמטאנה במוסיקה שחיבר לריקודי־הבמה המפורסמים שב„הכלה המכורה" שלו. ליאוש ינצ'ק (ע"ע; 1854—1928)

נזקק בב' שלו „ראקוש ראקושי" למוטיווים מזמר־העם המוראווי והסלובאקי; ומוטיווים כאלה מצויים גם אצל ויטסלאב נובאק (Novák; נו' 1870) בפאנטומימת הב' שלו „העלמה נעורים" (Signorina Gioventù) וי. ויינ־ברגר ב„שוואנדה המנגן בחמת־חלילים" (1927). מן הקומ־פוזיטורים הצ'כיים שבזמננו, הכותבים מוסיקה לב', יש להזכיר את בוהוסלאב מארטינו, החי באה"ב. הב' שלו „ספאליצ'ק" (1931) מיוסד על סיפורי־עם צ'כיים; הוא בנוי בצורת הצגת־וארייטה ומצטיין בחילוף־מעמדים מהיר ובתיאור רבגוני מחיי־הצ'כים.

לנקודת־השיא בב' הקלאסי הגיעו הרוסים. תולדות הב' ה ר ו ס י מראות הקבלה ניכרת לזו של הב' הצרפתי. ב1675 הועלה „ב'־המלך" הראשון בימיו של הצאר אלכסי מיכילו־ביץ'. מחמת ההעדר של תרבות־ב' עצמאית חדרו לרוסיה עד מהרה השפעות מצרפת, איטליה וגרמניה. באותה הזדמנות חגיגית הוצגה (כקטע־ביניים בין המערכות של אופרות) אגדת־אורפיאוס של הב' האיטלקי, במנגינות צרפתיות ובמלים גרמניות. פיוטר הגדול, שהשתדל להחדיר את תרבות־המערב לרוסיה, היה גם מעריץ נלהב של הב'. הקיסרית אנה איואנובנה ייסדה בי"ס לב', שבו למדו (ונתקיימו על חשבון הממשלה) גם בנים ובנות של השכבות הבלתי־אמידות. זו היתה תחילתו של „בית־הספר הקיסרי לב'", שרכש לו במרוצת־הזמן שם עולמי; תמיכה ניכרת תמכה בו הקיסרת יקאתרינה II. ב1802 נתמנה רב־אומן הב' הצרפתי דידלו (Didelot) כמנהל הב' של פטרבורג. גם האצולה וגם המוני־העם היו נוהרים בהתלהבות להצגותיהן של טאליוני, אלסלר וגריזי במוסקווה ובפטרבורג. קומפוזיטור־החצר היה צ'זארה פוני (Pugni; 1805—1870), שחיבר את המוסיקה ליותר מ300 ב'. בתחילת תקופת־הרומאנטיקה כבר הופיעו שמותיהן של הבלרינות הרוסיות המפורסמות: איסטומינה (שזכתה לדברי־שבח של פושקין ב„יוג'ני אוניגין"), אנדריאנובה ובוג־דאנובה. אך מורה־הדרך הגדול של הב' הרוסי לעתיד לבוא היה מאריוס פטיפה (Petipa; 1822—1910), שנולד במארסי והלך ב1857 לרוסיה. כאן נתמנה ב1862 רב־אומן הב'; בהנהלתו התקיפה נוצרה המשמעת של אסכולת־הב' הרו־סית — משמעת, שהפכה לשם־דבר; כאן הוגברו, במסגרת הטכניקה הקלאסית של הב', הדיוק והשיכלול עד לקצה גבול האפשר, וכך הונח היסוד להתפתחותו של הב' הרוסי, ששימש מופת לב' במאה ה20 בכל הארצות של חצי־הכדור המערבי.

שותפו העיקרי של פטיפה היה צ'ייקובסקי, שחיבה יתרה נודעה ממנו לב' ושקד על חיבוריו בתחום זה כמו על הסימפוניות שלו ושעם זה היה נכנע ללא סטיה למוסכמות המיושנות של פטיפה. הוא היה הראשון, שהשתמש במוסיקה לב' במוטיב־המוביל כבסמל מוסיקאלי (ב„אגם־הברבורים", 1877). „היפהפיה הנרדמת" (1890) לא זכתה מתחילה להצ־לחה מחמת המוסיקה שלה, שהיתה כבדה מדי. אפיינית היא התהוותה של המוסיקה לב' של „מפצח־האגוזים" (1892): מתחילה תיכנן פטיפה את הכוראוגראפיה ואחר־כך נתן לצ'ייקובסקי הוראות מדוייקות בנוגע למהלך המוסיקה: 1) מוסיקה עדינה — 64 טאקטים; 2) הארת האילן — מוסיקה מתנוצצת, 8 טאקטים; 3) תהלוכת־הילדים — מוסיקה עליזה, 24 טאקטים; 4) יסוד של הפתעה והערצה — טאקטים אחדים של טרמולו; 5) מארש — 64 טאקטים, וכו'.

פטיפה שיווה לקישוט־הבימה ולהקף של מעמדי־המון עושר ודמיון של אגדות מזרחיות. לשיא השגיו הגיע פטיפה בהצגת־הבכורה של „הסוס הגיבן" מאת סן ליאון (1864), שנערכה בפאר מרובה כב' רוסי לאומי: על הבמה הוקמו ארמונות של פיות עם מזרקי־מים, אולמות מהודרים, כפר רוסי על כל תושביו בתלבשתם המסרתית. שוב נעשה הב' הצגת־ראווה רחבת־ממדים, והב' של מערב־אירופה הועמד בצל ע"י השגי־הפאר של הב' הרוסי הקיסרי. קם דור חדש של בלרינות רוסיות: מאתילדה קשסינסקה, ורה טרפילובה, אולגה פראובראז'נסקה, קאתרינה גלצר, והגדולה שבכולן — ה prima ballerina assoluta, אנה פבלובה (1881—1931). השיכלול הטכני הגיע לשיאו, וההשג האמנותי הועלה לדרגת אליל, שיש לעבוד אותו לשם עצמו. מעתה היתה השקיעה צפויה לב'; הקהל נעשה עד מהרה אדיש לשיכלול לשמו. משום כך הועמדה שוב ההבעה במקום הטכניקה. הפעם היה המחדש מיכאיל פוקין (1880—1942), ששמו הואפל שלא בצדק ע"י שמו של האימפרסאריו הגאוני סרגי דיאגילב (1872—1929). פוקין היה סבור, ש„הריקוד והמימיקה צריכים לשמש רק לביטויו של הנושא ולא לשם שעשועים חזותיים סתם; באמנויות הקשורות בב' יש ליתן חופש גמור לקומפו־זיטור ולקשט; והמוסיקה אינה צריכה להיות בת־לויה בלבד לתנועות־הרקדן, אלא גם בעלת הבעה כשלעצמה". בפעולתו יש לראות את המשך הקו, שהותווה ע"י נובר, ועם זה טיפח גם את הטכניקה של מסורת־הב' הקלאסית.

תפיסתו האמנותית של דיאגילב, שהביא את הב' הרוסי לפאריס ב1909, היתה קרובה לזו של פוקין. מתוך שאיפתו להעניק משמעות חדשה לאמנות־הב' נפח דיאגילב רוח של חיים חדשים במוסיקה, בקישוט, בתלבשות ובטכניקת־הריקוד. בשבילו כתב סטראווינסקי את „ציפור־האש" (1910), „פט־רושקה" (1911), „פולחן־האביב" (1912). במידה מרובה יותר ויותר מתבלטים מעכשיו גברים בתפקידים של רקדנים: ניז'ינסקי, ליפאר, באלאנשין, מאסין. בצידה של פאוולובה עלו לגדולה הרקדניות תמרה קארסאווינה, ורה נמצ'ינובה ואידה רובינשטיין, שבשבילה נוצרו הב' „עינוייו של סבסטיאן הקדוש" — מלים של ד'אנונציו ומוסיקה של דביסי (1911) — וה„בולרו" של ראוול (1928). ציירים צרפתיים, וציירים רוסיים שחיו בצרפת, יצרו את קישוטי הבימה והתלבשות: לאון באקסט, ז'וזה מריה סרט (Sert), א. בנואה (Benoit), פיקאסו, סודייקין, לאריונוף. טכסטים נכתבו ע"י ד'אנונציו, אמיל ורהארן ואחרים; מוסיקה חיברו דביסי, ראוול, סאטי (Satie), הונגר, דה פאליה (De Falla), מיו (Milhaud) וריכארד שטראוס.

בימי מלחמת־העולם I באה הפסקה בהתפתחותו של הב' הרוסי. ב1915 היגר דיאגילב לשווייץ, ורוח־הצוות של הקבוצה נהרס. ב1916 הלך דיאגילב לניו־יורק, במקום שנצ־טרף ל„אופרה המטרופוליטנית" וניסה לארגן את קבוצתו מחדש. לפעולתו באה"ב היתה השפעה מכרעת על התפתחותו של הב' האמריקני בדורנו.

בינתיים נתפשטה ב א י ר ו פ ה ה ת י כ ו נ ה מיד אחר מלחמת־העולם I השקפה חדשה על מהותו של הריקוד; נתגבשה התפיסה של „הריקוד המוחלט". לפי תפיסה זו ציינה המלה ב' רק אותו ריקוד בימתי, ששמר אמונים למוסכמות של הב' הקלאסי, למרות המודרניות שבקישוט־הבימה ובמוסיקה. את הדחיפה הראשונה לשינוי זה נתנה איזידורה דאנקאן

(Duncan; 1878—1927). במקום כל היסודות המלאכותיים בהבעת הרקדן באו תנועות, שהועתקו מן הטבע. דאנקאן חקרה את מעוף־הציפרים ואת מהלכם של גלי־הים. תלבשתה היתה מיוסדת על לבוש יווני עתיק: שיער פתוח, בגד רופף, רגליים יחפות. תחילה עשתה פומבי לרעיונותיה באמצעות הרצאות; לאחר מכן (1902) התחילה רוקדת לפי קומפוזיציות מופשטות של גלוק, בטהובן, שופן ויאגנר. היתה לה השפעה ניכרת גם על פוקין.

בניגוד לשאיפה זו להבעה טבעית נתבלטה בב׳ שנתפתח אחר מלחמת־העולם I נטיה מלאכותית־מכאניסטית. בגרמניה העמיד אוסקאר שלמר מן ה„באוהאוס" בווימאר כיסוד־הבעה בריקוד את האדם שהפך מכונה; באיטליה אף ויתרו על מקומו של רקדן חי בכלל והעלו על הבמה בובות מכאניות („תיאטרון הפעוטים", Teatro dei Piccoli); בצרפת עבדו בצבעים נעים וצורות קוביסטיות (פרנאן לז׳ה, Leger).

את הניגודים הקיצונים הללו גישר רודולף פון לבן (Laban), שפעל מ1907 בברלין, וינה, האמבורג ומינכן ככוראוגראף, כמורה של „כתב ריקוד" חדש. זכותו העיקרית היא הכוראוגראפיה המרחבית, שחידש על בסיס אסתטיקה של המרחב. מתוך כך גם פיתח את כתב־הריקוד שלו, שמעמיד את הרקדן במרחב גאומטרי בעל 20 צלעות שוות. לבן רושם את שלושת ממדי־המרחב על שטח אפקי — דבר, שהוא כרוך, כמובן, בסיבוכים גראפיים. מאז נתפשט הרישום „הקינטר־גראמאטי" של הריקוד.

נוסף על כך ריכזה מרי ויגמן (Wigman) את ההבעה על היסוד הריקודי בלבד במה שנתרחקה אף מן הצד החושני שבקלעי־הצליל של המוסיקה: כליווי לריקוד העדיפה את הריתמוס הצרוף של כלי־ההקשה מתוך ויתור גמור על המנגינה. קורט יוס (Joos) פיתח באותם האמצעים את ריקוד־התיאטרון; אחד מריקודים אלה, „השולחן הירוק" — סאטירה על ישיבות־דיפלומאטים — מקובל עד היום. הארלד קרויצברג (Kreutzberg) חידש את המסורת של הפאנטומימה הרומית העתיקה. אפיינית לתקופה שבין שתי מלחמות־העולם היתה גם נטייתם של הרקדנים למדעיות. הכוראוגראף ההונגארי אורל מילוש (Millos), שהוא פעיל באיטליה, שואף ליצירת מדע של ריקוד, שמורכב משלושה חלקים: (א) כוראוסופיה — הבסיס האידיאולוגי של הריקוד; (ב) כוראולוגיה — הפיסיולוגיה של הריקוד: תורת־התנועה; ו(ג) כוראוגראפיה, שהיא סינתזה של א׳ ו־ב׳.

אחר מלחמת־העולם II זכה הב׳ האנגלי לחשיבות בינלאומית. נינט דה ואלוא (Ninette de Valois), רקדנית וכוראוגראפית של דיאגילב, ייסדה בלונדון את „חברת־קאמארגו" ולאחר זמן — את „חברת הב׳ של סאדלרס ולז" (The Sadler's Wells Ballet Company). חשיבות מרובה נודעה לכוראוגראפיה של אנתוני טיודור. לדעתו, נקודת־המוצא לתנועת־הריקוד הוא תחום התת־הכרה שבנפש, שהוא־הוא יסוד הרגש. משום כך הוא מעדיף קומפוזיציות, הנותנות לו חומר לפירושים אנאליטיים, כגון „ליל־הוד" של שנברג ו„שירים על ילדים מתים" של מאלר. הריקוד נעשה מתוך כך משלים עצמאי למוסיקה.

התפתחותו העצמאית של הב׳ האמריקני התחילה ב1933, כשהאימפרסאריו סול יורוק (Hurok) הביא לניו־יורק את „הב׳ הרוסי ממונטה קארלו". ב1934 נתקיימה הופעת־הבכורה של הב׳ „יוניון פאסיפיק" (בפילאדלפיה), לפי הספר של המשורר האמריקני ארצ׳יבאלד מקליש (McLeish); הנושא — בנייתה של מסה"ב הראשונה על־פני יבשת־אמריקה. אפייני הדבר, שהמוסיקה והכוראוגראפיה עדיין היו בידיים רוסיות; המוסיקה היא מאת נאבוקוב, והכוראוגראפיה — מאת מאסין. אמנות־ב׳ עצמאית נתפתחה באה"ב רק ביזמתו של לינקולן קירסטיין, שייסד ב1934 את ה„ב׳ האמריקני", ב1946 את „אגודת־הב׳" וב1948 את „הב׳ של העיר ניו־יורק", ששמו יצא לתהילה ברחבי־תבל. בהשתתפותו נוצרו יצירות־הב׳ הראשונות, שהן בעלות אופי אמריקני: „יאנקי קליפר" (Yankee Clipper); „תחנת הבנזין" (Filling Station) ו Billy the Kid („בילי הנער"). קומדיית־הב׳ בעלת התכונות הפולקלוריות מצאה מעצב רב־כשרון בג׳רום רובינז, שהציג ב1944 את „אהבה ללא כבלים" (Fancy Free) עם המוסיקה של לנארד ברנשטיין. מן המספר המרובה של כוראוגראפים וסוליסטים, שנתפרסמו בינתיים באה"ב, יש להזכיר את מארתה גריאם (Graham), שבתפיסת־הריקוד שלה, המטעמת את חשיבותו של הביטוי הסובייקטיווי, יש למצוא מעין הקבלה לתפיסתו האובייקטיווית־אנאליטית של טיודור. ע"י שיתוף־הפעולה שלה עם הפסנתרן לואיס הרסט הוקם הגשר בין ארדיכלות מוסיקאלית ובין מבנה כוראוגראפי, וביזמתה גם נכתבו כמה יצירות חשובות של מוסיקת־ב׳.

במשך ארבעים השנה האחרונות ניטשטשה במידה ניכרת ההבחנה בין המושגים „ב׳" ו„ריקוד מודרני". זה האחרון נוצר מתוך הסתייגות מן הב׳ המסרתי. בזמן האחרון מקובלת ההבחנה בין ב׳ קלאסי לבין ב׳ מודרני.

J. G. Noverre, *Lettres sur la danse et sur les ballets*, 1760; H. Prunières, *Le ballet de Cour en France*, 1914; E. Evans, *Music and the Dance;* E. Porter, *Music through the Dance*, 1937; C. Sachs, *Eine Weltgeschichte des Tanzes*, 1937 (עברית: תולדות הרקוד, תשי"א);A. L. Haskell, *Ballet*, 1938; J. Gregor, *Kulturgeschichte des Balletts;* V. Arvey, *Choreographic Music*, 1941; *A. Williamson, Contemporary B.*, 1946; P. Nettl, *The Story of Dance Music*, 1947; J. Amberg, *Ballet in America*, 1949; R. Lawrence, *Ballets and Ballet Music*, 1950.

י. ט.

בלטה (Балта), עיר בדרום־המערב של אוקראינה; בירת נפה (ריון) במחוז־אודסה. ב׳ בנויה משני עבריו של נהר קודימה, שהוא פלג ימני של נהר־בוג. היא משמשת שוק לסביבתה, העוסקת בחקלאות ובגידול־מקנה, בכלל זה סוסים (בב׳ עצמה יש אולפן לטיפול בסוסים), ומרכז לעיבוד תוצרתה. ביחוד מפותחת בב׳ הבורסקאות. מספר תושביה: 21,000 (1943).

עד חלוקת־פולניה השניה (1793) היו כאן שתי ערים: יוזפגרוד (Józefgród), שהיתה שייכת לפולניה — על שם הנסיך יוסף לובומירסקי, שהיה מייסדה של העיר ושלו היו שייכות קרקעותיה, ובאלטה, שהיתה שייכת לתורכיה. ביניהן היה מפריד נהר־קודימה, ששימש גבול בין פולניה ותורכיה. ב1776 קיבלה יוזפגרוד זכויות של עיר. בזמן הקונפדראציה של באר רדפה פלוגה של צבא רוסי אחר פלוגה של הקונפדראטים, שנמלטה לבאלטה התורכית (שהיתה מאוכלסת אז טאטארים), והציתה את העיר באש — מה שגרם למלחמת רוסיה—תורכיה. לפי חוזה יאסי (1792) עברה באלטה התורכית לרוסיה ואחר חלוקת־פולניה השניה (1793) עברה גם יוזפגרוד לרוסיה, והעיר המאוחדת קיבלה את השם

ב׳. מ1797 היתה ב׳ עיר־מחוז. מחוז־ב׳ היה הגדול במחוזות (לפי השטח והאוכלוסים) שבפלך פודוליה. השלטון הסובייטי (ב1920) העביר את מחוז ב׳ לגליל־אודסה. ב1924—1940 היתה ב׳ ב„רפובליקה האוטונומית המולדאווית" (ועד 1929 היתה גם מרכזה האדמיניסטראטיווי); אח״כ סופחה לרפוב־ליקה האוקראינית. באוקטובר 1941 נכבשה העיר על־ידי הגרמנים וסופחה לטראנסדניסטריה. באפריל 1944 חזרו הרוסים וכבשוה.

ב׳ היתה מפורסמת בירידים שלה, שבהם סחרו בעיקר בסוסים, עורות ואריגים ושמשכו גם סוחרים מחו״ל (רו־מניה). ב׳ והיריד שלה כבר נזכרים בשבחי הבעש״ט (עמ׳ 42—43, הוצאת ירושלים, תשי״ג). לפריחה כלכלית הגיעה ב׳ לאחר שנבנתה מסה״ב אודסה—יליסאווטגראד (בשנות ה60 למאה ה19). בעיר היו גם טחנות־קמח, בתי־מבשל של בירה ויי״ש, בתי־מלאכה לעיבוד־עורות, וכן ייצרו בה טאבאק, נרות, ועוד. — המסחר, התעשיה והמלאכה היו מרוכזים בעיקרם בידי יהודים.

ב׳ נתפרסמה בתולדות־ישראל כעיר מועדת לפורענות. בשואה של ימי גונטה (ע״ע אומן, הידמקים) נשמדו כמעט כל יהודי־ב׳ ע״י תותחי־הפורעים (תמוז תקכ״ח), לפי ידיעה מאותו זמן היו ההרוגים היהודים „מוטלים על האדמה כעצים", מאין קובר. בערב הפרעות של שנת תרמ״ב (ימים אחרונים של פסח) נתארגנה בב׳ הגנה (ובזה היתה ב׳ מן הקהילות הראשונות ברוסיה), שהצילה לא מעט. גם בפרעות של אוקטובר 1905 פעלה בב׳ הגנה בת 14 איש (ביניהם רוסי אחד), שהדפה את הפורעים בכמה מקומות. בימי מלחמת־האזרחים הרוסית (1919—1920) נערכו 4 פעמים פרעות־דמים ביהודי־ב׳ ע״י גדודים אוקראיניים (בסיסמה: היהודים הם בולשוויקים). בימי הכיבוש הגרמני־הרומני בתקופת מלחמת־העולם II הוקם גטו בעיר. הרבה מיהודי־ב׳ נהרגו, וכמה מהם שמו קץ לחייהם.

ב1860 מנתה האוכלוסיה של ב׳ כ14,500 נפש (מהם כ8,000 יהודים והשאר פראווסלאווים, ראסקולניקים וקצת קאתולים); ב1897 היו בב׳ כ23,000 נ׳ (בהם 13,235 יהודים), ב1926 — כ22,000 נ׳ (בהם 9,120 יהודים), ב1938 — 23,000 נ׳ (ויותר מחצים יהודים). אחר השואה נשארו בב׳ כ3,000 יהודים.

בתחילת המאה העשרים היתה ב׳ אחד ממרכזי־הציונות ברוסיה, כשישב כאן כרב מטעם מ. מ. שינקין. בין מייסדי תל־אביב שעלו מחו״ל היו כ10% מעולי־ב׳.

ח״י גורלנד, לקורות הגזרות על ישראל, תרנ״ג, ע׳ 67—79; מ. נ. ליטינסקי, קורות פאָדאָליא, תרנ״ה, עמ׳ 53—55; ש. ברנפלד, ספר הדמעות, ג׳, תרפ״ו, עמ׳ 296—297; א. ד. רוזנטל, מגלת הטבח, ס״א, תרפ״ז עמ׳ 86—89; י. שעכטמאן, טראַנסדניסטריע, ייוואָבלעטער, XXXVII (1953), עמ׳ 37—57; ש. קופמן, זכרונות, תשט״ו; מ. אלטמן, בלטה בשנות 1917—1920, „העבר", חוב׳ ג׳, תשט״ו, עמ׳ 60—85; ב. שווארץ, הפוגרום הראשון בעיר באלטה, „הארץ", אב תרצ״ו, גל׳ 3964, 3971; Balinski—Lipinski, *Starozytna Polska*, III, 476; *Die Judenpogrome in Russland*, 1910, B. II, S. 420; S. Dubnow, *History of the Jews in Russia and Poland*, II, 1916, pp. 299-302, 314-317; Регесты и надписи, III, 1913.

ב. ש.

בלטון (Balaton), ימה במערבה של הונגאריה, כ90 ק״מ מבודאפסט. שטחה — 690 קמ״ר, ארכה (מדרום־המערב לצפון־המזרח) — כ80 ק״מ, רחבה הממוצע — כ9 ק״מ, גובה פני־מימיה — 106 מ׳ מעל פני־הים, עמקה הממוצע — 3 מ׳, והמאכסימאלי — 11.5 מ׳. ימת־ב׳ היא הגדולה בימות של אירופה התיכונה. היא נמצאת בבקעה טקטונית מדרום להרי־בקוני (ע״ע הונגריה) והיא שריד של ימה, שהשתרעה בעבר גאולוגי לא רחוק על־פני שפלת־הונגאריה. את עודף־מימיה היא מוציאה לדאנובה ע״י נהר שיו. ימת־ב׳ עשירה בדגים, חופיה פורים מאוד ומעובדים היטב ובמדרונות של ההרים שמסביב לה מרובים כרמי־הגפן. בהרים אלה יש גם כמה מעיינות חמים, שעל־ידם מציים נאות־מרפא. נאות־רחצה נמצאים לכל אורך חופה של הימה, וביחוד בדרום, ובהם משתמשים תושבי־בודאפסט. בימת־ב׳ תנועת־ספינות מרובה; לאורך החוף הדרומי שלה עוברת מסה״ב מבודאפסט לזאגרב.

הבלטי, הים (באנג׳ Baltic Sea, בגרמ׳ Ostsee — הים המזרחי), שלוחה של האוקיינוס האטלאנטי, שחדרה לתוך אירופה הצפונית. תחומו: מ10°30׳ עד 30°30׳ אורך מזרחי ומ54° עד קרוב ל66° רוחב צפוני; שטחו 422,300 קמ״ר. בצפון, בצפון־המזרח ובמערב הוא מוגבל ע״י הטבלה הפנוסקאנדית; בדרום, בדרום־המערב ובדרום־המזרח — ע״י שפלת אירופה התיכונה והמזרחית. המדינות, שהוא משמש להן גבול, לפי גודל חלקן בחופיו, הן: שוודיה, פינלאנד, ס.ס.ס.ר. (מחוז לנינגראד, הרפובליקות אסטוניה, לאטויה וליטה ומחוז־קאלינינגראד), פולניה, דאניה, גרמניה (המזרחית והמערבית).

לפי המבנה של קרקע־הים, יש לכלול את מיצר־הים קאטגאט שבין שודיה ודאניה בתחומו של הים הב׳. הקצה הצפוני הצר של הים הב׳ שבין פינלאנד ושוודיה (מצפון לאיי אולנד הפיניים) נקרא בשם המפרץ הבותני. מן הים הב׳ מסתעפים המפרץ הפיני, החודר ליבשה מזרחה בין פינ־לאנד וס. ס. ס. ר., ומפרץ־ריגה (שבין לאטויה ואסטוניה), הסגור ע״י האי האסטוני סארמה. יש עוד כמה מפרצים קטנים בחוף הדרומי ואלפי לשונות־ים פעוטות בחופי פנוסקאנדיה. מן האיים שבים הבאלטי יש עוד להזכיר את גוטלאנד ואלאנד השוודיים, את פין, בורנהולם, פאלסטר, סלאנד ולולאנד הדאניים, את היאומה האסטוני ואת ריגן הגרמני המערבי. על־יד חופי פנוסקאנדיה נמצאים המוני איים פעוטים, שהצפת־הים הפרידה אותם מן היבשה כשיצרה את לשונות־הים הנזכרות.

עמקו הממוצע של הים הב׳ הוא כ55 מ׳ ועמקו המאכסי־מאלי כ460 מ׳ (כ80 ק״מ מדרום לסטוקהולם). כמות־מימיו נאמדת ב23 אלף קמ״ע. מאחר שהים הב׳ קולט כמות מרובה של מים מתוקים משטח־יבשה של 1.7 מיליון קמ״ר ומאחר שההתאדות בו היא קטנה, מועטת מלחות־מימיו בכללה והיא פוחתת עם גידול המרחק מן המיצרים: במיצרים יש $20^0/_{00}$ של מלחים בשכבת־המים העליונה, $30^0/_{00}$ בעומק; במפרץ הבותני (בצפון) יש רק $2^0/_{00}$ של מלחים בשכבה העליונה, $3^0/_{00}$ בעומק (כלומר, המים הם כמעט מתוקים). הואיל וכמות־המים הנכנסת לתוך הים עולה הרבה על כמות־המים המתאדים בו, יוצא מן הים הב׳ לאוקיינוס האטלאנטי זרם־מים (דרך מיצר־סון), שהוא חזק ביותר בעונת הפשרת־השלגים. מכיוון שמימיו המלוחים של האוקיינוס האטלאנטי כבדים ממימיו של הים הב׳, יוצא מן האוקיינוס אל הים הבאלטי זרם חלש של מים מלוחים וכבדים (ביחוד בשכבות־המים התחתונות של המיצרים הבלט הגדול והבלט הקטן).

הגאות והשפל מועטים הם בים הב׳, כבכל ים שהוא כמעט סגור: ההבדל בגובהה של פני־המים בקופנהאגן הוא 21 ס״מ, במפרץ הפיני 8 ס״מ, בצפונו של המפרץ הבותני 4 ס״מ. גדולה מזו היא תנועת הסיש (ע״ע ימה; ימת ז׳נווה) המצויה בים הב׳ כמו בימות, והיא מגעת בכל חופיו עד לגובה של 30 ס״מ. רוחות מתמידות בעלות עצמה בינונית, שבאות מן המערב, מעלות את גובה־המים ב5 מ׳ בים הפתוח וב1.5 מ׳ לערך במפרצים הסגורים. סופות קשות בלתי־שכיחות העלו את המים במפרץ הפיני והבותני וגרמו ב1879 ו1924 לשטפונות הרסנים באיזור־החוף.

מאחר שהים הב׳ משתרע על פני °12 רוחב ו°20 אורך, גדולים בו הבדלי־האקלים בין הדרום והצפון ובין המערב (שבו מרובה השפעת זרם־המפרץ [הגולף]) ובין המזרח (שבו מורגשת השפעה זו רק במקצת). הטמפראטורה הממוצעת של אויר־הים בחדשים הקיצונים היא: בדרום — °1.1, °17.5; בחלק התיכון — °2.3−, °16.5; בצפון — °10.3−, °15.6. מידת־המשקעים השנתית בדרום היא בין 600 ל1,000 מ״מ, בעוד שבצפון אינה מגעת אלא עד 500 מ״מ בלבד. החודש הגשום ביותר הוא אוגוסט. מספרם של ימי־הערפל בדרום הוא כ60 בשנה, בצפון כ22. הטמפראטורה של מי־הים בקיץ היא בדרום מ°15 עד °17 ובצפון — מ°9 עד °13. בצפון קפואים המים על־יד החופים עד 210 יום בשנה, בלבו של המפרץ הבותני 185 יום, במזרחו של המפרץ הפיני — 130 יום; בלשונות־הים שבסביבות־סטוקהולם — 70 יום; במפרץ־ריגה — 70—80 יום. מדרום לקו־הרוחב °56 קופאים החופים רק בשנים קרות ביותר. בלב הים קופאים המים רק במידה מועטת. בעזרת ספינות שוברות־קרח מקיימים את הספנות אף בצפון במשך כל החורף.

מבחינה גאולוגית הים הב׳ הוא ים צעיר. בעידני־הקרח הארוכים שבגיל הפליסטוקני כיסה את שטחו חלק מן הקרחון הגדול, שהשתרע על פני צפונה של אירופה. כשנמס קרחון זה הוצף השטח שממערב לו ע״י שקיעת רחוב־הים סקאגראק, וכך נוצר הים הב׳. בצפון־המזרח היה מחובר עם הים הלבן, שממנו קיבל את רוב המינים של בעלי־החיים, שהיו בו. על שם שבלול טיפוסי שנמצא בו, בים הב׳, נקראת התקופה, שבה היה מחובר עם אוקיינוס הקרח הצפוני, בשם תקופת יולדיה. ע״י עליית־הקרקע במקום־החיבור נפרד הים הב׳ מן האוקיינוס ונעשה ימה מתוקה, ששמה המדעי הוא ימת־אנצילוס (Ancylus). אח״כ שקע שוב הקרקע במערב ונתחדש החיבור עם האוקיינוס האטלאנטי. שרידיה של ימת־אנצילוס הן ימות לדוגה ואונגה (ע״ע) וימות אחרות שבקארליה, בין המפרץ הפיני והים הלבן. חופי פנוסקאנדיה מוסיפים להתרומם במידה ניכרת אף ביום: בצפונו של המפרץ הבותני מגעת ההתרוממות עד כדי 10 מ״מ בשנה, בסביבות־סטוקהולם — עד כדי 5 מ״מ. מחמת עליה זו נפסלו כמה נמלים, שבהם השתמשו לפני מאות־שנים מועטות.

בין חופי הים הב׳ וחופי הים התיכון נתקיימו קשרי־מסחר מן התקופה הטרום־היסטורית ואילך. הענבר היה הסחורה החשובה ביותר, שהובאה מחופי־הדרום של הים הב׳, ביחוד מגליל הנימאן והפרגולה (הנשפך לים הב׳ בקאלינינגראד). הרומים קראו את הים הב׳ בשם Mare Suevicum. באחד מאייו, שזהותו אינו ברורה ושפליניוס הזקן קורא לו בשם באלטיה, נמצא, כפי שהיו סבורים, ענבר בכמות עצומה כל־כך שהשתמשו בו לדלק. על שם אי בלתי־ידוע זה התחילו במאה ה6 לסה״נ קוראים לים זה בספרות בשם Mare Balticum; ובהשפעת הספרות נעשה השם רווח בשימוש כללי. מן המאה ה10 עד אמצע המאה ה13 היו הדאנים אדוני הים הב׳ בפועל. מאז עד אמצע המאה ה16 שלטו בסביבותיו הגרמנים (ערי־ההאנזה ומסדרי־נזירים־אבירים). מאמצע המאה ה16 עד הרבע הראשון למאה ה18 התחרו על ההגמוניה בים הב׳ מוסקווה, פולניה ושוודיה, עד שלסוף גברה ידם של השוודים. ברבע הראשון של המאה ה18 נדחקו השוודים ע״י הרוסים מחופי־הדרום של הים הב׳, ובתחילת המאה ה19 גם מחופיו המזרחיים. מ1425 עד 1857 גבתה דאניה מס מכל הספינות, שעברו במיצר־סון, אך תחת לחצן של המעצמות הגדולות הוכרחה לוותר על מס זה תמורת פיצוי חד־פעמי. ב1895 נפתחה תעלת־קיל, שמחברת את הים הב׳ עם שפכו של נהר־אלבה לים הגרמני ושעוברת כולה בשטח גרמני; ב1932 נפתחה התעלה המחברת את הים הב׳ עם הים הלבן ועוברת בחלקה בימות שבקארליה. תעלה זו קפואה בחורף. מ1945 נמצא רוב חופיו של הים הב׳ ברשותן של ס. ס. ס. ר. וגרורותיה, אך המוצא ממנו, מחוץ לתעלה הקארלית, אינו בידן. הואיל וס. ס. ס. ר. וגרורותיה אינן מפרסמות דו״ח על התחבורה ועל הדיג, אין לנו ידיעה שלמה על חשיבותו הכלכלית של הים הב׳ בימינו.

A. G. Hogbom, *Fennoskandia*, 1913; E. G. Woods, *The Baltic Region*, 1932.

מ. בר.

הבלטיות, המדינות, שם כולל לשלש הרפובליקות הסוביטיות: אסטוניה, לאטוויה וליטה, השוכנות לחופיו הדרומיים־מזרחיים של הים הבלטי (ע״ע). שטחן הכולל 174,800 קמ״ר (בכלל זה אסטוניה: 45,100 קמ״ר; לאטוויה: 64,500 קמ״ר; ליטה: 65,200 קמ״ר) ומספר תושביהן כ6 מיליון. ב1940, כשסופחו לס. ס. ס. ר., מנתה אוכלוסייתן כ5.93 מיליון נפש (אסטוניה: 1.12 מיליון; לאטוויה: 1.95 מיליון; ליטה: 2.86 מיליון). מאז חלו תמורות גדולות בהרכבה של אוכלוסיה זו, אבל ידיעות מפורטות על כך לא נתפרסמו.

המדינות הב׳ מקיפות את שפלות־החוף הדרומיות־המזרחיות של הים הבאלטי ואת הגבעות הנמוכות שב„גב הבאלטי" — גב־המורנות של הקרחון הצפוני הגדול מתקופת־הקרח האחרונה, שמרובים בו קרקעות לחים, ביצות וימות פעוטות. האקלים במדינות הב׳ קריר ולח. היער תופס בהן שטחים נרחבים, ביחוד על אדמת־החול ממשקע־הקרחון.

תושבי המדינות הב׳ נמנים על הטיפוס הבאלטי של הגזע הלבן (ע״ע אירופה, עמ׳ 119, 123). הלשונות של לאטוויה וליטה נכללות בקבוצת הלשונות הבלטיות (ע״ע), שהן הודו־אירופיות; לשונם של האסטים שייכת למשפחת הלשונות האוגרו־פינית. האסטים והלטים הם פרוטסטאנטים, הליטאים — קאתולים. — החקלאות, ביחד עם גידול־מקנה (וביחוד גידול של פרות חולבות), משמשת מקור עיקרי לפרנסתם של התושבים. בחופי אסטוניה ולאטוויה מפותח גם הדיג. התעשיה מעבדת את תוצרות החקלאות והיער, וכן היא עוסקת בייצורם ובתיקונם של מכשירי־עבודה לחקלאות ולעבודות־היער. בלאטוויה ובאסטוניה קיימים נמלים גדולים, שמקשרים חלק גדול מס. ס. ס. ר. האירופית אל מדינות־חוץ ומשמשים גם תחנות לצי־המלחמה הסובייטי; בליטה יש רק נמל אחד, שהוא חשוב למדינה זו בלבד.

על היהודים במדינות הב' ע"ע רוסיה; ליטה; לטויה; אסטוניה.

היסטוריה. לאחר נסיונות של השתלטות על החבל, שנעשו ע"י הדאנים, התחילו חודרים לתוכו במאה ה12 הגרמנים. סוחרים מערי־ההאנזה הגיעו לאיזור של שפך־הדוינה, שהיה מאוכלס באותו זמן ע"י השבט הפיני של הליווים, ומכאן השם ליפלאנד או ליווניה, שניתן לחלק המרכזי של החבל הבאלטי ואח"כ גם לרובו של החבל. אחר הסוחרים הגרמניים באה הכמורה הגרמנית. מייסד השלטון הגרמני בליפלאנד היה הבישוף אלברט מריגה (1199—1229), מאבירי ברמן. ב1201 ייסד אלברט זה את ריגה, כבש את ליפלאנד וחלק מקורלאנד, ואח"כ ייסד את „מיסדר אחי־הסיף", לפי דוגמת המיסדר של „האחים הטוטונים", שנוסד בעכו ב1191. ב1207 קיבל מיסדר זה מן הבישוף של ריגה את שליש השטח של ליפלאנד ועד 1224 כבש את אסטוניה. ב1225 קיבל אלברט את התואר „נסיך־הרייך". כיבוש החבל הבאלטי ע"י הגרמנים והפצת הנצרות בו היתה מלווה בהשמדה המונית של האוכלוסיה האסטית והלטית, וביחוד של הליווים הפיניים. אם למרות ההשמדות נשאר החבל הבאלטי אסטי ולטי בעיקרו, אירע הדבר מחמת מספרם המועט של המתיישבים הגרמנים, שהיו זקוקים לידיים עובדות. המיסדרים, שנדחקו ע"י הפולנים מן האיזור הדרומי־מזרחי של הים הבאלטי, התרכזו באיזור שממזרח לו. ב1237 התאחד המיסדר של אחי־הסיף עם המיסדר הטוטוני, וחיל־האבירים המוגבר של המיסדר המורחב חדר לליפלאנד, קורלאנד וזמגאלן. הנהלת־המיסדר עברה עכשיו מונדן לריגה, ולרשותו של המיסדר עמד כל החבל הבאלטי, חוץ משטחי ההגמוניות וחוץ מאסטלאנד (אסטוניה הצפונית של עכשיו), שהיתה שייכת לדאניה. ב1242 היכו הרוסים של נובגורוד (ע"ע), בפיקודו של אלכסנדר נבסקי (ע"ע), בקרב שנערך על פני הקרח של ימת־פייפוס („קרב־הקרח" — Ледовое побоище), את ה„כלבים־האבירים" (Псы-рыщари) וע"י כך נבלמה ההתפשטות הגרמנית בצפון־המזרח; גבולה היה עכשיו הגדה המערבית של נהר נארווה וימת־פייפוס. ב1255 הוכרזה ריגה לארכיהגמונות, שלמרותה סרו ההגמוניות של דורפאט, אזל וקורלאנד, בעוד שההגמונות של רוואל היתה בסמכות הארכיהגמונות של לונד, שהיתה כפופה לדאניה. ב1525 עבר המיסדר מן הדת הקאתולית אל הלותראנית ועמו עברה ללותראניות כל האוכלוסיה של החבל כולו. ע"י כך הפך המיסדר למעצמה חילונית. למרות מספרם הדל, הטביעו הגרמנים את חותמם על הציוויליזאציה של החבל הבאלטי. אעפ"ב לא הצליחו לגרמן את החבל, וכן לא הצליחו האסטים והלטים לטשטש את הגרמניות של כובשיהם מאחר שהגרמנים לא נתבוללו בהם.

החבל הבאלטי שימש מטרה לשאיפות־הכיבוש של שכניו החזקים: הדאנים, השוודים, הפולנים והרוסים. „המלחמה הליוונית" (1558—1583) ציינה את הניסיון הראשון של הרוסים להתפשט מערבה. ב1558 פלש הצבא הרוסי מפסקוב להגמונות של דורפאט וכבש את נארוה ואת דורפאט באותה שנה. ב1560 היכו הרוסים את המיסדר על־יד ארמס ולאחר מצור של שלושה שבועות נכנע מבצר־פלין, ששימש עמדת־מגן חשובה של המיסדר. סכנת הכיבוש הרוסי גרמה לאיחוד הכוחות הגרמניים שבחבל הבאלטי (המיסדר, הארכיבישוף והערים), אך גם בכוחותיהם המאוחדים לא יכלו הגרמנים לעמוד בפני הרוסים, שעברו בארץ באש ובחרב. ב1561 פנו הגרמנים הבאלטיים למדינות שונות בבקשת־עזרה, ועזרה זו ניתנה להם במחיר יקר: אסטלאנד סופחה לשוודיה, אזל — לדאניה, ליפלאנד — לפולניה; קורלאנד הוכרזה לדוכסות כפופה לפולניה, וכדוכס שלה נתמנה גוטהארד קטלר (Ketteler), מי שהיה ראש־המיסדר. פולניה התחייבה לשמור על זכויותיהם של המעמדות הגרמניים, על שלטונם הפנימי ועל זכויותיה של הכנסיה הלותראנית. רוסיה הועמדה מול קואליציה של שוודיה, ליטה ופולניה. הצאר איוון IV (ע"ע) הצליח להשאיר את תורכיה בניטראליות וכרת ברית עם דאניה לאחר שהכיר במאגנוס, אחיו של המלך הדאני, כ„מלך ליווניה". אבל מאגנוס עבר לצידה של פולניה. ב1577 שוב פלשו הרוסים לליווניה והשמו את הארץ, אך לאחר שמלך־פולניה, סטפן בטורי (ע"ע), שם ב1581 מצור על פסקוב, הכירה רוסיה בבעלותה של פולניה על ליווניה. ב1583 הכירה רוסיה בבעלותה של שוודיה על אסטלאנד (צפון אסטוניה), ובכללה הערים רוואל ונארווה.

אבל שאיפותיה של שוודיה לשלטון בחבל הבאלטי לא סופקו ע"י כך. ב1621 כבש גוסטו II אדולף (ע"ע), מלך שוודיה, את ליפלאנד. ב1661 סופח לשוודיה כל החבל הבאלטי, פרט לקורלאנד. השוודים גירשו מן החבל את הישועים, אירגנו מחדש את הכנסיה הלותראנית, את רשת־החינוך ומערכת־המשפט, וכן ייסדו את האוניברסיטה של דורפאט וכמה גימנסיות. כשקארל XI, מלך שוודיה, ניסה להכניס שינויים בהנהלה ובבעלות־הקרקע, נתקל בהתנגדות מצד המעמדות שבלאנדטאג בראשותו של פאטקול, שהטיף לאוריינטאציה רוסית. ע"י „מלחמת־הצפון" (1700—1721) חידש פיוטר הגדול את הפשיטה הרוסית מערבה. ב1700 ניגפו הרוסים לפני השוודים על־יד נארווה, ופאטקול הוצא להורג ע"י השוודים. אחר נצחונם על־יד פולטאווה (1709) כבשו הרוסים את ליפלאנד ואסטלאנד (1710), ובחוזה־נישטאד (Nystad), 1721, הכירה שוודיה בסיפוחן של ארצות אלו לרוסיה. פיוטר התחייב לשמור על ההנהלה הגרמנית, החוקה הגרמנית, בתי־הספר הגרמניים וזכויות הכנסיה הלותראנית שבחבל־הב'. מעמדם המיוחד של הגרמנים הבאלטיים, שמילאו תפקיד חשוב בצמרת הביורוקראטיה של המשטר הצארי, נשתמר עד ימי השלטון הסובייטי. עם החלוקה השלישית של פולניה (1795) סופחה לרוסיה גם קורלאנד. החבל הבאלטי חולק לשלושה פלכים: האסטלאנדי, הליפלאנדי והקורלאנדי, ומ1801 עד 1876 עמד בראש החבל כולו מושל כללי („גנראל־גוברנאטור"). ב1817 בוטלה צמיתות־האיכרים באסטלאנד ובליפלאנד וב1819 בוטלה צמיתות זו גם בקורלאנד, אלא שהקרקע נשאר בידי הבארונים הגרמניים. ב1849 הותר לאיכרים להיות בעלי־קרקע. ב1866 ניתנה להם הנהלה עצמית. ב1878 ניתנה חוקה עירונית חדשה, שצימצמה את זכויותיהם של הגרמנים.

הרוסיפיקאציה של החבל הבאלטי התחילה בשנת 1864, עם גמר הקודיפיקאציה של המשפט הבאלטי, שבה כבר הוחל בימיו של ניקולאי I, אבל לשיטה הפכה רק בימיו של אלכסנדר III (ע"ע). ב1887—1890 הונהגה הלשון הרוסית כלשון־ההוראה בכל בתי־הספר, ושנים מועטות לאחר מכן גם כלשון־ההוראה באוניברסיטה של דורפאט (ששמה הוחלף בשם הרוסי יוריב) ובפוליטכניון של ריגה. ב1905 פרצו מהומות בחבל, ביחוד בחלקו הלטי, נגד שלטון הצאר הרוסי

והבארונים הבאלטיים. המהומות דוכאו ביד חזקה על־ידי הגנראל־גוברנאטור מלר־זאקומלסקי.

ב1915 כבש הצבא הגרמני את קורלאנד, ב1917 — את ריגה, ובפברואר 1918 — את ליפלאנד ואסטוניה. על החבל הב׳ בזמן מלחמת־האזרחים הרוסית ע״ע לטויה; אסטוניה.

Th. Schiemann, *Russland, Polen und Livland bis ins 17. Jahrh.* (כרך שני), 1887; V. Echardt, *Die balt. Provinzen Russlands*, 1869; Г. А. Новицкий, Борьба русского государства за Балтику в XVI в., 1945.

א. אח.

בלטיות, לשונות, קבוצה של לשונות הודו־אירופיות (ע״ע), שכוללת שתי לשונות חיות: ל י ט א י ת (ע״ע) ו ל ט ו י ת (ע״ע), וכמה לשונות וניבים, שפסקו להיות מדוברים במאה ה17: הלשון ה פ ר ו ס י ת והניבים היאצ׳־ווינגי והקורי מאחר שדובריהם הושמדו על־ידי כובשים סלאוויים וגרמניים או נטמעו בתוכם; הניב הקורי נתמזג ונבלע בתוך הלשונות הב׳ הקיימות. — המונח „לשונות באל־טיות" נקבע על־יסוד העובדה, שדובריהן של לשונות אלו ישבו (ובחלקם יושבים עד היום) על חופי הים הבאלטי.

מחמת התפתחותן, שהיתה איטית הרבה מזו של הלשונות הרומניות או הטוטוניות, נשתמרו בלשונות הב׳ יסודות קדומים יותר מבשאר הלשונות ההודו־אירופיות. כמה צורות בלשון הליטאית, למשל, מזכירות צורות של המקור הטרם־הודו־אירופי, בתקופה שקדמה ל2500 לפסה״נ, כגון המלים sunus — ,בן׳; ausis — ,אוזן׳; esti — ,הוא ישנו׳; מכאן חשיבותן של הלשונות הב׳ לבלשנות ההודו־אירופית המשווה.

בין הלשונות הב׳ והסלאוויות יש דמיון בולט בתופעות מרובות בהגיה, בתצורה (מורפולוגיה) ובאוצר־המלים — כגון, ניגודים בהנגנה (אינטונאציה) עולה ויורדת בהברות ארוכות מוטעמות; סיומת ‎-m-‎ ביחסות אחדות בנטיית שמות־עצם (naktíms [,ללילות׳] בליטאית, nostьmъ בסלאווית־כנסייתית־עתיקה, לעומת noctibus בלאטינית); נטיה מורכבת של שמות־תואר (כגון, basas-is [,היחף׳] בליטאית, bosъ -jь בסלאווית — צירוף של נטיית שם־עצם עם הכינוי הרומז); ביסוס נטיית־הפעלים על שני גזעים, של ההווה ושל שם־הפועל, וכן התאמות מרובות באוצר־המלים. על־יסוד עובדה זו באו כמה חוקרים לכלל השערה, שהיתה קיימת תקופה משותפת טרם־באלטו־סלאווית (בערך מתחילת האלף השני לפסה״נ), קודם ששתי משפחות לשוניות אלו התחילו מתפתחות בנפרד.

עם התפוררות האחדות הלשונית הבאלטית וגידול שטח־תפוצתם של השבטים הבאלטיים השונים התיישבו דוברי פרוסית, יאצ׳ווינגית ולאטווית בשטחים, שהיו מיושבים ע״י שבטים פיניים, ובהשפעת הפינית באו שינויים בלשונות הנזכרות, שהבולטים שבהם הם: החלפת s (ש), ž (ז׳) ב s (ס), z (ז) בשתי הלשונות הראשונות וכן החלפת k ,g ב dz, c (צ, דז) ויצירת הטעמה איניציאלית (בהברה הרא־שונה) בלאטווית.

הידיעות המצויות במקורות היסטוריים קדומים על דוברי הלשונות הב׳ — כגון, אצל טאקיטוס ב„גרמניה" (מן המאה ה1 לסה״נ), שבה הם מתוארים כ gentes Aestiorum (,שבטים אסטיים׳), שיושבים ממזרח לוויסלה התחתית, וכן בגאוגרא־פיה של פטולמאיוס, מן המאה ה2 לסה״נ, שבה הם נקראים בשם Γαλίνδαι (גאלינדי) או Σουδίνοι (סודינוי) — שם, שמתאים לשמו הגרמני של שבט פרוסי Galinden, שישב ממערב למוסקווה, וכן לשם הרוסי של שבט זה (Голядь — גוליאד) שבכרוניקה של נסטור (ע״ע) — מעידות על התפשטותם המרובה של דוברי הלשונות הב׳ ברחבי אירופה המזרחית בתקופה קדומה. לעומת זה ציין את תולדותיהן של לשונות אלו בתקופה מאוחרת יותר הצימצום המתמיד של שטח־תפוצתן מחמת לחצם של הגרמנים ממערב והסלא־ווים ממערב, מדרום וממזרח — לחץ, שגרם בסופו של דבר להעלמותה של הלשון הפרוסית (במאה ה17; השרידים שנשתיירו ממנה הם שמות־מקומות, מילון קצר [אלבלינגי] משנת 1400 לערך וקאטכיזם לותראני מן המאה ה16).

בשמות־מקומות באלטיים, בייחוד ליטאיים (בצורה מות־אמת להגיה הסלאווית כמאות ה7 וה8), עדיין נקראים ישובים בילורוסיים ורוסיים בזמננו. שמות אלה הם מעין אבני־דרך, שמסמנות את תהליך נסיגתן של הלשונות הב׳ במשך מאות־שנים. בתקופה היסטורית מאוחרת יותר גרמה השכנות הסלאווית (בייחוד הפולנית) להשפעה מרובה על אוצר־המלים של הליטאית בתחומי־תרבות שונים, כמו שהגרמנית, שהיתה לשון־התרבות של לאטוויה מן המאה ה13 עד תקומתה של המדינה הלאטווית העצמאית ב1918, השפיעה הרבה על הלשון הלאטווית.

מספר דובריהן של הלשונות הב׳ בימינו מגיע ל5 מיליון בערך; רובם ככולם הם בשתי הרפובליקות הסובייטיות: ליטה ולאטוויה.

A. Meillet, *Introduction à l'etude comparative des langues indo-europeennes*, 1937[8]; R. Trautmann, *Die altpreussischen Sprachdenkmaler*, 1910; J. Rozwadowski, *O pierwotnym stosunku wzajemnym języków bałtyckich i słowiańskich* (in *Rocznik Slawistyczny*, V. 1912, 1 ff.): J. Endzelin, *Lettische Gramm.*, 1923 (יצא ב1951 גם בלאטווית בהוצאה מורחבת ומתוקנת בשם Latviesu valodas gramatika); R. Trautmann, *Baltisch-Slavisches Worterbuch*, 1923; J. Endzelin, *Altpreussische Gramm.*, 1944; E. Fraenkel. *Die baltischen Sprachen. Ihre Beziehungen zueinander und zu den indogermanischen Schwesteridiomen als Einführung in die baltische Sprachwissenschaft*, 1950.

מ. אל.

בלטימור (Baltimore), עיר־נמל בחוף־המזרח של אה״ב; עיר־הבירה של מדינת מרילנד (ע״ע). מספר תו־שביה כ1,000,000.

ב׳ יושבת על נהר־פאטאפסקו במרחק של כ22 ק״מ ממקום השתפכותו למפרץ־צ׳ספיק. אע״פ שהיא רחוקה־ביחס מן האוקיינוס הפתוח (272 ק״מ), חודרת גאות־הים לשפך־הנהר, שהורחב מתוך כך כדי ק״מ אחדים, באופן שספינות־אוקיינוס — חוץ מן הגדולות ביותר שבהן, השקועות במים יותר מ10 מ׳ — יכולות להיכנס לנמלה של ב׳. כמו־כן קשורה ב׳ אל האוקיינוס על־ידי תעלת צ׳סאפיק־דלאור. ב׳ משתרעת לאורך של 160 ק״מ על חופי־נהר (הפאטאפסקו והפלגים הנופלים אליו בתחומי־ב׳), שמהם הותקנו 40 ק״מ לשימושי־נמל. מס״ב וכבישים מרובים וטובים מקשרים את ב׳ אל ארץ־עורף רחבה, עשירה בחקלאות, במכרות ובתעשיה. ב׳ משמשת לה, לארץ זו, נמל, שהוא מן הגדולים ביותר באה״ב, למרות מה שנמל־פילאדלפיה המשובח אינו רחוק ממנה אלא 155 ק״מ בלבד. כמו־כן — למרות קרבתה של ואשינגטון אליה (55 ק״מ דרומית־מערבית לב׳) — התפתחה ב׳ גם כמרכז תרבותי, שהוא מן הראשונים במעלה באה״ב.

ב׳ בנויה בחלקה על אדמת־מישור רכה סמוך לנהר ולנחלים הנשפכים אליו. אך רובה של העיר משתרע על

באלטימור: מצבת־הזכרון לג'ורג' ואשינגטון;

גבעות נמוכות, ששיאן בב' מגיע ל130 מ' מעל פני־הים. בדליקה, שפרצה בב' ב1904, נשרפו בתים הרבה מסוף המאה ה18 ומן המחצה הראשונה של המאה ה19, אך עדיין יש בה רחובות ובתים מרובים, שסיגנון־בנייתם אפייני לתחילת המאה ה19. בבנייניה הציבוריים — ואף הפרטיים — של ב' בולט השימוש בשיש לבן מקומי.

תנאי־האקלים שבב' נוחים מאלה שבשאר הכרכים של החוף המזרחי: הטמפראטורה השנתית הממוצעת קרובה ל°13; הטמפראטורה הממוצעת בינואר היא °1.5, ביולי — °25.4; המאכסימום המוחלט הידוע הוא °41.5; המינימום — °21.7−; מידת־המשקעים השנתית הממוצעת היא 1.100 מ"מ.

כ16% מתושבי־ב' הם כושים. הלבנים מעורבים מאוד לפי מוצאם ודתם. לקאתולים יש רוב יחסי בב', שהיא מרכזם הרוחני הקדום באה"ב; היהודים הם הקיבוץ השלישי או הרביעי על־פי גדלו בעיר. תושבי־ב' מתפרנסים ממסחר, תעשיה ותחבורה, וכן ממוסדות החינוך והתרבות שבעיר. דרך נמלה של ב' מייצאים: פחם, קוקס, מלט, זכוכית, חיטה, תירס, שימורי־מזונות, עצים, מוצרי ברזל ופלדה, ובכללם מכונות ומכוניות; היבוא כולל מתכות מיועדות ביחוד לכורי־ההיתוך שבעיר, שהם הגדולים ביותר שעל חופי־הים באה"ב: ברזל מלאבראדור, וֶנֶזוֶאלֶה, צ'ילֶה וליבֶריה, כרום, אבץ ומאנגאן, זבלים כימיים, סוכר, קפה, תה, קופרה ופירות תת־טרופיים וטרופיים טריים, מַעֲסַת־תְּאֵית ונפט גלמי, שהוא מובא לזיקוק בעיר. התעשיה הכבדה מבוססת על מפעל הפלדה של חברת „בית־לחם" שבספרוז פוינט, מדרום לב'. ענפי־התעשיה החשובים ביותר הם: מכונות ומכוניות, ספינות (בניה ותי־קון), תעשיות כימיות (דשנים ותרופות), הלבשה (בייצור כובעי־קש ב' היא הראשונה באה"ב), שימורי־מזונות, מלאכת־הדפוס (בב' שוכללה ב1876—1885 מכונת הלינוטיפ). כַּדרו־מית שבארבע ערי־הנמל הגדולות שבחוף המזרחי של אה"ב תופסת ב' מקום בראש בתחבורה עם חופי־המערב (דרך תעלת־פאנאמה).

ממוסדות־התרבות שבב' חשובה ביותר האוניברסיטה מיסודו של הנדבן ג'ונז הופקינז (נפתחה ב1876), שזכתה לפירסום עולמי. אוניברסיטה זו מצויידת בספריה גדולה, בעלת אספים מקצועיים חשובים, ולמחלקת־הרפואה שבה מסונף בית־חולים גדול, שאף הוא נוסד ע"י אותו נדבן. רוב מוסדות האוניברסיטה של מרילנד (נוסדה ב1807) מרוכזים בב', וכן יש בב' קולג' קאתולי על שם לויולה וקולג' לכושים. מכון־פיבודי (Peabody Institute) שבב' הוא מגדולי בתי־המדרש למוסיקה באה"ב, והתזמורת של ב' היא מן המשובחות שבאמריקה. כן יש בב' כמה בתי־נכות לאמנות וספריה ציבורית גדולה מיסודו של אנוך פראט (Pratt), שבה שמו־רים גם כתבי־יד, מסמכים היסטוריים, עיתונים ומזכרות שונות מן התקופה הקולוניאלית. לאחדים מ500 בתי־התפילה שבב' נודע ערך אמנותי, כגון לקאתדראלה הקאתולית (1821). מרובות בב' מצבות־זיכרון לאישים ולמאורעות היסטוריים.

עד 1729 עמד במקומה של ב' כפר קטן, ששדותיו הגיעו עד לחוף־המפרץ. ב1659 נקרא המחוז על שם הלורדים הקאתוליים לבית ב', שמשנות ה30 של המאה ה17 ואילך יסדו בו כמה ישובים. ב1729 יסדו האיכרים על נהר פא־טאפסקו נמל, שנקרא על שם המחוז. ב1752 היו בב' 25 בתים, אבל אחר 10 שנים הגיע מספרם ל150, כי בינתיים באו לב' פליטים צרפתיים מנובה סקוטיה ומהגרים אחרים. ב1776 כבר היו בה 6,700 נפש. במרידה של מושבות אמריקה נגד בריטניה השתתפה ב' בעיקר במלחמת־הים, וספניה שדדו והשמידו ספינות בריטיות. ב1790 נתמנה ההגמון הקאתולי

באלטימור: החזית של בית־החולים ע"ש ג'ונז הופקינז

הראשון לאה"ב ומושבו נקבע בב׳. אח"ב הועלה ההגמון של ב׳ לדרגת ארכיהגמון, והוא תופס עד היום את המקום הראשון בהיאראַרכיה של הכמורה הקאתולית באה"ב. בימי מלחמת־האזרחים האמריקנית נטו רוב תושביה של ב׳ — משום קשרי־המסחר, שהיו קשורים במדינות הדרומיות — לצד הדרום. כשעבר בה גדוד צפוני כדי להילחם בדרום התנפלו עליו התושבים והרגו כמה מאנשיו (1861). משום כך הוטל שלטון צבאי על ב׳ והיא סבלה במלחמה זו כאחת ממדינות־הדרום. במאות ה19 וה20 גדלה ב׳ בקצב מהיר: ב1800 הגיע מספר תושביה ל26,500; ב1820 — ל62,750; ב1850 — ל169,000; ב1880 — ל322,500; ב1900 — ל509,000; ב1920 — ל734,000; וב1940 — ל859,000. ב׳ היתה מקום־מושבם של כמה סופרים מפורסמים באה"ב. פראנסיס סקוט קי (Key) חיבר בה ב1814 את ההימנון הלאומי האמריקני The Star-Spangled Banner, ובה קבור א. א. פו.

J. F. Scharf, *The Chronicles of B.*, 1874; H. Owens, *B. on the Chesapeake*, 1941; Baltimore Association of Commerce, *Port of B. Handbook*, 1946.

א. י. בר.

יהודים. — מאחר שהעקרונות של סבלנות דתית, שעליהם נוסדה מדינת מרילנד, נצטמצמו עד מהרה, לא נמשכו מתחילה יהודים למדינה זו ולעיר־הבירה שלה, ב׳. ברבע האחרון של המאה ה18 נתיישבו בב׳ אך יהודים מועטים בלבד, שביניהם נתפרסמה ביחוד משפחת אטינג (Etting). ב1800 לערך היו בב׳ כ20 משפחות יהודיות. שלמה אטינג ויעקב י. כהן, שעמדו בראש המאבק לשיווי זכויותיהם של היהודים במרילנד ב1817/25, נבחרו ב1826 למועצת־העיר של ב׳. ב1825 כבר התחילו יהודי ב׳ מתכנסים בקביעות לשם תפילה, ב1830 נוסדה בדרך רשמית הקהילה הראשונה וב1845 נבנה בב׳ בית־הכנסת הראשון. אך עוד קודם לכן, ב1840, נוסדה קהילה שניה, וב1842 קהילה שלישית — רפ־ורמית — בשם „הר סיני", שהיתה מן הקהילות הרפורמיות הראשונות, שנוסדו באה"ב. במשך המלחמה של אה"ב במכסיקו (1846) אירגנו ששים מיהודי ב׳ גדוד יהודי בשם „המשמר העברי הראשון של ב׳" (The First Hebrew Guard of B.). בימי מלחמת־האזרחים האמריקנית נתפלגו היהודים של ב׳ — שעמדה למעשה בין הצפון והדרום — לשני מחנות. הרב של קהילת „הר־סיני", דוד אינהורן (ע"ע), שהמליץ בתוקף על ביטול־העבדות, הוכרח ע"י מתנגדיו לברוח מן העיר. אחר המלחמה גדלה הקהילה בב׳ ע"י ההגירה מאירופה המרכזית, באופן שב1880 מנתה כ10,000 נפש. הקהילה הוסיפה לגדול ביחוד הודות לזרם ההגירה היהודית מאירופה המזרחית, והאוכלוסיה היהודית שבעיר הגיעה ב1920 ל25,000 נפש וב1925 ל50,000 נפש. כיום (1955) מונה קהילת ב׳ 85,000 נפש, שהם 9% של תושבי־העיר והרוב המכריע באוכלוסיה היהודית שבמרילנד כולה (90,000).

עיסוקיהם העיקריים של המהגרים היו מתחילה רוכלות וחייטות, אך עד מהרה נסתעפה פעילותם הכלכלית ולסוף נשתנתה מעיקרה; כיום עוסקים כ60% מיהודי־ב׳ במסחר, כ20% בתעשיה (כפועלים) וכ18% במקצועות החפשים (בכלל אחוז ניכר של פקידי־ממשלה ומורים). בזמן האחרון גברה ההתקרבות בין היסודות השונים של הקהילה, אע"פ שעדיין קיימת מתיחות כלשהי בין המהגרים ממוצא גרמני ובין המהגרים, שמוצאם ממזרח־אירופה.

כיום נמצאים בב׳ יותר מ50 בתכ"נ (בהם 3 בתכ"נ גדולים לרפורמיים ו21 לשמרנים) ו31 בתי־ספר יסודיים יומיים, שבהם לומדים בצד הלימודים הכלליים גם את לימודי־היהדות. כמו־כן נמצאים בב׳ בית־מדרש לרבנים ובית־מדרש למורים (Baltimore Hebrew College), וכן חברת־צדקה משותפת (Associated Jewish Charities), שתומכת בוועד־החינוך ובמועצת־הקהילה (Jewish Community Council), הדואגת לטיפוח היחסים בין יהודי־ב׳ ושאר חלקי־האוכלוסים. ה„מרכז היהודי" (Jewish Community Centre), שנוסד בסוף מלחמת־העולם II, הוא הראשון למוסדות ממין זה שהוקמו באה"ב. בין חשובי קהילת־ב׳ לשעבר היה הרב המלומד בנימין סולד, אביה של הנריאטה סולד (ע"ע), שנולדה בב׳ ב1860, ובני משפחת פרידנוואלד, שנתפרסמו כרופאים, חוקרים ועסקנים ציוניים.

I. Bloom, *The Jews of B.*, 1910; E. M. Altfeld, *The Jews' Struggle for Religious and Civil Liberty in Maryland*, 1924.

יצ. פ.

בַּלְטִימוֹר, ג׳וֹרג׳ קַלְוֶרט, בָּרוֹן — George Calvert, Baron Baltimore — (1580–1632), מדינאי אנגלי ומייסד של מושבות. ב1608—1625 כיהן במשרות שונות כיועצו של מלך־אנגליה, ג׳ימז I, וב1625 הועלה לדרגת בארון וחוענקו לו שטחים נרחבים באירלאנד. באותה שנה עבר מן הכנסיה האנגליקנית לקאתוליות. ב1621 התחיל מתעניין בייסוד־מושבות, וב1621 ו1623 ייסד יישובים בניופאונדלנד; אך נסיון זה נכשל, בעיקר משום תנאי־האקלים הקשים באיזור צפוני זה. לפיכך ביקש ב׳, שהמלך יעמיד לרשותו שטח להתיישבות באיזור דרומי יותר, שבו נתכוון ב׳ לבסס אוכלוסיה על יסוד יחס של סבלנות דתית לבני הדתות השונות, ובכללם לקאתולים. אך ב׳ מת חדשיים קודם שהמלך נענה לבקשתו. בנו סֶסיליוס (1605—1675) ייסד, לפי תכנית אביו, את המושבה מרילנד (ע"ע), אך מתוך ויתור על עקרון הסבלנות הדתית.

W. H. Browne, *George and Cecilius Calvert*, 1890; *The Calvert Papers*, 3 vol., 1889/99; C. C. Hall, *The Lords B. and the Maryland Palatinate*, 1902.

בֶּלְטֵין (Beltane), שמו הגֵלי של החג, שהיה נערך באחד במאי (ע"ע). בפעם הראשונה נזכר שם זה בצורת Belltaine ברשימת־המונחים האירית של קוֹרמאק (Cormac) מן המאה ה10, בתוספת הערה, שהמונח מציין שתי מדורות, שהדרואידים (ע"ע אירלנד, כרך ג׳, עמ׳ 219) היו נוהגים להדליק באותו יום ושאליהן היו נוהגים תושבי־הסביבה להביא את הבהמות כסגולה נגד מחלות. בהברה השניה של השם ב׳ יש רואים את המלה האירית ten, tene, שפירושה „אש" (השווה: tafnah „להט, חום" — שבכתבי־אווסטה), ואילו בנוגע להברה הראשונה של השם משערים, שהיא קשורה במלה bel — „מזהיר", כמו בשמותיהם של האלים הקלטיים Belenus ו Belisama.

הב׳ סימן את ראשיתה של אחת מתקופות־השנה — מה שיש לו חשיבות מרובה בציבור חי מפרי־אדמתו; פרק־הזמן שבין הב׳ ובין הסאמין (Samain), שהיה חל ב1 בנובמבר, שימש לציד וללחימה. מנהגים ממנהגים שונים היו קשורים בחג זה. בערבו של החג היו מכבים את האש בכל בית ובכל אח בוערת; אח"כ היו מעלים אש ראשונית ע"י שיפשוף של

שני גזרי־עץ זה בזה ובאש זו, שהיתה נחשבת לקדושה, היו משתמשים להדלקת־אש בכל בית ובית. בכל הארצות, שהיו דוברות גַלית — באירלאנד, סקוטלאנד ואי־מַן —, היו נוהגים להעלות בב׳ משׂוּאות בראשי־ההרים. כמו־כן היו מביאים לפידים אל בין הגידולים החדשים (ראשית פרי־האדמה); היו סופרים את הבהמות ומברכים אותן קודם שהיו מעלים אותן אל המרעה הירוק בהרים. בב׳ היו נערכים גם טכסים שונים, שהיו קשורים במיני־מזון (ביחוד בעוגות של שיבולת־שועל, וכן בחמאה), וכן טכסים, שהיו קשורים בפרחים ובאילנות.

במקומות הרבה כבשו במרוצת־הזמן את מקומם של טכסי־הב׳ החגיגות, שהיו נערכות ב„ליל יוחנן הקדוש". ביום הארוך של השנה, 23 ביוני, שאף בו היו נוהגים להדליק מדורות. כך נתקשר הב׳, שהוא חג קלטי, בחג נוצרי, שאף הוא נעוץ במנהגים אליליים מתקופה קדומה יותר.

J. Rhys, *Celtic Folk-lore*, 1901; Eleanor Hull, *Folk-lore of the British Isles*, 1928; Estyn Evans, *Irish Heritage*, 1942.

א. ל. פ.

בָּלִי (Bali), אחד מאיי־סוּנדה הקטנים שברפובליקה של אינדונֶזיה. שטחו 5,540 קמ"ר; מספר אוכלוסיו כ־1.1 מיליון (1952). מיצריים מפרידים בין ב׳ והאיים הסמוכים לו: יאווה במערב ולוֹמבּוֹק במזרח. פרט לרצועות־חוף צרות ובלתי־רצופות שבו, ב׳ הוא כולו הררי־געשי. כמה מהרי־הגעש שבאי, ובכללם הגבוה שבהם: אגוּנג (3,155 מ׳), פעילים עד היום. בין אלה נמצא הר באטור, שהוא גועש בלא הפסק. בכמה לועות של הרי־געש כבויים נקווּ ימות קטנות. הודות לגובה הממוצע המרובה של האי, אקלימו המשווני הוא נוח. הגשמים מרובים בו, חוץ מבחוף הצפוני (מפני שהמוֹנסוּן בא אל האי מדרום). במרומי־ההרים נשתמר היער המשווני. אחד מעצי־הבר שבב׳ הוא תאנת־בנימין (Ficus Benjamina) הענקית, שהיא קדושה לבני־ב׳. ביערות מצויים דורסים גדולים.

70% מאדמת־ב׳ מעובדים עיבוד אינטנסיווי. כמו ביאווה, כך אף בב׳ מותקנות במורדות־ההרים מדרגות חקלאיות מרוּבּוֹת. בב׳ מגדלים אורז, דקלי־קוֹקוֹס, קנה־סוכר, קפה, טאבאק וירקות שונים. מחיות־הבית שבב׳ רווח ביותר החזיר. מגידולי־הקרקע שלה מוציאה ב׳ לשוקי־חוץ קוֹפּרה, טאבאק, סוכר ועצי־טיק. בני־ב׳ מצטיינים במלאכת־מחשבת, בחריטה בעץ, בעיבוד־מתכות ובאריגה. בב׳ שולטות דת ותרבות הינדואיות, שהן בעלות צורות מקומיות מיוחדות.

בתחילת הספירה הנוצרית התחילו מתיישבים בב׳ הודים, ודתם השלטת של בני־ב׳ היא הבראהמאנית (בצירוף יסודות בודהיסטיים). שלא כבאיים השכנים לא נדחתה מכאן ההשפעה ההודית ע"י האסלאם, שלא הצליח להשתרש בב׳ במידה ניכרת. כיום הולך אורח־החיים הישן ומפנה מעט־מעט מקום לצורת־החיים של המערב. לפי החוקה האינדונזית נהנית ב׳ מאוטונומיה להלכה, אך למעשה מרוכז השלטון בעיר־הבירה של אינדונזיה שביאווה.

בב׳ כבישים טובים; מס"ב אין בה. הטוב שבנמלי־ב׳, דֶנפאסאר, הוא בחוף הדרומי. העיר הראשה, סִינגאראג'ה (15,000 נפש), היא בצפון. יש בה רובע בנוי בסיגנון הולאנדי.

מ. בר.

בְּלִי, אַבְרָהָם בֶּן יַעֲקֹב, רופא ובעל־הלכה קראי, שחיה בתורכיה בסוף המאה ה15 ותחילת המאה ה16. היתה לו ידיעה מסויימת בספרות הרבנית והתייחס אליה בכבוד. כבעל־הלכה נמנה ב׳ עם המחמירים בדיני הקראות. בספרו „אגרת איסור נר שבת" (1505) נלחם ב׳ במתירים להדליק נר בערב־שבת, כדי שיאיר את בתי־הקראים בשבת. ב׳ התעניין בתורת ההיגיון והפילוסופיה וחיבר פירוש לחלק א׳ של „כוונות הפילוסופים" (مقاصد الفلاسفة) לאלגזאלי, שהיה מצוי בידו בתרגום עברי, ולצורך זה השתמש בין השאר בפירושו של משה נרבוני. ב׳ חיבר גם פירוש על חמשה פרקים מן ה„הישָרה" ([illegible]) לאבו נצר אלפראבי, לפי התרגום העברי: „איגרת לפתיחת ספרי ההיגיון". כמה מן הפיוטים, שחיבר ב׳, נכללו בסידורי־התפילה של הקראים.

ה„איגרת בעניין הכוהנים" שלו (על מעמדם של כוהנים רבניים שעוברים לקראות) מעידה, אפשר, שמקרים של פרישה מן היהדות הרבנית והצטרפות אל הקראות היו מצויים בימיו, אע"פ שייתכן שב׳ דן בשאלה זו מבחינה עיונית בלבד.

ח. י. גורלנד, גנזי ישראל, ג׳; מ. שטיינשניידר, המזכיר כ׳, 96; *JQR*, NS, XV (1924-5), 312; J. Mann, *Texts and Studies*, II (1935), 1420.

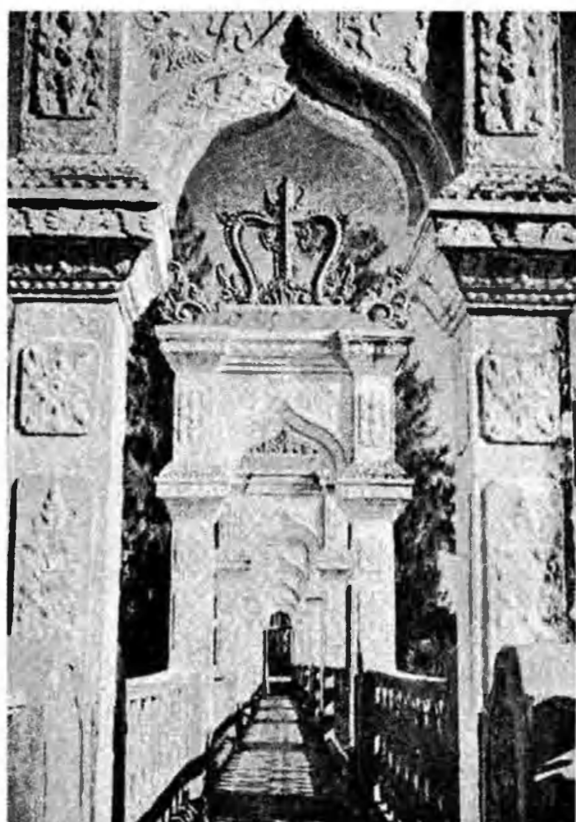
בֶּלִי, ג׳וּזֶפֶּה ג׳וֹאַקִינוֹ — Giuseppe Gioacchino Belli — (1791, רומא — 1863, שם), משורר סאטירי בניב הרומאי. ב׳ עסק בספרות מצעירותו, חיבר שירים והיה שותף בייסודה של ה„אקאדמיה הטִיבֶּרִינית" (Accademia Tiberina) — אגודת־מלומדים, שנתכוונה לפתח את חקר הארכאולוגיה של רומי העתיקה. את פרנסתו מצא כלבלר, מורה וכמזכירו הפרטי של הנסיך הפולני פוֹניאטובסקי. כשהיה בן 25 התחתן עם אלמנה עשירה, שהיתה קשישה ממנו הרבה, ובעזרתה השיג משרה בפקידות האפיפיורית; אך עד מהרה התפטר ממשרה זו והקדיש את עצמו לעבודה ספרותית. ב1837, כשמתה אשתו, ביקש ב׳ מן האפיפיור, שיחזור ויתן לו התמנות, ואף הצהיר על נאמנותו הגמורה לדת הקאתולית ולהשקפות השמרניות. יחס זה אל ערכי הדת והמסורת גבר בו בזקנותו, באופן שב׳ גנז את השירים שחיבר בצעירותו ואף נתכוון לשרוף אותם; רק ב1886 פורסמו הסוֹנטות של ב׳ (שמספרן הגיע ליותר מאלפיים) וכך זכה למקום שהוא ראוי לו בספרות האיטלקית.

בעוד ששיריו של ב׳ באיטלקית ספרותית חסרים כל ערך, יש לסונטות שחיבר בניב הרומאי (1830—1839) חשיבות יתרה, ואפשר שהן ממבחר יצירותיה של השירה האיטלקית במאה הקודמת. סונטות אלו הן סאטירות חריפות על חיי־העם ברומא האפיפיורית בזמנו, שהיתה נתונה אז לשלטון־הכמורה ושעדיין לא חדרו לתוכה לא הרעיונות של המהפכה הצרפתית ולא התסיסה הלאומית של הרומאנטיקה. בניב רומאי עסיסי וכבד־ביטויים, ובמזיגה מופלאה של רוח־ביקורת ורוח־עצב, מצייר ב׳ את רחובותיה של העיר, את מנהגיה, טכסיה ואנשיה, את רגשותיהם של פשוטי־העם ואת השחיתות של הכמורה. יש לציין שע"פ אורח־חייו היה ב׳ קלריקאלי, שמרני וכפוף למסורת הכנסייתית והאנטי־ליבראלית — מה שהיה בסתירה גלויה ליצירתו הסאטירית, שכולה קריאה של התקוממות למשטר האפיפיורי ולמוסר הקלוקל של הכמורה.

אחדות מן הסונטות של ב׳ מציירות מתוך היתול נוקב גם את הדמויות של הגטו הרומאי, על רוכליו ומוכרי הבגדים הישנים שלו; בשירים אלה משתמש ב׳ גם בכמה מלים עבריות. הסונטות של ב׳ נתפרסמו לאחרונה במהדורה ביקרתית

הוראת ריקוד מסרתי בבאלי

הכניסה לארמון־המים „קאראנג אסם"

עמוד־טוטם לכבוד האבות באי פלורס (מאיי־באלי)

ומושלמת על־ידי ג׳. ויגולו (Vigolo), שהקדים להן הקדמה רבת־עניין.

G. Vigolo, *Linguaggio e personalita del Belli* in: *Primato*, 1941; A. Momigliano, *La poesia del Belli* in: *La nuova Europa*, 1945; G. Valentini, *I Mondi di G. G. Belli* in: *Nuova Antologia*, 1953.

י. ב. ס.

בְּלַי, וִילְיַם — William Bligh — (1754—1817), יורד־ים אנגלי. ב׳ השתתף (1772—1775) במסעו השני של ג׳ימז קוק (ע״ע) מסביב לעולם. במסע זה גילה ב׳ באי טאהיטי שבאוקיינוס השקט את עץ־פרי־הלחם (artocarpus incisa), וב־1787 נשלח לטאהיטי בספינה „באונטי״ (Bounty), שהיה רב־חובלה, כדי להעביר שתילים של עץ זה להודו המערבית. כשהפליגה הספינה מטאהיטי התמרד רובו של הצוות נגד רב־החובל המחמיר והוריד אותו לתוך סירה בלב הים עם 18 מלחים, שנשארו נאמנים לו. בסירה זו נסע ב׳ 6,000 ק״מ מערבה עד שהגיע לאי טימור (ע״ע), ומשם חזר לבריטניה. ב־1791 נסע שוב אל האוקיינוס השקט בקשר לעץ־פרי־הלחם וגילה כמה תגליות. ב־1792 פירסם ספר בשם „מסע בים־הדרום״ (Voyage in the South Sea). ב־1805—1808 שימש כנציב המושבה ניו־סאות־ויילז שבאוסטראליה. כאן נסתכסך עם מפקד־הצבא, ששם את ב׳ במאסר (1808). כשהגיע למושבה נציב חדש (1810) שוחרר ב׳, חזר לבריטניה והועלה לדרגה של סגן־אדמיראל, אך למסעות לא יצא עוד. — המרד על ה„באונטי״ שימש נושא לשירו של ביירון „האי״ ולרומאן של הול ונורדהוף (Mutiny on the Bounty, 1932), שניתרגם גם לעברית.

G. Mackaness, *Life of W. B.*, 1931; O. Rutter, *Turbulent Journey: a Life of W. B.*, 1936; id., *The Log of the Bounty*, 1936; H. V. Evatt, *Rum Rebellion*, 1938.

בְּלַי, ז׳וֹאָקֶן דִי, ע״ע די בלי.

בְּלַיבְּטְרוֹי, קַרְל — Karl Bleibtreu — (1859, ברלין — 1928, לוקארנו), משורר, מספר ודראמאטורגן גרמני. לאביו, גאורג ב׳, שהיה צייר, יצא שם משום תמונות־הקרב הענקיות שלו, שבהן תיאר את המלחמות הפרוסיות משנות 1864, 1866 ו־1870. נראה, שב׳ ירש את כשרון־התיאור של אביו אע״פ שהשתמש לתכליתו במלים ולא בצבעים. הוא זכה ראשונה לפירסום ע״י ספרו „יום־הזעם״ (Dies irae, 1882), שבו מתואר הקרב על־יד סֶדאן — הקרב המכריע במלחמת פרוסיה־צרפת (1870) — כביכול, מפיו של קצין צרפתי. הפרטים והנעימה הם מדוייקים כל־כך, שהתרגום לצרפתית היה נחשב כמקור, ולא עוד אלא שאף ניתרגם לגרמנית.

ב׳ היה מעריץ נלהב של לורד ביירון ואת פעולתו הספרותית פתח ב־1886 בשני מחזות על המשורר האנגלי: „בתו״ (Seine Tochter) ו„אהבתו האחרונה של לורד ביירון״ (Lord Byrons letzte Liebe). לאחר מכן חיבר מחזות שבמרכזם עמדו אישים היסטוריים — נאפוליון, קרומוֶל, צֶ׳זארה בּוֹרגִ׳ה ואחרים.

בקול־הקורא שלו על „מהפכה בספרות״ (Revolution der Literatur, 1886) תבע ב׳ מן הסופרים הגרמניים, שיעסקו בנושאים ובדמויות חדשים ברוח התנועה הנאטוראליסטית מייסודו של אמיל זולה. תרומתו שלו לכתיבה הנאטוראליסטית היתה אוסף של סיפורים על הבוהמה בברלין, בשם „ריקנים ובטלנים״ (Schlechte Gesellschaft, 1885), ורומאן בשם „שגעון־גדלות״ (Grössenwahn, 1887).

O. Stauf v. d. March, *K. B.*, 1920.

ס. ל.

בְּלִידָה (Blida), עיר בצפון אלג׳יריה, כ־90 ק״מ דרומית־מערבית לעיר־הבירה אלג׳יר; מספר תושביה כ־61,000 (1950). ב׳ יושבת בגובה של 210 מ׳ מעל פני־הים בקצה הדרומי של שפלת מִתִיגִ׳ה ולרגלי האטלאס הקטן, שאחד משיאיו, סידי עַבד אַלקדר (הגובה: 1,640 מ׳), נשקף על פני העיר. על־יד ב׳ עובר וַאד אַל־כַּביר (=הנחל הגדול) שהוא פלגו של נהר־שִיפָה. מימיו של נחל זה משמשים להשקאה וגם להנעתן של טחנות־קמח. העיר מוקפת כרמי גפן וזית, פרדסי־הדר וגינות של ירקות ופרחים. בסביבה הרחוקה יותר מגדלים חיטה וטאבאק. על העיבוד והשיווק של תוצרת־הסביבה מבוסס עיקר פרנסתם של תושבי־ב׳; אך ב׳ משמשת גם נְוֵה־מרגוע ומרכז לתיירות. תושבי־העיר הם ברובם מוסלמים ובמיעוטם צרפתים ויהודים. העיר מוקפת חומה עתיקה בעלת 6 שערים, אבל מפנים לחומה היא נראית כעיר צרפתית חדישה. הפרברים החדשים — דאל־מאטי, ז׳ואנויל (Joinville) ומונפאנסיֶה (Montpensier) — הוקמו ע״י הצרפתים אחר הכיבוש (1839). בז׳ואנויל שדה־תעופה.

ב׳ נזכרת ע״י אבן חַלְדוּן (במאה ה־14) בשם מתיג׳ה, אך מן המאה ה־16 ואילך היא ידועה בשם ב׳. ב־1825 נהרסה ברעש ואלפים מתושביה נהרגו. ב־1867 פגע בה שוב רעש קשה. הקהילה היהודית של ב׳ מנתה ב־1841 113 נפש; ב־1881 — 395 נ׳ וב־1931 — 1,016 נ׳ (בצד 11,812 אירופים ו־26,543 מוסלמים).

א. י. בר.

בֶּלְיוֹ, אַנְדְרֶס — Andrés Bello — (1781, קאראקאס — 1864, סאנטיאגו, צ׳ילה), סופר וֶנֶזוּאֶלני. ב׳, שהיה בעל ידיעות רחבות בספרויות היוונית, הלאטינית והספרדית, ישב שנים הרבה בלונדון, שבה התמסר למחקרים פילולוגיים ומשפטיים ולחיבור שירה. לסוף השתקע בסאנטיאגו שבצ׳ילה, וכאן ייסד בית־ספר גבוה, שהפך במרוצת־הזמן לאוניברסיטה. ב׳ ערך גם את חוקתה של צ׳ילה; השפעתו על החיים במדינה זו ניכרת עד היום.

בשיריו המשיך ב׳ בדרך הכתיבה הדידאקטית, שהיתה אָפיינית למאה ה־18. שירו Silva a la agricultura de la zona tórrida („שיר־תהילה לחקלאות של האיזור החם״) מופיע כמעט בכל האנתולוגיות הספרדיות; בשיר זה ניכרת, בצד השפעתו של ורגיליוס, החיבה המיוחדת, שנודעה ממנו לטבע ולנוף האמריקנים. בין חיבוריו בבלשנות ראויים לציון: Análisis ideológico de los tiempos de la conjugación castellana, הרצאות על הפרוזה הספרדית, וביחוד ספרו על הדיקדוק הספרדי, שביחד עם הוספותיו של ר. ח. קוּאֶרוֹ (R. J. Cuervo) הוא נמנה עד היום עם חיבורי־היסוד בחקר דיקדוקה של הלשון הספרדית. — ב׳ גם תירגם לספרדית מיצירותיהם של ויקטור הוגו וביירון.

בַּלְיוִי, ג׳וֹרְג׳וֹ — Giorgio Baglivi — (1668, ראגוזה — 1707, רומא), רופא ותאורטיקן רפואי איטלקי. למד באוניברסיטה של נאפולי, השתלם באוניברסיטות שונות

באיטליה, בין השאר בבולוניה בהדרכתו של מַלפיגי (ע"ע). כשהיה אך בן 28 כבר נתמנה פרופסור לאנאטומיה ברומא ולאחר חמש שנים (ב1701) נתמנה פרופסור לרפואה תאורטית. ב' היה מן הרופאים המוכרים ביותר בזמנו, וכשחלה מורו מאלפיגי, נקרא ב' לטפל בו, למרות מה שעדיין היה אז מן הרופאים הצעירים; הוא גם ערך את בדיקת הגופה אחר מותו של מאלפיגי ותיאר את המימצאים.

ג'ורג'ו בליווי

כשהיה כבן 28 הוציא לאור את ספרו החשוב De praxi medica ("על הפעולה הרפואית") ושנים אחדות לאחר מכן (ב1700) פירסם את ספרו De fibra motrice sana et morbosa ("על סיבי־התנועה הבריאים והלקויים"). ב' נעשה מבשרה של התאוריה היַאטרומכאנית: הוא ביקש להסביר את תהליכי־הגוף ע"פ חוקים פיסיקאליים בלבד. גוף־האדם נראה לו כמערכת של מכשירים מכאניים, שמופעלים ע"י הסיבים בכוח התכווצותם. התאוריה לא היתה מבוססת כל־צרכה ע"י ניסויים, אבל היתה מוסברת יותר מן התורה של היאטרוכימאים (ע"ע ון הלמונט; רפואה, תולדות ה־), שהשתדלה להסביר את התהליכים הביולוגים הסבר "כימי" בלבד, בשעה שהכימיה עצמה עדיין היתה בראשית התפתחותה. ברפואה השימושית לא נגרר ב' אחר רעיונותיו העיוניים, היה תלמיד נאמן להיפוקראטס, והצטיין בכושר־הסתכלותו בתהליכי־הטבע. כקלינאי בלתי־משוחד דומה ב' לבני־דורו הצפוניים בורהוָה (ע"ע) וסידנם (ע"ע), אבל עמקות־המחשבה שלו מקנה לו מקום מיוחד בין גדולי־זמנו.

Max Salomon, *Georg Baglivi und seine Zeit*, 1889; A. Castiglioni, *Di un illustre medico raguseo del secolo decimosetto: Giorgio Baglivi* (*Riv. di Storia crit. delle Scienze mediche e naturali*, IV, pp. 1–11), 1921; L. Münster, *Nuovi contributi alla biografia di Giorgio Baglivi*, 1950.

יה. ל.

בַּלְיוֹל (Baliol, Balliol), משפחת־אצילים סקוטית, שהגיעה לבריטניה מנורמאנדיה במאה ה11, ביחד עם ויליאם הכובש.

1. ג'ון ב' נשא אחת מנכדותיו של מלך־סקוטלאנד, דויד I, וכך באו לידיו אחוזות נרחבות בדרום־מערבה של סקוטלאנד. באמצע המאה ה13, בתקופת קטינותו של המלך אלכסנדר III (ע"ע), שימש אחד ממושליה של סקוטלאנד. אך ב1255 סולק ממעמד זה ע"י מתנגדיו ונכנס לשירותו של הנרי III, מלך אנגליה. אחר מותו (1269) ייסדה אלמנתו את הקולג' הנקרא על שמו שבאוניברסיטה של אוכספורד (Balliol College).

2. בנו של 1, שאף הוא נקרא ג'ון (1249—1313), הוכתר ב1292 כמלך־סקוטלאנד בהשפעתו של אדוארד I, מלך־אנגליה. ב1295 כרת ברית עם פיליפ IV, מלך־צרפת, וע"י כך גרם להידוק הקשרים בין סקוטלאנד וצרפת למשך כ300 שנה. אבל פיליפ היה יריבו של אדוארד, וזה האחרון גירש ב1296 את ג'ון ב' מסקוטלאנד, כלא אותו למשך כמה שנים ורק ב1299 התיר לו להתיישב באחוזותיו בנורמאנדיה.

3. בנו של 2, אדוארד, חזר ב1324 לאנגליה; ב1332/56 נתמלך שלוש פעמים על סקוטלאנד, שמשל בה פרקי־זמן קצרים. הוא מת באנגליה (1367) — כנראה, בלא צאצאים. בקירוב באותו זמן (1368) מת גם הצאצא האחרון של הענף השני למשפחת־ב'. ע"ע סקוטלנד, היסטוריה.

בְּלִיכֶר, גֶּבְּהַרְד לֶבֶּרֶכְט, נסיך־וָלְשְׁטַט — Gebhard Leberecht von Blücher, Fürst von Wahlstatt — (1742—1819), מצביא פרוסי. ב' נכנס לצבא כשהיה בן 15, אך משום שחיה חיי־הוללות סולק מן הצבא ב1770 ע"י המלך פרידריך II ("הגדול"). אחר מותו של המלך חזר ב' לצבא (ב1789) וב1793/4 הצטיין כמפקד־פרשים במסעות נגד צרפת. אחר המפלה הפרוסית על־יד אוֹארשטט בתורינגיה (14.8.1806) הצליח ב' לחלץ משם את גדודו ולהביאו עד הים הבאלטי, אך בקרבת העיר לִיבֶק הוכרח להיכנע עם 6,000 איש לצרפתים, משום שהיה "בלא לחם ובלא אבק־שריפה". ב1813, כשפרוסיה התקוממה לנאפוליון, נתמנה ב' מפקד עליון של הצבא הפרוסי בשלזיה. משום אומץ־לבו ומרצו נתנו בו חייליו אמון בלתי־מוגבל. ראש־המטה שלו היה גְניזנאוּ (ע"ע), שכשרונו האסטראטגי היה גדול מזה של ב', וזה האחרון שמע עפ"ר לעצותיו. ב26.8.1813 ניצח ב' את הגנראל הצרפתי מקדונל על־יד ואלשטאט, סמוך לנהר־קַצבַך, דרומית־מזרחית לליגניץ, ובאוקטובר אותה שנה תרם תרומה מכרעת לניצחון על נאפוליון על־יד לייפציג. עכשיו הפציר ב' בבעלי־הברית להעביר את המלחמה לצרפת, וב31.12.1813 חצה את הרינוס. אחר קרבות ממושכים (בבְּרִיאַן [Brienne] — 29.1.1814, לַה רוֹתִיר [La Rothière] — 1.2, מוֹנמִירִי [Montmirail] — 10—14.2, ולָן [Laon] — 10.3) נכנס ב31.3 לפאריס. כאות של הכרת־טובה על השגיו העניק לו מלך־פרוסיה את התואר "נסיך־ואלשטאט"; העיר לונדון כיבדה אותו באזרחות־כבוד והאוניברסיטה של אוכספורד זיכתה אותו בתואר "דוקטור של כבוד". ב1815 יצא ב' שוב למלחמה, נהדף ב16.6 על־ידי נאפוליון על־יד לִינְיִי (Ligny, דרומית לבריסל) ונפצע. לפי עצתו של גנייזנאו לא נסוג מזרחה אלא צפונה, הגיע ב18.6 בעוד מועד לעזרתו של וֶלינגטון על־יד וָטֶרלוֹ (ע"ע),

גבהארד ל. פון בליכר

והכריע את הניצחון לצד בעלי־הברית, ואף השלים אותו ברדיפה נמרצת אחר הצבא הצרפתי המוכה. ב־7 ליולי נכנס לפאריס. — את שנותיו האחרונות בילה באחוזתו בשלזיה. לזכרו הוקמו מצבות בעיר־מולדתו רוסטוק שבמֶקלֶנבורג (עם כתובת של גתה), בברלין ובברסלאו, ומשוררים היללו את פעליו. כתביו, שהם מלאים שיבושי־כתיב, נתפרסמו כמה פעמים, לאחרונה ע״י הַרְהָאוּס (J. R. Haarhaus) ב־1919.

K. A. Varnhagen von Ense, *Fürst B. von Wahlstatt (Biographische Denkmale*, 3. Band, 1872[3]); W. Unger, *B.*, 1906/8; J. Scherr, *B., seine Zeit und sein Leben*, 1914[6]; E. F. Henderson, *B. and the Uprising of Prussia... 1806–1815*, 1911; *B.s Briefe*, 1913.

א. מ. י.

בְּלִיכֶר, סְטֵן סְטֶנְסֶן — Blicher, Steen Steensen — (1782—1848), מספר דאני. ב׳, בנו של כומר, שימש אף הוא (עד סוף ימיו) ככומר ביוטלנד, שבה נולד. בנעוריו פירסם תרגום בפרוזה של שירי־אוסיאן (1807/09), שהש־פעתם מורגשת ביחוד בשיריו הראשונים. אך עיקר תרומתו לספרות הדאנית היה מה שיצר בה את ה„סיפור הקצר". סיפוריו מבוססים על המסורות של ארצו, שבעל־פה ושבכ־תב, דמויותיו הם אנשי־כפר, שב׳ מיטיב לדובבם ולגלם את אָפיים, ותיאוריו שופעים גונים ואמת. הטובים שבסיפו־ריו („יומנו של פקיד כפרי", „מוכר־הגרביים", ועוד) מגול־לים טראגדיות עמוקות; בסיפורים אחרים מתגלה הוּמוֹר דאני מובהק. שתי הנימות — הטראגית וההוּמוֹריסטית — מתמזגות בתיאור של „הנשף" (בשדות־יוטלאנד), בשעה שהבריות מתכנסים כדי לסרוג: סורגים וסורגות מבלים את זמנם בסיפור סיפורים ובהשמעת חרוזי־שירה בלשון־העם היוטלאנדית. בסיפורו „היהודים בארמון האלד" (מיוסד על תולדותיה של משפחת־לימה היהודית במאה ה־17 בדאניה) נתן ב׳ ביטוי ספרותי למלחמתו הנמרצת באנטישמיות, ובכך אף השפיע על שאר סופרי־ארצו. — מבחר של סיפוריו ניתר־גם לגרמנית סמוך למותו; מבחר באנגלית (Twelve Stories) יצא ב־1945 (עם הקדמה של ס. אונדסט).

בְּלֵיכְרֶדֶר, גֶּרְשׁוֹן פוֹן — Gerson von Bleichröder — (1822, ברלין — 1893, שם), באנקאי גרמני־יהודי. אביו, שמואל ב׳ (מת 1855), ייסד ב־1803 עסק באנקאי בברלין. ב־1820 נעשה שמואל ב׳ בא־כוחו של בית־רוטשילד בברלין וע״י כך עלתה החשיבות של מפעלו. גרשון ב׳ נכנס לעבודה במפעל זה ב־1839. בשנות הששים נעשה ב׳ יועצו הכספי של ביסמארק ועזר לזה האחרון להתגבר על קשיים כספיים בתקופת סיכסוכיו עם הפארלאמנט הפרוסי (ע״ע ביסמרק, עמ׳ 484) ובמלחמת 1866. כשנקבע, לפי דרישת ביס־מארק, סכום הפיצויים, שהוטל על צרפת אחר מפלתה ב־1871, היה ב׳ בין מקורביו ואנשי־עצתו. בזמן הקונגרס הברליני (1878) הניע ב׳ את ביסמארק לפעול לטובתם של יהודי־רומניה. ב־1872 הועלה לאצולה. — הבאנק של ב׳ טיפל גם בעניינים הבאנקאיים של ביסמארק וגם באלה של הקיסר וילהלם I והמשפחה הקיסרית, עד שחוסל בימיו של היטלר (1938). מ־1931 ואילך היה קיים שיתוף־פעולה הדוק בין הבאנק של ב׳ והבאנק היהודי של האחים ארנולד, וב־1937 נוסדה בניו־יורק פירמה באנקאית בשם ארנולד וש. בלייכרדר, אך בלא השתתפותם של בני־משפחת ב׳. — בניו של גרשון ב׳ יצאו מכלל ישראל.

O. Jöhlinger, *Bismarck und die Juden*, 1921.

בַּלִין, אַלְבֶּרְט — Albert Ballin — (1857, האמבורג — 1918, שם), מנהל גרמני־יהודי של מפעלי־ספנות. ב׳, בנו של סוכן־נסיעות, שטיפל ביהוד במהגרים אל מֵעבר לים, נכנס ב־1876 לעסק־אביו והצטיין באירגון ההעברה של מהגרים. ב־1886 נתקבל כפקיד ב„חברת־המניות לנסיעות מהאמבורג לאמריקה" (-Hamburg-Amerikanische Paket fahrt-Aktiengesellschaft, בקיצור HAPAG). ב־1888 נכנס להנהלת־החברה וב־1899 נתמנה מנהלה הכללי. בהנהלתו של ב׳ נעשתה HAPAG אחד מן המפעלים הגדולים ביותר בין מפעלי־הספנות הבינלאומיים, וב׳ הסדיר הסכמים חשובים בתחום הספנות הבינלאומית. בזכות פעולתו זו רכש לו ב׳, בין השאר, גם את ידידותו האישית של הקיסר וילהלם II, אך ב׳ איבד ידידות זו כשהמליץ על מדיניות־פשרה כלפי ברי־טניה בזמן מלחמת־העולם I. השינוי לרעה ביחסו של הקיסר אליו ומפלתה של גרמניה, שבאה מיד לאחר מכן, זיעזעו את ב׳ כל־כך, שאיבד את עצמו לדעת (ב־9 בנובמבר 1918). ב׳ היה בדורו, אפשר, היהודי המכובד ביותר בגרמניה.

מאכס נורדאו, „הטראגדיה של ההתבוללות" (בתוך „מאכס נורדאו אל עמו", II, 1937, עמ׳ 83—91); B. Huldermann, *A. B.*, 1922; P. E. Stubmann, *A. B., Leben und Werk eines deutschen Reeders*, 1926.

בְּלֵין, גֵ׳ימְז גִילֶסְפִּי — James Gillespie Blaine — (1830—1893), מדינאי באה״ב. נולד בפנסילוויניה המער־בית, סמוך לפיטסבורג, סיים ב־1847 את הקולג׳ בוואשינגטון שבפנסילוויניה, לימד אחר־כך מאתמאטיקה במדינת קֶנטאקי ובאותה שעה למד משפטים. ב־1854 עבר למדינת מֵין ונעשה שם עיתונאי בעל השפעה מרובה ואחד ממייסדיה של המפלגה הרפובליקנית החדשה. 1862/76 כיהן כציר בבית־הנבחרים, 1876/81 בסנאט. ב׳ היה מן הנואמים המזהירים בקונגרס והכשרוני ביותר בין מדי־נאיה של המפלגה הרפובליקנית בזמנו. אך האשימו אותו, שהעניק לבעלי־ההון הגדולים השפעה יתרה, ואף חשדו בו — כנראה, בצדק — בקבלת־שוחד. לפיכך לא נתמנה — למרות כשרונו — כמועמד של הרפובליקנים לנשיאות של אה״ב — לא ב־1876 ולא ב־1880. וכשהשיג מועמדות זו ב־1884 גרם הדבר לקרע במפלגה הרפובליקנית וב׳ נוצח על־ידי הדמוקראט קליוולאנד. ב־1881 נתמנה ע״י הנשיא גארפילד כשר־החוץ („מזכיר־המדינה"), אך מיד לאחר שנרצח גאר־פילד (יוני 1881) התפטר מתפקיד זה. ב־1889—1892 היה שוב „מזכיר־המדינה" בתקופת נשיאותו של האריסון ונקט במדיניות אימפריאליסטית — בעיקר משום שביקש להכניס את מדינות אמריקה הדרומית לתחום השפעתן של אה״ב. לתכלית זו כינס בסוף 1889 את הוועידה הפאן־אמריקנית הראשונה. — ב־1884/6 פירסם את ספרו „עשרים שנה בקונ־גרס" (Twenty Years in Congress), שזכה לקהל־קוראים רחב, וב־1887 את חיבורו „דיונים מדיניים" (Political Discussions).

E. Stanwood, *B.*, 1905; D. S. Muzzey, *B.*, 1934; A. F. Tyler, *The Foreign Policy of J. G. B.*, 1927.

א. מ. י.

בֶּלִּינִי (Bellini), שמה של משפחת־ציירים איטלקית, שהיתה המייצגת הראשית של אסכולת־הציור הווי־ניציאנית במאה ה־15. החשובים בבניה של משפחה זו היו:

1. יאקופו (Iacopo) ב' (1400°, ויניציאה—1470°, שם). כשלמד בפירנצה וברומא התחיל מתרחק מתפיסת־האמנות הגותית, שרבו (ג'נטילה דה פבריָנו, 1370—1427) עדיין היה דבק בה, ונמשך אחר האמנות הקלאסית והזרם הקלאסיציסטי, שהתחילו נעשים מקובלים אז באותן ערים. בבית־האולפן, שפתח בפירנצה ב1429, השתדל בעיקר לברר את חוקיה של הפרספקטיווה המדעית, שהיתה חידוש מהפכני באותם הימים, מתוך טיפוח של יסודות־ציור נאטוראליסטיים. מאז עד שמת היה המכובד בציירי ויניציאה. הוא גם הוזמן לחצר הדוכסים של אֶסטֶה בפראר״ה (1441) ואף הירבה לפעול בפאדובה; אך מן התמונות המרובות שצייר לא נשתמרו אלא מועטות בלבד, ומשום־כך נודעת חשיבות יתרה לשני פנקסי־הרישומים שלו השמורים בלובר ובמוזיאון הבריטי.

יאקופו בליני: סוס בעל כנפיים ורוכבו. רישום. המוזיאון הבריטי, לונדון

תלמידיו העיקריים של יאקופו היו שלושה: בניו, ג'נטילה וג'ובאני, ואנדראה מאנטניה (Mantegna), שב' הדריך אותו, כנראה, בפאדובה, התיידד עמו ואף השיא לו ב1453 בוויניציאה את בתו ניקולוסה (נולדה 1430°).

2. ג'נטילה (Gentile) ב' (1429°—1507) היה היורש של בית־האולפן, שייסד יאקופו (1) בפירנצה, נראה, שבצעירותו כבר נתמנה כצייר רשמי של ויניציאה, וב1469 הועלה ע"י הקיסר פרידריך III לדרגת אביר. אחד מתפקידיו העיקריים היה לשחזר את תמונות־הקיר הפגומות של אולם־המועצה, שבהן היו מתוארים מעמדות מחייו של פרידריך בארבארוסה (מאת ג'נטילה דה פאבריאנו, פיזאנלו ואחרים). ב1479, אחר כריתת ברית־השלום בין ויניציאה ובין מוחמד II, נשלח ג'נטילה למשך שנה לקושטה כדי לשרת את השולטן (תמונת־השולטן, מעשה־ידיו, נמצאת בגאלריה הלאומית, לונדון). אחיו ג'ובאני נתמנה כממלא־מקומו בוויניציאה, ומ1481 עסקו שני האחים בקישוט אולם־המועצה בתמונות מקוריות. נושאי־תמונותיו של ג'נטילה נטולים בעיקר מן הטכסים המפוארים של ויניציאה, וכן צייר דיוקנות של כמה משליטי־העיר. יצירתו המושלמת ביותר היא תמונת התהלוכה ביום־הזיכרון של מארקוס הקדוש — הפאטרון של ויניציאה (1490; באקאדמיה של ויניציאה). בתמונתו האחרונה — „דרשתו של מארקוס הקדוש באלכסנדריה" (בְּרֶרה, מילאנו) — וכן בתמונות אחרות שלו, היטיב לתאר את הרקע הארדיכלי של העיר וכן את המראה הכללי של קהל גדול על גוני־ההבעה של כל אחד מן היחידים שבו; תמונה זו הושלמה ע"י אחיו ג'ובאני.

3. ג'ובאני (Giovanni) ב' (נקרא גם ג'מבֶּלינו — Giambellino; 1429 ?, 1435 ?—1516) היה הפורה שבציירים מבני־ב'. מ60 שנות־פעולתו כאמן נשתמרו כ150 מתמונותיו, ולפי עדויות שונות יש להניח, שמספר דומה של יצירותיו אבד. — הוא למד אמנות מאביו בזמן ישיבתם בפאדובה (1445—1459), וכשבא מאנטניה לבית־האולפן קיבל ממנו ג'ובאני את הסיגנון הקווי, שהושפע מסיגנון־הפיסול של דונאטלו, ואת המבנה המרווח יותר של הקומפוזיציה. אך ג'ובאני לא הסתפק בקבלת נוסחה ציורית של זולתו, ובמשך עשרות שנים ביקש דרך מיוחדת להבעתם של ערכים ציוריים־חזותיים; את הצבע החשיב יותר משהחשיב את המבנה ואת הקו כשלעצמם — מה שהיה בניגוד גמור לזרם הפלורנטיני והרומי של הרנסאנס. ב' תפס את הצבע כתולדה של האור, ותפיסה זו כבר ניכרת בכמה מתמונותיו הראשונות; כמו־כן היה הראשון, שעמד על תכונותיו הציוריות של אור־היום,

ג'נטילה בליני: התהלוכה בכיכר מארקוס הקדוש בוויניציאה. האקאדמיה של ויניציאה

ג'ובאני בליני: לאונארדו לורדאן, הדוג'ה של ויניציאה
הגאלריה הלאומית, לונדון

וגיוון ההבעה הציורית היה עדיף, לדעתו, מסיפורי־המעשה על הנושאים הרבגונים ביותר. אחד מנושאיו העיקריים במשך רוב שנות פעולתו היה „האם הקדושה עם הילד", שבאמצעותו ביטא הלכי־רוח שונים ומרובים — עגמה מעורדנת, שהיא משובצת לתוך המסורת הוויניציאנית־הביזאנטית הקדומה, הוד־מלכות, שובבות־נעורים, רוך נשי ועונג אמהי. עצמאותו ניכרת ביחוד בתמונה „ישו בגת שמנים" (הגאלריה הלאומית, לונדון) — כנראה, תמונת־נעורים, שמכילה את הנוף הראליסטי הראשון באמנות הוויניציאנית. כשהיה בן 30 לערך צייר את קישוט־המזבח בשביל כנסיית־החסד (Carità) בעיר־מולדתו; יצירה זו מורכבת מלוחות מרובים (29), שמתמזגים — שלא כיצירות מסוג זה של קודמיו — למכלול אחיד. בהשפעת ביקורו המהפכני של אנטונלו (ע"ע) דה מסינה בוויניציאה, צייר ג'ובאני ב1475 תמונה על טהרת הטכניקה של צבעי־השמן ובפרספקטיווה אוירית — „תחיית ישו" (נאפולי, המוזיאון הלאומי) — ובשימוש באמצעים אלה היה הראשון בין ציירי־ויניציאה. בשנים שלאחר מכן נתרחבה תפיסת־הקומפוזיציה שלו, עד שמצא לשון ציורית (בתמונתו „מריה עם קדושים ומלאכים מנגנים", 1479 ?), שבה אין ערך לקו, אלא לצורה ולצבע בלבד. לשיא יצירתו הגיע בתמונתו „אלגוריה מיסתורית" — אחת מן התמונות השלוות והמושלמות ביותר של הרנסאנס, המבוססת על הרומאן בחרוזים „מסע־הנפש" (Le pèlerinage de l'âme) של גיום דה דיגילויל (Guillaume de Dugulleville; 1300 — 1377). ובאותה רוח צייר גם חמש תמונות של דמויות אלגוריות (האקאדמיה, ויניציאה). כצייר מקובל על החברה נהג ב' גם לצייר תמונות קטנות־ביחס בשביל לקוחות פרטיים — מה שלא היה מקובל עד זמנו. מן הדיוקנות המרובים שצייר שרדו רק 20 בלבד — כולם של גברים. בני־דורו ראו את מיטב יצירתו בתמונות־הענק, שצייר עם אחיו ותלמידיו. תמונות אלו, שהצטיינו בתיאור הראליסטי של מאורעות מדיניים, נהרסו בשרפה, שפרצה בארמון הדוג'ה בוויניציאה ב1577. נשתמרה רק דוגמה אחת מסוגן — „עינוייו של מארקוס הקדוש", שב' סיים סמוך למותו בסיועו של תלמידו ויטורה בליניאנו.

גדולי תלמידיו של ב' היו ג'ורג'ונה וטיציאן, שכל אחד מהם למד ממנו על־פי דרכו את השימוש בצבעים קורנים (בניגודי זוהר ואפלולית), שהם סימן־ההכר של האסכולה הוויניציאנית.

V. Goloubew, *Les dessins de Jacopo B.*, 1908 (רפרודוקציות של כל הציורים); R. Fry, *Giovanni B.*, 1900; G. Gronau, *Die Künstlerfamilie B.*, 1909; id., *Giovanni B.*, 1930; L. Venturi, *Contributi a Jacopo B.* (*L'Arte*, 1930, p. 180–186); Ph. Hendy, *Giovanni B.*, 1947.

פ. נ.

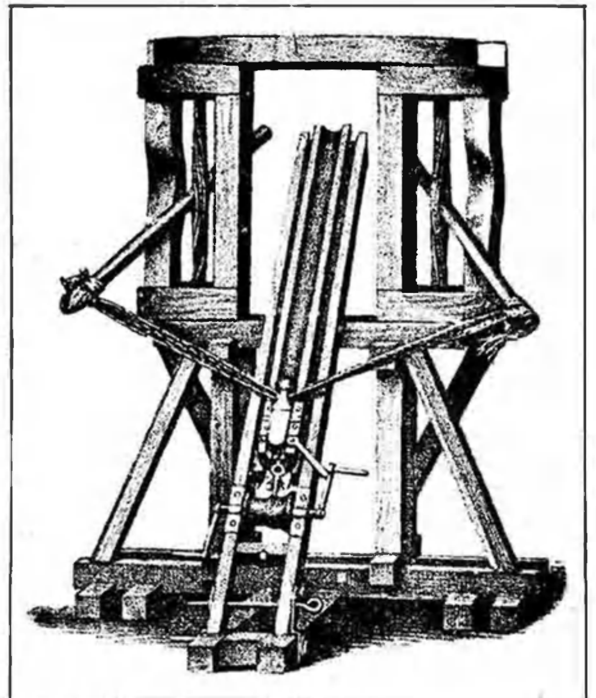
בֶּלִינִי, וִינְצֶ'נְצוֹ — Vincenzo Bellini — (1801, קאטאניה, סיציליה — 1835, פיטו, על־יד פאריס), קומפוזיטור איטלקי, ביחוד של אופרות. אביו של ב', שהיה אורגאניסטן, נהנה מתמיכתו של אציל סיציליאני, ותמיכה זו איפשרה לו לשלוח את ב', שגילה מנעוריו כשרונות מוסיקאליים, לנאפולי, במקום שהנער למד בקונסרוואטוריה אצל צינגרלי (ע"ע) ונפגש עם דוניצטי (ע"ע). כשעדיין היה ב' תלמיד הקונסרוואטוריה, הוצגה אופרה קטנה משלו „אדלסון וסאלוויני" (1825), והצלחתה גררה הזמנה לכתיבת אופרה שניה בשם „ביאנקה ופרנאנדו", שאף היא הוצגה בנאפולי שנה לאחר מכן. כשרונו המלודי המובהק וחושו הדראמאטי, הבולט באופרות הללו, משכו את לב הזמרים וקהל־המאזינים גם יחד, וב1827 כבר הוצגה אופרה שלישית של ב', „שודד־הים" (Il Pirata), בתיאטרון דלה סקאלה במילאנו, בהשתתפות טובי הזמרים של התקופה. ב' נעשה חביב־החברה ויצירותיו זכו להצלחה בלתי־מצויה גם בערים אחרות, כגון פארמה, ויניציאה ופאריס. יצירתו המושלמת והעצמאית הראשונה של ב' היא האופרה „הסהרורית" (La Sonnambula), שהצגת־הבכורה שלה נתקיימה במילאנו ב1831; ובאותה שנה הוצגה לראשונה גם האופרה הידועה ביותר שלו: „נורמה". הצגת־הבכורה של אופרה זו לא עלתה יפה, אך מן ההצגה השניה שלה ואילך עלתה חשיבותה בעיני־הקהל עד שנעשתה מן האופרות המקובלות ביותר. ב1832 ביקר ב' בנאפולי ואח"כ בסיציליה, ארץ־מולדתו, במקום שקיבלוהו בכבוד גדול. כשחזר לאיטליה נחל כמה כשלונות, ובאותם הימים גם נפרד מאהובתו ג'ודיטה קאנטו וגם ממחבר הטכססטים שלו, פליצ'ה רומאני. ב' קיבל אז הזמנה לבקר בלונדון ולנצח שם בהצגות של האופרות שלו. אח"כ נשתקע בכפר סמוך לפאריס, במקום שחיבר את האופרה הגדולה האחרונה שלו: „הפוריטנים". אופרה זו הוצגה בפאריס ובלונדון ב1835 בהצלחה יוצאת מן הכלל, אך זמן קצר אחר הצגתה מת ב' ממחלת־הכבד, שממנה כבר סבל קודם לכן. — החידוש שבאופרות של ב' הוא בעיקר בפיתוח הדראמאטי שלהן ובכוח הפנימי העמוק של נעימותיו. בין מעריציו הגדולים של ב' היו דוניצטי (שחיבר לזכרו שתי יצירות דתיות), שופן וריכארד ואגנר.

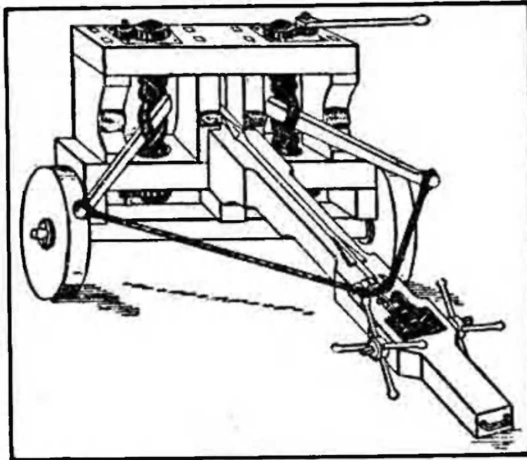
W. A. C. Lloyd, *V. B.*, 1909.

פ. ע. ג.

בְּלִיס, סֶר אַרְתּוּר — Sir Arthur Bliss — (נו' 1891, לונדון), קומפוזיטור בריטי. ב' היה תלמידם של הקומפוזיטורים סטאנפורד, הולסט, ווֹן ויליאמז. במלחמת-העולם I שירת בצבא הבריטי ואה"ב ישב זמן קצר בקאליפורניה. מ1941 עד 1945 היה מנהל מחלקת-המוסיקה בשירות השידור הבריטי (BBC). בתחילת פעולתו כקומפוזיטור היה ב' נועז וחדיש, כגון ב„סימפוניית-הצבעים" שלו, שכל פרק ופרק שבה מושפע מרשמי-צבע, ובמהתלה המוסיקאלית שלו „שיחות", שהיא כוללת את הפרקים האפיינים הללו: „אסיפת-ועד", „ביער", „באולם-הריקודים", „חד-שיח" ו„בתחנת הרכבת התחתית של כיכר-אוכספורד". עם התבגרותו האמנותית נעשה סיגנונו שקט, פנימי, רומאנטי יותר. המוסיקה הקאמרית שלו (רביעיות מיתרים, חמישיה לקלארינֶטה ולכלי-מיתר, סונאטות, ועוד) מצטיינת מכל שאר יצירותיו בכוח-אמצאה, מעוף-דמיון, כוח-ביטוי מלודי, הארמוניה, עיבוד רב-קולי מחושב וחוש ריתמי מובהק. ב' תרם גם לספרות האופרה והבאלט וחיבר מוסיקה סימפונית ומקהלתית.

בַּלִּיסְטָה (ballista, מיוו' βάλλειν, לזרוק), הנשק הארטילרי הכבד של הצבא הרומי, שהתפתח מ„זורקי-האבנים" (λιθοβόλοι) של הצבאות ההֶלֶניסטיים. תיאור-הב', שניתן על-ידי הסופרים הצבאיים הרומיים — ויטרוּביוּס, אַמיאַנוּס מארצֶלינוּס, וֶגֶטיוּס — אינו ברור כל-צרכו, וכן אין פרטיו של הציור, שנשתייר ממנה על עמוד-טריינוס, ניכרים יפה; לפיכך נבדלים זה מזה נסיונות השיחזור של הב', שנעשו ע"י חוקרים שונים. — מן המקורות מסתבר, שהב' היתה מעין מרגמה, שהופעלה בכוח הפיתול של מיתרים משוזרים; היא נדרכה בידי כמה בני-אדם בסיוע מנופים, אופני-סרן או גלגלת. מיתרי-הב' הוכנו מגידי-בהמות; בקשר למצור קרת-חדשת מסופר, שלאחר שבני-העיר הוכרחו להסגיר לרומים את נשקם הכבד, גזזו הנשים את שערן לשם הכנת המיתרים לכלי-נשק חדשים. הב' נבדלה מן הקאטאפולטה בממדיה הגדולים ובָמה שנמצאה בה מסגרת מיוחדת לכל צרור של 2

באליסטה קלה

באליסטה כבדה (לפי פֵּין גאלוֵוי)

חבלים משוזרים. בהתאם לכך היה בכוחה של הב' להטיל קליעים (כדורי אבן או עופרת וגם קורות) כבדים הרבה יותר מאותם של הקאטאפולטה, ובניגוד לקאטאפולטה היו קליעיה מוטלים לא בזווית שטוחה אלא תלולה — כ°45, מעין המרגמה או ההוֹביצֶר החדישים. הב' הרגילות היו מעיפות קליעים במשקל של 30—50 ק"ג בטווח של 300—400 מ', והב' הגדולות ביותר — קליעים של עד 120 ק"ג בטווח של 20—150 מ'.

הב' הכבדה נזכרת לראשונה (על-ידי ליוויוס, XXIV, 47) בקשר למצור, ששם סקיפּיו על קרת-חדשת החדשה (קארתגנה) שבספרד. בתקופה מאוחרת יותר היה כל לגיון מצוייד ב10 מכשירים כאלה. הב' שימשה בקרב לקריעת רווחים במערך צפוף של האויב, ובעיקר ככלי-מצור להרעשת עמדות של מתגוננים מאחרי חומת-מגן; המכשירים הגדולים כבדי-התנועה התאימו רק לצרכי-מצור. לשם הסעתה הורכבה הב' על כלי-רכב מיוחד (caroballista). — את פעולתו הקטלנית של נשק אדיר זה מתארים טאקיטוס (בסיפור על שימושו בידי הלגיון ה15 בקרמוֹנה נגד אספסיינוס בשנת 69), וכן יוסף בן מתתיהו בסיפוריו על מצור-יודפת (מלחמות, ג', VII, 23) ומצור-ירושלים (שם, ה', VI, 3). — יש ידיעות על נסיונות להטיל בב' פגרי-אדם או פגרי-בהמות נרקבים לתוך מחנה-האויב או לתוך עיר נצורה לשם גרימת מגפות — הנסיונות הראשונים של מלחמה ביולוגית-באקטריולוגית.

הב' נזכרת הרבה בספרות התלמודית (למשל: יר' סוטה ו', ב'; איכ"ר ב', ה'); צורת השם „בליסטרא" או „בליצטרא" נגזרה מ ballistarii (=החיילים המפעילים נשק זה), ונעשתה גם כינוי לציידים (חול' ס', ע"ב; שהש"ר ב', ל').

ביה"ב נגזרו מן המלה ב' שמותיהן של קשתות משוכללות (איט' balestra, צרפ' arbalète), ששימשו נשק-יד לחיילים (ע"ע קשת).

מ.

בַּלִּיסְטִיקָה (מיוו' βάλλειν — לזרוק), ענף-המכאניקה המטפל בתנועת-קליעים. מבחינים בין ב' חיצונית לב' פנימית: הראשונה דנה בתנועת-הקליע מחוץ ללועו של כלי-היריה והשניה — בתנועתו בתוכו.

ב' חיצונית. א) תנועה בהשפעתו של כוח-הכובד בלבד. מסלולו של גוף, שנע בהשפעת כוח-המשיכה של כדור-הארץ, הוא אליפּסה (ע"ע), שאחד ממוקדיה הוא מרכז כדור-הארץ. מסלול זה נקבע רק ע"י השיעור והכיוון של המהירות, שבה נע הגוף, ואינו תלוי

במסה שלו (ע"ע מכניקה). אם גוף נזרק מעל־פני כדור־הארץ, והמרחק שהוא עובר עד נפילתו קטן מאד ביחס לרדיוס כדור־הארץ, אין קטע־האליפסה שהוא מתאר שונה בפועל מפרבולה (ע"ע); שהרי בתנאים אלה אפשר להתעלם מעקמומיותו של כדור־הארץ, וכוח־המשיכה נמצא פועל באותו כיוון עצמו בכל נקודות־המסלול. משוואות־התנועה הן:

$$\frac{d^2x}{dt^2} = 0; \quad \frac{d^2y}{dt^2} = -g \qquad (1)$$

(g = תאוצת־הנפילה החפשית = $9.81\,m\,sec^{-2}$; ציר־y — כיוון האנך, ציר־x — החתך של מישור־האופק עם המישור העובר דרך y ודרך כיוון־זריקתו של הגוף). אם הגוף נזרק במהירות v_0 ובזווית φ כלפי מישור־האופק, מתקבל מ(1):

$$x = v_0 t \cos\varphi; \quad y = v_0 t \sin\varphi - \frac{gt^2}{2}$$

ומשוואת־המסלול היא:

$$y = x\,tg\varphi - \frac{g}{2}\frac{x^2}{v_0^2\cos^2\varphi}$$

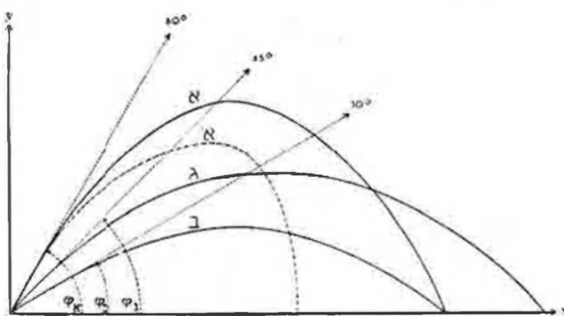
שהיא משוואת־פאראבולה.

הטוח X, שהוא המרחק מנקודת־הזריקה לנקודת־הנפילה, נקבע ע"י המשוואה $y(X) = 0$, ומתקבל:

$$X = \frac{v_0^2}{g}\sin 2\varphi \qquad (2)$$

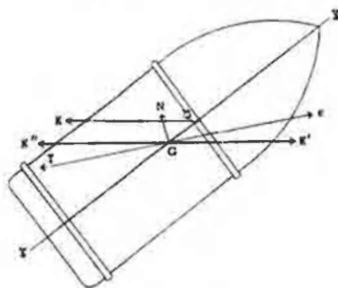
מ(2) נופק: 1) לגבי כל מהירות (v_0) נתונה הטווח הוא מאכסימאלי בזווית $\varphi = 45^\circ$; 2) לשתי זוויות φ_1, φ_2, שמקיימות $\varphi_1 + \varphi_2 = 90^\circ$, הטווח הוא שווה. אם $\varphi_1 > \varphi_2$, המסלול הקשור לφ_2 הוא המסלול השטוח והקשור לφ_1 הוא המסלול התלול; 3) זווית־הזריקה שווה לזווית־הנפילה (ציור 1, א, ב, ג).

כללים אלה חלים על תנועת־גוף בזריקה חפשית, שהיא מתגשמת בקירוב בקליעים מסוג ה$V2$, שעיקר מסלולם הוא בגובה של עשרות ק"מ מעל פני־האדמה, כלומר באויר קלוש מאד.

ציור 1.
א, ב, ג — פאראבולות־זריקה
בחלל הריק; א' — מסלול באליסטי; φ — זוויות־זריקה

ב) תנועה בהשפעת כוח־הכובד והתנגדות־האויר. מסלול הקליע באטמוספירה בתנאי לחץ־אויר ניכר שונה בהרבה מן המסלול המחושב לפי חוקי הזריקה החפשית. מחמת התנגדות־האויר אין הקליע מגיע לגובה ולטווח המחושבים, והשוק היורדת של קשת־מסלולו משופעת וקצרה מן השוק העולה (ציור 1, א'). כוח התנגדות־האויר אינו בדרך־כלל משיק למסלול, ומפני־כן אין התנגדות־האויר רק מאיטה את מהירותו של הקליע, אלא היא אף משנה את כיוונו (ציור 2): במקרים קיצונים עלול הקליע לחזור למקום שממנו נורה (כגון בבומרנג, ע"ע). בקליעים מודרניים נמנעות תופעות כאלו ע"י הכוונה קבועה של ציר־הסימטריה של הקליע כמשיק למסלול — מה שקוראים בשם יצוב־הקליע. קיימות שתי שיטות של ייצוב: 1) ע"י כנפיים (פגזי־מרגמה, רקטות, פצצות אויריות)

ציור 2.
השפעת התנגדות־האויר על מהירות הקליע וכיוונו
צצ — ציר־הקליע; מ — מרכז־ההתנגדות;
G — מרכז־הכובד; v — המהירות;
K — ההתנגדות; K' — ההתנגדות במרכז־הכובד.
אחרי ההפרדה לפי מקבילית־המהירויות מתקבל:
GK' — מהירות; TG — גורם העצירה של ההתנגדות;
GN — גורם־ההסטה של ההתנגדות.

שפעולתן דומה לפעולת־ההגה במטוס; 2) ע"י סיבוב מהיר של הקליע סביב ציר־הסימטריה שלו (פגזי־תותחים, קלעים של נשק קל), שעושה אותו לגירוסקופ (ע"ע).

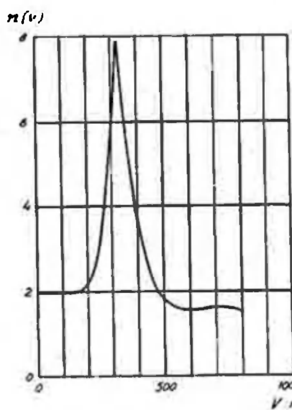
כוח התנגדות־האויר, הפועל על קליע מיוצב, הוא בכיוון משיק למסלול, ושיעורו תלוי בצפיפות־האויר (ϱ), במהירות־הקליע (v), בשטח־החתך (S) במישור הניצב לציר־הסימטריה, ובצורת־החתך במישור המכיל את ציר־הסימטריה — כלומר, בפרופיל של הקליע:

$$K = S\frac{\varrho}{\varrho_0}\,i\,U$$

(ϱ_0 = צפיפות־האויר ב0° ובלחץ 1 אטמ.; i = קבוע מספרי, שהוא אפייני לפרופיל). U מוגדר למעשה ע"י משוואה זו: לגבי קליעים שמהירותם קטנה מ$100\,m\,sec^{-1}$ תלוי הגודל U בv בלבד — $U = \frac{\varrho_0 v^2}{2g}$; במהירויות מרובות יותר תלוי U גם בשאר המשתנים, אך לגבי קבוצה של קליעים בעלי פרופילים דומים ולגבי מסלולים שלארכם אין ϱ משתנה הרבה (כלומר: הגובה המאכסימאלי אינו גדול), נמצא שוב שU תלוי בדרך כלל בv בלבד. לפיכך: $U = f(v)$, או

$$K = S\frac{\varrho}{\varrho_0}\,i\,f(v) \qquad (3)$$

(קבוע־הצורה i תלוי במקצת בS). נוהגים לבטא את (3) בצורה: $f(v) = cv^{n(v)}$ (c = קבוע). הפונקציה $n(v)$ נקראת מעריך התנגדות־האויר, והיא מתוארת בציור 3 לגבי פגז־תותח טיפוסי.

ציור 3.
מהירות־הקליע והתנגדות־האויר
היד־העקום מקביל למהירות־הקול

בניגוד לזריקה החפשית, הטווח המאכסימאלי X_0 של קליע, שנתקל בהתנגדות־האויר, תלוי במסה (ציור 4). X_0 ניתן

להערכה גסה, כשאין מתחשבים בכוח־הכובד ושואלים: איזו דרך $(\overline{X}_0)$ יעבור הקליע עד שיגיע למנוחה? מן המשוואה $m\frac{dv}{dt} = -S\frac{\varrho}{\varrho_0}i\,f(v)$ נופק: $v\frac{dv}{dx} = -\frac{S}{m}\frac{\varrho}{\varrho_0}i\,f(v)$, ולפיכך: $\overline{X}_0 = \frac{S}{m}\frac{\varrho}{\varrho_0}i\int_0^{v_0}\frac{vdv}{f(v)}$

אם שני פגזים שווי־פרופיל הם בעלי קטרים (קאליברים) שונים (d_1, d_2), נמצא:

$$\frac{S_1}{S_2} = \frac{d_1^2}{d_2^2};\quad \frac{m_1}{m_2} = \frac{d_1^3}{d_2^3};\quad \frac{i_1}{i_2} \sim 1$$

אם הם נורים במהירות שווה (v_0), מתחייב:

$$\frac{\overline{X}_0^1}{\overline{X}_0^2} \sim \frac{d_1}{d_2}$$

כלומר: הטווח המאכסימאלי הוא בקירוב פרופורציוני לקאליבר.

הבעיה היסודית של הב׳ החיצונית היא פתירת משוואות־התנועה לגבי קליע, שעליו פועלים גם כוח־הכובד וגם

ציור 4.

זווית־היריה, המסה והטווח בפגזי־תותח (המספרים בק״מ; המהירות ההתחלתית 550 מ׳/שניה)

------ פאראבולות־הזריקה (בחלל הריק) לזווית־יריה של 20° ו־70°

——— מסלולים באליסטייה בפועל (משמאל לימין):

פגז של 6.9 ק״ג בזווית של 70°,

״ ״ ״ ״ ״ ״ 20°,

״ ״ 82 ״ ״ ״ 20°.

כוח התנגדות־האויר כמשיקים למסלול. את משוואות־התנועה אפשר לנסח:

$$\frac{dv_x}{dt} = \frac{d}{dt}(v\cos\Theta) = -cf(v)\cos\Theta \qquad (\text{א}4)$$

$$\frac{dv_y}{dt} = \frac{d}{dt}(v\sin\Theta) = -cf(v)\sin\Theta - g \qquad (\text{ב}4)$$

$$\left[c = \frac{S}{m}\frac{\varrho}{\varrho_0}i\right]$$

(Θ = הזווית בין מישור־האופק והמשיק למסלול). מכאן נופק:

$$-g\cos\Theta = v\frac{d\Theta}{dt}, \qquad (5)$$

ומ(5) ו(4א) —

$$\frac{d}{d\Theta}(v\cos\Theta) = \frac{c}{g}vf(v). \qquad (6)$$

משוואה זו, המכילה רק את המשתנים v ו־Θ, נקראת המשוואה היסודית של הב׳ החיצונית: אם נמצא לה פתרון $v = v(\Theta)$, נמצאים כל שאר המשתנים של התנועה ע״י אינטגראציה בלבד.

האינטגראציה של (6) היא פשוטה באופן יחסי למסלולים שטוחים; שיטת־קירוב למסלולים שטוחים הונהגה ע״י סיאצ׳י (Siacci; 1880), והיא מאפשרת חישוב מהיר של משתני־התנועה על־סמך טבלאות פשוטות; התפתחות התותחים האנטי־אוויריים ובעיות הכיוון בהפצצות אוויריות במלחמת־העולם II הצריכו שימוש בשיטות מסובכות הרבה יותר.

החישוב המבוסס על פתרון המשוואה (6) הוא בדרך־כלל רק הצעד הראשון בחישוב מסלולו של קליע לשם קביעתו המדוייקת של המסלול יש להתחשב גם בהשפעות של הרוח ושל כוחות אוירודינאמיים, שנובעים מסיבוב־הקליע, ובטווחים ארוכים — גם בהשפעה של כוח־קוריוליס, שנובע מסיבוב כדור־הארץ על צירו (ע״ע מכניקה).

ב׳ פנימית. קלע או פגז מקבל את אנרגיית־התנועה שלו ע״י התפוצצות חומר־ההדף בבית־הבליעה של כלי־היריה. חומר־הדף הוא תערובת של חמרים מתחמצנים ומחמצנים, כגון אבק־שרפה (ע״ע), או תרכובת מתפרקת מחמת זעזוע מכאני, כגון כותנת־היריה (אבק־שרפה לא־מעשן), המוצרים של ההתפוצצות — שהיא ראקציה אכסו־תרמית — הם בשני המקרים גאזים. גם ההתפרקות נקראת בערה, אע״פ שאינה נזקקת לחמצן מן האויר ואינה אלא חימצון פנימי — חימצון חלק אחד של המולקולה ע״י חלק שני. מהירות הבערה של חמרי־הדף — ז.א.: מהירות הנסיגה של פני החומר המוצק — בתנאים הקיימים בתוך בתי־הבליעה של כלי־היריה היא מסדר־גודל של עשרות ס״מ בשניה, והיא תלויה במידה מרובה בלחץ־הגאזים: מהירות הבערה היא בקירוב פרופורציונית ללחץ.

משמתחילה הבערה של חומר־ההדף עולה לחץ־הגאזים במהירות עד שהקלע או הפגז נעתק ממקומו ומתקדם לאורך הקנה. מכאן ואילך משפיעים על לחץ־הגאזים שני גורמים: המשך הבערה מגדיל את הלחץ ע״י יצירת גאזים נוספים; התקדמות הקליע גורמת להפחתת הלחץ ע״י הגדלת הנפח העומד לרשות הגאזים. בציור 5 מתוארת תלותו של הלחץ בזמן בתותח־צי של 6 אינצ׳ים (משקל־הפגז: 50 ק״ג; משקל המטען של חומר־ההדף: 20 ק״ג).

ציור 5.
הלחץ במשך היריה

התביעות הצבאיות ביחס לתיכנון הבאליסטי של כלי־יריה מכוונות לשלושה גורמים: א. מהירות־הלוע (=מהירות הפגז או הקלע ברגע שהוא עוזב את הקנה); ב. משקל כלי־היריה; ג. אחידות במהירות־הלוע של פגזים הנורים מכלי־יריה אחד כתנאי לדיוק הטווח.

מהירות־הלוע, הנקבעת ע״י האנרגיה הקינֵטית של הפגז, מותנית במשקלו של חומר־ההדף וביעילות־הבערה — שהיא היחס שבין האנרגיה המכאנית של הפגז ובין האנרגיה הכימית של חומר־ההדף. ברוב כלי־היריה היעילות היא כ־$1/3$.

משקלו של כלי־יריה בעל קאליבר מסויים נקבע בעיקר ע״י הלחץ המאכסימאלי, שהכלי צריך לעמוד בו, וע״י אורך־הקנה הדרוש כדי שכל חומר־ההדף — או עכ״פ רובו — יספיק להתפרק קודם שהקליע מגיע ללוע.

האנרגיה הנמסרת לפגז היא

$$E = S\int_0^l (px)dx \qquad (7)$$

(S = שטח־החתך של הפגז, l = אורך־הקנה, $p(x)$ = הלחץ על הפגז לאחר שעבר דרך x). מחמת הבדלים קלים (כימיים ומכאניים) בין מטען הודף אחד לשני — אין תהליך־הבערה זהה בדרך־כלל בפגזים שונים; ז.א.: $p(x)$ לפגז אחד שונה במקצת מ־$p'(x)$ לפגז שני. הפרש האנרגיה לשני הפגזים במשך מהלכם בקנה מבוטא ע״י הנוסחה:

$$E' - E = S\int_0^l [p'(x) - p(x)]dx \qquad (8)$$

אך האנרגיה הכללית המשתחררת בבערה היא קבועה לכל הפגזים (אם אין התחמושת לקויה); לפיכך, אילו היה אורך־הקנה אינסופי, היה:

$$\int_0^\infty p(x)\,dx = \int_0^\infty p'(x)\,dx \qquad (9)$$

מ(8) ו(9) מתקבל:

$$E' \quad E = S\int_l^\infty [p'(x) - p(x)]dx \qquad (10)$$

נמצא שלְשם קבלת אחידות במהירות־הלוע יש לתכנן את הבערה באופן שתסתיים זמן ניכר קודם שהפגז עוזב את הקנה, לשון אחרת — ש$p(l)$ יהיה תמיד קטן; במקרה זה האינטגראלים $\int_l^\infty p(x)dx$, $\int_l^\infty p'(x)dx$ — ועל אחת כמה וכמה הפרשם — הם קטנים.

יעילות פִּיזוֹמֶטרית היא היחס בין הלחץ הממוצע בקנה בזמן תנועת־הפגז (p_m) ובין הלחץ המאכסימאלי (p_{max}): $\eta = \frac{p_m}{p_{max}}$. לשם השגת אחידות טובה במהירות־הלוע צריך הפגז לעבור תחום ניכר של הקנה כשהלחץ עדיין הוא נמוך, ז.א.: בתנאים שבהם הלחץ הממוצע הוא נמוך־ביחס והיעילות הפיזומטרית קטנה. מצד שני, כדי להשיג מהירות־הלוע מרובה מאד יש לקיים את הלחץ המאכסימאלי, האפשרי בכלי מסויים, זמן מרובה עד כמה שאפשר, ז.א: לקבל יעילות פיזומטרית גבוהה. בתותחים נגד רכב משוריין חשובה בעיקר המהירות המרובה של הפגז; לפיכך מסדירים כאן יעילות פיזומטרית גבוהה (עד 60%). לעומת זה במרגמות חשובה בעיקר האחידות במהירות־הלוע; לפיכך מסדירים בהן בדרך־כלל יעילות פיזומטרית נמוכה (עד 40%).

האנרגיה הקינֵטית של הפגז (7) ניתנת לניסוח גם לפי:

$$E = Sp_{max}\eta l \text{ או } E = Sp_m l \qquad (11)$$

בתותחים שווי יעילות פיזומטרית ולחץ מאכסימאלי, אך בעלי קאליברים שונים (d_1, d_2), נמצא: $\frac{E_1}{E_2} = \frac{S_1 l_1}{S_2 l_2}$. שטח־החתך הוא פרופורציוני לריבוע הקאליבר: $\frac{S_1}{S_2} = \frac{d_1^2}{d_2^2}$, ואילו אורך־הקנה מותאם בדרך־כלל לקאליבר: $\frac{l_1}{l_2} \sim \frac{d_1}{d_2}$; לפיכך נמצא:

$$\frac{E_1}{E_2} \sim \frac{m_1}{m_2}$$

בתנאים אלה אין הבדל ניכר בין מהירות־הלוע בשני התותחים, כי

$$v_1 = \sqrt{\frac{2gE_1}{m_1}} \sim \sqrt{\frac{2gE_2}{m_2}} = v_2$$

האנרגיה הכללית של הפגז נקבעת למעשה ע״י משקלו של חומר־ההדף. את הדרישות לגבי לחץ מאכסימאלי מסויים ויעילות פיזומטרית מסויימת אפשר לספק ע״י בחירת צורה מתאימה של גוש (או גושי) חומר־ההדף; הבערה מתרחשת על כל שטח־הפנים של חומר־ההדף, ובערה מהירה מושגת באריזה בעלת שטח־פנים גדול (למשל: אוסף של מקלות דקים). הסֵדר מדוקדק יותר של מהלך־הבערה מושג ע״י בחירת חתך מתאים של יחידת חומר־ההדף: אם החתך הוא עגול — השטח הולך ומצטמצם בהמשך הבערה (בערה רֶגְרֶסיווית); אם החתך הוא טבעתי — השטח נשאר קבוע בקירוב (בערה ניטראלית); ואילו בערה שמגדילה את שטחו של חומר־ההדף (בערה פְּרוגרֶסיווית) מושגת ע״י חתך, שצורתו צורת עיגול מנוקב בכמה מקומות.

P. Charbonnier, *B. intérieure*, 1908; id., *B. extérieure*, 1921; G. Bianchi, *B. esterna*, 1910; K. Cranz – K. Becker, *Lehrbuch der B.*, 1925–1936[2]; L. Hanert, *Geschütz und Schuss*, 1928; E. E. Herman, *Exterior B.*, 1935; T. Levi-Civita – M. Amaldi, *B. esterna*, 1935; H. Hays, *Elements of Ordnance*, 1938; P. Curti, *Aussere B.*, 1945; J. Corner, *Theory of the Interior Ballistics of Guns*, 1950.

ג. ג.

הב׳ בהתפתחות הנשק ושיטות־הלחימה. השגי־המדע שימשו תמיד גורם מכריע בקביעתם של סוגי־הנשק, אמצעי התנועה, הקשר ועוד, והשפיעו אף על הטאקטיקה; ואילו הצרכים הטאקטיים, המתחדשים מזמן לזמן בהשפעתו של הניסיון המעשי, גרמו עפ״ר להמרצתו של המחקר המדעי ולהתפתחותו בכיוונים חדשים. שלבי ההתקדמות בתורה הבאליסטית מקבילים בראש וראשונה לשלבי השיכלול של כלי־היריה; ובעקיפים השפיעה הב׳ גם על שטחים אחרים של הטכניקה הצבאית: הנדסה, ביצור ועוד.

מבחינה זו אפשר להבחין בהיסטוריה הצבאית בכלל ובהיסטוריה של ייצור־הנשק בפרט כמה תקופות:

תקופת כלי־היריה בעלי ההפעלה המכאנית. החוקים היסודיים של הב׳ החיצונית כבר היו ידועים, כפי שיש להניח, בימים קדומים ביותר, מאחר שבלא הנחה זו קשה להבין כיצד נבנו והופעלו כלי־הארטילריה הפרימיטיוויים הראשונים. על כלים אלה אנו למדים, למשל, מן התנ״ך. כך מסופר על עוזיה המלך: „ויעש בירושלם חִשְּׁבֹנוֹת מחשבת חושב, להיות על המגדלים ועל הפנות לירוא בחצים ובאבנים גדלות" (דהי״ב כו, טו). כמעט שאין ספק בדבר, שלצבא האשורי, ואחריו לצבאות של הבבלים והפרסים, היו כלים ארטילריים, שאפשר היה להפעילם נגד מבצרים ומתוכם. — במלחמה הפֶּלוֹפּוֹנֶסית, ואח״כ במסעותיהם של

פיליפוס ואלכסנדר, כבר השתמשו בשני הסוגים של נשק ארטילרי, שהם יסודיים עד היום: כלי בעל מסלול־תעופה שטוח — ה ב ל י ס ט ה, קודמו של התותח, וכלי בעל מסלול־תעופה תלול — ה ק ט פ ו ל ט ה, קודמם של ההוביצר והמרגמה. שניהם הופעלו באמצעים מכאניים — הראשון ע״פ עקרון־המתח, השני ע״פ עקרון משקל־הנגד. כלים אלה הגיעו ליעילות ניכרת: אורך הטווח היה 300—500 מ׳ ומשקל הקליע של הקאטאפולטה — עד 100 ק״ג ויותר. יעילות זו היתה פרים של שיכלולים, שהוכנסו בכלים הנזכרים עם התפתחותה של הפיסיקה, וביחוד זו של הב׳, על סמך חקירותיהם של אריסטו ותלמידיו. עם זה הושפעה לא במעט מחשבתם של אנשי־המדע היוונים על־ידי הלקח המעשי, שלמדו מן הקרבות שאירעו בימיהם. מיזוג של מסקנות התורה המדעית ופרי הניסיון הממשי בשדה־הקרב אנו מוצאים בכתבים התאורטיים הראשונים בדבר בניית כלי־יריה ושיטות יריה וכיוון, שהופיעו באותה תקופה או סמוך לה: כתבי א נ א ס הטאקטיקן, פ י ל ו ן הביזאנטי ו ה י ר ו ן האלכסנדרוני.

התורה הבאליסטית היוונית הדריכה גם את „חיל־התותחנים" של הצבא הרומי. חיל זה היה מפותח ביותר, מבחינת טיבו וגדלו כאחד, ביחוד בתקופת־הקיסרות. קרוב לוודאי, שנוצלו על־ידיו גם השגי המחקר והנסיונות של ארכימדס (ע״ע). מבחינת העקרונות של בנייתו והפעלתו נשאר הנשק הרומי זהה־בפועל עם הבאליסטה והקאטאפולטה היווניות. גם כלי־היריה ביה״ב לא היו שונים ביסודם מאותם של התקופה העתיקה עד המאה ה־14—15, שבה חל בהם שינוי מכריע עם המצאתו של אבק־השרפה (ע״ע).

ה ב׳ ו כ ל י ־ ה י ר י ה ב ע ל י ה ה פ ע ל ה ה כ י מ י ת. התביעות, שהוצגו ע״י אנשי־צבא לגבי הסוגים השונים של הנשק החם (גם של חיל־התותחנים גם של חיל־הרגלים), הן: הגדלת הטווח והדיוק, זירוז קצב־היריה והגברת כוח־החדירה של הנשק. כמרכז נתעוררה הבעיה של שילוב כל התכונות המבוקשות בנוחיות השימוש ובניידותו של הכלי בשדה.

הפתרון הטכני של השאלות הללו היה מותנה, קודם כל, בהרחבתו ובהעמקתו של המחקר המדעי העיוני. ההתקדמות של הפיסיקה מן המאה ה־15 עד המאה ה־18, התגליות של טרטליה, של גלילאי, של בקמן, של ניוטון ושל רובינז (ע׳ להלן, עמ׳ 899/900) בתורת־הנפילה ובב׳ חיצונית, הן שיצרו את היסוד לכמה שיכלולים טכניים מכריעים בכלי־היריה, ביחוד במה שנוגע לסדרי־הכיוון ולצורת־הקליע. התקדמות המדע הכימי פיתחה את הב׳ הפנימית, וההשגים בתחום זה הביאו לידי השיפורים הגדולים בחמרים הודפים — מאבק־השרפה הגרעיני דרך אבק־השרפה הלא־מעשן עד חמרי־הנפץ והמאיצים החדישים.

להשגי הפיסיקה והכימיה ולמחקרי הב׳ החיצונית והפנימית כאחד היו, בסיכומו של דבר, תוצאות חשובות בשטח המטאלורגי והמכאני. הם הביאו לידי הנהגתן של שיטות חדשות בבניה ובייצור של נשק בין המאה ה־16 וה־19 ולכל השינויים הגדולים בחימוש־הצבא, שהוכנסו באותה תקופה — פתוח במעבר מרובה־הפתיל לרובה־החלמיש ובשיטות המחושבות של לבלייר וגריבוואל בבניית־תותחים, וסיים בכלי־היריה המופעלים בדרך הפרקוסיה, בהמצאת הסלילים, בכדור האחיד בעל התרמיל ובטעינה של כלי־היריה מצד פתח־הבליעה (בעוד שקודם לכן היו טוענים אותו מצד הלוע).

גם השלב האחרון של התפתחות זו — המהפכה הגדולה שבאה בין 1850 ו־1914 בטכניקה בכלל ובטכניקת־החימוש בפרט — לא היה במידה מרובה אלא מסקנה שימושית מן הכללים, שנקבעו בין המאה ה־16 וה־18 ע״י המדע הבאליסטי על שני ענפיו. פירותיה של מהפכה זו הם כלי־הנשק, שבהם צוידו הצבאות בתחילת מלחמת־העולם I: רובה־המחסנית המודרני, המקלע הבינוני, הארטילריה הקלה והכבדה החדישות — הכלים, שגרמו לשינוי גמור במושגים (שהיו רווחים עד אז) של הטווח, קצב־האש, כמות־האש וכוח־החדירה של הנשק וגררו שינויים עמוקים בתורת־הלחימה ובבניין־הצבאות עצמם.

ה ב׳ ב מ ל ח מ ו ת ־ ה ע ו ל ם ה א ח ר ו נ ו ת. מתוך הניסיון הקרבי המעשי נתעוררו בין 1914 ו־1945 שורה של בעיות חדשות, שחייבו פיתוח נוסף של המדע הבאליסטי על שני ענפיו, כדי למצוא להן פתרון טכני־מכאני. כאן נציין רק אחדות מבעיות אלו:

א. חישוב באליסטי חדש נדרש לשם תיקון המגרעות, שנמצאו בנשק האוטומאטי הבינוני והקל: אי־דיוק וחוסר־יציבות, שבאו כתוצאה של זעזועי־הקנה מחמת האש הרצופה.

ב. היה צורך במחקר נמרץ נוסף בב׳ הפנימית והחיצונית כדי לאפשר את הופעתו של נשק חדש — התותח המרחיק לקלוע, כגון התותח הגרמני, שהופעל ב־1918 ממרחק של 130 ק״מ נגד פאריס.

ג. פיתוחם של כלים ארטילריים מסוג חדש, שמסוגלים לסייע לחיל־הרגלים מקרוב ושהם יעילים נגד ביצורי־שדה, דרש את איזונן של תכונות באליסטיות מסויימות עם תכונות טכניות, כגון: ניידות־הכלי בשדה, משקל מועט עד כמה שאפשר, סדרי בלימה ורתיעה פשוטים, צורה חדשה של תחמושת. אחד מן הפתרונים העיקריים לבעיה זו היתה ה מ ר ג מ ה על סגולותיה המיוחדות: העברת תהליך ההדיפה בעיקר אל מחוץ־לקנה ע״י מטענים מאיצים והכוונת הקליע ע״י כנפיים בזנבו.

ד. במלחמת־העולם II היו הבעיות העיקריות של המדע הבאליסטי קשורות בטאנק ובאווירון. מצד אחד, היה צורך לצייד את הרכב המשוריין ואת המטוסים למיניהם בכלי־יריה, שמספקים את הדרישות הקרביות ושהם מותאמים מבחינת נפחם וצורתם לכלי־הנסיעה הנדונים. מצד שני, היה צורך דחוף בייצור אמצעי־נגד לטאנק ולאווירון: תותחים אנטי־שריוניים למיניהם, שמהם נדרש מיזוג של מהירות־לוע מרובה מן הרגיל עם קצב־אש מהיר, קלות־תנועה בשדה ובניין נמוך, ותותחים אנטי־אווירוניים, שמהם נדרשו טווח, זווית־יריה ואפשרויות־כיוון שונים מאותם של התותחים, שהיו מצויים אז.

החימוש החדש, ממלחמת־העולם II ואילך, על סוגיו השונים: תותחים ללא־רתע, הרקטות למיניהן, הקליעים־המודרכים, וכד׳ — היה אף הוא מפירותיהם הטכניים של השלבים האחרונים בהתקדמות הפיסיקה והכימיה, וביחוד של הענף האלקטרוני שבהן והשפעת השגיו על הב׳ החיצונית והפנימית. המדע הבאליסטי הוכרח לעשות מאמצים נוספים ויחידים במינם, כדי לפתור את בעיות הייצור וההפעלה של סוגי־החימוש החדישים הללו.

יש. ב.

ב׳ משפטית היא שיטת־בדיקה, שמסייעת למשטרה החוקרת לזהות קליעים שנורו מכלי־יריה. כל כלי־יריה מטביע סימנים מסויימים בקליעים שנורו ממנו, והם שונים מן הסימנים שכל כלי־יריה אחר משאיר בקליעיו („טביעת־אצבע" של כלי־היריה). בחקירת פשעים שבוצעו ע״י יריה ובבדיקת כלי־יריה חשודים, יורה החוקר ריית־ניסיון בכלי החשוד ומשווה במיקרוסקופ את הסימנים שבקליע־הניסיון עם הסימנים שבקליע שבו בוצע הפשע. בדרך זו הוא מסוגל לברר, אם אמנם שימש הכלי החשוד ליריה הנדונה.

מ.

היסטוריה. כמדע שימושי התפתחה הב׳ רק במחצה השניה של המאה ה19. קודם לכן טיפלו פיסיקנים ומאתמאטיקנים מרובים בבעיות־היסוד של הב׳ בעיקר מבחינה עיונית בלבד. אריסטו ואנשי האסכולה האריסטוטלית עד סוף המאה ה16 השתדלו לברר את סיבת המשך תנועתו של קליע לאחר שנפרד מן הגורם שהתניע אותו. ההשערה הפריפאטטית ראתה סיבה זו במדיום (תוך), שבו נע הקליע. פילופונוס (המאה ה6), ואחר־כך פרנציסקוס דה מרקיה (Franciscus de Marchia), בורידן (ע״ע) ואלברט מסאכּסוניה, הניחו את היסודות לתורת ה„אימפטוס" (impetus = דחף), שלפיה מקנה המניע לקליע כוח, שמשתכן בתוכו וגורם להמשכת התנועה. היוונים ידעו להרכיב כוחות (או מהירויות) רק כשהם פועלים בקו אחד או בקווים מקבילים, ועל־כן נשארה בשבילם תנועת־הקליע בעיה ללא פתרון, פרט למקרים שבהם זהה הכיוון של הכוח המניע עם כיוונו של הכובד, למשל בזריקה מאונכת. הוגי־הדעות הפריפאטטיים של יה״ב תיארו את התנועה כמורכבת בחלקה הראשון מקו ישר משופע, שפונה למעלה עד אפיסת הכוח המניע (החיצוני), ובחלקה השני מקו מאונך, שלארכו נופל הקליע בהשפעת כוח־הכובד (שאיפתו להגיע ל„מקומו הטבעי"). חסידי תורת־הדחף — לאונרדו דה וינצ׳י (ע״ע), טרטליה (ע״ע), קרדנו (ע״ע) ובנדטי (מורו של גלילאי) — טענו, שכוח־הכובד מתחיל לפעול עוד קודם התאפסות הדחף, ומפני־כן אין השיא של קו־התנועה זווית חדה אלא קשת עקומה, שהיא מקשרת את שני הקטעים הישרים, שבכל אחד מהם פועל רק גורם אחד — בראשון הדחף ובשני הכובד.

דחיפה מכרעת להעמקת העיון בתופעות הבאליסטיות ניתנה עם המצאת אבק־השריפה והתחלת השימוש בתותחים בסוף יה״ב.

ניקולו טרטליה (ע״ע) התחיל את חקירותיו הבאליסטיות במציאת זווית־הגובה המתאימה לטווח מאכסימאלי. על יסוד ההבחנה האריסטוטלית בין תנועה טבעית ותנועה מאולצת קבע טארטאליה, שבתנועה טבעית המהירות היא מאכסימאלית בסופה של התנועה, ואילו במאולצת — בתחילתה. מאחר שאין הקליע יכול להיות נתון בבת אחת גם לתאוצה וגם לתאוטה, הסיק מכאן, שהמסילה מורכבת משני חלקים: קטע של תנועה מאולצת, שמהירותה פוחתת והולכת, וקטע של תנועה טבעית, שלארכו המהירות גדלה והולכת. בהמשך מחקריו הכיר טארטאליה, שהדחף והכובד פועלים יחד לאורך כל קו־התנועה. הוא תיאר את הקוואדראנט לקליעה (מכשיר־הכוונה) וערך טבלת־טווחים; בדרך נסיונית מצא, שזווית־גובה של 45° היא תנאי לטווח מאכסימאלי.

אסכולה איטלקית־ספרדית של חוקרי ב׳ המשיכה בעבודותיו של טארטאליה. ויאמונט (Viamont) מצא, שהטווח פרופורציוני לסינוס של זווית־הגובה. ספר־הדרכה ראשון לב׳ מעשית (Prattica Manuale dell'Artigliera) חיבר לואיס קוליאדו (Luys Collado). גאלילאי השתמש בעקרונות המכאניקה החדשה שלו לגבי בעיות באליסטיות לאחר שגילה את חוקי־הנפילה. אף־על־פי ששיקוליו היו צריכים להבהיר לו, שצורת המסילה של קליע (ללא התחשבות בהתנגדות־האויר) היא פאראבולה, הוכח הדבר לראשונה ע״י קוליירי (ע״ע), שהרכיב שתי מהירויות — אחת (קבועה) בכיוון־הזריקה המקורי והשניה (שהולכת וגדלה עם הזמן) בכיוון האנך. גאלילאי הכליל מסקנות אלו בספרו „על שני המדעים החדשים" וביסס בזה — עם תלמידו טוריצ׳לי (ע״ע) — את תורת הב׳ הפאראבולית, המתארת את צורת המסילה של גוף מותנע בהשפעת כוח־הכובד בלבד. תורה זו היתה נכונה מבחינה מאתמאטית, אבל התאמתה אל הניסיון המעשי היתה מועטת כל־כך, שתותחני־הצבא לא שמו לב למסקנות אלו כלל. איזק ביקמן (Isaac Beeckman) היה הראשון, שהצביע על התנגדות־האויר כעל סיבתה של אי־התאמה זו. את השפעתה של התנגדות זו על צורת קו־הזריקה חקר ביסודיות מרובה יותר מרסן (ע״ע), שספרו (Ballistica et Acontismologia, 1644) הפיץ את המונח „ב׳" ברבים. בעיית התנגדות־האויר העסיקה חוקרים מרובים במאה ה17: מריוט (ע״ע) דן בה (בחיבורו Traité de percussion, 1683) מנקודת־המבט של הפיסיקה הקארטסית, ופראנסוא בלונדל (בחיבורו L'Art de jeter les bombes, 1683) התבסס על יסודות הפיסיקה הגאלילאית. חישוב מאתמאטי של השפעת התנגדות־האויר על מהירות־הקליע ועל צורת־מסילתו ניתן ע״י ניוטון (ע״ע), שהוכיח את גידולה של התנגדות זו עם ריבוע המהירות של הקליע ועם הצפיפות של המדיום; ניוטון גם חקר לראשונה את השפעת צורת־הקליע על התנגדות־האויר. מסקנותיו שוכללו על־ידי פייר וריניון (Varignon), ובעיקר ע״י י. ברנולי (ע״ע), שפתר ב1719 את המשוואה הדיפרנציאלית הכללית של הבעיה הבאליסטית, וע״י ד׳אלנבר (ע״ע) ואוילר (ע״ע). — אע״פ שעבודות אלו הניחו את היסוד לב׳ העיונית המודרנית, לא הציעו פתרונים לבעיותיה המעשיות, מאחר שהחיבוך של גוף באויר תלוי בגורמים ובתופעות מסובכים מאד, שהבנתם דורשת עיון מעמיק באוירודינמיקה (ע״ע). רק עם התפתחותו של מקצוע זה במאה ה19 התחיל השימוש המעשי הרציני בב׳. — שאלת בדיקת כוחו של אבק־השריפה נתעוררה גם היא במאה ה17. מתחילה מדדוהו ע״י הטווח ואח״ב ע״י עומק החדירה של הקליע לתוך חמרים מסויימים. עם פירסום כתביו של גאלילאי הסתבר, שקביעת המהירות והמסה של הקליע מספקת את המבוקש. על יסוד זה המציא בנג׳מין רובינז (Robins) את המטוטלת הבאליסטית, המודדת את המהירות ע״י מדידת הסטיה של מטוטלת, שבה נבלע הקליע; ספרו „עקרונות חדשים לקליעה" (New Principles of Gunnery, 1743) הוא חיבור־יסוד לשימוש המעשי בב׳. את השפעת הרתיעה של כלי־היריה על כיוון הקליע כבר חקר ב1661 לורד ברונקר (Brouncker). הב׳ החדישה מרחיבה את דיוניה גם על תנועת ראקטות וירחים מלאכותיים.

P. Charbonnier, *Essais sur l'histoire de la B.*, 1928; H. J. Tallovist, *Oversikt av B.s Historia*, 1931; A. R. Hall, *B. in the Seventeenth Century*, 1952.

מ. י.

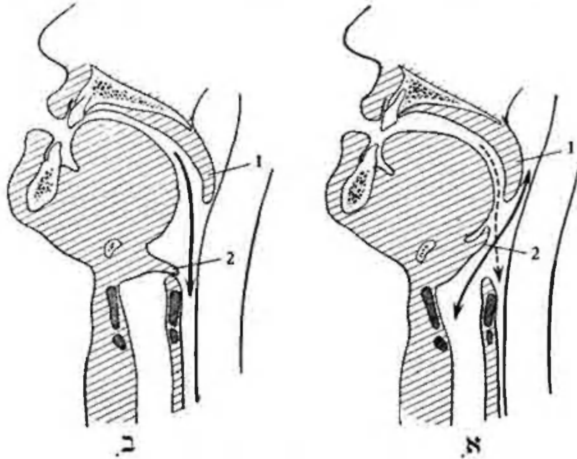
בְּלִיסַרְיוּס — Belisarius — (565—505), מצביא ביזאנטי. ב׳ היה ידידו של הקיסר יוסטיניינוס ונתמנה ע״י זה האחרון כשר־צבאו. לאחר שנלחם ללא הצלחה בפרסים כשלרשותו עמד חיל מצומצם מאוד (526), הודח מכהונתו (531). אך כשפרץ בקושטה ב532 מרד רחב־ממדים נגד הקיסר, הוטל (לפי עצתה של הקיסרת תאודורה) דיכויו של המרד על ב׳. בזכות הצלחתו בפעולה זו הוחזרה לו, לב׳, דרגת־המצביא. באותה שנה יצא לאפריקה הצפונית כדי לכבוש מחדש בשביל ביזאנטיון את תחומי־שלטונם של הוואנדאלים, והצליח גם בכך. ב534, כשחזר לעיר־הבירה, הביא עמו את אוצרו של גלימר מלך הוואנדאלים, שבין השאר היו בו גם כלים מבית־המקדש בירושלים, שהובאו על־ידי הוואנדאלים, שבזזו את רומי, לקרת־חדשת. ב535 התקיף ב׳ את ממלכת־האוסטרוגותים באיטליה, וב536 הגיע עד נאפולי, הגדולה בערי איטליה הדרומית, שבין מגיניה היו גם תושביה היהודיים המרובים. לאחר שכבש את רומי וראונה (540) הביא לקושטה את המלך ויטיגס ואת אוצרו של תאודוריך. ב541 נשלח ב׳ ע״י הקיסר אל הגבול המזרחי, ושם הדף את הפרסים אל מעבר לנהר־פרת. ב544 נשלח שוב נגד האוסטרוגותים, שחזרו וכבשו את איטליה בהנהגתו של טוטילה. אך לרשותו של ב׳ לא עמדו עכשיו כוחות מספיקים, וב548 נקרא לחזור לעיר־הבירה. ב559 הדף קבוצות של הונים, שהתקדמו עד לחומותיה של קושטה. ב562 הואשם כבוגד, ב563 זוכה מאשמה זו, אך לאחר זמן מועט מת. רכושו העצום נפל ביד אוצר־המדינה, לאחר שחלק גדול ממנו הוחרם ב542 על־יסוד האשמה כוזבת של הקיסרת. — לפי האגדה סומא קודם מותו ונעשה קבצן. לסופרי־ביזאנטיון שימשו חייו דוגמה להפכפכנותם של הגורל ושל חסדי־השליטים.

Procopius, *Opera*, ed. J. Haury, 1905–1913; J. B. Bury, *The Later Roman Empire*, 1923[2]; L. M. Hartmann, *B.*, in Pauly-Wissowa, *Realencyclopaedie;* R. Cantarella, *Studi bizantini e neoellenici*, IV, 1935; R. Graves, *Count Belisarius*, 1938.

ח. ק. ב.

בְּלִיעָה, בפיסיולוגיה של ההזנה — העברת המזון מחלל־הפה דרך הלוע אל הוֶשט. תהליך זה מותנה בפעולה משותפת ומתואמת של מערכת כל השרירים של החֵך הרך והלשון, בית־הבליעה, הגרון ופי־הושט; כל אלה יחד, בהתכווצות מודרגת לפי סדר מסויים, מפעילים לחץ על גוש־המזון מאחריו עם יניקה ומציצה מלפניו ומזיזים אותו קדימה. מנגנון זה מופעל באופן רֶפלֶקטורי בלבד מחמת הגירוּי המֶכאני של גוש־המזון על הקרום הרירי של שורש־הלשון, החך הרך ומיצר־הלוע. שליטתו של האדם בב׳ מצטמצמת בהעברת גוש־המזון, לאחר שהוא נלעס בפה, אל הפה האחורי ע״י פעולתם הרצונית של שרירי הלעיסה והלשון. מכאן ואילך פועל הרֶפלֶכּס שלא מדעתו ורצונו, ואפילו בעל כרחו של האדם. אין לרצון שליטה בעצם המכאניזם של הב׳: תנועת־הב׳, שהאדם מסוגל לבצעה כשפיו ריק, אינה אלא נראית כפעולה רצונית; לאמיתו של דבר, היא מותנית בהעברת רוק לחלק האחורי של הפה, ומגע־הרוק הוא שמפעיל את הרפלכס.

דרכו של המזון מן הפה אל הושט מצטלבת בדרכו של אויר־הנשימה מחלל־האף או מן הפה אל הקנה (ציור א). הכוונת גוש־המזון בדרך הנכונה נעשית ע״י שתי פעולות, שהן כלולות במכאניזם של רפלכס־הב׳: חסימת המעבר מבית־הבליעה אל חלל־האף ע״י התרוממות הענבל וחסימת הכניסה לגרון ע״י כיסוי־הגרון (ציור ב). ברגע הב׳ נעצרת הנשימה. לפיכך, כשאדם מפעיל מרצונו את הנשיפה ברגע הב׳ ופותח

א. הצטלבות דרכי הנשימה והבליעה; ב. המצב ברגע הבליעה.
1. הענבל; 2. מכסה־הגרון

ע״י כך את פתח־הגרון, עלול גוש־המזון להיכנס בו („אין משיחין בסעודה, שמא יקדים קנה לושט ויבוא לידי סכנה" [תענ׳ ה׳, ע״ב]).

השוק העולה של רפלכס־הב׳ מורכבת מסיבים סֶנסוריים של עצבי־המוח V_2, IX ו X וסעיפיהם; השוק היורדת — מסיבים מוטוריים של העצבים V_3, IX, X, XI ו XII. מנגנון מסובך זה כולו מוסדר ומתואם בפעילותו ע״י „מרכז־הב׳" שבמוח המֶארך. מחלות־עצבים, שפוגמות את תקינותו של מרכז זה — כגון השיתוק הבולבּרי —, שוללות מן האדם את האפשרות של ב׳ תקינה: המזון חודר לדרכי־הנשימה, וסופו של החולה למות מחמת זיהום ודלקת של הריאות.

י. ל.

בְּלִיעַת־אוֹר, ע״ע אור, אַבְּזוֹרְפְּצְיָה שֶׁל

בְּלֵיק, וִילְיַם — William Blake — (1827—1757), משורר, צייר ומיסטיקן אנגלי. חוץ משלוש השנים שעשה בסאסכּס (ר׳ להלן), ישב ב׳ כל ימיו בלונדון. אביו היה חנווני, וב׳ היה השני בין חמשת ילדיו, מהם 4 בנים ובת אחת. היחידי באֶחיו, שהצטיין בכשרונותיו, היה הצעיר שבהם, שמת בגיל 25. ב׳ אהב אותו אהבת־נפש, ומותו קודם זמנו חיזק את הנטיה למסתורין, שניכרה בו מצעירותו (הוא היה חוזה חזיונות מנעוריו עד ימיו האחרונים); סבור היה, שהוא נמצא במגע מתמיד עם נשמתו של אחיו ושאת ההשראה לרוב יצירותיו קיבל ממנו. כשרונות

ויליאם בליק

אמנותיים כבר נתגלו בו בילדותו, וכשהיה בן 10 הוכנס ע"י אביו לאולפן לציור. בגיל שבין 14 ל21 שימש שוליה של גלף, ותוך כדי עבודתו נעשה מעריץ נלהב של הסיגנון הגותי. ב1788 התחיל עוסק בגלפות באופן עצמאי, ומאז נתפרנס מהזמנות שקיבל ממוכרי־ספרים, ממו"לים ומפטרונים שונים, שלשם ביצוען היה מגלף תמונות ורישומים לכתביו שלו ולכתביהם של אחרים. ב1782 נשא את בתו של מגדל־ירקות, שהיתה לו לעזר רב ביצירתו. היא מתה ב1831.

גם בכתיבת דברי־שירה התחיל ב' בגיל רך, וכמה משיריו הליריים, שכתב בנערותו, הם מצויינים להפליא. הם נדפסו, אך לא הוצאו לשוק, ב1783 בשם Poetical Sketches („רישומים פיוטיים") בסיועו הכספי של פטרון בשם מתיוז. במסיבות פרטיות, שנערכו ע"י מתיוז זה, היה ב' שר כמה משיריו לפי לחנים, שחיבר בעצמו ושעשו רושם מרובה ביפים על מוסיקאים מקצועיים. אבל אף אחת מנעימותיו לא נשתמרה. במרוצת־הזמן קצה נפשו בבני־החוג, שעמהם היה נפגש בביתו של מתיוז, וב1787 חיבר סיפור בורלסקי בשם „אי על הירח", שבו שם חוג זה ללעג. חיבור זה כולל אחדות מן הטיוטות המוקדמות של אחדים מ„שירי התום" (Songs of Innocence) שלו. באותו זמן בקירוב התחיל בניסוייו המפורסמים בטכניקה חדשה של שימוש בתחריטי־נחושת לשם הדפסת שירים וציורים כאחד. כל יצירותיו של ב', שהופיעו לאחר מכן, נדססו לפי טכניקה מורכבת זו, שב' כינה אותה „הדפסה מעוטרת". כל שיריו עוטרו בקישוטים, שמהווים חלק מן הטכסט. ב1789 היה נתון כולו תחת השפעת השקפותיו של סודנבורג, אך לאחר זמן פנה להן ב' עורף. כמו־כן נעשה חסיד של עקרוני המהפכה הצרפתית וסייע להברחתו של תומאס פין מאנגליה, בשעה שהשלטונות נתכוונו לאסור אותו. באותה שנה פירסם את ספרו „שירי־התום". ב1791 הכין להדפסה את החלק הראשון של פואמה גדולה משלו בשם „המהפכה הצרפתית", אבל לאחר מכן גנז אותה — כפי שמסתבר, משום שחשש לתגובה מצד השלטונות —, ורק החלק הראשון של הפואמה נשתמר בהגהות. לאחר מכן כתב ב' עוד כעשרים חיבורים, עיטר אותם וקישטם בתחריטים (בכללם „שירי־הניסיון", „אמריקה", „אירופה", „נישואי השמים והתופת", The Four Zoas [„ארבעת האיתנים"], „מילטון" ו„ירושלים"). טפסים של ההוצאה המקורית, שכל אחד מהם גוון ביד, הם נדירים מאוד. ב1800—1803 גר ב' בסאסכס בבית קטן, שהוצע לו בקרבת ביתו של הילי (Hayley), משורר ממדרגה שניה, שב' עמד לעטר ברישומים את ספרו „חיי [המשורר] קופר" (Cowper). המגע עם הילי, שהיה אדם בינוני, היה למעמסה כבדה על ב', ולמרות נדיבות־לבו של הפטרון שלו חזר ב' ללונדון מתוך דגש־הקלה לאחר שנסתבך בעניינים שונים ונתבע למשפט באשמת־בגידה, שממנה נחלץ

ויליאם בליק: מכות־איוב

רק בעזרתו של הילי. ב1809 ערך תערוכה של רישומיו, שנסתיימה בכשלון גמור, אבל תערוכה זו שימשה עילה לפירסום „הקאטאלוג התיאורי" שלו, שבו הסביר את השקפותיו המעניינות על האמנות. מ1818 עד סוף ימיו שימש ב' מרכז לחוג של אמנים צעירים, שהעריצו את מידותיו התרומיות ואת כשרונותיו, ובעידודם התחיל עוסק בהכנת אילוסטראציות ל„קומדיה האלוהית" לדאנטה ולספר איוב. כל ציוריו אלה, בדומה ליצירותיו השיריות, הם מיסטיים וסמליים במידה מובהקת; אבל הרבה מהם לא נשתמרו. אחר מחלה ממושכת ושנים מרובות של חיי־עוני, מת ב' חשוך־בנים.

להכרה כללית בכשרונו הספרותי הבלתי־מצוי לא זכה ב' אלא שנים הרבה אחר מותו; ורק בזמננו נחשפת והולכת הסמליות המיסטית של ה„ספרים הנבואיים" שחיבר. את הנושא המרכזי של יצירתו יש לראות במה שתפס כ„עקרונות הנצחיים הקיימים בכל הדורות", את המטרה של שירתו — ב„שאיפה לעורר בלבותיהם של בני־האדם את תחושת־האינסופיות", ואת קו־היסוד של מחשבתו — באימרה שלו: „בלא ניגודים אין התקדמות". סבור היה, שפיתח מיתולוגיה מורכבת, שאת תמציתה אפשר לנסח כלהלן: השלב הראשון בהוויתו של האדם („אלביון") היה התום, או גן־העדן לפני החטא, שכן באותה תקופה היתה קיימת הארמוניה גמורה בין השכל וההרגשה, בין הגשמי והרוחני. שלב זה מתואר גם בשירים הליריים האימפרסיוניסטיים, „שירי־התום". השלב

שלאחריו היה זה של החטא הקדמון; הוא נוצר מתוך שבירת האחדות, מתוך הקרע שנתהווה בין היצר (האֶנרגיה הקמאית — Orc) ובין עקרון המציאות, שהוא זהה עם הכוחות המסדירים את חיי־החברה (Urizen). שלב זה תואר בשירים הליריים האֶכספרסיוניסטיים, „שירי־הניסיון". לאחר מכן באה תקופה של מלחמת היצר, שסולף וסוּרס ע"י מה שנדחק אל ה„מחתרת", לקרקעיתה של הנפש. היצרים המדוכאים אינם מוֹצאים להם מוצא אלא במלחמה או בהזיות־שווא. גם האהבה (Luvah), שהיא גילגול אחר של Orc, חנוקה ומסולפת מחמת מוסכמות־שווא וסייגים שהוטלו על־ידי החברה (אוריזן — Urizen) והיא נהפכת לקנאה ושנאה מינית. השכל, העקרון הניתוחי המפריד, מקים את מוסדות־המוּסר הבּוּלמים והמדכאים, יוצר את חוקי האמונה והמדע, אבל מכיוון שחל פירוד בינוֹ לבין היצר, הריהו נעשה עקר ומרושע ושולל את החופש ואת ההתנהגות הטבעית. השלב הסופי, הגאולה, נוצר בשעה שהדמיון החזוני היוצר (Los), שהוא העקרון הראשוני של האמנות ושל דת־אמת כאחת, משחרר את היצרים ומחזיר את האהבה לקדמותה; וכך הוא משכין שלום בין האהבה והשכל ומקים את האחדות הראשונית מחדש. התאוות, ששוב אין שום גורם שידכא אותן, חפשיות הן מעכשיו להתגלם בצורות של פעולה יוצרת. שוב אין האדם מפולג ושסוע בנפשו; הוא חוזר לתומתו, אלא שתומה זו אינה מתבססת עוד על אי־הכרת החיים, אלא על ניסיון. הארמוניה סופית ושלמות סופית זו מכונה לפעמים אצל ב' „ירושלים", שהיא מסמלת את חזון הטוב האידיאלי. ירושלים יורשת את מקומה של „בבל", שדגלה בעולם גשמי מדומה של חמרנות. ב' רואה, איפוא, את האמנות כמכשיר להשגתו של חזון האמת הרוחנית, „החזון האלוהי", וכאמצעי שבעזרתו יכול האדם להגיע לדרגה של התמזגות עם אלוהים. המיתולוגיה הסמלית של ב' היא קשה מכמה בחינות לפיענוח מחמת השינויים, שהכניס בה ב' פעם בפעם בספרים שפירסם בתקופות שונות. היא מסובכת גם מסיבה אחרת: משום שהכניס לתוך יצירותיו עשרות דמויות סמליות, שזהותן שנויה במחלוקת. — כל כתביו וציוריו יצאו בעריכתו של ג'. קינז (Keynes) ב3 כרכים, 1925.

א. א. מ.

ב' כחרט וכצייר. — ביטוי לרעיונותיו וסמליו כאחד נתן ב' לא רק בשיריו אלא גם בתחריטים, שיצר בשבילם. יש שהתחריטים עוטרים את המלים כמסגרת, באופן שגם השיר וגם המסגרת חרוטים באותו לוח; ויש שהתמונה נמצאת באמצע הלוח, ואילו המלים הן למעלה ולמטה ממנה, באופן שהאילוסטראציה נעשית היסוד הבולט. ספרי־התחריטים של ב' דומים לכתבי־יד מעוטרים, משום שהטכסט והאילוסטראציות הם יחידה משולבת אחת. כנהוג במאה ה18, נצבעו התחריטים בכמה מספריו ביד (ע"י אשתו). אך עולים על תחריטים אלה ביפים הציורים בצבעי־מים, ששימשו מקור ללוחות החרוטים ושצויירו בשלמות על־ידי ב' עצמו. הרבה מציורים אלה נשתמרו במוזיאון הבריטי, בגלריה ע"ש טֵיט ובאוספים אמריקנים. ב' גם המציא תהליך של ציור בצבעי־טֶמפֶּרה מהולים בדבק; הוא היה סבור, שתרכובת זו תבטיח את בהירותן של תמונותיו לאורך־ימים. אך תמונות אלו, שקרא להן „ציורי־פרסקו" והציג אותן לראשונה ב1809, נפגעו במרוצת־הזמן יותר מציורי־המים שלו וצבעיהן נתכהו במידה ניכרת.

התאוריה הציורית שלו היתה: ציור — משמעו קו, שמסמל גוף, ולא צבע, שמכוּון לעורר רושם אימפרסיוניסטי של דמות הגוף; מכאן הפולמוס החריף בין ב' ובין סר יושע רנולדז — פולמוס, שגרם, ודאי, במידה ניכרת לעובדה, שב' לא נתקבל על דעתם של קהל אספני־התמונות בזמנו.

המצאותיו הציוריות של ב' הן לפעמים מקוריות בתכלית ולפעמים נטולות ממקורות שונים, אך תמיד יש בהן משהו מיוחד, שבכוחו הן חודרות לזכרונו של המסתכל. תיאור האלוהים שלו לקוח ממיכאל־אנג'לו, תמונתו „ה' עם שני בניו, שטן ואדם" אינה אלא עיבוד הפסל היווני של לאוקוֹאוֹן ובניו; החיות שצייר דומות בסיגנונן לאותן של ציירי־הרנסאנס פיזאנֶלו ופירוֹ די קוסימוֹ, והמלאכים שלו מעלים על הדעת גבירות בהירוֹת־שער בלבוש של תקופת־האֶנפּיר. אך דמויותיו ערוכות בקצב מוזר, שבו הן הופכות ליסודות קישוטיים. דומה, שקומפוזיציות מרובות של ב' נבעו מתוך כורח נפשי לצייר בצורה קישוטית ואף סימטרית. מלאכים, הבתולה־האם, ואף ישו, נראים כיסודות בהסדר הֶראלדי חמוּר. אך עם זה יש בתמונותיו קטעים, שמצטיינים בּרֶאליזם תמים ובחן טבעי. לעומת הפַּשְׁטוֹת מחורות של עצי־תומר, מבנים ואף אברי־אדם, הוא מעמיד תנועות דראמאטיות ורשמים בימתיים. יצירתו נראית בלא ספק כפרי של חוויות בלתי־רגילות, וכן אפשר להבחין בה כעין תחיה של אותה שיטת־דגמים, שמונחת ביסודם של הקישוטים הקלטיים הקדומים. לא היו לו, לב', תלמידים. אך השפעתו ניכרת ביותר בתמונותיהם של סמיואל פאלמר האנגלי ופיליפ אוטו רונגה הגרמני. כמו־כן עוררו הדמויות שעיצב הד באסכולה של הטרם־רפאליים.

ע. י.־ה.

A. Gilchrist, *Life of W. B., pictor ignotus*, 1863; A. C. Swinburne, *W. B., a Critical Essay*, 1868; L. Binyon, *The Drawings and Engravings of W. B.*, 1928; G. Keynes, *Pencil Drawings by W. B.*, 1927; M. Plowman, *An Introduction to the Study of B.*, 1927; J. H. Wicksteed, *B.'s Innocence and Experience*, 1928; M. O. Percival, *W. B.'s Circle of Destiny*, 1938; M. R. Lowery, *Windows of the Morning*, 1940; C. H. Collins Baker, *The Sources of B.'s Pictorial Expression*, 1941; N. Frye, *Fearful Symmetry*, 1947; J. G. Davies, *The Theology of W. B.*, 1948; B. Blackstone, *English B.*, 1949; H. M. Margoliouth, *W. B.*, 1951; G. Keynes, *B. Studies. Notes on his Life and Works*, 1949; id., *W. B.'s Engravings*, 1950; id., and Edith Wolf, *W. B.'s Illuminated Books — a Census*, 1953.

בְּליק, רוֹבֶּרט — Robert Blake — (1599—1657), מגדולי האדמיראלים של בריטניה. ב' היה הבכור בשנים־עשר בניו של סוחר בעיר־הנמל בריג'ווטר, כ60 ק"מ דרומית־מערבית לבריסטול; למד בביה"ס היסודי (Grammar School) בעיר־מולדתו ובאוניברסיטה באוכספורד (עד 1625). לאחר שסיים את לימודיו ניהל, כנראה, את עסקי־אביו, שלשמם גם נסע כמה פעמים אל מעבר לים. ב1640 נבחר ל„פארלאמנט הקצר" (ע"ע בריטניה, היסטוריה), הצטרף למתנגדיו של המלך צ'ארלז I והצטיין במלחמת־האזרחים של 1643—1645. ב1645 נשלח כציר אל ה„פארלאמנט הממושך" (Long Parliament). אע"פ שנסע עד אז בים רק כסוחר, נמסר לו ולשני קצינים אחרים, בפברואר 1649, הפיקוד על הצי הרפובליקני. ב1649/50 ניצח את הצי של תומכי־המלך, שעליו פיקד הנסיך רוּפּרט (ע"ע), וב1652/54 ניהל את הקרבות נגד הצי ההולאנדי, שבתחילת המלחמה היה חזק מזה של אנגליה. ב19.5.1652 ניצח ב' את האדמי־

ראל ההולאנדי מרטין טרומפ (Tromp) על־יד החוף האנגלי בסביבת עיר־הנמל דיל (Deal), ב28.9 היכה את האדמי־ראלים ההולאנדיים דה רויטר (De Ruyter) ודה ויט (de Witt) מזרחית לשפך התמזה, אך ב29 ו30 לנובמבר הוכה באותה הסביבה ע״י טרומפ, שהיו לו 80 ספינות לעומת ה40, שהיו לב׳. בפברואר 1653, כשהופיע טרומפ עם צי חזק בקרבת חצי־האי פורטלאנד (בדרומה של אנגליה), הדף אותו ב׳ בקרב, שנמשך שלושה ימים בשטח הימי הנרחב שבין פורטלאנד וקלה. בכך הושם קץ לעדיפות הכוח של ההולאנדים בים.

בקרב זה נפצע ב׳ קשה ורק באוקטובר 1654 יצא שוב עם הצי, הפעם לים התיכון, כדי לרסן את שודדי־הים בתוני־סיה. בינתיים פרצה מלחמה בין אנגליה וספרד. ב1655/56 נלחם ב׳ בקרבת קאדיס וב20.4.57 השמיד בהתקפה נועזת צי ספרדי (שהביא כסף מאמריקה) בנמל טנריפה שבאיים הקאנאריים. בנסיעתו חזרה מת, זמן קצר קודם שספינתו הגיעה לפלימות. ב׳ נקבר במנזר וסטמינסטר, אך ב1661 ציווה המלך צ׳ארלז II להעביר את עצמותיו למקום אחר, מפני שב׳ היה בין יריביו של צ׳ארלז I.

W. H. Dixon, *R. B.*, 1852, 1884; D. Hannay, *Admiral B.*, 1886; C. D. Curtis, *B., General at Sea*, 1935; C. R. B. Barrett, *The Missing Fifteen Years (1625–1640) in the Life of R. B.*, 1917.

א. מ. י.

בַּלִּיקֶסִיר (Balikesir), עיר במערבה של אנאטוליה; בירת מחוז (איל), שנקרא על שמה. מספר תושביה כ36,000. — ב׳ יושבת בגובה של 173 מ׳ מעל פני־הים בעמקו של נהר־סימאוו (הזורם לים־מארמארה), בצומת של כבישים ובמקום שמסתעפת ממסה״ב איזמיר—באנדירמה מסילה לקוטאהייה ולאסקישהיר. ב׳ משמשת שוק לתוצרת הסביבה: דגן, סלק־סוכר, קטניות, אופיום, טאבאק, זיתים, שמן, צאן וצמר צאן (מרינו). במחוז־ב׳ מפיקים כמה מחצ־בים: כסף, עופרת, מאנגאן, ברזל, נחושת, אבץ, אנטימון, ארסן, כרום וקצת פחם־אבן.

בַּלְךְּ, ע״ע אפגניסטן, היהודים: בַּקְטְרִיָה.

בַּלְכַשׁ (Balkhash או Balqash, ברוסית Балхаш), 1. ימה אטומה ברפובליקה הסובייטית קזכסטן (ע״ע). שטחה — בין 17 ל19 אלף קמ״ר, ארכה 605 ק״מ, רחבה המאכסימאלי 74 ק״מ והמינימאלי 8.5, גובה פניה מעל פני־הים 340 מ׳ (בממוצע) ועמקה המאכסימאלי 26.5 מ׳.

ימת־ב׳ היא השלישית בגדלה בימות שבאסיה. היא דומה לקשת, ששקערוריתה פונה דרומה, ולשון־יבשה צרה, שחודרת לתוכה מדרום, מחלקת אותה לשנים: החלק המערבי רחב ורקיק ומימיו מלוחים אך במקצת, מפני שהוא מקבל את מימיו של נהר־אילי, הבא מהרי טיין־שאן ומספק 73% ממי־הימה; החלק המזרחי צר ועמוק ומלוח יותר. חופי־ב׳ גבוהים ותלולים בצפון ונמוכים ושטוחים בדרום, ומצד זה הולכת הימה ומצטמצמת מסחף הנהרות והנחלים (בעבר היתה ימת־ב׳ רחבה הרבה יותר משהיא כיום). קרקעיתה שטוחה ומכוסה טין. פני־המים עולים ויורדים במשך תקופות־שנים מסויימות עד ל2.5 מ׳. האקלים יבשתי קיצוני: חם בקיץ וקר מאוד בחורף ועל־כן קפואה הימה כל שנה במשך חדשים אחדים. מידת־המשקעים השנתית הממוצעת בתחומה הוא 150 מ״מ והיא פחותה הרבה מן ההתאדות. מאזן־המים בימה תלוי בנהרות הבאים מן ההרים. מימי־הימה הרקיקים שבמערב עכורים מפני שהרוח מעלה כאן גלים, שמסעירים את הטין; המים העמוקים שבמזרח הם ירוקים. — ימת־ב׳ עשירה בדגים, ביחוד בדגים ממשפחת הקרפיונים.

2. עיר בחופה הצפוני של ימת־ב׳. נוסדה ב1936. יש בה בח״ר לעיבוד נחושת, שנחצבת במכרות הנמצאים כ20 ק״מ מצפון לעיר. ב׳ מחוברת במס״ב למרכז־הפחם של קרגנדה (ע״ע).

П. Ф. Домрачев, Балхаш и Прибалхашье, 1947.

מ. בר.

בֶּלְלוֹק, אַלְפְרֶד — Alfred Blalock — (נו׳ 1899, מדינת ג׳ורג׳ה [אה״ב]), כירורג אמריקני; מ1941 — פרופסור לרפואה ומנהל המחלקה הכירורגית באוניברסיטה ע״ש ג׳ונז הופקינז בבאלטימור. ב׳ נתפרסם על־ידי המצאת שיטה לטי־פול ניתוחי במומי־לב מלידה, שגורמים למחלת הכחלון (עפ״ר מחמת הצטררות פיו של עורק־הריאה [ע״ע לב, מחלות־]). על שיטה זו הודיע ב׳ לראשונה ב1945, לאחר שביצע את הניתוח המוצלח הראשון לפיה ב1943. עד לתגליתו של ב׳ היו ה„ילדים הכחולים״ נידונים למות בילדותם או בנערותם. ב׳ — ביחד עם רופאת־הילדים הלן ב. טאוסיג — פיתח טכניקה של חיבור העורק התת־בריחי לאחד מן העורקים הריאתיים; ע״י כך מובא הדם ה„כחול״ לתוך הריאות לשם קליטת חמצן־הנשימה. עד 1951 נותחו במח־לקתו של ב׳ יותר מ1,000 מקרים של מומי־לב מלידה; מקרי־המוות היו 18%, ואילו ברוב המקרים הושגו תוצאות טובות, לפעמים בצורה דראמאטית: שיפור צבע־העור, חיסול קוצר־הנשימה וחולשת־הפעולה, היעלמות העודף של הכדוריות האדומות בדם ושל תפיחת קצות־האצבעות. מאז נעשו ניתו־חים נוספים מרובים מסוג זה ע״י ב׳ עצמו וע״י מנתחים שהולכים בעקבותיו, ואחוז־התמותה פוחת והולך.

בַּלַלַיקָה, כלי־מיתרים לפריטה מסוג הגיטארה. הבאלא־לייקה עשויה בצורת משולש; גבה מורכב מלוחות־עץ דקים והוא מעוקם במקצת; צווארה ארוך ועליו מתוחים שלושה מיתרים, שעליהם פורטים בחתיכת־עור. מקורה של הב׳, שהיא כיום כלי־נגינה עממי רוסי, הוא אסייתי־טאטארי. משנעשתה הב׳ מקובלת ברוסיה דחקה מעט־מעט את רגלי הדומרה (הקרובה לה) של הקירגיזים. הנגינה בב׳ נתחדשה על־ידי המוסיקאי ו. ו. אנדרייב, שהתקין ב״ בששה גדלים שונים, מן הפיקולו עד הקונטראבאס, המושען על הרצפה, בדומה לקונטראבאס ממשפחת הכינורות. בכלים אלה ערך סיבוב במערב־אירופה, ומאז הם נחשבים ככלי־יסוד בכל תזמורת רוסית טיפוסית. בזמן האחרון אף נכתבו ע״י קומ־פוזיטורים רוסיים, כגון איפוליטוב־אינוב, יצירות לב׳ ולתזמורת.

בַּלַלְקָסר, או בֵּנַלְקָסַר, סֶבַּסְטְיָאן — Sebastián Belalcázar (Benalcázar) — (1495–1551), כובש ספרדי. שמו המקורי היה מויאנו (Moyano), אך קרא לעצמו ב׳ על־שם עיר־מולדתו השוכנת צפונית־מערבית לקורדובה. ב1519 הצטרף למסע של פֶּדְרַארִיאַס (Pedrarias) לאמריקה, השתתף ב1524 בכיבושה של ניקאראגואה, ליווה ב1532 את פִּסָרו (ע״ע) לפרו, כבש ב1533 את אֶקְוואדור של היום וייסד שם את הערים קיטו וגוויקיל (ע״ע). ב1535 פנה צפונה,

לפּוֹפּאיאן (Popayán, קולומביה הדרומית של היום), כדי לחפש את אֶלדוֹרָדוֹ (ע״ע). בשנים שלאחר מכן הסתכסך עם הכובשים של פֶּרוּ וקולומביה. הוא מת בקַרטאחֶנָה (Cartagena) שבקולומביה.

J. Jijon y Caamano, *S. de B.*, 1936/8.

בֶּלֶם, ע״ע לִיסַבּוֹן.

בֶּלֶם (Belém — בעבר: פּארָה Para), עיר־נמל ועיר־הבירה של מדינת פָּרָה (ע״ע) בצפון־מזרחה של ברזיל. מספר תושביה כ־261,000 (1950). ב׳ שוכנת בפינה המזרחית של הדלתה של האַמַזוֹנַס (ע״ע), במקום התחברותם של נהר גוּאמה ונהר־גְוַאז׳ארָה ובמרחק של 145 ק״מ מן האוקיינוס. מחמת קרבתה לקו־המשוה אקלימה הוא חם ולח וגשם יורד בה כמעט יום־יום. ב׳ היא הגדול בנמלים שבדלתה של האמאזונאס והיא סוחרת בתוצרת היער והחקלאות של האיזור המשווני שבברזיל: עצים יקרי־ערך, קאוצ׳וּק, קאקאו, מאניוֹק, אגוזי דקל־הטאגואה, צמחי־תרופה, טאבאק, יוּטָה וסיבים שונים. היבוא הוא מתוצרת התעשיה של דרום בראזיל ושל ארצות־חוץ. בב׳ מצויות מנסרות־עצים, מספנות (לתיקון ספינות) ובח״ר לחמרי־בניין ולעיבוד־מזונות. גר־עינה הישן של ב׳ נמצא בקרן־הזווית של שפך־הגואמה. כאן נמצאים, בתוך רחובות צרים וקצרים, כמה בניינים מן התקופה הקולוניאלית, משרדים של עסקי המסחר והתחבורה הגדולים ומשרדי־השלטון. שאר חלקי־העיר בנויים בסיגנון האמריקני של זמננו: רחובותיהם ישרים, ארוכים ורחבים. ב׳ היא גם המרכז התרבותי והחינוכי של בראזיל הצפונית: יש בה בתי־ספר גבוהים למשפטים, לרפואה ולחקלאות ובית נכות, שהוא חשוב להכרת הטבע בחבל־האמאזונאס.

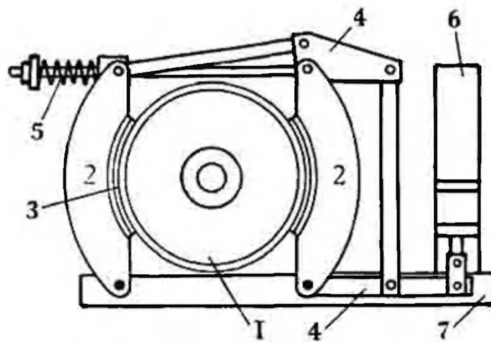
ב׳ נוסדה ב־1616 ע״י פראנסיסקו קאלְדֵירָה דֶה קאסְטֶלוֹ בְּרַאנקוֹ, בשעה שפורטוגאל ומושבותיה היו בידיו של מלך־ספרד. המייסד קרא לישוב בשם סאנטה מאריה דה בֶלֶם דוֹ גראנוֹ פארָה („מרים הקדושה מבית לחם של [נהר] פארה הגדול״), אך העיר נקראה בקיצור פארה, וכיום שמה הרשמי הוא ב׳ (בית־לחם). זכויות של עיר קיבלה ב׳ רק באמצע המאה ה־18 ע״י פּוֹמבַּל (ע״ע), ראש־הממשלה של פורטוגאל. גידולה המהיר של ב׳ התחיל רק אחר ייסוד הרפובליקה של בראזיל (1889).

בב׳ יש כ־1,800 יהודים, מהם ממוצא מארוקני וספרדים אחרים, שהולכים ונטמעים בשאר אוכלוסי־העיר ע״י נישואי־תערובת, ומהם אשכנזים, שברובם אינם משתרשים במקום מחמת קשי־האקלים. יהודים אנוסים בודדים נמצאו בב׳ בשעת ייסודה. יהודים בגלוי, שבאו לב׳ ממארוקו מ־1824 ואילך, ייסדו בה ב־1828 קהילה בשם „שער השמים״ — הקהילה היהודית הראשונה, שהוקמה בבראזיל; ב־1889 נוסדה בב׳ קהילה שניה בשם Dedicazão de Abraham; לכל אחת מן הקהילות הללו בית־כנסת ובי״ס. אחר מלחמת־העולם I הוקמו בב׳ אירגונים ציוניים. זמן־מה יצא בה עיתון פורטוגיזי בשם „קול ישראל״.

א. י. בר.

בֶּלֶם, מיתקן, שתפקידו להפחית את המהירות של גוף נע (ב׳־האטה), למנוע את תנועתו או להפסיקה (ב׳־עצירה). בב׳־האטה הופכת האֶנרגיה המכאנית של הגוף לאֶנרגיה של חום או חשמל, בעוד שב׳־עצירה פועל באמצעות החיכוך היבש. הב״ נמצאים בשימוש במכונות שונות, אך ביחוד במיתקני־הרמה ובכלי־רכב. ברוב הארצות מקובלים ביחס לב״ חוקים ותקנים, שמיועדים להבטיח את יעילותם בעבודה ובנסיעה.

ב״ למיתקני־הרמה. ציור 1 מתאר ב׳ בעל שני גשישים, שהוא מקובל במיתקני־הרמה. על הגל הנע קבוע תוף, ועליו לוחצים שני גשישים, שהם נתונים זה מול זה. הגשישים מרופדים בסרט־בלימה, שיוצר כוח־חיכוך משיקי גדול כשהוא נלחץ אל התוף. כוח זה מפחית בהאטה רצופה

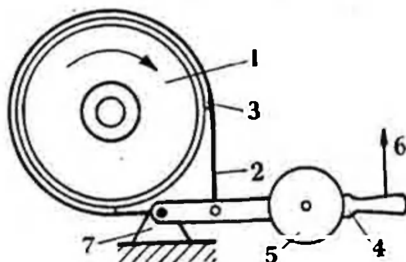

ציור 1
בלם בעל 2 נשישים לענורן חשמלי
1. תוף־הב׳; 2. נשישים; 3. ריפוד; 4. מנוף; 5. קפיץ להדיסת הנשישים; 6. אלקטרומאננט להרפיית הנשישים; 7. בסיס

את מספרם של סיבּוּבי־הגל. — במיתקני־הדמה משתמשים לפעמים גם בסרט־מעצור (ציור 2), שמצטיין במבנהו הפשוט. חסרונו — כוח־העצירה הגדול מתקבל רק בשעת סיבובו של התוף בכיוון המסומן. מסיבה זו אין הב׳ בצורתו המשורטטת מתאים למיתקני־נסיעה.

שיעורי ההתחממות והשחיקה של שטחי־העצירה של התוף קובעים את מידותיו. עפ״ר מיוצר התוף מברזל־יציקה; ריפודי־הגשישים נעשים מחוטי־אַזבסט ארוגים ולחוצים. במבנה זה מגיע מְקַדם־החיכוך בשעת מגע בין הגשישים והתוף, לכל הפחות, ל־0.35.

הפעלתו של הב׳ נעשית בדרכים שונות, לפי הצורך. בציור 1, למשל, נלחצים הגשישים אל התוף ע״י קפיץ־פלדה ומתרפים ע״י אֶלֶקטרומאגנט. מעצורים מסוג זה מקובלים במיתקני־הרמה חשמליים. מעליות מצויידות במיתקני־בלימה דומים, שמונעים את ירידת־התא במקרה של הפסקת הזרם החשמלי. בציור 2 מבוצעת הבלימה ע״י משקולת מורכבת על מנוף־הב׳, בעוד שהשיחרור מן הבלימה מבוצע על־ידי הרמתו של המנוף ביד. — הכוח הדרוש ללחיצת־הגשישים

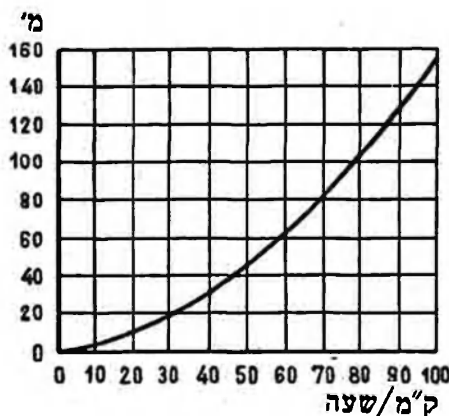
ציור 2
בלם־סרט למיתקן־הרמה
1. תוף־הב׳; 2. סרט־פלדה; 3. סרט בולם; 4. מנוף; 5. משקולת לבלימה; 6. ידית לשיחרור בהפעלת־יד; 7. בסיס

מתקבל באמצעות מוטות ומנופים מתאימים, שמגדילים את כוח־ההפעלה.

ב" לבלי־רכב. בעגלות ובקרונות־רכבת נלחצים הגשישים אל גביהם של האופנים. במכוניות מורכבים תופי־ב" מיוחדים על־יד הגלגלים; הגשישים פועלים על השטח הפנימי של התוף, באופן שמתקבל מבנה סגור, מוגן מפני ליכלוך, ובעל סגולות־קירור מתאימות.

במכוניות־נוסעים חדישות מופעלים הגשישים ע"י לחץ־שמן, שנוצר בשעת דריכה על דוושת־הבילום. שיחרור־הגשישים נעשה ע"י קפיצים. במכוניות כבדות (כגון מכוניות־משא) ובמהירויות מרובות (למשל, ברכבות־נוסעים) קשה לבצע בלימה יעילה בכוחו של הנהג בלבד, ולפיכך משתמשים במיתקני־עזר לאויר דחוס או לריק, שמפעילים את הב'; תפקידי הנהג מצטמצמים בפיקוח על מערכת־הויסות בלבד. ברכבות קיימים מיתקנים אוטומאטיים מיוחדים, שמפעילים את הב" לאחר ששני חלקי־רכבת נתנתקו זה מזה.

יעילותו של ב' למניעת תאונות מותנית בגורמים סובייקטיוויים (האדם המפעיל) ואובייקטיוויים (טיב המיתקן) כאחד: תמיד קיים משך־זמן מסויים בין הופעת הפרעה בשדה־ראייתו של הנהג עד התחלת העצירה. משך־זמן זה תלוי בשהות הדרושה לתגובת־הנהג ובזמן הדרוש להעברת הפעולה של דוושת־הבילום לגשישים. זמן־התגובה של הנהג תלוי בכושר־הריכוז שלו, במידת עייפותו ובגורמים חיצונים שונים, כגון: תאורה, מזג־אויר וכד'. גם עם הפעלת לחץ־הגשישים על התוף אין מהירות כלי־הרכב מוקטנת אלא בהדרגה, עד שהוא נעצר כליל. „דרך־העצירה" היא המרחק, שכלי־הרכב עובר מרגע ראיית־ההפרעה עד לעמידה. ציור 3

ציור 3
דרך־העצירה של מכוניות כפונקציה של מהירות־הנסיעה
זמן־התגובה של הנהג ושל המעצור = 1 sec, האטה קבועה = 3 m/sec

מתאר את דרך העצירה במהירויות שונות בתנאי־נהיגה תקינים.

ארכה של דרך־העצירה למכוניות נקבע לפי הנוסחה:

$$L = (V/3.6) + V^2/(2g \times 3.6^2 f),$$

או

$$L = (V/3.6) + V^2/[2g \times 3.6^2 (\mu \pm i)];$$

כאן: V = מהירות־התנועה קודם הבלימה (בק"מ לשעה); g = תאוצת־הכובד (במ'/שניה²); f = מקדם חיכוך־ההחלקה, ששיעורו בתנאים גרועים יורד עד 0.2—0.3; μ = האטת־הבלימה, התלויה ב V (ל36 ק"מ/שעה — $\mu = 0.495$, ל90 ק"מ/שעה — 0.22); i = שיפוע הכביש לאורך (%).

במסילות־ברזל משתמשים בנוסחה:

$$L = 0.6V + 3.93V^2/(n\mu/100) + w \pm i;$$

כאן: V = מהירות־התנועה (בק"מ לשעה); $n/10$ = אחוז הסרנים הנבלמים, μ – כוח־הבלימה (בק"ג לטונה); w = ההתנגדות העיקרית של הרכבת (בק"ג לטונה); i – שיפוע המסילה (בחלקי־אלף).

ז. א.

בַּלְמוֹנְט, קוֹנְסְטַנְטִין דְמִיטְרִיֶיבִיץ' — К. Д. Бальмонт — (1867, באחוזת־אביו בקרבת איוואנובו־ווֹזְנֶסֶנסק שבפלך ולאדימיר — 1943, פאריס), משורר רוסי; מראשי האסכולה הסימבוליסטית בשירה הרוסית. למד משפטים באוניברסיטות של מוסקווה ויארוסלאוול, אך בעיקר התעניין במדעי־הרוח. ב' שמע לשונות הרבה — ובכללן לשונות־המזרח — והירבה בנסיעות לארצות רחוקות, ביניהן למכסיקו ואוקיאניה, שעליהן כתב כמה שירים. שנים מועטות אחר מהפכת־אוקטובר היגר מרוסיה מתוך התנגדותו למשטר הבולשווי.

הטובים שבקבצי־השירים של ב' הם אלה שנתפרסמו בין 1894 ו1904 ושנכתבו ברוח האסכולה של הדֶקַדֶנטים (ע"ע): Под северным небом („תחת שמי הצפון"), 1894; Горящие здания („בניינים בוערים"), 1900; Будем как солнце („נִהְיֶה כשמש"), 1903. בהשפעת המהפכה של 1905 כתב ב' גם שירים בעלי תוכן מדיני־חברותי, אך שיריו אלה, וכן שיריו מזמן מאוחר יותר — שבהם גילה נטיה לאינדיווידואליזם ניטשייני וביקש פורקן לרגשותיו והירהוריו בבליל של מיסטיקה, ארוטיקה ואסתטיזם אימפרסיוניסטי, אינם בעלי ערך ספרותי מרובה.

ב' הצטיין בחוש מפותח לצורה ולבניין־השיר והוקסם מן הצליל והחרוז כשלעצמם. עם זה נשמע בשירתו צליל זר. ניכרת בה השפעתם של בּוֹדְלֶר וֶורְלֶן וכן של שֶלִי ופּוֹ. מיצירותיהם של האחרונים, וכן מאלו של קאלדרון, האופטמן, ויילד וִויטְמֶן, תירגם ב' לרוסית בלא שנשאר נאמן למקור. כל שיריו של ב' ב10 כרכים נתפרסמו ב1908/13.

D. S. Mirsky, *A History of Russian Literature*, 1949;
В. Брюсов, Далекие и близкие, 1912.

א. אח.

בֶּלְמוֹנְטֶה (Belmonte), משפחת־אצילים הולאנדית־ספרדית ממוצא של אנוסים, שכמה מבניה היו משוררים ודיפלומאטים.

1. יעקב ישראל ב' (1570, באי מאדירה — 1629, אמסטרדאם). — נולד כנוצרי ונקרא בשם דִיֶגוֹ נוּנֶיס, אח"כ חזר ליהדות והיה ממייסדי הקהילה באמסטרדאם. בין השאר חיבר בספרדית סאטירה נגד האינקוויזיציה ושיר על איוב, שהלכו לאיבוד.

2. יצחק נוּנֶיס (Isaac Nunes) ב', שנקרא בנצרותו מנואל ב' (נפטר 1705). מ1664 היה הסוכן הכללי של מלך־ספרד בארצות־השפלה ומ1674 בא־כוחו הדיפלומאטי. ב1673 ניתן לו התואר Comes Palatinus ע"י הקיסר הרומאי וב1693 קיבל את התואר בארון מידי מלך־ספרד. מתוך התעניינותו בשירה הספרדית ייסד ב1676 את האקאדמיה לשירה Academia de los Sitibundos וב1685 את Academia de los Floridos. ב1655 תרם שיר לספר, שנדפס לזכר האנוס הקדוש אברהם נוּנֶיס בֶּרנַל (ע"ע). תואר־האצילות שלו ותפקידיו הדיפלומאטיים עברו (לערך 1714) לבן־אחיו

פראנסיסקו (Francisco) חימֶנֶס ב׳ ואח״ב לבנו של זה האחרון, עמנואל חימנס ב׳.

3. פְּרַאנסיסקוֹ (Francisco) ב׳, נכד של יעקב ישראל ב׳, נכנס לשירות הדיפלומאטי ההולאנדי בשם פראנץ ון סחוננברג (ע״ע).

הרב יצחק נוניס ב׳ מאיזמיר, המחבר של „שער המלך" על החלקים הראשון והשני של „היד החזקה" (סאלוניקי, 1771), היה קשור, כנראה, אף הוא למשפחה זו. הפינאנ־סיסטן ואספן־האמנות האמריקני אוגוסט בלמונט [קודם לכן: שנברג] (נולד בשנת 1816 באלצײ, גרמניה, ונפטר ב1890 בניו־יורק), שהיה הסוכן של בית רוטשילד בניו־יורק ונציגן של אה״ב בהאג ב1853/8, השתדל לבסס את שייכותו למשפחת־ב׳ האמסטרדאמית בכרך מפואר, שהוציא על תולדותיה של משפחה זו בעריכתו של ריכארד גוטהייל.

Encyclopaedia Sephardica Neederlandica, I, 59; R. Gottheil, *The Belmonte-Belmont Family*, 1917.

ב. ר.

בֶּלַמִי, אֶדְוַרְד — Edward Bellamy — (1850, צ׳יקופי פוֹלז [Chicopee Falls], מאסאצ׳וסטס — 1898, שם), סופר אמריקני. ב׳, בנו של כוהן באפטיסטי, למד משפטים והוסמך כעורך־דין. אך לאחר מכן עבד ב׳ בעיקר כעיתונאי ופירסם סיפורים קצרים בכתבי־עת. סיפורו האו־טופי „האדם משקיף אחורה 2000—1887" (Looking Back-ward 2000—1887), שנתפרסם ב1888, האפיל על כל שאר יצירותיו הספרותיות וגרם לעיקר פירסומו. גיבור הסיפור, ג׳וליאן וֶסט, צעיר מבוסטון, נרדם מתוך שהופלה עליו שינה בדרך היפנוטית, והוא מקיץ בשנת 2000, ומגלה לא את בוסטון המסואבת שהכיר בעבר, אלא עיר יפה, בלא פולי־טיקנים, בלא שחיתות, בלא עושר או עוני, עיר של שלום, שפע ושוויון באפשרויות לכל אדם — שוויון, שהוא מיוסד על שיטה סוציאליסטית של ייצור וחלוקת־התוצרת.

ה„אני מאמין" המדיני שבספר — הלאמת־התעשיה — נתן דחיפה לאירגונה של תנועה מדינית חדשה: המועדונים ה„נאציונאליסטיים", שבטאונה נקרא בשם „הנאציונאליסטן" ("The Nationalist", בוסטון, 1889—1891). בתחילת 1891 כבר היו קיימים כ162 מועדונים כאלה, שנועדו להפיץ את „עקרון ההתאגדות", כלומר את החלפת ההתחרות בקואו־פראציה. התנועה משכה אליה מספר ניכר מבעלי המחשבה הסוציאליסטית שבאותה תקופה. אעפ״כ לא היה בכוחה להחזיק מעמד ונבלעה מבחינה מדינית ב„מפלגת־העם".

A. E. Morgan, *E. B.*, 1944; id., *The Philosophy of E. B.*, 1945.

א. ז.

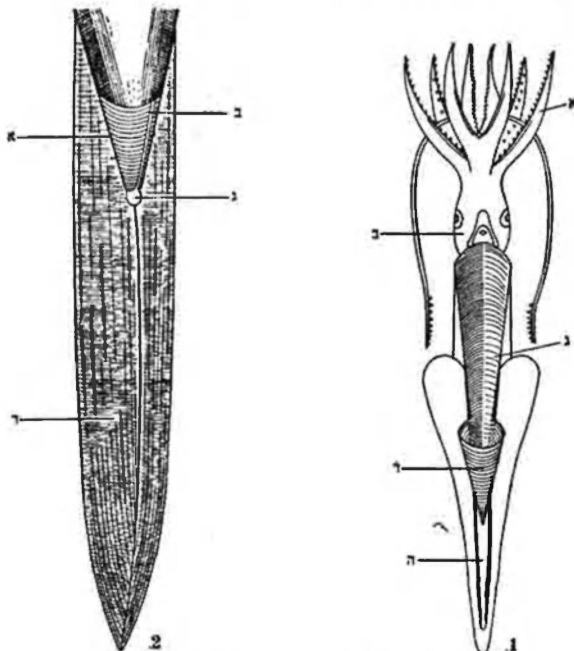
בֶּלְמַן, קַרְל מִיכָאֵל — Karl Michael Bellman — (1740, סטוקהולם — 1795, שם), משורר וזַמר שוודי מתקופת הרוקוקו. ב׳ היה בן למשפחה צנועה של מאמינים בפיאֶטיזם ונעשה בצעירותו פקיד־באנק; עד מהרה דבק בחיי ההוללות והפריצות, שהיו רווחים בחוגי־הפקידים בזמנו, וב1763 הוכרח לברוח לזמן־מה מעירו מפני נושיו. מ1764 שימש פקיד־מכס; ומאותה שנה ואילך היה נוהג לחבר שירי־יין ושירים על דמויות מבני־העם והיה שר אותם בליווי של לָעוּד הן לפי מנגינות מקובלות והן לפי מנגינות חדשות משלו. הדמויות המתוארות בשירים אלה — פרוצות, שיכורים ובורגנים זעירים — קרויות בשמן האמיתי, אלא שהן לבושות במעטה המצועצע של העולם המיתולוגי — מה שהיה טיפוסי לסיגנון הרוקוקו. המפורסמת שבדמויותיו — שכולן נעשו שם־דבר בשוודיה — הוא השָען פְרֶדְמַן, הנושא של שני קָבְצֵי־שיריו העיקריים של ב׳ — „איגרות פרדמן" (Fredmans epistlar, 1790) ו„שירי פרדמן" (Fredmans sangar, 1793); הקובץ האחרון כולל בין השאר גם פארודיות על נושאים מקראיים. — שיריו של ב׳ הם מושלמים מצד לשונם, ובהם משמשים בעירבוביה חדוות־החיים ויאוש קודר. גוסטאו III, מלך שוודיה, נעשה פטרונו של ב׳, ומ1776 העניק לו תמיכה קבועה. אך פירסומו של ב׳ גדל ביותר אחר מותו, עד שזכה לכינוי „אנאקראון של הצפון" ואף התחילו רואים בו מעין גיבור לאומי. כל כתביו (ב5 כרכים) יצאו ב1856/61 (מבחר מתוכם ניתרגם לגרמנית); ב1921 התחילה יוצאת מהדורה ביקרתית של כל שיריו.

קארל מיכאל בלמן, לפי ציור של אליאס מארטין. המוזיאון הלאומי, סטוקהולם

F. Niedner, *C. M. B., der schwedische Anakreon*, 1905.

בֶּלֶמְנִיטִים (Belemnites, מיוו׳ Βελεμνον, חץ או רומח־הטלה), בפאלֶאונטולוגיה — סידרת דיונונים (ע״ע) מאובנים מן המֶסוֹזוֹאיקוֹן. שרידים או דפוסים של חלקי גופותיהם נדירים מאד; ולעומת זה נשתמר מספר עצום

1. בעח״ח השלם (שיחזור לפי ד׳אורביני׳):
א. זרועות; ב. ראש; ג. דופן (פרואוסטראקון); ד. קונוס־המחיצות (פראגמוקון); ה. חרטום
2. חתך בחרטום של בלמנים:
א. פראגמוקון; ב. סיפון; ג. קובת־העובר; ד. חרטום

מקליפותיהם המאובנות, וביחוד מחלקיהם החרטומיים, והם מן השרידים האפיינים לתקופתם.

קליפת־הב׳ מורכבת מ־3 חלקים: 1) הרטום (rostrum) דמוי סיגארה, אלה, ראש־חץ או ראש־רומח (מכאן שמו של בעה״ח), שארכו מגיע במינים אחדים עד ½ מ׳; הוא בנוי גבישי־קאלציט בצירוף עלים דקים של חומר אורגאני; החריצים שבצידיו הם, כנראה, דפוסי מקומות־האחיזה של סנפירים. שרידים מאובנים אלה נקראים בפי העם „חיצי־רעם" או „אצבעות־שדים"; 2) קונוס־המחיצות (phragmocon), שהוא מחולק ע״י מחיצות קעורות לקובות־גאז ושהיה נתון בתוך חלל קונוסי בקצהו העליון של החרטום; על־ידי התמלאותן של הקובות באויר או במים או ע״י התרוקנותן מאויר או ממים שימש הקונוס כאבר של ויסות הידרוסטאטי בשעת שחייתו של בעה״ח, בעוד שהחרטום שימש, כנראה, כעין הגה; 3) דופן (proostracon), עלה גירי או קרני, שקצהו נתון בפי הקונוס. קליפתם של הב׳ היתה מוגבלת לצד הגבי של הגוף, בדומה לקליפת הדיונונים בעלי־עשר־הזרועות שבזמננו, ומסתבר שכזו האחרונה היתה אף היא קליפה פנימית — נתונה כמעט כולה בתוך כיס שבעטיף. הב׳ השתייכו בלא ספק לדיונונים הדו־זימיים, אך אין ודאות גמורה בדבר, שהיו בעלי עשר זרועות. צימצום הקליפה, התאמת הזרועות לתפיסת־טרף והתאמת החרטום לצרכי־שיט או לשימוש כנשק מעידים על אורח־חיים של שחיינים־טורפים. ריכוזים המוניים של שרידי קליפות של ב׳ במקומות מסויימים מוסברים כעדות ליצר־הטרף, שגרם גם למלחמות בינם לבין עצמם („שדות־קרב של ב׳"). מצד שני הושמדו הב׳ בהמוניהם ע״י טורפים חזקים ומהירי־שיט מהם; בתוך כריש מאובן מן הליאס נמצאו כ־250 שרידים של חרטומי־ב׳.

מיני־הב׳ מופיעים לראשונה בפרמיון (מיסיסיפיון), הם מתרבים מאוד מן הטריאס עד הקרטיקון העליון וחוזרים ונעלמים בראשית האיאוקן. — בא״י נמצאו שרידים נדירים של ב׳ ביורה של המכתש הגדול ובקנומן של הכרמל.

A. Naef, *Die fossilen Tintenfische*, 1922; J. Piveteau, *Traite de paléontologie*, I–II, 751–755, 1952.

א. פר.

בַּלְמֶשׁ, אַבְרָהָם בֶּן מֵאִיר — Abraham de Balmes

(שנות ה־50 של המאה ה־15, לצ׳ה [Lecce], מדינת־נאפולי — 1523, פאדובה), רופא, פילוסוף ומדקדק עברי. אביו זקנו, אברהם דבלמש ה„ראשון" (נפטר ב־1489), היה רופא־החצר של המלך פרנאנדו I מנאפולי, ונזכר 6 פעמים בכתבי־המלכות בין 1463 ו־1480. ב׳ קיבל רשות מיוחדת מן האפיפיור אינוצנטיוס VIII לעמוד לבחינה באוניברסיטה בנאפולי ב־1492, והוכתר בה בתואר דוקטור לפילוסופיה ורפואה. כשגורשו היהודים ממדינת נאפולי (ב־1510) הלך, כנראה, לאיטליה הצפונית. בפאדובה נתמנה כרופאו הפרטי של החשמן גרימאני, שהתעניין בספרות העברית ובספרייתו אף נמצאו כתבי־יד עבריים מרובים (בכללם מספרייתו של פיקו דלה מיראנדולה). בפאדובה שימש ב׳ גם כמרצה לפילוסופיה באוניברסיטה.

בהקדמתו המחורזת של ב׳ לספרו „מקנה אברם" אנו מוצאים הערה ביקרתית על יהודי־ויניציאה, שלא התעניינו, כנראה, ביותר בבלשנות ובפילוסופיה: „משכימים ומעריבים לבית־המדרש / ולא מצאתי עגל אשר בעגלתי לחרוש יחרש". לעומת זה היה מלא התפעלות מן המדפיס הנוצרי דניאל בומברג (ע״ע): „הוא איש נוצרי ואת האלהים הוא ירא / ובשם ישראל לא יקרא / לא עמדו רגלי אבותיו תחת הר סיני / אך אליו שמתי כל מעיני". בומברג עורר את ב׳ לחבר את ספר־הדיקדוק שלו „מקנה אברם" ולהוסיף עליו תרגום ללאטינית, והמקור בצירוף התרגום יצא לאור בהידור מרובה בוויניציאה בסוף 1523, חדשים אחדים אחר פטירתו של המחבר. הפרק האחרון (על טעמי־המקרא) נשלם ע״י קלונימוס בן דוד (גם הוא רופא). ב„מקנה אברם" מסתמך המחבר על המדקדקים אבן ג׳נאח ואפודי. הוא מזכיר את „קראטילוס" לאפלטון (הדן במשמעות של המלים) — מה שמעיד על התעניינותו בתורת־הלשון של הוגי־הדעות היווניים. משנתו בדיקדוק מבוססת יותר מדי על תורת־ההיגיון, ומשום כך — וגם משום הרצאתו המופשטת ונסיונו להשתמש בתורת־הלשון הלאטינית לשם ביאורים של עניינים שונים בדיקדוק העברי — לא עורר הד חזק בספרות־הדיקדוק העברית. חשוב הוא נסיונו לקבוע את התחביר, שלו הקדיש מדור מיוחד בשם „שער ההרכבה והשמוש".

ב׳ עסק גם באסטרונומיה, וכן תירגם ללאטינית כמה מכתביו של אבן רשד.

גרץ—שפ״ר, דברי ימי ישראל, ז׳, 41, 114, 145; ח. מיכל, אור החיים, 158; גירונדי, תולדות גדולי ישראל, 30, מס׳ 73; Ersch-Gruber, XXVII, 2. Sektion, 140, 177, 207; H. Gross, *Gallia Judaica*, 118; M. Steinschneider, *HÜ*, §§ 17, 206, 334, 348, 581; *Cat. Bodl.*, col. 667–8 (Nr. 4188); W. Bacher, *Die hebr. Sprachwissenschaft vom 10. bis zum 16. Jht* (in: Winter und Wünsche, *Die jüd. Literatur*, II), 228–230, 235.

יה. ל.

בְּלָן, (ז׳ן ז׳וזף שרל) לואי — Jean Joseph Charles Louis Blanc

(1811, מאדריד — 1882, קאן) מדינאי, היסטוריון וסוציאליסטן צרפתי. בשנות־חייו הראשונות של ב׳ שירת אביו בממשל של יוסף בונאפארטה בספרד. אחר נפילתו של ממשל זה נמצאה המשפחה, שחזרה לצרפת, במצוקה חמרית. ב׳ למד משפטים והשתכר חלק מהוצאותיו ע״י עבודות־העתקה ומתן שיעורים פרטיים. בכתב־העת שיסד בשם Revue du progrès הדפיס ב־1839 את מחקרו המפורסם „אירגון־העבודה" (L'Organisation du travail). שנים אחדות לאחר מכן פירסם את ספרו „תולדות עשר השנים 1830—1840" (Histoire de dix ans 1830—1840, 5 כרכים, 1841—1844; המהדורה השתים־עשרה: 1877—1883), שבו תיאר את הבעיות המדיניות והחברותיות של אותה תקופה ותקף את המונארכיה של יולי. בשנת 1847 נמנה עם עורכי העיתון השמאלי La Réforme ובשנה שלאחר מכן נעשה חבר הממשלה הזמנית של 1848.

כחבר־הממשלה דרש ב׳, שהממשלה תבטיח עבודה לכל מי שאין ביכלוהו להשיגה במקום אחר ושתקים מיניסטריון מיוחד לקידמה. לאחר זמן מועט הוכרח לעזוב את הארץ כחשוד בקשרים אל תנועות מהפכניות. ב׳ נשתקע באנגליה, שבה שימש ככתב של עיתונים, וישב בה עד נפילתו של נאפוליון III בספטמבר 1870. כאן גם השלים את חיבורו המונומנטאלי „תולדות המהפכה הצרפתית" (Histoire de la Révolution française, 12 כרכים, 1847—1862; מהדורה חדשה, 1878, 15 כרכים). ב־1871 נבחר לאסיפה הלאומית כחבר השמאל הקיצוני, אך בימי המרידה של הקומונה של פאריס נפסל בעיני המהפכנים משום התנגדותו להתקוממות.

משנת 1876 עד שמת היה חבר של בית־הנבחרים, וב1879 יזם בו הצעת החלסה בדבר מתן חנינה לקומונארים. ב' היה מדינאי טהר־לב, בעל עט מזהיר, וידוע כאיש שמנהגו פשוט וחביב.

ב' דן לחובה את המשטר החברותי של זמנו, שראה אותו מיוסד על ההתחרות ועל הניצול. נדמה, שהוא הראשון שהשתמש בצרפת במלה קאפיטאליזם. סבור היה, שאת המשטר הקאפיטאליסטי יש להחליף במשטר מיוסד על אחווה, אהבה ושיתוף־פעולה. לכל אדם יש להבטיח עבודה (droit au travail). האמצעי המכוון ביותר לתכלית זו הוא הקמתם של „בתי־מלאכה חברותיים" (ateliers sociaux) מטעם המדינה, שיירשו בהדרגה את מקומם של בתי־המלאכה הפרטיים. המדינה חייבת לתת לבתי־המלאכה החברותיים אשראי בלא ריבית. כן חייבת היא לחוקק חוקים, שיסדירו את ניהולם של בתי־מלאכה אלה, ועם זה היא צריכה לדאוג שינוהלו לטובת הכלל. בתי־המלאכה צריכים להתאחד באירגון אחד בצורת פדראציה גדולה. הם צריכים לייסד חברה לביטוח לשם כיסוי ההפסדים של כל בית־מלאכה בודד, וחלק מרווחיו של כל בית־מלאכה חברותי יופרש לצורך זה לקרן־ביטוח.

כחבר של הממשלה הזמנית, שכל החברים הבורגנים שבה הגו אי־אמון אליו, היה ב' נטול־יכולת להוציא לפועל את תכניתו. במקום בתי־המלאכה החברותיים, שב' לימד זכות עליהם, הקימה הממשלה בתי־מלאכה לאומיים (ateliers nationaux), שלא נוהלו לפי עקרונותיו של ב'.

J. Tschernoff, *Louis Blanc*, 1904; E. Renard, *La vie et l'œuvre de Louis Blanc*, 1922; H. Pechan, *Louis Blanc als Wegbereiter des modernen Sozialismus*, 1929; J. A. R. Marriott, *The French Revolution of 1848 and its Economic Aspects*, 1913, (2 vols.); P. Keller, *Louis Blanc und die Revolution von 1848*, 1926; E. Silberner, "Le mot capitalisme" (*Annales d'histoire sociale*, vol. II, 1940, pp. 133–134).

א. ז.

בְּלַנְדְרַטָה, ג'ורג'ו — Giorgio Blandrata; גם Blandrack- Biandrata — (1515°, סאלוצו, פיימונט — 1588°, טראנסילוואניה), תאולוג אוניטארי. ב', בן למשפחת־אצילים, התקרב בצעירותו אל החוג של חוקרי־הדת האיטלקיים, שבהשפעת הרעיונות החדשים של הרפורמה ושל התחיה התחילו מותחים ביקורת על עקרונות־הנצרות ונלחמו על ראציונאליזאציה יסודית של דת זו גם בגילויה הקאתולי וגם בגילויה הפרוטסטאנטי. — ב1533 סיים ב' את חוק־לימודיו ברפואה במונפליה ונעשה רופא־נשים. כשחזר לאיטליה נרדף על־ידי האינקוויזיציה וברח — עם כמה מחבריו — לז'נווה (1556). בעיר זו התפלמס עם קאלווין בדבר משמעותו של השלוש (ע"ע), שלדעת ב' לא ציין שלושה פרצופים נפרדים. תשובתו של קאלווין על טענותיו של ב' נתפרסמה ב1559, אך בינתיים העתיק ב' את מושבו לפולניה (1558) משום שחשש מפני רדיפות מצד קאלווין. בפולניה ריכז סביבו ב' אותם מן הפרוטסטאנטים, שהתייחסו מתוך ביקורת אל עקרון־השילוש ונקראו בשם „אוניטאריים" (= מאחדים) משום שהטעימו את האחדות הגמורה בטבעו של האל, בניגוד להשקפה המסרתית של הנצרות, הרואה באל שלושה טבעים — של האב, הבן ורוח־הקודש —, שמתאחדים למהות אחת. ב' נעשה מנהיגם של פורשים אלה וייצג אותם בוועידות הכנסייתיות, שנתקיימו בפינצ'וב [Pinczów] (1558) ובקסיונז' [Książ] (1560—1562). באותו זמן נתחבב גם על הנסיך ראדזיוויל ונעשה הראש של כנסיית־הרפורמאציה בפולניה הקטנה. ב1563 התיישב בטראנסילוואניה ושימש רופאו של הנסיך יוהאן זיגמונד: בעזרתו של זה האחרון, ואח"כ — בעזרת הנסיך כריסטופר באטורי — הפיץ כאן את דעותיו. בין השאר נתיידד כאן עם ההגמון פראנציס דויד, וביחד עמו דאג לאירגון הקהילות הראשונות של האוניטאריים. אך לאחר זמן נסתכסך עמו משום חילוקי־דעות בשאלת אלהותו של ישו הנוצרי: פראנציס דויד בא לכלל כפירה בדבר, מתוך הנחת אחדותו הגמורה של האל, ואילו ב' היה סבור, שיש לדגול בעקרון־אמונה זה, בעיקר מטעמים מדיניים. בסופו של דבר, נאסר דויד ומת בכלא — כנראה, באשמת ב'. כתוצאה מכך נתרופפה במידה ניכרת השפעתו של ב' על האוניטארים, ואפשר שמתוך כך נקט בסוף ימיו עמדה ספקנית בשאלות־הדת ואף התקרב אל הקאתוליות (היה ידידם של הישועים, שבאותם הימים התחילו באים לפולניה), אך נראה, שלא חזר לאמונה זו. סופו של ב' נשאר עטוף מסתורין: לדבריו של הכומר הישועי וויק (Wujek) נחנק ונשדד ב' ב1588 ע"י נכדו.

ספרו העיקרי של ב' הוא החיבור: „על ההכרה המוטעית והנכונה של האל האחד, של האב, הבן ורוח־הקודש" (De falsa et vera unius Dei, Patris, Filii et Spiritus Sancti Cognitione, 1567), שבו התפלמס נגד עקרון־השילוש והטעים את הקשר שבין השקפותיו על בעיה זו ובין השקפות דומות של קודמיו, כגון יואכים מפלוריס, אראסמוס מרוטרדאם, מיגואל סרוטוס, ועוד.

C. Malacarne, *Commentario delle opere e delle vicende di G. B.*, 1814; Heberle, *Aus dem Leben von G. B.* (*Tubinger Zeitschrift fur Theologie* [1840]), 116; A. Wallace, *Anti-Trinitarian Biography*, II, 1850; S. Dunin-Borkowski, *Quellenstudien zur Vorgeschichte der Unitarier des 16. Jahrhunderts* (*75 Jahre "Stella Maturina"* Festschrift, 1931).

י. ב. ס.

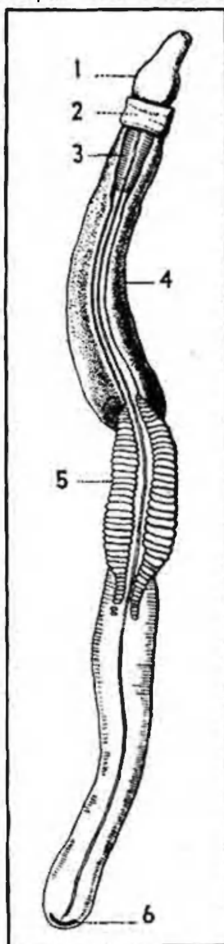
בְּלֶנְהַים (Blenheim) או **בְּלִינְדְהַים** (Blindheim), כפר בבאוואריה על הדאנובה, סמוך לעיירה הֶכְשְׁטֶט (50 ק"מ צפונית־מזרחית לאולם), שנתפרסם על שם הקרב שנערך בקירבתו ב13 באוגוסט 1704 (במלחמת הירושה הספרדית) בין הצרפתים והבאווארים, מצד אחד, ובין האנ־

גלים, האוסטרים והגרמנים, מצד שני. הקרב נקרא על שם ב׳ ע״י הבריטים, בעוד שההיסטוריונים הצרפתיים והגרמניים קוראים לו „קרב הכשטט״. הצבא הצרפתי־הבאווארי היה תחת פיקודם של הגנראלים טאלאר (Tallard) ומארסן (Marsin) והנסיך הבוחר מאכס עמנואל מבאוואריה. מרלבורו, המפקד של הצבא האנגלי, התקיף עם חיל־פרשיו את המרכז של הצבא הצרפתי של טאלאר, פרץ אותו ושבה את הגנראל עם 11.000 חיילים ו1001 תותחים, בעוד שהנסיך איג׳ן מסווֹיה (ע״ע), מפקד הצבא האוסטרי־הגרמני, היכה באגף הצפוני את הגנראל מארסן ואת הבאווארים. מספר החיילים בכל צד היה בערך 50.000. מספר האבידות (חללים ופצועים) של הצרפתים־הבאווארים (חוץ מן השבויים) הגיע ל14.000 ושל האנגלים והגרמנים — ל12.000. כתוצאה מקרב־ב׳ נפלה באוואריה בידי בעלי־הברית.

כאות־הכרה על נצחונו המכריע העניקה אן, מלכת־אנגליה, למארלבורו את האחוזה הגדולה וודסטוק (Wood-stock), הסמוכה לאוכספורד, ובה הקים מארלבורו את ארמון־ב׳ (Blenheim Palace) המפואר, שהוא אחד מן הבניינים המפורסמים באנגליה. בו נולד וינסטון צ׳רצ׳יל.

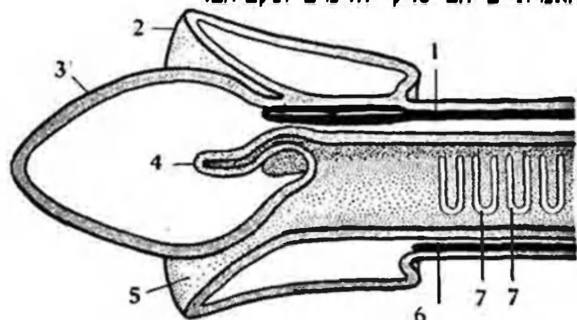
Winston Churchill, *Marlborough* (II כרך, *B.*), 1941; G. M. Trevelyan, *England under Queen Anne*, 1930.

בַּלָנוֹגְלוֹס (Balanoglossus), הסוג הנפוץ ביותר בבעלי המיתר־למחצה (Hemichordata) שבמערכת המית־ריים (ע״ע) והאפייני ביותר לבת־מערכת זו. הוא תופס מעין עמדת־ביניים, שמקשרת את חסרי־החוליות אל המיתריים. מבחינת מראהו החיצון הוא דומה לתולעת; מיניו הקטנים הם בעלי אורך של 2 ס״מ, בעוד שמיניו הגדולים מגיעים לאורך של 2½ מ׳. כולם חיים בים, במים רדודים; מינים אחדים נמצאו לאורך חופי א״י.

ציור 1
באלאנוגלוס
1. חדק; 2. צווארון; 3. סדקי־זימים
4. איזור הזימים ובלוטות־המין;
5. איזור־הכבד; 6. פי־הטבעת

גוף־הב׳ הוא ססגוני ומכו־סה ריסים, והוא מחולק באופן בולט ל3 איזורים: חדק, צווא־רון, גוויה (ציור 1). גם חלל־הגוף מחולק ל3 מקטעים, אחד בכל אחד מ3 האיזורים. באיזור האחורי של הגוויה ניכרים סי־מני חלוקה לטבעות, בדומה לגופו של השלשול (ע״ע), אלא שחלוקה זו היא חיצונית בלבד. מלבד תאי־אפידרמיס רגישים לגירויים שונים אין לב׳ אברי־חושים מיוחדים. ההצדקה העי־קרית לצירופו של הב׳ למערכת המיתריים היא מציאותה של בליטה (סתומה בקצה), שיוצאת מן המעי ומופנית קדימה אל חלל־החדק (ציור 2); מוצאה אקטודרמאלי, תאיה התפוחים דומים לתאים של מיתר־גב טיפוסי, ויש לראות בה את ראשיתו של מיתר־הגב („מיתר־למחצה״). סימני־קירבה אחרים בין הב׳ ובין המיתריים האמיתיים הם סדקי הזימים ונקביהם.

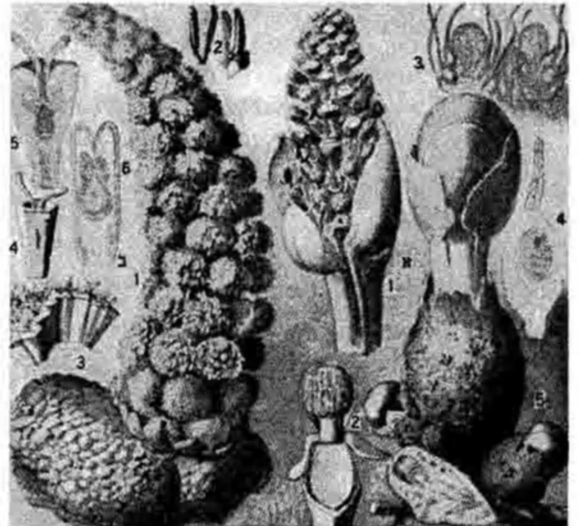
ציור 2
החלק הקדמי של גופו של הבאלאנוגלוס (סכמה)
1. פס־עצבים גבי; 2. צווארון; 3. חדק; 4. מיתר־הגב; 5. פה; 6. פס־עצבים בטני; 7. סדקי־זימים של הלוע

פיו של הב׳ נמצא בצידו הבטני, בבסיס החדק בחיפוי הצווארון. באמצעות החדק השרירי שלו מתחפר הב׳ בחול, הנכנס דרך הפה הפתוח ויוצא דרך פי־הטבעת שבקצה האחורי של הגוויה. אחר הצווארון משתרע איזור הזימים בצד הגבי של הגוויה; פתחי־הזימים מוליכים אל שקי־זימים, הנפתחים לתוך המעי. בלוטות־המין הן שלפוחיות מרובות, שהן בולטות בשתי שורות ארכיות מצידי־הגוויה; הזכר והנקבה נבדלים זה מזה בצבע ובצורה. באמצע איזור־הגוויה נראות מן החוץ שתי שורות־גבשושיות של בתי־שקע אטומים של הכבד. מערכת־הדם מורכבת משני צינורות ראשיים: בטני וגבי, שהם מקושרים זה בזה ע״י צינורות צדדיים. מעל למיתר מתרחב הצינור הגבי לסינוס, ומעליו נמצא מעין כיס־לב שרירי, שמזרים ע״י התכווצויותיו את הדם. מערכת־העצבים מורכבת משני סעיפים ראשיים לאורך הגוף, גבי ובטני, שהם מחוברים זה לזה ע״י שתי טבעות — אחת באיזור הצווארון ואחת באיזור החדק. פסי־העצבים נשארים דבוקים באפידרמיס לרוב ארבם — סימן פרימיטיווי מאוד. לעומת זה נמצאים במקומות אחדים בפסי־העצבים חללים, שנראים כהתחלות של צינור עצבי. — הרביה נעשית על־ידי הפריה חיצונית. יש מינים שהתפתחותם ישירה, ויש מינים שעוברים גלגול (ע״ע) מצורת הזחל (Tornaria), הדומה לזחלים של קווצי־העור.

ח. א. ג.

בַּלָנוֹפוֹרִיִּים (Balanophoraceae, ז. א. מעין נושאי־בלו־טים), משפחה של צמחים מסידרת הסַנְטָלָניים (ע״ע); כ40 מינים של טפילים, שנטפלים לשרשיהם של צמחים אחרים, עפ״ר בצלם של יערות־עד. הב׳ הם חסרי־בלורופיל, ובעיקרם הם תפרחת גדולה מרובת־פרחים ובעלת עטיפה, שמשווה לתפרחת צורה של בלוט (מכאן השם). כל פרח נושא אבקנים או עלי; הפרי קטן והזרעים מחוסרי־קליפה. עפ״ר יש לצמחים אלה קנה־שורש בצורת פקעת שממנה הם מצמיחים שרשים קצרים או זיזים, שנצמדים אל שרשי פונדקאיהם. פקעות אלו מכילות במינים מסויימים עמילן, שהוא ראוי למאכל, ובמינים אחרים — חומר דונגי: בַלָנוֹפוֹרין, שמכינים ממנו נרות או משתמשים בו כמשחה. צמחים משונים אלה, שנראים כפטריות, נחשבו לפנים כגידו־לים בגופי פונדקאיהם או כגילויים של תופעות חולניות

בצמח. מחמת התנוונות אבריהם של צמחיה, קשה ביותר למיין משפחה זו, שתפוצתה הגאוגראפית מקפת את האיזו־רים הטרופיים והתת־טרופיים של רוב היבשות (באירופה אינה מצויה). — בזמננו מחלקים אותה ל3 תת־משפחות: (1) Langsdorffia — באמריקה, שכוללת את המין הבראזילייני Lophophytum mirabile,הנטפל לשרשיהם של עצי־מימוסה והמצטיין בתפרחתו הגדולה ובפקעות קנה־שורש גדולות, שמשקלן הוא, כרגיל, 100—250 ג׳, אך שלפעמים

באלאנופוריים
א. Balanophora celebica: 1. תפרחת זכרית; 2. פרח זכרי; 3. פרח נקבי; 4. חתך־אורך בפרי; 5. ניצנים בשלבי־הבשלה שונים
ב. Lophophytum mirabile: 1. צמח פורח; למעלה — פרחים זכריים, למטה — נקביים; 2. פרח זכרי; 3.—4. פרחים נקביים; 5. חתך־אורך בפרח נקבי; 6. זרע

הוא מגיע עד 12 ק״ג; (2) Balanophora — באסיה הדרומית ובאוסטראליה; (3) Thonningia — באפריקה המערבית. אפריקה הדרומית עשירה בסוגים של ב׳, כגון Mystropetalum ו Sarcophyte. זה האחרון כולל את המין S. sanguinea, האדום כדם, נטפל לשרשי עץ־השיטה ומעלה ריח רע, דומה לזה של בשר־דגים רקב.

גודל איזור־התפוצה של הב׳ מעיד על קדמותה של משפחה זו. מיעוט־מיניה ביחס לריבוי־סוגיה הוא סימן לשקיעתה וניוונה. קשה לברר את מוצאה ואת דרכי התפתחותה מאחר שמן הב׳ — בצמחים, שהם חסרים חלקים מעוצים — לא נשתיירו מאובנים.

מ.

בְּלָנִימִים, ע״ע זִיבָה.

בְּלַנְק, שְׁמוּאֵל לֵיבּ (נו׳ תרנ״ג/1893, דונַאיבצי, אוקראינה), מספר עברי. בילה את שנות־נעוריו בבסאראביה, ואחר־כך השתקע באה״ב, שבהן הוא עוסק בהוראת הלשון העברית ב„גראץ קולג׳״ בפילאדלפיה. את סיפוריו התחיל מפרסם בתרפ״ג. ב׳ הוא המשורר של הערבה הבסאראבית. ספריו: „ערבה״ (תרפ״ו), „צאן״ (תר״ץ), „אדמה״ (תרצ״ב), „נחלה״ (תרצ״ג) ו„מושבה״ (תרצ״ו), הם שירי־הימנון לעמל־האדם ולברכת־האדמה. בספרים הללו מספר ב׳ על יהודים מתאכרים, שכובשים את הערבה בכוח עמלם ומכים שורש באדמת־בסאראביה הדשנה. בציוריות מרובה ובלשון קלה ושוטפת תיאר ב׳ תמונה רחבה של חיי שלווה והוד, שיש בהם מהנאת העבודה ופריונה — אידיליה איכרית רוויית אהבה ואחווה בין האדם והחי, שאין בדומה לה בספרות העברית. בכשרון בולט, אף אם בהצלחה פחותה מזו, כתב ב׳ גם חזיונות לבני־הנעורים וסיפורים על זוועות המהפכה באוקראינה („בשעת חירום״, תרצ״ב) ומחיי המהגרים באמריקה („מיסטר קוניס״, תרצ״ד; „אי־הדמעות״, תש״א).

בְּלַנְקָה (בְּלַנְשׁ) **מִקַּסְטִילְיָה**, — Blanca de Castilia, — Blanche de Castille (1185°—1252), מלכת־צרפת. ב׳ היתה בתם של אלפונסו VIII, מלך־קאסטיליה ושל הנסיכה אֶלֶאנוֹר, בתו של הנרי I, מלך־אנגליה. ב1200 נישאה ליורש־העצר הצרפתי לואי, שאח״כ נעשה המלך לואי VIII (1223—1226). ב׳ ילדה לו 12 (או 13) ילדים, שמהם נשארו בחיים ששה. אחר מותו המוקדם של בעלה שלטה ב׳ בשם בנה הקטן לואי IX (ע״ע) במרץ ובתבונה (1226-1234) והתגברה על כל הקשיים, שעמדו בדרכה: ב1226 דיכאה מרד של גדולי־האצילים, ב1229 שמה קץ למלחמות האלבִּיגֶנזים (ע״ע) וב1230 הכשילה את נסיונו של הנרי III, מלך־אנגליה, לכבוש שטחים בצרפת. עד מותה נשארה היועצת החשובה ביותר של בנה.

M. Brion, *B. de C.*, 1939.

בְּלַנְקִי, ז׳רוֹם אַדוֹלְף — Jérome-Adolphe Blanqui — (1798—1854), כלכלן צרפתי. ב׳, שהיה אחיו של לואי־אוגיסט בְּלַנְקִי (ע״ע), ירש את מקום רבו ז׳אן־באפטיסט סֵי (Say) ב„קונסרוואטוריון לאמנויות ולאומנויות״ (1833), ואף היה חבר של האקאדמיה למדעי הרוח והחברה. בחיבורו הידוע ביותר „תולדות הכלכלה המדינית מימי־קדם עד ימינו״ (Histoire de l'économie politique, depuis les anciens jusqu'à nos jours, 1838; מהדורה חמישית: 1882), קישר באורח מעניין את תולדות־הכלכלה ואת תולדותיה של תורת־הכלכלה. ב׳ התעניין מאוד בשיפור מצבם של המעמדות העובדים, וכתב מחקרים על תנאי־חייהם ולימד זכות על פעולה ממשלתית לשם הגנה על הפועלים. כתומך בחופש־המסחר נבחר לבית־הנבחרים של צרפת כציר של בורדו (1846). כתביו כוללים: „קיצור ההיסטוריה של המסחר ושל התעשיה״ (Resume de l'histoire du commerce et de l'industrie, 1826), ו„תקציר אלמנטארי של הכלכלה המדינית״ (Precis elementaire d'economie politique, 1826; מהדורה שלישית: 1857).

Krawtschenko, *"J. A. Blanqui — der erste Verkünder der Idee des internationalen Arbeiterschutzes"* (*Jahrbucher für Nationalokonomie und Statistik*, 3. Reihe, vol. XL, 1910, 349–352).

בְּלַנְקִי, לוּאִי אוֹגִיסְט — Louis-Auguste Blanqui — (1805, פיז׳ה־תֵנְיֶה — 1881, פאריס), מהפכן צרפתי: אחיו של הכלכלן ז׳רום בלאנקי. ב׳ למד בצעירותו משפטים ורפואה כאחד, אך בעיקר התעניין במדיניות. מ1827 ואילך השתתף כמעט בכל התקוממות, שפרצה בצרפת. את הייסורים, שהביאו עליו דעותיו המדיניות, קיבל בגאווה של מקדש שם שמים. שלושים ושבע שנים (לא רצופות), כלומר, כמחצית ימי חייו, בילה בכלא, עיתים כנידון למוות. בצעירותו נצטרף אל הקארבונארים, שמהם למד את שיטות פעולותיהם במחתרת. בימי מהפכת יולי של 1830 היה על המיתרסים. ב1839 עמד בראש התקוממות שלא הצליחה, וב1848 מילא תפקיד חשוב בהתנגדות לממשלה הזמנית.

ב1870 הוציא את כתב־העת La Patrie en danger („המו־לדת בסכנה"). בתחילת 1871 נאסר שוב, ולא יכול היה להשתתף בקומונה של פאריס, אע"פ שנבחר כחבר בגוף זה. אחר הקומונה של פאריס נידון למאסר־עולם, אך שוחרר ב1879 בהשפעתה של תעמולה ניכרת לטו־בתו, שהגיעה לשיאה עם בחירתו כציר של בּורדו. אבל בית־הנבחרים פסל בחירה זו (1879). ב' נקבר בבית־הקברות Père Lachaise בפאריס, שבו קבורים רבים מגדולי־צרפת, וב־1885 הוצבה שם לזכ־רו אנדרטה של ארד, מעשה ידיו של ז'יל דאלו.

לואי אוגיסט בלאנקי

ב', שדגל בקומוניזם, היה סבור, שהקמתה של חברה קומוניסטית לא תהא אפשרית אלא מתוך הריסתו של המשטר הקאפיטאליסטי באמצעות התקוממות מזויינת מאור־גנת. לשם הצלחתה של התקוממות זו אין צורך בתנועה מהפכנית של המונים, אלא באירגונים חשאיים קטנים של חברים מזויינים, שנבחרו לתפקידיהם בהקפדה יתרה. המת־חקה על שרשיו של רעיון הדיקטאטורה של הפרולטאריון יגיע עד ב'. אחר מותו של ב' הוסיפו תלמידיו, בהנהגתו של אדואר ואיאן (Edouard Vaillant), לקיים מפלגה מיוחדת („בלאנקיסטית") בתוך תנועת־הפועלים הצרפתית. בתחילת המאה ה20 נתמזגה מפלגה זו במפלגה הסוציאליסטית המאוחדת הצרפתית.

מאמריו של ב', שנתפרסמו ב„המולדת בסכנה", יצאו לאור גם כקובץ מיוחד ב1871. מסותיו הכלכליות כונסו בספר בעל שני כרכים בשם Critique sociale („ביקורת חברותית"), 1885. כן כתב L'Armée exclave et opprimée („הצבא המשועבד והנדכא"), 1880. בנובמבר 1880 ייסד את כתב־העת Ni Dieu, Ni Maître („לא אל ולא אדון").

G. Geffroy, *L'Enfermé*, 1897; A. Zévaès, *A. B.*, 1920; M. Dommanget, *A. B.*, 1924; id., *A. B. à Belle-Ile*, 1935; E. S. Mason, *B. and Communism (Political Science Quarterly*, XLIV, 1929, 498–527); C. Da Costa, *Les Blanquistes*, 1912; F. Silberner, in *Historia Judaica*, 1954.

א. ז.

בְּלַנְקֶנְהוֹרְן, מַכְּס — Max Blanckenhorn — (1861—1947), גאולוג גרמני. מפעל־חייו של ב', שהיה פרופסור באוניברסיטה של מַרבּורג, היה חֵקר ארץ־ישראל, סוריה ומצרים. הוא ביקר בארצות אלו פעמים הרבה ושיתף בחקירותיו את א. אהרנסון (ע"ע) ואת י. אהרני (ע"ע); כן היה מחבריו של אוֹטוֹ וַרבּורג (ע"ע), שעמו פעל הרבה לשם העמקתה והפצתה של ידיעת־הטבע של א"י. מ1890 עד סוף ימיו פירסם יותר מ40 מחקרים, שדָנים בגאולוגיה הכללית והסטרוקטוראלית של איזור המזרח התיכון, בסיס־מולוגיה, בסטראטיגראפיה ופאלאונטולוגיה, בבעיות הרביעון והפרהיסטוריה, וכן באוצרות המינראליים של א"י וסביב־תיה, כגון פוספאט, ביטומן ומלחי ים־המלח. הוא חיבר את המפות הגאולוגיות המודרניות הראשונות של סביבות־ירושלים (1905), של המזרח הקרוב (מפה בינלאומית, 1910) ושל א"י בקנה־מידה של 1:700,000 (1912). חשיבות מרובה נודעת למונוגראפיות הפאלאונטולוגיות שלו, שבהן נתכוון לסקור את כל קבוצות־המאובנים מכל התקופות.

חיבוריו העיקריים: Geologie d. näheren Umgebung v. Jerusalem (Ztschr. deutsch. Palästina-Ver. XXVIII), 1905; Kurzer Abriss der Geologie Palästinas (ibid, XXXV), 1912; Syrien, Arabien und Mesopotamien (Handb. region. Geol. v, 4), 1914; Naturwissenschaftliche Studien am Toten Meer und im Jordantal, 1912; Die Seeigelfauna d. Kreide Palästinas (Paleontographica, 67), 1925; Die fossilen Gastropoden u. Scaphopoden d. Kreide v. Syrien-Palästina (ibid. 69), 1927; Die Bivalven d. Kreideformation v. Syrien-Palästina (ibid. 81, A), 1934.

מ. א.

בַּלַנְשׁ, פְּיֶר סִימוֹן — Pierre-Simon Ballanche — (1776, ליון — 1847, פאריס), הוגה־דעות צרפתי מן האס־כולה הרומאנטית. ב', שעסק ביחד עם אביו בהוצאת ספרים, פירסם ב1801 מסה בשם „הרגש וקשריו אל הספרות והאמ־נות" (Du sentiment considéré dans son rapport avec la littérature et les arts), שבה העלה על נס את רוח־הנצרות. באותו זמן השתייך ב' לחוג, שבו נמצאו שטוֹבּריאן (ע"ע), שעסק אז בחיבור ספרו על רוח הנצרות (נדפס בכמה מהדו־רות בהוצאת ב'), ובוֹנַל (ע"ע), שהשפעת רעיונותיו על ב' ניכרת בתפיסת ההיסטוריה והחברה מנקודת־מבט תֵאולוגית ובסברה על המוצא האלוהי של הלשון. — מ1812 השתייך ב' בקביעות לחוגה של הגב' רֶקאמיֶה, ומתוך כך נמשכה הש־פעתו של שאטובריאן על חייו והגותו. כמו־כן היה בא במגע עם הרבה משאר הסופרים והמשוררים של הרומאנטיקה הצרפתית, ביניהם סנט־בֶו. ב1842 נבחר לאקאדמיה הצרפ־תית. מכתביו יש לציין: „קטעים" (Fragments, 1808); „אנטיגוני" (1814); „מסה על מוסדות־החברה ביחסם לרעיו־נות החדשים" (1818). ב' לא השלים את חיבורו העיקרי, Palingénésie sociale („תחיה חברותית"), 1827/31, שבו באו לידי מזיגה הרעיונות הדתיים והמדיניים־היסטוריים שלו. קבצי כתביו נתפרסמו ב1830 וב1833; הוספות עליהם פיר־סמו פְּרֶנֶה (G. Frainnet) ב1904 ופ. ויליאן (P. Vulliand) ב1907.

Ste. Beuve, *B. (Revue des Deux Mondes 1834 — Portraits contemporains)*; E. Faguet, *Politiques et moralistes du 19e siècle*, 2e série, 1898; G. Frainnet, *Essai sur la philosophie de P. S. B.*, 1903; M. Dempsey, *The Sources of the "Génie du Christianisme"*, 1928; E. Herriot, *Madame Récamier et ses amis*, 1934.

א. ע. ש.

בְּלַס, פְּרִידְרִיךְ — Friedrich Blass — (1843—1907), בלשן קלאסי. עבודתו העיקרית של ב', ששימש פרופסור באוניברסיטות של קיל וִינָה, היתה בשני תחומים: באמנות־הנאום היוונית הקדומה ובעיבוד הבלשני של טכסטים יווניים, בעיקר של הנואמים מן התקופה הקלאסית. לתחום הראשון שייכים ספריו: 1) „אמנות־הנאום היוונית מאלכ־סנדר עד אוגוסטוס" (Die griechische Beredsamkeit von

(Alexander bis auf Augustus ; 2) „אמנות־הנאום האטית״ (Attische Beredsamkeit, 80—1868, 3 כרכים; מהדורה שניה 98—1887 ב4 כרכים). פעילותו הבלשנית בטכסטים היווניים הקיפה את הנאומים של היפרידס, אנטיפון, דינארכוס, אנדוקידס, איסכינס, ליקורגוס. ב׳ הוציא לאור גם את „סדר המדינה של האתונאים״ לאריסטו ואת שרידי שיריו של בקכילידס. כמו־כן הירבה לכתוב על הקצב בפרוזה האמנותית האטית ולעסוק בדיקדוק היווני. חשוב ביותר הוא ספר־הדיקדוק שלו על היוונית של הברית החדשה (הוצאה חדשה של דברונר), וכן ערך ועיבד את ספר־הדיקדוק הגדול של הלשון היוונית לקינר (Kühner). חשיבות יש גם לעבודתו של ב׳ על ההיגוי של הלשון היוונית.

א. ש.

בלסיוס (Blasius) הקדוש, הגמון של העיר סבאסטי בקאפאדוקיה; נהרג ב316 על קידוש־אמונתו בתקופת הרדיפות, שנרדפו הנוצרים בזמנו של דיוקלטיינוס קיסר. בכנסיה הקאתולית נקבע יום־הזכרון שלו ב3 לפברואר, ואילו בכנסיה המזרחית ב11 לפברואר. לפי המסופר, נהרג ב׳ לאחר שהתליינים סרקו את בשרו במסרקות־ברזל, שבהם היו נוהגים לסרוק צמר, ומשום כך נעשה ב׳ פטרונם של סורקי־הצמר. כמו־כן מוחזק ב׳ עוזרם של החולים במחלות הגרון והריאה, מאחר — שלפי האגדה — ריפא, כשישב בבית־הסוהר, ילד שכמעט נחנק בעצם של דג, שנתקעה בגרונו.

בלסקו, דוד — David Belasco — (1858, סאן פראנציסקו — 1931, ניו־יורק), שחקן, במאי ומחבר־מחזות אמריקני ממוצא יהודי פורטוגיזי. אביו הופיע כבדחן על בימות־לונדון והיגר לקאליפורניה בתקופת הבהלה לזהב. ב׳ הופיע לראשונה על הבימה כשעדיין היה ילד, והמחזה הראשון שחיבר הוצג כשהיה בן 14. כשהיה בן 19 נתמנה כמנהל־בימה באחד מתיאטרוני סאן־פראנציסקו, וכשהיה בן 27 כבר השתתף ב200 הצגות. לאחר ניסיון ממושך ורבגוני בתיאטרונים של סאן־פראנציסקו וסאקראמנטו שבקאליפורניה עבר, ב1882, לניו־יורק, שבה שימש מתחילה כבמאי ואחר־כך כמנהל ב„תיאטרון של כיכר־מדיסון״ (Madison Square Theatre). ב׳ הצטיין כמעבד של מחזות לפי טעם הקהל בזמנו, וכן חיבר (לפרקים בשותפות עם מחברים אחרים) מחזות רומאנטיים, שעשו רושם חזק. העיקריים שבמחזות אלה הם: Du Barry („דיבארי״, 1901); The Darling of the Gods („אהובת־האלים״, 1902, טראגדיה יפאנית), Adrea (1904, על נקמת־דמים של נסיכה דאלמאטית עיוורת מן המאה ה5), The Return of Peter Grimm (1911, דראמה משפחתית ספיריטיסטית). הוא שהמחיז את „מאדאם בטרפלי״ ואת „הנערה ממערב־הפרא״, ופוצ׳יני, שראה את המחזות הללו, השתמש בהם כביסוד לאופרות שלו, הנקראות בשמותיהם.

ב1902 שכר ב׳ את „תיאטרון הרפובליקה״ (Republic Theatre) בניו־יורק אך לסוף בנה לעצמו תיאטרון חדיש, שנפתח ב1907 בשם „תיאטרון בלאסקו״, ושבו עבד עד יומו האחרון.

ב׳ גילה ואימן שחקנים ושחקניות הרבה, ביניהם דוד וורפילד, השחקן היהודי שזכה לפירסום מרובה. הוא גרם להתקדמות בשיטות־הבימוי על־ידי פיתוחה של תפאורה ראליסטית, וכן היה הראשון, שהשתמש באפשרויות שהטעניקה ההמצאה החדשה של החשמל. אע״פ שהיה מחדש בטכניקה היה משמר בתוכן, ומפני־כן לא השתתף במידה ניכרת בפיתוחה של הדראמה האמריקנית המקורית, שפסעה אז את פסיעותיה הראשונות.

ג. י. א.

בלסקו־איבניז, ויסנטה, ע״ע איבניז, ויסנטה בלסקו.

בלעם בן בעור, קוסם מארם נהרים (ע״ע) בתקופת כיבושה של א״י ע״י יוצאי־מצרים. פרשת ב׳ מתוארת בפרטות בבמד׳ כב—כד. מתוך פחדו מבני־ישראל, שהצליחו לכבוש את ארצות האמורי והבשן הסמוכות לגבולו, בא בלק בן צפור מלך מואב (ע״ע) בברית עם המדינים, והללו, ביחד עם המואבים, שלחו את זקניהם אל ב׳ כדי שיבקשו ממנו, שיבוא ויקלל את ישראל „כי עצום הוא ממני. אולי אוכל נכה בו ואגרשנו מן הארץ, כי ידעתי את אשר תברך מבורך ואשר תאור יואר״ (במד׳ כב, ב—ו). מתחילה סירב ב׳ לבוא „כי מאן ה׳ לתתי להלוך עמכם״ (כב, יד), ורק כשבלק חזר ושלח אליו „שרים רבים ונכבדים״ מן הראשונים (כב, טו) שינה ב׳ את דעתו. לפי המסופר בתורה, כשהיה בדרכו למואב, התייצב לעומתו, במשעול־כרמים צר, מלאך ה׳ „וחרבו שלופה בידו״; ב׳, החוזה „גלוי העינים״, הוכה בסנוורים ולא ראה את המלאך, ואילו הבהמה, האתון, ראתה אותו ונלחצה אל הקיר. כשב׳ היכה בכעסו את האתון התרחש נס בתוך נס ו„פי האתון״ נפתח להוכיח את בעליה. סו״ס נפקחו עיניו של ב׳. הוא הביע אז את רצונו לחזור למקומו, אם אין דעת ה׳ נוחה ממסעו. אך המלאך רק חזר על האזהרה הקודמת: „את הדבר אשר אדבר אליך אותו תדבר״ (כב, לה), וב׳ המשיך בדרכו. בלק קיבל את אורחו המכובד על הגבול ואע״פ שהסכים, שלא ידבר ב׳ אלא מה ש„ישים אלהים״ בפיו, העלה אותו למחר ל„במות בעל״, כדי שיוכל לראות משם את „קצה העם״ (שם, מא) — שאין הקללה שורה אלא על מה שהעין רואה — ובמצות ב׳ בנה לו בלק 7 מזבחות והקריב עליהם ביחד עם ב׳ 7 פרים ו7 אילים, אחד אחד לכל מזבח. לסוף, כשנשא ב׳ משלו, לא קילל אלא בירך. בלק נדהם וניסה את מזלו „בשדה צופים אל ראש הפסגה״. אך גם הפעם חזר ב׳ על ברכותיו הראשונות: „לא הביט און ביעקב... הן עם כלביא יקום... לא ישכב עד יאכל טרף״. מיואש ניסה בלק בשלישית להביא את ב׳ לידי קללה. אך הפעם הגיע ב׳ לשיא תהילותיו: „מה טובו אהליך יעקב... כתועפות ראם לו, יאכל גוים צריו... מברכיך ברוך ואורריך ארור״. בלק נואש עכשיו מב׳ כליל וביקש לשלחו לארצו; אך זה האחרון, קודם שנפטר ממנו, ניבא לו את הקורות „באחרית הימים״: עתיד ישראל לרשת את שעיר, למחוץ פאתי מואב, לקרקר בני שת, ולהאביד את עמלק (כד, י—כד). ב׳ חזר אז למקומו, אך דרכו הוליכתהו כנראה על־פני מדין (רמב״ן לבמד׳ כב, יג) ושם השיגוהו ישראל במלחמתם עם מדין והרגוהו (במד׳ לא, ח; יה׳ יג, כב): חשדו בו שבעטיו פרצה „המגפה בעדת ה׳״ (במד׳ לא, טז).

בבמד׳ כג, ז נקראת הארץ, שממנה בא ב׳, „ארם״ (ובמקבילה: „הררי קדם״ — שהיא ארץ מעבר לפרת, הש׳ ברא׳ כט, א) וכן היא קרויה גם במקומות אחרים. בבמד׳ כב, ה צויין המקום ביתר דיוק: „פתור״ שעל הפרת, ב„ארץ בני עמו״, ובדב׳ כג, ה היא נקראת „ארם נהרים״. פתור ידועה מן הכתובות המצריות של תחותמס III (1504—1460) ומן הכתובות האשוריות של שלמנאסר III (860—825) והיא

עיר, שיושבת על הגדה השמאלית של הפרת, מצפון למקום שבו נופל אליו נהר־סגור. גם מקומה של „ארץ בני עמו" נקבע בזמן האחרון: השם נזכר בכתובת־קבר של קצין מצרי (קן־אמון) בצבאו של אמנחתפ II (1435—1414) כגליל ב„נהרים" (ע"ע ארם־נהרים) ובצורה האכדית: „מאת (=ארץ) אַמָאֶ" (צורה זו מצויה בכתובת שעל מצבתו של אדרימי, מושלה של ארץ זו באמצע המאה ה15 לפסה"נ, שנמצאה בחורבות אַלַלַח', כיום תל עַטשנה שעל־יד אנטיוכיה). לפי זה יש לדחות את סברותיהם של כמה חוקרים מלפני דור אחד, שהציעו לתקן את „ארם" (בבמד' כג, ז) ל„אדם" ואת „ארץ בני עמו" ל„ארץ בני עמון" והשוו את ב' לבלע בן בעור (בראש' לו, לב), שהיה אחד ממלכי אדום. ארם נהריים היתה מבחינה אֶתנית ולשונית שמית־מערבית (ומכאן גם שמו של ב', שהוא, כנראה, קיצור מ„יבלעם" — הש' יהו' יז, יא לעומת דבה"א ו, נה), ואילו מבחינה תרבותית היתה נתונה בתחום השפעתה של בבל. ואמנם כל מעשי ב' לפני בלק הם, כפי שמראה ההשוואה, מעשי קוסם (כמו שגם הכתוב מכנהו; הש' במד' כב, ז; כד, א; יהו' יג, כב) בבלי — בארו (רואה בחלומות, בכבד, בסימנים שבשעת הלידה, וכד'), אַשִפּ (אשף). כדוגמת ב' היה גם הקוסם הבבלי נוהג לבנות לצורך ניחושיו מזבחות במספר קדוש מסויים (שלושה או שבעה; הש' במד' כג, פסוקים א, יד, כט) והיה מקריב עליהם קרבנות לפנות בוקר (הש' שם כב, מא) לאחר שטיהר את גופו במים; כמו־כן היה מקפיד, שמלבדו יטול חלק בזבח הנשאל לנחוש (הש' שם כג, ב), וכל עוד שהקוסם עושה בקסמיו יעמוד הלה על הקרבן (במד' כג, ג). כדוגמת ב', ה„יודע דעת עליון" (כד, ד, טז), מתאמר גם הבארו להיות „יודע ושומר רזי האלים הגדולים". אפשר, שגם הזכרת שמו של אבי־ב' ב„משלים" לא היתה בלא כוונה מיוחדת, שכן רווחת היתה הדעה, שה„בארוּת" (תכונת הבארו) היתה עוברת בירושה. „בארו" חשוב היו מזמינים ממרחקים. בבית־שאן, למשל, נמצא חותם־אבוב של בארו בבלי (בשם מַאנם) מן המאה ה16 לפסה"נ.

גם בערב היו מצויים בתקופה שקדמה לאיסלאם מנחשים ורואים מסוגו של ב' וכמה חוקרים סבורים, שקיומם היה בו משום ירושה משותפת של בני שם ועבר. גם כאן נוהגים היו לשאול את ה„כָּהִין" (הרואה, המנחש), המתנבא ו„המצפצף" (הש' ישע' כט, ד) בכוח „הרוח" („הג'ין", „השַיטָן") דעה על עניינים מדיניים, ופעמים היו אף מעמידים אותו בראש הצבא, וקוראים את ה„שָעִיר" (המשורר) לקלל את האויבים. מעדות המקרא ברור הדבר, שהאמונה בכוח הברכות והקללות, שהיו יוצאות מפיו של אדם כזה, היתה מקובלת גם בישראל. הפיכת קללותיו של ב' לברכות נחשבה במשך כל התקופה המקראית כאחד מן החסדים הגדולים, שנעשו לישראל בידי ה' בזמן יציאת מצרים (דב' כג, ו; יהו' כד, י; מיכה ו, ה; נחמ' יג, ב).

כסיפור על מסעו של ב' בכללו, שהוא יחיד במינו (במקרא כולו אין עוד סיפור דומה על חיה מדברת, פרט לסיפור הקדמון על הנחש בבראש' ג), כך קובעים להם גם משליו של ב' מקום לעצמם. רווח בהם (כמו בחלק הפיוטי של ספר איוב) השימוש בכינויים האלוהיים הקדומים: שדי (הש' בראש' יז, א; שמ' ו, ג, והשמות הפרטיים בבמד' ז, פסוקים ל, לו, סו), אל... עליון (הש' בראש' יד, יח). גם כמה צורות־לשון, שמצויות בהם, נראות קדומות ביותר. מבחינה ציורית (הש' במד' כג, כד — „הן עם כלביא יקום וכארי יתנשא, לא ישכב עד יאכל טרף" וכו' —, ומעין זה גם כד, כט, אל בראש' מט, ט: „מטרף בני עלית, כרע, רבץ כארי וכלביא מי יקימנו" — ולדב' לג, כ) ועניינית (ההתנבאות לאחרית־הימים; במד' כד, יד; בראש' מט, א) מרובה הדמיון בין דבריו של ב' לברכת־יעקב. המצב המתואר ב„משלים" מתאים לזמן הישיבה במחנה, במדבר (הש' במד' כג, ט, י; שם כד, ה: „מה טבו אהליך יעקב" וכו'). גם העמים הנזכרים בדברי בלעם (במד' כד, יז—כד), במידה שהם ידועים לנו, אין בהם אחד, שהיה חשוב בתקופתו של דוד — כלומר, בזמן, שכמה חוקרים ניסו לקבוע בו את חיבורם של משלי־ב' — ובוודאי לא לאחר מכן (הש' ביחוד: קין, עמלק, בני שת). ולהפך: העמים, שהיו חשובים בתקופת־דוד (ארמים, פלשתים, עמונים), אינם נזכרים כאן. חוקרים אחדים (ביחוד הוֹמֶל בדור הקודם, ואולברייט בזמננו) מנסים — ביחוד על סמך במד' כד, כה וע"פ השוואה למקורות מצריים מימי רעמסס III — למצוא בדברי־ב' רמזים למסע של גויי־הים והפלשתים בראשם בתחילת המאה ה12 לפסה"נ.

חכמי־ישראל בתקופת בית שני ואח"ב בתקופת־התלמוד הפליגו בחשיבותו של ב' והיו רואים בו אחד מ„ז' הנביאים שנתנבאו לאו"ה" (ב"ב ט"ו, ב'; „העמיד משה לישראל, ובלעם לאו"ה — במד"ר כ'; תנחומא, בלק א') וסבורים היו, שמכמה בחינות היה אף גדול ממשה: „ולא קם עוד נביא בישראל כמשה, אבל באו"ה קם. ואיזה זה? בלעם בן בעור. אלא שיש הפרש בין נבואתו של משה לנבואתו של בלעם. משה לא היה יודע מי מדבר עמו ובלעם היה יודע... משה לא היה יודע מתי מדבר עמו עד שנדבר ובלעם היה יודע... משה לא היה מדבר עמו עד שהוא עומד... ובלעם היה מדבר עמו כשהוא נופל" (ספרי, סוף דברים). את כוחו בקללה ביארו במה שב' היה יודע לכוון את השעה שהקב"ה כועס בה (ע"ז, ד', ב'; סנהד' ק"ה, ב'). לעומת זה ראו בו דמות לא־מוסרית: „עין רעה ורוח גבוהה ונפש רחבה" הם מסימני תלמידיו של „בלעם הרשע" (אבות, ה', י"ט). ב' היה בעצה עם יתרו כשגזר פרעה: „כל הבן הילוד היארה תשליכוהו" (סנהד' ק"ו, א'), ולסוף רצה „לעקור אומה שלמה חנם על לא דבר" (במד"ר כ'; תנה' בלק, א') ויעץ לבלק כיצד לאבדם. מעשה זה הוא שגרם לסילוקה של רוח־הקודש מאו"ה (שם), ושוב לא נתקיימה הנבואה אלא בישראל בלבד.

י. קופמן, תולדות האמונה הישראלית (לפי המפתח); מ. צ. סגל, מבוא המקרא, ה"א, תש"י, 115—116; ו. פ. אולברייט, מתקופת האבן ועד הנצרות, 1953, עמ' 117, 180, 267; S. Daiches, *Balaam, a Babylonian Barû* in *Hilprecht Anniversary Volume*, 1909, 60–70 (=*Bible Studies*. 1950, 110–119); R. Kittel, *GVI*, 1921, 1, 392, n. 1; p. 500, n. 3; B. Meissner, *Babylonien und Assyrien*, 1920–1925, II, 242–282; H. Gauthier, *Dictionnaire géographique*, 1925, II, 158; D. D. Luckenbill, *Ancient Records of Assyria and Babylonia*, I, 1925§, 560, 603, 610; R. Dussaud, *Topographie historique de la Syrie Antique et Mediévale*, 1927; L. Ginzberg, *Legends of the Jews*, 1909–1928, Vol. 3, 354–72, 410–11; Vol. 6, 123–25; J. Simons, *Egyptian Topographical Lists Relating to Western Asia*, 1937; A. J. Wensinck – J. H. Kramers, *Handworterbuch des Islam*, 1941. v. Kāhin; W. F. Albright, *The Oracles of Balaam*, in JBL, LXIII (1944), 207–233; id., *BASOR*, No. 118 (1950), 14–20; W. von Soden, *Verkündung des Gotteswillen durch prophetisches Wort in den altbabylonischen Briefen aus Mari* in *Die Welt des Orients*, 5 Heft (1950); A. Guillaume, *Prophetie et divination chez les Semites*, 1950.

י. מ. ג.

בִּלְעָם, ר' יְהוּדָה בֶּן שְׁמוּאֵל אִבְּן, ע"ע אִבְּן בִּלְעָם, ר' יְהוּדָה בֶּן שְׁמוּאֵל.

בֶּלְפוֹר או **בֶּפוֹר** (Belfort), עיר־הבירה של טריטוריה (ר׳ להלן) במזרחה של צרפת. מספר תושביה כ36,000 (1951). ב׳ שוכנת בעמק שבין הרי־ווֹז׳ (Vosges) בצפון והרי־היוּרה בדרום. עמק זה, שרחבו כ30 ק״מ וגבהו כ350 מ׳ מעל פני־הים, נקרא „שער בורגוּנדיה" או „פרצת ב׳", מפני שהוא משמש מעבר נוח מאלזאס ומשווייץ לבורגונדיה שבצרפת וגם מקום־מעבר של תעלה, שמחברת את הרֵינוּס עם הרוֹן. מכאן חשיבותו של מבצר־ב׳, המגן על מעבר זה, ומכאן חשיבותה של ב׳ כצומת של מס״ב וכבישים. ב׳ מתפרנסת מתעשיית ברזל ופלדה (מכונות, טוּרבינות, תנורים לבח״ר) וכן מתעשיית־טכסטיל (של כותנה).

ב׳ הוקמה ביה״ב ע״י הרוזנים של שושלת באר־לֶה־דיק (Bar-le-Duc). מידם עברה במאה ה14 להאבסבּוּרגים. מאלה האחרונים קיבלוה הצרפתים ב1648 ומאז נחשבה כחלק מאלזאס. ווֹבַּן (ע״ע) ביצר את ב׳, ומביצוריו נשתמר עד היום שער נאה. ב1814 ו1815 עמדה ב׳ פעמַים במצור ולא נכנעה; כמו־כן לא הצליחו הגרמנים לכבשה במלחמת 1870/71, ורק בפקודתה של הממשלה הצרפתית נמסרה ב׳ לגרמנים אחר שביתת־הנשק. ב1940 נפלה ב׳ ביד הגרמנים לאחר שעקפו את קו־מאז׳ינו מן העורף. ב1944 נכנעה ב׳ לפני בעלות־הברית.

קודם 1871 היו ב׳ וסביבתה חלק מן הדפארטמנט של הרינוס העליון, שהוא חלקה הדרומי של אלזאס. משנפלה אלזאס בידי הגרמנים נשארו ב׳ וסביבתה (בס״ה 608 קמ״ר) בידי צרפת. שארית זו של אלזאס נקבעה כיחידה אדמיניסטראטיווית בפני עצמה בשם הטריטוריה של ב׳. ב1919 וב1944, כשחזרה אלזאס לידי צרפת, לא בטלה טריטוריה זו, שהיא למעשה דפארטמנט. בטריטוריה של ב׳ כ87,000 נפש וצפיפות־הישוב בה כפולה מזו של צרפת כולה. אוכלוסיה מתפרנסים מתעשיה ומחקלאוּת (דגנים, ירקות וכישות).

ביה״ב ישבו בב׳ יהודים מועטים. הם גורשו ממנה במאה ה14. ב1689 הותר להם שוב לשבת בב׳. כיום קיימת בב׳ קהילה קטנה, שהיא מיוצגת בקונסיסטוֹריוֹן המרכזי שבפאריס.

א. י. בר.

בַּלְפוּר, אַרְתּוּר גֵ׳ימְז, רוזן — Arthur James Balfour, Earl of B. — (1930—1848), מדינאי בריטי. את השכלתו רכש באיטון וקימבריג׳, ואת חינוכו המדיני קיבל בהדרכת דודו, הלורד סוֹלזבֵּרי. ב1874 נכנס לבית־הנבחרים כציר שמרני מטעם איזור־הבחירה של הרטְפוֹרד, שב׳ הוסיף לייצג אותו עד 1885. ב1878 נתמנה כמזכירו הפרטי של הלורד סולזברי, המיניסטר לענייני־חוץ, ובתפקיד זה השתתף בקונגרס־ברלין. בשנה שלאחר מכן פירסם את חיבורו A Defence of Philosophic Doubt („בזכות הספק הפילוסופי"), שהצטיין בחריפות־מחשבה ובניסוח מעולה.

כציר בית־הנבחרים לא היתה הצלחתו של ב׳ מרובה. רוֹוחת היתה הדעה, שב׳ היה חסר גם את הכוח הגופני וגם את תקיפות־האופי הדרושים להשגת קאריירה מדינית גדולה. אך לורד סוֹלזברי לא היה שותף לדעה זו. ב1887 מינה את ב׳ כמזכיר ראשי לענייני־אירלאנד. בתפקיד זה כיהן ב׳ 5 שנים וגרם מפח־נפש ללאומיים האיריים, שהתיחסו אליו מתחילה מתוך זילזול. ב׳ נקט מדיניות של יד חזקה, מלווה בתקנות, שהיו מכוּונות להעלות ארוכה לפצעיה של אירלאנד. מצד אחד, סלל ב׳ את מסה״ב הראשונות באירלאנד, בנה מספנות, הקים גשרים, חילק תפוחי־אדמה לזריעה וניסה להחיות את ענף־הדיג. מצד שני, הנהיג באירלאנד את „חוק־הפשעים", שהעניק סמכויות רחבות לשלטונות האזרחיים ולמשטרה, קבע את לונדון כמקום־שיפוט על עבירות פליליות מסויימות וייפה את כוחו של המזכיר הראשי בדוּבלין לבטל את כל הערובות הקונסטיטוציוניות בכל שעה שירצה בכך. על יסוד חוק זה אסר ב׳ על קיומה של הליגה הלאומית האירית וכלא חברי־פארלאמנט איריים אחדים.

ב1885 נבחר ב׳ לפארלאמנט כציר שמרני מטעם מזרח־מאנצ׳סטר, ומאז ואילך הוסיף להיבחר מטעם מחוז־בחירה זה. בתקופה שבין 1886—1892 הבליט ב׳ כשרונות של נואם, שבזכותם יצא לו שם כאחד מטובי־הנואמים. נאומיו הצטיינו הן במידת־ההיגיון והן בלבושם הספרותי המרהיב. ב1891 נעשה ב׳ לורד ראשון של האוצר ומנהיגה של סיעת־השמרנים בבית־הנבחרים. בכהונה אחרונה זו החזיק עשרים שנים רצופות.

ב1902 ירש ב׳ את מקומו של לורד סולזבּרי כראש־הממשלה. תקופת־כהונתו זו היתה גדושת סערות מדיניות. ב׳ הצליח לשמור על מעמדו כראש־המפלגה ע״י עשיית פשרות מרובות בין המצדדים במכסי־מגן, בראשותו של ג׳וזף צ׳מברלין, מצד אחד, ובין חסידי המסחר החפשי, מצד שני. זמן מה לא תמך ב׳ בתנועה החדשה, שתבעה מכסי־מגן, ואף לא שלל אותה, אלא טען, שאין לו דעות מוגדרות בענין זה. ב1903 פירסם חוברת: „מסחר חפשי של ארץ־איים", שבה סקר את תולדותיה של הכלכלה הבריטית מימי קובדן ואילך, הצביע על נבואות־השוא של ראשוני המצדדים במסחר החפשי, והטעים שבריטניה היא עדיין הארץ היחידה, המקיימת מסחר כזה. ב׳ הטעים, שהוא נאמן לרוח האמיתית של עקרון חופש־המסחר כשהוא בא לתבוע „חופש בניהול משא־ומתן, שתכליתו להרחיב את חופש־המסחר". גישה זו לא סיפקה הן את הסידי המסחר החפשי והן את המצדדים במכסי־מגן מסיעתו של צ׳מברלין. ממשלתו של ב׳ היתה מפולגת ללא תקווה בשאלת מכסי־המגן, ובבחירות הכלליות של 1905 נחלה תבוסה.

כמנהיג האופוזיציה בשנים שאחר 1906 נלחם ב׳ במרירות בתחיקה הליבראלית משנות 1906—1911. ב1911 פרש ב׳ ממדיניות פעילה, אך ב1915 חזר לממשלת־הקואליציה של אסקוויט, כלורד ראשון של האדמיראליות. עד מהרה החזיר ב׳ למועצת־האדמיראליות את אחדותה, שהופרה מחמת הסיכסוך שפרץ בין צ׳רצ׳יל ולורד פישר. מזמן לזמן פירסם ב׳ חוברות משכנעות, שהיו מכוּונות בראש וראשונה לאמריקנים ושבהן הוסבר התפקיד החשוב, שמילא הצי הבריטי במלחמה. על ב׳ נמתחה ביקורת חריפה משום הניסוח הרשמי, שניתן לידיעות על קרב־יוטלאנד — ניסוח, שבו הובלטו כל־כך האבידות הגדולות של הבריטים, שתוצאות־הקרב נראו כמפלה, ולא כניצחון.

בממשלת־הקואליציה של לויד ג׳ורג׳, שקמה בדצמבר 1916, שימש ב׳ כמיניסטר לעניני־חוץ. שבועות מועטים לאחר שנתמנה לתפקיד זה פתחה גרמניה במלחמת־צוללות בלתי־מסוייגת, שגרמה לכניסתן של אה״ב למלחמה על־צידן של מעצמות־הברית (ב6 באפריל 1917). באפריל 1917, ביקר ב׳ באה״ב, כדי להקים שיתוף־פעולה של קבע בינן ובין בריטניה.

ב׳ התחיל מתענין בשאלה היהודית ב1902—1903, כשהרצל ניהל משא־ומתן עם ג׳וזף צ׳מברלין (ע״ע), מיניסטר־המושבות של ממשלת־ב׳, ועם לורד לַנסדאון (ע״ע),

א. ג'. באלפור

מיניסטר־החוץ באותו זמן, בנוגע להתיישבות יהודית בשטחים סמוכים לא"י, כמו חצי־האי סיני. משא־ומתן זה הביא לידי הצעת אוגנדה (ע"ע). התעניינותו של ב' בציונות חזרה ונעשתה פעילה בימי מלחמת־העולם I, כשנתמנה מיניסטר־החוץ בממשלת לויד ג'ורג'. לאחר מו"מ עם מנהיגי הציונים באנגליה ואה"ב, פירסם ב' ב2 בנובמבר 1917 הצהרה, שלפיה ראתה ממשלת־אנגליה בעין יפה את ייסודו של בית לאומי יהודי בא"י. הצהרה זו נתקשרה מאז בשמו, והיא ידועה כ„הצהרת־ב'" (על תולדותיה המפורטות ע"ע ציונות).

ב' נמנה עם הנציגים של בריטניה בוועידת־השלום של 1919 והיה בין החותמים על חוזה ורסאי. אחר ועידת־פאריס פרש מכהונת שר־החוץ, אך הוסיף להשתייך לממשלת לויד ג'ורג', עד 1919, כלורד נשיא של מועצת־הממלכה. ב' ייצג את ארצו בכנס הראשון של חבר־הלאומים ב1920 ובוועידה לצימצום הזיון הימי, שנתקיימה בוואשינגטון ב1921/22. שמו של ב' קשור גם ב„איגרת באלפור", שנשלחה ב1922 מטעם ממשלת־בריטניה לשגריר הצרפתי ולנציגיהן של מדינות אירופיות אחרות באנגליה. בתזכיר זה הטעים ב', שממשלת־בריטניה נוטה לבטל את כל החובות בין בעלי־הברית, אך לא תסכים, שהחובות המגיעים לה מאומות אירופיות יבוטלו בלא שישַׁמטו החובות, שבריטניה חבה לאה"ב.

ב1919 נתמנה ב' כנגיד האוניברסיטה של קימבריג'. במארס 1922 הוכתר כאביר־הבירית ובמאי אותה שנה הוענק לו תואר של רוזן. ב1923 נתמנה נשיא ה„אקאדמיה הבריטית". מאז צימצם את פעילותו המדינית והציבורית, ואת שנותיו האחרונות הקדיש בעיקר לכתיבת זכרונותיו.

ב1925 ביקר בארץ־ישראל ונתקבל בהתלהבות על־ידי הישוב העברי. הוא השתתף בטכס של חנוכת האוניברסיטה העברית בירושלים, שבו נשא את נאום הפתיחה.

ב' היה בעל אישיות סתומה, שהביאה במבוכה את ידידיו ואויביו כאחד. הוא נחשב בדרך כלל כאחת מן הדמויות האחרונות של מנהיגים מדיניים מטיפוס שמרני־אריסטוקראטי.

ב' כהוגה־דעות. — גם בפעולתו הספרותית נקט ב' עמדה שמרנית. הוא התקיף נמרצות את הפוזיטיויזם (ע"ע) והאתאיזם (ע"ע) שבתפיסות־העולם המבוססות על מדעי־הטבע, בזמן שתורות אלו היו במרום־השפעתן. בנאום, שנשא לפני ועידת־כנסיה במאנצ'סטר („הדת של ההומאניזם", 1888), מתח ביקורת על עקרונות הפוזיטיוויזם של קונט (ע"ע). בפני ספריו הראשונים והעיקריים — „בזכות הספק הפילוסופי", הנזכר למעלה, ו„יסודות האמונה" (The Foundations of Belief; יצא מ1895 עד 1901 ב8 מהדורות וגרם לוויכוח ער) — נלחם ב' בתפיסות־העולם, שהוא מציין בשם הכולל „נאטוראליזם" — כלומר, בצורות המחודשות של הפוזיטיוויזם והמטריאליזם, וביחוד בתורת ההתפתחות הביולוגית, שהתחילה מתפשטת אז ע"י תורותיהם של צ'. דרוין (ע"ע), ה. ספֶנסֶר (ע"ע) ות. ה. הַכְּסְלִי (ע"ע).

ביקרתו של ב' יוצאת מן ההנחה, שתפיסות־העולם ה„נאטוראליסטיות" נטלו את עיקר תכנן מן התורות של מדעי־הטבע ונזקקו לדרכי־הלוגיקה, שבהן משתמשים מדעים אלה, ובפרט לאינדוקציה, שתיאור שיטתי־שלה נתן ג'. סטיוארט מיל (ע"ע) בתורת־ההגיון שלו. ב' ביקש להוכיח שדרכי־חשיבה אלה אין בכוחם לערער את יסודותיה של האמונה הדתית; ולא עוד, אלא שאף אין בכוחם לחזק את יסודות־המדע בפני התקפתה של ספקנות פילוסופית מעין זו של יום (ע"ע), שבה השתמש ב' בספרו הראשון כבנימוק עיקרי נגד הנאטוראליזם. לדעתו של ב', גם המדע וגם הדת מבוססים על „יסודות־אמונה", וכן מבוססת על יסודות כאלה הפעילות האנושית בכל תחומי־החיים. עם זה עמד ב' על כך, שבאמונות אלו כלול תמיד יסוד של סמכות (authority). את עקרון „הסמכות" וכן את זה של „עליונות־השכל" ראה כמעורים באמונה באל („תאיזם והומאניזם", 1915, עמ' 251). ה„תאיזם" של ב' (על מושג זה ע"ע דֵאיזם) משמש יסוד להשקפתו על ערכי־התרבות. „כל שנראה לנו בעילאי בתרבות־האדם — יהא קשור ביופי, בטוב או בידֵע — נזקק לאלהים כלמשענתו" („תאיזם והומאניזם", עמ' 248).

חוץ מכתביו הנזכרים יש להזכיר עוד שני חיבורים של ב': „התפתחות יוצרת וספק פילוסופי", השקפה ביקרתית על שיטתו של אנרי ברגסון, שנתפרסמה ב Hibbert Journal (אוקטובר 1911), וחיבור אוטוביוגראפי בלתי־מושלם (המקיף רק את שנות 1848—1866), שיצא ב1930 בבוסטון בשם Retrospect — „סקירה לאחור") ובלונדון (בשם Chapters of Autobiography — „פרקים של אוטוביוגראפיה"). נאומיו של ב' על הציונות כונסו באנגלית בקובץ מיוחד בשם Speeches on Zionism (לונדון, 1928), שניתרגם לעברית (ירושלים, תרפ"ז). — בערי א"י (תל־אביב, חיפה, ואחר הקמתה של מדינת־ישראל — גם בירושלים) נקראו רחובות על שמו של ב'. כן נקראו על שמו יער־ב' בגניגר והמושב בלפוריה בעמק־יזרעאל, שנוסד ב1922.

מ. מדיני, לורד בלפור, חייו ופעולותיו, תרפ"ה; נ. מ. גלבר, הצהרת בלפור ותולדותיה, תרצ"ט; י. קלוזנר, באלפור המדינאי, הפילוסוף ובעל־ההכרזה (ב„משני עולמות", ירושלים, תש"ד); A. Seth Pringle-Pattison, *Mr. B. and his Critics* (*Man's Place in the Cosmos*, הוצאה מורחבת, p. 159–213), 1902; id., *The Idea of God*, 1920; E. T. Raymond (E. R. Thompson), *Mr. Balfour*, 1920; B. Dugdale, *A. J. B.*, 1936, 2 vols.; R. Metz, *A hundred Years of British Philosophy*, 1938, p. 780–783.

א. ז. — א. ע. ש.

בלפאסט: בית הפארלאמנט האירי

בֶּלְפַסְט (Belfast; באירית Beal Feirste), עיר־הבירה של אירלאנד הצפונית (ע״ע) והעיר הראשה של מחוז אנטרים. מספר תושביה כ 444,000 (1951). ב׳ יושבת בצפון־המזרח של אירלאנד על שפכו של נהר־לאגאן למפרץ קטן, שמסתעף מן הים האירי ונקרא על שם העיר. תושבי־ב׳ הם ברובם פרוטסטאנטים, ורוב זה מורכב בעיקרו מצאצאים של מהגרים מבריטניה ומצרפת; כ 24% מתושבי־ב׳ הם קאתו־לים (בעיקרם בני־אירלאנד) והם מרוכזים בפרברי־המערב; מספר היהודים בב׳ הוא כ 1,800 (1951). מקורות־פרנסתם העיקריים של תושבי־ב׳ הם ענפי־תעשיה אחדים והנמל. החשוב שבענפי־התעשיה שבב׳ הוא: עיבוד פשתה לחוטים, לאריגים ולחבלים, ובתחום זה תופסת ב׳ מקום ראשון בממ־לכה המאוחדת. אך בב׳ מייצרים גם טכסטיל מסיבים אחרים, וקודם מלחמת־העולם II עבדו 41% מפועלי־ב׳ בתעשיות־הטכסטיל השונות שבעיר. בניית ספינות ותיקונן במספנות הגדולות שבנמל הם מקור־כלכלה שני בחשיבות לב׳. בב׳ נבנו כמה מן הספינות המפורסמות בעולם. כמו־כן מייצרים בב׳ אוירונים ומכונות חקלאיות, וכן יש בה טחנות־קמח גדולות וכמה תעשיות־מזון.

נמלה הגדול והטוב של ב׳ הוא מלאכותי: במפרץ ובנהר, לאורך של יותר מ 10 ק״מ, הועמק נתיב לספינות, נחפרו ברכות עמוקות למספנות ויובשו שטחי ביצה וים. סחורות־היבוא העיקריות המגיעות לנמל־ב׳ הן: דלק וחמרי־גלם לתעשיה, חמרי־בנין וצרכי־אוכל, חמרי־עישון ובלים מלא־כותיים. היצוא הוא מקצתו מתוצרת התעשיה (ביחוד טכסטיל וספינות) ומקצתו מתנובת החקלאות וגידול־המקנה באיר־לאנד הצפונית. — ממוסדות התרבות שבב׳ חשובה ביותר האוניברסיטה שלה, שנוסדה ב 1849. ב׳ היא עיר חדשה־ביחס; בבניינים בעלי חשיבות היסטורית או אמנותית אין בה. פארה של ב׳ הם גניה הציבוריים.

ביה״ב היה במקומה של ב׳ ישוב של דייגים, שגדל הודות לנוחיות של המעבר בנהר במקום זה (השם הקדום — Beal fearset — פירושו: המעבר בנהר על־יד שרטון־החול). מ 1177 ואילך שמרה כאן מצודה אנגלו־סאכסית על המעבר ושימשה משלט לעיר קאריקפֶרְגוּס (Carrickfergus), שאף היא יושבת על מפרץ־ב׳. מצודת־ב׳ נהרסה כמה פעמים ביה״ב. במאה ה 16 היתה ב׳ ביד שושלת־האצילים האירית מבית אוניל. בתחילת המאה ה 17, כשמרדה משפחה זו במלכי־אנגליה, הוחרמה אחוזתם לאוצר־המלך (1604) ואנ־גלים וסקוטים הושבו בה. ב 1613 קיבלה ב׳ זכויות של עיר. ב 1685 התחילו מת־יישבים בב׳ פליטים הוּגֶנוֹטִיים מצרפת, והללו פיתחו בה את תעשיות־הטכסטיל. ב׳ נוחה ביותר לעיבוד הפשתה הודות לשפע המים הטובים שבמקום, אבל רק בימי מלחמת־האזרחים באה״ב (1860—1865), כשהורגש בעולם מחסור בכותנה, עלתה תעשיית־הפשתה בב׳ על שאר ענפי־הטכס־טיל שהיו בה. בבניית־הספינות התחילו בב׳ ב 1791, ובתקופת המלכה ויקטוריה נעשתה העיר מן המרכזים העולמיים של בניה זו. תעשיית־האוירונים שבב׳ נוסדה בשנות ה 30 למאה ה 20. משנת 1920 ואילך ב׳ היא מושבם של מוסדות־השלטון של אירלאנד הצפונית, שהיא חלק אוטונומי בממלכה המאוחדת. „קריית־השלטון" היא סטוֹרְמוֹנְט (Stormont) שבגבולה המזרחי של ב׳.

יהודים בודדים כבר ישבו בב׳ במאה ה 18; קהילה יהודית נוסדה בה ב 1870. יהודים נטלו חלק ניכר בפיתוחה של העיר. היהודי סר אוטו יפה (Sir Otto Jaffe) היה ראש־העיריה ב 1906.

א. י. בר.

בֶּלְץ (ברומאנ׳ Balti — „ביצות"; ברוס׳ בֶּילְצִי [Бельцы]), עיר בבסרביה, ברפובליקה המולדאווית הסוב־ייטית, על הגדה הימנית של נהר־ראוּט, פלג של הדְנִיֶסטר, שבערבת־ב׳. מספר תושביה כ 18,500 (1950).

ב׳ היתה בידיהן של נסיכות מולדאווה (מאמצע המאה ה 14), רוסיה (מ 1812), רומניה (מ 1918), וברה״מ (מ 1940), ביחד עם שאר חלקי בֶּסַרַבְּיָה (ע״ע). ב 1941—1944 היתה בידי צבאות הכיבוש הגרמניים־רומניים ומאז ואילך שוב בידי ברה״מ. ב 1812—1918 שימשה ב׳ מרכז חשוב למסחר בתבואה ובבהמות לכל רוסיה המערבית. תוצרתם החקלאית של המחוזות הסמוכים — תבואה, פירות, בהמה גסה ודקה, סוסים, ועוד — שווקה מב׳ לאוסטריה, פולניה, נסיכויות־הדאנובה ופרוסיה. מ 1918 נצטמצמו קשרי־המסחר של ב׳ במולדאווה בלבד; ולעומת זה הוסיפה להתפתח התעשיה של ב׳, שנוסדה בתקופת השלטון הרוסי. בין השאר הוקמו בה בתי־בד (לשמן), בח״ר לסבון ונרות, חמאה ושימורי־בשר, בתי־מבשל לשיכר וליי״ש, בח״ר לכהל ולליקרים, לצבעים ולכה, ללבנים ולעיבוד־עורות, ועוד. מ 1944 התחילה הממשלה הסובייטית בשיקום התעשיה של ב׳, שנהרסה בתקופת־הכיבוש הגרמני בימי מלחמת־העולם II.

נראה, שבתחילת המאה ה 17 התיישבו בב׳ סוחרים יהו־דיים מגאליציה. במאה ה 19 נוספו עליהם יהודים מבני המחוזות הסמוכים ומפולניה הרוסית. ב 1897 הגיע מספרם של יהודי ב׳ ל 10,348 (50% מן האוכלוסיה הכללית). כמה מהם עסקו במלאכות שונות — ביחוד במקצועות־ההלבשה — ובתעבורה. בסביבת ב׳ ישבו חקלאים יהודיים מרובים, שגידלו גפנים, פירות וטאבאק, תולעי־משי ועוד. בתקופת מלחמת־העולם II הושמדו כ 17,000 מבין יהודי־ב׳.

ח. ק. ב.

בלצוני, ג'ובני בטיסטה—Giovanni Battista Belzoni— (1778, פאדובה — 1823, גאטו [Gwato], דרום ניגריה), תייר וחוקר איטלקי של עתיקות-מצרים. כשפרצה המהפכה הצרפתית (1789) עזב את רומא, שבה נתחנך במנזר, ומאז היה חי חיי-נדודים, מתחילה בצרפת, ומ1800 ואילך — בארצות שונות באירופה; בין השאר התפרנס באותם הימים מהתגושׁשויות בקירקס ובשווקים ומהצגת פאנטומימות. ב1815 בא למצרים כדי להציע למשנה-למלך מוחמד עלי את תכניתו לבניין מכונה הידרולית לוויסות מימי-הנילוס. כאן נפגש בקונסול האנגלי סולט, ובעידודו התחיל ב' בחקר עתיקות-מצרים. ב' היה הראשון, שפתח ובדק מבפנים את הפיראמידה הגדולה של חפרע (המלך השלישי של השושלת הרביעית) בגיזה. כמו-כן גילה את קברו של רעמסס I בביבן אל מלך, ואת קברו של סתי I (הנקרא על שמו: „קברו של בלצוני"), חשף את המקדש הגדול של רעמסס II באבו-סמבל שבמצרים העליונה וחקר את שרידי המקדש הגדול מתקופת התלמיים שבאדפו. ב' היה גם הראשון בין החוקרים האירופיים, שביקר בנאות-המדבר של בחריה ובנאות-אמון, והראשון, שזיהה את העיר ברניקי שעל חוף הים האדום. ב' העביר מנוא אמון לאנגליה את הפרוטומי הגדולה של רעמסס II (כיום במוזיאון הבריטי). ב1819 חזר לאירופה, וכאן פירסם (ב1821) את ספרו על מחקריו ומסעותיו בשם Narrative of the Operations and Recent Discoveries within the Pyramids, Temples, Tombs and Excavations in Egypt and Nubia. בשנה שלאחר מכן חזר לאפריקה כדי לחפש את המקורות של הנילוס, אך בדרכו להוסה וטימבוקטו חלה ומת.

י. מ. ג.

בלק, ג'וזף — Joseph Black — (1728—1799), כימאי ופיסיקן בריטי, ממוצא סקוטי. ב' נולד בבורדו (צרפת), שבה עסק אביו בסחר-היין. ב1740 נשלח לשם חינוכו לבלפאסט; ב1746 נכנס לאוניברסיטה של גלאזגו, שבה למד כימיה ורפואה, וב1751 הלך לאדינבורג, כדי להשתלם באוניברסיטה שלה ברפואה, וכאן הוסמך כדוקטור בש' 1754. ב1756 נתמנה פרופסור לרפואה ולכימיה בגלאזגו, ומ-1766 עד מותו שימש פרופסור לכימיה באדינבורג.

ג'וזף בלק

בעבודת-הדוקטור שלו (1754), שאת תכנה השלים ב1756, כלולות שתי תגליות-יסוד, ששימשו תחנות חשובות בדרך התפתחותה של הכימיה החדשה: (1) שמשקלן של מתכות שרופות גדול ממשקלן של מתכות לא-שרופות; (2) שבליבונה של אבן-סיד פוחת משקלה משום שהיא פולטת גאז שונה מן האויר („אויר יציב" — fixed air); גאז זה — גילה ב' — נמצא גם בגאזים הנפלטים בנשימה, ואחת מתכונותיו היא מה שהוא נקלט באלקאלי חריף והופכו לאלקאלי מתון (ע"ע אלקלי). על-ידי (1) עירער ב' את התורה הפלוגיסטית של הבערה (ע"ע כימיה, היסטוריה); ע"י (2) נעשה מגלהו של הפחמן הדו-חמצני (CO_2) בתחומי הטבע הדומם והחי. מחקריו אלה של ב' היו בשעתם מחקרים-למופת בכימיה הניסויית, ביחוד מצד האנאליזה הכמותית המדוייקת שלו, ובהם סלל ב' את הדרך לפני חידושיו המכריעים של לוואזיה (ע"ע).

השגיו הגדולים של ב' בפיסיקה הניסויית היו: (1) גילוי החום הכמוס של ההמסה (1761) ע"י קביעת העובדה, שקרח קולט קודם התמוססותו כמות-חום מסויימת בלא שינויי-טמפראטורה ושאותה כמות-חום נפלטת ממים בקפיאתם; (2) גילוי החום הכמוס של האידוי (1764) ע"י קביעת כמות-החום הדרושה לאידוי-המים וכמות-החום הנפלטת בניזול הקיטור; (3) גילוי החום הסגולי על-סמך ההכרה, שכמות-חום מסויימת אינה מולידה שינויי-טמפראטורה שווים בכמויות שוות של חמרים שונים (ע"ע חם). עם זה הוסיף ב' להחזיק בהשקפה המוטעית של המאה ה18, שהחום הוא מין חומר חסר-משקל, ודחה את התורה הקינטית של החום, שכבר הורוה בימיו דניאל ברנולי (ע"ע) ואחרים.

W. Ramsay, *Life and Letters of J. B.*, 1918; D. McKie and N. Heathcote, *The Discovery of Specific and Latent Heats*, 1935.

מ. ה. ב.

בלקברן (Blackburn), עיר במחוז לנקשיר (ע"ע) שבאנגליה, 35 ק"מ צפונית-מערבית למאנצ'סטר. מספר תושביה כ112,000 (1951). יושבת בקצה המערבי של הרי פנין, על נחל-ברוק ועל תעלה שבין לידז וליורפול. תוצרת-הטכסטיל של ב' (בין השאר מייצרים בה משי מלאכותי וקטיפה) מיועדת בעיקרה ליצוא למזרח הרחוק. מלבד טכסטיל יש בב' גם תעשיית-מכונות, ביחוד לצרכיהם של בהח"ר לטכסטיל.

במאה ה16 שימשה ב' שוק לסביבתה ונמצאו בה אורגי כותנה ופשתה. לאריגי-התשבץ ולאריגים האפורים של ב' יצא שם. ב1764 המציא ג'ימז הרגריוז (ע"ע), שהיה מתושבי ב', מכונת-טויה לכותנה. ההמון, שחשש לקיפוח פרנסתם של העובדים, התנפל עליו ושיבר את מכונותיו, והארגריווז ברח מן העיר. בב' קיימת קהילה יהודית קטנה (נוסדה ב1893), שמונה כיום כ80 נפש.

בלקט, פטריק מינרד סטיוארט — Patrick Maynard Stuart Blackett — (נו' 1897, לונדון), פיסיקן אנגלי. מתחילה היה קצין בצי האנגלי ואף השתתף בקרבות ימיים במלחמת-העולם I. ב1919 פרש מן הצי ולמד פיסיקה אצל רתרפורד (ע"ע) בקימבריג'. מ1921 ואילך עסק במחקר, תחילה בקימבריג', ב1924/25 אצל ג'ימז פרנק (ע"ע) בגטינגן, ואח"כ שוב בקימבריג'. ב1933 נתמנה פרופסור לפיסיקה באוניברסיטה של לונדון, ב1937 עבר לאוניברסיטה של מנצ'סטר, וב1953 חזר ללונדון. במלחמת-העולם II היה יועץ מדעי של חילות האויר והים. ב' הוא חבר של החברה המלכותית וזכה לאותות-הצטיינות בעד השגיו המדעיים ושירותיו הצבאיים. ב1948 ניתן לו פרס-נובל לפיסיקה.

ב' שיפר — ביחד עם אוקיאליני — את לשכת-הערפל של וילסון (ע"ע) והקנה למנגנון-הצילום הפעלה אוטומאטית, הנגרמת ע"י כל חלקיק מיונן שנכנס לתוך המכשיר ע"י כך היתה „קרן קוסמית מצלמת את עצמה" (לפי דבריו

בהרצאת-נובל שלו). בשיטה זו חקר ב' את הקרינה הקוסמית (ע"ע) וסגולותיה. הוא גילה, שקרני-ע קצרים מסוגלים ליהפך לזוג-אלקטרונים (אלקטרון ופוזיטרון) — דוגמה ראשונה ליצירת חלקיקים חמריים מאנרגיית-קרינה. — תחום אחר של פעולתו המדעית של ב' הוא המחקר של מאגנטיות המחצבים; מעבודותיו בשטח זה הסיק מסקנות חשובות בגאופיסיקה (ע"ע).

פ. מ. סט. בלקט

אחר מלחמת-העולם II היה ב' חבר של המועצה הבריטית לענייני האנרגיה האטומית. הוא נקט עמדה ביקרתית חריפה כלפי ההנחות והשיקולים של השלטונות האמריקנים והבריטיים על ערכה ושימושה של הפצצה האטומית, ומתוך כך הגיע לידי שלילה גמורה של המדיניות המושתתת על שיקולים אלה. ספרו „המסקנות הצבאיות והמדיניות של האנרגיה האטומית" (The Military and Political Consequences of Atomic Energy), 1948 (עברית תש"י), עורר פולמוס ציבורי.

ג. ל.

בַּלְקִינְד, יִשְׂרָאֵל (1861, לאהויסק, פלך מינסק, רוסיה הלבנה — 1929, ברלין), אחד ממייסדי ביל"ו (ע"ע). ב' קיבל חינוך עברי מאביו מאיר, שהיה מחלוצי החינוך העברי המתוקן ברוסיה ואחר-כך מראשוני המורים בא"י. ב' סיים גימנסיה רוסית ממשלתית במוהילוב, וכשעמד להיכנס לאוניברסיטה בחארקוב התחיל שם בפעילות ציונית בחוגים של הנוער הלומד, ובאחד בשבט תרמ"ב הקים שם את תנועת ביל"ו (ע"ע). ב' היה הראש והראשון בין הביל"ויים ה„מעשיים" (לעומת אלה שתבעו השגת תנאים מדיניים) ובעליה לארץ-ישראל ובעבודה בה ראה את יסוד-היסודות של חיבת-ציון. הוא עלה לא"י בראש קבוצת הביל"ויים הראשונה, שהגיעה לחוף-יפו בי"ט בתמוז, תרמ"ב. עבד במקוה-ישראל ואח"כ בראשון-לציון, שממנה נצטווה לצאת ע"י הפקידות של הבארון, שב' עמד בראש ה„מרד" נגדה. לסוף עזב את המושבה מרצונו והיה עם העולים להתיישב בגדרה (ע"ע). אך גם בגדרה לא נשתרש כפועל ואיכר והתחיל מתמסר להוראה. בתרמ"ט הקים ביפו בית-ספר עברי פרטי, שבו הורו בין השאר ר' מאיר אביו ויהודה גרזובסקי (ע"ע). אח"כ נתקבל כמורה בבית-הספר של כי"ח בירושלים, ושם הוציא ספרי-לימוד שונים („אסיפת שאלות לחשבון", „דברי ימי העמים", „ראשית ידיעת כתיבת הארץ"). בסוף המאה הקודמת הטיף לבית-ספר עברי, שימזג תורה ועבודה (ב„לוח-אחיאסף", ג'), ואף ניסה להקים בית-ספר כזה לאחר הפרעות שפרצו בקישינוב (1903), כשהעלה לא"י את יתומי-הפרעות. תכנית זו עוררה עניין מרובה בימים ההם ואחד-העם פירסם נגדה את מאמרו „בנין". היתומים נתחנכו במשך כמה שנים במוסד החינוכי „קרית-ספר", שב' הקים בשפיה. ב1906 נסגר המוסד מחוסר-אמצעים, ושוב התחילה לב' פרשה של נדודים בערי-הארץ ובמושבותיה, וכן גם בערי-אירופה. בימי מלחמת-העולם I שהה באה"ב, וכאן פירסם ספר-זכרונות על „הצעדים הראשונים של הישוב בא"י" („די ערשטע שריט פון ישוב אין ארץ ישראל", ב' חלקים, ניו יורק, 1918). כשחזר לא"י ב1920 השתדל להעלות לארץ חלק מיתומי-אוקראינה, שנתכוון להקים בשבילם מוסדות-חינוך בצפת ובשפיה, אך גם ניסיון זה נכשל. ב' הירבה לפרסם מאמרים בכתבי-עת ובעיתונים ואף הוציא חוברות פופולאריות בהיסטוריה ישראלית („מלחמת היהודים ברומאים וחורבן ירושלים", „איפה הם עשרת השבטים?", „החשמונאים או מלחמת-החירות", „הערבים אשר בארץ ישראל", ועוד). ביחוד היתה קרובה ללבו ידיעת-הארץ ואף פירסם ספר ברוסית, שבו נתן לחובבי-ציון שברוסיה ידיעות-יסוד על א"י. ספר זה עיבד בעברית ופירסם בשם: „ארץ ישראל בזמן הזה" (תרפ"ח), וכן הוציא ירחון לחקר-הארץ ותולדות-הישוב בשם: „המאיר" (יפו תרע"ב). ב' נפטר בברלין, שלשם נסע להתרפא, ועצמותיו הועלו לארץ בתחילת תר"ץ (1929) ונקברו בראשון-לציון.

ספר ראשון לציון, 1941, 76–81; ד. תדהר, אנציקלופדיה לחלוצי הישוב ובוניו, עמ' 1295–1297; מ. סמילנסקי, משפחת־האדמה, II, תש"ד, 128–132; ג. קרסל, על חוליה אחת (פרשת העלאתם של יתומי־קישינוב) בספר: „עלית הנוער", תש"א, 105–114; ישראל בלקינד (חוב' י', כרך א' של „ספרית־ראשונים").

ג. ק.

בַּלַקִירֶב, מִילִי אַלֶכְּסֵיֶבִיץ' — Милий Алексеевич Балакирев — (1837, ניז'ני-נובגורוד — 1910, פטרבורג), קומפוזיטור רוסי; ממייסדי ה„אסכולה החדשה" במוסיקה הרוסית.

ב', שלמד מתחילה מאתמאטיקה באוניברסיטה של קאזאן, קיבל את ראשית חינוכו המוסיקאלי מאמו, ואח"כ מדובוק (מאסכולת ג'ון פילד) וקארל אייזריך, אך מחנכו העיקרי במוסיקה היה אוליבישב, הביוגראף של מוצארט, שבחווילתו בילה ב' זמן מרובה. כשהיה בן 18 (1855) עבר ב' לפטרבורג, שבה נתפרסם כפסנתרן מחונן. באותם הימים הכיר את מ. גלינקה (ע"ע) הזקן, שראה בב' את יורשו הרוחני וממשיך דרכו במוסיקה הרוסית. כחמש שנים אחר מותו של גלינקה (1862) ייסד ב' את חוג המחברים הצעירים, שנתפרסם עד מהרה בשם „החמישיה" (או Могучая кучка, כלומר „החבורה האדירה"). חבריו של חוג זה היו צזר קואי, מודסט מוסורגסקי, רימסקי-קורסאקוב ובורודין (ע"ע), וכדבר לה שימש מבקר האמנות ולדימיר סטסוב (ע"ע). כל אלה ראו בב' את מנהיגם הרוחני, שידע להלהיבם לרעיון החדש: שיחרור מן התלות במוסיקה המערבית, שהיתה עד ימיו שלטת ברוסיה ושיוצגה אז ביחוד ע"י האחים רובינשטיין, ופיתוחו של סיגנון לאומי-מקורי על-יסוד הניב של הפולקלור הסלאווי. מכאן הטיפוח של השיר העממי והשימוש במלוס המזרחי של עמי-רוסיה, שחבורה זו דגלה בהם. ב1862 ייסד ב' — ביחד עם חברו, מנצח-המקהלה לומקין — את „בית-הספר החפשי למוסיקה" — מוסד, ששימש להוראת מוסיקה ללא-תשלום, ואף דאג לעריכת קונצרטים של יצירות חדישות, ביחוד מפרי-עטם של חברי ה„חמישיה". ב1866 פירסם ב' קובץ של שירי-עם רוסיים (Сборник русских народных песен), שרשם מפי העם על גדות-הוולגה. עבודה

פולקלוריסטית זו, שנעשתה מתוך הבנה עמוקה בשירה העממית הרוסית, פתחה תקופה חדשה בכינוסה של שירה זו ובעיבודה. ב1866/7 ניצח ב' על האופרות של גלינקה „רוסלאן ולודמילה" ו„איוואן סוסאנין", שהציג בפראג ושב' — עם רימסקי־קורסאקוב וליאדוב — ערך את מהדו־רתן החדשה. מ1867 ניצח ב' על הקונצר־טים הסימפוניים של החברה המוסיקאלית הרוסית בפטרבורג. אך למרות הצלחתו של ב' כמנצח סולק מתפקידו ע"י ראשי־החברה השמרנים, שלא היו מרוצים מן הכיוון החדש, שנתן ב' לתכניות־הקונצר־טים. מתוך מצוקה חמרית פרש ב' מפעי־לותו המוסיקאלית ונעשה פקיד־רכבת — מה שגרם לו דיכאון נפשי, שב' לא נת־אושש ממנו אלא לאחר כמה שנים, כשחידש את פעילותו המוסיקאלית הרב־גונית, אף אם לא באותה מידה של חיוניות, שבה הצטיינה בתקופה הראשונה שלה.

מ. א. באלאקירב

מיצירותיו של ב' ראויות לציון: שלוש פתיחות, שהן מיוסדות על נושאים מן השירה העממית הרוסית (1859), הצ'כית (1857) והספרדית (1869); פתיחה ומנגעות־ביניים ל„המלך ליר" (1861); הפואמה הסימפונית „רוס", שנתחברה לשנת האלף לקיום הלאום הרוסי (1862); הפואמה הסימפו־נית „תמרה" (1864) — בעקבות יצירתו של לרמונטוב בשם זה; פאנטאסיה לפסנתר „איסלמי" (Исламей) [1869] — מיוסדת על מנגינה של ריקוד קאווקאזי), שב' עיבד אותה אח"כ לפסנתר ותזמורת (1882). יצירה זו מסמנת שיא בווירטואוזיות של הנגינה בפסנתר שאחר תקופת־שופן.

ב' טיפח במיוחד את המוסיקה התכניתית והיסס לכתוב סימפוניות במתכונת הקלאסית. אעפ"כ סיים — לאחר עבודה רבת־שנים — סונאטה לפסנתר ושמיניה. כמו־כן חיבר אספים של שירי־עם רוסיים (ביניהם 30 מנגינות רוסיות לארבע ידים) ונעימות לשיריהם של לרמונטוב וקולצוב, ובכללן לאחת מן ה„מנגינות העבריות" של ביירון בעיבודו של לרמונטוב.

מקורות חשובים לפרשת־חייו של ב' משמשים חילופי־איגרותיו עם צ'ייקובסקי (נתפרסמו ב1912), עם רימסקי־קורסאקוב (1915) וסטאסוב (1935).

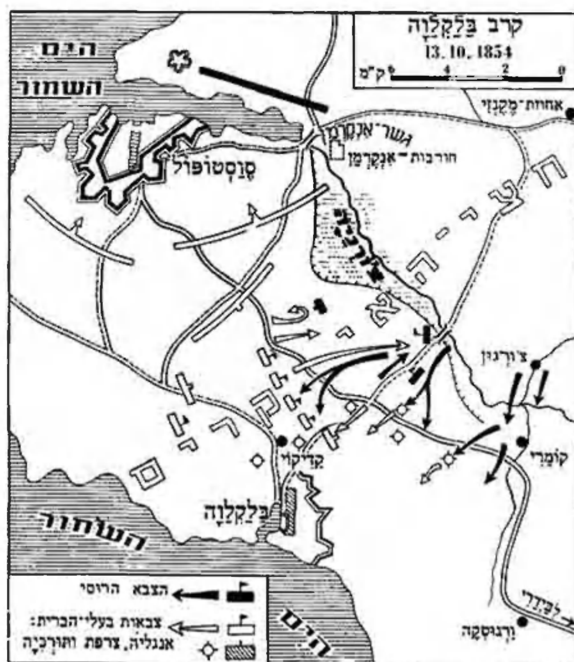
G. Abraham, *Studies in Russian Music*, 1936; Calvocoressi–Abraham, *Masters of Russian Music;* V. Serow, *Balakirew, Borodine etc.*, 1949; С. Ляпунов, М. А. Б., Ежегодник им. театров, 1910, вып. 7-8; Гродский, М. А. Б., 1911; Н. Стрельников, М. А. Б., 1922; К. Чернов, М.А.Б., в кн.: Музыкальная летопись (под ред. А. Н. Римского-Корсакова) сб. 3., 1925.

א. ב.־ק.

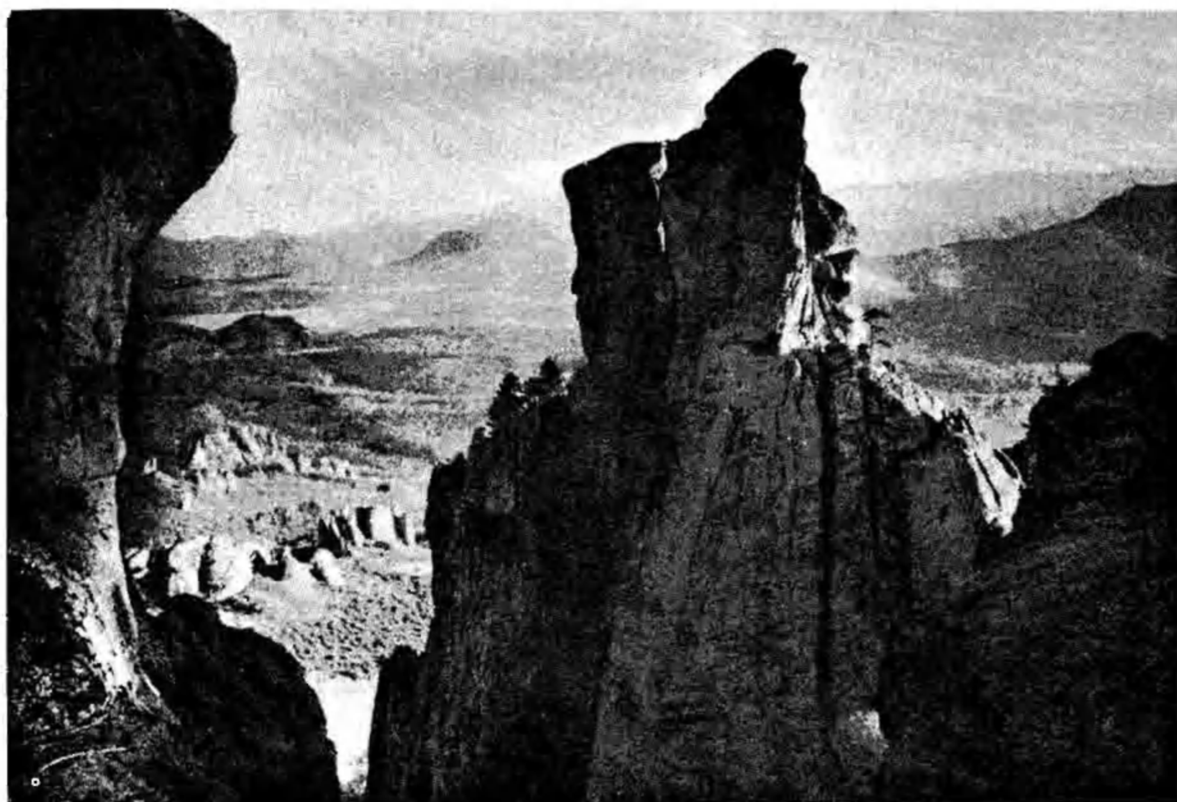
בלקלוה (Балаклава), עיירה בדרומו של חצי־האי קרים.

ב', שהיא נמל־דייגים, שוכנת בחוף הצפוני של מפרץ צר ומוגן מרוחות בים השחור, 16 ק"מ מדרום לסוסטו־פול (ע"ע). מספר תושביה (רוסים ויוונים) כ2,400 (1926). מקורות־פרנסתם הם בעיקר: דיג, גידול גפנים וטאבאק, וקיט. ב' נתפתחה כמקום־מרפא, בעיקר מסוף המאה ה19, הודות לאקלימה הנוח, כרמיה והסגולות הרפואיות של הבוץ שבמימיה.

היסטוריה. ב' נוסדה, כפי הנראה, על־ידי הסקיתים. היוונים, שלהם שימשה ב' מושבה מסחרית, קראו למפרץ־ב' בשם סימבולון, בלאטינית פורטוס סימבולורום (Portus Symbolorum). ב' נזכרת על־ידי סטראבון, פליניוס הזקן, פטולמיוס, אריאנוס, ועוד. באמצע המאה ה14 נכבשה ב' ע"י הג'נובנים, שקראו לה צ'מבאלו (Cembalo). שרידי החומה והצריחים, שהקימו הג'נובנים בב', נשתמרו עד היום. ב1475

נכבשה ב' ע"י הטאטארים, ששלטונם גרם לירידתה. הטאטא־רים נתנו לב' את שמה הנוכחי, שפירושו „קן־דגים". במערכה ימית, שניטשה במימיו של מפרץ־ב', נחל הצי התורכי מפלה מידי הצי הרוסי של הים השחור. עם כיבושה של קרים ע"י הרוסים (1783) עברה לרשותם גם ב'; תושביה הטאטאריים נעלמו ובמקומם יישבה הממשלה הרוסית יוונים מפליטי האיים בים האגיאי, שהתמרדו בתורכיה. ב' נתפרסמה בעיקר בזמן מלחמת־קרים (1853—1856), כששימשה בסיס של חיל־המשלוח הבריטי בקרים. ב25 באוקטובר 1854 ניסה צבא רוסי במספר של 16 אלף איש, בפיקודו של הגנראל ליפראנדי, לנתק את הצבא האנגלי, שצר אז על סוואסטופול, מבסיסו בב'. הרוסים כבשו מידי התורכים את קדיקוי שמצפון לב' היחידות הסקוטיות ערכו אז התקפת־נגד, שבה הצטיין חיל הפרשים הקלים בפיקודו של הלורד קארדיגאן ושעלתה להן באבידות כבדות. נסיון הרוסים לנתק את האנגלים בב' נכשל.

צוקי סטארה פלאנינה בבולגאריה, בהרי־הבאלקאן המערביים

פעולה זו של הפרשים הסקוטיים שימשה נושא לבאלאדה של טניסון The Charge of the Light Brigade. בנובמבר 1941 נפלה ב' ביד הגרמנים, אך באפריל 1944 חזרו הרוסים וכבשוה.

В. В. Латышев, Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе, т. 1—2, 1896—1904; Е. В. Тарле, Крымская война, кн. 2, 1944.

א. את.

הַבַּלְקָן, הָרֵי־ (ב' בתורכית „הר"; בבולגארית — Stara Planina, „ההר הישן"; השם היווני הקדום — Αἶμος, בלאט' Haemus), שלשלת צרה של הרי־קמטים, שחוצה את בולגאריה בקשת בעלת אורך של כ600 ק"מ, מנהר טימוק הנשפך לדאנובה עד הים השחור. רחבם של הרי־הב' הוא מ20 עד 80 ק"מ וגובה שיאם — 2,376 מ'. הרי־הב' הם הסעיף המזרחי ביותר של שיטת הקמטים האל־פינים (ע"ע אירופה, המבנה; אלפים; בלקני, חצי־האי). ההקמטה הראשונה חלה לפני התור הפרמי, השניה — באולי־גוקן והמיוקן. השכבות שבשטח העליון הן ברובן מתורים, שקדמו להקמטה הראשונה: צפחות גבישיות, אבני פרצים (טראכיטים, אנדסיטים, פורפירים) ומשקעים קדומים. במידה פחותה הרבה יותר מצויים משקעים מתור הקרטון. מלבד ההקמטה יש בדרום גם שברי־אורך ארוכים. הב' יורדים בשיפוע נוח צפונה, לטבלת־הדאנובה, והם תלולים יותר בדרום.

את הב' מחלקים לשלושה חלקים: 1) הב' המערבי — מנהר טימוק עד נהר איסקאר, החוצה את הב' לרחבו; ארכו של חלק זה 182 ק"מ ושיאו העליון, מיג'ור, מגיע לגובה של 2,170 מ'; 2) הב' התיכון — מנהר איסקאר עד מעבר וראט־ניק; ארכו 260 ק"מ ושיאו הר בוטיו (בעבר: יומרוק־צ'אל), שגבהו 2,376 מ'; 3) הב' המזרחי — ממעבר וראטניק עד הים השחור; ארכו 155 ק"מ, וגובה שיאו קצת פחות מ1,000 מ'. הוא רחב יותר משני חלקי־הב' האחרים. מדרום לב' התיכון משתרע עמק־אורך טקטוני ובו עוברים נהר־טונג'ה וממערב לו — הסטרומה. מדרום לעמק זה ובהקבלה לו עוברים טורי־הרים, ששמם הכולל הוא סרדנה גורה (ההר האמצעי), ויש שקראו להם אנטיבלקן (מול־הבאלקן).

לב' אופי של הרים בינונים: ראשי־הרים מעוגלים, עמקים רחבים, גיאיות צרים מועטים. העמקים והגבעות מעובדים, ההרים מכוסים יער או משמשים מקום מרעה רענן בקיץ. יש בב' כמה מעיינות חמים, וגם מחצבים שונים: פחם חום, אנטראציט, גראפיט, ברזל, נחושת ועופרת; אבל חשיבותם לכלכלה אינה מרובה.

כ30 מעברות חוצים את הרי־הב' לרחבם. בין אלה נוחים ביותר שלושה, שבהם עוברות מסה"ב: עמק נהר־איסקאר, שבו עוברת מסה"ב מסופיה לטבלת־הדאנובה; מעבר טרנובו (1,025 מ' מעל פני־הים), שבו עוברת מסה"ב מעמק נהר־המאריצה לנמל־הדאנובה הגדול, רוסה; מעבר שומן (הגובה: 834 מ') בב' המזרחי. מפורסם ביותר בתולדות בולגאריה הוא מעבר שיפקה (1,333 מ') שבין הערים קאזאנליק בדרום וגאברובו בצפון. ב1877/78 עצרו כאן התורכים למשך זמן ניכר את הצבא הרוסי במלחמת־גבורה, שעוררה התפעלות בעולם. כיבושו של מעבר זה ע"י הרוסים שיחרר את בולגא־ריה מעולה של תורכיה.

מ. בר.

הַבַּלְקָנִי, חֲצִי־הָאִי, המזרחי שבחצאי־האיים הגדולים של אירופה הדרומית. שטחו כ475,000 קמ"ר ומספר אוכלוסיו — יותר מ25 מיליון (1952). חצי־האי ב' נקרא

כשם זה — מן המאה ה19 ואילך — על שם הרי־הבלקן (ע״ע בלקן, הרי־), העוברים בו.

בין הה״א הב׳ ושאר חלקי־אירופה אין גבול טבעי, כאותו שאנו מוצאים בשני חצאי־האיים הדרומיים האחרים. הגבול המקובל ביותר הוא: בצפון־המערב — נהר־איזונצו והקו שנמשך ממנו עד נהר־סאווה; בצפון — הסאווה עד שפכו לדאנובה, נהר־הדאנובה עד פנייתו צפונה על־יד צ׳רנאוודה, וקו ישר משם עד הים השחור; במערב — מפרץ־טריאסטה; בדרום־המערב — הימים האדריאטי והיוני; בדרום — הים התיכון; במזרח — הים האגיאי, מיצר־הדארדאנלים, ים־מארמארה ומיצר־בוספורוס; במזרח — הים השחור. בגבולות אלה כולל חה״א הב׳ את המדינות: יוון (היבשת), אלבניה, תורכיה האירופית ובולגאריה, כ75% מיוגוסלאוויה ורצועה מדוברוג׳ה הרומנית. ארכו המאכסימאלי של חצי־האי (ממזרח למערב) הוא 1,260 ק״מ.

קו־הרוחב הגאוגראפי 41° מחלק את חה״א הב׳ לשנים: לחלק צפוני, שאינו מפורץ אלא במקצת והשפעת־הים אינה ניכרת בו אלא ברצועה צרה בלבד, ולחלק דרומי, קטן יותר, שהוא מפורץ ביותר ופתוח להשפעת־הים. בהתאם לכך נמצאים רוב חצאי־האיים המשניים, השלישיים והרביעיים — בחלקו הדרומי. בצפון־המערב נמצא חה״א איסטריה וכמה לשונות־יבשה לאורך החוף האדריאטי; בין הים היוני והאגיאי נמצא חצי־האי היוני עם הסתעפויותיו המרובות, ובכללן אטיקה והפלופונסוס (או מוריאה), שהוא מנותק (מ1893) מחצי־האי יוון ע״י תעלת־קורינתוס (ארכה 6.3 ק״מ) וממנו מסתעפים ארבעה חצאי־איים כלפי דרום. צפונית־מזרחית לחצי־האי יוון, בין מפרצי תסאלוניקי ואורפאני, נמצא חצי־אי חלקידיקה, שאף ממנו מסתעפים שלושה חצאי־איים. בין הדארדאנלים ומפרץ־סארוס נמצא חצי־האי גליבולו (גאליפולי), ובין ים־מארמארה והים השחור והבוספורוס — חצי־האי של איסטאנבול, החסר קו־תחום ברור. אורך גבולו היבשתי של חצי־האי הוא כ1,500 ק״מ; אורך גבול־הים שלו הוא 9,300 ק״מ, מהם 850 בים השחור, 505 במיצרים ובים־מארמארה, 5,210 בימים האגיאי והיוני ו2,835 ק״מ בים האדריאטי.

המבנה. חה״א הב׳ הוא ברובו הגדול גלילות־הרים בלתי־נוחים לתנועה ובמיעוטו מישורים מפוזרים במקומות שונים: טבלת־הדאנובה, שפלות־חוף קטנות, עמקי־נהרות ובקעות טקטוניות גבוהות בין ההרים. בגוש רילה פלאנינה, 75 ק״מ מדרום לסופיה, נמצא שיא סטאלין (בבולג׳: וירך סטאלינה; בעבר: מוס־אלה), הגבוה בהרי חה״א הב׳ (2,925 מ׳). שני לו בגבהו הוא הר האולימפוס (ע״ע) שביוון (2,918 מ׳), וגבוה כמעט כמותו הוא הר־ויחרן בפירין־פלאנינה (בין הנהרות מסטה וסטרומה). הרי חה״א הב׳ משתייכים לשתי שיטות של הרי־קמטים צעירים, שהם בנויים בעיקר משכבות־משקע מסוזואיות ושלישוניות וממערכת של הרי־גושים גבישיים קדומים, שנקראים בשם כולל: הגושים התראקו־מקדוניים. שיטת־הקמטים האחת, שאפשר לכנותה הדינארית, מסתעפת בקצה הצפוני־המערבי של חה״א הב׳ מן האלפים היוליים ונמשכת בהקבלה לחופי הימים האדריאטי והיוני, לאורך של 1,200 ק״מ, עד הקצה הדרומי של יבשת־יוון. כיוון הקמטים שבמחצה הצפונית של שיטה זו (עד שפכו של נהר־דרין לים האדריאטי), שנקראת בשם הכולל: האלפים הדינאריים (ע״ע יוגוסלויה, המבנה), הוא מצפון־המערב לדרום־המזרח. רוחב האלפים הדינאריים הוא מרובה ביותר בין שפך המוראוה לדאנובה ובין שפך הדרין לים האדריאטי (כ380 ק״מ). האלפים הדינאריים בכללם הם גבוהים ביותר סמוך לים האדריאטי והם שופעים כלפי צפון, לעבר נהר־סאווה. מפרשת־המים הראשית הקרובה לים יורדים נחלים קצרים לים וארוכים יותר לסאווה. מפני שהנחלים הקצרים זורמים בתוך גיאיות תלולים, קשה המעלה מן החוף האדריאטי לפנימו של חה״א הב׳, ואיזור־החוף, שנקרא עד 1919 בשם דלמטיה (ע״ע), מנותק מן הפנים. השיא של האלפים הדינאריים, הר־דורמיטור (2,530 מ׳), נמצא בדרום־המזרח.

מדרום לשפכו של נהר־דרין עד מפרץ־ואלונה נמשכים הקמטים מצפון לדרום ונקראים בשם הרי־אלבניה (ע״ע); מן המפרץ דרומה הם פונים שוב לדרום־המזרח ושמם הכולל כאן הוא הרי יוון המערבית (גראמוס, פינדוס, הרי הפלופונסוס). הרי־אלבאניה, ששיאם, הר־קוראב, מגיע לגובה של 2,750 מ׳, שונים מן ההרים הסמוכים להם בצפון ובדרום לא רק בכיוון־קמטיהם אלא גם בתולדותיהם הגאולוגיות. הם הורמו בתקופה מאוחרת־ביחס וע״י כך נוצרו בינם ובין הים שפלות־סחף עם ביצות ולאגונות. שקיעת איזורי־החוף של דאלמאטיה ויוון המערבית גרמה להצפתם של איזורים אלה במי־הים ולהיפרדותם של חלקים קטנים מגופו של חצי־האי (איים). הגבוה בהרי יוון המערבית, זמוליקאס (2,633 מ׳), נמצא בצפון.

השיטה השניה של הרי־הקמטים בחה״א הב׳ היא המשך לאלפים הטראנסילוואניים (ע״ע קרפטים) ונמשכת מדרום לדאנובה עד הים השחור בצורת קשת פתוחה לצד צפון, שארכה כ1,250 ק״מ ורחבה (בממוצע) רק עשרות ק״מ אחדות בלבד. חלק קטן משיטה זו (בין הנהרות מוראוה וטימוק), המגיע לגובה של 1,566 מ׳, נקרא בשם הרי סרביה המזרחית. מן הטימוק עד הים השחור, בתחומה של בולגריה (ע״ע), נקראים הקמטים בשם הרי־הבלקן (ע״ע בלקן, הרי־), שמגיעים לגובה של 2,375 מ׳.

בין הרי־הקמטים שבמערב ובצפון ובין הימים האגיאי והשחור נמצאים גושים מרובים של הרי־גבישים קדומים, שהם נפרדים זה מזה (ובמידה ידועה גם מהרי־הקמטים) ע״י עמקים, בקעות ושפלות, שנוצרו על־ידי התהוותם של שברים ושקיעת הקרקע ביניהם. הגושים הגדולים והגבוהים ביותר הם ממזרח לקו־השבר, שלארכו זורם נהר וארדאר לדרום ונהר מוראווה המזרחי לצפון. הגדול והמלוכד בין הגושים הללו הוא זה של הרי־רודופה, העובר בדרומה של בולגאריה ובתראקיה היוונית בין עמק נהר־מאריצה התיכון ובין שפלות־החוף הצפוניות של הים האגיאי. הגושים הסמוכים לו והקטנים ממנו — רילה פלאנינה בצפון־המערב ופירין־פלאנינה במערב — הם הגבוהים שברכסים שבחצי־האי. בין הרילה פלאנינה והרי־הבאלקאן מתרומם בקירבת סופיה גוש־ויטושה לגובה של 2,286 מ׳. המזרחיים שבגושי חצי־האי הם הרי־איסטראנג׳ה (1,031 מ׳), הנמשכים מבולגאריה לחצי־האי איסטאנבול בהקבלה לחוף הים השחור. גוש מפורר ונפרד ע״י שברים משאר הגושים הוא חצי־האי המשני חאלקידיקה, שגבהו מגיע עד 1,206 מ׳. הגושים הקטנים המרובים שממערב לקו וארדאר־מוראווה הם גבוהים ביותר ביוון הצפונית ובמקדוניה, והגבוה שבהם הוא האולימפוס. הגוש של שר־פלאנינה, שעליו עוברת פרשת־המים בין הווארדאר והדרין, מתרומם לגובה של 2,702 מ׳. וגוש־

פריסטר, שבין העיר ביטול (מונאסטיר) וימת־פרספה — לגובה של 2,600 מ׳. בסרביה מועטים הגושים הגבוהים מ־2,000 מ׳ הרחב שבגושי־סרביה, קופאוניק (ממזרח לנהר־איבאר), מתרומם עד לגובה של 2,017 מ׳.

שפלות, בקעות גדולות ועמקי־נהרות נרחבים נמצאים במזרחו של חצי־האי. טבלת־הדאנובה היא הגדולה שבשפלות, בקעת נהר־מאריצה התיכון היא הגדולה שבבקעות, ועמקו של המאריצה התחתון הוא הנרחב שבעמקים. שפלות־חוף קטנות מתפשטות לתוך עמקי־הנהרות של המסטה, הסטרומה, הווארדאר והיוסטריצה (בתסאליה). הבקעות והעמקים שממערב לקו וארדאר־מוראווה סגורים בין ההרים והם קטנים. בהם או סמוך להם התרכזו ישובים מרובים והם נקראים על הגדולים שבהם (בקעות טריקאלה ולאריסה בתסאליה, ביטול וסקופליה במקדוניה). עמק קוסובו פוליה, שבו עובר נהר־איבאר, שימש שדה־מערכה היסטורי לסרבים (ע״ע סרביה, היסטוריה). בעמקי מוראווה־וארדאר עובר קו־התחבורה בין עמק־הדאנובה והים האגיאי. בעמק הטקטוני של הנישאוה, פלג ימני של המוראווה, עובר קו־התחבורה מעמק המוראווה (והדאנובה) אל בקעת מאריצה ולעמק נהר־ארגנה (שבחצי־האי איסטאנבול) וקושטה.

הידרוגראפיה. הגדול בגלילות־המים של חה״א הב׳ הוא גליל־הדאנובה, והגדול שביובלי־הדאנובה הוא הסאווה, שראשי פלגיו (אונה, ורבאס, דרינה) רחוקים מן הים האדריאטי רק עשרות ק״מ מועטות בלבד. שניים בארכם בין יובלי־הדאנובה שבחה״א הב׳ הם המוראווה (בסרביה) והאיסקאר (בבולגאריה). זולת הדאנובה זורמים לים השחור מחה״א הב׳ רק נהרות קטנים, שנהר־קאמצ׳ייה, מדרום לסטאלין (וארנה), הוא החשוב שבהם. גליל־המים השני בגדלו הוא זה של הים האגיאי. גדולי־נהרותיו הם המאריצה, הקולט מימין את הארדה ומשמאל את הטונג׳ה והארגנה; שני בגדלו למאריצה הוא הווארדאר, ושלישי מבחינה זו — הסטרומה. היוסטריצה הוא הגדול בנהרות־יוון היורדים לים האגיאי. לימים האדריאטי והיוני יש בחה״א הב׳ גלילות־מים קטנים. הדרין הוא הגדול בנהרות של גליל־המים האדריאטי; ושני בגדלו בגליל זה הוא הנרטוה, הבא מבוסניה. נהר־וויוסה, הבא מסביבותיו של הר זמוליקאס, הוא גדול הנהרות של הגליל היוני. בצפון־המערב של האלפים הדינאריים, בגלילות הקארסטיים (ע״ע קרסט) שבסלובניה וקרואטיה, יש כמה נהרות, שנבלעים בגיר ואינם מתגלים על־פני הקרקע.

בחה״א הב׳ נמצאות כמה ימות קטנות, שימת שקודר (סקוטארי), על גבול אלבאניה ויוגוסלאוויה, היא הגדולה שבהן (530 קמ״ר). פני־מימיה הם בגובה של 6 מ׳ מעל פני־הים, ועמקה — 44 מ׳. ימה זו היא חלק מן הים האדריאטי, שנפרד מן הים מחמת עליית־הקרקע. הגדולה שבימות־החוף שמצפון לים האגיאי היא ימת־אכינו, הסמוכה לשפך־הסטרומה. על־יד שפכי־נהרות נמצאות גם שתי ימות־חוף אחרות (מצפון ומדרום לבורגאס). ימות קטנות נמצאות גם בתוך בצות, מדרום לדאנובה (בבולגאריה). כמה ימות נמצאות בלב בקעות שבהרים. הגדולות שבאלו הן אוכרידה ופרספה בפינת הגבול שבין אלבאניה, יוגוסלאוויה ויוון.

האקלים. חה״א הב׳ שוכן בכללו בחלקו הדרומי של האיזור הממוזג של אירופה, אך מפני ההבדלים שבין חלקיו השונים ברוחב הגאוגראפי, במרחק מן האוקיינוס האטלאנטי (הגורם האקלימי הראשון במעלה באירופה), הים התיכון והים השחור (מה שקובע את מידת־השפעתם של ימים אלה), וכן מפני ההבדלים בגובה מעל פני־הים, יש בו, בחה״א הב׳, גלילות אקלימיים, שהם שונים זה מזה במידות החום, המשקעים וברוחות. הבדלים אלה בולטים מן הדוגמות שלהלן:

טמפראטורה ממוצעת במעלות צלסיוס

	הגובה מעל פני־הים במ׳	בינואר או בפברואר	ביולי או באוגוסט	משקעים כממוצע שנתי במ״מ
בלגראד (בצפון)	78	0.7	22	623
אתונה (בדרום)	15	9.1	26.5	406
סופיה	560	1.7	20.4	640
קוטור (קאטארו, על החוף המערבי)		7.2	25.5	4,700
סאלוניקי (במזרח)		5.4	26.6	545
סטאלין (וארנה, על הים השחור)		1.4	22.1	501

אקלימן של בלגראד וסופיה הוא מסוג האקלים של פאנוניה (שפלת־הונגאריה), שהשפעת הים התיכון אינה מורגשת בה (ההבדלים שבין שתי הבירות הוא תוצאה של הגובה השונה). כזה הוא אקלימו של חה״א הב׳ ברובו. משקעים מצויים כאן בכל חדשי־השנה, וביחוד בירחי הקיץ והסתיו. בהרים, שגבהם הוא למעלה מ־2,000 מ׳, שולט אקלים אלפיני קר, והמשקעים, שהם שלגים ברוב ימות־השנה, מרובים בהם. קוטור, אתונה וסאלוניקי מייצגות את האיזור הים התיכוני משלשה טיפוסים, עם קיץ חם שגשמיו מועטים, חורף גשום וטמפראטורה נוחה־ביחס. במערבו של חצי־האי מרובים הגשמים לא רק מפני שחלק זה מופנה לרוחות־הציקלון הבאות מן האוקיינוס, אלא גם מפני שהרוחות נתקלות כאן בהרי־החוף הגבוהים וכשהן עולות בהם הן מצטננות ופולטות את לחותן. בחורף מנשבות לפרקים רוחות קרות עזות מן ההרים אל החוף והן קשות לספנות. בחוף האדריאטי־הבאלקאני נקראת רוח זו בשם בורה (=סערה). איזור האקלים הים־תיכוני מקיף את חצי־האי היווני, פרט להרים שבפנים הצפוני, וכן את רצועות־החוף הצרות של הים האדריאטי, הים היוני, צפונו של הים האגיאי, המיצרים וים־מארמארה. דרך עמקי־הנהרות חודרת השפעת־הים לתוך הארץ. בעמק־המאריצה היא מורגשת במידת־מה עד פלובדיו (Plovdiv; פיליפופוליס) שבפנים בולגאריה. את הטיפוס האקלימי של סביבות הים השחור (האקלים הפונטי) מייצגת סטאלין (וארנה); ניגודי הטמפראטורה הם כאן חריפים ביותר מפני שהים השחור אינו גדול למדי שיהא בכוחו למזג את הטמפראטורה ולהתגבר על השפעת היבשת המלוכדת. גליל האקלים הערכתי הפונטי הוא הקטן שבגלילות־האקלים בחה״א הב׳. בין טיפוסי־האקלים שנמנו כאן יש תחומי־מעבר, ומכאן הרבגונות שבאקלימו של חצי־האי.

האוכלוסיה והכלכלה. שלא כאוכלוסיה של שני חצאי־האיים האחרים של דרום־אירופה, אין תושביו של חה״א הב׳ מהווים יחידה אתנוגראפית אחת. כאן יושבים בני עמים שונים: סרבים, בולגארים, מקדונים, אלבאנים, יוונים, ואלאכים, תורכים, וכן שרידים של כמה עמים ושבטים,

שברובם נטמעו בעמים הנזכרים. רובם של תושבי חצי־האי הב׳ הם נוצרים, ובאלה הרוב הוא אורתודוכסי והמיעוט קאתולי. התורכים, רוב האלבאנים וחלק מן הסרבים הם מוסלמים. 71% מן התושבים הם תושבי־כפרים, איכרים ורועים. עבודת־האדמה מרוכזת בעיקרה בבקעות, בעמקים ובאשדות־ההר התחתונים. בעמקים ובבקעות מגדלים בעיקר חיטה, תירס, שעורה, טאבאק, עצי־פרי שונים (ביוגוסלאוויה בעיקר שזיפים, ביוון זיתים), גפנים וירקות שונים. בעמק המאריצה העליון מרבים לגדל שושנים לצרכי תעשיית־התמרוקים. גידול בקר וצאן רווח ביחוד באיזורי־ההרים. בתחומיו של חה״א הב׳ כורים כרום, נחושת, ברזל ועופרת. באלבאניה מפיקים כמויות קטנות של נפט.

מ. בר.

היסטוריה. החלק הדרומי והדרומי־מזרחי של חה״א הב׳ הוא אחד מן האיזורים הקדומים ביותר של ההיסטוריה ושל התרבות. כאן פרחו זו אחר זו הציוויליזאציות האגיאית, היוונית והביזאנטית, שכל אחת מהן השפיעה על האנושות. התרבות האגיאית, הקדומה ביותר, היתה הדרומית שבשלשתן. התרבות הביזאנטית, הצעירה ביותר, היתה הצפונית שבהן.

את ראשיתה של התרבות האגיאית נוהגים לקבוע ב4000 לפסה״נ ואת סופה ב1000 לפסה״נ. לפי הידיעות שבידנו, היו האגיאים ילידי־המקום. היוונים פלשו לב׳ ב2000 לפסה״נ לערך. ב1300 כבר היו הארקאדים במרכז הפלופונסוס. בעקבותיהם של הארקאדים באו האכיאים, ומשנת 1000 פלשו לשם הדורים. התרבויות האגיאית והיוונית היו תרבויות של שליטי־ים (θαλασσοκρατία) וללא איחוד מדיני. כתוצאה מנצחונה בקרב חרוניאה (338 לפסה״נ) כבשה מקדוניה את יוון, ובכיבוש זה נעוצים שרשיה הראשונים של הציוויליזאציה הביזאנטית, שהיתה הלנית לפי לשונה ותראקית (בעיקרה) לפי נושאיה. ההלניזאציה היתה התפשטות של הבאלקאניות מזרחה, ועם נסיגתה חדרה הנצרות מאסיה לבאלקאן. מביזאנטיון קיבלה עותומאניה את עקרון המונארכיה האבסולוטית ועמי־הבאלקאן — את הנצרות האורתודוכסית. דיוקלטיינוס קיסר (284—305), שהיה אילירי לפי מוצאו, העביר את בירת הקיסרות מרומי לסאלונה (Salonae), היא ספליט של עכשיו, שעל חופו המערבי של חה״א הב׳. ב330 העביר קונסטנטינוס קיסר את בירת־הקיסרות לקונסטאנטינופול שעל חופו המזרחי של חצי־האי.

חה״א הב׳ ידע שלש פלישות עיקריות מן המערב: רומי, הצלבנות וויניציאה. ההתנגשות הראשונה בין רומי ובין מעצמה באלקאנית ידועה בשם מלחמת־פירוס (282—272 לפסה״נ). התוצאה העיקרית של המלחמה המאקדונית השניה (200—197 לפסה״נ) היה כיבושה של יוון ע״י רומי. כיבוש חה״א הב׳ ע״י רומי הסתיים עם כיבושה של דקיה (ע״ע; 101 — 102 לסה״נ) — האחרון בכיבושי הקיסרות. מסעי־הבארבארים השמידו כל שריד רומי בבאלקאן, פרט לניבים ממקור לאטיני, שנשתמרו בו זעיר שם וזעיר שם, ופרט ללשון הרומנית. רומניה, למרות מה שלשונה היא ממקור לאטיני ולמרות מה שהיא שוכנת מצפון לדאנובה, שייכת לפי תרבותה לאיזור־הבאלקאן משום דתה הנוצרית־האורתודוכסית ומשום אורח־חייה בכללו. עם חלוקת הקיסרות (395) הוכלל חצי־האי הב׳ בקיסרות המזרחית, חוץ מחלקו הצפוני־מערבי, שנכלל בקיסרות המערבית. הקיסרות הלאטינית, שנוסדה בבאלקאן ב1204 לאחר שהצלבנים כבשו את קונסטאנטינופול, לא האריכה ימים ולא היכתה שרשים בבאלקאן. רק בחלקו הצפוני־מערבי של חצי־האי נשתרשה הציוויליזאציה הלאטינית־הקאתולית הודות לחלוקתה של הקיסרות, וביהוד הודות לכיבושה של דאלמאטיה על־ידי ויניציאה ב1504.

שלוש סיבות גרמו לפלישת הבארבארים מאסיה לאיזור הים התיכון דרך הבאלקאן: (1) קרבת הבאלקאן למישור המזרחי־אירופי, (2) העובדה, שהבסיס היבשתי של המשולש הבאלקאני פונה לצד צפון, (3) הפריחה הביזאנטית בדרום ובדרום־המזרח. ב376 צלחו הוויזיגותים את הדאנובה וחדרו לבולגאריה המזרחית של היום. בשנת 378 היכו את הביזאנטים ליד אדריאנופול וב396—397 השמו את תראקיה, מאקדוניה, תסאליה ואפירוס. ההוגים השמו את תראקיה (378) ואת מאקדוניה ותסאליה (446). האבארים פלשו במשך המאה ה7 לדאלמאטיה ולמאקדוניה. ב866 ניסו הנורמאנים לעלות על קונסטאנטינופול מן הים השחור. עקבותיהם של הבארבארים, פרט לחורבן שהשאירו אחריהם ופרט לעקירתם של התראקים והאילירים (ששרידיהם הם האלבאנים) מארצותיהם, נעלמו ללא זכר בחה״א הב׳. מן המאה ה5 ואילך התחילו הסלאווים חודרים לבאלקאן. ב545 פלשו הסלאווים לתראקיה, ב547—548 לדאלמאטיה ולאלבאניה וב550 לסרביה. הבאלקאן, חוץ מיוון, אלבאניה, רומניה ותראקיה המזרחית, נעשה איזור סלאווי. ב540 הגיעו הבולגארים, שהיו ממוצא אוגרופיני, עד קונסטאנטינופול וקורינתוס, אך עד מהרה חזרו לגדות הדניסטר. ב660 חדרו הבולגארים לדוברוג׳ה והגיעו עד וארנה, וב695 השתלטו על רוב החלק המזרחי של חה״א הב׳. הבולגארים התבוללו עד מהרה בסלאווים, בלא שנשאר זכר למקורם האסייתי (פרט לשמם). הסלאווים הקימו את המלכויות הבולגארית (ב802 לערך), שנעשתה סלאווית בסוף המאה ה9, הסרבית (במאה ה9), הבוסנית־הרצגובינית (במאה ה10) והחורוטית, שכולן, פרט לחורוטיה (הקאתולית) ולרובם של הבוסניאקים (שהיו בוגומילים), קיבלו מביזאנטיון (במשך המאות ה9 וה10) את הנצרות האורתודוכסית.

ביזאנטיון שלטה בבולגאריה (ב1018—1186) ובסרביה (עד 1180). החיכוכים, שפרצו בין השליטים הסלאוויים, וירידת כוחה המדיני והצבאי של ביזאנטיון הקלו הרבה את כיבושו של הבאלקאן ע״י התורכים. ב1354 עברו התורכים את הדארדאנלים וכבשו את גאליפולי. ב1370 כבשו את אדריאנופול, שנעשתה עיר־בירתם הזמנית. ב1389 ניצחו (בקרב קוסובו) את הסרבים ובעלי־בריתם, וע״י כך נפלה בידם סרביה. ב1396 היכו (בקרב ניקופול) את ז׳יגמונד (Zsigmond), מלך הונגאריה, ניצחון, שפתח לפניהם את הדרך להשתלט על בולגאריה. ב1453 כבשו את קונסטאנטינופול, וע״י כך חיסלו את הקיסרות הביזאנטית ופתחו תקופה חדשה בהיסטוריה האנושית. עם כיבוש הרצגובינה הגיעו התורכים אל הים האדריאטי. ואחר מותו של סקנדרבג (ע״ע) סיימו התורכים את כיבוש אלבאניה וחצי־האי כולו, פרט למונטנגרו וכמה ערים על חוף הים האדריאטי.

הארצות הבאלקאניות נקראו בפי התורכים בשם רום אילי (Rum ili) או רומליה (Rumelia) — כלומר, „ארצות הרומאים". הודות למצבן הגאוגראפי (ריחוק ממרכזי־השלטון) נהנו ארצות הוואלאכים והמולדאווים משלטון־בית. השלטון

התורכי היה קשה מבחינה מדינית־לאומית ועוד יותר מכן — מבחינה תרבותית. התורכים הצליחו להחדיר את האסלאם בעיקר לתוך האצולה הבולגארית והבוסניאקית; התאסלמו הבוגומילים של בוסניה והרצגובינה ורוב האלבאנים. בשלטון התורכי ניהלו מלחמה פארטיזאנים מן היוונים (שנקראו קלפטים), מן הסרבים (הידוקים) ומן המאקדונים (קומי־טאג׳ים). כשלון המצור, ששמו התורכים על וינה (1683), סימן את תחילת נסיגתם מאירופה, שנסתיימה ב1913. נסיגה תורכית זו קשורה בעיקר בהתקפות על תורכיה מצד רוסיה, שניצלה את הסלאוויות הגזעית של אוכלוסיית־הבאלקאן ואת דתה הנוצרית־האורתודוכסית. שלום קרלוביץ (ע״ע), 1699, ייצב לזמן־מה את גבול עותומאניה בבאלקאן בקווים כלליים לאורך הגבול הטבעי של חצי־האי. ב1772 תיכננה יקאט־רינה II, קיסרת־רוסיה, את ה„תכנית היוונית״, שכללה את גירושם של התורכים מן הבאלקאן ואת חידושה של הקיסרות הביזאנטית. הבעיות הלאומיות בבאלקאן והיחסים הבינ־לאומיים, שהיו קשורים בהן, נקראו במאה ה19 בשם הכולל „הבעיה המזרחית״.

הנסיגה התורכית מן הבאלקאן נערכה בשלושה שלבים ראשיים: לאחר קרב נוַרינוֹ (ע״ע) והמלחמה ברוסים הכירה תורכיה בעצמאותה של יוון (1829) ובאוטונומיה של סרביה והנסיכויות של הדאנובה (1830). לאחר המלחמה הרוסית־תורכית של 1877 וקונגרס־ברלין (1878) הורחבו גבולות סרביה, מוֹנטֶנגרו ויוון, והוכרה העצמאות של רומניה גם להלכה והעצמאות של בולגאריה למעשה. לאחר שתי המל־חמות הבאלקאניות (ע״ע בלקן, מלחמות ה־) של 1912 ו1913 נשארו בידי תורכיה בתחומי־הבאלקאן תראקיה המזרחית ואיזור־המֵצרים. בתקופת הקיסרות הביזאנטית ובתקופת יורשתה — הממלכה העותומנית, היה חצי־האי מלוכד מבחינה מדינית. עם שקיעת כוחה של הממלכה העותומאנית ניצח בב׳ העקרון הלאומי, והגבולות המדיניים החדשים הוצבו בדרך כלל, לפי עקרון זה.

מלחמת 1914—1918 ביתרה את הב׳ לשני מחנות. תור־כיה, שנוצחה ב1912, ובולגאריה, שנוצחה ב1913, נכנסו לקואליציה של המעצמות המרכזיות. סרביה, ואח״כ רומניה ויוון, שניצחו ב1913, נעשו בעלות־בריתה של האנטאנטה (ע״ע אירופה). תוצאות מלחמת 1914—1918 לא גרמו לשינויים ניכרים בגבולות, שהוצבו בבאלקאן אחר מלחמת 1913. לאחר נצחונה של תורכיה על יוון ב1922 התקיימו חילופי־אוכלוסים ביניהן: רוב היוונים של אנאטוליה ותראקיה המזרחית הועבר ליוון ורוב התורכים והמוסלמים, שהיו ביוון, הועבר מתוכה לתחומי תורכיה. לשם שמירת המצב, שנוצר ב1919 באיזור־הדאנובה, נתארגנה „ברית האנטאנטה הקטנה״, שכללה את צ׳כוסלובאקיה ושתי הארצות הבאל־קאניות — יוגוסלאוויה ורומניה. לשם הבטחת הגבולות, שהוצבו במאקדוניה (וכתריס בפני שאיפות־הרוויזיה של בולגאריה), נוצרה ברית יוון־יוגוסלאוויה.

באביב 1938 כבשה איטליה את אלבאניה. ב1939 הכריחה גרמניה את רומניה להחזיר לבולגאריה את דוֹברוּג׳ה הדרו־מית. בסוף 1940 נכשל נסיון הפלישה האיטלקית ליוון. אך באביב 1941 כבשו גרמניה ובולגאריה את יוון, וביחד עם הונגאריה — את יוגוסלאוויה. במחצה השניה של 1944 כבש הצבא האדום את חצי־האי, פרט ליוון. לנוכח הסכנה הרוסית נוצרה ב1952 הברית הבאלקאנית של יוגוסלאוויה, יוון ותורכיה, שהפכה ב1954 לברית צבאית.

W. Miller, *The Balkans*, 1896; "Odysseus", *Turkey in Europe*, 1900; L. Villari (ed.), *The Balkan Question*, 1905; N. Forbes, A. Toynbee, B. Mitranu, G. Hogarth, *The Balkans*, 1913; A. Wirth, *Der Balkan*, 1914; A. Pernice, *Origine ed evoluzione storica delle nazioni balcaniche*, 1915; J. A. R. Marriott, *The Eastern Question*, 1924; N. Jorga, *Histoire des Etats balkaniques*, 1925.

א. אח.

בַּלְקָנִית, בַּלְשָׁנוּת, ענף בבלשנות (ע״ע) החדשה, שבא לעקוב בלשונות הבאלקאניות (ובכללן האלבאנית, הבולגארית, היוונית החדשה, הרומנית, השונות זו מזו במו־צאן) אחר התפתחותן של תופעות לשוניות דומות, שמקורן בשכנות גאוגראפית. מן התופעות הבולטות מסוג זה, שנבעו מתוך סימביוזה לשונית, יש לציין בתחום התחביר:

א) העֶלֵם צורת האינפיניטיווס (שם־הפועל) והחלפתו במשפט משועבד ע״י מלת־קשר (te באלבאנית, да (דה) בבולגארית, να ביוונית החדשה, sa ברומנית) וע״י הפועל המוטה בצורה המתאמת, כגון באלבאנית: tshe mundesh te bënesh (תרגום מילולי: מה אתה יכול שאתה עושה, כלומר: מה אתה יכול לעשות); בבולגארית не искам да пиша (תרגום מילולי: איני רוצה שאני כותב; כלומר: איני רוצה לכתוב); ביוונית החדשה: φοβοῦμαι νὰ τὸ κάνω (אני מתירא שאני אעשה זאת, כלומר: אני מתירא לעשות זאת); ברומנית doresc sa lucrez (אני רוצה לעבוד); שימוש מיוחד זה דוחה גם את האינפיניטיווס בסרבו־קרואטית.

ב) שימוש בתווית־היידוע הבאה **ב ס ו ף** המלה (כמו בארמית מלכא לעומת המלך בעברית), כגון: באלבאנית: mik — ‚ידיד', mik-u — ‚הידיד', shtepi — ‚בית', shtepija — ‚הבית', uje — ‚מים', ujete — ‚המים'; בבולג': глас — ‚קול', гласът — ‚הקול', майка — ‚אם', майката — ‚האֵם', царство — ‚מלכות', царството — ‚המלכות'; וכן ברו־מנית: împaratul — ‚המלך', împaraţia — ‚המלכות' וכו'.

גם צורת העתיד בלשונות הללו נוצרת באופן דומה.

כמו־כן מרובות הן התופעות המשותפות באוצר־המלים של לשונות הבאלקאן, שמקורן בסביבה החברותית הבאל־קאנית.

K. Sandfeld, *Linguistique balkanique. Problemes et resultats*, 1930; (Balkanfilologien, תרגום ועיבוד מספרו בדנית 1926); A. Meillet, *Linguistique balkanique* in *Revue des etudes balkan.*, 1934; P. Skok, *Sur quelques problèmes de linguistique balkanique* in *Księga referatów II Międzynarodowego Zjazdu Slawistów* (Warszawa), 1934; ib., *L'etude des traits communs des langues balkaniques provenant du slave en tant que le fondment de la linguistique balkanique*, III Мећународни Конгрес Слависта (Београд) 1939.

מ. אל.

בַּלְקָן, מִלְחֲמוֹת הַ־, שמן של שתי מלחמות, שפרצו בין מעצמות הבאלקאן בשנות 1912 ו1913.

ה מ ל ח מ ה ה ב א ל ק א נ י ת ה ר א ש ו נ ה (9 אוקטובר 1912 — 30 מאי 1913) — המלחמה, שפרצה בין הליגה הבאלקאנית (בולגאריה, סרביה, יוון ומוֹנטנגרו) ובין תור־כיה. — קונגרס ברלין (1878) לא פתר את בעיית־הבאלקאנים, הואיל ותחת שלטונה של תורכיה נשארה בבאלקאנים אוכלו־

סיה מרובה של עמים נוצריים, ברובם סלאוויים. לאחר שרוסיה הוכתה במזרח הרחוק, במלחמתה ביאפאן (1904—1905), חזרה לנהל מדיניות פעילה במזרח הקרוב. ביזמתו של ציר־רוסיה בבלגראד, הרטוג, נוצרה במחצה הראשונה של 1912 ה„ליגה הבאלקאנית": ב13 במארס נחתם חוזה בין בולגאריה וסרביה, וב29 למאי — בין בולגאריה ויוון, לשם מלחמה עם תורכיה וחלוקת הירושה התורכית בב'. לפי החוזה בין בולגאריה וסרביה, נועדה מקדוניה הצפונית לעבור לרשותה של סרביה והדרומית — לבולגאריה; במקרה של חילוקי דעות על מקדוניה התיכונה, הוסכם שגורלה ייחרץ ע"י הצאר הרוסי.

ב17 לאוקטובר 1912 הכריזה בולגאריה מלחמה על תור־כיה ומיד אח"כ הכריזו עליה מלחמה גם סרביה ויוון. בשבועות המכריעים של המלחמה, היה ההרכב של מחנות הלוחמים כלהלן: הצבא התורכי בבאלקאן כלל שני גייסות; הגיס המזרחי, שחנה בתראקיה ובאדריאנופול, בפיקודו של עבדאלה פאשה, מנה 12 דיוויזיות חלשות בעלות 100,000 חיילים; הגיס המערבי, בפיקודו של ריזה פשה, מנה אף הוא 12 דיוויזיות מאותה איכות בעלות 140,000 חיילים; כוחותיו העיקריים של גיס זה היו מפוזרים בבקעות הורדר והסטרומה ויחידות קטנות מתוכו היו בתסאליה, אפירוס, נובי־בזר ואלבאניה הצפונית. הצי היווני, שהיה חזק מן התורכי, מנע את התורכים מלהעביר מאסיה כמות ניכרת מצבאם לבאלקאן, פרט לתראקיה הסמוכה לאסיה הקטנה. צבא בולגאריה, בפיקודם של סבוב ופיצ'ב, כלל 9 דיוויזיות סדירות, שמנו 180,000 איש, ושתי דיוויזיות־מילואים, שהוקמו מיד אחר הגיוס. צבא סרביה, בפיקודו של פוטניק, כלל 5 דיוויזיות סדירות בעלות 80,000 חיילים. הצבא היווני כלל 4 דיוויזיות סדירות, שמנו 50 אלף חייל, וארבע דיוויזיות מילואים. הצבא המונטנגרי היה צבא של מיליציה.

ה„ליגה" עלתה על תורכיה לא רק בכמות צבאה ובאיר־גונה, אלא גם בהתלהבות של לוחמיה. המערכה התנהלה בארצות בעלות אוכלוסיה נוצרית ברובה, שהיתה אוהדת לליגה. התנאים הגאוגראפיים איפשרו שלוש חזיתות: 1) בתראקיה; 2) בגבול המזרחי של מקדוניה; 3) מצפון ליוון.

חזית תראקיה. הגיס הבולגארי הראשון היכה ב22—24 לאוקטובר את התורכים בסליאולו (Seliolu), והגיס השלי־שי, שעמד משמאל לראשון, כבש את מבצר קירק־קיליסה. צבא־השדה התורכי נסוג מתוך אנדרלמוסיה לקו לולה בורגס־בונר היסר. ב28—30 באוקטובר התלקחו קרבות מרים בקו לולה בורגס־ויזה. כדי לקדם את סכנת האיגוף של האגף הימני, פקד המצביא התורכי נזים פאשה על נסיגה כללית מצ'ורלו לצ'טלג'ה, ששימשה עמדת־מגן לקושטה. הבולגא־רים המנצחים, שהגיעו עד אפיסת־כוחות, לא יכלו להתקדם בעקבותיהם של הנסוגים וע"י כך הפסידו את שעת־הכושר לניצחון מכריע. הגייסות הבולגאריים הראשון והשני הת־אוששו עד מהרה, תיקנו את אמצעי־התחבורה, וב17 לנובמבר ערכו, בפיקודו של רדקו־דימיטרב, התקפת־נפל על צ'טלג'ה. הצבא התורכי חוזק על־ידי חמש דיוויזיות, שהובאו מאנא־טוליה. בקרב צ'טלג'ה נתגלו שוב סגולות־ההגנה של הצבא התורכי, שאותן הפגין קודם לכן במצור פלבנה (1877) ובמלחמת־העולם I בדארדאנלים (1915). ברוסיה חששו לכיבוש קונסטאנטינופול ע"י בולגאריה ולהתערבותן של המעצמות הגדולות. הגיס השני הבולגארי שם מצור על אדריאנופול, כשיחידותיו של גיס זה התקדמו בינתיים לדימוטיקה ודדאגץ' שעל חוף הים ה„לבן" (האגיאי).

חזית מקדוניה. הגיס הראשון הסרבי, בפיקודו של יורש־העצר אלכסנדר, שלעומתו עמדו 60 אלף תורכים בפיקודו של זקי פאשה, ביחד עם הגיס השלישי התקדמו בכיוון קוסובו־פוליה וסקופליה, מתוך סיועו של הגיס השני, שפעל נגד האגף הימני של התורכים. ב26 לאוקטובר הוכו התורכים בקומנובו ונסוגו לכיוון מונאסטיר, שבה התחילו מרכזים מחדש את צבאם. ב29 לאוקטובר התאחדו שלושת הגייסות הסרביים ולאחר קרב דמים, שנמשך יומיים, כבשו ב19 לנובמבר את מונאסטיר. חלק מן הצבא התורכי נסוג ממונאסטיר והתבצר ביאנינה. הסרבים מיהרו להתקדם לצד הים האדריאטי, מתוך כוונה למנוע ע"י כך התערבות־שכנגד מצד אוסטריה־הונגאריה.

עיקרו של הצבא היווני, בפיקודו של יורש־העצר קונ־סטאנטין, היכה את התורכים באלסון והתחיל מתקדם בכיוון של מונאסטיר, שנעשתה מקום־הריכוז של הצבאות התורכיים אחר קרבות קומנובו ואלסון. אבל לאחר שהבולגארים התחילו מתקדמים בכיוון סאלוניקי הפסיקו היוונים את התקדמותם צפונה (לכיוון מונאסטיר) והתחילו אף הם מתקדמים לכיוון סאלוניקי. ב7 לנובמבר צלחו היוונים את נהר־ורדר וב19 בו כבשו את סאלוניקי, שחיל־המצב התורכי שלה מנה 29,000 איש. באותו זמן התקדם באפירוס הראש הקטן של החיל היווני.

שביתת־הנשק ושלושת המבצרים. ב3 בדצמבר חתמו הצדדים הלוחמים, פרט ליוון, על שביתת־נשק. ממערב לקו־צ'טלג'ה עדיין החזיקו התורכים במבצרים של אדריא־נופול, יאנינה וסקוטארי. אבל במו"מ על השלום, שהתנהל בלונדון, הוסכם על מסירת מבצרים אלה לידי המנצחים. ב23 ליאנואר 1913 פרצה מהפכה בקושטה. המפקד העליון נזים פאשה נרצח והוקמה ממשלה של תורכים צעירים, שלא הסכימה לתנאי־השלום. נתחדשו הקרבות, שבהם ניסו התור־כים לשווא לפרוץ את קו־צ'טלג'ה לשם הסרת המצור, שהושם על אדריאנופול (שחיל־המצב שלה כלל 50 אלף חייל) ע"י הגיס הבולגארי השני, שלוש דיוויזיות בולגאריות, שהובאו מצ'טלג'ה, והגיס הסרבי השני. ב24 למארס התקיפו הבול־גארים את הקווים המזרחיים של אדריאנופול ובצהרי יום ה16 במארס נכנעה העיר במחיר של 9,500 אבדות של הבולגארים והסרבים. ב10 בנובמבר 1912 התחיל מצור היוונים על יאנינה וב6 למארס 1913 נכנע גם מבצר זה על 30 אלף חייליו. ב7 וב8 לפברואר ערכו המונטנגרים התקפות נפל על סקוטארי. לעזרת המונטנגרים באו הסרבים ועל סקוטארי נערכה התקפה מצד ימת־סקוטארי. ב16 באפריל עזבו הסרבים את המקום. ב22 לאפריל נפלה סקוטארי ביד המונטנגרים, אך תחת לחצן של המעצמות הגדולות הוכרחו הללו לפנות את העיר ב6 למאי לטובת אלבאניה. ב30 במאי 1913 נחתם חוזה־השלום בלונדון, שלפיו ויתרה תורכיה על כל השטחים שממערב לקו מידיה־אנוס. המלחמה הבאלקאנית הראשונה סיכמה את התהליך הממושך של חיסול האימפריה העותומנית באירופה — תהליך, שראשיתו היתה נעוצה בשלום־קרלוביץ (ע"ע), 1699.

המלחמה הבאלקאנית השניה (29 יוני — אוגוסט 1913). המנצחים במלחמה הבאלקאנית הראשונה לא יכלו לחלק את שללם בדרכי־שלום. לפי תביעתה של אוסטריה,

שנתמכה ע״י איטליה וגרמניה, הוקמה, מתוך התנגדותה של רוסיה, אלבאניה עצמאית, שחסמה בפני סרביה את הדרך לים האדריאטי. סרביה, שנשללה ממנה אפשרות ההתפשטות למערב, דרשה פיצויים בצפונה של מאקדוניה. כובד המלחמה בתורכים, שחזיתה העיקרית היתה מטעמים אסטראטגיים בתראקיה, נפל על כתפיה של בולגאריה, בעוד שמקדוניה, הנחשבת בעיני הבולגארים כארץ בעלת אוכלוסיה בולגארית ועבר בולגארי, נכבשה ברובה ע״י הסרבים ובמיעוטה ע״י היוונים. הניטראליות של רומניה איפשרה לבולגאריה להעביר את רוב רובו של צבאה לחזית תראקיה, וכתמורה לכך דרשה רומניה את דוברוג׳ה הדרומית עם סיליסטריה. רוסיה הציעה את תיווכו של הצאר ניקולאי II. אך ביזמתו של הצאר הבול־גארי פרדינאנד, התקיפו הבולגארים, ללא הכרזת־מלחמה, ב30 ביוני את העמדות הסרביות והיווניות. התקפת־פתע זו של הבולגארים הוכתרה מתחילה בהצלחה; על־ידיה יצרו טריז בין העמדות הסרביות והיווניות והגיעו לנהר־ורדר. אך הסרבים עברו מיד להתקפת־נגד וב1 ביולי עצרו את התקדמותם של הבולגארים. באותו יום אוגף האגף השמאלי הבולגארי. לאחר נצחונם של הסרבים על נהר־ברגלניצה. משום כך, וגם מחמת לחצם של היוונים, הוכרחו הבולגארים לסגת. התקפות־הנגד שלהם נסתיימו בכשלון ב10 ביולי. באותו יום הכריזה רומניה מלחמה על בולגאריה וצבאותיה התקדמו ללא מעצור בכיוון אל סופיה. ב15 ביולי חידשו הסרבים והיוונים את התקפותיהם. התורכים ביטלו את הסכם שביתת־הנשק שלהם עם בולגאריה, וב22 ביולי נכנס אנור (ע״ע) בראש הצבא התורכי לאדריאנופול, כשאנגליה וצרפת סירבו להיענות לדרישתה של רוסיה לעצור בעד התקדמותם של התורכים. ב29 ביולי נכנעה בולגאריה. ב10 באוגוסט נחתם חוזה־השלום בין בולגאריה ובין סרביה, יוון ורומניה. בולגאריה ויתרה לסרביה על מאקדוניה שממזרח לווארדאר, ליוון על מקדוניה הדרומית ועל הקצה המערבי של תראקיה עם נמל־קולה, לרומניה על דוברוג׳ה הדרומית וסיליסטריה בכללה. מכיבושיה של בולגאריה במלחמה הבאלקאנית הרא־שונה נשארו בידיה: חלק מתראקיה המערבית עם נמל דדאגץ׳ וחלק קטן ממקדוניה, ובכללו העיר סטרומיצה. ב21 בספטמבר נחתם חוזה־שלום בין בולגאריה ובין תורכיה, שלפיו נשארה אדריאנופול בידיה של האחרונה.

א. אח.

בלקסטון, סר ויליִם — William Blackstone — (1723, לונדון — 1780, שם), משפטן אנגלי. ב׳ הוסמך כעורך־דין ב1746, אך מאחר שלא הצליח בעבודה המעשית במקצוע פנה למחקר ולהוראה. לפי עצתו של הלורד מנס־פילד (ע״ע) התחיל ב׳ קורא הרצאות על המשפט האנגלי באוניברסיטה של אוכספורד. בהרצאות אלו כבש ב׳ את לב שומעיו ביושר הגיונו ובפשטות סיגנונו וב1758 נתמנה כפרו־פסור למשפט האנגלי בקאתדרה ע״ש ויינר (Charles Viner), שנוסדה אז באוכספורד. בהתמנות זו היה משום חידוש גדול, כי עד זמנו של ב׳ לא היו המכללות הבריטיות נוהגות להורות את המשפט האנגלי כמקצוע מיוחד. ב׳ שימש בתפקיד זה עד 1766, והרצאותיו שימשו יסוד לספרו Commentaries on the Laws of England („פירושים על דיני אנגליה״, 4 כרכים, 1765—1769), שעליו מיוסד פירסומו.

חיבורו של ב׳ הוא פירוש עממי על עקרונות המשפט המקובל של אנגליה. בביאורם של ביטויים טכניים ובהס־ברתם של הטעמים, שעליהם מבוססים עקרונות־החוק, הירבה ב׳ להשתמש במשלים כדי לקרב את הדברים אל השכל. דרך־הסברה זו, נוסף על סיגנונו הברור והצלול, עשתה את חיבורו מתאים ביותר לצרכי החינוך המשפטי וחיבב אותו על המתלמדים. ב׳ פותח את ספרו בחקירה על משפט־הטבע, שאת מקורו הוא רואה ברצון־האל, ועובר למשפט־העמים וממנו למשפט המוניציפאלי, שהוא מגדיר אותו כ„תקנה של נוהג אזרחי, שהותקנה ע״י הכוח העליון במדינה, המורָה את הישר ואוסרת את המעוּות״. נושאי התעניינותו של החוק הן זכויות ועוולות. הזכויות הן של בני־אדם או של דברים, והעוולות הן פרטיות או ציבוריות. ארבעה ראשים אלה — זכויות של בני־אדם ודברים, עוולות פרטיות וציבו־ריות — הם הנושאים של ארבעת חלקי ה„פירושים״.

ב׳ לא היה חוקר מדעי במובן המקובל של מונח זה. מושגיו על יסודי־המשפט מעורפלים ביותר. מבקריו החרי־פים מבתי־מדרשם של המשפטנים האנאליטיים, בנתאם ואוסטין, האשימוהו בשטחיות ובהעדר של חוש היסטורי. הם ביקרוהו קשות על אמונתו העיוורת, שהמשפט האנגלי כבר הגיע לידי שלמות ושוב אינו טעון תיקון ושיפור, וכן על שלא עמד כראוי על הגורמים החברותיים המונחים ביסודן של שיטות־המשפט. אך גם מבקריו המושבעים אינם מת־עלמים ממעלותיו של הספר: צלילות סיגנונו ובהירות הרצאתו, וכן מה שבולטת בו הכרת הצורך בחקירת מקורו־תיו של המשפט. לחיבורו של ב׳, שיצא במהדורות מרובות, נודעה השפעה מרובה באנגליה ובאה״ב של אמריקה עד סוף המאה ה19. כיום ממליצים עליו בעיקר משום סגולותיו הספרותיות, ואנשי־מקצוע ומורים בבתי־ספר למשפט מש־תמשים בו, ביחוד באה״ב, כבספר־עזר להסברת העקרונות של המשפט המקובל.

ב1766 התפטר ב׳ מן ההוראה, וחזר לעבודה המעשית של עורך־דין. ב1768—1770 שימש ב׳ גם כחבר־הפארלאמנט. ב1770 נתמנה כשופט בבית־המשפט של ה Common Pleas, ובמשרה זו כיהן עד יום מותו. ספקי־הדין שלו, שאף הם מצטיינים בכמה מן המעלות שנמנו בספרו של ב׳, כונסו בשני כרכים ב1781.

W. B., *Commentaries on the Laws of England*, ed. G. Chase, 1938; J. Bentham, *A Comment on the Commentaries*, ed. C. W. Everett, 1928; Earl of Birkenhead, *Fourteen English Judges*, 1926, pp. 197–223; W. Holdsworth, *A History of English Law*, 1938, vol. XII, pp. 91–2, 95, 595–601, 702–737.

ש. ז. ח.

בלרופון (Βελλεροφόντης ; Βελλεροφῶν), באגדה היוונית (לפי הומרוס, איליאס, ספר ו׳, 155) — בנו של גלאוקוס, מלך קורינתוס, ונכדו של סיסיפוס (ע״ע). בב׳, שהצטיין ביפיו ובאומץ־לבו והיה אהוב על האלים, הת־אהבה — כפי שמספר הומרוס — אשתו של פרויטוס, שמלך על הארגיים, וכשדחה את אהבתה העלילה עליו בפני בעלה, שב׳ ניסה לפתותה. פרויטוס שלח את ב׳ אל חותנו, יובטס מלך־ליקיה, ובאמצעות רמזים או מכתב שהביא ב׳ ליובאטס נתבקש זה האחרון להוציאו להורג. אך יובאטס לא רצה להרוג את ב׳ במישרים ועל־כן הטיל עליו תפקידים מסוכנים, שב׳ ביצע בהצלחה. לסוף נשא ב׳ את בתו של יובאטס לאשה. לאחר זמן התחילו האלים שונאים את ב׳, ולדעת

בלרופון משקה את הסוס פגאסוס. מתבליטי ארמון ספאדה, רומא

פינדרוס (ע״ע) גרמה לשנאה זו שאיפתו של ב׳ להגיע לשמים כשהוא רכוב על פגסוס, הסוס בעל־הכנף. — בקורינתוס היה קיים פולחן רשמי של ב׳.

בלרט (Ballarat), עיר בויקטוריה שבאוסטראליה הדרומית־מזרחית, כ100 ק״מ צפונית־מערבית למלברן, עיר־הבירה של ויקטוריה. מספר תושביה כ42,000 (1952). ב׳ יושבת בגבעות של Dividing Range, בצומת של מס״ב ובסביבה שיש בה מכרות־זהב, חקלאות וגידול־צאן. מפני־כן נתפתחה בב׳ תעשיה של טכסטיל־צמר והוקם בה בית־ספר גבוה להנדסת־מכרות, שהוא מסונף לאוניברסיטה של מלברן.

ב׳ נוסדה ב1851, לאחר שנתגלה בסביבתה זהב, ועד 1853/4 ישבו בה ובקרבתה כ20,000 כורי־זהב. בסוף 1854 מרדו הכורים בממשלה על שהטילה עליהם מיסים כבדים בלא שנתנה להם זכות־בחירה למועצת־הפרובינציה. המורדים נוצחו בקרב, אבל התקוממותם נזכרת לשבח כמאבק על הדמוקראטיה באוסטראליה. ב1870 קיבלה ב׳ זכויות של עיר.

קהילה יהודית נוסדה בב׳ באמצע המאה ה19, כשמספרם של היהודים בעיר הגיע ל700 לערך. ב1921 עדיין מנתה קהילת־ב׳ 200 נפש, ואילו כיום (1952) אין בה אלא 14 משפחות יהודיות (40 נפש) בלבד.

בלריו, לואי — Louis Blériot — (1872—1936), חלוץ התעופה ומייסד תעשיית־האוירונים הצרפתית. בצעירותו עסק ב׳ בייצור של פנסי־מכוניות, אך עם זה הירבה להתעניין — כחובב — בבעיית־הטיסה. הוא בנה סוגים מרובים של אוירונים — מתחילה מטוס בעל כנפיים מתקפלות (1900), ואח״כ דאונים ואוירונים בעלי שיטות־הגה שונות, וכן ניסה חמרים שונים מבחינת יעילותם לבניית הכנפיים. ב׳ קיבל את הרשיון הראשון לטיסה מטעם האיגוד האוירונאוטי הבינלאומי. במודל VII שבנה עלה בידו לעבור בטיסה מרחק של 400–500 מ׳. במודל VIII הגיע למהירויות של 65—85 ק״מ לשעה, ובו הצליח לטוס מרחק של 28 ק״מ. ב1909 עבר באוירון בעל זוג־כנפיים אחד (מודל XI), שהיה מצויד במנוע בעל 3 צילינדרים, את תעלת־לאמאנש בקו קאלה־דובר במשך 27⅓ דקות. מבצע זה, שזיכה אותו בפרס של 1,000 לי״ש של ה„דילי־מיל״, עשה בזמנו רושם אדיר בעולם, משום שהחדיר לראשונה להכרתו של הציבור הרחב את עובדת השתלטותו של האדם על המרחב האוירי.

לואי בלריו

ב׳ ייסד וניהל בית־חרושת לאוירונים, שנודעה לו חשיבות צבאית מרובה בימי מלחמת־העולם I. בבית־חרושת זה, שנסגר ב1935, נבנו כ10,000 אוירונים.

P. Souvestre et A. Wirmille, *La traversée de la Manche en aeroplane*, 1909; E. Tilgenkamp, *Über Pole, Kontinente u. Meere*, 1944.

בלרמינו, פרנצ׳סקו רוברטו — Francesco Roberto Bellarmino — (1542, מונטפולצ׳אנו שבפלך טוסקנה — 1621, רומא), חשמן, הוגה־הדעות של תנועת הקונטרה־רפורמציה הקאתולית; קדוש של הכנסיה הנוצרית. כשהיה בן 18 נכנס ב׳ כתלמיד לבית־ספרם של הישועים ברומא, ולאחר שהשלים שם את חוק־לימודיו בפילוסופיה ובתאולוגיה נשלח ב1568 למכללת לובניום (לובן שבתחום בלגיה), ששימשה אז מבצר למסורת הקאתולית, כדי להטיף בלאטינית לתלמידי־המקום, ועם זה כדי להמשיך שם בהכשרתו הרוחנית. ב׳ נתפרסם כאן עד מהרה כנואם וכמטיף, ואף נתמנה כמרצה בתאולוגיה. לאחר ששהה בלובניום שבע שנים חזר לרומא וכאן קיבל עליו את הנהלת ה„קולגיום רומנום״, המוסד הישועי המפורסם, שנעשה הודות לב׳ בית־היוצר העיקרי להוגי־הדעות של הקונטרה־רפורמציה והמכשיר הרוחני היסודי במלחמתה של הכנסיה הקאתולית ברפורמאציה בכל צורותיה. באותו פרק זמן (1576—1588) פירסם ב׳ כמה מן החשובות שבעבודותיו, ובזכותן הוכר כמורה מוסמך ומקובל של הכנסיה בתאולוגיה ובשאלות־המשפט. ב׳ אף נתפרסם כ„סניגור רשמי של הכנסיה״ (Defensor Ecclesiae) וב1589 נשלח לצרפת להתווכח עם ההוגנוטים. לאחר מכן השתתף בוועידת־הכנסיה, שקבעה את הנוסח הסופי של ה„וולגטה״, שהוא עד היום הנוסח הרשמי של הכנסיה, שימש תובע במשפטם של ג׳ורדנו ברונו (1598) ושל גלילאי (1616), והשתתף בכל המחלוקות הדתיות, שבהן הסתבכה החצר האפיפיורית מ1605 עד 1620 (החרם על ויניציאה ב1606, והמחלוקות עם מלכי אנגליה וצרפת בשאלת סמכויותיו של האפיפיור בתחומי השלטון החולוני). ב1599 נעשה ב׳ חשמן; ב1602 ארכי־בישוף של קאפואה; ב1631 הוכרז (לאחר דיונים ארוכים

בין התאולוגים הנוצריים על דעותיו, שפעמים נראו להם כקרובות לכפירה) כקדוש של הכנסיה הקאתולית.

בספרו העיקרי: „תשובות האמונה הנוצרית בוויכוח עם כופרי־זמננו" (Controversiae christianae fidei adversus huius temporis haereticos, 1596) השתדל ב' להשיב על התקפותיה של הרפורמה על העמדות העיוניות של הכנסיה הקאתולית. לעומת הפילוג המרובה של הכיתות הפרוטסטאנ־טיות מרים ב' על נס את אחדותה של הכנסיה הקאתולית. הוא מטעים את חשיבותה של המסורת ההיסטורית לגבי הפרשנות של כתבי־הקודש ומגן על חשיבותה של „תורה שבעל פה" כנסייתית, שבאה להשלים את החסר בתורה שבכתב. בשאלת היחסים שבין הרשות הרוחנית (האפיפיור) והרְשות החולונית (המלך) מקבל ב' את העקרון הגלאסייני (ע"ע גלסיוס) של הפרדת הרשויות הללו זו מזו, אך הוא סבור, שהאפיפיוריות נעלה מן המלוכה, שהרי האפיפיור חייב, לדעתו, להתערב בעניינים חולונים ואף רשאי הוא להוריד מלכים מכסאותיהם כשיש תכלית דתית בדבר. בשביל הכנ־סיה עצמה מציע ב' משטר מלוכני מובהק בראשותו של האפיפיור. — ב' כתב גם כמה חיבורים על הדיקדוק העברי, שמעידים לראשונה על העמדה החדשה, שנקטה הכנסיה הרומית לגבי חקר כתבי־הקודש בהשפעת העבודות הדומות, שנעשו קודם לכן ע"י ההומאניסטים והפרוטסטאנטים.

J. Dollinger und F. H. Reusch, *Die Selbstbiographie des Kardinals Bellarmino*, 1887; L. v. Pastor, *Geschichte der Päpste* (XI), 1916; E. Gothein, *Reformation und Gegenreformation*, 1924; J. Brodrick, *The Life and Works of Blessed R. F. Bellarmine*, 1928; P. Tacchi Venturi, *Storia della compagnia di Gesù in Italia*, 1931[2].

י. ב. ס.

בֵּלְשַׁאצַּר (בבבלית: בֵּל־שַׁר־אצר = בל, שמור את המלך), בנו הבכור של המלך הבבלי האחרון נבונאיד (556—539 לפסה"נ) והמושל־בפועל בבבל קודם נפילתה בידי הפרסים. מצד אביו היה ב' נכדה של כוהנת גדולה לסין בחרן ומצד אמו (שהרודוטוס, I, 185—186, קורא לה: ניטוקריס) נתייחס, כנראה, על נבוכדנאצר. כשעלה אביו על כסא־המלוכה כבר היה ב' אדם מבוגר. לפי תעודה אחת שימש כ„סקיד הראשי של [ה]מלך" בשנה הראשונה של נֵרגַל שַׁרְאֶצֶר (560 לפסה"נ). כשהלך נבונאיד לתֵימָא שבערב הצפונית בשנה השלישית למלכותו, הפקיד ביד ב' את המלכות, שנשארה בידו כל השנים שעשה נבונאיד בתימא, וכנראה עד עצם כיבושה של בבל ע"י חילו של כורש. „המלך היה בתימא ובן־המלך (זה כינויו הרשמי של ב'), הנשיאים והצבא היו בבבל". בתעודות הרשמיות מאותו זמן—הנוגעות לתשלומי־מיסים, לצפיות בכוכבים, וכד' — נזכר נבונאיד „המלך" תמיד עם ב' „בן המלך". נשתמרו גם כמה תעודות, שבהן נשבעים בחיי נבונאיד ובחיי ב' (מה שמעיד בבירור, שהיה מושל בפועל).

ב' היה גם איש־עסקים: נשתמרו כמה תעודות על עסקי מסחר והלוואות, שעשה ב' ע"י סוכניו בבבל, מן השנה הראשונה עד השנה הארבע־עשרה למלכותו של נבונאיד. תעודות אחרות מאותו זמן מספרות על המנחות והמעשרות, שהיה ב' מקפיד לשלוח למקדשים בארך ובסיפר.

על סוף ימיו עוברות התעודות הרשמיות, שנכתבו בתקו־פת מלכות־פרס, בשתיקה, שהיתה, כנראה, מכוונת. בספר דניאל (פרק ה) מסופר, שב' עשה משתה לשריו ולפילגשיו. באמצע המשתה ציווה להביא לפניו מכלי בית ה', וכשהביאו את הכלים הירבה שבחים לאליליו. אותה שעה הופיע על הקיר מנגד כתב, שהמלך וחכמיו לא הצליחו לקראו. בעצתה של המלכה — כנראה אמו של ב' — הביאו את דניאל, וזה קרא את המלים: „מנא מנא תקל ופרסין" ופירש אותן כנבואה לעתידה של מלכות ב': „מנא — מנה אלהים מלכותך וגמרה; תקל — נשקלה במאזניים ונמצאה חסרה; פרס — תפרס מלכותך ותינתן למדי ופרס" (דניאל ה, כו—כח). ב' ציווה להלביש את דניאל בגדי־ארגמן ומינה אותו כשלישי במעלה במלכות (אחר נבונאיד ואחריו). בו בלילה נתקיימה נבואת דניאל וב' נהרג (שם, ל). — בבל נכבשה לפי עדות הכתובות („הכרוניקה של נבונאיד" וה„אצטַוְנה של כורש") ללא קרב ע"י אֻגבַּרֻ, פחת גותיאום, וצבאו של כורש (בט"ז לתשרי ש' 539). נבונאיד לא נמצא אותה שעה בעיר. לפי ידיעה אחת, נמצא אז בבורסיף הסמוכה לבבל (ברוסוס: „נגד אפיון" ליוסף בן מתתיהו, I, 20—21, 145—153; Praepar. Evang. IX, 41 ובכרוניקה של אֻוזביוס, הוצאת Karst, עמ' 20, 14—23), ורק לאחר מכן בא לבבל והסגיר את עצמו. הרודוטוס (I, 191) וכסנופון (קירופיידיה, VII, 5) מספרים, שכורש נכנס לבבל (לאחר שהיטה את מימיו של נהר־פרת) ביום, שבו נערכה בעיר הילולה, וכשנכנס הצבא לבבל עדיין היו שותים בארמון „לאור גדול", ורק לאחר מכן יצא המלך נגד הפרסים, שנשתלטו עליו על נקלה.

י. קלוזנר, היסטוריה של הבית השני, I, 128–130; I. Muller, *Fr. Hist. Graec.*, II, 501; P. Schnabel, *Berossos* (1923), pp. 273–5; S. Smith, *Babylonian Historical Texts*, 1924; Th. G. Pinches, *The Expository Times*, 1915; R. P. Dougherty, *Nabonidus and Belshazzar*, 1929; James A. Montgomery, *A Critical and Exegetical Commentary on the Book of Daniel*, 1927, pp. 66 ff.; *Recueil* Ed. Dhorme *(La Mere de Nabonide)*, pp. 325–350; *Cyrus le Grand*, ib., pp. 351–382.

י. מ. ג.

בַּלַשָּׁה (בַּלַשִׁי), בָּלִינְט — Balassa (Balassi) Bálint — (1551—1594), מראשוני המשוררים בספרות ההונ־גארית. ב' היה בעל אחוזות גדולות, אך חיה חיי־נדודים. הוא השתתף במלחמות נגד התורכים, שפלשו בימיו להונ־גאריה, ונפל בהגנה על אֶסטֶרגוֹם, שהושמה על־ידיהם במצור. שירתו מושפעת מן המשוררים הלאטיניים של תקופת־התחיה. פיוטיו הם בעיקרם שירי־גבורה של חייל־פייטן ושירי אהבה שהכזיבה. בשיריו המוקדשים לאמונה הדתית באים לידי בטוי התיקונים הפרוטסטאנטייס של תקופתו. שיריו נקבצו בספר בשם „שירי־פרחים".

בַּלְשָׁנוּת (בצרפ' linguistique = מדע־הלשון; באנג' linguistics; בגרמ' Linguistik או Sprachwissenschaft), המדע העוסק בחקר לשונות־האדם.

1. התחום. הב' עוסקת בהכרתן, זיהוין ורישומן של לשונות, שמתגלות מזמן לזמן, בין שהן עתיקות ומתות (כגון חיתית, שומרית, אַכַּדית — במאת־השנים האחרונה) בין שהן חיות (כגון לשונות־ילידים, שעמהן באות במגע משלחות למחקר גאוגראפי־אנתרופולוגי). היא חוקרת את אפני הש־תתפותם של חלקי נפשו וגופו השונים של האדם ביצירת מבעיו הלשוניים ובקליטתם של מַבעי־חברו. היא עוסקת בתיחומן של הלשונות זו מזו ובקביעת תפוצתן הגאוגראפית של לשונות או של תופעות לשוניות (גאוגראפיה בלשנית). היא בודקת את היחסים שבין עצמיו ומושגיו של העולם

החיצון ובין סימוניהם באמצעות הלשון (תורת המשמעות, סֵמאנטיקה); חוקרת את חוקיהם של יחסי המסמנים הללו זה לזה (דיקדוק) ואת אוצר־הסימנים שברשות כל לשון (מילו־נות, לֶכּסיקוגראפיה); וכן היא עוקבת אחר שינוייהם של כל המצבים הנזכרים בהשפעתם של גורמים חברותיים שמחוץ ללשון (תולדות־הלשונות).

מקצועות גובלים. מקצועות גובלים בב׳ הם: 1. הפילו־לוגיה, העוסקת בטכּסטים ספרותיים מנקודות־מבט שונות (פירוש, היסטוריה, מסירת הנוסח); 2. האנאטומיה והפאתו־לוגיה של חלקי המנגנון הקולי של האדם; 3. האנאטומיה והפאתולוגיה של חלקי־המוח, המשתתפים בדיבור; 4. הפסיכו־לוגיה הלשונית, החוקרת את התהליכים הנפשיים בשעת יצירת הדיבור; 5. תורת־הקול או האקוסטיקה וחקר העובדות הפיסיקאליות הקשורות ביצירת הקול האנושי ובהתפשטות־גליו; 6. זיהוי של כתבים עתיקים (פאלֵאוגראפיה); 7. סוציו־לוגיה לשונית, שעוסקת בחקר תנאי־החברה, המביאים לידי איחודן או פירודן של חברות־לשון; 8. היסודות הפילוסופיים של הסימון הלשוני; 9. הוראת לשונות.

בעיית־ההתהוות של לשון־האדם ממצב, שבו לא היו אלא קולות של חיות (גלוטוגוניה), שאלת ההעדר של לשון אחת לכל המין האנושי והופעת הריבוי של לשונות בתוכו, וכן השאלות הכרוכות בהמצאתה של לשון מלאכותית או עולמית (מסוג האֶספּראנטו), אינן מעניינה של הב׳. סירובה לעסוק בהן מיוסד על ההנחה, שאין לפתור בעיות אלו בדרך מדעית מאחר שפתרונן מחייב ידיעות וחישובים שהם מחוץ לשדה־הראיה של הכרתנו.

מחקר בלשני עלול להצטמצם בתחומיה של חברה לשו־נית אחת או לעסוק בדמיונות שבין הלשונות של חברות אחדות (ב׳ משווה) או בעקרונות, המשותפים לרוב לשונות־העולם (ב׳ כללית). רק בדור האחרון התחילו מַבחינים בבירור בין שני סוגי הב׳ הללו.

2. **היסטוריה. הב׳ בעולם הקלאסי.** — ניצניה של הב׳ הפרימיטיווית ניכרים בהתעסקות בגלוטוגוניה דוקה (הסיפור המקראי על מגדל־בבל, שבא להסביר את ריבוי הלשונות; הניסיון של בידוד הרך הנולד — המסופר על־ידי הרודו־טוס II, 2 —, שנועד לקבוע באיזו לשון ידבר התינוק לאחר שלא ילמד שום לשון משום אדם, ולהגיע מתוך כך להכרת הלשון הקדומה והמקורית של בני־האדם) ובהסברים של שמות ומלים בדרך האֶטימולוגיה (ע״ע) העממית. יחסם של העמים הקדומים לעניני־לשון היה יחס של „עם־סגולה", שראה בלשונו שלו את הלשון האנושית הטבעית ואילו את לשונותיהם של העמים האחרים ראה כתופעות בלתי־טבעיות ואת דיבורי־הזרים כ„גימגום" (βάρβαρος = גמגמן, לא־יווני). יחס זה בולט ב„קראטילוס" של אפלטון, שעומד על עריסתה של הב׳ השיטתית ושבניגוד ליחסו למַבעי־הזרים הוא מת־ייחס אל הלשון היוונית ואל האֶטימולוגיה של מלותיה כאל תופעות־טבע ממש. אפלטון מגלה את יחסו זה אגב דיון בשאלה היסודית אם לשון־האדם מקורה φύσει („בטבע") או θέσει („בהסכם").

השיטה הבלשנית, המקובלת בזמננו, היא בעיקרה פרים של שני תהליכי־מחשבה שונים, שנתפתחו בזמן קדום בלא שהושפעו זה מזה: האחד ביוון, השני בהודו.

שיטתם הבלשנית של היוונים הושתתה בעיקר על יסודות פילוסופיים ודגלה במיונם של היסודות הלשוניים לפי המַש־מעויות של המלים ולפי קבוצות־ההוראה שלהן. היא נמנעה מכל ניתוח פורמאלי של יסודות אלה ליחידות קטנות מן המלה הכתובה, אע״פ שהיו בין היוונים גם חוקרים, שעסקו במבטא האותיות ובהתאמי ההגאים שבין הדיאלקטים השו־נים. בכל תקופותיה היתה הב׳ היוונית קשורה קשר אמיץ בפרשנות, בעיקר של שירי־הומרוס. ההבחנה בין ה„מאמר" (λόγος) או ה„מַבּע" (ῥῆμα) ובין ה„מלה" (ὄνομα), שהיא חלק־מרכיב של המאמר, הוא עיקר הֶשֵׂגה הבלשני של הפילוסופיה עד ימיו של אפלטון. מונחים אלה הונחו אחר־כך — מתוך שינוי הקפם — ביסודה של שיטת ההבחנה בין חלקי־הדיבור העיקריים (ῥῆμα = פועל, ὄνομα = שם) — שיטה, שיוצבה בסופו של דבר ע״י אריסטו. משׂשׂמו לב לצורות־ההופעה השונות של המלים, נקבעו מונחים מיוחדים לצורות־הופעה אלו, וכך נקבע בין השאר המונח πτῶσις („נפילה", „נטיה"); בזמן מאוחר יותר צומצם מושג ה„נטיה" לנטיית־השם בלבד; כמו־כן התחקו אחר סוגי־המשמעות השונים — הגורמים לשינויי־צורה במלים (גוף, מספר, דרך־הבעה וכיו״ב), שרובם ככולם מוסברים בכתבי־אריסטו. עם השתרשותם של עקרונות־חשיבה הגיוניים חמורים בפילו־סופיה של המאות האחרונות לפסה״נ הועברו עקרונות אלה גם אל תורת־הלשון והונהג עקרון־האנאלוגיה (ἀνὰ λόγον = בהתאם להיגיון, לסדר; מתכונתי), המבקש לראשונה את הכללי והקבוע בכל מבנה דיקדוקי. מתוך שאיפה להשליט את האנאלוגיה גם בלשון החיה נוצרו אסכולות שונות של נורמאטיוויסטים (מַסדירים) ומתקני־לשון לפי דוגמות לשו־ניות קדומות.

במאה ה2 לפסה״נ עבר כובד־המשקל בב׳ היוונית לאל־כסנדריה, במקום שפעל בעיקר אפולוניוס דיסקולוס (Apol-lonius Dyscolus), שהקדיש את עבודותיו לשימוש הנכון של המלים בתוך המשפט ולדרכי צירופיהן (σύνταξις = תחביר). החקירה בשירי הומרוס, עריכתם וסידורם, המ־ריצו את חקר הדיאלקטולוגיה היוונית ובכלל זה — את חקר כמותן (מידת אָרכן) של התנועות וחוקי ההטעמה, כדי להבהיר את כלליו של המשקל היווני. כמו־כן הביאה החקירה הנזכרת לידי חיבור מילונים לצורך פירושי מלים, שנשתכחו או יצאו מכלל שימוש, ולסוף — לידי ביסוסה של שיטה פילולוגית בביקורת של טכּסטים.

הב׳ הרומית יכולה היתה לינוק מכל השרשים הללו, ואעפ״כ אנו מוצאים גם בה את ההתחלות הפרימיטיוויות של השיטה הבלשנית, כגון יצירתו של וארו (Varro; 116—27 לפסה״נ) De lingua Latina („על הלשון הלאטי־נית"), המטפלת (בחלקיה שנשתמרו) בעיקר באטימולוגיה, שהיא פרימיטיווית ומוטעית לפעמים קרובות (כגון הדוגמה הידועה לגנאי: lucus — „חורשה" — a non lucendo — מלשון „לא להאיר", כי חושך בה), אך גם בהבדלים שבין האסכולה ה„אנאלוגית" (השואפת להשלטת אחידות בצורות ובדפוסים הלשוניים) וה„אנומאלית" (שהצדיקה חריגות מן המסגרת הפורמאלית על־יסוד הלשון החיה של העם); בדיון על שאלה זו נטלו חלק פעיל גם יוליוס קיסר (בכתב שאבד „על האנאלוגיה") וקיקרו (בכתביו על הרטוריקה). עמדתם של הרומים היתה בדרך כלל פשרנית. החשוב במפעליהם בתחום זה הוא כינוס הטרמינולוגיה הדיקדוקית ע״י התרגום של רוב המונחים, שהונחו במרוצת התפתחותו של הדיקדוק היווני. מפעל זה הוא בעיקר זכותו של דונאטוס, בן המאה

ה2 לסה"נ, שספרו שימש במשך מאות בשנים קודכס של שיטת־הדיקדוק האירופית. אף הטרמינולוגיה, הנחשבת כיום לבינלאומית, שאובה מתוכו. ואולם התרגום המלאכותי של המונחים היווניים היה כרוך בכמה תוצאות שליליות: שימוש במונחים, שהיו מותאמים לסוגי המשמעות ולמערכת הקאטיגוריות (ר' עמ' 968) של הלשון היוונית, אך שלא הלמו את אלה של הרומית ושל לשונות אירופיות אחרות, כגון השימוש של perfectum („מושלם") לעבר הסיפורי או של adiectivum (שם־תואר) או adverbium (תואר־פועל); כן מצויות טעויות בתרגום, שאחדות מהן הן כיום מן המפורסמות, כגון שם היחסה (casus) אקוסאטיווס (כאילו מלשון accusare = להאשים, שבא במקום causativus, יחסת הנגרם — טעות, שבאה ממה שהמלה היוונית, המונחת ביסודו של המונח αἰτιατικὴ πτῶσις [יחסת האקוסאטיווס], היא αἰτία, ומשמעותה גם „גורם" וגם „אשמה"). אבל בכלל חייבים אנו למדקדקים הרומיים הללו את קיום המערכת של המונחים הדיקדוקיים, שבהם אנו משתמשים עד היום. גם המילונות נתפתחה אצל הרומים, ובימיו של וארו נתחבר על־ידי ורִיוּס פלאקוס (Verrius Flaccus) המילון האלפביתי הראשון הידוע לנו („על משמעות המלים" — De verborum significatu).

הב' בהודו. — שונות בדרכיהן מן הב' האירופית הקלאסית הן השיטות הבלשניות, שנתפתחו בעולם המזרחי, ביחוד בהודו ובערב. כבזו כן בזו שימשה השאיפה לשמור על קריאה מסרתית של הספרים העתיקים המקודשים (הודות אצל ההודים, הקוראן אצל המוסלמים) מניע בהתפתחותו של מדע־הלשון. אך ההודים עמדו יותר על קרקע המתודה המתארת, בעוד שהערבים דגלו בעיקר בנורמאטיוויזם (מצוות עשה ולא־תעשה בלשון).

יש לראות את ההודים כמייסדיה של השיטה האנאליטית בב' — שיטה, שמגלה לפנינו את היסודות הפשוטים שבתבנית (הסטרוקטורה) של הלשון ואת חוקי צירופיהם המכאניים. מדע זה קרוי בפיהם ויאקרנ'ם (Wyakaranam) — „החלוקה לחלקים קטנים, ,דיקדוק', אנאליזה". המדקדק ההודי הראשון, שכתביו הגיעו לידנו בשלמותם, הוא פאנ'יניס — כנראה, בן המאה ה4 לפסה"נ; יש להניח, שידע דברים מסויימים על הב' היוונית, אך השפעתה אינה ניכרת בשיטתו. בתורת־ההגה הגיעו ההודים לכלל דיוק, שלא הושג ע"י שום עם אחר: הם נהגו לרשום לא רק את היסודות ההגאיים, שיש להם פונקציה במבנה־הלשון, אלא גם את כל גוני־הגונים של היסודות הללו במבטאם (גיווני קונסונאנטים ותנועות בצירופים, בדומה, למשל, לדרכם של הנקדנים העבריים בציון גוני המבטא של ה"א הידיעה וכיו"ב): הם קבעו כללים להופעתם של הגאים מסויימים במשפט הרצוף וב„סוף פסוק". שיטת־הכתב שלהם נתבססה על דוגמת הא"ב הכנעני, אלא שסימני־התנועות בכתב זה נקבעים גם מעל האותיות וגם תחתיהן — וכן בא לפעמים סימן מיוחד („נח") לחוסר־תנועה. לדעת פאנ'יניס — שהשתמש ראשון במושג ה„שורש" — השרשים הם ביסודם פעלים, ומן השרשים נגזרים שמות ופעלים אחרים ע"י הגאים — וביחוד תנועות — מסויימים. את הגאי־הלשון הוא מחלק לפי מקום־החיתוך, וכן לפי אופן־החיתוך: „קל" — „קשה". סוגי־ההגאים אינם נקראים בדיקדוק של פאנ'יניס בשמות מיוחדים, אלא הם מסומנים בנוסחות מסויימות; נוסחות משמשות גם לסיוג הפעלים ולציון דרכי הצירוף של יסודות דיקדוקיים לשרשים (כמו בלשון הנוסחות של הדיקדוק העברי: „פ"נ", וכיו"ב). לסימול „פועל" משתמש פאנ'יניס באות „ק", ואת רוב המונחים של חלקי־המשפט הוא גוזר מן השורש k-r- (=פעל). הוא מכיר את חלקי־המשפט ואת חלקי־הדיבור העיקריים, אך (בניגוד למה שמצאנו אצל היוונים) אין אלה האחרונים מוגדרים מתוך הסתמכות על המשמעות. מושג היחסות (קאסוס) ידוע לפאנ'יניס, והוא קובע את שמותיהן של יחסות לפי הסיומים העיקריים. אחדים מהשגיו: הגדרת תנועה אנפית (כמו õ במלה הצרפתית bon = [bõ], ,טוב') ע"י „המבוטא באף ובפה (כאחד)"; רישום הסופיות (סופיכסים) ודרכי ההרכבה של המלים המורכבות לפי היחסים התחביריים שבין חלקיהן; קביעת כללים, שלפיהם עשויים הגאים או יסודות־צורה „להתחלף ביניהם" עם השתנות התנאים, אך לא באותם התנאים עצמם (ז"א אינם „מנוגדים" לפי התפיסה החדשה; ר' להלן, עמ' 972); כן המציא פאנ'יניס סימן־נוסחה מיוחד להעדר של יסוד־צורה במקום שאפשר היה להניח, לפי שיטתו, מציאותו של יסוד כזה (מושג ה„אפס" של הב' המודרנית). גם פאנ'יניס ויורשיו ההודיים העשירו את הבלשנות הכללית החדשה במספר מונחים בינלאומיים, כגון סנדהי (Sandhi) לחוקי ההגאים בצירוף מלים במשפט, מונחים בפונטיקה, בסיוג מלים מורכבות, ועוד.

הב' אצל הערבים. — עדיין לא קבעו החוקרים סופית, באיזו מידה כוללת השיטה הדיקדוקית הלאומית של הערבים, שנתפתחה במאות הראשונות של האסלאם (בעיקר בבצרה ובכופה), יסודות שהובאו מן החוץ (הודו, יוון). אך ברור הדבר, שבשלב מסויים של התפתחותה (המאות ה9—ה10 לסה"נ) נתגלמה בשיטה זו לראשונה סינתזה הארמונית בין דרך ההפשטה הלוגית של היוונים ובין שיטת הניתוח הפורמאלי של ההודים; אנו מוצאים אצל המדקדקים הערביים את חלקי־הדיבור מוגדרים כדרך שהם אצל היוונים, ואף המונחים האריסטוטליים מתורגמים לצורך זה לערבית (كلمة = מלה = ῥῆμα = פועל; اسم = ὄνομα = שם), אך מונח ה„פועל" נגזר לפעמים גם מן השורש פ־ע־ל: فعل. תורת־ההגה הערבית המסרתית מתבססת על עבודתו המסכמת של הפרסי סיבאוואיה (سيبويه) בן המאה ה11, המכיר בין השאר את החלוקה המדוייקת של ההגאים לפי מקום חיתוכם, את חלוקתם ל„חזקים" ול„קלים", וכיו"ב. התחביר תפס מקום חשוב אצל הערבים בהשפעת השיטה והטרמינולוגיה היווניות. גם לפי תפיסתם של הערבים והיהודים, שהלכו בעקבותיהם, יסוד המלים הוא בשורש הפועל דוקה, ואין השמות אלא נגזריהם של פעלים.

הב' אצל היהודים. — כשאנו פונים אל הדיקדוק העברי של יה"ב צריכים אנו לציין בראש וראשונה את תלותו הגמורה במדע־הלשון הערבי, הן מבחינת דרכי־המחשבה הן מבחינת השימוש במונחים. „שם", „פועל" וחלק דיבור שלישי: „מלה" או „דבק" וכד' (בערב' حرف = אות, מלית) הועברו אליו מן השיטה היוונית דרך הצינור הערבי, וכן הועברו אליו דרך צינור זה יסודות הודיים במידה שהם מצויים בב' הערבית (ר' למעלה). ראשוני המדקדקים היהודיים (רס"ג ואחרים) חיברו את כתביהם בערבית. הזיקה החזקה של המדקדקים היהודיים אל התרבות והלשון הערביות גרמה לכך, שבפעם הראשונה בתולדות הב' ניתנה לחוקר האפשרות המעשית להשוות שתי לשונות קרובות.

דונש אבן לברט (המאה ה10) ערך רשימה של קרוב ל200 מלים לשם השוואת הלשונות העברית והערבית והמליץ — מאות שנים קודם שנוצרה הב׳ המשווה — על הסתייעות בהשוואה אל הערבית לשם פירושם של מקומות סתומים במקרא.

את תחילת הטיפול הבלשני בלשון־המקרא יש לראות במסורה (ע״ע), המשתדלת בעיקר לייצב את הטכסט המקראי לפי השיטות הביקרתיות, שפותחו ע״י הפילולוגים ההלניס־טיים ויורשיהם, ולווסת את דרכי הקריאה בציבור של כתבי־הקודש. התוצאה החשובה ביותר של עבודתם של בעלי־המסורה היתה קביעת ניקודו של הטכסט המקראי לפי שתי שיטות: המזרחית־הבבלית והמערבית־הטבריינית (שפותחה בטבריה במאה ה7). כפי שמצאנו גם אצל ההודים, וכפי שנהגו הסורים קודם לנקדנים, סומנו התנועות בסימנים, שבאו מעל לאותיות־העיצורים ומתחתיהן. מנקודת־מבטה של המתודה הבלשנית מתגלה ההבדל שבין שתי דרכי־הניקוד במה שהמזרחיים מציינים את התנועות a, i, u, שההבחנה ביניהן מהותית ללשון (הן פונימות נבדלות, ר׳ עמ׳ 972), בעוד שהניקוד הטברייני עובר גבול זה ומציין גוני־גונים של מבטא גם במקום, שבו אין פונקציה לגונים הללו, מבחין בין מבטאים שבתוך הפסוק הרצוף ובסופו וכד׳ (השווה למעלה על הדיקדוק ההודי).

גם אחר קביעת המסורה לא נשארה הב׳ העברית אלא מדע־עזר לפרשנות־המקרא, והקריאה המדוייקת, המדוקדקת של כתבי־הקודש סיפקה את שם־המקצוע: דיקדוק. מר׳ סעדיה גאון (ע״ע) ואילך עסקו בחלוקתן של ה„אותיות״ לשני סוגים: לאלו שמופיעות בשרשים בלבד ולאלו שמשמ־שות גם כיסודות הצורה של מלים על־פי שרשים נתונים. צירופים אסורים מבחינה פונטית (כגון „צש״ וכד׳) פורטו ע״י רס״ג, ולצרכי פרשנות כבר משתמש רס״ג במלים ערביות. ה„מחברת״ של מנחם בן סרוק (המאה ה10) פותחת מילונות עברית שיטתית. במאה ה10 כבר נמצאת השיטה הדיקדוקית העברית בצורה שבה היא מקובלת בזמננו. יסודות תחביריים באים לידי גילוי על־פי השיטה האריסטוטלית־יוונית בכתביו של דונש אבן לברט, הקובע את חלקי־הדיבור, זמני־הפועל וצורות־המשפט (אמירה, שאלה, קריאה, ציווי). האנאלוגיה (ראה עמ׳ 960) במבנה הלשון העברית וגזרות הפועל ה„עלול״ (הלא־שלם) נחשפו ע״י יהודה חיוג׳ (במאות ה10—ה11). כמסכם של הב׳ העברית המסרתית יש לראות את ר׳ דוד קמחי (במאה ה13), בעל ה„מכלול״ (דיקדוק ומילון).

הב׳ באירופה: מתקופת הרנסאנס עד סוף המאה ה18. — לדעת רבים הלשון העברית ודיקדוקה הם שנתנו בתקופת־הרנסאנס את הדחיפה להתפתחותה של הב׳ האירופית, שהיתה נתונה בקיפאון מימי־הרומים ואילך. ההתעניינות בלשון העברית גברה עם ריבוי ההתעניינות בתקופה העתיקה בכלל ובכתבי־הקודש במקורם בפרט. לסיפורים על המסעות והתגליות (מסוף המאה ה15 ואילך) נתלוו פירסומים של מילונים ותיאורים של לשונות פרימיטיוויות לשם הכרת לשונות־הילידים שנתגלו. שיטת הדיקדוק הרומי קבעה את דרך המחשבה וההוראה הלשונית באותה תקופה. מאחר שהלאטינית שוב לא היתה אלא לשון מתה שבכתב (או מדוברת לפי מנהגי־מבטא מיוחדים בכל ארץ, בהתאם לפונטיקה הלאומית של הדוברים), נדחק המחקר של הלשון המדוברת, מחקר ההגאים, ששיגשג כל־כך במזרח, לקרן־זווית עד למאה ה19, ובהוראת־הלשונות נשתלט נורמאטיוויזם ברוחם של המדקדקים הרומיים הקאנוניים.

סוף המאה ה18 באירופה. — במאה ה18 ניתנה דחיפה להתעמקות מחודשת בבעיית־הלשון ע״י הוגי־הדעות כיוהאן גוטפריד הרדר, שבספרו Über den Ursprung der Sprache („על מוצאה של הלשון״), 1772, חידש את הדיון האפלטוני על בעיית לידתה של הלשון (אם היא מעשה־בראשית או המצאה של בני־אדם). לדעתו נולדה הלשון בדרך אינסטינקטיווית. הוא מבקש לשונות „פרימיטיוויות״ ומוצא אותן במזרח, בעיקר בעברית.

התקדמות של ממש בב׳ באה במאה ה19, כשהסנסקרט, לשונם של ההודים העתיקים, נכנסה לתחום אפקם המדעי של חוקרי־אירופה ועוררה אותם לערוך השוואה בין הלשו־נות ההודו־אירופיות (ע״ע) ולבסס מתוך כך את המתודה המדעית המשווה־ההיסטורית ואת המתודה התיאורית שלהם על עקרונות שונים מאלה, שנקבעו ע״י המחשבה הדיקדו־קית הרומית.

אמנם עוד בסוף המאה ה16 הפנה נוסע איטלקי את תשומת־הלב של בני־ארצו לדמיון שבין שמות המספרים האיטלקיים וההודיים (ע״ע הודו־אירופיות, לשונות). אולם קודם המזרחן האנגלי סר ויליאם ג׳ונז (ע״ע) לא הביע שום אדם את הדעה על „מוצא משותף של ההודית, הגותית, הקלטית, היוונית, הרומית, ואפשר, גם הפרסית העתיקה״ (1770).

מרכז ההתעניינות בסאנסקרט היה באותו זמן במערב־אירופה, כי עוד במחצה השניה של המאה ה18 עמד הכומר הצרפתי קרדו (Cœurdoux) על הדמיון שבין ההודית העתיקה ולשונות־אירופה. בפאריס למד סאנסקרט הגרמני פרידריך שלגל, שבספרו Uber die Sprache und Weisheit der Inder („על לשונם וחכמתם של ההודים״), 1808, הניח את היסודות ל„דיקדוק המשווה״. זמן קצר לאחר מכן נוצר המושג של משפחת הלשונות ההודו־אירופיות (המונח הונהג ע״י המזרחן קלפרות) והוברר לראשונה כמה מן העקרונות של ההתפתחות ההיסטורית והגנאלוגית בתוך משפחת־לשונות. מזמנו של שלגל ואילך יש לעקוב אחר התפתחותה של המתודה הבלשנית הכללית בעיקר בשדה הב׳ ההודו־אירופית המשווה.

באותה תקופה לערך התחילה דאניה תורמת למחקר הבלשני, ועד היום היא תופסת בו מקום חשוב. התעוררות לחקירה בלשנית קיבלו הדאנים בעיקר מתוך התעניינותם בהשוואת הלשונות הטוטוניות, וביחוד בהשוואת לשונם אל לשון־התרבות הקרובה להם ביותר: הגרמנית; אולם לא פחות מכן עסקו בחקר הלשון ה„נורדית״ (צפון־טוטונית, סקאנדינאווית) הקדומה, שבה נכתבו היצירות האפיות של העולם הסקאנדינאווי: האיסלאנדית העתיקה. ראסמוס ראסק (Rasmus Rask) הגיע, בדיקדוק האיסלאנדי שלו, לפיתוחה של שיטה מדוייקת בקביעת היחסים בין הלשונות הטוטוניות לבין עצמן וכן בינן ובין לשונות הודו־אירופיות אחרות.

ראשית הב׳ השמית. — ההתקדמות המתודולוגית הכבירה, שבאה בב׳ של המאה ה19, השפיעה גם על המחקר המשווה של הלשונות השמיות. מן המאה ה17 ואילך התחילו מלומדים נוצריים עומדים על צידי־הדמיון שבלשונות אלו, ביחוד בשטח המילוני. הביטוי החיצוני הראשון של הכרה זו היה פירסומם של מילונים מקבילים לכמה וכמה לשונות.

מתחילה לא צורפו לשונות אלו זו לזו במילונים משום הדמיון שבמבנה שלהן, אלא משום שייכותן לקבוצת הלשונות ה„מז־רחיות". לסוג פירסומים זה שייך ה Lexicon pentaglotton Hebraicum, Chaldaicum, Syriacum, Talmudico-Rabbinicum, Arabicum („מילון חמש־לשוני: עברי, כשדי, סורי, תלמודי־רבני, ערבי") של שינדלר (Schindler), שיצא בשנת 1612. אחריו הרחיב ניקולאוס (Nicolaus) את תחום ההשוואה של הלשונות על־ידי המילון, שחיבר ללשונות הכשדית, הסורית, הערבית, החבשית והפרסית (1670). הפר־סית, שהוכנסה כאן מן הטעם הנזכר, פורצת את גדרה של ההשוואה הבלשנית, וכך הוא גם במילון השבע־לשתי (עברי, כשדי, סורי, שומרוני, חבשי, ערבי, פרסי — Lexicon heptaglotton Hebraicum, Chaldaicum, Syriacum, Samaritanum, Aethiopicum, Arabicum et Persicum) של קאסטל (Castellus), שנתפרסם בלונדון ב1661. במהדורה השניה של מילון זה, שיצאה זמן קצר אחר הראשונה, הוצאו הערכים הפרסיים מגוף המילון עצמו, וללשון זו הוקדש חלק מיוחד. המלים של כל אחת מן הלשונות השמיות אינן מסודרות בו לפי סדר הא"ב, המיוחד לכל לשון ולשון, אלא מלותיהן של הלשונות המושוות באות בו זו אחר זו בסדרה אלפביתית אחת; יתר על כן: מלות, שהן מצויות בלשונות אחדות בצורה זהה או כמעט זהה, מובאות בערך משותף אחד. ראש־הערך ניתן באותיות עבריות, כשהמלה מצויה בעברית או בארמית; לפיכך מתקרב המבנה של מילון זה למבנה של המילונים האטימולוגיים המודרניים.

כשם שהב' ההודו־אירופית קיבלה את הדחיפה העיקרית להתפתחותה עם כניסתה של הלשון ההודית העתיקה לתחום ההתעניינות המדעית, כך קידם את הב' השמית גילויה ופיענוחה של הלשון האכדית, שהתחילו עם פיענוחה של כתובת בהיסטון (באיראן) השלש־לשונית (פרסית עתיקה, אכדית, עילמית?) ע"י גרוטפנד (Grotefend) ואחרים בשנים הראשונות של המאה ה19. כמו־כן היה גם חומר־הגלם של הלשונות השמיות מוכן לשימוש מתודי עם הנהגתו של עקרון חדש במחקר הבלשני המשווה — עקרון „חוק ההגאים" (sound law, Lautgesetz), שנקבע ע"י יעקב גרים (ע"ע).

יעקב גרים ו„מעתק ההגאים". — גרים הגיע אל הב' מתוך חקר הפולקלור הגרמני והספרות הגרמנית העתיקה. לפי תחום־התעניינותו העיקרי היה ונשאר גרמ־ניסטן, וכל מה שחקר ובירר לא בא אלא לשם הסברתה של הלשון הגרמנית ובירור תולדותיה. בו מתחלת למעשה החקירה המדעית של הלשון והספרות הגרמניות — חקירה, שהעשירה את המדע הבלשני בשלוש דרכים: א. בייצוב השיטה ההיסטורית המשווה; ב. בפיתוח מתודה לחקר תולדות הטכסטים ע"י קארל לאכמאן (1793—1851), שתרם ביחוד לבירור תולדות הטכסט של שיר־הניבלונגים, האפוס הגרמני הלאומי; ג. בפיתוח שיטות גאוגראפיות בחקר הדיא־לקטים (ר' עמ' 984 ואילך).

מתוך עבודותיו בתחום הפולקלור בא גרים לכלל ההש־קפה, שאין לזלזל אף בניבים העממיים, שלא זכו להכרה ספרותית. שתי היצירות העיקריות של גרים הן:

א. המילון הגרמני, שבפירסומו התחילו הוא ואחיו ב1854. זהו מילון היסטורי־פילולוגי־אטימולוגי, שעוקב בכל אחד מערכיו אחר המלים בתחום כל הניבים הגרמניים, בכל תקופותיה של הספרות הגרמנית, ומביא אסמכתות מתוכה. כמו־כן הוא משתדל לברר את קשריהן האטימולוגיים של המלים.

ב. הדיקדוק הגרמני, שנתפרסם לראשונה ב1819. בו משקיף גרים על הלשון הגרמנית מנקודת־מבט היסטורית והוא רואה בה תקופות־התפתחות שונות. הוא מגיע לשלבים הקדומים ביותר של הגרמנית וטוען, שאך מתוך תשומת־לב לשלבים הללו אפשר לגשת להשוואת הגרמנית אל הלשונות הקרובות לה. יותר מכל קודמיו באירופה הקדיש גרים תשומת־לב להגאים (בפיו: „אותיות"), ובתחום זה חידש את חידושו הגדול, את חוק „מעתק ההגאים" (Lautverschiebung), הנקרא באנגליה על שמו: „חוק גרים" (Grimm's Law) — חוק, שנשאר עד היום — למרות הטעויות הכלולות בניסוחו — חוק יסודי לא רק בב' הטוטונית, אלא אף במחקר המשווה כולו.

חוק מעתק־ההגאים אינו אלא נוסחה פשוטה להתאמת־הגאים בין הלשונות היוונית, הגותית והגרמנית העילית החדשה. למשל: לפי גרים מתאים עפ"ר להגה (ע"ע) פוצץ אטום ביוונית (למשל τ) הגה חוכך אטום בגותית (p = þ, th במלה האנגלית thick), ובגרמנית עילית חדשה — d. לדוגמה:

		„שלוש"	„אח"
יוונית		treî-s	'phrater
גותית		þrei-s	broþar
גרמנית	(עילית חדשה)	drei	Bruder

חוקים דומים קבע גרים לסוגי־עיצורים דומים. המשמעות המתודית של „חוק־המעתק" היא ההכרה הראשונה בחוקיות של ייצוגי הגאים בלשונות המושוות — דבר, שבלעדיו לא תיתכן כל אטימולוגיה (ע"ע) ושמשמש אבן־בוחן להכרה במשוואה אטימולוגית או לפסילתה.

ההשקפה, הגלומה בהשוואות של גרים, היא שהלשון היוונית, כעתיקה שבלשונות ההודו־אירופיות, הרווחות באי־רופה, קרובה יותר למצב ה„מקורי" של לשונות אלו. סבור היה, כנראה, שאם קיימת צורת־לשון מסויימת בלשון קדומה יותר, סימן הוא שהלשונות המאוחרות יותר עברו בתהליך־התפתחותן את השלבים של הלשונות־האחיות הקדומות (למשל: אם d גרמנית מתאמת ל τ יוונית, התפתח ההגה הגרמני d מתוך ההגה היווני τ). המסקנה ההגיונית הנובעת מתוך הנחתו של גרים היא, שע"י מעבר משלבי־לשון מאוח־רים לקדומים יותר, אפשר להגיע לצורות־לשון, שהן שונות זו מזו פחות ופחות, ולסוף — ללשון אחת (ה„הודו־אירופית [ע"ע] הקדומה" של שלייכר, ר' להלן). אחר גרים קמו בלשנים, שראו את כל עיקרו של מעבר היסטורי זה כבלתי־מוכח, והסתפקו בציון העובדות, כפי שהן מתגלות בפועל (למשל, במקום שבו בא הגה מסויים בלשון אחת, תהא קדומה כמה שתהיה, מופיע הגה אחר בלשון אחרת), ובלשנים אלה קבעו את החוקיות שבהתאמי הגאים (או יצוגי־הגאים) אלה.

פראנץ בופ והב' המשווה. — מה שהושג על־ידי גרים בתחום של תורת־ההגה, הושג ע"י פראנץ בופ (ע"ע) בתחום של תורת־הצורות. ע"י עבודתו של בופ Über das Conjugationssystem der Sanskritsprache in Vergleichung mit jenem der griechischen, lateinischen, persischen und germanischen Sprache („על מערכת נטיית־

הפועל של לשון־סאנסקרט בהשוואה לזו של הלשונות היוונית, הלאטינית, הפרסית והטוטונית", 1816) נתבססה הבלשנות ההודו־אירופית בשטח ההשוואה של השיטות הדיקדוקיות. החשובה לאין ערוך מן ההשוואה של אוצרות־המלים.

בשער ספרו Vergleichende Grammatik des Sanskrit, Zend, Griechischen, Lateinischen, Litauischen, Gotischen und Deutschen („דיקדוק משווה של הסאנסקרט, הזנד, היוונית, הלאטינית, הליטאית, הגותית והגרמנית"), 1833—1852, שבחיבורו עסק בופ יותר מעשרים שנה, אנו מוצאים לראשונה את המונח „דיקדוק משווה" במובנו המודרני. ביחד עם מחקרים בשטח ההשוואה כלל בופ בספריו גם את תורו־תיו על התהוותן של הלשון והמערכת הדיקדוקית. לפי בופ אין לך יסוד פורמאלי בלשון, כגון סיום או הברת־שימוש מוקדמת למלה, שאין לזהותו עם מלה עצמאית בעלת מובן מסויים: כך, למשל, הוא טוען שה־i, המופיעה ביצירת צורות־גוף אחדות של הפועל, היא שורש הפועל i (ללכת). השקפה זו, שבופ הגזים הרבה בהערכת תחולתה בתולדות התופעות הלשוניות, גרמה ליצירת תורה מיוחדת על התהוותן של הנטיות בלשון, שאע"פ שלא נשתרשה בב' לאורך־ימים, מצאה לה מזמן לזמן תומכים חדשים (הירט; ע"ע הדו־אירופיות, לשונות): זוהי (לפי המונח שו. הומבולט עשה לו מהלכים, ר' להלן) תורת האגלוטינציה (ע"ע), ה„הדבקה" של יסודות חפשים זה לזה. אולם יש להודית, שבהתפת־חותן של לשונות, שאפשר לעקוב אחר תולדותיהן במשך דורות מרובים, אפשר להבחין בתהליך של אגלוטינאציה— כגון בלשונות הרומאניות, שבהן הפכו מלים חפשיות, כגון המלה הרומית habeo = אני מחזיק, יש לי, ליסודות טפלים לגוף המלה, ש„דבקו" בה: ire habes = יש לך ללכת, עליך ללכת (רומית מאוחרת), נעשה הצורה הצר־פתית iras (תלך).

וילהלם פון הומבולט והב' הכללית. — מפעולתם של בופ ושל גרים אין להפריד את זו של וילהלם פון הומבולט (ע"ע), שהיה ידיד קרוב לשניהם, וביחוד לאחרון שבהם, ושמתוך חילופי־רעיונות מתמידים עמהם נתן ביסוס פילוסופי־מתודולוגי לחקירות הבלשניות. אם את בופ רואים כ„אבי הב' המשווה", הרי את הומבולט יש לראות „כאבי הב' הכללית". הומבולט מבחין בין שני גורמים עיקריים בהתרקמות הלשון ובתולדותיה: הגורם המכאני־הפיסי, הנעוץ בתפקידם האנאטומי של כלי־הדיבור, והגורם המחשבתי־המכוון, החותר לקראת מערכתיות הגיונית (אנאלוגיה) של הלשון. הראשון עליל להביא לידי שינויים בהתחלפות־ההגאים, השני שואף בדרך כלל ליציבות. עכ"פ נתונים שניהם להשפעת־גומלים, ואין אחד מהם מגלה את כוחו אלא עם התרופפותו של השני. בספרו „על הבדלי־המבנה של לשונות־האדם והשפעתם על ההתפתחות הרוחנית של המין האנושי" הבחין הומבולט לראשונה בין „לשון" ובין „דיבור" (ר' להלן עמ' 973), קבע את מושגי „הגה הלשון" (= הפונימה, ר' עמ' 973) וה„מערכת ההגאית" לעומת „עושר־הצלילים" של לשון (דרכי־הביצוע השונות, ראה שם), ביסס את תורת־השורש בלשונות ההודו־אירופיות, עמד על כך, שהדיקות־הצירוף של הגאים משתנית עם קביעות־הליכוד של יחידות־המשמעות, ובכתביו השונים טען להשתחררות ממערכת־הקאטיגוריות של הלשון הרומית בשעת תיאורן של לשונות שונות, וביחוד של לשונות שאינן הודו־אירופיות. בהתאם ללוח־הקאטיגוריות של קאנט ניסה אמנם הומבולט לבנות מערכת־קאטיגוריות, שתהא הולמת את הלשון „הכללית" („דיקדוק כללי"), אך עם זה ציין במפורש, שאין לעמוד על הקאטיגוריות שבתודעה של איזו חברה לשונית אלא על־פי ההבחנות, שמבנה־הלשון מספק אותן. בהתרבותם או הת־מעטותם של אמצעי־ההבחנה הלשוניים בתולדות־הלשון ראה החרפה או הקהיה של חוש הקאטיגוריזאציה, וכן את הת־פתחותן או התבטלותן של ה„אידיאות", המקדמות את עולם־החשיבה של המין האנושי.

זכותם של בופ והומבולט היא בהכרת האחדות התבניתית של הלשונות ההודו־אירופיות. ואולם בהשפעתו של השג זה, ומתוך הלך־מחשבות דומה לשל גרים, היו רבים שראו את הלשון ההודית העתיקה כקדומה בלשונות ההודו־אירופיות או אף ראו בה את הלשון ההודו־אירופית המקורית עצמה — מה שהשפיע גם על הב' השמית, שראתה במשך זמן מרובה את הלשון ה„שמית" המקורית בערבית או באכדית.

השקפה זו נתערערה במאה ה20, בעיקר עם גילויה ופיענוחה של הלשון החיתית — העתיקה בכל הלשונות ההודו־אירופיות הידועות. לשון זו חסרה הרבה מן הסימנים, שאנו מוצאים בלשונות־האחיות שלה, ובכלל עניה היא לאין ערוך מן הלשונות ההודו־אירופיות בעלות המערכות המגוו־נות (ההודית, האיראנית, היוונית), באופן שעושר של צורות אינו נחשב עוד לאבן־בוחן של „עתיקות" או „מקוריות".

אוגוסט שלייכר ושיחזור ה„לשון הקדומה". — השפעה ניכרת על הב' למשך עשרות שנים השפיע השיחזור (רקונסטרוקציה) של הלשון ההודו־אירופית הקדומה (Ur-indogermanisch, Proto-Indo-European), שנעשה על־ידי אוגוסט שלייכר (ע"ע). שלייכר, מחבר ה„תקציר של הדיקדוק המשווה" (Compendium der vergleichenden Grammatik), האמין ביכלתו לקבוע את הצורה ההגאית של ההודו־אירופית הקדומה. ב„המשל על הסוס והכבש", שפירסם כטכסט רציף ראשון ב„הודו־אירופית" משוחזרת, נתכוון להראות כיצד בוטאה לשון זו. המשפט הראשון הוא:

השיחזור של שלייכר	avis	akvasas ka.	avis, jasmin	varna	na	ā ast, dadarka	akvams.
השיחזור המתוקן של הירט	owis	ek'woses-kwe.	owis, jesmin	wъlə na	ne	ēst, dedork'e	ek'wons.
להשוואה: סאנסקרט	'auis	açuas-ča.	'auis, iasmin	'urna	na	āsit, dadarça	açuān(s).
יוונית	'o(w)is	'hippoi-te.	'o(w)is, 'hō(i)	'lanos	ouk	'ēn, dedorke	'hippo(n)s.
(אטית)	οἷς	ἵπποι τε.	οἷς, ᾧ	λῆνος	οὐκ	ἦν δέδορκε	ἵππους.
רומית	ouis	equi-que.	ouis, cui	lana		non fuit, uidit	equos.
תרגום (משמאל לימין)	כבש	ו־סוסים.	אשר־לו, כבש	צמר		לא היה ראה	סוסים.

שיחזור זה מראה, באיזו מידה קיבלה ההודו־אירופית המשוחזרת צביון הודי בידיו של שלייכר, וכיצד ניסה הירט, המלומד בן המאה ה20, לטהרה מצביון זה ולשוות לה גון יווני יותר. הצד השווה שבשניהם היא האמונה בקיום „הלשון ההודו־אירופית הקדומה" כמציאות היסטורית והגאית.

השקפות חדשות. ה„מדקדקים הצעירים". — כל השקפה זו כולה נתערערה עם פירסום ספרו של יוהאנס שמיד על „יחסי הקרבה של הלשונות ההודו־אירופיות" (Johannes Schmidt, Die Verwandtschaftsverhaltnisse der indogermanischen Sprachen) ב1872. לפי „תורת־הגלים" של שמיד, שרכשה לה הרבה יותר מצדדים במדע החדיש מתורת „עץ־היחסים" (Stammbaumtheorie) הקודמת, אין נקודות־המגע בין שתי לשונות או שתי קבוצות של לשונות פריו של מוצא משותף דוקה. אין למשל, לדעתו, הכרח בדבר להסיק מתופעות משותפות בלאטינית וביוונית על קיומה של תקופה „יוונית־איטאלית" משותפת בפרהיסטוריה. תמיד אפשר לקבוע התאמות חלקיות בין שתי לשונות שכנות. הלשונות של משפחה אחת קשורות זו בזו ע"י מספר מסויים של נקודות־מגע, שמתרבה והולך במידה שהלשונות קרובות יותר זו לזו קרבת־מקום. התופעות החדשות מתפשטות ממרכז אחד (שמשמש להן מוצא), כמו שמתפשטים הגלים בבריכת־מים (מכאן שם התורה). אם מספר של תופעות משותף לשתי לשונות, א' וב', אך לא ללשון ג', אין הדבר מונע כלל את האפשרות, שיש תופעות משותפות לא' ולג', שאינן משותפות לב'. מתוך כך באה במרוצת־הזמן הדחיפה לבדיקת המשותף שבלשונות, הקרובות זו לזו על פי צורותיהן, בלא לבקש „קרבת־יחסים" ביניהן. עקבו אחר מקומות ההתפשטות של תופעה לשונית מסויימת. הרישום הגראפי של התפשטויות כאלו יצר את שיטת האיסוגלוסות (קווים על־פני מפה, שמציינים את תחומי האיזורים, שבהם קיימת תופעה לשונית מסויימת; ר' להלן) ואת הגאוגראפיה הלשונית (ר' להלן, עמ' 984).

בחלק האחרון של המאה ה19 התרכזה באוניברסיטה של לייפציג אסכולה, שנודעה בשם „המדקדקים הצעירים" (Junggrammatiker) ושהיא קשורה בעיקר בשמותיהם של קארל ברוגמן (ע"ע), ברטהולד דלבריק (ע"ע), הרמאן פאול (ע"ע) ואוגוסט לסקין (ע"ע). ההשג המתודי של אסכולה זו מתגלה בסיסמה של „חוק הגאי ואנאלוגיה" (Lautgesetz und Analogie) — סיסמה, שיש בה משום חזרה אל כפילות־הגורמים (הפיסי והאנאלוגי) של הומבולט.

אחר בופ, ובעקבותיו של הומבולט, ראו בחוקי ההגאים, בהתאמי ההגאים ההדדיים שבין הלשונות ובשינויי המבטא שבתוך כל לשון בודדת, חוקי־טבע „פיסיקאליים", שאינם ניתנים לעירעור ולפיכך אינם מאפשרים יוצאים מן הכלל. אולם לאחר מכן נוכחו, שבמקרים לא מועטים נפרצת הכליות של החוקים הללו. מתוך מאמץ להסביר את הפרצות הללו טופחה הדעה — שהיא מיסודו של הומבולט — שחוץ מן המסיבות הפיסיולוגיות, הגורמות לחוקים הגאיים, והנעוצות במנגנון־ההיגוי של האדם, קיימים גם קשרים פסיכולוגיים בין יסודות־הלשון, קשרים שבתודעתו של האדם הדובר, שאף להם יש השפעה על מתן צורה הגאית ליחידות־הלשון. כך אפשר, למשל, להסביר, שאע"פ שהו"ו מיוצגת במלים עבריות בתחילת־המלה ע"י יו"ד (יָלַד לעומת הוליד; והשווה יָלַד למלה הערבית וַלַדַ [ولد]), אין הו"ו באה בבינוני ובעתיד בבניין פעל של השורש הנזכר (מְיַלֵּד, יְיַלֵּד), אע"פ שכאן אין „סיבה" ל„הפיכת" ו"ו ליו"ד, שהרי אינה באה כאן בתחילת המלה: אלא שהקשר שבין צורות־הפועל באותו בניין הוא חזק כל־כך, שהוא גורם לפריצת ה„חוק" ההגאי. הרגשת־קשר זו, האנאלוגיה הלשונית, היא שמערערת את תקפו המוחלט של החוק ההגאי. בדומה לכך: אע"פ שביוונית עתיקה נעלם עפ"ר העיצור s כשהוא בא בין שתי תנועות (menεos [„של רוח"] מתאים לביטוי ההודי עתיק manasas), נשמרת s זו בניבים מסויימים כשיש לה תפקיד דיקדוקי או כשקיומה נחוץ להבנתה של הצורה הלשונית ולהכנסתה למערכת־הצורות של הלשון (כך, למשל, משמשת s לציון העבר הסיפורי, האהוריסטוס; באטית e'poie:se = הוא עשה, בניגוד ל„חוק" ההגאי; לאקונית — e'poie:[h]e).

מן האסכולה ה„דיקדוקית הצעירה" יצאו גם שני ספרי־היסוד רבי־הכרכים של הב' המשווה בשני גזעי־הלשונות העיקריים שבאפקנו התרבותי: Grundriss der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen („היסודות של הדיקדוק המשווה של הלשונות ההודו־אירופיות") של ברוגמאן ודלבריק (מ1886 ואילך) וGrundriss der vergleichenden Grammatik der semitischen Sprachen („יסודות הדיקדוק המשווה של הלשונות השמיות") של קרל ברוקלמן (1908; ע"ע), תלמידו של ברוגמאן. ספרים אלה נחשבים עד היום כיסודיים במקצועותיהם.

העקרונות ההיסטוריים והפסיכולוגיים, שהותוו על־ידי ה„מדקדקים הצעירים", מצאו אף הם את ביטוים בשורה של עבודות־יסוד, כגון הטיפול במדע־הלשון בקשר ל„פסיכולוגיה של העמים" לווילהלם וונט (Wilhelm Wundt, Volkerpsychologie, 1900). כמה מעבודות אלי הן בעלות ערך קיים, כגון ה„עקרונות לתולדות הלשונות" להרמאן פאול הנזכר (Prinzipien der Sprachgeschichte, 1880).

אולם גם באפיק הפיסיולוגי־פיסיקאלי לא שקטה הב' על שמריה. משנפתחה המעבדה הפונטית הראשונה ע"י האב ז'אן פיר רוסלו (Jean Pierre Rousselot) בפאריס ב1897, התפתחו שיטות מדוייקות ואובייקטיוויות הרבה יותר לחקר הדיבור מאותן שהיו מקובלות עד זמנו. הטכניקה המודרנית הובאה לשירותה של הב', וכך התחילה חקירה מדוייקת בגוני־הגונים של המבטא בכל עם ועם ופותחו שיטות גראפיות לרישומם של גונים אלה (האלפביתים ההגאיים, ע"ע הגה).

מניחי־היסוד של הב' המודרנית. — מתחילת המאה ה20 ואילך בולטים, איפוא, בב' גורמי־יסוד אלה: א. התפיסה ההיסטורית־התפתחותית, הרואה בתיאור־הלשונות תפקיד של עקיבה אחר תופעות־הלשון לאורך־הזמנים; ב. ההתחשבות בנתונים פסיכולוגיים בקיום הלשון, ההכרה במציאותו של דבר, הראוי להיקרא „לשון", לא רק במנגנון־הדיבור ומחוצה לו, אלא גם בתודעתו של הדובר; ג. הנתונים הסוציולוגיים שבלשון כגילוי של חיי־החברה.

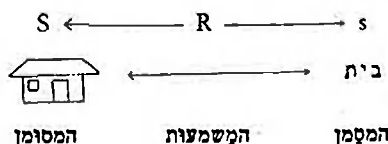
הב' הכללית של תחילת המאה ה20 ושל ימינו אלה, הקשורה בשמותיהם של י. בודואן דה קורטנה (ע"ע) ופרדינאן דה סוסיר (ע"ע; 1857—1913 ור' עמ' 973 להלן), וכן בשמותיהם של הצרפתי אנטואן מייה (ע"ע; 1866—1936), הרוסי נ. ס. טרובצקי (ע"ע; Н.С.Трубецкой,1890–1938), הדאני לואי ילמסלו (Hjelmslev), והיהודים האמריקנים

לֶנַרד בלומפילד (ע"ע), ברנרד בלוך וזֶליג הַריס, אינה אלא דיון מעמיק וממצה, שבא לברר את השיטות היעילות ביותר במחקר הלשוני מתוך תשומת־לב לדעותיהם של החוקרים מן הדורות הקודמים, כפי שיתואר להלן. בבירור מְתודי זה עוסקות בעיקר החברות הבלשניות, שכל אחת מהן דוגלת ב„אני מאמין" שלה ונותנת בפירסומיה הבלטה מסויימת לעבודות, שנעשו בכיוון המדעי שלה. בין אלו ראוי לציין את החברה הבלשנית של פאריס (הראשונה שבחברות אלו, נוסדה ב1867 ובין חבריה — דֶה סוסיר ומֵיֶה), את ה„חוג הבלשני של פראג" (טרובצקוי), שהוא מתרכז בב' ההיסטורית והמשווה ושייסד וקידם את האסכולה הפונולוגית (ר' להלן), ואת ה„חברה הבלשנית של אמריקה" (האריס), המטפחת את הב' ה„תבניתית" (הסטרוקטוראלית, ר' להלן).

את השגים המתודיים של כל אחת מן האסכולות הנזכרות יש לשלב בתיאור השיטתי של בניין מדע־הלשון הנוכחי.

3. בניין הב' ושיטותיה. — הב' שואפת להגיע לידי תפיסה מדוייקת ושלמה עד כמה שאפשר של האירועים הלשוניים (מִבְעים = באנג' utterances, בצרפ' énonces, בגרמ' Äusserungen), ולקבוע אותם בדרך הראציונאלית ביותר. לשם כך משתדלת הב' לצמצם את חומר הידיעות ע"י ציון החזרות של האירועים הלשוניים. שאלת־היסוד של הב' היא קביעת התנאים, שלפיהם נחשבים שני אירועים לשוניים ל„אותו" אירוע עצמו. בעיה זו אינה ניתנת להיפתר בדרך פיסיקאלית, שהרי אין בנמצא שני מִבעים, שגליהם האקוסטיים, העשויים להירשם ע"י מכשיר פיסיקאלי, חופפים אלה את אלה. אם נקבע כאבן־הבוחן את הזהות של גלי־קול, נבוא מיד לכלל מסקנה, שכל אירוע לשוני הוא עובדה בלשנית בפני עצמה. לפיכך צריכה הב' לבקש לה אבן־בוחן אחרת לקביעת השוויון של אירועים לשוניים. לפי השיטות הרווחות כיום משמשים בחנים כאלה בעיקר שני סוגים של יחסים שבין אירועים או עובדות לשוניים מצד אחד ובין אירועים או עובדות לא־לשוניים מצד שני. יחסים אלה הם: א) המשמעות; ב) התגובה (של הזולת למבע הלשוני).

הסתמכות על המשמעות. — א. המשמעות משמשת לתכלית הנזכרת ברוב השיטות האירופיות של הב' על־יסוד ההשקפה, שהלשון היא מערכת של סימנים קוליים מוסכמים ושמצויים קטעים של מבעים לשוניים (s), שנמצאים ביחס קבוע (R) אל מאורעות או עצמים (S) של העולם החיצוני, של מערכות גשמיות או מופשטות שמחוץ למערכת הלשונית. בהתאם למה שקבע דה סוסיר, קוראים בכל מקרה כזה ל s בשם „המסמן" (Bezeichner, signifier, signifiant), לS בשם „המסומן" (Bezeichnetes, signified, signifie) ולR בשם „הסימון" או „המשמעות" (sens, signification, meaning, signification, Bedeutung):

באופן זה מתאים רק „מסומן" אחד או סוג־„מסומנים" מוגדר לכל מסמן — ולהפך. בין מערכת המאורעות (או העובדות) של העולם החיצוני ובין מערכת הסימנים הלשוניים קיים התאם בקבוצת דוברים, שנכנעים לאותו „הסכם־סימון" (ז"א „מדברים באותה לשון").

לפי השיטה הבלשנית, הרואה בַמשמעות בוחן לתופעות לשוניות, שני מִבְעים הם שווים, אם — לפי הדעה המוסכמת של בני חברת־לשון נתונה — „משמעותם שווה". לפיכך: אם שני מבעים שוני־משמעות אינם נבדלים זה מזה אלא ב„תופעת־קול" מסויימת, ובכל שאר הדברים הם שווים, יש בה, ב„תופעת־קול" זו, כדי לציין משמעות מיוחדת, ולפיכך היא נקראת „מציינת" (distinctive). נוהגים לומר, ששני מִבעים שונים במשמעותם, A וB, שבאחד מהם מצויה תופעת־הקול א ובשניה אין תופעה זו מצויה או שבאה במקומה תופעת־קול שונה ב, נמצאים ב„ניגוד" (Opposition, contrast) זה לזה. ב„ניגוד" כזה נמצאים, למשל, המבעים:

A: „צריך לסגור את השקים",

B: „צריך לתפור את השקים",

השונים זה מזה במשמעותם ונבדלים בתופעות־הקול שלהם ע"י „סג" (א) שבA ו„תפ" (ב) שבB. שתי התופעות הללו (א, ב) אינן פשוטות, אלא מורכבות מתופעות־קול אחדות („סג", למשל, מורכב מ„ס" ו„ג"), ותופעות־קול אלו (שאינן אלא חלק מא' וב') משמשות אף הן לפעמים סימני־הבדל בין מבעים, כגון: צריך לספור (מול „לסגור" וגם מול „לתפור") את השקים. אם אי־אפשר להמשיך בחלוקה של תופעות־הקול עד כדי גילויי של תופעות־קול „מציינות" קטנות יותר, אומרים, שנתגלו „תופעות־קול מציינות מינימאליות"; בדוגמה שלפנינו: ־ת־, ־פ־, ־ס־, ־ג־. תופעת־קול מציינת מינימאלית כזו קרויה פונימה (phoneme), והיא היסוד הידוע הקטן ביותר שבמבנה (סטרוקטורה) של לשון נתונה.

ב. התעלמות מן המשמעות. — בדרך אחרת מגיעות אל מושג הפונימה שיטות בלשניות, שאינן רואות במשמעות אבן־בוחן לניתוח, ביחוד מפני שאין להגיע לידי הגדרות מדוייקות — וביחוד לידי הגדרות שלא באמצעות הלשון — של מהות העצמים שבעולם החיצוני, ולפיכך אין תפיסת־ה„משמעויות" שיש לנו מהם עשויה לשמש יסוד מוצק לבנייתה של שיטה יציבה. נקודת־המוצא של שיטות אלו היא המציאות הפיסיקאלית של תנודות־הקול, על גוניהן ועל סדריהן השונים, שבהן הן רואות נתונים אוביקטיוויים, ובמקום להתחיל בבירור היחסים שבין מערכות־התופעות הללו, הן מתחילות בבדיקת הסטרוקטורה הלשונית, ומכאן שמן: אסכולות „סטרוקטוראליות". המלומדים, הדוגלים בשיטה זו, משתדלים — לאחר ציון כל הטיפוסים של תופעות־הקול השונות שברֶצף הקולי (stretch of sound) — לרכז את התופעות הללו קבוצות־קבוצות, באופן שתימצאנה בכל קבוצה תופעות־קול „שוות־ערך". הגדרתו של „שוויון־הערך" אינה נעשית כאן על־ידי „משמעות", אלא ע"י אחד משני העקרונות הבאים או ע"י שניהם כאחד:

1. ע"י בדיקת הקשרים שבין השמעת סדרה מסויימת של תופעות־קול („התנהגות לשונית") ובין ההתנהגות ה„לא־לשונית" של בני־החברה (כגון מצבים ומעשים, שנעשים כתוצאה ממבעים מסויימים, או מצבים ומעשים, שגורמים למבעים; תגובות על קריאות; תגובות לשוניות על גילויי יחסים אישיים מסויימים וכד').

2. תפוצת היסודות הלשוניים. — ע"י בדיקת כשרן של תופעות־קול להתחלף זו בזו או להצטרף זו לזו; לדוגמה: בהרגלי־הדיבור של דוברים אחדים של העברית

הישראלית מצויה תופעת־הקול ž (כתוצאה מהעברת אויר דרך הסדק הצר שבין קצה־הלשון ובין החניכיים העליונות, כשמיתרי־הקול מתוחים) **לפני עיצורים** (קונסונאנטים, תופעות־קול, שבהן אין מעבר חפשי ובלתי־מופרע ניתן לאויר) **קוליים** (שהם מחותכים, כשמיתרי־הקול מתוחים, וכך אפשר לוסת את גבהם): xežbon (= חשבון). תופעת־קול זו, ž, אינה מופיעה במקומות אחרים, ולעומת זה מתברר, שבאותה „סביבה קולית" עצמה, שבה מצויה תופעת־הקול ž, לא תתגלה לעולם תופעת־הקול הדומה לה — š, שבאה כתוצאה מהעברת־אויר באותו מקום עצמו. ž ו־š „משלימות", איפוא, זו את זו בחלוקת הופעותיהן, ואין z עשויה לבוא במקום שבאה s בפיהם של הדוברים הנבדקים. לפיכך s ו־ž הן יחידת־מבנה אחת, „פונימה", בדומה לבגדכפ"ת דגושות ורפות בניקוד הטבריני, שאינן יכולות להופיע באותם התנאים עצמם; בּ—ב הן פונימה אחת, ובדומה לזה פּ—פ וכד'.

ג. **הגאים**. דרך־מחשבה דומה לזו של ה„סטרוקטוראליסטים", אך מצטיינת בהדגשה מיוחדת של התכונות הפיסיקאליות של תופעות־הקול, אפשר לראות אצל אותם הבלשנים, שמרבים להסתמך על הפונטיקה (ע"ע) הנסיונית ועל בדיקת הדיבור ע"י מכשירי קליטה ורישום מדוייקים ביותר. הם מנסים להגדיר קבוצות מסויימות של טיפוסי תנודות־קול כ„**הגאים**" (למשל הגה ž, הגה š וכד', לפי דוגמתנו הקודמת) ולאחד קבוצות מסויימות של הגאים ל„פונימות" לפי עקרונות, שהם דומים לאלה של הסטרוקטוראליסטים (הימנעות משימוש במשמעות).

ענף־הבלשנות, העוסק בזיהוין של הפונימות ובגילוי כושר התחלפותן זו בזו, נקרא בשם **פונולוגיה**. לעומתו קיימת **הפונטיקה**, שמתפקידה לדון בדרכי־היצירה של התופעות הקוליות (ב„ביצוע הפונימות"; realisation, actualization) על־ידי מנגנון־הדיבור של האדם ולהמציא שיטות מדוייקות ביותר לקביעת פרטי תכונותיהם הפיסיקאליות של טיפוסי הגלים האקוסטיים („הגאים"), בין שיש לפרטים אלה חשיבות („מהותיות", relevance) במערכת הלשון, בין שאין להם חשיבות כזו. הפונטיקה היא, איפוא, במידה מרובה מקצוע שמחוץ לגדר הב', אך החשוב בכל מקצועות־הגבול שלה.

לשון ודיבור. — התאם־הזיווג שבין כל היסודות הלשוניים (המופשטים, כגון הפונימות) ובין ביצועיהם (הפיסיקאליים, כגון ההגאים) יוצר שתי מערכות, שהן צמודות זו לזו בהתאמי־קבע: מערכת היסודות („**הלשון**", לפי הומבולט: Sprache, לפי דה סוסיר: langue) ומערכת הביצועים („**הדיבור**", לפי הומבולט: Rede, לפי דה סוסיר: parole; ר' למעלה עמ' 968). בניגוד ל„לשון" כולל, איפוא, ה„דיבור" גם תופעות בלתי־מהותיות. ההבחנה השיטתית בין שתי המערכות היא השגו העיקרי של דה סוסיר.

יחידות־הצורה (**מורפימות**). — שניות דומה במתודות הבלשניות החדשות אפשר לגלות גם בחקר יחידות־המבנה המקיפות והחשובות יותר בלשון, והן המורפימות, הצורנים. אפשר להגדיר את הצורן כ„יסוד קטן ביותר בעל משמעות" ולהגיע אל זיהויו בדרך מקבלת לזו שבה הלכו בזיהוי הפונימה; לדוגמה, מנוגדים במשמעות:

קִדַּשְׁתִּי קִדַּשְׁתִּי קִדַּשְׁתָּ קִדַּשְׁתְּ.

כשמנתחים סדרת־ניגודים כזו עד לגבול האפשר, מגיעים לזוגות של יסודות מנוגדים במשמעות:

—תי לעומת —ת (בזוגות קִדַּשְׁתִּי/קִדַּשְׁתְּ וכן קִדַּשְׁתִּי/קִדַּשְׁתָּ), שתפקידם לציין את גופי המדבר והנוכח; סדרת התנועות a—i ו־a—u (קרא מימין), שבאה להבדיל בטיפוס־מבעים זה את ה„אקטיווּם" מן ה„פאסיווּם". אחר בידודם של הצורנים הללו נשארת בכל אחד מן המבעים הנידונים הקבוצה ק—ד—ש, הכלולה גם במבעי־לשון אחרים, כגון קֹדֶשׁ, קָדוֹשׁ וכד': לעומת זה אפשר למצוא את ניגודי הצורנים ־תי/־ת ו־a—u / a—i (לקרוא מימין לשמאל) גם במקומות, שבהם אין ק—ד—ש מצוי: קִדַּשְׁתִּי/דִּבַּרְתִּי. מכאן שגם ק—ד—ש הוא צורן וגם בו אפשר למצוא הוראה קבועה.

בעיקרו של דבר, נבדל הצורן (מורפימה) מן הפונימה במה שהפונימה היא נטולת משמעות. נסיונות שונים לגלות בפונימות מסויימות משמעות סמלית (כגון התנועה i, הקפוצה מאוד, שרצו לראות בה סימן ל„קטנות"; באנגלית little, בצרפתית petit, באיטלקית piccolo, בהונגארית kis, ביוונית mikros [לעומת makros = גדול], ברומית minimus ועוד) נתבררו כבלתי־מכוונים אל האמת; שהרי נמצאות מלים, שבהן יש לאותה פונימה „משמעות סמלית" הפוכה בהחלט (כגון בתנועה i: באנגלית big, בגרמנית riesig, ברומית dirus, שהמשמעות שלהן היא — גדול, עצום, אדיר). לפיכך אין להאמין **בסמליות של ההגאים** (Lautsymbolismus, sound symbolism).

השיטה הסטרוקטוראלית לקביעת המורפימות מבוססת על כושר ההתחלפות וחלוקת ההופעה של המורפימות; כך אפשר לקבוע, ש־תי ו־ת הן מורפימות שונות, שהרי הן עשויות להופיע באותה „סביבה" עצמה; ולעומת זה — שהסדרות i — דגש חזק (לגבי העברית המקראית) a— ו e—a שייכות לאותה מורפימה עצמה, שהרי אינן מופיעות בסביבה לשונית אחת; a—e אפשרי רק בתוך מורפימה בעלת שלושה קונסונאנטים, שהאמצעי בהם הוא א, ר או ע (בֵּרַכְתִּי). בדומה לזה אפשר לקבוע, ש a–i, e–i ו –i „אפס" (העדר תנועה) הן בנות אותה מורפימה עצמה, שהרי הופעתן מחולקת בדרך מסויימת: a—i בא לפני ־תי, ־ת, ־ת, ־נו, ־תם, ־תן: i— „אפס" לפני ־ה, ־ו (דִּבְּרָה, דִּבְּרוּ), e—i לפני סיום „אפס" (דִּבֵּר).

לגבי המורפימות שנמצאו בדרך זו יש לב' שני תפקידים:

מילון. — א. **עריכת הרשימה** של כל המורפימות של לשון מסויימת; רשימה זו קרויה בשם מִלּון (ע"ע) אי לכסיקון של הלשון. בפועל כוללים המילונים המקובלים של הלשונות לא את כל המורפימות, אלא רק צורנים או קבוצות של צורנים „חפשים" — כלומר, צורנים, שהם כלל צורניו של מבע עצמאי; כגון: „בַּיִת" או „מַלְכוּת", או באנגלית: boy, play, kingdom ולא בּ־, או ו־, שהם כשלעצמם אינם יכולים ליצור מבע. אולם אין המילונות המקובלת מַקפדת על עקרון זה, מאחר שהיא רואה כ„ערך" במילון כל מורפימה, שנכתבת בכתיב הלאומי כתֵבה (קבוצת־אותיות) נפרדת. לפיכך נכללת המורפימה "as" במילון האנגלי, ולעומת זה אין כוללים במילון עברי את המורפימה המקבלת לה בעברית — „כְּ־", מאחר שאין נוהגים להפריד בכתב בינה ובין הצורן הבא אחריה, אע"פ שכזו כן זו הם צורנים „כפופים", ז. א. בלתי־חפשים. לאמיתו של דבר, אין המילונות עורכת

את רשימת כל הצורנים החפשים או קבוצות־הצורנים החפשיות („**מלים**”) שבלשון, אלא היא יוצרת כעין מחלקות מקבוצות־צורנים כאלו, שאינן נבדלות זו מזו אלא במורפימות כפופות מסויימות (קידשתי, קידשת וכד׳, אקדש, תקדש וכד׳ באות כולן ב„ערך” אחד). אך גם דרכי־האיחוד הללו הן שונות זו מזו בלשונות השונות, ולפעמים הן שרירותיות. יש (ביחוד במילונות השמית) שהמילון מסודר אף לפי צורנים לא־חפשים (ה„שרשים”). המילונות המקובלת אינה מזנחת את המשמעות, ולא עוד אלא שהיא רואה את עיקר תפקידה בקביעת משמעותן של המלים.

דיקדוק. — ב. כמו־כן צריכה הב׳ לבדוק את דרכי הצטרפותן של המורפימות השונות זו לזו, שהרי לא כל מורפימה עשויה להצטרף אל כל אחת מחברותיה. אין למצוא „צורה בלתי־כפופה מינימאלית” — כלומר, צורה, שאין לחלק אותה לשתי צורות בלתי־כפופות או ליותר מזה בלא שארית — „מלה” (ע״ע). שמכילה את הצורנים —תי (ר׳ למעלה) ו—ים כאחד. אדרבא, אפשר לחלק את מלות־הלשון לקבוצות, שבאחת מהן אפשרית הופעת —תי (והמורפימות המתחלפות בה) כגון קידשתי, קידשת וכד׳, ואילו בשניה אפשרית ההופעה של —ים וחילופיו (—ות וכיו״ב), ולקרוא, בקירוב בהתאם לחלוקה המסרתית, למחלקה האחת בשם „פעלים”, ולשניה — „שמות”.

אותו ענף־הב׳, המברר את דרכי הצירוף והחילוף של המורפימות, קרוי דקדוק (ע״ע). אמנם, בדרך המסרתית נוהגים לצרף ל„דיקדוק” גם את כללי הביצוע (ר׳ למעלה, עמ׳ 973) של הפונימות שבלשון מסוימת וכן את רישום מלאי הפונימות שבה; אך בהתאם לתפיסה המדוייקת יותר של הב׳ החדשה אין הדיקדוק מורכב אלא מן התיאור של אותם חילופי־פונימות, שיש להם תפקיד בציון „המשמעות” (כגון החלפת הסדרה a—a ב o—e בעברית לציון עבר במקום הוה־בינוני: שָׁמַר—שׁוֹמֵר), ה„מורפופונימיקה” (ביוו׳ μορφή = צורה), וכן מתיאור הצירופים של המורפימות, שלכל אחד מהם יש גם משמעות קבועה מיוחדת (מורפולוגיה, תורת־הצורות), למשל: „סוס—ים הוא ריבוי של סוס”; וכן מתיאור דרכי הבניה של מבע מינימאלי („משפט”. ע״ע) באמצעות מספר כלשהו של צורות בלתי־כפופות (תחביר, סינטכסיס).

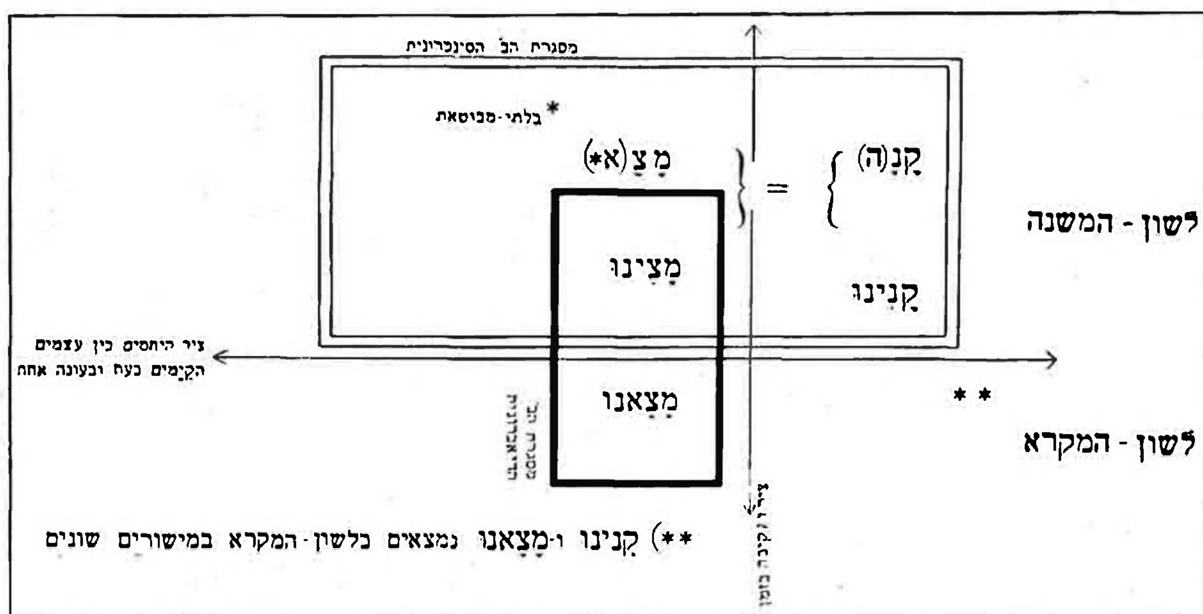
קביעת הקאטיגוריות של משמעות בכל לשון. — לעומת כל ענפי־הב׳ הללו, שעוסקים ב„מסמן” ובדרכי־בנייתו, עוסקת **הסמנטיקה** ביחסים השונים שבין המסמן והמסומן וכן בין המסמנים לבין עצמם (ההוראה, המשמעות). הרי יחס משמעות זה אינו זהותי בין כל שני מסמנים ובין כל שני מסומנים. פעמים, ש„צורה” מסויימת עשויה לציין כמה וכמה „עצמים”: וכל לשון מארגנת את העולם החיצוני ליחידות־משמעות (סימימות, sememes) בדרך שנראית לה. דוגמה ידועה להיערכות שונה של העולם החיצוני בתמונה הלשונית הוא סימון „שעונים” מסוגים שונים בלשונות האנגלית, הגרמנית והצרפתית: בשעון־הכיס (בגרמנית: Taschenuhr, באנגלית: watch, בצרפתית: montre), בשעון־המטוטלת (Pendeluhr, clock, pendule), בשעון־המגדל (בצרפתית: horloge), בשעון־המים (בגרמנית: Wasseruhr, בצרפתית: clepsydre), בשעון־החול (בגרמנית: Sanduhr, בצרפתית: sablier), ובשעון־השמש (בגרמנית: Sonnenuhr, בצרפתית: cadran solaire) רואה הגרמנית (ובעקבותיה העברית החדשה) סוג אחיד, שאבריו קשורים זה בזה בתופעה משותפת (קיום לוח ומחוג נע, או מכשיר למדידת־הזמן); תופעה זו נראית בעיניה כמרכזית; היא מהווה יחידת־משמעות, וע״כ הצורן Uhr (= שעון) משותף לכל המלים הללו. לעומת זה אין הקאטיגוריה המשמעותית „שעון” קיימת כלל בתודעתו של הצרפתי או האנגלי; כל אחד מן העצמים הנזכרים נקרא בשם מיוחד, ואין בהכרתם של העמים הללו כל ערך לתופעה או לתכונה, המשותפת לאותם העצמים. דרך ה„אירגון” של העולם החיצוני ליחידות־משמעות שונה אצלם מדרכם של הגרמנים.

העדר „דיקדוק כללי”. — חשיפת הקאטיגוריות המשמעותיות ע״פ אמצעי־הביטוי הלשוניים ולא ע״פ קני־מידה „כלליים” או „מוחלטים” (ר׳ למעלה, עמ׳ 968) חשובה בתחום ה„יחסים” (כלומר, הקשרים הדיקדוקיים בין „מושגי עצמים”) עוד יותר מבתחום ה„עצמים”. אין אפשרות לקבוע „יחסים דיקדוקיים”, שיש להם תוקף כללי או מוחלט בכל הגילויים הלשוניים של המין האנושי כולו; ואף הקאטיגוריות, הנראות לנו כבסיסיות ביותר — כגון אלו של הגוף, הזמן והמספר —, אין לקבוע אותן אלא על־פי ניתוח הצורנים (עפ״ר: הכפופים) של כל מערכת לשונית לחוד, ואי־אפשר להניח מראש אף את קיומה של אחת מהן ב„תודעת־הלשון” (= מערכת הקאטיגוריות) של כל עם ועם. ה„דיקדוק הכללי” של הומבולט (ר׳ למעלה) נשאר בשביל הב׳ המדעית הנחה, שהמחקר מתקרב יותר ויותר להכרת ריחוקה מן האמת העובדתית.

ספק בתחומה של הב׳ ספק בתחומי המקצועות העוסקים ביצירה האמנותית ובאסתטיקה, הוא הטיפול בכל אותן התופעות הלשוניות, בע״פ ובכתב, שאינן מכוונות למסירת המשמעויות. הגדלתה והקטנתה של עצמת־הדיבור, החשת הקצב או האטתו, דיבור מתוך הפסקות או ברהיטות מרובה, העדפת סדר מסויים של היסודות הלשוניים על סדר אחר, העדפת הגאים מסויימים או מורפימות בעלות אורך או חוזק מסויים במקומות מסויימים של הרצף הקולי, ועוד ועוד — כל אלה אמנם אינם משנים את מה שנוהגים לקרוא בשם „תוכן”־המבע, אך הם משפיעים הרבה על נכונות של השומע (או הקורא) לקלוט „תוכן” זה בדרך רצויה למשמיע (או לכותב); לכל אלה ביחד קוראים בשם **סיגנון**. תורת **הסיגנון** (סטיליסטיקה) היא רק בחלקה ענף של הב׳.

שיטות העבודה. השיטה הסינכרונית (תיאורית), הדיאכרונית (היסטורית) והמשווה. — כל ענפי הב׳ שנזכרו עד עכשיו, אינם מתכוונים אלא לתיאור מערכת לשונית אחת בזמן ובמקום נתונים (**ב׳ תיאורית** או **דסקריפטיווית**, **ב׳ סינכרונית** — שבגדר זמן אחד). אך הב׳ עוסקת, כאמור, גם בהשוואתן של מערכות־לשון שונות; אם מערכות אלו שייכות לאותה החברה הדוברת עצמה או ליורשיה ואינן נפרדות זו מזו אלא בזמן בלבד, נקראת הב׳ העוסקת בהשוואתן **ב׳ היסטורית**; אם אין קשר של ירושה ישירה בין דובריהן של מערכות־הלשון הנידונות, נקראת הב׳ החוקרת אותן **ב׳ השוואתית** או **משווה**. **המתודה ההיסטורית** (או **הדיאכרונית**) רואה כל יסוד ויסוד של מערכת לשונית לא מבחינת מקומו במסגרת היסודות של אותה המערכת, אלא מבחינת יחסו ליסודות, הנראים כמתאימים לו במערכות קדומות או מאוחרות יותר.

לדוגמה: מקומה של הצורה הלשונית „מצינו” של העברית המשנית לפי הב׳ הדיאכרונית ולפי הב׳ הסינכרונית:

השיטה ההיסטורית עשויה גם להביא לידי השקפה שונה מזו שמַקנה לנו השיטה התיאורית, על ה„סדיר" וה„בלתי־סדיר" במערכת הלשונית. צורת־הריבוי האנגלית oxen (שוורים) יש בה משום „חריגה" מן הסדר במערכת השלטת כיום, שבה מסתיימות צורות־הריבוי של שמות־העצם ב־s, אך היתה צורה סדירה במערכת קדומה, שבה נסתיים חלק מרובה של שמות־עצם (ושמות חיות ביחוד: kine = פרות, swine = חזירים) ב־n בלשון הריבוי; הואיל והצורה oxen מתבססת על צורה עתיקה יותר, שנוצרה בהתאם לתהליכים הגאיים כלליים בלשון האנגלית, הרי מבחינת הב׳ ההיסטורית היא סדירה דוקה. לעומת זה צירוף־לשון כמו It is me (= זהו אני) באנגלית הוא בלתי־סדיר מבחינה היסטורית (כי me במקורו הוא אקוסאטיווס של הכינוי „אני" ומשמעותו הקדומה היא „אותי"), בעוד שהוא סדיר מבחינה סינכרונית (שהרי אילו אמרו, כדרישתם של מדקדקים נורמאטיוויים [קובעי כללי־הדיבור] It is I, היה בכך משום מקרה יחיד של שימוש ב־I, כבצורה בלתי־כפופה ולא כבצורן כפוף לפועל; למשל: I go).

הדרישה העקרונית של הב׳ החדשה היא, איפוא, להבחין הבחנה ברורה בין השיטה הסינכרונית ובין הדיאכרונית, לא לערבב אותן זו בזו, ולהכיר בכל שיטה ובמסקנותיה לחוד.

לב׳ ההיסטורית שתי מטרות עיקריות שמשולבות זו בזו:

א. גילוי העקרונות הכלליים — הרוחניים־הנפשיים או הפיסיולוגיים — של תהליכי־ההתפתחות בתוך המערכות הלשוניות.

סוגי התהליכים ההיסטוריים. — על התהליכים הרוחנים־הנפשיים נמנים בין השאר האנאלוגיה (ר׳ למעלה), הדיפרנציאציה (ביטול מצב, שבו כרוכות שתי צורות לשוניות למשמעות אחת או שתי משמעויות לצורה לשונית אחת, לטובת מצב שבו קיים התאם חד־חד־ערכי בין ה„מסמנים" ובין ה„מסומנים": במקום „הוא גר" [הווה ועבר] אנו נוהגים לומר: „הוא גר" [הווה] לעומת „הוא היה גר" [עבר]; מאחר שהיו קיימות שתי צורות־ריבוי brothers ו־brethren למלה brother [אח] באנגלית, יוחדה הראשונה מהן לסימון בני־משפחה, והשניה ל„אחים" במובן חברותי: „בני אגודה אחת"), והתפתחויות שונות בהעתקת תחום־ההוראה של מלים, כגון קריאת השלם בשם הלקו (pars pro toto: „קורת־גג" במקום „בית"), קריאת עצם בשם הפעולה שיצרה אותו („צילום"), ועוד ועוד.

התהליכים הפיסיולוגיים נמצאים בשטח הפונֶטיקה או הפונולוגיה ההיסטורית. והעיקריים שבהם הם ההדמות (אסימילציה) והדיסימילציה. הדמות היא השתוות של אחת מן התכונות או של כל התכונות הקוליות של הגה אחד אל הגה אחר שבקרבתו: לדוגמה: הזדמן לעומת הסתמן, כי הקוליות (ר׳ למעלה, עמ׳ 973) של הז׳ עוברת אל הת׳ של סימן ההתפעל והופכת אותה לד׳: יִסַּע — יִסְסַע, ולא יִנְסַע („הידמות גמורה" של הנ׳ לקונסונאנט הסמוך לה).

דיסימילאציה היא ביטול של תכונה קולית או תכונות קוליות שוות בשתי פונימות סמוכות זו לזו: למשל: המבטא מכחיש תחת מַכחיש במערכות־הלשון של דוברים, שבפיהם מבוטאות כ ו־ח באותה דרך־ההשמעה. חקירתם של תהליכים אלה היא מתפקידיה של הפונטיקה (ע"ע) ההיסטורית.

ב. תפקידה השני של הב׳ ההיסטורית הוא לקבוע את ההתאם הנכון שבין כל יסוד שבמערכת לשונית אחת ובין כל יסוד שבמערכת קרובה לה. כך, למשל, קובעת הב׳ ההיסטורית, שהפונימה הצרפתית s מוצאה, לכל הפחות, משלוש פונימות רומיות: מ־s ב־sens–[sā] („מובן"; רומית sensum), מ־k ב־[sā] — cent („מאה"; רומית: centum, בטא: kentum) ומ־t ב־[nasyō] — nation („אומה"; רומית: nationem, בטא: nati onem); בדומה לזה כלולה בגדר הב׳ ההיסטורית הקביעה, שפועל שב„גזרת ל"ה" בלשון־המשנה בא במקום פועל שבגזרת ל"א בלשון־המקרא (ר׳ את הדיאגראמה שלמעלה). כן קובעת הב׳ ההיסטורית את גילגולי המורפימות והמלים מדור לדור (מוצאה של המלה הצרפתית elle = „היא" הוא מן המלה הרומית illa = ההיא). בתחום זה מתלכדת הב׳ ההיסטורית במידה מרובה עם האֶטימולוגיה (ע"ע).

בדרך חקירתה מגעת הב׳ ההיסטורית מצורות, שיש עדויות להן, אל צורות קדומות יותר, שאין להן עדויות. כאמור עלולה הב׳ ההיסטורית לגלות עקרונות, שלפיהם מתפתחות הצורות. על יסוד העקרונות הללו אפשר להגיע לכלל מסקנה בנוגע לצורה הלשונית הקדומה, שממנה התפתחה

צורה חדשה, אע״פ שאין ברשותנו עדויות לצורה הקדומה. הב׳ ההיסטורית משתמשת לצרכי חקירותיה אף בצורות, שאין להן עדויות ושאינן אלא פרי הקש, אלא שהיא מסמנת אותן בסימן מיוחד (כוכב *); בצידו של סימן זה משמשים כסימנים מוסכמים: $a'' = b < a$ מתפתח לb; b נולד מa״; או להפך: $a'' = b > a$ נולד מb; b מתפתח לa״. למשל: ליהנוֹת (לשון־המשנה) < להֵהָנוֹת (לשון־המקרא).

הב׳ המשווה משתמשת בשיטות דומות ומטרותיה דומות לאותן של הב׳ ההיסטורית. היא קובעת בראש ובראשונה את קיומן של תופעות לשוניות משותפות, לכל הפחות, בשתי חברות של דוברים, וכן את היחסים הקבועים שבין יסודות או תופעות מסויימים במערכות־הלשון השונות. למשל: רוב הפונימות š (ש) שבעברית, ה„מתאימות״ (ז״א מצויות בצורנים דומים מאוד בצורתם ובמובנם) לš (ש) שבארמית, מתאימות ל$_s$ (س) בערבית: שֶׁבַע — שְׁבַע (ארמית) — سبع (סַבְּעֻן), שָׁכַן — שְׁכַן — سكن (סַכַּנַ), שָׁמֵן — שְׁמִין — سمين (סַמִינֻן). רוב הפונימות š (ש) שבעברית, המתאימות לΘ (ת) שבארמית, מתאימות לΘ (ث) בערבית שָׁלֹשׁ — תְּלָת — ثلاث (תַלַאתֻן), שׁוֹר — תּוֹר — ثور (תַוְרֻן), שֶׁלֶג — תְּלַג — ثلج (תַלְגֻ׳ן), שְׁמֹנֶה — תְּמָנְיָא — ثمانية (תַמַאנִיַתֻן).

גזעי לשונות. — משנקבע מספר ניכר של התאמים כאלה בין שתי מערכות־לשון, אומרים שהלשונות הן „קרובות״. כל הלשונות, הקרובות זו לזו, מהוות קבוצת־לשונות או משפחת־לשונות.

בין ההתאמים ההדדיים, שעל־פיהם קוֹבע הבלשן את קרבתן של שתי לשונות, צריך להיות מספר ניכר של התאמים פוֹנוֹלוֹגיים ודיקדוקיים; התאמים חיצוניים בלבד במלאי המוֹרפימות (כגון דמיונות במילוֹן) אינם נחשבים בדרך כלל כמספיקים לקביעת קרבתן של לשונות, שהרי מלים (ביהוד) עשויות לעבור בקלות מלשון ללשון בתנאים תרבותיים מסויימים (ע״ע אֶטימולוגיה). שיטת־השוואה מדוייקת לקביעתה של קרבת־לשונות פותחה על־ידי הב׳ ההודו־אירופית (ע״ע הודו־אירופיות, לשונות).

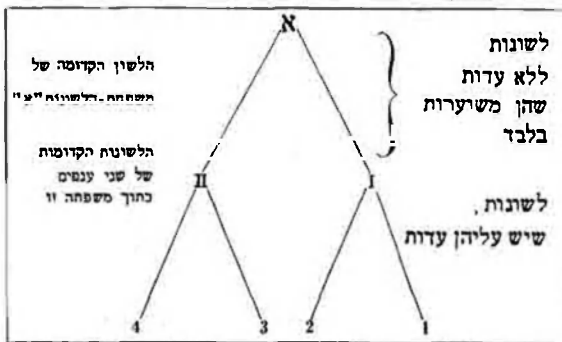
באמצעותה של שיטה זוֹ הגיעה הב׳ עד היום לקביעת מספר של משפחות־לשונות, שהעיקריות שבהן הן אלו:

א. הלשונות השמיות (ע״ע).
ב. הלשונות החמיות (ע״ע).
ג. הלשונות ההודו־אירוֹפיוֹת (ע״ע).
ד. הלשונות האוּגרוֹ־פיניות.
ה. הלשונות האַלטאיות.
ו. הלשונות המוֹנגוליות (ע״ע).
ז. הלשונות הדרַוידיות (ע״ע).
ח. הלשונות הסיניוֹת־טיבטיות (ע״ע).
ט. הלשונות המלאיות־פולינזיות (ע״ע).
י. לשונות בַּנטוּ (ע״ע).
ועוֹד.

מונחים אחדים, דומים לנזכרים, אינם מסמנים משפחות־לשונות, אלא קבוצה של לשונות, שהן מדוברות בפיהם של בני גזע אחד או בפיהם של תושבי איזור גֵאוֹגראפי מסויים, כגון: „לשונות אינדיאניות״ או „לשונות אפריקניות״. עם זה מכירים היום בקיומן של לשונות, שהן חסרות קשר משפחתי ללשונות אחרות, וכן בלשונות, שקשריהן המשפחתיים עדיין לא נקבעו, כגון הלשון השוּמרית (ע״ע).

בקשר לכל ה„משפחות״ הנזכרות קיימת הבעיה, באיזו מידה מוצדקת ההמשלה ל„משפחה״. המונח „משפחה״ מעלה על הדעת את הרעיון בדבר „צאצאים״ מ„אֵם״ או מ„אָב״ קדמונים („השיטה הגנֵאלוֹגית״ של הב׳ המשווה). ביסודו של רעיון זה מוּנחת האמונה, שבנותיה של כל אחת מן המשפחות הללו נסתעפו במשך דורות הרבה מלשון מוגדרת אחת, שהיתה מדוּברת בחברה לשונית מסויימת, למשל „השמית הקדומה״ (לשונם של „השמיים הקדומים״). בעיית קיומן או אי־קיומן למעשׂה של ה„לשונות הקדומות״ בראשית תולדותיהן של משפחות־הלשונות היא אחת מן השאלות, שבהן נחלקו ביותר חוקרי־הב׳ בתקופתנו.

בעיות התפיסה הגנֶאלוֹגית בגזעי־הלשונות. — הנחה זו („תורת שושלת־היחסים״) שהיא קשורה בהשקפה, שהבדלי־הלשון בין הפרטים ובין קבוצות קטנות נתרבו במרוצת־הזמן עד כדי הפרדת לשונות גמוּרה, מצטיירת באופן גראפי כלהלן:

להנחה כזו משמשות בין השאר סיוע העוּבדות הבאות:

1. הב׳ ההיסטוֹרית חוקרת את צורותיהן הקדוּמות יותר של הלשונות הידיעות לנו בשלבן המאוחר ביותר ומגעת צעד אחר צעד לשלבים עתיקים יותר.

אם חוקרים בדרך זוֹ שתי לשונות, שקרבתן נקבעה, מתברר, שההבדלים הגדולים, שאנו מוֹצאים בהרבה מתופעוֹתיהן, עלולים לפעמים קרובות להתמעט ולהצטמצם כשמבי־אים בחשבון צורות־לשון עתיקות יותר; לדוגמה המלה: „צהוֹב״, שהיא

בגרמנית עילית חדשה:	gelb	באנגלית חדשה:	yellow
״ ״ בינונית:	gelw	״ בינונית:	yelow
״ ״ עתיקה:	gelo	״ עתיקה:	geolo

ומתוך כך אפשר לבוא לכלל ההנחה (שכבר נזכרה למעלה), שע״י מעבר לשלבים עתיקים עוד יותר אפשר להגיע לביטול כל הבדלים, כלומר ל„לשון הקדומה״.

2. במקרה אחד, לכל הפחות, אנו מכירים את הלשון „האם״ ואת „בנותיה״: רומית והלשונות הרומניוֹת (ע״ע).

3. קשה להבין, כיצד נולדו לשונות דומות כל־כך זוֹ לזוֹ במבנה שלהן, כמו, למשל, הלשונות השמיוֹת, בלא שהיו קשורות זוֹ בזוֹ קשר של יחסים.

אולם כנגד ההנחה של „שושלת־היחסים״ מציינים בין השאר את העוּבדות הבאות:

1. עצם מצבן של הלשונות ההיסטוֹריוֹת אינוֹ נותן מקום להנחה בדבר קיומה של שושלת־יחסים מסויימת. אין כל אפשרות לקבוע מספר של תופעות לשוניות, שהן מצויות בענף אחד של משפחה, ולעוּמתן — תופעות מנוּגדות להן, שנמצאות בענף אחר. לדוגמה: צורות הmedium (קאטיגו־ריה דיקדוקית, המתאמת בקירוב לנפעל שבעברית) בלשונות

...ינות־התרבות בעולם

(Meillet-Cohen. Les langues du monde לפי)

פירושי הציונים

המספרים שבסוגריים מציינים את מספר הדוברים הנאמד (במיליונים), בתחום שבו לשונם היא לשון התרבות או לשון המדינה או בשטחים אחרים.

...עברית (1)
...ארמית (0.25)
...ערבית (45)
...חכשית (10)
...ת (4)

...ירופית
...ונית:
...גרמנית (85)
...הולאנדית (13)

7. לשונות סקאנדינאוויות (13)
8. אנגלית (250)

II רומאנית:
9. צרפתית (40)
10. איטלקית (45)
11. רומנית (16)
12. ספרדית (65)
13. פורטוגזית (38)

III 14. אלבאנית (2)

IV 15. יוונית (8.5)

V 16. ארמנית (3.5)

VI באלטית־סלאווית:
17. רוסית (100)
18. בילורוסית (10)
19. אוקראינית (36)
20. פולנית (29)
21. צ׳כית וסלובאקית (10.5)
22. סרבוקרואטית וסלובנית (11)
23. בולגארית (7)
24. לשונות באלטיות (4.5)

VII תורו־איראנית:
25. פרסית (9)
26. ניבים הודיים תורו־אירופיים (260)

ד. אוגרו־פינית
27. הונגארית (11)
28. אסטונית (1)
29. פינית (5)

ה. אלטאית
30. תורכית (17)

ו. 31. מונגולית (3.5)

ז. דראווידית
32. ניבים הודיים דראווידיים (72)

ח. סינית־טיבטית
33. סינית (400)
34. תאי (סיאמית) (7)
35. טיבטית (5)
36. בורמנית (10)

ט. מלאית־פול...
37. ניבי...

י. באנטו
38. סוא...

יא. גזעי לשונ...
39. חאו...
40. ניאו...
41. קור...
42. יפא...
43. וימנ...

ההודו־אירופיות העתיקות: יש שה medium מסתמן ב r ויש שהוא מסתמן ב a; לפיכך אפשר להגיע לכעין חלוקת־לשונות.

מדיום ב r מוצאים אנו:

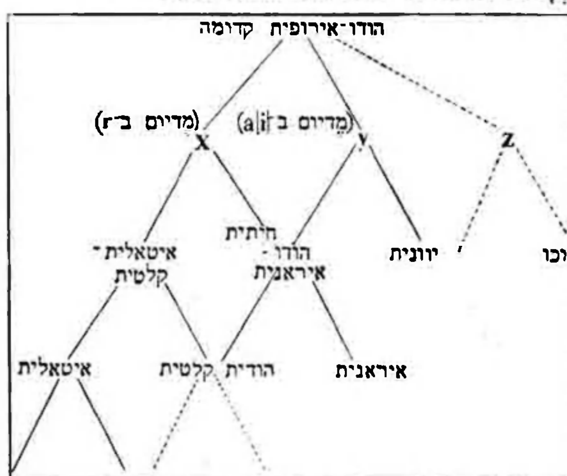
ב ל ש ו נ ו ת ה א י ט א ל י ו ת (למשל, ברומית): uident — הם רואים; uidentur — הם נראים.

ב ח י ת י ת: zennanzi <*zennanti — הם גומרים; zennantari — הם נגמרים.

ב ק ל ט י ת (אירית עתיקה): berit — הם נושאים; bertir — הם נישאים.

לעומת זה מסתמן הנפעל ב a, למשל, ב י ו ו נ י ת: o'nine:mi, o nina:mi „אני מועיל" –o'ninamai „אני מפיק תועלת". בהודית עתיקה: kuruanti — הם עושים, kuruatai — הם נעשים.

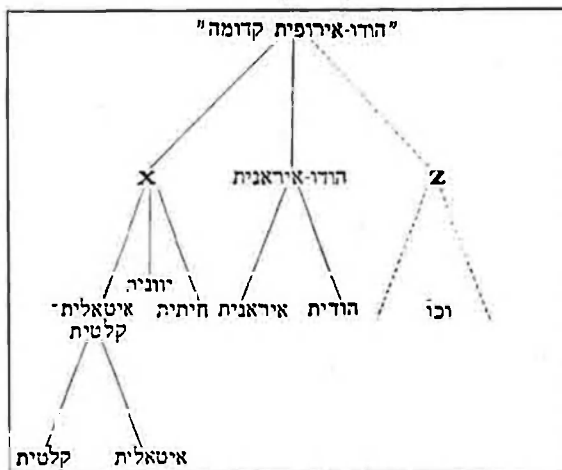
לפיכך עלינו להניח, שבעיקרו של דבר מסתעף עץ־היחסים לחמש הלשונות הנזכרות כלהלן:

עם זה אפשר לבדוק, אם התנועות a ו e קיימות כשתי פונימות נפרדות בלשון או „נתאחדו" ל a: למשל, המושג „הנהו" (באנגלית: he is) הוא

בהודית עתיקה:	asti	anti	מתנגד
ביוונית:	esti	anti	לפני, כנגד
בחיתית:	*esti>eszi	hanza (*hantia)	הצד שלפנים
באיטאלית (רומית):	*esti>est	ante	לפני
בקלטית (אירית עתיקה):	is	agat	ינהיגו־נא (השוו' ר'מית: agant)

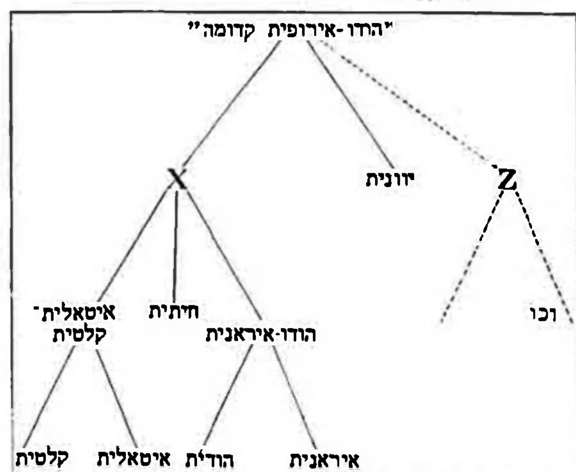
על־פי נתונים אלה מתקבל עץ־יחסים כזה:

לסוף, אם נבדוק את הצורות של יחסת האבלאטיווס („מן..."):

בהודית עתיקה	açua:d, açuatas	(מן הסוס)
בחיתית	antuhsaz(-ats)<*-atas	(מן האיש)
באיטאלית (רומית עתיקה)	filio-d	(מן הבן)
ביוונית	ant'hro:pou	(מן האיש)

תיווצר חלוקה גנאלוגית כזו:

מה הם, איפוא, יחסי־הקרבה ההדדיים של הלשונות ההודית העתיקה, היוונית, האיטאליות, החיתית, אם מקומן של כל אחת מהן שונה כל אימת שמביאים בחשבון תופעה לשונית אחרת? ובכלל, כיצד אפשר לתאר תהליך גנאלוגי, אם התכונות התורשתיות של הדורות השונים נתונות בעירבוביה כזו?

2. הנחת־היסוד של תורת „עץ־היחסים" מבוססת על ההשקפה, שבמרוצת־הדורות חל בחברת־הלשון תהליך של התפצלות. אולם אנו עדים תכופות לתהליך בכיוון הפוך — תהליך של התקרבות מודרגת של לשונות או ניבים שונים זה לזה עד כדי הזדהות, תהליך, שממריצים אותו צרכים חברותיים, מסחריים, מדיניים, ועוד. לאמיתו של דבר, כמעט שאין אנו עדים אלא לתהליכים מסוג זה בלבד.

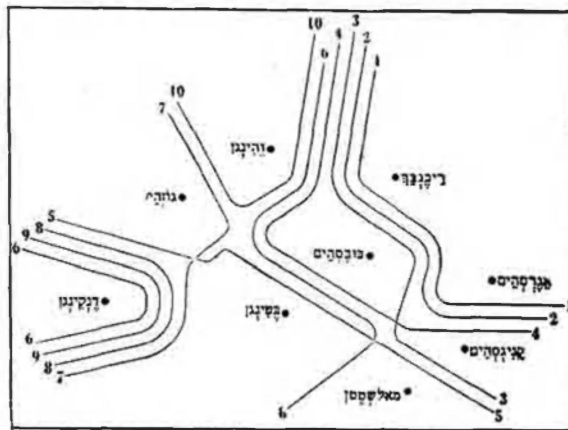
3. הדוגמה של הלשון הרומית ו„בנותיה" הרומאניות עשויה להביא אותנו גם לידי הנחה מתנגדת לזו של „הלשון הקדומה". שהרי אפשר להכיר, שלא הלשון־„האם" ותהליך־ההתפצלות הולידו את הלשונות־ה„בנות", אלא לשונות ש ו נ ו ת מן הרומית דוקה — לשונות, שעמהן באה הרומית במגע בתקופת התפשטותה של האימפריה הרומית ושהטביעו את חותמן על הרומית; לפי היסודות השונים, שנקלטו לתוך הרומית בכל מקום ומקום, נוצרו טיפוסי־לשון שונים זה מזה עד כדי כך, שהדוברים של טיפוס־לשון אחד שוב לא הבינו את הדוברים של טיפוס־לשון שני. כלומר, נוצרו לשונות נפרדות.

תורת הגלים, איסוגלוסות, גאוגראפיה בלשנית. — על־יסוד הנימוקים הללו פותחה תורה („תורת־הגלים", עי' למעלה, עמ' 969), שלפיה אין מציאותן של לשונות קרובות זו לזו בזמננו אלא פרי ההשפעה ההדדית, שלשונות שונות היו נתונות לה במשך זמן ניכר. „חידוש" לשוני (הרגל לשוני חדש), שנוצר באיזה מקום שהוא, מתפשט — לפי תורה זו — בשטח גדל והולך. תורת־הגלים נראתה הולמת יותר את העובדות הממשיות ולימדה את החוקרים לרכז את

תשומת־לבם לתפוצותיהן של תופעות לשוניות, וכך נוצר ענף חדש בבלשנות: הב׳ הגֵאוגראפית, שמכשירי־עבודתה ועם זה פירות־מאמציה הם האטלאסים הבלשניים.

להמחשת תגליותיה משתמשת הב׳ הגֵאוגראפית באִיסוֹגלוֹסה (ר׳ למעלה, עמ׳ 969) — קו, שהוא מצוייר במפה גאוגראפית ומקיף תחום, שבו שלטת תופעה לשונית מסויימת. תחומים, שמוקפים ע״י איסוגלוסות אחדות, הם תחומי־לשון בולטים, שבהם שליטות תכונות דיאלֶקטיות מודגשות ונבדלות מאלו של תחומים אחרים.

בציור שבעמ׳ 986 (למעלה) מובאות, לשם דוגמה, כמה איסוגלוסות מאחד האזורים שבשוואביה (גרמניה). בטבלה שלמטה ניתן פירושם של הנתונים הלשוניים, שהן מציינות.

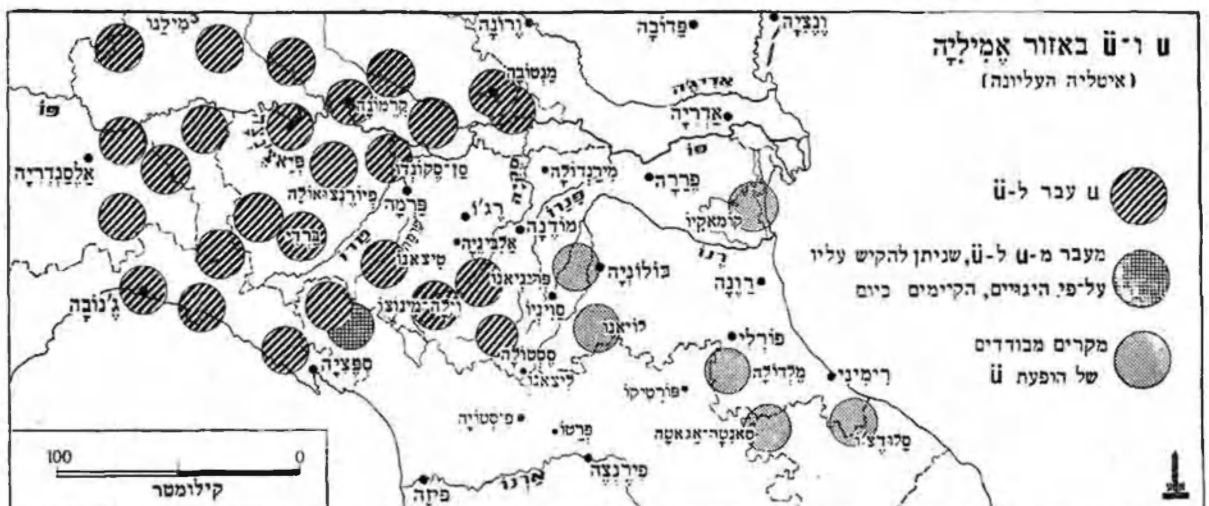
על־פי: Bloomfield, Language, עמ׳ 326/7

<table>
<tr><th></th><th>וֶהינגן</th><th>גוזֶהים</th><th>דֶנקינגן</th><th>בֶּטינגן</th><th>מאלשְטֶטן</th><th>קֶנִיגסֶהים</th><th>ריכֶנבך־אגרסֶהים</th><th>בּוּבּסֶהים</th><th></th></tr>
<tr><td>״תנור״</td><td colspan="6">ofə</td><td>ōfə</td><td>ofə</td><td>1</td></tr>
<tr><td>״למעלה״</td><td colspan="6">uffi</td><td>nuff</td><td>uffi</td><td>2</td></tr>
<tr><td>״זמן״</td><td colspan="5">tsit</td><td colspan="2">tsejt</td><td>tsit</td><td>3</td></tr>
<tr><td>״שעועית״</td><td colspan="6">bō</td><td colspan="2">bāw</td><td>4</td></tr>
<tr><td>״סוף״</td><td colspan="2">ɛ̄t</td><td colspan="3">ajt</td><td colspan="3">ɛ̄t</td><td>5</td></tr>
<tr><td>״לקצור״</td><td colspan="2">majə</td><td>mɛjə</td><td>majə</td><td colspan="4">mɛjə</td><td>6</td></tr>
<tr><td>״צבע״</td><td>farb</td><td colspan="2">farb</td><td colspan="5">farb</td><td>7</td></tr>
<tr><td>״זקן״</td><td colspan="2">alt</td><td>alt</td><td colspan="5">alt</td><td>8</td></tr>
<tr><td>״שיכור״</td><td colspan="2">truŋkə</td><td>trūkə</td><td colspan="5">truŋkə</td><td>9</td></tr>
<tr><td>״ללכת״</td><td>gō</td><td colspan="7">gaw</td><td>10</td></tr>
</table>

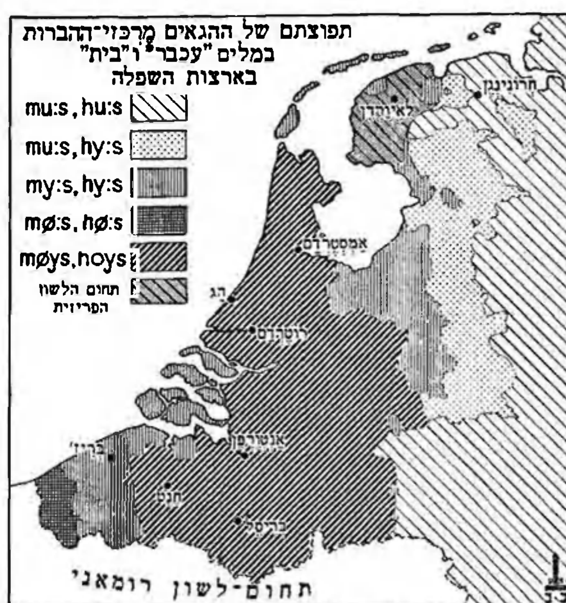
השימוש באיסוגלוסות הוא, איפוא, שיטת־עבודה טיפוסית לאותו ענף־הב׳ המכונה דִיאלֶקְטוֹלוֹגִיה (ע״ע). בשם דיאלקט או ניב נוהגים אנו לקרוא לאחת מן הצורות של לשון מסויימת. היחס בין הניב הבודד (כגון לשונה של עיר מסויימת) אל כלל ניביה של „הלשון" הוא ביחסה של „הלשון" בכללה אל קבוצת־הלשונות שהיא נמנית עליה, ואין אפשרות לקבוע בבירור, אימתי יש לקרוא למערכת לשונית מסויימת בשם „לשון" ואימתי בשם „ניב". גם בעיית היחס שבין ניב ולשון מן הבחינות ההיסטורית והגֶנֶטית היא כבעיית היחס מבחינות אלו בין לשון מסויימת אל משפחת־הלשונות, שהיא נמנית עליה: כלום התפצלה לשון אחת לניבים, או שמא אין לשונה של מדינה מסויימת, הלשון הלאומית, אלא פרי התקרבותם ההדדית של הניבים, המדוּברים במקומות מסויימים ובפיהן של שכבות־עם שונות? במידה שהדברים ניתנים לתצפית ישירה בב׳ המודרנית (כגון בשבטי־אפריקה), יש סמוכים לאמיתותה של הדעה השניה. — מכאן שהדיאלקטולוגיה אינה אלא ענף של הב׳ המשווה.

דרך־המחשה אחרת של תוצאות המחקר הדיאלקטולוגי היא הרישום הסכמאטי של תופעות־לשון במפה גאוגראפית באחת משתי הצורות המודגמות במפות שלהלן (עמודים 985/6 למטה, ו987).

בכמה וכמה ארצות (צרפת, גרמניה ועוד) נעשית מטעם מוסדות מדעיים ממלכתיים עבודת־רישום מאורגנת של עובדות לשוניות בישובים שונים. כל הנתונים מתרכזים באוסף־מפות, כלומר, באטלאס הבלשני.

על־פי Jaberg–Jud, Sprach- und Sachatlas Italiens und der Südschweiz

על־פי Kloeke, De Hollandsche expansie

כשם שהב׳ כולה מתגלית בכמה משיטות־עבודתה (סינ־כרונית, היסטורית, משווה), כך מתגלה בשיטות אלו כל אחד מאותם הענפים, המטפלים בלשון נתונה: כך מצויים פונולוגיה סינכרונית והיסטורית, דיקדוק תיאורי, היסטורי ומשווה, תחביר היסטורי ומשווה וכיו״ב.

חלוקה לא־גנאלוגית של לשונות. — כמה בלשנים משווים מן הדורות האחרונים ראו תועלת בחלוקת הלשונות לפי טיפוסי־המבנה שלהן וחשבו, שקיימת אפשרות למיינן כלהלן: „נוטות" (inflecting, flektierend), „מדבי־קות" (ע״ע אגלוטינציה), „מבודדות" (isolating) ו„מרכזות" (incorporating); אך המורפולוגיה והמורפונמיקה החדשות כמעט וביטלו את חשיבותן של חלוקות אלו; וע״ע דקדוק.

הב׳ יכולה לעסוק גם במערכות־לשון, שדובריהן אינם מהווים חברות סמוכות זו לזו, אלא שכבות שונות (רבדים) בתוך קבוצה לאומית או מקומית; מערכות־לשון, שהן סגר־ליות לאחת מן השכבות של חברה מסויימת, קרויות בשם שפות מיוחדות (Sondersprachen, special languages); שפות מיוחדות עלולות להיות לשונותיהם של אנשי מקצועות מסויימים (jargon או slang) או של קבוצות־מיעוטים מסויימות או — בחברות מסויימות — „שפת־הנשים" או „שפת־הילדים". לשתי השפות המיוחדות האחרונות מוקדשת בדור האחרון תשומת־לב מרובה; לשפת־הילדים — מתוך ההנחה, שההתפתחות המודרגת של היכולת הלשונית בילד הנורמאלי עשויה לשקף את התפתחות הלשון של המין האנושי כולו; ואילו ההבדלים הקיימים (בחברות פרימי־טיוויות ביחוד) בין הרגלי הדיבור של הנשים ובין אלה של הגברים נחקרים עפ״ר מטעמים סוציולוגיים.

מתוך תשומת־לב לתכליותיה החברותיות של הלשון נוהגת הב׳ להשתמש גם במונחים הבאים: לשון־תחבורה (parler courant, Verkehrssprache) — כלומר לשון, שנועדה לשמש אמצעי־קישור בין יחידות, שניביהן הרגילים נבדלים זה מזה); לשון יומיומית (colloquial language, parler d'usage, Umgangssprache) — לשון, שמשמשת בעיקר בתוך יחידה מקומית או לאומית), לשון־המדינה (לשון־הקישור של יחידה מדינית — עפ״ר אחד מניבי־המדינה, שבו מש־תמשים למטרות רשמיות); וכן מקובלים המונחים: לשון מנהג או סטאנדארד (לשונה של השכבה החברותית, המוכרת כעיקרית במדינה), לשון תת־מנהג או סוב־סטאנדארד או עממית־וולגארית — לשונה של שכבה חברותית, שנחשבת כנחותה מזו של דוברי־הסטאנדארד.

סיכום. מצבה של הב׳ בזמננו. — הב׳ של המאה ה20 ידעה להתקדם מן התעודה הכתובה ומן ההסתכלות המרוכזת בהיסטוריה של הלשונות אל הבדיקה הקפדנית של הלשון המדוברת ולתיאורה המדוייק הן מבחינת מהותו הפי־סיקאלית של הרֶצף הקולי הן מבחינת מבנהו. כן גרמה לה ההתרחקות המודרגת מחֵקר מצבי־לשון עתיקים לפרוש מהיסטוריוניות מוגזמת ומראיית החדש כעיוות של הישן: הצגת התיאור במקום הנורמאטיוויזם הנושן של מדקדקים קדומים באה בד בבד עם חקירה אובייקטיווית של הרגלי־הלשון של החברה. אפשר לומר, שעם פתרון השאלות המתו־דיות האחרונות, צפוי לב׳ שיגשוג בעשרות השנים הקרובות כאחד מן המקצועות הראשיים של המדעים ההומאניסטיים.

צבי אלנר, מבוא לתורת הפונטיקה הכללית, תשי״א; נ. ה. טור־סיני (טורטשינר), הלשון והספר, תשי״ד, כרך א׳, עמ׳ 163–195, 261–281; ח. רוזן, שיחות על לשון והיסטוריה, תשי״ד; H. Steinthal, *Geschichte der Sprachwissenschaft bei den Griechen und Romern*, 1863, 1892²; Th. Benfey, *Geschichte der Sprachwissenschaft und orientalischen Philologie in Deutschland*, 1869; F. N. Finck. *Die Haupttypen des Sprachbaus*, 1910; W. Wundt, *Volkerpsychologie*. I, *Die Sprache*, 1911/12³; H. Paul, *Prinzipien der Sprachgeschichte*, 1920⁵; E. Sapir, *Language*, 1921; F. de Saussure (ed. Bally–Sechehaye–Riedlinger), *Cours de linguistique générale*, 1916–1943³; J. Vendryes, *Le langage*, 1921; A. Dauzat, *La géographie linguistique*, 1922; O. Jespersen, *Language, its Nature, Development and Origin*, 1923; id., *The Philosophy of Grammar*, 1924; A. Meillet, *Linguistique historique et linguistique génerale*, 1926; id., *La methode comparative en linguistique historique*, 1925; id. et M. Cohen, *Les langues du monde*, 1924, 1952²; L. Hjelmslev, *Principes de grammaire generale*, 1928; H. Pedersen, *Linguistic Science in the Nineteenth Century*, 1931; L. Bloomfield, *Language*, 1933; id., *Linguistic Aspects of Science*, 1938; B. Bloch, and G. L. Trager, *Outline of Linguistic Analysis*, 1942; E. H. Sturtevant, *Linguistic Change*, 1917; id., *An Introduction to Linguistic Science*, 1947; N. Troubetzkoy, *Grundzüge der Phonologie*, 1939; id., *Principes de phonologie*, (trad. Cantineau), 1949; A. Martinet, *Phonology as Functional Phonetics*, 1949; D. Jones, *The Phoneme*, 1950; R. Weiman, *Native and Foreign Elements in a Language; a Study in General Linguistics Applied to Modern Hebrew*, 1950; M. Breal, *Essai de semantique*, 1904³; W. Porzig, *Das Wunder der Sprache*, 1950; L. Harris, *Methods in Structural Linguistics*, 1951; R. H. Robins, *Ancient and Medieval Grammatical Theory in Europe*, 1951; כתבי־עת בלשניים והקיצורים המקובלים של שמותיהם: „לשוננו", ירושלים; „לשוננו לעם", ירושלים; *AL = Acta Linguistica*, Kjøbenhaven; BSL = *Bulletin de la Societe de Linguistique de Paris;* IF = *Indogermanische Forschungen*, Strassburg, Berlin; IJ = *Indogermanisches Jahrbuch*, Strassburg, Berlin; JAOS = *Journal of the American Oriental Society*, New York — New Haven; KZ = *Kuhn's Zeitschrift;* Lg = *Language; Journal of the Linguistic Society of America;* MSL = *Mémoires de la Societe de Linguistique de Paris;* *Word*, New York; ZVglS (KZ) = *Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung*, Berlin.

ת. ר.

בֶּם, אדוֹלְף — Adolf Böhm — (1873, טֶפּליץ, בוהמיה — אפריל 1941 ?), היסטוריון של הציונות. בילדותו עברה משפחתו לווינה, שבה קיבל את חינוכו בבית־ספר רֵאלי. אחר־כך רכש לו השכלה נוספת על־ידי לימור עצמי.

ב׳ נכנס לחיי־המעשה: מתחילה עזר לאביו בניהול ביהח״ר לטכסטילים שלו, ואח״כ אף שימש מנהלו של ביח״ר זה (עד 1938). אל התנועה הציונית התחיל מתקרב רק אחר מותו של הרצל (1904). ב׳ למד עברית, ולאחר שביקר ב1907 בארץ־ישראל נעשה אחד ממנהיגיהם של הציונים ה„מעשיים״. ביחוד התעניין בבעיות הכלכליות, שהיו כרוכות בהתיישבות היהודית בארץ; ומכאן נבעה גם פעילותו המיוחדת למען הקק״ל, שב׳ היה במשך כ10 שנים מחברי הדירקטוריון שלה ושעליה כתב ספר רב־ענין. ב1910—1912 ושוב ב1927—1938 ערך את הירחון הציוני הגרמני Palastina. אך מפעלו העיקרי של ב׳ היה ספרו „התנועה הציונית״ (Die zionistische Bewegung), שנתפרסם ב1922 (מהדורה מורחבת, בשני כרכים, יצאה ב1935/37). בהרצאתו על תולדות־הציונות הגיע ב׳ עד שנת 1925 — שנת פתיחתה של האוניברסיטה העברית, שב׳ ראה בה מאורע בעל חשיבות מכרעת בציונות. ב׳ אסף גם חומר מרובה בשביל כרך שלישי, שלא זכה לפרסמו. ספרו זה של ב׳ הוא מן החיבורים המקיפים והממצים ביותר, שנכתבו על התנועה הציונית עד היום.

ב׳ התנגד נמרצות למפלגתיות היתרה, שמצא בתנועה הציונית. עם זה הטעים בשורת מאמרים, שפירסם ב Jüdische Rundschau (1934, גליונות 43, 65, 67), את חשיבות הקשר בין ערכי הלאומיות היהודית ובין הערכים האנושיים־הכלליים. זמן קצר אחר כיבושה של אוסטריה ע״י היטלר לקה ב׳ במחלת־רוח קשה, וכפי הנראה מצא את מותו באחד ממחנות־ההשמדה בפולניה.

באנך הבניין, לזכר א. ב., בעריכת נ. אגמון, תשי״ב.

מ.

בֶּם, יוֹזֵף זַכַרְיָש — Józef Zachariasz Bem — (1795, טארנוב — 1850, חלב), מצביא ולוחם־שיחרור פולני. ב׳ השתתף בפלישת נאפוליון לרוסיה ב1812, והצטיין במלחמה על גדאנסק, שהצרפתים הגנו עליה מפני הרוסים (יאנואר — נובמבר 1813). כשמרדו הפולנים ברוסיה ב1831 גרם ב׳, כמפקדו של חיל־התותחנים, לנצחון הפולנים בקרב איגאני (Igany; 8 במארס 1831). ב׳ נלחם בגבורה בקרב אוסטרולנקה (26 במאי), שבו הוכו הפולנים, והשתתף בהגנה על ורשה (6—7 בספטמבר 1831). עם דיכוי המרד נמלט לפאריס והתפרנס משיעורים במאתמאטיקה. בסתיו 1848 עמד ב׳ בראש ההגנה על וינה בפני וינדישגרץ, המצביא של צבאות בית־האבסבורג. כמו־כן מילא תפקיד חשוב במלחמת־העצמאות של הונגאריה. קושוט (ע״ע) מסר לב׳ את הפיקוד בטראנסילוואניה. ב׳ הצטיין בקרב על גשר פישקי (9 בפברואר 1849), שכתוצאה ממנו שוחררה טראנסילוואניה לזמן קצר. אח״כ פיקד ב׳ על צבאות־הונגאריה בבַּנַט שבטֶמֶשוואר וב16 במאי היכה את האוסטרים באורשובה (Orsova). ב12—31 ביולי ניהל ב׳ קרבות עם הרוסים, עד שהוכה על־ידיהם בשֶגֶשוואר (Segesvár) מחמת עדיפות־כוחותיהם. בקרב האחרון על עצמאות־הונגאריה, שנערך בטמשוואר (9 באוגוסט 1849), נפצע ב׳ קשה. עם כשלון המרידה של ההונגארים נמלט ב׳ לתורכיה, ומתוך שציפה למלחמה בין הרוסים והתורכים התאסלם ונקרא בשם מוראד פשה. ב׳ עסק באירגונו של הצבא התורכי מחדש ועיבר תכנית להקמתם של גדודי־פרשים מורכבים מפולנים וערבים. ב׳ נעשה מושל חלב, במקום שהציל את האוכלוסיה הנוצרית מטבח, שהמוסלמים יזמו לערוך בה. — על ב׳ שר המשורר הפאטריוט ההונגארי פֶּטֶפִי (ע״ע), לכבודו הוקמה אנדרטה במארוש־וואשארהלי (Marosvásárhely) ופרבר אחד בווארשה נקרא על שמו (וולה־בֶּמָה).

W. Tokarz, *Słownik Biograficzny P. A. U.*, II, 1936.

בֶּמְבּוֹ, פִּיטְרוֹ — Pietro Bembo — (1470, ויניציאה — 1547, רומא), השמן וסופר איטלקי. ב׳, שהיה בן למשפחת־אצילים ויניציינית, ספג בבית־אביו את החיבה להומאניזם ואת ההערצה לספרות, שהנטיה אליה ניכרה בו מילדותו. נטיה זו גברה בו בפירנצה, שאליה נשלח אביו ב1478 כנציגה של הרפובליקה הוויניציינית ושבה הירבה ב׳, למרות גילו הצעיר, לבוא במגע עם מלומדים מחוגה של האקאדמיה האפלטונית. לפי הנוהג של אותם הימים התעמק ב׳ בפילולוגיה קלאסית, וככל שאר ההומאניסטים רכש לעצמו סיגנון לאטיני מלוטש בחיקוי לסיגנונו של קיקרו. זמן־מה ישב במסינה, שבה השתלם ביוונית בסיועו של ההומאניסטן קונסטנטינוס לסקאריס; אך באותן השנים עסק גם במדיניות, התעניין בכל הנעשה בחצרות־הנסיכים והשתדל בהשגת משרות וכסף מידם. כאיש־חצר מנוסה מילא שליחויות שונות, מתחילה בפֶרארה (1498—1500), שבה הכיר את לוקרציה בורג׳ה ולה הקדיש את ביכורי עבודתו הספרותית, ואח״כ באורבינו (1500—1506). ב1506 הוזמן לבוא לרומא על־ידי ידידו ג׳ובאני דֶה מֶדיצ׳י, שנתמנה כאפיפיור לאו X (ע״ע), וב׳ נעשה מזכירו הפרטי של האפיפיור (ביחד עם יאקופו סאדולטו). ב1520, כנראה מפני שנסתכסך עם האפיפיור החדש, קלמנס VII, עזב ב׳ את החצר האפיפיורית והתיישב בפאדובה כדי להתרכז בלימודים ובעבודה ספרותית. במשך עשרים השנים שישב כאן גברה השפעתו על חיי־הרוח של איטליה, באופן שנמנה עם גדוליה של תנועת־התחיה ונחשב ע״י סופרי־זמנו כפוסק־הלכה בענייני־סיגנון. ב1530 נתמנה ע״י הרפובליקה הוויניציינית ל„שומר הספריה ע״ש מארקוס הקדוש״ (Bibliotheca Marciana) וכהיסטוריון הרשמי שלה; בתפקידו האחרון חיבר ב׳ את „תולדות ויניציאה מ1486 עד 1513״ (Rerum Venetarum Historiae). משום השפעתו המרובה כסופר וכמדינאי, נתמנה ב׳ כחשמן ע״י האפיפיור פאולוס III, שלאחר זמן העניק לו גם משרות כנסייתיות מרובות. דמות דיוקנו של ב׳, שצויירה על־ידי טיציאן (ע״ע), נשתמרה בבית־הנכות הלאומי שבנאפולי.

ספרו „השיחות באזולו״ (Dialoghi degli Asolani; יצאו לראשונה ב1505) הוא ויכוח על בעיית האהבה ומשמעותה. המתווכחים הם שלושה מאצילי־ויניציאה, שנזדמנו לחווילתה של קאטרינה קורנארו, מלכת־קפריסין, באזולו שבוויניציאה, מקום־ישיבתה אחר הסתלקותה מן המלוכה. מתוך הוויכוח הם באים לידי מסקנה, שהאהבה אינה אלא מקור של פגעים כשעיקר תכליתה הוא סיפוקה של תשוקת־הבשר, אך שהיא מקור הטוב וההזדככות כשהיא מכוונת להכרת „היופי הנצחי והאידיאלי״ בתוך הנבראות שבעולם הזה. יתר על כן: אהבה מסוג זה היא הדרגה הראשונה בדרך להכרת היופי העליון, שהוא ה„אל״. ה„שיחות באזולו״, שנכתבו בסיגנון כבד, עמוס ביטויים ארכאיים, שימשו דוגמה לרוב החיבורים, שנכתבו אחריהן במאה ה16 על האהבה, הנימוסים וההתנהגות המוסרית. לעומת זה נראה, שלא השפיעו על חיבורו הפילוסופי של יהודה אברבנאל (ע״ע), הדן באותו נושא עצמו.

ב׳ היה גם אביה של האָפנה הסיגנונית והשירית, הידועה בשם פטראַרקיזם (ע״ע פֶטְרַרְקַה, פְרַנְצ׳סקו). הסוֹנֶטוֹת של ב׳ (Rime, 1530) ופירושו המעמיק לסונטות של פטרארקה זכו לתהילה מרובה והיו למופת בזמנו.

בספרו על הלשון האיטלקית (Prose della volgar lingua, „פרוֹזה של שפת יום־יום״, 1525) התפלמס ב׳ עם אותם מבני־זמנו, שסירבו לראות באיטלקית לשון ספרוּתית. ב׳ ראה באיטלקית את יורשתה הנאמנת של הלשון הלאטינית ובסיגנונם של גדולי הסופרים האיטלקיים של המאות ה15 וה16, כגון דאנטה, פטרארקה ובוֹקאצ׳ו, ראה סיגנון, שראוי לשמש מופת לכל סופרי־איטליה כולם. ספר זה של ב׳ היה חיבור ראשון על הדיקדוק והסיגנון של הלשון האיטלקית, וב׳ ראה בו מעין מצע ליצירתה של לשון־מלומדים חדשה, שתייצג את המשובח שבניבים האיטלקיים השונים ועל־כן גם תהא נעלה מהם הרבה.

אע״פ שהשפעת חיבוריו של ב׳ לא נתקיימה לאורך־ימים, היה ב׳ בזמנו מעין „דיקטאטור ספרוּתי״, באופן שהמחצה הראשונה של המאה ה16 כונתה ע״י המבקרים כ„תקופתו של ב׳״. את סיבת השפעתו היתרה על בני־זמנו יש לתלות, בעיקרו של דבר, בעוּבדה, שחש וטיפח את טעמה של התקופה.

V. Cian, *P. B.*, in *Giornale storico della letteratura italiana*, LXXXVIII, 1926: H. Rabow, *Die "Asolanischen Gesprache" P. B.s*, **1933**; G. Santangelo, *Il B. critico e il principio d'imitazi me*, 1950.

י. ב. ס.

בַּמְבּוּסִיִּים, ע״ע בַּמְבּוּק.

בַּמְבּוּק (או חִזְרָן), שמם של צמחים שונים משבט הבמ־בוּסיים (Bambuseae) שבמשפחת הדגניים (ע״ע).

שבט זה כולל יותר מ20 סוגים ויותר מ200 מינים, שתפוצתם מוגבלת לאיזורים הטרוֹפיים, פרט לאחדים מהם, שהם מצוּיים גם באיזורים תת־טרופיים. מיני־הב׳ הם צמחים רב־שנתיים, שעליהם נושרים שנה־שנה או מתקיימים על הצמח שנים אחדות. כל שיבלית מחזיקה 1—∞ פרחים אַנדרוֹגיניים בעלי 3—6 אבקנים (לפעמים עד 20) ו2—3 צלקות; הפרי — גרגר או ענבה (בשרנית או יבשה). הגבעול הוא קנה חלוּל (חוץ מן המפרקים), שעביו שונה במינים שונים: ממילימט־רים אחדים עד 20—30 ס״מ; דפנותיו עבות, רווּיות סיליקה (שנקלטת ע״י הצמח עם מי־הקרקע [ר׳ להלן]), והקנה כולו מצטיין בחוזק ובגמישות כאחד.

מיני־הב׳ גדלים באיזורי־גובה שונים: מגובה של פני־הים עד גבהים של 3,000 מ׳ (בהימאלאיה) ואפילו 5,000 מ׳ (באנדים). לקניהם אין התעבות משנית והם נשארים דקים־ביחס; אעפ״כ יכולים מינים אחדים מהם להגיע לגובה של 30—40 מ׳. הב׳ הוא עפ״ר שיח גבוה, שמגיע לפעמים לצורת־עץ: אך יש גם מינים נמוכי־קומה, שדומים לעשׂבים דגניים רגילים. אחדים מהם מטפסים או משתרגים על עצים אחרים, ואחדים מהם הם קוֹצָנים מאוד. הב׳ מצוי לרוב בגדוֹ־תיהם של נהרות או במקומות לחים אחרים, אך הוּא גדל בשפע גם במחשופי היער הטרופי. לפעמים הוא יוצר סבכים צפופים (ציור 1) או יערות, שאין לחדור לתוכם. הוא מצטיין בצמיחתו המהירה לאורך, ובמינים אחדים מגיע קצב־גידולו עד 1 מ׳ ביום. מינים הרבה אינם פורחים אלא לעיתים מזומנות ולא בכל שנה.

ערכו השימושי של הב׳ בארצות גידולו הטבעי הוא עצום, והמציאוּת החברותית־הטכנית של עמי אסיה הדרומית־מזרחית ואִיֶּיהָ מכונה ע״י חוקרים מרובים בשם „תרבות־הב׳״. נצריהם הצעירים והרכים של כמה מיני־ב׳ נאכלים כירק או נכבשים בחומץ; ממוהל־הצמחים מכינים באפריקה המרכזית משקה מַשכיר וטעים. זרעי־הב׳ משמשים במזרח הרחוק, בצד האורז, למאכל־אדם, וכן עושים מהם קמח. „אורז־הב׳״ הוא בהוֹדוּ מיצרך חיוני בשנים של בצורת ומחסור באורז. אך השימוש החשוב ביותר בצמחי־ב׳ הוא בבניין ובחרושת־רהיטים, וטעמו של דבר: סגולותיהם המכא־ניוֹת המצויינות של הקָנים. באסיה הדרומית צמודות כמעט לכל כפר חורשות־ב׳, שבקניהן בונים בתים וגשרים (ציור: ע״ע בוּרמה, עמ׳ 57; וכן ע״ע דברה), מייצרים את רוב הרהיטים, מכינים צינירות־השקאה, מתקינים סולמות (ציור 2), סמוכות למטעים, תרנים, וגם כלי־אוכל וכלי־מטבח, כלי־נגינה וכלי־עבודה וכד׳. מן הנצרים העדינים קולעים סלים ומחצלות, מכינים מניפות, ולאחר עיבוּד מתאים בבורית — אף אריגים טובים להלבשה. בסין משתמשים בב׳ קלוי לייצור נייר. חרושת־הב׳ נמנית עם האוּמנוּיות המפותחות ביותר באיזור הסיני־יאפאני.—מינים מרובים של ב׳ הוכנסו מאסיה לארצות טרוֹפיות אזורות משום התועלת הכרוכה בהם, וגם כצמחי־נוֹי. מינים אחדים מגדלים גם באיזור הים־תיכוני. בא״י מצויים מטעי־ב׳ מצומצמים, שעולים יפה במקומות לחים במקצת, אך אינם מגיעים לפריחה.

פרקי־הקנים החלוּלים של ב׳ מן הסוגים Bambusa ו־Melocanna, המצוּיים בהוֹדו, יאפאן, סין, יאווה, וכן באַנדים, מתמלאים מיץ, שהוא בעיקרו תמיסה מימית של סיליקה. מחמת ההתאדוּת החזקה של הנוזלים בעלי־הב׳ מתעבה הת־

ציור 1. סבך־באמבוק ביער טרופי (צילון)

ציור 2. סולם־באמבוק שמשמש לעליה על גשר־באמבוק (בורמה)

מיסה עד שנוצר מיקרש של החומר הצורני, שלסוף הוא הופך לגושים לבנים חלביים קטנטנים, מעין האופל (ע"ע). חומר זה הוא איזוטרופי, פוספורסצנטי ואופאלסצנטי; כשהוא רווי־מים הוא נעשה שקוף. מבחינה אופטית הוא מצטיין במנת־שבירה נמוכה מזו של כל מוצק ונוזל, ומים בכלל. חומר זה, שנקרא בהודו ובפרס ט א ב א ש י ר, היה מוחזק בין עמי־המזרח בעל סגולות ריפוייות וסם מעורר־תאווה, ורכש לו מקום ברפואה הערבית ביה"ב.

A. Schröter, *Der B. und seine Bedeutung als Nutzpflanze*, 1885; F. Cohn, *Über Tabashir (Beitr. z. Biol. d. Pflanzen)*, 1887; R. Gamble, *Bambusae of British India (Ann. Roy. Bot. Garden Calcutta*, VII), 1896; H. Winckler, *B. und Rotang (Aus der Natur*, 4), 1908; H. G. Camus, *Les bambusées*, 1913; E. Kratzsch, *B. als Flecht- und Papierfaserstoff*, 1933; *B. Cultivation and Utilisation (Colon. Plant and Animal Prod.* I, No. 2), 1950.

מ. ז.

בֶּם־בַּוֶרְק, אויגֶן פוֹן — Eugen von Böhm-Bawerk — (1851—1914), כלכלן אוסטרי. ב' היה בנו של פקיד־ממשלה גבוה, ולאחר שהוסמך במקצוע־המשפטים באוניברסיטה של וינה, נכנס אף הוא לשירות־הממשלה. ב1881 נתמנה פרופסור לתורת־הכלכלה באוניברסיטה של אינסברוק, והורה שם עד 1889, שבה חזר לעבוד במיניסטריון־הכספים. בזכות פעולותיו המוצלחות בתפקיד זה נתמנה מיניסטר־הכספים ב1895, ושוב ב1897 ובשלישית ב1900. ב' לא היה חבר של שום מפלגה מדינית. ב1904 עזב את שירות־הממשלה ונתמנה פרופסור לתורת־הכלכלה באוניברסיטה של וינה.

חיבורו הידוע ביותר הוא „ההון וריבית־ההון" (Kapital und Kapitalzins), הכולל שני חלקים: „היסטוריה וביקורת של תורות ריבית־ההון" (Geschichte u. Kritik der Kapitalzinstheorien, 1884; מהדורה שלישית: 1914), ו„תורת־ההון החיובית" (Positive Theorie des Kapitals, 1889; מהדורה שלישית: 1909). העיקריים שבחיבוריו הקטנים כונסו ב„כתבים מקובצים" (Gesammelte Schriften), שני כרכים, 1924—1926).

ב' היה מן הראשונים, שקיבלו את תורתו של הכלכלן האוסטרי קארל מנגר. הוא פיתח את תורת־הערך ה„סובייקטיווית". עיקר תרומתו למחשבה הכלכלית כלולה בתורתו בדבר ההון והריבית, שהיא — לדבריו של שומפטר — „לא רק תורה שלמה בדבר חלוקת המצרכים וההון, אלא אף בדבר התהליך הכלכלי כולו". לב' היתה השפעה מרובה על התפתחותה של המחשבה הכלכלית.

J. A. Schumpeter, "*Das wissenschaftliche Lebenswerk Eugen von Bohm-Bawerks*", in *Zeitschrift fur Volkswirtschaft, Sozialpolitik und Verwaltung*, vol. XXIII, 1914, 454-528; id., *Neue osterreichische Biographie*, 1815-1918, vol. II, 1925, 63-80.

א. ז.

בַּמְבֶּרג (Bamberg), עיר בבוריה (ע"ע) בפלך פראנקוניה העילית, כ50 ק"מ מצפון לנירנברג; בירת נפה, שנקראת על שמה. מספר תושביה כ76,000 (1950); ברובם הגדול קאתולים. — ב' יושבת בגובה של 337—387 מ' מעל פני־הים, משני עבריו של נהר־רגניץ, כ5 ק"מ מדרום למקום־השתפכותו לנהר־מיין. תעלת־לודוויג, שיוצאת מנהר־דאנובה ועוברת בנירנברג, מתחברת בב' עם הרגניץ, וכך קשורה ב' גם אל הדאנובה וגם אל הרינוס, שאליו נופל המיין. ב' משמשת שוק לתוצרת החקלאית (ירקות, פירות־העץ וכישות) ולעץ־היער של נפת־ב' (שטחה: 910 קמ"ר; מספר תושביה, חוץ מאלה של ב': 79,000 [1950]). בב' מפותחים כמה ענפי־תעשיה: טכסטיל, עור ונעלים, שכר־שעורים, עיבוד־טאבאק ומכונות. מקור־הכנסה נוסף היא התיירות, הנמשכת לב' ע"י כמה מבנייניה, שהם בעלי ערך אמנותי והיסטורי.

ב' היא מושבו של ארכיהגמון. בנייני העיר החשובים ביותר מרוכזים ב„עיר־הכמורה" המתרוממת ממערב לשפת־הנהר, ובה הקאתדראלה של ב', מנזרים, ארמון־הארכיהגמון וארמונות אחרים, שנבנו בסיגנונות שונים, פתוח ברומאני (מן המאה ה10) וסיים בבארוק (של המאה ה18). בעיר האזרחית שממזרח לעיר־הכמורה נמצאים בית־העיריה הנאה (מאמצע המאה ה18) וכמה בתים יפים של עירונים מן המאות ה17 וה18. בב' יש במ"ד גבוה לכמרים ומכון לחינוך־בנות מטעם מסדר־הנזירות של ה„גבירות האנגליות". כן יש בב' כמה ב"ס תיכונים, שהם בעלי הנהלה חולונית.

בתחילת המאה ה11 נעשתה ב' מושב של הגמון, שקיבל מן הקיסר אחוזות גדולות. ההגמונים הרחיבו את אחוזותיהם ועשו אותן לשררה חולונית ריבונית בתחום־הקיסרות, שכללה 15 נפות בשעה שנמסרה לבאוואריה (1803). ב1817 הועלה ההגמון של ב' לדרגת ארכיהגמון.

א. י. בר.

ה י ה ו ד י ם ב ב'. הידיעה הראשונה על מציאותם של יהודים בגליל־ב' הגיעה אלינו מימי מסע־הצלב הראשון: ליהודים מב', שנאנסו לשמד בגזרת תתנ"ו (1096), הותר אח"כ לחזור לדתם. בגזירת רינדפלייש (1298) מתו יותר מ130 יהודים בב' על קידוש־השם. ב1349, בימי המגפה השחורה, כשראו יהודי ב' שנידונו לכליה, העלו את בתיהם באש

באמברג: מראה כללי של העיר. משמאל לימין: הקאתדראלה; הארמון החדש; מנזר־מיכאלסברג; העיריה

ונשרפו בתוכם. ב1403 מוצאים אנו שוב עשרות אחדות של יהודים בב׳, אך ב1442 נגזר גירוש על יהודי־העיר והקהילה חוסלה. בשנת 1453 הורשו היהודים שלישית להשתקע בב׳, וב1478 גורשו ממנה שוב. ב1633 נזכרים 10 יהודים בתושבי־ב׳, ומאז גדלה הקהילה מעט־מעט עד שב1763 מנתה 69 נפש. ב1699 (כ״ט בניסן תנ״ט) ניסה ההמון לערוך פרעות ביהודים; אחד מיהודי־העיר זרק שזיפים באספסוף מחלון־העליה שעל גג־ביתו, וכתוצאה מכך נתפזר ההמון והקהילה ניצלה. לזכר המאורע נקבע בב׳ יום־צום שנתי („תענית־השזיפים״). ממנהיגיה של קהילת־ב׳ נודע לתהילה באמצע המאה ה13 ר׳ שמואל מבאבנברג (באמברג) כבעל־הלכה וכפרשן. ב1469—1474 שימש ברבנות בב׳ ר׳ משה מינץ, ב1661—1665 (בקירוב) — ר׳ שמואל מֶזֶריץ, בעל „נחלת שבעה״ וב1862—1882 — ד״ר יוסף קובאק, העורך של „ישורון״. — בשנת 1928 ישבו בב׳ כ1,000 יהודים. בימי משטר־הנאצים בטלה קהילת־ב׳. היא נתחדשה אחר מלחמת־העולם II.

A. Eckstein, *Die Juden im ehemaligen Fürstbisthum Bamberg*, 1898; *Nachtrage*, 1899; id., *MGWJ*, LXVIII, 1924, 307–16; *Germania Judaica*, I, 1917, 18–22.

צ. א.

בַּמְבֶּרְגֶר, יִצְחָק דֹּב (זֶלִיגְמַן בֶּר) הַלֵּוִי (1807, ויזנברון, סמוך לקִיסִינְגֶן — 1878, וירצבורג, באוואריה), ממנהיגיה של היהדות החרדית בגרמניה במאה ה19. בוועידת הקהילות של פראנקוניה התחתית (1834) היה ב׳ מראשי המ־דברים של סיעת „נאמני־התורה״, ובאסיפת נכבדי־היהודים, שנתכנסה בפקודת הממשלה הבאווארית (1836), השתתף ב׳ כנציגו של ר׳ אברהם בינג, בעל „זכרון אברהם״, ותמך בתוקף בדרישותיהם של החרדים. אחר פטירתו של בינג (1841) נבחר ב׳, למרות התנגדותם הנמרצת של המתקנים, כיורשו במשרת הרב הראשי של מדינת וירצבורג. ב׳, שהיה מאחרוני החכמים התלמודיים המובהקים בגרמניה, הרביץ תורה בישיבה של וירצבורג, וב1864 ייסד שם בית־מדרש למורים, שהיו מיועדים להוראה בבתי־ספר של קהילות־החרדים. מוסד זה התקיים עד סמוך לזמננו. בהשתתפותם של הרבנים עזריאל הילדסהימר בברלין, מאיר להמן במיינץ ונתן אדלר בהאנובר (לאחר מכן רב ראשי בלונדון), ייסד ב׳ אגודה להוצאת מהדורה חדשה של המקרא, מוגהת היטב על־פי המסורה (המהדורה יצאה בלייפציג, תר״ל). כמו־כן הוציאה אגודה זו תרגום גרמני חדש של כתבי־הקודש, שנעשה ברוח המסורת היהודית.

ב׳ התיר (ב1877) ליהודים יראי־שמים שלא לפרוש מן הקהילה היהודית ה„מתוקנת״ שבעירם, אם ראשי־הקהל נותנים ערובות מספיקות להבטחת עצמאותם של החברים החרדים ולסיפוק השירותים הדתיים, שהם זקוקים להם. הכרעה ותרנית זו עוררה ויכוח נרגש ביותר בינו ובין הרב שמשון רפאל הירש בפראנקפורט.

ב׳ חיבר: א) „מלאכת שמים״, על הלכות כתיבת ספר־תורה, תפילין ומזוזות בביאור דעות הפוסקים הראשונים והאחרונים (אלטונה, תרי״ג; מהדורה שניה בתיקונים והו־ספות: האנובר תר״ך); ב) „מורה לזובחים״, על הלכות שחיטה ובדיקה (פיורדה תרכ״ג; פראנקפורט ע״נ מיין תרכ״ד; שם תרע״ד); ג) „נחלי דבש״, על הלכות חליצה (פראנקפורט ע״נ מיין תרכ״ז); ד) „קורא באמת״, פירוש לדרשות אל תקרי: חלק א׳ (אל תקרי בתלמוד), פראנק־פורט ע״נ מיין תרל״א; חלק ב׳ (אל תקרי במדרשים שונים), מיינץ תרל״ח; ה) „יצחק ירנן״, פירוש ומראה מקום להלכות של ר׳ יצחק אבן גיאת, שהוציא לאור בנו של ב׳, שמחה ב׳,

בשם „שערי שמחה" (פיורדה תרכ"א—כ"ב); ו) „אמירה לבית יעקב", דיני נידה, חלה, הדלקת הנר ומליחה (גרמנית באותיות עבריות, פיורדה תרי"ח, ובצירוף הוספות, שם תרכ"ד; נערך במהדורה חדשה בשנת תר"ע ע"י נכדו של המחבר, יצחק זקל בן שמחה, ויצא שוב לאור ע"י שמחה בן יצחק זקל הנ"ל, ירושלים תש"ה); ז) מקצת תשובותיו של ב' בהלכה (שניתנו לבנו משה אריה) נכללו בקובץ שו"ת „נטיעה של שמחה", שהוציא לאור יצחק זקל בן שמחה הנ"ל (דיווא תרפ"ח); תשובות נוספות של ב' נדפסו בקובץ „זכר שמחה" (פראנקפורט ע"נ מיין תרפ"ה) ובסוף ספרו של בנו שלמה, „למוד ערוך", על מסכת מגילה.

לב' היו ארבעה בנים, שאף הם היו רבנים ידועי־שם: א) שמחה ב' (1832—1897); שימש ברבנות בקולמר (אלזס), פישאך ואשאפנבורג (באוואריה). תשובותיו בהלכה נדפסו בקובץ „זכר שמחה" (ראה למעלה). אף הוא הוציא לאור מתוך כ"י שלושה חיבורים של חכמים תלמודיים קדמונים: הלכות ר' יצחק אבן גיאת; „עבודת הלויים", פירוש להלכות הרי"ף על מסכת חולין לר' יהונתן בן דוד הכהן מלוניל (פראנקפורט ע"נ מיין תרל"א); „פקודת הלויים", פירוש להלכות הרי"ף על מסכת ברכות ותענית לר' אהרן ב"ר יוסף הלוי (מגנצה תרל"ד); ב) שלמה ב' (1835—1918), רב בלנגנאו ואנדינגן (שוויץ), נידרהגנטל ונהיים (אלזאס). חיבר: 1) „למוד ערוך", פירושי מלים ועניינים, שהם מפוזרים בספר הערוך, לפי סדר המקומות שבתלמוד — על מסכת שבת (פיורדה תרכ"ח), על מסכת ברכות (פראנקפורט ע"נ מיין תרל"ב), על מסכת ראש השנה, תענית וסוכה (מאגנצה תר"ן) ועל מסכת מגילה (ברלין תרנ"ז). עוד הוציא לאור תיקונים בספר הערוך ע"פ כ"י בשם „הגיון שלמה" וצירף אליהם הוספות לספר „למוד ערוך" על מסכת שבת וברכות (מאגנצה תרל"ח); 2) „ילקו־טים", פירושים במקראות התורה, ונלוו עליהם חידושים על סוגיות שונות שבתלמוד (פראנקפורט ע"נ מיין תרס"ז); ג) נתן ב', יורש משרתו של אביו כרב בגליל וירצבורג (נפטר ב1919). חיבר „לקוטי הלוי", כולל מנהגי קהל־וירצבורג בצירוף תוספת ביאורים וחידושי דינים (ברלין תרס"ז); ד) משה אריה, רב בקיסינגן, נשא ונתן בהלכה עם אביו, עם חותנו ר' יעקב אטלינגר באלטונה ועם ר' דוד צבי הופמן בברלין.

א. ולדן, שם הגדולים החדש, ערך מלאכת שמים, שערי שמחה, תר"מ; ש. י. פין, כנסת ישראל, רצ"ח, תרמ"ז; נתן במברגר, לקוטי הלוי, 1907, עמ' VII ואילך; ד. ואכשטיין, מפתח ההספדים, תרפ"ב–תרצ"ד, א', עמ' 18, 31, 113; א. י. שורץ, דרך הנשר, תרפ"ח, עמ' נ"ה ואילך; N. Bamberger, *Rabbiner Seligmann Bar Bamberger*, 1897; S. Bamberger, *Geschichte der Rabbiner der Stadt und des Bezirks Würzburg*, 1905, p. 72; S. R. Hirsch, *Gesammelte Schriften*, 1902–1912. Bd. IV; M. Auerbach, *Seligmann Bar Bamberger*, in *Jeschurun*, 1928, p. 524 sqq.

מ. נ. צ.

במברגר, לודויג — Ludwig Bamberger — (1823, מאגנצה — 1899, ברלין), מדינאי וכלכלן גרמני־יהודי. ב', שלמד משפטים, הצטרף בהתלהבות למהפכנים הגרמניים של 1848/49. הוא ערך עיתון רפובליקני בעיר־מולדתו, שבו נלחם על איחודה של גרמניה ועל הקמתו של ממשל דמוקראטי בתוכה, והיה בין מנהיגיו של מרד מזויין, שפרץ בפאלאטינאס (אביב 1849). עם כשלון־המרידה נמלט לשוייץ ונידון למוות שלא בפניו. מ1853 ואילך פעל בפאריס בהצלחה כבאנ־קאי, ומתוך כך רכש לו ידיעות מקיפות בענייניס כלכליים. אך ב' השתוקק לחיות בגרמניה, ובמשך תקופת־ישיבתו בפאריס עקב בהתעניינות מרובה אחר המאורעות המדיניים, שאירעו בארץ־מולדתו. הוא חיבר עליהם מאמרים בעי־תונות וחוברות — בין אלה חיבור צרפתי על ביסמארק (Monsieur de Bismark, 1868). ב1866 ניתנה חנינה למשתתפים במהפכת 1848/49, וב' חזר באותה שנה לגרמניה, נבחר עד מהרה כציר לפאר־לאמנט (שבו נשאר עד 1893), ואף נעשה יועצו של ביס־מארק בעניינים כלכליים — בין השאר, בשאלת הפיצויים, שנתבעו מצרפת ב1871, ובאירגון הבאנק של האימפריה הגרמנית החדשה. ב1880, לאחר שביסמארק נקט מדיניות שמרנית, פרש ב' עם כמה מחבריו מן המפלגה הליבראלית הלאומית, הצטרף ב1884 אל הליבראלים המתקדמים יותר (Freisinnige Partei) ונלחם נמרצות במדיניותו החדשה של ביסמארק, ביחוד במכסי־המגן שהונהגו על־ידיו ובמדיניות הקולוניאלית שלו. כנציג של מדיניות־הכלכלה הליבראלית התנגד ב' בחריפות לסוציאליזם המארכסיסטי, וביחוד ל„סו־ציאליסטים היושבים בקאתדרות" — כלומר, הפרופסורים לכלכלה, שמ1872 תבעו מדיניות סוציאלית מרחקת־לכת. ב1888 היה בין יועציו הקרובים של הקיסר פרידריך III (ע"ע).

לודוויג באמברגר

משאר הספרים והמאמרים המרובים שפירסם ראויים לציון חוברת בשם Deutschtum und Judentum („גרמניות ויהדות"), 1880, שבה השיב על התקפותיו של היינריך טריטשקה (ע"ע), וחיבור בשם Die Nachfolge Bismarcks („ירושתו של ביסמארק"), שכתב ב1889. כן חיבר כמה ספרים על שאלות כלכליות. את כל כתביו הוציא לאור בחמישה כרכים (1894—1898). — אחר מותו הופיעו זכרו־נותיו (Erinnerungen, 1899), נאומים ומאמרים נבחרים משלו, שעוסקים בבעיות פינאנסיות (Ausgewählte Reden und Aufsätze über Geld- und Bankwesen, 1990), ויומניו הסודיים על ביסמארק (Bismarcks grosses Spiel, 1932).

O. Hartwig, *L. B.*, 1901; W. Kelsch, *L. B. als Politiker*, 1933.

א. מ. י.

סוף הכרך השמיני